

[All rights reserved by the Publisher.]

Publisher.—Pandurang Jawaji, } at the 'Nirnaya sagar' Press
Printer.—Ramchandra Yeshu Shedge, } 26 28, Kolbhat Lane, Bomb.

महर्षिणा पुनर्वसुनोपदिष्टा, तच्छिष्येणाग्निवेशेन प्रणीता,
चरकदृढवलाभ्यां प्रतिसंस्कृता

चरकसंहिता ।

श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितया आयुर्वेददीपिकाव्याख्यया संबलिता ।

आचार्योपाध्वेन त्रिविक्रमात्मजेन यादवशर्मणा संशोधिता ।

(द्वितीयावृत्तिः)

निर्णयसागरप्रकाशनाधिकारिणा 'काण्डूरङ्ग जायजी' इत्यनेन
सीये निर्णयसागरप्रकाशने मुद्रापयित्वा प्रसिद्धिं नीता ।

श.क. १८५६, वि.सं. १९३५

मूल्यं ८ रूप्यकाः ।

चरकसंहिताया द्वितीयावृत्तेरुपोद्घातः ।

भूमण्डले इतरदेशेभ्यः पूर्वमेव भारतवर्षे चिकित्साशास्त्रमासीत् समुन्नतिपथारूढमिति तिहासविदां मतम् । अतिप्राचीनेषु वेदेष्वपि समुपलभ्यन्ते बहवश्चिकित्साशास्त्रविषयाः । कायचिकित्साशास्त्रशास्त्रकौमारसृ-
त्यागदत्तव्रभूतविद्यारसायनवाजीकरणास्थैरष्टभिः प्रधानाङ्गैः प्रविभज्यायुर्वेदं बहूनि तन्त्राणि विरचितान्यासन्
परोपकारैकव्रतैरासतर्गैर्महर्षिभिः । सप्रति समुपलभ्यमानेषु भारतवर्षे महम्मदीयानां राज्यारम्भकालात् पूर्वं
विरचितेषु डल्हनचक्रपाणिदत्तप्रभृतीनां व्याख्याग्रन्थेषु समुपलभ्यन्ते प्रमाणतयोरपन्यस्तानां बहूनां तन्त्राणां
तन्त्रकर्तृणां च नामानि । परमत्साकं देवदुर्विपाकवशात्तानि तन्त्राणि संप्रति नाममात्रशेषाणि संश्रुतानि ।
तेभ्यः कायचिकित्साप्रधानं चरकतन्त्रं, शल्यचिकित्साप्रधानं सुश्रुततन्त्रं चेति तन्त्रद्वयमेव संप्रति संपूर्णं
समुपलभ्यते । मेल(ड)तन्त्रमप्युक्तं समुपलभ्यते कलकत्ताविश्वविद्यालयद्वारा प्रसिद्धीभूतं, परं तद्वहुषु
स्थलेषु खण्डितं सुद्वणदोषबहुलं च । संप्रति कौमारसृत्ये भगवता कश्यपेनोपदिष्टं, तच्छिल्प्येण वृद्धजीवकेन
विरचितं, तद्वश्येन वात्स्येन प्रतिसंस्कृतं वृद्धजीवकीयं तन्त्रं समुपलब्धं नेपालदेशात् नेपालराजगुरुणां
पण्डितवर्याणां श्रीहेमराजशर्मणां ग्रन्थसंग्रहात् । इदमपि तन्त्रमर्धाधिकं खण्डितमेव । तथाऽपि तस्य यावान्
भाग उपलब्धस्तावानेव मुद्रापथितमारब्धोऽस्माभिः । वाग्भटसमये उपलभ्यमानेष्वपि बहुष्वायुर्वेदतन्त्रेषु
पठनपाठनयोश्चरकसुश्रुतयोरैवासीद्विशेषतः प्रचार इति

“ऋषिप्रणीते प्रीतिश्चेत्युक्त्वा चरकसुश्रुतौ ।

भेडा(ला)घाः किं न पठ्यन्ते तस्माद्वाचं सुभाषितम् ॥”

इत्यस्माद् वाग्भटवचनादुज्जीयते । श्रीहर्षकविरपि सविरचिते नैपथ्यचरिताख्ये महाकाव्ये

“कन्यान्तःपुरवाधनाय यदधीकारान् दोषा नृपं

ह्यौ मन्त्रिप्रवरश्च तुल्यमगदङ्कारश्च तावूचुः ।

देवाकर्णय सुश्रुतेन चरकस्योक्तेन जानेऽखिलं

स्यादस्या नलदं विना न दलने तापस्य कोऽपि क्षमः ॥”

(नै. च. सर्ग ४, श्लो० ११६)

इत्यस्मिन् पद्येऽधीतचरकसुश्रुतयोरैवागदङ्कारत्वं (सुवेचत्वं) कथयन् चरकसुश्रुतयोरैव स्वसमये पठन-
पाठनप्रचाराधिक्यं स्थापयति ।

आयुर्वेदस्याष्टसंज्ञ्येषु एकैकाङ्गे विशेषज्ञा (Specialists) आसन् चिकित्सका इति समुपलभ्यमानायु-
र्वेदग्रन्थेभ्यः, तथा भारतवर्षे यवनपीनदेशादिभ्यः आगतैर्यात्रिकैः स्वग्रन्थे लिखिताद्वारतन्त्राचान्ताच्च प्रतीयते ।

१ विस्तरस्तु काहोरनगरस्थे वैद्यभूषण पं. रामगोपालशास्त्रिमिविरचिते वैदिकायुर्वेदसंग्रहनाम्नि ग्रन्थे द्रष्टव्यः ।
२ आसंस्थाप्रधानान्मन्यान्पुष्पाङ्गानि, यथा चरके शुल्लचिकित्सिते ‘द्वारप्रयोगे म्रियन्ता द्वारतन्त्रविदां बलम्’ (च० वि०
श्लो० ४०५) इति । ३ चरकसमयेऽपि बहून्आयुर्वेदतन्त्राणि, प्रचलिताभ्यासन् भारतवर्षे, यदुक्तं चरके विमानस्थाने
रोगभिरपिजतीयाभ्याये ‘विषिपाणि हि शास्त्राणि म्रियन्ता प्रवरन्ति लोकं’ (च० वि० स्था० ७०८) इति । ४ तानि
नामानि चरकसंहिताया वसिष्ठेव सस्वरूपे अनुक्रमणिहया अनन्तरं, मत्स्यपण्डिते सुश्रुतसंहितायाः प्रथमे संस्करणे,
माधवनिदाने, महामहोपाध्यायकविपञ्चमीगणनाथसेनविरचितप्रलम्बराश्रीरूपोद्घाते, कविपञ्चमीविरचाचरणमुत्त-
मविरचितवनोपधिदर्पणस्य यन्त्रभाषाविरचितोपोद्घाते च द्रष्टव्यानि ।

अधुना चरकतन्त्रस्य निर्माणकालादिकमधिकृत्य किञ्चिल्लिख्यते । चरकतन्त्रं चैतद्भवता आग्नेयेण पुनर्वसुनोपदिष्टं, तच्छिष्येणाग्निवेशेन प्रणीतं, चरकदृढबलान्धां प्रैतिसंस्कृतमिति मूलमन्यत एवोपलभ्यते । आग्नेयश्चायं महर्षेर्भरद्वाजस्य शिष्यः, अग्निवेशमेलादीनां गुरुरिति दीर्घजीवितीयोक्तादायुर्वेदान्तरणवृत्तान्तादेव ज्ञायते । स चाय-मौत्रेय-पुनर्वसु-कृष्णात्रेय-चान्द्रभार्गी-चान्द्रभार्गानामिरुहसिखो मेलचरकवृद्धजीवकीयनावनीतकेषु प्राचीनायुर्वेदतन्त्रेषु । भगवता व्यासेनापि आयुर्वेदप्रवर्तकतया निर्दिष्टोऽयं महर्षिमहामारुते शान्तिपर्वणि २१० तमेऽध्याये; यथा—

“गान्धर्वं नारदो वेदं भरद्वाजो धनुर्मेहम् ।

देवर्षिचरितं गार्ग्यः कृष्णात्रेयश्चिकित्सितम्” इति ॥

यत्र जन्मभूमिर्भगवत आग्नेयसेति यद्यपि निश्चयेन वक्तुं न शक्यते तथाऽपि—

“गान्धारदेशे राजर्षिर्नर्यजित् स्वर्णमार्गदः ।

संगृह्य पादौ पप्रच्छ चान्द्रभागं पुनर्वसुम् ॥

न च स्त्रीभ्यो न चालीभ्यो न मृत्युभ्योऽस्ति मे भयम् ।

अन्यत्र विपयोगेभ्यः सोऽत्र मे शरणं भवान् ॥

१ “अथ मैत्रीपरः पुण्यमायुर्वेदं पुनर्वसुः । शिष्येभ्यो दत्तवान् पद्म्यः सर्वभूतानुकम्पया ॥ अग्निवेशश्च मेल(ङ)श्च जन्मकर्मः पराधरः । हायितः क्षारपाणिश्च जघ्नुस्तान्पुनर्वसुः ॥ युदेविशोयस्तदासीनोपदेशान्तरं सुतेः । तच्छास्य कर्ता प्रथममग्निवेशो यतोऽभवत् ॥” (च० सू० स्या० अ० १, श्लो ३०-३२) ।

२ “अस्मिन् सप्तदशाध्यायाः कृष्णः सिद्ध एव च । भाषाचन्दोऽग्निवेशस्य तन्त्रे चरकसंस्कृते ॥ तानेतान् कपिलवलिः शेषान् दृढबलोऽकरोत् । तन्त्रशास्य महावैद्य पूरणार्थं यथातथम् ॥” (च० सि० स्या० अ० ३०) । तथा “नित्तायति केदोक्तं संक्षिपत्यति विस्तरम् । संस्कृतां कुरुते तथं पुराणं च पुनर्नवम् ॥ अतस्त्वष्टोत्तमसिद्धं चरकेणातिशुद्धिना । संस्कृतं तत्त्वसंपूर्णं विभागेनोपलक्ष्यते ॥ तच्छब्दं भूतशक्तिं संप्रसाद्य समाययत् । अथगदार्थं दृढबलो जातः पश्यन्नेदं पुरे ॥ कला बहुमलान्त्रेभ्यो विद्योयेच्छवितोषयम् । सप्तदशौपमाध्यापिद्विकल्पैरपूरयत्” (च० सि० स्या० अ० १२) इति ॥

३ “यत् तदपि चात्रेयः खदैवाभ्यनुमन्यते” (च० सू० स्या० अ० ८, श्लो ३५) । “तत्र मेल आत्रेयमिदं वाच” (मेलसं० पृ० ८१) । “निगुणः परित्यक्तः, यतुर्गुणं प्रत्यक्षमिच्छाह भगवानात्रेयः” (शावनीतकं, भागः १, पृ० ३९) ।

४ “तच्छ्रुत्वा क्षाम्यवचो भगवान् पुनर्वसुरात्रेयं वचां च” (च० सू० अ० १२, सू० १३) । “एतेषां दन्तधवनं श्रेष्ठमाह पुनर्वसुम्” (मेलसं० पृ० ६) । “अस्यान्तरालाभिलाह तमात्रेयः पुनर्वसुम्” इति प्रदजीवकीये तन्त्रे रामपुरीयाणां सिद्धौ ।

५ “नित्येनादौ समुदिराः कृष्णात्रेयेण धीमता” (च० सू० स्या० अ० ११) । “कृष्णात्रेयं पुरश्चल्य कषाव-कुर्मद्वैपयः” (मेलसं० पृ० २८) ; “गणोक्तिर्न नरं विद्यात् कृष्णात्रेयपक्षो यथा” (मेल पृ० ९८) । केचित्तु श्रीकण्ठ-दत्तशिवदाससेनादिभिः शालाक्यविषये उक्ततेभ्यः कृष्णात्रेयवचनेभ्यः कृष्णात्रेयपुनर्वसोर्भेदं अच्यन्ते; अतः शालाक्यतन्त्र-प्रणेता कृष्णात्रेयोऽन्यः, परं पुनर्वसोरपि आधीव ‘कृष्णात्रेय’ इति नामेलव नास्ति संदेहस्तस्मादिति, चरकप्रतिस्तरकारे मेलतन्त्रे च तस्य कृष्णात्रेयनामोक्तिश्चास्ति ।

६ “यथाप्रभं भगवता ब्याहृतं चान्द्रभागिता” (च० सू० स्या० अ० १३) ।

७ “सुश्रोता नाम गैधानी चान्द्रभागश्चाथ द” (मेलसं० पृ० ३६) । चन्द्रभागाया अयं चान्द्रभागी, चान्द्र-भागो वा, इति व्युत्पत्त्या पुनर्वसोर्भातुर्नाम ‘चन्द्रभागा’ आधीदिति ज्ञायते ।

८ राजर्षिणा नामजिता आयुर्वेदे कथिद्वयोऽपि विरचित आसीदिति जगन्नेतेन अष्टाद्विदयव्याख्यायामुक्ततातद्भवना-पक्षायते । तथा हि अष्टाद्विदये भारीरस्याने तृतीयेऽन्यथे ‘रक्षादर्थं ततो मांसं’ (श्लो० ६२) इत्यादिश्लोकाद्व्यापामदण-दत्तः—“नमजिद्व्याहृतं—सप्तद्वाररथात् पूर्वं रथपातुर्विधुते । रथपातु रथान्वय रथारथान्यांसनेव च ॥ मेरोपावसती मातादरस्थायी मेदधस्तथा । मन्त्रपातुस्ततोऽप्याह्वान्मृगस्तः शुष्यत्य एव च ॥ शुनस्त परं च गार्गस संभरः परिकीर्तितः” इति । मेलसंहितायां सुविते सुखे “ममजिद्वं स्वर्गमागमः” इति पाठो सुविशोऽस्ति, परं स न सनीचीनः, अस्माभिः ताथोपलब्धत्वात्प्रत्य प्रतिस्तिपिहत्वाप्यति सुखे “नमजिद्वं स्वर्गमागमः” इत्येव पाठ उपलभ्यते ।

एवमुक्तस्तथा तस्मै महर्षिः पार्थिवर्षये ।

विषयोऽनेन विज्ञानं प्रोवाच वदतां वरः ॥” इति (भेलसं०)

अस्माद्वेलवचनाद् गान्धारदेशस्तस्य महर्षेर्जन्मभूमिर्निवासभूमिर्वा आसीत्, तथा भगवान् पुनर्वसुः गान्धारदेशाधिपते राजर्षेर्नमजितो राजवैद्य आसीदिति वक्तुं शक्यते । गान्धारदेशवास्तव्योऽपि भगवान् पुनर्वसुः सहान्तेवासिभिः पञ्चालक्षेत्र-चैत्ररथवंन-पञ्चगङ्ग-धनेशायतन-कैलास-हिमवदुत्तरपार्श्वे (त्रि-चिष्टपा)दिषु परोपकारार्थमायुर्वेदप्रचारार्थं वनौपधिज्ञानार्थं च विहरति स्म ।

स चायं पुनर्वसुरात्रेयः कस्मिन् समये समजनीत्येतद्विषये किंचिद्विचार्यते । बौद्धग्रन्थेषु समुपलभ्यते यत्—“भगवतो बुद्धस्य जन्मसमये तत्पूर्वं चासीद्भारतवर्षे विद्यापीठद्वयं, यत्र प्रायेण सर्वाण्यपि शास्त्राण्यध्याप्यन्ते स्म । तत्रैकः पूर्वभारते काश्याम्, अपरश्च पश्चिमभारते तक्षशिलायामासीत् । तत्र तक्षशिला-विद्यापीठे बुद्धजन्मसमये ततः किंचित्पूर्वं वा आसीद्वात्रेयनाम्ना महर्षिरायुर्वेदप्रधानाध्यापकः” इति । स एव अमिवेशादीनां गुरुरिति डॉ. हर्नलेप्रभृतीनां पाश्चात्यविदुषां मतम् । अन्ये तु नायमात्रेयः तक्षशिला-विद्यापीठायुर्वेदप्रधानाध्यापकः, परं चरकतन्त्रे पुनर्वसुसमकालीनतया वर्णितो मिथुरात्रेयः स्यात् तक्षशिला-विद्यापीठे आयुर्वेदाध्यापक इति वदन्ति । महाभारते ‘कृष्णात्रेयश्चिकित्सितम्’ इत्युक्तत्वात् महाभारतरचना-कालाद्वात्रेयस्य पूर्वभवत्ये नास्ति संदेहेत्येवमस्ति । सौतेर्महाभारतरचनाकालस्तु ख्रिष्टाब्दात् २५० वत्सर-पूर्वमिति भारताचार्याणां श्रीमतां चिंतामणराव विनायक वैद्य इत्येतेषां मतं, तथैतदेव मतमन्येषां पाश्चात्यविदुषामपि । गान्धाराधिपते राजर्षेर्नमजितः ‘स्वर्णमार्गदः’ इति विशेषणं दृश्यते ‘गान्धारदेशे राजर्षिर्नमजित् स्वर्णमार्गदः’ इत्यस्मिन् भेलतन्त्रस्य वचने; विन्सेन्ट ए. स्मिथमहोदयविरचिते Early History of India नाम्नि ग्रन्थे (पृ. ३३-३५) दृश्यते यत् विन्धीसारस्य अजातशत्रोश्च समये पारसीक (इरान-पर्सिया) देशे दारायसनाम्नो महाराजस्य साम्राज्यमासीत् । तस्य राज्यकालस्तु ख्रिष्टाब्दात् पूर्वं ५२१ तमवत्सरादारभ्य ४८५ तमवत्सरावसान आसीत् । तस्य अर्धेन आसीत् सिन्धोर्मुखादारभ्य कालाबागपर्यन्तः सिन्धुदेशः, उत्तरपश्चिमपञ्चनददेशस्य कियान् भागश्च । अस्माद्देशात् प्रतिवर्षं a million sterling. मितं स्वर्णं तस्मै राजकररूपेण लभ्यते स्म” इति । एतच्च स्वर्णं यदि पारसीकराजाय दारा-यसाय गान्धारमार्गद्वारा प्रेष्यते स्म, तथा भेलोक्तस्य ‘स्वर्णमार्गदः’ इत्यस्य नमजिद्विशेषणस्य यदि स्वर्णाय (पारसीकराजाय राजकररूपेण प्रेष्यमाणस्वर्णाय) मार्गं ददातीति स्वर्णमार्गद इत्यर्थश्चेत् तदा राजर्षेर्नमजितो दारायसस्य समकालत्वं सिध्यति । भगवत् आत्रेयस्यापि राजर्षेर्नमजितो राजवैद्यत्वात् स एव कालः ।

१. जनपदमण्डले पञ्चालक्षेत्रे द्विजातिवराधुषितायां काम्पिल्यराजधान्यां भगवान् पुनर्वसुरात्रेयोऽन्वेवाधिवगण-परिवृतः पश्चिमे घर्ममार्से गङ्गातीरे वनविचारमनुविचरन् शिष्यमग्निवेशमब्रवीत् (च० वि० स्था० अ० ३, सूत्र ३) इति । २ यदुक्तमात्रेयमद्रकाप्पीये ‘आत्रेयो मद्रकाप्यश्च’ इत्यारभ्य ‘वने चैत्ररथे रम्ये सग्रीयुर्विजिहीषेव’ इति (च० स्था० अ० २६.) । ३ ‘विहरन्तं जितात्मानं पञ्चगङ्गं पुनर्वसुम्’ (च० वि० स्था० अ० ४, श्लो० ३) इति । ४ ‘कृत-शणं शैलवरस्य रम्ये स्थितं धनेशायतनस्य पार्श्वे’ (च० वि० अ० ३, श्लो० ३) इति । ५ यदुक्तं विसर्पचिकित्सिता-रम्ये ‘कैलासे किन्नराकीर्णे’ इत्यारभ्य ‘विहरन्तं जितात्मानमात्रेयमग्निवेशमनुविचरन्मुत्तरे हिमवतः पार्श्वे’ (च० वि० स्था० अ० १९.) इति । ६ यद्विचारचिकित्सिते ‘भगवन्तं खल्वत्रेयं कृतादिकं हुताग्निहोत्रमौशीनमग्निगणपरिवृतमुत्तरे हिमवतः पार्श्वे’ (च० वि० स्था० अ० १९.) इति । ७ यदुक्तं नायनीतके (The Bowser manuscript) ‘देवर्षिस्त्रिदशगणकिन्नरापयशविद्या-धराधुषितसानुरन्तरजः । पुण्यस्त्रिषुपुष्पतलोद्गतदेवरम्यः’ इत्यारभ्य ‘आत्रेयश्चातिपरशरमेलगार्ग्यशाम्बव्यद्वयुतवशि-ष्ठकालकाप्याः । सर्वोपवीरसगुणकृतिवीर्यनामजितायवः समुदिताः शतशः प्रचेरुः’ इति । (भागः १, पृ. १) इति ।

बौद्धग्रन्थेष्वपि आत्रेयस्य बुद्धसमकालीनत्वं ततः किञ्चित्सर्वभूतत्वं वा समुपवर्णितम् । अतः पूर्वोक्तप्रमाण-
द्वयेन सार्धद्विसहस्रवत्सरात् पूर्वं भगवत आत्रेयस्य प्रादुर्भाव आसीदिति वक्तुं शक्यते । आत्रेयशिष्येणामि-
वेशेनाश्रिवेशतन्त्रं रचितमिति तस्यापि स एव समयः ।

अश्रिवेशतन्त्रस्य स्थूलकालनिर्णयेऽन्यदप्यस्ति साधनम् । भारतवर्षे रविसोमभौमादिवारगणनाप्रवृत्तिप्रचा-
रकालात् पूर्वं ततः किञ्चिदनन्तरं वा अश्रिवेशसंहिताया रचनाकाल इति वक्तुं शक्यते । यतोऽस्मिन् तन्त्रे
यथा तिथिनक्षत्रकरणादिगतं शुभाशुभमुपवर्णितं न तथा वारगतम् । यथा चरके सूत्रस्थाने पञ्चदशोऽध्याये
'इष्टे तिथिकरणसुहृत्तनक्षत्रे' इति, तथा विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये 'उदगयने शुक्रपक्षे प्रशस्तेऽहनि तिष्य-
हस्तश्रवणाश्वयुजामन्यतमेन नक्षत्रेण योगमुपगते भगवति शशिनि कल्याणे करणे मैत्रे सुहृते' इति, तथा
इन्द्रियस्थाने द्वादशोऽध्याये 'अदारणेपु नक्षत्रेष्वनुपेपु ध्रुवेपु च । विना चतुर्थीं नवमीं विना रिक्तां चतुर्वशीम् ॥
मध्याह्नमर्चरात्रं च भूकम्पं राहुदर्शनम् ।.....दूतं प्रशस्तमन्वयं निर्दिशेदरागतं भिषक् ॥' इत्यादौ तिथि-
नक्षत्रादय एवोपवर्णिता न तु वाराः । यदि वारगणनाप्रवृत्तिप्रचारस्तत्समये स्यात् तदा अर्वाचीनग्रन्थेषु
यथा, 'न वैद्यो नृपसोमयोः' इत्यादौ वारगतं शुभाशुभमुपवर्णितं तथाऽश्रिवेशतन्त्रे (तत्प्रतिसंस्काररूपे
चरके वा) अवश्यमेवोपवर्णितं स्यात् । भारतवर्षे वारगणनाप्रवृत्तिस्तु शकारम्मकालात् सहस्रवत्सरेभ्यः पूर्वं
संजातेति भारतीयज्योतिःशास्त्रेतिहासनाग्नि ग्रन्थे (१३९ तमे पृष्ठे) श्रीशङ्करभालकृष्णदीक्षितः ।
वारगतशुभाशुभवर्णनानामोऽपि अश्रिवेशतन्त्रस्य सार्धद्विसहस्रवत्सरात् पूर्वभवत्यनेव ल्यापयति ।

कः कालश्चरकस्य ? अत्रैके भगवान् पतञ्जलिरेव चरक इति प्रौढां प्रवादमवलम्ब्य पतञ्जलिचरकयो-
रैक्यं मन्यमाना य एव कालः पतञ्जलेः स एव चरकस्येति विनिश्चिन्यन्ति । पतञ्जलेः प्रादुर्भावसमयस्तु
यवनराजस्य मिलिन्द (मिलिन्दर) स तथा आर्यराजस्य पुष्य (पु) मित्रस्य च राज्यशासनकाले शताधिक-
द्विसहस्रवत्सरात् पूर्वमासीदिति तिहासविदां मतम् । परं पतञ्जलिचरकयोरैक्यं संदेहास्पदमेव । चरके प्रत्य-
ध्यायमध्यायसमाप्तिवाक्ये 'इत्यश्रिवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते' इत्येव पठ्यते, न तु कापि 'पतञ्जलिप्रति-
संस्कृते' इति । दृढबलेनापि चिकित्सास्थानान्ते "अस्मिन् सप्तदशाध्यायाः कल्पाः सिद्ध्य एव च ।
नासाधन्तेऽश्रिवेशस्य तन्त्रे चरकसंस्कृते" इति, तथा सिद्धिस्थानान्ते च "अतस्तन्त्रोत्तममिदं चरकेणाति-
बुद्धिना । संस्कृतं तत्त्वसंपूर्णं त्रिभागोऽप्युपलभ्यते" इत्यत्र चरकनामैव प्रतिसंस्कृतनिर्देशः कृतो न तु
पतञ्जलिनाम् । चरकसंहिताया उपलभ्यमानास्तु व्याख्यास्तु भट्टारहरिचन्द्रस्य व्याख्यैव सर्वाभ्यः प्राचीने-

१ पतञ्जलिचरकयोरैक्यसाधकानि प्राचां वचनानि यथा—“पतञ्जलमहाभाष्यचरकप्रतिपदकृतैः । मनोवाक्यदोषाणां
हर्षेऽपि पतये नमः” इति चरकसंहिताया आनुवंदवीपिकाव्याख्यायाः प्रारम्भे चक्रपाणिः । “योगेन विप्रस्य पदेन
वाना मलं क्षीरस्य च वैद्यकेन । योऽप्यकरोत् प्रवरं सुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिराजतोऽस्मि” इति, योगवार्तिकप्रारम्भे विद्या-
नमिभूः । “सूत्राणि योगशास्त्रे वैद्यकशास्त्रे च वार्तिकानि ततः । कृत्वा पतञ्जलिमुक्तिः अवरपरयाद्य जगदिदं ज्ञातुम्”
(प. च. सर्गः ५, श्लो. २५) इति पतञ्जलिचरिते रामभद्रदीक्षितः । “यदा मर्यादावारेण हरिणा वेद उद्धृतः । तदा
शेषथ तत्रैव वेदं साहज्यवात्तवान् । अथर्वात्तर्गतं एष्यमाणुर्वेदं स लब्धवान् । एकदा स महीशूतं द्रष्टुं चर इत्यागतः ॥ तत्र
लोकान् गदमैलान् व्यपया परिपीडितान् । स्थलेषु बहुषु व्यानान् भियमापाद्य दृष्टवान् ॥ तास्तु दृष्ट्वा दयापुच्छलोपां दुःखेन
दुःखितः । अतन्तथिन्तवामास रोगोपशमकारणम् ॥ संविन्त्यं स खर्यं तत्र मुनेः गुणोऽभूत् इ । प्रतिहंस्य विशुद्धस्य वेद-
वेदाङ्गवेदेन । अतश्चर इवापातो न ज्ञातः केनचित्ततः । तस्माच्चरकनाम्नाऽसौ विख्यातः जितिमण्डले । स भाति चरका-
पात्रो देवाचार्यो गयादिभिः । सहस्रवदनसंज्ञो येन चरितो रजा इतः । आत्रेयस्य मुनेः शिष्या अश्रिवेशादयोऽभवन् ॥ मुनयो
पदहस्तौ च कृतं तन्त्रं स्वर्कं स्वकम् । देवा तन्त्राणि संस्कृतं समाह्वय विप्रयिता ॥ चरकेणाग्रतो नासा ग्रन्थोऽयं चरकः
कृतः । (भावप्रकाश १ अ.) ॥ १ महामहोपाध्याय पं. श्रीमदीश्वरजी श्रीशङ्करभालकृष्णदीक्षितः । भाग १, पृष्ठ ९९ ।

त्यत्र नास्ति कस्यापि विप्रतिपत्तिः । भट्टारहरिचन्द्रेणापि चरकव्याख्यारम्भे “लोकोपकार(मतये) कवि-
सत्तमाय भक्त्या प्रणम्य महते चरकाय तस्मै” इत्यत्र चरकस्यैव नामोपात्तं न तु पतञ्जलेः । वाग्भटेनापि
“ऋषिप्रणीते प्रीतिश्चेन्मुक्त्वा चरकसुश्रुतौ” इत्यत्र चरकनामैव तन्ननिर्देशः कृतो न तु पतञ्जलिनाम्ना ।
यदि दृढबलभट्टारहरिचन्द्रवाग्भट्टानां काले चरकस्य पतञ्जलिनाम्ना प्रसिद्धिः स्यात्, पतञ्जलिप्रतिसंस्कृतत्वं
वा चरकतन्त्रस्य तदा तैरवश्यमेव कचिदपि तथा लिखितं स्यात् । अतोऽग्निवेशतन्त्रप्रणेता चरकोऽयं पतञ्ज-
लेर्भिन्न एव । व्याकरणमहाभाष्यप्रणेता पतञ्जलिः योगसूत्रप्रणेतुः पतञ्जलेः चरकाच्च भिन्न एवेति अन्येषामपि
विदुषां मतम् । तथाहि निरुक्तालोकने श्रीसत्यव्रतसामश्रमीभट्टाचार्यः—“अयमेव पतञ्जलिः वैद्यशास्त्र-
प्रणेताऽपि योगशास्त्रप्रणेताऽपि, इत्येवं प्रवादः सुप्रचलितः श्रूयत एव । परमस्य नामैक्यमेव बीजमनुगच्छामो
नान्यत् किंचनेत्यग्राह्य एवैव प्रवादः” इति । “पातञ्जल-महाभाष्य-चरकप्रतिसंस्कृतैः । मनोवाक्यादोषाणां
हर्त्रेऽहिपतये नमः” इति पद्यस्य, तथा “योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य च वैद्यकेन” इत्यादि-
वचनातां च इदमेव तात्पर्यं ज्ञायते यत्—एक एव भगवान् शेषः अवतारभेदेन व्याकरणमहाभाष्यं योग-
सूत्राणि चरकप्रतिसंस्कारं च चकारेति । भावमिश्रोपवर्णिता चरकाविर्भावेऽपि चरकस्य शेषावतारत्वमेवो-
पवर्णितं न तु पतञ्जलित्वमित्यप्यवश्यं द्रष्टव्यमेव । महाभाष्यकर्तुः पतञ्जलेः शेषावतारत्वमुपवर्णितं
काश्मीरकराजानकमहामाहेश्वरजयद्रथविरचिते हरचरितचिन्तामणौ सप्तविंशे शब्दशास्त्रावतारे—

“अनया कथया किंवा प्रसङ्गोदितया मया ।

ऐन्द्रं व्याकरणं हित्वा पाणिनीयं व्यधाच्छिवः ॥

ततः प्रभृति निःशेषशब्दज्ञानप्रकाशकम् ।

दिव्यं व्याकरणं भूमौ पाणिनीयं प्रसिद्धति ॥

पाणिनिर्भगवानेव स्वयं चन्द्रार्धशेखरः ।

..... ।

कालान्तरेण सर्वज्ञस्याज्ञया भुजगेश्वरः ।

खजिह्वाः सफलीचक्रे बह्वीर्भाष्योपदेशतः ॥” इति ।

पातञ्जलमहाभाष्य-योगसूत्र-चरकतन्त्रप्रणेतृणां त्रयाणां शेषांशत्वेऽपि ऐतिहासिकमेकत्वं न साधयितुं
शक्यम् । तेषामेकत्वान्मुपगमे भगवतः श्रीकृष्णस्य ज्येष्ठभ्रातुः श्रीबलरामस्यापि भागवतपुराणादिषु
शेषांशत्वेनोपवर्णितत्वात् पतञ्जलित्वं सम्भवति । अतः सत्यपि शेषांशत्वे योगसूत्रप्रणेता पतञ्जलिः, व्याक-
रणमहाभाष्यरचयिता पतञ्जलिः, चरकश्चेति त्रयोऽपि भिन्ना एव । महाभाष्यप्रणेतुः पतञ्जलेर्योगसूत्र-
प्रणेतुश्च पतञ्जलेः कथञ्चित्सिद्धेऽप्यैक्ये पतञ्जलिचरकयोरैक्यं दुःसाधमेव ।

अन्ये तु वर्णयन्ति यत्—चरकाचार्यः कुशानवंशीयस्य महाराजस्य कनिष्कस्य मसिद्धो राजवैद्य आसीत्,
अथवापोषनागार्जुनावपि महाराजस्य कनिष्कस्य राजपण्डितविविति, लिखितं चैतच्चीनदेशे समुपलब्धे संयुक्त-
रत्नपिटकसूत्राख्ये तथा श्रीधर्मपिटकसंप्रदायनिदानाख्ये च बौद्धग्रन्थे । महाराजस्य कनिष्कस्य राज्य-
शासनकालस्तु ख्रिस्तीय ८३ तमाब्दादारभ्य ११९ तमाब्दपर्यन्तः ।

1 Notes on the Indo-Sythians by Sylvian Levi, Indian Antiquary, vol. XXXII, pages 381-389.

२ महामहोपाध्याय पण्डित श्रीगौरीशंकर हीराचंद ओझाविरचित राजपूतानेच इतिहास भाग १, पृ. १११ ।

बौद्धग्रन्थेष्वपि आत्रेयस्य बुद्धसमकालीनत्वं ततः किञ्चित्सर्वभक्तं वा समुपवर्णितम् । अतः पूर्वोक्तप्रमाण-
द्वयेन सार्धद्विसहस्रवत्सरात् पूर्वं भगवत आत्रेयस्य प्रादुर्भाव आसीदिति वक्तुं शक्यते । आत्रेयशिष्येणामि-
वेशोनाश्रिवेशतत्त्वं रचितमिति तस्यापि स एव समयः ।

अश्रिवेशतन्त्रस्य स्थूलकालनिर्णयेऽन्यदप्यस्ति साधनम् । भारतवर्षे रविसोमभौमादिवारगणनाप्रवृत्तिप्रचा-
रकालात् पूर्वं ततः किञ्चिदनन्तरं वा अश्रिवेशसंहिताया रचनाकाल इति वक्तुं शक्यते । यतोऽस्मिन् तन्त्रे
यथा तिथिनक्षत्रकरणदिगतं शुभाशुभमुपवर्णितं न तथा चारगतम् । यथा चरके सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये
'द्वेष्टे तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रे' इति, तथा विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये 'उदगयने शुक्रपक्षे प्रशस्तेऽहनि तिष्य-
हस्तश्रवणाश्वयुजामन्यतमेन नक्षत्रेण योगमुपगते भगवति शशिनि कल्याणे करणे भैत्रे सुहर्ते' इति, तथा
इन्द्रियस्थाने द्वादशेऽध्याये 'अदारुणेषु नक्षत्रेष्वनुपेयु ध्रुवेषु च । विना चतुर्थीं नवमीं विना रिक्तां चतुर्दशीम् ॥
मध्याह्नमर्धरात्रं च मूकम् राहुदर्शनम् । दूतं प्रक्षत्तमव्यग्रं निर्दिशेदागतं भिषक् ॥' इत्यादौ तिथि-
नक्षत्रादय एवोपवर्णिता न तु वाराः । यदि वारगणनाप्रवृत्तिप्रचारस्तत्समये स्यात् तदा अर्वाचीनग्रन्थेषु
यथा, 'न वैद्यो बुधसोमयोः' इत्यादौ वारगतं शुभाशुभत्वमुपवर्णितं तथाऽश्रिवेशतन्त्रे (तत्प्रतिस्काररूपे
चरके वा) अवश्यमेवोपवर्णितं स्यात् । भारतवर्षे चारगणनाप्रवृत्तिस्तु शकारम्भकालात् सहस्रवत्सरेभ्यः पूर्वं
संजातेति भारतीयज्योतिःशास्त्रेतिहासनाम्नि ग्रन्थे (१३९ तमे पृष्ठे) श्रीशङ्करबालकृष्णदीक्षितः ।
वारगतशुभाशुभवर्णनाभावोऽपि अश्रिवेशतन्त्रस्य सार्धद्विसहस्रवत्सरात् पूर्वमवत्यमेव ल्यापयति ।

कः कालश्चरकस्य ? अत्रैके भगवान् पतञ्जलिरिव चरक इति प्राचां प्रयादमवलम्ब्य पतञ्जलिचरकयो-
रैक्यं मन्यमाना य एव कालः पतञ्जलेः स एव चरकत्वेति विनिश्चिन्वन्ति । पतञ्जलेः प्रादुर्भावसमयस्तु
यवनराजत्वं मिलिन्द (मिनेन्डर) स्य तथा आर्यराजस्य पुष्य (प्य) मित्रस्य च राज्यशासनकाले शताधिक-
द्विसहस्रवत्सरात् पूर्वमासीदतीतिहासविदां मतम् । परं पतञ्जलिचरकयोरैक्यं संदेहास्पदमेव । चरके प्रत्य-
ध्यायमध्यायसमाप्तिवाक्ये 'इत्यमिवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते' इत्येव पठ्यते, न तु कापि 'पतञ्जलिप्रति-
संस्कृते' इति । दृढबलेनापि चिकित्सास्यानान्ते "अस्मिन् सप्तदशाध्यायाः कल्पाः सिद्ध्य एव च ।
नासायन्तेऽश्रिवेशस्य तन्त्रे चरकसंस्कृते" इति, तथा सिद्धिस्थानान्ते च "अतस्त्रोत्तममिदं चरकेणाति-
बुद्धिना । संस्कृतं तत्त्वसंपूर्णं त्रिभागेनोपलक्ष्यते" इत्यत्र चरकनामैव प्रतिसंस्कर्तुर्निर्देशः कृतो न तु
पतञ्जलिनाम्ना । चरकसंहिताया उपलभ्यमानासु व्याख्यासु मट्टारहरिचन्द्रस्य व्याख्यैव सर्वाभ्यः प्राचीने-

१ पतञ्जलिचरकयोरैक्यसाधनानि प्राचां वचनानि यथा—“पातञ्जल्यहामाग्यचरकप्रतिपंस्कृतेः । मनोवाक्यदोषार्णा
हर्षेऽहिराये नमः” इति चरकसंहिताया आनुवंदरूपिष्ठायाख्यायाः शरम्भे चक्रपाणिः । “योगेन चित्तस्य पदेन
वानां मर्तं वरीरस्य च वैपकेन । सोऽप्यारोपेत् प्रवरं मुनीनां पतञ्जलं श्रज्जितानतोऽसि” इति, योगवार्तिकशरम्भे विद्या-
नमिभट्टः । “सुप्ताभि योगशास्त्रे वैषक्यास्त्रे च वार्तिकानि ततः । कृत्वा पतञ्जलियुक्तिः प्रचारयागात् जगदिदं प्रातुम्”
(प. ४. शर्षः ५, श्लो. २५) इति पतञ्जलिचरिते रामभट्टदीक्षितः । “यदा मल्लारारेण हरिणा वेद लङ्कृतः । तदा
चोपप तत्रैव वेदं साग्रमवाप्तवान् ॥ राघवांस्तर्पयंतं तस्मिन्पुर्वं तच्छ्रवणम् ॥ एकदा य मदीशतं हृष्टं पर इवागतः ॥ तत्र
शोकान् गदमस्तान् व्यथया परिपीडितात् । सत्येन वदतु न्यमानं भियमाणं य दृष्टवान् ॥ तातु ददता दयानुपलक्ष्यो दुःखेन
दुःखितः । अनन्तयित्तपामात् रोगोपचमकारणम् ॥ संयिन्त्य स स्वयं तत्र मुनेः पुनो बभूव ह । प्रसिद्धस्य मिश्रदस्य वेद-
वेदाङ्गवेदेन ॥ यतपर इवावाते न शातः केनचित्ततः । तत्साश्चरफनोप्राप्तौ विष्टयातः शिशिमण्डले ॥ य भाति चरका-
पादो देवाचार्यो यथा दिशि ॥ सहस्रवदनस्तोत्रो वेन ध्वंसी ह्यो वृत्तः । आत्रेयस्य मुनेः शिष्या अश्रिवेशादयोऽभवन् ॥ मुनयो
वदन्त्येव इदं तन्त्रं सारकं सारम् ॥ तेषां तन्त्राणि संस्कृते समारम्भे विविदिता ॥ चरकेनात्मनो नाम्ना ग्रन्थोऽयं चरकः
वृत्तः । (साधनप्रकाश १ पृ.) ॥ २ महामहोपाध्याय पं. श्रीपं. विश्वकर्मा श्रीसाहचरं राजगुरुनामा इतिहास. भाग १, पृष्ठ १९१ ।

त्यत्र नास्ति कस्यापि विप्रतिपत्तिः । भट्टारहरिचन्द्रेणापि चरकव्याख्यारम्भे “लोकोपकार(मतये) कवि-
सत्तमाय भक्त्या प्रणम्य महते चरकाय सख्यै” इत्यत्र चरकस्यैव नामोपात्तं न तु पतञ्जलेः । वाग्भटेनापि
“ऋषिप्रणीते श्रीतिश्चेत्युक्त्वा चरकमुच्यते” इत्यत्र चरकनामैव तद्वनिर्देशः कृतो न तु पतञ्जलिनाम्ना ।
यदि हृदयबलभट्टारहरिचन्द्रवाम्भट्टानां काले चरकस्य पतञ्जलिनाम्ना प्रसिद्धिः स्यात्, पतञ्जलिप्रतिसंस्कृतत्वं
वा चरकतत्त्वस्य तदा तैरवश्यमेव कचिदपि तथा लिखितं स्यात् । अतोऽश्विनेशतन्त्रप्रणेता चरकोऽयं पतञ्ज-
लेर्भिन्न एव । व्याकरणमहाभाष्यप्रणेता पतञ्जलिः योगसूत्रप्रणेतुः पतञ्जलेः चरकाच्च भिन्न एवेति अन्येषामपि
विदुषां मतम् । तथाहि निरुक्तालोचने श्रीमत्सूत्रतत्त्वसामग्र्यमीश्वरार्च्यः—“अयमेव पतञ्जलिः वैद्यशास्त्र-
प्रणेताऽपि योगशास्त्रप्रणेताऽपि, इत्येवं प्रवादः सुप्रचलितः श्रूयत एव । परमस्य नामैक्यमेव धीजमनुगच्छामो
नान्यत् किंचनेत्यप्राह्य एवैव प्रवादः” इति । “पातञ्जल-महाभाष्य-चरकप्रतिसंस्कृतैः । मनोवाक्यदोषाणां
हर्त्रेऽहिपतये नमः” इति पद्यस्य, तथा “योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य च वैद्यकेन” इत्यादि-
यचनानां च इदमेव तात्पर्यं ज्ञायते यत्—एक एव भगवान् शेषः अवतारभेदेन व्याकरणमहाभाष्यं योग-
सूत्राणि चरकप्रतिसंस्कारं च चकारेति । भावमिश्रोपवर्णिते चरकाविर्भावेऽपि चरकस्य शेषावतारत्वमेवो-
पवर्णितं न तु पतञ्जलित्वमित्यप्यवश्यं द्रष्टव्यमेव । महाभाष्यकर्तुः पतञ्जलेः शेषावतारत्वमुपवर्णितं
काश्मीरकराजानकमहामाहेश्वरजयप्रदधरिचिते हरचरितचिन्तामणौ सप्तविंशे शब्दशास्त्रावतारे—

“अनया कथया किंवा प्रसङ्गोदितया मया ।

ऐन्द्रं व्याकरणं हित्वा पाणिनीयं व्यधाच्छिष्यः ॥

ततः प्रभृति निःशेषशब्दज्ञानप्रकाशकम् ।

दिव्यं व्याकरणं भूमौ पाणिनीयं प्रसिध्यति ॥

पाणिनिर्भगवानेव स्वयं चन्द्रार्धशेखरः ।

..... ।

कालान्तरेण सर्वज्ञस्याज्ञया भुजगेश्वरः ।

स्वजिह्वाः सफलचक्रे बह्वीर्भाष्योपदेशतः ॥” इति ।

पातञ्जलमहाभाष्य-योगसूत्र-चरकतन्त्रप्रणेतृणां त्रयाणां शेषांशत्वेऽपि ऐतिहासिकमेकत्वं न साधयितुं
शक्यम् । तेषामेकत्वाभ्युपगमे भगवतः श्रीकृष्णस्य ज्येष्ठभ्रातुः श्रीबलरामस्यापि भागवतपुराणादिषु
शेषांशत्वेनोपवर्णितत्वात् पतञ्जलित्वं समापद्येत । अतः सत्यपि शेषांशत्वे योगसूत्रप्रणेता पतञ्जलिः, व्याक-
रणमहाभाष्यरचयिता पतञ्जलिः, चरकश्चेति त्रयोऽपि भिन्ना एव । महाभाष्यप्रणेतुः पतञ्जलेर्योगसूत्र-
प्रणेतृत्वं पतञ्जलेः कथञ्चित्सिद्धेऽप्येक्ये पतञ्जलिचरकयोरैक्यं दुःसाधमेव ।

अन्ये तु वर्णयन्ति यत्—चरकाचार्यः कुशानवंशीयस्य महाराजस्य कनिष्कस्य प्रसिद्धो राजवैद्य आसीत्,
अश्वघोषनागार्जुनावपि महाराजस्य कनिष्कस्य राजपण्डिताविति, लिखितं चैतचीनदेशे समुपलब्धे संयुक्त-
रत्नपिटकसूत्रारख्ये तथा श्रीधर्मपिटकसंप्रदायनिदानारख्ये च बौद्धग्रन्थे । महाराजस्य कनिष्कस्य राज्य-
शासनकालस्तु ख्रिस्तीय ८३ तमाब्दादारभ्य ११९ तमाब्दपर्यन्तः ।

1 Notes on the Indo-Sythians by Sylvain Levi, Indian Antiquary, vol. XXXII, pages 381-389.

२ महामहोपाध्याय पण्डित श्रीगौरीशंकर दीरानंद ओझाविरचित राजशूतनेका इतिहास भाग १, पृ. १११ ।

चरके ज्वरचिकित्सिते “विष्णुं सहस्रमूर्धानं चराचरपतिं विशुम् । स्तुवन्नामसहस्रेण ज्वरान् सर्वान-
पोहति” इत्यनेन ज्वरस्य दैवव्यपाश्रया चिकित्साऽभिहिताऽस्ति । अत्र ‘स्तुवन्नामसहस्रेण’ इत्यनेन महाभा-
रतोक्तं विष्णुसहस्रनामस्तोत्रमेवाभिप्रेतम् । अतश्चरकप्रतिसंस्कारस्य महाभारतपरकालभदत्वे नास्ति संदेह-
लेशोऽपि । महाभारतरचनाकालस्यत्रैव पूर्वमुक्तः ।

एवं ये पतञ्जलिमेव अग्निवेशतन्त्रप्रतिसंस्कारं मन्यन्ते तन्मते चरकप्रतिसंस्कारः २१०० वत्सरात्
पूर्वमासीदिति, ये तु कनिष्कराजवैद्यं चरकमग्निवेशतन्त्रप्रतिसंस्कारं मन्यन्ते तन्मते १८५० वत्सरात्
पूर्वमासीच्चरकप्रतिसंस्कार इति समाध्याति ।

अस्मन्मते तु वैदिकसाहित्ये बौद्धसाहित्ये वा यावत्पर्यन्तमन्यस्य चरकनाम्नः प्रसिद्धस्य मिषजोऽवगमो
न भवेत्, तावत्पर्यन्तं बौद्धेतिहासप्रसिद्धः कनिष्कराजवैद्यश्चरक एव अग्निवेशतन्त्रप्रतिसंस्कर्तेति निर्णये न
काऽपि विप्रतिपत्तिर्दृश्यते ।

चरकप्रतिसंस्कारपूरयिता दृढबलः कस्मिन् देशे कस्मिंश्च समये समजनीत्येतद्विषये किञ्चिद्विचार्यते ।
दृढबलोऽयं कपिलबलस्य पुत्रः, पञ्चनदपुरजातश्चेति तेनैवोक्तात् ‘तानेतान् कापिलबलिः शेषान् दृढबलोऽ-
करोत्’ (च० चि० स्या० अ० ३०) इत्यस्मात्, तथा ‘असृण्डाय दृढबलो जातः पञ्चनदे पुरे’ (च० सि०
स्या० अ० १२) इत्येतस्माच्च वचनाज्ज्ञायते । पञ्चनदपुरं तु कश्मीरदेशे आसीदिति कल्हणविरचितरा-
जतरङ्गिणीतो ज्ञायते । तथा हि राजतरङ्गिण्याश्चतुर्थे तरङ्गे—

“तेन कङ्कणवर्षस्य रससिद्धस्य सोदरः ।

चङ्कुणो नाम भुःखारदेशानीतो गुणोन्नतः ।

स रसेन समातन्वन् कोशे बहुसुवर्णताम् ।

पद्माकर इवालास्य भूभूतोऽभूच्छुभावहः ॥

रुद्रः पञ्चनदे जातु दुस्तैः सिन्धुसङ्गमैः ।

तटे स्तम्भितसैन्योऽभूद्राजा चिन्तापरः क्षणम् ॥

ततोऽभ्युत्तरणोपायं तस्मिन् पृच्छति मन्त्रिणः ।

वगाधेऽम्भसि रोधस्यश्चङ्कुणो मणिमक्षिपत् ॥

तत्प्रभावाद्दिघाभूतं सरिन्वीरं ससैनिकः ।

उत्तीर्णो नृपतिस्तूर्णं परं पारं समासदत्” ॥ (श्लो० २४६-२५०) इति ।

अत्रोक्तं पञ्चनदपुरं वितस्तासिन्धुसरितोः सङ्गमसमीपस्थं संप्रति पंजपनोर इति नामकं स्थानमिति राज-
तरङ्गिण्या आङ्ग्लभाषानुवादे डॉ. स्टीनमहोदयः । अतो दृढबलोऽयं काश्मीरदेशसंमुखेन इति वक्तुं शक्यते ।

दृढबलस्य कालनिर्णये यद्यपि न किञ्चिद्वल्वचरं प्रमाणमुपलभ्यते, तथाऽपि वाग्भट्टजेज्जटाभ्यामयं पूर्व-
भव इति वक्तुं शक्यते । यतो वाग्भट्टेन बहवो विषया दृढबलप्रतिसंस्काराद्वहीताः, जेज्जटेन दृढबलसंस्का-
रोपर्यपि कृता निरन्तरपदव्याख्यानास्ती चरकटीका संप्रति समुपलब्धा मद्रासनगरस्वराजकीयप्राच्यपुस्तका-
गारात् । वाग्भट्टसमयस्तु ख्रिस्तस्य षष्ठी शताब्दी, जेज्जटस्य वाग्भट्टशिष्यत्वाच्चापि, स एव काल इति अग्रे
प्रतिपादयिष्यामः । अतोऽयं ख्रिस्तस्य चतुर्थ्यां शताब्द्यां प्रादुर्बभूवेत्यनुमीयते ।

सांप्रतं समुपलभ्यमाने चरकतन्त्रे चिकित्सास्थाने सप्तदशाध्यायाः कल्पस्थानं सिद्धिस्थानं च दृढबलप्रति-
संस्कृतमिति दृढबलेनैव चिकित्सास्थानान्ते सिद्धिस्थानान्ते च लिखितम् । तत्र चिकित्सास्थाने के त्रयोदश-
ध्यायाश्चरकाचार्यप्रतिसंस्कृताः, के च सप्तदशाध्याया दृढबलप्रतिसंस्कृता इत्यत्र दृश्यन्ते टीकाकाराणां विप्र-
तिपत्तयः, उपलभ्यमानेषु हस्तलिखितमुद्रितपुस्तकेषु अध्यायक्रममेदंश्च । तथाहि—‘अस्मिन् सप्तदशाध्यायाः
कल्पाः सिद्ध्य एव च’ इति श्लोकस्य व्याख्यायां ‘अस्मिन् चिकित्सितस्थाने सप्तदशाध्यायाः शेपाः’ इति
जल्पकल्पतरूच्याख्याने गङ्गाधरकवि राजः । अतो गङ्गाधरमते तदुक्तक्रमानुसारेण मारम्भतत्त्वयोदशा-
ध्याया रसायनवाजीकरणज्वररक्तपित्तगुल्मप्रमेहकुष्ठराज्यक्ष्मेन्द्रोर्मादापसारवृत्तक्षीणार्थयथूर्ध्वरौचिकित्सिताख्या-
श्चरकप्रतिसंस्कृताः; शेपास्तु अंशोऽग्रहीणीयाण्डुरोरोगद्विक्वाधांसर्पसातिसारच्छंदिविसेपतृष्णाविषमदात्यैय-
द्वित्रिणीयत्रिमर्मोरोरुस्तेमघातव्याधिवातरक्तैर्योनिर्य्यापचिकित्सितास्या दृढबलप्रतिसंस्कृता ज्ञेयाः । चक्र-
पाणिदत्तस्तु आयुर्वेददीपिकायां योनिर्य्यापचिकित्सिते ‘अस्मिन् सप्तदशाध्याया इति चिकित्सास्थाने
सप्तदशाध्यायाः, ते च यश्मचिकित्सितान्तानष्टावध्यायान् तथा अशोऽंतीसारविसर्पमदात्ययद्वित्रिणीयोक्तान्
विहाय ज्ञेयाः’ इति, तथा उन्मादचिकित्सितारम्भे च ‘इदानीमुपोद्धातितं राज्यश्मचिकित्सितमभिधाय
क्रममाप्तमुन्मादचिकित्सितं श्रूते, अयं च क्रमश्चरकप्रतिसंस्कृतां पञ्चाध्यायीमशोऽंतीसारवीसर्पमदात्ययद्वित्रिणी-
यरूपां परित्यज्य ज्ञेयः’ इति लिखति । चिकित्सास्थानाध्यायक्रमस्तु चक्रपाणिमतेऽपि गङ्गाधरतुल्य एव ।
अतश्चक्रपाणिदत्तमते चिकित्सास्थाने आरम्भतोऽष्टावध्याया अये च १४-१९-२१-२४-२५ तमा
अध्यायाश्चरकप्रतिसंस्कृताः, शेपास्तु दृढबलप्रतिसंस्कृता ज्ञेयाः ।

मदात्ययद्विगुणीयचिकित्सिताख्यान् पञ्चाध्यायान् क्रमविच्छेदेनान्तरान्तरा पठितान् दृष्ट्वा केनचित्संशौ-
 धकंमन्येनैतेऽध्याया ९-१०-११-१२-१३ त्वेन पठिताः, परिवर्तितश्च तथा पाठस्तेन सूत्रस्थानस्यान्तिमे-
 ऽध्यायेऽध्यायानुक्रमणिकायामपि । गङ्गाधरेण तु चक्रपाणिदत्तोक्तमध्यायक्रमं स्वीकृत्यापि उन्मादापस्मारक्षत-
 क्षीणश्चयदूरचिकित्सिताख्याः पञ्चाध्यायाश्चरकप्रतिसंस्कृतत्वेन स्वीकृता इति तु बृहद्वैद्यपरंपराऽज्ञानमूलको
 अम एव । पूर्वोक्तसंदर्भोदेतदपि निश्चेतुं मुशकं यत्-चरकाचार्येण संपूर्णमेवामिवेशतघ्नं प्रतिसंस्कृतं,
 दृढबलेन स्वसमये ततः कालवशाच्छुभा एव पूर्वोक्ता अध्यायाः संपूर्णतां नीता इति । अत एव दृढबलेन
 'नासाद्यन्तेऽग्निवेशस्य तन्ने चरकसंस्कृते' इत्यत्र 'नासाद्यन्ते' (अधुना न प्राप्यन्ते) इत्येतोक्तं, न तु चर-
 केण न लिखिता इति । मया तु निर्णयसागरयन्त्रालयार्थं संपादिते चरकमूलपुस्तके अस्मिन् सटीके पुस्तके
 चक्रपाणिदत्तस्वीकृत एवाध्यायक्रमोऽङ्गीकृतः ।

चरकतन्त्रस्य प्राचीनव्याख्यासु सांप्रतमधोलिखिता व्याख्याः (संपूर्णा अपूर्णा वा) समुपलभ्यन्ते ।

१ भट्टारहरिचन्द्रविरचिता चरकन्यासनाम्नी व्याख्या । अस्या एकं पुस्तकमारम्भतः सूत्रस्थानस्या-
 ध्यायत्रयपर्यन्तं भट्टासनगरस्थे राजकीयप्राच्यपुस्तकागारे समुपलभ्यते । पुस्तकं चेदं सांप्रतं मुद्राप्यते रावल-
 पिण्डी (पंजाब) नगरस्थैरसन्मित्रैः पं. मस्तरामशास्त्री आयुर्वेदाचार्य इत्येतैः ।

२ जेज्जटाचार्यविरचिता निरन्तरपदव्याख्यानाम्नी टीका । अस्या एकं पुस्तकं चिकित्सास्थानादारभ्य
 सिद्धिस्थानपर्यन्तम् अन्तरान्तरा छुटितान्नामचुरं समुपलब्धं भट्टासनगरस्थराजकीयप्राच्यपुस्तकागारात् ।

३ चक्रपाणिदत्तविरचिता आयुर्वेददीपिकाख्या व्याख्या ।

४ शिवदाससेनविरचिता तत्त्वचन्द्रिकाख्या व्याख्या । अस्या व्याख्याया एकं पुस्तकमारम्भात् सूत्र-
 स्थानस्य सप्तविंशतितमाध्यायपर्यन्तं समुपलब्धं मुंबईनगरस्थ रॉयल एशियाटिकसोसायटीपुस्तकालयात् ।
 करिष्यमाणे यत्ने इयं व्याख्या संपूर्णाऽप्युपलब्धुं शक्येतेति मे विश्वासः ।

समुपलब्धानां पूर्वोक्तव्याख्याग्रन्थानां निर्माणकालविषये किंचिदुक्तिर्नास्थाने भविष्यतीति मत्वा किंचि-
 द्निवेद्यते । भट्टारहरिचन्द्रस्य नामोल्लेखो दृश्यतेऽधोलिखितेषु ग्रन्थेषु—

यथा महाकविश्रीयाणभट्टविरचिते हर्षचरिते—

“पदबन्धोज्ज्वलो हारी कृतवर्णक्रमस्थितिः ।

भट्टारहरिचन्द्रस्य गद्यबन्धो नृपायते ॥”

(हर्षचरितं, प्रथमोच्छ्वासः श्लो० १२) ।

तथा वाक्पतिविरचिते गौडवहाख्ये प्राकृतकान्ये छायायां—

“भासे ज्वलन्मित्रे कुन्तिदेवे च यस्य रघुकारे ।

सौबन्धवे च बन्धे हारीचन्द्रे च आनन्दः ॥”

तथैव तीसटाचार्यविरचितचिकित्साकलिकाव्याख्यारम्भे उत्तरपुत्रचन्द्रतः—

“व्याख्यातरि हरिचन्द्रे श्रीजेज्जटनाम्नि सति सुधरेः

अन्यस्यायुर्वेदे व्याख्या पार्थं समावहति ॥”

तथैव विश्वप्रकाशकोषारम्भे भट्टारहरिचन्द्रान्वयो महेश्वरः—

“श्रीसाहसार्ङ्गनृपतेरनवधैवविधातरङ्गपदमद्वयमेव विप्रत् ।

यश्चन्द्रचारुचरितो हरिचन्द्रनामा खन्याख्यया चरकतन्त्रमलंकार ॥”

(विश्वप्रकाशकोषः, प्रथमः कान्तवर्गः, ५ श्लोकः) ।

अत्रोक्तः श्रीसाहसार्ङ्गनृपतिः विक्रमापरपर्यायो द्वितीयश्चन्द्रगुप्त इतीतिहासविदां मतम् । तस्य राज्य-
कालस्तु ख्रीष्टीयपञ्चमशताब्द्या मध्यभागः । अतो भट्टारहरिचन्द्रस्यापि स एव कालः । भट्टारहरिचन्द्रश्चायं
वाग्मटात् पूर्वमेव इति वाग्भटपौत्रेण तीसटसूनुना चन्द्रदेन कृतायाः सुश्रुतपाठशुद्धेरनुमीयते । तत्र ग्रन्थान्ते

“सौश्रुते चन्द्रदेनेह भिषक्तीसटसूनुना ।

पाठशुद्धिः कृता तत्रै दीकामालोक्य जैजटीम् ॥”

इति लिखितं दृश्यते । तीसटश्च वाग्भटसूनुरिति ‘कॅटलोगस् कॅटलोगोर्म्’ नाम्नि ग्रन्थे डॉ० ऑफ्रेक्ट
महोदयः । अस्मात् प्रमाणात् तथा मद्रासनगरस्वराजकीयप्राच्यपुस्तकालयारादसामिल्लेवधे चरकस्य जैजट-
कृते व्याख्याने चिकित्सास्यानस्य प्रथमाध्यायान्ते (अन्यत्र च) “इति वाग्भटसिष्यस्य जैजटस्य कृती
निरन्तरपदव्याख्यायां चिकित्सितस्थाने रसायनाध्यायः समाप्तिमगमत्” इत्यस्माद्व्याख्या च जैजटस्य वाग्भट-
समकालीनत्वं सिध्यति । जैजटेन निरन्तरपदव्याख्याख्यायां चरकटीकायां मदात्ययचिकित्सितारम्भे
‘आचार्यप्रणीतश्चायमध्यायो भट्टारहरिचन्द्रेणैव सुविबुधः’ इत्युक्तत्वात् भट्टारहरिचन्द्रस्य वाग्भटसमकालीन-
जैजटपूर्वमेवत्वं सिद्धमेव । आसीच्चक्रपाणिदत्तसमयेऽपि परंपराप्राप्तये स्थायिः यत्—भट्टारहरिचन्द्रो वाग्भट-
पूर्वमेव इति । तथाहि—आयुर्वेददीपिकायां सूत्रस्थाने सप्तमेऽध्याये ‘माधवप्रथमे मासि’ इत्यादिश्लोकव्याख्यायां
चक्रपाणिः—“हरिचन्द्रेण तु ‘सहशब्दोऽयमकारान्तो मार्गशीर्षवचनस्तस्य सहस्य प्रथमे क्रांतिके’ इति
व्याख्यातम् । तन्मतानुसारिणा वाग्भटेन चोक्तं ‘श्रावणे क्रांतिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात्’ इत्यादि ।

भट्टारहरिचन्द्रेण खरनादसंहितायाः प्रतिसंस्कारः कृत इति आसीत् परंपराप्राप्ता जनश्रुतिरष्टाङ्गसंग्रह-
व्याख्यातुरिन्द्रोः समये । तथाहि अष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याने कल्पस्थानेऽष्टमेऽध्याये ‘निर्वृहे भेषजपलमुदकार्ध-
प्रत्येऽधिश्चित् पावशेषितमवतारयेत्’ इत्यस्य व्याख्याने इन्द्रुः—“या च खरनादसंहिता भट्टारहरिचन्द्रकृता
(प्रतिसंस्कृता) श्रूयते, सा च चरकप्रतिबिम्बरूपैव लक्ष्यते, तत्रापि पठितं—‘कपायात् पदपले पिबेत्’ इति ।
खरनादसंहिता चैयमष्टाङ्गहृदयव्याख्यातुररुपदत्तस्य हेमाद्रेश्च समये आसीत् समुपलब्धेति ताभ्यामुद्धृतेः
खरनादसंहितायाः शतशो वचनैरनुमीयते ।

जैजटस्तु भट्टारहरिचन्द्रादवर्षावीन इति मदात्ययचिकित्सिते ‘चरकाचार्यप्रणीतश्चायमध्यायो भट्टारहरि-
चन्द्रेणैव सुविबुधः’ इत्यत्र भट्टारहरिचन्द्रस्य नामग्रहणादेव प्रतीयते । वाग्भटस्य चायं समकालीन इत्युपरि
प्रदर्शितमेव । अतोऽयं कालो वाग्भटस्यैव स एव जैजटस्येति वक्तुं पार्यते । जैजटेन सुश्रुततन्त्रोपर्यपि
ध्याख्या विरचितेति दृष्टव्यमधुकोशकाराद्युद्धृतैः शतशस्तद्वचनैर्ज्ञायते ।

प्रसङ्गचक्षाद् वाग्भटसमयादिविषयेऽपि किंचिल्लिख्यते । अष्टाङ्गसंग्रहः, अष्टाङ्गहृदयं चेति ग्रन्थद्वयं
वाग्भटविरचितत्वेन प्रसिद्धं समुपलभ्यते । तत्रैके अष्टाङ्गसंग्रहकारमष्टाङ्गहृदयकर्तारं च वाग्भटं भिन्नमेव
मन्यन्ते । असंमते तु अष्टाङ्गसंग्रहकर्ता अष्टाङ्गहृदयकर्ता च वाग्भट एक एव । स च पूर्व नानातन्त्रेभ्यो
वचनानि संगृह्य अष्टाङ्गसंग्रहं निर्ममे, तदनन्तरं तत एव सारमादाय अष्टाङ्गहृदयं चकार । एतच्च
स्पष्टमेवोक्तं वाग्भटेनैवाष्टाङ्गहृदयस्थान्ते—

३ जर्मनदेशस्थितटिचिंजनयुनिवर्सिटीपुस्तकालयात् प्राप्तमायुर्वेददीपिकाव्याख्यायाः संपूर्णं हस्तलिखित-
पुस्तकमशुद्धिबहुलम् । (चिकित्सास्थाने आरम्भतः सार्धद्वयाध्यायपर्यन्तमेव ।) अस्य पुस्तकस्य इन्द्रिय-
कल्पसिद्धिस्थानव्याख्यायाः संशोधने उपयोगो जातः ।

४ बीकानेरराजप्रासादपुस्तकालयादायुर्वेददीपिकाया हस्तलिखितं पुस्तकं चिकित्सास्थान (आरम्भतो-
ऽध्यायचतुष्टयं, श्लेषे च कासचिकित्सातादारभ्य समाप्तिपर्यन्तं) कल्पस्थान (मध्ये खण्डितं) सिद्धिस्थाना-
त्मकं बीकानेरनगरस्थैः भिषग्वत्त श्रीकेशवलरामस्वामिमहोदयैरेखयित्वा प्रेषितम् ।

५-१ आयुर्वेददीपिकाव्याख्यासहितं आरम्भत इन्द्रियस्थानपर्यन्तं कलकत्तानगरस्थैः स्वर्गवासिभिः कवि-
राजश्रीहरिनाथविशारदमहोदयैः संपादयित्वा प्रसिद्धीकृतं मटीयपुस्तकालयसम् ।

२ उपर्युक्तपुस्तकस्यैव चिकित्सास्थानसारम्भतोऽध्यायत्रयं, कल्पस्थानं संपूर्णं, सिद्धिस्थानसारम्भतो
दशमाध्यायपर्यन्तं नागपुरनगरस्थानामसत्सुहृदां वैद्यभूषण पं. गोवर्धनशर्मा छांगाणी इत्येतेषां
सकाशाह्वयम् ।

६ आयुर्वेददीपिकाव्याख्यासमेतं संपूर्णं निर्णयसागरचक्रालये मुद्रितं, नासिकक्षेत्रस्थैरसत्सुहृद्भिः वैद्य-
भूषण पं. वामनशास्त्री दातार इत्येतैः संपादितम् ।

७ स्वर्गवासिभिः कविराजश्रीगङ्गाधरकविरत्नमहोदयैर्विरचितया जल्पकत्पतरुव्याख्याया श्रीचक्रपाणि-
दत्तविरचितायुर्वेददीपिकाव्याख्याया च समेतं संपूर्णं कविराजश्रीनरेन्द्रनाथसेनमुसपलईचन्द्रसेनगुप्ताभ्यां
मुद्रापयित्वा प्रसिद्धीकृतम् ।

८ स्वर्गवासिभिः वैषरत्नकविराजश्रीयोगीन्द्रनाथसेनमहोदयैर्विरचितया चरकोपस्कारव्याख्याया समेतं
आरम्भतश्चिकित्सास्थानस्य त्रयोदशाध्यायपर्यन्तम् ।

९ मूलमात्रं हस्तलिखितं आरम्भतः कल्पस्थानपर्यन्तम्, अहमदाबादवास्तव्यानां स्वर्गवासिनामसत्सुहृदां
वैद्य रणछोडलाल मोतीलाल घोषा इत्येतेषां पुस्तकसंग्रहात् प्राप्तम् ।

१० मूलमात्रं हस्तलिखितं चिकित्साकल्पसिद्धिस्थानात्मकं वाराणसीनामसत्सुहृदां पं. रामशङ्करशर्मा
आयुर्वेदशास्त्राचार्य इत्येतेषां पुस्तकसंग्रहात् प्राप्तम् ।

११ श्रीशिवदाससेनविरचिततत्त्वत्रयीदीपिकाव्याख्याया हस्तलिखितं पुस्तकं आरम्भतः सूत्रस्थानस्य सप्त-
विंशतितमाध्यायपर्यन्तं मुंबईनगरस्थारोपल एशियाटिक सोसायटी पुस्तकालयात् प्राप्तम् ।

यैरुपरिनिर्दिष्टैर्महोदयैरादर्शपुस्तकप्रदानेन बहूपकृतमस्मिन् कार्ये तेषां तं महान्तमुपकारं स्मरं स्मरं
परःशतैर्धन्यवादैरभिनन्दयामि तान् ।

पूर्वोक्तानामादर्शपुस्तकानां साहाय्येन संदेहस्थले च तन्नान्तराणां व्याख्यानान्तराणां च साहाय्येन
पुस्तकस्यास्य संशोधने यथामतिं कृतो यत्नः । तथाऽपि चरकतर्पस्यातिगहनत्वात् आयुर्वेददीपिकायाः समुप-
लब्धानामादर्शपुस्तकानामशुद्धिबहुल्यात् चिकित्साकार्यव्यावृत्तस्य ममैतत्कार्ये यथेष्टसमयालभात् त्रमप्रमादा-
दिदोषाच जातानि स्वरूपानि गुणैकपक्षपातिभिः सुधीभिः क्षन्तव्यानि, सफलमित्येवमगमयं प्रयासो
अन्यस्यास्य पठनपाठनादिनेत्यभ्यर्थयते—

कालयदेवीरोद,
मुंबई. च. १९९१ }

भिषजामनुप्रायो
यादवशर्मा ।

चरकसंहितायाः विषयानुक्रमणिका ।

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१ सूत्रस्थानम् ।		६६ दोषाणां प्रशमनाः प्रकोपकाश्च	१८	१७-३३ अष्टाविंशतिर्योगावः	२५-२६
१ दीर्घजीवितीयोऽध्यायः ।		रसाः ...	१८	३४-३५ अष्टाव्यायसंमहः	२७
१-२ दीर्घजीवितीयाध्यायोपक्रमः	१-३	६७ प्रमात्रमेदेन द्रव्यमेदः	१९	३६ चिकित्साहो वैद्यः	२८
३-२२ आयुर्वेदाध्ययनार्थं भरद्वाजस्येन्द्रकाशे समनम्	४-६	६८ उत्पत्तिमेदेन ,,	२०		
२३-२६ इन्द्रेण भरद्वाजाय आयुर्वेदस्य प्रवचनम्	६-७	६८-६९ ज्ञात्रमद्रव्यसंमहः	२०	३ आरग्वधीयोऽध्यायः ।	
२७-४० आयुर्वेदस्य भूतले प्रवचनम्	७-८	७० पार्थिवद्रव्यसंमहः	२०	१-२ आरग्वधीयाध्यायोपक्रमः	२७
४१ आयुर्वेदस्य लक्षणम्	८	७१-७२ चतुर्विधमौद्भिद्रव्यम्	२०	३-१७ पञ्चदश कुष्ठहराः	२८
४२ आयुषो लक्षणं पर्यायाश्च	८	७३ औद्भिद्रव्यसंमहः	२०	प्रवेहाः १७-२८	
४३ अन्यवैदेभ्य आयुर्वेदस्य प्रकर्षः	८	७४-७६ ज्ञात्रमादिषु प्रशस्तानां द्रव्याणां सङ्ग्रहः	२०	१८-२० वातहराः पञ्च	२८
४४-४५ सामान्यविशेषयोः लक्षणम्	९-१०	७७-७९ दोष्टाशुमृत्तिनीनां नामकर्मणी	२०	२१-२३ वातरणहराश्च	२८-२९
४६-४७ आयुर्वेदसाधिकरणम्	११	८०-८५ एकोनविंशतिकल्लिनीनां	२०	२३-२४ शिरोरुजाहारी द्वौ प्रवेही	२९
४८ द्रव्यसंमहः	११	८६-८७ चतुर्विधमहाभेदानां	२०	२५ पार्श्वरुमाहुर एकः प्रवेहः	२९
४८ चेतनाचेतनमेदेन द्रव्यस्य द्वैविध्यम्	११	८८-९१ पञ्चविधलवणानां	२१	२६-२७ निर्वाणौ द्वौ प्रवेही	२९
४९ गुणाः कर्माणि च	१२	९२-१०४ अष्टविधमूत्राणां	२१	२८ क्षीतहर एकः प्रवेहः	२९
५० समवायस्य लक्षणम्	१२	१०५-११३ अष्टविधक्षीराणां	२२	२८ एको विषहरः	२९
५१ द्रव्यस्य	१२	११४-११५ क्षीराध्याययो वृक्षाः	२२	२९ स्वगोपसंस्लेदहर एकः	२९
५१ गुणस्य	१२	लेपां कर्म च	२२	२९ क्षीररोगीगन्धहरः	२९
५२ कर्मणः	१२	११६-११९ स्वगाभ्याययो वृक्षाः	२२	३१ अष्टाव्यायसंमहः	२९
५३ आयुर्वेदस्य कार्यं (प्रयोजनं)	१३	लेपां कर्म च	२२		
५४ व्याधीनां त्रिविधो हेतुसंमहः	१३	१२०-१२३ ओषधीनां नामरूः	२२	४ चक्रेचनशतीयोऽध्यायः ।	
५५ व्याधीनां द्विविध आश्रयः	१५	पयोगज्ञाने गुणाः	२२	१-२ चक्रेचनशतीयोपक्रमः	३९
५५ आरोग्यस्य हेतुः	१५	१२४-१३२ औषधानां नामरूः	२२	३ चक्रेचनशतीरीनां संमहः	३९
५६ आत्मनो लक्षणम्	१५	पयोगज्ञाने दोषाः	२३	हेण कथनम्	३९
५७ त्रिविधः क्षारीरदोषसंमहः	१६	१३३ निपयुभूयोः कर्तव्यम्	२३	४ चक्रेचनशतीरिनां	३९
५७ द्विविधो मानसदोषसंमहः	१६	१३४ युक्तस्य शेषव्यस्य लक्षणम्	२३	५ चक्रेचनशतीरिनां	३९
५८ दोषाणां प्रशमनोपायाः	१६	१३५ निपयुक्तस्य लक्षणम्	२३	६ पञ्च कथाययोनयः	३९
५९ वायोऽग्निगुणस्त्वप्रशमनानि च	१६	१३६-१४० अष्टाव्यायसंमहः	२३	७ पञ्चविधं कथायकचनम्	३९
६० पित्तस्य गुणस्त्वप्रशमनानि च	१६	२ अपामार्गतण्डुलीयोऽध्यायः ।		७ खरसादीनां लक्षणानि	३९
६१ श्लेष्मणो गुणस्त्वप्रशमनानि च	१७	१-२ अपामार्गतण्डुलीयाध्यायोपक्रमः	२४	७ खरसादीनां बलतारतम्यम्	३९
६२-६३ विकाराणां मिलितवर्ते उपपायाः	१७	३-६ शिरोविरेचनद्रव्याणि	२४	८ पञ्चाशन्नमहाकथायानां संमहण विवरणम्	३९
६४ रसस्य लक्षणं, विरोधे प्रत्ययाश्च	१८	७-८ वसनद्रव्याणि	२४	८ पञ्चकथायसत्तानां विवरणम्	३९
६५ रसानां संमहः	१८	९-१० विरेचनद्रव्याणि	२४	९ जीवनीयो दशको महाकथायः	३९
		११-१३ आस्थानद्रव्याणि	२५	९ चूडणीयो	३९
		१४ अनुवासनद्रव्याणामास्थाः	२५	९ लेपनीयो	३९
		पनद्रव्येष्वतिदेशः	२५	९ मेदनीयो	३९
		१५ पञ्चकर्मतः प्राकृतव्यम्	२५	९ सन्धानीयो	३९
		१६ युक्तिज्ञानस्य गुणाः	२५	९ दीपनीयो	३९
				१० वल्यो	३९

विषय	पृष्ठाङ्क	विषय	पृष्ठाङ्क	विषय	पृष्ठाङ्क
१० वर्षो दशको महाकृपाय	३२	२० भेषजानामसम्बन्धेयत्वे नास्ति- संज्ञेविहितरे युक्ति	३४	६३-६८ अणुतैलनिर्माणविधि	८१
१० कण्डो	"	२१-२२ केपाचिदज्ञानामेकाधिकेषु कपायान्तरेषु सङ्घर्षनेऽपि	"	६९-७० अणुतैलस्य प्रयोगविधि	४२
१० हृयो	"	पञ्चशतीतवपूरणे युक्ति	३५	७१-७२ दन्तधावनविधिर्गुणाद्य	"
११ वृक्षिप्रो	"	२३-२५ अष्टाध्यायार्थसंग्रह इति भेषजचतुष्क ।	"	७३ दन्तपत्रने योग्या द्रव्या	"
११ वर्षोप्रो	"			७४ जिह्वानिलैल्लज्जानि	"
११ शृङ्गो	"			७५ जिह्वानिलैल्लज्जानि गुणा	"
११ कण्डो	"			७६-७७ आखेन धार्याणि द्रव्याणि	"
११ रुमिप्रो	"			७८-८० तैलगण्डूषधारणस्य गुणा	"
११ विषप्रो	"			८१-८३ शिरसि तैलनिषेधस्य	"
१२ स्तन्यजननो	"	५ मात्राशित्तयोऽध्यायः ।		८४ कर्णपूरणस्य	"
१२ स्तन्यबोधने	"	१-२ मात्राशित्तयोऽध्यायोपक्रम	३६	८५-८९ अन्त्यजस्य	"
१२ श्रुफजननो	"	३ मात्राज्ञान कर्तव्यम्	"	९०-९३ पादाभ्यग्नस्य	"
१२ श्रुफरोपनो	"	३ आहारमात्राया अभिवल- पेक्षितम्	"	९३ वायुपरिमार्जनस्य	"
१२ ज्वरोपनो	"	४ आहारस्य मात्राप्रमाणम्	"	९४ श्रागस्य	"
१२ सेरोपनो	"	५ प्रकृतिलभूति प्रकृतिगुरुवि- च इत्यादि यान्तैवो-	"	९५ निर्मलाभ्यधारणस्य	"
१२ वमनोपनो	"	बयोज्यानि	३७	९६ गन्धमात्रानिषेधस्य	"
१२ विरेचनोपनो	"	६ मात्राविचारे गौरवलाघवयो- रौपयोगिकत्वम्	"	९७ रसान्नधारणस्य	"
१२ शास्यापनो	"	७ गुरुलघुभेदेन आहारस्य मात्रा	"	९८ पादाविशौचाधानस्य	"
१२ अनुपासनो	"	८ मात्रावदाहारस्य गुणा	३८	९९ केशादिकल्पनस्य	"
१२ शिरोविरेचनो	"	९ पित्तप्रवादिप्रुद्धद्वार्या भोजने मात्रा	"	१०० वायुधारणस्य	"
१४ छर्दिनिग्रहणो	"	१०-११ कीदृशमाहारभाभ्यसेत्	"	१०१ छत्रधारणस्य	"
१४ सुष्पातिग्रहणो	"	१२-१३ कीदृशागहारगन्धसेत्	"	१०२ दण्डधारणस्य	"
१४ हिमनिग्रहणो	"	१४-१५ अक्षतविधि	३८, ३९	१०३ स्तब्धविधाववहितेन अनित्यम्	"
१५ पुटीपस्रग्रहणीयो	"	२०-२१ प्रायोगिकधूमवर्तिद्रव्याणि	३९	१०४ स्तब्धसान्ध्यकृत्यम्	"
१५ पुटीपविरेचनीयो	"	२३-२४ धूमवर्तिनिर्माणविधि	"	१०५-१११ अथ्यायाधिसंग्रहः	"
१५ मूत्रस्रग्रहणीयो	"	२५ त्रैहिकधूमवर्तिद्रव्याणि	"		
१५ मूत्रविरेचनीयो	"	२६ मूर्धनिरेचनधूमवर्तिद्रव्याणि	"	६ तस्मादशित्तयोऽध्यायः ।	
१६ कासहरो	"	२७-३१ धूमपानस्य गुणा	४०	१-२ तस्मादशित्तयोऽध्यायोपक्रम	४४
१६ श्वासहरो	"	३२-३७ धूमपानेऽप्ये काला	"	३ कटुवाय्म्ये विविधे फलम्	"
१६ शीघ्रहरो	"	३७ धूम्यकपीतस्य धूमस्य स्थणम्	"	४ फल्गाविसारोपा सङ्घर्ष- विमर्ग	"
१६ पत्रहरो	"	३८ अविधिपीतस्य धूमस्य दोषा	"	५ अयनयो स्तब्धम्	"
१६ धमहरो	"	३९-४० तत्र प्रतीकार	"	६ आदाने गुणा दीर्घत्वे देह	४५
१७ दाहप्रशमनो	"	४१-४५ धूमपानानर्हो	"	७ विषयो गुणा बलोपचये देह	"
१७ दीहप्रशमनो	"	४६-४८ धूमपानविधि	४१	८ आदानविषयोर्धर्मस्य	"
१७ वदप्रशमनो	"	४९-५१ धूमनैर्निर्माणविधि	"	हाद्यद्विषय	"
१७ अक्षमर्दो	"	५२ सुपीतस्य धूमस्य लक्षणम्	"	१-१८ हेम-तृचरो	४५, ४६
१७ शूलप्रशमनो	"	५३ अपीतस्य	"	१९-२१ शिशिरचर्मा	४६
१८ शोणित्तास्यापनो	"	५४-५५ अतिपीतस्य	"	२२-२६ वयनचर्मा	४६, ४७
१८ वेदनारोपनो	"				
१८ रंतास्यापनो	"				
१८ प्रज्वास्यापनो	"				

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
४१-४८ शरच्चर्या	४८	५१-५२ आगन्तुरोगाणामुत्पत्तौ		९ खड्गाक्षतुष्पादोऽध्यायः ।	
४९-५० ओकसात्तस्य लक्षणम्	४९	कारणम्	५४	१-२ खड्गाक्षतुष्पादोऽध्यायः ।	६१
५१ अग्न्याचार्यसंग्रहः	४९	५३-५४ आगन्तुविमोक्षणामुत्पत्तौ		३ निमित्तसायाः पादचतुष्टयम्	६१
		निधिः	५५	४ रोषारोग्ययोर्लक्षणम्	६२
७ नवेगान्धारणीयोऽध्यायः ।		५५ रोगाणामुत्पत्तौ उत्पन्नानां		५ चित्तसाया लक्षणम्	६२
१-२ नवेगान्धारणीयाध्यायोपक्रमः ४९		च शान्तये कारणम्	५५	६ वैद्यस्य गुणाः	६३
३-४ येषां वेगाश्च धारयेत्	५०	५६-५७ के नरा वृद्धाः	५५	७ इत्याद्या	६३
५-७ मूलनिग्रहे दोषास्तच्चित्तिरुद्धा च	५०	५८-५९ के नराः सेव्याः	५५	८ परिचारकस्य	६३
८-९ पुरीषवेगविधारणे	५०	६० हितसेवने प्रयत्नितव्यं	५५	९ आनुराग	६३
१०-११ लोके प्रतिहते	५०	६१ दधिसेवने नियमाः	५५	१०-१४ पादचतुष्टये वैद्यस्य प्रधानतये	६३
१२-१३ वातनिग्रहे	५०	६२ दधिसेवनविधीनामपाकने दोषाः	५५	हेतुः	६३
१४-१५ छर्दिनिग्रहे	५०	६३-६६ अग्न्याचार्यसंग्रहः	५५	१५-१७ अक्षिचित्तकस्य दोषाः	६३
१६-१७ क्षवमुविधारणे	५०			१८ प्राक्क्षित्तकस्य गुणाः	६३
१८ उद्गारनिग्रहे	५०	८ इन्द्रियोपक्रमणीयोऽध्यायः ।		१९-२३ उद्ग्रेयस्य लक्षणम्	६४
१९ ज्वरनिग्रहे	५०	१-२ इन्द्रियोपक्रमणीयोपक्रमः	५५	२४-२५ वैद्यस्य कर्तव्यम्	६४
२० क्षुब्धेपनिग्रहे	५०	३ पथेन्द्रियादीनां परिगणनम्	५५	२६ भूतेषु चतुर्विधा वैयक्त्यः	६४
२१ पिपासानिग्रहे	५०	४ मनसो लक्षणम्	५५	२७-२८ अग्न्याचार्यसंग्रहः	६४
२२ बाणनिग्रहे	५०	५ एकस्मिन् पुरुषे मनसोऽनेकव-			
२३ निद्राविधारणे	५०	दासासि कारणम्	५५		
२४-२५ श्रमनिःश्रान्तधारणे	५०	६ पुरुषस्य सान्निध्यादिभ्य-		१० महाचतुष्पादोऽध्यायः ।	
२६-२९ वैषा वैषाः सर्वेषां	५०	पदेभ्यो हेतुः	५६	१-२ महाचतुष्पादाध्यायोपक्रमः	६४
धारणीयाः	५०	७ मनःपुरःमराणांमिन्द्रियाणां		३ चतुष्पादं भेदजनकमारो-	
३० साहसदीनां वैगधारणे गुणाः	५०	मयप्रहणे सामर्थ्यम्	५६	र्यावैसाश्रेयकृता स्थापना	६४
३१ व्यायामस्य लक्षणम्	५०	८ पथेन्द्रियाणि	५६	४ वैश्रेयकृता नेवजानेवजयो-	
३२ व्यायामस्य गुणाः	५०	९ पथेन्द्रियद्रव्याणि	५६	स्तुत्प्राप्तप्रतिपादने चेष्टा ६४, ६५	
३३ अतिव्यायामे दोषाः	५१	१० पथेन्द्रियाधिष्ठानानि	५६	५ तत्र सनाधानमनोवैकल्यात्	६५
३४ अन्यामपि शानतिमार्गं न सेवेत्	५१	११ पथेन्द्रियायाः	५६	६ निमित्तसायस्य	६६
३५ तेषामतिमात्रसेवने दोषाः	५१	१२ पथेन्द्रियबुद्धयः	५६	७ चित्तसायां यशोलाभे	
(१-२) व्यायामानर्हौ	५१	१३ अग्न्याचार्यसंग्रहः	५६	कारणम्	६६
३६-३७ हिताहितसेवनवर्जनकमः	५१	१४ पाथयोक्तिकानामपि चतुर्दशीनां		८ अस्वास्थ्येयमिच्छित्तसायां हानिः	
३८ क्रमेण हितसेवनाहित-		तैजसत्वादिभ्यपदेभ्यो हेतुः	५६	९-१० रोगाणां साध्यासाध्यावेऽपि	
स्वातो गुणाः	५२	१५ समनस्कानामिन्द्रियाणां		पुनर्विभागः	५६
३९-४० सदा आदुरा अनादुराश्च	५२	प्रकृतिविकृतिहेतवः	५६	११-१३ मुखसाधयस्य लक्षणम्	५६
मानवाः	५२	१६ मनसो प्राशान्विषयाः	५६	१४-१६ कृच्छ्रसाधयस्य	५६
४० वेदप्रवृत्तेर्लक्षणम्	५२	१७ समनस्कानामिन्द्रियाणां		१७-१८ वायस्य	५७
४१ खलस्य समतर्पणं चालयं	५२	प्रकृतिवैकल्याने		२० प्रत्याक्षेपस्य	५७
प्रशस्तं	५२	सपायाः	५८	२१-२२ रोमस्य साध्यासाध्याज्ञान-	
४३ मत्स्यायानि	५३	१८ सद्गतानुष्ठाने हेतुर्लोभश्च	५८	प्रयोजनं	५७
४३ मत्स्यानां क्षयवृत्त्योर्लक्षणम्	५३	१८ अनुष्ठेयानि सद्गतानि	५८	२३-२४ अग्न्याचार्यसंग्रहः	५७
४४ तज्जानां व्याधीनां क्रियाक्रमः	५३	१९-२७ अननुष्ठेयान्यसद्गतानि ५९, ६०			
४५ स्वस्थवृत्तसेवने हेतुः	५३	२८-२९ आत्मनः शुभाशसनप्रकारः	५९	११ तिस्रेऽध्यायोऽध्यायः ।	
४६-५० निजविचारणामनुपपत्तौ	५३	३०-३४ अग्न्याचार्यसंग्रहः	५९	१-२ तिस्रेऽध्यायोपक्रमः	६७
निधिः	५३	इति स्वस्थवृत्तचतुष्टयः ।		३ निज एषणाः	६७

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
४ प्रथमा प्राणैषणा	२६८	४ वायोर्गुणाः	७९	१९ श्लेहपाने कालमेहोऽधिकारि-	
५ द्वितीया घनैषणा	११	५ वायोः प्रक्षेपणानि	११	मेदस	८२
६ तृतीया परलोकैषणा	३३	६ वायोः प्रशमनानि	११	२०-२१ तत्रियमापाठने दोषाः	८३
७-१६ आत्मपरलोकौचित्त-		७ प्रक्षेपणप्रशमनानि कर्षं वायुं		२२ श्लेहस्यानुपातम्	११
प्रतिपादन	७०	प्रक्षेपयन्ति प्रशमयन्ति च	११	२३-२८ श्लेहस्य चतुर्विधातिः	
१७ परीक्षायाऽध्यातुर्विध्यम्	११	८ शरीरचरसाजुपितस्य		प्रविचाराणाः	११
१८-१९ आतस्य लक्षणम्	११	वायोः कर्माणि	११	२९-३० श्लेहस्य त्रिविधा भाजाः	११
२० प्रत्यक्षस्य	७१	८ शरीरचरस्य कुपितवायोः		३०-३२ उत्तमश्लेहमानार्हाः पुरुषाः	११
२१-२२ अनुमानस्य	११	कर्माणि	११	३३-३४ उत्तमश्लेहमानाया गुणाः	११
२३-२४ सुक्ष्मेक्षणम्	७१, ७२	८ प्रवृत्तिभूतस्य लोकेषु चरतो		३५-३६ मध्यमश्लेहमानार्हाः पुरुषाः	८४
२५ प्रमाणप्रकरणोपसंहाराः	८२	वायोः कर्माणि	११	३७ मध्यमश्लेहमानाया गुणाः	११
२७-२९ आत्मवाक्यद्वारा		८ लोकेषु चरतः कुपितवायोः		३८-३९ हस्तश्लेहमानार्हाः पुरुषाः	११
पुनर्भवस्य प्रतिपादनम्	११	कर्माणि	११	४० हस्तश्लेहमानाया गुणाः	११
३० प्रत्यक्षेण	७३	८ वायोः प्रभावः	७९-८०	४१-४३ धृतपानार्हाः	११
३१ अनुमानेन	११	९ अन्नं मरीचिकृता विप्रतिपत्तिः	८०	४४-४६ तैलपानार्हाः	११
३२ युक्त्या	११	१० वायोर्विदुर्दत्तं तन्नं समाधानं	११	४७-४९ दध्नापानार्हाः	११
३३ सिद्धे पुनर्मेघे धर्माचरणम-		११ शरीरान्तर्गतस्य कुपिताकुपि-		५० मज्जापानार्हाः	११
वर्षयं कर्तव्यं	११	तस्य पित्तस्य शुभाशुभ-		५१ श्लेहनस्य प्रकृपेः	११
३४ घृतं निकृष्टं	७४	फलम्	११	५२ कैः श्रेयाः	११
३५ घृतं सप्तस्वन्माः	११	१२ शरीरान्तर्गतस्य कुपिताकु-		५३-५६ कैः न श्रेयाः	८४-८५
३६ त्रिविधं बलं	११	पित्तस्य श्लेष्मणः शुभाशुभ-		५७ अतिमज्जास्य लक्षणम्	८५
३७ शीघ्रापतमानि रोषस्य	११	फलम्	११	५८ क्षिरास्य	११
३८ अज्ञातमेभिश्चाप्यर्थयोग-		१३-१५ सर्वेषामेव वातपित्तश्ले-		५९ अतिक्षिरास्य	११
स्वेकरूपेणैव युक्तिः	७५	ष्मणा प्रमुक्तमिति आग्नेयवृत्तं		६० श्लेहपाने पूर्वकर्म	११
३९-४१ अयोगादियोगमिष्यायोग-		समाधानम्	८०, ८१	६१ संतोषनचतस्रमश्लेहयोः पादकालः	११
युक्तस्य कर्मयो लक्षणम्	७६	१६ अम्यागार्यसंमहः	८१	६२-६४ श्लेहपीये हिताहितम्	११
४२ ,, कालस्य	११	इति निर्देशचतुष्टकः ।		६५-६९ पृथुनूरुकोष्ठयोर्लक्षणम्	११
४३ आयतनोपचाराः	११			७०-७२ श्लेहपाने सुष्णोपद्रव-	
४४ सर्वेषामेव वस्तुनां भावा-		१३ श्लेहाध्यायः ।		विचित्रता	८५, ८६
भावी योगाद्यपेक्षिणी	११	१-२ श्लेहाध्ययोरुपक्रमः	८१	७३ श्लेहानिर्गमे कर्तव्यम्	८६
४५ त्रयो रोगाः	११	३-८ श्लेहमयिहत्याविशेषस्य प्रश्नाः	११	७५-७६ श्लेहविप्रममरा दोषाः	११
४६-४७ मानसवायोः प्रतिशरः	७७	१ श्लेहस्य त्रिविध्यं योनिः	११	७७-७८ श्लेहपानतो विचित्रता	११
४८-४९ त्रयो रोगमाणाः	११	१० स्वानरश्लेहस्याध्यायः	११	७९ श्लेहपानतो देतव्यः	११
५०-५३ त्रिविधा निषेधः	११	११ जाडमरश्लेहस्याध्यायः	८२	८० संतोषने श्लेहे वृत्तिः	११
५४ त्रिविधोपपन्नम्	११	१२ तिक्तश्लेहस्य गुणाः	११	८१ संघमने श्लेहे वृत्तिः	११
५५ त्रिविधा विकिरता	७८	१३ एरण्डतैलस्य	११	८२ श्लेहविचाराण्या विवक्षाः	११
५६-६३ श्लाघाश्लेहोर्लक्षणम्	११	१४ सर्पिषः सर्वश्लेहोत्तमत्वं	११	८३-८५ श्लेहानां प्रविचारनानिधिः	११
६४-६५ अम्यागार्यसंमहः	११	१४ धृतस्य गुणाः	११	८६ कुष्ठपौनः श्लेहने वर्जनीय-	
		१५ तैलस्य	११	ध्वानि	८७
१२ घातफलाकलीयोऽध्यायः ।		१६ दध्नायाः	११	८७-८९ कुष्ठपौनः श्लेहनममराः	११
१-३ वातकृम्यक्ष्मादौपक्रमः	७८	१७ मज्जायाः	११	९०-९२ अतिमज्जाया रक्षणा च	
४ पृथुमयिहृत्य महर्षिणा		१८ ऋजुमेदे श्लेहपाने सेदः	११	९१ श्लेहमेवेन दोषा	११
परारतः प्रश्नाः	११				

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१८ लवणोपहितश्लेष्मणुणाः ... ८७		१५ उपकल्पनीयोऽध्यायः ।		३४ चिकित्साया लक्षणम् ... १८	
१९ श्लेष्मिदादीनां क्रमः ... ८८		१-२ उपकल्पनीयाध्यस्योपक्रमः १२		३५-३६ चिकित्सायाः प्रयोजनम् ... १९	
१०० अध्यायार्थसंग्रहः ... ८९		३-५ वमनादिकर्मणः प्राक् संभारो- पकल्पनस्य प्रयोजनम् १२, १३		३७-३८ चिकित्साप्राप्तस्य गुणाः ... १९	
		६-७ उपकल्पनीयाः संभाराः १३		३९-४१ अध्यायार्थसंग्रहः ... १९	
१४ स्वेदाध्यायः ।		८ वमनस्य पूर्वकर्म ... १४		इति कल्पनावतुष्टकः ।	
१-२ स्वेदाध्यायोपक्रमः ... ८७		९ वमनविधिः ... १४			
३-५ स्वेदाध्यायः ... ८८		१० संशोधन(वमन)स्य मात्रा ... १४		१७ कियन्तःशिरसीयोऽध्यायः ।	
		११, १२ पीते वमनोपपे कर्तव्यं ... १४		१-२ कियन्तःशिरसीयोपक्रमः १९	
		१३ वमनस्यायोगसम्यग्योगाति- योगलक्षणानि ... १४		३-४ शिरोरोगादिविषये अग्निवे- शस्य प्रथाः ... १९	
		१३ वमनायोगातियोगजा उपद्रवाः ... १५		५-७ आग्नेयस्य उत्तरम् ... १९	
		१४-१५ वमनस्य योगे पक्षा- रकर्म ... १५		८-११ शिरोरोगार्था निदानं सम्प्राप्तिय ... १९	
		१६ वमित्तस्यापचयसंज्ञकमः ... १५		१२ अग्नेषु शिरसः प्राश्नाभ्यम् ... १९	
		१७-१८ विरेचनविधिः १५-१६		१३-१४ शिरोरोगार्था नामाणि १९-१००	
		१९-२१ समारोपकल्पनासम्भारानां संशोधनप्रकारः ... १६		१५-२१ वातजशिरोरोगस्य निदानलक्षणे १००	
		२२ संशोधनकरणे गुणा ... १६		२२-२३ पित्तजशिरोरोगस्य ... १६	
		२३-२५ अध्यायार्थसंग्रहः ... १६		२४-२५ कफजशिरोरोगस्य ... १६	
				२६ त्रिविधजशिरोरोगस्य ... १६	
				२७-२९ किमिजशिरोरोगस्य ... १६	
		१६ चिकित्साप्राप्तृतीयोऽध्यायः ।		३०-३१ वातजहृदरोगस्य ... १६	
		१-२ चिकित्साप्राप्तृतीयोपक्रमः १६		३२-३३ पित्तजहृदरोगस्य ... १६	
		३ चिकित्साप्राप्तृतीयोपक्रमे गुणाः ... १६		३४-३५ कफजहृदरोगस्य ... १६	
		४ अक्षप्रयुक्ते विरेचने दोषाः ... १६		३६ संनिपातजहृदरोगस्य ... १६	
		५-६ विरेचनस्य सम्यग्योगलक्षणम् ... १६		३७-४० किमिजहृदरोगस्य ... १६	
		७-८ विरेचनस्यायोगलक्षणम् १६-१७		४१-४४ दोषमानविकल्पना द्विपष्टिमेदाः १००, १०१	
		९-१० विरेचनस्यायोगलक्षणम् ... १६		४५-६१ दोषाणां वृद्धितय- कृतविकल्पलक्षणानि १०१, १०२	
		११-१२ वमनस्यातियोगलक्षणानि १७		६२ दोषाणां वृद्धितयसाम्य- लक्षणानि १०२	
		१३-१५ संशोधनरोग्याः पुरुषाः ... १७		६३ अश्लक्ष्णस्य रोगानां ... १०३	
		१६-१९ संशोधनस्य गुणाः ... १७		६४ रसस्य लक्षणम् ... १०३	
		२०-२१ सप्तमनारैस्य संशोधनस्य ज्यायस्त्वे युक्तिः ... १७		६५ रक्तस्य लक्षणम् ... १०३	
		२२-२३ संशोधनानन्तरं पथ्यम् ... १७		६६ मांसस्य लक्षणम् ... १०३	
		२४-२५ संशोधनसातियोग- योगस्योः प्रतिकारः ... १७		६७ मेदःस्य लक्षणम् ... १०३	
		२६ श्लेष्मादिकर्मस्य विधिना विहितेषु साधनम् ... १७		६८ बलस्य लक्षणम् ... १०३	
		२७-२८ पातुता नैपम्ये हेतुः ... १७		६९ शुकस्य लक्षणम् ... १०३	
		२९-३० चिकित्साया प्रयोजनविषये अग्निवैशस्य प्रथाः ... १८		७० पुरीषस्य लक्षणम् ... १०३	
		३१-३३ आग्नेयकृत तत्समाधानं ... १८		७१ मूत्रस्य लक्षणम् ... १०३	
५०-५१ कपुल्लेदस्य ... १०३					
५२-५४ कृटीलेदस्य ... १०३					
५५ भूलेदस्य ... १०३					
५७-५८ कृमिकाखेदस्य ... १०३					
५९-६० कृमिखेदस्य ... १०३					
६१-६३ शूलखेदस्य ... १०३					
६४ निरमिखेदो दशविधः ... १०३					
६५-६६ प्रकारान्तरेण वृद्धिः खेदः ... १०३					
६७ लिप्तेन यत् कार्यं ... १०३					
६८-७१ अध्यायार्थसंग्रहः ... १०३					

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
७२ सामान्येन मलक्षयलक्षणम्	१०३	११५-११९ दोषाणां प्राकृती वैकृती		३६ रोहिण्याः साध्यत्वासाध्य-	
७३ ओजःक्षयलक्षणम्	...	न गतिः	१०५	त्वनिर्देशः	१०८
७४-७५ ओजसो लक्षणम्	...	१२०-१२१ जप्त्यापार्षसंमहः	...	३७ कृच्छ्राध्यायस्य लक्षणं	...
७६-७७ सामान्येन क्षयाणां हेतवः	...			३८ सुखसाध्यस्य लक्षणं	...
७८-८० मधुमेहस्य निदानं				३९ व्याघ्रस्य लक्षणम्	...
संप्राप्तिश्च	...			४० प्रत्याख्येयस्य लक्षणं	...
८१ मधुमेहस्य लक्षणम्	...	१८ त्रिशोथीयोऽध्यायः ।		४१ रोमाणां साध्यादिभेदाः	...
८२ मधुमेहस्य उपेक्षणे पिडकानां		१-२ त्रिशोथीयोपक्रमः	१०६	४२-४७ कुपितस्यैकस्यैव दोषस्य विभि-	
संयुक्तवः	...	३ शोथानां भेदाः	...	धरोगकरणे रोगाणामपरिचक्ष्णे-	
८३ रासपिडकानां नामानि	१०४	४ आगन्तोः शोथस्य निदानम्	...	यत्वे च सेषां विकिरितत्वे	
८४ क्षाराविकाया लक्षणम्	...	५ आगन्तुकोभयस्य प्रतिकारः	...	सामान्योपदेशः	१०८
८५ कच्छपिकाया	...	६ निजस्य शोथस्य सामान्य-		४८ विकृताः प्रकृतिस्था वा दोषा	
८६ जालिन्या	...	निदानम्	...	अवश्यं ज्ञेयाः	१०९
८७ सर्पिण्या	...	७(१) वातजशोथस्य निदानं		४९ प्रकृतिस्थस्य वातस्य कर्म	...
८८ अलज्या	...	लक्षणं च	...	५० प्रकृतिस्थस्य पित्तस्य	...
८९ विवताया	...	७(२) पित्तजशोथस्य	...	५१ प्रकृतिस्थस्य कफस्य	...
९० बाह्याभ्यन्तरभेदेन विद्वधि-		७(३) कफजशोथस्य	...	५२ वातापीनां क्षयलक्षणम्	...
र्विधिषा	...	७ द्रव्यजसंविपातजशोथानां		५३ वातापीनां वृद्धिलक्षणम्	...
९१-९२ विद्वध्या निदानम्	...	निदानं लक्षणं च	...	५४-५५ अध्यापार्षसंमहः	...
९३ विद्वध्याः संप्राप्तिः	...	८ शोथानां पृथक् पृथक् प्रका-			
९४ विद्वध्याः स्थानानि	...	रण भेदाः	...	१९ अष्टोदरीयोऽध्यायः ।	
९५ विद्वध्या निरुक्तिः	...	९-११५ वातजापीनां शोथलक्षणानां		१-२ अष्टोदरीयाध्यायोपक्रमः	१०९
९६ वातजादिभेदान्तरविद्वधि-		श्लेकेन पुनरभिप्रायम्	१०७	३ उदरादिरोगाणां संख्यानां	
लक्षणानि	...	१६-१७ दोषानां स्थानविशेषकृतम-		निर्देशः	१०९-११०
९७-९८ विदाहं प्राप्ताया विद्वध्या		साध्यत्वम्	...	४(१) अष्टो उदराणि	११०
लक्षणं	...	१८ शोथस्योपद्रवाः	...	४(२) " गुष्मापाताः	...
९९-१०० विद्वधीनां क्षयलक्षणम्	...	१९ उपजिह्विकायाः		४(३) " क्षीरदोषाः	...
१०१-१०२ अन्तर्विद्वधीनां स्थान-		संप्राप्तिः लक्षणं च	...	४(४) अष्टौ रेतोदोषाः	...
विशेषकृतं लक्षणम्	...	२० गलगुण्डिकायाः	...	४(५) सप्त कुष्ठानि	...
१०३ अन्तर्विद्वधीनां साध्यत्वा-		२१ गलगण्डस्य	...	४(६) " पिडकाः	...
साध्यत्वनिर्देशः	...	२२ गलग्रहस्य	...	४(७) " विरपीः	...
१०३ विद्वधीषु क्रियाक्रमः	...	२३ विसर्पस्य	...	४(८) " घन्टीघाराः	...
१०४-१०५ प्रमेदं विनाऽपि पिड-		२४ पिडकायाः	...	४(९) पट्टदावर्ताः	...
कानां संभवः	...	२५ तिलघ्नीनां	...	४(१०) पयः पुच्छाः	...
१०६-१०७ पिडकानां साध्यत्वा-		२६ नाहकस्य	...	४(११) " कासाः	...
साध्यत्वनिर्देशः	१०५	२७ कर्णमूलशोथस्य	...	४(१२) " व्यासाः	...
१०८-११० उष्णाम्पोऽध्यायः		२८ सीहानिष्टेदः	...	४(१३) " रिपयः	...
विषकाः	...	२९ शुक्लस्य	१०८	४(१४) " रुग्णाः	...
१११ पिडकानामुपद्रवाः	...	३० वृद्धेः	...	४(१५) " छर्दयः	...
११२-११३ दोषाणां त्रिभिषा गतिः	...	३१ उदरस्य	...	४(१६) " भक्ष्यजननसम्यक्तानि	
११४ दोषाणां त्रयमोप-		३२ आनाहस्य	...	(अदमनः)	...
प्रसामकारताः	...	३३ अधिमांसाद्युदासीनामपि		४(१७) " शिरोरोगाः	...
		शोथेऽन्तर्गताः	...	४(१८) " हृदीयः	...
		३४-३५ रोहिण्याः संप्राप्तिः	...		

[illegible]

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१७ स्वप्ननद्रव्याणि ... १२०		११-१६ क्षोणितजानां रोगाणां निर्देशः ... १२४		३९ प्रकृत्वेवाहितमानामाहार-द्रव्याणां निर्देशः ... १३१	
१८ छद्मनस्य प्रकारभेदाः ... १२१		१७ अनुष्णानां क्षोणितजानां रोगाणां संप्रदहः ... १२५		४० अध्यायानां संप्रदहः १३१, १३२	
१९-२४ भिन्नप्रकारस्य लहृनस्य विचारणः ... २४		१८-१९ क्षोणितरोगेषु क्रियाक्रमः २०-२१ वातादिद्व्यक्षोणितस्य लक्षणम् ... २२		४१-४४ तेषां विकिरसायाः सुपयोगः ... १३३	
२५ बृंहणं मांसम् ... २६-२८ बृंहणीयाः बृंहणीयानि च २८-३० रुक्षणीयाः रुक्षणीयानि च ३१ सेदाः सेदनीयाश्च ३१ सेदाः सेदनीयाश्च ३२ स्वप्ननद्रव्याणि ३२ स्वप्ननीयाः पुण्याः ३४-३७ छद्मनस्य कृताधिकृत-लक्षणम् ... ३८ बृंहणस्य ३९ रुक्षणस्य ३९-४० स्वप्ननस्य ... १२३		२२ विप्रुदस्य क्षोणितस्य लक्षणम् २३ सुतरकस्यान्नपानविधिः २४ विप्रुदरक्तस्य पुरुषस्य लक्षणम् २५-२९ मधुमूर्च्छासंस्थासु संप्राप्तिः ३०-३३ पातजादिभेदेन मदस्य लक्षणम् ३४ क्षोणितस्य विषयजानामपि मदनां वातादिजेष्वन्तर्भावः ३५-४१ वातजादिभेदेन मूर्च्छास्य लक्षणम् ४२ संस्थास्य मधुमूर्च्छास्यो-भेदः ४३ संस्थास्य संप्राप्तिः ४४ संस्थास्य लक्षणम् ४५-४९ संस्थास्योपक्रमः ५०-५२ संस्थास्योपक्रमः ५३-५६ अन्त्यायार्थसंप्रदहः इति योजनाचक्रमुक्तः ।		४५ पथ्यतमानामासुधानां चतुरशीतिनिर्देशः ४६ आसुधशब्दस्य निरुक्तिः ४७ आसुधानां बहुविधो विकल्पः संस्कारस्य ४८ यथासं संयोगसंस्कारसंस्कृ-तानामासुधानां स्वकर्मस्वरूपम् ५० आसुधानां साधारणगुणाः ५१ अन्त्यायार्थसंप्रदहः २६ आग्नेयमद्रकाप्पीयोऽध्यायः । १-२ आग्नेयमद्रकाप्पीयाभ्या-मोपक्रमः ३-८ मधुपीनां धमिती रथाहार-विनिश्चये कथा ९ यथैव रथा इति आग्नेय-कृतो विषयः १० सर्वद्वयं पाद्यमौष्ठिकं १० तथेतनादपचेतनं येति द्विविधम् १० द्रव्याणां गुणाः कर्तुं च ११ पार्थिवारिभेदेन द्रव्याणां लक्षणं गुणानाम् १२ सर्वशरीरे द्रव्याणामोपपत्ते-रिति १३ द्रव्यकर्मवीर्योपिच्छरणद्यो-पाद्यकस्यानां लक्षणम् १४-२९ द्रव्यानां रथद्वारेण शिववि-विधो भेदः ३०-३४ रथानुरक्तलक्षणया द्रव्याणां भेदोऽप्येत्येव ३५-३९ रथविचारयोगे युक्तिः ४० रथविचारलक्षणस्य प्रयोगस्य	
२३ संतर्पणीयोऽध्यायः ।		५३ यज्ञः पुरुषीयोऽध्यायः ।		३०-३४ रथानुरक्तलक्षणया द्रव्याणां भेदोऽप्येत्येव ३५-३९ रथविचारयोगे युक्तिः ४० रथविचारलक्षणस्य प्रयोगस्य	
१-२ संतर्पणीयाभ्यामोपक्रमः १२३		१-२ यज्ञः पुरुषीयोपक्रमः ... १२७		३०-३४ रथानुरक्तलक्षणया द्रव्याणां भेदोऽप्येत्येव ३५-३९ रथविचारयोगे युक्तिः ४० रथविचारलक्षणस्य प्रयोगस्य	
३-४ संतर्पणमित्तानि ... ५-७ संतर्पणजा रोगाः ८-२५ तत्र प्रतिकारः १२३, १२४ २६-२९ अपतर्पणजा रोगाः ३० तत्र प्रतिकारः ३१ राघः शीघ्रस्य विधित्वाक्रमः ३१-३३ विप्रुदस्य ३४-३९ केचित्तर्पणयोगाः १२३-१२४ ४० अन्त्यायार्थसंप्रदहः ... १२४		३-२५ पुरुषकामयं चाधि-शुल्य खमेतानां महर्षीनां विभागाः १२७, १२८ २६-२९ यज्ञ पुनर्वसुरत्वं यथापानम् ३०-३४ दिवादिवाह्यारजानस्य लक्षणम् ३५-३७ आहारविधिविधौ रोगाणां लक्षण-तोऽप्यवहनय व्याख्यानाम् ३८ प्रकृतेरिति नमानामाहार-द्रव्याणां निर्देशः १३१, १३२		३०-३४ रथानुरक्तलक्षणया द्रव्याणां भेदोऽप्येत्येव ३५-३९ रथविचारयोगे युक्तिः ४० रथविचारलक्षणस्य प्रयोगस्य	
२४ विधिः क्षोणितयोऽध्यायः ।		५३ यज्ञः पुरुषीयोऽध्यायः ।		३०-३४ रथानुरक्तलक्षणया द्रव्याणां भेदोऽप्येत्येव ३५-३९ रथविचारयोगे युक्तिः ४० रथविचारलक्षणस्य प्रयोगस्य	
१-२ विधिः क्षोणितयो-भ्यामोपक्रमः ... १२४		१-२ यज्ञः पुरुषीयोपक्रमः ... १२७		३०-३४ रथानुरक्तलक्षणया द्रव्याणां भेदोऽप्येत्येव ३५-३९ रथविचारयोगे युक्तिः ४० रथविचारलक्षणस्य प्रयोगस्य	
३ विभिन्न जातं क्षोणितं दृष्टं भवति ... ४ छद्मस्य क्षोणितस्य कथम् ५-१० क्षोणितप्रतिनिधित्वम् ...		३-२५ पुरुषकामयं चाधि-शुल्य खमेतानां महर्षीनां विभागाः १२७, १२८ २६-२९ यज्ञ पुनर्वसुरत्वं यथापानम् ३०-३४ दिवादिवाह्यारजानस्य लक्षणम् ३५-३७ आहारविधिविधौ रोगाणां लक्षण-तोऽप्यवहनय व्याख्यानाम् ३८ प्रकृतेरिति नमानामाहार-द्रव्याणां निर्देशः १३१, १३२		३०-३४ रथानुरक्तलक्षणया द्रव्याणां भेदोऽप्येत्येव ३५-३९ रथविचारयोगे युक्तिः ४० रथविचारलक्षणस्य प्रयोगस्य	

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
२८ रसानुरसयोरलक्षणम् ... १४१		८५-१०१ अद्विष्टसाधारणस्य		२६ कुलत्पस्य गुणाः ... १५५	
२९-३० पराधीनो गुणानां निर्देशः "		लक्षणम् १५०, १५१		२७ मकुष्ठकस्य "	...
३१-३५ परादिगुणानां लक्षणम् "		१०२-१०३ विरुद्धाहारनिमित्तानां		२८ चणकमसूरसमिष्टिकाहरिणानां	
३६-३७ द्रव्यगुणानां संश्लेषकारः १४२		व्याधीनां निर्देशः ... १५१		साधारणगुणाः ... "	
३८-३९ रसानां पञ्चभूत-		१०४-१०५ विरुद्धाशनजानां		२९ तप्त मसूरकलाययो-	
प्रभवत्वम् १४२, १४३		व्याधीनां प्रतीकारः ... "		विशेषगुणाः ... "	
४० मयूतगुणातिरेकायस्य रसस्य		१०६ कदाचिद्विरुद्धस्य वितरणत्वे		३० तिलगुणाः ... "	
निष्पत्तिरनिर्देशः ... १४३		कारणम् ... "		३१ शिम्बीजातीनां गुणाः ... "	
४१-४२ रसानां सामान्यतो गुण-		१०७-११३ अभ्यापार्यसंग्रहः "		३२ शिम्बीगुणाः ... "	
कर्मनिर्देशः ... "				३३ आरुच्यया ... "	
४३(१) तप्त धतुरत्पस्य गुणकर्माणि		२७ अन्नपानविध्यध्यायाः ।		३४ अवस्तुजैवमजनिष्पादनां, "	
तत्सत्त्वियोगे बोधाश्च १४३-१४४		१-२ अन्नपानविध्यध्यायोपक्रमः १५२		३५ काकाण्डोकारमगुप्तयो-	
४३(२) अम्बररसस्य, " " १४४		३ विधिविहितस्यान्नपानस्य प्रा-		इति रानीधान्यवर्गः ।	
४३(३) लवणरसस्य, " " " १४४		णिनां प्राणत्वम् ... "		३ मांसवर्गः ।	
४३(४) कटुरसस्य, " " " " १४४		४ तत्रोत्तरकारीनां केषांचिद्द्रव्याणां		३५-३६ प्रसूतानां निर्देशः ... १५६	
४३(५) तिक्तारसस्य, " " " " १४४		स्वाभाविकगुणकीर्तनम् ... "		३७-३८ भूमिध्यानां "	...
४३ कषायरसस्य, " " " " १४५		४ रसानां स्वाभाविकगुणानां		३९ घृणानां "	...
४४ रसानां मात्रामात्राभ्यामुप-		सत्यनिर्धार निर्देशः ... "		४० बारिध्यानां "	...
सुख्यमानानां गुणबोधौ ... "		५ वर्गसंग्रहेण द्रव्याणां सङ्ख्यानां		४१-४४ बारिधारिणां "	...
४५-४७ रसद्वारेण द्रव्याणां		बोधदेये प्रतिज्ञा ... १५३		४५-४६ शास्त्रजानां "	...
बोधोपदेशः ... "		६-७ वर्णानां संक्षेपेण निर्देशः "		४७-४९ विकिराणां "	...
४८-५१ रसोपदेवैर्नैव सर्वद्रव्यगुणो-		१ शूकधान्यवर्गः ।		५०-५२ प्रसूतानां "	...
पदेशस्यासौम्यिकरसम् १४५, १४६		८-१० शालीनां सामान्यगुणाः ... "		५३-५५ प्रसूतद्रव्यसंज्ञानां निशङ्काः "	
५३-५६ रसानां वीर्येणालम्बनप्रवर-		११-१२ रक्तद्रव्याधीनां		५६-५७ प्रसूतद्रव्यानां प्रवारिजदारि-	
त्तमप्रधानम् ... १४६		विशेषगुणाः ... "		चरणो साधारणगुणाः ... "	
५७-५८ रसानां विपाकनिर्देशः "		१३ पट्टिकस्य गुणाः ... १५४		५८ प्रसूतानां विशेषगुणाः ... "	
५९-६१ मधुरादीनां विपाकानां		१४ वरकौशलकचीनशारदोन्मूल-		५९-६० लावाविशिकिर-प्रसूत-जात्र-	
कार्यम् ... "		वर्तुलमध्वलकुलविन्दानां		लानां साधारणगुणाः ... "	
६१ द्रव्यगुणनिर्देशोपदिष्टरसस्य २-		गुणाः ... "		६१ वरकौशलस्य गुणाः ... "	
मध्यमसूतत्वप्रवरानां ... १४७		१५ मीर्दगुणाः ... "		६२ शाविकमांसस्य "	...
६४-६५ वीर्यस्य भेदाः लक्षणं च "		१५ पाटलस्य गुणाः ... "		६३-६४ बर्हिमांसस्य "	...
६६ रसवीर्यविपाकानामेकस्मिन्		१६-१८ कोर्यप्ररामाकादितृण-		६५ हंसपादस्य "	...
द्रव्ये सह वसतां भेदेन		धान्यानां गुणाः ... "		६६ कुकुटमांसस्य "	...
ज्ञानार्थं लक्षणम् ... १४८		१९ वयस्य "	...	६७ तिरिहिमांसस्य "	...
६७ प्रभावस्य लक्षणम् ... "		२० वेलुवयस्य "	...	६८ कपिञ्जलमांसस्य "	...
६८-७२ प्रभावस्य उदाहरणानि "		२१ मोधूमस्य "	...	६९ खाममांसस्य "	...
७३-७९ वर्णानां रसानां विज्ञानम् १४९		२२ नान्यीमुल्लीमधूल्योर्गुणाः ... "		७० बोधामांसस्य "	...
८०-८१ वैरोधिकाणामाहारविकार-		इति शूकधान्यवर्गः ।		७१ शङ्खमांसस्य "	...
राणां संक्षेपेण लक्षणं ... "		२ शमीधान्यवर्गः ।		७२ शृङ्गकपोतमांसस्य "	...
८२-८४ केषांचिद्वैरोधिकाणामाहार-		२३ मुद्गरस्य गुणाः ... १५५		७३ वनकपोतमांसस्य "	...
विकाराणामुपदेशः स-		२४ मापस्य "	...	७४ शुकमांसस्य "	...
मुक्तिकः १४९, १५०		२५ राजमापस्य, "	...	७५ चटकमांसस्य "	...
२ च० सं० ७४ गु०					

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
७६ दासमांसस्य	गुणाः ... १५८	कृष्णान्नाजस्य-आतुर-		५ फलचर्माः ।	
७७ एणमांसस्य	" ... "	शालकृत्याणी-त्रिपर्णी-		१२५-१२६ मृद्वीकाया गुणाः... १६०	
७८ वराहमांसस्य	" ... "	पीलुपर्णिका-शाफानां		१२७ खर्जूरस्य	" ... "
७९ गोमांसस्य	" ... "	सामान्यगुणाः ... १५९		१२८ कल्पोः	" ... "
८० माहिषमांसस्य	" ... "	१०४ शण-शात्मजी-कोविदार-		१२८ परूपकमधुकयोः	" ... "
८१ मत्स्यमांसस्य साधारणगुणाः	" ... "	कर्जुराणां पुष्पशा-		१२९ आभ्रातकस्य	" ... "
८२ रोहितमांसस्य	गुणाः ... "	कमुणाः ... "		१३० पकतालशस्यनारिकेल-	
८३ कूर्ममांसस्य	" ... "	१०५ न्यग्रोधोदुम्बरा-यत्सुष्ठुपसादि-		फलगोर्गुणाः	" ... "
८४ खड्गिमांसस्य	" ... "	पल्लवानां गुणाः ... "		१३१ भव्यस्य गुणाः	" ... "
८५-८६ हंसादीना-	" ... "	१०६ वत्सादनीगुणाः ... "		१३२ अम्लपरुषक-द्राक्षा-वदरादिक-	
मण्डानां	" ... "	१०६ गण्डीर-चित्रकयोर्गुणाः ... "		कर्कण्डु-लकुचानां गुणाः	" ... "
८७ शरीरशुद्धये मांसस्य	" ... "	१०७ धेयसी-वितवपर्णी-यित्त्वपत्राणां		१३३ भारकस्य	गुणाः ... "
प्राधान्यम्	" ... "	गुणाः ... "		१३४ पारायतस्य	" ... "
इति मांसवर्गः ।		१०७ मण्डी-आतावरि-बला-जीवन्ती-		१३५ वारसर्वफलस्य	" ... "
४ शाकवर्गः ।		सर्वेणी-पर्यपुष्पीणां		१३५ तुलस्य	" ... "
८८ पाठाक्षुपाद्यीशालुकु-		गुणाः ... "		१३६ टण्डुलस्य	" ... "
निषण्णकनी गुणाः	" ... "	१०८ छात्रलिकशुश्रूकयोर्गुणाः	" ... "	१३६-१३७ कपरिषस्य	" ... "
८९ काकमास्या	" ... "	१०९ तिलवेतसपत्राहृतशाफानां		१३८ बिल्वस्य	" ... "
९० राजशकस्य	" ... "	गुणाः ... "		१३९ आभ्रस्य	" ... "
९१ कालशाकस्य	" ... १५९	११० कौष्ठमशाकस्य गुणाः ... "		१४० जम्बोः	" ... "
९२ कलायशाकस्य	" ... "	११०-१११ त्रपुषेर्वादिकयोर्गुणाः	" ... "	१४१ बदरस्य	" ... "
९३ अम्लचात्रेयाः	" ... "	११२ बलायुगुणाः ... "		१४२ विधितिकायाः	" ... "
९३ उपोदिकायाः	" ... "	११२ चिमटेर्मादिकयोर्गुणाः ... "		१४२-१४३ बाह्रिकडी-फरीर-विन्मी-	
९४ तण्डुलीयकस्य	" ... "	११३ मूष्माण्डस्य गुणाः ... "		सोदन-धन्वनानां गुणाः ... "	
९५-९७ मण्डूकपर्णी-वैप्रास-कुचेला-		११४ केतुकदम्बनदीमापैकन्दु-		१४३-१४४ संपकपत्रस-मोच-राजा-	
वनसिजाक-फकोटबाम-		कायां गुणाः ... १६०		द्वकलानां गुणाः ... "	
लुग-पटोल-शकुलादनी-		११५ तत्पलस्य	" ... "	१४४ लवलीफलस्य	" ... "
बृषपुल-शार्ङ्गि-कैम्पूक-		११५ तालप्रलम्बस्य	" ... "	१४५ गीर-शातादिक-पील-तृणशृङ्ग-	
कटितक-नारी-कलाय-		११५ राजशालाखलोयुणाः ... "		विकटूक-प्रचीनायल-	
भोजिह्वा-दातांक-विल-		११६-११७ तण्डुलविषयाखलकनीया-		कानां गुणाः ... १६१	
पर्णिका-कुलक-कर्कश-		दनकसेकक-शातकाङ्क-		१४६ इक्षुलीफलस्य	" ... "
निम्ब-पर्यटक-शाफानां		लोयानां गुणाः ... "		१४७ विन्दुकस्य	" ... "
सामान्यगुणाः	" ... "	११७-११८ सपुष्पफलद्रुमुदोत्पल-		१४७ आमलकस्य	" ... "
९८-१०१ स्यशाक-फडी-चिली-		नालानां गुणाः ... "		१४८ बिनीतकस्य	" ... "
पुत्रुम्बकाङ्क-मुदिगर-		११८ पुष्करबीजस्य गुणाः ... "		१४९-१५१ दादिमलस्य	" ... "
शणशास्मजीपुष्प-		११९ सुशातकस्य	" ... "	१५१ शृङ्गारस्य	" ... "
कर्जुर-मुषचैला-निष्ठाव-		१२० विदारीकन्दस्य	" ... "	१५२ शम्बीकाकलस्य	" ... "
कोविदार-पत्तर पुष्पपर्णिक-		१२१ अम्बीकाफन्दस्य	" ... "	१५२ अम्लवेतप्रलम्बस्य	" ... "
प्रमारजीव लोहाक पारदना-		१२२ साद्वैसाकस्य	" ... "	१५३-१५४ माण्डलस्य	" ... "
मारीर-कलम्बी-नाडिछा-		१२३ पिण्डालकस्य	" ... "	१५५ कर्चूरस्य	" ... "
३३गुपी कुमुमा-वृक्षपूक-		१२३-१२४ छत्रकजातीनां गुणाः	" ... "	१५६ नागरकस्य	" ... "
लक्ष्मणा-प्रमुखाट-नटिनी-		इति शाकवर्गः ।		१५७-१५८ वातामामिषुका-	
कुठेरक-लोमिका-यवशाक-				श्लेष्मद्रुमनिचोद-	
				शायनां गुणाः ... "	

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१५८ प्रियालस्य	गुणाः ... १६१	१८७ मैरेयस्य	गुणाः... १६३	२२३ हस्तिनीदुग्धस्य	गुणाः ... १६५
१५९ स्नेह्यातकस्य	" ... "	१८८ घातकीमुष्णकृतासवस्य	" ... "	२२४ मातृपदुग्धस्य	" ... "
१५९ अङ्गोदस्य	" ... "	१८८ मृदीकसुरसासवस्य	" ... "	२२५ दध्नः साधारणगुणाः	" ... "
१६० शनीफलस्य	" ... "	१८९ मध्वासवस्य	" ... "	२२६ रोममेदे दध्नः प्रशस्तता	" ... "
१६० करजफलस्य	" ... "	१९० यवकृतसुरायाः	" ... "	२२७ ऋग्मेदे रोगमेदे च दध्नो	" ... "
१६१ आभातक-दन्तशठ-करमर्दरा-		१९० मधूलिकसुरायाः	" ... "	द्विहाहितलावि	" ... "
धृतकानां	गुणाः ... "	१९१ सोवीरकतुषोद-		२२८ मन्दकपिष्वरसि-	
१६२ वार्ताकफलस्य	" ... "	कयोः	" ... "	मसूनां	गुणाः ... "
१६२ पर्कटकीफलस्य	" ... "	१९२ मल्लकाजिकस्य	" ... "	२२९ तक्रस्य	" ... १६६
१६३ भाक्षिकीफलस्य	" ... "	१९३ अमिनवमयस्य	" ... "	२३० नवनीतस्य	" ... "
१६३-१६४ अक्षर्योदुम्बरद्वय-		१९३ जीर्णमयस्य	" ... "	२३१-२३४ घृतस्य	" ... "
न्यमोधफलानां गुणाः	... "	१९४-१९५ विभिन्ना पीतस्य		२३४-२३५ पीयूषमोरदकि-	
१६५ भल्लतकस्य	" ... "	मयस्य गुणाः	... "	लाडानां	" ... "
इति फलवर्गः ।		इति मयवर्गः ।		२३६ तक्रपिण्डकानां	" ... "
६ हरितकवर्गः ।		अलवर्गः ।		इति दुग्धवर्गः ।	
१६६ आर्यकस्य	गुणाः ... १६२	१९६-१९७ जलस्यैकविधत्वेऽपि		२३७ मक्षितसेधोगुणाः	" ... "
१६७ जम्बीरस्य	" ... "	गुणभेदे हेतुः	" ... "	२३७ यामिकसेधुरसस्य गुणाः	... "
१६८ मूलकस्य	" ... "	१९८ दिव्यजलस्य गुणाः	... "	२३८ बंधकात् पीण्डकसेधोः	
१६९ सुपुनस्य	" ... "	१९९-२०० पात्रमेदेन जलस्य		भेदव्ये हेतुः	" ... "
१७० यक्षान्यजैकविमुशालिद-		गुणभेदः	१६३, १६४	२३८-२३९ गुडानां गुणाः	" ... "
मृष्टकानां	गुणाः ... "	२०१-२०२ दिव्योदकालामे	उपादेयस्य	२४० मससण्डिकायाः खण्डस्य	
१७१ शम्पीरजलपिप्पलीमुष्वष्ट-		जलस्य लक्षणम्	... १६४	शर्करायाश्च गुणाः	" ... "
वेरिकानां	गुणाः ... "	२०३-२०६ ऋतुमेदेन जलस्य		२४१ गुडशर्कराया	" ... "
१७२ भृशृणस्य	" ... "	गुणाः	" ... "	२४१ शालशर्कराया	" ... "
१७२ खराह्याया	" ... "	२०७ अकालमृष्टजलस्य निन्द्या	... "	२४२ मधुशर्करायाः	" ... "
१७३ धान्यकाश्चगन्धासुखानां		२०८ शारदजलस्य प्रशंसा	" ... "	२४२ शर्करायाः साधारणगुणाः	" ... "
गुणाः	... "	२०९-२१२ विभिन्नपर्वतप्रभवार्णा		२४३-२४४ मधुनो जातिभेदाः	१६७
१७४ वृज्जनस्य	" ... "	नदीनां जलगुणाः	" ... "	२४५ मधुनः साधारणगुणाः	" ... "
१७५ पल्लवकोः	" ... "	२१३ कर्षाप्रलवहानां नदीनां		२४६ उष्णेन सार्धं मधुनो विरोध-	
१७६-१७७ लहानस्य	" ... "	जलगुणाः	" ... "	कथयन्	" ... "
इति हरितकवर्गः ।		२१४ वापीकृतवागादीनां जलस्य		२४७-२४८ मध्वामल कष्टतमान्ये	
७ मद्यवर्गः ।		गुणदोषाः	" ... "	हेतुः	" ... "
१७८ मद्योनां सामान्यगुणाः	" ... "	२१५ अद्विगानि जलानि	" ... "	२४९ मधुनो योगवाहित्वम्	" ... "
१७९ सुरायाः	गुणाः ... "	२१६ सामुद्रजलस्य गुणाः	" ... "	इतीधुवर्गः ।	
१८० मदिरायाः	" ... "	इति जलवर्गः ।		२१ हृत्तान्नवर्गः ।	
१८१ जगलस्य	" ... "	९ दुग्धवर्गः ।		२५० पेयाया	गुणाः ... "
१८२ अरिष्टस्य	" ... "	२१७-२१८ गव्यदुग्धस्य गुणाः	१६५	२५१ विष्टेप्याः	" ... "
१८३ शर्करस्य	" ... "	२१९ माहिषदुग्धस्य	" ... "	२५१-२५३ मण्डस्य	" ... "
१८४ पक्करस्य	" ... "	२२० उष्ट्रीदुग्धस्य	" ... "	२५३-२५६ लाजपेया-	
१८५ शीतारसिकस्य	" ... "	२२१ ऐक्यफदुग्धस्य	" ... "	सन्नमण्डयोः	" १६७-१६८
१८६ वैमीतकसुरायाः	" ... १६३	२२२ छागदुग्धस्य	" ... "	२५७ लाजसणोः	" ... "
१८७ सुरासवस्य	" ... "	२२३ आमिषदुग्धस्य	" ... "	२५७-२५८ ओदनस्य	" ... "

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
२५९ मोसादिविशिष्टद्रव्यसंयोगसाधि-		२८९ एरण्डतैलस्य	गुणाः ... १७०	३२७-३२८ सेपां जलापानं	
तानामोदनानां गुणाः १६८		२९० सर्षपतैलस्य	" ... "	प्रतिपिद्धम्	... १५२
२६०-२६१ कुल्माषादीनां "		२९१ त्रियालतैलस्य	" ... "	३२९ द्रव्याणां कार्पण्येन	
२६२ घृणसस्रपानां यथोत्तरे		२९२ अतसीतैलस्य	" ... "	नामनिर्देशासाधक्यरसादेक-	
शोरबम्	...	२९३ कुसुम्यतैलस्य	" ... "	देशेन कथनम्	... "
२६३ यवसोः गुणाः ... "		२९४ अनुकतैलगुणसंग्रहः	... "	३३०-३३१ अनुकानां द्रव्याणां गुण-	
२६४ शालिसोः " ... "		२९५ वसामज्जोरुणाः	... "	कर्मादीनां ज्ञाने उपायाः	"
२६५ यथापूष्यावक-		२९६ विश्वमेपजस्यं	गुणाः ... "	३३२-३३३ प्राणिनां देवभक्ष्य-	
वाय्वानां " ... "		२९७ पिप्पल्या	" ... "	विशेषेण ग्रहलाघवम्	... १७३
२६६ धानानां " ... "		२९८ सरिवस्य	" ... "	३३४-३३५ शरीरावयवेषु शुक्-	
२६७ विकटधानासाधुली-		२९९ तिक्तानां	" ... "	लाघवम्	... "
समुत्क्रोष्ट पिण्डक-पूष-		३०० सैन्धवस्य	" ... "	३३६ खभावान्द्रुहालाघवम्	... "
पूषलिकानां गुणाः ... "		३०१ सौवर्धलस्य	" ... "	३३७ धातूनां शुक्लाघवम्	... "
२६८ फलमांसादिभिः संस्कृतानां		३०२ पिष्टस्य	" ... "	३३८ क्षीउसंभेदेन शुक्लाघवम्	"
भक्ष्याणां गुणाः ... १६९		३०३ औद्रिक्त्वलवणस्य	" ... "	३३९ संस्कारापेक्षं शुक्लाघवम्	... "
२६९ वैद्यनारस्य	" ... "	३०४ काकलवणस्य	" ... "	३४०-३४१ शुक्लाघवे मांसायाः	
२६९ क्षीरेक्षुरसपूषाणां "	" ... "	३०५ सामुद्रलवणस्य	" ... "	कारणम्	... "
२७० भक्ष्याणां गुडादिभिः		३०६ पांशुलवणस्य	" ... "	३४२ मांसाया अतिमला-	
संस्कारादुद्भूतं " ... "		३०७ लवणानां सामान्यगुणाः...		पेक्षितम्	... "
२७१ गौधूमिकभक्ष्याणां गुणाः...	"	३०८ यवहारस्य गुणाः ... "		३४३-३४४ शुक्लाघवचिन्ता वै-	
२७२ संस्काराद् गौधूमपैष्टिकानां		३०९ सविहारस्य " ... "		कार्या वैद्य न कार्या ... १७४	
लघुर्ध्वं	... "	३०७-३०८ कारवी-कुम्भिकाज्जी-		३४५-३४६ हिताक्षपानसेवानां	
२७३ वृक्षकानां गुणाः ... "		वयानी-धान्य-सुम्बुकानां गुणाः,		फलम्	... "
२७३ माषविपिष्टकानां " ... "		इत्याहारयोगिवर्गः ।		३४९-३५० अन्नप्रसादा	... "
२७४ सूप्याश्चिह्नकानां		३०९-३११ द्वादशवर्गपूषाणां		३५१-३५२ अन्वाद्यावैतसंग्रहः...	"
भक्ष्याणां " ... "		हेतोर्वादिद्यताविदेशः ... १७१			
२७५-२७६ उक्तानुक्रमभक्ष्याणां		३१२-३१५ मांसरसस्य गुणाः	"	२८ विविधाशितपीतीयोऽध्यायः ।	
गुणसंग्रहः	... "	३१६ वर्जनीयकाकानां निर्देशः	"	१-२ विविधाशितपीतीयोपक्रमः १७४	
२७७ विमर्दकस्य गुणाः ... "		३१७ वर्जनीयफलानां " ... "		३ अशितपीतादीनां फलम्	... "
२७८ रपाक्षामाः " ... "		३१८ वर्जनीयहरितानां " ... "		३ धातव एव धातूनामाहारः...	"
२७८ समुद्रस्य दध्नः " ... "		३१९ वर्जनीयमयाम्बुमेरुसादीनां		४ आहारस्य परिणामः ... १७५	
२७९-२८० पानकस्य " ... "		निर्देशः	... "	४ विज्ञस्य कार्यम्	... "
२८१ रागपाखवानां " ... "		३१९-३२० कीटसमष्टानुपानं शुफं	"	४ आहारघस्य कार्यम्	... "
२८२ शासामलकटैहस्य, " ... "		३२१ वातादिप्रक्षेपेषु युक्तमनुपानम्	"	४ रश्मिलयोः " ... "	
२८३ उक्तानुपलेहानां द्रव्यमाना-		३२२ क्षये मांसरसस्यानुपानत्वम्	"	५ शरीरस्य व्याधीनां च अशित-	
पेक्षिणो गुणाः ... "		३२३ उपवाससाधियु पयसोऽनुपान-		क्षीकादिप्रमत्तम्	... १७७
२८४ शुक्रस्य " ... "		वसम्	... "	६ अनांशिवैशस्य प्रसङ्गः	... "
२८४ शुक्रस्य " ... "		३२३ कृशानां सराऽनुपानम् ... १७३		७ अहिताहारोपयोगोदान्द्याः	
२८५ कालाम्लस्य पिण्डाक्षीप्रभृते-		३२३ स्थूलदेहानां मधूदकमनु-		रोगप्रकृतयः ... १७८	
गुणाः	... "	पानम्	... "	७ हिताहारोपयोगिनोऽपि	
इति वृत्तार्थः ।		३२४ मयानुपानस्याधिकारिणः	"	व्याधिप्रवृत्ते हेतुः	... "
१२ आहारयोगनिर्णयः ।		३२५-३२६ अनुपानस्य वर्गगुणाः	"	७ अहिताहारोपयोगिनोऽपि	
६-२८८ तैलस्य सामान्यगुणाः १७०				क्षोभप्रवृत्ते हेतुः	... "

विषय	पृष्ठाङ्क
७ व्याधिसहस्ररीरस्य लक्षणम् १७८	
७ व्याधिसहस्ररीरस्य ..	॥
७ व्याधीना मृदुदारुणत्वादौ हेतुः ..	॥
८-१० रसप्रदोषजा रोगा ..	१७९
११-१३ रक्तदोषजा ..	॥
१३-१५ मांसप्रदोषजा ..	॥
१५ मेद स्रवणा ..	॥
१६ अस्थिप्रदोषजा ..	॥
१७ मज्जप्रदोषजा ..	॥
१८-१९ श्लेष्मदोषजा ..	॥
२० इन्द्रियगतदोषजा ..	॥
२१ ज्ञानादितदोषजा ..	॥
२२ मलाभितदोषजा ..	॥
२३-२४ हिताशितादीनां गुणा ..	॥
२५ रजनविकाराणां विकिरसा ..	॥
२५ रजनविकाराणा ..	॥
२६ मांसजविकाराणां ..	१८०
२६ मेदोदविकाराणां ..	॥
२७ अस्थिजाना व्याधीना विकिरसा ..	॥
२८ मज्जश्लेष्मस्रवणा ..	॥
२९ इन्द्रियजानां ..	॥
२९ ज्ञानाभिताना ..	॥
३० मलजाना ..	॥
३१-३२ कौष्ठप्रमाणां मलानां शाखागमने हेतुः ..	॥
३३ शाखाभ्रयाणां मलानां कौष्ठ-गमने हेतुः ..	॥
३४-३५ वायुवृद्धिरुतौ विधिः ..	॥
३६-४२ प्राज्ञाहोविंशोप १८०-१८१	
४३-४४ अवध्यपरिहारे फलम् ..	॥
४५-४८ अध्यायार्थसंग्रहः ..	॥
इलक्षणपानसप्तकम् ।	
२९ दशप्राणायतनीयोऽध्यायः ।	
१-२ दशप्राणायतनीयोपक्रम १८१	
३-४ दश प्राणायतनानि ..	॥
५-६ द्विविधा भिषज १८१-१८३	
७ प्राणभिसरभिषजा लक्षणम् १८३	
८-९ रोगभिसरभिषजा ..	१८३
१०-१२ रोगभिसरभिषजा वर्जने हेतुः ..	॥

विषय	पृष्ठाङ्क
१३ कीदृशो भिषक् प्रशस्तः ..	१८३
१४ अध्यायार्थसंग्रहः ..	॥
३० अथं दशमहामूलीयोऽध्यायः ।	
१-२ अथं दशमहामूलीयोपक्रम १८३	
३ हृदयपर्वणा ..	॥
४-७ हृदयस्य महत्त्वे अर्थत्वे च हेतुः १८३-१८४	
८ दश महामूला धमन्य ..	१८५
११ श्रोत्रस्य कर्माणि ..	॥
१२ शिराधमनीस्रोतसां निरुक्तिः ..	॥
१३-१४ महादधीनि परिरक्षता यत् परिहार्यं यच्च सेव्यं तत्प्रोपदेशः ..	॥
१५ प्राणवर्धनादीनामेकैकस्य उत्कृष्टतमस्य ..	१८६
१६ आयुर्वेदविदो लक्षणम् ..	॥
१७-१९ तन्त्रस्य वाच्यशो वाक्यार्थ-सोऽर्थावयवसंश्लोकि ..	॥
२० आयुर्वीर्यविकृतस्य प्रज्ञा ..	॥
२१ आयुर्वेदसाधकैवेदेऽन्तर्भावः ..	॥
२२ आयुः शब्दस्य पर्याया ..	॥
२३ आयुर्वेदस्य निरुक्तिः ..	१८७
२४ सुक्ष्मायुषो लक्षणम् ..	॥
२४ अक्षुक्ष्मायुषो ..	॥
२४ हितसायुषो ..	॥
२४ अहितसायुषो ..	॥
२५ प्रमाणमायुषः ..	॥
२५ आयुषोऽप्रमाणम् ..	॥
२६ आयुर्वेदस्य प्रयोजनम् ..	॥
२७ आयुर्वेदस्य शाश्वतत्वे प्रमाणम् १८७-१८८	
२८ आयुर्वेदसाधो अज्ञानि ..	१८९
२९ आयुर्वेदसाधनेऽधिकारिणः ..	॥
२९ आयुर्वेदस्य त्रिविधपुरुषार्थ-साधनत्वम् ..	॥
३० तन्त्रादीर्यविकृतस्य प्रज्ञा ..	॥
३१ तन्त्रस्य पर्याया ..	॥
३२ तन्त्रार्थः ..	१९०
३३ तन्त्रसाधो स्थानानि ..	॥
३४-३५ प्रतिस्थानमध्यायानां संख्या ..	॥
३६-४५ सूत्रस्थानस्याध्यायसंग्रहः ..	॥
४६ श्लोकस्थाननिरुक्तिः ..	॥

विषय	पृष्ठाङ्क
४७-४८ निदानस्थानस्याध्यायस्य १९०	
४८-५० विमानस्थानस्याध्यायसंग्रहः ..	॥
५०-५२ शरीरस्थानस्याध्यायसंग्रहः ..	॥
५३-५५ इन्द्रियस्थानस्याध्याय-संग्रहः १९०-१९१	
५६-६१ चिकित्सास्थानस्याध्याय-संग्रहः ..	१९१
६२-६४ कल्पस्थानस्याध्यायसंग्रहः ..	॥
६५-६८ सिद्धिस्थानस्याध्यायसंग्रहः ..	॥
६९-७१ तन्त्रादीनां निरुक्तिः ..	॥
७२-८३ परावरवैद्यपरीक्षा ..	१९२
८४-८५ शास्त्रस्य ज्ञानाज्ञाने गुणदोषौ ..	॥
८६-८९ अध्यायार्थसंग्रहः ..	॥
इति सूत्रस्थानस्य विषयानु-क्रमणिका ।	

२ निदानस्थानम् ।

१ ज्वरनिदानम् ।

१-२ ज्वरनिदानाध्यायोपक्रम १९३	
३ निदानपदपर्याया ..	॥
३ निदानत्रैविध्यं ..	॥
४ व्यापेर्भेदा ..	॥
५ व्यापेः पर्याया ..	१९४
६ रोगाणां ज्ञानोपाया ..	॥
७ निदानस्य लक्षणम् ..	॥
८ पूर्ववैद्यस्य ..	॥
९ रूपस्य लक्षणं पर्यायाश्च ..	१९५
१० तपश्चास्य लक्षणम् ..	॥
११ येषांति लक्षणं भेदाश्च ..	१९६
१२ येषां प्रत्यङ्गलक्षणानि १९६-१९७	
१३-१४ निदानपञ्चकवर्णनोप-संहारः १९७-१९८	
१५ अग्निस्थाने वक्तव्या व्याख्या १९८	
१६ आर्षो ज्वरनिर्देशो कारणम् ..	॥
१७ तत्साधो कारणानि ..	॥
१८-२१ घातज्वरस्य हेतुः, संप्रसृतिः, लक्षणानि च १९९-२००	
२२-२४ पित्तज्वरस्य हेतुः संप्रसृतिः लक्षणानि ..	२००
२६-२७ श्लेष्मज्वरस्य हेतुः संप्रसृतिः लक्षणानि ..	२०१

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
२५९ मांसादिविशिष्टद्रव्यसंयोगसाधि-		२८९ परण्डतैलस्य	गुणाः ... १७०	३२७-३२८ येषां जलानुपानं	
तानामोदनानां गुणाः १६८		२९० सर्पतैलस्य	" ... "	प्रतिपिदम्	... १७२
२६०-२६१ कुम्भापादीनां "	"	२९१ त्रियाततैलस्य	" ... "	३२९ द्रव्याणां कारक्येन	
२६२ गुणरससूत्राणां यथोत्तरं		२९२ अतसीतैलस्य	" ... "	नामनिर्देशाश्चावश्यत्वादेक-	
गौरवम्	... "	२९३ कुसुमतैलस्य	" ... "	देशेन कथनम्	... "
२६३ यवसकोः गुणाः	... "	२९४ अनुकतैलगुणसंग्रहः	... "	३३०-३३१ अनुकानां द्रव्याणां गुण-	
२६४ शालिसकोः "	... "	२९५ वषासमूहोऽग्रेणाः	... "	कर्मादीनां शब्दे लघायाः	"
२६५ यथाप्यपादक-		२९६ विद्यमेयजस्य	गुणाः ... "	३३२-३३३ प्राणिनां देशभक्ष्य-	
पाद्यानां "	... "	२९७ पिप्पल्या	" ... "	विशेषेण गुणलक्षणम्	... १७३
२६६ धानानां "	... "	२९८ गरिचस्य	" ... "	३३४-३३५ शरीरावयवेऽपि गुण-	
२६७ निरुक्तधानाशङ्कुली-		२९९ हृद्दिनो	" ... "	लक्षणम्	... "
गङ्गुकोट पिण्डक-पूप-		३०० वैशम्भस्य	" ... "	३३६ सभावाहुकलाधकम्	... "
पूपलिकानां गुणाः	... "	३०१ सौधर्षलस्य	" ... "	३३७ धातूनां गुणलक्षणम्	... "
२६८ फलमर्सादिभिः संस्कृतानां		३०२ पिड्डस्य	" ... "	३३८ स्त्रीपुंसभेदेन गुणलक्षणम्	"
भक्ष्याणां गुणाः ... १६९		३०३ औद्भिदलवणस्य	" ... "	३३९ संस्कारपेक्षं गुणलक्षणम्	... "
२६९ वैसवारस्य	" ... "	३०४ कातलवणस्य	" ... "	३४०-३४१ गुणलक्षणं मात्रायाः	
२६९ क्षीरेक्षुरससूत्राणां "	... "	३०५ सासुद्रवणस्य	" ... "	कारणस्य	... "
२७० भक्ष्याणां गुणविभिः		३०६ पाञ्चुनलवणस्य	" ... "	३४२ मात्राया अमिवत्ता-	
संस्काराहुत्वं "	... "	३०७ लवणानां सामान्यगुणाः	... "	पेक्षितम्	... "
२७१ गौधूमिकभक्ष्याणां गुणाः	... "	३०८ ववसारस्य	गुणाः ... "	३४३-३४४ शुद्धामयवित्तिता ये-	
२७२ संस्काराद् गौधूमपेक्षिकाणां		३०९ सर्जिहारस्य	" ... "	कार्यां येव न पार्था	... १७४
लघुत्वं "	... "	३१०-३१०८ कारवी-ऊषिकगतानी-		३४५-३४६ हिताक्षपानसेवायाः	
२७३ द्रुमुकानां गुणाः	... "	यवानी-धान्य-सुष्करुणां गुणाः	"	फलम्	... "
२७३ शबजिपिड्डकानां "	... "	हस्ताहारयोगिनीः ।		३४९-३५० अन्नप्रशंसा	... "
२७४ सूत्राक्षविकृतानां		३०९-३११ द्वादशवर्गपूकानां		३५१-३५२ अश्व्यायससंग्रहः	... "
अक्ष्याणां "	... "	हेयोपादेयतानिर्देशः	... १७१		
२७५-२७६ द्रष्टातुक्ताभक्ष्याणां		३१२-३१५ मांसरसस्य गुणाः	"	३८ विविधाश्चित्तपीडयोऽध्यायः)	
गुणसंग्रहः	... "	३१६ वर्जनीयवृक्षाणां निर्देशः	"	१-२ विविधाश्चित्तपीडयोपक्रमः	१७४
२७७ विनाईकस्य	गुणाः ... "	३१७ वर्जनीयफलानां "	... "	३ अशितपीटादीनां फलम्	... "
२७८ रसालायाः "	... "	३१८ वर्जनीयहरितालां "	... "	३ घातव एष धातूनामाहारः	... "
२७८ सगुहस्य दम्भः	... "	३१९ वर्जनीयमध्याम्यगुरोरादीनां		४ आहारस्य परिणामः	... १७५
२७९-२८० पानकस्य	" ... "	निर्देशः	... "	४ किंरस कार्यम्	... "
२८१ रागपादवानां "	... "	३१९-३२० कीदृशमन्त्रानुपानं युक्तं	"	४ वादारसस्य कार्यम्	... "
२८२ भ्याममलकलेहस्य	... "	३२१ वातादिप्रकोपेऽपि युक्तगुणानाम्	"	४ रसमलयोः	... "
२८३ लज्जानुकलेहानां द्रव्यमाना-		३२१ ह्ये मांसरसस्यानुपानलम्	"	५ शरीरस्य व्याधीनां च अशित-	
पेक्षिणो गुणाः	... "	३२२ लज्जानुपानं पयसोऽनुपान-		छादिप्रगवत्त्वम्	... १७६
२८४ शुक्रस्य	... "	त्वम्	... "	६ अन्नादिभिरस्य प्रभः	... "
२८४ शुक्रसंघितकन्दारीनां गुणाः	"	३२३ कृशानां गुणानुपानम्	... १७७	७ अहिताहारोपयोगोवादन्या-	
२८५ कालामलस्य शिङ्गाकीप्रभृते-		३२३ स्थूलदेहानां मधूदकमनु-		रोगप्रकृतयः	... १७८
गुणाः	... "	पानम्	... "	७ हिताहारोपयोगिनीऽपि	
द्वि कृतावर्गः ।		३२४ मत्तानुपानस्य अधिकारिणः	"	व्यापिरने हेतुः	... "
१२ आहारयोगिनीः ।		३२५-३२६ अनुपानस्य सर्वगुणाः	"	७ अहिताहारोपयोगिनीऽपि	
८९-२८८ तैलस्य सामान्यगुणाः १७०				अशोभ्यदनेन हेतुः	... "

विषयः	पृष्ठाङ्कः
७ व्याधिसहसरीरस्य लक्षणम् १७८	
७ व्याधिसहसरीरस्य	" "
७ व्याधीनां गृह्यदारुणत्वादी	
हेतुः	" "
८-१० रसप्रदोषजा रोगाः	... १७९
११-१३ रक्तदोषजा	" ... "
१३-१५ मांसप्रदोषजा	" ... "
१५ मेद संश्रया	" ... "
१६ अस्थिप्रदोषजा	" ... "
१७ मज्जाप्रदोषजा	" ... "
१८-१९ शुक्रदोषजा	" ... "
२० इन्द्रियगतदोषजा	" ... "
२१ क्वाथमादिगतदोषजा	" ... "
२२ मलाभितदोषजा	" ... "
२३-२४ हिताशितादीनां गुणाः	" "
२५ रसज्विकाराणां चिकित्सा	... "
२५ रक्तज्विकाराणां	" ... "
२६ मांसज्विकाराणां	" ... १८०
२६ मेदोद्विज्विकाराणां	" ... "
२७ अस्थिज्वानां व्याधीनां चिकित्सा	" "
२८ मज्जाशुक्रमुत्सृज्यानां	" "
२९ इन्द्रियज्वानां	" "
२९ क्वाथमादिज्वानां	" "
३० मलज्वानां	" "
३१-३२ कोष्ठाभ्रमार्गा मलानां	
बाह्यगमने हेतुः	... "
३३ वाक्काश्रमार्गा मलानां कोष्ठ-	
गमने हेतुः	... "
३४-३५ स्वस्वातुरहितो विधिः	" "
३६-४२ प्राज्ञाज्ञयोर्विदोषः १८०-१८१	
४३-४४ अपभ्यपरिहारे फलम्	" "
४५-४८ अध्यायार्थसंग्रहः	... "
इत्यमपानचतुष्टयः ।	
२९ दशप्राणायतनीयोऽध्यायः ।	
१-२ दशप्राणायतनीयोपक्रमः	१८१
३-४ दश प्राणायतनानि	... "
५-६ द्विविधा भिषजः	१८१-१८२
७ प्राणाभिसरभिषजां लक्षणम्	१८२
८-९ रोगाभिसरभिषजां	" १८३
१०-१२ रोगाभिसरभिषजां वर्जने	
हेतुः	... "

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१३ कीदृशो भिषक् प्रशस्तः	... १८३
१४ अध्यायार्थसंग्रहः	... "
३० अथैदं दशमहामूलीयोऽध्यायः ।	
१-२ अथैदं दशमहामूलीयोपक्रमः	१८३
३ हृदयपर्यायाः	... "
४-७ हृदयस्य महत्त्वे, अर्थत्वे	
च हेतुः	१८३-१८४
८ दश महामूला धमन्यः	... १८५
११ ओजसः कर्माणि	... "
१२ सिराधमनीस्रोतसां निरुक्तिः	" "
१३-१४ महवासीनि परिरक्षता यत्	
परिहार्यं यच्च सेव्यं	
तस्योपदेशः	... "
१५ प्रायश्चर्चनस्तीनामेकैकस्य	
उत्कृष्टतत्त्वं	... १८६
१६ आयुर्वेदमिदो लक्षणम्	... "
१७-१९ तप्तस्य वाक्यशो वाक्यार्थ-	
सौष्टव्यवसथोक्तिः	... "
२० आयुरादीन्यधिकृत्य प्रश्नाः	" "
२१ आयुर्वेदस्यापर्ववेदेऽन्तर्भावः	" "
२२ आयु-शब्दस्य पर्यायाः	... "
२३ आयुर्वेदस्य निरुक्तिः	... १८७
२४ सुप्तस्यायुषो लक्षणम्	... "
२४ अशुक्तस्यायुषो	" ... "
२४ अहितस्यायुषो	" ... "
२४ अहितस्यायुषो	" ... "
२५ प्रमाणमायुषः	... "
२५ आयुषोऽप्रमाणम्	... "
२६ आयुर्वेदस्य प्रयोजनम्	... "
२७ आयुर्वेदस्य वाञ्छतत्त्वे	
प्रमाणम्	१८७-१८८
२८ आयुर्वेदसाष्टौ अङ्गानि	... १८९
२९ आयुर्वेदाध्ययनेऽधिकारिणः	" "
२९ आयुर्वेदस्य त्रिविधपुण्यार्थ-	
साधनत्वम्	... "
३० तन्त्रादीन्यधिकृत्य प्रश्नाः	... "
३१ तन्त्रस्य पर्यायाः	... "
३२ तन्त्रार्थाः	... १९०
३३ तन्त्रस्याष्टौ स्थानानि	... "
३४-३५ प्रतिस्थानमध्यायानां संख्या	... "
३६-४५ सूत्रस्थानस्याध्यायसंग्रहः	" "
४६ श्लोकस्थाननिरुक्तिः	... "

विषयः	पृष्ठाङ्कः
४७-४८ निदानस्थानस्याध्यायसं. १९०	
४८-५० विमानस्थानस्याध्यायसंग्रहः	" "
५०-५२ शरीरस्थानस्याध्यायसंग्रहः	" "
५३-५५ इन्द्रियस्थानस्याध्याय-	
संग्रहः	१९०-१९१
५६-६९ चिकित्सास्थानस्याध्याय-	
संग्रहः	... १९१
६२-६४ कल्पस्थानस्याध्यायसंग्रहः	" "
६५-६८ सिद्धिस्थानस्याध्यायसंग्रहः	" "
६९-७१ तन्त्रादीनां निरुक्तिः	... "
७२-८३ परावरवेद्यपरीक्षा	... १९२
८४-८५ शाखास्य ज्ञानाज्ञाने	
गुणदोषौ	" "
८६-८९ अध्यायार्थसंग्रहः	... "
इति सूत्रस्थानस्य विषयास्तु-	
क्रमणिका ।	
२ निदानस्थानम् ।	
१ ज्वरनिदानम् ।	
१-२ ज्वरनिदानाध्यायोपक्रमः	१९३
३ निदानपदपर्यायाः	... "
३ निदानत्रैविध्यं	... "
४ व्याधेर्मेदाः	... "
५ व्याधेः पर्यायाः	... १९४
६ रोगाणां शब्दोपायाः	... "
७ निदानस्य लक्षणम्	... "
८ पूर्वैकस्य	" ... "
९ रूपस्य लक्षणं पर्यायाश्च	... १९५
१० उपशयस्य लक्षणम्	... "
११ संप्राप्तिः लक्षणं मेदाश्च	... १९६
१२ वेदां पृथक्लक्षणानि	१९६-१९७
१३-१४ निदानपञ्चकवर्णनोप-	
संहारः	१९७-१९८
१५ अस्मिन्स्थाने वक्तव्या व्याधयः १९८	
१६ आदौ ज्वरनिर्देशे कारणम्	" "
१७ तस्याष्टौ कारणानि	... "
१८-२१ वातज्वरस्य हेतुः, संप्राप्तिः,	
लक्षणानि च	१९९-२००
२२-२४ पित्तज्वरस्य हेतुसंप्राप्तिः	
लक्षणानि	... २००
२६-२७ श्लेष्मज्वरस्य हेतुसंप्राप्तिः	
लक्षणानि	... २०१

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
६ रोगानीकं विमानम् ।		१३ पुरीषजानां कृमीणां समुत्पानाः २५७		४२ औपम्यस्य लक्षणम् २६७-२६८	
१-२ रोगानीकविमानाभ्यासोपक्रमः २५१		१४ कृमिजरोषाणां संक्षेपेण		४३ संक्षयस्य	२६८
३ प्रमादादिभेदेन रोगानीकभेदाः		विस्तराया	...	४४ प्रबोजनस्य	...
४ रोगानीकस्य संकुर्येयत्वे अष्टहये-		१५-२० कृमीग्रामसङ्कर्षणं २५७-२५८		४५ सव्यभिचारस्य	...
यत्वे न युक्तिः	२५२	२१-२७ कृमीणां प्रवृत्ति-		४६ जिज्ञासायाः	...
५ व्यापीयमानपरिसंहरयेयत्वं दोषाणां		विधातः	२५८-२६०	४७ व्यवसायस्य	...
परिसंहरयेयत्वं च	...	२८-३० कृमिप्रभेदजनविधेरन्य-		४८ वर्षप्रवृत्तेः	...
५ मानसदोषो तज्जा विचाराद्य	२५३	प्राप्त्यतिदेशः	...	४९ संभवस्य	...
५ क्षारीयदोषास्तस्या	...	३१-३२ अध्यायोक्तविषयाः	...	५० अनुयोज्यस्य	...
६ तयोर्द्वयोः त्रिविधं प्रकोपकारणं	...	८ रोगभिपग्निजतीयं विमानम् ।		५१ अनुनुयोज्यस्य	...
७ दोषतयावपरिमितविकारोत्पत्तौ		१-२ रोगभिपग्निजतीयविज्ञा-		५२ अनुवोगस्य	२६९
युक्तिः	...	नोपक्रमः	...	५३ प्रत्ययवोगस्य	...
८-९ रोगाणां परस्परानुबन्धकत्वं	...	३ प्रत्यवपरीक्षा	...	५४ वात्यदोषाणां	...
१० क्षारीयदोषाणां	...	४ आचार्यपरीक्षा	...	५५ वात्यप्रसंसायाः	...
११ अनुबन्धानुबन्धभेदकृतौ		५-६ वास्तवज्ञानोपायाः	...	५६ छलस्य	...
दोषभेदः	...	७ अभ्यसनविधिः	...	५७ अहेतोः	२७०
१२ जाडरामेधनुर्बोधो भेदः	२५४	८ शिष्यपरीक्षा	...	५८ अतीतकालस्य	...
१३ क्षातविप्रवृत्तिरुपायविचारः	...	९-१२ शिष्योपनयनविधिः २६१-२६२		५९ उपलब्धमस्य	...
१४ क्षातविप्रवृत्तीनां चत्वार्यंशु(श्च)-		१३-१४ शिष्य प्रत्याचार्यसो-		६० परिशरस्य	...
प्रणिधानानि	...	पदेशः	२६२-२६३	६१ प्रतिज्ञादानेः	...
१५ क्षातलासीनामनुवर्तम्	...	१५ तद्विधयसंभाषणम्. प्रसंगः	२६३	६२ अर्थव्युत्थायाः	२७३
१६ क्षातलस्य क्षातप्रकोपे कारणं		१६ " भेदाः	...	६३ देवन्तरस्य	...
तत्साधनजन्यं च	२५५	१७ अनुलोमसंभाषाविधिः	...	६४ अपोन्तरस्य	...
१७ क्षातलस्य क्षातप्रकोपे कारणं		१८-२५ विशुद्धसंभाषा-		६५-६७ निग्रहस्थानस्य	...
तत्साधनजन्यं च	...	विधिः	२६४-२६५	६७ भिषजाऽऽनुवेद एव वादः	
१८ श्लेष्मलस्य श्लेष्मप्रकोपे कारणं		२६ वादमार्गदालक्षणं	२६५	कर्तव्यः	...
तत्साधनजन्यं च	...	२७ वादनार्मज्ञानार्थमस्मिगम्यानि		६८ भिषजा क्षातव्यानि कानि-	
१९ राजाह्वैषयलक्षणम्	...	पदानि	...	वित्तप्रकरणानि	...
२०-२१ अध्यायोक्त-		२८ वादस्य लक्षणम्	...	६९ कारणस्य लक्षणम्	...
विषयाः	२५५-२५६	२९ श्लेष्मणुकर्मसामान्याविशेष-		७० करणस्य	...
७ व्याधितरूपीयं विमानम् ।		समवायानां लक्षणानिदिदेशः २६६		७१ कार्ययोगेः	२७९
१-२ व्याधितरूपीयविमाना-		३० प्रतिज्ञायाः लक्षणम्	...	७२ कार्यस्य	...
ध्यासोपक्रमः	२५६	३१ स्थापनायाः	...	७३ कार्यफलस्य	...
३ द्वौ व्याधितरूपी	...	३२ प्रतिज्ञापनायाः	...	७४ अनुबन्धस्य	...
४-७ व्याधेर्गुणलक्षणवज्ञाने विप्रक्षि-		३३ हेतोः	...	७५ देशस्य	...
पक्षाधिकित्वायामपि		३४ दृष्टान्तस्य	...	७६ कालस्य	...
विप्रतिपद्यन्ते	...	३५ उपनयननिगमनयोः	...	७७ प्रवृत्तेः	...
८ पुरुषसंश्रयकृमिविषयेऽभि-		३६ उपायस्य	...	७८ उपनयस्य	...
वेदास्य प्रश्नः	...	३७ सिद्धस्य	२६७	७९ भिष्येत्तत्तत्तत्त्वं परीक्ष्य कार्या-	
९ कृमीणां भेदाः	२५७	३८ शब्दस्य	...	रम्भः कर्तव्यः	...
१० मलजानां कृमीणां समुत्पानादि	...	३९ प्रत्ययस्य	...	८० परीक्षाया विषये भिषजां प्रश्नाः	...
११ शीघ्रितज्जानां	...	४० अशुद्धस्य	...	८१-८२ वेपथुसारम्	२७९-२८३
१२ श्लेष्मजानां	...	४१ पृथिवी	...		

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२२ गर्भिण्याः समारोहोपचार- विधिः ... ३४४	
२३ द्वितीयपुत्रीयाग्राहयोः पुण्य- दर्शने गर्भेष्टावसंभवः ... "	
२४-२५ चतुष्पत्यतिष्ठ पुण्यवर्षाने चिकित्सा ३४४-३४५	
२६ उपविष्टकानोदरोर्लक्षणं ३४५	
२७ तगोथिकिरित्तम् ... "	
२८ गर्भोत्पन्ने चिकित्सा ... "	
२९ गर्भिण्या उद्वारवर्तविषये सति सुचिकित्सा ... "	
३० कुक्षौ गर्भमरणे हेतुः ... "	
३० श्रुतगर्भायाः लक्षणानि ... "	
३१ श्रुतगर्भहिरण्यविधिः ... "	
३१ व्यपगतगर्भस्तस्यायाः शिवा उपचारः ३४५-३४६	
३२ निर्बिकाराभ्यामनस्य गर्भस्य माते भाते कर्म ... "	
३३ सुतिकागारनिर्माणविधिः ... "	
३४ तत्रोपहरणीयाः संभाराः ... "	
३५ गर्भिण्याः सुतिकागारप्रवे- शविधिः ... ३४७	
३६ आसन्नमस्रवाया चिकित्सा ... "	
३७-४० आधौप्रादुर्भाषे कर्तव्यो विधिः ... ३४७-३४८	
४१ प्रजाताया अपराश्रयतने उप- चाराः ... ३४८	
४२-४३ जातमात्रस्य कुमारस्य कार्पासि कर्माणि ... "	
४४ बालस्य शारीकवृत्तविधिः ... "	
४५ नाभ्याः अधोऽधोऽधोऽधोऽधो- स्थचिकित्सा च ३४८-३४९	
४६ कुमारस्य जातकर्मविधिः ... ३४९	
४७ " रक्षाविधिः ... "	
४८-४९ सुतिकाया दशदिग्धा- वष्टुपचाराः ... "	
५० कुमारस्य नामकरणवर्षेष्टः ३५०	
५१ आधुप्यतां कुमारतायां लक्ष- णानि ... ३५०-३५१	
५२ धात्रीपरीक्षा ३५०-३५१	
५३ धान्याः स्तनसंपद ... ३५१	
५४ " स्तन्यसंपद ... "	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
५५ व्यापकस्त्वन्वस्य छिद्रानि ... ३५१	
५६ " चिकित्सा ... "	
५७ शरीरजननानि ... "	
५८ स्तनपानविधिः ... "	
५९ कुमारस्य शयनविधिः ... "	
६०-६१ कुमारस्य शयनारोपि- कविधाने रघुः ३५१-३५२	
६२ कुमारस्य पारणीया मणिः मन्त्रोपधयः ... "	
६३ कुमारस्य शीतनविधानि ... "	
६४ " विश्रासनं न कार्यं ... "	
६५-६७ " रोमप्रादुर्भावे उप- चाराः ... "	
६८ अध्यायोक्तविषयोपसंहारः ... "	
६९ शारीरस्थानविधयः ... "	
इति शारीरस्थानस्य विषयानु- क्रमिका ।	

५ इन्द्रियस्थानम् ।

१ वर्णस्वरीयमिन्द्रियम् ।

१-२ वर्णस्वरीयमिन्द्रियोपक्रमः ३५३	
३ आधुप्यः प्रमाणविशेषा- नायं परीक्षया आदुरगता वर्णस्वरादयो भावाः ... "	
४ परीक्षयाणां द्विविधो भेदः तयोः परीक्षणोपायश्च ... ३५४	
५ प्रहृष्टेर्भेदाः ... "	
६ विकृतेर्भेदाः ... "	
७ लक्षणविभिन्ना विकृतिः ... "	
८ लक्षणविभिन्ना विकृतिः ... "	
९ निमित्ताल्लक्षणा विकृतिः ... "	
१०-११ शरीरस्य आकृता विकृताश्च वर्णाः ... ३५५	
१२-१६ रित्तरूपा वर्ण- विकृतयः ३५५-३५६	
१७ आकृताः स्वराः ... ३५६	
१८ वैकृताः स्वराः ... "	
१९-२० रित्तरूपाः स्वरविकृतयः ... "	
२१-२९ रित्तरूपवर्णस्वरविकृतीनां श्लोकेः पुनः कथनम् ... "	
३० अध्यायोक्तविषयसंग्रहः ... "	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२ पुष्पितकमिन्द्रियम् ।	
१-२ पुष्पितकेन्द्रियोपक्रमः ... ३५६	
३-५ यथा फलादूर्ध्वं पुष्पोत्पत्तिः, एवं मरणात्प्रागृति- रपत्तिः ३५६-३५७	
६ प्रहाराधादुरवस्थाप्यरीष्टसा- नानम् ... ३५७	
७-१६ अरिष्टभूतं गन्धविज्ञानं ... "	
१७-१९ " रसविज्ञानं ... ३५८	
२०-२२ आदुरशरीरगतसंज्ञासुमानेन ज्ञानम् ... "	
२३ अध्यायोक्तविषयाः ... "	

३ परिमर्शनीयमिन्द्रियम् ।

१-२ परिमर्शनीयमिन्द्रियोपक्रमः ३५८	
४ परिमर्शनीयविधिः ... "	
४-५ दूरस्थविज्ञेया आदुरशरीरगता विकृतयः ... "	
६ उष्णशून्यशून्यशून्यशून्य- केशलोभोद्वारनकाहुल्या- धिरत्वं रिद्धं ३५९	
७ अध्यायोक्तविषयाः ... "	

४ इन्द्रियाणीकमिन्द्रियम् ।

१-२ इन्द्रियाणीकमिन्द्रियोपक्रमः ३५९	
३-४ इन्द्रियाणां परीक्षणोपायः ... "	
५-६ आदुरस्थानित इन्द्रियज्ञान- विषयोक्तो मरणलक्षणम् ... "	
७-१८ अरिष्टभूताः दर्शनेन्द्रिय- विकृतयः ... ३६०	
१९-२० " श्रोत्रेन्द्रियविकृतयः ... "	
२१ " प्राणोन्द्रियविकृतयः ... "	
२२ " रश्मिन्द्रियविकृतयः ... "	
२३ " स्पर्शनेन्द्रिय- विकृतयः ... ३६१	
२४-२६ " सर्वेन्द्रियविकृतयः ... "	
२७ अध्यायोक्तविषयसंग्रहः ... "	

५ पूर्वेक्षणीयमिन्द्रियम् ।

१-२ पूर्वेक्षणीयमिन्द्रियोपक्रमः ... ३६१	
३-५ अदुराणायनयोः च व्यापी- नामरिष्टभूतपूर्वकानि ... "	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२२ गर्भिण्याः समासेनोपचार- विधिः ... ३४४	
२३ द्वितीयतृतीयमासयोः पुष्प- दर्शने गर्भस्योपसंभवः ... "	
२४-२५ चतुष्प्रसूतिषु पुष्पदर्शने चिकित्सा ३४४-३४५	
२६ उपविष्टकृन्नागोदरयोर्लक्षणं ३४५	
२७ तयोश्चिकित्सितम् ... "	
२८ गर्भोत्पन्ने चिकित्सा ... "	
२९ गर्भिण्या उद्वासर्तमिषन्धे सति चिकित्सा ... "	
३० कुक्षौ गर्भमरणे हेतुः ... "	
३० मृतगर्भायाः लक्षणानि ... "	
३१ मृतगर्भोद्धारणविधिः ... "	
३१ व्यपगतगर्भेश्वस्यायाः क्षिया उपचारः ३४५-३४६	
३२ निर्विकारगाम्यामगमनस्य गर्भस्य मासे मासे कथं ... "	
३३ सुप्तिकागारनिर्माणविधिः ... "	
३४ तत्रोपबहणीयाः संभाराः ... "	
३५ गर्भिण्याः सुप्तिकागारप्रवे- शविधिः ... ३४७	
३६ आसन्नप्रसवाया चिकित्सा ... "	
३७-४० आवीप्रादुर्भावे कर्तव्यो विधिः ... ३४७-३४८	
४१ प्रजाताया अपराऽपतवे उप- चारः ... ३४८	
४२-४३ जातमात्रस्य कुमारस्य कार्याणि कर्माणि ... "	
४४ बालस्य मातृकल्पनविधिः ... "	
४५ मातृया अश्वस्यशूचेदे दोषा- स्तुचिकित्सा च ३४८-३४९	
४६ कुमारस्य जातकर्मविधिः ... ३४९	
४७ " " रक्षाविधिः ... "	
४८-४९ सुप्तिकाया दशदिनसा- वधुपचारः ... "	
५० कुमारस्य नामकरणसंस्कारः ३५०	
५१ आनुष्मतां कुमारानां लक्ष- णानि ... " "	
५२ धात्रीपरीक्षा ३५०-३५१	
५३ धान्याः स्तनसंपद ... ३५१	
५४ " " स्तनसंपद ... "	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
५५ व्यापकस्तन्यस्य लिङ्गानि ... ३५१	
५६ " चिकित्सा ... "	
५७ क्षीरजननानि ... "	
५८ स्तनपानविधिः ... "	
५९ कुमारगारविधिः ... "	
६०-६१ कुमारस्य शयनारीनि क्रोष्टकानि ह्युः ३५१-३५२	
६२ कुमारस्य धारणीया मणिः मन्त्रोपपायः ... "	
६३ कुमारस्य क्षीरनकाधि ... "	
६४ " विश्वासं न कार्यं ... "	
६५-६७, रोमशृङ्गुर्भावे उप- चारः ... "	
६८ अध्यायोक्तविवेचोपसंहारः ... "	
६९ धात्रीरस्थानविदक्तिः ... "	
इति धात्रीरस्थानस्य विषयानु- क्रमणिका ।	

५ इन्द्रियस्थानम् ।

१ वर्णस्वीयमिन्द्रियम् ।

१-२ वर्णस्वीयेन्द्रियोपक्रमः ३५३	
३ आनुषः प्रमाणविशेषज्ञः नार्थं परीक्षा आनुगतता वर्णस्वरान्वयो भाषाः ... "	
४ परीक्षार्णो द्विविधो नेदः, तयोः परीक्षणोपायश्च ... ३५४	
५ प्रकृतेर्भेदाः ... "	
६ विकृतेर्भेदाः ... "	
७ लक्षणनिमित्ता विकृतिः ... "	
८ लक्षणनिमित्ता विकृतिः ... "	
९ निमित्तानुकूपा विकृतिः ... "	
१०-११ धात्रीरस्य प्राकृता वैकृताश्च वर्णाः ... ३५५	
१२-१६ रिरूप्या वर्ण- विकृतयः ३५५-३५६	
१७ प्राकृताः खराः ... ३५६	
१८ वैकृताः खराः ... "	
१९-२० रिरूप्याः खरविकृतयः ... "	
२१-२९ रिरूप्यवर्णखरविकृतीनां श्लोकेः पुनः कथनम् ... "	
३० अध्यायोक्तार्थसंग्रहः ... "	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२ पुष्पितकमिन्द्रियम् ।	
१-२ पुष्पितकेन्द्रियोपक्रमः ... ३५६	
३-५ यथा कलात्पूर्वं पुष्पोत्पत्तिः, एवं मरणप्रागारिष्टो- त्पत्तिः ३५६-३५७	
६ प्रभातराधादुत्पन्नस्याप्यरीष्टस्या- ज्ञानम् ३५७	
७-१६ अरिष्टभूतं गन्धविज्ञानं ... "	
१७-१९ " रसविज्ञानं ... ३५८	
२०-२९ आनुसरसरीरगतसस्यानुमानेन ज्ञानम् ... "	
३३ अध्यायोक्तविषयाः ... "	

३ परिमर्शनीयमिन्द्रियम् ।

१-३ परिमर्शनीयेन्द्रियोपक्रमः ३५८	
४ परिमर्शनविधिः ... "	
४-५ स्पर्शविज्ञेया आनुसरसरीरगता विकृतयः ... "	
६ उच्छ्वासमन्यादन्तर्गम्यवस्तु- केषां लोभोद्वेगद्वन्द्वकृत्या- द्विर्लेखं ३५९	
७ अध्यायोक्तविषयाः ... "	

४ इन्द्रियाणीकमिन्द्रियम् ।

१-२ इन्द्रियाणीकेन्द्रियोपक्रमः ३५९	
३-४ इन्द्रियाणां परीक्षणोपायः ... "	
५-६ आनुसरस्थानमिषा इन्द्रियज्ञान- विषयांशो मरणलक्षणम् ... "	
७-१८ अरिष्टभूताः दर्शनेन्द्रिय- विकृतयः ... ३६०	
१९-२० " श्रोत्रेन्द्रियविकृतयः ... "	
२१ " प्राणैन्द्रियविकृतयः ... "	
२२ " रश्मिन्द्रियविकृतयः ... "	
२३ " स्पर्शनेन्द्रिय- विकृतयः ... ३६१	
२४-२६ " सर्वेन्द्रियविकृतयः ... "	
२७ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः ... "	

५ पूर्वैकरीयमिन्द्रियम् ।

१-२ पूर्वैकरीयेन्द्रियोपक्रमः ... ३६१	
३-५ उवरागामन्येयो च व्याप्ती- नामरिष्टभूतपूर्वरूपाणि ... "	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
६-८ राज्यवृद्धयः अरिष्टभूतानि	
पूर्वरूपाणि ...	३६१
९ पञ्चरस्य	" "
१०-११ रक्तपित्तस्य	" "
१२-१३ गुल्मस्य	" "
१४-१५ कुष्ठस्य	" "
१६-१७ प्रमेहस्य	" "
१८-२१ उन्मादस्य	" "
२२-२३ अपस्मारस्य	" "
२४ महिरायामस्य	" "
२५-२६ छर्दः	" "
२७-४० अरिष्टभूताः साम्राः ...	" "
४१-४२ साम्रदर्शनं कथं भवति	३६३
४३ साम्रमेदाः	" "
४४-४६ अल्पफला महाफलाश्च	
साम्राः	" "
४७ अध्यायोऽप्यपिषयाः	" "

६ कतमानीशरीरयमिन्द्रियम् ।

१-२ कतमानीशरीरेन्द्रियोपक्रमः	३६३
३-२४ यानि व्याधिसन्ति शरीराणि वैधैरघास्यत्वात् परिहर्तव्यानि	३६३-२६४
२५ अघ्यापार्यसंग्रहः	... ३६४

७ पञ्चकूपीयमिन्द्रियम् ।

१-२ पञ्चकूपीयेन्द्रियोपक्रमः	... ३६५
३-४ अरिष्टभूताः प्रतिच्छायाः	" "
८-९ संस्थानप्रमाणच्छायाणां स्वरूपं	" "
१०-१३ क्षापीनां पञ्चभूतानां विविध-लक्षणादृष्टायाः	" "
१४-१५ प्रमाथितं शुभाशुभत्वम्	" "
१६-१७ छायाप्रभयोर्विशेषः	३६५-६६
१८-२१ सुसुप्तानां कानि-लक्षणानि	... ३६६
२२ पूर्वोक्तान्यरिष्टलक्षणानि जानन् आनुवंदविदित्वाख्यां समते	" "

८ अष्टाक्षरिणीयमिन्द्रियम् ।

१-२ अष्टाक्षरिणीयेन्द्रियोपक्रमः	३६६
३ प्रतिच्छायाश्रयमपरमरिष्टं	" "
३-५ परमवर्णाश्रयमरिष्टं	... ३६७

विषयः	पृष्ठाङ्कः
६-९ केशाश्रयमरिष्टं	... ३६७
१०-११ नासिकाश्रयमरिष्टं	" "
१२ ओष्ठाश्रयमरिष्टं	" "
१३ दन्ताश्रयमरिष्टं	" "
१४ जिह्वाश्रयमरिष्टं	" "
१५ श्रोत्राश्रयमरिष्टं	" "
१६-२६ अपराणि कानिचिन्मुमुक्षो-कैक्षणानि	" "
२७ पूर्वोक्तलिङ्गज्ञानफलं	" "

९ यस्याश्वावमिन्मिन्मिन्मिन्द्रियम् ।

१-२ यस्याश्वावमिन्मिन्मिन्द्रियोपक्रमः	३६७
३-५ कतिपयान्यरिष्टानि	... ३६८
६-७ राजरक्षिणोऽरिष्टानि	" "
८-९ बलमांसस्ये येऽपि किरिस्ताः	" "
१० आनादिनोऽरिष्टं	" "
११ यः पेषं पतुं न शक्नोति स म्रियते	" "
१२-१७ अपराण्यरिष्टलक्षणानि	" "
१८-१९ यस्या निष्ठुतपुटिपरेतांति अन्मसि यज्जन्ति स न जीवति	" "
२० स्रक्क्षिरीरोगश्चिराद्वादनन्ति	" "
२१-२२ अश्वराज्यरिष्टानि	" "
२३-२४ अरिष्टज्ञाने संपेक्षा यतो विधेयः	" "

१० सद्योमरणीयमिन्द्रियम् ।

१-३ सद्योमरणीयेन्द्रियोपक्रमः	३६९
३-९ सद्योसुप्तपूर्णां लक्षणानि	" "

११ अणुज्योतीयमिन्द्रियम् ।

१-२ अणुज्योतीयेन्द्रियोपक्रमः	३६९
३-६ सौतत्सरेण सतिष्यतो लिङ्गानि	" "
७-९ यद्विमर्शोः	" "
१०-१२ मासात्	" "
१३-२६ कतिपयान्यरिष्टानि ३७०-३७१	" "
२७ यतायुषो गुणवच्चतुषादेऽपि न गुणोदयः	... ३७१
२८ आनुषवीक्ष्याः प्रशंसा	" "
२९ अरिष्टस्य लक्षणम्	" "

विषयः	पृष्ठाङ्कः
-------	------------

१२ गोमयचूर्णीयमिन्द्रियम् ।	
१-२ गोमयचूर्णीयेन्द्रियोपक्रमः	३७१
३-४ मासान्मरिष्यतो लिङ्गानि	" "
५ अर्धमासात्	" "
६-८ कतिपयान्यसामान्यलक्षणानि	" "
९-२४ सुसुप्तामादुराणां दृष्टाः	३७१-३७२
२५-३१ आतुराणां गच्छतो वैयस्य यात्रायामशुभानि निमित्तानि	... ३७२
३२-३९ सुसुप्तामादुराणां गृहावस्था	" "
४०-६१ द्वादशव्याधौष्ण्यमासिरिष्ट-लक्षणानां संक्षेपतः प्रत्येयेष कथनं	" "
६२-६६ जानताऽपि वैधेनातुरस्य रक्षणं कुत्र न दद्यात् ३७३-३७४	" "
६७-७० प्रसक्तवृत्तलक्षणं	... ३७४
७१-७९ प्रसक्तानि चक्रानि	... ३७५
८०-८१ प्रसक्ता आतुरगृहावस्थाः	" "
८२-८६ आतुरसाम्राः ३७४-३७५	" "
८७-८८ आतुरवक्तृलक्षणं	... ३७५
८९-९० अघादोऽपि विषयाः	" "
हस्तीन्द्रियपस्यानस्य विषया-नु-क्रमणिका ।	

६ चिकित्सास्थानम् ।

प्रथमो रसायनाध्यायः ।

१ रसायनपादः ।

१-२ क्षमयाभिलक्षितरसायन-पादोपक्रमः	... ३७६
३ मेघजल पर्वणा	" "
४ मेघजमेशः	" "
५ अमेघजमेशः	" "
६-६ द्विचमेघजलक्षणं	" "
७ रसायनमेघजलक्षणं	" "
८ रसायनलक्षणं	" "
९-१९ वाजीकरणस्य लक्षणे गुणानि	... ३७७
१३-१४ चिकित्सातयः	" "
१५ अमेघजलक्षणं	" "
१६ द्विचमेघ रसायनप्रयोगः	" "
१७-२४ कुटीप्रायेचिकित्स विधिः	" "

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२५-२८ रसायनप्रयोगात् पूर्व	
कोष्ठसोधनविधिः ...	३७७
२९-३४ हरीतकीगुणाः	३७७-३७८
३५ हरीतकीसेवनानिर्हाः	३७८
३६-३७ आमलकगुणाः	३७८
३८-४० भेषजग्रहणविधिः	३७८
४१-४७ आहारसायनं प्रथमं	३७८
४८-६१ " द्वितीयं	३७९
६२-७४ च्यवनप्रासः	३७९
७५ आमलकरसायनं	३७९-३८०
७६ हरीतकीयोगः	३८०
७७ " अपरः	३८०
७८-८० रसायनसेवनगुणाः	३८०
८१ प्रथमरसायनपादोक्तविषयाः	३८०

२ प्राणकामीयो रसायनपादः ।

१-२ प्राणकामीयरसायनपादोप- क्रमः	३८०
३ रसायनविधानस्य फलं	३८०
४ शरीरदोषनिमित्तानि परिहरन् रसायनमुपयुज्यते	३८१
४-६ आमलकधूर्तः	३८१
७ आमलकावलेहः	३८१
८ आमलकचूर्णं	३८१-३८२
९ विटहावलेहः	३८२
१० अपर आमलकावलेहः	३८२
११ नागबलारसायनं	३८२
१२ बलाहिरसायनानि	३८२
१३ भस्मातकशीर्षं	३८२
१४ भस्मातकशीर्षं	३८२
१५ भस्मातकशीर्षं	३८२
१६ भस्मातकशीर्षं	३८२
१७-२३ भस्मातकगुणाः	३८२
२३ द्वितीयरसायनपादोक्तविषयाः	३८२

३ कर्मप्रचितीयो रसायनपादः ।

१-२ कर्मप्रचितीयरसायनपादोप- क्रमः	३८३
३-८ आमलकायसरसायनं	३८३-३८४
९-१४ केवलामलकरसायनं	३८४
१५-२३ लोहरसायनं	३८४

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२४-२९ ऐन्द्ररसायनं	३८४-३८५
३०-३१ मेघ्नरसायनानि	३८५
३२-३५ पिप्पलीरसायनं	३८५
३६-४० पिप्पलीरसार्थमानं रसायनं	३८५
४१-४२ त्रिफलारसायनं प्रथमं	३८५
४३-४४ " द्वितीयं	३८५
४५ " तृतीयं	३८५
४६-४७ " चतुर्थं	३८५
४८-६५ त्रिफलानुरसायनं	३८५
६६ तृतीयरसायनपादोक्तविषयाः	३८५

४ आयुर्वेदसमुद्धानीयो रसा- यनपादः ।

१-२ आयुर्वेदसमुद्धानीय- रसायनपादोपक्रमः	३८६
३ रसायनज्ञानार्थमुपीणामिन्द्र- सभीषे गमनं	३८६
४-५ शान् प्रतीन्द्रस्योपदेशः	३८६
६ इन्द्रोक्तं रसायनं	३८६
६-१९ श्रोणीप्रावेशिक- रसायनं	३८७-३८८
१३-२६ अपरमिन्द्रोक्तसायनं	३८८
२७-२८ केषां कुटीप्रावेशिकः केषां च वातातपिको विधिरहितः	३८८
२९ रसायनविधिप्रश्ने कर्तव्यं	३८८
३०-३५ आचाररसायनं	३८८-३८९
३६-३८ मनःशरीरशुद्धानागेन रसायनसिद्धिर्भवति	३८९
३९-५० मर्त्योर्भिषजोऽवर्तनं पूजनीयाः	३८९
५१-५४ प्राणाचार्यप्रशंसा	३८९
५५ निषर्जं प्रत्यावृत्तं कर्तव्यम्	३८९
५६ वैद्यः स्वश्रुतानिवातुरान् विक्रिस्ते	३८९
५७-५९ आयुर्वेदोपदेशो महर्षीणां धर्मार्थमेव	३८९
६०-६२ जीवितदत्तमिषजः प्रशंसा	३८९-३९०
६३-६४ चतुर्थपादोक्तविषयाः	३९०

विषयः	पृष्ठाङ्कः
द्वितीयो वाजीकरण- ऽध्यायः ।	
१ संप्रयोगशरमूलीयो वाजी- करणपादः ।	
१-२ संप्रयोगशरमूलीयवाजी- करणपादोपक्रमः	३९०
३ वाजीकरणस्यावश्यकव्यता	३९०
४-६ वाजीकरणेषु त्रियाः भेदः तत्र हेतुश्च	३९०
७-१५ गमनाहं ली	३९०, ३९१
१६-१८ निरपलस्य निम्ना	३९१
१९-२३ बहुप्रजस्य प्रशंसा	३९१
२४-२९ बृंहणी गुटिका	३९१
३०-३७ वाजीकरणं धृतं	३९१
३८-४९ वाजीकरणः निम्न- रसः	३९१-३९२
४२-४३ हृष्यो माहिवरसः	३९२
४४-४५ हृष्यरसाः	३९२
४६ हृष्यो मांसयोगः	३९२
४७ " मांसयोगः	३९२
४८ हृष्यं भृष्टमांसं	३९२
४९ हृष्या अश्वरसाः	३९२
४०-५१ पूर्व संशोधिते एव शरीरे हृष्ययोगो उपयोक्तव्यः	३९२
५२-५३ प्रथमपादोक्तविषयाः	३९२
५३-५४ द्वितीयपादोक्तविषयाः	३९२
५५-५६ तृतीयपादोक्तविषयाः	३९२
५७-५८ चतुर्थपादोक्तविषयाः	३९२
५९-६० पञ्चमपादोक्तविषयाः	३९२
६१-६२ षष्ठपादोक्तविषयाः	३९२
६३-६४ सप्तमपादोक्तविषयाः	३९२
६५-६६ अष्टमपादोक्तविषयाः	३९२
६७-६८ नवमपादोक्तविषयाः	३९२
६९-७० दशमपादोक्तविषयाः	३९२
७१-७२ एकादशपादोक्तविषयाः	३९२
७३-७४ द्वादशपादोक्तविषयाः	३९२
७५-७६ त्रयोदशपादोक्तविषयाः	३९२
७७-७८ चतुर्दशपादोक्तविषयाः	३९२
७९-८० पञ्चदशपादोक्तविषयाः	३९२
८१-८२ षोडशपादोक्तविषयाः	३९२
८३-८४ सप्तदशपादोक्तविषयाः	३९२
८५-८६ अष्टादशपादोक्तविषयाः	३९२
८७-८८ नवोदशपादोक्तविषयाः	३९२
८९-९० विंशतिपादोक्तविषयाः	३९२
९१-९२ अविंशतिपादोक्तविषयाः	३९२
९३-९४ अविंशतिपादोक्तविषयाः	३९२
९५-९६ अविंशतिपादोक्तविषयाः	३९२
९७-९८ अविंशतिपादोक्तविषयाः	३९२
९९-१०० अविंशतिपादोक्तविषयाः	३९२

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
३ मापपर्णभृतीयो वाजीकरण- पादः ।		३ ज्वरचिकित्सितम् ।		११८-११९ अभिचारमिश्रा- ज्योर्लक्षणं ... ४०७	
१-२ मापपर्णभृतीयवाजीकरण- पादोपक्रमः ... ३९४		१-२ ज्वरचिकित्सितोपक्रमः ३९८		१२२-१२४ कामशोकभयक्रोध- भूतावेशविषज्वरारणां लक्षणं ... ४०८	
३-५ क्षीरवाजीकरणं ... "		३-५ पुनर्वसुसमीपेऽग्निवेशस्य ज्वरविषये प्रश्नाः ... "		१२५ आगन्तुज्वरलक्षणानाम- न्येध्वागन्तुरोगेष्वभिदेशः "	
६-७ क्षीरयोगः प्रथमः ... "		१० आनेयस्रोतारं ... "		१२६-१२८ आगन्तुज्वरेषु दोषादिविचारः ... "	
८-१० " द्वितीयः ... "		११ ज्वरार्णवाः ... "		१२९-१३१ ज्वरसंप्राप्तिः ... "	
११ " तृतीयः ... "		१२-१३ ज्वरस्य प्रकृतिः ... ३९९		१३२ ज्वरे क्षेत्राप्रतिष्ठेतिहः ... "	
१२-१३ चतुर्थः ... "		१४-२५ " प्रकृतिः (आद्युत्पत्तिः) "		१३३-१३५ आमज्वरलक्षणं ... "	
१४ दृष्यः पायसयोगः ... "		२६ " प्रभावः ... "		१३६ पच्यमानज्वरलक्षणं ... "	
१५-१७ दृष्याः पूषटिकाः ... "		२७ " कारणाणि ... ४००		१३७ निरामज्वरलक्षणं ... "	
१८ दृष्यं क्षतावरीधृतं ... ३९५		२८-२९ " पूर्वकृतं ... "		१३८ नवज्वरे निषिद्धानि ... ४०९	
१९ दृष्यो मधुकयोगः ... "		३० ज्वरस्य अधिष्ठानं ... "		१३९-१४१ ज्वरे सङ्कनविचारः "	
२०-३० वाजीकराः केचन भावाः "		३१ " प्रलाहिमकं लक्षणं "		१४२ अधिपक्वानां दोषाणां तरुण- ज्वरे पाचनानि ... "	
३१ तृतीयपादोक्तविषयाः ... "		३२-३५ " भेदाः ... "		१४३ कसिन् ज्वरे उष्णं जलं वैद्यं "	
		३६ मनोदिहृष्टतापलक्षणं ... ४०१		१४४ " " श्वेतशीतं ... "	
४ पुमांजातयत्नादिको वाजीक- रणपादः ।		३७-३८ ज्वरस्य सौम्यामिष्येद- योर्विवरणम् ... "		१४५ पिपाद्याज्वरशान्तये पञ्चप्रणालीयं ... ४१०	
१-२ पुमांजातयत्नादिकवाजी- करणप्रारम्भः ... "		३९-४० अन्तर्वेगज्वरलक्षणं ... "		१४६ ज्वरे वमनं कदा देयं ... "	
३-९ क्षीपु विषये न सर्वेऽपि समवस्थाः, अतः सर्वोपयो- गिनां वाजीकरणयोगाना- मुपदेश आश्रयकः ३९५-३९६		४१ महिवेगज्वरलक्षणं ... "		१४७-१४८ अनुपस्थितदोषाणां समनानि दोषाः ... "	
१० दृष्या यस्तयः ... ३९६		४२-४५ प्राकृतवैकृतज्वरयो- लक्षणं ४०१-४०२		१४९-१५० ज्वरे यनाग्न्ययोगः "	
११-१४ दृष्या मांशपुटिका ... "		४६-४७ ज्वरस्य साध्यासाध्व- लक्षणं ४०२-४०३		१५१-१५२ यवाग्न्युष्णाः ... "	
१५-१६ दृष्यो माहिपरायः ... "		४८-५० सततज्वरलक्षणं ... ४०४		१५४ येषां यवागूर् हिता ... "	
१७ दृष्यो मरुतयोगः ... "		५१-५२ सततज्वरलक्षणं ... ४०४		१५५ सर्वपादां नराः ... ४११	
१८ " रौहितामृतयोगः ... "		५३ अन्येषु ज्वरस्य लक्षणं ... "		१५६ जीर्णतर्पणस्य पचरितस्य भोजनविधानं ... "	
१९-२३ दृष्यो पूषटिकायोगो		५४-७२ तृतीयकचतुर्थकज्वरयोः "		१५७-१५९ अक्षराले ज्वरिताय दन्तधावनं ... "	
२३-२४ दृष्या मापादिपूषटिकाः "		७३ चतुर्थकविषयलक्षणं ४०५		१६० ज्वरे कषायविधानं "	
२५-२७ दृष्ययोगः ... "		७४ विषयज्वराणां अभिधातवत्त्वं "		१६१-१६२ " कषायरघ- निषेधः ... ४१२	
२८-२९ अपलकरं घृतं ... "		७५ कृत्वादिबलावलाज्वरस्य- लसान्ययत्नम् ... "		१६३ " सूक्ष्मिपानं "	
३०-३२ दृष्यपुटिकाः ३९६-३९७		७६-८३ रक्षादिस्त्रिषाणुपतज्वराणां लक्षणानि ४०५-४०६		१६४-१६५ " यथिर्विपानं ४१३	
३३-३५ दृष्योत्कारिका ... ३९७		८४-८८ द्वन्द्वज्वरलक्षणं ... ४०६		१६६ " मोक्षरघप्रयोगः "	
३६-३८ अनुकण्ठस्यसंमद्धः ... "		८९-१०३ त्रयोदशविषयवि- पातज्वराणां लक्षणं ... "		१६७ " पचप्रयोगः "	
३९ दृक्कानिको रणान्तः ... "		१०३-१०८ सविषाणज्वरस्य सामान्यलक्षणं ... ४०७		१६८ " विरेचनं ... "	
४०-४२ अविशालरुदयोर्मिथुननिषेधः "		१०९-११० " राधायाग्न्यलक्षणं "		१६९-१७१ " निरुहविष- प्रयोगः ... "	
४३-४५ दृक्कधमदेष्टुः ... "		१११ आगन्तुज्वरभेदाः ... "			
४६-४९ रीधेप्रयोगे दृक्कं कथं प्रवर्तते ... "		११२-११३ अधिपातज्वरलक्षणं			
५० मिथुनदृक्कलक्षणं ... "		११४-११७ लघिपञ्चज्वरलक्षणं			
५१ वाजीकरणनिषेधः ... "					
५२-५३ चतुर्थपादोक्तविषयाः ३९८					

विषय	पृष्ठाङ्क
१७२ ज्वरे अनुवासनप्रयोग	४१३
१७३ " शिरोविरेचन- प्रयोग ... "	"
१७४-१७६ जीर्णज्वरेऽभ्यङ्गादि- विधान ... ४१३-४१४	"
१७७-१७८ ज्वरितानां गवाग्वायस्य प्रशस्त्रानि पान्यानि . . ४१४	"
१७९-१८० ज्वरे सवाग्वायो	"
१८० ज्वरितानां वृषार्थे दिताय क्षानि ... ४१५	"
१८१ ज्वरितानां हितानि साक्षात्	"
१९०-१९३ " " साक्षात्	"
१९४ ज्वरे हित पान ...	"
१९५-१९६ मज्जज्वरे अपचानि	"
१९७-१९९ ज्वरप्रा कषाया	"
२००-२०३ पञ्चसु विषमज्वरेषु हिता पञ्च कषाया ४१७	"
२०४-२०५ ज्वरे वत्सकादि- कषाय ... ४१८	"
२०६ " मधूकादिहिम	"
२०७-२०९ ज्वरे अनुलोमना कषाययोगा ...	"
२१० सप्तिपातज्वरे बृहत्यादिशोण	"
२११-२१२ " शब्द्यादिगण	"
२१३-२१४ " बृहत्यादिगण	"
२१५ पिपासाज्वरनाशन- कषायसंयोगमातिदेश	"
२१६-२१७ जीर्णज्वरे घृतयोगे शुक्ति ...	"
२१८-२२६ " कतिपयघृत- योगा ४१९-४२०	"
२२७ ज्वरे सशोभनयोग्या ऽवस्था ... ४२०	"
२२८-२२९ " वसनयोगा	"
२३०-२३३ " विरेचनयोगा	"
२३४-२३९ " क्षीरयोगा ...	"
२४०-२४३ " निरुहानुवासन- योगा ४२०-४२१	"
२४४-२४७ " शिरोविरेचन- मज्जयोगातिदेश ४२१	"
२४८ " चन्दनाद्य तैल	"
२४९-२६६ " दाहप्रशमना उपचारा . ४२२	"

विषय	पृष्ठाङ्क
२६७ ज्वरे अग्न्युद्दिष्टैक	४२२, ४२३
२६८-२७१ ज्वरे शीतप्रशमना उपचारा . . ४२३	"
२७२ येषां ज्वरे लङ्घन न हितं	"
२७३-२७६ ज्वरे लङ्घनादिकम- करणे युक्ति ...	"
२७६-२७७ ज्वरस्याष्टमेऽहनि निरामत्ये हेतु ...	"
२७७-२७८ ज्वरे गुरुभोजनस्य निषेध ...	"
२७९-२८० वातजे ज्वरे आद्या वृषद्भ्यश्चादय कार्या	"
२८१-२८२ सप्तार्हेनापि परिपाकम प्राप्ते ज्वरे चिकित्सा ...	"
२८३-२८६ ज्वरेषु दोषापेक्षिणि चिकित्सा ४२३-४२४	"
२८७-२८८ कर्णमूलशोथ चिकित्सा ... ४२५	"
२८९ ज्वरे रक्षावसेकावस्था . .	"
२९० विषर्पाभिपातविस्फोटक उपचारा चिकित्सा	"
२९१ जीर्णज्वरे चिकित्साविशेष	"
२९२ तृतीयकचतुर्थैकयो	"
२९३-२९५ विषमज्वरे चिकित्साकम ...	"
२९६-३०९ विषमज्वरनाशना योगा . . . ४२५-४२६	"
३१०-३१४ ज्वरे दैवव्यापाधय कर्म ४२६	"
३१५-३१६ रसादिपातगतज्वरणां चिकित्सा . .	"
३१७-३२३ अभिघातकममोष शोकमयज्वराणां चिकित्सा	"
३२४-३२८ ज्वरप्रमोक्षे लिङ्गानि ४२७	"
३२९ शुक्लज्वरलक्षणानि ...	"
३३०-३३२ ज्वरे वर्जनीयानि	"
३३३-३३८ ज्वरस्य पुनरादत्तने हेतु ...	"
३३९-३४३ पुनरादत्ते ज्वरे चिकित्सा ...	"
३४४ उष्णशुक्लचिकित्सापरिग्रह	"
३४५ शिपकू ज्वरप्रशमने निषेधतो यतेत ...	"
३४६ अध्यायोक्तविषया ...	"

विषय	पृष्ठाङ्क
३ रक्तपित्तचिकित्सितम् ।	
१-२ रक्तपित्तचिकित्सितोपक्रम	४२८
३-४ रक्तपित्तविषयेऽग्निवैशस्य प्रश्ना ...	"
५ रक्तपित्तस्य शीघ्रप्रतिकार्यत्व	"
६ " हेतु ...	"
७-९ " सप्ताति ...	"
९ रक्तपित्तसंज्ञानिमित्त	"
१० रक्तपित्तस्य स्थान ...	"
११-१२, दोषाभिव्यक्त्यालक्ष णानि ...	"
१३-१४, साध्यासाध्यलक्षणानि ४२९	"
१५-१७, द्विविधा गति .	"
१८-२१, असाध्यलक्षणानि . .	"
२२ साध्यरक्तपित्तलक्षणानि .	"
२३ रक्तपित्तस्य हेतु ...	"
२४ रक्तपित्ते दोषाभिव्यक्त्या- न्मार्गानुबन्धविशेष ...	"
२५-२८ रक्तपित्ते आद्यौ स्तम्भन- निषेध ४२९-४३०	"
२९-३० " मार्गाधीनयेषु लक्षण तर्पण वा निषेध ... ४३०	"
३१ " पिपासाया क्षीमेरादि- जल ...	"
३२ " तर्पणवैधायोऽवकाश- वस्था ...	"
३३-३५ " तर्पणयोगा ...	"
३६-३७ " हिताग्न्यक्षानि	"
३८-४० " हित शाक ...	"
४१-४२ " मोच ...	"
४३-४६ " वनाग्नीयोगा	"
४७-५० " मासरस- योगा ४३०-४३१	"
५१-५२ " हित पान ... ४३१	"
५३ " वन्यानि ...	"
५४-६१ " सशोभन ...	"
६२-६४ " पथमनी चिकित्सा	"
६५-६४ रक्तपित्तसंशमना कतिपय- योगा ४३१-४३२	"
६५ मूत्रमार्गप्रतप्तस्य रक्तपित्तस्य चिकित्सा ४३२-४३३	"
६६-६७ शिथिलप्रवृत्तस्य " ४३३	"
६८-९० रक्तपित्ते घृतयोगा ...	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः
११-१२ पित्तज्वरचिकित्सायां	
रक्तपित्तेऽतिदेशः ... ४३३	
१३-१४ ग्रन्थिदे रक्तपित्ते	
चिकित्सा ४३३-४३४	
१५-१६ रक्तपित्ते शताव्यादिघृतं ४३४	
१७-१०१ प्राणप्रवृत्ते रक्तपित्ते	
चिकित्सा ... "	
१०२-१०५ प्रलेपयोगः ... "	
१०६-१०९ रक्तपित्ते	
शीतोपचाराः ४३४-४३५	
११०-१११ अग्न्यावोक्तार्थसंग्रहः ४३५	

५ शुष्मचिकित्सितम् ।

१-३ शुष्मचिकित्सितोपक्रमः ४३५	
४-६ शुष्मस्य निदानं संग्रासिध ॥	
७ ॥ सामान्यलक्षणं ... ॥	
८ ॥ स्यात्तानि ... ४३६	
९-११ वातशुष्मस्य निदानं लक्षणं च ॥	
१२-१३ पित्तशुष्मस्य ॥ ॥	
१४-१५ कफशुष्मस्य ॥ ॥	
१६ द्विदोषजशुष्महेतुलक्षणवति-	
देशः ... ॥	
१७ सतिपातशुष्मस्य निदानलक्षणे	
१८-१९ रणशुष्मस्य ॥ ४३७	
२०-२२ वातशुष्मे चिकित्साक्रमः ॥	
२३-२८ पित्तशुष्मे ॥ ४३७-४३८	
२९ पक्षे शुष्मे शस्त्रक्रियोपदेष्टः ४३८	
४०-४५ शुष्मस्य सामान्यमानप्रका-	
लक्षणानि ... ॥	
४६-४७ पक्षशुष्मचिकित्सा ... ॥	
४८-६४ कफशुष्मे चिकित्सा-	
क्रमः ४३८-४३९	
६५-६८ वातशुष्मे व्यूपादिघृतं ४३९	
६९-७० ॥ दिव्यादिघृतं ॥	
७१-७३ ॥ द्रुपाद्यं घृतं ॥	
७४-७५ ॥ पिप्पल्यायं घृतं ॥	
७६-७८ पूर्वोक्तद्वयोपयोग्य एव चूर्णानि	
गुटिकाद्य कल्पनीयाः ४४०	
७९-८४ वातशुष्मे दिव्यादिचूर्णम् ॥	
५-९३ ॥ कटिपथयोगः ॥	
४-९५ वातशुष्मे लग्नशरीरं ॥	
९ ॥ शैलपथकं ... ॥	
७ ॥ दिलाजगुप्रयोगः ॥	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
९८ वातशुष्मे वातव्ययोगः ... ४४१	
९९ ॥ खेदनं ... ॥	
१००-१०४ ॥ वक्त्रिविधिः ... ॥	
१०५-१०९ ॥ नीलिम्यायं घृतं ॥	
११०-११३ ॥ मोजनं ... ॥	
११४-१२७ पित्तशुष्मे	
घृतयोगाः ४४१-४४२	
१२८-१३० ॥ विरेचनयोगः ४४२	
१३१ ॥ सन्ध्याः ... ॥	
१३२ ॥ बस्त्रयः ... ॥	
१३३-१३४ ॥ अक्षपात्रानि ॥	
१३५-१३६ शुष्मेऽभिसंघृष्टशुष्मविधानं ॥	
१३७ कफशुष्मे वसनम् ... ॥	
१३८-१४१ ॥ भेदनविधिः ४४२-४४३	
१४२-१५१ ॥ लेहयोगः ... ४४३	
१५२-१५३ ॥ विरेचनयोगः ॥	
१५४-१६० ॥ दन्तीहरीतकी ॥	
१६१-१६३ ॥ आतिदेशिकी	
चिकित्सा ... ॥	
१६४-१६८ ॥ अक्षपात्रं ४४३-४४४	
१६९-१७१ शुष्मस्य सामान्यलक्षणं ४४४	
१७२-१८२ रक्तशुष्मे चिकित्सा-	
क्रमः ... ॥	
१८३-१८८ अग्न्यावोक्तविषयाः ॥	

६ प्रमेहचिकित्सितं ।

१-३ प्रमेहचिकित्सितो-	
पक्रमः ४४४-४४५	
४ प्रमेहस्य निदानं ... ४४५	
५-६ ॥ संग्रासिधः ... ॥	
७ प्रमेहाणां साध्यासाध्यविभागः ॥	
८ प्रमेहाणां दोषद्वयसंग्रहः ॥	
९ कफप्रमेहाणां लक्षणानि ... ॥	
१० पित्तप्रमेहाणां ॥ ... ॥	
११ वातप्रमेहाणां ॥ ... ॥	
१२ संक्षेपेण कफजपित्तप्रमेह-	
लक्षणम् ... ४४६	
१३-१४ प्रमेहाणां पूर्वकृपाणि ॥	
१५-१४ ॥ चिकित्साक्रमः ॥	
१८-२४ प्रमेहिणामक्षपात्रं ... ॥	
२५-२९ कफप्रमेहेषु कटिपथयोगः ॥	
३०-३३ पित्तप्रमेहेषु ॥ ... ४४७	
३४ वातप्रमेहचिकित्सा ... ॥	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
३५-४० द्रव्यद्वयसंनिपातिकप्रमेह-	
चिकित्सा ४४७-४४८	
४१-४५ लोभासवः (मध्वासवः) ४४८	
४६ प्रमेहिणामनुपानानि ॥	
४७-५० संतपणोत्थप्रमेहचिकित्सा ॥	
५१ प्रमेहेऽपतर्पणं ... ॥	
५२ वातोत्थप्रमेहचिकित्सा ... ४४९	
५३ प्रमेहनिदानसेवननिषेधः ... ॥	
५४ प्रमेहरक्तपित्तयोर्विशेषनिर्णयः ॥	
५५ मधुमेहस्य विशेषनिर्णयः ... ॥	
५६ प्रमेहाणां साध्यासाध्य-	
विचारः ... ॥	
५७ कुलजप्रमेहस्य सामान्यत्वं ... ॥	
५८ प्रमेहपित्तकाचिकित्सा ... ४५०	
५९-६० अग्न्यावोक्तार्थसंग्रहः ... ॥	

७ कृष्णचिकित्सितम् ।

१-३ कृष्णचिकित्सितोपक्रमः ... ४५०	
४-८ कृष्णानां निदानं ... ॥	
९-१० ॥ दोषद्वयसंग्रहः ॥	
११-१२ ॥ पूर्वस्वं ... ४५१	
१३ अष्टादशकृष्णानामानि ... ॥	
१४ कपालकृष्णस्य लक्षणं ... ॥	
१५ वदुम्बरस्य ॥ ... ॥	
१६ मण्डलस्य ॥ ... ॥	
१७ कृष्णजिह्वस्य ॥ ... ॥	
१८ पुण्डरीकस्य ॥ ... ॥	
१९ विषमस्य ॥ ... ॥	
२० कफकस्य ॥ ... ॥	
२१ एककुष्ठस्य ॥ ... ॥	
२२ चर्मकृष्णस्य ॥ ... ॥	
२३ किटिमस्य ॥ ... ॥	
२४ विपादिकायाः ॥ ... ॥	
२५ अलक्षकस्य ॥ ... ॥	
२६ दमेः ॥ ... ॥	
२७ चर्मदलस्य ॥ ... ॥	
२८ पाप्मायाः ॥ ... ॥	
२९ विस्फोटकानां ॥ ... ॥	
२६ शताश्व ॥ ... ॥	
२६ विचारविधयाः ॥ ... ॥	
२७-३० दोषाधिक्यवशादुद्-	
विशेषोक्तवतिः ... ॥	

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
३१-३२ दोषाधिक्यमवैक्ष्य कुष्ठ-		१४०-१४३ कुष्ठेषु विषकं घृतं	४५७	५७-५८ राजयक्षिणः कण्ठादरक्ष-	
विकिरसा कार्या ...	४५१	१४४-१५१ " महातिष्ठकं		कफप्रवृत्तौ हेतुः ४६२	
३३ दोषकुष्ठयोः परस्परबोधकत्वं	"	घृतं ...	"	५९ " श्वासलक्षणं	"
३४-३६ कुष्ठेषु दोषविज्ञानि ...	४५२	१५२-१५६ " महाक्षिरं घृतं	"	५९ " अतिसारलक्षणं	"
३७-३८ कुष्ठानां साध्यासाध्य-		१५७-१६१ " कतिपय-		६०-६१ " अरुचिलक्षणम्	"
विचारः ...	"	योगः ४५७-४५८		६२ " छर्दलक्षणम् ...	"
३९-४२ कुष्ठेषु चिकित्साकर्मः	"	१६२-१७२ चित्रचिकित्सा ...	४५८	६३ राजयक्ष्मणजिदोषजन्यं ...	"
४३ " यमनयोगाः...	"	१७३-१७४ चित्रस्य नामानि		६३-६४ राजयक्ष्मणि भावस्थिकी	
४४-४५ " विरेचनयोगाः	"	भेदाद्य...	"	चिकित्सा कार्या	"
४६ " आस्थापनं ...	"	१७५-१७६ " साध्यासाध्य-		६५-७० " पीनसन्नि-	
४७ " अनुवासनं	"	कक्षणं...	"	किरसा ४६२-४६३	
४८ " नस्यं ...	"	१७७ " निदानं...	"	७१-७६ " शिरःपाश्चात्तल्लेपु	
४९ " भूयपानं ...	"	१७८-१८० अध्यायोक्त्यर्थ-		श्लेष्मिणि... ४६३	
५०-५३ " रक्तमोक्षः ४५२-४५३		रौमहः ४५८-४५९		७७-८६ " लेपादि ...	"
५४ कुष्ठेषु क्षारः ...	४५३			८७-८८ " मृदु संशोधनं ...	"
५५ " विषप्रलेपः ...	"			८९-१०२ " शिरःपाश्चात्तल्लेपु	
५६-५७ " घर्षणविधानं ...	"			सिद्धयोगाः ४६३-४६४	
५८-५९ कुष्ठेषु दोषविशेषेण				१०३-१०४ " वितोपलादिचूर्णं ४६४	
चिकित्सा	"			१०५ " हस्तपादाङ्गवाह-	
६०-६४ कुष्ठहृद्यः कतिपययोगाः	"			चिकित्सा ...	"
६५-६७ कुष्ठे मुख्यादिचूर्णं ४५३-४५४				१०६-११० " डुरालभादिघृतं	"
६८-६९ " त्रिकलादिचूर्णं ४५४				१११-११३ " जीवगुल्फादिघृतं	"
७०-७३ " मन्थक-सुवर्ण-				११४-११५ " यलादिघृतं ४६४-४६५	
माक्षिक-पारदानी				११६ " अक्षं ४६५	
प्रयोगाः ...	"			११७ " शमनीयो विधिः	"
७३-७५ " मन्थादस्यः ...	"			११८-१२१ " कफप्रसेकचिकित्सा	"
७६-८० " कनकचिन्दिरिष्टं	"			१२२ " छर्दश्चिकित्सा ...	"
८१ " त्रिकलास्रवः	"			१२३-१२३ " अतिसारचिकित्सा	"
८२-८३ " पद्ममन्त्रपानं	"			१२४-१२४ " अरोचकचिकित्सा	"
८४-१०१ " विविधा लेप-				१२५-१२५ " यवानीपाकचूर्णं	"
योगाः ४५४-४५५				१२५-१२८ " हाकीसाधं चूर्णं ४६६	
१०२-१०४ " कुष्ठादितैवं ... ४५५				१२९-१३३ " शीणमांसस्य घोषिणः	
१०५-१०७ " श्वेतकरवीराद्यं तैलं	"			प्रशस्त्वानि मांसानि ...	"
१०८-११० " तिक्तालसुकादितैवं	"			१३४-१३६ " राजयक्ष्मणि प्रशस्त्वानि	
१११-११६ " कनककरीरी-				मयानि ...	"
तैलं ... ४५५-४५६				१३७-१३८ " कतिपयचूर्णयोगाः	"
११७-११८ सिम्भमुष्टे लेपयोगाः ४५६				१३९-१४४ " क्षयगादनं ४६६-४६७	
११९ कुष्ठेषु हितानि तैलानि	"			१४५-१४८ " शरणाद्वयं क्षानं ४६७	
१२०-१२१ विषादिक्षादी लेपयोगाः	"			१४९-१८३ " क्षयगानम् ...	"
१२२-१२३ मण्डलकुष्ठे लेपो	"			१८४-१८८ " प्रशस्तो विहारः	"
१२४-१२५ कुष्ठेषु कतिपयले-				१८९ " वैदिकी रितिः	"
पोद्वर्तनस्नानयोगाः	"			१९०-१९१ अध्यायोक्त्यर्थप्रमहः	"
१२६-१२९ कुष्ठेषु त्रिकलाघृतं	"				

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
९ उन्मादचिकित्सितम् ।		१० अपस्मारचिकित्सितम् ।		३५-४३ उरःक्षते अमृतप्राशः	
१-३ उन्मादचिकित्सितोपक्रमः	४६७	१-२ अपस्मारचिकित्सितोपक्रमः	४७४	४४-४७	४७५-४८०
४ उन्मादस्य सामान्यनिदानं	"	३ अपस्मारनिर्दिष्टः	४७४-४७५	"	४८०
५ " संप्राप्तिः	४६८	४-५ अपस्मारस्य संप्राप्तिः	४७५	"	४८०
६-७ " सामान्यलक्षणम्	"	६-७ " सामान्यलक्षणम्	"	५०-५३	"
८ उन्मादव्युत्पत्तिः	"	८ " वेदाः	"	५४-७७	"
९-१० नातोन्मादस्य निदानलक्षणम्	"	९-११ अपस्मारस्य नातजादिनेदेलक्षणानि	"	योगः	४८०-४८१
११-१२ पित्तोन्मादस्य	"	१२ अपस्माररक्षासाध्यलक्षणम्	"	७८-८०	"
१३-१४ कफोन्मादस्य	"	१३ अपस्मारस्य वैगकारकः	"	"	अवस्थिकी
१५ त्रिविधोन्मादस्य	"	१४-१६ अपस्मारे चिकित्साकथः	"	चिकित्सा	४८१
१६ आगन्तुन्मादस्य निदानम्	४६९	१७ " पक्षगन्धं घृतं	"	८१-८४ क्षीणे अन्नपानम्	"
१७ भूतोन्मादस्य सामान्यलक्षणं	"	१८-२४ " महापक्वगन्धं	"	८५-८७ उरःक्षते लेपधादिः	"
१८-१९ देवादयो यथा पुरुषस्य देहं विधाति	"	२५-३६ " म्राष्ट्रीघृतं	"	चूर्णं	४८१-४८२
२० देवोन्मादस्य लक्षणम्	"	३७-३९ कतिपयसिद्धघृतानि	४७६	८८-९० " पादवः	४८२
२१ गुणोन्मत्तस्य	"	३२-३६ अभ्यङ्गार्थं सिद्धतैलानि	"	९१-९२ " नागवस्त्रादियोगः	"
२२ पित्तुन्मत्तस्य	"	३७-३८ अपस्मारवायकाः	"	९३-९४ " पथ्यं	"
२३ गन्धयोग्मत्तस्य	"	प्रदेहधूपाः	"	९५ उरःक्षतस्य शीघ्रप्रतिकृत्यथा	"
२४ यक्षोन्मत्तस्य	"	३९-४० अपस्मारे उत्साहं	"	९६-९७ अग्न्यायोक्तविषयाः	"
२५ राक्षसीन्मत्तस्य	"	४१-४५ अपस्मारे नस्थानि	"	११ श्वयधुचिकित्सितम् ।	
२६ ब्रह्मरक्षोन्मत्तस्य	"	४६-५२ " अक्षानि ४७६-४७७	"	१-४ श्वयधुचिकित्सितोपक्रमः	४८३
२७ पिशाचोन्मत्तस्य	"	५३ अपस्मारे आगन्तुनृबन्ध-चिकित्सा	४७७	५-६ निलस्य श्वयधोर्निशानम्	४८३
२८ वाद्यं यस्मिन् नष्टं देवादयः अभिधर्षयन्ति	४७०	५४-६३ अतस्तानि विविधस्य निदानलिङ्गचिकित्साः	"	७ आगन्तुणस्य	"
२९ उन्मादस्यासाध्यलक्षणानि	"	६४-६५ अपस्मारे रक्षाग्न्ययोगः	"	८-९ श्वयधोः संप्राप्तिः	"
३०-४० उन्मादस्य चिकित्साकथः	"	६६ वेधयोः अपस्मारे रक्षः	"	१० " पूर्वैर्हृत्	"
४१-४८ उन्मादे कल्याणं घृतम्	४७१	६७-६८ अग्न्यायोक्तार्थसंग्रहः	"	११ " सामान्यलक्षणम्	"
४९-५१ " महाकल्याणकं घृतं	४७२	१२ क्षतक्षीणचिकित्सितम् ।		१२ नातवस्य श्वयधोर्लिङ्गं	"
५२-५५ " महापेशाधिकं	"	१-३ क्षतक्षीणचिकित्सितोपक्रमः	४७८	१३ पित्तवस्य	"
५६-६३ " लघुमात्रं	"	४-८ क्षतक्षीणस्य निदानं	"	१४ कफवस्य	४८४
६४-६५ " द्विद्वारादिघृतं	"	९-११ " लघुणं	"	१५ श्वयधोः चाप्यासाध्य-लक्षणम्	"
६६-६९ " पुराणघृतं ४७२-४७३	"	१२-१३ " पूर्वैर्हृत्	"	१६-१९ " चिकित्साक्रमः	"
७०-७९ " नक्ष्याक्षनयोगाः	४७३	१४ " साप्यासाध्य-विचारः	"	२० श्वयधो बर्धनीयानि	"
८०-८२ " धूमयोगाः	"	१५-२० उरःक्षते लाक्षादि-योगः	४७८-४७९	२१-२८ " कतिपय-योगः	४८४-४८५
८३-८४ " दोषावेदिगी चिकित्सा	"	२१-२४ " एकादिगुष्टिका	४७९	२९-३१ " गङ्गीराशदिष्टः	४८५
८५ " विटपेषः	"	२५-२६ " रक्षादिप्रवृत्तौ कति-पययोगः	"	३२-३३ " अष्टशतोदरिष्टः	"
८५-९३ " श्रापनादि ४७३-४७४	"	२७-३४ " क्षतक्षीणे कति-पययोगाः	"	३४-३८ " पुनर्निशान-दिष्टः	४८५-४८६
९३ कामान्तिजोमादचिकित्सा	४७४	३५-४० " रक्षादिगुष्टिका	४७९	३९-४० " फलत्रिकादिदिष्टः	४८६
९४-१०२ भूतोन्मादचिकित्सा	"	४१-४२ " कतिपययोगाः	"	४१-४२ " शारदुष्टिका	"
१०४ मुक्तोन्मादलक्षणम्	"	४३-४६ " शारदुष्टिका	४८०-४८१	४३-४६ " शारदुष्टिका	"
१०५ अपायो कार्यसंग्रहः	"	४७-४८ " शारदुष्टिका	४८०	४७-४८ " शारदुष्टिका	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
५०-५२ श्वयथो कंसहरी-		२० दोषानामुदराणां सामान्य-		१४६-१५० उदरेषु कतिपययोगाः ४९८	
तकी ४८६-४८७		संप्राप्तिः ४९२		१५१-१५३ ,, अमयौघ-लक्षण-	
५३-५४ ,, पटोलमूलादि-		२१ ,, सामान्यलिङ्गं ... ,,		क्षीर-हरीतकी-	
काषः ... ४८७		२२ ,, मेदाः ... ,,		शिलाजतुपुरगुल-	
५५-५९ ,, चित्रकादिपूतं ,,		२३-२५ वातोदरस्य निदान-		रात्रिवेराणां	
६०-६३ ,, अक्षपानं ... ,,		संप्राप्तिलक्षणानि ... ,,		प्रयोगाः ... ,,	
६४-७३ ,, द्विधा अभ्यङ्ग-		२६-२८ पित्तोदरस्य ,, ... ,,		१५४-१५६ वातोदरे तीक्ष्णानि	
प्रवेहादयः ... ४८८		२९-३१ कफोदरस्य ,, ४९३-४९३		१५७ कफोदरे अरिष्टयोगः ,,	
७४-७५ शिरःशोथलक्षणं ... ,,		३२-३४ सन्निपातोदरस्य ,, ... ४९३		१५८-१६४ ,, क्षारयोगाः ४९८-४९९	
७५ बाह्यरक्तलक्षणं ... ,,		३५-३८ क्षीरोदरस्य ,, ... ,,		१६५-१६६ उदरे दवाग्नयोगः ४९९	
७६ विट्कालिकाया लक्षणं ... ,,		३९-४१ बद्धगुदोदरस्य ,, ... ,,		१६७-१६८ ,, शार्कं ... ,,	
७७ पाण्डुविद्रोहः ,, ... ४८९		४२-४४ जलोदरस्य ,, ... ,,		१६९-१७१ ,, क्षारतैलं ... ,,	
७७ उपजिह्विकाया ,, ... ,,		४५-४९ जलोदरस्य ,, ... ४९४		१७२ ,, पुरण्डतैलं ,,	
७७ अग्निजिह्विकाया ,, ... ,,		५०-५४ उदराणां साम्यासाम्य-		१७३-१७४ ,, बलस्यः ... ,,	
७८ उपकुवास्य ,, ... ,,		विचारः ... ,,		१७५-१८३ ,, विषप्रयोगः ,,	
७८ दन्तविद्रोहः ,, ... ,,		५५-५८ अजानोदकलक्षणम् ... ,,		१८४-१८८ बद्धक्षतान्त्रयोः शस्त्र-	
७९ गलगण्डगण्डमालयोः ,, ... ,,		५९-६७ वातोदरे चिकित्सा-		कर्म ... ५००	
८० पूर्वोक्तोगाणां सामान्य-		विधिः ४९४-४९५		१८९-१९२ जलोदरे ,, ... ,,	
चिकित्सा ... ,,		६८-७१ पित्तोदरे ,, ... ४९५		१९३-१९४ उदरे क्षीरस्य प्रसक्तत्वं ,,	
८१-८६ ग्रन्थीनां निदानं चिकित्सा च,,		७२-७३ कफोदरे ,, ... ,,		१९५-१९६ अग्न्यायोचार्थसमूहः ,,	
८७ अर्धुदचिकित्साविधेयाः ... ,,		७४ सन्निपातोदरे ,, ... ,,		१७ अर्धोष्णचिकित्सितम् ।	
८८ अलज्जा लक्षणं ... ,,		७५-८८ क्षीरोदरे ,, ... ,,		१-२ अर्धोष्णचिकित्सितोपक्रमः ... ५००	
८८ अक्षतस्य ,, ... ,,		८९-९० बद्धगुदोदरे ,, ... ४९६		३-४ अर्धोष्णचिकित्से भोजनं प्रसज्जि-	
८९ विदारिकायाः ,, ... ,,		९१-९९ क्षीरोदरे ,, ... ,,		वेशस्य प्रश्नाः ५००-५०१	
९० विस्फोटकानां ,, ... ४९०		९३-९४ जलोदरे ,, ... ,,		५ अर्धार्था द्विविधो मेहः ... ५०१	
९१ कक्षायाम् ,, ... ,,		९५-९९ उदरेषु अक्षपानं ,,		५ सङ्ज्ञानामर्शसां निमित्तं ... ,,	
९२ रोमान्तिकायाः ,, ... ,,		९९-१०० ,, वर्गनीयानि ,,		६ अर्धोष्णामुपतिष्ठेन्नं ... ,,	
९३ मसुरिकायाः ,, ... ,,		१०१-१०६ ,, शकविधानं ,,		६ अर्धोष्णमधिष्ठानभूता घातवः ,,	
९४-९५ ग्रन्थस्य लक्षणचिकित्सिते ,,		१०७ ,, क्षीरमिधानं ४९७		७-८ सङ्ज्ञानामर्शसां रूपाणि ,,	
९६-९७ भगम्बरस्य ,, ... ,,		१०८-११० ,, प्रदेहपरिपेकादि,,		९ अर्शसां सामान्यो हेतुः ... ५०२	
९८ शीपदस्य ,, ... ,,		१११-११४ ,, पथकोलपूतं ,,		१० अर्शसामान्यतयः ... ,,	
९९-१०० जालगर्दमस्य ,, ... ,,		११५ ,, नागरादिपूतं ,,		११ वातोत्पन्नानामर्शसां रूपाणि ,,	
१०१ अनुजशोषसप्रदः ... ४९१		११६ ,, चित्रकपूतं ,,		१२-१३ ,, हेतुः ... ,,	
१०२ अभिघातजे विषजे ,		११७ ,, स्यात् पूतं ,,		१४ पित्तोत्पन्नानामर्शसां रूपाणि ,,	
च शोथे चिकित्सा ,, ...		११८ ,, विरेचनं ... ,,		१५-१६ ,, हेतुः ... ,,	
१०३ अग्न्यायोकविषयसमूहः ...		११९-१२३ ,, पटोलस्य वर्णं ,,		१७ श्लेष्मोत्पन्नानामर्शसां रूपाणि ५०३	
१२ उदरचिकित्सितम् ।		१२४-१२९ ,, नारायणवर्णं ,,		१८-१९ ,, हेतुः ... ,,	
१-२ उदरचिकित्सितोपक्रमः ... ४९१		१३३-१३६ ,, हृत्पथस्य वर्णं ४९८		२० हृत्पथजानां निदोषजानां	
३-८ उदरविषयेऽभिवेशस्यार्थेन		१३७ ,, नीलिन्यार्चं ,,		चारुणां हेतुलक्षणं च ... ,,	
प्रति प्रश्नाः ... ,,		१३८-१४५ ,, कतिपय-		२१-२२ अर्धार्था पूर्वहृत्पथानि ... ,,	
९-११ उदरस्य संप्राप्तिः ... ,,		प्रत्ययोगः ,,		२३-२५ ,, सर्वोदोषजानां ,,	
१२-१५ ,, निदानं ... ,,				२६-३१ ,, साध्याधायपविषायाः ,,	
१६-१९ ,, पूर्वैक्यं ... ४९२				३२ धर्शसामुपेक्षये बद्धगुदोदर-	
				संमयः ... ,,	

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
३१ अर्थार्थं चतुर्विधं विकिरितम् ५०३		१८४ खम्भनार्हं रक्तं ... ५०९		५९-६४ वातप्रहणीगदस्य	
३४-३७ शल्यक्षारामिकमेणो मिश्रमे		१८५-२११ रक्तार्थोऽयं प्रथमना		निदानलक्षणम् ५१८	
बहवोऽनर्थाः		औषधयोगः ५०९-५१०		६५-६६ पित्तप्रहणीगदस्य	" "
३८ शुष्कप्रसाधिभेदनाशं चो		२१२-२२३ रक्तातिप्रश्लो		६७-७० कफप्रहणीगदस्य	" "
द्विविधो भेदः ... ५०४		वाद्योपचाराः ... ५१०		७१ विषमाभ्यादीनां महणीरोगे-	
३९-४४ शुष्कार्थः सु मेहाभ्यस्तृप्त्यै		२२४-२२९ रक्तार्थं विच्छाद्यस्ति,		ऽन्तर्भावः	
स्वेदनं		२३०-२३३ " हीनोदधिप्लुतं "		७२ साक्षिपातिकप्रहणीगदस्य	" "
४५-४७ " अथवाहविधानं,		२३४-२४२ " सुनिष्पद्यत्वा-		७३-७६ आमप्रहण्याविकिरिता	" "
४८-५१ " धूपनं		हरीशृत्तं ... ५११		७७-८१ वातप्रहण्याविकिरिताक्रमः	
५२-५८ " प्रवेष्टनयोगाः "		२४३-२४८ अर्थः शु सामान्य-		८२-८६ वातप्रहण्यां दशमूलार्थं	
५९-६१ " रक्तक्षरणं "		विकिरिता		शृत्तं ५१९	
६२-६४ " ज्यूपणादिवर्णं "		२४९-२५५ अन्वयोक्तव्यैरुपमहः		८७ " ज्यूपणार्थं "	" "
६५-७० " कतिपययोगाः "				८८-९३ " पथमूलार्थं "	" "
७१-७५ " तकारिष्टः ५०५				९३-९४ आमपक्वोर्मैलवोर्लक्षणं	" "
७६-८८ " तक्षप्रयोग-				९५-९६ वातप्रहण्यां विप्रकादि-	
विधानं				शुटिका ५२०	
८९-९५ शुष्कार्थोऽसामान्यपाल-		२५ ग्रहणीविकिरितोपक्रमः ५११		९७-१०४ " आमपाचनः कति-	
विधानं ५०५-५०६		३-८ अविश्रुतस्य आठारमैः कर्म ५१२		पययोगाः	
९६-१०१ गाढशक्ततामर्शसां		९-११ असपरिपाकक्रमः		१०५-१०६ " पिप्पल्यायं चूर्णं "	
विकिरिताक्रमः ... ५०६		१२ अजलेन्द्रियवोपकृतं		१०७-१०९ " मरिचायं	
१०३-१२० मलवाताहूलोममा		१३-१५ भोतिकमलवमोर्ना		११०-१११ " पाकः	
योगाः		कर्म ... ५१३-५१४		११२-११४ " यवागू	
१२१-१२९ गाढशक्तदृशः सु		१६-१७ रसाशुचरीरं रक्षादिधातु-		११५-११६ " मांसरसः	
वाद्यपानविधिः ५०६-५०७		पोषकक्रमः ... ५१४		११७-११९ वातप्रहण्यां तक्ष-	
१३०-१३४ शुष्कार्थः सु अनुपास-		१८-१९ सतवातूनां किञ्चित् ... ५१५		विधानं ५२०-५२१	
नानि ५०७		२०-२१ शुष्काधीनामाशुबलोपकृतं		१२२-१२४ पित्तप्रहण्याविकि-	
१३५-१३६ " श्लेष्मणं "		२२-२९ रक्षादिधातुवृत्तिविषये		रसाक्रमः ... ५२३	
१३७ " निरुद्वयः "		अतिनिवस्य कतिपये प्रभाः "		१२५-१२८ पित्तप्रहण्यां चन्दनार्थं	
१३८-१४३ " अमयारिष्टः "		२७-३५ तन्नामस्य समाधानं "		शृत्तं	
१४४-१४७ " दन्त्यरिष्टः "		३६ रसस्य सर्वदेहव्यापित्वं ... ५१६		१२९-१३१ " बाणरायं चूर्णं "	
१४८-१५२ " फलारिष्टः "		३७ शरीररुदये रोमोत्पत्तौ हेतुः "		१३२-१३३ " भूमिभार्यं	
१५३-१५७ " द्वितीयः फला-		३८-४१ आठारमैः श्रेष्ठत्वं, तत्पा-		१३४-१४० " किरातार्थं	
रिष्टः ५०७-५०८		खनोपदेष्टव्यं		१४१-१४५ श्लेष्मप्रहण्याविकि-	
१५८-१६८ " कनकारिष्टः ५०८		४२-४३ आठारमैर्दुष्टिहेतवः ... ५१७		रसाक्रमः ५२३-५२४	
१६९ शुष्कार्थः सु शरीर्यं ...		४४ दुष्टाभिलेखं		१४६-१५१ कफप्रहण्यां मधु-	
१७०-१७२ रक्तार्थं वातानुपन-		४५-४६ धातुविषयस्य लिङ्गानि		कासनाः ... ५२२	
लक्षणानि		४७-४९ पितादिवोषसंश्लेषस्य तस्य		१५२-१५५ " दुरालमाषवः "	
१७३-१७४ " कफानुपन-		लिङ्गानि		१५६-१५९ " मूलासवः "	
लक्षणं		५०-५१ विषमतीक्ष्णमन्दोर्मात्रां		१६०-१६२ " पिप्पलायं चूर्णं "	
१७५-१७६ " दोषानुपन-		लक्षणानि		१६२-१६७ " मधुरिष्टः "	
विशेषाधिकार-		५२-५४ ग्रहणीगदस्य सामान्यलक्षणं		१६८-१७० " पिप्पल्यायं चूर्णं	
विशेषः		५५ " पूर्वकर्म		१७१-१७२ " शारदार्थं ... ५२३	
१७७-१८३ आदौ दुष्टावस्थामे		५६-५७ प्रहण्याः स्थानं कर्म न		१७३-१७४ " कतिपयस्य	
दोषाः ५०८-५०९		५८ ग्रहणीरोगस्य भेदाः ... ५१८		योगः	

विषय	पृष्ठाङ्क
११४-११५ सांज्ञिकविश्लेषणाधिकारिकात्मक	५२३
११६-११७ ग्रहणीदोषमेघजल	५२४
सकलपद वचन	५२४
११८-२०५ ग्रहण्याभावस्थिकी चिकित्सा	५२४
२०६-२१० हेतुविशेषान्तरादिसी चिकित्साविशेष	५२४
२११-२१६ अक्षसम्बन्धयोगस्यामिजनकत्व	५२४
२१७-२२३ आत्मनिदान, तिष्ठ	५२५
चिकित्सा	५२५
२२४ समाप्रेरणा	५२५
२२५-२३६ समविषयमात्रावधानलक्षण	५२५
२३७-२४० प्रातराशोऽजीर्णोऽपि सायमारोह्य न दूषणत्व	५२५
२४१-२४३ नैरो आहारोऽजीर्णप्रातर्भोजननिषेध	५२५-५२६
२४४-२४६ अक्षायीकार्यसमूह	५२६
३६ पाण्डुरोगचिकित्सितम् ।	
१-२ पाण्डुरोगचिकित्सितोपक्रम	५२६
३ पाण्डुरोगस्य भेदा	५२६
४-६ सप्रति	५२६
७-११ निदान	५२७
१२ पूर्वैक्य	५२७
१३-१६ पाण्डुरोगसामान्यलक्षण	५२७
१७-१८ वातजपाण्डुरोगस्य निदानलक्षण	५२७
१९-२२ पित्तजपाण्डुरोगस्य	५२७
२३-२५ श्लेष्मजपाण्डुरोगस्य	५२७
२६ सांज्ञिकविश्लेषणाधिकारिकात्मक	५२७
२७-३० मूत्रजपाण्डुरोगस्य	५२८
३१-३३ पाण्डुरोगसामान्यलक्षण	५२८
३४-३६ कामलाया निदान लक्षण	५२८
३७ कुम्भकामलाया लक्षण	५२८
३८ कामलाया असाध्यलक्षण	५२८
३९-४० कामलापाण्डुरोगयो	५२८
संशोधन	५२८
४१-४३ अभ्यसन	५२८
४४-४६ पाण्डुरो दाहिकार्य पृथ	५२८
४७-४८ सिद्धपृथगीया	५२८
४९-६९ सद्योपन	५२९

विषय	पृष्ठाङ्क
७०-७१ पाण्डुरोगे नवायुचूर्ण	५३०
७२-७७ मण्डूरवटका	५३०
७८-८६ योगराज	५३०
८७-९२ शिलाजतुवटका	५३०
९३-९६ पुनर्नवायुचूर्ण	५३०
९७-९९ खेदयोगा	५३१
१००-१०१ पाण्डुरोगे घातयवकेह	५३१
१०२-१०४ मण्डूरवटका	५३१
१०५ गौडोऽरिष्ट	५३१
१०६-११० वीजकारिष्ट	५३१
१११-११४ धान्यरिष्ट	५३१
११५-११६ दोषोपश्लिणी चिकित्सा	५३१
११७-१२३ मूत्रपाण्डुरोगस्य चिकित्सा	५३१-५३२
१२३-१२४ कामलाया नवायुचूर्ण	५३२
चिकित्सा	५३२
१२५-१२६ हृदीमकस्य लक्षण	५३२
१२७-१२८ चिकित्सा	५३२
१२९-१३९ अक्षायीकविषया	५३२

१७ हिकाश्वासचिकित्सितम् ।

१-५ हिकाश्वासचिकित्सितोपक्रम	५३३
६-९ हिकाश्वासो शीघ्र प्राण	५३३
हृत्पथ, तन हेतुत्व	५३३
१०-१७ निदान सप्रतिष्ठ	५३३
१८-२० पूर्वैक्याणि	५३३
२१-२६ महाहिकाया लक्षण	५३३-५३४
२७-३० गम्भीराक्षयहिकाया	५३४
३१-३३ व्यपेताक्षयहिकाया	५३४
३४-३७ क्षीयहिकाया	५३४
३८-४१ अक्षयहिकाया	५३४
४२-४४ हिकाया सामान्यविचार	५३४
४५ आशानां सप्रति	५३५
४६-४८ महाश्वासस्य लक्षण	५३५
४९-५१ कर्ष्यश्वासस्य	५३५
५२-५४ क्षिप्तश्वासस्य	५३५
५५-५७ तप्तश्वासस्य	५३५
५८-६० प्रथमकथमकयो	५३५
६१-६७ द्वितीयकथम	५३५
६८-६९ श्वासानां सामान्यविचार	५३५

विषय	पृष्ठाङ्क
७०-७६ हिकाश्वासो सामान्यचिकित्सात्मक	५३६
७७-८१ कतिपयधूमयोगा	५३६
८२-८४ अलेखा हिकाश्वासावृता	५३६
८५-८७ हिकाश्वासयोरावस्थिकी चिकित्सा	५३७
८८-९३ हिकाश्वासो शोधनविचार	५३७
९४-१०२ कतिपययोगा	५३७-५३८
१०३-१०४ शब्दाय चूर्ण	५३८
१०५-१०६ मुद्राय	५३८
१०७-१०८ हिकाया कतिपययोगा	५३८-५३९
१०९ दशमूलाय पृथ	५३९
११०-११४ तेजोवत्यादिपृथ	५३९
११५-११६ मन-शिलादिपृथ	५३९
११७-११८ निर्रिक्तसात्त	५३९
११९ अक्षायीकविषया	५३९

१८ कासचिकित्सितम् ।

१-३ कासचिकित्सितोपक्रम	५३९
४ कासस्य भेदा	५४०
५ पूर्वैक्याणि	५४०
६ सप्रतिष्ठ	५४०
७ भेदे हेतु	५४०
१०-१३ वातकासस्य निदानलक्षण	५४०
१४-१६ पित्तकासस्य	५४०
१७-१९ श्लेष्मकासस्य	५४०
२०-२३ क्षतकासस्य	५४०
२४-२६ क्षयकासस्य	५४०-५४१
२७-२९ कासानां सामान्यलक्षण	५४१
३०-३४ वातकासो चिकित्सात्मक	५४१
३५ कण्टकारीपृथ	५४१
३६-३८ पिप्पल्याय पृथ	५४१
३९-४२ मूत्रपाण्डुरोगस्य	५४१
४३-४६ रासायनम्	५४१
४७-४९ कतिपययोगा	५४१-५४२
५०-५२ विप्रकादिहेतु	५४२
५३-५६ अगस्त्यहीनकीहेतु	५४२
५७-५९ कतिपययोगा	५४२
६०-६९ धूमपानम्	५४२-५४३

विषयः	पृष्ठाङ्कः
७६-८२ वातकासे अक्षपानम्	५४३
८३-८६ पिशकासे चिकित्साक्रमः	॥
८७-९५ " देहयोगाः	॥
९६-९९ " शयपानम्	॥
१००-१०७ " कतिपय- योगाः	५४३-५४४
१०७-१११ कफकासे चिकि- त्साक्रमः	५४४
११२-१२२ " कतिपययोगाः	॥
१२३-१२४ " हृद्यगूलादिघृतम्	॥
१२५-१२८ " कण्टकारी- घृतम्	५४४-५४५
१२९ " कुलरपादिघृतं	५४५
१३० " धूमयोगाः	॥
" दौषपेक्षिणी चिकित्सा	॥
१३४ " क्षतकासे चिकि- त्साक्रमः	॥
१३५-१३७ " पिप्पल्यादिज्वरः	॥
१३८-१४३ " आयसिम्भी चिकित्सा	॥
१४४-१४८ " धूमयोगाः	॥
१४९-१५७ क्षयकासे चिकित्सा- क्रमः	५४५-५४६
१५८-१६० " दिवश्चतुष्टयादि- घृतम्	५४६
१६१-१६२ " छहृद्व्यादिघृतम्	॥
१६३-१६७ " कतिपयघृतयोगाः	॥
१६८-१६९ " हरीतकीज्वरः	॥
१७०-१८० " कतिपयदेहयोगाः	॥
१८१-१९० " शयपानम्	५४६-५४७
१९१ अग्न्यायोक्तविषयाः	५४७

१९ अतिसारचिकित्सितम् ।

१-२ अतिसारचिकित्सितोपक्रमः	५४७
३-४ अतिसारस्य प्रागुपपत्तिः	॥
५ वातातिसारस्य निदानपूर्विका संप्राप्तिः	५४८
६-७ वातातिसारस्य लक्षणानि	॥
८-९ पिशकातिसारस्य निदान- संप्राप्तिलक्षणानि	॥
१०-११ क्षेप्मातिसारस्य	॥
१२-१४ सन्निपातातिसारस्य	५४९

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१५-१७ मयशोकातिसारयोः लक्षणम्	५४९
१८-१९ आमातिसारे संमहणोपध- नियेषः	५५०
२० " सामानाहोषाः	॥
२१ " अनुलोमनार्य हरी- तकीयोगाः	॥
२२-२६ " प्रमथ्याः	॥
२७-४५ अतिसारे अक्षपानम्	५५०-५५१
४६-५० शुद्धश्लेष्म चिकित्सा	५५१
५१-५३ यस्तातिसारे अग्न्यसिम्भी चिकित्सा	५५२-५५३
५४ पिशकातिसारे चिकित्साक्रमः	॥
५५-५९ " कतिपययोगाः	५५३
६०-६४ " अक्षपानम्	॥
६५-६६ " अनुवाकनम्	॥
६७-७२ " पिच्छावसिः	॥
७३-७४ रज्जातिसारलक्षणम्	॥
७५-१०४ रक्तातिसारचि- कित्सा	५५३-५५३
१०५ पिशकातिसारे शुद्धश्लेष्मोक्तः	५५४
१०६-१०७ क्षेप्मातिसारे चिकि- त्साक्रमः	५५४
१०८-१२४ क्षेप्मातिसारमाः कति- पययोगाः	५५४
१२५-१२६ अतिसारे वातादि- चिकित्साक्रमः	५५४
१२७ अग्न्यायोक्तविषयाः	५५४

२० छर्दिचिकित्सितम् ।

१-२ छर्दिचिकित्सितोपक्रमः	५५५
३-५ छर्दिविषयेऽग्निवेशस्य ग्रन्थः	॥
६ छर्दः भेदाः	॥
६ " पूर्वछर्दः	॥
७-९ वातछर्दः निदानलक्षणे	॥
१०-११ पित्तछर्दः	॥
१२-१३ कफछर्दः	॥
१४-१५ सन्निपातछर्दः	५५६
१६-१७ छर्देष्वपद्रवाः	॥
१८ द्विषार्वजायस्य छर्दः	॥
१९ छर्दसाध्यलक्षणम्	॥
२०-२५ वातच्छर्द्या चिकित्साक्रमः	५५६

विषयः	पृष्ठाङ्कः
२६-३३ पित्तच्छर्द्या चिकित्साक्रमः	५५७
३४-३९ कफच्छर्द्या	॥
४० सन्निपातच्छर्द्याचिकित्सा	५५८
४१ मनोभिषातज्ज्वरच्छर्द्याचिकित्सा	॥
४२ छर्दुपद्रवचिकित्सा	॥
४६-४७ चिरप्रवृत्तछर्दाचिकित्सा	॥
४८ अग्न्यायोक्तविषयाः	५५८

२१ विसर्पचिकित्सितम् ।

१-२ विसर्पचिकित्सितोपक्रमः	५५८
३-१० विसर्पविषये अग्निवेशस्य ग्रन्थाः	५५९
११ विसर्पस्य निरुक्तिः	५५९
१२-१४ " वेदाः	५५९
१५ " दोषवृत्तसंमहः	५५९
१६-२३ " सामान्यनिदानम्	५५९
२३-२४ " साध्यासाध्यलक्षणम्	५५९
२५-२८ " वाय्वाग्निप्रवृत्तस्थ- भेदेन द्वैविध्यम्	५५९-५६०
२९-३० वातविसर्पस्य निदानलक्षणे	५६०
३१-३२ पित्तविसर्पस्य	५६०
३३-३४ कफविसर्पस्य	५६०
३५-३६ अग्निविसर्पस्य	५६०-५६१
३७-३८ कर्दमाविसर्पस्य	५६१
३९ " ग्रन्थिविसर्पस्य	५६१
४० चण्डवदस्य लक्षणम्	५६१
४० " आश्रमनिकारोपवेदाः	५६१
४१ साभिप्रायिकविसर्पलक्षणम्	५६१
४२ विसर्पाणां साध्यासाध्यविचारः	५६१
४३-५० विसर्पेषु चिकित्सासूत्रं	५६१
५१-५३ विसर्पे धमनम्	५६१-५६३
५४-६१ विसर्पमाः कदाययोगाः	५६३
६२-६७ विसर्पे त्वरेचनम्	५६३
६८-७० " रक्तावाः	५६३
७१-९७ विसर्पे अद्रिद्वयोपाः	५६३-५६४
९८-१०७ अद्रिद्वयोपाः कर्तव्या- कर्तव्योपदेशः	५६४
१०८-११४ विसर्पे हिताग्नि- विषयाः	५६४
११५ " वृष्याग्नि- अक्षपानाग्निः	५६५
११६-११७ " दोषभेदेन चिकित्सा	५६५
११८-१२८ ग्रन्थिविसर्पस्य	५६५

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१३९-१४० गलगण्डचिकित्सा	५६६	७-८ बर्णासु विषयस्य तीक्ष्णत्वं		११६ सविषयस्य दन्तपत्रनस्य लक्षणम्	५७६
१४१-१४३ विषयं रक्तमोक्ष- प्रशंसा	...	अरदि मन्दवीर्यत्वं च	५७१	११६ शिरोभ्यङ्गस्य	...
१४४-१४६ अथायोक्तविषयाः	...	९-१० जङ्गमविषयस्य चेदाः	...	११७-११९ समिपान्नानामोक्तो- दकादनञ्जालाद्वारवर्णकादीनां	...
६२ तुष्णारोगचिकित्सितम् ।		११-१३ स्थानरविषयस्य	...	लक्षणम्	...
१-२ तुष्णाचिकित्सितोपक्रमः	५६६	१४ शरविषयलक्षणम्	...	१२० सविषमास्त्रलक्षणम्	...
४-७ तुष्णानां निदानं		१५ जङ्गमविषयलिङ्गानि	...	१२० सविषयभूषलक्षणम्	...
संप्राप्तिश्च	५६६-५६७	१६ स्थानरविषयलिङ्गानि	...	१२१ सविषयजललक्षणम्	...
८ पूर्व रूपं सामान्य- लक्षणं च	...	१७ जङ्गमस्थानरोगेभ्यो विषयप्रभावः	...	१२२-१२३ स्थानविशेषो विदे चिकित्सा	...
९-११ तुष्णानामुपद्रवाः	...	१८-२१ मनुष्यशरीरे विषयस्य सप्तवेद्यानां प्रथमलक्षणानि	५७२	१२४-१२६ सर्पवेदाः, वेप- लक्षणानि च	५७७
११-१२ वाततुष्णानाम् संप्राप्तिर्लक्षणं च	...	२२-२३ पशुशरीरे विषयेभ्यः अथस्य लक्षणानि	...	१२७ दर्वाकृतदंशलक्षणम्	...
१३-१४ पित्ततुष्णानाम्	...	२४-२७ विषयस्य दश गुणाः	...	१२८ मण्डलिकृतदंशलक्षणम्	...
१५ आमजतुष्णानाम्	...	२८-३० दोषस्थानप्रकृतीः प्राय- विषं यत् करोति	...	१२९ राजिल्लितदंशलक्षणम्	...
१६ क्षयजतुष्णानाम्	५६६	३१ दूरीविषयस्य लक्षणं	५७३	१३०-१३३ सर्पाणां पुंश्रीनपुंशक- भेदेन लक्षणानि	...
१७ वासर्गजतुष्णानाम्	...	३२ विषं स्यात् मारयति	...	१३४ गोपेर(च)कलक्षणं	...
१८ असाध्यतुष्णानाम्	...	३३-३४ विषमृतस्य लिङ्गानि	...	१३५ सर्पदंशानामाकृतिभेदेन शुद्धाकर्णार्थं	...
१९-२१ तुष्णानां वातपित्त- मोहैर्दृष्टं	...	३५-३७ विषस्य धनुर्विद्युत्पुष्पकभाः	...	१३६ सर्पाणामपेक्षामेदेन चीरण- विषत्वं	...
२२ तुष्णानां पीतजलं देयं	...	३८ विषे येनिकावपनिष्पीडनो- क्तानि	...	१३७-१३९ सर्पविषं कदा दंश्या- तिष्ठति	...
२३ जङ्गमहान्तस्य सहासा पीतजल- दानविषयः	...	३९ विषे मूत्रणम्	...	१४० सर्पविषमूत्रनाः कीडाः	...
२४ सर्वतुष्णानामनिल- पित्तलक्षणत्वं	...	४०-४१ रक्तसावणम्	...	१४१-१४३ सविषकीदृश- लक्षणम्	५७७-५७८
२५-२९ तुष्णानां सामान्य- चिकित्सा	५६८-५६९	४२-४५ अदेहेक्षकदंशच्छेदा- न्तुषणारिषाहविषाक्षान- यमनचिकित्साः	...	१४४-१४५ क्षतादृशलक्षणम्	५७८
४० वातजतुष्णानाम् चिकित्सा	५६९	४६-५० घटविषवेद्यानां चिकित्सा	५७४	१४६-१४७ मृषिकविषलक्षणम्	...
४१-४६ पित्तजतुष्णानाम्	...	५१-६० विषहरा अगदयोगाः	...	१४९ कुक्ष्यादृशदृशलक्षणम्	...
४७-४९ कफजतुष्णानाम्	...	६१ विषे मन्त्रयोगाः	...	१५०-१५१ राक्षसदृशलक्षणम्	...
५० क्षयजतुष्णानाम्	५७०	६१-६४ दोषस्थानभेदेन विष- चिकित्सा	...	१५२ कणमददृशलक्षणम्	...
५१ मयजतुष्णानाम्	...	६५-६७ विषवेकमणार्थमुप- धानम्	५७४-५७५	१५३ उषिदिष्टदृशलक्षणम्	...
५२-५६ तुष्णानां हेत्वपेक्षिणी चिकित्सा	...	६८-६९ विषे नस्याजवे	५७५	१५४ सविषमन्त्रकदृशलक्षणम्	...
५७-६१ पीतमुष्णं च जलं कृत्य देयं कृत्य वा यज्यम्	...	७०-७६ गन्धहस्तिनामाङ्गदः	...	१५५ सविषमरसजलीशेद- लक्षणम्	...
६२ तुष्णानां शीघ्रप्रविधारणं	...	७७-८४ महागन्धहस्तिनामा- ङ्गदः	...	१५६ शल्योदिकारसतपवीदृ- लक्षणम्	...
६३ अथायोक्तविषप्रभः	...	८५-८६ मयोज्यता	५७५-५७६	१५७ मशकदृशलक्षणम्	...
		८७-९० धूमागदाः	५७६	१५८ मक्षिकादृशलक्षणम्	...
		९१-९४ शारोऽङ्गदः	...	१५९-१६० स्थानकातस्य माद- अदेसोः सर्वदंशानामप्राप्त्यर्थं	...
		९५-१०४ विषमदाल्लक्षणानि	...		
		१०५-११५ सविषाग्रलक्षणम्	...		
२३ विषचिकित्सितम् ।					
१-२ विषचिकित्सितोपक्रमः	५७०				
३-६ विषस्य प्रागुपपत्तिः निरदिष्टा	...				
५ च-वे-अनु०					

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
५३-५४ षड्व्रणशोधमेदो		४९-५३ पित्तजमूत्रकृच्छ्रस्य चिकित्सा	६००	१३२-१३३ खालिस्य लक्षणम्	६०६
मेघजगणः ... ५९४		५४-५७ कफजमूत्रकृच्छ्रस्य		१३४-१५७ मीनसनासारोग-	
५५-६० ऋणे पद्विषं शलकर्म	५९४	चिकित्सा ६००-६०१		चिकित्सा ६०६-६०७	
६१-६२ " पीडनविधिः	"	५८ साक्षिपातिकमूत्रकृच्छ्रस्य		१५८-१६२ वातिकशिरोरोग-	
६३-६४ " निर्वोषणविधिः	"	चिकित्सा ... ६०१		चिकित्सा ... ६०७	
६५-७२ " सम्पान-		५९-६० अस्मरीजमूत्रकृच्छ्रस्य		१६३-१६५ शिरोरोगे मायूरधृतं	"
विधिः ५९४-५९५		चिकित्सा ... "		१६६-१७५ " महाभायूरधृतं ६०८	
७२-७९ " स्वेदनविधिः ५९५		६९-७२ रेतोभिघातजमूत्रकृच्छ्रस्य		१७६-१७९ पैतिकशिरोरोगस्य	
८०-८९ " एषणविधिः ... "		चिकित्सा ... "		चिकित्सा "	
८३-८५ " शोषनविधिः	"	७३-७५ रक्तजमूत्रकृच्छ्रस्य		१८०-१८२ कफशिरोरोगस्य	" "
८६ शुद्धमणलक्षणम्	"	चिकित्सा ... ६०२		१८३ रक्तिकातजशिरोरोगस्य	" "
८७-९४ ऋणे रोषणविधिः	"	७६ मूत्रकृच्छ्रेऽप्यन्यानि	"	१८३-१८६ कुमिजशिरोरोगस्य	" "
९५ " पत्रदानम् ... ५९६		७७-८० हृद्रोगस्य निदानसंप्रति-		१८७-२०५ मुखरोगस्य	
९६ " हितः पटः ... "		लक्षणानि ... "		चिकित्सा ६०८-६०९	
९७-९८ " अहितं हितं		८१-८९ वातजहृद्रोगस्य		२०९-२१४ मुखरोगे खटिरादि-	
चाक्षपातम् ... "		चिकित्सा ६०९-६०३		गुदिका ... ६०९	
९९ " उरसादनविधिः	"	९०-९५ पित्तजहृद्रोगस्य	"	२१५-२२० अरोचकाणां	
१०० " अवसादनविधिः	"	९६-९९ कफजहृद्रोगस्य	"	चिकित्सा ६०९-६१०	
१०१-१०६ " अतिकर्मविधिः	"	१०० त्रिवोषजहृद्रोगस्य	"	२२१-२३० कण्ठरोगचिकित्सा	६१०
१०७ " क्षारकर्मविधिः	"	१०१-१०२ शूलस्य	"	२३१-२३६ नेत्ररोगे विनालका	"
१०८-१०९ " धूपनविधिः	"	१०३ कुमिजहृद्रोगस्य	"	२३७-२३९ " आभयोतगानि	"
११०-११२ " प्रलेपविधिः	"	१०४-१०६ प्रतिश्यायस्य निदान-		२४०-२५१ " अन्-	
११३ " अवचूर्णनम्	"	संप्राप्तिलक्षणानि ... "		नाति ६१०-६११	
११४ " स्वतिबद्धादिकरो		१०७-१०९ प्रतिश्यायजा रोगाः	"	२५१-२५३ " हृत्पावरी	
लेपः ... "		११० बुद्धप्रतिश्यायस्य लक्षणं	"	वर्तिः ... ६११	
११५-११७ " सवर्णीकरणविधिः	"	१११ लघयोः	"	२५४-२५५ " हृत्प्रदा वर्तिः	"
११८ " कोमसंजननम्	"	१११ नासाशोषस्य	"	२५६-२६१ " अन्यन्यान्नावानि	"
११९ ऋणोपद्रवचिकित्सा	"	११२ प्रतिनादस्य	"	२६२-२६७ " खालिसादि-	
१२०-१२९ अध्यायोक्त-		११२ नासास्त्रावस्य	"	चिकित्सा ... "	
विषयाः ५९६-५९७		११३-११४ अपीनस्य	"	२६८-२७५ खालिस्यपलितयोः	
		११५ प्राणपाकस्य	"	महानीकरोक्तं	"
२६ त्रिमर्मीयचिकित्सितम् ।		११५ नासाध्ययोः	"	२७६-२८२ " अन्ये कतिपय-	
१-२ त्रिमर्मीयचिकित्सितोपक्रमः ५९७		११६ नासाधुर्यस्य	"	योगाः ... ६१२	
३-४ त्रिमर्मीया संख्या तत्र त्रयाणां		११६ ध्रुवरक्तस्य	"	२८३-२९० " खरमेदचिकित्सा	"
प्राधान्यम् ... "		११७ अरुणिकायाः	"	२९१ दोषाणां स्थानपातीप्याहार-	
५-१० उदावर्तस्य निदानसंप्रति-		११७ रीतस्य	"	सुविधं ... "	
लक्षणानि ... ५९९		११८ शिरोरोगस्य वातजामेदेन		२९२-२९३ विषद्वयणा अपि दोषाः	
११-२१ " चिकित्सा ५९७-५९९		लक्षणानि	"	परस्परं नोपनन्ति ... "	
२२-४४ मूत्रकृच्छ्रस्य निदानसंप्रति-		११९-१२३ मुखरोगस्य	"	२९४ अध्यायोक्तार्थसंप्रदः ... ६१३	
लक्षणानि ५९९-६००		१२४-१२६ अरोचकस्य	"		
४५-४८ वातजमूत्रकृच्छ्रस्य		१२७-१२८ कर्णरोगस्य	"		
चिकित्सा ६००		१२९-१३१ नेत्ररोगस्य	"		

विषयः	पृष्ठाङ्कः
११५-११८ वातरके मधुपणीतेलं ६३२	
११९-१२० ,, बलातैलम् ,,	
१२१-१२३ ,, पिण्डतैलम् ,,	
१२४-१२७ ,, शूलादि- चिकित्सा ... ६३३	
१२८-१३४ ,, दाहचिकित्सा ,,	
१३५-१४४ वाताधिकवातरक- चिकित्सा ... ,,	
१४५-१४८ कफाधिकवातरक- चिकित्सा ,,	
१४९-१५३ वातकफाधिकवातरक- चिकित्सा ,,	
१५४-१५५ साक्षिपातिकवातरक- चिकित्सा ... ,,	
१५५-१६२ वातरके आमत्स्यकी चिकित्सा ६३३-६३४	
१६३-१६५ अध्यायोकार्यसंग्रहः ६२४	
३० योनिव्यापचिकित्सितम् ।	
१-२ योनिव्यापचिकित्सितोपक्रमः ६३४	
३-६ योनिव्यापचित्रयेऽभिवेक्षस्य प्रश्नाः ... ,,	
७ योनिव्यापज्ज्ञेदाः ... ,,	
८ योनिव्यापदा सामान्यहेतुः ,,	
९-११ वातजयोनिव्यापसोनिदानं लक्षणं च ... ६३५	
११-१२ पित्तजयोनिव्यापसोनिदानं लक्षणं च ... ,,	
१३-१४ कफजयोनिव्यापसोनिदानं लक्षणं च ... ,,	
१४-१५ निदोषयोनिव्यापतैलक्षणं ,,	
१६ साद्यज्ज्ञाया योनेलक्षणं ,,	
१७ शरज्ज्ञाया ,, ,,	
१८ श्वरज्ज्ञाया ,, ,,	
१९ वृत्तिरज्ज्ञाया ,, ,,	
२० प्राक्चरज्ज्ञाया ,, ,,	
२१-२२ उपश्रुताया ,, ,,	
२३-२४ परिश्रुताया ,, ,,	
२५-२६ उदावर्तिन्या ,, ,,	
२७-२८ कर्गिन्या ,, ६३६	
२८ पुत्रज्ज्ञाया ,, ,,	
२९-३० अन्तर्गुह्या ,, ,,	
३१ सूनीमुख्या ,, ,,	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
३२ शुष्कयोन्याः लक्षणम् ६३६	
३३ वासिभ्या ,, ,,	
३४ यन्त्र्या ,, ,,	
३५-३६ महायोनेलक्षणं ... ,,	
३७-३८ व्यापज्ज्ञोनेलक्षणं ... ,,	
३९-४० योनिव्यापसु दोषाधिक्य- निरूपणं ... ,,	
४१-४६ योनिरोगाणां चिकित्सासूत्रं ,,	
४७-४८ वातिकयोनिरोगाणां चिकित्सा ... ,,	
४९-५२ वातिके योनिरोगे बलाष्टवं ६३७	
५३-६० ,, ,, काश्मर्यादिष्टवं ,,	
६१-६२ ,, कतिपययोगाः ,,	
६३ पेश्तिरुयोनिरोगाणां चिकित्सा ,,	
६४-६८ पेश्तिरु योनिरोगे वातावरी- ष्टवं ... ,,	
६९ ,, जीवनीयष्टम् ,,	
७०-८५ शैथिल्योनिरोगाणां चिकित्सा ... ,,	
८६-८९ अस्तररचिकित्सा ... ६३८	
९०-९५ अस्तररचे पुष्पानुगं चूर्णं ,,	
९६-९९ अस्तररचे कतिपययोगाः ६३९	
१००-११४ विविधयोनिरोगाणां चिकित्सा ... ,,	
११५ योनिरोगेष्वपि वातशयनं कार्यं ,,	
११६-११९ पाण्डुरप्रदरचिकित्सा ,,	
१२०-१२६ योनिरोगेष्वपि बहिष्की चिकित्सा ... ,,	
१२७-१३२ शुक्रदोषादिविषये आत्रेयं प्रलम्बिवेशस्य प्रश्नाः ६४०	
१३३-१३४ दुष्टस्य शुक्रस्यापीजनं ,,	
१३५-१३८ शुक्रदुष्टेनिदानं संप्राप्तिश्च ... ,,	
१३९ शुक्रदोषभेदाः ... ,,	
१४० वातद्विषितशुक्रस्य लक्षणं ,,	
१४१ पित्तद्विषितशुक्रस्य ,, ,,	
१४२ क्लृप्तद्विषितशुक्रस्य ,, ,,	
१४३ रुधिरान्वितशुक्रस्य ,, ,,	
१४४ अजवादिनः शुक्रस्य ,, ,,	
१४५ शुक्रस्य ,, ,,	
१४६-१५३ शुक्रदोषाणां चिकित्सा ६४०-६४१	

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१५४ क्लृप्तस्य निदानं ... ६४१	
१५५-१५७ सामान्यलक्षणं ,,	
१५८-१६१ योनिपक्षातज्ज्ञेयलक्षणं ,,	
१६२-१७५ ध्वजमङ्गलज्ज्ञेयलक्षणं ,,	
१७६-१८० जरासंभवज्ज्ञेयलक्षणं ,,	
१८१-१८७ धातुश्रयज्ज्ञेयलक्षणं ६४२	
१८८-१९० एकीयमतेन क्लृप्त- निदानम् ... ,,	
१९१-२०३ क्लृप्तचिकित्सा ... ,,	
२०४-२१० अस्तरदरस्य निदानं संप्राप्तिश्च ६४२-६४३	
२११-२१३ वातास्तरदरस्य निदान- लक्षणं ६४३	
२१४-२१६ पित्तास्तरदरस्य ,, ,,	
२१७-२१८ कफास्तरदरस्य ,, ,,	
२१९-२२४ साक्षिपातिकास्तरदरस्य ,,	
२२५-२२६ शुद्धातैललक्षणं ... ,,	
२२७-२२८ प्रवरचिकित्सा ... ,,	
२२९-२३३ क्षीरदोषाणां निदानं संप्राप्तिश्च ६४३-६४४	
२३४-२३६ वातजाविभेदेन क्षीर- दोषस्य लिङ्गानि ... ६४४	
२३९-२४० वातादिदुष्टं क्षीरे पिबतो बालस्य यानि लिङ्गानि भवन्ति ... ,,	
२४१-२४६ क्षीरदोषे भाग्याः संशोधनं ... ,,	
२४७-२६० ,, ,, दितमचपानं ,,	
२६१-२८१ लघ्वशुक्रिकराः कतिपययोगाः ६४४-६४५	
२८२-२८७ माररोगाणां चिकित्सा ६४५	
२८८-२९० चरकप्रतिपक्षकृत- स्यामिवशातम्नस्य हृदयलक्षणा संपूर्तिः ,,	
२९१-२९३ उच्छान्तफाणां रोगाणां चिकित्साविशेषः ६४५-६४६	
२९४-२९५ सेपु सेपु शरीरा- वयवेष्ववस्थितानां रोगाणां चिकित्सा ६४६	
२९६-२९७ चिकित्सायां कालविचारः ... ,,	
२९८-३०१ भेषजमहद्व्यकलाः ,,	

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
३०२ एतरे पेदाकपायक्षीरस्तर्प- विरेचनानां फालः ... ६४६		१२ वमनविरेचनद्रव्याणां मान्वार्य- मालोढनार्यं च द्रव्याणि २		१० इडाकोः सखौ एको योगः ७	
३०३ मेघजग्रहणयोगः फालः "		१३ वमनद्रव्याणां गदनफलस्य छेदत्वम् "		११ " तत्रे " " "	
३०४-३०८ धृत्वापपेक्षः फालविचारः ६४६-६४७		१३ गदनफलज्ञानां ग्रहणस्थापन- विधिः ३-४		११ " एको प्रेययोगः ... ८	
३०९-३१० कस्मिन् फाले कस्य दोषस्य प्रकोपः ६४७		१४ वमनोपपन्नविधिः ... ४		१२ " एकः पतलयोगः "	
३११-३१२ " वयसि " " "		१४ वमनयोगे कर्तव्यं ... "		१३ " " तेलयोगः ... "	
३१३-३१४ निकिरापायां मात्रा- विचारः ६४७-६४८		१५ सर्वेषु वमनयोगेष्वनुक्रमसि मधुसेन्धवं देयं ... "		१३ " " घृतयोगः ... "	
३१५-३१६ " देशाद्यन्त्यविचारः ६४८		१५ छर्दनयोगयुक्तस्य मधुन उष्णविरोधित्वं ... "		१३-१४ इक्ष्वाकुनीस्यो वर्षमानयोगः ... "	
३१७-३२५ दोषाणां कदापि- द्विरुद्धाभिमताऽपि किमा कार्या भवति "		१६ गदनफलज्ञानमथै मात्रायोगाः ५		१५ " अष्टौ वर्तिमोगाः ... "	
३२६ दोषोपघाटीति परीक्ष्यैव निकिरा विषेया ... ६४९		१७-१८ गदनफलज्ञानां पथ पयोमुखा योगाः ... "		१५-१८ " पथ छेदयोगाः ... "	
३२७-३३० निरुत्तेऽपि व्याधौ दोषदोषापनुत्पत्त्यर्थमनया- मिप्रयोगस्य सेव्यं विधेयं "		१९ गदनफलज्ञानमथै प्रेययोगः "		१९ " एको मन्थयोगः ... "	
३३१ हेमपयसि पथं कल्पनाविधिभिः प्रियत्वं गमयेत् ... "		२० " एकः फणितययोगः "		२० " " बांसरतयोगः "	
३३२-३३३ मनोऽर्थावामानु- कूलस्य फलं ... ६५०		२१ " वद्धवियोगाः ... "		२१-२३ अन्धयोक्तार्थसंग्रहः "	
अप्याधौचविषयमाः ... "		२२ " विनातिरिक्तकारिकायोगाः "		४ धामार्गचकल्पः ।	
		२३ " विनातिमोदकयोगाः "		१-२ धामार्गचकल्पोपक्रमः ... ९	
		२४-२५ " योद्धा शङ्कलीपूययोगाः ६		३ धामार्गचपर्यायाः ... "	
		२६ " दश पादवादियोगाः "		४-५ धामार्गचपुष्पाः ... "	
		२७ गदनफलपर्यायाः ... "		६ धामार्गचस्य पञ्चवानां नवयोगाः ... "	
		२८-३० अन्धयोक्तार्थसंग्रहः ... "		७ धामार्गचस्य नववारः क्षीरयोगः ... "	
		२ जीमूतककल्पः ।		७ " एकः क्षुरायोगः ... "	
		१-२ जीमूतककल्पोपक्रमः ... ९		७-८ " नव कपाययोगाः ... "	
		३ जीमूतकपर्यायाः ... "		९ धामार्गचस्य एकोऽन्ययोगः "	
		४ जीमूतकरुणाः ... "		१० " एको प्रेययोगः "	
		५-७ जीमूतकानां पद क्षीरयोगाः "		११-१३ " द्वादश शङ्कद्रव्ययोगाः "	
		८ " एकः क्षुरामण्डयोगः ७		१३-१४ " दश छेदयोगाः "	
		९-१० " एकोनविंशतिः कपाययोगाः "		१५ " एकः कण्टकयोगः "	
		११ " अष्टौ वर्तिमोगाः "		१६-१७ " अन्ये एकादश कपाययोगाः ... "	
		१२ " जीवकादिषु नववारः क्षररयोगाः "		१८ " एको घृतयोगः "	
		१३ " एको घृतयोगः "		१९-२० अन्धयोक्तार्थसंग्रहः "	
		१४-१५ अन्धयोक्तार्थसंग्रहः "		५ खरसककल्पः ।	
		३ इक्ष्वाकुकल्पः ।		१-२ खरसककल्पोपक्रमः ... १०	
		१-२ इक्ष्वाकुकल्पोपक्रमः ... ७		३-४ खरसकस्य पर्यायाः ... "	
		३ इक्ष्वाकोः पर्यायाः ... "		५ " भेदो ... "	
		४ " गुणाः ... "		६ " गुणाः ... "	
		५-६ " पयोमुखा अष्टौ एकत्र क्षुरामण्डयोगः "		७-८ " नव कपाययोगाः "	
				९-१० " पथ चूर्णयोगाः "	
				११ " त्रयः सलिलयोगाः "	
				११ " एकः क्षुरा(र)योगः "	
				१२ अन्धयोक्तार्थसंग्रहः ... "	

७ कल्पस्थानम् ।

१ गदनकल्पः ।

१-२ गदनकल्पोपक्रमः ... १	
३ कल्पस्थानस्य विषयः ... "	
४ द्वाविंशतिविरेचनभेदाः ... "	
५ वमनं विरेचनं च द्वयं कथं प्रापयति विरेचयति च "	
६ अपरिच्छेद्येयसंयोगागमसि विरेचनद्रव्याणां पदसु शब्देष्व- न्तर्मात्रं ज्ञानोपदेशः ... २	
७ विरेचनद्रव्याणि कथं क्रिया- समर्थतामानि भवन्ति ... "	
८ देशभेदाः ... २-३	
९ कथंभूते देशे जातानि द्रव्या- ण्युपादेयानि ... ३	
१० औषधद्रव्याहरणविधिः ... "	
११ औषधद्रव्याणि कथं स्थापयति ... "	

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
६ दृष्टयेधनकल्पः ।		१५ इयामात्रिष्टयः श्री तर्पणयोगे		१० सुधाकल्पः ।	
१-२ इयामात्रिष्टयकल्पः ...	११	१६-१७ " " धृष्टयोगी ...	१४	१-२ सुधाकल्पोपकल्पः ...	१७
३ दृष्टयेधनस्य पर्यायाः ...	"	१८ " " क्षीरयोगी ...	"	३-४ सुधाप्रयोगान्तरं गराः ...	"
४ " शुभाः ...	"	१९-२० " " मययोगी ...	"	५-६ सुधाप्रयोगादौ मराः ...	१८
५ " परमपरः क्षीरयोगः ...	"	२१-२२ " " नाभिरयोगी ...	"	७-८ सुधाभेदाः ...	"
५ " एकः शुभायोगः ...	"	२३ " " पादबादिभिर्दत्त- योगः ...	"	९ सुधायाः उपयोगविधिः ...	"
५-७ " द्वाविंशतिः कर्माययोगः ...	"	२४-२५ विरेचनयोगानां दानित- निराशयमुपायाः ...	"	१०-११ " शीघ्रकारिभिः पतनयोगः ...	"
६ " दश विष्ण्वयोगः ...	"	२६-२७ शम्पायोकपिपदाः ...	"	१२ सुधायाः सर्वथा माधुर्येण चिकित्सा योगः ...	"
६ " षट् वर्तियोगः ...	"	८ क्षुद्ररक्तकल्पः ।		१४ " " एकः पानकयोगः ...	"
६ " एको दृष्टयोगः ...	"	१-२ क्षुद्ररक्तकल्पोपकल्पः ...	१५	१५-१७ " " त्रैययोगः ...	"
१-१० " अष्टौ वैदयोगः ...	"	३ भास्वरपक्ष पर्यायाः ...	"	१८ " " वैदयोगः ...	"
११ " सात माधुर्ययोगः ...	"	४-५ " शुभाः ...	१६	१९ " " दूधमिदित्येव योगः ...	"
१२ " एक क्षुद्ररक्तयोगः ...	"	६-७ " उपयोगविधिः ...	"	२० " " दूधमस्येन एको योगः ...	"
१२-१४ शम्पायोकपिपदाः ...	"	८ " माधुर्येण एको योगः ...	"	२१ " " माधुर्येण " " " " ...	"
७ इयामात्रिष्टयकल्पः ।		९ " शुभामस्येन " " " " ...	"	२२-२३ " शम्पायोकपिपदा १८-१९	"
१-२ इयामात्रिष्टयकल्पोपकल्पः ...	१२	१० " दक्षिणपदेन " " " " ...	"	११ रक्तलावादिनिर्णयकल्पः ।	
३ विरेचने त्रिदोषास्य विद्वत्	"	१० " भागवत्पक्षेन " " " " ...	"	१-२ रक्तलावादिनिर्णयकल्पः ...	१९
४ विद्वत्तायाः पर्यायाः ...	"	११ " शीघ्रकारेण " " " " ...	"	३ रक्तलावादिनिर्णयः पर्यायाः ...	"
५-६ " शुभाः ...	"	१२ " निश्चयकारेण " " " " ...	"	४ " शुभाः ...	"
" " वेदाः ...	"	१३ " विद्वत्पक्षेण " " " " ...	"	५ " भास्वरपक्षे ...	"
६-९ वेदाभावात् वेदां च इयामात्रिष्टयः ...	"	१४ " एको वैदयोगः ...	"	६-८ " वेदाभावात् कल्पयोगः ...	"
१०-११ इयामात्रिष्टयः	"	१५ " द्वौ दृष्टयोगी ...	"	९-११ " षट् वेदयोगः ...	"
१२-१३ " अष्टौ वैदयोगः ...	"	१६ " एकोऽसिद्धयोगः ...	"	१२-१६ " अष्टौ दृष्टयोगः ...	"
१४ " शम्पायोरिनिर्णय- कल्पयोगः ...	"	१७ " अनुपपत्तिरेव- योगोपदेष्टाः ...	"	१६ " त्रयो वैदयोगः ...	"
१५-१६ " योग्येण पद्धत्या दत्त योगः ...	१३	१८-१९ " शम्पायोकपिपदाः ...	"	१६ " क्षीरमस्येनैवो योगः ...	"
१७ " माधुर्येणैवो योगः ...	"	९ तिस्रकल्पः ।		१६-१७ " दृष्ट योगः ...	"
१८-१९ " शीघ्रकारिभिश्च- दत्त योगः ...	"	१-२ तिस्रकल्पोपकल्पः ...	१९	१८-१९ " शम्पायोकपिपदाः ...	१०
२० " क्षीरारिभिः दत्तयोगः ...	"	३ तिस्रकल्प पर्यायाः ...	"	१२ दन्तीद्रव्यगतीकल्पः ।	
२१-२२ " अष्टौ वैदयोगः ...	"	४-५ " उपयोगविधिः १६-१७	"	१-२ दन्तीद्रव्यगतीकल्पोपकल्पः ...	१७
२३ " पञ्चदशिष्ट पक्ष योगः ...	"	६ " दम्पादिभिः पक्ष योगः १७	"	३ दन्तीद्रव्यगतीः पर्यायाः ...	"
२४-२५ " प्रथमकार्पणयोगः ...	"	७ " एकः शीघ्रकारयोगः ...	"	४ " भास्वरपक्षे ...	"
२६-२७ " पक्ष मोदक- योगः १३-१४	"	८ " पुष्टयोगः ...	"	५ " प्रयोगविधिः ...	"
२८-२९ " पक्ष मोदक- योगः ...	१४	९ " अतिशयोक्त्यः ...	"	६ " शुभः ...	"
३०-३१ " पक्ष मोदक- योगः ...	१४	१० " क्षीरमस्येन एको योगः ...	"	७ " उप कल्पयोगः ...	"
३२-३३ " पक्ष मोदक- योगः ...	१४	११-१२ " त्रयो वैदयोगः ...	"	८ " शीघ्रकारयोगः ...	"
३४-३५ " पक्ष मोदक- योगः ...	१४	१३-१६ " शम्पायोकपिपदाः ...	"	९-१० " त्रयो वैदयोगः ...	"
३६-३७ " पक्ष मोदक- योगः ...	१४	१७-१८ " शम्पायोकपिपदाः ...	"	११-१५ " षट् वैदयोगः ...	"
३८-३९ " पक्ष मोदक- योगः ...	१४	१९-२० " शम्पायोकपिपदाः ...	"	१६ " दृष्ट योगः ...	"

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
३०२ ऊवरे पेयाकपायक्षीरसर्पि- रिरेचनानां कालः ... ६४६		१२ वमनविरचनद्रव्याणां भावनार्थ- मात्तोदनार्थं च द्रव्याणि २		१० इक्ष्वाकोः मद्यो एको योगः ७	
३०३ मेघशेकप्रहणयोगः कालः ..		१३ वमनद्रव्याणां मदनफलस्य धेष्टत्वं ..		११ " लोके " " " "	
३०४-३०८ अट्वाद्यपेक्षः कासविचारः ६४६-६४७		१३ मदनफलानां ग्रहणस्यावन- विधिः ३-४		११ " एको घेययोगः ... ८	
३०९-३१० कस्मिन् काले कस्य दोषस्य प्रक्षोभः ६४७		१४ वमनोपघ्नानविधिः ... ४		१२ " एकः पल्लवयोगः ..	
३११-३१२ " वमति " " "		१४ वमनयोगे कर्तव्यं ... "		१३ " " तैलयोगः ... "	
३१२-३१४ चिकित्सायां मात्रा- विचारः ६४७-६४८		१५ सर्वेषु वमनयोगेष्वनुक्रमेण मधुसूत्रध्वं देयं ... "		१३-१४ इक्ष्वाकुबीजसंके- तार्थमानयोगः ... "	
३१५-३१६ " देशाभ्यासविचारः ६४८		१५ छन्दयोगयुक्तस्य मधुसू- त्रस्याविरोधित्वं ... "		१४ इक्ष्वाकोः कपायेषु पञ्चदशयोगाः ..	
३१७-३२५ दोषाणां कदाचि- द्विषदाभिमताऽपि क्रिया कार्या भवति "		१६ मदनफलानामष्टौ मात्रायोगः ५		१५ " मद्यो वर्तियोगः ... "	
३२६ दोषीपपाटीनि परीक्ष्यैव चिकित्सा विधेया ... ६४९		१७-१८ मदनफलानां पञ्च पयोमुखा योगाः ... "		१५-१८ " पथ छेदयोगाः ... "	
३२७-३३० निवृत्तेऽपि व्याधौ दोषलोपायबुद्धयर्थमनवा- मिप्रयोगस्य धेयत्वं विधेयं ..		१९ मदनफलानामेको प्रेययोगः ..		१९ " एको मन्थयोगः ... "	
३३१ द्वेषमपि पथ्यं कल्पनाविधिभिः प्रियत्वं वमयेत् ... "		२० " एकः काण्ठितयोगः ..		२० " मोटरयोगः ..	
३३२-३३३ मनोऽर्थानामानु- कूल्यस्य फलं ... ६५०		२१ " पद्वर्तियोगः ... "		२१-२३ अग्न्यायोकार्यसंग्रहः ..	
अग्न्यायोक्तविषयाः ... "		२२ " निरातिन्द्वियोगः ..		४ धामार्गवकल्पः ।	
		२३ " विराजितकारिकायोगाः ..		१-२ धामार्गवकल्पोपक्रमः ... ९	
		२४-२५ " योद्धा शङ्कुलीपूर्ययोगाः ६		३ धामार्गवपर्यायाः ... "	
		२६ " दश पादवर्तियोगाः ..		४-५ धामार्गवपुण्ड्राः ... "	
		२७ मदनफलपर्यायाः ... "		६ धामार्गवस्य पञ्चदशानां नवयोगाः ... "	
		२८-३० अग्न्यायोकार्यसंग्रहः ...		७ धामार्गवस्य चत्वारः क्षीरयोगाः ... "	
		२ जीमूतककल्पः ।		७ " एकः सुरायोगः ... "	
		१-२ जीमूतककल्पोपक्रमः ... ६		७-८ " नव कपाययोगाः ... "	
		३ जीमूतकपर्यायाः ... "		९ धामार्गवस्य एकोऽष्टयोगः ..	
		४ जीमूतकपुण्ड्राः ... "		१० " एको प्रेययोगः ..	
		५-७ जीमूतकानां वद क्षीरयोगाः ..		११-१२ " द्वादश शङ्कुद्वययोगाः ..	
		८ " एकः सुराप्रणययोगः ७		१२-१४ " दश छेदयोगाः ..	
		९-१० " एकोऽन्यविंशतिः कषाययोगाः ..		१५ " एकः कल्हयोगः ..	
		११ " अष्टौ वर्तियोगाः ..		१६-१७ " अन्ये एकादश कषाययोगाः ... "	
		१२ " जीवकादिषु चत्वारः स्वरसयोगाः ..		१८ " एको घृतयोगः ..	
		१३ " एको घृतयोगः ..		१९-२० अग्न्यायोकार्यसंग्रहः ..	
		१४-१५ अग्न्यायोकार्यसंग्रहः ..		५ यस्त्रककल्पः ।	
		३ इक्ष्वाकुकल्पः ।		१-२ यस्त्रककल्पोपक्रमः ... १०	
		१-२ इक्ष्वाकुकल्पोपक्रमः ... ७		३-४ यस्त्रकस्य पर्यायाः ... "	
		३ इक्ष्वाकोः पर्यायाः ... "		५ " भेदी ... "	
		४ " युगाः ... "		६ " युगाः ... "	
		५-६ " पयोमुखा अष्टौ एकस्य सुराप्रणययोगः ..		७-८ " नव कषाययोगाः ..	
				९-१० " पथ चूर्णयोगाः ..	
				११ " त्रयः तल्लवयोगाः ..	
				१२ " एकः कृशरायोगः ..	
				१३ अग्न्यायोकार्यसंग्रहः ... "	

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
६ कृतवेधनकल्पः ।		६५ इयामाभिष्टुतयोः द्वौ तर्पणयोगौ		१० सुधाकल्पः ।	
१-२ कृतवेधनकल्पोपक्रमः ...	११	६६-६७ " " प्रतयोगी ...	१४	१-२ सुधाकल्पोपक्रमः ...	१७
३ कृतवेधनस्य पर्यायाः ...	"	६८ " " क्षीरयोगी ...	"	३-४ सुधाप्रयोगानर्हा नराः ...	"
४ " गुणाः ...	"	६९-७१ " " मधुयोगी ...	"	५-६ सुधाप्रयोगार्हा नराः ...	१८
५ " चत्वारः क्षीरयोगाः ...	"	७२-७३ " " क्षामिभ्योऽप्यौ	"	७-८ सुधानेराः ...	"
५ " एकः सुरायोगः ...	"	७४ " " पाण्डवादिभिर्दश-	"	९ सुधायाः उपयोगविधिः...	"
५-७ " द्वाविंशतिः कृपाप्रयोगाः	"	योगाः ...	"	१०-१२ " सौवीरकादिभिः	"
८ " द्वा पिच्छायोगाः ...	"	७५-७६ विरेचनयोगानां वान्ति-	"	सप्तयोगाः ...	११
८ " पद वर्तयोगाः ...	"	निराधार्यसुपायाः ...	"	१३ सुधायाः सर्पिंशं मांसवस्त्रेण	"
८ " एको घृतयोगः ...	"	७७-८० अध्यायौकविषयाः ...	"	वैकटो योगः ...	"
९-१० " अष्टौ सेहयोगाः...	"	८ चतुरङ्गलकल्पः ।		१४ " एकः पानकयोगः ...	"
११ " सप्त मांवरुचयोगाः	"	१-२ चतुरङ्गलकलोपक्रमः ...	१५	१५-१७ " " प्रययोगः ...	"
१२ " एक हृष्टरुचयोगः	"	३ आरम्भस्य पर्यायाः ...	"	१८ " " सेहयोगाः ...	"
१३-१४ अध्यायोक्तविषयाः ...	"	४-५ " गुणाः ...	१६	१९ " घृषादिभिर्प्रयो एको योगः	"
७ इयामाभिष्टुतकल्पः ।		६-७ " उपयोगविधिः...	"	१९ " मधेन " " "	"
१-२ इयामाभिष्टुतलोपक्रमः	१२	८ " क्षातरसेन एवो योगः ...	"	२० " एका सुरायोगः ...	"
३ विरेचने त्रिहृन्मूलस्य भेदार्थं	"	९ " सुरामण्डेन " " "	"	२० " द्वौ घृतयोगी ...	"
४ मिश्रतायाः पर्यायाः ...	"	१० " चीनुना " " "	"	२१-२२ " अध्यायोक्तार्थवैमर्हः १८-१९	"
५-६ " गुणाः ...	"	१० " दपिनन्देन " " "	"	११ सप्तलाक्षाक्षिनीकल्पः ।	
४ " शैशः ...	"	१० " आमलकरसेन " " "	"	१-२ सप्तलाक्षाक्षिनीकलोपक्रमः	१९
८-९ येषामरुणा देया य	"	१० " सौवीरकेन " " "	"	३ सप्तलाक्षाक्षिण्योः पर्यायाः...	"
इयामा द्वा	"	११ " त्रिभृत्कपायेन " " "	"	४ " गुणाः ...	"
१०-११ इयामाभिष्टुतयोः	"	११ " त्रिभृत्कपायेन " " "	"	५ " प्राशमर्तं ...	"
उदररोगविधिः...	"	१२ " एको सेहयोगः ...	"	६-८ " पोषाक कल्पयोगाः	"
१२-१३ " अम्लादिभिर्नद-	"	१३-१४ " द्वौ घृतयोगी ...	"	९-११ " पद तेलयोगाः ...	"
कल्पयोगाः ...	"	१५ " एकोऽग्निष्टयोगः ...	"	१२-१६ " अष्टौ घृतयोगाः...	"
१४ " ऐम्पणादिभिर्द्विद्व	"	१६ " अमुकविरेचन-	"	१६ " प्रयो सेहयोगाः...	"
सर्पयोगाः ...	"	योगोपदेशः ...	"	१६ " वगिरप्रकृतेनैव योगः	"
१५-१६ " गोमूत्रेण सहाश-	"	१७-१८ " अध्यायौकविषयाः	"	१६-१७ " पय उपानयोगाः	"
दश योगाः ...	१३	९ ति स्वकल्पः ।		१८-१९ " अध्यायोक्तविषयाः	२०
१७ " मपुकेनैवो योगः	"	१-२ ति स्वकलोपक्रमः ...	१६	१२ दन्तीप्रघन्तीकल्पः ।	
१८-१९ " जीवकादिभिर्घृ-	"	३ ति स्वकल्प पर्यायाः ...	"	१-२ दन्तीप्रघन्तीकलोपक्रमः	२०
दश योगाः ...	"	३-५ " उपयोगविधिः १६-१७	"	३ दन्तीप्रघन्तीः पर्यायाः...	"
२० " क्षीरादिभिः सप्तयोगाः	"	६ " दम्पादिभिः पय योगाः १७	"	४ " दम्पत्रं ...	"
२१-२२ " अष्टौ सेहयोगाः	"	७ " एकः सौवीरकयोगः	"	५ " प्रयोगविधिः ...	"
२३ " पानकारिषु पय योगाः	"	८ " हृष्टयोगाः ...	"	६ " शुक्रः ...	"
२४-२५ " प्रयमसर्पयोगाः	"	९ " क्षत्रिययोगाः...	"	७ " सप्त वरकयोगाः	"
२५-२५ " पय मोदक-	"	१० " क्षत्रियसेन एवो योगः	"	८ " कांठरोगिप्रयो योगाः	"
योगाः १३-१४	"	११-१३ " प्रयो सेहयोगाः ...	"	९-१० " प्रयो सेहयोगाः	"
५६-६० " पटल ऋतु	"	१४-१६ " पानयोगे हृष्टयोगाः	"	११-१५ " पद सेहयोगाः	"
पानयोगाः ...	१४	१७-१८ " अध्यायोक्तार्थवैमर्हः	"	१६ " पद घृतयोगाः ...	"
६१-६४ " द्वौ घृतयोगी ...	"				

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१७ दन्तीद्वयन्तोः इक्षुगैर्यो योः २०		६५ यो दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन		१० समनविरचनयोः कर्तव्यः क्रमः २८	
१८ " मुह्रादिमित्रयो		खयमेव विरिच्यते सत्र कर्तव्यं २४		११-१२ संशोपनानन्तरं कर्तव्यो-	
रसयोगः ... २१		६६ दोषोपसम्पन्नोपायः ...		ऽप्यसंयोजनक्रमः २८-२९	
१९ " प्रयो ययामादियोः २१		६७-६९ केषां मृदोषस्य प्रयोज्यं		१३-१४ हीनसम्यक्प्रवरयोर्वसनविरे-	
२० " एक वरकारिकायोः २१		७० यस्य विरेचनमूर्ध्वं माति		चनयोर्लक्षणानि ... २९	
२१ " इक्षो मोदकयोः २१		तस्य चिकित्सा ...		१५-१६ समनविरचनयोः सम-	
२१ " " यययोगः २१		७१-७२ दोषाप्रवृत्तौ कर्तव्यं ...		हीनातिवियोगलक्षणानि ३०	
२१ " " भक्षयोगः २१		७३-७५ दोषातिप्रवृत्तौ " २१		२०-२६ निरुहानुवासानविधानं ३०-३१	
२३-२६ " एकोऽपरधूर्णयोगः २१		७६ जीर्यत्वोपधेयं यदि तुष्णोह-		२७-२९ वस्त्रेयुगाः ३१-३३	
२७-२९ " " मोदकयोगः २१		मूर्च्छाः स्तुलदा कर्तव्यं		४०-४५ वस्त्रेः सप्तहीनातिवियोग-	
३० " एकः कपाययोगः २१		७७-७८ कफादृते भेषजे यदा लाला-		लक्षणानि ... ३४	
३१ " " कृकयोगः २१		वयः स्तुलदा चिकित्सा २१		४६ सचित्तमेहप्रत्यागमनकालः ३४	
३२-३४ " पयासवयोगः २१		७९-८० येषामविरिच्यैव भेषजं		४७-४९ कर्मवर्ति-कालवर्ति-योग-	
३५ " एकैकः सौवीरक-		जीर्यति तेषां चिकित्सा २५		वस्त्राणां विवरणं ३४-३५	
मुषोदकमुद्रा-		८१-८२ तेषां संशोधनं विनैव		५० शिरोविरेचनस्य विधिः ... ३५	
कम्पिप्रकयोगः २१		कर्मवर्तातपामिनिर्दोषाः		५१-५२ " समहीनातिवियोग-	
३६-४० शम्पायोकार्यसंग्रहः २१		सर्वं यागित तेषां कर्तव्यं		लक्षणानि ... ३५	
४१-४३ पयदशप्रव्याप्याश्रित्य		८३ केषां शिष्टं केषां च स्वतः		५३ तेषु चिकित्सा ... ३५	
वमने विरेचने च यापन्तो		विरेचनं प्रयोज्यं ... ३५		५४ वस्त्रादिषु परिहारकालः ... ३५	
योगा वलाकल्लिदंशः २२		८४-८५ विधिपूर्वकं संशोधनं		५४ " परिहरणीमानि ... ३६	
४३ योगसंज्ञा कर्म भवति २२		प्रयोज्यं ... ३५		५५ प्रकीर्णमानो भर्त्सिर्द्विद्विर्भर्त्सि याति	
४४ गुणभूतानां सुतादीनां कला-		८६ अश्लोकनामाविचारः ... ३५		५६ " " क्षीप्तं सुविचार्य " ३५	
दिप्रधानद्रव्यानुवर्तित्वं ... २२		८७-९० मानपरिभाषा ... ३५		५७-५९ तेषु पाप्येष्वपि रोगेषु	
४५ तेषां विरुद्धवीर्यस्यैक्यपक्षार्थं		९१-९९ श्रवणां पचयन्तुतानां		कर्तव्यं न सिद्धिमिति ... ३५	
४६ विरुद्धवीर्याणां प्रयोगे हेतुः २२		द्रव्याणां च त्रिगुणं भावं		६० शम्पायोकार्यसंग्रहः ... ३५	
४७-६० श्रवणां कलाकालार्थं वरु-		प्राधान्यं ... २६			
समायना कार्या ... २२		१००-१०४ श्रेष्ठपाकपरिभाषा ३५		२ पञ्चकर्मावस्थितिः ।	
४९-५० अश्लोकजीनान्ययोगा-		१०५ मानस्य द्वैविध्यम् ... ३५		१-२ पञ्चकर्मावस्थित्युपक्रमः ... ३७	
नामपि कल्पना कार्या २२		१०६-१०७ कल्पस्थानोपायसंग्रहः ३५		२-७ सामान्यतः पञ्चकर्मावस्थाः ३७	
५१-५२ शीघ्रस्य विरेचनस्य				८ अष्टद्वितीयः ... ३७	
लक्षणं २३-२३				९ अष्टद्वितीयानां समनादा	
५३-५६ कथं भेषजं शीघ्रस्यैव माप्यते				व्यापरो भवति ... ३७	
मन्दस्य च याति २३				९ समनादाः ... ३७-३९	
५७-५८ शीघ्रादीनि भेषजानि				११ अविरिचयाः ... ३९	
तेषु योगदानि ... २३				१२ तेषां विरेचनायां व्यापरो	
५९ आपितद्वयनाद्वमनस्यैव भेषजं				भवति ... ३९	
प्रयोज्यं ... २३				१३ विरेचनादीः ... ३९	
६० दोषाविरलमपेक्ष २३				१४ अनास्थाः ... ३९	
६१ शम्प्लेवर्जं कदा प्रयोज्यं २३				१५ तेषामाद्याननाद्या व्यापरो	
६२ वमने पाच्यपीडा निमित्तं				भवति ३८-३९	
न कार्या ... २३				१६ आद्यानदीः ... ३९	
६३-६४ कदा पुनः संशोधनार्थं देवं २४				१७ अनुशासनदीः ... ३९	

८ सिद्धिस्थानम् ।

१ कल्पनासिद्धिः ।

१-२ कल्पनासिद्ध्युपक्रमः ... २७	
३-६ पञ्चकर्मकल्पनासिद्धयेऽभिप्रेक्ष्य	
विरिचये प्रत्ययः ... २७	
६ मेहकर्मणः कालावधिः ... २७	
७-८ मेहसिद्धयोर्गणः ... २८	
८ वमने विरेचने च दोषोद्वेगस्य	
विधिः ... २७	
९ समनविरचनयोः प्रतिक्रिया-	
मने हेतुः ... २७	

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१८ तेषामनुवासानाद्या व्यापदो भवन्ति ... ३९		४-२४ कतिपयेऽनुवाचनाः		१३-१४ पीड्यमाने वस्तावन्तरा मुक्ते दोषाः, तत्किरिस्ता च ... ५३	
१९ अनुवासानार्हाः ... ३९		४५ जेदबलोः वडापदः ... ४९		१४ नेत्रकम्पनाभिदते	
२० अशिरोविरेचनार्हाः ... ३९		२६-२७ वातादिमिरावृतः सेहोऽभि- भवादयो न याति ... ४९		गुदे दोषाः, तत्किरिस्ता च ... ५३	
२१ तेषां शिरोविरेचनाया व्यापदो भवन्ति ३९-४०		२७ अमुक्ते प्रणीतः सेह कर्णं याति ,		१५-१६ अतिमात्रप्रणीतनेत्रदोषाः, तत्किरिस्ता च ... ५३	
२२ शिरोविरेचनार्हाः ... ४०		२८-३० वाताहतसेहस्य कर्णं चिकिरिस्ता च ४९-५०		१७ मन्दं प्रणीते बाह्ये वा जेदे दोषाः, तत्किरिस्ता च ... ५३	
२३ कस्मिन्वृत्ती कदा नावर्तं विधेयं		३१ पिताहतसेहस्य , , ५०		१८ अतिप्रपीडनदोषाः, तत्किरिस्ता च ... ५३	
२४ अन्ध्यायोऽपि विधेयः ... ५०		३२-३३ कर्णवृत्तसेहस्य , , ५०		१९ अन्ध्यायोऽपि विधेयः ... ५३	
२५-२६ वक्त्रेषु विधिविधेयेषु विधेयं स्वयमप्युद्बो विधेयः		३४-३५ अन्ध्यायानावृत्त- सेहस्य , , ५०		२० वमनविरिरेचनव्यापत्तिरिति ।	
३ वस्तिस्त्रीयार सिद्धिः ।		३६-३७ दिवाहतसेहस्य , , ५०		१-३ वमनविरिरेचनव्याप- तिरुद्बुक्तकमः ... ५३	
१-२ वस्तिस्त्रीयार सिद्धिप्रक्रमः ४१		३८-४० कर्णं गच्छतः सेहस्य लक्षणं चिकिरिस्ता च ... ५३		४-६ साधारणेषु प्रादुर्भावाद्भवन्तेषु संशोधनोपदेष्टाः ... ५३	
३-५ वस्तिविषयेऽभिप्रेतस्य कतिपयप्रश्नाः ... ५३		४१ दीर्घावनागतः सेह उपेक्ष्यः		७ वमनादीनामादौ अन्तरा अन्ते च जेदसेवप्रयोगः ... ५४	
६ किमपेक्ष्य दत्तो वस्तिः सम्पद्य सिद्धिमिति ... ५३		४२ अनुवाचनात् पूर्वं कीदृशं भोजनं देवं ... ५३		८ कन्व आतिशयात् विदेचयेत्	
७ जैर्द्वैर्बलितेनैत्रं विधेयं ... ५३		४३-४५ अनुवाचितार्थोर्णं मलं देवं, तद्गुणाय ... ५३		९ केषां जेदविरिरेचनं केषां च कर्णं विरेचनं देवं ... ५३	
८ वयोऽपेक्षि वस्तिनेत्रप्रमाणं		४६-४७ के निलमनुवासाः ... ५३		१०-१३ कर्णं पीतनीयं सम्प्रयोगाय कल्पते ... ५३	
८-९ वस्तिनेत्राकृतिः ... ५३		४८ अनुवाचने आमसेद्विधेयः		१४ अजीर्णस्य संशोधनोपपक्षः विज्ञानि ... ५३	
१०-११ वस्तिप्रमाणनिर्माणविधिः ४२		४९ शुद्धकर्मणां गुणप्राप्तिहेतुः निवेद्यः ... ५३		१५-१६ साधारणतः संशोधनोपपक्षः गुणाः ... ५३	
१२ वस्तिप्रमाणेऽनुकूलविधिः ... ५३		५०-५१ अनुवाचननिरुद्बोरेकान्ततः सेवमविधेयः ... ५३		१७ कर्णभूतमना जीवपथं पिबेत्	
१३-१५ वस्तिप्रयोगविधिः ... ५३		५२ केषां मात्रावस्तिरितिः ... ५३		१८ कर्णभूतमना जीवपथं पिबेत्	
२०-२१ अस्त्वमप्युद्बोर्णिते वस्ती व्यापदः ... ५३		५३-५४ मात्रावस्तिगुणाः ... ५३		१९-२० सम्प्रयोगद्वय विज्ञानि ५५	
२३ वस्ती श्रव्यनिक्षेपक्रमः ... ५३		५५-५६ अन्ध्यायोऽपि संशोधनः ... ५३		२१ शुद्धितभण्डेऽर्धेऽपि पावणेऽपि वधे वमनोपदेष्टाः ... ५३	
२४ सर्वव्यमानस्य वस्तिदाने हेतुः		५७-५८ अन्ध्यायोऽपि संशोधनः ... ५३		२२ वयोऽपि वमनकल्पम्	
२५ वस्तिदानसमये आवस्यिकं कर्म		५९ नेत्रवस्तिव्यापदिकी सिद्धिः ।		२३-२४ सम्प्रयोगद्वयस्य पक्षात्कर्म	
२६ प्रथमद्वितीयाद्वितीयवस्तीनां कर्म		१-२ नेत्रवस्तिव्यापदिसिद्धिप्रक्रमः ५३		२५ पेयादिकमापचरेण हेतुः ... ५३	
२७ प्रत्यागते वस्ती पक्षात्कर्म ... ५४		३-५ वज्रोनि वस्तिनेत्राणि, तेषां दोषाश्च ... ५३		२६ तर्पणादिकपः कुत्र योज्यः	
२८-२९ निरुद्बोऽन्तरमनुवाचनं देवं		६-७ वज्रोनि वस्तिः, तेषां दोषाश्च		२७ जीर्णोपपक्षः विज्ञानि ... ५३	
३० निरुद्बे कषायजेदयोर्मात्रा		८ वस्तिप्रणेतुर्दोषाः		२८ कर्णभूतमनुपपक्षं व्यापदते ... ५३	
३१-३२ निरुद्बोऽन्तर्मात्राः ... ५५		९ अनुचक्षुस्य दत्ते नि.सेर्षं वा दत्ते वस्ती दोषाः ... ५३		२९-३० वमनविरिरेचनयोर्दोषव्यापदः	
३३ वस्तिदानसमये प्रसाद्यं दायनं		१० तत्र चिकिरिस्ता		३१-३२ वमनविरिरेचनयोर्मात्रा- योपायोगानां लक्षणम् ... ५६	
३४ अनुवासानान्तरं देवं भोजनं		१०-११ हुनप्रणीतादिचिकिरिस्ताः, तेषां चिकिरिस्ता च ... ५३			
३५-३६ कतिपये निरुद्बोऽपि ४५-४६		१२ वस्तिव्यवहारमयने हेतुः, तत्किरिस्ता च ... ५३			
३७ दोषापेक्षिणी निरुद्बोऽपि ४६					
३८ निरुद्बे प्रतिभोजनं ... ५३					
३९ अन्ध्यायोऽपि विधेयः ... ५३					
४ वस्तिव्यापदिकी सिद्धिः ।					
१-३ जेदवस्तिव्यापदिकी- सिद्धिप्रक्रमः ... ४६					
६ व०म०अनु०					

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
३५-३६ पीनेऽप्योपशेऽशुद्धस्य		८ प्रास्तनयोगिका सिद्धिः ।		११-२० अथतन्त्रकस्य निदानलक्षण-	
कर्तव्यम् ... ५६		१-२ श्रावणयोगिकसिद्ध्युपक्रमः	६३	चिकित्सितानि ... ६८	
३७ दुर्वेगने वमनं कूरकोष्ठ विरेचनं		४ नातप्तो बलवर्णकृच्छ्र निरुहः	"	२१-२४ तन्त्राभा निदानलक्षण-	
च न देयम् ... "		५ वातजुषिरुहः	...	चिकित्सितानि ... ६९	
३८-४१ अयोगजन्या व्यापदः	"	६ द्वितीयो वातजुषिरुहः	...	२५-२६ त्रयोदशमूत्रदोषार्ण	
४२-४४ सप्त चिकित्सा ... १		७ शुक्रहृन्निरुहः	...	नामतो निर्देशः	"
४५-४६ अतियोगजन्या व्यापदः	"	८ पञ्चतेजो निरुहः	...	२७-२८ मूत्रैकताद्वयं निदान-	
४७-५७ तासां चिकित्सा ५६-५७		९-१० किमिवास्तनो	"	लक्षणचिकित्सितानि ... "	
५८-६० आध्मातव्यापदां वर्णनं		११ वृषावकृच्छ्र	"	२९-३१ मूत्रमठरस्य	"
चिकित्सा च ५७		१२ मेदमः	"	३२ मूत्रकृच्छ्रस्य	"
६१-६७ परिकर्तिकाव्यापदः	"	१३-१४ मूत्रकृच्छ्रद्वयं	"	३३-३४ मूत्रोत्सङ्गतस्य	"
६८-७० परिश्रावव्यापदः	" ७७-७८	१५ सुदुर्बलज्वरीभूते तीक्ष्णो		३५ मूत्रसंश्लेषस्य	"
७१-७५ दृढहृत्प्रापदः	" ५८	निरुहः	...	३६ मूत्रातीतस्य	"
७६-७७ अन्नप्रवृत्त्यापदः	"	१५ तीक्ष्णवस्त्रिकविषिते प्रत्या-		३७ मूत्राष्टौलायाः	"
७८-८४ जीवादानव्यापदः	"	स्थानम्	...	३८ वातवस्त्रेः	"
८५-८७ विप्रसृष्टव्यापदः	"	१६-१७ गुह्यरहादौ ब्राह्मणद्विषयोः	"	३९ लज्जवातस्य	"
८८-८९ स्तम्भव्यापदः	" ५९	१७ वस्यशुद्धस्य यथागुणिवार्ध	"	४०-४१ वातकुण्डलिकायाः	"
९०-९१ उपश्रवाव्यापदः	"	१८ क्षीणवदकस्य चिकित्सा ...		४१ मूत्रप्रमेयः	"
९२-९३ कृमाव्यापदः	"	१९-२१ अतिसारस्य वदत्रिंशद्विषयाः ६४		४२-४३ विक्षिप्ततस्य	"
९४-९५ अध्यायोक्तविषयसंग्रहः	"	२२ अतिसारोपदवाः	"	४४-४६ वातकुण्डलस्य	"
		२३-२४ तेषां नाशना योगाः	"	४७ मूत्रापातानां चिकित्सा ... ७०	
७ वस्त्रव्यापत्तिरुद्धिः ।		२४ अतिसारोपकृतमस्यान्यत्रा-		५०-६१ उत्तरवस्त्रेर्विधिः	"
१-४ वस्त्रव्यापत्तिरुद्धिः	५९	व्यापदेषाः	"	६२-७० श्रीगामुतरसिद्धान्ते	
५-६ वस्त्रव्यापत्तिरुद्धिः	"	२५ आमादिपङ्कसंगमचिकित्सा	६५	विशेषः	७०-७१
७-११ अयोगव्यापदः वर्णनं	"	२६-२७ अतिसारहरे पृथक्	"	७०-७३ शङ्कस्य निदानलक्षण-	
चिकित्सा च ५९-६०		२८-२९ अतिसारहरे नवावयवः	"	चिकित्सितानि ... ७१	
११-१४ अतियोगव्यापदः	" ६०	२३-२५ अतिसारचिकित्सातुल्यं	"	७४-७६ आर्षोदमेदकस्य	"
१५-२० कृमाव्यापदः	"	२६ अध्यायोक्तविषयाः	...	७७-८३ सूर्योपवेदकस्य	" ७१-७२
२१-२६ आध्मातव्यापदः	"	९ त्रिमर्मावा सिद्धिः ।		८४-८५ अन्नतन्त्रावस्य	" ७२
२७-२९ दृढहृत्प्रापदः	" ६१	१-२ त्रिमर्मावसिद्ध्युपक्रमः	६६	८६-८७ शिरःकम्पस्य	"
३०-३१ दृढहृत्प्रापदः	" ६१	३ मर्मेणां संकृषा	"	८८ जलः कर्मगुणाः	"
३२-३९ कर्षवैताद्वयव्यापदः	"	३ तत्र प्रयाणां प्राधान्यं	"	८९-९२ वस्यकर्ममेदाः	"
४०-४२ प्रवाहिकाव्यापदः	"	४ प्रधानमर्मेणां हृदयविशेष-	"	९३-९५ नस्यकर्म केतु सेतुगु कार्यं	"
४३-४६ शिरःकम्पव्यापदः	"	बलीनां वर्णनम्	"	९६ विरेचनं नस्य केन्द्रव्यैः कल्पनीयं	"
४७-५३ अन्नशूलव्यापदः	" ६१-६२	५ प्रधानमर्मेणामुपधाते सामान्य-	"	९७ तर्पणम्	"
५४-५७ परिकर्तिकाव्यापदः	" ६२	लक्षणानि	"	९८-१०६ अक्षपीडनस्य दानविधिः ७३	
५८-६२ परिश्रावव्यापदः	"	६ विशेषलक्षणानि	६७	१०७-१०८ प्रत्यापनस्य प्रयोगविधिः	"
६३ वस्योपवेदकं तीक्ष्णवदं च		७ सर्वोपि मर्माणि शतादिशो-	"	१०९-११५ नस्यकर्मो व्यापदः	
कर्म विधेयं	"	पठो रक्षयिणि	"	तच्चिकित्सा च	"
६४-६५ वस्योः सर्वशरीरमलहरस्य	"	८ वातोपवेदेषु मर्मेषु चिकित्सा ६७-६८	"	११६ प्रतिमर्मागुणाः	"
दृष्टान्तद्वयम्	"	९-१० मर्मेणां धारपालनं कर्म	"	११७ प्रतिमर्मावयोगविधिः	"
६६ अध्यायोक्तविषयसंग्रहः	"	कर्तव्यं	६८	११८-११९ अध्यायोक्तविषयाः	५४

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१० वस्तिसिद्धिः ।		११-१४ तत्रात्रैवकृतो निधयः	७७	२२ लघुगुणमूलाद्यो यापनवर्तिः	८२
१-३ वस्तिसिद्धिपुष्पकमः ...	७४	१५-१६ शुद्धगतो वस्तिः सर्व-		२३ द्वितीयो बलाद्यो ,, ...	८३
४ बलादीन् प्रविमज्य दत्तो वस्तिः		शरीरस्थान् दंपन् कथम्-		२४ तृतीयो ,, ,, ...	८४
सर्वरोगानिरर्तयति ...	७५	पहरतीत्यग्निवेशप्रभः ...	७८	२५ चास्तिगोपाद्यो ,, ...	८५
५ वस्तेर्गुणाः ...	७६	१७-१८ तत्रात्रैवकृतं समाधानं	७९	२६-२७ स्थिराद्यो ,, ...	८६
६-७ विरेचनाद्यपेक्षया वस्तेः		१९-२० पञ्चतो वस्तिर्कर्मविधिः	८०	२८ तिसृपाद्यो ,, ...	८७
श्रेष्ठत्वप्रतिपादनम् ...	७७	२१ सदाशुभा नराः ...	८१	२९ द्विपञ्चमूलाद्यो ,, ...	८८
८ वस्तेर्भेदाः ...	७८	२८-३० तेषां सदाशुभास्ते हेतुः	८२	३०-३१ मयूराद्यो ,, ...	८९
९-१० कुत्र कीदृशो वस्तिर्योज्यः	७९	चिह्निरथा च ...	८३	३२ गोधाद्यो ,, ...	९०
११ कुंठणीयवस्त्यवर्गाः ...	८०	३० अप्यायोक्त्विययाः ...	८४	३३ कुर्माद्यो ,, ...	९१
१२ क्षोभनीयवस्त्यवर्गाः ...	८१	१२ उत्तरवस्तिसिद्धिः ।		३४ गोहृवाद्यो ,, ...	९२
१३-१४ कार्यविशेषापेक्षया वस्तीनां		१-२ उत्तरवस्तिसिद्धिपुष्पकमः ...	८५	३५ कर्कटकाद्यो ,, ...	९३
संस्कारविशेषः ...	८५	३-५ वमनादिभिः शुद्ध आशुतो		३६ दशमूलाद्यो ,, ...	९४
१८-२० वातरोगे वाक्ताः नृषो बलाद्यः	८६	यथा परिपालनीयः ...	८६	३७-४० मन्वाद्यो ,, ...	९५
२१-२२ पित्तरोगे ,, ,, ,,	८७	६-८ तस्याग्निर्घुषणार्थं देयादिकम् ।	८७	४१ शुरुद्यो ,, ...	९६
२३-२४ कफरोगे ,, ,, ,,	८८	९ प्रकृतिमापन्नस्य लक्षणाणि	८८	४२ द्विपञ्चमूलाद्यो ,, ...	९७
२५-२७ पक्षाघातस्योपनायकाश्च	८९	१०-१३ प्रकृतिमशतस्य वर्णानि	८९	४३-४६ वृषतमाः संहारस्तथा ८३-८४	९८
२८-२९ शुक्रमसदाशुभवारो ,,	९०	१४(१) उच्चैर्माध्यातिमाभ्यजा व्यापदः	९०	४७-४९ पूर्वोक्तवस्तीनां शुभाः	९९
३०-३१ चांमाह्निवाह्यवारो ,,	९१	१४(२) रघुशोभजा ,,	९१	५० तत्र वर्णानि	१००
३२ परिसरे द्वौ वस्ती ...	९२	१४(३) अतिचक्रमणजा ,,	९२	५१-५५ अप्यायोक्त्विययाः ...	१०१
३३ दाहे एको वस्तिः ...	९३	१४(४) अल्य शनजा ,,	९३	५६-५७ यापनावस्तेरतिपेक्षने शोषा ८५	१०२
३४-३५ परिकर्तौ द्वौ वस्ती ...	९४	१४(५) अजीर्णाप्यशनजा ,,	९४	५८-५९ तत्र चिह्निरथा ...	१०३
३६ प्रवाह्यो ,, ,, ...	९५	१४(६) विपनाशनजा ,,	९५	६० सिद्धिस्तानि चिह्निकः ...	१०४
३७-३८ अतियोगे ,, ,, ...	९६	१४(७) दिवालयनजा ,,	९६	६१-६२ एतत्तन्माः संहारं	१०५
३८-४१ जीवादाने वस्त्यः ...	९७	१४(८) व्यवायनजा ,,	९७	६३ प्रतिघर्षकर्तुं कर्म ...	१०६
४२ रक्तपित्ते प्रमेहे च वस्तिः ...	९८	१५ पूर्वोक्तव्यापदां चिह्निरथा ...	९८	६४-६७ परिकरउपलब्ध्या इतो-	१०७
४४-४८ अप्यायोक्त्विययाः ...	९९	१६ मुक्ताद्यो यापनवर्तिः ...	९९	उत्तिष्ठेत्तन्माः संहारः	१०८
११ फलमात्रासिद्धिः ।		१७ परिकर्मूलाद्यो ,, ८१-८२	१००	६८-७१ वदतितापत्रपुः कनिकर्णं	१०९
१-२ सज्जमाप्राप्तिसिद्धिपुष्पकमः ...	१००	१८ सङ्घट्टाद्यो ,, ...	१०१	७२-७४ तन्माः संहारं	११०
३-१० आस्थापने कतमरकते		१९ वक्ताद्यो ,, ...	१०२	७८-८१ एतत्तन्माः संहारं ८७-८८	१११
श्रेष्ठमिन्नं मृनीनां मत्तानि	१०१	२० हनुपाद्यो ,, ...	१०३		

चरकतन्त्रे निर्दिष्टानां महर्षीणां नामानि तत्स्थानोल्लेखश्च ।

अजिराः स. स्था. अ. १; नि. स्था. अ. १, पा. ४ इत्यत्र ।
 जमदग्निः स. स्था. अ. १; इत्यत्र ।
 वसिष्ठः स. स्था. अ. १; नि. स्था. अ. १, पा. ४ इत्यत्र ।
 कश्यपः स. स्था. अ. १; नि. स्था. अ. १, पा. ४ इत्यत्र ।
 श्रेयः स. स्था. अ. १; नि. स्था. अ. १, पा. ४; नि. स्था. अ. ११ इत्यत्र ।
 भोजेयः (पुनर्वसुः) स. स्था. अ. १; स. स्था. अ. १२; स. स्था. अ. २५; स. स्था. अ. २६; शा. स्था. अ. १ इत्यादी ।
 गौतमः बाल्यः स. स्था. अ. १; नि. स्था. अ. १, पा. ४; नि. स्था. अ. ११ इत्यत्र ।
 पुण्डरीकः स. स्था. अ. १; नि. स्था. अ. १, पा. ४; नि. स्था. अ. ११ इत्यत्र ।
 नारदः स. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 अत्रिः स. स्था. अ. १; नि. स्था. अ. १, पा. ४; नि. स्था. अ. ११ इत्यत्र ।
 अश्वत्थः स. स्था. अ. १; नि. स्था. अ. १, पा. ४ इत्यत्र ।
 वामदेवः स. स्था. अ. १; नि. स्था. अ. १, पा. ४ इत्यत्र ।
 मार्कण्डेयः स. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 आश्वलायनः स. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 पारि(री)क्षिः (नौहस्पः) स. स्था. अ. १; स. स्था. अ. २५ इत्यत्र ।
 मिश्ररामेयः स. स्था. अ. १; स. स्था. अ. २५ इत्यत्र ।
 अरिष्टानः स. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 कपिलः (कपिलः) स. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 विश्वामित्रः स. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

१. गङ्गाधरस्तु 'क्रावरो मृगः' इति पठित्वा 'कस्तुरगोत्रो मृगनाम कपिः, न तु सप्तर्षिषु मृगनाम कः' इति व्याख्याति ।
 २. 'मात्रेयोऽयं कृष्णविपुलः पुनर्वसुः' इति गङ्गाधरः । पुनर्वसुः कृष्णविपुलात् निर्दिष्टः सप्तस्थानसंक्रान्तेऽप्याये नप्यालोक्तम् ।
 संज्ञादे 'नित्येनाष्टौ सप्तर्षिषः कृष्णविपुलं धीमता' इति । २. यो-
 त्तमः तास्य इति बोद्धवित्पुनरीतमन्त्रावृत्तये सांख्य इति, इति गङ्गाधरः । सांख्यग्रन्थेन सांख्यदर्शनकृतं कथिकं चर्चयते' इति योनीन्द्रनाथसेनः । ४. 'मिश्ररिति भावेनविशेषणं, पुनर्वसुतो मित्रो-
 ऽयं मिश्ररामेयः' इति योनीन्द्रनाथसेनः । ५. 'अत्रानः कपिलः न तु कुमारसिंहः पृथुतिर्भद्राजः' इति गङ्गाधरः ।

आश्वरथः स. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 मागदंभववनः स. स्था. अ. १; नि. स्था. अ. १, पा. १ इत्यत्र ।
 अभिजित् स. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 गार्ग्यः स. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 धामिदन्वः स. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 कौण्डिन्यः स. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 बालिः स. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 देवलः स. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 गालवः स. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 साङ्गुलः स. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 वैश्वकिः स. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 कुशिकः स. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 वात्सायनः स. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 बहिनः (वामागवः) स. स्था. अ. १; स. स्था. अ. १२; स. स्था. अ. २६; शा. स्था. अ. ६; नि. स्था. अ. ११ इत्यत्र ।
 शरलोमा स. स्था. अ. १; स. स्था. अ. २५ इत्यत्र ।
 काप्यः स. स्था. अ. १; स. स्था. अ. १२; नि. स्था. अ. ११ इत्यत्र ।
 कात्यायनः स. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 काङ्क्षानः (वाङ्मोक्षमिवक्त्र) स. स्था. अ. १; स. स्था. अ. १२; स. स्था. अ. २५; स. स्था. अ. २६; शा. स्था. अ. ६ इत्यत्र ।
 केकशेयः स. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 धौम्यः स. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 भारीभिः का(क)मयपः स. स्था. अ. १; स. स्था. अ. १२; शा. स्था. अ. ६ इत्यत्र ।
 शर्करासः स. स्था. अ. १ इत्यत्र ।
 द्विरभ्यासः (कुशिकः) स. स्था. अ. १; स. स्था. अ. २५; स. स्था. अ. २६ इत्यत्र ।

२. 'वर्तमानरहितं 'भारीभिकारपरी' इति, 'भारिचक्र-
 वरी' इति वा द्विवचनान्तः पाठ उपपद्यते । शारीरस्याने-
 पतेऽप्याये 'प्रक्षिपरोत्थादन्वितमिति भारिभिः कश्यपः' इति
 वदन्पण्डितेणभवा भारिभिरुद्धः पठ्यते ।

सौगक्षः (लोकाक्षः) सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

पैत्रिः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

शौनकः सू. स्था. अ. १; सू. स्था. अ. २५; सि. स्था. अ. ११ इत्यत्र ।

शाकुनेयः सू. स्था. अ. १ इत्यत्र ।

मैत्रेयः मैमतायानिः सू. स्था. अ. १, सू. स्था. अ. १० इत्यत्र ।

वैलानसाः सू. स्था. अ. १, सि. स्था. अ. १, पा. १ इत्यत्र ।

वालखिल्याः सू. स्था. अ. १; सि. स्था. अ. १, पा. १ इत्यत्र ।

भद्रशौनकः शा. स्था. अ. ६; सि. स्था. अ. ११ इत्यत्र ।

कुक्षः साङ्ख्यस्य सू. स्था. अ. १२ इत्यत्र ।

कुमारगिरा भरद्वाजः सू. स्था. अ. ११; सू. स्था. अ. २६; शा. स्था. अ. ६ इत्यत्र ।

वार्योविद्धे राजर्षिः सू. स्था. अ. १२; सू. स्था. अ. २ स्था. अ. २६ इत्यत्र ।

वामकः (काश्विपतिः) सू. स्था. अ. २५; सि. स्था. अ. २५ इत्यत्र ।

शाकुन्तेयो ब्राह्मणः सू. स्था. अ. २६ इत्यत्र ।

पूर्णाक्षो मौद्गल्यः सू. स्था. अ. २६ इत्यत्र ।

निर्मिर्षदेहः सू. स्था. अ. २६ इत्यत्र ।

मदकाप्यः सू. स्था. अ. २५; सू. स्था. अ. २६; शा. अ. ६ इत्यत्र ।

भरद्वाजः सू. स्था. अ. २५; शा. स्था. अ. ३ इत्यत्र ।

यन्वन्ततिः शा. स्था. अ. ६ इत्यत्र ।

अग्निः सि. स्था. अ. १, पा. ४ इत्यत्र ।

जनको वेदेहः शा. स्था. अ. ६ इत्यत्र ।

कौशिकः सि. स्था. अ. ११ इत्यत्र ।

चरकसंहिताव्याख्यायामयुर्वेददीपिकायां श्रीचक्रपाणिदत्तेन प्रमाणतपोपन्यस्तानां ग्रन्थानां ग्रन्थकर्तृणां चैकद्वित्यानोल्लेखपूर्वकं नामानि ।

व्याकरणमहाभाष्यम् २(प्रष्टु)-१(पात्रं)-३८(पक्व) इत्यत्र ।
वैशेषिकमुद्रम् २-१-३१; १-१-२९ इत्यादी ।
पाणिनीयव्याकरणम् २-२-१६; ३-१-६ इत्यादी ।
रघुवंशकाव्यम् ४-१-८ इत्यत्र ।
सुश्रुतः (चल्यतन्त्रप्रणेता) ३-२-२६; १६-१-९ इत्यादी ।
हरिवंशः (महामारतस्य लिखपर्व) ४-१-८ इत्यत्र ।
व्यासः (महामारतपुराणादिकर्ता) ४-१-१७; २४३-३-११
इत्यादी ।
वामदेव (अष्टाङ्गहृदयकर्ता) ७-२-३८; १९-१-१ इत्यादी ।
अतृकणः (कायचिकित्सातन्त्रप्रणेता) २-२-२९; २६-२-२४
इत्यादी ।
मनुस्मृतिः (धर्मशास्त्रम्) १२-१-२५ इत्यत्र ।
न्यायदर्शनम् १२-२-१; २६८-१-९ इत्यादी ।
अमरः (कायचिकित्सातन्त्रप्रणेता) १०-२-२० इत्यत्र ।
हारीतः (कायचिकित्सातन्त्रकर्ता) २०-२-१; ११८-२-२६
इत्यादी ।
शौनकः ३१-१-२६; ४१७-२-२१ इत्यादी ।
शालाह्वयम् (विदेहप्रणीतम्) ३७-३-४०; ३९-१-२५
इत्यादी ।
क्षारपाणिः (कायचिकित्सातन्त्रप्रणेता) ५८-२-२५; ११८-
२-२३ इत्यादी ।
शाम्भिरसितः (चरकव्याख्याकारः) ७२-१-२७ इत्यत्र ।
कमलसूरीतः (चरकव्याख्याकारः) ७२-१-२८ इत्यत्र ।
मलः (पाकशास्त्रप्रणेता) १६८-२-३५ इत्यत्र ।
सूर्यशास्त्रम् (पाकशास्त्रम्) २६-१-२०; १८९-१-७ इत्यादी ।
विशाखी (नाट्यशास्त्रकारः) २२३-२-३३ इत्यत्र ।
भरतः (नाट्यशास्त्रप्रणेता) ३९१-१-९ इत्यत्र ।
खरमादः (कायचिकित्सातन्त्रप्रणेता) ४०५-१-२०; ४०८-
२-३४ इत्यादी ।
दौर्वाहः ४०५-१-२३ इत्यत्र ।
भालुकिः (चल्यतन्त्रकारः) ४०७-१-२०; ४०७-१-३१
इत्यत्र ।
आश्रयः (कायचिकित्सातन्त्रकारः) ४१७-१-९ इत्यत्र ।
कृष्णश्रेयः ४१६-१-३१; ४१७-२-१६ इत्यत्र ।
अग्निवेश (कायचिकित्सातन्त्रकारः) २६-१-४; ४३२-१-६;
४३३-२-६ इत्यादी ।

विश्वामित्रः १६४-२-९; ४३९-२-३२ इत्यादी ।
सांख्यकारिका २८८-१-१२; २९०-१-१२ इत्यादी ।
चरकस्मृतिः (चरकव्याख्याकारः) १८४-१-३० इत्यादी ।
हस्तिवैद्यकं (पालकाप्यप्रणीतम्) १०-२-८; ४६-१-२४ इत्यत्र ।
अष्टाङ्गहृदयम् (चरकव्याख्याकारः) ५३-२-८; ५३-२-२८
इत्यादी ।
अश्ववैद्यकम् ५२-२-३२ इत्यत्र ।
हाठवः ४१६-२-३२ इत्यत्र ।
चक्रवर्त्यः ४५३-२-२० इत्यत्र ।
निघण्टु ३५४-१-१७ इत्यादी ।
गुणकव्युक्तः (चल्यतन्त्रप्रणेता) ४१२-१-१५; ४१०-१-१५;
५५६-२-२६ इत्यादी ।
भोजः (चल्यतन्त्रप्रणेता) ५१५-१-५; ५१९-२-२५ इत्यादी ।
हृत्परिचयः (चरकव्याख्याकारः) ५१९-२-२६; ३०-२-३५
(सि. स्था.) इत्यत्र ।
हृदयवैद्यः ५०१-१-२६ इत्यत्र ।
भाषाहर्षमा (चरकव्याख्याकारः) ४१९-१-२०;
५०७-१-२८; ३२-१-२ (सि. स्था.) इत्यत्र ।
विदेहः (शास्त्रावतन्त्रप्रणेता) ६०७-१-१८ इत्यत्र ।
भरद्वाजः २७-१-३३ (सि. स्था.) इत्यत्र ।
महवीरकः ३०-२-३१ (सि. स्था.) इत्यत्र ।
जैमिन् (चरकसुश्रुतव्याख्याकारः) ३०-२-३५ (सि. स्था.)
इत्यत्र ।
पराशरः (कायचिकित्सातन्त्रकारः) ३३-१-११ (सि. स्था.)
इत्यत्र ।
प्रतस्त्रपादभाष्यम् १३-१-१२ इत्यत्र ।
कपिलसूतः (कायचिकित्सातन्त्रप्रणेता) ५३-२-२६ इत्यत्र ।
अग्निदासः (चरकव्याख्याकारः) १९१-२-७ इत्यत्र ।
अग्निवेशसंहिता (कायचिकित्सा) ४१४-२-१८ इत्यत्र ।
भासदत्तः (चरकव्याख्याकारः) ४१९-१-२० इत्यत्र ।
स्वामिदासः (चरकव्याख्याकारः) ४१९-१-२० इत्यत्र ।
प्रज्ञादेवः (चरकव्याख्याकारः) ४१९-१-२१ इत्यत्र ।
नेलः (कायचिकित्सातन्त्रप्रणेता) ४२४-२-३२ इत्यत्र ।
हारीशमित्रः (चरकव्याख्याकारः) ४२४-१-१४ इत्यत्र ।
चरकव्याख्याकारः ४९७-१-२६; ८२-२-२७ (सि. स्था.)
इत्यत्र ।
काश्यपः ५०३-१-२९ इत्यत्र ।
परिहाकारिका ५८५-२-३४ इत्यत्र ।
गणेशास्त्रम् ६०३-२-३० इत्यत्र ।
अश्विः (चरकव्याख्याकारः) ३०-२-३५ (सि. स्था.) इत्यत्र ।
संनयनः (चरकव्याख्याकारः) ३०-२-२५ (सि. स्था.) इत्यत्र ।

१ वृद्धजीवकीयतन्त्रे (कौमारसूत्रे) दृश्यते दारुवाहल नाम;
यथा सूत्रस्थाने वेदनाध्याये-“यदास्तमानमृतिभिः कदम्ब वृद्ध-
जीवकः । रोहिता दादवाद्देन वेदनाभेदोपचयः” इति; तथा
सूत्रस्थाने जोषाध्याये “पञ्चरोगा आगन्तुवातपित्तकफविदोषजा
इति दादवाद्यो राजविः” इति ।

चरकसंहितायाः शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठं	पार्श्वं	पंक्तिः.
°प्रयोजनेऽभिधातव्ये	°प्रयोजने अभिधातव्ये	१	२	१२
प्रतिपादे	प्रतिपादं	१९	१	३०
रोगपिडितात्	रोगपीडितात्	२३	१	२४
°दापोत्पत्ता°	°दापोविता°	३१	१	१७
क्षिप्तोष्ण°	क्षिप्तोष्ण°	३१	१	१५
नातिरुशः	नातिरुक्षाः	४४	२	१०
°क्षारः	°क्षारः	५१	२	४४
(घा. अ. १)	(घा. अ. १)	६२	२	२
सर्वोऽपाय°	सर्वो वाऽप°	६९	२	८
इह कृत°	इहाकृत°	७३	१	१२
°सहातपन्त°	°सहात°	७८	२	३१
कातप्रकोप°	कातप्रकोपण°	७९	१	२३
विशेषाऽपरि-		१३६	१	२९
संख्येयस्यात्		१३६	१	३०
°भूवोरपत्ति°	°भूतोरपत्ति°	१८८	१	११
अभूवोरपत्तिः	अभूवोरपत्तिः	१८८	२	३९
प्रापदेहाद्यौ	प्रापदेहाद्यौ	१९०	२	२०
यद्विधा°	यद्विधा°	१९२	२	२१
°बोष्मणाऽप°	°बोष्माणसुा°	२००	२	४०
पिप्पली, क्षारः,	पिप्पली, क्षारः,	२३४	१	९
°सामान्यवता°	°सामान्यवता°	२४१	१	॥
अभिद्रोहाद्वृत्त°	अभिद्रोहाद्वृत्त°	२४३	१	१३
चेतत्	चेतरत्	२४३	२	२१
क्षोतःकारणिको	क्षोतःकारणको	२४९	१	३
असंज्ञाज्ञानविज्ञाना	असंज्ञाज्ञानविज्ञाना	३०१	२	४
पिप्पली क्षारो	पिप्पलीः क्षारः	३८५	१	२४
°उवरप्रक्षामनकरत्वेन	°उवरप्रक्षामनकरत्वेन	४३३	२	३९
सर्वैर्लैर्युक्तं मसिमान्	सर्वैरेतैर्लिङ्गैर्युक्तं			
(वैद्यो ?)	यतिमान्	४५२	१	२१
यक्षिणोर्विषमा°	यक्षिणोर्विषमा°	४६२	१	१९
इलेष	इलेष	४	१	३९ (क.स्थ.)
°लीकत्वेन वा	°लीकत्वेन	६	१	१२ (क.स्थ.)
°सूत्र	°पससूत्र	६	१	२५ (क.स्थ.)

श्रीः ।

चरकसंहिता

श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितया

आयुर्वेददीपिकाख्यव्याख्यया संवलिता ।

सूत्रस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो दीर्घञ्जीवितीयमभ्यायं व्याख्यास्यामः ॥१॥

गुणप्रयविनेदेन मूर्तिप्रयसुपेयुषे ।

प्रयीभुवे त्रिनेत्राय त्रिलोकीपलये नमः ॥ १ ॥

सरस्वत्ये नमो यस्याः प्रसादाद्युष्णकर्मभिः ।

बुद्धिदर्पणसंक्रान्ते जयदध्यक्षमीक्यते ॥ २ ॥

प्रज्ञादक्षाधिदैवैश्चभरद्वाजपुनर्यैश्च-

हुताद्यावेशारकप्रभृतिभ्यो नैमो नमः ॥ ३ ॥

पल्लवमलहारीभ्यश्चरकप्रतिसंहृतैः ।

भनोवाङ्मायदोषाणां हर्षैर्हृदिपतये नमः ॥ ४ ॥

मरुदत्तगुरुहृद्वरकाधीश्वरामित्री ।

क्रियते चक्रदत्तेन टीकाऽऽयुर्वेददीपिका ॥ ५ ॥

सभ्याः सुहृद्वरामस्तुधातुतिपरितृप्तिप्रयुक्तीनां चो

नार्त्तं तोषयितुं पयोदपनसा भान्तोमिथिस्तृप्यति ।

व्याख्यानात्तरसप्रकाशानमिदं त्वसित्वमिदं प्राप्यते

ह्यपि ज्ञानि कणो गुणस्य तदधी कर्म सार्धं दीयताम् ॥६॥

इह हि धर्मायकाममोक्षपरिपन्थिरोमोपशमाय प्रहसप्रभृ-
तिभिः प्रणैतायुर्वेदसाम्प्रदायेष्वपिस्मिन्मन्त्रेन संप्रति वर्तमानात्पायु-
र्मेपसां पुष्टिपूर्णा न सम्मगर्भापिप्रामात्र, तदनधिगम्याच्च तदि-
दितोर्ध्वानामननुष्ठाने तयोपपन्नो रुजामिति मन्वानः परम-
कारणिकोऽर्जुनमवानप्रियेवोऽव्यायुर्वेदसाम्प्रदायमपि सुखोपलभ्यार्थं
नातिसह्येपविस्तारं कायचिकित्साप्रधानमायुर्वेदतन्त्रं प्रणेतुमार-
न्धवान् । तस्मिन् श्लोकनिदानविमानयातीरेन्द्रिबन्धितस्थित-
कल्पसिद्धित्वान्मन्त्रेऽस्मिन्नातन्त्रे निखिलैस्तन्त्रप्रधानायांमिथ्य-

कृतया श्लोकस्थानयेवाग्रे वक्तव्यमन्यत । इत्यति हि—“श्लोक-
स्थानं समुद्दिष्टं तन्त्रस्यास्य शिरः शुभम् । चतुष्काणां महापार्श्वानां
स्थानेऽस्मिन्संप्रदः कृतः” (सू. अ. ३०) इति । तत्र च
सूत्रस्यावेऽप्युत्पन्नरोगग्रहणे त्वरया रोगोपशान्तिर्मेयनामिषाभि-
चगुल्फेऽभिधातव्ये निखिलतन्त्रजीवभूतहेतुहितापधाद्यर्थस्य तथा
तन्त्रप्रवृत्त्यप्रयोजनवचनशुद्धेर्वागम्यावेरभिधायकं दीर्घञ्जीवितीयम-
भ्यायमभिधातुमारन्धवान् ।

श्रोतुजबप्रवृत्तिहेत्वभिधेयप्रयोजनसंयन्त्रोपदर्शकं श्रोतुबुद्धि-
समाधानाय व्याख्यानप्रतिपादनप्रवृत्त्युपदेश्यया मन्त्रोपदेश्यया
सुखं निवेष्टितवान्—अथातो दीर्घञ्जीवितीयमभ्यायं व्याख्यास्याम
इति । यतो विरभिधेये कचदत्तपादौ सामिधेये वा निधयोजने
काकदन्तपरीक्षादौ प्रशस्ततां प्रवृत्तिर्नोपलभ्यते, तेनादावभिधेय-
प्रयोजनेऽभिधातव्ये । यदुक्तं—“अभिधेयफलज्ञानविरहसिनि-
तोद्यमाः । श्रोतुमत्त्वमपि अन्यं नाद्रियन्ते हि साधवः”—इति ।
अभिधेयस्वरथप्रयोजनवत्त्वनिर्वाहार्थं कानिधेयद्याल्योरभिधाना-
भिधेयत्वज्ञः संबन्धः, प्रयोजनशालकोषं धारयन्तव्यमभिव्यक्त-
क्षणेऽभिधातव्यः । तत्रैवाभिधेयं हिवाहितमिदमेत्युक्तं । इत्यति
हि—“हिवाहितं मुखं दुःखमायुक्तस्य हिवाहितम् । कानं च तच्च
यज्ञोक्तमायुर्वेदः स उच्यते” (सू. अ. ३०) इति । अत्र च
सर्वाभिधेयावरोधो यस्यास्थानमेव व्याकरणीयः । प्रयोजनं च धातु-
साम्यम् । यद्युक्तं—“धातुसाम्यक्रिया चोच्यते तन्त्रस्यास्य प्रयो-
जनम्”—(सू. अ. १) इति । संबन्धोऽप्यायुःशाल्योऽभि-
धानाभिधेयत्वज्ञानं, प्रयोजनेन च धातुसाम्येन धममस्य शालस्य
हेतुसद्वैद्यज्ञानान्तरव्यपारम् साम्यसाधनमावदक्षणः । तदे-
तत्तत्तत् दीर्घञ्जीवितीयमित्यनेन पदेन दीर्घञ्जीवित्वप्रत्ययपितृस्य

१ ‘ऽभितो नमः’ इति पा० । २ ‘धीनताम्’ इति पा० । ३ ‘तदि-
दिताननुष्ठाने’ इति पा० । ४ ‘अत्र समान्’ इति, ‘तत्र समान्’ इति
च पा० । ५ ‘निखिलवार्त्ताभिधायकतया’ इति पा० ।

१ ‘दीर्घञ्जीवितीयमित्यनेन’ इति ‘दीर्घञ्जीवितीयवत्प्रत्ययपितृस्य’ इति
च पा० ।

कृतप्रयोजनाभिधायकधातुसाम्यक्रिया चोक्त्यादिवाक्याभिधायकेन दर्शितं मन्तव्यम् । ननु, प्रयोजनाभिधानं शास्त्रप्रत्ययमिति यदुक्तं तत्र युक्तं, यतो न प्रयोजनाभिधानमात्रेण प्रयोजनवत्तावधारणं, मिश्रलम्बनफसंसारमोचनप्रतिपादनादिप्राप्तेषु प्रयोजनाभिधानेऽपि निष्प्रयोजनत्वदर्शनात् । अथ मन्यसे, आसप्रयोजनाभिधानमैतदतोऽत्र यथार्थत्वम् । ननु मौ कथमयं प्रयोजनाभिधायी आसः ? तदभिहितशास्त्रस्य यथार्थत्वादिति चेत्, हन्त न यावच्छास्त्रस्य प्रयोजनवत्तावधारणं न तावच्छास्त्रप्रवृत्तिः, न यावच्छास्त्रप्रवृत्तिं तावच्छास्त्रस्य यथार्थत्वावधारणं, न यावच्छास्त्रस्य यथार्थत्वावधारणं न तावच्छास्त्रस्य यथार्थत्ववधारणं, आसत्त्वानवस्थौ च कृतस्तदभिहितप्रयोजनवत्तावधारणमिति नैकक्रमपच्यते । अथ मन्यसे, मा भवतु प्रयोजनवत्तावधारणम्, अर्थरूपप्रयोजनवत्तासन्देह एव प्रवर्तको भविष्यति, कृत्वादावपि हि प्रवृत्तिरर्थसन्देहादेव, नहि तत्र कृत्वात्रलानां फलनामाधारणं विद्यते, अन्तराऽप्यहोदेरपि संभाव्यमानत्वादः । नन्वेवमसत्यपि प्रयोजनाभिधाने सप्रयोजननिष्प्रयोजनवशाद्दर्शनापेक्षास्त्वमेव प्रयोजनवत्तासन्देहोपदर्शकमस्तु, तथाऽप्यलं प्रयोजनाभिधानेन । नैवं, नहि सामान्येन प्रयोजनसन्देहः प्रयोजनविशेषार्थेन तथा प्रवर्तयति यथाऽग्निप्रेतप्रयोजनविशेषविषयः सन्देहः, अभिप्रेतविशेषविषयस्य सन्देहो न विशेषविषयस्मरणमन्तरा भवति, अतो ये तावदनवस्थानिषेधप्रामाण्यास्तेषां धातुसाम्यसाधनमिदं शास्त्रं नवेत्येवमाकारविशेषसन्देहोत्पादनार्थं प्रयोजनविशेषाभिधानं; ये पुनः परमर्थाभिप्रेतस्याद्यत एवावधत्तप्रामाण्यास्तेषां तदभिहितप्रयोजनवत्तावधारणेनैव प्रवृत्तिरिति युक्तं प्रयोजनाभिधानम् । प्रयोजनाभिधायिकाव्ये तु क्लृप्तप्रयोजनोध्ये प्रयोजनसामान्यसन्देहादेव प्रवृत्तिरूपज्ञा, न पुनरनेकसंस्कारकेश्वरबोध्यै श्यते । तदेवं यदुच्यते प्रयोजनाभिधायिकाव्यप्रवृत्तावपि प्रयोजनमभिधातव्यं तथा चानवस्थेति, तस्मिन्नास्तं भवति ।

अथैवादिमुद्देश्यशब्दो ब्रह्मादिप्रणीतवज्रव्यवस्थायुर्मधसामर्थानवधारणस्य तथाऽभीष्टदेवतानमस्कारशास्त्रकरणार्थगुरोराज्ञावभयोरानन्तर्यं प्रयुक्तोऽपि शास्त्रादौ स्वरूपेण मन्त्रं भवत्युदक्काहरणप्रस्तोदश्रमभदशानमिष प्रस्थितानाम् । अन्यादौ मन्त्रलक्षेवामिरस्तान्तरायाणां प्रत्यकर्तुं श्रोतृकामभिप्रेतेऽप्यत्र नो भवतीति युक्तं मन्त्रलोपादानम् । अथशब्दस्य मन्त्रलक्ष्ये स्मृतिः—“ओम्कारश्चायशब्दश्च धावेति ब्रह्मणः पुरा । कर्णं मित्रा विनियतो तेन गात्रल्लिङ्गयुगौ” —इति । शास्त्रान्ते चादौ मन्त्रलक्ष्येन दृष्टोऽयमवयवः । यथा—“अयं शब्दापुरातनम्” (व्या. म. वा. अ. १ पा० १ आ. १), “अयातो धर्मं व्याख्यास्यामः” (वै. अ. १

आ. १ ए. १) इत्यादौ । अमीष्टदेवतानमस्कारस्तु अन्यादौ विष्टाचारप्राप्तः परमशिष्टेनाभिप्रेतश्चेन कृत एव, अन्यथा शिष्टाचारलक्षणेन शिष्टत्वमेव न स्यात् व्याख्यानान्तरायभयश्च; तथा अन्याविनिवेशितस्यापि नमस्कारस्य प्रत्यवायापहत्वाच्च न प्रत्यनिवेशनम् । यथा च गुरोराज्ञामानन्तरमेतत्तत्त्वकरणं तथा ‘अथ मैत्रीपरः पुण्यम्’ (सू. अ. १) इत्यादौ स्फुटमेव । मन्त्रकरणे च गुर्वनुमतिप्रतिपादनेन प्रत्यस्योपादेयता प्रदर्शिता भवति । यत्पुनः शिष्यप्रधानान्तर्गोच्यत्वमथशब्दस्य वर्ण्यते तत्र मां पिनोति, नहि विष्णुः पुरो व्यवस्थाप्य शास्त्रं क्रियते; श्रोतुमुद्दिष्टीकारे तु शास्त्रकरणं युक्तं, न च बुद्धिस्वीकृताः प्रारो भवन्ति ।

अतःशब्दोऽधिकाराग्रगण्यपददर्शकः, अत ऊर्ध्वं यदुपदेश्यामो वीर्यंजीवितवीर्यं तदिति; यदि वा हेतौ, येन ब्रह्मादिप्रणीतासुर्वेदतन्त्राणासुकेन न्यायेनोक्तं न्ययत्वमिव, अतो हेतोर्वीर्यं जीवितवीर्यं व्याख्यास्याम इति बोधनीयम् ।

वीर्यंजीवितवीर्यमित्यत्र वीर्यंजीवितशब्दोऽस्मिन्नस्तीति मत्वर्थे “अध्यायानुवाकयोर्लुक् च” (पा. अ. ५ पा. १ सू. १०) इति छप्रत्ययः । यदि वा वीर्यंजीवितशब्दमधिकृत्य कृतो प्रन्वोऽध्यायस्वरूपस्वरूपे या इत्यस्यां विषयकाम् “अधिकृत्य कृते प्रन्वे” (४।१।८७) इत्यधिकारात् “शिष्टाकन्दयमन्त्रम्” (पा. अ. ५ पा. १ सू. ८८) इत्यादिना छः । एवमन्यत्राप्येवजातीये मन्तव्यम् । अत्र च सत्यपि शब्दान्तरे वीर्यंजीवितशब्दस्येव संज्ञा कृता, वीर्यंजीवितशब्दस्येव प्रवचनादौ तिनेशात् ब्रह्मास्त्याच्च । वीर्यंजीवितशब्दोऽस्मिन्नस्तीति वीर्यंजीवितशब्दमधिकृत्य कृतो वेदनया व्युत्पत्त्या वीर्यंजीवितवीर्यशब्दस्तत्केऽध्याये च प्रवर्तनीयः । तेन वीर्यंजीवितवीर्यं व्याख्यास्याम दृष्टेन तन्त्रं प्रति व्याख्यानप्रतिज्ञा लब्धा भवति, पुनर्द्वीर्वाजीवितवीर्यमिति पदमानल्लोपापवसमभिव्याहृतमप्यावस्थाख्यानप्रतिज्ञा लम्भवति । इदं पाठ्य पदस्य बोजनं, यथा—अवासाप्येतदुज्ज्वले “गौरवे शिरसः शाले पीनते” इत्यादौ “शिरसः” इतिपदं गौरवे इत्यनेन सुगमते, वाह्यस्य शाले इत्यनेन च । अतश्च यदुच्यते—सकृदतन्त्रप्रतिज्ञास्याप्यप्रतिज्ञा जनकायमानेति, तस्मिन्नास्तं भवति । यदि वा, अध्यायप्रतिज्ञास्तु, तयैव तन्त्रप्रतिज्ञाऽप्यर्थोऽप्येव, न तस्याप्यवस्थान्वयित्वात्, तेनावयवव्याख्याने तन्त्रस्याप्यवयविनो व्याख्या भवत्येव; यथा—जडुज्ज्वलेपहणेन वेदप्रतोऽपि गृहीतो भवति । अवयवान्तरव्याख्यानप्रतिज्ञा तु न लभ्यते, तां तु प्रत्यव्यायेनैव करिष्यति ।

अध्यायमिति अधिपूर्वादिभः “इहव” (पा. अ. २ पा. ४ सू. ४०) इति वर्मणि घञा साध्याम् । तेन अजीर्यते इत्याध्यायः ।

१ “संसारमोचनादिप्राप्तेषु” इति पा० । २ “मैत्रेय, तन्त्रोक्तोऽवयवार्थत्वम्” इति पा० । ३ “यत्रकमापद्यते” इति पा० । ४ “तन्त्र” इति पा० ।

१ “व्याख्यानान्तरायभयात्” इति पा० । २ “श्रोतृक्षितिर्कारे” इति पा० । ३ “उत्सन्नत्वमिव” इति पा० । ४ “तत्रव्याख्यानम” शिष्टा” इति पा० । ५ “तु लभ्यते” इति पा० । ६ “अवीर्येऽस्तामित” व्याय” इति पा० ।

न चानया व्युत्पत्त्या प्रकरणचतुष्कस्यानादिष्वतिप्रसङ्गः, यतो योगहृदयेयमप्यायसङ्गाऽप्यायस्य प्रकरणसमूहविशेष एव धीर्ष जीवित्यादिरक्षणे पङ्कजसम्बद्धतैवे न योगमात्रेण वर्तते । वक्ष्यति हि—“अधिकृत्येयमप्यायनामसङ्गा प्रतिष्ठिता” (सू अ ३०) इति, नामसङ्गा योगरूढसङ्केतार्थः । यदि वा करणाधिकरणयोरर्थयो “अप्यायन्यायोपानसहाय्य” (पा अ ३ पा ३ सू ११२) इति सूत्रेण निपातनादप्यायपदसिद्धिः । अपीयतेऽस्मिन्नेन बाऽर्थविशेष इत्यप्याय । अतिप्रसक्तिनिषेधस्तूक्तन्यायः ।

व्याख्यास्याम इति व्याकृष्टार्थत्वात्तेर्लटा साध्यम् । चक्षिणे हि प्रयोगेऽनिरुद्धतोऽपि व्याख्यातु क्रियाफलसम्बन्धस्य दुर्निवारत्वेन “स्तरितनि” (पा अ १ पा ३ सू ७२) इत्यादि बाऽऽत्मनेपद स्यादिति । कीति विशेषे, विशेषाच्च व्याससमाप्ता दय । आद्यत्र क्रियायोगे, येन मर्यादावाचनमिष्यैवा वा आह प्रयोग मन्यन्ते तेषामभिप्राय न विद्य । यतो मर्यादायामभिप्रायैवाच प्रातिपदिकेन योग स्यात् यथा—“आप्तमुद्र क्षितिज्ञाना” (र व अ १ श्लो) “आपाटस्तीपुनाड्यो देव” इत्यादी, इहापि च तथा । क्रियायोगविरहे “उपसर्गा क्रिया योग” (पा अ १ पा ४ सू ५९) इति नियमादाच्च उपसर्गत्वं न स्यात् तत्तथाश्रयसंगणका व्यपघातात् चैकसर्गस्य प्रयोगो न स्यात् । येनाव्यवहित सजातीयव्यवहितो वा धातोरुपसर्गो भवति । (व्याकृष्टमयोरप्युपपत्त्युपगमे तत्तत्पदयोचितभूतिप्रातिपदिककल्पनागौरवप्रसङ्गात्) तस्मात् क्रियायोगित्वमेवात्र न्याय्यम् । अथ, अतः, धीर्ष, नीमितीय, अप्याय, वि, आ, व्याख्याम इत्यष्टपदत्वम् ॥ १ ॥

इति ह स्याह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

ननु कथमत्रिवेश सकल्पदर्शान्शेषविशेषानव्याख्येयना सुर्वे व्याख्यास्यति, यतो न तावद्देशजाचीनामशेषविशेष प्रत्यक्षज्ञेयः, सर्वपदार्थानां विशेषाणां अलक्ष्यविषयत्वात्, अवयव्यतिरेकाभ्यां च सर्वपदार्थोपधारण इत्यत्रमेव, स एव नैव मनु सारूपेण जीवयति, मारयति चोष्ण समष्टय च, कफप्रकृतेर्हिंसमहित वातप्रकृते, अल्पे सारूप्यमसारूप्य मरी, पीते सेष्यमसेष्य मीप्ते, हितमटके टडे चाहित, अप शुभ्र-करमावाधकरमल्पपुष्प, आमतो गदमुदरे उपममसिरोचिन्वा इतिविप्रमवर्त, पावभाषीयुक्त पवनिकुत्वेन च स्रोतेषुच मरणाय अथवा प्रवर्षवीर्यतेजउपधाताम भवतीत्येवमादि तत्त-धुक्त तत्तच्छतस करोति अत एवैवस्यैव मधुनो रप पदाऽनेन प्रकारेण दुरधिगम, तदाऽऽप वैव कथा निखिलपदार्थान्शेष विशेषज्ञानस्य, अज्ञानस्य व्यापकाण वक्ष्यतुयादेववचन इति कृत्वा शूरोरास्रात्प्रतिपन्न प्रतिपादयिष्याम इति दर्शयन् तासिमां शङ्कां निराचिकीर्तुं गृह्यतामुदाहरणतो खप्रत्यक्ष दर्शयसाह—

इति ह स्याह भगवानात्रेय इति ।—अत्रेतिशब्दो वक्ष्यमाणाधे-परामर्शक, ह्यन्वोऽवधारणे, यथा—“न ह वै सत्तरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति” —इति, अत्र न हेति नैवेत्यर्थः । अत्र “स्याह” इति स्याहन्प्रयोगेण भूतमान एव लिङ्गर्थे “उदस्मे” (३१२११८) इति लट न भूतानगतनपरोक्षे, आत्रेयोपदेशस्याप्रिवेश प्रत्यपरोक्षत्वात् । यथा च भूतमात्रे लिङ्ग भवति तथाच दर्शयिष्याम । भग पूजित ज्ञान, तद्वान्, यथोक्तम्—“उत्पति प्रत्येय चैव भूतानामागति गतिम् । वेति विद्याम-विद्यां च स वाच्यो भगवानिति”, यदि वा भगशब्द समस्तं “वर्ममाहात्म्यादित्यत्र, यथोक्तम्—“ऐश्वर्यस्य सत्प्रत्येय वीर्यस्य यथासं श्रिय । शौनवेराग्ययोर्धेय पण्णा भग इतीहना—” इति । अत्रैरपत्यमानेय, अनेन विद्युदवधारणं दर्शित भवति ।

अनान्ये वर्णयति । चतुर्विध सूत्र भवति—शुद्धसूत्र, शिष्यसूत्र, प्रतिस्वरुचसूत्र, एकीयसूत्र चेति । तत्र शुद्धसूत्र यथा—“नैतदुद्धिमता इष्टम्यमभिप्राय” (सू स्या अ ४) इत्यादि, प्रतिस्वरुचसूत्र यथा—“तनुवाच भगवानात्रेय” इत्यादि, शिष्यसूत्र यथा—“नैताति भगवन्पदकपायशताणि पूर्वमेत” (सू स्या अ ४) इत्यादि, एकीयसूत्र यथा—“धुमारस्य शिर पूर्वमभिनिर्वर्तत इति कुमारशिरा भरद्वाज” (पा स्या अ ६) इत्यादि । तेनात्र व्याख्यानप्रतिज्ञासूत्र शूरोरेव, शिष्यस्याप्रिवेशस्य व्याख्यानेऽनधिकारत्वात् । द्वितीय च सूत्र प्रतीक्षं स्पर्तुं । इतिशब्देन च प्रकरवाचिना ‘धीर्षजीवित्यौ व्याख्यास्याम’ इति परासूत्रवे, वेनाह स्मेति भूतानगतनपरोक्ष एव भवति, प्रतिस्वरुचस्तैर प्रत्याशेयपदेशस्य परोक्षत्वात् । अनेन च व्यायेन तनुवाच भगवानात्रेय इत्यादावपि जिह्मिषिरापो भवति । सुयुते च “यदावाच भगवान् धन्वन्तरि” (छ सू, रथा अ १) इति प्रतिस्वरुचसूत्रमिति श्रुता दीक्षाहता जिह्मिषिरापरित । अत्र ब्रूम—यदावदुक्तं शिष्यस्याप्रिवेशस्य ग्राह्येनानविकारपरिद शूरो सूत्र, तत्र, यदि जाला शुद्धमभित, यत्र स एवमेव सत्यमपरेय शिष्य, आभिपेक्षाधीनपदेश शुद्ध, एवमभिपेक्षोऽपि प्रत्यक्षरूपकान्ते शम्भुदित्यीहृता शिष्यात् प्रति श्रुतिरिति न कथितोच । कलुषादिसीधसम्पन्न प्रतिस्वरुचसूत्रस्य भूतानगतनपरोक्षे जिह्मिषिरापायस्य, तत्र शिष्याय—किमिदं द्वितीय सूत्र पूर्वपदार्थकमागार्थं म वा १ मदेव-वायतापक तदा सुयुते—तथा व्याख्यायामो यथोवाच धन्वन्तरिरिति मोक्षार्थ, तथाच व्याख्यायाम इति शिष्यकपाय-तापत्रमुवाचेति पद न विषयार्थं मतिमुदरति, तथाच धुनो जिह्मिषि, अत्र नैकापार्थ, तदा गांध शुभो हन्मि-वभाषिताप्रति । किंच प्रत्यक्षार्थं प्रतिपाद्यतेऽपि गान्धाऽपि नास्ति, तत्तच्च “नावाशुगतिर्पूर्णकष्ट शिष्यो अद्वयं प्रत्य-

१ ‘सर्वपदार्थविशेषाणां’ इति पा० । २ ‘दुराग्रमेव’ इति पा० ।

१ ‘वार्ता’ इति पा० । २ ‘आत्मव्यवहारो’ इति पा० । ३ ‘वायव्याय प्रवक्तु’ इति पा० ।

लिरपिगम्योवाच" इत्यादौ लिङ्गिभिः । अनेन न्यायेन चर-
केऽपि प्रतिचंस्कृष्टमुनयस्य लिङ्गिभिर्नोक्ति, तस्माच्चरकेऽप्येवैतः
सुखते सुखत एव सुखाणां प्रणेत, कनित किंचिदर्थं सोढुं नि-
न्दितुं याऽऽख्यायिकारूपं पुराकथं दर्शयन् किमपि तत्रं गुरु-
त्वात्तुवादरूपतया किमप्येकीयमतात्तुवादरूपतया लिखति; प्रति-
संस्कृतौ त्वयं अन्त्यं पूरयति तदायमन्यनर्तयैव । लिङ्गिभिस्तु
भूतानयतनमात्र एव छन्दोविहितो गायत्र्यामपि वर्णनीयः,
अन्यथा उवाचेति पदं अतृकर्णादौ न स्वात्; तथैव च हरिवंशे
धीम्योपाख्याने "मासुवाच" इति, तथा "वाहसुवाच" इति
न न स्वात्; यथा "त मासुवाचाम्बुवरः कूर्मो मासुपदेहश्च ।
किमाश्चर्यं मयि मुने धन्यश्चास्मि कथं बिभो"—इति, तथा
"स्यमम्बुवधस्तातोऽहं वेदाश्च वै सपुनस्थितः । उवाच चैनाथ-
तुरः"—इति । यदपि 'इति ह स्वाह' इत्यत्र इतिशब्देन पूर्वस्य
परास्म्यते; तत्र, येन दीर्घधीयितीत्यादिसूत्रमात्रस्य तदर्थस्य वा
शुक्रात्मप्रतिपादने सति नैवोत्तरत्राभिधेयाभिधानेन विरहित-
तन्मस्य शुक्रात्तुवादरूपतया करणं धोतुश्रद्धाकरणं प्रतिपादितं
भवति । भवति तु भावयितुं यथा पुरा व्याख्यातं, तस्मात्तदेव
स्याप्यमिति । अमिवैवास्म व्यास्यास्मा इति बहुवचनपेक्षसिद्ध-
स्यसदः प्रयोगाद्बहुवचनप्रयोगस्य साधुत्वात्; साधु हि वदन्ति
वक्तारो वयं करिष्याम इति । भगवानात्रेय इत्यत्र त्वेकवचन-
निर्देशः कृतः, भगवानित्यनेनवात्रेयस्य शृणोषीत्यस्य दर्शि-
तत्वात् ॥ १ ॥

दीर्घं जीवितमन्विच्छन्मरद्वाज उपागमत् ।

इन्द्रमुपतपा बुद्धा शरण्यममरेश्वरम् ॥ ३ ॥

ननु यथाऽमिवैवास्यायुर्वेदस्य इदमिगमत्येव प्रत्यक्षतो वाऽन्य-
यन्मातिरेकाद्वा ज्ञानं ॥ संभाव्यते, एवमात्रेयस्यापि कथमायुर्वेद-
ज्ञानं स्वात्, यन्मूलममिवैवास्यायुर्वेदज्ञानं समीचीनमुच्यते, इ-
त्याक्षय्यायुर्वेदस्याविद्वतागमत् दर्शयन्वाह-दीर्घं जीवितमित्यादि ।
जीवितं शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगः । तत्र दीर्घमिति दीर्घका-
लसंचयनिध, कालशब्दोऽप्यत्र छतनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः । यत्तत्रशैली
चैवैवाचार्यस्य यत वादिमध्यान्तलोपान् करोति, ये ज्ञाता अपि
शम्यन्त एव । यथा 'प्राम्यान्पूर्णादकरसा' इत्यत्र मांसशब्दो ज्ञातः,
तथा 'दिग्गविद' इत्यत्र विषशब्दो ज्ञात इत्यादि । अन्विच्छ-
मिति अनुसृष्टं दीर्घमिच्छन् । मरद्वाज इति गोत्रनाम ।
'उपतपा' इति विशेषणेन मरद्वाजस्य मातुपस्यापीन्द्रासिंघावन-
शक्तिः, तथा शरण्यत्वप्रतीतिशक्तिबोधदर्शयते; अन्विच्छो हि
तपसां प्रभावो येनागच्छति महोदधिमपि बुद्धकविषेयमकरोत् ।
नच वाच्यमुपतपस्त्वैनैव किमिच्छामायायुर्वेदमपि न बुध्यते,
यतस्तपःप्रभावोऽपि प्रतिनियतविषयत्वात् सर्वत्र शक्तिमान्,
शक्तिध्यास कार्योभेदाः तेन शुद्धिरपेक्षयुर्वेदज्ञानलक्षणकार्या-

दर्शनाश्च तत्तपश्चत्र समर्थमित्यवधारयामः; किंवा गुरुपूर्वमेव-
णैवायुर्वेदज्ञानं फलतीतीन्द्रमुपागममरद्वाजः ।

अथ कथं नद्यादिप्यायुर्वेदस्यैवगुरुषु विद्यमानैस्त्विन्द्रमेवाय-
मुपागमत्? युक्तं च प्रधानगुरोरेव ध्वणं, यतः सिध्यपरम्प-
रासंचारिणी विद्याऽसम्पन्नग्रहणादिदोषात् पात्रपरम्परासंचार्य-
माणमशुबलस्वीणाऽपि संभाव्यते; अत आह—तुङ्गा शरण्यमम-
रेश्वरमिति । यसादयमेवेन्द्रोऽप्यायुः, रा एव भयत्रस्तानां यथा
शरण्यो रक्षणहितो न तथा अत्रादयः, तेन तमेवोपागमत् ।
अमरेश्वर इत्यनेन चेन्द्रस्य रक्षणोपयुक्ततां दर्शयति; राजा हि
प्रजारक्षणे प्रयत्नातिशयवान् भवति ।

ननु दीर्घजीवितमन्विच्छकिसन्न दीर्घस्यान्यवस्थितत्वेन किञ्च-
त्कानं तद्विषयमिति? तत्र युगातुल्यं वक्ष्यते, यदुक्तं—“वर्ष-
वर्षातं स्वत्यायुषः प्रमाणमसिन्काले”—(वि. स्था. अ. ३) इति ।
एतच्च कलिकात्यादौ परमायु कालस्य अथायथा क्षयस्यातयाऽऽ-
युषः क्षयः । यदाह—“संवत्सरश्चे पूर्णं याति संवत्सरः क्षयन् ।
देहिनामायुषः काले यत्र यन्मानमिष्यते”—(वि. स्था. अ. ३) ।
एतदनुसारेण पूर्वोक्त्यायुःप्रकर्षः । यदाह भगवान्यासः—“पु-
रुषाः सर्वसिद्धाश्च यद्वर्षपरातायुषः । ह्यते प्रेतादिकेऽप्येवं पा-
दको हवति क्कमात्”—इति । फर्मातुल्यं चायुर्नियतं वा, अन्वि-
यतं वा भवति । तत्र बलवत्कर्माकर्षणं नियतं, यथाऽयमसि-
न्काले नियत एव परी; अबलवत्कर्माकर्षणं त्वनियतं, तयदा
दृष्टं विषादि सारकं प्रत्ययमासादयति तदा संजातवर्षं मारयति,
यदा न प्राप्नोति दृष्टं शारकं कारणं तदा युगातुल्यमायुःप्राप्तिं युग-
प्रभाववर्षीकृतशरीरं मारयति । अत्र दृष्टान्तध्याचार्येण दक्षितः
“यथा हासः स्वगुणोपपन्नो वाद्यमानो यथाकालं स्वप्रमाणक्षया-
देवावसानं गच्छति, स एवाकोऽस्तिमात्राधिष्ठित, इत्यारभ्य
यावत्, 'अन्तरा व्यसनमापद्यते; तयाऽनियतायुषोऽन्तरा
प्राणा अपराधाभिदध्यन्ते”—(वि. स्था. अ. ३) इत्यनेन । यदा
त्वनियतायुषो रसायनमाचरन्ति तदा तत्प्रभावाद्युपप्रभावविय-
तायुर्वैर्द्धनं भवति । यदाह,—“तानि यावन्ति भक्षयेत् । जीमै-
र्द्वयसहस्राणि तावन्न्यागतयौवनः”—(वि. स्था. अ. १) इ-
त्यादि । न तु बलवत्कर्मनियतस्यायुषो लब्धनमस्ति, यदाह,—
“कर्म किंचित्कल्पितकाले विपाकनियतं महत् । किंचित्काल-
नियतं प्रलयेः प्रतिबोध्यते”—(वि. स्था. अ. ३) इति । हन्त
वद्येवं तदा सर्वत्र कर्मैव कारणं मरणे जीविते वा तथा
व्याधौ व्याप्यमाणे वा, तात्किमनेनायुर्वेदेन कर्मजनितफलात्-
विधायिना; तथाहि—यतायुच्यन्ते—नियतं कर्म, तत्र तावदा-
युर्वेदव्यापारो नास्ति, येन नियतेनैव कर्मणा मिलितमपि दृष्टं
तत्र निष्कलीकृत्यते; यथाबलवत्कर्माकर्षणत्वेनानियतमायुच्यते
तदपि न अश्वसीनं, वेनादृष्टशक्तिपराभवेन दृष्टस्य कार्यवा-
रितां दृष्टाऽपि विषादाप्यासिते विषयेऽदृष्टमेव कारणमवधार-
यामः, दृष्टं त्वदृष्टादृष्टमेव तत्र भवति । नेषम्, एवं सति सर्वो-

मुष्टानस्योपरमप्रसङ्गः, किंच केवलकर्मवादिनो दृष्टमपवादतोऽद-
ष्टोत्पत्तिरेव न प्राप्नोति, अदृष्टं हि दृष्टमिष्टोमादिजन्यं, दृष्ट न
कारणं वर्णमादिनोऽभिगतम्, अथादृष्टकारणं दृष्टमिच्छन्ति हन्त
तर्हि तेनैव न्यायेन दहनादीनामपि किमिति सीतापहत्वस्कोट्य-
दिजनस्यापि न स्वीक्रियते, किंच केवलकर्मवादिनो दृष्टे वा-
रणे व्याप्तिप्रवृत्त्याभावाददृष्टमुपानयेनैव न स्यात्, तस्मादृष्टमदृष्टं न
कारणम् । तत्र क्वचिददृष्टं दृष्टेन चाप्यते, क्वचिच्च दृष्टमदृष्टेनेति,
तेन यत्र पुरमे बलेयमित्यतमरणवारणमदृष्टं, तत्र जीमि-
तमरणयोरकिंचित्कोऽयमायुर्वेदः, किंतु तत्रापि नियतम-
रणकालादवर्गं तु खञ्जनकस्यापि प्रसङ्गमेव व्याप्तिरित्यत एव यदि
व्याप्तिरपि तस्य नियतकर्मजन्यो न स्यात्, यस्तु कर्मो-
नियतविपाकं भवति तत्रापि सर्वेषां प्रयोजनवदायुर्वेदोपादा-
नम् । यस्तु पुनरित्यतमायुः, एतादृशवक्ष्यता वर्णना नियमितं,
तेन दशावयवप्रयोगात्तद्वाचनं दृष्टत्वादयुगमन्यते, न तु त्वस्यहि-
तायुःप्रतिविकल्पाभ्याम् । अयं च वादः क्षालकारेण स्वयमेव
प्रत्येन निर्वोचनीय इति नेह प्रत्यन्यते ॥ ३ ॥

प्रहृष्टा हि यथाशोकमायुर्वेदं प्रजापतिः ।
जगद्वा निखिलेनादायधिमनोः तु पुनस्ततः ॥ ४ ॥
अभियध्या भगवाञ्छनः प्रतिपेदे ह केवलम् ।
क्राप्रिमोको भट्टाजलसाञ्छनमुपागमत् ॥ ५ ॥

कथमिन्द्र एव शरभ्यो न प्रह्लादय इत्याह—प्रह्लाद हीत्यादि ।
हि मलादर्थे, प्रजापतिर्विद्वानामा । शोचमिति प्रकर्मणोक्त,
प्रकर्षदानवशेषेणानिधानम् । यथैत्यनेन तत्प्राप्तवत्स नित्यसं-
वन्धस्याकर्षणापादाच्च शोच तत्प्राप्तमेव जगद्वा । निखिले-
नैत्यनवशेषेण । अधिनी तु तत्र प्रजापतेर्नैवदृष्टः । अत्रापि
यथाशोकं निखिलेन केतिपदं तथैव योजनीयम् । एवमधिभ्यां
भगवान् शब्दः प्रतिपेदे द्वैत्यापि यथाशोकमित्यादि शोचनी-
यम् । हृष्टादृष्टवचनप्राप्ते, तेन प्रतिपेदे एव परं शब्दो ननु
कलेशिदायुर्वेदं दत्तानित्यर्थः । अनेन च प्रत्येनान्यान्वापिका-
युर्वेदागमोपरमप्रसङ्गेन यथा प्रह्लादः आयुर्वेदं दत्तं तथैव व्याप्ति-
रिति । तेन प्रह्लादो वाऽऽयुर्वेदं भूयते इन्द्रादेः न किञ्चि-
द्विषते । इन्द्रे त्विदमपि—यद्वसुधसप्तमित्येव त्वेन
शिष्यायां । यदुक्तं—“यो हि गुरुभ्यः सव्यगदाय विद्यां न
प्रवच्छत्यन्तेवाचिभ्यः स रराष्ट्री गुरुजनस्य महदन्ते विन्दति”
इति, अतोऽनन्तशिष्यात्वेन शिष्याधिक्यमिष्टोपयोगाद्भट्टादिभ्यो
विशेषेणेन्द्र एव शरभ्य इति । भट्टाजलं परमपुत्रोर्विद्वत्तत्प्राप्त-
वेदस्य सर्वप्रतिष्ठोदितमतेऽयुर्वेदं दत्तं स्वन शिष्यमेवेति न गुरु-
न्तपदेशः । एतच्च भट्टादिगुरुरात्म्योपदेशं नमुपवेदस्तद्विज्ञा-
गमोपरमप्रसङ्गं तथा भट्टाजलप्राप्तेः त्वेवोपादेयत्वोपरमप्रसङ्गं च ।
वचनं हि—“तत्र वनमन्तेन महदपराधिगुणीपुरारवेतिष्ठम्”

इत्यादि यावत् “तदभिप्रायेणं शास्त्रम्” (यि स्वा. ध. ८)-
इति । अत्रियोक्त इति शस्त्रमाणात्तान्तेन कृषियोक्तः । तस्या-
दिति वग्यदिन्द्र एव विशेषेण शरभ्य ॥ ४ ॥ ५ ॥

विभ्रमृता यदा रोगाः प्रादुर्भूताः शरीरिणाम् ।
तपोपवासाध्ययनव्रतक्षेत्र्यमतायुषाम् ॥ ६ ॥

तदा भूतेष्वनुश्रोतां पुरस्कृत्य महर्षयः ।

समेताः पुण्यकर्माणां पार्थ्व्यं हिमयतः क्षुमे ॥ ७ ॥

अथ कथमयमपि शोच इत्यायुर्वेदस्य मर्त्यलोचनमे हेतु-
माह—विभ्रमृता इत्यादि । विभ्रमृता इत्यन्तप्रायस्तरुणा ।
रुजन्तीति रोगाः । प्रादुर्भूता इत्यभिर्भूताः । अयं च रोगप्रा-
दुर्भाव इत्युपान्वये बोद्धव्यः । वक्ष्यति हि—“भारयति ह इत-
युगे” (यि स्वा. ध. ३) इत्यादिना रोगप्रादुर्भावं प्रवर्णयितुं-
वर्णनीये । प्रादुर्भावश्च पूर्वसिद्धिर्वाप्यभिर्भावः । तेन रोगप्रा-
दुर्भूतताऽप्यविद्वद्वा भवत्यर्थेदृष्टमहामृतीये वक्ष्यता । शीर्षत
इति शरीरं, तदस्यास्तीति शरीरी । एतेन शरीरं रोग एव
शीर्षमात्रं रोगसंबन्धात्तु नितरां शीर्षत इति ह्यवयति । केषां
विभ्रमृता इत्याह—तपोपवासाध्ययनव्रतैस्तदा । रोगप्रसङ्गा हि
शरीरिणस्तत्र प्रवृत्तीनि कर्तुं न कारयन्ति मित्रास्तथा; तथा,
आयुष्यधः शारदत्वेन केचिद्विश विरोधना भवन्ति । अत्र तप-
स्यान्वायपि, उपवासं मोक्षदिपरिहास्य तस्यायुषादानं च,
वचनं हि—“उपासतस्य पार्थिव्यं सहपातो गुणे हि यः । उप-
वासं च विज्ञेयो न शरीरस्य शौर्यम्” इति, अप्ययं
वेदाध्ययनं, व्रताने मोक्षाय चर्चं ब्रह्मचर्यगुरुत्वमित्यदि,
अतमीष्यतकामो नियमः । आयुर्वेदम् । तपोपवासेति प्रयोग-
पूर्वप्रातिष्ठदधिकेनित्यन्वेन तपःसत्कारसन्निभूतवर्णनस्य शि-
ष्टत्वाद्भेदः, यथा “लोपयायाः” (पा. अ. १ पा. ४ सू. ५)
इति । भूतेषु प्राणिषु, अनुकोशमित्यनुकुर्यात्, कस्मात् । अने-
कार्यनादावन्त्याम् । पुरस्कृत्याह । एतेन प्राणिरोगहरणमेव
अथानमायुर्वेदोपयमेव महर्षीणां वक्तव्यम् । आयुः प्रकर्षेत्स्वपुत्रादि-
दत्तत्वेन महानामासि भावः । नैतिविति कथमेव यदयं भूते-
ष्विति सामान्यराष्ट्रं करोति, तेन न समान्तीरप्रपुण्यमनु-
ध्या, किंतु प्राणिमात्रप्रपुण्येति समदर्शितायुषीणां दत्तव्यं ।
यदान्तश्च ते ऋषयश्चेति महर्षयः, अनेन चतुर्विधा अपि
रूप—अपिचा कृषिपुत्रा देवर्षयो महर्षयश्च एतान्ते,
महर्ष्येत्युपमित्यादिविद्वद्विद्वानपि प्रह्लादः । पुण्यं पावनं कर्म येषां
ते पुण्यकर्माणां । पशुंश्चिरिभूतं पार्थ्व्यं, तेन पार्थिवं (तत्तं)
पार्थिवम् । क्षुमे इति पदं कर्तव्यमयायुर्वेदोपदेशं दर्शनार्थं, यत् क्षुमे
हि देवो समापय प्रवीदन्ति ॥ ६ ॥ ७ ॥

१ “तुषादकच्छास्त्रम्” इति पा० । २ “मिमृता इत्यत्रानु-
श्रोते भिन्नं संन्यते, रोगाग्राह्यदिन एव विप्रसक्तत्वेनाविप्र-
सक्तत्वाभावात्” इति वक्ष्यते । ३ “प्रादुर्भूता” इति, तथा
“नराशयना तद्वद्वनवर्षप्रादुर्भूता” इति च पा० । ४ “मृतीदीपक-
मनुष्येयपुत्राणां” इति पा० ।

१ “वक्ष्यते” इति पा० । २ “न कश्चिदेवो विद्वेत्” इति पा० ।
३ “शरभेन पुत्रादकच्छेत्” इति पा० ।

अङ्गिरा जमदग्निश्च घसिष्ठः कश्यपो भृगुः ।
 अत्रेयो गौतमः साहजः पुलस्त्यो नारदोऽसितः ८
 अगस्त्यो यामदेवश्च मार्कण्डेयाश्वलायनौ ।
 पारिक्षिर्भिष्मुरात्रेयो भृङ्गदाजः कपिञ्ज(गु)लः ॥ ९ ॥
 विश्वामित्राश्मरश्चौ च भार्गवश्च्यवनोऽमिजित् ।
 गार्ग्यः शाण्डिल्यकौण्डिन्यौ(न्या)वार्क्षिर्देवलगालवौ
 साङ्कृत्यो वैजयापिश्व कुशिको वादरायणः ।
 षडिंशः शरलोमा च काप्यकात्यायनावुभौ ॥ ११ ॥
 काङ्कायनः कैकशो यौम्यो मारीचकाश्यपौ ।
 शर्कराक्षो हिरण्याक्षो लोकाक्षः पैङ्गिरेव च ॥ १२ ॥
 क्षौनिकः शाकुनेयश्च मैत्रेयो मैमतायनिः ।
 वैशानसा वालखिल्यास्तथा चान्ये महर्षयः ॥ १३ ॥
 ब्रह्मह्वानस्य निधयो द(य)मस्य नियमस्य च ।
 तपस्स्तेजसा दीप्ता ह्ययमाना इवाग्रयुः ॥ १४ ॥
 सुखोपविष्टास्ते तत्र पुण्यां चक्रुः कथामिमाम् ।

के ते महर्षय इत्याह—अङ्गिर इत्यादि । बहुषोणमत्र
 कीर्तनं प्रत्यादौ पापक्षयहेतुत्वेन, तथाऽऽयुर्वेदस्यैवंविधमहापुरु-
 षवैवितरत्वेन सेव्यत्वोपदर्शनार्थं चेति । एषु च मध्ये केचिद्या-
 नानराः, केचिच्छालीनाः, केचिदयोनिजाः, एषमरायथ सर्वे
 मिश्रिता बोद्धव्याः । निष्ठुरीलात्रेयविशेषणं, वक्षन्ति हि 'तमेति
 निष्ठुरात्रेयः (स. स्था. अ. २५)' इति । वैशानसा इति वर्गविशेषप्र-
 क्षुपा संज्ञा । वालखिल्यास्तु खल्वप्रमाणाः केचिद्वयः । निधय इव
 निधयोऽक्षयस्थानत्वेन । दमो दान्तत्वम् । इमामिष्ये वक्ष्यमा-
 णाम् ॥ ८-१४ ॥—

धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम् ॥ १५ ॥
 रोगास्तस्यापहर्तारः श्रेयसो जीवितस्य च ।
 प्रादुर्भूतो मनुष्याणामन्तरायो महानयम् ॥ १६ ॥
 कः स्वात्सेपां शमोपाय इत्युक्त्या ध्यानमास्थितः ।
 अथ ते शरणं शार्कं वदन्नुपार्थनचक्षुषा ॥ १७ ॥
 स वक्ष्यति शमोपायं यथायदमरप्रभुः ।

धारणादर्थः स चालम्बमपैतः कार्यदर्शनानुमेयः, अर्थः
 सुवर्णादिः, वाग्यत इति कामो वनितापरिव्रज्यादिः, मोक्षः
 संसारविमोक्षः, आरोग्यं रोगाभावाद्वास्तुसाध्यं, मूलं कारणं,
 उत्तममिति प्रधानं, तैनारोग्यं ननुर्धमे प्रधानं कारणं, रोग-
 ग्रहीतस्य कचिदपि पुरुषार्थेऽसमर्थत्वादित्युक्तम् । तस्यापहर्तार
 इति आरोग्यस्यापहर्तारः, इदमेव च रोगाणामारोग्यापहरणं
 गदनमेषाम्, न पुनरुपको रोगः पथादारोग्यमपहरति,
 माभाभावयोः परस्परमावात्मकत्वात् । श्रेयसो जीवितस्य चेति
 श्रेयोवर्ज्योवितं हितरत्वेन सुखत्वेन चार्थेदक्षमहामूल्ये वक्ष्य-
 मानं, तस्य जीवितस्यापहर्तार इति योजनायम्, अभियोजीवि-
 तमहितत्वेन दुःखहेतुतया चाबुधादेवमिति कृत्वा तदपहरणमिदं

नोक्तम् । अत्र सुखहितजीवितोपघातो धर्माद्युपपादेनैव लब्धः
 तेन नयं पश्यामः—येषु शब्देन सामान्येनाभ्युदयवाचिता धर्मो-
 दयोऽभिधीयन्ते, जीवितशब्देन च जीवितमात्रं, यतो जीवितं
 स्वस्पर्शैव सर्वप्राणिनां निष्पाद्युपादेयं; वचनं हि,—"आवक्रिये
 च प्रदक्ष्य इयमात्माशीरुपुष्मान् भूयासम्—" इति । यत्त्व-
 न्तदुच्छ्रयहीतस्य जीवितं जिहृषितं, तत्र दुःखस्यात्यन्तजिहासि-
 तस्यान्यथाहातुमशक्यत्वात्प्रियमपि जीवितं त्स्कुमिच्छति न
 ह्यस्पर्शेण । अन्तर्गता इति धर्मादिराधने बोद्धव्यः । अयमिति
 रोगप्रादुर्भावस्य । तेषामिति रोगाणाम् । शरणमिति रक्षित-
 रम् । शरणप्राप्त्यल्ल लभ्यते । ध्यानं समाधिविशेषस्तदुपल-
 ब्धिसाधनत्वाच्चतुर्विधं ध्यानचक्रम्, तेन; 'स वक्ष्यति शमोपायं
 यथायदमरप्रभुः' इति ध्यानचक्रुषा इदंश्रुतिरिति योजना
 ॥ १५-१७ ॥—

कः सहस्राक्षमवर्नं गच्छेत्प्रष्टुं शचीपतिम् ॥ १८ ॥
 अहमर्थे नियुज्येयमत्रेति प्रथमं वचः ।
 भरद्वाजोऽग्रयीत्सतादपिभिः स नियोजितः ॥ १९ ॥
 स शकमवर्नं गत्वा सुरार्पिणमर्थमभ्यगम् ।
 ववर्श बलहेन्दारं शीप्यमानमिषानलम् ॥ २० ॥
 सोऽभिगम्य जयाशीर्मिरभिनन्द्य सुरेश्वरम् ।
 प्रोवाच विनयाद्रीमातुरीणां वाग्यमुत्तमम् ॥ २१ ॥
 व्याधयो हि समुत्पन्नाः सर्वप्राणिभ्यङ्कराः ।
 तद्बुद्धिं मे शमोपायं यथायदमरप्रभो ॥ २२ ॥
 तस्मै प्रोवाच भगवानासुर्वेदं शतक्रतुः ।
 पदैरद्वैमर्तिं बुद्ध्या विपुलां परमर्षये ॥ २३ ॥

अर्पेतेषु मध्ये भरद्वाजः कथमित्यनुपागमद्वित्याह—क
 इत्यादि । शचीपतिमित्यनेन शचीसंभोगव्याप्तकमप्यहमुपाविष्टं
 क्षम इति भरद्वाजो दर्शयति । अर्थे प्रयोजने । नियुज्येयं
 व्यापारवेद्यम् । अत्रेति प्रवृत्तप्रयोजन एव, अत्रेतिशब्दो यस्मा-
 दर्थः । यथा—सुमित्रशिलालगतः, यस्मात् सुमित्रं तस्मादागतं
 इत्यर्थः । नियोजित इति पौरादिको निष्पत्तिः, न हेतुः । अनेन प्र-
 रमेन अहम्ब्रह्मयुर्वेदागमे विशेषेणाभिवाञ्छा प्रेरणमिति दर्शितं
 भवति । प्रोवाचेति सम्यगुवाचः, न तु प्रशब्दः प्रथमार्थः,
 पदैरनीरित्युक्तत्वात् । कस्मात्पदैरनीरवाप्येत्याह—मर्तिं बुद्ध्या विपु-
 लाभिति; यस्माद्विपुलमर्तिं भरद्वाजं प्रतिपन्नत्वात् तस्मात्पदैरनी-
 रवाप्येति भावः; मर्तिश्च बहुविययत्वेनोपचाराद्विपुलेत्युच्यते,

१ 'सुरविगणसेवितम्' इति पाठः । २ 'बलहेन्दारं बलनामातु
 रारि शकमिति यावत्' इति गङ्गाधरः । ३ 'विनयेनाभिगम्येन
 द्रष्टुं' इत्यमरः । ४ 'इष्टे च सुमित्रं मायावाक्यकशासनः ॥
 स्वागतं चेति कर्मज्ञो सुमित्रस्तस्याप्येदं कृतम् । जपितव्यं यथान्यायम्-
 पविष्टः समायतः ॥ ततोऽप्यधिकाराणां पञ्चदश इति वाक्यम् । श्रुति
 न' प्रच-पोषा तेषाममरप्रभुः ॥ श्रुतेति वचनं तस्य सर्वभूतहित-
 नहम् । तस्मै प्रोवाच' इत्यस्य पाठ उपलब्धः तेषु विपुलमभि-
 विष्टिपुलकैः । ५ 'सगवाच्चीमावत्' इति पाठः ।

सा च मति शुभ्रयाश्रयप्रवहणवारणोद्धतत्वाभिविवेकव-
दीह विपुला बोद्धव्या । अत्र चैत्रेण दिव्यरक्षा भरद्वाजाभि-
प्रायमग्रत एव बुद्धिऽऽयुर्वेद उपदिष्ट, तेन भरद्वाजस्येन्द्र-
च्छारीह न दक्षित, किंवा भूतमपीन्द्रपृच्छादि प्रत्यविवेसरम-
नादिह न निश्चितम् ॥ १८-२३ ॥

हेतुलिङ्गापधानानं स्वस्यातुरपरायणम् ।

मित्रं शाश्वतं पुण्यं बुबुधे यं पितामहः ॥ २४ ॥

यादृशोऽतावत्परदंशपदिष्ट आयुर्वेदस्माह—हेतुत्वत्वादि ।
हेतुलिङ्गापधानमिति हेत्वापीनि ज्ञान्यन्तेऽमेनेति हेतुलिङ्गाप-
धान, यावत्तायुर्वेदवाच्य तावदेतवाचन्तर्भूतमित्यर्थः । हेतु
ग्रहणेन सप्रिकृष्टमिन्द्रव्याधिहेतुग्रहण, लिङ्गग्रहणेन च व्याधि-
शरीरमस्य च कृत्स्न लिङ्गग्रहणे, तेन व्याप्यारोग्ये अपि विश-
द्व्यवस्थे, यतस्ताभ्यामपि हि तलिङ्गं लिङ्गात एव, वक्ष्यति हि
“विपमारम्भमूलानां पञ्च एव हि लक्षणम् । विपमारम्भमूल
यैर्ज्वर एवो निगद्यते” (नि अ ८)—इत्यादि । औषध
ग्रहणेन च सर्वपध्यावरोधः । शरीरं चात्र हेतो लिङ्गे चान्तर्भ-
वति । स्वस्यातुरयो परानुद्धमयन मार्गं इति स्वस्यातुरपराय-
णम् । किमन्योऽयं हेतुलिङ्गापधानरूप आयुर्वेदो प्रकृष्टदायासु
वेदादुत्तमस्य इत्याह—निस्प्रमिस्यादि ।—पितामहोऽपि य
निस्प्र बुबुधे तस्मिन् प्रोवाच । त्रीणि हेत्वादीनि सूत्र्यन्ते यस्मिन्
येन वा तस्मिन् । तत्र रक्षणात् (शीघ्रनाम्) सूत्र्यावा
यंसन्तते धनम् । एतेन त यथा प्रज्ञा निस्प्र बुबुधे रंधव त
हेतुलिङ्गापधानमिन्द्र प्रोवाचैत्यभिहितमागम दर्शयति । बुबुध
इति न कृतवान् । अत एवोक्त—शाश्वत, नित्यमित्यर्थः । तत्र
नित्यत्वं सूत्रस्यानन्ते श्रुत्यादनीयम् ॥ २४ ॥

सोऽनन्तपार निस्कन्धमायुर्वेदं महामतिः ।

यथायद्यधिरासत्वं बुबुधे तन्मना मुनिः ॥ २५ ॥

तेनायुरसितं लेभे भरद्वाज सुयान्वितम् ।

अपिभ्योऽनधिकं तथैव शशंसानधनोपपन्नम् ॥ २६ ॥

अथोदिष्टमायुर्वेदं यत्र गृहीतवान् भरद्वाज इत्याह—सोऽन-
न्तेत्यादि । अधिरमानापन्तपारी यस्यायनन्तपार, अत्र पार-
श्वादेन गोवलीवर्दन्त्यायेनादिरश्मते पारशब्दो मुम्योऽपि गृही-
तुल्योर्विषयावशाद्वर्तते, किंवा अनन्तो मोक्ष, पारसूत्र फल
यस्यायुर्वेदस्यावगन्तपार । गच्छति हि—“चितिला ॥
नैष्टिमी या विनोपधाम” (शा स्था अ १)—इति । अत्र
नैष्टिमी मोक्षैवापन्नोद्रेष्ठ । तयो हेतव्य सन्धरक्षा यस्य स
निस्कन्ध, स्कन्धश्च इत्यावयव प्रतिभाषो वा । तत्रैवायुर्वेदमहो-
मनो यस्य स तन्मना । मननात् शानप्रवर्धशापितान्मुनि ।

१ ‘उभयं धारयन्त्यासम्भोऽपारसकं’ । त्वं वा सहस्रवर्षाणाम्
रोग्याय विनिश्चयम् । तेनायुरसितं इत्यपि—पाठ इतिपुस्तके
इत्यनेन । २ तं य इति पाठः । ३ ‘मोक्षोपधाम’ इति पाठः ।
४ ‘तानमनपेयविषोमिलांमुनि’ इति पाठः ।

एतेन यस्यायं महामतिलान्मनाय मुनिश्च तेनानन्तपारमप्या-
युर्वेदं हेत्वादिस्कन्धनयसामान्यन कृत्वा यथावदधिरादेव प्रति-
पक्षयमित्याद्यम् । अधिरादित्तिरेण । अत्र च यथा प्रज्ञा
निस्प्र बुबुधे यथा चेद्री हेतुलिङ्गापधानं प्रोवाच तथैव भर-
द्वाजोऽपि निस्कन्ध त बुबुधे इत्यनेनायुर्वेदस्याविश्रुतागमत्व-
मुपदर्शयति, तेन निस्प्रतिसन्धमोर्न पुनर्दाक । तेनेति इन्द्रा-
द्वहीतेनायुर्वेदेन । अमितमिति । अमितमिवामितमतिदीर्घत्वात् ।
आयुःशब्दवायु कारणे रसायनशाने बोद्धव्य, येनोत्तरकाल हि
रसायनोपयोगादयं भरद्वाजोऽमितमायुरवाप्सति (नै ऋषिभ्य
आयुर्वेदयथातत्त्वं रसायनसाधरति स्म), किंवा सर्वप्राप्सुप-
कारार्थापीतायुर्वेदजनितधर्मवशात् कारभेवामितमायुर्वेदे भर-
द्वाज इति बोद्धव्यम् । तच्चेति २३, महा तमिति पाठ, तत्र
तमायुर्वेदम् । अनवशेषयति किं कारणेनेत्यर्थः । आयुर्वेदम-
धीस्तानन्तरमेवायं तस्मिन्भ्यो दत्तवान् ॥ २५ ॥ २६ ॥

अथयश्च भरद्वाजाजगृह्णन् प्रजाहितम् ।

दीर्घमायुश्चिकीर्षन्तो वेदं यधनमायुषः ॥ २७ ॥

महपंयस्ते वदन्त्युयावज्ज्ञानचक्षुषा ।

सामान्यं च विशेषं च गुणान् द्रव्याणि कर्म च २८

समायं च तज्ज्ञान्या तन्मोक्ष विधिमास्थिताः ।

लेभिरं परमं शर्म जीवितं चाप्यनिघरम् ॥ २९ ॥

धीर्षमायुश्चिकीर्षन्त इति आश्रितानामगमनम् । ज्ञानार्थं ज्ञान-
रूप वा चक्षुरात्मकम्, तेन ज्ञानचक्षुषा । गृहीतेन तेनायुर्वेदेन
किं ददन्तिरेत्याह—सामान्यं चेत्यादि । एषां कोषात् १४३
पण्यं पदाद्यां विश्वरूपाणां अभिष्यति, तेनैतत्तत्रैव व्याकरणी-
यम् । तस्मिन् सामान्यादि । तन्मोक्ष विधिर्मिलयप्यपरिहार-
ध्यापदानरूपम् । शर्म सुखम् । परमिति बुद्ध्यानाम्नान्तम् ।
अनित्यमित्यपरम् ॥ २७-२९ ॥

अथ मंत्रीपर पुण्यमायुर्वेदं पुनर्पुंसः ।

शिष्येभ्यो दत्तवान्यहम्भ्यः सर्वभूतानुकम्पया ॥ ३० ॥

अभिषेकाश्च मेरु(ड)श्च जटुकर्णः यराहारः ।

हारीतः क्षारपाणिश्च जघृह्णन्तमुनेपंच ॥ ३१ ॥

अथेत्यादिना भरद्वाजशिष्यसामनेयस्य पुनर्पुंसपरनाश्रीऽ-
प्रियेष्टादिगुह्यतां दर्शयति । अत्र ऐविन्द्राजगृह्णन्तोर्यस्य
मन्यन्ते, तत्र, भरद्वाजसंज्ञया आश्रयेत्यस्य इतिपि तन्मन्त्रेदी-
कीर्तनात्, शरीरे चोत्रेयादिगुह्यतया भरद्वाज एव—‘क्षारा-
द्वहमधीतवान्’ इत्यादिना “मत्स्य मुनर्यद्वेयादिप्रसूत्र त्रिप्रयो-
जनम् । अत्राश्रयिदिपर्यन्ताविदुः रास महपंय । आश्रयादादी-
तत्त्वपि”—इत्यन्तेन । वाग्भटेन तु यदुक्तं “मद्रा रघुयाऽऽयुधो
वेदं प्रजापतिमिच्छिहत् । सोऽधिर्नां तां राहसाश्च सोऽत्रिप्रया-
दित्वा सुनीन्” इत्यनेनाश्रयस्येन्द्रशिष्यत्वं, तदयुर्वेदप्रसूताणी-

१ अथ पाठ वैश्विद्वच्छादिस्मृत्युक्तेषु गोपलपदे । १ ‘अन-
वरण’ इति पाठः ।

तस्येत्यादि । वेदमतीति वेद । वेदविदां मत इति वेदविद्वि
पूजित । अथ कस्यादायुर्वेदलक्षणे वेदः पुष्पतमो वेदविदां च
पूजित इत्याह—यद्यत इत्यादि । यदिति यस्यात्, एवमुक्तं भ
वति—यद्यन्ये ऋग्वेदादयः प्रायः परलोचनहितमेवायं वदन्ति तेन
पुण्या, पुष्पतमथायमायुर्वेदो यद् यस्मान्मुष्णाणामुग्रयोरपि
मोक्षयोर्यद्विदमायुरोरोग्यसाधन धर्मसाधनं च तद्वक्ष्यते, तेना
निरायेन पुष्पतमन्तथा वेदविदा च पूजित इति । केचित् 'व
क्ष्यते य' इति पठन्ति, तत्रापि हेतुवर्धमिति व्याख्येयम् । जी
वितप्रदानादायुर्वेदस्य पुष्पतमत्वं बोद्धव्यं, यत्तद्युर्वेदसाधनी-
भूतजीवितप्रदानेयं सर्वोत्तमं भवति । उच्यते च—“न हि जीवि
तदानादि दानमन्यदिशिष्यते” (चि अ १) इति ॥ ४३ ॥
सर्वेदा सर्वभाषाणां सामान्यं वृद्धिकारणम् ।
हासहेतुविशेषश्च प्रवृत्तिरभयस्य तु ॥ ४४ ॥

सप्रत्यायुर्वेदाभिषेकस्या सूत्रिणो सामान्यादी सामान्यस्य ग्रथ
मन्त्रितत्वात्तथा सामान्यज्ञानमूलत्वाच्चयुर्वेदप्रतिपादस्य हेतुवा
सामान्यमेवात्र निर्दिशति—तर्षेवेत्यादि । सर्वेषां सर्वमिन्द्र
बाले नित्यं चावस्थिके च । सर्वभाषाणामित्यत्र सर्वशब्द
कृत्वाची । भवन्ति सत्तामभुवतीति भावा इष्य
शुण्क्रमणीत्यर्थः, नतु भवत्युत्पद्यन्त इति भाषा, तथा
सति पृथिव्यादिप्रमाणा नित्याना सामान्यस्य पारिव्ययुक्ता-
दिद्वय कार्यनष्टहीतं स्यात् । सामान्यं च सामान्यमेव
त्वन्मरित्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणम् । वृद्धिप्राधिक्यं तत्कारण
वृद्धिकारणम् । एतच्च सामान्यं सामान्यवतो मासद्रव्यादे
वृद्धिकारणस्य लक्षणत्वेन वृद्धिकारणमित्युक्तम् । यतो न
सामान्यं मासत्वादितारुण्यं वृद्धी कारणं भवति, तथाहि
सति सामान्यं मासत्वरूपं यथा वर्षके भोग्यरूपे मासेऽस्ति
तथा क्षरीरधातुरूपे वर्षनीयेऽन्यस्ति, ततश्च नित्यं मासत्वं
सबन्धादमासादानामपि मासेन वर्धितमस्य तस्माद्वृद्धिकारण
लक्षणत्वेन सामान्यं वृद्धिकारणमित्युक्तम् । अत एव वे
देष्वेवेऽप्युक्तं—“नयाणामकार्षत्त्वमकारणत्वं च” इति । अत्र
नयाणामिति सामान्यविशेषपसनायाम् । ये तु समानमेव
सामान्यमिति कृत्वा इत्यथैव सामान्यसन्देहादिप्रति, तेषां
मते 'सामान्यं च विशेष च' (सू. स्या अ १) इत्या
दिप्रदीपकोक्त्य सामान्यस्य न किञ्चिदनेनोक्तं स्यादित्यलक्षणा
र्थत्वं प्रकरणात् स्यात् । एतच्च वृद्धिकारणत्वं सामान्यस्य
न लक्षणं किंतायुर्वेदोपयोगिना धर्मेण निर्देशः, लक्षणं तु
'सामान्यमेकत्वपरम्' इति वरिण्यति । एव द्रव्यादावपि यो
द्वैतानन्तरं निर्देशं वरिण्यति 'खारीन्यात्मा' इत्यादिना, ततो
लक्षणं 'बनान्निता नर्मगुण' इत्यादिना वरिण्यति । सा-
मान्यस्य च वृद्धिकारणत्वं हासति विशेषिकारणे बोद्धव्यं,

१ योगीन्द्रनामधेनेनस्तु चरकोपरकारे सत्त्वमात्रा क्षरीरे वेत्ता
चायुर्वेदाधिकरणप्रतिपादकं ग्रन्थं प्राक् पठित्वाऽनन्तरं सर्वदा सर्वं
भाषानामित्यादिग्रन्थं पठति । २ 'मासत्वं सामान्यरूपं' इति पा० ।
३ 'न किञ्चिदनेन ग्रन्थेनोच्यते इति' इति पा० ।

च. अ. २

तेनामल्लङ्घितवानामभ्युत्थानीना पितृगतामृतत्वाद्यवर्धकत्वमा-
मल्वगतशिशिरत्वप्रभावविरोधित्वादुपपन्नम् । एवमन्यनापि
त्रिविधपरद्वयं बोद्धव्यम् । इह च सामान्यस्य वृद्धिकार-
णत्वमित्युच्यते, नतु सामान्यमेव वृद्धिकारणमित्युच्यते, ते-
नासमान्यवति श्रुतान्मेवाथा ब्रह्मेण वृद्धिः प्रभावितोपपत्ता,
ननुक्तं—“वृत्तमिदमेवे करोति”—इति, तथा चिन्तया वात-
वृद्धिः, तथा सैह पादुपपाद्यगुणेषां शुक्रवृद्धिरित्यादि प्रभावा
दुपपन्नम् । सामान्यं चेह वृद्धिकारणमित्युक्तं यामने समान
स्येति गम्यते, न हि शोणितं प्रति सामान्यं सामान्यं, किंतु
व्यावृत्तवृद्धिजनकत्वाद्विशेष एव ।

अथ वैशेषिकोक्तानामन्यविशेषाणामिह शास्त्रे चिकित्सा
यामनुपयुक्तत्वात्विशेषधर्मव्यावर्तकत्वयोगात्तानामन्यविशेषानेव
हासकारणत्वेनाह—हासहेतुरित्यादि । अत्रापि सर्वेषां सर्वं
भाषाणामिति योजनीयम् । हासोऽपचयः । विशिष्यते व्याप-
रत इति विशेषः । सामान्यमेव गवेषुकत्वं मासादीन् प्रति
विशेषः, गवेषुको हि गवेषुकत्वेन गवेषुष्वस्यत्यन्तरापेक्षया
समानः, मासापेक्षया व्यावृत्तत्वाद्विशेषः, न हि मासि गवेषुष्व-
त्यन्ति । एव मासत्वं मासोत्तरापेक्षयाऽनुगतत्वात्सामान्यं,
शोणितत्वापेक्षया तु मासाना व्यावृत्तत्वाद्विशेष एव । अत्रापि
हासहेतुस्य हासहेतुद्रव्यादिलक्षणत्वेन सामान्यवर्णने, तथा हा
सहेतुत्वमप्यसति विरोधके सामान्योक्तन्यायेन हेतुः, तेन मन्द
कनिकुचारीनां वातादिविरुद्धानावपि निरध्ववादीनां वातापश
मत्वरूपं द्रव्यस्याप्यन्वयप्रभावादेव शेषम् । विशेषश्चेह विरुद्धि-
कोपोऽभ्योतः, ते(मे)नोत्तरं विरुद्धविशेषमेव हासहेतुतया तत्र
तत्रोपदेश्यति यथा—“वृद्धिं समानं सर्वेषां विपरीतैर्विषयैः”
(सा सू अ १)—इति, तथा 'विपरीतशुण्दिधमानाकालो-
पपादिते'—(सू अ १) इत्यादि, तथा 'विपरीतशुण्दिर्न्यै-
र्मासं सप्रज्ञाम्यति' (सू अ १)—इत्यादि, तथा जतुजं
ऽप्युक्तं—“समाने तर्षेवाभावा वृद्धिर्हानिर्निर्णयदा” इति ।
अविरुद्धविशेषस्तु यवपि हासे वृद्धौ वाऽप्यकारणः, यथा—पू-
र्विन्या अनुपातीतरस्योर्वा वातस्य शैत्यं न वर्षयति नापि हा
सयति, तथाऽप्यसिरीषयानां वातस्य सामान्यत्वेनाजनकत्वा-
द्वात्मकारणमिदमेव भवति, यतोऽयमाहव्योपयोगे सति हासो
विनधराण्यं मादनामापूरकहेतुभावादुपपन्न्यत एव, यथा—व-
हतो जरुस्य गृदिष्वेतुनोत्तरदेशतलस्य हास । एव भृगुं
चाविरुद्धविशेषोपयोगेऽपि हास परस्ताऽऽचार्येण सामान्येन-
वेदोक्तं—हासहेतुनिर्णये इति । चन्द्रन्द सर्वभाषाणामिति
समुचितोक्तिः ।

अथ निमसबन्धा(दा)वपि सामान्यविशेषी वृद्धिहासकारण
नेत्याह—प्रवृत्तिरभयस्य त्विति । कारणमिति दोषः । उभयस्य
सामान्यस्य विशेषस्य च, प्रवृत्तिः प्रवर्तनं क्षरीरेणामिसवन्ध

१ 'वृष्पादरेपाद' इति पा० । २ 'इत्याह' इति पा० ।

इति यावत्, एवमृता प्रशुति धातुसामान्यविशेषयोर्द्विहृते कारणमित्यर्थः । तुसाब्दोऽन्यकारणे, तेन नासक्यं सामान्य विशेषोऽस्मात् कुरत इति दर्शयति । किंवा प्रशुतिरुचिता धातुप्रशुतिर्धातुसामान्यमिति यावत्, सा उभयस्य सामान्यस्य विशेषस्य च 'धायो' इति शेषः । तेन केवलमनानोपयोगा धातुशब्दा धातुवैषम्यं, केवलविशेषोपयोगाच धातुशब्दाद्धातु वैषम्यं, गुणपदसमानविशिष्टद्रव्योपयोगात्प्रशुतिर्धातुसामान्यरूपा भवतीत्युक्तं भवति । तुसाब्द पूर्वपक्षदेवद्रव्योपयोगलक्षणा भावतयेति ॥ ४४ ॥

सामान्यमेकत्वकरं विशेषस्तु पृथक्त्वश्रुत् ।

तुल्यार्थता हि सामान्यं विशेषस्तु विपर्ययः ॥ ४५ ॥

अथ किंलक्षणं तत्सामान्यं किंलक्षणे वा स विशेष इत्याह— सामान्यमित्यादि । एकत्वकरमिति एकत्वशुद्धिकर, सामान्यं यदनेकारु भिन्नदेशकालासु गवादिव्यक्तिषु 'अयं गौरयं गौ' इत्यादिप्रकारा एकाकारा बुद्धिस्तत्सामान्यम् । न हि निग्राह व्यक्तित्वभिन्न सामान्यमेकरूप विनाऽध्यान्तो एकाकारा बुद्धिर्भवतीति भावः । यत्रापि च 'अयं पाचकोऽयं पाचक' इति, तथा 'अयं शूद्रोऽयं शूद्र' इत्यादौ किंवागुणाधिक्यामान्या देकरूपा बुद्धिस्तत्रापि सामान्यमेकक्रियागुणादितमेकरूपस्य वसाये हेतुः । न हेतुस्मिन् पाचके या क्रिया सा पाचकान्त रेऽपि, किंतुहि तज्जातीयः । अतः क्रियासामान्यं तत्राप्येकत्वा व्यवसाये कारणम् ।

विशेषलक्षणा घृष्टस्त्वद्विति प्याहा(ति)बुद्धिहृत्, तेन घृष्टोप्यनस्यन्तरापेक्षैरुद्दिष्टकृत्यया गोल सामान्यं, तदेष गोलमध्यपेक्षया व्याहृतबुद्धिर्गुलादधारीन् प्रति विशेषेण ह्युक्तं भवति । तेन माताय मास प्रति मासान्तरापेक्षया समानर्त्ताहृदिकारणं भवति, तदेष तु मासस्य वाति प्रति विशेषेण ह्यतया दातुर्भवति, शीणितादीन् प्रति त्वैविधेयविशेषोपलक्षणं न तथा हासकारणं, गुणसामान्यान्तु वर्षेभ्यः मास शीणिता दीना भवति । कथमनेकारु व्यक्तिसु सामान्यमेव बुद्धिर्भवति चारिणी करोतीत्याह—तुल्यार्थता हीलादि । तुल्यार्थता एव सामान्यरूपाद्यनुयोगिता । एतेन यस्यादिप्राप्त्य व्यक्तिसु सामान्यमेकरूपैकवचनमस्ति, तत्तदनेकार्थावगम्या सत्यपि व्यक्ति भेदे एतद्विद्युक्तेति भावः । विशेषस्तु निषर्षय इति अनुत्पत्त्या शंता हि विशेषत्व, तेन गोलजयोर्गुल्यगोलग्रहलक्षणैर्मौ पृथग्बुद्धिर्गुणैरिति द्रष्टव्यं भवति । अन्ये तु व्याख्यानवन्ति वा—त्रिविधं सामान्यं, विशेषश्च त्रिविधः, यथा—द्रव्यगो

चरो, गुणगोचरः, कर्मगोचरश्च, तत्र सर्वदेसादिना द्रव्यमात्रा न्यस्यते, सामान्यमेकत्वकरमित्यनेन गुणसामान्यं, यथा—पथं शुक्योभिन्नजातीययोरपि मधुरत्वाद्विगुणसामान्यं तदन्ततां करोति, एव विशेषेऽप्युदाहर्य, तुल्यार्थतेत्यादिना तु कर्मना मान्यं निगद्यते, आस्यारूप हि कर्म न लक्षणा समानमपि तु पानीयादिकफगुणान्द्रव्यार्थनिष्कारितात् कफवर्धकरूपतया आस्यऽपि कफसमानेत्युच्यते, एव स्मृतादावपि कर्मणि बोद्धव्यम् । तदेतद्ग्राहरीचन्द्रेणैव दूषितं, यत् सर्वदेसादिनैव लक्षणेन त्रिविधमपि सामान्यं लभ्यते, तेनास्मिन् पक्षे सामान्यमेकत्वकरमित्याद्यवगम्य साधिति कृत्वा । अन्ये तु पश्यन्ति—त्रिविधं सामान्यं—अत्यन्तसामान्यं, मध्यसामान्यं, एकदेश सामान्यं च, तत्र सर्वदेसादिनाऽत्यन्तसामान्यमुच्यते, सामान्यमेकत्वकरमित्यनेन मध्यसामान्यं, तुल्यार्थता हीलादिनैक देशसामान्यं, एतदपि त्रिविधवचनं नातिप्रयोजनमसंगतलक्षणं चेति नातिप्रदाकरम् । केचित्सामान्यं द्विविधमिच्छन्ति—उभयश्रुति, तथैवश्रुति च, तत्र भासं भासवर्धकं, उभयश्रुति सामान्यात्, मासस्य हि गोचरे पोषणे च गतवातुभयश्रुति एवश्रुति तु यथा—पूतममिकरं, तथा धावनदिकर्म वातकरं, तयाऽऽस्थादि कफकरम्, एतदि सर्वं न वर्धनीयेन समानं, किंतु प्रभावाद्धर्षकं, प्रभावश्च पूतत्वधावनत्वादिवै, स चैव श्रुतिसामान्यरूपः, तेनात्रापि सामान्यमेव बुद्धिकारणमिति युज्यते । अस्मिन् पक्षेऽनुभयश्रुतिसामान्यं विशेष एव भवति, तथा समानमसमानं च बुद्धिकारणं भवतीति न किञ्चित्सामान्यस्योक्तं स्यात् । असम्भवे तु सामान्यं इदौ कारणमेव भवतीति सामान्यं बुद्धिकारणत्वेन नियम्यते, न तु बुद्धि सामान्यकारणं भवेति चेति निवर्त्यते, तेनासमानादपि बुद्धिर्भवति निर्घोषः । यत् उच्यते, कर्मसामान्यं नैह तज्जे बुद्धिकारणमस्ति, यतो न धावनेन वापु समान इति, अत एवाकार्येण द्रव्यसामान्यस्युक्तं 'मा समान्यावते मासेन' (शा स्था अ ६) इत्यादिना, तथा 'स मान्युणानामाहारविकाराण्यनुपयोगः' (शा अ ६) इत्यादिना गुणसामान्यस्युक्तं, नैव कर्मसामान्यस्युक्तं, वचनं हि 'कर्मणि च यद्यस्य धातोर्द्विकरं तत्तदस्येवम्' (शा अ ६) इति, न तत्र सामान्योपपन्नं हृत् । अत्र ब्रूम—कर्मणा प्रायः प्रमायेणैव बुद्धिहेतुत्वात्सामान्यानुपपन्नं हृत्, न तु कर्मसामान्याभावात्, यत् त्रिजातयो वातस्य क्रियावता व्याध्यामादिपुचने शरीरेण बुद्धिः कियते, विक्षिप्यतया चास्य मातस्य हाग । स्मृतादयस्तु 'सद्योने च विभागे च' इत्यनेन वक्ष्यमाणलक्षणेना नुप्राप्य अपि शास्त्रव्यवहारात्कमशब्देनोच्यते । तत्र स्मृत्स्वरारणादेन जीवमानस्य कफस्य शयकारणतरीरपरिपन्दादि निरोपकृत्येन बुद्धिकरं उच्यते, न तु स्मृत् साक्षाच्छुभ्रमशब्दं

१ 'सामान्यविशेषयो' इति पा० । २ 'तैषम्य' इति पा० । ३ 'तथैवश्रुति' इति पा० । ४ 'अभासवैकल्या' इति पा० । ५ 'सामान्यमेव क्रियागुणादितय' इति पा० । ६ 'प्रलविष्टविशेषो' इति पा० । ७ 'मेकरूप संवदमिति' इति पा० । ८ 'विशेष' इति पा० ।

१ 'सकृत्' इति शेषः । २ 'भवेति' इति पा० । ३ 'सामान्य कारणत्वेनैवेति' इति पा० ।

करोति । एवमास्यादावपि चिन्तनीयम् । यत्र त्वेव कारण
विन्यस्तमिते न पार्यते तत्र प्रभाव एव वर्णनीयः । ननु मास
मास वर्षयति सामान्याद्विशेषाच्च वात क्षययति, तत्त्वञ्च युग
पक्षिण्यार्थद्वयवर्त्य मासस्य च हि देवदत्तो यदेव कुम्भ
करोति तदेव काण्डमपि । नैव, क्रियावतामय धर्मो नाक्रिया
वेतामिति, तथाहि—शब्दो युगपदनेकाजैव शब्दानेकफालमार-
भते, तथाऽपि प्रकाशदाहौ युगपत्करोति, अत एवोक्तमाचार्ये-
ण—“तस्माद्देयञ्च सम्प्रत्ययवर्त्यमायं युगपद्व्यतिरिक्तानां धातूनां
सात्त्विकदेव भवति, अधिकनयकपेति, न्यूनाभ्यागमयति” (शा
अ ६) इति । यदुच्यते—क्षीयमाणधातोर्वृद्धस्य तथा बहुदोषस्य
समानगुणोऽप्याहारो न वृद्धिहेतुः, तथा ग्रीष्मे च मधुपदिना
समानेतापि न कषाभिः वृद्धिरित्यादि, तत्र प्रतिषेधकानां न
राजहृदीपलक्ष्मीप्लोष्णकारीनां विद्यमानत्वाच्च सामान्यं वर्धक
व्यसति च विरोधके सामान्यं वृद्धिकारणमिति सिद्धान्तः सैन
न कश्चित् क्षतिः । किंवा यद्वादीनां समानेनाहारेण क्रियत एव
वृद्धिः परमतिवर्धकता क्षयहेतुनाऽऽधीयमाणक्षये पुरेये सा
वृद्धिर्नोपलभ्यते । अत्र च द्रव्यसामान्यमेव धातूनां द्रव्यरूपाणां
वर्धकं न गुणसामान्यं, गुणानां द्रव्यान्तारम्भवत्त्वात् । गुणसामा-
न्यान्तु तद्गुणाध्वं द्रव्यमनुमीयते तच्च द्रव्यं धातुवर्धकं भवति,
यथा—हृत्पादीन् गुणान् दृष्ट्वा चित्रैको माय्यधिको योऽनुमितः,
स च चित्रक उपयुक्तो वात वर्धयति, गुणस्तु गुणानेव जन-
यन्तोऽतिवर्धयन्ति । सामान्यं च वृद्धिकारणलक्षणं न साक्षा
वृद्धिकारणमिति प्रागेवोक्तं, एव विशेषेऽपि । अत्र च सामान्यं
विशेषवाचो ग्रन्थवित्तरभवावायुवर्धकव्युत्पन्नमिति नोक्तं । विस्र
रत्त्वस्य नैवेदिके बोद्धव्यं ॥ ४५ ॥

सत्त्वमात्रा शरीरं च त्रयमेतद्विद्वद्वयम् ।
लोकस्तिष्ठति संयोगात्तत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ४६ ॥
स पुमान्धेतनं तच्च तस्याधिकरणं स्मृतम् ।
वेदस्यास्य, तदर्थं हि वेदोऽयं संप्रकाशितः ॥ ४७ ॥

अप्रति सामान्याविशेषाविधायः, उद्देश्यक्रमावुराधिकृतो-
मिधातव्ये, गुणेषु प्रधानभूतमायुर्वेदोपकार्यं सत्त्वमात्रशरीर-
योः वक्तुमाह—सत्त्वमित्यादि, किंवा सामान्याविशेषाभ्यामेव
हेतुनिर्गोपधानि दायितानि, सामान्याविशेषवत् एव सर्वत्र कार-
णत्वाद्भिन्नत्वाच्चैतानेव विचार्यमाणं तत्र भवति, अधिकरणं च
नोक्तं, अत एवपदिमेवक हेतुलाघविकरणमाह—सत्त्वमित्यादि ।
रात्रि मनः । चतान्द सनुयवे । संकल्पितानामेव ग्रहणार्थम् । एतद्विज्ञान
लब्धया त्रयमिति पदं मिलितानामेव ग्रहणार्थम् । एतद्विज्ञान
न्तरीकृतनिर्देशः । निदृष्ट परस्परप्रयोगविश्रुतं कुम्भादिधारक-
काष्ठम् । एतेन यथा निर्देष्टेऽन्यतमापाये नानस्थानं, तथा

सत्त्वादीनामन्यतमापायेऽपि न लोकस्थितिरित्युक्तं भवति ।
लोकत आलोकत इति लोचः, तेनैव जगद्भूतं भूतमात्रं उच्यते ।
संयोगात्तिष्ठतीति परस्परप्रग्रहत्वात्, संयोगाभ्यामर्थविभा लुप्तं
विश्वकलितं भवति । अत्र ॥ पृथगनिद्वयग्रहणं न कृतं, शरीर-
ग्रहणेनैव श्रुतीत्वात् । तत्र सर्वं प्रतिष्ठितमिति तत्संयोगे क
संयोगादि व्यवस्थितं, यद्व्यति—“अत्र कर्मफलं चान्न शानं चात्र
प्रतिष्ठितम् । अत्र सोहं सुखं दुःखं जीवितं मरणं एताम्”
(शा अ १) इति । य पुमानिति तत्पत्त्यादिभ्यं पुमानिति
भज्यते । तत्र यद्यपि सत्त्वादिभ्यं ननु सकलितं, तथापि पुमानि-
ति बह्वभागाभिन्नग्रहणार्थ इति पुनर्निर्देशः, यथा—“तेरणी
यत्कर्मणी चत्स कर्मा” (पा अ १ पा ३ सू ६५)
इत्यादौ । निश्चितमिति यद्यपि वर्तमाननिर्देशं कृतत्वादापि
सर्वस्य स इत्यतीतनिर्देशोऽपि सर्वनाम्ना सर्वकालनिर्देशादेवा
विदेशो मन्तव्यः । वदन्ति हि लक्षणिया—“प्रत्यक्षे च
परोक्षे च सामीप्ये दूर एव च । एतेष्वधेयु विद्वद्भिः सर्वनाम
प्रयुज्यते”—इति । चेतनमिति ज्ञानवत् । तत्त्वाभिनयनं स्मृतं
सम्प्रत्येकत्र हेतुमाह—तदर्थं हीत्यादि । तदर्थमिति तद्गुण-
प्राप्त्यर्थं, एतेन तद्विद्वत् प्रवृत्तिरधिकरणार्थं नापार्यते इति-
यति । अत्र सर्वस्यार्थो दृष्टः, तत्रधीनत्वादात्मशरीरमिदमात्रं,
यदुक्तं—“अपतनं क्रियावच्च मन्येतमित्या पर । युक्तस्य न
नसा तस्य निर्दिशन्त्यात्मन क्रियाम्”—(शा अ १) इति ।
पूर्वं शरीरत्वादिनाऽऽयुक्तं, सर्वमात्रेसादिना तु तत्राधि-
करणभूतपुरुष उच्यते इति ॥ पौनःपुन्यम् । अत्र चात्मग्रहणेन
बुद्धाद्धारणीनां ग्रहणं, शरीरग्रहणेनेन्द्रियागमयार्थानां च श-
रीरसंबन्धानां ग्रहणं व्याख्येयम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

खादीन्यात्मस्य मय कालो दिशश्च द्रव्यसंग्रहः ।
सेन्द्रियं चेतनं द्रव्यं चिरिन्द्रियमचेतनम् ॥ ४८ ॥

अप्रति गुणाभिधानं कमप्राप्तस्तत्त्वस्य द्रव्याणि निर्दिशता
गुणाधारतया द्रव्यस्य प्राधान्यमुच्यते, सूत्रे च ‘सामान्यं च
विशेषं च’ इत्यादि गुणमार्गं निर्दिशतां गुणान्तमेव सत्तादीनां
प्राप्य शास्त्रे वास्तुतत्त्वमुपदर्शयते, अत एवात्रैवमन्त्राणां
मधुरादिरसद्वारा सर्वगुणान् वर्णयति च द्रव्यस्य वक्ष्यति, किंच
सर्वप्रधानं यन्मिवित तदेव संयोगपुनरप्यसिद्धं तत्र गुणग्रहणं,
स च संयोगपुनरव सत्त्वमात्रेसादिना प्रथममुक्त एव, विशेष-
गुणेषु तु द्रव्यं प्रधानमिति द्रव्यमुच्यते—पादीनीत्यादि । ता-
दीनीत्यादावामा वस्मात्प्रधानभूतोऽपि प्रथमं नोक्तं ? उच्यते—
शरीरस्येव व्याप्यारोग्याधिकरणतया प्रधानत्वात्तद्वारमवधानि
खादीनेवोच्यन्ते नाम्ना, तस्य निर्विकारात्, वचनं हि ‘निर्वि-
कार परत्वात्’ (शा अ १) इत्यादि, यादीनि च ‘यदाभू-

१ ‘नाक्रियाणां’ इति पा० । २ ‘विक्रमे वास्तुतिको योऽनुमितः’
॥ च विचित्रे उपयुक्तः’ इति पा० । ३ ‘निदृष्टात्मानं न्यतमापायेऽपि’
इति पा० ।

१ ‘निदृष्टात्मानं’ इति पा० । २ ‘व्याप्यारोग्यो’ इति पा० । ३ ‘तदु-
द्देशप्रवृत्तिरधिकरणार्थो नापार्यते’ इति पा० । ४ ‘निर्दिश्यन्ते
निर्गो क्रिया’ इति पा० । ५ ‘तद्विकल्पपुनरुद्भवः’ इति पा० ।

तानि च वायुरग्निरापः क्षितिस्वायं ब्रह्मणेन क्रमेणोक्तानि मूला-
न्यनागतवैशेषणेन च्यन्ते । आत्माधीनां च यथाभ्याहृतैस्त्वै-
पूर्वनिर्देशः । द्रव्यसंग्रह इति करचरणहरीतकीवृत्ततावसंख्येय-
मेदमिन्नस्य कार्यद्रव्यस्य कारणद्वारा संक्षेप इत्यर्थः ।

सर्वकार्यद्रव्याणामपि व्यवस्थामाह—सेन्द्रियमित्यादि । निरि-
न्द्रियमित्यत्र निःशब्दोऽभावे, निर्मलक्षिकमिति च । अत्र सेन्द्रियं
चेतनमित्येतत्तत्त्वार्थपरस्या निरिन्द्रियमचेतनमिति लब्धेऽपि पु-
नस्तद्वचनमेवभूताधीपत्तेरनेकान्तिप्रत्याहोद्वयम् । यथा नवज्वरे
दिवास्त्रादि निषिद्धं, अर्थाज्जिह्वं ज्वरे तदोपवेत, न चैवं; तत्र
तेषां दिवास्त्रादीनां निषिद्धत्वात्; तस्मात्प्रतिषेधसिध्यद्विहित-
तमोद्यमपि साक्षादनेच्छ्यते; यदन्ति हि न्यायविदो,—“व्या-
ख्यानाद्वरं करम्” इति । यद्यपि चार्मय चेतनो न शरीरं, नापि
मनः, यदुक्तं—“चेतनावान् यतश्चात्मा ततः कर्ता निरच्यते”
(शा. अ. १)—इति, तथाऽपि उचितसंयुक्तसंयुक्तमवायेन
शरीराद्यपि चेतनम् । इदमेव चात्मन्येतन्मत्वं, यद्विन्द्रिययोगे सति
ज्ञानशालित्वं, न केवलं स्यात्तन्मत्वेतन्मत्वं; यदुक्तं—“आत्मा मः,
कारणयोगाज्ज्ञानं तस्य प्रवर्तते” (शा. अ. १) इति । अत्र सेन्द्रि-
यायेन वृक्षादीनामपि चेतनत्वं बोद्धव्यं; तथाहि—सूर्यमन्त्राया
यथा यथा सूर्यो भ्रमति तथा तथा भ्रमणादुत्तमुनीयते, तथा
तत्त्वो मैत्रस्तन्निधयणारकलवती भवति, बीजपूरकमपि गृह्या-
दादिष्वरागन्धेनादीषु फलवद्भवति, चूतानां च मत्स्यस्रावेका-
त्फलाव्यतया रमनमनुमीयते, अधोपत्यं च वाग्मिनीपादतत्त्वह-
तिमुखिनः स्वभक्तिस्तस्य स्वर्गोनामुमानं; स्थितिधातुमानं इत्यपि,
यथा—“योऽभिवादितविप्रस्तु नामिषं संययच्छति । इमवान्ने
जायते दृष्टो यद्वक्तव्योपसेवितः”—इति; तथा “दृष्टगुण्यं
बहुविषं तत्रैव वृणजतयः । तनोऽधर्मैरूपेण च्छादिताः कर्म-
हेतुना ॥ अन्तःसंसा भवत्येते सुखदुःखममन्विताः । एतद-
न्ताद्य भवत्यो मद्राद्याः समुद्रादृताः”—इति । तथा तत्प्रकारस्य
मानसलानुमानं प्राणिनो वक्ष्यति; तेनागमसंभवतिया युक्त्या
चेतना वृत्ताः ॥ ४८ ॥

सार्थां गुणादयो बुद्धिः प्रयत्नान्ताः परादयः ।

शुभाः प्रोक्ताः

संप्रति शुभादिर्हेतुमाह—सार्था इत्यादि । अनेन शिविषया
अपि वृत्तेष्विषयाः सामान्या आत्मगुणत्वोद्दिष्टाः । तत्रार्थाः शब्द-
स्पर्शरसस्पर्शगन्धाः । यदुक्तं,—“अर्थाः शब्दादयो सेवा गोचरा
पिपसा गुणः” (शा. अ. १)—इति । एते च वृत्तेष्विषयाः;
यन आकाराख्यं शब्दः प्राधान्येन, जात्योरेव स्पर्शः प्राधान्येन,
एवमभ्यासिषु रसादयः । अन्यगुणानां सामान्य दर्शनं भूतान्ता-

यत्प्रवेशात् । वचनं हि “विष्टं त्वपरं परेण” (ग्या. द. अ. १
आ. १ सू. ६६) इति । शब्दादयस्तु शुद्धलघुकीर्तीष्णप्रतिपक्षम-
न्दतीक्ष्णशिरसरमृदुकिण्विशदविच्छिन्नधृक्स्वररसलस्यसंसा-
न्द्रवा विवक्षितः । एते च सामान्यगुणाः, पृथिव्यादीनां साधार-
णत्वात् । एते यज्जपुष्योरे प्रायः आयुर्वेदोपयुक्तत्वात्पदिभ्यः
पृथक् पठितः । बुद्धिर्ज्ञानं; अनेन च स्मृतिचेतनापलङ्घात्प्रा-
चीनां बुद्धिमिशेषाणां ग्रहणम् । प्रयत्नोऽन्ते येषां निर्देने ते प्रय-
त्नान्ताः; एतेन चेच्छाद्रेषुसुखदुःखप्रयत्नानां ग्रहणम् । वचनं
हि,—“इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं प्रयत्नधेतुना धृतेः । बुद्धिः स्मृति-
रहद्वारो विज्ञानि परमात्मनः”—(शा. अ. १) इति । इह चेत-
नाधीनां बुद्धिग्रहणंनैव ग्रहणं, शरीरं तु चेतनादीनामपि पृथ-
गात्मगमकत्वेन पृथक् पाठः । एतत् तत्रैव व्याख्यणीयम् । पृ-
द्यो यथा—“यद्यप्यपि बुद्धिश्च संख्या संयोग एव च । विभा-
गश्च पृथक्त्वं च परिमाणमपि च ॥ संस्कारोऽभ्यास इत्येते
गुणाः प्रोक्ताः परादयः” (सू. अ. २६)—इति । एते च सामा-
न्यगुणा अपि नाल्पयुक्ततात्पता बुद्धिप्राधान्याद्यान्ते प्रोक्ताः ।
प्रोक्ता इति प्रेरक्येण विधेयगुणव्यादिनोक्ताः ॥—

प्रयत्नादि कर्म चेष्टितमुच्यते ॥ ४९ ॥

प्रमाणं कर्म निर्दिशति—प्रयत्नादीत्यादि । प्रयत्नं प्रयत्नः
कर्मोपायमात्मनः, यथा—“तुभ्यासप्रयत्नं गवर्णम्” (पा. श. १,
पा. १, सू. १) इत्यत्र व्याख्यानम् । आदिशब्दः प्रकाशपात् । तेन
संस्कारगुणादिजन्यद्रव्यक्रियायोरपि । यद्यपि चेष्टितं प्राणि-
व्यापार उच्यते, तथाऽपीह सामान्येन क्रिया विवक्षिता । चेष्टि-
तपदेनैव सर्वकर्मस्यैव विधे भगनादिकर्मनिषेधे च विधे प्रयत्ना-
दीनि परं सैमुक्तप्रयत्नस्वयमेवमप्यपित्वद्योतनाधम् । अन्ये तु
प्रयत्नादीनि प्रयत्नकारणमिति वृत्ते, प्रयत्नग्रहणं च कारणोप-
क्षयं वदन्ति; तेन शुद्धकारिकार्यव्यापि धर्मो ग्रहणमिति ।
प्रयत्नग्रहणंयुक्तवैदपि धर्मवचनो दृश्यते, “प्रक्षितिस्तु” चेष्टा
कार्यायां, सैव क्रिया प्रयत्नः कार्यगमारात्मनश्च” (वि. अ. ८)
इति वचनात् ॥ ४९ ॥

समवायेऽप्युपगमावो भूय्यादीनां गुणमैतः ।

स नित्यो यत्र हि द्रव्यं च तत्रानियतो गुणः ॥ ५० ॥

समवायमाह—समवाय इत्यादि । समवायस्य सारं निर्देश
एव कथ्यम् । तेनोत्तरं द्रव्यादिलक्षणे पुनरस्य लक्षणं न
कर्मव्यम् । समवाय इति लक्ष्यनिर्देशः, शब्दप्राप्ताव इति लक्ष-
णम्; शब्दप्राप्त्यवस्थुनिष्ठिः सत्त्वोपायधर्ममिति कार ।
यथा—अवयवव्यपिणो, गुणगुणिनो, धर्मकर्मवन्तो, गाना-
न्यसामान्यवन्तो; मद्रूपकादीन् विरहध्यायवन्त्यादय उक्ता-

१ ‘मनात्मनोऽशादुपपत्तेः’ इति पा० । २ ‘दशमसुदितम्’ इति
‘तथात्मनोऽपि’ इति पा० । ३ ‘लक्षणेन’ इति पा० ।
४ ‘निष्ठया’ इति पा० । ५ ‘तदभावे’ इति पा० ।
६ ‘तदभावे’ इति पा० । ७ ‘तदभावे’ इति पा० ।

१ ‘भूतान्तरावस्थानम्’ इति पा० । २ पूर्व पूर्व दो भूते
स्वगुणमपि यति, यथा—अनारो बोधो, लो बहो, ते ज्ञे, नित्य
बुद्धिमाह । ३ ‘मक्षरे’ इति पा० । ४ ‘शब्दप्राप्त्यवस्थानम्’
योग्यमिति इति पा० ।

भ्यन्ते । अष्टशम्भवेन विशेष्यमाह—भूम्यादीनां गुणैर्मत इति । भूम्यादीनां भूमिप्रसाराणां, भूमिश्च भूयसामाधेयानां माधारा, तेनाधारत्वोदाहरणार्थमुक्ता, यतो भूमेर्या सर्वं शुर्वादिपरायाश्च गुणास्तथा चावयविसामान्यव(ध)र्माण्यप्याधेयानि, नेतरप्रत्ये यथोक्तमर्थधेयसंपत्तिः । एतेन भूम्यादीनामिलाया राणां, गुणैरित्यप्रधानं राधेयं, अधेयो ह्याधारापेक्षयाऽप्रधानम्, अप्रधानं च गुणशब्दे यथा—गुणीभूतोऽयमिति, अप्रधानमि त्यर्थः, तेनाधाराणामाधेययाऽपृथग्भावः स समवायः (सबन्धः) इति । तेन पृथिवीत्वगन्धवस्त्वयोरपृथक्मिद्वयोरप्याधाराधेयमा भाभावात् समवाय इत्युक्तं भवति । अत एवोक्तं वैशेषिके यत्—“अनुत्तितिदानामाधाराधारभूतानां य सबन्ध इहेतिप्रत्ययहेतु स समवायः” (प्र भा द्व्यपवादार्थनिरूपण) इति । न नित्य इति समवायोऽविनाशी । सत्यपि समवायिनां द्रव्येणा नाशः समवायो न विनश्यति । अतः हेतुमाह—यत्न हीत्यादि । यत्न द्रव्यं नित्यं नित्यं, यथा—आकाशः, न तत् नित्यं आपोऽपि नित्यतो विनाशी गुणः, ‘कथित इति शेषः । एव मन्यते— नित्ये व्योक्तिं परिमाणमपि तावन्नित्यं, तथैव द्रव्यत्वमप्याशय गतं नित्यं, तथा नित्ययोराकाशातद्गुणयोः समवायलक्षणं यत्न भूतोऽपि नित्य एव । एव तत्न समवायस्य नित्यत्वे मिदं एक- पत्तात्समवायस्यान्यनापि नित्यत्वमेव । न चाध्वद्रव्यैर्नाशो भव- प्रायविनाशः । यथा—गौम्यकिविनाशोऽपि गौत्वस्य सामान्यस्य न विनाशः । नित्यस्यैव समवायस्य ते ते पाथिवद्रव्याद्यस्तत्र तत्न व्यञ्जका भवन्ति सामान्यस्यैव व्यक्तयः । अन्यैस्तु नित्या नित्यमेवेन द्विविधं समवायो व्याख्यातः, अथ च प्रयो भूम्यादीनां गुणैरेव य सबन्धः, तस्यैव यथाभूतस्य प्रतिपादक इति व्याख्यातः तदु न न्यायक नापि वैशेषिकमतानुयायीति नेह प्रपञ्चितम् ॥ ५० ॥

यथाधिताः कर्मगुणा कारणं समवायि यत् ।

तद्रव्यं

द्रव्यलक्षणमाह—यनेत्यादि । यनाश्रिता यत्न सम्पत्तिः, कर्म च गुणाश्च कर्मगुणा । कारणं त्वमवायि यदिच समवायि कारणं यत्, द्रव्यमेव हि द्रव्यगुणकर्मणा समवायिकारणम् । समवायिकारणं च तत्तत्स्वयमेव कार्यं जनयति, गुणवर्मणी तु न स्वयमेव कार्यं जनयति, अतो न ते समवायिकारणम् । एतत्कर्मवत्त्वं हि द्रव्यस्य गुणादिपञ्चषडध्यावृत्तिमान्प्रलक्षणकं यत्न, न तु सजातीयव्यापकविजातीयव्यापकवत्लक्षणकमेव येन कर्मसमवायो नाकाशादीनां वर्तते, तेन लक्षणादुक्तं विजातीय व्यापकं द्रव्यस्य लक्षणं गुणवरणं समवायिकारणत्वं च बोध- द्यम् । यदु(तू)पक्षमात्रं द्रव्यं प्रथमलक्षणे निर्गुणं तदपि

द्वितीयलक्षणवत्त्वमवायिगुणवत्तया तद्योभ्यत्वाद्गुणवदेवेति मन्त- व्यम् । वैशेषिकेऽप्युच्यते,—“किंवावद्वृणवत्समवायिकारणं द्रव्यम्”—(व ६ अ १ आ १ सू १५) इति । तत्रापि च यथेह व्याख्यातं तथैव व्याख्यातम् ॥—

समवायी तु निश्चये कारणं गुण ॥ ५१ ॥

गुणलक्षणमाह—समवायीत्यादि । समवायीति समवाया- धेयः तेन व्यापकद्रव्येभ्यो निश्चयेभ्य आकाशादिभ्यो गुणस्य व्यावृत्तिः, नवाकाशादयः समवायाधेयाः । निर्गतवैशेष्या- निशेषः, चैष्टानिर्गत्या चेह चैष्टान्तर्यामि तथा चैष्टान्तरित्वात् योच्यते, तेन चैष्टान्तरमणे व्यावृत्तिः, तथा किंवाधारस्य योगेभ्यो मूर्तद्रव्येभ्यो व्यावृत्तिः मिदं गुणस्य कारणमित्यनेन चाकारणेभ्यः सामान्यविशेषसमवायेभ्यो व्यावृत्तिः मिदं । कार- णत्वं तु विमुद्रव्यपरिमाणान्तर्याम्यविरूपादिषु, लक्षणीयेषु गुणेषु नास्ति, तेन भागाविद्धं लक्षणं स्थायं, अतः कारणत्वेनेह भाव- रूपकारणव्यभिचारि सामान्यवत्त्वं लक्षणयो बोधव्यम् । तच्च सामान्यवत्त्वं सर्वगुणव्यापकं, सामान्यादिव्यावृत्तं च, सामा- न्यादीनां सामान्यवत्त्वमाभावात् । अयं च विमुद्रव्यपरिमाणान्तर्या- म्यविरूपाद्यविरूपाणां कारणत्ववर्तमानाद्विमुद्रव्यपरिमाणान्तर्याम्य- विरूपादावपि कारणत्वोभ्यन्तमस्यैवेति न भागाविद्धता कार- णत्वस्य किंवा योगिप्रत्यक्षज्ञानहेतुतया विमुद्रव्यपरिमाणानीना- मपि कारणत्वं बोधव्यम् । एवमूतं च कारणत्वं यद्यपि सामा- न्यादिष्वपि ऋषिद्वयुपपन्नं, तथाऽपि ‘समवायी तु इति पदेन समवायाधारता तथा समवायाधेयता च युगपद्विभक्तिः । तेन समवायकेवलधारण्यं विमुद्रव्यस्य तथा समवायकेवलधेयस्य सामान्यादेशं व्युत्पन्नं सिद्धो भवति ॥ ५१ ॥

संयोगे च विभागे च कारणं प्रत्यमाधितम् ।

कर्तव्यस्य क्रिया कर्म कर्म मान्यवृत्तये ॥ ५२ ॥

फललक्षणमाह—संयोग इत्यादि । संयोगे च विभागे च युग- पत् कारणम् । तेन संयोगे उत्तरदेशसंयोगकारके विभागाका- रणे, तथा विभागे च विभक्त्यविभागमानकारणे संयोगकारणे, व्यावृत्तिः मिदं । द्रव्यमाधितमिति स्वहृत्परानुसंधेय व्याख्येयः, द्रव्यव्यावृत्तिस्तु ‘कर्म नायदपेक्षते’ इत्यनेनैव सिद्धं । अस्या- यमर्थो यत्—कर्म उत्पन्नं स्वाध्वस्य द्रव्यस्य पूर्वदेशविभागे उत्तरदेशसंयोगे न कर्तव्ये मान्यत्कारणं पश्चात्कालमाध्यपेक्षते, द्रव्यं तु यद्यपि संयोगविभागकारणं युगपद्विभक्तिः, तथाऽपि तदुत्पन्नं स्वयं कर्मयुक्तं भवति तदैव संयोगविभागकारण- स्मात् कर्म तदुत्पन्नं करोत्येव परं संयोगविभागे न तु कारणे- न्नरं पश्चात्कालमाध्यपेक्षते, संयोगविभागाध्वप्रत्यावर्ति तपेक्षते,

१ ‘संबन्धः’ इति हस्तलिखितपुरातनं नोपलब्धम् । २ ‘द्रव्यादी- नां’ इति पा० । ३ ‘यथा’ इति पा० । ४ ‘आध्वनाशे’ इति पा० । ५ ‘इत्यादि’ इति पा० । ६ ‘निश्चये’ इति पा० । ७ ‘लक्षणाव’ इति पा० ।

१ ‘लक्षणाया’ इति पा० । २ ‘किंवा’ इति पा० । ३ ‘सामा- न्यादिषु कर्तव्यमुपपन्नं’ इति पा० । ४ ‘द्रव्यव्यावृत्तेरु’ इति पा० । ५ ‘सिद्धत्वात्’ इति पा० । ६ ‘भवति’ इति पा० । ७ ‘कारण’ इति पा० ।

सा च पूर्वैर्देवैरिति न चरमभाविकारणान्तरापेक्षता कर्मण ।
अथ कर्मदानेन वमनादीनां तथाऽऽद्यस्य तथा क्रियायाश्चाभि-
धीयमाणत्वात्कस्य कर्मण इदं लक्षणमिलत्त आह—कर्तव्यस्य
क्रिया कर्मैति । एतेन क्रियारूपस्य कर्मण इदं लक्षणं नाऽऽ-
देरिति ॥ ५२ ॥

इत्युक्तं कारणं,

प्रकरणमुपसहृति—इतीत्यादि । इति सामांशं, तैर्नैतावदेव
सामान्यादिपत्रकं सर्वस्वं कार्यजातस्य कारणं नान्यत्कारण-
मस्ति ॥—

कार्यं धातुसाम्यमिहोच्यते ।

धातुसाम्यक्रिया बोका तत्त्वस्यास्य प्रयोजनम् ॥ ५३ ॥

क्राण सामान्येनानिधारायुर्वेदोपयुक्तं कार्यसह—कार्यं
निरादि । धातुसाम्यमारोप्य, कथयति हि—“निरापो धातु-
वैषम्यं साम्यं प्रकृतिरच्यते । सुप्तसङ्कलमारोग्यम्” (सू. स्था
अ ९) इत्यादि । इहेत्यायुर्वेदे, तेनान्धनान्यदपि पदादि
कार्यमुच्यते । इह तु किमिति तत्कार्यं नोच्यत इत्याह—धातु-
साम्येत्यादि । अपारो हेतौ । धातुसाम्यक्रियैव यस्मादायुर्वेद-
प्रयोजनं, तस्मादायुर्वेदे धातुसाम्यमेव कार्यमुच्यते प्रयोजनं
कथ्यते, अन्यत्त्वमिदं तत्त्वत्वात्तथाऽप्रधानत्वाच्च नेह कार्यत्वे
नोच्यते ॥ ५३ ॥

कालबुद्धीन्द्रियाधीनां योगो मिथ्या न चास्ति यः ।
द्रयाध्रयाणां व्याधीनां विविधो हेतुसंग्रहः ॥ ५४ ॥

उग्रति सामान्येन कारणमुक्तं तदायुर्वेदोपयुक्तद्वारेण कथ्य-
तत्र व्याधिकारणमेव तावदमेऽभिधीयते—कालेलादिना घनक-
माहुरोधात् । सद्रूपं हि ‘हेतुविहीनपमानम्’ (सू. स्था अ १)
इति । कालं लोकोत्थानपेलक्षणं, बुद्धिं प्रज्ञां, इन्द्रियाणीं च
अह्वर्यवैषपरसम्पन्नाह्लात्तदचरितानि इत्यमुपपत्तीन्द्रियद्वारो-
पयुग्ममात्रानि च, तेषां कालादीनां योगं सग्रन्थं । तस्य विक्षेप-
ग्रन्थ—मिथ्या न चास्ति चेति । तेन कालादीनां मिथ्यायोगः,
न च योगोऽयोग इत्यर्थः, अस्ति च योगोऽतियोग इत्यर्थः । इया
श्रवाणामिति मनः शरीराध्रयाणाम् । एतच्च मनः शरीराध्रयान्व-
ष्टृषु मिलितं च बोद्धव्यम् । निविध इत्ययोगान्नियोगमिथ्या
योगरूपः । हेतुसंग्रहो हेतुसङ्केपः । एतं च कालादीनामिति
योगयोगमिथ्यायोगास्तिर्विषयीये तन्नातिप्रभावात्तन्मिलादिना
ग्रन्थेन मुख्यतः वाच्या इति नेह विमिश्रन्ते । कालप्रज्ञेति
दासो ह्येत, कालस्य बुद्धिरिहास्त्वान् । तदनु सुदिरुल्लभ्यते, उ-
त्पत्त्यपसंवेन्द्रियाधीनयोगादिहेतुत्वात्, वक्ष्यति हि—“प्रज्ञा
मराधावहितानां च यच्च विवेकते” (सू. ॥ २८)—इति
एव च मय्यस्याम्येन्द्रियार्थसंयोगं प्रज्ञापरधे प्रमिश्रति, तथा-
ऽपि प्रज्ञासत्कारणत्वादयौम्येन्द्रियापसंयोगेर्नैवायं प्रत्यक् तन्ने

सूच्यते, प्रज्ञापरधस्तत्त्वसाध्येन्द्रियार्थसंयोगान्तिरिच सायवा-
च्यन क्रियापरधे नवते । अत्र चाधमाऽपि व्याधिहेतुरस्ति,
यदुक्तं—“क्रियाया कर्मजा रोगा” (शा अ १) इत्यादि,
तस्य चाधमस्य कालप्रज्ञेनैव प्रज्ञेन केचिन्मन्यन्ते, तत्र,
तिरैषणीये प्रज्ञापरधेनैवाधमं प्रज्ञेति । तत्र हि, अमुत्तवचना
मिथ्यादिनाम्योमिथ्यायोगरूपं प्रज्ञापरधविशेष उक्तं, नत-
वत्तवचनादीनां स्वरूपेण व्याधिकर्तुं किन्त्वयमंतिदावान्तर-
न्यापारणमेव, तेन प्रज्ञापरध एवाधमंतिदावान्तरन्यापार-
कर्मजरोगेषु कारणं, याग इव धर्मोत्सादावान्तरन्यापार स्वये ।
यसूच्यते—कालपरिणामजायमानत्वात्तन्मैजयिपाराणां कालज-
यदुक्तं—“कालस्य परिणामेन जगामुत्तुनिमित्तता । रोगा
स्वामावेवा दृष्टं स्वभावा निष्प्रतिक्रिया” (शा ॥ १)
—इति, तत्र, तथा सत्यसात्त्वैन्द्रियाध्रययोगजस्यपि किंचि-
त्सात्त्वपरिणामजायमानस्य कालजस्य स्यात् । नच कालादियोग-
जायिध्रयिग्रन्थे सिरैषणीये कर्मजरोधे कथमपि प्रमिश्रति ।
कतिधापुरयोये तु “धीश्रुतिरमृतिमिश्रं सप्रति कालकर्म-
णाम् । जन्माम्येन्द्रियसंयोगं मिथ्या रोगहेतवः” (शा अ
१)—इत्यभिधाय स्वाम्यविक्रानां रोगाणां तथा कर्मजानां च
कालज एवाधमं इति । उक्तं हि तत्र—“कालस्य परिणामेन
जगामुत्तुनिमित्तता । रोगा स्वामाधिका दृष्टं स्वभावो निष्प्रति-
क्रिया” (शा अ १)—इति, तथा ‘निदिष्टं दैवस्य तु कर्म-
वर्त्यारंभेदिकम् । हेतुत्वमपि कालेन रोगाणांमुपसंभ्यते’ (शा
अ १)—इति । अत्रापि बुद्धिमिथ्यायोगरूपं प्रज्ञापरध एव
रोगजनककर्मकारणम् । कालविशेषप्राप्ता तु येषां व्याधीनामा
गमो भवति, ते कालमिथ्यादियोगजस्या वा भवन्तु, अतस्तस्यै-
न्द्रियार्थप्रज्ञापरधस्या वा, तवै एवाविशेषेण कालवृत्ता-
मिथैविक्रानानपरिप्रज्ञेति कालसंग्रहिकजस्या इत्युक्तं गदा ।
तथाहि—तत्र सन्ततादिर्विषय अपि कालन्या एवोक्तः ।
नचन हि—“यन्ततः सततोऽम्येसुसृष्टीमनचतुर्धरा । से से
काले प्रवर्तन्ते काले लोप्यं कालम्” (शा अ १) इति ।
नच सन्ततादीं कालस्य मिथ्यायोगादयः कारणवैधेनोपसंभ्यन्ते,
किंतुसाम्येन्द्रियार्थसंयोगप्रज्ञापरधमेव, तथा स्वामाविरेषु
च रोगेषु च कालमिथ्यायोगादयः कारणवैधेनोपसंभ्यन्ते, तस्माच्च
तत्र कालमिथ्यायोगादिजस्या ‘कालजयेनाचार्यमिथैवैव,
किंतु वागमिन्यजनीना वाग्ना, अत एव च तत्र ‘सप्रति
वाग्म्येणाम्’ (शा अ १) इति पठितं ननु “कालो मिथ्या
नचास्ति च (युक्तं)’ इति पठितम् । किंच तत्रापि वाग्मनि-
धायमिथैव कर्मजमिति पदं प्रवृत्तं पठित्वा काले जन कर्मज

१ ‘कालाधिपतिमिथैव’ इति पाठः । २ ‘कालमिथैवैव’ इति पाठः ।
३ ‘कालाधिपतिमिथैव’ इति पाठः । ४ ‘कालमिथैवैव’ इति पाठः ।
५ ‘कालमिथैवैव’ इति पाठः । ६ ‘कालमिथैवैव’ इति पाठः ।
७ ‘कालमिथैवैव’ इति पाठः । ८ ‘कालमिथैवैव’ इति पाठः ।
९ ‘कालमिथैवैव’ इति पाठः । १० ‘कालमिथैवैव’ इति पाठः ।

१ ‘चरकस्यमिथैवैव’ इति पाठः । २ ‘मया
(मैन्द्रियार्थसंयोगेनैव) इति पाठः ।

पृथगेव सूचित । किञ्च, उन्मादनिदाने साक्षादेवाचार्येण कर्म जस्य प्रज्ञापराधजलमुक्तम् । वचनं हि—“प्रज्ञापराधात्सभूते व्याधी कर्मज आत्मन । नाभिशरोद्गुधो देवान् पितृन् च राक्ष-
सान्” —(नि अ ७) इति । जनपदोद्भूतपीयेऽप्युक्तं—“तस्य मूलमधर्मो, तन्मूलं चास्तत्त्वं पूर्वकृतं, तयोर्वेति प्रज्ञापराध एव” (वि अ ३) । (तदेव कर्मपिस्त्वयमुपदक्षितं) यथा यत् तु विद्वान् स्वयमेव निर्लेखमिष्यन्ति । इदं त्वन् विन्त्याना स्वाभाधिकानां छुत्पिपासादीनां तथा कालसम्बन्धयोगेऽपि जायमानानां दोषचयप्ररोपाणां क्व प्रवेक्षो भवतु न तावत्कार्त्तने, यत् कालो हि तत्र सम्प्रयुक्त एव, कार्त्तम्ययोगश्च न व्याधिप्रकारणमिति निश्चयः, अथ कालप्रतिनियतस्वनासात्स्येन्द्रियार्थसंयोग एव कारणमिष्यते, तथाऽप्येव सति कालमिष्या योगादाप्यसात्स्येन्द्रियार्थसंयोग एव कारणमिति वक्तुं पार्यते, तस्मादस्मिन्मार्गे एव बुद्धिर्निरूपयति—यत्-सहजानां विकाराणां निःप्रतिक्रियत्वेनैहायोपादिजन्यत्वेनावरोधो न कृत एव, काऽस्वभावा न अपि सहजा एव, सा त्वन् प्रतिधिया कालस्वभावाभावात्तत्प्राप्तानां भौतानां सत्त्वगुणद्रव्येष्वेवादिह पां तथा स्वाभाविकानां च छुत्पिपासाजरादीनां कालभोगेनरसायनादिहृपा, तस्या अकरणे सति कालस्वभावजस्य रोगस्य प्रादुर्भाव प्रज्ञापराधपन्थ एव, उचिते हि काले कर्मव्यापरणं प्रज्ञापराध एव, उक्तं हि कतिपापुरपीयेऽपि प्रज्ञापराधप्रभेदे—“कर्मव्यापारि पातध मिथ्यास्मभ्यश्च कर्मणाम्” (पा अ १) इति । अन्ये तु मिथ्यायोगादिशून्यकालाविद्यमानत्वेन काल एवावरोध एषा विकाराणामिति कतिपापुरपीये वक्ष्यमाणप्रपन्थस्य यथाश्रुताप्यपरि प्रहाद्वयेनयति । नचेति चकारादीनामवोधं युक्ताति । वक्ष्यति हि,—“मिथ्यातिहीनचित्तेभ्यो नो व्याधिरुच्यते” (पा अ १) इति । हीनयोगस्य ॥ साक्षादपटनमयोगप्रभेदेवात्, स्वलयोगे (नो)ऽप्ययोगो भवति, यथैकतरङ्गुलाभ्यवहारेऽनघानमुच्यते ५४ शरीरं सत्त्वसंज्ञं च व्याधीनामाश्रयो मतः ।

तथा सुप्तानां, योगस्तु सुप्तानां कारणं समः ॥५५॥

ब्रह्माश्रयणमित्यनेनोक्तमाश्रय दर्शयति—शरीरमित्यादि । अत्र शरीरमादां कृतं, शरीररोगाधिकारेणैवास्व सत्त्वस्य प्रवृत्तत्वात् । सत्त्वसत्त्वान्देन मन उच्यते किंवा सत्त्वशब्देनैव मनसि लब्धे सत्त्वशब्देनास्वशरीरसत्त्वैव मन उच्यते, शरीरा सत्त्वसत्त्वैव मनसो व्याप्यनाश्रयत्वात् । असमासेन च पृथगपि शरीरमनसोर्व्याप्याश्रयत्व दर्शयति । यत् रुद्रार्धं शरीरा एव, कामादयस्तु मानसा, उन्मादादयश्च ह्याश्रया । आरोग्यत्वाश्रय हेतु चाह—तथा सुप्तानामित्यादि । सुप्तानामित्या रोग्याणाम् । वचनं हि “सुप्तसत्त्वराश्रयण विकारो ॥ खमेव

तु” (सू अ ९) । नचेति शरीरं मनश्च, तत्र शरीररोगाभावपरस्परारोग्यस्य शरीरमाश्रय, मानसरोगाभावस्य तु मनः । योगस्तु समं कालबुद्धिर्निद्रियार्थानां सम्बन्धयोगरूपस्या मुत्तानामारोग्यार्थां कारणम् । सुप्तानामिति सुप्तसत्त्वमिष्येयानां च रोगाभावानां बहुत्व विषेधरोगचतुष्टयवैव बोद्धव्यम् । इदमेव ह्यभावानां बहुत्व यन्निषेधभावचतुष्टयम् । मन्यानुवेदनागमो हेतुरित्यादावध्यायार्थसंग्रहे व्याख्याश्रयो न सङ्गृहीत, तत्किमिदमनार्थः न, हेतवथैत्यनेन व्याख्याश्रयरूपस्यापि हेतोस्तत्र समद्वयम् ॥ ५५ ॥

निर्विकारः परस्वभावा सत्त्वभूतगुणेन्द्रियैः ।

चैतन्ये कारणं नित्यो द्रष्टा पश्यति हि प्रियाः ॥५६॥

स्वभावात्मा शरीरं चेति वचनेन प्रत्युपासत्, अत्र शरीरमनसौ व्याप्याश्रयतयोर्के, आत्मनस्तु का व्ययस्यैवाह—निर्विकार इत्यादि । निर्विकारो निर्विघ्नति, तेन शरीररोगव्यापारः । पर इति सूत्रं धेष्टो वा, तेन सत्त्वशरीरात्मनैककहो य आत्मशब्देनोच्यते त व्यावर्तयति, यत्तु—“संयोगपुरस्वेष्टो विसेषो वेदनाकृतः” —(शा अ १) इति । संयोगेऽपि चात्माशरीरौ मनस्यैव वेदना भवति, सा तु मन चयुक्ते आत्मन्यपि सङ्ग्रे युच्यते, तेन “निर्व्यधे चान्तरात्मनि” —(सू अ २१ श्लो ३५) इति वचनं निर्व्यधे मनसीति स्यात्, तथा शरीरादाव्यात्मशब्दो वर्तते, सत्त्व छेदाय पर इति पदम् । उक्तं ह्यन्यत्र,—“अद्वैतश्रवणमनोभूतीनां धर्मस्य कीर्तयश्च धियः । तथा शरीरस्य शरीरिणश्च स्याद्वैद्यवित्तित आत्मशब्दः” —इति । ननु, यद्यपि निर्विकारत्वात् ज्ञानरूपोऽप्यस्य विकारोऽस्ति वा नास्तीत्याह—सत्त्वैत्यादि । सत्त्व मन, भूतपुणा शब्दादयः, इन्द्रियाणि चतुरासीति, एतै कणभूतैर्धैतन्ये कारणं भवत्यात्मा । चैतन्यं चात्मानि जायते व्यज्यते वा । अत एव च सत्त्वाधीनां ज्ञानारणानां सर्वत्रासम्बन्धवर्णनतेऽप्यात्मनि न सर्वत्र प्रवेशे ज्ञानं भवति । ननु यदि चैतन्यवशात्मा, तदा कदाचित्कणव्याप्तं कदाचित्कालमित्यहं स्मादित्याह—नित्य इति । नित्यस्याप्यन्मनो ज्ञानमनित्यं, नच धर्मानित्यत्वे धर्मिणीऽप्यनित्यत्वं, नद्रावादागुणस्य न्यानित्यत्वेऽप्याराध्याप्यनित्यत्वमिति भावः । नित्यं चात्मन पूर्वापरपञ्चानुभूतार्थप्रतिमपञ्चानां, नानित्ये भातारि पूर्वानुभूतमर्थमुत्तरो ज्ञाना प्रतियोग्यते, नहि देवदत्तमुदमर्थं यत्तद्वत्तुऽङ्गत्वेन प्रतिगन्धयति । ननु, इदमेतं ज्ञानरतं ह्युपयोग्यत्वावतुराग्यगणो निराग्यत्वा दुःखोपलब्धिं च द्वैतश्रवणं, तत्तत् सुखदुःखोपलब्ध्यापयमात्मा निर्विकार इत्याह—द्रष्टा पश्यति हि प्रिया इति ।—द्रष्टा साक्षी, तेन यतिर्यथा परमज्ञानं साक्षी सन् जगत् क्रिया सर्वा यदयं रागद्वेषादिना युज्यते, तथाऽऽत्माऽपि सुखदुःखानुपलम्भमानोऽपि न रागादिना युज्यते,

१ अथ पाठो इतिरितिपुस्तके नोपलभ्यते । २ ‘तुद्धिर्लेखि’ इति पा० । ३ ‘माविषातनुगुणद्रव्येष्वेवामरुपा’ इति पा० । ४ ‘संज्ञाशब्देन शरीरसंज्ञं’ इति पा० । ५ ‘शरीरासंज्ञस्य’ इति पा० । ६ ‘सत्त्वसत्त्वस्य’ इति पा० ।

१ ‘व्याप्याश्रये प्रोक्ते, तत्त्वा आत्मनो व्यवस्था’ इति पा० । २ ‘मनसि’ इति पा० । ३ ‘प्रतिश्रवणमनः’ इति पा० ।

गुरुदीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छला ।

नैवेद्येण प्रशमयन्ति विपरीतगुणैर्गुणा ॥ ६१ ॥

सप्रति शरीररोगाधिकारप्रवृत्तादस्य तन्त्रस्य शारीररोगज
नृत्वातादिलक्षण मेपज चाह—रुक्ष इत्यादि । प्रधानत्वात्मे वा
योरभिधान, रक्षादीना ज्यायस्त्वावभिधान, तेन दारुणाद्योऽपि
गुणा बोद्धव्या, रुक्षत्व च वायावधिक, लेहसाप्यत्वाद्वायो,
अतो रुक्षत्वमप्रेऽभिहितम् । यद्यपि वैशेषिकेऽनुत्पानादीतो
मायुस्त्वयाऽपीह कीतेन दृष्टिदर्शनादुष्णेन च प्रथमदर्शनात्तथा
मेव न्यातादस्मिन् रोगे शीतदर्शनाच्च शीत एव वायु इव पित्त्यु
क्तस्मोणत्व, तद्योगवाहित्वात्, यथा पाषाणस्य येन द्रव्येण शीते
नोष्णेन वा योगो भवति तद्गुणानुविधान, तथा वायोरपि ।
विपरीता वातगुणप्रतिपक्षा गुणा यस्य तद्विपरीतगुण गुणश्च
येन चेह धर्मेयादिना रसवीर्यविषाकप्रभावा सर्व एव शक्यते,
तेन प्रभावावपि ब्रह्मतविपरीतं तदपि शक्यते । अन्ये त्वेवविप
रीतशब्दलोपाद्विपरीत विपरीतगुण च ग्राहयन्ति तेन विपरी
तप्रहणात् प्रभावविपरीतं गृह्यते, गुणवैपरीत्याद्विषाकाद्यो
गृह्यते । ननु विपरीतगुणभूयिष्ठरपि वातादीना प्रशमो भवति,
यतो न हि सर्वं मेपज वातादीना सर्वात्मना विरुद्ध भवति, उक्त
हि—‘विद्वद्गुणसन्निपाते भूयसाऽल्पमवर्णयते’ (वि अ १),
तत् किमिति विद्वद्गुणभूयिष्ठ्याप्रहणं उच्यते—विद्वद्गुणभू
यिष्ठ्यापि विपरीतगुणशब्देनैव ग्रहणम् । विपरीतगुणभूयिष्ठेऽ
पि वै विपरीता अस्या अस्या वा गुणास्ते स्वकार्वावर्तत्वाद्वात्म्य
वेदया एव, किंवा सद्यथा विपरीतगुणैरभिना प्रशम्या च क्षान्ति
र्भवति, अत एव संशयार्थो ह्रीप्रसम्पदप्रशमार्थोभिधायकी
हृणा, विपरीतगुणभूयिष्ठेन तथा क्षान्तिर्भवति, अत एव सप्र
शम्याभ्या न तस्याडाडुकम् । एव च व्याख्यान पित्तैवेष्मणोरपि
वर्तव्यम् । तस्मैहमिति ईषलेह, तेन पित्तं मांसं शिशिभ्य मेप
जत्वमुपपन्नम् । अन्तरस्ता चेह पित्तलोच्यते, अन्तेन -
समारेभत्वात्तिसस्य, सुधुते तु बटुत्वमेव पित्तलोचम्,
अम्लता च विदग्धस्य पित्तलोचः । यदुक्त—‘विदग्धं वास्त-
मेव च’ (सु सु अ २१) इति । एव तस्मैहतायामपि पित्तस्य
सुधुत्वस्योक्तौ नास्ति । एतच्च श्लिग्धत्वमप्यन्तं च जलान्नगरस्य
त्वापित्तस्थोपपन्नमेव, सुधुते तु तेनैवमपित्तमिग्रायेणैव तसि
रसत भवति । ऐष्मणो विपरीतगुणैर्गुणानां प्रथम उच्यते न
पुन ऐष्मण प्रथमोऽभिधीयते । कसाडुक्यते ॥ गुणप्रशमनेन
च गुणप्रशमो गुणद्विज्ञा च गुणद्विर्भवतीति सूचनार्थम् । यत
उष्णेन शीतप्रशमे क्रियमाने शीतापास्वीदृक्भागसावयमेव
प्रथमः क्रियते ॥ ६१ ॥

विपरीतगुणैर्देशमात्राकालोपपादितै ।

मेपजैर्विनियतन्ते विकाराः साध्यसंमता ॥ ६२ ॥

साधनं न त्वसाध्याना व्याधीनामुपदिदयते ।

निपरीतगुणैरप्यलगात्तथाऽविपरीतदेशकागरप्रतिपक्षे
न प्रथमो भवतीत्याह—विपरीतेत्यादि । देशो भूमिरातुर्य,
मात्रा अनपाविपरिमाण, काग्रे नित्यं कृतादिरावर्तिशो
बाज्यादिश्च, देशाद्यपेक्षया यथोचितत्वेन कल्पितो देशमात्रा
लोपपादित । उपपादितैरिति चौरादिको भिच्, किंवा वदेनो
पपादित । अत्र देशप्रहणादृशरीराहारसाध्यस्यरस्यद्वितीयानां
ग्रहण, कालप्रहणाद्वयसोऽपि ग्रहण, दोषस्तु प्रथमनीयत
यैव शक्यते, मेपज तु साशब्देनोक्तम्, एव दोषमेपजदेशरा
लवन्शरीराहारसाध्यस्यसत्त्वप्रवृत्तिवसां परीक्षणां दशविधानां
सर्वेषामेव ग्रहणं भवति । साध्यत्वेन प्रामाणिकाना संमता
साध्यसंमता, एतेनाहेनाकृताद्यै साध्यत्वेन गृहीतास्ते निरा
क्रियन्ते । यस्तु सध्यग्रहणेन साध्यवापनउच्यते तत्रातिगुन्दरं,
विनिबन्तं इति वचनान्, न च साध्यवापन विनिश्चित ।
अन्यान् मेपजनितृप्तिमाह—साधनमित्यादि । नन्वसाध्याना
मपि साधन इष्ट, यतोऽरिष्टात्साधनवदस्य मृत्युगृहीतवेना
साध्य, यदुक्त—‘अरिष्टं चापि तत्राणि मदिना मरणं
मयेत् । मरणं चापि तत्राणि यन्नारिष्टपुर गरम्’ (ई अ २)
उत्तरादिरिष्टाधनं च सुधुते प्रोक्तम्,—‘धुव त्वरिष्टे मरणं प्राप्नो
तैस्तत्त्वित्त्वमर्त । रसायनतपोनप्यतर्पणं निवार्यते’—
(सु सु अ २८) इति तथा आह भगवानगस्त्य—‘रसायन
तपोनप्ययोगतिदैर्मेहसमि । काग्ययुपि प्राप्ते नीयते नाल-
कीर्नरं’ । तथाऽन्यप्रापुक्तम्—‘जाताऽरिष्टोऽपि जीवति’—
इति । अत्राहुरेके—द्विविधमरिष्टं नियतमनियतं च, तत्र यन्नि
त तदाप्यमेव, अत एकोक्त—‘न त्वरिष्टस्य जातस्य नाशोऽस्ति
मरणवत्ते’ (ई अ २) अन्य जातस्येति वचनाभियतस्येति
गम्यते मरणनियतमरिष्टं तत्राति सुधुतागस्त्यवचनयोरपेक्षया ।
वरकेऽप्यनियतमरिष्टमुक्तं, यथा—‘संनवप्राप्तमग्नेयो जीवितं
तस्य मर्यते’ (ई अ १) इति । अन्ये तु मृत्यते,—‘संनव
प्राप्तमिति उक्तेमेदमात्रमत्र, तेन तर्वातिरे मारकमेवमपि रसा
यनादी, रसायनतप प्रवृत्तयस्तु प्रमथानि शययोगादितरान्य
वाऽनाप्यनपि रापयन्ति तच्चारिष्टनिवारणे विरिष्वेवैव प्रुप्य
तिशयेषु अदिक्केशरादिषु दृष्टं, न तस्यैवसत्त्वप्रवृत्तयमते जाना
रिष्टनाप्यसाध्यतैव तस्यै प्रोच्यते । यस्तु वैविध्युच्यते—विपानागुरो
मृत्युरिष्टपूर्वो भवति, अनियतगुणस्वरिष्टं रिष्टं मृत्युमभवति ।
तत्र, ‘मरणं चापि तत्राणि यन्नारिष्टपुर गरम्’—(ई अ २)
इति वचनात् । यदुच्यते—अविद्यनगुण यत्पि रिष्टागुर्मात्रे
सम्यक्क्रियोपादानाजीमितेन भवितव्यं, यतोऽनियतागुण
पुरुषकृत्परापरादेव परे मृत्युमभवति, सम्यक्क्रियायां च पुरु-
षकृत्परापरो नास्ति । तच्च, मर्यादविषयायुव सर्वदेव पुरुष
कारणाम्ना, किन्तु यथोचितकालक्रियमाणस्य गुरुद्विष्टये
वाग्यपुरवदरसाध्या, तेन यथोचितकाले हितायेवन्द्वा

प्राप्तयुक्तो व्याधीं रिष्टे जाते किं भेषजभतीतैवाकक्रियमाणम्प-
मान्ते सलिल इव सेतुबन्धः परिप्यतीति । तस्यादसाध्यानां
साधनं नोपदिश्यत इति शापु । ६२ ॥ —

भूयश्चातो यथाद्रव्यं गुणकर्माणि चक्ष्यते ॥ ६३ ॥

किमेतान्येव गुणकर्माणि, उतापराप्थपीत्याह—भूयश्चे-
त्यादि । गुणानां कर्माणि गुणकर्माणि । यथाद्रव्यमिति यस्मिन्
यस्मिन् द्रव्ये यद्गुणकर्म तत्तत्तस्मिन्सस्मिन् द्रव्येऽवधानादौ
वृत्ते वा तन्त्रे चक्ष्यते 'आचार्य' इति शेषः; चक्ष्यते इति द्रव्यो
प्रविष्टो देहात् प्रयोगः । किंवा यथाद्रव्यमिति यथाहेतुः
तद्यथा—गुरुलघुकठिनादिगुणवहुलं पार्थिवद्रव्यं, तेषां च पार्थि-
वानां गुणानां कर्म उपचयसहासगौरवादीति ॥ ६३ ॥

रसनाथो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा ।

निर्वृत्तो च विशेषे च प्रत्ययाः प्रादयस्त्वयः ॥ ६४ ॥

संप्रति दोषानभिधाय तत्प्रसमनप्रधानात् रसात् शतशततो
रसलक्षणपूर्वकं रसोत्पत्तिक्रममाह—रसनार्थ इत्यादि । रसत
आस्याद्यत इति रसः । रसनार्थ इति जिह्वाग्रमात्रः । एतच्च पञ्चा-
मपि रसानामनुगतं रसादिषु च व्यावृत्तत्वात्तात्तुल्यलक्षणम् ।
तस्येति रसस्य । द्रव्यमिच्छाधारकारणम् । द्रव्यशब्दो व्यापारवा-
रणवाची; यथा—“परोन्द्रियद्रव्याणि” (सू. अ. ८) इति ।
क्षितिस्तथेति यथा आप आधारेकारणं तथा क्षितिरपि । अस्ति-
तीति यक्ष्ये क्षितिर्होयेतियचनात् क्षितिरुपाधारकारणत्वमनुस्य-
मिति दर्शयति । येनानो हि निरुत्तमं स्वबलः । तथा व्याप्रेय-
भद्रकापीये “सौम्याः प्रख्याः” (सू. अ. २६) इत्यादिना
ज्ञ एव रसस्य व्यैकितिरिति दर्शयति । सुश्रुतेऽप्युक्तं,—“तसा-
नाह रसः” (सू. अ. सू. अ. ४२) इति । क्षितिस्तपोगेय
रसेन निर्यानुपपेक्षेण रसवतीत्युच्यते । यतो निर्याः क्षितिजलसं-
बन्धः; वक्तव्यं हि—“विष्टं त्वरं वरेण” (न्या. द. १.१.१६०)
इति । अस्यार्थः—अव्याप्यमिजलक्षित्विनामुत्तरोत्तरे भूते पूर्वपूर्व-
भूतस्य नित्यमुपप्रेषः, तत्कृत्य च यादिषु गुणोत्कर्षः । रसस्य किं
व्यापारविक्षीती कारणं किंवा विशेष इत्याह—निर्वृत्तविलादि ।
निर्वृत्तो च अभिव्यक्ती । एतेन रसोऽभिव्यक्त्यमानो जलविलाधार
एव व्यवस्यत इति दर्शयति । चकारादिशेषेऽपि मधुपदिलक्षणे
अस्थितौ प्रलयाः । तेन “सोमगुणातिरेकान्मधुरः, पृथिव्यति-
गुणातिरेकादम्लः” (सू. अ. २६) इत्यादिना जलपृथिव्योरपि
विशेषपराणत्वं वक्ष्यमाणमुपपन्नम् । विशेषे च प्रत्ययाः खादय
इति मधुपदिविशेषनिर्वृत्ताः निमित्तकारणं रसाप्यवला, न
रसाधारकारणमूताः । खादय इत्येतेनैव श्रित्वे लब्धे पुनस्तय
इति वचनं तेषामेव व्यस्तसमस्यानामपि प्रत्ययवद्वैतार्थः;
अत एव व्यस्तसमस्याकाशादित्येतेनैवाहतात्तां मधुपदिलक्षणत-

माद्यवान्तमेद उपपन्नः । विशेषे चेति चकारादभिव्यक्ताव्या-
काशादीनां निमित्तकारणत्वं दर्शयति । वक्ष्यति हि,—“तात्त्व-
न्तरीयाद्भक्ष्यमाना भ्रष्टाश्च पचमहाभूतगुणसम्बन्धिता जलम-
स्यावराणां भूतानां मूर्तारिमिग्रीयन्ति यासु पचमिदृच्छन्ति
रसाः” (सू. अ. २६) इति । अन्ये तु विशेषे चेति चकारं
खादयत्वेत्यत्र बोधयन्ति, तेन चकारात्कालोऽपि विशेषेऽभि-
व्यक्ती च कारणं लभ्यते । तासां कालस्यावचनेन खादिभ्यो-
ऽव्यपकृष्टं कालस्य कारणत्वं दर्शयते । किंवा रसस्यापि द्रव्यं
क्षितिरापेति पूर्ववदेव; निर्वृत्तां चेति क्षितिरेव निर्वृतावभि-
व्यक्ती प्रलयो नापः; यत आपो ह्यव्यकरसा एव, क्षितिर्देव-
न्यादेव च रसोऽभिव्यक्त्य उपलभ्यते । उक्तं च,—“जलमस्या-
वराणां भूतानां मूर्तारिमिग्रीयन्ति यासु पचमिदृच्छन्ति
रसाः” (सू. अ. २६) इति । तेन पार्थिवद्रव्यसम्बन्धादेवासां
रसो व्यव्यते, नान्यथा । विशेषे चेति चकारादक्षित्ती
विशेषे कारणे । यद्यपि चापक्षितौ विशेषे कारणे, तथाऽपि
“सोमगुणातिरेकान्मधुरः”—(सू. अ. २६) इत्यादीं तु खादय
एव तथा एकविधसन्ति यथा सोमोऽतिरिक्तो भवति, तेन
तन्नाप्यूनत्वेन सतिविष्टाः खादय एव विशेषहेतव इति ।
यद्यपि चाभिव्यक्तिसंबन्धुपक्षिषोपदिष्टा हविर्द्रव्यति, तथाऽपि
सामान्येन सर्वत्र यदभिव्यक्त्येऽनुगतं कारणमुपलभ्यते क्षिति-
रूपं वलक्षितिर्यं वा तदभिव्यक्तिकारणं; यदनुगमासु
मधुपदिविशेषोपलब्धिक्षित्तिषोपकारणमुच्यते ॥ ६४ ॥

खादुरम्लोऽथ लवणः कटुकस्तिक प्रय च ।

कपायश्चेति पटुकोऽयं रसानां संग्रहः स्मृतः ॥ ६५ ॥

रसविशेषानाह—खादुरित्यादि । अत्र सर्वप्राणिनामिष्टत्वा-
दर्थी मधुर उक्तः; तदसु च प्राण्यमीष्टोत्कर्षक्रमेणव्याम्नादिनि-
र्देशक्रमो बोद्धव्यः । पटु इति पुनः संख्याकरणं परादिमस-
सतसंख्यत्वादिति निषेधार्थम् । अयं संग्रह इत्यनेनान्तरमेदमहुत्वं
तथा वक्ष्यमाणरससंघर्षबहुत्वं च दर्शयति ॥ ६५ ॥

खाद्वम्ललवणा वायुं कपायस्तादुत्तिकाः ।

जयन्ति पित्तं स्लेष्माणं कपायपटुत्तिकाः ॥ ६६ ॥

(कटुम्ललवणाः पित्तं स्वाद्वम्ललवणाः कफम् ।

कटुत्तिकाकपायाश्च कोपयन्ति समीरणम् ॥ १ ॥)

रसानामुपपुण्यं चार्थमाह—खाद्वम्लेत्यादि । अत्र च वायो-
नीत्यस्यापि रसाहचरितस्मिन्पञ्चादिगुणविपरीतः प्रसक्तो हेतुः ।
एवं मधुररसस्यापि स्लेष्माणोऽम्ललवणान्यां श्लिष्यत्वानिम्यदि-
त्वादिगहचरितगुणयोगादेव इति; अत्र च ये प्रसक्तकृतेन

१ 'अदीनकालमपक्रान्तसन्निवेशेव' इति पा० । २ 'क्षितेसवये
लिप्यमाण' इति पा० । ३ 'व्याक्ति' इति पा० । ४ 'न प्रधान-
प्राप्यमा' इति पा० ।

१ 'वदि का अक्षिणी विशेषेण कारणे, सोमगुणातिरेकान्मधुर
इत्यादीं तु' इति पा० । २ 'सोमोत्तरे' इति पा० । ३ 'सोमोत्तरे'
नामनेनानु पचनन्तरं 'भूतमानो यथाहव्यं पुनरपि वक्ष्यते'
इत्यर्थेनैव वदति ।

रसा वातादीना नोकास्तो वर्षका बोद्धव्याः । यदाह वाग्मट, —
 “तत्राथा मार्गं गन्ति त्रयस्तिचादयः कफम् । कषायलिचम-
 पुषः पित्तमन्ये तु कुर्वते” — (वा. सू. अ. १) इति । रस-
 वर्जातिदेशेनैव गुणवीर्यविपाकानामपि कर्मनिर्देशं कृत एव ।
 यतो मधुरादिरसेनैव सर्वगुणान् वीर्यविपाकांश्च निर्देष्टव्यत्वादेव-
 भद्रकाप्पीये, “तत्र स्वादु” (सू. अ. २६) इत्यादिना, तथा
 “कटुनिककनामाणां विपाकः प्रायश्च कटु” — (सू. अ. २६),
 तथा “अम्लोऽम्लं पच्यते स्वादुर्मधुरं लवणलघा” (सू.
 अ. २६), “शीतं वीर्यं यद्रूपं मधुरं रसपाकयो । तयो-
 रम्लं यदुष्णं च यच्चोष्णं कटुकं तयोः” — (सू. अ. २६)
 इत्यादिना ॥ ६६ ॥

किंचिद्दोषप्रशमनं किंचिद्भातुप्रदूषणम् ॥

स्वस्पर्शचौ मतं किंचिन्निविधं द्रव्यमुच्यते ॥ ६७ ॥

अतोऽवशिष्टं द्रव्यकार्यं प्रभावकृतं वक्तुं प्रभावमेवेन द्रव्य-
 भेदाद्वाह — किंचिद्विधादि । किंचिविधं न सर्वम् । दोषस्य दोष-
 योर्धोषाणां वा प्रशमनं दोषप्रशमनम् । दोषप्रद्वयेन दुष्टा रसा-
 द्योऽपि गृह्यन्ते । तेन द्रव्यमहिम्ना यरोषाणां दुष्टानां रसादीनां
 धातूनां वा शमकमामलकदुरालभादि तद्गृह्यते । आमलकं हि
 शिवत्वाद्दोषहरं, दुरालभा चापि वातपित्तश्लेष्मादरी । यद्यपि
 चामलकम् “हृत्ति वातं तद्रूपमवात” (सू. सू. अ. ४६)
 इत्यादिना गुणद्वारा त्रिदोषहरत्वमुच्यते, तथाऽपि तत्प्रभाववृद्धि-
 तमेव बोद्धव्यम् । यतस्तान्मलकादिना विषादिचोरोऽपि युज्यते,
 ता त्वामलकप्रभावात् भवति । धातुप्रदूषणमिति वातादीनां
 समत्वेन धारीराणां लकारां तथा रसादीनां च दूषणं किंचिन्,
 यथा — यवकमन्दकविपादि । सुष्ठु अवतिष्ठते बीरोगत्वेनेति
 स्वस्थ, तस्य हृति स्वस्वरूपत्वाऽनुपपत्तिः, तत्र स्वस्पर्शतो
 मतमभिमतं पूजितमिति यावत् । सेह्येयनिर्देशादेव त्रित्वे
 लब्धे त्रिविधप्रदूषणं नियमायम् । तेन संशोधनसंशमनादीनाम-
 नेकविधानामप्यत्रैवावरोधः । रसायनवाजीकरणे तु स्वस्पर्शति-
 मान् एव । यदुक्तं, — “स्वस्पर्शोऽस्तरं यत्तु तद्वृत्त्यं तत्रात्यन्तम्”
 (चि. अ. १ पा. १) इति । प्रतिपदि किंचिद्रूपं दोषहरत्वादि-
 कर्मणो विभिन्नद्रव्याप्रमित्योपदर्शनाय, एककिंचिद्रूपेण त्वेक-
 मेव द्रव्यं दोषहरं धातुप्रदूषकं स्वस्पर्शमितं च स्यात्, न च
 तदभिमतम् । ननु, स्वस्पर्शतिमतानां रक्षशास्त्रिष्टिक्यवादीनां
 दोषप्रशमनत्वमपि दृश्यते, यतो वक्ष्यति तत्र तत्र रक्षशास्त्रा-
 दीनां क्वचन प्रयोगं, तथा प्रतिशरीरदेवचलात्मनाभि(रि)-
 युक्तं दोषप्रशमनमपि दोषहरं भवति, यथा — आमलकमणि-
 माप्रममिमान्यापेल्यादि सेयं, तथा धातुप्रदूषणमपि दोषप्रशम-
 नं दृश्यते, यथा — विषमुदरहरं, तथा यदेव मन्दकादि दोषहरं तदेव
 क्षीणदोषं प्रति दोषहराणां साम्याप्राप्तयेन दोषप्रशमनं भवति,

तदेवमव्यवस्थितत्वात्किंचिद्दोषप्रशमनमिव्यादि निरुद्धम् ? । अत्रो-
 च्यते — स्वस्पर्शतिमतं रक्षशास्त्रादि दोषप्रशमनमपि भवति,
 परं तत्राप्य स्वस्पर्शतिहितत्वात् स्वस्पर्शतिमतत्वेन गृह्यते ।
 वचनं हि, — “स्वस्पर्शोऽस्तरं यत्तु तद्वृत्त्यं तत्रात्यन्तम् । प्राय,
 प्रायेण रोगाणां द्वितीयं शमने हितम् । प्राय शब्दो विशेषार्थं
 उपमयं ह्युभयार्थकम्” (चि. अ. १) इति । दोषप्रशमनाभि
 द्रव्याणि विगुणप्रकृष्टादिप्रतिबन्धनाभावे दोषप्रशमनमाचर-
 न्त्येव, प्रतिबन्धवसम्भवे तु न कुर्वन्ति, न चैतावता सेपां तं
 स्वभाषो न भवति, नह्यमिन्द्रादिप्रतिबन्धनात्पदापि दृष्टीणि
 साहचर्येन नोपदिश्यते; एवं धातुप्रदूषणस्यापि कदाचिद्भातुप्र-
 शमकत्वं निमित्तान्तरयोगाद्भवत्त धातुप्रदूषकस्यैव तत्तं हन्ति,
 यथा सलिलस्याग्निसम्बन्धादुष्णत्वम् । तस्मात्पचय प्रायिकमन-
 न्योपाधिकृतं न रूपं, तेनैव व्यपदेशो युक्तः । यथा मन्दका-
 दीना क्षीणदोषवर्धकत्वेन दोषप्रशमनत्वं तद्विद्यमानमपि कदा-
 चित्त्वत्तात्तया सुत्तरकारं दोषावहत्वात् न व्यपदिश्यते दोष-
 प्रशमकत्वेन । ननु, यद्येवं तथाऽपि यदेकदोषहरमपरदो-
 षहरं यथा मरिचं श्लेष्महरं पित्तारं चैत्यादि बहुद्रव्यजानं
 तत्तुत्र प्रविशतु ! अत्रैकं यद्विनि-यदुभयार्थकं तदोषहरं दोष-
 हरं च, न चैतावता द्रव्यमित्यस्ति; यतो न वातादिवैतराग-
 व्याधिभेदादेव वातादिजन्यत्वेन यद्विषयं रोगाणामुच्यते तत्त-
 ग्निष्ठं न भवति, किंवा मरिकादीनां यदुभयकर्तृत्वं न तद्रूप्य-
 भावदर्शनं, किं तर्हि रसादिहृतं, तेन न द्रव्यप्रमाणप्रस्ताये तदुदा-
 हरणीयं, नच किंचिद्रूपं तादृशमस्ति यत्प्रभावादेव किंचिदोषं
 करोति किंचिच्छमयतीति न दोषप्रशमनत्वादिसम्भावं प्रति नि-
 यमः ; अयमेव न पक्षः स्यात् । ननु किंचिदोषप्रशमनं किंचि-
 दोषप्रदूषणमिति वा कियतां, किंचिद्भातुप्रशमनं किंचिद्भातुप्रदू-
 षणमिति वा । नैवं, तथा सति दोषघट्टस्य सुदृढत्वात् वाता-
 दित्वेव हृतिवात्तया धातुशब्दस्य च रतादिशक्त्यानुभयमहर्णं
 न प्राप्यते, उभयपदोपादानेन द्वयं निगुणशरी तत्र प्रसरो वृ-
 णत्वधाराण्यत्वोपपरिमहोदोषप्रशमनेन दुष्टरादिप्रशमनमपि
 मेव तं विविधस्थितपीतीसादिरस्यमाणं तथा धातुप्रदूषणेन
 वातादिप्रदूषणमपि निशानादिवक्ष्यमाणं ग्राहयति । प्रसम्भोऽत्र
 प्रकारे, तेन प्रकारेण यदुभयपदादिना प्रदोषणं, तथा प्रसारेण
 संशोधनसंशमनादिना घमनमुच्यते, किंवा धातुधोषादुत्पादेव
 इमौ प्रेक्षन्दी, यथा — र्दुन्तां. परिपायतीत्यत्र धावतीत्यर्थः ।
 आदौ दोषप्रशमनप्रदं तस्यैवैशमिप्रेतकम् । ननु स्वस्पर्शति-
 मतं द्रव्यं आधिदोषहरत्वेन दोषप्रशमनमेव । नैवं, नहि
 स्पर्शानुपपत्तिर्नैवैतदोषहरिहृतिहरं दोषहरणमुच्यते, किं तर्हि
 यमभावानामवर्षकत्वेनासम्भवेन च रसादिद्रोणानां चानुगुण-

१ ‘प्रतिबन्धकनङ्गाने’ इति पा० । २ ‘तस्मिन्’ इति पा० ।

३ ‘इत्यत्र’ इति पा० । ४ ‘रसादिद्रव्यात्’ इति पा० ।

५ ‘धातुप्रदूषणं चोपपत्तिः’ इति पा० । ६ ‘तस्मात्तु’ इति पा० ।

१ ‘रसादीनाम्’ इति हस्तलिखितपुस्तके नोपपद्यते ।

त्वेन धातुसाम्यानुवृत्तिकरमुच्यते । वचनं हि,—“पयं पयोऽन-
पेतं यद्” (मृ. अ. २५) इति ॥ ६७ ॥

तत्पुनरुत्थिविधं प्रोक्तं जङ्गमौद्भिदपार्थिवम् ।
मधूनि गोरस्ताः पित्तं वसा मज्जाऽऽह्नासिपम् ॥ ६८ ॥
विण्मूत्रचर्मरेतोऽस्थिक्लायुद्धनखाः खुराः ।
जङ्गमेभ्यः प्रयुज्यन्ते केशा लोमानि रोचनाः ॥ ६९ ॥
खुवर्णं समलाः पञ्च लोहाः ससिकताः सुधा ।
मनःशिलाले मणयो लघणं गैरिकाञ्चने ॥ ७० ॥
भौममौषधमुद्भिदमौद्भिदं च चतुर्विधम् ।
धनस्पतिस्तथा वीरद्वानस्पत्यस्तथौषधिः ॥ ७१ ॥
फलैर्वनस्पतिः पुष्पैर्वानस्पत्यः फलैरपि ।
लोपध्वः फलपाकान्ताः प्रसार्थैर्वीरुधः स्मृताः ॥ ७२ ॥
मूलत्वक्सारनिर्यासनाल(इ)स्यरसपल्लवाः ।
क्षाराः क्षीरं फलं पुष्पं मस्रं सैलानि कण्टकाः ॥ ७३ ॥
पद्माणि शुक्लाः फल्वाश्च प्ररोहाश्चौद्भिदो गणाः ।

संमलन्यथा इत्यनेदमाह—तत्पुनरित्यादि । तद्विति इत्यम् ।
गण्यतीति जङ्गमम्, उद्भिदं पृथिवीं जायत इति औद्भिदे
वृक्षादि, उच्चप्रकारद्वयातिरिक्तः पृथिवीधिकारः पार्थिवम् ।
संक्षेपजसंक्षेपे किम्यादेर्जङ्गमेष्वरोधः, कुतुम्बकादिषु औद्भिदे ।
द्रव्यं च इत्यस्येन पार्थिवद्रव्यमेवोच्यते; तेन जलानिलाभ्यामी-
नामप्रदण्डाद्व्यासिर्न वाच्यः । जङ्गमस्येन जङ्गमप्रभवं गोरता-
मन्वाद्यपि ग्राह्यम् । एवमौद्भिदपार्थिवयोरेपि ग्रहणं वाच्यम् ।
रोचनाः गोररोचना । एतच्च मध्यादि प्राय उपयोगित्वाप्रमाण्या-
हुक्तं; तेनान्यद्वस्तुसंज्ञां च ग्रहणं बोद्धव्यम् । अपि जङ्ग-
मानन्तरं बहुप्रपञ्चत्वेन प्रधानत्वादादिदमुपदिष्टं तथाऽप्यवश-
वक्ष्यन्त्याम् पार्थिवमेव जङ्गमानन्तरं विनिश्चितं, तदनु बहुवच-
नमौद्भिदम् । सुवर्णमिलादि । पयलोहा इति तामरजतपुष्पी-
सकृण्णलोहानां ग्रहणम् । समला इति मल्लस्येन शिल्पजतुति
लोहमल्लरूपानि गृह्यन्ते, तच्च शुभ्रतदर्शनात् सुवर्णरजतादिभवं
पद्विषमेव गृह्यते; शुभ्रते हि पद्विषमेन शिलाजतुक्त्वं, इह
तु रसायने चतुर्विधमुक्तं,—“चतुर्भ्यो धातुभ्यस्तस्य संभवः ।
हेतोऽप्य रजतात्ताम्रादरं कृष्णायरादपि”—(वि. श. १) इति
वचनात् । एतच्च वचनं रसायनाधिारितं चतुर्विधस्य शिला-
जतुतो दर्शयति, ननु पद्विषमिजानुवृत्तिवैषयमिति न शुभ्र-
त्वेन सर्वं विरोधः । किञ्च सुवर्णं निर्मलं, समलास्तु रजतताम-
रपुष्पीलोहाः (इति मित्रिणा पयलोहाः) शिलानुपयाप-
पद्विपुतीनां तु ग्रहणमुद्भिदस्येन सूचितम्; उदेयो हास्यक-
थनम् । सुधा गात्रेभ्यः । आलं दक्षितानम् । जङ्गनं क्षीरी-
घनम् । फलैर्वनस्पतिरिति विनापुष्पैः फलेर्मुक्ता वयोदुम्बका-

दयः । यदुक्तं हारीते,—“तेषामपुष्पाः फलिनो वनस्पतय इति
स्मृताः”—इति । पुष्पैर्वानस्पत्यः फलेरपीति पुष्पागन्तरं फलमात्र
इत्यर्थः । फलस्य पाकादन्तो विनाशो येषां तिलमुद्रादीनां ते
फलपाकान्ताः अत्र केचित् फलपाकान्ताः पाकान्तावीपध्व
इति वदन्ति; तेन विनाऽपि फले पाकैर्नान्तो येषां वृक्षादीनां
तेऽपि गृह्यन्ते । प्रतानशब्देन लताः पुष्पाश्च गृह्यन्ते । यदुक्तं
हारीतेन,—“लता गुल्माश्च वीरुधः”—इति । मूलत्वगिलादी
निर्यातो लक्षारार्जरादिः । औद्भिदो गण इत्यादिदसमुद्भूतो
गणः ॥ ६८-७३ ॥—

मूलिभ्यः पोडशैकोक्ता फलिभ्यो विंशतिः स्मृताः ७४
महालोहाश्च चत्वारः पञ्चैव लघुगणानि च ।
अष्टौ मूत्राणि संख्यातान्यष्टावेव पयांसि च ॥ ७५ ॥
श्लोघनार्थाश्च पद्वे वृक्षाः पुनर्पुनरिदंशिताः ।
य एतान् वेत्ति संयोक्तुं विकारेषु स वेदयितुं ॥ ७६ ॥

संमलनैव जङ्गमौद्भिदपार्थिवद्रव्ये यत्प्रचलं तदाह—मूलिभ्य
इत्यादि । गुलं प्रचलतमं यावत् ता मूलिभ्यः; एवं फलिभ्योऽपि ।
पोडशेति षट्दशः । महालोहा इति क्षीरमांसादीनामपि सेद-
तया लोहाभ्यावे वक्ष्यमाणत्वेन तेषु संपिदादीनां भूरिजेद-
वत्त्वेन महत्त्वम् । पञ्चैव लघुगणानि विमाने वक्ष्यमाण-
लघुवद्विषये प्रधानत्वेन प्रसस्तत्वेन दर्शनायम् । एवं मूत्रा-
दिष्वपि प्राधान्यमुच्चैरे वनादीषु । वेदयितुं आनुवंशित्व
॥ ७४-७६ ॥

हस्तिदन्ती दैमवती इयमा त्रिवृद्धोऽगुहा ।
ससला श्वेतनामा च प्रत्यक्षेणी गवाक्ष्यपि ॥ ७७ ॥
ज्योतिष्मती च विष्मयी च शण्णपुष्पी पिपाणिका ।
अजगन्धा द्रवन्ती च क्षीरिणी चात्र पोडशी ॥ ७८ ॥
शण्णपुष्पी च विष्मयी च चूर्ध्वे दैमवत्यपि ।
श्वेता ज्योतिष्मती चैव योज्या क्षीरिरेचने ॥ ७९ ॥
पकादशावशिष्टा याः प्रयोज्यास्ता विरेचने ।
इत्युक्ता नामकर्माभ्यां मूलिभ्यः,

हस्तिदन्तीत्यादि । हस्तिदन्ती वृहत्फला गोदुग्धा, इयमेव
नाथदन्ती मण्डले हलेके । दैमवती बघा । इयमा इयामूत्रा
विह्व । अपोऽगुहा वृहदारकः । ससला चर्मवन्ता । श्वेत-
नामा श्वेताऽवशिष्टा । प्रत्यक्षेणी दन्ती । विष्मयी क्षीरोपम-
पन्ना । शण्णपुष्पी मण्डारपा । पिपाणिका भावतनी । अज-
गन्धा पोकादन्तीति इयता । इयन्ती इत्येव पीरितपन्ना ।
क्षीरिणी दुधिवन्ता । मूत्रिनीनां वयन्तारिणिनीयमगाह—राज-
पुष्पीत्यादि ॥ ७७-७९ ॥

फलिनीः शुणु ॥ ८० ॥

शङ्खिन्यथ विटङ्गानि त्रपुणं मदन्नानि च ।
धामार्गमधेक्ष्वाकु जीमूतं कृतवैधनम् ।
आनूपं स्थलजं चैव ह्रीतकं द्विविधं स्मृतम् ॥ ८१ ॥
प्रकीर्णो चोदकीर्णो च प्रत्यक्षपुष्पी तथाऽभया ।
अन्तःकोटरपुष्पी च हस्तिपण्यांश्च शारदम् ॥ ८२ ॥
फल्गुकारवधयोः फलं यत् कुटजस्य च ।
धामार्गमधेक्ष्वाकु जीमूतं कृतवैधनम् ॥ ८३ ॥
मदनं कुटजं चैव त्रपुणं हस्तिपर्णिकी ।
एतानि धमने चैव योज्यान्वास्यापनेषु च ॥ ८४ ॥
नस्तःप्रच्छदने चैव प्रत्यक्षपुष्पी विधीयते ।
दश पान्यवशिष्टानि तान्युक्तानि विरेचने ॥ ८५ ॥
नामकर्मभिरुक्तानि कलात्येकोनविंशतिः ।

शङ्खिनी श्वेतशङ्खा । ह्रीतकं यटीमधु, भस्व तु यद्यपि
मुधुते मूलं प्रचलं, मूलेनैव व्यक्ताः, तथाऽपि विरेचनं प्रति
यटीमधुद्वयस्यापि कलमेव प्रचलं हेतुम् । धानार्गमः पीतपो-
पकः । इक्ष्वाकुतिफालवुः । जीमूतो पीपकमेदः । कृतवैधनं
ज्योतिष्काः । प्रकीर्णोदकीर्णं करजद्वयम् । प्रत्यक्षपुष्पी अपा-
नी । अन्तःकोटरपुष्पी नीलकुम्भा । हस्तिपर्णी मोरः, भस्वाथ
शारङ्गकलमवयवे फलं प्रायः । अतः फलं-हस्तिपर्ण्यांश्च शारद-
मिति । फल्गुकरं पुंवारोपनिता । आरव्यपक्ष यद्यपि मुधुते
परं प्रधानसूक्तं, तथापीदं फलं युज्यते प्रधानतमत्वात् । धामा-
र्गमनिवासिना पक्षकर्मविनियोग उच्यते । नस्तः प्रच्छदने इति
शिरोविरेचने ॥ ८०-८५ ॥—

सर्विल्लं वसा नञा जेहो दिट्ठनुविंधः ॥ ८६ ॥
पान्नाभ्येज्जनवत्तथं नत्तार्थं चैव योगतः ।
जेहना जीयता यण्णी धलोपचयवर्धनाः ॥ ८७ ॥
जेहो होते च विदिता धातपित्तकफापहाः ।

महाकैहेयुं सर्वित्तां पठितं, प्राधान्यात्; वचनं हि,—
“नाम्यः श्वेतस्तथा कश्चित् संस्कारमकुर्वते । यथा सर्वितः
सर्विः सर्वकैहेयुत्तमं मतम्”—इति ॥ ८६ ॥ ८७ ॥—

सौवर्चलं सैन्धवं च विटमौद्गिदमेव च ॥ ८८ ॥
सामुद्रेण सहितानि पञ्च स्युलंघणानि च ।
लिङ्गधान्युण्णानि तीक्ष्णानि दीपनीयतमानि च ॥ ८९ ॥
आलेपनार्थं युज्यन्ते स्नेहसेदविधौ तथा ।
अयोभागोर्ध्वभागेषु निकहेष्वनुवासने ॥ ९० ॥
अभ्यञ्जने भोजनार्थं शिरसश्च विरेचने ।
शस्त्रकर्मणि धर्म्यमन्नतोत्सादनेषु च ॥ ९१ ॥
अजीर्णानाहयोर्वीते शुल्मे शूले तथोदरे ।

उक्तानि लवणा(नि)

लवणेषु यद्यपि सैन्धवं प्रधानं, यतो वक्ष्यति—“सैन्धवं लव-
णानाम्” (सू. अ. २५) इत्याद्याधिकारे, तथाऽपि सौवर्च-
लस्य रोचनत्वप्रवर्णितत्वा सैन्धवमनु प्राधान्यख्यायनार्थमेव
पाठः । औद्गिदमौत्सादिकालवणं, केचिच्छाम्भरिलवणमाहुः ।
सामुद्रं दक्षिणसामुद्रमथं “करकच” इति ख्यातम् । अभ्यञ्जने इति
लेहान्यत्र । नल्लक्ष्मिणि फलवर्धनम् ॥ ८८-९१ ॥—

न्यू(ऊ)र्ध्वं मूत्राण्यष्टौ निबोध मे ॥ ९२ ॥

सुल्यानि यानि विष्टानि सर्वाण्यपानेयशास्त्रे ।
अविमृशमजामूत्रं गोमूत्रं माहिपं च यत् ॥ ९३ ॥
हस्तिमूत्रमश्वशूष्यं हयस्य च खरस्य च ।
उण्णं तीक्ष्णमयोऽर्कं कटुकं लवणान्वितम् ॥ ९४ ॥
मूत्रमुत्सादने शुक्तं युक्तमालेपनेषु च ।
युक्तमास्यापने मूत्रं शुक्तं चापि विरेचने ॥ ९५ ॥
सेदेष्यपि च तद्युक्तमानाह्वेयगदेषु च ।
उदरेष्वथ चार्थाःसु शुल्मकुष्ठकिलासिषु ॥ ९६ ॥
तद्युक्तमुपनाहेषु परिपैके तथैव च ।
दीपनीयं विषमं च किमिदं शोषदिदयते ॥ ९७ ॥
पाण्डुरोगोपशुशानामुत्तमं शौर्म चोच्यते ।
श्लेष्मानं शयपेरीतं मारुतं चानुलोमयेत् ॥ ९८ ॥
कपेतिपित्तमधोभागमित्यस्मिन् शुणस्तंभः ।
सामान्येन मयोक्तस्तु पृथक्त्वेन प्रवक्ष्यते ॥ ९९ ॥
अविमृशं तत्तितं स्यात् किञ्च पित्तायिरोधि च ।
आजं कपायमधुरं पथ्यं क्षोषातिहृष्टि च ॥ १०० ॥
गध्यं समधुरं किञ्चिदोषमं किमिदं कुष्ठजुत् ।
कण्टं च शर्मयेत्पीतं सत्यन्दोषोदरे हितम् ॥ १०१ ॥
अशोःशोफोदरं तु सशरं माहिपं सरम् ।
हास्तिकं लवणं मूत्रं हितं तु किमिदं कुष्ठिनाम् ॥ १०२ ॥
प्रशस्तं यद्विषममविषयश्लेष्मानपारोक्षम् ।
सतितं श्वासकाससमशामं चैष्टुमुच्यते ॥ १०३ ॥
वाजिनं तिक्तकटुकं कुष्ठमणविषापदम् ।
खरमृशमपसारतोन्मादप्रह्वितानाशनम् ॥ १०४ ॥
इवीहोक्तानि मूत्राणि यथासमर्थ्ययोगतः ।

अविमृशमित्यादीं लीगलमेव प्रशस्तमिति लिङ्गपरिपदादि-
यति; यतः लीषां लवणान्त्वान्मपि लघु, वचनं हि,—“लापं

१ ‘हस्तिपर्णी’ इति पा० । २ ‘तथा’ इति पा० । ३ ‘नल्लक्ष्मि-
णि’ इति यदापरः । मोदीन्द्रनाथसु “स्नेहं” इति पठति ।
४ ‘युक्तिमकुष्ठिनिवासिषु’ इति पा० । ५ ‘तथैवोच्यते’ इति पा० ।

१ ‘हस्तिपर्णी’ इति पा० । २ ‘तथा’ इति पा० । ३ ‘नल्लक्ष्मि-
णि’ इति यदापरः । मोदीन्द्रनाथसु “स्नेहं” इति पठति ।
४ ‘युक्तिमकुष्ठिनिवासिषु’ इति पा० । ५ ‘तथैवोच्यते’ इति पा० ।

जातिसामान्ये स्त्रीणां पुंसां च गौरवम्" (सू. अ. २७) इति ।
यत्तुच्यते पुंसां मूत्रं शुभ्रवर्णमाहुः, तत्र, शुक्रसम्बन्धस्य स्त्री-
णामपि शुक्रवर्णने तुल्यत्वात्, वचनं हि,—"यदा नारी हि नारी
तु मनुजायोपपद्यते । सुशतं शुक्रमन्योऽन्यमनश्चित्तन जायते"
इत्यादि, नपुंसकगुणं त्वमङ्गलत्वात् प्रकृते । अग्रेदेविलने-
नागदप्रयोगयोगिकस्य, विप्रप्रमिलनेन च केवलस्य विपटन्त-
रमिति न पौनस्त्यम् । शर्मं चोच्यते इति आतोम्यरूपसुप-
कर्तृत्वात् । अधोमागमिल्यधोमागेण पित्तं कर्षेत्, किंवा यदे-
वाधोगतं पित्तं तदेव विरेचयति तोष्यम् । यथासामान्ययोगतः
इति यावत् शाक्तियोगो मूत्राणां तथा ॥ ९२-१०४ ॥

जैतः क्षीराणि वक्ष्यन्ते कर्मैषां गुणाश्च ये ॥१०५॥
अत्रिक्षीरमजाक्षीरं गोक्षीरं माहिषं च यत् ।
उद्गीणामथ मागीनां वडद्यायाः स्त्रियास्तथा ॥१०६॥
प्रायशो मधुरं क्षिणं शीतं सत्तयं पयो मतम् ।
प्रीणनं दृढणं वृष्यं मेघ्यं वस्यं मनस्करम् ॥ १०७ ॥
जीघनीयं श्रमहरे भ्यासकासनियर्हणम् ।
हन्ति शोणितपित्तं च सन्धानं विहतस्य च ॥१०८॥
सर्वप्राणभृतां सार्व्यं शमनं शोचनं तथा ।
तृष्णाम् दीपनीयं च श्रेष्ठं क्षीणक्षतेषु च ॥ १०९ ॥
पाण्डुरोगेऽम्बुपित्ते च शोपे शुष्मे तथोदरे ।
अतीसारं प्वरे दाहे भयथौ च विधीयते ॥ ११० ॥
योनिशुक्रमदोषेषु मूत्रेषु प्रदरेषु च ।
पुरीषे अघिते पथ्यं पातपित्तविकारिणाम् ॥ १११ ॥
नस्यालेपायगहेषु घमनास्थापनेषु च ।
विरेचने क्षेहने च पयः सर्वत्र युज्यते ॥ ११२ ॥
यथाक्रमं क्षीरगुणानेकेभ्यः पृथक् पृथक् ।
अभ्रपानादिकेऽध्याये भूयो वक्ष्याम्यशेषतः ॥११३॥

प्रायशो मधुरमिति प्राधान्येन मधुरम् । तेन क्षीरमुद्गीणा-
मीषाणां तथा छागं कपायमिलादीं रसान्तरस्याप्राधान्येना-
नुषंग्योऽपि क्षीरे भवतीति दर्शयति । प्रायश इति दृढणं
क्षिणमित्येताभ्यां तथा शीतमित्यनेन च संयज्यते, तेनोद्गस्य
रुशोणत्वमिधानं न विरोधि । सन्त्यमिति सन्त्यवृद्धिरस्य ।
मनस्वरमिति प्रमापादोऽरुद्रत्वाच्च, ओजोऽस्या हि तदनु-
विधाधिनो मनसोऽपि स्वस्वसामर्थ्यं भवति । एतदेव च
निसस्येह मन्ता वरणं यन्मन्ता प्रवर्षेत्तुमुक्तं हि शुभ्रर-
णम् । हन्ति शोणितपित्तमिति अवस्थाविशेषप्रमेव शोणित
पित्तं हन्ति । वचनं हि,—"व्याधयोर्धर्मिर्धर्मिर्धर्मयोर्कृदन्तिजे

क्षेप्यपि विजिते च । यद्वक्ष्यते प्रथमं न याति तनानि-
त्वात्, तत्र कार्यम् ॥ छागं पयः स्यात्तरमं प्रयोगे गन्धं शूत
पथगुणे जले वा"-(वि. अ. ४) इति । एवं च यदुच्यते—
अधोमागे रक्षिते सरस्वात् क्षीरमयोगिक, ऊर्ध्वगे च वफकर्तृ-
तवाऽयोगिकमिति, तन्निरस्तम् । सर्वप्राणभृतां सार्व्यमित्यनेन
सर्वशब्दव्यक्तिरस्यतया प्रकृतयमनुष्येभ्यो वर्तते, तेन क्षीरस्य
स्वदेजादिप्रणयसात्मत्वं बोद्धवनीयं, किंवा सर्वशब्दोऽत्र
भूयैवचनं ॥ १०५-११३ ॥

अथापरे त्रयो वृक्षाः पृथग्ये फलमूलिभिः ।
सुखक्रीडन्तकालोपायमिदं कर्म पृथक् पृथक् ॥११४॥
घमनेऽङ्गमन्तकं विद्यात्सुक्षीक्षीरं विरेचने ।
क्षीरमकस्य विक्षेपं घमने सविरेचने ॥ ११५ ॥

फलमूलिभिरिति पृथक्पृथक्प्रयोगादपाने तृतीया । अङ्ग-
मन्तको मालयासदृशपत्रो रसः ॥ ११४ ॥ ११५ ॥

इमांस्त्रीतपरान् वृक्षानाहुर्द्वयं द्वितास्त्ययः ।
पृतीकः कृष्णगन्धा च तिल्वकश्च तथा तयः ॥११६॥
विरेचने प्रयोक्तव्यः पृतीकस्तिल्वकस्तथा ।
कृष्णगन्धा परीसर्पं शोथेय्यशः सु चोच्यते ॥११७॥
दह्विद्रधिगण्डेषु कुष्ठेष्वप्यलजीषु च ।
पट्टवृक्षाङ्गो धनानेतानपि विद्याद्विचक्षणः ॥११८॥
इत्युक्ताः फलमूलिन्यः क्षेहाश्च लघुजानि च ।
मूत्रं क्षीराणि वृक्षाश्च पदं ये दिष्टेऽप्यस्त्ययः ॥११९॥

पृतीकं कण्टकीकरसः । तिल्वको लोभ्रः, तस्य तदपिति
विशेषणेन पश्चिमालोभ्रं व्युदस्यति, चायस्लोभ्रं च महाप्रमाणं
तरुशब्दयोग्यं माहवति, किंवा तदविशेषणेन बाल लोभ्रं व्युद-
स्यति । दह्विद्रश्च शोषनानित्यं यद्यपि कृष्णगन्धाया पक्व-
कर्मवन्निधानात् शोधनत्वं, तथाऽपि बाष्पात्पदेन बहिः स्थित-
दोषतथोद्यतस्य बोध्यम् । किंवा अपिद्राश्च कृष्णगन्धाया
अशोधनत्वमपि सूच्यते ॥ ११६-११९ ॥

ओषधीनांमरूपाभ्यां जानते राजया घने ।
अविपाक्षेय गोपाश ये चान्ये घनवासिनः ॥ १२० ॥
न नामहानमात्रेण रूपमानेन वा पुनः ।
ओषधीनां परां प्राप्तिं कथिद्वेदितुमर्हति ॥ १२१ ॥
योगविज्ञानमरूपमस्तासां तत्रविदुच्यते ।
किं पुनर्यो विज्ञानीयादोषधीः सपथा निपक्वः ॥ १२२ ॥
योगमासां तु यो विद्याद्वेदकालोपादितम् ।
पुरपं पुरुषं धीम्य सं देवो भिप्युत्तमः ॥ १२३ ॥

१ 'यदा नारी' इति वाक्यं । २ 'यदा नारी' इति वाक्यं । ३ 'यदा नारी' इति वाक्यं । ४ 'यदा नारी' इति वाक्यं ।

१ 'यदा नारी' इति वाक्यं । २ 'यदा नारी' इति वाक्यं । ३ 'यदा नारी' इति वाक्यं । ४ 'यदा नारी' इति वाक्यं ।

उक्तानामोपधीना योगज्ञानस्य प्राधान्यं दर्शयन्नाह—ओषधीरित्यादि ।—परा श्रुतिमित्युल्लेख व्याधिशरीराद्यपेक्ष सम्यग्भोगम् । योगो व्याधिशरीराद्यपेक्षा सम्यग्भोजना मेवजस्य । सर्वयेति नामरूपयोगः । योगमेव निश्चितं वर्धयन्नाह—योगमित्यादि । देशकालोपपादितमिति देशकालकृतम् । पुरुषं पुरुषवीक्ष्येति वीप्सायां, प्रतिपुरुषं प्रकृत्यादिभेदेन योगस्य प्रायोभेदो भवतीति दर्शयति । पुरुषसम्बन्धेन चैव सयोगपुरुषोऽभिप्रेतः ॥ १२०—१२३ ॥

यथा विपं यथा शस्त्रं यथाऽग्निरशनिर्यथा ।
तथोपधमविज्ञातं विज्ञातममृतं यथा ॥ १२४ ॥

औपधं ह्यनभिज्ञातं नामरूपगुणैस्त्रिभिः ।
विज्ञातं चापि दुर्युक्तमनर्थोपपद्यते ॥ १२५ ॥

योगस्यौपधानाधीनत्वादां यथाज्ञानस्य महानर्थकारिता बहु-
मिर्दृष्टान्तैर्दर्शयति—यथा विपमित्यादि । विपादिबहुदृष्टान्तेना-
ज्ञात मेवज किञ्चिद्विपवत् कज्ञानात् कृत्वा मारयति, विचित्रं
शस्त्रवन्मर्मैच्छेदं कृत्वा मारयति, विचित्रामिवत्स्फोटादिकं कृत्वा
मारयति, विचित्राशानिवत्सद्यो मारयतीति दर्शयति । नाम-
रूपगुणैरित्यनेन त्रितये लब्धे पुनश्चिन्मिति वचनमेवैकज्ञा-
नप्रतिषेधार्थम्, तेन निमिरेव भित्तिर्निर्हात मेवज प्रघातमिति
दर्शयति ॥ १२४—१२५ ॥

योगादपि विपं तीक्ष्णमुत्तमं मेवजं भवेत् ।
मेवजं चापि दुर्युक्तं तीक्ष्णं संपद्यते विपम् ॥ १२६ ॥

तस्मान्न भिपजा युक्तं युक्तियाहेन मेवजम् ।
धीमता किञ्चिदादेयं जीवितारोग्यकाङ्क्षिणा ॥ १२७ ॥

कुर्यान्निपतितो मूर्ध्नि सशेषं वासयाशनिः ।
सशेषमातुरं कुर्यान्नित्यज्ञमतमौपधम् ॥ १२८ ॥

दुःखिताय शयनाय श्रद्धधानाय रोगिणे ।
यो मेवजमविज्ञाय प्राज्ञमानी प्रयच्छति ॥ १२९ ॥

स्यक्तधर्मस्य पापस्य मृत्युभूतस्य दुर्मतेः ।
नरो नरकपाती स्यात्तस्य संभाषणादपि ॥ १३० ॥

धरमाशीविपविपं धयितं तान्नमेव धा ।
पीतमत्यग्निस्तत्ता भक्षिता वाऽप्ययोगुडाः ॥ १३१ ॥

ननु श्रुतवतां वेशं विज्ञता शरणागतात् ।
शुद्धीतमश्वं पानं वा वित्तं वा रोगपिडितात् ॥ १३२ ॥

भिपदुर्भूमुर्मतिमानतः स्वगुणसम्पदि ।
परं प्रयत्नमातिष्ठेत् प्राणदः स्याद्यथा नृणाम् ॥ १३३ ॥

योगं स्तौति—योगादपीत्यादि ।—विपं च सम्यग्भोगद्वेषन
भवतीति “तिलं दद्याद्विपस्य तु” (नि ॥ १) इत्यादिप्रयोगो
बोद्धव्यम् । न केवलमातुरैर्गोषाभिपजो मेवज नादेयं किन्तु

भिपजाऽपि युक्तियाहेन मेवजमातुराय न देयमित्याह—
दुःखितायेत्यादि ॥ १२६—१३३ ॥

तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते ।
स चैव भिपजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत् ॥ १३४ ॥

अथ सम्यग्युक्तस्य मेवजस्य किं लक्षणं विना उपादेयस्य
श्रेष्ठवैयस्य लक्षणमित्याह—तदेवेत्यादि । रोगेभ्यो यः प्रमोच-
येदित्यनेन च ज्ञानपूर्वं मेवजप्रयोगेण रोगहारकत्वमुच्यते, तेन
यादृच्छिन्नसिद्ध्या भुवैयस्यवहायो न क्षान्त्य, यादृच्छिन्नसिद्ध्या हि
वैद्यो न रोगप्रमोक्षे कारण, किन्तु पुण्यहरन्यायेन देवागतो
मेवजस्य सम्यग्भोग इति ॥ १३४ ॥

सम्यक् प्रयोगं सर्वेषां सिद्धिराख्याति कर्मणाम् ।
सिद्धिराख्याति सर्वेष्वं गुणैर्युक्तं भिपक्तमम् ॥ १३५ ॥

कथमारोग्यात् सम्यग्भोगो मेवजस्य ज्ञातये इत्याह—सम्यक्
प्रयोगमित्यादि । सर्वेषामित्यनेनान्येषामपि कर्मणा प्रतिमाकर-
णाधीना सिद्धिः सम्यग्भोगो तत्कारणता ख्यापयति, न ह्यसम्य-
कप्रयोगे कारणे सम्यक् कार्यं भवति । सिद्धिराख्यातीति लब्धं
प्रतिनियमिकी सिद्धिः न यादृच्छिकी । सर्वैर्युगैरिति ध्रुवे पर्यव-
हातलादिनि सुप्रकृत्युत्पादवक्ष्यमाणे ॥ १३५ ॥

तत्र श्लोकाः ।

आयुर्वेदागमो हेतुरागमस्य भवतनम् ।
सूत्रणस्याप्यनुष्ठानमायुर्वेदस्य निर्णयः ॥ १३६ ॥

सम्पूर्णं कारणं कार्यमायुर्वेदप्रयोजनम् ।
हेतवश्चैव दोषाश्च मेवज संग्रहेण च ॥ १३७ ॥

रसाः सप्रत्ययद्रव्यारिष्विषो द्रव्यसंग्रहाः ।
मूलान्यश्च फलिन्यश्च औहास्य लयणानि च ॥ १३८ ॥

मूनं क्षीराणि सूताश्च पद्वे क्षीरतृष्णाग्रयाः ।
कर्मणि चैषां सर्वेषां योगायोगगुणागुणाः ॥ १३९ ॥

वेद्यापवादा यत्रस्याः सर्वे च भिपजां गुणाः ।
सर्वमेतत्समाख्यातं पूर्वोच्चाये महर्षिणा ॥ १४० ॥

इत्यग्निवेशश्रुते तन्ने चरकप्रतिसंस्थृते श्लोकस्याने
दीर्घोऽपि वितीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

तत्र श्लोका इति तत्रकारस्य रीतिरियं यत्—उत्तरमयं संग्र-
हेणानिधत्ते तत्र “तत्र श्लोका” इति करोति, यत्र दूषादनधिक-
मुच्यते तत्र “भवति यात्र” इति करोति, ॥ चास्य निष्प्रयोज-
नत्वं, तन्मध्यवर्त्ततात् । अथायोजनमर्थमप्यायान्ते संग्रहेणाभि-
धत्ते—आयुर्वेदागम इत्यादिना । संग्रहवचनं च पूर्वोक्तार्थस्य
संग्रहेण प्रदणार्थं तथा दुर्ज्ञानप्रतिषेधार्थं च । यतो यत्किञ्चिदन
दुर्ज्ञानं स्यात्तदिह प्रतिपादितार्थवचनादेवावधार्यते । वचनं हि,—
“गवोको यः पुनः श्लोकर्थं समनुगीयते । तद्यत्किञ्चनसाधार्थं
द्विरुक्तिं सा न गृह्यते” (नि अ १)—इति । अत्र च गवोको इति

विस्त्रोकोपलक्षणम् । तेन स्त्रोकोक्तस्याप्यारम्भोपायार्थस्य पुनः स्त्रोकेन संग्रहणमविरुद्धम् । व्यक्तिः स्पष्टता, व्यवसायोऽवधारणम् । आगम इति दीर्घजीवितमन्विच्छित्वादिना, हेतुरित्यायुर्वेदागमहेतुः, स च विप्रभूता यदा रोगा इत्यादिना रोगप्रभुर्भावं उक्तः; किंवा दीर्घजीवितमन्विच्छित्वादिस्त्रोकोऽभिधेयेणायुर्वेदागमस्य तथाऽऽयुर्वेदागमहेतोश्च पिष्टदृष्ट्यस्य, ग्रहणा इत्यादिप्रत्यस्त्यायुर्वेदागमप्रतिपादकः, हेतुप्रतिपादकस्तु विप्रभूता इत्यादिग्रन्थो यथोक्त एव । आगमस्य प्रवर्तनमिति इन्द्रदानीय भरद्वाजेन मर्त्यलोके प्रवर्तनमायुर्वेदग्रहणपर्यन्तम् । सद्यसमित्यायुर्वेदतत्त्वकरणमविवेशादीनाम् । अभ्यनुज्ञानमिति तानि चानुमतानीत्यादि । शेषं सुगमम् ॥ १३६-१४० ॥

इति धीचक्रपाणिदत्तविरचितायाम्भुवेंदरीषिकाख्यायां
चरकटीकायां सूक्ष्मस्थाने दीर्घजीवितो नाम
प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातोऽपामार्गस्तण्डुलीयमन्त्रायं व्याख्यास्यामः १

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अपामार्गस्य बीजाति विष्पलीमरिचानि च ।

विडङ्गान्यथ शिप्रूणि सर्पपांस्तुम्युरुणि च ॥ ३ ॥

अजार्जी वाजङ्गान्धां च पीलून्ध्रीलां हरेणुकाम् ।

पृथ्वीकां सुरसां श्वेतां कुठेरकफणिज्झयी ॥ ४ ॥

शिरीषप्रीजं लघुनं हरिद्रे लवणद्रवम् ।

ज्योतिष्मतीं नागरं च द्याच्छीर्षविरिचने ॥ ५ ॥

गौरवे शिरसः शूले पीनसेऽर्धांशमेदकं ।

किमिव्याधावपसारं घ्राणमादौ प्रमोहकं ॥ ६ ॥

दीर्घजीवितोयि मूलिन्यथ फलिन्यथ पत्रकर्माद्भूता उक्ता, अवस्तस्यपि च पिप्पलीमरिचप्रभृतीनि पत्रकर्मसाधनानि सन्ति, तथा पत्रकर्मप्रभृतिविषयोऽपि तत्र नोक्त, तेनानन्तरं शोषपत्रकर्मोपयोगिद्रव्यपत्रकर्मप्रभृतिविषयाभिधायकोऽपामार्गस्तण्डुलीयोऽभिधीयते । पूर्वोक्तान्यपि चापामार्गोक्तीनि यत् पुनरिहामिष्यन्ते तदार्थ एवाप्यान्वते "पूर्वमूलफल" इत्यादिना श्लोकद्वयेन धर्माभास्यति । अपामार्गबीजो इति संज्ञायां प्राप्तायामपामार्गस्तण्डुलीय इति संज्ञाकरणमपामार्गादिबीजानां निवृत्तपाणमेव ग्रहणार्थम् । अप्यायवर्षां तण्डुलेन कृत्वाऽपामार्गस्य बीजानीति गद्दीनराजं करोति तदङ्गजननमस्यबीज-भवनमेव तण्डुलानां ग्रहणार्थम् । यद्यपि चेत्तत्तत्ततः पत्रकर्मप्रभृतिरेवमपूर्वैरेव भवति, यदुक्तं—“तथाप्येवमुक्तं यमनादीनां प्रभृतिर्मवति” (वि. अ. =) इत्यादि, तथा सुश्रुतेऽयुक्तं—“शवान्तस्य हि सम्मग्निरिष्यस्याप्यप-धस्तः श्लेष्मा ग्रहीमा-

च्छदयति”—(सु. वि. अ. ३३) इत्यादि; तथाऽपि कचित् प्रबलदोषापेक्षयाऽन्यथाऽपि कमो भवति, यथा शरमुद्रिके पिते विरेचनादि, तथा प्राशुपि प्रबलवाते बल्लारिरित्यनिधमा-यमेह शिरोविरेचनमादावभिहितं; यदि वा, प्रधानाङ्गशिरः-शोषनत्वमिच्छोविरेचनमादौ कृतम् । यदुक्तं,—“यदुत्तमाङ्गम-ज्ञानं शिरसद्विधीयते”—(सू. अ. १०) इति । शालायेऽप्युक्तं,—“अतमये यथा मूले वृक्षः सम्यक् प्रवेष्टे । अतमये शिरसि वै देहः सम्यक् प्रवर्षते”—इति । अपामार्गभिधानमादौ शिरोविरेचनप्राप्त्यात् । यदुक्तं,—“प्रत्यक्षमुष्मी शिरोविरेचना-नाम्”—इति (सू. अ. २५) । अतगन्धा अजमोदा, “फोफा-न्धी”भूति केचित् । पीलु औत्तपयिकं फलम् । लवणद्रव्यं लव-णवर्गीरिपटितं सौवर्चलं सौवर्चं वा । अयं वर्गो व्यस्तः समस्य शिरोविरेचने प्रयोग्यो गणन्यात् । यदुक्तं,—“परिचक्ष्मातमसि हि यद्रव्यमयोगिकं मन्येत तदपहरेत्” (वि. अ. ८)—इति । अन्यत्राप्युक्तं,—“तमलं वर्गमर्थं वा यथालाभमप्यपि वा”—इति । शिरस इति गौरवे इत्यनेन शूल इत्यनेन च संबध्यते । किमिव्याधिरित् शिरोगत एव मोहव्यः, तमेव शिरोविरेचनस्य समर्थत्वात् । प्रमोहको मूर्च्छा, इन्द्रियापद्रवं वा ॥ १-६ ॥

मदनं मधुकं निम्बं जीमूतं कृतवेधनम् ।

पिप्पलीकुटजेस्वाकून्धैलां धामार्गवाणि च ॥ ७ ॥

उपस्थिते श्लेष्मपिते व्याधायामाशयाश्रये ।

यमनार्थं प्रयुजीत मिपरेहमदूपयन् ॥ ८ ॥

यमनद्रव्ये आदौ मदनयुक्तं प्राधान्यात्; उक्तं हि,—“यमन-द्रव्येभ्यु मदनफलानि श्रेष्ठतमान्याचकतेऽनपामित्यात्”—इति (क. अ. १) । उपस्थित इति आमाराशयोर्धामार्गे श्लेष्मणः स्थापं यतोक्तैरां गत इति व्याख्येयम् । श्लेष्मपित इति श्लेष्मपिते श्लेष्मपि पिते च । पितं च यथापि साक्षात् यमनाविष्यं तथाऽपि श्लेष्मस्थानगतत्वेन श्लेष्मसंख्याद्भ्रममपिपयम् । यदुक्तं,—“दोष-स्थानगतं दोषं स्थानिवस्तमुपाचरेत्”—इति । देहमदूपयमिति यद्यपि यमने प्रोक्तं तथाऽपि विरेचनादिव्यपि मोहव्यं, तन्नाप्य-तियोग्योपमिष्यार्थोपेदेदुद्रिष्टाद्याः समानत्वात् । उच्यते च न्यायविद्विर्भव—“तमानेवर्षेधेयक्रान्तिहो विपरिन्वशाप्यशु-पजनीयः”—इति ॥ ७ ॥ ८ ॥

त्रिघृतां त्रिफलां दन्तीं नीलिनीं सतलां धवाम् ।

कम्पिलकं गवाक्षीं च क्षीरिणीमुदकीर्यकाम् ॥ ९ ॥

पीलून्यारवधं द्राक्षां द्रवन्तीं निबुलानि च ।

एकाशयगते दोषे विरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥ १० ॥

यमनयु शिरेचनाभिधानं शिरःपूर्वकदेहशोषनाभिधाना-क्रमेणाभासार्थोपेक्षायुक्तोपानान्तरमाभासार्थोभासस्थितपि-ह्रत्वेन । एवं विरेचनानन्तरं बलमिष्यतेऽपि वाच्यम् । शिर-

दादायुच्यते, विरेचनद्रव्येषु श्रेष्ठत्वात् । उक्तं हि,—“त्रिष्टु-
मुत्तमिरेचनानाम्”-(सू अ २५) इति । नीलिका नीलेयुक्ता ।
शीरिणी दुग्धिका । इवन्ती दन्तीभेदः । त्रिस्तुल हिज्वलमिति
प्रसिद्धम् । पक्वभासावाशयगतधेति पक्वशयगतः । तेन पित्ता-
शये एवमाशयाधोभाषणभेदे दोषो विरेचनशययो भवति न
पक्वशयगतः । दोषशब्देन चेह विरेचननिर्हरणभोग्यत्वात्तत्त-
त्कषिपिं वा गृह्यते । यदुक्तं—“पित्तं वा कषिपिं वा पित्ताशय-
गतं हरति । संसन, नीनं मलान् बलिहरेत्कषाशयस्थितान्”-
(वि अ ३) । यदि वा पक्वशयमभीषणतत्वेनाद्य प्रवृत्त्युमुखो
दोषः पक्वशयगत इत्युच्यते, यथा गङ्गाया घोष इति ॥५॥१०॥

पाटलां चाक्षिमन्थं च यित्वं श्योनाकमेव च ।
काश्मर्यं शालपर्णी च पुक्षिपर्णी निदिग्धिका ॥११॥
यलां श्वदंष्ट्रां पृथतीमेरण्डं सपुनर्मयम् ।
यथान् शुल्कथान् कोलानि गुहूर्चीं मदनानि च ॥१२॥
पलाशं कचुर्णं चेषं ज्ञेयाश्च लज्जणानि च ।
उदावर्तं विधन्धेषु युञ्ज्यादास्थापनेषु च ॥१३॥
अत एवौषधगणाद् सङ्गल्यमनुशासनम् ।
भारतप्रमिति प्रोक्तः संग्रहः पाञ्चकर्मिकः ॥१४॥

पाटलमित्यादिनाऽनुवासनाप्रादिरुहाभिधानं, निरुहस्य दोष-
हरणप्रधानत्वात् । कचुर्णं कचुर्णम् । ज्ञेया सर्पिलैख्यतान-
ज्जान । लज्जणानि सैन्यवादीनि रोगभिरपिगतीये प्रसूत्यं मुख्या-
न्युक्तानि गणने । अत एवेति निरुहोकापाटलादिगणात् । सक-
ल्यमनुवासनमित्यनेन ज्ञेयासाधनं भूते, अनुवासनं हि ज्ञेह
एव भवति । अनुवासनार्थं ज्ञेयासाधनद्रव्यं पृथङ्गोक्तं, निरु-
हार्थाकमेव गणनेनैव तत्सिद्धेः । भारतप्रमित्यनेनानुवासनप्र-
तिपिष्य दर्शयति, भारते हन्तव्येऽनुवासनं प्रतरामित्यर्थः ।
यदि वा पाटलोदेर्मास्तहपद्राज्जामास्तप्रमनुवासेन प्ररल्य,
अन्यत्र ॥ पित्तहपद्राजपित्तम्, तथा ज्ञेयहपद्राजज्ज्ञेयम्
मिति सूचयति । समग्र इत्यनेन रोगभिरपिगतीये कृते सिद्धौ
च वक्ष्यमाणपञ्चमप्रपद्य सूचयति ॥ ११-१४ ॥

तान्युपस्थितदोषाणां ज्ञेहस्वेदोपपादने ।
पञ्चकर्मणि कुर्वीत मानाकालौ विचारयन् ॥१५॥

पञ्चकर्म यथा कर्तव्यं तथा तानीत्यादिना दर्शयति । तानीति
पूर्वोक्तानि । ज्ञेहस्वेदोपपादनैरिति बहुवचनं नानाविधज्ञेहस्वेदोप-
पादनार्थम् । उपस्थितदोषाणामिति श्रान्ता एतत्त्वा कोष्ठमयनेन
तथा कीनत्वपरिहागेन प्रधानैवस्थाप्राप्तदोषाणाम् । तत्र पञ्चक-
मप्रवृत्तावुपस्थितदोषत्वमेव हेतुः । तदपि ज्ञेहस्वेदोपपादनमन्त-
राऽपि स्यात्, यथा ज्वरे “वपप्रधानादुद्विग्नं दोषानामा-
शयस्थितान् । हुक्मा ज्वरवरान् काले बन्ध्यानां यमनहरेत्”-

(वि अ ३) इति, तत्र ज्ञेहस्वेदावन्तरेणापि यमनप्रवृत्तिर्भ-
वत्येव । ज्ञेहस्वेदोपपादनं तु प्राथम्यत्वेन तथाऽन्यथोपस्थित-
दोषेऽपि खोचमानया पञ्चकर्मप्रवृत्तिशोभनव्यवहृत्यार्थं क्रिय-
माणत्वेनोक्तम् । मानाकालयोर्विचार्यत्वेन प्रहणं प्राधान्यात्,
तेन दोषमेव चादोषोऽपि विचार्यत्वेनेह बोद्धव्यं । यदि वा पूर्व-
वत् कारप्रहणादेव शेषाणां दोषादीनामवरोधो व्याख्येयः ।
तानीत्युक्तेऽपि पुनः पञ्चप्रहणं पञ्चानामुपस्थितदोषत्वै सति
प्रवृत्त्युपदेशार्थम् । इह यमनादपि परमं लक्षणं बह्वितिवर्तव्यतायो-
विदोपनिर्हरणशक्तिज्यायस्त्वम् । तेन तन्त्रान्तरे ज्ञेहस्वेदो
प्रक्षिप्य सप्तकर्मोपनिषिद्धं यदुच्यते तन्न भवति, नहि ज्ञेहस्वेदो
दोषवर्हिनिं सरणं दुस्तं, दोषसंशमनं तु तां दुस्तं, पञ्चकर्मा-
ङ्गत्वेन न्यायप्रियमाणी तु ज्ञेहस्वेदो दोषोपस्थान एव परं व्याप्ति-
येते न दोषनिर्हरणे यमनादिसपाये । अनुवासनं तु यद्यपि यमना-
दिवजं बहुदोषनिर्हरणकारणं भवति तथाऽपि पुरीषस्य पक्वशय-
गतवातस्य च वर्हिनिर्हरणकत्वात्परमं लक्षणं प्राप्तमेव । निष्ठोवननेना-
ज्जनादौ तु न ज्ञेहस्वेदादिवद्वह्वितिवर्तव्यतायोगो न च बहुदोष-
निर्हरणकत्वं, तेन न तत्कर्मैव चादव्याच्यम् । उत्तरबलित्तु ज्ञेह-
स्वेदो निरुहः ज्ञेहवत्सावेवान्तरभवति । यदि ज्ञेह यमनादपि पञ्च-
कर्मसु पक्वशयव्यवयोगस्यैव सहा, तेन ज्ञेहस्वेदनिष्ठोपपादपि
न प्रवर्तते ॥ १५ ॥

मानाकालाध्याया युक्तिः, सिद्धिर्युक्तौ प्रतिष्ठिता ।
तिष्ठत्युपरि युक्तिर्हो द्रव्यज्ञानवर्ता सदा ॥१६॥

मानाकालविचारफलमाह—मानाकालेत्यादि । युक्तियोजना-
भेदमस्य ज्ञेहदोषाद्यपेक्षया । युक्तिः हीति—सिद्धिरित्यादिना ।
सिद्धिरिह विचारोपशमस्य साध्यस्य निष्पत्तिः ॥ १६ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि यथागूर्विविधौषधाः ।
विविधानां विकाराणां तत्साध्यानां निवृत्तये ॥१७॥

इदानीं यमनादीनामयोगान्मन्मोभूतास्य वदे सन्धुशणार्थं
तथा यमनादिव्यवयोगपतितस्य श्लाघादेः प्रशमार्थं प्रतिज्ञापूर्वकं
यथागूर्विभिधेते—अत ऊर्ध्वमित्यादि । उक्तं हि,—“यथाऽगूर्वि-
भूतयोमयावै सन्धुशमयावो भवति क्रमेण । महान् स्थिर-
सर्वपलस्यैव शुद्धस्य येयादिरिन्तरमि”-(वि अ १)
इति । पिप्पल्यादियथागूर्विनिर्देशे उपस्थापितेति वचनं भेदपञ्चानी-
यतद्वैल्लादिप्रवृत्तिद्रव्याणामुपस्थितपरिमाणप्रहणार्थम् । साक्षादप-
ज्जानीयं प्रमाणमिह नोक्तं, यानायां बौध्वादिभेदेनानवस्थित-
त्वात् । यदुक्तं,—“यानायां नास्त्यप्रस्थानं दोषममि बलं वय-
व्याधिं द्रव्यं च रोष्टं च यीक्ष्य मानां प्रयोजयेत्”-इति ।
यथायैव तथाऽपि परिभाषादर्शनाद्वैदव्यवहारदर्शनाच्च
यथा कर्तव्यं तदुच्यते,—यथागूर्वपदद्रव्यं तावद्विविधं कीर्य-

१ ‘नीलवशा’ इति पा० । २ ‘पाटल’ इति पा० । ३ ‘प्रवा-
ह्णावत्सामाप्तदोषाणां’ इति पा० ।
च ख. ४

१ ‘यमनादिप्रयोगान्मनसः’ इति पा० । २ ‘भेदपञ्चानीयतद्वैल्ला-
दिद्रव्याणां’ इति पा० । ३ ‘दोषादिभेदेन’ इति पा० ।

प्रधानमौषधद्वयं तथा रसप्रधानमाह्वयत्वं च । तत्राप्यौषध-
द्वयं त्रिविधं, कीर्यमेदात्, तीक्ष्णवीर्यं यथा शुष्क्यादि, मध्य-
वीर्यं विलासिमन्यादि, मृदुवीर्यं चामलकादि, तत्र तीक्ष्णना-
कयं, मध्यानामर्धपल, मृदुता पलमित्युक्तार्थः । यदुच्यते विवे-
रोन, “कर्पाथं वा यणाशुष्कयो वल्कद्वयस्य वा पलम् । विनीय
पाचयेद्युक्ता वारिप्रत्येन चापराम्”- (चि अ १२) इति । अत्र
मध्यवीर्याणामर्धपलमाना नोक्ता सा मध्यप्रमाणग्रहणाद्बोद्धव्या ।
तथा “जीवन्मृजजीवादीपुष्कराहं” (चि अ १२) इत्यादिकाया
पेयाया नवभिर्द्रव्यैः कोलप्रमाणमिदित्वा पलमदूरन्तरं भवति,
तत्र मृदुवीर्यामिश्रयेणैव, “वाय्वद्रव्यापलं क्षुण्णं श्रप-
यित्वा जलादके । अर्धभूतेन तेनाय यवाग्याधुपकपयेत्”-
इत्यत्र चतुष्पलद्रव्याभिधानं रसप्रधानद्रव्यामिश्रयेणैव, तेन
“सिद्धा यवाहनिर्गृहे यवागूर्द्धही मता”-इत्यादिभिर्षं परिभाषा
बोद्धव्या । पञ्चसाधनपरिभाषाया- “यदप्यु श्रतशीतासु पञ्च-
भादि प्रयुज्यते । कर्षमानं ततो द्रव्यं सापयेत् प्रास्थिकेऽम्भसि ॥
कर्षाद्यं प्रयोच्यं पाने पेयादिसविधौ”-इत्यत्र पेया प्रति कर्ष-
द्रव्याभिधानं मध्यवीर्यस्यापि पञ्चपलम् अन्धानलपुरुषाभिप्रायेण
बोद्धव्यम् । वारिमानं तु पङ्कटार्धपरिभाषाया कर्षद्वये वारि
प्रत्योऽभिहितं, तदनुसारेणान्यनापि जलोत्पथं बोद्धव्यं ।
वल्कसाध्या ॥ यवागूर्ध्वं भवति, तत्र सूक्ष्माश्लेषपरिमाणजलं
प्राप्तम् । यदुक्तं, “शर्करं पञ्चगुणे स्याद्य मिल्हेयी च चतुर्गुणे ।
मण्डधनुर्द्वयगुणे यवागू पञ्चगुणेऽम्भसि”-इति । एतेषा पञ्चगुणे
इत्यादि तदुल्लेखमत्रसुदायाद्बोद्धव्यम् । यवागूर्ध्वं भूततण्डु-
लमानं तु शुभ्रतृषकाद्बोद्धव्यम् । यदुक्तं, “मिल्हेयीमुज्जिताद्र-
क्काशतुर्भागजला निपम्”- (सू चि अ १५) इत्यादि । तथा,
“यवागू सल्पतण्डुला”-इति ॥ १० ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलव्यचित्रकनागरीः ।
यवागूर्ध्वपनीया स्याच्छूलमी चोपसाधिता ॥ १८ ॥
दधिपथ्यचिच्यवाहेतीतमद्राडिमसाधिता ।
पाचनी प्राहिणी पेया सयाते पाञ्चभूलिकी ॥ १९ ॥
शालपर्णीरलायित्वैः पृश्निपर्ण्यां च साधिता ।
दाडिमास्त्रा हिता पेया पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् २०
पयस्यपौन्द्रे च्छागे द्विविरोत्पलनागरेः ।
पेया रक्तातिसारमी पृश्निपर्ण्यां च साधिता ॥ २१ ॥
इद्यात् मातिविषां पेयां सौमे साम्नां मन्तगपम् ।
श्वदंष्ट्राकण्टशरीर्यां मूत्ररच्छे मफाणिताम् ॥ २२ ॥
विडङ्गपिप्पलीमूलशिमिमेरिचेन च ।
तक्रसिद्धा यवागूः स्यात् किमिमां समुपार्जिवा २३

सूदीकासारिवालाजपिप्पलीमधुनागरेः ।
पिपासाघ्नी विषघ्नी च सोमराजीविपाचिता ॥ २४ ॥
सिद्धा यवाहनिर्गृहे यवागूर्द्धही मता ।
गवेधुकानां भृष्टानां कर्शनीया समाक्षिका ॥ २५ ॥
सर्पिष्मती यदुतिला खेहनी लवणान्विता ।
कुशामलकनिर्गृहे द्यामाकोनां विरक्षणी ॥ २६ ॥
दशमूलीशृता कसहिकाभ्यासकफापहा ।
यमके मदिरासिद्धा पकाशयरजापहा ॥ २७ ॥
शार्कमौसैस्त्रिलोपायैः सिद्धा वचां निरस्यति ।
जम्ब्याप्रास्त्रिदधित्थाम्लयिलेः सान्नाद्विष्की मता २८
शारचिनकहिङ्गम्लवेतसेर्मेदिनी मता ।
अभयापिप्पलीमूलवैश्वेयांतागुलोमनी ॥ २९ ॥
तक्रसिद्धा यवागूः स्यादुतन्यापत्तिनाशिनी ।
तैलव्यापदि शस्ता स्यात्तक्रपिण्याकसाधिता ॥ ३० ॥
मध्यमांसरसेः सान्ना विषमज्वरनाशिनी ।
कण्ठया यवानां यमके पिप्पल्यामलकैः शृता ॥ ३१ ॥
ताम्रचूडरसे सिद्धा रेतोमार्गरजापहा ।
समापविदला वृष्या घृतक्षीरोपसाधिता ॥ ३२ ॥
उपोदिकादधिभ्यां तु सिद्धा मध्विनाशिनी ।
शुधं हन्यादपामार्गेश्वरीरसोधारसेः शृता ॥ ३३ ॥

पञ्चकोल्याधिता यवागूपादाशुचयते, पञ्चमीशमीमिरादिहे-
तुत्वेन । दधित्वं वपित्वं । तत्रमिह जलार्थपारकम् । प्राहि-
णीति छेदः । सवात इति सवातेऽतीतारः । पञ्चगूलमत्र स्थिर-
दिषयमूलं, यदुक्तं जतुर्गुणं, “यवावैर्वीर्यतीतारः”-इति, शुया-
दिर्दिवादिगन्धादि । पृश्निपर्णी कर्तुलपना सिद्धपुच्छी । दाडि-
मास्त्रेति श्वचनेन यावत् दाडिमेनाम्लत्वं स्यात्तावन्मानं दाडिमं
दशयति । पयस्यपादश्च इत्यादी नागरे शुर्णं, यदुक्तं जतु-
र्गुणं- “रक्तातीतारऽश्वाशरीरजले वनचलोत्पत्तिः”-इति । पृश्नि-
पर्ण्यां चेति रक्तातीसारप्रयथागमयेव । साम्नामिति दाडिमास्त्र-
मिति बोद्धव्यम् । श्वदंष्ट्रालादौ जतुर्गुणं, “पृश्निगोत्रमृच्छतुर्गु-
प्रातिवन्तिशुचुत्”-इति । मुतपिषा यजिनाभार । पियराश्रीति
छेदः । सोमराजी वैद्यगुणः । गवेधुनो मुदुचः, गवेधुमथ
तण्डुलमयः । द्यामावस्तुषण्डिलेयः, शरस च वीजान्दुला मण्डा ।
यमके घृतमूले । मदिरा हन्याने । सान्नादिति मन्तर्गवैषगू-
र्मन्त्रव्या । दधिचाम्लप्राचयेन वपित्वाम्लवृष्यागमयेव प्रदण-
दयति । रजो रजापहा । तक्रसिद्धिं तक्रशृणोदयवर्णां ।
पिप्प्यारमिन्द्राभ्यां । यमज इत्यनेन यमर्धेन परिधर्मनं दर्श-
यति । गमायपिदलेच्छरी तण्डुलं मापयिष्यम् शुष्पमानता,
क्षीरे च जम्ब्याने, घृतं च परिधर्मने, हिता मायमरजिरे-

वेद्यम् । मद्भवेन विपश्चरैरधिरमयमदानां त्रयाणामपि ग्रह-
णमविरोधमिधानात् । क्षुध हन्यादित्याद्यवपाभार्गतण्डुलस्थाने,
पण्डुस्थाने, हीरगोधामातरसौ तु जलस्थाने ॥ १८-२३ ॥

तत्र श्लोकः ।

अष्टाविंशतिरित्येता यवाग्नः परिकीर्तिताः ।

पञ्चकर्माणि चाधित्य प्रोक्तो भैषज्यसंग्रहः ॥ ३४ ॥

प्रतिलोमतन्प्रयुक्तयाध्यायसंग्रहं करोति—अष्टाविंशतिरि-
त्यादि ॥ ३४ ॥

पूर्वं मूलफलज्ञानहेतोस्तत्कं यदीपधम् ।

पञ्चकर्माध्रयज्ञानहेतोस्तत् कीर्तितं पुनः ॥ ३५ ॥

दीर्घजीवितीये मूलिनीफलिनीपण्डितानामपामार्गजीगुला-
दीनां पुनर्वचने उपपत्तिमाह—पूर्वमित्यादि । मूलफलज्ञा-
नहेतोरिति अस्य मूलेन व्यवहारः, अस्य फलेन व्यवहारः,
इति ज्ञातुमित्यर्थः । पञ्चकर्माध्रयज्ञानाध्रय, चाध्रयशब्दश्च मावप्र-
धानं, तेन पञ्चकर्माध्रयत्वे ज्ञानार्थमिति फलति । यद्यपि
मूलिन्यधश्च फलिन्यधश्च दीर्घजीवितीयेऽपि “क्षणपुष्पी च चिन्वी
च” इत्यादिना ग्रन्थेन पञ्चकर्माध्रयत्वेनाप्युक्ता, तथाऽपीह
मुख्यप्रपञ्चेनाभिधीयमानपञ्चकर्माध्रयद्रव्यगणेऽनभिधानात्पञ्चक-
र्माध्रयत्वेनाप्राधान्यं वाऽपामार्गजीवीनां शङ्केतः, अत उक्तः, पञ्चक-
र्माध्रयज्ञानहेतोस्तत्कीर्तितं पुनरिति ॥ ३५ ॥

स्मृतिमान् हेतुयुक्तिबो जितत्मा प्रतिपत्तिमान् ।

मिपगौपधसंयोगश्चिकित्सां कर्तुमर्हति ॥ ३६ ॥

इत्यग्निवेशशक्तौ तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने-
ऽपामार्गतण्डुलीयो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

एतदध्यायप्रतिपादितया पञ्चकर्मप्रवृत्तौ हेतुयुक्तेन यथाभूतेन
वैद्येन चिकित्सा कर्तव्या तादृशं वैद्यमाह—स्मृतिमानित्यादि ।
प्रतिपत्तिरूपज्ञायामापदि ज्ञादिति यथाकर्तव्यताज्ञानं तद्वान्
प्रतिपत्तिमान् ॥ ३६ ॥

इति श्रीवक्त्रपादिस्तत्रिचितामामाधुवेददीपिकाया चरक-
दीक्षाया सूत्रस्थाने प्रथमे भैषज्यतण्डुकेऽपामार्गतण्डु-
लीयो नाम द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथात आरम्बधीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

द्विविधं हि भैषज्यमन्तं परिमार्जनं बहि परिमार्जनं च, तत्रा-
पामार्गतण्डुलीयेन पञ्चकर्मयवगृह्यपञ्चतं परिमार्जनेनमभिधाया
वशिष्टं बहि परिमार्जनं प्रलेपादारम्बधीयेनाह—अथात आर-
म्बधीयमित्यादि । यद्यपि वृष्टचिन्तिरिस्तं वृथगेव चिकित्सा
स्थाने भविष्यति, तत्रैव चावसरप्राप्ता एते आरम्बकादयो वक्तु-

मुचिता, तथाऽपीह वृथक् वृष्टयोगानामभिधानेन वृष्टस्यानु-
वन्धित्वेन च महारोगस्य ख्यापयति, अन्यर्हितो ह्यर्थः पुन-
पुनरभिधीयते । इयं च वृष्टचिकित्साऽऽनगतावेक्षणतन्प्रयुक्तया
निदानस्थाने हेतुलक्षणदिभिर्निर्दिष्ट वृष्टमुद्दिश्योक्तं, तेनाल-
क्षितस्य चिकित्साऽभिधीयमानाऽज्ञातविषयत्वेन न युज्यत इति
यदुच्यते तन्निरस्तं भवति । यद्यपि राजयक्ष्मप्रभृतयोऽपि
महारोगा सन्ति, तथाऽपि न वै भूविर्बहि परिमार्जनेनविषया
यथा वृष्टमिति वृष्टविषया एव बहि परिमार्जनेनयोगा अभिधी-
यन्ते । वृष्टहरवर्हि परिमार्जनीयप्रातेन च वीतापहा ‘कोलं
वृष्ट्या’ इत्यादयोऽभिधास्यन्ते । किञ्च वृष्टहरवर्हि परिमार्जे-
नप्रयोगाणामिदं स्वरूपं यच्छोधनानन्तरं प्रयुज्यमाना सिद्धि-
भाजो भवन्ति, यदुक्तं,—‘वे नैषा वृष्टानां प्रयुज्यन्ते निर्ह-
ताश्चोपाणाम् । सञ्चोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवतिपाम्’
(चि अ ७) इति, तत् पूर्वोक्त्याये सञ्चोधनमभिधायेह वृष्टप्र-
योगानवसरप्राप्तानभिधत्वाऽऽज्ञापय साधु प्रमथनिवेशं हृत ।
यद्यपि च “वृष्टिरे वृष्टहराणाम्” (सू अ २५) इति वच-
नेन खदिर वृष्टहरमेपज्ञेयु प्रधानं, तथाऽपि खदिरं परित्य-
ज्यारम्बधमादावुपदिशति, वृष्टहरवर्हि परिमार्जनेमेपज्ञेय्वारम्बध-
स्यैव प्रधानत्वख्यापनार्थम् ॥ १ ॥ २ ॥

आरम्बधः सैद्गजः करडो

यासा गुह्यची मदनं हरिद्रे ।

श्याहः सुराहः यदितो धवद्य

निम्बो विडङ्गं करवीरकतयक् ॥ ३ ॥

अग्निध्वं भीजं लघुनः क्षीरीपः

सलोमसो गुग्गुलुहृण्णगन्धे ।

फणिज्झको वस्तकसप्तपर्णी

पीलूनि वृष्टे सुमनःप्रवालाः ॥ ४ ॥

यथा हरेणुस्त्रिवृता निकुम्भो

भल्लातकं गेरिकमञ्जनं च ।

मनःशिला लघुधूमः पला

काशीसलोघ्राशुनमुस्तसर्जः ॥ ५ ॥

इत्यर्थरूपैर्विहितः पदेते

गोपितपीता पुनरेव पिष्टाः ।

सिद्धाः परं सर्पपतलयुक्ता-

अर्णप्रदेहा मिपजा प्रयोज्याः ॥ ६ ॥

कुष्ठानि रुच्छाणि नवं किलासं

सुरेतालुषं किटिभं सद्गु ।

भगन्दराशोऽस्पपर्ची सपामां

हन्तुः प्रयुक्तास्त्वचिराक्षराणाम् ॥ ७ ॥

कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलं
निम्बाश्वगन्धे सुरदाक्षिणम् ।
ससपंपं तुम्बुकुषान्यवन्धं
चण्डां च चूर्णानि समानि कुर्यात् ॥ ८ ॥
सैत्तरुपिष्टैः प्रथमं क्षारीरं
तैलाकमुद्रतयितुं यतेत ।
तैनास्यकण्डूः पिडकाः सक्कोटाः
कुष्ठानि शोफाश्च शर्मं व्रजन्ति ॥ ९ ॥
कुष्ठामृतासहकटुद्वेरी-
काशीसकम्पित्वनमुस्तलोभाः ।
सौण्ठिभ्रं सज्जरसो पिडङ्गं
मनःशिलाले करवीरकचक् ॥ १० ॥
तैलास्यगायस्य शृतानि चूर्णा-
न्येतानि दद्यादयचूर्णनार्थम् ।
द्वद्रः सकण्डूः किट्टिमानि पामा
यिचर्चिका चैव तथैति शान्तिम् ॥ ११ ॥
मनःशिलाले मरिचानि तैल-
मार्कं पयः कुष्ठहरः प्रवेहः ।
तुर्थं विडङ्गं मरिचानि कुष्ठं
लोभं च तद्वत् समनःशिलं स्यात् ॥ १२ ॥
रसाञ्जनं सप्रणुनाडवीजं
युक्तं कपिरथस्य रसेन लेपः ।
करञ्जीजैडगजं सकुष्ठं
गोमूषपिष्टं च परः प्रवेहः ॥ १३ ॥
उभे हृदि कुटजस्य वीजं
करञ्जीजं तुमनःप्रयाजान् ।
त्वचं समभ्यां हयमारकस्य
लेपं तिलक्षारयुतं विदध्यात् ॥ १४ ॥
मनःशिला त्वक् कुटजात् सकुष्ठश्च
सलोमशः सैडगजः करञ्जः ।
प्रन्धिद्य भोजः करवीरमुलं
चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥ १५ ॥
पलाशनिर्दाहरसेन चापि
कर्पासुतान्वाडकसंमिथेन ।
दर्पाप्रलेपं प्रयदन्ति लेप-
मेतं परं कुष्ठनिघटनाय ॥ १६ ॥
पर्णानि पिष्ट्वा चतुर्दशस्य
तमेण पर्णान्यथ फाफमाच्याः ।
तैलास्यगायस्य मरकस्य कुष्ठा-
न्युहनीयेतुःप्रहृदन्त्युद्वेज ॥ १७ ॥

तानेन कुष्ठहरयोगानाह-आरभ्य इत्यादि । ध्यातो नवनी-
तस्योदितिति प्रसिद्धः । प्रन्धिद्य भोजं इति भूतैश्च प्रन्धिः । सलो-
मशी धातुकाशीचं (तैलास्यं वा) । फलिज्जकः पर्णोत्तनेद्यः ।
तुमनःप्रवाला जातौपवालाः । निबुम्भो दन्तौ । शालं हरिता-
लम् । अर्षरूपैरिष्यैर्लोकैः । गोपितपीता इति पीतगोपिताः,
मयूरस्यसकादित्वेन पूर्वनिपातविग्रहात् ; यदि वा गोपित-
भावनया पीतवर्णा गोपितपीताः । परमलघुं विद्याः यदपि
सर्वप्रयोग्यं महतिप्रणीताः स्वविषये सिद्धाद्याऽपीह बहूनां
बुधिविद्वत्त्वानां योगणामाश्रयणात् परं विद्या इत्युच्यते ।
चूर्णानि च प्रवेदाश्च चूर्णप्रवेदाः ; यदि वा चूर्णाणामां
प्रवेदाश्चर्णप्रवेदाः ; प्रवेदो लेपः ; प्रवेहताकरणं केषां योगानां
कुष्ठहरगोमूषयोपिस्तादितः । बोधव्यम् । सुरेहलतमिन्द्रतलम् ।
कुष्ठप्रहणेन लब्धानामपि किट्टिभद्रपामाशीनां पुनरभिधानं
प्रयोगानां विशेषेण तद्वरणशक्तित्वापनार्थम् । तुम्बुक स्वना-
मप्रसिद्धम् । बन्धं केशवतुम्बुकम् । चण्डा बोधुष्पी । प्रप-
ममिति तैलाकमित्यनेन संश्रयते । तैलं चेह कुष्ठ-
हरप्रकरणे तापं बोधव्यम् । अमृतागस्तुतापकम् । पटुद्वेरी
वाल्किट्टा । सांगविधकं गन्धतुलं गन्धनी वा । मार्कं पयः
अर्धशीरम् । तद्वदिति प्रवेहः कुष्ठहरः । प्रणुभाज एडगजः ।
द्वयमारकः करवीरः, तस्य त्वक् प्राक्षा, बन्धं च पृथग्भावेन
प्राक्ष्यम् । तुषोदकं सतुषोदकैः सन्ध्यातविशेषात् कृतं काशिकम् ।
पलाशस्य विदोहिनं गृहीतो रसः पलाशनिर्दाहरसः, ए च
पलाशस्य प्रधातुमूले चिच्छेदयः पुनर्भं द्रव्योदरि पृष्ठप्राप्तौ
बलवि शरसः च गृह्यते । चतुर्दशस्य सूर्यहालिः । कषाइनः
करवीरः । चतुर्दशस्यमाच्ययदनपटुद्वेरेकः प्रयोगः, त्रिवि-
द्यास्य द्वाविंशत्यस्य यक्षमाणा विरूप्यते ॥ १-१७ ॥

कोलं कुलत्याः सुरदादद्यात्-
मापावसीतैलफलानि कुष्ठम् ।
यथा क्षतास्त ययचूर्णमस्त-
मुष्णानि घातामयिनां प्रवेहः ॥ १८ ॥
आनूपमस्यामिपेक्षेत्तयो-
रुष्णैः प्रवेहः पपनापहः स्यात् ।
कोटिश्चतुर्भिर्दशमूलमिधै-
गन्धार्पणं ध्यानिदहः प्रवेहः ॥ १९ ॥
तत्रेण युक्तं ययचूर्णमुष्णं
सक्षारमतिं जठरे निहन्त्याम् ।
कुष्ठं क्षतास्तं सयचो ययानां
चूर्णं सतैलाम्बुमुनान्ति घाते ॥ २० ॥
उभे क्षताहं मयुक्तं मधुकं
यलां यिवालं च कसोदकं च ।

१ 'न्यासपत्रं वा' इति हस्तलिखितपुस्तके नोदकम् । २ 'प्रवे-
हादुद्वेज' इति वा ।

घृतं विदारीं च सितोपलां च
कुर्यात् प्रवेहं पयसे सरक्ते ॥ २१ ॥

राक्षा गुह्यची मधुकं वले द्वे
सजीवकं सर्पभक्तं पयश्च ।

घृतं च सिद्धं मधुशेषयुक्तं
रक्तानिलार्तिं प्रणुदेषु प्रवेहः ॥ २२ ॥

घाते सरक्ते सघृतं प्रवेहो
गोधूमचूर्णं छगलीपयश्च ।

नतोत्पलं चन्दनकुष्ठयुक्तं
शिरोरजायां सघृतं प्रवेहः ॥ २३ ॥

प्रपौण्डरीकं सुरदारं कुष्ठं
यष्ट्याहमेला कमलोत्पलं च ।

शिरोरजायां सघृतं प्रवेहो
लोहैरकापकचोरकेक्ष ॥ २४ ॥

राक्षा हरित्रे नलदं शनाहे
द्वे देघदारुणि सितोपला च ।

जीवन्तिमूलं सघृतं सतैल
मालेपने पाभ्वरजासु कोष्णम् ॥ २५ ॥

शैवालपद्मोत्पलवैत्रतुङ्ग-
प्रपौण्डरीकाण्यनृणाललोध्रम् ।

म्रियङ्गु कालेयकचन्दनानि
निर्यापणं स्यात्सघृतं प्रवेहः ॥ २६ ॥

सितालतावैतसपन्नकानि
यष्ट्याहमेन्द्री नलिनानि दूर्या ।

यवासमूलं कुशकाशयोक्ष
निर्यापणं स्याज्जलमेरुका च ॥ २७ ॥

शैलेयमेलागुदणी सकुष्ठे
चण्डा नतं त्यक् सुरदारं राक्षा ।

शीतं निहन्त्यादचिरात् प्रवेहो
विषं शिरीषस्तु ससिन्धुवारः ॥ २८ ॥

शिरीषलामज्जकहेमलोध्रै-
स्त्वग्दोषसंसेदहरः प्रघर्षः ।

पत्राम्बुलोध्रामयचन्दनानि
शरीरदोर्नान्धहृत् प्रवेहः ॥ २९ ॥

तैलयोनिफलान्येरण्डफलतिलादीनि । अम्लमिति काशिका
दियोगतः । आप्राणा रक्षाधीना मत्स्याना चासिप मासमानुष-
मत्सामिपम् । वैसवार — “निरस्थि पिशितं पिष्टं स्निग्धं गुडं
घृतान्वितम् । कृष्णामरिचयुक्तं वैसवार इति स्मृतं” — ।
गन्धप्रधानान्यायधानि गन्धौषधानि, तानि चासुषधीनि ज्वर-
प्याये प्रतिपाद्यानि, गन्धौषधं विदेरिति योजनीयं, तेन दक्ष-

गूल्गन्धौषधान्या श्रेष्ठा साधनीया (किंवा गन्धौषधैर्दशमूल-
सिद्धं श्रेष्ठकुर्य प्रवेहः) । उशान्तिं नययन्ति । विदारी विदा-
रीचन्द । सितोपला सितचर्करा । मधुशेषं सिक्थकम् । सिद्ध-
मिति घृतदुग्धयुक्तं सत्सिन्धुदेवार्मा साधितम् । नत तगरपा-
रिका, तदमावे शीतलीचोण्डको गृह्यते । प्रपौण्डरीकं पुण्ड-
रीकम् । रोहमगुरु । एरुका होमगल । अयं प्रपौण्डरीकादिभि-
न्धोरकेष्वेवन्त एक प्रयोगः । चोरकचोरपुष्पिका सैनामप्र-
सिद्ध । नल्द मांसी । शताहे इति घृतपुष्पामधुरिके । कुष्ठं
पुष्पाय । अमृणालमुशीरम् । कालेयकं कालियाकाष्ठम् । लता
मज्जि । ऐन्द्री गोरक्षकंदी । नलिनं कमलम् । यवासमूलं
दुरालभासूलम् । कुशकाशयोक्ष मूलम् । अयं सितविदेरका
चेष्वन्त एवो योगः । जलं नालकम् । सिन्धुवारो निर्गुण्डी ।
विषमिलविदेरपर प्रयोगः । स्मग्जकुशीरम् । हेम मागके-
शरम् । अभयमुशीरम् ॥ २८-२९ ॥

तत्र श्लोकः ।

ब्रह्मत्रिजः सिद्धतमानुषाच
द्वान्निशतं सिद्धमहार्णवपूज्यः ।

चूर्णप्रदेहान् विविधामयघ्रा-
नात्स्वधीये जगतो हितार्थम् ॥ ३० ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
आरग्वधीयो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अध्यायायसमयः — ब्रह्मत्रिज इत्यादि । चूर्णप्रदेहानिति पूर्व-
वर्णाख्येयम् । द्वान्निशतमिति सत्याकरणं न्यूनाधिनाख्ययादुर्ध-
धनिरावरणार्थम् ॥ ३० ॥

इति श्रीचरकाणित्तविरचिताया चरकीद्यामाधुर्वेदधी-
याया सूत्रस्थाने प्रथमे मेघनचतुष्के आरग्वधीयो
नाम तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः पद्विरेचनशोधाधिसीयमप्यायं ध्यात्वा-
स्यामः ॥ १ ॥

इति ह समाह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

इह यत्तु पद्विरेचनशतानि भवन्ति, पद्विरे-
चनाध्यायः, पञ्चकपाययोनायः, पञ्चविधं कपायक-
ल्पनं, पञ्चाशन्महाकपायाः, पञ्चकपायशतानि, इति
संग्रहः ॥ ३ ॥

अपामार्गचतुष्टयीत्यन्तः परिमार्जनमुक्तम्, आरग्वधीये च
यहि परिमार्जनमुक्तं, सप्रति पूर्वोक्त्यायद्व(प्र)यात्रनिपादितमेव-

१ अथ षाड षष्ठितुलके नोपलभ्यते । २ यदि वा पुत्रागम
सिद्धा इति पा० । ३ ‘पद्विरेचनशती’ इति पा० ।

जपतुष्पाद्यवक्यमवशिष्टमुभयपरीमार्जनमेवजमभिधातु पद-
विरेचनशताधितयोऽभिधीयते । आधीयत इत्याधितमाश्रय
इत्यर्थः । पदसंख्यावच्छिन्नानि विरेचनशतान्याधितानि चाधि
इत्य इतोऽध्यायः पदविरेचनशताधितयः, एतेनैतदुक्तं—
पद विरेचनशतानि, पद विरेचनमाश्रया, एतद्वयमधिष्ठितं सङ्घेय
प्रणीतेति मन्तव्यम् । यद्यपि चाध्यायादाविह सत्त्विति पद
श्रूयते, तथाऽपि तदप्रधानत्वात्त्याध्यायसङ्घाप्रणयने निवेक्षितम् ।
इहैवाग्निवेशतन्नेऽनतिसङ्घेयवित्तरे । एतेन वक्ष्यमाणविरेचन
पदशतानां तथा पदाशान्महाकपायाणां तथा पञ्चकपायशतानां
विस्ताररूपमायामधिकत्वमपि भवतीति सूच्यते । अत एव
वक्ष्यति कल्पे,—“उद्देशमाश्रयेतावद्ब्रह्मव्यमिह पदशतम् । सनु-
ज्जैव सहस्राणि कौटिर्षां सप्रकल्पयेत्”-(क अ १०) इति ।
तथाऽत्रैव वक्ष्यति,—“न हि विस्तारस्य प्रमाणमस्ति” इत्यादि ।
खलुवाच प्रधाशने । विरेचनशब्देनेह यमन विरेचन च श्रूयते ।
यतो वक्ष्यति कल्पे,—“उभय वा दोषमलविरेचनाद्विरेचनशब्द
रुभते” (क अ १) इति । न च वाच्य, दोषमलविरेचनाचे
द्विरेचनसङ्घा, तेन वल्लिशिरोविरेचनयोरपि विरेचनसङ्घाप्रवृत्तिः ।
यतस्तत्प्रकारमिदं सङ्घा न प्राचकवयोगमात्रप्रवृत्ता, तत्प्रकारं
यमनविरेचनयोरैव योगरूपा सङ्घा विधाति नान्यत्र, तत्
इतोऽन्यत्र प्रवृत्तिः । पदविरेचनशतानीत्यादि स्वयमेवाचार्यो
व्याख्यास्यति । पञ्चकपायशतानीत्यत्र कपायशब्देन मधुरादीनां
लक्षणवर्णानां रसानां कपायत्वेन परिभाषितानामाश्रयत्वेनैवपथ
द्रव्यमुच्यते । कपाययोनयः कपायजातयः । कपायाणां यथोक्त
द्रव्याणां कल्पनमुपयोगार्थं सस्वरूप कपायस्वरूपम् । महाकपाया
इति द्वापरस्यावच्छिन्नसैककार्यकरणभाषापातस्योपपन्नस्य सङ्घा,
यद्वक्ष्यति,—“दशमेति जीवनीयानि”—इत्यादिना ॥ १-२ ॥

पदविरेचनशतानि, इति यदुक्तं, तदिह संग्रहे-
षोदाहृत्य विस्तरेण कल्पोपनिषदि व्याख्यास्यामः ।
(तेन) त्रयस्त्रिंशदयोगशतं प्रणीतं फलेषु, एकोनच-
त्वारिंशदजीमूतकेषु योगाः, पञ्चचत्वारिंशद्विषया-
स्तु, धामार्गयः पण्डिता भवति योगयुक्तः, कुटज-
स्त्वष्टादशधा योगमेति, कृतपेधनं पण्डिता भवति
योगयुक्तः, इयामाजिबृधोपशतं प्रणीतं दशापरे चात्र
भवन्ति योगाः, चतुरङ्गलो द्वादशधा योगमेति,
लोधं विधो पोदशयोगयुक्तं, महावृक्षो भवति विंश-
तियोगयुक्तः, एकोनचत्वारिंशत् सप्तलादहिन्यो-
योगाः, अष्टचत्वारिंशदहन्तीद्रवन्त्योः, इति पदविरे-
चनशतानि ॥ ४ ॥

संग्रहेणोद्देशमाश्रेण । यत्न एकोपनिषद् कर्तव्यमिति, उप-
निषदिन्युपवृत्तरहस्यविधौपदेशकमहानुच्यते वेदे, तद्विरहादि
कल्याण्युक्तं न रहस्ययमनविरेचनप्रयोगोपदेशकत्वात् । य

एवोपनिषदित्युच्यते । न च वाच्य कल्प एव विस्तरेण पद-
विरेचनशतान्यभिधासन्ते, तेन तदेवास्तु, अल्पमेव सङ्घेयमि-
धनेन सम्यगवधौषाणुप्रायत्वात्, यतस्तत्प्रमाणेऽयं-यत् प्रथम
सूत्रण भवति तदनु तद्विररण प्रवेदन, उच्यते न न्याय-
मिदं—“ते वै विप्राश्च मुसृहीता भवन्ति येषां समस्तो
व्यासश्च”—इति । त्रयस्त्रिंशताऽधिकं योगशतं त्रयस्त्रिंशदयोग
शतम् । इतवेचनयोगान्ता योगा यमनस्य, शेषा विरेचनस्य ।
अनेति इयामाजिबृधोरेव । इयामेति इयाममृदा निरु, मिह
दिलक्षणमूला त्रितत् ॥ ४ ॥

पद विरेचनमाश्रया इति क्षीरमूलत्वम्पनपुष्प-
फलानीति ॥ ५ ॥

पट्टित्यादि । पट्टेव विरेचनमाश्रया विरेचनमाधिकरूपाणि । भन
हि क्षीरमार्दा इतं तीक्ष्णविरेचनत्वात् । उक्तं हि—“कुनप-
स्तोक्षविरेचनानाम्” (स अ २५) इति । त्वगिखनेन लोप्रत्य-
गृह्यते । पनमिलनेन इक्ष्वाकृदिपनम् । यद्वक्ष्यति कल्पे,—“अ-
नुपपस्य प्रवालानां सुधिं प्रादेशसमिताम् । क्षीरप्रभे श्रुतं दद्यात्
पित्तोद्विक्कं कङ्कजरे”-(क अ ३) इति । यद्यपि वैरण्टैल्-
तामभारदादीनां क्षीरावधिकानामपि विरेचनमाश्रयत्वं सम्भवति,
तथाऽपि तेषामिह तन्त्रे कल्पस्थाने विरेचनमाश्रयत्वेनाभिधा-
नादध्यायादिप्रतिपादितेनेहशब्देन योगादिह पञ्चकपाय इत्यभि-
रुदमेव ॥ ५ ॥

पञ्च कपाययोनय इति मधुरकपायोऽम्लक-
पायः कटुकपायस्तिकृरुपायः कपायकपायश्चेति
तन्त्रे संज्ञा ॥ ६ ॥

पञ्चकपायशतानि महाकपायव्याख्यायां व्याख्यानम्यानि,
अतस्तदुद्देश्यं पञ्चकपाययोनयोऽभिधीयन्ते । मधुराक्षी कपा-
यश्चेति मधुरकपायः, एव सोपेक्ष्यति । तन्त्रे सङ्घेयत्वेन लक्ष-
णं रस वर्जयित्वा मधुरादयो रसा कपायसङ्घा व्यवहियन्ते
इत्यत्र स्वतन्त्रमय इति सूचयति, नाम परतन्त्रव्यवहार इति ।
अथ किमर्थं पुनराचार्येण कपायसङ्घाप्रणयने लक्षणस्य मधुरोदे-
रिव गुणादिभिर्दिष्टस्य तथा प्रयोगेषु चित्रकगुडिहादीं “क्षी-
रक्षी लक्षणानि च” (वि अ १५) इत्यारिर्नोदिष्टस्य रोगमि-
पग्नित्वेन च सन्त्येनोपदिष्टस्य रसाधिगारेषु च तेषु तेषु
मधुरादिनदुपदिष्टस्य परित्यागं नियतेऽ उच्यते—कपायसङ्घेय
मेवतत्वेन व्यापिरयानेषु रसेष्वचार्येण निवेशितः । अथ च
केचनस्य लक्षणस्य प्रयोगो नास्ति, मधुरादीनां तु केचनानां
मपि प्रयोगोऽस्ति, लक्षणं तु इत्यान्तरसमुपनयनोपयुज्यते ।
मधुरादिषु स्वस्वत्वादिरूपेणा कल्पना भवति, न लक्षणे ।
यतो न तावत्पञ्चम्यं स्वस्तोऽस्ति, यन्तोऽपि द्रव्यस्य द्वेव

मिथानम्"—(वि अ ८) इत्यादि । जीवनीयसन्धेनेहासु
 प्यत्वमभिप्रेतम् । यत्र च मधुरसमुपे आनुष्यो जीवनीय
 इति च करिष्यति तत्र मूर्च्छितस्य सन्नाजकत्वेन जीवनीयत्व
 व्याख्येयम् । तृप्ति श्रेयमधिकारो येन तृप्तिवात्यान भव्यते,
 तद्ध तृप्तिप्रम् । श्रेहोपगानीति श्रेहस्य सर्पिरादे श्रेहनक्रियाया
 सहायत्वेनोपपद्यन्तीति श्रेहोपगानी, गृद्धीकादिरोपश्रेहोपयु-
 क्तस्य सर्पिरादे श्रेहेने प्रकपयती चाकिर्भवतीत्यर्थ, तथा वम-
 नोपगानीत्यत्र भदनफलादीना वमनद्रव्याणा मधुमधुरादीनि
 सहायानि भवन्तीति, एव स्वेदोपगानी व्याख्येयम् । शिरोविरे-
 कनोपगे तु शिरोविरेचनप्रधानान्येव द्रव्याणि बोद्धव्यानि । पुरी-
 पस्य विरजन् शोपसचरन्निपाद्य करोतीति पुरीपविरजनीय । एव
 मृन्विरजनीये व्याख्येयम् । मृन्वस्य विरेचन करोतीति मृन्विरचे-
 नीय । उदरौ वरदीदृशकार शोथ, तत्प्रशमन उदरप्रशमन,
 न पुनरिह महारोगाभ्याये पठितो वातपित्तो गृह्यते, तिन्दुका-
 दीनामुदरप्रशमनानां वात प्रलनसुवृत्त्यत् । शोणितस्य कृष्टस्य
 हुष्टिमपहस्य प्रकृती शोणित स्थापयतीति शोणितस्थापनम् ।
 वेदनया सभूताया ता निहस्य शरीर प्रकृती स्थापयतीति वेद-
 नास्थापनम् । सहा ज्ञान च स्थापयतीति सहास्थापनम् । प्रजो-
 पपातक दोष हत्वा प्रजा स्थापयतीति प्रजास्थापनम् । वयस्तरुण
 स्थापयतीति वयः स्थापनम् । उपसहृति—इतीत्यादि । महता
 कपायाणा पश्चात्सन्नाजकपाया भवन्तीत्यनेनोद्दिष्टाना, कृष्ण
 स्वरुप जीवनीयादि, तस्योदाहरण प्रपञ्चन वचन, तदर्थं व्याख्याता
 निदर्शनेन कथिता इत्यर्थ, यदि वा महता कपायाणा वरक्षणम्
 नैके कपायैर्मिलितैर्कार्थजीवनीयादिस्त्वादन, तस्योदाहरणार्थं
 दृष्टान्ताथम् । एतेनान्यान्यापि महाकपायाणि वातप्रशमनपित्तप्र-
 शमनाधीन्येवकार्यसपादकाणेन्द्रियमनानि भवन्तीति सूचयति ।
 महता चेति कवार उदाहरणार्थं चेतन बोद्धव्य, तेनाल्पपु-
 ङ्गीना व्ययहारार्थं चेति समुक्तिकेति, एतद्योतरन स्फुट भवि-
 ष्यति । उत्तरन यद्वक्ष्यति—"महता च कपायाणा लक्ष्णो
 दाहरणार्थं व्याख्याता भवन्ति" इति, तत् तदर्थेलादिप्रमथ-
 स्थाप्यं व्याकर्तुं किंवाऽन व्याख्याता इति पद सहाभागेन
 महाकपायकपने वतैवे, तत्र तु व्याख्याता इति पद प्रति
 एति जीवकादिद्रव्यकपने वतैवे, तेष न पौनरुक्त्यम् । अवयवा
 प्रावयविविरा, तान्येव पश्चात्सन्नाजकपायाणि द्वावयवगुणिता
 न्येवैकद्रव्यरूपाणि पञ्चमपामसत्तानि भवन्तीत्यर्थ ॥ ८ ॥

तद्यथा—जीवकपमकौ मेदा महामेदा काकोली
 क्षीरकाकोली मुद्रप्रणीमायपण्यौ जीवन्ती मधुक-
 मिति दशेमानि जीवनीयानि भवन्ति (१), क्षीरिणी
 राजक्षयकाश्वगन्धाकाकोलीक्षीरकाकोलीव्याख्या-

नीभद्रोदनीभाय्वाजीपयस्यगन्धा इति दशेमानि
 बृहणीयानि भवन्ति (२), सुस्तुष्टुहृदिद्रादासुहृ-
 द्रायचातिविपाकट्टरोहिणीचित्रकचिरविल्वहंसवत्य
 इति दशेमानि लेपनीयानि भवन्ति (३), सुवहा-
 कॉरुकाग्निमुखीचित्राचित्रकचिरविल्वशह्निनीश-
 कुलादनीस्वर्णक्षीरिण्य इति दशेमानि भेदनीयानि
 भवन्ति (४), मधुकमधुपर्णपृश्निपर्णम्यष्टकीसमङ्गा-
 मोचरसधातकीलोध्रप्रियङ्गुकटुफलानीति दशेमानि
 सन्धानीयानि भवन्ति (५), पिप्पलीपिप्पलीमू-
 लचक्ष्यचित्रकट्टवेराम्बलेतसमरिचाजमोदाभ्रहा-
 तकास्थिहिङ्गु निर्यासा इति दशेमानि दीपनीयानि
 भवन्ति (६), इति पट्क. फपायवर्ग ॥ ९ ॥

जीवनीयमादाहृत्यते सवया जीवनहितस्यैवात्यर्थमभिप्रेत-
 त्वात् । मुद्रमापण्यन्त गुणमम् । जीवन्ती स्नानाख्याता
 सुवर्णवर्णाभा, मधुक यष्टीमधुनम् (१) । क्षारिणी क्षीरलता,
 राजक्षयको दुग्धिका, वाट्यानी श्वेतवला, भद्रोदनी पीतवला,
 भारद्वाजी वनकार्पावी, पयसा विद्यारीचन्द, कृष्णगन्धा कृष्ण-
 नाङ्गत्व (२) । बडवा बडुरोहिणी, चिरविल्व करङ्ग, ऐस
 वती श्वेतवला (३) । सुवहा निद्रव, अग्निमुखी काष्ठलिता इति
 क्षयता, पित्रा दन्ती, दक्षिणी श्वेतवला, शकुलादनी
 बडुरोहिणी, स्वर्णक्षीरिणी अंशुप्रमा (४) । अम्बुद्री अकण-
 विदा, समङ्गा वगहन्ता, कटुफल स्नानाप्रसिद्ध, सन्धानीय
 यमहण सामान्येन, पुरीपस्य समहणस्तु भिन्नमैमानसमहण
 (५) । श्ववेर छुष्टी, हिङ्गुनिर्वातो हिङ्ग ॥ ९ ॥

येन्द्रियभ्यतिरसत्प्यप्रोक्तापयस्याश्वगन्धास्त्रिरातो-
 हिणीयलतासियलता इति दशेमानि धल्यानि भवन्ति
 (७), चन्दन्तुद्रपधकोशारमधुकमजिष्ठासारिचापय-
 स्यास्त्रितालता इति दशेमानि घण्यानि भवन्ति (८),
 सारिवेसुमूलमधुकपिप्पलीद्रादाविद्यारीचैर्यहंस
 पाटीवृहतीकण्टकारिका इति दशेमानि फण्यानि
 भवन्ति (९), आघ्राघ्रातकडिकुचकरमदैवृक्षाम्बा-
 म्बवेतसकुचलवयवदराडिममानुल्लानीति दशेमानि
 हृद्यानि भवन्ति (१०), इति चतुष्क. फपायवर्ग ॥ १० ॥

ऐन्द्री गोरसकज्वरी, कृषयी शूरशिम्या, अतिरसा शतावरी
 कडिको, कृष्णप्रोक्ता मापार्णी, अतिवला पीतवला, पयस्येह क्षीर
 निशारी काकोली वा (७) । तुङ्ग पुत्राय, शिता श्वेतवर्वा, लता
 श्यामवर्वा (८) । सारिवा अनन्तमूल इक्षुमूलमनेशोर्मूल मोरयो
 वा, विद्यारी विद्यारीचन्द, कैटय कटुफल हस्तपाटी स्नानाप्रसिद्धा
 (९) । आघ्रातक आघ्रातक, रुद्राम्ब बृहदम्ब (१०) ॥ १० ॥

१ 'क्षिप्रकर्मवती इति पा० । २ 'मुद्रमापण्यौ' इति पा० ।
 'पणीशङ्को मुद्रमापण्यो योज्य, तेन मुद्रपणी मापण्यौ च' इति
 गङ्गाधर । ३ 'वल्ग' इति पा० ।

१ 'सरला' इति पा० । २ 'सरला' इति पा० । ३ 'कटुद्रव्य
 भवा' इति पा० । ४ 'चित्रायावयवसमहण' इति पा० ।

नागरचव्यचित्रकविङ्गमूर्वागुडूचीवचामुस्तपि-
प्पलीपटोलानीति दशेमानि दृष्टिमानि भवन्ति (११),
कुटजविल्वचित्रकनागरातिविषामयाधन्वयासक-
दारहरिद्रावचाचव्यानीति दशेमान्यशौमानि भव-
न्ति (१२), खदिराभयामलकहरिद्राकृष्णरससर्पणार-
ग्यधकरवीरविङ्गजातीप्रवाला इति दशेमानि कुष्ठ-
मानि भवन्ति (१३), चन्दननलदरुतमालनकमाल-
निग्यकुटजसर्पणमधुकदारहरिद्रामुस्तानीति दशे-
मानि कण्टमानि भवन्ति (१४), अक्षीवमरिचगण्डी-
रकेतुकविङ्गनिर्गुण्डीकिण्ठीश्वदंष्ट्राचूषपर्णिकाशु-
पर्णिका इति दशेमानि किमिमानि भवन्ति (१५),
हरिद्रामज्जिष्टासुवहासुस्मैलापालिन्दीचन्दनकतक-
शिरीषसिन्धुवारखेप्मातका इति दशेमानि त्रिप-
मानि भवन्ति (१६), इति पट्टकः कषायवर्गः ॥ ११ ॥

तृप्तिगो व्यक्त (११) । धन्वयासो दुरालभा (१२) । अर-
धकरो भग्नतक (१३) । नलद मांसी, कृतमाल सुवर्णहलि,
नकमाल करञ्ज (१४) । अक्षीवोऽम्बक शोभाजनो वा,
गण्डीर चामठयाक, निर्गुण्डी सिन्धुवार, किण्ठी कटभी,
आक्षुपर्णी मृषिकपर्णी, वृषपर्णी च तद्वेद फजिपत्रिकेति
ख्याता (१५) । सुवहा राक्षा हाकरमाली वा, पालिन्दी इयाम
लता, खेप्मातको बहुवार. (१६) ॥ ११ ॥

बीरणशालिपट्टिकेभुयालिकादर्भकुशकाशगुन्द्रे-
त्कटकचूर्णमूलानीति दशेमानि स्तन्यजननानि भ-
वन्ति (१७), पाठामहोपधसुरदायमुस्तमूर्वागुडूची-
वस्तकफलकिराततिककटुरोहिणीसारिया चेति
दशेमानि स्तन्यशोधनानि भवन्ति (१८), जीवकर्प-
भककाफोलीक्षीरकाकोलीमुद्गपर्णीमापपर्णीमेदाहृ-
क्षहाजटिलाकुलिङ्गा इति दशेमानि शुक्रजननानि
भवन्ति (१९), कुष्ठैलवालुककटफलसमुद्रफेनकद-
म्यनिर्यासेभुकाण्डेड्विभुरकचसुकोशीराणीति दशे-
मानि शुक्रशोधनानि भवन्ति (२०), इति चतुष्कः
कषायवर्गः ॥ ११ ॥

इधुवालिका खागारिका, दर्भ उल्लापृण, गुन्दा शुल्व (१७) ।
स्तन्यशोधनो व्यक्त (१८) । वृक्षहा शतावरी, वृक्षहाणाप्यसे
वम्दाक, जटिला उबटा, कुलिङ्ग उबटामेद (१९) । कदम्बो
बहुफलस्तस्य निर्यास, इधुरक कोकिलाख, वयुको वयुवहक,
अत्र जतुरूपं पठयेत्तवालुक बहुफलस्थाने (२०) ॥ ११ ॥

मूत्रीकामधुकमधुपर्णीमेदाविदारीकाकोलीक्षीर-
काकोलीजीवकजीवन्तीशालपर्ण्य इति दशेमानि
क्रोहोपगानि भवन्ति (२१), शोमाजनकैरण्डार्कवृ-
क्षीरपुनर्नवायवतिलकुलरथमापवदराणीति दशे-

मानि खेदोपगानि भवन्ति (२२), मधुमधुककोवि-
दारकर्तुदारनीपविदुलविम्बीशणपुष्पीसदापुष्पीप्र-
त्यक्षपुष्प्य इति दशेमानि धमनोपगानि भवन्ति (२३),
द्राक्षाकाष्मर्यपकभयामलकविभीतककुचलवद-
रककैन्धुपीलूनीति दशेमानि विरेचनोपगानि भव-
न्ति (२४), त्रिचूद्विल्वपिप्पलीकुष्ठसर्पणवाचत्सक-
फलशतपुष्पामधुकमदनकलानीति दशेमान्यास्था-
पनोपगानि भवन्ति (२५), राक्षासुरदारविल्वम-
दनशतपुष्पावृक्षीरपुनर्नवाश्वदंष्ट्रास्मिन्धवयोनाका
इति दशेमान्यनुवासनोपगानि भवन्ति (२६), ज्यो-
तिष्मतीक्ष्वकमरिचपिप्पलीविङ्गशिमुसर्पपापामा-
र्गतण्डलश्वेतामहाश्वेता इति दशेमानि शिरोविरे-
चनोपगानि भवन्ति (२७), इति सप्तकः कषाय-
वर्गः ॥ १२ ॥

क्रोहोपगो व्यक्त (२१) । वृक्षीर श्वेतपुनर्नवा (२२) ।
कोविदार खनामप्रसिद्ध, कर्तुदार श्वेतवासन, विदुलो
हिजल, शणपुष्पी घण्टारवा, सदापुष्पी अर्क, प्रत्यक्षपुष्पी
अपामार्ग (२३) । बदरीनयम् (२४) । व्यक्त (२५) ।
व्यक्त (२६) । श्वकच्छिङ्गारारक, श्वेताऽपराजिता, महा-
श्वेता तद्वेद कटभी वा (२७) ॥ १२ ॥

जम्ब्याम्रपल्लवमानुल्लङ्गान्लयदरदाडिमययष्टि-
कोशीरमृत्तृजा इति दशेमानि छर्दिनिग्रहणानि
भवन्ति (२८), नागरधन्वयधासकमुस्तपट्टकच-
न्दनकिराततिककगुडूचीक्षीरिद्राभान्यकपटोलानीति
दशेमानि क्षुण्णानिग्रहणानि भवन्ति (२९), दादीपु-
ष्करमूलवदर्योजकण्डकारिकावृक्षीवृक्षवहामया-
पिप्पलीदुरालभाकुलीरशृङ्ग इति दशेमानि दिक्का-
निग्रहणानि भवन्ति (३०), इति त्रिकः कषाय-
वर्गः ॥ १३ ॥

व्यक्त (२८) । व्यक्त (२९) । व्यक्त (३०) ॥ १३ ॥
प्रियहृत्वनन्ताम्रास्थिकद्वङ्गलोभमोक्षरसलमङ्गा-
धातकीपुष्पपञ्चापकवैशराणीति दशेमानि पुरीपसं-
ग्रहणीयानि भवन्ति (३१), जम्बुशङ्खकीत्वक्छु-
रामधूकशास्मलीथीवैष्टकशृष्टपस्योत्पलतिल-
कणा इति दशेमानि पुरीपविरजनीयानि भवन्ति
(३२), जम्ब्याम्रपल्लवकपीतनोदुम्बराभ्ररथमङ्गात-
काष्मन्तकसोमवल्का इति दशेमानि मूत्रसंग्रहणी-
यानि भवन्ति (३३), पयोत्पलमलिनकुसुदसीगन्धि-
कपुण्डरीकशतपत्रमधुकमियहृत्वातकीपुष्पाणीति
दशेमानि मूत्रविरजनीयानि भवन्ति (३४), वृक्षाद-
नीश्वदंष्ट्रावसुकचशिरीषपापणमेददर्भकुशकाशगुन्द्रे-
त्कटमूलानीति दशेमानि मूत्रविरेचनीयानि भव-
न्ति (३५), इति पञ्चकः कषायवर्गः ॥ १४ ॥

अनन्ताऽनन्तमूलं, कद्वतः शोभाकः, भोचरतः शात्मली-
वेष्टकः, पद्मा माह्वगयिका (३१) । शङ्खरी खनामप्रविष्टा,
कन्दुरा शुकनिम्बा, शात्मली निमलीशाल, धीवेष्टको भव-
नीतलोटी (३२) । कपीतनी गन्धसुण्डः, अदमन्तोऽम्ललोष्टः,
सोमवल्कः रादिर (३३) । पद्मेदाथलारः, सौगन्धिकः
शुन्धी (३४) । श्रावनी वन्दको विदारिकन्दो वा, वसिरः
सैयवतः (३५) ॥ १४ ॥

द्राक्षाभयामलकपिप्पलीदुरालभाशूहीकण्टका-
रिकाशूहीरपुनर्नघातामलक्य इति देशेमानि कास-
हराणि भवन्ति (३६), शटीपुष्करमूलाग्लवेतसैला-
दिहृन्धगुरुत्सतामलकीजीवन्तीचण्डा इति देशे-
मानि श्वासहराणि भवन्ति (३७), पाटलाग्निमन्थ-
हृषीनाकविल्वकाश्मर्यकण्टकारिकाशूहीशालपर्णी-
पृश्निपर्णीगोक्षुरका इति देशेमानि श्वेयधुराणि
भवन्ति (३८), सारियाशर्करापाठान्निप्रिद्राक्षापी-
ष्टुपकपकामयामलकविभीतफानीति देशेमानि ज्व-
रहराणि भवन्ति (३९), द्राक्षाखर्जूरप्रियालयदरदा-
डिमफल्गुपरुषकैश्वर्यपष्टिका इति देशेमानि श्रम-
हराणि भवन्ति (४०), इति पञ्चकः कपायवर्गः ॥ १५ ॥

ताम्रली भूम्यामलकी (३६) । चण्डा चोरहुली (३७) ।
व्यक्तः (३८) । व्यक्तः (३९) । फल्गुः काष्ठोद्वम्बकः
(४०) ॥ १५ ॥

लाजाचन्दनकाश्मर्यकलमधुकर्करानीलोत्पलो-
क्षीरसारिवागुद्धचीहीयेराणीति देशेमानि दाहप्रश-
मनानि भवन्ति (४१), तगरागुदधान्यकशूङ्गवेर-
भूतीकयचाकण्टकार्यग्निमन्थदयोनाकपिप्पल्य इति
देशेमानि शीतप्रशमनानि भवन्ति (४२), तिन्दुक-
प्रियालयदरदिरकदरसप्तपर्णीश्वकपर्णालुनासनादि-
सेदा इति देशेमान्युद्वेदप्रशमनानि भवन्ति (४३),
विदारिगन्धापृश्निपर्णीशूहीकण्टकारिकैरण्डकाको-
लीचन्दनोदीरैलमधुकानीति देशेमान्यङ्गमदप्रश-
मनानि भवन्ति (४४), पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्य-
चित्रकशूङ्गवेरमरिचाजमोदाजगन्धाजालीगण्डीरा-
णीति देशेमानि शूलप्रशमनानि भवन्ति (४५), इति
पञ्चकः कपायवर्गः ॥ १६ ॥

लज्जदी पतुकर्पाठाश्च शुद्धीरुष्ये पचकः, यदि वा
'अर्कागुद्धशूचीनां तिकानां चोष्णमिष्यते' (य, अ. २६)
इति वचनाद्यधुष्णा शुद्धी, तपाऽपि तस्या दाहप्रशमनं
प्रमाणदोषत्वम् (४१) । भूतीको यवानिक (४२) । तिन्दुकः
कन्दूरिति प्रतिदः, भद्रो विदुरदिरः, अरिमेदः कदिरमेदः
(४३) । व्यक्तः (४४) । अजगन्धा श्वेहान्दी (४५) ॥ १६ ॥

मधुमधुकर्परधिरमोचरसमृत्कपालोभ्रनौरिकप्रि-
यङ्गुशर्करालाजा इति देशेमानि शोणितस्थापनानि
भवन्ति (४६), शालकट्फलकदम्बपप्रकतुम्बमोच-
रसशिरीषयशुलैलवालुकाशोका इति देशेमानि वेद-
नास्थापनानि भवन्ति (४७), हिङ्गुकैट्यारिमेदाधवा-
चोरकवयस्थामोलोमोजटिलापलङ्कपाशोकरोहिण्य
इति देशेमानि संघास्थापनानि भवन्ति (४८), पेन्दी-
ब्राह्मीशतमीर्पासहृषीर्पाऽमोघाऽव्यथाशिवाऽरि-
ष्टावाट्यपुष्पीविष्वपसेनकान्ता इति देशेमानि
प्रजास्थापनानि भवन्ति (४९), अमृताऽभयाधानी-
मुकाश्वेताजीवन्यतिरसामण्डकपर्णीश्चिरापुनर्नया
इति देशेमानि वयःस्थापनानि भवन्ति (५०), इति
पञ्चकः कपायवर्गः ॥ १७ ॥

रधिर उडुमम् (४६) । वज्रली वेतसः (४७) । कैट्यः
पर्वतनिम्बः, वयःस्था ब्राह्मी, गोलीमी भूतकेपी, पलङ्कपा
गुग्गुलुः जटानांशी वा (४८) । शतमीर्पासहृषीर्पाऽमोघं
अमोघा पादलाऽमलकी वा लक्ष्मणा वा, अव्यथा पदली
शुद्धी वा ह्रीतकी वा, अलिङ्गा कद्रोहिणी, विष्वक्सेनकान्ता
प्रियङ्गुः (४९) । मुक्ता रंधा, वेतास्थाने भवतीति केचित्,
सा राजामेदः (५०) ॥ १७ ॥

इति पञ्चकपायशतान्यभिसमस्य पञ्चाशाम्हा-
कपायः महतां च कपायार्णां लक्षणोदाहरणार्थं
व्याख्याता भवन्ति ॥ १८ ॥

सम्प्रत्येतायेव जीवकादीन्पुष्पानि प्रत्येकशो द्व्यगणनया
पचकपायशतानि स्युः, दशकगणनया च पञ्चाशाम्हाकपायः
गृह्यप्रतिक्रिया भवतीति दर्शयमुपसर्हति—इतीत्यादि ।
'अभिसमस्येति' दशकसंख्यैकवर्गाहृत्य । लक्षणोदाहरणं
(लक्षणोदाहरणं) पूर्वं जीवनीबोधिंश्चा लक्षणमभिप्रेत्योक्तं ।
लक्षणोदाहरणार्थमिति । संयति जीवकवैभवादीन्पुष्पाहरणार्थं
व्याख्यातानि जीवकादिभिर्दशभिर्लक्ष्यते नायते जीवनीबो
महाकपायः । महतां चेति पचकः पचकपायशतानां च
लक्षणोदाहरणार्थमिति संयुचिनोति । तत्र जीवकादयः प्रत्येकं
पचकपायशतानामेककदम्बरूपानां लक्षणरूपा भवन्ति ।
यदि का लक्षणरूपमुदाहरणार्थं चेतिः तत्र मन्दपुद्गीनां लक्ष-
णार्थं पचकपायशतपायशतमन्वत्कपायशतानामित्यर्थः, बुद्धिमतां
मुदाहरणार्थं दृष्टान्तार्थम् ॥ १८ ॥

नहि विस्तरस्य प्रमाणमस्ति, न चाप्यतिसंक्षेपो-
ऽल्पपुद्गीनां सामर्थ्यायोपकल्प्यते, तस्मादनतिसं-
क्षेपेणानतिविस्तरेण चोपदिष्टा । पचकान्तो धलम-
ल्पपुद्गीनां व्यवहाराय, बुद्धिमतां च शालक्षण्यालु-
मान्युक्तिकुशलत्वानामनुक्तार्थज्ञानायेति ॥ १९ ॥

१ क्व पाठो इत्यस्तिपुष्पके नोपक्रम्यते । २ जीवनीपसंज्ञा-
लक्षणं' इति पाठः ।

ननु कपायद्रव्याणि यावन्ति सन्ति तावन्ति वाऽभिधी-
यन्ता, दृष्टान्तार्थं द्वितीयं वा, तत् किमर्थमयं नातिविसृतो
नानि संक्षेप इत्याह—नहीत्यादि । न हि विस्तरस्य प्रमाणमि-
यत्तापरिच्छेदोऽस्ति, तेन विसृतो नाभिधीयत इत्यर्थः । अति-
संक्षेपोऽपि द्वित्रिलक्षणभिधानरूपो नाल्पबुद्धीनामनुमानादुप-
लब्धो सामर्थ्याय चित्तिस्त्वाव्यवहारयोग्यत्वमेव । एतावन्तो
यथोक्ता । अलं समर्था । व्यवहारायेति चित्तिस्त्वाव्यवहाराय ।
स्वलक्षणस्य भावः स्वालक्षण्यं, तेनानुमानं, तत्र बुद्ध्या अभिज्ञा
इत्यर्थः । बुद्धिमन्तो हि, जीवरादैवो हि भिन्नघटीतमपुष्ट-
व्यादिगुणयुक्ता सन्तो जीवन् धर्म्यन्तीति भूयोदर्शनादवधार्यं
तद्गुणयुक्तोऽन्यत्रापि द्वाक्षापयोविदार्थोदो तज्जातीयत्वेन जीवना-
नीत्यनुमिति, त(य)था जीवकाधीनामेकजीवनकार्यकर्तृत्वेन
महावपायत्वं, तद्वत्तादासमात्राप्रभृतीनामप्यतीसराहरणामतीसा-
रहरमहावपायत्वमित्यनुमानेन कृन्ममेव कपायं प्रतिपद्यन्त इति
भावः ॥ १९ ॥

पवंयादिनं भगवन्तमात्रेयमभिधेश उपाय—
नैतानि भगवन् । पञ्चकपायशतानि पूर्यन्ते, तानि
तानि ह्येवाहान्युपप्लव्यन्ते तेषु तेषु महाकपाये-
ष्विति ॥ २० ॥

तमुपायं भगवानात्रेयः—नैतदेवं बुद्धिमता इष्ट-
व्यमभिधेश । एकोऽपि हानेकां संज्ञां लभते कार्या-
न्तराणि कुर्यात्, तद्यथा—पुरयो वह्नां कर्मणां करणे
समर्थो भवति, स यद्यत्कर्म करोति तस्य तस्य
कर्मणः कर्तृकरणकार्यसंप्रयुक्तं तत्तद्गौणं नामवि-
शेषं प्राप्नोति, तद्वदीयधद्रव्यमपि द्रष्टव्यम् । यदि
चैकमेव किंचिद्रव्यमासादयामस्तथागुणयुक्तं यत्स-
र्वकर्मणां करणे समर्थं स्यात्, कस्ततोऽन्यदिच्छेदु-
पधारयितुमुपपेदेष्टुं वा क्षिप्येभ्य इति ॥ २१ ॥

पूर्वपक्षमुत्थापयति—एवमित्यादि । नानि तानीति जीवक-
धीत्वाधोकीप्रभृतीनि, तेषु तेषु जीवनीयवृहणीयशुक्रजनना-
दिषु, उपपद्यन्ते पुन पुनस्तान्येव पश्यन्ते, एक इत्यमनेषु
पश्यमानमेवमेव, ततश्च न सत्या पूर्वं इति पूर्वपक्षः । त्रिदा-
स्तयति—नैतदेवमित्यादि । एवस्यानेकत्वेनाभिधाने दृष्टान्त-
माह—यथेत्यादि । एक पुरस्य कर्मणां व्यापाणामोदनपच-
नबुम्भनरणरानिप्रकरणकभूमिरानानां करणे समर्थो भवति,
य इत्युपाहार्यं, स इयुक्तगुणं पुरस्य प्रत्यक्षमपि, यत्न कर्मणि
ओदनवापादि, यद्यत् कर्म करोति तस्य तस्य कर्मण कर्तृत्वं
प्रयुक्तं पाचक इति, करणसंप्रयुक्तं रानिप्रिक इति, कार्य-
संप्रयुक्तं बुम्भवार इति नामभिरेव गुणयोगमार्गं गौणं,
गुणयोगश्च पाचक इत्यत्र पक्षिक्रियायां कर्तृत्वं, रानिप्रिक

इत्यत्र रानिप्रकरणकरणनं प्रति कर्तृत्वं, बुम्भवार इत्यत्र
बुम्भोपहितं कर्तृत्वमित्येवमित्तिभिर्गुणैरभिधानो सिद्धोऽभिधीयते
व्यवहितये चेति भावः । तद्वत् पुरपवर्दीपधद्रव्यमपि, एवमपि
सर्व शीरवाकोनीद्रव्यं जीवनवृहणीयशुक्रजननलक्षणनामागुणयो-
गाधानाजीवनीयादिद्रव्येनाभिधीयते व्यवहितयेते चेत्तर्प ।
यद्य किमर्थं पुनरेकमेव द्रव्यं बहुजीवनीयादिगुणयोगात्तत्र
तत्र पश्यते, सन्ति तावद्बहुनि द्रव्याण्येवैकजीवनीयादिगुणानि
स्वरूपतो भिधानि, तान्येव द्रव्यस्मात् पश्यन्त इत्याह—यदि
चैकमेवेत्यादि । यथा बहुद्रव्याण्येकैकजीवनीयादिकार्यकरणसम-
र्थानि भवन्ति, तथैकमेव द्रव्यमनेकजीवनीयादिकार्यकरणसम-
र्थमस्ति, तत्रैकमेव द्रव्यं बहुकार्यकर्तृ शिष्येभ्य उपदेष्टुमुप-
धारयितुं च गुण्यतेऽल्पप्रयत्नोपपत्त्यादल्पप्रयत्नार्थत्वाच्च, न
बहुन्येव कार्यनियतानि, बहुप्रयातोपपादयत्तद्बहुप्रयासोपपत्त्या-
द्बहुप्रयासार्थत्वाच्च, कार्यं च जीवनवृहणीयशुक्रजननोप-
विशिष्टमिति यावयाथ । तथागुणयुक्तमनेकजीवनीयादिकार्यग-
मर्थम् । तथागुणयुक्तमेव विशुद्धीति—यत्सर्वकर्मणा जीवनी-
याधीनां करणे समर्थं स्यात्, ततो बहुकार्यकारणदेकस्मात्,
अन्यद्बहु प्रतिनियतकर्मकारकं, च इच्छेत् । न कोऽपीरच्छेद-
हार्यं । उपधारयितुमावर्तनेन स्पष्टाह्वयं कर्तुम् । कस्तन इत्य-
स्यार्थं 'तदा' इत्युपाहार्यम् ॥ २० ॥ २१ ॥

तत्र श्लोकाः ।

यतो यावन्ति यैर्द्रव्यैर्विरेचनशतानि पट् ।
उक्तानि संभ्रहेणेह तथैषां पञ्चभयाः ॥ २२ ॥
रसा लवणयज्याश्च कपाय इति संमिताः ।
तस्मात्पञ्चविधा योनिः कपायाणामुदाहृताः ॥ २३ ॥
तथा कल्पनमन्येषामुक्तं पञ्चविधं पुनः ।
महतां च कपायाणां पञ्चाशत्परिकीर्तिता ॥ २४ ॥
पञ्च चापि कपायाणां शतान्युक्तानि भागशः ।
लक्षणाथं प्रमाणं हि विस्तरस्य न विद्यते ॥ २५ ॥
न चालमतिसंक्षेपः सामर्थ्यायोपकल्पते ।
अल्पयुदेर्यं तस्मात्प्रातिसंक्षेपविस्तरः ॥ २६ ॥
मन्दाणां व्यवहाराय बुधानां सुदिकृद्दये ।
पञ्चाशत्को शयं यगं कपायाणामुदाहृतः ॥ २७ ॥
तेषां कर्मसु चारेषु योगमाभ्यन्तरेषु च ।
संयोगं च प्रयोगं च यो वेद स सिपयत्तरः ॥ २८ ॥
इत्यभिधेशरते तन्मे चरचप्रतिसंस्तुते पदविरेचन
ज्ञातचित्तीयो नाम यनुर्धोऽप्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

अप्युपाहार्यमहमाह—यत् इत्यदि । दनो मदनचन्दरे ।
यञ्जित प्रशिक्षयोऽज्ञानमित्येति । यैर्द्रव्यैर्विरेचनशतानि
१ 'बुधनामोपाहार्यम्' इति वा० । २ 'उपपत्त्य' इति वा० ।
३ 'उपपत्त्यवेद' इति वा० । ४ 'वेद' इति वा० ।

पडिति यैरेव मदनकलादिभिर्मिलितरूपाणि विरेचनघृताणि यदिति । सङ्गणार्थमित्यादिप्रत्ययेऽनतिसङ्क्षेपविस्तरेणोक्तपद्यास-
न्महाकषायोपपत्तिप्रमादः । अलमिति समर्थः । अल्पमुदेरय-
मित्यनाममिति पदमत्तिसङ्क्षेप इत्यनेन संबध्यते, यद्यपि चेद्वा
तिसङ्क्षेपो नास्ति, तथाऽपि पुंदिस्त्रीकृत प्रत्ययभूतये ।
पद्याशक्तौ ह्ययमित्यनाममिति पदमुपदेश्यैव । बाष्पेण प्रलेपादिषु ।
आभ्यन्तरेषु वमनपाचनारिषु । संयोगे द्रव्याणामुचितं मेलन-
(क)म् । प्रयोगे कालप्रवृत्त्यावेषा योजना ॥ २२-२८ ॥

इति धीरकषायिदुक्तविरचितानां चरकटीकायामासुर्वेदटी-
पिकाया सूत्रस्याने प्रथमे मेपजचतुष्के षड्विरेचन
सत्ताश्रितीयधनुषोऽध्याय समाप्तः ॥ ४ ॥

इति मेपजचतुष्कः ॥ १ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो मात्राश्रितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

द्वितीयमिदं शास्त्रप्रयोजनं वदतुरध्यापिहरणं स्वस्थस्य सा-
म्भारक्षणम् । यदाह — “स्वस्थानुपसामयणम्” (सू. अ. १)
इति, तेनोक्तमध्यापिप्रदीपारोहाराऽऽतुररक्षणं मेपजचतुष्क-
मभिधातुं स्वस्थचतुष्कोऽभिधातव्यं, तत्रापि स्वास्थ्यपरिपाल-
नहेतुषु मानावदनं प्रधानं, यदाह — “प्राणिना पुनर्मूलमाहारो
बलनर्णजतय च” (सू. सू. अ. १), तच्चेह मानावदनं विधी-
यत इत्यादौ मात्राश्रितीय एवाभिधीयते । मानाश्रितमधिकृत्य
कृतोऽध्यायो मानाश्रितीयः । यद्यप्यध्यायादौ ‘मानाशी’ इति
पदमनुभूयते, तथाऽपि ‘मानाशी’ इति सङ्गणयने ऋषे
आरण्यमातृदधर्परण्याशब्देनेव सत्ता कृता, यथा “नवेण
नधारणीय” इत्यादिषा सत्ता ॥ १ ॥ २ ॥

मात्राशी स्यात् । आहारमात्रा पुनरग्निबलापेक्षिणी ३

मात्रां मानावदधनमसितुं भोक्तुं शीलं यस्यासौ मानाशी,
यदि वा मानाऽसितुं भोक्तुं शीलं यस्या स तथा । तदेह
मानाऽस्याभिप्रायणम् । अतिरगमिहादिविशेषेण यावत्प्रत्येके-
कपेयानामभ्यवहारे वर्तते । तेन मानाशी स्यादित्युक्तं खाद्यप्र-
त्येकेयस्या मानाऽभ्यवहारेण नोपमिति यच्चोच्यते, तस्मि-
न् रक्तं भवति । इत्युक्तमस्ति खाद्याभ्यवहारे, यथा— दधम्
लहरीतक्या— “एकान्तत आदय ततश्च देहाच्छुक्तिं निहन्ति
क्षयसु प्रहृदम्” — (वि. अ. १२) तथा, — “क्षीराशी तज्ज-

प्रयोजयेत्” (वि. अ. १) इति । इतश्चावगन्तव्यमस्ति य-
स्योभ्यवहारे वर्तते, येनैतद्विवरणं सामान्येनैव कृतम्—
आहारमात्रा पुनरिति, न पुनरश्रितमात्रा पुनरिति ।

मात्रां व्याकरोति—आहारेत्यादि । अग्नेर्वैलमुक्तं मध्य-
मस्य वाऽपेक्ष्योक्तं मध्याऽस्या वा मात्रा भवतीत्यभिबला-
पेक्षिणी । पुन शब्दो मेपकादिमात्रा व्यायाममात्रा च व्यावर्त-
यति, तेन न सर्वमात्राऽभिबलापेक्षिणी, यतो मेपजमात्रा
व्याप्यानुपयत्नापेक्षिणी वक्ष्यमा, व्यायामस्य तु दोषध्यामिह-
क्याद्युत्पादधनमात्रमाचनुत्पादापेक्षिणी ध्यवस्थापयितव्या । यदि
वा पुन शब्दं धीन पुन्ये, वेनाहारमात्रा पुन पुनरग्निवमन
पेक्षते । एतदुक्तं भवति—यदेकस्मिन् पुरुषे एकदा वाऽग्नि-
देव व्यवस्थापिता मात्रा सा न सर्वकालं भवति, यत श्रुतु-
मेदेन व्योमेदेन च तस्यैवामि कदाचिद्विहृदो भवति, यथा—
हेमन्ते यौवने च, नदाचिन्यन्दो भवति, यथा— वर्षासु वर्ष-
ये च, वेनाग्निवमनमेदमात्राऽप्येकदा च भवति किंतु
तत्कालमवनमिबलमेकस्य पुन पुनर्मानाऽपि भिद्यत इति ॥ ३ ॥

यावच्चस्याशनमश्रितमनुपहृत्य प्रकृतिं यथा
फालं जरा गच्छति तावदस्य मात्राप्रमाणं वैदि-
तव्यं भवति ॥ ४ ॥

अभिबलापेक्षितमेव मिश्रणीति—यावद्दीत्यादि । यावदिति
यावत्परिमाणम् । द्विषदो हेतौ । अस्तीति भोक्तुं । अशनं चतु-
र्विधमपि योग्यम् । अशितं भुक्त्वा । प्रकृतिं वातादीनां रसादीनां
च साम्यावस्थाम् । अनुपहृत्य विकारमकृतवैसर्षं । यथाफल-
मिति निराशेषे । तावदिति पूर्वप्रमाणावच्छिन्नमशनं प्रत्यक्ष-
यति । द्वितीयमस्तेषु प्रहणमन्वय प्रतिषेधार्थम् । तेन तस्यैव
यावती मात्रा निर्विकारा, तस्यैव सा मन्तव्या नान्येषा, प्रति
पुरुषमभिबलस्य भिद्यत्यात् । यद्यपि नैवस्मिन्नपि पुरुषे काला-
दिमेदेनाभिबलमेदो भवति, तथाऽप्येकपुरुष एकमात्रावधारणं
किञ्चन्तमपि कालं तस्यैव मात्राया अतिबलमेदहेत्वभावे सति
व्यवहारो भवत्येव । मात्राप्रमाणं मात्राया मात्राप्रमाणस्यैव
चेह मात्राप्रमाणवदिति बोद्धव्यम्, अन्यथा, तावच्छब्देनापि
किञ्चानवधानात्माना मात्राप्रमाणस्यैव गुणवत्त्विन सामाना-
धिकरण्येन न स्यात् । ननु, प्रकृतिमनुपहृत्येति न वर्तव्यं विशेष-
ण, न ह्यहारो यो यथाकालं जरा याति स मानादोषादिकारं
नरोस्ति, नरोस्ति तु द्रव्यस्वभावस्य स्कारादिदोषात् यथा मन्दबल-
कुचादयो यथानालं जरा गच्छन्तीति दोषजनना भवन्त्येव न
तावताऽपि तत्र माना दुष्यति, यथा पश्यति निषिधद्विषये,—
“न च केवलं मात्रावत्त्वादेवाहारस्य कृत्तमाहारफलसोष्ठवग-
वायु शक्यं, प्रकृत्यापीन्यभवासाहारादिष्विषोपायतनाना निज-
फलत्वात्” (वि. अ. २) इति । नैव, द्विविधा हि माना रपानि
याने वक्ष्यन्ते—सर्वप्रहृरुपा, परिप्रहृरुपा च, तत्र समुदितस्या
हारस्य परिमाणं सर्वप्रहृ, मधुरास्तीनामाहारावपचनार्थं प्र

१ ‘पुंदिस्त्रीकृत’ इति पा० । २ ‘कुतमेव’ इति पा० । ३ ‘जप-
प्रत्याभिप्रायकारतया’ इति पा० । ४ ‘अभिधीयते’ इति पा० ।
५ ‘मानावन्तमसितु’ इति पा० । ६ ‘एकान्तत’ इति अवशुक्ति-
रिषते पाठः ।

त्येकं मानया ग्रहण परिग्रहः, तेन यत्राहारसमुदासपरिमाणं समुचितमेव शृङ्खते, आहाराप्यवानां तु मधुरादीनां स्वभावहितानामप्ययथोक्तमानं स्यात्, तत्राहारवचनमात्रवैषम्याद्वातु-
वैषम्यं भवत्येव, अथवाकालं जरायमनं च स्यात्, तदुक्तं—
प्रकृतिमनुग्रहस्येति विशेषणम् । अन्ये तु व्याख्यानयन्ति—
'अस्य' इति, 'अक्षानम्' इति, 'अविशतम्' इति च पदत्रयं प्र-
करणदेव लभ्यते, यत्पुनः कियते तद्विशेषप्रतिपादनार्थम् । तेन,
अस्येत्यनेन परीक्षको भोक्ताऽधिक्रियते, अक्षानमित्यनेन च
प्रत्यक्षगदानं प्रकृतिकरणसंयोगदेशनात्विद्वत्सुच्यते, अवि-
शतमित्यनेन च यथाविधिभोजनसुच्यते, तदेवं सर्वगुणसंपन्न
आहारो मानावाप्तुच्यते ॥ ४ ॥

तत्र शालिपट्टिकमुद्रलालयकपिञ्जलेणशशशरभ-
शाम्यरादीन्याहारद्रव्याणि प्रकृतिलघून्त्यपि मानापे-
क्षीणि भ्रष्टानि । तथा पिष्टेक्षुक्षीरविकृतितिलमाया-
नूपीदकपिशितादीन्याहारद्रव्याणि प्रकृतिगुरुकण्यपि
मात्रामेवापेक्षन्ते ॥ ५ ॥

मानालक्षणसुषुप्तदिव्य व्यवहारोपयोगिनं द्रव्यमेवेन मात्रा-
मेवं वर्धयति—तत्र शालीत्यादि । अत्र लघुवर्ण एव प्रथमं
पठ्यते, पठ्यतमत्वात् ; तत्रायादी रक्ताशालिरह्णाद्रव्यप्रधा-
मत्वात् । कपिशलो गौरतिसिति, एण. कृष्णसार, क्षरभो
महाश्वही इति, शम्बरस्तद्विशेष । अन्नपानमिषी "शीत
क्षितोऽगुदं खादु" (सू. अ. २०) इति पठिकगुणवचने
"अगुद" इत्युक्तप्रत्यये प्रष्टव्यं, तेनेह पठिकस्य लघुवत्प्र-
तिपादनं न विरुध्यते । अपि ससुच्यते, तेन प्रकृतिलघूनि क-
रणलघूनि च लागादीनि मानापेक्षीणि भवन्तीति लभ्यते । एवं
प्रकृतिगुरुकण्यपीनानपि सस्कारगुरुकण्यपिञ्जलदिग्रहणं वाच्यम् ।
आदिशब्दोऽत्र प्रकारवानी, शालिपट्टिकादिशब्दाभावात् । विकृ-
तिशब्दं पिष्टेक्षुक्षीरे स्वभाव्यते, क्षीरविकृति क्षीरकृता अस्या,
पिशितमायाप्रीदकाभ्यां स्वच्यते ॥ ५ ॥

न चैवमुक्ते द्रव्ये शुक्लाघवमकारणं मन्येत, ल-
घूनि हि द्रव्याणि वाय्वग्निगुणबहुलानि भवन्ति,
पृथ्वीसोमगुणबहुलानीतराणि, तस्मात्सगुणादपि
लघून्यस्मिन्नुक्षणस्वभावावन्यस्वरूपदोषाणि चोच्य-
न्तेऽपि सौहित्योपयुक्तानि, गुरुणि पुनर्नोस्मिन्-
नुक्षणस्वभावान्यसामान्यात्, अतश्चातिमात्रं दोष-
वन्ति सौहित्योपयुक्तान्यन्यत्र व्यायामाशिवलात् ;
सैषा भवत्यशिवलापेक्षिणी मात्रा ॥ ६ ॥

ननु, यदि लघु हितमपि सगुणकरणे मात्रामपेक्षते, गुरु
चाहितमपि मात्रापरिगृहीतं हितमेव स्यात्, तत्किं गौरलाज-
वोरदेशेनेत्याह—न चैवमित्यादि । लघूनि यद्यप्यावश-
वाप्यग्निगुणबहुलानि भवन्ति तथाऽप्याकाशसामिपीपन्नं प्रति

तथाविधसामर्थ्याभावात्, वाय्वायोस्त्वग्निदीपकत्वाद् वायु-
मिगुणबहुलानीत्युक्तम् ; तस्मात्कारणाल्लघूनि मात्रया ताव-
दर्थं दीपयन्ति, सगुणादपि वाय्वग्निगुणबहुल्यादस्मिन्नुक्षणस्व-
भावानि स्युः । मानान्यतिक्रमे समानेऽपि लघुगुरुद्रव्ययो-
र्लघुद्रव्यस्य विशेष दर्शयति—अत्यदोषाणि चोच्यन्तेऽपि
सौहित्योपयुक्तानि, सौहित्यं मात्रातिक्रमेण तृप्ति । गुरुणी-
त्यादौ पुनः शब्दो व्याहृत्यर्थः । असामान्यादिति विरोधार्थं
ननु, अस्तिमिति यथा, तेनासामान्यादित्वाभिनिर्बद्धपृथ्वीतोय-
गुणबाहुल्यादित्यर्थः । 'अन्यसामान्यात्' इतिपाठभेदेऽप्यन्यशब्दो
निरुद्धनन एव, तेन तथाऽपि स एवार्थः । अतश्चेत्यादिना
मानान्यतिक्रमे गुरो गरीयासं दोषं दर्शयति । ननु, द्रव्यमै-
केचन भारिकादयः पुरुषा सौहित्योपयुक्तगुरुद्रव्याहरिऽपि नि-
र्दोषा, तत्किमुच्यतेऽतिमानं दीपकनीत्याह—अन्यमे-
त्यादि । व्यायामकृतममिबलं व्यायामाशिवलम् । यद्यपि काश-
हितबलोऽस्मिन्मात्राऽपिगुरुद्रव्यशमो भवति, बहुक,—"यथा
भवति हेमन्ते मानाद्रव्यगुरुशमः" (सू. अ. १) इति, तथाऽपि
व्यायामाहितबलो बहिर्नितरां बलवान् भवतीत्ययमेव प्रधानप-
रिग्रहादुक्तः । ये तु व्यायामादिति चासिबलमिति हेतुद्वयं वर्ण-
यन्ति, तेषामेवं सति व्यायामापेक्षिष्यधानमात्रा स्यादिति प्रक-
रणविरुद्धोऽर्थः स्यात् । प्रतिज्ञातमर्थं व्याससंपादितमुपसंहरति—
सैषेत्यादि । सैवमिवलापेक्षिणी प्रतिज्ञाता मात्रा, एषेति न्याये-
नाम्यपेक्षित्वेन निबोहिता ॥ ६ ॥

न च नापेक्षते द्रव्यं, द्रव्यपेक्षया च त्रिभागसी-
हित्यमर्थसौहित्यं वा गुरुणामुपदिश्यते, लघूनामपि
च नातिसौहित्यमग्रेयुं वयर्थम् ॥ ७ ॥

ननु, यद्यप्यसिबलापेक्षिणी मात्रा, तत्त्वस्मादेव रूप एवामो
लघूनां द्रव्याणां भूयसी मात्रा भवति गुरुणा तत्तस्मिन्मागोचितता
अर्था वेत्याह—न चेत्यादि । द्रव्यमपेक्षत इत्यर्थः । त्रिभागसी-
हित्यं मन्नागुदमपि । एवं गौरप्रकार्योपकर्षोऽन्यदपि कल्पनी-
यम् । लघूनामपि नातिसौहित्यमित्यत्र सौहित्यशब्दस्त्वुत्तिमात्रे
वर्तते, तेन लघूनि तत्प्राप्तिक्रमेण न भोजय्यानि, एवं हि तेषां
मात्रातिक्रमो न स्यात् । अग्रेयुक्ति स्वमानावस्थिति, तदर्थम् ।
ननु, गुरुणा तावदतिमात्रोपयोगोऽभिप्रेतपालनार्थं निषिष्यतां,
येन गुरुस्यैवस्वभावानि, लघूनि पुनरतिमात्रमानि, ततोऽपि
कथमतिमात्रोपयोगो यद्विमान्स्वभाववहतीति । इमं—लघूनां
द्रव्याणां सामान्यमभिभूयसिमात्रमन्वेयमितिमात्रं करोति,
यथा—चक्षुस्तेजसः, तेजः संवृष्टं च पश्यति, तदेव तेनोतिथो-
गादुपहन्यते, तथा शस्त्रमदमधमयम्, अस्त्रमोपायं तीक्ष्णं
उपपद्यते, अस्त्रमन्वेयं च सिध्ययोगाग्रनिहतं भवति, तदुक्तं
शास्त्राव्ये—"यतोऽनो एवोतिथां दीवं शरीरं प्राणिनां च यत् ।

१ 'लघुद्रव्यं सतिमेव' इति पाठः । २ 'सौहित्योपयुक्तगुरुद्रव्या-
अर्थः' इति, पाठः । ३ 'मदति' इति पाठः ।

विदुर्बुधाः । पननीहारयुक्तानां ज्योतिषामिव भास्वरः—इति ।
यदि वा स्वस्वद्वयमपि कृत्वा यदजनादि, तदुच्यते, रोगेषु तु
यदजनादि, तदोगविप्रस्तासु वक्तव्यम् । यद्यपि चैतदजनादि
रोगद्वयमपि वक्तव्यं, तथाऽपि प्रायः स्वस्वद्वयमतेतदिति
स्वस्वद्वयमपि प्रेत्येत्युक्तम् ॥ १४ ॥

सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमङ्गणोः प्रयोजयेत् ।
पञ्चरात्रेऽष्टरात्रे वा साधनाथं रसाञ्जनम् ॥ १५ ॥

सौवीरमित्यादि । सौवीरान्वधीभवं सौवीरम् । नित्यं प्रत्यहम् ।
अशोरिति द्विवचनमशिनोसकद्वयेऽप्यञ्जनविधानार्थम् । पञ्च-
राष्ट्राष्ट्रतममहमयद्वयान्तरात्रे नियमदर्शनार्थम् । तेन दोष-
कालमपेक्षानां कथं कथं च कर्तव्यं साधनमस्यमिति
भवति ॥ १५ ॥

चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषाकृष्टेष्मलो भयम् ।
ततः स्नेहमहरेः कर्म हितं दृष्टेः प्रसादनम् ॥ १६ ॥
दिवा तप्त प्रयोक्तव्यं नैशयोक्तीक्षणमञ्जनम् ।
विरैकदुर्बला दृष्टिरादित्यं प्राप्य सीदति ॥ १७ ॥
तस्मात्प्राप्यं निशायां तु ध्रुवमञ्जनमिष्यते ।

साधनाञ्जनप्रकरणोपपत्तिमाह—चक्षुस्तेजोमयं । चक्षुस्तेजो-
मयं तैजसस्य श्रेष्ठत आध्यात्मैकमिदं दृष्टयेन हेतुना, विशेषा-
दिति वातमित्ततवाद्यधिकारिणे भवं भवति । स्नेहमये च
साधना प्रथमं, तस्मात्साधनमित्यर्थः । साधनाञ्जनकालं नियम-
यति—निशायामित्यादि । ध्रुवमवर्धं निशायामेव, अञ्जनं
मन्त्रावसत्वासाधनाञ्जनम् । जद्वर्धनमपि द्वावणरसाञ्जनं निशा-
यामेव विहितं, यदुक्तं—“सप्ताहाद्रसाञ्जनं नक्षत्रम्” इति ।
शाकावनेऽप्युक्तं—“विरैकदुर्बला दृष्टिरादित्यं प्राप्य सीदति ।
रात्रौ स्वप्नप्रकाशे पुष्यमञ्जनमपि (किं) तम्”—इति । सौवी-
राञ्जनं तु विरेचनं न भवति, चक्षुः प्रसादमान करोति, तेन तदि-
वाक्रियमाणं ॥ विरोधि । भवत्येव व्याख्यानयन्ति—ध्रुवं नि-
क्षरन्त्यं सौवीराञ्जनं यत्तदिति कर्तव्यं, साधनाञ्जनं तु श्रेष्ठो-
पेक्षविषये (नि) दमनकतुर्गुण एव कर्तव्यम् ॥ १६—१७ ॥

यथा हि कनकादीनां मेलितानां विविधात्मनाम् १८
भूतानां निर्मला शुद्धिस्तैलचेलकचादिभिः ।
पयं नैषेषु मर्त्यानामञ्जनादुपेतनादिभिः ॥ १९ ॥
दृष्टिर्निपाकुला भाति निर्मले नमसीत्युदत् ।

अथनपुनमाह—यथा हीलादि । शुद्धिः साधनविधिः, साऽऽ-
गन्तुध्रुवसाधनयनेन निर्मला सती भवति । आश्रयतेन वै प्रवि-
रेकार्यं श्रवणपदानं, तच्चैवानमिदमपि कलेश्चयदमिदम्,
आविशन्नेन सुप्ताकादीनां ग्रहणम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

१ ‘दृष्टयति’ इति दृष्टम् । २ ‘मणीना’ इति पा० ।

हरेणुकां प्रियङ्गुं च धृष्वीकां केशरं नखम् ॥ २० ॥
ह्रीवरे चन्दनं पथं त्यगेऽशीरपद्मकम् ।
ध्यामकं मधुकं मांसी गुग्गुलुगुल्फकम् ॥ २१ ॥
न्यग्रोषोदुम्बराम्बुष्यद्वृक्षलोध्रतवचः शुभाः ।
वन्मं सखेरसं मुस्तं शैलेयं कमलोत्पले ॥ २२ ॥
श्रीविष्टकं शङ्खीं च शुक्रघईमथापि च ।
पिष्टा लिम्पेच्छरेपीकां तां पतिं यस्तन्निभाम् ॥ २३ ॥
अङ्गुष्ठसंमितां कुर्यादष्टाङ्गुलसमां निषक ।
शुष्कां निगर्भां तां वतिं धूमनेत्रापितां नरः ॥ २४ ॥
सोहाक्तामग्निसंस्पृष्टां शिवेभ्रायोमिगीं सुरागम् ।

इहैवाञ्जनाग्ने धूमपावं निषासति “नानाञ्जननिशान्ते”
इत्यादिना, अतोऽञ्जनाग्नन्तरं धूसोऽभिधीयते, कर्त्तव्यं च शा-
खावदे,—“तीक्ष्णाञ्जनेनाश्रितलोचनस्य यः सप्रभुदो न निरेति
नेष्टात् । श्रेष्ठ्या शिरस्य स तु पीतमात्रे धूमे प्रशान्तिं
लभते रुषेण” —इति । हरेणुकामित्यादि । हरेणुका रेणुका,
धृष्वीका कृष्णनीरकं, केशरं नागकेशरं, पद्मकं पद्मकाष्ठं,
ध्यामकं गन्धतुल्यं, न्यग्रोषादीनां द्रव्यान्तानां त्वचः, तासां विशि-
ष्टा शुभा इति, वन्मं केशरं मुस्तं, कुचघई ग्रन्थिपत्रकं, शर-
पीया शरपुष्पस्य माता हरिकेति अस्ति । शन विधानं—
विष्टेऽप्येकः शरिका तथा घेष्टमित्या यथाऽष्टाङ्गुलायताऽष्टापरि-
णोहा च वर्ति स्यात्, तस्या च शुष्कयां सत्त्वा शरेपीकामा-
कृत्य सौहेताभ्यवयवितेनकस्मिन्प्रेऽवद्वष्ट वध्यमाणधूमपावन-
लिकासमपूरन्ने विवेकालो धूम पयै । त्रायोमिगी च निल-
पेयधूमपतिरंशः । सुरागिसत्त्वेनाकटुकत्वमनश्वर्यं च दर्शयति
॥ २०—२४ ॥

यसाधृतमधुच्छिद्यैर्युक्तियुक्तैर्वीर्यपथैः ॥ २५ ॥
वतिं मधुरीकैः कृत्वा सैदिकीं धूममाचरेत् ।

सैदिकपूर्यवर्तिमाह—यसेत्यादि । मधुच्छिद्यं तिक्तकं, वीर-
पथेति मधुरविशेषणं, मधुरकाणि वीर्यवीर्यनि जीवकपूर्य-
कादीनि । युक्तियुक्तैरित्यनेन तथा मधुराग्रहणं कर्तव्यं, यथा
वतिं वर्गं पयस्त इति दर्शयति । वतिं वरुणं च पूर्ववत् । सैदिकी
सैहककारिना ॥ २५ ॥

ज्वेता ज्योतिष्मती चैव हरितालं मनःशिला ॥ २६ ॥
गन्धाद्यागुत्पप्राया धूमं मूर्धविरेच्यते ।

१ ‘अङ्गुष्ठोदप’ इति पा० । २ ‘धृष्वीका’ इति पा० । ३ ‘तां’
वापि यथावतादिरूपं द्वावर्त्तं धृष्वीका शरेपीकामात्रं तिगर्भा
कृत्वा सोहेताभ्यवयव वध्यमाणधूमनेन धूमपावनलिकायां मरविदरा-
कुलमिध्यायं शिवोक्तमस्ति तस्यामर्षितां तस्मिन्ने प्रविष्टनेमप्यं दश-
सायमिष्टिगुलकमपि सप्तमिद्विना दशमानं मुस्तं शृङ्गजनिवं प्रावी-
ति विष्टे इति गद्यावर्तः । ४ ‘धूमः शीर्षविरेचनम्’ इति पा० ।

वैरेचनिकधूमपानवर्ति दर्शयति—श्चेतेत्यादि । धेवाऽपराजिता, गन्धाः सुगन्धद्रव्याणि, वेपां विशेषणमगुरुप्रायाः, अगुरु च पत्रावाश्च अगुरुप्रायाः । अगुरुप्रायाश्च ज्वरे नश्यन्नागः “अगुरुष्ठतरणस्य” इत्यादिगणो भन्तव्यः । अगुर्यांश्च इति न कृत्, पुष्टतरणोरतितीक्ष्णत्वेन मस्तुल्लङ्घकस्याधमयौत्तरिहारार्थम् । वक्ष्यति च त्रिमर्षे,—“धूमवर्ति पिबेद्दन्धैरुष्टतरणैस्तथा (सि. ध. ९)”—इति, पालक्येऽप्युक्तं—“नतपुष्टे शान्तयो धूमवर्तिप्रयोजिते । मस्तुल्लङ्घं विशेषेण तस्मात्ते नैव योजयेत्”—इति; सुधुतेऽप्युक्तं—“एतद्दिना तगरुष्वज्येन”—(सू. चि. अ. ४०) इति ॥ २६ ॥—

गौरवं शिरसः शूलं पीनसार्धयमेदकौ ॥ २७ ॥
कर्णाक्षिशूलं कालाश्च द्विधाभ्यासौ गलप्रहः ।
दन्तदौर्घ्यस्यमाश्रावः श्रोत्रघ्राणाक्षिदोपजः ॥ २८ ॥
पूतिघ्राणास्य गन्धश्च दन्तशूलमरोचकः ।
हनुमन्याग्रहः कण्ठः क्रिमयः पाण्डुता मुखे ॥ २९ ॥
श्लेष्मप्रसेको वैस्त्वयं गलशुण्डघुपजिह्वा ।
प्यालित्वं पिङ्गरजं च केशानां पतनं तथा ॥ ३० ॥
क्षयपुष्पातितन्त्रा च शुभेर्मोहोऽतिनिद्रता ।
धूमपानात्प्रशान्त्यन्ति यलं भवति चाधिकम् ॥ ३१ ॥
शिरोरुद्धकपालानामिन्द्रियाणां खरस्य च ।
न च पातकफात्मानो घलिनोऽप्यूर्ध्वजनुजाः ॥ ३२ ॥
धूमवक्रकपानस्य व्याधयः स्युः शिरोगताः ।

धूमपानगुणान् दर्शयति—गौरमितादि । शिरोरुद्धः केशाः कपालाश्च शिरस एव । घलिनोऽपीति मलवत्तरणा अपीलपः । ऊर्ध्वजनुजर्तयैव शिरोगता अपि लघ्वास्ते पुनरुत्थिषीवन्ते शिरोरुद्धकपालार्थम् ॥ २७-३२ ॥—

प्रयोगपाने तस्याष्टौ कालाः संपरिकीर्तिताः ॥ ३३ ॥
धातश्लेष्मसमुत्प्रेषाः कालेष्वेव हि लक्ष्यते ।
कात्वा मुक्त्वा समुद्दिष्य धृत्वा दन्ताक्षिपृष्य च ॥
नायनाञ्जननिदान्ते चात्मयान् धूमपो भवेत् ।
तथा पातकफात्मानो न भयन्त्यूर्ध्वजनुजाः ॥ ३५ ॥
रोगास्तस्य तु पेयाः स्युः पापानास्त्रिजन्तवः ।

धूमपानवर्तं दर्शयति—प्रयोगेत्यादि । प्रयोगपाने प्रायोगिकधूमपाने एतेऽष्टौ कालाः, शैक्षिकपाने ॥ यातदृशुपक्षितः कालः, वैरेचनिकपाने ॥ श्लेष्मदृशुपक्षितो भन्तव्यः । प्रायोगिक एव प्रायः नास्तरुत्ताधिकारे, तेन हत्काल एव कण्ठवेपानिपीयते, यदि वा प्रयोगपाने सततपाने स्वस्वाधिकार इति

यावत्; तेन धूमत्रयस्याप्येते काला भवन्ति । पातकफात्मान् ज्वेन चात्मात्मानः कफात्मानो वातकफात्मानश्च शृण्वन्ते । पेयाः स्युरित्यादिवापाना धूमाम्बुवहारमोहाः; एकैकस्मिन् क्षान्दि-धूमपानकाले विरिति शास्त्रसिद्ध्यं कर्तव्याः, ते वाश्रित्तनयेऽपि त्रिषा त्रिषा कर्तव्याः; एकैकस्मिन् धूमपानकाले नवधूमाम्बुवहारमोहाः कर्तव्याः; त्रीक्षीनम्बुवहारान् कृत्वा विधानोऽन्तरं कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ३३-३५ ॥—

परं त्रिकालपायी स्यादहः कालेषु बुद्धिमान् ॥ ३६ ॥
प्रयोगे, शैक्षिके त्वेकं, वैरेच्यं त्रिचतुः पिबेत् ।
हृत्कण्ठेन्द्रियसंशुद्धिलेघुत्वं शिरसः, दामः ॥ ३७ ॥
यथेरितानां दोषाणां सम्यक्पीतस्य लक्षणम् ।

अष्टसु कालेष्वेकस्मिन्नेकस्मिन् विवर्ते यस्मिन् धूमे यावत् यावत् पानकालवियमस्तं दर्शयति—परमेत्यादि । कालेषु सात्वेत्यादिकालेषु । प्रयोगे प्रायोगिकधूमे । शैक्षिके त्वेकमिति शैक्षिकधूमे एकमेव कालं व्याप्य धूमं पिबेदिति योग्यम् । त्रिचतुरिति वैरेच्ये दोषवलापेक्षो विकल्पः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥—

याधिर्वमान्धमूकत्वं रक्तपित्तं शिरोभ्रमम् ॥ ३८ ॥
अकाले चातिपीतश्च धूमः कुर्यादुपद्रवान् ।
तत्रेष्टं सर्पिणः पानं नायनाञ्जनतर्पणम् ॥ ३९ ॥
शैक्षिकं धूमजे दोषे धातुः पित्ताजुगो यदि ।
शीतं तु रक्तपित्ते स्थाच्छ्लेष्मपित्ते विकक्षणम् ॥ ४० ॥

याधिर्वत्यादि । धूमज इत्यपि त्रिपुलकधूमश्चे यदि धातुः पित्ताजुगो इदमस्य नायनाञ्जनतर्पणं शैक्षिकं वैदिकृतं कर्तव्यं, शीतं शीतद्रव्यश्च कर्तव्यं नायनादेय, विरुद्धापमपि नायनादेय ॥ ३८-४० ॥

परं त्यतः प्रवक्ष्यामि धूमो वेपां विगर्हितः ।
न विरिक्तः पिबेद्धूमं न हृते यस्तिकर्मणि ॥ ४१ ॥
न रक्ती न विषेणातो न शोचैव च गर्भिणी ।
न श्रमे न मदे नामे न पित्ते न प्रजागरे ॥ ४२ ॥
न मूर्च्छाभ्रमवृण्णानु न क्षीणे नापि च क्षते ।
न मरार्दुर्ये पीत्वा च न श्लेहं न च माशिकम् ॥ ४३ ॥
धूमं न मुक्त्वा वैष्ठा च न रुक्षः क्रुद्ध एव च ।
न तालुशोषे तिमिरे शिरस्यमिहते न च ॥ ४४ ॥
न शङ्कते न रोदिष्यां न मेदे न मदारपये ।
एषु धूममकालेषु मोदात्पियति यो नरः ॥ ४५ ॥
रोगास्तस्य प्रवर्धन्ते दाहणा धूमपिधमात् ।

न विरिक्त इत्यादीं प्रतिनिषेध्यं नकारकरणं निषेधगोचरदर्शनार्थम् । धूम न भुत्वेति पुनर्धूमग्रहणं दग्धा भुज्जतो विशेषप्रतिषेधार्थम् ॥ ४१-४५ ॥—

धूमयोग्यः पिबेद्दोषे शिरोघ्राणाक्षिसंश्रये ॥ ४६ ॥

घ्राणेनास्येन कण्ठस्थं मुखेन घ्राणपो वमेत् ।

आस्येन धूमकषलान् पियन् घ्राणेन नोद्धमेत् ॥ ४७ ॥

प्रतिदोमं गतो ह्यंशु धूमो हिंस्यादि चक्षुषी ॥

धूमयोग्य इत्यादीं घ्राणेनेति छेदः । प्रतिलोमं गत आस्यपीनो घ्राण गत इत्यर्थः । हिशब्दद्वय च हेतोः । तेनायमर्थः — यस्मादप्रतिलोमं विमार्गं गतो धूमस्तस्माच्चक्षुषी हिंस्यात्, यस्माद्विस्तारस्वाद्घ्राणेन नोद्धमेदिति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥—

मज्ज्वह्नचक्षुस्तथेताः सूपविप्रक्षिप्यैर्यम् ॥ ४८ ॥

पिबेच्छिद्रं पिधार्पकं नासया धूममातपयाम् ।

सम्यगुपविष्ट एपविष्ट । निषर्पयमिति तु यद्यपि पूर्वैवेवोक्तमापानाभिष्वज्य इत्यनेन, तथाऽपि निषर्पयधूमपानपर्यन्तमज्ज्वह्नचक्षुरादि कर्तव्यं नोपक्रमान् एवेति पुनरभिधानेन दर्शयति । नासिकायाऽपि रश्मिचक्षिद्रं विधातुं पिबेन्न पुनर्नासिक्येव पिबेदिति नियमः ॥ ४८ ॥—

चतुर्विंशतिकं मैत्रं स्वांशुलीभिर्विरेचने ॥ ४९ ॥

द्वात्रिंशदङ्गुलं केहे प्रयोगेऽप्यर्धमिष्यते ।

श्लेष्मनिकोपाकलितं कोलास्थ्यग्रप्रमाणितम् ॥ ५० ॥

पस्तिनेप्रसमद्रव्यं धूमनेत्रं प्रशस्यते ।

मैत्रं नलिका । चतुर्विंशतिकं चतुर्विंशत्यङ्गुलम् । अप्यर्धं सार्धमिष्यते, इह वैरेचनिकनेत्रग्रेषु चतुर्विंशत्यङ्गुलप्रमाणं सार्धं सन् पदनिर्गदहलप्रमाणं श्राव्यानिधूमपाने, तच्च जलवर्णप्रत्यभाद्वैज्यम् । यथाह — “सार्धंरूपंशुत पूर्णं हस्तं प्रायोनि-कारिषु” — इति । त्रिकोपाकलितमिति त्रिभिः पर्वभिर्मिर्धं समन्वितम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥—

द्वाराद्विमर्गतः पर्यच्छिद्रो नाडीतनूतः ॥ ५१ ॥

नैन्द्रियं याधते धूमो मात्राकालनिषेधितः ।

यथाऽमिहितनलिकया पाने गुणं दर्शयति—इत्यादि-त्यादि ॥ ५१ ॥—

यदा चोरस्य कण्ठश्च शिरस्य लघुतां मजेत् ॥ ५२ ॥

कफस्य तनुतां प्रक्षतः सूर्यातं धूममादिशेत् ।

अपिशुद्धः सरो यस्य कण्ठश्च सकफो भवेत् ॥ ५३ ॥

१ ‘हाम’ इति पा० । २ ‘कजु त्रिकोपाकलितः’ इति बोधोद्गताय शेषः पठति, ‘कजु अत्रुडिल, बाणि कोपाणि पश्याति यस्य तत्रिरोच, अत्रिद्रं छिद्रादि, यथा नैत्र मागीच न मिर्धच्छेद’ इति च व्याख्या नयति । ‘वीर १६, कजुभिलिखि’ बोधेराष्टमिन्मां काम्यह्यतिपमानेनूहणेनोपासुरेण मन्थनेन मिश्रदित मिश्र निषेधः । त्रिकोपाक जलवर्ण मसुरायस्य त्रिकोपाकपदान् १ इति गङ्गाधरः ।
न, स १

स्तिमितो मस्तकश्चैवमपीतं धूममादिशेत् ।

तालु मूर्धो च कण्ठश्च शुष्यते पतितप्यते ॥ ५४ ॥

तप्यते मुह्यते जन्तु रक्तं च सपतेऽधिकम् ॥

शिरश्च भ्रमतेऽत्यर्थं मूर्च्छा चास्योपजायते ॥ ५५ ॥

इन्द्रियाण्युपतप्यन्ते धूमेऽत्यर्थं निषेधिते ।

कैषिदुभसम्पत्पानादिरक्षणं प्रथमं पठन्ति । तत्र यदा चोरवेत्यादि सम्पत्पानलक्षणं, अपिशुद्ध इत्यादयोगलक्षणं, तान्विलयायनियोगलक्षणम् ॥ ५२-५५ ॥—

वर्षे वर्षेऽणुतैलं च कालेषु त्रिषु ना चरेत् ॥ ५६ ॥

प्रावृट्शरद्वसन्तेषु गतमेधे नभस्तले ।

नस्यकर्म यथाकालं यो यथोक्तं निषेधते ॥ ५७ ॥

न तस्य चक्षुर्न घ्राणं न श्रोत्रमुपहन्यते ।

न स्तुः श्वेता न कपिलाः केशाः दमधूणि वा पुनः ॥

न च केशाः प्रमुच्यन्ते पथ्यन्ते च निरोपतः ।

मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दितं हनुसंग्रहः ॥ ५९ ॥

पीनसार्धाध्वमेदी च शिरःकम्पद्य शामयति ।

शिरः, शिरःकपालानां सन्धयः क्षायुकण्ठराः ॥ ६० ॥

मायनप्रीणिताद्यास्य लभन्तेऽभ्यधिकं वलम् ।

मुपं प्रसङ्गोपचितं स्रः क्षिप्रः स्थिरो महान् ६१

सर्वेन्द्रियाणां वैमर्दयं बलं भवति चाधिकम् ।

न चास्य रोगाः सहसा प्रभवन्त्युपैजनुज्ञाः ॥ ६२ ॥

जीर्णतथोत्तमाङ्गेषु जरा न लभते बलम् ।

धूमनस्योर्नासाद्वारतामाम्नादूमनसु नस्य भूते—वर्ष इत्यादि । अणूनां शीतता हितमित्युक्तं, तथाम् बध्ममाणम् । शिरःकपालानामेव शिरा रक्तव्य क्षायुकण्ठराश्च । उत्तमाङ्गे-ष्विति बहुवचनं शिरतोऽभ्यर्हितत्वात्, यदि वा जरा वलीपलि-तादिरक्षणं या वा उत्तमा प्रवर्णप्राप्ताऽप्यु मलमार्गानु निषि-ष्यते ॥ ५६-६१ ॥—

चन्द्रनागुरुणी पत्रं दार्वान्वह्नधुर्कं धलाम् ॥ ६३ ॥

प्रपौषडरीकं सूर्यमलां निडङ्गं पित्तमुत्पलम् ।

हीरेभ्रमस्यै यन्यं त्वदुसं सारियां स्थिराम् ॥ ६४ ॥

जीवन्तीं वृक्षिपणीं च सुरदारं दातायरीम् ।

हरेणुं वृद्धीं स्यात्रीं सूरमीं पत्रवेदारम् ॥ ६५ ॥

विपाचयेच्छतगुणे मादेन्द्रे विमलेऽम्मति ।

तैलाद्दशगुणे दोषे कषायमपनारयेत् ॥ ६६ ॥

तेन तैले कषायेण दशरूपो विपाचयेत् ।

अथग्न्य दशमे पाके समानां छागलं पयः ॥ ६७ ॥

क्ष्वादेयोऽणुतैलस्य नाघनीयस्य संश्रिधिः ।

अस्य मात्रां प्रयुज्जीत तैलस्यार्धपलोन्मिताम् ॥ ६८ ॥

१ ‘कन्दरी’ इति पा० । २ ‘प्रमुच्यन्ते’ इति पा० । ३ ‘उत्तमाङ्गे’ इति पा० । ४ ‘सुराङ्ग’ इति पा० । ५ ‘सूरमी’ इति पा० । ६ ‘समानां’ इति पा० ।

क्षिप्रधस्त्रोत्तमाङ्गस्य पितृना नावनैस्त्रिभिः ।
 त्र्यहोत्र्यहोत्र्य सप्ताहमेतत्कर्म समाचरेत् ॥ ६९ ॥
 निघातोष्णसमाचारी हिताशी नियतेन्द्रियः ।
 तैलमेतद्विदोपमसिन्द्रियाणां बलप्रदम् ॥ ७० ॥
 प्रयुज्जानो यथाकालं यथोक्तानश्नुते गुणान् ।

चन्दनेलादी दार्यास्तक् दार्यास्तक्, जीवन्तीं सुवर्णनाल्य
 खनामप्रसिद्धा, सुरमी शूरुशिम्या, पत्रस्य केशरं पत्रकेसरम् ।
 माहेन्द्रे आन्तरिक्षे । दातयुगे तैलादिति योज्यम् । दशगुणमि-
 त्येतदपि तैलादिति योजनीयम् । अत्र तु काप्यमेपनं ताव-
 न्मानं प्राप्तं यावता काषाथोपातं पानीयं मेपनचतुर्गुणं भवति,
 “काषाथचतुर्गुणं घारि” इत्यस्याप्यधितत्वात्, न तु मेपना-
 द्धतगुणेऽम्भसीत्येवं व्याख्येयं, यदाह जतुर्गुणं — “पत्राऽ-
 धाम्नुदातप्रसवे दशभागस्थितेन तु । तैलप्रस्य पचेत्तेन छाणी-
 क्षीरेण चतुर्गुणम्” — इति । यदि वा, तैलप्रमाणमुमानेनैव “जेहा-
 चतुर्गुणं काप्यम्” — इति परिभाषया काप्यद्वयपरिमाणं व्यव-
 स्थापनीयम् । पितृनेति तल्लक्ष्मिपिडक्या । नापनैस्त्रिभिर्वा-
 येनेत्यर्थः । त्र्यहोत्र्यहोत्र्ये एकैकं दिनमन्तरीष्टस्य, सप्ताहमि-
 छन्तरितदिनानि वषट्मिया, तेनैवैकस्मिन् कृतां त्रयोदशाह-
 वत्सप्रयोगः समाप्यते ॥ ६३-७० ॥

आपोक्षिताग्रं द्वौ फालौ कपायकटुतिक्तकम् ॥ ७१ ॥
 भक्षयेद्दन्तपयनं दन्तमांसाभ्ययाधयन् ।
 निहन्ति गन्धं घेरस्यं जिह्वावन्तास्यजं मलम् ॥ ७२ ॥
 निष्कृष्य दधिमधते सद्यो दन्तविशोधनम् ।
 करज्जरुर्वीरार्कमालतीककुभासनाः ॥ ७३ ॥
 दाह्यन्ते दन्तपयने ये चाप्येवंविधा हुमाः ।
 सुवर्णरूप्यताम्राणि प्रपुरीतिमयानि च ॥ ७४ ॥
 जिह्वानिलैखनानि स्युरतीक्ष्णान्यनूजनि च ।
 जिह्वामूलगतं यच्च मलमुच्छ्वासरोधि च ॥ ७५ ॥
 वीरगन्धं भजते तेन तस्माज्जिह्वां विनिर्लिखेत् ।

स्थानप्रसासयथा दन्ताष्टगुणान् दर्शयति, — आपोक्षिते-
 स्वादि । द्विकालं सार्धं प्रातःपि । दन्ताश्च पुनातीति दन्तपवन
 दन्ताष्टगुणम् । निष्कृष्य मलमिति सगन्धः । कज्जगोऽर्जुन, एवं-
 विधा एषस्ता इत्यर्थः ॥ ७१-७५ ॥ —

धार्याण्यासेन वैदायरचिसीगन्धमिच्छता ॥ ७६ ॥
 जातीयद्रुकपुगानां लवङ्गस्य फलानि च ।
 फालोलस्य फलं यत्र ताम्बूलस्य शुभं तथा ।
 तथा कर्पूरनियोमः सूक्ष्मलायाः फलानि च ॥ ७७ ॥

यदुक्तं स्तोत्ररत्नादि, यद्यपि स्वहृदयं कृतमभिधेयं तथापि
 यद्वा फलस्य माषत्याच्छत्रिणे बन्धुत्वात् नित्यमेव मामान्येन
 फलमित्युक्तम् ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

हन्वोर्लं स्वरवलं चदनोपचयः परः ।
 स्यात्परं च रसज्ञानमन्त्रे च रुचिरुत्तमा ॥ ७८ ॥
 न चास्य कण्ठशोषः स्यान्नोष्ठयोः स्फुटनाद्भयम् ।
 न च दन्ताः क्षयं याप्ति स्तदमूला भवन्ति च ॥ ७९ ॥
 न शूल्यन्ते न चाम्लेन हृष्यन्ते भक्षयन्ति च ।
 परानपि परान् भक्ष्यांस्तेलगण्डपधारणात् ॥ ८० ॥
 नित्यं जेहाद्वर्गशिरसः शिरःशूलं न जायते ।
 न खालित्यं न पालित्यं न केशाः प्रपतन्ति च ॥ ८१ ॥
 बलं शिरःकपालानां विशेषेणाभिवर्धते ।
 दृढमूलाश्च दीर्घाश्च कृष्णाः केशा भवन्ति च ॥ ८२ ॥
 इन्द्रियाणि प्रसीदन्ति सुख्यग्भवति चाननम् ।
 निद्रालाभः सुखं च स्यान्मूर्ध्नि तैलनिपेचनात् ॥ ८३ ॥
 न कर्णरोगा वातोत्पन्ना न मन्थाहनुसंह्रमाः ।
 मोक्षः श्रुतिर्न याधिर्यं स्यान्नित्यं कर्णतर्पणात् ॥ ८४ ॥
 जेहाभ्यङ्गायथा कुम्भश्चर्म जेहदिमर्दनात् ।
 भवत्युपाङ्गादक्षश्च दृढः केशसहो यथा ॥ ८५ ॥
 तथा शरीरमभ्यङ्गादुर्दं सुख्यकं च जायते ।
 प्रशान्तमारतायार्थं कृद्धान्यायामर्ससहम् ॥ ८६ ॥
 रूपशोभेऽभ्यधिक्षो वायुः रूपशोभं च त्वगाश्रितम् ।
 त्वच्यश्च परमभ्यङ्गस्तसात्तं शीलयेत्तरः ॥ ८७ ॥
 न चाभिधाताभिहतं गानमभ्यङ्गसेविनः ।
 विकारं भजतेऽस्यार्थं बलकर्मणि वा कचित् ॥ ८८ ॥
 सुस्पर्शापचित्ताङ्गश्च बलवान् म्रियदर्शनः ।
 भवत्यभ्यङ्गनित्यत्वात्परोऽस्पर्जर पयः च ॥ ८९ ॥

हन्वोर्ललादि स्नेहगण्डपशुण । निलमिल्यादि निपेचनादि-
 खन्त निरस्तैलगुण । मूर्ध्नि तैलनिपेचनादिर्युक्तेऽपि जेहाद्वर्-
 शिरस इति बलरोति, तेन यायता तैलेनार्द्रमिना स्वातापन्मूर्ध्नि
 तैलं सेव्यमीति दर्शयति । जेहाभ्यङ्गादित्यादि । उपाङ्गजेहाशानात्,
 अशौ रमस्य चकनियन्तवाद्यम् । यदुत्थान्तपरं तु पयस्यवि-
 निविदासिद्ध भविष्यति न हि सर्वं त्रिषिद्धमित्यभिप्रायेण,
 यदि वा जेहस्य नानाकार्यररपरास्तत्सुदर्शनार्थम् । स्वर्शने
 स्वर्शनेन्द्रिजे वायुपयिन, वैयस्वदर्शने पाथर्मानिक्यादिन्द्रिय-
 स्वेत्यर्थः । त्वच्यश्च परमभ्यङ्ग इति परागहातहित्य, एतेना-
 श्रितस्य वाताधिक्यस्य स्वर्शनेन्द्रियस्य, आभयस्य च त्वपो हित
 इत्युक्तं भवति । बलेन सपाप कर्म बल्यर्धं गुदमारदरणादि
 ॥ ७८-८९ ॥

स्पर्शं स्तब्धतां रीक्ष्यं धमः सुतिष्ठ पादयोः ।
 सद्यः पयोपशाम्यन्ति पादाभ्यङ्गनिपेचनात् ॥ ९० ॥
 जायते सौकुमार्यं च बलं रीक्ष्यं च पादयोः ।
 दृष्टिः प्रसादे लभते मादतधोपशाम्यति ॥ ९१ ॥

न च स्याद्गन्धसीवान्तः पादयोः स्फुटनं न च ।
न सिरास्त्रायुसंकोचः पादाभ्यङ्गेन पादयोः ॥ ९२ ॥

रारत्वमित्यादि पादाभ्यङ्गगुणा । प्रथमं पादयोरिति पद
रारत्वादिविशेषणार्थं, द्वितीयं तु मत्वादे कालान्तरोत्पादसूच-
नार्थं, तृतीयं तु स्फुटनविशेषणार्थं, चतुर्थं तु सिरास्त्रायुविशेष-
णार्थं, दिष्टं तु पादाभ्यङ्गेनेति पद दूरान्तरितस्य पादाभ्यङ्गस्य
स्मरणार्थम् ॥ ९०-९३ ॥

दौर्गन्ध्यं गौरवं तन्द्रां कण्डुमलमरोचकम् ।
स्वेददीप्तमत्सर्तां हन्ति शरीरपरिमाज्जनम् ॥ ९३ ॥
पयित्रं घृण्यमायुष्यं धूमस्वेदमलापहम् ।
शरीरयलसन्धानं स्नानमोजस्करं परम् ॥ ९४ ॥
धूम्यप्रपञ्चत्वाद्गतं तन्म तनु परिमाज्जनमुद्रतं धूते—
दौर्गन्ध्यमिलादि । स्वेदेन धीमत्सता स्वेददीप्तमत्सता । शरी-
रस्य बलेन सन्धानं योजनं धरोनीत्यर्थः ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

काम्यं यशस्यमायुष्यमलक्ष्मीं प्रहर्षणम् ।
धूम्यप्रपञ्चमायुष्यं काम्यं पुष्टियलप्रदम् ।
सौमनस्यमलक्ष्मीं गन्धमाल्यनिषेचणम् ॥ ९६ ॥
धन्यं मङ्गल्यमायुष्यं धीमध्यसनसूदनम् ।
हर्षणं काम्यमोजस्यं रत्नाभरणधारणम् ॥ ९७ ॥
मेध्यं पयित्रमायुष्यमलक्ष्मीकलिनाशनम् ।
पादयोर्मलमार्गानां शौचाधानमभीक्षणशः ॥ ९८ ॥
पौष्टिकं घृण्यमायुष्यं शुचि रूपमिराजनम् ।
केशदमधुनपादीनां कल्पनं संप्रसाधनम् ॥ ९९ ॥
चक्षुष्यं रूपशानहितं पादयोर्व्यसनापहम् ।
वस्य पराक्रमसुखं घृण्यं पादप्रधारणम् ॥ १०० ॥
ईतोः प्रशमनं वस्यं गुल्यावरणशङ्करम् ।
घर्मानिलरजोमुग्धं छत्रधारणमुच्यते ॥ १०१ ॥
हृत्पलतः संप्रतिष्ठानं शङ्कानां च निपूदनम् ।
अवष्टम्भनमायुष्यं भयप्रं दण्डधारणम् ॥ १०२ ॥

धूमिदिति शोभायुक्तम्, परिपदि शस्तं पारिषदं, शस्तं
मङ्गल्यम् । व्याजनं रूपमिशानाद्यभिषात । रत्नवस्त्राभरणानि,
रत्नं तु विशुद्धमणिभूयहीरकमुक्ताफलमुष्णार्दि । शौचाधानं
पानीयेन शुद्धं च । अभीक्षणं पुनः पुनः । शौचमिति शुचि-
ताकारकम् । वरणं छेदनं, संप्रसाधनं मण्डनं, एतच्च यथा-
योग्यतया योजनीयं, केशानां प्रसाधनं राग्यगन्धनादि, दमशृणां
कल्पनमोज, नपासः । कल्पनमलकजरादिदानेन प्रसाधनं च ।

आदिग्रहणेन नाशालोमकल्पनादि श्रूयते । पादयोरिति स्पर्शन-
हितमिस्नेनेन व्यवसनापहमिस्नेनेन च संवध्यते । पादत्र पादप्रो-
पादुनेति यावत् । अत्र च वृषत्यवशुप्यत्वे प्रभावात्, यदि वा
पादसंयुद्धनेनोपेयिनानादीप्रलवाभरणेष्वभ्युष्यम् । ईतोः रोगा-
दिदुर्द्वयम् । पुष्टिं मिशानादिभ्यो रत्ना । शङ्करं कल्याणकरम् ।
अवष्टम्भनं बलप्रदम् । भयप्रं सर्पादिभ्यः ॥ ९५-१०२ ॥

नगरी नगरस्थं रथस्थं रथी यथा ।
शशरीरस्य मेधावी कृत्येष्ववहितो भवेत् ॥ १०३ ॥

सप्रत्ययकस्यविष्णुसहायं तपोपदिष्टस्यावधानेन क-
र्णार्थमाह—नगरीत्यादि । कृत्येषु करणीयेष्ववहितेषु च ।
नगरस्थान्तेनान्तरप्रत्यवायहेतुविघातकारिणि कृत्येष्ववधानं दर्श-
यति, रथस्थान्तेन च बाह्यस्यशादिपरिहारके कृत्येष्ववधानं दर्श-
यति । नगरोच्छेदे क्षान्तरो हुडननर्चन्त्य एव हेतुः प्राप्ते
भवति, रथभङ्गे बाह्यस्यप्रविषमपतनादि ॥ १०३ ॥

भवति चान्न ।

दृष्टुपायान्निषेवेत ये स्युर्धर्माविरोधिनः ।
शममध्ययनं चैव सुप्रमेधं समश्नुते ॥ १०४ ॥

प्रधानभूता शरीरप्रत्यवेक्षा कृत्वा स्वस्थेन सता यदन्यच्च
वर्तन्त्य तदाह—दृष्टुपायानित्यादि । दृष्टिवैतनं, तस्मैपाया
कृष्यादयो धनपणाया तिलेपणीये वाच्या । शमं शान्तिं,
अध्ययनं वेदाध्ययनं, निषेवेतेति सवन्धः । एव सति सुखं
समश्नुते प्राप्नोति । एतेन कृष्यादिभ्योऽर्थं, शास्त्रव्ययनाभ्यां
धर्मं, अर्थधर्माभ्यां च सुप्रलक्षणं कामं, इति त्रिवर्गमुपार्तं
दर्शितं भवति ॥ १०४ ॥

तत्र श्लोकाः ।

मात्रा द्रव्याणि मात्रां च संधित्य गुरुत्वाद्यम् ।
द्रव्याणां गहितोऽभ्यासो येषां, येषां च शस्यते ॥ १०५ ॥
अङ्गनं धूमयतिश्च विविधा धर्तिकल्पना ।
धूमयानुगुणाः कालाः पानमानं च यस्य यत् ॥ १०६ ॥
ध्यापत्तिविहं भैषज्यं धूमो येषां विगर्हितः ।
पेषो यथा यन्मयं च नेत्रं यस्य च यद्रिचम् ॥ १०७ ॥
नस्यकर्मगुणा नस्त कार्यं यद्य यथा यदा ।
भक्षयहेन्तपचनं यथा यच्चहणं च यत् ॥ १०८ ॥
यदर्थं यानि चास्येन धार्याणि कथलप्रहे ।
तैलस्य ये गुणा दिष्टेः शिरस्तैलगुणाश्च ये ॥ १०९ ॥
कर्षतैले तथाऽभ्यङ्गे पादाभ्यङ्गेऽङ्गमार्जने ।
स्नाने वाससि शुद्धे च सौगन्धे रत्नधारणे ॥ ११० ॥
शोचे संहरणे लोघां पादप्रच्छन्नधारणे ।
गुणा मानाशित्तीयेऽस्तिस्तयोर्को दण्डधारणे ॥ १११ ॥

१ 'न तस्य गृह्णी वाता' इति पा० । २ 'काम्यं पुष्टि-
लप्रदम् । सौमनस्यमलक्ष्मीं क्षान्तमोजस्करं परम् ॥' इति पा० ।
३ 'ईतोविधानं' इति पा० ।

१ 'दृष्टा' इति पा० । २ 'वैषज्य' इति पा० ।

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
मात्राशित्तीयो नाम पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

मात्रेत्यादि अध्यायार्थसंग्रहः । मात्रोक्ता वायव्यास्थानधि-
ह्यादिना । तथा द्रव्याणि तत्र शालीत्यादिना । मात्रा चाधिल
शुद्धाषवमिति प्रकृतिलघुगणि मात्रानेवापेक्षन्ते इत्येवंप्रवारे-
णोक्तम् । पानस्य मानं पानमानम्, आपानाद्विषयवय इत्यादि ।
मलाः कार्यं यदिति अणुतले, यथेति पितुनेत्यादि । यदेति आहृ-
त्तारदित्यादि । शेषं सुगमम् ॥ १०५-१११ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितयां चरकटीकायां भाष्यवैद-
कीपिकायां द्वितीये स्वस्ववृत्तचतुष्के मात्राशि-
त्तीयो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पष्ठोऽध्यायः ।

अथातस्तस्याशित्तीयमध्यायं ध्याप्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

मात्राशित्तीये मात्रावधाहारस्य बलादितरेतुलं प्रतिपादितं,
तच्च कृतुसाल्पमपेक्ष्य कृतस्याहारस्य भवति; तेन, कृतुप्रवि-
भागपूर्वककृतुसाल्पमाभिप्रायकं तस्याशित्तीयं भूते ॥ १ ॥ २ ॥
तस्याशिताद्यावद्धारद्वलं यर्णश्च यथेति ।
यस्यर्तुसाल्प्यं विदितं चेष्टाहारव्यप्राश्रयम् ॥ ३ ॥

अशिताद्यादिति अशितपीतलीटजम्भ्यात् । बलं वर्णं धेति चका-
रेण पूर्वाध्यायोक्तसुखादुपी अपि गृह्यते; यदि वा बलवर्णाभ्या-
मेव नान्तरीयकं कृत्वा घातुसाल्पमपेक्ष्य मुख्यादि गृह्यते । विदितमि-
त्यनेन सन्म्यज्ञानपूर्वककृतुसाल्पस्यालुष्टानं इरीयति । चेष्टाप्रह-
णेन व्यापारव्यापानाभ्याम्वहारीनं ग्रहणम् । चेष्टाहारव्यप्राश्रयं
चेष्टाहारगोचरम् ॥ ३ ॥

इह खलु संयत्तरं पटङ्गमृदुविभागेन विद्यात् ।
तथावित्पस्योवगायनमादानं च चीनृत्तुल्लिशिरीदीन्
प्रीप्मान्तान् ध्ववस्यत्, यणीदीन् पुनर्हमन्तान्तान्
दक्षिणायनं विसर्गं च ॥ ४ ॥

कृतुज्ञानमन्तरर्तुसाल्पज्ञानं न संभवतीत्युक्तमुपयुक्तस्वरु-
पज्ञानार्थमाह—इहेत्यादि । कृतुप्रतिपादनप्रकाये संवत्सरं विद्या-
दिति संवत्सरप्रतिपादनसूत्रानुमेव मिलितानां संवत्सरप्रतिपाद-
नार्थम् । मेलकश्च तुष्टा व्यवहित्येते ॥ तु परमार्थतः कृतुतां
मेलकोऽस्ति । कृतुतां संवत्सरव्यवर्त्तनं युवः युवस्य एवर्तकः
परवर्तन इति भागार्थमवर्त्तनं प्रतिपादनीयम् । इहेतीह अक्ररणे,
पटङ्गं विद्यात्; अन्यत्र ॥ रोममिपिजितीयादी तत्तत्प्रायेणसा-
दम्यथापि । उक्तं च—“श्रीतोष्णवर्षलक्षणः कालः” इत्यादि ।
पटङ्गमिति समाहारे दिष्टम्, कृतुव्यतिरेकेण संवत्सरस्याविचमा-
नत्वात्; यदि वा समुदायिभ्योऽन्यः समुदाय इत्याधिल पटु-

वीहिः कार्यः । तत्रेति कृतुविभागकथने । उदगुत्तरां दिशं प्रति,
अयनं यमनयुगयनम् । आददाति क्षपयति पृथिव्याः सौम्यीर्षं
प्राणिनां च बलमिहोत्पादानम् । चीनृ विशिरीदीनिस्त्वनेनैव लब्धे-
ऽपि प्रीप्मान्तात्वे प्रीप्मान्तानिति शिशिरस्यादिरिति विग्रहस्य
तथाऽऽदिशब्दस्य प्रसारयान्तितायाः प्रतिषेधार्थम् । एवं हेम-
न्तान्तानिति च व्याख्येयम् । दक्षिणां दिशं प्रत्ययनं दक्षिण-
यनं, विसृजति जनयस्यप्रायमर्षं प्राणिनां च बलमिति विसर्गः ।
संज्ञाप्रयनं च व्यनहारणं, निहृत्प्रतिनीयमानार्थप्रतिपाद-
नार्थं च ॥ ४ ॥

विसर्गं पुनर्यायधो नातिदक्षाः भवान्ति, इतरे पुन-
रादाने; सोमश्चाप्याहृतयलः शिशिराग्निर्मानिराप्-
रयज्ञगदाप्यापयति शम्भन्, अतो विसर्गः सौम्यः ।
आदानं पुनराश्रयः; तावेतावर्कयायू सोमश्च काल-
समाधमागपरिगृहीताः कालर्तुसदोपदेहबलनिर्मु-
क्तिप्रत्ययभूताः समुपदिश्यन्ते ॥ ५ ॥

विसर्गवर्गं निर्दिशति—विसर्गं पुनरित्यादि । यद्यपि चादा-
नमादां पठितं तथाऽपि प्रतिलोमतन्मयुक्तथाऽऽदौ विरागं गुण-
धनं, यदि वा प्रथममादानसोत्तपयणपरस्य प्रशस्तवाग्मि-
धामम्, इह तु विसर्गस्य बलननकत्वेनाभिनेतृत्वावर्गमभिधा-
नम् । शतितृता इति सौम्यविसर्गकालसंक्षेपेन मन्वीर्तुर्गृह्याः
प्रवर्त्तनीति । इतरे पुनर्यादान इति अप्रशान्तातिहृत्वाश्वादेया-
दानवद्वन्द्वहृत्तद्वैश्वत्वात् । सोमधेत्यादि प्रकृतेन विसर्गेण संब-
ध्यते, अप्याहृतयल इति कालमार्गमेव घटादिमित्तज्ञा सूर्यस्य
सोमपरिपन्थिनो हृतकत्वात् । शिशिराग्निः शीताग्निः । अम्भ-
रिति छेदः । सौम्यः सोमगुणप्रधानः । अग्निपमभिगुणप्रधानम-
प्रतिहृतकत्वेनेत्यर्थः । मन्वेतावर्कयादिसंयन्त्रवातानां धलवत्त्वं
मन्वत्त्वं च कथं भवतीत्याह—तावेतावित्यादि । कासो देव-
तारूपः, तच्च विलक्षणेऽपि प्राणिनामद्वेष्टेन नानाहपेण गृहीतः
सन् कदाचित् सूर्यबलव्युपलक्षोमबलादीन् करोति । स्वभावः
सूर्यस्य (जोष्णवादि) सौम्यांशस्य कर्तृत्वादियोगोर्विरक्षणानिः
सोमस्याप्याश्रयानिः; मार्गं दक्षिण उत्तरश्च, सत्र दक्षिणः कर्क-
टादयो वनरुन्ताः, अकरारितरः । एते च कालसमाधमागपरि-
गृहीता यथाशेषं बोधव्याः, न हि रोमे मार्गपरिमदः न (किं)-
विहितोपमावहति, कथोप मार्गपरिमद एव नास्ति । परिगृ-
हीताः संवत्सरः । कालर्तुर्गृहीता निर्मुक्तिप्रत्ययभूता निष्पत्तिरारण-
भूताः, उपदिश्यन्ते ‘आचार्यः’ इति शेषः; कालः संवत्सरोऽ-
यनद्वयं च, कृतवः शिशिरादयः, देहस्य बलं देहकलम् । अन्ये
तु गृह्यन्ते—संवत्सरस्यायनद्वयस्य च कृतुमेवम्पत्वात्पटुप्रहणे-
नैव प्रहणं लब्धं, तेन कालप्रदण्युत्तुमिषेण, तेन कालहपः
कृतुरिति स्त्रीषामेवार्णवदर्शनं गृह्युत्तप्रावर्त्तते । प्रत्ययभूता

इत्यत्र भूतशब्द उपमाने । केचिद्व्याख्यानयन्ति—अर्कवायु
श्लेकतया पठित्वा सोमयेति यत्पृथक् पठति, तेनार्कवायोरभि-
हितयोरादान् प्रति कारणत्व, विसर्गं प्रति पृथगेन सोमस्य
कारणत्वमिति दर्शयति । एव चलहरणबलकरणद्विष्यति बोद-
यम् ॥ ५ ॥

तत्र रविर्मात्रादानो जगतः कोहं वायवस्तीम
रूक्षाश्चोपशोपयन्तः । शिशिरवसन्तग्रीष्मेषु यथा-
क्रमं रौक्ष्यमुत्पादयन्तो रूक्षान् रसांस्तिककपाय-
कटुकांश्चाभिवर्धयन्तो नृणां दीर्घत्वमावहन्ति ॥६॥

तत्रेत्यादि । आदर्शन उच्छोषयन्, जगतः स्थावरजन्मस्य,
हेह सारं सौम्यमायमित्यर्थः । न केवलं रविः, वायवश्च शोष-
यन्तः हेहमिति सबन्धः । तीमाश्च रूक्षाश्च तीमरूक्षा, यदि
वा तीम रौक्ष्यं येषां ते तीमरूक्षा, एतच्चादाने तानिच रविणा
संयन्धाद्वायोर्भवति योगवाहित्वाद्वायो । उक्तं हि—“योगवाही
(६) परं वायुं संयोगादुभयार्थयुक्तं” (वि अ ३)—
इत्यादि । यथाक्रममिति शिशिरे रौक्ष्यमल्पं तिक रसमल्पं च
दीर्घत्व, तथा वसन्ते मध्य रौक्ष्यं कपाय रस मध्य दीर्घत्व,
तथा ग्रीष्मे ऋष्ट रौक्ष्यं कटुक रस महद्य दीर्घत्व दर्शयति ।
यद्यपि च कपायो रसो हस्तम कटुकश्च हस्ततर, यदुक्तं
“रौक्ष्यत्वपायो रूक्षाणां प्रवरो मध्यम कटु” (सू अ २६)
इत्यादि, रौक्ष्यप्रकर्षेण ग्रीष्मे, मध्यमलं च रौक्ष्यं वसन्ते,
तथाऽपि वाय्वभिगुणवाहुल्यात्कटुकस्य वाय्वभिगुणबहुले ग्रीष्म
काल एवोत्पत्तिः, पवनपृथिव्याकूपैरिति तु वसन्ते पवनपृ-
थिव्युत्कषेजस्यस्य कपायस्योत्पत्तिः । यदुक्तं,—“वाय्वभिगुण
भूयिष्ठत्वात्कटुकं, पवनपृथिव्यान्तिरेकत्वपायः” (सू अ २६)
—इति । पृथिव्यास्तुल्यपैथ कावविशेषप्रभावकृतं कार्यदर्शना-
दुपेयः । अभिवर्धयन्त इति वचनात्पथालकात् तिपादीनाम्
नि(भि)रुद्धिं सूच्यते, तेन न तदेकरसत्वम् । अत्र च क्रमवद्वा-
क्ष्योत्पत्तिकारणपुनरी अपि दीर्घत्वोत्पत्ती कारणं, यतो रौक्ष्यमु-
त्पादयन्त इति तिककपायकटुकाभिवर्धयन्त इति च हेतुगर्भं
विशेषणद्वयं कृत्वा दीर्घत्वमावहन्तीत्युक्तम् ॥ ६ ॥

यर्पाशरुद्धेमन्तेषु तु दक्षिणामिममुखेऽर्कं बालमार्ग-
मेघघातवर्षाभिहतप्रतापे, शिशिनि चाव्याहृतबले,
माहेन्द्रसलिलप्रशान्तसस्तपे जगति, अरुहा रसा-
प्रयधन्तेऽम्लत्वमधुरा यथायम तत्र चलमुप-
धीयते नृणामिति ॥ ७ ॥

यत्पलादि । तदन्वः पूर्वपश्याद्वाहती । दक्षिणामिमुखे दक्षि-
णाशां गन्तुमुद्यत एवार्कं, तेन विपुलदुदयोपरक्षितमध्यदेशार्कं
सुरेण वर्तमानोऽपि रविर्दीर्घं दक्षिणाशां गन्तुमुद्यतो भवति
तदेव क्षीयमाणबलो भवति, उत्तराशागमनप्रकर्षाद्विषयप्रकर्षं

तथा तु लोकलोककृमापक्षीयमानबलोऽपि तथा दुर्बले न
लक्ष्यते । एवमुत्तराशयेऽपि व्याख्येयम् । काल पूर्व व्याख्यात,
मार्ग इह दक्षिणामिमुखं, मेघस्य वातो मेघघातः, वर्षणं वर्षं,
एतैरभिहतप्रतापेऽर्क इति सबन्धः । शातरिह मेघस्यव्याहृ-
तबलोऽर्कतापपरिपन्नी भवति, शशिनोऽव्याहृतबलत्वं सूर्यस्य
परिपन्निनोऽभिहतप्रतापत्वादनुगुणमेघघातवर्षणयोगात् । जगति
स्थावरजन्मे । अत्र च ‘पृथिव्याभिमूयिष्ठत्वादम्ल’ ‘सलिलाभि-
भूयिष्ठत्वात्कटुक’ इत्युक्तं, उक्तं च सौम्ये विसर्गे तयोद्योतेययो-
रुत्पाद इति न वाच्यम्, यतो चलप्रकर्षवतोऽर्कस्य क्षीयमाणब-
लस्यापि विपुवर्षयन्तं चलवत्त्वमस्त्विति व्युत्पादितमेव ॥ ७ ॥

भवति चान् ।

आदावन्ते च दीर्घस्य विसर्गादानोर्णुणाम् ।

मध्ये मध्ययलं त्वन्ते श्रेष्ठमग्रे च निर्दिशेत् ॥ ८ ॥

अत्र शिशिरादी यत्काल प्रतिपादितो वर्षादी च बलोल-
कं, तत्र शिशिरे दुर्बलं वर्षासु बलवन्तः प्राणिनो भवन्तीत्या-
दिबुद्धिं निवेद्युत्पाद—आदावन्ते चेत्यादि । विसर्गस्यादी वर्षासु,
आदानस्यान्ते ग्रीष्मे, दीर्घस्य प्रकर्षं प्राप्तं निर्दिशेदिति सबन्धः ।
तथा मध्ये विसर्गस्य शरदि, आदानस्य मध्ये वसन्ते,
मध्य नातिशीघ्रं नातिरुद्धं बलं विनिर्दिशेदिति योग्यम् ।
तथाऽन्ते विसर्गस्य हेमन्ते, अग्रे च प्रपन्ने आदानस्य शिशिरे,
श्रेष्ठं बलं विनिर्दिशेदिति योजना । एव मन्यते—विसर्गप्रतर्प-
हितबलप्रकर्षं पुरुर आदानस्यादी शिशिरे लोकक्षीयमाण-
बलोऽपि बलवान् भवति, यथा—पीपमासान्ताहितरुद्धिप्रकर्षं
निशा माफकालुवयो क्षीयमाणाऽपि दिवसान्महत्वेन भवति ।
अनेन न्यायेन वर्षासु दीर्घस्य, वसन्तशरदीश्च मध्यमं बलं
बोद्धव्यम् । एव कालतुरसदेहवत्कारणत्वमर्कदीनां व्यवस्था-
पित, दोषकारणत्वं तत्रे ऋतुविधाननिर्दिशेऽभिप्रायते ॥ ८ ॥

शरीरे शीतानिलस्पर्शसंरुद्धो घटिनां धली ।

पक्वा भवति हेमन्ते माप्राद्रध्यगुरुक्षमः ॥ ९ ॥

स यदा नेमधर्नं युक्तं लभते देहजं तदा ।

रसं हिनस्यते वायुः शीतः शीते प्रटुप्यति ॥ १० ॥

तस्मात्पुनरस्मये शिग्धोऽम्लत्वणान् रसान् ।

औदकानूपमासानां मेघानामुपशोयेत् ॥ ११ ॥

विलेशयानां मांसानि प्रसहानां भूतानि च ।

मक्षयेन्मदिरां रीपुं मधु चानुपिचेमरः ॥ १२ ॥

गोरसानिभृशिरतीर्षसां तिलं नयौदनम् ।

हेमन्तेऽभ्यस्यतस्तोयमुष्णं चायुर्न रीयते ॥ १३ ॥

अभ्यह्नोत्सादनं मूर्ध्नि तिलं जेन्ताममातपम् ।

भजेद्भूमिगृहं चोष्णमुष्णं गर्भेगृहं तथा ॥ १४ ॥

शीतेषु संवृतं सेव्यं यानं शयनमासनम् ।
 प्राचाराजिनकौपेयप्रवेणीकुथकास्तृतम् ॥ १५ ॥
 गुरुण्णावासा दिग्धाहो गुरणाऽगुरुणा सदा ।
 शयने प्रमदां पीनां विशालोपचितस्तनीम् ॥ १६ ॥
 आलिङ्गागुरुदिग्धाहो सुप्यात्समदमन्मथः ।
 प्रकामं च निवेदेत मेधुनं शिशिरागमे ॥ १७ ॥
 वर्जयेद्दध्नपानानि यातलानि लघूनि च ।
 प्रपातं प्रतिताद्वारमुदमन्थं हिमागमे ॥ १८ ॥

वर्धमानबलप्रकर्षवत्तया हेमन्तस्याभिप्रेतत्वात्सात्विकमेवाप्रे-
 प्राह—शीत इत्यादिना । शीते शीतगुणयुक्ते हेमन्ते, यद्यपि
 चातुर्के शीत इति विशेषणे हेमन्त शीत एव लभ्यते, तथाऽपि
 न पूर्वं क्वचिद्वेगन्ते शीतल प्रतिपदितमिति प्रतिपाद्यते, यदि वा
 यदेव हेमन्ते शीतं महद्भवति तदैव विशेषेण वह्निर्वाजी भवति,
 मोषन्नमात्रेणापि, ऋतुप्यापत्तां शीतत्वयोग इति च शीत इति
 पदेन लभ्यते । हिमसम्बन्धादिशेषेण शीतोऽनिल शीतानिल,
 विशेषेण शीतल वायोऽयौगवाहित्वाच्छीतकालसम्बन्धादेव लभ्य
 पुनरभिधीयतेऽस्मिन्तरोपहेतुत्वात् । वायुहि हिमसम्बन्धादेव
 वह्निर्निर्गच्छच्छरीरोष्णो रोषं कृत्वा कुम्भवारपवनाहितपट्ट-
 रौप इवान्तरस्य पठेद्विस्मायइति । एतेन बहुच्यतेऽगुमाना-
 च्छीततातात्त्विकमग्निशक्तिरित्येवभासम् । गन्धन शीतो
 वातोऽभिव्येन परिणमते, किंतिहि निर्गच्छतेजः प्रसीपीभूत ।
 शीतानिलस्य स्पर्शं शरीरसम्बन्ध इत्यर्थः । धलिना प्राणिना
 हेमन्तस्वभावाद्गुली भवति, अनेन प्राणियत्वरवममिषलैवत्ये-
 हेतुरिति हेतुयति । उक्तं च हस्तिवैद्यके बाल्यगन्धाना नीरोग-
 त्वप्रतिपादने, यथा—“अन्याहतादिभिप्रायाप्रीति, प्रोतेनैल,
 मण्डात् । अग्निमेव घातुना मेल, माशरुतो रणाम्”—इति ।
 मानवा यद् शुर्षेतिमानिष्यर्थः, इत्यतश्च इत्यस्वभावतश्च यद्
 शुव नयधान्यादि, तत्त्वम् । एवभूतो क्ली वह्निर्मा युक्तं शु-
 भूत चात्र न रभते, तदा देहज रश्च दिनस्ति क्षय नयति,
 देहार्थं देहजात वा देहज धातुरप रतमिलयै । अत इन्धना-
 भावे यति रसाधातुक्षयाद्वायु प्रज्जप्यति । हेमन्ते हेतुन्तरमाह
 शतकोपे—शीत शीत इति, यस्यस्य शीतगुणो वायु,
 तस्माच्छीतकाले हेमन्तलक्षणे समान वाणमाताय कुप्यती-
 त्यर्थः । अत्र श्वतो वायुर्मेदलिनो यथाऽग्निशक्तिं करोति, न तु
 वैषम्यमनतिरुद्धत्वात्, तथाऽग्निशक्तिमेव करोति । बहुक—
 “मेदसाऽऽश्रमार्गत्वाद्वायु कोष्ठे भिद्यते । चरत् तन्मुश्नयल-
 मिमाहारे शोषयत्यपि”—(सू. अ. २१) इत्यादिनाऽयं निन्दि-
 तीये । तस्मादिनि देहजराशयमाह । प्रतरणञ्च्येऽपि तुपार-
 तनय इति यत्पुन करोति, तद्विशेषेण तुपारताते विशेषेण मि-

ग्धावीना भोजनाभम् । मेथाना मेतुराणाम् । औदरात्पुमाताद-
 यश्च हेमन्तकालकृच्चयसवर्धका अपि महालयवातविकारप्रति-
 पक्षत्वेन व्याध्यादिकृपचयप्रतिपक्षमुक्तत्वात्प्रामेता । औदरा
 नूर्वादयोऽज्ञापने बध्यमाणा, अनूषा रुमरुहतादयः, विले-
 श्या गोघ्रातृवत्, प्रसहा गोपरादयः, भूत भट्टिनमिति प्रशि-
 द्धम् । हेमन्तेऽप्यस्यत इति पुनर्हेमन्तपट्टण हेमन्त व्याप्य-
 गोष्णोदकसेवोपदर्शनार्थम् । जेन्ताश्च सेवविशेषो बध्यमाण ।
 गर्भग्रह ग्रहकोष्ठकम् । हेमन्त इत्यनेनायं लब्धेऽपि शीते शीते-
 स्थिति पद वर्षाकालादपि शीतप्राप्ती सत्ययानादित्येवोपदर्श-
 नार्थम् । प्राचरो गुरुप्रावरण कन्मलादि, अजिन व्याघ्रादिचर्म,
 कौपेय कोपकारक्रीटतनुमुष, प्रवेणी गोणीति प्रसिद्धा, कुप-
 कश्चिनकम्बल । गुरणाऽगुरुणैकगुरुप्रनदपैनेत्यर्थः । विशाल-
 वायामेव, उपचितो परिणाहेव । मेधुनसेवोपदेसबेह प्राणिना
 बलवरयेन शीतप्रतीकारवरत्वेन शीयमानवकविहृदत्वेन च,
 लघूयेऽपि हेमन्ते मेधुनसेवोक्ता, यदुक्त—“तमापनीतश-
 राथ प्रिया नार्यं स्त्रलकृता । रमयेयुयंवायाम वलादपि मदो-
 क्ता”—इति ॥ १-१८ ॥

हेमन्तशिशिरौ तुययौ शिशिरेऽस्य विशेषणम् ।
 रोक्ष्यमादानजं शीतं मेधमास्ततर्षजम् ॥ १९ ॥
 तस्मादेमन्तिकः सर्वः शिशिरे विधिरप्यते ।
 निवातमुष्णं त्वधिकं शिशिरे गृहमाश्रयेत् ॥ २० ॥
 कटुतिक्तकपायाणि वातलानि लघूनि च ।
 वर्जयेद्दध्नपानानि शिशिरे शीतलानि च ॥ २१ ॥

शिशिरविधिमह—हेमन्तेत्यादि । विशेषण विशेष,
 शिशिरसादानारम्भत्वेन रौक्ष, तथा मेधमास्ततर्षां शिशिरेऽ-
 धिका भवन्ति, तच्च च शीतमधिक हेमन्तादलीत्यर्थः ।
 तस्मादिति हेमन्ततुल्यत्वादिशिष्टरीक्ष्यशीततुल्यत्वात् हेमन्ति-
 को मिषि । निवातमुष्णं त्वधिकं शिशिरे गृहमाश्रयेत्, हेमन्त-
 चरित्वात्तानीष्णगृहाच्छिद्विरे रम्यतिशीतेऽधिरमुष्ण गृह-
 माश्रयेदित्यभिप्रायः । केचिद्नासेभ्यप्रतिपादक ग्रन्थ पठन्ति,
 त सनापे ॥ १९-२१ ॥

वर्तन्ते निचितः श्लेष्मा दिनदृष्टाभिरीरितः ।
 कायाग्निं वापते रोगमस्ततः प्रचुरते वह्नू ॥ २२ ॥
 तस्माद्भसन्ते कर्माणि यमनादीनि पापयेत् ।
 गुर्वेम्लक्षिगन्धमधुरं दिवास्त्रम च वर्तयेत् ॥ २३ ॥
 व्याधामोद्धतेन धूमं कवलप्रदमजनम् ।
 सुताम्युना शौचविधिं क्षीलयेत्सुसुमानमे ॥ २४ ॥
 चन्दनागुरुदिग्धाहो यचगोधूममोजनः ।
 शाररं शाररमेणेयं मांसं लायकपिञ्जलम् ॥ २५ ॥

भक्षयेन्निरुदं सीधुं पिबेन्माध्वीकमेव वा ।
यसन्तेऽनुभवेत्स्त्रीणां काननानां च यौवनम् ॥ २६ ॥

यसन्त इत्यादिना यसन्तविधियाह । निचित संचितो यस-
न्तपूर्वकृते, ईरितो विलासितो यसन्ते । वायाप्रिमिति कायनि-
वेतैकमग्निं जाठरं, न तु पातत्रिविधेष्वनम् । तत इत्यन च
कारो छतनिर्दिष्टो बोद्धव्यः, तेन ततोऽग्निपचायैवार्थः, यर्हि वा
ततोऽग्निपचानन्तरम् । यमनावीनि यमनप्रधानानि, येन,
आदानमभ्यत्वेन यदि वातपित्तप्रकोपलथाविधो भवति तदा
विरचनास्थापनानुवासानानामपि प्रवृत्तिर्भवति, शिरोविरचनं तु
कृजकार्यं धनैर्यमेव । यसन्तशब्देन यमन प्रति चैन एव
बोद्धव्यः, येन, दोषचकार्यं पक्वकर्मप्रवृत्त्यर्थं चाभिघातव्य-
प्रवृत्तयुक्त्येन फलशुन्यैर्ना यसन्तो भवति, न वैशाप ।
अनैवाभिप्रायेण पूर्वश्लोकेऽपि सामान्येन निमित्त इति कृतं,
न तु हेमन्ते निमित्त इति, हेमन्त इत्युक्ते हि रसोत्पत्तिव्या-
धिहितमार्गशीर्षयोपात्मके हेमन्ते प्रवृत्तत्वोपचयो बुध्यते, स
च नाग्निमेत, उक्तस्तु दोषचयादिकमोषशीर्षमापात्मके हे-
मन्ते श्लेष्मचयः । सुषाम्बुनां मुषोष्णाम्बुनां । लघ्वपिञ्जल
मासमिति सवन्धः । भक्षयेदिति च्छेदः । अनुभवेदिति आपया
श्लेष्मक्षमाभं लोकं मैथुनमनुगानाति ॥ २२-२९ ॥

मयूखैर्जगतः स्नेहं श्रीम्ने पेयीयते रविः ।
स्यादु शीतं द्रवं त्रिगन्धमन्नपानं तदा हितम् ॥ २७ ॥
शीतं सशर्करं मधुं जाह्नलान्मृगपक्षिणः ।
घृतं पयः सशाल्यघ्नं भजन् श्रीम्ने न सीदति ॥ २८ ॥
मद्यमल्पं न वा पेयमथवा सुयद्द्रवकम् ।
लघणाश्लकद्रव्यानि ध्यायामं च विवर्जयेत् ॥ २९ ॥
दिया शीतगृहे निद्रां निशि चन्द्रांशुशीतले ।
भजेच्चन्दनदिग्धान्नः प्रयाते हर्म्यमस्तके ॥ ३० ॥
व्यज्जनेः पाणिहंस्पशैश्चन्द्रमोक्षदशीतलेः ।
सेव्यमानो भजेदास्यां मुक्तामणिधिभूषितः ॥ ३१ ॥
काननानि च शीतानि जलानि वृक्षुमानि च ।
ग्रीष्मकाले निवेयेत मैथुनाद्विरतो नरः ॥ ३२ ॥

मयूखैरिखादिना मेषाविधियाह । मयूखैस्तेजोभिः, अहः
सार इत्यर्थः, पेयीयतेऽल्लभं पिबति । मन्य — “सत्त्व स
पिपा मुष्ठा शीतवापिरिष्टा । नास्त्रच्छा नातिसान्द्रा य
मन्य इत्यभिधीयते” । मद्यमल्पमित्येतन्मत्तचरात्वेन, नवेति
मद्यस्य स्वाभाविकाम्भ्यामन्यस्य ग्रीष्मविरुद्धत्वेन, मुषद्वन्द-
मिति मयसात्म्यस्य, मद्यस्योष्णाम्लवायपवादार्थं चतुर्वि-
पानीयं प्रशिष्य पातव्यमिति दर्शयति, तेनैतं फलति य
न्यथ ग्रीष्मे न पातव्यमेव तापत्वं, यद्यप्यात्मना सात्म्यमव-
लागे सात्म्यत्वात्वा रा रोगा भवन्ति, तेन तस्यान्य वा मुग्धहृदः

वा देयमित्यर्थः । मुषैव मणिर्मुक्तामणि । ग्रीष्मकाले चण्डातपे
मय्यह इत्यर्थः । मैथुनोपरतिस्तु दिवानिश बोद्धव्या ॥ २७-३२ ॥

आदानदुर्वले देहे पक्का भवति दुर्वलः ।
स वर्षास्वनिलादीनां दूषणैर्वाध्यते पुनः ॥ ३३ ॥
भूवाप्यान्मेषनिस्यन्दात्पाकादम्लाजलस्य च ।
वर्षास्वशिवले क्षीणे कुप्यन्ति पचनादयः ॥ ३४ ॥
तस्मात्साधारणः सर्वो विधिर्वर्षासु शस्यते ।
उदमन्यं दिवास्त्रममयदयायं नदीजलम् ॥ ३५ ॥
ध्यायाममातपं चैव व्यवायं चान् पर्जयेत् ।
पानभोजनसंस्कारान्प्रायः क्षौद्रान्वितान् भजेत् ३६
व्यक्ताम्ललघणलेहं वातवर्षाकुलेऽहनि ।
विशेषशीते भोक्तव्यं वर्षास्वनिलाशमत्वे ॥ ३७ ॥
अशिसंरक्षणयता गवगोधूमशालयः ।
पुराणा जाह्नलैर्मसैर्मोज्या यूषश्च संस्कृतेः ॥ ३८ ॥
पिबेत् क्षौद्रान्वितं घासं माध्वीकादिष्टमस्तु वा ।
मादेन्द्रं तसशीतं वा कौपं सारत्तमेव वा ॥ ३९ ॥
प्रघर्षोर्हतं नक्षानगन्धमास्यपरो भवेत् ।
लघुशुद्धाभ्यरः स्थानं भजेद्वहेदि वार्षिकम् ॥ ४० ॥

वर्षाविधियाह—आदानेत्यादि । देहस्य दुर्वलत्वे पक्काऽपि
दुर्वलो भवति, देहबलानुविधायित्वाद्देहः । एतच्च कतिना बली
भवतीत्यन व्युत्पादितम् । स दुर्वलो वहिः । अनिलादीनामित्य-
नित्प्रपालनात् । वर्षासु वाताय च्छेद इत्युक्तीत्याह—भूवा-
प्यादित्यादि । भूवाय प्रभावादेव त्रिदोषकोषकः । मेननिस्यन्दो
वातश्लेष्मचारकः । अम्लपाचता जलस्य वर्षास्वभावकृता पित्त-
श्लेष्मररी । अग्निबले शीत्यं इत्यनेनादावाहितमग्निमान्द्यमपि
दोषप्रकोपकमिति दर्शयति । अग्निमान्यं चापाकविदाहभ्यां
वक्ष्यतेवादि वातुपोपरस्तासुपादाय पातुशयेन वातकारि ।
एतेन वर्षासु वहिमन्येन वातादिर्कोषः, वातादिर्कोषेन च वहिमा-
न्यमिति दर्शितम् । बहुषं वाग्भटे,—“भूवाप्येनाम्लपाचने
महिनेन च वारिणा । वहिर्नैव च मन्देन तेजिलग्नोऽन्यद्विपुः ।
साधारणो विधिः कार्यस्त्रिदोषप्रोदशिरिष्येन” —(वा ए अ १)
इति । उदकप्रधानो मन्य उदमन्यः । यानमुदकादि, भोजनं
रचनान्यादि, नयो मस्तरा रचनारचन्यत्वात्पानानीत्यर्थः ।
क्षौद्रं च यद्यपि वातप्रकोपि तथाऽपि वार्षिकद्वेदगमनार्थं स्वल्प-
मात्रया क्षौद्रान्वितपदेन सिद्धितम् । विशेषशीतं इति हेतुगर्भ-
विशेषण, तेनत्वर्षशीते रिकृते यस्यामहालघुस्य वातस्य
कोषो भवति तत्तत्साज्यार्थं वर्षाकालप्रभावेन यस्यापित्तव-
वातुपुण्योरप्यम्लव्यवयोरुपयोगं कर्तव्य इति दर्शानं भवति
॥ ३३-४० ॥

वर्षाशीतोचिताह्वानां सहसेवाकर्तव्यमिति ।
 तप्तानानाचितं पित्तं प्रायः शरदि कुप्यति ॥ ४१ ॥
 तनाग्रपानं मधुर लघु शीतं सतिक्तकम् ।
 पित्तप्रशमनं सेव्यं माधवा सुप्रकाङ्क्षिते ॥ ४२ ॥
 लावाञ्च कपिल्लहानेणानुरात्राञ्छरभान् शशान् ।
 शालीन् सयवगोधूमान् सेव्यानाहुर्पनात्यये ॥ ४३ ॥
 तिक्तस्य सर्पिषः पानं विरेको रक्तमोक्षणम् ।
 धाराधरात्यये कार्यमातपस्य च वर्जनम् ॥ ४४ ॥
 यलां तैलमवश्यायमोदकानूपमामिषम् ।
 क्षारं वृषि दिवास्त्रयं प्राग्वातं चान् वर्जयेत् ॥ ४५ ॥
 दिवा सूर्याश्रुतं तप्तं निशि चन्द्रांशुशीतलम् ।
 कालेन पक्वं निर्दोषमगस्त्येनापिपीरुतम् ॥ ४६ ॥
 हृत्लोदकमिति व्यातं शारदं विमलं शुचि ।
 स्नानपानावगाहेषु हितैर्मम्यु यथाऽऽहृतम् ॥ ४७ ॥
 शारदानि च भार्यानि यासांति विमलानि च ।
 शरत्काले प्रशस्यन्ते प्रदोषे केन्दुरक्षयः ॥ ४८ ॥

शरदिधियाह—वपस्यादि । उचितमभ्यस्तम्, “उच सम
 धाये” इत्यस्यादातो, शीतशुभितान्महानि येया, तेवाम् । सह
 संयेति पदेनाक्रमेण शरदि शीतातपसबन्धादनभ्यात् पित्तप्र
 कोपी न्याय्य इति दर्शयति । आचितमिति वर्षासु । प्राय
 इत्यनेन वर्षासु पित्तचयप्रतिदूळ विधिं प्रयत्नेनाचरतो न
 नयत्यपि पित्तचय, शरदि तु प्रकोपी न भवतीति दर्शयति,
 एतच्च सामान्यन्यायेन श्लेष्मणी वातस्य च चयप्ररोपयोर्बोद्ध
 व्य, यदि वा, प्रायः पित्तं प्रकुप्यति श्लेष्मा चातुबल्येने
 त्यर्थः । यदुक्तं,—“तस्य चातुबलं वक्” (वि अ ३)—
 इति । तस्मिन्मिदंशुशर्णार्थम् । अत्र यद्दे तप्तानेनापि पित्तेन
 द्रवाद्यवबन्धेनाग्निमान्द्यं क्रियते । यदुक्तं ग्रहण्यप्याये,—“शा
 श्वायमदन्त्यनलं जलं तप्तमिदमलम्” (वि अ १५) । उत्स
 र्गसिद्ध एव भोजनस्य मानावरये मानयेति वचनं मानातिक्ते
 नेह विशेषतो भूरिवोपलवर्धनार्थम् । सुप्रकाङ्क्षितं सुशुभ्रमिति ।
 उरत्रो मेघः । यनात्यय इति पुनरेव च शरत्प्रवेश एवेतदुक्तं
 विधिवरण ग्रन्थाधिक्यात्सूचयतीति व्याख्यानवन्ति, यत्र तु
 पदस्याम—पर्यायशब्दानां पुन पुन करणे अत्र तत्पर्यं शास्त्रे
 प्रतीयते तत्र तदेव वाच्यं, अत्र तु वातपर्यान्तरं न प्रतीयते
 तत्र वायव्यभेदेन पुनरभिपानमिति । धाराधरण्य मेधानाम्
 स्वयोऽदर्शनम् । तेन, प्रत्यक्षात् शरदि विषसर्पिं पान विरे
 कादि च कार्यम् । कन्याप्राचार्यस्याभिधेत्, तेन प्रथमं विच्छ
 तापिपान, तेन पित्तप्रशान्तिं विरेकं, तेनाप्यराज्यं शोणितं
 दुग्धं च यला रक्तमोक्षणं, रक्तं चात्र काञ्चनमावाह्येन
 प्राप, यदाह—“शरत्काले प्रशस्यन्ते प्रदोषे केन्दुरक्षयः”

—(सू अ २४) इति । दिवेत्यादि ।—सूर्याश्रुतापदेन दिवेति
 लब्धे दिवेति सकलदिनव्याप्त्यर्थम् । सूर्यतप्तमिति वक्तव्येऽशु
 ग्रहणं मेघावरणरहिताश्रुसूर्यग्रहणार्थम् । सतप्तमित्यत्र सशब्द
 परितस्त्रापोपदर्शनार्थः । एव निशीत्यादि च व्याख्येयम् । चन्द्रा-
 श्रुतपदेन च निशि सौम्याश्रुसूर्यं हृत्तयति । कालेनेति शर
 त्कालसमावेन । पक्वमिति वर्षासमिनवभूमिसयन्त्रगतिर्प
 चित्तव्यवस्थत्वादितोपरहितम् । यत्र पक्वं ततो निर्दोषं दोषा
 जनकमित्यर्थः । अगस्त्येनापिपीरुतमित्यगस्त्योदयेन प्रभाया
 दर्पासु मेघसप्तद्वोरप्युत्तादिशब्दभावात्तपिपमविप भवतीति
 वाच्यम् । हृत्लोदकमित्येवभूतोदकस्य सका, हृत्ताद्येन सूर्या
 चन्द्रसत्तावधिपीयेते, ताभ्यां शोणितमुदकं हृत्लोदकं, यदि
 वा हृत्लोकावोर्यं हृत्लोदकं, हृत्ता मिल विशुद्धमेवोदकं भवन्ते ।
 अवगाहधिरं जलावस्थानम् । शारदानीति मात्यविशेषमना
 तंबकुमुमनिषेधार्थम् । प्रदोष इति निशाप्रदेश एव पर चन्द्र
 र्गसिद्धेवा, नोपति, निखिरभावात् । अत्र पूर्वार्थुत्तात्म्यपरित्यागो
 गतिव्यवस्थित्यात्प्राप्त्यस्य पूर्वैत्यन्तसत्तावगात्म्यत्वादिसत्ताव्यो
 क्तव्यः । यदुक्तं वाग्मटे—“रुद्रोरन्त्यादिसत्तावगात्म्यनिषेधेति
 स्मृत । तत्र पूर्वं विधिस्त्याज्यं सेवनीयं परं प्रसाद” (वा
 सू अ ३)—इति ॥ ४१-४८ ॥

इत्युक्तमृतसारम्यं यथेष्टाहारव्यपश्रयम् ।

उपशेते यदोचित्यादोफ सौत्त्यं तदुच्यते ॥ ४९ ॥

उपशहरति—इत्युक्तमित्यादि । ऋतुसाम्यप्रवृत्तेनाभ्यास-
 सात्म्यं दर्शयति—उपशेते इत्यादि । उपशेते सुप्रयति, अपभ्य-
 मपि सङ्घिकारं न जनयति । कुत इत्याह—औचित्यादभ्यास-
 साहित्यं, अपभ्यमपि हि विरन्तप्राप्त्याद्विपमियाशीविपस
 नोपशातकं भवतीति भावः ॥ ४९ ॥

देशानामामयानां च विपरीतगुणं गुणे ।

सात्म्यमिच्छन्ति सात्म्यज्ञाश्चेष्टितं व्याधमेव च ५०

देशसात्म्यं रोगसात्म्यं च दर्शयति—देशानामित्यादि ।
 देशानामन्यासीनां, गुणं वेदहोतादिभिः तद्दे, विपरीतगुणं
 वेदहोतारविपरीतगुणैरित्यलपयवुक्तं जात्रत्वात्सम्भावि । अत्र
 नीयमाद्यं, चेष्टितं च व्यावर्तादि, देशसात्म्यमिच्छन्त्यादुर्बु
 द्धविद इत्यर्थः । एवमायानां च विपरीतगुणमित्यादि व्याख्ये-
 यम् । गुणशब्ददेहेह धनमानवचनं, यथोच्यते—इत्यगुणौ
 इत्यर्थः । तेन विपरीतप्रभावासीनामपि ग्रहणं भवति ।
 आमयश्चेन्न चागयहेतुषु स्थीतव्यः । तत्र आमयविपरी-
 तानां, आमयहेतुनिपरीतानां, तथा प्रभावविपरीतात्प्रतिपरीता
 र्थकारिणा च ग्रहणं भवति । तदुदाहरणानि यथावद्वरं निर्दाने
 करिष्यामः । आद्यप्रदोषोर्नापधाहारयोर्मद्रेण, चष्टितप्रदोषे
 सात्म्यज्ञादीनां ग्रहणं व्याख्येयम् ॥ ५० ॥

१ ‘वेदवराहकागुर्बुध्वा’ इति पा० । २ ‘सौम्यांशुसूर्य’
 इति पा० । ३ ‘वृषापरसु’ ‘जोदनात्म्य’ इति पठति ‘ओवाशीधि’
 लाद मात्तमिन्योऽभ्यासार्थी बुध्यत इति च व्याख्यानवन्ति ।

तत्र श्लोकः ।

ऋतावृतौ नृभिः सेव्यमसेव्यं यच्च किञ्चन ।
तस्याशितौ निर्विष्टं हेतुमत्सात्त्वमेव च ॥ ५१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिस्संहृते श्लोक-
स्थाने तस्याशितौ नाम पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

उक्तमध्यायार्थमुपसहरति—ऋतावित्यादि । अत्र हेमन्तेऽ-
सेव्यं कण्ठरोगेण यद्यपि न प्रतिपादितं तथाऽपि स यदा नेन्वनं
शुकं लभत इत्यभिधानादल्पभोजनपरिहार उक्त एव भवति,
तेन, ऋतावृताविति वीप्सा कृताऽर्थवती भवति, यदि वा
छत्रिणो गच्छन्तीति न्यायादौप्योक्तम् । हेमन्तपरिहारविधिश्च
शिथिलपरिहारविधिर्ष्वार्येयः । हेतुमदियुपपत्तिमत्, औनि-
स्यादिहेतुनिर्देशोपपत्तिमत् ॥ ५१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचिताया चरकटीकायामु-
र्वेदवीपिकाया सूत्रस्थाने स्वस्थचतुके तस्या
शितौ पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातो नवेगान्धारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति हस्साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

न वेगान् धारयेद्भीमाजातान् मूत्रपुरीषयोः ।
न रेतसो न यातस्य न छर्द्याः स्वयार्थं च ॥ ३ ॥
भोद्गारस्य न जृम्भाया न वेगान् ध्रुतिपासयोः ।
न यापस्य न निद्राया निःश्वासस्य श्रमेण च ॥ ४ ॥

पूर्वाध्यायाभ्यां स्वस्थहित आहार प्राधान्येनोक्तं, तस्य
बाह्यारसं स्वस्थहितत्वमाहारपाकजमूत्रपुरीषाणामविधारितवे-
गानां बहिर्गमने सति भवतीति मूत्रादिवेगाविधारणोपदेशकं न-
वेगान्धारणीयमाह । इहापि नवेगधारणसम्बन्धमाभाष्यमाणा-
स्ति श्रीचक्रः स्वर्णसङ्गदेन कृष्णं श्लेष्मणः । जलानि च जलमा-
त्रान् । वेगः प्रवृत्त्यनुसृतं मूत्रपुरीषादीनाम् । मूत्रप्रवणमादौ
मूत्रस्य पुरीषारपेक्षया बहुवेगत्वात् । मूत्रपुरीषयोरिति ध्रुति-
पासयोरिति च समामकरणं प्रायशोऽनयो महोत्पाददर्शना-
र्थम् । प्रतिनिषेधं लकारकरणं निषेधगारवोपदर्शनार्थम् ।
नि श्वासस्य श्रमेण चेति धर्मोत्पत्त्य नि श्वासस्याविधार्यत्वं दर्श-
यति, यतोऽनन्तरं वक्ष्यति—“धमनि धारणारणम्”—इति,
सुधुतेऽप्युक्तं, “आन्तास्य नि श्वासविनिग्रहेण ह्यशोगमूर्च्छैः
यथाऽपि शुभ्यम्” (सू. अ. ५५)—इति ॥ १—४ ॥

एतान् धारयतो जातान् वेगान् रोगा भवन्ति ये ।
पृथक्पृथक्चिकित्सार्थं नाम्ने निगदतः शृणु ॥ ५ ॥

वस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रं कृच्छ्रं शिरोरुजा ।
विनामो वंक्षणाहाहः स्याद्विह्रं मूत्रनिग्रहे ॥ ६ ॥
खेदावगाहनाभ्यङ्गान् सर्पिषश्चावपीडकम् ।
मूत्रे प्रतिहते कुर्यान्निविधं वस्तिकर्म च ॥ ७ ॥
यकाशयशिरःशूलं वार्तचर्चोऽप्रवर्तनम् ।
पिण्डकोद्रेपनाध्मानं पुरीषे स्याद्विधारिते ॥ ८ ॥
खेदाम्यङ्गावगाहाश्च वर्तयो वस्तिकर्म च ।
हितं प्रतिहते वर्चस्यन्नपानं प्रमापि च ॥ ९ ॥
मेढ्रे वृषणयोः शूलमङ्गमर्दो हृदि व्यथा ।
भवेत् प्रतिहते शुके विषसं मूत्रमेव च ॥ १० ॥
तत्राभ्यङ्गोऽयगाहश्च मदिरा चरणयुधाः ।
शालिः पयो निरुहश्च शस्तं मैथुनमेव च ॥ ११ ॥
सङ्को विष्मूत्रवातानामाध्मानं वेदना क्लमः ।
जठरे यातजाध्मान्ये रोगाः स्युर्वातनिग्रहात् ॥ १२ ॥
कैहलेवविधिस्तत्र वर्तयो भोजनानि च ।
पानानि यस्तयश्चैव शस्तं यातानुलोमनम् ॥ १३ ॥
कण्डूकोठारचिच्यङ्गशोथपाण्ड्वामयज्वराः ।
कुष्ठहृत्तासवीरसर्पोद्वर्धितनिग्रहा गदाः ॥ १४ ॥
भुक्त्या प्रच्छेदं धूमो लङ्घनं रक्तमोक्षणम् ।
दक्षप्रपानं व्यायामो विरेकश्चात्र शस्यते ॥ १५ ॥
मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दितार्धायमेदकौ ।
इन्द्रियाणां च दीर्घव्यं क्षययोः स्याद्विधारणात् ॥ १६ ॥
तत्रोष्णजनुकेऽभ्यङ्गः खेदो धूमः सनायनः ।
हितं यातप्रमाथं च घृतं धौतरभक्तिकम् ॥ १७ ॥
हिका भ्रूंसोऽरुचिः कम्पो विषन्धो हृदयोरसोः ।
उद्गारनिग्रहास्तत्र हिकायास्तुन्यमौषधम् ॥ १८ ॥
विनामाक्षेपसङ्कोचाः सुतिः कम्पः प्रवेनम् ।
जृम्भाया निग्रहास्तत्र सार्धं यातप्रमोषधम् ॥ १९ ॥
कादर्वदीर्घत्ववैषम्यमङ्गमर्दोऽरचिर्धमः ।
धुद्गेगनिग्रहास्तत्र क्षिण्योष्णं लघु भोजनम् ॥ २० ॥
कण्ठाशयोपो वायिर्यं श्रमः स्यादो हृदि व्यथा ।
रिपासानिग्रहास्तत्र शीतं तर्पणमिष्यते ॥ २१ ॥
प्रतिश्रयाथोऽक्षितोग्द्व हृद्रोगश्चावचिर्धमः ।
वाणनिग्रहान्तत्र स्वप्नो मथं प्रियाः कथाः ॥ २२ ॥

१ 'श्लेष्मणः' इति पा० । २ 'मूत्रेषु' इति पा० न प्रा-
त्यङ्गं सशब्दे शब्दम् । जीर्णान्तिक चोत्पत्त्या सावया योजनादयम् ।
जन्वीकमेव सति' इति वाच्यः (सू. अ. ४) । ३ 'यातव'
चोत्पत्तिर्भवत्' इति पा० । ४ 'यातमूत्रपुरीषाणां सङ्को म्यानं क्लमो
क्ता' इति पा० । ५ 'कामोऽरचि' इति पा० । ६ 'श्वास' इति
पा० । ७ 'वाणस्य निग्रहास्तत्र' इति पा० ।

जुष्माऽह्मदस्तन्द्रा च शितोरोगोऽक्षिगौरवम् ।
निद्राविधारणात्तत्र स्वप्नः संवाहनाति च ॥ २३ ॥
गुल्महृद्गोशंसोहाः श्रमनिश्वासधारणात् ।
जायन्ते तत्र विधामो वातश्चक्र क्रिया हिताः ॥ २४ ॥
वेगनिग्रहजा रोगा य एते परिकीर्तिताः ।
इच्छंस्तेषामनुत्पत्तिं वेगनेताश्च धारयेत् ॥ २५ ॥

यद्देगविधारणे ये रोगास्तेषां यत्किञ्चित् तदल्पवचन्यत्वात्
प्रतरणगतत्वाच्च मूत्रे—वक्षिमेहनयोरेत्यादि । मेहनं शिथ्यं ।
पिनमनं शरीरस्य विनाश । अवपीडको बहुमात्रप्रयोगः, मात्रा-
धिकत्वेन हि मेघनं दोषान् पीडयतीति कृत्वा, अन्यत्राप्युक्तम्,
—“अवपीडकसर्पिर्भिः कोष्णेपुंतलिषैलयाऽभ्यर्ज्यते”—इति ।
त्रिविधमिति निरुहानुवासनोत्तरवस्त्यात्मकम् । पिण्डका जाड-
जडामभ्यमासपिण्डका । कर्षय फलवर्तय । प्रमाथ्यलोलोमनम् ।
चरणप्लुष, कुकुट । रजा जठर इति शब्दश्च । ‘मोजनानि’
‘पानानि’ ‘बस्य’ इति त्रयं वातालोलोमनं शक्तमिति योजयम् ।
कोठो वरीवद्याकारः शोध । व्यङ्ग इयामवर्णं मण्डलं मुखे ।
इष्टास उल्लेखः । अर्थापमेदोऽर्थमस्तकवेदना । आर्यं स्वार्थं
भोजनमित्यर्थः । चकारात्सेदादयोऽपि वातघ्ना इति सूचयति ।
यद्यपि सुश्रुते मूत्रादीनां त्रयोदशानां विधारणाप्रलोदशोदावर्ता
अविधीयन्ते, तथाऽपीहाश्वदरीषे मूत्रपुरीषपातश्रयवमिश्रवपु-
षातया एव परं पञ्चदावर्ता अभिधातव्याः । जट्टादिनिरोधजानां
वातनिरोधश्च एषोदावर्तऽन्तर्भावमिष्टायात्, यदि वा मूत्रादिनि-
घातश्च एव निवारः चरकाचार्यस्य उदावर्तचक्राऽभिप्रेता नान्य-
त्रेति न विरोधः । मुहुर्मुहुर्हृत्तानामाक्षेपणमाक्षेपः, पर्वणामाश्रय-
सङ्कोचः । सुप्ति स्पर्शानाम् । अग्रणं अग्रो येन यत्रस्थितमिवा-
त्मानं मन्यते । मादोऽज्ञावसादः । तर्पयतीति तर्पणम् । संवाहन-
पाणिना पादादिप्रदेशो सुखममिहननमुन्मर्दनं च ॥ ५—२५ ॥

इमांस्तु धारयेद्देगान् हितार्थी प्रेत्य चेह च ।
साहसनामशस्तानां मनोवाकायकर्मणाम् ॥ २६ ॥

वेगानामविधारयत्वेनोक्तत्वालोभादीनामपि वेगा अवधार्या
स्तीत्याह—इमादित्येत्यादि । प्रेत्य जन्मान्तरे । इहेतीदं
जन्मनि । सहसा आत्मशक्तिमानावेत्येव कियत इति साहसं,
तन्मु गजामिसुप्रधापनादि । अस्त्वानामप्रवस्तानामनिष्कल-
नामिति यावत् । मनोवाकायकर्मणामित्यत्र कर्मशब्दो व्यापार-
वचनः ॥ २६ ॥

लोमशोकमयक्रोधमानवेगान् विधारयेत् ।
नैर्लज्जयेष्यातिरगाणामभिध्यायाश्च बुद्धिमान् ॥ २७ ॥
अश्वत्सं मनसः कर्म दर्शयति—योमेत्यादि । लोमो वि-
षयेऽनुविता शर्पणा, शोकः पुत्रादिविनाशश्च दैन्यं, अयम-
पकारपातुपधाननं दैन्यं, क्रोधः शत्रुयो येन प्रजलितमिव-

त्मानं मन्यते, मानः सदसद्गुणावा(प्या)रोपेणान्युत्कर्षप्र-
त्ययः । अनुष्वितगोपनेच्छा लज्जा, तदभावो नैर्लज्ज्यं, समने
द्रव्ये परस्वव्यवस्थितिषेवेच्छा ईर्ष्या, अतिराग उचित एव विषये
पुनः पुनः प्रवर्तनेच्छा, अनिष्टा मनसा परमिदोहयिन्तनं
यदि वा परद्रव्यविषये स्मृहा ॥ २७ ॥

परुषस्यातिमात्रस्य सूचकस्यानृतस्य च ।
धाक्यस्याकालयुक्तस्य धारयेद्देगमुत्थितम् ॥ २८ ॥

अश्वत्सं वचनकर्माह—परुषेत्यादि । परुषं परोद्धेज्यं
वचनं, अतिमात्रं बहु, सूचकं परानिष्टजननानिधामकर्म, अन्त-
तमपार्यकम्, अकालयुक्तमप्रत्यागतम् ॥ २८ ॥

देहप्रवृत्तिर्यां काचिद्विद्यते परपीडया ।
स्त्रीभोगस्तेयहिंसाद्या तस्या वेगान्विधारयेत् ॥ २९ ॥

अश्वत्सं देहकर्माह—देहेत्यादि । परपीडया परपीडानि-
मितमित्यर्थः । स्त्रीभोगः परस्त्रीभोगः, स्तेयः पद्रव्यमपेक्षम्,
हिंसा विधिरहिंसा प्राणिपीडा, आदिप्रहणादृष्टादिमनुष्यपाद-
प्रसारणादि शत्रवे ॥ २९ ॥

पुण्यशब्दो विषापत्त्वान्मनोवाकायकर्मणाम् ।
धर्मार्थकामान् पुष्टयः सुखी भुङ्क्ते चिनोति च ॥ ३० ॥

एवमुक्ते नववर्ति तर्ह्येति—पुण्येत्यादि । पुण्यं पावनं
शब्दो ब्रह्मार्थः पुण्यशब्दः । मुद्रे चिनोति चेति उत्तरेभ्या-
विरोधतः फलोपयोगेन भुङ्क्ते, चिनोति चोत्सादयति चापरा-
वित्यर्थः ॥ ३० ॥

शरीरचेष्टा या चेष्टा स्वैर्यार्थां यत्नयतिनी ।
देहव्यायामसंख्यता मानया तां समाचरेत् ॥ ३१ ॥

अविधार्यप्रवृत्तीन्मूत्रादीन् विधार्यप्रवृत्तीन् साहसार्थं ईश-
वित्त्वा विधार्याविधार्यप्रवृत्तिं व्यायाममाह—शरीरेत्यादि ।
देहस्य व्यायामो देहव्यायामः, देहप्रहणान्मनोव्यायामः चिन्त-
नादि विचारकरोति, संख्यातां सतिता । या च इष्टाभिप्रेता,
एतेन भारहरणाद्यादिविद्य कर्मवशात्किमभाणा चेष्टा निर-
स्यते, चक्षुष्यक्षयः तु क्रिया प्राप्यते । स्वैर्यं स्थिरता शरीरस्य,
तदर्थः । मानयाऽनपामिपरिमाणेन, एतावती चेष्टं शरीरचेष्टा
मात्रवती चावस्था लक्षणवदयो ब्रह्ममाण्य भवन्ति, चेष्टातिगो-
चर्यमाण्यश्च धर्मप्रसादयो न भवन्ति । सुश्रुतेऽप्युक्तं—“यन्मु-
चक्षुष्यं नातिदेहपीडाकरं भवेत् । तदायुर्वलमेधाप्रिप्रदमिन्द्रि-
यबोधनम्” (सु वि अ २५) इति ॥ ३१ ॥

लाघवे कर्मसामर्थ्यं स्वैर्यं दुःखसद्विपुलतां ।
दोषहृदयोऽमिद्विद्विष्य व्यायामादुपजायते ॥ ३२ ॥

१ ‘परात्वाविधादव’ इति पा० । २ ‘उत्पन्नानिरोध’ वत्
‘भोगेन’ इति पा० । ३ ‘अमरवाचक’ इति पा० । ४ ‘देहस्य
म्युता’ इति पा० ।

१ ‘वेग’ इति पा० । २ ‘हितैषा’ इति पा० । ३ ‘मिन्नदान’
इति पा० ।

ध्रमः कृमः क्षयस्तृष्णा रक्तपित्तं प्रतामकः ।
अतिव्यायामतः फालो ज्वरश्छर्दिश्च जायते ॥ ३३ ॥
(सिद्धागमः श्वाससृष्टिर्गानाणां लाघवं तथा ।
हृदयायुपरोधश्च इति व्यायामलक्षणम् ॥ १ ॥)

यथोक्तव्यायामगुणानाह—लाघवमित्यादि । दोषश्चोऽत्र
श्लेष्मन्धोऽभिप्रेतः, यदि वाऽमिक्तवृत्तेन त्रिदोषशोऽपि । उक्त
हि—“क्षमप्रकोपा दोषाणां संप्रपामिभिः प्रीतिः”-इति । व्याया-
मातिमृत्तिदोषमाह—ध्रम इत्यादि । कृम इह मन्त्रद्वि-
य-
भक्तानि, क्षयो आनुसङ्गः, प्रतामक एव प्रतामकः श्वासवि-
शेषः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

व्यायामहास्यभाष्याच्च ग्राम्यधर्मप्रजागरान् ।
नोचितानपि सेवेत क्षुद्धिमान्तिमात्रया ॥ ३४ ॥

इदानीं व्यायामतत्पत्वेनान्वान्वयितमानत्वेन निषेधमाह—
व्यायामेत्यादि । अथप्यतिव्यायामो निषिद्धस्तथाऽपीह पुनरभि-
धीयते अतिभाष्यादिष्वपि तदोपधमद्वयादिप्राप्त्यर्थः, यदि वा
पूर्वमनभ्यस्तव्यायामातिसेवा निषिद्धा, इह तु अभ्यस्तस्यापि
निषेधः । यदाह—नोचितानपि, उचितानप्यभ्यस्तानपीत्यर्थः ।
अपिवाद्यादनभ्यस्तानां तितरा निषेधो कथ्यते । आरण्य भा-
ष्यम्, अथवादेनाथवगमनः, ग्राम्यधर्मो मेषुनम्, एवञ्चन्देन
गृहभारहरणदर्शिकाचालनादि कथ्यते ॥ ३४ ॥

एतानेवंधिधांश्चान्वान् योऽतिमात्रं निषेवेत ।
गर्ज सिंह इयाकपन सहसा स पिनश्यति ॥ ३५ ॥
(अतिव्यायामभाराध्यकर्मभिश्चातिकर्षिताः ।
क्रोधशोकभयायासैः क्रान्ता ये चापि मानयाः ॥ १ ॥
बालवृद्धभयाताश्च ये घोषैर्वहुभाषकाः ।
ते वर्जयेयुर्ध्यायामं क्षुधितास्तृप्तिताश्च ये ॥ २ ॥)

सिंहः किल सत्यप्रमाणं स्वलोद्रेनाद्रज कर्षन् पादयन्
स्वैवाह्वयितव्यायामात् पक्षाह्वातकोमेण विपद्यते, तेनाय
दहन्त लज्जार्थं, यदि न सिंहोऽह्वयकोऽपिरेत, स च विज-
गन् व्यापाद्य पृष्ठे क्षिपति, ततस्तत्कोयाद्विपद्यते, तेन दृष्टान्तो
व्याख्येयः ॥ ३५ ॥

उचितादहितास्तीमान् क्रमशो विरमेधर ।
हितं क्रमेण सेवेत क्रमश्चात्रोपदिश्यते ॥ ३६ ॥
प्रक्षेपापचये ताभ्यां क्रमः पादांशिको भवेत् ।
एकान्तरं ततश्चोर्ध्वं श्यन्तरं श्यन्तरं तथा ॥ ३७ ॥

हितस्य सेवनमहितस्य परिलक्षणं कर्तव्यं इति पूर्वमुक्तं, तत्र
हितसेवनमहितपरीवर्जनं चावनेण क्रियमाणमकमाचरितव्याया-
मादिवत्प्रलावायकं परं भवति, अतस्तत्त्वमभाह—उचितमि-
त्यादि । उचितादभ्यस्तात् । क्रमयोः वक्ष्यमाणेन क्रमेण । हित-
मनभ्यस्तहितम् । कोऽसौ कम् इत्याह—कमथेत्यादि । प्रक्षेपो

हितस्य, अपचयोऽहितस्य । ताभ्यां हिताहिताभ्याम् । पादशतौ
भागः, तद्वर्गोऽत्र पादाश्च, तेन कृतं क्रमः पादांशिकः,
अन्ये तु पादस्वाद्यः पादाश्च इति षोडश भागः वर्णयति । ॥ ३ ॥
यद्विहाहितयोर्ध्यायप्रक्षेपापचये पादांशिकः क्रमः, प्रथममनन्तरं
मेवाहमन्तरं कृत्वेत्यर्थः, ततः प्रथममहितपादप्रक्षेपाद्विहाहितपादा-
पचयाभ्यासादूर्ध्वं द्वितीयापादप्रक्षेपापचये श्यन्तरेऽहमन्तरीकृत्य
क्रमो भवेत्, तथा द्वितीयापादाभ्यासादूर्ध्वं तृतीयापादप्रक्षेपाप-
चये श्यद्वमन्तरीकृत्य क्रमो भवेत्, चतुर्थपादप्रक्षेपापचये तु
चालनियमो नास्ति, अतः ऊर्ध्वं प्रक्षेपापचयाभावात्तृष्णाद-
सृष्टौस्य पथ्यस्यानवधिसेव्यत्वात् । अथ पित्र्द्वयं—अपच्य
अवसादयोऽभ्यस्तस्ते स्वाग्या, रक्तवात्यादयः पथ्या अन्व-
स्तास्ते सेव्या, तत्र प्रथमदिने यवकपादत्रय रक्षाशालीनामेव
पादौ, द्वितीये दिवसे द्वौ पथ्यस्य पादौ द्वावपथ्यस्य, एव तृतीये,
एव द्वितीयापादाभ्यासो श्यन्तरो भवति चतुर्थे त्रयः पादा-
पथ्यस्य एकोऽपथ्यस्य, एव पथ्ये पठे च, एव तृतीयापादा-
भ्यासस्तृयन्तरो भवति, सप्तदिनप्रसूतिं तु चतुर्थापथ्याभ्यासः,
यदि वाऽन्तराशब्दो व्यवधिवचनः, तथावाद्यान्तर्नन्तरमिति च
कथ्यते, तेनायमर्थः—प्रथमे दिवसेऽपथ्यपादत्रयं पथ्यस्यैव
पादौ, द्वितीये सर्वमपथ्यं, तृतीये द्वौ पथ्यस्य द्वावपथ्यस्य, एव
चतुर्थे, पथ्ये तु दिने पथ्यस्य भागः एकत्रयोऽपथ्यस्य, एव

१ “पादेनापथ्यमप्यस्य पादापादेन वा त्यजेत्” इति बार्हस्प-
त्येन ७ । “यदि तु तदपथ्यमभ्यस्तं तथा क्षालनीभूता दक्षिण
तृतीयेनादित्ये त्वमने शरीरवापा शक्यते कश्चिन्मात्राः तदा
पादापादेन वा षोडशांशेन त्यजेदिति बार्हस्पत्यादि बलवदन्तः ।
२ “रक्षाशालीनामेवपादयोः यवद्वौजनः” इति पा० । ३ “यदि पुन-
रन्तराशब्दो व्यवधिवचनस्तदाऽन्यमपथ्यं—प्रथमदिने अपथ्यस्य त्रय-
पादा पथ्यस्य चैकः । द्वितीयादिने सर्वमपथ्यं, त्रयमेतेन अद्या-
पथ्यपादसहितोऽपथादोऽन्तरीकृतः । तत्तत्तृतीयादिने अपथ्यस्य
द्वौ पादौ द्वौ च पथ्यस्य । ततश्चतुर्थे पथ्ये च सर्वमपथ्यं, अथ
पथ्यपादसहितमपथ्यपादत्रयं द्वाभ्यामपथ्यामन्तरीकृतः । ततः
पुनः पथे दिवसे अपथ्यस्य एकः पादः त्रयस्य पथ्यस्य । ततमेतेन
नवमे च सर्वमपथ्यम् । एव त्रिभिर्द्वौ पथ्यपादत्रयमहितोऽप-
थ्यस्य च एकः पादोऽन्तरीकृतो भवति । ततो दशमदिने सर्वं पथ्यं
तेनतीव्रम्” इति चरकोपस्कारे योगीन्द्रनामसेन । “यत् त्वन्तरा-
शब्दस्य व्यवधानात्तेन प्रथमदिने पथ्यपादापथ्यविहातपादमेव भी-
जनः, तत्र पर्येकदिनं न तथा भोजन्य, किन्त्वपथ्यमभ्यस्तं यत्तदेव
भोजन्य, तदेकदिनं व्यवधाया तृतीयादिने पथ्यपादत्रयापथ्यपादत्रय-
भोजन्य, तदुत्तरं दिनत्रयं न तथा भुञ्ज्या किन्त्वपथ्यमपथ्यमेव
भोजन्य, तदिनत्रयं व्यवधाया पथे दिने पथ्यपादत्रयापथ्यैकपादमा-
नेन भोज्यं तदुत्तरं दिनत्रयं न तथा भोजन्य, किन्त्वपथ्यमात्रमेवेति,
तदिनत्रयं व्यवधाया पथे दिने पथ्यचतुर्थादभोजनमपथ्यपादचतु-
ष्टयस्त्राणं तदुत्तरमिति व्याख्यायते, षोडशांशिकक्रमवादेऽनेव च बो-
ध्यमिति, तदुत्तरम्, अहितसाध्यामानुवृत्ते” इति जयकव्यन्तरी ग-
जारः । अत्राहात्म्यप्रवृत्त्याद्यायां चत्वारि भवन्ति प्रदर्शनाणि,
तामि भवैव ब्रूयन्ति, नक्तचन्यास्वान् तु तत्र प्रदर्शितेन तृतीया-
मतेन समानम् ।

धन्तरीकृतौ भवत, पृष्ठे पट्यभागनयमपध्यभाग एक, एव सप्तमेऽष्टमे च, ततो नवमे भागद्वय पथ्यस्य चापथ्यस्य च, एव श्रीण्णान्यन्तरीकृतानि भवन्ति, ततो दशमे सर्वं पट्यम्, एवमेकादशे द्वादशे त्रयोदशे च, चतुर्दशे तु पट्यभागनयमेकोऽपध्यभाग, एव चतुरन्तरता तथाशब्दसूचिता भवति, पञ्चदशाहातप्रवृत्ति सपूर्णपध्यतेव ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

**क्रमेणापचिता दोषाः क्रमेणोपचिता गुणाः ।
सन्तो यान्त्यपुनर्मात्रमप्रक्रम्या भवन्ति च ॥ ३८ ॥**

एव कृते किं स्यादिसाह—क्रमेणोपादि—क्रमेणेति क्रमेणैव । दोषा इति दोषजनकान्यन्धस्मान्धपथ्यानि । गुणा इति गुणजनकानि पथ्यानि । अपुनर्भापि यान्ति दोषा इति सबन्ध । अक्रमेण तु साहसाऽपध्यत्यागे दोषा भवन्त्येव । यदुक्तम्—“अथात्मजा हि रोगास्तु सहसा स्वांगशीलनात्”-(वा ६ अ. ३) इति । अप्रक्रम्या अप्रत्याख्या भवन्ति गुणा इति सबन्ध । पध्यमपि क्षान्धयस्तु सहसोपपुनर्मात्रमप्यभिवादीभवति ॥ ३८ ॥

**समपित्तानिलकफाः केचिद्द्वर्मादि मानयाः ।
दृश्यन्ते घातलाः केचित्पित्तलाः श्लेष्मलास्तथा ३९
तेषामनातुरा पूर्वे घातलाद्याः सदानुराः ।
दोषानुशयिता तेषां देहप्रकृतिरुच्यते ॥ ४० ॥**

इह स्वस्थहित सामान्येनैव रक्षणाख्यादि प्रतिपादित, स्वस्थ प्रकृतिमैवेन नानाप्रकार, अतस्त्रयो द्वित्वमपि नानाप्रकारमेव, तेन तद्व्यतिपादनार्थं प्रकृतिभेदेनैव तावदाह—समपित्तानिलकफादि—समा अपैकारिकमानावस्थिता पित्तानिलकफा यस्य स तथा । गर्भादि गर्भाधानादि शुक्रशोणितजीवसम्बुद्धिग्राहीति यावत् । वातला घातप्रधाना, एव पित्तला, श्लेष्मलाश्च । सर्वत्र गर्भादीनि योजयम् । अत्र पित्तप्रदण्मादौ खन्दोऽनुरीधात्, यदि वा पित्तसमानस्य वर्धोदिवप्रदर्शनाय, यदि वा प्रकृष्टाश्रमे वातस्याप्राधान्यकारणार्थं, घातप्रकृतिर्हि सर्वत्र प्रकाशते भवति । इह च प्रत्येकदोषप्रकृतिप्रदर्शनेन द्वन्द्वप्रकृतिरपि प्राप्य, संयोगस्य संयोगिनामान्तराधिक्यत्वात्, विदलन इव नाशो दिव्यप्राप्तिभेदेन द्वन्द्वरञ्जप्राप्तिभेदेन, तेन रोगप्रतिपत्तितीकोका द्वन्द्वजा अपि निश्च प्रकृतयो एहीता भवन्ति, अन्ये तु, द्वितीय वैशिष्ट्यद्वन्द्वनाधिक्येन चरन्त्र वर्णयन्ति । तेषामिति तत्र घातपित्तश्लेष्मप्रकृष्टादीनां च ग्रन्थे । पूर्वं इति समप्रकृतयः । सदानुरा इति स्वस्थप्यहारभाजोऽपि सुस्तितास्त्वविषयमात्रि स्वादिगुणा मस्यावित्यर्थः । स्वस्था जप्येते वसाद्रोगिण इत्याह—दोषानुशयितोऽस्ति । दोषानुशयिता स्वस्थवातादिभाषिताऽप्यभिप्रायिणीति यावत् । देहप्रकृतिर्देहात्म्यमिति यावत् । एतेनैतेषा

वातलादीनां मुख्यं स्वास्थ्यं नास्ति, किंवाहि उपचारस्तथा एत इति दर्शयति । ननु, गर्भादीन्नेन शुक्रशोणितजीवना सप्तमे यथाभूता जातादयः समा मिश्रता वा तथाभूतेन प्रकृतिर्भवति, सा च प्रकृतिर्योगिजीवमनुवर्तते रिष्ट विना, यदुक्तं सुश्रुते—“प्रत्येको वाऽन्यमानो वा क्षयो वा नोपजायते । प्रकृतीनां स्वभावैव जायते ॥ गतायुषि” (सु शा ॥ ४) इति, तत्र यदा समप्रकृत्यैवाप्रकृतेर्वाऽऽकेषवादिर्वातविकारो भवति, तदा नातस्य प्रकृतिभूतस्यापिषयः भवत्येव, यदा च वातप्रकृते पित्तविकारो भवति, तदा वातप्रकृतेरन्यथाभावः पित्तप्रकृतिरिव भवति, यदा तु समप्रकृतेरन्यथादोषक्षयो भवति प्राकृत्यकार्म हानिलक्षणस्तदाऽतो प्रकृतिक्षयो भवति, यदुक्तं दोषस्यतत्त्वो—“कृण्वे प्रकृष्टादस्मिन्निर्दोषादि विस्तेभिरात्”-(सु ५ १८) इति । अत्रोच्यते—प्रकृतिममानरोगोपत्तौ न प्रकृतिभूतस्य बुद्धिः, किं तर्हि हेतुन्तरजनितस्य वातादिसून पित्ताकारिते, प्रकृतिभूतस्य दोषस्योपदर्शको भवति, यदुक्तं—“कालव्युत्पन्न कृतिमिदोपस्तुत्यो हि तन्मातम् । मिश्रालनीकं कृते तस्मा ज्ञेयं सुषु सहे” (चि अ ३)—इति, वातप्रकृतेस्तु पित्तविकारोऽस्ती वात प्रकृतिभूतस्यैव कश्चरणासुप्तनादिकं पुष्यं आस्ये, न तस्याप्यन्तुत्वा पित्तविकारेण किंचित्किञ्चिद्, वातादीनां तु खमानात् क्षयः प्राकृत्यकार्महानिलक्षणो न शुक्रशोणितसप्तमे-वालजस्य प्रकृतिभूतस्य दोषस्य बीजभूतस्य क्षयमापहतीति न प्रकृतिभूतदोषक्षयः, यदि वा, प्रकृते प्रकोपान्यथाभावक्षया न भवन्तीति प्रकृतिरिवेनेति ब्रूम, तेन समप्रकृतिर्वातप्रकृतिर्भवति, वातप्रकृति पित्तप्रकृतिर्न सपति समप्रकृतिर्वा, विकारावस्था तु हीनापिचवातत्वादिलक्षणा भवतीत्यर्थः । नच वाच्यं—प्रकृतिभूतानां वातादीनां प्रपमालक्षणा कथं न हारीत्याभक्त्य, सहजातत्वेन तत्प्रापिभिनान्नाप्यविकारपूर्वत्वात्, यदुक्तं सुश्रुते—“विषयसो यथा कीदो विषेण न विषयते । तद्व्याकृतिभिर्देहसज्जातत्वाच्च वाच्यते” (सु शा अ ४)—इति, न वाच्यते नातिवाच्यत इति बोध्यम्, वातादिप्रकृतेर्नित्यत्वादि विकाररक्षीतत्वात् । यदुक्तमिह—“वातलाया सदानुरा” इति । उक्तं नाप्यर्थयके—“सर्वेषु प्राणवृत्तौ ह्यति तूर्तं वायुगत विषयम् । जलस्थिधापि संयुताया दृश्यन्ते ह्रमयो यथा ॥ तथा च विषयो दोषः प्रकृतिर्नातिवापते”-इति । नच वातादयो इहा शुक्रशोणितसप्तमे तुल्यत्वाद्वातविकारवन्तं गर्भं कुर्वन्ति, यथा गर्भान्नकत्वेन शुक्रशोणितयो वस्त्रात् निमज्जन्तीति वाच्यं, वातादिप्रकोपाणामेव हीनमप्योत्तमानां गगनात् फिन्नात्, प्रबला वातादयो विनाशयन्ति, हीनास्तु विह्वितानां जनयन्ति ॥ ३९ ॥ ४० ॥

**विपरीतगुणस्तेषां स्वस्थवृत्तेर्विनिर्दिष्टः ।
समसर्वैस्तं स्वास्थ्यं समघातोऽप्राप्तस्यते ॥ ४१ ॥**

१ ‘हितानामपि यानामप्राप्तव्युत्पत्ते’ इति पा० । २ ‘शुक्रादीनि जीवमिदं सुषुप्तं नास्ति’ इति पा० ।

१ ‘विनाशित’ इति पा० । २ ‘सहजत्वेन’ इति पा० ।

सिद्धामीति दृष्टफलानि । रोगास्त्रया न जायन्त इति वचनादी-
नाच्चरत । धातवश्चाभिवर्धन्त इति स्वायत्तवृष्ययोगानुपयोजकत
इति योजनीयम् । निजानामिति चेद् । इतरेषामेत्यामन्तसाम् ।
आमन्तवक्ष्ये भूतविपदादिजन्यास्त्रया मानसाधाभिप्रेता,
येनैतद्विषयमभ्यभिधत्याऽऽगन्तुमनुपत्तावित्त्वपुष्पसहस्राग-
न्तुकर्येनैव करिष्यति ॥ ४५—५० ॥

ये भूतविपदाव्यग्रिसंप्रहारादिसंभवाः ।
मृणामागन्तवो रोगाः प्रज्ञा तेष्वपरच्यति ॥ ५१ ॥
ईर्ष्याशोकभयक्रोधमानद्वेषादयश्च ये ।
मनोविकारास्तेऽप्युक्ताः सर्वे प्रज्ञापरार्धजाः ॥ ५२ ॥

ये भूतेत्यादि ।—भूता पिशाचादयः, आदिप्रहणात् पातव
र्धनवारीना प्रहणम् । प्रज्ञा बुद्धिस्तत्परार्धोऽज्ञानबुद्धेर्न, एतन्म
लायेत भूताभिप्रेत्यादय ईर्ष्यादयश्च । यद्यपि च निजा अपि
प्रज्ञापरार्धमूला एव, यदुक्तम्—“प्रज्ञापरार्धाद्विज्ञानार्थान् पञ्च
निवेदते” (सू अ २८)—इति, तथाऽपि ते प्राधान्यात्
प्रज्ञापरार्धजनितमाद्यभावात्तादिकमोजनादिजन्यत्वेन तेषांऽन्तरा
भातादिजन्यत्वेन प्रैष्यत्वेनोच्यन्ते ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

त्यागः प्रज्ञापरार्धानामिन्द्रियोपशमः सृष्टिः ।
देशकालात्मयिज्ञानं सङ्घत्तस्यानुवर्तनम् ॥ ५३ ॥
आगन्तुनामनुत्पत्तावेप मार्गो निर्दिशितः ।
प्राज्ञः प्राग्नेय तत्कुर्याद्विज्ञं विद्याद्यत्मानम् ॥ ५४ ॥

आगन्तुनामनुवर्तितरे हेतुमाह—त्याग इत्यादि । इन्द्रियो-
पशम इन्द्रियाणां स्वविषयेऽल्पमटल, सृष्टिः पुनारीना विनष्ट
रत्नसमायायानुत्पन्नम्, यदुक्तम्—“सृष्ट्वा स्वभाष भवान्ना
स्मरन् दुःखाद्भिरुच्यते”—(शा अ १), एतच्च हय यानम-
रोगप्रतिधातकम् । देशकालात्म्यस्यैवहातुपसर्गएतदेवैवैव
नादि भवति, कालकालात्, पौर्णमास्यादिवक्ष्यमाणभूतायामिषात
कालादिवर्जनम्, आत्मज्ञानात् स्वस्वविषयलोचनया मन्त्रतो
मलवमिषातादिपरिवर्जनादि व्याख्येयम् । सङ्घत्तमिन्द्रियोपश-
मणीये वक्ष्यमाणम् । प्राग्नेयसुताग्नेयेव रोगेषु ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

आप्तोपदेशः प्रधानं प्रतिपत्तिश्च कारणम् ।
विकाराणामनुत्पत्तावुत्पत्तानां च शान्तये ॥ ५५ ॥

अय ईकं द्वितमिहाह—आप्तोपदेश इत्यादि ।—आप्ता उन्न
यन्तो दग्धदेवहिता पुराणा, यद्वक्ष्यति—“रत्नलोभ्या
निर्दूषा”—(सू अ ११) इत्यादि, प्रतिपत्तिरुपदिष्टार्थस्य
सम्यग्प्रयोगे, एतद्वय कारण विकाराणामनुत्पत्ता हेतुवर्जितेन,
उत्पत्तानां च शान्तये कारणं तस्मिन्निष्ठावृत्तानेनेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

१ ‘प्रवर्जनेनोच्यते’ इति पा० । २ ‘अयन्तुत्पत्तारणपरिहारे’
इति पा० । ३ ‘अभिधादिनवर्तनम्’ इति पा० ।

पापवृत्तवचः सत्त्वाः सूचकाः कलहप्रियाः ।
ममोपहासिनो लुब्धाः परबुद्धिद्विपः शठाः ॥ ५६ ॥
परपवादरतयश्चपला रिपुसेविनः ।
निर्वृण्यस्यकधर्माणः परिवर्ज्या नराधमाः ॥ ५७ ॥
बुद्धिविद्यावयः शीलधैर्यसृष्टिसमाधिभिः ।
बुद्धोपसेविनो बृद्धाः स्वभावशः गतव्यधाः ॥ ५८ ॥
सुमुखाः सर्वभूतानां प्रशान्ताः शंसितमताः ।
सेव्याः सन्मार्गवक्ताः पुण्यश्रवणदर्शनाः ॥ ५९ ॥

आप्तोपदेशप्रहणार्थमनामान्, वर्ज्यान् पापदृष्टेलादिना,
सेव्यान्मासान् बुद्धीत्यादिना दर्शयति । इत चेष्टितं शरीरमा-
पार, रत्नं मय, एषा पापत्वं पापहेतुत्वात् । शठाः क्रूरा,
निर्वृण्य निष्कृता । बुद्धादिभिरिन्द्राः प्रभूतप्रज्ञाद्विषयविबुधा
इत्यर्थः । गतमथा नततोपादय इत्यर्थः । सुमुखाः प्रसन्नमुखा,
शंसितमता कथितमता ॥ ५६—५९ ॥

आहाराचारचेष्टासु सुपाथो प्रेत्य चेद् व ।
पर प्रयत्नमातिष्ठेद्बुद्धिमान् हितसेवने ॥ ६० ॥

आहाराचारचेष्टासिद्धिः निर्पारणे उत्तमी, तेनाहाराचार
चेष्टानां मध्ये बद्धितं तस्य सेवने प्रयत्नमातिष्ठेदिति फलति,
आचार शास्त्रविहितपनुष्ठानम् ॥ ६० ॥

न मत्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यष्टतशर्करम् ।
नामुद्रयूपं नाक्षौद्रं नोष्णं नामलकीर्वित्तं ॥ ६१ ॥
ज्वरासृक्पित्तसर्वकुष्ठपण्डामयभ्रमात् ।
प्राप्नुयात्कामला चोमा विधिं हित्वा दधिप्रियम् ॥ ६२ ॥

दधोऽनेकप्रकारनिषिद्धाद्विज्ञानोदाहरणार्थं दधिनोजन
विधियाह—न नक्तमित्यादि । अत्र न नक्तमित्यत्र नोष्णमित्यत्र
च नकार क्रियायां संबध्यते, तेन विधिं उष्णं दधिं सर्वथैव न
सेव्यम् । अष्टतशर्करमित्यादी च निषेधो नमा संबध्यते, तेनो
अयप्रतिषेधात् शर्करं भुञ्जीतेत्यादि वान्मार्थो भवति । तेन
पुनारीना मध्येऽन्यतमसम्बन्धेनापि दध्नुपरोज्य नवति । न
नक्तमित्यादिप्रतिषिद्धाणि नकारस्य क्रियासम्बन्धे सुदृष्टपक्षहित्या
प्यष्टतशर्करत्वमत्येव दध्नु इत्यनुपदिशत स्यात् । अज्वरम्-

१ ‘परनारोपितेति’ इति पा० । २ ‘अवलम्बितनिवना’
इति पा० ।

२ ‘अस्मादे’—अज्वरीदोषयुक्तात्प्रकृष्टं दधि बर्हिषम् ।
केषांकास्तस्यैव दधि भाग्यप्रदम् ।
न च मनुष्येतिविचमाहार च निवारयेद् ।
नर्षासंबुधं दध्नुपुष्पादादिनाकारम् ।
सुगन्धेन सङ्घुतं दध्नुदकानिनापहम् ।
हरतं नात्यदोषं च क्षौद्रदुग्धं मयेवम् ।
अप्य विद्यावृत्तेश्चार्थार्थीयुक्तं नु निदरेत् ॥
इति बर्हिषदिनः पाठ उपक्रमये ।

नापि घृतादीना मिश्रितानामयोगादप्यसेव्यमुक्तम् । यदुक्तं—
“नाश्रीयादधि नक्तमुष्णं वा न घृतमधुशर्करामुद्रामलकर्विना
वा” इति ॥ ६१-६२ ॥

तत्र श्लोकाः ।

वेगा वेगसमुत्थाश्च रोगास्तेषां च मेपजम् ।
येषां वेगा विधायिश्च यदर्थं यजिताहितम् ॥ ६३ ॥

उचिते चाहिते वज्यं सेव्यं चानुचिते क्रमः ।
यथाप्रकृति चाहारो मलायनगदौषधम् ॥ ६४ ॥

भविष्यतामनुत्पत्तौ रोगाणामौषधं च यत् ।
घर्ज्याः सेव्याश्च पुरुषा धीमताऽऽत्मसुखार्थिना ६५
विधिना दधि सेव्यं च येन यस्यात्तद्विजिः ।
नवेगान्धारणेऽध्याये सर्वमेवायदन्मुनिः ॥ ६६ ॥

इत्यभिषेकशक्तौ तन्ने चरकप्रतिस्फुटते श्लोकस्थाने
नवेगान्धारणीयो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अध्यायार्थसंग्रहे हिताहितमिति सेव्यासेव्यं व्यायामहा-
स्यादि । भविष्यतामनुत्पत्तौ मेपजमिति माघवप्रथमे मासी
स्यादिनोत्पत्तौ वा च शान्तय इत्यन्तेन ॥ ६३-६६ ॥

इति श्रीचम्पपाणिदत्तविरचितायामनुबेददीपिकायां
परकव्याख्याया द्वितीये स्वस्वचतुष्के नवे
गान्धारणीय सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथात इन्द्रियोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

स्वाध्यायिकारं आहाराचारवैश्यासु परं प्रयत्नमातिष्ठेदित्युक्तं,
तत्राहारचेष्टा काचित्पूर्वाम्यायनयेन प्रतिपादिता, तेनावशिष्ट-
स्याचारस्याभिधानार्थं तथेन्द्रियमनसामित्तियोगयोगिमिष्यायोगप-
रिहाररूपचेष्टोपदर्शनार्थं चेन्द्रियोरक्रमणीयमाह । तत्रापि अक्ष-
माणवैश्याचारयोः प्रायेणेन्द्रियादिमिषयत्वेनेन्द्रियादीन्वेव ताव-
दाह । इन्द्रियस्योपक्रमणं व्याप्यर्तुमारम्भं, तमिन्द्रियोपक्रममिन्द्रि-
यव्याकरणमधिकृत्य कृतोऽध्याय इन्द्रियोपक्रमणीयः ॥ १ ॥ २ ॥

इह खलु पञ्चेन्द्रियाणि, पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि, पञ्चे-
न्द्रियाधिष्ठानानि, पञ्चेन्द्रियाधीः, पञ्चेन्द्रियबुद्ध्यो
भवन्ति, इत्युक्तमिन्द्रियाधिकारे ॥ ३ ॥

इदोतीह प्रकरणे पञ्चेन्द्रियाणि, तेन प्रकरणात्तरे इदोन्तान्तर-
परिग्रहेण वक्ष्यमाणैकादशेन्द्रियाभिधानेन मयं न विरोधं, यत्
सर्वपाणिपदमिदं शास्त्रं, तेनानुबेदादिपद्वैविध्यैरपि कस्याद्यादिदर्शन-
मेदेन विरुद्धार्थोऽभिधीयमानो न पूर्वपरिविरोधमावहतीत्यर्थः ।

१ 'इन्द्रियादीन्वेगाराणां' इति पा० ।

मनस्तु यद्यपि वैशेषिकमतोऽपीन्द्रियं, शास्त्रकारेणपि मधुरस-
प्रस्तावे “पण्डितियप्रमादन” (सं. २६) इत्यभिधाना-
दनुमतमेव, तथाऽपीह प्रकरणे चक्षुरादिभ्यो वक्ष्यमाणधिकधर्म-
योमितया वेन्द्रियत्वेन पठितम् । इन्द्रियादीनि स्वयमेव व्याकृति-
ष्यति तत्र चक्षुरित्यादिना । इत्येतान्देवोक्तमिन्द्रियाधिकारे,
“पूर्वाकार्यं” इति शेषः, एतेनान्यशास्त्रेऽपीन्द्रियाधिकारे एताव-
देवोक्तमिति पठति ॥ ३ ॥

अतीन्द्रियं पुनर्मनः सत्त्वसंज्ञकं चेत् इत्याहुरेकै,
तदर्थ्यात्मसंप्रदायसत्त्वेष्टं वैष्टामत्यभूतमिन्द्रिया-
णाम् ॥ ४ ॥

चक्षुरादिभ्यो विविष्टेन धर्मेण मनो दर्शयति—अतीन्द्रिय-
मित्यादि । अतिमान्तमिन्द्रियमतीन्द्रियं, चक्षुरादीना यतिन्दि-
यत्वा शास्त्रज्ञानकारणत्वं, तदतिक्रान्तमित्यर्थः, यद्यपि मनोऽपि
सुरादिज्ञानं प्रति कारणत्वेनेन्द्रियं, तथाऽपीन्द्रियवच्चक्षुराद्यधिष्ठान-
कत्वविशेषोपादतीन्द्रियमित्युक्तं, यदि वाऽतीन्द्रियमिति चक्षुरादि-
भ्योऽप्यतीन्द्रियेभ्यः सूक्ष्मतरं द्रव्यबोधात् । सत्त्वमित्येषा संज्ञा
यस्य सत्त्वः । चेत् इत्याहुरेक इति परमतस्याप्रतिपक्षान् स्वय-
मप्यनुमत्तं, पर्यावरणं शास्त्रव्यवहारार्थम् । तदिति मनः, कैशं
मनोऽर्थः, ॥ च सुरादिबिन्तलविचार्यादिषु, आत्मा चेतन-
प्रतिसंज्ञात्, अन्यो सम्पत्तदर्थ्यात्मसम्पत्, एतदायत्ता वैष्टा
व्यापारो यस्य सत्त्वः, तत्रार्थसम्पत्सुरादीनां सत्त्विकपक्षिगत्या-
दीनामानिमुख्यं च, आत्मसम्पदर्थमद्वये प्रयत्नात्सत्त्वं, मन-
श्रेष्ठं च सुरादिज्ञानं तथा बिन्तलचिन्तनादि तथा चक्षुरादी-
न्द्रियप्रेरणं च । इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां वा वैष्टा स्वविषय-
रूपादिज्ञानलक्षणा, तत्र प्रत्ययभूतं कारणभूतं मन इति योग्यम् ।
एतेनैतदुक्तं भवति—यदा सुरादिव्याधिगत्यादयोऽपि विषया नव-
गत्याऽऽत्मा च प्रयत्नान् भवति, तदा मनः स्वविषये प्रवर्तते,
इन्द्रियाणि चाधिनिष्ठति, इन्द्रियाणि च मनोऽधिष्ठितान्येव
स्वविषयज्ञाने प्रवर्तन्ते ॥ ४ ॥

स्वायेंद्रियार्थसङ्करपरमिभिरजायानेकमेकसि-
न् न पुरुषे सत्त्वं रजस्तमःसत्त्वगुणयोगाच्च ॥ चाने-
कत्वं, नष्टेनैकं होककालमनेकेषु प्रवर्तते, तस्मात्त-
त्कालात् सव्येंद्रियप्रवृत्तिः ॥ ५ ॥

इदानीं तन्मय एकसिन् न पुरुषे जायामिदंदादेकं परमाद-
सत्त्वेकमिति दर्शयति—स्वायेंद्र्यादि । सत्त्वं मनः । अनेकम-
नेकमिव, यत् स्वायेंद्रियार्थसङ्करमभिव्यक्तिरणाच्च तथा रजस-
म सत्त्वगुणयोगाच्च, चक्षुरा परस्परमनुपपद्ये, स्वायेंद्र्य मनो-
ऽर्थस्य बिन्तलस्य मभिव्यक्तिरणात् एकं बिन्तलमर्थं परित्यज्यान्वस्या-
र्थस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः, एतेनैतदुक्तं भवति,—यदेतमेव मनो यदा

१ 'वेन्द्रियमिन्द्रियत्वेन न पठितम्' इति पा० । २ 'तस्यायो'
इति पा० । ३ 'जायते' इति पा० । ४ 'न चानेकं होककालं
भवते' इति पा० ।

धर्मं चिन्तयेत्तदा धर्मचिन्तकं, यदा धर्मं परित्यज्य तदेव धर्मं चिन्तयति तदा धर्मचिन्तकमित्येवमादिना धर्मभेदेनाभिन्नमपि भिन्नमभिधीयते, एवमिन्द्रियायार्थव्यभिचरणेऽपि यदा रूपं श्रुतिरिति तदा रूपग्रहकं, यदा गन्धं श्रुतिरिति तदा गन्धग्रहकमित्यादि वाच्यं, एवं सङ्ख्यव्यभिचरणेऽपि ध्यात्व्येवं, तत्र सङ्ख्य प्रतिपन्नाना भावानामुपकारकं मगदमपकारकं मगदमिति वा शृणोता शेषतो वा वस्तुनम्; एतद्व्यभिचरणे च कदाचिद्गुणकल्पकं कदाचिदोपकल्पकमिति मनोभेदो व्याख्येयः । तथा एकपुरुष एवमेव मनो यदा बहुरजोयुक्तं भवति तदा कोपादिमद्भवति, यदा बहुतमोयुक्तं भवति तदाऽज्ञानमयादिमद्भवति, यदा सत्त्वयुक्तं भवति तदा तत्त्वसौषादियुक्तं भवति, तत्त्वानेकमिव मनो भवति । तदेतत् प्रतिपादितमनेकत्वं परमार्थतो न भवतीत्याह—न चेत्यादि । न बानेपत्वं मनस इत्यर्थः । चक्रपादमहत्त्वं च मनस इति समुच्चिनोति । यदुक्तम्—“अणुस्वनथ यैकत्वं द्वी गुणौ मनस स्मृतौ” (शा अ १) । उच्यते नानेकमित्याह—यानेयमेकफलमनेकेषु प्रवर्तते, अनेक यन्मन देववत्पञ्चदशविष्णुमिनेषु धारीषु एते तद्विकारकं युगपदननेषु रूपज्ञानशब्दज्ञानगन्धज्ञानेषु प्रवर्तते एव दृष्टं, तद्विद एकपुरुषेऽपि बहुनि मनास्ति स्युक्तादा ताभ्यपि युगपदेवपुरुष एव स्वादिशनेषु प्रवर्ततेन, न तु प्रवर्तन्ते, तस्मादेकमेवैकपुरुषे भव इत्यर्थः । यीर्षा हासकुलीं भवयतो युगपत्पञ्चज्ञानान्युत्पद्यन्त इति तु ज्ञानं युगपत्पञ्चपञ्चदशतत्त्वविष्णुमेवैकज्ञानमज्ञानतम् । परमार्थतो युगपत्पञ्चानोत्पत्ती हि सति विषयसंनिधौ सर्वदेव हि युगपत्पञ्चानास्ति स्युः । अत एव हि कारणान्महत्त्वमपि मनसो नास्ति, महत्त्वं हि सति युगपत्पञ्चैन्द्रियाधिष्ठानमज्ञानोत्पत्तिरिति स्यात्, न च भवति, तस्मादेकमणु च मन इति । नस्यैकपुरुषे एकं मनोऽनुपरीमाणं च, तस्मात्कारणाग्नैककाला समेन्द्रियप्रवृत्तिरिति युगपदिन्द्रियाणि स्वविषयबलन्या भवतीत्येव इत्यर्थः । इन्द्रियाणि मनोऽधिष्ठितानि प्रवर्तन्ते, येन यदा मनश्चतुर्धितिष्ठति तदा न प्राणहीनि, एव यदा प्राणमचितिष्ठति तदा न चक्षुरादीनि ॥५॥

यदहर्णं चाभीक्ष्णं पुरुषमनुयतते तत्त्वं, तत्त्वत्वमेवोपदिशन्ति मनयो यादृक्यानुयायात् ॥ ६ ॥

ननु यथेकसिद्धेयं पुरुषे कदाचिदजोयुक्तं कदाचित्तमोयुक्तं कदाचित् सत्त्वयुक्तं मनो भवति, तत्त्वधर्मय सात्त्विकोऽयं राजस इत्यादिभ्यःपदेशो भवतीत्याह—यदुक्तमित्यादि । येन गुणेन सात्त्विकिना युक्तं यदुक्तं, अभीक्ष्णं पुनः पुनः, सत्त्वं मनः, अणु-यततेऽनुब्रूयति, तत्त्वत्वं सात्त्विकं राजसं तामसं वा उपदिशन्ति, यादृक्यानुयायात् भूतिरनुयायादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—तदपि शुभान्तरात्वे सत्त्वैवाहुस्तत्त्वत्वंकार्याणि तत्त्वसौचारीणि यदा भवन्ति स सात्त्विक इति व्यपदिश्यते, एवमपरमपि व्याख्येयम् ॥ ६ ॥

१ ‘युगान्तरोरेव उत्पन्नाऽनेन’ इति पा० । २ ‘यवमपरमा’ इति पा० ।

मनःपुरःसरणीन्द्रियाण्यर्थग्रहणसमर्थानि भवन्ति ॥ ७ ॥

उक्तं मेनवेशप्रत्ययभूतमिन्द्रियाणां तद्वाकरोति—मनःपुरं सरणी मनोधिष्ठितानि ॥ ७ ॥

तत्र चक्षुः श्रोत्रं घ्राणं रसनं स्पर्शनमिति पञ्चेन्द्रियाणि ॥ ८ ॥

पञ्चेन्द्रियाणीत्युक्तं तद्विरुद्धोति—तत्र चक्षुरित्यादि । वक्षे रूपं रूपवन्तं च प्रकाशयतीति चक्षुः । तच्चोभयनयनगोचराधिष्ठानमेकमेव । शृणोत्यनेनेति श्रोत्रम् । जिघ्रसत्यनेनेति घ्राणम् । रसस्वादवलयनेनेति रसनम् । स्पर्शालनेनेति स्पर्शनम् ॥ ८ ॥

पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि—खं वायुर्ज्योतिरपो भूतिरिति ॥ ९ ॥

पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि—अक्षिणी कर्णा नासिके जिह्वा त्वक् वेति ॥ १० ॥

इन्द्रियाणां प्रधानानाम्भक्तं इन्द्रियमिन्द्रियद्रव्यम् । इन्द्रियेषु चक्षुरादी निर्दिष्टा, आधानात् । यदुक्तं शालाक्य—“श्रोत्रं तत्कृष्णरसनं श्रोत्रेऽपि संनिधत् । वस्त्वर्णादुपेतोऽपि न दृक् बुभुक्षश्चिम्” इति । इन्द्रियद्रव्यमिन्द्रेण तु व्याधितत्वेन निर्दिष्टं कृतो वस्त्वभावेन “महाभूतानि खं वायुरमिराप क्षितिः स्वस्था” (शा अ १)—इति प्रत्ययकमाजुरोपेन । इन्द्रियाधिष्ठानमिन्द्रियाथ । यद्यपि चाक्षिणी कर्णा नासिके इति तदाऽप्येकेन्द्रियाधिष्ठानत्वेनैकमेवेति कृत्वा “यन्” इत्युक्तम् ॥९॥१०॥

पञ्चेन्द्रियार्थाः—शब्दस्पर्शरूपरसगन्धः ॥ ११ ॥

इन्द्रियाणां इन्द्रियविषया । अथ च स्पर्शग्रहणेन स्पर्शश्च स्पर्शधर्मश्च न इत्यस्य स्पर्शकार्यतमपेतस्य च परिमाणदे स्पर्शग्राह्यस्य ग्रहणम् । एवं हवादिष्वपि वाप्यम् ॥ ११ ॥

पञ्चेन्द्रिययुक्तयः—चक्षुर्वृक्ष्यादिकाः, ताः पुरा निरिन्द्रियेन्द्रियार्थसत्यात्मसन्निकर्षजाः, क्षणिका, निश्चयात्मिकाश्च, इत्येतत् पञ्चपञ्चकम् ॥ १२ ॥

अवाधारणेन वारणेनेन्द्रियेण व्यपदिष्टां युक्तं इन्द्रियद्रव्यं । चक्षुषाऽसाधारणेन कारणेन कतिता बुद्धिधनुर्वुद्धिः, एवं श्रोत्रादिबुद्धिषु वाच्यम् । चक्षुर्वृक्ष्यादिराद्युपदिश्यते चक्षुर्वृक्षेरेव बहुविधमन्वात् । इन्द्रिययुक्त्याऽसाधारणग्राह—ता पुनरीत्यादि । सन्निकर्षं सवन्धं, स च क्वचित्संयोगः, क्वचित्समवायः, येन चक्षुर्वृक्षादात्मा मनसा समुज्ज्वले, मन इन्द्रियेण, इन्द्रियमर्थेन, श्रोत्रयुक्ते तु श्रोत्रद्रव्यो समवाय इति सिद्धेयः । क्षणिका इत्याशुवर्तिनामिन्द्रियं, न तु बौद्धिज्ञान-

१ इहामितिपुस्तके ‘मनः’ इति नोपलभ्यते । २ ‘वक्षे वाच्ये’ इति पा० । ३ ‘समवाय’ इति पा० । ४ ‘उदितत्वेन’ इति पा० ।

वदेकक्षणावस्थानिन्य । निध्यात्मिका वस्तुस्वरूपपरिच्छेदा-
त्मिका, क्षणिकत्वेऽपि वस्तुपरिच्छेदकत्व प्रदीर्घार्चिर्वर्त्तनव-
द्बुद्धीनामधिष्ठितमित्यर्थः ॥ १२ ॥

मनो मनोर्था बुद्धिरात्मा चेत्यध्यात्मद्रव्यगुण
संग्रहः शुभाशुभप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुश्च, द्वयोर्धित च
कर्म यदुच्यते क्रियेति ॥ १३ ॥

मनोर्था वक्ष्यमाणो 'मनस्तु चिन्त्यमर्थः' इत्यनेन । बुद्धि-
रिह मनोबुद्धिर्विवक्षिता, इन्द्रियबुद्धीना पञ्चपञ्चनेनैव ग्रहणात् ।
आत्मानमधिष्ठुलाध्यात्म, आत्मानमधिष्ठुल्य यानि द्रव्याणि ये
ष गुणा, तेषां संग्रहोऽध्यात्मद्रव्यगुणसंग्रहः । तत्र गुणा रूपा
दिबुद्ध्य, रोग द्रव्यम् । एतदुक्तं भवति—आत्मनोऽपकारकोप-
कारकाणां द्रव्यगुणानामय संग्रह इति । योऽय संग्रह शुभस्य
धर्मस्य सुखाद्य च प्रवृत्ति हेतुर्भवति, अशुभस्याधर्मस्यामुल्लस्य च
निवृत्ती हेतुर्भवति तत्रोक्तसंग्रहस्य सम्यग्योगो शुभस्य प्रवृत्ता
व्यग्रभस्य निवृत्तौ हेतुर्भवति, अयोगातिरयोगमिध्यायोगस्तु बाध
भस्य प्रवृत्तौ हेतवः, यदि वा शुभस्य पूर्वव्याहृतस्य, अव्यग्रभस्य
च पूर्वव्याहृतस्य प्रवृत्ते, ससारस्य निवृत्तेर्मोक्षस्य यथोक्त-
संग्रहो हेतुरिति व्याख्येय, तत्र संग्रहस्य शुभाशुभहेतुत्व
पूर्ववदेव व्याख्येय, बुद्धांतस्तु संग्रह ससारस्य हेतुर्भवति
तत्पत्तौ ज्ञातस्तु मोक्षहेतुरिति व्याख्येयम् । अध्यात्मद्रव्यगुणा
दधिरमन्त्रज शुभादिहेतुमाह—द्रव्याधित चेत्त्यादि । कमेत्युच्य
माने धर्माधिव्यपि तथाऽऽस्वास्वाप्राप्तियपि कर्मशब्दाच्चेपु
प्रसक्ति स्यात्, अतल्लब्धादुच्यते द्रव्याधितमित्यपि, तथाऽपि
धर्माधर्मयो कर्मशब्दाच्चेयो प्रसक्ति स्यादित्यत उक्तं—
यदुच्यते क्रियेति । कर्मण वृष्टकृत्वाऽभिधान पञ्चकर्मादिषु
धर्मोऽप्रतिष्ठितत्वात् ॥ १३ ॥

तत्रानुमानगम्यानां पञ्चमहाभूतविकारसमुदा-
यात्मकानामपि सत्तामिन्द्रियाणां तेजश्चक्षुषि, खं
धोत्रे, घ्राणे क्षितिः, आपो रसने, स्पर्शनेऽनिलो
विशेषेणोपपद्यते, तत्र यद्यदात्मकमिन्द्रियं विशेषे
पातस्तदात्मकमेवार्थमनुगृह्णाति, तत्स्यभावादिभु-
त्वाच्च ॥ १४ ॥

संप्रति वैद्यकविद्वान्तेन पाद्यभौतवानामपि चक्षुरादीनां यथा
तैत्रसत्त्वादिव्यपदेशो भवति तदाह—तत्रेत्यादि । अनुमानेन
प्रतीयन्त इत्यनुमानगम्यानि, अनुमान च—वैश्वरूप्यादय
करणकार्या, मियात्वादिदिक्क्रियान्तर । महाभूतानि खादीनि
तेषां विकार परिणामविशेष, समुद्रयो मेखन्, स आत्मा
समानविकारण तेषां तानि । विशेषेणाधिकत्वेन । एतदुक्तं
भवति—पाद्यभौतिकत्वेऽपि तेजोपिक्त्वाच्चक्षुर्न च व्यपदि-

स्यते, एव घ्राणादिव्यपि पृथिव्यावधिकत्वेन पार्थिवत्वादिव्य
पदेशः । अयं वक्ष्य चक्षुस्तेजोपिक्, घ्राण पृथिव्यधिकमित्याद्य-
वैचार्यत इत्याह—तत्रेत्यादि । यदिन्द्रिय विशेषाद्भूतत्वेन यदा-
त्मकं यद्भूतात्त्व, तदिन्द्रियं तदात्मकमेव तद्भूता मकमेव, अर्थ
विषयमनुगृह्णात्यनुधावति, यत्तेन प्रधान तत्तेन प्रधानमेव वि-
षय गृह्णातीत्यर्थं, एव पार्थिव्यादिव्यपि वाच्यम् । तत्र हेतु-
माह—तत्स्यभावादिभुत्वाच्च, तत्स्यभावादिति घ्राणाणां रूपा
दीना य स्वभावस्तौसत्तादि, चक्षुरादीनामपि तत्स्यभावा-
देवेत्यर्थं, विभुत्वादिति शक्तत्वात्, समानजातीयतेनसादिप-
हण एव चक्षुरादीनां शक्तत्वादित्यर्थं । तदनेन प्रमेर्नतदनु-
मानमुपदिश्यते—यच्चपुस्तौगच, रूपादीनां मध्ये हृत्सर्व प्ररा-
चकवाद्वाह्यालोकावत, रसनमाप्य, रूपादीनां मध्ये रसस्यैव
प्रराशवत्त्वाद्भूतोदकवत्, तथा गन्ध स्नजातीयगुणोक्तपैयदि-
न्द्रियमाहौ भूतविशेषगुणत्वाद्भूतवदित्यादि ॥ १४ ॥

तदर्थतियोगायोगमिध्यायोगात्समनस्कमिन्द्रियं
विकृतिमापद्यमानं यथास्वं बुद्ध्युपघाताय संप-
द्यते, सामर्थ्ययोगात् पुनः प्रकृतिमापद्यमानं यथा
स्वं बुद्धिमाप्याययति ॥ १५ ॥

शुभाशुभप्रवृत्तिहेतुरिति यदुक्तं तदुपपादयति—तदर्थेत्यादि ।
तदिन्द्रियम्, अर्थस्य रूपादेरित्योगो रूपादेर्विज्ञानम्, अयोगो
हीनमानरूपादिदर्शनं सर्वज्ञो रूपाददर्शनं च, मिध्यायोगो विद्व-
तरीभत्यरूपादिदर्शनम् । समनस्क मनसा सहित, विकृति
विकारयापद्यमान, समनस्कमिति विशेषणं कृप्यन् चक्षुषाद्यु-
पघातात्मनसोऽप्युक्तिप्रत्येनैवादिशक्षणे विकारो भवतीति दर्श-
यति । यथास्वं वा यस्मात्तमीया बुद्धिः । सामर्थ्ययोगात् राम
योगात् । पुन शब्द पूर्णपक्षाभावावर्तयति । प्रवृत्तिं स्वभावम्,
अशुविधीयमानमिन्द्रियमिति शेषः । यथास्वं बुद्धिमाप्याययती
त्पार्थिव्यात्तमीया बुद्धिं सातत्त्वेन जगत्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

मनस्तु चिन्त्यमर्थः । तत्र मनसो मनोबुद्धेः
त एव समानातिहीनमिध्यायोगाः प्रवृत्तिविद्वत्तिहे-
तयो भवन्ति ॥ १६ ॥

पूर्वं मन उक्तं तस्य प्रत्यक्ष विषयमाह—मनस्तु चिन्त्य
मर्थ इति ।—इन्द्रियनिरपेक्ष मनो यद्गृह्णाति तच्चिन्त्य
(यदि वा, इन्द्रियगृहीतेनैवार्थं यत्पुनरिन्द्रियनिरपेक्ष मनो
गृह्णाति तच्चिन्त्यम्) । एतच्च प्राधान्यादुक्तं, तेन मनो
र्थां मुखादीनामनुपादानं रोगवेन नैवोद्भावन्यम् । त एवे-
त्यादि मनोविषयस्य चिन्त्यस्य समयोगसत्ताऽनिहीनमिध्यायो-
गाद्यः । प्रवृत्तिरविकारः स्वभाव इति यावत्, विद्वत्निर्विकारः ।
तत्र चिन्त्यस्य सम्यग्योगो मनसो मनोबुद्धेय प्रवृत्तिहेतुर्भवति,
अविद्योगादयस्तु चिन्त्यस्य मनसो मनोबुद्धेय चिन्त्यमिध्यानादि-

१ 'वस्तुस्वरूपपरिच्छेदात्मिका' इति पा० । २ 'प्ररोक्षाधिकद'
इति पा० । ३ 'शुभाशुभप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुश्च द्रव्याधित कर्तृ यदु-
च्यते सा क्रियेति' इति योगी भूनापसेनसंग्रहः पाठः ।

१ 'समयोगात्' इति पा० । २ अयं पाठो इत्यभिहितमुक्ते
नोपरिच्यते । ३ अक्षराणि 'मनसा तर्क' इति इत्यदिस्थितमुक्ते
ऽधिकं वक्ष्यते ।

लक्षणाया विरुद्धोद्भवो भवन्तीति वाच्यम् । अचिन्तनातिचिन्तनभयानकचिन्तनमनोऽपि विवृतं मनोबुद्धिमपि विवृता जनयतीति भावः ॥ १६ ॥

तत्रेन्द्रियाणां समनस्कानामनुपतप्तानामनुपतपाय प्रकृतिभावे प्रयतिताव्यमेभिर्हनुभिः, तद्यथा-सात्त्व्येन्द्रियार्थसंयोगेन बुद्ध्या सम्यगवेक्ष्यावेक्ष्य कर्मणां सम्यक् प्रतिपादनेन देशकालात्मगुणविपरीतोपासनेन चेति । तस्मादात्महितं चिकीर्षता सर्वेण सर्वं सर्वदा स्मृतिमास्थाय सद्ब्रह्मनुष्ठेयम् ॥ १७ ॥

तदीदृशो फलव्यमाह—तत्रेत्यादि । अनुपतपायाऽनुपतपाय, उपप्राप्तयहेतुवर्जनेत्येवमिह । प्रकृतिशब्दे निर्दिष्टाव्यकरणे सेपजोपयोगेनेत्यभिप्रायः । सात्त्व्येन्द्रियार्थसंयोगेनेति इन्द्रियार्थसंयोगेन । बुद्ध्या सम्यगिदं मय हितमिदं ममाहितमित्यवेक्ष्यावेक्ष्य कर्मणा प्रवृत्त्या सम्यक्प्रतिपादनेनेत्यहितवर्गपरीक्षागेन हितकर्मोचरणेन च । एतेन प्रज्ञाप्रपञ्चमहाहितप्रवृत्तिनिषेधेन हितार्थप्रवृत्त्युपदेश इतो भवति । एतेन चासात्त्व्येन्द्रियार्थसंयोगप्रज्ञापरप्रतिपत्तिराभ्यासनागतावाधप्रतिषेधरूपा चेद्रेका भवति । उपपन्नविकारप्रतिषेधोपायस्तु देशकालेत्यादिना कथ्यते, गुणशब्द प्रत्येकमभिसंख्यते, आत्मशब्देन प्रकृतिविकारयोर्महत्तमम् । तस्मात् कर्मणां क्रियाहपाणां शास्त्रमिहितत्वेन प्रतिपादितानां सम्यगनुष्ठानमारोमहेतुः । तच्च कर्म हितसद्ब्रह्मनुष्ठानमर्थं, तस्मात्कारणादात्महितं कर्तुमिच्छता, स्वस्तिमास्थायप्रयोगेन सद्ब्रह्मोपदेशं स्वत्वैवार्थं, सत्तावृत्तगुणान् देहवाक्येन प्रवृत्तिरूपं सद्ब्रह्मनुष्ठेयम् । इह जन्ममि जन्मान्तरे च आस्तिसौवाचारादियोगजनितधर्मप्रभावाज्जिर्बन्धमव्याप्यलसुपबुजानास्तिष्ठन्तीति सन्त इत्युच्यन्ते, अधार्मिकास्तु विषमामा अप्यप्रशस्त्वावस्थानत्वेनासन्त इत्युच्यन्ते ॥ १७ ॥

तद्व्यनुतिष्ठेन युगपत्संपाद्यत्यर्थं त्रयमारोग्यसिन्द्रियविजयं चेति; तत्सद्ब्रह्मसिद्धिलेनोपदेयमाऽस्मिन्नेति । तद्यथा—देवगोब्राह्मणशूद्रवृद्धसिद्धाचार्यान्मन्येत्, अग्निमुपचरेत्, ओषधीः प्रशस्ता धारयेत्, द्रौफालाबुपस्त्रुशेत्, मलायनेष्वमीदृशं पादयोश्च वैमल्यमादध्यात्, निः पक्षस्य केशादभ्रुलोमनखान् संहारयेत्, नित्यमनुपहतवासोः सुम्नोः सुगन्धिः स्यात्, साधुपेदाः, प्रसिद्धकेशाः, मूर्ध्निगोत्राण्यपादतैलनित्यः, धूमपः, पूर्यामिमाषी, सुमुखः, दुर्गन्धः

भ्युपपत्ता, होता, यष्टा, दाता, चतुष्पथानां नमस्कृती, वलीनसुपहर्ता, अतिथीनां पूजकः, पितृभ्यः पिण्डदः, काले हितमितमधुरार्थवादी, चर्यात्मा, धर्मात्मा, हेतावीर्य्युः, फले नेर्ष्युः, निश्चिन्तः, निर्माकः, हीमान्, धीमान्, महोत्साहः, दक्षः, क्षमावान्, धार्मिकः, आस्तिकः, विनयबुद्धिविद्याभिज्ञनवयोवृद्धसिद्धाचार्याणामुपासिता, छत्री दण्डी मोली सोपानको युगमान्दविचरेत्, मङ्गलाचारशीलः, कुचैलाशिकण्टकामेष्यकेशतुपोत्करभसकपालछानवलिभूमीनां परिहर्ता, प्राक् श्रमाद् व्यायामवर्जो स्यात्, सर्वप्राणिषु धन्धुभूतः स्यात्, कुब्जानामनुनेता, भीतानामाश्वासयिता, दीनानामभ्युपपत्ता, सत्यसंधः, सामप्रधानः, परपरवचनसहिष्णुः, अमर्षघ्नः, प्रशमगुणवर्धनः, रागद्वेषहेतूनां हन्ता च ॥ १८ ॥

सद्ब्रह्मनुष्ठानं दर्शयति—तदित्यादि । सद्ब्रह्मनुष्ठानेन कान्यथियमभिलषेदित्याद्यनुष्ठानेनेन्द्रिय बन्धयेत्, मन्त्रणाभ्यासादिन्द्रिय जीयत इत्युक्तमिन्द्रियविजयं चेति, यस्मादेवमुप सद्ब्रह्मनुष्ठानं तत्तस्यात्, सद्ब्रह्मनुष्ठेयम्, अलिखेन फाल्ग्वेन । ईदं काञ्चो रामप्रसन्न, उपसृष्टैव क्षायात्, यदि वा उपसृष्टैव सन्ध्यामुपासीत । नि पक्षस्येति पञ्चमि पञ्चनिर्दिष्टे, यदि वा क्षारपाणिबन्धग्रामभ्यात् पक्षशब्दोऽयं मासे कर्तते, पतति यवदशाहभ्या पक्षहपाभ्या मास इति पक्षदशाह पक्षोऽग्निमीयते, एवं पतति ऋतुर्मासाभ्या पक्षहपाभ्यामिति मासोऽपि पक्षाभिषेधः, उक्तं च क्षारपाणी—“निर्मासस्य येननद्यान् स-क्षारयेत्”—इति । अनुपहतवासा अभ्यासवासा । प्रसिद्धकेशा प्रसाधितकेशा, इह केशप्रसाधनानिधानात् पूर्वं केशाचहरणे बर्जनं तीर्थादिप्राप्तविमितेन इतमुपगन्नात्पादिविषयम् । पूर्वमिमाषी प्रथमसमायणशील । दुर्गन्धभ्युपपत्ता दुर्गन्धितपित्तानां रक्षिता । यत्र यत्रसारक । बद्धात्मा बद्धेन्द्रिय, आत्मशब्दोऽयमिन्द्रियवचन । हेतावीर्य्येति येन हेतुनाऽयं धनदानं विद्यादानं वा जातं स हेतुर्न कथं भवेदिति प्रयत्नवता भवितव्यमिति दर्शयति । फले नेर्ष्युत्यनेन परस्परं न धनादिफलसम्पन्निवाशेच्छा कर्तव्येति दर्शयति । निर्माक इति उपस्थितेऽपरिहार्यं भयहेतुं बोद्धव्यं, शक्यपरिहारेषु तु दृष्टादृष्टप्रत्ययमहेतुषु नैतव्यमेव । अभिज्ञतो निष्ठुद्धुत्तम् । सर्वप्राणिषु धन्धुभूत इति ॥ यद्यपि राजादिप्रतितादीनामभ्यर्थनमभ्यासविरता न करोति, तथाऽपि तेभ्यः कल्याणदृष्टत्वेन मन्दध्वम् । अभ्युपपत्ता उपकारार्थं स्वीकर्ता । सत्यवचनं प्रतिज्ञातार्थनिर्वाक । अयं

१ 'निवरीतोपसेवनेन' इति पा० । २ 'ज्ञासे हितत्वेन' इति पा० । ३ 'तत्रनुष्ठानं' इति पा० । ४ 'अग्निवेद्य' इति न पठ्यते क्विसुखे । ५ 'नित्यमनुपहतवासः' इति पा० । ६ 'योर्मन्त्रनामसेनसु' इत्येव 'सुपत्तिः' स्यात् इति पठति, 'सुपत्तिः' इत्येव सुपत्तिवैलक्ष्ये, सुपत्तिः स्यात् इति न व्याख्यानवति । ७ 'सद्ब्रह्मनुष्ठेयः' इति पा० ।

१ 'निवर्तयुक्तिविद्याभिज्ञनवतामुपासिता' इति पा० । २ 'शीलमान्' इति 'दीनी' इति य पा० । ३ 'यत्र युगमान्दविचरेत्' इति पा० । ४ 'धमप्रधान' इति पा० । ५ 'अनुपहतवासा अष्टिप्रवासा' इति पा० ।

पोऽक्षमा, तां हन्तीति अमर्षेण । प्रथमं शान्तिं गुणत्वेन द्रष्टुं शीलं यस्य स प्रथमगुणदर्शी ॥ १८ ॥

नानृतं ब्रूयात्, नान्यसमाददीत्, नान्यस्त्रियमभिलषेन्नान्यश्चियं, न धैरं रोचयेत्, न कुर्यात्पापं, न पापेऽपि पापी स्यात्, नान्यदोषान् ब्रूयात्, नान्यरहस्यमागमयेत्, नाधार्मिकैर्न नरेन्द्रद्विष्टैः सहासीत् नोन्मत्तैर्न पतितैर्न भ्रूणहन्तृभिर्न क्षुद्रैर्न दुष्टैः, न दुष्टयानान्यारोहेत्, न जैजुसमं कठिनमासनमध्यासीत्, नानास्तीर्णमनुयहितमविशालमसमं वा शयनं प्रपद्येत, न गिरिविपममस्तकेष्वनुचरेत्, न हुममारोहेत्, न जलोद्वेगमघगाहेत्, न कुलच्छायां मुपासीत्, नाभ्युत्पातमभितश्चरेत्, नोषाहसेत्, न शब्दयन्तं मारुतं सुजेत्, नानावृत्तं मुखो जृम्भं क्षय्युं हास्यं वा प्रयतयेत्, न नासिकां कुष्णीयात्, न वस्तान् विघट्टयेत्, न नखान् वादयेत्, नास्त्रीयमिहत्यात्, न भूमिं पिलिखेत्, न छिन्धा-त्तणं, न लोष्टं मृष्टीपात्, न विगुणमङ्गेष्वेष्ट, ज्योतींष्यनिष्टमैमेष्यमशस्तं च नाभिधीक्षेत्, न हुंपुर्याच्छयं, न चेत्यथ्यजगुरपूज्याश्लच्छायामाश्रमेत्, न क्षपास्वमरसदनचैत्यचरचतुष्पथोपवनमशानाधारात्नान्पासेधेत, नैकं शून्यमृष्टं न खादपीमनु प्रविशेत्, न पापपृष्ठान् स्त्रीमिभृत्पानं भजेत्, नोत्तमैर्विदग्धयेत्, नायराजुपासीत्, न जिह्वं रोचयेत्, नानार्यमाधयेत्, न भयमुत्पादयेत्, न साहस्रसिंखमप्रजागल्बानपानादानान्यासेधेत, नोभ्यंजानुधिरं तिष्ठेत्, न न्यालाजुपसर्वेभ्यं दंष्ट्रिणो न विपाणिनः, पुरोवातातपावध्यायातिप्रयाताज्जह्यात्, कलिं नारमेत्, नासुनिभृतीऽग्निमुपासीत् नोच्छिद्यो नाधः कृत्वा प्रतापयेत्, नायिगतहृमो नानाधुत-पदनो न नम्र उपस्पृशेत्, न स्नानत्राट्या स्त्रोदुक्तं माङ्गं, न केशाग्राण्यमिहन्त्यात्, नोपरदृश्यते एव याससी विभृयात्, नास्पृष्टा रत्नाज्यपूज्यमङ्गलसु-

१ 'पाप' इति पा० । २ 'नोर्ग' इति पा० । ३ 'नागनुमम' इति नमासनमध्यासीत् इति पठति, 'जानुप्रमाणोत्पेध' जानुमभं, माहृत्य न भवतीति अजानुमम, इति नमनाश्रुतीरुपपत्त्यर्थं, अगमन पीडादिकं, नाध्यासीत् इति च व्याख्यानमवति । ४ 'सुनु' इति पा० । ५ 'सुनु' इति पा० । ६ 'सुनु' इति पा० । ७ 'सुनु' इति पा० । ८ 'सुनु' इति पा० । ९ 'सुनु' इति पा० । १० 'सुनु' इति पा० । ११ 'सुनु' इति पा० । १२ 'सुनु' इति पा० । १३ 'सुनु' इति पा० । १४ 'सुनु' इति पा० । १५ 'सुनु' इति पा० । १६ 'सुनु' इति पा० । १७ 'सुनु' इति पा० । १८ 'सुनु' इति पा० । १९ 'सुनु' इति पा० । २० 'सुनु' इति पा० । २१ 'सुनु' इति पा० । २२ 'सुनु' इति पा० । २३ 'सुनु' इति पा० । २४ 'सुनु' इति पा० । २५ 'सुनु' इति पा० । २६ 'सुनु' इति पा० । २७ 'सुनु' इति पा० । २८ 'सुनु' इति पा० । २९ 'सुनु' इति पा० । ३० 'सुनु' इति पा० । ३१ 'सुनु' इति पा० । ३२ 'सुनु' इति पा० । ३३ 'सुनु' इति पा० । ३४ 'सुनु' इति पा० । ३५ 'सुनु' इति पा० । ३६ 'सुनु' इति पा० । ३७ 'सुनु' इति पा० । ३८ 'सुनु' इति पा० । ३९ 'सुनु' इति पा० । ४० 'सुनु' इति पा० । ४१ 'सुनु' इति पा० । ४२ 'सुनु' इति पा० । ४३ 'सुनु' इति पा० । ४४ 'सुनु' इति पा० । ४५ 'सुनु' इति पा० । ४६ 'सुनु' इति पा० । ४७ 'सुनु' इति पा० । ४८ 'सुनु' इति पा० । ४९ 'सुनु' इति पा० । ५० 'सुनु' इति पा० । ५१ 'सुनु' इति पा० । ५२ 'सुनु' इति पा० । ५३ 'सुनु' इति पा० । ५४ 'सुनु' इति पा० । ५५ 'सुनु' इति पा० । ५६ 'सुनु' इति पा० । ५७ 'सुनु' इति पा० । ५८ 'सुनु' इति पा० । ५९ 'सुनु' इति पा० । ६० 'सुनु' इति पा० । ६१ 'सुनु' इति पा० । ६२ 'सुनु' इति पा० । ६३ 'सुनु' इति पा० । ६४ 'सुनु' इति पा० । ६५ 'सुनु' इति पा० । ६६ 'सुनु' इति पा० । ६७ 'सुनु' इति पा० । ६८ 'सुनु' इति पा० । ६९ 'सुनु' इति पा० । ७० 'सुनु' इति पा० । ७१ 'सुनु' इति पा० । ७२ 'सुनु' इति पा० । ७३ 'सुनु' इति पा० । ७४ 'सुनु' इति पा० । ७५ 'सुनु' इति पा० । ७६ 'सुनु' इति पा० । ७७ 'सुनु' इति पा० । ७८ 'सुनु' इति पा० । ७९ 'सुनु' इति पा० । ८० 'सुनु' इति पा० । ८१ 'सुनु' इति पा० । ८२ 'सुनु' इति पा० । ८३ 'सुनु' इति पा० । ८४ 'सुनु' इति पा० । ८५ 'सुनु' इति पा० । ८६ 'सुनु' इति पा० । ८७ 'सुनु' इति पा० । ८८ 'सुनु' इति पा० । ८९ 'सुनु' इति पा० । ९० 'सुनु' इति पा० । ९१ 'सुनु' इति पा० । ९२ 'सुनु' इति पा० । ९३ 'सुनु' इति पा० । ९४ 'सुनु' इति पा० । ९५ 'सुनु' इति पा० । ९६ 'सुनु' इति पा० । ९७ 'सुनु' इति पा० । ९८ 'सुनु' इति पा० । ९९ 'सुनु' इति पा० । १०० 'सुनु' इति पा० ।

मनसोऽभिनिर्यामेत्, न पूज्यमङ्गलान्यपसत्यं गच्छेत्तैराण्यनुदक्षिणम् ॥ १९ ॥

नानृतं ब्रूयादित्यस्य राजयशसि "वासात्तिसिंहान्देन" इत्याद्ययमापागोपदेष्टेन विरोधो न वाच्य, यत् परा-कारकसमसमापनमनृतस्याहारोपेण स्वरूपेण, ननु परस जीवनार्थमन्यथागमपणम्, उक्तं च—“प्राणस्यैव शरीरमाहारे पञ्चावृतान्याहुः स्यात्तानि” । आगमयेद्व्युत्थेत । अधार्मिकगङ्गा-निषेधेनैव पतितादिसङ्गतिनिषेधे लब्धे पुनस्तदभिधानं विरोध-प्रतिषेधार्थम् । भ्रूणहा गर्भपातर । अनुपहितमनुपधान गङ्गा-कादिरहितम् । न हुममारोहेति सामान्यो विधिः, अस्य च विशेषेण रसायनवक्ष्यमाणमलकीशारोहणोपदेष्टेन महापलेन बाधा भवत्येव । कुष्णीयादिकथयेत् । इह सद्गुणोपदेष्टे यत्र न नपात्र वादयेत्तिहादी साशङ्क्यमदृष्टं वा फल न दृश्यते तत्राप्यदृष्टफलं वचनप्राप्त्यादेव बोद्धव्यम् । न चार्थं हुंपुर्यादित्यत्रा-गम, —“यं शब्दं हुंपुरीति तेन मोमो बहिर्निर्गमो भवति” इति । चैसो प्रागप्रधानतर, आपातनं वक्ष्यमाणम् । अथवा नीचा । जिह्वा इति । आराधनाप्राप्त्यर्थो यान् आर्य, तद्वि-परीतोऽनार्य । अतिशब्दं स्वारादिभिः सह प्रत्येकमभिव्य-ज्यते । इह च प्रकरणे साहचर्यचक्षुःशोभनादीनां येषां प्रकर-णान्तर एव निषेध इत्यस्मात् पुननिषिध्यन्ते प्रकरणसादरेण, प्रकरणप्राप्ते तर्थां प्राप्नोतिपि पुनरभिधीयमानं प्रतमन्यस्य न्यूनतामुदस्यति, पुनरभिधीयमानार्थगता ॥ दर्शयति, न पुन-रुपदेष्टुमावहति । यदुक्तम्—“अधिरणवरासाराम्भोजनोप-प्राप्तितोऽर्थवचन्यात् । सुखं यं संशयतः शिष्यार्थं वा अभि-वृत्त्यर्थम् । तैश्च स्यात् पुनरुक्तं पुनरुक्तं न्येत्येते तदि” इति । ऊर्ध्वानुदक्षिणमन । व्याख्या सर्पा । अनुनिभृतीऽगममाहित, नाप ह वा अभिमिति संवन्ध । ते एव बागर्भी स्नानपानसीतार्य, यदि वा स्नानकालपूर्वं भूते । आगम्य पादम् ॥ १९ ॥

नारत्तापाणिनांश्चातो मोपहतयासा नाजपित्या नाहुत्वा देयताभ्यो नानिरुच्य विदुभ्यो नादत्या गुरुभ्यो नातिधिभ्यो नोपाधितेभ्यो नापुण्यगन्धो नामाली नाप्रसालितपाणिपादपदनो नागुरुमुखो नोदृष्टो न विमन नाभक्तशिष्टागन्धिभुषित-पादयो न पात्रीप्यमेध्यासु नादेदो नापादे नाकीर्णो नादत्याऽममस्ये नाप्रोक्षित प्रोक्षनोद्वर्जनं मन्त्रेनमिमाश्रित न पुत्तयश्च पुत्तितं न प्रतिपृलो-पहितमधमाददीत्, न पर्युपितमन्त्रं मांसहरितक-नुष्पक्षाकफलमदयेभ्यः, नामोदमुक्तं व्यादन्यत्र दधिमधुलघण्यमपुस्तपिभ्यः, न नक्तं दधि भुजितं, न सक्तं नैवानर्थायाद्य निशि न भुक्त्वा न पट्टं द्विजोद्वान्तरिणात्, न छिन्ना द्विजमंशयेत् ॥ २० ॥

१ 'अदमापेना' इति पा० । २ 'अदमा' इति पा० । ३ 'अदमा' इति पा० । ४ 'अदमा' इति पा० । ५ 'अदमा' इति पा० । ६ 'अदमा' इति पा० । ७ 'अदमा' इति पा० । ८ 'अदमा' इति पा० । ९ 'अदमा' इति पा० । १० 'अदमा' इति पा० । ११ 'अदमा' इति पा० । १२ 'अदमा' इति पा० । १३ 'अदमा' इति पा० । १४ 'अदमा' इति पा० । १५ 'अदमा' इति पा० । १६ 'अदमा' इति पा० । १७ 'अदमा' इति पा० । १८ 'अदमा' इति पा० । १९ 'अदमा' इति पा० । २० 'अदमा' इति पा० । २१ 'अदमा' इति पा० । २२ 'अदमा' इति पा० । २३ 'अदमा' इति पा० । २४ 'अदमा' इति पा० । २५ 'अदमा' इति पा० । २६ 'अदमा' इति पा० । २७ 'अदमा' इति पा० । २८ 'अदमा' इति पा० । २९ 'अदमा' इति पा० । ३० 'अदमा' इति पा० । ३१ 'अदमा' इति पा० । ३२ 'अदमा' इति पा० । ३३ 'अदमा' इति पा० । ३४ 'अदमा' इति पा० । ३५ 'अदमा' इति पा० । ३६ 'अदमा' इति पा० । ३७ 'अदमा' इति पा० । ३८ 'अदमा' इति पा० । ३९ 'अदमा' इति पा० । ४० 'अदमा' इति पा० । ४१ 'अदमा' इति पा० । ४२ 'अदमा' इति पा० । ४३ 'अदमा' इति पा० । ४४ 'अदमा' इति पा० । ४५ 'अदमा' इति पा० । ४६ 'अदमा' इति पा० । ४७ 'अदमा' इति पा० । ४८ 'अदमा' इति पा० । ४९ 'अदमा' इति पा० । ५० 'अदमा' इति पा० । ५१ 'अदमा' इति पा० । ५२ 'अदमा' इति पा० । ५३ 'अदमा' इति पा० । ५४ 'अदमा' इति पा० । ५५ 'अदमा' इति पा० । ५६ 'अदमा' इति पा० । ५७ 'अदमा' इति पा० । ५८ 'अदमा' इति पा० । ५९ 'अदमा' इति पा० । ६० 'अदमा' इति पा० । ६१ 'अदमा' इति पा० । ६२ 'अदमा' इति पा० । ६३ 'अदमा' इति पा० । ६४ 'अदमा' इति पा० । ६५ 'अदमा' इति पा० । ६६ 'अदमा' इति पा० । ६७ 'अदमा' इति पा० । ६८ 'अदमा' इति पा० । ६९ 'अदमा' इति पा० । ७० 'अदमा' इति पा० । ७१ 'अदमा' इति पा० । ७२ 'अदमा' इति पा० । ७३ 'अदमा' इति पा० । ७४ 'अदमा' इति पा० । ७५ 'अदमा' इति पा० । ७६ 'अदमा' इति पा० । ७७ 'अदमा' इति पा० । ७८ 'अदमा' इति पा० । ७९ 'अदमा' इति पा० । ८० 'अदमा' इति पा० । ८१ 'अदमा' इति पा० । ८२ 'अदमा' इति पा० । ८३ 'अदमा' इति पा० । ८४ 'अदमा' इति पा० । ८५ 'अदमा' इति पा० । ८६ 'अदमा' इति पा० । ८७ 'अदमा' इति पा० । ८८ 'अदमा' इति पा० । ८९ 'अदमा' इति पा० । ९० 'अदमा' इति पा० । ९१ 'अदमा' इति पा० । ९२ 'अदमा' इति पा० । ९३ 'अदमा' इति पा० । ९४ 'अदमा' इति पा० । ९५ 'अदमा' इति पा० । ९६ 'अदमा' इति पा० । ९७ 'अदमा' इति पा० । ९८ 'अदमा' इति पा० । ९९ 'अदमा' इति पा० । १०० 'अदमा' इति पा० ।

अनिरुप्यातिवेद्य । आक्षीणं बहुजनाकीर्णं । अक्षय प्रोक्ष-
णामिमन्त्रणानि वैदे बोद्धव्यानि, वृत्तिसर्ग सख्यत एव वदय-
त्वेन निन्दितम् । हरितकमार्द्रकादि । शुष्कशाकं शुष्कपत्रादि,
भक्ष्या मोदकादयः । नाशेषशुक्लं स्यात् नि शेषमोत्री न स्यादि-
त्यर्थः । नक्तं दधिभोजननिषेधे आगमः—“दिवा कपित्थे
वसति रात्रौ दधि च सक्तुषु । अलक्ष्मीः फलहापाय बोधिशरे
कृतात्म्या” —इति । एकांगिति धृतशर्करारहितम् । नोदवान्त-
रिताचोदकं प्रुष्य पीत्वैत्यर्थः ॥ २० ॥

नानुजुः क्षुयाघ्राद्याद्य शयीत, न वेगितोऽन्य-
कार्यः स्यात्, न याध्यग्निसलिलसोमार्कद्विजगुरु-
प्रतिमुखं निष्टीयिका(घात)वचोमूत्राण्युत्सृजेत्, न
पन्थानमयमृदयेद्य जनयति नाशकाले, न जप-
होमाध्ययनयलिमद्वलक्रियासु श्रेष्ठमसिद्धान्तं मु-
ञ्चेत् ॥ २१ ॥

नावादनजु, न शयीतादनुजुरिति च योज्यम् ॥ २१ ॥

न स्त्रियमयजानीत, नातिविश्रम्भयेत्, न गुह्य-
मनुधाययेत्, नाधिकुर्यात् । न रजस्वलां नातुरां
नामेध्यां नाशस्तां नानिष्टरूपाचारोपचारां नादक्षां
नादक्षिणां नाकामां नान्यकामां नान्यस्त्रियं नान्य-
योनिं नायोनी न चैत्यचत्वरचतुष्पथोपवनमश-
नाद्यातमसलिलौघादिजगुरुसुरालयेषु न सन्ध्य-
योर्नातिथिषु नाशुचिर्नाजन्मभेषजौ नामणीतस-
ङ्कष्यो नानुपस्थितग्रहणं नाभुक्वाद्यात्यशितो न
विपमस्यो न मूर्खोच्चारणीडितो न श्रमव्यायामोप-
पासकृमामिहृतो नारहसि श्ववायं गच्छेत् ॥ २२ ॥

नातिविश्रम्भयेत्नातिप्रश्रयवर्त्तं कुर्यात् । नाथिदुर्याजं सर्वना-
भिहृता कुर्यात् । अशस्ता कृष्णादिसवन्धेन । नान्ययोनिमित्य-
स्यान्ते अभिगच्छेदिति शेषः, अन्यगोनिरसवर्णा । औपध्यादि-
भिरालस्यन्द एवम्यते । नातिथिर्विति न निषिद्धासु वैश्वं
प्रतिपत्पूर्णिमाप्रतिपु । अनभभेषजोऽनुषुक्तव्यभेषज । अनु-
पस्थितग्रहणं ज्ञातव्योच्चोच्यते । अरहसि अभिजने ॥ २२ ॥

न सतो न गुरुन्, परित्यजेत्, नाशुचिरभिचार-
कर्मचैत्यपूज्यपूजाध्ययनमभिनिर्वर्तयेत् ॥ २३ ॥

न विद्युत्स्वनार्तवीषु नाभ्युदितासु दिक्षु नात्रि-
संघवे न भूमिकम्पे न महोत्सवे नोत्कापाते न
महाप्रदोषागमने न नष्टचन्द्रायां तिथौ न सन्ध्ययो-
र्नामुखाहुरोर्नावपतितं नातिमार्जनं न तान्तं न विस्-
रं नानवस्थितपदं नातिद्वर्तं न विलम्बितं नातिक्षीयं
नात्युच्चैर्नातिनीचैः सरैरध्ययनमभ्यस्येत् ॥ २४ ॥

अभ्युदितासु दिक्षु दादयतीषु दिक्षु । महाप्रदोषागमनं चन्द्र-
सूर्यप्रदणम् । अवपतितं हीनवर्णम् । तान्तं रुद्धखरम् । अति-
लम्बमविलम्बितोच्चारणम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

२ नाति, न निषिद्धतिषिषु इति पा० ।

नातिसमयं जह्यात्, न नियमं भिन्ध्यात्, न नक्तं
नादेशे चरेत्, न सन्ध्यास्त्र्यध्यायहाराध्ययनस्त्रीस्वप्न-
सेवी स्यात्, न बालवृद्धलुब्धमूर्खद्विष्टद्विषैः सह
सख्यं कुर्यात्, न मद्यद्युतवेदयाप्रसङ्गरचिः स्यात्,
न गुह्यं विवृणुयात्, न कश्चिद्वयजानीयात्, नाहंमानी
स्याद्यादक्षो नादक्षिणो नासूयकः, न द्राहोणान् परि-
वदेत्, न गवां दण्डमुच्येत्, न वृद्धान् गुरुन्
गणाद्य नृपान् वाऽपिक्षिपेत्, न चातिवृयात्, न
वान्धवानुरक्तकच्छूद्वितीयगुह्यज्ञानं परिपुर्वात् २५

नाभीरो नात्युच्छ्रितसत्त्वः स्यात्, नाभूतभृत्यः,
नाविश्रब्धस्वजनः, नैकः सुरी, न दुःसशीलाचा-
रोपचारः, न सर्वविश्रम्भी, न सर्वाभिशाही, न सर्व-
कालविचारी ॥ २६ ॥

अतिसमयो मित्रिया बहुभि इतो नियमः । न सन्ध्या-
स्त्रियादौ पुनः क्षीनिषेधः सन्ध्यासु यावद्वर्त्तव्यस्य न्यूनता-
परिहापार्थमुक्तं, पूर्वं तु स्त्री भया न सेव्या तक्षिणिलेनोपदि-
शता न सन्ध्ययोरित्युक्तं, इति प्रकरणनेदाक्ष पौनस्त्यम् ।
होत्रो हीनपात्रः । द्विष्टो मित्रितो रोगादिना । गणान्मि-
त्रितः । इच्छूद्वितीय आपति सहाय । यक्षिण्युदयजानीयात् ।
नच सुखी स्यादिति न मुपदेहत्यान्नकलावीत्येक एवाविभज्यो-
पनुज्यादित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

न कार्यकालमतिपातयेत्, नापरीक्षितमभिनिवि-
शेत्, नैन्द्रियचशमः स्यात्, न चञ्चलं मनोऽनुभ्रा-
मयेत्, न बुद्धीन्द्रियारणामतिभारमादध्यात्, न
यातिदीर्घसूत्री स्यात्, न क्रोधहर्षाद्यनुविदध्यात्,
न शोकमनुवसेत्, न तिज्जाहंरसेकं यच्छेदनातिक्षी-
दैर्न्यं, प्रकृतिमभीक्ष्णं खरेत्, हेतुप्रभावनिश्चितः
स्यादेत्यारम्भमित्यश्व, न कृतमित्याश्वसेत्, न दीर्यं
जह्यात्, नापवादमनुस्मरेत् ॥ २७ ॥

नाशुचिरुत्तमाज्याक्षततिलकुशासर्पैरग्निं शुद्ध-
यादात्मानमाक्षीमिंपाशस्तानः, अग्निर्मे नाप-
गच्छेच्छरीराह्वयुर्मे प्राणानादधातु विष्णुर्मे वल-
मादधातु इन्द्रो मे वीर्यं शिवा मां प्रविशन्त्याप
आपोहिष्ठेल्पः स्पृशेत्, द्विः परिसृज्योष्ठी पावो
चाभ्युक्ष्य मूर्धनि खानि चोपस्पृशेदग्निपत्मानं
इदं शिरश्च ॥ २८ ॥

शीलं स्वामाधिकं वृत्तम्, आचारः शास्त्रोपदेशानुसंगो व्यव-
हारः, उपचारः परिच्छेदः, एतेषां च दुःखल दुःखहेतुत्वात् ।

१ दक्षिणान् इति पा० । २ जितुस्त्वम् इति पा० । ३ मा-
याच्छरीरात् इति पा० । ४ मूर्धनि शिरसि खितानि खानि सत-
नासः, नाभापुटे, अक्षुषी, ओषे च इति योगेन्द्रनाभरीनः ।

गत्र तु"—इति, तदनु भेदज, विरिक्त्याया प्रधानकारणभूत
त्वात्; तदनु परिचारक, नेपजप्रयोगस्य वस्त्वकाद्यादिष्वस्य
तदधीनत्वात् । यस्यानुप्राप्तिकरणमात्रेणैव पादं संपादयति, स
एव न वैद्यदीनामुपकार्यं, उपकार्यं च प्रधानं भवति, तथाऽ-
पीह व्याधिप्रसवे साध्ये यथा वैद्यादिपादनयस्य व्यापारो न
तथाऽऽतुरस्त्वेनमाधानव्यवस्था पथादुक्त । पादस्थतुषां भ्राम,
श्लोकादिपादप्रदेशादिषु पादसंज्ञानुरेणान्यतरवैकल्येनापि निहि-
त्ता न भवतीति दर्शयति । गुणवदिति वक्ष्यमाण-भुतेर्यवयव-
तत्त्वादिगुणवत् । इह च वैद्यादयो व्याधियमाणा एव विधा-
रप्रारम्भे भाग्य भवन्ति, यतः कारणत्वं कार्यं व्यापारप्रवृत्तयेव
भवति, तथा हि—देवदत्त पाचक इत्युक्ते चतुस्रप्रभेपादि-
क्रियमैव पाकं करोतीति गम्यते, एतेन यदुच्यते—“चतुर्णां
मिषगादीनां” इत्यादिना श्लोकेन वैद्यदीनां प्रवृत्तिविहितता
व्याधिप्रशमहेतुरभिधातव्या, इह तु वैद्यादय एवेति पूर्वापरमि-
शेष, तत्र भवति, इह वैद्यादिप्रदेशेयैषादिप्रहणेनैव प्रहणात् ।
चतुर्णामित्यादी श्लोके वैद्यदीनां धर्मिणा धर्मरूपस्याथ प्रवृ-
त्तेर्देवदत्तस्य चिन्तिताया किमरुपाया कथनम् । एते वैद्या-
दयो विचारप्रारम्भे कारणमेवेति नियम, न पुनरेत एव विचा-
रप्रारम्भमिति नियम, यतो वैद्यादीन् प्रत्याख्यायामि रोगज्ञा-
न्तिर्भवति, वक्ष्यति हि महाचतुष्पादे—“ये त्वातुरा वैकन
द्वेषजगते समुत्तिष्ठन्ते” (सू अ १०) इत्यादिना ॥ २ ॥

विकारो धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिरुच्यते ।

सुखसंशक्तमारोग्यं विकारो दुःखमेव च ॥ ४ ॥

अनं विकारव्युपशान्त्य इत्युक्तं, तेन विकाररूपप्रशान्त्यार्थमाह
—विकारो धातुवैषम्यमिच्छादि । धातवो वातादयो रसादयश्च
तथा रज प्रयतयश्च, तेषां वैषम्यं व्यवहियमाणस्यारोग्यहेतो
स्वमानाभ्युत्पन्नत्वमधिक्यं वा । साम्यं धातुसाम्यं प्रवृत्तिपारो-
प्यम् । उपत्यतेप्रहणाद्विषयसिद्धान्ते हीनं प्रवृत्तिविकारव्यवस्था,
अन्वर्धनसिद्धान्तपरिग्रहे तु विकारं योजयक, प्रवृत्तिगुणानां
साम्यावस्था भवतीति दर्शयतीति । ननु, शनिदिनभोजनानां
दाह तास्रवस्यासु श्लेष्मप्रवोपादिना नित्यं धातुवैषम्यमिति,
तत्तुतो धातुसाम्यमिच्छाद—सुखसंज्ञकमिच्छादि । सुखहेतु
सुखम्, एव तु जहतेतु स, यतो न दुःखं व्याधि, तथा हि
सति न ज्वरादीनां व्याधिश्च स्यात्, अत एव सुखहेतुऽप्युक्तं—
“तस्य सतिविषे व्यापावुपनिपाति” (सू सू ॥ २४) इति,
संज्ञकप्रधानं परमार्थतोऽसुखमपि लोके सुखमिति यद् व्यव-
हियते, तद्विह सुखं इति दर्शयति, तेन, विचारविभोजन-
नस्यादिवर्जितं धातुवैषम्यमुद्देशकविकारोक्तत्वेन सुखमिति
व्यवहियते, तेन यो ह्यस्य स नास्त्वमेवेति ह्यत्वाऽप्येवैषि धातु-
वैषम्ये धातुसाम्यव्यवहारं सिद्धो भवति, तथा सप्तप्रद-

णेन लौकिकसुखं न परमार्थतः सुखमिति दर्शयति, यतो
वक्ष्यति “सर्वं कारणवद्दुःखम्” (सा अ १) इत्यादि,
“वचन” श्रद्धेनैव दुःखं परमार्थतोऽपि तु धमेवेति दर्शयति, न
सुखमिव व्यवहारमात्रेण । अतः च धातुवैषम्येण कारणतोप-
चारात्तत्त्वाज्वरादयोऽभिधीयन्ते, यतो धातुवैषम्यजो हि
विकारो न धातुवैषम्यमान, यद्वक्ष्यति—“सप्तधातुवैषम्यनिमि-
त्तं नैव विकारस्य बह्वं शरीरे” (सू अ ११) इत्यादि,
तथा “धित्तिमापन्ना नानाविधैर्विकारं शरीरस्यतपन्ति”
(सू अ १) इत्यादि, तथा सुखहेतुऽप्युक्तं—“धातुवैषम्य-
लोपितसतिपातवैषम्यमिति” (सू अ १) इति । अत्र
पक्षे धातुवैषम्यजयेद्विकारस्य जनिविवारं धातुवैषम्यं क
प्रविशतु, हि विकारं, उत कारणं? न तावदारोग्यं, यत
“इत्युक्तं कारणं कार्यं धातुसाम्यमितिहोच्यते । धातुसाम्यक्रिया
योच तत्त्वस्यास्य प्रयोजनम्” (सू अ १) इत्यनेन ग्रन्थेना
रोग्यं धातुसाम्यमिति युक्तं, न च रोगं प्रविशति, रोगहेतुत्वेनैव क
यितत्वात्, अथ मतं धातुवैषम्यं भवति, विकारो न भवतीत्ये-
षा दशा नास्त्येव, यतोऽप्यस्य प्रमाणाधिको दोषः स्वस्तिग्राधिको
भवति, क्षीणो वा क्षीणस्वरूप इति, इह तर्हि धातुवैषम्यमेव
विचारोऽस्तु, एवमयं ग्रन्थोऽपि सूर्यो भवति, धातुवैषम्यज
विकाराप्रतिपादकं ग्रन्थं आविष्टतन्मन्यपादिप्रतिपादकत्वेन
व्यवस्थाप्यता, तेन धातुवैषम्यं च धातुवैषम्यनाथं ज्वरादयो
विकारा भवन्ति, धातुवैषम्यजातेष्वपि हि ज्वरादिषु धातुवै-
षम्यरूपताऽस्त्येव, किंच स्वमानधीना दोषा किञ्चिद्विकारं न
जनयन्ति, क्षीणस्वरूपं वैषम्यमेव परं यान्ति, वचनं हि
“क्षीणं जहति विज्ञं स समा स कर्मं कुर्वते” (सू अ ७)
इति, नानं धातुवैषम्यमानं विकारं इति ह्युत्तमतं पन्था,
ये तु धातुवैषम्यजो विकार इति व्यवस्थिता, ते त्वज्जित
व्यपदेशकविकारं धातुवैषम्यं शनिदिनावस्थादिकृतं धातुवैषम्य-
वदत्त्वेनाव्यपदेशकतया धातुसाम्यं एव प्रविशन्तीति, तित्का
रूपस्यकप्रवृत्तीनां तु धातुवैषम्यजत्वेनेह चरकं रोगस्य मुख्यं
कमेव, उ जहेतुत्वं च तेषां शक्तानां मनोऽप्युक्तत्वेन ॥ ४ ॥

चतुर्णां मिषगादीनां शस्तानां धातुवैकृतं ।

प्रवृत्तिधातुसाम्यार्थां विकित्तेत्यभिधीयते ॥ ५ ॥

विकाररक्षणानन्तरं विकारप्रशमहेतोर्विहितस्या सप्त-
माह—चतुर्णामित्यादि । चतुर्णामिति पदं वैद्यादीनां मिथ्या-
नामेव ग्राहकम् । शक्तानामिति वक्ष्यमाणभुतेर्यवयवत्वादि-
त्यादिगुणयोगेन प्रकृतावस्थम् । धातुवैकृते रोगे विकित्ताधिक-
रणयुते । धातुसाम्यार्थाऽऽरोग्यकरणावैकृत्यं । धातुवैकृतं
इति पदं स्वार्थं, येन धातुसाम्यार्थां प्रवृत्तिधातुवैकृते एव
वैद्यादीनां भवति । प्रवृत्तिवैकृत्यं—इह कर्तव्यमिदं न कर्तव्यं

मिलादिकोपदेशरूपा, द्रव्यस्य रूपयोगे सति स्वकार्यात्म-
रूपा, परिचारकप्रवृत्तिर्मेपजसंस्करणानुरूपपरिचर्यादिस्था, आनु-
प्रवृत्तिर्वैयोक्तानुष्ठानव्याधिस्वरूपकथनादिवा ॥ ५ ॥

श्रुते पर्यवदातत्वं यदुशो दृष्टकर्मता ।

दाक्ष्यं शौचमिति ज्ञेयं घट्टे गुणचतुष्टयम् ॥ ६ ॥

युवसंश्रितवैद्यगुणात् दर्शयति—श्रुत इत्यादि ।—श्रुतमादौ
श्रेष्ठवैद्यगुणात्, एवमन्यत्रापि व्याख्येय, पर्यवदातत्वं विश्व
द्वहानवत्त्वं गुरुशास्त्रसेवनादिना । शौचमदृष्टद्वारोपकारकम् ।
जितहस्तस्त्रादयोऽपरेऽपि वैद्यगुणा अत्रैव गुणचतुष्टयेऽन्तर्भाव-
नीया ॥ ६ ॥

यदुक्ता तत्रयोग्यत्वमनेकविधकल्पना ।

संप्रवेति चतुष्कोऽयं द्रव्याणां गुण उच्यते ॥ ७ ॥

यदुक्ता मेपजगुण, अल्पं हि मेपज गुणवद्व्यपिचमान-
मिवासाधनत्वात् । तत्र प्रतिकर्तव्ये व्याधौ योग्यत्वं तत्रयोग्य-
त्वम् । अनेकविधकल्पना नामाप्रकारस्वरसायुष्ययुक्तकल्पना-
योग्यत्वमित्यर्थ, यत् प्राणिन केचित्स्वरसद्विष, केचित्स्व-
द्विष एवमादि, एव व्याधिस्वभावादपि काचित्कल्पना हिता
भवति, यथा—उर्वरे कपाय इत्यादि, तेनानेककल्पनायोग्य
त्वाद्यत्र युज्यते तत्तत्र क्रियते । संप्रवेति किमिसल्लिख्यमु-
पहतत्वेन रसादिस्वप्न ॥ ७ ॥

उपचारकता दाक्ष्यमनुरागश्च भर्तारि ।

शौचं चेति चतुष्कोऽयं गुणः परिचरे जने ॥ ८ ॥

उपचारकता दूरस्वाधिकरणसमाह्वनस्वापनादिभूता ॥ ८ ॥

स्मृतिर्निर्देशकारित्वममीरत्त्वमधापि च ।

ज्ञापकत्वं च रोगाणामानुराग्य गुणाः स्मृताः ॥ ९ ॥

निर्देशकारित्वं वैद्योपदिष्टार्थकर्तृत्वम् । अमीरत्वं गुण,
मीरत्वस्य रोगकर्तृत्वात्, यदुक्त—“विपादो रोगवर्धनाना”
(इ अ २५) इति । अथापि चेतिचन्दने कश्चिदमीरत्वमप्य-
स्मृतिरपि गुणो भवतीति दर्शयति, यद्येवमादे “सर्गेणोद्धत-
वृद्धेण” इत्यादिना प्राप्तनमुण चिकित्सायां, तत्र यद्यप्यमीर-
त्वाद्वागी तदा चिकित्सा न फलति, अस्मृतिस्तु उर्वरवैद्यागमम
कालासारेणऽभिज्ञेता, यदुक्त—“उर्वरवैद्यश्च कालश्च विन्त-
यन्ध्वयेते ह य । तस्येष्टश्च विविधश्च प्रयोगैर्नाशयेत्तद्वृत्तिम्”
(चि अ ३)—इति ॥ ९ ॥

कारणं षोडशगुणं सिद्धौ पादचतुष्टयम् ।

विमाता दासिता योका प्रधानं भिषगत्र गु ॥ १० ॥

एवं वैद्यादीना चतुर्णामपि कारणत्वे सिद्धे वैद्यस्य प्राधान्य
दर्शयति—वारणमित्यादि । मिहता औपधस्य । दासिता परि-
चारकस्य—एवं कुर्वेवं मा इविति । योकाऽनुराग्य । एतेन
वैद्यपराधीना मेपजादीना प्रवृत्ति, वैद्यस्तु स्वतन्त्र, ततश्च
वैद्य प्रधानमिति धाव्यार्थ ॥ १० ॥

पक्षौ हि कारणं पक्ष्युयथा पात्रेन्धनानलाः ।

विजेतुर्विजये भूमिश्चमूः प्रहरणानि च ॥ ११ ॥

आनुरागास्तथा सिद्धौ पादा कारणसंज्ञिताः ।

वैद्यस्यातश्चिकित्सायां प्रधानं कारणं भिषक् ॥ १२ ॥

एतदेवाभ्यर्हतिवाद्युदन्तद्वयेन दर्शयति—पक्षाविलादि ।

पक्षौ पाके कर्तव्ये । पात्रस्वाधीय आतुर, परिचारक इन्ध-
नरूप, जननी मेपजरूप । कारणमित्युपकरणम् । भूमिर्युद्धा-
नुगुणे देश । अत्रापि पूर्ववदेवानुरागदिष्टानीयत्वं भूमा-
दीनाम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

सृष्टृष्वचकस्तृणाद्याः कुम्भकारादहते यथा ।

नावहन्ति गुणं वैद्यादहते पादत्रयं तथा ॥ १३ ॥

सम्प्रति व्यतिरेकदृष्टान्तेन वैद्यप्राधान्यं दर्शयति—सृष्टृष्व-
त्यादिना । नावहन्ति न विधादयन्ति । गुणं साम्यामित्यर्थ ॥ १३ ॥

गन्धर्वपुरुवशांश्च यद्विकाराः सुदारणाः ।

यान्ति पुषेतरे वृद्धिमाद्युपायप्रतीक्षिणः ॥ १४ ॥

स्तति पादत्रये शाश्वी भिषजाद्यत्र कारणम् ।

अन्वयेन व्यतिरेकेण च पृथग्दृष्टान्त दर्शयित्वा वीर्यलैक-
त्वेन दृष्टान्ते गन्धर्वपुरेत्यादिनाऽन्वयेन गुण व्यतिरेके च दोष दर्श-
यति । एकत्र पक्षे नाशमाद्यु यान्तीति स्वगन्ध, इतरेऽपरेऽनभि-
र्ग्वयोपक्रान्ता गन्धर्वपुरुवशाश्च वृद्धि यान्तीति स्वगन्ध ।
उपायप्रतीक्षिण इति वृद्धौ शान्ती च, आद्यु विकारशान्तां शौ-
भिषकारणम्, आशुवृद्धौ चान्न ॥ १४ ॥—

वरमात्मा हृतोऽज्ञेन न चिकित्सा प्रयतिता ॥ १५ ॥

पाणिचाराद्यथाऽचभुरशानाद्गीतमीतयत् ।

नौमीरतवशेषास्तो भिषक् चरति कर्मतु ॥ १६ ॥

अज्ञवैद्यस्य चिकित्साप्रवृत्तिं निषेधयति—नमित्यादि । न
वरयत्तुचित्तवेदः । प्रयतितेतिभाष्याऽज्ञवैद्येन कसाहतेति दर्शयति ।
पाणिचाराद्वल्लपराभशाव । कर्मतु चिकित्सातु ॥ १५ ॥ १६ ॥

यदृच्छया समापन्नमुत्तार्य नियतायुषम् ।

भिषक्कानी निहन्त्याशु क्षतान्पिनियतयुषाम् ॥ १७ ॥

यदृच्छयेति वैद्यसम्यग्ज्ञानपूर्वकप्रवृत्तिं विना कर्मवशादि-
त्यर्थ । समापन्नं शम्ययुषकान्तम् । नियतायुषमित्यनेनायुरर्हतेनैव
व्योचिमुत्तीर्षमाणमित्यर्थ । आत्मानमभिपन्नं भिषक्त्वेन म-
न्यत इति भिषक्यर्थः । अनियतायुषमिति यत्रायु कारण बन्-
वन् कर्म नास्ति, तत्र युद्धराशयराधयेन वैद्यतोयान्तरण भव-
तीति दर्शयति ॥ १७ ॥

तस्माच्छास्त्रेऽर्थविशाने प्रवृत्ती कर्मदर्शने ।

भिषक् चतुष्टये युक्तः प्राणाभिस्तर उच्यते ॥ १८ ॥

शत्रे शास्त्राधारणे, धर्मविज्ञाने साम्प्रदायिकेषु, प्रष्टौ खनं कर्मकरणे, युक्त उद्युक्त उद्योगनिष्ठादित्युपप्रकर्ष इति यावत् । प्राणान् गच्छतो व्यावर्तयतीति प्राणामितरः ॥ १८ ॥

हेतौ लिङ्गे प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे ।
ज्ञानं चतुर्विधं यस्य स राजाज्ञो भिपक्कमः ॥ १९ ॥
ज्ञानं शास्त्राणि सलिलं गुणद्वीपप्रवृत्तये ।
पात्रापेक्षीयतः प्रज्ञां चिकित्सायै विशोधयेत् ॥ २० ॥
विद्या वितर्को विज्ञाने स्मृतिस्तत्परता क्रिया ।
यस्यैते पञ्चगुणास्तस्य न साध्यप्रतिघर्तते ॥ २१ ॥
विद्या मतिः कर्मदष्टिरभ्यासः सिद्धिराश्रयः ।
वैद्यसाध्याभिनिष्पत्तावलम्बैकमप्यतः ॥ २२ ॥
पत्य त्वेते गुणाः सर्वे सन्ति विद्यादयः शुभाः ।
स वैद्यशब्दं सैद्धन्तमहन् प्राणिसुखप्रदः ॥ २३ ॥

पात्रापेक्षीणीति गुणवति पात्रे चतुर्गुणानि दीपयति पात्रे दीपयन्ति भवन्तीत्यर्थः । विद्योपयेतद्वस्तुतत्प्राप्तयेवाभिगिरि-
त्यर्थः । विद्या वैद्यशास्त्रज्ञानं, वितर्कः शास्त्रमूल कट्टमोहः, वि-
ज्ञानं शास्त्रान्तरज्ञानं क्रिया सहजं विद्युदं ज्ञानं, तत्परतेह व्याधि-
चिकित्सायां प्रयत्नातिशयमतिः, क्रिया पुनः पुनश्चिकित्साकरणम् ।
मतिः सहजविद्युदमतिः, अभ्यासः कर्मभ्यासाः, सिद्धिः प्रा-
प्तयो व्याधिप्रशमनत्वम्, आश्रयः सत्त्वोपश्रय इत्यर्थः, वैद्य-
शास्त्राभिनिष्पत्तयिज्यनेन परमार्थिकर्मघटनविष्पत्ताविति दर्श-
यति । एत इत्यनेनैव लब्धेऽपि विद्यादय इति धननं पूर्वोक्त-
गुणानुदासार्थं, तद्व्यापारस्य विद्यादिष्वेवान्तर्भावनीयः । एतस्य
प्रत्ययेन धृष्यत् धृष्यगुणकयनं वैद्यस्य गुणोत्पादने यमतिशयं
कावितुं तथा इत्यादिभ्यः पात्रेभ्यो वैद्यस्य प्रधानतोपदर्श-
नार्थः । वैद्यो हि पादनयं विगुणमपि कल्पनया विप्रया मन्त्र-
णेन च संपाद्य चिरितितुं पारयति, ननु गुणवद्वैतं विना इत्या-
दयः पादा गुणवन्तोऽपि क्षमाः ॥ १९-२३ ॥

क्षालं ज्योतिः प्रकाशार्थं दर्शनं बुद्धिरात्मनः ।
ताभ्यां भिपक्कं सुयुक्ताभ्यां चिकित्सापराप्राप्यति २४
चिकित्सिते त्रयः पादा यस्माद्वैद्यव्यपाश्रवाः ।
तस्मात् प्रयत्नमातिष्ठेन्नियक् सगुणसंपदि ॥ २५ ॥

शास्त्राश्रयेन शास्त्राभ्याससहज मतिः, सा हि बाह्यालोक-
इव प्रकाशार्थं यस्तुतां प्रदणयोग्यतां वर्तुमिलयति, दर्शनमेव
दर्शनं चक्षुरियेयम् । यद्यपि बुद्धिरात्मन एव भवति तथा-
प्यात्मन इत्यनेन सहजं बुद्धिं दर्शयति, यतः सहजो बुद्धि-
विना शास्त्रा बुद्धिर्वा वैनायकीत्यभिधीयते, सा न सम्ब-
धिनक्तिसामर्थ्यं भवतीति । ताभ्यामिति सहजविद्युदबुद्धि-
शास्त्राभ्यां सहजवैनायकबुद्धिभ्याम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

मैत्री काहण्यमात्रेषु शक्ये प्रीतिरुपेक्षणम् ।
प्रकृतिरूपेण भूतेषु वैद्यवृत्तिश्चतुर्विधेति ॥ २६ ॥

वैद्येन च यादृक्का बुद्ध्या व्यवहर्तव्यं, तां दर्शयति—मैत्री-
त्वादि । मैत्री पूर्वमेव व्याख्याता, आर्तेषु आर्तियुक्तु, कारणं
परदुःखग्रहाणेच्छा, शक्ये साधयितुं शक्ये साधव्याभिप्रेक्षीत
इति यावत् । प्रकृतिरिह मरणं, प्रकृतिरुच्यते स्वभावः तथा—
“इदमस्मान्मुहूर्तात्...स्वभावमात्मस्ये” (पृ. भ. १०),
मरणमित्यर्थः । मरणसमीपगतत्वादुच्यते ‘प्रकृतिरूपे’ इति ।
तस्मिन्नुपेक्षा कर्तव्या, न तत्र मेघज्जानादि कर्तव्यं यतोहा-
न्यादिभिरात्र ॥ २६ ॥

तत्र स्त्रोकी ।

भिपजितं चतुष्पादं पादः पादश्चतुर्गुणः ।
भिपक्कं प्रधानं पादेभ्यो यस्माद्वैद्यस्तु यदुणः ॥ २७ ॥
ज्ञानानि बुद्धिर्माह्वी च भिपजां या चतुर्विधा ।
सर्वमेतच्चतुष्पादे खुद्वाके संप्रकाशितमिति ॥ २८ ॥

संप्रहं प्राज्ञो बुद्धिर्गुणवर्धनं मैत्रीकाहण्यमादि ॥ २७-२८ ॥

इत्यश्विवेशकृते तत्र चरकप्रतिसंस्मृते
स्त्रोकस्थाने खुद्वाकचतुष्पादो नाम
तथोऽध्यायः समाप्तः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातो महाचतुष्पादमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह अगवानात्रेयः ॥ २ ॥

चतुष्पादं षोडशकलं भेपजमिति भिपजो भा-
पन्ते, यदुक्तं पूर्वाध्याये षोडशगुणमिति, तद्वेपजं
युक्तियुक्तमलमारोग्यायेति भगवान् पुनर्वस्तुता-
त्रेयः ॥ ३ ॥

पूर्वाध्याये वैद्यशब्दो व्याधिप्रशमनकारणमित्युक्तं, तद्विद्व-
क्षिप्य व्यवस्थाप्यत इत्यन्तरं महाचतुष्पादोऽभिधीयते ।
महत्त्वं चास्य पूर्वाध्यायापेक्षया बहुप्रत्ययेन पूर्वपक्षान्तर-
पवद्विप्रयोग्यानिधायकत्वेन च । षोडशकलं षोडशगुणं, कला-
शब्दो गुणवचनः । भिपजो भापन्त इति ध्रुवते । प्रकृतेऽर्थे
शास्त्रान्तरसंमतिं दर्शयति—युक्तियुक्तमिति । पुनर्कोति युक्ति-
प्रतिरुच्यते, युक्तियुक्तं प्रकृतिरुच्यते, अस्तिच वैद्यकीयां
चिकित्सायाः पूर्वाध्याये व्याख्याता । अलं समर्थम् । इति भगवा-
नात्रेयो ‘वृते’ इति शेषः ॥ १-३ ॥

नेति मैत्रेयः, किं कारणं? इदयन्ते हातुराः केचि-
दुपकरणवन्तश्च परिचारकसंप्रदायात्मवन्तश्च कु-
शलैश्च भिपमितरुद्धिताः समुत्तिष्ठमानाः, तथायु-

तु दुर्बलेनापि परमेणा दृढदोषवत्ताद्वारण्या व्याधयो न निवर्तन्त इति । यदुक्तं—“दैवं पुस्त्यकारेण दुर्बलं क्षुपहन्त्यते । दैवेन चैतरत्नमं विशिष्टेनोपहन्यते” (वि. अ. ३) इति । अनुपायेनाभेपजेन । अयं भेपजस्तुदायः सर्वगुणसंपन्न इत्यर्थः ; असाध्ये व्याधौ चिकित्सां कुर्वन् वैद्य एव यथोपगुणो न भवतीत्यर्थः । नखलं न समर्थः ; यद्यसाध्यतां जानाति तदा न प्रवर्तत एव, अपि न जानाति, तदा शानवानेव न भवतीति भावः । चतुष्पादसंपदाऽयद्वयं व्याधिप्रशमो भवतीति दृष्टान्वेनाह—यथा हीलादि ।—ईषासो धानुष्कः, असन् क्षिपन्, नातिविप्रष्टे सतिहितं, अन्तेपराध इति लक्ष्यप्रसारहितं, इष्टं कार्यं लक्ष्ये-धलक्षणम् ॥ ५ ॥

इदं चेदं नः प्रत्यक्षं—यद्वानातुरेण भेपजेनातुरेणैपचरामः, क्षाममहामेण, कुरो च दुर्बलमाप्याय-धामः, इक्षुलं मेदस्त्रिनमपत्तयेयामः, इतिनोष्णामि-भूतमुपचरामः, इतितामिभूतमुष्णेन, न्यूनान् धातून् पूरयामः, व्यतिरिक्ताम् हासयामः, व्याधीन् मूल-विपर्ययेणोपधरन्तः सम्यक् प्रकृतौ स्थापयामः ; तेषां नस्तथा कुर्वतामयं भेपजस्तमुदायः कान्ततमो भवति ॥ ६ ॥

भेपजस्य रोगप्रशमकृतेत्ये उपपत्त्यन्तरमाह—इदं चेलादि । अनातुरेणेत्यनुगुणविपरितीनः । आतुरमनातुरेण चिकित्साम इति यदुक्तं, तस्यैव विवरणं—क्षाममहामेणेत्यादि । क्षामो निर्द्वयः । कुरो च दुर्बलमाप्यायधाम इति सन्तर्पयामः । व्यति-रिक्तानिलतिरिक्तानिलार्थः । मूलविपर्ययेणेति कारणविपर्ययेण, तच्च प्रभावादिति बोद्धव्यं, तेन विपक्षिकरस्य विषेधोपचरणमे-तत् प्रलेखं शान्यदुपपृष्टीतं भवति । कान्ततमो विकारप्रशम-रुचिनाभीष्टतमः, अन्यैर्दुर्घर्षनोपायाः कान्ताः पान्ततराध, अयं च भेपजस्तमुदायः सर्वोच्छेदकरोहरत्वेन कान्ततमः ॥ ६ ॥

भवन्ति चात्र ।

साध्यासाध्यविभागो ज्ञानपूर्व चिकित्सकः । काले चारमते कर्म यत्तत्साधयति ध्रुवम् ॥ ७ ॥ अर्थविधायदोहानिमुपकोशमसंग्रहम् । प्राप्नुयान्नियतं वैद्यो योऽसाध्यं समुपाचरेत् ॥ ८ ॥

ज्ञानपूर्वमिति भेपजादिज्ञानपूर्व, यत्कारमारमते तत्कर्म चिकि-त्सितरूपं, साधयति ‘साध्यं’ इति शेषः । असाध्यव्याधौ न प्रवर्तितव्यमिति चिह्नयति—अर्थेलादि । अर्थोऽर्थेलाभः, हानिः इति । उपकोशो जनापवादः । अर्थमिदं हि चिकित्सायैमुपपादयं, यदि वा अस्तद् इति पाठः, तदा चास्तद्भो राजदण्डेनसत्यर-धैयाणालादिभिर्ग्रहणम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

सुरसाध्यं मतं साध्यं कृच्छ्रसाध्यमधीपि च । द्विविधं चाप्यसाध्यं स्यादाप्यं यच्चानुपक्रमम् ॥ ९ ॥ साध्यानां त्रिविधश्चात्यमध्यमोत्कृष्टतां मतिः । विकल्पो, न त्वसाध्यानां नियतानां विकल्पना ॥ १० ॥

साध्ये प्रवृत्तिरुक्ता, असाध्ये निवृत्तिरुक्ता, तेन साध्यासाध्य-योर्मेलकयनपूर्वकं लक्षणं वक्तुमाह—सुरसाध्यमित्यादि । अस्मि-न्चिकित्सनेनाविद्यमान उपक्रमो यस्य तदनुक्रमः ; याप्यं तदनु-क्रमं न भवति, यापनाकर्तृत्वेन किञ्चित्कत्वात् । तदनुक्रमस्या-त्यमध्यमोत्कृष्टतां प्रतीतिः । अत्यमध्यमोत्कृष्टयोगादित्यर्थः । तेनात्यसाध्यमलोपायसाध्यं, मध्यसाध्यं मध्योपायसाध्यं, उत्कृष्टसाध्यमुत्कृष्टोपायसाध्यमिति त्रैविध्यं साध्यानां भवति । असाध्यानां तु नियतानामिति साध्यव्यतिरिक्तानामनुक्रमार्ण, विकल्पना विकल्पः, नास्तीति एवंभूताऽप्यसाध्यादिरुपा मातिः । प्राणहर्षककथंकरस्यः प्राणहर्षकान्तरप्राणहर्षकादिकल्पना त्व-साध्यानामस्त्येव, यदसाध्यं तदत्येन मन्वेन कोऽप्येन चोपायेनासाध्यमेव । मायहरपासाध्यानां त्वलोपायसाध्यात्वा-मेदोऽस्त्येव ॥ ९ ॥ १० ॥

हेतयः पूर्वरूपानि रूपारूपानि यस्य च । न च तुल्यगुणो द्रव्यो न दोषः प्रकृतिर्भवेत् ॥ ११ ॥ न च कालगुणस्तुल्यो न देशो दुर्घप्रक्रमः । गतिरेका नयत्वं च रोगस्योपक्रमो न च ॥ १२ ॥ दोषार्थकः समुत्पत्ती देहः सर्वोपधक्षमः । चतुष्पादोपपत्तिश्च मुखसाध्यस्य लक्षणम् ॥ १३ ॥

न दोषः प्रकृतिर्भवेदिति व्याप्यारम्भको यो दोषः स तद्व-ज्जातुत्कृष्टो न भवेदित्यर्थः । देशो भूमिरादयः, देशो दुर्घ-प्रक्रमो यथा—वातव्याधौ तुल्यगुणो मरुः, तथा केभ्यन्वाधा-वन्युः । देहश्च दुर्घप्रक्रमो यथा—सर्वव्याधीनामेव मर्मलक्ष्णो देशः, तथा वातव्याधेः पक्षाघात इत्यादि । गतिरेका एको कार्य इत्यर्थः, मार्गोऽयत्तस्येपणीये यथास्याः—“शाखा सर्वास्तिस-न्धयः कोष्ठय” (सू. अ. ११) इति । एतद्योसोऽगम्यायेनोक्तं, तेन कश्चिद्व्याधिप्रभावादित्येवापि मुखसाध्यत्वादिलक्षणमि-धानेन विरोधो न कल्प्यः । यदुक्तं—“ज्वरे तुल्यदोषोत्पत्त्यं प्रगेहे तुल्यदुष्पत्ता । रक्तस्योत्पत्त्यं मुखसाध्यस्य सहणम्”—इति ॥ ११-१२ ॥

निमित्तपूर्वरूपानां रूपानां मध्यमे घले । कालप्रकृतिद्रव्याणां सामान्येऽन्यतमस्य च ॥ १४ ॥ गर्भिणीवृद्धपालानां नात्युपद्रवपीडितम् । शल्यक्षारानिद्रुक्षानामनयं कृच्छ्रदेशजम् ॥ १५ ॥ विधादेकपथं रोगं नातिपूर्णचतुष्पदम् । द्विपथं नातिकालं वा कृच्छ्रसाध्यं द्विदोषजम् ॥ १६ ॥

१ ‘नारपायवान्’ इति पा० । २ ‘इदं नः प्रत्यक्षं’ इति पा० । ३ ‘चिकित्साम’ इति पा० । ४ ‘न्यूनान् धातून् पूरयामः’ इति पा० । ५ ‘साध्या’ इति पा० । ६ ‘असंग्रहणम्’ इति पा० ।

१ ‘यदनुपक्रमम्’ इति पा० । २ ‘गर्भिणीवृद्धपालानां’ इति पा० ।

• कालप्रकृतिद्व्याणामिति निर्धारणे षष्ठी, सामान्य इति दोषेण समम् । गर्भिणीद्वन्द्वबालानां सर्व एव व्याधिः कृच्छ्रसाध्यो बोद्धव्यः । नात्युपद्रवपीठितमिति पूर्वेण न योजनीयं किंतु स्वतन्त्रमेव । दाल्भ्यशारमिश्रकृत्वाः शस्त्रशारमिसाध्याः, एषां यो व्याधिस्तं कृच्छ्रसाध्यं विद्यादिति संबन्धः । कृच्छ्रदेशं न मर्गसन्ध्यादिजम् । एकपक्षस्य विशेषणं नातिपूर्वचतुष्पदमिति । द्विपक्षमित्यस्य विशेषणं नातिबालम् ॥ १४-१६ ॥

शेषत्वादायुषो याप्यमसाध्यं पथ्यसेवया ।
लब्धाल्पसुखमल्पेन हेतुनाऽऽशुप्रवर्तकम् ॥ १७ ॥
गम्भीरं बहुधातुस्यं मर्मसन्धिसमाधितम् ।
नित्यानुशास्यिनं रोगं दीर्घकालमवस्थितम् ॥ १८ ॥
विद्याद्विदोषजं तद्वत् प्रत्याख्येयं त्रिदोषजम् ।
क्रियापथ्यमतिक्रान्तं सर्वमार्गानुसारिणम् ॥ १९ ॥
औत्सुक्यारतिस्नोहकरमिन्द्रियनाशनम् ।
दुर्बलस्य सुसंबुद्धं व्याधिं सारिष्टमेव च ॥ २० ॥

भाष्यत्वेनबासाध्यै लब्धे भद्रसाध्यमितिपदं तथाप्ययापनार्थं क्रियमाणमेपजतया साध्यत्वाद्वातिरासार्थम् । शेषत्वादायुष इति वचनं, आयुःदोषे विद्यमान एव याप्यव्यापिप्रादुर्भाषो भवतीति दर्शनार्थम् । पथ्यसेवया मेपजसेवना, लब्धमल्पसुखं यत् (यस्मिन्) तद्वत्साध्यसुखम् । प्रवर्तनं प्रवर्तः, अल्पेन हेतुनाऽऽशु प्रवर्तनं यस्य तदाशुप्रवर्तकः कार्ये अशु । गम्भीरं भेदः प्रवृत्तिपातुगतम् । नित्यानुशासी नित्यानुबन्धः । विद्याद्विदोषजमित्यनेन याप्यलक्षणम् । तद्वद्विद्यादि तु प्रत्याख्येयबलक्षणम् । तद्वद्विद्यनेन गम्भीरादियाप्यलक्षणयुक्तं समिदीपनं प्रत्याख्येयमित्यर्थः । औत्सुक्यं हर्षोद्रेकः, अतिरमवस्थानलक्षणा, संमोहो मनसो मोहः ॥ १७-२० ॥

मिपजा प्राक् परीक्ष्यैवं विकाराणां स्वलक्षणम् ।
पश्चात्कर्म्मसमारम्भः कार्यः साध्येषु धीमता ॥ २१ ॥
साध्यास्ताध्यविभागो यः सम्पृक्प्रतिपत्तिमान् ।
न स मैत्रेयतुल्यानां मिथ्याबुद्धिं प्रकल्पयेदिति ॥ २२ ॥

न त मैत्रेयतुल्यानां मिथ्याबुद्धिं विवर्धयेदिति एवंगुणो दैव्य प्रतिनियमेन यं व्याधिमुपक्रमेत् साधयत्येव परं, ततो मेपजस्य व्याधिप्रशमनं प्रति करणत्वावधारणे गति मेपजममेपजेन समानमिति मैत्रेयसदृशानां कर्मवादिनां मिथ्याबुद्धेरनुत्पन्न इति भावः ॥ २१ ॥ २२ ॥

तत्र श्लोकौ ।

ह्रौपद्यं पादगुणाः प्रभावो मेपजाधयः ।
आत्रेयमैत्रेयमती मतिर्द्विविध्यनिश्चयः ॥ २३ ॥
चतुर्विधविकल्पाश्च व्याधयः ससलक्षणाः ।
उक्ता महाचतुष्पादे येव्यायसं मिपजिततम् ॥ २४ ॥

इत्यत्रिवेशकृते तत्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्याने महाचतुष्पादो नाम वक्ष्यमोऽध्यायः ॥ १० ॥

संग्रहे इति श्लाघ्याये । औपधमिति चतुष्पादम् । पादगुणा इति यत्तुक्तं पूर्वोक्त्याये योऽशुगुणमिति । प्रभावो मेपजाधय इति तद्वेपनं युक्तियुक्तममारोग्यामेति ॥ २३ ॥ २४ ॥

इति धीचक्राणिदत्तविरचितार्थां चरकटीकामासुर्वेदपीपिकायां सप्तस्थाने तृतीये निर्देशचतुष्के महाचतुष्पादो नाम दशमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातस्तिस्त्रैपणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये चतुष्पादमारोग्यकारणं स्वयत्साधितं, ततश्चतुष्पादसंपत्त्या प्राप्तारोग्येण सता यदनुष्ठेयं प्राणपरिपालनसाधनं तथा धनार्जनसाधनं तथा धर्मार्जनसाधनं, तदिहैवणाश्रयरूपमभिधीयत इत्यनन्तरं त्रिसैपणीयोऽभिधीयते । त्रिसैपणाशब्दोऽस्मिन्नस्तीति मल्लार्थयुक्तः, आत्राणुकार्यानुकरणयोर्भेदाविशया यत्रोपलब्धेर्भवात्तद्वद्विषया त्रिसैपणीय इति संशयते, अध्यायान्ते “त्रिसैपणीये मार्गोऽयं” इति श्लोकपादं परिप्यति, यच्चान्येऽप्यत्र शब्दाः सन्ति, तथाऽपि प्रधानत्वेनायं श्रूयते ॥ १ ॥ २ ॥

इह खलु पुरुषेणानुपहतसत्त्वबुद्धिरौपपरान्मैण हितमिह चामुर्म्मिश्च लोके समनुपपद्यता तिलपपणाः पर्येष्टया अग्रन्ति । तद्यथा—प्राणैपणा, धनैपणा परलोकेपणेति ॥ ३ ॥

इहेति भोगार्थिपुरुषाधिकारै, यतो मोक्षार्थिपुरुषं प्रति धनैपणा सर्वैषवानुपपुष्ठा । पुरुषेणेति पदं दुर्बलं, य एव पुरुष एवणाश्रयमभिव्यक्तिः स एव पुरुषो भव्यते नान्यः, पशुतुल्यत्वादिति दर्शयति । वीर्यं शरीरं बलं, परक्रमस्तु वीर्यार्थं मानसं बलम् । इहेतीह जन्मनि, अमुर्मिभिति जन्मान्तरे । इत्येतेऽभिव्यक्ते साध्यतेऽनवत्येपणा । प्राणो जीवितं, तत्साध्यते दीर्घत्वेन योगानुपहतत्वेन चानयेति प्राणैपणा । एवं धनैपणा । परलोकोपभारकस्य धर्मस्त्वैपणा परलोकेपणा । कामैपणा तु प्राणैपणाधनैपणयोरेवन्तमवनीया, शरीरसंपत्तिधनसंपत्तिसाध्यत्वात्कामस्यः यदि वा कामैपणार्थां खलु एव पुरुषः प्रवृत्तो भवति नोपदेगमपेक्षत इति तदेवणोपदेशो न कृतः ॥ ३ ॥

१ 'तिल पपणाः पर्येष्टया इत्यस्मानुक्त्यास्वानुक्रमेण त्रिसैपणा इत्यनेन शब्देन सहाभेदविशेषा रोः स्थाने इतद्वेपोपासिनी भवति पुनः संक्षिप्तं' इति गङ्गाधरः ।

आसां तु खल्वेपणानां प्राणैपणां ताद्यत्पूर्वतर-
मापद्येत । कस्मात् ? प्राणपरित्यागे हि सर्वेत्यामः ।
तस्यानुपालनं—स्वस्थस्य स्वस्थवृत्तानुवृत्तिः, आतु-
रस्य विकारप्रशमनेऽप्रमादः, तदुभयमेतदुक्तं
वक्ष्यते च; तद्यथोक्तमुपपत्तमानः प्राणानुपालना-
दीर्घमायुरवाप्नोतीति प्रथमेपणा व्याख्याता भवति ४

प्राणैपणायाः प्रथमानुष्ठाने उपपत्तिमाह—आसां विलासि ।
त्रयाणां मध्ये द्वे पूर्वे भनतस्तृतीययाः सर्वोत्तरत्वेनापूर्वत्वात्,
तेन द्वयोस्तार इति न्यायात्पूर्वतरं प्राणैपणेति साधुस्तरप्रयोगः ।
प्राणशब्दो जीवितवचन एकवचनान्तोऽप्यस्ति; यदुक्तं—
“द्वौषाद्यतनान्याहुः प्राणे येषु, प्रतिष्ठितः” (सू. अ. १०)
इति, तेन प्राणप्रत्यवमशकं ‘तस्य’ इति पदमेकवचनेन
युक्तमेव । विकारान् प्रशमयतीति विकारप्रशमनं चिकित्सा
तस्मिन्, अप्रमादोऽवधानेनानुष्ठानम् ॥ वक्ष्यते चेति निश्चिद्येन
शोभेन । प्राणानुपालनादिति प्राणानुपालनसाधनात्; तेन
प्राणानुपालनदीर्घायुष्योर्वाग्देहास्वास्थ्यसाधनभावो नास्तीति य-
थोक्त्येतन्निर्दिष्टं भवति । प्रथमेति प्राधान्यात् प्राणैपणा ॥ ४ ॥

अथ द्वितीयां धनैपणामापद्येत; प्राणैभ्यो ह्यन-
न्तरं धनमेव पर्येष्टव्यं भवति, न ह्यतः पापात्
पापीयोऽस्ति यवनुपकरणस्य दीर्घमायुः, तस्यानुप-
करणानि पर्येष्टं यतेत । तन्नोपकरणोपायाननुव्या-
ख्यास्यामः—तद्यथा—रूपिपाशुपात्ययाणिज्वराजो-
पलेयादीनि, यानि चान्यान्यपि सतामविगर्हितानि
कर्माणि कृतिपुष्टिकराणि विद्यात्तान्यारमेत कर्तुः
तथा कुर्वन् दीर्घजीवितं जीवत्यनवमतः पुरयो भव-
ति; इति द्वितीया धनैपणा व्याख्याता भवति ॥ ५ ॥

अथेति प्राणैपणान्तरम् । द्वितीयाभिहिते हेतुर्गर्भ निरोधेन,
यस्यादियमेव द्वितीया प्राणैपणान्तरमवदयोगपदिकत्वेन, तत्
हरमेवोच्यत इत्यर्थः । प्राणैपणामनु चास्याः प्राधान्यं दर्श-
यति—प्राणैभ्यो हीन्सादि । शापशब्देन शापकार्यं दुःखमुच्यते ।
उपकरणमारोग्यमोगधर्मतापनीगुणो भनप्रपञ्चः, स यस्य
नास्त्वसाधनुपकरणः । धनोपायानिति वक्तव्ये उपकरणोपाया-
मिति यतः करोति, तेन धनस्य मोगधर्मसाधनार्थमेवोत्पाद-
मिच्छन्ति, न पुनः रूपपात्येव धियोग्योक्तस्य दुष्कर्षित-
नैत्रकारणार्थम् । अन्यान्यपि प्रतिग्रहाध्यापनादीनि, शतैर्व-
र्तनं, पुष्टिपदभेदः । अनवमतोऽनवमशतो बहुमनश्छिन्न इति
यावत् । दीर्घं जीवितं जीवति भारतीत्यर्थः, अनेकार्थत्वात्-
तृणां; यदि वा दीर्घजीवितं यथा स्वात्तया जीवतीति क्रियावि-
शेषणत्वेन व्याख्येयम् ॥ ५ ॥

अथ तृतीयां परलोकैपणामापद्येत । संशय-
श्चात्र—कथं ? भविष्याम् इत्युक्ता नवेति, कुतः
पुनः संशय इति; उच्यते—सन्ति हेतव प्रत्यक्षपराः
परोक्षत्वात् पुनर्भवस्य नास्तिक्यमाश्रिताः, सन्ति
चागमप्रत्ययादेव पुनर्भवमिच्छन्ति; श्रुतिमेवार्थ-
मातरं पितरं चैके मन्यन्ते जन्मकारणम् ।

स्वभावं परनिर्माणं यदृच्छां चापरे जनाः ॥ इति ।
अतः संशयः—किं तु खल्वस्ति पुनर्भवो न वेति ॥ ६ ॥

परलोकैपणां व्याकरोति—अपेक्षादि । अत्र च परलोकस्य
दुर्ज्ञेयत्वेन स्वार्थानादित्वात्साम्यतत्वेन च परलोकं प्रमाणेन
व्यवस्थापयितुं निर्णयार्थं प्रमाणप्रतिपत्तिपरं संशयमेव तावत्
परलोकं दर्शयति—संशयवात्रेत्यादि । इत्युक्ता इह जन्मनि
मृताः, भविष्यामो जन्मान्तर इत्यर्थः । संशयहेतुं पृच्छति—
कुतः संशयः पुनरिति । वादिविप्रतिपत्तिं संशयहेतुमाह—
उच्यत इत्यादि । प्रत्यक्षपरा अनुमतप्रत्यक्षकप्रमाणाः, परो-
क्षत्वात् प्रत्यक्षाविषयत्वात्, पुनर्भवस्य जन्मान्तरस्य, नास्ति पुन-
र्भवो नास्ति सर्वफलं नास्तीत्यादिनास्तिना प्रचरतीति
नास्तिकः, तस्य भावो नास्तिक्यम् । यत् प्रत्यक्षप्रमाणेनोप-
भ्यते पटपट्यति, तदेव परमस्ति; नोपलभ्यते च प्रत्यक्षेण पर-
लोकः, तस्मात्तास्ति परलोक इति नास्तिकानिप्रायः । अस्ति
पुनर्भव इति येषां मतं तावत् दर्शयति—सन्तीत्यादि । सन्ति
चैत्यत्र ‘अपरे’ इति शान्त्यशेषः, आगमप्रत्ययादायमप्रामाण्यात् ।
आगमं च पुनर्भवप्रतिपादकं श्रुततपोद्वेष्टादि दर्शयिष्यते ।
दृच्छन्तीत्यत्र ‘ये’ इति वाक्यशेषः । एवं तावद्वादिप्रति-
पत्तिरेका संशयकारणं इक्षिता; संशयहेतुत्वरमाह—श्रुति
मेवापेक्षादि । भूवत् इति श्रुतिः प्रतिवादिष्वनन्तरं प्रत्यय-
वदम् । एतां च मातापितरवैव जन्मकारणमित्यादीनि
पुनर्भवप्रतिपत्तिपक्षाणि वचनानि । आगमप्रत्ययादस्ति पुनर्भव
इति यो ब्रूते, वदन्नेन सः वादिविप्रतिपत्तिरुपतयैव संशय-
कारणं भवतीत्यत उक्तपुरवहारं ‘अतः संशयः’ इति । एकं
मन्यन्ते जन्मकारणमिति जन्मकारणमितिपदं मातरं पितरं
तथा स्वभावं तथा परनिर्माणमितिपदत्रयेण संवध्यते; यदृच्छां
चापरे जना इत्यत्र मन्यन्ते जन्मकारणमितिपदं संशयते ।
मातापितरवैवत्त्वान्तरविरपेक्षावप्युत्पादने कारणं, तेन
पूर्वशरीरं परित्यज्य शरीरान्तरपरिमहूरूप आत्मनः परलोको
नास्तीति प्रथमादिनः पक्षः । परित्यज्यमानपृथिव्यादिभावेना-
शेयार्थं स्वभावो—यत्—संयोगविशेषात्मितयाः शब्दधेननं पुन-
र्वादिदृष्टार्थं कार्यविशेषमाश्रमन्ते, यथा मृगशीरीयानि प्रत्येक-
ममदकराण्यपि सद्वरं मयमारमन्ते, नात्र कथिदात्मा वि-
द्यते, यस्य परलोकः स्वादिति स्वभावनादितो भावः । पर ऐश्व-
र्यादिपुण्यलुका आत्मविशेषः, तेन संशयान्निरपेक्षिणा निर्माणं

परनिर्माणं, तत्रापि परस्यैवधुर्यादियुगयुक्तस्यात्मविशेषस्य
प्रभावाद्भूतानि चेतयन्ते तात्मान्तरमस्तीति परलोकाभावात् ।
यदच्छा कारणप्रतिनियमेनोत्पादं, न कारणप्रतिनियमेन कायो-
त्पादोऽवधारयितुं शक्यतेऽवधारकप्रमाणानां प्रमाणान्वयकार-
णात्, तस्मादात्मैव पुनर्भवमनुभवतीति न चाद्वयमिति याह-
च्छिषस्याभिप्रायः ॥ ६ ॥

तत्र बुद्धिमात्रास्तिस्र्यबुद्धिं जह्याद्विचिकित्सां
च । कस्मात् । प्रत्यक्षं ह्यल्पम्, अनल्पमप्रत्यक्षमस्ति,
यदागमानुमानयुक्तिमिरूपलभ्यते; धैर्यं ताव-
दिन्द्रियैः प्रत्यक्षमुपलभ्यते, तान्येव सन्ति चाप्र-
त्यक्षानि ॥ ७ ॥

पुनर्नवास्तित्वपक्ष एहीरा आह—तनेत्यादि । बुद्धिमानिति
प्रशस्तबुद्धिर्बुक् । नास्त्येव परलोक इति विपर्ययज्ञान नास्ति-
क्यबुद्धिस्ता जह्यात् । परलोकविषयो विपर्ययो यथा धर्मानुष्ठान
प्रति विरोधक, तथा लोकाकमेणास्ति परलोको न चेति सध-
र्मापि धर्मानुष्ठान प्रति विरोधक इत्याह—विचिकित्सां चेति,
विचिकित्सा अद्यादिति सवन्ध, विचिकित्सा सन्देह, ता चेह
प्रकृतत्वात् परलोकविषयैव । अनेव हेतुप्रशपूर्वक हेतुमाह—
कस्मादित्यादि । अप्रत्यक्षत्वात् परलोको नास्तीति प्रथमवारिमत्
द्वययति—प्रत्यक्षमित्यादि । यथा प्रत्यक्षं प्रमाणम्, अव्यभिचा-
रिप्रमाणजनकत्वेन, तथाऽऽगमादीन्यपि तथाभूतप्रमाणजनकत्वात्
प्रमाणान्वेन, ततश्च प्रत्यक्षविषयत्वेनैव यत् पुनर्भवस्य नास्तित्व-
मवस्थाप्यते तत्त बुक्कमिति प्रकरणाच्च । पुनर्भवस्यप्रमाणानि
चागमादीन्पक्षे बह्व्यमाणानि सन्त्येवेति भावः । आगमादीनि
रुद्धगतीऽन्नेऽभिधास्यन्ते । प्रत्यक्षविषयत्वे सत्यपि नान्यन्यप्र-
माणसिद्धानि सन्ति तान्याह—धैर्येवेत्यादि । प्रत्यक्षमिति प्रत्य-
क्षविषयं धृष्टादि । सन्तीन्द्रियोपक्रमणीयोक्तानुमानगमत्वादिति
बोद्धव्यम् ॥ ८ ॥

सतां च रूपाणामतिसन्निकर्षादतिविप्रकर्षात्क-
रणात् करणदोषेत्यान्मनोनवस्यानात् समानाभि-
हारादभिभवादतिसौक्ष्म्याच्च प्रत्यक्षानुपलब्धिः,
तस्मादपरीक्षितमेतदुच्यते—प्रत्यक्षमेवास्ति, नान्य-
दस्तीति ॥ ८ ॥

इतश्च प्रत्यक्षानुपलब्धिर्न सत्यमानविषयवार्तिवेत्याह—
सतामित्यादि ।—सतामित्यग्रे बह्व्यमाणानि सन्निकर्षावभावे
प्रत्यक्षेणैव गृह्यमाणत्वेन सतामित्यर्थः । प्रत्यक्षानुपलब्धिर्मिल-
तिसन्निकर्षादिभिः सह प्रत्येकमभिखण्ड्यते । अतिसन्निकर्षाद्
नुपलब्ध्ययथा—नयनगतकजलदि, अतिसन्निकर्षाद्यथा—यथा
काशगतस्य पक्षेण, आवरणायथा—कृत्र्यादिभिदितस्य घटादे,
करणदीर्घत्वाद्यथा—कामलापुष्टवत्स्य चक्षुष पटशोभ्याद्यप्र-

तिमान, मनोनवस्थानाद्यथा—कान्तामुक्तनिरीक्षणप्रहितमनस
पाश्र्वागतवचनानवयोप, समानाभिहाराद्यथा—नित्यराशिप्रति-
ष्ठस्य मित्यस्येन्द्रियवैषम्यदस्यापि भेदेनाग्रहणम्, अव्यभिचा-
यथा—मध्यान्दिने उत्कापातस्य, सौक्ष्म्याद्यथा—त्रिचतुर्दश-
प्रमाणदेशवर्तिन विमिविनेष्टेनित्यदोषग्रहणम् ॥ ८ ॥

श्रुतयश्चेता न कारणं, युक्तिविरोधात्—
आत्मा मातुः पितुर्वा यः सोऽपत्यं यदि संचरेत् ।
द्विविधं संचरेदात्मा सर्वोऽवावयवेन वा ॥ ९ ॥
सर्वैश्चेत्संचरेन्मातुः पितुर्या मरणं भवेत् ।
निरन्तरं, नावयवः कश्चित्सूक्ष्मस्य आत्मनः ॥ १० ॥

सप्रति श्रुतिमेदादिमतं द्रवयति—श्रुतयश्चेत्यादि । न
कारणमिति न पुनर्भवप्रतिषेधे कारणमित्यर्थः । युक्तिविरोधा-
दुपपत्तिविरोधात् । अपस्यारी मातापित्रो कारणत्वमनुमत-
मेव, यतस्तथाविधे मातापिनो कारणत्वे तस्यापि चैतन्यहेतो-
रालम्बन परलोकादागममे प्रत्यमावोऽलङ्घित एवेति । चैतन्य-
मपत्यस्य मातापित्रोरपि चैतन्यहेतुर्न आत्मा, तत एव भवतीति
यो मन्यते स प्रसाह—आत्मा मातुरित्यादि । द्विविधं द्वि-
कारं,—एवं इति मातरं पितरं परित्यज्यापय गच्छेत्, अवय-
वेनेति एवोऽवयवो वाऽऽत्मनो मातरं पितरं वा तिष्ठेत्,
अन्यथैवदेश आत्मनोऽपत्य गच्छेत् । प्रथमपक्षे वृणणमाह—
सर्वैश्चेदित्यादि । निरन्तरमिति क्छेद्, निरन्तरं तत्कालमेव,
यदि मातुरात्माऽपत्य संचरेत्, तदा तत्कालमेव मातुर्मरणं,
यदि तु पितुरात्माऽपत्य संचरेत्, तदा तत्कालमेव पितुर्मरणं
स्यादिति । द्वितीयं पक्षं द्रवयति—नावयव इत्यादि । सूक्ष्मस्यै-
व सूक्ष्मस्य, स्थूलानां दृष्टिव्यापीनामवयवा भवन्ति, न तु सूक्ष्मा-
णामाकाशकालमनोबुद्धिप्रमृतीनां, ततश्चावयवाभावात् आत्मनोऽव-
यवेन संचरणं दूरमाशक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

युद्धिर्मनश्च निर्णीते यथैवात्मा तथैव ते ।
येषां क्षेया मतिस्तेषां योनिर्नास्ति चतुर्विधा ॥ ११ ॥

अथ शङ्कते—माऽऽत्मा मातापित्रो संचरन् बुद्धि-
स्योर्मनो वाऽपत्य संचरन्, अत एवापत्यस्य चैतन्य मविष्य-
तीत्याह—युद्धिर्मनश्चेत्यादि । निर्णीते व्यवस्थापिते प्रमाणेन,
विभूतेनेत्याह—यथैवात्मा निवृत्तवत्त्वेनावयवसंचरणमवस्था-
तत्कालमेव मातापितृरित्यागमसंज्ञेन कार्त्स्न्येनापि संचरितुम-
क्षमं, तथा ते अपि युद्धिर्मनस्य निरत्यवत्त्वार्थकदेशेन संचरे-
यतां, मातापित्रोस्तत्कालमेवाबुद्धिमवचामनस्तत्प्रमत्ताश्च न
वात्सर्त्येन संचरेयातामिति भावः । दृग्गन्तरमाह—येया-
मित्यादि । येषां मतिरिति मातृपितृरवकाशत्वे चैतन्यकारण-
मित्येववस्था । चतुर्विधा योनिरिति जरमुत्पन्नवर्षस्वेदजोहि-
वत्पशूना । एव मन्यते—संस्वेदजानां मदाकाशीनां तपोहि-
ज्जानां यष्टव्यादीनां चेतनानां मातापितृरपि न विद्येते, ततस्ते-
यामचैतन्य स्यात्, मातापित्रोश्चेतनकारणयोरभवति ॥ ११ ॥

विद्यात् स्वाभाविकं पण्णां धातूनां यत्स्वलक्षणम् ।
संयोगे च धियोने च तेषां कर्मैव कारणम् ॥ १२ ॥

स्वाभाविकवादिनो भूतवृत्तानुपपत्तिं दूषयति—विद्यादित्यादि ।
स्वाभाववृत्तं स्वाभाविकम् । पण्णां धातूनामिति पृथिव्यतेजोवा-
य्वाकाशात्मनां, एषां च धातुत्वं शरीरधारणजगद्भाषणच ।
स्वलक्षणमात्मीयमन्यविचारि लक्षणं—तत्र पृथिव्याः कठि-
न्यादि, अर्थां द्रवत्वादि, तेजस्रज्ज्वलत्वादि, पायोक्तिर्मयमनादि,
आकाशस्याप्रतिधातादि, आत्मनो ज्ञानादि। एतेन, एतदेव
परमेयां लक्षणं स्वाभाविकं, न तावदात्मरहितानामेषां चैतन्य-
मपि स्वाभाविकमस्तीति दर्शयति । ततश्च यत् प्रत्येकं भूतानां
न संभवति तन्मिळितानामपि न संभवति चैतन्यं; यतो भूता-
नामपि संयोगाच्चैतन्यसंगमे बहुनि चैतनानि स्युर्वात्वावस्था-
भेदाद्, ततश्च श्रुतमेवादत् प्रतिष्ठेयानुपपत्तिरिति भावः ।
आत्मसंबन्धेन तु चैतन्यं संसृतमेव, परं तत्रापि गच्छेत्तत्त्वं
भूतानामात्मसंबन्धे तथा मरणे भूतानामात्मनो धियोने कर्मैव
जन्मान्तरवृत्तं कारणं, नान्यत् । तत् भूतसंयोगविभाषणका-
ण्डजन्मान्तरवृत्तकर्मस्वीकारात् प्रेक्षामावः स्वीकृतो भवतीति
भावः ॥ ११ ॥

अनादेष्टेननाधातोर्नैष्यते परनिर्मितिः ।
पर आत्मा स चेदेतुरिद्योऽस्तु परनिर्मितिः ॥ १३ ॥

परनिर्माणपक्षं दूषयति—अनादेरित्यादि । अन परनि-
र्माणपक्षे शरीरस्यास्मादहितस्य परेण निर्माणं बाधमिषेत् स्यात्,
आत्मनो बाधमि परेण निर्माणममिषेत् स्यात्; आत्मनः परनि-
र्माणं दूषयति—अनादेरित्यादि । नित्यस्य चेतनाधातोर्नैष्यते,
तैष्यते नित्यस्योत्पादककारणभावादिति भावः ; नित्यत्वं बालनः
शरीरे प्रतिपादयिष्यति । अथ शरीरमात्रस्य परनिर्माण-
ममिषेत्, तदनुमतमेव; परेणाऽऽत्मना धर्माधर्मसहायेन तस्य
क्रियमाणत्वादित्याह—पर इत्यादि । हेतुरिद्यं इति शरीरोत्पादे
हेतुरिद्यं इत्यर्थः, अस्तु परनिर्मितिरीदृशी प्रेक्षाभावाविरोधिनीति
भावः । एवं मन्यते—परेणधर्मोदितगुणगुणैकतयाविशेषेणेतत्वे-
तनं शरीरं क्रियमाणं चैतनाहेतुमुत्पादितिरिच्यत्वात्संबन्धमन्तरा-
तं चैतन्यलुक् १ कर्तुं न शक्येत, यदादिवदचेतनत्वप्रसङ्गात्;
चैतनाहेतुस्यात्मा नित्यत्वेन न क्रियते, तस्माच्चेतनाहेतुनित्यत्वेन
जन्मान्तरसंबन्धिनमात्मानं स्वीत्वा शरीरं चेतनं परं करोतीति
स्वीवरणीयम्, एवमपि चेद्यदस्मादिजगद्विचित्र्यदर्शनादात्मनो
धर्माधर्मयोगवैविच्यं वक्ष्यमीत्यर्थं, तथाच सत्यस्मत् एव धर्माध-
र्मसहायताऽनन्यं स्वीकरणीया, तस्मात् स एव शरीराद्युत्पत्तौ
कारणमस्तु किमपरेणैहान्विशेषोपरत्वेनेन; उदि वा, एवमात्म-
न्यनेकजन्मसंबन्धनिधे संसारहेतुधर्माधर्मगुणबालिनि छिदे अस्तु

सोऽप्यौत्तरिद्योः कारणम्, अतो न वाचित्तरिति ॥ १२ ॥
न परीक्षा न परीक्ष्यं न कर्ता कारणं न च ।
न वैवा गर्भयः सिद्धाः कर्म कर्मफलं न च ॥ १४ ॥
नास्तिकस्यास्ति नैवात्मा यदच्छोपहृतात्मनः ।

पातकेभ्यः परं चैवत् पातकं नास्तिकप्रहः ॥ १५ ॥
यदच्छानादिमतं दूषयति—न परीक्षेत्त्यादि । यदच्छावादी
सन्त्येकमपि प्रमाणं नानुमन्यते, ततश्च तस्याप्रामाणिकत्वात्
प्रमाणं विनैव यत्किञ्चिद्वृत्तं न शक्यं वचनं भवति, तस्माद्-
पेक्षणीय एवमपि प्रतिप्रणमिष्यते । यदच्छावाऽपरिचितपक्ष-
तयोपहृत इहलोचपरलोकादनुपयुक्त आत्मा यस्य स यदच्छोपह-
ृतात्मः, तस्य परीक्षा नास्तीति परीक्षाहेतुतां प्रमाणानामभावा-
दित्यर्थः; परीक्ष्यमपि नास्ति परीक्षकप्रमाणानामावेव; एवं
पर्याप्तमपि नास्ति तत्कारणमपि नास्ति, प्रमाणास्वीकारादिति
भावः तथा सर्वजनविद्धा देवादयोऽपि न सन्तीत्यभिधानेन
नास्तिकस्य वर्जनीयत्वं दर्शयति । पातकेभ्यो महत्तथाविभ्यः,
परं भेषं, नास्ति परलोक इत्यादिको ग्रहो नास्तिकप्रहः; नास्ति-
क्युष्मा शुष्कतृणः पुरः सर्वमपि पातकं करोतीति भावः
॥ १४ ॥ १५ ॥

तस्मान्मति विमुच्येताममार्गप्रवृत्तां युधः ।
सतां युद्धिप्रदीपेन पश्येत्सर्वं यथातथमिति ॥ १६ ॥

नास्तिकतापरिहारेण नयाकर्तव्यतामाह—तस्मादित्यादि ।
एवमिति नास्तिकबुद्धिम् । अमार्गे अधर्मे प्रवृत्ता अमार्गप्रवृत्ता ।
युद्धिदेव प्रवीणो युद्धिप्रदीपः, तेन प्रलभादिप्रमाणेन पर्येदि-
त्यर्थः । यथातथमिति यथासंख्यम् ॥ १६ ॥

द्विविधमेव यत्न सर्वं सच्चासत्, तस्य चतु-
र्विधं परीक्षा—आप्तोपदेशः, प्रत्यक्षम्, अनुमानं,
युक्तिश्चेति ॥ १७ ॥

समति परपक्षं दूषयित्वा स्वपक्षपरलोकसाधनानि प्रमाणा-
न्वतारयति—द्विविधमित्यादि । सर्वमिति यत्किञ्चिदप्यप्र-
तीतमानं, तद्विविधं, तद्विविधमाह—सच्चासत्, सति विधि-
विधयप्रमाणार्थं भाव्यम्, असदिति निषेधविधयप्रमाण-
म्यसमावह्यम् । परीक्ष्यते व्यवस्थाप्यते यत्नस्वपक्षनयेति
परीक्षा प्रमाणाणि, आप्तोपदेशादय उतरप्रत्ये स्पृष्टा भवि-
ष्यन्ति ॥ १७ ॥

आप्तास्तावत्—
रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तस्तपोज्ञानयत्नेन ये ।
तेषां त्रिकात्ममलं ज्ञानमप्याहृतं सदा ॥ १८ ॥
आप्ताः शिष्टा विमुक्तस्ते तेषां चाप्यमसंदायम् ।
सत्यं, वक्ष्यन्ति ते कस्मादसत्यं नीरजस्तमोः ॥ १९ ॥

१ 'विभागे' इति पा० । २ 'उद्भूतजन्मसंबन्धकारण' इति
पा० । ३ 'यद्यस्तु' इति पा० ।

१ 'सोऽप्यौत्तरिद्योः' इति पा० । २ 'कस्याधीरजस्तमो
सुख' इति पा० ।

आतोपदेशा दशयितुमासेव तावदाह—आप्ता इत्यादि ।
नि शेषेण मुक्ता निर्मुक्ता, तपोज्ञानबलेनेति रजस्तमोनिर्मुक्तौ
कारणत्वेन योजनीयम् । त्रिकालमिति अतीतानागतवर्तमानवि-
षयम्, भ्रमलमिति यथार्थप्राहित्वेन, अव्याहतमिति कविदपि
विषयेऽङ्कुष्ठिताचित्वेन । ज्ञाती रजस्तमेष्टपदोपदेशः, तद्युक्ता
आप्ता, शसति जगत्कृत् कार्यकारणप्रतिनिधिरयुपदेशेनेति
विष्टा, बोधस्य विशेषेण युद्धेतेति विवृता, आप्ता, शिष्टा,
विवृता इति सङ्गात्रयेणाप्ताना लोके प्रसिद्धिं दर्शयति, तेषामाप्ता
ना वाक्यमसशय निश्चित सत्य यथार्थमित्यर्थः । तद्वाक्यसत्य-
त्वे हेतुमाह—वक्ष्यन्ति ते कस्मादसत्य नीरजस्तमा इति, नीर-
जस्तमा इति तमप्रत्ययान्तं शब्दं, तेन नीरजस्तमप्रकृतेण
तनोऽपि व्युत्पन्नं भवति, न हि सर्वथा नीरजस्ते पुरुषे तमो
भवति यदुक्तं—“नीरजस्तमः” (ति अ ६) इति । वक्ष्यन्ति
ते कस्मादसत्य व कस्मादपीत्यर्थं अतस्य मिथ्यासाक्षाद्-
निधीयते, सम्बन्धज्ञे सत्यपि रागद्वेषाभ्या वाऽभिधीयते, तच्च
प्रितयमपि मिथ्याज्ञानरागद्वेषरजस्तमोनिर्मुक्तौ सम्बन्धयोगे
शब्दमलविग्रहे न सम्भवतीत्यर्थं, यदि वा “नीरजस्तमसो मृषा”
इति पाठः शुभम् । एतच्छालक्षणं सहजासम्बन्धविशेषेण,
लौकिकानां तु पुरपाणाभासक प्रतिविषयसम्बन्धज्ञानसम्भवेन
तद्विषयरागद्वेषासम्भवेन च बोद्धव्यम्, एतेन, आतोपदेश इति
शब्दरूपप्रमाणलक्षणमुक्तं भवति युक्तिप्रमाणपक्षे तु, आतोपदे-
शजनिता बुद्धिः प्रमाणमिति बोद्धव्यम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

आत्मेन्द्रियमनोर्णानां सन्निकर्षात् प्रवर्तते ।
व्यक्ता तदावै या युक्तिः प्रत्यक्षं सा निरुच्यते ॥२०॥

प्रत्यक्षलक्षणमाह—आत्मेन्द्रियेत्यादि । सन्निकर्षादिति
सम्बन्धात्, स च सम्बन्धः—संयोगः, समवायः, सयुक्तसम-
वायः, सयुक्तसमवेतसमवायः, समवेतसमवायः, विशेषणवि-
शेष्यभावलक्षणो बोद्धव्यः । व्यक्ता इत्यनेन व्यभिचारिणीमव-
धार्यबुद्धिं सशयं च निराकरोति । तदावै तल्लक्षणम्, अनेन च
प्रत्यक्षज्ञानानन्तरित्वज्ञानुमानज्ञान स्मरणं च परम्परवाऽऽले-
न्द्रियमनोर्षसन्निकर्षेण व्यवस्थितिः, आत्मादिव्युत्पत्त्यसम्भवे
विधानं च प्रत्यक्षकारणविधानपरं, तेन, ‘इन्द्रियार्थसन्निकर्षात्
प्रवर्तते वा’ इत्येतावदेव लक्षणं बोद्धव्यम्, एतेन शुद्धविशिष-
यमपि प्रत्यक्षं दृष्टं भवति, तत्र हि सन्धुत्त्यसन्निकर्षो भासि,
आत्मसन्निकर्षेस्तु प्रमाणज्ञानसाधारणत्वेनैव लक्षणानुपयुक्तः ।
इह च प्रत्यक्षफलरूपाऽपि बुद्धिः प्रत्यक्षचन्द्रेणाभिधीयते,

२ ‘आत्मा’ इत्युक्ता साक्षात्कृतमर्थं दशादृष्टसर्वस्य विज्ञापयिष्यता
प्रयुक्त उपपेदा । साक्षात्कृतमर्थस्यैव, तथा प्रवर्तते इत्यादि ।
कथयन्नेष्टानां समानं लक्षणं, तथा च सर्वेषां व्यवहारो मर-
त्तस्त इति, इति न्यायदर्शनभाष्ये ‘आत्मज्ञानम्’ । २ ‘आत्मेन्द्रि-
यमनोर्षसन्निकर्षात्’ इति पा० । ३ ‘लक्षणावैयर्थ्यस्य’
इति पा० ।

तथैव लोभव्यवहारात्, परमार्थतस्तु यतो मवतीन्द्रियादरीदृशी
बुद्धिस्तत्प्रत्यक्षम् ॥ २० ॥

प्रत्यक्षपूर्वं त्रिविधं त्रिकालं चानुमीयते ।
वह्निर्निगूढो धूमेन मैथुनं गर्भदर्शनात् ॥ २१ ॥
एवं व्यवस्थान्त्यतीतं वीजात् फलमनागतम् ।
दृष्ट्वा बीजात् फलं जातमिहैव सदृशं युवा ॥२२॥

अनुमानस्वरूपमाह—प्रत्यक्षेत्यादि ।—प्रत्यक्षग्रहणं व्याप्ति-
ग्राहकप्रमाणोपलक्षणार्थं, तेन प्रत्यक्षपूर्वमिति व्याप्तिग्राहकप्रमाण-
पूर्वम् । त्रिविधमित्यनुमानत्रिविध्यं दर्शयति तेन, कार्योत्कारणा-
नुमानं, यथा—गर्भदर्शनात्मैथुनानुमानं, तथा कारणालोकादनु-
मानं, यथा—बीजात्सहकारिकारणान्तरयुक्ता फलानुमानं तथाऽ-
कार्यकारणभूतानां च सामान्यतो दर्शनादनुमानं, यथा—धूमा-
द्वर्तमानक्षणसम्बन्धादम्यनुमानम्, एतन्निविधमनुमानं दृष्टं
भवति । त्रिकालमित्यनेन त्रिकालविषयत्वमनुमानस्य दर्शयति ।
अनुमीयते इत्यत्र ‘येन तदनुमानम्’ इति वाक्यशेषः । तेन,
व्याप्तिग्रहणादनु अन्तरं नीयते सम्बन्धिधीयते परोक्षार्थो येन
तदनुमानं, व्याप्तिस्मरणसहायलिङ्गदर्शनमित्यर्थः । त्रिविधमिति
यदुक्तं तस्योदाहरणं दर्शयति—वह्निरित्यादि । एतच्च व्याहृत-
मेवं, निगूढोऽदृश्यमानः, एव व्यवस्थान्तीतमिति व्यवच्छेदः ।
बीजादिति सहकारिकारणांतरजलकपणानुरिक्त्यादिति बोद्धव्यम् ।
अनागतं फलं सदृशं व्यवस्थान्तीतं सम्बन्धः । ‘दृष्ट्वा बीजात् फ-
लात्’ इत्येव बीजफलयोः कारणकार्यलक्षणां व्याप्तिं दर्शयति,
यद्यपि च कारणं कार्यं व्यभिचरति, यतो नावय्य बीजसद्वैयं
फलं भवति, तथापि सहकारिकारणान्तरयुक्तं बीजं फलं न
व्यभिचरतीत्यभिप्रायो बोद्धव्यः, कारणसामग्री च कार्यं न
व्यभिचरत्येव ॥ २१ ॥ २२ ॥

जलकर्पणयोर्जलसंयोगात् सत्यसंभयः ।
युक्तिः पद्मातुसंयोगाद्गर्भाणां संमपस्तथा ॥ २३ ॥
मध्यमन्थन(क)मन्थानसंयोगाद्भिस्संभयः ।
युक्तियुक्ता वनस्पदादसंयोगादधिनिवर्हणी ॥ २४ ॥

युक्तिः प्रमाणस्थान्यसार्थप्रतिपक्षतोऽप्युदाहरणान्येव तावत्पूर्वा-
वति, उदाहरणे ज्ञाते सुषेर्लक्षणं सुखेन शयते हरमिप्रायेण—
जलकूपेनेत्यादि ।—कूपणाद्वेन कूपणसद्वृत्ता भूमिर्गृह्यते,
जलकूपणमनीनुसंयोगात् सत्यस्य सम्भवो भवतीति यज्ज्ञानं
तपुक्तिरिति बोद्धव्यम् । पद्मातुसंयोगात् पद्ममाहूता मय
योगात् । तथाप्युक्तो युक्तिरालोच्यते । मध्यमन्थनकाष्ठपत्रकं,
काष्ठं मन्थनं, मन्थानं काष्ठप्रायमणं, किंवा ‘मन्थक’ इति पाठः,
तत्र मन्थानं आश्रयमाणकाष्ठं, संयोगान्तेरुदाहरितं बोद्धव्यं, यतो
मन्थनस्य क्रियाफलस्य संयोगो न सद्योऽप्युत्ते, किंवा मन्थनस्य
ज्वेन मन्थनरनुचर्यते । युज्यते सम्बन्धतेऽप्येति युक्तिः, तथा

१ ‘व्यवस्थान्ते’ इति पा० । २ ‘अव्याहृतप्रतिपक्षतोऽप्युदाहरणान्येव’ इति पा० ।

युष्मा युक्तियुक्ता । ननुप्याह इति वक्तव्ये संप्रहृष्टं शुणक्क-
नुप्यादप्रहृष्टायम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

बुद्धिः पश्यति या भावान् बहुकारणयोगजान् ।
युक्तिस्त्रिकाला सा क्षेया त्रिवर्गः साध्यते यथा ॥ २५ ॥

संप्रति युक्तेर्लक्षणमाह—युक्तिरित्यादि । या बुद्धिर्भावात् पश्यति
विपरीकरोति, बहुकारणयोगो बहुपक्षतियोगः, जनित्वायं
ज्ञानार्थं, तेन बहुपक्षतियोगस्यमानानर्थात् या बुद्धिः पश्यति
कहलक्षणा सा युक्तिरिति प्रमाणसहायीभूता । एवमनेन भवित-
व्यमित्येवंरूप ऊहोऽयं युक्तिज्ञानेनाभिधीयते; सा च परमाण्व-
तोऽप्रमाणभूताऽपि वस्तुपरिच्छेदे प्रमाणसहायत्वेन व्यापिय-
माणत्वात्, तथा तस्यैव ऊहस्यसा प्रयो कोभानां व्यवहारोऽपि
प्रमाणत्वेनोच्यते । अत एव प्रदेशान्तरे युक्तिं विना यथोक्तं प्रमा-
णद्रव्यं दर्शयिष्यति—“त्रिविधा वा (परीक्षा) सहोद्देशेन”
(वि. अ. ४) इति वचनात् । तथा, उपमानं दृष्टित्वा
शोभनपरिजलीये शब्दादीनि चत्वारि प्रमाणान्यभिधास्यति ।
त्रिकाला वर्तमानातीतागतविषया; त्रिकालविषयत्वं चासात्रि-
कालानुगमविषयोपदेशकत्वेनैव । त्रिवर्गसाधकत्वं च त्रिवर्गसा-
धनादेश, ऊहेनैव हि प्रायस्त्रिवर्गावुत्पन्ने प्रवृत्तिर्भवति । प्रमाण-
परिच्छेदेनैव तु प्रवारो विरल एव । यस्तु बहुकारणजलक्षण-
वीजजुषंयोगाद्भाविसम्यक्ज्ञानं युक्तिरुच्यते, तन्नानुमानाभावात्त-
रभूतं; तत्रानुमानाद्वेदो दुष्कर इति नादियामहे; किंच चर-
कभ्याः कार्यं प्रतीयमानं न कदाऽपि वर्तमानं प्रतीयते ततश्च
त्रिकालेति परोहृतं स्यात् । अथ ज्ञानान्तरिक्षतकमलक्षणीभ्यां
युक्तिप्रमाणान्तरलोकारे पूर्वपक्षसिद्धान्तायुक्ता—“मस्मिन् यति
भक्त्यैव न भवत्यतस्तीति च । तस्मादतो भवत्येतद्युक्तिरेषाभि-
धीयते ॥ प्रमाणान्तरमेवैदमित्याह चरको मुनिः । नानुमान-
मित्यं यस्याहुद्वान्तोऽत्र न विद्यते”—इति । एतच्छान्तरक्षितव-
चनं कमलक्षणीये व्याख्यातं—“तद्व्यवसायविवेचनं वा तत्कार्य-
ताप्रतीतिरिति युक्तिः; इदं च सविकल्पत्वात् प्रलब्धं, नाप्यनुमानं
दृष्टान्ताभावात्, तथाहि—दृष्टान्तेऽप्यत एव तद्व्यवसायवित्ता-
त्कार्यताप्रतिपत्तिः, तत्रापि दृष्टान्तोऽन्योऽन्येषणीयः, तत्रा-
प्यपर इत्यवस्था स्यात्; तस्मात्प्रमाणान्तरं युक्तिः; एवं पूर्वप-
क्षस्याप्यप्य दृष्टिर्न यत्—“कार्यकारणभावस्य प्रतिपत्तिर्न
भावात् । तस्मादस्य न भेदोऽस्ति तात्परापनयोर्भावात् । तद्व्य-
वस्थाद्वारे तु योग्यतायाः प्रकाशने । सद्येतकालविज्ञातो विष-
तेऽर्थो निदर्शनम्” । एतद्व्याख्यातं कमलक्षणीयेन—“युक्तौ न
साध्यतायनयोर्भेदः, तथाहि—अथ तद्व्यवसायवित्ता हेतुः, कार्यवा-
रणता च साध्या, न चानयोर्भेद उपलभ्यते पर्यायतात्परादप-
त्तौ; अथ मतं, न कार्यकारणता साध्यते किं हि तद्व्यवस्था-

वहार इति, तथोक्तं—तद्व्यवस्थाव्यवहारे इत्यादि; तस्या हेतुफल-
ताया सावस्तुत्वात्, तत्र व्यवहारो यः स तद्व्यवस्थाव्यवहारः
ज्ञानाभिधानप्रवृत्तिस्त्रिषण्मनुष्ठानं, तस्मिन् योग्यता भूतं प्रति
साध्यते; ये यथापादानन्तरनियतोपलम्भसम्भावस्ते तत्सार्व-
व्याप्योभ्याः, तथा—सद्येतकालानुभूताः पुन्यादिव्यापारा-
नन्तरोपलम्भसम्भावना यदादयः; तथा च तात्वादिव्यापारानन्त-
रनियतोपलम्भसम्भावनाः शब्दा इति स्वभावो हेतुः; ततश्च स
दृष्टान्तत्वादनुमानादभेदो युक्तः । एतौ च पूर्वपक्षसिद्धान्तौ
एवभूतयुक्त्यसिद्धादौर्वाप्रतिविधेयौ ॥ २५ ॥

पथा परीक्षा नास्त्यस्य यथा सर्वं परीक्ष्यते ।
परीक्ष्यं सदस्यैवं तथा चास्ति पुनर्मवः ॥ २६ ॥

उपसंहरति—एवेत्यादि । नास्त्यन्वेतिवचनेनार्थापहस्य-
सम्भाषीनामन्यतन्त्रमतानां प्रमाणानां निषेधं करोति । प्रस्तुते
परीक्षां प्रयोजयति—तथा चास्ति उपलभ्यते च पुनर्मव
इति ॥ २६ ॥

तत्राज्ञागमस्तापदेव, यश्चान्योऽपि कश्चिदेवा-
र्थादविपरीतः परीक्षकैः प्रणीतः शिष्टानुमतो लो-
कात्तुप्रहृष्टः शास्त्रवादः स चाऽऽज्ञागमः आ-
ज्ञागमादुपलभ्यते—दान्तपोषकस्यार्हिसाधकस्य-
योग्यभ्युद्ययतिःश्रेयसकरणीति ॥ २७ ॥

तत्र शब्दस्य पुनर्भवप्रतिपादकत्वं दर्शयति—तनाऽऽज्ञा-
गम इत्यादि ।—प्रथमं चेवं प्रदर्शयन् विवक्ष्य निरस्तविप्रना-
शङ्कं प्रमाण्यं दर्शयति, यश्चान्योऽपीत्यनेन ग्रन्थेन वैद्यर्या-
विपरीतत्वादिसिद्धेर्बुद्धिः परिच्छेदनीयप्रामाण्याद्युर्वेदस्यतिशास्त्रा-
दीनि दर्शयति । आखरूपो पादः शास्त्रवादः । आज्ञागमादिति
वेदात् । यतोऽभिधोमार्तिः; ब्रह्मचर्यमुपस्थव्यमादि । अभ्यु-
द्ययः स्वर्गः, नि. धेयसं मोक्षः; अत्र यथायोग्यतया स्वर्गस्य
मोक्षस्य च करणमिति बोद्धव्यम् । एतेन जनान्तरात्म्यस-
र्वाभेकजन्यसम्भोरोपदेशसमग्रतः परलोकः कथितो भव-
तीति भावः ॥ २७ ॥

न चानतिवृत्तसत्त्वदोषाणामभेदोऽप्यनुर्मयो धर्म-
द्वारेषूपदिश्यते ॥ २८ ॥

आज्ञागमन्तरमाह—न चेत्यादि । अनतिवृत्ताद्यनुष्ठानात्
सर्वदोषां सन्तोषोपो रचयतोऽर्थो येषां ते तथा, तेषामनु-
र्मयो मोक्षः, धर्मद्वारेषु धर्मसाधयेषु, यदोदेषिर्मनोदोषैर्महर्ष-
मिरुपदिश्यते न, इति सम्बन्धः; तेन पुनर्भव उपदिश्यते
इत्यर्थः ॥ २८ ॥

धर्मद्वारावहितैश्च व्यपगतमयरागद्वेषलोभमोह-
मानैर्ब्रह्मपरैरसैः कर्मविहितैरुपहतसत्त्वबुद्धिप्रचारैः

२ ‘आज्ञागमस्तापदे’ इति वा ।

१ कथं पाठो इत्यस्ति तत्पुस्तके नोपलभ्यते । २ ‘प्रमाणपरि-
च्छेदेनेति प्रमाणेन परिच्छेदो निर्णयस्तेन, प्रचारः प्रवृत्तिः ।
३ ‘प्रमाणपरिच्छेदे’ इति पाठः साधु । ४ ‘दृष्टान्तोऽन्येषणीय’
इति पाठः । ५ ‘एव प्रतिविधेयौ’ इति वा । ६

पूर्वं पूर्वतरेर्महर्षिर्मिदिव्यचतुर्भिर्द्वोपदिष्ट पुन
भवे इति स्वयत्वेदेयम् ॥ २९ ॥

आगमन्तरश्चिवचनमाह—धर्मद्वारेण्यदि । अथ अथा
त्प्रज्ञान तात्पर्यं, चर्ममिद्विस्तृष्टातव्यागादिचर्ममिद्वि, अनुपहृतं
राव्युत्थेन बुद्धे प्रचारो बोधप्रवृत्तये येषां ते तथा, एतेन
विपुलबुद्धिर्बुद्धिं दर्शयति, दिव्यमतीन्द्रियायैर्दर्शितं चतुर्भ्यः समा
धिरूपं ज्ञानं येषां ते दिव्यचतुष्टयै, द्वोपदिष्टं स्वयमनुभूय
वर्षित इत्यर्थः । इतिशब्दो हेतुः, एवमित्यागमेन ॥ २९ ॥

प्रत्यक्षमपि चोपलभ्यते—मातापित्रोर्विसृष्टशान्त्य-
पत्यानि, तुल्यसम्भवाणां घणेश्वरादृष्टिसृष्टबुद्धि-
भाषयविशेषाः, प्रयराधरकुलजन्म, दास्यैर्भयैः, सु-
खासुरमायुः, आयुषो वैषम्यम्, इह वृत्त्यायासि, अ-
शिक्षितानां च रुदितस्तनपानहासप्रासादीनां प्र-
वृत्तिः, लक्षणात्पत्तिः, कर्मसादृश्ये फलविशेषः,
मैत्र्या कचित् कचित् कर्मण्यमैत्र्या, जातिसंस्मरणम्-
इहागमनमित्युतानां च भूतानां, समदर्शने प्रिया
प्रियतमम् ॥ ३० ॥

प्रत्यक्षं च यदापि पुनर्भव न वृद्धाति, तथापि तत् पुनर्भ-
वमाहकानुमानस्य विप्रमहणे कथा व्याप्रियते तथा दर्शयति—
प्रत्यक्षमपीत्यादि । विस्तारवानीति वक्षितं प्रत्यक्षं वक्षितं सु-
खम् । तुल्यसम्भवानां तु योत्पादकारणानां, कथिर्भयः कथिर्-
दृष्टः, एवं स्वरात्वापि विशेषो बोद्धव्यः । दर्शयत्यभिनि वस्य
विस्तारस्य कस्यचिद्वर्षयम् । एवमपरप्रापि विपर्ययं पुराणमेदेन
बोद्धव्यः । शुभाशुभमित्यायुषो विशेषणम् । इतितादयोऽभी-
अभ्युपगम्यलभोचरतया बोद्धव्याः, एते च दारितादयो यथा
योगमिष्टानिष्टस्वरूपमन्तरा न भवति, स्मरणं च पूर्वज्ञानं विना
न भवतीति पूर्वजन्मज्ञानादुपमानात्, परतोकादुमायका भवति ।
पूर्वप्रतिपादितं च विस्तारतादिविचित्र्यमुत्तरत्र प्रतिपादयि च
लक्षणात्पदादि कारणान्तरादर्शने एतन् पूर्वजन्मज्ञानमण्ड-
मानकमिति परतोकादुमायकं मतम्यम् । लक्षणात्ततिरिति
शानुद्रकं व्यपनयतिपादितं त्रयोपार्शितं । कर्मसादृश्ये सेकादिमा-
हृत्यैः येषां वक्षितं कर्मणि विप्रत्येकान्वयविशेषः । जतरेती-
त्याया स्मरणं जातिस्मरणं तदेव स्मरणं दर्शयति—इहागम-
नमित्यनुमानमिति, इह कुले जातोऽस्मि, इह च कुलमागमोऽ-
स्तीत्येवमाहारी जतिस्मरणमप्यर्थः, यदि वा, इह जन्मनि
व्युत्पन्नमिह जन्मनि पुनरागमनम्, अनेन च नामप्रत्या-
समपुराणीयस्य पुनरागमनं इत्युक्ते । समदर्शने तुल्यचरे-
वक्षितं पुराणं प्रियतमं वक्षितं पुनरप्रियत्वमिति समदर्शने प्रिया
प्रियतमम् । इति चकार तदुपमानेनो विस्तारमदत्तं द-
दितम् ॥ ३० ॥

अत एवानुमीयते—यत्—सृष्टमपरिहायमपि
नाशि पौनरेदिकं दीवर्त्तकमानुयन्धिकं कर्म,
तस्यैतत् फलम्, इत्यर्थान्वयविशेषातीति, फलमाहीज
मनुमीयते फलं च बीजात् ॥ ३१ ॥

एव प्रत्यक्षेण विप्रमहणे दर्शयित्वाऽनुमानमाह—अत एवे-
त्यादि । सृष्टमप्यनुमीयते, अविनाशात्पुनर्भोगो विनाऽ-
विनाशि पौनरेदिकं पूरयेद्वृत्तं, जमान्तपुन्यपुन्यवृत्तीनां
तुल्यवर्षयम् । एतत्कर्ममिति विमरसापलोकादिरप्यम्, एतत्
सङ्क्षेपासुतादितमेव । इत्येवमिह जन्मनि वृत्तारं कर्मणः,
अन्वयिती भाषितं मान्तरं, नभिस्यतीत्यनुमीयते इति तस्य च ।
कर्ममनुमीयते इत्याह—चकारित्यदि ।—चकार फलमाहारा-
स्वत्वेनोक्तं, बीजं पूर्वजन्मवृत्तं कर्मादिसंस्मरणमनुमीयते तथा
च च आविर्भवात्तरे तुल्यवृत्तं, बीजादिह जन्मवृत्तारं
कर्मणोऽनुमीयते इति बोधना ॥ ३१ ॥

युक्तिर्बीजा—पदधानात्समुद्राद्वर्जजन्म, यत्तुव-
रणसंयोगात् प्रियाः वृत्तस्य कर्मणः फलं नाहृतम्य,
नाहृतोत्पत्तिरपीत्याह । कर्मसदृशं फलं, मान्यस्याही-
जादित्यस्योत्पत्तिः, इति युक्तिः ॥ ३२ ॥

तद्वदप्युक्तिविषयतां परलोकास्य दर्शयति—युक्तिर्धरेत-
दि ।—यद्वाशुपुत्रमुद्रायाद्भोजनमेति यदता आगम्यवपमाना
भेदा कर्मस्य नोत्पद्यते, आना च परतोकागम्यवप एतेषु
परलोकागम्यवपे युक्तिरप्यदर्शयति । कर्मवर्षयत्वेनाह विप्र-
महणेन कर्मोर्ध्वे विना विना वरिद्वयमना कारणित्वाभावा
न भवतीति । अन्वयं उक्तं दर्शयति—इत्येतोकादिसंस्मरण-
विस्तारं, वरिद्वयमनाद्वर्षयत्वेन विप्रमहणे जन्मपुनरागमनं कर्म-
कारणमप्यदर्शयति । कर्ममत्सं पारमिति पूर्वजन्मवृत्तमप्यनु-
मुद्रायादिरप्यम् । अथ इत्यन्तरमाह—न चकारित्यदि ।—
नन्वबीजादृष्टिबीजादन्यस्य दान्तरागमोर्ध्वेति तस्यै । युक्ति-
मुद्रायादिरपि—इति युक्तिरिति । अथ बहुवचनं प्रत्येयं तथा
विप्रत्येययोग्यवपिप्रामाण्यं विप्रत्येयं न ह्यम् ॥ ३२ ॥

एष प्रमापेधतुर्भिर्गपदिष्टे पुनर्भवे धर्मद्वारेण्यव-
पीयेत, तथापि—युक्तमुद्रापायामप्ययने प्रतयार्थायां
दारत्रियायामपरोपादाने भूयमरणेऽतिथिरुत्तराय-
दानेऽनभिप्रायायां तपस्याप्युत्तरायं देवताप्राप्तये
कर्मण्यदिष्टे देहेन्द्रियमनोर्ध्वेयुत्तरायामपरीताया
मा समापायति । यानि ध्यानान्यन्यैवविधानि
कर्माणि सतामपिगार्हितानि न्यर्गानि युक्तिपुष्टि-
यानि विद्यासाधन्यारमेत कर्माः तथा युक्तिप्रदं येष
यदतो समने प्रत्येयं च समम् । इति एतायां परलोके-
यत्तु तस्याप्याना भवति ॥ ३३ ॥

१ 'मन्त्रदेशेन पुनर्भवः' इति वा० । २ 'मुद्रापायामप्ययने'
पुत्रे इत्यनो बोधवद्वेनो देशो ह्येतत् इति वा० । ३ 'कर्मण्यन्ये'
इति वा० ।

त्रियार्थसंयोगस्य पञ्चविधहेतुत्वोपदेशाद्बोध्यः; न हेतु-
पोऽनुपपन्नः पञ्चविधत्वमसात्मेन्द्रियार्थस्य वस्तु समर्थः, यतश्च-
क्षुरादीनां प्रतिनियतान्येवोपपातयान्तिभास्वरूपावैनि, ततश्च
स्पर्शेन्द्रियव्याप्याऽपि नैकस्पर्शेन्द्रियत्वं चक्षुरादीनां, एकत्वे
हेतेन्द्रियोपपातकमन्येषामनुपपातकं स्मरति मन्तव्यम् । सा-
त्म्योपपन्नयोरैकार्थतां दर्शयति—सात्म्यायोः शुपस्यार्थ इति,
एतेनानुपपद्यतेन्द्रियार्थसंयोगं दर्शयित्वाऽसात्म्येन्द्रियार्थसंयोग
इति संश्लेषणमभिरुह्यति दर्शितं भवति ॥ ३८ ॥

कर्म चाक्षरःशरीरप्रवृत्तिः । तत्र चाक्षरःशरी-
रातिप्रवृत्तिरतियोगः; सर्वशोऽप्रवृत्तिरयोगः; वेग-
धारणोदीरणविषयमस्वलनपतनाङ्गप्रणिधानाङ्गप्रद-
पणप्रहारमर्दनप्राणोपरोधसङ्केशनादिः शरीरो मि-
थ्यायोगः, सूचकानृताफलकलहामिषावहानुप-
चारपरपचयनादिविवादिष्ययोगः, भयशोकक्रोध-
लोभमोहमानेर्ष्यामिथ्यादर्शनादिर्मानसो मिथ्या-
योगः ॥ ३९ ॥

अर्थानामयोगातियोगमिथ्यायोगानभिधाय कर्मणस्तानाह—
कर्मत्वादि । अत्र यद्यपि भूतिप्रधानशरीररोगकर्तृत्वेन पूर्वं
शरीरमेव कर्मोऽसात्म्यमभिधानं मुख्यमेव, तथाऽप्यल्पत्वेन
वाक्यान्ते कर्मणो पूर्वमुक्ते, त्रयेकमिथ्यायोगकत्वेन तु भाषान्या-
स्यारण्य एव मिथ्यायोगः प्रथमं दर्शयति । अत्रातियोगरूपा-
तिप्रवृत्तिस्त्रयाऽयोगरूपाऽप्रवृत्तिर्निहितानां वायनाद्यन.कर्मणां
बोद्धव्या, अविहिताचरणस्य तु सर्वस्य मिथ्यायोगत्वेन वक्तव्य-
त्वात् । वेगोदीरणमप्रातवेगोदीरणम् । विषमशब्दोऽङ्गप्रणिधा-
मान्तेः संश्लेष्ये, अङ्गदूषणमतिकृद्भवनादिभिः । सङ्केशेनं मया-
तपजलसंचनादिभिः । अथद्वयचनमसंबद्धं वायनात्पत्तीर्तनम् ।
अनुपपत्तावचनमनुपपन्नवचनम् । इह आनुपपत्तावचनोऽप्यने-
द्वारेण रोगकराः ॥ ३९ ॥

संप्रहेण चातियोगायोगवर्जं कर्म चाक्षरःशरी-
ररजमनुपपदिष्टं यत्तच्च मिथ्यायोगं विधातु
॥ ४० ॥

अनुकर्मिथ्यायोगसंग्रहार्थमाह—संप्रहेमेत्यादि । अहितमिदं
जन्मनि, अनुपपदिष्टमिदमेव परलोकेऽप्यर्थहेतुत्वात् पापकारकं
पदासेवादि आहयति; एतेन यदुच्यते—अपमंस्याप्रक्षणा-
भ्युन्मेतदावतनकथनमिति, तत्र भवति । शरीरमानसिकका-
ननिककर्ममिथ्यायोगेनैवापमंस्यावतनस्यापारिणाधर्मजन्या-
नां विचाराणां क्रियमाणत्वात्, यथाऽमिष्टोत्थेन स्वार्थे क्रियते
धर्मोत्पादादाकान्तव्यापारेणैव; अन्ये ॥ कालमिथ्यायोगोऽधर्म-
क्षिपति, अधर्मो हि कालवशादेव फलति, न तत्कालमिति
कृत्वा; एतेन प्रथमाप्याय एव अपक्षितम् ॥ ४० ॥

इति त्रिविधविकल्पं त्रिविधमेव कर्म प्रसारयत्
इति व्यवस्थेत् ॥ ४१ ॥

संप्रति कर्मोपपन्नयोगः प्रज्ञापरामर्शमूलत्वात् प्रज्ञापराम-
र्शव्यत इति त्रिविधमिहादिना दर्शयन्, यदुक्तं पूर्वं हेतुत्रयक-
थने—असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापरामर्शः परिणामश्च इत्य-
स्याविरोधं दर्शयति; एवं यदमे वक्ष्यति—कालः पुनः परिणाम
उच्यते तत्रापि पूर्वोक्तविरोधोपदर्शनं व्याख्येयमिति । त्रिविध-
विवक्ष्यमिहातियोगादिरूपम् ॥ ४१ ॥

शीतोष्णवर्षलक्षणाः पुनर्हमन्तमीश्वरवर्णाः संय-
स्तरः, स कालः; तत्रातिमानस्वलक्षणः कालः
कालातियोगः, हीनस्वलक्षणः (कालः) कालायोगः,
यथास्वलक्षणविपरीतलक्षणस्तु (कालः) कालमिथ्या-
योगः, कालः पुनः परिणाम उच्यते ॥ ४२ ॥

काश्चित्शययोगादीन् दर्शयति—शीतोष्णस्यादि । अतिमान-
स्वलक्षणाऽहिमानशीतादिः; यथास्वलक्षणाच्छीतादेर्विपरीतलक्षणो
यथा—हेमन्ते वर्षणं, वर्षाद्यु शीतमिहादि ॥ ४२ ॥

इत्यसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापरामर्शः परिण-
मश्चेति त्रयस्त्रिविधविकल्पा हेतवो विकाराणां,
समयोगयुक्तास्तु प्रकृतिहेतवो भवन्ति ॥ ४३ ॥

आयतनानुपसंहरति—इतीत्यादि । विचाराणां हेतवो भव-
न्तीति संबन्धः; तथा समयोगयुक्ताः समयोगयुक्ताः प्रकृति-
हेतवो भवन्तीति योग्यः प्रकृतिरागेत्यम् ॥ ४३ ॥

सर्वेषामेव भाषानां भाषाभाषी नान्तरेण योगा-
योगातियोगमिथ्यायोगान् समुपलभ्येते । यथास्वयु-
स्यपेक्षिणो हि भाषाभाषी ॥ ४४ ॥

इदानीं भूतसाम्यवैषम्यहेतुत्वेन सम्यग्योगयोगो य प्रति-
पाद्य कालाक्षरनिष्ठ इक्ष्वाकुनां तस्यैकस्थितिपिनाद्ययोः सम्य-
ग्योगयोगत्वेन कारणमिति दृष्टान्तार्थं भावस्वरूपज्ञानार्थं चाह—
सर्वेषामित्यादि । भावः सम्यगवस्थानम्, अभावोऽसम्यगवस्थानं
विनाशो वा; योगात् सम्यक्योगाद्भावः, अयोगादिसम्योऽभावः,
यथास्वं युक्तियां यस्य भावस्याभावस्य वा युक्तिः स्वकारणयुक्तिः,
तदपेक्षिणां भवत इति संबन्धः । यथा इक्ष्वा भवेज्यस्थानेऽ-
नस्यत्पणानीययोगादियुक्तिः, अभावे तु इक्ष्वा पणानीयात्प्राप्ति-
योगाद्योर्वा तथा कर्मणात्प्राप्तिरिति, तत्तदपेक्षो इक्ष्वा भाव-
भावी भवत इत्यादि कल्पनीयम् ॥ ४४ ॥

त्रयो रोगा इति—निजागन्तुमानसाः; तत्र निजः
शरीरदोषसमुत्थः, आगन्तुर्भूतविषयाव्यभिक्तसम्प्र-
दात्तदिसमुत्थः, मानसः पुनरिदं लभमाहोभाषा-
निदृश्योपजायते ॥ ४५ ॥

रोगानाह—त्रयो रोगा इत्यादि । इक्ष्वाभाज्जायते कामह-
र्षिः, अनिष्टप्रविशोनादिसाम्यं शोकादयः; यदि वा

‘इदस्यालमात्रमाचानिष्टस्य’ इति पाठः, अत्र तु पाठे चरा-
दिष्टलामोऽपि हेतुर्बोद्धव्यः ॥ ४५ ॥

तत्र युद्धिमता मानसव्याधिपरीतेनापि सता
युद्धया हिताहितमवेक्ष्यावेक्ष्य धर्माथकामानामहि-
तानामनुपसेवने दितानां चोपसेवने प्रयतितव्यं,
न ह्यन्तरेण लोके प्रयमेतन्मानसं किंचिन्निष्पद्यते
सुखं वा दुःखं वा; तस्मादेतच्चानुष्ठेयं—तद्विद्यु-
द्धानां चोपसेवने प्रयतितव्यम्, आत्मदेशकुलका-
ल्यलक्ष्यक्षित्ताने यथावश्यति ॥ ४६ ॥

भयति चात्र ।

मानसं प्रति भैषज्यं त्रिधर्गस्यान्ववेक्षणम् ।
तद्विद्यसेषा विज्ञानमात्मादीनां च सर्वेशः ॥ ४७ ॥

संज्ञति मानसव्याधिपरीतेनापि अल्पपचपत्येनेदं च त-
थिक्तिसामाह—तत्रेत्यादि । मानसव्याधिपरीतेनापीत्यपि-
शब्देन शरीरव्याधिपुञ्जेनापि वक्ष्यमाणमनुष्ठेयमिति सूच-
यति । प्रयमेतद्धर्मार्यवामर्ष्य मानसं सुखं वा मानसं दुःखं
वा निष्पद्यत इति बोध्यम् । तद्विद्य इह मानसव्याधिमेव न-
येरी । आत्मदेशोरादि ।—कोऽहं किं मे हितमित्यात्मज्ञान,
को देशः, अस्मिन् निमुचितमिति देशज्ञान, एवं काण्डापि
ज्ञानं बोद्धव्यम् । संप्रत्यनुमेयार्थं सुखमहणार्थं शब्देनाह—
मानसं प्रतीत्यादि ।—मानसं विचारमिति भावः । त्रिधर्गस्य
धर्मादे ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

वि. अ. १) इति । अग्निधर्माधिपरीतेनापि—अग्निधर्मो
इति, तमेति अस्मिन्धर्मा, कण्डरा इह तत्रे स्मृत्प्राप्तु । आत्मस्य
पचस्य चास्य चावपरास्य । एतच्च मर्गमेदद्वयनं तदाभित-
व्याधीनां सुखाद्यव्याधिराज्यम् ॥ ४८ ॥

तत्र, गण्डपिठकालस्यपचीचर्मफीलाधिमांसम-
पकपुष्ट-पक्कादयो विकारा एहिमार्गजाश्च विसर्पंभ्य-
यथुगुल्माशांविद्रध्यादयः शारानुसारिणो भवन्ति
रोगाः; पक्षधमप्रहापतानकादिवशोपराजपक्षमा-
स्थिसन्धिशूलगुदभ्रंशादयः शिरोहृदस्तिरोगाद्-
यश्च मध्यममार्गानुसारिणो भवन्ति रोगाः; ज्वराती-
सारच्छर्त्तलक्षकानिस्त्रिधर्गास्तः शारसद्विजानादोद-
रशीहादयोऽन्तर्मार्गजाश्च विसर्पंभ्ययथुगुल्माशांवि-
द्रध्यादयः कोष्ठानुसारिणो भवन्ति रोगाः ॥ ४९ ॥

संज्ञति यन्मार्गाभिरो यो रोगो भवति तं दशैवति—तत्र
गण्डेत्यादि ।—एहिमार्गजायेति विसर्पादीनां शिरोवर्ण विष्णो-
दयो ह्यन्तर्मार्गमात्रोऽपि संमन्त्रतत्कमुद्गाप्यम् । पक्षध-
मप्रहाभ्यां संव्यते, शोणो चाद्रुशोप । ज्वरो यद्यपि सर्व-
शरीरस्य एव, तथाऽपि शिरोवर्णमात्रपक्षधमप्रहादिशोच्यते ।
अन्तर्मार्गजायेति विष्णोर्दिग्गोत्रम् । भवति एहिद्विधैवति
शारराज्यं, अन्यश्च कोष्ठजम् । एहिमार्गो गुप्सो यो बर्हि-
पुष्टिश्च उक्तभवेन बर्हिष पच्यते ग रेप, अन्तमुपरी-
कोष्ठक एव ॥ ४९ ॥

शेषवदवयवसङ्घातहितम्, अनवस्थितमिति चल्खमाणम्,
अनासद्येति चल् वेनानिविडवयववेन चेति मन्तव्यम् ॥ ३ ॥

अनोवाच शुद्ध साङ्ख्यस्यायन — रुक्षलघुशीत
दारुणपरविशदा पहिमे वातगुणा भवन्ति ॥ ४ ॥

रुक्षदणो भावप्रधाना, तेन रुक्षत्वादणो गुणा मतव्या ।
दारुणत्वं चल्ख चल्खात्, एव दीर्घजीवितीयोक्तं चल्खमुक्तं
भवति, यदि वा, दारुणत्वं शोषणत्वात्काष्ठिन्य वयेतीति ॥ ४ ॥

तच्छ्रुत्वा धाक्य कुमारशिरा भरद्वाज उवाच—
एवमेतद्यथा भगवानाह, एत एव वातगुणा भव
न्ति, स त्वेयगुणैरेयद्रव्यैरेयप्रभावेथ कर्मभिरभ्य
स्यमानैर्नायु प्रकोपमापद्यते, समानगुणाभ्यासो हि
धातूना वृद्धिकारणमिति ॥ ५ ॥

कुमारशिरा इति भरद्वाजविशेषणमात्रेयगुणभरद्वाजनिषे
धार्थम् । एवप्रमादिरिति प्रभाषादीश्यादिकारकैर्धावनपागर
णद्विभि, प्रभाषामिधेन च कर्मणा निगुणत्वात् । अभ्यस्यमा
निरिति अवच्छेदप्रवृत्ति ॥ ५ ॥

तच्छ्रुत्वा धाक्य काङ्कायनो बाह्वीरुभिपगुवाच—
एवमेतद्यथा भगवानाह, एतान्येव वातप्रकोपणानि
भवन्ति, अतो विपरीतानि वातस्य प्रशमनानि
भवन्ति, प्रकोपणविपर्ययो हि धातूना प्रशमकार
णमिति ॥ ६ ॥

तच्छ्रुत्वा धाक्य वडिशो धामार्गव उवाच—
एवमेतद्यथा भगवानाह, एतान्येव वातप्रकोपप्रश
मनानि भवन्ति । यथा होममसङ्गतमनवस्थितमना
स्ताद्य प्रकोपणप्रशमनानि प्रकोपयन्ति प्रशमयन्ति
या, तथाऽनुष्याख्यास्याम् — वातप्रकोपणानि यत्र
रुक्षलघुशीतदारुणपरविशदशुषिरकराणि शरी
राणां, तथाविधेषु शरीरेषु वायुराधाय गत्याऽऽप्या
यमान प्रकोपमापद्यते, वातप्रशमनानि पुन क्षिण्ण
शुरूष्णभृक्षणमृदुपिच्छलघनकराणि शरीराणां,
तथाविधेषु शरीरेषु वायुरसज्यमानश्चरन् प्रशा
न्तिमापद्यते ॥ ७ ॥

शरीराणामिति शरीरवयवानां, धृतिरक्तानि रप्रमरानि,
आधममिति रागानगुणस्थानम्, अप्यायमानधीयमान, दारुण
विपरीतो यदु, शुषिरविपरीतो घन, अणुयमानोऽनवतिष्ठ
मान क्षयिमाणवयव इति यत्नम् । एतेनैतदुक्तं भवति—
यद्यपि वायुना वातप्रकोपणानां कृतसमनानां वा तथा स्यात्प्रो
नासि, तथाऽपि शरीरवयवैस्तेनैतस्य शरीरवासीय स्यात्प्रो
भवति, ततश्च वनस्य रमानगुणयोगवृद्धिविरतितनु-सोत्प
हस उपरम एवेति ॥ ६ ॥ ७ ॥

तच्छ्रुत्वा वडिशवचनमवितथमृपिणैरनुमतम्
वाच वायाविदो राजर्षिं — एवमेतत् सर्वमनपवाद्
यथा भगवानाह । यानि तु यत्र वायो वृषिता
वृषितस्य शरीराशरीरचरस्य शरीरेषु चरत
कर्माणि बहि शरीरेभ्यो वा भवन्ति, तेषामवयवान्
प्रत्यक्षानुमानोपदेशो साधयित्वा नमस्तस्य वायवे
यथाशक्ति प्रवक्ष्याम — वायुस्तत्रयम्भ्रधर, प्राणो
दानसमानव्यानापानात्मा, प्रवर्तकश्चेष्टानामुद्यान
चाना, नियन्ता प्रणेता च मनस, सर्वेन्द्रियाणामु
द्योजक, सर्वेन्द्रियार्थानामभिवोदा, संप्रशरीरधातु
व्यूहकर, सन्धानकर शरीरस्य, प्रवर्तको वाच,
प्रवृत्ति स्पर्शशब्दयो, श्रोत्रस्पर्शनयोर्मूल, ह्यो
त्साहयोर्योनि, समीरणोऽग्ने, ससोयणो दोषाणा,
क्षेप्ता यद्विर्मलाना, स्थूलाणुद्रोतला मेत्ता, कर्ता
गर्भांरतीना, आयुषोऽनुवृत्तिप्रत्यवभूतो भवत्यनु
वृत्ति । वृषितस्तु यत्र शरीरे शरीर नानाविधैर्
करैरुपतपति वलयणमुग्गयुषामुपघातार्थं, मनो
व्याहर्षयति, सर्वेन्द्रियाणुपहन्ति, विनिहन्ति गर्मान्
विहृतिमापादयत्यतिकालं वा धारयति, भयदो
कमोहद्वेयातिप्रलापज्ञनयति, प्राणाधोपहनति ।
प्रवृत्तिभूतस्य तस्यस्य लोरे चरत कर्माणीमानि
भवन्ति; तद्यथा, — धरणीधारण, ज्वलनोऽप्यालनम्,
आदित्यचन्द्रनक्षत्रग्रहगणानां सन्तानगतिनिधान,
वृष्टिश्च मेघानाम्, अपा विसर्गं, प्रवर्तन द्रोतला,
पुष्पफलानां वामिनिपेतनम्, उद्ग्रेहन र्धाग्निदा
नाम्, श्रतुना प्रविभाग, विभागो धातुना, धातुमा
नसस्यानव्ययि, बीजाभिन्यस्कार, शस्याभियर्थ
नमविहृदोपदोषणै, अर्थकारिकत्रिकारधैति । प्रवृ
षितस्य तस्यस्य लोरेषु चरत कर्माणीमानि भवन्ति ।
तद्यथा — क्षिपरीक्षिगिरायमयनम्, उन्मथनमनोष
दानम्, उत्प्रेडन सागराणाम्, आचम्पन च भूमे, आधम
नमश्रुदानं, नीहारनिर्हादपानुतिष्ठताम सभेकार
गक्षारवृधिरादमदानिविसर्गं, व्यापादन च पण्णा
मृतुना, शस्यानामसहान, मृतानां घोषयनं,
माधानां वामावकरण, यनुयुगान्नकराणां मेघान्
यान्तनिहाना विसर्गं । स हि भगवान् प्रमयथा
व्युत्पन्नः भवानां मायामावरण, गुणागुणवोयि

धाता, मृत्युः, यमः, नियन्ता, प्रजापतिः, अदितिः, विश्वकर्मा, विश्वरूपः, सर्वेशः, सर्वतन्त्राणां विधाता, भवानामणुः, विभुः, विष्णुः, क्रान्ता लोकानां, वायुरेव भगवानिति ॥ ८ ॥

शरीरशरीररसोति वातस्वरूपकथनं, तेन शरीरेषु चरत इति यद्भिः शरीरेभ्यो वेति च पुनरुक्तं न भवति । अत्रापयवानिति पदेन काष्ठार्थमिधानमशक्यं बहुप्रपञ्चत्वादिति दर्शयति । साधमित्रा प्रतिपाद्यः वातकर्मसु प्रत्यक्षाणि वचनादीनि, मनःश्रेणाश्व-कुशेभ्यः शरीरकृतिकरणाद्यागमनमयम् । तत्र शरीरं, यदुक्तं—“तन्मन्त्रेषु मित्रेषु तमोऽन्त्यं प्रविशितताम्” (इ. अ. १२) इति । तत्रैव यज्ञः यधि या, तन्मन्त्र यज्ञं सन्पद्यः । प्राणाद्यान्मा प्राणादिसंस्थः । चेष्टाविशेषणमुच्चवचानां विविधानामित्यर्थः, किंवा शुभाशुभानामित्यर्थः । निवन्ताऽनोपस्थिते विषये प्रवर्तमानस्य मनसः, प्रणेता च मनस एवेति तदेवं । उद्योजकः प्रेरकः, किंवा, ‘उद्योगकारक’ इति पाठः, सोऽप्यभिप्रायः । अभिवोदे-नाभिवोदा सर्वेन्द्रियार्थमाहकत्वेन, तथास्य वायुयमेन स्वचने-न्द्रियेण सर्वेन्द्रियाणां व्यापकत्वात् पूर्वार्थावप्रतिपादितेन न्यायेन बोद्धव्यम् । म्यूहकरः सहातकरो रचनाकर इति यावत् । प्रकृतिः कारणं, शब्दकारणत्वं च यद्योर्गित्यन्नाकाशात्प्रवेष्टात् । उक्तं हि खादीन्यभिप्राय—“तेषामेककुण्डः पूर्वा गुणयुधिः परे परे” (शा. अ. १) इति । तथा पुनरुक्तं खादीन्यभिप्राय “सिद्धे ह्यनरे परेण” (न्या. द. अ. २. आ. १. सू. ६६.) इति । श्रवणमुल्लंघ्य वायोः कर्णशृङ्खलीरचनाविशेषे व्याप्रियमाणात्वात् । मूलं प्रधानकारणम् । उत्साहः कार्यपूर्वयोगो मनसः, योनिरभिव्यक्तिकारणम् । शीतपंचोपणः शरीरेऽस्त्वचोपणः भेत्ता कर्ता, एतच्च शरीरोत्पत्तिकाले । भूतनाम्नः स्वरूपवचनः । उपपा-दित्येति छेदः । रसोतिरिति विष्कृतिरूपरस्यरसिकत्वं घटयदीकत्वेन च संबध्यते । आदिस्वादीनां सन्तानेनाभिप्रेत्येन गतिविधानं सन्तानगतिविधानम् । शीततामिति मदीनाम् । प्रविभागे निमज्ज-लक्षणेनम् । धातुतामिति वृषिध्यादीनां, धातवः कार्यद्रव्याणि प्रस-रादीनि; गानं परिमाणं, संस्थानमाहूतिः, सद्योव्यक्तिमित्यभिप्रायः, तत्र कारणमिति यावत् । मीनस्य शास्त्रादेः, अभिसंस्कारोऽङ्ग-रजननसक्तिः । अभिहेदः पाकपाकशर्मायमिच्छितत्वम्, उपशोषणं च पाकेन मयादीनामाद्राणामेव, अभिहेदोपशोषणे शास्त्रानामेव । क्षयकारकविकारेण सर्वसिन्धेव जगति प्रकृतिरूपे मरणं भवति । शिपरी पर्यतः । अनोहो वृद्धः । ऊर्ध्वं वर्तनमुद्धतम् । प्रति-सरणं प्रतीपगमनम् । पित्तार्जनं विसर्गः, रा च शुधस्त्रीहाणतिनिः-साम्यभ्यते, नीहारः सिधिरागमः, निहादी मेघं विना गजितम्, अगनिर्वं प्रवेदोऽग्निः । अथहातोऽनुत्पादोऽनुवचनो वा । उपसर्गो मरकादिप्रादुर्भावः । मेघसूर्यसंघर्षे विसर्गः यधिः । वायुनिद वेच-

ताहपोऽभिप्रेतः, तेन तस्य भूतस्वरूपतुल्यान्तकालनिलकारण-विच्छेदं, एवं यदैव्यवत्तुपयमानं वायोऽस्त्वपि देवतास्वरूपेनेव समामेयम् । संप्रति सामान्येन पुनः कुपिताकुपितस्य वायोः स्वरूपमुच्यते—स हि भववानित्यादि । प्रभवः कारणम् । अर्थ-वोऽक्षयः । भूतानामित्युत्तरेण संबध्यते । मृत्युयमादिदेवाध्यायै-श्लेषाः । सर्वतन्त्राणां सर्वकर्मणां, तन्त्रशब्दः कर्मवचनोऽप्यस्ति, यदुक्तं—“यत्तिलक्षणा” (सू. अ. २५) कर्मणमित्यर्थः ॥ ८ ॥

तच्छ्रुत्वा चार्थोविदवचो मरीचिरुवाच—यद्यप्ये-वमेतत्, किमर्थस्यास्य वचने विज्ञाने वा सामर्थ्य-मस्ति मिपनिवद्यायां; मिपनिवद्यामधिकृत्यैव कथां प्रवृत्तेति ॥ ९ ॥

चार्थोविद उवाच—मिपक पयनमतिवलनमतिपर-पमतिशीमकारिणमात्ययिकं वेदानुनिशाम्येत । स-हसा प्रकुपितमतिप्रयतः कथमग्नेऽमिरक्षितममि-धास्यति प्रागेवेनमत्ययमयात्; चार्थोऽर्थार्थां स्तुति-रपि भवत्सारोण्याय बलवर्णयिष्येयं वचंस्वित्वायो-पचयाय शानोपपत्त्ये परमायुःप्रकर्षाय चेति ॥ १० ॥

तच्छ्रुत्वाहि सुगमम् । वर्षक्षितं तैजसिकम् ॥ ९ ॥ १० ॥

मरीचिरुवाच—अग्निरेव शरीरे पित्तान्तर्गतः कुपिताकुपितः शुभाशुभानि करोति; तद्यथा—पत्तिमपत्तिं दर्शनमदर्शनं माप्राप्ताम्रयमुभयम् । प्रकृतिविकृतिचर्णां शरीरं भयं क्रीडं दर्पं मोहं प्र-सादमित्येवमादीनि चापराणि ह्यन्धानीति ॥ ११ ॥

पित्तान्तर्गत इति वचनेन शरीरे ज्यात्वादियुक्तयदिनिषेधेन पित्तोप्यहस्यं बद्धेः तद्वत्वं दर्शयति, न तु पित्ताग्नेरं, पित्ता-ग्निसमानस्य महत्त्वभावे बन्धभाषात्वात्, तथा पित्तद्वयस्य सर्पिषोऽमिषधेत्येवोक्तत्वात् । पित्तमपि पित्तस्यविकृतिवर्णित-भेदेन पाचकस्याग्नेः कर्म, दर्शनादग्नेने नेत्रगतस्यालोचकस्य, कृष्णो माप्राप्ताम्रयं क्षणेदेरी च त्वगतस्य आजयस्य, मय-ताप्यादिको हृदयस्थस्य तणकस्य, रजकस्य ॥ यधिः कुडकायां-शानादुदाहरणं न स्वम् ॥ ११ ॥

तच्छ्रुत्वा मरीचिवचः काप्य उवाच—सोम एव शरीरे श्लेष्मान्तर्गतः कुपिताकुपितः शुभाशुभानि करोति; तद्यथा—दाहं दीपित्युपपन्नं कार्द-मुत्साहमादस्यं वृषतां श्लीयतां शानमज्ञानं पुदि मोहमेवमादीनि चापराणि ह्यन्धानीति ॥ १२ ॥

सोमो जलदेवता, यधि वा पन्नः ॥ १२ ॥

तच्छ्रुत्वा काप्यवचो भगवान्, पुनर्मुमुक्षुः उ-वाच—सर्वं एव भवन्तः सम्यगादुरग्यप्रेषास्तिकप-

चनात्; सर्व एव खलु यातपित्तयेष्माणः प्रकृति-
भूताः पुरुषमव्यापनेन्द्रियं बलवर्णसुखोपपन्नमा-
युषा महतोपपादयन्ति सम्यगेवाचरिता धर्मार्थ-
कामा इव निःश्रेयसेन महता पुरुषमिह चामुभिश्च
लोके; विकृतास्त्वेन महता विपर्ययेणोपपादयन्ति
शतचरय इव विकृतिमापन्ना लोकमनुमेनोपघात-
काल इति ॥ १३ ॥

तद्वचनः सर्व एवानुमेनिरे वचनमात्रेयस्य भग-
वतोऽभिनन्दुञ्चेति ॥ १४ ॥

अथति चान्न ।

तदात्रेययचः श्रुत्या सर्व एवानुमेनिरे ।

मपयोऽभिनन्दुञ्च यथेन्द्रवचनं सुराः ॥ १५ ॥

ऐकान्तिकवचनादित्यवधारणादित्यर्थ । नि श्रेयसेन सुखेन ।
शतवस्त्रय इति क्षीतोष्णवर्षलक्षणाश्चतुर्मासेन ऋतुना । उपघात
काल इति देशोच्छेदकाले ॥ १३-१५ ॥

तत्र श्लोको ।

शुणः पद द्विविधो हेतुर्विविधं कर्म यत् पुनः ।
यायोश्चतुर्विधं कर्म पृथक् च कफपित्तयोः ॥ १६ ॥
महर्षीणां मतिर्या या पुनर्वसुमतिश्च या ।

फलाफलीये यातस्य तत्सर्वं संप्रकाशितम् ॥ १७ ॥

इत्यभिप्रेयशक्ते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते श्लो-
कस्थाने यातफलाफलीयो नाम द्वाद-

शोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२ ॥

इति निर्देशचतुष्टयः ॥ ३ ॥

छमहे शुभा पठिनि रुद्रादयः । द्विविधो हेतुरिति वतप्र-
कोपहेतुर्वातप्रग्रामहेतुश्च । विविधं नानाप्रकारं सभिपिलमेव
यायो कर्म, यत् पुनश्चतुर्विधं पुषितापित्तशरीराशरीरचर-
मेवेन भवति, तदुक्तमिति योजनाय, न हि चतुर्विधमप्यतिरेकेण
यायो वृषतिवच कर्मोक्तम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

इति धीपकपाणिदत्तविचितायां चरकटीकाया-

मायुर्वेदटीकायां सूत्रस्थाने वातकल्या-

लीयो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

निर्देशचतुष्टयः समाप्तः ॥ ३ ॥

प्रयोदशोऽध्यायः ।

अधातः जेहाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

निर्देशकनृपाफलीये कपादशोऽभिहित्वा, तेषां भेषज-
यथा कल्याणं तदुपदेष्टु कल्याणचतुष्टयोऽभिधीयते । भेषजानां
कल्याण भेषजकल्याण, मा च कल्याणोऽभ्ययद्व्याभिपानं विना
य सं ११

न पार्यते कल्पयितु, अत्र जेहादिप्रत्ययोचरा जेह-जेह-वमन-
विरचनकल्पनेहाभिधीयते, वक्षिकल्पना त्रिह बहुवचस्य वा-
चोष्ठा । अत्रापि वमनादिप्रगता जेहस्यैव प्रथम विधीयमा-
नतया तथा दोषप्रधानस्य यातस्य प्रधानभेषजकल्याणं तदप्रति-
पादक एव जेहाध्यायोऽभिधीयते । जेहस्य प्रतिपादोऽध्याय
जेहाध्यायः ॥ १ ॥ २ ॥

सांख्यैः संप्रपातसंख्येयैः सहासीनं पुनर्वसुम् ।

जगदितामर्थं पप्रच्छ यद्विवेशः स्वसंशयम् ॥ ३ ॥

सख्या सम्यग्ज्ञानं, तेन व्यवहरन्तीति सांख्या । संप्रपातं
ज्ञातं संप्रत्ययं ज्ञेयं यस्मै तथा, यदि वा, 'संप्रपातसंख्येयम्'
इति पाठ, तदा पुनर्वसुविशेषणमेतत्, अर्थास्तु सामान ।
सादृश्यं सहजस्थानोपदर्शनमानेयस्य कर्मव्यवधानुगुणमनं समा-
धानोपदर्शनार्थम् । सहायमिति संशयेन विप्रविणा विषय लक्ष-
यति, तेन सहायमिति सहायविषयमित्यर्थः ॥ ३ ॥

कियोनयः कति जेहाः के च जेहगुणाः पृथक् ।

कालानुपानि के कस्य कति काश्च विचारणाः ॥ ४ ॥

कति मात्राः कथंमानाः का च केपुपदिश्यते ।

कथं केभ्यो रितः जेहः प्रकर्षः जेहने च कः ॥ ५ ॥

जेहाः के के न च क्षिप्वा, क्षिप्वातिक्षिप्पलक्षणम् ।

किं पानात् प्रथमं पीते जीर्णं किंच हिताहितम् ॥ ६ ॥

के मुदुकूरकोष्ठः का व्यापदः तिष्ठयश्च काः ।

अच्छे संशोधने चैव जेहे का वृत्तिरिष्यते ॥ ७ ॥

विचारणाः केपु योज्या विधिना केन तत् प्रमोः ।

जेहस्यामितविज्ञानं ज्ञानसिच्छामि धेदितुम् ॥ ८ ॥

कोऽतो संशय इत्याह—सियोनय इत्यारि । सियोनय-

निमाधारवारणः । कालानुपानं च कालानुपाने । विचारणा

इत्यान्तराद्येषुचजेहपानं कर्तव्यत्वा जेहोपयोगः । कथंमाना

कीरत्याना । का चेति मात्रा । प्रकर्षं कालप्रकर्षः । जेहने जेहदु

चित्रियायाम् । के नचेति के न च जेहा । किं पानात् जेहपान-

नात् प्रथमं पूर्वं, हिताहितं, किंच पीते जेहे तथा जीर्णं च जेहे

हिताहितमिति योग्यम् । तिष्ठयो व्यापदपानाति भेदकानि ।

अच्छे इति संशोधनवृषादिर्देशाज्जोषादिर्देशात्वेन संशयान् इति

भवति । वृत्तिरिति वृत्तिरन्तराविषयम् । ज्ञानं वाच्यम् ॥ ८-८ ॥

अथ तत्संशयच्छेत्ता अन्यथाच पुनर्देशः ।

जेहाना द्विविधा सौम्य योनिः स्वापरजद्रमा ॥ ९ ॥

तिलः प्रियालामिपुकां विर्मान-

क्षिप्रामयैरण्डमधूकमरंपाः ।

बुसुम्भयित्याक्यमूलकाननी-

निषोडकाशोडकवृत्तिप्रकाः ॥ १० ॥

१ 'बचदितु' इति पा० । २ 'जेह-कतिरेण विप्रकर्ष' इति पा० ।

स्रोहाशयाः स्वाचरसंक्षितास्तथा
स्युज्ज्वला मत्स्यमृगाः सपक्षिणः ।

तेषां दधिशीरघृतामिषं वसा
स्रोहेषु मज्जा च तपोपदिश्यते ॥ ११ ॥

शशिपुः शीतलपयिव । चित्रा गोरक्षकर्टी तट्टोजमिह,
यदि वा चित्रा लोहितरण्डः । अतसी उभा इति स्मृता । अरु-
निकोवकाशोऽय औत्तरामयिवा । स्रोहाशया श्लेष्मणानि ।
एते चापिष्टातमरवेणोऽन्ना, तेन निम्बतलादयो बोद्धव्याः ।
आमिष मासम् ॥ १-११ ॥

सर्पेषां तेलजातानां तिलतैलं विशिष्यते ।

यद्यर्थं श्लेष्मे चाम्पमेरुण्डं तु विरेचने ॥ १२ ॥

(फट्पूः तेलमेरुण्डं यातश्लेष्महर गुणः ।

कपायस्फावुतिकेऽथ योजितं पित्तहृत्प्रयि ॥ १३ ॥)

तैलजातानामिति जातशब्दः प्रसारकचन । यथा—“य-
वाहारजातमिवेश” (सू. अ. २५) इत्यादि । अतः यद्यपि
योगातिरमभवेन तैलं, तथाऽपि हृत्पूः सर्व एव स्वाचरस्रोहा-
स्तैलमित्युच्यन्ते । यदुक्तं सुभुते,—“निष्पत्तसद्रूपत्वाच्च तैलं
तस्मिन्तरेष्वपि” (सू. सू. अ. ४) इति । विशिष्यतेऽतिरिच्यते ।
अम्यमित्येवार्थेन सच्यते ॥ १२ ॥

सर्पिस्तैलं वसा मज्जा सर्वश्लेष्मोत्तमा मताः ।

एषु श्लेष्मोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्तनात् ॥ १३ ॥

सर्वश्लेष्मोत्तमा इत्यत्र सर्वशब्देन दधिशीरादयो गृह्यन्ते,
सर्वश्लेष्मोत्तमत्वं च सर्पिरासीनां श्लेष्मण्यप्रवर्धनत्वेन । सत्यस्य
गुणान्तरागुणं, तस्यानुवर्तनमुपविधानं स्वीकरणमिति यावत् ।
एतदुक्तं भवति—यत्—न तथा तैलादयो द्रव्यान्तरसंस्कारा-
संस्काराणां गृह्यन्ति यथा सर्पिरिति । अत एवोक्तं—“नान्य
श्लेष्मकाश्च कथितसंस्कारानुवर्तते । यथा सर्पिरिति सर्पिः सर्व
श्लेष्मोत्तम मतम्” (नि. अ. १) । अत एव संस्कारवद्भ्य-
चित्रकविद्युषाणुविधानेऽपि सर्पिर्न खलुग्राह्यः श्लेष्मैश्वर्यात्
जहाति, किंच खलुग्राह्यं तद्गुणाय बहति, यतोऽपुत्राद्येन पथा-
द्वापिना खलुग्राह्यतस्य पथात् संस्कारकगुणवर्तनमुच्यते । अत
एवोक्तं—“श्लेष्माद्वात शमयति पित्तं माधुर्यंश्चतः । श्वेतं तुल्य-
गुणं दीपं संस्कारास्तु जयेत् कफम्” (नि. अ. १) इति । न
च वाच्यं श्लेष्मोत्तमविनासिसंस्काराद्रक्षोण्यं सर्पिर्गृह्यते, ततश्च
सर्पिषु श्लेष्मैश्वर्ये तद्विरुद्धे कथं तिष्ठेत्, यतः सर्पिः श्वेतदन्ति-
कावयवाद्युक्तं हि श्लेष्मण्यत्वं, सर्पिर्गते च श्लेष्मैश्वर्ये इति मित्रा
अप्रत्याक्षं विरोधः, इदमेव च सर्पिषु संस्कारानुवर्तनं—
यात्—खलुग्राह्यस्य पथात् तस्यानुवर्तनमुच्यते धारणं, संस्कारक-
चित्रकविद्युषाणुविधानेऽपि सर्पिषु श्लेष्मादयः नदादिदधिभूयन्ते
संस्काराण्युपगच्छन्ति मित्रं पुनः श्लेष्मण्यं, तस्य श्लेष्मेषु सर्वात्मना
व्यवस्थितस्य प्रबलत्वात्, अत एव सर्पिराद्यं श्लेष्मप्रवर्धनात्

‘श्लेष्म’ इत्युच्यन्ते । अन्ये तु संस्कारानुवर्तनं खलुग्राह्यपथात्
संस्कारव्युत्पन्नत्वं ब्रूयते, एतच्च तैले तिष्ठति न सर्पिणीति
वदन्ति, सर्पिषु तु संस्कारानुवर्तनमुक्तं यत्, तत्, सर्पिषु सर्वथा
वस्यविद्युषाण्यं संस्कारगुणेन खलुग्राह्यपथाद्भवति, तथा हि—
दाहप्रशमनार्थं ज्वरे चन्दनादिशीतद्रव्यासाधिततैलमुक्तं, यतः
शीतेन साधितं तैलमुष्णमपि क्षमायाच्छीतमेव भवतीति ॥ १३ ॥

घृतं पित्तानिलहरं रसगुणौजसां हितम् ।

निर्घोषणं मृदुकं स्वरवर्णप्रसादनम् ॥ १४ ॥

मास्तदां न च श्लेष्मवर्धनं यलवर्धनम् ।

त्वच्यमुष्णं स्थिरकरं तैलं योनिविशोधनम् ॥ १५ ॥

विद्वन्मन्त्राहृतध्रुवोऽपि निरुणेशिरोरजि ।

पौरपोषचये श्लेहे व्यापामे चेष्यते वसा ॥ १६ ॥

यल्लुग्राह्यसंश्लेष्ममेदोमज्जविवर्धनम् ।

मज्जा विशेषतोऽस्मां च यल्लुग्राह्येन हितम् ॥ १७ ॥

श्लेष्मण्यप्रवर्धनं—घृतमित्यादि । निर्घोषणं दाहप्रशमनम् ।
मास्तदांमत्यादि तैलमुष्णं । स्थिरकरमन्त्रार्थपरकम् । विद्वेत्प्रा-
यशोगुणः । पौरपोषचयं श्लेष्मप्रवर्धनम् । श्लेहे शरीरश्लेष्मेन कर्तव्ये ।
यल्लुग्राह्यमित्युक्तम् ॥ १४-१७ ॥

सर्पिः शरवि पातव्यं वसा मज्जा च माधवे ।

तैलं प्रावृषि नात्युष्णशीति श्लेहं पिबेन्नरः ॥ १८ ॥

सर्पिःपिधानकालमाह—सर्पिः शरीरित्यादि । माधवे
वैसात्वे, प्राट्प्राद्वहभाषणौ, यदुक्तं—“प्राट् शुक्रनमो ह्येवौ”
(सि. अ. ६) इति । शरवि यदुपिपातवेन पित्तविरुद्धं घृतमेव
योगिकं, नान्यस्तैलादि । एसामज्जोस्तु नातिशीतोष्णत्वात्
साधारणे, यतस्तयोरनुपाने शीतत्वेन घोषात्वेन वा निर्देशो न
कृतः, “यथायत्नं तु शैलौष्ण्ये वसामज्जोर्निर्दिष्टेत्” (सू. अ.
१४) इति तु ब्रूयते श्लेष्मोष्णविधानं तत्प्राप्तत्वं, तैलसर्पिर्व-
दौष्ण्यश्लेष्मविधानाच्च प्रकथ्यमात्रेणौष्ण्यत्वमात्रम् । अत
एवोक्तं—“तैलवसामज्जसंविधा तु यदापूर्वं श्लेष्मं पातयेत्
श्लेष्मैरपि भवति, यतोऽतरे पित्तविरुद्धे” (सि. अ. ८) इति ।
अतोऽतरेण सर्पिषु शैलात् पित्तहरत्वं, तैलस्य तुल्यत्वाद्वात-
श्लेष्माहरत्वं, वसामज्जोस्तु साधारणत्वेन मध्यगतत्वमिति स्थि-
तम् । एव वसामज्जो साधारणत्वेन तथा वसामज्जातुर्गदिक-
त्वाभ्यामनातिशीतोष्णे तथा वल्लुग्राह्यपथादुपपन्नं माधवे प्रयोगो
युक्तः । येन तु मृद्वप्राधरण्यगुणोऽपि प्रभूतश्लेष्मतायां न श्ले-
ष्येय इत्युक्तम् । सामान्येन देहोपयोगे शतं बालमाह—
नालुग्राह्यम् । नालुग्राह्यं घोषे, नातिशीते हेमन्ते शिथिले च
तथा बर्षेनित्येवैव यथैकाले । अथ आनाल्यशिरविगारे सति
कालविषयो हेम, अथे तन्ने शीते च काले श्लेष्मोपदेष्टा ॥ १८ ॥

घातपित्ताधिको रानावुष्ण्यं चापि पिबेन्नरः ।

श्लेष्माधिको दिवा शीते पिबेन्नरः ॥ १९ ॥

कालविशेषे दोषविशेषे च पानमयं दर्शयति—वातत्वा-
दिना । वातश्च पित्तं च वातपित्तं, तदधिको वातपित्ताधिर- ।
रात्राधिति साम्यम् । उष्णे प्रीत्ये । श्लेष्माधिकप्रदृग्मस्यतश्चीत
विवारपृष्टीतपुरवोपलक्षार्थं, तेन वातश्लेष्माधिर श्लेष्माधि
कश्च गृह्यते, अत एव सुष्ठुतेऽप्युच्यते—“वातपित्ताधिको रात्रौ
वातश्लेष्माधिरो दिवा”-(सू. वि. ३१) इति । केवलवाता
धिकस्य तथा पित्ताधिकस्य श्लेष्माधिकस्य च साधारणे मारदादां
काले उत्सर्गसिद्ध एव पानवालो वक्ष्यमाणो भवति । वक्ष्यति
हि—“पिबेत् सद्यमान मेहमप्रवाले” इत्यादि । अन्ये तु
मुच्यते—वाताधिरप्रदृग्मेन केवलपानस्यापि प्रदृग्मे श्लेष्माधिर-
व्यवशेषाच्च वातश्लेष्माधिरश्लेष्मणोरपि प्रदृग्मेति । सीते
हेमन्तादी । अमल प्रवर्त्तरिमयस्मिन् दिनस्य मागे भास्वर
सौडमलभास्वरौ मध्याह्न इति यावत् ॥ १९ ॥

अत्युष्णे वा दिवा पीतो वातपित्ताधिकैकं वा ।
मूर्च्छां विपाप्तामुन्मादं कामलां वा रश्मीरयेत् ॥ २० ॥
शीते रात्रौ पिबन् ओदं नरः श्लेष्माधिकोऽपि वा ।
आनाहमरुचिं क्षालं पाण्डतां वा समृच्छति ॥ २१ ॥

उष्णरात्रिनियमविषये दोषमाह—अत्युष्णे वेत्यादि ।
अत्युष्णे काले दिवा पीत मेह श्लेष्मिण्यपि वषोषविचार-
पर, तथा वातपित्ताधिरन पीत क्षीतरात्रेऽपि यथोचवि-
चारपर, एव निशापानेऽपि वातार्थं, परं निषिद्धस्य
फलस्य दोषस्य च मेलनेऽलये वषोषविचारप्रत्याप्राप्त्यौ तत्रं
पीयी ॥ २० ॥ १९ ॥

जलमुष्णं घृते पेयं दूरस्तैलेऽनु शस्यते ।
घृतामरुतोऽस्तु मण्डः स्वात्सर्ग्यैर्पूणमधाम्नु वा ॥ २२ ॥

अनुपाननाह—जम्बिादि । संपेडनितनुषने, अ
शुभलपरिमाणं तु साम्यानेपक्षमावर्षं क्रियमाणं मेपक्षवेवावि-
चार्येनोभेयं वृक्षैर्यव्यवहाराच्च ॥ २२ ॥

ओदनश्च विलेपी च रसो मांसं पयो दधि ।
घृताग्नौ स्तपशादी च घृषः काम्यलिकः राष्टः ॥ २३ ॥
सक्तयस्त्रिलिपिष्टं च मय लेहास्तर्पय च ।
भक्ष्यमभ्यञ्जने पस्तिस्तथा घोषरपस्तयः ॥ २४ ॥
गण्डप्राः कर्णतैलं च नस्त कर्णादिनपणम् ।
चतुर्विंशतिरित्येताः श्लेहस्य प्रविचारणाः ॥ २५ ॥

विचारणा संख्यायाम् शम्पेन धनप्रत्येनाह—ओदनधे-
रादि । त्रिपेयी त्रिरुद्रका मयगुण्डहृदिगण्यमन्त्रिणः हेमा ।
ताम्रपदार्थेन घृतं मूत्रं मण्डः, काम्यलिको दधिगण्य-मेह
तिरिक्त इत्यहम् । एतरेनाहृण कना— तर्के वनिध
वैद्रेतिरित्यत्र-त्रिपेदं । गुण्ड- मयगुण्डोदमय कन्व-
शिवो मय ॥ २५ ॥ एव-मेहतिरिक्तवनिधः एत- इति ।

रेह शर्करादीनां पारतन्त्र्यं, त्रिहृत इति रेहः । प्रविचार्य-
तेऽत्र चार्थवेऽनुपाननेनोपगुम्यतेऽनयेति प्रविचारणा शोदनादयः,
ओदनादयश्च श्लेहप्रविचारणामा मेहयुक्ता एव बोद्धव्या, अन्य-
त्रनादस्तु यद्यपि शुद्धमेहसंपादाहाभाऽपि जटराग्निसंयन्धे न
व्यापिन्त इति तथैव विचारणाशब्देनोच्यन्ते ॥ २३-२५ ॥—
अच्छलेपेस्तु यः श्लेहो न तामाहुर्विचारणाम् ।

श्लेहस्य स मिपगृह्ये. कल्पः प्राथमकस्त्विकः ॥ २६ ॥
केवलश्लेहपानं तु श्लेहने क्षतयतिनायनभयेन न विचारणा-
सहयोग्यते, एतदेवाह—अच्छलेप इत्यादि ।—अच्छम वैयथ्य
अच्छलेप, ओदनाद्यगण्यं गति येन इत्यर्थं, न तामाहुर्वि-
चारणामिति पचनेन वैयथ्यरक्षणोद्देश्यं व्यवहार इति दर्श-
यति । विपमिर्गृह्ये विपगृह्ये । प्रपणे धृष्टे कल्पे पक्षे मय-
स्तीति प्राथमकस्त्विकः, धृष्ट इत्यर्थः ॥ २६ ॥

रत्नश्लोपहितः श्लेहः समासध्यात्मयोगिभिः ।
पदमित्रिणपिष्टा संख्यां प्राप्नोत्येवम केनलः ॥ २७ ॥
एवमेताश्चतुर्गणितः श्लेहानां प्रविचारणा ।
ओषधुं व्याधिपुनपानं प्रयोज्या जानता भवेत् ॥ २८ ॥

प्रकाशान्तरेण विचारणामेदमाह—रत्नश्लोपादि । समानां
रसानामन्योन्यमेलनं, व्यागोऽमेलनं, समानासावबन्धि प-
द्वी रत्नश्लोपादिगतैरहितो गुणं मयः श्लेहमित्रिणसंख्यां
प्राप्नोति । एतश्च केवल इत्युच्येयं वर्ज्यमित्याशङ्क्यत्र-
योगः । विपटी रात्रौशु शब्देनमयत्र-रत्नये “व्याधुस्मृति-
योगम्” (सू. अ. २६) इत्यत्रियंयं पश्यमाणं बोद्धव्या ।
एव प्रेहानां रसयुक्तानां यनु वति प्रविचारणा भवति । यनु-
वतिरिति श्लेहतामिरानेन यवभ्यवे, तेन प्रविचारणेनैरर-
नयुक्तम भवति । न गर्वविचारणा गर्वत्र चान्या, मन्नु
ताम्यनुव्याधिपदोपपुत्रान् परीक्ष्य वा यत्र मुच्यते गा नय
कन्येत्याह—ओषधिरिति ।—ओषधोऽभ्यागः । पुरवप्रर्जन
हस्मिन् देतेऽयं पुरयो वर्तते इति परीक्ष्य वेदोऽप्यवशो
बोद्धव्यं, वषोषप्रप्रवृत्तयः बोद्धव्या ॥ २७ ॥ २८ ॥

अहोग्रप्रमहः कृष्णमधोर्ध्वं च प्रतीक्षते ।
प्रधाना मध्यमा ह्यमा श्लेहमात्रा उत्तरां प्रति ॥ २९ ॥
इति त्रिषः समुद्दिष्टा मात्राः श्लेहस्य मानताः ।
तासां प्रयोगान् पश्यामि पुरणं पुरणं प्रति ॥ ३० ॥
प्रभूतश्लेहनित्या ये क्षुत्पिपासागह मताः ।
पायकश्चोत्तमयलो येषां ये घोसमा क्षते ॥ ३१ ॥
शुम्भिनः शर्पेद्राश्च त्रिपण्येहताश्च ये ।
उन्मत्ताः कृच्छ्रमृत्राश्च गात्रपयस्तं यय च ॥ ३२ ॥
पिबेद्युक्तमात्रं मायां तस्याः पाने शुषाम्पुण्यु ।
विचारान्छमयत्येषा द्वाभ्यां तम्यकप्रयोजिता ॥ ३३ ॥
दोषानुवर्णिनी मात्रा मयमागानुसारिणी ।
यस्या पुनर्नयकरी शरीरेन्द्रियचेतसाम् ॥ ३४ ॥

अरुणस्फोटपिडकाकण्डूपागामिर्दिताः ।
 कुष्ठिनश्च प्रमीदाश्च घातशोणितिकाश्च ये ॥ ३५ ॥
 नातिवह्नाशिनश्चैव मृदुकोष्ठास्तथैव च ।
 पिबेयुर्मध्यमां मार्शं मध्यमाश्चापि ये बले ॥ ३६ ॥
 मात्रैषा मन्दविश्रंशा न चातिथलहारिणी ।
 सुखेन च ज्ञेहयति शोभनार्थं च युज्यते ॥ ३७ ॥
 ये तु बुद्धाश्च दालाश्च सुकुमाराः सुखोचिताः ।
 रिक्तकोष्ठत्वमहितं येषां मन्दाग्रयश्च ये ॥ ३८ ॥
 ज्वरातीसारकासाश्च येषां चिरसमुत्थिताः ।
 ज्ञेहमात्रां पिबेयुस्ते हृत्वां ये चाधरा चले ॥ ३९ ॥
 परिहारे सुखा चैषा माना ज्ञेहन्बृंहणी ।

धृप्या बह्व्य निरायाधा चिरं चाप्यनुवर्तते ॥ ४० ॥
 मानाया सख्या प्रमाणं चाह—अहोपानमिलादि।—अहो-
 रामशब्दोऽप्रहरोपलक्षणं, एवमह शब्दार्थद्वयार्थौ चतुःप्रह-
 रद्विप्रहरोपलक्षणौ, तेन प्रहरावतीतेऽप्यहमि पीता मात्रा यथो-
 कप्रहरबालास्या दिनान्तरे रामी वा जीर्यमाणा मन्तव्या,
 अन्ते त्वहोरात्रसन्धेन व्यूतेनाप्याह धृपा रात्रिरहोरात्रसन्धेनौ-
 चन्दे, कृत्स्नार्थं तु प्रहरोपलक्षणाविति वदन्ति । अत्र बृहा-
 होपानपरिणामिनी माना क्रियते, तथा तद्वह्नाहारो न कर्तव्य,
 अत एवतत्पानं दुरपविशेषविषयवचनेन एक "क्षुत्पिपासासहा
 मरा"—इति । प्रभूतज्ञेहानिवा प्रभूतज्ञेहात्म्या । रात्र्यव्यो-
 जितेतिवचनेन बहुव्यापित्वमस्या सूचयति । सर्वमार्गा
 कोष्ठसन्निधमर्गपाता । पुनर्नवकरी ति-शोपदोषहरत्वेन । अरुण-
 स्फोटिमध्यमानागुण, अरुणाऽरुणिका । शोभनार्थं इति शोप-
 नार्थ(ह)ज्ञेहरूपे, एतेन, उत्तममाना सर्वमने एव परं, न तु
 शोभनाज्ञेहे कर्तव्येति दर्शयति । ये तिलादि हस्यमात्र-
 गुण । परिहारे शुक्लत्वपरिहारत्वेन ॥ २९-४० ॥

घातपित्तप्रकृतयो घातपित्तविकारिणः ।
 चक्षुःकामाः क्षुताः क्षीणा बुद्धा दालास्ताश्चाऽबलाः ४१
 आयुःप्रकर्षकामाश्च बलवर्धस्वरार्थिनः ।
 पुष्टिकामाः प्रजाकामाः सौकुमार्यार्थिनश्च ये ॥ ४२ ॥
 दीप्त्योजःस्मृतिमैधाग्निबुद्धीन्द्रियबलार्थिनः ।
 पिबेयुः सपर्यताश्च दाहशक्त्वविपाग्निभिः ॥ ४३ ॥
 य जैहो यान कार्यसमाह—घातपित्तत्वादि । घातपित्त
 विषयग्रहणेनैव घातपित्तप्रकृतियु लक्ष्ये पुनरावृत्तिमान घात-
 पित्तप्रकृतीना स्त्रोक्लक्षणाविकारेऽपि घृतपानोपदेशार्थम्, एव
 घातव्याधिभिराविष्टा घातप्रकृतयश्च न इत्यन व्याख्येयम् । बला
 र्थिन इत्यत्र बलशब्द इत्यादिभिः सूच्यते । अर्ता पीडिता
 दाहादिभिरिति सूचय ॥ ४१-४३ ॥
 प्रबृद्धलक्ष्ममेदस्काश्चालस्यूलगलोदराः ।
 घातव्याधिभिराविष्टा घातप्रकृतयश्च ये ॥ ४४ ॥

बलं तनुत्वं लघुतां दृढतां स्थिरगाम्यताम् ।
 श्लिग्धसूक्ष्मणतनुत्वंकां ये च काङ्क्षन्ति वेदिनः ॥ ४५ ॥
 रुमिकोष्ठाः क्रूरकोष्ठास्तथा नाडीभिरर्दिताः ।
 पिबेयुः शीतले काले तैलं तैलोचिताश्च ये ॥ ४६ ॥
 तैलविषयमाह—प्रदेह्यादि । शीतले काल इति तैललो-
 षणत्वेन शीतलेऽपि काल इत्यर्थं, तेन, सामान्यप्रतिषेध
 'नासुष्णशीते श्लेहं पिबेन्नर' इति न विरुध्यते, यदि वा
 सर्पि पानकालपेक्षया शीतलं यौद्धव्यम् ॥ ४४-४६ ॥
 घातातपसहा ये च रुक्षा भाराध्यकारिताः ।
 संशुष्करोतोदधिरा निष्पीतकफमेदसः ॥ ४७ ॥
 अस्थिसन्धिसिरासाधुमर्मकोष्ठमहारजः ।
 यलघान्नारतो येषां रानि चावृत्य तिष्ठति ॥ ४८ ॥
 मह्याग्निबलं येषां वसात्तात्प्याश्च ये नराः ।
 तेषां ज्ञेहयितव्यानां वसापानं विधीयते ॥ ४९ ॥
 वसापिषयमाह—घातातपेत्यादि । संशुष्कनिष्पीतकफौ
 क्षीणार्णवेव । महारज इत्यध्यादिभिः सूच्यते । लाजि
 श्रोतासि ॥ ४७-४९ ॥—

दीप्ताग्रयः श्लेहासहा घसराः ज्ञेहसेविनः ।
 घातार्ताः क्रूरकोष्ठाश्च ज्ञेहा मज्जानमानुयुः ॥ ५० ॥
 येभ्यो येभ्यो हितो यो यः ज्ञेहः स परिकीर्तितः ।

दीप्ताग्रय इत्यादिमज्जपानविषय । घसरा बहुप्रसहा ।
 आयुर्दुष्पुञ्जीरम् ॥ ५० ॥—
 ज्ञेहनस्य प्रकर्षो तु सप्तरात्रभिरानको ॥ ५१ ॥
 प्रकर्षोऽपि त्वत्प्रकर्षभूय प्रज्ञेयौ, तेन, आपत्तेन प्रैरा-
 त्रिक प्रकर्षो भूयस्त्वेन साप्तरात्रिक इति च भवति । एतच्च
 कथमप्यस्य ज्ञेहप्रयोगादिरिकप्रयोगे बोद्धव्य, यदि वा, सद्य-
 ज्ञेहप्रयोगा अपि ग्रहणेनैव ज्ञेहयन्ति, स्तुल्यं तु तेषु सद्य
 इत्युक्तम् । बहुफ—“न्याहारे सप्तदिने परं तु श्लिग्धो नर
 स्वेदयितव्य इह । नात परं ज्ञेहनमादिरान्ति सारमीनवेद
 सप्तदिनात् परं तु” (सि अ १)—इति ॥ ५१ ॥

स्वेद्याः शोधयितव्याश्च रुक्षा घातविकारिणः ।
 व्यायाममद्यलीनित्याः ज्ञेहाः स्युर्धं च चिन्तकाः ५२
 सामान्येन ज्ञेहानाह—स्वेद्या इत्यादि ।—स्वेद्या सत-
 त्वस्वेदाध्या घातरणार्ताश्च, शोभनप्रतिषेधाध्याना ॥
 शोधयितव्या इत्यनेनैव गृहीतत्वात् । चिन्तका इति चिन्ता-
 बहुला ॥ ५२ ॥

संशोधनादते येषां रुक्षणं संप्रवक्ष्यते ।
 न तेषां ज्ञेहनं शस्तमुत्सन्नकफमेदसाम् ॥ ५३ ॥
 अमिष्यण्णाननमुदा नित्यमन्दाहायश्च ये ।
 स्युषामूर्च्छांपरीताश्च गर्भिण्यस्तास्तुशोषिणः ॥ ५४ ॥

१ 'क्षिरता बुद्धावताम्' इति पा० । २ 'अत्यल्पभूतत्वम-
 कर्षो' इति पा० ।

अध्विपदच्छदयन्तो जठरामगरादिताः ।

दुर्वलाश्च प्रतान्ताश्च क्षेहस्थाना मदातुराः ॥ ५५ ॥

न क्षेह्या वर्तमानेषु न नस्तोयस्तिरुमेषु ।

क्षेहपानात् प्रजायन्ते तेषां रोगाः सुदारुणाः ॥ ५६ ॥

अक्षेयानाह—सद्योभनादत इत्यादि । येषां रूक्षेण वक्ष्यते लङ्घनवृद्धीये,—“अभिव्यन्दा ब्रह्मादोया मयस्था व्याधवथ ये । ऊरुस्त्वम्प्रवृत्तयो हृक्षणीया निदर्शिताः” (सू अ २२) इत्यनेन, तेषां शोधनादत क्षेहन न वास्तं, यदा तु शोधनेन विरक्षयन्ते तदा परं शोधनाद्(यं)सज्जं क्षेहं वर्तय्य इति भावः । उक्तस्यो रूक्षं कस्य मेदश्च येषां ते तथा, एतच्च विशेष-पणं विरक्षणीया एवंभूता एष भवन्तीति दर्शयति । अभि-व्यन्गो व्रजप्रधानक्षेपविचारः । नरं कृत्रिमं विषम् । अतिप्रता-न्तोऽतिक्षीणव्रजपातुः । वर्तमानेषु क्रियमाणेष्विषयैः ॥ ५३-५६

पुरीषं प्रचितं कृशं चायुरग्रगुणो मृदुः ।

पक्ता वरारवं रौक्ष्यं च गावस्याग्निग्धलक्षणम् ॥ ५७ ॥

घातानुलोभ्यं दीतोऽग्निवर्चः क्षिग्धमसंहतम् ।

मार्दवं क्षिग्धता घाहे क्षिग्धानामुपजायते ॥ ५८ ॥

पाण्डुता गौरवं जाड्यं पुरीषस्यापि कृता ।

तन्नी(न्द्री)ररचिरत्केशः स्वादतिक्षिग्धलक्षणम् ५९

अग्निग्धलक्षणमाह—पुरीषमिहादि । मृदुरिति पुरुर्विसे-पणम् । घातानुलोभ्यमिहादि क्षिग्धलक्षणम् । पाण्डुतेत्याय-तिक्षिग्धलक्षणम् । जाड्यमिन्द्रियजडत्वम् ॥ ५७-५९ ॥

प्रयोपामनमिष्यन्द् भोज्यमसं प्रमाणतः ।

नातिक्षिग्धमसंकीर्णं भवः क्षेहं पातुमिच्छता ॥ ६० ॥

पिबेत् संश्रमनं क्षेहमन्नकाले प्रकाशितः ।

शुद्ध्यर्थं पुनराहारे नैशे जीर्णे पिबेन्नरः ॥ ६१ ॥

क्षेहात् पूर्वं यत् पथ्यं तदाह—हृत्तणमिहादि । असङ्कीर्ण-मविरुद्धवीर्यम् । य इत्यागामिदिने । अन्नकाले द्विप्रहरादिलक्षणे, शुभ्राक्ष कदाचिन्मं स्वादि तदर्थं विशेषण—प्रकाशित इति । शुद्ध्यर्थं तु क्षेहं नैशे दिनान्तरकृते आहारे जीर्णं एव आतरेष विवेदित्वं । समानार्थक्षेहो यदि जरणान्ते आतरेव क्रियते, तदा कोष्ठोपलेपकदोषस्याशयतेन दोषेण सबको दोषोलेख कुर्याच्च सशमन, संशोधनार्थं तु दोषोलेखं करोतीत्येषलक्षणीय एवेति भावः । एतच्च कालवचनमुत्सर्गणं, तेन “घातपित्ता-धिको रानो” इत्युक्तकालविरोधो न भवति ॥ ६० ॥ ६१ ॥

उष्णोदकोपचारी स्याद्भस्वचारी क्षपाशयः ।

तान्मृन्मालिनीद्वारानुदीर्णाश्च नं धारयेत् ॥ ६२ ॥

ध्यायाममुद्यैवचनं कोधशोको हिमाऽऽतपौ ।

घर्जयेदप्रचातं च सेवेत शयनासनम् ॥ ६३ ॥

२ ‘दोर्नार्थ’ इति पा० । २ ‘तदन’ इति पा० । ३ ‘न नवत्य’ इति पा० । ४ ‘ब्रह्मचारी क्षपाशय’ इत्यनेन मैथुनक्रियासम्प्राप्त्याग-रूपानां निषेधः इति शिवराजसेन । ५ ‘उदीर्ण’ इति न धारयेदित्यत्र चकारादनुदीर्णाश्च नोदीरयेदित्यर्थं केषु इति शिवराजसेन ।

क्षेहं पीत्वा नरः क्षेहं प्रतिमुञ्जान एव च ।

क्षेहमिष्योपचारादि जायन्ते दारुणा गदाः ॥ ६४ ॥

क्षपाशयेव स्वपितीति क्षपाशयः । अप्रकातं चेति शयना-सनविशेषणम् । क्षेहं प्रतिमुञ्जान इति क्षेहे जीर्णमपि क्षेहप्रयो-मानुगुणमन्यक्षेहमविरुद्धवीर्यादिगुणयुक्तं मुञ्जान । एतेन क्षेहे पीते जीर्णे किंच हिताहितमिति प्रभक्षयस्रोतरमिदम्—उष्णोद-कोपचारी स्यादित्यादि भवति ॥ ६२-६४ ॥

मृदुकोष्ठस्त्रिषात्रेण क्षिब्धस्यच्छोपसेयया ।

क्षिब्धति क्रूरकोष्ठस्य सप्तरात्रेण मानवः ॥ ६५ ॥

गुडमिश्रुत्सं मरुतु क्षीमुच्छोडितं वधि ।

पायसं कृशात् सर्पिः काशमर्यनिकलारसम् ॥ ६६ ॥

द्राक्षारसं पीलुत्सं जलमुष्णमथापि घा ।

मद्यं वा तरणं पीत्वा मृदुकोष्ठो विरिच्यते ॥ ६७ ॥

विरिचयन्ति नैतानि क्रूरकोष्ठं पदाचन ।

भवति क्रूरकोष्ठस्य ग्रहण्ययुस्वयानिला ॥ ६८ ॥

उदीर्णपित्ताऽल्पकफा प्रहणी मन्दमादना ।

मृदुकोष्ठस्य तस्मात् स सुविरिच्यो नरः स्मृतः ॥ ६९ ॥

मृदुकोष्ठदिलक्षणमाह—यदित्यादि । अभ्यर्तितत्वात् कोष्ठ-ज्ञानस्याभ्यर्थादि तत्क्षणमाह—शुद्धमिहादि । उल्लेखितं वधि-सः । इच्छा त्रिस्तण्डुलमापहता यवात्, यचने हि—“तिस-तण्डुलमापेतु कृपाय निखरेति च” । क्रूरकोष्ठविरिचयेद्दे-माह—भवतीत्यादि । प्रहणी कोष्ठस्याभ्यर्थादिज्ञानभूता नाभिः यदुक्तम्—“आभ्यर्थादिज्ञानमन्नस्य ग्रहणाद्ब्रह्मी मता” (वि, अ १५) इति । उदीर्णपित्तेत्यादि मृदुकोष्ठस्य रूपवचनम् । क्रूरकोष्ठस्य ग्रहणीगतो वायुर्गुडवीनां सरत्वं प्रतिबभ्राति, मृदुकोष्ठस्य हि ग्रहण्या विरोधको वायुर्वांसि, स्तम्भकोऽपि क्षेप्पादप, वज्रतत्त्वतत्त्वणं च पित्तं मबल, तेन शुद्धादिभिः शुचं विरेचन भवतीति भावः ॥ ६५-६९ ॥

उदीर्णपित्ता प्रहणी यस्य घासिबले महत् ।

मस्मीयवति तस्यानु क्षेहः पीतोऽस्मिन्तेजसा ॥ ७० ॥

स जग्म्या क्षेहमाना तामोजः प्रक्षारयत् घली ।

क्षेहाद्विरुत्तमां लृणां सोपसर्गापुदीरयेत् ॥ ७१ ॥

१ गङ्गावरसु ‘क्षेह पीत्वा नरे क्षेहं प्रतिमुञ्जान एव च’ इति पठति; ‘क्षेह पीत्वा त्वपरं क्षेहं प्रतिमुञ्जाने नरे क्षेहमिष्योपचारादगत्या गदा जायन्ते’ इति आरक्षानयति । दोषीन्द्रनामसेनानु ‘क्षेह पीत्वा नरं क्षेहं प्रतिमुञ्जान एव च’ । उष्णोदकोपचारी स्यात् इत्यादि ‘तेने तं शयनासनम् । क्षेहमिष्योपचारादि जायन्ते दारुणा गदा’ इ-त्येव किञ्चित्तीर्णार्थं कृत्वा पठति, ‘पीते क्षेहादितामाह—क्षेह पीते त्यादि । क्षेह पीत्वा तथा क्षेहं प्रतिमुञ्जान तस्यैव दिने क्षेहं विरन् क्षेह पीतवान् क्षेहं निश्चलेष्वं, नर उष्णोदकोपचारी स्यात् इत्यादि व्याख्यानयति च ।

नालं जेहसमृद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपि ।
 स चेत् सुशीतं सलिलं नासादयति वृत्तते ।
 यथैवाशीविपः कक्षमध्यगः स्वविषाग्निना ॥ ७२ ॥
 अजीर्णं यदि तु जेतै तृष्णा स्याच्छर्दयेद्विष्क ।
 शीतोदकं पुनः पीत्वा भुक्त्वा रुक्षाग्रमुल्लिखेत् ७३
 न सर्पिः केवलं पित्ते पेयं सामे विशेषतः ।
 सर्वं हर्तुं जेहेहं हत्वा संज्ञां च मारयेत् ॥ ७४ ॥
 तैन्द्रा सौक्लेश आनाहो ज्वरः क्षन्मो विसंज्ञता ।
 कुष्ठानि कण्डूः पाण्डुत्वं शोफाशांस्वरुचिस्तृपा ७५
 जठरं ग्रहणीदोषाः स्तेमित्यं वास्यनिग्रहः ।
 शूलमामप्रदोषाश्च जायन्ते जेहविघ्नमात् ॥ ७६ ॥
 तत्राप्युल्लेखनं शस्तं स्वदः कालप्रतीक्षणम् ।
 प्रति प्रति व्याधियत्नं बुद्ध्वा संस्तनमेव च ॥ ७७ ॥
 तत्कारिष्टप्रयोगश्च रुक्षपाताञ्जसेवनम् ।
 मूत्राणां त्रिफलायाश्च जेहव्यापत्तिमेवजम् ॥ ७८ ॥
 सप्रति जेहव्यापदो दर्शयति—उदीर्णेत्यादि ।—ओज
 सर्वभातुसारभूतं हृदि स्थितं, प्रक्षारयन् स्थानाज्जघनम् दग्ध-
 पंथ । वलीलनेन जेहेन्प्रभो बहिर्निवरा बलवान् भवतीति
 दर्शयति । कचनं हि—“नालं जेहसमृद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपि”
 इति । उत्तमा महती माश्रया । शीतलणी सोपद्रवाम् । वक्ष बाध-
 समूह । छर्दयेदिति प्रथमं जेहमेव तृष्णाकारकं छर्दित्वा
 पुनः शीतोदकं पीत्वा रुक्षाग्रं च भुक्त्वा रुल्लिखेदिति योजनी-
 यम् । न सर्पिरेत्यादि ।—न सर्पिं सामे पित्ते पेयं, केवलं तृच-
 स्तृतं विदोषतो न पेयं सामपित एवेति योजना, एवं मन्यते—
 सच्छत तिकरादिभिर्मुतं रामे पित्ते तिचचादिपाचनगुणात्-
 योगाद्योमं वैदाचिद्रूपस्वपि, अक्षस्तु तु तस्यैवा विरुद्धमेव,
 यदि वा, केवलमसच्छतं सर्पिं पित्ते सामान्येन रामे निरामे
 वा न पेयं, सामे पित्ते द्विदोषत इति योजना । एतेन, यत्रापि
 सामान्येन घृतं विहितं, यथा—“अत ऊर्ध्वं कफे मन्दे वात-
 पित्तोत्तरे ज्वरे । परिपक्वेषु क्षेपेषु सर्पिं वानं यथाऽऽहृतम्”
 (चि अ १) इत्यादी, तत्राप्युचितमेवजसच्छतमेव बोद्ध-
 व्यम् । यदि वा, न केवलं पित्ते सामे सर्पिर्विदोषतो न पेयं,
 किंतिहै तैरादीन्यपि वातकेष्मपिहितानि तयो भामयोर्न पेयानी-
 त्वम् । अस्मिन् व्याख्यानोऽपेयमिलान्नाप्रक्षेपो द्रव्यम् । अनु-
 रजेन पित्तपानं भुग्यात् । सश रयतिखद्वनं चेह व्याधिप्रमा-
 नात् । स्तेमित्वामर्दवज्जाग्रपित्तलम्बि । वायुप्रदोषा जलसक-
 रिष्विपादव । कालप्रतीक्षणं जेहजनितदोषस्य बावदयोज-
 नम् । तत्रस्वारिथानां च विरिक्तवक्ष्यमाणानां प्रयोग, मूत्राणां
 त्रिफलायाश्च सेवनमिति सवत्स ॥ ७०-७८ ॥
 अकाले चादितथैव माश्रया न च योजितः ।
 जेहो मिध्योपचाराद्य व्यापयेतात्तिसेवितः ॥ ७९ ॥

मिध्योपचाराद्ययोषविध्यननुष्ठानात् । अतिसेवितं कालप्र-
 योणं सेवित ॥ ७९ ॥

जेहात् प्रस्कन्दनं जन्तुस्त्रिरात्रोपरतः पिबेत् ।
 जेहवद्रवमुष्णं च ज्वरं भुक्त्वा रसीदनम् ॥ ८० ॥
 एषोपनजेहपाने वृत्तिप्रचारमाह—जेहारिह्यादि ।—जेहान्
 जेहप्रयोगात् । त्रिरात्रोपरत त्रिरात्रं परिलखजेहपान इत्यर्थः ।
 प्रस्कन्दनं विरेचनम् । जेहोपरमत्रिरात्र एव भोजनं दर्शयति—
 जेहवद्रव्यादि । रसप्रधानमोदन रसीदनम् ॥ ८० ॥
 एकाहोपरतस्तद्रुक्त्वा प्रच्छदंनं पिबेत् ।

यमने जेहवृत्तिमाह—एकेत्यादि । एकाहोपरत जेहारिदिति
 योजना, तद्रदिति जेहवद्रवमुष्णं च रसीदनं जेहोपरमदिवत्
 एव ॥—

स्यात्सर्वसंशोधनार्थं ये वृत्तिः जेहे विरिक्तयत् ॥ ८१ ॥

सप्तमनविधिमाह—स्यादित्यादि । असंशोधनार्थं सप्त-
 मने, वृत्तिप्रचार, विरिक्तविरिक्तनामतावेक्षणोपकर्षनार्थमवश्य-
 मार्गं “सप्तमविरिक्तं चैनम्” (सू अ १५) इत्यादिप्रत्ययप्रति-
 पादनीयमुपचारात्माह, न तु पेशादिप्रत्ययनामम् । यद्यपि यमनोक्त
 एव ततोर्नर्भावाद्यो विरेचनरुताप्यनिदिष्टायाश्चाप्येह यमन
 विधिं परिलख्य विरेचनविध्यादिदेशो धूमपानप्रतिपेयार्थं,
 विरेचने हि तत्र “धूमपानवर्जनम्” (सू अ १५) इति कृतं,
 जेहपाने च धूमपानं निषिद्धं मानातिथीये,—“न मद्यन्ते
 पीत्वा च न जेहम्” (सू अ ५) इत्यादिना ८१ ॥

जेहद्विषः जेहानित्या मृदुकोष्टाश्च ये नराः ।

हेरासहा मद्यनित्यास्तेपानिष्टा विचारणा ॥ ८२ ॥

ह्यापतेत्तिष्ठापूरहांतयायहकोष्ठताः ।

गव्याजोर्धमास्तस्याश्च रसाः स्युः जेहने हिताः ८३

श्वकोलकुलत्थाश्च जेहाः सगुडसर्कराः ।

वाहिमं बधि सव्योपं रससंयोगसंग्रहः ॥ ८४ ॥

जेहयन्ति तिलाः पूर्य जग्धाः सजेहफाणिताः ।

कुमारश्च बहुज्ज्वेहास्तिलकाम्बलिकास्तथा ॥ ८५ ॥

फाणितं द्यूतवेरं च तैलं च सुरथा सह ।

पिबेद्दूतो भूतेर्मांसिर्जीर्णं ऽश्रीयाद्य भोजनम् ॥ ८६ ॥

तैलं सुराया मण्डेन यसां मज्जानमेव पा ।

पिवन् सफाणितं शीरं नरः क्षिप्रति धातिकः ॥ ८७ ॥

धारीणं जेहसंयुक्तं पीत्वा सदाकरं पयः ।

नरः क्षिप्रति पीत्वा या सरं दधः सफाणितम् ॥ ८८ ॥

पाञ्चप्रवृत्तिकी पेया पायसो मापमधिकः ।

शीरसिद्धो बहुजेहः जेहदेवचिन्ताभारम् ॥ ८९ ॥

सर्पिलैलयसामज्जातण्डुलप्रवृत्तः शृ(र)ता ।

पाञ्चप्रवृत्तिकी पेया यथा जेहनमिच्छता ॥ ९० ॥

(शौकरो वा रसः क्षिग्धः सर्पिलंघनसंयुतः ।

पीतो द्विर्वासरं यन्नात् सेहयेदचिराच्चरम् ॥ १ ॥)

विचारणादिप्रयोगाह—सेहद्विप इत्यादिना । रावादिरेसानामु-
क्तानां सहात्माह—यत्नेत्यादि । रसे सेहार्थोक्तस्य उपति
सयोगो वेदा ते रससयोगा, तेषां सम्बन्धः समग्रः ।
एवंमिति भोजनात् पूर्वम् । निरुप्रधानं साम्बन्धिकस्त्रिंशत्साम्ब-
न्धिः । काणितमित्यादि ॥ १४ ॥ वेरमिति ॥ १५ ॥ वेररसम् । स्तुतिमि-
त्रादित् । पादप्रवृत्तिरस्येव वक्ष्यमाणा । भाषमिधको मापतण्डु-
रुत्तममम् । पेया पाणव्या ॥ ८१-९० ॥

ग्राम्यानुपौदकं मांसं शुद्धं दधि पयस्तिक्तम् ।

कुष्ठं शोथी प्रमेही च सेहने न प्रयोजयेत् ॥ ९१ ॥

सेहैर्यथाहं तान् सिद्धैः सेहयेद्विकारिभिः ।

पिप्लीमहिर्हरीतक्या सिद्धैरिषिकलयाऽपि वा ॥ ९२ ॥

ब्राह्मणमलरूप्याभ्यां दध्ना चाम्बलेन साधयेत् ।

ध्वोपगमं मिषकसेहं पीत्वा क्षिराति तं गरः ॥ ९३ ॥

पचकोलकुलस्थानां रसाः क्षारः सूर्य दधि ।

क्षीरसर्पिश्च तत्सिद्धं सेहनीयं घृतात्तमम् ॥ ९४ ॥

यथाहमिति यो यत्र सेहो युज्यते सर्पिषि । सिद्धैरिति

पिप्लीमहिर्हरीतक्या तस्या निफलया चेति वृषक्योजनीयं,

पिप्ल्याविसिद्धसेहं ह्य कुष्ठदिपु यथासंख्यमिति केचित् ।

यूपचन्द कापचन । ध्वोपगमं ध्वोपकल्मम् । अत्र निर्मि-
र्मिर्भिल्ला चापुष्पम् । यवकोलादौ पद्व्याणि सेहमिति ।

क्षारो यवक्षार इत्यम् ॥ ९१-९४ ॥

तैलमज्जवसात्सर्पिर्वद्विफलारसैः ।

पोनिशुरुप्रदोषेषु साधयित्वा प्रयोजयेत् ॥ ९५ ॥

तैलमजेत्यादि ।—यत्तु सेहोऽहत्क एव, तैलमज्जवसात्सर्पि-

रिसिष्यद्वाधाद्वितीयान्तं प्रयोगः ॥ ९५ ॥

गृह्णात्यम्बु यथा यत्नं प्रचयत्यधिकं यथा ।

यथाग्निं जीर्यति सेहस्तथा अयमिति चाधिकः ॥ ९६ ॥

यथा वाऽऽग्नेयं मृत्पिण्डमासितं स्वरया जलम् ।

अयमिति संसते सेहस्तथा स्वरितसेवितः ॥ ९७ ॥

सयति द्वेह उपयुक्तो यथा क्षरीरं ससेहोऽधिको दृढवे,

तथाह—गृह्णातीत्यादि । तत्र शिथ्येण ध्यायादावष्टममिति शिथ्य

हिततयाऽभिधीयते । यथाग्रीलमन्यनधिक इत्यर्थः । नन्व

मध्यधिकवेदः सयति तत्रमिषं च सेहयन्नमुष, यदुच्यते—

“अमन्नात् सेहदर्शनम्” इति, तेनैवदिन एवापि कसेहपान

क्रियतामित्याह—यथा चेत्यादि ।—आग्नेय ईपलेदयित्वा ।

क्षरीरसेवितं सेहो भातुसेहद्वित्वेन ससतेऽथो वाति यावन्,

न तावता सेहनं मवीति भावः ॥ ९६-९७ ॥—

लवणोपहिताः सेहाः सेहयन्त्यचिराच्चरम् ।

तद्व्यामिष्यन्त्यरुक्त्वं च सुक्ष्ममुष्णं ध्यायामि च ॥ ९८ ॥

सेहने सर्वैर्देहेषु सत्रप्रयोगमाह—लवणोपहिता इत्यादि ।

तदिति लवण, अमिष्यन्दि दोषतद्वातमिच्छेदक, ध्यायामि

अपिलदेहव्याप्तिपूर्वकमाहयामि ॥ ९८ ॥

सेहमग्रे प्रयुज्जीत ततः सेवमनन्तरम् ।

सेहसेदोषपत्रस्य संशोधनंमयेतरत् ॥ ९९ ॥

अतो यक्ष्यमाणस्वेदोपकल्पनाध्यायो समन्वित्वक सेहा-

दिपु सेहस्य आगमावमाह—सेहमित्यादि ॥ ९९ ॥

तत्र श्लोकः ।

सेहाः सेहविधिः कृत्स्नव्यापत्तिदिः समेपजा ।

यथाप्रशं भगवता व्याहृतं व्याघ्रभागिना ॥ १०० ॥

व्याघ्रभागी पुनर्यत् ॥ १०० ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

सेहाध्यायो नाम न्योदशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचिताया चरकव्याख्यायामाध्यायै-

र्यधिकया सूत्रस्थाने उपकल्पनाध्यायचतुर्थे सेहा-

ध्यायो नाम न्योदशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथानः सेवदाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

सेहपूर्ववत्स्यात् स्वेदस्य स्वेदाध्यायोऽभिधीयते । सेह-

प्रतिपादकोऽध्यायः स्वेदाध्यायः ॥ १ ॥ १ ॥

अतः सेवदाः प्रयक्षयन्ते यैर्यथाध्यायप्रयोजितैः ।

सेवदाध्यायः प्रशास्यन्ति शब्दा वातकफात्मकाः ॥ ३ ॥

सेहपूर्वं प्रयुक्तेन सेवेनापजितेऽनिले ।

पुरीषमूत्रेतासि न सज्जन्ति कथंचन ॥ ४ ॥

मुष्काण्यपि हि काष्ठान्ति सेहसेदोपपादनेः ।

नमयन्ति यथान्याय किं पुनर्जीवतो नराश्च ॥ ५ ॥

वातकफालया असमुत्पन्नवत्कफा, वातकफत्वेऽप्युद्ग्रा-

द्य स्वेदेन न शाम्यन्ति, अत आह—स्वेदाध्यायः, एतेनोद-

राद्योऽस्वेदा व्यापयन्ते । सेहपूर्वमिति क्रियाविशेषणम् । न

सज्जन्ति अप्रवृत्ताणि न भवन्ति । यथान्यायं यथागमं, एतच्च

सेहसेदोपपादनेरित्यनेन सूचयते, यदि वा अथान्यायं यथा-

सहच नमयन्तीति सम्बन्धः ॥ ३-५ ॥

१ ‘संशोधनमन्तरम्’ इति पा० । २ यथाध्यायं यथागमं

सेहसेदोपपादनेरित्यनेन, आम्बोवसेहसेदोपपादनेरित्यनेन ॥ इति

क्षिप्रशसनेन ।

१ शरीरानुपयुक्तं सेहं शरीरं मक्षेष्टाधिकेभ्यश्च तदा सन्ति,
अन्याथा तु सौम्यवेसाह—गृह्णातीत्यादि । यथाग्रीलमन्यनरूपं, यत्तु
सेहपानं हि क्षिप्रलक्षणमिति नाहं, तेनैवमिषं एव तथा सेहपानं
यित्वा यथा शीमेयं सेहलक्षणं स्यादित्याह—यथा चेत्यादि । आग्नेय
ईपलेदयित्वा, एव तस्मिन्नेतिनेति सेहो भातुसेहद्वित्वेन सस
तेऽपीत्यादि, तथा च सति सम्मुखसेहनं न बवीतीति भावः, इति सिद्धि
दासयेन ।

रोगगुर्व्याधितापेक्षो नात्युष्णोऽतिमृदुर्न च ।

द्रव्यवान् कल्पितो देशो स्वेदः कार्यकरो मत्तः ॥६॥

रोगगुर्व्याधितं च वस्तुवादिनाऽपेक्षत इति रोगगुर्व्याधितापेक्षः । नात्युष्णो नातिचण्डतापः । द्रव्यवानिति क्षिग्ध-रुक्षसिद्धव्युत्पन्नम् । कल्पित इति रोगादीनपेक्ष्य यथोचितेन द्रव्येण देशे चामाशयादौ यथायोग्यतया संघटित इति मन्तव्यम् ॥ ६ ॥

व्याधौ शीते शरीरे च महान् स्वेदो महाबले ।

दुर्बले दुर्बलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो हितः ॥ ७ ॥

वातश्लेष्मणि घाते वा कफे वा स्वेद इष्यते ।

क्षिग्धरुक्षस्तथा क्षिग्धो रुक्षश्चात्युपकल्पितः ॥ ८ ॥

रोगापेक्षोक्तवत्प्राप्तौ दर्शयति—व्याधापिस्वादः । व्याधौ महाबले तथा शीते वाक्कृते महाबले; महाविति चण्डताप एव पुनः पुनः किमभाष्येन युद्धस्वेदापेक्षयाऽधिकतापत्वेन शेषः । दुर्बल इति च तथा मध्यम इति च व्याध्यादिषु पूर्ववदोजनीयम् । क्षिग्धरुक्षद्रव्यकृतः क्षिग्धरुक्षः, क्षिग्धरुक्षद्रव्यादौ वातश्लेष्मादिषु यथावत्संयन्तव्याः एतच्च क्षिग्धरुक्षादिकर्मणं द्रव्यापेक्षकल्पनोपाहारणं; नात्रे क्षिग्धः, कफे रुक्षः ॥ ७-८ ॥

आमाशयगते वाते कफे पकाशयाश्रिते ।

रुक्षपूर्वो हितः स्वेदः स्नेहपूर्वस्तथैव च ॥ ९ ॥

तं वैराग्येपसंबन्धेन अभिचारयन् देशापेक्षां कफमा-माह—आमाशयेत्यादि । आमाशयगते वाते रुक्षपूर्वं स्थानापेक्षया पूर्वं रुक्षं कृत्वा पश्चाद्वातापेक्षः किमर्थः कार्यः, एवं पक्वाशयगते कफे स्नेहपूर्वो व्याख्येयः; आमाशयशब्देन कफस्थानं हेतुः, कफस्थानापेक्षया हि प्रथमं रुक्षः क्रियते, यदुक्तम्—“स्थानं जयेदि पूर्वं स्थानस्यास्यधिकतः” इति ॥ ९ ॥

बृण्णौ हृदयं बडौ स्वेदोऽत्युष्णो नैव वा ।

मध्यमे वक्षणी शोषमज्ञातवयवमिहः ॥ १० ॥

युद्धनैवैति स्वेदेकताये यथवादिगते व्याधौ युद्धस्वेदः, स्वेदव्यतिरेकीयाणां तापसम्भवे तु न वैति बोद्धव्यम् । इत्येवाहुरेच्छन्ते यथेच्छतया । इत्ये इति भाष्यवादिच्यवचनः ॥ १० ॥

सुसुप्तैर्नक्तैः पिण्ड्या गोधूमानामाधि वा ।

पसीतपलपलाशीर्वा श्लेष्मः संवृत्ता चक्षुषी ॥ ११ ॥

स्वेदे किमभाषे चक्षुषः स्वेदपिहातोपयमाह—सुसुप्तैरिति । नक्तैः कर्पटान्तमर्चः ॥ ११ ॥

मुक्ताचलीभिः शीताभिः शीतलैर्मांजनैरपि ।

जलाभिर्जलजैर्हस्तिः स्थितो हृदयं रुक्षोत् ॥ १२ ॥

स्वेदे किमभाषे हृदयरक्षणार्थमाह—मुक्ताचलीभिरिति ।

जलजानि गङ्गादीनि । एवमस्वेदवत्सामान्यत्वाद्दृग्गणरक्षाऽप्यु-जितव्या, प्राधान्याद्दृग्गण-पालनमुक्तम् ॥ १२ ॥

शीतशूलव्युपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे ।

संजाते मादवे स्वेदे स्वेदनाद्विरतिर्मता ॥ १३ ॥

शीतशूलव्यादि । स्वेद इति स्वेदभवे भ्रमः । स्वेदनाद्विरतिर्न-तेत्युपदिशन् शीतादिन्युपरमे इति स्वेदो निवर्तनीयः, शीता-व्युपरमे च स्वेदः कर्तव्य इति द्रव्यमुपदिशति; ततश्च इत एव स्वेदनिवृत्तिविषयशीतादिन्युपरमोत्पादः स्वेदस्य राम्ययोग-लक्षणं तथा शीतादिन्युपरमात्पादश्च स्वेदानिमित्तविषयोऽयो-गलक्षणमुक्तं भवतीति नायोगलक्षणानभिधानमुक्तावनीयम् ॥ १३ ॥

पित्तप्रकोपो मुख्यं च शरीरसदनं हृषा ।

दाहः स्वराङ्गदौर्बल्यमतिस्त्रिष्य लक्षणम् ॥ १४ ॥

उक्तस्तस्याशित्तीयो यो ग्रैमिकः सर्वशो विधिः ।

सोऽतिस्त्रिष्य कर्तव्यो मधुरः क्षिग्धशीतलः ॥ १५ ॥

अतिस्त्रिष्यविरतिवत्माह—उक्त इत्यादि । ग्रैमिको विमि-रित्वेन लब्धे पुनर्मधुरः क्षिग्धशीतल इत्यादिवचनं “मधमत्वं न वा पेयम्” इत्युपदिष्टमवधानस्य प्रतिषेधार्थं मधुरशीतादि-योगविशेषप्रियानर्थं च ॥ १४-१५ ॥

कपायमयनिस्थानां गर्भिण्या रक्तपित्तिनाम् ।

पित्तिनां सात्तिसाराणां रुक्षाणां मधुमेहिनाम् ॥ १६ ॥

विदग्धधृष्टप्रधानां विषमवधिकारिणाम् ।

श्रान्तानां नष्टसंज्ञानां स्थूलानां पित्तमेहिनाम् ॥ १७ ॥

तृप्यनां क्षुधितानां च क्रुद्धानां शोचतामपि ।

कामल्युदरिणां चैव क्षतानामाढ्यरोगिणाम् ॥ १८ ॥

दुर्बलातिविशुक्ताणामुपक्षीणैर्जसां तथा ।

मिषक् तैमिरिकाणां च न स्वेदमयतारयेत् ॥ १९ ॥

अस्वेदानाह—कपायैत्यादि ।—नपायद्रव्यकृतं नभं कपा-यमयं, किंवा कपायशब्दोऽमधुरवचनं, तेन मधुप्यते—कपायमित्यस्य वातप्रधानता स्यात् कपायस्य वातरारितात्, वाते च स्वेदो विहित एव, तत्परं कपायनिरयं प्रति स्वेदनि-षेध इति, तथिस्तं भवति । किंवा, कपायनिला रुक्षातिस-व्यग्रात्रा भवन्ति कपायस्य विरुक्षकलम्भकत्वेन, ततश्च तेषां स्वेदः पूर्वमेदावहतीत्यतः कपायनिलनिषेधः । रक्तपित्तिना-मविधानादेव स्वेदे निषेधे, पुनः स्वेदनिषेधो रक्तपित्तिनां यदन्योऽपि स्वेदस्तथा च वातश्लेष्मजो विचारो भवति तत्रापि स्वेदनिषेधार्थं तथा रक्तपित्तिनां यमनिविरचनाप्रतया प्राप्तस्वे-दप्रतिषेधनिषेधार्थं च; एवं पित्तमेहिनामव्याधिरपि व्याख्ये-यम् । पित्तिनामिति पित्तप्रवृत्तीनाम् । मधुमेहद्वन्द्वेन सपे एव मेहा शृण्वन्ते, मधुमेहशब्दो हि सर्वव्येद मेहेषु वर्तत इति क्रियन्त शिस्त्येव दन्तनीयं, मेहेषु च सर्वव्येद शरीरान्पित्त-प्रवृत्तेषु विशेषतः शरीरस्थितिवहेतुत्वेन स्वेदो न युज्यते;

पितृमेहिनामिति तु पुनरभिधानं पितृसन्धने विशेषप्रतिषेध-
तादर्शनार्थम् । प्रभो शुद्ध । मद्यविकारिणामिति मद्यनित्यस्य
वातकफजमशालये स्वेदनिषेधार्थम् । आल्योर्गीह वातरफौ ।
एषु चास्वेदनिषेधेषु यदि स्वेदकथायां सन्ध्यासादिर्भवति तदा
महाप्रलवायभयादल्पप्रलवायमुपेक्षायाम् स्वेदो विधेय इति
न्यायसिद्धमेव, यदाहुर्न्यायविद-यद्-“भूयोविरोधे स्वल्प-
न्याय्यम्” इति ॥ १६-१९ ॥

प्रतिश्याये च कासे च हिक्काभ्यासेष्वलाघवे ।
कर्ममन्याशिरःश्लेखरमेदे गलग्रहे ॥ २० ॥
अद्वैतैकाग्रसर्वाङ्गपक्षाघाते विनामके ।
फोष्टानाहविद्यन्धेषु शुक्रार्धात्ते विजृम्भके ॥ २१ ॥
पाथ्यैष्टक्यकुक्षिसंग्रहे दृधसीषु च ।
मृष्टजृम्भे महत्वे च मुक्कयोरङ्गमद्वेके ॥ २२ ॥
पादजानूरजङ्घातिसंग्रहे श्वयथापि ।
खल्लोष्वाभेषु शीते च वेपथौ घातकण्टके ॥ २३ ॥
लंकोद्यायामश्लेषु स्तम्भगोरघसुसिद्धि ।
सर्वाङ्गेषु विकारेषु स्वेदं हितमुच्यते ॥ २४ ॥

प्रतिश्याये चेलादिना स्वेद्यान् दर्शयति । विनामक क्षीर-
विनमनकापी वात । विजृम्भको वहिरायाम्, जृम्भापहृत् वा ।
पादजानूरजङ्घाभिरिति संग्रहश्च दृधसम्बध्यते । खी हस्तप-
दाबमोदनम् । वातकण्टको गुल्फाभितो वात । अलापव इति
पूर्वमुक्तेऽपि पुनर्गौरववचनमज्ञानं गुरतरत्नप्रतिपादनार्थम्,
अलापवचनं तु लापवप्रतिषेधमानप्रयोजनं नातिगुरुत्वं मृते,
यत् सर्वत्र नन् विरुद्धे न कर्तते, यत् “अरुमनभिष्यन्दि
त्वासीनप्रचलाभितम्” (सू. अ ११) इत्यत्र न हस्तकण्टकेन
विपक्षत्वमभिप्रेतं, किं तर्हि हस्तताप्रतिषेधमात्रमेव ॥ २०-२४ ॥

तिलमापकुलत्थाम्लघृततैलाभिषौघने ।
पायसेः कृशैर्मौसेः पिण्डस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥
गोरारोष्ट्रवराहाभ्वादहृद्भिः सतुर्पयैः ।
सिकतापांशुपापाणकरीपायसपूटकैः ॥ २६ ॥
श्लेष्मिकान् स्वेदयेत् पूर्ववर्तिकाय समुपाचरेत् ।
द्रव्याण्येतानि शस्यन्ते यथास्वं प्रस्तरेष्वपि ॥ २७ ॥

वर्षमाणानां सहस्रादिस्वेदानां द्रव्याण्याह—तिलमापेसादि ।
पिण्डस्य स्वेदः पिण्डस्वेदः । कटीषु श्लेष्मयोमयः, आयस्य
अयोविकारः, स चेह पुटकरणयोर्मो बोद्धव्यः । पूर्वमिति तिल-
मापादिभिः । यथावन्निष्पन्नं तिलमापादयो कर्ते, गोरारदि-
ग्रन्थोक्तस्य श्लेष्मणि प्रस्तरस्वेदे वर्तव्या इति दर्शयति २५-२७

१ ‘मृत्पापे’ इति पाठः । २ ‘सम्पत्स गौरव बहुत्वमित्यल्लभ्ये
स्वप्ने, न तु गौरवमित्यर्थः, ‘अलापये’ इति पूर्वमुक्तत्वात् इति त्रि-
दासतेन ।

च. सं १२

मृगहेषु च जेन्ताकेषूप्पणगर्मगृहेषु च ।
विधूमाद्धारतसेषु स्वभ्यक्तः सिद्यते सुपाम् ॥ २८ ॥

भृष्टेष्विति भूषेदायेषु गृहेषु । उष्णगर्मगृहेष्विति कुटी-
स्वेदं दर्शयति । स्वभ्यक्त इति सम्पगम्यक्तः ॥ २८ ॥

ग्राम्यान्पूषदं मांसं पयो वस्तशिरस्तथा ।
वराहमध्यपिशाचसृक् स्नेहवत्तिलतण्डुलाः ॥ २९ ॥
इत्येतानि समुक्ताण्य नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ।
देशकालविभागसो युतयपेक्षो भिषक्तमः ॥ ३० ॥
घातणामृतकेरण्डशिष्टमूळकसर्पपैः ।

वासायंशकण्ठार्कपत्रैरश्मन्तकस्य च ॥ ३१ ॥
शोभाजनकसैरीयेमालतीसुरसाजैः ।
एषेरत्ताण्य सलिलं नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ ३२ ॥
भूतीरुपञ्चमूलाभ्यां सुरया दधिमस्तुना ।
मूधैरस्लेध सल्लहेनोडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ ३३ ॥

वस्तशिरःस्थामस्तवम् । स्नेहवन्तगौरवधीनाद्वस्तिलज-
तण्डुलाश्च स्नेहवत्किञ्चनण्डुलाः । ग्राम्येलादिना वातापहो नाडी-
स्वेदं उष्ण, यादवेलादिना वपापहः, भूतीवेलादिना मात-
स्यापहः । शरणां वरुणः, अमृतवा शुद्धी, सर्वपैरित्यत्र पद-
रिति सम्बध्यते । दधौ वैशु, पुन शोभाजनमहणाद्रिणीयो
किटपक्षोमाश्रयो गृह्यते, सैरीय किण्ठी ॥ २९-३३ ॥

एत एव च निर्युद्धाः प्रयोज्या जलकोष्ठके ।
स्वेदनार्थं घृतक्षीरतैलकोष्ठांश्च कारयेत् ॥ ३४ ॥

एत एवैति नाडीस्वेदोपाधयोऽपि । जलरोष्ठोऽवगाढार्थं
युन महजलपात्रम्, एव घृतक्षीरतैलकोष्ठाश्च व्याप्याता ॥ ३४ ॥

गोधूमशक्लैर्धूर्णयवानामम्लसंयुतैः ।
सस्नेहकिण्वलचणैरुपनाहः प्रशस्यते ॥ ३५ ॥
गन्धैः सुरायाः किण्वेन जीवन्त्या दातुमुपया ।
उमया वृष्टतैलाभ्यां मुक्तया चोपनाहयेत् ॥ ३६ ॥
चर्मभिश्चोपनरुच्यः सलोमभिरपूतिभिः ।
उष्णवीर्यैरलाभे तु कौशेयाविकशाटकैः ॥ ३७ ॥

गोधूमशक्लैर्धूर्णयवानामम्लसंयुतैः । निष्पत्तायीम् । उपनाहो
बहलं रूपं दातु चर्मादिभिराल्ल व्यापियुक्तस्याहस्य बन्धनं,
उपनाह प्रशस्यते इत्यत्र उपनाहोऽनभिस्वेदो मास्य । गन्धैः
मुगन्धिश्चोपनरुच्यो बन्धनीयः । उष्णवीर्यैरिति उष्णवीर्य-
मृगादिप्राणिप्रभैः । आविश्कशाटक इत्यत्र ॥ ३५-३७ ॥

रात्री यद्धं दिया मुञ्चेन्मुञ्चेद्रात्री दिया घृतम् ।
विदाहपरिहारार्थं, स्यात् प्रपंचस्तु दीनले ॥ ३८ ॥

१ ‘नराहयेद’ इति पाठः । २ ‘देशकालविभाग’ इति ‘देशका-
लविभाग’ इति च पाठः । ३ ‘०६१५०’ इति पाठः । ४ ‘अप-
वाचनिरुद्धोऽपि हस्तवन्तं शरीरोपलोभं कृत्वा रोदधति’ इति
विनयातेन । ५ ‘अमृतवापिनामि वमणि प्रादेमेष्टे’ इति
मवाति इति विनयातेनः ।

उपनाहस्वेदे बन्धमोक्षार्थं दर्शयति—रात्री बद्धमिलादि ।
दिवाकृतमित्यत्र बन्धमिति शेषः । विदाहो रक्षादिविदाहः ।
शीतले इत्यत्र 'काले' इति शेषः । प्रकृत्यं उक्ताद्रन्धनकालव्य-
धिककालत्वं बन्धनस्य ॥ ३८ ॥

सङ्करः प्रस्तरो नाडी परिपेकोऽधगाहनम् ।
जेन्ताकोऽधमघनः कर्पुः कुटी भूः कुम्भिकैव च ३९
कूपो होलाक इत्येते स्वेदयन्ति त्रयोदश ।
तान् यथावत्प्रचक्ष्यामि सर्वानेवातुपूर्वशाः ॥ ४० ॥

संप्रति साम्रस्वेदानां संकुरादीनां लक्षणमभिधातुं सङ्करा-
दीन् स्वेदान् नामतत्त्वापदुचिषति—सङ्कर इत्यादि । सङ्करादि-
सङ्क्राधापुर्णपरम्परारुचिः, तत्र कृषिचामीस्वेदादीं वाय्वा
प्रणीयत इत्यन्वयोऽयानुसराधीनः, जेन्ताकादयश्चान्यपरिपेक्षा
एव ॥ ३९ ॥ ४० ॥

तत्र घृत्नान्तरितैरवस्थान्तरितैर्वा पिण्डैर्यथोक्ते-
रुपस्वेदनं सङ्करस्वेद इति विधात् ॥ ४१ ॥

पिण्डैर्बौधैरिति तिलनापादिपिण्डैस्तथा गोखरादिघ्नो-
त्पटकरूपैश्च पिण्डैः स्वेदनमेवोपस्वेदनम् ॥ ४१ ॥

शूकरादीनां वाष्पपुलाकानां वेशवारपायसस्रुश-
रोत्कारिकादीनां वा प्रस्तरे कौशेयाधिकोत्तरप्रच्छदे
पञ्चाङ्गुलोलवृक्कार्कपत्रप्रच्छदे वा सभ्यकसर्वगा-
त्रस्य शयानस्थोपस्वेदनं प्रस्तरस्वेद इति वि-
धात् ॥ ४२ ॥

पुलाकस्तुच्छान्यम् । उत्कारिका नौपादिशूलोत्कारा-
कृतव्यञ्जनमिशेषः । प्रसीधत इति प्रस्तरः शयनप्रमाणेन
स्वेदयत्तनां विस्तरणं, तस्मिन् प्रस्तरे । कौशेयाधिकोत्तरप्रच्छदे
कौशेयाधिकविहित इत्यर्थः । पञ्चाङ्गुल पुरण्टमेदः ॥ ४२ ॥

स्वेदनद्रव्याणां पुनर्मूलफलपत्रशुद्धादीनां मृगाश-
कुनपिशितशिरस्पदादीनामुष्णस्वभावाणां वा य-
थाहर्ममूलवपणस्तदोपसंहितानां मृगशीरादीनां
वा कुम्भ्यां वाष्पमनुद्धमन्त्यामुक्तचितानां नाभ्या
शारेपीकाचंशदलकरज्जकंपमान्यतमकृतया गजाप्र-
हस्तस्तंस्थानया व्यामदीर्घया व्यामार्दीर्घया वा
व्यामच्युतभोगाष्टमागमूलाप्रपरिणाहलोतसा सर्व-
तो वातहरपत्रसंघृतच्छिद्रया हिल्लियां विनामि-
तया वातहरसिद्धलोहाभ्यक्तगात्रो वाष्पमुपहरेत्,
वाष्पो घट्टशुगोमी विहतचण्डयेगस्त्वचमविद-
हन् सुखं स्वेदयतीति नाडीस्वेदः ॥ ४३ ॥

स्वेदेनेत्यादिना नाडीस्वेदमाह । स्वेदवद्रव्याणि स्वेदोपग-
मणौकानि, इदं च नाडीस्वेदकाचार्यमुच्यते । शिरःस्वेदं मध-

कम् । वाष्पमनुद्धमन्त्यामिलानेन कृपणकाले वाष्पो यथा न
निर्गच्छति तथा कर्तव्यमिति दर्शयति । उत्तमचितानां वाष्पं वेदा-
कैवायः सन् नाभ्या उपहरेदिति संबन्धः । नाडीकरणविधि-
माह—शारेपीकैत्यादि । बंशदलो बंशविदलः । गजाप्रहस्तसं-
स्थानत्वं नाभ्या अत्र एव बोद्धव्यम् । व्यामस्त्यैर्विनास्तुतथाह-
द्वयप्रमाणं, व्यामदीर्घत्वं नाभ्या बहलस्वेदे कर्तव्यम् । व्याम-
च्युतप्रमाणेन व्यामप्रमाणेन च मूले अत्र च यथासंख्यं मानं
नाभ्या वैदितव्यं, परिणाहेन वेद्येन रज्जं स्रोतो मस्याः ॥
तथा । यथोक्तानादीकरणे शुणमाह—वाष्पो हीत्यादि । विहतच-
ण्डवेगत्वं नाडीकाया दीर्घत्वेन वयत्वेन च बोद्धव्यम् ॥ ४३ ॥

वातिकोत्तरवातिकानां पुनर्मूलादीनामुत्काशैः
सुखोष्णैः कुम्भीर्यपंथिकैः प्रमाडीयां पूरयित्वा
यथाहंसिद्धलोहाभ्यक्तगात्रं ब्रह्माचच्छत्रं परिपेचये-
दिति परिपेकः ॥ ४४ ॥

परिपेकविधिमाह—वातिकोत्तराद्यादि । वातिकानि वात-
हरणि, उत्तरवातिकानि उत्तराते प्रधानवाते वातकृष्णानि
हितानीह ग्राह्याणि । कर्पणिका भस्वपटी, 'सहप्रपात' इत्यन्ते;
प्रमाडी येनूनलगाभ्यावाः ॥ ४४ ॥

यावहोत्काशक्षीरतैलपूतपिशितरसोष्णसलिल-
कोष्ठकाचगाहस्तु यथोक्त एवावगाहः ॥ ४५ ॥

यथोक्त एवेति लोकप्रसिद्ध एव । भवगाहोऽवगाह-
स्वेदः ॥ ४५ ॥

अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्मुनिं परीक्षेत्,—तत्र पू-
वंस्थां दिशुत्तरस्थां वा शुणपति प्रज्ञाने भूमिभागे
कृष्णमधुरमृत्तिके सुघर्णमृत्तिके वा परिचापशु-
ष्करिण्यदीनां जलाशयानामन्यतमम् कूले दक्षिणे
पश्चिमे वा सूर्यतीर्थे समनुविमतभूमिभागे सप्ताष्टी
वाऽरकोत्तरपक्षयोऽदकात् प्राक्शुगमुदकुण्डं वाऽमिमु-
गतीर्थे कूटगारं कारयेत्, उत्सेधविस्तरतः परम-
रत्नीः षोडश, समन्तात् सुघृतं सुधूमसंपन्नमने-
कवातायनम्; अस्य कूटगारस्थान्तः समन्ततो
मितिमरलिखितारोत्सेधो पिण्डिकां कारयेद्वाकपा-
टात्, मध्ये चास्य कूटगारात्स्य चतुष्किंकुमात्रपुत्र-
प्रमाणं मूत्रमयं कन्दुसंस्थानं षड्शुद्धमच्छिद्रमन्ना-
रकोष्ठकस्तम्भं सपिधानं कारयेत्; तं च ग्यादिग-
णामादयकर्णादीनां वा काष्ठानां पूरयित्वा प्रदीप-
येत्; स यदा ज्ञानीयात् साधु दग्धानि काष्ठानि
गतधूमान्यवतप्तं च केवलमग्निना तदग्निपुटं

१ 'गजानन्योपरी रोदनं' इति पा० । २ 'वातादिह' इति
पा० । ३ 'धर्मप्राप्ती' इति पा० ।

१ 'शेवाङ्गनाभ' इति पा० । २ 'वैजयन्ती' इति पा० । ३ 'वा-
पुष्पिचय' इति 'वपुष्पिका' इति पा० । ४ 'उत्तर' यत्नानो वातो
यत्र इहको वो वातकृतसंज्ञक इति' इति शिष्यसंज्ञेनः ।

स्वेदयोग्येन चोष्मणा युक्तमिति, तत्रैवं पुरुषं
यानहराभ्यक्तगात्रं यस्मात्पृच्छन् प्रवेशयेत्, प्रवेश-
यन्ध्वेनमनुशिष्यात्—सौम्य ! प्रविश कल्याणाया-
रोग्याय चेति, प्रविश्य चैनां पिण्डिकामधिरुद्धा
पार्श्वापरपार्श्वाभ्यां यथासुखं शयीथाः, न च
त्यया स्वेदमूर्च्छांपरीतेनापि सता पिण्डिकैषा वि-
मोक्तव्याऽऽप्राणोच्छ्वासात्, अद्यमानो ह्यतः पि-
ण्डिकयावत्साक्षाद्धारमनधिगच्छन् स्वेदमूर्च्छांप-
रीततया सद्यः प्राणाञ्जलाः, तस्मात् पिण्डिका-
मेनां न कथंचन मुञ्चेथाः, एवं यदा जानीयाः—वि-
गतामिष्यन्द्मात्मानं सम्यक्प्रसृतस्वेदपिच्छं सव्यं-
स्रोतोविमुक्तं लघूभूतमपगतविवन्धस्तम्भमुत्तिवे-
दनागौरयमिति, ततस्तां पिण्डिकामनुसृजन् द्वारं
प्रपद्येथाः, निष्कृत्य च न सहसा चक्षुषोः परि-
पालनार्थं शीतोदकमुपस्पृशेथाः, अपगतसन्तापह्म-
मस्तु मुहूर्ताद् मुप्राण्णेन वारिणा यथान्यायं परि-
पिकोऽस्मीयाः, इति जेन्ताकस्वेदः ॥ ४६ ॥

जेन्ताकविधिमाह—अथेसादि । अथशब्दो मङ्गले आन-
न्त्येन वा । पूर्वस्यामुत्तरस्या वैति आमाद्बोद्धव्यम् । गुणवतीति
सायप्रबोहादियुक्तत्वेन, प्रशस्तभूमिभागात् गुणाद्धारिदहित-
त्वेन । परीवापो दीर्घिका । ह्यु उप समीपे दीर्घं यस्य तस्मिन्
हृत्परीथं । अरन्निर्हल । प्राप्नुयामिति यधिये, उद्दह्मुषमिति
दक्षिणे, एवं ह्यमिषुलं तीर्थं भवति । वृत्तागारमिति वर्तुलगा-
रम् । आकषाढादिलेनेन द्वारपर्यन्तं लक्षयति । किप्नुर्हल ।
पुरुषप्रमाणमित्यूष्वेत । वन्दु वन्द्वाराभिस्थानम् । अक्षारार्थं
कोटोऽक्षकाशो विद्यते यस्मिन् सोऽक्षारकोष्ठक, स एव स्वम्भ
इत्यक्षारकोष्ठकस्वम्भः । खादिपाणामिति पूरणे षष्ठी । स इत्यत्र
त्वमित्यप्याहार्यं, जानीया इत्यर्थं, निष्का, जानीयादिति पाठः,
उत्तरानपि प्रवेशयेदिति पाठः, एवं च मुगमम् । पिच्छा स्वेद-
स्यैव पिच्छलो भागः । सर्वेषु द्योतः ॥ विमुक्त सर्वस्रोतो-
विमुक्तम्, अपगतविवन्धस्तु अपगतमलविवन्धो बोद्धव्यः ।
चक्षुषोः परिपालनार्थमिति अत्रोपलक्ष्य सहसा शीतजलप्रवेष्टे
शीतजलपराहृत कृत्वा नग्नोपपातं करोतीत्यभिप्रायः । अथ
च जेन्ताकं भूमिनिक्षेपपरिग्रहलक्षणाभिप्रायद्वयो गङ्गार्या,
जलवाशिष्यं ॥ शिष्यमानस्य दर्शनेन दृष्टे वरिणालार्थं च,
तथा स्वेदातिरिक्तप्रतिक्रियायं कूटागारस्य जलसाभिष्ये मुखेन
वरणार्थं च ॥ ४६ ॥

शयानस्य प्रमाणेन घनामदममयीं शिलाम् ।
तापयित्वा मादृतमैर्दोषमिः संप्रदीपितैः ॥ ४७ ॥
व्यपोज्ज्वल्य सर्वाङ्गान् प्राप्य चैवोष्णवारिणा ।
तां शिलामथ कुर्यात् कौपियाविकर्षस्तारम् ॥ ४८ ॥

तस्यां स्वभ्यक्तसर्वाङ्गः स्वप्नं स्वयति ना सुखम् ।
कौरेवाजिनकौपेयप्रचाराद्यैः सुसंवृतः ॥ ४९ ॥
इत्युक्तोऽदमघनस्वेदः,

कौरेवं कार्ष्णसम् ॥ ४७-४९ ॥—

कर्पुस्वेदः प्रवक्ष्यते ।

यानयेच्छयनस्याधः कर्पुं स्थानविभागवित् ॥ ५० ॥
दीर्घैरधूमैरक्षारैस्तां कर्पुं पूरयेत्ततः ।

तस्यामुपरि शय्यायां स्वप्नं स्वयति ना सुखम् ५१

कर्पुर्भन्तरविस्तीर्णं सत्यमुखो गतः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अनत्युत्सेधविस्तारं वृत्तकारामलोचनाम् ।

घनमिति कुटीं कृत्वा कुट्टाद्यैः संमलेपयेत् ॥ ५२ ॥

कुटीमध्ये भिषक् शय्यां स्वास्तीर्णमुपकल्पयेत् ।

प्राधाराजिनकौशेयकुचकम्यलोलकैः ॥ ५३ ॥

हसन्तिकाभिरक्षारपूर्णमिस्तां च सर्वेशः ।

परिवार्यान्तरादोहेद्भ्यक्तः स्वघटे सुखम् ॥ ५४ ॥

य एवादमघनस्वेदविधिर्मूर्त्नी स एव तु ।

प्रशस्तायां निवातायां समायामुपदिश्यते ॥ ५५ ॥

अनत्युत्सेधवित्सारमिति सत्यप्रमाणोच्छ्वायवित्सारम् । अलो-
चना निर्जालकम् । कुट्टापरैरक्षरादिशब्द प्रकारवचनं, तेनो-
ष्णमुगन्धिधर्म्येति भवति । हसन्तिकाऽक्षारधानि(रि)मा,
परिवार्येति हसन्तिकाभिरिल्लनेन चवध्यते । तामिति उप
वरित्वशय्या कुटीमारोहेदिति सवन्धः ॥ ५२-५५ ॥

कुम्भीं घातहरकाधपूर्णां भूमौ निखानयेत् ।

अर्धभागं विभागं वा शयनं तत्र चोपरि ॥ ५६ ॥

स्थापयेद्वासनं वाऽपि नातिसान्द्रपरिच्छदम् ।

अथ कुम्भ्यां सुसन्तप्तान् प्रक्षिपेदयस्तो गुडान् ॥ ५७ ॥

पाषाणान् योष्मणा तेन तत्स्थः स्वयति ना सुखम् ।

सुसंवृताङ्गः स्वभ्यक्तः कौटैरनिलनाशनैः ॥ ५८ ॥

शयनं तत्र चोपरीत्य कुम्भीकौपरि शयनं सहादि तथा
कर्तव्यं यथा कुम्भीका न भज्यते, तस्य इति यथोक्तशयना-
सनस्य ॥ ५६-५८ ॥

कूपं शयनविस्तारं द्विगुणं चापि वेधतः ।

देशे निघाते शस्ते च कुर्यादन्तःसुमार्जितम् ॥ ५९ ॥

हस्त्यश्वगोखरोष्ट्राणां करीपैर्दग्धपुरिते ।

स्ववच्छन्नः सुसंस्तीर्णोऽभ्यक्तः स्वयति ना सुखम् ६०

कूपमिति कूपमिव कूपं गभीरत्वेन, द्विगुणमिति वित्सारद्बो-
द्धव्यं, वेधत इत्यत्र शयनप्रमाणेन, सुसंस्तीर्णं इति शुधु सस्तीर्ण
आच्छादिते, शय्यायां सद्योपरिस्थितया आच्छादिते कूपे इति
बोद्धव्यम् ॥ ५९ ॥ ६० ॥

धीतीकां तु करीपाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत् ।
 दायनान्तःप्रमाणेन शय्यामुपरि तत्र च ॥ ६१ ॥
 सुदग्धायां विधूमायां यथोक्तमुपकल्पयेत् ।
 स्वच्छन्नः स्वपस्तनाभ्यक्तः स्थितिं न सुखम् ६२
 होलाकस्वेद इत्येष सुगः प्रोक्तो महर्षिणा ।
 इति त्रयोदशविधः स्वेदोऽग्निगुणसंश्रयः ॥ ६३ ॥

धीतीकामिलादिना होलाकस्वेद । धीतीका शुष्कयोग्यादि-
 कृतोऽभ्याश्रयविशेषः । यथोक्तानामिति पूर्वोक्तहस्तद्वयदिग्ग-
 यानाम् । दायनान्तःप्रमाणेन 'धीतीका कृत्वा' इत्याद्याहर्ष-
 योग्यम् । यथोक्तमिति नानिस्तान्द्वयविच्छेदम् । उपसहरति—
 इतीत्यादि । साधारणमैशुगुण्यत्वनाभित्य त्वेदयतीत्यग्निगुणस-
 श्रयः ॥ ६१-६३ ॥

व्यायाम उपसत्तदनं गुरुप्रारचरणं क्षुधा ।
 बहुपानं भयक्रोधावुपनाहाह्वयतपाः ॥ ६४ ॥
 स्वेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणादृते ।

सप्रदानमित्येवानाह—व्यायाम इत्यादि ।—उष्णं सौदनमि-
 त्प्रसिन्तापव्यतिरेकेण निर्जालयतया धनमिति तथा च बहुहं
 स्वेदयति तद्वेदव्यम् । बहुपानमिति बहुमवपानम् । उपनाहो
 द्विविधः—सामिरजमिधः, तत्र च सामिरुपनाहः स सङ्कर एव
 बोद्धव्यः, बहुक्तः—“बीजं मुक्ताया मुखादपराणा” (घृ. श.
 १) इत्यादिनाऽऽरम्भमीने, यस्यनमिषेहृत्तरवेन शरीरोष्मरोध-
 कृत्वा स्वेदयति स इह बोद्धव्यः । आतपय यद्यप्युष्णं, तथाऽ-
 प्यमिहृत ततोष्णत्वं न भवतीत्यनभिस्वेद उक्तः, अग्निगुणारवं
 इति साक्षादभिसंघनेन कृताटुण्यत्वादिना ॥ ६५ ॥

इत्युक्तो द्विविधः स्वेदः संयुक्तोऽग्निगुणेन च ॥ ६५ ॥
 एकाहसर्षाङ्गगतः क्षिण्यो रुक्षस्तथैव च ।
 इत्यतस्त्रिविधं ब्रह्म स्वेदमुद्दिश्य कीर्तितम् ॥ ६६ ॥

सर्षपेदमुपसहरति—इत्युक्त इत्यादि । एकाहगतः सङ्करा-
 द्यावयः, सर्षाङ्गगतः प्रश्नरजस्ताकादयः, क्षिण्यो नातिविहित
 स्वेदः, रुक्ष एकादिहितः, तिग्मपञ्चसु नातिशेफाविहितोऽ-
 नयोऽर्जं भिद्यत इति वृषट्ठेण, ब्रह्म परस्परं विरुद्ध
 गुणम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

क्षिण्यः स्वेदेऽप्यप्रम्यः स्विन्नः पथ्यादानो भवेत् ।
 तद्गहः स्विन्नमात्रस्तु व्यायामं वर्जयेन्नरः ॥ ६७ ॥

स्विन्नेन यथा वर्तव्यः, तदाह—क्षिण्य इत्यादि । पथ्या-
 दानो मयेदित्यत्र यद्यपि श्वप्रदिकया नोक्तं, तथाऽपि स्वेद-
 प्रवृत्तिविषयतोपमं यत्पथ्यं तदेव बोद्धव्यम् ॥ ६७ ॥

तत्र श्लोकाः ।

स्वेदो यथा कार्यवदे हितो येभ्यश्च यद्विधः ।
 यत्र देशे यथा योग्ये देशो रक्ष्यश्च यो यथा ॥ ६८ ॥

१ 'धीतीका' इति पाठः ।

स्विन्नातिस्विन्नरूपाणि तथाऽतिस्विन्नमेवम् ।
 अस्वेद्याः स्वेदयोग्याश्च स्वेदद्रव्याणि कल्पना ॥ ६९ ॥
 त्रयोदशविधः स्वेदो विना दशविधोऽद्विना ।
 संग्रहेण च षट् स्वेदाः स्वेदाध्याये निवर्तिताः ॥ ७० ॥
 स्वेदाधिकारे यद्वाच्यमुक्तमेतन्महर्षिणा ।
 शिष्यैस्तु प्रतिपत्तयमुपदेष्टा पुनर्वसुः ॥ ७१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
 स्वेदाध्यायो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

सम्यग् स्वेदो यथा कार्यकर इति मेहपूर्वं प्रवृत्तेनेत्यादि,
 येभ्यश्च यद्विध इति वाते सिग्ध इत्यादि उपद्रवति, यत्र देशे
 यथा योग्य इति आमाशयगते वाते रुक्षत्वं इत्यादि, शेष
 सुगमम् ॥ ६८-७० ॥

इति धीचक्रपाणिदत्तहतायामाधुवेददीपिकाख्याया
 चरकटीकाया सूत्रस्थाने निर्देशाचतुके स्वेदा-
 ध्यायधनुर्दशः ॥ १५ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अघात उपकल्पनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ॥ साह भगवानाभेयः ॥ २ ॥

मेहस्वेदोपपन्नस्य सन्नाधनमनन्तरिग्लानेर्भोवात् सव-
 न्यात् स्वेदाध्यायानन्तरं शौधनतिरेगमिधायऽमुपकल्पनीय-
 माह—उपरत्पत्नीयमिति ।—शौधनोपकल्पनामपिरस्य कृते-
 ऽध्याय उपकल्पनीयः ॥ १ ॥ २ ॥

इह खलु राजानं राजमाभ्रमस्यं वा विपुलद्रव्यं
 यमनं विरेचनं वा पाययितुका मेन निपजा प्राप्ते-
 यौधधपानात् संसार उपरत्पत्नीया भयन्ति सम्य-
 कचैव हि गच्छत्योपपे प्रतिभोगार्थं, व्यापत्ते
 यौधधे व्यापदः परितस्तस्याय प्रतीकारार्थः, न हि
 सतिरुष्टे काले प्रादुर्भूतायामापदि सत्यपि क्रिया
 कये सुकरमात्रं संभरणमीषधानां यथावदिति ॥ ३ ॥

एवंयादिनं भगवन्मात्रियमग्निपेदा उवाच—
 ननु भगवन्प्रादुर्ध्वेव मानयता तथा प्रतिविधातव्यं
 यथा प्रतिविहिते सिन्धेदेर्वायधमेकान्तेन, सम्य-
 कप्रयोगनिमित्ता हि सयंक्रमेणां सिद्धिरिति, व्या-
 पथासम्यकप्रयोगनिमित्ता, अथ सम्यगतस्यपच-
 समारब्धं वर्मं सिद्ध्यति व्यापघते वाऽग्निप्रेमण,
 नुत्यं भयति ज्ञानमज्ञानेनेति ॥ ४ ॥

रास इव मात्रा परिच्छते यस्तत्र शम्भनः । शिष्यऽन्तर

२ 'यथावत्पच' इति वीरुपायमेव यथावत् स्वेदो यथा, नान्यथे
 प्रादुर्ध्वेव, यत्र पुनर्वसुवद्विष्टा इति विरगन्तेन ।

वणिगादि । परिसंख्यायेति ज्ञात्वा । कथं पण्यं, आकरो मूल्यम् ।
अनियमेनेति सम्प्रसारब्ध सिध्यति व्यापयते च ॥ ३ ॥ ४ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः,—शक्यं तथा प्रतिविधा-
तुमस्माभिरसिद्धिर्धैर्योऽप्यग्निवेश यथा प्रतिविहिते
सिद्ध्येदोषधमेकान्तेन, तथा प्रयोगसौष्ठवमुपदेष्टुं
यथावत् नहि कश्चिदस्ति य एतदेवमुपदिष्टमुपचा-
रयितुमुत्सहेत, उपधार्य चा तथा प्रतिपत्तुं प्रयोक्तुं
या, सूक्ष्माणि हि दोषमेपजदेशकालबलशरीराहार-
स्वास्थ्यसत्त्वप्रकृतियसामयस्थान्तराणि, यान्यनु-
चिन्त्यमानानि विमलविपुलहृदयरि युद्धिमाकुली-
कुपुः किं पुनरुपयुजः, तस्मादुभयमेतत्तथावदुपदे-
ह्यामः—सम्यक्प्रयोगे चोपधानां, व्यापधानां च
व्यापराधानानि सिद्धिपूर्तरकालम् ॥ ५ ॥

प्रयोगसौष्ठवं प्रयोगसुसुखं, यथावदुपदेष्टुं शक्यमस्माभि-
रसिद्धिर्भवति योजना । एतदिति प्रयोगसौष्ठवं, एवमिति यथा
भव, उपचारयितुमिति प्रत्येकं धारयितुं, प्रतिपत्तुमिलर्धतो
ग्रहीतुम् । सूक्ष्माणीति सूक्ष्माणीष्व सूक्ष्माणि द्विबोधत्वेन,
तान् दोषस्यावस्थान्तराणि—अयस्त्वया वृद्धिस्तथा सत्त्व,
एकदृग्बैदह्यमन तथाऽभौदेह्यमन तिर्यग्यमन वा, तथा ध्या-
चाप्रमित बोधाप्रमित मध्यमार्गाप्रमित, तथा खदेहागमन
परदेहागमन, तथा क्षतग्रन्थं परतन्त्राच्च, तथाऽशाशयिकत्व,
तथा वाक्विशेषाभिव्यक्त, तथा कालप्रकृतिद्वयानुगुणतादिलक्ष-
तन्त्रप्रतिपादितानि ज्ञेयानि, एव मेवजसावस्थान्तराणि—तद-
गत्य, वृद्धात्यम्, आर्द्रत्व, शुष्कत्व, श्वाभ्यन्तरसमुत्पन्न, श्वरसादि-
कान्यनायोगित्वं, रसवीर्यविशेषं प्रयादैश्च तस्मिन् वैदे दोषादौ
तत्तत्कार्यकर्तृत्वमेवमासीत्, देशस्थानानुपजाद्व्यसाधारणप्रशक्त्या
दिनैर्दमिभ, पाण्यस्थान्तराणि तु ऋतुमेदा, पूर्वाह्नादिव
तथा श्वाभ्यवस्था पञ्चरात्रादिव इत्येवमादीनि बलं तु सह-
दुष्किलं तथा कालवृत्तमुल्लङ्घनरुद्धमभ्यादिनैर्दमिभ शरीरं तु
स्थूलत्वकृत्वात्सारवत्त्वेति सारवत्त्वादि, तथा परिपालनीयदृष्टिम्
सर्वयवद्वयविशेषादिभिश्च भिन्न, आहारस्तु प्रकृतिरक्षणयोग्यं
भिन्नेदादिभिर्भिन्नं, सात्त्व्यं तु देहत कार्त्तयै व्याधितं प्रकृ-
तित खभानतोऽभ्यासतश्च भिन्न भवति, सद्यं तु मयसर्व-
व्याधद्वयोद्विगोभिन्न भवति, प्रकृतिमेदस्त्वेकप्रकारभिन्नवा
ताप्यारब्धत्वेन बोद्धव्या चयोमेदास्तु वायव्यौषणवार्धक्यतद-
भात्तमेदौ, एवमि दोषावस्थान्तराणि चिकित्साप्रयोगे यथा
यथाऽपेक्ष्यन्ते, तदुदाहरणं शास्त्रेऽस्मरणीयं, इह विन्यमानं तु
विलक्षणं ग्रन्थस्यावहतीति भोज्यम् । उभयमेतदुत्तरकालं सिद्धि-
पूवदेक्ष्याम इति योजना ॥ ५ ॥

इदानीं तावत् संभारान् विविधानपि समासे

१ 'अनियमेनेति नराचिरं सम्प्रसारब्धं व्यापयति अस्म्यगारब्धं
च निष्कृतीति इति भिन्नशमसेन । २ 'तापक्यापनम्' ।

नोपदेक्ष्याम—तद्यथा—दृढं निचातं प्रचातैकदेशं
सुपप्रविचारमनुपत्यकं धूमात्पजलरजसामनभिग-
मनीयमनिष्टानां च शब्दस्पर्शरसरूपगन्धानां
सोदधानोदूपलमुसलवर्चःस्थानज्ञानभूमिमहानसं-
वास्तुविचारशालः प्रशस्तं गृहमेव तावत्
पूर्वमुपकल्पयेत् ॥ ६ ॥

विविधानपीलपिशब्दं सहासेनपीलैवकरो ज्ञेयं, तेन
गृहादयोऽपि निस्सरेणोच्यन्ते, समद्वणीयादयश्च सहासेनेति
इवमपि सुखं स्यात्, यदि वा द्विविधानपीति पाठः, तेन भो-
गार्थोऽपि तथा व्यापसाधनानि गृह्यन्ते । अनुपसक्तं यद् विदुः-
मन्यस्य महतो एहस्य, उदक पीयते येन तदुत्पादनम् ॥ ६ ॥

ततः शीलशौचाचारानुरागदाध्यमादक्षिण्योप-
पन्नानुपचारानुशालान् सर्वकर्मसु पर्यवदातान् सूर्यो
द्वन्पाचकस्त्रापकसंयाहकोत्थापकसंवेशकोपधेयप-
क्षाश्च परिचारकान् सर्वकर्मसम्प्रतिकूलान्, तथा
गीतयादिमोक्षापकस्त्रोत्तिकाधाव्यापिकेतिहासपुरा-
णानुशालानभिप्रायज्ञाननुमतांश्च देशकालविदं पा-
रिषांश्च, तथा लवकपिच्छलशहरिणैककालपु-
च्छकसृगमात्तकोरभ्यान्, गां बोधोर्शी शीलवतीम्
नातुरा जीवहत्सा सुप्रतिविहिततृणशरणपानी-
यां, पात्र्याचमनीयोदकोष्ठमणिकघटपिठपर्य्यागं
कुम्भीषुम्भकुण्डशरावर्धकदोदञ्चनपरिपचनम-
न्यानचर्मचेलस्त्रकापोसोणादीनि च, शयनासना-
दीनि चोपन्यस्यभृक्षारप्रतिप्रहाणि सुप्रयुक्तास्तर-
णोत्तरप्रच्छदोपधानानि सौपाश्रयाणि सर्वशानोप-
वेशनस्नेहस्वेदाभ्यङ्गप्रदेहपरिपेकानुलेपनधमनविरे-
चनास्थपनानुवासनशिरोविरेचनमूत्रोच्छारकर्मणा
मुपचारसुगानि, सुप्रक्षालितोपधानाश्च सुसू-
क्ष्मपरममध्यमा हृदयं, शस्त्राणि चोपकरणार्थ-
ानि, धूमनेत्रं च, वस्तिवेष्टं चोत्तरवस्तिकं च, कुश-
हस्तकं च, तुलां च, मानभाण्डं च, घृततैलवसाम-
जक्षौद्रकाणितलवणेन्यनोदक्षममुसीबुसुरासौवीर्य-
कतुपोदकमैरेयमेदकदधिधिमण्डोदसिद्धाद्या
म्लम्भूगानि च, तथा शालिपथिकसुदमापयथतिल-
गुल्फस्थारद्वरमृष्टीकाकादमर्षपरूपकामयामलकफि-
भीतकानि, नानाविधानि च स्नेहस्वेदोपकरणानि
द्रव्याणि, तथैवोच्चैर्हरानुलोमिकोभयभाजि, संप्र-
हृषीयदीपनीयपाचनीयोपशमनीयवातहरादिस-
माव्यातानि चोपधानि, यथान्यदपि किञ्चिद्व्यापद

१ 'सह उपाभयेयं वनानामि तोषामयानि, एवमय उपधा-
नमे' इति बोधोर्द्वन्नायसेन । २ 'साधनयानि' इति शब्दः ।

योगायोगनिमित्तानिमानुपद्रवान् विद्यात्-आध्मानं
परिकर्तिका परित्वावो हृदयोपसरणमङ्गप्रहो जीवा
दानं विभ्रंश' स्तम्भः क्लमश्चेत्युपद्रवाः ॥ १३ ॥

अप्रति कुतश्चिदिति सर्वस्यैवाप्रति, तथा केवलस्य
कृतस्य शोधनीयदोषस्याप्रति, तयोपधस्य विभ्रंश आति-
लोभ्येन गमन, यथा—गमनस्यापि ऊर्ध्वं च विरेचनस्य, एत
देव सिद्धावुक्त—“अयोग आतिलोभ्येन नवाऽरप वा प्रवर्त-
नम्” (सि अ ६) इति, किंवा, कुतश्चिद्वाऽप्रति खोक
दोषप्रतिरित्यर्थ, तथा केवलस्य व्याप्योपधस्य प्रवृत्तिरिति
योगना । यथाकममिति वनने प्रथम लेप्ता, तदनु पित्त, तदनु
वायु, यदुक्त—“कम्मा कफ पित्तमथानिलस्य यथेति सम्भव
मित स इष्ट” (सि अ १) इति । सम्ययोगोऽपि हर्त-
व्यदोषस्यात्यन्तमप्यलोक्तद्वयेन त्रिविधो भवतीति दर्शय
चाह—योगेन त्वित्यादि । गुरुशब्दोऽवधारणे, तेन योगेनैव च
प्रमाणविरोधोऽप्यादिशेन, न त्वयोगातियोगाभ्यामित्यर्थ, अथ
च तीक्ष्णद्विभोगविभाग पेयाकमोत्पत्तिर्षय, तथाहि वक्ष्यति
सिद्धौ—“पेया विलेपीम्” (सि अ १) इत्यादि । तत्राति
योगेसादी आध्मानादय शोधनसिद्धौ “बहुदोषस्य बक्षस्य”
(सि अ ६) इत्यादिना प्रत्येन प्रपञ्चेन वक्ष्यन्ता, अतस्त
त्रेया योगातियोगजन्यो दक्षायोजजन्य स स्फुटो हेय ॥ १३ ॥

योगेन तु खल्वेन छर्दितवन्तमभिसमीक्ष्य सुप्र-
क्षालितपाणिपादास्यं, मुहूर्तमाश्वस्य, ऊर्ध्वदिशेरे-
चनिकोपशमनीयानां धूमानामन्यतम सामर्थ्यतः
पाययित्वा, पुनरेयोदकमुपस्पृशयेत् ॥ १४ ॥

उपस्पृष्टोदक चैनं नियातमागारमनुप्रवेश्य स्तं-
बेभ्य व्यानुक्षिप्यात्—उर्ध्वमप्यमत्याशनमतिस्थान
मतिकृद्गम्य क्रोधशोकहिमातपायश्चैवायानिप्रया-
तान् यानयानं प्राग्यधर्ममस्वप्नं निशि दिया स्वप्नं
विरुद्धाजीर्णासात्प्याकालप्रमितातिहीनगुरुविषम-
भोजनयेगसन्धारणोदीरणमिति भायानेतान्मन
साऽप्यसेचमान सर्वमहो गमयैवेति । स तथा
धुर्यात् ॥ १५ ॥

मैहिकादिधूमपानविषयं गुरुप्रवृत्त्यपेक्ष, अत एव साम-
र्थ्यत इत्युक्त, यद्यस्य गुज्यत इत्यर्थ । अतिस्थानमिति अलख्यं

१ ‘हृदयोपसरणमङ्गप्रहो, किंवा हृद्ब्रह्मोत्पादनाय हृदये दोषाणा
मुपसरणम्’, अत एव वक्ष्यति—“ऊषिता हृदय गत्वा दोषा नुवर्तित
हृद्ब्रह्म” इति । जीवादानमिति जीवनहेतुतावृक्षययोगितिनियम,
यदुक्त—“अतियोगाच्च मैषन् जीव हरति शोणितम्” । तज्जीवादान
मित्युक्तमादौ जीवित यत्—इति । विभ्रंश सञ्चामादिरूपमि
विष, स च सिद्धौ वक्ष्यमाण इति शिवदाससेन । २ ‘तीक्ष्णदि
विभाग’ इति पा० । ३ ‘सामर्थ्यं योग्यता’ इति शिवदाससेन ।
४ ‘सर्वमाशारमणा’ इति पा० ।

दृष्टव्यमानत्वेनास्ति । प्रमितभोजनमेवमाभ्याग ।
अतिहीन नष्टशक्ति धान्यादि । गुरुशब्देन सभावगुल-वचि-
पिठकादेर्यथोक्तमात्राऽपि भोजननियेय ॥ १४ ॥ १५ ॥

अथेनं सायाहे परे वाऽह्नि सुखोदकपरिपिक पु-
राणानां लोहितशालितण्डुलानां स्वयद्विभ्रां मण्ड-
पूर्वां सुखोष्णां यवागूं पाययेद्द्वित्रिवलमभिसमीक्ष्य,
एवं द्वितीये तृतीये चाभ्रकाले, चतुर्थे त्वन्नकाले
तथाविधानामेव शालितण्डुलानामुत्सिद्धां विलेपी-
मुष्णोदकद्वितीयांमन्त्रेहलवणामत्पेक्षेहलवणं वा
भोजयेत्, एवं पञ्चमे पष्ठे चाभ्रकाले, सप्तमे त्वन्न-
काले तथाविधानामेव शालीना द्विप्रस्तुत सुस्निग्ध-
मोदनमुष्णोदकानुपानं तनुना तनुस्नेहलवणोपपत्रेन
मुद्रयुपेण भोजयेत्, एयमष्टमे नवमे चाभ्रकाले,
दशमे त्वन्नकाले लापकपिष्टलादीनामन्यतमस्य मां
सरसेनैर्नृदकलायणिकेन नातिसारयता भोजयेद्दु-
ष्णोदकानुपानम् । एयमेकादशे द्वादशे चाभ्रकाले,
अत ऊर्ध्वमन्नगुणान् वमेणोपशुजान् सप्तरात्रेण
प्रकृतिभोजनमागच्छेत् ॥ १६ ॥

सायाह इत्यादी सम्यगभिनुदिलक्षणभूते सायाहे, किं-
रपिगुरुत्वापररेऽहि । यदुक्त सिद्धौ—“वमित हृदयेत् सम्य-
ग्नीर्णलक्षान्ये(वे)क्षयन् । तानि दृष्ट्वा पुं पेयादिप्रमं हृद्योक्त
लह्वनम्”—(सि अ ६) इति । मण्डपूर्वां मण्डप्रधा-
नाम् । अथ च द्वादशकालविवर्तनीय व्रत प्रधानद्युजि-
हेय, मध्ये त्वन्नवृत्तिक, तथाऽप्ये नद्वराकारिक, उक्त
हि—“पेया विलेपीम्” (सि अ १) इत्यादि । अन्नगुणान्
मधुरादीन् गुरुकठिनादीन् । एतच्च ससर्जनमादूर्ध्वे सप्तरात्रेण
प्रकृतिभोजनगमनं तदा वनेत्य, यदि वमनान्तरं विरेचन
न वर्तव्य भवति, तत्परणे ॥ ससर्जनमादूर्ध्वेनैव लेहपान,
यदुक्त—“ससृष्टमन्न नवमेऽह्नि सर्पिष पाययेद्वाऽप्यनुवात
येद्वा” (सि अ १) इति । तथा सुषुप्तेऽप्युक्त—“यथादि-
रेको वान्तस्य” (सु वि अ ३६) इति । यदि ससर्जनक्रम
तथाऽनुगुणमन्यास च कृत्वा जेहृ दिव्यते, तदा पश्चाद्विरेको
वान्तस्य न स्यात् ॥ १६ ॥

अथैनं पुनरेव जेहृस्वेद्वाभ्यामुपपाद्यानुपहतमन-
समभिसमीक्ष्य सुखोपितं सुप्रजीर्णभक्तं हृतहोम-
वलिमङ्गलजपप्रायश्चित्तमिष्टे तिथिनक्षत्रपरणमुहूर्तं
ब्राह्मणान् सस्ति वाचयित्वा त्रिवृत्कल्कमक्षमात्रे
यथाहंलोडनप्रतिविनीतं पाययेत् प्रसमीक्ष्य दोष-
मेपजदेशकालयलशरीराहारसात्भ्यसत्यप्रवृत्तिवय-

१ ‘औदकलावणियेनोदकव्याप्यां सरसैनं’ इति शिवदास
सेन ।

सामवस्थान्तराणि विकारांश्च, सम्यक् विरिक्तं चैनं वमनोक्तेन धूमवर्ज्जेन विधिनापपादयेदावलव-
पेनप्रकृतिलाभात्, धलवर्णोपपन्नं चैनमनुपहतमनस-
मभिसमीक्ष्य सुखोपितं सुमजीर्णमकं शिरःश्चात-
मनुलितगात्रं सग्विणमनुपहतचक्षुस्संवीतमनुरुपा-
लङ्कारालङ्कृतं सुहृदां दर्शयित्वा दातीनां दर्शयेत्,
अथैनं कामेभ्यवसृजेत् ॥ १७ ॥

भवन्ति चात्र ।

अनेन विधिना राजा राजमात्रोऽथवा पुनः ।
यस्य वा विपुलं द्रव्यं स संशोधनमर्हति ॥ १८ ॥

अथैनमिति दृढतत्तर्जनक्रमम् । प्रतिमनोतमालोडितम् ।
दोषादयः पूर्ववशात्प्रेयाः, । विकारायेति वृष्टज्जरादीन् विरेच-
नराध्यान्, पूर्व तु “रूग्णाणि हि” इत्यादी विकारो नोक्तः,
तस्य परीक्षरपेनैव ग्रहणात्, किंवा दोषग्रहणेनैव तत्र विकारप्र-
हणम् । कामेभ्योपितेपु, अवसृजेत्त्रिर्वर्णं युयौत् ॥ १७ ॥ १८ ॥

दृढिद्रव्यापदं प्राप्य प्राप्तकालं विप्रोधनम् ।
पिबेत् काममसंभृत्य संभारानपि तुलंभात् ॥ १९ ॥
न हि सर्वमनुप्याणां सन्ति सर्वे परिच्छेदाः ।
न च रोगा न व्याधन्ते दृढिद्रानपि दारणाः ॥ २० ॥
यद्यच्छब्दं मनुष्येण कर्तुमापधमापवि ।
तत्तत् सेव्यं यथाशक्ति वसनान्यशानानि च ॥ २१ ॥

सम्रति दृष्टिस्त ययोर्कं संभारमहत्वाऽपि सशोधनकरण
माह—दृढिद्र इत्यादि । तुलंभानिति वचनेन सुखभावि दृढि-
द्रेणाऽप्युत्पादनीयानि ॥ १९—२१ ॥

मलापहं रोगहरं धलवर्णप्रसादनम् ।
पीत्वा संशोधनं सम्यगायुषा युज्यते चिरम् ॥ २२ ॥
सशोधनकरणगुणमाह—मलापहमिलादि ॥ २२ ॥

तत्र श्लोकाः ।

ईश्वराणां वसुमतां वमनं सविरेचनम् ।
संभारा ये यदर्थं च समानीय प्रयोजयेत् ॥ २३ ॥
यथा प्रयोज्या माना वा यदयोगस्य लक्षणम् ।
योगातियोगयोर्यश्च दोषा ये चाप्युपधवाः ॥ २४ ॥
यदसेव्यं विमुद्देन यश्च संसर्जनक्रमः ।
तत् सर्वं कल्पनाध्याये व्याजहार पुनर्यसुः ॥ २५ ॥
इत्यग्निवेशहते तन्त्रे चरकप्रतिस्संस्कृते श्लोकस्थाने
उपकल्पनीयो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

समहे—ईश्वरा राधिकाया, तेन राज्ञो राजमात्रस्य च ग्रह-
णम् । प्रयोजयेदिति ‘समापन’ इति शेषः ॥ २३—२५ ॥

इति धीचक्रामिदरापिरचितायां शतटीकायामनुवैद
सीपिकायां सप्तस्थाने पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अथावच्छिकित्साप्राप्तृतीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्यायोक्तमनविरेचनयोर्विस्तरेण सम्यग्योगादिलक्षणं,
तथा तत्रावृत्तिविषयप्रदोपपुरापादभिधानं चिकित्साप्राप्तृतीयोऽ-
भिधीयते ।—चिकित्सा प्रभृतरूपा सदा यत्नेन आतुरोपदौ-
र्भागत्वेन च यस्य विषये स चिकित्साप्राप्तृतीयः ॥ १ ॥ २ ॥

चिकित्साप्राप्तृतो धीमान् शास्त्रवान् कर्मतत्परः ।
नरं विरेचयति यं स योगात् सुप्तमश्नुते ॥ ३ ॥

यं धैर्यमानी द्युधुधो विरेचयति मानवम् ।
सोऽतियोगादयोगाच्च मानवो दुःखमश्नुते ॥ ४ ॥

योगात् सम्यग्योगात् । सुप्तमारोग्यम् । विरेचयतीत्यत्र वाम-
यर्वास्त्रि बोधव्य, विरेचनसद्व्यस्य वमनेऽपि प्रवृत्ते । सोऽति-
योगादिसादि । दुःखं विदारं, यत्तुलं—“विपारो ॥ एतेव तु”
(सू. अ. १) । ननु वमनादां वमनाग्निध्यायोगो नोच्यते,
यावता यस्य वस्तुन उचितो योगः स योगः, तस्य स्वतो वा
योगः सर्वथा वाऽयोगोऽयोग उच्यते, तस्मात्तस्मान्नयोगो
विकारकरोऽतियोगः, अनुचितसव्यन्धेन तु वस्तुनो मिथ्यायोगः,
तेनेहापुष्टिदृष्टकृष्णादिप्रमैर्युक्ते पुरेये विरेचनं रायंवाऽदौगिक-
नेयं, तस्य प्रयुक्तं प्रतीपगमनेनैव याति, विरेचने मिथ्यायोगोऽ-
यमुचितः, एव वमनादिष्वपि हेतुम् । नैवम्, एवंमृतमिथ्या
योगस्यायोगिनेव ग्रहणात्, उक्तं हि—“प्रातिजोष्येन दोषाणां
हरण्यते हृष्टस्त्रयः । अयोगसहै हृष्येण यदा गच्छति चा-
त्सवः ” (पि. अ. ६) इति । इदं विरेचनीपधस्य रानयोप-
युज्यमानस्य हीनमानत्वात्तस्मान्नात्मा विना यथाधिकरणत्वं
तन्मिथ्यायोगादेयं वरं भवति, बहुक निर्घपणीये, “मिथ्यायोगो
राशिवर्जोवाहारविधिशोपायतनेपुप्रेक्ष्यते” (सू. ॥ ११)
इति । सत्यं भेदप्रस्य मिथ्यायोगोऽयं, वमनस्य तु दोषहरणस्य-
व्यायोग इति, एवं च विरेचनादावपि हेतुम् । यद्यप्यत्रापि
मिथ्यायोगः कथंचित्त्वार्थदेव बलपयितुं, तथाऽपि प्रयोजनशून्य-
त्वादाचार्येण प्रयुक्तं कृतं, तत्वादिषु तु मिथ्यायोगिना संवन्ध-
मात्रास्त्रापि परिहारायै प्रवृत्त इति ॥ ३ ॥ ४ ॥

दौर्वैल्यं लाघवं ग्लानिद्व्याधीनमनुता रुचिः ।
हृदगंशुद्धिः क्षुद्रप्या काले वेगप्रवर्तनम् ॥ ५ ॥

शुद्धीन्द्रियमन-शुद्धिर्मांसतस्यानुलोमता ।
सम्यग्विरिक्तलिङ्गानि कायाधेक्ष्यानुवर्तनम् ॥ ६ ॥

प्रीयन् हृदयाशुद्धिरुद्गताः श्लेष्मपित्तयोः ।
आधानमनचिच्छिदिरदौर्वैल्यमलापयम् ॥ ७ ॥

जहोदसदनं तन्द्रा स्तमित्यं पीनसागमः ।

लक्षणाभ्यविरक्तानां मारुतस्य च निग्रहः ॥ ८ ॥

त्रिद्विपित्तकफघातानामागतानां यथाक्रमम् ।

परं भवति यद्रक्तं मेदोमांसोदकोपमम् ॥ ९ ॥

निःश्लेष्मपित्तमुदकं शोणितं कृष्णमेव च ।

वृष्यतो मारुतात्स्य सोऽतिथोगः प्रमुह्यतः ॥ १० ॥

वैर्यत्यमित्यादि विरेचनस्य सम्यग्युक्तयुक्तयुक्तस्य लक्ष-

णानि । अदौर्वत्यं स्थूलानपमम् । यथाक्रममिति पठन् क्रमे-

नैवेति दशयति, यदुक्तं—“प्राग्निश्च विद्विपित्तकफानिना

सम्यगविरक्तस्य मवेत् क्रमेण” (सि अ १)—इति । आग-

ताना परमूर्धमिति योजना ॥ ५-१० ॥

वमनेऽतिरुते लिङ्गान्येताभ्येव भवन्ति हि ।

ऊर्ध्वगा घातारोगाश्च घागृहश्चाधिको भवेत् ॥ ११ ॥

चिकित्साप्राभृतं तस्मादुपेयाच्छरणं नरः ।

युष्माद्य एतमत्यन्तायुषा च सुखेन च ॥ १२ ॥

अतिथोगालक्षण वमनेऽतिविधाति—वमन इत्यादि । वम-

गातियोगे विद्विपित्तकफघातानामिति न योजनायं, येन वमनप्र-

योगे कफपित्तानिनागमरूप वमो भवेत् । यदुक्तं—“प्रमाद

कफ पित्तमघानिलश्च यस्यैति सम्यग्वर्णितं त इष्ट” (सि

अ १) इति ॥ ११ ॥ १२ ॥

अधिपाकोऽरचिः स्थूलं पाण्डुता गौरवं ह्रमः ।

पिडकाकोष्ठकण्डूनां संभयोऽरतिरेव च ॥ १३ ॥

आलस्यधर्मदीर्घव्यं दीर्घमयमयादकः ।

श्लेष्मपित्तसमुदकं शो निद्रानाथोऽतिनिद्रता ॥ १४ ॥

तन्द्रा वैष्यमधुदित्यमशस्तस्यप्रदर्शनम् ।

यल्लघनप्रणाशश्च वृष्यतो बृंहणैरपि ॥ १५ ॥

यदुदोपस्य लिङ्गानि तस्मै संशोधनं दितम् ।

ऊर्ध्वं चैषानुलोमं च यथादोषं यथायलम् ॥ १६ ॥

एवं विनुदकोष्ठस्य कायाभ्रतिभिवर्धते ।

व्याधयश्चोपशाम्यन्ति प्रकृतिथानुवर्तते ॥ १७ ॥

ह्निद्रयाणि मनोद्विपर्ययाश्च प्रसीदति ।

यल्लघ्नैरप्यं च घृणता चास्य जायते ॥ १८ ॥

जरां रुच्छ्रेण लभते चिरं जीवत्यनामयः ।

तस्मात् संशोधनं काले युक्तियुक्तं पिपेयम् ॥ १९ ॥

संशोधनविषयबहुदोष लक्षणमाह—अधिपाक इत्यादि । अना-

याताहत धम ह्रम, धनरित्यद सन्धेयानाथेन हेय । अना-

यादको मनोऽपराध । निद्रानाथो घातप्रधानेन दोषेण, अतिमि-

द्रता श्लेष्मप्रधानेन ॥ १३-१९ ॥

दोषाः वदाचित्युप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ।

जिताः संशोधनं तु न तेषां पुनरुद्भवः ॥ २० ॥

दोषाणां च हुमाणां च मूलेऽनुपपत्तेः सति ।

रोगाणां प्रसवनां च गतानामागतितुं या ॥ २१ ॥

संमूलदोषापहारकत्वं संशोधनस्य, लङ्घनपाचनयोस्तु दोषा-

पहरत्ये सत्पि न संशोधनवदोषहन्तृत्वमिच्छाह—दोषा इत्य-

दि । वदाचित्युप्यन्ति हेतुग्राह्या । न तेषां पुनरुद्भव इति वत्

वदोषकारणत्वं विनैति भन्तव्यम् । उक्तेऽर्थे दृष्टान्तमाह—दोषा-

णामित्यादि । लङ्घनपाचनानां रोगकारणीभूतदोषप्रनोपहरण-

माने कृते रोगो यो निवृत्त, स मूलभूताशयव्यवस्थितदोषानु-

च्छेदावलिनिद्विगुणकालादिग्राह्या पुन वृषितदोषेण भव-

तीति भाव ॥ २० ॥ २१ ॥

मेपजझपिते पथ्यमाहारैरेव बृंहणम् ।

घृतमांसरसश्चैरुह्ययुषोपसंहितः ॥ २२ ॥

अभ्यङ्गोत्सादनेः क्षान्तिर्निवृत्तेः सानुयासनैः ।

तथा स लभते शमं युज्यते चायुषा चिरम् ॥ २३ ॥

संप्रति शोधनेन यथा दोषशयस्य भातृशयोऽपि भवति,

तेन तत्र प्रतीकारमाह—मेपजेत्यादि । आहारैरेवेत्येवा-

धारणे, तेन मेपजेन बृहण निषेधति, मेपनस्य वैर्यप्रधानस्य

तदा दुःसहत्वात् । सानुवागनैरित्यत्र चकारो बोद्धव्यं, तेना-

भ्यङ्गादिभिश्च बृहणं पथ्यम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

अतियोगानुपपन्नानां सर्पिःपानं प्रशस्यते ।

तल्लं मधुरैः सिद्धमथवाऽप्यनुयासनम् ॥ २४ ॥

यस्य त्वयोगसां क्षिप्तं पुनः संशोधयेन्नरम् ।

मात्रापालयलपेक्षी स्मरन् पूर्वमनुक्रमम् ॥ २५ ॥

जेहने स्वेदने शुद्धी रोगाः संसर्जन्ते च ये ।

जायन्तेऽमार्गनिहिते तेषां सिद्धिषु साधनम् ॥ २६ ॥

अतियोगादिचिकित्सायाह—अतियोगेति । स्मरन् पूर्व-

मनुक्रममित्यनेन स पूर्वमन्ते हेतुभूतत्वं परिहरति विप्र-

यति । अमार्गनिहितेऽपि विप्रविहिते । साधनमित्यत्र ‘वश्यते’

इति शेष ॥ २४-२६ ॥

जायन्ते हेतुर्यप्यभ्याद्रिपमा देहघातयः ।

हेतुसाम्यात् समात्तेषां स्वमापोपरमः सदा ॥ २७ ॥

संप्रति यदेतत् विद्धी यद्यप्येव रोगाणां साधनं तदनुपपन्नं

च सर्वनेपप्रधानमेव क्षणमहिभावे क्लेशेऽपि रोगसामर्थ्यं प्रति

पादयितुं प्रकरणमारभते—जायन्त इत्यादि । तेषामिति विप्र-

माणां घातनां समर्थो य, यमवादिनां साकारानिरेपेयानु-

परमो विनश्वरं स्वमशोरम, यदेतत्साम्येन, सेनोपपन्नमा-

एव निवर्त्यन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

प्रवृत्तिहेतुभोगानां न निरोधेऽस्ति कारणम् ।

वेचित्संप्रापि मन्यन्ते हेतुं हेतोरयतनम् ॥ २८ ॥

१ ‘मूलदोषापहारकत्वेन’ इति पा० । २ ‘अतिरोगाणां’ इति

पा० । ३ ‘यद्यप्येव रोगाणां’ इति पा० । ४ ‘यद्यप्येव रोगाणां’ इति पा० ।

५ ‘यद्यप्येव रोगाणां’ इति पा० । ६ ‘यद्यप्येव रोगाणां’ इति पा० ।

७ ‘यद्यप्येव रोगाणां’ इति पा० । ८ ‘यद्यप्येव रोगाणां’ इति पा० ।

९ ‘यद्यप्येव रोगाणां’ इति पा० । १० ‘यद्यप्येव रोगाणां’ इति पा० ।

अत्रैवाधे उपपत्तिमाह—प्रत्तीत्यादि । प्रत्तिहेतुत्पत्तिहेतु-
भावानामस्ति, निरोधे विनाशे हेतुभावात् कारण नास्ति, यस्मात्
सर्व एव भावा प्रतीयन्ति हेतुसत्तै कारणपेक्षिण, विनाशे
तु द्वितीयक्षणाविरामानवलक्षणे सहजसिद्धे न हेतुन्तरमपेक्षन्ते,
यतो न स्वाभाविकरूपे हेतुन्तरपेक्षा भवति, ननु तत्र सहा
स्वाभाविके लोहमयत्वे कारणान्तरमपेक्षते, तदेव सर्वेषामेव
भावाना स्वाभाविके नाशे, विषमैधातूनामपि नाश स्वाभाविक-
एवेति भाव । व्याधिप्रशमे न चिकित्सापेक्षक पक्षान्तरमाह—
केचिदित्यादि । तत्रापि विनाशेऽपि, हेतु कारण, हेतोरवर्तन-
मिति उपायकहेतोरभाव, भन्यन्त इति योजना । एवमपि
हेतुरपरमाया क्षणिकत्वेन तत्त्वार्थाणामपि स्वाभाविकेन निरा-
सिद्धित्वाहेतुविनाशरूपविनाशहेतूना न विनाशहेतुचिकि-
त्सापेक्षेति भाव ॥ २८ ॥

एवमुक्तार्थसाचार्यमग्निवेशोऽप्यभाषत ।
स्वभायोपरमे कर्म चिकित्साप्राभृतस्य किम् ॥ २९ ॥
मेपजेर्विषमाम् धातुं कान् समीकुरते भिषक् ।
का वा चिकित्सा भगवन् किमर्थं वा प्रयुज्यते ॥ ३० ॥
एवमुपि ताया शङ्काया शुरु पृच्छति—एवमित्यादि । किमि-
त्याक्षेपे । कर्म साम्य, स्वभावोपरमे सति न किमपि साम्य
पैद्यानीति भाव । कान् समीकुरते इति भिषमाणामस्थिरत्वेन
साम्यं तत्र कर्तुं न गार्थं इत्याशय । का वा चिकित्सेति रोग
प्रशम प्रलक्षणारण्येन चिकित्सा नास्तीत्यर्थ । किमर्थं वा प्रयु-
ज्यत इति यत्किञ्चिदर्थं चिकित्सा प्रयुज्यते तत्कालवैषम्यं स्वत-
एव निर्दूतमिति चिकित्साप्रयोजन मास्ति ॥ २९ ॥ ३० ॥
तच्छिष्यवचनं श्रुत्वा व्याजहार पुनर्वसुः ।
धूयतामत्र था साम्यं युक्तिर्यथा महर्षिभिः ॥ ३१ ॥
न नाशकारणभावाद्भावात् नाशकारणम् ।
हायते नित्यगस्त्येय कालसात्ययकारणम् ॥ ३२ ॥
शीघ्रगत्वाद्यथा भूतस्तथा भावो विपद्यते ।

पूर्वापहेतुविनाश दृष्टान्तेन हेतुमन्तमाह—न नाशेत्यादि ।
भावाना नाशकारण न हायते, तत् किमभावदेव, यथा—
दाशविषाण, उत वा शानायोग्यत्वात् शुमिष्या विरसातमूली
लवादिबलं यदपि न हायते, इत्याह—नाशकारणभावावेति,
न शानायोग्यत्वेन, किन्तु भावादेवेत्यर्थ । अत्र दृष्टान्तमाह—
नित्यगत्वेत्यादि । निनेपादिरूपत्वेन नित्यगस्य, एव भन्यते—
नित्यग कालो यथा विनश्वरत्वेन न हेतुन्तर विनाशेऽपेक्षते,
तथा सर्व एव भावा, यद्धि यस्य हेतुन्तरापेक्षा न तस्य तदव-
दायमात्रि, यथा—पटल राग, हेतुन्तरापेक्षो चेतिनाश साव-
नामदयमात्रो स्यात्, एतद्विपर्ययाधानपेक्षत्वं विनाशस्य सिद्धम् ।
सप्रलहेतुको विनाश उत्पत्त्यनन्तरमेव भवति पश्चादस्थिरत्वेन

सत्काराधानमपि भावेपु न गार्थं कर्तुमित्याह—शीघ्रगत्वा-
दित्यादि । यथा भूत इति यादृच उत्पन्न, तथेति तादृश एव
विपद्यते, कुत ? शीघ्रगत्वादस्थिरत्वात् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥—

निरोधे कारणं तस्य नास्ति नैवान्यथाक्रिया ॥ ३३ ॥
पूर्वसाधितमहेतुविनाशित्वं तथा शीघ्रगत्वाहेतुसाधित चा-
सत्कार्यत्वमुपसहरति—निरोध इत्यादि । तस्येति भावस्य ।
अन्यथाक्रिया अन्यथावरण सत्काराधानमिति यावत्, एतेन
विषमे धातो साम्यं सत्कार आधीयतामित्येवमुपाऽपि चिकित्सा
निरस्ता मन्तव्या ॥ ३३ ॥

यामिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातयः समाः ।
सा चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्विपजां स्मृतम् ३४
कथं शरीरे धातूनां वेपम्यं न भवेदिति ।
समानां वानुवन्ध्यः स्यादित्यर्थं क्रियते क्रिया ॥ ३५ ॥
स्यागादिप्रिमहेतूनां समानां वोपसेधनात् ।
विपमा वानुवन्धित जायन्ते धातयः समाः ॥ ३६ ॥

एव व्यसित्वे पूर्वाक्षित चिरित्सित समावधति—यामि-
दित्यादि । 'सा चिकित्सा' इत्यनेन 'वा वा चिकित्सा' इत्याक्षेप
परिहृत । 'कर्म तद्' इत्यनेन प्रथमोद्दिष्ट आक्षेप परिहृत ।
'इत्यर्थं क्रियते क्रिया' इत्यनेन 'किमर्थं वा' इत्याक्षेप परि-
हृत । 'कान् समीकुरते' इत्याक्षेपस्तु 'तमेव हेतुमि-
र्यस्याद्' इत्यादिना परिहृत । भिषमेपु धातुपु यामि क्रि-
याभि समा धातवो अन्यन्ते सा चिकित्सा, एव भन्यते—य-
यपि धातुवैषम्यं सणिकत्वेन विनश्वरं, तथाऽपि विनश्यदपि
तदातुवैषम्यं सकार्यं विषममेव धातुमारभते, एव सोऽप्यपरं
विषममिति न धातुवैषम्यवन्तानिनिर्गन्तुधुतासाम्यगणहेतु
विना, यदा तु धातुसाम्यहेतुरस्युक्तो भवति, तदा तेन सहित
वैषम्यसन्ततिपतितमपि कारण सममेव धातुसत्तामारभते,
यथा—मुद्राप्रहारसहितो घटपरमाशुसन्तानो विरदश कपालस-
न्तानमारभते, एव व्यसित्वे, 'वय शरीरे' इत्यादिप्रम्यो
व्याख्येय । वैषम्यं न भवेत्तस्येत्येत इत्यर्थ । शानना धातु-
वन्ध इति सन्तुलोपाय । विपमा वानुवन्धीति हेतवाना
दिपमसन्तानस्येत्यादौ न भवति । समाना वोपसेधनारिति
समहेतूना सेवनात् ॥ ३४-३६ ॥

समेस्तु हेतुभिर्विषाद्भातु संजनयेत् समान् ।
चिकित्साप्राभृतस्तस्यादाता देहसुखायुषाम् ॥ ३७ ॥
धर्मस्यार्थस्य कामस्य बलोकस्योमयस्य च ।
दाता संपद्यते यैद्यो दनादेहसुखायुषाम् ॥ ३८ ॥

१ 'ननुसुखसुखवद्भाविपतमेतदमामागिक, तथा तद्विरवरणम
नक्षिप्रयोनमित्युपेक्ष्य तुष्यत् दुःखत इति तमेवेति विनिर्दिष्टस्य
प्रयोत्पत्त समपेक्षति—यामिदित्यादि । एतेन यपि विपमा धातव
शुनित्वेन विनश्यति तथाऽपि सनवातुपक्षो विनिर्दिष्टा क्षण
विनाशपक्षमुपेक्ष, यत्तस्यन्तरेऽपि उपपत्ति हेतुपेक्षा सिद्धं एवेति
भाव' इति सिद्धासतेन । २ ननुयामे 'क्षणमद्भाविनाऽन्यत्पुत्रे'
इति सिद्धासतेनन्यास्यावाधिक पाठ उपलभ्यते ।

१ 'देहादानमपि' इति पा० । २ 'समेस्तु हेतुविनाशहेतूना'
इति, 'समेस्तु हेतुविनाशहेतूना' इति पा० । ३ 'तस्यालीलाय'
इति पा० । ४ 'समानाविप्रबुद्धिभिः' इति पा० ।

देहस्ययुगा दानात् धर्मादीना दाता भवति, देहस्यपति
साध्यत्वाद्धर्मादीनामिति भावः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

तत्र श्लोकाः ।

चिकित्साप्राभृतगुणो दोषो यश्चेतराश्रयः ।
योगायोगातियोगानां लक्षणं शुद्धिसंश्रयम् ॥ ३९ ॥

बहुदोषस्य लिङ्गानि संशोधनगुणाश्च ये ।

चिकित्साप्राभृतं च सिद्धिव्यापत्तिसंश्रयम् ॥ ४० ॥

या च शुक्तिश्चिकित्सायां यं चार्थं कुरुते मियक् ।

चिकित्साप्राभृतोऽध्याये तत्सर्वमवदन्मुनिः ॥ ४१ ॥

इत्यश्विदेशकृते तन्मे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

चिकित्साप्राभृतयो नाम योऽहोऽध्यायः ॥ १६ ॥

समाप्तः कल्पनाचतुष्कः ॥ ४ ॥

समूहे लिङ्गप्रथमं च व्यापत्तिप्रथमं च सिद्धिव्यापत्तिप्रथमं,

तत्र लिङ्गप्रथमं लिङ्गितस्यान्यप्रथमेण, व्यापत्तिप्रथमं 'गति-

योगानुबन्धानाम्' इत्यादिनोक्तम् ॥ ३९-४१ ॥

इति श्रीचरकप्रणिपतिरचित्वा चरकटीकायामनुवैदही-

पिकाया सूत्रस्थाने षष्ठे कल्पनाचतुष्के चिकित्साप्राभृ-

तीयो नाम वीटशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अधातः कियन्तः शिरसीयमभ्यायं व्याख्यास्यामः १

इति ह स्माह भगवानाग्नेयः ॥ २ ॥

पूर्वचतुष्पञ्चदशेन मेपजमभिहितं, सप्तति तद्विषयबोधा-

भिधानार्थं रोगचतुष्कोऽभिधातव्यं, चिकित्सा च विषेष्टत्वेनैव

प्रधानमतः प्रथममुक्ता, किंच दक्षितध्यायः प्रथमाध्याय एव

सम्बन्धः, एवं चात्रैषु सर्वेषु च प्रधानभूतविशेषद्वयबोधाभिधा-

यत्वेन कियन्तः शिरसीयोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

कियन्तः शिरसि प्रोक्ता रोगा इति च देहिनाम् ।

कति चाप्यनिलादीनां रोगा मानयिकल्पजाः ॥ ३ ॥

क्षयाः कति क्षमाख्याताः पिडकाः कति चान्द्राः ।

गतिः कतिविधा चोक्ता दोषाणां दोषसूदनः ॥ ४ ॥

हुताशवेशस्य चर्चस्तन्मूत्रायां शुद्धमधीतम् ।

पृष्ठानलि यत्साम्यं तन्मे शृणु सविस्तरम् ॥ ५ ॥

हृष्टाः पक्ष शिरोरोगाः पक्षैश्च हृदयामयाः ।

व्याधीनां व्यधिका पण्डिपमानविस्तरजाः ॥ ६ ॥

दशाद्यै च क्षयाः सप्त पिडका माधुमेहिकाः ।

दोषाणां त्रिविधा चोक्ता गतिर्विस्तरतः शृणु ॥ ७ ॥

क्षयस्थानहृदयो दोषमार्गं, तस्य पिडका दोषान्तरसम्बन्धा

सम्बन्धहृतो मेदः । माधुमेहिका इत्यत्र मधुमेहस्य सामान्येन

प्रमेहवचनं । यतोऽत्रैव सामान्येन श्रुते—'विना प्रमेहमप्येता

१ 'चिकित्साप्राभृतं' इति पा० । 'निर्मिमस्य श्रेयस्वपति

इत्यादिनोक्तः' इति बोधिप्रनापतेन । २ 'हुताशवेदवचनं' इति

पा० । ३ 'गतिविध्यामि विस्तरम्' इति पा० ।

जायन्ते दुष्टमेदसः" इति । अन्यथा हि 'विना मधुमेहम्' इति

कृतं स्यात्, तथा चिमित्तित्वे वक्ष्यति सामान्येनैव यत्—

"प्रमेहिणा वा पीडका मयोषा रोगाधिरारे पृथगेव सप्त"—

(चि अ ६) इत्यादि । तथा मधुमेहपिडकानां चिकित्सितो-

पदेशाच्च सर्वमेहमवर्त्तं पिडकानां, मधुमेहमवर्त्तं हि मधुमेह-

संज्ञासाध्यत्वाच्च तद्वर्त्तपिडकानामुपक्रमणीयत्वमस्ति, किंच

प्रदेशान्तरेऽपि मधुमेहस्यैवार्थं तत्रैवमेहानुत्पन्नं, यथा—

"गुल्मी च मधुमेही च राजबह्मी च यो नरः । अचिरात्स्या

भवन्त्येते कल्मासपरिग्रहे"—(६ अ ९) इति । अत्र हि

यदि वातिको मधुमेहोऽभिधेयः स्यात्तदा तस्य स्वरूपत एवासा-

ध्यत्वेन 'कल्मासपरिग्रहे सति' इति विशेषणमनर्थकं स्यात् ।

हृष्टुतेनापि च सामान्येन प्रमेहे एवेता पिडका वर्तिता,

यदुक्तं—"तत्र सप्तमेहोभ्यामभिपन्नशरीरस्य निमिर्दोषिवातु-

गतधातोः प्रमेहिणो दस पिडका जायन्ते" (सु नि ६)

इत्यादि । सर्व एव प्रमेहः कल्मादेर्हं मधुमेहस्य शान्त्यै तन्मा-

न्मधुमेहा इत्युच्यन्ते, वचनं हि—"पदपदपिपीडिकागिध

शरीरमूनामितरणम्" (नि अ ४) इति, तथा च शामद-

"मधुरं यथ सर्वेषु प्रायो मष्विष मेहवृत्तिः । सर्वं हि मधुमेहाख्या

माधुर्याच्च तनोरत्"—(वा नि अ १०) इति । विस्तरत

इति शब्दिल्लेखेन सम्बन्धते ॥ ३-७ ॥

संधारणाद्व्यास्यमाह्वानी जागरणान्मदात् ।

उद्योभोप्यादयस्यायात् प्रागघातादतिमेषुनात् ॥ ८ ॥

गन्धादसास्यादाघाताद्रजोधूमहिमातपात् ।

सुर्यम्लहरितादनादति शीताभ्युत्सेयनात् ॥ ९ ॥

शिरोऽभिघातादुष्णामाद्रौदनाद्वापनिप्रहात् ।

मेघागमाम्नमनस्तापहिंशकालविपर्ययात् ॥ १० ॥

घातादयः प्रतुष्यन्ति शिरस्यर्थं च दुष्यन्ति ।

ततः शिरसि जायन्ते रोगा विविधलक्षणाः ॥ ११ ॥

संधारणारिति वेपथ्वीरणात् । इतिमात्रंकादि । अतीति पूर्व

परेण च शीताभ्युत्सेवनादिल्लेखेन सम्बन्धते । दुष्टादामा दुष्टमा-

त्, किंच 'उष्णमात्' इति पाठः, तत्रोष्णाश्चमाधैर्यं । दैतका-

लविपर्ययदिलस्य देशविपर्यय उपगमंरुदीतव देशस्य । अतः च

प्रतुष्यतीत्यभिधानं सर्वनिरोधेनेषु रक्तदुष्टि दर्शयति ॥ ८-११ ॥

प्राणाः प्राणभृतां यत्र श्रिताः सर्वेन्द्रियाणि च ।

यदुत्तमाह्नमह्नानां शिरस्तदभिपीयते ॥ १२ ॥

प्राणा इत्यादिनामेषु शिरःप्राणान् दर्शयन्, प्रह्नशिरोरो-

गाणमेवात्यहितैव दर्शयति, तेन नोग्मं शिरःप्राणानि

धानम् । श्रिता इव श्रिता, शिरःउपपत्तेः उपात्तम् । उपा-

शब्दव्युत्पत्त्याहम् ॥ १२ ॥

अर्धायमेदको या स्यात् सर्वं या दृश्यते शिरः ।

प्रतिद्वयामुगनासाक्षिषर्भोरोगशिरोभ्रमा ॥ १३ ॥

१ 'शिरोविनाशः' इति पा० । २ 'अर्धायमेदः' इति पा० ।

अर्दितं शिरसः कम्पो गलमन्याहनुग्रहः ।
विविधाध्यापने रोगा घातादिक्रिमिसंभवाः ॥ १४ ॥
प्रतृताच्छिरोरोगानाह-अर्धेलादिना क्रिमिसंभवा इत्यन्तेन ।
एतच्च 'जायन्ते रोगा विविफलक्षणाः' इत्यस्य विवरणम् ॥ १३ ॥ १४

पृथग्विद्यास्तु ये पञ्च संग्रहे परमर्षिभिः ।
शिरोगदास्ताम्रपृष्ण मे यथासंकेतलक्षणैः ॥ १५ ॥
उच्चैर्भाष्यातिभाष्याभ्यां तीक्ष्णपानात् प्रजागरात् ।
शीतमारुतसंस्पर्शाद्यवायाद्वेगनिग्रहात् ॥ १६ ॥
उपवासादभीघाताद्विरेकाद्वमनादति ।

धाप्यशोकभयत्रासाद्भारमार्गातिकर्शनात् ॥ १७ ॥
शिरोगताः सिरा धृजो चायुराविद्य कुप्यति ।
ततः शूलं महत्तस्य घातात् समुपजायते ॥ १८ ॥
निस्तुर्यते धृजं शङ्खौ घाटौ संमिथ्यते तथा ।

नैर्ममभ्यं ललाटं च तपतीधातिवेदनम् ॥ १९ ॥
वैष्येते स्वनतः धोमे निष्कृष्येते इषाशिषी ।
धूर्णतीथ शिरः सर्वं संविभ्य इव मुच्यते ॥ २० ॥
स्फुरत्यति सिराजालं स्तभ्यते च शिरोधरा ।
क्षिद्योष्णमुपदोते च शिरोरोगेऽनिरात्मके ॥ २१ ॥

शिरोगतत्वेन नापादिरोगेष्वपि श्लेष्म तान् विहार्यपाट्ये-
रीये प्रोक्षांस्वानेव शिरःशालक्षणात् रोगात् प्रपद्येन वक्नु-
गाह—दृष्यगिलादि । ग्रंथेऽद्वेदरीये; तेन नासंपिपादयोऽत्र
प्रकरणे शिरोरोगशब्देनोच्यन्ते; शिरोरोगशब्दस्य शूल एव
रसाकरं वृत्तवर्त । तीक्ष्णपानं तीक्ष्णमघपानं; किंवा, तीक्ष्णं मरि-
चादि । वष्येते इव वष्येते अलर्यपीडावुक्तत्वेन ॥ १५-२१ ॥
कटुम्ललवणक्षारमद्यक्रोधातपानलैः ।

पित्तं शिरसि संदुष्टं शिरोरोगाय कल्पते ॥ २२ ॥
दधते रज्यते तेन शिरः शीतं सुपूयते ।
दधते चक्षुषी तृष्णा भ्रमः स्वेदश्च जायते ॥ २३ ॥
शीतं सुपूयते शीतमिच्छति ॥ २२ ॥ २३ ॥

आस्यासुखैः श्रमसुखैर्गुरुक्षिन्धातिभोजनैः ।
श्लेष्मा शिरसि संदुष्टः शिरोरोगाय कल्पते ॥ २४ ॥
शिरो मन्दवज्रं तेन सुप्तं स्तिमितभारिकम् ।
भवत्युपपद्यते तन्द्रा तथाऽऽलसमरोचकः ॥ २५ ॥
घाताच्छूलं भ्रमः कम्पः पित्ताहाहो मदस्तृषा ।
कफादृक्त्वं तन्द्रा च शिरोरोगे त्रिदोषजे ॥ २६ ॥

श्रमसुखमनुचितदिवास्वप्नेन हेयम् । सुखमिव सुप्तं ज्वोघर-
हितत्वेन । भारश्रान्तमिव भारिकम् ॥ २४-२६ ॥
तिलक्षीरगुडाजीर्णपृतिसङ्कीर्णभोजनात् ।
हेदोऽऽलसकफमांसानां दोषलसोपजायते ॥ २७ ॥

॥ 'तीक्ष्णपानाय' इति पा० । २ 'शिरोगता ये धमनीर्वाधुपतिविव-
कुप्यति' इति पा० । ३ पाटा भ्रीचायाः पक्षाद्वायव्यं; घाट इति
गलापत्रायाः । ४ 'क्षुरोर्गोष्मं' इति पा० । ५ 'वाष्येते' इति पा० ।
६ शूलत्वात् प्रतिदत्तात् । ७ 'सुपायते' इति पा० ।

ततः शिरसि संक्षेदात् क्रिमयः पापकर्मणः ।
जनयन्ति शिरोरोगं जाता वीमत्सलक्षणम् ॥ २८ ॥
व्यधच्छेदरजजाकण्डूश्लोफदीर्गस्यदुःखितम् ।
क्रिमिरोगानुरं विद्यात् क्रिमीणां दर्शनेन च ॥ २९ ॥

संजीर्णभोजनं विरुद्धाहारः । दोषलस बहुदोषस्य । पापकर्मण
इत्येनाधर्मवत् एवायमतिदुःखक्रिमिरोगो भवतीति दर्शयति ।
वीमत्सलक्षणमिति प्राणादिभ्यः प्यादिप्रभृतेः ॥ २७-२९ ॥

शोकोपवासव्यायामरुक्षशृङ्काल्पभोजनैः ।
चायुराविद्य हृदयं जनयत्युत्तमां रजम् ॥ ३० ॥
वेपथुर्वेष्टनं स्तम्भः प्रमोहः शून्यता दैरः ।
हृदि पातानुरं रूपं जीर्णं चात्यर्थवेदना ॥ ३१ ॥
उष्णाम्ललवणक्षारकटुकाजीर्णभोजनैः ।

मधक्नोधातपैश्चाशु हृदि पित्तं प्रकुप्यति ॥ ३२ ॥
हृद्वाहस्तिकता यत्र तिकाम्लोद्विग्नं क्लमः ।
तृष्णा मूर्च्छा भ्रमः सेदः पित्तहृद्रोगलक्षणम् ॥ ३३ ॥
अत्यादानं शुशुब्धिधमचिन्तनमचेष्टनम् ।
निद्रासुखं चाभ्यधिकं कफहृद्रोगकारणम् ॥ ३४ ॥

हृदयं कफहृद्रोगे सुप्तं स्तिमितभारिकम् ।
हृन्मरुचिपरीतस्य भवत्यश्मावृत्तं यथा ॥ ३५ ॥
हेतुलक्षणसंसर्गावुच्यते साविपातिकः ।

(हृद्रोगः कण्ठः कण्ठाभ्य उक्तो महर्षिभिः)
त्रिदोषजे तु हृद्रोगे यो दुरात्मा निपेयते ॥ ३६ ॥
तिलक्षीरगुडादीनि ग्रन्थिस्तोषोपजायते ।
मर्मकदेशे संक्षेदं रसश्चासोपगच्छति ॥ ३७ ॥

संक्षेदात् क्रिमयश्चास्य भवत्युपहतत्मनः ।
मर्मकदेशे ते जाताः सर्पन्तो भक्षयन्ति च ॥ ३८ ॥
तुयमानं स हृदयं सूक्ष्मिस्त्रिषि मन्थते ।
क्षिद्यमानं यथा शस्त्रैर्जातकण्डं महारजम् ॥ ३९ ॥
हृद्रोगं क्रिमिर्जं त्वेतैर्लिङ्गैर्बुद्धा सुदारुणम् ।

स्वरेत जेतुं तं विद्यात् विकारं शीघ्रकारिणम् ॥ ४० ॥

शोकोपवासोत्सादि हृद्रोगलक्षणम् । वेष्टनसुद्वेगनिषि । एते
दरदरिका । अचिन्तनमत्यचिन्तनम् । अस्मात्तममस्मान्नाम् ।
प्रतिधरिव प्रतिधः, स च रजदोषकृतः । मर्मकदेशे हृदयैकदेशे ।
क्षितीयं मर्मक्षिपदं कर्मतापजम् ॥ ३०-४० ॥

सुखलवणैकोत्सवैः पट् स्युर्हानमध्याधिकैश्च पट् ।
समेक्ष्यौ विकारास्ते सत्तिपातास्त्रयोदश ॥ ४१ ॥
संसर्गं नव पट् तेष्वैककटुद्वया समैकत्रयः ।
पृथक् त्रयस्य तैर्बुद्धैर्व्याधयः पञ्चविंशतिः ॥ ४२ ॥

१ 'हेदव्यग्नरक्षणहृद्रोगदीर्गव्यदुःखितम्' इति पा० ।
२ 'रज्येन च' इति पा० । ३ 'दूरीकृत्यापभोजनैः' इति पा० ।
४ योर्गीन्द्रसाधनेषु 'इव' इति पठति, 'द्रवः कुपत' इति च
न्यास्यानवति । ५ 'संसर्गेण नवैके कटकट्या' इति पा० ।

हृत्तासमास्यस्त्रवणं पाण्डुतां दूयनं मदम् ।
 विरेकस्य च वैषम्यं वैषम्यमनलस्य च ॥ ५४ ॥
 हीनपित्तस्य तु श्लेष्मा माकृतेनोपसंहितः ।
 स्तम्भं शैत्यं च तोदं च जनयत्यनवस्थितम् ॥ ५५ ॥
 गौरवं मृदुतामग्नेर्भक्ताधस्तां प्रवेपनम् ।
 नद्यादीनां च शुक्रत्वं गात्रपादप्यमेव च ॥ ५६ ॥
 भारतस्तु कफे हीने पित्तं च दुषितं द्वयम् ।
 करोति यानि लिङ्गानि शृणु तानि समासतः ॥ ५७ ॥
 भ्रममुद्देष्टनं तोदं दाहं स्फुटनचेपने ।
 अङ्गमदं परीशोषं दूयनं धूपनं तथा ॥ ५८ ॥
 घातपित्तक्षये श्लेष्मा श्लोतास्यपिदघ्नशाम् ।
 चैष्ट्राप्रणाशं मूर्च्छां च वाक्स्तङ्गं च करोति हि ५९
 घातश्लेष्मक्षये पित्तं देहीजः शंसये(य)श्चरत् ।
 ग्लानिमिन्द्रियदौर्बल्यं तृष्णां मूर्च्छां क्रियाक्षयम् ६०
 पित्तश्लेष्मक्षये वायुर्भ्रमं पित्तनिपीडयन् ।
 प्रणानायति शंखां च वेपयत्यर्था नरम् ॥ ६१ ॥

हृद्विरेकस्योदाहरणम्—प्रकृतस्थि यथा पित्तमित्यादि ।
 अत्र केचित्तत्वेन परमुदाहरणं दृष्टान्तायं पठन्ति, श्लेष्मोदाहरण
 तु हृत्वे तन्मे बोद्धव्यम्, केचित्तु हृद्विरेकस्यविकल्पस्य दुर्बो-
 धत्वेन सर्वप्रमाणेन द्वादशानामपि विवक्षितानामाचार्येण लक्षण
 कृतमिति श्रुत्वा सर्वमेव पठन्ति । ननु प्रकृतस्थि पित्तो पथं
 तदा दाहश्चेति सङ्गतं भवति, न हि प्रकृतस्थि दोषो विपरवारी,
 न च वायोर्दाहं समयति । उच्यते—यैनं यनेति वचनाद् यन
 दुषितेन वायुना पित्तं नीतं, तत्र क्षीरावयवे प्रकृतिमानस्थित-
 नपि पित्तं हृद्गते, यत्सस्त्रिन् प्रवेष्टे तावन् पित्तसंबन्ध उ-
 च्यते न भवत्येवमधिकेन तत्र पित्तेन दाह उपपन्न एव, एव-
 मन्यत्रापि प्रकृतस्थिनामपि दोषस्य विपारे व्याख्येयम् । अन्ये
 तु श्रुवते—प्रकृतस्थिनामपि दोषाणां दुष्टदोषसम्पन्नादिपारका-
 रित्वं भवति, यथा—रचारीनाम् । हीनकतस्येसादि 'हन्द्वाद्वि
 क्षयधैर्यस्य' इत्यस्योदाहरणम् । देहीजो देहहार, किंवा देहध
 ओजश्च देहीजः ॥ ४५-५९ ॥

क्षोपाः प्रचुक्ताः, स्वं लिङ्गं दर्शयन्ति यथायत्नम् ।
 क्षीणा जहति लिङ्गं स्वं, समाः स्वं कर्म कुर्वते ॥ ६२ ॥
 क्षोपाणां हृदिसाम्यक्षयलक्षणानि धृग्माह—क्षोपा इत्यादि ।
 स्वं लिङ्गमिति वैचारिकम् । यथायत्नमिति अतिरुद्धैर्विदूषा मया
 युद्धैर्यथाशक्तमित्यादि । लिङ्गं स्व जहतीत्यनेन क्षीणानां प्रकृति
 विहायव्यतिरिक्तं विकारपर्यन्तं नास्तीति दर्शयति, यतो यदा
 उन्मार्गगमिनी क्षोपा इष्य इष्यमानो ज्वरघटीन् कुर्वन्ति न
 क्षीणा, स्वमेषेण न स्थितत्वात् ॥ कर्मणि प्राकृतं कर्म । एते
 च द्विपरिधेर्मा आभिप्रेक्ष्यतस्तत्त्वतोनां, तेषां क्षोपास्ये द्विदो
 परद्वौ च युद्धद्वयतत्वेनादिभ्योऽप्यधिकतनुत्वावनीयम् । ननु
 भवत्येव सत्या, यदि तत्पित्ततो क्षोपाणां स्यात्, स तु न

भवितुमर्हति, यतो वातादीनां परस्परं विरुद्धा सन्ति गुणा,
 विरुद्धगुणानां ॥ परस्परोपघातो भवति, यथा—वह्नितीययोः ।
 नैव, विरोधो हि भाषायां नायोज्यते, नाम्नातो दृष्टमात्रेण कल्प-
 यितुं शक्यते, यतोऽन्यत्र तोयदहनयोर्भेदो उपलब्धः, तत् किं
 पञ्चभौतिकद्वयत्वात्मेऽपि तयोर्विरोधात् पाद्यभौतिकं द्रव्यं न
 स्यात्, तोयादिगुणातिरेकाद्विद्वत्सो न स्यात्, तस्मादनुपल-
 ब्यत्वाद्दोषसमं विरोधस्य समावर्पणमुच्यते न युज्यते । अप
 मन्यसे—एव विरुद्धगुणानामपि दोषाणामविरोधे “विरुद्धगुण
 सन्निपाते भूयसाऽत्यमवजीयते” (वि अ १) इति, तथा
 “हायहेतुर्विशेषस्तु” (सू अ १) इति वचने तद्धि निरर्थके,
 न, अन्यो प्रभावात्प्रतिपक्षितमिष्यत्यतिरेके चरितार्थत्वात् ।
 प्रभावस्तु तयोर्विरोधको भवत्येव । यथा निरोधकरनिवृत्तयुगात्
 गुणा समानं दोषान् कुर्वन्ति परं, न तु विरुद्धत्वेन दोषहरण
 कुर्वते, निरोधकर्तृत्वप्रभावात् । तथा, आत्मलकेऽन्यत्र वात इति,
 माधुर्यशैत्ये तु पित्तं, श्लेष्माणं च बहुल्यतिष्ठत्ये, निवृत्त्ये त्वमूल्य
 कषायशैलाभिभूत वात न निहन्ति, माधुर्यशैत्ये चाम्लत्वाभिभूतो
 पित्तं न जयत एवमादि । तस्माद्दोषाणां प्रभादोऽयं दृष्टत्वादवधार्य
 ते—यत्—न ते परस्परसुपन्नन्ति । एवमुक्तप्रभावत्वे तु तेषामदृष्ट-
 येन कारणं, प्राणिनां तु राजनकेन दृष्टत्वेन तेषां विरोधेन विरोधस्य,
 अत एव वक्ष्यति “विरुद्धैरपि न त्वेते शुभैरिति परस्परम् ।
 दोषा सहजसम्पत्त्वाद्भेदो विपरमहीनः”—(वि अ २६) इति ।
 साहज्यं वैवर्धनात् सामाजिकं साम्यत्वं साहजसाम्यत्वम् । अनेन
 च व्याख्यानेन ‘यथा क्षोपा अन्योन्यं नोपप्रन्ति, तथा रसरक्षा
 दीनपि नोपहन्त्यु’ इत्यादि श्रुत्यते कैश्चित्, तत्सर्वं निरस्तम् ।
 ननु, “कालवृष्यप्रवृत्तिविरोधस्तुल्यो हि उत्तमः । निष्प्रलम्बी
 कुर्वते” (वि अ ३) इति चिरात्सिद्धे वक्ष्यति, तेन प्रह
 विदोपस्य प्रतिपक्षा भवतीत्युक्तं, प्रकृतस्थि जन्मप्रवृत्तिद्वौ
 मातादिरच्यते, “क्षोपास्तुसन्ति येषां वेदप्रकृतिरच्यते” (सू-
 अ ७) इत्यादिपञ्चवात्, तदत्र प्राकृतेन दोषेण दोषस्य
 विरोधं कथं तर्तुपपन्नं । उच्यते—तत्र प्रवृत्ते प्रलम्बीकता
 अननुपुणत्वेन मन्तव्या, समाना हि प्रवृत्ति प्राप्य दोष प्रवृद्ध
 बलो भवति, असमाना तु प्राप्य तथा यस्याक्ष भवति, नासमा-
 नया प्रकृत्वा हन्यते, एवमन्यत्राप्युच्येयम् । अतिरुद्धेन वायुना
 श्लेष्मणो दुर्बलस्य दुष्टत्वाद्विरोधो भवत्येव कथितः, नैतावता
 ससर्गसन्निपातासम्भवः ॥ ६२ ॥

वातादीनां रसादीनां मलानामोजसस्तथा ।
 हायास्तत्रानिलादीनामुक्तं संदीर्णलक्षणम् ॥ ६३ ॥

भेदेन रसरूपिरातिर्गम्यभेदेन टागप्यवज्जैर वेद, पठति—‘संसर्ग-
 द्रव्यरूपिरातिर्गम्यभेदेन दोषास्तु क्षयमानातिरुद्धिभेदात् । अन्योन्य
 तत्तमभेदोपघातं वातादीनां यद्विद्वत्प्रभावो यथास्तत्’ (वा अ-
 अ १२) इति विचारस्तत्तेन ।

१ ‘वेपयत्य भवत्यु’ इति वा पा० । २ ‘तत्र त्वेति’ इति पा० ।
 ३ शोकावलीयति पाठस्तु न सहीयते । ‘वेदेषां नरनामि’

१ ‘विरोधो’ इति पा० । २ ‘भवति’ इति पा० । ३ ‘प्रभावो’ इति
 विविधव्यतिरेके’ इति पा० । ४ ‘च क्षीणा’ इति पा० ।

घटते सहते शब्दं नोचैर्द्रवंति शूल्यते ।
 हृदयं ताम्यति स्वल्पचेष्टस्यापि रसक्षये ॥ ६४ ॥
 परुषा स्फुटिता म्लाना त्वयुक्षा रक्तसंक्षये ।
 मांसक्षये धिशेपेण स्फिग्ग्रीवोदरशुक्ता ॥ ६५ ॥
 सन्धीनां स्फुटनं ग्लानिरक्षणोपायास एव च ।
 लक्षणं मेदसि क्षीणे तनुत्वं चोदरस्य च ॥ ६६ ॥
 केशलोमनखदन्तद्विजृम्भप्रपतनं धमः ।
 श्लेष्मस्थिक्षये लिङ्गं सन्धिदौषित्यमेव च ॥ ६७ ॥
 शरीर्यन्त इव चास्त्रीनि दुर्बलानि लघूनि च ।
 प्रततं घातयोगीणि क्षीणे मज्जनि देहिनाम् ॥ ६८ ॥
 दीर्घत्वं मुपशोषश्च पाण्डुर्यं सदन धमः ।
 हृष्यं शुक्राविसर्गश्च क्षीणशुक्रस्य लक्षणम् ॥ ६९ ॥
 क्षीणे शक्नोति बालाणि पीडयन्निव मारुतः ।
 रुक्षस्थोन्नमयन् कुक्षिं तिर्यग्गुर्वं च गच्छति ॥ ७० ॥
 मूयक्षये मूत्ररुच्यं मूत्रपेयवर्गमेव च ।
 पेयासा बाधते चास्य मुखं च परिशुष्यति ॥ ७१ ॥
 मलायनानि चान्यानि शून्यानि च लघूनि च ।
 विशुष्काणि च लक्ष्यन्ते यथास्यं मलसंक्षये ॥ ७२ ॥

सप्रलयादशयनाद्याह—वातादीनामिलादि । अत्र मलानामि-
 लनेन मूत्रपुरीषयो पचेन्द्रियमलानां च ग्रहणम् । विशेषेणैति-
 बचनादन्मग्राणांमपि शुक्ला लभ्यते । सन्धीनामिलादि मेद-
 शयलक्षणम्, केशोलादि अक्षिशयस्य । बाधते चास्येति कर्मणि
 शेषलक्षणा पट्टी । मलायनानीलनेन पचेन्द्रियाधिष्ठानानां मुख
 नासिकाचक्षु वर्णानां त्वमिन्द्रियाधिष्ठानभूतानां च श्लेष्मद्वयप्र-
 जननानां यथास्यं मलायनानि शुष्यन्ते । यदुक्तं जतुकर्णे—“दो-
 षाणां भावूतामोजोमूत्रसहृदिन्द्रियमलानाम् । अष्टादशशयास्ते
 रुक्ष्या स्तुशुण्कियानाद्यात्”—इति ॥ ६३-७२ ॥

यिमेति दुर्बलोऽभीष्टं ध्यायति व्ययितेन्द्रियः ।
 दुष्प्रायो दुर्मेना रुक्षः क्षामश्चैयोजसः क्षये ॥ ७३ ॥
 हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीपत्सपीतकम् ।
 ओजः शरीरे संख्यातं तन्नादाया विनश्यति ॥ ७४ ॥
 प्रथमं जायते ओजः शरीरेऽस्मिच्छरीरिणाम् ।
 सर्पिर्वर्णं मधुरसं लाजगन्धि प्रजायते ॥ ७५ ॥
 (धमरेः फलपुष्पेभ्यो यथा संक्षिपते मधु ।
 तद्वदोजः स्वकर्मभ्यो गुणैः संक्षिपते मृणाम् ॥ ११ ॥)

ओज शयलक्षणमाह—विमेतीत्यादि । दुर्मेना मनोबन्धि-
 हीन । ओजतो दुर्मेयत्वेन रुज्जनाह—हृदीत्यादि । शुद्धमिति
 शुद्धं, रक्तनीपरिति किञ्चिद्रक्तं, तपीतकमिति ईष्यतीतक, तेन
 शुद्धवर्णमोज, रक्तपीता तु वर्णावप्राप्तवती, किंवा, ईषदित्यस्य

१ ‘द्रव्ये’ इति इदं पुनरुक्तिरुक्तेरिति विवदात्तेन ।
 २ ‘तनुत्वं लोदनं स्वच’ इति पा० । ३ ‘मिदृश्यानि च लक्ष्यन्ते’
 इति पा० ।

प्रमाणं, तेनाष्टमिन्दुकमोज इति दर्शयति । यदुक्तं तन्मान्तरे—
 “ग्राणाप्रयस्योजसोऽष्टी विन्दवो हृदयाधवा”—इति । एत
 घातविन्दुकं परमोजो श्लेष्म, अर्धोजलिपरिमाणं तु यदोजल-
 दप्रमाणम् । यच्छरीरे वक्ष्यति—“तावच्चैव श्लेष्मण्योजस
 प्रमाणम्” (वा अ. ७) इत्यनेन । तस्माद्विविधमिहाज ।
 अत एवायं दक्षमहामुलीये वक्ष्यति—“तत्परस्याजस स्थानम्”
 (सू अ. ३०) इति, परस्य श्रेष्ठस्याष्टमिन्दुरस्येत्यर्थः । इह
 च क्षयलक्षणमर्धोजलिमानस्यैव श्लेष्म, अष्टमिन्दुकस्य त्वयय
 नाशेऽपि मृत्तुर्भवतीति हृदीत्यादिना ग्रन्थेन दर्शयति । एतच्चैव
 सर्वघातुसमुदायरूपं, तेन सप्तघातुष्वेवायद्वदमिति नाष्टमघातु
 त्वातिप्रैक्षिक, अत एव सृष्टतेऽप्युक्तम्—“रसादीनां शुक्ला-
 न्तानां घातुना यत्परं तेजस्तारत्नोजः” (सू सू अ. १५)
 इति । अन्यत्राप्युक्तम्, “अमरं फलपुष्पेभ्यो यथा सङ्क्षिपते
 मधु । तद्वदोजः शरीरेभ्यो गुणं सङ्क्षिपते मृणाम्”—इति ।
 “प्रथमं जायते” इत्यादिपाठस्तु नातिप्रसिद्धः । एते चाशदश
 शया आमिच्छतममस्वेनोषा, तेन, उदकक्षयस्त्रयशयाधनमि-
 धानं सोद्भावनीयम्, उक्तं हि “स्त्रयस्यमुपरोगम्” इति, तयो-
 दक्षयलक्षणं यथा—“जिह्वातालोष्ठकण्ठश्लोमघशोष विपाटा
 चातिहृदा हृदा उदकक्षयान्नस्य शोतादि प्रदुष्टानीनि जानीयात्”
 (वि अ. ५) इति ॥ ७३-७५ ॥

व्यापामोऽनशनं चिन्ता रुक्षत्वं प्रमिताशनम् ।
 घातातपी भयं शोको रुक्षपानं प्रजागरः ॥ ७६ ॥
 कफशोणितशुनाणां मलानां चातिचर्तनम् ।
 कालो भूतोपघातश्च शातप्याः क्षयहेतयः ॥ ७७ ॥

तामान्येन क्षयाणां हेतुमाह—व्यापाम इत्यादि । प्रमिताश-
 नमेवरताभक्ष्य । अक्षिबर्तनमक्षिप्रशक्तिर्हिर्गमनमिति यावत् ।
 कालो वार्धक्यमादानं च । भूतोपघात विराचापुपपत् ।
 अत्र शातप्यहेतुर्नोको विरक्षणत्वात्, ए चाचिन्तनदिव्यस्व-
 नादिर्हेतुः, किंवा, अवनतान्द किष्टमात्रं, ततश्च किष्टरूपस्य
 वातस्याभ्युपगमाद् क्षयो हेतुः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

शुद्धिग्यामलवणान्यतिमात्रं समश्नताम् ।
 नयमन्नं च यानं च त्रिद्रामास्यासुपानि च ॥ ७८ ॥
 त्यक्त्यायामचिन्तानां संशोधनमप्युपेताम् ।
 स्तेप्या पिचं च मेदश्च मांसं चातिप्रवर्धते ॥ ७९ ॥
 तैरावृतगतितर्यागुरोश्च आदाय गच्छति ।
 यदा यस्ति तदा रुच्छो मधुमेदः प्रयतते ॥ ८० ॥
 स मारुतस्य पित्तस्य कफस्य च मूर्ध्महः ।
 दर्शयत्याहति गत्या क्षयमाप्यायते पुनः ॥ ८१ ॥
 उपेक्षयाऽस्य जायन्ते पिडकाः सप्त दाहणाः ।
 मासलेष्वयकाशेषु मर्मस्यपि च संघिषु ॥ ८२ ॥

१ ‘नाष्टमाशुभमिदमिति’ इति पा० । २ ‘ऐतान् प्रभुदं च
 मृतीया वाणि मान्’ इति पा० । ३ ‘अन्यत्रोपेक्षया तस्य’ इति पा० ।

शराविका कच्छपिका जालिनी सर्पपी तथा ।
अलजी विनताया च विद्रधी चेति सप्तमी ॥८३॥
अन्तोन्नता मध्यनिस्ता इयावा ह्रस्वरुगन्विता ।
शराविका स्यात् पिडका शरावाकृतिसंस्थिता ॥८४॥
अवगाढातिनिस्तोदा महायास्तुपरिग्रहा ।
न्यधणा कच्छपपृष्ठाभा पिडका कच्छपी मता ॥८५॥
स्तब्धा सिराजालयती स्निग्धास्त्रावा महारुजा ।
रुजानिस्तोद्वहुला सूक्ष्मच्छिद्रा च जालिनी ॥८६॥
पिडका नातिमहती क्षिप्रपाका महारुजा ।
सर्पपी सर्पपाभाभिः पिडकामिथिता भवेत् ॥८७॥
बृहति त्वचमुत्थाने वृष्णामोहज्वरप्रदा ।
विसर्पस्त्वमिशं दुःखाद्बृहत्प्रिरियालजी ॥८८॥
अवगाढरुजाह्रिदा पृष्ठे चाऽप्युदरेऽपि वा ।
महती विनता नीला पिडका विनता मता ॥८९॥

संमति सप्तपिडका वक्ष्यन्ताः, अतस्त्रासां प्रधानहेतुत्वेन
प्रमेहानेव तावत्तिदानादिप्रमेहोद्धार—शुर्विषादि । नवं पानमिति
नवं मयम् । निद्रासास्त्रासादि चेलप्रान्ते 'अजताम् इति शेषः ।
शोनः प्रगावो धान्तामिति वाच्यम् । कृच्छ्र इति कृच्छ्राण्यम् ।
उपेक्षयाऽपि क्लिप्तया । शराविकाविर्द्विजायैवो विपरणे स्फुट ।
अलजीसंज्ञा रुजा । एतावद् प्राधान्यादुक्ताः । तेन सुषुप्तेऽपि
पिडकाभिनयमुक्तं यत्, तत्र निरोधि । सिराजालं शिरसमूहः ।
विताऽपि प्रिष्टा ॥ ७८-८९ ॥

विद्रधि द्विविधामाहुर्वायामाम्बन्तरी तथा ।
याष्टा त्वन्त्रायुमांसांसा कण्डहरामा महारुजा ॥९०॥
शीतकाज्जविदाह्युष्णरूक्षशुष्कातिभोजनात् ।
विद्युज्जाजीर्णसंक्षिप्तपिमासात्म्यभोजनात् ॥९१॥
व्यापन्नयद्रुमद्यत्वाद्भेगसन्धारणान्द्रुमात् ।
जिल्व्यायामभयनादतिभाराभ्यन्तेधुनात् ॥९२॥
अन्तःशरीरे मांसासृग्गाविशेन्ति यदा मलाः ।
तदा संजायते ग्रन्थिर्गम्भीरस्थः सुदारणः ॥९३॥
हृदये श्लोन्नि यकृति ग्रीहि कुक्षौ च युक्तयोः ।
नाभ्यां वंक्षणयोर्वाऽपि यस्ती पा तीव्रवेदनः ॥९४॥
दुष्टरक्तातिमात्रत्वात् स वै शीघ्रं विदहते ।
ततः शीघ्रविदाहित्वाद्रिद्रपीत्यभिधीयते ॥९५॥
व्यधच्छेदध्रमानादशस्वरुक्कुरणसर्पणः ।
यातिकी, पैत्तिकी वृष्णादादमोहमज्ज्वरैः ॥९६॥
जुम्भोक्तेः शारयिस्तम्भशीतकैः श्लैष्मिकी विदुः ।
सर्वास्तु च महच्छूले विद्रधीपूजयते ॥९७॥

शरालौमिद्यत इव चोल्मुकैरिव दहते ।
विद्रधी व्यम्बतां याता वृश्चिकैरिव दश्यते ॥९८॥
तनु रूक्षारुणं इयावं केनिलं यातविद्रधी ।
तिलमापकुल्लत्योदसन्निभं पित्तविद्रधी ॥९९॥
श्लैष्मिकी स्रवति श्वेतं पिच्छिलं वहलं बहु ।
लक्षणं सर्वमेवेतद्भजते साक्षिपातिकी ॥१००॥

अथासां विद्रधीनां साध्यासाध्यत्वविशेषज्ञानार्थं
स्थानकृतं द्विविधेषामुपदेक्ष्यामः—तत्र प्रधानमर्मे-
जायां विद्रध्यां हृदहनतमकप्रमोहवासश्वासाः,
श्लोमजायां पिपासामुदशोपगलग्रहाः, यकृजायां
श्वासः, ग्रीहजायामुष्णसोपरोधः, कुक्षिजायां कु-
क्षिपार्श्वान्तरांसदालं, युक्तजायां पुष्टकटिग्रहः, नाभि-
जायां हिजा, वंक्षणजायां सन्धिस्तादः, यस्तिजायां
कृच्छ्रेऽपि मूत्रवर्चस्त्वं चेति ॥१०१॥

पक्षग्रभिन्नासृग्वाजास्तु याता स्रावः स्रवति,
अथोजास्तु गुदात्, उभयतस्तु नाभिजास्तु ॥१०२॥

आसां हृष्टामिवास्तिजाः परिपकाः साक्षिपातिकी
च मरणायः शेषाः पुनः कुक्षलमाशुमतिकारिणं
चिकित्सकमासाद्योपशान्मन्तिः । तस्मादचिरोत्थितां
विद्रधीं शक्यसर्पयिषुदमित्तुष्ट्यां स्नेहपिरेधनेराग्ये-
वोपक्रमेत् सर्वशो शुल्मययेति ॥१०३॥

विद्रधि द्विविधामिस्त्वेनाभ्यन्तरपिद्रधेऽपि विद्रधित्वेन पिड-
कानां सत्त्वेऽपि शेष इति दर्शयति । कण्डहरामा स्फूलकाद्या-
कारा । अन्तर्विद्रधेर्गैरिव स्थितेन विद्रधान्याह—शीतकेत्यादि ।
संक्षिप्तं शोषणम् । ज्यैष्ठ्यं च बहु च मयस्यपुद्गे यं स व्याप-
न्नयद्रुमम् । अन्तःशरीर इति कोष्ठे । मला शेषाः । श्लेष्मिनि
ग्रन्थि । स इति ग्रन्थिः । व्याधयो व्यध्याग्ररायः । शीतग्रेण
शीतकम् । व्यम्बतां याता विद्रहं प्राप्ता । तमकः श्वेतमेव ।
कुक्षिपार्श्वान्तरागसृग्मेति कुक्षिपार्श्वान्तरागेषु सृग्मे । हृष्टा-
मिवास्तिजास्तु साक्षिपातिकी पृष्टं वदन् साक्षिपातिकी पक्वान-
पक्वा वासाध्या दर्शयति । शरादिदृष्टान्तरागसृग्मेत्येवैवै-
दवत्वं, सर्ववदाशुचंसाहारित्वं, विद्युत्तमिवशुमारत्वं हेतवम्
॥१००-१०३॥

अवन्ति चात्र ।

विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ।
तावद्येता न लक्ष्यन्ते यावद्वास्तुपरिग्रहः ॥१०४॥
शराविका कच्छपिका जालिनी चेति दुःसदाः ।
जायन्ते ता शतपलाः प्रभूतश्रेष्ठमेदसः ॥१०५॥

॥ 'शराविकादिगता सर्वोमिवरने स्थुत्वा' इति पा० । २ 'कटा-
रामा' इति पा० । कटारामा वमिदार्पा, 'कटारः वमिदः तिष्ठ'
इत्यमरः । ३ 'माणासृग् मयिपति' इति पा० । ४ 'सर्वासाष्ट'
इति पा० ।

१ 'शरीः युक्तेष्वंवा मयेदोत्तरेऽपि दहते' इति पा० । वल्लुभ-
कारम् । २ 'युष्मद्वृत्ता, युष्मिन्नेव च' इति पा० । ३ 'व्यापन्नय-
द्रुमसन्धारणानां विद्रधिमार्गवत् । ४ 'व्यापन्नयद्रुमः' इति पा० ।
५ 'कुक्षिपार्श्वमयेऽपि सृग्मे' इति पा० ।

सर्पयी चालजी चैव विनता विद्रधी च या ।
साध्याः पित्तोष्णस्तास्तनु संभवन्त्यल्पमेदसः १०६
मर्मस्वंसे गुदे पाण्योः स्तने सन्धिषु पादयोः ।
जायन्ते यस्य पिडिकाः स प्रमेही न जीवति ॥१०७॥

प्रमेहं विनाऽप्युष्णपिडबासमव दर्शयति—विनेत्यादि ।
एतेन च पिडकानां माधुमेहिकत्वं यत्पूर्वमुक्तं तत् प्रयिवत्वेन
हेयम् । बास्तु स्थानम् । विद्रधी चेति बाह्याविद्रधी ॥१०४-१०७

तथाऽन्याः पिडकाः सन्ति रक्कोपीतासितारुणाः ।
पाण्डुराः पाण्डुवर्णाश्च भस्माभा मेचकप्रभाः ॥१०८॥
मृदाश्च कठिनाश्चान्याः स्थूलाः सूक्ष्मास्तथाऽपराः ।
मन्दवेगा महावेगाः स्वल्पशूला महारजः ॥ १०९ ॥
ता शुक्ला मास्तादीनां यथास्वैर्हेतुलक्षणैः ।
त्रागुपचरेष्वाशु प्रागुपद्रवदर्शनात् ॥ ११० ॥
तद्द्रव्यासमांससंकोथमोहहिक्रामदज्वराः ।
वीसर्पमर्मसंरोधाः पिडकानामुपद्रवाः ॥ १११ ॥

प्रमेहपिटकाप्रसङ्गान्यासामपि पिटकानामाविष्कृतानां
लक्षणं ब्रूते—तथाऽन्या इत्यादि । पाण्डुरा धूसरा, पाण्डुव-
र्णास्तु रुक्षपाण्डुवर्णा रौपा । मेचकप्रभा शिथिलवर्णा ।
उपचरेकेति मास्तादीनां मेयत्रैरित्यर्थोद्भवति । प्रागुपद्रवदर्शना-
दित्येतेन, उपद्रवयुक्ता पिडका अस्ताप्येति दर्शयति । संकोथ
प्रतिभाय ॥ १०९-१११ ॥

क्षयः स्थानं च धृद्धिश्च दोषाणां त्रिविधा गतिः ।
ऊर्ध्वं चाधश्च तिर्यक्च विक्षेपा त्रिविधाऽपरा ११२
त्रिविधा चापरा कोष्ठशालामर्मास्थिसन्धिषु ।
इत्युक्ता निषिन्नेदेन दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥११३॥

उपति दोषाणां गतिं विगुणोक्ति—क्षय इत्यादि । स्थानं
स्वानागस्थानम् । गतिं प्रकाशयति वा । अथ इत्यत्र प्रशब्दो
लक्षणनिर्दिष्ट, तेन प्रकृष्टवयः, एव प्रकृष्ट कोष प्रकोप, एव
प्रकोपोऽपि । एतेन वर्षादिषु पित्तादीनां प्रकृष्टवयो अवतीति
दर्शयते, इतरदोषस्यापि च लोतमात्रेण चयो यथासमव दृ-
श्यते, तेन शरयुवत्वरत्वेन कफप्रकोपो भवतीत्यादि गृहीतं
भवति ॥ ११२-११३ ॥

चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथाक्रमम् ।
भवन्त्येकैकशः पदसु कालेष्वभागमादिषु ॥११४॥

यथाक्रममिति वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तमीषाग्राष्ट्रक्रमेण, क्रिया
यथाक्रममिति यथायोग्यतया । पित्तादीनामिति पित्तोष्णवाता-
नाम् । एकैकश इति अयोग्यत्वेन । एतच्च द्वाधान्येनैव हेयं,
तेन प्राग्पि क्षेपपित्तकोपेनाश्रयणेन न व्यभिचार । यदुक्तम्—
“वर्षाशमिबले हीने कुप्पन्ति पवनान्” (सू अ ६) इति,
अथ हि पवनान्दय इति पवनप्रधाना, एव नयन्ते वातपित्त-
च. सं. १४

कोपे व्याख्येयम् । अत्र च पदसु कृतसु पित्तोष्णवातानां प्रव-
लवयादयो विभज्यमानत्वेन, तेन पित्तचयकाले वातस्य कोप,
शरदि पित्तस्य प्रकोपकाले वातप्रशम, हेमन्ते पित्तप्रशम
कफस्य चय, वसन्ते तु कफप्रकोप एव पर, तथा कफप्रशमके
ग्रीष्मे वातचय इति च स्यात् । बाह् परिश्रज्य पित्तादीनामि-
त्यभिधानं विषयस्याभिप्रेतत्वेनाग्रे वक्तव्यत्वात् कृतं, विसर्गे च
पित्तचय एव भवतीति कृत्वा ॥ ११४ ॥

गतिः कालकृता चैवा चयाया पुनरुच्यते ।
गतिश्च द्विविधा दृष्टा प्राकृती वैकृती च या ॥११५॥
पित्तादेयोष्णः पत्तिर्नरानामुपजायते ।
तच्च पित्रं प्रकुपितं विकारान् कुरुते यद्वन् ॥ ११६ ॥
प्राकृतस्तु पलं श्लेष्मा विकृतो मल उच्यते ।
स चैवौजः स्मृतः काये स च पाप्मोपदिश्यते ॥११७॥
सर्षा हि चेष्टा यातेन स प्राणः प्राणिनां स्मृतः ।
तेनैव रोगा जायन्ते तेन चैवोपकथ्यते ॥ ११८ ॥

गतिमेशान्तरमाह—गतिश्लेष्मादि । अत्र पित्तमादौ कृतं
शरीरस्थितिहेत्वमिर्कृतत्वेन । पत्तिं पाक । बलमिति बलहे-
तुत्वेन । मल इति शरीरमलिनिकरणात् । ओज इति सारभूत,
यदि वा द्वितीयलक्षिकौ मोहेतुत्वेनौजः । वक्ष्यति हि शरीरे—
“तावच्चैव श्लेष्मिकसौजसश्च प्रमाणम्” (शा ख ७) इति ।
तु सहेतुत्वात् पाप्मा । सर्षा हि चेष्टा इत्यधिकृतमनाया ।
उपकथ्यते मियते ॥ ११५-११८ ॥

नित्यं सभिहितामित्रं समीप्यात्मानमात्मवान् ।
नित्यं युक्तः परिचरेदिच्छन्नायुरनिश्चरम् ॥ ११९ ॥

तत्र श्लोको ।

शिरोगाः सहद्रोगा रोगा मानविकल्पजाः ।
क्षयाः सपिडकाश्चोक्ता दोषाणां गतिरेव च ॥१२०॥
क्रियन्तःशिरसीयेऽसिन्नध्याये तत्त्वदर्शना ।
ज्ञानार्थं भिषजां चैव प्रज्ञानां च हितैरिणिता ॥ १२१ ॥
इत्यभिवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
क्रियन्तःशिरसीयो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥१२७॥

आत्मवानिति प्रशसायां अनुजल्यम् । युक्त इत्युक्तम् ।
अनित्यरमणत्वम् ॥ ११९-१२१ ॥

इति श्रीचक्रपादिदत्तविरचितायाम् चरकटीकायामयुर्वेद-
श्रीपित्रा स्रष्टस्थाने रोगचतुष्टये क्रियन्तःशिरसीयो
नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातस्त्रिंशोऽध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ॥ सप्तह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

प्रथमः शोथा भवन्ति वातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः, ते पुनर्द्विविधा निजागन्तुमेवेन ॥ ३ ॥

पूर्वाप्याये पिडया उक्ता, ताश्च शोथस्या, अत्र शोथा-
धिकारादिशोथीयोऽभिधीयते । वक्ष्यमाणद्विविधादिभेदे विव-
क्षानेऽपि वातादिकृतजलाभिधानग्रमे वातादिकृतस्यैव प्राधा-
न्यव्यापनार्थम् ॥ १-३ ॥

तत्रागन्तव्यश्लेष्मन्मेदनक्षयनमज्ज्वलपिच्छन्तोत्पेप-
णप्रहारवधवन्धनवेष्टनव्यधनपीडनादिभिर्वा मृदा-
तफण्यफलरसारमशुताशूकफिमिश्राकाहितपत्रल-
तागुल्मसंस्पर्शनैर्वा श्लेष्मन्परिसर्पणायमूत्रगैर्वा
विपिणां सपिप्राणिदंष्ट्रादन्तविषाणनपनिपातैर्वा
सागरविषवातहिमदहनसंस्पर्शनैर्वा शोथाः समुप-
जायन्ते ॥ ४ ॥

मेदनमाशयविहारणं, क्षयनमपिचूर्णनं, भजनं जर्जरीकरणं,
पिच्छनमलक्ष्मीपीडनम्, उत्पेपण शितोत्पेपणमिव, वेष्टनमग्रन्थि-
वन्धनं सर्पादिभिः । शस्त्रेणा मिर्नाणा शूद्र शूलनिमिगुः ।
श्लेष्मनादिभिर्विपिणामिति योज्यम् ॥ ४ ॥

ते पुनर्यथास्वं हेतुव्यञ्जनैरादावुपलभ्यन्ते निज-
व्यञ्जनैकदेशविपरीतैः । बन्धमन्त्रागदप्रलेपप्रतापनि-
र्वाणणादिभिश्चोपक्रमैरपक्रम्यमाणाः प्रशान्तिमाप-
यन्ते ॥ ५ ॥

आदावुपलभ्यन्त इति वचनादुत्तरकारणागतोरपि निजल-
स्यता ब्रूते । यदुक्तम्,—“थागन्तुरन्वेति निज निवारम्”
(सू. अ. १५) इति । निजव्यञ्जनैकदेशविपरीतैरिति निजल-
क्षणेभ्य आगन्तुतामेकदेशो विपरीतो भवति, स च वातादिक-
म्यस्यावादिग्रन्थिवात्सावहेय, किंवा आगन्तुर्न्यापूर्वो भवति
पथादावादिभिस्तुल्यते, निजस्तु पूर्वं वातादिनक्षपयुज्यवे,
पथादेदनावान् भवतीत्येकदेशविपरीतम् । बन्धोऽष्टिखण्डयो
मग्नवन्धस्य । बन्धादप्यथ यथायोग्यतया बोद्धव्या ॥ ५ ॥

निजाः पुनः ज्वहस्वेदवमनविरेचनास्यापनानुवा-
सनशिरोविरेचनानामयथावत्प्रयोगाग्निप्यासंसर्ज-
नाद्या छर्द्यलसकविस्त्रिकाभ्यासकासातिसारशोप-
पाण्डुरोगोदरज्वरप्रदरभगन्दरासौनिकार्यातिकर्श-
नैर्वा कुष्ठकण्डूपिडकादिभिर्वा छर्दिक्षयभूद्धारशुक्र-
घातमूत्रपुरीषविगंधास्त्रैर्वा कर्मरोगोपवासात्प-
क्षितस्य वा सहसाऽतिगुर्मेदलक्षणापिष्टाफलश-
कापागद्विहरितकमघमन्दफविरुद्धनवशूकशमी-

धान्यानुपौदकपिशितोपयोगान्मृत्पट्टलोष्टभक्षणा-
ल्लवणातिभक्षणाद्गर्मसंपीडनादामगमप्रपतनात् प्र-
जातानां च मिथ्योपचारादुदीर्णदोषत्वाच्च शोफाः
प्रादुर्भवन्ति, इत्युक्तः सामान्यो हेतुः ॥ ६ ॥

छर्द्यदयं खलुमत एव शोथहेतुः । कर्मविकर्षितस्य तु
सहसाऽतिगुर्मादितेयं शोथहेतुः ; कर्मेति पर्यकर्म । विरुद्ध-
वसर्द्धा शूलशमीधान्यविशेषण । प्रजातानामिलमिरप्रसू-
तानाम् ॥ ६ ॥

अयं स्वयं विदोषः—शीतकृत्स्नल्लवुविशदधर्मोप-
चासातिकर्शनक्षयणादिभिर्वायुः प्रकुपितस्त्वङ्मांस-
शोणितादीन्यभिभूय शोफं जनयति; स क्षिप्रोत्थान-
प्रशमो भवति, तथा श्यामाटणवर्णः प्रकृतिधर्णो
या, चलः स्पन्दनः परपरमिमित्यप्रोमा छिद्यत
इव मियत इव पीड्यत इव सूचीमिरिव तुपते
पिपीलिकाभिरिव संसृप्यते सर्पपकल्कायलित
इव चिमिचिमायते संकुच्यत आयम्यत इवेति
वातशोथः (१);

उष्णतीक्ष्णफटुकक्षारलक्षणाग्लाजीर्णभोजनेर-
श्यातप्रप्रतापैश्च पित्तं प्रकुपितं त्वङ्मांसशोणिता-
न्यभिभूय शोथं जनयति; स क्षिप्रोत्थानप्रशमो
भवति, कृष्णपीतनीलताप्रायभास उष्णो मृदुः
कैफिलताप्ररोमा उष्यते वृथते धूप्यते ऊष्मायते
खिद्यते ह्रिद्यते न च स्पर्शमुष्णं च सुपूयत इति
पित्तशोथः (२);

गुरुमधुरशीतस्निग्धैरतिस्निग्धाव्यायामादिभिश्च
श्लेष्मा प्रकुपितस्त्वङ्मांसशोणितादीन्यभिभूय शोथं
जनयति, स कृच्छ्रोत्थानप्रशमो भवति, पाण्डुभेता-
वभासो गुरुः स्निग्धः रुक्षणः स्विदः स्थानः शुद्धा-
प्ररोमा स्पर्शोष्णसह्येति श्लेष्मशोथः (३),

यथास्वकारणारुतिसंसर्गाद्विदोषजात्रयः शोथा
भवन्ति; यथास्वकारणारुतिसन्निपातान् साध्या-
तिक प्रकः; यथै सप्तविधो मेदः ॥ ७ ॥

प्रकृतिमिस्तामिस्तामिर्निघमानो द्विविधस्त्रि-
वधस्तुर्ध्वः सप्तविधोऽष्टविधश्च शोथ उपलभ्यते,
पुनर्भेद एवोत्पत्तिसामान्यात् ॥ ८ ॥

क्षयण वननादिभिः । प्रकृतिवर्णो देहगुणान्नर्ण । चत-
स्रमन्त्रवान् । स्पन्दन. कम्पन । उष्यते पार्थस्येनेव वस्त्रिण

१ ‘‘पुष्पोपवात’’ इति वा० । २ ‘‘कर्मविकर्षितस्य’’ इति
वा० । ३ ‘‘सहते’’ इति वा० । ४ ‘‘एव मन्त्रोपे मेदः’’ इति
सुत्रके न पठते । ५ ‘‘एव मेदरश्मिस्तन्निष्पन्नमिदम्’’
इति वा० । ६ ‘‘स पुनर्भेद’’ इति वा० ।

दहते । धूयते धूमनिबोद्धमति । ऊष्मार्यते बहिः परेष्वप्युत्पत्ते-
नोपलभ्यते । स्त्रियते स्वेदवान् भवति । न सुषुवते न सहते,
स्पर्शनं च न सहते उष्णं च ॥ सहते । स वृच्छोत्पानप्रथम
इति चिरोत्पानप्रथम । प्रकृतिमिति वारणे । उत्तेष उच्च-
तत्वम् ॥ ४-८ ॥

भवन्ति चात्र ।

शून्यन्ते यस्य गात्राणि स्वपन्तीय रुजन्ति च ।
पीडितान्युधमन्स्याशु घातशोथं तमादिशेत् ॥ ९ ॥
यश्चाप्यरण्यार्णभः शोथो नक्तं प्रणश्यति ।
क्षेत्रोष्णमर्द्धनाभ्यां च प्रणश्येत् स च घातिकः ॥ १० ॥
यः पिपासाज्वरान्तस्य दूयतेऽथ चिदहते ।
स्त्रियति द्विहते गन्धी स पैतः श्वयथुः स्मृतः ॥ ११ ॥
यः पीतनेत्रयफत्रत्यक् पूर्वं मध्यात् प्रशयते ।
तनुत्यक् घातिसारी च पित्तशोथः स उच्यते ॥ १२ ॥
शीतः सक्तगतिर्यस्तु कण्डूमान् पाण्डुरेव च ।
निर्पीडितो नोन्नमति श्वयथुः स कफात्मकः ॥ १३ ॥
यस्य दाहकुशच्छिन्नाच्छोणितं न प्रवर्तते ।
रुच्छ्रेण पिच्छा क्षवति स चापि कफसंभवः ॥ १४ ॥
निदानाकृतिसंसर्गाच्छ्वयथुः स्याद्विदोषजः ।
सर्वाकृतिः सन्निपाताच्छ्रोत्रो व्यामिश्रहेतुजः ॥ १५ ॥

शून्यन्त इत्यादि । पुनः श्लोकेन लक्षणाभिधानं प्रायोभा-
विलक्षणदर्शनार्थम् । स्वपन्तीवेति निर्वेदन । एतेन वायो-
क्षलत्वेन क्षणाद्य दह्, क्षणाद्य तदभाव इति ज्ञेयम् । मध्या-
दिति शरीरमध्यात् । सचगतिरवितापी । छिन्नादिति
छेदात् ॥ ९-१५ ॥

यस्तु पादामिनिर्धुतः शोथः सर्वाङ्गो भवेत् ।
जन्तोः स च सुकष्टः स्यात् प्रवृत्तः स्त्रीमुखाय यः ॥ १६ ॥
यश्चापि गुराप्रमयः स्त्रिया या पुरुषस्य या ।
स च कष्टतमो ज्ञेयो यस्य च स्त्र्युपद्रवाः ॥ १७ ॥

पादामिनिर्धुतः शोथः पुराणां लघानभेदे ज्ञातं यत्
यदा न जीयते तदा गुरुमूर्धदेव गतं स न पार्यते जेतुं, यो
हि लघोः प्रदेवे जेतुं न पार्यते गुरुप्रदेवगतो मितरावेव न
पार्यते, एव प्रयत्नं स्त्रीमुखाय च इत्यपि ज्ञेयम् । क्वचन हि—
“अधोभागो गुरुः क्षीणमूर्धं पुंशो गुरुमया” — (गु य
अ. ४६) इति ॥ १६ ॥ १७ ॥

छर्दिः श्वासोऽरुचिस्तृष्णा ज्वरोऽतीसार एव च ।
सप्तकोऽयं सर्वोर्बल्यः श्लेष्मोपद्रवसंग्रहः ॥ १८ ॥

उचानुपद्रवानाह—छर्दिरित्यादि ॥ १८ ॥

यस्य श्लेष्मा प्रकुपितो जिह्मामूलेऽवतिष्ठते ।
आशु संजैनयेच्छोथं जायतेऽस्रोपनिहिका ॥ १९ ॥
यस्य श्लेष्मा प्रकुपितः काकले व्यवतिष्ठते ।
आशु संजैनयेच्छोफं करोति गलगण्डिकाम् ॥ २० ॥
यस्य श्लेष्मा प्रकुपितो गलवाहोऽवतिष्ठते ।
शनैः संजैनयेच्छोफं गलगण्डोऽस्य जायते ॥ २१ ॥
यस्य श्लेष्मा प्रकुपितस्तिष्ठत्यन्तर्गले स्थिरः ।
आशु संजैनयेच्छोफं जायतेऽस्य गलग्रहः ॥ २२ ॥

सप्रयुत्तेषामान्यात् प्रादेशिकाच्छोषानाह—यस्येत्यादि ।
काकलं वाऽमूलम् । शनैरिति वचनेन गलगण्डकारिणो दोषाधि-
रुचिवा भवन्तीति दर्शयति, गलग्रहादौ चाशुकारिणो दोषा
भवन्ति ॥ १९-२२ ॥

यस्य पित्तं प्रकुपितं सरक्तं त्यचि सर्पति ।
शोफं सरागं जनयेद्विसर्पस्तस्य जायते ॥ २३ ॥
यस्य पित्तं प्रकुपितं त्यचि रक्तेऽवतिष्ठते ।
शोथं सरागं जनयेत्पिण्डका तस्य जायते ॥ २४ ॥
यस्य प्रकुपितं पित्तं शोणितं प्राप्य दूयति ।
तिलका पिण्डवो व्यङ्गा मीलिफा तस्य जायते ॥ २५ ॥
यस्य पित्तं प्रकुपितं शङ्खयोरपतिष्ठते ।
श्वयथुः शङ्खको नाम दाहणस्तस्य जायते ॥ २६ ॥
यस्य पित्तं प्रकुपितं कर्णमूलेऽवतिष्ठते ।
ज्वरान्ते दुर्जयोऽन्ताय शोधस्तस्योपजायते ॥ २७ ॥

विसर्पस्य पिण्डकायाय गुण्यवारणयेऽपि विसर्पे गर्पणशीलो
दोषः, पिण्डकायां च स्थिरे श्वेदः, अग एव पिण्डकायं प्राप्नोति
‘अकृषिष्ठले’ इत्युक्तम् । सम्यक् प्रित्तमिदं दहति, पित्तं शब्दश्च शोणितं
कर्तुं दूयतीति योगनीयम् । पिण्डो ‘जटुल’ इति प्रसिद्धः ।
दाहणोऽनुपवनादाशुमारकः । दुर्जयोऽन्तायेति दुर्जयो वा
यथाक्रममुपक्रममाणः, अन्तयेति मिष्योपक्रमद्वेति मन्त-
व्यम् । अयमेव शोथोऽन्त्यप्राप्युक्तः—“सन्निपातज्वरस्तान्ते
कर्णमूले मुदारण । शोथः संजायते तेन क्वचिदेव प्रमुच्यते”
—इति ॥ २३-२७ ॥

घातः प्रीदानमुद्धु प्रकुपितो यम्य तिष्ठति ।

यस्य वायुः प्रकुपितो गुल्मस्थानेऽचतिष्ठते ।
शोफं सशूलं जनयन् गुल्मस्तस्योपजायते ॥ २९ ॥

यस्य वायुः प्रकुपितः शोफशूलकरश्चरन् ।
वह्नुणाहृण्णो याति वृद्धिस्तस्योपजायते ॥ ३० ॥

यस्य वातः प्रकुपितस्त्वह्नां सान्तरमाश्रितः ।
शोथं संजनयेत् कुक्ष्यानुदरं तस्य जायते ॥ ३१ ॥

यस्य वातः प्रकुपितः कुक्षिमाश्रित्य तिष्ठति ।
नाधो व्रजति नाप्यूर्ध्वमानाहस्तस्य जायते ॥ ३२ ॥

रोगाश्चोत्सेधसामान्यादधिमांसारुदादयः ।
विशिष्टा नामरूपाभ्यां निर्देह्याः शोथसंग्रहे ॥ ३३ ॥

गुल्मादयो विस्तरवक्त्रा अपि ह्योत्सेधसामान्याल्लेखत
पृथगन्ते । शोथसंग्रह इति शोथत्वेनोत्सेधरूपेण संग्रहः
शोथसंग्रहः ॥ १८-३३ ॥

घातपित्तकफा यस्य युगपत्कुपितास्त्रयः ।
जिह्वामूलेऽचतिष्ठन्ते विवहन्तः समुच्छ्रिताः ॥ ३४ ॥

जनयन्ति भृशं शोथं वेदनाश्च पृथग्विधाः ।
तं शीघ्रकारिणं रोगं रोहिणीति निनिर्दिशेत् ॥ ३५ ॥

त्रिरात्रं परमं तस्य जन्तोर्मवति जीयितम् ।
कुक्षालेन च्युतक्रान्तः क्षिप्रं संपद्यते सुखी ॥ ३६ ॥

समुच्छ्रिता अतिरिक्तप्रमाणाः । स्रवामल्यर्धुःस्रवारिणम् ।
क्षिप्रमिष्यत्क्रान्त इत्यनेन संघष्यते, तेन त्रिरात्रापातित्वं यस्य
तस्य कर्म शीघ्रप्रघाम इति बोधं नोत्तिष्ठते; किंवा, क्षिप्रं संपद्यते
शुखीति व्याधिनहिष्ठा भवति । व्याधेरित्येतत् स्वरूपं यच्छीघ्रं
हन्ति, शीघ्रं प्रशाम्यतीति । यदुक्तं—“स शीघ्रं शीघ्रकारित्वात्
प्रघामं याति हन्ति वा” (चि. अ. ३) —इति ॥ ३४-३६ ॥

सन्ति ह्येवंविधा रोगाः साध्या दाहणसंमताः ।
ये ह्यन्यरुतुपक्रान्ता मिथ्याचारेण धा पुनः ॥ ३७ ॥

लोभ्याश्चाप्यपरे सन्ति व्याधयो मृदुसंमताः ।
यत्तापन्नकृतं येषु कर्म सिध्यत्यसंशयम् ॥ ३८ ॥

असाध्याश्चाप्यपरे सन्ति व्याधयो याप्यसंशिताः ।
मुसाध्वपि कृतं येषु कर्म यात्राकरं भवेत् ॥ ३९ ॥

सन्ति चाप्यपरे रोगा येषु कर्म न सिध्यति ।
अपि यत्कृतं बालैर्न तान् विद्वानुपाचरेत् ॥ ४० ॥

साध्याश्चेवाप्यसाध्याश्च व्याधयो द्विविधाः स्मृताः ।
मृदुदाहणमेदेन ते भवन्ति चतुर्विधाः ॥ ४१ ॥

एतदेव शीघ्रकारित्वमन्येष्वपि ज्वरान्तवर्षशोथवत्यादि-
ष्वस्तीत्याह—सन्तीत्यादि । दाहणा इति संमता दाहणसं-

मताः । दाहणत्वप्रसङ्गेन मृदादिमेदानप्याह—साध्याथेत्यादि ।
यात्राकरं यापनाकरम् । बालैरनैः, असाध्ये अज्ञा एवोत्ताहात्
प्रवर्तन्त इत्यर्थः । असाध्यस्य मृदुदाहणत्वं याप्यप्रत्याख्येयमे-
देन, तथा सद्यःप्राणहरकालान्तरप्राणहरत्वादिना च ॥ ३७-४१ ॥

त एवापरिसंख्येया मिद्यमाना भवन्ति हि ।
रुजावर्णसमुत्थानस्थानसंस्थाननामभिः ॥ ४२ ॥

व्यवस्थाकरणं तेषां यथास्थूलेषु संग्रहः ।
तथा प्रकृतिसामान्यं विकारिषूपदिश्यते ॥ ४३ ॥

त एवंस्यादि । समुत्थानमेदा हेतुमेदाः । दशभोजनरात्रि-
जागरण्यादिभिर्बहुजन्तो हि वातो भिन्नोपक्रमराध्यश्च भव-
तीति भावः । स्थानमेदा आमाशयादयो रसादयश्च । संस्था-
नमाकृतिः, यथा गुल्मादयोः । नाममेदो यथा—एकस्मिन्नेव
राज्यस्मिन् राज्यस्मदोषादिसंज्ञा । नन्वेवमपरिसंख्येयत्वे
कर्म व्यवहार इत्याह—व्यवस्थेत्यादि । व्यवस्थाकरणं चिकित्सा-
व्यवहारार्थं संख्याकथनम् । यथास्थूलेष्विति ये ये स्थूला उद-
रमृदुच्छ्रयादयस्तेषु, संग्रहोऽष्टोदरीयरोगसंग्रहे इत्यर्थः । अस्थू-
लेषु विकारेषु अष्टोदरीये संज्ञावाऽनुष्ठेय कर्म व्यवस्थाकरणमि-
त्याह—तथेत्यादि । प्रकृतिसामान्यं समानकारणता, तेनानुष्ठेय
साध्यायाधिघ्न वातजोऽयं श्लेष्मजोऽयमिति, तथा रसजोऽयं
रजजोऽयमिलादिका चिकित्साव्यवहारार्थं व्यवस्था कर्तव्येति
भावः । अत एवाष्टोदरीये वदन्ति—“सर्वे विकारा वातपित्त-
कफाभातिवर्तन्ते” (सू. अ. १९) इति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

विकारनामाकुशलो न जिह्वायात् कदाचन ।
न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति भ्रूया स्थितिः ४४

स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः ।
स्थानान्तरगतक्षेय जनयस्यामयान् वहन् ॥ ४५ ॥

तस्माद्विकारप्रकृतीरधिष्ठानान्तराणि च ।
समुत्थानविशेषांश्च बुद्ध्वा कर्म समाचरेत् ॥ ४६ ॥

यो ह्येतद्व्रितयं धात्वा कर्मोपचारमते मियक् ।
धानपूर्वं यथान्यायं स कर्मसु न मुह्यति ॥ ४७ ॥

ज्वररकपित्तादिविषयान्तरान्तेऽपि वातादिजन्यत्वज्ञानेनैव
प्रचारितव्यमित्याह—विकारेत्यादि । स्थानान्तरगतक्षेयस्य
चकार एकस्थानगतोऽपि बहुविकारं करोतीति समुचिनोति ।
यतो वदन्ति,—“करोति यत्कर्मधितः । कष्टोर्दुष्टं च कार च
स्वरमेदमतेवकर्म”—(चि. अ. ८) इति । अधिष्ठानान्तरा-
न्त्यातयान्तराणि । शानपूर्वमिति विमिश्रणशानपूर्वकम् । यथा-
न्यायं यथागमम् । एवं भवत्येव—यद्वातारम्भत्वारिज्ञानमेव कारणं

१ ‘क्षिप्रमनुक्रान्त इति शीघ्र चिकित्सित इत्यर्थः’ इति तित
दाससेनः । २ ‘मिथ्याचारेण’ इति पा० । ३ ‘साध्याश्चेवापरे’
इति पा० ।

१ ‘मिदाननेदनाकर्णस्थानसंस्थाननामभिः’ इति पा० । २ ‘व्या-
नान्तरगतक्षेय विराजन् उरुते बहवः’ इति पा० । ३ ‘यथाध्यायः’
इति पा० ।

रोगाणां चिकित्सायामुपकारि, नामज्ञानं तु व्यवहारमात्रप्रयोज-
नार्थं न स्वरूपेण चिकित्सायामुपकारीनि ॥ ४४-४७ ॥

नित्याः प्राणभृतां देहे घातयित्तकफास्त्रयः ।
विकृताः प्रकृतिस्था या तान् बुभुत्सेत पण्डितः ४८
सप्रति यातादिज्ञानेन रोगज्ञानमुद्दिष्टं तेनोपोद्धातेन बला-
दीनां प्रकृतिस्थानामप्रकृतिस्थाना च लक्षणं वक्तुमाह—नित्या
इत्यादि । बुभुत्सेत ज्ञातुमिच्छेत् ॥ ४८ ॥

उत्साहोऽन्नासनिःश्वासचेष्टा धातुगतिः समा ।
समो मोक्षो गतिमतां वायोः कर्माविकारजम् ॥ ४९ ॥
दर्शनं पक्षिकृष्णा च क्षुत्पूणा देहमार्दवम् ।
प्रभा प्रसादो मेधा च पित्तकर्माविकारजम् ॥ ५० ॥
क्षोभो बन्धः स्थिरस्थं च गौरवं धृपता चलम् ।
क्षमा धृतिरलोभश्च कफकर्माविकारजम् ॥ ५१ ॥

चेष्टलविकृता चेष्टा । धातुगतिरिति रसादीनां पोष्यं धातुं
प्रति गमनम् । गतिमतामिति पुरीषादीनां बहिर्निःसरताम् ।
प्रसादो मतःप्रसादः । बन्धः सन्निबन्धः । स्थिरत्वमसैन्य-
त्वम् । गौरवं प्राकृतं शरीरगौरवम् । क्षमा सहिष्णुता । धृति-
र्मनोऽव्यावृत्त्यम् । क्षमादयश्च श्लेष्मणः प्रभावात् कियन्ते;
एवमन्यनापि हेयम् ॥ ४९-५१ ॥

घाते पित्ते कफे क्षीणे लक्षणमुच्यते ।
कर्मणः प्राकृतास्त्रानिर्वृद्धिर्वाऽपि विरोधिनाम् ॥ ५२ ॥

क्षयलक्षणमाह—घाते इत्यादि । कर्मणः प्राकृतादिति घातादिप्र-
वृत्तिफलमेतौकादुत्साहादे । हानिरपचयः । वृद्धिर्वाऽपि विरोधि-
नामिति उक्तप्रावृत्तलक्षणविरोधिनां कर्मणां वृद्धिः ; यथा घातक्षये
उत्साहविरोधिनी विपादस्य वृद्धिः, पित्तक्षयेऽदर्शनापचलादीनां,
श्लेष्मण्ये रीक्ष्यादीना वृद्धिः । इह प्राकृतकर्मदानौ सत्ता नावर्त्य
विरोधिकर्मवृद्धिरत उक्तं—वृद्धिर्वैलादिः । न क्षयस्युत्साहाद्वानाव-
त्समादायां सत्तां विपादो वर्धते, अलोभन्यूनये वा मनाग्लेभो
वर्धते; क्षीया, उत्साहाद्यभावेनाभावमुलेन ज्ञानार्थं 'कर्मणः
प्राकृतादीनि' इत्युक्तं, विपादादिदृष्ट्या तु विधिमुलेन ज्ञानार्थं
'वृद्धिर्वाऽपि विरोधिनाम्' इत्युक्तम् । यदुच्यते—वृद्धिर्वाऽपि विरो-
धिनामिति विरोधिदोषाणां, यथा—पित्तवृद्धौ श्लेष्मण्यो जायते,
इत्येवमादिः । तत्र, यतोऽन्यदोषवृद्ध्यान्वयवर्त्य न क्षययो
भवति, तथाहि सति पित्तवृद्धौ सत्या सर्वदा श्लेष्मण्यः स्यात्;
न च दोषा परस्परघातका इति प्रागेव प्रतिपादितं, प्रदेसा-
न्तरेऽपि दोषाणां स्वलक्षणहानिरेव परं क्षयलक्षणं,—“क्षीणा
जहति लिङ्गं समम्” (सू. अ. १०) इत्यनेनोक्तम् ॥ ५२ ॥

दोषप्रकृतिर्घटैर्दोषं नियतं वृद्धिलक्षणम् ।
दोषाणां प्रकृतिर्हानिर्वृद्धिर्वाऽपि परीक्ष्यते ॥ ५३ ॥

वृद्धिलक्षणमाह—दोषेत्यादि । प्रकृतिः स्वभावात्, तस्य वैने-

ष्यमापिक्वं, श्लेष्मणः मेहदीर्घत्वमाधुन्यदिश्यां प्रकृतिस्त्वस्या वति-
श्लिग्धातिश्रैल्यतिमाधुन्यदिशेदोष्यं वृद्धिलक्षणम् । नियतमिति
प्रतिनियतं, यवस्य प्रकृतिलक्षणं तद्वद्वं सतस्यैव वृद्धिलक्षणमि-
त्यर्थः; अन्ये तु नियतमित्याहुः ॥ ५३ ॥

तत्र श्लोकाः ।

संख्यां निमित्तं रूपाणि शोधानां साध्यतां न च ।
तेषां तेषां विकाराणां शोधांस्तांस्तांश्च पूर्णजान् ॥ ५४ ॥
विधिमेदं विकाराणां त्रिविधं दोष्यसंप्रदम् ।
प्राकृतं कर्म दोषाणां लक्षणं हानिवृद्धिषु ॥ ५५ ॥
धीतमोहरजोदोषलोभमानमद्वष्टहः ।
व्याख्यातवांश्चिशोधीये रोगाध्याये पुनर्वसुः ॥ ५६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते
श्लोकस्थाने त्रिशोधीयो नामाष्टाद-
शोऽध्यायः ॥ १८ ॥

संग्रहे शोधानां साध्यतामिति 'श्लेहीष्यमर्दान्धायां च प्रण-
इत्येव स च वातिकं' इत्युक्तं हेयम् । न चेति न च साध्यताम्,
यथा—“यथ पादामिनिर्वृत” इत्यादि । तेषां तेषामित्युपजिह्वा-
दीनाम् । शोधानं पूर्वज्ञानिलभिदधान उपजिह्वादिषु पूर्वं शोषो
भवति, यथादुपजिह्वादिरोगव्यक्तिरिति दर्शयति । अत एव आह
सजनयेच्छोषमित्युक्त्वा जायतेऽस्योपजिह्विकेत्युक्तम् । बोध्यो
मोदभ्यो विकारप्रकृतादिः । तस्य त्रिविधं संग्रहमिति सत्तादि-
वारप्रकृतीरेत्याहुः प्रथम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितवामाधुन्येदरीपिकाद्वयादीं
चरकव्याख्यायां सूत्रस्थाने रोगचतुष्टये त्रिशो-
धीयो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

ऊनविंशोऽध्यायः ।

अधातोऽष्टोदरीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये प्रोक्तं “स्ववत्साधारणं तेषां यथारूपेषु संग्रह”
(सू. अ. १८) इति, तदनु विज्जातायामष्टादशणीत्यादि यथा-
स्थूलं संग्रहोऽभिधीयते । अष्टोदरीय इति चार्थपरा सङ्ग १-२

इह गत्यष्टाधुन्यराणि, अष्टौ भूमाप्राताः, अष्टौ
धीरदोषाः, अष्टौ रेतोदोषाः, सप्त कुष्ठानि, सप्त
पिट्टकाः, सप्त वीसर्पाः, पडतीसाराः, पड्दशयनोः,
पञ्च गुल्माः, पञ्च शूहदोषाः, पञ्च कामाः, पञ्च
दयासाः, पञ्च शिफाः, पञ्च रुष्णाः, पञ्च उर्द्वयः,
पञ्च अक्तम्यानदानम्यनानि, पञ्च शिरोरोगाः, पञ्च
हृद्रोगाः, पञ्च पाण्डुरोगाः, पञ्चोन्मोहाः । यत्प्रागेऽ-

पसाराः, चत्वारोऽक्षिरोगाः, चत्वारः कर्णरोगाः, चत्वारः प्रतिश्यायाः, चत्वारो मुखरोगाः, चत्वारो ग्रहणीदोषाः, चत्वारो मदाः, चत्वारो मूर्च्छायाः, चत्वारः शोषाः, चत्वारि क्लेश्यानि, त्रयः शोफाः, त्रीणि किलासानि, त्रिविधं लोहितपित्तं, द्वौ ज्वरौ, द्वौ व्रणौ, द्वावायामौ, द्वे गृध्रस्यौ, द्वे कामले, द्विविधमामं, द्विविधं वातरक्तं, द्विविधान्यशांसि, एक ऊरुस्तम्भः, एकः संन्यासः, एको महागदः, विंशतिः क्रिमिजातयः, विंशतिः प्रमेहाः, विंशतियौनिव्यापदः, इत्यष्टचत्वारिंशद्दोगाधिकरणान्यस्मिन् संग्रहे समुद्दिष्टानि ॥ ३ ॥

उदामिधानमरौ पूर्वाभ्यामोक्तोभयमान्यावः उदाम्बु-
होभयमान्यावोभयप्रमेहा एव ॥ ३ ॥

एतानि यथोद्देशमभिनिर्देश्यामः—

अष्टाबुदराणीति वातपित्तकफसन्निपातग्रीहव-
ज्ज्वलितद्वकोदराणि, अष्टौ मूत्राघाता इति वातपि-
त्तकफसन्निपाताश्मरीशर्कराशुक्रशोणितजाः, अष्टौ
क्षीरदोषा इति वैषण्ड्यं दौगन्ध्यं घैरस्यं पेच्छित्त्यं
फेनसद्वातो रौक्ष्यं गौरवमतिक्लेहश्च, अष्टौ रेतोदोषा
इति तनु शुष्कं फेनिलमद्वयेतं पूत्यतिपिच्छलमन्य-
धातूपहितमवसादि च (१)।

सप्त कुष्ठानीति कपालोदुन्मरमण्डलर्षजिद्रु-
ण्ढरीकसिन्धकाकणानि, सप्त पिडका इति शरा-
यिका कण्ठपिका जालिनी सर्पप्यलजी यिनता
विद्रुधी च, सप्त विसर्पा इति वातपित्तकफाश्रिकदं-
मकमन्थिसन्निपाताभ्याः (२)।

पडतीसारा इति वातपित्तकफसन्निपातमयशो-
फजाः, पडदावर्ता इति वातमूत्रपुरीषशुक्रच्छर्दि-
क्षवधुजाः (३)।

पञ्च गुल्मा इति वातपित्तकफसन्निपातशोणित-
जाः, पञ्च ग्रीहदोषा इति शुष्मैर्व्याख्याताः, पञ्च
पासा इति वातपित्तकफभूतक्षयजाः, पञ्च व्यासा
इति महोष्मेच्छिन्नतमककुडाः, पञ्च हिक्का इति
महती गम्भीरा व्यपेता सुद्राऽग्रजा च, पञ्च तृष्णा
इति घातपित्तामशयवोषणात्मिकाः, पञ्च छर्दय
इति द्विदार्धसंयोगजा वातपित्तकफसन्निपातोद्रेको-
त्थाश्च, पञ्च भक्तस्थानदानस्थानानीति वातपित्तक-
फसन्निपातद्वेगाः, पञ्च शिरोरोगा इति पूर्वोद्दि-
ष्टमभिसमस्य वातपित्तकफसन्निपातक्रिमिजाः, पञ्च

हड्दोगा इति शिरोरोगैर्व्याख्याताः, पञ्च पाण्डुरोगा
इति वातपित्तकफसन्निपातमृदुक्षयजाः, पञ्चोन्मादा
इति वातपित्तकफसन्निपातागन्तुनिमिताः (४)।

चत्वारोऽपसारा इति वातपित्तकफसन्निपात-
निमिताः, चत्वारोऽक्षिरोगाश्चत्वारः कर्णरोगाश्च-
त्वारः प्रतिश्यायाश्चत्वारो मुखरोगाश्चत्वारो ग्रह-
णीदोषाश्चत्वारो मदाश्चत्वारो मूर्च्छाया इत्यपसारै-
र्व्याख्याताः, चत्वारः शोषा इति साहससन्धारण-
क्षयविपमानजनजाः, चत्वारि क्लेश्यानीति बीजोप-
घाताभूजभङ्गाज्वरयाः शुक्रक्षयाश्च (५)।

त्रयः शोषा इति वातपित्तक्लेष्मनिमिताः, त्रीणि
किलासानि रक्ताग्रशुक्लानि, त्रिविधं लोहितपि-
त्तमित्यूर्ध्वभागमधोभागमुभयभागं च (६)।

द्वौ ज्वरावित्युष्णाभिप्रायः शीतसमुत्पद्य शीता-
भिप्रायश्चोष्णसमुत्पद्यः, द्वौ प्रणयिति निजभागानु-
ज्ज्व, द्वावायामाविति बाह्याभ्याम्यन्तरश्च, द्वे गृध्र-
स्याविति वाताद्वातकफाश्च, द्वे कामले इति कौष्ठा-
श्रया शास्त्राश्रया च, द्विनिधमाममित्यलसको विस्-
चिन्ना च, द्विविधं वातरक्तमिति गम्भीरमुत्तानं च,
द्विविधान्यशांसीति शुक्रक्षयाद्वाणि च (७)।

एक ऊरुस्तम्भ इत्यामन्निदोषसमुत्पद्यः, एकः सं-
न्यास इति त्रिदोषात्मको मनःशरीराधिष्ठानः, एको
महागद इत्यतत्त्वाभिनिवेशः (८)।

विंशतिः क्रिमिजातय इति यूका पिपीलिकाद्येति
त्रिविधा वृष्टिमेलजाः, केशदा लोमादा लोमक्रीपाः
सौरसा औदुम्बरा जम्बुमातरश्चेति पट् शोणितजाः,
अन्नादा उदरावेष्टा हृद्वादाधुरयो दग्धपुष्पाः
सौगन्धिका महाशुदाद्येति सप्त कफजाः, कफैरुका
मकेरुका लेलिहाः सद्गलकाः सौसुरादाद्येति पञ्च
पुरीषजाः। विंशतिः प्रमेहा इत्युदकमेह्यधुपाडि-
कारसमेहश्च सान्द्रमेहश्च सान्द्रप्रसादमेहश्च शुक्र-
मेहश्च शुक्रमेहश्च शीतमेहश्च जलमेहश्च सिकतामे-
हश्च त्यागमेहश्चेति दश क्लेशनिमिताः, सारमेहश्च
बालमेहश्च नीलमेहश्च लोहितमेहश्च मज्जिष्ठामेहश्च
हरिद्रामेहश्चेति पट् पित्तनिमिताः, घनामेहश्च
मज्जामेहश्च हस्तिमेहश्च मधुमेहश्चेति चत्वारो पात-
निमिताः, इति विंशतिः प्रमेहाः। विंशतियौनि-
व्यापद इति घातिका पैनीती शैथिल्यी सात्रिपा-
तिनी चेति चतस्रो दोषजाः, दोगद्वयसंगमग्रह-
तिनिर्दोशरूपनिष्ठाः पोष्टा निर्दिश्यन्ते, तद्यथा—
रक्तयोनिधारजस्फा चाचरणा चातिचरणा च
प्राक्चरणा चोष्णता च पतिशुता चोदार्पणी च

फार्णिनी च पुनरी चान्तर्मुखी च सूचीमुखी च शुष्का च वामिनी च पण्ड्योनिष्ठे महायोनिष्ठेति विंशतियोनिव्यापदो भवन्ति (९) ;

केवलश्चायमुद्देशो यथोद्देशमभिनिर्दिशे भवति । ॥

इहैकादिसंख्यापरित्यागदशसंख्याग्रहणमादौ कृतम्, अष्ट-
संख्याया बहुत्वेन प्राधान्यात्, विंशतिसंख्येवेवादीनामूलविश-
स्वायध संख्यातुपूर्वाप्राप्त्यभावात् कृत प्रथम निवेद्य । यद्यपि
चिकित्सितेऽष्टादश कुष्ठानि, तथाऽपीह महाकुष्ठमिमात्रेण
संक्षेप्यन्ते । पञ्चदशत्वा इत्यत्र नवेगान्-कारणीयोक्त्यायेनोच्चा-
रादिनिरोधजादय उदावर्ता इहोच्यन्ते । गुणमैव्याख्याता इति
यथा गुणमैवास्त्वया ग्रीहरोपा । पञ्च तुणेति सभोजनसंहादि-
कनितानामपि वातादिवाक्करोष्यात् । स्थानमिव स्थान
कारण, तेन, अनुरागस्थानान्तरौचयानि, अनेन कारणेन कार्य-
प्यरोचकानि लक्ष्यन्ते, तेन रोगसमूहे कारणाभिधानमन्या-
यमिति न भवति । पूर्वोद्देशमभिसमस्येति कियन्त शिरसीये
पित्तोक्तान् संक्षिप्य, किंवा नियन्त शिरसीय एव अर्धावमे-
द्वौ वा स्वादित्याद्युद्दिष्टानमिसमस्य परित्यज्य शिरस्येव रजा-
रुपा ये पञ्च त उच्यन्ते । साहचर्येणधारण क्षयो विपमाशनमिति
पाठे कारणेन कार्यं यतुर्विधं शोष उच्यते । द्वौ प्वराधि-
स्त्रादौ शीतलमुत्पत्तैवेनोष्णामिप्रायता लब्धा, यतो निदानविष-
यीतमिच्छति प्वरी, तद्विहोष्णामिप्रायताविशेषण शीततुममुत्प-
त्तयेन वैसिकस्यापि प्वरस्य शीतसमुत्पत्तलनिरासार्थम्, एव
शीतामिप्रायेऽपि बाध्यम् । द्विमिपमामिति आमविषस्य
निविधकुक्षीये वक्ष्यमाणसालस्य एवान्तर्भावात्, अन्ये त्वाम-
विषस्य विपत्तेनानामविपत्तप्रविषयत्वादिहामहणमिति युवते ।
अतस्त्वाभिनिवेशो मानसो विकार, स च सर्वससारिद्रु खहेतु
तथा गव इत्युच्यते । विमीणा सज्ञा प्रायो रुद्धा ज्ञातव्या ।
पिपीलीका लिङ्ग्या । दोषस्य दृष्ट्येण रक्तादिना ससर्गो दोष-
दूष्यसर्गः, प्रकृति कारणम्, तत्र दोषदूष्यसर्गनिर्देशेन
रक्तयोन्यादय, प्रकृतिनिर्देशेन प्राक्चरणदयो योनिव्यापत्तिवि-
रहितत्वं वीक्ष्य व्याकर्तव्या । अत्र मेदा एव मेदास्यरूपतां
मान्यतीति कृत्वा मेदास्यया दृष्टद्वेक्षा । इह बोक्षन्ता रोगमाणा
यद्यपि प्रवृत्तारान्तराण्यन्याऽपि संख्या भवति, तथा हि-अष्टौ
प्वरा, द्वायुग्मादौ निगगान्तुकमेदेनेत्यादि, तथाऽपि प्रधान-
विवक्षया एत एव मेदा गृहीता, प्राधान्यं च स्वाधिकारे रोगा-
णामनुसरणीयम् ॥ ४ ॥

सर्व एव निजा विकारा नान्यथ वातपित्तक-
केभ्यो निर्वर्तन्ते, यथाहि दासुनिः सर्वं दिवसमपि
परिपतन् स्वां छायां नातिवर्तते, तथा स्वधातुवैप-
म्यनिमित्ताः सर्वे विकारा वातपित्तकफात्रातिवर्त-

न्ते । वातपित्तभेदप्रमणां पुनः स्थानसंस्थानप्रकृति-
विशेषानभिसमीक्ष्य तदात्मकानपि च सर्वविकारां-
स्तानेवोपदिशन्ति बुद्धिमन्तः ॥ ५ ॥

ग्रमस्योदरपीना तथा वक्ष्यमाणानां महारोगे तथाऽनुत्ता-
नामिह तत्रै रोगाणा निजाना वातपित्तभेदमात्रेण गृह व्याख्या
समसा वा कारणं भवन्तीत्येतद्रूप रोगाणा चिकित्सोपयोगि-
सूत्रं दर्शयितुमाह—सर्व इत्यादि । सर्व इत्युक्ता अनुक्तश्च ।
यद्यप्यायान्तुप्यपि दोषसंबन्धो न व्यभिचरति, तथाऽप्यागन्तौ
रोगे दोषापेक्षया न चित्तिरोत्थानान्तुप्युदासार्यं निजा इत्युक्तम् ।
स्वस्थानेनागन्तुवृत्त धातुवैषम्यं निरुक्तेति । ननु यदि वाता-
दिजन्त्या एव सर्वविकारास्तत् निमर्षमन्ययाऽप्युदादय ग्रीह-
जत्वादिभिर्निर्दिश्यन्त इत्याह—वातपित्तत्वादि । स्थानं रसा-
द्यो बह्वाद्ययध, सस्थानमाकृतिलक्षणमिति यावत्, प्रकृति
कारण, एषा विशेषानभिसमीक्ष्य तात्काजुपदिशन्तीति 'अष्टाजुद-
राणि' इत्येवमायुपदिशति । तदात्मकानपीति वातादिजनिता-
नपि । तत्र, स्थानविशेषाद्युपदेशो यथा—कहलम्भरक्तयोनिना-
मलाप्रभृतय, सस्थानविशेषात् पिङ्गागुल्लप्रभृतय, प्रकृतिवि-
शेषाच्छूष्मप्रीदोदरप्रभृतय । अन्ये तु व्याख्यायन्ति—यतहा-
नेवेति वातादिजनेवेति व्यपदिशन्ति, तदात्मकानपीनि यथो-
पाद्यादिसंख्यायुक्तानपि । यद्यपि ग्रीहादिकारणान्तरेण निज
अपि रोगास्त्रयाऽपि वातादिस्थानमन्यत्वेन तथा वातादिलक्षण-
मुक्तत्वेन तथा वातादिकारणजातरत्वेन वातादिना एव सर्ववि-
कार इति वाक्यार्थः ॥ ५ ॥

भवत्तन्मात्रम् ।

स्वधातुवैषम्यनिमित्ता ये
विकारसंज्ञा यद्वचः शरीरे ।

न ते पृथक् पित्तकफानिलेभ्य
आगन्तव्यस्यैव सतो निश्चिन्ताः ॥ ६ ॥

अमुमेवार्थं श्लेनेनाह—स्वधातुत्वादि । स्वस्थानोऽप्रे वक्ष्य-
माणशरीरावेत, तेन शरीरधातुवैषम्यं पृथगे, मानस ॥ प्रति-
क्षिप्यते । धातवधनं स्वस्थेण रोगकारणमिति वैषम्यपदं हतम् ।
आगन्तव्यो हि रोगो अभिधातुप्वरादयो धातुवैषम्यमा भवति,
अतस्तदुदासार्यं निमित्तपदम्, आगन्तुप्वरं वैषम्यं विद्यमानमपि
कारणत्वेन न व्यपदिशते, अप्रधानत्वात्, चित्तान्तुप्वरेण लघु-
कादिप्रहारस्तत्र चित्तिताविशेषप्रयोजन कारण, निजे तु वैष-
म्येव चित्तिताप्रयोक्त्वम् । निमित्ताज्ञा इति च मध्यानुवैष-
म्यपदस्य वर्मधारयत्वेन, बहुवीदिपक्षे स्तनयनेमेव स्यात् ।
विकारसंज्ञा इत्यष्टाजुदरणीत्यादयः । बहुवचनेनैव बहुत्वे लब्धे
पुनः 'बहुव' इति वचनं बहुवचनस्य प्रत्ययमात्रेण चरितार्थं

त्यनियेधार्यम् । न ते पित्तकफानिलेभ्यः पृथगिति पित्तकफा-
निला एव ते दूष्यादिविशेषभाज इत्यर्थः । इह पित्तमादौ कृतं
छन्दोऽनुसूतोपात्, किंचा प्राधान्यानिगमज्ञापनार्थं कृतम् । अत्र
च धातुवैषम्यमात्रं विचारो नोक्तः, तस्य वातादिवैषम्यस्यत्वेन
सिद्धत्वादेव, यस्तु धातुवैषम्यविशेषो धातुवैषम्यजातो ज्वरा-
दिरूपः, स इह स्थित्यं प्रति विद्वत्वाताद्यमेवेन प्रतिपाद्यते ।
तत इति पूर्वोक्तविचारसंघातः । विशिष्टा इति पित्तकफानिलव्य-
तिरिक्ताः ॥ ६ ॥

आगन्तुरग्वेति निजं विफारं
निजस्तथाऽऽगन्तुमपि प्रवृद्धः ।
तत्रानुबन्धं प्रकृतिं च सम्यग्
ज्ञात्वा ततः कर्म समारभेत ॥ ७ ॥

संज्ञति भिनयोरनिगमनयोः संयन्धमाह—आगन्तुरस्यादि ।
निजं प्रथमसमुत्पन्नं विकारआगन्तुर्भूतादिजनयो विफारोऽन्वेस-
हगतो भवति, यथा—दोषज एव ज्वरेऽन्मादे धातुष्वद्भूतनिवे-
शोऽपि मनति; तथाऽऽगन्तुसुत्यभमभिप्रायत्वं ज्वरं भूतानं
बोन्मादं पथादेतुमासाय निजोऽपि तत्र दोषलक्षणलक्षितो
गदो भवति । 'अपि प्रवृद्धः' इति यत्नेन आगन्तव्यस्यायामपि
निजदोषो वृत्तोऽस्त्येव, वरं प्रवृत्तोऽस्ती न भवति स्वलक्षणवर्त-
त्वेनेति दर्शयति । अपिशब्देन निजस्य निजैव सप्ताऽगन्तोरप्या-
गन्तुनाऽनुबन्धः सूच्यते । अत्र निगमनत्वेनोक्तार्थमाह—
तमेत्यादि । अनुबन्धः पदार्थाकलजातः । प्रवृत्तिर्लभ्यतः । सम्य-
ग्ज्ञात्वेति बलवत्त्वानुसन्धानादिना; किंचा, अनुबन्धोऽप्रधानः,
प्रकृतिरनुबन्धः प्रधानमित्यर्थः । यदुक्तं—“स्वतन्त्रो व्यक्तिल्लो
ययोपसमुत्पत्त्यानप्रशमो भवत्यनुबन्धोऽतो निपरीतस्त्वनुबन्धः”
(वि. अ. ६) इति ॥ ७ ॥

तत्र श्लोकौ ।

विंशकाश्वैककाश्वैव त्रिकाश्वोक्तालयलयः ।
द्विकाश्वौ चतुष्काश्च दश द्वादश पञ्चकाः ॥ ८ ॥
चत्वारश्चाष्टका वर्गाः पट्को द्वौ सप्तकालयः ।
अष्टोद्वीर्यो रोगाणां रोगध्याये प्रकाशितः ॥ ९ ॥
इत्यग्निवेशश्रुते तत्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्यानि-
ष्टोद्वीर्यो नामोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

इति श्रीचक्रपाण्डित्यविरचिताया चरकव्याख्यायायापूर्व-
द्वीपिदनां सूचकाने रोगचतुष्केऽष्टोद्वीर्यो
नामोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ।

अथातो महारोगाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति इ साह मगवान्वेषः ॥ २ ॥

पूर्वं सामान्येन नादादिजन्या गदा उक्ताः, संप्रत्यविशिष्टा
केवलवादादिजन्यानिधातुं महारोगाध्यायोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

चत्वारो रोगा भवन्ति—आगन्तुवातपित्तश्लेष्म-
निमिच्छाः, तेषां चतुर्णामपि रोगाणां रोगत्वमेकविधं
भवति, रूपसामान्यात्; द्विविधा पुनः प्रकृतिरेण-
मागन्तुनिजविभगात्; द्विविधं सैषामधिष्ठानं,
मनःशरीरविशेषात्; विकाराः पुनरपरिसंख्येयाः,
प्रकृत्यधिष्ठानलक्षितव्यतनमिकरूपविशेषापरिसंख्येय-
त्वात् ॥ ३ ॥

आगन्तोदकस्यापि शिरोपीये पुनरिह विशेषेण लक्षणावलि-
खार्यमभिधानम् । प्रकृतिरिह स्वभावः । मनःशरीरविशेषादिति
आगन्तोपि मनः शरीरं चाधिष्ठानम्, एवं निजस्यापि; आग-
न्तुमहत्त्वेन च मानसोऽपि क्रमादिरेषते । एषं चतुर्विधत्वादिति
प्रतिपाद्य पुनः प्रकारान्तरेणाऽपरिसंख्येयतां रोगाणामाह—
विकारा इत्यादि । पुनरिति वक्ष्यमाणप्रकारान्तरेण । प्रकृतिः
प्रत्यासर्गं कारणं वातादि, अधिष्ठानं वृष्यं, जिह्वाणि लक्षणाणि,
आयतनानि बाह्यहेतवो दुष्टाद्विचारकाः; एषां विकल्पव्यो निषेधो
विकल्पविशेषः, तेषामपरिसंख्येयत्वमिति । अत्र दोषाः संस-
र्गांशविकल्पादिभिरसंख्येयाः, दूष्यास्तु शरीरपदवा अष्टाः
परस्परमेलकेन विभज्यमाना अष्टलमेयाः, जिह्वाणि दृक्त्वविकार-
रगतान्यसंख्येयान्येव, आविष्कृतानि तु तत्रैव कथितानि, हैत-
वध्यामान्तरविशेषादसंख्येयाः प्रव्यक्ता एव । केचित् पुनः 'एषां
विकाराः' इति पठन्ति, ॥ तु पाठो नापुनस्तत्वात्, यदि
च स्वातन्त्र्या देहमनःप्रत्ययमशकम् 'एषाम्' इति पदं, भट्ट-
वचनं तु मनःशरीरयोर्बहुत्वविषयता ॥ ३ ॥

मुखानि तु खत्वायन्तोर्नखद्वानपतनाभिवाता-
भिशापाभिपङ्गामिवातव्यधन्यधनवेष्टनपीडनरक्ष-
वृत्तशस्त्राशनिभूतोपसर्गादीनि, निजस्य तु मुखं
जातपित्तसंख्याणां वैषम्यम् ॥ ४ ॥

मुखानि धारयन्ति, यथा "रजस्तकाममनमलक्ष्मीपुत्रा-
नाम्" (सु. अ. २५) इति ॥ ४ ॥

इयोस्तु खत्वायन्तुनिजयोः प्रेरणमसाल्पेन्द्रि-
यार्थसंयोगः प्रशपराधः परिणामश्चेति ॥ ५ ॥

१ 'महर्षेः पाशु पूर्वोऽध्यायसंख्या न ॥ महामाससाध्यानां रोगा-
नामभिधातव्योऽध्यायो महारोगाध्यायः' इति शिवदासशेनः ।
२ 'मनःशरीरविशेषात्' इति पा० ॥ ३ 'प्रकृत्यधिष्ठानलक्षितव्यतनमि-
कारिरूपानामपरिसंख्येयत्वात्' इति पा० । ४ 'मनःशरीरविशेषात्'
इति पा० । ५ 'पुनश्चाह—पूर्वोऽध्यायसंख्या' इति शिवदासशेनः ।

प्रेरणमिति कारणम्, अनेकार्थत्वाद्वातनाम् ॥ ५ ॥

सर्वेऽपि तु खल्वेतेऽभिप्रवृद्धाश्चत्वारो रोगाः परस्परमनुवधन्ति, न चान्योन्येन सह सन्देहमापद्यन्ते ॥ ६ ॥

अनुवधन्त्यनुगच्छन्ति । न सन्देहमापद्यन्त इति न सन्देहविषयतामापद्यन्ते, मिथीभूता अपि प्रतिस्व भिन्नैर्लक्षणैर्भेदेन ज्ञायन्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

आगन्तुर्हि व्यथापूर्वं समुत्पद्यो जघन्यं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यमापादयति; निजे तु वातपित्तश्लेष्माणः पूर्वं वैषम्यमापद्यन्ते जघन्यं व्यथाममिति-वैतयन्ति ॥ ७ ॥

आगन्तुर्निजयोर्भेदक लक्षणसाह—आगन्तुर्होत्यादि । आगन्तुत्पद्य सन्, व्यथापूर्वमिति पीडां प्रथमं कृत्वा, पक्षादोषाणां वैषम्यमिति दोषवैषम्यलक्षणमुक्तं, स्वलक्षणकारकं तु वैषम्यमागन्तोरादित प्रसूतिविद्यमानमप्यकिंपित्तकमिति भावः ॥७॥

तेषां त्रयाणामपि दोषाणां शरीरे स्थाननिर्माण उपदेक्ष्यते, तद्यथा—पित्तिः पुरीपाधानं कटिः सन्धिनी पादापस्थीनि पक्षाशयश्च वातस्थानानि, तत्रापि पक्षाशयो विशेषेण वातस्थानं, स्वेदो रसो लसीका रधिरमाशयश्च पित्तस्थानानि, तत्राप्यामाशयो विशेषेण पित्तस्थानम्; उरः शिरो म्रीया पर्वाण्यामाशयो मेदश्च श्लेष्मस्थानानि, तत्राप्युरो विशेषेण श्लेष्मस्थानम् ॥ ८ ॥

आगन्तुर्निजयोर्भेदक लक्षणमभिधाय निजविचारकराणां वातादीनां भेदज्ञानार्थमाह—तेषामित्यादि ।—पुरीपाधानं पक्षाशयः । यद्यपि प्राणादिभेदमिदं स पायो पृथगेव स्थानानि वक्ष्यन्ति, यथा,—“स्थानं प्राणस्य शीघ्रं रौण्डजिह्वास्थानादिका.” (वि अ २८)—इत्यादि, तथाऽपीदं वैशेषिकस्थानं हेयं, यतोऽत्र प्रायो वातविकाराय भवन्ति, भूताय जुर्मेया, अन्नं च विजिठे पाते सर्वपातविकारावजय इति । एषीका उदकस्य पित्तघाताय । पित्तस्थानेष्वाभावाय इति आमाशयायोगात्, श्लेष्मस्थानेष्वाभावाय धामाशयोर्भेदमात्रम् ॥ ८ ॥

सर्वशरीरचरास्तु वातपित्तश्लेष्माणः सर्वसिंघलीरे वृषितावृषिता. शुभाशुभानि वृषन्ति—प्रतिभूताः शुभान्युपचयचलयणप्रसादादीनि, अशुभानि पुनर्यत्तिमापन्ना विकारसंज्ञकानि ॥ ९ ॥

तत्र विकाराः सामान्यजा नानात्मजाश्च; तत्र सामान्यजाः पूर्वमष्टोदरीये व्याख्याताः । नानात्मजास्त्विहाध्यायेऽनुव्याख्यास्यामः; तद्यथा—अशीतिर्वातविकाराः, चत्वारिंशतिरपित्तविकाराः, पित्तश्लेष्मविकाराः ॥ १० ॥

तेजादौ वातविकारानुव्याख्यास्यामः । तद्यथा—नखमेदश्च, विषादिका च, पादशूलं च, पादध्वंशश्च, पादसुखता च, वातरुद्धता च, गुल्फप्रदश्च, पिण्डकोद्वेष्टनं च, गृध्रसी च, जातुमेदश्च, जातुविश्लेषश्च, ऊरुस्तम्भश्च, ऊरुसादश्च, पाङ्गुल्यं च, गुदध्वंशश्च, गुदार्तिश्च, घृपणाक्षेपश्च, शफस्तम्भश्च, वल्लणानाहश्च, शोणिमेदश्च, पिहमेदश्च, उदायतेश्च, खड्गत्यं च, कुम्भोत्थं च, घामनत्यं च, शिकमहश्च, पृष्ठप्रदश्च, पादपोचमर्बश्च, उदराभेदश्च, हुन्मोर्हश्च, हृदयश्च, पक्षउदरपश्च, पक्षउपरोपश्च, पक्षस्तोदश्च, पादुदरोपश्च, प्रीयास्तम्भश्च, मन्यास्तम्भश्च, कण्ठोद्गंसश्च, हनुमेदश्च, ओष्ठमेदश्च, अँक्षिमेदश्च, दन्तमेदश्च, दन्तदोषित्वं च, मूफत्यं च, पाक्सङ्गश्च, कपायास्यता च, मुपरोपश्च, भरसङ्गता च, प्राणनाशश्च, कर्णशूलं च, अशब्दश्रवणं च, उच्चैःश्रुतिर्भेदं, वाधिर्यं च, पार्मस्तम्भश्च, पार्मसङ्कोचश्च, तिमिरं च, अक्षिशूलं च, अक्षिप्युदासश्च, मृद्युदासश्च, शङ्खमेदश्च, ललाटमेदश्च, शिरोदकं च, केशभूमिस्फुटनं च, अर्द्धितं च, पक्षाङ्गरोमश्च, सर्वोद्गरोमश्च, (पंक्षयश्च,) आक्षेपश्च, दण्डकश्च, तमर्बं, ध्रमश्च, वेपथुश्च, जुम्भा च, दिर्घा च, विषादश्च, अतिप्रलापश्च, रीक्ष्यं च, पादप्यं च, दयाचारणावभासता च, अस्वप्नश्च, अतपस्यितचित्तत्वं च; इत्यशीतियांतविकारा वातविकाराणामपरिस्संख्येयानामाविष्टतमा व्याख्याताः ॥ ११ ॥

नामाभ्यन्त इति शब्दादिभिः प्रत्येकं लीतिर्येऽप्यन्ते, नानाऽऽमजा इति ये वातादिभिर्दोषाभ्यन्तराभ्यन्त्यन्ते । विषादिका वणिपदस्फुटनम् । पदप्रच पादसरोरविषयदेशादन्यत्र पतनम् । शुति पादयोर्विषयत्वं उपगौरता वा । कलवृत्ता “वृत्त” इति प्रसिद्धः । एषीकाशरेन वृषरीणं वृणते । ऊरुस्तम्भेन च ऊरुस्तम्भनमत्र वनत्ययेन वृणते ।

एवं कर्णाक्षिप्यन्मो. शूलमानम् । वातजातीसारोऽपि विटमेदो वातजः । एवं च ॥ यद्यस्यादीना सामान्यजनं, ययोचासस्य केवलवातजन्यत्वात् । उदरस्थोपेष्टनमिषोदरावेष्ट । अशब्द-
श्रवणं शब्दाभावेऽपि शब्दश्रवणम् । उच्चैःश्रुतिश्चक्षुस्त्वस्मा-
दश्रवणम्, अल्पशब्दस्य तु सर्वेष्वभाश्रवणम् । नाभिर्यं शब्द-
मानस्यैवाश्रवणम् । तिमिरं तु वातजमेव, दोषान्तरसम्बन्ध-
स्तानुबन्धरूपः । एकाग्ररोगः सर्वाग्ररोगेति ज्वरदिषु
उष्णत्वदीतत्वादीना कदाचिदेकाग्रव्यापकत्वेनेकाग्ररोगः, तेषा-
मेव कदाचित्सर्वाग्रव्यापकत्वेन सर्वाग्ररोगः, दोषान्तरसम्बन्धेऽपि
व्याप्त्यस्मात् पातकृते एव, “वायुना यन् गीयन्ते तत्र वर्णानि
मेवयन्” इति वचनात् । तथा अमयं यातिकः स्मृतिमोह-
रूपः । अत्र कस्यपिदृश्य पादादेः शूलादयोऽभिहितान् न
हृत्वादीनाः, तन् येऽभिहितारस्वे प्रधानभूता प्रायोभाषित्वेन,
अनुक्तान् वातविकाराणामपरिखल्येनैव ग्राह्यः ॥ १-११ ॥

सर्वेण्यपि खल्वेतेषु घातविकारेषूपेत्यन्येषु चा-
नुक्तेषु घायोरिदमात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च स्ख-
लक्षणं, यदुपलभ्य तदवयवं वा विमुक्तसन्देहा घा-
तविकारमेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः, तद्यथा—रौक्ष्यं
शीतं लाघवं वैश्यां गतिरभूतत्वंमनश्चित्तत्वं चेति
घायोरात्मरूपाणि, एवंविधत्याद्य घायोः कर्मणः
स्खलक्षणमिवमस्य भवति तं तं शरीरावयवमावि-
शतं, तद्यथा—ह्रस्वध्रंसस्यासक्तमेवसादृशपत-
र्पकसर्वधत्तवालतोद्व्यधाचेष्टादीनि, तथा स्वरपद-
विशदसुपिरावणवर्णकपायविरसमुखत्वशोषदूल-
सुसितसङ्कोचनस्तम्भनपञ्जतादीनि च घायोः कर्माणि,
तैरन्वितं घातविकारमेवाध्यवस्येत् ॥ १२ ॥

वायोरिदमिच्छादौ घायोरिदमात्मरूपं स्वरूपम्, अपरिणा-
मीति सहजसिद्धं नान्योपाधिभूतमित्यर्थः । कर्मण्येति विदु-
तस्य वायो कर्मणः स्खलक्षणमिच्छादीनां लक्षणम् । अनाप-
परिणामीति स्वधृते, अपरिणामीति पितृछेपसम्बन्धनिरपेक्षं,
न ॥ शरीरावयवानपेक्षमिति, यतः, भूते ‘त तं शरीरावय-
वमाविशत’ इति, अत एव च ससादीना शरीरावयवपेक्ष-
त्वेन न सर्वदा भावः । एव च पितृछेपणोरपि चात्सरुपादि
व्याख्येयम् । अभूतत्वमित्यद्वयम् । एवंविधलापिति रौक्ष्या-

दियुक्तत्वाद्योरिति संबन्धः । संशयः किंचित्संस्थानचलनम्, ।
भ्रंशस्तु दुरगतिः । व्याप्तो विस्तरणम् । ह्यौ वायोऽनेवस्थि-
तत्वेन प्रभावाद्वा कियते । वस्तुलीकरणं वर्तते । चाल स्पन्दः ।
रसवर्णौ वायुना रसवर्णरहितेनापि प्रभावात् त्रियेते ॥ १२ ॥

तं मधुराम्लरुचणक्षिग्व्योष्णैरुपक्रमैरुपक्रमेत, शे-
हस्वेदास्थापनानुवासाननस्तः कर्मभोजनाभ्यङ्गोस्ताह-
नपरिपेकादिभिर्वातहरैर्मात्रां कालं च प्रमाणीकृत्य,
तत्रास्थापनानुवासनं तु पलु सर्वत्रोपक्रमेण्यो
घाते प्रधानतमं मन्यन्ते मृषजः, तद्व्यादित पक्ष-
पकाशयमनुप्रविश्य केवलं वैकारिकं घातमुल्लं-
छिनन्ति, तत्रावजितेऽपि घाते शरीरान्तर्गता घात-
विकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते, यथा घनरूपतेमूले
छिन्ने स्कन्धशलापाप्ररोहकुसुमफलपलाशादीनां नि-
यतो विनाशस्तद्वत् ॥ १३ ॥

प्रसाधगतात्वेन चित्तिरसात्तुनमाह—तं मधुरेणादि ।
आदित एवेति शीघ्रमेव । केवलं वैकारिकमिति सकलविकार-
कारकम् ॥ १३ ॥

पित्तविकारार्थत्वारिंशतमत ऊर्ध्वमनुव्याख्या-
स्यामः—ओषधश्च, श्लोषधश्च, दाहधश्च, द्रव्यधश्च, धूम-
कश्च, भस्मकश्च, विदाहधश्च, अन्तर्दाहधश्च, अंसदाहधश्च,
ऊष्माधिष्यं च, अतिसिद्धधश्च, (अङ्गस्वेदधश्च) अङ्ग-
गन्धधश्च, अङ्गायुर्दणं च, शोणितहेतुधश्च, मांसह-
ृदधश्च, त्वन्दाहधश्च, (मांसदाहधश्च), पथ्यवदणं च, च-
र्मद्वेदनं च, रक्तकोष्ठधश्च, रक्तविस्फोटधश्च, रक्तपित्तं
च, रक्तमण्डलानि च, हरितत्वं च, हारिद्र्यत्वं च,
नीलिता च, कक्षा(क्षया)च, फामला च, तिकास्यता
च, लोहितगन्धास्यता च, पूतिमुद्रता च, हृष्णा-
धिष्यं च, अतृप्तिश्च, आस्यपिपाकश्च, गलपाकश्च,
अक्षिपाकश्च, गुदपाकश्च, मेदपाकश्च, जीवादानं
र्च, तमःप्रवेशधश्च, हरितहारिद्रमेवमध्ववर्चस्त्वं च,
इति चत्वारिंशत्पित्तविकाराः पित्तविकाराणा-
मपरिसंख्येयानामाविष्कृततमा व्याख्याताः ॥ १४ ॥

सर्वेण्यपि खल्वेतेषु पित्तविकारेषूपेत्यन्येषु चा-
नुक्तेषु पित्तस्येदमात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च स्ख-
लक्षणं, यदुपलभ्य तदवयवं वा विमुक्तसन्देहाः पि-
त्तविकारमेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः, तद्यथा—औ-
ष्ण्यं तैक्ष्ण्यं द्रवत्वमनस्तिष्ठो वर्णश्च शुक्रारण्यजौ

१ ‘एवविधत्याद्य कर्मणः स्खलक्षणमित्यद्वयं भवति’ इति पा० ।
२ ‘ननु घायोरुद्व्यत्वेन तत्र रौक्ष्यादयो गुणास्त्रया वक्ष्यमाण-
सादीनि च कर्माणि मलक्षणे नोपलभ्यन्ते, तत्कथमेतांति घायोरात्म-
रूपाणि ? इत्यतः भावः—त तं शरीरावयवमाविशत इति । एतेन यद्यपि
वायोरेते गुणास्त्रया यतानि कर्माणि प्रलक्षणे नोपलभ्यन्ते तथाऽपि
य च शरीरावयवमाविशति विज्ञतो वायुकाय तत्र रौक्ष्यादिक लक्षा-
दिक च दृष्ट्वा घायोरपि तद्वर्णकर्मणोऽभिव्यक्तव्यमिति, तद्वद्वयवगतरी-
क्ष्यादीनां विदुषाद्युसयनान्वयपन्नतिरेकाभिधानादिति भावः’ इति
शिवदाससेनः । ३ ‘उक्तमात्मवर्द्ध’ इति पा० ।

१ ‘सकलरूपविकाराकारण’ इति पा० । २ ‘अङ्गदाहश्च’ इति पा०,
‘गङ्गादाहश्च’ इति केतुचिरासकेषु न पश्यते । ३ ‘अवयवतदन’ इत्य-
ष्टकसमूहे पा० । ४ ‘मांसदाहश्च’ इति केतुचिरासकेषु न पश्यते ।
५ ‘वर्णोपदणं च’ इति च पा० । ६ ‘जीवादानं जीवनहेतुवायु-
रूपयोनित्वमित्यर्थः’ इति शिवदाससेनः ।

गन्धश्च विप्रो रसौ च कटुकाम्लौ सरत्वं च पित्त-
स्यात्मरूपाणि; एवंविधत्वाच्च पित्तस्य कर्मणः खल-
क्षणमिदमस्य भवति तं त शरीरावयवमाविशतः;
तद्यथा—दाहीण्यपाकस्वेदहृदकोथकण्डूस्त्रावरागा
यथास्वं च गन्धवर्णरसाभिनिर्वर्तनं पित्तस्य कर्म-
णि, तैरन्वितं पित्तविकारमेवाध्यवस्येत् ॥ १५ ॥

तं मधुरतिकृकपायशतैरुपक्रमैरुपक्रमेत खेह-
विरैकप्रदेहपरिवेकाभ्यङ्गादिभिः पित्तहरैर्मन्त्रा कालं
च प्रमाणीकृत्य; विरेचनं तु सर्वोपक्रमेभ्यः पित्ते
प्रधानतमं मन्यन्ते भिपजः; तद्व्यादित एवामाश-
यमनुप्रविश्य केवल वैकारिकं पित्तमूलमपकर्षति,
तत्रावजिते पित्तेऽपि शरीरान्तर्गताः पित्तविकाराः
प्रशान्तिमापद्यन्ते, यथाऽग्नेः व्यथोदे केवलमग्निमुहं
शीतीभवति तद्वत् ॥ १६ ॥

औष पार्श्वस्थितनव वक्षिणा पीडा । शोष किचिद्गुह
निव । दाह सर्पाद्बह्वनमिष । दण्डु धन्यत्रिकेति श्लेषे
ख्याता । धूमको धूमोद्गमनमिव, त्वगवदरण बाह्यत्वत्वाप्राव-
दणम् । कर्मावदरण तु पण्णामपि त्वत्वा दरणम् । रक्पित्त
दोषान्तरासृक्क रक्पित्त पैतिक क्षेत्रम् । एव तुण्णाया च
तुण्णामानम् । वक्षो कटुदेशगतमासदावराणा स्फोटा मुधुतधु-
द्रोकोत्ता । गन्धो विप्र आमगन्ध । यथासमिलितात्मगन्ध-
र्गरससदृशम् । अमिमद्गुहमभिपुहम् ॥ १४-१६ ॥

श्लेष्मविकारांश्च विंशतिमत ऊर्ध्व व्याख्या-
स्यामः, तद्यथा—तृतिश्च, तन्त्रा च, निद्राधिक्यं च,
स्तमित्यं च, शुद्गात्रता च, आलस्यं च, मुखमा-
धुर्यं च, मुपस्त्राधश्च, श्लेष्मोद्विरणं च, मलस्या-
धिक्यं च, वलासकश्च, अपक्तिश्च, हृदयोपलेपश्च,
कण्ठोपलेपश्च, धमनीप्रति(वि)चयश्च, गलगण्डश्च,
अतिस्त्रौच्य च, शीताभिता च, उदर्वश्च, श्वेतयभा-
सता च, श्वेतमूत्रनेत्रवर्चस्य च, इति विंशतिः
श्लेष्मविकाराः श्लेष्मविकाराणामपरिसंख्येयाना-
माविष्कृततमा व्याख्याता भवन्ति ॥ १७ ॥

सर्वेष्वपि खल्वेतेषु श्लेष्मविकारेषूपेत्यनेषु चा-
नुक्तेषु श्लेष्मण इदमात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च
खलक्षण यदुपलभ्य तदवयवं वा विमुक्तसंदेहा-
श्लेष्मविकारमेवाध्यवस्यन्ति कुशला; तद्यथा—खे-
हशैत्यश्लैश्रुयगौरवमाधुर्यश्लैर्यैर्पैच्छिल्यमात्स्न्यौनि
श्लेष्मण आत्मरूपाणि, एवंविधत्वाच्च श्लेष्मणः क-

र्मणः खलक्षणमिदमस्य भवति तं तं शरीराव-
यवमाविशतः, तद्यथा—श्वैत्यशैत्यकण्डूश्लैर्यगौरवश्ले-
हसुषिकुदोषदेहवन्धमाधुर्यचिरकारित्वानि श्लेष्म-
णः कर्माणि, तैरन्वितं श्लेष्मविकारमेवाध्य-
वस्येत् ॥ १८ ॥

तं कटुकतिकृकपायशीतोष्णरूक्षैरुपक्रमैरुपक्र-
मेत खंदयमनशिरोविरेचनव्यायामादिभिः श्लेष्म-
हरैर्मन्त्रा कालं च प्रमाणीकृत्य, यमनं तु सर्वोपक्र-
मेभ्यः श्लेष्मणि प्रधानतमं मन्यन्ते भिपजः, तद्व्या-
दित एवामाशयमनुप्रविश्योदोगत केवलं वैकारिकं
श्लेष्ममूलमूध्वमुद्विरिपति, तत्रावजिते श्लेष्मण्यपि
शरीरान्तर्गताः श्लेष्मविकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते,
यथा मित्रे केदारसेतौ शालियषपट्टिकादीन्यनभि-
प्यन्धमानान्यन्धमसा प्रशोपमापद्यन्ते तद्वदिति १९

तृप्तिर्न तुष्टमिवात्मानं सर्वदा मन्यते । बलासको बलक्षय,
किंवा श्लेष्मोदेकान्मन्दविरित्य, स्थलाश्रता वा बलासक ।
धमनीप्रतिचयो धमन्युपलेप । शीताभिता मन्दाभिता ।
मातृयं मद्युणता । श्लेष्मकर्मैषु सुतिर्निष्क्रियत्वेन, भावे तु
स्पर्शाज्ञानेन । अत्रामाशयमनुप्रविश्येति वचनेन श्लेष्मस्थाने-
ष्वाभासव्यस्य प्राधान्य, एवं तु 'तत्रापि उरो विशेषेण' इति
वचनेनोर प्रधानम्, एवमुभयमपि तुल्य होयम् ॥ १७-१९ ॥

भवन्ति चात्र ।

रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमोषधम् ।
ततः कर्म भिपक् पश्चाज्ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥ २० ॥
यस्तु रोगमविज्ञाय कर्मोपपारभते भिपक् ।
अप्योषधविधानमस्तस्य सिद्धिर्यदृच्छया ॥ २१ ॥
यस्तु रोगविशेषज्ञः सर्वत्रैषपन्यकोविदः ।
वैशेकादप्रमाणज्ञस्तस्य सिद्धिरसंशयम् ॥ २२ ॥

सप्रति रोगज्ञानस्य चिरिस्तत्त्वानुपयोगमाह—रोगमि-
त्यादि । औषध परीक्षेतेति सन्नयः । औषधपरीक्षा रोगवै-
शिष्टी, तेन तदनन्तरमेव सा भवतीति भावः । तत कर्मणि
विहितम् । ज्ञानपूर्वमिति वमदर्शनजनितज्ञानपूर्वम् २०-२२

तत्र श्लोकाः ।

संप्रह. प्रहतिर्दोषो विकारमुपमीरणम् ।
असन्देहोऽनुबन्धश्च रोगाणां संमकाशितः ॥ २३ ॥
दोषस्थानानि रोगाणां गणा नानात्मजाश्च ये ।
रूप पृथक् च दोषाणां कर्म चापरिणामि यत् २४

१ 'एवंविधत्वाच्च कर्मणः खलक्षणमिदमस्य भवति' इति पा० ।
२ 'बलनाशश्च' इति पा० । ३ 'एवंविधत्वाच्च खलक्षणमिदमस्य
भवति' इति पा० ।

१ 'धमनुपलेपेन धमनीनां पुष्टता' इति गङ्गापर । 'धमनीनां
प्रतिचय अतिपूरण' इति योगीन्द्रनाथसेन । २ 'देशवालभिभाग'
इति पा० । ३ 'विदारो मद्युणता' इति पा० ।

पृथक्त्वेन च दोषाणां निर्दिष्टाः समुपक्रमाः ।
संम्यङ्महति रोगाणामध्याये तत्त्वदर्शनात् ॥ २५ ॥
इत्यभिवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
महारोगाध्यायो नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

समाप्तो रोगचतुष्कः ॥ ५ ॥

सग्रहे सग्रह इति 'नवारो रोगा' इत्यादिश्लोकोक्तिः । प्रह-
तिरिति 'द्विविधा पुन' इत्यादिना । देश इति 'द्विविध चैषा-
मधिष्ठानम्' इत्यादिना । विकाराश्च मुख च विकारमुख, तत्र
'विकारा पुन' इत्यादिना विकारा, 'मुखाणि' इत्यादिना
मुखम् । 'द्वयोस्तु' इत्यादिना ईरणम् । असन्देह 'न आ-
न्योन्य' इत्यादिना । 'सर्वेषु' इत्यादिना अनुवन्ध । नाना-
स्मजा सर्वे इति दोषान्तराशुचदोषगत्या उक्ता ॥ २३-२५ ॥

इति भीचक्राणिदसविरचिताया चरकप्रम्यास्या-
यामाहुर्देवीपिकाया सप्तस्थाने रोगचतुष्के महा
रोगाभ्यामो विंशतितम ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

अथातोऽष्टौनिन्दितयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह साह भगयानात्रेय ॥ २ ॥

रोगचतुष्के रोगा उक्ता, मेपज च मेपजगुत्के, रोगमेप
जगुत्के योजना यथा कर्तव्या तद्वक्तु योजनपुत्केऽभिधी-
यते । सा च योजना रोगेण सम मेपजाना प्राय शरीरमेना-
पेक्षत इति शरीरमेवमतिपादकोऽष्टौनिन्दितयोऽभिधीयते
॥ १ ॥ ३ ॥

इह खलु शरीरमधिकृत्याष्टौ पुरुषा निन्दिता भ-
वन्ति । सद्यथा—अतिदीर्घाश्चातिहृत्स्वश्चातिलोमा
श्चालोमा चातिकृष्णश्चातिगौरश्चातिस्थूलश्चातिरु-
क्षश्चेति ॥ ३ ॥

शरीरमधिकृत्येतिवचनेन मनोऽधिकृत्य ये निन्दिता अभा-
मिनकदयोदय, तानिहानुपुष्पाभिराकरोति । अतिदीर्घादयश्च
पण्डित निन्दितप्रस्ताबादुप्यन्ते, निन्दितस्य च वेपा लोकविगा
नादेव । अतिदीर्घस्याधिपकार, पुन्यादिनिन्दितमहणा-
यम् ॥ ३ ॥

तत्रातिस्थूलकशयोभूय यथापरे निन्दितविशेषा

१ 'क्षान्त्ये भिपनो चैन मजाना च हितेतिगा' इति पा० ।
२ 'चातिमेवधातिकृष्णम्' इति पा० । ३ 'यथा च निदिष्टाते
हृत्स्वमेव हेतु । मन्त्रेक चकाराकरणेन चरत्तरसर्वेऽतिशयितं
न्याल बोधयति, तेन अतिदीर्घातिहृत्स्वो वा पुरुषो यथतिजोमादिर्भ-
वति, तदा विशेषातिन्दितो भवतीत्यत्र' इति शिववाराधने ।

भवन्ति । अतिस्थूलस्य तावदायुषो हासो जरोपरो-
धः कृच्छ्रव्यवायता दोर्वैद्य दूर्गन्ध स्वेदावाधः
क्षुदतिमान् पिपासातियोगश्चेति भयन्त्यष्टौ दोषाः ।
तदतिस्थौल्यमतिसंपूर्णाहुरुक्शरीतक्षिणधोप-
योगाद्व्यायामादव्यवायादिवास्त्रमाद्वर्षनित्यत्वाद्-
चिन्तनाद्भोजनस्वभावाचोपजायते । तस्य ह्यतिमात्र-
मेदस्विनो मेद पयोपचीयते न तथेतरे धातवः, त-
सादस्यायुषो हासः, शैथिल्यात् सौकुमार्यादुरु-
त्वाच्च मेदसो जरोपरोधः, शुक्रावहुत्वा-मेदसाऽऽ-
वृतमार्गत्वाच्च कृच्छ्रव्यवायता, दौर्बल्यमसमत्वा-
द्वातृनां, दूर्गन्ध मेदोदोषान्मेदसः स्वभावात्स्वेदत-
त्वाच्च, मेदसः श्लेष्मससर्गाद्विष्यदित्याद्भुत्वाद्-
वत्त्वाद्यायामासहत्वाच्च स्वेदावाधः, तीक्ष्णाग्नि-
त्वात् प्रभूतकोष्ठवायुत्वाच्च क्षुदतिमान् पिपासा-
तियोगश्चेति ॥ ४ ॥

तत्रातिस्थूलश्चाथोक्तिसोपपुत्र विशेष बहुमाह—
तत्रेत्यादि । भूय एवेत्यतिशेषादिस्तुत्यलोकविगानादधिपा ।
निन्दितश्च ते विशेषायेति निन्दितविशेषा । अतिस्थौल्यस्य
हेतुमाह—तदित्यादि । अतिवपुर्गमनविभोजनम् । मीनस्त्रमा
वादिति स्थूलमातापितृजन्यत्वात् । सत्रति स्थूलस्य साधारण-
व्यापारद्वारिमेदोऽवन्माह—तस्य हीत्यादि । मेदस्विन इति
हेतुगर्भविशेषण, तेन यस्मादतिस्थूले शरीरे मेदो वेदव्यापक-
त्वेन लब्ध इति, अतस्तदेव प्रायो वर्धते, नान्ये रसादयः,
तदभिभूतत्वादित्यर्थः । तस्यादिति विषयधातुत्वाद् । मेदोदो-
षादिति वृष्ट मेदो दुर्गन्ध भवति । स्वभावादिति स्वभाववपि
मेद आमवन्धितत्वेन दुर्गन्धम् । स्वेदवन्त्वाचेति सति च स्वेदे
दुर्गन्धस्याऽनुभवतिर्देवस्य । श्लेष्मससर्गादिभ्यो हेतुभ्य
स्वेदावाधो भवे ॥ ४ ॥

भवन्तिचात्र ।

मेदसाऽऽवृतमार्गत्वाद्यायुः कोष्ठे विशेषतः ।
चरन् सधुक्षयत्यग्निमाहार शोषयत्यपि ॥ ५ ॥
तस्यात् स शीघ्रं जरयत्याहार चातिकाह्वति ।
विकाराश्चाशुते घोराश्च काश्चिन्नालव्यतक्रमात् ६
पतापुण्ड्रचकरो विशेषादग्निमारुतो ।
पतो हि दहतः स्थूल दमदायो वनं यथा ॥ ७ ॥
मेदस्यतीव सजृजे सहसैवानिलादयः ।
विकारान् दारुणान् कृत्वा नाशयन्त्याशु जीयितम्

१ 'अजोपरोध' इति पा० । २ 'अतिमान मेदस्विन' इति
पा० । ३ 'दुर्गन्धित्यर्थः' इति पा० । ४ 'विकाराश्च दारुणानि न
मेदपिदकाचरमगन्धविरचितातरोगाण्यमन्वयमान्' इति शिवदा
संज्ञेन ।

मेदोमांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तनः ।
अयथोपचयोऽसाहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥ ९ ॥
इति मेदस्विनो दोषा हेतवो रूपमेव च ।
निर्दिष्टं,

मेदस्वेत्यादौ बाधोरतिवृद्धत्वेनाप्रितन्नुपशक्त्यं, न वैषम्या-
पादकत्वं, यतोऽतिवृद्धो हि वैषम्यं बद्धेः करोति वायुः । स इति
मेदस्वी । बालव्यतिक्रमादिति भोजनवाच्यातिक्रमात् । अतिस्थू-
ललक्षणमाह—मेदामासेत्यादि ॥ ५-९ ॥—

यद्युच्यते चाच्यमतिकार्ष्यं त्वतः परम् ॥ १० ॥
स्येया कक्षाप्रपातानां लङ्घनं प्रमिताशनम् ।
क्रियातिथेयः शोकश्च घेगनिद्राविनिग्रहः ॥ ११ ॥
रुक्षस्योद्धतं न ज्ञानस्याभ्यासः प्रकृतिर्जरा ।
विकारानुदायः क्रोधः कुर्वन्त्यतिक्रानं नरम् ॥ १२ ॥
व्यायाममतिस्वीहृत्वं क्षुरिपपासामयौपधम् ।
हृशो न लहते तद्वदतिशोतोष्णमैधुनम् ॥ १३ ॥
ग्रीहा कासः क्षयः श्वासो गुल्मोऽर्शांस्तुदराणि च ।
हृश प्रायोऽभिधाघन्ति रोगाश्च ग्रहणीयताः ॥ १४ ॥
शुष्कस्फिगुदरपीयो धमनीजालसन्ततः ।
त्वगस्थिदोषोऽतिहृशः स्थूलपर्वो नरो मतः ॥ १५ ॥

वाच्यमभिधेयं, किंवा वाच्यमिति निन्दितमवयमिति यावत् ।
प्रमितस्य लोकासाधनं प्रमिताशनम् । क्रियातिथेयो वम-
नायतिथेयः । प्रकृतिर्देहजनकं बीजम् । अनुदायोऽनुबन्धः ।
हृत्पास्य लक्षणं—हृत्प्लेवादि । त्वगस्थिदोष इति 'दृश्यत' इति
शेषः । स्थूलपर्वो स्थूलप्राग्भ्य ॥ १०-१५ ॥

सततं व्याधितायेतायतिस्थूलहृशो नरी ।
सततं चोपचर्या हि कर्शनैर्वृद्धेरेषि ॥ १६ ॥
स्वीत्यकादयं वर कादयं समोपकर्णौ हि तौ ।
यद्युभौ व्याधेरानुच्छेत् स्थूलमेवातिर्षाडयेत् ॥ १७ ॥

कर्शनैर्वृद्धेरेषि मग्नमनम् । कर्षति मग्नमिष्टम् ।
स्थूलमेवातिर्षाडयेति स्थूलस्य दुष्टपत्रमत्वात् । सत स्थूलस्य
सन्तर्पणमतिर्षाडयेत्यकारम्, शपतपणं चायं प्रवृत्तामिवाच सोऽं
क्षम, दुर्बले तु सन्तर्पणं योग्यमेवेति भावः ॥ १६ ॥ १७ ॥
सममांसप्रमाणस्तु समसंज्ञनगो नरः ।
दृढेन्द्रियो विकाराणां न यत्नेनाभिभूयते ॥ १८ ॥
क्षुरिपपासातपसहः शीतव्यायामसंसहः ।
समपक्ता समजराः सममांसचयो मतः ॥ १९ ॥

१ 'अभ्युपचयोऽसाह इति हरीरोपचयानुपचयवद्विधे इत्यर्थः'
इति विवरणमेतत् । २ 'मरीचक' इति पाठः । ३ 'कनिषाधने'
इति पाठः । ४ 'समोपचर'—मिति सममुपचयस्य विविधविवरणं
यदोऽति, उपाय विविधत्वेन दुष्प्राप्यर्थः इति विवरणमेतत् ।
५ 'दृढेन्द्रियोऽसाह' इति पाठः ।

सप्रति प्रवृत्त्युपचयमाह—समेत्यादि । मांसजननेहोपचयो
विवक्षितः, तेन सममुपचयस्य प्रमाणं दत्तं स तथा । चह-
ननं मेलकः । अपरानपि सममांसप्रमाणमुपानाह—क्षुरित्यादि
॥ १८ ॥ १९ ॥

शुष्क चातर्पणं चेष्टं स्थूलानां कर्शनं प्रति ।
हृशानां वृद्धणार्थं च लघु सन्तर्पणं च यत् ॥ २० ॥

एवं स्थूलहृशो प्रतिपाद्य तयोर्बोनीजं मेयमाह—शुष्क-
स्यादि । शुष्क चातर्पणं च यथा—मधु, एतदि शुक्लादुन्ममि
यापयति, अतर्पणात्वाच्च मेदो हन्ति । एवं प्रशान्तिकाप्रमृतीना-
मर्पणमा सत्कारादिना शुद्ध्यं हृत्पा मोजनं देयम् । हृशानां
तु लघु तर्पणं च देयं, तदि तापवादमिच्छिन्ने सन्तर्पणायाच
पुष्टिहृत् । एतच्च द्वितयमप्यमीधनमत्येनोक्तं, तेन, मेदस्विनो
यक्ष्य चातर्पणं प्रशान्तिकाप्रियश्चादि, तच्च कर्तव्यं, तथा
हृत्पायापि नवाचादि शुष्पि सन्तर्पणं कर्तव्यं, परं लघुतर्प-
णौच च तत्र सत्कारादिना प्रतिकर्तव्यम् ॥ २० ॥

घातप्रान्थप्रपातानि न्येष्ममेदोहराणि च ।
रुक्षोष्णा वस्तयस्तीक्ष्णा रुक्षानुद्धतानि च ॥ २१ ॥

शुद्धीर्धमद्रमुस्तानां प्रयोगस्तैलकस्तथा ।
तस्मादिष्टप्रयोगश्च प्रयोगो माक्षिकस्य च ॥ २२ ॥
विडङ्गं नागरं क्षारः काललोहरजो मधु ।
ययामलकचूर्णं च प्रयोगः श्रेष्ठ उच्यते ॥ २३ ॥
विस्वादिपञ्चमूलस्य प्रयोगः शोऽद्रस्तुतः ।
शिलाजतुप्रयोगश्च सामिमन्धरसः परः ॥ २४ ॥

प्रशान्तिका म्रियद्वृक्ष इयामाका ययवा यथाः ।
जृणांदाः कोद्रयां मुद्राः कुलथाद्यधमद्रुक्ताः ॥ २५ ॥
आदकीनां च योजानि पटोलामलकैः सह ।
मोजनार्थं प्रयोज्यानि पानं घानु मधुवक्त्रम् ॥ २६ ॥
अरिष्टंघानुपानार्थं मेदोमांसवपतपदान् ।
अतिस्वीन्नप्रतिनाशाय संप्रिस्त्रय प्रयोजयेत् ॥ २७ ॥
प्रजागर्धं व्यधाये च व्याधामं चिन्तनानि च ।
स्वीत्यमिच्छन् परित्यक्तं क्रमेणामिप्रपश्येत् ॥ २८ ॥

माक्षिकस्येति मधुन, न च मधुनो हृत्प्रयोगेण हृत्पञ्च-
द्वयस्य वाच्यं, यतो योगवर्द्धि मधु यदा हृत्पेन पुनरुते तदा
हृत्पञ्च करोति, ऐयनपुल्लं ऐयनपुल्लं, तथा स्रष्टेन-
विच्छादिमुन्मोहान् कर्शनं, ययनं हि—'ययनं ययनं ययनं'
योगवर्द्धि परं मधु (यु मु अ ४५) । विच्छादिप्रयोगो
गौरवतिप्रेष एवमित्यं नदर, अभयः । प्रजागर्ध उचि-
तेति प्रमिद्धः । ययवा मधुवक्त्रम् । ययमुद्रा 'अभिमुद्रा'
इति प्रमिद्धः । अरिष्टं घानुवर्द्धि ॥ २१-२८ ॥

१ 'हृत्पञ्च' इति पाठः । २ 'अयन' इति पाठः ।

स्वप्नो हर्षः सुखा शय्या मनसो निर्वृतिः शमः ।
चिन्ताव्यवायव्यायामविरामः प्रियदर्शनम् ॥ २९ ॥
नवाग्रानि नवं मधं प्राग्यानुपौदका रसाः ।
संस्कृतानि च मांसानि दधि सर्पिः पयसि च ॥ ३० ॥
शङ्खः शाक्यो मापा गोधूमा गुडवैरुतम् ।
यस्तयः क्षिग्धमधुरास्तैलाभ्यङ्गश्च सधेदा ॥ ३१ ॥
क्षिग्धमुद्धर्तनं क्लान्तं गन्धमास्त्यनिषेवणम् ।
शुद्धं पासो यथाकालं दोषाणामयस्सेचनम् ॥ ३२ ॥
रसायनानां घृष्याणां योगानामुपसेवनम् ।
हृत्पाऽतिकादयंमाधसे नृणामुपचयं परम् ॥ ३३ ॥
अचिन्तनाश्च कार्याणां ध्रुवं सन्तर्पणेन च ।
स्वप्नसंज्ञाश्च नरो वराह इव पुष्यति ॥ ३४ ॥

कार्यमिक्तिसामाह—स्वप्न इत्यादि । शमः शान्तिः । ननु
नवाचार्याणां गुरुणां संस्कारादिना गौरवं प्रतिवर्तव्यमभिमान-
न्यभावाद, तत्किमिति लघुभ्ये रक्षतात्वादीनि तत्र न
दीयन्ते, तानि हि महत्वा सधूनि तर्पणानि च मधुरयोगात् ।
न, उभयस्याप्यभिप्रेतावात्, प्रकृतिलघु च तर्पणं रक्षतात्वादि,
संस्कारादिलघु नवाचादि सन्तर्पणकरमिति । एवं पूर्वोक्त-
प्रधातिकावाप्यनुसर्तव्यम् । अचिन्तनावेत्यादिना प्रकृतं बृंह-
णकारणमुच्यते । स्वप्नसंज्ञो नित्यं स्वप्नमतिमात्रं च ॥ २९-३४ ॥

यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्लमान्विताः ।
विषयेभ्यो निधत्तन्ते तदा स्वपिति मानवः ॥ ३५ ॥

संप्रति प्रज्ञाभागतं स्वात्मकार्यमिदमित्ताप्रधानभूतं स्वप्नं
निद्रारूपं सर्वतो निरूपयति—यदा त्वित्यादि । मनसीत्यन्तःक-
रणे, क्वा मनोयुक्त आत्मा मन इत्युच्यते, तस्मिन् क्लान्त
इति तिक्तये । कर्मात्मान इतीन्द्रियाणि । क्लमान्विताः क्रिया-
रहिताः । विषयेभ्यो रूपादिभ्यः । मनसोऽप्रत्ययेन्द्रियाण्यपि
न प्रवर्तन्ते इति भावः । तदा सर्पित्वात् स्वाप्नयुक्तो भवति,
स्वप्नश्च निरेन्द्रियप्रदेशे मनोऽवस्थानम् । किंना कर्मात्मान
इति संसारीत्मानः । मनसि क्लान्ते आत्मानः क्लान्ता भवन्ति,
मनोऽधीनप्रवृत्तिवत्त्वान्ताः, ततश्च मनोनिवृत्त्याऽऽत्मानोऽपि
॥ विषयात् गृह्णन्ति, इन्द्रियाणि आत्मनोऽप्रवृत्त्यैव न प्रव-
र्तन्ते ॥ ३५ ॥

निद्रायुक्तं सुखं दुःखं पुष्टिः काश्यं बलाबलम् ।
घृणता ह्रीवता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ॥ ३६ ॥
अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेविता ।
सुखायुषी पराकुप्यत् कालरात्रिवापरा ॥ ३७ ॥
सैव युक्ता पुनर्युक्ते निद्रा देहं सुखायुषा ।
पुनर्य योगिनं सिद्ध्या सत्या बुद्धेरिवागता ॥ ३८ ॥

१ 'हमं गताः' इति पा० । २ 'निराकुप्यत्' कथपतिरिवागता
इति पा० ।

संप्रति विधिना सेविताया निद्रया गुणविधिना च दोष-
भाह—निद्रायुक्तमित्यादिना न चेतन्तेन । अत्र च सुखादि
विधितेवितनिद्राफलं, दुःखादि त्वविधिनिराफलम् । एतदेव
विमलते—अकाल इत्यादि । अकाल इति निद्रायां निद्रां प्रति
निषिद्धे काले; "अनेन च मित्याद्योगो निद्रया उक्तः । काल-
रात्रिः कालोय । सत्या बुद्धिस्तत्त्वज्ञानम् ॥ ३६-३८ ॥
गीताध्ययनमद्यत्वीकर्मभारपथ्यकशिताः ।
अजीर्णिनः क्षताः क्षीणा वृद्धा वालास्तथाऽबलाः ३९
वृष्णातीसारशूलार्ताः श्वातिनो द्विकिनः कृशाः ।
पतितामिहोत्तमसाः क्लान्ता यानप्रजागवैः ॥ ४० ॥
ओघशोकभयक्लान्ता दिवास्मलोचिताश्च ये ।
सर्प एते दिवास्वप्नं सेवेरन् सापैकालिकम् ॥ ४१ ॥
धानुसाम्यं तथा श्लेषं बलं चाप्युपजायते ।
श्लेष्मा पुष्पाति चाक्लानि स्यैवं भवति चायुषः ४२
ग्रीष्मे त्वाशनरुक्षणां वर्षमाने च मारुते ।
रात्रीणां चातिसंश्लेषाद्विवास्वप्नः प्रशस्यते ॥ ४३ ॥

संप्रति दिनेऽपि रैनिद्रा सेव्या तानाह—गीतेत्यादि । इह
गीतकर्त्तव्यां दिवास्वप्नाद्वायुपुष्टी तत्त्वामारोग्यम् । अतीसा-
रादिषु च प्रभावादिष्वपि निद्रा हिता । अजीर्णनरुक्षणीणां
कर्म दिवाविद्रा; निद्रा हि सोमेऽशरोधेनमित्तलं कृत्वा शीघ्र-
माहारं पचति । दिवास्वप्नात्मनां राहता तापरिसागे दोष
एव स्यात् । रात्रौ जागरितत्वा च तज्जनितथातहोभयार्थं
दिवास्वप्नः, स च क्षारपाणिवचनेन वर्तव्यः यत्कृत्म्—“वाच-
त्वाले न सुप्तः स्वाद्रात्रौ स्वप्नाद्यधीयतात् । ततोऽर्थेभ्यो
तत्कालं दिवास्वप्नो विधीयते”—इति; अर्थं च दिवास्वप्नोऽधु-
च्यतामेव, यदुक्तं हारीचे—“अथवा स्वप्नं न सेवेत मुत्थोऽ-
प्यनुविशो येनैव”—इति; अन्यत्रायुक्तं व्यायामादिषु दिवा-
स्वप्नविधाने—“नरात्रिश्चानात्र कामं दिवा स्वापयेत्”—इति ।
सर्वकालिकमिति ग्रीष्मं परित्यज्यापि, 'रात्रीणां चातिसंश्लेषात्'
इत्यनेनात्यविद्राश्च च सूचयति ॥ ३९-४३ ॥

ग्रीष्मवर्ष्येषु कालेषु दिवास्वप्नात् प्रकुप्यतः ।
श्लेष्मपित्ते दिवास्वप्नस्तत्सात्तेषु न शस्यते ॥ ४४ ॥
मेदस्त्रिणः स्नेहनिद्राः श्लेष्मलाः श्लेष्मरोगिणः ।
दूषीविपार्ताश्च दिवा न शयीरन् कदाचन ॥ ४५ ॥
हलीमकः शिष्टशूलं स्तेनित्यं गुरुगात्रता ।
अन्नमर्दोऽक्षिनाशश्च प्रलेपो हृदयस्य च ॥ ४६ ॥
शोफारोचकहृद्वासापीनसार्धावमेदकाः ।
कोठाकःपिडकाः कण्डूस्तन्द्रा कासो गलामयाः ४७
स्मृतिलुब्धिप्रमोदश्च संरोधः क्षौवतां पचरः ।
इन्द्रियाणामसामर्थ्यं विषयेणप्रवर्तनम् ॥ ४८ ॥

१ 'स्रोतोवरोधेन' इति पा० ।

भवेद्वृणां दिवास्वप्नस्याहितस्य निषेवणात् ।

तस्माद्विनाहितं स्वप्नं बुद्धिं स्वप्यात् सुखं बुधः ४९

न शरीरं कदाचनेतिवचनाद्भोष्येऽपि दिवास्वप्न मेदस्वि-
प्रवृत्तीनां निषेधति । गीतकर्षणौ तु बलाबलं निरूप्य दिवा-
स्वप्नप्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा विधेया । विषयेणप्रवर्तनमिति दृष्टीवि-
घातानां बोधव्यम् । स्वप्यात् सुखमिति सुखं यथा भवति
तथा स्वप्यात्, तथाहितस्वप्नपरित्यागेन हितस्वप्नसेवया च
॥ ४४-४९ ॥

रात्रौ जागरणे रुद्धं क्षिप्रं प्रत्यपनं दिवा ।

अरुक्षमनमिष्यन्ति त्वासीनप्रचलायितम् ॥ ५० ॥

रात्राविविदिना जागरणस्य स्वप्नस्य च हस्त्य क्षिप्रत्वं च
तत्कार्यकर्तृत्वादुपचर्यते । त्वं च जागरण रात्रौ दिने वा हस्त-
मेव, नरं दिवा जागरण न निरुद्धं शरीरे करोति रात्रिस्व-
प्नक्षिप्रत्वात्, रात्रौ जागरण तु रौक्ष्यं करोति, तेन तद्रुक्ष-
मुच्यते, एव दिवास्वप्नेऽपि वाच्यम् । स्वप्नप्रसङ्गेन स्वप्नमेद-
गुणमाह—अरुक्षमिलादि । अनभिष्वग्यक्षिप्रमित्यर्थः ।
आसीनप्रचलायितमुपमिश्र्य कितिभिन्नसेवयम् । गदाहर्जना
प्रधान विहारेण ॥ ५० ॥

देहवृत्तौ यथाऽऽहारस्तथा स्वप्नः सुखो मतः
स्वप्नाहारसमुत्थे च स्थौल्यकार्थे विशेषतः ॥ ५१ ॥

स्वप्नाभ्यान् हेतुमाह—देहवृत्ताभ्यामिति । सुप्त इति सुख
हेतु ॥ ५१ ॥

अभ्यक्नोस्तावनं आनं धाम्यानूपीदका रसाः ।
शाक्यकं सद्यपि क्षीरं ज्येष्ठं मयं मन सुयम् ॥ ५२ ॥
मनसोऽनुगुणा गन्धाः शब्दाः संवाहानि च ।
चक्षुषोत्कर्षणं लेपः शिरसो पदनस्य च ॥ ५३ ॥
स्वास्तीर्णं शयनं वेदम सुखं कालस्तथोचितः ।
आनयन्त्याचिराभिद्रां मनसा या निमित्ततः ॥ ५४ ॥

स्वप्नप्रसङ्गं हेतुमाह—अभ्यक्नोस्तादि । कालस्तथोचित इति
यस्मिन् काले निद्रा पुरुषेणाभ्यस्ता स कालस्तथोचितः ।
निमित्ततः प्रवृत्तिवचनमिदं जितनिद्राप्रतिषेधार्थम्, अरिष्ट
हानिमित्तमुच्यते शास्त्रे ॥ ५२-५४ ॥

कायस्य शिरसश्चैव विरेकदृष्टदेनं भयम् ।
चिन्ता क्रोधस्तथा धूमो व्याधायो रक्तमोक्षणम् ५५
उपायासोऽसुखा शय्या सत्त्वौदार्यं तमोजयः ।
निद्राप्रसङ्गमहितं यात्यन्ति समुत्थितम् ॥ ५६ ॥
पत एव च विंशत्या निद्रानादास्यं हेतवः ।
कार्यं कालो विकारश्च प्रवृत्तिर्वयुरेव च ॥ ५७ ॥

१ 'क्रोधं यथा धूमो व्याधयो' इति पा० । २ 'निद्रानादास्येति
हितनिद्रानादास्याप्येव एव सुखेनानिप्रसङ्गेन क्रियमाणा हेतवो भव-
न्तीत्यर्थः' इति शिवदाससेन ।

अत्र निद्राप्रतिषेधहेतुमाह—कायस्येत्यादि । सत्त्वौदार्यं
सत्त्वगुणभूतित्वम् । तमोजयस्तमोजगज, स च योगभ्या-
सादिना भवति । एत एव चेति स्वस्थे क्रियमाणा इति बो-
द्धव्यं, निद्राप्रतिषेधे तु सति क्रियमाणा अतिप्रसङ्गनिषेधका भ-
वन्ति । अपरापि निद्रानादाहेतुमाह—कार्यमिलादि । कार्य-
मिति कार्यालम्बो न भिन्नो याति । काल इति वार्धक्यं, यदा
हि स्वप्नान्त एव जागरुका भवन्ति । विकारो व्याधि शब्दादिः ।
प्रवृत्तिः स्वभावः, स्वभावादेव केचिदनिद्रा भवन्ति । विकार-
प्रवृत्तेर्नैव वाते लब्धे पुनर्वातप्रवृत्तिं विशेषेण वायोनिद्रापहारक-
त्वप्रतिपादनार्थम् ॥ ५५-५७ ॥

तमोभया श्लेष्मसमुद्भवा च

मनःशरीरधमसंभवा च ।

आगन्तुकी व्याध्यनुवर्तिनी च

रात्रिस्वप्नायप्रभवा च निद्रा ॥ ५८ ॥

निद्राविधेयानाह—तमोभवेत्यादि । तमोभवा इति तमो-
गोद्रेकभवा । मनःशरीरधमसंभवा तु निद्रा मनःशरीरयोः ध-
मेण क्रियोपरमे सति नेन्द्रियाणि न च मनो विषयेषु प्रव-
र्तन्ते, ततश्च निद्रा भवति, धमश्चायमननिद्रयोः भूरीयाताप्रचो-
पकोऽभिप्रेतः, तेन धमस्य वातजनकरत्वेन निद्रानाश किमेति
न भवतीति न वाच्यं, दृष्टं वैतथ्यच्छ्रान्तानां निद्रा भवतीति ।
आगन्तुकी रिष्टभूता । व्याध्यनुवर्तिनी सतिपातज्वरादिकार्या ।
रात्रिस्वप्नायात् प्रभवतीति रात्रिस्वप्नायप्रभवा । दिवा प्रभवन्ती
तु निद्रा तमः प्रवृत्तिभ्य एव भवति ॥ ५८ ॥

रात्रिस्वप्नायप्रभवा मता या

तां भूतघात्रीं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।

तमोभवामाहुरप्यस्य मूलं

क्षेपाः पुनर्व्याधिषु निर्दिशन्ति ॥ ५९ ॥

आयुः निद्रासु प्रशस्तां निन्दितां चाह—रात्रीत्यादि । भू-
तानि प्राणिनो र्ध्वाति पुण्यातीति भूतघात्री, घात्रीव घा-
त्री । अथस्व पापस्य मूलमिति कारणं, तमोहृतीतो हि सर्वा
निद्रालोकत्वेनागुपेयं सद्यः न करोति, तत्तथाप्यमोत्यादे ।
व्याधिष्विति शरीरव्याधिषु, क्षेप्मादयो व्याधय एव, तेषु च
भूता निद्रा व्याधिर्पैव । आगन्तुकी वासाव्याध्याभिभवा च
सर्वमप्यसाध्यभूता व्याधिरूपा, तेन तां च व्याधिषु मध्ये निर्दि-
शन्ति, किंवा व्याधिव्याधारेषु निर्दिशन्तीत्यर्थो ज्ञेय ॥ ५९ ॥

तत्र भूतघाताः ।

निन्दिताः पुरुषास्तेषां यौ विशेषेण निन्दितौ ।

निन्दिते कारणं दोषास्तयोर्निन्दितमेपजम् ॥ ६० ॥

१ 'दयातीति भूतघात्री' इति पा० । २ 'महानिद्राजनेन' इति
पा० । ३ 'यद्यपि तमोभवाऽपि व्याधिरेव, तथापि सा मानसो
पञ्चमेति न तस्याः शरीरव्याधिष्वन्यथासौ हृत्पैव' इति शिवदास
सेन । ४ 'द्वयमप्यव्याध्याभिभवा' इति पा० ।

चतुष्पकारा संशुद्धिः पिपासा मादृतावपौ ।
पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् ॥ १८ ॥
चतुःप्रकारा संशुद्धिरित्यनुवचनं वर्जयित्वा, तस्य बृंह-
णत्वात् ॥ १८ ॥

प्रभूतश्रेष्मपित्ताश्रमलाः संतुष्टमादृताः ।
वृहच्छरीरा पलिनो लङ्घनीया विशुद्धिमिः ॥ १९ ॥
येषां मध्यपला रोगाः कफपित्तसमुत्थिताः ।
धर्म्यतीक्ष्णरूद्रोगयिस्त्व्यलसकज्वराः ॥ २० ॥
यिष्यन्धगौरयोद्ग्राह्यहास्तादोचकाक्षयः ।
पाचनस्तान् मित्यक् प्राप्तः प्रायेणादायुषाचरेत् २१
एत एव यथोद्दिष्टा येषामह्वयला गदाः ।
पिपासातिग्रहेस्तेषामुपयासेश्च साङ्गयेत् ॥ २२ ॥
रोगांश्च येन्मध्यपलान् व्यामातपमारुतेः ।
पलिनां हि पुनर्येषां रोगाणामधरं यत्नम् ॥ २३ ॥
रोगदोषिणां प्रसीदानां क्षिप्रामिष्यन्दिष्टं हिणाम् ।
शिशिरे लङ्घनं शस्तमपि यातविकारिणाम् ॥ २४ ॥

उक्तस्य दशप्रकारलङ्घनस्य भिन्नं विषयमाह—प्रभूतेत्यादि ।
आदानिति वचनमन्ते षड्योरीनां निरामाणां संशमनीय-
त्वात् । रोगानिति लङ्घनीयरोगान् । अग्निनामिति यदं बलवता-
मेव व्यायामादिमेवाभिधानार्थम् । मध्यपलानिति मध्यपला-
नपिः एतेनाश्रया अल्पपला एव गदा व्यायामादिविषया इति
भारः । बृंहिणां बृंहणयुक्तानाम् । लङ्घनं शरामिति दशविधमपि ।
शिशिर इति शिशिराण्युक्तं देहमन्ते शिशिरे च; अन्न च
लङ्घनं बलवत्त्वात् प्राणिनां कार्यम् ॥ १९—२४ ॥

अतिग्धयिष्यमङ्गिर्दृ पयस्यं सारम्यचारिणाम् ।
मृगमत्स्यपिष्टहानां मारं प्रुहणमुच्यते ॥ २५ ॥
क्षीणाः क्षताः क्षुद्रा क्षुद्रा दुर्बला नित्यमभ्यगाः ।
क्षीमघनित्या प्रीमे च प्रुहणीया नराः स्मृताः ॥ २६ ॥
क्षोपाशोप्रहणीदोषैर्व्याधिभिः कांशोताश्च ये ।
तेषां कृष्यादमांसानां बृंहणा लघपो रसाः ॥ २७ ॥
जानमुत्सादनं शमो मधुराः क्षेहसलयाः ।
शार्कराक्षीरसर्पयौ सयैषां विद्धि बृंहणम् ॥ २८ ॥

अमिष्यण्णा महादोषा मर्मस्था व्याधयश्च ये ।
ऊरुस्तम्भप्रभृतयो रुक्षणीया निदर्शिताः ॥ ३० ॥
क्षेहाः क्षेहयितव्याश्च स्वेदाः स्वेद्याश्च ये नराः ।
क्षेहाभ्याये भयोकास्ते स्वेदाख्ये च सविस्तरम् ३१
सुषाणीनां च सेवनमिति संबन्धः । शलिः शर्पणशलिः ।
विष्याकं तिलमलिः, हिवा विष्याकृताकम् । प्रशुतिप्रदण-
दाज्यनातप्रमेहादयो प्राणाः ॥ २९—३१ ॥
द्रव्यं तन्वस्वरं यावच्छीतीकरणमौषधम् ।
स्यादु तित्तं कषायं च स्तम्भनं सयमेव तत् ॥ ३२ ॥
पित्तक्षाराभिदग्धा ये धर्म्यतीक्ष्णरूपीडिताः ।
विषस्वेदातियोगाताः स्तम्भनीया निदर्शिताः ॥ ३३ ॥
तन्वबहलम् । शरति मच्छणीति शरं, न शरमशरं स्थिर-
मिलयं ॥ ३२—३३ ॥

यातमृषपुरीषाणां विसर्गं गात्रलाघवे ।
हृद्योद्गारकण्ठास्वगुक्षी तन्द्वाहने गते ॥ ३४ ॥
स्वेदे जाते रक्षां वयं भुतिपपासासहोदये ।
कृतं लङ्घनमादेष्टव्यं निर्व्यये चान्तरामनि ॥ ३५ ॥
पर्यमेदोऽङ्गमर्दश्च कासः शोषो मुरस्थ च ।
धुत्यणादोऽरुचिस्त्वृणा दीर्घस्यं शोभनेप्रयोः ॥ ३६ ॥
मनसः संश्रमोऽभीक्ष्णमूर्च्यपातस्तमो हृदि ।
वेहामिष्यलनादाश्च लङ्घनेऽतिरुते भवेत् ॥ ३७ ॥

भुतिपाशाभोरगदः पीनहरवेगोदयः । भुतिपाशाहोदयः, न ह
भुतिपाशमयोर्बुधपदुदयः । अत एषोर्णं मुच्यते—“यष्टमारु-
विष्मन्ते भुतिपाशासहं लघुम्” (ग. उ. तं. अ. १९)
हलदि । अन्तरामनीति मनसि । मनसः संश्रमो प्राणितरेष ।
ऊर्ध्वे क्षाये वात ऊर्ध्ववातैः ॥ ३४—३७ ॥

बलं पुष्ट्युपलभ्य कादर्यदोषपिर्जनम् ।
लङ्घनं बृंहिते स्थौल्यमति व्याख्ययं बृंहिते ॥ ३८ ॥
कृतस्तिष्ठत्तद्धिं यत्तद्धिते तद्धिं बृंहिते ।
कार्यदोषविर्जनमिति कार्यं ये दोषाः पीतोष्णगृहा-
— ॥ ३८ ॥

स्तम्भितः स्याद्वले लब्धे यथोक्तधामयैजितैः ॥३९॥

इयत्तया स्तब्धगात्रत्वमुद्देशो ह्युसंग्रहः ।

हृदयानिप्रदक्ष्य स्यादतिस्तम्भितलक्षणम् ॥ ४० ॥

बले लब्धे इति बलवान् यदा पुरुषो भवति । यथोक्तं पितृ
“पितृशाराग्निदग्धा ये” इत्याद्यभिधेयैः । उदगे ऊर्ध्वगत-
नेमः किंवा भेषज्यान्भिलापः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

लक्षणं चाकृतानां स्यात् पण्णामेषां समासतः ।

तदौषधानां धौतानामश्मो वृद्धिरेव च ॥ ४१ ॥

इति पट्ट स्यैरोगाणां प्रोक्ताः सन्त्यगुणकमाः ।

साध्यानां साधने सिद्धा मात्राफालानुरोधिनः ॥ ४२ ॥

तदौषधानामिति लहनादिसाध्यानाम् । वृद्धिरेव चेति
लोकमानहृतलहनादिक्रियायां शेषशोभमानस्य कृतत्वात् ।
धातुनामिति दोषाणां, “शेषा अपि धातुशब्दं लभन्ते” इति
पञ्चनाह ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

भयति चात्र ।

दोषाणां बहुसंसर्गात् सद्दीयन्ते गुणकमाः ।

पट्टं तु नातिपर्वन्ते मित्थं घासादयो पथा ॥ ४३ ॥

संप्रत्युक्तलहनाद्युपमनाणां विकारोपेक्षया संसर्गमाह—
दोषाणामित्यादि । दोषाणां यस्मात् संसर्गा बहवः, तस्मात्सं-
सर्गाद्युपमना अपि सद्दीयन्ते सिध्दां भवन्ति । यथा—कृ-
त्तुनस्येदन्ते, कृत्विदुङ्गलेदन्ते, एवमादि । पट्टं तु नातिपर्वन्त
इति संक्षेपे अपि लहनादिसंक्षेपे न जहति; न लहनादयः
परस्पररुषा मधुसर्पिः संयोगवत् प्रवृत्तिगुणनपेक्षिकार्यान्तर-
मारब्ध इति भाष्ये । अत्रैव दृष्टान्तमाह—निवमित्यादि ।
अयं च दृष्टान्तः संसर्गसंख्याऽपरिगण्यमात्रकः ॥ ४३ ॥

तत्र श्लोकः ।

इत्यसिंहलहनाध्याये व्याख्याताः पट्टपक्रमाः ।

यथाभ्रं भगवता चिकित्सा यैः प्रयतते ॥ ४४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

लहनपट्टदण्णीयो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

इति शीघ्रक्रमापिदत्तविरचितायां चरकवत्सल्याख्यायाभाषु-
बेददीपिकायां सप्तस्थाने गौजनास्तुष्टे लहनपट्टदण्णीयो
नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथातः सन्तर्पणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्याद् भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

व्याख्यातपट्टपक्रमाभाषेय सन्तर्पणापतर्पणेदेन द्विविधानो
द्विविधनिषेधे प्रवृत्तिं दर्शयितुं सन्तर्पणीयोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

सन्तर्पयति यः क्षिप्तैर्मधुरैर्गुणपिच्छलेः ।

नवापैर्नयमलैश्च मांसैश्चानूपवारिजैः ॥ ३ ॥

गोरोसेर्गादिक्वैश्चात्रैः पृष्टिकैश्चातिमाश्रयः ।

चेष्टाद्वेपी दिवास्वप्नशय्यासनमुखे रतः ॥ ४ ॥

रोगास्तस्योपजायन्ते सन्तर्पणनिमित्तजाः ।

प्रमेहपिडकाकोष्ठकण्डूपाण्ड्वामयज्वराः ॥ ५ ॥

कुष्ठान्यामप्रदोषाश्च भूवृक्षकृष्टमद्यौषकाः ।

तन्ना क्लिष्टमसिखौष्यमालस्यं शुक्रग्राभता ॥ ६ ॥

इन्द्रियस्रोतसां लेपो बुद्धेर्मोहः प्रमीलकः ।

शोफाक्षौब्रंविधाश्चान्ये शीघ्रमप्रतिकुर्वतः ॥ ७ ॥

सन्तर्पयति सन्तर्पणमाचरति । क्षिप्तैर्मधुरैर्गुणपिच्छनम्,
अक्षिप्तपारिमित्यि शक्नुमप्रवृत्तिमित्युक्तिमात्रकारकायैव सन्त-
र्पणनिषेधार्थः भवति हि वृत्तिवारके सन्तर्पणशब्दप्रयोगे,
यथाऽत्रैव सन्तर्पणप्रयोगे,—“शक्नुनां योऽप्युपो भागः सन्त-
र्पणं पिबेत्” इति । शय्यासनमुखे रतस्तेन चैष्टद्विपिचि-
लब्धे पुनस्तद्वचनं शय्यासनस्थितस्यापि गीताश्चालनारिपेष्टा-
निषेधार्थः । आभ्रप्रदोषा विद्वच्छिकादयः । प्रमीलकः सततं
प्रचानम् ॥ ३-७ ॥

शस्तमुद्देशं तत्र विरेको रक्तमोक्षणम् ।

व्यायामश्चोपवासश्च धूमाश्च ह्वेदमानि च ॥ ८ ॥

सहौदृश्याभियाग्राशः प्रायो रुक्षाक्षसेयनम् ।

सूर्यप्रवेष्टा ये चोक्ताः कण्डूकोष्ठविनाशना ॥ ९ ॥

त्रिफलाखर्वषं पाठां सप्तपर्णी सधरसकम् ।

मुस्तं समद्वंति भिम्बं जलेनोत्कथितं पिबेत् ॥ १० ॥

तेन मेहादयो यान्ति नाशमभ्यस्यतो ध्रुवम् ।

मात्राकालप्रयुक्तेन सन्तर्पणसमुत्थितम् ॥ ११ ॥

मुस्तमारख्यवः पाठां त्रिफला देयदाह च ।

श्वर्दूष्ण खरियो निम्बो हरिद्रे त्वक्च घृतसकाह ॥ १२ ॥

रसत्रयोपं यथादोषं प्रातः प्रातः पिबन्नरः ।

सन्तर्पणकृतैः सर्वैर्याधिभिः संप्रमुच्यते ॥ १३ ॥

१ ‘लब्धे’ इति पा० । २ ‘पूर्वाध्याये’ पट्टपक्रमा उक्तास्ते सन्त-
र्पणापतर्पणेदेन द्विविधाः, वदुर्कर, “उपकल्प्यस्य हि द्विविधौ-
पक्रमे भवतः । एकः सन्तर्पणः श्रोत्रोक्षीतिशब्दपर्यन्तः” (वा. सू.
ख. ६४) इति । अतस्तेषां द्विविधनिषेधे प्रवृत्तिं दर्शयितुं सन्तर्पणी-
योऽभिधीयते—अथातः इत्यादि ।

सादुरम्लो जलकृतः सन्नोहो रुक्ष एव वा ।

सद्यः सन्तर्पणो मन्थः स्थैर्यवर्णवलयप्रदः ॥ ३९ ॥

सादुरम्ल इत्यादिना राशस्वर्णमाह । अम्ल इति अम्ल-
वाडिमदियोगात् । अत्र रुक्षसक्तुद्धृतस्यापि मन्थस्य द्वय-
त्वशैलदेहानुसारित्वैः सद्यः संतर्पकत्वं भवत्येव, अत एव
सद्य इत्युक्तं, श्लेष्मादिबृंहणद्रव्ययोगात्तु अत्यन्तरतर्पकत्वमपि
भवति ॥ ३९ ॥

तच्च श्लोकः ।

सन्तर्पणोऽथवा ये रोगा रोगा ये चापतर्पणात् ।

सन्तर्पणीये तेऽप्याये सौपध्याः परिकीर्तिताः ॥ ४० ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
सन्तर्पणीयो नाम त्रयोविंशोऽप्यायः ॥ २३ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकटीकावामासु-
र्वेदरीपिकाध्यायां सूत्रस्थाने सन्तर्पणीयो नाम
त्रयोविंशोऽप्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽप्यायः ।

अथातो विधिशीतोष्णतीयमप्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ॥ स्नाह भगवानाज्येयः ॥ २ ॥

संप्रति पातादिपट्टाधिकारकर्तृत्वेन शोणितस्य शोणितदि-
फाराणां पूर्वोक्तनैवोपक्रान्तां लङ्घनशृङ्खलावीर्य विशेषेण दर्शयितुं
विधिशीतोष्णतीयोऽभिधीयते । इयमप्यपरा संज्ञा ॥ १ ॥ २ ॥

विधिना शोणितं जातं शुद्धं भवति देहिनाम् ।

देशकालौकसारम्यानां विधिर्यः संप्रकाशितः ॥ ३ ॥

विधिनेति सम्प्रगाहाराचारविधिना । शुद्धं भवतीत्यत्र
भवति विद्यत इत्यर्थः, उल्तादस्य आतशन्दनैर्वैकल्यात् । केन
विधिनेत्याह—देशेत्यादि । साम्याशब्दस्य देशादिभिः श्रव्येक-
मन्वयः । ओकसारम्यासारात्म्यम् । संप्रकाशित इति तस्या-
शित्तीये, संप्रकाशित इत्यत्र 'वेन' इति शेषः; अतो यः संप्र-
काशितो विधितेन विधिनेति संबन्धः । अन्ये व्याख्यान-
यन्ति,—शोणितं जातं तापद्रव्येति, तच्च चारणान्तरपुटं सङ्घि-
थिना ययोक्तेन पुनः शुद्धं भवतीति योजनावीर्यम् ॥ ३ ॥

तद्विशुद्धं हि रुधिरं बलवर्णसुभायुषा ।

युनक्ति प्राणिनं प्राणः शोणितं ह्यनुवर्तते ॥ ४ ॥

१ 'यद्यपि शोणितमिहात्र अपि पातादिजन्या एव, तथाऽपि पातस्य
शुद्धिद्वाराकर्तृत्वेन भाषान्यव्यवर्था इत्यप्यायेऽभिधानं वेद्यम्' इति
तिरश्चामतेन । २ 'इयमप्यपरा संज्ञा, हिना विधिना शोणितमिति-
शब्दमपेक्ष्य श्लोकाध्यायो विधिशीतोष्णतीयोऽप्यायः "वर्णामयः"
इत्यादिना "गा" शब्दोप' इति शिष्याश्रयेन ।

विशुद्धं शोणितं किं करोतीत्याह—तद्विशुद्धमित्यादि । ते
विधिना विशुद्धं तद्विशुद्धम्, किं वा तदिति शोणितम् । प्राण-
शोणितं ह्यनुवर्तत इति शोणितान्वयप्राप्त्यतिरेकमनुविधीयते । यत्तु
कम्—“दशैवायतनान्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः । धर्मा मम
त्रयं कण्ठे रक्ते शुक्रौज्ज्वी शुद्धम्”—(हृ. व. २९) इति ॥ ४ ॥

प्रदुष्टबहुतीक्ष्णोष्णैर्ममैरन्यैश्च तद्विधैः ।

तथाऽतिलवणक्षारैर्मलैः कटुमिरेव च ॥ ५ ॥

कुलत्थमापनिष्पावतिलतैलनिषेधैः ।

पिण्डालुमूलकादीनां हरितानां च सर्वशः ॥ ६ ॥

जलजानूपयैलानां प्रसहानां च सेयनात् ।

दध्यम्ममस्तुसुकानां सुरासौवीरकस्य च ॥ ७ ॥

विरुद्धानामुपकुञ्चिन्नपूतीनां भक्षणेन च ।

भुक्त्वा दिवा प्रस्पृष्टां ब्रजजिग्धगुरुणि च ॥ ८ ॥

अत्यादानं तथा क्रोधं भजतां चातपानली ।

छर्दिवैगप्रतीयतात् काले चानवसेचनात् ॥ ९ ॥

धर्माभिघातसन्तापैरजीर्णोऽप्यहनिस्तथा ।

शरत्कालस्वभावाच्च शोणितं संप्रदुष्यति ॥ १० ॥

शुद्धिहेतुमविधाय दुष्टिहेतुमाह—प्रदुष्टेत्यादि । प्रदुष्टं स्वप्न-
हृतिविपर्ययम् । अन्यैश्च तद्विधैरेति प्रदुष्टपानकादिभिः, किंना
'भक्षै' इति पाठः । तथाऽतिलवणक्षारैरित्यादि कैचिद्वैप-
र्ययं शययन्ति, तद्विधैरेति वचनेनाभ्रगणस्यातिलवणदेहो-
त्तलात् । निष्पावः श्वेतनिम्बः । अत्यादानं तृणमतिक्रम्य
भोजनम् । काले चेति शोणिततदुद्द्युक्ते शरत्काले । अजीर्णोऽ-
प्यहानमजीर्णोऽप्यहानः किं वा अजीर्णोऽप्यहानः साक्षानमजीर्णोऽ-
हानम्, अप्यहानं ॥ शरत्काले ये बह्वप्यते, यदाह,—“भुक्तस्यो-
परि बह्वक्तं तदप्यहानमुच्यते”—॥ ५-१० ॥

ततः शोणितजा रोगाः प्रजायन्ते पृथग्विधाः ।

मुखपाकोऽक्षिरागश्च पृतिप्राणालस्यगन्धिता ॥ ११ ॥

शुल्मोषकुञ्जरीसर्परेतापित्तममौलकाः ।

विद्वधी रक्तमेदश्च प्रदरो पानशोणितम् ॥ १२ ॥

वैद्यर्ष्यमश्रिताश्च पिपासा शुष्कगन्धता ।

सन्तापश्चातिदौर्बल्यमरुचिः शिरसश्च यक्ष ॥ १३ ॥

विवाहव्याघ्रपानस्य तित्ताम्लोद्विग्नं ह्रमः ।

क्रोधप्रचुरता युद्धेः संमोहो लवणास्यता ॥ १४ ॥

स्वेदः शरीरदौर्गन्ध्यं मदः कम्पः स्वरस्यस्य ।

तन्त्रानिद्रातियोगश्च तमसश्चातिदर्शनम् ॥ १५ ॥

कण्ठद्वारकोष्ठपिङ्गकाकुष्ठचर्मदलादयः ।

विकाराः सर्वे एवैते विज्ञेयाः शोणिताध्वयाः ॥ १६ ॥

१ 'अक्षिकाश्च' इति पाठः ।

सकानल्पद्रुताभापं चलस्वलितचेष्टितम् ।
विद्याद्वातमदाविष्टं रुक्षदयाचारुपाकृतम् ॥ ३० ॥
सक्रोधपरुषाभापं संप्रहारकलिप्रियम् ।
विद्यात् पित्तमदाविष्टं रक्तपीतासिताकृतम् ॥ ३१ ॥
स्वरूपासंवद्धयचनं तन्त्रालस्यसमन्वितम् ।
विद्यात् कफमदाविष्टं पाण्डुं प्रध्यानतत्परम् ॥ ३२ ॥
सर्वाण्येतानि रूपाणि सन्निपातकृते मदे ।

परमं द्रुत इति पद्याभापः ॥ ३०-३२ ॥—

जायते शाम्यति क्षिप्रं मदो मद्यमदाकृतिः ॥ ३३ ॥

मदस्वरूपमाह—जायत इत्यादि ॥ ३३ ॥

यश्च मद्यकृतः प्रोक्तो विपजो रौघिरश्च यः ।

सर्व एते मदा नतं वातपित्तकफत्रयात् ॥ ३४ ॥

मद्यप्रसङ्गेन मद्यविपनयोरेपि मद्योधातुर्विष्यमाह—यश्चे-

त्यादि । वातपित्तकफत्रयादिति वाताय पित्ताय कफाद्वात-
पित्तकफाश्च । एतेन तेषामप्येतदेव लक्षणं वातादिकृतं भव-
तीति भावः ॥ ३४ ॥

नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवाऽरुणम् ।

पद्मस्तम्भः प्रविशति शीघ्रं च प्रतिबुध्यते ॥ ३५ ॥

वेपथुश्चाङ्गमर्द्धश्च प्रपीडा हृदयस्य च ।

कार्श्यं दयावारुणा च्छाया मूर्च्छाये वातसंभवे ३६

रक्तं हरितवर्णं वा विपत् पीतमथापि वा ।

पद्मस्तम्भः प्रविशति सस्येदः प्रतिबुध्यते ॥ ३७ ॥

सपिपासः ससन्तापो रक्तपीताकुलेक्षणः ।

संमिश्रवर्याः पीतामो मूर्च्छाये पित्तसंभवे ॥ ३८ ॥

मेघसंज्ञाशामाकाशमावृतं वा तमोघनैः ।

पद्मस्तम्भः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ॥ ३९ ॥

शुक्लिः प्रावृत्तरश्मैर्यैयादिर्जन्यमणा ।

सप्तसेकः सहस्रासो मूर्च्छाये कफसंभवे ॥ ४० ॥

सर्वाकृतिः सन्निपातादपसार इयामतः ।

स जन्तुं पातयत्याशु विना बीमस्तचेष्टितैः ॥ ४१ ॥

मूर्च्छायां लक्षणमाह—नीलं बैलादि । तत्र वातभूजध्वे
इयाकारुणा छाया रिष्टरूपत्वान्मरणाय सादा वायव्यत्वादिनिर्णयं
उच्यते; लक्षं हि,—“वायव्या सा विनाशाय द्वेद्याय महते-
ऽपि वा” (इ. अ. ७) इति । तत्र, अनिमित्ता हि छाया रिष्टं
न शु द्रव्यमाननिमित्ता, इह च वातसंभयो दृश्यत एव निमि-
त्तम्; किं वा, “द्वेद्याय महतेऽपि वा” इति वचनादेव वाय-

व्यच्छायाया गारुक्तं व्यभिचरितम् । तमोमिर्चनं येति तमो-
पनैः, किं वा तमोमिरेव पनैः । विना बीमस्तचेष्टितैरेति
दन्ताद्यादनाद्विक्षेपणादिकं विना ॥ ३५-४१ ॥

दोषेषु मद्यमूर्च्छायाः कृतवेगेषु देहिनाम् ।

स्वयमेवोपशाम्यन्ति संन्यासो नौपधैर्विना ॥ ४२ ॥

वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः ।

संन्यस्यन्त्यवलं जन्तुं प्राणायतनसंश्रिताः ॥ ४३ ॥

स ना संन्याससंन्यस्तः काष्ठीभूतो मृतोपमः ।

प्राणैर्विद्युज्यते शीघ्रं मुफत्वा सद्यः फलाः क्रियाः ४४

दुर्गेऽम्मासि यथा मज्जद्वाजनं त्वरया बुधः ।

पृथ्वीयाचलमभासं तथा संन्यासपीडितम् ॥ ४५ ॥

अङ्गनान्यवपीडाश्च धूमाः प्रधमनानि च ।

सूचीभिस्तोदनं शस्तं दाहः पीडा नखान्तरे ॥ ४६ ॥

लुञ्चनं केशलोम्नां च दन्तैर्दानमनेय च ।

आत्मशुत्तायधर्मश्च हितं तस्यायवोधने ॥ ४७ ॥

संमूर्च्छितानि तीक्ष्णानि मद्यानि विविधानि च ।

प्रभूतकटुपुष्पकानि तस्यात्ये गालयेन्मुहुः ॥ ४८ ॥

मातुलुङ्गरसं तद्वन्महौषधसमायुतम् ।

तद्वत्सीवर्चलं दद्यायुक्तं मयान्मलफाजिकैः ॥ ४९ ॥

हिङ्गुपणसमायुक्तं यावत् संज्ञाप्रयोधनम् ।

प्रवृद्धसंज्ञमक्षैश्च लघुभिस्तमुपाचरेत् ॥ ५० ॥

विस्मापनैः स्फारणैश्च प्रिपथुतिमिरेष च ।

पटुभिर्गीतवादित्रशब्दैश्चिन्त्रैश्च द्रोणेः ॥ ५१ ॥

कंसनोलेखनैर्धूमैरखनैः कयलप्रहैः ।

शोणितस्यावसेकैश्च व्यायामोद्वर्णस्तथा ॥ ५२ ॥

प्रवृद्धसंज्ञं मतिमाननुषन्धमुपक्रमेत् ।

तस्य संरक्षितव्यं हि मनः प्रलयहेतुतः ॥ ५३ ॥

संन्यासस्य मूर्च्छादिभ्यो मेदकं लक्षणमाह—दोषेष्टित्यादि ।

कृतवेगेभ्यति वेगं कृत्वा क्षीयतेषु, वेगो हि दोषाणां बल-
वकारणं भवति, यदुक्तं विपमज्जरे—“कृत्वा वेगं गतवत्का”

(वि. अ. १) इत्यादि । संन्यस्यन्त्यवेष्टं प्रवर्तितं । प्राणाय-
तनमिति हृदयम् । मुक्त्वेत्यप्राप्य । सद्यः फला इति राद्य-प्रबो-
धनकारिकास्तीक्ष्णज्ञानादिकाः । सूचीमिरिति च तोदनेन संव-
ध्यते । पुष्पादिभ्यो मिति मिलितानि । गालयेदिति यत्रन मुसे

प्रक्षिपेत् । सौवर्चलस्थाने केचित्तोवीरुकाहुः । अत्रेवगं
सतवम् । प्रत्यवेगुत इति मोहहेतुतः ॥ ४२-५३ ॥

जेहस्वेदोपपञ्चानां ययादोषं ययायलम् ।

पञ्च कर्माणि कुर्यात् मूर्च्छायेषु मदेषु च ॥ ५४ ॥

१ ‘हतेषु’ इति पा० । २ ‘प्रभूतकटुपुष्पकानि’ इति पा० । ३ ‘ततः
त रक्षितव्यो हि मनःप्रलयहेतुतः’ इति पा० । ४ ‘संन्यासनि मोह-
यन्ति’ इति सिनदासनेन । ५ ‘अनुबद्ध’ इति पा० ।

१ ‘सकानल्पद्रुताभापेति सक्तं मिच्छिप्रवर्णं, अगवर्णं बद्धं, द्रुतं
पीनं भापते दः स दया, दय परकाभातमित्यभि व्याख्येयम्’ इति शिब-
दासनेन । २ ‘तमः प्रविशति मूर्च्छापीत्यर्थः, शीघ्रं च प्रतिबुध्यते
इति भावः सौवर्चलत्वात्’ इति सिनदासनेन ।

अष्टाविंशत्यौपधस्य तथा तिकस्य सर्पिः ।
 प्रयोगः शस्यते तद्वन्महताः पट्पलस्य वा ॥ ५५ ॥
 त्रिकलायाः प्रयोगो वा सधृतद्वौपधकर्कः ।
 शिलाजतुप्रयोगो वा प्रयोगः पयसोऽपि वा ॥ ५६ ॥
 पिप्पलीनां प्रयोगो वा पयसा चित्रकस्य वा ।
 रसायनानां कौम्भस्य सर्पिषो वा प्रशस्यते ॥ ५७ ॥
 रक्षावसेकाच्छास्त्राणां सतां सत्त्वचतामपि ।
 सेयनान्मदमूर्च्छायाः प्रशाम्यन्ति शरीरिणाम् ॥ ५८ ॥

अष्टाविंशत्यौपधस्येति पानीयकस्याणस्य । तिकस्य महत्-
 त्वात् तिकस्य पट्पलस्येति संबन्धः, एते च त्रिचपट्पल-
 महातिष्वप्युते पुष्टविकित्सिते वक्तव्ये । कौम्भं सर्पिर्दशाधि-
 कम् ॥ ५४-५८ ॥

तत्र श्लोकौ ।

विशुद्धं चापिशुद्धं च शोणितं तस्य हेतवः ।
 रक्तप्रदोषजा रोगास्तेषु रोगेषु चौपधम् ॥ ५९ ॥
 मदमूर्च्छां यस्मै सहेतुलक्षणसेपजम् ।
 विधिदोषागतिकेऽध्याये सर्वमेतत् प्रकाशितम् ॥ ६० ॥
 इत्यग्निवेशशक्तौ तन्मे चरकप्रतिसंस्मृतौ श्लोकस्याने
 विधिदोषागतीयो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

इति धीचक्रपाणिदत्तविचितायां चरकटीकायामाधुर्वेद-
 टीपिकायां सूत्रस्थाने विधिदोषागतीयो नाम चतुर्वि-
 षोऽध्यायः ॥ २४ ॥

समाप्तौ योजनाचतुष्कः ॥ ६ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अधातो यज्ञः पुष्टपीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्नाह भगवानाग्नेयः ॥ २ ॥

य इमे शोजनाचतुष्के पट्पलमा अभिहित्वास्तेऽध्यायानपे-
 क्ष्यैव व्याधिदूरेते समर्थाः, अतोऽध्यायानचतुष्कोऽभिधीयते ।
 तत्रापि संक्षेपेणाभ्यासगुणानिपाद्यको यज्ञः पुष्टपीयोऽभिधीयते ।
 तत्रासौ पुष्टप्याधिसारणनिषादकरकरं त्वाहापुण्यप्रशक्तता-
 र्थं तथा पूर्वाल्पपुष्टपदमणीयदोषकारणज्ञानार्थं च 'यज्ञः पु-
 ष्टः' इति प्रथमं प्रार्थन्येनापिष्टल कृत्तोऽध्यायो यज्ञः पुष्टपीयो
 हेतुः । ययपि 'पुरो यज्ञः' इति प्रथमम्, तथाऽपि प्रथ-
 योऽत्र गृहीतः ॥ १ ॥ २ ॥

पुरा प्रत्यक्षधर्माणं भगवन्ते पुनर्वसुम् ।

समेतानां महर्षीणां प्रादुर्वासीदियं कथौ ॥ ३ ॥

आत्मेन्द्रियमनोर्यानां योऽयं पुरुषसंशक्तः ।

राशिरस्यामयानां च प्रागुत्पत्तिविनिश्चये ॥ ४ ॥

प्रत्यक्षधर्मत्वं तेषु प्रभावात् । इयमित्येव वक्ष्यमाणा । कथा
 तत्त्वजिज्ञासार्थमन्योन्यपृच्छा । राशिर्येतत् आत्मेन्द्रियमनोऽ-
 र्यसमुदाय इत्यर्थः । अस्य राशेरामयानां चोत्पत्तिविनिश्चये
 उत्पत्तिविनिश्चयविपणिषी कथा प्रादुर्वासीदिति संबन्धः ॥ ३ ॥ ४ ॥

तदन्तरं काशिपतिर्वामको धाक्यमर्थवित् ।

व्याजहार्यसमितिसिमुपसृत्वागिवाच च ॥ ५ ॥

किन्तु योः पुरुषो यज्ञस्तज्जास्तस्यामयाः स्मृताः ।
 न वेत्युक्ते नरेन्द्रेण प्रोधाचर्षीन् पुनर्वसुः ॥ ६ ॥

तामेव वररदप्रभृद्वर्षां कथा दर्शयति—तदन्तरमिहोक्तिः ।
 अन्तरशब्दः कालवचनः, यथा "अपस्माराय प्रवैति येन
 किञ्चिदधानतरम्" (वि. अ. १०) इति, किञ्चित्कालमित्यर्थः,
 तेन तदन्तरमिति वधारम्भकार इत्यर्थः । वाची वाराणसी
 तस्या पतिः, तेषां बहुत्वाद्विशेषणं नामक इति । यस्माज्जातो
 यज्ञः तत्र एव पुरुषजनकात् कारणाज्जातास्तज्जाः । न चेति
 अन्यत् पुरो जायतेऽन्यतश्च तस्य रोगा इत्यर्थः । नरेन्द्रे-
 नेति काशिपतिनाम्ना राजर्षिणा ॥ ५ ॥ ६ ॥

सर्वं ययामितस्मानविज्ञानच्छिन्नसंशयाः ।

मयन्तश्छेत्तुमर्हन्ति काशिराजस्य संशयम् ॥ ७ ॥

अमिताभ्यां राजविज्ञानाभ्यां छिन्न संशयो येषां ते तथा ।
 "मवन्तश्छेत्तुमर्हन्ति काशिराजस्य संशयम्" इति पाठः सुगमः ।
 "मवन्तोऽर्हन्ति नश्छेत्तुं काशिपते य संशयम्" इति ॥ पाठः,
 नोऽस्यात् काशिपतेऽस्मन्मध्यगत इत्यर्थः । एतेन सारसं काशि-
 पते न व्यायोहवचनं वच्यमिति सिद्धयति । वकारेणान्येनां
 च ऋषीणां संशयं समुचिनोति । अन्ये तु, नोऽस्माकं संशयं
 काशिपते य संशयमिति व्याख्यानमस्ति । संशयद्वये वैरोऽत्र
 ऋषीणामात्येतिद्वेलादिव शब्देन दर्शित संशयः, न च
 पुरुषस्यामयानां य प्रागुत्पत्तिः प्रयमोत्पत्तिः प्रतीति व्याख्यान
 यन्ति, द्वितीयस्य कश्चिदेवदोषो एव ॥ ७ ॥

पारिश्चित्तत्परीक्ष्यामे भौद्रन्यो धाक्यमप्रवीत् ।

आत्मजः पुरुषो रोगाद्यात्मजाः कारयं हि सः ॥ ८ ॥

स चिन्तेरुपपुष्टुः च कर्म कर्मफलानि च ।

नश्रुते चेतनाधातोः प्रवृत्तिः सुगदुःखायोः ॥ ९ ॥

आत्मजः पुत्र इत्यदिप्रभृदव्योक्तैः, तत्र पूर्वप्रथमं पुर-
 वस्यामयानां च कुत्र उत्पत्तिरित्येवकारस्य प्रसङ्गोन्मत्तः आत्मजः
 पुरतो रोगायेति, काशिपतिप्रभमात्रेऽप्युक्तत्वेन यत्र एता
 स्मत् पुरुषो जयते तत्र एव रोगा ईदृशस्यमेव । प्रभेतत्तना

तस्य ग्रन्थस्य शुभसंज्ञः । कारणत्वे हेतुमाह—यं विनोती-
त्वादिति । विनोति कर्म, कर्मफलानि च शरीरारोग्यविनाशकानि
मुह इति योजना । कर्मसहस्रस्यात्मनः शरीरमिकापदकृत्यात्
कारणत्वमिति भावः । एतदेव व्यतिरेकेणाह—नष्टवृत्त्यादि ।
चेतनाभावात् । सुखं दुःखमिति सुखदुःखापन्नयोः नौह-
मृत्शरीरविकारयोरेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

शरलोमा तु नेत्याह न ह्यात्माऽऽत्मानमात्मना ।

योजयेद्यपिभिदुःखैर्दुःखदोषी कदाचन ॥ १० ॥

रजस्तमोभ्यां तु मनः परितः सत्यसंज्ञकम् ।

शरीरस्य समुत्पत्तौ विकाराणां च कारणम् ॥ ११ ॥

धार्म्यविद्वस्तु नेत्याह न ह्येकं कारणं मनः ।

नतं शरीरच्छरीररोगा न मनसः स्थितिः ॥ १२ ॥

रजजानि तु भूतानि व्याधयश्च पृथग्विधाः ।

आपो हि रजसपयस्ताः स्मृता निर्गुणहेतवः ॥ १३ ॥

मन इत्युक्तं ग्रन्थेऽनेनैति व्युत्पत्त्याऽऽत्माऽपि शब्देन,
तदुक्तं—सत्यसंज्ञकमिति । नतं शरीरच्छरीरात् कादादिजन्या
द्योषाद्व्यतिरिक्तं; तथा न मनसः स्थितिः, नतं शरीरस्थिति
वैयर्थ्यम् । एतन्मनः परितस्तु हि मनसो त्वत्वं शरीर एव स्थितिः ;
यस्य निर्दोषं मनस्तदुक्तं न पुरुषस्य क्वपि च व्यापेः कारण-
मिति भावः । रजजानीत्यादि स्मृता निर्गुणहेतव इति व्यापि-
पुरुषयोः । एतेन व्यापिपुरुषजनकत्वकारणविनाशः कारण-
कारणत्वात् पुरुषविकारोः कारणं भवति । किंवा आपो
निर्गुणहेतव इति रजानी, किंवा यस्माद्रजसश्च अन्नपच्यमाता
निर्गुणहेतव इति योजना ॥ १०—१३ ॥

हिरण्याशक्तु नेत्याह न ह्यात्मा रजसः स्मृतः ।

मातीन्द्रियं मनः सन्ति रोगाः शब्दादिजास्तथा ॥ १४ ॥

१ 'न केन कारण मनः' इति 'व्यापिमात्रं प्रति' इति शेषः ।
व्यापिमात्रं प्रति मनसः कारणत्वं यच्च मातीन्द्रियाह—नतं इत्यतिः ।
शान्तशरीरोपेक्षेन मनसः कारणत्वं, शरीरात् कादादिकस्या व्याप्यत्वं
पुनः शरीररुद्धे न विद्यमानेति शरीरस्यैव कारणत्वं, न तु मनस इति
भावः । शरीरोपेक्षावती मनसः कारणत्वं मातीन्द्रियाह—न मनसः
स्थितिमिति । अत्रापि शरीरादत्त इति योजना, शरीरमन्तरेण रज-
समात्मनःकल्पे मनसः स्थितिरिव नास्ति, यन्नास्ति रजस्तमोसम्बन्धस्य
शरीरधीनत्वात्, तथा रजस्तमोसम्बन्धे तद्वि शरीरोत्पत्तिः, शरीर-
रुद्धे च यन्नास्ति रजस्तमोसमात्मन इति परस्परप्रत्ययसमतादौ-
त्तोरपि प्रति रजस्तमोसपरित्यक्तं मनसः कारणत्वं मातीन्द्रियं नास्ति ।
रजजानीत्यादि । भूतानि पृथग्विधास्ति, यदेव देवा रजजानेन रूपे
रजस्य पुरुषस्यापि रजजनमिति भावः इति शिवरत्नकोषः ।
२ 'धार्म्यविद्वस्तो मनसः स्थितिः' इति वा ३ 'नतीन्द्रियमिति
हेतुमभिव्यक्तिरप्यत्र, अतीन्द्रियं यत्नं निरवयवमिति यावत्, यत्नार-
गीन्द्रियं आत्मा मनोऽप्यतीन्द्रियं तत्पञ्च रजसश्च' इति शिवरत्न-
कोषः ।

पदधातुजस्तु पुरुषो रोगाः पदधातुजास्तथा ।

राशिः पदधातुजो ह्येव स्यात्स्वरस्यैः प्रकीर्तितः ॥ १५ ॥

नाभाव्येवास्ती नातीन्द्रियं मनो रजसं स्मृतमिति योजना;
यस्यावतीन्द्रियं मन आत्मा नातीन्द्रियः, तस्मात् रजसो;
स्यादिति जायमानं कारणपुण्यविधानादेत्येवमर्थः इत्यतिरिक्तं ।
हेतुन्तरेणाह—यन्तीत्यादि । अहितराष्ट्रद्वन्द्वविषये विस्तरे
न रजः कारणमित्यर्थः । आत्मा प्रविष्टाधीनि च यच्च पद धा-
तवः । यदुक्तम्—'छाद्यथेतनापञ्च धातवः पुरुषः स्मृतः'
(वा. अ. १) इति ॥ १४ ॥ १५ ॥

तथा तुलानं कुत्रिकमाह तत्रेति कौशिकः ।

कस्मान्मातापितृभ्यां हि विना पदधातुजो भवेत् ॥ १६ ॥

पुरुषः पुरुषाद्गौरवत्त्वाद्द्वयः प्रजायते ।

पित्र्या मेहादयश्चोक्ता रोगास्तापस्य कारणम् ॥ १७ ॥

कुत्रिक इति हिरण्याशक्त्य नाम । कस्मादित्येव । मन्त्रा-
विप्रनपेक्षितौ सर्वप्राणिषु पदधातुसमुदायस्य विद्यमानत्वेन
नरमोऽन्नादिभेदे न स्थायित्वा भावः । हेतुन्तरमाह—पित्र्या
मेहादयश्चोक्त इति ।—पितृमोऽपत्यं मन्त्रमन्तीति पित्र्याः
आदिरुद्धेन दुष्टार्थं प्रयुक्तो भाषाः । स्वर्गं दर्शयति—ता-
वम कारणमिति, तां यातापितरं ॥ १६ ॥ १७ ॥

भद्रकाप्यस्तु नेत्याह नह्यन्धोऽन्धात् प्रजायते ।

मातापिशोरपि च वे प्रायुष्यसिन्तं युज्यते ॥ १८ ॥

कर्मजस्तु मनो जन्तुः कर्मजास्तस्य चामयाः ।

नष्टुपे कर्मणो जन्म रोगाणां युदयस्य वा ॥ १९ ॥

न ह्यन्य इत्यादि । आत्मापितृकारणत्वेऽन्धेन जातोऽन्धः
स्यादित्यर्थः । हेतुन्तरमाह—मातापिशोरपीत्यादि । ते त्व
मातापितृकारणवार्धिनः, प्रायिवि तर्गादी मातापिशोरवर्तिनं
स्यात्; सर्गादी हि, शरीरमिति आदिभूतशरीरात्पिशोरभाषावृत्तादौ
नोपपन्न इति भावः ॥ १८ ॥ १९ ॥

भद्रकाप्यस्तु नेत्याह कर्ता पूर्वं हि कर्मणः ।

हृष्टं न चाहृतं कर्म यस्य स्यात् पुरुषः फलम् ॥ २० ॥

प्रायहेतुः स्वमायस्तु व्यापीनां पुरुषस्य च ।

परद्वन्द्वस्योत्पत्त्यं तेजोत्पत्तानां यदीदं हि ॥ २१ ॥

कर्ता पूर्व हीत्यादि । कर्मणः पूर्वं कर्ता 'भवति' इति
शेषः । येन कर्मण्यं च पुरुषः कर्तव्यः, तस्य कर्मणः पुरार्पूर्व-
मायित्वात्कारणत्वं स्वीकृत्यै; ततश्च, स चेद्विना कर्म पुरुषो-
ऽर्हत्, तत् कर्म पुरुषस्य कर्म कारणमिति भावः । अप्यं शब्दार्थे
शब्दमेवार्थो रूपजनकं कर्म अतिव्यतीत्यह—हृष्टं न चेत्यादि ।
अहृतं कर्म न हृष्टं भवत्येव नोपपन्नमित्यर्थः । यस्मात्पुरुषा-
त्

१ 'नतीन्द्रियं' इति वा २ 'शब्दादिप्रत्यययोः' इति वा ३

१ 'पुरुषपूर्वमायित्वा' इति वा २ 'भूतं' इति वा ३ ।

भक्तं क्रियाजन्यमेव धर्माधर्मरूपं सर्वं मरतीति भावः ।
भावहेतुरूपतिहेतुः । स्वाभाविकत्वे दृष्टान्तमाह—खरेत्यादि ।
तेजोऽन्तानामिति “खरद्रव्यचलोष्णत्व भूतलानिलतेजसाम्”
(सा ख १) इत्यादिषडयमाणक्रमेण भवेत् ॥ २० ॥ २१ ॥

काङ्क्षायनस्तु नैत्याह न ह्यारम्भफलं भवेत् ।
भवेत् स्वभावाद्भावानामसिद्धिः सिद्धिरेव वा ॥ २२ ॥
अष्टा त्वमितसङ्ख्यो घ्राणापर्यं प्रजापतिः ।
चेतनाचेतनस्यास्य जगतः सुखदुःखयोः ॥ २३ ॥
तत्रेति भिन्नराज्ये न ह्यपर्यं प्रजापतिः ।
प्रजाहितैर्पी सततं दुःखैरुड्यादासाधुषत् ॥ २४ ॥
कालजरूपेव पुरुषः कालजास्तस्य चामयाः ।
जगत् कालयशो सर्वं कालः सर्वेन कारणम् ॥ २५ ॥

स्वभावादित्यत्रादौ ‘यदि’ इत्यप्याहर्तव्यं, तेन यदि स्वभा-
वादेव भावाना विशरदारीरादीनां सिद्धिसिद्धी भवत, तदाऽऽ-
रम्भफल न भवेत्, स्वाभाविकत्वाद्भावानाम् । य इने लोक-
शाक्तिसिद्धा आगच्छन्त्यन्याद्वारम्भारते निष्प्रयोजना भवेदुरकौ-
रणत्वादित्यर्थः । सङ्केतादी भगत् सुखदुःखयोः सदा प्रजापति-
रिति योजना । स च ऋणोऽपत्यम् । अमितचङ्कल्प इति युग-
पदपरिमितस्यावरजस्रमरूपकार्यकर्तृत्वेनापरिमिततज्जननसङ्कल्प-
इत्यर्थः । अताधुवदितसाधुपत्यद्रोहवारी ॥ २२-२५ ॥

तथर्षीणां विवदतामुर्वोचेवं पुनर्वसुः ।
मैवं योचत तत्त्वं हि दुष्प्रापं पशसंभ्रयात् ॥ २६ ॥
वादान् सप्रतिवादान् हि वदन्तो निश्चिन्तानिव ।
पशान्तं भैष गच्छन्ति तिलपीडकघट्टतौ ॥ २७ ॥
मुक्तयेवं वादसङ्गमध्यात्ममनुचिन्त्यताम् ।
नाविधुते तमःस्वरूपे ज्ञेये ज्ञानं प्रवर्तते ॥ २८ ॥
येषामेव हि भावानां संपत् संजनयेन्नरम् ।
तेषामेव विपद्याधीन्यविधान्समुदीरयेत् ॥ २९ ॥

पक्षध्रयादिति रागत पक्षसम्राजः । निश्चिन्तानिवेति पर-
मार्थतोऽनिश्चिता एव, परं पक्षरागादुक्तिप्रशर्जनिश्चिता इवा-
निधीयन्ते पक्षा इत्यर्थः । पक्षान्तमिति सम्प्रयोगावधारणरूप-
पक्षान्तम् । तिलपीडकस्तैलार्थं यन्त्रोपरि स्थितो मनुष्यः ।
तिलपीडको यथा गर्ता मन्त्रे सति, सम्यदेशाप्रप्त्या चान्तं
नासादयति, पुनस्तत्रैव भ्रमणात्, तथा पक्षसंभ्रयाद्विज्ञोऽपी-
त्यर्थः । सङ्कोचोऽन्योन्यपीडको मेतच्छ । अष्टात्य तत्त्वम् ।
स्वरूपं समूहः । पशुपगमेह तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धनत्वेन तम-
स्वरूपं च्यते । सिद्धान्तमाह—येषामित्यादि । येषामिति

यज्जातीयानां, ते च महाभूतादयः । तेन महाभूतत्वेनैव
वातादीनां ग्रहणम् । सपदिनि प्रसङ्गानुगता । नरमिति सयो-
निपुरुषम् । विपदिनि वैगुण्यं, समुदीरयेदिति जनयेत् । एतेषा
च ऋषिदाता कवन पूर्वपशुविज्ञानतथवेन सिष्यसन्देह-
निवृत्त्यर्थम् ॥ २६-२९ ॥

अथानेयस्य भगवतो यवनमनुनिशम्य पुन-
रेव धामकः काशिपतिरुवाच भगवन्तमात्रेयं—भ-
गवन् संप्रतिमित्तजस्य पुरुषस्य विपद्भिर्मित्तजानां
च रोगाणां किमभिवृद्धिकारणमिति ॥ ३० ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—हिताहारोपयोग एव
एव पुरुषवृद्धिकरो भवति, अहिताहारोपयोगः पुन-
र्ध्याधिनिमित्त इति ॥ ३१ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमत्रिदेश उवाच—क-
थमिह भगवन् हिताहितानामाहारजातानां लक्षण-
भनपयादमभिजानीमहे । हितसमाख्यातानामाहा-
रजातानामहितसमाख्यातानां च माध्याह्निक्रिया-
भूमिदेहदोषपुरुषावस्थान्तरेषु विपरीतकारित्वमुप-
लभामहे इति ॥ ३२ ॥

हिताहारोपयोग एव एवेल्लक्षणार्थेनैव प्राधान्यं दर्शयति
नान्यप्रतिषेधम्, आचारस्य स्वप्नदेसथा शब्दरीतामपि कार-
णत्वेनोक्तात् । व्याधिनिमित्तमिति व्याधिभिवृद्धिनिमित्त म-
ध्यपदलोपाज्ज्ञेयम्, अभिवृद्धिराणसंबं वृष्टत्वात्, तथाऽहि-
ताहारस्य यथाधिनिमित्तत्वं, तस्य तेषामेव विपद्याधीन्
विधान् समुदीरयेत् इत्यनेनैवोक्तात् । किं व्याधिनिमि-
त्तस्येन सामान्येन जनरो धर्मस्य हेतुरव्यते । अनपवादमि-
त्यर्थान्वारि । हिताहिताहारवर्णनतादेवमाह—हितसमाख्या-
तानामित्यादि । विपरीतकारित्वमिति पथ्यस्यापथ्यत्वं तथा अ-
पथ्यस्य पथ्यत्वं मानादिवसाद्वचति । तत्र पथ्या रक्षशास्यादयोऽ-
तिमाना हीनमाना वा मानादीपादपथ्या भवन्ति । तथा काल-
ज्ञात एव रक्षशात्यादयो लघुप्राहृत्यदमीना हेमन्ते न हिता,
कालशब्देन वेह निरण एव कालो गृह्यते, आवास्थिकस्य पुरु-
षावस्थान्तरेण वृष्टीतत्वात् । किं पुनः सस्वरण, तेन च रक्ष-
शातिरसम्यक्स्वित्वाप्रत्युत्पत्तिरित्य ओदनदोषेणाहितो भवति ।
तथा स एव भूमिचक्रपादानुरदेशं रात्रपथ्यो भवति । तथा
देहादेशया मेरुस्थितो रक्षशान्तिर्जुतया न हितो भवति,
तदुक्तम्—“पुष्ट चातर्पणं चैव स्थूनां कर्षेन प्रीति” (सू-
अ २१)—इति । तथा स एव दोषे धायावहित, दोषशब्देन
व्याधिपि प्रहीतव्यः । तथा—पुरुषस्य भावावस्थायी श्लेष्मप्रधा-
नाया निषादि पथ्यं, सन्तु वार्धनये दृढव्रते न पथ्यम् । अथ-
स्थान्तराशब्दश्च मानादिभिः प्रत्येकं सच्यते । एवमहितस्यापि
आत्रादिपरिग्रहेण हितत्वमुच्यते ॥ ३०—३२ ॥

१ ‘शिवश्चनानिबृष्यार्थ’ इति वा० । २ ‘द्वेष्यवपारणेनाम्या-
भावात्’ इति वा० ।

१ ‘तेजोऽन्तानामिति भूतलानिलतेजसा क्रमात्तरद्रव्यचोष्णत्व-
दथा स्वभावसिद्धिः, तथा व्याधिपुरुषोरपि स्वभावानिश्चोत्तरार्थ’ इति
विश्वरासेन । २ ‘चेतनाचेतनस्यास्य’ इति वा० । ३ ‘सर्गादि-
फलस्यापि स्वभावादेव जायमानत्वेन यावादीनां निष्प्रयोजनत्वात्’
इति शिवदासेन । ४ ‘प्रोधावर्षीन्’ इति वा० ।

तमुवाच भगवानात्रेयः—यदाहारजातमग्निवेशः
समांश्चैव शरीरधातून् प्रकृतौ स्थापयति विपरीतं
समीकरोतीत्येतद्विदितं विद्धि, विपरीतं त्यक्तमिततिः
इत्येतद्विदितहितलक्षणमनप्यादं भवति ॥ ३३ ॥

एवंवादिनं च भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—
भगवन् न त्वेतदेवमुपदिष्टं भूयिष्ठकल्पाः सर्वमि-
पजो विशास्यन्ति ॥ ३४ ॥

विद्वान्त्यति—यदाहारजातमित्यादि । अनेन च अन्वेन
हिताहितत्वं न स्वरूपेण भाषाना, किन्तु मानादिसम्बन्धेनमिति
दर्शितं भवति । न त्वेतदित्यादि । एतदिति हिताहितम्, एवमु-
पदिष्टमिति यदाहारजातमित्यादिलक्षणोद्दिष्टम् । विशास्यन्ति
न त्विति सम्बन्धः । एतस्मिन् हिताहितलक्षणे मानाद्यवस्थान्तर-
ज्ञानं विना न हितत्वमहितत्वं वा हिताना रक्तशाल्यादीनामहि-
ताना यवभादीना च ज्ञातुं पर्यवे, मानाद्यवस्थायाश्च दुर्ज्ञान-
त्वेन सर्ववैषया ज्ञातुमशक्या इति भाष्य ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—येषां हि विदितमाहार-
तत्त्वमग्निवेश गुणतो द्रव्यतः कर्मतः सर्वाण्ययशस्य
मानाद्यो भाषाः, त एतदेवमुपदिष्टं चिन्तानुमुत्स-
हन्ते । यथा तु खल्वेतदुपदिष्टं भूयिष्ठकल्पाः सर्व-
मिपजो विशास्यन्ति, तथेतदुपदेक्ष्यामो मानादीन्
भावाननुदाहरन्तः । तेषां हि बहुविधविकल्पा भव-
न्ति । आहारविधिविशेषास्तु खलु लक्षणतश्चावय-
धतश्चातुष्ययाख्यास्यामः ॥ ३५ ॥

एतदेवातसर्वमिपजैयत्वं लक्षणस्याह—येषां हीत्यादि । गु-
णत इतीह प्रकरणे गुणलघुत्वादिगुणतः । द्रव्यत इति वारणतः,
यथा—इदमाप्यभिदमामेयमित्यादि, किंवा द्रव्यत इत्याहार-
द्रव्याद्वक्तव्यमित्यादि । कर्मतः कार्यतः, यथा—इद जीवन्मिदं
वृद्धमिति । सर्वाण्ययशस्येति रसवीर्यमिषाणक्याभावेभ्यः ।
मानाद्यवस्थान्तराज्ञानं पुरापात्रा हेमा । आहारस्य च गुणा-
दिभ्यो विदितं मानाद्यथ विदिता इति योजना । किंवा गुण-
शब्देन रसवीर्यधीनामपि ग्रहणं, सर्वाण्ययशस्येति मानादि-
ज्ञानेन सम्बध्यते । मधेलादौ एतदिति हिताहितम् । भूयिष्ठ-
कल्पा नानाप्रकारा उत्तमाभ्यममध्यमा इत्यर्थः, भूयिष्ठकल्पा इति
कृत्वा तस्यैवगुणसमानादीनामेव श्रेष्ठेष्टतरश्रेष्ठतमादिमेवग्रह-
णार्थः, किंवा शाल्याच्छाक्याभ्यामिवैद्यमहणार्थः, किंवा भूयिष्ठ
कल्पा इति विज्ञातभूतिहिताहितोदाहरणा, अन्त्याधिकारे हि
बहु हिताहितं यच्चन्य, तच्चाप्यनुदीना व्यवहारस्य भवति, प्रकृ-

ष्ट्युदीना चातुष्कान्तायेति मान । लक्षणत इति लक्षणमाहार-
तत्त्वस्वावरजस्रमात्मवत्त्वादि, एतच्च 'तद्यथा—आहारत्वम्' इत्या-
दिना 'करणवाहुत्वात्' इत्यन्वेन दध्यति । अवयवत इत्येवदे-
शतः, एकदेशात् कोहितशाल्यादयः, ते तु 'तद्यथा कोहितशा-
ल्य' इत्यादिना वक्ष्यन्ते ॥ ३५ ॥

तद्यथा—आहारत्वमाहारस्यैकविधमर्थमेवातः
स पुनर्द्वितीयोनिः, स्वावरजस्रमात्मकत्वात् । द्विविध-
प्रभायो, हिताहितोदकविशेषात्, चतुर्विधोपयोगः,
पानाशनभक्ष्यलेह्योपयोगात्, पडास्यादो, रसमेदतः
पदविधत्वात् । विंशतिगुणो, गुरुलघुशीतोष्णजि-
रघरक्षमन्दतीक्ष्णस्थिरसरमृदुकठिननिद्रादपिच्छि-
लश्चक्षुषणपरस्त्रुमरुधूलसान्द्रद्रवायुगमात् । अपरि-
स्तरयेयविकल्पो, द्रव्यसंयोगकरणवाहुत्वात् ॥ ३६ ॥

अर्धमेवादिति अन्वयवैयमगणत्वापमेवातः । द्वितीयोनिरिति
द्विप्रमव । हितरूपोऽहितरूपो बोधको हिताहितोदकं, स एव
विशेषः, उदकं उत्तरकाशीन परलम् । गुरुलघुपवादयो युग्मा
परपरविरोधिनो द्वेया, अनुगमादिसमुगतत्वात् । आनेच-
भद्राप्प्येवे वक्ष्यमाणा परवादयो गुणा न तयाऽग्नौप
कारका इति नैवोच्यन्ते । ये तु तान् सर्वोपकरणे आहारविधी
मूर्त्युपयोगिनी, ते बहुविधत्वेन स्वरूपसंख्येयविकरपट्टत्वेनैव
निवेशिते । परिमाणं तु माना, सा चेदाहाराद्वर्णयत्वेन प्रति-
ज्ञाता 'मानादीन् भावाननुदाहरन्तः' इति वचनेन । द्रव्यत-
व्योपकरणवाहुत्वादिति द्रव्यं शकृत्वाभ्यादिकं, सयोग आहार-
व्याप्ता भेलक, करणं सस्तर ॥ ३६ ॥

तस्य खलु ये ये विकाराद्यथा भूयिष्ठमुपयुज्यन्ते,
भूयिष्ठकल्पानां च मनुष्याणां प्रकृत्येव हिततमाश्वा-
हिततमाश्च, तांस्तान् यथायदुपदेक्ष्यामः ॥ ३७ ॥
विकाराद्यथा इति विकारैकदेशा । भूयिष्ठकल्पानामपि
किंचिन्मूलबहुता, कल्पमन्त्रो ह्यगनीपदमामेयार्थः, यथा
राजकस्य इति । एतेन प्रायशो बहूना ये हिता अहिताश्च
त उच्यन्ते इत्यर्थः । अन्ये तु भूयिष्ठरूपानामिति समान
धातुप्रकृत्यामपि ब्रूयते । प्रष्टव्येति न सर्वोपकरणानि,
किन्तु सभावेन ॥ ३७ ॥

तद्यथा—लोहितशालयः शूफधान्यानां पर्यत-
मत्वे श्रेष्ठतमा भवन्ति, सुद्धाः शमीधान्यानाम्,
आन्तरिक्षमुदकानां, सेन्धवं लवणानां, जीवन्ती-
शाकं शाकानाम्, ऐजेयं मृगमांसानां, लायः पक्षि-
णां, गोधा विलेशयानां, रोहितो मत्स्यानां, गव्यं
सर्पिः सर्पिणां, गोक्षीर क्षीराणां, तिलतैलं स्थानर-
जातानां खेदनां, यराहवसा जानूपमृगयसानां,

१ 'मानाद्यवस्थान्तराज्ञानं' इति पा० । २ 'मानादीन् सर्वाननुदाहरन्तः'
इति महापरसंभ' पाठः । ३ 'मानादीन् सर्वाननुदाहरन्तः' इति यो
पीन्द्रनाथनोसंभ' पाठः । ४ 'मानादीन् भावाननुदाहरन्तः' इति
शुक्लसुनादिगुणवदपरिमाणवत् । अथ हेतुमात्र-तेषामित्यादि' इति
तिवदासतेनः । ५ 'इत्यान्तःप्रधानायां विधेयमहणार्थम्' इति पा० ।

१ 'लघुत इति लक्षण, आहारस्य स्वावरजस्रमात्मकत्वात्' इति
तिवरायसेन । २ 'किंचिन्मूलबहुता' इति पा० । ३ 'स्वरसमानां'
इति पा० । ४ 'परलम्' इति पा० ।

चुलुकीयसा मत्स्यवसानां, पाकहंसवसा जलचर-
विहङ्गवसानां, कुकुटवसा निष्किरशकुनियवसानां,
अजमेदः शापादमेदसां, शूश्वरेण कन्दानां, सुद्धीका
फलानां, शर्करेणुविकाराणाम्, इति प्रकृत्यैव हित-
तमानामाहारविकाराणां प्राधान्यतो द्रव्याणि
व्याख्यातानि भवन्ति ॥ ३८ ॥

सोहितशामी रवशालि । शुकपान्यानामिलादी निर्धारणे
पट्टी । पथ्यतमत्वं इति तमप्रयोगः सञ्जातीयेभ्यः प्रकृत्येन
श्रेष्ठतमा इति यथा श्रेष्ठतम इति, प्रशस्य, किंवा तमपहणं
स्वाधिकं, यथा “युधिष्ठिर श्रेष्ठतमः कुरुषाम्” इति, तथा “अन्य-
तमं जिह्वावेयविकृतम्” (सू अ. १९) इति । यद्यपि शवमाचौ
त्रिदोषो रमायनी च, तथाऽपीह जीवन्ती स्वस्थितत्वप्रस्था-
दुच्यते, स्वस्थितत्वप्रस्थादेष्वेह वचनादेव लभ्यते । एवमन्य-
प्रापि व्याख्येयम् । वाकमात्रा त्वयं विशेष-यत्-वाचमाचौ
पर्युषिता मरणाय । यद्यपि गोधतोहितो वरपित्तवर्धनी, वचनं
हि “भूमाया वारिजाताश्च वरपित्तविवर्धना” इति, तथाऽपीह
सजातीयेषु पथ्यत्वप्रस्थादेष्वेहोच्यते, तथा किंचिदोपरस्यापि
प्रस्तुतेनैव पथ्यत्वं भवत्येव, किंचित् स्वस्थितत्वं इत्यस्य
दृष्टयेव गुण न दोषतत्त्वं दोषदरत्वं वाऽप्येव, यदुक्तम्—
“किंचिदोपरप्रधानं किंचिदातुप्रधानम् । स्वस्थितौ मतं किंचि-
द्व्ययं निविधमुच्यते”-(सू अ. १९) इति । चुलुकी “सुहृद्”
इति कथ्यते । पाकहंस “शेतहंस” ॥ ३८ ॥

अहिततमानप्युपदेक्ष्यामः—यद्यकाः शूकधान्याना-
नामपथ्यतमत्वेन प्रकृत्येनमा भवन्ति, माषाः शमी-
धान्यानां, वर्णानादेयमुदकानाम्, ऊपरं लवणानां,
सर्पपशाकं शाकानां, गोमांसं मृगमांसानां, काण-
कपोतः पक्षिणां, मेको विलेहायना, चिलिचिमो
मत्स्यानाम्, आविकं सर्पिः सर्पिणाम्, अविशीरं
क्षीराणां, कुसुममेदः स्वावस्त्रेहानां, महिषवसा
आनूपमृगवसानां, कुम्भीरवसा मत्स्यवसानां, का-
कमहवसा जलचरविहङ्गवसानां, चटकवसा निष्कि-
रशकुनियवसानां, हस्तिमेदः शापादमेदसां, फाणितमिष्टविकारा-
णाम्, इति प्रकृत्यैवाहिततमानामाहारविकाराणां
प्रकृत्येतमानि द्रव्याणि व्याख्यातानि भवन्ति, (इति)
हिताहितावयवो व्याख्यात आहारविकाराणाम् ।
अतो भूयः कर्मोपधानां च प्राधान्यतः साधुव-
न्धानि द्रव्याण्यनुव्याख्यास्यामः ॥ ३९ ॥

प्रकृत्येतम इति तमप्रयोगः, पूर्ववत् स्वाधिक । यद्यप्य-
पथ्यतम इति तमप्रयोगेणैव प्रकृत्येतं प्रतिपादितं तथाऽप्य-
पथ्यतमानां बहुता मध्ये प्रवर्त्यमानानां प्रकृत्येतम इति
पदम् । वर्णानु नादेय वर्णानादेयम् । ऊपरदेवभवमूलम् ।

१ ‘तमातीयेभ्यः’ इति पा० । २ ‘वातुमेदः’ इति पा० । ३ ‘श्रेष्ठ
तमा’ इति पा० ।

काणकपोत इत्यत्र काणशब्दोऽल्पवचन, यथा—काणो मेघ
इति । चिलिचिमो महाश्वन्त्री मत्स्यो रोहितमेद, अत्रैव शब्दे
रोहितमेदमेव चिलिचिमं वक्ष्यति । काकमहः पानीयवाकिका ।
चटकः प्रविद्ध । हिताहितावयव इत्यादि । धनादाविति-
शब्दोऽप्याहार्य, तेन इति हिताहितावयव आहारविकाराणां
व्याख्यातो भवतीति पूर्वमेव योजनीयम् । अतो भूय इति अत
इति हेतुः, यस्याहिताहितापुत्रं न तु तेषां कर्मोत्पत्तिः ।
भूय गन्ध पुनरर्थः, वसति कार्यम्; तेन, अतो भूय आहारवि-
कारणा कर्म यथा ‘अन्न वृत्तिकराणाम्, उदकमात्रासकराणाम्’
इत्यादि, तथोपधाना च कर्म, यथा—‘त्रिहृत सुखविरचनानाम्’
इत्यादि वक्ष्याम । प्राधान्यत इत्यनेन न तेषामाहारविकारा-
णामोपधाना च कर्मोपधानं, किंतु यथाप्रधानमिति दर्शयति ।
साधुवन्धानीति सप्रयोजनानि, यथा—अजीर्णमुखापानाभि-
त्यादि, अजीर्णवर्णरुदिरवर्णकथनं हि चिकित्सोपयोगि व्यक्तमेव ।
द्रव्याणीति महाभूतानि, यथा—जलं क्षमभूतानां, वायु प्राण-
वशाप्रदानहेतूनाम्, इत्यादि । द्रव्याणीत्युपलक्षणं, तच्च साधु-
वन्धानीत्यस्य विशेषणं, तेनाद्रव्यमपि साधुवन्धमुच्यते, यथा—
‘शास्त्रमहितस्वर्कं साधनानाम्’ इत्यादि । किंवा, हिताहिताव-
यवमिति कर्मविशेषणं, तेन, हिताहितवैचरणं कर्मोहार-
विकाराणामिति भवति, नन हित कर्म ‘अन्नं वृत्तिकराणाम्’
इत्यादि, अहितं कर्म—‘आविकं सर्पिरहधानाम्’ इत्यादि ।
औपधाना कर्म ‘त्रिहृत सुखविरचनानाम्’ इत्यादि व्याख्यानं
पूर्वदेव ॥ ३९ ॥

तद्यथा—अन्नं वृत्तिकराणां श्रेष्ठम्, उदकमा-
त्रासकराणां (सुप्त भ्रमहराणां), क्षीरं जीवनी-
यानां, मांसं ग्रंथणीयानां, रसस्पर्णीयानां, लवण-
मद्यद्रव्यरुचिकराणाम्, अम्लं हृद्यानां, कुकुटो
वक्ष्यानां, नरुरेतो वृष्याणां, मधु श्लेष्मपित्तप्रशम-
नानां, सर्पिषातपित्तप्रशमनानां, तैलं वातश्लेष्मप्र-
शमनानां, घनमं श्लेष्महराणां, विरेचनं पित्तहराणां,
वस्तिव्योतहराणां, स्वेदो मार्दवकराणां, व्यायामः
स्थैर्यकराणां, शस्त्रः पुंस्त्वोपघातिनां, (तिन्दुकमन-
द्रव्यरुचिकराणाम्,) आमं कपित्थमफपठ्यानाम्,
आविकं सर्पिरहधानाम्, अजाक्षीरं शोषप्रस्तम्बसा-
त्स्पर्कसां प्राहिकरुपित्तप्रशमनानाम्, अविशीरं
श्लेष्मपित्तजननानां, महिषीक्षीरं स्वतजजननानां, म-
न्दकं दध्यग्नियन्दकराणां, रजेषुकाक्षं कर्शनीयाना-
म्, उदालकाक्षं विरुक्षणीयानाम्, इक्षुमृगजननानां,
यथाः पुरीषजननानां, जाम्बयं घातजननानां, शङ्कु-
ल्याः श्लेष्मपित्तजननानां, कुलरथा अम्लपित्तजनना-
नां, माषाः श्लेष्मपित्तजननानां, मदनफलं वमनास्था-

१ ‘कर्मोपधाना’ इति पा० । २ ‘वृषादिजनन’ इति पा० ।

३ ‘जीवणानां कर्मोत्पत्तिः, व्याख्यानं पूर्वदेव’ इति पा० । ४ ‘आ-
विकविकराणाम्’ इति पा० ।

पनायुक्तानोपयोगिनां, त्रिवृत्सुखाविरेचनानां, चतु-
रङ्गुलो मृदुविरेचनानां, सुकृष्णस्तीक्ष्णविरेचनानां,
प्रत्यक्पुष्पी शिरोविरेचनानां, विडङ्ग किमिहानां,
शिरीषो विपद्धानां, खदिरः कुष्ठधानां, रास्त्रा वातह-
रणाम्, आमलकं चयः स्थापनानां, हरीतकी पथ्या-
नाम्, एरण्डमूलं वृष्यवातहराणां, पिप्पलीमूलं
दीपनीयपाचनीयानहप्रशमनानां, चित्रकमूलं दीप-
नीयपाचनीयगुदशोधाशौःशूलहराणां, पुष्करमूलं
हिक्काश्वासकासपाथ्वंशूलहराणां, मुस्तं सांघ्रा-
हिकदीपनीयपाचनीयानाम्, उदीक्ष्यं निर्वापणदीप-
नीयपाचनीयचूर्णतीसारहराणां, कडुङ्गं सांप्राहिक-
पाचनीयदीपनीयानाम्, अमन्ता सांप्राहिकरक्तपि-
त्तप्रशमनानाम्, अमृता सांप्राहिकवातहरदीपनी-
यश्लेष्मशोणितवियन्धप्रशमनानां, पिल्वं सांप्राहिक-
दीपनीयवातकफप्रशमनानाम्, अतिथिपा दीपनी-
यपाचनीयसाम्राहिकसर्वदोषहराणाम्, उपलङ्गुमु-
दपक्षिकञ्चकः सांप्राहिकरक्तपित्तप्रशमनानां, दुरा-
लभा पित्तश्लेष्मप्रशमनानां, गन्धप्रियङ्गुः शोणित-
पित्ततिलयोगप्रशमनानां, कुड्जतक्क श्लेष्मपित्तक-
सांप्राहिकोपशोपणानां, काष्ठमयैकलं रक्तसांप्राहि-
करक्तपित्तप्रशमनानां, पृश्निपर्णी सांप्राहिकवातहर-
दीपनीयवृष्याणां, विदारिगन्धा वृष्यसर्वदोषहराणां,
पला सांप्राहिकवृष्यवातहराणां, गोभूरको मूत्रश-
च्छानिलहराणां, हिहृ निर्यासश्लेष्मदीपनीयानु-
लोमिकवातकफप्रशमनानाम्, अम्लवेतसो मेदनी-
यदीपनीयानुलोमिकवातश्लेष्महराणां, यापशकः
क्षुत्तनीयपाचनीयाशौष्मानां, तक्राभ्यासो ग्रहणीदो-
पशोफाशौष्पृत्तव्यापप्रशमनानां, क्रथ्याम्मां सरसा-
भ्यासो ग्रहणीदोपशोपाशौष्मानां, क्षीरपृताभ्यासो
रसापनानां, समपृतसङ्क्रमाभ्यासो वृष्योदावर्त-
हराणां, तेलगण्डपाभ्यासो दन्तवलरक्षिकराणां,
चन्दनं दुग्न्धहरशङ्खनिर्वापणलेपनानां, रास्त्रागु-
रणी शीतापनयनप्रलेपनानां, कामजकोशीरं दाह-
त्वग्दोषस्वेदापनयनप्रलेपनानां, कुष्ठं वातहराभ्याशौ-
प्रनाहोपयोगिनां, मधुर्गं चक्षुष्यपृष्यकेद्व्यकण्डवप-
र्णविरेचनीयरोपणीयानां, वायुः प्राणसंज्ञप्रदान-
हेतुनाम्, अत्रिरामस्तम्भशीतशूलोद्वेपनप्रशमनानां,
जलं स्तम्भनीयानां, मृदुशूलोद्वेपनिर्वापितमुदकं
तृष्णाच्छर्द्यतिपीपोगप्रशमनानाम्, अतिमाशाननमा-
मप्रदोषहेतूनां, यथाश्चभ्यचरारोऽस्तिस्नानुक्षणानां,
यथासाध्यं चेष्टाभ्यपहारं सेव्यानां, कालभोजन-
मारोप्यकराणां, तृतिराहारानुगतानां, वेगसन्धारण-
मारोप्यकराणां, नयं सौमनस्यजननानां, मद्याक्षेपो

धीवृत्तिस्मृतिहराणां, शुद्धभोजनं दुर्धिपाककरा-
णाम्, एककालभोजनं सुधपरिणामकराणां, स्त्रीष्य-
तिप्रसङ्गः शोषकराणां, शुक्रवेगनिग्रहः पाण्ड्यकरा-
णां, पराघातनमज्जार्थद्विजजननानाम्, अतशनमायुषो
ह्रासकराणां, प्रमिताशनं कर्शनीयानाम्, अजीर्णाध्य-
शनं ग्रहणीदृष्टणानां, विपमाशनमग्निद्वेष्यकराणां,
विस्त्रयीयाशनं निन्दितव्याधिकराणां, प्रशमः प-
थ्यानां, आयासः सर्वापथ्यानां, सिध्यायोगो व्या-
धिकराणां, रजसललाभिगमनमलक्ष्मीगुरानां, प्रस-
चर्यमायुष्याणां, परदारभिगमनमनायुष्याणां, ल-
ङ्कल्लो वृष्याणां, दोर्मनस्यमवृष्याणाम्, अयथावल-
मारम्भः प्राणोपरोधिनां, विषादो रोगवर्धनानां,
ज्ञानं धमहराणां, हर्षः प्रीणनानां, शोकः शोषणानां,
निवृत्तिः पुष्टिकराणां, पुष्टिः स्थिरकराणाम्, अतिसम-
स्तन्द्राकराणां, सर्वरसाभ्यासो बलकराणाम्, एक-
साभ्यासो दीर्घव्यकराणां, गर्भशाल्यमाहार्याणाम्,
अजीर्णमुञ्ज्याणां, बालो मृदुमेपजीयानां, वृद्धो
याप्यानां, गर्भिणी तीक्ष्णोपधव्यवायव्यायामवर्जनी-
यानां, सौमनस्यं गर्भधारणानां, सतिपातो दुष्टिकि-
त्स्यानाम्, आनो विप्रमचिकित्सानां, ज्वरो रोगाणां,
कुष्ठदीर्घरोगाणां, राजस्यक्मा रोगसमूहानां, प्रमेहोऽ-
नुपङ्गिणां, जलौकसोऽनुशक्तानां, यस्तिस्तप्राणां,
तिमघानीपधिभूमीनां, लोम ओपधीनां, मधूरा-
रोग्यदेशानाम्, अनूपोऽतिरिक्तेष्वेशानाम्, निर्वेशकारि-
त्यमातुरगुणानां, मिषकृ चिकित्साज्ञानां, नास्तिको
धर्म्यन्तो, लोल्यं हेतुरकराणाम्, अनिर्वेशकारित्वम-
रिष्टानां, अनिर्वेशो वातलक्षणानां, वैषम्यमूहो
निर्वेशयकराणां, योगो वैद्यगुणानां, विद्वानमीप-
धीनां, शास्त्रसहितस्तर्कः साधनानां, संप्रतिपत्तिः
कालज्ञानप्रयोजनानाम्, अव्ययसायः कालातिपत्ति-
हेतूनां, दृष्टकर्मता निर्वेशयकराणाम्, अस्मर्थेना
भयकराणां, तद्विचरंभाया सुविचर्यनानाम्, आ-
चार्यः शास्त्राधिगमहेतूनाम्, आधुर्वदोऽमृतानां,
सद्गन्धनमनुष्ठेयानाम्, असङ्ग्रहं सयोंहितानां,
सर्वसद्व्यासः सुधानामिति ॥ ४० ॥

इतिरायामिति दीर्घास्मृतिरुक्तम् ॥ अग्रद्व्यरिक्कण-
णामिति स्वयमपेन संयुक्तं सदधे दधि करोतीत्यर्थः । अन्तं
हृद्यामिति हृद्यानाम्, अन्तं तु मयमेव रोचते । गतु
श्लेष्मपित्तप्रशमनानामिति द्वयत्वेन, दुरागमा सौपथ्यत्वेन
तेन दुरालभा मधुनय श्लेष्मपित्तप्रशमनभेदाचारपरत्वं
न निरोपि । यस्मिन्निस्त्रिदोषाद्व्यपगतुपयवः । अग्निर्दी

१ 'आमृतिरुक्कित्सानां' इति पा० । २ 'अमृत्प्रशमन',
'अमृदचनम्' इति च पा० । ३ 'इतिरिति' इति च पा० ।

पितृस्वेष्वजननामिति येयेषु मध्ये, माथ. पितृस्वेष्वजनना-
नामिति मोक्षेषु, शङ्कृत्य दितृस्वेष्वजननामिति मध्येषु
मध्ये, किञ्च, जयमप्येतत् पितृस्वेष्वजननं प्रति खगानमिति
नितयमप्युच्यते, एवमन्यत्रापि तुल्यश्रेष्ठताभिधानं तज्जातीय-
श्रेष्ठताभिप्रायेण तथा तुल्यत्वेन च ज्ञेयम् । मन्दकमिति मन्द-
जातम् । उद्दालको वनकोद्व । शुद्धशोषोऽर्ध । गन्धप्रियहः
प्रियहुरेव । कथं मासमसीति कथ्यात् व्याप्रादि । समष्टत
इत्यत्र समवायः सहाय । उद्देपनमिति वेपनम् । उद्वक्त्रमाधा-
सनस्तम्भनामिति वणन्ये, यत् पृथक् 'उद्वक्त्रमाधाराकरणा'
तथा, 'जलं स्तम्भनामाम्' इति करोति, तेन कर्मद्वयेऽपि
जलस्थानन्यसाधारणता दर्शयति । मिलित्वा गुणवादे ह्युभयक-
र्मकर्तृत्वेन प्राधान्यं स्यात्, एवमन्यत्राप्यनेककर्मकर्तृत्वे यस्य
प्राधान्यमुक्तं पिप्पलीमूलादौ, तत्र तथाभूतानेककर्मकर्तृत्वेनैव
प्राधान्यं ज्ञेयम्, न पृथक्कर्मणि । कामजकोशैरनुशीरद्वयं सत्यन्ध-
भरण्यं च पृथक् । एकाशनमोक्तनमित्येकपातमोजनम्, अने-
नैकाशनस्य शुक्लपरिणामतामानमुच्यते, न द्वितीयाद्यप्रतिषेध
क्रियते, एतेन द्विर्भोजनेऽप्यव्याहृतामितामितादयं शुक्लपरि-
णामकारणत्वेन ज्ञेया । शोषद्वाराणामिति शोषवारणानाम् ।
प्रराधातनं पथस्थानम्, वध्यन्नामप्राणिदण्डनाद्धि पृथक् नाने
अन्धा स्यात् । 'यथाऽक्षितम्' इति केनित्युक्तिः, तथाति-
क्षाधु । प्रमित्ताशनमपीतकालमोजनं, श्लोकमोजनं वा ।
विपमाशनं प्रकृतिवरणादिविषमाशनम् । निन्दितव्याधि-
विप्रकुष्टादि । अलक्ष्मीमुखानामलक्ष्मीकारणानाम् । मिथ्या-
योगः सम्यग्योगादन्यद्विषयो योगः । सङ्ख्यं जीसङ्ग-
हृत्प । ज्वरो रोगणामिति रुजाकर्तृणाम् । अनुपत्री पुनर्मयी ।
तज्जाणामिति कर्मणाम् । लोम औपधिगजं पथदशपर्वा ।
बाललक्षणानामित्यारोग्यलक्षणानाम् । ज्ञानमिस्त्रीयथादिमिज्ञानम् ।
साधनानामिति ज्ञानसाधनानाम् । सप्रतिपत्तिं यथाकर्तृ-
व्यतानुष्ठानम् । तृतिपहारगुणानामित्यत्र गुणशब्दं प्रत्यक्षध-
र्मवचन । एकरसाभ्यास कर्शनानामित्यपवादं वर्जयित्वा,
तेन प्रपञ्चस्यारो इरायननामिति न विरुध्यते । अमृतानामिति
जीवितप्रधा(दा)नहेतूनाम् । सर्ववन्नास सर्वक्रियात्मायै, यं हि
परममुक्तमोक्षहेतुं शरीरे वक्तव्यम् ॥ ४० ॥

भवन्ति चात्र ।

अभ्यासां शतमुद्दिष्टं यद्विप्रश्चाशुचरम् ।
अलमेतद्विकाराणां विधातायोपदिश्यते ॥ ४१ ॥

अभ्याषामित्यादी अभ्यशब्दं श्रेष्ठजननं । अलमिति स-
मर्थम् । अत्र ज्वरप्रमेहादयोऽपि स्वस्वेष्वपितीडाकरत्वाजुष-

ज्जिकलादिना ज्ञाता सन्तश्चिकित्सायामुपयुक्ता भवन्ति,
अतो ज्वरादिज्ञानमपि विकाराणां विधातायै समर्थं भवेति ।
अभ्याषा च विकारसमकलाभिधानं प्राधान्यादुच्यते, सुखार्थं
वा, तेन यदुच्यते—एत एव चेदम्याधिहारे विहिता विका-
रञ्चमयन्ति, तत् विप्रपारिषित्ताभिधानेनेति, तन्निरस्त
भवति । विकारविधातयेहोत्पन्नानामौपधोयोगेन तथाऽनुत्प-
ज्जाला स्वस्वेष्वपरिपालनेन ज्ञेय ॥ ४१ ॥

समानकारिणो वेऽर्थास्तेषां श्रेष्ठस्य लक्षणम् ।

ज्यायस्त्वं कार्यकर्तृत्वे वरत्वं चाप्नुदाहृतम् ॥ ४२ ॥

पातपित्तकफानां च यद्यत् प्रशानने हितम् ।

प्राधान्यतश्च निर्दिष्टं यथाधिहृत्सुत्तमम् ॥ ४३ ॥

एतन्निशम्य निपुणं चिकित्सां संप्रयोजयेत् ।

एवं कुर्वन् सदा वैद्यो धर्मकामी समश्नुते ॥ ४४ ॥

अभ्याधिकारोक्तं सप्रहेण कथयति—समानेत्यादि । समा-
नकारिणस्तुल्यकारिणः । श्रेष्ठस्य लक्षणमिति प्रशस्तस्य लक्षणं,
लक्षणं सिद्धं पाठ एव, पाठेन हि प्रेक्ष्य लक्ष्यते ज्ञानत इत्यर्थः ।
ज्यायस्त्वं बृहत्त्वं, तदप्रशंसकगुणबृहत्त्वं ज्ञेयम्, अत एवाहि-
ताधिकारकथने श्रेष्ठतमशब्दं स्वस्या 'अपम्यतमत्वे प्रकृततमा
भयन्ति' इत्युक्तं, तेन श्रेष्ठस्य लक्षणमिति रक्तधाम्यादीनां हिता-
हाराणां ज्ञेयं, ज्यायस्त्वं चाहिताहाराणां यवरादीनामपम्यत-
मत्वे प्रकृतिशालित्वम् । कार्यकर्तृत्वे वरत्वं चेति कर्मणि चोल्ह-
हत्वं, तच्च 'अथ कृत्तिकरणाम्' इत्यादिनोक्तं ज्ञेयम् । वातपि-
तृत्तरुफणा चेत्तादौ 'बलिवर्तहरणां', 'विरेचनं पित्तहरा-
णां', 'वमनं स्लेष्महरणाम्', 'आस्वापनं पातहरणाम्' इत्यादि
ज्ञेयम् । यथाधिहृत्सुत्तमम् 'खदिरं कुष्ठहरणाम्', 'दुष्करमुलं
हिक्काश्वत्सवासपाथंशूलनाहहरणाम्' इत्यादि ज्ञेयम् । किञ्चा
'शबरत्वम्' इति पाठः, तदा शबरत्वम् अन्वया भनमिप्रेतकर्तृ-
त्वं, तच्च 'रजस्खलागधनमलक्ष्मीमुखानाम्' इत्यादि ज्ञेयम् ।
श्रेष्ठज्यायस्त्वान्यां प्रशस्ताप्रशस्तकर्मणामपि ग्रहणं व्याख्ये-
यम् ॥ ४२-४४ ॥

पथ्यं यथोऽनयेत् यद्यथात्तं मनसः प्रियम् ।

यथाप्रियमपथ्यं च नियतं तथा लक्षयेत् ॥ ४५ ॥

मात्राकालक्रियाभूमिदेहदोषगुणान्तरम् ।

प्राप्य तत्तन्निदं हृदयन्ते ते ते भावास्तथा तथा ॥ ४६ ॥

तस्मात् स्वभावो निर्दिष्टस्तथा माप्रादिताश्रयः ।

तदपेक्ष्योभयं कर्म प्रयोक्तव्यं सिद्धिमिच्छता ॥ ४७ ॥

तद्वानेयस्य भगवतो वचनमनुनिशम्य पुनरपि
भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—यथोद्देशमग्निनि-

१ 'अभ्याहृतामितामितादयः' इति पा० । २ 'बालावतिक्केण
कार्यकरणं संप्रतिपत्तिः, अन्यवसायोऽनुषोणः, 'अण्ववसायः' इति
पाठे अन्यवसायं कर्तव्यतामनेण शान्त्य' इति शिवदाससेन ।
३ 'तर्वेन्द्रियापेक्षया' इति पा० । ४ 'अभ्यासां बलवत्कर्मकारिणा'
इति शिवदाससेन ।

२ 'अत्र ज्वरादीनामपि वीरानरत्नादि हस्त्या भिषगावुरथ तस्य
शुभेच्छाज्ञो भवतीति ज्वरादिज्ञानमपि विधानाय समर्थं भवति' इति
शिवदाससेन । ३ 'कार्यकारित्वेऽनवरत' इति पा० । ४ 'इदत्वं' इति
पा० । ५ 'तदप्रशस्तगुणवद्भव' इति पा० । ६ किञ्चा संस्कारः ।

निष्ठः केवलोलोऽयमर्थो भगवता श्रुतश्चासाभिः । आ-
सवद्रव्याणामिदानीमनपवादं लक्षणमनतिसंक्षेपे-
णोपदिश्यमानं शुश्रूषामह इति ॥ ४८ ॥

सप्रत्युक्तस्य पथ्यस्य हितापरतास्रो लक्षणमाह—पथ्यमित्या-
दि । पथ्य शरीरमागतं स्रोतोहपादनपेत्तम्, अपेत्तमपकार-
पथ्यं, अनपेत्तमनपकारमित्यर्थः, पथ्योऽप्राप्तेन पथ्योक्त्या दोषा
भातवथ, तथा पथ्योनिवर्तसा पथ्यतो यथान्ते । तेन इत्यमेव
शरीरे यथैतं भवति, ततश्च शरीरानुपपाति पथ्यमिति भवति ।
किंवा, स्वस्थसाध्यरक्षणमात्रुरव्यापिपरिमोक्षश्चेति पन्था,
तस्यादनपेत्तं पथ्यम् । एवमपि मनोऽनुपपातित्वं न लभ्यत
इत्याह—यथोक्तं मनसः त्रियमिति । मनसोऽतिप्रोलाऽभिचपितं,
तेन मनसो हितमिति मियायं, तेन प्रशमनान्तातीक्ष्णत्वादयो
यथान्ते । एतेन, मन शरीरानुपपाति पथ्यमिति पथ्यल-
क्षणमनपवादमुक्तं भवति । अन्ये तु पथ्यलक्षणद्वयमेतन्
प्रवृत्ति, दन्ति च, “अथैकं लक्षणं स्यात्तदा एवरादिपु तिकं
मेपुं मनसोऽतिप्रवृत्तिं न पथ्य स्यात्, एतन्नानुपपातयेत्, यद्
एवरे तिकप्रयोगस्य तदाहै न मनसोऽनुकूलत्वं, न चैताव-
ता शरीरं प्रत्यप्यत्वं भवति, जतो यन्मार्तं मनोऽनुकूलं
मानसिकाराकृष्टत्वाद् तदापदेश्यमेव, मिवा तावन्मात्र-
मनोऽनुकूलत्वं मानसिकाराकृष्टत्वाद्वापदेश्यमेव । तदेत-
त्पथ्यत्वं किमाहाराचाराण्य नियतमसि मेल्याह—यथेल्यादि ।
नियत निश्चितमिदमप्रियमेव सर्वदेदमप्यमेव सर्वदेत्येवंकं
किञ्चिद्वालीत्यर्थः । कुतो नास्तीत्याह—आनेत्यादि । शुभान्त-
रहान्तो मानादिभिः सम्यज्यते । तत्तदिति मानादिपुनान्तरम् ।
ते ते इति हिताहिताहाराचारः । तथा तथेति हितोका अपि
हिताश्चाहिताश्च, तथाऽहितोकाश्चाहिता हिताश्च । एष प्रिय-
मपि ननुपपातिप्रियं, तिकापप्रियमपि प्रियम् । अनोदाहरण
मथा—पथ्यं तावद्दत्तं, तदतिमानमपथ्यं भवति, काले च नरा-
न्तेऽपथ्यं, चरकारेण च विरद्वद्रव्यसंस्कृतमपथ्यं, भृशो
चानूपायामपथ्यम्, एवं दैर्देऽनिरूप्ये दोषे च कथेऽपथ्यम् ।
अपथ्यमपि विषं मानादिना हितं भवति, यथा रक्षणये—“वि-
पथ्यं तितं द्यात्” (वि अ १) इत्यादि । एवमन्यदप्यपथ्यम् ।
दस्यादेवनेकास्तमपथ्यत्वमनिर्दिष्टं, अयोगादपथ्यता तु निश्चि-
ता, तस्मात् स्वमायो निर्दिष्ट इति पथ्यानां रक्षसाध्यादीनामप-
थ्यानां न यवकादीनामिलयं, स्वमायं प्रकृत्य पथ्यताऽप्यपथ्यता
य । तथा मानादिराश्रय इति निर्दिष्ट इति सवन्धः । मानादि-
मात्रापालम्यादि । आश्रय इति पथ्यत्वापथ्यत्वयोः । माना-
दीन्याधिल भावानां पथ्यत्वापथ्यत्वं न पारमार्थिकं भवती-
त्यर्थः । उभयमिति स्वमाय आश्रय इति च ॥ ४५-४८ ॥

तमुवाच भगवानाज्येयः—धान्यफलमूलसारपु-
ष्पकाण्डपत्रत्वचो भवन्त्यासवयोनयोऽग्निवेश संप्र-
हेणाष्टौ शर्करानवमीकाः । तासेव द्रव्यसंयोगकर-
णतोऽपरिसंख्येयासु यथापथ्यतमासवचतुरशीतिं
नियोध । तद्यथा—सुरासौवीरतुपोदकमेरेयमेदक-
धान्याम्लाः पदं धान्यासवा भवन्ति, मृदी-
कापज्जैरकाहमयेष्वनवरजादनृणशून्यपरुफकाभ-
यामलकमुगलिण्डिकाजाम्बवकपित्तकुलवदरक-
कैन्धुपीलुमियालपनसन्मोधाश्वत्थप्लक्षकपीतनो-
दुम्बराजमोदशृङ्गाटफकशङ्खिनीफलासवाः पदविंश-
तिर्भवन्ति, विदारिगन्धाभ्यगन्धाकृष्णगन्धाशता-
वरीयामाग्निवृहन्तीद्रवन्तीविद्योस्वक्चक्रिभ्रममूलै-
रेकादश मूलासवा भवन्ति, शालाम्रिकाभ्यकर्ण-
चन्दनसन्दनखदिरकद्रससपण्डुर्जुनासनारिमेवति-
न्दुकफिण्डीशमीशुक्तिशिशपाक्षिरीपचकुलधन्वन-
मधूकैः सारासवा विंशतिर्भवन्ति, पद्मात्पलनलि-
कुमुदसौगन्धिकपुण्डरीकशतपनमधूकम्रियङ्गुधात-
फीपुष्पैर्विंश पुष्पासवा भवन्ति, इक्षुकाण्डेक्षिजुचा-
लिकापुण्ड्रकचतुर्थाः काण्डासवा भवन्ति, पटो-
लताडकपनासवी द्वौ भवतः, तिक्चकलोध्रैलया-
लुरुप्रमुकचतुर्थास्त्वगासवा भवन्ति, शर्करासथ
एक एवेति । एवमेवमासासवानां चतुरशीतिः पर-
स्परैणासंस्कृतानामासथद्रव्याणामुपनिदिष्टा भवति ।
एवमासवानामासुतत्पादासयसंज्ञा । द्रव्यसंयोग-
विभागरिस्तोरस्वेषां यहुविधकरपः संस्कारश्च ।
यथास्वं संयोगसंस्कारसंस्कृता द्वास्यासः स्वं फर्म
कुर्वन्ति । संयोगसंस्कारदेशकालस्यापनमानाद-
यश्च भावास्तेषां तेषामासवानां ते ते सप्तुपदिश्यन्ते
तत्तत्कार्यमभिसमीक्ष्येति ॥ ४९ ॥

इतनीमन्वापिपारदासवेचनन्तेऽथ य आसवा अम्यास
उच्यन्ते । धान्यादीन्वेकत्वेन पठित्वा दृष्ट्वा शर्करा पठन्ति,
धान्यादीनामन्वातरजातिमत्ताः शर्करापरत्वात्तरजाति-
नास्ति, या तु यासशर्करा या नासकारणतया भूयते, ननु-
शर्करा तु मन्वन्तीतिष्यैव । मनु ॥ नासवयोनितया दृष्टव-
ति, तेन तद्वत्तस्यासवस्य धान्यपथ्यनाधान्यासयोनैव मद्-
र्कम् । एव गीदासवादिष्वपि बोद्धव्यम् । इत्येव च सयोग्य
करण च इत्यस्योपकरणं, ततोऽपरिसंख्येयासु ॥ सौवीरं
मिलुपवरजं, मेरेय मुण्डता गुण, मेदक वेतमुग जगल-
स्या, धान्यामसु काञ्चिकम् । तृणस्य पेतकी, सुगन्धि-

१ केवल इति संज्ञा । २ ‘अमशानातिहतादयः’ इति पा० ।
३ ‘अमशानातिहतादयः’ इति पा० । ४ ‘अमशानातिहतादयः’ इति पा० ।
५ ‘अमशानातिहतादयः’ इति पा० । ६ ‘अमशानातिहतादयः’ इति पा० ।
७ ‘अमशानातिहतादयः’ इति पा० । ८ ‘अमशानातिहतादयः’ इति पा० ।
९ ‘अमशानातिहतादयः’ इति पा० । १० ‘अमशानातिहतादयः’ इति पा० ।

१ शर्करा संस्कारः । २ ‘धान्यापुण्ड्र’ इति पा० । ३ ‘अ-
पुण्ड्रकासवा’ इति पा० । ४ ‘होतृत्वे’ इति पा० । ५ ‘अमशानातिहतादयः’ इति पा० ।
६ ‘अमशानातिहतादयः’ इति पा० । ७ ‘अमशानातिहतादयः’ इति पा० ।
८ ‘अमशानातिहतादयः’ इति पा० । ९ ‘अमशानातिहतादयः’ इति पा० ।
१० ‘अमशानातिहतादयः’ इति पा० ।

ण्डिना विभीतकं, सुवल्मिति स्थूलवदरी, कर्कन्धु, शृगा-
लवदरी । कन्दः श्वेतखदिरः, अधकणैः शालमेदः, अरिमेदो
विट्खदिरः, निणिही अपामार्गं, शुक्तिर्वदरी । पयं सरकम-
ष्टदलपत्रं, नलिनं धैतमष्टदलपत्रं, पुण्डरीकं धैतमष्टपत्रपत्रं,
शतपत्रं त्वरुणम् । इक्षुबन्धद्राक्षस्यपि पुण्ड्रकस्य पुनरभिधान-
मासवं प्रति तस्य प्राधान्यव्यापनार्थम् । वसुक्तं गुणकम् ।
तित्वकः भावचलोध्रः । आसुतत्वादिति सन्धानरूपत्वात् । द्रव्य-
संयोगविभाग इत्यादौ 'एवाम्' इति पदेन प्रत्येकं धान्यादिद्र-
व्यवृत्ता आसवा उक्ता । तेषां च विभागोऽनुपपन्न एकरूपत्वा-
दिति चेत् १ तत्र, तेषामपि सञ्जातीयद्रव्यविभागस्य विद्यमान-
त्वात् । किंच संस्काररूपव्यविभागस्यापि तत्र शक्यत्वात्; नहो-
केनैव द्रव्यैष सुरादयः कियन्ते, प्राधान्यात्तु धान्यादयोऽभि-
धीयन्ते । सन्सारश्च बहुविधविकल्प इति योजना । संयोगस-
स्कारकरणप्रयोजनमाह—यथास्त्वित्यादि । यथास्त्विति यदु-
ज्यते, देशो भस्मराशिधान्यरूपद्वयस्य सन्धानेषु वक्ष्यमाणः,
कालस्तु पक्षमासादिस्थापनं, माना सन्धानद्रव्यमात्रा । आदिप्र-
हणान्नस्यैवाधैतिकैर्व्यवसायप्रहणम् । तत्तत्कार्यमिति देशका-
लशरीरदोषादिभिर्भूतहितत्वम् ॥ ४९ ॥

भयति चात्र ।

मनःशरीराग्निबलप्रदाना-
मस्त्रमशोकावचिनाशानाम् ।

संहर्षणानां प्रवरासधाना-
मशीतिरुक्ता चतुर्वर्त्तरिणा ॥ ५० ॥

मन शरीरेत्यादिना गुणकपनं युक्त्या पीतस्यासत्तस्य हेतुम्
॥ ५० ॥

तत्र श्लोकः ।

शरीररोगप्रकृती मतानि
तत्रैव चाहारविनिश्चयं च ।

उवाच यज्ञःपुरुषादिकेऽस्मिन्
मुनिस्तथाऽप्याणि वरासवांश्च ॥ ५१ ॥

इत्यग्निवैश्वरुते तन्ने वरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
यज्ञःपुरुषीयो नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

इति भीषणपाणिदत्तविरचिताया चरकतन्त्रव्याख्यामा-
सुर्वदरीपिकाख्यामा सूत्रस्थानेऽप्रमाणचतुष्टके यज्ञ पु-
रुषीयो नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

पङ्क्तिशोऽध्यायः ।

अथात आत्रेयमद्रकाप्यीयमध्यायं व्याख्यास्यामः १
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

हिताहितैकदेशमभिधाय इत्थन्नद्रव्यहिताहितत्वज्ञानार्थं रम-

१ 'तत्तत्त्वार्थमिति तद्विशेषप्रशमनरूप कार्यम्' इति शिवदाससेनः ।
२ 'शरीररोगप्रकृती मतानि शरीररोगयोः कारणे ये मुनीनां
मतमेदास्तानीत्यर्थः' इति शिवदाससेनः ।

वीर्यविपाकाभिधायक आत्रेयमद्रकाप्यीयोऽभिधीयते । तत्रापि
विपाकापीनानामपि रसेनैव प्रायो लक्षणीयत्वाद्वैतप्रकरणमादौ
कृतम् ॥ १ ॥ २ ॥

आत्रेयो मद्रकाप्यश्च शाकुन्तेयस्तथैव च ।
पूर्णाक्षश्चैव मौद्गल्यो हिरण्याक्षश्च कौशिकः ॥ ३ ॥
यः कुमारशिरा नाम भरद्वाजः स चानघः ।
श्रीमान् वार्योविदश्चैव राजा मतिमतां वरः ॥ ४ ॥
निमिश्च राजा धैदेहो वडिगश्च महामतिः ।
काङ्गायनश्च बाह्लीको बाह्लीकमिपजां वरः ॥ ५ ॥
एते श्रुतवयोवृद्धा जितात्मानो महर्षयः ।
घने स्रग्भरये रम्ये समीयुर्विजिहीषंघः ॥ ६ ॥
तेषां तत्रोपविष्टानामियमर्थवती कथा ।
बभूवार्थमिदं सम्प्रपञ्चाहारविनिश्चये ॥ ७ ॥

मुनिमतेः पूर्वपक्षं कृत्वा सिद्धान्तव्यवस्थानं विध्यन्त्युत्तरस्य-
र्थम् । रसेनाहारविनिश्चयो रसाहारविनिश्चयः । किंवा अयं
रसविनिश्चयः, तथा 'परं चतौ विषाकानाम्' इत्यादिहारविनि-
श्चयः ॥ ३—७ ॥

एक पय रस इत्युवाच मद्रकाप्यः, यं पञ्चाना-
मिन्द्रियार्थानामन्यतमं जिह्वापैषयिकं भावमाचक्षते
कुशलाः, स पुनर्वदकादनस्य इति । द्वौ रसाविति
शाकुन्तेयो ब्राह्मणः, छेदनीय उपशमनीयश्चेति ।
त्रयो रसा इति पूर्णाक्षो मौद्गल्यः, छेदनीयोपशम-
नीयसाधारणा इति । चत्वारो रसा इति हिरण्याक्षः
कौशिकः, स्वादुर्हितश्च स्वादुरहितश्चास्वादुर्हितश्चा-
स्वादुरहितश्चेति । पञ्च रसा इति कुमारशिरा भर-
द्वाजः, भीमीदकाभेयवायव्यान्तरिक्षाः । षड्रसा इति
वार्योविदो राजर्षिः, गुरुलघुशीतोष्णक्षिग्धरुक्षाः ।
सप्त रसा इति निमिर्वेदेहः, मधुराम्ललघुणककटुति-
क्तकपायक्षाराः । अष्टौ रसा इति वडिशो धामार्गवः,
मधुराम्ललघुणककटुतिक्तकपायक्षाराव्यक्ताः । अप-
रिचिन्त्येया रसा इति काङ्गायनो बाह्लीकमिपकः,
आश्रयगुणकर्मसंस्वादविशेषाणामपरिमेयत्वात् ८

एक एवैवेति । इन्द्रियार्थानामिति निर्धारणे षडौ । अन्य-
तममिच्छेत्कम्; अन्यशब्दो ह्ययमेकवचनं, यथा—अन्यो दृष्टि-
येन गतोऽन्य उत्प्रेरेण, एक इत्यर्थः । तमप्यलस्यश्च स्वार्थिकः ।
जिह्वापैषयिकमिति जिह्वाभाषणम् । रसाभाषोऽपि जिह्वा एव-
तेजस्त आह—भावमिति । उदकादनस्य इति रसोदवयोरे-
कत्वाभाषणार्थः, पूर्वपक्षत्वादुदुग्धम् । पूर्वपक्षश्च कपिलमतेन, ते

१ 'रसाहारविनिश्चय इति रसविनिश्चयपूर्वक आहारविनिश्चयो रसा-
हारविनिश्चयः' इति शिवदाससेनः । २ तत्र, 'वार्यो नाति विना
नीवे नीवे नाति विना रसाय' इति वीर्यविषाकयो रसापीनत्वात्
अपय रसविनिश्चयवरणमाह—एक एवैवेति' इति शिवदाससेनः ।

हि रसतन्मानं गन्धतन्मासमिरादिवचनेन गुणव्यतिरिक्तं द्रव्य-
मिति युवते । छेदनीय इत्यपवर्णनकारक । उपपत्तनीय इति
बृहण । साधारण इत्यत्रेयसाम्यसाधन्यानुमयोपि लङ्घनबृह-
पयो वेत्ता, परस्परविरोधादवर्ता वा । स्वादुरितरागीष्ट, हित
इत्यायतावनपकारी । आधीयत इत्याश्रयो द्रव्य, गुणा
त्रिगुण्युदाय, कर्म धातुवर्धनक्षपणादि, सखादो रसाना
मयान्तरमेद, एषा विशेषाणा मेदानामित्यर्थ । तत्र द्रव्य-
मेदादाधारमेदानाश्रितस्यापि रसस्य मेदो भवति, आध्वो हि
कारणं, कारणमेदाश्च कार्यमेदोऽवश्य भवतीत्यर्थ । युवादिगु-
णमेदास्तथा कर्ममेदाश्च रसकृता एव । ततश्च कार्यमेदावश्यस्य
कारणमेव इति पूर्वपक्षाभिप्राय । सखादमेवस्तु एवस्या-
मपि मधुरजटापिमुक्षीरगुडादिगत प्रत्यक्षमेव मेदो दृश्यते,
त तु सखादमेद सखवेद्य एव, यदुक्त—“छुक्षीरगुडानीना
माधुर्यस्यान्तर महत् । मेदस्तथापि गाल्वातु सरन्वलाऽपि
शक्यते”—इति ॥ ८ ॥

पट्वेव रसा इत्युवाच भगवानात्रेयः पुनर्वारुः,
मधुसाम्ललवणकटुतिक्तरूपायाः । तेषां पण्णां
रसानां योनिरद्वक, छेदनोपशमने द्वे कर्मणी, तयो-
र्मिथीभावात् साधारणत्वं, स्यादस्यादुता भेक्तिः,
हिताहिती प्रमायी, पञ्चमहाभूतविकारारूपाथयाः
प्रकृतिविकृतिविचारदेशकालयशः, तेष्वधयेषु
द्रव्यसंश्लेषेषु गुणा गुरलवुशीतोष्णकिण्वरूक्षाद्याः,
क्षरणात् क्षारः, नासी रसः, द्रव्यं तदनेकरससमु-
त्पन्नमेनेकरसं कटुकलवणभूयिष्ठमनेकेन्द्रियार्थस-
मन्वितं करणामिनिर्वृत्तम् । अर्घ्यकीभायस्तु खलु
रसानां प्रकृती भयत्यनुस्तेऽनुस्ससमन्विते या द्रव्ये
अपरिसंख्येयत्वं पुनस्तेषामाध्यादीनां भावानां वि-
शेषापरिसंख्येयत्वात् प्रयुक्तम्, एककोऽपि होषामा
ध्यादीनां भावानां विशेषानाध्वये विशेषोऽपरि-
संख्येयत्वात्, न च तस्याव्यत्ययमुपपद्यते, परस्पर-
संख्येयभूयिष्ठत्वात् वैषाममिनिर्वृत्तेर्गुणप्रकृतीना
मपरिसंख्येयत्वं भवति । तस्याश्च संख्येयानां रसानां
कर्मोपदिशन्ति बुद्धिमन्तः । तत्रैव कारणमपेक्ष-

माणाः पण्णां रसानां परस्परपेक्षासंख्येयानां लक्षण-
पृथक्त्वमुपदेक्ष्यामः ॥ ९ ॥

सिद्धान्तं पुनर्वैयुचनेनाह—पट्वेवेत्यादि । पूर्वपक्षोक्त-
सैक्तादिव्यवस्थामाह—तेषां पण्णामित्यादि । योनिराधारका-
रणं, कार्यकारणयोश्च मेदान् जिद उदकादसमेद प्रत्यक्ष
एवेति भाव । क्षितिव्यतिरिक्तमुदकमेव यथा रयोनितथा
“रसानां रससत्त्वं” (सू अ १) इत्यादी विदुमेव
वीर्यवीर्यवित्ति । तयोर्मिथीभावादिति कर्मणोऽर्थवैयर्थ्यमिथी-
भावात्पुनर्तौ तत्तापारयोर्द्रव्ययोर्मिथीभावादिति बोध्यम् ।
साधारणमिति साधारणकर्मयोगित्यम् । मधुरितरेष्टत्वं ।
तेन, यो यमिष्ठि स तस्य स्वादुरस्वादुरितर इति
पुरशयेशी धर्मी, न रसमेदनार्थमित्यर्थ । यथमहाभूतेत्यादी
“तु” शब्दोऽवधारणे, तेन आध्रया एव न रसा इत्यर्थ ।
किंभूता मांमादयो भूतविरास आध्रया इत्याह—प्रह-
तिष्विति विचारदेशकालवया इति, यथाशब्दोऽधीनायं, त च
प्रहत्यादिभिः प्रत्येकं योग्य । तत्र प्रहतिवधा यथा—मुद्रा
कपाया मधुराथ सन्त प्रहत्या रपर, एतदि लप्य न
रयवस, तथाहि तति—कपायमधुरत्वाद्ब्रह्म स्यात् । विहतिवसां
च महेर्लाना तनुत्वं, तथा तनुत्विद्विषिण्डवानां च गुरुत्वम् ।
विषारणा विचारो द्रव्यान्तरसंयोग इत्यर्थ, तेन प्रिचरणायप
यथा—मधुमर्षियो सयुक्ते विष, तथा विषं चागदसंयुक्तं स्वका-
र्म्यतिरिचरार्थवैरि । देशो द्विविधो भूमिरनुरथ । तत्र भूमौ
“श्वेतकण्ठो वरीकापिहवा विपहरी”, तथा “हिमपति मेप-
जानि महागुणि भवन्ति” । वरीरेदेशे यथा,—“तक्षिमा-
साह्वरतै स्तन्यकोटविरसदाम्” (सू अ १७) इत्यादि ।
कालवस तु यथा मूलमधिष्ठीक “तद्वात दीपहरी श्वे-
त्रिवोयम्” (सू अ २७), तथा “अर्धुपुष्पफलमादृष्ट”
इत्यादि । अत्र वैद्यप्रकरणोपा येऽनुकृते चक्षरात् खमवारि-
ध्वेवान्तर्भावनीया । यदुक्तम्,—“वर शरीरपयसा रसाभ्यो
धातव क्रिया । छिन्न प्रणापं संस्थापे मात्रा याम्निव परी-
क्ष्यते” (सू अ २७) इति । तत्र, चक्षरादीनामवधातुनां
वेदेन प्रहण, मात्रा विचारे प्रयिरति, रेष सभाये, तथा रा-
गिमाने वक्ष्यमाणं चाग्रमपिहवादिनिषेधायतनगन्तर्मांनीय
ययासमयम् । श्लिष्यमाया हलमादिमहेनागुणा अपि रसि-
गुदादयो न रसा, किंतु द्रव्यगुणा पृथगेवेति दर्शयति । शर-
नादुपयोगमनविषययोगात् क्षयो रस्य नापी रसः, रसस्य हि

१ ‘यथा तै’, यदुक्तं यामते,—“कृदायां बृहणायां रसुणायां
वर्गनाय च” इति तिवदासतेन । २ ‘एक एव रस इत्यादि यदुक्तं
तत्तिवरात्रि-निषेधमित्यादि । पण्णां इमानाव्यवचनेन रसमेव साध-
धारण प्रत्यक्ष, एतेरस प्रत्यक्षविकारिण इति भाव । योनिराधारका-
णम्, योनै ‘मधुररसानस्य’ इति प्रत्यापत्ता, कार्यकारणयोर्मेदस्य
दुपवर्णादिति भाव, छेदोपशमने वर्तनी, तयोर्मिथीभावात्
मात्रापरान्वित्यवचने द्वितीयपक्षवशो विराहती । नतिरेष्टत्वं,
तेन वो सविष्टि स तस्य स्वादुरितर पुनरस्वादुरिति पुरशयेशी
धर्मी, त रसमेदनार्थमित्यर्थ । इति निवक्ष्यते । ३ ‘मति
देशो’ इति शा० । ४ ‘अन्यथासह्य’ इति शा० ।

१ ‘तत्तापारयोर्द्रव्ययोर्मिथीभावादिति कर्मणोऽर्थवैयर्थ्यमिथी-
भावात्पुनर्तौ तत्तापारयोर्द्रव्ययोर्मिथीभावादिति बोध्यम् ।
साधारणमिति साधारणकर्मयोगित्यम् । मधुरितरेष्टत्वं ।
तेन, यो यमिष्ठि स तस्य स्वादुरितर इति पुरशयेशी धर्मी,
न रसमेदनार्थमित्यर्थ । यथमहाभूतेत्यादी “तु” शब्दोऽवधारणे,
तेन आध्रया एव न रसा इत्यर्थ । किंभूता मांमादयो भूतविरास
आध्रया इत्याह—प्रहतिष्विति विचारदेशकालवया इति, यथाशब्दोऽधीनायं,
त च प्रहत्यादिभिः प्रत्येकं योग्य । तत्र प्रहतिवधा यथा—मुद्रा
कपाया मधुराथ सन्त प्रहत्या रपर, एतदि लप्य न
रयवस, तथाहि तति—कपायमधुरत्वाद्ब्रह्म स्यात् । विहतिवसां
च महेर्लाना तनुत्वं, तथा तनुत्विद्विषिण्डवानां च गुरुत्वम् ।
विषारणा विचारो द्रव्यान्तरसंयोग इत्यर्थ, तेन प्रिचरणायप
यथा—मधुमर्षियो सयुक्ते विष, तथा विषं चागदसंयुक्तं स्वका-
र्म्यतिरिचरार्थवैरि । देशो द्विविधो भूमिरनुरथ । तत्र भूमौ
“श्वेतकण्ठो वरीकापिहवा विपहरी”, तथा “हिमपति मेप-
जानि महागुणि भवन्ति” । वरीरेदेशे यथा,—“तक्षिमा-
साह्वरतै स्तन्यकोटविरसदाम्” (सू अ १७) इत्यादि ।
कालवस तु यथा मूलमधिष्ठीक “तद्वात दीपहरी श्वे-
त्रिवोयम्” (सू अ २७), तथा “अर्धुपुष्पफलमादृष्ट”
इत्यादि । अत्र वैद्यप्रकरणोपा येऽनुकृते चक्षरात् खमवारि-
ध्वेवान्तर्भावनीया । यदुक्तम्,—“वर शरीरपयसा रसाभ्यो
धातव क्रिया । छिन्न प्रणापं संस्थापे मात्रा याम्निव परी-
क्ष्यते” (सू अ २७) इति । तत्र, चक्षरादीनामवधातुनां
वेदेन प्रहण, मात्रा विचारे प्रयिरति, रेष सभाये, तथा रा-
गिमाने वक्ष्यमाणं चाग्रमपिहवादिनिषेधायतनगन्तर्मांनीय
ययासमयम् । श्लिष्यमाया हलमादिमहेनागुणा अपि रसि-
गुदादयो न रसा, किंतु द्रव्यगुणा पृथगेवेति दर्शयति । शर-
नादुपयोगमनविषययोगात् क्षयो रस्य नापी रसः, रसस्य हि

निष्क्रियस्य क्रियाऽनुपपन्नत्वम् । कारणं च कारणस्य पानीययुक्त
स्थापनमनेन, वदन्ति हि लौकिकाः — 'कारं साधयाम' इति,
धारं च, — 'छिरवा छिरवाऽऽश्वात् कारं कर्त्तव्यं' इति,
साधं च, — 'छिरवा छिरवाऽऽश्वात् कारं कर्त्तव्यं' इति,
साधं च (चि अ ५) — इति । हेत्वन्तरमाह — द्रव्यं तदनेकर
सोत्पन्नमिति, अनेकरसेभ्यो मुख्यपापमार्गादिभ्य उत्पन्नमनेकर
सोत्पन्नं, यत्स्थानेकरसोत्पन्नमत एवानेकरश्च, कारणगुणानुविधा
यित्वात् कार्यगुणत्वेति भावः । अनेकरसत्वेनाह — बहुवचन
भूयिष्ठमिति । — भूयिष्ठान्देनाप्रधानरसान्तरसम्बन्धोऽस्तीति
दर्शयति । हेत्वन्तरमाह — अनेकेन्द्रियार्थसंगतिर्नामिति, ह्यारो
हि स्वर्गेन गन्धेन चान्वितं, तेन द्रव्यं रसे हि गुणे न
स्पर्शो नापि गन्ध इति भावः । हेत्वन्तरमाह — कारणमि-
निर्वृत्तमिति, कारणेन भस्मपरिक्षावृत्तादिनाऽभिमिर्षेण कृतमि-
क्षयं, न रसोऽनेन प्रकारेण क्रियते इति भावः । अन्य
कारस्य निषेधयति — अन्यकोभाव इत्यादि । अन्यकीभाव
इत्यभूततद्भावे चित्तप्रत्ययेन रसानां मधुरादीनां व्यवधानमेव
वृत्तिद्वाराऽऽध्यक्तव्यं, नान्यो मधुरादिभ्योऽध्यक्तरस इत्यर्थः ।
रसानामिति मधुरादीनां घणाम् । प्रकृतावित्यादि प्रकृती
कारणे जल इत्यर्थः । अध्यक्तव्यं च रससामान्यमात्रोपस्थित
मधुरादिविशेषज्ञाना, सा च जले भवति, अत उक्त जलगुणक-
पने सुष्ठुते, — 'व्यक्तरसता रसदोषः' (इ अ ५५)
इति, इहापि च 'व्यक्तरसश्च' इति वक्ष्यति, लोकेऽपि चाप्य
कारस्य द्रव्यमात्रायां वक्तारो वदन्ति — 'जलसेवाय रसो न
कश्चिन्मधुरादियुक्तः' इति । विशेषमधुराद्यनुपपत्तिश्चागुह्यत
रथेन । यथा वृद्धादिशयनागविशेषवर्गे कृत्तुमि रूपतामन्यप्र-
सीतिर्भवति, न ह्युक्त्यादिविशेषोपहितत्वाऽऽदुरसोऽध्यक्तीभावो
भवति, प्रधानं व्यक्तं रसमनुगतोऽध्यक्त्वेनैव जलरसः, यथा
विशुद्धये मधुरे कयायोऽस्तुल्यः । बहुकम् — 'रसः कयायानुरसो
मधुरः कफपित्तहा' (सू. अ. २७) — इति । अतुरससमन्विन इति
शर्कातुरसयुक्तं, यथा विषे, वचनं हि — 'उपमनिर्देश्वरसम्'
(चि अ २३) इत्यादि । किंवा, 'अतुरससमन्विते' इति पाठः,
तेन, अतुरसेनैकेन मरिचेन शर्करापरं कटुलम्बकं स्यात् ।
अपरिसंख्येयपदं दूययति — अपरीत्यादि । तेषामिति रसानाम्,

१ 'मधुरादिर्बन्धक' इति पाठः । २ 'शर्करापानये' इति पाठः ।

३ 'अपरिसंख्येयपदं दूययति' — अपरिसंख्येयत्वमित्यादि । आदिप
श्चेन गुणकर्मसंस्वादानां प्रहणं, आद्यगुणकर्मसंस्वादानां च वि-
शेषा मधुराद्यनामपरिसंख्येयत्वात् तेषां रसानामपरिसंख्येयत्वं बहुव्यये
तत्र युक्तं, तत्र हेतुमाह — एकैकोऽपीत्यादि । — एषामाद्यगुणकर्मसं-
स्वादानां विशेषानेवैकोऽपि मधुरादिभ्यस्त्वे, न त्वत्वादायथादिभेदाद-
न्यत्वमाश्रितस्य मधुरादेनैव । श्वेतं, नाममादय एव च रसिञ्च,
मधुरादित्त्वेन चैव । तथापि — यद्यपि शालिमृदुतक्षीरादयो
मधुरस्याभ्यासं विहा, तथापि तत्र मधुरत्वनात्याकान्त एक एव रसो
भवति, बलाकाक्षीरादिषु शुद्धवर्गेषु । एव गुणानां शुद्धिर्भिलादी
नामन्यत्वेऽपि तथा कर्मणा रसादिवर्तनस्वरूपेकरणादीनां भिन्नत्वेऽपि
तथा मधुररसानान्तरात्वादेऽपि च मधुररसस्यान्यत्वं, मधुरत्वना
स्वतन्त्रिकामादिति भावः इति शिवदाससेनः ।

च. स. १६

अपरिसंख्येयत्वं न युक्तम्, आद्यवाचीनां भावानामिति आद्य-
गुणकर्मसंस्वादानां, विशेषापरिसंख्येयत्वादिति आद्यवादमेद-
स्यापरिसंख्येयत्वात् । अत्र हेतुमाह — एवैकोऽपि ह्यीत्यादि ।
एषामाद्यगुणकर्मसंस्वादानां विशेषानेवैकोऽपि मधुरादिराध-
यते, न च तस्मादाभ्यासिभेदादन्यत्वमाश्रितस्य मधुरादिर्भवति ।
एव भवत्येव — यद्यपि शालिमृदुतक्षीरादयो मधुरस्याभ्या-
सात्स्वत्वाऽपि तत्र मधुरत्वनात्याकान्त एक एव रसो भवति
बलाकाक्षीरकार्पासादिषु शुद्धवर्गेषु इव । तथा गुणानां शुद्धि-
र्भिलादिमधुरादीनामन्यत्वेऽपि कर्मणा वा रसादिवर्तनार्थेनानव-
र्णकरत्वादीनां भिन्नत्वे सत्यपि न मधुररसस्यान्यत्वं, यत एकं
एव मधुररसतद्गुणयुक्तं भवति तत्त्वमपारी चेति को विरोधः ।
तथा मधुररसान्तरात्वादेऽपि मधुरत्वनात्याकान्तमत्र, कृष्ण-
वर्णावन्तरमेदे यथा कृष्णत्वानतिक्रमः । ननु मैव भवत्परि-
संख्येयत्वं रसानां, परस्परसंयोगानु यथास्वादविशेषं च कार्य-
विशेषकरोऽपि, नहि बन्धमधुराद्व्येन क्रियते, तन्मधुरेण वाऽ-
व्येन वा शक्यम्, अतस्तेन परस्परसंयोगेनापरिसंख्येयत्वं
भविष्यतीत्याह — परस्परस्यादि । सद्यमिति भावे च, तेन
परस्परसंयोगेभूयिष्ठत्वादिना मधुरादीनामभिमिर्षेतेन गुणमह-
तानामसंख्येयत्वमिति योजना, अयमर्थः — यद्यपि रसाः पर-
स्परसंयोगादिविशेषा गुण्य सन्तोऽभिमिर्षेता द्विरादौ द्रव्ये
भवन्ति, तथापि न तेषां गुण्यं गुह्यत्वाच्च, प्रहृतयो वा
मधुरादीनां वा वाऽऽध्युप्यत्वरसानिवर्तकत्वात्तायां असंख्येयता
भवन्ति, किन्तु य एव मधुरादीनां प्रत्येकं गुणा प्रहृतयश्च
उत्तिष्ठन्त एव सिद्धा भवन्ति । किंवा शुद्धिर्भिलादीनामिति
मधुरादिषु गुण्यरूपाणामित्यर्थः, तेन, रसस्य रसान्तरसंयोगे
लोपागमिण्यो दोषान्तरसंयोगे रसानां नापरिसंख्येयत्वमित्यर्थः ।
प्रकृतिसन्देहं न्ये कोच्यते, तेन गुणकर्मणामित्यर्थः । मधुरा-
दीनामनान्तरात्वादिविशेषोऽपि परस्परसंयोगेऽपि नैव । यत
एव हेतो रसानां संख्येयतां नान्ये गुणकर्मणा भवत, अत एव
संख्येयता रसानां प्रत्येकं शास्त्रान्तेऽपि नोक्तमित्याह — तस्मा-
दित्यादि । बन्धसन्देहेन परस्परव्यतिरिक्तत्वात् शुद्धादयो
रसरादिजननादयश्च विरोधः । न केवलमन्यशास्त्रकारै
रसानां संख्येयतां न्ये नोपरिच, किन्तु यद्यपि नोपरिचयाम
इत्याह — तथैवेत्येति । तथैव कारणमिति परस्परसंयोगेऽपि
रसानामनधिकगुणकर्मत्वम् । सङ्गणेन प्रत्येकत्व लक्षणप्रत्ययत्वम् ।

१ 'गुणप्रकृतीनामिति परस्परसंयोगेहेतुत्वा मधुरादिगुणा एव प्रकृ-
तयः, तासां मधुरादिषु गुण्यरूपकत्वाणामित्यर्थः । तथा च, परस्परसं-
योगेभूयिष्ठत्वादिना रसानामभिमिर्षु प्रकृतियुक्तानां मधुरादिगुणानां
संख्येयत्वं न चेति योजना । तेन, रसानां रसान्तरसंयोगे रसान्-
तेदमसंयोगे तत्संयोगाभावेनपरिसंख्येयत्वं, न पुन मधुरादिगुण्य-
रादिपररसानां बहुव्यक्तिक्रमः, यथा दोषानां परस्परसंयोगेभूयिष्ठत्वेऽपि
चित्त्वानतिक्रम इत्यर्थः । यत संख्येयता रसानां मधुरादिष्वरस-
प्रकृतिकत्वात् रसांतरत्वं, अत एव संख्येयतां प्रत्येकं शास्त्रान्ते
ऽपि नोक्तमित्याह — तस्मात् संख्येयतामिति । इति शिवदाससेनः ।

तत्र लघ्वेते येन लक्षणेन; अथवा 'मधुरो रसः' इत्यादिना
ग्रन्थेन, तथा 'शैहवमीनहापन' इत्यादिना च यद्वाच्यं,
तत् सर्वं गृह्यते । किंवा, लक्षणग्रन्थेन 'मधुरो रसः' इत्यादिप्र-
न्याच्यं लक्षणमुच्यते, यद्यत्वं च रसमेतदनाथं यद्व्यति
'शैहवमीन' इत्यादि तद्व्यति ॥ ९ ॥

अथे तावद्द्रव्यमेदमभिप्रेत्य किंचिदभिधास्यामः ।
सर्वे द्रव्यं पाञ्चभौतिकमस्मिन्नर्थे; तच्चेतनावदचेतनं
च, तस्य गुणाः शब्दादयो गुर्वादयश्च द्रवन्ताः,
कर्म पञ्चविधमुक्तं धमनादि ॥ १० ॥

अथे त्वित्यादि ।—रसेषु कान्येषु द्रव्यमेवमभिप्रेत्य प्रतिपाद-
नीयतया परिग्रह्य रसानां द्रव्यज्ञानापीनज्ञानत्वाद्द्रव्याभिधानमपि
कृतमित्यर्थः । किंचिदिति आनुषंगिकयोगि द्रव्यस्वरूपं न सर्वम्,
अप्रपञ्चोपाविति भावः । सर्वद्रव्यमिति कार्यद्रव्यम् । अस्मिन्-
ह्येदस्मिन् प्रकरणे । द्रव्यान्ता इति वचनेन पूर्वोक्तान् विंशतिगु-
णान्नाह । अथ च परापापरत्वाद्यैकमिदमभिधानेन किदित्याद्यं
परत्वाद्यैकमभिधानं दर्शयति; येऽपि तत्रापि युक्तिसंयोगपरि-
माणसंस्कारमात्रा अक्षरार्थकिंत्वोपयोगिनोऽपि, न ते पार्थि-
कादिद्रव्याणां शब्दादिवत्तादिकिंवा. कितल्लेख्याः, अत इह
नैर्गमिकगुणरूपे नोक्तः । उत्क्रमिष्यामार्गतरुलीये । एतच्च
प्राधान्यादुच्यते, तेन गृहणापि बोद्धव्यम् ॥ १० ॥

तत्र द्रव्याणि शुद्धरसकटिनमन्दस्थिरविशदसा-
ध्वस्फूलगन्धगुणयुक्तानि पार्थिवानि, तान्युपचय-
सद्वातगौरवस्वैर्यकराणि; द्रव्यस्निग्धशीतमन्दसु-
षिच्छिन्नरसगुणयुक्तान्याप्यानि, तान्युपहृदकेहय-
न्धविष्यन्मार्दवप्रसृजकराणि; उष्णतीक्ष्णमृदु-
लघुकृतिविशदरूपगुणयुक्तान्याग्नेयानि, तानि दाह-
दाकप्रमाप्रकाशवर्णकराणि; लघुशीतकृत्तरविश-
दसूक्ष्मरूपशीगुणयुक्तानि वायव्यानि, तानि रौक्ष्य-
श्लान्तिविचार्यैशघलायकराणि; मृदुलघुसूक्ष्मशु-
ष्णशब्दगुणयुक्तान्याकाशात्मकानि, तानि मार्दव-
सौम्यैरालम्बकराणि ॥ ११ ॥

शुद्धशब्दो गुर्वितिभिः प्रत्येकं स्वप्नते; किंवा गन्धैव,
यतो गन्धगुणयुक्ता धृष्टिव्येव भवति, अत एव ह्यान्तरल-
क्षणेऽपि दैर्घ्येऽपिगुणोऽन्त एव पठ्यते 'रसगुणयुक्त्यनि'
इत्यादि, तेन तत्रापि रसादिभिरेव यदुल्लङ्घ्ये योग्यः । सर्व-
कार्यद्रव्याणां पाचभौतिकत्वेऽपि धृष्टिव्यापुत्कर्षणं पार्थिवत्वादि
शेयम् । सहायः सादित्यं, स्वैर्यमविशालम् । वन्धनं परस्पर-
योजनं, प्रहादः घोरैरिन्द्रियतर्पणम् । सूक्ष्मं सूक्ष्मशोबोऽ-

१. 'अस्मिन्नेव इत्यस्मिन् प्रकरणे, तेन पार्थिवीस्वरूपं वायव्याणां
तदाद्यैरेतदभिधानं, न तु आकाशतत्त्वेत्यर्थः, नैवापि सादिभिः
पार्थिवीतिशब्दापनमनुपगमाद' इति शिष्येष्टाश्रयः । २. 'पार्थिव-
नीति' इति शब्दोऽनुल्लङ्घनीत्यर्थः । यन्मात्राणीत्यादिव बोध्यम्' इति
शिष्यवामसेनः ।

नुसारि, प्रमा वर्णप्रसाधिनी वीतिः, यदुक्तम्, "वर्णमात्रागति
च्छाया प्रमा वर्णप्रसाधिका" (इ. अ. ७) इत्यादि । विचरणं
विचारो गतिरित्यर्थः । गौरवैर्यं रन्ध्रयुक्तम् । गतः काशयत्तुल्यं
द्रव्यस्य धृष्टिव्यादिमूलात्तराज्यत्वेन भूरीत्यक्काशरात्वेन च
शेयं, यदेव भूरिशिषिरे तन्मात्रं; किंवा शकारगुणयु-
क्तत्वेन नामसं द्रव्यमित्युच्यते ॥ ११ ॥

अनेनोपदेशेन नानोपधिभूतं जगति किंचिद्द्रव्य-
मुपलभ्यते तां तां युक्तिमर्थं च तं तमभिप्रेत्य ॥ १२ ॥

अनेनेति प्रतियोगितद्रव्यगुणोपदेशेन; यत् पार्थिवदि द्रव्यं
यद्गुणं, तद्गुणे देहे संपाद्ये मेपनं भवतीत्यर्थः । तच्च पार्थिवदि
द्रव्यं न सर्वथा न च सर्वस्मिन् व्याप्यं मेपनमित्याह—तां तां
युक्तिमित्यादि ।—युक्तिमित्युपायम्, अर्थमिति प्रयोजनम्,
अभिप्रेत्येतापिच, तेन केनचिदुपायेन क्वचित् प्रयोजने कि-
ंचिद्द्रव्यमीपनं भवति न सर्वतः; तेन यदुच्यते—'वैरोधिकानां
सर्वदाऽप्युच्यते' 'तानां पार्थ' इत्यम्' इति वचो विरोधिः; तत्र
भवति, वैरोधिकानि हि संयोगपरिस्कारदेशाकाशापेक्षाणि
भवन्ति, वैरोधिकसंयोगाभावे तु पञ्चान्यपि क्वचित् स्युः ।
नान्यपि (सर्वदाऽपि) स्वभावदेव विपमन्दकारीत्यप्युच्यते,
तान्युपायमुच्यते क्वचित् पञ्चानि भवन्ति, यथा बद्धे—'विष-
स तिस्रं दयात्' (वि. अ. १३) इत्यादि । यत् गुणसंज्ञप्र-
तीति बोधगुण्यते, अतो न तानि मेपनानीत्युच्यते; तत्र,
सेपानि मेपनल्लेखगुणयुक्तत्वेन मेपनत्वात् ॥ १२ ॥

न तु केवलं गुणप्रभावादेव द्रव्याणि कां कुंकाणि
भवन्ति; द्रव्याणि हि द्रव्यप्रभावाद्गुणप्रभावाद्द्रव्य-
गुणप्रभावाच्च तस्मिन्स्मिन् फाले तत्तदधिकरण-
मासाद्य तां तां च युक्तिमर्थं च तं तमभिप्रेत्य यत्
कुर्वन्ति, तत् कर्म; येन कुर्वन्ति, तद्वीर्यं; यत्र
कुर्वन्ति, तदधिकरणं; यदा कुर्वन्ति, स फालः;
यथा कुर्वन्ति, स उपायः; यत् साधयन्ति, तत्
फलम् ॥ १३ ॥

पार्थिवदिद्रव्याणां शुद्धरादिगुणयोगादेरप्यल्लक्षणं, तेन
गुणप्रभावादेव मेपनं स्यादिति अहो निरस्तत्वाद्—न तु मेपन-
मित्यादि । द्रव्यप्रभावात्तथा—द्रव्या निरेकत्वं, तथा समानो
विषादिहन्तुत्वमित्यादि । गुणप्रभावाच्च—परे तिफलो रसः,
धीतेऽग्निरित्यादि । द्रव्यगुणप्रभावाच्च—हृणानिजस्योपरीति,
अतोपि गुणल्लेखं गुणोऽजिनं च द्रव्यमभिप्रेतं; यथा वा—'मण्ड-
लैर्जातस्वरूपं तस्या एव पक्वं शतम्' (वि. अ. २. पा. १),
वनं मण्डलगुणयुक्तत्वं जातस्वरूपं पार्थिवत्वं । यमं पुर्व-
न्तीत्याह—तस्मिन्मायमित्यादि । तां तां युक्तिमात्रमिति तां
ता बोधनां प्रपञ्च । यत् पुर्वन्तीत्यादिपुनरुद्धरणं यथा—शिरो-
निरेचनद्रव्यानि शिरोशिरेचनं कुर्वन्ति, तच्छिरोनिरेचनं

१ 'मण्डलानि' इति वचिरे पुनरुक्तं नीतरतये । २ 'गुणानिजस्य'
इति पाठः ।

धर्म, मेनेष्णत्वादिकारणेन शिरोविरेचनं कुर्वन्ति, सद्दीर्घं, वीर्यं शक्तिं, सा च द्रव्यस्य गुणस्य वा, यत्र शिरोविरेचनं कुर्वन्ति तदधिकरणं शिरः, मान्यत्राधिकरणं शिरोविरेचनद्रव्यं प्रभवतीत्यर्थः, यदेति वसन्तादौ शिरोगौरवादियुक्तं च काले, एतेनाकाले शीते शिरोविरेचनं सम्भवत्यत्र कार्यक, भिन्नु स्वकाल एव, यथा येन प्रकारेण प्रथमनायपीठनादिना तथा “प्रसारिताद्भुतान् शयने स्रजस्रस्तृते । ईष्यप्रत्यक्षशिरसः सवेद्यं चारुतक्षणम्” — इत्यादिना विधिना कुर्वन्ति, स उपायः, यत् साधयन्ति शिरोगौरवशङ्काद्युपरेषम, तत्फलं, फलं मुदेत्यम् । कर्म कार्यं साधनं, उदेत्य फलं साध्यं, यथा—यागविन्यायो धर्मं कार्यतथा कर्म, तज्जन्यस्य स्वार्थादेरेत्य फलम्, एव वगनादिष्वपि कर्माधिकरण्यानुयेत्यम् ॥ १३ ॥

**मेदधैषां त्रिपष्टिविधविकल्पो द्रव्यदेशकालम-
भाषाद्भवति, तमुपदेक्ष्यामः ॥ १४ ॥**

अत्रति द्रव्यमभिधाय विकृतानां रसानामेव मेदमाह—मेदधैषामित्यादि । प्रभावशब्दो द्रव्यदेशकालं प्रत्येकं पुण्यते, तत्र द्रव्यप्रभावाध्या—“सोमशुणातिरेकान्मधुर” इत्यादि, देशप्रभावाध्या—इतिवति द्वाशादिविधादीनि मधुरानि भवन्त्यन्यनाम्नालीत्यादि, फलप्रभावाध्या—धालाम् सफपाय तण्णमल पक्कं मधुरं, तथा हेमन्ते ओषध्यां मधुरा वर्षासम्या इत्यादि । अमिसयोगादयो मेदस्य सहेतव्यैस्तेऽपि काले द्रव्ये वाऽन्तर्भावनीया ॥ १४ ॥

स्वादुरम्लादिभिर्यामं शेषैरम्लाद्यं पृथक् ।

यान्ति पञ्चदशीतानि द्रव्याणि क्षिरसानि तु ॥ १५ ॥

मेदमाह—स्वादुरित्यादि । तत्र स्वादुरम्लादियोगात् पञ्च, शेषैरिति आदित्वेनोपयुक्तादभ्यं, तेनाम्लस्य लवण्यदियोगात् पच्यति, एव लवणस्य कट्वादियोगात्त्रिणि, कटुकस्य तिक्तकपाययोगाद्वे, तिक्तस्य कपाययोगादेवम्, एव पञ्चदश क्षिराणि ॥ १५ ॥

पृथग्मलादियुक्तस्य योगं शेषैः पृथग्भवेत् ।

मधुरस्य तथाऽम्लस्य लवणस्य यदोस्तथा ॥ १६ ॥

निरसानि यथासंख्यं द्रव्याण्युक्तानि विंशतिः ।

१ “शिरोगौरवलाघवशमम् इति धा०” २ “द्रव्यमेदमभिधाय र समेदमाह—मेदधैषामित्यादि” इति शिवदत्तसेनम् । ३ “एतन्ओष लक्षणं, तेनामिसयोगादयोऽपि र समेदहेतव्यो भवेति शिवदत्तसेनम् । ४ स्वादुरम्लादियोगात् पञ्च, लवण्यमधुरात्मकं १, मधुरलवणं २, मधुरकटुकं ३, मधुरतिक्तं ४, मधुरकपायं ५ इति । शेषैरित्यादित्वेनोपयुक्तादभ्येनाम्लाद्यं पृथग्योगं यान्ति, तेनापरे दश, तथापि—अम्लस्य प्रत्येकं लवण्यदिचतुष्टययोगाच्चत्तरं १, अम्ललवणं २, अम्लकटुकं ३, अम्लतिक्तं ४, अम्लकपायं ५, इति, तथा लवणस्य कटुवादियोगात्त्रयं १, लवणकटुकं २, लवणतिक्तं ३, लवणकपायं ४, इति, कटुकस्य तिक्तकपाययोगाद्वि मेदो इतिचन्द्रिक १, कटुकपायं २ इति, तिक्तस्य कपाययोगादेक इति तिक्तकपायं १, यत्ति क्षिराणि द्रव्याणि पञ्चदश भवन्ति इति शिवदत्तसेनम् ।

निरसमाह—पृथगित्यादि । मधुरस्याम्लक्षिरसचतुष्टयेन पृथगित्येकशो युक्तस्य शेषैर्लवणादिभिर्यामो भवति, तत्र मधुरस्याम्लयुक्तस्य शेषलवणादियोगाच्चत्तरं, तथा मधुरस्य लवणयुक्तस्य कट्वादियोगात्त्रिणि, तथा कटुकस्य तिक्तपाययोगाद्वे, तथा तिक्तयुक्तस्य कपाययोगादेकम्, एव मधुरेणादिस्थितेन दश । एवमम्लस्यादिस्थितस्य लवणयुक्तस्य कट्वादियोगात्त्रिणि, तथा कटुकयुक्तस्य शेषाभ्यां योगाद्वे, एव तिक्तयुक्तस्य कपाययोगादेकम् एवमम्लस्य पदं । अनेनैव न्यायेन लवणस्य त्रीणि, कटोवैकमेव । एव मितित्वा निरसानि विंशति ॥ १६ ॥—
वैक्ष्यन्ते तु चतुर्केण द्रव्याणि दश पञ्च च ॥ १७ ॥
स्वादुरम्लैः सहितौ योगं लवणाद्वैः पृथग्भवेत् ।

१ “इदानीं निरसद्रव्याणां विंशतिमेदमाह—पृथगित्यादि । मधुरस्य लवणनिरसचतुष्टयेन पृथगित्येकशो युक्तस्य शेषैर्लवणादिभिर्यामो भवेत्, तत्र मधुरस्याम्लयुक्तस्य शेषैर्लवणादिभिर्यामच्चत्तरं मेदा—मधुरात्मककटुकं १, मधुरात्मककटुकं २, मधुरात्मकतिक्तं ३, मधुरात्मककपायं ४, इति, तथा मधुरस्य लवणयुक्तस्य शेषैः कटुतिक्तकपायदैर्वा मात्रय—मधुरलवणकटुकं १, मधुरलवणतिक्तं २, मधुरलवणकपायं ३, इति, तथा मधुरस्य कटुकस्य तिक्तकपाययोगाद्वि—मधुरकटुतिक्तं १, मधुरकटुकपायं २, इति, एव मधुरस्य तिक्तयुक्तस्य कपाययोगादेव मधुरतिक्तकपायं १, इति, एवमम्लस्य लवणयुक्तस्य म्लेकं कटुतिक्तकपाययोगात्त्रयं—अम्ललवणकटुकं १, अम्ललवणतिक्तं २, अम्ललवणकपायं ३, इति, तथा म्लेकं कटुकयुक्तस्य तिक्तकपाययोगाद्वि—अम्लकटुतिक्तं १, अम्लकटुकपायं २, इति, तथा म्लेकस्य तिक्तयुक्तस्य कपाययोगादेव मधुरतिक्तकपायं १, इति, एवमम्लस्य लवणयुक्तस्य म्लेकं कटुतिक्तकपाययोगाद्वि—लवणकटुतिक्तं १, लवणकटुकपायं २, इति, तथा लवणस्य तिक्तयुक्तस्य कपाययोगादेक इति लवणतिक्तकपायं १, कटोवैक तिक्तयुक्तस्य कपाययोगादेक—कटुतिक्तकपायं १, इति मितित्वा निरसानि द्रव्याणि विंशतिर्भवन्ति” इति शिवदत्तसेनम् ।

२ चतुर्भुजयोगेन पञ्चदशमेदमाह—वैक्ष्यन्त इत्यादि । सहितौ यति मितित्वा स्वादुरम्ले कर्णयैः मधुरेनैकशो योगं गती शेषैः कटुतिक्तकपायैः पृथग्योगं चतुर्भुजसंस्तरयदा यातो गच्छत, तेन पञ्च मेदा—मधुरात्मकलवणकटुकं १, मधुरात्मककटुकपायं २, मधुरात्मककटुतिक्तं ३, मधुरात्मककटुकपायं ४, मधुरात्मकतिक्तकपायं ५, इति । अम्लरसित्वागेनापस्तुतुरो मेदमाह—सहितौ मितित्वा । मितित्वा स्मादुल्लङ्घो कट्वाद्विभि कटुककपायैः पृथग्युक्तैः शेषैरिति यथाक्रमं तिक्तकपायकटुभिः पृथग्योगं यातो गच्छत, तेन पञ्च मेदा—स्वादुलवणकटुतिक्तं १, स्वादुलवणतिक्तकपायं २, स्वादुलवणकपायकटुकं ३, इति । अत्रावापेश्वा रोशर्णां बटुलाद्भुवनमुपैष यत् । लवणपरित्यागात् पुनश्चतुर्भुजं मेदं इत्याह—स्वादुलो तपेति, स्वादुल्लवणस्य शेषाभ्यां तिक्तकपायकटुभिः पृथग्योगं यातो गच्छत, तेन पञ्च मेदा—स्वादुलवणकटुतिक्तं १, स्वादुल्लवणतिक्तकपायं २, एव चतुर्भुजं मधुरयोगेन दश मेदा । इदानीं मधुरपरित्यागात् पञ्च मेदमाह—कट्वाद्विभेत्त्यादि । अम्ललवणो बटुद्वे कटुतिक्तकपायैः पृथग्युक्तौ यथाक्रमं शेषैस्तिककपायकटुभिः पृथग्योगं यातो गच्छत, तेन पञ्च मेदा—अम्ललवणकटुतिक्तं १, अम्ललवणतिक्तकपायं २, अम्ललवणकपायकटुकं ३, इति । लवणपरित्यागाच्चतुर्भुजं मेदमाह—वैक्ष्यन्त इति । अम्लकटु शेषैरिति शेषाभ्यां तिक्तकपायकटुभिः पृथग्युक्तैः पञ्च मेदा । मधुरापरित्यागात् पुनश्चतुर्भुजं मेदं इत्याह—पुन्यते मितित्वा । लवणकटुतिक्तकपायं १ । तत्र चतुर्भुजं पूर्वदश-विमितिस्त्वा पञ्चदश मेदा उच्यते” इति शिवदत्तसेनम् ।

रसमेदविज्ञानादेव वक्तव्यं, यतो रसमेदब्रह्ममेव विकारा
णां हेतुर्नैव च भवतीति, एव दोषमेद ज्ञात्वा च तस्य स-
मानं हेतु प्रत्येति, दोषविरोधि च द्वय भेदानमिति । तदुक्त-
मुक्तं—न स मुखेद्विकाराणां हेतुस्त्रिदोषशान्तिरिति ॥ २७ ॥
व्यक्तं. शुष्कस्य चादौ च रसो द्रव्यस्य लक्ष्यते ।
विपर्ययेनानुरसो रसो नास्ति हि सप्तमः ॥ २८ ॥

पूर्वोक्तस्तादुरसलक्षणमाह—व्यक्त इत्यादि । शुष्कस्य चेति
चकारादावस्य च, आदौ चेति चकारादन्ते च, तेन शुष्कस्य
चाऽऽस्य चा प्रथमजिह्वासम्बन्धे चाऽऽस्तादन्ते चा रसो
व्यक्तत्वेन मधुरोऽयमग्लोऽयमित्यादिना विस्तरयेन शृण्वते, स
व्यक्त, यस्तूपावस्थाचतुष्टयेऽपि व्यक्तो नोपलभ्यते, किं
ह्यव्यपदेत्यतया छायाभावेन चार्थवर्धनेन वा नीयते,
सोऽनुरस इति पात्रयाथ । यतश्च मधुरादय एव व्यक्तत्वा-
व्यपत्वाभ्यां रसानुरसत्वा, अतोऽव्यक्तो नाम सप्तमो रसो
नास्ति । अथ चार्थं पूर्वं प्रतिपिदोऽव्यनुगुणस्पर्शहेतुभावा
पुनर्निषिध्यते । अन्ये त्वाहु—शुष्कस्य चेतनेन यस्य द्वयस्य
शुष्कस्य चार्द्रस्य चोपयोग, तत्र शुष्कावस्थायां योऽव्यक्त-
स रस उच्यते, यस्तूपावस्थायां व्यक्तं तन् शुष्कावस्थायां
नौगुणाति, भागो रस, विनश्यतुरस । यथा—पिप्पल्या आश-
मा मधुरो रसो व्यक्तं शुष्कावास्तु पिप्पल्या बद्ध, तेन क-
टुक एव रस पिप्पल्या, मधुरस्त्वनुरस, यस्तु ब्राह्मणीना
मार्द्रावस्थायां शुष्कावस्थाया च मधुर एव, तत्र विप्रति-
पैतिरपि नास्ति, तेन तत्र मधुर एव रस, नित्याद्रप्रयोग्या-
नां तु काश्चित्तत्वादीनामादौ व्यक्तो न उपलभ्यते रस,
अतु चोपलभ्यते य सोऽनुरसो मुक्तस्तिष्णत्वादि, तथाऽऽ
ह्रावस्थायां शुष्कावस्थाविपरीतो न पिप्पल्या इव मधुर, सोऽ-
नुरस इति । कित्वाह्रांऽपि पिप्पली मधुररसैवेति पश्याम,
यतो वक्ष्यति—“श्रेष्ठा मधुरा चार्द्रा शुवी मिश्रा च पिप्प-
ली” (श्र अ २७) इति, मधुरस्य तत्रानुरसगणे शुक्लश्रे-
ष्ठावर्त्तमानमुपपत्तानि, तेन, आशो पिप्पली व्यक्तमधुररसं,
शुष्का तु मधुरतुल्येति सुक्तम् ॥ २८ ॥

परापरत्ये मुक्तिश्च संख्या संयोग एव च ।
विभागश्च पृथक्त्वं च परिमाणमथापि च ॥ २९ ॥
संस्वारोऽभ्यास इत्येते गुणा द्वेयाः परादय ।
तिरमुपायाधिकिमाया लक्षणस्तान् प्रचक्षते ३०
देशाकालयोमानपावर्धीयस्तादिषु ।
परापरत्ये, मुक्तिश्च योजना या तु मुन्यते ॥ ३१ ॥
संख्या स्याद्विभिनं, योग इदं संयोग उच्यते ।
प्रव्याणां द्वन्द्वसंघर्षमजंजोऽनित्य एव च ॥ ३२ ॥
विभागस्तु विभक्तिः स्याद्विभागो भागद्वयोः प्रदः ।
पृथक्त्वं स्यादसंयोगो धित्क्षणमनेकता ॥ ३३ ॥

१ 'रसमेदविज्ञाने' इति पा० । २ 'शुष्कस्य' न वाशि'
इति पा० । ३ 'विपरीतविपरीत' इति पा० ।

परिमाणं पुनर्मानं, संस्कारः कारणं मतम् ।
भावाभ्यसनमभ्यासः शीलनं सततक्रिया ॥ ३४ ॥
इति स्वलक्षणैरुक्ता गुणाः सर्वे परादयः ।
चिकित्सा येरविदिनेन यथायत् प्रयतंते ॥ ३५ ॥

अथहि पूर्वोक्तगुर्वादिगुणातिरिक्तान् परत्वापरत्वादीन् दस-
गुणान् रसधर्मत्वेनोपदेष्टव्यानाह—परेत्यादि । तत्र परत्वं प्र-
धानत्वं, अपरत्वं प्रधानत्वम् । तद्विपर्यय—देशाकालेत्यादि ।
तत्र देशो मर पर, अनुरोपर, पात्रो विगर्ग पर, शा-
दानमपर, वयस्तत्पर पर, अपरमितरत्वं, मानं च घटीरस्य
यथा वक्ष्यमाणं घाटीरे पर, ततोऽन्यदपरं पावर्धीयस्तास्तु ये
यस्य योगिनस्ते त प्रति परा, अर्थाधिकारवपरा । आदिप्रह-
णात् प्रकृतिवत्परीना प्रहणम् । किंवा, परत्वापरत्ये विरोधितोके
श्रेये, तत्र देशापेक्षया सञ्चित्देशसञ्चिपन्नमपेक्ष विद्वद्देश-
सञ्चिपन्नि परत्वं, सञ्चित्देशसञ्चिपन्नि चापरत्वं भवति, एवं
सञ्चित्देशविप्रदृष्टालापेक्षया च स्थितिरे परत्वं भूति ग्रापरत्वं
भवति । वयःप्रकृतिषु परत्वापरत्वं यथासंभव चन्द्रोदयनैवे-
होपयोगादुपचरितमप्यभिहितं, यतो न शुभे कानादौ गुणान्त-
रसंभवे । युक्तिधेत्वादी योजना दोषादपेक्षया नेपथ्यं शमी-
चीनवत्तना, अत एवोक्तं—‘या तु मुन्यते, य कावना यो-
गिनी भवति सा तु मुनिरुच्यते, अर्थागिनी तु कल्पनाऽपि
सती मुचिर्नाम्यते पुनोऽव्यनुगुणम् । मुचिर्मेव संयोगपरिमाणं
परापरत्ये तर्पेनाव्यनुगुणम् । प्रवृत्त्यते । संख्या सं-
यति—संख्येत्यादि । यतिमित्तैकद्वि-‘यति । संयोगमाह—
योग इत्यादि । सहेति मिश्रितानां द्वयव्याणां योग प्रतिक्रियार्थं,
सहेत्यनेहार्थविचारः परस्परसंयोग विपरीतोऽपि । तद्वदमाह—
द्वन्द्वेत्यादि । तत्र द्वन्द्वसंघर्षो यथा—शुष्कमानयोर्मययो, सप-
वर्मनो यथा—अच्छे प्रत्यक्षसागानां सप्यना बद्धमानविक्या-
योगः, एवर्मनो यथा—दशरादययो । अतीत्य इति संयो-
गस्य कर्मरत्नातिरिक्तं इति । मिश्रमाह—मिश्रमस्ति-
त्यादि । मिश्रविर्भजनम् । मिश्रतिनेव मिश्र-‘मि—संयोग
इति, संयोगस्य विगमो संयोग । तद्वद्वि संयोगजन्य एव संयोग

क्राण्युच्छोपयति, श्रोतसां खरत्वमुपपादयति, वलमादत्ते, कर्शयति, ग्लपयति, मोहयति, भ्रमयति, वदनमुपशोपयति, अपरांश्च वातविकारानुपजनयति (५) ।

कपायो रसः संगमनः संग्राही सन्धानकरः पीडनो रोपणः शोषणः स्तम्भनः श्लेष्मरक्तपित्तप्रशमनः शरीररुद्धस्योपयोक्ता रुक्षः शीतोऽलघुश्च । एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमान आस्य शोषयति, हृष्य पीडयति, उदरमाध्मापयति, वाचं निरृह्णाति, श्रोतांस्यवध्नाति, इयाद्यव्यमापादयति, पुंस्त्यमुपहन्ति, विष्टभ्य जरां गच्छति, वातमूत्रपुरीषरेतांस्यवगृह्णाति, कर्शयति, ग्लपयति, तर्पयति, स्तम्भयति, खरविशदरुद्धस्यात् पक्षघघप्रहापतानकार्धितप्रभृतींश्च वातयिकारानुपजनयति ॥ ४३ ॥

विपाकस्य प्रभावो विपाकप्रभावः, विपाकश्च वदन् वदुःरेव, रसस्य वीर्यस्य च प्रभावो रसवीर्यप्रभावः, अयं च वक्ष्यमाणे सर्वत्र हेतुः । अरणावीना साश्रवहण, तत्रैव प्राप्नो वातयिकारमावात् । अतः च विपाकप्रभावादिकथनमुदाहरणार्थं, तेन मधुरादिषु विपाकादिकार्यमुच्यते । वृत्तयति हर्षक्षयं करोति । पीडनो मणपीडनः । शरीररुद्धस्योपयोक्तेति आक्षेपकः । शीतोऽलघुश्चेत्यकारप्रत्ययेपादस्तु । अवगृह्णातीति वदन्ति करोति ॥ ४३ ॥

इत्येयमेतै पट्टसा, पृथक्त्वैनेकारत्वेन चा मात्रशः सम्यगुपयुज्यमाना उपकाराश्च भयस्यभ्यात्मलोपस्य, अपकारकता पुनरतोऽन्यथा भवन्मुपयुज्यमाना । ताम् विद्वानुपकारार्थमेव मात्रशः सम्यगुपयोजयेदिति ॥ ४४ ॥

पृथक्त्वैनेति एकैरतो मात्रशः, एकत्वेनेलेकीकृत्य समुदायमात्रश इत्यर्थः । मात्रश इति मात्रमा । तर्पणीकरण द्विस्मादिभिः सर्वज्ञेयम् । अभ्यात्मलोपस्येति सर्वप्राणिनस्य । अन्येलेखमात्रमा ॥ ४४ ॥

भवन्ति चात्र ।

शीतं वीर्येण यद्वर्च्यं मधुरं रसपाकयोः । तयोः स्मृते यदुष्णं च यद्वर्च्यं कटुकं तयोः ॥ ४५ ॥

सप्रति रमद्वारेणैव द्व्याणां वीर्यमाह—शीतमिवादि ।

यद्वर्च्यं रसे पाके च मधुरं तच्छीतं वीर्येण ज्ञेयं, तथा तयोरेति रसपाकयोर्वैदमल इत्यत्र तदुष्णं वीर्येण, तथा यच्च इत्थं तयोरेति रसपाकयोः कटुकमुक्तं तच्चोष्णं वीर्येण, 'भवति' इति शेषः । किंवा 'यच्चोष्णं कटुकं तयोः' इति पाठः । तत्र यद्वस्तु मधुरं तद्वीर्यं शीतमिति वचने यद्वस्तुपाकयोरेति करोति, तन्मधुरसोचितपाकस्यैव मधुरत्वस्य शीतवीर्यताप्राप्त्यर्थम्, एवमलककटुयोरेति वाच्यम् ॥ ४५ ॥

तेषां रसोपदेशेन निर्देष्टव्यो गुणसंग्रहः ।

वीर्यतोऽविपरीतानां पाकतथोपदेश्यते ॥ ४६ ॥

यथा पयो यथा सर्पिर्यथा चा वध्यन्तिप्रहौ ।

एवमादीनि चान्यानि निर्दिशेद्रसतो मिपक ॥ ४७ ॥

तेषामिति मधुरपावादीनां, रसोपदेशेनेति रसमानरयनेनैव, यतो विपाकोऽपि रसत एव प्राप्नो ज्ञायते, यद्वक्ष्यति,—'कटुति-करपायाणां विपाकः प्रायश्च कटु'—इत्यादि । एतच्च न सर्वमेत्याह—वीर्यत इत्यादि । वीर्यतोऽविपरीतानां रसद्वारा वीर्यज्ञानं न तु रसविद्वद्बीर्याणां महापथमूलादीनां, न केवलमेव किंताहि पाकतथं य उपदेश्यते गुणसंग्रहः 'गुणहा कटु-मिष्णुप्रो विपाको वातल कटु' इत्यादिना, यच्च वीर्यतोऽविपरीतानां विज्ञेयः, यदि तत्र वीर्यं निरोपि भवति तदा विपाकोऽपि यथोचगुणराशे न स्यात् । किंवा, पाकतथ्याविपरीतानां रसोपदेशेन गुणसंग्रहः शीतोष्णलघुगो निर्देष्टव्यः, यस्यास्तु पिप्पल्या कटुपाया अपि विपरीतमधुरपारित्य, न तत्र कटु-रमत्वेनोष्णत्वमित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे उपदेश्यमे इति 'यथा पयः' इत्यादिना खच्यते । साम्येवाविपरीतवीर्यविपाकान्माह—यथा पयः इत्यादि । पयः प्रसूतीनि हि द्रव्यगुणरूपनैऽविरुद्धवीर्यविपाकान्युपदेश्यन्ति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

मधुरं किंचिदुष्णं स्यात् कपायं तित्तमेव च ।

यथा महत्पञ्चमूलं यथाऽज्ञानूपमासिपम् ॥ ४८ ॥

हृद्यं सैन्ध्यं गोष्णमसन्मामलकं तथा ।

अर्वागुग्गुङ्गीनां तित्तानामुष्णमुच्यते ॥ ४९ ॥

सप्रति यत्र विरुद्धवीर्यत्वेन रसेनोष्णत्वादि न निर्देय तदा-
ह—मधुरमिलादि^१ । किञ्चित् कपायं चोष्णं तिक्त-चोष्णमिति
योजना, कपायतिफल्यणानामुदाहरणमनुज्ञितानामपि प्रकर-
णात् इतम् । महत्त्वमूल वित्तादिग्रहमूलसिद्धि । एतत्
तिक्तस्य कपायस्य चोष्णतायामुदाहरणम्, अजानूयामिदं तु
मधुरस्योष्णवीर्यत्वे ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

किञ्चिदम्लं हि संग्राहि किञ्चिदम्लं भिनत्ति च ।
यथा कपिरथं संग्राहि भेदि चामलकं तथा ॥ ५० ॥
पिप्पली नागरं द्रव्यं कटु चावृष्यमुच्यते ।
कपायः स्तम्भनः शीतः सोऽभयायामतोऽन्यथा ५१
तस्माद्रसोपदेशेन न सर्वं द्रव्यमादिशेत् ।

दृष्टं तुल्यरसेऽप्येवं द्रव्ये द्रव्ये गुणान्तरम् ॥ ५२ ॥
वीर्यप्रतप्तादन्वमन्वमगीना विरुद्धगुणमाह—किञ्चिदि-
त्यादि । अभयायामतोऽन्यथेति अभयाया कपायो रसो भेदन-
क्षोष्णक्षेपः ॥ ५०—५१ ॥

रौक्ष्यात् कपायो रूक्षाणामुत्तमो मध्यमः कटुः ।
तिक्तोऽघरस्तपोष्णानामुष्णस्याद्वयः परः ॥ ५३ ॥
मध्योऽम्लः कटुकश्चान्त्यः क्षिप्तार्धानां मधुरः परः ।
मध्योऽम्लो लवणश्चान्त्यो रसः जैहासिरुच्यते ५४
मध्योऽरुहावराः शैत्यात् कपायस्यादुत्तिकर्षोः ।
स्यादुर्गुह्यः पादधिकः कपायाल्लवणोऽघरः ॥ ५५ ॥
अम्लात् कटुस्तत्तिक्तो लघुत्वाद्दुत्तमोत्तमः (मतः) ।
किञ्चिल्लघूनाममरमिच्छन्ति लवणं रसम् ॥ ५६ ॥
गौरवे लोष्ये र्वैर्यं सोऽघरस्तुमयोऽपि ।

रौक्ष्यादित्यादि । रौक्ष्येन कपाय उत्तम इति रश्मनः,
तिक्तो रूक्षः, कटुश्च मध्यो रूक्षतरः, एवमन्यनापि । कटुक-
थान्त्य इत्यवर इत्यर्थः । एव लवणथान्त्य इत्यवर इत्यर्थः ।
लवणोऽघर इति शुरुर्वैर्यत्वं । अम्लात् कटुरौक्षादां अम्लात्
कटुर्लघुः, तत् कटुकादुत्तमात्तिक्तो लघुर्वैर्योत्तमोत्तमः
उत्तमात् कटुकादुत्तम उत्तमोत्तमः । एकीयमतमाह—केचि-
दित्यादि । एकीयमतं कथनभङ्गात् स्वीयुर्वैर्यमाह—गौरव
इत्यादि । एतेन, गौरवे रौक्ष्ये चारव लवणस्य स्वीयुर्वैर्य

१ 'संप्रति विरुद्धवीर्यत्वेन रसेनोष्णत्वादि न निर्देय तदा-
ह—मधुरमिलादि' मधुरमिलादि^१ इति शिवदाससेन ।
२ 'पिप्पलीत्यादि । अत्र पिप्पलीनागारयोः कटुवीर्येति सद्वि-
रौतमधुरपिपरित्यजेन नोष्णल वैर्य' इति शिवदाससेन । ३ 'त
स्यादित्यादि । उक्त्यात्ता तुल्यरसेऽपि द्रव्ये यतो गुणान्तरं
दृष्टं, तन्मात्रित्वम्' इति शिवदाससेन । ४ 'क्षिप्तार्धानां मधुर'
जीताध्यातत' पर' इति पा० । ५ 'गतान्तमाह—केचिदित्यादि ।
प्रतिस्तरणां उभयोरेषि गतवीर्ययोर्धार्थं महत्त्वं सङ्कल्प्य द्रव्यं
यति—गौरव इत्यादि । उभयोरेषीति महत्त्वेऽपि तत् लवणोऽघर,
अग्निरेवमेव गौरवेऽघर, महान्तरे रूपरेऽघर । अनेन गौरवेऽघर
अग्निरेवमेव गौरवेऽपि विविधमूल स्वीयुर्वैर्य एव, तथा लव
वेऽघर इति गौरवेऽपि विविधमूलस्वीयुर्वैर्येति न बहिर्वैर्येन
रूपे' इति शिवदाससेन । ६ 'वैर्यं' इति पा० ।

गौरवेऽघर इत्येनाम्लकटुक्षीकेभ्यो गुरुव स्वीकरोति रू-
षस्य, स्यावे चावर इत्येनाम्लरूपे लघुतोऽपि लघुत्वं
लवणस्य स्वीकरोति । न च वाच्यम्, अम्ले शुषिषी
कारण लवणे तु वीर्यं, तत् शुषियपेक्षया तोयजन्यस्य ल-
णस्यैव लवणमुचितमिति, यतो न भूतानिवेशेन गौरवत्वा
पदे शक्यतेऽवधारयितुं, तथाहि तोयातिरेववृत्तो मधुर
शुषियतिरेककृत्वात् कपायाद्गुरुत्वमिति ॥ ५३—५६ ॥—

परं चातो विपाकानां लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥ ५७ ॥
कटुतिक्तकपायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ।
अम्लोऽम्लं पच्यते स्यादुर्मेधुरं लवणस्तथा ॥ ५८ ॥

सप्रति विपाकस्यापि रसरूपत्वात्क्षणमाह—परमित्यादि ।
प्रायोमहत्वात् पिप्पलीतुल्यारीना रसाननुगुणाधिका इति-
वति । कटुप्रादिशब्देन च ताशार्धं द्रव्यमुच्यते, यतो न रसाः
पच्यन्ते किंतु द्रव्यमेव । लवणस्तथेति लवणोऽपि मधुरविपाक
प्राय इत्यर्थः । विपाकलक्षणं तु—जडरामयोगादाहारस्य निष्ठा-
कौले यो गुण उत्पद्यते स विपाकः, यच्च हि,—“जडरेणा-
मिना योगाद्युद्देति रसान्तरम् । आहारपरिणामान्ते स विपाक
प्रकीर्तित (वा सू अ ९)”— ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

मधुरो लवणाम्लो च क्षिप्तभावाग्रयो रसाः ।
घातमृत्रपुरीषाणां प्रायो मोक्षे सुखा मताः ॥ ५९ ॥
कटुतिक्तकपायास्तु रूक्षभावाग्रयो रसाः ।
दुःखाय मोक्षे दृश्यन्ते घातनिष्मृद्वरेत्तसाम् ॥ ६० ॥

संप्रति वक्ष्यमाणविपाकलक्षणे मधुराम्लकपायोर्घातमृत्रपुरी-
षाण्येषोपकर्षे तथा कटोविषारस्य घातमृत्रपुरीषविषयत्वत्वे
हेतुमाह—मधुर इत्यादि । अत्र मधुराम्ललवणा निष्ठापाक गता
अपि सन्त भेदशुषयोऽघातमृत्रपुरीषाणां विषयं सुखेन सुर्व-
न्तीति शान्त्यर्थः । तत्र मधुराम्लकपायोरेतत् समानं लक्षणम् ।
एव कटुतिक्तकपायेष्वपि विषयं विषयं शान्त्यर्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥

शुक्रहा यद्विषममृत्रो विपाको घातलः कटुः ।
मधुरः सृष्टविषममृत्रो विपाकः कफशुभ्रलः ॥ ६१ ॥
पित्तलुत् सृष्टविषममृत्रः पाकोऽम्लः शुभ्रनाशनः ॥
तेषां शुक्रः स्यान्मधुरः कटुकाम्लघातलोऽन्यथा ॥ ६२ ॥

सप्रति विपाकलक्षणं हेतुमुपादितं शुभ्रहेत्यादिविषेयपुनः
यत्तुमाह—शुभ्रहेत्यादि । अतोऽन्यथेति लघुः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

१ अत्रमिलितम् । २ 'विपाकस्यापि रसरूपत्वात्क्षणमाह—परमित्यादि ।
कटुप्रादिशब्दानां प्रतिपादिते—परं चात इत्यादि । आहारपरि-
णामनेत्येवमप्युक्तं, तत् च महर्षिचिरिणिने “अन्नस्य शुभ्रामल
वदन्मस्य प्रपाचन” इत्यादिना वक्ष्यमाणं, दोषान्नरूपेण पुन
अंत्यप्राप्तितो गतो यद्विषममृत्रं एतद्वैर्यं वक्ष्येति न निरुद्धं पाको
विपाक इत्यर्थः” इति शिवदाससेन । ३ 'मृत्रां कटुनाम्ल-
सं निष्ठापाक इति रूक्ष' इति वक्ष्यं वाट उक्तमने । ४ 'पुरीषातो
वक्ष्यते' इति पा० ।

विपाकलक्षणस्याल्पमध्यभूयिष्ठतां प्रति ।
द्रव्याणां गुणवैशेष्यान्तत्र तत्रोपलक्षयेत् ॥ ६३ ॥

सप्रति यथोक्तविपाकलक्षणानां द्रव्यमेवैव कचिदल्प कचि-
न्मध्यत्वं कचिचोक्तत्वं यथा भवति तदाह—विपाकेत्यादि ।
विपाकलक्षणस्याल्पमध्यभूयिष्ठतामुपलक्षयेत्, प्रतिप्रतिद्रव्याणां
गुणवैशेष्यादेतोरित्यर्थः । एतेन, द्रव्येषु यद्गुणवैशेष्यं मधुरत्व-
मधुरतरत्वमधुरतमत्वादि, ततो हेतोर्विपाकानामत्यल्पादयो
विशेषा भवन्तीत्युक्तं भवति । अत्र केचिदुच्यते—प्रतिरस पाको
भवति, यथा मधुरादीनां पणानां पणमधुरादयः पाका इति, केचि
हुवते—बलवता रसानामबलवन्ते रसा बलता यांति, ततश्चा-
नवस्थित पात्र । तत्रैतद्विषयमपि पाके व्यवस्थाऽकरणमना-
दस्य सुष्ठुतेन द्विविध पात्रो मधुर कटुधाहोक्तम् । द्वैवियं च
पञ्चभूतात्मके द्रव्ये गुरुभूतपृथिवीतोयतिरेकान्मधुर पात्रो भव-
ति, शैपल्यभूतातिरेकान्तु कटु पात्रो भवति, यदुक्तम्,—“द्र-
व्येषु पच्यमानेषु वैष्ण्वन्मुपयिवीयुणा । निवर्तन्तेऽधिकारान्त्र
पात्रो मधुर उच्यते ॥ तेजोऽनिलाकाशगुणा पच्यमानेषु वैष्ण-
व । निवर्तन्तेऽधिकारान्त्र पात्र कटु उच्यते” (सु सू अ ४०)
इति । प्रतिरसपाके तथाऽनवस्थितपाके च द्रव्यं रसगुणैर्ब-
लान्य पाकावस्थायां भवति, तेन न कचिद्विशेषो विपाकेन
तत्र बोधत इति सुष्ठुतेन तत्पदद्वयमुपेक्षितमिति सायकृतम् ।
तृतीयाम्लपाकनिराससु दोषमावहति, यतो मीहिवृत्त्यादीना-
मम्लपाकतया पित्तकर्तृत्वमुपलभ्यते । अथ मन्यसे मीह्यादेरु-
ष्णवीर्यत्वेन तत्र पित्तकर्तृत्वम् । तत्र, मधुरस्य मीहैस्त्वन्मते
मधुरविपाकस्योष्णवीर्यत्वायामपि सत्यां न पित्तकर्तृत्वमुपपद्यते,
रसविपाकाभ्यामेकस्य वीर्यस्य बाधनीयत्वात् । किंच, अम्लपा-
कत्वाद्मीह्यादेः पित्तमम्लगुणमुत्पद्यते, यदि तु तदुष्णवीर्यताह्वं
स्यात्तदा कटुगुणभूयिष्ठं पित्तं स्यात्, दृश्यते च मीहिभक्षण-
म्लोद्गादिनाऽम्लगुणभूयिष्ठवैति । किंच, शुचिर्वासोमगुणातिरे-
कान्मधुर पात्रो भवति, वाय्वभ्यावासातिरेकाच्च कटुर्भवतीति
पेक्षे यदा भ्यामिप्रगुणातिरेकता भवति तदा सोमाग्रायामकसा-
म्लसोत्पादं कर्षं प्रतिक्षेपणीयम् । अधवा, तन्त्रकारयोः किञ्चन-
योऽनेन वचनमात्रविरोधेन कर्तव्यं, यतो यदम्लपाकं परको
मूत्रे, तत्सुष्ठुतेन वीर्योष्णमिति कृत्वा समामीयते, तेन न कथि-
द्रव्यगुणे विरोधः । यत्तु सुष्ठुतेऽम्लपाकनिरासार्थं दूषणमुच्यते
“पित्तं हि विदग्धमम्लतामुपति” (सु सू अ ४०) इत्यादिना,
तदनभ्युपगमादेव निरसम् । ननु, क्वणस्य मधुरतामित्ये-
पित्तराफिद्वर्तुलममुपपन्नं, तथा सितजपायसो कटुपाकि-
पित्तहन्तुलममुपपन्नं । नैव, सत्त्वसि त्वणस्य मधुरतामित्ये तत्र
क्वणरस उष्ण च वीर्यं मदलि, तेन तत्र पित्तराफिदकारक,
विपाकस्तु तत्र पित्तराफिदकारकं कार्यं बाधितं सन् घट्ट-
विष्णु इत्यादिना लक्षणेन लक्ष्यत एव । एतेन युज्यते—

क्वणे मधुरो विपाकश्चेदसवीर्याभ्यां बाधितः सन् स्वमार्गको-
न भवति तत्र किं तेनोपदिष्टेनेति, तद्विरस्तं भवति । यतोऽस्यैव
घट्टविष्णुतादिना तत्र क्वणे मधुरविपाकित्वं लक्षणीयम् ।
येनया दिशा तित्कत्वायोरपि पूर्वपक्षपरिहारः । अन्ये त्वेव-
दोषमवाह्यणोऽप्यम्लं पच्यत इति व्याख्यानयन्ति, त्वणस्यै-
व तत्वाचान्येन विप्रवृत्त्याऽम्लमित्यस्य कर्षणमिति । तत्र,
“कटुवीर्यानां कटुर्विपाकऽम्लोऽम्लस्य शैपमोर्मधुरः”—इति
पित्तकर्षणवचनात् । नच वाच्यं, कस्मान्न एव विपात्रा भवन्ति
न पुनस्त्विकादयोऽपीति, यतो भूतस्वभाव एवैव, येन मधुरा-
यस्य एव भवन्ति, भूतस्वभावाद्यर्थानुयोज्या । ननु, यश्च
रसविपरीत पात्रो यथा—क्वणस्य मधुर, तित्कत्वाययोश्च
कटु, स उच्यता, यत्तु समानगुणो मधुरस्य मधुरोऽम्लस्याम्ल
कटुस्य वा कटुक, तत्त्वनेन किं प्रदीयतः ? यतो रसगुणैरेव
तत्र विपाकगुणोऽपि शास्यतः । नैव, येन क्वणादिवद्विप्रवृत्त्या-
न्तरोत्पादस्य क्वानिरासार्थमपि तत्रानुगुणोऽपि विपाको वच्य
एव, विपाकत्रयं रस आहारपरिणामान्ते भवति, प्राकृतस्तु रसो
विपाकविदग्ध परिणामकालं वर्जयित्वा सैव, तेन पित्तरा-
फिदकारकत्वमादौ कण्ठस्थोष्णपणमुत्तमोष्णानिर्दिष्टत्वेन सप्र-
योजनं, मधुरविपाकस्य तु परिणामेन दृष्ट्यादिदृष्टापनेन सप्र-
योजनम् । तथा, यत्र विपाकस्य रसा समानगुणतयाऽनुगुणा
भवेन्ति, तत्र बलवत् कार्यं भवति, विपर्यये तु दुर्बलमिति
सैवम् । एतच्च पाकत्रयं द्रव्यनियतं, तेन प्रदृश्यन्त्यायै वक्ष्यमा-
णाहारवस्थापाकादिप्रमेयै, तत्र ह्यविशेषेण सर्वेषामेव रसानां
मत्स्यावशाद्यत्र पाका वाच्या “अम्लस्य भुक्तामस्य पक्वस्य
प्रवाकतः” (चि व. १५) इत्यादिना मन्येन ॥ ६३ ॥

यदुत्तीक्ष्णगुरुलघुकिञ्चिदक्षोष्णशीतलम् ।
वीर्यमष्टविधं केचित्, केचिद्विधमाल्पिताः ॥ ६४ ॥
शीतोष्णमिति, वीर्यं तु क्रियते येन या क्रिया ॥
नाधीर्यं कुरुते किञ्चित् सर्वं वीर्यकृता क्रिया ॥ ६५ ॥

एकीयमतेन वीर्यलक्षणमाह—यद्विस्ति । एतच्च वीर्यम-
त्रयं पारिभाषिकी वीर्यवैशेष्यां पुरस्कृत्य प्रवृत्तम् । कैश्चे हि रसा-
विपाकप्रभामव्यतिरेके प्रभूतकार्यकारिणि गुणे वीर्यमिति सज्ञा,
तेनोत्तीक्ष्णवीर्यवादित्ये पित्तलक्षितवादयो गुणा न रसादिनि-
परीत कार्यं प्रायः दुर्बलितं, तेन तेषां रसाद्युपदेहेनैव प्रदृष्टं,
यदादीना ॥ रसाद्यभिभावकत्वमसि, यथा—पित्तत्वा कटुरा-
कार्यं पित्तकोपनमभिभूय तत्रते यदुत्तीक्ष्णवीर्यं पित्तमेव शमयत
इति, तथा कषाये त्रिफलादयो महति पक्वमूत्रे तन्मार्गं बानको-
पनमभिभूतोष्णेन वीर्येण तद्विरुद्धं घातशमनमेव क्रियते,
यथा मधुरादीनां शीतवीर्यत्वेन घातहृदिरादि । यद्गुण
सुष्ठुते,—“एतानि यत्र वीर्यानि स्वस्वगुणोक्तप्रसंगमभिभूया-
त्वर्थं दर्शयन्ति” (सु सू अ. ४०) इत्यदि । शीतोष्णवीर्य-

अप्रति यत्र विरुद्धवीर्यत्वेन रसेनोष्णत्वादि न निर्देयं तदा-
ह—गुणरगित्यादि । किंचित् कषायं चोष्णं तिष्ठ चोष्णमिति
योजना, कषायतिक्त्वणानामुदाहरणमस्त्रितानामपि प्रसर-
णात् इतम् । महत्त्वमूलं वित्वादपिषमूलमिह । एतच्च
तिकस्य कषायस्य चोष्णतायामुदाहरणम्, अञ्जानांमपि तु
मधुरस्योष्णवीर्यत्वे ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

किंचिदमलं हि संग्राहि किंचिदमलं भिगन्ति च ।

यथा कपित्थं संग्राहि भेदि चामलकं तथा ॥ ५० ॥

पिप्पली नागरं वृष्यं कटुं चावृष्यमुच्यते ।

कषायः क्षाम्भनः शीतः सोऽभयायामतोऽन्यथा ५१
तस्माद्रसोपदेशेन न सर्वं द्रव्यमादिशेत् ।

इष्टं तुल्यरसेऽन्येवं द्रव्ये द्रव्ये गुणान्तरम् ॥ ५२ ॥

वीर्यप्रसङ्गादन्यमप्यभ्यासीना विरुद्धगुणानां—किंचिदि-
त्यादि । अभयायामतोऽन्यथेति अभयाया कषायो रसो भेदन-
चोष्णत्वेष्वर्थः ॥ ५०-५२ ॥

रौक्ष्यात् कषायो रक्षाणामुत्तमो मध्यमः कटुः ।

तिकोऽथरस्तपोष्णानामुष्णस्वाल्लघुः परः ॥ ५३ ॥

मध्योऽम्लः कटुकक्षान्त्यः क्षिग्धानां मधुरः परः ।

मध्योऽम्लो लघुगन्धानस्यो रसः क्षेहाग्निरुच्यते ५४

मध्योऽम्लोऽपराः शैत्यात् कषायस्यादुतिकर्षोः ।

स्यादुर्गुणः पादधिकः कषायाल्लघुगोऽपरः ॥ ५५ ॥

अम्लात् कटुस्तस्तिक्तो लघुत्वादुत्तमोत्तमः (मतः) ।

केचिंहृन्मनामपरमिच्छन्ति लघवं रसम् ॥ ५६ ॥

गौरवे लोभे चैव सोऽथरस्तमयोरपि ।

रौक्ष्यादित्यादि । रौक्ष्येन कषाय उत्तम इति रक्षतम,

तिक्तो रक्षः, कटुस्तु मध्यो रक्षतरः, एवमन्यत्रापि । कटु-
स्यान्त्य इत्यवर इत्यर्थः । एव लघुगन्धानस्य इत्यवर इत्यर्थः ।

रवमोऽपर इति गृह्यदेशेनार्थः । अम्लात् कटुगोऽपरा अम्लात्

कटुलघु, ततः कटुवाहुतनास्तिको लघुत्वेनोत्तमोत्तम,

उत्तमात् कटुवाहुतना उत्तमोत्तम । एकीयमतमाह—केचि-

दित्यादि । एकीयमतं वचनभङ्गात् स्त्रीकुर्वन्नाह—गौरव

इत्यादि । एतेन, गौरवे लाघवे चापररव लघुगन्धस्य स्त्रीकुर्वन्

१ 'संप्रति विरुद्धवीर्यत्वेन विरुद्धविपाकत्वेन वा रसदारेण येषां

गुणा न निर्देयतामानाह—मधुरमित्यादि' इति शिवदाससेन ।

२ 'विषयीत्यादि । अत्र विषयीनागरस्यो कटुकोरपि सदपि

रीतमधुरविषयित्वेन गोष्णत्व हेतवः' इति शिवदाससेन । ३ 'त

स्यादित्यादि । उक्तरीत्या मधुरतोऽपि द्रव्ये यतो गुणान्तर

इष्ट, तस्मादित्यर्थः' इति शिवदाससेन । ४ 'क्षिक्त्वणामो मधुरः

क्षिक्त्वणामो मधुरः' इति शिवदाससेन । ५ 'अवा'तरमाह—केचिदित्यादि ।

प्रसिद्धरसोऽपि मधुरोऽपि मधुरोऽपि मधुरः सद्रूपस्य दत्तं

वर्त—गौरव इत्यादि । उन्मोषणीति मन्मथेऽपि स लघुगोऽपरः,

अतिदेशेन गौरवेऽपरः, मत्वा नरे लाघवेऽपरः । एतेन गौरवेऽपर

इति केचोच्यते तेनापि किंचिदुत्तमं स्तीरियत इव, तथा लाघ

वेऽपर इति मतेऽपि द्विविधस्त्वमर्थायातवेनेति न नक्षिरवेनेद

इत्यर्थः' इति शिवदाससेन । ६ 'चैव' इति पाठः ।

गौरवेऽपर इत्यनेनाम्लवृत्तिकेभ्यो गृह्य स्त्रीकरोति लघु-
गन्ध, लाघवे चापर इत्यनेनाम्लादपि लघुतोऽपेक्ष साधयं
लघुगन्धस्य स्त्रीकरोति । न च वाच्यम्, अम्ले पृथिवी
कारण लघवे तु सोय, ततः पृथिव्यपेक्षया तोयजन्यस्य लघु-
गन्धस्य लाघवमुचितमिति, यतो न भूतनिवेद्येन गौरवता-
धवे धावयेतोऽवधारयितुं, तथाहि तोयातिरेकवृत्तो मधुरः
पृथिव्यतिरेकवृत्तात् कषायादुर्भवति ॥ ५३-५६ ॥—

परं चातो विपाकानां लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥ ५७ ॥

कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ।

अम्लोऽम्लं पच्यते स्वादुर्गुणं लघुगन्धः ॥ ५८ ॥

अप्रति विपाकस्यापि रसस्वरूपलक्षणमाह—परमित्यादि ।

प्रायोऽग्रहणाय पिप्पलीकुल्यादीनां रसगतगुणप्रतिष्ठा दत्त-

यति । कटुवादिनांत्वेन च तदाधारं द्रव्यमुच्यते, यतो न रसा-

पच्यन्ते किंतु द्रव्यमेव । लघुगन्धपेति लघुगोऽपि मधुरविपाक

शाय इत्यर्थः । विपाकलक्षणं तु—जठराग्नियोगादाहारस्य निष्ठा-

काले यो गुण उत्पद्यते स विपाकः, वचनं हि,—'जठरेणा-

ग्निना योगाद्युद्देति रसान्तरम् । आहारपरिणामान्ते स विपाक

प्रकीर्तितः (वा सू अ ९)—' ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

मधुरो लघुगन्धो च क्षिग्धभावावयो रसाः ।

पातमूनपुरीषाणां प्रायो मोक्षे सुखा मताः ॥ ५९ ॥

कटुतिक्तकषायास्तु रुक्षभावावयो रसाः ।

तुःपाय मोक्षे दृश्यन्ते वातविष्णुमूत्रैरेतत्तम् ॥ ६० ॥

अप्रति कष्यमाणविपाकलक्षणे मधुरोऽम्लविपाकयोर्वातमूत्रपुरी-

षातवरोपकथ्ये तथा कटोर्विपाकस्य वातमूनपुरीषविषयपरये

हेतुमाह—मधुर इत्यादि । अत्र मधुरोऽम्लविपाका निष्ठापाकं गता

अपि सन्तः सैहृद्ययोगादातमूनपुरीषाणां विसर्गं सुखेन इति-

न्तीति वक्तव्यं । तेन मधुरोऽम्लविपाकयोरेतत् समानं लक्षणम् ।

एवं कटुतिक्तकषायेष्वपि विपर्ययेऽपि वानवायं ॥ ५९ ॥ ६० ॥

शुक्रहा वद्विषणुमूत्रो विपाको पातलः कटुः ।

मधुरः सृष्टविषणुमूत्रो विपाकः कफशुक्रलः ॥ ६१ ॥

पित्तकटु सृष्टविषणुमूत्रः पाकोऽम्लः शुक्रनाशनः ।

तेषां शुक्रः स्यान्मधुरः कटुफाम्लावतोऽन्यथा ॥ ६२ ॥

अप्रति विपाकलक्षणं हेतुयुक्तादितं शुक्रहादिदिशेययुक्तं

वक्तुमाह—शुक्रहेत्यादि । अतोऽन्यथेति लघु ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

१ कष्यमाणमित्यर्थः । २ 'विषयस्यापि रसस्वरूपलक्षणं नरे विष-

कलक्षणमिधानं प्रतिवाचीते—परं चात इत्यादि । आहारपरिणा-

मागवोऽन्यथापाका, ते च प्राग्निविनिर्गते "मन्त्रयं शुक्रमावप

पदस्यैव प्रपातनम्" इत्यादिना वक्ष्यमाणा, तेषामवगतेन पुनः

जठराग्निविशेषेणैव सति कटुमात्रात् रसनिवेशेन यं निरिष्टं पाको

विपाक इत्यर्थः' इति शिवदाससेन । ३ 'रसाणां परिणामान्ते

स विपाक इति रसुत्पत्ति इति वाच्यम् वाद उच्यते । ४ 'पुरीषातो

परये' इति पाठः ।

विपाकलक्षणस्याल्पमेधभूयिष्ठतां प्रति ।

द्रव्याणां गुणवैरोध्यात्तत्र तत्रोपलक्षयेत् ॥ ६३ ॥

सप्रति ययोक्विपाकलक्षणना इत्यभेदे क्वचिद्वत्त्व क्वचि-
न्मत्त्वत् क्वचिबोद्धत्त्व यथा भवति तदाह—विपाकेत्यादि ।
विपाकलक्षणस्याल्पमेधभूयिष्ठतामुपलक्षयेत्, प्रतिप्रतिद्रव्याणां
गुणवैरोध्यादेतोरित्यर्थः । एतेन, द्रव्येषु यदुणवैरोधो मधुरत्व-
मधुरतरत्वमधुरतमत्वादित्, ततो हेतोर्विपाकनामल्पत्वादयो
विशेषा भवन्तीत्युक्तं भवति । अत्र केचिद्वचते—प्रतिरस पाको
भवति, यथा मधुरादीना दण्डा फलमधुरादय पाका इति, केचि
हुवते—बलवत्ता रसानामवलवन्तो रसा बलता यान्ति, नतस्या-
नवस्थित पाक । तत्रैतद्विषयमपि पाके व्यवस्थाऽकरणमना-
दस्य सुधुतेन द्विविध पाको मधुर कटुश्चाह्वयते । द्वैविध्यं च
पञ्चभूतात्मके द्रव्ये शुभभूतप्रविधीतोपातिरेकान्मधुर पाको भव
ति, सेषलघुभूतातिरेकासु कटुक पाको भवति, यदुक्तम्,—“क-
ट्वेषु पञ्चमांसेषु वैष्ण्वेषु प्रविधीयुः । निर्वर्तन्तेऽधिकारत्न
पाको मधुर उच्यते ॥ तेजोऽनिलाकाशगुणा पञ्चवानेषु वै
तु । निर्वर्तन्तेऽधिकारत्न पाक कटुक उच्यते ॥” (सु ख अ ४०)
इति । प्रतिरसपाके तत्पञ्चनवस्थितपाके न इत्यं रसगुणैरेव
सुखं नाकावस्थायामपि भवति, तेन न क्वचिद्विरोधो विपाकेन
तत्र बोध्यत इति सुधुतेन तत्पञ्चद्वयमुपेक्षितमिति साधुक्तम् ।
सृष्टीयाम्नापाकनिरासस्तु दोषमावहति, यतो मीहिमृगलथादीना-
मल्पपाकतया पित्तकर्तृत्वमुपलभ्यते । अथ मन्त्रसे मीहादेर-
णवीर्यत्वेन तत्र पित्तकर्तृत्वम् । तेषां, मधुरस्य मीहेस्तन्मते
मधुरविपाकस्योणवीर्यतायामपि सत्या न पित्तकर्तृत्वमुपपद्यते,
रसविपाकाभ्यामेकस्य वीर्यस्य धाधनीयत्वात् । किंच, अल्पपा-
कत्वाद्मीहादेः पित्तमल्पगुणमुपपद्यते, यदि तु तदुणवीर्यताहृत
स्यात्तदा कटुगुणमपिष्ठं पित्तं स्यात्, इत्येते च मीहिमृगणव-
भ्योहारादिनाऽल्पगुण भूयिष्ठतैवेति । किंच, सृष्टीयोमधुरगुणतिरे-
कान्मधुर पाको भवति, नायमपाकातिरेकाय कटुर्भवतीति
वैक्षे मदा व्यामिश्रगुणातिरेकता भवति तदा सोमायात्मकस्या-
म्लस्रोत्पाद क्व प्रतिक्षेपणीय । अथवा, तन्त्रकारयोः किमन
योरेतेन वचनमानविरोधेन कर्तव्य, यतो यदल्पपाकं चरको
भूते, तमुधुतेन वीर्योणमिति कृत्वा समाधीयते, तेन न क्वचि-
द्रव्यगुणे विरोधः । यत्तु सुधुतेऽल्पपाकनिरासार्थं दृष्टगमुच्यते
“पित्त हि विदग्धमम्लतामुपेति” (सु ख अ ४०) इत्यादिना,
तदनभ्युपगममादेव निरसम् । ननु, लवणस्य मधुरपाकित्वे
पित्तकारदिपकर्तृत्वमुपपन्नं, तथा तिक्कपाययो कटुपाकि-
ये पित्तकर्तृत्वमनुपपन्नं । नैव, सत्त्वपि लवणस्य मधुरपाकित्वे तत्र
लवणस्य उष्ण न वीर्यं यद्विषि, तेन तत् पित्तकारणविकारक,
विपाकस्तु तत्र पित्तकारणलक्षणे काञ्च बाधित सत् स्रष्ट-
विपन्न इत्यादिना लक्षणेन लक्ष्यत एव । एतेन यदुच्यते—

लवणे मधुरो विपाकश्चेदक्षमीर्याभ्या बाधित सत् स्ववार्थकरो
न भवति तत् किं तेनोपदिष्टेनेति, तस्मिन् न भवति । यतोऽस्त्येव
स्रष्टमिष्णुतादिना तत्र लवणे मधुरविपाकित्व लक्षणीयम् ।
अनया दिक्षा तिक्करपाययोरपि पूर्वपक्षपरिहारः । अन्ये वैत-
रोषमवाहणोऽप्यम्ल पच्यत इति व्याख्यानमस्ति, लवणलव-
लान तथासम्बन्धेन विप्रकृतस्याम्लविलस्य कारणमिति । तत्र,
“कटुदीर्घा वज्रिर्वातोऽम्लोऽम्लस्य रोषयोर्मधुरः”—इति
अत्रैवंवचनात् । नच वार्थं, कसात्रय एव विपाका भवन्ति
न पुनस्तिक्कादयोऽपीति, यतो भूतस्वभाव एवैव, येन मधुराद-
यस्य एव भवन्ति, भूतस्वभावाधारयुगोऽप्या । ननु, यथा
रसविपरीत पाको यथा—लवणस्य मधुर, तिक्कपाययोध
कटु, स उच्यता, यस्तु समानगुणो मधुरस्य मधुरोऽम्लस्याम्ल-
कटुकस्य वा कटुर, तत्त्वथने किं प्रयोजन ! यतो रसगुणैरेव
तत्र विपाकगुणोऽपि ज्ञास्यते । नैव, येन लवणादिद्वित्रितद्वार-
काभ्योरोरादरह्वाविपाकसममपि तत्रागुणोऽपि विपाको वचन्य
एव, विचारनञ्च रस आहारपरिणामान्ते भवति, माहृत्तस्तु रसो
विपाकविरुद्ध परिणामकाल वर्जयिता हेय, तेन पिप्पल्या
कटुकरसत्वमादौ कण्ठस्थसेषलक्षणेमुपलक्ष्योद्यतेनैव तत्र
योजनं, मधुरविपाकरं तु परिणामेन कृष्यत्वाद्विज्ञापनेन तत्र-
योजनम् । तथा, यत्र विपाकस्य रसा समानगुणताऽनुगुणा
भवन्ति, तत्र बलवत् कार्यं भवति, विपर्यये तु दुर्बलमिति
हेयम् । एतच्च पाकत्रय इत्यनियतं, तेन ग्रहण्यप्याये वक्ष्यमा-
णाहारावस्थापाकान्नियमेव, तत्र क्वचिद्विरोधेन सर्वपायमेव रसानां
भवत्वाद्वाशनयं पाका बाध्या “अक्षयं भुक्मानस्य पत्रस्य
श्रग्वक्तः” (चि. अ. १५) इत्यादिना न्येन ॥ ६३ ॥

सृष्टीयाम्नागुणलघुस्त्रिगुणरुक्षोऽणशीतलम् ।

वीर्यमप्यपि केचित्, केचिद्विषिधमास्थिताः ॥ ६४ ॥

शीतोष्णमिति, वीर्यं तु क्रियते येन या क्रिया ॥ ६५ ॥

नावीर्यं कुरुते किञ्चित् स्वर्गो वीर्यरुता क्रिया ॥ ६५ ॥

एकीयमतेन वीर्यलक्षणमाह—यद्विहादि । एतद्वीर्यमत-
द्वय प्राभाषिणी वीर्यसत्ता पुररुद्ध प्रथमतः । वैद्यो हि रस-
विपाकप्रामाण्यव्यतिरेके प्रभूतकार्यकारिणि गुणे वीर्यमिति खग,
तेनाहृत्पिचवीर्यवादिमते पिच्छलविसदादयो गुणा न रसादिवि-
परीत कार्यं प्रायं कुर्वन्ति, तेन तेना रसागुपदेशेनैव ग्रहण,
यदादीना तु रसायविमावकत्वमस्ति, यथा—पिप्पल्या कटुरस-
कार्यं पित्तकोपनमभिमुखं तद्वते सृष्टीतीतवीर्यं पित्तमेव शमयत
इति, तथा वपाये निक्तानुरवे महति पञ्चमूले तत्कार्यं वातनो-
पनमभिभूतोष्णेन वीर्येण तद्विद्वं वातशमनमेव क्रियते,
तथा मधुरेऽपीदो शीतवीर्येन वातद्विद्विहादि । यदुक्तं
सुधुते,—“एताभि स्रष्ट वीर्याणि खलुगुणोत्पत्तिस्तानभिभूया-
त्मक्यं दर्शयन्ति” (सु ख अ ४०) इत्यादि । शीतोष्णवीर्य-

१ ‘अथमध्यमूरसत्त्वमेव च’ इति पा० । २ ‘रप्यते’ इति पा० ।

३ ‘कटुर्भवतीत्युपेक्षया’ इति पा० ।

४ ‘कुर्वन्ति’ इति पा० ।

यथोक्तं—“द्रव्याणि हि द्रव्यप्रभावाद्गुणप्रभावात्” इत्यादि । न च वाच्यं दन्त्यादिरेव स्वरूपत एव विरेचयति, तेन निमित्ति जलानुपहृता दन्ती । विरेचयतीति, प्रतिबन्धमाभावविशिष्ट-स्यैव प्रभावस्य कारणत्वात्, जलोपहृतायां दन्त्या जलोपघात-प्रतिबन्धक इत्याद्यनुसरणीयम् । नैयामिरशक्तिकादेः या च विषय विषयत्वे उपपत्तिरुक्ता ऊर्वाधोगामित्वविरोधतद्वशा सादन्तमोगवैत प्रभावादेव भवति । एवमूर्ध्वानुलोमिरत्वादौ पार्थिवत्वादिष्वनेऽपि वाच्यम् ॥ ६८ ॥ ७१ ॥—

पूष्णां रसानां विज्ञानमुपदेक्ष्याम्यतः परम् ॥ ७३ ॥
 छेहनप्रीणनाह्लादमादेवैरुपलभ्यते ।
 मुखस्यो मधुरश्चास्यं व्यामुर्वैद्विम्पतीय च ॥ ७४ ॥
 दन्तहर्षांश्चापस्त्राघातं स्वेदनां मुखयोधनात् ।
 विद्वाह्याभ्यासकण्ठस्य प्रादर्यवान्तं रसं वदेत् ॥ ७५ ॥
 प्रलीयन् क्लेदविष्यन्मार्दवं कुरुते मुखे ।
 यः शीघ्रं लयणो ह्येयः स विदाहान्मुपस्य च ॥ ७६ ॥
 संयोजयेद्यो रसानां निपाते तुदतीय च ।
 विदहन्मुखनासाक्षि संस्वावी स कटुः स्मृतः ॥ ७७ ॥
 प्रतिहन्ति निपाते यो रसनं स्वदते न च ।
 स तित्तो मुखपैशघरोपप्रह्लादकारकः ॥ ७८ ॥
 पैशघस्तम्भजाड्यैर्यो रसनं योजयेद्रसः ।
 यध्मातीय च यः कण्ठं कपायः स विकारोऽपि ॥ ७९ ॥

विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं लक्षणमित्यर्थः । प्रकीयमिति विहीनो भवन् । संसाधयतीति संसावी । विवासीति हृदयवि-
 फसनशील, उक्तं हि सुषुते “हृदयं पीडयति” (शु. सू. ४०. ४२) इति ॥ ७४-७९ ॥

“एवमुक्तयन्तं भगवन्तमात्रेयमप्रिवेश उवाच—
 भगवन् ! श्रुतमेतद्वितथमर्थसंप्रयुक्तं भगवतो
 यथायद्द्रव्यगुणकर्माधिकारे घटः, परं त्वाहारवि-
 कारोणां वैरोधिकानां लक्षणमनतिसंक्षेपेणोपदि-
 द्यमानं शुभ्रपामह इति ॥ ८० ॥

अप्रति विरुद्धाहं बहुमाह—एवमित्यादि । शरीरधातुवि-
 रोधं कुर्वन्तीति वैरोधिका, एष्यते वैरोधिकमनेनेति लक्षणं
 वैरोधिकाभिधायको ग्रन्थ एव । “यत् किंचिरोपमासाध्य”
 इत्यादि वैरोधिकलक्षणं हेयम् ॥ ८० ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—देहधातुप्रत्यनीकभू-
 तानि द्रव्याणि देहधातुभिर्विरोधमापयन्ते परस्पर-

१ अन्तर्भागत्वादिति कर्मनिष्ठेयान्तर्भागत्वादित्यर्थः । २ तित्तो
 मुपस्य प्रह्लादकारोऽपि विरुद्धत्वात् इति सिद्धासत्तेनः । ३ वि
 वाही भातुं विस्तारं, तदुक्तम्, “विवाही विवमन् भातु” इति,
 मन्वे ॥ हत्वाभाजनक इत्यात् ॥ इति सिद्धासत्तेनः । ४ प्रलीय-
 मिति रसनेन्द्रियसंस्पर्शादेव विहीनो भवतीत्यर्थः इति सिद्धासत्तेनः ।
 ५ विकाराः द्रव्यभूतप्रतिक्रियाणि द्रव्याणि, वेगाद्याद्व्यापामित्यर्थः
 इति सिद्धासत्तेनः ।

रगुणविरुद्धानि कानिचित्, कानिचित्संयोगात्,
 संस्कारादपराणि, देशकालमात्रादिभिश्चापराणि,
 तथा स्वभावादपराणि ॥ ८१ ॥

देहधातुप्रत्यनीकभूतानीति देहधातूनां रसादीनां धातूनीनां
 च प्रकृतिस्थानां प्रत्यनीकस्वरूपाणि । विरोधमापयन्त इति
 देहधातूनां विरोधमावरन्ति दृश्यन्तीति यावत् । यथाभूतानि
 द्रव्याणि देहधातुभिर्विरोधमापयन्ते तदाह—परस्परविरुद्धानि
 कानिचिदित्यादि । तत्र परस्परगुणविरुद्धानि यथा—“न
 मत्स्यान् पयसाऽभ्यवहरेत्, उभयं हेतत्” इत्यादिनोक्तानि ।
 सयोगविरुद्ध यथा—“तदेव विदुषं पक्षे न भाष” इत्यादि-
 नोक्तं, यत् संस्कारादिविरुद्धगुणकथनं विना साहित्यमानेन
 विरुद्धमुच्यते, तत् सयोगविरुद्धम् । मत्स्यपयसोस्तु यद्यपि
 सहोपयोगो विरुद्धावेनेक, तथाऽप्यसौ गुणविरुद्धावेन कथितं
 इति गुणविरोपरसंबन्धोदाहरणम् । विरोधश्च विरुद्धगुणत्वे
 सत्यपि क्वचिदेव द्रव्यप्रभावाद्भवति, तेन पट्टसाधारोपयोगे मधु-
 रान्मद्योविरुद्धशीतोष्णवीर्ययोर्विरोधो नोद्भावनीयः । संस्कारतो
 विरुद्धं यथा,—“न कपोतान् सपेपतैलमृदात्” इत्यादि । देशी
 द्विषि-भूमि शरीरं च, तत्र भूमिविरुद्धं यथा—“तदेव
 मत्स्यगुणविरुद्धम्”, किंवा, यत् किंचिदगोचरभूतं तेषां वि-
 रुद्धम् । शरीरविरुद्धं यथा—उष्णतैलं मधु मरणाय ।
 कालविरुद्धं यथा—पशुपिता वाक्माषी मरणाय । माद्राविरुद्धं
 यथा—समष्टे मधुतर्पिणी मरणाय । आदिमदणारोपमदत्ता-
 दिविरुद्धानां ग्रहणम् । स्वभावविरुद्धं यथा—विषम् ॥ ८१ ॥

तत्र यान्याहारमधिकृत्य भूयिष्ठमुपयुज्यन्ते तेषां
 मेरुदेशं वैरोधिकमधिकृत्योपपेक्षयामा-न मत्स्यान्
 पयसा सहोभ्यवहरेत्, उभयं हेतत्मधुरं मधुरवि-
 पाकं महाभिष्यन्दि शीतोष्णत्वाद्विरुद्धापीयं विरुद्ध-
 वीर्यत्वाच्छोणितप्रदूषणाय महाभिष्यन्दित्याम्नातां
 परोधाय च ॥ ८२ ॥

तन्निशाम्यात्रेययचनमनु भद्रकाव्योऽसिवेशामु-
 वाच—सर्वानेष मत्स्यान् पयसा सहोभ्यवहरेत्-
 न्यत्रैकस्माच्छिलिचिमात्, स पुनः शकली लोहितत-
 यनः सर्वतो लोहितराजी रोहिताकारः प्रायो भूमौ
 चरति, तं चेत्पयसा सहोभ्यवहरेन्निःसंशयं शोणि-
 तजानां त्रियन्धजानां च व्यापीनामन्यतममथवा
 मरणं प्राप्नुयादिति ॥ ८३ ॥

वैरोधिकमधिकृत्येति वैरोधिकमुद्दिश्य । शीतोष्णत्वादिति
 पयः शीतमुष्णवीर्याभ्य मत्स्याः, स्येवं मधुरत्वादि समानम् ।
 एतच्च द्रव्यप्रभावादेव विरोधि । “त पुनः शकली” इत्यादिना
 नान्दिनिरिति स्यातो मत्स्य उच्यते ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

१ “गुर्विरोधेन” इति पा० ।

नेति भगवानात्रेयः—सर्वानेव मत्स्यान् पयसा
सहाभ्यवहरेद्विशेषतस्तु चिलिचिमं, स हि महाभि-
ष्यन्दितात् स्थूललक्षणतरानेतान् व्याधीनुपजन-
यस्यामपिमुदीर्यति च । ग्राम्यान्पौदकपिशितानि
च मधुतिलगुडपयोमापमूलकृषैर्विरूढधान्यैर्वा
नैकधमयात्, तन्मूलं हि वाधियांन्व्येवेषुजाद-
कलमृकतामैषिमण्यमथवा मरणमाप्नोति । न पौष्करं
रोहिणीकं शाकं फलोतान् वा सर्पपतैलमृष्टान्मधुप-
योभ्यां सहाभ्यवहरेत्, तन्मूलं हि शोणिताभिव्य-
न्दधमनीप्रवि(ति)चयापसारशङ्ककालगण्डरोहि-
णीनामन्यतमं प्राप्नोत्यथवा मरणमिति । न मूलक-
लशुनलृणगन्धार्जकसमुपसुरसादीनि मक्षयित्वा
पयः सेव्यं, कुट्टायाधमयात् । न जातुकशाकं न
निकुचं पकं मधुपयोभ्यां सहोपयोज्यम्, एतद्धि
मरणायाथवा बल्यर्पतेजोधीयोपरोधावालुच्य-
धये पाण्डुराय वेति । तदेव निकुचं पकं न माप-
स्तपगुडसर्पिर्भिः सहोपयोज्यं वैरोधिकृत्यात् । त-
थाऽऽन्नाम्रातकमातुलुनि कुचकरमर्दयोद्यन्तशठ-
घदरकोशास्त्रमध्यजाम्यकफिरथतिगित्ठीकपाराव-
ताक्षोडपनखनालिकेरशडिमालकान्येयंपकाराणि
चान्यानि द्रव्याणि सर्वं चाम्लं द्रवमद्रवं च पयसा
सह पिबेत् । तथा कहुवन(र)कमकुष्ठककुलतथमा-
पिप्याबाः पयसा सह विरुद्धः । पयोत्तरिकाशाकं
शाकरो मैरेयो मधु च सहोपयुक्तं विरुद्धं वातं चा-
तिकोपयति । हारिद्रकः सर्पपतैलवृष्टो निरुद्धः
पित्तं चातिकोपयति । पायसो मन्थाशुपानो विरुद्धः
क्षेप्माणं चातिकोपयति । उपोदिका तिलकल्क-
तिद्धा हेतुरस्तीसारस्य । बलाका वारण्या सह कु-
ल्मापरपि विरुद्धा, सेव शूकरयसापरिशृष्टा सद्यो
व्यापादयति । मयूरमांसमैरुण्डीसकावसकमैर-
ण्डासिमुष्टमैरुण्डीतैलयुक्तं सद्यो व्यापादयति । हा-
रिद्रकमांसं हारिद्रसीसकावसकं हारिद्रासिमुष्टं
सद्यो व्यापादयति; तदेव मसणानुपरिधस्तं स-
क्षौद्रं सद्यो मरणाय । मत्स्यनिस्तालनसिद्धाः पिप्प-
व्यलया काकमाची मधु च मरणाय । मधु चोष्ण-
मुष्णतस्य च मधु मरणाय । मधुसर्पिणीं समधूते,
मधु वारि चान्तरिक्षं समधूतं, मधु पुष्करवीजं,
मधु पीत्थोष्णोदकं, भ्लातकोष्णोदकं, तकसिद्ध-
कम्पिलुकः, पशुपिता काकमाची, अक्षरशूल्यो भा-
सश्चेति विरुद्धानि । इत्येतद्यथाप्रश्नमग्निनिर्दिष्टं भव-
तीति ॥ ८४ ॥

ग्राम्यपिशितादीनि मन्थादीनामन्तरणापि विरुद्धानि ।
वन्धूकतेति कलमृकताऽप्यत्रचनता । पौष्करादीना मधुप-
योभ्या सहान्वहरो विरुद्ध, पौष्करं पुष्करपत्तनं शाकं,
रोहिणी कटुरोहिणी । (पमनीप्रतिचम सिरामन्धिं)
आतुशाकं वंशपत्रिका । वैरोधिकृत्यादित्यनेन मरणलभ्यसापि
वैरोधिकृत्या पुनरभिधानं सामान्योपायान्नादित्याधिवर्त-
तोपदर्शनार्थम्, एवमन्यत्रापि सामान्येऽपि वैरोधिकृत्यमात्रा-
भिधाने वचन्यम् । तथाऽन्तेलादी अमृष्टपेने सन्धाना-
न्वस्रातकादीनामभिधानं विशेषविरोधमुच्यनार्थम् । सर्वप्रहनेष
द्रवद्रव्यान्ते प्राप्ते पुनर्द्रव्यवचनं 'हर्द'शब्दस्य द्रवद्रव्यान्त-
कालार्थयताप्रतिषेधार्थं, भवति हि प्रवर्णान्देवरोहिणीसर्व-
व्यपदेश, यथा सर्वान् भोजपेदिदि, किंवा सर्वमृष्टमन्त्रपि-
पाकना मीक्षारिना प्रहणार्थम् । पयसेति तृतीयैव राशे
सत्ये पुन सतेलमिधनं वैदलान्नादिमुक्तस्य विरोधितो-
पदर्शनार्थं, तेन, अम्लपय सयोगे शुद्धादिसयोगे सति विरुद्ध-
न दुग्धमासीनाम् । यत्नको वनरोद्रव । पयोत्तरिका इत्युक्तं ।
शाकर इति मैरेयविशेषणम् । वातं चातिकोपयतीति वचनेन
पित्तस्कावत्वं कोपयतीति बोधयति, एवं पित्तं चातिकोपयति
एक कातिकोपयतीत्येतयोरेपि धन्यम् । हारिद्रको 'हरिताल'
इति ख्यात पद्वी । बलाका वारण्या सह विरुद्धा, तथा कुल्मा-
पेय बलाका विरुद्धा । एण्डसीसकावसकमिति एण्डकाष्टाव-
सक, सीसको हि मटिनरुणकाष्ठमुच्यते । तदेवेति हारिद्रक-
मात्रम् । मत्स्या निस्ताल्यन्ते पश्यन्ते शसित् तन्मात्स्यनि-
स्तालनं, किंवा निस्तालनं वसा, जतुर्गण्डप्युक्तम्—“मात्स्य-
सातिद्धा पिप्पल्य” —इति । काकमाची मधु चेति सद्योवि-
रुद्धम् । भासो गोष्ठकुट्ट ॥ ८४ ॥

भवन्ति चान्न नोकाः ।

यत् किञ्चिदोपमात्राव्यं न निर्हरति कायतः ।
आहारजातं तत् सर्वमहितायोपपद्यते ॥ ८५ ॥
अनुकर्वतोपिप्रमहार्थसाह—यत् क्रिपिदिव्यादि । आहि-
यत इत्याद्यो मेयमपि । दोषनाशयेति दोषानुक्रिष्टरूपान्
जनयित्वा न निर्हरतीति । अनेन यमननिरेनद्रव्याणि निराक-
रोति, तानि हि दोषानाशयन् निर्हरति ॥ ८५ ॥
यथापि देशकालाग्निमात्रसात्म्यानिलादिसिः ।
संस्कारतो वीर्यतश्च कोष्ठावस्थाप्रमेरपि ॥ ८६ ॥
परिहारोपचारभ्यां पाकात् संयोगतोऽपि च ।
विरुद्धं तच्च न हितं हृत्संप्रतिविभिन्नं यत् ॥ ८७ ॥
विरुद्धं देशतत्तावद्भूततीक्ष्णादि धन्यनि ।
आनुपे क्षिप्वशीतदि मेपजं यन्निषेव्यते ॥ ८८ ॥
कालतोऽपि विरुद्धं यच्छीतरुक्षादिसेवनम् ।
शीते काले, तथोष्णे च कुट्टोष्णादिसेवनम् ॥ ८९ ॥

१ अथ पाठ कवितुलके नोपपद्यते । २ प्रतिपादनार्थं इति
पा० । ३ 'दोषक्षेप' इति पा० ।

१ 'मूलकारि' इति पा० । २ 'वापिर्वा'यवात्यवैकल्यमुक्त
तामेभिष्य' इति पा० ।

विरुद्धमनले तद्वद्वपानं चतुर्विधे ।
 मधुसर्पिः समधृतं मानया तद्विरुध्यते ॥ ९० ॥
 कटुकोष्णादिसात्म्यस्य स्वादुशीतादिसेवनम् ।
 यत्तत्सात्म्यविरुद्धं तु विरुद्धं त्वनिलादिभिः ॥ ९१ ॥
 या समानगुणाभ्यासविरुद्धात्रौपधकिया ।
 संस्कारतो विरुद्धं तद्यद्भोज्यं विषयद्वयेत् ॥ ९२ ॥
 एरण्डीसीसकासकं शिखिमांसं यथैव हि ।
 विरुद्धं धीर्यतो श्रेयं धीर्यतः शीतलात्मकम् ॥ ९३ ॥
 तत् संयोगोष्णधीर्येण द्रव्येण सह सेव्यते ।
 कूरकोष्ठस्य चाल्प्यं मन्दवीर्यमभेदनम् ॥ ९४ ॥
 मृदुकोष्ठस्य गुरु च भेदनीयं तथा बहु ।
 एतत्कोष्ठविरुद्धं तु, विरुद्धं स्यादप्यस्या ॥ ९५ ॥
 भ्रमन्ययायव्यायामसक्तस्यानिलकोपनम् ।
 निद्रालसस्यालसस्य भोजनं त्रेपकोपनम् ॥ ९६ ॥
 यच्चानुत्थज्य विष्मूत्रं भुङ्क्ते यच्चापुमुक्षितः ।
 तच्च क्रमविरुद्धं स्याद्यथातिभ्रुद्वशातुगः ॥ ९७ ॥
 परिहारविरुद्धं तु घराहादीनिपेक्ष्य यत् ।
 सेवेतोष्णं घृतादींश्च पीरया शीतं निपेक्षते ॥ ९८ ॥
 विरुद्धं पाकतश्चापि दुष्टदुर्गन्धसाधितम् ।
 अपकतण्डुलात्ययपकदग्धं च यद्वयेत् ।
 संयोगतो विरुद्धं तद्यथाऽलं पयसा सह ॥ ९९ ॥
 अमनोचितं यच्च हृद्विरुद्धं तदुच्यते ।
 संपद्विरुद्धं तद्विद्यादसंज्ञानरसं तु यत् ॥ १०० ॥
 अतिक्रान्तरसं वाऽपि विषमरसमेव वा ।
 श्रेयं विधिविरुद्धं तु भुज्यते निभृते न यत् ।
 तदेवंविधमभं स्याद्विरुद्धमुपयोजितम् ॥ १०१ ॥

यथापि देशकालामीलादि भयं केचित् पठन्ति, तद्यकमेव
 ॥ ८९-१०१ ॥—

पाण्ड्याभ्यपीसपदकोदराणां
 विस्फोटकोन्मादभगन्दराणाम् ।
 मूर्च्छामदाधमानगलप्रहाणां
 पाण्ड्यामयस्यामनिपस्य चैव ॥ १०२ ॥
 किलासकुष्ठप्रदहणीगदानां
 शीथाम्लपित्तज्वरपीनसानाम् ।
 सन्तानदोषस्य तथैव मृत्यो-
 विरुद्धमभं प्रयदन्ति हेतुम् ॥ १०३ ॥

पाण्ड्यं नृपुंसकता । सन्तानदोषो मृतनृपुंसकादि । एतच्च
 वैरोधिककथनं विशेषकचनेन माध्यते, तेन लघुनस्य क्षीरेण
 पानं क्वचिन्न विरोधि, यदुक्तं—“साधयेच्छुद्धशुष्कं लघुनस्य
 चतुष्पलम् । क्षीरोदकेऽष्टगुणिते क्षीरशेषं च पाययेत्” (नि
 बा. ५), तथा “मूलकसरस क्षीरम्” इत्यादिप्रयोगेषुष्येव ।

१ ‘शोणान्द्रपित्तान्द्रपीनसानाम्’ इति पा० ।

किञ्चा, अनेन्द्रव्यसयोगादन विरोधिनामविरोध, विरोधिसा-
 त्रसयोग एव विरोधी भवति । यत्तु मधुन उष्णेन वमनेन सुवु-
 षस्य सत्यपि भदनपलादिद्रव्यसयोगेऽविरोधार्थमुक्तमपक्वगम-
 नादि, तन्मधुनो द्रव्यान्तरसयोगेऽप्युष्णसमन्वये विरोधितो-
 पदर्शनार्थं, यतो विपान्यं मधु, विपस्य चोष्ण विरोधि । लघु-
 नादीनां तु द्रव्यान्तरसयोगे सत्येव भेदको विरुद्ध इति शास्त्र-
 वचनादुच्यते ॥ १०२-१०३ ॥

एषां रसवपरेषां च वैरोधिकनिमित्तानां व्याधी-
 नामिमे भायाः प्रतिकारा भवन्ति । तद्यथा—धमनं
 विरेचनं च, तद्विरोधिनां च द्रव्याणां संशमनार्थमु-
 पयोगः, तथाविधैश्च द्रव्यैः पूर्वैर्मभिसंस्कारः क्षीर-
 रस्येति ॥ १०४ ॥

भयतश्चान्द्र ।

विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् ।
 धमनं शमनं चैव पूर्वं वा हितसेधनम् ॥ १०५ ॥
 सात्म्यतोऽव्यतया वाऽपि शीताग्नेस्तृणस्य च ॥
 क्षिग्धव्यायामप्रयत्नां विरुद्धं वितथं भवेत् ॥ १०६ ॥
 तद्विरोधिनामिति पाण्ड्यादिहराणाम् । तथाविधैरिति विरु-
 द्धाहारज्वर्याधिपिहृदै । अभिसंस्कार इति यततोपयोगेन
 क्षीरभाषणम् । किञ्चा तथाविधैरिति रसामनप्रयोगः । एतच्चा-
 नामतामपचिक्रिमितं ज्ञेयम् ॥ १०४-१०६ ॥

तच्च श्लोकः ।

मतिरासीन्महर्षीणां वा या रसविनिश्चये ।
 द्रव्याणि गुणकर्मभ्यां द्रव्यसंख्या रसाश्च ॥ १०७ ॥
 कारणं रससंख्याया रसानुरसलक्षणम् ।
 परादीनां गुणानां च लक्षणानि पृथक्पृथक् ॥ १०८ ॥
 पञ्चात्मकानां पट्वे च रसानां येन हेतुना ।
 ऊर्ध्वानुलोमभाजश्च यदुणातिशयाद्रसाः ॥ १०९ ॥
 पण्णां रसानां पट्वे च सविभक्तौ विभक्तयः ।
 उद्देशश्चापवाद्द्वयं द्रव्याणां गुणकर्मणि ॥ ११० ॥
 प्रधरावमरस्यत्वं रसानां गौरवादिषु ।
 पाकप्रभाचयोर्लिङ्गं चैवं संख्याविनिश्चयः ॥ १११ ॥
 पण्णामास्वाद्यमानानां रसानां यत् स्वलक्षणम् ।
 यद्यद्विरुध्यते यस्याद्येन यत्कारि चैव यत् ॥ ११२ ॥
 वैरोधिकनिमित्तानां व्याधीनामौपधं च यत् ।
 आत्रेयमद्रकाप्पीयै तत् सर्वमवधन्मुनिः ॥ ११३ ॥
 इत्यत्रिवेशाकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
 आत्रेयमद्रकाप्पीयो नाम पद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६ ॥

१ ‘प्रतीषातकरा’ इति पा० । २ ‘विरुद्धाशनजानिलादी’ प्रति
 हन्तीति प्रतिपद्य हन्तीति, तेन ऊर्ध्वदिमपिषद्य विरचनानि दुष्टादि
 हन्ति, एव वमनकथनवोरपि प्रलब्धं व्याख्येयं । पूर्वं वा हितसेवन
 पूर्व महाप्रमावसरसाननादितेवैव न भवत्येवभूता व्यापक्य इति
 शिवासेनः । ३ ‘साधियुक्त’ इति पा० ।

इत्यस्यस्या रसाध्या इति नेदर्थमाल्यादिना,
रसाध्या हि परमार्थतो इत्यस्येव नियुजत्वादध्यानामिति
भावः । कारणं रससंख्याया इति रसानां तत्र योगत्वादित्या-
दिना । निष्कर्षो मेधाः तत्र मधुर इत्यादिना । नृशो इत्याणां
शीतं वीर्येणेत्यादिना, अपवादो इत्याणां मधुरं किंचित्त्वादित्यादिना
॥ १०७-११३ ॥

इति धीगकपाणिदत्तविरचितायां चरकटीकयामातुर्वेद-
धीपिकायां सूत्रस्थाने आश्रयमदनाप्यीवो नाम
पश्चात्ततमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अध्यातोऽन्नपानविधिर्मध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानाश्रयः ॥ २ ॥

संप्रति सामान्येनोच्यतां गुणकर्मभ्यां प्रतिप्यक्तमनुष्ठानं
प्रतिप्यक्तिप्रायश्चित्तयोगिद्वयस्य विविष्टगुणकर्मकथनायैव मध्या-
नविधिप्रायोऽनिर्णीयते । अमोक्षदत्तस्य उपलप्यस्य लक्षणं ।
अत्राणि काटिन्ध्यासामान्यात् लक्षणं, काने च इत्येतसामान्यादि-
मप्युक्तं हेतुम् । अन्नपानं विधीयते विविष्टगुणकर्मयोगितया
प्रतिपाद्यतेऽनेनेल्लक्षणविधिः, इत्याणां गुणकर्मकथनेयं
चापानविधिः, यत्तद्विहितं ज्ञात्वाऽन्नपानं विधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

इष्टवर्णगन्धरसस्पर्शं विधिमिहितमन्नपानं प्रा-
णिनां प्राणिस्वभावानां प्राणमाचक्षते कुशलाः,
प्रत्यक्षफलदर्शनात् । तद्विधना ह्यन्तर्येः स्थितिः,
तत् सत्यमूर्जयति, तच्छरीरधातुव्यूहपल्लवर्णैर्नि-
यमसात्कर्तुं यथोक्तमुपसेदयमानं, विपरीतमहिताय
संपद्यते ॥ ३ ॥

किं तदन्नपानं करोतीत्याह—इष्टेत्यादि । इष्टमित्यभिमतं
हितं च, किंवा इष्टं प्रियं ; (वि० अ० १) हितं ह्य विधि-
विहितशब्देनैव प्राप्यते । निषिद्धकामाणरपिमाने “तदेत-
दाहारविधानम्” (वि० अ० १) इत्यादिमन्त्राणां, तमे-
न्द्रियोपक्रमणीये च “गारुडप्राणिः” (सू. अ. ८) इत्या-
दिनां विधानं, तेन विधिना विहितं विधिविहितम् । अत्र
प्राणिदुष्टं शब्दग्रहणमन्नपाने प्रायः शब्दस्याविवक्षान्तरात् ।
रसादुष्टं शब्दं प्रथममन्नपाने शब्दात्, तत्तत् पूर्वमुक्तम् ।
रसस्तु स्पर्शस्य पथाद्गन्धमात्रादपि प्राधान्यव्यापनार्थं स्पर्श-
स्यापि कृतः । प्राणिनामित्यनेनैव लभ्येऽपि. ‘प्राणिस्वभाव-
नाम्’ इति क्वचनं स्पष्टाप्रमाणप्रतिषेधार्थः, कृशदयो हि क्व-
स्पृशितरात्राकारोपदेशाच्छास्त्रे प्राणिन उच्यते, ननु लोके प्रा-
णिस्वभावः, किं तर्हि गन्धमा एव । इह च मनुष्यस्यैवापि-

इतःवेऽपि सामान्येन सबलप्राणिप्राणहेतुतयाऽऽहारकर्म
मनुष्यस्यविरिक्तोऽपि प्राणिन्याहारस्य प्राणजननरूपोपदर्शनार्थम् ।
प्राणमिति प्राणहेतुत्वात्, यथा—आयुर्धनम् । अयं कथं
तत् प्राणमाचक्षते इत्याह—प्रत्यक्षफलदर्शनादिति ।—प्रत्य-
क्षेणैव ह्यहारं विधिना कुर्वतां प्राणा आयुर्वर्तन्ते इति, तथा
निराहाराणां प्राणा नष्टपतिरुन्ते इति, इत्येत इत्यर्थः । प्रत्यक्ष-
शब्दस्यैव स्पष्टप्रमाणं यत्तत्, यतः प्राणानामन्नसाम्येनमनुमान-
गम्यमेव । अन्नकार्येणैव एव प्राणानां हेतुमाह—तद्विधना
हीत्यादिना । यस्मादन्तर्यामिस्थितिधामानहेतुना, अग्निस्थि-
तिश्च प्राणहेतुः, ततोऽर्थं प्राणा इति भावः ; उक्तं हि—“यत्तमा-
रोगमायुश्च प्राणाध्यामी प्रतिष्ठितः (सू० अ० २७)” । किंवा,
पूर्वमन्नपानस्य प्राणहेतुत्वमुक्तं, तद्विधना हीत्यादिनाऽग्निहेतुत्वं
वर्ण्यते । सत्यमूर्जयतीति मनोमलं करोति । आयुर्धनो धातु-
सहातः । विपरीतमविधिविधितम् ॥ २ ॥

तस्माद्विहिताहिताययोधनार्थमन्नपानविधिर्मखि-
लेनोपदेक्ष्यामोऽग्निवेशः । तत् स्वभावावुदकं ह्येद-
यति, लवणं विप्यन्दयति, क्षारः पाचयति, मधु
सन्दधाति, सर्पिः कोहयति, क्षीरं जीवयति, मांसं
बृंहयति, रसः प्रीणयति, सुप्तं जर्जरीकरोति, शी-
घ्ररूपधमति, द्राक्षस्यो दीपयति, फाणितमाचि-
नोति, दधि शोफं जनयति, पिण्याकक्षां ग्लप-
यति, प्रभूतान्तमलं मापस्य, दृष्टिशुक्रम्, क्षारः,
प्रायः पित्तप्रमल्लमन्यत्र दाहिमामलकात्, प्रायः
श्लेष्मलं मधुरमन्यत्र मधुना, पुराणाच्च शालिपट्टि-
कयवगोधूमात्, प्रायस्तिलं घातलभधृत्यं चान्यत्र
वेचप्राप्तमृत्पटोलपत्रात्, प्रायः कडुकं घातलभ-
धृत्यं चान्यत्र पिप्लीविद्वयमेयजात् ॥ ४ ॥

अन्नपानं विधीयते येन तं विधिं इष्टगुणकर्मैर्कृतं, तथा
चरकरीरावयवादिहर्षं चाखिलेन वाक्त्र्येनोपदेक्ष्यामः । यद्यपि
वेद इत्यं प्रति प्रति गुणकर्मभ्यां न निर्दिश्यति, वदयति हि—
“अन्नपानकदेशोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः” इति, तथाऽभ्युक्तानां
अपि इत्याणां चरकरीरावयवाद्युपदेशेन, तथा पृथग्योगिकता-
विनादिद्वयगुणकर्मैरुच्यते च तद्विधानमप्युक्तं नवतीरुत
उक्तम्—“अखिलेन” इति; वदयति हि—“यथा नान्योपधे किं
विदेशानां वयो यथा । इत्यं तु तत्तथा नात्यमनुकमिह वद-
येत्” ; तथा “चरः शरीरावयवाः” इत्यादि; किंवा, विधिरा-
न्तोऽस्मिन्पीतलीङ्गादितप्रकारवाची, तेन चातिवादः सर्वं
एवाखिलेन वाच्याः, तत्तत्प्रभृतानि तु इत्यादि रक्तशास्त्रा-
दीन्येकदेशेनोक्तानि, अतो वदयति—“अन्नपानकदेशोऽयमुक्तः

१ ‘प्राणहेतुत्वे हेतुमाह—प्रत्यक्षफलदर्शनादिति, अन्यमन्त्र-
विरक्तद्वयमेव प्रत्यक्षेण विधिनिष्ठिहारात्स्य प्राणस्यफलदर्शनात्
प्राणहेतुत्वमित्यर्थः’ इति शिवदाससेनः । २ ‘विधिप्रति तद्विधि-
वर्णनमित्यन्वयः प्रकरम्’ इति शिवदाससेनः ।

१ ‘अन्नपानकदेशे उपपत्तिमिगिषात् उत्तररूपमाह—इत्यनेनैतादि-
इति शिवदाससेनः ।

इति । अन्नपाने च वक्तव्ये यद्व्यर्थं प्राय उपयुज्यते, तस्य सामान्यगुणमभिधाय वर्गसंग्रहेण गुणसुपेक्ष्यति । उदकमिधानं चात्र कृतमुदकस्यापि पाने च व्याप्रियमाणत्वात् । तदित्युदाहरणं, किंवा स स्वभावो यस्य स तत्स्वभावः, तस्मात् कृदन्-स्वभावादित्यर्थः । यद्यपि 'उदकमाश्वासकराणां, जलं स्व-भनानाम्' (सू० अ० २६) इत्युक्तं, तथाऽपीदानीमुदककृदन्-कर्माभिधानार्थं पुनरुच्यते । इह जलरक्षणार्थेना यत् कर्मोच्यते ततोपमितरकर्मस्य प्रधानं हेतुम्, अय्याधिकारे तु तत्कर्मक-रूपेणान्तरप्रदातृता हेत्या । क्षार पचन्तमग्निं पाचयति, तेन पाचयतीति हेतौ णिच् । लेहयतीत्याहं तु "तत्करोति तदा-श्चे" इति णिच् । सन्दृष्टातीति विक्षिप्तानि त्वभ्यासादीनि सञ्चययति । रसो मासरसः । प्रीणयतीति क्षीणाद् गुण्याति नल-तिवृद्धिं करोति, तेन मासकर्मणा वृद्धेन सत्तं भव्यम् । जर्जरीकरोतीति श्लथमासाद्युपचय करोति, यदुक्तं हारीते—“सुरा जर्जरीकरोत्यस्त्रेयोपाहुत्याद्” इति, तथा खट्वेको—“सुरा कृशानां पुष्टयर्थम्” इति । अवधमयतीति विनिखतीत्यर्थः, अनेकार्थत्वादायान्ता, वचनं हि,—“लेखनं शीतरसिक” इति, तथा हारीतेऽयुक्तं “क्षीधुरवधमयति वायुमिप्रबोधनाद्” इति । आचिनोति 'वोषान्' इति शेषः, तस्मान्तरवचनं हि,—“वातपित्तकास्त्रासादाचिनोति च फणितम्”—इति । पिण्याकलिलकल्, निषण्डकारस्ताह—पिण्याको हरितकिमु । ग्लपयति हर्षश्च करोति । प्रभूतान्तरमलस्य पुरीषस्य कर्ता प्रभूतान्तरमलः, यद्यपि 'मापो बहुमलः' इति वक्ष्यति, तथाऽपि मापविकृते स्पृहैह गुणकर्मणः, तेन न पुनरुक्तं, न चावश्यं प्रकृतिभर्मो विकृतिमनुगच्छति, यत् सक्तूना सिद्धपिण्डिकां गुरव एव भवन्ति, तस्मान्मापविकृतावपि मलदृष्टिदर्शगार्थमेतदभिधानम् । क्षारस्य पाचनत्व गुणोऽभिहितः, इह तु दृष्टिशुक्रमलं दोष इति पृथगुच्यते । प्रायः पित्तलमिति विशेषणान्येभ्यो लवणक-द्वेकेभ्योऽम्लं पित्तलम् । एवमन्यनापि प्रायः शब्दो विशेष्यार्थो वाच्यः, किंवा प्रायः शब्दोऽम्लेन संबध्यते । अत्र पित्तमादा-वन्मलजन्यतमोक्तं, दोषप्राधान्यस्यानियतत्वाद्, उक्तं हि,—“न ते पृथक् पित्तकफानिलेभ्यः” (सू० अ० १९) इति, तथा “सम-पित्तानिलकफा” (सू० अ० ७) इति, किंवा पित्तोष्मा वहिः, स चेद्वाहपापपचने प्रधानं, यदुक्तं,—“यदक्षं देहपालोऽबल-वर्णादिपोषकम् । तन्नामिहंतुराहारकहापकाइसादयः” (चि० अ० १५) इति । तेनेह वह्निवारणपित्तजनकमेवादातुल्यते, यतश्च पित्तजनकमत्र वक्तव्यम्, अतो रसप्रधानमपि मधुरो नादायुक्तः । मधुन इति विच्छेदपाठेन नवानवस्य मधुन वफाकर्तृत्वं दर्शयति । इह च षड्रसस्यैव कथनमेतत्तत्वेणैव, अनुक्तानां लवणवतिकफपायाणामपि पाककारां प्रहणात्, यतो

लवणं पाकात् प्रायो मधुरः, तिक्रमपायौ कटुको पाकतो यवतः । 'प्रायः सर्वं तिक्तं' इत्यादितु अन्यो हारीतीयः, इह केनापि प्रमादाद्विहितः ॥ ४ ॥

परमतो वर्गसंग्रहेणाहारद्रव्याण्यनुव्याख्यास्यामः ५
शूकधान्यशमीधान्यमोसशाकफलाध्यान् ।
वर्गान् हरितमध्याम्युगोरसेक्षुविकारिकान् ॥ ६ ॥
दश द्वौ चापरो वर्गो कृताज्ञाहारयोगिनाम् ।
रसवीर्यविपाकेष्वेव प्रभावैश्च प्रचक्ष्महे ॥ ७ ॥

वर्गेण शूकधान्यादीनां संग्रहः आहारद्रव्याणां वर्गसंग्रहः । रसवीर्यत्वाच्च परमतोऽल्पविषयतया पृथक्चतितः । रसादिनि-र्देशाय यथायोग्यतया हेतुः, तेन न सर्वद्रव्ये सर्वरसाद्यभि-धानं भविष्यति । अत्र शूकधान्यमादावाहारप्रधानत्वात्, शूक-वन्ति पान्यानि शूकधान्यानि ॥ ५-७ ॥

अथ शूकधान्यवर्गः ।—

रक्तशालिमहाशालिः कलमः शकुनाहृतः ।
वर्णको दीर्घशूकश्च गौरः पाण्डुकलाह्वली ॥ ८ ॥
सुगन्धको लोहवालः सारिवाक्यः प्रमोदकः ।
पतङ्गस्तपनीयश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ॥ ९ ॥
शीता रसे विपाके च मधुराश्चाल्पमादताः ।
महात्पचर्वसः क्षिग्धा वृहणाः क्षुक्मूनलाः ॥ १० ॥
रक्तशालिवैरस्तेषां वर्णोऽम्लमिलापहः ।
महास्तस्यानु कलमस्तस्याप्यनु ततः परे ॥ ११ ॥
यधका हायनाः पांसुवाप्यनैपधकादयः ।
शालीनां शालयः कुर्वन्स्यनुकार गुणागुणैः ॥ १२ ॥

इह च द्रव्यनामानि नानादेशप्रसिद्धानि, तेन नामज्ञाने सामर्थ्यं तथाभूतं नास्त्येवान्येषामपि दीकाहृता, तेन देशान्त-रित्यो नाम प्रायशो हेतुः, यत्तु प्रचरति गौडे तलेतिप्यागोऽन्यदेशप्रसिद्धं च किञ्चित् । कलमो वेदामहारेषु खनमप्र-सिद्धः । शकुनाहृतः कौबल्या वननाश प्रसिद्धः । रक्तशालिः प्रसिद्धः एव, महाशालिमैत्रये प्रसिद्धः । अत्र च शालिर्हमन्तिक धान्यं, पण्डिकादयश्च म्रम्यिका, व्रीहय शारदा इति व्यवस्था । रक्तधान्यादीनां मधुरपान्तिर्वैऽपि बद्धवर्तत्वं प्रभाषादयः ।

१ 'वर्गसंग्रहेण' इति पा० । २ 'शकुनाहृतः' उक्तकुरन्तो इति गनीतः, अवन्त्या वननाश प्रसिद्धः, यद्यप्येतेषु तु पाचक इति । वृक्षपाण्डु—'दीपावन्तरं समानीतो गटेन महात्मना । शकुनाऽहृतः स शक्तिः स्याद्रक्षोपरनामकः' इत्याहुः इति मुकुन्दीकायां उक्तं । अरण्यदक्षसु अष्टाहृदयदीर्घायां "शकुनाहृतो यो मयः पेषु कुम्भोपावकात् कषुत्तुभ्यो हस्तानीतो मृगारिमात्रा विशाखा रवशा वापिनो मित्यारयन्, अत एव शकुनाहृत इत्यन्वयाऽप्यसंभाव्यत्वाद् । २ 'वर्णकः' इति पा० । ४ 'क्षुक्मूनला' महापहः इति पा० । ५ 'पांसुवाप्यनैपधकादयः' इति पा० । ६ 'शकुनाहृतः' भावित्वा इति पा० ।

१ 'जर्जरीकरोतीति मासादि सिगिरीवरीतीत्यर्थः' इति सिद्धदास-
सेनः ।

हास्तस्यान्विति रश्मिचालेरनु, तेन रश्मिचालेगुणा महाशालेभ्यो-
गत्वा, एव तस्यानु कलम इत्यनापि बाध्यम् । तस्येति महा-
शाले । तत परे इति शत्रुनाहतादय, उतरोत्तरमल्पगुणा
इत्यर्थः । गुणगुणैरिति शालीना रश्मिचाल्यादीना ये गुणास्तुष्ण-
मत्त्वप्रिमलपक्षत्वाद्य, तेषामगुणैस्तद्गुणविपरितेदोर्पयैवनादयो-
ऽनुकार उच्यन्ति, ततश्च यथास्तुष्णानिमलादिवरा इति ।
गुणशब्ददेह प्रशसयाम्य ॥ ८-१२ ॥

शीतः क्षिण्णोऽगुरुः स्वादुस्त्रिदोषप्रः स्थिरात्मकः ।
पट्टिकः प्रयतो गौरः कृष्णगौरस्ततोऽनु च ॥ १३ ॥

धरकोहालकौ चीनशारदोऽज्ज्वलदुर्दराः ।
गन्धनाः कुरयिन्दाश्च पट्टिकारूपान्तरा गुणैः ॥ १४ ॥

मधुरश्चात्मलाफश्च व्रीहिः पित्तकरो गुरुः ।
यद्भूमपुटीपोष्मा त्रिदोषस्त्येव पाटलः ॥ १५ ॥

पट्टिगुणोऽकारप्रभेदाद्गुणैरिति बोद्धव्यं, मानाशितेति
पट्टिको लघु पठित । ततोऽनु चेति गौरपट्टिकादल्पान्तरगुण ।
धरकोहालकादय पट्टिकविशेषा, केचित् शुष्णान्यानि वरकादीनि
यदन्ति । व्रीहिरेति शास्त्राद्युक्तमस्य सहा । पाटले व्रीहिवि-
शेष, तन्प्राप्तरेऽपि पठते “त्रिदोषस्त्येव पाटल” इति,
सुष्ठु पाटलशब्देनैतद्यतिरिक्तो धान्यविशेषो ज्ञेयः, तेन
तद्गुणकथनेन गेह विरोध ॥ १३-१५ ॥

सकोरदूपः इयामाकः कपायमधुरो लघुः ।
वातलः कफपित्तप्रः शीतः संप्रादिशोपणः ॥ १६ ॥

हस्तिश्यामाकनीवारतोयपर्णगवेषुकाः ।
प्रशान्तिकाश्च श्यामाकलौहत्याणुमिश्रद्वयः ॥ १७ ॥

१ ‘मद’, शारयादीनामुपयोगस्तद्गुणैर्भक्त्येयादिप्रकारेण पर च
इति, ते च प्रकारा धूमेन गुणतो निर्देष्टव्या, प्रकृतिगुणसहिते यत्र
विकृतिगुणा कार्यकरा, यत्र तत्पुलकमक्षेपादयो रश्मिचाल्यादिप्र-
तिगुणानुगता यत्र, नहि रश्मिचालिप्रपञ्चालानादयो यथा कृष्णवि-
गुणास्तथा व्रीहिस्तत्कारणमादय, किन्तु प्रकृतिगुणानुगतरकश-
क्तमज्जापक्षेपादय इत्येव एव, तेन यत्र प्रकृतिगुणानां विकृतिगुणत्व-
गुणत्वम्, यत्र प्रकृतिगुणविपरितो विकृतिगुणस्तत्र गुणाकर्षणं,
यथा व्रीहिर्गुणोत्पन्नो राज्या, अत्र लज्जहरणेनात्मनेन लज्जल विनवे ।
यत्र तु प्रकृतिगुणैर्न समानो नापि विपरीतो विकृतेण, यथा यतोऽ-
स्त्वय सण्डलश्च बीषनश्च, तत्र योऽपि प्रकृतिविकृतिगुणो यत्र
तेन कार्यकारित्वमुत्पन्नं । यच्चित् यदित्तेऽतीवस्वेन प्रकृतिगुण-
मिभयश्च, यथा शुक्राशुगणित्वरीरादिषु, तत्र ‘तद्वद्वद्वत्’
इति विशेषागमादेव प्रतीयते, तेन तत्र प्रकृतिगुणानां दुर्बलत्वम् ।
यस्मिं प्रकृतिगुणोपपत्त्येव तद्विरुद्धकामकदाश्च विकृते, यथा कालमा-
येन दशरातस्थितस्य सापेक्षो मारकत्वमित्यादि, तत्प्रयत्नकामकामये
यत्र, तेन यत्रोत्पन्नं भूतनाशार्थोपपादकयोर्पदेन करोत्येव शास्त्रमिति
इति प्रकृतिविकृतिगुणमिथानं युक्तमेव, नच न न्यायः फलजातीयेषु
सर्वत्र माहादित्त्वे च’ इति सिद्धासत्तेन । २ ‘गन्धना’ इति पाठः ।
१ गन्धकीन, ‘जिना’ इति कौक्य, ‘लौहित्याम्भ मिश्रद्वय’ इति पाठः ।

मुकुन्दो क्षिण्णोऽगुरुः वरका वरकास्तथा ।
क्षिण्णोऽगुरुः क्षिण्णः श्यामाकस्तथा गुणैः ॥ १८ ॥

कोरदुपादय धान्यान्यविशेषा । कोरदुप कोदव, कोरदुपस्य
केवलस्य श्लेष्मपित्तघ्नत्वं, तेन यदुक्त रश्मिपित्तनिदाने “यदा
जन्तुर्वर्बकोहाल्यकोरदुपप्राप्यान्वचानि मुक्ते” (नि व २)
इत्यादिना पित्तवर्तुल्य कोरदुपस्य, तत्तत्रोक्तनिष्पावकाधिक-
रित्युक्तस्य सयोगमहिम्ना बोद्धव्यम् । श्यामाकादयोऽपि तृणधा-
न्यविशेषा । हस्तिश्यामाकः श्यामाकमेव एव, नीवार उडिका,
गवेषुको सुल्लय, स आभ्यारण्यमेदेन द्विविधः, प्रशान्तिका
उडिकैव स्थलजा रश्मिजा, अम्भ श्यामाका जलजा बोडिका
ल्लोके ‘डे’ इत्युच्यते, त्रियुक्त काञ्चीति प्रसिद्धा, मुकुन्दो
वायस्तृण इति, परक बाणवीजं, परक सामपीजं, क्षिण्ण-
लीलुको^१ सिद्ध(का)श्च इत्युच्यते, जूनाहो ‘नोनार’ इति
ख्यात ॥ १९-१८ ॥

रुक्षः शीतोऽगुरुः स्वादुर्वह्यातशुक्रद्वयः ।
स्थैर्यकृत् सर्कपायश्च यत्नः श्लेष्मविफारतुत् ॥ १९ ॥

रुक्षः कपायानुरक्तो मधुरः कफपित्तहा ।
मेद किमिविपन्नश्च यत्नो वैष्णवो मतः ॥ २० ॥

यस्य शुचोऽपि यद्वातल्य रुक्षत्वात्, किंवा सुष्ठुते यवो
लघु पठित, तेनाल्पगुणैरिति मन्तव्यं, वक्ष्यते शीतो-
द्विकरत्वात् प्रभावात् । अस्य च शीतमधुरकपायत्वैनानुच-
मपि पित्तघ्नत्वं लभ्यत एव, तेन सुष्ठुते “कफपित्तहन्ता”
(हृ ६ व ४६) इत्युक्तमुपपन्नम् ॥ १९ ॥ २० ॥

सन्धानकृद्वातहरो गोधूमः स्वादुशीतलः ।
जीवतो वृंहणो वृष्यः क्षिण्णः स्थैर्यकरो गुरुः ॥ २१ ॥

नान्दीमुखी मधूली च मधुरक्षिण्णशीतले ।
इत्ययं शुकप्रान्यानां पूर्वो वरीः समाप्यते ॥ २२ ॥

गोधूमस्य स्वादुशीतक्षिण्णविगुणोपयोगाद्युष्मकर्तृत्वं भव-
त्येव, अत एव सुष्ठुते “श्लेष्मकर” (हृ ६ व ४६) इत्यु-
क्तम् । यस्तु यस्मिन्ने कफप्रधाने ‘यवगोधूमभोजन’ (सू ६ ६)
इत्युक्तं तत्र पुराणगोधूममिश्रायेण, पुराणय गोधूम कफ न
करोतीत्युक्तमेव, ‘प्रायः श्लेष्मल मधुर’ इत्यादिना ग्रन्थेनात्र-
वाच्याये । नन्दीमुखी यमिका, मधूनी गोधूममेद । इत्यनन्त

१ ‘क्षिण्णमुख’ इति पाठः । २ वीरमुखी विदेहदेशे ‘तिरदुव’
इति प्रसिद्धे । ३ ‘कफपायश्चेति कपायस्य स्वादुकापेक्षया शीतगोष्मनो
धाममुपसर्जनाथं सहस्रम्’ प्रयुक्त इति धेयम्’ इति तिवदाससेन ।
४ ‘क्षिना, सुष्ठुते यवो लघु पठित, तेन, अत्राप्यस्त्राप्रभेदेण ‘अ
गुरु’ इति पाठो मत्तव्यः, सुष्ठुतप्रतिशान्ताभेमीषवर्गं न प्रोक्ष्य
गतिम्, अत एव लघुवृत्तसन्निधयसि न पठितम् । अन्ये तु सुष्ठु
गुणस्यैव यवस्य कृद्भिषक्तिषु ग्रन्थप्रमानादेव समर्थनीयमित्याहुः ।
सकपाय ईक्षकत्वात् । कल्पस्य च औतोविशुद्धिकरत्वेन सम्यग्-
सर्षकारेणैव, न तु देहलोपनयकारकत्वेन रौक्ष्यदिपन्नयोगादयत्न’
इति तिवदाससेन ।

‘इति’ प्रकारार्थं । समाप्त इति वक्तव्ये समाप्यत इति यत्-
रोति, तेन ज्ञापयति—यत्—बहुद्वयत्वाचार्यं समाप्तो गु(ग)ण,
किंतु यथाकथञ्चित् प्रसिद्धगुणकथनेन समाप्यते । एवमन्यत्रापि
पद्यो वर्गं समाप्यत इत्यादौ व्याख्येयम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

इति शब्धान्यवर्गः प्रथमः ॥ १ ॥

अथ शमीधान्यवर्गः ।

कपायमधुरो रुक्षः शीतः पाके कटुर्लघुः ।
विशदः श्लेष्मपित्तघ्नो मुद्गः स्योत्तमो मतः ॥ २३ ॥
वृष्यः परं घातहरः क्षिग्धोष्णो मधुरो गुरुः ।
वह्यो बहुमलः पुंस्त्यं मापः शीघ्रं ददाति च ॥ २४ ॥
राजमार्यः सरो रज्यः कफशुक्रान्मलपित्तनुत् ।
तत्स्यादुर्वातलो रुक्षः कपायो विशदो गुरुः ॥ २५ ॥
उष्णाः कपायाः पाकेऽम्लाः कफशुक्रानिलापहाः ।
कुलत्था प्राहिणः कासहिकक्षाध्वासाशंखां हिताः २६
मधुरा मधुराः पाके प्राहिणो रुक्षशीतलाः ।
मकुष्ठकाः प्रशस्यन्ते रक्तपित्तज्वरादिषु ॥ २७ ॥
अणकाश्च मसूराश्च खण्डिकाः सहरेणवाः ।
लघवः शीतमधुराः सकपाया विरुक्षणाः ॥ २८ ॥
पित्तश्लेष्मणि शस्यन्ते स्वेप्यालेपनेषु च ।
तेषां मसूरः संप्राही कलायो घातलः परम् ॥ २९ ॥
क्षिग्धोष्णो मधुरस्तिकः कपायः कटुकस्त्रिलः ।
स्वव्यः कैदपश्च पल्यश्च घातघ्नः कफपित्तकृत् ॥ ३० ॥
मधुरः शीतला गुण्यो वह्यो रुक्षणात्मिकाः ।
सकृदा बलिभिर्मोक्ष्या विविधाः शिम्बिजातयः ३१
शिम्बी रुक्षा कपाया च कोष्ठे घातमकोपिनी ।
न च वृष्या न चक्षुष्या विष्टभ्य च विषच्यते ॥ ३२ ॥
आढकी कफपित्तघ्नी घातला, कफघातनुत् ।
अवल्गुजः सैडगजो, निष्पाया घातपित्तलाः ॥ ३३ ॥
काकाण्डोमा(ला)मधुसूताना मापघत् फलमादिरोत् ।
द्वितीयोऽयं शमीधान्यवर्गः प्रोक्तो महर्षिणा ॥ ३४ ॥

१ ‘क्षेपपित्तप्रदायको’ इति पा० । २ ‘इत्यत्रैव कथाश्च नास्तु
श्लेष्मपित्तहा । निष्टम्बी चाप्यवृष्यश्च राजमाष प्रकीर्तित इति पाठा
मत्स्यः । राजमाषायाः राजमाष इत्यादि । सरति जलक्षिप्तिर्यत्र
दायाव व्यामोलीति सर, सत्त्व हि शिरविरतीत्युच्यते, अत्र च शुभो
जलबहुलस्यैव इत्यस्य भवति, तदुक्तं—‘शीतक्षिग्धशुद्धिमितसरपि
पिष्टलमाप्यम्’ इति । तत्सादुरिति तयो रमपाक्यो स्यात्, उक्तं हि
सुश्रुते—‘कपायमावात उरीमेयो न मूत्रलो नैव कफस्य कारो । सा
उपिपाते मधुरोऽम्लमात्रं सन्दर्पणं सत्यविप्रदम्’ । अलमा द्रो
राजमाष इति चकाराय । अल च क्षिपति मसूरस्यापि प्रभावात्
बद्धविष्णुवत्त्व कषादित्वमवस्थल चेति दयशम् । अन्ये तु त
त्सादुरिति मावत्पादुरित्वात् । ये तु सरं स्वस्थं बन्धोर्मायत्वं
वर्गेयन्ति, तन्मते सुश्रुतविरोधोऽस्तिहाय’ इति शिवराससेनः ।

धान्यत्वेन शमीधान्यवर्गऽभिधातव्ये प्रधानत्वानुसृतो निरु-
च्यते । स्य स्योम्य शमीधान्य, ततोऽतम स्योत्तमम् ।
वृष्य इत्यादिमापयुगे क्षिग्धोष्णमधुरस्यादिगुणयोगोदेव वात-
हरत्वे लब्धे पुनस्तदभिधानं विशेषातहन्तृत्वप्रतिपादनार्थं,
एवमन्यत्राप्येवजातीये व्याख्येयम् । पुरस्व शुक्रम् । शीप्रमिति
वचनेन शुक्रमुनिकल्लक्षणमपि वृथाव मापस्य दर्शयति,
शुक्रमुतिकरं च वृष्यवन्देनोच्यत एव, वचनं हि,—‘शुक्रमुति-
करं किञ्चित् किञ्चित् शुक्रविवर्तनम् । सुतिरिदिकर किञ्चि-
विधं वृष्यमुच्यते’ इति, तदेव सपूर्णवृष्यत्वं भाये बोद्धव्यम् ।
राजमापयुगकथने तत्सादुरिति मापस्यत्वात्, किंवा रज्यश्ले-
षादि पाशान्तरम् । उष्ण इत्यादिना कुलत्थगुण, कुलत्थश्च शुद्ध-
प्राहिणोहितमेदेन चतुर्विधो भवति, तथा ग्राम्यवन्त्यमेदेन च
द्विविधोऽपि, अत एव तन्मान्तरे ‘बन्ध्य कुलत्थस्तद्व्य विद्योपाये-
प्रयोगनुत्’ इत्युक्तम् । मूडटको ‘मोड’ इति ख्यात । अणक
प्रसिद्धः । खण्डिका त्रिपुटकलाय, हरेणुर्तुलकलाय । वलायो
वातल इति त्रिपुटकलाय । निरुगुणो यद्यपि विशेषेण नोक्तः,
तथाऽपि प्रधाने कृष्णतिले हेय, उक्तं हि सुश्रुते,—‘तिलेषु
रत्नं तिलः प्रधानो, स्य सितो हीनतरास्तोऽन्ये’ (छ
द अ ४६) इति । विविधा शिम्बीजातय इति कृष्णपीत-
कश्चेतद्विशिष्टीमेदा इत्यर्थः । शिम्बी हस्तेत्यादि केचित् पठन्ति ।
आढकी तुचरी, वातलेति स्थेदः । कफघातसुखित्यत्र उज्ज्वल-
मोर्वाजस्य गुणः । निष्पावो यत्नः । काराण्ड धूररश्मिर्नि, उमा
अतसी, ऊर्णापाटसी तस्वीर्वा । शमीधान्यवर्गं दत्तं शमी
शिम्बिस्तदन्तर्गतं धान्यम् ॥ २३-३४ ॥

इति शमीधान्यवर्गो द्वितीयः ॥ २ ॥

२ ‘अस्य च कपायकृत्वादिना निश्चिन्ताकोपकत्व हेतुम्, अत
एव आम्भटेऽपि ‘मुद्रोऽस्यचल’ इत्युक्तः, अक्षरान्णोऽस्यवात इत्यर्थः,
मुद्रोऽपि ‘नाल्यर्थे वात’ इत्युक्तम्’ इति शिवराससेनः । १ ‘क्षिग्ध
इत्यादिना तिलगुणः । मधुर इति रसेन धर्मेण च हेय, उक्तं
हि,—‘इत्यत्रावो मधुर, सतिक्तं समाढक पित्तपरास्योष्णम् ।
तिलो विपाके मधुरो बलिष्ठः क्षिग्धो ज्ञायातेन एव पश्य’—इति ।
यद्यपि तन्मान्तरे ‘माधुर्याश्च तथैवोष्णयाद केदाद्यानिलनायन । कपा-
यमावान्मापयत्किंत्वाचापि विगुणम् । औष्ण्यत्वात्पादमापयत्किं
त्वाच वरे इति’ इत्यनेन तिलस्य निद्रोहरत्वंमेवोक्तं, तथाऽपि
अणविषयप्रलेपाभिप्रायेण तद्वचनं व्याख्येयम्, अत एव सुश्रुते ‘जग-
लेषु एव पश्य’ इत्यत्र एवकारेण जग्रे तिलानामालेपेन एव पश्यत्वं,
अन्वयवहारे पुन अणविषयप्रलेपाप्यत्वेमेति शेषमिति । अत एव
तत्र अणविरुद्धवर्गं नवधान्यादौ तिलं पठित । तेष समावोपक्रमेति
मापस्योक्तं इति । इत्यत्र सुश्रुते—‘यत्र नृणां वरविपरिपश्य’ इति,
धान्यान्त्यं बहिरन प्रयोमे दाहहरणवत्त्वम्’ इति निराससेनः ।
३ ‘शुक्रतिन्मीमहृष्टतिलं कषाण्डं धूररश्मिर्नि तिले, उ-
मायनी, आतस्युश धूररश्मि, अन्ये तु ‘पञ्चनि नारदिककृष्ण-
कोष्णमधुगुणो’ इति बन्धते इतिवत् कृष्ण वातराजोऽन्य कर्मन्ति
व्याचक्षते’ इति शिवराससेनः ।

अथ मांसवर्गः ।—

गोखराश्वतरोद्ग्राश्वदीपिसिंहसंयानयः ।
वृको व्यापस्तरक्षुश्च यमुमाजोरमूषिकाः ॥ ३५ ॥
लोपाको जम्बुकः ह्येनो वान्तादश्चापचायसौ ।
शशमी मधुहा मासो गृध्रोऽलूककुलिङ्गकाः ॥ ३६ ॥
धूमिका कुररश्चेति प्रसहा मृगपक्षिणः ।

सूयानन्तरं मासस्य व्यञ्जनत्वेन प्राधान्यान्मांसवर्गमिधा-
नम् । खरो गर्दभः, अश्वतरो वेगसरः, रा चायाया खरा-
जातः, द्वीपिधिसर्पाग्रः, कश्को भालूकः, एषः इन्द्रगुणकारी
पशुशत्रुः, तरक्षुर्वाग्रभेदः 'तरच्छ' इति ख्यातः, यक्षुरतिलो-
महा इक्षुरः पर्वतोपकण्ठे भवति, केचिद्बृहत्तुलमाहुः,
लोपाकः स्रपश्मगालो महालाङ्गूलः, ह्येनः पक्षी प्रसिद्धः,
वान्तादः इक्षुरः, चासः (यः) 'यनकवायसे' इति ख्यातः,
शशमी पाक्षिरिति ख्याता, मासो भस्मवर्णः पक्षी शिखावान्
प्रसहवर्णः, कुलिङ्गः कालपटकः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥—

ह्येतः प्रयागश्चिन्नपृष्ठः कालकः काकुलीमृगः ॥ ३७ ॥
फूर्चिका चिल्लटो भेको गोधा शङ्खपाण्डकौ ।
कदली मकुलः श्वापिदिति भूमिशयाः स्मृताः ॥ ३८ ॥

काकुलीमृगो मास्युत्तपं इति ख्यातः, तस्य श्वेतः इत्यादि-
श्वत्वारो भेदाः । कृचिका सङ्कुचः । चिन्नपृष्ठियारः । शङ्खको
महाशङ्खी, 'शालक' इति ख्यातः । गण्डको गोधाभेदः । कदली
'कदलीह' इति ख्यातः । श्वापिदः 'सेजक' इति ख्यातः ।
भूमिशया विलेशया ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

सुमरश्चमरः खड्गो महिपो गवयो गजः ।
न्यङ्कुर्वैराहश्चानूपा मृगाः सर्वे रुक्षस्तथा ॥ ३९ ॥
सुमरो महाशङ्करः, चमरः केशमुखः, खड्गो गण्डकः, गवयो
गवासारः, न्यङ्कुर्वैराहो हरिणः, रुक्षस्तथा हरिणः ॥ ३९ ॥
कूर्मः कर्कटको मत्स्यः शिशुमारस्तिमिङ्गिलः ।
शुक्तिशङ्खोऽक्रुन्मीर्युलूकीमफरादयः ॥ ४० ॥
इति वारिशयाः प्रोक्ताः

शिशुमारो गोवृण्डनकः, तिमिङ्गिलः सामुद्रे महामत्स्यः,
शुक्तिर्मुष्णप्रभो जन्तुः, जङ्गे जलविजलः, कुन्मीरो घटिका-
वान्, सुलूकी 'शुलू' इति ख्यातः । शिशुमारवदीना मत्स्यप्रह्वेन
प्रह्वेन प्राप्ते विशेषप्यवहारार्थं पुनरभिधानम् ॥ ४० ॥

यस्यन्ते वारिचारिणः ।
हंसः कौशो बलाका च यकः कारण्डवः सुवः ॥ ४१ ॥
शारारिः पुष्कराक्षश्च केशरी मणितुण्डकः ।
मृगालकण्ठो महुश्च कादम्बः काकतुण्डकः ॥ ४२ ॥

उत्कोशः पुण्डरीकाक्षो मेघरावोऽम्बुकुक्षुटी ।
आपः नन्दीमुखी बादी सुमुखाः सहचारिणः ॥ ४३ ॥
रोहिणी कामकाली च सारसो रक्षशीर्षकः ।
चक्रवाकस्तथाऽन्ये च खगाः सन्त्यम्बुचारिणः ॥ ४४ ॥

हंसश्चतुर्विधोऽपि राजहंसदिग्गजः, कौशः 'कोश' इति
ख्यातः, यकः पाण्डुरपक्षः, बलाको शुक्रा, कारण्डवः काकवक्रः,
सुवः खनमप्रसिद्धः प्रसेवयलः, शारारिः शरालीति लोके, महुः
पानीयकाकः, कादम्बः कलहसः, काकतुण्डकः श्वेतवारण्डवः,
उत्कोशः 'कुल' इति ख्यातः, पुण्डरीकाक्षः पुण्डरः, मेघरावो
मेघनादः, मेघरावश्चातकः इत्यन्ये, तत्र तस्य वारिचरत्वाभा-
वात्, अम्बुकुक्षुटी जलकुक्षुटी, बादा खनमख्याता, नन्दी-
मुखी पन्थी, शारसः प्रसिद्धः, रक्षशीर्षकः सारसमेवो लोहित-
शिखः । अम्बुचारिणः इति जले श्वन्तः इत्यर्थः ॥ ४१—४४ ॥

पृषतः शरमो रामः श्वदंष्ट्रो मृगमातृका ।
शशोरणौ कुरङ्गश्च गोकर्णः कोट्टकारकः ॥ ४५ ॥

चाट्को हरिणेषौ च शम्बरः कालपुच्छकः ।
कप्यश्च वरपोतश्च विशेया जाङ्गला मृगाः ॥ ४६ ॥

पृषतश्चिरहरिणः, शरमोऽथर्व उग्रप्रमाणो महाशङ्खः
पृषतश्चतुष्पादः कामीरिः प्रसिद्धः, रामो हिमालये महामृतः,
श्वदंष्ट्रः चतुर्दंष्ट्रः वार्तिकपुरे प्रसिद्धः, मृगमातृका स्रपा पृष्ठः
वरा हरिणव्यातिः, कुल्लो हरिणभेदः, गोकर्णो गोमुखहरिणवि-
शेषः, हरिणसाम्रवणः, एषः कृष्णसारः, कप्यो नीलाण्डो
हरिणः, चारुकादयोऽपि हरिणभेदा एव । शशस्तु सुशुद्धे
विलेशयेषु पठितः, रुक्षस्तथावर्धम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

लावो वर्तारकश्चैव वार्तिकः स्रकपिङ्गलः ।

चकोरश्चोपचम्रश्च कुकुनो रक्षवर्त्मकः ॥ ४७ ॥

लावाया विष्किरास्त्येते वक्ष्यन्ते वर्तकावयः ।
वर्तको वर्तिका चैव यहाँ तित्तिरिक्कुटौ ॥ ४८ ॥

कङ्कशारपदेन्द्राभगोनर्दगिरिचर्तकाः ।

क्रकरोऽथकटश्चैव चारुडश्चेति विष्किराः ॥ ४९ ॥

लावः प्रसिद्धः, वर्तारः कपिजलभेदः, कपिजली गौरति-
ति, वार्तिकश्चतुर्भेदः सङ्घातचारी, उपचक्रवर्तारमेव, कुकुभः
प्रसिद्धः, रक्षवर्त्मकः इति कुकुभविशेषणः, तेन स्थूलकुनो गृह्यते ।
वर्तकः 'वर्तु' इति ख्यातः, वर्तिका स्रपप्रमाणः जालन्तरमेव,
केचित्तु वर्तकश्चैव वर्तिका वदन्ति, अस्यावः प्रह्वः क्षीरि-
भेदेऽपि विशेषप्यवधारित्वेन, अन्यथा जीवनेन वर्तिकाद-
र्तिकाया लावः ख्यातः । वर्तुः भयूरः । शारपदेन्द्राभो मङ्गकः,
गोनर्दो 'योदाक' इति ख्यातः । क्रकः प्रसिद्धः । लावादि-
वार्तिकादिभिराकरणद्वयकरणं शुभभेदकव्याप्यम् ॥ ४७—४९ ॥

शतपन्नो भृङ्गराजः कोयष्टिर्जावजीवकः ।

कैरातः कोकिलोऽत्यूहो गोपापुनः प्रियात्मजः ॥ ५० ॥

लट्टा लट्ट(ष्ट)पको वसुधैतदा डिण्डिमानकः ।

जटी दुन्दुभिपाङ्कारलोहपृष्ठकुलिङ्गकाः ॥ ५१ ॥

कपोतशुकशारङ्गाश्चिरीरुङ्गयष्टिकाः ।

सारिका कलविङ्गश्च चटकोऽङ्गारचूडकः ॥ ५२ ॥

पारावतः पाण्ड(न)विक इत्युक्ताः प्रतुदा द्विजाः ।

शतपल काष्ठकुट्टकः । शृङ्गराजः प्रसिद्धो अमरवर्णः ।

कोयष्टि 'कोटा' इति ख्यातः । जीवजीवको विपदर्शनमृत्युः ।

दात्यूहो वायुः, अत्यूह इति वा पाठः स च प्रसिद्धः । लट्टा

कैशाकी रक्तपुच्छाघोभागः, लट्टपकोऽपि तद्वत् । डिण्डिमान-

नक डिण्डिमवदुत्कट्यनि । कुलिङ्ग इति वनचटकाकार-

पीतमलक 'बापे' इति लोके । कलविङ्गो आम्यचटकः, चटकस्तु

वेषकुलचटकः स्वल्पप्रमाणः । यान्युक्तानामप्यप्रतिष्ठांति तानि

तद्विधौ देशान्तरिभ्यश्च ज्ञेयानि ॥ ५०-५२ ॥—

प्रसह्य भक्षयन्तीति प्रसह्यास्तेन संज्ञिताः ॥ ५३ ॥

भृशपा पिलयासित्वादानूपानूपसंभवात् ।

जले निवासाज्जलजा जलेचर्याज्जलेचराः ॥ ५४ ॥

स्पलजा जाङ्गलाः प्रोक्ता मृगा जङ्गलचारिणः ।

विकीर्य विष्किराद्येति प्रतुष प्रतुशः स्मृताः ॥ ५५ ॥

योनिरष्टविधा त्वेषा मांसानां परिकीर्तिता ।

प्रसह्यदिसृजानिरुजया लक्षणमाह । प्रसह्येति इत्यतः । आनु-

पानूपसंभवादिति पूर्वसापिडविधेरनिलवेनानूपा इत्यतः यलो-

पस्य सिद्धत्वेनैव सहिता ज्ञेया । जलेचर्यादिति जलवासिना-

मेव हृशपायना जले चरणमानत्वं बोद्धव्यम् । स्पलजा इत्युक्ते

गजद्विष्यपि स्पलजातेषु प्रसक्तिः स्यादित्याह-जाङ्गलचारिणः

इति । विकीर्यैव 'भक्षयन्ति' इति शेषः, एव प्रतुवेलापि,

प्रतुयेति बहुधाऽऽगमस्य ॥ ५३-५५ ॥—

प्रसह्य भृशयानूपधारिजा वारिचारिणः ॥ ५६ ॥

गुरुणस्त्रिधमधुरा यलोपचययर्धना ।

वृष्याः परं घातहराः कफपित्तविचर्धना ॥ ५७ ॥

हिता व्यायामनित्येभ्यो नरा दीप्ताग्रयश्च ये ।

प्रसहानां विशेषेण मांसं मांसशिनं भिषक् ॥ ५८ ॥

जीर्णांशं प्रहणीदोपशोपातानां प्रयोजयेत् ।

लाघाघो वैषिकरो वर्गः प्रतुदा जाङ्गला मृगाः ॥ ५९ ॥

लघवः शीतमधुराः सकपाया हिता नृणाम् ।

मिस्रोसरे घातमध्ये सन्निपाते कफामुगे ॥ ६० ॥

विष्किरा चर्तकाद्यास्तु प्रसह्याल्पान्तरा गुणेः ।

प्रसह्य द्विविधा मासादा व्याघ्रस्येनादयः, तथा अमासा-

दायः गवादयः, तेन मासादानां विशेषमाह-प्रसह्यानामि-

त्यादि । जीर्णत्वेनार्शं प्रमृष्टीनां विरागबन्धं दर्शयति । प्रतुदा

इत्यत्र तथा जाङ्गला इत्यत्र चकारो लभनिदिष्टः । क्पातुगे

इति च्छेदः ॥ ५६-६० ॥—

नातिशीतगुरुस्निग्धं मांसमाजमदोपलम् ॥ ६१ ॥

शरीरधातुसामान्यादनभिष्यन्दि बृंहणम् ।

मांसं मधुरशीतत्वाह्वरं बृंहणमाविकम् ॥ ६२ ॥

योर्नौचजायिके मिश्रगोचरत्वादिनिश्चिते ।

शरीरधातुसामान्यादिति मनुष्यमांससमानत्वात् । एतेन

शीतगुरुस्निग्धत्वेन युक्तमप्याजमांसं शरीरधातुसाम्यात् कफं न

करोतीत्युक्तं भवति । आविकं मांसं मधुरशीतत्वेन पित्तह-

रमपि बोद्धव्यम्, अत एव शरद्विधावप्युक्तम्,—“उरभ्रशार-

मा” (सू अ ६) इति । रक्तपित्तनिदाने (नि अ १)

तु वराहमहिषेयादिना द्रव्यान्तरस्य युक्तसैवाविकमांसस्य रक्तपि-

तस्यैव ज्ञेयम् । योनौति प्रसह्याष्टविधजाती । मिश्रगोचर-

त्वादिति क्वाचिदनुसरेणत्वात्, क्वाचिद्विज्वरेणत्वात् क्वा-

चिदुभयवेषेणानुजाय्मोरनिश्चितयोनित्वमित्यर्थः । अत्र,

‘अनिश्चिते’ इति योनिविशेषणं, किंवा अना च अवी च एते

अनिश्चिते । ननु यद्येव तदा तिसिरिरपि धन्वानुसरेणानां

विष्किरणे पठनीयः । नैव, तिसिरिजानि विशेषेण धन्वानुप-

योर्नियमेन निषेवणाद्वृणनियमं पार्यते कर्तुम्, अव्यजदोस्तु

नियमोऽयं गालि, यतः केचिन्विजावी धन्वमानवरे, वैषिवा-

१ ‘नातिशीतत्वादि । अदोषमिति यद्यपि सुष्ठुते “अतिशीतगुरु-

स्निग्धो मन्दपिचकः स्मृतः । छागलस्यनभिष्यन्दी तेषां पीनसना-

शन” इति कथितं, तथाऽप्यन्यपदेशद्वयपित्तवज्जननत्वादोपलम्बि-

त्युक्तम् । वस्तु हातीने “विरोपयुर्द्विधातुसामान्याच्छागलं कृत्तु”

इत्युक्तं, तदपि ग्राह्यत्वेनैव कफजननयोर्व्यापि छागलस्य तादृश-

कत्वात् समार्षेयं, यथा मधुरस्य दाडिमस्य मधुरद्रव्यान्तरवत्त्वात् ।

नक्तलेन विरोपहरत्वं, यथा वा सहकारतैलस्य स्नायुं सनाती

वापेक्षया तथाविधसेधनकारकत्वात्, यथा वा “चतुर्भागावशिष्टं तु

तोष कफहरं स्मृतम्” इत्यत्र कफं प्रतीतरूपानीयवदन्वक्तत्वेन

कफहरत्वं युज्यते । अन्यवाप्येवजातीये प्रतुदविधिरवमामजादौ

श्रेयमहत्वादि व्याख्येयम् । शरीरसामान्यादिति मनुष्यमांसस्यापि

नातिशीतगुरुस्निग्धत्वादिर्लक्षणम् । अथ च बृंहणत्वे हेतुः । एतेन, यद्यपि

मांसान्तरमपि मासत्वेन शरीरमांसतुल्यं, तथाऽपि तत्र गुणसा-

मान्यमावादागममवयव स्वरूपेण बृंहणमित्यर्थः । श्वेतेन, बह्वंश-

नृणामप्यपि गुणा आचार्येणोक्ता इत्यवश्यम् । अन्ये तु, शरीरधातु-

सामान्यादितनभिष्यन्दत्वे हेतुमाह, तत्र, अप्रयोजकत्वात्, स्वमेव

तु ग्राह्यस्य बृंहणसाध्यतामात्रमप्यनभिष्यन्दित्वं प्रमाणादेव वक्त-

व्यम् । यदेव हि द्रव्यगुणद्वारा नोपपद्यते, तत्रैव प्रमाणादेव

सोचितत्वात्” इति शिवदामशेनः । २ ‘योनित्वजाती व्यामिश्रगो-

चरत्वादितिश्चिते’ इति शा० ।

१ ‘धाङ्गोर’ इति पा० । २ ‘यान्यभोजन्यप्रसिद्धानि’ इति पा० ।

३ ‘लघुशीतत्वादानूपोऽनूपसंभवात्’ इति पा० ।

नृपमात्रचरे, केचिन्नोभयमात्रचरे, तेन तयोर्निबन्धनकृतौ
योनिमेदं कर्तुं न पार्यते ॥ ६१ ॥ ६२ ॥—

सामान्येनोपदिष्टानां मांसानां स्वगुणैः पृथक् ॥ ६३ ॥

केपांचिद्रुणवैशेष्यादिशेष उपदेक्ष्यते ।

दर्शनश्रोत्रमेधाशिवयोवर्णस्वरायुषाम् ॥ ६४ ॥

वर्णं हिततमो घृत्यो घातघ्नो मांसशुक्लः ।

गुरूष्णस्निग्धमधुराः स्वरवर्णवलप्रदाः ॥ ६५ ॥

बृंहणाः शुक्रलाञ्छोका हंसा मारतनाशनाः ।

स्निग्धाश्चोष्णाश्च घृष्ट्याश्च बृंहणाः स्वरबोधनाः ६६

यव्याः परं घातहराः स्वेदनाश्चरणायुधाः ।

गुरूष्णो मधुरो नातिधन्वानूपनिपेयणात् ॥ ६७ ॥

तिष्ठिरिः संजयेच्छीघ्रं बीजं दोषाननिलोत्पन्नात् ।

पित्तद्वलेष्मपिफारेषु सरक्तेषु कपिज्वलाः ॥ ६८ ॥

मन्दघातेषु शस्यन्ते शैत्यमाशुयंलाघवात् ।

लाघाः कपायमधुरा लघ्वयोऽग्निविवर्धनाः ॥ ६९ ॥

सन्निपातप्रशमनाः कटुकाश्च विपाकनः ।

गोधा विपाके मधुरा कपायकटुघात रसे ॥ ७० ॥

घातपित्तप्रशमनी बृंहणी वलवर्धनी ।

शङ्खको मधुराम्लश्च विपाके कटुकः स्मृतः ॥ ७१ ॥

घातपित्तकफम्लश्च कासश्वासहरस्तथा ।

कपायविशदाः शीता रक्तपित्तनिवर्हणाः ॥ ७२ ॥

विपाके मधुराश्चैव कपोता गृहवासिनः ।

तैभ्यो लघुतराः किंचित् कपोता वनवासिनः ॥ ७३ ॥

शीताः संप्राहिणश्चैव स्रग्भूमनकराश्च ते ।

शुक्रमंसे कपायाम्लं विपाके रुक्षशीतलम् ॥ ७४ ॥

शोषकालक्षपहितं संप्राहि लघु दीपनम् ।

चटका मधुराः स्निग्धा यलशुक्रविवर्धनाः ॥ ७५ ॥

सन्निपातप्रशमनाः शमना मारुतस्य च ।

कपायो विशदो रुक्षः शीतः पाके कटुर्लघुः ॥ ७६ ॥

शशः स्वादुः प्रशस्तश्च संनिपातेऽनिलादरे ।

मधुरा मधुराः पाके त्रिदोषशमनाः शिवाः ॥ ७७ ॥

लघ्वो यद्विष्मृताः शीताश्चैषाः प्रकीर्तिताः ।

स्नेहनं बृंहणं कृष्यं श्रमप्रमनिलापहम् ॥ ७८ ॥

पराहपिहितं वल्यं रोचनं स्वेदनं मुख ।

गव्यं केवलघातेषु पीनसे विषमज्वरे ॥ ७९ ॥

शुक्रकफाश्रमात्पशिमं सक्षयहितं च तत् ।

स्निग्धोष्णं मधुरं घृष्ट्यं ग्राहिणं मुख मर्षणम् ॥ ८० ॥

दाढ्यं बृहत्स्वमुत्साहं सप्तं च जनयत्यपि ।

गुरूष्णा मधुरा यव्या बृंहणाः पचनापहाः ॥ ८१ ॥

गृत्याः स्निग्धाश्च घृष्ट्याश्च बहुदोषाः प्रकीर्तिताः ।

शैवालशष्पभोजित्वात्सप्रस्य च विवर्जनात् ॥ ८२ ॥

रोहितो दीपनीयश्च लघुपाको महाबलः ।

वर्ण्यो वातहरो घृष्ट्यश्चक्षुष्यो बलवर्धनः ॥ ८३ ॥

मेघास्मृतिकरः पथ्यः शोषघ्नः कूर्म उच्यते ।

खड्गमांसमभिष्यन्दि बलरुन्मधुरं स्मृतम् ॥ ८४ ॥

स्नेहनं बृंहणं वर्ण्यं श्रमप्रमनिलापहम् ।

घातपट्टवकोराणां दक्षणां शिखिनामपि ॥ ८५ ॥

चटकानां च यानि स्युरण्डानि च हितानि च ।

क्षीणरेतःसु कासेषु हृद्रोगेषु क्षतेषु च ॥ ८६ ॥

मधुपण्यविदाहीनि सद्योवलकराणि च ।

शरीरबृंहणे नान्यस्त्वाद्यं मांसाद्विशिष्यते ॥ ८७ ॥

इति वर्गस्तृतीयोऽयं मांसानां परिकीर्तितः ।

केपाचिदिति वक्ष्यमाणमयूरादीनाम् । शुण्वैशेष्यादिति

विशिष्टगुणशालित्वात् । मधुरस्य गृहत्वस्निग्धत्व वतकादिगुण-

हितत्वेनैव सन्ध सत् पुनरुच्यते विशेषार्थम् । एवमन्यत्रापि

गणोक्तगुणरूपेणैव लब्धस्य पुन वक्ष्यते व्याख्येयम् । चरणा-

युध कुकुट । धन्वानूपनिपेयणादिति हेतुकथनेन य एव धन्वा-

नूपनिपेयो तित्तिरि य एव यमोक्तगुण इति ज्ञेयम् । एवमन्ये-

ऽपि ये यवादीन् धन्वानूपनिपेयिणस्तोऽपि तित्तिरिस्मानगुणा

भवन्ति, तित्तिरिषु विशेषेणेति तित्तिरि साक्षादुक्त । किंवा,

तित्तिरेव एवगुणत्वे धन्वानूपनिपेयण देह, नान्यत्र यवादेर-

नूपदेशादेरिति ज्ञेयम् । कपोता गृहवासिन इति पापवता ।

चटका मधुरा इत्यादि केचित् पठ्यन्ते, ये तु न पठन्ति तेषा

मते चटकस्य प्रतुवसागान्धुगुणलब्ध रज्यत्व “वृत्तिं चटकमा-

साना गत्वा योऽप्यभिषेत् पथ” (चि ब १) इत्यादिगुण-

प्रयोगादेव लभ्यते । मयूरादीना तु बहवो गुणा गणोक्तगुणा

धिका इति वृथक् पाठ इति । ‘मास बृहणामास’ (सू अ

१५) इत्यनेनैवाध्याधिकारपक्षेन मासस्य बृहणत्वे लब्धे

‘शरीरबृंहणे नान्यत्’ इत्यादिबचन प्रकरणप्राप्तत्वेन तथा

तस्यैवार्थस्य दार्ढ्याच्च च ज्ञेयम् ॥ ६१-८७ ॥—

इति मासवर्गस्तृतीयः ॥ ३ ॥

अथ शाकवर्गः ।—

पाठाशुषाशदीशाकं वास्तुकं मुनिपण्णकम् ॥ ८८ ॥

विद्याह्रादि त्रिदोषघ्नं भित्तवर्चस्तु वास्तुकम् ॥

त्रिदोषशमनी घृष्ट्या काकामानी रसायनी ॥ ८९ ॥

नात्युष्णशीतवीर्या च मेदिनी कुष्ठनाशिनी ।

राजस्रवकशाकं तु त्रिदोषशमनं लघु ॥ ९० ॥

१ ‘कपायमधुरा’ इति पाठः । २ ‘कपोता वनवासिन’ इति वचना
सिनी पापवता इत्यर्थः । न ॥ वनवासिपाण्डुकोपा, तेषा काणक
पोतलेपापवतादिलादु’ इति शिवदाससेन ।

ग्राहि शस्तं विशेषेण ग्रहण्यशौंकारिणाम् ।
 कालशाकं तु कटुकं दीपनं गरशोफजित् ॥ ९१ ॥
 लघूष्णं वातलं रुक्षं कालायं शाकमुच्यते ।
 दीपनी चोष्णवीर्या च ग्राहिणी कफमारते ॥ ९२ ॥
 प्रशस्यतेऽम्लचाङ्गरी ग्रहण्यशौहिता च सा ।
 मधुरा मधुरा पाके मेदिनी स्तेप्सवर्धनी ॥ ९३ ॥
 घृत्या क्षिप्त्वा च शीता च मदघ्नी चाप्युपोदिका ।
 रुक्षो मदविपन्नश्च प्रशस्तो रक्तपित्तिनाम् ॥ ९४ ॥
 मधुरो मधुरः पाके शीतलस्तण्डुलीयकः ।
 मण्डूकरणी वेष्टाघ्नं कुचेला घनतिकफम् ॥ ९५ ॥
 कफाटकायल्लुजनी पटोलं शकुलादनी ।
 घृपुष्पाणि शार्ङ्गं केम्बूकं सकटिल्लम् ॥ ९६ ॥
 नाडी कलायं गोजिह्वा चातारं तिलपर्णिका ।
 कौलकं कार्कशं मैत्र्यं शाक पाण्डकं च यत् ॥ ९७ ॥
 कफपित्तहरं तिक्तं शीतं कटु विपच्यते ।

शाकानामपि व्यञ्जनत्वेनानन्तरमुपदेष्ट । ट्टया कासमर्द,
 श्मी स्नानामप्रतिष्ठा, वास्तुक टट्टवास्तुकम् । नाल्युष्णशीतवी-
 र्येति नोष्णत्व मरूपप्रामत्या नापि शीतत्वमित्यर्थः । यस्तु
 सुधुते "तिक्ता वाकमाची वात शमयत्युष्णवीर्यात्" (सु स
 अ. ४०) इत्युक्त तद्वैर्यादिमतेन, अत एव इत्युक्ते सुधु-
 तेऽपि "नाल्युष्णशीता" इत्येवमेव पठितम् । राजशक्वको इमिवका,
 कालशाक "कालिया" इति ख्यात, काल्युष्णमिति कालशाकमे-
 बोध्यते पुन, अन्ये तु "कालाय" इति पठन्ति । मण्डूकरणी
 मैनिमणीति ख्याता, ईचेला अकर्मविद्विषामेद, घनतिक्क
 पथ्युत्तरं, अकटुको नाल्युजी, शकुलादनी कटुरोहिणी,
 शार्ङ्गं काश्मिका, फटिलक पुनर्वा, नाडी नादीच, क-
 लायो बटुलकलाय, तिलपर्णिका हुलहुलिका, गोजिह्वा दार्दिप-
 त्रिका, कुलक कारपेड, केचित्तु कुलक पटोलमेदमाहु,
 कर्कश स्वल्पकर्कोटक ॥ ८८-९७ ॥—

सर्पाणि सून्यशकानि फज्जी चिह्नी कुतुम्बकः ९८
 आलुकानि च सर्वाणि सपत्राणि कुटिञ्जरम् ।
 शणशालमलिपुष्पाणि कर्बुदारः सुपर्वला ॥ ९९ ॥
 निष्पायः कोविदारश्च पञ्चरसुक्षु(क्षु)पर्णिका ।
 कुमारजीयो लोष्टाकः पालङ्गुश मारिपस्था ॥ १०० ॥
 कलम्बनालिकासूर्यः कुसुम्भकूकधूमकौ ।
 लक्ष्मणा च प्रपुष्टाहो नलिनीका कुटेरकः ॥ १०१ ॥
 लोणिका यवशाकं च शुष्माण्डकमवल्गुजम् ।
 जातुकः शालकल्याणी त्रिपर्णी पीलुपर्णिका ॥ १०२ ॥

१ 'कालाय' इति पा० । २ 'मानवी' इति 'मानकुनी' इति च
 पा० । ३ कुटिञ्जर ताम्रमूलकमित्युक्तं, 'वटिञ्जर' इति पा० ।

शाकं शुभ च रुक्षं च प्रायो विष्टम् जीर्यति ।
 मधुरं शीतवीर्यं च पुरीपस्य च मेदनम् ॥ १०३ ॥
 सिधं निष्पीडितरसं मेहाटं तत् प्रशस्यते ।
 शणस्य कोविदारस्य कर्बुदारस्य शालमलेः ॥ १०४ ॥
 पुष्पं ग्राहि प्रशस्तं च रक्तपित्ते विशेषतः ।
 न्यग्रोक्षोदुम्बराभ्वत्पुष्पश्चादिपल्लवाः ॥ १०५ ॥
 कपायाः स्तम्भनाः शीता हिताः पित्तातिस्मारिणाम् ।
 वायुं यत्सादनी हन्यात्कफं गण्डीरचित्रको ॥ १०६ ॥
 श्रेयसी चित्रपर्णा च चित्रपत्रं तु वातनुत् ।
 मण्डी शतावरीशाकं यला जीवन्तिकं च यत् ॥ १०७ ॥
 पर्वण्याः पर्वपुष्पाश्च वातपित्तहरं स्मृतम् ।
 लघु भिन्नशक्तिकं लाङ्गलम्पुष्टकयोः ॥ १०८ ॥
 तिलथेतसशाकं च शाकं पञ्चाङ्गुलस्य च ।
 वातलं कटुतिक्ताम्लमधोमार्गप्रवर्तनम् ॥ १०९ ॥
 रुद्राम्लमुष्णं कोसुम्भं कफघ्नं पित्तवर्धनम् ।
 त्रपुसेर्वाङ्कं खादु शुभ विष्टम्भी शीतलम् ॥ ११० ॥
 सुखप्रियं च रुक्षं च मूत्रलं त्रपुसं त्वति ।
 पर्वारकं च संपकं वाहृष्णाहमातिनुत् ॥ १११ ॥
 पर्वोमेदीन्यल्लुजनी रुद्रशीतगुरुणि च ।
 चिमेर्वाङ्कं तद्वद्वर्चोमेवहितं तु ते ॥ ११२ ॥
 सक्षारं पक्कम्पाण्डं मधुराम्लं तथा लघु ।
 खट्वभूतपुरीप च सर्वदोषनिवर्हणम् ॥ ११३ ॥

सूत्रशास्त्रेण मापपर्णादीनि, फज्जी ब्राह्मणमष्टिका, चिह्नी
 गौडवास्तुक, कुतुम्बको श्रेणपुष्पिका, आलुकानि पिण्डालका-
 दीनि, कर्बुदार काचन, सुपर्वला सूर्यभक्तिका, केचित्तु पण्डु-
 बमाहु, पत्र शालिष, पुष्प(क्षु)पर्णिका नाडीचमेद, कुमा-
 रजीयो जीवशाक, लोष्टा रोहमासिप, नालिका गोनाडीच,
 आतुरी राजिका मण्डको वा, कूकधूमको भूमिखीरिप, लक्ष्मणा
 स्तम्भनाल्पा, नलिनी पद्मपर्णाक, नलिनीपाटपक्षे सुहा,
 यवशाक क्षेत्रवास्तुक, कृष्णार्द्र संपर्यन्त, अवरगुजमित्यवल्गु-
 जमेद, यातुक शुक्रा शालपर्णा, शालकल्याणी शाठिचमेद,
 त्रिपर्णी हसपादिका, पीलुपर्णा मोरटक । गण्डीर शमठ,
 चित्रपर्णी चित्रार्जव, मण्डी स्नानामख्याता, पर्वणी पर्वशाकं,
 पर्वपुष्पी बुकुटी, पञ्चाङ्गुलधिरण्ड, पर्वारक राजकर्वडी,
 कृष्णार्द्रक सुधुते नाल्यायस्यमेदेन पठित तदप्यविरुद्धमेव,

१ 'भिन्नवर्चासल्लुज' इति पा० । २ 'सक्षारमित्यादि पक्क
 भाण्डगुण, बालमयस्यो शारत्वाभावात्, अन एव तत्रान्तरे 'सि-
 द्धं तेषु कृष्णार्द्र बाल मय बज्रमहत् । पक्क लघूण सक्षार दीपन
 बलिशापनम् । सर्वदापहर ह्य पथ्य चेत्ताविकारिणाम्' इति
 शिवदाससेनः ।

यतो बालमभ्ययोस्तत्र पितृहरत्वं कफहरत्वं चोक्तं, तदपीह
पितृत्तरे कफोत्तरे सपिपते बोद्धव्यम् ॥ १८-११३ ॥

केलुटं च कदरुवं च नदीमापकमैन्दुकम् ।
विशदं गुरु शीतं च समभिव्यन्दि बोध्यते ॥११४॥
उत्पलानि कपायाणि रक्तपितृहराणि च ।

तथा तालप्रलम्बं स्यादुरःक्षतरुजापहम् ॥ ११५ ॥

खर्जूरं तालशस्यं च रक्तपितृक्षयापहम् ।

तरुद्विसदालुककौञ्चादनकदोरुकम् ॥ ११६ ॥

शृङ्गाटकाङ्गुलोच्चं च गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।

कुमुदोत्पलनालास्तु सपुष्पाः सफलाः स्मृताः ॥ ११७ ॥

शीताः स्वादुकपायास्तु कफमारतकोपनाः ।

कपायमीषद्विष्टम्भि रक्तपितृहरं स्मृतम् ॥ ११८ ॥

पीपर्करं तु भवेद्दीर्घं मधुरं रसपाकयोः ।

वक्ष्यः शीतो गुरुः क्षिग्धस्तपेणो बृंहणात्मकः ॥ ११९ ॥

वातपितृहरः स्यादुर्बुध्यो मुजातकः परम् ।

जीयनो बृंहणो वृष्यः कण्ठ्यः शस्तो रसायने ॥ १२० ॥

विदारिकन्दी वल्यश्च मूषलः स्वादुशीतलः ।

अम्लिकायाः स्मृतः कन्दो ब्रह्मण्यशोहितो लघुः ॥ १२१ ॥

नात्युष्णः कफघातघ्नो ग्राही शस्तो मदात्यये ।

विदोषं बद्धविष्मूनं सर्पपं शाकमुच्यते ॥ १२२ ॥

(तद्वत्स्याद्रकनालस्य रुक्षमम्लं विशेषतः ।)

तद्वत् पिण्डालुकं विद्यात् कन्दत्याघं मुष्पप्रियम् ।

सर्पच्छनकबर्ग्यास्तु वक्ष्योऽन्यादलत्रजातयः ॥ १२३ ॥

शीताः पीनसकर्म्यश्च मधुरा गुर्व्य एव च ।

चतुर्थः शाकवर्गोऽयं पञ्चकन्दफलाश्रयः ॥ १२४ ॥

केन्द्रे हारीतवचनं 'केन्द्रं स्यादु विष्टं तलन्द स्यादु-
शीतल' इति । कदम्बं कदम्बिना वदन्ति, केचित्तु सत्प-
वदम्बकमाहुः, नदीमापक उदीमानक इति रयात, ऐन्दुकं

निष्कार । तालप्रलम्बस्तालाङ्कुर, शास्यशब्देनेह अलक्ष्यत्वा

शब्दे । तद्वत् शृङ्गाटकम्, कौञ्चादनं विपुलिना, कदोरु-
शब्देन विचोडका राजकरीरकश्च श्यते, अङ्गुलोच्चं हस्तो-

त्सलकन्द । मुजातक औत्तपथिककन्द । अम्लिका सरप-

पिटपा प्रायं कामरुषाई भवति । सर्पच्छन सर्पफणाकार

छनकम् । अन्यादलत्रजातयः करीपलालादिषा बहुल्य हेत्या ।

पञ्चकन्दफलाश्रय इति प्राधान्येन, तेन पुष्पाद्याश्रयत्वमपि

शाकवर्गस्य हेत्यम् ॥ ११४-१२४ ॥

इति शाकवर्गचतुर्थः ॥ ४ ॥

अथ फलवर्गः ।—

रुष्णादाहवरश्वासरक्तपितृक्षतरुक्षयापहम् ।

वातपितृमुदावर्तं सरमेदं मदात्ययम् ॥ १२५ ॥

तिकास्यतामास्यशोषं कालं चाशु व्यपोहति ।

मृदीका बृंहणी वृष्या मधुरा क्षिग्धशीतला ॥ १२६ ॥

मधुरं बृंहणं वृष्यं खर्जूरं गुरु शीतलम् ।

क्षयेऽभिघाते दाहे च वातपितृ च तद्वितम् ॥ १२७ ॥

तर्पणं बृंहणं फल्गु गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।

परूपकं मधूकं च वातपितृ च शस्यते ॥ १२८ ॥

मधुरं बृंहणं वल्यमाभ्रातं तर्पणं गुरु ।

सलेहं स्लेष्मलं शीतं वृष्यं विष्टम्भि जीर्यति ॥ १२९ ॥

तालशस्यानि सिद्धानि नारिकेलफलानि च ।

बृंहणक्षिग्धशीतानि वल्यानि मधुराणि च ॥ १३० ॥

मधुराम्लकपायं च विष्टम्भि गुरु शीतलम् ।

पितृक्षेष्मकरं भव्यं ग्राहि नरुविशोधनम् ॥ १३१ ॥

अम्लं परूपकं द्राक्षा वदराण्यारुकाणि च ।

पितृक्षेष्मप्रकोपीणि कर्कन्धुनिकुचान्यपि ॥ १३२ ॥

नात्युष्णं गुरु संपकं स्वादुरायं मुखप्रियम् ।

बृंहणं जीर्यति क्षिग्धं नातिदोषलमारुकम् ॥ १३३ ॥

द्विविधं शीतमुष्णं च मधुरं चान्दमेव च ।

गुरु पारावतं शैत्यमरुच्यत्यग्निनाशनम् ॥ १३४ ॥

भव्यादल्पान्तरगुणं काश्मर्यफलमुच्यते ।

तथैवाल्पान्तरगुणं तृदमम्लं परूपकात् ॥ १३५ ॥

कपायमधुरं टङ्कं वातलं गुरु शीतलम् ।

कपित्थमामं कण्ठघ्नं विषघ्नं ग्राहि वातलम् ॥ १३६ ॥

मधुराम्लकपायस्यात् सौगन्ध्याच्च रश्मिप्रदम् ।

पंरिपकं च दोषघ्नं विषघ्नं ग्राहि गुर्वपि ॥ १३७ ॥

विष्वं तु बर्जूरं पकं दोषलं घृतिमारुतम् ।

क्षिग्धोष्णतीक्ष्णं तद्वालं दीपनं कफघातजित् ॥ १३८ ॥

रक्तपितृकरं बालमापूर्णं पितृवर्धनम् ।

पक्वमाघ्नं जयेद्वायुं मांसशुक्लप्रदम् ॥ १३९ ॥

कपायमधुरप्रायं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।

जाम्बवं कफपितृघ्नं ग्राहि वातकरं परम् ॥ १४० ॥

वदरं मधुरं क्षिग्धं भेदनं वातपितृजित् ।

तच्छुष्कं कफघातघ्नं पितृ न च विरुध्यते ॥ १४१ ॥

कपायमधुरं शीतं ग्राहि सिम्बि(क्षि)तिकाफलम् ।

गाङ्गेरुकी करीरं च विम्बो तोदनघन्यनम् ॥ १४२ ॥

मधुरं सकपायं च शीतं पितृकपापहम् ।

संपकं पनसं मोच्यं राजादनफलानि च ॥ १४३ ॥

स्वादूनि सकपायाणि क्षिग्धशीतगुरुणि च ।

कपायविशद्वत्याश्च सौगन्ध्याच्च रश्मिप्रदम् ॥ १४४ ॥

अवदशक्षमं हृद्यं वातलं लवलीफलम् ।
 नीपं शंताद्रक्तं पीलुं तृणशून्यं विकङ्कतम् ॥ १४५ ॥
 प्राचीनामलकं चैव दीपघ्नं गरुहारी च ।
 पेङ्गुदं तिक्तमधुरं क्षिग्धोष्णं कफवातजित् ॥ १४६ ॥
 तिन्दुकं कफपित्तघ्नं कपायं मधुरं लघु ।
 विद्यादामलकं सर्वान् रसांल्लघणयजितान् ॥ १४७ ॥
 रुक्षं स्वादु कपायामलं कफपित्तहर परम् ।
 रसाखड्गमांसमेदोजान्दोषान् हन्ति विभीतकम् ॥ १४८ ॥
 स्वरमेदकफोद्धेदपित्तरोगयिनादानम् ।
 भस्मलं कपायमधुरं वातघ्नं ग्राहि दीपनम् ॥ १४९ ॥
 क्षिग्धोष्णं दाडिमं हृद्यं कफपित्ताविरोधि च ।
 रुक्षामलं दाडिमं यत्तु तत्पित्तानिलकोपनम् ॥ १५० ॥
 मधुरं पित्तनुसेर्षीं पूयं दाडिममुत्तमम् ।
 घृक्षामलं ग्राहि रुक्षोष्णं वातश्लेष्मणि शस्यते ॥ १५१ ॥
 अम्लिकायाः फलं पक्वं तस्माद्वृषान्तरं गुणैः ।
 गुणस्तेष्वयं संयुक्तं भेदनं त्वम्लवेतसम् ॥ १५२ ॥
 श्लेष्मिण्येषां विषम्येषां च मन्वेऽप्यो मर्चविषम्येषां ।
 हिक्काभ्यासे च कासे च यस्यां घर्चोऽप्येषा च ॥ १५३ ॥
 घातश्लेष्मसमुत्थेषु सर्वेष्वेधोपदिश्यते ।
 कैसरं मातुलुङ्गस्य लघु शेषमतोऽन्यथा ॥ १५४ ॥
 रोचनो दीपनो हृद्यः सुगन्धिरुच्यविषयजितः ।
 कर्चुरः कफवातघ्नः श्वासहिकारशां हितः ॥ १५५ ॥
 मधुरं किचिद्वलं च हृद्यं भक्तमरोचनम् ।
 दुर्जरं वातशमनं नागरज्जफलं गुरु ॥ १५६ ॥
 घातामाभिपुकाक्षोटमुफूलकनिर्घोषकाः ।
 गुरुष्णक्षिग्धमधुराः सोढव्याणां यत्प्रदाः ॥ १५७ ॥
 घातघ्ना बृहन्ना बृह्याः कफपित्ताभिवर्धनाः ।
 त्रिपालमेपां सदृशं विद्यादौष्ण्यं विना गुणैः ॥ १५८ ॥
 श्लेष्मलं मधुरं शीतं श्लेष्मातकफलं गुरु ।
 श्लेष्मलं गुरु विष्टम्भिं चाक्षोटफलमग्निजित् ॥ १५९ ॥
 गुरुष्णं मधुरं रुक्षं केशघ्नं च शमीफलम् ।
 विष्टम्भयति कार्क्षं वातश्लेष्माविरोधि च ॥ १६० ॥
 आघ्रातकं दन्तशोभनं लवणमर्दकम् ।
 रक्तपित्तकरं विद्यादेरायतकमेव च ॥ १६१ ॥
 घातघ्नं दीपनं चैव घातार्कं कटु तिक्तकम् ।
 घातलं कफपित्तघ्नं विद्याः पर्पटकीफलम् ॥ १६२ ॥
 पित्तश्लेष्मघ्नममलं च वातलं चाक्षिकीफलम् ।
 मधुराण्यम्लपाकीनि पित्तश्लेष्महराणि च ॥ १६३ ॥
 अध्वर्युदोम्बरपृष्ठन्यद्रोघानां फलानि च ।
 कपायमधुरास्त्वानि वातलानि गुरुणि च ॥ १६४ ॥

महातकास्थयन्निषमं तन्मांसं स्वादु शीतलम् ।
 पञ्चमः फलधर्माऽयमुक्तः प्रायोगयोगिकः ॥ १६५ ॥
 फलानामपि वैषाधिच्छान्दवपयोगात् फलवर्गमाह । मृद्धी
 वाऽप्रेऽभिधीयते श्रेष्ठगुणत्वात् । फणु औदुम्बरम् । मधुक-
 शब्देन समानगुणत्वात् फलं दुसुमं च हेयम् । परंपर चेद-
 मधुररूपकं हेयम् । आमात 'आमडा' इति ख्यातामात्र-
 लघुवृषामिति चन्द्रिका, एतच्च द्विविधं मधुरममलं च, अथ
 मधुरस्यैव गुणः, अन्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् । ताल्प्रास्यानीति
 तालपत्रानि, यथा "हरीतकीनां शल्यानि" (धि अ, १)
 इत्यत्र फलमेव शल्यमुच्यते । सिद्धानि पत्रानि, तेन पत्रतालस्य
 प्रश्नम् । मन्व्य कर्मरक्तफलं, वैचित्र्यसहस्रदिमान्फलं वदन्ति ।
 आरुक् कार्तिकेयपुरे प्रसिद्धम् । कर्कण्डू मृगान्त्यदरी, कर्कण्डू
 निद्रुचयोर्विच्छिद्य पाठेन नित्यं पित्तश्लेष्मकृतं तयोर्दशयति ।
 परंपराधीना तु मधुराम्लभेदेन द्विधापाण्य एव परंपराद-
 योऽम्लास्य एव पित्तश्लेष्मकरा इति । पारावत वामरूपप्रसिद्धः ।
 अथ यो मधुरः स शीतः, यथास्मलं स उष्ण इति हेयम् ।
 एव रसनिर्देशेनैव नीपं लब्धेऽपि पुनर्वायव्यानामम्लस्या-
 मलकस्य शीतादर्शनाद्बोद्धव्यम् । टङ्ग कदमीरप्रसिद्धम् ।
 सिद्धमिति कारवशात् पक्वम् । कपित्थविरवात्राणांमवस्था-
 भेदेन गुणकथनं सर्ववस्थान्तु तेषामुपगोच्यत्वात् । बहर
 मध्यप्रमाणं, तद्धि मधुरमेव भवति । गात्रैकं नागधला
 फलम् । करीरो मरुगो ह्रस्वः । तोदन धन्वनभेदः । राजादन
 क्षीरि । अवदशक्षममिति लवलीफलं प्रायः द्रव्यान्तरे हवि-
 भवति । नीपं वदन्वक्वम् । शताहुक्कल 'सेह' इति ख्यातम् ।
 पीलु औत्तरापायिकम् । तृणशून्यं वैतकीफलम् । प्राचीनामलक
 पानीयामलकम् । तिन्दुकं केन्दु । दाडिमगुणं कफपित्ताविरो-
 धीत्यम्लदाडिमं पित्ताविरोधि, मधुरं तु कफविरोधि, एव च
 निद्रोषहरत्वमस्योपपन्नं, यदुक्तं सुश्रुते— "द्विविधं तत्तु निज्ञेयं
 मधुरं चाम्लमेव च । निद्रोषघ्नं तु मधुरममलं वातकफपहम्"
 (सु सू अ ४६) इति । दशामलं महार्द्रकम् । अम्बिका
 निम्बिका । शेषमिति खट्वासासम्, घातोऽन्यथेति गुरु, किंवा,
 श्लेष्मलं विद्यादौष्ण्यकृतेनरगुणविपरीतम् । घातामादय औत्तरा-
 पयिरा । त्रिपालोऽयं मगधप्रसिद्धः । दन्तशोभो जम्बीरः, केपि-
 दम्बोद वदन्ति । इहाभ्रातक्रममलं प्राह, पूर्वं तु मधुरामात्रा-
 न्कमुक्तम् । करमदं द्विविधं आमजं वनजं च । ऐरावतमम्ल-
 तक, किंवा नागरजम् । वार्ताकं दक्षिणपथे फलवत् सायते
 यद्रोषघ्नातार्कसक्तं, तस्यैह गुणः, किंवा फलवदसिद्धस्यैव वार्ता-
 कस्योपगोच्यस्यायं गुणः । आक्षिकी रता तस्या फलमाक्षिकम् ।
 अनुपाकि 'अनुया' इति ख्याता । अमिसममिति रपोटादिजन-
 यत्वात् ॥ १२५-१६५ ॥

इति फलवर्गः ॥ ५ ॥

१ 'समार्गक' इति पा० । २ मधुविशुद्धो मदालयः इति शिव
 दाससेन । ३ 'सुगन्धि मधुर सागः' विशद मत्तरोचनम् । युक्त
 वातप्रशमनं त्रिपात्रादिहृज फलम् इति पा० ।

च. स २१

१ 'परंपरामिह पक्वम्, आमस्य पित्तजनकत्वात्, उक्तं च वाम-
 ने— 'घातघ्नं पित्तजनकमात्रं विद्यादौष्ण्यकृतं । तदेव यत् मधुरं वात-
 पित्तनिर्हणम्' इति शिवदाससेन ।

अथ हरीतकवर्गः—

रोचनं दीपनं वृष्यमाद्रिकं विश्वसेपजम् ।
वातश्लेष्मविवर्धयेत् रसस्तस्योपदिश्यते ॥ १६६ ॥
रोचनो दीपनस्तीक्ष्णः सुगन्धिर्मुसशोधनः ।
जम्बीरः कफघातघ्नः किमिहो भक्तपाचनः ॥ १६७ ॥
वालं दीपहर, वृद्धं निदोषं, मारतापहम् ।
स्निग्धसिद्धं, विमुक्तं तु मूलकं कफघातजित् ॥ १६८ ॥
हिकाकासविपश्वासपाथ्व्यदूलविनाशनः ।
पित्तशूलकफघातघ्नः सुरसः पूतिगन्धहा ॥ १६९ ॥
यवानी चाजं कश्चैव शिशुशालेयभृष्टकम् ।
हृद्यान्यास्यादनीयानि पित्तमुद्देशयन्ति च ॥ १७० ॥
गण्डीरो जलपिप्लव्यस्तुधुरः शृङ्गवेरिका ।
तीक्ष्णोष्णकटुहृक्षणि कफघातहरणि च ॥ १७१ ॥
पुंस्तघ्नः कटुहृक्षोष्णो भृष्टघ्नो पक्वशोधनः ।
खराहा कफघातघ्नी वस्तिरोपरजपहा ॥ १७२ ॥
धान्यकं व्याजगन्धा च सुमुखश्चेति रोचनाः ।
सुगन्धा नातिकटुका दोषानुद्देशयन्ति च ॥ १७३ ॥
प्राही गुञ्जनकस्तीक्ष्णो घातश्लेष्माशंसां हितः ।
सेवनेऽभ्यवहारे च योजयेत्तमपिसिन्धनाम् ॥ १७४ ॥
श्लेष्मलो मादतघ्नश्च पलाण्डुर्नैव च पिण्णुत् ॥
आहारयोगी बन्धश्च वारुण्योऽथ रोचनः ॥ १७५ ॥
किमुक्तफिलासमो घातघ्नो गुल्मनाशनः ।
स्निग्धश्चोष्णश्च घृण्यश्च लघुनः कटुको गुरुः ॥ १७६ ॥
शुष्काणि कफघातघ्नान्येताव्येषां फलानि च ।
हरितानामयं चैव पट्टो वर्गः समाप्यते ॥ १७७ ॥

हरितानामप्यार्द्रादीनां फलवदभिषाकमन्तरेण भोजनस्य
प्राक् पश्चादुपयोगात् फलसु हरितकधनं, फलेभ्यस्तु पश्चाद-
भिधानं हरितस्य वृत्त्याभावात्कृत्यात् । आर्द्रकमिति विशेषणं शु-
ष्ठी-वाऽहृत्ययं, शुष्ठीगुणध्वहातस्योगवर्गं भविष्यति । जम्बीर
पर्णासमेदं, जम्बीरफलं सुगन्धिः । वालं दीपहरमिति तरुणा-
वस्थाभ्रामभ्यकरतायां निदोषहम् । तन्त्रान्तरवचनं हि,—
“श्वश्रु चाल्यकरास्मितानि नम्रप्रवृत्तानि च मूलकानि ।
भवन्ति तावद्गुपीयनानि पित्तानि श्लेष्महराणि चैव” । वृद्धं
निदोषमिति तथैव प्रवृत्तं, एनामेव गुल्मनाश्याग्निसंशोफं,
“मूलकं बन्धानामपथ्ययै प्रवृत्तमम्” (सू. अ. २५) इति ।
मारतापहं स्निग्धसिद्धमिति सामान्येन वाक्यं वृद्धं च । “शुष्काणि
कफघातघ्नान्येतानि” इति वक्ष्यमाणप्रत्ययेनैव शुष्कमूलकस्य कफ-
घातहन्तृत्वे लब्धे पुनर्वचनं प्रत्ययप्राप्तव्यम् । पूतिगन्धहेति
घातीत्यस्य तथा व्यपनार्थं मांसस्य च पूतिगन्धता इति । अर्जक-
श्चेतपर्णासं । शिशुर्विदग्धशोभाजनं, शालेयश्चापकमूलकं मर-
प्रतिष्ठ, किंवा शालेयमिति मिलेय पाठकप्रतिष्ठ, वचनं हि—
“चापकमूलमित्येवं शालेयमित्यस्या जगुः—” इति, शृङ्ग

वृषिका । गण्डीरो द्विविधो रक्तः शुद्धश्च, तत्र यो रक्तः स हि
पटुत्वेन हरितवर्णं पठते, यस्तु शुद्धो जलजः स शाकवर्णं
पठति इति नैकस्य वर्णद्वये पाठः । जलपिप्लवी जले पिप्लव्या-
कारा भवति । शृङ्गवेरी गोजिह्विका, किंवा आर्द्रकाहुति शृङ्गी-
वेरी, यदुक्तं—“शृङ्गवेरीवदाहृता शृङ्गवेरीति भाषिता । कुस्तु-
म्बुसमाहृता तुम्बुरणि वदन्ति च” । भृष्टघ्नो भृष्टघ्नः ।
खराहा वृष्णवीरयम् । अजगन्धा वनयवानी । सुमुख पर्णास-
मेदः । अयं च धान्यकादीनामार्द्राणां गुणः, शुष्काणां स्वाहार-
योगिणो ‘वारवी वृषिका’ इत्यादिना गुणं निर्दिश्यति । शुष्क-
नश्च स्लपनालप्यनं पलाण्डुदेव । एतामिति हरितवर्गकानि ।
शुष्काणीत्यादिना वयपि शुष्काणामपि शुष्कीप्रवृत्तीनां गुणं उक्तो
भवति, तथाऽपि विशेषगुणान्तरकथनार्थं पुनरादिभिधानमाहार-
सवोचिवर्गं भविष्यतीति न पौनह्ययम् ॥ १६६-१७७ ॥

इति हरितवर्गः ॥ १ ॥

अथ मद्यवर्गः ।

प्रकृत्या मद्यमम्लोष्णमम्लं चोक्तं विपाकतः ।
सर्वं सामान्यतस्तस्य विशेष उपदेक्ष्यते ॥ १७८ ॥

अतमभिप्रायं वानं वक्तव्यं, तत्रापि पानप्रधानमपि पानीय-
शुद्धयै हेतुविवर्तत्वाज्जनानां मुख्यपेयत्वाच्च मद्यमाह । प्रकृ-
त्येति साम्प्रदायिकं । यद्यपि च मद्ये पीयमाने नाम्लरसता प्रती-
यते न्यक्ता, तथाऽपि दन्तवर्धनसुखसावायाम्लकार्यकर्तृत्वाच्च-
मेव । वचनं हि,—“मद्युरानि मधुरप्रभावाणि मद्युराण्येव
कृत्योपदेक्ष्यामः, तथैतराण्यपि” (वि. अ. ८) इति । तेन,
अम्लप्रभावस्य मद्यस्याम्लरसत्वेनेदं, अत एवोक्तं,—“सर्वेषां
मद्यमम्लतासुपसृपरं वर्तते” (वि. अ. २४) इति । विपा-
कत इति वृत्तीनां तपि ॥ १७८ ॥

वृक्षानां सकलमूत्राणां प्रहृषणशौधिकारिणाम् ।
सुरा प्रशस्ता वातघ्नी स्तन्यरक्तक्षयेषु च ॥ १७९ ॥
हिक्काश्वासप्रतिश्रयायकासवर्धनप्रहारघ्नी ।
घम्यानाहविषयन्धेषु घातघ्नी मदिरा हिता ॥ १८० ॥
शूलप्रवाहिकाटोपकफघाताशंसां हितः ।
जगलो ग्राहिरुक्षोष्णः शोफघ्नो भक्तपाचनः ॥ १८१ ॥
शोषाशोषप्रहणीदीपपाण्डुरोगाहृच्चिचरत्नः ।
हृन्त्यरिः कफलतान् रोगाप्रोचनदीपनः ॥ १८२ ॥
मुक्षयिष्यः सुखमदः सुगन्धिर्वस्तिरोगानुदः ।
जरणीयः परिणतो हृद्यो घर्ण्यश्च शार्करः ॥ १८३ ॥
रोचनो दीपनो हृद्यः शोषशोफाशंसां हितः ।
श्लेहश्लेष्मविकारघ्नो घर्ण्यः पकरसो मतः ॥ १८४ ॥
जरणीयो विवर्धनः स्वरघर्णविशोधनः ।
लेखनः शीततरसिको हितः शोकोदपाशंसाम् ॥ १८५ ॥

१ ‘जगदस्य’ इति वाच्यं मद्यमाह इति पा० । २ ‘मद्यपन’
इति पा० । ३ ‘वस्तिरोगानुद’ इति पा० ।

सृष्टमित्रशंक्रुद्धातो गौडस्तर्पणदीपनः ।
पाण्डुरोगवर्णहिता दीपनी चाक्षिकी मता ॥ १८६ ॥
सुरासवस्तीवमदो वातघ्नो घनप्रियः ।
छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मैरेयो मधुरो गुरुः ॥ १८७ ॥
धातक्याऽभिपुतो हृद्यो रुक्षो रोचनदीपनः ।
मांघ्रीकवन्न चतुष्पुणो मृद्दीकेभुरसासवः ॥ १८८ ॥
रोचनं दीपनं हृद्यं वक्ष्यं पित्ताविरोधि च ।
विबन्धघ्नं कफघ्नं च मधु लघ्वल्पमारुतम् ॥ १८९ ॥
सुरा समण्डा रुक्षोष्णा यवानां वातपित्तला ।
गुर्वी जीर्यति विष्टभ्य श्लेष्मला तु मधूलिका ॥ १९० ॥
दीपनं जरणीयं च हृत्पाण्डुकिमिरोगनुत् ।
ग्रहण्यशोहितं मेदि सौवीरकतुषोदकम् ॥ १९१ ॥
बाह्यज्वरापहं स्पर्शांस् पानाद्वातकफातपहम् ।
विवन्धघ्नमध्वंसि दीपनं क्षालकाक्षिकम् ॥ १९२ ॥
प्रायशोऽभिनवं मधं गुरुदोषसमीरणम् ।
श्लोत्सां शोषनं जीर्णं दीपनं लघु रोचनम् ॥ १९३ ॥
हृषणं प्रीणनं मधं भयशोकभ्रमापहम् ।
प्रागल्भ्यवीर्यप्रतिभातुष्टुष्टिवलप्रदम् ॥ १९४ ॥
सारिषकैर्विधियद्युक्त्या पीतं स्यादमृतं यथा ।
वर्णोऽयं सप्तमो मध्यमधिकृत्य प्रकीर्तितः ॥ १९५ ॥

सुरा अनुवृत्तमण्डा, मरिचा तु सुरामण्डः, जगलो भक्त-
प्लवृता सुरा, अरिष्ट औषधकायमध्वासिंसपादितो वक्ष्यमाणो
पुल्लभवारिष्टादि । शार्कर शर्कराप्रकृतिक आसवः, पक्वरो य-
क्षयितेनेष्टुसेन क्रियते । शीतरोस्तिस्तु शीतेधुरारुक्त । गौडो
गुडप्रकृतिक । सुरासवो यन सुरासव तोयकार्य क्रियते । मधु-
कतुष्पुणो मन्त्रासव । मैरेयलक्षणं यथा—“आसवस्य सुरा-
याक्ष द्वयोरेकत्र भाजने । सन्धानं तद्विजानीयान्मैरेयमुभया-
धयम्”—इति । धातक्याऽभिपुतो धातकीकलासवः । मांघ्रीकं
मधुप्रधानं रोचनं दीपनमित्यादि वक्ष्यमाणं, तद्वन्मृद्दीकेभुर-
साभ्यां मिश्रिताभ्या हृत आसवो ज्ञेयः । मण्विति मधुप्रधान
आसवः । सुरा समण्डेति यवतण्डुलकृता योदस्या, विष्टभ्येति
विच्छेदः । मधूलिको गोधूममेद, तत्कृतं मधं मधूलकं,
अन्ये तु मेदकमाहुः । दीपनमित्यादि सौवीरतुषोदकगुणः ।
क्षालकाक्षिकमिति काक्षिकमेवाम्लगुणम् ॥ १७९-१९५ ॥

इति मयवर्गं सप्तमं ॥ ७ ॥

अथ जलवर्गः—

जलमेकविधं सर्वं पतत्येन्द्रं नभस्तलात् ।

सप्रति पानप्रधानस्य जलस्य गुणमाह—जलमित्यादि । सर्व-
मिति सुधुतप्रतिपादितधारकादौ मत्तौपरमपि, एकविधमिति
‘शिवो खल्वापः’ इत्यादिनोक्तगुणं, तथा ‘शीतं शुचि’ इत्या-
दिवक्ष्यमाणगुणम् । ऐन्द्रमिति प्राण्यदृष्टवेनेन्द्रप्रेरितम् ॥—

१ ‘आक्षिकी विभीतकला द्या’ इति शिवदासः । २ ‘जीर्णं’
इति पा० । ३ ‘मार्दकवर्ण’ इति पा० ।

तत्पतत् पतितं चैव देशकालावपेक्षते ॥ १९६ ॥

एकविधत्वेऽपि तस्य मेदहेतुमाह—तत् पतित्यादि ।
पतितेशामाश्रयतभूतरूपं, कालं च शीतोष्णादिरूपं, तथा पतितं
च भूमिविरोपरूपं देखं, कालं च तथैवापेक्षते, ‘गुणोदीपचन्धने’
इति शेषः ॥ १९६ ॥

खातं पतत् सोमवाय्वर्कैः सृष्टं कालानुवर्तिभिः ।
शीतोष्णस्निग्धरुक्षाद्यैर्यथासन्नं महीगुणैः ॥ १९७ ॥

एनमेव देशकालसंबन्धमाह—आदित्यादि । सोममहणेन
सौम्यत्वान् पृथिव्या अपि गगनगतधूलौहपायादया मेघसहच-
रितलतादिविषादिरूपायाश्च ग्रहणं वक्तव्यं, किंवा वायुग्रहणादेव
वायुना नीयमानाया पृथिव्या ग्रहणम् । सृष्टं ‘भवति’ इति-
शेषः । कालानुवर्तिमिति कालपरधीनैः एतेन कालवृत्त-
एव सोमादिसंबन्धविशेषो जले विशेषं कृतेति, तेन न कालस्या-
किंचित्तरसा । पतितजलस्य देशकालसंबन्धमाह—शीतोष्णे-
त्यादि । यथातथमिति यस्मिन् काले यस्यां मर्द्धा ये गुणा
शीतादय उद्दिष्टा भवन्ति, ते सृष्टं जलं भवति । एतेन सुधुते
प्रतिपादितगन्धसामुद्रमेवो गुणदीपसंबन्धमानकृत एव दिव्यज-
लस्येति दर्शयति । तेन, यद्रिषादिजुष्टं तत् सामुद्रसमानगुणत्वात्
सामुद्रं, यद्वर्यादिना विषादिना च रक्षितं तत्तद्वृणत्वाद्वा
मित्युक्तं सुधुते । आश्रिते तु मात्रि दिव्यजलस्य धूलौमिषादि-
संबन्धो न भवत्येव, कालमहिम्ना भवन्नपि कान जलं तथा
दूषयति, अत उक्तं सुधुते—“सामुद्रं तत्र पातभ्यं मासादाधु-
जादिना” (सू सू, अ ४५) इति । अत्र हारीतक्यनात् कार्तिना
ग्रहाण्यवधोरप्यान्तरिक्षं जलं प्राश्नमेव भवति, यदाह,—“ग्रह-
स्ताया शरशस्मात् पश्चाद्वाते प्रवाति च । हेमन्ते चापि शूरीया-
तजलं शुभमवैषेदे” —इति । तेन ‘आधुजादिना’ इति कथनं
आधुजात् प्रभृति जलोपादेवतोपदर्शनार्थं, न त्वाश्रित एवोपा-
देवतोपदर्शनपरम् । अन्ये त्वाहुः—आश्रित एव परमान्तरिक्षं
प्राश्नमिति । जलकृणवचनं हि,—“वर्षासु चरन्ति धनं सहोर्गा
वियति भीटलताश्च । तद्विपज्जुष्टमपेयं खलजलमस्त्योदयात्
पूर्वम्” इति ॥ १९७ ॥

शीतं शुचि शिषं सृष्टं विमलं लघु पङ्गुणम् ।

प्रकृत्वा दिव्यमुदकं,

दिव्यजलस्य आकृतगुणमाह—शीतमित्यादि । शिवमिति
वल्याणकरत्वेन । मृष्टमिति सदनप्रियत्वेन ॥—

घट्टं मात्रमपेक्षते ॥ १९८ ॥

अथेते कपायं भवति पाण्डरे स्यात् तित्कम् ।

१ ‘ननु एकविधत्वे निविज्जु सद्यो किंचिच्च सगुणमिति यो मेद
उपलभ्यते, तस्य का गतिरित्याह—तत्पतित्यादि’ इति शिवदाससेनः ।
२ ‘गुणोदीपतादेयु’ इति पा० । ३ ‘यनमेव देशकालसंबन्धविशेषो
देशेयसि—स्वातन्त्र्यदित्यादि । सोमवाय्वर्कैरित्युपलक्षणं, तेन वायुनी
यमाना गगनगतधूलौह तथा मेघसहचरितलतादीना च ग्रहण
बोधम्’ इति शिवदाससेनः ।

कपिले क्षारसंलुप्तमुरे लवणान्वितम् ॥ १९९ ॥
काटु पयैतवित्तारे मधुरं कृष्णमृत्तिके ।
एतत् पाङ्गुण्यमाख्यातं महीस्थस्य जलस्य हि ॥
तथाऽप्युत्तरसं विद्यादेन्द्रं कारं हिमं च यत् ॥ २०० ॥

यदन्तरीक्षातपततीन्द्रसृष्टं

चोक्तं यानैः परिगृह्यतेऽयम् ।

तदैन्द्रमित्येव वदन्ति घौरा

नरेन्द्रपेयं सलिलं प्रधानम् ॥ २०१ ॥

ईषत्कपायमधुरं सुसूक्ष्मं विशदं लघु ।
भरुक्षमनभिष्यन्दि सर्वे पानीयमुत्तमम् ॥ २०२ ॥
शुर्वभिष्यन्दि पानीयं घातिकां मधुरं नवम् ।
तनु लघ्वनभिष्यन्दि प्रायः शरदि चरति ॥ २०३ ॥
तनु ये सुकुमाराः स्युः लिङ्गभूयिष्ठभोजनाः ।
तेषां भोज्ये च भक्ष्ये च लेहे पेये च शस्यते ॥ २०४ ॥
हेमन्ते सलिलं लिङ्गं वृष्यं बलहितं गुरु ।
किञ्चित्ततो लघुतरं शिशिरे कफघ्नतज्जित् ॥ २०५ ॥
कपायमधुरं रुधं विद्याद्वास्तनिकं जलम् ।
प्रेमिकं त्वनभिष्यन्दि जलमित्येव निश्चयः ॥
कृतावृताविद्याख्याताः सर्वे एवायमसौ गुणाः २०६
विभ्रातेषु ॥ कालेषु यत् प्रपच्छन्ति तोयवाः ।
सलिलं तनु दोषाय शुष्यते नान संशयः ॥ २०७ ॥
राजमी राजमानैश्च सुकुमारैश्च मानवैः ।
सुगृहीताः शरद्यापः प्रयोक्तव्या विशेषतः ॥ २०८ ॥

वक्ष्यमाणगुणमिश्रेष्वेतेषां ह—अष्टमिस्रादि । प्राग्मपेक्षता
इति नयादिनाविशेषसर्वधमपेक्ष्य गुणमिश्रेष्वेव द्रव्यति । एतच्च
यद्यपि 'द्वैधाकालावपेक्षते' इत्यनेन पूर्वमेवोक्तं, तथाऽपि काला-
पेक्षया वैचित्र्योपसं प्रकटयं गुणविशेषे देवताप्रदार्शनाय पुन-
रुक्तम् । चेत्तिनु "क्षेते कषायं भवति" इत्यादिप्रमाणे पठन्ति,
स तु जतिप्रसिद्धः ॥ १९८-२०८ ॥

नद्यः पापाणविच्छिन्नविष्णुधामिरतोदेकाः ।
हिमघ्नप्रमवाः पथ्याः पुण्या देयार्पितेविताः ॥ २०९ ॥
नद्यः पापाणसिकतावाहिन्यो विमलोदेकाः ।
मलयप्रमवा याश्च जलं तासुमृतोपमम् ॥ २१० ॥
पश्चिमासिमुत्ता याश्च पथ्यास्ता निर्मलोदेकाः ।
प्रायो मृदुबहा गुण्यो याश्च पूर्वसामुद्रगाः ॥ २११ ॥
पारियात्रमवा याश्च विश्वसङ्ग्रामवाश्च याः ।
शिरोद्वेगोद्वेगानां ता हेतुः श्लोषदस्य च ॥ २१२ ॥

आपाविशेषे गुणविशेषमाह—नद्य इत्यादि । पापाणवि-
च्छिन्न विष्णुधमनमित्त चौरक्ष यास्त तासुया, एतेन, अपि
स्वाकाप्रमवा एव हिमालये नद्य पथ्या उक्ता भवन्ति, नोपल-
भाप्रमवाः यतोऽपिस्वाकाप्रमवासेव पापाणविच्छिन्नत्वादि,

१ 'पयैतवित्तारे' इति पा० । २ 'सलिलप्रधानम्' इति पा० ।
३ 'विष्णुधमनिलोदेका' इति पा० ।

अतश्च सुधुते यदुक्तं—“हिमघ्नप्रमवा इत्येवास्ति जनयन्ति”
(सु. सू. अ. ४५), तदुपलब्धताप्रमवाभिप्रायेणेति न विरोधः ।
यत् तत्रोक्तं “मलयप्रमवा किमीजनयन्ति” (सु. सू. अ. ४५) तदपापाणसिकतावाहिन्यभिप्रायेण, इह पापाणसि-
कतावाहिन्येवमृतोपमिति न विरोधः । यत्तु, पारियात्रम-
वाना शिरोरोगादिर्कृतं, तत् पारियात्रनदरीभवनवीजलाभिप्रायेणोक्तं—“पा-
रियात्रमवाः पथ्या” (सु. सू. अ. ४५) इति । तदुक्तं
विद्यामिनेन,—“तद्वज्रं दरीजं च तद्वज्राद्यस्तारिजम् ।
वज्रोर्मवर्गं तत् स्वादीजं दोषलं मतम्” । प्रायोप्रमवादि
पूर्वसमुद्रमनेऽपि गात्रं पथ्यं भवति, किंवा यतोऽपिस्वाकाप्रमवा-
एवमवनादेव गात्रं जलं पथ्यम् । पारियात्रादयः पर्वताः
स्वनामप्रसिद्धाः ॥ २०९-२१२ ॥

यसुधाकीटसर्पाणुमलसंलुपितोदेकाः ।
यर्षाजलबहा नद्यः सर्वेदोषसमीरणाः ॥ २१३ ॥
वापीकूपतडागोत्ससरः प्रकृषणादिषु ।
आनूपशैलधन्वानां गुणदोषैर्पिमाचयेत् ॥ २१४ ॥
पिच्छिलं किमिलं क्षिप्तं पर्णशैवालकर्मैः ।
वियणं विरलं सान्द्रं दुर्गन्धं न हितं जलम् ॥ २१५ ॥
विश्वं त्रिदोषं लवणमग्न्यु यद्रूपणालयम् ।

इत्यम्बुवर्गः प्रोक्तोऽयमष्टमः सुविनिश्चितः ॥ २१६ ॥
यर्षासु जलं बहन्तीति यर्षाजलबहा, यदुक्तमन्याधिकारे
“वर्षाणादेवमुदकानाम्” (सू. अ. १९) इति, तस्यैवाव-
स्थिते उपपत्तिवर्णनमिति न पौनरुक्त्यम् । प्रवणपारिधित्यस्य
जलमिति शेषः । वाप्यादयोऽनूपदेशे भवन्ति हिमालयादिपर्व-
तेषु च भवेयुः, ततश्चाप्यादिजलगुणैरेव तद्वृणानिर्देशं कर्तव्यं,
पश्चिमासिमुखवीजलपूर्वमिषुपनवीजलामुपजलताधन्वजलपर्व-
तजलगुणाक्षेका एव, तेन तद्वृणानिर्देशो वाप्यादिषु बौद्धव्यः ।
उक्तं च हारीतेन—“अनूपदेशो यद्वापि गुरु तच्छैलधन्वर्धनम् ।
मिषीतमतो मुखं जलसं लघु चोच्यते” । सुधुतेऽपि वाप्या-
दीनां वृष्येव शुष्ण उक्तं ; य चेह दूपादीनां राशैरत्वादि
प्रत्यक्षदृष्टो ग्रन्थविस्तारभयातोक्त इति मन्तव्यम् । वापी इत्य-
दिष्वतीर्षा दीर्घिका, कूपः प्रसिद्धः, तडागो गतिस्थलं च
तलाय, स पुनरुददेशादावच्छजलबन्धनाद्भवति, अन्ये तु
पुष्करिणी तडागमाहुः ; उक्ता निम्नास्तुतिप्रमल्लानं, सर्वे
दिश्वर्यात् पुष्कल्यापारे विना, तामुज पम्पादि । प्रसवणो निर्ले-
र । अन्ये तु “द्विधायाजलादिषु” इति पठन्ति, तत्र हरी नदीध-
जलप्रदेशो गम्भीरो जलाशयः, घारा तु पर्वतादेव जलभाटाया
पतन्ती, आदिमहान्ता वेदारपुण्डरीना ग्रहणम् । क्षिप्तं पर्णा-
दिभिर्भुजं सारिख्यं । वल्लालये समुद्रे । विश्वमामगन्धि । सुवि-
निश्चित इति सर्वजलगुणवचनात् ॥ २१३-२१६ ॥

इति जलवर्गोऽष्टमः ॥ ८ ॥

१ 'पततादेतजलभाटाया' इति पा० ।

अथ गोरसवर्गः—

स्वाहु शीतं मृदु स्निग्धं चतुर्लं नृक्षणपिच्छिलम् ।
 गुरु मन्दं प्रसन्नं च गव्यं दशगुणं पयः ॥ २१७ ॥
 तदेवंगुणमेवैषः सामान्यादभिवर्धयेत् ।
 प्रचर जीवनीयानां क्षीरमुक्तं रसायनम् ॥ २१८ ॥
 महिषीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः ।
 क्षेहान्यूनमनिद्राय हितमत्यग्नये च तत् ॥ २१९ ॥
 रुक्षोष्णं क्षीरमुष्ट्रीणामीपत्सलघणं लघु ।
 शस्तं घातकफानाहिकिमिश्रोफोदराशंसाम् ॥ २२० ॥
 घव्यं स्थैर्यकरं सर्वमुष्णं चैकशफं पयः ।
 साम्लं सलघणं रुक्षं शारपाघातहरं लघु ॥ २२१ ॥
 छागं कपायमधुरं शीतं प्राहि पयो लघु ।
 रक्तपित्तसितसारं क्षयकासज्वरपहम् ॥ २२२ ॥
 हिष्माभ्यासकरं दूष्यं पित्तश्लेष्मलमायिकम् ।
 हस्तिनीनां पयो घव्यं गुरु स्थैर्यकरं परम् ॥ २२३ ॥
 जीवनं दृढणं सात्म्यं क्षेहनं मानुषं पयः ।
 नाघनं रक्तपित्ते च तर्पणं चाक्षिश्लिनाम् ॥ २२४ ॥

जीवनीयसामान्याजलमनु क्षीरमुच्यते, क्षीरजलाध्यादन
 शोच्यन्ते । प्रसन्नमिति निर्दोष, निद्रापता तु प्रशस्तात्वेन गुण
 इत्युच्यते, किंवा गुणानागच्छक्येत्वेन प्रसन्नत्वं गुर्वयपठित
 मपि गुण एवेति हेतुम् । एवंगुणमेवेति स्वादादिदशगुणम् ।
 सामान्यादिति समानत्वात् । महिषीक्षीरगुणे क्षेहादूनमिति महि-
 षीक्षीरं गव्यक्षीरात् क्षेहो न गौरवश्लान्या तु तदधिगमिति के-
 निवृत्ते, तच्च, प्रत्यक्षमेव हि महिषीक्षीरादधिकमेव घृत दृश्य-
 ते, तथा नात्कणैः स्फुरत्यम्, —“गुह शीतं निरुधरं माहिषम-
 निरुधं दृढणं चाम्यम्” इति, मुधुतेऽप्युक्तं “गव्यात् स्निग्धत-
 रम्” (सू अ ४५) इति, तस्मात् ‘क्षेहान्यूनम्’ इति पाठ,
 तेन क्षेहादधिकमित्यर्थ, किंवा क्षेहान्यूनमिति क्षेहपूर्णमि-
 त्यर्थ । उष्ट्रीक्षीरादीनां सलघणत्वादि भद्रगानुरसत्वेन बोद्धव्यं,
 मधुरस्तु रस प्रधान एव, क्षीरं जीवनीयं ‘प्रायशो मधुरम्’
 (सू अ. १) इत्युक्तं, न तु सर्वथा भद्रमेव । एकशफमिति
 ध्वजवा । केचिन्नु सर्वशब्देन खरवेगसरवोरपि क्षीरस्याय

१ ‘पय क्षीरसङ्घासामान्यात् पयस इव जीवनीयादिगुणयोगाच्च
 लोच्यमानान्तर क्षीरवर्गं प्रसृत्यते । तत्र श्लेष्मत्प्रव प्रवम गव्यं
 क्षीरगुणमाह—स्वादिलाहि’ इति शिवदाससेन । २ ‘एक
 शफं सुरो धासा ता एकशफा, अथाश्वाया इति वक्तव्ये
 धैर्यकशफमिति सामान्यशब्दप्रयोग गरोमि, सदेगसप्रभृतीनामप्ये
 कशफानां मद्राणायेम् । शास्त्रावातहरमित्यत्र केचिच्छास्त्राशब्देन बाहू
 शशिनीं बाहु, अन्ये तु रक्षादीनाम् । शान्तात्मनोऽप्यमश्वशारस
 किमप्रायेण परस्परविरुद्धादयं भवति, तथया—वहि विचहरन्त
 मितकरत्वम्, एव शास्त्रागतमिदं बरत्तं, कुक्षिगवतकरत्वं चास्वा
 भारशक्तिमभावैण सन्तन्ममिलाद्’ इति शिवदाससेन ।

गुण इति वदन्ति । उष्णमिति क्षीरान्तरापेक्षया, तेन सामान्य-
 गुणे शीतत्वमुक्तमिच्छद् भवति, यतो लघूतमात्तिकराद्गुहपरि
 कटुलधुरेयोच्यते मधुरापेक्षया, एवं शीततमादितरक्षीरादुष्ण-
 भवि वज्रवाया क्षीर शीतमेव मूलमप्यापेक्षया भवति, एव
 रूयसिलेतदपि व्याख्येयम् । यद्यपि च हस्तिनीक्षीरादीनि गार्धे
 प्रयोगेषु नोक्तानि, तथाऽपि वधितगुणं दुग्धा तत्र तत्र प्रयो-
 ज्यानि ॥ २१७-२२४ ॥

रोचनं दीपनं वृष्यं क्षेहनं घलवर्धनम् ।
 पाकेऽम्लमुष्णं वातघ्नं मङ्गल्यं बृंहणं दधि ॥ २२५ ॥
 पीनसे चातिसारे च शीतके विषमज्वरे ।
 अरचौ मूलकृच्छ्रे च काश्यं च दधि शस्यते ॥ २२६ ॥
 शरद्वीष्मवसन्तेषु प्रायशो दधि गार्हितम् ।
 रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेष्वहितं च तत् ॥ २२७ ॥
 दधिगुणमाह—रोचनमित्यादि । अत्र रोचनमित्युक्त्वाऽपि
 अरचातिरिक्तं वचनमस्तिरोहहरत्वेन, रोचनता दूरयोगकाल एव
 क्षयान्तररुचिचरत्वेनोक्ता । दृढणमिति रोगादिदृढास्य दृढण,
 काश्यं चेति सहजे काश्यं शस्यत इति बोद्धव्यं, तेन न पीनस
 ज्वरम् । पीनसे चतुर्विधेऽपि प्रभावादिति, किंवा पीनसपाचक-
 त्वान् सर्वत्र हितम् । यच्च दूष्यशीतकहितत्वादि दधिगुणपर्या-
 शेषनयाऽनुपपद्यमानमिह दृश्यते, तत् प्रभावाद्बोद्धव्यम् । यच्च
 गुणान्तरादेवाम्लत्वोष्णत्वस्निग्धत्वात्प्रमानमपि वतप्रत्य लघु-
 दृश्यते तत् प्रवर्णीयं, तथा अम्लत्वादियुक्तस्यापि वातहन्तृता
 दिव्यविचारदर्शनादिति बोद्धव्यम् । अम्लिचारीदाहरणानि च
 मन्दकमन्दजातमयाहीन्यनुसृतं भवति । न्यायश्चायं सर्वाङ्गानां
 गुणकथनं यथासमयं वर्णनीयं, ग्रन्थप्रचुरतत्ताभीत्या सर्वं वस्तु
 वयस्य नोद्भावयाम । प्रायश इति वचनात् कालान्तरेऽपि
 गार्हितत्वं शरदादावपि च प्रकृष्टादिवधादित्यत्र दर्शयति
 ॥ २२५-२२७ ॥

विदोषं मन्दकं, जातं घातघ्नं दधि, शुक्लः ।

सरः, श्लेष्मानिलमस्तु मण्डः श्रोतोविशोधनः २२८

मन्दकं यदा क्षीरे विक्रियामपच घनत्वं न याति तदा
 तन्मन्दकम् । जातं घातघ्नमिति यदा तु मन्दकभावस्यासुमृज्य
 घनतया जातं सन्मधुरमीपदम्लं च भवति, तदा घातघ्नं विशेष-
 णेण भवतीत्यर्थः । पूर्वं तु दधिगुणा मुनातस्य स्यक्तमलस्य
 बोद्धव्यम् । शुक्ल सर इति २२८ । सरो दधुपरिमेह,
 गन्धं ध्रुक्छुतिहृदिकर, जल एव मुधुते हरगुणे “दूष्य
 श्लेष्मवर्धनं” (सू सू अ. ४५) इति पदद्वयोपादानं कृतम् ।
 मण्ड इति प्रकरणदधिमण्डो मस्तित्वार्थः ॥ २२८ ॥

१ ‘इव’ इति पाठः । २ ‘विदोष मन्दकमिति क्षीरावसामातिग्रह
 र्भासादध्वजत्व मन्दकमुच्यते, तत्तुनक्षिरोप दोषोपेक जातं वात
 प्रगति, यदा तु तदेव मन्दकं मन्दकभावेत्यासुमृज्य कालवशाद् घन
 तया जातं सन्मधुरमीपदम्लं भवति, तदा घातघ्नं विशेषेण भवती
 त्यर्थः’ इति शिवदाससेन ।

शोफाशौग्रहणीशेषमूत्रप्रहोद्वारुचौ ।
 जेह्न्यापदि पाण्डुत्वे तत्र दद्याद्वेषु च ॥ २२९ ॥
 शोफेसादिना तक्रयुगः । मूत्रप्रहो मूत्रकृच्छ्रदि । गरोऽत्र
 छिन्निमयिषम् ॥ २२९ ॥

संग्राहि क्षीपनं हृद्यं नयनीतं नयोद्धतम् ।
 ग्रहण्यशौविकारप्रमर्दिताकचिनाशनम् ॥ २३० ॥
 संग्राहीत्यादिनयनीतयुगः । नयोद्धतं सखत्कं, नयोद्धतमिति
 वचनादभिनवस्यैव नयनीतस्य यथोक्तगुणाः प्रकर्षयन्तो भवन्ति,
 पुराणस्य तु नैवे चलयन्तो गुणा भवन्तीति ॥ २३० ॥

स्मृतियुक्त्यग्निशुक्रौजःकफमेदोविवर्धनम् ।
 घातपित्तविषोन्मादशोपालक्ष्मीचरपहम् ॥ २३१ ॥
 सखत्केहोत्तमं शीतं मधुरं रसपाकयोः ।
 सहस्रवीर्यं विधिभिर्घृतं कर्मसहस्रकृत् ॥ २३२ ॥
 मदापस्मारमूर्च्छायशोभोन्मादग्रज्वरात् ।
 योनिकर्णशिरःशूलं घृतं जीर्णमपोहति ॥ २३३ ॥
 सर्वाण्यजायिमहिषीक्षीरवत् स्वानि निर्दिशेत् ।

उत्पादकनागतस्य घृतस्य शुभमाह—स्मृतीत्यादि । सहस्र-
 वीर्यमिति भूरिवाक्यम् । कर्म सहस्रवीर्यमिहाह—विधिव-
 दिति । विधिबद्धं विधियुक्तं सदित्यर्थः, विधिश्च नानावर्गैवादि-
 भिर्ब्रह्मैः संस्कारः संयोगश्च, अत एवौक्तं—“नान्यः ज्ञेयस्तथा
 कश्चित् संस्कारमनुवर्तते”—(नि. अ. १) इति, तथा तन्मान्तरे
 “घृतं योगवादि” इति, तस्मात् सहस्रवीर्यतः वर्गसहस्रकृदिति
 योजयम् । यत्तु सुधुतवीकाकृतः सुधुतोक्तघृतगुणेषु “त्रिदोषाप-
 कर्षणं” इति पठन्ति, तत् संस्कारेण कफहरणमिति ज्ञेयम् ।
 मदेसादि । जीर्णं तु दशवर्षातीतं, वचनं हि—“पुराणं दशवर्षं
 स्याद् अपुराणमतः परम्” इति । यथा यथा च जीर्णवप्रकर्ष-
 स्तथा तथा गुणोत्करो ज्ञेयः । उक्तं हि हारीते “यथा यथा जरा
 याति शुण्वत् स्यात्तथा तथा”—इति । अनुक्तसर्पिर्गुणवतिदि-
 द्धाति—सर्पीपीत्यादि । सर्पीपि स्वानीति सर्वथः ; तेन, अवाक्षी-
 रवद्वाजसर्पिर्निर्दिशेदिति । एवं ज्ञेययोरपि वाच्यम् । अनेन च
 न्यायेन हस्तिन्यादिसर्पिरपि बोद्धव्यं, हस्तिन्यादिसर्पिर्भ्यवहार-
 नात् साक्षात्तोकम् ॥ २३१-२३३ ॥—

पीयूषो मोरटं चैव किलाटा विविधाश्च ये ॥ २३४ ॥
 दीप्ताक्षीनामनिद्राणां सर्वं एव सुखप्रदाः ।
 गुरवस्तर्पणा घृण्या बृंहणाः पवनापहाः ॥ २३५ ॥
 विशादा गुरवो रुक्षा प्राहिणस्तक्रपिण्डकाः ।
 गोरसानामर्षं वर्गो नवमः परिकीर्तितः ॥ २३६ ॥

पीयूषः सव्यःप्रस्ताया. क्षीरम् । तदेव ज्ञानं परतः प्रस-

१ अत्र घृतस्य सृष्ट्यादिकर्तृत्वं तथाऽऽक्षीनामनिद्राणां च गुण-
 योक्तोचनयाऽनुपपन्नमानं प्रभावादेव ज्ञेयम्, यवगन्ध्याभिः शुण्डा-
 रोऽनुपपन्नमानाकार्यस्य प्रभावजनकत्वं व्याख्येयम्” इति शिवदास-
 सेनः ।

रणा याति, तावन्मोरट इत्युच्यते । किलाटो गृध्रीरनामः,
 यं चोकाः क्षीरसामिलाहुः । विशाद इत्यादिस्तक्रपिण्डकयुगः,
 तक्रपिण्डस्तक्रपिण्डाया एव सुतद्वो वनो भागः । गोरसाना-
 मिलन आदिशब्दो लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः, तेन महिषीक्षीरा-
 क्षीनामपि ग्रहणं; किंवा प्राधान्याद्गोरसनिर्देशः; गोरसमापया
 गोरसनिपन्नाः सर्वे एव क्षीरदधितक्रादयो शुचन्ते, लोके हि
 सर्वेष्वेवैषु गोरससंज्ञ ॥ २३४-२३६ ॥

इति गोरसवर्गो नवमः ॥ ९ ॥

अथेशुवर्गः ।

घृष्यः शीतः सरः क्षिण्यो बृंहणो मधुरो रसः ।
 स्नेहमलो भक्षितस्नेहोर्वाश्विकस्तु विद्वहते ॥ २३७ ॥
 शैत्यात् प्रसादांश्चाधुर्यात् पौण्ड्रकाद्वंशको वरः ।
 माधुर्यसामान्यादिषुबिहृतिप्रयो वर्ग उच्यते । भक्षितस्नेहि
 दन्तपीडितस्य । याश्चिर इति वञ्चरीडितः । विदाहश्चात्र प्रायश-
 स्त्वग्रन्थियुक्तस्य यन्त्रेण पीडनात्, तथा कालान्तरावस्थानाच्च ।
 वचनं हि,—“मूलव्यग्रमिष्यसंयोगाश्विकस्तु विद्वहते”;
 उक्तं च हारीते—“व्यापित्वात् सुदुमरो हि रसो वञ्चनि-
 पीडितः । संक्ष्म्यात् सृष्टेऽनितार्कभ्यां घृष्यं कथं विद्वहते”—
 इति । अत्र व्यापित्वादिति त्मावितुक्तशुक्रादभवत्वात् । यदु-
 च्यते विदाहिवे यात्रिकस्य रक्तपित्तहन्तृत्वमुक्तं विरुध्यते, यथा
 “मधुपक्ष्येऽप्युत्तरास्यं यैव पानारुद्धं गच्छति रक्तपित्तम्” (चि.
 अ. ४) इति; तच्च, यतो दन्तनिपीडितस्त्वयिदाहिवो रक्तपित्ते
 ग्रहणं भविव्यति, किंवा यात्रिकेऽपि विदाहकारवत्प्रगदिसंयो-
 गस्य तथा कालान्तरावस्थानस्य च स्वार्गं कृतोपयोगः कर्तव्यः;
 “यान्त्रिस्तु विद्वहते” इति वचनं प्रायोवादान्निष्ठं बोध्यम् ।
 अन्ये स्नेहोपभवादिद्वयात् इति क्षीरं पच्यत इति व्याख्या-
 नयन्ति ॥ २३७ ॥—

प्रभूतकिमिमज्जाच्छेदोर्मांसकरो गुडः ॥ २३८ ॥
 क्षुद्रो गुडश्चतुर्भागात्रिभागाधोवशेपितः ।
 रसो गुरुर्यथापूर्वं धौतः स्वल्पमलो गुडः ॥ २३९ ॥
 ततो मत्स्यपिण्डकारणशर्करा विमलाः परम् ।
 यथा यथेषां वैमल्यं भवेच्छल्यं तथा तथा ॥ २४० ॥
 घृण्या क्षीणक्षतहिता सन्नेहा गुडशर्करा ।
 कफायमधुरा क्षीता सतिक्ता यासशर्करा ॥ २४१ ॥
 रुक्षा वम्यतिसारग्री छेदनी मधुशर्करा ।
 लघ्णास्तृकृपिच्छादेष्टु प्रशस्ताः सर्वशर्कराः ॥ २४२ ॥

प्रभूतकिम्यादिकारणत्वात् प्रभूतकिम्यादिकरो गुड उच्यते ।
 क्षुद्रगुडश्चात्र चतुर्भागात्रिभागाधोवशेपितो रस इत्यत्र चकार-
 लोपो द्रष्टव्यः, तेन क्षुद्रगुडश्चतुर्भागाधोवशेपितात्रासद्विष्ट, तथा
 निमागश्चतुर्भागाधोवशेपितो गुरुरित्यादि ज्ञेयम् । क्षुद्रगुडोऽस्तिगुड

१ मूलव्यग्रमिष्यसंयोगाश्विकस्तु विद्वहते । त्रिचित्वात् विद्वह्या
 च विहृतिरिति यात्रिकः इति शार्ङ्गम् (च. अ. ५) ।

इत्युच्यते । फाणितं च तन्पुलीभावाद्भवति । धौत स्वल्पमल
इति मलौघसेवेन धौतेऽस्पमयो भवति, तेनापकिम्मादिर्भव
तीति भाव । तत इति धौतगुदात् । मत्स्यण्डिका खण्डमध्ये
पाकाद्गनीभूता मत्स्याण्डनिभा भवति । विमला परस्मिन्तुत्तो-
त्तरं विमला । भवेच्छैलं तथा तथेति मत्स्यण्डिकायाश्च खण्ड
शीततर, ततश्च शर्करा शीततमेख्यं । गुडशर्करेति यासम
पुशर्करयोर्व्यवच्छेदार्थम् । यासशर्करा दुर्गन्धपाकायकृता
शर्करा । मधुशर्करा तु मधुभाण्डेषु शर्कराकारा भवति
॥ २३८-२४२ ॥

माक्षिकं धामरं क्षौद्रं पौत्तिकं मधुजातयः ।
माक्षिकं प्रयर तेषां विशेषाङ्गामर गुरु ॥ २४३ ॥
माक्षिकं तैलवर्णं स्याद्भूतवर्णं तु पौत्तिकम् ।
क्षौद्रं कपिलवर्णं स्याच्छूतं धामरमुच्यते ॥ २४४ ॥
पातलं गुरु शीतं च रक्तपित्तकफाणहम् ।
सन्धात् छेदने रुक्षं कषायं मधुरं मधु ॥ २४५ ॥
हन्त्यान्मधूष्णपुष्पातमथवा सविपान्वयात् ।
गुरुक्षूणपायत्वाच्छैत्याद्यात्पं हित मधु ॥ २४६ ॥

मधुशर्कराप्रसरेन मज्जभिधानम् । मक्षिका पित्रला, तद्रव
माक्षिकम् । अमर प्रसिद्ध । क्षुद्रमक्षिकाभग्नं क्षौद्रम् । पित्रला
मक्षिका महल्य पुत्तिना, तद्रव पौत्तिनम् । छनादयथापरे
चत्वारो मधुमेदा मधुतोका सामान्यमधुगुणा एव ज्ञेया,
किंवा अग्रघास्त्रादिह नोक्ता । केचित् 'माक्षिक तैलवर्णं
स्यात्' इत्यादिश्लोक पठन्ति । उष्णातमथवेति भाषया, यथा
उष्ण मधु हन्त्यान् तथा उष्णातमिति सूचयति । तत्रैव हेतु-
माह—सविपान्वयादिति ।—सविपाणि नानापुष्पाणि, किंवा
सविपा एव मक्षिकादयः, अन्वया उत्पत्तिस्थानानि यस्य तत्
सविपान्वय मधु, तेन विपातुगतस्योष्णविरोधित्वस्यैव मधुनोऽनु-
गमो भवति, ॥ तु सविपान्वय, तथा सत्युष्णमपि भारक
स्यात्, किंवा अथवेति सविपान्वयादिसन्नेन सूचयते, तेन
सविपान्वयादन्वयतश्च शैल्यात् सौकुमार्योष्णोष्ण मधु विरूप्यत
इत्यर्थो भवति । उक्तं हि हारीते,—“नानापुष्पकाराणा रस-
सारामक मधु । तच्छैल्यात् सौकुमार्योष्ण सर्वैरुष्णैर्विरूप्यते”—
इति, मधुतेऽप्युक्तं,—“तत्सौकुमार्योष्ण तस्यैव शैल्यात्” (सू सू
अ ४५) इत्यादि । अल्पस्य मधुनो हितत्ये हेतुमाह—शुर्वि

१ 'मलान्मयेण' इति पा० । २ 'शैलमिनुपलब्ध, तेन मधुर
स्यादिकमपि बोध्यम्, उक्तं च सुष्ठवे,—“यथा यथैव वैमल्य यधुर
त्व तथा तथा । शैलगौरवशैल्यानि रसत्वं च तथा भवेत्” इति शिब-
दाससेन । ३ 'वातरुमिलादि मधुसामान्यस्य गुण । ननु सुष्ठवे
मधुनस्त्रिदोषप्रशमनत्वं लभ्यते चेत्तच्च, अत्र च वातरु गुरु च चोच्यत
इति विरोध । सत्य, सुष्ठवे त्रिदोषप्रशमनत्वं यदलोक तद्व्यापाराभ्य
लितत्रिदोषारम्भस्वरहरतया वेद्यम्, अत्र तु श्वग्वातजनकमुक्तिमिति
न विरोध । तथा सुष्ठवे—यद्युत्पन्नमुक्तं तत्पुष्टाणाभिप्रायेण, अत्र
पुष्टाणादिविशेषमनाहल्य गुरुत्वमुक्तं, चमस्य लक्षितं व्यापारानेन
विरोध पतिरहति' इति शिबदाससेन ।

स्यादि । गुरुत्वान्मध्यामकारक भवति, रुक्षं कषायशीत ॥ महा-
ल्यवातकरमिति भाव ॥ २४३-२४६ ॥

नातः कष्टतमं किञ्चिन्मध्यामात्तद्धि मानवम् ।
उपक्रमविरोधित्वात्सयो हन्याद्यथा विपम् ॥ २४७ ॥
आमे सोष्णा क्रिया कार्या सा मध्यामे विरुध्यते ।
मध्यामं दारुणं तस्मात्सद्यो हन्याद्यथा विपम् ॥ २४८ ॥

मध्यामस्य महाल्यतामाह—नात इत्यादि । उपक्रमविरो-
धित्व मध्यामे यथा—आमे तृष्ण पथ्य तन्मधुनि विरुद्ध, यत्तु
मधुहितं शीत तदामे विरुद्धम् ॥ २४७ ॥ २४८ ॥

नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि पं मधु ।
इतीशुविहृतिप्रायो वर्गोऽयं दशमो मतः ॥ २४९ ॥

मधुनो योगवाहिरपनाह—नानेत्यादि । यस्मात्तानारसवी-
यादिभ्य उपवेभ्य उत्पन्न तन्मधु, तेनानभिष्यक्तनानाशक्तिक-
मेव । ततश्च येन द्रव्येण वामनीयेन वाऽऽस्यापनीयेन वा द्रव्येण
कार्यान्तरकारणेन वा युज्यते तस्यैव कर्म करोति, समानानु-
कारिद्रव्यप्रबोधितशक्तित्वादिति भाव । चकारोऽन हेतुन्तरत-
गुचये, तेन प्रभावाच्चति बोद्धव्यम् । तेन सत्यपि नानावसि-
समयत्वे प्रभावाच्च क्षीरमयादयो योगवाहिन्, तथा, अनाना-
त्मका अपि शिलाजतुतैलादयो योगवाहिनी भवन्ति । योगवा-
हित्वेऽपि मधु जेहेन न प्रयुज्यते वाते, रक्षादिगुणयुक्तात्वात् ।
नानाद्रव्यात्मकत्वेऽपि मधु हसकपायत्वाभ्यामेवाविर्भूत भवति,
प्रायेण हसकपायगुणाधिके एव गुणे मधुमक्षिकाणां चरण्यदिति
बोद्धव्यम् । अनेन च न्यायेन नानाद्रव्यात्मकत्वेन सर्वगुणता-
प्रसङ्गो मधुनो विरक्तो भवति । सुष्ठुतेऽप्येवमेव योगवाहित्वं
“तच्च नाना” (सू सू अ ४५) इत्यादिना ग्रन्थेन मधुन
उक्तम् । इशुविहृतिप्राय इति इशुविहृतिप्रधान, तेन यासशर्करा-
दिक्थनमप्यत्राविरुद्धमिति भाव ॥ २४९ ॥

इतीशुवर्गो दशम ॥ १० ॥

अथ कृतास्तयर्गः ।

शुत्तुष्णाग्लानिदौषैस्त्यकुक्षिरोगज्वरपहा ।
खेदाग्निजननी पेया धातवचोऽनुलोमनी ॥ २५० ॥
तर्पणी प्राहिणी लघ्वी हृद्या चापि विलेपिका ।
मण्डस्तु दीपयत्यग्निं धात चाप्यनुलोमयेत् ॥ २५१ ॥
मृदूकरोति स्त्रोतांसि खेद संजनयत्यपि ।
लङ्घितानां विरिक्तानां जीर्णं जेहे च तृप्यताम् ॥ २५२ ॥
दीपनत्वाद्गुप्ताच्च मण्डः स्यात् प्राणधारणः ।
लाजपेया श्रमघ्नी तु क्षामकण्ठस्य देहितः ॥ २५३ ॥
तृष्णातीसारक्षमनो धातुसाम्यकरः शिवः ।
लाजमण्डोऽग्निजननो देहमृच्छानिधारणः ॥ २५४ ॥
मन्दाग्निविपमाग्नीनां बालस्यविरोधोपिताम् ।
देयश्च सुकुमाराणां लाजमण्डः सुसंस्कृतः ॥ २५५ ॥

१ 'प्राही दोषविपाचन' इति पा० ।

क्षुतिपासापहः पथ्यः शुद्धानां च मलापहः ।
शूनः पिप्पलिशुण्ठीभ्यां युक्तो लाजाश्लदादिभिः २५६
कपायमधुराः शीता लघवो लाजसक्तवः ।

सप्रति शरूपाभ्यादिर्वैय्यासभक्त्युपादितस्य वृताक्षस्य
पेयादेरुष्णान् वक्तुं वृताभक्त्यं उच्यते । ते च पेयादीनां गुणा
केचित् सस्कारसयोगादिना, केचित् प्रावृत्ता अपि ज्ञेया ।
न च वाच्य—पेयादीनामेव गुणेन बाधितत्वाच्छरूपाभ्यादीनां
वृत्तगुणो न वाच्य इति, यत् पेयादयो हि प्रवृत्तिगुणविधा-
यिनः सन्तः स्वगुणमावहन्ति, तेन वृताक्षस्य यो गुण उच्यते
तं यदि रचयित्वादिप्रवृत्ता अपि भवन्ति तदा प्रवक्तव्यं भवति,
अथ प्रवृत्तौ विपरीतो गुणो भवति तदा वृताक्षगुणस्याप्यत्र
भवतीति मन्तव्यम् । अत्र स्वस्वातुरहितत्वेनादौ पेयाद्यपि,
पेया बहुव्याया यमाह, मिषेपी विरक्तया यवाह, पेयादिके-
नामे यत्तज्ज्ञे अस्मात् प्रथमोत्पत्त्यानात्वेन मण्डुगुणवचनम् ।
दीपनरूपत्वाभ्यामपि यस्मात् करोति, तस्माद्विज्ञातरीनां प्राण
धारण इति ज्ञेयम् । सुसहृत् इति धान्यवपिप्लव्यादिसुसहृत् ।
शुद्धानां मलापह इति राम्भक्त्युद्धानामपि पीतोपशेपरदोषा-
हरायेन, बहुव्यते—शुद्धानामिति ईषश्छुदार्मा, तेन ईषश्छुदा
दोषदोषसङ्घान्मलारह इत्युपपन्नं, छुदोऽपि (सू. सू. च
४६) “लाजमण्डोऽविशुद्धानां” इत्यकारभक्त्यादीपद्विशुद्धाना-
मिति योष्यम् । तत्र सत्, ईषद्विद्धं पेया निमिर्देव, वच-
हि—“कफपित्तं विमुह्येऽप्ये मयपे नातपित्तं । तर्पणादि-
भक्त्यं कार्यं पेयाऽभिप्यन्वदेहि तान्” (वि. ज. ६) इति
॥ २५०—२५६ ॥—

सुधौतः प्रसूतः सिद्धः सन्तप्तश्चैव नो लघुः ॥२५७॥
भृष्टतण्डुलमिच्छन्ति गरलेभ्यामयेष्वपि ।
अधौतोऽमसृतोऽसिद्धः शीतश्चाप्योदनो गुरः २५८
मांसशायकयसातेलघृतमज्जकलौदना ।
यस्याः सन्तर्पणा द्वया गुरवो गृह्यन्ति च ॥२५९॥
तदभ्यापतिलक्ष्मीरमुहसंयोगसाधिता ।

सिद्ध इत्युत्तिष्ठन्धान्यतण्डुलकृतं, किंवा सम्पूज्यसिद्धात्वेन
मृदुभूत । सन्तप्त इति सहजेनोष्मणा, न तु पुनस्त्रापनेन,
वचनं हि—“विबर्जयेत् शिपर शीतमन्नमुष्णीकृतं पुनः” इति ।
मृष्टतण्डुलकृतं ओदनो मृष्टतण्डुलः । अधौतोऽधौततण्डुलकृतः ।
अत्र सुधौतत्वादिगुणवित्तिरस्योदनस्य तण्डुलवचनेन तद्विपरीत-
नमधौतादीनां गुणलभ्यता सिद्धमपि या पुनरुच्यते, तत् स-
ष्टांशम् । सन्तर्पणा इति तदात्येऽपि मलकफा, मारादिसयोगसा-
धिताः शौचना एव नोदभ्या । अत्र सत्ताभ्यां शाश्वतग्राहीभावो

संयुक्तोदनस्य वत्यत्वादि संयोगमहिम्ना तथा वृतादिसस्कारा-
लोक्यवहातक्रियमाणत्वाद्भेदव्यम् ॥ २५७—२५९ ॥—

कुस्माणां गुरवो रुक्षा चातला मिश्रवर्जतः ॥२६०॥
स्विन्नमध्यास्तु ये केचित् सौम्यगोधूमयात्रिकाः ।
मिषक् तेषां यथाद्रव्यमादिरोहुरुलाघवम् ॥२६१॥
नवपिष्टगुणोदकशिकरीपतिस्रमणीकृतं गुल्फापगाहः ।
सिद्धगन्ध्या इत्युत्तरेदमानवृत्ता दृष्टिरिन्द्रिय । यथाद्रव्यमिति
यदा नात्र प्रवृत्तिगुणोपमदेन लाजादाविव गुणान्तरोदन इति
दर्शयति ॥ २६० ॥ २६१ ॥

अहृतं वृत्तयूषं च तनुं सांस्कारिकं रसम् ।
स्वपमम्लमनसं च गुणं विद्याद्योचरम् ॥२६२॥
अष्टवृत्तयूषाश्रयम्—“अष्टवृत्तयूषं तर्पणमृत्तं वृद्धं
विना । विद्येयं वृत्तयूषं वृद्धं संवृत्तं वृत्तम्”—इति । तनुमिति
सरंगासात्वेनापन, सांस्कारिकमिति बहुगतात्वेनादिसहृत्-
त्वाद्भनम् ॥ २६२ ॥

सक्तयो चातला रुक्षा बहुपर्चानुलोमिनः ।
तर्पयन्ति नरं सद्यः पीताः सद्योचलाश्च ते ॥२६३॥
मधुरा लघवः शीताः सक्तवः शालिसंभवाः ।
ग्राहिणो रक्पित्तप्रास्तुप्याच्छर्दिज्वरापहाः ॥२६४॥
तफूना हृत्तयेऽपि वातल्लान्निपात्रं तक्तस्य हृत्तस्यापि
वातहातिवद्वर्जनात् । पीता इत्यनेन तफूना पिष्टोपयोगे निवेध
दर्शयति । तर्पयन्ति तृप्तिं जनयन्ति । सद्योचलाश्चात्रैवैव
बाजीकरणपद्वन्वय, एतेन परिणामे यत्प्राप्तत्वमप्युक्तं भवति
॥ २६३ ॥ २६४ ॥

हृत्तयाश्चाधीयं यथापूपो यावको वाट्य पयः च ।
उदायतं प्रतिदयायकालमेव गलप्रहाह ॥२६५॥
धानासंसारु ये भक्ष्या प्रापते लेपनात्मकाः ।
शुष्कत्वाचर्पणाश्रेय विष्टमिभत्वाच्च दुर्जराः ॥२६६॥
यिकृदधानाः शक्कुल्यो मधुकोडाः सपिण्डकाः ।
पूपाः पूपलिकाराश्च गुरवः पैष्टिकाः परम् ॥२६७॥

यवकृतो वाट्यो यावरो वाज्य, वाट्यश्च मृदुयसौदन ।
धाना मृदुयवा । अपुरितस्य यवस्य धाना विरुद्धधाना । शक्कु-
ल्यं शालिपिष्टे सति लैस्यलपका क्रियन्ते । मधुकोडा पाक-
वनीभूतमधुगर्भा । सपिण्डका इति मधुकोडा एव सपिण्ड-
पिष्टा, नस्त्याह—“विषयं समितार्चणं मृदुपाकं शुद्धान्वि-
तम् । वृतापगाहे मुदिता वृत्ता पका सक्वेद्याम् । सौगन्धि-
काधियासा च कुर्वात पूपलिका बुध । त एव दाण्डकयाव
सितामातश्चरति ॥ ग्राह्युद्धत्वा चैनं वेष्टितो मधुकोपकं—
इति । मधुकोपक एव मधुकोठ । पूपा पिष्टिना । पूपलिना
चापठिकेति ख्याता ॥ २६५—२६७ ॥

१ ‘लाजमण्डोऽश्लदादिभिः’ इति पा० । २ ‘धान्यादीनां सक्ता
रमिषोपादिष्टं गुणमभिधाह कृताज्जर्जं उच्यते’ इति सिद्धासरीनः ।
३ ‘शक्कुल्यो मधुकोडा’ इति पा० ।

१ ‘जोषव्यवहारक्रियमाणव्यवहारात्सोद्वेग्यम्’ इति पा० ।
२ ‘पिष्टोपयोगे निवेधयति’ इति पा० ।

कपायानुरसं स्वादु सूक्ष्ममुष्णं व्यययि च ।
पित्तलं यद्विष्णुर्धनं न च श्लेष्माभिवर्धनम् ॥२८६॥
घातप्रपृच्छं वल्यं त्वच्यं मेधाश्लिषधेनम् ।
तैलं संयोगसंस्कारात् सर्धरोमापहं मतम् ॥२८७॥
तैलप्रयोगादजरा निर्विकारा जितथमाः ।
आसन्नचित्तवलाः संख्ये पैत्याधिपतयाः पुरा ॥२८८॥
पेरण्डतैले मधुरं शुक्र श्लेष्माभिवर्धनम् ।
घातासृगुल्महृद्गोगजीर्णज्वरहरं परम् ॥२८९॥
कटूष्णं सार्यं तैलं रक्तपित्तप्रदूषणम् ।
कफशुक्रानिलहरं फण्डकोटविनाशनम् ॥२९०॥
त्रियालतैलं मधुरं शुक्र श्लेष्माभिवर्धनम् ।
द्वितमिच्छन्ति नास्तीष्ण्यात्संयोगे वातपित्तयोः ॥
जातस्य मधुरास्लं तु विपाके कटुकं तथा ।
उष्णदीर्घं हितं वाते रक्तपित्तप्रकोपणम् ॥२९२॥
कुसुमतैलमुष्णं च विपाके कटुकं शुक्र ।
विदाहि च विदोषेण सर्धदोषप्रकोपणम् ॥२९३॥
फलानां यानि चान्यानि तैलान्याहारसंविधौ ।
युज्यन्ते शुणकमभ्यां तानि प्रयाद्यथाफलम् ॥२९४॥

आहारमभिधाय तथोक्तिर्यं भूते । तत्र सूर्यप उक्तत्वात्-
ल्लेयाश्चर्यस्त्वारकप्रधानत्वादाह—वषायेत्यादि । संयोगाद्य
संस्काराधेति संयोगसंस्कारात्, संस्कारलैलस्य मेघजः पाकः,
संयोगस्तत्रवधारणार्था हेतुः । संख्ये युद्धे । घातसमुत्पा-
तकम् । अनुकूलतुल्यनिर्धार्यमाह—फलानामित्यादि । फला-
नामित्युपलक्षणं, तेन सारमेहा अपि सुशुतोका बोद्धव्याः ।
यथाफलमिति यादवगुणं फलं तादृश एव तत्तैलोद्दीपीलथः
॥ २८६-२९४ ॥

१ 'कण्डूकोटिवारणम्' इति वा० । २ 'ननु वैलपद वैल-
त्वप्रवृत्तिनिमित्तः तच्च न तावत्तिलोद्भवत्वं, राशेपैरादावप्राप्तिः
नापि भीजप्रभवत्वं, तद्वत्कृपादावनिमित्तमिति; नापि बीजप्रभवत्वं
हाव, सारवैरादावप्राप्तिः अपि यं बीजप्रभवत्वेहाव न तावत्तै-
लकृपादावप्राप्तिः, वैल गन्धवैति गन्धवत्त्वं त्वनन्तरसाधारणस्य प्रा-
प्तितापत्तेः नापि मेहाश्रयप्रवृत्तिः, बीजप्रवृत्त्यान्तरं वैल-
त्वापत्तेः इत्युपपत्तिरिति निर्णाय सर्वपादिलेख्येति वैलशब्दं
व्युत्पादयन्माह—'निष्पत्तेस्तदुक्तत्वाच्च वैलत्वमितरेष्वपि' । निष्पत्ते-
रिति तिले यथा वैल निष्पद्यते सूक्ष्मकरणव्याप्तिरपि तथा सर्वपादा-
वपि तैलास्तद्वत्माह । भवति च समाननिष्पत्तिवत्त्वात् तच्चष्टताः
यथा—विषुषे धान्ये तण्डुलशान्दी रुधिरं, स विषुषे शिङ्गेऽपि सर्वपै, यथा
निर्द्वन्द्वतण्डुल इति । तदुक्तत्वाच्च तच्चष्टता, यथा—गोर्वाहीक
इति । तदुक्तत्वाच्च स सुशुतेनोक्त यथा—'श्वस्त' श्वस्तः 'श्वस्तः' 'श्वस्तः' 'श्वस्तः'
सात् परिकीर्तिताः । सर्वे वैलगुणं चेदाः सर्वे नागिनानाश्रयः'
इति । एतेन 'शिलस्य विनाशोऽप्येवम्' इति योगे श्वस्तवाजाश्रयित्वम-
प्यसिद्ध एव वैलपदयोगाच्च वैलत्वेऽपि यत्तु वैलपदयोगस्तु, सार्यं
पादौ वैलपदयोगो भाव इति भावः । अथे ॥ नमश्चर्यविशेषात्
वैलत्वं नास्ति, अत एव द्वतैलसंज्ञाये गन्धविशेषमिदं यथाधत्तवैलत्वमपि
इति सार्यपथेहादीनामपि वैलत्वमित्याह—इति श्विन्दासतेनः ।

मधुरो रूहणो वृष्यो बल्यो मज्जा तथा व्रता ।
यथासत्त्वं तु श्लेष्मोष्णे वसामज्जोर्धनिर्विदोश्च ॥२९५॥

यथासत्त्वमिति यः प्राणी आनूयादिश्लेष्मोष्णः, यस्तु
प्राणी आह्वयः शीततास्य शीत इत्यर्थः । सामान्यस्तु
वसामज्जोरनुष्णाशीतत्वं यथा भवति तथा मेहाप्राये एव
शोकम् ॥ २९५ ॥

सखेहं दीपनं वृष्यमुष्णं वातकफापहम् ।
विपाके मधुरं हृद्यं रोचनं विभ्रमेयजम् ॥२९६॥
श्लेष्मल्य मधुरा चार्द्रा शुर्वाः क्षिग्धा च पिप्पली ।
सानुष्का कफघातघ्नी कटूष्णा वृष्यसंमतौ ॥२९७॥
नात्यर्थमुष्णं यरिचमवृष्यं लघु रोचनम् ।
छेदित्वाच्छोषणत्वाच्च दीपनं कफघातजित् ॥२९८॥
वातश्लेष्मविकग्धं कटूष्णं दीपनं लघु ।
दिह्नुः शूलप्रशमनं विघ्नात् पाचनरोचनम् ॥२९९॥
रोचनं दीपनं धूप्यं चभ्रुष्यमविदाहि च ।
त्रिदोषां सम्युक्तं सैन्धवं लघुलोत्तमम् ॥३००॥
सौहृद्यादौष्ण्यात्तुष्ट्याच्च सौमन्याच्च सचिप्रदम् ।
सौवर्चलं विपग्धं हृद्यमुद्गारादोधि च ॥३०१॥
तैदृष्यादौष्ण्यात्तुष्ट्याच्च सौमन्याच्च सचिप्रदम् ।
ऊर्ध्वं चाधश्च वातानामानुलोम्यकरं विडम् ॥३०२॥
सतिक्कटु सक्षारं तीक्ष्णमुक्तेदि धौद्रिदम् ।
न फाललवणे गन्धः सौवर्चलगुणाश्च ते ॥३०३॥
सामुद्रकं समधुरं, सतिक्कटु पाण्डुजम् ।
रोचनं लवणं सयं पाकि संस्यनिलापहम् ॥३०४॥

सौहृद्यादौष्ण्यात्तुष्ट्याच्च सौमन्याच्च सचिप्रदम् ।
गुणः । औद्रिदमुत्कारिकावर्णम् । फाललवणं सौवर्च-
लमेवागन्धम् । इक्षियसमुद्रसमीपे भवतीति शामुद्रं करकचम् ।
पाण्डुं पूर्वसमुद्रजम् ॥ २९६-३०४ ॥

हृत्पाण्डुग्रहणीरोगघ्नीहानाहगलग्रहान् ।
कासं कफजमशीति श्वस्तशुको व्यपोहति ॥३०५॥
तीक्ष्णोष्णो लघुरुद्राश्च झेदी पक्ता विदारणः ।
दाहो दीपनश्छेत्ता सर्वः क्षारोऽग्निस्तन्निभः ॥३०६॥
कार्षी कुञ्जिकाऽजाजी यवानी घान्यतुम्बुक ।
रोचनं दीपनं वातकफदीर्गन्यनाशनम् ॥३०७॥

१ 'आर्द्रेष्पलीगुणे केष्वेति सनातीवद्वयान्तरवच्छेदार्थं न
समयवतीति कृत्वेव संप्रत्ययस्य इति केचित् । सा शुक्ला यन्वात
शीलेनेन पिच्छातिरोपितमस्या इति बोधयति, अत एव कुञ्जे 'निष्प-
त्तसादनी' इत्युक्तम् इति शिपदामतेनः । २ 'नात्यर्थमुष्णमित्या-
दिना शुक्लातिरोचनः आर्द्रगरीच तु कफकोषणम्, उक्तं च सुश्रुते
'वायुशान्दाग्रमरिचं शुक्र श्लेष्मप्ररोधि च' इति श्विन्दासतेनः । ३ 'विट
इति सनातप्रसङ्गात् । उच्यतेऽश्वमृतादिकालवर्णमौद्रिदम् इति
श्विन्दासतेनः । ४ 'पाण्डु' इति वा० । ५ 'सर्वाशीतो' इति वा० ।

क्षाराणामपि लवणसत्त्वाक्षारगुणमाह—हृदित्वादि ।—यच्च
क्षारगुण । सर्वं क्षार इति स्वजिंकाक्षारटङ्कनक्षारादि । कारवी
कृष्णजीरकम् । कुक्षिना स्मृलजीरकम् । अनाजी जीरकम्
॥ ३०५-३०७ ॥

आहारयोगिनां भक्तिनिश्चयो न तु विद्यते ।
समाप्तो द्वादशध्यायं वर्ग आहारयोगिनाम् ॥ ३०८ ॥

उक्तार्त्तलवेरन्यदन्याहारसत्त्वाक्षारकत्वेनाहारयोगि भवतीत्याह—
आहारेत्यादि । भक्तिर्विभाग इत्येतेति यावत्, किंवा भक्ति-
रिच्छा, तेन पुष्पेच्छानामनियमादुक्तमपि किञ्चित्प्राय आहार-
योगि न भवति, तथा अनुक्तमपि रसोनाम्प्रेषिकाद्याहारस-
योगि भवतीत्युक्तं भवति ॥ ३०८ ॥

इत्याहारयोगिवर्गो द्वादश ॥ १२ ॥

शूक्रधान्यं क्षमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते ।
पुराणं प्रायशो रुक्षं प्रायेणाभिनयं शुद्धं ॥ ३०९ ॥
यद्यद्वान्छति क्षिप्रं तत्तत्तुष्टुतरे स्मृतम् ।
नित्यं युक्तिभृष्टं च स्वयं लघु विपच्यते ॥ ३१० ॥

सप्तयुक्तानां शूक्रधान्यादीनां यद्युक्तगुण तद्वक्तुमाह—
शूक्रधान्यमित्यादि । समातीतमित्येकवर्षातीतं, प्रशस्यते इति
कावशात्, हेमन्ते नवधान्यविधानं त्वपवादः । आगच्छति
क्षिप्रमिति उक्तं सच्छीघ्रं भवति । तेन, यष्टिका सर्वधान्येषु
रूपं, ते हि यष्टिरात्रेण भवन्ति । अस्मिन् व्याख्याने, मीहे
क्षारदस च हेमन्तं क्षालि मलस्यकाकलेन लघुत्वं प्राप्नोति,
तस्मात् सजातीय एव क्षीघ्रगमनं काव्यहेतुरिति वाच्यम् ।
किंवा, आगच्छति क्षिप्रमिति मुक्तं सत् क्षिप्रं पच्यते । युक्ति
शुद्धीपद्ममिति यावत् । स्वयं स्यात् योग्यं शुद्धमापदि
॥ ३०९ ॥ ३१० ॥

मृतं रुक्षं वातिमेघं वृद्धं बालं विपैर्हृतम् ।
अगोचरभृतं ध्यालसुदितं मांसमुत्सृजेत् ॥ ३११ ॥
अतोऽन्यथा हितं मांसं वृद्धं यल्यधनम् ।

मृतमिति स्वयं मृतम् । मेघं नेदुरम् । रुक्षप्रहणेन शूष्क-
मपि प्राह्यम् । अगोचरभृतं, यथा—आनूप धन्यदेशे
पुष्टम् । व्यालं व्याघ्रादयः, किंवा व्यालं सर्प । विपहतं तु
विपदिगन्धराजपिडम् ॥ ३११ ॥—

प्रीणनं सर्वभूतानां हृद्यो मांसरसः परम् ॥ ३१२ ॥
शुष्यतां व्याधिमुक्तानां रुक्षानां क्षीणदेतसाम् ।
यलयर्णाधिनां च य रसं विद्याद्यथाऽमृतम् ॥ ३१३ ॥

१ 'पूते' इति पा० । २ 'प्रायशो रुक्षमिति प्रायः रुद्धो निवे-
षार्थं, तेन पुराणं वर्षद्वयानीतमतिशयेन रुक्षं भवतीति तत्र प्रशस्ति-
सर्गं, एव प्रायेणामभिनयं शुल्लिखि व्याकथयन्' इति शिवदाससेन ।
३ 'यन्त्रा यादि क्षीणं तु' इति पा० । ४ 'अगोचरभृतमिति गोचरो
देश, तेन दस बराहमहिषादेर्गो देशोऽनुप्रादिसन च पुष्टं, किं तु
आनूप धन्यदेशे पुष्टं, बाह्रल बाऽनूपे पुष्टम्' इति शिवदाससेन ।

सर्वरोगप्रशमनं यथास्वं विहितं रसम् ।
विद्यात् स्वयं यलकरं वयोवृद्धीन्द्रियायुषाम् ॥ ३१४ ॥
व्यायामनित्याः स्त्रीनित्या मचनित्याश्च ये नराः ।
नित्यं मांसरसाहारानां नित्याः स्मृत्यं दुर्वलाः ॥ ३१५ ॥

मांसरसगुणा —प्रीणन इत्यादि । सर्वरोगप्रशमनमिति सर्व-
शब्दो भूतिवचनं, एतेन उन्मादादौ मांसनिषेधो न विरोध-
वान् भवति, उक्तं हि उन्मादे "निवृत्तामिमयो य" (चि-
त्र ९) इत्यादि । यथास्मिति यस्य व्यापेयौ विहितं, तादृश
रसम् ॥ ३१२-३१५ ॥

क्रिमिवातातपहतं शुष्कं जीर्णमनार्तवम् ।
शाकं निःश्वेतसिद्धं च यज्यं यद्यापरिभुतम् ॥ ३१६ ॥
पुराणमात्रं क्षिप्रं क्रिमिच्यल्लिमातपः ।
अदेशकालजं हिंसां यस्यात्फलमसाधु तत् ॥ ३१७ ॥
हरितानां पथ्याशकं निर्देशं साधनादते ।
मद्याम्बुगोरसादीनां स्वे स्वे वर्गे विनिश्चयः ॥ ३१८ ॥

केहेन विना सिद्धं निःश्वेतसिद्धम् । आममिस्त्रपङ्गम्, एतच्च
विस्वाधीनं विहाय बोद्धव्यम् । अदेशकालजं शुचितदेशगन्धम्,
अशालजमनार्तवम् । साधनादते इति हरितानामार्द्रकपलाण्ड
प्रभृतीनां निःश्वेतसिद्धानामपि तथाऽऽपरिभुतानामपि निर्दोष-
त्वमित्यर्थः । विनिश्चयः 'कृत' इति शेष, तथाच मद्यानां
'प्रायशोऽभिनवम्' इत्यादिना गुणदोषकथनं कृतमेव, एव
जलेऽपि 'पिच्छलं क्रिमिलम्' इत्यादिना । गोरसकृतान्ना-
हारयोगिवर्गेषु तु यथोक्तं हृद्यगन्धविपरीते विपरीतगुणमन्त्रे
यमिति भावः ॥ ३१६-३१८ ॥

यदाहारगुणे. पानं विपरीतं तदप्यते ।
अन्नानुपानं धातूनां हृद्यं यन्नं विरोधि च ॥ ३१९ ॥
आस्रयानां समुद्दिष्टामशीतं चतुरत्तराम् ।
जलं पेयमपेयं च परीहयानुपिषेद्धितम् ॥ ३२० ॥
किञ्चोष्णं मास्ते शास्तेऽपि च मधुरशीतलम् ।
कफेऽनुपानं रुक्षोष्णं क्षये मांसरसः परम् ॥ ३२१ ॥
उपचासाच्चमाप्यलीमादतातपकर्मणि ।
क्षान्तानामनुपानार्थं पयः पर्यं यथाऽमृतम् ॥ ३२२ ॥

१ 'सर्वरोगप्रशमनमित्यत्र सर्वशब्दो भूतिवचनं, तेन कुष्ठरोगो
मांसनिषेधो न विरोधमावहति, यथा "वर्जयेद्दहं शूली, कुडी मात,
क्षयी स्त्रियम्" इति शिवदाससेन । २ 'हरितानां मलादि । हरि-
तानां पत्राशुभ्रगुणीनां यथासाकं निर्देशः, तेन हरिता अपि
किमिवातातपहतासोया शुष्कं पीणां अनावेवाश्च न द्रव्या । साध-
नादते इति साधनं सरकार, तेन हरितानां निःश्वेतसिद्धानामपि तथा
अपरिभुतानामपि निर्दोषत्वमित्यर्थः' इति शिवदाससेन । ३ 'आहा-
रमिषयान् तरण्यं सुपपाकार्यमनुपानमुत्पन्नं बलनस्तरमनुपान-
माप्य, तत्र समाधेयानुपानमाह—यदाहारेत्यादि' इति शिवदाससेन ।
४ 'सामान्येनानुपानमपिप्रायः विशेषेणानुपानेऽभिधातव्ये दोषनि-
शेषेऽनुपानमाह—किञ्चोष्णमित्यादि' इति शिवदाससेन ।

सुरा कृशानां पुष्ट्यर्थमनुपानं विधीयते ।
फादयांश्च स्थूलदेहानामनु शस्तं मधुदकम् ॥३२३॥
अल्पाग्नीनामनिद्राणां तन्द्रादोषकमयम्भैः ।
मधमांसोचितानां च मधमेवानुशस्यते ॥ ३२४ ॥

उग्रति नेपां यदनुपानं पतंभ्यं तदेवाह—यदित्यादि । आहार-
गुणैरिति शीतश्रेहमधुदिति ; विपरीतमिति विपरीतगुणमनुपे-
यम् । एवं न दग्धोऽम्लस्य गुरुरे क्षीरे तथा पायसस्य पाणिफा-
नुपान इत्यादिह—धातुना यत्र विरोधि चेति । एवं चाम्ले
पयोऽनुपीयमानं विरुद्धत्वादावुपरोधेन प्रत्युक्तं भवति, एवम-
न्यदपि विरुद्धं बोद्धव्यम् । राहुद्विधमिति वज्र पुष्टयौ । पेय-
मपेयं चेति एहजगदोपपत्त्यात् तथोपेनुपयोगजनपेयत्वा ।
शिरभोष्णमित्यादिना दोषमेदेनाप्यनुपानमाह । अनु दासमिल-
गुपान दासम् ॥ ३२५-३२४ ॥

अथानुपानयः संशुपानं प्रवक्ष्यामः—अनुपानं तप-
यति, ग्रीणयति, ऊर्जयति, रुंध्यति, पर्याप्तिममि-
निर्यतयति, मुक्तमप्रसादयति, अप्रसन्नतां भिनत्ति,
मार्दवमापादयति, हृदयति, जरयति, सुखपरिणा-
सितामाशुष्यपायितां चाहारस्योपजनयतीति ३२५

भवन्ति चात्र ।

अनुपानं हितं युक्तं तपयत्यानु मानवम् ।
सुखं पवति चाहारमायुषे च यलाय च ॥ ३२६ ॥
अनुपानगुणानाह—अथेत्यादि । पर्याप्तिस्तृप्ति ॥ ३२५ ॥
३२६ ॥

नोर्ध्वाङ्गमासुताविष्टा न हिक्वाभ्यासकासिनः ।
न गीतभाष्याभ्ययनप्रसक्ता नोपसि क्षताः ॥ ३२७ ॥
पिबेयुरुदकं सुपत्या तद्धि कण्ठोरसि स्थितम् ।
क्षेहमाहारजं ह्येवा भूयो दोषाय कल्पते ॥ ३२८ ॥

यैरनुपानं न वर्तव्य तानाह—नोर्ध्वाङ्गेत्यादि । कण्ठोरसि
स्थितामिलननोर्ध्वाङ्गमासुताविष्टानामनुपानं कण्ठोरसि स्थितमेव
भवति नापो यातीति दर्शयति । क्षेहमाहारजं हृत्वेति आहार-
जातं क्षेहमभिभूय भूयो दोषाय कल्पते, यातव्यत्वात् दोषं परी-
क्षीत्यर्थं । आहारक्षेतेन यो यातप्रथमं वर्तव्यत्वात् दोषप्रकर्षात्
पानीयमभिभवतीत्यर्थं । एतेन यदुच्यते—अथा क्षिरघत्वेन
क्षेहनमुपपन्नमिति तत्र भवति । ये तु मुच्यते—हर्हाद्यगल्योरिति
वचनात्, क्षेह हृत्वेति क्षेह गलेत्यर्थं, तदपि न भवति, यत्
यदुच्यते नोर्ध्वाङ्गमासुताविष्टानमेव युक्तं, न तु करणम् । किंवा
क्षेहमिति सारं, यथा—देहक्षेहपरिहारादिति देहसारपरिहारादि-

१ 'अथेत्यादि । तपयतीति चक्षुषादिप्रसार जनयति, ग्रीणयतीति
मनः प्रसाद जनयति, ऊर्जयतीत्युत्साह जनयति, पर्याप्तिरुपपत्त्यात्,
अभिनिर्वहयतीति जनयति, मुक्तमप्रसादयतीत्यागाशयार्थो भाग
नपसि, अनल सहात वाङ्मयः, न्यक्षयिता व्याकलनम्' इति धिन
दासिने । २ 'गला' इति पा० ।

त्यर्थं, आहारजनं च जरेणाहारक्षेहं गृहीता कण्ठोरस्यस्थानाद्-
पावत् क्रियते ॥ ३२७ ॥ ३२८ ॥

अथपानैकदेशोऽयमुक्तः प्रायोपयोमिकः ।
द्रव्याणि न हि निर्देष्टुं शक्यं फाल्गुन्येन नामभिः ३२९
यथा नानीपथं किञ्चिदेशजानां यच्चो यथा ।
द्रव्यं तत्तत्तथा चाच्यमनुक्तमिह यद्भवेत् ॥ ३३० ॥

अथपानद्रव्यैकदेशकथनं राहेतुक्माह—अथेत्यादि । लघु-
पानैकदेश प्रायोपयोमिक इति बाहुल्येन यदुपयुज्यते, एतेन
यद्बाहुल्येनोपयुज्यते तस्य श्रद्धाप्रहित्वा कथनं, प्रायोऽनुपयु-
ज्यमानानां श्रद्धाप्रहित्वाऽकथनमल्पदोषमिति दर्शयति, तथा
अल्पदोषस्यापि परिहारार्थं तदपि निमित्ति गौच्यत इत्याह—
द्रव्याणीत्यादि । द्रव्याणि वास्तव्येनेति तात्त्व्येन निर्देष्टुं, नाम-
गिरिति नामगिरिपि न शक्यं, 'किञ्चित्' इति शेष, हिचक्षो
यस्मादर्थं, एतेन यस्मात् तयोर्गि द्रव्याणि नाममात्रेणापि वक्तुं
शक्यं वास्तव्यतियदुत्साह, तत्तत् कथा अतोपामपानद्रव्यस्य
श्रद्धाप्रहित्वा गुणकथनं प्रवर्तयि याव । किंवा, नामभिर्निर्दिष्टा-
नि वास्तव्यं निर्देष्टुमिति युक्तं कथयितुं न शक्यं केनचित्पिति
योजना । अथ वयं तत्रापीतितातापानस्य तर्हि गुणा निर्देष्टव्या
इत्याह—यथेत्यादि । यथा यैन प्रकारेण नानीपथ किञ्चिदिति
पूर्वाभ्यामे शेष तथा तेन प्रकारेणापुक्तं द्रव्यं वाच्यं, 'शुणत'
इति शेष । पूर्वाभ्यामे हि 'तत्र द्रव्याणि पृष्ट-सर्' (सू. अ.
२९) इत्यादिना ग्रन्थेन पार्थिव्यादिभेदेन विशिष्टेन च कर्मणा
श्रेयानि द्रव्याणि, तात्त्व्यानुक्तं द्रव्यं तेनैव गुरुत्वादिना गुणेन
पार्थिवत्वादि प्रतिपद्य ययोकोपययादिर्कर्मैवैवतया व्यपदेश्य-
मित्यर्थं । तदेवनिर्दिष्टद्रव्यस्य गुरुत्वरत्वादि कथं हैयमित्याह—
देहाजाना यच्चो यथेति, देहाजा वैशाम्नातेया, तर्हीयवचना-
तेते तु गुरुत्वरत्वादयो हैया इत्यर्थं, किंवा, देहाजा यथा तदा-
द्रव्य व्यपहरन्ति 'इदं मधुरमिदमम्लम्' इत्यादि, तत्प्रतिपद्य
मधुरत्वाम्लत्वादिप्रतिपद्यविशेषाभ्यास्य कारणमिति द्रव्यव्यापीनां
गुर्वदियुगयोगेन कर्मणा च रतोपेन तद्वक्ष्यमित्यर्थं
॥ ३२९ ॥ ३३० ॥

चरः दारीरावययाः स्वभावो धातवः क्रिया ।
लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते ३३१
अपरमप्युपपन्नपानगुणज्ञानकारणमाह—चर इत्यादि ।

१ 'आहारक्षेहेन यो यातप्रथमं वर्तव्यत्वात् शैलप्रकर्षात् पानीय
समिजनयतीत्यर्थं इति केचित्, तत्र, यदि हि पानीयस्य शैलप्रकर्ष
पराहारक्षेहजनने हेतुत्वात् कण्ठोरसि स्थितमिति विशेषण-वर्थं,
कण्ठोरस्यवयवस्थितत्वापि जलस्य शैलप्रकर्षेण क्षेहोपपत्तिकारण-
त्वात्तद्वयर्थं—उक्तं हि आहारसङ्गतं भूत्वैव क्षिरघत्वात्तद्वयर्थ-
जनयति, तदपि कण्ठोरसि स्थितं भवति तदा आहारोप-सहास-वत्
दाहारक्षेह इव जनयतीति कुत्रैव तदोपपन्नत्वत् जलस्योपयुज्यते,
यथा—जलस्यैवमिति वचनात्वा कृते सत्यमनगत्वमेव सत्योपागत-
त्वम्' इति शिवदाससेन । २ 'आदरन्ति' इति पा० ।

चर्यत इति चरो देश । भक्षयश्च सामान्येन गृह्यते । क्रिया
व्यापार । प्रमाण मानम् । अत्रैत्यखपानगुणाधिकरणे ॥३३॥

चरोऽनूपजलाकाशधन्याद्यो भक्षयसंविधिः ।

जलजानूपजाश्चैव जलानूपचराश्च ये ॥ ३३२ ॥

गुरुभक्ष्याश्च ये सत्त्वाः सर्वे ते गुरवः स्मृताः ।

लघुभक्ष्यास्तु लघवो धन्यजा धन्यचारिणः ॥३३३॥

चरं विवृणोति—चरोऽनूपेत्यादि । भक्षयस्य संविधिं भक्ष्य-
भक्षणम् । ततानूपजलाकाशधन्याय इत्यनेन गतिरूपधर
उच्यते, भक्षयसंविधिवचनेन च भक्षयरूपधर उच्यते । सर्व-
बोदाहरणमाह—जलजेत्यादि । अत्र जलजत्वेनानूपजत्वेन च
जले वाऽनूपे वा गतिरेव दृश्यते, न हि जलदां ये जातास्तै
प्रायोऽन्यथावतिष्ठन्ते, ये त्वन्यत्र जाता अप्यन्यत्र तिष्ठन्ते
प्रायः काकमनुप्रसृतय, तद्वद्वायुमाह—जलानूपचराश्च ये
इति । एतेन सामान्येन जले प्रायोऽवस्थानादिव जलचरत्वम्,
एवमनूपचराद्यापि हेतुम् । भक्षयरूपचरकृतं गुणमाह—गुरु-
भक्ष्या इत्यादि । धन्यजा धन्यचारिण इत्यत्र चकरो गुणनिर्दिष्टो
दृश्य, तेन, आकाशाचारिणागमि ध्वेनापीनामनुकमपि साधक
स्वनातिप्रसङ्गान्तरापेक्षया बोद्धव्यमावाशास्य लघुत्वात् । ये तु
ध्रुवते—आकाशाचारिणा गौरवलाघवभानियमादवचनमिति, तत्र,
तथा सत्याकाशास्याप्रयोजकत्वेन 'चरोऽनूपजलाकाशधन्याद्यो'
इत्यनकाशकथन निष्प्रयोजन स्यात् ॥ ३३२ ॥ ३३३ ॥

शरीरावयवाः सन्निधिशिरःस्कन्धादयस्तथा ।

संनिधिमंसाहुरः स्कन्धस्ततः क्रोडस्ततः शिरः ३३४

वृणौ चर्म मेरुं च भोष्णी वृक्षौ यक्षुद्रम् ।

मासाद्भुतरं विद्याद्यथास्वं मध्यमस्य च ॥ ३३५ ॥

मासाद्भुतरं विद्यादिति गुरुत्वेन प्रतिपादितसकध्यादिमा-
सावृणौ गुरुत्वं विद्यादिति । यथास्वमित्येकशरीरसकध्यादी-
नामेवैतद्विद्यादिति, न त्वन्यशरीरापेक्षया । मध्यमित्यन्तराधि ।
अस्मि इति अस्मिन्स्थित मासम् । अन्ये तु मध्यमित्यस्मिन्स्थि-
गत्तं मज्जां वृण्वते, सजातिभुजं, तस्योत्तरोत्तराधुनौघवक-
मनेनैव तज्ज्वलात् ॥ २२४ ॥ ३३५ ॥

स्वमायाल्लघवो मुद्रास्तथा लायकपिञ्जलाः ।

स्वमावाहुरवो माया वराहमहिपास्तथा ॥ ३३६ ॥

१ 'चर्यत इति चरो देशो भक्षयश्च, 'चर' गतिभक्षणयोरेत्यतो नि-
षत्तत्वात्सामान्येन गृह्यते, नस्मिन् देशेऽप्य विहरति धन्यनूपे जले
विद्यति वा, किं पुनर्यमाहुरपि गुरुषु रीतमुष्णं शिथिलं कृत्वा वा, एव
द्विहारादिगुणभावितशरीरपातोर्मुगस्य पक्षिणो वा तच्छुभमेव मासु
मिति प्रतिपत्त्यमिति भावः । शरीरावयवाः सकध्यादयः । स्वमान
स्तत्तद्व्यतिरिक्तं स्वभाविको धर्मः । धातव्य शोणित्वाद्यः । क्रियेति
क्रिया चेष्टा । लिङ्ग स्त्री वादि । प्रमाण मानम् । सत्कारो गुणान्तरा
धानम् । मात्रा चेति चकारेण नद्विरत्तुकोऽपि मात्रायाः कारणभूत
रनुचीयते, तेन मात्राया भूयस्त्वावपीयरत्नेनाग्निरपि परीक्ष्य इत्यर्थः
इति सिद्धासत्तेन । २ 'सन्निधमासाद्भुतरं स्कन्धकोऽद्विररुपदाम'
इति पाठः ।

धातूनां शोणितादीनां गुणं विद्याद्यथोत्तरम् ।

अलसेभ्यो विशिष्यन्ते प्राणिनो ये बहुक्रियाः ३३७

स्वभावाविति प्रकृता । क्रियोदाहरणमलसेभ्य इत्यादि,
अलसेभ्य इत्यल्पक्रियेभ्य । विशिष्यन्त इति विशिष्टा भवन्ति
लघवो भवन्तीत्यर्थः ॥ ३३६ ॥ ३३७ ॥

गौरवं लिङ्गसामान्ये पुंसां स्त्रीणां तु लाघवम् ।

महाप्रमाणा गुरवः स्वजातौ लघवोऽन्यथा ॥३३८॥

लिङ्गन्ते ज्ञान्यते गवादयोऽनेनेति लिङ्गं जाति, तेन लिङ्ग-
सामान्ये जातिधामान्ये, एतच्च चतुष्पादाभिप्रायेण बोद्धव्य,
पक्षिषु विपर्यय, यदाह हारीत—'चतुष्पादेषु लघ्वी स्त्री
विहगेषु लघु पुमान्' इति, अत्राप्युक्त 'स्त्रियश्चतुष्पादेषु
पुमान् विहगेषु लघु' इति । पुसा च गौरवे अलघ्वं गुरो
श्रमस्यारम्भकस्य भूयस्त्व हेतु ध्रुवते, विन्दु स्वभावस्तत्र
हेतुरप्यत्र इति परमाण, विहगेषु विपर्ययदर्शनादिति ॥३३८॥

गुरुणां लाघवं विद्यात् संस्कारात् सविपर्ययम् ।

धीहेतौ जा यथा च स्युः सक्तूनां सिद्धपिण्डिकाः ३३९

सविपर्ययमिति संस्कारात्पूनामपि गौरवं विद्यादित्यर्थः ।

तदेव संस्कारजन्यं लाघवं गौरवं बाह—धीहेदित्यादि । शूरोरपि

मीहे संस्काराज्जातं लघवं इत्यर्थः । सक्तूनां च लघूनां सिद्ध-

पिण्डिका गुरवः, सिद्धपिण्डिका अमिपानिता पिण्डा ॥३३९॥

अल्पादाने गुरुणां च लघूनां चातिसेषमे ।

मात्रा कारणमुद्दिष्टं द्रव्याणां गुरुलाघवे ॥ ३४० ॥

गुरुणामल्पमादेयं लघूनां तृप्तिरिष्यते ।

मात्रां द्रव्याण्यपेक्षन्ते माना धातुमपेक्षन्ते ॥३४१॥

अल्पादान इत्यादि । गुरुणां द्रव्याणामल्पस्य लोकात्मन्या-
दाने यत्लाघवं, तस्मिन् लाघवे माना कारण, न द्रव्य, तस्य
गुरुत्वात् । एव लघूनामस्तिसेवने गौरवं मानाकृतम् । उद्दि-
ष्टमिति मात्राशित्तिथे, अस्माभिरपि च तत्रैवैतत् सप्र-
पञ्च व्याख्यातम्, प्रररणागतत्वेन अभ्यर्हितत्वाच्च पुन-
रुक्तम् । द्रव्याणि मात्रामपेक्षन्त इति यथोचितमानावन्ति मुञ्च
पच्यन्त इत्यर्थः । माना यामिमपेक्षत इति प्रतिपुष्टं प्रदिष्टं
चाभिप्रेक्ष्यपेक्ष्य माना भवती स्वल्पा वा भवति, न प्रदिष्टं
माना विद्यत इति भावः ॥ ३४० ॥ ३४१ ॥

सहृदयो दश प्राणा । इन्धनं काष्ठम्, इन्धनमिवेन्धनं, तै ;
किंवा अग्निदाहमिवन्धनमुच्यते । अन्यथेति निन्धनम् ॥ ३४२ ॥

गुह्यलघवचिन्तये प्रायेणात्पवलयन् प्रति ।

मन्दनियाननारोग्यान् सुकुमारान्मुखोचितान् ३४३

इयं चरादिरुता गुह्यलघवचिन्ताऽस्माभिं प्रति प्राय इति
दर्शयद्वाह— गुर्वित्यदि । अत्राप्यलघवत्वेन मन्दकार्यैरपि
वह्निमान्धमेव लक्षणीयम् ॥ ३४३ ॥

दीप्ताग्रयः खराहाराः कर्मनित्या महोदरयः ।

ये नराः प्रति तांश्चिन्त्यं नावश्यं गुह्यलघवम् ३४४

चराहारा इति चटिनाहारास्ताभ्यां, महोदरत्वेनापि मेदो-
वशोपान्महासिक्तं दर्शयति । नावश्यं चिन्त्यमित्यनेन दीप्ताग्राना-
मपि प्रति श्लोकप्रयोजिता(य) गुह्यलघवचिन्ता विद्यत एवेति दर्श-
यति । यतो दीप्ताग्रयस्तीनमपि गुह्यव्यगते प्रतिपक्षमावहत्वेन,
समावर्तोऽस्मिन्निहत्यान् ॥ ३४४ ॥

हितमभिर्जुहुयादित्यमन्तरग्निं समाहितः ।

अन्नपानसमिद्धिर्गो मानाकालो विचारयन् ॥ ३४५ ॥

आहिताग्निः सदा पथ्यान्यन्तरग्नी जुहोति यः ।

विद्यसे विद्यसे ब्रह्म जपत्यथ ददाति च ॥ ३४६ ॥

नरं निःश्रेयसे युक्तं सात्त्विकं पानभोजने ।

मज्जन्ते नामयाः कैचिद्भाविनोऽप्यन्तराहते ॥ ३४७ ॥

अथ समिध इव समिधः । आहिताग्निरिति सात्त्विकेन व्यव-
स्थापिताभि, किंवा आहिताग्निरिवाहिताभि, तेषां आहिता-
मिर्दया प्राप्तं कार्यं जुहोति, तन्माध्यममपि प्राप्तं-साय च पथ्या-
न्यन्तरग्नी जुहोति । ब्रह्म जपतीति प्रणयादिमन्त्रमावर्तयति ।
ददाति चेति यथाशक्ति दानमानयति । तं नर निःश्रेयसे कल्याणे
सुखनामया न मज्जन्ते । भाविनोऽपीति जन्मान्तरेऽपि, इह
जन्मनि पथ्याशित्याद्य भवन्ति यदा, जन्मान्तरेऽपि ब्रह्मजप-
दानाभ्यामर्जितं यमं प्रमादादेव न भवन्ति । अत एवाह—अन्तरा-
हते इति, अन्तर्गच्छति कारणात्, 'हते विना, अपभ्रष्टस्य तथा
अधर्मेण तोगकरणसामावादाद्वा न भवन्तीति भावः ३४५-३४७

पदार्थैश्चैतं सहस्राणि रात्रीणां हितभोजनः ।

जीवत्यनातुरो जन्तुर्जितात्मा संमतः सताम् ॥ ३४८ ॥

सर्वशतायुदमपि हितमदो जनाश्चर्यात्वाह—पद्विजितमि-
च्छति । एतावतीति रात्रिर्भिर्दशशतमेव भवति । जितात्मा
जितेन्द्रियः । समतः पुत्रित ॥ ३४८ ॥

प्राणाः प्राणभूतामद्यमघ्नं लोकोऽभिधायति ।

वर्णः प्रसादः सोऽर्घ्यं जीवितं प्रतिभा सुप्रम् ॥ ३४९ ॥

तुष्टिः पुष्टिर्यत् मेधा सर्वमग्ने प्रतिष्ठितम् ।

लौकिकं कर्म यदृचौ स्वर्गतां यच्च वैदिकम् ॥ ३५० ॥

कर्माप्यग्रे पयोक्तं तथाप्यग्ने प्रतिष्ठितम् ।

किमयमन्नपानविधावेतत् परीक्षयमित्याह—प्राण इत्यादि ।

अभिधानार्थं प्रतिप्रयति । प्रतिभा ब्रह्मा । मेधा धारणावर्तौ धी ।

लौकिकमिलापरीक्षकलोकं गर्वं, अपरीक्षता एव हि वर्तमानमग्ने
प्रवर्तन्ते, परीक्षकास्तु जन्मान्तरोपकारिभ्येव । कर्म यदृचाविति
वर्तमाने साध्ये यत्कर्म कुर्यादिति । स्वर्गताविति स्वर्गगमने, वैदि-
कमिति ब्रह्मादि । अपर्कं इति मोक्षे । एताव निमित्तसहस्रम् ।
यद्योचमिति मोक्षदात्वे तत्सब्रह्मचर्यादि । अग्ने प्रतिष्ठितमिति
निरजस्य देहस्थित्यभावेन सर्वारम्भमाभावम् । यस्मादग्नं सर्वत्र
कारणं, तत्तत्प्राणपातव्यमिति ॥ ३४९ ॥ ३५० ॥—

तत्र श्लोकः ।

अन्नपानगुणाः साध्या वर्गा द्वादश निश्चिताः ३५१

सगुणान्यनुपानानि गुह्यलघवसंग्रहः ।

अन्नपानविधायुक्तं तत्परीक्ष्यं विशेषतः ॥ ३५२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिषेधकृते श्लोक-

स्थानेऽन्नपानविधिर्नाम सप्तविं-

शोऽध्यायः ॥ २७ ॥

सग्रहेऽन्नपानगुणा इति इष्टवर्णैर्लाविनोश्च । साध्या इति
उदकं क्षेदयतीत्यदिना । उदकादयो हि क्षेदनादिषु अग्न्या
श्रेष्ठा द्रव्यैः ॥ ३५१ ॥ ३५२ ॥

इति धीयकृषादिदत्तविरचितस्या चरकतन्त्रव्याख्याया-
मायुर्वेददीपिकायामन्नपानचतुष्केऽन्नपानवि-
धिर्नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथातो विविधांशितपीतीयमध्यायं व्याख्यास्यामः १

इति ह साह भययान्धमेव ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये 'अन्नं प्राणं' इत्युक्तं, तथैव प्रकारेणान्नं प्राणहेतु-
भवति तदभिधानार्थं विविधांशितपीतीयोऽभिधीयते । इयमप्य-
मपरा सज्ञा ॥ १ ॥ २ ॥

विविधमशितपीतलीढादितं जन्तोर्हितमन्तर-
ग्निसन्पुष्टितवलेन यथास्वेनोष्मणा सम्यग्निपच्य-
मानं कालवद्वनवस्थितसर्वधातुपाकमनुपहतसर्व-
धातूपमास्तत्स्रोतः कैवलं शरीरमुपचययलवर्णं सु-
यायुषा योजयति शरीरधातुर्नृजयति च । धातयो
हि धातयाहाराः प्रकृतिमनुपतन्ते ॥ ३ ॥

विधिमिल्यादि । विविधमित्यनेनाशितादीनामयान्तरमेदं
दर्शयति, अशितादिषु यो यः प्रायः उपयुज्यते स एवैवमुक्तः ।
पुनरोहितमिति वचनमहिताशितादेर्यद्वर्णादिवर्गत्वाभावात् ।
अन्तरग्निना जाड्येण यद्विना सन्पुष्टितं बलमग्न्ये तेनान्तरग्निस-
न्पुष्टितवलेन । यथास्वेनोष्मणेति पृथिव्यादिरूपाशितादेर्वैद्यस्य
यज्जमा पाविषाद्यादिरूपत्वेन, वचनं हि,—“भोग्याभ्यामेव-

१ 'तत् परीक्ष्य निवेद्य' इति वा० । २ 'पूर्वाध्यायवर्णनामपरा
वस्वरूपविशेषाणामनुकानामभिधानाय विविधांशितपीतीयोऽभिधी-
यते' इति सिध्दासत्वेन ।

यस्या पशोष्माण सनाभसा । पद्याहारयुषान् खान् खान्
पाथिवादीन् पचन्ति हि" (चि अ १५) इति । सम्यग्नि-
पच्यमानमित्यशितादि । किंवा यथाखेनोष्मेणेति यस्य रुधिरा
देर्य ऊष्मा धात्वमिहपलेन, सम्यग्निपच्यमानमशितादि रस-
तामापच यदा रक्तादिधातून् प्रतिपद्यते तदा रक्ताद्युष्मण्व
पच्यते, एव विपच्यमानमशितादि शरीरसुषुप्तायादिना योज-
यत्युच्यते । वर्षयतीति योजना । किञ्चित् शरीरमित्याह—
शालवदित्यादि ।—यथा कालो नित्यगर्वेनानवस्थित, तथाऽ-
नवस्थितोऽविधामन् सर्वधातूनां पाको यस्मिन् शरीरे तत्तथा,
एतेन सर्वदा स्वाभिपाकस्वीयमाणधतो शरीरस्याशितादिनो
पचयादियोजनमुपपन्नमिति दर्शयति, यदि हि पाक्क्षीयमाण
शरीरे न स्यात्तदा स्वत मिद्रे उपचयादा किमशितादि कुर्या
दिति भावः । किंवा कालयशितशितादिविशेषण, तेन यैकोक्त-
कालकृतमशितादीत्यर्थ, अकालभोजनस्योपचयाचारकरत्वात् ।
तथा अनवस्थितसर्वधातुपाकमित्येतदपि अशितादिविशेषण,
तेन अनवस्थित सर्वधातु पाको यस्माशितादेस्तथा, एतेन
कञ्चिदपि धातौ स्थगितस्याशितादे रसरूपस्य पाक्विगमनाशो
पचयादिर्भवतीति दर्शयति । एतच्च व्याख्यान नातिमुन्दरम्,
अस्यास्य अनुपहृतेत्यादिशरीरविशेषणनेन लब्धत्वात्, पुन
शरीरविशेषणमनुपपन्नम् । अनुपहृतेत्यादि ।—अनुपहृतानि
सर्वधातूनामुष्मनातृताशितयस्य तत्तथा, यदा हि एकोऽपि
धातुपाक्कोऽमिहपहतो, मास्तो वा धातुपोषकरमवाही व्यान-
रूप कञ्चिदुपहतो भवति, तथा सोतो वा धातुपोषकरसर्वहेमु-
पहत स्यात्, तदाऽशितादिक भौतगतमन्वर्कलाशोपचयादिका
रक्षमिति भावः । केवलमिति कृत्स्न शरीरे, किंवा केवलमित्यध-
मरहितम्, अधर्मुके हि शरीरे विकलमशितादि भवतीति ।
ननु शरीरधातूनां प्रकृतिस्थितामा स्वत एकोपचयापत्ति, तत्
निमशितादिना कियत् इत्याह—धातवो हीत्यादि । धातुराहारो
यदा ते धावाहारा, धातवो रसाद्यो नित्य क्षीयमाणा अशि-
तादिजनितधावाहारा एव सन्त परं सारभ्यमनुवर्तन्ते,
नान्यथेत्यर्थः ॥ ३ ॥

तत्राहारप्रसादाख्यो रसः किद्वं च मलाख्यमभि-
निर्यतते । किदात्तं खेदमूत्रपुरीषवातपित्तश्लेष्माण-
कर्णक्षिनासिक्तस्यलोमकूपप्रजननमलाः केन्द्रमशु-
क्लोमसाद्यध्याचयवा पुष्यन्ति । पुष्यन्ति त्वाहा-
ररसाद्रसरुधिरमांसमेदोस्थिमज्जशुक्रौजासि पञ्चे-
न्द्रियद्रव्याणि धातुप्रसादसंशकानि शरीरसन्धिय-
न्धपिच्छादयश्चापययाः । ते सर्वे एव धातवो म-
लाख्याः प्रसादाख्याश्च रसमलाभ्यां पुष्यन्तः स्व

॥ 'यपोचितकालकृत' इति पा० । २ तन्विद्व्यतिनादे' इति
पा० । ३ 'धातुपोषकरममार्ग' इति पा० । ४ 'धातुगमवध-
नात्' इति पा० । ५ 'तथाहार प्रसादय रसं हिद्वं च मलाख्य-
मभिनिर्वर्तयति' इति पा० ।

मानमनुवर्तन्ते यथावय-शरीरम् । एवं रसमलौ
स्वप्रमाणावस्थितावाध्रयस्य समधातोर्धातुसाम्यम-
नुवर्तयतः । निमित्ततस्तु क्षीणवृद्धानां प्रसादा
ख्यानां धातूनां वृद्धिक्षयाभ्यामाहारमूलाभ्यां रसः
साम्यमुत्पादयत्यारोग्याय, किद्वं च मलानामेवमेव ।
स्वमानातिरिक्ताः पुनरुत्सर्गिणः शीतोष्णपर्यायगुणौ
श्रोपचर्यमाणा मलाः शरीरधातुसाम्यकराः समुप-
लभ्यन्ते ॥ ४ ॥

योऽसौ धातूनामाहाररसाह—तत्रेत्यादि । तत्रैवशितादी ।
रस किद्वं चाभिनिर्वर्तत इत्यन्वयः । आहारप्रसाद इत्यारम्भा
यस्य स तथा, प्रसाद सार । निष्टमसारभाग । निष्टमिति
निष्ठान्, तेन अन्नाद्य निष्टाशक्तो मूत्रपुरीषे भवतो धातुध,
रसात् पच्यमानागमत् कक्, एवगादि ग्रहण्यप्याये वक्ष्यमा-
नमुपसर्तव्यं, वक्ष्यति हि—“निष्टमस्य विष्मूत रसस्य ॥
रूपोऽमृजः । पित्त मासस्य रजसो मल खेदस्तु मेदस्त ॥
स्यात्विद्वं केचलोमासस्य मज्जं कौहोऽक्षिपिद्वं लवचम्" (चि
अ १५) इत्यादिग्रहणात् आहम् । यद्यपि च धातौऽनशान-
दप्युपलभ्यते, तथाऽपि दृग्निशानिधोपनमलोऽवादप्युपलभ्यत
एवेति निष्ठानोत्पत्तिरुक्तं, न चाप्य नियमो यन्मलादेवोत्प-
न्न इति, व्यायामादुपवाहादिरपि च क्तादित्युक्तात् । प्रजनन
क्षिद्रम् । रसोप्यमाह—पुष्यन्ति च क्तादित्युक्तात् । पञ्चेन्द्रियद्रव्या-
णांति पुष्यिव्यादीनि प्राणानिन्द्रियकारणानि । धातुप्रसादसंशका-
नीति अत्यधुनैवेव धातुप्रसादेनेन्द्रियाग्यारभ्यन्त इति
दर्शयति । शरीरे चप्रातीति शरीरबन्ध आगुहिरादि । अ-
दिग्रहणादावत्यस्यविग्रहणम् । अत्राहाररसाद्विधोपपत्त्येव

१ 'मलाख्यात्' इति पा० । २ 'पञ्चेन्द्रियद्रव्याणांति प्राणादि
पञ्चेन्द्रियाणां इत्यादि समवायिधारणानि पुष्यिव्यादीनि, कीदृशा-
नि—धातुप्रसादसंशकानि' इति शिब्रामनेन । ३ अथ च रसाद्रसा
वत्पादने केचिद्विद्वं वदति—यद्—रसोऽक्षिपच्यमान (म
बालभा) रक्ततो वदति रक्त च मांसमितिपिपूर्वपूर्वधातुप-
रिणामादेव उत्पत्तेरुपवाहादिरपि, यथा—(सार्वभौमः) शरी-
र इति भवति यतो भवति नवनरीन्द्रमन्यक वृत्त । किंवा रस
एव रक्त प्रथम धनयति तत्र रक्तस्यानसंवाद्रसाद्वद रक्त-
व्यपदेशं चानुभवति रक्त च रक्तमशानेन शोभनेनोपोषयति,
नतो रक्तमाग्राण्य मांसमाग्रावयति, तत्रापि मांसमशानेनायेन मांस
पोषण करोति मांसस्यद्वय मांसस्यद्वानियेयनां चानुभवति, एव
मुक्तोत्तरधानुत् रस एवधावयति, यथा—केदारनितिक उक्त्यात्
मलामात्रा केदारीमाग्रावयतीति द्वितीयं पक्षः । पक्षेनोक्तं शरीरे—
यत्—“रस रसाद्यध्याचयवा परिजनानं येनरपोतद्विद्वंशरीरप्रप-
तिनुत्वात्कररसप्रत्यक्षाप यथाकम दिवमपरिवाहीर्दोषविवर्तमापच
मान शितोपोषणच्छोषितत्वमापद्ये—रसादि, तथा मुक्तयेपि
“तत्रैवा धातूनां” इत्यादिना तथा “स एतं मीणि” इत्यादिना
रसनेत्रेव रसपिपोषणमेवैव—वायेनोपच । किंवा आहारम
उ पत्रो मिद्वंरेव भागं स्वाभिरसरिमांसमारीन् रसरविद्वंशितमाना-
येन पचयति, एतं च मलामात्रो धातुल्लोपरो मानस दीन
पुष्याति, यस्तु निद्वंशानुसस्य मुद्विद्वंशमागत्या चिरेण पोषण

यदुक्तं वृष्यप्रभाव प्रति तत् केदारीकुल्यापक्षेऽपि प्रभावादेव
शीघ्र रचादिधातुनभिगम्य शुक्र जनयिष्यति वृष्य, यथा खलेक-
पोतपक्षेऽपि प्रभावादिति । यत्तु रसदुष्टे शोणितदूषण, तत्र
भवति, धातुभूतशोणितांशोपकस्य रसभागस्यादुष्टत्वात्, इति
ममान पूर्वेण । अत्रापि हि पक्षे न सर्वे रसो धातुरूपशोभि
ततामापद्यते, किं तर्हि कथिदेव शोणितसमानो भाग, शेषस्तु
शोणितस्थानगतत्वेन किञ्चित्छोणितसमानवर्णोदित्वाच्च शोणित
मुच्यते, अनेन न्यायेन मेदोऽद्वैतं सत्यामास्थिवृद्धिरपि निरस्य,
यतो न मेदसा अस्थि पोष्यते, अपि तर्हि मेद स्थानगतत्वेनैव
रसेन मेदोनुकारिणः । एवमनयो पश्योर्महाजनादतत्वेन तुल्य-
न्यायावेन च नैकमपि निश्चितं ब्रूय, बुद्धिविभाषण पञ्चकला-
यत्नम्, अत्र न कथित्कार्यविरोध इत्युपरम्यते । नन्वाहाररसा
द्रव्यावयव पुष्यन्तीति वदता धातुरसादाहाररसोपाद वृष्यक स्वी
क्रियते, ततश्च तस्य किं स्थान किंच प्रमाणमिति किमिति
नोक्तं ? उच्यते—न तस्याहारोत्कर्षांपकर्षाविविधौ, उत्कर्षांपकर्षस्य
निश्चितप्रमाणत्वामाभावात्, स्थानं तु भ्रमन्य एव, पोषकाहाररसस्य
तस्य च वृष्यप्रसादिधातुभ्यः प्रदेशान्तरग्रहणं न कियते,
रसादिभारणरूपतया रसादिग्रहणेनैव ग्रहणात् । अत्र यद्यप्येव
मत्तधातुसाररूप, तेन धातुग्रहणेनैव लभ्यते, तथाऽपि प्राण
धारणरूपत्वेन वृष्यं पठितं ये तु शुक्रजन्मयोगे इच्छन्ति,
तेषामप्यसो धातुरोज्ञं स्यादिति पक्षे चातिदेशं कृत्वा वक्ष्यति—
“रसादीनां छान्दस्तानां यत् परं तेज, तत् पक्षोज्ञं” — (शु
सू. अ. १५) इति । उपपादितपोषणाया धातुमलानां प्रवृत्त्यु-
पधिानमुपसंहरति — ते सर्वे इत्यादि । मलाख्याऽपि स्वेदमूत्रा-
दय स्वमानावस्थिता देहधारणाद्गतो भवन्तीत्युक्तं—धातवो
मलाख्या इति । यथावयव शरीरमिति यस्मिन् वयसि बाल्यादी
यावदा मान धातूनां तावदा पुष्यन्त, तथा यस्मिन् शरीरे
प्रकृत्या वीच हृल्ले कृदौ वा स्थूले वा यावदा मान धातूनां तावदा
पुष्यन्त इति योजना । एवमिच्छादी स्वप्रमाणावस्थिताविति
अनतिरिक्तपञ्चनूनी च । आप्रयस्येति शरीरस्य, यथापत्यवती
सर्वोभ्रयं पथाद्धमनीभिः प्रपद्यते सर्वशरीरमित्यर्थः । समधातो-
रिति समरसादे समस्वेदमूत्रादेव । निमित्तान् इत्यादि ।
निमित्तान् इत्यनेनानिमित्तेऽपि हृष्ये छयद्वैदी निराकरोति ।
बुद्धिधर्माभ्यामाहारमूलाभ्यामिति यथासक्यं दृढशीणाहारकृ-
ताभ्याम्, एतेनाहारविशेषोपकृतद्विधयो रस साम्यं क-
रोतीत्यर्थः । धातुसाम्यस्यारोम्यते सिद्धेऽपि वदारीम्यावेति
ब्रूते तेन प्राकृतधातूनां क्षयेण वाऽनिशुद्धा वा साम्यं निराक-
रोति, अस्य साम्यस्य रोगकर्तृवादेव । किञ्च मलानामेवमे-
वेति यथा ररास्तया किमप्यारोग्याय मलानां साम्यं प्रतिता-

दितरसमयेण करोति । दृढमलानां चिकित्सान्तरमाह—स्वमा-
नेत्यादि । उत्तमौ वह्निं सरणं सञ्चोदनरूपमेवा शास्त्रोक्तमिति,
उत्तमं वा वहन्तीत्युत्तरमिति । वृद्धानां मलानां चिकित्सान्तर-
माह—शीतोष्णेत्यादि । पर्ययो विपर्यय, तेन शीतोष्णविपरी-
तगुणैरित्यर्थः तेन, शीतसमुधे मले उष्णं तपोष्णसमुधे
शीतसुपचारो भवति । आदिसन्धस्थानं ह्युपनिर्दिष्टं, तेन हि
गृहस्थादीनामपि विपरीतगुणानां ग्रहणम् । किंच पर्ययगुणा
द्वन्द्वगुणा विपर्ययस्यदुतीत्युक्तं, तेषां यथायोग्यतयोपचर्य
माणा इति ज्ञेयम् । एतेन, दृढमलानां त्रिविधोऽप्युपक्रमो नि-
दानवर्णनशोचनगमनरूप उक्तो भवति, तत्र निदानवर्णनं दृढ-
मले मलद्विहेत्वादापरित्यागादात्पनकाकारोपयोगाद्वा बोध्यम्,
सञ्चोचनं च उत्तमिणं इत्यनेनोक्तं गमनं च शीतोष्णेत्यादि
ग्रन्थेनोक्तम् ॥ ४ ॥

तेषां तु मलप्रसादादप्याना धातूनां क्षोतांस्य
यनमुत्थानि । तानि यथाविभागेन यथास्य धातूनां
पूरयन्ति । एवमिदं शरीरमशितपीतलीढत्वादित
प्रभवम् । अशिनपीतलीढत्वादितप्रभवाध्वासिन
शरीरे व्याधयो भवन्ति । हिताहितोपयोगनिशेषा
स्त्वनं शुभाशुभविशेषकरा भवन्तीति ॥ ५ ॥

अयमानि च तानि मुद्यानि चेत्ययामुत्थानि, अत्रायान्त्यने
नेत्ययानि मार्गाणि, मुत्थानि तु यैः प्रविशन्ति एतेन मलानां
धातूनां च यदेवायनं तदेव प्रवेशमुत्थमिति नान्येन प्रवेशो
नान्येन च गमनमित्युक्तं भवति । रसादीनां यथास्वनानं क्षोतो
मुखं चायनं च । किंच, अयनस्य गमनस्य मुत्थानि मार्गाणि
तेन, अयनमुत्थानि यतिमार्गाणीत्यर्थः । तानि च क्रोतादि मलं
प्रसादपुरितानि । धातून् यथास्त्वमिति यथस्य पोष्यं तच्च तत्
पूरयति । यथाविभागेवेति यस्य धातोर्यो विभागः प्रमाणं तेनैव
प्रमाणेन पूरयति, तावदप्रमाणान्येव पुष्यन्ति, नाधिकं चूना
नीत्यर्थः । एतच्च प्रकृतिस्थानां कर्म, विद्वतानां तु न्यूनातिरि-
क्तधातुकरणमस्येवेति बोद्धव्यम् । उक्तं चान्यत्र,—“क्षोताश्च
यथास्वेन धातुं पुष्यति धातुना” (सि अ ८)—इति ।
उपसंहरति—एवमित्यादि । कथमशितार्थिर्वृद्धयो धारितदूष-
धातुरोगयोऽस्याद इत्याह—हिताहितेत्यादि । हितरूपोऽशि-
तादिविशेषः शुभरूपविशेषकरक, अहितरूपस्यशितादिविशे-
षोऽशुभरूपविशेषकरो भवति, तेन नैकरूपात् कारणाद्विद्व-
कार्योदय इति भावः ॥ ५ ॥

यद्येवादिन भगवन्तमाप्रेयमग्निवेश उवाच—दृढय-
न्ते हि भगवन् हितसमाख्यातमप्याहारमुपयुज्यानां
व्याधिगमन्तस्मागदाश्च, तथैवाहितसमाख्यातम्; पर्य-
द्वे कथं हिताहितोपयोगविशेषपात्मकं शुभाशुभवि-
शेषमुपप्लवामाह इति ॥ ६ ॥

१ ‘बुद्धिधर्माभ्यामिति यथासंख्यमवयव, पञ्चमी च स्वस्वोपे,
तेन क्षीणानां धातूनां बुद्धि विधाय साम्यमापादयति, अतिवृद्धानां
च धातूनां क्षय विधाय साम्यमापादयतीत्यर्थः । आहारमूलाभ्यामिति
यथासंख्यं बुद्धिशीणाभ्यामाहारकृताभ्यामित्यर्थः’ इति त्रिवरासरेन ।
च स २३

१ ‘प्रतिपादितं रसक्रमेण’ इति पाठः । २ ‘उत्तमिणं’ संशोचनाहं
इत्यर्थः’ इति त्रिवरासरेन ।

दृश्यन्ते हि भगवन्निर्वादि तर्थाहितसमाख्यातमुपयुजाना
व्यापिमन्तथागदाश्वेति सचन्धः । विषेपात्मकमिति विशेषोक्त-
वम् ॥ ६ ॥

तमुवाच भगवाननेयः—न हिताहारोपयोगि-
नामक्षिदेशः । तच्चिमित्ता व्याधयो जायन्ते, न च
केवलं हिताहारोपयोगादेव सर्वव्याधिभयमति-
क्रान्तं भवति, सन्ति ह्युतेऽप्यहिताहारोपयोगादन्या
रोगप्रकृतयः, तद्यथा—कालविपर्ययः, प्रधापराधः,
क्षान्दस्पर्शरूपरसगन्धाध्यासात्म्या इति । ताश्च रोग-
प्रकृतयो रसात् सम्यगुपयुजानमपि पुरुषमनुमेनो-
पपादयन्ति । तस्माद्विहिताहारोपयोगिनोऽपि दृश्यन्ते
व्याधिमन्तः । अहिताहारोपयोगिनां पुनः कारणतो
न लघो दोषवान् भवत्यपचारः । न हि सर्वाण्यप-
ध्यानि तुल्यदोषाणि, न च सर्वे दोषस्तुल्यबलाः,
न च सर्वाणि शरीराणि व्याधिक्षमत्वे समर्थानि
भवन्ति । तदेव द्यपथ्यं देशकालसंयोगाधीर्प्रमा-
णातियोगाद्भ्यस्तत्त्वमप्यर्थं संपद्यते । स एव दोषः
संचुष्टयोनिर्विरुद्धोपक्रमो गम्भीरानुगतश्चिरस्थितः
प्राणायतनसमुत्थो मर्मोपधाती कष्टतमः क्षिप्रकारि-
तमश्च संपद्यते । शरीराणि चातिदृष्टान्यतिरुद्धा-
भ्यनिविष्टमंशशोणितार्स्यानि दुर्बलान्यस्तारव्याहा-
रोपचितान्यस्याहाराण्यरूपसत्त्वानि च भवन्त्यन्ता-
धिसहानि, विपरीतानि पुनर्गन्धाधिसहानि । पथ्य-
क्षीयापध्याहारदोषशरीरविशेषेभ्यो व्याधयो मृद्वो
दारुणाः क्षिप्रसमुत्थाश्चिरकारिणश्च भवन्ति । त
एव यातपित्तश्लेष्माणः स्थानविशेषे प्रकुपिता
व्याधिशिरोपानमिनिर्वर्तयन्त्यक्षिदेशः ॥ ७ ॥

तच्चिमित्ता इति हिताहारमिति ताः । न वैयलमिति न
परम् । तेषामप्रकृतय इति रोगकारणानि । अहिताहारोपयोगिना-
मित्यादि । कारणत इति निमित्तान्तरात् प्रतिबन्धकत्वात्,
तद्य कारणं 'तदेव द्यपथ्यं' इत्यादिवक्ष्यमाणप्रत्यभिपत्तिर्न बोध-
व्यम् । तद्य इति तत्त्वार्थम् । अनेनपथ्यस्य रोगजननं
प्रति कालान्तरमिष्टारसैर्नृत्सं प्राप्नो भवतीति दर्शयति; अन्यथा
सद्य इत्यनर्थकं स्यात्, कालान्तरेऽपि दोषावर्तन्तात् । दोष-
मिति व्याधिजनकः । अपचार इति अहिताहारोपयोगः ।
उक्ते कारणमाह—गहोत्सारी । तुल्यदोषाणीति तुल्यदोष-
कराणि । व्याधिसमत्वं व्याधिरूपविरोधित्वं व्याधुःकदप्रति-
बन्धकमिति यावत् । तदेवापथ्यतुल्यदोषतादिरि विज्ञोति—
तदेवेत्यादि । अथ यद्यपि प्रकुपितादपथ्यप्रतिबन्धकानि
कारणानि तत्त्वमिति तदाऽपि समागन्तव्यतस्तथाऽप्यपराधविषय-

कान्युच्यन्ते । तत्र देशासीना भोगादिति अनुगुणदेशादिशे-
गात्, तथा—मोहिः पित्तवर्तुल्वेनापथ्यः, म चानुपदेशयोगा-
द्भ्यस्तत्त्वमप्यर्थो भवति, पथ्यदेशे तु हीनबलतो भवति; तथा
शरत्कालस्यानुगुणस्य योगाद्वलान् भवति, हेमन्ते तुर्बलः; संयो-
गादप्या—स ग्रीहीर्दोषकमित्यादिबुद्धौ बलवान्, मध्यादियुक्तस्य
तुर्बलः, नीरायथा—स एषोष्णीहृतो बलवान्, शीतस्तु दुर्बलः,
स एव च प्रमाणातियोगाद्वर्ती, हीनमात्रस्तुल्यः; इत्यादिनुसर्ग-
व्यम् । दोषतुल्यवत्तत्त्वमाह—स एव दोष इत्यादि । सद्यश्च
मित्ता बहुवो योनयः कारणानि यस्य स तथा; किञ्च, संच-
ष्टयोनिरेत्यनुगुणस्य, तथा—पित्तस्य रक्तं दृष्टमात्राद्य कष्टत्वं
क्षिप्रकारित्वं च भवति । विरुद्धोपक्रमो यथा—पित्तं नेहात्मकं,
वचनं हि—“पित्तमेहा. सर्व एव यात्या विरुद्धोपक्रमत्वात्—”
इति, विरुद्धा दोषक्रमस्यात् यत् विराट् न मधुतादि तन्मेदश्च.
धानद्वयमेदसो विरुद्धं, मेदोदुग्धं तु कदापि पित्तं विरुद्ध-
मिति । गम्भीरानुगत इति गम्भीरमज्जारापातगतः; पथ्यं
हि—“तत्रासाधप्रवृत्तानं गम्भीरं तन्त्राधयम्”—(वि,
व. ३९) इति । चिरस्थित इति देहे चिरकालावस्थानेन हृत-
गुल्फत्वात् कष्टसाध्यः । प्राणायतनमनुत्थं इति अध्याध्याये दक्ष-
माणरुद्धादिचक्षुःप्राणायतनाध्याये । मर्मोपधातीति प्राणायतनस्य,
तिरिच्छिप्रतलद्वयादिमर्मोपधानाकारि । मर्मोपधारेणैव मर्म-
विशेषप्राणायतनतत्त्वमर्थे लक्षणे पुनस्तद्वचनं प्राणायतनमर्माध-
विणो विशेषेण कष्टत्वप्रतिपादनार्थम् । कष्टतम इति बहुदुःख-
वर्तुल्वेनासाध्यत्वेन च । क्षिप्रकारित्वं इत्याद्युचितकारिणत्वम् ।
कषारात् सद्यष्टयोनिव्यादिदेवतान्तरात्वेन कष्टकष्टरक्षिप्रकारि-
क्षिप्रकारित्वादिविशेषाद्य भवन्तीति दर्शयति; यदोषपथ्येदु-
मेलके कष्टतमः क्षिप्रकारित्वमय भवतीति हेतुः, कष्टतमादि
च यथायोग्यतया हेतुः; विरुद्धोपक्रमो दोषः कष्ट एव भवति न
क्षिप्रकरि । अतःपथ्यस्यशरीरकारण—शरीराणि चेत्यादि । क्षति-
विशानि स्थानि मातादीनि येषां शरीराणां तानि तथा, तेषां,
अनिविष्टानीति विषयानि । उपचितानीति संवर्धनानि; अता-
स्त्युष्टं हि शरीरं भूरीदोषभावितामेव भवतीति भावः । विप-
रीतानीत्यनतिरुद्धादिबुद्धौ । व्याधिसहानि व्याधुत्वात्-
कप्रतिबन्धकानि । एतस्य शरीरमपिदृष्टं वैरीत्यं व्याधिरुद्धये
उदाहरणमयुक्तम्, तेन यदोषरूपस्यलक्षणात् दोषबलत्वं
वरीत्यं च न तयो व्याधिधारणं भवतीतिदृष्टुं बोद्धव्यम् ।
एवमेवापथ्यहारदोषशरीराण्यमेषावत्तत्त्वमप्यलक्षणेन तत्त्वमि-
देषं यथायोग्यतया गृह्यतिव्याधिरात्रणवेनोपहरत्वात्—एव-
मेवेत्यादि । विज्ञेया यथोपा उपविपरीताय, ततोऽपिपरीता
विशेषमृद्वेत्याद्य विरुद्धोपक्रमस्य भवति, यदोषरूपस्यारि-
रोधस्तु दारुणः क्षिप्रकारित्वमय गम्भीरीति मन्तव्यम् । अनेन
प्रसज्येन वातादीनां रसादिस्थानविशेषेषु दुग्धिनो ये व्याधयो
भवन्ति, तात् दर्शयितुमाह—आ एवेति ॥ ७ ॥

१ 'दरुणमिष्टार' इति पाठः । २ 'तथापिप्रत्यक्षमप्यतिपरीतं'
इति पाठः । ३ 'यथापथ्यमपिप्रत्यक्षमप्यतिपरीतं' इति पाठः ।
४ 'व्याधिरुद्धये' इति पाठः ।

१ 'दुष्पथ्य' इति पाठः ।

तत्र रसादिषु स्थानेषु प्रकुपितानां दोषाणां य-
स्मिन् स्थाने ये ये व्याधयः संभवन्ति तांस्तान्
यथावदनुव्याख्यास्यामः ॥ ८ ॥

तत्र रसेत्यादौ प्रकुपितानां दोषाणामिलनियमेन रसे कुपितो
यायुर्वा पित्तं वा श्लेष्मा वा, सद्यथा वा अभ्रदादीनि कुर्वन्ति ।
सत्यपि दोषमेवेदं प्राध्वस्यमेदाश्रयप्रभावेणैवाभ्रदादयो
भवन्ति, परं दोषमेदे अभ्रदादायेव वातादिभिः विशिष्टं भव-
ति । किंवा यथायोग्यतया रसाध्वेयिणा वातादिनाऽप्यद्वाधिकरणं
बोद्धव्यं, यतो न गौरव वातबुद्धरसे भवितुमर्हति, एतच्च
नातिशुद्धं, तेन पूर्वं एव पक्षो उच्यमान् ॥ ८ ॥

अभ्रदा चारुचिन्दास्यैरस्यमरससता ।
हृद्भासो गौरवं तन्म्रा साह्रमर्दो ज्वरस्तमः ॥ ९ ॥
पाण्डुत्वं श्रोतसां रोधः ह्रैः स्यादः रुशाकृता ।
नासोऽन्नेरयथाकालं दलथः दलितानि च ॥ १० ॥
रसप्रदोषजा रोगा,

अभ्रदाया मुखप्रतिष्ठादास्याभ्यन्तररूपं भवेत्वेव परन्तु-
निष्ठा, अर्वा तु मुखप्रतिष्ठं नाभ्यन्तररूपीति भेदः । आस्य
वैरस्यमुचितादौसरसादयमर्थान्वम् । अरससता रसाप्रतिपत्तिः ।
सादोऽन्नेरयथाकालः ॥ ९ ॥ १० ॥—

यक्ष्यन्ते रक्वोपजाः ।

कुष्ठघ्नीसर्पपिडका रक्तपित्तमसूदरः ॥ ११ ॥
शुक्लेवास्वपाकश्च ह्रीवा शुक्लोऽथ विद्रधिः ।
नीलिका कामला व्यङ्गः पित्त्यवस्तिलकालकाः ॥ १२ ॥
द्वहृत्समर्दलं श्वित्रं पामा कोठासमण्डलम् ।
रक्तप्रदोषाज्जायन्ते,

रक्तप्रदोषजेषु कुष्ठग्रहणादेव दहृदिलोमे सिद्धे पुनस्तद्वचन
विशेषप्रादुर्भावप्रदर्शनार्थम् । तिलकालकाशिलाहृतयः । अर-
समण्डलं ह्रीदितमण्डलम् ॥ ११ ॥ १२ ॥—

भृशु मांसप्रदोषजान् ॥ १३ ॥

अधिमांसाखुर्वं फीलं गलशालूकशुण्डिके ।
पूतिमांसालजीगण्डगण्डमालोपजिह्विकाः ॥ १४ ॥
विद्यान्मांसाध्यान्,

फीलशब्देनाऽप्राप्तं उच्यते ॥ १३ ॥ १४ ॥—

मेदं संश्रयांस्तु प्रचक्ष्महे ।

निन्दितानि प्रमेहाणां पूर्वरूपाणि यानि च ॥ १५ ॥

निन्दितानि प्रमेहपूर्वरूपाणीति केशजटिलत्वदीनि, तेषा-
मेव निन्दितत्वात्; गत्वास्वैरसमधुरात्वादीनि । किंवा, नि-
न्दितानीति अतिस्थूलगतान्यायुर्हंसादीन्त्यर्थे निन्दितयोक्तानि,
तेषां च निन्दितत्वं निन्दितातिस्थूलसमर्द्धत्वेन । एवं पूर्वस्मिन्
व्याख्याने 'यानि च' इति चकारो नियमे, उत्तरव्याख्याने तु
समुच्चये ॥ १५ ॥

१ 'अह्रमर्दो ज्वरस्तमः हृद्भासो गौरवं तम' इति पा० । २ 'प्रथम
त्वनिष्ठा' इति पा० । ३ 'चित्तादाकारस्य रसाध्वेयवात्यर्थ' इति पा० ।

अध्यस्थिदन्ता दन्तास्थिमेदशूलं त्रिपर्णता ।
केशलोमनखदमधुदोषाश्चास्थिप्रदोषजाः ॥ १६ ॥

अध्यस्थिदन्तशब्देन अध्यस्थ्यादिदन्तयोर्महणम् । शूलमित्य-
स्थिशूलमेव बोद्धव्यम् ॥ १६ ॥

रक्तं पर्षणां भ्रमो मूर्छां दर्शनं तमसस्तथा ।
अरुणा स्थूलमूलानां पर्यजानां च दर्शनम् ॥ १७ ॥
मज्जप्रदोषात्,

शक्तिसादि मज्जदोषाज्ज्ञेयम् । अर्हतीति श्रणानि ॥ १७ ॥—

शुक्रस्य दोषात् ह्रैः न्यमहर्षणम् ।

रोगि वा ह्रियमल्पायुषिरूपं वा प्रजायते ॥ १८ ॥
न चास्य जायते गर्भः पतति प्रसवत्यपि ।
शुक्रं हि दुष्टं सापत्यं सदारं बाधते नरम् ॥ १९ ॥

ह्रैः न्यमिति ध्वजानुच्छ्रयः । अहर्षणं च तत्तपि ध्वजोत्पत्ते-
र्मैथुनाशक्तिः । शुक्रं हि दुष्टं सापत्यं सदारं बाधते नरमित्य-
नापत्यत्वाया रोगिणीबाधपत्यशब्दकत्वेन, वारबाधा ॥ दासि-
गर्भोद्विजनकत्वेन ॥ १८ ॥ १९ ॥

इन्द्रियाणि समाधित्य प्रकुप्यन्ति यदा मलाः ।
उपघातोपघाताभ्यां योजयन्तीन्द्रियाणि ते ॥ २० ॥

उपघातेत्यादौ उपघातो विनाशः, उपघातस्तु किञ्चिद्वैक-
ल्यम् ॥ २० ॥

आयो तिराकण्डराभ्यो दुष्टाः क्लिभन्ति मानवम् ।
स्तेभ्यस्तकोचरहोभिर्ग्रन्थिभिर्यत्कुरणस्तुतिभिः ॥ २१ ॥

कण्डाराभ्य इति सप्तम्यर्थे पथमी । राहो करपदावमोद
नम् । ग्रन्थि स्नाय्वादिग्रन्थिरैव ॥ २१ ॥

मूत्रानाधित्य कुपिता मेदशोषप्रदूषणम् ।
दोषा मलानां कुर्वन्ति सङ्घातसर्गावतीव च ॥ २२ ॥

मलानित्यादौ मेदशोषप्रदूषणमिति यथासंभव ज्ञेयं, तत्र
मेदः पुरीषस्य, शोषस्तु विशेषण सर्वमन्त्रेषु समवति, प्रदूषणं तु
प्रदूषणार्थदिकृत्वेन प्राकृतवर्णापुपघातः । सर्गासर्गावतीव
येति अतीव सङ्घातप्रवृत्तिः, अतुल्यसर्गत्वं अतिप्रवृत्तिः ॥ २२ ॥

विविधावशितात् पीतादहिताह्नीदप्यादितात् ।
भवन्त्येते मनुष्याणां विकारा य उदाहृताः ॥ २३ ॥

तेषामिच्छाचतुष्टयपत्तिं सेवेत मतिमान् सदा ।
हिवाभ्येवाशितादीनि न स्युस्तज्जास्तथाऽऽम ॥ २४ ॥

रसजानां विकाराणां सप्तं लङ्घनमौषध-
विधिशोणितिकेऽप्याये रक्तजानां निन्दितम् ॥ २५ ॥

मांसजानां तु संशुद्धिः शास्त्रसाराशिकर्म च ।
 अष्टौनिन्दितिकेऽध्याये भेदोजानां चिकित्सितम् २६
 अस्थ्याध्यायानां व्याधीनां पञ्चकर्माणि मेपजम् ।
 वस्तयः क्षीरसर्पौषि तिककोपहितानि च ॥ २७ ॥
 मज्जशुक्रसमुत्थानामपथं स्वादुतिककम् ।
 अन्नं व्यवायव्यायामौ शुद्धिः काले च मात्रया २८
 शान्तिरिन्द्रियजानां तु त्रिमयीये प्रवक्ष्यते ।
 स्नाय्वादिजानां प्रशमो पक्ष्यते यातरोगिके ॥ २९ ॥
 नपेगान्धारणेऽध्याये चिकित्सासंग्रहः कृतः ।
 मलजानां विकाराणां सिद्धिश्चोक्ता फचिरकचित् ३०
 संप्रत्यक्षिताहारजनितान् दोषान् ईश्वरं यथावसेव्यमुपदि-
 शति—विविधादित्यादि । भिषग्भित्तं 'जकम्' इति शेषः ।
 पञ्चकर्माणीत्यभिधायापि वस्तय इति वचनं तिकोपहितसं-
 विक्षेपेण हितवोपदशनायम् । शुद्धिरिति यमगादिना । सिद्धिः
 शोका कचिदिति अतोसारप्रत्ययार्थः ॥ २१-३० ॥

व्यायामाबूष्मणस्तैक्ष्ण्याद्वित्तस्यानवधारणात् ।
 कोष्ठाच्छाखा मला यान्ति हुतरपाप्मानादतस्य च ॥ ३१ ॥
 तत्रस्थाश्च विलम्ब्यन्ते कदाचिन्न समीरिताः ।
 नादेशकाले कुप्यन्ति भूयो हेतुप्रतीक्षणः ॥ ३२ ॥
 संप्रति रसाधीनां शाखाहरपाद कोष्ठाभ्रविणो दोषा यथा
 शाखां यान्ति तदाह—व्यायामेत्यादि । तत्र व्यायामक्षोभान्
 कोष्ठं परिलज्ज्य शाखां मला यान्ति, ऊष्मणो महेष्टोष्णत्वादित्यादि-
 रायिता दोषाः शाखां यान्ति, हितस्यानवधारणादहितसेवयाऽ-
 नितेवबाऽस्तिमात्रदो दोषो जलापूरयदुदः स्वस्थानमाग्राभ्य
 स्थानान्तरं यातीति युक्तम् । हुतवान्मात्रासंसेति चरत्वाद्वायो-
 बांनुना शिशो यातीत्यर्थः, वाय्वन्तरेण च वायोराक्षेपणमुपपन्न-
 गेवेति, अन्यथा मला इति बहुवचनमसाधु । अथ शाखा-
 मलाः किं कुर्वन्तीत्याह—तत्रस्थेत्यादि । पित्तमन्ते कदा-
 चिदिति फदाचिद्याधिकारेण विलम्बं कुर्वन्ति । सुतो विलम्बन्त
 इत्याह—न समीरिताः ।—यै दोषा अल्पवेनावलम्बन्तौ हेतु-
 न्तरेण समीरिताः सन्तः कुप्यन्ति; तथा त एव नादेश इत्यन-
 गुणपेक्षे, तथा नाकाद इत्यनगुणकाले कुप्यन्तीति योज-
 ना । शब्देन हेतुमाह—भूय इत्यादि । यस्माद्भूयो हेतुप्रतीक्षि-
 णोऽल्पकाल दोषास्माक्षीरणापेक्षन्ते; एतेन च भूयोहेतुप्र-
 तीक्ष्णो भवन्ति मलवस्थात् तै ईरणापेक्षन्ते, अत एकोकं
 कदाचिदिति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

बुद्ध्या विष्यन्दनात्पाकात्क्रोतोमुखविशोधनात् ।
 शाखा मुक्त्वा मलाः कोष्ठं यान्ति वायोश्च निग्रहात् ।
 संप्रति शाखाभ्यः कोष्ठागमनहेतुं दोषाणामाह—बुद्धेःत्यादि ।
 विष्यन्दनादिति विज्यमाक, मिलीनश्च द्रवरसादेव कोष्ठं निग्र-
 याति । पाकादिति पको दोषोऽव्यक्तवैवेन विन्नं कोष्ठं

१ 'अष्टौनिन्दितसंयत्ने' इति पा० । २ 'शाखा इति रसादिना-
 पूर' इति शिवदाससेनः । 'शाखा' इति पा० ।

याति' । द्रोतोसुरविशोधनादिति अवरोधकापगमात् ।
 वायोनिग्रहादिति शेषुर्वायोनिग्रहात् प्रादुर्तं स्थानं कोष्ठं
 याति ॥ ३० ॥

अजातानामनुत्पत्तौ जातानां विनिवृत्तये ।
 रोगाणां यो विधिर्दृष्टः सुरार्थी तं समाचरेत् ॥ ३१ ॥
 सुरार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ।
 क्षानाक्षानविशेषास्तु मार्गामार्गप्रवृत्तयः ॥ ३२ ॥

इदानीं सहेपेणारिलव्याधिप्रतीकारं सूत्रयति—अजाता-
 नामित्यादि । यो विधिर्दृष्ट इति शब्दे तत्र । ननु यदि
 सुरार्था सर्वव्याधिनां प्रवृत्तिस्तत्त्वं कोऽपि अमार्गं प्रवर्त-
 इत्याह—क्षानेत्यादि । अक्षानादेव सुरसाधनमिदमिति कृत्वा
 अपरीक्षकाः प्रवर्तन्ते, न तु दुःस्वप्नसुरासाधनादिति भावः
 ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

हितमेवानुसूच्यन्ते प्रपरीक्ष्य परीक्षकाः ।
 रजोमोहावृत्तारमानः प्रियमेव तु लौकिकाः ॥ ३६ ॥
 श्रुतं बुद्धिः स्मृतिर्दीर्घं धृतिर्हितमिषेयमम् ।
 वाग्विबुद्धिः दामो धैर्यमाधयन्ति परीक्षकम् ॥ ३७ ॥
 लौकिकं नाधयन्त्येते शुणा मोहर्जः श्रितम् ।
 तन्मूला यद्दयो यन्ति रोगाः शारीरमानसाः ॥ ३८ ॥

हितमेवेत्यानतिविशुद्धयेव तदाहै दुःस्वप्नमपि, प्रियमेवेति
 तदर्थे सुखकरमायतिविशुद्धम् । लौकिका अपरीक्षकाः ।
 परीक्षकं तौही—श्रुतमित्यादि । परीक्षकमाश्रयन्तीति परी-
 क्षके गवन्तिः किंवा, बुद्ध्यादिदेवताः परीक्षकमाश्रयन्ते,
 यदुक्तं,—"विशुद्धं शानयेवताः" इति । तन्मूला इति रजस्तो-
 मूलाः ॥ ३९-४० ॥

प्रज्ञापूर्वाधारपहितानर्थान् पञ्च निवेद्यते ।
 संधारयति वेगांश्च सेवते साहसतानि च ॥ ३९ ॥

१ 'पाकादिति पाकजनितसर्वपाद', पको 'हि दोषो क्कुः स-
 कोष्ठं याति' इति शिवदाससेनः । २ 'विधिर्दृष्टः' इति पा० । ३
 'इदानीं सहेपेण विविधव्याधिप्रतीकारं सूत्रयति—अजातानामित्यादि ।
 यो विधिर्दृष्ट इति श्रुते तत्र । सुरार्था आरोग्यायां । सुखम् सतः
 सुखापेक्षं वक्ष्यन्ति—सुरार्था रतादि । यदेन विषयाभीच्छायाविषयवेन
 सुरास सतः पुरुषार्थैर्बुद्धिः । नन्विदमसन्नम्, अनुसत्तापने-
 ऽप्यसन्मार्गे जनप्रशंसिदं नोदित्याह—क्षानाक्षानेत्यादि । -मन
 यथासंख्यमन्ययन् यदेन, अनुसत्तापनेऽसन्मार्गे 'सुरसाधनोऽव-
 इति प्रयाग्राह्यात् प्रवर्तते, न ॥ दुःस्वप्नसुरासाधनादिति भावः'
 इति शिवदाससेनः । ४ 'हितमेवेत्यादि । परीक्षकाः सत्तद्विचैका-
 प्रज्ञापूर्वकमिति । हितमायतिविशुद्धयेनेति प्रपरीक्ष्य स्वयं शाखा,
 अनुसूच्यते कामयन्ते, अनुपपदको हि लघुधातुः कामे वर्तते, वचन
 हि 'अनुसूच्यः वचने' इति शिवदाससेनः । ५ 'मोहमनःश्रितम्'
 इति पा० । ६ 'नहवधैव' इति पा० । ७ 'कथं पुनरपरीक्षके रजस्त-
 तोमूला रोगा मनन्तीत्याह—महापराधित्यादि । हि यस्मादोऽपरी-
 क्षकं प्रज्ञापूर्वाधारपहितानर्थान् पञ्च निवेद्यते इतिन्द्रियाभेदादि करो-
 ति, अतस्तन्मूला व्यायामो भवन्तीति भावः' इति शिवदाससेनः ।

तद्वात्स्यमुपसंक्षेपु भावेऽप्यहोऽनुरज्यते ।
रज्यते न तु विशाता विज्ञाने ह्यमलीकृते ॥ ४० ॥

यथाऽपरीक्षके रजस्यमोमूला रोगा भवन्ति तदाह—प्रज्ञाप-
राधादित्यादि । अहितार्थेऽपि च रोगं करोतीति भावः ।
तदात्वमुखेऽपि वक्ष्ये, यत् 'सुखसंक्षेपु' इति करोति, नत-
दात्वमुपसंगम्यस्य दुःखानुबन्धसुरकर्तृतया परमार्थतत्सदा-
त्वेऽप्यसुरसत्वं दर्शयति, यथा 'शुद्धसंज्ञकमारोग्यं' (सू. अ
१) इत्यनेनोक्तम् । विशातेति परीक्षक ॥ ३९ ॥ ४० ॥

न रागाप्राप्यविज्ञानादाहारानुपयोजयेत् ।
परीक्ष्य हितमश्नीयादेहो ह्याहारसंभवः ॥ ४१ ॥

न रागादित्यादि । अहितत्वेन जानन्नपि रागादेव कथिदुष्ट
प्रवर्तते, अज्ञानाबाहितत्वाज्ञानादेव कथिद्विनाप्यवसायेन प्रव-
र्तते, एतद्वयमपि निमित्त्यते ॥ ४१ ॥

आहारस्य विधायघो विरोधा हेतुसंज्ञका ।
शुभाशुभसमुत्पत्तौ तान् परीक्ष्य प्रयोजयेत् ॥ ४२ ॥

कथमाहार परीक्ष्य इत्याह—आहारस्येत्यादि । आहारस्य
विधौ विधानेऽष्टौ विशेषा प्रकृतिवर्णनयोगादयो रसविमाने
वक्ष्यन्ते हेतुसंज्ञका, ४ हेतुसंज्ञका इत्याह—शुमेत्यादि । शुभा-
शुभसमुत्पत्तौ, ते च प्रकृत्यादय शुभा शुभकरा अशुभा अशु-
भकरा इति ज्ञेयम् ॥ ४२ ॥

परिहारार्णयपथ्यानि सदा परिहरन्नरः ।
भक्ष्यस्य नृणतां प्राप्तः साधुनामिह पण्डितः ॥ ४३ ॥
यस्तु रोगसमुत्पत्तयानमशक्यमिह केनचित् ।
परिहर्तुं न तत्प्राप्य शोचितव्यं मनीषिभिः ॥ ४४ ॥

ननु पथ्यसेवाया नियमाणावामपि वक्ष्यप्रकाशनाधर्मव-
शादपि व्याधयो भवन्ति, तस्मिन्नेन पथ्यसेवनेनेत्याह—
परिहारार्णीत्यादि । अशुभतामिह प्राप्तोऽनृणतां प्राप्तः, एतेन
परिहार्यपरिहारेण पुरुषकारेनपराध पुरुषो भवतीति दर्श-
यति । यस्तु देवागतस्य व्याधितत्र साधवो देव पथ्य-
सेविन गृहयन्ति, एतदेवाह—यस्मिन्त्यादि । अशक्य परिहर्तुं-
मिति वक्ष्यत्वमिदं ज्ञानत्वादित्यर्थः । न शोचितव्यमिति पुरु-
षकारस्य देवजन्येऽवश्यमिति व्याधावचित्किन्त्यत्वादित्यर्थः
॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तत्र श्लोकाः ।

आहारसंभवं यस्तु रोगाश्चाहारसंभवाः ।
हिताहितविशेषाच्च विशेषः सुखदुःखयोः ॥ ४५ ॥
सहत्वे चासहत्वे च दुःखानां देहसत्त्वयोः ।
विशेषो रोगसङ्गाश्च धातुजा ये पृथक्पृथक् ॥ ४६ ॥
तेषां चैव प्रशमनं कोष्ठाच्छाया उपेत्य च ।
दोषा यथा प्रकृष्यन्ति शास्त्राभ्यः कोष्ठमेत्य च ४७

प्राज्ञानयोर्निशेषश्च स्वस्थानुरहितं च यत् ।
विविधाशितपीतीये तत्सर्वं संप्रकाशितम् ॥ ४८ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सूत्रस्थाने
विविधाशितपीतीयो नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

इत्यष्टाप्रानचतुष्कः ।

समूहे वस्तित्वि शरीरम् । सहत्वे चासहत्वे चेत्यादिना
'शरीराणि चातिस्थूलाणि' इत्यादि 'विपरीतानि पुनर्व्याधि
सहानि' इत्येतन् ग्रन्थ ज्ञापयति ॥ ४५—४८ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामाष्टवैदिकीपिकाख्याया
चरकव्याख्याया सूत्रस्थाने विविधाशितपीतीयो
नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

ऊनत्रिंशोऽध्यायः

अथातो दशप्राणायतनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः १
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

सप्रलब्ध्यावद्वयेऽवशिष्टे वक्ष्ये पूर्वाध्याये 'प्राणायतन-
समुत्प' इति प्राणायतनशब्दकीर्तनादसंप्राणायतनीय उच्यते,
किञ्च, अथ दशप्राणायतनीय सूत्रस्थानीपचमहः, दोषाभ्या-
यस्तु सर्वतन्त्रसमूह इति पश्चादुच्यते । इयमप्यर्थपरा सज्ञा, न
सत्त्वानुकारिणी । आयतनानीयायतनानि, तदुपधाते प्राणोपधा-
तात्, तज्ज्ञाते च प्राणनाद्यादित्यर्थः, न प्राणस्य जीवितारण्यस्य
शरीरेन्द्रियवत्त्वमस्ययोगरूपस्य सङ्गादय एव परमाशया,
तस्य कृत्रमशरीराद्याभ्यन्तारः ॥ १ ॥ २ ॥

दशैवायतनान्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः ।
शङ्खौ मर्मभयं कण्ठो रक्तं शुक्रौजसी शुद्धम् ॥ ३ ॥
तानीन्द्रियाणि विशानं चेतनाहेतुमामयान् ।
जानीते यः स वै विद्वान् प्राणामिसर उच्यते ॥ ४ ॥

मर्मत्रयमिति हृदयवस्तिशिरोरि । तानीति शङ्खादीनि ।
विशानं बुद्धिः । चेतनाहेतुरात्मा, चेतनासमवायिकारणत्वात्,
किञ्च चेतनाशब्देनात्मा, हेतुशब्देन तु व्याधीना जनको हेतु-
निदानरूपत्वात् शमको हेतुर्भेदरूप उच्यते । आत्मशब्देन
च लिङ्गमुच्यते । तेन, आध्यात्मिकानीन्द्रियादीनि बाह्यानि
च हेतुलिङ्गोपधानि यो जानीत इत्युक्तं भवति । एतावचेत-
च्छास्त्रं यत्—आध्यात्मिकानीन्द्रियाणि तथा हेतुलिङ्गोपधानि
च । प्राणामिसर महाबलुपपादे उक्ता ॥ ३ ॥ ४ ॥

द्विविधौस्तु खलु म्रियजो भवन्त्यग्निवेश ! प्राणा

१ 'इत्युक्त' इति पाठः । २ 'प्रतिष्ठिता नियता' इति शिवदास
सेन । ३ 'विशानावेजेनेति विशान निदानपूर्ववरूपोपपादयस
प्राप्तिरूपम्' इति शिवदाससेन । ४ 'सप्रति घनस्थानार्थसमूह
दर्शयितुं श्रमिका रचयति—द्विविधा इत्यादि । अभिसराः प्रसा
नर्वकाः' इति शिवदाससेन ।

नामेकेऽभिसरा हन्तारो रोगाणां, रोगाणामेकेऽभिसरा हन्तारः प्राणानामिति ॥ ५ ॥

सर्वेभित्ताया वैशाखीकत्वेन शारदो वैश उपादेवो शारद-
थानुपादेयस्तर्ज्वनकोशलात् सूनस्थानार्थसमर्थं दर्शयति—हि-
विधा इत्यादि । रोगाणामभिसरा इति रोगाणामानेतार ॥५॥

पयंपादिने भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—
भगवंसे फधमस्माभिर्वेदितव्या भवेयुरिति ॥ ६ ॥

भगवानुवाच—य इमे कुलीनाः पयंबदातभताः
परिदष्टकर्माणो दक्षाः शुचयो जितहस्ता जिवा-
श्मानः सर्वोपकरणवन्तः सर्वेन्द्रियोपपन्नाः प्रकृ-
तिज्ञाः प्रतिपत्तिज्ञाश्च ते हेयाः प्राणानामभिसरा
हन्तारो रोगाणां, तथापिधा हि केयले शरीरस्थाने
शरीराभिनिर्वृत्तिज्ञाने प्रकृतिविकारज्ञाने च निःसं-
शयाः, सुखसाध्यरुच्युत्साहययाप्यप्रत्याख्येयानां च
रोगाणां समुत्थानपूर्वरूपल्लिङ्गवेदनोपशयविशेष-
ज्ञाने व्यपगतसंवेदाः, त्रिपिधस्यायुर्वेदसंप्रत्य-
सत्संप्रहत्याकरणस्य सन्निविधौपधग्रामस्य प्रज-
कारैः, पञ्चभिः शतौ मूलफलानां चतुर्णां च स्नेहानां
पञ्चानां च लवणानामष्टानां च मूत्राणामष्टानां च
क्षीराणां क्षीरत्वग्बुध्वाणां च पण्णां शिरोविरेचना-
वेधे पञ्चकर्माभ्यस्यौपधगजस्याष्टविंशतिश्च यथा
गूनां द्वाविंशतश्चूर्णप्रदेहानां पण्णां च विरेचनश-
तानां पञ्चानां च कषायशतानां प्रयोक्तारः, स्वस्य
वृत्तमिहितभोजनपाननियमस्थानचङ्क्रमणशयनस-
नमानाद्रव्याञ्जनधूमनायनाभ्यञ्जनपरिमार्जनवेगाभि-
धारणविधारणव्यायामसास्त्रेन्द्रियपरीक्षोपग्रमण-
रक्ष्य सङ्कुशलाः, चतुष्पादोपगृहीते च मेपजे पोड-
वाफले सविनिश्चये सत्रिपर्वणे सवातकलाकल-
ज्ञाने व्यपगतसंवेदाः, चतुर्विधस्य च केहस्य
चतुर्विंशत्युपतयस्योपकरणीयस्य चतुःपट्टिपर्य-
न्तस्य च व्यवस्थापयितारः, बहुविधविधानयुक्तानां
च स्नेहस्वेचनमन्त्रित्वेन्द्रियविधौपधोपचारानां च
कुशलाः, शिरोरोगादेर्हृत्पांदाविकल्पजस्य च
व्याधिसंप्रहस्य सक्षयपिडकाविद्रुघेखयाणां च
शोफानां बहुविधशोफानुवन्धानामष्टवर्तारिंश-
तश्च रोगाधिकरणानां चत्वारिंशदुत्तरस्य च नाना

त्मजस्य व्याधिशतस्य तथा विगर्हितातिस्थूलसि-
कृशानां सहेतुलक्षणोपक्रमानां स्वप्रत्य च हिताहि-
तस्यास्वप्रातिस्मयस्य च सहेतुपक्रमस्य पण्णां च
लहनादीनामुपक्रमानां सन्तर्पणापतर्पणज्ञानां च
रोगाणां सरूपप्रशमनानां शोणितज्ञानां च व्या-
धीनां मदमूर्च्छासंन्यासानां च सकारणरूपौ
पधोपचारानां कुशलाः, कुशलाश्चाहारविधिविनि-
श्चयस्य प्रकृत्या हिताहितानामाहारविकाराणामप्रत्य-
संप्रहस्यासवानां च चतुर्धातेर्द्रव्यगुणकर्मवितिश-
यस्य रसानुरससंश्रयस्य सविकल्पवैरोधिकस्य द्वा-
दशवर्गाभ्यस्य चाक्षरगम्य सगुणप्रभावस्य सानु-
पानगुणस्य नवविधस्यार्थसंप्रहस्याहारगतेश्च हिता-
हितोपयोगविशेषात्मकस्य च शुभाशुभविशेषस्य
धात्वाध्यायानां च रोगाणां नौपधसंग्रहाणां दशानां
च प्राणायतनानां यं च पक्ष्याभ्यस्यं दशमहामूलीये
त्रिंशत्तमाभ्याये तन च कृत्तस्य तन्मोहेशलक्षणस्य
तन्मस्य च ग्रंथधारणविज्ञानप्रयोगकर्मकार्यका-
लकर्तकरणकुशलाः, कुशलाश्च स्मृतिमतिज्ञास्-
युक्तज्ञानस्यात्मनः शीलगुणैरविंसंघादनेन च संपा-
दनेन सर्वप्राणिषु चेतसो मैत्रस्य मातापितृभ्रातृ-
वन्धुवत्, पयंयुक्ता भयन्यग्निवेश प्राणानामभि-
सरा हन्तारो रोगाणामिति ॥ ७ ॥

प्रतिपत्तिज्ञा इति तदात्वे कर्तव्यम् । शरीराभिनिर्वृत्ति-
ज्ञानं यथा शरीरे शुक्रशोणितसंयोगादिभ्य उपजन्मते, तथा
ज्ञानम् । प्रकृतिविकारज्ञानं सास्त्रनयेन शारीरे भक्ष्यमाणम् ।
निषिष्यस्यायुर्वेदसंज्ञेति हेतुलिङ्गीपग्रहणमित्यस्य । इत प्रकृति
च तन्मोहेशलक्षणसेलन्तेन हनस्थानार्थसमर्थो यथाक्रममनुत्ता-
रणीय । ससमग्रहत्याकरणस्योति सामान्य च पिशेप चेलादिना
वीर्यजीवित्येव समर्थ, व्याकरणं वै 'सामान्यमेवत्वकर (स
अ १) इत्यादि । सत्रिपर्वण इति एपगनययुक्ते । नवविंश
सेति 'वर शरीरावयवा' (सू. अ २७) इत्यादि । आहार-
गतेरिति 'विचित्रमक्षितपीत' इत्यादिना । तन्मोहेशलक्षणस्येति
तत् तन्मोहेश 'अग्ने स्नानानि' इत्यादिना, तन्मोहेश ॥
आलुपो वेदस्य च यष्टिहृत्को लक्षणं वक्ष्यति । अत्र स्थानाभ-
ज्ञाने बीजलमभिधान्यान्वयाप्याह—तन्मोहेशेति । एहीतस्यो
त्तरवात्सर्येण धारण, मिज्ञानमप्योति ज्ञानं, प्रयोगविधिरता-
प्रयोग, कर्म अनेकधा चिन्तित्वाकरणं, कार्यं धातुसाम्य,
वालं विद्याकाल, वंशे हिमपु, करण मेपनम् । साल-
युक्ति शालयोचना । युक्तज्ञानस्येति कुशलयोगाद करणे
परी । आत्मन इत्यादि ।—आत्मन शीलगुणे करणभूतं

१ 'अथग्रहणविज्ञात' इति पा० । २ 'पयमुत्ता' इति पा० ।

३ 'समग्र सङ्ख्यस्य कथन, व्याकरणं च विवरणम्' इति तिरपा
दतीतम् ।

१ 'अत शाल ज्ञानं वा, जितहस्ता रुग्णहस्ता, जितात्मान इति
जिहोर्द्रव्या, प्रकृति कारणम्' इति शिवदाससेन । २ 'सन्निविधौ
प्रशमनस्येति शमशब्दं समुच्चयन, प्रवृत्तारुहलक्ष सर्वे भवन्ती
अथानिश्चयः इति शिवदाससेन । ३ 'ससमग्रहणाति च भोजनम्'
इति पा० । ४ 'चतुर्विंशत्युपतयस्येति उपनयो विचारण' इति
शिवदाससेन । ५ 'चतुःपट्टिपर्यन्तस्येति रसभेदेन चतुःपट्टिसंख्या
ध्वन्तोऽपविर्षस्य, चतुःपट्टिसंख्याकरचलेष्वर्ष' इति शिवदाससेन ।

मातृपितृव्यनुवृत्तं सर्वप्राणिषु चेतसो मैनस्य सप्तादनेन तथा-
ऽविद्यादानेन च कुशला इति ग्रन्थवचनो बोद्धव्यः ॥६॥७॥

अतो विपरीता रोगाणामभिसरा हन्तारः
प्राणानां, मिषकृच्छ्रप्रतिच्छन्नाः कण्टकभूता
लोकस्य प्रतिकूपकसप्तभूमौ राक्षां प्रमादाच्चरन्ति
राष्ट्राणि ॥ ८ ॥

तेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति—अत्यर्थं वैद्यवे-
ज्ञेन नृशयमाना विशिष्टान्तरमनुचरन्ति कर्मलो-
भात्, धृत्या च कस्यचिदातुर्यमभितः परिपतन्ति,
संश्रवणे चास्यात्मनो वैद्यगुणानुसृष्टं दन्ति, यश्चास्य
वैद्यः प्रतिकर्म करोति तस्य च दोषान्मुहुर्मुहुर्दा-
हन्ति, आतुरमिश्रानि च प्रहर्यणोपजापोपसेवादि-
भिरिच्छन्त्यात्मीकतुं, स्वल्पेच्छुतां चात्मनः व्याप-
यन्ति, कर्म चासाद्य मुहुर्मुहुर्पलोकयन्ति दाक्ष्ये-
णाधानमात्मनः प्रच्छादयितुं कामाः, व्याधिं चापा-
घर्तयितुमशक्तुं ध्यायन्तो ध्यायितमेवानुपकरणमपरि-
चार्कभ्रन्तामप्यन्तमुपदिशन्ति, अन्तर्गतं चैनमभि-
समीक्ष्यान्पमाश्रयन्ति देशमपदेशमात्मनः कुर्यात्,
प्राकृतजगत्सन्निपाते चात्मनः कौशलमकुशलमश-
क्यन्ति, अधीरवश धैर्यमपवदन्ति घीराणां, विह-
ज्जनसन्निपातं (चामिसमीक्ष्य) प्रतिभयमिव का-
न्तारमध्वगाः परिहरन्ति दुरात्, यश्चैषां कश्चित्
सुभावययो भयत्युपयुक्तमप्रकृते प्रकृतान्तरे वा
सततमुदाहरन्ति, न चानुयोगमिच्छन्त्यनुयोक्तुं वा,
मृत्योरिव चानुयोगानुव्रिजन्ते, न वैपामाचार्यः
शिष्यः सग्नसचारी वैयादिको वा कश्चित् प्रश-
यत इति ॥ ९ ॥

मिषकृच्छ्रप्ररो वधनार्थकृतमिदमेव । प्रतिकूपक अन्ध-
धारुणरी शौहकारक (?) इत्युच्यते लोके । राक्षा प्रमादादिनि
राक्षा हि ते डूबिया शासनीया । विशिष्टा रम्या, किंवा कर्म
मार्ग । संश्रवणे चास्वेलातुरस्य प्रवणयोगे प्रदेष्टे । अन्त-
गतमिति सुस्पष्टम् । अपदेश व्याजम् । अतुल्यवदिति वया
अनुशला परस्परविस्मयमात्मकौशल्य वर्णयन्ति तयोर्लभं ।
अधीरवदिति उचाटुरवा सन्त । उपयुक्त इति ज्ञात । अनु-
योग दृष्टान्तम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

तत्र श्लोकः ।

मिषकृच्छ्रप्रविश्यैवं व्याधितास्तर्कयन्ति ये ।
वीतंसमिव संधिष्य वने शाकुन्तिका द्विजान् १०

१ 'मिषकृच्छ्रप्रतिच्छन्ना कण्टकमूला ओजस्य प्रतिकूपक, इत्यु-
क्तमर्थो राक्षा प्रमादादेव चरन्ति राक्षसाणि' इति पा० । २ 'जग-
त्पारिक' इति पा० । ३ 'प्रतिकूपक मन्त्राचार्यादिवेनेन चरन्तीति
प्रतिकूपक परमेश्वरेण' इति शिवदाससेन ।

शुनदृष्टिकाकालमात्राज्ञानमिच्छताः ।
वर्जनीया हि ते मृत्योश्चरन्त्यनुचरा भुवि ॥ ११ ॥
वृत्तिहेतोर्मिषज्ज्ञानपूर्णां मूर्खविशारदान् ।
वर्जयेदातुरो विद्वान् सर्पास्ते पीतमाहताः ॥ १२ ॥
ये तु शारदविदो दक्षाः शुचयः कर्मकोविदाः ।
जितहस्ता जिनात्मानस्तेभ्यो नित्यं कृतं नमः ॥ १३ ॥

तत्र श्लोकः ।

दशप्राणायतनिके श्लोकस्थानार्थसंग्रहः ।
द्विविधा मिषज्ज्ञोक्ताः प्राणस्यायतनानि च ॥ १४ ॥
इत्यश्विदेशशठे तस्ये चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकरस्थाने
दशप्राणायतनीयो नामोक्तनिशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

वीतस्य पक्षिवधनम् । श्रुतं शस्त्रे धवणम् । दृढ कर्म-
धर्शनम् । विद्या चिकित्साज्ञानं, ज्ञान धात्रजन्म, श्रुतम् ॥
धवणमानम् । सेभ्यो निस हृतं रम इत्यनेन प्राणभित्तरे
लौति ॥ १०—१४ ॥

इति श्रीचरकपाणिदत्तविरचिताया चरकटीकायामुपेक्ष-
रीषिकाया सूत्रस्थाने दशप्राणायतनीयो नाम-
ोक्तनिशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातोऽर्थदशमहामूलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः १
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पारिषेध्यात् किंवा सूत्रस्थानमभिधाय तत्रप्रसङ्गं बहुमर्थ-
दशमहामूलीय उच्यते । अत्र 'अभिहित्य कृते ग्रन्थे' (४।३
।८५) इत्यनुवर्तमाने "अध्यायादुवाकयोर्लक्ष्णं" (५।१।९०)
इति च ॥ १ ॥ २ ॥

अर्थे दश महामूलाः समासैका महाफलाः ।
महत्कार्यार्थं हृदयं पर्यायैरुच्यते लुधे ॥ ३ ॥
पदद्वयमर्थं विज्ञानमिन्द्रियाण्यर्थपञ्चकम् ।
आत्मा च सगुणश्चेतश्चित्तं च हृदि संश्रितम् ॥ ४ ॥

अर्थ इति हृदये, महामूला इति महद्दृश्यं मूल यासा भय-
नीनां तास्तथा, समासैका इत्याश्रिता । तस्य हृदयस्य पर्याया-
नाह—महत्त्वस्यादि । महत्त्वस्य तस्यार्थसंज्ञा च हृदयस्य वैद्य-
व्यवहारविदा न सर्वत्र शास्त्रान्तरेषु । हृदयस्य यथा यन्महत्त्वं
यथा वा अर्थमानत्वेनार्थत्वं तद्दृश्यस्याभ्यर्हितत्वात् । अभ्यर्हि-
तत्वमाह—पदद्वयमिन्द्रियाणि । पदद्वयमिन्द्रियाण्यर्थपञ्चकोन्त-

१ 'तत्र हृदयमित्यन्वापीनां शीघ्रं प्रतिकर्तव्यतां बोधयितुं सर्व-
वयवार्थेषुवा हृदयस्य प्राधान्यमाह—अर्थ इत्यादि । हृदये समासत्वा
प्रसङ्गात् महामूलं भगवन्तो दग्धेलावच । महद्दृश्यं मूल दातामिति
मिथ्यम् । महदर्थवैरोर्यं स्पष्टयति—महत्त्वार्थेलादि । अर्थ्यते उपा-
दीयतया प्राच्यत इत्यर्थः' इति शिवदाससेन । २ 'सिरा सत्तद'
इति पा० ।

रात्रिरुपमाणि यस्य तत्तदङ्गमङ्गम् । अङ्गं च पञ्चदशतिरिक्तं समु-
दायहृषमवयवविदग्धं वा । अङ्गमिति वक्तव्ये पञ्चविंशतिपञ्च पञ्चा-
मङ्गलानामपि हृदयाभित्तवप्रतिपादनार्थः । किंवा, अङ्गस्यैवस्याय-
ववयवित्वो निषेधार्थम् । विज्ञानं च यद्यपि 'आत्मा च सगुणः'
इति वचनदेव आत्मगुणत्वेन तदर्थे, तथाऽप्यात्मगुणेषु प्राधान्य-
मात्रेण पुनः पृथगुच्यते; वचनं हि "मुक्तं समग्रं विज्ञानं विज्ञानं
च प्रतिष्ठितम्"—इति । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि पञ्च । अपैष-
कः शब्दादि । सगुण इत्यनेन मुख्यादिग्रहणम् । चेतो मनः ।
चिन्त्यं मनोविषयः । एते च पञ्चविंशतिप्रतिपादनार्थः प्रति प्रति यत्किञ्चि-
त्प्रत्येकमेवोपादेयत्वेन; तेनात्र कश्चनविदग्धतत्त्वत्वेनोपादानं कर्त-
व्यमिति नोद्भावनीयम्, अर्थलब्धौ ह्यर्थः भास्वादनभिधीयमा-
नत्वादप्रधानं भवति ॥ ३ ॥ ४ ॥

मैत्रिद्यैर्धं हि भावानामेतां हृदयमिष्यते ।

गोपामसीनामगारकणिकेपार्थचिन्तकैः ॥ ५ ॥

तस्योपधातामूर्च्छायं भेदान्मरणमूर्च्छति ।

अथ कथमगो पञ्चदशद्वये हृदयाभ्यामा, यामता 'हृदयं गृहलं
न' इति वक्ष्यति, अङ्गं च पञ्चदशद्वयं महत्, इन्द्रियाण्यपि च
स्वाभ्यव्यवहारदिक्षितानि, अर्थाय बाह्यव्याप्यभिव्यक्तिः, आत्मा
यानामित एव व्यापकः, तदुपधातुं विज्ञानमभ्यव्यवहारप्रधानं,
मनोऽप्यानाभित्तमात्मगतं, चिन्त्यं च ज्येष्ठादि न हृदि, इत्या-
दिवाह्य-प्रतिष्ठेत्यादि ।—प्रतिष्ठा कर्माकर्णविरोधेनावस्थानम् ।
भावानामेतामिति पञ्चदशीनाम् । हृदयमिष्यते 'कारणम्' इति
शेषः । अत्रैव दृष्टान्तमाह—गोपामसीनामिष्यादि । गोपामस्यो
दृष्टाच्छादनप्राधारकौष्ठानि । आगारकणिका दृष्टान्तादनमभ्ये
दृष्टाच्छादनकाष्ठानिगन्धनी लोके 'आङ्कम्' इत्युच्यते । अर्थ-
चिन्तकैरिति हृदयचिन्तकः । तेन, पञ्चदशीनां हृदयाभित्तव-
माभापयमादेन, किंताई तदन्वयव्यतिरेकावुपिधापित्वेनेति
दर्शितं भवति । हृदयाभित्तव हृदये प्रकृतिरूपे पञ्चदशदिभा-

नानां प्रकृतिस्त्वत्वं, हृदयोपधातुं तदुपधातु इत्यर्थः । यद्यपि
च, आत्मविज्ञानमनसां हृदयाभित्तवमाभापयमादपि दृष्ट-
स्यष्टमं पार्थिवं वक्तुं, तथाऽपि सर्वव्यापकत्वाच्चोपादेयमाभापय-
त्वम् । नैवम्, आत्मा ह्यत्र संसारी भोगात्मनत्वेनाभिप्रेतः,
स च हृदयप्रदेशे एव सुखदुःखाद्युपलभत इत्यनुभवसिद्धं, तेन
हृदयाभित्त इत्यात्मा; तथा मनोऽपि प्रापेण हृदयेव तिष्ठति, यत्
उपरतचित्तं मनो हृदयेव तिष्ठति, तथा प्याने योगे च हृदिस्थमेव
मनो भवति । यदप्युक्तम्—'आत्मस्ये मगसि स्थिरे' (शा. अ.
१) —इति, तदप्यात्मास्त्वं मनसो हृदयस्थत्वमेव । एवं ज्ञान-
सुखदुःखानि च हृदयस्थान्येव लब्धयन्ते, तथा प्रातिविग्नतापथा
दुःखावेद्याह हृदयेव पीडयते, नान्यदङ्गम् । भवत्वेनान्यापारे-
नाधराधिविगाथेन द्युत्पादितेन । कथं हृदयोपधातुं पञ्चदश-
माकोपधातुमाह—तस्योपधातादित्यादि । तस्यैति हृदयस्य, उप-
धातः किञ्चिदुपहननं; भेदादिति नहोपधातत्वं; मरणं च पञ्-
चदशीनां सर्वव्यापेय यथोक्तप्रतिष्ठानां इति भावः ॥ ५ ॥—

यद्धि तत् स्पर्शविज्ञानं धारि तत्तत्र संश्रितम् ॥ ६ ॥

नत् परस्योजसः स्थानं तत्र चैतन्यसंग्रहः ।

हृदयं महदर्थं च तस्मादुक्तं चिकित्सकैः ॥ ७ ॥

कथमेतद्वदवीलाह—यद्यौलादि । स्वर्शो विज्ञायतेऽनेनेति
स्पर्शं वा विज्ञानातीति स्पर्शविज्ञानं; तस्यैव विशेषणं—धारीति,
धारि तु धारीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगः; यदुक्तं—'धारीरेन्द्रिय-
सत्त्वात्मसंयोगो धारि जीवितम्' (सू. अ. १) इति, एतेन
यः धारीरारिसंयोगः स्वर्शनेन विज्ञायाति तर्ह्ये हेयं, यथायं
धारीरधारणाधारीत्युच्यते, स हृदि स्थितः । तेन, तदुपधाता-
मूर्च्छां तथा तद्भेदान्मरणं चैतन्यानुश्रितिलक्षणमुपपन्नम् ।
स्पर्शो हि द्विविधः ऐन्द्रियको मानसश्च, एतदस्पर्शद्वयं विज्ञा-
नं किञ्चिज्ज्ञानं भवति, यदुक्तं—'यथैवेन्द्रियकः स्पर्शो
स्पर्शो मानस एव च । द्विविधः सुखदुःखानां वेदनानां प्रव-
र्तकः' (शा. अ. १) इति । मानसं च स्पर्शं धारिरेव व्या-
स्थानमेव दर्शयिष्यामः । स्पर्शो विज्ञायत इति निरूपयति
तु स्पर्शसंज्ञेन लक्षणस्य स्वरूपमानोऽर्थोऽभिप्रेतः, तेन सर्वज्ञे-
नावरोधः—'स्पर्शस्यार्थमिन्द्रियाणि स्पर्शार्थांश्च प्रकानयन्ति,
यदुक्तं—'स्पर्शते नातुपादानो नास्वरूपो वेति चेदन्नाः'
(शा. अ. १) इति । यद्यपि धारीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगः धारी-
रप्रदेशान्तरेऽप्यस्ति, तथाऽपि नासौ धारीरधारणे तथा शरी-
रासी वा प्रधानं, तदुपधातेऽपि धारीरधारणाधारीरधारणः
हन्तव्यं संयोगः प्रधानं, तदन्वयव्यतिरेकावुपिधापित्वात्
स्पर्शजान्तरीरधारणयोगः; तेन सूक्तं—तत्तत्र संश्रितमिति ।
हृदयान्महद्वर्तते भगान्तस्याह—तत् परस्येदारादि । पत्न

१ 'आत्मा च सगुण इत्यत्र गुणप्रदेशेन विज्ञानातीरिक्तं भाव्यगुणो
मनोऽन्यदन्वयानामभिधीयते । परमिन्द्रियाणीत्यनेनाभि मनोविष-
यमिन्द्रियमुच्यते, एतच्च विज्ञानमनसोः सञ्जवीयेषु प्राधान्यव्यापनार्थं
वृष्यनीयम्' इति शिवदाससेनः । २ 'इतिप्रतिपाठिताः' इति पा० ।
३ 'ननु यद्यप्यात्मनो विदुत्वेन नायेवत्युक्तं, तथापि किञ्चार्थात्
विदुत्वेन साक्षात्परीक्षितस्य जीवात्मनो हृदयाभित्तवमुपधारणे
क्रियते कष्टं, यस्मात्तदुपस्थाति हृदयाभित्तव परस्परौषधिं स्वयमे-
द्विभाज्यते; मनोऽपि प्राप्यते दृष्टं यथावसितिरिति तस्मात् हृदया-
भित्तवमुक्तं, यदन्वयव्यतिरेका हृदयेऽपि पीडयते पीडयते नान्यदङ्गमिति
दर्शनात्तदप्यपि हृदयाभित्तव यथायथंविदुपपन्नं नाम, पञ्चदशीनां
तु हृदयाभित्तव कथमपि नोपपद्यते, यत्तत्र 'हृदयं महदङ्गम्' इति
वक्ष्यति पञ्चदशमपत्रं ४ भवति, इन्द्रियाण्यपि चक्षुरादीनि हृद-
याभित्तव्येन भित्ता विदुत्वेन, नवींश्च दृष्टाद्वये बाह्यव्याप्यविवि-
हत्वापञ्च विदुत्वेन विदुत्वा—मगिधार्थमिष्यादि' इति शिवदाससेनः ।
५ 'धारीरधारणातीरेण' इति पा० । ६ 'दृष्टाच्छादनप्राधारकौष्ठानि'
इति पा० ।

१ 'अध्यात्मनो व्यापकत्वावदासिमादेन व्युत्पादितेन । दत्त-
स्या संसारी हृदयाभित्तो भवति तदेव हृदयनाशधरा इति भावः'
इति पा० । २ 'मिथित्वेन' इति पा० । ३ 'इन्द्रियाण्यपि'
नायं इति पा० ।

प्रेष्टस्य । एतेन द्विविधमोजो दर्शयति—परमपरं च, तत्रात्र
लिपरिमाणमपरं, यदुक्त—“तावदेव परिमाणं श्लेष्यमन्यौजसः”
(शा. अ. ७) इति, अल्पप्रमाणं तु परं, यदभिप्रेत्योक्त—
“हृदि तिष्ठति यच्छुद्ध रक्तमीपस्तपीतकम्” (सू. अ. १७)
इति, तन्त्रान्तरेऽप्युक्त—“प्राणाश्रयस्वीजसोऽष्टौ बिन्दवो हृद-
याधिताः” इति, किञ्च, सति हि परे चापरे चोच्चि “परस्य”
इति विशेषण सार्यकं भवति, गत्वैव रूपे । अर्थाश्लिपरिमित
स्वीजसो धमन्य एव हृदयाधिताः स्थानम् । तथा प्रमेहेऽर्थाश्लि
परिमितमेवौजः क्षीयते नाष्टबिन्दुकम्, अस्य हि चिन्तिक्षये
ऽपि मरणं भवति, प्रमेहे तु ओजः क्षये जीवत्वेव तावत्,
ओजः क्षयलक्षणमप्यर्थाश्लिजस्य क्षय एव बोद्धव्यम् । ओज-
शब्दश्च यद्यपि रसेऽपि वर्तते, यदुक्त—“रसश्चोच्चि सख्यातः”
(नि. अ. ५) इति, तथा “मलीभवति तत् प्रायः रूपत्वे
किञ्चिदोजते” (चि. अ. ८) इति, तथाऽपीह सर्वधातुसार
मोजोऽभिधीयते । एतच्चोच्चि उपधातुरूप केचिदाहुः, धातुर्हि
धारणपोषणयोगाद्भवति, ओजस्तु देहधारकं तदपि न देहपो-
षकं, तेन नाष्टमो धातुरोजः । केचित्तु शुक्लविशेषमोजः प्राहुः,
तच्च न मनः प्रीणाति । ये तु भवते—सर्वधातुतां सारसमुद्-
यभूतमोजः, ते रसादिसाररूपतया रसादिभ्योऽभिन्नमोज इति
दृष्टप्रधातुत्वतोपाधुतत्वेन वा न निर्देयमिति पश्यन्ति, वचन-
ञ—“प्रमेरं कलुष्येभ्यो यथा सजीवते मधु । तद्भोजं
शरीरेभ्यो गुणैः सन्निवृत्ते नृणाम्” (सू. अ. १७) इति, अत्र
शरीरेभ्य इति धातुभ्यः, गुणैरिति सारभागी । तत्र चैतन्य-
समग्र इति तत्र हृदि आत्मा चैतन्यस्य स्वविषये प्रसृतस्य समग्रहणं
करोति, तेन प्रसृतं मनो हृदये निष्ठं योगज्ञो भवत्यात्मेत्युक्तं
भवति, ततश्च योगस्य मोक्षमाप्नत्वतोपादियस्यापि हृदयेमेव
स्थानमिति हृदयमभ्यर्हितं भवति । यस्यादेवगुणः हृदयम्,
अतो हृदयं ‘महद्’ इति च, तथा ‘अर्थ’ इति बोध्यते
किञ्चित्त्वै । १॥ ७ ॥

तेन मूलेन महता महामूला मता दृश ।
ओजोवहाः शरीरेऽस्मिन् विधम्यन्ते समन्ततः ८
संप्रति धमनीनां महामूलत्वं प्रतिपादयति—वेनेत्यादि ।
तेनेति हृदयेन, महता ‘युक्त’ रोपः । विधम्यन्ते विस्फर्णन्ते ॥ ८ ॥
येनौजसा वर्तयन्ति प्रीणिताः सर्वदेहिनः ।
यद्वते सर्वभूतानां जीवितं नावतिष्ठते ॥ ९ ॥
यत् सारमादौ गर्भस्य यत्तद्गर्भरसाद्रसः ।
सर्वतमेन हृदयं समाविशति यत् पुरेति ॥ १० ॥

१ ‘समग्र संवरणं’ इति पा० । २ ‘विधम्यन्ते विमर्षन्ते, किञ्चा
विधम्यन्ते पूर्वन्ते ‘वासेन धातुना’ इति वेधः’ इति शिवदासलेन ।
३ ‘सर्वसंवरणं’ इति पा० । ४ ‘योऽन्तः’ इति पा० । ५ ‘सर्ववर्-
णान्’ इति पा० । ६ ‘समाविशति यत् पुनः’ इति वृत्तिरत्रागम-
नापतेनसंयमः पाठः, युक्तश्चाप, मेरे(रे)ति पठ्यते—इतो रसो
नि सरति तत्र एव च सर्वतः । निराभिर्हृदयं वैदि तस्याद्वयमना-
तिता’ इति ।

येस्य नाशात्तु नाशोऽस्ति धारि यद्ब्रूयार्थितम् ।
यच्छरीररसस्नेहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः ॥ ११ ॥
तत्फला बहुधा वा ताः फलन्तीय (ति) महाफलाः ।

संप्रति धमनीनामुक्तं महाफलत्वं व्युत्पादयन्त्याह—येनौज-
सेत्यादि । येनौजसेति सामान्येन द्विविधमप्योजो प्राज्ञम् । वर्त-
यन्ति जीवन्ति, वर्तयन्तीति चोपदिशेति शिञ् । प्रीणिता इति
तर्पिता । यत्सारमादौ गर्भस्येति शुक्लशोणितसंयोगे जीवाधि-
ष्ठिताये यत् सारभूतं, तत्रापि तिष्ठति । यत्तद्गर्भरसाद्रस इति
गर्भरसाच्छुक्लशोणितसंयोगपरिणामेन फलरूपात्, रस इति
सारभूतम् । सर्वतमेन हृदयं समाविशति यत् पुरेति यदा
हृदयं निष्पद्यमानं, तदैव व्यकलक्षणं सकृदयमपितिष्ठति
यदित्यर्थः । एतेन, गर्भावस्थानयेऽपि तदोजसिष्ठती युच्यते,
परं गर्भादौ शुक्लशोणितसाररूपतया, कललवस्थायी तु रससा-
ररूपतया, अवयवनिष्पत्तौ तु खलक्षणयुक्तमेव भवत्येव ह्यो-
जस्य सर्वावस्थायारूपत्वेन महत्त्वं युच्यते । यस्य नाशात्तु
नाशोऽस्तीति धात्वन्तराश्रयेऽपि सत्योऽनक्षये मरणमित्यर्थः ।
धारीति जीवधारकसंयोगिभ्यः प्रधानत्वात् । शरीररसस्नेह इत्या-
शरीरसारसारं, रसशब्दः स्नेहशब्दश्च सारवचनं, तेन कृति-
ररसानां धातूनामपि सार इत्यर्थः । एतच्च प्रचारान्तरेण तदे-
हितावैककर्मकचनमोजसोऽभ्यर्हितत्वात्त्वार्थम् । तत्फल-
ज कत्र ओजोवहा इति यावत् । एतेन, यपोक्त्युक्तस्यो-
त्वेनान्तो महत्, एतद्गर्भनेत्रं फलन्तीयेति महाफला धम-
उक्ता । द्वितीया निष्कामाह—बहुधा वा ताः फलन्तीति, ता-
हृदयाधिता दृश धमन्यो बहुधाऽनेन प्रकारं फलन्तीति निष्प-
द्यन्ते, एतेन, मूले हृदये दृशरूपा सत्यो महासख्या शरीरे
प्रतावमेदोद्भवन्तीत्युक्तम् ॥ १-११ ॥—

ध्मानाद्रमन्यः श्रवणात्स्रोतांसि सरणात्सिराः १२

धमनीशब्दादिनिर्दिष्टमाह—ध्मानादिसादि । ध्मानात् ए-
वाह वा(वा)श्रेण रसादिनेत्यर्थः । श्रवणारिति रसेदेव पोष्यस्य
श्रवणात् । सरणादेशान्तरयमनान् ॥ १२ ॥

तन्महत्ता महामूलास्तस्यौजः परिरक्षता ।

परिहार्यो विशेषेण मनसो दुःखहेतवः ॥ १३ ॥

हृद्यं यत् स्याद्यदौजसं स्रोतसो यत् प्रसादनम् ।

तत्तत् सेन्यं प्रयत्नेन प्रशमो शानमेव च ॥ १४ ॥

१ ‘यस्यानाशब्दः न्योऽस्ति’ इति पा० । २ ‘धारीति जीवाधि-
ष्ठितं शिञ्जरीरं, तदेव शरीरधारकनाशरीरशब्दोच्यते, किञ्चा,
जीविताधारकशब्दोच्यते च धारिगृह्यार्थे उच्यते । यच्च नाशात्तु
नाशोऽस्ति धारि यद्ब्रूयार्थितमेति । पुनः यन्मात्रिश्चिद्विद्वदार्थेऽन-
हेतुभूतं मनो हृदि स्थितं किञ्चित्, तन्मात्रदुःखप्रसादार्थं मनो
विश्वकोरस्युत्तराश्रयेति मूलां मरणं चोपपन्नमित्यर्थः । मरण-
मनोविनिर्वाहयत्वेन हृदयमुच्यते, तथापि तदुपायस्य मूलां
मरणहेतुत्वप्रसङ्गस्य पुनश्चमिति न तत्त्वम्’ इति शिवशरणेन ।
३ ‘निविष्टा’ इति पा० । ४ ‘तद्वत्’ इति पा० । ५ ‘रसस्यैव पोषकस्य
श्रवणात्’ इति पाठो युक्तः । ६ ‘सरणात्सिराश्रयमनान्’ इति पा० ।

संप्रति हृदिस्थस्य मनसः परिपालनहेतुमाह—तन्महद्वि-
त्वादिति । तन्महद्विति पञ्चादित्याह हृदयम् । ता महात्मना
इत्योजोवहा धमन्यः । तन्वाच इति योनिसेलादिनोक्तगुण-
गोचः । प्रथमः शान्तिः । ज्ञानं चरकज्ञानम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

अथ स्वल्पेकं प्राणवर्धनानामुत्कृष्टतममेकं बलव-
र्धनानामेकं बृंहणानामेकं मन्दनानामेकं हर्षणानामे-
कमयनानामिति । तत्राहिंसा प्राणिनां प्राणवर्धना-
नामुत्कृष्टतमं, वीर्यं बलवर्धनानां, विद्या बृंहणा-
नाम्, इन्द्रियजयो मन्दनानां, तत्स्वावबोधो हर्ष-
णानां, प्रहर्षचर्यमयनानामिति । एवमायुर्वेदविदो
मन्यन्ते ॥ १५ ॥

हेतुप्रस्तावेन प्राणवर्धनामुत्कृष्टान्यहिंसादीन्यप्याह—अथ
स्त्रिंशदिति । एकमित्येकमेव, न द्वितीयमुत्कृष्टतममस्तीत्यर्थः ।
अयनानामिति मार्गानाम् । बधप्यर्थे प्राणवर्धने तथाऽप्यहिंसा-
योऽप्यहंसा, अहिंसया हि धर्मजननेतत्कृतमविचार्यं भवति ।
“यपि मांसं बृंहणप्रधानं, तथाऽपि तच्छरीरमाप्रवृंहणं, विद्या
च” इतीरमनौर्बृंहणीयाऽतिरिच्यते ॥ १५ ॥

साधनप्रायुर्वेदविदस्तत्रस्थानाध्यायप्रधानां पृथक्त्वेन
चानां यशो वाक्यार्थशोऽर्थार्थयवशश्च प्रवक्तारो म-
नोऽप्याः । तत्राह—कथं तन्मादीनि वाक्यशो वा-
क्शब्दार्थशोऽर्थार्थयवशोऽर्थार्थयवशोऽर्थार्थयवशो भवन्तीति ॥ १६ ॥
अप्रोच्यते—तत्रमार्गं फाल्गुन्यं यथाज्ञायमव्य-
मानं वाक्यशो भवत्युक्तम् ॥ १७ ॥

पुण्या सन्ध्याग्नौप्रविश्याथैतत्वं वाग्मिन्यांसस-
मास्तप्रतिष्ठाहेतुदाहरणोपनयनिगमनैर्युक्ताभिरि-
धिधर्शिन्ययुक्तिगम्याभिरुच्यमानं वाक्यार्थशो भ-
वत्युक्तम् ॥ १८ ॥

तन्ननियतानामर्थदुर्गाणां पुनर्विभावनैरुक्तमर्थ-
धयवशो भवत्युक्तम् ॥ १९ ॥

आयुर्वेदप्रथमप्रश्नेनानायुर्वेदनिश्चयऽऽयुषलयाऽऽयुर्वेदस्य च
निष्पत्तं प्रदर्शनं कृते—तत्रेत्यादि । वाक्यश इत्यादि स्वयमेव
व्याकृत्यति । आर्ग्यपृथक्कृतम् । तत्रां साक्ष्यम् । यथाज्ञायमव्य-

१ “नियमानाम्” इति पा० । २ “वीर्यमुत्साहः” । विद्या योगविद्या ।
मन्दनानामिति मेघमसृद्धिगननानाम् । अयनानामिति मोक्षसाधन-
मार्गानाम् इति शिवदामसेनः । ३ “धर्मजननात्तत्कृतमविचार्यं” इति
पा० । ४ “साधनपर्वत्वेन पञ्चकर्मं प्रतिष्ठा, यथा—आयुर्वेदो ग्लि
इति । हेतुस्तत्प्राप्तवचनं, यथा—अनादित्वादिति । उदाहरण
इत्यन्तः, यथा—आत्मवैदिति । अयनयो नाम साधनपर्वत्वेन पुनः
पञ्चकर्मं, यथा—अनादित्वात् वाक्यमिति । निगमनं तु पुनर्वैतुतां
वित्तं शास्त्रस्य पदमिदमपि कथनं, यथा—उत्पादित्वा” इति शिव
दामसेनः । ५ “पुण्यपुद्गिगम्याभिः” इति पा० । “विधिधर्-
शिन्ययुक्तिगम्याभिरिति उच्यमानमपामविधिर्युक्तिगम्याभिः” इति
शिवदामसेनः । ६ “तत्रमार्गार्थार्थानां” इति पा० ।

मानमिति यथापाठक्रमेणोच्यमानम् । उदाहरणं दृष्टान्तः, अय-
नयः सिद्धेन्तोपपादितस्य साधनपर्वस्य साध्ये पुनः कथनं,
यथा—तथा वाचं धूमवानिति, निगमनं हेतुसाधितसाधनपर्वक-
थनं, यथा—तस्यादगिमानमिति । तन्नानियतानामिति तन्नयता-
नाम् । विभावनैरुक्तमिति व्याख्यानेः कथनम्, उक्तमिति भावे
“चः” । व्यसोदाहरणं यथा—“शरीरचेष्टा या चेष्टा र्थार्थार्थो
बलवर्धनी” (सू. अ. ७) इत्यत्र “इष्टा या चेष्टा” इत्येतान्-
न्यायमुच्यते, तेन द्वितीयचेष्टापदस्य दुर्गस्य व्याकरणं परं
भवति ॥ १९-१९ ॥

तत्र चेत् प्रष्टारः स्युः—चतुर्णांमृक्सायजुश्चरथ-
र्धवेदानां कं वेदमुपदिशन्त्यायुर्वेदविदः, किमायुः,
कसादायुर्वेदः, किमर्थमायुर्वेदः, शाश्वतोऽशाश्व-
तो वा, कति कानि चास्याह्वानि, कैश्चायमभ्येतव्यः,
किमर्थं वेति ॥ २० ॥

इदानीमायुर्वेदविदः प्रश्नेनैव निर्णेतव्या इत्यतः प्रश्ना-
नाह—तत्र चेदित्यादि । कं वेदमुपदिशन्ति ‘आयुर्वेदम्’ इति
तेषां ॥ २० ॥

अथ भिपजा एतेनैव चतुर्णांमृक्सायजुश्चरथर्धवे-
दानामात्मनोऽध्यर्धवेदे भक्तिरादेष्ट्या, वेदां ह्याध-
र्षणो दानस्वस्त्ययनबलिमङ्गलहोमनियममायुश्चि-
तोपवासमन्त्रादिपरिग्रहाचिकित्सां प्राह । चि-
कित्सा आयुषो हितायोगदिदृष्टे ॥ २१ ॥

अधर्ववेदे भक्तिः सेवेत्यर्थः, एतेन भिपराधेनाधर्ववे-
दसायुर्वेदत्वमुक्तं भवति । आयुर्वेदस्याधर्ववेदेनादेहेतुनाह-
वेदो हीत्यादि । एतेनैकप्रभौनत्वात्तद्वेदेकदेश एवायुर्वेद
इत्युक्तं भवति ॥ २१ ॥

वेदं कौपदिद्यायुर्वाच्यं । तत्राद्युधेतनानुवृत्ति-
जीवितमनुवर्धो धारि वेत्येकोऽर्थः ॥ २२ ॥

प्रश्नक्रमेण वेदं प्रतिपादायुर्वेदं प्रतिपादनीयं मपरीत्याह—
वेदं कौपदिद्येत्यादि । चेतनायुर्वेदिति चैतन्यसन्तानः । एतस्य
गर्भावधिमरणपर्यन्तं बोद्धव्यं, तद्वत् चैतनानुवृत्तिः । साक्षा-
दनुपलब्धत्वेनैवानुवृत्तिरिति भावः । ॥ २३ ॥ वाचं प्रसुप्तस्य चैत-
न्यविच्छेदो भवति, यत्साम्प्रति “मुत्तमहमसापाम्” इत्युक्ता-
कलीनप्रतिस्नानाददर्शनात् सूक्ष्मज्ञानमस्त्विति । यद्यपि वीर्यश्री-

१ “विद्वाननुपलब्धिरित्येव” इति पा० । २ “अवयवस्य इत्यर्थार्थार्था-
ह—तत्रमियतानामित्यादि । अत्रापि तत्रगर्भमिति संभवते, तत्रमि-
यताना तत्रगमनानाम् । इत्येव मन्यन्ते बुध्यन्ते इति दुर्गा, दुर्गार्थाना-
मिति दुर्गाश्च ते अर्थाश्चेति तेषां, विग्रहनेः प्रसङ्गः । तन्मियतानां
दुर्गार्थार्थानां ननु पुनः प्रसङ्गमिति त्रैलोक्यव्यापकं तत्रगमनं
उक्तं भवतीत्यर्थः । असौदाहरणं यथा—“शरीरचेष्टा या चेष्टा”, “इष्टा
या चेष्टा” इति प्रिनयोके सति द्वितीयचेष्टापदस्याः प्रसङ्गो
मर्यादितः, एवमन्यत्रानुवर्धम् इति निवृत्तसेनः । ३ “धारित्य”
इति पा० ।

वितीये शरीरादिसंयोग आधुरित्युक्तं, तथाऽपि तत्कार्यत्वादिति चैतन्यानुवृत्तिः कार्यकारणयोरभेदविषयस्याऽऽयुर्बुद्ध्यते । अनु-
बन्धधारिणश्चैव प्रथमाध्याये व्याहृतौ ॥ २२ ॥

तदायुर्वेदयतीत्यायुर्वेदः । कथमिति चेत् ? उ-
च्यते—स्वलक्षणतः सुषानुपगतो हिताहिततः प्रमा-
णतः । यतश्चायुष्याप्यनायुष्याणि च द्रव्य-
माणि वेदयत्यतोऽप्यायुर्वेदः । तनायुष्याप्य-
चापि च द्रव्यगुणकर्मणि केचलेनोपदेक्ष्यन्ते
नन्व २३ ॥

प्रमाणयुर्वेदः । इत्यसौत्तरं—तदायुरित्यादि । वेदयति बोध-
ः । ५ तत्र तन्मात्रे विदेर्भादयोऽर्था व्याख्याता, ते
न साक्षात्सर्वगम्या इतीह नोपा । स्वलक्षणतः इत्यादि स्वयमे-
वोदाहरिष्यति । आयुष्यानायुष्ये आयुः कारणत्वेन आयुः शब्देन
वक्तव्यं, तेनायुष्यानायुष्यवेदपक्षे गौणी निरुक्तिः 'आयुर्वेद'
इति, अत एवान् अपिशब्दः कृतः—अतोऽप्यायुर्वेद इति ।
अनायुष्यमपि च शतमसेज्यरेनौष्यवहियमाणमायुः कारणं भव-
त्येव, तेनायुष्यमप्यायुः कारणतयाऽऽयुः शब्दवाच्यः, नाप्रा-
पराधः ॥ २३ ॥

तत्रापुरक्तं स्वलक्षणतो यथावद्विद्वैष्य पूर्वाध्याये
च । तत्र शारीरमानसाभ्यां रोगाभ्यामनमिद्रुतस्य
विशेषेण यौवनवतः समर्थानुगतबलवीर्ययशःपौ-
रुषपराक्रमस्य ज्ञानविज्ञानेन्द्रियेन्द्रियार्थबलसमु-
द्भये वर्तमानस्य परमार्द्धिचरित्रविधिभोगस्य स-
मृद्धसर्वारम्भस्य यथेष्टविचारिणः सुखमायुर्बुद्ध्यते,
अनुपगतो विपर्ययेण, हितैषिणः पुनर्भूतानां पर-
स्त्रातुपरतस्य सत्यवादिनः शर्मपरस्य परीक्ष्यफारि-
णोऽप्रमत्तस्य त्रिवर्गं परस्परानुपहतमुपसेयमा-
नस्य पूजार्हसंपूजकस्य ज्ञानविज्ञानोपशमशीलस्य
धृदोपसेविनः सुनियतरागतोपेय्यमदमानवेगस्य
सततं विविधप्रदानपरस्य तपोज्ञानप्रशमनित्यस्या-
ध्यात्मविदस्तत्परस्य लोकमिमं चामुं चापेक्षमाणस्य
स्मृतिमतिमतो हितमायुर्बुद्ध्यते । अहितमतो विप-
र्ययेण ॥ २४ ॥

इदमेति तत्रायुधेतनानुरितिरित्यादिना । तत्र शारीरेला-
दिना मुखमायुरभिषेते । पौरुषमुत्कृष्टं कर्म । ज्ञानविज्ञानेन्द्रि-
यैर्बलशब्दः, इन्द्रियार्थेन । समुद्रयशब्दः संबध्यते, किंवा
ज्ञानादिभिः सर्वैरेव समुद्रयशब्दः संबध्यते, किंवा ज्ञानादिभिः
सर्वैरेव 'बलसमुद्भये' इति बोध्यं, बलस्य समुद्रयो बलसमु-
द्भयः । परमा अलार्था इन्द्रियस्य परमार्द्धिः । समुद्रा निष्पादि-

१ 'तत्रापुरक्तं' इति पा० । २ 'अतोऽप्येवमप्यवहियमाणं'
इति पा० । ३ 'आयुः कारणतयाऽऽयुः शब्दवाच्यमित्यनपराधः'
इति पा० । ४ 'यस्य ह्यस्य हितस्य' इति पा० । गौणी द्रव्याव-
तन' इति न पठति । ५ 'सावपराधः' इति पा० ।

तसाध्या सर्वारम्भा यस्य च तथा । हितैषिणो भूतानामिति
संबन्धः । तत्परस्त्रेलाप्यतपरस्य, अध्यात्ममाभादिसम्बन्धः ।
अमुं चेति परलोचनम् ॥ २४ ॥

प्रमाणमायुषस्त्वयेंन्द्रियमनोबुद्धिचेष्टादीनां वि-
कृतिलक्षणैरुपलभ्यतेऽनित्यैः, अयमस्मात् क्ष-
णान्मुहूर्तादिवसात्रिपञ्चसत्तदशद्वादशधात्वात् पक्षा-
न्मासात् पण्मासात् संवत्सराद्वा सभायमापत्स्यत
इति । तत्र स्वभावः प्रवृत्तेरपरमो मरणमनित्यता
निरोध इत्येकोऽर्थः । इत्यायुषः प्रमाणम्, अतो विप-
रीतमप्रमाणमरिष्टाधिकारे, देहप्रवृत्तिलक्षणमधि-
कृत्य चोपदिष्टमायुषः प्रमाणमायुर्वेदः ॥ २५ ॥

प्रयोजनं चास्य स्वस्थस्य स्वास्थ्यरक्षणमातुरस्य
निकाशप्रशमनं च ॥ २६ ॥

वितृतिरुपलक्षणं वितृत्तिलक्षणं, तेयमेव विशेषणम्—अ-
नित्यैराकस्मिन्नेरिष्टैरित्यर्थः, अनित्यता हि विकृतिर्येंन्द्रिया-
णामरिष्टम् । तनार्थवितृत्तिर्यथा—'नानायुष्पोपमगम्यो यस्य
वाति दिशानिधम्' (इ अ १) इत्यादि, इन्द्रियवितृत्तिर्यथा
—'यद्य पर्यस्यदस्यात्' (इ अ ४) इत्यादि, मनोवितृत्ति-
र्यथा—'क्षं पुन निन्दते भवि समेतै परमां रतिम् । तरे-
वारमगमस्य ग्लानोर्मरणमदिद्योत्' (इ अ ८) इति, बुद्धि-
वितृत्तिर्यथा—'बुद्धिर्बलमहेतुवत्' इत्यादि, चेष्टावितृत्तिर्यथा—
'विकर्षेतिव य पादो म्युनाय परिप्रावति' (इ अ १२)
इत्यादि । आदिप्रवृत्तात् परिजनवितृत्तादयो हेतवः । अत्र च
रिष्टप्रस्तावे क्षणादिकर्मन्तकालजन्य कर्मादूर्ध्वं रिष्टजन्यमरणा-
भावात् । अतो विपरितो मप्रमाणमिति रिष्टिह न निश्चितप्रमाण-
मायुरितिष्टाधारः इत्यर्थः । अन्यदपि चायुः प्रमाणज्ञानमाह-
देहप्रवृत्तीत्यादि । देहस्य प्रवृत्तिसंक्षणं च देहप्रवृत्तिरु-
च्यम् । तत्र देहमधिकृत्यायुः प्रमाणं यथा—'तर्ह्यं तार्यतेता'
इत्याभ्य यावत्—'चिरजीविनश्च भवन्ति' (यि अ ८) इति,
प्रवृत्तितो यथा—'श्रेयिका बलपन्तो वसुमन्तो निषान्त
ओजस्विनः शान्ता आयुष्मन्तश्च भवन्ति' (यि अ ८)
इति, लक्षणतो यथा—'तत्रेमान्यायुष्मगो बुभारणां रु-
च्यमि भवन्ति' (शा अ. ८) इत्यादि । किंवा, देहस्य
सहजलक्षणं देहप्रवृत्तिसंक्षणं, तत्र तर्ह्यं तार्यतेत्यादिसंज्ञ-
नोद्भवम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

सोऽयमयुर्वेदः ज्ञाभ्यतो निर्दिश्यते, अनादि-

१ 'प्रमाणप्रमाणमायुर्वेद' इति पा० । २ 'न केवलमरिष्टाधिकारे-
रिष्टजन्यवितृत्तायुषः' मया 'पुरदिष्टं, देहादिकमधिकृत्याति विमाने
उपदिष्टमिवाह—देहमरिष्टजन्यमित्यादि' इति रिक्तशस्तेन । ३
'इतानीं किमायुर्वेद' शास्त्रोपाधायो वेदि प्रत्ययोपसंहारः—
उपनिषदि । शास्त्रं इत्येतरेव । अनादित्यदिभिः संवत्सरादिच्छेदे
संवत्सरेण न कर्तव्यं तदर्थवदित्यर्थः । न च कदाचिद् रिक्तजन्यं
द्वयं यदीयमिति लोको हेतुः इति वाच्यं, यत्र 'यो नानां विदपाति

त्वात्, स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वात्, भावस्वभाव-
नित्यत्वाच्च । न हि नोभूत् कदाचिदायुषः सन्तानो
वृद्धिसन्तानो वा, शाश्वतश्चायुषो वेदिता, अनादि
च सुसङ्कुलं सद्रव्यहेतुलक्षणमपरापरयोगात् । एष
चार्यसंग्रहो विभाव्यते आयुर्वेदलक्षणमिति । यत्पु-
नर्युल्लघुसीतोप्यस्त्रिधरुक्तादीनां द्रव्याणां सामा-
न्यविशेषाभ्यां वृद्धिहात्सी, यथोक्तं—गुरुभिरभ्यस्य-
मानैर्गुरुणामुपचयो भवत्यपचयो लघूनां, पृथगेवे-
तरेपामिति । एष भावस्वभावो नित्यः, स्वलक्षणं च
द्रव्याणां पृथिव्यादीनां, सन्ति तु द्रव्याणि गुणाश्च
नित्यानित्याः । न ह्यायुर्वेदस्याभ्यूतोत्पत्तिरपलभ्य-
तेऽप्यत्रावबोधोपदेशाभ्याम् ; एतद्वै द्रव्यमधिकृ-
त्योत्पत्तिमुपदिशन्त्येकै । स्वाभाविकं चास्य लक्षण-
मकृतकं, यदुक्तमिहापेऽप्याये च; यथा—अश्वेरो-
ण्यम्, अपां द्रवत्वम् । भावस्वभावनित्यत्वमपि
चास्य, यथोक्तं—गुरुभिरभ्यस्यमानैर्गुरुणामुपचयो
भवत्यपचयो लघूनामिति ॥ १७ ॥

अतदित्यादिति हेतुनयमत्र । प्रथमस्य विवरणं—न हीत्यादि ।

न च नृहारनित्यत्वमायुर्वेदे साध्यं, तच्चायुषस्यायुर्वेदस्य न
शब्दरूपस्य, किंवा, व्यवहारनित्यायुर्वेदार्थमिधायकस्यायुर्वेदस्य
पारंपर्यबोधोपदेशात् साध्यते । तत्रायुषस्तावदायुर्वेदप्रतिपा-
दस्य नित्यत्वं, न हि नाभूत् कदाचिदायुः सन्तान इति सर्वदे-
वायुः परापरसन्तानन्यायेन विद्यते, आयुर्गुणानां प्राणिनामत्र
पक्षेऽदित्यर्थः । एष वृद्धिसन्तानोऽपि न हि कदाचिन्नाभूदिति
योजना । एतेन तस्मापि सन्तानेन नित्यत्वायुषो वेदनमपि
नित्यम् । शाश्वतश्चायुषो वेदितेत्यनेनायुर्वेदवेदिनित्यत्वमु-
क्तम् । एतेन वेदवेदनवेदिगुणानादित्यायुर्वेदस्य नित्यत्वम् ।
न चायुः सारुषेणैवायुर्वेदविषयः किं हि रोगादिशुद्धिवा-
स्याह—अनादि चेष्टादि । सुसङ्कुलमिति आरोग्यं सुखं,
व्याधिर्दुःखम् । तत्राभ्यहेतुलक्षणमिति सहेतुपिहितवति-

पूर्वं यो वे वेदाश्च प्रतिनोति तस्मै' इत्यादिपुत्रेन शिरण्यमर्चयितुं
वेदत्वेति । न च शब्दत्वेन वेदस्यापि वैशेष्यत्वं साध्यं, शब्दस्या
नित्यत्वात्, किञ्च प्रमाणमिति वेदः, श्रीमत्सत्त्वा एव पर्वगुणोच्चा,
अक्षान् पुनरास्तनजिनां यद्विकलं किं तया प्रयोजनं नास्तीति । ये तु
विधियोऽस्माद्वेदं शब्दरूपोऽनेकपथः, तथापि कृतवत्त्वादनित्य एव,
अनेकपथं नित्यं पृथेकाह । तेषामायुर्वेदस्य नित्यत्वमर्थोऽन्यायम
भाष्येति' इति विचारार्थेन ।

१ 'नैनाभूत्' इति पाठः । 'इदानीं संघटतामिच्छेदं दर्शयितुं
मायुर्वेदस्य सन्ताननित्यत्वाभाह—न हीत्यादि । अयं साधक—अनादी
संघटने आयुर्वेदार्थानां प्राणिनामत्रुच्छेदात् स्यंदेवायुः परापरसं-
त्यगेन सिद्ध्यते, तत्रायायुर्वेदोपपत्तिरप्युपपत्तान्तानांसांसादित्युपपत्ति-
रप्यायुर्वेदेनापि तया भवितव्यः, न च परंपराभावे उपपत्तिरसंभव
तीति । न हि नाभूत् कदाचिदायुः सन्तान इति न्यायेनायुर्वेदार्थमपे-
क्षायुः सन्तानस्य नित्यत्वेन तदभिप्रायकस्यापि नित्यत्वमिति नर्ग-
दिति' इति विचारार्थेन ।

क्रमः । हेतुशब्दो हि द्रव्यशब्देनैव व्यापिकारणसौकर्यात् प्रक-
भतेतुमाह, केचित्तु 'सहेतुलक्षणम्' इति पठन्ति, तत्रापि
हेतुशब्देन जनक शमकश्च रोगहेतुर्नान्यः, यदि वा सुसहे-
तुर्मिषः तु पहेतुश्च निदानमिति द्वेयः, लक्षणं च व्यापारोभ्य-
योह्यगोरपि, एतेन दुरां तावत् कदाचिदप्यजिह्रासितं न
भवति, जिह्रासितं भुज्याय न भवति, लपायश्चायुर्वेद एव, स च
सर्वेदुः परापरसंयुक्तमुपादेयः, तस्मात् सप्रसन्नमनोपायोपदेश-
मायुर्वेदस्यानादितेति भावः । एवं सुसस्य नित्योपादेयस्यानादित्य-
द्वेयः, तदुपायस्यायुर्वेदस्य च । कथमनादि तदुप सुमित्याह—
अपरापरयोगादिति, सन्तानादित्यर्थः । स्वाभावसंसिद्धलक्षण-
मिति च हेतुमाह—एष चेत्यादि । एष इति आयुर्वेदविषयिक-
सुसङ्कुलमिति । अर्थसंग्रहोऽभिधेयसंग्रहः, एतेन आयुर्गुण-
वेदप्रतिपाद इति दर्शयति । अथ आयुर्गुणवेदलक्षणमिति
निष्पत्त्यैवाह इत्यर्थः, आयुर्गुणवेदार्थमपेक्षानुवर्तो रक्ष्यते,
नचन हि,—'हिताहितं सुखं दुःखम्' (हु अ १) इत्याद्या-
युर्वेदलक्षणम् । एतेन, आयुर्गुणवेदस्य सुखदुःखलक्षणादित्या-
यथोक्त्या स्वाभावसंसिद्धलक्षणत्वं व्याकृतं भवति । केनापच-
सिद्धमिति सर्वदा सन्तानन्यायेन सिद्धत्वमभिप्रेतम् । भावस्य
भावनित्यत्वादिति तृतीयं हेतुं व्याकरोति—गुर्वेत्त्यादि । यत्र
सुखदुःखलक्षणादीनां पृथिव्याणां सामान्यविशेषाभ्यां यथा-
क्रमं वृद्धिहात् भवतः । तदेव पूर्वं पक्षेति—गुरुभिरभ्य-
सित्वा एवमेवेतरेपामित्यनेन । एवमेवेतरेपामिति लघुभिरभ्य-
स्यमानैर्लघूनामुपचयो भवति, अपचयो गुरुणामित्यादि शब्द-
नन्वम् । एष इत्येवप्रकारः, भावस्वभावो नित्यः इति नैव सामा-
न्यविशेषाभ्यां वृद्धिहात्सक्यो भावस्वभावः कदाचिदप्यया भव-
तीत्यर्थः । न केवलमयं भावस्वभावो नित्यः, किंतु नित्योऽपी-
त्याह—स्वलक्षणं चेत्यादि । स्वलक्षणं पृथिव्यादीनां परद्रव्यादि ।
इह पृथिव्यादिस्वलक्षणं किञ्चनित्यत्वं—कस्मिन् स्थित्यादि ।
द्रव्याणि बह्वानां सर्वदा सन्ति, गुणाश्च नित्याः सन्ति सर्वदा,
यथापरापरसंयुक्तानां सन्ति । तत्रापरापरादि द्रव्यं नित्यं,
पृथिव्यादिसाध्यं चानित्यम् । एवमुक्त्वा आकाशपरिमाणान्यो-
नित्याः, अनित्याश्च कार्यगुणा रसादयः, अनित्या अपि च तत्रा-
तीयापरापरसन्तानन्यायेन सर्वदा तिष्ठन्तीति पुनर्मनित्यानां-
मपि सन्ताननित्यत्वमिति भावः । अत्र भावस्वभावनित्यत्वेन
हेतुना भावस्वभावस्य व्यापिजनकस्य तथा व्यापिप्रसक्तस्य
नित्यत्वेन तदप्रतिपादस्य आयुर्वेदस्यापि नित्यत्वमुक्तं भवतीति
मन्तव्यम् । अथायुर्वेदस्य न च तत्रोत्पत्तिध्वनान्दं कथं नित्य-
त्वमित्याह—न ह्यायुर्वेदस्येत्यादि । आभूत्तोत्पत्तिः पूर्वमसत् उ-
त्पत्तिः । अन्यत्रावबोधोपदेशाभ्यामिति यत्र यत्रायुर्वेदस्योत्पत्ति-
रप्य, तत्र तत्रावबोधोपायुर्वेदस्याह, अवबोधोपायुर्वेदस्येति—द्रव्य-
आयुर्वेदोत्पत्तिः, उपदेशोपायोत्पत्तिरप्य—इत्युपदेशाद्वद्वदानी

१ 'स्वाभावसंसिद्ध इति शब्दाः सामान्यायेन सिद्धमभिप्रेतम्' इति
पाठः । २ 'एवमेव पूर्वं पक्षे' इत्यनेन—यत्रोत्पत्तिध्वनान्दं इति पाठः ।

मर्यादोके आयुर्वेद उपादित इत्यादि । एतद्वयमित्येवमप्युपदेशो । ननु स्वाभावसिद्धलक्षणत्वादिति यो हेतुस्तु, तत्र सामाविकं च लक्षण मवित्यलित्यं च, यथा—पटे कम्पुत्रीकान्तरादि, न हि तत् स्वाभाविकमपि घटस्य नित्यता साधयतीत्याह—स्वाभाविक चेत्यादि । अतुक्तकमिति नास्त्यदादिना कृतम् । यदुक्तमिह,—‘स्वलक्षणत सुपामुखत’ इत्यादिना, आये चाप्याये दीर्घश्रीवित्तिवे ‘हिताहितं सुखं दुःखम्’ (सू अ १) इत्यादिना । अत्रैवातुक्तस्ये दृष्टान्तमाह—यथाऽप्ररोष्यमित्यादि । एतेन स्वाभाव्यलक्षणतुक्तकत्वेन व्यवहारनित्यत्वात्प्रतिपादकस्यायुर्वेदस्यापि व्यवहारनित्यत्वमिति भावः । न केवलं स्वाभाविकं लक्षणमकृतकं, किं तर्हि भावस्वभावनित्यत्वमपि न केनचिदीधरादिना कृतमित्याह—भावस्वभावनित्यत्वमपि चेति, अकृतकमिति चकारेणानुकर्येति । तत्रैव भावस्वभावनित्यत्व दर्शयति—यथोक्तमित्यादि । सामान्यविशेषकृतद्विधाप्रकार-को(णो)ऽपि भावस्वभावो न केनचित् कृत इत्यर्थः, ततश्चायुर्वेदोऽपि नित्यः ॥ २५ ॥

तस्यायुर्वेदस्याहान्यद्री, तद्यथा—कायचिकित्सा, शालाक्यम्, शाल्यापहर्तकं, विषगरयैरोधिकप्रशमनं, भूतयिद्या, कौमारभृत्यकं, रसायनं, घाजीकरण-मिति ॥ २८ ॥

संप्रति क्वानि चेत्तादिप्रशस्योत्तरं—तस्येत्यादि । वायसा-न्तरमधिकृतौ वायचिकित्सा । पटलयेषशलाकप्रधानमग्न

१ ‘अवबोधमुपदेशश्च’ इति पा० । २ ‘नान्येनेष्वदादिना’ पा० । ३ ‘कायचिकित्सेति यद्यपि सुष्ठवे शस्यमेव प्रथमतो निर्दिष्टं, तथाऽप्यस्य तत्त्वस्य कायचिकित्साप्रधानत्वादेमे तन्निर्देश इति चेत्तम् । काय’ शकलं शरीरं तस्य चिकित्सा, प्रायेण रसादे सर्वाङ्गव्यापकस्य दोषादेव ज्वरातीसाररक्तपित्तादयः संभवन्ति, किंवा, वायवित् शब्दः कौरीविकी कायो जाटरादि, अग्नौपिनिष्ठे वर्णयुक्ते ‘यू’ इति शब्दभ्रमणात्तस्यास्य कायशब्देनाभिधेयत्वे, उक्तं च भोजे,—‘जाट’ प्राणिनामिति काय इत्यभिधीयते । यत्नं चिकित्सेत्तीदृशं च ३ कायचिकित्सकः’ इति । शुक्लं यैतत्, यतो ज्वरातीसारदव कायचिकित्साविषया रोगा अग्निदोषादेव भवन्ति । शलाका पटलपत्रेति, तस्या कर्म शालाक्य, शलाकादिशालाक्य, शालाक्य प्रधानमग्न शालाक्यम् । एतेन शिरोरोगप्रवृत्तीकारणस्य ग्रहणं, प्राधान्यं च शालाक्यस्य प्रधानवस्तुविषयता, वरमव्यक्तस्य प्राधान्येन व्यवदेशः । शस्यमिति शलं हिंसायामिति पाठः, तस्याचौतदिष्यन्तादश्च, शलं शकलं हिंसायै, शलस्य निमित्तं संयोग इति विज्ञापार्थं ‘तस्य निमित्तं संयोगोलाती’ इत्यनुवर्तमानाद् ‘गोच्यो’ उत्तरवापरेमानाभावादेर्यम् इति व्यक्तापत्, तेन शस्य हिंशोक्तिर्न भव्य, तदाह्वरणात् तत्रमपि शस्यम् । कौमारभृत्यमिति कुमारानां मुक्तिपारणं पोषणं च, तस्यैवमिति कौमारभृत्य, ‘वलेदम्’ इति यद् । रसायनानीति अत्र रसायनेन रसकार्यत्वात् सर्वेषामेव वायुतां प्रमाणं, तेन रसादीनां दुष्कानां हिंसा रसपरीक्षायाश्चानामयनं रसोपायो रसादीनां, यद्यपि च, ‘र’-लोपोऽपि हिंसायां रसादीनां रसायनम्’ इति । काजीकरणमिति अवागिनं वागिनं पुनर्वत्नं नेनेति काजीकरणं, येन बाह्यत्वस्य म्यन्त्यवे स्त्रीषु शुक्लं तदानींकरणं, यद्यपि च,—‘येन नारीषु सामर्थ्यं वागिनदण्डवे नर’ । म्यन्त्यवे

शालाक्यम् । नर कालान्तरप्रकोपि विषं, वैरोधिकं सयोगेति-रुद्धम् । भूतानां राक्षसादीनां शनार्यां प्रशमनां च विद्या भूत-विद्या । कुमारस्य भरणमपिह्यल कृतं कौमारभृत्यम् ॥ २८ ॥

स चाध्येतव्यो ब्राह्मणराजन्यवैश्यैः । तत्रानु-ग्रहाय प्राणिनां ब्राह्मणैः, आरक्षायै राजन्यैः, वृत्त्ययै वैश्यैः, सामान्यतो वा धर्मार्थकामपरिग्रहायै सर्वैः । तत्र यदध्यात्मविदां धर्मपथस्थानां धर्म-प्रकाशकानां वा मातृपितृभ्रातृपुत्रपुत्रजनस्य वा विकारप्रशमने प्रयत्नवान् भवति, यथायुर्वेदोक्तम-ध्यात्ममनुध्यायति वेदयत्यनुविधीयते वा, सोऽस्य परो धर्मः, या पुनरीश्वराणां धनुमतां वा सक्ता-शात् सुतोपहारनिमित्ता भयस्यार्थावातिरारक्ष्यं च, या च स्वपरिश्रुद्धीतानां प्राणिनामातुर्यांशरक्षा, सोऽस्यार्थः, यत् पुनरस्य पित्रहृहणयशोः शार-ण्यार्थं च, या च संमानशुभ्रपा, यद्येष्टानां निषया-णामारोग्यमाधत्ते सोऽस्य कामः । इति यथामश्रमु-कमशेषेण ॥ २९ ॥

आरक्षायै राजन्यैरिति क्षत्रियस्य परिवारनधर्मत्वात् । अनु-ध्यायति मनसा चिन्तयति, वैदयतीत्यन्यस्य प्रतिपादयति, अनुविधीयत इति तदनुगुणं वेदेनानुविष्टति । आरक्षणमा-तादिरक्षणम् । स्वपरिश्रुद्धीतानामिति यशस्वीनाम् । पित्रहृहण-मेव यथा विद्रुपादेयताजन्यं यश्च इत्यर्थः । इत्यनामिति वनिता-रीनाम् ॥ २९ ॥

अथ भिषगादित एव भिषजा प्रष्टव्योऽष्टविधं भयति—तन्त्रं, तन्त्रार्थान्, स्थानं, स्थानार्थान्, अष्ट्यायं, अष्ट्यायार्थम्, प्रश्नं, प्रश्नार्थोऽप्येति । एतेन चैतद्वक्तव्यमशेषेण वाक्यशब्दो वाक्यार्थोऽर्थोऽप्यय-यशोऽप्येति ॥ ३० ॥

भिषग्वीक्षायै शूरदायिधिमाह—अथेत्यादि ॥ ३० ॥

तत्रायुर्वेदः शाखा विद्या सूत्रं ज्ञानं शास्त्रं लक्षणं तन्त्रमित्यनर्थान्तरम् ॥ ३१ ॥

आधिकं येन वाजीकरणमेव तद्—इति । ‘जीरोपलपिकम्’ इति पाठे पुनः पुनर्वच्छेदित्वं । अष्टमिदं शूरोदारिकात् । अन्ये द्वे, वाजी वेगं प्रत्यानाच्छुस्य, त्रिपटे वेगो वे वागिनः । अथ नृजेनेति वाजीकरणमिलात् । किंवा, वाजं दृक्, सोऽस्यास्तीति वाजी, अवाजी वाजो द्विवदे येन तदानींकरणम् । किंवा, वाजो मैशुनश्च, उक्तं हि शरीरे,—‘वाजो नाम प्रकाशत्वाच्च मैशुनस्येति तत् । वाजीकरणस्यैवापि पुस्तकमेव प्रवृत्तम्—इति सिद्धाशयेनः ।

१ ‘संयोगिनिष्ठम्’ इति पा० । २ ‘आत्मरक्षायै’ इति पा० । ३ ‘विद्रुहणं यद्’ इति पा० । ४ ‘तदनुगुणदेहमनुविष्टति’ इति पा० । ५ यद्यप्यमिति वक्ष्यमाणं तत्रादिनिरूपम् । वाययद् इत्यादिपू र्वव्याख्येयम्’ इति सिद्धाशयेन । ६ ‘उक्तानामेव तत्रादीनां स्वरूपं क्रमेणाह—तत्रेत्यादि । यत्र वेगं तत्रादिपु मध्ये ‘तत्रत्वस्य निरूप्यम्’ इति चेत्, अनर्थान्तरमिति अर्थान्तरमर्थमेव, त्रिपटेऽप्येतेदो यत्र तद्यथा, अविश्रापेतिवर्थः । एतेन, एते शब्दा वक्ष्यायेत्यामेदेन वा चकार, तत्रप्रतिपत्तिं तत्रस्वरूपं दर्शयन् यस्मिन् । इति सिद्धाशयेन ।

तन्मार्थः पुनः स्वलक्षणैरपदिष्टः । स चार्थः प्रकरणैर्विभाज्यमानो भूय एव शरीरवृत्तिहेतुव्याधिकमेकार्यकालकृत्यकरणविधिविनिश्चयाद्वाप्रकरणः, तानि च प्रकरणानि केचलेनोपदेक्ष्यन्ते तन्त्रेण ॥ ३२ ॥

तन्त्रेणादि । स्वलक्षणैरेति 'तदालुषेदयतीत्यानुवंद, इत्यादिना हितादितायूरपरित्यजं । प्रकरणैरित्यानुवंदप्रदेशं । द्वादशप्रकरणानि दशमेदा, ते च शरीरादयो दश । तत्र शरीरं पद्ममहाभूतयिकारसमुदयात्मकमधयवादिमेदाद्बहुप्रकारं, इति बाह्योऽस्थितपीतादिमेदनिष्ठा, हेतुस्तु व्यापिहेतुरसात्म्येन्द्रियार्थस्योत्पत्तिपराधरिणामलक्षणं, व्यापिध धानुषेपम्बह्व, कर्म चिरित्ता, कार्यमारोग्य, कालो हत्यादि, क्रियाकालध, कर्ता भिषज्, कर्णं मेपजं, विधिविधानमुपकल्पना, सा च कालव्याधिद्व्यापेक्षा बोद्धव्या, यथा—'ऐमन्वेऽभ्यसतस्योग-मुज्जमावर्तं हीयते' (सू. अ. ६) इत्यादि, देशस्तपनाहितो हेतुमद्वयेन, हितस्तु देश कारणमद्वयेन गृहीतो मन्तव्यः । शरीररूपादिमेदाश्च बह्व्य कालं तन्त्रे बुद्धिमत्ता बोद्धव्या । वैरलेनेति समग्रेण ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

तन्त्रस्यास्याष्टौ स्थानानि^१, तद्यथा—श्लोकनिदानविमानशारीरेन्द्रियचिकित्सितकल्पसिद्धिस्थानानि । तत्र त्रिंशदध्यायकं श्लोकस्थानम्, अष्टाष्टाध्यायकानि निदानविमानशारीरस्थानानि, द्वादशकमिन्द्रियाणां, त्रिंशकं चिकित्सितानां, द्वादशकं कल्पसिद्धिस्थाने भवतः ॥ ३३ ॥

तत्रस्याप्येतादि । इन्द्रियाणां विविक्षितानां चेद्युगमयापि स्थानमिति शेषः ॥ ३३ ॥

अयं चित्रः ।

त्रे त्रिंशके द्वादशार्कं त्रयं च

धीन्यष्टकान्येव समासित्यथा ।

श्लोकौपधारिष्टविकल्पसिद्धि-

निदानमानाधयसंशकेषु ॥ ३४ ॥

त्रिंशके इति सूत्रस्थानं विविक्षितानां च । आधयसंशकं शारीरस्थानम्, आधयो हि शरीरमुच्यते ॥ ३४ ॥

स्वे स्वे स्थाने यथास्यं च स्थानार्थं उपदेक्ष्यते ।

सर्विंशमध्यायदातं शृणु नामश्रमागतम् ॥ ३५ ॥

सर्विंशमिति विंशतिरन्तार् माधे 'ह', सर्विकथ 'ह'

१ 'उत्पत्ति' इति उत्पत्तिर्भावविशेषः, न च हितादितायूरपरित्यजं इत्यादिपदार्थः । सत्यं 'रे'ति आनुवंशिकानुवर्तिनिष्ठि'कारिना इत्येवोक्त्याप्युक्तं । 'ह'ति निरागमेन । २ 'हिन'इत्येवोक्तं तु कालदेष्टुमाशङ्क्यं शरीरं मनसो' इति निरागमेन । ३ 'तत्र' इति स्थानातीत्यादिना स्थानमार्थं इति निरागमेन । 'तत्र' इति स्थानमिति इति वा ।

प्रलयो भवति, तेन ललितेश्वरे च "चतुर्विंशधिकं" इति प्रयोगः सिद्धो भवति, वचनं हि "चतुर्विंशधिकं त्वं भुवनानां शततयम्"—इति । एव सुश्रुतेऽपि 'सर्विंशम्' (सू. अ. १) इति व्याख्येयम् ॥ ३५ ॥

दीर्घजीवोऽप्यपामार्गं तण्डुलाख्यधादिकौ । पद्विरेकाश्रेयश्चेति चतुष्को मेपजाश्रयः ॥ ३६ ॥ मानातस्याशितौ च नवेगान्धारणं तथा । इन्द्रियोपक्रमश्चेति चत्वारः स्वास्थ्यवृत्तिः ॥ ३७ ॥ रुद्धाकश्च चतुष्पादो महांस्तिष्ठेपणस्तथा । सहजातकलाप्येन विद्यात्रेदेशिकान् बुधः ॥ ३८ ॥ कोहनसेदनाध्यायावुमौ यक्षोपकल्पनः । चिकित्साप्राभृतश्चैव तथैव प्रकल्पनाः ॥ ३९ ॥ कियन्तः शिरसीयश्च त्रिशोकाष्टोदरादिकौ । रोगाध्यायो महांश्चैव रोगाध्यायचतुष्टयम् ॥ ४० ॥ अष्टोनिन्दितसंख्यातस्तथा लङ्घनतर्पणं । विधिदोषोणितिरुद्धैव व्याख्यातास्तत्र योजनाः ४१ यज्ञः पुरुषसंख्यातो भद्रकाप्यान्नपानिकौ । विविधाशितपीतीयश्चत्वारोऽष्टविनिश्चयाः ॥ ४२ ॥ दशमाणायतनिकस्तथाऽर्धदशमूलिकः । द्रव्येभ्यो प्राणदेहाथी भोक्तौ घैद्यगुणाधरौ ॥ ४३ ॥ औपघसस्यनिर्देशकल्पनारोग्ययोजनाः । चतुष्काः पद्विरेकाः सतमश्चात्रपानिकः ॥ ४४ ॥ द्वौ धान्त्यौ संप्रहाध्यायाविति त्रिंशकमर्थवत् । श्लोकस्थानं समुद्रिष्टं तन्त्रस्यास्य शिरः शुभम् ॥ ४५ ॥ चतुष्काणां महार्थानां स्थानेऽसिन् संप्रहः कृतः । श्लोकार्थः संप्रहाधेयश्च श्लोकस्थानमतः स्मृतम् ४६ ज्वराणां रक्पित्तस्य शुभमानं मेहदृष्टयोः । दोषोन्माद्विद्वाने च स्वाध्यायसारिणां च यत् ॥ ४७ ॥ इत्याध्यायाद्यकमिदं निदानस्थानमुच्यते । रसेषु त्रिविधे पृथ्वी ध्वंसे जनयदस्य च ॥ ४८ ॥ त्रिविधे रोपविधाने श्रोतः सपि च यतने । रोगानीके व्याधिरूपे रोगाणां च मियग्जिते ॥ ४९ ॥ अष्टौ विमानान्युच्यन्ति मानार्थानि मद्र्षिणा । कतिधापुरुषीयं च गोत्रेणानुव्यमेव च ॥ ५० ॥ शुद्धिका महती चैव शरीरप्रान्तिरुच्यते । पुरुषस्य शरीरस्य विचर्यो द्वौ विनिश्चितौ ॥ ५१ ॥ शरीरसंख्या सूर्यं च जौतेरष्टमनुच्यते । इत्युद्रिष्टानि मुनिना शारीराण्यत्रिसुनुना ॥ ५२ ॥ यणसरीयः पुण्याख्यस्तृतीयः परिमर्दानः ।

१ 'चतुर्विंशधिकं' इति वा । २ 'पद्विरेका' इति वा । ३ 'इति विद्वान्' इति वा । ४ 'इति विद्वान्' इति वा । ५ 'इति विद्वान्' इति वा । ६ 'इति विद्वान्' इति वा । ७ 'इति विद्वान्' इति वा । ८ 'इति विद्वान्' इति वा । ९ 'इति विद्वान्' इति वा । १० 'इति विद्वान्' इति वा । ११ 'इति विद्वान्' इति वा । १२ 'इति विद्वान्' इति वा । १३ 'इति विद्वान्' इति वा । १४ 'इति विद्वान्' इति वा । १५ 'इति विद्वान्' इति वा । १६ 'इति विद्वान्' इति वा । १७ 'इति विद्वान्' इति वा । १८ 'इति विद्वान्' इति वा । १९ 'इति विद्वान्' इति वा । २० 'इति विद्वान्' इति वा । २१ 'इति विद्वान्' इति वा । २२ 'इति विद्वान्' इति वा । २३ 'इति विद्वान्' इति वा । २४ 'इति विद्वान्' इति वा । २५ 'इति विद्वान्' इति वा । २६ 'इति विद्वान्' इति वा । २७ 'इति विद्वान्' इति वा । २८ 'इति विद्वान्' इति वा । २९ 'इति विद्वान्' इति वा । ३० 'इति विद्वान्' इति वा । ३१ 'इति विद्वान्' इति वा । ३२ 'इति विद्वान्' इति वा । ३३ 'इति विद्वान्' इति वा । ३४ 'इति विद्वान्' इति वा । ३५ 'इति विद्वान्' इति वा । ३६ 'इति विद्वान्' इति वा । ३७ 'इति विद्वान्' इति वा । ३८ 'इति विद्वान्' इति वा । ३९ 'इति विद्वान्' इति वा । ४० 'इति विद्वान्' इति वा । ४१ 'इति विद्वान्' इति वा । ४२ 'इति विद्वान्' इति वा । ४३ 'इति विद्वान्' इति वा । ४४ 'इति विद्वान्' इति वा । ४५ 'इति विद्वान्' इति वा । ४६ 'इति विद्वान्' इति वा । ४७ 'इति विद्वान्' इति वा । ४८ 'इति विद्वान्' इति वा । ४९ 'इति विद्वान्' इति वा । ५० 'इति विद्वान्' इति वा । ५१ 'इति विद्वान्' इति वा । ५२ 'इति विद्वान्' इति वा । ५३ 'इति विद्वान्' इति वा । ५४ 'इति विद्वान्' इति वा । ५५ 'इति विद्वान्' इति वा । ५६ 'इति विद्वान्' इति वा । ५७ 'इति विद्वान्' इति वा । ५८ 'इति विद्वान्' इति वा । ५९ 'इति विद्वान्' इति वा । ६० 'इति विद्वान्' इति वा । ६१ 'इति विद्वान्' इति वा । ६२ 'इति विद्वान्' इति वा । ६३ 'इति विद्वान्' इति वा । ६४ 'इति विद्वान्' इति वा । ६५ 'इति विद्वान्' इति वा । ६६ 'इति विद्वान्' इति वा । ६७ 'इति विद्वान्' इति वा । ६८ 'इति विद्वान्' इति वा । ६९ 'इति विद्वान्' इति वा । ७० 'इति विद्वान्' इति वा । ७१ 'इति विद्वान्' इति वा । ७२ 'इति विद्वान्' इति वा । ७३ 'इति विद्वान्' इति वा । ७४ 'इति विद्वान्' इति वा । ७५ 'इति विद्वान्' इति वा । ७६ 'इति विद्वान्' इति वा । ७७ 'इति विद्वान्' इति वा । ७८ 'इति विद्वान्' इति वा । ७९ 'इति विद्वान्' इति वा । ८० 'इति विद्वान्' इति वा । ८१ 'इति विद्वान्' इति वा । ८२ 'इति विद्वान्' इति वा । ८३ 'इति विद्वान्' इति वा । ८४ 'इति विद्वान्' इति वा । ८५ 'इति विद्वान्' इति वा । ८६ 'इति विद्वान्' इति वा । ८७ 'इति विद्वान्' इति वा । ८८ 'इति विद्वान्' इति वा । ८९ 'इति विद्वान्' इति वा । ९० 'इति विद्वान्' इति वा । ९१ 'इति विद्वान्' इति वा । ९२ 'इति विद्वान्' इति वा । ९३ 'इति विद्वान्' इति वा । ९४ 'इति विद्वान्' इति वा । ९५ 'इति विद्वान्' इति वा । ९६ 'इति विद्वान्' इति वा । ९७ 'इति विद्वान्' इति वा । ९८ 'इति विद्वान्' इति वा । ९९ 'इति विद्वान्' इति वा । १०० 'इति विद्वान्' इति वा ।

चतुर्थे इन्द्रियानीकः पञ्चमः पूर्वरूपिकः ॥ ५३ ॥
 कतमानिदारीयः पञ्चरूपोऽप्यवाक्शिरः ।
 यस्य इयवनिमित्तश्च सद्योमरण एव च ॥ ५४ ॥
 अणुज्योतिरिति ख्यातस्तथा गोमयचूर्णवान् ।
 द्वादशाध्यायकं स्थानमिन्द्रियाणामिति स्मृतम् ५५
 अभयामलक्ष्मीयं च प्राणकामीयमेव च ।
 कप्रचितकं वेदसमुत्थानं रसायनम् ॥ ५६ ॥
 संयोगशरमूलीयमास्तिकक्षीरकं तथा ।
 मापपर्णभृतीयं च पुमाज्ञातबलादिकम् ॥ ५७ ॥
 चतुष्कद्वयमप्येतदध्यायद्वयमुच्यते ।
 रसायनमिति श्रेयं याजीकरणमेव च ॥ ५८ ॥
 ज्वराणां रक्तपित्तस्य शुल्मानां मेहकुष्ठयोः ।
 शोषोन्मादेऽप्यपस्मारे क्षतशोथोदरार्शसाम् ॥ ५९ ॥
 प्रहृणीपाण्डुरोगाणां श्वासकफासतिसारिणाम् ।
 द्विर्द्वीसर्ववृष्णानां विषमद्यविकारयोः ॥ ६० ॥
 त्रिष्वणीयं शिमर्मीयमूलस्तम्भिकमेव च ।
 घातरोगे वातरके योनित्थापरसु चैव यत् ॥ ६१ ॥
 त्रिंशधिक्रित्सितान्युक्तान्यतः कल्पान् प्रचदमहे ।
 फलजीमूतकेष्वाङ्ककपो धामार्गवस्य च ॥ ६२ ॥
 पञ्चमो घटसकल्योक्तः पष्ठश्च कृतवेद्यमेव ।
 इयामात्रिवृत्तयोः कल्पस्तथैव चतुरङ्गले ॥ ६३ ॥
 तिल्वफस्य सुधायाश्च सतलाशङ्किनीषु च ।
 दन्तीद्रवन्त्योः कल्पश्च द्वादशोऽयं समाप्यते ॥ ६४ ॥
 कल्पना पञ्चकर्मोक्त्या यस्तिसूत्री तथैव च ।
 वेदव्यापदिकी सिद्धिर्नैवव्यापदिकी तथा ॥ ६५ ॥
 सिद्धिः शोधनयोश्चैव यस्तिसिद्धिस्तथैव च ।
 प्रावृत्ती मर्मसंख्याता सिद्धिर्वस्याध्याय च या ६६
 फलमात्रा तथा सिद्धिः सिद्धिश्चोत्तरसंस्थिता ।
 सिद्धयो द्वादशैवेतास्तत्र चासु समाप्यते ॥ ६७ ॥
 स्वे स्वे स्थाने तथाऽध्याये चाध्यायार्थः प्रवक्ष्यते ।
 तं नूपात्सपेतः सर्वे यथास्य हार्थसंग्रहात् ॥ ६८ ॥

१ 'प्रकीर्तितम्' इति पा० । २ 'अन वस्वात् परं शब्द' इति पा० । 'अतः केषामिति अत पर वस्वात् शब्द, इत्यन्वयः' इति शिवदाससेन । ३ 'चात्र' इति पा० । ४ 'अध्यायमुक्त्वा अध्यायार्थमाह—स्वे स्वे स्थाने इत्यादि—स्वे स्वे स्थाने योऽध्यायो वक्ष्यते तत्र तत्र च' इति तस्य तस्याध्यायव्याप्यसंग्रहो वाच्य इत्यर्थः, चकारोऽन अध्यायार्थ इत्यनन्तरं योच्य, तेन स्थानार्थ इति समुचीयते, तद्वत् स्थानार्थे स्थानार्थसंग्रहस्याप्यपदे चाध्यायार्थसंग्रहं यथाक्रमेण बद्धवतीत्यर्थः । यद्यपि शरीरस्थाने तस्या नाशो निश्चित्य न वक्ष्य, तथाऽपि शरीरस्थानस्य शरीरनिरूपण रूपो योऽर्थः स "शरीर चिन्त्यते सर्वं दैनमाणुपसंपदम्" इत्यादिशा रीरान्तरनिरुक्तिशरीरैवोक्त इति हेतुम् ॥ ५ इत्यादिषु तस्य सर्वं तथायं स्थानार्थमध्यायार्थं च । अर्थसंग्रहादिति स्वच्छेपे प्रथमं, तथादीनामर्थ संग्रह संश्लिष्येव । सर्वोऽनवसेपद । यथास्यमित्यनेन बो दस्या भेदास्तसंग्रह शब्दा तथायं स्थानार्थमध्यायार्थं चादेवोक्तो इत्यादित्यर्थः इति शिवदाससेन । ५ 'यथास्य' अनुसंग्रहात् इति पा० ।

दीर्घजीवेलादिपञ्चा श्लोकानुरोधादेरदेशलक्षणा बोद्धव्या । प्राणदेहाव्यवित्यादे देहाभ्यन्तरोऽभिधीयते । शिर शुभ- मिलन शिर इव शिर । श्लोकार्थ इत्यादी समहार्थयेति चकारात् सुशुभोक्त्यनुणादिक, तेन "सुगणात् सूचनायैव धारणादर्थसन्तते । सूत्रस्थानं समुद्दिष्टम्" (सू सू अ ३) इत्येतदपि गृहीतं भवति । मानार्थानीति हानार्थानि । इन्द्रिया- णामिति रिष्टानाम् । चतुष्कद्वयमिति रसायनपादचतुष्क एव, याजीकरणपादचतुष्कश्चैव, चतुष्पादध्याययो भवतीति युक्त- मेवाध्यायत्वम् । तत्र चासु समाप्यत इति आशु रामभाषा- तन्त्र रामाच्यत इत्यर्थः । चाध्यायार्थ इति चकारो भिन्नक्रमेः, तेन, अध्यायार्थध्यायान्ते तथा स्थानार्थं स्थानान्ते कृत- संग्रहः । यद्यपि शरीरे स्थानार्थो न व्यक्तः, तथाऽपि शरीर- क्षद्व्युत्पत्त्या बोद्धव्यस्तन्त्रानुरोधा, यथा—"शरीरे चिन्त्यते सर्वं दैनमाणुपसंपदम् । सर्वमावेयं तत्सत्त्वाच्छरीरं स्थानमुच्यते" (घा अ ८) इति ॥ ३६-१८ ॥

पृच्छा तन्त्राद्यध्यायार्थं विधिना प्रश्न उच्यते । प्रश्नाद्यो युक्तिमास्तस्य तन्त्रेणैवार्थनिश्चयः ॥ ६९ ॥ निर्यक्तं तन्त्राद्युक्तं, स्थानमर्थप्रतिष्ठया । अधिष्टृत्यार्थमध्यायनामसंज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ७० ॥ इति सर्वं यथाप्रश्नमष्टकं संप्रकाशितम् । कार्त्तव्येन धोक्तस्तन्त्रस्य संग्रहः नुविनिश्चितः ॥ ७१ ॥

विधिना प्रश्न इत्यत्र विधिनेति पूर्वपरविरोधादिदोषप्रत्ययेन वाच्येन । तन्त्रादिति शरीरधारणात्, किंवा आशुर्दशगुण- नात् । अर्थप्रतिष्ठयेति प्रधानभूतार्थपस्यानात् । एतावत् योग- रूढा सज्ञा, तेन, अतिप्रगल्भो न वाच्य । अधिष्टृत्येति कथि- कारिण कृत्वा । अर्थं दीर्घजीवित्यादिकम् । अध्यायनामसंज्ञा अध्यायवह्या नामसंज्ञा, नामसंज्ञा च योगरूढा सज्ञोच्यते, किंवा, 'अध्यायो नाम' इति पाठः, तदा नामसंज्ञ प्रकाशने, तेन अधिकार इत्यर्थः । अर्थसंज्ञोऽप्राधान्येन, तेन नूपा- ध्यायसंज्ञा, या च अधिकरणनामना करणतापना वा कर्मता-

१ 'प्राणदेहाव्यवित्यादे देहाभ्यन्तरोऽभिधीयते' इति शिवदाससेन । २ 'तथादिति तन्त्रमारभ्य । यथास्यार्थं यथाक्रमम् । विधिना सामान्यविशेषप्रकरणेन, पूर्वपरविरोधादि दोषप्रत्ययेन वा दृष्ट्या प्रश्न उच्यत इत्यर्थः । प्रश्नादे विप्रोक्ति— प्रश्नाथ इत्यादि । तस्य प्रश्नस्य चेष्टा शस्त्रेणैव निश्चयी य स प्रश्नाथ प्रश्नप्रयोजनमुच्यते । युक्तिमात्रेण युक्तिमानुपपत्तिमात्रे इति शिवदाससेन । ३ 'तथादिरुद्रानां निरुद्रिदोषाणां स्पष्ट- ति-निरुक्तमित्यादि । तथादिति ध्युत्थानम् । अर्थप्रतिष्ठयेति प्रधा- नभूतार्थवसानात् एतेन तत्रदेव नूपात्तं वेदनेनेति तत्र शास्त्र, यथा चायं प्रतिष्ठन्त्यसिद्धिर्मानमिति निरुक्तिर्दोषा भवति' इति शिवदाससेन । ४ 'अधिष्टृत्येति निरुक्त्यैव देहाध्यायनामसंज्ञा- तोऽध्यायार्थः, तस्ययुक्तं नामसंज्ञा अध्यायनामसंज्ञा योगरूढसंज्ञे- त्यर्थः, किंवा कथिष्टृत्येति कृतीवाच्यम्; तेन, कथिष्टृत्येति कृ- तापसंग्रह, वेदोपकृतिनाध्यायमर्थव्यपे' इति शिवदाससेन ।

धना वा बोद्धव्या । अधीयतेऽस्मिन्, ज्योत्सनेन वा, अधीयते
वेत्युच्यते ॥ ६९-७१ ॥

सन्ति पाल्विकोत्पाताः संक्षोभं जनयन्ति ये ।
वर्तकानामिवोत्पाताः सहसैवाविभाविताः ॥ ७२ ॥
तस्मात्तान् पूर्वसंजले सयैवाष्टकमादिशेत् ।
परावरपरीक्षार्थं तत्र शास्त्रविदां वलम् ॥ ७३ ॥
शब्दमात्रेण तत्रस्य केवलस्यैकदेशिकाः ।
भ्रमन्त्यल्पबलास्तत्रे ज्याशब्देनेव वर्तकाः ॥ ७४ ॥

प्रभाष्टकस्योक्तस्य निराकैरणीयसंज्ञामाह—घन्तीत्यादि । पाह-
विकाः प्रादेशिकाः । वर्तका अकस्यादुपतन्तः शोभं मनसो जन-
यन्तीति लोकप्रसिद्धम् । अष्टकमिति यथोक्तं प्रभाष्टकम् । परा-
वरी श्रेष्ठाश्रेष्ठौ । तत्र शास्त्रविदां वलमिति शास्त्रविद एव प्रभा-
ष्टकं जानन्ति न पाहविकाः ॥ ७२-७४ ॥

पशुः पशूनां दौर्बल्यात् कश्चिन्मध्वे युक्तयते ।
स सत्यं वृकमासाद्य प्रकृतिं भजते पशुः ॥ ७५ ॥
तद्वद्वोऽहमध्वस्थः कश्चिन्मौर्यसाधनः ।
स्थापयत्यात्ममात्मानमात्रं त्यासाद्य भिद्यते ॥ ७६ ॥
यधुर्गृह इयोर्णामिरिधुदिरिधुधुतः ।
किं ये वक्ष्यति संजल्प कुण्डमेदी जडो यथा ॥ ७७ ॥
सबृत्सैनं विपुद्दीयास्त्रिगणवधुतैरपि ।
हत्यात्प्रश्नाष्टकेनादावितरांस्त्वात्ममानिनः ॥ ७८ ॥
हस्मिनो मुखरा ह्यज्ञाः प्रभूतापहभाषिणः ।
प्रायः प्रायेण सुमुखाः सन्तो युक्ताल्पभाषिणः ७९
तत्त्वज्ञानप्रकाशार्थमहङ्कृपमनाश्रितः ।
स्वल्पाधाराहमुपरात्मनर्पयेष्ट विद्यादिनः ॥ ८० ॥
परो भूतेष्वनुक्रोशस्तत्त्वज्ञानपरा दया ।
येषां तेषामसह्याद्भिन्नमहे निरता मतिः ॥ ८१ ॥

अहतिः स्वभावः । वधुर्गणवत्, कश्चिन् पशुः, स यथा
नेषं युद्धाभागीयामिगोणी इत्या उपसर्गजम् अहमस्मीति, तद्वद-
वोऽप्यात्र प्राप्य भिद्यत इत्यर्थः । किंवा, यधुर्देनवत् ऊर्णरा-
शिन्मध्वो यथा क्विन्न प्रतीयते, तयाऽप्युदिरपि संजल्पे
बादिप्रतिबादिप्रकाशम् । कुण्डमेदी प्रध्वमेदी, तेन वृच्छा-
दितात्मीयनिमित्तजातिर्मेघाऽनदातजातिः सन् कश्चिद्भूते, तथा-
ऽप्युदिरपि संजल्पे । निमिः पृथ्वीयादिरुद्ध संभाष्य इत्येतत् ।
इतरानसहृदवान् । स्वाभाषाः स्वल्पमुखाः । न सर्वेमेदिति नोपे-
क्षेत । अत्रैवसंवादप्रतिषेधप्रस्ताह—परो भूतेष्वित्यादि ।
निरता इति तत्पठ ॥ ७५-८१ ॥

असत्यक्षाक्षणिप्यतिर्विद्वन्मपाद्यस्यसाधनाः ।
भयन्त्यनाताः स्वे तन्त्रे प्रायः परविकल्पकाः ॥ ८२ ॥
तान् कालपाशसदृशान् वर्जयेच्छास्त्रदुपकारान् ।
भ्रमन्मानयिज्ञानपूर्णाः सेव्या भिषकमाः ॥ ८३ ॥
अतयेफलमाह—असत्यक्षादि साधनं येषां

ते तथा; असत्यक्षोऽज्ञायमपक्षसिद्धः पक्षः । असत्यित्वं वृच्छा-
यमनुयुक्तस्य 'संप्रति वक्तुं क्षणो नास्ति' इति नापणम्, अतिः
वृच्छायमनुयुक्तस्य शिरोन्मथादिकमुद्गार्यं भाषणं, दम्भः पुल-
कवैवभाष्यादिभिः स्वार्थोत्पत्तिपादनं, पार्थक्यं कृच्छ्रोऽपि
नवाच्यत्वोद्विपरभाषणम् । अनाताः स्वे तन्त्रे इति स्वतन्त्रान-
भिधानात् । परविकल्पकाः परदुपकाराः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

समग्रं दुःशमायसम्प्रविशने द्रयाश्रयम् ।
मुखं समग्रं विशाने विमले च प्रतिष्ठितम् ॥ ८४ ॥
इदमेवमुदात्तार्थमग्रानां न प्रकाशकम् ।

शास्त्रं दृष्टिमण्डानां यथैवादित्यमण्डलम् ॥ ८५ ॥
द्रयाश्रयमिति मनःशरीराश्रयम् । समग्रमिति शरीरं मानसे
च सुप्रमाणयोग्यदिरूपम् । विशाने विमले इति विष्टद्वान्ते, किंवा
विज्ञाने विमले इति मोक्षे, मोक्षे हि दुष्टं स्वच्छं समग्रं च
दुःखासंभितत्वात्; किंवा, भ्रष्टार्थनाशं सुप्रबन्धम् । इदमेति
शास्त्रम् । एवमुदात्तार्थमिति लेखद्वयद्विधापाणिपायकम् । दृष्टि-
प्रणयनामिति प्रणष्टदृशाम् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

तत्र श्लोकाः ।
अथ दशमहामूलाः संज्ञा चाप्यं यथा कृता ।
अयनास्ताः पटप्याश्च कपं वेदविदां च यत् ॥ ८६ ॥
सप्तकक्षाष्टकश्चैव परिप्रश्नाः समिर्णयाः ।
यथा याच्यं यदर्थं च पट्टिधाष्टकदेशिकाः ॥ ८७ ॥
अथेदशमहामूले सर्वमेतत् प्रकाशितम् ।
संप्रहृद्भायमध्यायस्तत्रस्यास्यैव केवलः ॥ ८८ ॥
यथा सुमत्तां त्वं संप्रहृद्यं विप्रीयते ।
संप्रहृद्यं तथाऽर्थोनामृषिणः संप्रहृः कृतः ॥ ८९ ॥
इत्यग्निवेशकृते तत्रै चरकप्रतिस्वरुते श्लोक-
स्थानेऽथेदशमहामूलीयो नाम
विंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अग्निवेशकृते तत्रै चरकप्रतिस्वरुते ।
इयताऽयधिनार्त्तं सूत्रस्थानं समाप्यते ॥
संग्रहे संज्ञा चाप्यं यथा कृतेति 'तेन मूलेन महता महो-
न्मत्त' इत्यादिना । अयनास्ताः पटप्याश्चेति 'एकं प्राग्वर्षन-
याम्' इत्यादिनोक्तम् । एवे बाह्येतादयोऽध्यायधिनारे यमोपु-
धये उक्ता उल्लेखोक्ता अध्यायधियवनेन, पूर्वोक्तस्त्वप्यरो-
गाधिकारिकाः उक्तं हि तत्र 'अलमेतद्विचारणम्' इत्यादि ।
सप्तकः प्रश्नाः 'किमयुध कस्यादायुर्वेद' इत्यादि, अष्टकः प्रश्नाः
'तर्जं तन्त्रार्थम्' इत्यादि ॥ ८६-८९ ॥

इति श्रीकल्याणविदत्तविजितायां चरकटीकायामु-
पेक्षीयिकायां सुप्रस्थानेऽथेदशमहामूलीयविज्ञा-
नोऽध्यायः ॥ ३० ॥

इति चरकचतुराननधीनमन्त्रकण्ठपट्टिचक्र-
यामनुवेददीपिकायां चरकतापस्येदी-
कायां प्रथमं सूत्रस्थानम् ॥ १ ॥

१ 'पहमिषोपेत्या' इति पा० । २ 'तस्यपु पूर्वसं जल्पे' इति पा० ।

३ 'निराकैरणीयतामाह' इति पा० । ४ 'ये ममाहितः' इति पा० ।

१ 'वृच्छायैमाह' इति पा० । २ 'यथायं' इति पा० । ३ 'पशु-
तापि नाप्यत्यादिपरभाषणम्' इति पा० ।

साध्यत्व स्यात्, यत् पूर्वरूपावस्थायामव्यक्तानि लक्षणानि जग्रे जाते व्यक्तानि सर्वाणि सर्वत्रैव भवन्ति; तस्मात् पूर्वरूपावस्थाप्रतिनियतपूर्वरूपाभिप्रायेणेवेतद्वचनम् । अव्यक्तता च लक्षणानामिवमेव यदव्यक्तत्वेनास्फुटत्वम् । यत्तु पूर्वरूप दोषदृश्य समुच्छेदानवस्थानियत तद् व्याधिमानस्य गमक, न तद्विषयविशेष गमयति । एतत् पूर्वरूपाभिप्रायेण च वाग्भटेऽप्युक्तं, यत्- 'प्राप्रु येन लक्ष्यते । उत्सिस्तुरागमयो दोषविशेषेणानधिष्ठिते' (वा नि अ १) इति । यत्तु अव्यक्तलिङ्ग रूप पूर्वरूप, तद्विषयविशेषमपि व्यापेर्यमयति, यदुक्तं दृष्टीते, - "इति पूर्वरूपमथाना ज्वराणां तामान्यतो, विशेषतस्तु ज्वम्माह्वयमदमयिषि हृद्योद्वेगि वातजम्" - इत्यादि, तथा मृग्युत्प्रेत्युक्तम् - "सामान्यतो, विशेषतस्तु ज्वम्माह्वयं समीरणत् । पित्तक्षयनयोर्दाह कफामात्राभिनन्दनम्" (सु उ अ ३१) इति, एतादि पूर्वरूप भाषिज्वरलिङ्गमेवाव्यक्तमव्यक्तत्वेनेति हेतुम् । व्यक्ते हि ज्वरे वातादिजे ज्वम्माह्वय पूर्वरूपापेक्षयाऽह्वयं भवन्ति । एव पूर्वरूपद्वैविध्ये अत्र विशिष्ट पूर्वरूपमस्ति तत्र साधारणभाषीयते, यत्र विशिष्ट मस्ति तत्र लिङ्गमान वक्ष्यति, तेनाव्यक्तान्येव लिङ्गानि पूर्वरूपमिति तत्र ज्ञातव्यम् ॥ ८ ॥

प्रादुर्भूतलक्षणं पुनर्लिङ्गम् । तत्र लिङ्गमाह- तिलक्षणं चिह्न संस्थानं व्यञ्जनं रूपमित्यनर्था न्तरम् ॥ ९ ॥

लक्षणमाह - प्रादुर्भूतेत्यादि । उत्पन्नव्याधे स्वरूप, तथा माताधामपञ्चदिविशेषणविशिष्ट व्याधि निदानोपदानसंप्राप्ति व्यतिरेक यद्विषयति, तल्लिङ्गम् । अनेन च व्याधिप्रतिनियत लिङ्ग यथा - ज्वरस्य सन्ताप, तथा ज्वरिष्ठरणमतीसारस्य ह्यादि गृह्यते, तथा वातादिहृत च वातादिचरस्य विषमारम्भविषाणित्वादि गृह्यते; तथा धामपञ्चनीर्णज्वरलक्षणवादीति विशिष्टव्याधिबोधकानि गृह्यन्ते, तथा उपद्रवाधासाध्यतायव स्थापनव्याधिबोधकत्वेन लक्षणान्येव । रिष्टं तु मरणस्य पूर्वरूपमेव । निदानादस्य यद्यप्युत्पन्नव्याधिगमक अपि भवन्ति तथापि प्रथमलक्षणनिर्दिष्टास्य वै इह लिङ्गशब्देनोच्यन्ते । व्यवहारार्थं तथा लक्षणार्थं च लिङ्गपर्यायानाद् - तत्र लिङ्गमिह्यादि । अस्मिन्नेषेऽन्यान्तस्मिति लिङ्गत्रयेऽप्येऽभिपेयेऽन्यार्थान्तरे, प्रकरणान्तरे लक्षणान्तरेऽपि लिङ्गद्वयो भवन्ति, यथा - 'मती लिङ्ग समर्थये' (वि अ २) इत्यत्र शेष उच्यते, तथा 'संस्थानमवृत्तिशमा शुभमा विषमा च वा' (इ अ ७),

१ 'उचित्तु' सामग्रीगच्छादुत्पत्तेस्तु, भावयो रोग, दोषो येनैव बाधितव्यतासाधारण्येन, अनधिकृतोऽनर्थ इति मन्त्रोक्तः । २ प्राप्रु रिषिषे सामान्य रिषिषे च, सामान्यं तु दोषदृश्यमूर्च्छेदानवस्थानियत, दोष भाषितव्यतासाधारण्येन दृष्टीयते, यत्तु बाधितव्यतासाधारण्येन, रिषिषे पुनर्भाषितव्यतासाधारण्येन लक्ष्यम् । अत्राप्येन । पूर्वरूपद्वैविध्यं दृष्टीयते - दृष्टीयते, अत्रतः, शरीरस्थानं च ।

तथा "लक्षणवद्विषयहरणवत्" (वि अ ८), तथा "तैल- सर्पिण्यां व्यपनान्युपकल्पयेत्," तथा "हृत्पत्य तत्पत्य च सन्ततिर्या" (शा अ २) इत्यादौ । ननु, यदेह 'अस्मिन्नर्थे' इत्युक्तं तथा हेतुव्याधिप्रसंगिपर्यायभिपन्नैऽपि 'अस्मिन्नर्थे' इति वक्तव्यम् । न, हेतुपर्यायभाषिते तावत् 'इह रात्रि' इत्यनेनैव तदर्थे उक्त एव, संप्राप्तिपर्यायकथने च व्यापेरिति पदेनैव 'अस्मिन्नर्थे' इतिपदस्यार्थो लभ्यत एव, गदपर्यायेषु तु नार्थान्तरता प्रायो दृश्यते तेन तत्र 'अस्मिन्नर्थे' इति न कृतम् । अथ चार्थार्थभिप्रायो यत् - यत्रान्धारापतां शब्दस्य पदमिति, तत्रैव 'अस्मिन्नर्थे' इति करोति, यथा - 'तमपेक्षानां पुनर्भाषणमपराधविकृत्यो विकृत्योऽस्मिन्नर्थे, इति । विकृत्य- शब्दो ह्यमन्यत्रापि वर्तते, यथा - 'अन्येह विकृत्यविक- लिप्तानाम्' (वि अ १), तथा 'विकृत्यो न त्वस्याप्या नाम्' (सू अ १०) इत्यादि । ननु पूर्वरूपोपचययो विमिति पर्यायानभिधानम् । मूल - पूर्वरूपस्य तावत्पर्याया भिपन्न यदेव रूपस्य तदेव, यत्, रूपादिव एव हि पूर्वराष्ट्र- युषा पूर्वरूपपर्याया भवन्ति, उपचयस्तु चिकित्सा, तस्मात्तु पर्यायाधिकतित्तित एव स्थाविकारत्वेन वक्तव्या इति नेह सुवक्ष्य ॥ ९ ॥

उपशयः पुनर्हेतुव्याधिविपरीतानां विपरीता धर्कारिणां चोपधाहारविहारानामुपयोगः सुपानु- बन्धः ॥ १० ॥

उपशयमाह - उपशय इत्यादि । उपशयनमुपशयः सुपा- नुबन्ध इत्यर्थः । हेतुना, तथा व्याधिना, तथा हेतुव्याधिभ्यां च विपरीता हेतुव्याधिविपरीता, तेषामपवाहप्रविहारानां, तथा हेतुव्याधिविपरीतार्थकारिणां चोपधाप्रविहारानां, सुपा- नुबन्ध इति सुवक्ष्योऽनुबन्धः, अनुबन्धः सुवक्ष्योऽनुबन्धः । अथ बोधयतो गृह्यति च व्याधिं शानोपायो भवति । यदु- क्तम् - "गृह्यति व्याधिमपवादावुपशयाम्यां परीक्षेत" (वि अ ४) इति उक्तं च श्रियोदीये - 'श्रेयोपमर्दान्ध्यां च प्रणयेत यथानि' (सू अ १८) । अत्र च विपरीतार्थ- कारि तदेवोच्यते, यद्विपरीततवाऽपगतत प्रतीयमान निवृत्ति- तत्सर्पे प्रथम-उपशय करोति । अत्रोदाहरणमिति लिख्यते - हेतुविपरीतमोषध यथा - बीतकषणे पररे पुण्यामुष्मा मेघप्र, हेतुविपरीतमन्न यथा - अनागित्ते पररे रण्डेन, हेतु विपरीतो विहारो यथा - दिवाशब्देनोपकथने रात्रौ जागरण, व्यधिरिपरीतमोषध यथा - अदीनारे मन्मनं पयसि, व्याधिविपरीतमन्न यथा - अदीनारे हन्मनं मयूरादि, व्याधिविपरीतो विहारो यथा - उदनेन प्रवाह्य, हेतुव्याधि- विपरीतमोषध यथा - बतगोपे रात्रौ सोपहरे च दध्मूल, हेतुव्याधिविपरीतमन्न यथा - शीतोरप्यत्रे उष्ण उपशय च

१ 'सुवक्ष्योऽनुबन्धः' इति वा ॥

वृद्धेषु सत्सु तमप्रयोगो भवति वृद्धतम इति । तदेव द्वन्द्वारब्धे विकारोऽन्यतरदोषस्य तरशब्दरक्षितेन प्राधान्येन संप्राप्तिर्भवति, तस्माद्निदोषारब्धे विकारे तमशब्दरक्षितान्यतमदोषप्राधान्याद् संप्राप्तिर्भवति, इत्युक्तं भवति ॥ (२) ॥

विधिर्नाम द्विविधा व्याघ्रयो निजागन्तुमेदेन, त्रिविधास्त्रिदोषमेदेन, चतुर्विधाः साध्यासाध्यमृदुदारुणमेदेन ॥ (३) ॥

संप्राप्तिमेद क्रमागत विधिराह—विधिर्नाम द्विविधा व्याघ्रयो निजागन्तुमेदेनत्यादिना । विधिरिति विधिरुत इत्यर्थः ।—तेन द्विविधत्वादयो मेदा यतो भवन्ति, स विधिः, विधिरुत प्रकृतो मेद इत्यर्थः । साध्यासाध्यमृदुदारुणमेदेनेति साध्यासाध्यगतमेदुदारुणमेदेन, तेन, मृदुसाध्य सुखसाध्य, दारुणसाध्य कष्टसाध्य रोहिणीयलादि, तथा मृदुसाध्य साध्य, दारुणसाध्य प्रत्याख्येयमिति मेदचतुष्टयम् । यद्यपि च सत्यप्राप्त्यानादिकृतोऽपि व्याघ्रैर्विधिमेदो भवत्येव, तथापि सत्यदिमेदानां स्वसंज्ञैव गृहीतत्वाद्गोषोर्बर्धन्यायात् सत्यदायगृहीते व्याघ्रिप्रकारेऽपि विधिदायवो वर्तनीय ॥ (३) ॥

समवेतानां पुनर्दोषाणामंदांशबलविकल्पो विकल्पोऽस्मिन्नर्थे ॥ (४) ॥

क्रमागत विकल्पराह—समवेतानामित्यादि ।—समवेतानामिति सर्वेषां, तेन, एकस्यो द्विस्रो मितिताना च दोषाणां ग्रहणम् । अशमस्य प्रति बलमंशांशबल, तस्य विकल्प उत्तमो पक्षैरूपोऽंशांशबलविकल्पः, एवभूतो दोषाणामंशांशबलविकल्पोऽस्मिन्नर्थे इति असिद्ध प्रकरणे विकल्प उच्यते । प्रकरणान्तरे तु विकल्पशब्देन मेदमात्रमुच्यते, यथा—“विकल्पो म त्वयाध्यानाम्” (ह. अ. १०) इत्यादामिति भावः । तत्र दोषाणामंशांशविकल्पो यथा—यतो प्रजुषितेऽपि कदाचिद्वातस्य क्षीतांशो बलवान् भवति, कदाचिन्नृष्यः, यदाभिद्रुक्षांशः, कदाचिद्रुक्क्षांशः इत्यादि, एव पितृरूपयोरप्युदहायोऽंशांशविकल्पः, अथ चांशांशबलविकल्पो दोषाणां क्षीतादिगुणोद्गतेऽपि मेदादवति ॥ (४) ॥

पक्षालविशेषः पुनर्व्यापीनामृत्यदोषात्राहारपालविधियनियतो भवति ॥ १२ ॥

वृद्धालविशेषमहाह—वृद्धालादि ।—बलस्य कात्रो बलवान्, तस्य विशेषो वृद्धतापूर्वकदिर्लघातविशेषः । अतएव दोषात्राहारस्य कात्रस्य अत्यदोषत्राहारकायः, तेषां मेदो नियति, तत्र विशेषेण नियतो बलप्रत्यक्षेण बलदोषात्राहारकायमिति नियतः, तत्र चतुर्विधो बलप्रत्यक्षेणो यथा—क्षेपजस्तस्य वृद्धः, यदोषात्रमियतो यथा—क्षेपजस्तस्य वृद्धः प्रदोषः, अहोभियतो यथा—क्षेपजस्तस्य सुखमात्रहासः, एतन्मुखमेदम् । केचित्तु निमित्तादेव पूर्वैरुत कर्म सुते,

तत्रापि कर्मनियतो बलकालविशेषः पर्यमानवमेकात्र एव हेतुः । एषु च वृद्धालेषु यद्यपि व्याघ्रेभूतप्रदुर्भावात् संप्राप्तिर्भवति, तथापि व्याधितन्ताने तत्कात्र व्याधुयन्तो संप्राप्तिर्भवेत् भवतीति मन्तव्यम् । इयं च कालविशेषप्राप्त्या बलव्याधियोजना संप्राप्तिर्व्याधिविशेषः स्फुटमेव बोधयति । यतः पूर्वोक्तं बलसंश्रयात् ज्वरस्य कषत्रजमुज्जीयते, मय्याहं च बलप्राप्त्या पित्तजलमिलाति । इह च संप्राप्तेरेव विशेषा संख्या-दिहता उक्ता, न तु निदानादीनां विशेषा, यतो निदानादि-विशेषा प्रतिव्याधिवक्ष्यमाणमेदेनोपयुजा । यतो यादृक् ज्वरे निदानं न तादृक् रचयिते, ये च पूर्वैरुतविशेषा उच्यते, न ते रचयितादौ, किंतु मित्रजातीया एव । एव च मेदो निदानादीनां व्याधिमेदगमकं येनोपयुज्यते व्याधिमेदकपन एव पक्षस्य । संप्राप्तेरुत संख्यादिमेदं सर्वव्याधिमित्रजातीययेन न विशेषगमक इति इदं सर्वव्याधिमित्राने कथ्यते, मित्रानादिविशेषास्तु प्रतिव्याधिविशिष्टत्वेन नैह प्रपद्येत्येव । अत एव पार्श्वे व्याघ्रे संप्राप्ते सामान्याभिधानेनैवोच्यते, संप्राप्तिं परिलग्नं निदानादिविशेषं प्रविजानीते—तस्य निदानपूर्वैरुतत्रोपराय-विशेषाननुष्मात्सासाह इति ॥ १२ ॥

तस्माद्व्यापीन् भिषगनुपहतसंनयुक्तिर्हेत्वादिभिर्भावेर्यथापदनुपुल्येत ॥ १३ ॥

यस्मादिमे निदानादप्युच्यते न्ययेन व्याधिपरिशायाभ्यामुपयुजा, तस्माद्व्यापीन् भिषग् हेत्वादिभिः परिज्ञेतेति योजना । न चाप्ययत्त-निदानादीनां मध्ये चेदन्त्यतेनेनापि व्याधिपरि-क्षेपे कर्तुं समर्थस्तत् किं पक्षकामिधानेनेति । यतो वायन्तो हानोपाया व्यापीनां ते वर्य एवोपदर्शनीया । तत्र यो निदानं निरूपयन्, तस्य पूर्वैरुतविनिर्वाधि परिज्ञते, तथा यत्र च पूर्वैरुतदोषो विरमृता संरिप्ता वा तत्रोपरायेन परिगता भवति, एव कषत्रजस्येदे उच्यते संप्राप्तिरपि पूर्वोक्तं मुखमात्रे वा भवन्ती कषत्रजं वायवरीत्यादि प्रयोजनमनुपरायेनम् । तथा पूर्वैरुतपापि निद्रागामान्धविधये उच्यते, यदुक्तं—“हृदिचर्चं रश्मिं च मूत्रं पिना प्रमेदस्य हि पूर्वमे । यो मूत्रवेत्तं न वेदेत् प्रमेदं रसस्य पित्तस्य हि च प्रमो” (नि. अ. १) इति । तथा निद्राविधयेऽपि व्याधौ पूर्वैरुतगाम्यत्वमुच्यते, यथा—“पूर्वरूपि तर्हि जरोऽन्यदतिमत्रया । यं निशान्तिं निशनेन धृष्टुमरेषु पर” (इ. अ. ५) इति । तस्माद्व्याधिपरिषदमभिपक्ष्यमेव । ननु, निद्रा व्याधिं परिहरीय इति बलनित्यस्मृतिरिषो व्याधिं गम्युत माति, एव च न निद्रासुप्तदम्यतिरिषो व्याधिरातम्यते, पित्तमग्निर्हृत्तं तद्वतो हि सन्तपयतिता उपरा, यथा इतिरुतदम्यदेह-

१ पूर्वैरुतगाम्यतिरेक इति अ. १ । २ निद्रासुप्तदम्यतिरेक इति अ. १ । ३ तस्माद्व्याधिपरिषदमभिपक्ष्यमेव इति अ. १ । ४ इतिरुतगाम्यतिरेक इति अ. १ । ५ इतिरुतगाम्यतिरेक इति अ. १ । ६ इतिरुतगाम्यतिरेक इति अ. १ ।

मोगनशत्रुन्यासीनां नावयमिदं ज्वराद्वलमनुगामीति दर्शयति; तथाहि—हस्तादीनां पाकलादयो नाटविधाः प्रतिपाद्यन्ते । आगन्तोषिति वक्ष्ये अष्टमादिति वचनमागन्तोषिभाषादिननुष्कारणभेदेऽप्येकलोपदर्शनार्थम् । आगन्तुर्हि कारणभेदोक्तोऽप्येकरूप एव, यत आगन्तुः सर्वो व्यथापूर्वमेव भवति; यस्तु तत्र, “कामशोकमयाद्वायु” (चि. अ. ३) इत्यादिना भेदो वक्ष्यः, ॥ नातादिकृत एवेति भावः ॥ १० ॥

तस्य निर्दानपूर्वरूपलिट्प्रशयविशेषाननुच्याख्यास्यामः ॥ १८ ॥

तस्येत्यादी तस्मिन् ज्वरस्य । विशेषानिति निर्दानविधिः प्रत्येकं संभव्यते । निर्दानविशेषादेह रोगान्तररूपपित्ताशयेऽप्यत्र तथा परस्परं वातादिज्वरापेक्षया च यथासंभवं बोद्धव्याः । तेन पूर्वरूपविशेष इह रक्तपित्तादिपूर्वरूपापेक्षया बोद्धव्यः, पूर्वरूपस्य विशेषेणानभिधानात् । उपस्यविशेषानभिधानं च निर्दानविशेषाभिधानादिव लभ्यते, यतो निर्दानविषयैषोपस्यमभिधास्यति । पूर्वरूपं चेह विशिष्टमव्यक्तविशेषोपस्यमेव ज्ञेयम् । संप्राप्तेस्तु वक्ष्यमाणया इहाप्रतिज्ञायां, तस्यासर्वरोगे संप्राप्तिभेदाभिधाने च कथितत्वात्, तथा निर्दानादिव संप्राप्तेर्व्याधिबोधनं प्रत्युपधानत्वाच्च; यच्च संप्राप्तिभेदोऽभिधातव्यः यत्तद्वैरोगसाधारण एव; भेदस्तु तस्या नातादिदोषमात्रकृत एव, नातादिभेदश्च निर्दानभेद एव । अन्ये तु तुष्टु-व्याधे-संप्राप्तिनाभिधास्यसेवायं, यदेतत् ‘स यदा प्रकुपितः’ इत्यादिभिर्वाक्यैः, तस्मिन् रक्तपित्तादिभिरन्यथावयमिति कृत्वा निर्दानान्तर्गतमेव ॥ १८ ॥

कक्षलघुशरीरतघनमविर्येयनास्थापनक्षिरोविरेच-नातिर्योगव्यायामवेगसन्धारणानशनाभिधातव्य-चायोद्वेगशोकशोणिततिपेकजागरणविपमशरीर-न्यासेभ्योऽतिसेवितेभ्यो वायुः प्रकोपमापद्यते १९

रुकोत्यादि ।—वातप्रकोपणं प्रति रुक्षस्य प्रधानत्वेनाग्नेऽभिधानं, रक्षो हि गुणे वातगुणेषु प्रधानम् । आस्थापनं यद्यपि वातद्वरसुक्तम्,—“आस्थापनानुवाचनं तु खलु सर्वोपक्रमेभ्यो वातविकारेषु प्रधानम्” (सू. अ. १०) इति वचनात्, तथाऽप्यौहास्यापनस्यातिर्योगो वातहेतुरुक्त एवेति न दोषः । यवन्तं हि—“उद्वेगाभाविवर्षा केहाभिरुहात्यवनाद्रमम्” (लि. अ. ४) । निरुद्धावचसनं इत्या युक्त एव मात्राकृतव साधारण-यातहर इति सिद्धान्तः ॥ १९ ॥

स यदा प्रकुपितः प्रविर्दयामाशयमूष्मणा सह मिथीभूयाद्यमाहारपरिणामघातुं रसनामानमन्व-वेत्य रसस्वेद्वहानि स्तोवांसि पिथायासिमुपहृत्य

१ ‘निदानपूर्वरूपलिट्प्रशयसमाभिधेयाननुच्याख्यास्यामः’ इति पा० । २ ‘संप्राप्तिभेदाभिधानेनैव’ इति पा० । ३ ‘सर्वव्यवसाय-रणः’ इति पा० । ४ ‘अनुवाचनमुक्त एव’ इति पा० । ५ ‘मिति श्यामाशयमूष्मणः स्थानमूष्मणा सह’ इति पा० ।

पक्षिस्थानादूष्माणं वहिर्निरस्य केवलं शरीरमनु-प्रपद्यते, तदा ज्वरमभिमिनर्वर्तयति ॥ २० ॥

स यदेत्यादिना संप्राप्तिमाह । अदेति वचनादेवंतुपितोऽपि वायुर्वाऽऽमाशयप्रवेसादिघातिशुचो भवति, तदैव ज्वरं करोति, नान्यदेति दर्शयति । प्रविश्यामाशयमित्यनेन ज्वरक-र्तुर्दोषस्यामाशयद्रूपकत्वं दर्शयति । अत एव सर्वज्वरेष्वामा-शयविक्षुब्धं कृद्गनमुत्सर्गं वदन्ति । यद्यपि कामाशयप्रवे-सादेवोष्माणाऽपि मिथर्वं लभ्यत एव, यत आमाशय एव वक्षिस्थानं, “वामिस्थानान्तरं जन्तोरामाशय इति स्मृत” (चि. अ. १) इति वचनात्, तथाऽपि वक्षिस्थानस्यामा-शयैकदेशत्वेनामाशयप्रवेशोऽपि नावश्यं प्रहणीरूपवक्षिस्था-नदुर्दिशिरोपेण लभ्यत इति; अत एवोक्तम्—ऊष्मणा सह मिथीभूयेति । रसनामानमित्युच्यमाने आहाररस्तेऽपि मधुररसावो अंशकः स्यात्, अत उक्तम्—आहारपरिणामधा-तुमिति; आहारपरिणामभक्षो धातुराहारपरिणामधातुस्तमिति । आहारपरिणामधातुत्वं च परम्परया रक्षादिष्वप्युक्तीत्याह—आचमिति; प्रथममित्यर्थः । रसमिति वक्ष्ये रसनामा-नमिति वक्तरोति तेन रसतीति रस इति न्युत्पत्तिमा-त्रेण रक्षादिषु रससंज्ञां निषेधयति, यत्रैव रससंज्ञा स्यात् तत् प्राहयति; एवमन्यत्रापि च यत् पदमधिकार्यमिह अतीव तत् स्पष्टार्थमेव, यतपिप्रतिषेधव्यवहित्तिमेवं विरपद्यार्थं तत्र गुण्यते । अन्विति यथोक्तकरणेन । अनेत्येति गत्वा । पिपाये-लवणस्य । पक्षिस्थानात् पाचकमिस्थानात् । ऊष्माणमिति पाचकवह्निम् । वहिरिति पक्षिस्थानव्यतिरिक्तशरीरे । यद्यपि वोष्माणं निरसेतिवचनादेव पक्षिस्थानादिति लभ्यते, तथाऽपि पक्षिस्थानादिति वचनेन पक्षिस्थानात् कृतस्य वहेर्निरसनं दर्श-यति, इह वोष्मसन्धेन पाचकमि व्यपदिशन् पाचकस्य वहेर-व्यहृतां दर्शयति, वायवहिसदृशज्वालाकरं पित्तं निषेधयति । अत एव च वहेर्निरसनादमिमान्यं ज्वरे दर्शितं भवति । वायु-धात्रातिवृद्धत्वेन वहेर्निरसकः, तेनाभिरसि न करोति; यत्र हि प्रेरकमानो भवति वायुस्तत्र वहेर्बुद्धिं करोति; यथा—भेद-सिनः कोष्ठं चरन् वायुरभिरुद्धिकरो भवति ॥ २० ॥

तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति; तद्यथा—विपमार-म्भविसर्गित्वम्, ऊष्मणो वैषम्यं, तीव्रतनुभाषानव-स्थानानि ज्वरस्य, जरणान्ते दिवसान्ते निशान्ते घर्मान्ते वा ज्वरस्याभ्यागमनमभिवृद्धिर्वा, विशेषेण परुषाद्वर्णवर्णत्वं नखनयनपदनमृत्रपुरीषत्वचाम-त्यर्थं कृतीभावश्च; अनेकविधोपमाश्रयाचलाश्च वेदनास्तेषां तेषामङ्गावयवानां, तद्यथा—पादयोः सुप्तता, पिण्डिकयोर्द्वेष्टनं, ज्ञानुनोः केवलानां च

२ ‘पक्षिस्थानमिति लभ्यते’ इति पा० । २ ‘अत्र च’ इति पा० । ३ ‘यथा भेदसिनः, विसृष्टं वहिर्निर्वापयेत्’ इति, ‘भेदसिन-स्थानादिषु वहिर्निर्वापयेत्’ इति च पा० ।

सन्धीनां विच्छेदपणम्, ऊर्ध्वोः सादः, कटीपाश्व-
पृष्ठस्कन्धधातंसोरतां च भ्रूयुग्ममृदितमधेतच-
टितावपीडितावेवृत्तत्वमिव, हन्योश्चाप्रसिद्धिः,
स्नानञ्च कर्णयोः, शङ्खयोर्निस्तोदः, कपायास्तता आ-
स्यवैरस्यं वा, मुखतालुकण्ठशोषः, पिपासा, हृदय-
ग्रहः, शुष्कच्छर्दिः, शुष्कफालः, क्षयधृष्टारविनि-
ग्रहः, अन्नरसत्येदः, प्रसेकारोचकविपाकाः, विपा-
दजृम्भाधिनामवेषधुधमभ्रमप्रलापप्रजागररोमहर्ष-
वृत्तहर्षाः, उष्णामिप्रायता, निदानोक्तानामनुप-
शयो विपरीतोपशयश्चेति धातुज्वरस्य लिङ्गानि
स्युः ॥ २१ ॥

लिङ्गान्याह—तद्यथा विषयेत्यादि ।—तदिति सामान्येन
क्रीडितुल्लिखनमुंसकतिप्रत्यक्षमात्मरूपप्रत्यक्षमर्थकं, सर्वलिङ्ग-
प्रत्यनमर्थं हि तदिति सर्वनाम युक्तम् । यथेत्युदाहरणे । आर-
म्भ तत्त्वाद्यः, विसर्गो मोक्षः, ती विपरीतं यत् स विपरीतस्य-
विसर्गाः विपरीतं च कदाचिच्छरीरे दृष्टेया भवति, कदाचित्
पृष्ठं कदाचिज्जठ्रे इत्यादिः एवं मोक्षोऽपि कदाचिच्छरीरोऽपि
मुच्यते इत्यादिः किंवा, ज्वररस्यमोक्षकालानवस्थितत्वमेव
वैषम्यम् । कस्यां च वैषम्यमिति क्वचिच्छरीरवदेति महान्मा-
त्रविन्यान्द इत्यादि । तीव्रतनुमात्रानवस्थानानीति तीव्रमात्रस-
न्भावश्च ज्वरस्य कालप्रतिनियत इत्यर्थः । एतत्सर्वं वायोऽर-
यतिभित्तवेनोपपन्नम् । यद्य वायोऽर्गज्ज्वरान्दिवसात्तापिपु यज-
त्कार्यकर्तृत्वशुद्धं, तदपि प्रायिकत्वेन वैषम्यम् । अन्त्या, एतदे-
वात्मादिवैषम्यं न स्यात् । यदि कालविशेषे ज्वरान्तादौ धीर-
प्रदेशविशेषे च ज्वरादौ प्रतिनिधयेन पातशोषः स्यात्, तदा
शरीरप्रदेशविशेषे वातस्थाने ज्वरादौ कालविशेषे ज्वरान्तादौ
च वातप्रकोपः प्राविश्ये द्वैषः । एतन्नेन प्रायश्चित्मातृचक्षुषाभि-
त्याह—ज्वरान्त इत्यादि । परमन्त इति श्राष्ट्रि सुविभाषणो
ज्वरस्य पातशोषादेरभ्यागमनं, त्रिधातुपक्षस्य त्वतिशयिरेति
व्यवस्था । परंपराणलं च नरादिधैर्य प्रत्यक्षमुपलभ्यत इति
कृत्वा नपादय इत्युच्यते । त्वमद्वेनेन वदनग्रहणे कन्धेऽपि
वदनग्रहणं वदनत्ववि विशेषेण परपत्वादिदर्शनार्थम् । हृत्तीमा-
बोऽप्रवृत्तिः, सा च योग्यतया गुणपुष्टिपयोगेन नरादिपृष्ठो-
मेतन्त्याः किंवा, हृत्तीमावो मेदः स्पृष्टमिति यावत्, स च
नरादीनाम् । वलाश्च क्वाथिहेतुना भयदाय क्वाथिप्रितालुप-
क्ष्यतेति चक्षुषाः, किंवा अत्यर्थं क्वाथदायः । पिष्टिका
जान्त्रयो र्जहासम्पत्तापविष्टिका । ममं किंचिद्वनोपेण पिष्टं,
हस्तं किंचिद्विष्टं, यस्तिं पादांषमोदितं, अणादित्वमेवेदो-
त्पादितम्, अवृष्टं प्रेरितम्; एषा च भगवतीनां न्येष्ठत एषा-

र्षावगतिः, यतो लौकिकैरेवैते शब्दाः प्रसिद्धत्वेन तप्य तप्य शो-
क्षेऽभिधीयन्ते । हन्योऽप्रसिद्धिरिति हन्योः सव्याभावाकणम् ।
आस्यवैरस्यमिति वरस्यता । अन्नरसवैदोऽन्नरसे र्देदोऽवसा-
दोऽन्नरसवैदः सर्वरसेष्वभिच्छेदार्थः । अश्चित्तु वक्ष्यमाण
वर्गे प्रविष्टानामभ्यवहरणाद्वेदस्या । उष्णामिप्रायता उष्णमि-
यता । निदानोक्तानामनुपशय इति वचनेनैव विपरीत व्य-
शोऽर्थलक्ष्योऽपि स्पष्टार्थमुच्यते; किंवा, अर्थापेक्षेनैव कान्तिक-
त्वेन उच्यते; यथा,—नवज्वरे दिवास्त्रे प्रतिपिदेऽर्थापत्त्या
पुराणज्वरे दिवास्त्रे प्राप्नोति, अथ च तत्र दिवास्त्रे न वि-
हित इत्यर्थापत्तेरनैकान्वितवत्त्वं यदस्ति । निदानोक्तानामित्यनेक-
ग्रहणावधेयं निदानत्वमेवोक्तं तस्यैवातुपशयमिति निर्दशयति न
पुनर्वैषाणागतो निदानत्वं प्रतिपादितं; तेन, महात्वादायै गणा-
देर्निदानत्वेन प्रतीयमानस्यापि उपशयित्वमेव ॥ २१ ॥

उष्णाम्बलवयणक्षारकडुकाजीर्णभोजनेभ्योऽतिसे-
वितेभ्यस्तथा तीक्ष्णतापान्निसन्तापप्रथमफोषधिप-
माहारेभ्यश्च पिष्टं प्रकीपमापद्यते ॥ २२ ॥

तद्यथा प्रैकुपितमामादायादुष्माणमुपपन्न्याद्य-
माहात्परिणामधातुं रसनानामनमन्यवेत्य रसस्येद-
यहानि श्रोतांसि पिपाय द्रव्यत्वाद्भिन्नुपपन्नस्य पकि-
स्थानादुष्माणं येहिनिरस्य प्रपीडयत् केयले शरीरे-
मनुप्रपद्यते, तदा ज्वरमभिनिर्वैतयति ॥ २३ ॥

तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति, तद्यथा—युगपदेय
केयले शरीरे ज्वरस्याभ्यागमनमभिनिर्वैतयति युक्त-
स्य विदाहकाले मत्स्यन्दिनेऽर्धरात्रे शरदि या वि-
शेषेण, कडुकास्यता, प्राणमुपकण्ठोष्ठतालुपाकः,
दृष्णा, मदो, भ्रमो, मूच्छा, पित्तच्छर्दनम्, अती-
सारः, अजक्षेपः, सदनं, स्वेदः, प्रलापः, रक्तकोठा-
मिनिर्वृतिः शरीरे, हरितधातिर्य्य नयनमपदन-
मृषपुष्टिपत्त्यन्ताम्, अत्यर्थमूष्णगुणस्तीयमात्रः, अति-
भायं दाहः, शोतामिप्रायता, निदानोक्तानामनुपशयो
विपरीतोपशयश्चेति पिष्टज्वरलिङ्गानि भवन्ति २४

उष्णेलादिना विज्ञप्तरमाह—तद्यथेत्यादि पूर्ववधात्येवम् ।
इत्यादिभिन्नुपपन्नस्यैवविषयकादुष्णस्यापि विज्ञप्स इत्येनामिपि-
रितेन युषेनामिहन्तत्वं दर्शयति । पश्यति हि प्रहृष्टप्याये—
“वाग्द्वारायदन्त्यमत्वं जलं वसमिपानतम्” (नि. अ. १५)
इति । यदिऽप्योऽयमिति वचनेन विज्ञाज्वरे वातज्वर इव न
यदाह वक्षिषेणम् भवति, किन्तु रात्रेः सोऽप्येवेति दर्शयति ।
युगपदेवेति न वैषम्येन । अन्त्यागमनमभिनिर्वैतयति च पूर्व-
न

१ 'मपद्रुमन्वि' इति पा० । २ 'वोहिः' इत्यादि 'वातज्वरस्य'
इति स्युः इति न पठति । ३ 'अनुपशयकतिप्रत्यक्षमात्मरूपप्रत्यक्षमर्थकं'
नन्देदम्' इति पा० । ४ 'नृहासम्पत्तापविष्टिका' इति पा० ।

१ 'दाहैरभिधीयन्ते' इति पा० । २ 'मद्रुमिपानादायै' इति पा० ।
३ 'यदेति' इति पा० । ४ 'वोहिः' इत्यादि 'वातज्वरस्य'
मरति' इति न पठति ।

युगपदेवेत्यादिना परेण च विशेषेणेत्येव च अन्येन संब-
ध्यते । शोभाभित्तिरिति शरीर इति च्छेदः ॥ २२-२४ ॥

स्निग्धगुरुमधुरपिच्छिलशीताम्ललवणदिवास्व-
प्रहर्याव्यायामेभ्योऽतिसेवितेभ्यः श्लेष्मा प्रकोप-
मापद्यते ॥ २५ ॥

स यदा प्रकुपितः प्रविद्यामाशयमूष्मणा
सह मिथ्रीभूयाद्यमाहारपरिणामधातुं रस-
नामानमन्यवेत्य रसस्वेदबहानि श्रोतांसि मिधाया-
मिमुषहत्य पक्वस्थानादूष्माणं वहिर्निरस्य प्रपीड-
यन् केवलं शरीरमनुप्रपद्यते, तदा ज्वरमभिनिर्व-
र्तयति ॥ २६ ॥

स्निग्धेत्यादिना श्लेष्मज्वरमाह । स यदेत्यादि पूर्ववत् कफ-
ज्वरेऽपि व्याख्येयम् । ननु, श्लेष्मण आमाशयः स्थानं, तत्
किं प्रविद्यामाशयमिति वचनेन ? नैनं, श्लेष्मण उरोऽपि
प्रधानं स्थानं, तेनेहोरस्थस्यापि श्लेष्मण आमाशयप्रवेशं दर्श-
यति । यत्र केवलामाशयेऽपि पित्तं, तत्र 'आमाशयं
प्रविश्य' इति न कृतं, किंतु 'आमाशयादूष्माणमुपसृज्य'
इति कृतं; पित्तं ह्यमाशयप्रविष्टमेव भवति, तस्मात्माशयैक-
देशस्य ग्रहणीरूपामाशयैकदेशं वहिस्त्यागं स्वस्थानाद्गच्छतीति
युक्तम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति; तद्यथा—युगपदेव
केवले शरीरे ज्वरस्याभ्यागमनमभिपृच्छित्वा भुक्त-
मात्रे पूर्वार्हे पूर्वरात्रे वसन्तकाले वा विशेषेण, युग्-
गात्रत्यम्, अनन्नाभिलाषः, श्लेष्मप्रसेकः, मुखमा-
धुर्यं, हृत्तासाः, हृदयोपलेपः, स्तिमितत्वं, छर्दिः,
मृदुमिताः, निद्राधिक्यं, स्तम्भः, तन्द्रा, कासः,
श्वासः, प्रतिक्षयायः, शैत्यं, श्वैत्यं च नपनयनयद-
नमूयपुरीषत्वचाम्, अत्यर्थं च शीतपिण्डका भृशम-
ह्वेयं उत्तिष्ठन्ति, उष्णामिप्रायता, निदानोक्तानु-
पशयो विपरीतोपशयश्च इति (श्लेष्मज्वरलिङ्गानि
भवन्ति) ॥ २७ ॥

युगपदित्येककालम्, एकदैव कफज्वरे सर्वशरीरव्याप्या-
ऽऽगमनमभिपृच्छित्वा भवतीति दर्शयति । शीतपिण्डकास्तन्मा-
न्तरे श्वैतपिण्डका उच्यन्ते । 'तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति'
इत्येतावतैव कफज्वरलिङ्गत्वे लभ्ये पुनः 'श्लेष्मज्वरलिङ्गानि
भवन्ति' इति वचनं किमर्थं ? ब्रूमः—तस्येतिपदेन स्वदोष-
मात्रप्रत्यवमशोऽपि स्यात्, तेन दोषलिङ्गत्वैवं परं लिङ्गाना
मा सादित्येतदर्थं पुनरभिधानम्; किंवा, पूर्वप्रतिषेधा लिङ्गानां

प्राग्वच्छेद उक्तः, उत्तरेण श्लेष्मज्वरलिङ्गानि भवन्तीत्यनेना-
न्यावच्छेद उच्यते; एवमन्यथापि वातज्वरादौ पूर्वरूपे च
पुनरुक्तिः परितर्क्या ॥ २७ ॥

विपमाशानादनशानादन्नपरिवर्तितुव्यापत्तेरसा-
त्म्यगन्धोपप्राणाद्विपोपहतस्य चोदकस्योपयोगाद्ग-
रेभ्यो गिरीणां चोपश्लेपात् स्नेहस्वेदवमनविरचना-
स्थापनानुवासनशिरोविरचनानामयथावत्प्रयोगात्
मिथ्यासंसर्जनाद्वा स्त्रीणां च विषमप्रजननात्
प्रजातानां च मिथ्योपचारात् यथोक्तानां च हेतूनां
मिथ्रीभावाद्यथानिदानं हन्त्वानामन्यतमः सर्वे वा
त्रयो दोषा युगपत् प्रकोपमापद्यन्ते, ते प्रकुपितास्त-
यैवानुपूर्व्या ज्वरमभिनिर्वर्तयन्ति ॥ २८ ॥

विपमाशानादित्यादिना द्वान्द्विकसाक्षिपातिकज्वरानाह । अन-
शानं यद्यपि न पित्तश्लेष्मकरं, तथाप्यग्निमान्द्यकृत्वाग्निदो-
षकरमपि भवति; किंवा एषु विपमाशानादिषु यथायोग्यतया
द्वन्द्वकारणत्वं त्रिदोषकारणत्वं चोक्तं, तेनानशानं वात-
पित्तकरं बोद्धव्यं, यत्तु पित्तहरत्वमुक्तमनशानस्य, तद्वत्
पित्तद्रवाद्यस्य । वचनं हि—'कफपित्ते द्वे धातु सहैवे
रुद्धं न महत्' इति । अन्नपरिवर्तयति तद्वैसाकमेण कृता-
भ्यस्तान्नपरिवर्तयति । अस्तात्म्यगन्धो गन्धद्रव्यस्य नाधिकया-
ऽन्तःप्रवेशश्च वा दोषकरो भवति न तयाऽसात्म्यरूपादयः, ते
हि भावस्य शरीरे विद्यन्ति, तेन नेहासात्म्यरूपादय उक्ताः ।
यथानिदानमिति यथा द्वयोर्विशानं सेव्यते तदा हन्तः, यदा
त्रयाणां निदानं सेव्यते तदा त्रयो दोषाः, हन्तेऽपि यदा वात-
पित्तयोर्विदानं सेव्यते, तदा वातपित्तस्य हन्तः, एवमन्यदपि
कुप्यतीत्यर्थः । सर्वे त्रयो दोषा इत्यनेनैव लभ्येऽपि युगपदिति
वचनं क्रमप्रकोपप्रतिषेधार्थं, युगपदेव प्रकोपमापद्यन्ते न क्रमे-
णेत्यर्थः ॥ २८ ॥

तत्र तथोक्तानां ज्वरलिङ्गानां मिथ्रीभावविशे-
षदर्शनाद्वान्द्विकमन्यतमं ज्वरं साक्षिपातिकं वा
विद्यात् ॥ २९ ॥

ज्वरलिङ्गानामित्यादौ मिथ्रीभावविशेषो वातपित्तलिङ्गं वा
वातश्लेष्मलिङ्गं वा पित्तश्लेष्मलिङ्गं वा । अन्यतममिति वातपित्त-
ज्वरपदिकम् ॥ २९ ॥

अभिघाताभिपङ्कमिचाराभिशापेभ्य आगन्तुर्हि
व्यथापूर्वोऽष्टमो ज्वरो भवति । स किंचित्कालमा-
गन्तुः केवलो भूत्वा पश्चादोपेत्नुगच्छते; तत्राभि-
घातजो वायुना दुष्टशोणितधाघिघानेन, अभिपङ्कजः
पुनर्वातपित्ताभ्याम्, अभिचाराभिशापजो नु सन्नि-
पातेनानुगच्छते ॥ ३० ॥

आगन्तुज्वरमाह—अभिघातेत्यादि ।—अभिघातो लघु-

१ 'आमाशयस्थित' इति पा० । २ 'अत्र यद्यनुपिष्ठन्ति' इति पा० ।
३ योगीन्द्रनाथसेनसु 'श्लेष्मज्वरलिङ्गानि भवन्ति' इति न पठति ।
४ दोषलिङ्गैव श्लेष्मलिङ्गैव परं ननु श्लेष्मज्वरसिद्धेति भावः ।
च. सं. २६

दायभिघातः, अभिपन्नः कामाग्रभिपन्नः, अभिचरोऽयवमन्त्रा-
दिज्वरकरः, अभिघातपु सुखसिद्धाभिघातपुनम्; एतत् प्रपा-
नत्वेन चतुर्विधं कारणमिहोक्तं; तेन, जोषविषमभूताभि-
पन्नदुष्टग्रहनिरीक्षणदोषाऽप्यागन्तुज्वरहेतवो बोद्धव्याः; किंवा,
अभिघाताग्रहणेन शरीराभिहननवाचिनाऽसात्म्यगन्धादयो
पाथाः, अभिपन्नेन तु भूताभिपन्नादयः । व्यथापूर्वमिति आगन्तौ
प्रथमं व्यथा भवति, पश्चादोषानुबन्धकृतानि स्थणानीति दर्श-
यति; किंवा, व्यथापूर्वमिति पश्चादागन्तौ ज्वरे व्यथैव पूर्वहृष-
मिति वदन्ति । रुचं ॥ यदेव ज्वरस्य प्रात्यात्मिकं सन्तापरूपं
समेव वातज्वरादिलक्षणरहितं योद्धव्यं प्रथमता, उत्तरकालीन-
शोषानुबन्धे तु यथावश्यमाणदोषलिङ्गान्येव भवन्ति । अष्टम
इति पञ्चमेनाभिघातादिहेतुचतुष्टययोगप्राप्तं चातुर्विध्यं निवेप्य
व्यथापूर्वकत्वेनैकस्वरूपयोगादेकविधत्वं चतुर्णां दर्शयति; चह-
रिष्ये आगन्तौर्मात्रत्वं, नवमात्वादयोऽपि स्युः । किञ्चित्काल-
मिति लोकोक्तालं, केचित् स्थूलं वदन्ति, अन्ये सप्ताहमाहुः ।
आगन्तौ हि सप्ताहपूर्व्यं दोषलिङ्गमि भवन्तीति दृष्टम् । तत्र
पक्षागन्तोर्मात्रो शोषानुबन्धो भवति, समाह—तत्राभिघाते-
ष्यादि । यत्पिताभ्यामिति कथिद्वातेन, कथितपितेन, कथिद्वा-
तपिताभ्याम् । वचनं हि—“कामशोकमहादुःखं, क्रोधातिपतं,
त्रयो मलाः । भूताभिपन्नाह कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः”
(चि. अ. ३) —इति । भूताभिपन्ने तु यद्यपि त्रिदोषकोप सक्त-
त्वापि तत्र वातपित्तदोषैस्तद्वचनबलात् प्राधान्यम् ॥ ३० ॥

स सप्तविधाज्वरद्विशीष्टलिङ्गोपक्रमसमुत्थान-
स्याद्विशीष्टो वेदितव्यः, कर्मणा साधारणेन चोप-
क्रम्यते । इत्यष्टविधा ज्वरमवहतिरुक्ता ॥ ३१ ॥

आगन्तोर्निगद्देहमाह—स इत्यादि—विशेषलिङ्गात्
आगन्तोर्व्यथापूर्वकस्याप्याने व्याकृता, समुत्थानविशेषोऽ-
प्यभिघातादिरुक्ताः, उपक्रमविशेषोऽपि ‘साधारणेन कर्मणा
चोपचर्यते’ इति वचनैर्नवात्र कथ्यते । साधारणेनेति दैवबु-
द्धिव्यपारधयेन । दैवव्यपारधं हि नलिमज्जलहोमादि, बुद्धि-
व्यपारधं हि लभ्यशानतपस्ययोग्याकृत्यापानादि । अष्टिरु-
क्तेति स्वभावोऽपि वातादिज्वराणां निदानाद्युपहित उक्त
इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

ज्वरस्त्वेक एव सन्तापलक्षणः । तमेवाभिप्राय-
विशेषाद्विधिमाम्यस्तते, निजामानुविशेषाच्च । तत्र
निजं त्रिविधं त्रिविधं चतुर्विधं सप्तविधं चाहुर्मि-
पजो यातादिविकल्पात् ॥ ३२ ॥

निजामानुविशेषाच्च त्रिविधमिति संन्यः । निजं द्विविध-
मित्यादौ द्विविधं (संवेदाच्छब्दजन्यत्वेन) शरीरोष्माभिप्राय-
भेदात्, त्रिविधं त्रिदोषभेदात्, चतुर्विधं प्रत्येकं वातादिदोष-

जन्यभेदात् । तत्र चातुर्विधे द्वन्द्वज्वराः प्रतिसिध्यन्ते, तेषां
प्रत्येकं वातादिज्वरसहस्रत्वात्; त्रिदोषज्वररूपसाध्यतायोगात्
कुच्यसाध्यतायोगाद्वा पृथगुच्यते ॥ ३२ ॥

तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति—तद्यथा—मुल-
चैरस्यं, शुष्काग्नयम्, अन्तर्माभिलापः, चक्षुषोरालु-
लत्वम्, अश्वागमनं, निद्राधिक्यम्, अरतिः,
जृम्भा, विनामः, वेपथुः, श्रमश्रमप्रलापजागरणो-
महर्षदन्तर्हर्षाः, शब्दशीतवातातपसहत्वासहत्वम्,
अरोचकाविपाकौ, दीर्घत्वम्, अह्नमर्दः, सद्गन्म,
अल्पप्राणता, दीर्घसूत्रता, आलस्यम्, उचितस्य
कर्मणो हानिः, प्रतीपता स्वकार्येषु, शुरुणां वाश्ये-
व्यभ्यस्यता, घालेभ्यः प्रहेषः, स्वधर्मव्यसिन्ता,
मात्स्यानुलेपनमोजनपरिहृष्टानं, मधुरेभ्यश्च भक्षेभ्यः
प्रहेषः, अस्मल्लवणकटुकक्रियता च, इति ज्वरस्य
पूर्वरूपाणि भवन्ति प्राक्सन्तापादः अपि चैनं
सन्तापातमनुपप्रति ॥ ३३ ॥

इत्येतान्येकैकशो ज्वरलिङ्गानि व्याख्यातानि भ-
वन्ति विस्तरसमासाभ्याम् ॥ ३४ ॥

तस्येमानि लाविता सर्वज्वरसाधारणं पूर्वरूपमाह । एतानि
च पूर्वरूपाण्यागन्तोऽपीत्येके वदन्ति; अन्ये तु निजानामेव
तानीति वदन्ति, आगन्तोस्तु व्यथैव पूर्वहृषम् । अत्रान्यवज्ञा-
निलापारोचकयोः पूर्ववद्भेदः । दीर्घत्वं शरीरनल्लहानि, अर-
प्राणता च मानसबलहानिर्बोद्धव्याः; किंवा दीर्घत्वं मांसाप-
थ्यः । दीर्घसूत्रता शिरेण कार्यकुर्वत्वम् । अपूर्वहृषपि
भवन्ति प्राक्सन्तापादिति क्लेशः, ज्वरपरागन्तापादं प्रागेतानि
पूर्वरूपाणि भवन्तीत्यर्थः । अपिच सन्तापातमनुपप्रन्तीत्यनेन
अन्येऽपि ज्वरे कानिचित्पूर्वरूपाणि मुलचैरस्यद्वयार्थानि
भवन्तीति दर्शयति । न चैवं पूर्वहृषानुगतौ रिप्यत्वं वाच्यं;
यतः सर्वपूर्वरूपाणामतिमात्रानुपपत्तं रिप्यत्वम् । वचनं हि—
“पूर्वरूपाणि सर्वाणि ज्वरोकान्यतिमात्रया । यं विवर्तितं निश-
स्तेनं मृत्युज्वरपुरःसरः” (इ. अ. ५) इति; किंवा, अस्य
श्लोकस्यान्य एवार्थः, तस्मिन्निमे वक्ष्यामः । न चारच्यादीनां
व्यक्तज्वरमात्रित्वेन पूर्वहृषत्वं हन्यते, यतो लिङ्गान्तपुरुषा-
रच्यादीनि लिङ्गानि भवन्ति, लिङ्गान्तरविहितानि तु पूर्वहृ-
षाणि । एकैकशो ज्वरलिङ्गानिलत्र लिङ्गान्देन निदानपूर्वक-
वीन्युच्यन्ते । विस्तरसमासाभ्यामिति विस्तरेण यातादिज्वरा
उक्ताः, समासेन संसर्गसंनिपातजाः यस्त्वच्च समासेनोक्तं, स
चित्रितेन प्रपञ्चनीय इति भावः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

ज्वरस्तु यस्तु महेश्वरकोपप्रभवः, सर्वप्राणभृतां
प्राणहरो, वेहेन्द्रियमनस्तापकरः, प्राणयलयणहर्ष-
स्ताहहासकरः, श्रमह्नममोदादारीपरोधसंजननः ।

उपरयति शरीराणीति ज्वरः, नान्ये व्याधयस्तथा दारुणा यद्गुणद्वया दुश्चिकित्साश्च यथाऽयं; स सर्वरोगाधिपतिः, नानातिर्यग्योनिषु च बहुविधैः शब्दैरभिधीयते, सर्वे प्राणभृताः सज्वरा एव जायन्ते सज्वरा एव क्षियन्ते च; स महामोहः, तेनाभिभूताः प्राग्देहिकं देहिनः कर्म किंचिदपि न स्मरन्ति, सर्वप्राणभृतां च ज्वर एवान्ते प्राणानादत्ते ॥ ३५ ॥

संप्रति उवरस्य महाप्रभावात् दशमिर्तुं पूर्वोत्पत्तिप्रकारमाह—उवरस्त्वित्यादि ।—महेश्वरकोपप्रभव इत्यनेन उवरचिकित्सिते “द्वितीये हि युगे सर्वममोघव्रतमास्थितम्” (वि अ ३) इत्यादिग्रन्थे दक्षप्रमाणा उवरोत्पत्तिमाह । मोघमवस्थेन च श्रेयसज्यस्याप्यभवेत्यर्थः दर्शयति, मोघो समिहप, तेन तन्मयोऽपि उवरमथैव, अत एवोक्तम्—“ऊष्मा पिपाहते नास्ति उवरो नास्युत्पन्ना विना । तन्मात्स्वितिविरुद्धानि राज्ञेयताधिकेऽधिकम्” (या वि अ ३) इति । न च ह्रस्वकोपभवत्वेन लोभाभिज्ञोहप्रभवत्वेन उवरस्य विरुध्यते, यतो ह्रस्वकोपोद्भूत एव उवरो लोभाभिज्ञोहसहपपापाचारप्राप्त्या पुरा मनुष्येषु भूत । सर्वप्राणिना उवर एव प्राणहर इति मरणकाले सर्वप्राणिना उवर एव प्राणहर इति दर्शयति । देहेन्द्रियमनस्त्वापकर इत्यन प्रत्येक तापलक्षण उवरचिकित्सिते बोद्धव्यं “वैषिष्यमरुतिरर्कालिर्मेन सन्तापलक्षणम्” (वि. अ. ३) इत्यादिना । उवरमिति सन्तापयति । इतिशब्दो हेतो, तेन, मत्स्यारुक्महेश्वरलोभप्रभवत्वादिषुक्तं, तस्मात् । सर्वरोगाधिपतिरिव रोगाधिपति । नानाविधैः शब्दैरिति हस्तिषु पाकलो, गोषु खेरिको, भस्त्रानामिन्द्रजालो, विहङ्गानां आमरक इत्यादिशब्दैः । सर्वप्राणभृताः सज्वरा एव जायन्ते सज्वरा एव क्षियन्ते च तस्मिन्मिति तेषां जन्मनि मरणे वा सन्तापत्वात् उवरो न लक्ष्यत इत्याह—स महामोह इति, जन्ममरणयोर्महामोहस्यो उवरो भवति, न सन्तापत्वेत्यर्थः । अत एवोक्तम्—“उवरप्रभावा जन्मादौ निषेधे च महत्तमम्” (वि अ ३) इति । जन्मनि महामोहरूपतामाह—तेनेत्यादि । प्राग्देहिक जन्मान्तरकृतम् । ननु शुद्धसत्त्वानुगमात् प्राग्देहिक स्मरणशुक्लं, वचनं हि—“यदा तेनैव शुद्धेन मनसा युज्यते, तदा जातिमतिद्वान्तामपि स्मरति” (शा भा ३) इति । न, तस्य शुद्धमन सत्त्वानुसारेण पादादत्तदेतत्परित्यज्यान्त्यन उवरस्य प्राग्देहिकविस्मरणत्वस्यैवम् । मरणे महामोहतामाह—नवंप्राणभृतामित्यादि ।—उवर एव महामोहरूप एवेति भावः, तेन प्रियमाणा सर्वे महामोह प्रविशन्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तत्र पूर्वरूपदर्शने ज्वरादौ वा हितं लघ्वशनमपत्तये वा, ज्वरस्यामाशयसमुत्थत्वात् । ततः

कपायपानाभ्यङ्गजेहस्वेदप्रदेहपरिप्रेक्षानुलेपनवमनविरेचनास्थापनानुवासनोपशमननस्तर्कमधूपधूमपानाञ्जनशीरभोजनविधानं च यथास्वं युक्त्या प्रयोज्यम् ॥ ३६ ॥

संप्रति सूत्रितं चिकित्सासूत्रमाह—उनेत्यादि ।—यद्यपि चिकित्सिते ज्वरादौ लघ्वन वक्ष्यति, तथाऽपीह पाक्षिकलघ्वशनविधानं न विरोधि, लघ्वशनस्यापि लाघवकर्तृत्वेनैव लघ्वनत्वात्, किंवा, यत्र वातादिज्वरे लघ्वनं न कर्तव्यं तत्र लघ्वशनं बोद्धव्यम्, अपत्तये च लघ्वनमेव । अथ विमिति वाति-केऽपि ज्वरे वातकारक लघ्वशनमपत्तये वा कार्यमित्याह—आमाशयसमुत्पत्त्यादित्यादि ।—आमाशयसमुत्पत्त्येन वातोऽपि मनाल्लङ्घनीय स्थानापेक्षया भवतीति भावः । वचनं हि—“स्थानं कवेदि पूर्वं स्थानस्याविरुद्धं च” इति ॥ ३६ ॥

जीर्णज्वरेषु तु सर्वेष्वेव सर्पिषा पानं प्रशस्यते यथास्वौषधसिद्धस्य, सर्पिर्हि ज्ञेयाद्वातं शमयति, संस्कारात् कफं, शैत्यात् पित्तमुष्माणं च; तस्माज्जीर्णज्वरेषु सर्वेष्वेव सर्पिर्हितमुदकमियात्रिमुष्टेषु द्रव्येष्वपि ॥ ३७ ॥

भवन्ति चात्र ।

यथा प्रयत्नितं वेदम परिपिञ्चन्ति धारिणा ।
नराः शान्तिमभिप्रेक्ष्य तथा जीर्णज्वरे घृतम् ॥ ३८ ॥
ज्ञेयाद्वातं शमयति शैत्यात् पित्तं नियच्छति ।
घृतं तुल्यगुणं दोषं संस्कारात्तु जयेत्कफम् ॥ ३९ ॥
नान्यः ज्ञेहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुयतते ।
यथा सर्पिरतः सर्पिः सर्वज्ञेहोत्तमं मतम् ॥ ४० ॥

यथास्वौषधसिद्धयेति वातादिज्वरे वातज्वरादिहरद्रव्यसिद्धस्य । कथं सर्पिं सर्वेन कार्यमित्याह—सर्पिर्हि ज्ञेयादित्यादि ।—संस्कारात् कफमिति कटुतिपादिकहरसंस्कारात् । यद्यपि च यथास्वौषधसिद्धयेति वचनाद्वातेऽपि वातहरसंस्कृतमेव सर्पिर्हितं, तथाऽपि वाते ह्वाविपरीतेन ज्ञेहेनापि सर्पिर्वातहरमेव, पित्तेऽप्युष्णविपरीतशीत्यान्वित, कफे तु सर्पिष्वेहशैत्यादिना समानेन कथिच स्वाभाविको विरोधिगुणोऽस्ति किंतु संस्कारादित्येवेति दर्शयति । ऊष्माणं चेति उवरप्रभावभूतमुष्माणं, न पित्तोष्माणं, तस्य पित्तमहर्षेणैव प्रहणात् । अनेन उवरस्योष्महरणेन सर्पिषो ज्वरव्याधिप्रत्यनीकत्व दर्शितं भवति । अत्र वातशमनं सर्पिषोऽभिधाय पित्तशमनेऽभिधातव्ये कफशमनमुच्यते, दोषतो वक्ष्योष्मरूपव्याधिप्रत्यनीकतयाऽपि पित्तशमनहेतो शैत्यस्य समानगुणत्वात्, यदि त्विह मध्ये

१ ‘आमाशयसमुत्पत्त्येन’ इति पा० । २ ‘सर्पिर्हितम्’ इति पा० ।

३ ‘व्याधिप्रत्यनीकत्वात् अपि’ इति, ‘व्याधिप्रत्यनीकतायामपि’ इति च पा० ।

पित्तप्रशमनमुच्यते, तदा पुनः सस्कारात् कफमित्युक्त्वा सैला-
दुष्माणमिति पक्वव्यं स्यात् । यत्र तु श्लोकपाठे व्याधिप्रलम्बी
कत्व घृतस्य पृथग्वैकं, तत्र, 'लेहाद्वात शमयति' इत्यादौ
वातमनुपित्तमेव कृतमिति साधु कृतम् । तस्मादिति दोषव्या-
धिप्रलम्बीकत्वात् । जीर्णज्वरेऽपि वचनेनामज्वरे निषेधयति,
यामि हि शमानयुगत्वात् संप्रतिहतम् । शान्तिमिति मन्ताप-
शान्तिम् । अभिप्रेत्येति पुष्ट्या स्वीकृत्य, तथा जीर्णज्वरे घृत
ददातीति श्रेयः । तन्वन, श्लोके सर्पिर्गुणकयने किमिति
व्याधिदोषप्रशमनं नोच्यते ? मूत्र — पित्तोष्णव्यतिरिक्तत्वेन
ज्वरोष्मणः पित्तशमनेनैव लब्धत्वात् । ननु यथैव गणपाठे
पृथक् तर्हि पठनीयं ऊष्मा ? मूत्र — यापादुष्मा शरीरं स
पित्त एव, यतो ब्रूते—“ऊष्मा पित्तादृते नास्ति” (वा वि
अ १) इत्यादि, तथा, “पित्तादुष्मोष्मणः पचिर्नराणामुपजा-
नते” (सू अ १७) इति, किंतु, नासादुष्मा कदाचित्पित्तेन
साम्येऽप्येको भवति, यथा—कफज्वरे, कदाचित्पित्तिके पित्ते
वहिरूप ऊष्मा मन्दो भवति, यथा—पित्ताभिमान्ये, तदेव
सूष्मा पित्तादित्तोऽभिप्रेक्ष्य भवति, तत्र मेदं गृहीत्वा गणपाठे
पृथक् ज्वरोष्मा पठित, श्लोकपाठे त्वमेदविवक्षया नै पृथक्
पठित । ज्वरे तु पित्तोष्मा ज्वरप्रभावेण वर्धते, स च प्रभावे
ज्वरस्य दोषद्वयविशेषात्मकस्य, तथा “ज्वरस्त्रिपादस्त्रिधा”
इत्याहुः कफप्रतिविशेषस्य हैयः । ननु सर्पिः कथं पित्तं हन्ति ?
यतः, यथा पित्तविपरीतस्यैव सर्पिषि, तथा पित्तसमान
वेद्योऽप्यस्ति । नैव, पित्ते सप्तेहमितीदं दर्शयन् सप्तम्येना
तपस्य जैहसाभिधानात्, उष्णत्वं तु पित्ते प्रधानम् । यद्यपि
पित्तं जलेनान्धारय्य, तथाऽपि तत्र शैत्यमभिभूयामिकृतमीष्य-
मेवाधिकं भवति, तथा तेजसो रीक्ष्येज जलकृतवेद्योऽपि पित्तेऽ-
भिभूयते, प्रवृत्तं तु जलकृतं तेजसा नाभिभूयते, दृश्यते ह्यस्ति
रूपकं जले ब्रह्मत्वमल्पमेहता उष्णता चेति । किंवा, किमनेन
तप्तनलदृष्टान्तेन, अदृष्टकृत एवायं भूतानामुत्पादः, तेन, कथि
वैद्ये गुणः पादधर्मोतिरिक्त्येऽपि द्रव्याणामातिर्भूतो भवति, ननु
सर्वं, यथा—शास्त्रिणः रीत्यकृतं सधुरत्वं ननु गौरवमित्युक्तं सूत्र-
स्थाने । उत्तरगतं सवेहसापि पित्तस्य कदाचित्तेजोभूतत्वेन
रूक्षत्वमपि भवति जीर्णज्वरे, तेन श्लिम्भशीतं सर्पिर्हितं तत्र
भवतीति न दोषः । अत एकोऽत्र चिकित्सावे—“हस्यं तेजो
ज्वरपरम्” (वि अ ३) इत्यादि । न च वाच्यं—यद-
सातिद्विक्रमपि चेत्पित्तस्य श्लिष्यत्वमपि तदा घातस्यापि रीक्ष्य
किमिति भावेति, यतो यिधित्रा एव हि गुणा अमृतिशेष
णीया प्रतिक्षेपणीयाश्च, तत्र ये न सर्वदा दृश्यन्ते घातस्यैव
पित्तवेहादयः, त एव प्रतिक्षेपणीयाः, नान्ये, तथैव दृष्ट-

१ ननु यथैव ज्वरोष्मणः पित्तोष्णव्यतिरिक्तत्वं स्यात्तर्हि गणपाठे
पृथक् न पठनीयं ऊष्मेति यो ननु । २ ‘गणपाठे ज्वरोष्मा पठित’
इति शः । ३ ‘न पठित’ इति शः ।

त्वात् कृत्यगुणमिति सर्वथा कृत्यगुणम् । ननु सस्कारात् कफ-
हन्तृत्वे सस्कारेणैव कफो हन्यते, कस्तत्र सर्पिषो व्यापार
इत्याह—नान्य इत्यादि ।—नान्य इति तैत्तिह्यः । सस्कारमहं
वर्तत इति परस्कारकद्रव्यकार्यं करोति । एतेनैतद्वर्धयति—
यत्—तेनैव द्रव्येण वाहकत्वेन घृतं सखिभवते, अन्यत्र तैत्ति-
ह्येहस्यैव यदि सखिभवते, तदा घृतमेवान्येहेभ्यो विशेषेण
परस्कारकद्रव्यकार्यं करोति, जय घृतप्रभावोऽधिकः, तेन सस्का-
रात् कफवियजे घृतमेव वर्तयमित्यर्थः । प्रपचितं वायुमर्थं
वेदाध्याये ॥ ३७-४० ॥

गयोको यः पुनः श्लोकैरर्थः समनुनीयते ।

तच्चिकित्स्यवसायार्थं विरक्तं तच्च गच्छते ॥ ४१ ॥

ननु वेहाद्वात शमयतीत्यादिग्रन्थो गद्येनैवोक्तः, तत्किमर्थं
श्लोकेनोच्यत इत्याह—गयोको य इत्यादि ।—तथाचिकित्स्य-
वसायार्थमित्यत्र तच्चिकित्स्यवसायस्य व्याप्तिं प्रसक्ततेति वाच्यं,
व्यवसायोऽप्यवसायो ग्रहणमित्यर्थः, यस्मात् पूर्वोक्तार्थस्पष्टी-
करणार्थं पुनः श्लोकेनाभिधानं, तस्मात् प्रयोजनान्तरयुक्तत्वात्
पुनरपिदोष इति भावः । गयोकापेक्षया श्लोकमभिधानं सुख-
ग्रहणं भवतीति लोकतिसदमेव । अत्र च गयोका इत्युपलक्षणं,
तेन श्लोकोकोऽपि श्लोकेनोच्यत इति बोद्धव्यं, यथा—आर-
ग्वणीये । एव गयोकोऽपि गद्येनेति बोद्धव्यं, यथा—प्रपच्येन
कारणावसिधायोक्तम्—“एवमसात्तन्वी द्वायार्थयोगं प्रपारतप
परिणामम्” (सू अ ११) इत्यादि । तथा श्लोकेनोकोऽपि
गद्येनोच्यते, यथा—“ब्रह्मणा हि यथा प्रोक्तम्” (सू अ १)
इत्यादि श्लोकेनाभिधाय आर्योऽप्येव पुनरप्यत्रोक्तं—“यमायु
वेदमभिधीनं मया प्रायच्छेताम्”—(वि अ १ पा ४)
इत्यादि । अत्र श्लोकमभिधानमेव सुखग्रहणावसिधायि हैयम् ।
किंवा, तथाचिकित्स्यवसायार्थमिति यथायोग्यतया बोद्धव्यम् । तेन,
प्रपचाभिधानमर्थन्वत्यर्थं बोद्धव्यं, चक्षेयाभिधानं तु व्यवसा-
यार्थं, तेन गद्यश्लोकाभिधानाभ्यां चिकित्स्यवसायार्थं किंचित् ।
तत्र प्रपचाभिधानेऽर्थस्य व्यक्तिं स्फुटं वैति, चक्षेयाभिधानं तु
प्रपचापेक्षया सुखग्रहणं भवति ॥ ४१ ॥

तत्र श्लोकाः ।

त्रिविधं नामपर्यायेर्हेतुं पञ्चविधं गद्यम् ।

गदलक्षणपर्यायान् व्यापेः पञ्चविधं ग्रहम् ॥ ४२ ॥

ज्वरमष्टविधं तस्य प्रकृत्यसन्नकारणम् ।

पूर्वरूपं च रूपं च मेपज संग्रहेण च ॥ ४३ ॥

व्याजहार ज्वरस्याग्रे निदाने विगतज्वरः ।

भगवानग्निवेशाय श्रन्ताय पुनर्वसु ॥ ४४ ॥

इत्यग्निवेशहृते तस्ये चरकप्रतिसंस्कृते निदान-
स्थाने ज्वरनिदानं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

१ ‘हन्ते’ इति पा० ।

सप्रहे यद्यपि हेतुपर्याया पूर्वमुक्तास्तदनु हेतुप्रविध्य,
तथाऽपि छन्दोऽनुपेक्षेन तद्विपर्ययकथनम् । नामरूपा योग-
रूढा पर्याया नामपर्याया । पञ्चविध गदमिलाभेयादिभेदेन ।
'गदपर्यायनामानि' इति पाठे यद्विपर्यायाभिधानं तस्य व्याधि-
पञ्चविधप्रहृष्टाब्देनैव 'तत्सोपलब्धि' इत्यादिप्रत्ययान्तनिविष्टसक-
लापस्य गृहीतत्वाद्ब्रह्मणम्, 'गदलक्षणपर्यायान्' इति पाठे तु
पूर्वपक्षो नास्त्येव, पाठस्तु नावमतिप्रसिद्धः । प्रकृष्टासन्नकारण
ज्वरस्य रूक्षादि प्रकृष्टम्, वासनं वातादि, तथा प्रकृष्टं रुक्णोप,
आसमं तु रूक्षादि । यद्यपि रूपात् पश्चात् पूर्वस्वरूपमुक्तं, तथाऽपि
छन्दोविरोधात् पूर्वस्वरूपमेव कृतं, किंवा, वातादिज्वरविशेषज्वर-
लक्षणानामव्यपक्षानां विशिष्टज्वरपूर्वस्वरूपा मृचयता पूर्वस्वरूपं
कृतं, वातादिज्वरलक्षणानि ह्यव्यपक्षानि पूर्वस्वरूपाणि भवन्ति
॥ ४२-४४ ॥

इति श्रीचर्यागिदत्तविरचिताया चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेददीपिकाया निदानस्थाने ज्वरनिदान
नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो रक्तपित्तनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पित्तं यथाभूतं लोहितपित्तमिति संज्ञां लभते,
तद् व्याख्यास्यामः ॥ ३ ॥

आधोत्पत्तौ ज्वरसन्तापाद्रक्तपित्तोत्पत्तेर्ज्वरमनु रक्तपित्त-
निदानमुच्यते । पित्तं यथाभूतमित्यादिना पित्तनेकावस्थापित्ताने-
हितपित्तमित्युच्यते इति दर्शयति, ननु रक्तं च पित्तं च रक्त-
पित्तमिति ॥ १-३ ॥

यदा जन्तुर्वयकोहालककोरुद्रूपप्रायाण्यजानि
भुङ्क्ते, मृशोष्णतीक्ष्णमपि चान्यदन्नजातं निष्पावमा-
पकुलद्वयस्फुषारोपसंहितं, दधिदधिमण्डोदन्वि-
त्कद्रुमलकौजिकोपसेकं वा, याराहमाहिपात्रिक-
मात्स्यगव्यपिशितं, पिण्याकपिण्डालुशुक्रशकोप
हितं, मूलकसर्पपलशुनकरजिगममधुसिमु(ख-
यूप)भूस्तृणसुमुखसुखुरसकुटेरकगण्डीरकालमाल-
कपर्णासक्षेकफणिज्जकोपदर्शं, सुरासौवीरतुपोद-
कमैरमेदकमधूलकशुक्रवृषलपदरामलप्रायानुपानं
वा, पिष्टान्नोत्तरभूयिष्ठम्, उष्णाम्रिततो वाऽऽतिमा-
ज्रमतिवेले वाऽऽम पयः पिबति, पयसा समञ्जाति
रौहिणीकं, काणकपोतं वा सर्पपतैलक्षारसिद्धं,

कुलत्पिण्याकजाम्बवल्कुचपक्वं शौक्तिकैर्वा सह
खीरं पिबेत्पुष्पाभितप्तं ; तस्यैवमाचरत । पित्तं
प्रक्षोभमाचरते, लोहितं च स्प्रमाणमतिवर्तते ।
तस्मिन् प्रमाणातिवृत्ते पित्तं प्रवृत्तं शरीरमनुसर्प-
त्येव यकृन्मूत्रह्रस्वमवाणां लोहितवह्नानां च द्योतसां
लोहिताभिर्यन्द्गुरुणि मुखान्यासाद्य प्रतिहन्त्यात्वं
तदेव लोहितं दूषयति ॥ ४ ॥

यदा जन्तुरित्यादिना निदानमुच्यते । यवको ग्रीहिरोप,
उद्योको वनकोद्वयं, कीरद्वयो यस्यजपाने पित्तहर उक्तस्त-
थाऽप्यस्य निष्पावान्दियुकस्य सयोगमहित्रा रक्तपित्तनिदानत्वं
हेतुम्, एवमन्यत्रापि रक्तपित्तनिदानत्वेनेहोक्तरीत्यादौ हेतुम् ।
दधिमण्डो मस्तु, उदधिदर्धनलं तक्र, कद्रु निर्जलं, किंवा
अम्लं तन्म् । मधुमिषु स्वरपक्षोभाग्रनक । खंडद्वयो राग
चर्चुर इति ख्यातः । सुपुलादयः कज्जिकृष्णान्ता पर्णासमेदा ।
उपशममिति मूलैकादीनि धादमित्या यावकाद्यन भुङ्क्ते इत्यर्थः ।
मधूलको गोधूमविशेषः । शुक्रं सन्धानविशेषः । पिष्टान्नमुत्त-
रतं भोजनस्य भूयिष्ठं यत् तत् पिष्टान्नोत्तरभूयिष्ठम् । अतिवैस-
मिति पुन पुनः । रौहिणीकं रौहिणीशकम् । शौक्तिकैरिति बद्ध-
रीफलं । आममित्युत्तरेण सूचयते । स्प्रमाणमतिवर्तते अत्र-
र्थत इत्यर्थः । यदेवैलमेन एवमपि प्रवृत्तस्य पित्तस्य च
एवात उक्तप्रतिमान् भवति स एव रक्तं दूषयति नाम्न इति
दर्शयति । लोहिताभिर्यन्द्गुरुणि प्रवृद्धलोहितसन्नेन गुदमि
उत्सन्नानि विद्यतामीति यावत् । प्रतिहन्त्यात् 'इदंन शोणितेन'
इति शेषः, 'प्रतिपचते' इति पाठश्चेत् तु 'शोणितम्' इति
शेषः, तेन शोणितं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । यकृन्मूत्रह्रस्वमवाणां-
लस्य विशेषण—लोहितवह्नामिति । चर्यादीऽवधारणे । व-
क्ष्यति च रक्तपित्तविकलिते,—'ग्रीहानं च यद्वैचं तद-
धिष्ठय वर्तते । शोतामि रक्तवाहीनि तन्मूलानि हि देहिनाम्'
(नि अ ४) इति ॥ ४ ॥

संसर्गां लोहितप्रदूषणां लोहितगन्धवर्णानुविधा-
नाच्च पित्तं लोहितपित्तमित्याद्यक्षते ॥ ५ ॥

एव रक्तपित्तके पित्ते यथा रक्तपित्तशो भवति, तदाह—
संसर्गादित्यादि ।—संसर्गां लोहितपित्तवन्त्यात् । लोहितगन्धवर्णा-
नुविधानादिति लोहितपित्तगन्धवर्णानुविधत्वात् । एतेन,
'रक्तयुक्तं पित्तं रक्तपित्तम्' इति प्रथमा निश्चिता, 'रक्तं दूष्ये

१ 'तथाऽनुज्वाल्यास्याम' इति पा० । २ 'आजिकोपशितं' इति
पा० । ३ 'पण्डयुष' इति योदीन्द्रनाथसेनो न पठति । ४ 'रौहि-
णीशकं' इति पा० ।

१ 'शरीरामानिनामवपना पिरति' इति पा० । २ 'चाशु प्रमाणम
खिवै' इति पा० । ३ 'यदेव' इति योदीन्द्रनाथसेनसमतः पाठः ।
४ 'प्रतिपचते' इति पा० । ५ 'तदेव' इति पा० । ६ 'ततो दिविध —
सतकसमीधान्यं यकृन्, सतकस्यकथपर' । तथाच—'सतमीधा-
न्यान् सखेहान् साम्बान् सामाहिकान् खडान्' इत्युक्तलक्षणं । सत
कस्यस्तु—'तक्र क्षीर्यचग्रीमगीचावजिचिकैः । शुक्र- खड
यूपोजम्' इति शिवरासेन । ७ 'आमलकादीनि' इति पा० ।
८ 'लोहितवर्णसर्पाव' इति पा० ।

जयायं अनधममधर्मं न भवति मध्यममित्यर्थः, वचन हि—
“पितं वा कफपितं वा पिताशयगतं हरेत् । संवनम्” (वि.
अ. ३) इति । योगावहं च तत्रेति तजोवर्णे रक्तपिते तद्वि-
रेचनं योगावहं भवति, प्रतिमार्गहरणरूपतादित्यर्थः, वचनेन च
व्याधिप्रसूनीकृतमुच्यते । एव व्याधिप्रधानकारणे पिते
प्रधानशमन(न)त्वात्, तथा मध्यपिते च कफे मध्यमे-
पजत्वात्, प्रतिमार्गहरणरूपतया च व्याधिप्रसूनीकृत्वात्,
विरेचनमूर्ध्वगे शाधुमेपजम् । मधुर चैव मेपजमित्यत्र एव
शब्दोऽप्यर्थः, तेन, तिक्तकपायो तावद्रेपजे भवत एव पित्त-
कफप्रसूनीकृत्वात्, मधुरमपि उह्नादिना कफे जिसे मेपज
भवतीत्यर्थः ॥ १२-१४ ॥

रक्तं ॥ यद्यधोभागं तथाप्यमिति निश्चितम् ।

धमनस्याल्पयोगित्वाद्वात्पत्याग्नेपजस्य च ॥ १५ ॥

धमनं हि न पित्तस्य हरेणे श्रेष्ठमुच्यते ।

यश्च तैनाप्यधो वायुस्तच्छान्तीं चावरं स्मृतम् ॥ १६ ॥

तैषायोगावहं तत्र कपायं तिक्तकानि च ।

तस्याद्याप्यं समाख्यातं यदुक्तमनुलोमगम् ॥ १७ ॥

अधोगे वमनस्यायोगिता विवेचयति—वमनं होत्यादि ।—
पित्तस्य रक्तपित्तमूलस्य हरेणे न श्रेष्ठं वमनं, वमनं हि कफा-
नुगं पित्तं हरति, न पित्ते प्राधान्येन क्रियते । तच्छान्तीं चाव-
रमिति वातहरणे त्वप्रधानेन वमने, वातहरणेऽनुक्तकपायेन वग-
नस्य । तच्चयोगावहमिति तद्वमनं प्रतिमार्गहरणरूपतया योगा-
ग्रहणमपि सद्यः पित्तवातयोर्दोषेन न्यायेनायौगिकत्वेनायोगावह-
मित्यर्थः । कपायं तिक्तकानि च अधोगावहानीति योजना,
कपायतिक्तयोर्वातप्रतिभूलत्वादित्यर्थः, एव मधुरमेकमवशिष्टम-
धोगे रक्तपिते मेपजं भवति, तेनालोपपत्त्यं सिद्धम् । अमल-
वणकद्रव्यानां तु पित्तविरुद्धत्वेन रक्तपिते प्रसक्तिरपि नास्तीति
भावः ॥ १५-१७ ॥

रक्तपित्तं तु यन्मार्गं द्वायपि प्रतिपद्यते ।

भसाध्यमिति तज्ज्ञेयं पूर्वोक्तदेव कारणात् ॥ १८ ॥

नहि संशोधनं किंचिद्वस्त्यस्य प्रतिमार्गगम् ।

प्रतिमार्गं च हरणं रक्तपित्ते विधीयते ॥ १९ ॥

एवमेधोपशमनं सर्वदोषो नास्य विद्यते ।

संख्येष्टु च दोषेषु सर्वजिच्छमनं मतम् ॥ २० ॥

इत्युक्तं त्रिविधोदकं रक्तं मार्गविशेषतः ।

पूर्वोक्तदिति वमनविरेचनायौगिकत्वादर्नापपत्त्या । वमन-
विरेचनायौगिकत्वं व्युत्पादयति—न होत्यादि ।—संशोधनमिति

सामान्यवचनेन वसिष्ठिरोमिरेचनयोरपि प्रतिक्षेपं सूचयति ।
यद्यधोभागं विरेचनं यद्यधोभागं रक्तपित्तं कोपयति, यद्यधोभागं
वमनं तद्वर्धमानं रक्तपित्तं कोपयति, अतो नास्त्युपवसागं
रक्तपित्ते शोधनम् । अथास्त्युपवसागं शोधनं कफच्छर्माभिव-
वमनं रक्तपित्तं भवतीत्याह—प्रतिमार्गं चेत्तादि ।—रक्तपित्त-
व्याधिमहिम्ना प्रतिमार्गहरणमेव मेपजं भवति नान्यदित्यर्थः ।
अथात्रैव संशोधनं मा भवतु मेपजं, सशमनं मेपजं भवत्यि-
त्याह—एवमेवेत्यादि ।—उभयमार्गानुसारित्वेन वातवफाशु-
बन्धत्वाद् वशा यौगिकं संशोधनं नास्ति तद्योपशमनमपि युप-
पत्तात्कफशमनत्वाभावाभावास्त्यर्थः । सर्वदोषं न विद्यत इति
किंचिदपि न विद्यत इति । एतदेवोपशमनमेपजमात्रं स्फोट-
यति—संख्येष्टित्यादि । संख्येष्टितिं सजिपातेष्विति बोद्धव्यम् ।
तत्रैषदिति अनुबन्धभूतवातवकनमूलभूतपित्तजित्, मधुरं हि
कफहारि, तिक्तकपायो तु वातहरि, शोषास्तु पित्तकफ एवेति
भावः । किंवा, एवमेवेति विना मेपजं शोपशमनं रक्तपित्तस्य
भवतीति योजनीयम् । त्रिविधोदकमिति त्रिविधायतीयफलं,
तच्च साध्यत्वाप्यवस्थाप्यैवत्यर्थः ॥ १८-२० ॥—

एभ्यस्तु पलु हेतुभ्यः किञ्चित्साध्यं न सिध्यति २१

प्रेष्योपकरणाभावाद्वाहोरात्रस्याग्नेचदोषतः ।

अकर्मतश्च साध्यत्वं कश्चिद्रोगोऽतिवर्तते ॥ २२ ॥

तत्रासाध्यत्वमेकं श्वात् साध्यव्याप्यपरिक्रमात् ।

असाध्यतोद्गोद्वातेनैवरव्याधिसाधारणान्यप्यसाध्यतापत्तिर-
णान्याह—एभ्यस्तित्वादि । उपकरणाभावादिति मेपनाभा-
वात् । होरात्र्यादिति अनुपस्थानात्मन्येव । अकर्मत इत्यत्र
गुत्तमाया वशः, अनुग्रह इति वशः, तेन, अकर्मतोऽसम्भवि-
कृतात् इत्यर्थः, किंवा अकर्मत इति अधर्मादसाध्यव्याधिश-
नत्वात् । कथमिति वचनेन अशक्तितया न सर्वे तिलाकफम-
शकादयोऽवश्यमसाध्या भवन्तीति दर्शयति, तेषामभिवृद्धि-
साम्यमपि साध्यत्वात् । प्रेष्यादिदोषेण प्रकृते रक्तपित्तेऽसाध्यत्वं
दर्शयन्त्याह—तत्रेत्यादि ।—तत्रेति रक्तपित्ते । असाध्यत्वमेक-
मिति असाध्यत्वमेव परं स्यात् । साध्यव्याप्यपरिक्रमादिति साध्य-
व्याप्यमार्गोभ्यां परिक्रमादुभयमार्गानुसारित्वादित्यर्थः, किंवा,
साध्यव्याप्यो परिक्रमः साध्यव्याप्यपरिक्रमः, तस्मात्, तत्र
साध्यपरिक्रमो व्याप्यमार्गनामित्यर्थः, एवं साध्यस्य परिक्रमोऽ-
साध्यमार्गनामित्यर्थः । अयं च मार्गपरिक्रमः मार्गपरिहारा-
दपरिहाराग्राह्यसाध्य एव, अपरिहारेण तावदुभयमार्गत्वेनेवा-
साध्यत्वं, परिहारेणोऽसाध्यत्वमुक्तं, वक्ष्यति हि विकृतिरिते—
“यार्गान्मार्गं चरेद्यदा तच्च रफमस्तिदिमत” (वि. अ. ४)
इति । किंवा, साध्यव्याप्यपरिक्रमादिति साध्यस्य व्याप्यत्वेन
परिक्रमादित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥—

१ 'जयायं परमोपधम' इति पा० । २ 'तत्रावुग' इति पा० ।
३ 'स्वाच योगावहं तत्र मधुरं नैव मेपजम्' इति पा० । ४ 'यद्रक्तम-
नुलोमगम्' इति पा० । ५ 'अनुक्तकपादेव' इति पा० । ६ 'हितम्'
इति पा० ।

१ 'साध्यत्वव्याप्यपरिक्रमादित्यर्थः' इति पा० ।

रक्तपित्तस्य विज्ञानमिदं तस्योपदिश्यते ॥ २३ ॥
यत् कृष्णमधया नीलं यद्वा शक्रघनुध्रमम् ।
रक्तपित्तमसाध्यं तद्वाससो रजनं च यत् ॥ २४ ॥
भृशं पुल्यतिमात्रं च सर्वोपद्रवयच्च यत् ।
वलमांसक्षये यच्च तच्च रक्तमसिद्धिमत् ॥ २५ ॥
येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
पश्येद्दृश्यं विपद्यापि तच्चासाध्यं न संशयः ॥ २६ ॥

ऊर्ध्वगस्यापि रक्तपित्तस्य स्वाक्षणीयसाध्यतामाह—रक्त-
पित्तस्येत्यादि । एते च कृष्णावयो वर्णा गम्भीरधातुसम्बन्धाद्-
वन्ति, ततश्चासाध्यत्वं युक्तमेव । वाससो रजनं च यदिति
प्रशालितमपि सद्वासो रजयति, न क्षालनेनापैतीति बोद्ध-
व्यम् । अन्यथा 'सर्वेनैव रक्तं वाससो रजनं भवति' इति वच-
नमनर्थकं स्यात् । किंवा 'अरज्जन्म' इति पाठः; तेन, रक्तस्य
वाससो रजकसारजनमेव विकृतिः । शृशं पूर्णमि पालन्तर-
संबन्धादतिदुर्गन्धि । सर्वोपद्रवयदिति अकर्मोन्त्याद्युपद्रवयुक्तम् ।
दृश्यं घटपटादि । विषदाकाशम् । रक्तं रक्तवर्णमित्यर्थः ।
यद्यप्याकाशमपि दृश्यं भवति नीमांसकनये, तथाऽपि प्राय
आकाशो एषासाध्यरक्तपित्तं रक्तत्वं प्रतीयत इति न पुनरु-
क्तम् ॥ २३-२६ ॥

तत्रासाध्यं परित्याज्यं थाप्यं यत्नेन थापयेत् ।
साध्यं चावहितः सिद्धैर्मेषैः साधयेद्विपक्व ॥ २७ ॥
यत्नेनेति वचनात्थाप्यथापनं यत्नं विना न भवतीति
दर्शयति ॥ २७ ॥

तत्र श्लोको ।

कारणं नामनिर्वृत्तिं प्रपैरुपायुपद्रवान् ।
मार्गी दोषानुपपन्नं च साध्यत्वं न च हेतुमत् ॥ २८ ॥
निदाने रक्तपित्तस्य व्याजहार धुनर्वेगः ।
धीतमोहप्रजोदोषलोभमानमदृष्टुहः ॥ २९ ॥

इत्यग्निवेशष्टते तस्ये चरकप्रतिसंस्कृते

निदानस्थाने रक्तपित्तनिदानं नाम
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

कारणमित्यादिप्रमहः । नामनिर्वृत्तिमिति लोहितसंसर्गादित्या-
दिना । न चेति न च साध्यत्वम्; अनेन च थाप्यमपि संगृही-
तम्, अथाप्यमेशो हि थाप्यम् । हेतुमदिनि धिरेचनस्य यांकि-
कत्वादिहेतुवर्णनं संश्लेषाति । वीता अपगता मोहादयो यस्य
ए तस्या ॥ २८ ॥ २९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितानां चरकसंहितायाम्
साधुवैदधीपिकायां रक्तपित्तनिदानं नाम

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो गुल्मनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्वाह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

इह खलु पञ्च गुल्मा भवन्ति; तद्यथा—
वातगुल्मः पित्तगुल्मः श्लेष्मगुल्मो निचयगुल्मः
शोणितगुल्म इति ॥ ३ ॥

दशाध्वरोद्धते रक्तपित्तमनु गुल्म उत्पन्न इति रक्तपित्तमनु
गुल्मनिदानम् । इह प्रभेतिवचनात्किमितिसेऽधिकान् गुल्मान्
सूचयति; बहुमति हि—“आमिधलिज्ञानपरांस्तु गुल्मांशाना-
दिशेर्दोषधवत्पदार्थम्” (वि. अ. ५) इति । निचयः सप्ति-
पातः, तत्क्षौ गुल्मो निचयगुल्मः । इह प्रत्येकवातादिगुल्मकि-
यामेलनदेव द्वन्द्वगुल्माः साध्यन्त इति कृत्वा न दृष्टगुल्माः ।
सप्तिपातगुल्मस्तु वातादिगुल्मक्रियामेलनेन साध्यो न भव-
त्येव वातादिदोषमहिम्ना; तेन, अतिरिक्तासाध्यत्वयोगा-
न्निचयगुल्मः दृष्टयुक्तः । एतदेव गुल्मैस्सिद्धसाध्यत्वं प्रतिपा-
दयितुं सप्तिपातशब्दं साध्यन्त्वरदिपरिभाषितेऽपि वर्तमानं परि-
त्यज्य निचयशब्दः कृतः; अस्मिन् हि असाध्यरूपश्चायं
निचयः ॥ १-३ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—
कथमिदं भगवन् पञ्चानां गुल्मानां विशेषमभिज्ञा-
नीमहे; त्वद्विशेषविद्वद्गोणामीपभविष्यति निपक्ष
प्रशमनसमर्थो भवतीति ॥ ४ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—समुत्थानपूर्वरूपलिङ्ग-
वेदनापशयविशेषेभ्यो विशेषपिप्रानं गुल्मानां भव-
त्यन्येषां च रोगाणामग्निवेश । तलु खलु गुल्मेषू-
च्यमानं निबोध ॥ ५ ॥

समुत्थानेत्वादी लिङ्गान्तर्निविष्टा वेदना दृष्टयुच्यते, गुल्मा-
दिष्वन्त्यवेतुषु वेदनाप्रधानविकारेषु प्रायो वेदनवेन विशेषापा-
धारणं भवतीति दर्शयितुम् । संप्रतिस्तिहाचनं गुल्मविशेषाग-
मकवेनैव बोद्धव्यं, गुल्मविज्ञानं विहाधिकृतं; संह्यादिभेद-
मिज्ञा तु साधोन्वसंप्राप्तिः सर्वरोगनिदानप्रस्ताव एवोपेति
आयः । यल्लाल्पमिज्ञा तु संप्राप्तिसंयधि नातिरत्नादिभिरेषं
गमयस्यपि, तथाऽप्यल्पलक्षणा लिङ्गहीतव्याश्च सा नादियते ।
दिवसान्तरगणान्तादिवसत्संप्राप्तिर्हि वातादिलिङ्गमप्य एव पठ्यते
तत्र तत्र; तेन लिङ्गग्रहणेनैव तत्तुल्यम् । प्राप्तेषु च यद्यपि
दृष्टयुक्तादिगुल्मगमनं साक्षात् पठितं, तथाऽपि विशेषलिङ्ग-
व्यक्तारूपं विशिष्टं ग्राम्यं विशेषलिङ्गकथनेनैवोक्तयोगः; तेन,
वातादिगुल्मविशेषमकविदात्तादिमप्ये पूर्वरूपपाठो न्याय्य
एव; किंवा, पूर्वरूपविशेषोऽप्यत्र रक्तपित्तिरोगान्तरापेक्षया
गामान्योक्तोऽपि विशेषो हेयः ॥ ४ ॥ ५ ॥

यदा पुरुषो वातलो विशेषेण ज्वरचमनविरच-
नातीसारानामन्यतमेन कर्शनेन कर्शितो वातल-
माह्वारमाहरति, शीतं वा विशेषेणातिमौत्रम्, अस्त्रे-
हपूर्वं वा चमनविरचने पिबति, अनुदीर्णो वा छर्दि-
मुदीरयति, उदीर्णान् वातमूत्रपुरीषवेगाच्चिरुणद्धि,
अत्यशितो वा पिबति नवोदकमतिमानं, अतिसं-
श्लोभिणा वा यानेन याति, अतिव्यवायव्यायामम-
द्यशोरुचिर्वा, अभिघातमृच्छति वा, विषमोसन
श्रायनस्थानचङ्क्रमणसेवी वा भवति, अन्यद्वा किंचि-
देवंविधं विषममतिमात्रं व्यायामजातमारभते, तस्या-
पचाराद्वातः प्रकोपमापद्यते ॥ ६ ॥

वातलो विशेषेणेति वचनात् पित्तक्षयेऽपि यथोक्ताचरतो
वातगुल्मो भवति, वातलस्य स्वल्पमिति दर्शयति । शीतं वा
विशेषेणेति अत्यर्पणीतमित्यर्थः । अतिमानमिति च्छेदः । अति
व्यवायव्यायामादिरुचिर्वा 'भवति' इति शेषः, व्यवायादिरुच्य
व्यवायाचाचरणं लक्षयति ॥ ६ ॥

स प्रकुपितो धातुमहाश्लोतोऽनुप्रविश्य रौक्ष्यात्
कठिनीभूतमाह्वयः पिण्डतोऽपस्थानं करोति हवि-
यस्तो पार्श्वयोर्नोर्ध्वो वा । स शूलमुपजनयति ग्रन्थी-
भ्रानेकविधान्, पिण्डितश्चापिष्ठते, स पिण्डित-
त्वाद्गुल्म इत्यभिधीते, स मुहुराद्यमति, मुहुरल्पत्व-
मापद्यते, अनियतविपुलाणुवेदनश्च भवति चलत्वा-
द्वायोमुहुः पिपीलिकासंप्रचार इत्यादिषु तोदमेद-
स्फुरणाप्यामसङ्कोचसुतिहर्षप्रलयोदयबहुलः, तदा
तुषः स्वप्नेष शङ्कनेष चाभिसंविद्धमात्मानं मन्य-
ते, अपि च दिवसागते ज्वर्यते, शुष्यति चास्यास्यम्,
उच्च्वासश्चोपपद्यते, हृष्यन्ति चास्य रोमाणि वेद-
नायाः प्रादुर्भावे, द्विहाटोपाश्रुकूननाविपाकोदा-
घतार्कमर्दमन्याशिरःशङ्खशूलप्रभरोमाश्चैनमुपद्रव-
न्ति, कृष्णारुणपटुपत्यङ्गपनयनयदनमूत्रपुरीषश्च
भवति, निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते, विपरीतानि
द्योपशेरत इति वातगुल्मः ॥ ७ ॥

रौक्ष्यात् कठिनीभूतमिति महाश्लोतोविशेषणं, तत्र प्रपुपि
तस्य बायो रौक्ष्येण तथोक्तज्वरकर्शनादिहेतुकताया रौक्ष्यात्
कोष्ठस्य कठिनत्वमुपपन्नम् । आह्वयेति व्याप्य, कोष्ठमेव ।
अन्यत्राप्युक्तम्—“आहृतं मारुतेनेह वरीरे अस्य कैवलम्”—
इति, आहृतं व्याप्तमित्यर्थः । यदा तु “रौक्ष्यात् कठिनीभूत”
इति पाठस्तदा वातविशेषणं, वातस्य कठिनत्वमन्तरं प्रकोपेण

पतन्त्वमेव बोद्धव्यम् । पिण्डित इति कुण्डलीभूतः । मांश्वा
वेति च्छेदः । पिण्डितश्चेति द्वितीयपिण्डितशब्देन मांसा-
सुसुण्डनेन गुल्मप्रदेशस्यापि पिण्डितत्वमुच्यते, पूर्वेण
पिण्डितशब्देन वा योऽपि पिण्डितत्वमिति न प्रोक्तव्यम् ।
अनेकविधानि च्छेदः । ग्रन्थीभ्रानेकविधानि दीर्घतर-
कादिभेदेन विज्ञानं । पिण्डितत्वाद्गुल्म इत्युच्यते इत्यनेन
लतादिगुल्मसादृश्यनिबन्धनं गुल्मसंज्ञां दर्शयति । आधमति
विस्मयीभवति । अनियतविपुलाणुवेदन इति कदाचिद्विपुलवे-
दन कदाचिदल्पवेदनधानियमेन भवति । अत्रैव हेतुमाह—
“चलत्वाद्वाचोरिति । व्यायो नोपपन्नम् । हर्षो रोमदृष्यः ।
प्रलयो नाशः, उदयो जन्म, स्फुरणादीनां जन्मनाशो बहुधा
भवत इत्यर्थः । अत्रापि चलत्वमेव बायोहेतुर्बोद्धव्यः । इत्यन्ति
चास्य रोमाणीति वेदनाप्रादुर्भावे प्रतियोग्येन, स्फुरणादी तु
हर्षो विनाऽपि वेदनमिति ज्ञेयम् ॥ ७ ॥

तैरेव तु कर्शनेः कर्शितस्यागुल्मलयणकण्डुकशा-
रोष्णतीक्ष्णशुक्लव्यापन्नमद्यहरितकफलाग्नानां वि-
दाहिनां च शाकधान्यमांसादीनामुपयोगाद्जीर्णा-
भ्यशनाद्रौक्ष्यानुगते चामाशये घननमतिथेऽलं स-
न्धारणं वातातपी चातिसेवमानस्य पित्तं सह
मारुतेन प्रकोपमापद्यते ॥ ८ ॥

तत् प्रकुपितं मारुतं आमाशयैकदेशे संघर्ष्य
तानेव वेदनाप्रकारानुपजनयति, य उक्ता वात-
गुल्मेः पित्तं त्वेनं विद्धति कुक्षौ ह्युपसति कण्ठे च;
स विदह्यमानः सधूममिधोद्गारमुद्गिरस्त्वल्मान्पित्तं,
गुल्मापकाशश्चास्य दहते हृतं धूर्ज्यते ऊष्मापते
स्त्रियति ह्ययति क्षिपिले इय स्पर्शोत्तरोऽल्पपो-
माश्च भवति; ज्वरभ्रमदधुपिपासागलतानुमुप-
शोपप्रमोहविज्ञेदाश्चैनमुपद्रवन्ति, हरितहरिद्रत्य-
ङ्गलतयनयदनमूत्रपुरीषश्च भवति, निदानोक्तानि
चास्य नोपशेरते, विपरीतान्युपशेरत इति पित्त-
गुल्मः ॥ ९ ॥

रौक्ष्यानुगते चामाशये इति रौक्ष्यहेतुमी रौक्ष्यहेतु इत्यर्थः,
किंवा रौक्ष्यानुगते चामाशये सति घननं सेवमानस्येति
योजनीयम् । आमाशयैकदेशे संघर्ष्यतिवचनात् पित्तपुष्पस्य
कण्ठगुल्मस्य च बहिः स्थानं न भवतीति दर्शयति, यत्र हि—
“नामिसानन्तरं जन्तोरामाशय इति ह्यन” (नि ध २)
इति, वातगुल्मस्य तु बहिर्दिशि स्थानं भवति, यत एव तत्र
चामान्येन महाश्लो इति इत्थं, महाश्लोतोमद्येन च बहिः-

१ 'अतिमात्रमद्येपूर्वं वा' इति गङ्गाधरसंयत पाठः । २ 'निव
मासनयनमासनस्थानवद्भ्रम' इति पाठः । ३ 'तस्य तदपचा
रादनु' इति पाठः । ४ 'कठिनीभूत माह्वय' इति पाठः । ५ 'अन
यमति' इति पाठः । ६ 'जीरेति' इति पाठः ।
च सं २७

१ 'लघादिरमिषजगुल्ममादरमेव' इति पाठः । २ 'ज्वर
विरचनमतिथेः' इति पाठः । ३ 'तत्तुष्टय' इति पाठः । ४ 'धृ
पते' इति पाठः । ५ 'कुक्षिदिन' इति पाठः । ६ 'भ्रमरोना च'
इति पाठः । ७ 'रौक्ष्ये हेतुनाजीव कण्ठे' इति पाठः ।

रपि गृह्यते; तथा वातगुल्म एव 'हृदि वल्लो' इत्यादि कृतम् । दाहद्वयनादयः पित्तवेदनाविशेषा अतकृत्वाख्याताः । वधुर्धन-
कृषिकृति लोके कथ्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥

तैरेव तु कर्शनैः कर्शितस्यात्यशनादतिस्निग्धगु-
रुमधुरशीताशानात् पिष्टेक्षुर्क्षीरतिलमापगुडबिहृ-
तिसेचनान्मन्दकमद्यातिपानाद्भस्तितातिप्रणयवा-
दानूपौदकप्राप्त्यमांसातिभक्षणात् सन्धारणादति-
कुहितस्य चातिप्रगाढमुदकपानात् संक्षोभण्याद्वा
शरीरस्य श्लेष्मा सह मारुतेन प्रकोपमाच्यते ॥ १० ॥

तं प्रकुपितं मारुत आमाशयैकदेशे संवर्त्य सानेव
वेदनाप्रकारानुपजनयति य उक्ता वातगुल्मे; श्लेष्मा
त्यस्य शीतज्वरादौ च कात्रियाकाङ्गमर्दहर्षद्रोगच्छ-
र्विमिद्रालस्यलौमित्यगौरवशिरोमितापानुपजनय-
ति, अपि च गुल्मस्य स्त्रैर्यगौरवकाठिन्यावगाढमु-
त्तता; तथा फाल्गुनासप्रतिशयायां राज्यक्षमाणं
चातिप्रवृद्धः श्वैर्यं त्वङ्गजनयनघदनमूत्रपुरीषेषू-
पजनयति, निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते, विप-
रीतानि चोपशेरत इति श्लेष्मगुल्मः ॥ ११ ॥

श्लेष्मगुल्मेऽनुमुक्तत्वेति अयमुक्तित्वम्; 'अतिशुद्धित्वम्'
इति वा पाठः । यद्यपि राजवश्मा त्रिदोषजः, तथाऽपि
कफगुल्म एव रोगमहिम्ना अजलितदोषप्रवेगे जन्म्यत इति
मोक्ष्यम् ॥ १० ॥ ११ ॥

त्रिदोषहेतुलिरुक्तमपि ते न त्रिदोषातिकं गुल्म-
मुपदिशन्ति कुरालाः । स विप्रतिपिदोषप्रमत्या-
दसाध्यो निचयगुल्मः ॥ १२ ॥

विप्रतिपिदोषकमत्यादिनि परस्परं यातादिविदोषप्रम-
त्वात् । इह य विप्रतिपिदोषक्रमत्वं विदुतिविषममपिपादेन
मोक्ष्यम् । तेन, साम्यनिदोषम्बरादीं वातादिनिदोषक्रमत्वं
तदपि नासाप्यतामापादयति ॥ १२ ॥

शोणितगुल्मस्तु रालु क्रिया एव भवति न पुरु-
षस्य, गर्भकोष्ठार्तवागमनवैशेष्यात् । पारतन्त्र्याद्-
वैशारद्यात् सततमुपचारानुदोषाद्वा वेमानुदीर्णा-
नुपगन्धस्या आमगर्भं वाऽप्यचिरपतितेऽपचाऽ-
प्यचिरप्रजातया क्रतौ वा वातप्रकोपणान्यासे-
यमानायाः क्षिप्रं पातः प्रकोपमापद्यते ॥ १३ ॥

स प्रकुपितो योनिमुत्तमनुप्रविद्यार्तवमुपगुणदि,
मासि मासि तदार्तवमुपगुण्यमानं कुक्षिममियर्थ-
यति । तस्याः शूलफालासीसारच्छर्द्यैरोचकाविषा-

काङ्गमर्दनिद्रालस्यस्तैमित्यकफप्रसेकाः समुपजा-
यन्ते, स्तनयोश्च स्तन्यम्, ओष्ठयोः स्तनमण्डल-
योश्च काण्ठ्यं, अत्यर्थं ग्लानिश्चक्षुषोः, मूर्च्छा,
हृत्तासो, दोहदः, श्वयधुश्च पादयोः, ईष्योद्गमो
रोमराज्याः, योन्याश्चाटालत्वम्, अपि च योन्या
दौर्गन्ध्यमास्त्रावश्चोपजायते, केवलश्चास्या गुल्मः
पिण्डित एव स्पन्दते, तामगर्भां गर्भिणीमित्याहु-
र्मुदाः ॥ १४ ॥

शोणितगुल्मे क्रिया एवेति वचनादेव न पुरुषस्यैति लभ्ये
पुनर्न पुंस्त्वस्यैति वचनं स्पष्टार्थम् । गर्भायः कोष्ठो गर्भकोष्ठ-
स्तस्यां गर्भकोष्ठे य आर्तवस्यागमनरूपो विशेपो रच्छुल्मका-
रणं, स क्रिया एव भवति; तैर्नैवहप आर्तवप्रतिपन्नप्रमत्तः
शोणितगुल्मः पुरुषस्य न भवति । सामान्यशोणितगुल्मिण्यप्यु-
पुरुषस्यापि भवति, तथाहि वक्षति—“कफो वाते जितप्राये
पितं शोणितमेव य । यदि कुप्यति वा तस्य क्रियमाणे चिद्रि-
तिते (वि. अ. ५)” इत्यादि । तथा ‘गुल्मोपकुशवोत्सर्प’
(सु. अ. १५) इत्यादयो ‘रक्षणा गदा’ इत्युक्तम् । पारतन्त्र्या-
दिहेतुत्रयं वैगमिधारणे, पारतन्त्र्यादेव क्रियो वैगं विधारयन्ति ।
श्वेत्तारवमहानं; तेन वैगविधारणेन गदात्वा व्याधिर्ममतीत्-
शानादेवं विधारयन्ति । उपचारानुदोषादिति भ्रमोऽनुपचारपरत्वा-
त् । योनिमुपमिति वगैरुपपन्नम् । स्तनयोः स्तन्यमिति रोगप्र-
भावादेव योद्धव्यम् । आर्तवरोधलक्षणस्य व्यापेरयं प्रमाणी यत्
साम्यं करोति, दृष्टव्यात् । तेन, यदुच्यते—“त्रिधा व्यापक-
सत्त्वाभास्त्रिधा रतः संपद्यते—स्वारीरुपुष्टये, सान्याय, गर्भा-
भिरुद्धये च” (सा. अ. ६) इति वचनात् ‘गर्भ एव सत्त्वं
भवति, शरीरस्तं मन्वव्यम् । दोहदश्चरतेह गर्भा वधार्थमा-
वृत्त्यायोधो दोहदाभिधानो हेतुः । यदुक्तं कार्याणि—“दो-
हदिनी वा स्वास्त्रारी शोणितप्रतिमनी”—इति । न विदह ईदृश-
कृतो दोहदोऽभिप्रेतः, स हि गर्भहृदयस्य मातृहृदयेन संवन्धा-
द्भवति; वचनं हि—“मातृन् तस्य हृदयं, तदस्य मातृहृदयेन
संवद्धं भवति रजवाहिनीभिः संवाहिनीभिः, तस्यात्तयोक्ता-
भिर्निभिः संवधते” (सा. अ. ४) इति, शोणितगुल्मे च
चेतना नास्ति; तेन नैवहपसिह ईदृश्यं दोहदम् । तेन गर्भा-
भ्रान्त्या वैर्निविदप्यवहारोऽच्छादिलक्षणं दोहदं तस्या भवति,
अतस्मापि धिपसंवन्धे यथा दृष्टाविषादियन्त्रिज्ञानि भवन्ति;
वचनं हि—“स्रष्टाविषेचोपहृताः पुनरिति नियलक्षणम्” इति ।
आटालत्वं विस्तृतत्वं, योनिविस्तारेण न रोगराज्या अपि
विस्तारं विन्यमनवर्मरोष्णा र्थोपपन्नम् । केवलः स्पन्दः

१ ‘उच्यतेवामावृत्त्यायोगोरोहदाभिधा (प्राप्ते) रतः’ इति पा० ।

२ ‘यत्निविदप्यवहारोऽच्छादिलक्षणा दोहदिनी भवति’ इति पा० ।

३ ‘दुल्भवारेऽदृष्टस्य केनचिरपुष्टया । शिरोऽंगो वरपरद्विर्भूतः
दातोऽपि वा भवेत् ॥ ग्लानिर्मोहोऽपि गरी वा तदपुष्टादिरप्युत्पद्यते ॥’

(भाष्यम्, उच्यमानं, कथ्याम् ३६.) ।

॥ ‘पिष्टेक्षुर्क्षीरतिलमापगुडबिहृतिसेचनान्मन्दकमद्यातिपानात्’ इति पा० ।

२ ‘अनुपगुणः’ इति पा० । ३ ‘संयुक्तः’ इति पा० । ४ ‘विरक्तो
पक्वमात्रः’ इति पा० ।

इति नैकदेशेन; गर्भो ह्येकदेशेनापि स्पन्दते, तेनतल्लक्षणं गर्भशब्दाव्यावर्तकम् । ननु यदुक्तं रक्तगुण्ये—“समगर्मलिङ्गः” इति, तथा “भाते व्यतीते दशमे चिकित्सः” (वि. अ. ५) इति तदनुपपन्नं, यतो गर्भाद्विशिष्टे पिण्डितस्पन्दनं विद्यत एव; तथा नवत्वं सुखसाध्यताहेतुत्वेनोक्तम्, इह च कथं कालातिक्रमेणैकगर्भणीयत्वमुच्यते? नूनम्—समगर्मलिङ्गत्वं तावद्भूतिगर्भसमलिङ्गतामिष्टाप्रत्येयोकं; किंवा, समसाधैकारिकस्य दशमासविकल्पेन्यस्य गर्भस्य लिङ्गानि यस्य स समगर्मलिङ्गः, तेन वैकारिकयुत्तनागोदरादेर्वैक्षणं ज्ञेह भवतीति दर्शयति । दशममासविकल्पित्वं येह व्याधिमहिम्ना बोद्धव्यं, दशममास एवैषं विधिभीतः सन् चिकित्सो भवतीति व्याधिप्रभावः । दृष्टा च व्याधिप्रभावकृता कालापेक्षा—“ज्वरे पेयाः कृपावाद्य अपि। क्षीरे विरेचनम् । पङ्के पङ्के देवम्” इत्यादिषु । यत्तु समगर्मलिङ्गत्वेन गर्भशब्दानिरासार्थं रक्तगुण्यस्य दशममासाधैक्षणं; तच्च, दशममासाधैर्वागपि पिण्डितस्पन्दनेन रक्तगुण्यस्यावधारणात्, तथा दशममासाधैर्मपि गर्भावस्थानस्य दृष्टत्वेन गर्भशब्दानुपगमाच्च; वक्ष्यति हि दशममासाधैर्षमवस्थानं गर्भस्य,—“वैकारिकमत ऊर्ध्वमवस्थानम्” (शा. अ. ४) इति ॥ १३ ॥ १४ ॥

एषां तु पल्लु पञ्चानां गुल्मानां प्रागभिनिर्वृत्तेरिति पूर्वरूपाणि भवन्ति। तद्यथा—अनन्नाभिलषणम्, अरोचकापिपाफी, अग्निवैषम्यं, विदाहो भुक्तस्य, पाककाले चायुक्त्या छर्षुद्गारी, घातमूत्रपुरीषवेगानां चाप्रादुर्भावाः, प्रादुर्भावानां चाप्रवृत्तिरपिदागमनं वा, घातशूलादोषात्कृजनापरिहर्षणातिवृत्तपुरीषताः, अङ्गुमुक्ता, दीर्घत्वं, सौहित्यस्य चासह्यमिति ॥ १५ ॥

तद्यथेत्यादिना पूर्वरूपाण्याह । अमुतयेति छर्षुद्गारकारणमन्तरेण व्याधिप्रभावादेवेत्यर्थः । अतिवृत्तपुरीषता उदाहरणः ॥ १५ ॥

सर्वेष्वपि स्वध्येतेषु गुल्मेषु न कश्चिद्वाताहते संभवति शुल्मः ॥ १६ ॥

तेषां साधिपातिकात्मसाध्यं घातया नैवोपकमेत । एकदोषजे तु यथास्वमारम्भं प्रणयेत् । संसृष्टस्तु साधारणेन कर्मणेपचरेत् । यथान्यदप्यधिकं मन्येत तदप्ययचारयेद्विभज्य शुक्लाद्यधमुपद्रवाणां, गुरुपद्रवांस्त्वरमाणश्चिकित्सैज्जघन्यमितरात्; त्वरमाणस्तु विदोषमनुपलभमानो शुल्मेष्वात्यधिके कर्मणि यातचिकित्सितं प्रणयेत्, ज्ञेहस्वेदो घातहरी ज्ञेदोपसंहितं च मृदु विरेचनं यस्मिंश्चास्य-

लघणमधुतंश्च रसान् युक्त्याऽवचारयेत् । मारुते ह्युपशान्ते स्वल्पेनापि प्रयत्नेन शफ्योऽन्योऽपि दोषो नियन्तुं शुल्मेध्विति ॥ १७ ॥

मयति चात्र ।

गुल्मिनामनिलशान्तिरुपायैः
सर्वेशो विधिपदाचरितव्या ।
मारुते ह्यवजितेऽन्यमुदीर्णं
दोषमल्पमपि कर्म निहन्त्यात् ॥ १८ ॥

पित्तादिकृतेष्वपि तु गुल्मेषु संप्राप्तिविदस्य वातस्य प्राधान्यमाह—मर्षेष्वपीत्यादि । साधारणेनेति संश्लेषोपद्रवोपप्रखनीकेन । यथान्यदपीति संतर्गं एतदोषोपद्रवमपि । अविरुद्धमिति उपद्रवाणां गुरुणामविरुद्धम् । विभज्येति शुद्धतापर्वं विभज्य । तेनैकदोषप्रशमनमपि तदेव धर्तव्यं यद्गुरुपद्रवप्रशमनं भवतीति भावः । एतदेवाह—गुलनित्यादि । सर्वगुल्मानां घातमूलत्वेन वातनिरपेक्षचित्ताविशेषानुपलम्भे घातचिकित्सेन त्वरया कर्तव्येत्याह—त्वरमाणस्त्वित्यादि । आत्यधिके कर्मणि “क्रियमाणे” इति शेषः । अल्पमपीति कर्मविशेषणम् ॥ १९-१८ ॥

तत्र श्लोकः ।

संख्या निमित्तं रूपाणि पूर्वरूपमथापि च ।
दिष्टं निदाने गुल्मानामेकदेशश्च कर्मणाम् ॥ १९ ॥
इत्यग्निवेशश्रुते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने
गुल्मनिदानं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
संग्रहे एकदेशश्च कर्मणामिति चिकित्सितानाम् ॥ १९ ॥
इति धीचकपाणिदत्तविरचितानां चरकसाल्वर्षदीपाभा-
मायुर्देरीपिकायां गुल्मनिदानं नाम तृतीयो-
ऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ॥ साह भगवानाश्रेयः ॥ २ ॥

त्रिदोषकोपनिमित्ता विदरतिः प्रमेहा भवन्ति विकाराश्चापरेऽपरिसंख्येयाः । तत्र यथा त्रिदोषप्रकोपः प्रमेहानभिनिर्पतयति तथाऽनुज्याख्यास्यामः ॥ ३ ॥

दशधरे गुल्ममनु प्रमेहोऽद्यात् प्रमेहानिघर्तनं; वचनं हि—“हविःप्राशान्येहकुटुबोरन्म (नि. अ. ८)” इति । त्रिदोषप्रकोपनिमित्ता इति संग्रहेऽनेनैव त्रिदोषाः धारणम्, अविघ्नत्वात् शैथिल्यादिव्यपदेश इति दर्शयति । गुप्तयेऽनुकम्—“सर्व एव मेहाः सर्वदोषाः” (नि. अ. ९) इति ।

विकारा इति प्रमेहलिङ्गोपद्रवस्थाः; किंवा, अन्येऽपि ये केचन त्रिदोषनाशो प्राप्ताः ॥ १-३ ॥

इह खलु निदानदोषद्वयविशेषेभ्यो विकारविघातभावाभावप्रतिविशेषा भवन्ति । यदा ह्येते त्रयो निदानादिविशेषाः परस्परं नातुष्यन्त्यथवा काल-प्रकर्षादवलीयांसोऽथवाऽनुबन्धन्ति न तदा विकारा-भिनिर्वृत्तिः, चिराद्वाऽप्यभिनिर्वर्तन्ते, तनवो वा भवन्त्यथोक्तसर्वलिङ्गा वा; विपर्यये विपरीताः; इति सर्वविकारविघातभावाभावप्रतिविशेषाभिनिर्वृत्तिहेतुर्भवत्युक्तः ॥ ४ ॥

इहेत्यादौ निदानादीनां विशेषाः परस्परानुबन्धिनादौऽप्येव वक्ष्यमाणा शेषाः । विकाराणां विघातस्योत्पत्तिप्रतिबन्धस्य नावो विघातभावः, विकाराणां विघातस्याभावो विकारजननमिति विकारविघातभावाभावौ, तयोः प्रतिविशेषा विकारविघातभावाभावप्रतिविशेषाः । तत्र विच्छराणां विघातभावस्य प्रतिविशेषाः—विकाराजननं, तथा चिरेण च जननम्, अनुवि-कारजननं वा, असर्वलिङ्गविकारजननं चाऽप्येव वक्ष्यमाणम् । विघा-तभावप्रतिविशेषास्तु विकाराजननादिभिर्पथेभ्योऽप्येव वक्ष्यमाणाः । उक्तफक्कार्क्यं व्याकरोति—यदेत्यादि ।—परस्परं नातु-ष्यन्ति परस्परं प्रतिशृङ्गा भवन्ति, अनुबन्धोऽनुकूलेऽभि-प्रेतः । तत्र तद्विषयं निदानं दोषमनुबन्धति, बहुकः सामान्या-द्विरोधेन दोषं वक्ष्यति । दोषस्य दृष्टानुबन्धित्वं—यद्—दृष्ट्यं व्याधिकारणं सामान्यगुणत्वादिभिरन्ययोगाद्विरोधेन वृत्त-यति । तथा दृष्ट्यस्य च दोषानुबन्धित्वं—यद्—दोषस्य दृष्ट्यं प्रति शिथिलत्वानामनुगुणत्वादिनाऽऽनुकूल्येनावस्थानम् । तथा दोषस्य चेदमेव निदानानुबन्धित्वं—यद्—निदानं दोषजननं प्रति समानगुणत्वं, समानगुणतया हि दोषो निदानस्य ध्याधिजननं प्रत्युत्पद्यते भवति । एतद्वद्वहणानां च विष-यैषाननुबन्धो बोद्धव्यः । निदानस्य च दोषानुबन्धः समा-नासमानगुणयोगात् किन्विरोधजनने बोद्धव्यः, सर्वथा दोषवै-परीत्ये तथा दोषजननं प्रत्युदासीनत्वे च निदानस्य निदान-त्वमेव न स्यात्; जनकं हि निदानमुच्यते । अथवा कालप्र-कर्षादि अनुबन्धन्तीति संबन्धः; कालप्रकर्षोऽनुबन्धन्तीति काल-प्रकर्षात् परस्परं निदानादौऽनुबन्धुणा भवन्ति यदा तदा विकारा-चिरादतिनिर्वर्तन्त इति हेतुम् । यदा परस्परं नातुष्यन्ति न तदा विकाराभिनिर्वृत्तिर्भवतीति शोचनीयम् । कालप्रवर्षाणा-नुबन्धो निदानस्य दोषेण तदा भवति, यदा हेतुर्विच्छेदं कृत्वा पुनः संप्रत्ये, बाल एव वा चिरेण समानगुणतया हेतुस्यः

प्राप्यत इत्यादि तर्कम् । अवलीयांसोऽथवाऽनुबन्धन्तीति निदानं यदाऽल्पं भवति तदा लोकोदोषं करोति, दोषस्य लोकोः लोकोः च दृष्ट्यं दृष्टयतीत्यादि हेतुम् । यदा वा(याऽ)वलीयांसोऽनुब-न्धन्ति, तदा तनवो वा विकारा भवन्ति, अथोक्तसर्वलिङ्गा वा भवन्तीति शोच्यम् । तनवोऽप्यप्राप्ताः; अथोक्तसर्वलिङ्गा इति येन अवधेरेण लिङ्गानुबन्धनि, न तेन प्रकारेण सप्तमि लिङ्गावि भवन्तीत्यर्थः । एवमेते निदानादीनामनुबन्धविशेष-कृता विकारविघातभावस्य प्रतिविशेषा उक्ताः । संप्रति निदा-नादीनां परस्परानुबन्धविशेषकृतान् विकाराणां विघातभाववि-शेषानाह—विपर्यये विपरीता इति । विपर्यय इति निदानादी-नामनुबन्धे तथा शीघ्रानुबन्धे तथा वलवर्ता यातुबन्धे । विप-रीता इति निर्वर्तमाना विकाराः, तथा शीघ्रं निर्वर्तमानाः, तथा मदान्ते यथोक्तसर्वलिङ्गादेति सप्तार्थस्य बोद्धव्यम् । उपसं-हरति—इतीत्यादि ।—एतच्च प्रकरणं सर्वविकाराधारणमपि प्रमेहस्य परस्परानुबन्धविशेषेव निदानादिभिर्मन्त्र्यते भवतीति स्थापयितुं प्रमेहनिदाने हृतम् ॥ ४ ॥

तन्नेमे त्रयो निदानादिविशेषाः श्लेष्मानिमित्तानां प्रमेहाणामाश्रयभिनिर्वृत्तिफलं भवन्ति, तद्यथा—हायनकयवकचीनकोहालकनैपथेत्कटुसुगुन्दकमहा-प्रीहिप्रमेदकसुरगन्धकानां नधानामतिशैबलमतिप्रमा-णेन खोपयोगः, तथा सप्तपिप्पतां नयहरेणुमाप-प्यानां, श्राव्यान्पौदफानां च मांसानां, शाकतिलप-ल्लपिष्टान्नप्रायसकुराराविलेपीधुविकाराणां, क्षीर-नयमधमन्दकद्विध्रचमधुरतरुणप्रायाणां खोपयो-गः । मृजान्यायामवमनं, क्षमशयनासनप्रसङ्गः, यक्ष कक्षिद्विधिरन्योऽपि श्लेष्ममेदोमृदसजननः, स सर्वो निदानविशेषः ॥ ५ ॥

संप्रति प्रकृते कफज्वरिष्वेह परस्परानुबन्धिनां निदानवि-निशेषानाह—तत्रेत्यादि ।—इह कफ एवाग्नेऽभिपीयते भूतिप्र-मेहप्रवृत्तात् । हायनकयवो धान्यविशेषाः । अतिशैबलमिति पुनः पुनः । हेतुणर्वर्तुलकलायः । श्लेष्मप्रवृत्तमापहृतमर्ग-कुरारा । मृजान् उद्धेतम् । नयैः स निदानविशेष इति एवंभू-तमेव निदानं प्रमेहवर्तुं श्लेषाणः कारणमित्यर्थः ॥ ५ ॥

यदुद्भवः श्लेष्मा दोषविशेषः ॥ ६ ॥

यदुद्भवः श्लेष्मा दोषविशेष इति बहुवचन एव फलो मेह-जननो नात्यय इति ॥ ६ ॥

यह्येदं मेदो मांसं शरीरजहृदः शुक्रं शोणितं यसा मज्जा लसीका रसस्त्रीजः संप्रत्यात इति दृष्ट्य-विशेषाः ॥ ७ ॥

१ 'जातुबन्धि' न तदा निराश्रयभिनिर्वृत्तिर्भवति, अथामकर्षादवली-यांसोऽनुबन्धन्ति न तदाऽन्यसं निराश्रयभिनिर्वृत्तिर्भवति, चिरादप्य-भिनिर्वर्तन्ते निराश्रयाः, तनवो वा भवन्ति, अथोक्तसर्वलिङ्गा वा इति शोचनीयतामेतत्संगतः बाधः ।

२ 'योगेन्द्रनाथतेनलु' 'बहुवच' इति पठति, 'बहुवचं विग्रह' इति च व्याख्यानयति ।

अवदमिति अवहतम् । अत्र तु बहुत्वमपगतं च यथायोग्यतया बोद्धव्यम् । तेन, मेदसि मासे वसामज्जोष द्वयमपि, शेषेषु बहुत्वम् । ओज सख्यात इति ओजोऽप एव । वक्ष्यति हि प्रमेहचिकित्सिते—“मज्जा रसौज पिण्डित च दुष्या” (चि अ. ५) इति । इतिशब्दो बहुवचनेदभावीत् प्रत्ययस्यति, किंवा ‘सख्याता’ इति पाठ सुगमः ॥ ॥

त्रयाणामेषां निदानादिविशेषाणां सन्निपाते क्षिप्रं श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते, प्रागतिभूयस्त्वात् ; स प्रकुपितः क्षिप्रमेव शरीरे विसर्जितं लभते, शरीर-द्रौघित्यात् ; स विसर्पन् शरीरे मेदसैवादिता मिथी-भावं गच्छति, मेदसश्चैव यह्यद्वत्त्वान्मेदसश्च गुणैः समानगुणभूयिष्ठत्वात् ; स मेदसा मिथीभवन् दूषयत्येवम्, विवृतत्वात् ; स विवृतो दुष्टेन मेद-सोपहितः शरीरक्षेत्रमांसाभ्यां संसर्गं गच्छति, क्षेत्र-मांसयोस्तिप्रमाणाभिबुद्धत्वात् ; स मांसे मांसप्र-कोपात् पृतिमांसपिडकाः शरायिकाकच्छपिकाद्याः संजनयति, अप्रकृतिभूतत्वात् ; शरीरक्षेत्रं पुनर्दूषयन् मूत्रत्वेन परिणमयति, मूत्रयहानां च श्रोतसां यहूण-यस्तिप्रभवाणां मेद-क्षेत्रोपहितानि शुक्लि मुख-ान्यासाद्य प्रतिरुध्यते, ततः प्रमेहांस्तेषां स्थैर्यमसा-भ्यतां वा जनयति, प्रकृतिविकृतिभूतत्वात् ॥ ८ ॥

सन्निपाते मेलके । प्रकोपमापद्यत इति प्रमेहकरणाद्योयतो भवति । कुत प्रमेहकरणाद्योयतो भवतीत्याह—प्रागतिभूय-स्त्वात् ।—प्रागित्युत्पादकाल एव । यस्मात् प्रमेहकर प्रत्यभि-मुखो भूयाश्च कर्षो भूतस्तत इत्यर्थः । प्रमेहनिदानेन हि कर्षो-ऽयं प्रमेहकरणाभिमुखा एव जनितो भूयिष्य, ततो भूयित्वात् तत्र प्रमेहकरणाभिक्रियोगाच्च तथा प्रवृत्त्यतीति युक्तम् । विसर्जितं पित्तमणम् । मेदसश्च गुणानां गुणैः समानगुणभूयिष्ठत्वादित्यादि ।—मेदसो गुणानां मधुरक्षेदार्वादीनां श्लेष्मणो गुणैर्गु-रुशीतादिभिर्मूर्तिरामान्यादित्यर्थः, समानं हि समानेन मिल-तीति भावः । विवृतत्वादितिवचनेन प्रवृत्तेन श्लेष्मणा सखन्धो मेदोदूषको न भवति, चित्नाहि विवृतेनैवेति दर्शयति । अति-प्रमाणवृद्धत्वादिति अतिशयितप्रमाणयोगेन वृद्धत्वात्, न गुणा-तियोगमात्रेण वृद्धत्वमिह, किन्तर्धनयोरोपचयेनेत्यर्थः । पृतिमां-सावत् पिडका पृतिमांसपिडका । अप्रकृतिभूतत्वादिति मांसप्रकोपेण नानाविधशरायिकादिजनकत्ववृत्तित्वादित्तीह बोध-व्यम् । तेन, अप्रकृतभूतत्वादितिवचनं हि विशेषार्पत्वाच्च पुन-रुक्तम् । आसाद्य प्रतिरुध्यत इति गत्याऽवतिष्ठते । प्रवृत्तिविकृ-तिभूतत्वादिति प्रतिभूतैर्गुणैः सर्वत्रैव विवृतत्वात्, सर्वे एव यस्माच्छ्लेष्मणो गुणा मिष्टास्त्वस्मात् प्रकोपप्रकर्षात् स्थितो भवति, अतिप्रकर्षात्पसाप्य इत्यर्थः । किंवा प्रवृत्तिभूत श्लेष्मा समाने

द्वये मेदोवसादी, विवृतिभूतधासमाने शोणितार्दा, तेन समा-नासमानत्वादित्यर्थः । तथा च समानदूष्यप्राप्त्या बलित्वमसमा-नदूष्यप्राप्त्या च विवृदोपकमत्वा कफस्य भवति, ततश्च स्थैर्य-ममाप्यता वा युच्येति मन्तव्यम् ॥ ८ ॥

शरीरक्षेत्रस्तु श्लेष्ममेदोमिश्रः प्रविशन् मूत्राशयं भूत्रत्वमापद्यमानः श्लेष्मिकैरेभिर्दशभिर्गुणैरपच-र्यते वैषम्ययुक्तैः ; तद्यथा—श्वेतशीतमूर्तपि-च्छिलाच्छक्षिगघगुरुमधुरसान्द्रप्रसादमन्दैः, तत्र येन गुणेनैकेनानेकेन वा भूयस्तरमुपचर्यते तस्मात्स-माख्यं गौणं नामविशेषं प्राप्नोति ॥ ९ ॥

ते तु खल्विमेदं दश प्रमेहा नामविशेषेण भवन्ति ; तद्यथा—उदकमेहश्च, इक्षुयालिकारसमेहश्च, सान्द्र-मेहश्च, सान्द्रप्रसादमेहश्च, शुक्लमेहश्च, शुक्रमेहश्च, शीतमेहश्च, सिकतामेहश्च, शनैर्महश्च, आलालमे-हश्चेति ॥ १० ॥

ते दश प्रमेहाः साध्याः समानगुणमेदःस्थानक-त्वात्, कफस्य प्राधान्यात्, समक्रियत्वाच्च ॥ ११ ॥

सप्रति यथा कफमेहा कफगुणयोगाद्वा भवन्ति तथा ग्राह—शरीरेत्यादि ।—वैषम्यमिह वृद्धित्वमेव बोद्धव्यं, शय-रुपवैषम्यसर्वकमत्वाय्यजनकत्वात् । वैषम्य एव वृद्धित्व-त्वादित्या हानिवृद्धी बोद्धव्यं, तेन श्रोतसिगुणवत्त्वं वा शुक्ल-मेहादय उष्ण, तेष्वशीतरे श्लेष्मगुणा हानिवृद्धिरुपवैषम्ययुक्ता सन्तीत्यर्थः । किंवा वैषम्ये सति कश्चिद्रूपो वृद्धिप्रयोगां कश्चि-त्तुर्गुणां गुणानां वृद्धिर्भवतीति दर्शयति । तेन गुणसम्बोक्त्या परार्थादिवृद्धी हेतुः । नचेह श्वेतशीतदशगुणयोगापपाद्वत्त्व-दश प्रमेहा, किंतु स्वस्वतमसगुणयोगाच्च, अत एवाह—येन गुणेनैवेकानेकेन वेत्यादि । सान्द्रप्रसादश्चैतेनैव गुण-गुणो गणनीयः, सान्द्रमेहस्यपरेशस्तु सान्द्रप्रसादगुणैर्देदी-नोद्भूतेन हेतुः । तस्यथास्त्वमिलारी तत्तमादय वा गौणं वा नामविशेषं प्राप्नोतीति योजनीयम् । तदुक्तं तमा आख्या-यस्य तत् तत्समार्यं नाम, यथा—शीतमेहशुक्रमेहग-न्दमेहेषु, अत्र हि शीतादिगुणस्यैव मेहा व्यपदिश्यन्ते, इतरेषु शुक्रमेहादिषु न श्वेतशीतगुणसंगतत्वं नाम, किन्तु श्लेष्मणो मेहगुणयुक्तेश्चातिरुक्तत्वेन गुणयोगाद्वा तद्वादीगु-दकमेह इति, अचक्षितशीतादिकस्य गुणयोगाद्वा तद्वादीगु-दकमेह इति नाम भवति । एवमन्यप्राप्त्यनुपगम्यम् । उदकादयस्त्वद-कगुणमेदककस्यार्थान्मत्त-कफगुणयुक्त्या उपात्ता रस-र-णव्यम् ॥ ९-११ ॥

तत्र श्लोकाः श्लेष्मप्रमेहविशेषविधानायां अ-वन्ति ॥ १२ ॥—

१ ‘भूयसा सप्रवृत्तये’ इति पा० । २ ‘शरीर’ इति पा० ।

३ ‘श्लेष्म यच्च शुक्लशरीरकदिगुणयुक्तये’ इति पा० ।

१ ‘वृद्धतिप्रमाणा’ इति पाठश्चेत् सार्धः ।

कपायकटुतिकरुक्षलघुशीतव्यवायव्यायामवमनविरेचनास्थापनशिरोविरेचनातियोगसन्धारणानशनाभिधातातपोद्विगशोकशोणितातिपेकजागरणविपमशरीरन्यासानुपसेधमानस्य तथाविधशरीरस्येव क्षिप्रं वातः प्रकोपमापद्यते ॥ ३६ ॥

प्रकुपितस्तथाविधे शरीरे विसर्पन् यदा घसामादाय मूत्रचहानि स्रोतांसि प्रतिपद्यते तदा घसामेहमभिनिर्येत्यति; यदा पुनर्मज्जानं मूत्रयस्तावाकर्षति तदा मज्जमेहमभिनिर्येत्यति; यदा तु लसीकां मूत्राशयेऽभिचहन्मूत्रमनुबन्धं च्योतयति लसीकातिवहुत्याद्विक्षेपणाच्च वायोः खल्वस्याति-मूत्रप्रवृत्तिस्त्रुं करोति, तदा स मत्त एव गजः क्षरत्यजलं मूत्रमयेगं, तं हस्तिमेहिनमाचक्षते; ओजः पुनर्मधुरस्यभावं तद् यदा रोदयाद्वायुः कपायत्येनाभिसंख्य मूत्राशयेऽभिग्रहति तदा मधुमेहं करोति ॥ ३७ ॥

रुक्षेत्यादि वातमेहस्य निदानम् । मूत्रवलावाकपंति मूत्रयस्ती स्थित आकपंति, अर्धान्मूत्रवलिमेव नयति । लसीका मातृत्वगन्तरे उदकभाग । वक्ष्यति हि शारीरे—“यन्मास-त्वगन्तरे उदकं, ताडसीकाशब्दं लभते” (छा अ ७) इत्यादि । अनुबन्धमित्यविच्छेदेन च्योतयतीति पातयति । रोक्ष्याद्वायु कपायत्वेनाभिसंख्येति मधुरमप्योजो वायु प्रभावात् कपायरसयुक्त कृत्वा रोक्ष्यान्मूत्राशयेऽभिग्रहति, मूत्राशय रोक्ष्याच्छेदमित्वा रुक्ष च कृत्वा नयत्योज, स्वमहिम्ना च वायुरोज कपाय करोति, यतो वातो हि वृद्ध प्रभावात् कपायरस करोति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

इमांश्चतुरः प्रमेहान् वातजानसाध्यानाचक्षते मिपजः, महात्ययिकत्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति ३८ तेषामपि पूर्ववहुणविशेषेण नामविशेषा भवन्ति; तद्यथा—घसामेहश्च, मज्जमेहश्च, हस्तिमेहश्च, मधुमेहश्चेति ॥ ३९ ॥

तत्र श्लोका वातप्रमेहविशेषविज्ञानार्थो भवन्ति ॥ ४० ॥—

यसामिधं यसाम् या मुहुर्महति यो नरः ।
यसामेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥ ४१ ॥
मज्जानं सह मूत्रेण मुहुर्महति यो नरः ।
मज्जमेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥ ४२ ॥

१ ‘यसामिधं’ इति मूलस्य प्रवृत्तिश्च सप्रथमो समाहारस्तत् तथा, समाहारकत्वात् निश्चयेन न मूत्राणि प्रवृत्तिं करोति, किन्तु सापूर्वकमूत्राणि प्रवृत्तिं करोति सावधेयमूत्राणि प्रवृत्तिं करोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

हस्ती मत्त इवाजलं मूत्रं क्षरति यो भृशम् ।
हस्तिमेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥ ४३ ॥
कपायमधुरं पाण्डु रुक्षं मेहति यो नरः ।
वातकोपादसाध्यं तं प्रतीयान्मधुमेहिनम् ॥ ४४ ॥
इत्येते चत्वारः प्रमेहा वातप्ररोपनिमित्ता व्याख्याता भवन्ति ॥ ४५ ॥

एवं त्रिदोषप्रकोपनिमित्ता विंशतिः प्रमेहा व्याख्याता भवन्ति ॥ ४६ ॥

महात्ययिकत्वादिति मत्तप्रवृत्तिस्तारभूतधातुक्षयकृत्वात् । विरुद्धोपक्रमत्वं तु यद्वायो विग्रादि पथ्य, तन्मेदसोऽप्यभिमत्यादि हेतुम् ॥ ३८-४६ ॥

अथस्तु खलु दोषाः प्रमुपिताः प्रमेहानभिनिर्येत्यिष्यन्त इमानि पूर्व्यरूपाणि दर्शयन्ति, तद्यथा—जटिलीमायं केदोषु, माधुर्यमास्यस्य, कृपादयोः सुसतादादौ, मुपतालुकण्ठशोषं, पिपासाम्, आलस्यं, मलं काये, कायच्छिद्रेषूपदेहं, परिदाहं सुसतां चाङ्गेषु, पदपदपिपीलिनामिधं शरीरमध्याभिसरणं, मूत्रे च मूत्रदोषान्, विघ्नं शरीरगन्धं, निद्रां, तन्द्रां च सर्वकालमिति ॥ ४७ ॥

उपद्रवास्तु खलु प्रमेहिणां वृष्णातीसारज्वरदाहदोषेत्यारोचकापिपासां प्रीतिमांसपिडकालजीविद्रव्यादयश्च तत्प्रसङ्गाद्भवन्ति ॥ ४८ ॥

तत्र साध्यान् प्रमेहान् संशोधनोपशमनैर्यथाहं मुपपादयंश्चिक्निसेदिति ॥ ४९ ॥

अथस्तिव्रि त्रयोऽपीत्यर्थः । तेन, सर्वप्रमेहानामप्येतदेव समानं पूर्वस्मिन्नि दर्शयति । तत्प्रगङ्गाद्रवन्तीति प्रमेहात्यनुबन्धाद्भवन्तीत्यर्थः ॥ ४७-४९ ॥

भवन्ति चात्र ॥
मूत्रमभ्यवहायैषु क्षानचङ्गमणद्विपम् ।
प्रमेहं क्षिप्रमभ्येति नीडद्रुममियाण्डजः ॥ ५० ॥
मन्दोत्साहमतिस्फुलमतिस्त्रिगन्धं महादानम् ।
मृत्युः प्रमेहरूपेण क्षिप्रमादाय गच्छति ॥ ५१ ॥
यस्याहारं शरीरस्य धातुसाम्यकर नरः ।
सेवते विप्रिधाद्यान्याद्येष्टाः स सुखमश्नुते ॥ ५२ ॥

यस्ते पुरे प्रमेहो भवति प्रायममहं—मूत्रमिलारः ।—
युष्मत्त्वम् । नीडद्रुमः पक्षिणां वनस्पतिः । मृत्युः प्रमेहरूपेण निवर्तमानमन्दोत्साहोत्साहिरुके प्रमेहो जलेऽगम्य एव भवतीति दर्शयति । विप्रिधाद्यान्याद्येष्टा इति धनुस्तन्महत्वात् इत्यर्थः ॥ ५०-५२ ॥

तत्र श्लोकाः ।
हेतुर्व्याधिभिन्नोपायां प्रमेहानां च कारणम् ।
दोषधातुसमायोगो रूपविधिभेदश्च ॥ ५३ ॥

यदा श्लेष्माकृता यस्मात् प्रमेहाः पटु च पित्तजाः ।
यथा च वायुश्चतुरः प्रमेहान् कुर्वते वर्ज्यः ॥ ५४ ॥

साध्यासाध्यविशेषाश्च पूर्वरूपाण्युपद्रवाः ।
प्रमेहाणां निदानेऽस्मिन् क्रियासूत्रं च भाषितम् ५५

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदान-
स्थाने प्रमेहनिदानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

संप्रहे व्यापिविशेषाणामित्यनेन 'इह खलु' इत्यादिप्रै-
यं संयुहति । साध्यासाध्यविशेषा इत्यत्रासाध्यविशेषत्वेन पित्त-
जानां साध्यानां ग्रहणम् ॥ ५२-५५ ॥

इति श्रीचरकप्रसिद्धाविरचितायां चरकसाध्यायटीकया-
भायुर्वेदटीपिकायां प्रमेहनिदानं नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः कुष्ठनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

१. प्रमेहमनु प्रागुत्पत्तौ कुष्ठोत्पादात् कुष्ठनिदानमुच्यते । बचनं
हि—“इति प्राधान्यमेव कुष्ठमौ” (नि. अ. ८) इति ॥ १११२ ॥

२. सप्त द्रव्याणि कुष्ठानां प्रवृत्तिर्विकृतिमार्गमात्रानि
भवन्ति । तद्यथा—त्रयो दोषा धातुपित्तश्लेष्माणाः
प्रकोपणविकृताः, द्रव्याश्च शरीरधातवस्तृण्यश्वास-
शोणितलसीकाश्चतुर्धा दोषोपघातविकृता इति ।
एतान् सप्तानां सप्तधातुकमेव हतमाजननं कुष्ठा-
नाम् । अतःप्रभवाप्यभिनिर्पेतमानानि केवलं
शरीरमुपपत्तन्ति ॥ ३ ॥

सप्तव्यापिनीति त्रयो दोषाश्चत्वारि द्रव्याणि । प्रवृत्तिरिति कार-
णविक्षेपः । सप्तव्यापानां विशेषणं—विकृतिमापन्नानीति । किंवा
'प्रवृत्तिविकृतिमापन्नानि' इति पाठः, तदा प्रकृत्या कुष्ठकारत्वेन
विकृतिमापन्नानीत्यर्थः । एतेन च यदा कुष्ठजनकहेतुव्यतिरेकेण
वातादीनां विकृतिर्भवति न तदा कुष्ठोत्पादो भवति, किन्तु
विसर्पित्वाद इति दर्शयति; विसर्पे हि “रक्षं लसीका
वर्णासं द्रव्यं दोषास्त्रयो मलाः । तदेव एव प्रवृत्त्यति विर-
पाणां समुद्रवे” (वि. अ. २१) इति वचनादेव एव सप्त
विकृताः कारणमित्युक्तम् । यद्यपि कुष्ठविसर्पयोर्दोषद्वयवृत्तं
साम्यमस्ति, तथाऽपि विरार्षणशैलेन रक्तप्रधानेन च दोषेण
विसर्पजन्य, अन्यथा तु कुष्ठजन्येति व्याप्तिमेदोत्पत्तिः । अत
एव “विभिन्नं सर्पेति यतो विसर्पस्तेन संहितः” (वि. अ. २१)
उच्यते । तथा, विविधलोभितदुष्टिवादादेव विक्षेपं प्रवक्ष्य

वेदना भवति, तथा रक्तविकृतितायाः प्रापान्योपदेष्टाव रक्त-
प्राधान्यं विक्षेपं हेतुम् । बचनं हि—“एकतलानि सर्वाणि
रक्तमोक्षणमेवतः” इति । अन्ये ॥ ध्रुवते—विक्षेपं नावश्यं
दोषद्रव्यसमककुष्ठिः, किन्तु सप्तानां सप्त दुष्टियोग्यतया दर्शयते,
कुष्ठे तु सर्वत्र प्रतिनियमेन सप्तककुष्ठिरिति । यथा कुष्ठारम्भाका
दोषा दुष्पन्ति यथा च द्रव्याणि, तदाह—तद्यथेत्यादि ।
प्रकोपणविकृता इति कुष्ठनिदानप्रकोपणविकृताः, अन्यथा प्रको-
पणवचनमनर्थकं स्थितं, विना प्रकोपणं व्याधिनजनकविक्षेप-
मावात् । दोषोपघातविकृता इत्यनेन दोषोपघातादेव धातूनां
विकृतिर्भवतीति दर्शयति, न दोषमन्तरा धातवो द्रव्यगतीत्यर्थः ।
किंवा, कुष्ठकारणानां धातूनां क्षयद्विमानकविकृतिं निरा-
कृत्य दोषाभिव्यञ्जनरूपां दुष्टिं प्राहयति । सप्तधातुकं सप्त-
धातुमेलकः । एवंगतमित्युक्तमेव विवृतिं गतम् । आजननं
करणम् । अतः प्रभवाणीयेतत्कारणभूतानि । अभिनिर्पेतमा-
नानीति अभितः प्रसर्पमाणानि । केवलं कृत्वा द्रव्यचतुष्टयाति-
रिक्तमपीत्यर्थः । एतेन, प्रथमतो कुष्ठे चतुर्धातुदुष्टिनिवृत्तम्,
तत्पश्चात् त्वभिधिरादिद्रव्यमपि भवतीति दर्शयति । तत्र
सुधुवे कुष्ठस्य प्रथमं लक्षणाध्वस्य पश्चात्तत्तत्शरीरधातूनामनु-
गमनमुक्तम्—“एवं कुष्ठं सप्ततन्त्रं त्वभिः पालकप्रकैतः । तन्मेण
धातुन् व्याप्नोति” (सु. नि. अ. ५) इत्यादिना प्रमेयेन, तदि-
हाप्यपिदृढमेव । येन, सर्वकुष्ठेषु प्रथमं त्वच्येव वैकृतं भवति
विशेषेण, पश्चाद्वैशेषिणी दुष्टिः फलप्रवर्धकारादिषु भवति ।
चतुर्धातुदुष्टिवेह कुष्ठोत्पादे सामान्यद्रव्यमिवावेषोष्ठा, वैशे-
पिनी तु दुष्टित्वेषां क्रमेणैव भवति । वैशेषिकदुष्टिवेह ‘केवलं
शरीरमुपपत्तन्ति’ इति वचनाच्चाख्येया । अत एव सुधुवे
वैशेषिकदुष्टमिवावेषेणैव—“बन्धविष्यकस्यैव कुष्ठे शोणितसं-
श्रये” (सु. नि. अ. ५) इत्यादिना विविधदुष्टिसमूहमुच्यते ।
इह तु या सामान्येन चतुर्धातुदुष्टिद्वया न सप्तलक्षणमुष्ठा,
किन्तु कुष्ठोत्पादमात्रमेवा, तेन न विरोधः ॥ ३ ॥

न च किञ्चिदस्ति कुष्ठमेकदोषप्रकोपनिसिद्धम्,
अस्ति तु खलु समानमकृतीनामपि कुष्ठानां दोषांश-
शायिकरूपानुबन्धस्थानविमारेण वेदनायर्थसंस्था-
नाप्रभावनामचिकित्सितविरोधः । स सप्तविधोऽष्टा-
दशविधोऽपरिसंख्येयविधो या भवति । दोषा हि
विकल्पनैर्विकल्प्यमाना विकल्पयन्ति विकाराव,
अन्यत्रासाध्यमावात् । तेषां विकल्पविकारसंख्या-
नेऽतिप्रसङ्गमभिसमीक्ष्य सप्तविधमेव कुष्ठविशेष-
मुपदेक्ष्यामः ॥ ४ ॥

संप्रति विशेषव्रत्त्यन्तेऽपि सर्वदुष्टानां यथा चरिकादिन्य-
पदेशो भवति तदाह—न हिचिदित्यादि ।—प्रमाणप्रवृत्तीनां

मिति अगन्तरविकल्परहिततुल्यवातादिसप्तकारणानाम्, अवा
न्तरेभेदाभावे हि कारणानां कार्यस्याप्येकरूपत्वमेव स्यात् ।
दोषाणांशविकल्पस्य तथा स्थानस्य च विभागेन वेदनाविशेष
कुष्ठे भवतीति वाक्यार्थः । दोषाणामसामान्यं प्रति विकल्पोऽज्ञा
शविकल्प, क्वचिद्वायु सस्य रसाशेन प्रवृत्तितो भवति क्वचि-
च्छैत्यशेनेत्यादि । तथा दोषद्वयैरुपस्थानविभागेन च वेदना
विशेषो भवति, वचनं हि—“तत्र रसादिस्थानेषु प्रकृपितानां
दोषाणां यस्मिन् यस्मिन् स्थाने ये ये व्यापयो भवन्ति”
(सू. अ. २८) इत्यादि । स्थानं च यद्यपि चतुर्विधद्वयैरुप-
स्थितं निवृत्तं, तथाऽप्येव दोषस्यैव द्वये व्याप्यादिकृतं स्थान-
विभागो ज्ञेयः । तत्र वेदनाविशेषः—“कापालं तोदच्छुभ्रम्”
(चि. अ. ७) इत्यादि, वर्णविशेषः—“यत् काङ्कणन्तिवा-
वर्णम्” (चि. अ. ७) इत्यादि, सत्त्वानविशेषः—“यद्व्य-
जिह्वसत्त्वानम्” (चि. अ. ७) इत्यादि, प्रभावविशेषः—
साध्यासाध्याप्यतादि, नामविशेषः—कापाल इत्यादि । यत्तच्च
समानेऽपि हि कारणे दोषाणांशविकल्परणजविभागेन वेद-
नाविशेषः कुष्ठमेदङ्गोऽस्ति, अतः सप्तविध इत्यादि योजनी-
यम् । सप्तविध इति अत्रैव बक्ष्यमाणमहाकुष्ठमेवेन, अष्टाद-
शविधस्तु चिकित्सावक्ष्यमाणमेवेन, अपरिसंख्येयस्तु वेदनाय-
चान्तरभेदेन । कुतोऽपरिसंख्येया एव विवरणा भवन्तीत्याह—
दोषा हीत्यादि । विवरणैवेति विविधमेदविवरणैरन्नाशवि-
कल्पादिभिः, विकल्प्यमाना भिद्यमाना, विचल्पयन्ति मेदयन्ति,
व्याधिकारणदोषमेदात् कार्यस्यापि व्याधेर्मेदो बहुविधो भव-
तीति भावः । तोदय दोषमेदङ्गतो मेदोऽस्माधे व्यापी नेह
क्रियत इत्याह—अन्यत्रेत्यादि । अताप्यभिह प्रत्याख्येयमभि-
प्रेतं, आप्यस्य मेदो हासाप्यस्य क्रियत एव यागार्थम् ।
एव मन्यते—प्रत्याख्येये व्यापी सन्नपि दोषमेदङ्गतो मेदोऽ-
चिकित्सावैद्यार्थं क्रियत इति उपक्रमः । सप्ततीतरप्रकारालाग-
सहेतुकं दर्शयन् सप्तविधानिधानं प्रतिजानीते—तेषामि-
त्यादि । विवरणे सर्वविकारकथनं विकल्पविकारसंख्यानम् ।
अतिप्रसङ्गमिति अल्यभिधानदोषप्रसङ्गम् । अतः, यदि सप्तवि-
धकुष्ठेऽपरिकादशचिकित्सावक्ष्यमाणकुष्ठान्मार्गो भवति, तदा
सप्तविधं तथाऽष्टादशविधं चेति विधाद्वयं भवति, यथा
उपराणानेकविधवद्विधिव्यादि, अथ हि सर्वस्वेव विषाणु
सर्वान्मार्गोऽस्ति, न चेह सप्तमहाकुष्ठे छुद्रकुष्ठपेवोऽस्ति,
किंचैव छुद्रकुष्ठपेवो कथमेदाचार्या निदाने सप्तकुष्ठविधानेन
वृत्ती स्यात्^१ उच्यते—इदं सप्तविधकुष्ठविधानेनैकदोषपदि-
दोषत्रयदोषत्रयकुष्ठविधानं ह्यन—‘‘तावेऽधिकतरे कपाल-
कुष्ठम्’’ इत्यादि, तेन छुद्रकुष्ठं यत्तु इह यद्वेद्यं यच्चय्य तस्यै
होषतरोपलक्षणकुष्ठवेनावरोधो व्यस्येयः, परं छुद्रकुष्ठे महा

कुष्ठोक्तदोषक्षणानामप्यन्यं भवतीति ज्ञेयम् । अत्र ‘‘चर्मा
रूपेककुष्ठं तु रिष्टिमं सविपादिकम् । कुष्ठं त्वलसकं ज्ञेयं
प्रायो वातकफालक्षकम्’’ (चि. अ. ७) इत्यादि चिकित्सिते
वक्ष्यमाणग्रन्थानुसारेण छुद्रकुष्ठान्तर्भावो व्याख्येयः ॥ ४-५ ॥

इह वातादिषु त्रिषु प्रकृपितेषु त्वगादींश्चतुरः
प्रकृपयस्तु चातेऽधिकतरे कपालकुष्ठमभिनिर्वर्तते,
पित्तं त्वौदुम्बरं, श्लेष्मणि मण्डलकुष्ठं, वातपित्तयो-
ः श्लेष्मजिह्वं, पित्तश्लेष्मणोः पुण्डरीकं, श्लेष्ममाद-
तयोः सिन्धुकुष्ठं, सर्वदोषाभिवृद्धौ कफकणकम-
भिनिर्वर्तते, एवमेव सप्तविधं कुष्ठविशेषो भवति ।
सं खेप भूयस्तरतमतः प्रवृत्तौ विकल्प्यमानायां
भूयसीं विकारविकल्पसंख्यामापद्यते ॥ ६ ॥

उद्यानां कपालादिसप्त कपालादिसाद्वयप्रयुक्तस्य शास्त्र
व्यवहारसिद्धाद्य बोद्धव्या, नहि सिम्पसत्त्वामन्वयोऽस्ति,
तेन शास्त्रव्यवहारसिद्धेयं सिम्पसज्ञा । प्रवृत्तौ विकल्प्यमानाया-
मिति कुष्ठपनककारणैः सिद्धमाना । विवरणसंख्या मेदरूप
संख्या । इह च छुद्रकुष्ठानभिधानमुपन्यायेन महाकुष्ठान्तर्गत-
त्वादित्येति बोद्धव्यम् ॥ ६ ॥

तनेनै सर्वकुष्ठनिदानं समासेनोपवेद्यमानम् ।—
श्रीतोष्णव्यत्यासमनानुपूर्व्योपसंख्यानस्य तथा स-
न्तर्पणापतर्पणाभ्यवहारव्यत्यासं, मधुफाणित-
त्त्वलकुचमूलकफामार्चः । सततमतिमात्रमजीर्णं
च समभ्रतं, चित्तिचिम्बं च पयसा, हायनकयवकची-
नकोहालककोरदूयमायाणि चाभ्रानि क्षीरदधितक्र-
कोलकुल्यमापातसीकुष्ठमन्त्रेद्यन्ति, एतैरेषा-
तिमात्रं सुहितस्य च व्यथायव्यायामसन्तापान-
त्युपसंख्यानस्य, भयभ्रमसन्तापोपहतस्य च सहसा
श्रीतोदकमवतरतः, विदग्धं चाहारजातमनुहितस्य
विद्राहीन्यभ्यवहरत, उर्ध्वं च प्रतिप्रत, केहाद्या
तिचरत, ययो दोषा युगपत् प्रकोपमापद्यन्ते,
त्वगाद्व्यवहारः शेषित्यमापद्यन्ते, तेषु शिथिलेषु
दोषा प्रकृपिता, स्थानमधिगम्य सतिष्टमानास्तानेष
त्वगादीन् दूषयन्तः कुष्ठान्यभिनिर्वर्तयन्ति ॥ ७ ॥

श्रीतोष्णव्यत्यास श्रीतोष्णपरिवर्तनम् । अनानुपूर्व्येति यथोक्त-
क्रमलोचने, क्रमस्यावबोधेन निषेधं राहया दीतरेषा, तद्विप-
र्ययः तथा, अनुचिते काले श्रीतोष्णतेवा । एव गन्तव्यतापत-
र्पणाभ्यवहारव्यत्यासमपि अनानुपूर्व्योपसंख्यानस्येति ज्ञेयम् ।
चित्तिचिम्बं प्रवृत्ताऽऽवेयमश्वासपीने दृष्टितो रोहितमेद-
स्थानमधिगम्यति कुष्ठजननानुगुणं शिथिलव्यगतिस्थानं प्रप्य,
किंचा स्थानमिति जनयितव्यकुष्ठपरिदेयं प्राप्येत्सर्वं । संति-

प्रमाना इति वचनेन स्थिरा एव दोषा वृष्टजनका भवन्ति, न हि सरणशीलास्त इति दर्शयति ॥ ७ ॥

तेषामिमानि पूर्वैरुपाणि, तद्यथा—अस्वेदनाम-
तिस्वेदनं पारुष्यमतिरुक्षणा वैचर्यं कण्डूनिस्तोदः
सुप्तता परिदाहः परिहर्षो लोमहर्षः खरत्वम्प्रायणं
गौरवं श्वययुर्वीसपांगमनमभीक्ष्णं च काये काय-
च्छिद्रेषूपवेहः पक्वदग्धदृष्टमन्नक्षतोपस्खलितेव्वति-
मात्रं वेदना स्वल्पातामपि च प्रणानां दुष्टिरसं-
रोहणं चेति ॥ ८ ॥

अस्वेदनादिपूर्वैरुपं प्रभाषात् । परिहर्षो स्तिनस्तिनैव ॥ ८ ॥

ततोऽनन्तरं कुष्ठान्यभिभियसन्ते, तेषामिदं वेद-
नायणं संस्थानप्रभाषनामविशेषनिष्ठानं भवति; त-
द्यथा—रुक्षाद्यणपक्षपाणि विपमविद्युतानि खरपर्य-
न्तानि तनुयुष्टुत्पद्विस्तम्बूनि सुप्ततामुत्तानि इषि-
तलोमाचितानि निस्तोदयकुष्ठान्यल्पकण्डूदाहपूय-
लसीकान्याशुगतिसमुत्थानान्याशुभेदीनि जन्तु-
मन्ति कृष्णारुणकपालवर्णानि च कपालकुष्ठानीति
विद्यात् ॥ (१) ॥

ताम्राणि ताम्रखररोमराजीभिरघनवानि वह-
लानि बहुयहलपूपरकलसीकानि कण्डूक्षेदफोथ-
दाहपाकवन्त्याशुगतिसमुत्थानमेदीनि ससन्ताप-
किमीणि पक्वोदुग्धरफलवर्णान्यौदुग्धरकुष्ठानीति
विद्यात् ॥ (२) ॥

क्षिग्धानि शुक्लमुत्सेधवन्ति रुक्षणस्थिरपीतंप-
यन्तानि शुक्लरक्तायमानानि शुक्लोमराजीसन्ता-
नानि बहुयहलकुष्ठैपिच्छिलस्त्रीणि बहुक्षेदकण्डू-
किमीणि सक्तगतिसमुत्थानमेदीनि परिमण्डलाणि
मण्डलकुष्ठानि विद्यात् ॥ (३) ॥

पदपाण्यद्यणवर्णानि यहिरक्तः द्रवायानि नीलपी-
तताम्रावभासान्याशुगतिसमुत्थानान्यल्पकण्डूक्षे-
दकिमीणि दाहमेदिनिस्तोदः (पाक) बहुलानि क्षुकोप-
हृतोपमेयदानान्युत्सन्नमभ्यानि तनुपर्यन्तानि फर्क-
पिडकाचितानि दीर्घपरिमण्डलान्युप्यजिह्वारुतीनि
क्रप्यजिह्वानीति विद्यात् ॥ (४) ॥

शुक्लरक्तायमानानि रक्तपर्यन्तानि रक्तराजीसि-
रासन्तानान्युत्सेधवन्ति बहुयहलरक्तपूयलसीकानि
कण्डूकिमिदाहपाकवन्त्याशुगतिसमुत्थानमेदीनि
पुण्डरीकपलाशसंकाशानि पुण्डरीकाणीति वि-
द्यात् ॥ (५) ॥

१ 'मिणगिरिका' इति पा० । २ 'तनु' इति पा० । ३ 'सुप्त-
प्रणति' इति पा० । ४ 'पीतपयन्तानि' इति पा० । ५ 'शुद्ध-
रसविधायनी' इति पा० ।

पूर्वैरुपाणि विशीर्णयहिस्तनूयन्तः क्षिग्धानि
शुक्लरक्तायमानानि बहुयल्पवेदानान्यल्पकण्डूदाह-
पूयलसीकानि लघुसमुत्थानान्यल्पमेदकिमीण्यला-
घुपुष्पसङ्काशानि सिध्मकुष्ठानीति विद्यात् ॥ (६) ॥

काकणन्तिकावर्णान्यादौ पश्चात्तु सर्वकुष्ठलिङ्गस-
मन्वितानि पापीयसा सर्वकुष्ठलिङ्गसंभवेनानेकव-
र्णानि काकणानीति विद्यात् । तान्यसाध्यानि,
साध्यानि पुनरितराणि ॥ (७) ॥ ९ ॥

उक्तपद्विज्ञानीति उक्तस्मृतेयथाहादेहानि । सुप्तवत्सुप्तानि
असर्प्यत्सर्पज्ञानीत्यर्थः । कपालः स्थान्यादिपण्डः । तेषां
विरमायीनि गलापीनि येषां ते तथा । शप्यजिह्वलक्षणे बहिः
रिति कुष्ठपर्यन्ते, अन्तरिति विज्ञेयमप्युच्यते । क्षुब्धो हरिण-
विशेषः । पुण्डरीकपलाशवदेन पदपुष्पदलसिद्धः । विशीर्ण-
बहिस्तनूनीत्यन तनुशब्दं प्रवेशे वर्तते, तेन विशीर्णपर्यन्त-
देशानीत्यर्थः । सिध्मकुष्ठं यथोक्तलक्षणं सिध्मपुष्पिकाव्यतिरि-
कमेव भुवने; सिध्मपुष्पिकाभिप्रसौष्य च सुशुते सिध्मकुष्ठं ह्रद-
कुष्ठेपु पठितम् । दह तु सुशुते महाकुष्ठे पठितमपीदं ह्रदकुष्ठे
पठितमुत्तरोत्तरपातनुप्रवेशभावात् तथाऽस्वर्षपीडादहितत्वात्,
सुशुते तु तदनुषंगित्यत्र प्रपञ्चोन्महाकुष्ठे पठितम् । सर्वकुष्ठलिङ्ग-
समन्वितानीत्येतावदेतवार्थं लब्धे पुनः पापीयसा सर्वकुष्ठलिङ्ग-
समन्वितेतिवचनावदेन पापीय कुष्ठलिङ्गं, तदेव काकणं भवति
नान्वदिति दर्शयति । पापीयतेत्यस्वर्षपीडाहृता । किंवा पापी-
यतेत्यादिपुनर्वचनेन सर्वकुष्ठलिङ्गानां काकणके पापारब्धत्वेना-
वाधतामलर्षपीडावर्तता च दर्शयति ॥ ९ ॥

तत्र यदसाधं तदसाध्यतां नातिपतते, साध्यं
पुनः किंचित् साध्यतामतिपतते कदाचिदपचातात् ।
साध्यानि हि पद साधनकचर्यान्वयचिकित्समाना-
न्यपचारतो वा दोषैरभिप्यन्द्मानान्यसाध्यतामु-
चयन्ति ॥ १० ॥

कैदाचिदित्येनाग्रे वक्ष्यमाणसचिकित्समानतापक्षान्तरं
दर्शयति । अपचारतो वेति उत्पन्नेऽपि कुष्ठे विदानप्रेषणात् ।
अभिप्यन्द्मानानीत्यापूर्वमागन्ते ॥ १० ॥

साध्यानामपि तुपेदयमाणानां त्यज्यांसशोणित-
लसीकाफोथेक्षेदसंस्वेदजाः किमयोऽभिमूर्च्छन्ति; ते
भक्षयन्तस्त्वगादीन् दोषान् पुनर्दूषयन्त इमानुपद्र-
वान् पृथक् पृथगुत्पादयन्ति—तत्र यातः द्रवायार-
णवर्णं परुषतामपि च रीक्ष्यशूलशोषतोदवेपथुद-

१ 'पण्यग' गिरितीति बहिःतनु' इति पा० । २ 'पापीयसा'
सर्वकुष्ठलिङ्गसंभवेन' इति पा० । ३ 'उत्पन्नविरिहन्ती' उन्मत्ती-
कृतावकाशानि' इति पा० । ४ 'विरिह' मये' इति पा० । ५ 'क'
दाचिदित्येनाग्रे' इति पा० । ६ 'दीपा' रसि पा० ।

पंसङ्कोचायासस्तम्भमुत्तिमेदमद्भान्, पित्तं दाहस्ते-
वृद्धदकोधलावपाकरागान्, श्लेष्मा त्वस्य श्वेत्यशै-
त्यकण्डूस्त्वैर्गौरवोत्सेधोपमेहोपलेपान्, क्रिमयस्तु
त्वगादीन्ध्रतुरः सिराः स्नायूश्चास्थीन्यपि च तरुणा-
न्याददते ॥ ११ ॥

अस्यां चैवायस्यायामुपद्रवाः कुष्ठं स्पृशन्ति;
तद्यथा—प्रस्रवणमङ्गमेदः पतनान्यद्वावयधानां
तृणाज्वरातीसारदाहद्वौर्वस्यारोचकाविपाकाश्च,
तथाविधमसाध्यं विद्यादिति ॥ १२ ॥

दोषाः पुनर्दृश्यन्त इति त्वगाधीनेव । तरुणानीति कोम-
लानि नासास्थ्यादीनि । आददते भक्षयन्ति ॥ ११ ॥ १२ ॥

भवन्ति चात्र ।

साध्योऽयमिति यः पूर्वं नरो रोगमुपेक्षते ।
स किञ्चित्कालमासाद्य मृत एवावबुध्यते ॥ १३ ॥
यस्तु प्रागेव रोगेभ्यो रोगेषु तरुणेषु वा ।
मेयजं कुरुते सम्यक् स चिरं सुखमश्नुते ॥ १४ ॥
यथा ह्यल्पेन यत्नेन छिद्यते तरुणस्तदः ।
स एवातिप्रबुद्धस्तु छिद्यतेऽतिप्रयत्नतः ॥ १५ ॥
एवमेव विकारोऽपि तरुणः साध्यते सुखम् ।
विबुद्धः साध्यते कृच्छ्रावसाधो वाऽपि जायते ॥ १६ ॥

तत्र श्लोकः ।

संख्या द्रव्याणि दोषाश्च हेतवः पूर्वलक्षणम् ।
रूपाण्युपद्रवाधोक्ताः कुष्ठानां कौष्ठिके पृथक् ॥ १७ ॥

इत्यस्मिन्नेवाकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते
निदानस्थाने कुष्ठनिदानं नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

किञ्चित्कालमिति असाध्यव्याधिरालम् । मृत एवेति मर-
णोपकण्ठगतं । अवपुन्यत इत्यत्र 'साध्यव्याधुपेक्षाफलं
यत्पुम्' इति शेषः ॥ १३-१७ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचिताया चरकतत्पर्य-
टीकावामासुर्वैद्वीपिनया उग्रनिदानं नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथातः शोषनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानाश्वेयः ॥ २ ॥

१६ यत्तु चत्वारि शोषस्यायतनानि भवन्ति; त
प्रथा—साहसं संधारणं क्षयो विषमाशममिति ३
उचरनिदानोऽसंबन्धाद्राज्यमनिदानमुच्यते । आयत-
नानीति कारणानि । संरयेयद्वाहारादिनिर्वादेव संख्यायां

१ 'सारनि' इति वा० ।

संख्याया चत्वारिती पुनर्वचनं साहमाग्रीनामयान्तरवलवदिप्र-
हादिनेदेऽप्येकवातीयताप्रतिपादनार्थम् ॥ १-३ ॥

तत्र साहसं शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनु-
व्याख्यास्यामः—यदा पुरुषो दुर्बलो हि सन् यत्न-
यता सह विरुद्धान्ति, अतिमहता वा धनुषा व्याय-
च्छति, जल्पति वाऽप्यतिमात्रम्, अतिमात्रं वा
भारमुद्धति, अप्सु वा ग्लवते चातिदूरम्, उत्सादन-
पेदायातने वाऽतिप्रगाढमासेयते, अतिप्ररुद्धं वाऽ-
ध्वानं द्रुतमभिपतति, अमिह्नयते वा, अन्यद्वा
किञ्चिदेवंविधं विषममतिमात्रं वा व्यायामजातमा-
रमेत, तस्यातिमात्रेण कर्मणोरः क्षण्यते । तस्योरः-
क्षतमुपग्लवते वायुः । स तत्रावस्थितः श्लेष्माणसुर-
स्यमुपसंश्लिष्टं पित्तं च रूपयन् विहरत्यध्वमेमधस्ति-
रैक्यं च । तस्य योऽंशः शरीरसन्धीनाविशति तेनास्य
जृम्भाऽङ्गमर्धं ज्वरश्चोपजायते, यस्याधमाशयम-
भ्युपैति तेन रोगा भवन्ति उरस्या अरोचकश्च, यः
कण्ठमभिप्रपद्यते कण्ठलोभोर्ध्वस्तं स्वरश्चापसीदति,
यः प्राणवहानि श्रोतोऽस्थान्येति तेन श्वासः मति-
श्यायश्च जायते, यः शिरस्यवतिष्ठते शिरस्तेनोपह-
न्यते; ततः क्षणनाशेयोरसो विषमगतिश्चाद्य धावोः
कण्ठस्य बोद्धुं सनात् कासः सततमस्य संजायते,
स कासप्रसङ्गादुरसि क्षते शोणितं घृष्यति, शोणि-
तागमनाश्वास्य दौर्वल्यमुपजायते, एषमेतं साहस-
प्रभवाः साहसिकमुपद्रवाः स्पृशन्ति । ततः स उ-
पद्रवोऽप्येतेरुपद्रवैरुपहृतः शरीरं शनैरुपगुप्यति ।
तस्मात् पुरुषो मतिमान् यत्नमात्मनः समीक्ष्य तद्-
जुरुपाणि कर्माण्यारमेत कर्तुं; यत्नसमाधानं हि
शरीरं, शरीरमूलश्च पुरुष इति ॥ ४ ॥

भवति चात्र ।

साह संषर्जयेत् कर्म रक्षणीयितमात्मनः ।

जीवन् हि पुरुषस्त्वयं कर्मणः फलमश्नुते ॥ ५ ॥

पदापातनं पञ्चाशुन्यदन्तम् । अतिप्ररुद्धमिलिङ्गम् । वर-
क्षयमुपपन्नते व्यापौतीत्यर्थः । वर स्थितिं स्वभावादेशोर स्वम् ।
उरस्या हत्युरेता ईद्वयत्वादयः । आमाशययतेन शिरस्योर-
गकरणसुरोऽप्यामाशयप्रत्यापत्तात् । वरेण गम्यगन्धीयते
धार्यते इति मूलसाधनं शरीरम् । शरीरमूलश्च पुरुष इति
सर्वोपपुरुष इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

सन्धारणं शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तदनुव्या-

१ 'उत्सादनपरापातने' इति वा० । २ 'उत्तमस्य शोषम्'
इति वा० । ३ 'यस्याधमाशयमभ्युपैति तेनास्य रसो विप्रेते, यत्तु
द्वरद्वानिबलं तेन रोगा भवन्त्युत्सा, शीररुणा तेनास्यारो-
चक' इति वा० । ४ 'इन्द्रजालवत्' इति वा० ।

स्थास्यामः—यदा पुरुषो राजसमीपे भर्तुः समीपे वा गुरोर्वा पादमूले श्वेतसभमन्यं वा सतां सभाजं स्त्रीमध्यं वा समनुप्रविश्य यातैर्वाऽप्युच्चावचैरभि-
यात्र भयात् प्रसङ्गाद्भीमत्वाद्दृष्टित्वाद्वा निरुणह्या-
गतान् वातमूत्रपुरीषवेगान् तदा तस्य सन्धारणा-
द्वायुः प्रकोपमापद्यते, स प्रकुपितः पित्तश्लेष्माणौ
समुदीर्योन्धेमधस्तिर्यक् च विहरति; ततश्चांशविशे-
षेण पृथ्व्यच्छरीरावयवविशेषं प्रविश्य शूलमुपजन-
यति, भिनन्ति पुरीषमुच्छोपयति वा, पाथ्वे चाति-
रुजति, अंसावयवमुद्धाति, कण्ठमुत्श्वाधमति,
शिरश्चोषहन्ति, कासं श्वासं ज्वरं स्वरमेवं प्रति-
द्वयापं चोपजनयति; ततः स उपशोषणैरेतैरुपद्रवै-
रुपहृतः क्षनैः क्षनैरुपशुष्यति । तस्मात् पुरुषो मति-
मानात्मनः शारीरैरेवेव योगक्षेमकरेषु प्रयतेत वि-
शेषेण, शरीरं ह्यस्य मूलं, शरीरमूलश्च पुरुषो
मयति ॥ ६ ॥

अयति चात्र ।

सर्वमन्यत् परित्यज्य शरीरमनुपालयेत् ।
तदभावे हि आध्यानां सर्वभाषाः शरीरिणाम् ॥ ७ ॥

समाजति हि लभाम् । उच्चावचैरिति उच्यते । अमिया-
निति गच्छन् । भवादिस्त्रादि राजसमीपादियु पथायोग्यतया
बोद्धव्यम् । योगेन ये क्षेमकरास्ते योगक्षेमकराः, ते चेह मृत-
पुरीषादिधारणादयः । विशेषेणैतिवचनाच्छरीरैरेवेव विशेषेण
यत्र कुर्वाणानसयोगक्षेमापेक्षयति दर्शयति । आत्मन इतिपदं
परशरीरयोगक्षेमापेक्षया स्वशरीरयोगक्षेमकरणोपादेयता-
दर्शनायम् । अप नयं मानसयोगक्षेमापेक्षया तथा परशरीर-
योगक्षेमापेक्षया स्वशरीरयोगक्षेमः श्रेष्ठ इत्याह—शरीरपि-
च्छादि । अस्य पुरुषस्य । सर्वपुरुषार्थेषु कर्तव्येषु यस्माच्छरीरं
मूलमिति धारणं, तस्मात् स्वशरीरयोगक्षेममेवावरोद्विशेषेण,
यथाह परशरीरमानसयोगक्षेममित्यर्थः । स्वशरीरे शुपहते
परशरीरयोगक्षेमादध्यात्मिकक्रमम्विन्ता च व्याकुल मयतीति
भावः । किंवा, योगाः शरीरस्य बलवर्णानुवर्णयोगाः, क्षेमा-
ध्यानागतावाचप्रतिषेधाः, तेषु । ननु यथेवाध्यात्मिकेऽपि
भावे शरीरं मूलं, त्वंकि पुरुषोऽप्रधानमेव ? नेत्याह—शरी-
रगुणश्च पुत्र इति । शरीरलाभ्युपलब्धिं धर्मोपमं सहासौ भोषा
शुपादुःपानानामा मूलं कारणमित्यर्थः । मूलशब्दार्थाय भाव-
प्रधानः; तेन शरीरगुणत्वं यस्यात्मनः स 'शरीरगुणः' इति
सुनिश्चिन्निर्देश उपपन्नः । सर्वभाषा इति धर्मोदिवहर्वांगमात्र
इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

क्षयः शोषस्यावतनमिति यदुक्तं तदनुव्याख्या-
स्यामः—यदा पुरुषोऽतिमात्रं शोकचिन्तापरिगत-
हृदयो भवति, ईर्ष्यात्कण्ठाभयशोधादिभिर्वा स-
माविश्यते, रुशो वा सन् रुक्षान्नपानसेवी भवति,
दुर्बलप्रकृतिरनाहारोऽल्पाहारो वा भवति, तदा
तस्य हृदयस्थायी रसः क्षयमुपैति; स तस्योपक्ष-
याच्छोषं प्राप्नोति, अप्रतीकाराभ्यानुवध्यते यक्ष्मणा
यथोपदेक्ष्यमाणरूपेण ॥ ८ ॥

हृदयस्थायी रस इति धातुरूपोऽपरसमोय इत्यर्थः । अन्ये
तु, हृदयस्थायी रस इत्योजो भवते । यथोपदेक्ष्यमाणरूपेणैति
'सन्धयः शिथिलीभवन्ति' इत्यादिप्रत्ययस्यामाणलक्षणेन ॥ ८ ॥

यदा वा पुरुषोऽतिदुर्गतिप्रसक्तभावः स्त्रीप-
तिप्रसङ्गमारमते, तस्यातिमात्रप्रसङ्गाद्वैतः क्षय-
मेति । क्षयमपि चोपगच्छति रेतसि यदि मनः
क्षीभ्यो नैवास्य निवर्तते, (अतिप्रवर्तत एव) तस्य
चातिप्रणीतसङ्कल्पस्य मैथुनमापद्यमानस्य न शुक्रं
प्रवर्ततेऽतिमात्रोपक्षीणरेतस्त्वात्, तथाऽस्य वायु-
र्ध्वायच्छमानशरीरस्थं धमनीरनुप्रविश्य शोणि-
तयाहिनीस्ताभ्यः शोणितं प्रच्याययति, तच्छुक्रक्ष-
यादस्य पुनः शुक्रमार्गेण शोणितं प्रवर्तते यातानु-
वृत्तलिङ्गम् । अथास्य शुक्रक्षयाच्छोणितप्रवर्तनाच्च
सन्धयः शिथिलीभवन्ति, रक्ष्यमुपजायते, भूयः
शरीरं दौर्बल्यमाविशति, वायुः प्रकोपमाद्यते, स
प्रकुपितो वंशिकं शरीरमनुसर्पन्नुदीर्य श्लेष्मपित्ते
परिशोषयति मांसशोणिते, प्रच्याययति श्लेष्मपित्ते,
संरुजति पाथ्वे, अंयमुद्धात्यसौ, कण्ठमुद्धंसति,
शिरः श्लेष्माणमुपहृदयं प्रतिपूरयति श्लेष्मणा,
सर्ग्याश्च प्रपीडयन् करोत्यङ्गमईमरीचकामिषोक्तौ
च, पित्तश्लेष्मोक्तेश्चात् प्रतिलोमगवाच्च पायुर्ज्वरं
कासं भ्रासं स्वरमेवं प्रतिद्वयापं चोपजनयति; स
कासप्रसङ्गादुरसि क्षते शोणितं घृयति, शोणित-
गमनाच्चास्य दौर्बल्यमुपजायते, ततः स उपशोषणै-
रैतैरुपद्रवैरुपहृतः क्षनैः क्षनैरुपशुष्यति । तस्मात्
पुरुषो मतिमानात्मनः शरीरमनुस्वच्छन्शुक्रमनु-
रक्षेत् । यत्र शेषा फलनिर्मुक्तिरादाहस्येति ॥ ९ ॥

अयति चात्र ।

आहारस्य परं धाम शुक्रं तद्रक्ष्यमात्मनः ।
क्षीयो ह्यस्य बहून् योगान्तरणं वा नियच्छति १०
संप्रति शय्येयु शोषकारणेषु प्रत्यः शोषजनकत्वेन प्रधानं
शुक्रक्षयं शोषकारणं यदा वेत्तादिना जाद । अनिमनीत-

१ 'अनिमन्यन्' इति पा० । २ 'तनः' इति पा० । ३ 'स्व-
रिषोमक्षेमकरणमेव क्षीयन्निस्त्राह' इति पा० ।

१ 'दौर्बल्यमाविशतीति वायुः यथोपजायते' इति पा० । २ 'अ-
रसिक' इति पा० । ३ 'अवगृह्णापती' इति पा० । ४ 'हृदयस्य
बहून् योगान् वरं वानिगच्छति' इति पा० ।

सदृश्यसेति अनिमदता प्रवक्षेव वृत्तचञ्चल्यस्य । स्वाय-
च्छमानसेति ध्वययमाचरत । वातानुयतलिङ्गमिति वातलि-
ङ्गमुक्तं, वृत्तवातानुयुक्तमिति यावत् । शरीरे वर्गभूतं, दीर्घत्वं
कर्मभूतमाविशतीति योजना । वक्षिमिति शून्यं, शुक्लशोणित-
क्षयादिफलित्वं ; एतच्च हेतुवर्गविशेषणम्, एतेन यस्माद्-
धिकं शरीरे, तस्मादनुपपत्तीत्यर्थः । परा फज्जनिर्गतिरिति श्रेष्ठा
आहारफलसंपत्तिरित्यर्थः । परं धाम इत्युत्पद्यारम्भ, उत्कृ-
ष्टत्वं च शुक्लस्यातिप्रसादरूपत्वात् । एतच्च दोषवारणेषु श्वेषु
केवलमुपशयोऽसहणं प्राधान्यात्, नान्यदोषहेतुमावाहिति
बोद्धव्यम् । कृष्णचक्रवातेन वाजिनो रक्तादिगमोऽपि राज-
क्षमकृष्णवेदोक्तः ॥ ९ ॥ १० ॥

विषमाशानं शोषस्यायतनमिति शङ्कं, तदनु-
ध्यात्वास्यामः—यदा पुरुषः पानाशनमवस्थलेहो-
पयोगान् प्रकृति करणसंयोगराशिदेशकालोपयोग-
संस्थोपशयविषमानासेयते, तदा तस्य तेभ्यो वात-
पित्तश्लेष्माणो घेपन्यमापचन्ते, ते विषमाः शरीर-
मनुष्यस्य यदा क्षोतंलामयनमुपाणि प्रतिवार्याय-
तिष्ठन्ते, तदा जन्तुर्यपदाहारजातमाहरति तत्त-
दस्य मूत्रपुरीषमेवोपजायते भूयिष्ठं नान्यस्तथा
शरीरघातुः । स पुरीषोपचरमाहर्तयति, तस्मा-
च्छुष्यतो विशेषेण पुरीषमनुरक्ष्यं तथाऽन्येषामति-
कृशदुर्बलानां, तस्यानाप्याप्यमानस्य विषमाशनो-
पचिता दोषाः पृथक् पृथक्प्रवर्तयन्तु भूयः
शरीरमुपशोषयन्ति । तत्र वातः शूलमङ्गमर्दं कण्डो-
भूतनं पाथंस्वजनमसायमर्दं स्वरनेवं प्रतिद्वयायं
चोपजनयति; पित्तं ज्वरमतीसारमन्तर्दाहं च;
श्लेष्मा तु प्रतिद्वयायं क्षिरघ्नो शुब्धवमरोचकं कासं
च, स कालप्रसङ्गादुरसि क्षते शोणितं निष्ठीयति,
शोणितगमनाश्वास्य दीर्घव्यमुपजायते । एवमेतं
विषमाशनोपचितास्त्रयो दोषा राजयक्ष्माणमभि-
निर्वर्तयन्ति । स तेष्वपशोषणव्यवस्थेः शनैः
शनैः शुष्यति । तस्मात् पुरुषो मतिमान् प्रकृ-
तिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोगसंस्थोपशया-
दविषममाहारमाहरेत् ॥ ११ ॥

भयति चान् ।

हिताशी स्यान्मिताशी स्यात्कालभोजी जितेन्द्रियः ।
पदयन् रोगान् वहन् कष्टान् बुद्धिमान् विषमाश-
नात् ॥ १२ ॥

प्रकृति करणादयो रसविमाने प्रवक्षनीयाः । अत्र चोपशय-
शब्देन उपयोक्ता शी रसविमाने वक्ष्यन्त एव यद्वते ।

१ 'क्षोतंलं मुपाणि' इति पा० ।

यस्तत्रोक्तं—“उपयोक्ता पुनर्यसमाहारमाहरति, यदायत्तमो-
क्तात्म्यम्” (वि. अ. १) इति । अनेन हि तत्रोपयोक्तृपरी-
क्षया सामान्येव परीक्ष्यत इत्युक्तम् । अयनमुवाचीति गतिद्रा-
राणि, अयनं वक्षि । परित्यज्येववक्ष्य । तथा सर्वेषामस-
यंरुदुर्बलानां पुरीषमनुरक्ष्यमिति योजना । एवमेव चार्थ-
वक्ष्यति—“शोभी मुखति आश्राणि पुरीषसंयत्नादति (पि.) । सर्व-
धातुश्रयातस्य वलं तस्य हि विद्वज्जम् (वि. अ. ८) इति ।
असप्रवृत्तादिति कासासिचवन्धादित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

पतैश्चतुर्भिः शोषस्यायतनैरुपसेवितैर्वातपित्तश्ले-
ष्माणः प्रकोपमापचन्ते । ते प्रकृतिता नानाविधैरु-
पद्रवैः शरीरमुपशोषयन्ति । तं संपरीक्षाणां कष्ट-
तमत्वाद्वाग्मयक्ष्माणमाचक्षते भिषजः; यस्माद्वा पूर्व-
मासीद्भगवतः सोमस्योडप्राजस्य तस्माद्वाजयक्ष्मे-
ति ॥ १३ ॥

कष्टतमत्वादित्यत्र चकारो लुप्तनिर्दिष्टे प्रष्टव्य, तेन कष्टत-
मत्वाच्च तथा चन्द्रमसः प्रागुल्लापवाक्येति हेतुमयं शेषम् ।
यदा कष्टतमत्वात्तदा ‘राजेव यक्ष्मा राजयक्ष्मेति’ निरुक्तिर्बो-
द्धव्या । उडप्राजसेति वचनाद् राजसदृशं सोमस्य दर्शयति,
तस्य ‘राशो यक्ष्मा राजयक्ष्मा’ इति निरुक्तिर्भवति ॥ १३ ॥

तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति; तद्यथा—प्रति-
द्वयायः क्षयधुरतीक्ष्णं श्लेष्ममसैको मुखमाधुर्वन-
नशामिलयोऽप्रकाले चायासो दोषदर्शनमदोषव्य-
स्पदोपेयु या भाषेयु पात्रोदकाक्षस्वाधूपोपदर्शापरि-
वेशकेषु भुक्वतश्चास्य दृष्ट्वास्तथोद्दिग्धनमप्याहा-
रस्यान्तरान्तरा मुखस्य पाद्योद्योक्ष शोफः पाण्योश्वा-
वैक्षणमत्यर्थमर्दयोः श्वेतायभासता चातिमार्भं वा-
होश्च प्रमाणजिह्वासा ह्रीकामता निर्धुनिर्वं क्षीम-
त्स्वदर्शनता चास्य काये स्मरे चाभीक्ष्णं दर्शनमनु-
दकानामुदकस्थानानां शून्यानां च प्रामनगरनिगम-
जनपदानां शुष्कदग्धभक्षानां च घनानां कृकालास-
मयूरानुरक्तसंपकाकोटूकादिभिः संस्पृशंनम-
धिरोहणं यानं वा भ्योर्दृष्टरघराटैः कैशास्थिभस्स-
नुपाङ्गररशीनां चाधिरोहणमिति (शोपेपूर्व-
रूपाणि भवन्ति) ॥ १४ ॥

पूर्वेष्वेव प्रतिद्वयादि प्रायः वक्त्रमुक्तपूर्वेष्वोत्पादो वायु-
नाऽपि प्रधातेन विद्यमाने शोषे उर स्वभेद्यधर्माद्बोद्धव्यः,
यद्यथ प्रायेण कफोऽत्र स्थानमिदं प्रदुपितो भवति, तेन,
शोष कफप्रधानमिदं ज्वरेण छेप्यरोग इति च वृत्ते । भदोपे-

१ 'आसीद्भुपानि' इति द्वाद्राणि, आयतिर्हि गति' इति पा० ।

२ 'यक्ष्माणां राज राजयक्ष्मा' इति पा० । ३ 'राजे' इति पा० ।

४ 'वराहोच्छरी' इति पा० । ५ 'योनीन्द्रनाभसेनरु' शोपेपूर्व-
रूपाणि भवन्ति' इति न पठति ।

म्विति प्रादादिनिशेषणम् । पाण्योश्चनेषणादिपूर्वरूपं प्रभा-
वान् । धीमत्सदर्शनता काय इति कायस्य विवर्णविगन्धत्वदिना ।
निगमो नगरमिश्रो यो धनुवसतिः ; जनपदं मण्डलम् । अधिरो-
हणं चेति शुकन्तारासीनामेव शरीराधिरोहणम् । स्त्रो द्वोष्ट्र-
खरागमनं चेहादिद्वियमेन बोद्धव्यं, तेन रिष्टं न भवति ; यस्तु
वक्ष्यति—“क्षमिष्टः खरैर्वाऽपि याति यो वक्षिणां दिशम्”
इत्यादि, तद्वक्षिणदिक्षितत्वादिति ज्ञेयम् । यत्र पूर्वर्हणं स्वप्र-
रूपमस्ति राजदक्षोन्मादादौ तत्रोच्यते, ज्वरादौ त्वमियमा-
न्त्वावोच्यते । यस्तु रिष्टं रिष्टाधिनारे ज्वरादीनां स्वप्ररूपं पूर्व-
रूपं वक्ष्यति—“प्रैतैः सद्य पिबेन्न मयम्” (ई. अ. ५) इत्या-
दिना तद्विधमेव ॥ १४ ॥

अत ऊर्ध्वमेकादशरूपाणि तस्य भवन्ति, तद्यथा
—शिरसः प्रतिपूर्णतयं कासः श्वासः स्वरमेदः
श्लेष्मणश्चूर्वनं शोणितट्टीयनं पाद्वर्षसंरोजनमंसाव-
मदौ ज्वरोऽसीसारोऽरोचकश्चेति ॥ १५ ॥

एकादशरूपाणीतिवचनेन एकादशरूपाण्येव संपूर्णराज-
क्षमणि भवन्तीति वक्ष्यति । कासधासावयव ये एकादशरूपा
सदाहरणार्थं व्याख्याता न ते प्रतिनियमार्थं, तेन चिकित्सिते
वक्ष्यमाणमेकादशरूपमुपयं भिन्नलक्षणं न विरोधि ॥ १५ ॥

तत्रापिरक्षीणमांसशोणितो मलयानजातारिष्टः
सर्धरपि शोषलिङ्गदपद्रुतः साप्यो ज्ञेयः । मलया-
नुपचितो हि सहत्वाद्याध्वीपधमलस्य कामं भुयहु-
लिङ्गोऽप्यवपलिङ्ग एव मन्तव्यः ॥ १६ ॥

अपरिक्षीणमलाभिधानेऽपि मलयानिति पदं सहजमलमुक्त-
त्वोपदर्शनायम् । सहजमलो भुपक्षीणमलोऽप्यक्षीणमलवद्व-
तीति भावः । सहत्वाद्याध्वीपधमलस्यैति यस्याहलवान् व्याधि-
पलं तथैपधमलं च सहते, तेन न ताभ्यामभिभूयत इत्यर्थः ।
शरपलिङ्ग एवैति शरपलिङ्ग इव सुखनाम्न इत्यर्थः ॥ १६ ॥

तुर्पलं त्वतिक्षीणयलमांसशोणितमवपलिङ्गमजा-
तारिष्टमपि बहुलिङ्गं जातारिष्टं च विद्यादसह-
त्वाद्याध्वीपधमलस्य; तं परिवर्जयेत्, क्षणेनैव
हि प्रादुर्भवन्त्यरिष्टानि, अनिमित्तकारिष्टप्रादुर्भाव
इति ॥ १७ ॥

तत्र श्लोकः ।

समुत्थानं च लिङ्गं च यः शोषस्यावपुष्यते ।
पूर्वरूपं च तत्त्वेन स राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ १८ ॥

इत्यभिप्रेशयते तत्र चरकप्रतिस्संस्थते निदान-
स्थाने शोपनिदानं नाम पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

मृत्त्रिंशं जतारिष्टं च विद्यादिति बहुत्रिंशतिगुणार्थं तथा
जातारिष्टमेव मारकं विद्यादित्यर्थः । यस्तु, रिष्टं निना मरणं

नास्ति, यच्च हि—“मरणं चापि तस्मिन् सद्यारिष्टपुरःसरम्”
(ई. अ. २) इति । तत् कथमजतारिष्टे जातारिष्ट इवाह मरणत्वे-
नेह श्लेषस्य इत्याह—क्षणेन हीज्यति । अस्याप्ये हि रिष्टं भवति,
अस्याप्येता न बलमांसस्यरुताऽस्त्येव; तेन, अवश्यं रिष्टेन
भवितव्यमित्यर्थः । अथजातारिष्टे कारणादेवयाऽरिष्टं न भवि-
ष्यत्वेत्याह—अनिमित्ततकारिष्टप्रादुर्भाव इति । न हि रिष्टं दृष्टं
किञ्चित्कारणान्तरमपेक्षते, किन्त्वनिमित्तत एव भवति । तेन
हेतुसेनयाऽप्यरिष्टोत्पादो भविष्यतीति कृत्वा आधाराः कर्तव्यः;
किञ्चानिमित्तमेवारिष्टं भवति तेन रिष्टागुत्यादेः सति नाशः
कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥

इति श्रीचरकपाणिदत्तचिरमितायां चरकतात्पर्यटीका-
यामासुर्वेदरीपिकायां निदानस्थाने शोपनिदानं
नाम पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथात उन्मादनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

इह यस्तु पञ्चोन्मादा भवन्ति, तद्यथा—धात-
पित्तकफसन्निप्रताताननुनिमित्ताः ॥ ३ ॥

तत्र शोपनिमित्ताश्चत्वारः पुष्टपाणामेयंविधानां
क्षिप्रममिनिर्धत्तन्ते, तद्यथा—मीरूणामुपक्षिष्टस-
त्त्वानामुत्सन्नदोषाणां समलविकृतोपहितान्यनुचि-
तान्याहारजातानि वैषम्ययुक्तेनोपयोगविधिभोपु-
ञ्जानानां तन्मययोगमपि विषममाचरतामन्याश्च
शरीरचेष्टा विषमाः समाचरतामत्युपक्षीणवैहानां
व्याधिबेगसंमुद्रसितानामुपहतमनसां या काम-
भूयोऽस्मिघाताभ्याहतानां या मनस्त्वपहते बुद्धौ
च प्रचलितयातम्युदीर्णां दोषाः प्रकृतिता हृदय-
मुपवृत्त्य मनोयहरानि श्रोतांसाहृत्य जनयन्त्युन्मा-
दम् ॥ ४ ॥

श्रोत्यादिकं श्रोत्रमधिपथय दक्षयसे इष्टानन्तरोत्सन्नमाह
ब्रूते । यच्च हि—“मयप्रशस्योऽहन्मादापमाराणाम्” (नि.
अ. ८) इति । उपक्षिष्टसत्त्वानामिति रजस्तमोभ्यामुपहतचित-
ताम् । उत्सन्नदोषाणामिति प्रद्वोद्भान्तदोषणाम् । समलरु-
चिभिः, विट्तेर्वैरोक्षिकं, उपहितानि मिथोऽनानांति समलरु-
चोपहितानि, किंवा समलमतिर्भविष्यतेः दुष्टिष्यप्रारिभिः परि-
जनैरुपहितानि उपदीकितानांति समलविकृतोपहितानि । वैषम्य-
युक्तेनोपयोगविधिनेति यः प्रवृत्तिरपारिहारापयोगविधिर्-

१ ‘याश्चपययेयते’ इति पा० । २ ‘व्याधिबेगमनुज्ञामिदोऽहन्मा-
दम्’ इति पा० । ३ ‘अनुदीर्णवाराणां’ इति पा० ।

शब्द, तेन वैषम्ययुजेन, वैषम्यं च प्रह्लादीनामसाक्षत्वं
प्रतिगृह्यतादिभि र्ज्ञातं हेयम् । तत्र शरीरे, तस्य परियाल-
गार्थं सङ्गतोक्त प्रयोग, शरीरचेष्टाशब्देन ॥ गमनादि गृह्यते,
तेन न पीनरक्त्यम् । तत्राशब्द शरीरे वर्तते, यदुच्यते—
“तत्रयत्रेणु निमेषु तमोऽन्त्य प्रविशेक्षताम् ॥ ६ अ १२ ॥”
इति । व्याधिपेदगसमुद्भूतानामिति व्याधिचलेनाप्रकृतिस्थिता-
नाम् । उपहतपनसामिति वामादिभि र्गुण्यते । मूत्र इति
पुन पुनः । उपहृत्येति व्याप्य ॥ १-४ ॥

उन्मादं पुनर्मनोबुद्धिसंज्ञाज्ञानस्मृतिमक्किशील-
चेष्टाचारविभ्रमं विधात् ॥ ५ ॥

उन्मादप्रज्ञात्मलक्षणमाह—उन्माद पुनर्विलापि ।—विभ्र-
ममिति भूत प्रवृत्तिभि र्प्रत्येकं सञ्चयते । अत्र मनोविभ्रमा-
चिन्तानर्थाच्च चिन्तयते, अचिन्त्यं च चिन्तयते, उक्तं हि,—
“मनस्तच्च चिन्त्यमयं” (ब्र अ ८) इति । बुद्धिविभ्रमात्तु नि-
त्यनित्यमिति प्रिय याप्रियमिति वदन्ति, वचनं हि—“विषया
मिनिर्वैतो यो निस्त्वानित्ये प्रियाप्रिये । हेयं स बुद्धिविभ्रमं सम-
मुद्धिहं पश्यति” (शा अ. १) इति । वैश्व ज्ञान, तद्विभ्रमादभ्या-
दिदाह न बुध्यते, किंवा सज्ञा नामोद्भेदेन ज्ञानम् । स्मृतिविभ्र-
मात्तु न स्मरति, अयथावद्वा स्मरति । भक्तिरपेक्षा, तद्विभ्रमाच्च
वैषेष्ट्या पूर्वमाक्षेप्तानां निष्पत्त्या भवति । शीलविभ्रमादप्येव
पौषणो भवति । चेष्टाविभ्रमादनुचितचेष्टो भवति । जाचार
शास्त्रशिक्षाकृतो व्यवहार, तद्विभ्रमादशीलव्याचरति ॥ ५ ॥

तस्येवमिति पूर्वैरुपाणि, तद्यथा—शिरसः शून्य-
ता चक्षुषोरकुलता स्वनः कर्णयोश्चक्षुसस्याधि-
पयमास्यसंख्यणमनसामिलापारोचकाविपाका इ-
न्द्रियो ध्यानायाससंमोहोद्दिग्धाश्चास्थाने सततं लोभ-
हर्षां ज्वरश्चाभीक्ष्ण्यमुन्मत्तचित्तव्यमुद्विग्नमर्दिता-
कृतिकरणं च व्याप्ये । समे वामीक्षणं दर्शनं भ्रान्त
चलितानवस्थितानां रूपाणामप्रशस्तानां च तिल-
पीडकचक्राधिरोहणं वातकुण्डलिकामिश्रोन्मथनं
निमज्जनं च कलुषाणामम्भसामावर्तं चक्षुषोश्चाप-
संपन्नमिति (दोषनिमित्तानामुन्मादाणां पूर्वैरुपाणि
भवन्ति) ॥ ६ ॥

अस्यने इत्यनेपये, तेन अध्यायविषये व्यानम्, अवयो-
हविषये च मोह इत्यादि हैयम् । उन्मादचित्तत्वमिति उन्मत्त-
चित्तत्वम् । उद्विग्नचित्तमिति लक्ष्मणाये पीडितत्वम् । अर्दिता-
कृतिकरणं च व्यापेरिति अर्दितस्य व्यापेराकृतिकरण,
तेनार्थवक्रभ्रमणादिकरणमित्यर्थ । किंवा व्यापेरिति प्रथमो

१ ‘व्याधिपेदगसमुद्भूतानामिति’ इति पा० । २ ‘उपहृत्येति
उपमन्त्र प्रत्ययेति यावत्’ इति पा० । ३ ‘चेष्टाचारविभ्रम’ इति
पा० । ४ ‘अर्दिताकृतिकरणमुद्विग्नचित्तं’ इति पा० । ५ ‘चक्षुषोश्चा
पसंपन्नम्’ इति पा० ।

तेन तस्यैवनेन सञ्चयते, तेन तस्य व्याधिर्बुद्ध्यादिभ्रमरूपसो-
न्मादस्य यथोक्तानि पूर्वैरुपाणीति योजना । चक्षुषोश्चक्षुष-
णमिति चक्षुष्येवमन् इत्यर्थ ॥ ६ ॥

उतोऽनन्तरमेवमुन्मादामिनिर्वृत्तिरेव । तदेदमु-
न्मादविशेषविज्ञानं भवति, तद्यथा—परिस्पर्शम-
ज्ज्ञम्, वक्षिभुवौष्ठांसहस्यग्रहस्तपादाहविशेषम-
कस्मात्, सततमनियतानां च गिरामुत्सर्गः, केना-
गमनमासत्वात्, अभीक्ष्णं सितहसितनृत्यगीतवा-
दिनसंप्रयोगाश्चास्थाने, वीणावंशशङ्खश्यातालश-
ब्दानुकरणमसाक्षा, यानमयानैः, अलङ्कारममल-
ङ्कारिकैर्द्रव्यैः, लोभश्चाभ्यवहार्येष्वलक्ष्येषु, लक्ष्येषु
चावमानस्तीव्रमात्सर्यं, काश्यं, पारप्यम्, उरि-
षिडतादणाक्षता, वातोपशयविपर्ययादनुपशयता
च, इति वातोन्मादलिङ्गानि भवन्ति ॥ ७ ॥

अमर्षः, क्रोधः, संरम्भश्चास्थाने, सखलोदकशा-
काप्रमुष्टिमिरमिहननं स्वेपां पेयां वा, अभिद्रवणं,
मन्त्रावशीतोदकाभ्यामिलापः, सन्तापश्चातिवैलं,
ताम्रहरितहरिद्वस्त्रव्याहता, पितापशयविपर्य-
यादनुपशयता च, इति पित्तोन्मादलिङ्गानि भ-
वन्ति ॥ ८ ॥

स्वानमेकदेशे, तूर्णीभावा, अल्पशब्दकूमणं,
लालाशिङ्गणकसंखणम्, अनपाभिलापः, रहस्का-
भता, भीमस्तव्यं, शोचद्वेषः, स्वमनित्यता, अव्यथु-
रानने, शुद्धस्तिमितमलोपदिग्धाक्षव्यं, स्तेप्नोपश-
यविपर्ययादनुपशयता च, इति स्तेप्नोन्मादलि-
ङ्गानि भवन्ति ॥ ९ ॥

विदोषलिङ्गसन्निपाते ॥ सात्रिपासिकं विधात्,
तमसाध्यमाचक्षते कुशलाः ॥ १० ॥

उतोऽनन्तरमेवेतिवचनात् पूर्वैरुपाणैर् शीघ्रमेवोन्मादो
भवतीति दर्शयति, अन्ये रोपा यथा पूर्वेषु भूतेऽपि विरेण
भवन्ति, न तथोन्माद इत्यर्थ । उन्मादविशेषविज्ञानमिति
काताद्युन्मादलिङ्गमित्यर्थ । परितारण प्रथमम् । शून्या दक्षि-
णहस्तेव वादनं, तालस्तु सामहस्तेन वादनं, यदुक्तं वि-
शाखिना—“शून्या दक्षिणहस्तेन वायहस्तेन तालकः । उमा-
भ्यां वादनं यत्तु सन्निरतं स उच्यते” —इति । असात्रे-
षुचै । अयानैरिति हस्तसादियानव्यतिरिक्तं । रन्नेषु चावयान
इति अलेप्ताभ्यवहार्येष्वालोच्येननुपशयोऽवपीरण च, न केन-
च-प्रययान, किंतु तीव्र मात्सर्यं च, अभ्यवहार्यं लक्ष्वा न कल्या-
विदुषि मिच्छतीत्यर्थ । वाते उपशय उपशयहेतु नेहादिर्हा-

॥ ‘अनन्तरप्रलपणादत्रादिप्रविशेषव्याख्या’ इति पा० ।
२ ‘लक्ष्येषु चावयानं, वीतल, मातमयं’ इति पा० ।

तोपनायः, तस्य विपर्यासो रुसादिः, तेनाह्युपशयिता अगुपामि-
त्यर्थः । नकाराद्वातादुपशयेनाह्युपशयिता च शब्दो । अमर्ष
इत्यादि पित्तोन्मादलिङ्गम् । सरम्भ आरमटी । खेपामिखाती-
यानाम् । कफोन्मादलिङ्गे रहो विजम् ॥ ७-१० ॥

साध्यानां तु त्रयाणां साधनानि—स्नेहसेदवगम-
धिरचनास्थापनानुवासनोपशमनस्तःकर्मधूमधूप-
नाञ्जनावषीडप्रथमनाभ्यङ्गप्रदेहपरिपेकानुलेपनव-
ध्वन्धनावरोधनवित्रासनविस्त्रापनविस्मरणापत-
र्पणसिराव्यधनानि, भोजनविधानं च यथासं-
युक्त्या, यद्यान्यदपि किञ्चिज्जिदानविपरीतमौषधं
कार्यं तदपि स्यादिति ॥ ११ ॥

भवति चान्न ।

उन्मादज्ञान दोषज्ञान साध्यान् साधयेद्विपुलमुत्तमः ।
अनेन विधियुक्तेन कर्मणा यत् प्रकीर्तितम् ॥ १२ ॥

अवरोधनं तमोमहारोपनादि । विधियुक्तेनेत्युन्मादपिनि-
श्चिते प्रपञ्चवक्ष्यमाणविधियुक्तेनेत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

यस्तु दोषनिमित्तेभ्य उन्मादेभ्यः समुत्थानपूर्व-
रूपलिङ्गवेदनोपशयविशेषसमन्वितो भवत्युन्माद-
स्तमारगन्तुकमाचक्षते । केचिद् पुनः पूर्वकृतं कर्माप्र-
शस्तमिच्छन्ति तस्य निमित्तम् । तस्य च हेतुः प्रज्ञा-
पराध एवेति भगवान् पुनर्वैकुण्ठत्रयेयः प्रज्ञापरा-
धाद्वर्षं देवर्षिपितृगन्धर्वयक्षराक्षसपिशाचगुरु-
बुद्धसिद्धाचार्यपूज्यानबमत्साहित्याचार्यैः, अ-
न्यद्वा किञ्चिदेवयिथं कर्माप्रशस्तमारभते, तस्मात्त-
नोपहतमुपमन्तो वैयादयः कुर्वन्त्यनुमत्तम् ॥ १३ ॥

केचित्तुनिरासादौ तस्य निमित्तमितिपदमाह्वस्य पूर्वेण परेण
च योजनीयम् । इत्र प्रज्ञापराध एव तस्य निमित्तमिति ध्रुवता-
ऽप्रशस्तप्रधानकर्मजन्यत्वं न प्रतिक्षिप्यते, यतः प्राक्कनमपि
हि शनैः प्रज्ञापराधनमेव । किञ्च, तस्य निमित्तं प्रज्ञापराध
पूर्वैकमेव तस्यैवप्रदाद्यधर्मोऽपि प्रज्ञापराध एव वातवमिति
दर्शयते; तेन कर्मजस्य प्रज्ञापराधान्तिमिष्टत्वमुच्यते । आ-
रम्भना ह्यमिसात्मना वृत्तेनाह्युपशमना दत्तम् । उपमन्त इत्या-
वेवं युवन्तः ॥ १३ ॥

तत्र देवादिप्रकोपनिमित्तेनागन्तुकोन्मादेन पुर-
स्कृतस्येमानि पूर्वकृपाणि भवन्ति, तद्यथा—देवगो-
ब्राह्मणतपस्विनां हिंसादित्यं, कोपनत्वं, नृसंसा-
मिप्रायता, अरतिः, औजीवर्णच्छायावलयपुष्पाभुष-
ततिः, स्वप्ने च देवादिभिरभिभ्रत्सेनं प्रवर्तनं चेति;
ततोऽनन्तरमुन्मादामिनिवृत्तिः ॥ १४ ॥

पुरस्कृतस्येनि अभिप्रापनीयतया न्यस्तकृतिरस्य । नृसंसा-

धिप्रायता परंपराकृतचित्तम् । अनोज्ञा इत्येव कार्यवलादिर-
हितः । प्रवर्तनं प्रेरणम् ॥ १४ ॥

तत्रायमुन्मादकराणां भूतानामुन्मादयिष्यतामा-
रम्भविशेषो भवति; तद्यथा—अवलोकयन्तो देवा
जनयन्त्युन्मादं, गुरुबुद्धसिद्धमहर्षयोऽमिशपन्तः,
पितरो धर्षयन्तः, स्पृशन्तो गन्धर्वाः, समाविशन्तो
यक्षाः, राक्षसास्त्वात्मगन्धमाप्रापयन्तः, पिशाचाः
पुनराकृष्टा ग्राहयन्तः ॥ १५ ॥

दर्शयन्त इत्यत्र 'आत्मानम्' इति शेषः ॥ १५ ॥

तस्येमानि कृपाणि भवन्ति, तद्यथा—अत्याम-
यलवीर्यपीरुपपराक्रमग्रहणधारणस्मरणज्ञानवचन-
विज्ञानानि, अनियतस्योन्मादकालः ॥ १६ ॥

अत्यामशब्दो बलादिभिः प्रसेकमभिर्धय्यते । आत्मा-
नतिरित्येवत्यस्य, वेगात्मानुल्लापलादियोगो भवतीत्यर्थः
॥ १६ ॥

उन्मादयिष्यतामपि खलु देवर्षिपितृगन्धर्वयक्ष-
राक्षसपिशाचानां गुरुबुद्धसिद्धानां वा पञ्चमन्तरे-
ज्वभिगमनीयाः पुरुषा भवन्ति; तद्यथा—पापस्य
कर्मणः समारम्भे, पूर्वकृतस्य वा कर्मणः परिणाम-
काले, एकस्य वा शत्रुगृहघाते चतुष्पथाधिष्ठाने
वा, सन्ध्यावेलायामप्रयतमात्रे वा पर्येसन्धिषु वा
मिथुनीमात्रे, राजसत्तामिगमने वा, विगुणे वाऽप्य-
यनयलिमङ्गलहोमप्रयोगे, नियममत्तग्रहाचर्यभङ्गे वा,
महाहवे वा, देशकुलपुरविनाशे वा, महामहोपग-
मने वा, स्त्रिया वा प्रजननकाले, विविधभूताशुभाशु-
चित्पश्यने वा, वसनविरेचनरुधिरस्त्रादे, अशुचैर-
प्रयतस्य वा चैत्यवेद्यायतनामिगमने वा, मांसम-
धुतिलशुद्धमघोचिच्छेदे वा, दिग्घातसि वा, निशि
नगरनिगमचतुष्पथोपवनद्रुमशानाघातनामिगमने
वा, द्विजगुरुसुररपतिपूज्याभिर्धर्पणे वा, धर्मात्या-
नयतिक्रमे वा, अन्यस्य वा कर्मणोऽप्रशस्तस्यारम्भे,
इत्यभिघातकाला व्याख्याता भवन्ति ॥ १७ ॥

पर्वतन्धिरमावासा शीर्षमावी च । दिग्घातयति इति च ।
निशीलादौ पुनश्चतुष्पथवचनं निशि पुनश्चतुष्पथवचनप्रदर्श-
नार्थम् । एकस्यैवादी तु दिवाऽप्येकस्य चतुष्पथवचनं भवति ।
धर्मात्यानयतिक्रम इत्यविधित्वा धर्मप्रज्ञाने ॥ १७ ॥

विविधं तु रात्र्युन्मादकराणां भूतानामुन्मादेन
प्रयोजनं भवति; तद्यथा—हिंसा रतिरन्ध्रचर्चनं
चेति । तेषां तं प्रयोजनविशेषमुन्मादाचारविशेष-
लक्षणैर्विधातुम् । तत्र हिंसायिनोऽमाद्यमानोऽग्नि

प्रविशति, अप्सु निमज्जति, स्थलाच्छ्रे वा पतति, शस्त्रकशाकाष्टलोष्टमुष्टिभिर्हन्तात्मानम्, अन्यथा प्राणवधार्थमारभते किञ्चित्, तमसाध्यं विधातुं; साध्यो पुनर्द्वावितरो ॥ १८ ॥

रतिः श्रीन । अभ्यर्चन पूजा । उन्मत्तान्तरविशेषलक्षणविधादिति उन्मत्तस्यान्तरविशेषलक्षणविधादिसौगुन्मादितं विधातुं । तत्र हिंसाध्योन्मादितो हिंसायुगलमभिप्रवेद्याचारति, रत्यर्चना चोन्मादित शीघ्रार्थं प्रचरति, पूजार्थेना गृहीतो पूजो चेष्टते । इह च देवादिबन्धनं देवैश्चतुर्वरा देवादिस्य माणो प्राप्ता, देवादयस्तु न मातुपानाविशन्ति । उक्तं हि मुमुक्षुते—“न ते मनुष्यैः सह सन्निवसन्ति न वा मनुष्यान् क्वचिदविशन्ति । ये त्वाभिधान्तीति वदन्ति मोहात्ते भूतवियविष यादपौष्टा ” (सु. उ. तं अ ६१) इत्यादि । हिंसाध्यगृहीत-स्यासाध्यत्वेन तद्विज्ञानार्थं सामान्योक्त्यापि सङ्गानि गृह्य-प्रहिकया ब्रूये ॥ १८ ॥

तयोः साधनानि—मन्त्रीपथिमणिमङ्गलवस्तुप-हारहोमनियममतप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनमणि पातगमनादीनि ॥ १९ ॥

ययमेते पञ्चोन्मादा व्याख्याता भवन्ति ॥ २० ॥

तयोः रिखादौ गमनं देवतीर्थाविगमनम् ॥ १९ ॥ २० ॥

ते तु खलु निजागन्तुविशेषेण साध्यासाध्यवि-शेषेण च प्रविभज्यमानाः पञ्च सन्तो द्रष्टव्य भव-तः । तौ च परस्परमनुयधीतः कदाचिद्यथोक्तहेतु-संसर्गात् । तयोः संसृष्टमेव पूर्वरूपं भवति, संसृ-ष्टमेव च लिङ्गम् । तनासाध्यसयोगं साध्यासाध्य-सयोगं चासाध्यं विधातुं, साध्यं तु साध्यसयोगम् । तस्य साधनं साधनसयोगमेव विधादिति ॥ २१ ॥

ताविति तौ निजागन्तु । परस्परमनुयधीतः कदाचिदिति न सर्वदा । यथोक्तहेतुसंसर्गादिति निजागन्तुहेतुमेलकत् । तत्रेति निजागन्तुहेतुसंसर्गं । असाध्यसयोगमिति यदा त्रिशो-पञ्चोन्मादि हिंसाध्याना देवादिनाऽनुनयो भवति, यदासा-ध्ययोः सयोगो भवति । साध्यासाध्यसयोगस्तु एकदोषजे उन्मादे हिंसाध्योन्मादयोगात्तथा रत्यर्चोन्मादे त्रिदोषोन्मादात् बन्धाचेत्यादि हेतुम् । साध्यसयोगस्तु साध्यरूपतयैव साध्यतायां सिद्धायां पुन साध्यमिति वक्तुं साध्यरूपनिकारान्तरसबन्धे विकारभूयस्त्वेनासाध्यशङ्काप्रतिषेधार्थम् । साधनसयोगमेवेति निजागन्तुसाधनमेलकमित्यर्थः ॥ २१ ॥

भवन्ति चात्र ।

नैव देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।

न चान्ये स्वयमक्रिष्टमुपक्रान्ति मानवम् ॥ २२ ॥

१ 'हिंसाध्योन्मादन' इति पा० । २ 'देवाद्यनुचतुविधाविनो प्राप्ता' इति पा० ।

च. अ. २९

ये स्वेनमनुवर्तन्ते हिन्द्यमानं स्वकर्मणा ।

न स तदेतुकः क्लेशो न ह्यस्ति कृतकृत्यता ॥ २३ ॥

अप्रति देवाद्युन्मादहेतुपरिहारार्थं देवाद्युन्मादेऽपि प्रकृतमेव कर्म कारणं दर्शयति—नैवेत्यादि । अनुवर्तन्ते इति वचना-दुपकृतकर्मप्रतिष्ठा एव देवादयोऽशुभकर्मोपमभितिविशन्तीति दर्शयति, यदि हेतुमेव देवादयः कर्मनिरपेक्षा उन्मादं कुतु-खदा सर्वानेव कुर्युरिति भावः । न स तदेतुकः क्लेश इति नाशो देवादिरुक्त उन्माद इत्यर्थः । अथ कथं देवाद्यादेशजनि-तोऽप्ययं न देवादिरुक्त इत्याह—न ह्यस्ति कृतकृत्यतेति, न यस्मादशुभकर्मणा कृते उन्मादे पुनर्देवादिरुक्तत्वमस्ति, न हि कृतं पुनः कियते, देवादयश्च कर्मपराधीना एवेति भावः । किंवा, 'न ह्यस्य कृतकृत्यता' इति पाठः । तत्र कृतेनैव प्राक्तन-कर्मणा उन्मादितो न ह्यस्य करणीयं पुरोधो भवति, अन्यथा, सर्वेषामेवाविशेषेण देवाद्युन्माद इत्याह, तस्माद्येनोन्मादक-लज्जनकं कर्म कृतं, स एव देवादिभिः कर्मपराधीनैरभिव-ध्यते; अनेनाभिप्रायेणाह—न ह्यस्य कृतकृत्यतेति ।—अकृत-पापकर्मणो देवादिभिर्गमनीयताऽस्तीत्यर्थः । यस्माद्देवादयोऽत्र कर्मपराधीनास्तस्माद्देवादयो नोपालम्भ्या ॥ २२ ॥ २३ ॥

प्रज्ञापराधात् संभूते व्याधी कर्मज आत्मनः ।

नामिशोसेहृदो देवाण पितृभ्यापि राक्षसान् ॥ २४ ॥

आत्मानमेव मन्येत कर्तारं सुखदुःखयोः ।

तस्माच्छ्रेयस्करं मार्गं प्रतिपद्येत नो ज्ञेयम् ॥ २५ ॥

देवादीनामपचितिर्हिंसानां चोपसंघनम् ।

ते च तेभ्यो विरोधश्च सर्वमायत्तमारमन्ति ॥ २६ ॥

तत्र श्लोकः ।

सूर्या निमित्तं प्राप्यं लक्षणं साध्यता न च ।

उन्मादानां निदानेऽस्मिन् क्रियात्यं च भाषितम् २७

इत्यभिप्रेत्याहते तन्मे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने

उन्मादनिदानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

न च देवादिभ्यो मेतव्यमित्याह—प्रज्ञापराधादित्यादि ।

नामिशोसेदिति नोपालमेत । आत्मानमित्यादौ आत्मैव शुभाशु-

भकर्मकरणात् सुखदुःखयोर्मेवाद्यर्थं कारणं भवतीति भाषया-

र्थः । नो ज्ञेयेदिति देवादिभ्यः, एवमेवापि शुभकर्मणामपि

गृह्यन्तीति कृत्वा नो ज्ञेयम् । अपचिति पूजा । ते चेलादौ ते

चेति देवापचितिहितोपसंघने । तेभ्यो विरोधयेति तेभ्यो देवा-

दिभ्यो विरोधो यतो गबलशुभकर्मभ्यः, तत् सर्वमात्म-

न्यावत्तम् । एतेन, आत्माधीनमेवेदमुन्मादकारणस्य परिवर्तनं

प्रतिषेधनं च दर्शयति ॥ २४-२७ ॥

इति श्रीचक्रपादित्तनिरचितायो चरकतत्त्व-टीकायामनुवर्दीपिकायामुन्मादनिदानं

नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

१ 'न तन्निमित्तं क्लेशोऽनी' इति पा० । २ 'यश्च' इति पा० ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातोऽपस्सारनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

उन्मादान्तरे प्राणुत्पन्नवपस्सारोत्पादपस्सारनिदानमु-
च्यते ॥ १ ॥ २ ॥

इह खलु चत्वारोऽपसारा भवन्ति घातपित्त-
कफसन्निपातनिमित्ताः ॥ ३ ॥

अतएव इति वचनमागन्तुं च न्येऽप्यपसाराणां चतुष्प्र-
तिपादनायम्, अपसारो हि नोन्मादयत् सतत्रेणागन्तुना
क्रियते ॥ ३ ॥

त एवंविधानां प्राणभृतां क्षिप्रमभिमनिर्येतन्ते;
तद्यथा—रजस्तमोभ्यामुपहतचेतसामुद्भ्रान्तविय-
मपहृदोपाणां समलविकृतोपहितान्यशुचीन्यभ्यव-
हारजातानि वैपस्ययुक्तोपयोगविधिनोपपुद्गलाना-
नां तन्मप्रयोगमपि च विपममाचरतामन्याश्च शरी-
रचेष्टा वियमाः समाचरतामायुपक्षीणदेहानां या
दोषाः प्रकुपिता रजस्तमोभ्यामुपहतचेतसामन्त-
रात्मनाः श्रेष्ठतममायतनं हृदयमुपचृत्योपरि तिष्ठ-
न्ते, तथेन्द्रियायतनानि च । तत्र तत्र चावस्थिताः
सन्तो यदा हृदयमिन्द्रियायतनानि चैरिताः काम-
क्रोधमयलोभमोहद्वेषशोकचिन्तोद्विगादिसिः सह-
साऽभिपूरयन्ति, तदा जन्तुरपसरति ॥ ४ ॥

। उद्भ्रान्तवियमपहृदोपाणामिस्रोद्भ्रान्तत्वेनोन्मादित्वे, वि-
पमत्वेन कदाचिदपसारवैगर्हत्वं दर्शयते । समलैलापि उन्मा-
दव्याहंसागुल्फम् । अलुपशय इति अलुपक्षीणदेहादित्यर्थः;
उन्मादनिदानेऽपि समलविकृतोत्पादिमग्नौ 'अलुपक्षीणदेहानाम्'
इत्युक्तम् । श्रेष्ठतमायतनमिहैवनाम्नोऽपि शरीरेदेहोऽन्तः-
स्थानः स्थानं, हृदयं हृदयेष्टतमं, तत्रैव चेतनाविशेषनिगमन्यादिति
दर्शयति । उपच्यतेति व्याप्य । उपरि तिष्ठन्तीति हृदयलोपरि
इन्द्रियायतनानि चोपच्यता विष्टन्तीति योजना । 'पर्यवतिष्ठन्ते'
इति पाठो व्यक्त एव । तन्मात्रसिंघा इति हृदये इन्द्रियायतनेषु
य लीनत्वेनावस्थिताः । ते च लीनाः सन्तः कामादिगिरीरिताः
पुनर्हृदयमिन्द्रियायतनानि च विशेषेण पुरयन्ति यदा, तदा
अपसरति अपसारवेगदुष्टो भवतीति वाक्यार्थः ॥ ४ ॥

अपसारं पुनः स्मृतिदुस्सिद्धसंस्थसंज्ञयाद्रीमत्स-
चेष्टमायसिक्तं तमःप्रवेशमाचक्षते ॥ ५ ॥

अपसाराप्रत्यात्मलक्षणमाह—अपसारं पुनरित्यादि ।
संज्ञयादिति विदूनिगमनात् । श्रीमत्ता केनयमनाक्रमणारित्वा
पेठा यस्मिन् तद्रीमत्तत्वेष्टम् । आबस्थितं तमःप्रवेशमिति

१ 'अलुपशयादा' इति पा० । २ 'हृदयमुपचृत्य पर्यवतिष्ठन्ते'
इति, 'हृदयमुपचृत्योपरि तिष्ठन्ते' इति च पा० ।

कादाचित्कं तमःप्रवेशं; तमःप्रवेशोऽज्ञानसाधन्यात्, अप-
सारवैगनात् इति तमःप्रवेशे इव न किञ्चिदुच्यते ॥ ५ ॥

तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति, तद्यथा—भृगु-
दासः सततमक्षणीर्विकृतमशब्दध्वनं लालाविहाप-
प्रसवणमनश्चामिलपणमरोचकाविपाकौ हृदयप्रहः
कुक्षोराट्रोपो वीर्यव्यमस्थिमेदोऽङ्गमदौ मोहस्तमसो
दर्शनं मूर्च्छां भ्रमश्चाभीक्ष्णं स्वप्ने च मदतर्तनव्य-
धमव्ययनवेषनपतनादीनीति ॥ ६ ॥

ततोऽनन्तरमपसाराभिनिर्वृत्तिरेव ॥ ७ ॥
अशब्दध्वनमिति अविविमानशब्दध्वनशब्दम् । आट्रोपो
गुडगुडशब्दविशेषो घातजन्यः भूयत हृत्पर्यः ॥ ६ ॥ ७ ॥

तत्रेदमपसारविशेषविज्ञानं भवति, तद्यथा—
अभीक्ष्णमपसरन्तं, क्षणेन संज्ञां प्रतिलभमा-
नम्, उत्पिण्डताद्यम्, असाक्षा विलपन्तम्, उद्भ-
मन्तं केनम्, अतीघाष्मातम्रीयम्, आश्लिषिर-
स्कं, विपमयितताहुलिम्, अनवस्थितपणिपा-
दम्, अदणपदपदयायनपनयनवदनत्यचम्, अनव-
स्थितचलपलपलपलरूपदर्शिनं, घातलालुपशयं,
विपरीतोपशयं च बोधेनापसरन्तं विधात् ॥ (१) ॥

अभीक्ष्णमपसरन्तं, क्षणेन संज्ञां प्रतिलभ-
मानम्, अपकृजन्तम्, आस्फालपन्तं भूमिं, हरिः
तद्वारिद्रताम्रनखनयनवदनत्यचं, पथिरोक्षितो-
ग्रभैरवादीसकपितरूपदर्शिनं, पिच्छलालुपशयं, विप-
रीतोपशयं च पिच्छेनापसरन्तं विधात् ॥ (२) ॥

चिरादपसरन्तं, चिरात् संज्ञां प्रतिलभ-
मानं, पतन्तम्, अनतिविकृतचेष्टं, लालामुद्रमन्तं,
शुक्लनखनयनवदनत्यचं, शुक्लशुक्लग्निरूपदर्शिनं,
श्लेष्मलालुपशयं, विपरीतोपशयं च श्लेष्मणाऽप-
सरन्तं विधात् ॥ (३) ॥

समयेतत्सर्वलिङ्गमपसारं सान्निपातिकं विधात्,
तमसाध्यमाचक्षते ॥ (४) ॥

इति चत्वारोऽपसारा व्याख्याताः ॥ ८ ॥

तत्रेदमित्यादि । विशेषविज्ञानं घातापसारादिभि-
त्यर्थः । क्षणेन संज्ञां प्रतिलभमानमिति घातापसारे शीघ्रं
प्रबोधो भवतीति दर्शयति । आष्मातम्रीयमिति पुरितसम्प-
नीयम् । आश्लिषिरस्कमिति पक्वशिरस्कम् । अनवस्थितच-
लरूपदर्शनं पतनकाये हेयं, पतितरुत न गुप्यत एव ।
एवमन्यत्रापि रूपदर्शनं बोधव्यम् । शुभुत्वेऽपि पतनकात् एव
रूपदर्शनमुक्तं; यथा—'यो भूयाद्विहृतं तत्त्वं शृणुं सामनु-

१ 'वात्रयगादिति ह्यपरे' इति पा० । २ 'हृदये क्षणे च' इति
पा० । ३ 'वात्रेनापसारे' इति पा० । ४ 'क्षणे क्षणे च' इति पा० ।

भावति । ततो मे चित्तनाशः स्यात् सोऽपसारोऽनिलारमकः”
(मु. उ. अ. ६१) इत्यादि । पितापसारो येषपि विशेषलक्षणे
क्षणेन संज्ञां प्रतिलभमानमित्युक्तं, तथाऽपि वातिकापेक्षया
काष्ठप्रकोपेऽत्र हेयः; पितादपि हि वायु शीघ्रकारी भवति ।
उग्रं हिंसकमिव । भैरवं तु अहिंसकमपि भयजनकं शय्या-
नादि । आसीनं च्वलितम् । विराट्पसरन्तमिति भूयसा
काष्ठेनापसारवेगवन्तम् ॥ ८ ॥

तेषामागन्तुनुबन्धो भवत्येव कदाचित्, तमुच-
रकालमुपदेक्ष्यामः । तस्य विशेषविज्ञानं यथोक्तलि-
ङ्गैर्लिङ्गाधिक्यमदोपलिङ्गाभिरूपं (च) किञ्चित् ॥ ९ ॥

भवत्येवैवम् एवकारोऽस्यन्तायोगव्यवच्छेदे, यथा—नीलं
सरोजं भवत्येव, न च न भवति । कदाचिदिति पदं त्वल-
न्तायोगव्यवच्छेदादर्थतामेव द्योतयति । एतेन, सर्वापसारो
भूतसंबन्धो भवति, न च स्वतः सोऽपसारो सौतिको भवतीति
दर्शयति । उत्तरकालमिति चिकित्सिते; यद्यपि चापसार-
चिकित्सितेऽपि प्रपञ्चो न वक्तव्यः, तथाऽपि तन्नोन्मादविष्य-
तिदेहादुन्मादोक्तविस्तर एवेति कृत्वा इहोक्तम्,—“तमुत्तर-
कालमुपदेक्ष्यामः” इति; उक्तं हि—“यस्यानुबन्धं त्वागन्तुं दोष-
लिङ्गाधिकाकृतम् । पश्येत्तस्य मित्युक्त्यादागन्तुमादमेपञ्चम्”
(चि. अ. १०) इति । यथोक्तलिङ्गैरेति पञ्चमीस्थाने वृत्तीया, तेन
यथोक्तपसारलिङ्गेभ्यो लिङ्गाधिक्यं लिङ्गातिरिक्तत्वं; तथा-
दोपलिङ्गाभिरूपं दोपलिङ्गासहमित्यर्थः । किंचिदिति न सर्वं,
किंतु स्तोत्रं; दोषलिङ्गविलक्षणं लिङ्गमागन्तुनुबन्धे भवति ।
एतेन च स्वातन्त्र्येणागन्तव्यपसारसंभयो न भवतीति दर्शयति;
यदि हि स्वतन्त्र एवागन्तुः स्यात्तदा न स्तोत्रमागन्तुलिङ्गं
स्यात् किंतु सर्वमेव ॥ ९ ॥

हिताम्यपसारिभ्यस्तीक्ष्णानि संशोधनाम्युपश-
नानि च यथास्वं, मन्त्रादीनि चागन्तुसंयोगे ॥ १० ॥

हितमिच्छादिना चिकित्सादृशमाह । उपशमनानि च हिता-
नीति योजना ॥ १० ॥

तस्मिन् हि वक्ष्याध्वरभ्यंसे देहिनां नानादिषु
विद्वयतामसिद्वयणतरणधावनल्लवनल्लनापैर्देहवि-
क्षोभैः पुरा शुभमेत्पत्तिरभूत्, इविष्णाशात्
प्रमेहकुष्ठानां, भयत्रासशोकेरुन्मादानां, विविचभू-
ताशुचिसंस्पर्शादपसारानां, ज्वरस्तु खलु महेभ-
रेल्लाटप्रभवः, तरसन्तापाद्रकपित्तम्, अतिव्य-
वायात् पुनर्नक्षत्रराजस्य राजपदमेति ॥ ११ ॥

भवन्ति चान्न ।

अपसारो हि चातेन पित्तेन च कफेन च ।

१ ‘यद्यपि भविष्येण संज्ञां प्रतिचममानमित्युक्तं’ इति पा० ।
२ ‘उन्मादोक्तविस्तर उक्तत्वादिशोक्तम्’ इति पा० । ३ ‘महेभर-
कायात् प्रभवति’ इति पा० ।

चतुर्थं सन्निपातेन प्रत्याख्येयस्तथाविधः ॥ १२ ॥

साध्यांस्तु भिपजः प्राज्ञाः साधयन्ति समाहिताः ।
तीक्ष्णैः संशोधनैश्चैव यथास्वं शमनैरपि ॥ १३ ॥

यदा दोपनिमित्तस्य भवत्यागन्तुन्ययः ।

तदा साधारणं कर्म प्रवदन्ति भिपग्विदः ॥ १४ ॥

संप्रत्युक्तानां यदानामुत्पत्तिमाह—तस्मिन्नित्यादि ।—य-
द्यपि च ज्वर एव तत्र प्रथम उत्पन्नस्तथाऽप्यतीतं पृथगेव रु-
कोधरूप उत्पन्न इति कृत्वा पथादुच्यते, शुल्मादयस्तु यश-
स्वंसानन्तरकालभूता एकसामग्रीभातत्वेन प्रथममुच्यन्ते;
ज्वरस्य तु सर्वप्रथमोत्पत्तिर्ज्वरनिदान एवोक्तिः भावः । पुरा
इत्याद्युत्पत्तौ । लल्लटप्रभव इति ललाटमवकोधाभिप्रमव
इत्यर्थः । अन्योऽनुबन्धः । साधारणमिति दोषप्रसूनीकं वन-
मादि, देवादिप्रसूनीकं च वक्तिमहत्वादि ॥ ११-१४ ॥

सर्वरोगविशेषज्ञः सर्वौषधविशारदः ।

भिपक् सर्वोपयान् हन्ति न च मोहं समुच्छति १५
इत्येतदखिलेनोक्तं निदानस्थानमुत्तमम् ।

निदानस्थानोक्तसर्वरोगज्ञानफलमाह—सर्वेत्यादि । न च
मोहं विगच्छतीति निदानस्थानाद्युक्तोऽपि प्रमेहे सूत्रेऽपि
बहुदृष्टत्वेन न मोहं गच्छति, किंतु तदप्युक्त इत्यर्थः । अ-
खिलेनेति यावन्निदानस्थानतया व्याप्यच्छेदं प्रतिज्ञातं तावदखि-
लेनोक्तम् । तेन चिकित्सास्थानवक्तव्यनिदानाभिधानात् न्यून-
त्वं; यच्च उक्तादिनिदानमपि पुनर्वक्तव्यं तदस्यैव प्रथम इति
भावः ॥ १५ ॥—

निदानार्थकरो रोगो रोगस्याप्युपपन्नस्यैव ॥ १६ ॥

तद्यथा ज्वरसंतापाद्रकपित्तमुदीर्यते ।

रक्तपित्ताज्वरस्ताभ्यां शोषश्चोऽप्युपजायते ॥ १७ ॥

श्लोधाभिवृद्ध्या जठरं जठराच्छेद्य एव च ।

अशोऽग्नौ जठरं दुःखं शुक्लमध्याप्युपजायते ॥ १८ ॥

प्रतिश्यायाद्भवेत् कासः कासात् संजायते क्षयः ।

क्षयो रोगस्य हेतुत्वे शोषस्याप्युपपन्नस्यैव ॥ १९ ॥

संप्रति निदानप्रकरणादौषाणामपि केवाविधार्थं प्रति
कारणत्वं यत् संभवति, तद्वक्तुमाह—निदानार्थेत्यादि ।—
निदानस्यार्थः प्रवेजनं व्याधिजननं, तत् करोतीति निदाना-
र्थकरो व्याधिजनक इत्यर्थः । निदानरूप इति वक्तव्ये यद्यिदा-
नार्थकर इति ज्ञाते तेन, व्याधिना व्याधन्तरे क्रियमानेऽपि
मूलमूलव्याधिजनक एव हेतुव्याधिजन्येऽपि व्याधी मूलव्या-
धिजननामन्तरव्यापारो निदानमिति दर्शयति । तेन, रोग-
जन्येऽपि रोगे मूलभूतासागन्धैर्निवार्यार्थं कारणत्रयमेव कारणं

१ ‘भिपच्छति’ इति पा० । २ ‘वासकाज्वरावपे’ इति पा० ।

धारणहेत्वादयो निदानस्थानादायुषा , तथैकैकशब्दं ज्वरादीनां हेतुलिङ्गोपशान्तयः से से अध्याये उक्ताः । अत्र च लिङ्गग्रहणेन पूर्वलिङ्गग्रहणम्, उपशान्तिग्रहणेन चोपशयग्रहणं, संप्राप्तेस्तु प्रतिरोगमभिधानादग्रहणं व्याख्येयम् । हेतुपर्यायनामान्तीति 'हेतुनिमित्तम्' (नि ध १) इत्यादिना, व्याधिपर्यायनामान्तीति तथा लक्षणपर्यायनामान्तीति चाद्याध्यायोक्तान्वयेन ज्ञेयानि, संप्राप्तेस्तु 'संप्राप्तिर्जातिरागति' (नि ध १) इति नायकमन्त्रलक्षणप्रयोजकमेव प्राप्य, तेनेह च सगृहीतम् । किंवा हेतव इत्यादिस्थानसंग्रह एव, अपस्माराध्यायार्थसंग्रहस्तु स्थानसंग्रहेणैवाव्यवहितेन कृतत्वात् पुनः पृथक्कृतम् । तत्र हेतव इत्यादि

सर्वरोगहेत्वादिसंग्रहणम् । अस्मिन् पक्षे पृथक्त्वेनेति ज्वरादीनामिलनेन संवध्यते, एकैकशब्देति हेतुलिङ्गोपशयशान्तिभिः संवध्यते । संग्रहेणेति वचनाधिकित्सितप्रपञ्चनीयं निदानं सूचयति । केचिदत्र निदीयते निबध्यते हेत्वादिसंशङ्कमनेनेति विरुद्धमिति निदानशब्दव्युत्पत्तिं कुर्वन्ति, निदानशब्देन च गणो दोहनकालनिबन्धनारम्भोदयते इति ध्रुवते । ज्वरनिदाने च निदानशब्दो व्याकृत एव ॥ ४३-४४ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकनाम्पर्यटीकायामाद्युर्वेददीपिकायामपस्मारनिदानं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

निदानस्थानव्याख्या समाप्ता ।

विमानस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो रसविमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

इह खलु व्याधीनां निमित्तपूर्वरूपरूपोपशयसंख्याप्राधान्यविधिविकल्पकालविशेषाननुप्रविश्यानन्तरं दोषमेपजदेशकालबलशरीरसाराहार-स्तात्म्यसत्त्वप्रकृतिषयसां मानमवहितमनसा यथा-शब्देयं भवति सिपजा, दोषादिमानज्ञानायत्तत्वात् क्रियायाः । न ह्यमानज्ञो दोषादीनां सिपयं व्याधि-निग्रहसमर्थो भवति । तस्मादोषादिमानज्ञानार्थं विमानस्थानमुपवेक्ष्यामोऽग्निवेशः ॥ ३ ॥

(ओं नमो गणेशाय ।) निदाने ज्ञातृहेत्वादिषयकस्य विकारोपयोगिन्या दोषमेपजादिविशेषज्ञानमपेक्षितं भवति, अतो वक्ष्यमाणदोषमेपजादिविशेषज्ञापकं विमानस्थानं ब्रूवे । तत्रापि च दोषमेपजनो प्राधान्यात् द्विशेषज्ञापकं रसविमानं प्रथमं ब्रूते । इमं च स्थानसम्बन्धं स्वयमेव दर्शयिष्यति । विशेषेण नीयते ज्ञायते दोषमेपजादयेनेति विमानं, दोषमेपजादीनां प्रभावाविशेष इत्यर्थः, एवभूत विमानमभिधेयतया यत्र तिष्ठति तद्विमानस्थानम् । रसविमानमधिकृत्य कृतोऽध्यायो रस-विमानम् । इह खल्विद्यादिना स्थानसम्बन्धमाह । इह चेप्रा-तिदेशकस्याप्राधान्यादिमहर्षेणैव समस्तिमुपदिशन् संख्यादिभि-देन सर्वैष धर्माति कैमिता भवतीति दर्शयति । निमित्तादीनां तु न तादृशो भेदोऽल्पप्रमन्वकषयोऽस्ति, येन भेदेन तेऽपीह कथ्यन्ते, अतस्ते सामान्येभ्योकाः । अनुप्रविश्येति बुद्ध्वा । दोषादव सृजस्थान एव प्रपञ्चिता । मानमिति प्रभावादि-विशेष । एतज्ज्ञाने हेतुमाह—दोषादीत्यादि । क्रियाया इति चिकित्सायाः ॥ १-३ ॥

तत्रादौ रसद्रव्यदोषविकात्प्रभावात् वक्ष्यामः । रसास्तावत् पदं—मधुराम्ललघणाकटुतिककपा-याः । ते सम्पुण्यपुण्यमानाः शरीरं यापयन्ति, सि-धोपयुज्यमानास्तु खलु दोषप्रकोपायोपकल्पन्ते ॥ ४ ॥

दोषाः पुनस्त्रयो यातपित्तश्लेष्माणः । ते प्रकृति-

१ 'अभिविषय' इति पा० । २ 'रसद्रव्यदोषविकारमेपजदेश-कालबलशरीरसाराहारस्तात्म्यसत्त्वप्रकृतिषयसां' इति गङ्गाधरसंमत-पाठः । ३ 'रसादिमानज्ञानायत्तत्वात्' इति पा० । ४ 'रसादीनाम्' इति पा० । ५ 'रसादिमानज्ञानार्थम्' इति पा० । ६ 'कैमिता' इति पा० । ७ 'पुनः' इति पा० ।

भूताः शरीरोपकारका भवन्ति, विकृतिमापन्नास्तु खलु नानाविधैर्विकारैः शरीरमुपतापयन्ति ॥ ५ ॥

अध्यायार्थं वक्तुं प्रतिजानीते—तत्रादावित्यादि । यद्यपि च दोषमेपजैलादौ दोषापेक्षताद्वेषमस्य दोष आदौ कृतः, तथाऽपीह रसद्रव्यरूपमेपजस्यापेक्षितोऽप्रशमकर्तृत्वेन तथा दोषस्यापि च रसद्रव्ययोरेव कारणत्वेन मेपजशब्दसत्तिते रस-द्रव्ये एवामे कृते, यथातु दोषप्रवृत्तौ दोषविकारी । प्रकृतो भावः प्रभावः शक्तिरित्यर्थः, स चेहाभिव्यक्तिरित्यर्थः । येन, 'तत्र शब्देनकरसेषु' इत्यादिना इत्यविकारयोः प्रमाणं रसद्वारा दोषद्वारा च चिन्त्यमपि वक्ष्यति । मानयन्तीति सामान्यवस्थापयन्ति । सिध्याशब्द इहयोगातिरिक्तसिध्या-योगेण वर्तते । दोषा इति शरीरदोषाः । पुनः शब्दो मान-सदोषं व्यावर्तयति ॥ ४ ॥ ५ ॥

तत्र दोषमेकैकं त्रयस्त्रयो रसा जनयन्ति, त्रय-स्त्रयश्चोपशमयन्ति । तद्यथा—कटुतिककपाया वातं जनयन्ति, मधुराम्ललघणास्त्येनं शमयन्ति; कटुम्ललघणाः पित्तं जनयन्ति, मधुरतिककपाया-स्त्येनच्छमयन्ति; मधुराम्ललघणाः श्लेष्माणं जन-यन्ति, कटुतिककपायास्त्येनं शमयन्ति ॥ ६ ॥

रसानामसंयुक्तानां कर्माह—तत्रेत्यादि । अनेन च रसकर्म-पदेनेन दोषाणां यपि वृत्तद्विस्तृतायत्तं तथा तत्तद्विस्तृतायत्तं तद्विस्तृ-तमुक्तं भवति । कटुतिककपाया वातं जनयन्तीति असति विपरिणमितीति हेतुः, तेनार्कागुण्यद्वयवर्तीनां तिकाणामपि वाताजनकर्वे न दोषः । तत्र भुण्णवीर्या परिपन्थिनीं विधत्ते, तेन न वे चातं जनयन्तीत्यापनुत्तरणीयम् । एवमिति पदेन, यथे-कटुदिग्गो बायुस्त्रयमेव मधुरादयः सर्वास्त्रयैरीक्षाद्विशेषेण शम-यन्तीति दर्शयति, जागरणादिने हि भावी जागरणादिविप-रीता स्त्रयादय एव विशेषेण वक्ष्याः । एवं पित्तश्लेष्माणोरपि एवमेव शब्दोऽस्मात्पर्यं दर्शयति ॥ ६ ॥

रसदोषसंघिपाते तु ये रसा धैर्दोषैः समान-गुणाः समानगुणभूयिष्ठा वा भवन्ति ते तानभि-वर्धयन्ति, विपरीतगुणा विपरीतगुणभूयिष्ठा वा न श्रमयन्त्यभ्यस्यमाना इति । एतद्व्यवस्थाहेतोः पदार्थ-मुपदिद्वयते रसानां परस्पररेणासंसृष्टाणां, त्रित्वं च दोषाणाम् ॥ ७ ॥

अथ कया युक्त्या रसा दोषाजनयन्ति शमयन्ति चेत्याह—रसदोषैस्तादि । संघिपात इत्यन्तं शरीरमेलके । गुहाद्वे-

१ 'शरीरयोगक्षेमकरा' इति पा० । २ 'यत्र च' इति पा० ।

विशेषे, तेन विपरीतगुणा एव विशेषेण विपरीतगुणभूषिष्णवे-
क्षया शमयन्तीति दर्शयति । रसानां ॥ यथा उपचाराद्गुणो
भवन्ति तदमिहिति "गुणागुणाध्याया नोक्षाः (सू. अ. २६)"
इत्यादिना सूत्रे । अन्त्यसमाना इति न सहजदुपपन्न्यमानाः ।
अथ कस्मादसदोषसंसर्गाभूयस्त्वं परित्यज्य रसप्रावं दोषमित्रं
नोच्यते ? इत्याह—इत्येतद्व्यादि । व्यवस्थेति रसदोषसंसर्ग-
प्रपञ्चसंक्षेपः । परस्परदोषसंघट्टानामिति यदं दोषाभिमिलनेनापि
योज्यम् ॥ ७ ॥

**संसर्गविकल्पविस्तारो हेतुपामपरिस्वयेयो भवति
विकल्पभेदापरिस्वयेयस्यात् ॥ ८ ॥**

रसदोषसंसर्गप्रपञ्चात्मनिधाने हेतुमाह—संसर्गत्वादि । य-
त्त्वात् संसर्गमेव विस्तारोऽपरितंल्येयस्त्वस्यात् पदत्वं त्रित्वं चो-
च्यते । विकल्पभेदापरिस्वयेयत्वादिति संसर्गविकल्पस्य भेदो
विज्ञातीयप्रकारस्तस्यापरिस्वयेयत्वात् । एतेन, यथा रसानाम-
धान्तरभ्यक्तौदेऽपि मधुरत्वादिसामान्ययोगान्मधुरादिस्वपदे-
शेन यद्वत्सुपपद्यते, तथा मधुरात्मनमधुरत्वव्याधिसंसर्गाभ्यामपि
रास्यभ्याधान्तरभेदे शान्ताभ्यामनोपसंहर्हं कृत्वा त्रिषधित्वसंस्था-
नियमो भविष्यतीति निरस्तवै, यतो मधुरात्मनोदिसंसर्गऽपि
विज्ञातीयो मधुरतममधुरतमादिभेदकतो भेदोऽपरितंल्येयो
भवति । अथन हि—“रसालरतगान्ध्या तां संख्यामिति पतन्ति
हि” (सू. अ. २६) इति ॥ ८ ॥

तत्र स्वत्वेनैकरसेषु द्वयैष्वनेकदोषारम्भकेषु च
विकारेषु रसदोषप्रभावाभेकैकक्षयेनाभिसमीक्ष्य त-
तो द्वयविकारयोः प्रभावात्स्वं व्यपश्येत् ॥ ९ ॥

अथ कथं तर्हि संघट्टानां रसानां दोषाणां च प्रभावो हेय
इत्याह—तत्र बलित्वत्वादि । तत्र गानेकरसद्व्यवस्थानेकदोषवि-
कारस्य च प्रत्येकरसदोषप्रभावमेलकेन प्रभावं कथयन् रससं-
सर्गदोषसंसर्गादौषे तादृशमेव प्रभावं कथयति, यतो रसदो-
षसंसर्गप्रभावात्तत्र द्वैष्वविकाराप्यवित्वाद्भेदोपयोग्यविकारप्र-
भावत्वेनोच्यते । अनेन न्यायेन साक्षादनुकोऽपि एकरसद्व्यव-
स्थोपविकारयोऽपि प्रभावोऽसंघट्टरसदोषप्रभावकत्वाद्भेद एव
हेयः । एकैकक्षयेनाभिसमीक्ष्येति प्रत्येकमुक्तसादिप्रभावेणानेक-
रसं द्व्यवस्थानेकदोषं च विकारं समुदितप्रभावमवित्तामीक्ष्य ॥ ९ ॥

न त्वेवं सल्लु सध्वं । न हि विकृतिविपमसमवे-
तानां नानात्मकानां परस्पररेण चोपहृत्वानामन्यैश्च
विकल्पनैर्विकल्पितानामवयवप्रभावानुमानेनैव स-
मुदायप्रमायतत्त्वमध्ययसातुं शक्यम् ॥ १० ॥

अथ च रसदोषप्रमाहाराद्भ्यविकारप्रभावनिधयो न

सर्वत्र इत्येव विकारे चैत्याह—न त्वेवं सल्लु सर्वत्रेति । अथैव
हेतुमाह—नहीत्यादिनाऽध्ययसातुं शक्यमित्यन्तेन । विकृति-
विपमसमवेतानामिति विकृतिरसमवेतानां तथा विपमसमवेतानां
चेति विकृतिविपमसमवेतानाम् । समवेतानामिति मिलितानां
रसानां दोषाणां च । तत्र रसस्य विकृतिरसमवेतो यथा—मधुरे
तण्डुलीयकैः मधुरो हि प्रकृष्टा सैहकृष्णत्वादिकरः, तण्डुलीयके
तु विकृतिरसमवेतत्वेन तत्र करोति । विपमसमवेतास्तु तिष्ठे
कषायकटुतिक्तमधुराः यदि हीये रसाः क्षमाया गात्रया समवेताः
सुखतत्त्विलोऽपि पित्तक्षेमहरविदोषहृते वा स्नात, पित्तक-
कसत्त्वयः सेनात्र रसानां क्वचित् कर्तव्यमकर्तव्यं च क्वचिदिति
वैषम्यमुच्यते । नानात्मकानामित्यादिहेतुत्रयं तु विकृतिरसम-
वायविपमसमवाययोरेवोपलम्भकम् । तेन, नानात्मकत्वादि-
त्यादिभिर्विकृतिरसमवायविपमसमवायो भवति । नानात्मकाना-
मिति नानारूपहेतुर्विविक्तानां; तेन हेतुमेवलादेव रसदोषो-
र्विकृतो विपमो वा मेलको भवतीत्यर्थः । क्रिया, भावात्मकाना-
मिति भावात्मकानाम् । एवं च नानाप्रमाणत्वं विपमसमवाये
हेतुः । परस्पररेण चोपहृत्वानामिति अभ्यन्वयमुपपत्तिरनुगुण-
गाम् । परस्परगुणोपपातस्तु यद्यपि दोषाणां प्रायो नास्तेव,
तथाऽप्यरद्वयत्वात् कञ्चिद्व्यतीति हेतुः; रसानां ॥ प्रवृत्तेना-
न्योपपातो भवत्येव । अन्यैश्च विकल्पनैरेति अन्यैश्च भेदकैः
तत्र रसस्य भेदकाः खरसककदायः; एकस्येव हि द्वयस्य कल्प-
नाविशेषेण गुणान्तराणि भवन्ति । दोषस्य तु दूष्टान्तराण्येव
गुणान्तराण्येवोद्भेदकाणि भवन्ति । यदुक्ते,—“स एव कुपितो
दोषः समुत्पन्नविशेषतः । स्थानान्तरगतश्च विकारान् कुरुते
बहून्” (सू. अ. १०) इति । अस्मिन् व्याख्याने रसानां दोषाणां
च य उत्तर्योपकर्षहेतुः विपमसमवायः प्रयुज्यते, न न प्रयुज्यते;
यतो विपमसमवायेऽप्युक्तस्य रसस्य तथा दोषस्य शोक्छाद्गुण-
अपकृत्यस्य चापकृत्य गुणा भवन्तीति हराद्वयनप्रभावात्-
मुत्पानेनैव समुदायप्रमायतुमलं शक्यम् । अथोच्यते—विप-
ममेलको रसस्य क्षेपस्य च न त एव गुणा जडकृष्टा अपकृष्टा वा
भवन्ति किंतु गुणान्तरमेव भवति, इत्तं तर्हि विकृत एवायं
समवायो विसरसकार्यकारणत्वात् । तदर्थं दूष्टदोषानामन्यथा
व्याख्यासते—यत्—द्विविधो मेलको भवति रसानां दोषाणां
च प्रकृतसुगुणः प्रकृत्यनुगुणश्च, स प्रकृतिसमसमवायश्चान्ये-
न्येतः यस्तु प्रकृतगुणोपमर्देन भवति, स विकृतिविपमसम-
वायोऽपिधीयते; किञ्च हेतुभूतया विपमः प्रकृत्यनुगुणः
समवायो विकृतिविपमसमवाय इत्यर्थः । अत्रैव विकृतिविपम-
समवाये नानात्मकत्वादिहेतुत्रयं न्यायितृमेव योजनीयम् ।
ने तु विकृतिविपमसमवायो प्रयोगेऽप्युच्यते, विपमसमवायस्य
वैषम्यत्वात्तत्त्वानां विबहुप्रपत्तिरित्याह विपमसमवायगुणानां

२ 'उपपत्त्यर्थं' इति पा० । ३ 'नानात्वकानामिति नानाहेतुत्वं
जमेतानां' इति पा० । ४ 'रसान्तरादप्येव' इति पा० ।

१ 'दोषप्रचाराद्गुणा भवन्ति, ये च भवन्ति' इति पा० । २ 'रस-
दोषप्रचाराद्गुणा भवन्ति' इति पा० । ३ 'तत्र त्वनेकरसेषु' इति पा० ।
४ 'विपमसमवायमिति' इति पा० । ५ 'चोपहृत्वकृतिरसमवायः'
इति पा० ।

दु शकमिति कृत्वा, तदपि द्रव्यविकारप्रभावेणैव व्यपदिशन्ति ॥ १० ॥

तथायुक्ते हि समुदये समुदायप्रभावतत्त्वमेवमेवोपलभ्य ततो द्रव्यविकारप्रभावतत्त्वं व्यवस्थेत् ॥ ११ ॥

अथ कथं तर्हि विकृतिविषयसमवायप्रभावज्ञानमिच्छाह—
तथायुक्ते हीत्यादि । तथायुक्ते समुदय इति विकृतिविषयसम-
वाये । समुदयप्रभावतत्त्वमिति मेलनप्रभावतत्त्वम् । समुदये
हि मधुमर्पिणि, सूर्यावर्तारूपे वा दोषसमुदये, न समुज्ज्वलमानमधु
घृतगुणरूपाण्यत आरब्धत्वं, न च वातादिदोषप्रभावावगतं सूर्येच्छा
नपिप्लव्य सूर्यावर्तस्य, किं तु संयोगमहिमवृत्तमेवेत्यर्थः । यथा
मेतिद्वय दोषरसमेलकस्य, तेन प्रकृतिरसमसमवायरूप सन्निपात
उत्तरविदाणे दोषलिङ्गमेलकनेवोच्यते । यद्युक्तं—“पृथगुत्तरर-
णसंयोगाद्विद्वत्कमन्यतम साक्षिणातिक वा उत्तर विपात” (वि
अ १) इति । यस्तु विकृतिविषयसमवेतभेदोपपन्नोत्तररसस्य
विक्रिस्तिरे—“क्षणे दाह क्षणे क्षीतम्” (वि अ ३) इत्यादिना
लक्षणमुक्तम् । न हि श्वावरकणोदोत्तरत्वादि तत्रोक्तं
वातादिज्वरे क्वचिदस्ति । एव रसेऽपि यत्वाज्ज्वरे मधुरस्य
प्रकृतिसमसमवेत, तद्वाज्ज्वरे मधुरमेतन्मानमेवोक्तं, तेन,
मधुरसामान्यगुणागतं तस्य वातपित्तहरत्वमपि लभ्यत एव ।
यत्र वातात् कटुतिक्तत्वेन वातरक्तत्व प्राप्तमपि च विद्वतिवि-
षयसमवायात्तत्र भवति, तत्राचार्येण ‘वार्ताक वातप्रम’ (स
अ १७) इत्युक्तमेव । एवमिच्छादि तत्तदुदाहरणं साक्ष्यप्रसूत-
मनुसरणीयम् । यस्तु प्रकृतिसमसमवाय(कृतै)रसदोषगुणद्वारा
प्राप्तमपि द्रव्यगुण विकारलक्षणं च ब्रूते, तत् प्रकर्षार्थं स्पष्टार्थं
चेति हेयम् ॥ ११ ॥

तस्माद्रसप्रभावात्तत्र द्रव्यप्रभावतश्च दोषप्रभा-
वात्तश्च विकारप्रभावात्तश्च तत्त्वमुपदेक्ष्यामः ॥ १२ ॥

उपसहरति—तस्मादित्यादि । तत्त्वमिति रसादिप्रभावत-
त्त्वम् । यत्तु पूर्वं “तनादी रसद्रव्यदोषविकारप्रकारप्रभावावुप-
देक्ष्यामः” इत्यनेन रसादिप्रभावव्याख्यायन्तज्ञानं कृतं, तत्तु
रसप्रभावावुपमानेनैव द्रव्यप्रभावकथनात्, तथा दोषप्रभावेण च
विकारप्रभावकथनात्परितार्थं स्यात् । इह तु विकृतिविषयसमवा-
यात्मेकं द्रव्यं विकारे वा रसदोषप्रभावावुपमानेन न द्रव्यविकार-
प्रभावावुपमानमस्तीति कृत्वा पृथक् पृथक् रसादिप्रभावतत्त्वानि
धानप्रतिज्ञानमिति न धीनरक्तम् । इह द्रव्याणां वीर्यप्रभाव
विपाकप्रभावी च द्रव्यप्रभावे रसप्रभावे वा(वाऽ)न्तर्भावनीयौ ।
तत्र श्री रसगुणयोर्वीर्यविपाकप्रभावौ, तौ रसै, यौ तु रसक-
मोक्षवीर्यविपाकविपरीतौ वीर्यविपाकौ, तौ द्रव्यप्रभावे बोद्ध-
व्यः । उपदेक्ष्याम इति निजिलेन तत्रैव रसादिप्रभावतत्त्वं
पृथगुपदेक्ष्याम इत्यर्थः । रसादिप्रभाव प्रपञ्चेन निखिले तत्र
एव वक्तव्यं ॥ १२ ॥

तत्रैव रसप्रभाव उपदिष्टो भवति । द्रव्यप्रभाव
पुनरुपदेक्ष्यामः । तैलसर्पिर्मधूनि यातपित्तक्षेप-
प्रशमनार्थानि द्रव्याणि भवन्ति ॥ १३ ॥

सन्ध्याभिधानमेतदेवेति दर्शयन्नाह—तत्रैव इत्यादि । एष
इति ‘रसा यद्’ इत्यादिना ‘तत्त्वमुपदेक्ष्याम’ इत्यन्तेन अन्ये-
नोक्तं इत्यर्थः । उपदिष्टो भवतीति सन्ध्यायै कथितो भवति ।
अन्ये तु ‘तत्रैव रसप्रभाव उद्दिष्टो भवति’ इति पठन्ति ।
अस्मिन् पक्षे द्रव्यदोषविकारप्रभावोऽपि बोद्ध उद्दिष्ट
योऽपि रसद्वारा, तेन रसस्यैव प्रपञ्चादिहितत्वात्सर्वेषां विधान-
मुपसहरति न द्रव्यादीनामिति हेयम् । द्रव्यप्रभावमिच्छादौ
पुनरिति सामान्येन द्रव्यप्रभावकथनात् पुन श्वादिना
तैलादिद्रव्यप्रभाव कथयिष्याम इत्यर्थः । प्रशमनार्थानि प्रश-
मनप्रयोजनानि ॥ १३ ॥

तत्र तैलं क्षेहोष्णगौरवोपपन्नत्वाद्वातं जयति
सततमभ्यस्यमानं, यातो हि रीक्ष्यरीत्यलाघवोप-
पन्नो विरहगुणो भवति, विरहगुणसन्निपाते हि
भूयसाऽल्पमयजीयते, तस्मात्तैलं वातं जयति सत-
तमभ्यस्यमानम् ॥ १४ ॥

सर्पिः खर्वेवमेव पित्तं जयति, माधुर्याच्छैत्या
न्मन्दत्वाच्च, पित्तं ह्यमधुरमुष्णं तीक्ष्णं च ॥ १५ ॥

मधु च स्तेष्माणं जयति, रीक्ष्यरीत्यलाघवात् कृपा
यत्वाच्च, स्तेष्मा हि किञ्चिन्मन्दो मधुरश्च ॥ १६ ॥

यथान्यदपि किञ्चिद्द्रव्यमेव वातपित्तकफेभ्यो गु-
णतो विपरीतं स्यात्तस्यैवाज्यस्यभ्यस्यमानम् ॥ १७ ॥

सततमभ्यस्यमानमित्यविच्छेदोपपन्नगमनम् । विरहगुण
इति तैलगुणेभ्यो विपरीतगुणः । विरहगुणसन्निपात इति विरहगु-
णयोर्मन्त्रकः । ननु विरहगुणयोर्मन्त्रे भूयसाऽल्प जीयते, तत्पक्ष
तैलं वातं जयति । न तस्य वातं प्रति भूयस्तत्त्वमुक्तमिच्छाह—
सततमभ्यस्यमानमिति । सततोपयोगेन हि तैलं वातारधिकं
भवति, तेन वातं जयतीत्यर्थः । सर्पिः खर्वेवमेवेति सर्पिःपि
सततमभ्यस्यमानमित्यर्थः । अमधुरमिति रीक्ष्यलाघवोपपन्ना-
दिना मधुरविपरीतं बद्धुमित्यर्थः । इह च प्रभावशब्देन
सामान्येन द्रव्यशक्तिरुच्यते नापिगन्धशक्तिः, तेन तैलादीनां
क्षेहोष्णादिगुणद्वारा वातादिसमनं द्रव्यप्रभावोदेव भवति ।
सर्पिषि च यद्यपि मधुरो रसः पित्तप्रशमने व्याप्रियते, तथाऽपि
माधुर्यशैत्यमन्दत्वे पित्तशमनं सर्पिः कार्यमेव, तेन द्रव्यप्रभाव
एव वाच्यः । नदा तु रसद्वारा कार्यं द्रव्यस्य विन्यते, तदा
रसप्रभाव इति व्यपदेशो भवति । एव कृपायातुरसे मधूनि च
समाधानं वाच्यम् । अन्ये ॥ युवते—यतःकरीना वातादि-
शमनत्वं प्रत्यक्षिन्त्य एव प्रभावोऽप्युच्यते, तत्र च तैलवात-

॥ वातपित्तक्षेपप्रशमनानि इति पा० । २ ‘शमयति’ इति पा० ।

३ ‘मन्दरीत्यलाघव’ इति पा० । ४ ‘मधुमेति विपरीतगुण’ इति
पा० । ५ ‘उच्यते’ इति पा० ।

१ ‘यत्तद्वदपी गति’ इति पा० । २ ‘कृत’ इति दललितिवृत्तक
न पठ्यते ।

योर्विरहगुणयोर्मेलके तैलमेव वातं जयति, न तु वातस्त्वैल-
मिति तैलस्यापि न्यग्रभावाः; एवं सार्वभृशुनोरपि पित्तच्छेदप्रह-
रणं प्रभावान्जये । एतच्चान्ये चेच्छन्ति, यतस्तैलादीनां वात-
तमभ्यस्तमानमिति पदेनापि प्रयमेव वातादिजघनकारणमुक्तं,
तथा यच्चाम्बदपि किंचिद्ब्रह्ममिलादिप्रत्ययेन द्रव्याविन्यग्रभावं
परित्यज्य सामान्येन गुणवैरीत्यमेवाभ्यासाद्वातादिजघनेदुह-
च्यते ॥ १४-१७ ॥

अथ खलु त्रीणि द्रव्याणि नात्युपयुजीताधिक-
मन्येभ्यो द्रव्येभ्यः, तद्यथा—पिप्पली, क्षारः, लव-
णमिति ॥ १८ ॥

पिप्पल्यो हि कटुकाः सत्यो मधुरविपाका शुष्यौ
नात्यर्थं क्षिप्रघोष्णाः प्रहेदिन्यो मेपजाभिमतश्च
ताः सद्यः शुभाशुभकारिण्यो भवन्ति, आपात-
मद्भ्राः प्रयोगसमस्ताहुण्यात्; दोषसञ्चयानुबन्धाः,
सततमुपयुज्यमाना हि गुरुप्रहेदित्वाच्छेप्माणमु-
रहेक्षयान्ति, औष्ण्यात् पित्तं, न च वातप्रशमनायो-
पकल्पन्तेऽल्पक्षेदोष्णभावात्; योगवाहित्वस्तु ख-
लु भवन्ति, तस्मात् पिप्पलीर्नात्युपयुजीत ॥ १९ ॥

अभ्यस्तार्थं प्रभावोद्धारणार्थमभिधानाभ्यस्तानाह—
अमेलादि । अविन्यग्रभ्य इति वचनादप्येवमपि चित्रकभक्त-
तकार्थेनानीयं नात्युपयोक्तव्यं, पिप्पल्यादिद्रव्यं त्वन्येभ्यो-
ऽभ्यधिकस्तुप्रयोगे वर्जनीयमिति दर्शयति । कटुकाः यत्नो
मधुरविपाका इत्यादिपिप्पलीगुणकथनमभ्यासप्रवीणे दोषप-
रीक्षेन दोषप्रशमनोपदर्शकार्यं; तथा, अलभ्यासे गुरुप्रहेदि-
त्वाच्छेप्माणमुहेक्षयन्तीत्यादिप्रत्ययकल्पदोषकरणयोग्यतोप-
दर्शनाय च । मेपजाभिमतस्य सद्य इति श्लेष्टः । सद्य इत्यन-
भ्यासे । शुभाशुभकारिण्यो भवन्तीति सद्यः शुभकारिण्यः, अल-
भ्यासप्रयोगे त्वशुभकारिण्यः । एतदेव शुभाशुभकारिण्यं दर्श-
यति—आपातमद्भ्रा इत्यादिना । प्रयोगसमस्ताहुण्यादिति समस्य
प्रयोगस्य सङ्गणनत्वात्, समेऽल्पकात् अल्पमात्रे च पिप्पल्यादि-
प्रयोगे तद्वृत्ता भवन्तीत्यर्थः । दोषसञ्चयानुबन्धोऽस्तुप्रयोगो
वासां ता दोषसञ्चयानुबन्धाः । एतदेव दोषसञ्चयानुबन्धार्थं
विश्रुयति—सततमित्यादि । पिप्पली परमकथनप्रस्तावाद्गुणान्तर-
माह—योगवादिन्यस्तिव्यादि । योगवाहित्वेन कटुकानामपि
पिप्पलीनां वृष्यप्रयोगेण योगः, तथा ज्वरगुल्मवृद्धरादिप्रयो-
गेण ज्वरादीन् हन्ति पिप्पली । अयं च पिप्पल्यतिवोगोनिषेधो-
ऽपवैर्दं परित्यज्य हेयः । तेन, पिप्पलीरसावनप्रयोगस्तथा
गुल्यादिषु च पिप्पलीवर्धमानकप्रयोगे न विरोधमावह्यतीति ।
ल्लेहे हि विपरीये यमोक्तविधाने निर्दोषा एव पिप्पल्या इति नृ-
पिचबलादुद्धीयते । अन्ये तु, अक्षसंस्कारेण पिप्पल्यादीनामति-
प्रयोगो निषिध्यते, न तु सातत्येनेति श्रुतेः । सततमुपयुज्य-

मानं इति अतिमात्रत्वेन तथा सततप्रयोगेण चेति हेयम्
॥ १८ ॥ १९ ॥

क्षारः पुनरौष्ण्यतैदृष्यलाघवोपपन्नः क्लेशद्वयसाधौ
पश्चाद्विशोषयति, स पचनदहनमेदनार्थमुपयुज्यते ।
सोऽतिप्रयुज्यमानः केशाक्षिहृदयपुंस्त्वोपघातकरः
संपद्यते । ये ह्येनं ग्रामनगरनिगमजनपदाः
सततमुपयुज्यते त आन्ध्यपाण्डुरपालित्यपालि-
त्यमाजो हृदयापकर्तनश्च भवन्ति, तद्यथा—मा-
ध्याधीनाश्च; तस्मात् क्षारं नात्युपयुजीत ॥ २० ॥

हृदयापकर्तन इति हृदयपरिकर्तनरूपधेदनायुक्तः ॥ २० ॥
लवणं पुनरौष्ण्यतैदृष्योपपन्नमनतिगुर्वनतिस्नि-
ग्धमुपहेदि विस्त्रंसनसमर्थमन्नद्रव्यरुचिकरमापात-
मद्भ्रं प्रयोगसमस्ताहुण्यादोपसञ्चयानुबन्धं, तद्वचन-
पाचनोपहेदनापिस्त्रंसनार्थमुपयुज्यते । तदत्यर्थमुप-
युज्यमानं ग्लानिदौषिहृदयार्थव्यामिनिर्धृत्तिकरं श-
रीरस्य भवति । ये ह्येनं ग्रामनगरनिगमजनपदाः स-
ततमुपयुज्यते, ते भूमिर्धं ग्लानवः शिथिलमांसहो-
णिता अपरिक्षिप्तसङ्काश्च भवन्ति । तद्यथा—बाह्वी-
कसौराष्ट्रकृत्स्नश्चरलोरीरकाः; ते हि पयसाऽपि
सह सदा कृदणमन्नानि । येऽपीह भूमेरत्यूपरा
देशास्तेष्वोपधिवीरुद्धनस्पतियानस्पत्या न जाय-
न्तेऽस्पतेजसो वा भवन्ति, लवणोपहतत्वात् ।
तस्मात्त्वचणं नात्युपयुजीत । ये एतिलवणसात्कृत्याः
पुरुषास्तेषामपि पालित्यपालित्यानि धलयश्चाकाले
भवन्ति ॥ २१ ॥

ग्लानिर्मासापचयो हर्षक्षयो वा । न केवलं कृदणतियोगः
शरीरोपघातकरः, किंतु भूमेरत्युपघातकर इत्याह—येऽपीहे-
त्यादि । ऊषरा इति लवणप्रधानाः । लवणं नात्युपयुजीतेति
नातिमात्रं लवणं सततमुपयुजीत, अन्नद्रव्यवस्कारकं तु श्लोक-
मात्रमाभ्यासेनाप्युपयोजनीयमेव । बाह्वीकादिभ्यतिरिक्तोऽपि देशो
येऽतिलवणमयान्ति तेषामपि दोषानाह—ये हीत्यादि । एतेन
शान्त्वन्नापि देशेऽतिमात्रलवणसात्कृत्यानां लवणाद्युपयोगवृत्त
एव शेषित्यादिदोष उच्यते, न देशस्यैववृत्तः ॥ २१ ॥

तस्मात्तेषां तत्सात्कृत्यतः क्रमेणापगमनं श्रेयः ।
सात्कृत्यमपि हि क्रमेणोपनिवर्त्यमानमदोषमल्पदोषं
वा भवति ॥ २२ ॥

तेषामिति अतिक्षारलवणसात्कृत्यानाम् । तत्सात्कृत्यत इति अ-
तिमात्रक्षारादतिमानलवणव्याच सात्कृत्यात् । क्रमेणेति नवेगान्धा-
नीनोक्तसात्कृत्यपरित्यागक्रमेण । इह च सात्कृत्यवर्धनेनीकसात्कृत्य-
मनित्येतम् । अल्पदोषमदोषं चेति पञ्चदशैकसात्कृत्यमपदोषं
भवति, अन्नरवदोषमिति व्यक्तम् ॥ २२ ॥

सात्म्यं नाम तत्, यदात्मन्युपशेते; सात्म्यायां
लुपशयायः । तद्विविधं प्रवरावरमध्यविभागेन,
सप्तविधं तु रसैकैकत्वेन सर्वैरसोपयोगाच्च । तत्र
सर्वैरसं प्रवरम्, अवरमेकरसं, मध्यं तु प्रवरावर-
मध्यस्थम् । तत्रावरमध्याभ्यां सात्म्याभ्यां क्रमेणैव
प्रवरमुपपादयेत् सात्म्यम् । सर्वैरसमपि च सात्म्य-
मुपपन्नः प्रकृत्याद्युपयोक्रष्टमानि सर्वोपयाहारवि-
धिविशेषाद्यतनान्यभिसमीक्ष्य हितमेवानुवृण्वेत् २३

सात्म्यं नामेति श्रोत्रसात्म्यं नामेत्यर्थः । (श्रोत्रादिति अयमा-
साद) उपशयाय इति उपशयसाध्यामिधेय इत्यर्थः । तद्विद्वो-
क्तात्म्यम् । त्रिविधमिति प्रवरावरमध्यमेदेन । सप्तविधं तु—
एवैकैरसेन षट्, सद्यप्रसोपयोगार्थकम्, एवं सप्तविधम् । सद्य
प्रशब्देन द्विरसादय षट्सर्वयन्ता वृण्वन्ते । प्रवरावरमध्यस्य-
मिति द्विरसादिपथरसपर्यन्तम् । अवरमध्यमाभ्यां लक्षित
पुनश्च । प्रवरमिति सर्वैरसम् । सात्म्यमुपपादयेदन्वयेतिरित्यर्थः ।
क्रमेणेति यथोक्तम्यासम्भवेन । उपपादितसर्वैरसात्म्येनापि
बाह्यार, प्रशस्तप्रश्लादिचपत् एव कर्तव्य इत्याह—सर्वैरस-
मिलादि । अभिसमीक्ष्येति हिताहितत्वेन विचार्य । हितमेवेति
पदेन यदेव प्रकृष्टादिना हितं तदेवानुवृण्वेत् सैवेत्यर्थः ॥ २३ ॥

तत्र रश्मिमान्यष्टायाहारविधिविशेषाद्यतनानि
भूयन्ति; तद्यथा—प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशका-
लोपयोगसंख्योपयोक्रष्टमानि (भवन्ति) ॥ २४ ॥

आहारस्य विधि प्रकारो विधानं वा इत्याहारविधि,
तस्य विशेषो दितत्वमर्हितत्वं च, तस्याद्यतनानि हेतुनीला-
हा विधिविशेषाद्यतनानि । आहारप्रसारस्य हितत्वमर्हितत्वं च
प्रकृत्यादिहेतुकमित्यर्थः । उपयोक्ता अष्टमो येषां तान्युपयो-
क्तरथमिति ॥ २४ ॥

तत्र प्रकृतिरुच्यते स्वभावो यः, स पुनराहारो-
पधद्रव्याणां स्वाभाविको गुणादिगुणयोगः, तद्यथा—
मापमुद्रयोः, शूकरैरयोश्च ॥ २५ ॥

उक्तानि प्रकृत्यादीनि विमज्जते—वज्रेलादिना । स्वाभाविक
इति संस्कारपट्टत । मापमुद्रयोः इति श्रुत्या यावे गुदत्वं, उद्रे
च लण्डत्वं, शूकरे गुदत्वं, एते च लण्डत्वम् ॥ २५ ॥

करणं पुनः स्वाभाविकानां द्रव्याणामभिसं-
स्कारः । संस्कारो हि गुणान्तराधानमुच्यते ।
ते गुणास्तोयाभिसन्निकर्षशोचमन्धनदेशाकाट्यास-
नमापनादिभिः फालप्रकारमाजनादिभिश्चाधीयन्ते
॥ २६ ॥

द्रव्याणामिति कथ्ये स्वाभाविकानामिति च कर्तव्यं, तेनो-
त्तरतिरुते जनकभूतं समुत्पन्नं, संस्कारसदृशत्वेन

शोकादिना गुणान्तराधानमिति दर्शयति । तत्र प्राहृतगुणोपम-
नैव क्रियते, यथा—तोयाभिसन्निकर्षशोचमन्धनं गौरमुप-
हृत्य लाघवमेष क्रियते । बहुकम्—“सुप्तौ प्रसुतं सिद्धं
सन्ततस्यैवो लघु” (च. अ. २०) । तथा रश्मास्वादे-
नोत्पन्नमभिसंयोगादिना लाघवं वर्धते । मन्यनाहुणाधानं यथा
“शोचहृदि शोचय सन्नेहमपि मन्यनात्” इति । देशेन यथा
“मस्यगदेरथ स्थापयेत्” (चि. अ. १, पा. १) इत्यादि ।

वातनेन गुणाधानं यथा—अपामुत्पलारिवासानेन मुग्गन्धादुत्प-
न्नम् । मान्यथा च स्वरसादिदृश्या स्थितस्वैकामलकादेर्गुण-
स्योक्त्यर्थं भवति, कातप्रार्थाद्यथा—“पश्चात्प्रातरसं विधेत्”

इत्यादि । मान्येन यथा—“द्वैतनायरीं पार्श्वीं कर्तुं नाद्वैतयेत्”
(चि. अ. १, पा. ३) इत्यादि । आदिप्रस्ताव पेयगात्रिमन्त्र-
गादि श्रुतौ । ननु संस्काराधेयेन गुणेन कथं स्वाभाविकगुण-
नात् । क्रियतां, यत “स्वभावो निष्प्रतिक्रिय” इत्युक्तं,

यदि हि संस्कारेण स्वाभाविकगुदत्वं प्रतिक्रियते, तत्र
“स्वभावो निष्प्रतिक्रिय” इति कथं ? भूम् “स्वभावो निष्प्र-
तिक्रिय” इति स्वाभावो भावानामुपपत्तौ मान्यथा क्रियते । तेन,

जातिप्रतिबद्ध मापादीनां गुदत्वं न तज्जाती ह्योदयिषु पार्यते,
संस्कारेण तु तदन्यथाकरणमनुमतमेव दृश्यम् । कथमु
गुणो द्रव्याणां संस्कारादिनाऽपि मान्यथा क्रियते, यथा वने-

शेष्यं वायोधलत्वं तेजस्य जेद इत्यादि । एते हि यावद्द्रव्याभा-
विन एव गुणा । गौरादयस्तु उपपादनादियस्यपनमर्श-
नाच्च द्रव्यस्याभाविन । उक्तं हि—“गुणो द्रव्यविनच्छादितो गिग-
समुपपद्यति । गुणान्तरपरात्ता” इति । यत्र तु संस्कारेण

मीहेल्लक्षणं द्रव्यान्तरेण जन्मते, तत्र गुणान्तरोत्पादः
मुद्रैव ॥ २६ ॥

संयोगः पुनर्द्वयोर्बहूनां वा द्रव्याणां संघटीभाषः,
स विशेषमारमते, यं पुनर्नैकदेशो द्रव्याण्यारमते,
तद्यथा—मधुसर्पयोर्मधुमत्स्यपयसां च संयोगः
॥ २७ ॥

संयोगाह—संयोगविशेषादि । ॥ विशेषमारमत इति
समुद्रमनद्रव्यैस्तेऽदृष्टं कार्यमारमत इत्यर्थः । न नैवेद्य
इति यं विधेयं प्रवेकमर्धमुद्रमनानि द्रव्यानि नरमन्त्र
इत्यर्थः । मधुसर्पयोः हि प्रसज्यमारकं मिथिते तु मारके
मन्त्रे, क्षीरमन्यादिसंयोगश्च दुष्टारिहरो भवति । संयोग-
विशेषं प्राथम्येनैकोन्यन्यनान्यन्येतयोः विधेयित्वा । तेन

मन्त्र-विशेषे चरपि संयोगोऽस्ति, तथाऽपि तत्र मन्त्र-
स्यानां प्राथम्येनानुवृत्त्यर्थे संयोगेन प्रदत्तम् ॥ २७ ॥

वाशिस्तु सर्वप्रहृतिप्रदो मात्रामात्रकान्तिविनि-
ध्यायः । तत्र सर्वव्याहारास्य प्रमाणाप्रहृतिमेक-

१ 'सात्म्यमुपशय' तथा 'काशानि' च 'वैश्वदेव' च 'नान्यविभक्तिकृत्'
इति च । २ 'सदृश' इति श्रुत्युक्तं 'साय' च 'वृद्ध' इत्यर्थः ।
३ 'दृष्ट' इत्यर्थेन 'आजनादिभिः' इति च ।

१ 'गुणान्तरपरात्ता' इति च । २ 'सम' इति च ।
३ 'अभिहित' इति च ।

पिण्डेन सर्वप्रहः, परिग्रहः पुनः प्रमाणग्रहणमे-
कैकदयेनाहारद्रव्याणाम् । सर्वस्य हि ग्रहः सर्वप्रहः,
सर्वतश्च ग्रहः परिग्रह उच्यते ॥ २८ ॥

राशिः प्रमाणम् । मात्रामात्रफलनिश्चयार्थं इति मात्रावदा-
हारस्योपपत्त्यर्थं अतः फलं शुभम्, अमात्रस्य हीनस्यातिरि-
क्तस्य वा यत् फलमशुभम् । यदुक्तम्—“तस्य ज्ञानार्थमुचितप्र-
माणमनुचितप्रमाणं च राशिसंज्ञं भवति” । सर्वग्रहं विष्णोर्हि-
तनेत्यादि । सर्वस्येति मिश्रोक्तस्याप्यत्रासुपादेरेकपिण्डेन
मानम् । परिग्रहं विष्णोर्नि—परिग्रहः पुनरित्यादि । एकैकदये-
नेति अत्रत्य क्रुद्धः, सृष्टस्य फलं, मांसस्य द्विपञ्चमित्याद्यवयव-
मानपूर्वकं समुदायमानम् । सर्वग्रहे प्रत्ययवसाननियमो नास्ति;
तेन येन केनचिदाहारेण प्रत्येकमनियतमानेन संपूर्णाहारमात्रा-
नियमनं सर्वप्रहः । एतदेव शब्दव्युत्पत्त्या दर्शयति—सर्वस्य
हीत्यादि । सर्वत इति प्रत्येकावयवत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

देशः पुनः स्थानं; स द्रव्याणामुत्पत्तिप्रचारी
देशासात्म्यं चाचष्टे ॥ २९ ॥

देशं विभजते—देश इत्यादि । स्थानग्रहणेनाहारद्रव्यस्य
तथा भोक्तुषु स्थानं दर्शयति । आचष्ट इति द्रव्यस्योत्पत्तिप्र-
चारादिकृतपुण्यज्ञानहेतुर्भवति । तत्रोत्पत्त्या—हिमवति जातं
शुणैषद्वयति, मरी जातं क्यु भवति, इत्यादि । प्रचारेण स्यु-
भक्ष्याणां प्राणिनां तथा भक्ष्यप्रचारेणां बहुमिनाणां च
लाभं, विपर्यये च गौरवं दृश्यते । देशसात्म्येन च देशवि-
परीतशुणं सात्म्यं दृश्यते; यथा—आनूपे उष्णरूपादि, धन्वनि
च शीतलिङ्गादि । भोक्तृसात्म्यं तु उपयौक्यमहर्षेण गृही-
तम् ॥ २९ ॥

कालो हि नित्यगन्धावस्थिकश्च; तत्रावस्थिको
विकारस्त्वपेक्षते, नित्यगन्तु ऋतुसात्म्यपेक्षः ॥ ३० ॥

नित्यग इत्यहोरात्रादिरुचः । आवस्थिक इति रोगित्वा-
वस्थावस्थानिवेष्टित इत्यर्थः । विकारमपेक्षत इति बाल्यादि-
कृतं । छेदविकारं उदारादिकं चाहारनियमार्थमपेक्षत इत्यर्थः ।
ऋतुसात्म्यं हि ऋतुमपेक्षत इति ऋतुसाल्यपेक्षः ॥ ३० ॥

उपयोगसंस्था तूपयोगनियमः; स जीर्णलक्षणा-
पेक्षः ॥ ३१ ॥

एवमाहारोपयोगः कर्तव्य एवं न कर्तव्य इत्युपयोगनियमः,
स जीर्णलक्षणपेक्ष इति प्राधान्येनोक्तः । तेनेह “अजल्पकद्वय-
जातिद्वयं नातिविलम्बितम्” इत्याद्युपयोगनियममप्यपेक्षत
एव, अजीर्णभोजने तु महाक्षिण्यपेक्षोपपत्त्यर्थो दोषो मन्वील-
नवेनोदाहृतः ॥ ३१ ॥

उपयोक्तुं पुनर्यस्तमाहारमुपयुक्ते, यदायत्तमो-
क्तासात्म्यम् । इत्यष्टावाहारविधिविशेषोपायतनानि
व्याख्यातवन्ति भवन्ति ॥ ३२ ॥

२ ‘शुद्ध भवति’ इति पा० ।

यदायत्तमोक्तासात्म्यमिति भोक्तृमुत्पादेषं ह्यभ्यासासात्म्यं
भवति; कस्यचिद्विधि विधिदेवाभ्यासात् पथ्यमपथ्यं वा सात्म्यं
भवति ॥ ३२ ॥

एषां विशेषाः शुभाशुभफलाः परस्परोपकारका
भवन्ति; तान् वृत्तुत्सेत, तुक्ता च हितेष्वप्युदेय
स्यात्; नच मोहात् प्रमादाद्वा प्रियमहितमसुखोद-
कमुपसेव्यमाहारजातमन्यद्वा किञ्चित् ॥ ३३ ॥

एषामित्यादीं शुभफला विशेषा अशुभफलाश्च परस्परोपका-
रका भवन्तीति ज्ञेयम् । तत्र प्रख्याता क्षमापादिः शुभफलो
शुचिर्वादिश्चाशुभफलः । कर्णाचापेयोऽपि विशेषः शात्रोक्तः
शुभो निषिद्धस्त्वशुभः । देशासात्म्यं निन्दितदेशमन्यत्वादि च
द्रव्यसाशुभफलम् । एवं कालासात्म्यमशुभफलं बालीर्णभो-
जनादि, तथा भोक्तृसात्म्यं चाशुभमशुभफलमिति ज्ञेयं;
विपरीतं तु शुभफलम् । मोहादित्यज्ञानात्, प्रमादादिति ज्ञा-
त्वाऽपि रागादित्यर्थः । प्रियमिति तदावमात्रप्रियम् । अहितमि-
त्यस्य विवरणम्—अशुखोदकमिति ।—अशुखं तु राक्षसं, उदकं
उत्तरकालीनं फलं, यस्य स तथा । अन्यद्वेति भेषजविहा-
रादि ॥ ३३ ॥

तत्रेदमाहारविधिविधानमरोगाणामातुराणां चा-
पि केषांचित् काले प्रत्यक्षं हिततमं भुज्जानानां
भवति ॥ ३४ ॥

तत्रेत्यादावित्येवमिति वक्ष्यमाणम् । आहारविधिर्विधीयते
येनोष्णस्निग्धादिना वक्ष्यमाणेन तदाहारविधिविधानम् । आतु-
राणां च केषांचित्काले पदेन रक्षयित्वा शीतमेव, कफरो-
गिणां हृद्यमेव हितमित्यादिविपर्ययं दर्शयति । केषांचित्शुभाना-
नामिदमाहारविधिविधानं हिततमं भवतीति योजना । प्रकृतौ
वेति स्वभावेनैव हिततमं हिततममित्युक्तं; तेन यत् प्रख्या-
तं हितं तत् केषांचिदेव केषांचिदेव पुरुषमासायाहितं भवति, तच्च
कादप्यित्युक्त्यावगच्छतं; तेन प्राप्तिवत्त्वादेनं हिततमं वक्ष्यमानं
इति भावः ॥ ३४ ॥

उष्णं क्षिग्धं मात्रावजीर्णं वीर्याविरुद्धमिष्टे देशे
इष्टसर्वोपकरणे नातिदुष्टं नातिविलम्बितमजल्प-
हस्तस्तन्मना भुञ्जीतात्मानमभिसमीक्ष्य सत्यम् ॥ ३५ ॥
उष्णमित्यादीं सम्यगिति शेषः ॥ ३५ ॥

तस्य सादृश्यमुपदेक्ष्यामः—उष्णमश्रीयात्;
उष्णं हि भुज्यमानं सद्यते, भुक्तं चाग्निमोदयमुदीर-
यति, क्षिग्धं जर्यं गच्छति, चातमनुलोमयति, श्ले-
ष्माणं च परिह्रांसयति; तस्मादुष्णमश्रीयात् ॥ ३६ ॥

क्षिग्धमश्रीयात्; क्षिग्धं हि भुज्यमानं सद्यते,
भुक्तं चाग्नीर्णमग्निमुदीरयति, क्षिग्धं जर्यं गच्छति,
चातमनुलोमयति, शरीरमुपचिनोति, हृदीकरोती-

२ ‘उष्णमेव’ इति पा० । २ ‘परिशीलयति’ इति पा० ।
३ ‘उत्तमीर्णमग्निमुदीरयति’ इति पा० ।

न्द्रियाणि, बलाभिबुद्धिसुपजनयति, चणप्रसादं
चाभिनिर्वर्तयति; तस्मात् स्निग्धमश्रीयात् ॥ ३७ ॥

तस्मैत्युष्मादिगुणयुक्तस्याश्वस्य । साहृष्यमिति प्रशस्तगुण-
योगिताम् । परिहासयतीति निम्नसद्भातं करोति ॥ ३६॥३७ ॥

माश्रावदश्रीयात्; माश्रावद्भि भुक्तं वातपित्तक-
फानपीडयदायुरेय विवर्धयति केवलं, मुपुं शुद्धम-
नुपयैति, न चोष्मानुमुपहन्ति, अन्वयं च परिपा-
कमेति; तस्मान्माश्रावदश्रीयात् ॥ ३८ ॥

मानावदिति प्रशसाया मत्पु, तेन प्रशस्तमात्रमित्यर्थः ।
अपीडयदिति अतस्मात्प्रत्येन स्वस्थानस्थितं सद्भातापीडं स्वा-
नारीडनादप्रकोपयत् । शुद्धमनुपयैतीति परिणतं सदयुक्तपतया
नि सरतीत्यर्थः । कृष्माणं बहिम् ॥ ३८ ॥

जीर्णोऽश्रीयात्; अजीर्णं हि भुञ्जानस्याभ्ययहृत-
माहारजातं पूर्वस्याहारस्य रसप्रपरिणतमुत्तरेणा-
हारसेनोपसृजत् सपोन् दोषान् प्रकोपयत्याशु,
जीर्णं तु भुञ्जानस्य स्वस्थानस्थेषु दोषेष्वग्नौ चोदीर्णं
जातायां च दुभुक्षायां विदूतेषु च श्रोतसा मुखेषु
विशुद्धे चोद्गारे हृदये विशुद्धे वातातुलोभ्ये विदू-
ष्टेषु च वातमूत्रपुरीषधेन्यभ्ययहृतमाहारजातं स-
र्वशरीरधातुनमद्रूपयदायुरेयाभिबर्धयति केवलं,
तस्मात्जीर्णोऽश्रीयात् ॥ ३९ ॥

पूर्वस्येति दिनान्तरद्वयतः । अपरिणतमित्यसम्भोजातम् ।
आहाररसेनेत्याहारपरिणामगतं मधुरादिना, किंवा आहारजेन
रसेन । स्वस्थानस्थेषु दोषेष्वित्यादि जीर्णोद्गारस्य लक्षणम् ॥ ३९ ॥

वीर्याविरुद्धमश्रीयात्; अविरुद्धवीर्यमश्रुत् हि
विरुद्धवीर्याहारजैर्विकरितोपसृज्यते; तस्माद्वीर्या-
विरुद्धमश्रीयात् ॥ ४० ॥

विरुद्धवीर्याहारजैरिति दुष्प्राण्यविसर्गोपप्रेयमद्रकापी-
योक्ते ॥ ४० ॥

इष्टे देशे इष्टसर्वोपकरणं चाश्रीयात्—इष्टे हि
देशे भुञ्जानो नानिष्टदेशजैर्मनोविषातकरैर्मांसेर्मनो-
विषातं प्राप्नोति, तथैवेष्टे सर्वोपकरणैः; तस्मादिष्टे-
देशे तथेष्टसर्वोपकरणं चाश्रीयात् ॥ ४१ ॥

मनोविषातकरैर्मांसेरिति त्रिविधपुण्ड्रिये वक्ष्यमाणे कामा-
दिभिधितोपपत्ताकरैर्धितमिफरितित्यर्थः । तथेष्टे सर्वोपकरणे-
भुञ्जानो मनोविषातं न प्राप्नोतीति योजना, अनिष्टमोजनादेर्म-
नोविषातो भवति ॥ ४१ ॥

नातिद्रुतमश्रीयात्; अतिद्रुतं हि भुञ्जानस्थो-
त्तेहनमयसादनं भोजनस्याप्राप्तेष्टानं च, भोज्यदो-
षसाहृष्योपलब्धिश्च न नियता; तस्मात्प्रातिद्रुतम-
श्रीयात् ॥ ४२ ॥

उत्तेहनमुन्मार्गमनम् । अवमदनमवसादः । अग्रतिष्ठानं
हृदयस्थेन कोष्ठप्रवेशः । भोज्ययतनां दोषानां केदासीनां,

साहृष्यस्य च साहृष्यादे, उपलब्धिर्न नियता भवति कदाचि-
दुपलभ्यते कदाचित्तेति । तत्र दोषानुपलब्ध्या सदोपसंव भक्षणं,
साहृष्यानुपलब्ध्या च प्रीत्याभावः ॥ ४२ ॥

नातिविलम्बितमश्रीयात्; अतिविलम्बितं हि
भुञ्जानो न वृत्तिमधिगच्छति, यद्वा भुङ्क्ते, शीती-
भवत्याहारजातं, निषमं च पच्यते, तस्मात्प्राति-
विलम्बितमश्रीयात् ॥ ४३ ॥

विषमं च पच्यत इति विरकालभोजनेनाभिसुबन्धस्य विप-
र्यासिति भावः ॥ ४३ ॥

अजल्पन्नहसन् तन्मना भुञ्जीत; जल्पतो हस-
तोऽन्यमनसो वा भुञ्जानस्य त एव हि दोषा भव-
न्ति, य एवातिद्रुतमश्रुतः; तस्मादजल्पन्नहसन्त-
न्मना भुञ्जीत ॥ ४४ ॥

य एवातिद्रुतमश्रुतः दोषा इति उत्तेहनादयः ॥ ४४ ॥

आत्मानमभिसमीक्ष्य भुञ्जीत सम्पक्कः । इदं म-
मोपशेते इदं नोपशेते इत्येव विदितं हस्यात्मन आ-
त्मसात्म्यं भवति, तस्मादात्मानमभिसमीक्ष्य भु-
ञ्जीत सम्पनिति ॥ ४५ ॥

नोपशेते इतीत्यत्र इतिशब्देन आत्मसात्तात्मवियानोद-
दर्शकेन विचारफलमोक्तसात्म्यसेवर्न दर्शयति । आत्मन इति
पदेनात्मनैवात्मसात्तात्म्यं प्रतिपुष्टयं ज्ञापये, न साक्षोपदेवैतेनेति
दर्शयति ॥ ४५ ॥

भवति चाग्र ।

स्तान् द्रव्याणि दोषाश्च विचारार्थं प्रमायतः ।

वेद यो देशकालो च शरीरं च सं नो भिषक् ॥ ४६ ॥

अध्यायोक्तसप्रभाषारितान् सौति—रसानित्यादि । त नो
विपनिति नोऽस्माकं संमत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

तत्र श्लोकी ।

विमानार्थो रसद्रव्यदोषरोगाः प्रमायतः ।

द्रव्याणि नातिसेव्यानि त्रिविधं सात्म्यमेव च ४७

आहारयतनान्यष्टौ भोज्यसाहृष्यमेव च ।

विमाने रससंख्याति सर्पमेतत् प्रयाश्रितम् ॥ ४८ ॥

इत्यभिषेदशरते तन्ने चरचप्रतिसंस्मृते विमानस्याने

रसविमानं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

दोषविचारो च यद्यपि त्रिविधपुण्ड्रिये प्रमायद्विस्तारेण वक्ष-
व्यो, तथाऽपीह सप्तपेणोपप्रेर, तेन दोषविकारप्रसारयन्मुखा
विति यदुच्यते उपदे तस्यापु । तैन्निद्रव्यप्रयच्छन च द्रव्य-
प्रमायवृत्तिमिति कृत्वा न पृथक् सेपदे पठितम् ॥ ४७॥४८ ॥

इति धीनकपातिदत्तपरिचिन्तायां चरकतात्पर्यदीर्घाया-

मातुर्वेददीर्घायां विमानव्याने रसविमानं नाम

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

१ 'विमानक' च मध्यमि' इति पा० । २ 'त ना निष' इति
पा० । ३ 'तैन्निद्रव्यप्रयच्छन' इति पा० ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ त्रिविधकुक्षीयं विमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ॥ स्वाह भगवान्नामधेयः ॥ २ ॥

रखविमाने राखिष्कः, तस्य राखेर्मात्रमात्रावतः फलप्रपञ्चं दोषविकारप्रपञ्चं दर्शयितुं च त्रिविधकुक्षीयोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

त्रिविधं कुक्षौ स्थापयेद्वक्काशांशमाहारस्याहार-
मुपयुजानः, तद्यथा—एकमवकाशांशं मूर्तानामाहार-
विकाराणामेकं द्रव्याणामेकं पुनर्यातपित्तश्लेष्मणाम् ;
एतावतीं ह्याहारमात्रमुपयुजानो नामात्राहारजं
किञ्चिदुभयं प्राप्नोति ॥ ३ ॥

त्रिविधमिति त्रिराकारम् । अवक्काशांशमिति कोष्ठावकाशभा-
गम् । आहारस्थलाहारनिमित्तमित्यर्थः । तेन द्वाववकाशावाहारस्य
वक्ष्यी, एकस्तु दोषाणामिति त्रिविधं वक्ष्यमाणमुक्तम् । दोषा-
वकाशावपनं ह्याहारोपपारकत्वावहारस्थेलुच्यते, दोषावकाशा-
नवस्थाने ह्याहारो दोषैर्द्वैत इति वक्ष्यम् । किंवा, आहार-
स्थलावकाशांशमानाशयत्वं कुक्षौ वक्ष्यमाणविमानेन मिलितं
स्थापयेदित्यर्थः । कुक्ष्यंशमार्गं यथाकर्मन्पमाह—तद्यथेत्यादि ।
मूर्तानामित्याद्याद्यानां, द्रव्याणामिति श्लेषेयानाम् । इह या-
दाशब्दो न सप्तप्रविभागे वर्तते, किंतु यथोचितविभागे; तेन
मूर्तानां बहुभागो भवतीति ज्ञेयम् । यातपित्तश्लेष्मणं यवपि
मिमानि स्थानानि, तपाऽपि मूर्ताहमादिभागेषु कदा मिलितानां
किञ्चित्स्थानं भवतीत्येकत्वेनाप्यारोप्यात्र एकमिति कृतम् । ननु
कुक्ष्यंशविमानेन कृतेऽप्याहारे प्रकृतिस्वीदिदृष्टमर्थदोषे ह-
स्यत इत्याह—नामात्राहारकमिति; प्रकृष्टादिदोषकृतं तु प्राप्नो-
त्येवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

न च केवलं भावावस्थादेवाहारस्य कृत्वमाहा-
रफलसोपुनमयार्थं शक्यं, प्रकृत्यादीनामथानामाहा-
रविधिविशेषायतनानां प्रविभक्तफलत्वात् ॥ ४ ॥

तत्रायं तावदाहारराशिमधिकृत्य माभामाभाफ-
लविनिश्चयार्थः प्रकृतः । एतावानेव ह्याहारराशि-
विधिविकल्पो यावन्मात्रावत्त्वमात्रावत्त्वं च ॥ ५ ॥

तदेव स्तोत्रयति—न चेत्यादि । सौष्ठवं शुश्रूषं गार्हपत्यमि-
त्यर्थः । विभक्तफलत्वादिति विभिन्नफलत्वात् ॥ ४ ॥ ५ ॥

तत्र मात्रावत्त्वं पूर्वसुदिष्टं कुक्ष्यंशविभागेन, त-
द्भूयो विस्तरेणानुव्याख्यास्यामः । तद्यथा—कुक्षेर-
प्रपीडनमाहारेण, हृदयस्थानवरोधः, पार्श्वयोरति-
पादनम्, अनतिगौरवमुदरस्य, प्रीजनमिन्द्रियाणां,
क्षुद्रिपासोपरमः, स्थानासनक्षयनगमनोच्छ्वासप्र-
व्यासहास्यसंकथासु सुखानुवृत्तिः, सायं प्रातश्च

सुखेन परिणमनं, वलवर्णोपचयकरत्वं च; इति मा-
त्रावतो लक्षणमाहारस्य भवति ॥ ६ ॥

पुक्ष्यंशविभागेनेति एकमवकाशांशं मूर्तानामित्यादिना । उ-
रिष्टमिति संक्षेपेण वयितम् । सायं प्रातश्चयितव्यत्वात् सायं भो-
जने कृते यदि प्रातः, प्रातश्च कृते यदि सायं, सुखेन परिणमनं
तथा स्थानासनदिषु सुखानुवृत्तिर्भवति, तदा मात्रावत्त्वोपपन्न-
मेन कृतमिति ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

अमात्रावत्त्वं पुनर्द्विविधमाचक्षते—हीनमधिकं
च । तत्र हीनमात्रमाहारराशिं वलवर्णोपचयकर-
रमत्सिकरमुदावर्तकरमनामुप्युप्यमनौमत्स्यं शरी-
रमनोवृद्धीन्द्रियोपघातकरं सारविधमनमलक्ष्या-
चहमशीतेश्च यातविकाराणामायतनमाचक्षते, अ-
तिमात्रं पुनः सर्वदोषप्रकोपणमिच्छन्ति कुशलाः ।
यो हि मूर्तानामाहारजातानां सौहित्यं गत्या द्वैवस्तु-
त्सिमापद्यते भूयस्तस्यामाशयगता यातपित्तश्लेष्मा-
णोऽभ्यवहारेणातिमात्रेणातिप्रपीड्यमानाः सर्वे शु-
भपत्रकोपमापद्यन्ते, ते प्रकुपितास्तमेवाहाराशिम-
परिणतमाविश्य कुक्ष्येकदेशमन्नाशित्वा विष्टम-
यन्तः सहसा पाऽप्युत्तराधराभ्यां मार्गाभ्यां प्रक्ष्या-
वयन्तः पृथक् पृथगिमान् विकारमभिनियतैय-
स्त्वतिमात्रमोक्तः । तत्र यातः शूलानाहाङ्गमर्दमुख-
श्लेष्ममूर्च्छाभ्रमादिष्वेवमप्याश्वं पृष्टकटिग्रहसिपाकु-
ञ्जनस्तम्भनानि करोति, पित्तं पुनर्ज्वरपीडापान्त-
र्दाहदृष्णामदभ्रमप्रलपनानि, श्लेष्मा तु छर्द्यरोच-
काविपाकशीतज्वरालस्यगात्रगौरवाणि ॥ ७ ॥

सारविधमनमिति रोममपित्तजोषे वक्ष्यमाणत्वद्वारादि-
विधमयम् । आहारविकाराणामिति करणे सौहित्ययोगात् पशुः ।
द्रवैस्तुतिमिति भूयाःपदविशेषणद्वितुत्तमित्यर्थः । आमाशय-
गता इति वचनेनासितहृत्य(समान)श्लेष्म भागोः क्षेत्रे भवति,
न पक्वाश्चयवतलेति र्वाचयति । कुक्ष्येकदेशमन्नाशिताः सह ह-
स्तिनाहारेणेत्यर्थः ॥ ७ ॥

न च खलु केवलमतिमात्रमेवाहाराशिमाम-
दोषैरकरोमिच्छन्ति, अपि तु खलु गुरुकृशशीतशु-
ष्कद्विष्टविष्टमिवाहाराशुचिचिरद्वानामकाले चात्रः
पानानामुपसेषणं, कामक्रोधलोभमोहेर्ह्याहीशोक-
मानोद्वेगमयोपतप्तमनसा वा यदन्नपानमुपयुज्यते,
तदप्याममेव प्रदूषयति ॥ ८ ॥

भवति चात्र ।

मात्रयाऽप्यभ्यवहत्तं पर्यं चाशं न जीर्यति ।
चिन्वाशोकमयक्रोधदुःखशय्याप्रजागरेः ॥ ९ ॥

अतिस्याश्राश्रयजन्यत्वेनामप्रदोषे वक्ष्येऽन्यतथ यत आ-
१ 'पतिपाण्यमनं' इति पाठः । २ 'कुक्ष्येकदेशमाशिता' इति
पाठः । ३ 'अमप्रदोषकरण' इति पाठः ।

१ 'मात्रावत्त्वमात्रावत्त्वरूपस्य' इति पाठः । २ 'चतुर्भागे भवति'
इति पाठः । ३ 'किञ्चिन्नामगन्ध' इति पाठः । ४ 'कुक्ष्यंशयोगा-
दोषो' इति पाठः ।

मप्रदोषो भवति तमाह—न च यत्स्वित्वादि । कामादिभिर्माना उपपातः प्रभावदेशान्नं दूषयति । एवमशुच्यप्यक्षमशुचित्वेन द्रुतं मनस उपपातवत्तादामकूपकं भवति । आत्मस्यापक्ष्याहारस्य प्रदोष आमप्रदोष । आत्ममेव प्रदूषयतीति अत्र कर्मकर्तृत्वे 'अप', द्रुतं भवतीत्यर्थः । किंवा, आममपकं सपुष्टोपसंपर्काच्छरीरं दूषयतीति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

तं द्विविधमामप्रदोषमाचक्षते मिपजः—विस्चिकामलसकं च ॥ १० ॥

तत्र विस्चिकामूर्ध्वं चाधश्च प्रवृत्तामदोषां यथोक्तत्वात् विद्यात् ॥ ११ ॥

द्विविधमित्यादौ अलसक एव दण्डालसकमपि योरवरोधो ज्ञेयः । तयोरेपि द्वि दोषोऽप्रवृत्तमानत्वावच्छेदीभूत एव भवति ॥ १० ॥ ११ ॥

अलसकमुपदेश्यामः—दुर्बलस्याल्पाश्रयैर्बुद्बुद्भेष्मणो घातमूत्रपुरीषवेगविधारिणः स्थिररुच्यबुद्धरुक्षशीतशुष्काक्षसेधिनिस्तद्वपानमनिलप्रपीडितं श्लेष्मणा च विपद्दमार्गमितिमात्रप्रलीनमलसत्त्वाद्यवधिर्मुखीभवति, ततश्छप्रतीसारव्यज्यांस्यामप्रदोषलिङ्गान्यभिवर्धयत्यतिमात्राणि । अतिमात्रप्रदुषाश्च दोषाः प्रदुष्टामयद्दमार्गांस्तिथिगच्छन्तः कदाचिदेव केवलमस्य शरीरं वृण्डयत् स्तम्भयन्ति, ततस्तं दण्डालसकमसाध्यं द्रुषते । विरुद्धाप्यशनाजीर्णाशनशीलिनः पुनरामदोषमामयिपमित्याद्यक्षते मिपजः, यिपसदृशलिङ्गयान् । तत् परमसगम्यमाशुकारित्वादिच्छेदीपक्रमत्यायेति ॥ १२ ॥

अलसकमुपदेश्याम इत्यादिना पुनर्विशेषहेतुः प्रायोऽभिवर्धेतक उच्यते, सामान्येन त्वतिमात्राहाररप उक्त एवेति ज्ञेयम् । अनिलप्रपीडितं श्लेष्मणा च विपद्दमार्गमिति दोषद्वयव्यापारवचनाद्वातश्लेष्मणोरलसके प्राधान्यमुच्यते, पिपं ॥ सामान्यवचनादिदमप्रधानमस्त्वैव तृणामद्वमार्गादिलिङ्गमिति ज्ञेयम् । प्रदुष्टामयद्दमार्गा इत्यत्रापचः आहारोऽन्यतो वा अपचः आत्म उच्यते । केवलं शूलम् । विरुद्धाप्यशनाजीर्णाननशीलिन इति विरुद्धाशनम्, अप्याशनम्, अजीर्णाशनं च, अजीर्णस्यापचसाशनमजीर्णाशनम्, अजीर्णं भोजनस्यापचानसन्देहं लब्धत्वात् । आत्मदोषमामयिपमाचक्षते इत्यत्र यिपसदृशश्चिह्न एवामप्रदोषोऽभिप्रेतः, अत एव यिपसदृशश्चिह्नस्यादित्युच्यम् । विरुद्धोपक्रमत्वादिनि सामापेक्षया यदुर्णं कियते तद्विपविदं, यथ विपपेक्षया शीतं कियते तदामविरुद्धम् । यिपसदृशता चात्मस्यामजनकहेतुविशेषप्रमाणमपि मपुनरुपसमयोग इव यिपसम् ॥ १३ ॥

तत्र साध्यमामं प्रदुष्टमलसीभूतमुल्लेखयेदादौ पापयित्वा सवलणमुष्णं धारि, ततः स्वेदनवर्तिप्रणिधानाभ्यामुपाचरेदुपधासयेच्चैनम् । विस्चिकार्यां तु लह्नममेवापि विरिक्तवच्चानुपूर्वा । आमप्रदोषेपु त्वप्रकाले जीर्णाहारं पुनर्दोषावलितामाशयं स्तिमितगुहकोष्ठमनघामिलापिणमभिसमीक्ष्य पापयेद्दोषशेषपाचकार्यमौपधमसिसन्धुक्षणाद्यं च, नत्वेवाजीर्णाशनम् ; आमप्रदोषदुर्बलो ह्यग्निर्न युगमप्रदोषमौपधमाहारजातं च शक्तः पक्वम् । अपि चामप्रदोषाहारौपधविश्रमोऽतिवल्ग्यादुपरतकार्याणि सहसैवातुरमवलमतिपातयेत् । आमप्रदोषजान् पुनर्विकाराणामपतर्पणेनैवोपरमो भवति सति, त्वनुवन्द्ये कृतापतर्पणानां व्याधीनां निग्रहे निमित्तविपरीतमपास्यौपधमातद्भविपरीतमेयावचारयेद्यथासम् । सर्वेविकाराणामपि च निग्रहे हेतुव्याधिविपरीतमौपधमिच्छन्ति कुशलाः, तदर्थकारि वा । निम्नकामप्रदोषस्य पुनः परिपकदोषस्य दीप्तिं चाप्राप्त्यभ्यङ्गास्यापनानुवासनं विधियत् छेदपानं च युक्तया प्रयोज्यं प्रसमीक्ष्य दोषमेपजदेहाकालव्यवहारीतद्विहारसाम्यसत्यप्रकृतिव्ययसामयस्यान्तराणि निकांशं सम्पगिति ॥ १३ ॥

वर्तिरिति फलवर्तिः । आनुपूर्वीति पैयादिफल इत्यर्थः । जीर्णाहारमिति विस्चिकालसकरोषाहारस्य जीर्णतां दृश्यति । दोषावलितामाशयमित्युदनेद्वत्यादि पुरुषमिषेपमपि लक्षणं ज्ञेयम् । न त्वजीर्णाशनमिति पुनर्विषेधकरणेनावीर्णशने प्रमादादजीर्णप्रथमनाभिप्रायेण क्रियमाणमेपजस्य महास्यतां 'दोषदुर्बलो ह्यग्निः' इत्यादिना वक्ष्यमाणो दृश्यति । कृतापतर्पणामिलनेन दोषाणामामताक्षयं दृश्यति, सम्पदुते क्षपतर्पणे नामानुवन्दोऽस्ति । ततश्च निरायदोषाच्ये विस्चिकालसकव्यवसिते घृष्टरुग्नादौ अतिद्विपरीतं निरामघृष्टरुग्नादिहरमेव मुच्यते । यथासमिति सपस्य घृष्टरुग्नादस्य विपरीतं तत्तत्र कार्यमित्यर्थः । अतद्विपरीतज्ञानेन च तदर्थकारि शरीरं मनव्यम् । अत एवेतत्तत्र 'तदर्थकारि वा' इति सर्वविहारमेपजकयेव उपपन्नं भवति; अन्यथा कथमिदमिति तदर्थकारि तत्राप्यनुवस्यते । विस्चिकामप्रदोषस्येसादिनाऽभ्यङ्गारिविधानं व्याधिजनितविदेवत्यादिदोषप्रतमनार्थम् ॥ १३ ॥

भवति चान् ।

आहारविध्यायतनानि चार्थौ सम्पदु परीक्ष्यात्महितं विदध्यात् ।

अन्यत्र यः कश्चिद्विहास्ति मार्गो
हितीपयोगेण भवेत् तं च ॥ १४ ॥

अतुक्तविधुपग्रहार्थमाह—अन्यथेति अह-
प्यतिसारादिवश्यमाणमदोषशक्यते सेपजहो मार्ग इहाम-
प्रदोषे हित इति संबन्धः ॥ १४ ॥

अशितं खादितं पीतं कीदं च क विपच्यते ।
एतत्त्वां धीरं पृच्छामस्तत्र आचक्ष्य बुद्धिमन् ॥ १५ ॥
इत्यग्निवेशाकृतेः शिष्यैः पृष्टः पुनर्वसुः ।
आचक्षते तत्तत्सेभ्यो यथाहारो विपच्यते ॥ १६ ॥
नाभिस्रान्तारं जन्तोराभाशय इति स्मृतः ।
अशितं खादितं पीतं कीदं चरक विपच्यते ॥ १७ ॥
आभाशयगतः पाकमाहारः प्राप्य केवलम् ।
पक्वः सर्वांशयं पश्चादमनीभिः प्रपद्यते ॥ १८ ॥

तत्र श्लोकः ।

तस्य मानावतो लिङ्गं फलं चोक्तं यथायथम् ।
यथाग्रह्य तथा लिङ्गं फलं चोक्तं विभामशः ॥ १९ ॥
इत्यग्निवेशाकृते तस्य चरकप्रसिद्धं स्फुटं विमानस्याने-
त्रिविधकुक्षीपविमानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

आनाशयप्रसन्नानोपदर्शनाय न शुल्लच्छ्रेष्ठस्त्वग्रन्माह—
अशितमित्यादि । सर्वांशयमिति सर्वपरीरम् ॥ १५-१९ ॥

इति धीचक्रप्राणिदत्तविभितायां चरकपारम्परीकथा-
मायुर्वेदशेषिकायां विमानस्थाने त्रिविधकुक्षीप-
विमानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो जनपदोद्भूतनीयं विमानं व्याख्यास्यामः १
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

द्विविधो हेतुर्व्याजिनकः प्राणिनां भवति साधारणोऽसा-
धारणश्च; तत्र साधारणं प्रतिपुरश्चित्तं यथाद्विजनकमाहा-
रादभिषाय बहुजनसाधारणं वातजलदेशककृष्टं साधारण-
रोगकारणमभिषादुं जनपदोद्भूतनीयोऽभिधीयते ॥ १ ॥ १ ॥

जनपदमण्डले पञ्चालक्षेत्रे द्विजातिवराण्युषिते
काम्पित्यराजधान्यां भगवान् पुनर्वसुरात्रेयोऽभ्ये-
चासिगणपरिवृतः पश्चिमे धर्ममासे वक्रातीरे न-
विचारमनुविचारनिष्ठप्यमग्निवेशमब्रवीत् ॥ २ ॥

जनपदप्राप्त्युपलक्षितं मण्डलं जनपदमण्डलं, पञ्चालक्षेत्र
इति तस्य विशेषणम् । द्विजातिवराण्युषित इति वपुजेन
महाजनसन्निवेशेऽपि देवोऽपश्येयान्जनपदोद्भूतो बह्व्यमाणो
भवतीति दर्शयति । पश्चिमे धर्ममासे इति ज्येष्ठे । ननविचार-
मनुविचारशितं ननं दिनवर्षं विचरानुविचारविशेषः ॥ ३ ॥

इत्यन्ते हि खलु सौम्य ! नक्षत्रमहगणचन्द्रस-
यानिलानलानां दिशां चाभेकृतिभूतानामनुवैका-
रिका भावाः, अचिरादितो भूरपि च न यथावद्-
सर्वीर्यविपाकप्रभावमोपधीनां प्रतिविधास्यति, त-
द्वियोगाच्चातद्भवप्रयत्ना निवृत्ता । तस्मात् प्रागु-
क्तात् प्राक् च भूमेर्विस्तीर्णावातुद्धरन् सौम्य !
भैषज्यानि यायत्रोपहृतसर्वीर्यविपाकप्रभावाणि
भवन्ति । ययं चैषां रसवीर्यविपाकप्रभावाण्युपो-
क्ष्यामहे ये चास्माननुकाङ्क्षन्ति, यांश्च वयमनुका-
ङ्क्षामः । न हि सम्यगुद्धतेषु सौम्य भैषज्येषु सम-
ग्विहितेषु सम्यक् चाप्यचारितेषु जनपदोद्भूतकारणां
विकाराणां किञ्चित् प्रतीकारणीरवं भवति ॥ ४ ॥

प्रतुविकाराय भूता कतुवैकारिकाः, प्रतुविकारयो-
पलक्षणं, तेन पल्लवस्यविकाराय भूता इति मन्त-
व्यं, यतो भूम्यावीर्यामपि विवृतिं वस्यति । किंवा ऋत-
नतुरूपं प्रतुवैकारिकाः; तेन, अतननतुरपलक्षणमेव नक्ष-
त्रादीनां विवृतिरित्युक्तं भवति; प्रोप्ते हि नक्षत्राणि गितेनानि
भवन्ति, तानि यदि तृषारच्छदानि प्रोप्ते भवन्ति, तदा
विकृतानि भवन्तीति बोध्यम् । भूरपि चैलपिवचनाज्जला-
निर्नां च ग्राह्यति; तेन, भूतावदोपधीनां प्रधानं कारणं
सा रसादीनं प्रतिविधास्यति, जलवातादिमि वीषधीनां रसादीनं
प्रतिविधास्यति इत्युक्तं भवति । प्रतिविधास्यतीति जनमि-
ष्यति । उद्धरन्तीति बहुवचनं बहुवचनैवादिगुणानिमेवाभिप्रायेण;
अग्निवेशस्तु प्रधानत्वेनैक एवेति 'अग्निवेश' इतिपदेन तया
'सौम्य' इतिपदेन संबोध्यते; भैषज्योद्धरणं तु बहुसिरेव कर्त-
व्यमिषमिप्रायेण बहुवचनम् । भवति हि प्रधानं संशोध्य नग-
संप्राप्तिकायां बहुवचनं; यथा—तेनापते सुच्यमिति ।
अन्ते तु सौम्यपदं नैष्यद्विशेषणं द्रव्येति । ये चास्माननुका-
ङ्क्षन्ति ये चास्मान् निपनोऽनुकाङ्क्षन्तीत्यर्थः, यांश्च वयमनुका-
ङ्क्षामधिकित्वस्त्वेन । एतेन, ये वैदमनुकाङ्क्षन्ति ते वैदप्रिय-
त्वेन साम्याः, असाध्या हि वैशद्विप उक्ताः; वैश्या वानि-
च्छन्ति ते साम्यरोमा एव, असाध्या हि वैशा नेच्छन्ति ।
पुतेनान्येनामपि नेषा भैषज्यायां रोगास्ते आरामोपधीनां
रसादीनोपकोष्यन्तीत्यर्थः । यदि च ये असद्रताः, यांश्च ननं
प्रयोक्तव्यशब्दवत्प्रमाणं, ते उपयोक्ष्यन्तीति व्याख्यायते, तदा
आत्रेयस्य पञ्चरग्विचारसूत्रं च संभवति, 'सर्वप्रज्ञानां पि-
वक्तव्यः' इति पञ्चरात्रस्य नीरागतमुक्तम् ॥ ४ ॥

यथंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—
उद्धृतानि खलु अगद्यं भैषज्यानि, सम्यग्विहितानि,
सम्यगवधारितानि च; अपि ॥ खलु जनपदोद्भू-

१ 'च प्रकृतिभूतानां' इति पा० । २ 'नक्षत्रमहगण' इति पा० ।
३ 'सम्यग्विचारवर्तितानि च' इति पा० ।

सनमेकेनैव व्याधिना युगपदसमानप्रकृत्याहारदेह-
यलसाम्यसत्त्वययसां मनुष्याणां कस्माद्भवतीति ५ ।

रक्तानीति वचनभूते भूतवचेति प्रयोगद्वन्द्वस्य, यथा-
क्षविरक्तव्ये कृतमिति वदन्ति, न हि वचनकाल एव ओष-
धीनामुद्धरणं सम्भवतीति । एकेनेत्येकजातीयेन । असमानप्रकृ-
त्यादीनां समानकारणाभावाच्च तत्त्वरूपो व्याधिर्भविष्यतीति
प्रथमं ॥ ५ ॥

तमुवाच भगवानाश्रयः—यवमसामान्यायताम-
त्येभिरग्निवेशा प्रकृत्यादिभिर्मायैर्मनुष्याणां येऽन्ये
भावाः सामान्यास्तद्वैगुण्यात् समानकालाः समान-
लिङ्गाश्च व्याधयोऽभिनिर्यतेमाना जनपदमुद्भू-
यन्ति । ते तु पृथिव्ये भावाः सामान्या जनपदेषु
भवन्ति, तद्यथा—वायुरुद्भवं देशः काल इति ॥ ६ ॥

तत्र धातुमेवंविधमनारोग्यकरं विधात् । तद्यथा
—यधर्तुविषममतिस्तिमितमतिचलमतिपरममति-
शीतमत्युष्णमतिकृशमत्यभिष्यन्दिनमतिभरपारा-
धममतिप्रतिहतपरस्परगतिमतिकुण्डलिनमसात्म्य
गन्धवाप्पसिकतापांशुधूमोपहतमिति ॥ ७ ॥

उदकं तु पृथ्व्यर्थविकृतगन्धवर्णरसस्पर्शहे-
तुलमपक्रान्तजलचरविहङ्गमुपक्षीणजलेशयमग्नी-
तिकरमपगतगुणं विधात् ॥ ८ ॥

देशं पुनः प्रकृतिविकृतयर्णगन्धरसस्पर्शहेतु-
लमुपचरुं सरीसृपव्यालमशकशालभमक्षिकामूपको-
लूकद्रमाशानिकशङ्खनिजम्बूकादिमिस्तुणोलूपापव-
नयन्तं प्रतानादियहुलमपूष्यदयपतितनुष्कनष्टशस्यं
धूम्रपवनं प्रभातपतनिगममुत्तुष्ट्यगणमुज्जान्त-
व्यधितविधिमृगपक्षिहनुत्तुष्ट्यनष्टधर्मसत्यल-
जाचारशीलगुणजनपदं शश्वत्सुभितोदीर्णसलिला-
शयं प्रतोलकापातनिर्यातभूमिकम्पमतिभयाराव-
कैषं कशरताम्रारणसिताम्रजालसंवृताकंचन्मृता-
रकमभीष्टं ससंभ्रमोद्विगमिव सन्नासरुदितमिव
सतमस्कमिव गुहाकाचरितमिवाक्रन्दितशब्दबहुल
चाहितं विधात् ॥ ९ ॥

कालं तु खलु यधर्तुलिङ्गाद्विपरीतलिङ्गमतिलिङ्गं
हीनलिङ्गं चाहितं व्यवसेत् ॥ १० ॥

इमानेवंद्वीपयुक्तांश्चतुरो भावाजनपदोद्भूंसकरान्
वदन्ति कुशलाः, अतोऽन्यथाभूतास्तु हिताना-
चक्षते ॥ ११ ॥

विशुणेष्वपि खल्वेतेषु जनपदोद्भूंसकरेषु भा-

वेषु मेपजेनोपपाद्यमानानामभयं भवति रोगेभ्य
इति ॥ १२ ॥

समानलिङ्गा इति तुल्यलिङ्गा । यधर्तुविषममिति कृत्वननु-
हम् । अपगतगुणमिति बीवनपिपासाहरत्वायुक्जलगुणरहि-
तम् । प्रकृतिवर्णोद्भूता वर्णद्वयो यस्य देशस्य त प्रकृतिविकृ-
तवर्णगन्धरसस्पर्शम् । इमाशानिकशङ्खनिष्ठे । अपूर्ववदिति
परिचितमनुपहतत्वेनापूर्वमिव दृश्यते । उत्पद्यते नष्टाथ धर्मस-
त्यलजागुणा जनयेत् स तथा, तत्र ये धर्मादियुक्तास्ते उत्पज-
न्ति धर्मादीनि, ये तु धर्मादीनि सर्वथा अज्ञानाचारन्ति तान्
प्रति नष्टान्येव धर्मादीनि । गुणवान्कान्तो हि देशो यथा शास्त्र-
न्दनसन्धवहुलो भवति तादृशम् ॥ ६-१२ ॥

भवन्ति चात्र ।

वैगुण्यमुपपन्नानां देशकालानिलात्मसाम् ।
गरीयस्थ्य विशेषेण हेतुमत् संभवद्यते ॥ १३ ॥
वाताजलं जलादेशं देशात् कालं स्वभावतः ।
विद्यादुष्परिहार्यत्वाद्गरीयस्तरमर्थयित् ॥ १४ ॥
घात्रादिषु ययोकानां दोषाणां तु विशेषयित् ।
प्रतीकारस्य सौकर्यं विद्याह्लाघयलक्षणम् ॥ १५ ॥

वैगुण्यमिलादिना दुष्टाया वातादीना यस्य य उत्पया येन च
हेतुना तदाह । स्थावतो दुष्परिहारयादिति स्वभावादिव
वातापेक्षया जलं दुष्परिहरं भवति, जलाच्च देश, देशाच्च
काल, वातो हि निवातदेशसंबन्धो दुष्ट परिद्वियते, न तथा
जलं, तदिह देहवृक्षधर्मवश्यं सेव्यं, जलमपि च यदि महता
प्रयत्नेन लज्यते, देशस्तु जलापेक्षया दुष्परिहरो भवति, तच्च-
रन्नेषांश्चातुमशम्वत्वात्, देशोऽपि यदि देशान्तरगमनेन
लज्यते, कालस्तु सर्वथा लक्षुमशम्व इति सर्वत्रैव गरीयान् ।
'गरीय परम्' इति पाठे यद्यत परं, तत्ततो गरीयो विद्यादिति
योजना । एतद्विषयेण स्वपदमाह—आप्यादिष्विषादि ।
प्रतीकारस्य सौकर्यं इति यथोक्तविधया वातादिपरिहारागस्य
सुवराख्येत्वर्थ ॥ १३-१५ ॥

चतुर्व्यपि तु दुष्टेषु कालान्तेषु यदा नराः ।
मेपजेनोपपाद्यन्ते न भवन्त्यातुरास्तदा ॥ १६ ॥
येषां न मृत्युसामान्यं सामान्यं न च कर्मेणाम् ।
कर्म पञ्चविध तेषां मेपजं परमुच्यते ॥ १७ ॥
रसायनानां विधिवशोपयोगः प्रशस्यते ।
शस्यते देहवृत्तिश्च मेपजः पूर्वमुद्धृते ॥ १८ ॥
सत्यं भूते दया दानं बलयो देयतार्चनम् ।
सहृत्तस्यानुवृत्तिश्च प्रशमो गुतिरात्मनः ॥ १९ ॥
हितं जनपदानां च शिवानामुपसेयनम् ।
सेवनं प्रह्लाचर्यस्य तथैव प्रह्लाचारिणाम् ॥ २० ॥

संकथा धर्मशास्त्राणां महर्षीणां जितात्मनाम् ।

धार्मिकः सारिवर्केनित्यं सहास्या वृद्धसंमते ॥२१॥

इत्येतद्वृत्तं प्रोक्तमायुषः परिपालनम् ।

येषामनियतो मृत्युस्तस्मिन् काले मुदाक्षणे ॥२२॥

येषां न मृत्युसामान्यमिति न मृत्युजनकदेवसाम्यं येषाम-
स्तोत्यर्थं । सामान्यं न च कर्मणमिति न च मारककर्मसामान्यं
येषामस्तोत्यर्थः । केचिद्वि सम्भूय जन्मान्तरे भ्रामदाहृदिकर्म
धृषते सः, तत्कर्मवत् स हतमृत्यु एव भवन्ति, किंवा
धृषगपि मारक कर्म इतः केपादिदेवकाल विपच्यमान भवति,
तेऽपि समकालमृत्यो भवन्ति । ततः, न मृत्युसामान्य-
मिच्छनेनोत्पन्नरिष्टस्यादेव केचिदसाध्या इति दर्शयति, न
धर्मसामान्यमिच्छनेन केचिज्जातारिष्टा अपि नियतमारक-
र्मवत्साध्या भवन्तीति दर्शयति । किंवा न मृत्युसामान्य-
मिच्छनेन च मारको व्याधि साधारण उत्पद्यते, न धर्मसामा-
न्यमिच्छनेन च मारकव्याधिजनक कर्मोच्यते । पूर्वमुक्तमिति
व्यापत्ते पूर्वं गृहीतं । शुभमिष्टादिना रक्षा । अनियत इति
यत्नेन दुर्भक्तकार्मणो हि मृत्युः पार्यत एवैव प्रतिकर्तुमिति
दर्शयति ॥ १६-२२ ॥

इति श्रुत्या जनपदोद्भूतस्य कारणानि पुनरपि
भगवन्तमानेयमभिधेय उवाच—अथ यत्न भगवन्
कुलोमूलमेपां धायादीनां वैशुण्यमुत्पद्यते ? येनो-
पपत्ता जनपदसुखं सयन्तीति ॥ २३ ॥

तमुवाच भगवानानेयः—सर्वेषामप्यभिधेयः ।
धायादीनां यद्वैशुण्यमुत्पद्यते तस्य मूलमधर्मः,
तन्मूलं चाऽस्तकर्म पूर्वकृतं, तयोर्गोनिः प्रज्ञापराध
एव । तद्यथा—यदा यै देशनगरनिगमजनपदप्रधाना
धर्ममुत्कृत्याधर्मेण प्रजां वर्तयन्ति, तदाश्रितोपा-
धिताः पोरजनपदा व्यवहारोपजीविनश्च तमधर्म-
मभियधयन्ति, ततः सोऽधर्मः प्रसमं धर्ममन्तर्ध-
ते, न तस्तेऽन्तर्हितधर्माणो देयताभिरपि त्यज्यन्ते,
तेषां तथाऽन्तर्हितधर्माणामधर्मप्रधानानामपनान्त-
देयतानामृतवतो व्यापद्यन्ते, तेन नापो यथाकालं
देवो चर्पति न वा पर्पति विष्टत वा चर्पति, वाता
न सम्यगभिवान्ति, क्षितिर्व्यापद्यते, सलिलान्युप
शुण्यन्ति, ओषधयः स्वभाव परिहायापद्यन्ते विष्ट-
ति, तत उद्भूतस्य जनपदाः स्पृष्टव्याम्यवहार्य-
दोपात् ॥ २४ ॥

वृत्तोमूल किमूलमिच्छार्थं । तस्य मूलमधर्म इति वैदिकम-
धर्मं दर्शयति । तन्मूलं वेति तस्य वातादिवैशुण्यस्य मूल पूर्वकृत
वा कर्म । तेनैद्विषो वाऽप्यमो जन्मान्तरकृतो वाऽधर्मा वाता-

दिवैशुण्यस्य वारणमिति व्रूते । तद्यदा देवोलादिना तैर्हि-
मेवाधर्मं यद्वक्ष्यति हेतुतया तत् प्रलभ्यतेन स्फुटसिद्धान्ताय,
ननु जन्मान्तरकृतधर्मस्याकारणत्वेनेति श्रेयम् । तथोक्ति-
हिकजन्मान्तरविषयोधर्मो । योनिरिति कारणम् । स्पृष्टव्याम्य-
वहार्यदोषादिति स्पृष्टस्य वा जलोदेरभ्यवहार्यस्य च कृतस्य
दुष्टतात् । एतत् प्राधान्येन ह्येव, तेन दुष्टपवनगन्धदोषोऽपि
ह्येव, अवात्मगन्धोऽपि दुष्टतात् उक्त ॥ २१ ॥ २४ ॥

तथा शस्त्रप्रभवस्यापि जनपदोद्भूतस्यधर्म एव
हेतुर्भवति । येऽतिप्रवृद्धलोभक्रोधमोहमानास्ते दुर्ब-
लानधर्मस्यात्मस्वजनपदोपघाताय शस्त्रेण परस्पर-
मभिक्रामन्ति, परान् वाऽभिक्रामन्ति, परैर्वाऽभि-
क्राम्यन्ते ॥ २५ ॥

शस्त्रप्रभवस्यापि विदुषु जनपदस्य शस्त्रप्रभवस्येत्यर्थः । आ-
त्मस्वजनपदोपघातायेति अत्र आत्मन स्वजनस्य परस्य चोप-
घातो भवति प्राय इत्यर्थः ॥ २५ ॥

रक्षोगणादिभिर्वा विविधभूतसङ्घैस्तमधर्ममन्य-
ताऽप्यपचायान्तरमुपलभ्याभिहन्यन्ते ॥ २६ ॥

राक्षसाद्युसहोऽपि जनानामधर्मोद्भूत एव भवतीत्याह—
रक्षोगणोलादि । अन्यथा अपचारान्तरमिति यथोक्ताध-
कारणादन्यदधर्मकारणमधोवादीत्यर्थः ॥ २६ ॥

तथाऽभिशापप्रभवस्याप्यधर्म एव हेतुर्भवति । ये
लुप्तधर्माणो धर्मादुपेतास्ते गुरुवृद्धसिद्धिर्पिपृज्यानध-
मत्याहिवात्याचरन्ति, ततस्ताः प्रजा शुर्वादिभिरपि
शस्त्रा भसतामुपयान्ति प्रागेवानेकपुरुषकुलवि-
नाशाय, नियतप्रत्ययोपलम्भादनियताश्चापरे ॥ २७ ॥

प्रागेवेति स्मरति, अनेकपुरुषकुलविनाशानामभिशापा भसता
यान्तीत्यर्थः । निपतप्रत्ययोपलम्भादनियताश्चापरे भसतां
यान्तीति योजना । अनियता अभिलिप्ता इत्यर्थः । प्रतिनियत
पुर्याभिशापाद प्रतिनियता एव नसता दान्ति न सप्त जना
इत्यर्थः ॥ २७ ॥

प्रागपि धार्मादन्ते नाशुभोत्पत्तिरन्यतोऽभूत् ।
आदिकाले हादिति लुप्तसमोऽजसोऽतिविमलमिपुल
प्रभावाः प्रत्यक्षदेवदेवधिर्धर्मस्यहाविधिधिधानाः ॥
लसारसंहतस्त्रिरशरीराः प्रसन्नवर्णोन्द्रियाः पवन
समवलज्जवपराक्रमश्चादृष्टिचोऽभिरूपप्रमाणौ
तिप्रसादोपचयधन्तः सत्यार्जवाचुशंयदानदमनिय-
मतपउपनासग्रहान्यवतपरा व्यपगतभयरागहे-
महेलोमकोषशोकमानरोगनिद्रातन्द्राधर्ममाल
स्परिग्रहाश्च पुराणा वभुर्बुरभितायुषः । तेषामुदा-
रस्त्वगुणकर्मणामचित्स्वरसवीर्यविपाकप्रभावयु

१ येषां न मृत्युजनपरिहृष्टय सामान्यमस्तीत्यर्थः इति पा० ।

२ 'जातकर्म' इति पा० । ३ 'नगरनिगमजनपदप्रधाना नगर-
दीनामप्यधा' । ४ 'रक्षोगणव्यावर्तदोषात्' इति पा० ।

१ प्रागेवेति स्मरति योवीन्द्रवाक्येनेन न पश्यते । २ 'उदा-
रस्त्वगुणं वर्णं धर्माणां चाक्षित्वात्तत्' इति पा० ।

णस्तमुदितानि प्रादुर्बभूवुः शस्यानि सर्वगुणसमु-
दितत्वात् पृथिव्यादीनां कृतयुगस्यादौ । भ्रष्टयति
तु कृतयुगे केपांचिदत्यादानात् सांपन्निकानां
सस्त्वानां शरीरपीरत्वमासीत्, शरीरगोरवाच्छुभं,
धमादालस्यम्, आलस्यात् संचयः, संचयात्
परिग्रहः, परिग्रहाद्भोगः प्रादुरासीत् कृते ॥ २८ ॥

आयापिनानि च रोगाणामधर्म एव वारणमिच्छाह—प्रागपि
चेलादि । यज्ञो यज्ञदेवता, विग्नयज्ञविधायको वेद, विधान
यज्ञकर्म । जयो धेग । परिग्रहो भगवत् । अमितमिवातिपहु-
ल्येनावुष्या ते अमितायुष । सत्ये हि चतुर्वर्षसप्तमायु, यदुक्त
भगवता ऋतेन—“पुरया सर्वसिद्धयार्थतुल्यवर्षसप्तमायुष कृते”
इति । सापन्निकानामीधरागम् । कृत इति कृतयुगस्य शेषे ॥ २८ ॥

ततस्तेतायां लोभादभिद्रोहः, अभिद्रोहांमुतवच-
नम्, अनुतवचनात् कामश्रोधमानहेयपाक्ष्यामि
धातभयतापशोकाचिन्तोद्देशादयः प्रवृत्ताः । ततस्ते
तायां धर्मपादोऽन्तर्धानमगमत् । तस्यान्धर्मानात्
युगवर्षप्रमाणस्य पादद्वयः, पृथिव्यादेश्च गुणपा-
दप्रणाशोऽभूत् । तत्प्रणाशकृतश्च शस्यानां श्रद्धय-
मह्यतरस्योपेक्षिपाक्षप्रभावगुणपादार्धशः । ततस्तानि
प्रजाशरीराणि हीयमानगुणपादैराहारविहाररयथा-
पूर्वमुपपद्यमानानामपि मिमांसकतपरीतानि प्रागन्याधि-
मिर्च्यैरादिभिराकान्तानि । अतः प्राणिनो ह्यलम-
थापुरायुषः क्रमश इति ॥ २९ ॥

हीयमानगुणपादैरेति यथा यथा जेताया लयो भवति, तथा
तथा आहारविहारगुणपादहाभो भयभ्रात इति दर्शयति ।
विहारोऽपि आधर्म्यता हीनगुणे भवति, तेन न यथावच्छ-
रोपोपपन्नम करोति । उपपद्यमानानीति धातुसाम्येन वाक्य-
मानानि ॥ २९ ॥

अथतश्चान् ।

युगे युगे धर्मपादः क्रमेणानेन हीयते ।
गुणपादश्च भूतानामेवं लोकाः प्रलीयते ॥ ३० ॥
संवत्सरशते पूर्णं याति संवत्सरः क्षयम् ।
देहिनामायुषः काले यत्र यन्मानमिष्यते ॥ ३१ ॥

इति विकाराणां प्रागुत्पत्तिहेतुस्तुतो भवति ॥ ३२ ॥

संवत्सरशते पूर्णं इति संवत्सरेण शततमोऽंशे पूर्णः । यत्र
यन्मानमिष्यते इति यत्र युगे यन्मानमिष्यते, तत्र (स्य) शततम-
ंशे पूर्णं वर्षं एकं क्षयं याति । तेन, बलां सतवर्षायुषि यदा
शततमोऽंशो याति क्षयं तदा नवनवति वर्षमायुर्वैवर्तिलाय-
सरणीयम् ॥ ३०-३१ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमग्निवेश उवाच—किञ्च यत्तु
भगवन् नियतकालप्रमाणमायुः सर्वं न वेति ॥ ३३ ॥
तं भगवानुवाच—

इहाग्निवेश । भूतानामायुर्मुक्तिमपेक्षते ।
देवे पुरुषकारे च स्थितं ह्यस्य यत्नबलम् ॥ ३४ ॥
दैवमरमकृतं विद्यात् कर्म यत् पूर्वदेहिषम् ।
स्मृतः पुरुषकारस्तु क्रियते यदिहापरम् ॥ ३५ ॥
यत्नबलविशेषोऽस्ति तयोरपि च फर्मणोः ।
दृष्टं हि त्रिविधं कर्म हीनं मध्यममुत्तमम् ॥ ३६ ॥
तयोर्ह्यार्योयुर्मुक्तिर्दीर्घस्य च सुखस्य च ।
नियतस्यायुषो हेतुर्विपरीतस्य चैतरा ॥ ३७ ॥

मध्यमा मध्यमस्यैषा,

मुक्तिमपेक्षते इति देवपुरुषकारयोर्बोद्धव्यं न पेक्षते नियतत्वेऽ-
नियतत्वे चेत्सर्वं । बलं चाबलं च यत्नबलं, तन्नाशुषो निय-
तत्वेन बलमनियतत्वेनायत्नं हेतुम् । यद्यपि पूर्वदेहिषं कर्मो-
त्तिरत्वेन गतं, तथाऽपि तज्जितविद्वदस्य विद्यमानत्वात्, तद्वा-
रा तत्कर्म वारणं भवेत्येवैह जन्मन्यपि । पुरुषकारस्त्विह
जन्मनि कृतं कर्म वामान्येनोच्यते ॥ ३४-३७ ॥—

कारणं शृणु नापरम् ।

देवं पुरुषकारेण युवंलं ह्युपहन्यते ॥ ३८ ॥
दैवेन चेतत् कर्म विशिष्टेनोपहन्यते ।
दृष्ट्वा यदेकं मन्यन्ते नियतं मानमायुषः ॥ ३९ ॥
कर्म किंचित् कश्चित् काले विप्राभिः नियतं महत् ।
किंचित्कालनियतं प्रत्ययैः प्रतिबोध्यते ॥ ४० ॥

तत्र वस्तिमद्वन्द्वं किंचित्कालनियतमिति न कस्य
स्यात्, किंचित्कालनियतमिति श्वनाद्यु कालनियतमपि
॥ ३८-४० ॥

तस्यादुभयदृष्टत्वादेकान्तप्रहणमसाधु । निदर्श-
नमपि चाज्ञोदाहरिष्यामः—यदि हि नियतकालप्र-
माणमायुः सर्वं स्यात्, तदाऽऽयुष्कामाणां न मन्त्रो-
पधिमाणिमद्वयव्युपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोपचा-
सत्यस्वयनप्रणिपातगमनाद्याः क्रिया इष्टयश्च प्रयो-
ज्येरन् ; नोद्भान्तचण्डचपलगोगजोष्ट्रप्लुरतुरगमर्हि-
पादयः पवतादयश्च दुष्टाः परिहार्याः स्युः, न प्रपा-
तगिरिविषमदुर्गमस्त्वैवगाः, तथा न प्रमतोन्मत्तोद्भा-
न्तचण्डचपलमोहलोभाजुलमतयः, नारयः, न प्रवृ-
जोऽग्निः, च विविधविषाधयः सतीष्टोपजादयः,
न साहसं, नादेशकालचर्या, न तरेन्द्रप्रकोप इति;
एवमादयो हि भावा नामावफराः स्युः, आयुषः
सर्वस्य नियतकालप्रमाणत्वात् । न चानभ्यस्ताकाल-
मरणभयनिवारकाणामवतलमरणभयमागच्छेत् प्रा-
णिनां, व्यर्थोऽथारम्भकथाप्रयोगयुद्धयः स्युर्बहोषां
रसायनाधिकारे, नापीन्द्रो नियतायुषं (पं) शशुं पञ्जे-

तेभ्यः पानीयमुष्णं प्रयच्छन्ति मिपजो भूयिष्ठं न तथा शीतम्, अस्ति च शीतसाध्योऽपि घातुर्ज्वरकर इति ॥ ४४ ॥

सप्रति मिष्योपचारश्चुल्ला उष्णतोयं ज्वरेऽप्यग्रेये मिष्योपचारः स्यादित्याह—किंनित्यादि । शीतसाध्योऽपि घातुः पित्तमुष्णरूपमित्यर्थः । पानीयं यस्मात् सर्वज्वरितेभ्यो दीयते, तस्मात् पानीयमेवान् पृच्छति ॥ ४४ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—ज्वरितस्य कायसमुत्थानदेशकालानभिसमीक्ष्य पाचनार्थं पानीयमुष्णं प्रयच्छन्ति मिपजः । ज्वरो ह्यामाशयसमुत्थः, प्रापो भेषजानि चामाशयसमुत्थानां विकाराणां पाचनयमनापतर्पणसंमर्थानि भवन्ति । पाचनार्थं च पानीयमुष्णं, तस्मादेतज्ज्वरितेभ्यः प्रयच्छन्ति मिपजो भेषजम् । तद्धि तेषां पीतं घातमनुलोमयति,

र्यमुदीरयति, क्षिप्रं जरां गच्छति, श्लेष्माणं ति, स्वल्पमपि च पीतं दृष्णाप्रशमनाये, तथायुक्तमपि चैतद्यात्ययोत्सन्नपित्ते । इहभ्रमप्रलापातिसारे वा प्रदेयम्, उष्णेन मप्रलापातिसारा भूयोऽभिवर्धन्ते, शीते गम्यन्तीति ॥ ४५ ॥

पिते प्रहृदपिते ॥ ४५ ॥

भवति चात्र ।

णकृतान् रोगाञ्छमयन्ति मिपग्विदः ।

१। तक्रुता रोगास्तेषामुष्णं मिपञ्जितम् ॥ ४६ ॥

२। तत्र ज्वरे एव शीतोष्णसमुत्पन्नमेदेन उष्णशीतोप-
क्रितु सर्वत्रैव व्याधावेवमित्याह—शीतेनेत्यादि ।

३। ते ज्ञानवन्तश्चेति मिपग्विदः ॥ ४६ ॥

मितरेषामपि व्याधीनां निदानविपरीतं भेद्यति, यथा—अपतर्पणमिमिषानां व्याधीनां ण, पूरणमस्ति शान्तिः, तथा पूरणमिमिव्याधीनां नान्तरेणापतर्पणम् ॥ ४७ ॥

तर्पणमपि च त्रिविधं—लह्वनं, लह्वनपाचनं, त्सेचनं चेति ॥ ४८ ॥

। लह्वनमल्पबलदोषाणां, लह्वनेन हाशिमारु-
या घातातपपरीतमिवाल्पमुदकमल्पो दोषः
मापद्यते; लह्वनपाचने मध्यबलदोषाणां,
पाचनाभ्यां हि स्वयंस्तपामाकृताभ्यां पांनु-
वकिरणैरिव चानतियहृदकं मध्यबलो दोषः

विरेचनवमनापतर्पणसदमनान्येव इति पा० । २ 'अपस्ते-
इति पा० । ३ 'लह्वनपाचनं' इति पा० ।

प्रशोपमापद्यते; बहुदोषाणां पुनर्दोषावसेचनमेव
कार्यं, न ह्यभिन्ने वेदारसेतौ पल्वलाप्रसेकोऽस्ति,
तद्बहोपावसेचनम् ॥ ४९ ॥

न केवलं शीतोष्णसमुत्पयोरेव परं हेतुविपर्ययेण चिकित्सा,
किन्त्वपतर्पणादिजेऽपि हेतुविपरीतेनेत्याह—एवमित्यादि ।
अपतर्पणसंतर्पणाभ्यां च सर्वं चिकित्सितं गृहीतं, न ह्यपतर्प-
णसंतर्पणाभ्यां विनाऽप्यविधानान्तरमस्ति चिकित्सायाः, येन
सर्वं एवोपक्रमा सतर्पणापतर्पणमेदा एव । अत एव विशेष-
ज्ञानायमपतर्पणमेदानाह—अपतर्पणमित्यादि । लह्वनपाचन-
मिति वचनेन यत्र पाचनं क्रियते तत्रावर्यं श्लोकमात्रया
लह्वनमपि क्रियत इति दर्शयति, पाचनकाले हि यदि बृहत्
क्रियते तदा बृहणेनाग्नेः प्रतिशूठेन पाचनं न स्यादित्यर्थः ।
अवकिरणैरिवेत्यत्र इवशब्दोऽनतिबहुदकमिवेत्येवंहो हेयः ।
अप्येदंति चतुर्नारि बृहणेति च ॥ ४९-५० ॥

दोषावसेचनमन्यथा भेषजं प्राप्तकालमन्यानु-
रूपं नैवविधय कुर्यात् । तद्यथा—अनपवाद्प्रती-
कारस्याधनस्यापरिचारकस्य वैद्यमानिनश्चण्डस्या-
सूयकस्य तीव्रधर्मोक्तेरतिक्षीणयत्नमांस्तशोणित-
स्यासाध्यरोगोपहतस्य मुमुर्षुल्लिङ्गान्वितस्य चेति ।
एवंविधं ह्यानुमुपचरन् मिपक्व पापीयसाऽयश्चासा
योगमुच्छतीति ॥ ५० ॥

अनपवाद्प्रतीकारो वाच्यप्रतीकारः । अधनस्यानुपकरणत्वेन
न चिकित्सा पार्वते वर्तुमित्यर्थः । ईदृशानीं दुरभिमानाद्वैपो-
पदेशं न करोति । तीव्रधर्मोक्तेः प्रतिक्रियायामधर्मो भवति, न
च चिकित्सा सिध्यत्यधर्मप्रतिबन्धात् । मुमुर्षुल्लिङ्गान्वितस्येति
रिष्टपुण्यस्य । पापीयसेति पापहेतुना पापजनकेनायश्चा ॥ ५० ॥

भवति चात्र ।

तदास्वे चानुबन्धे वा यस्य स्वादशुभं फलम् ।

कर्मणस्तत्र कर्तव्यमेतद्बुद्धिमतां मतम् ॥ ५१ ॥

(अल्पोदकदुमो यस्तु प्रवातः प्रचुरातपः ।

श्लेष्मः स जाह्नलो देशः स्वल्पोरगतमोऽपि च ॥ ५२ ॥

प्रचुरोदकदृष्टो यो निवातो दुर्लभातपः ।

अनूपो बहुदोषश्च, समः साधारणो मतः ॥ ५३ ॥)

अनुबन्धे चेत्युत्तरकालम् । केचिदल्पोदकदुमो यस्तित्या-
दिग्रन्थं जाह्नलादिदेशलक्षणमत्र पठन्ति ॥ ५१-५३ ॥

तत्र श्लोकाः ।

पूर्वस्थाणि सामान्या हेतवः सखलक्षणाः ।

देशोद्भूतस्य भेषज्यं हेतूनां मूलमेव च ॥ ५४ ॥

प्राग्विकारसमुत्पत्तिरायुषश्च क्षयप्रभः ।

मरणं प्रति भूतानां कालाकालविनिश्चयः ॥ ५५ ॥

१ 'अत एव' इति हस्तलिखितपुस्तके न पठ्यते । २ 'अल्पवाद्'
प्रतीकारस्य' इति पा० ।

यथा चाकालमरणं यथा युक्तं च मेघजम् ।
तिद्धिं यात्योपधं येन न कुर्याद्येन हेतुना ॥ ५६ ॥
तदनेयोऽग्निवेशाय निखिल सर्वमुक्तवान् ।
देशोद्भूतनिमित्तीये विमाने मुनिसत्तम- ॥ ५७ ॥
इत्यग्निवेशादृते तन्त्रे चरकप्रतिस्संस्कृते विमानस्थाने
जनपदोद्भूतनीयविमान नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

सप्रहे पूर्वेषाणीनि महानादिविचार । सखलक्षणा सख
विकृतिलक्षणा, तच्च लक्षणं तत्र वसतिविविधमित्यादिना
प्रोक्तम् । यथायुक्तं च मेघजं तिद्धिं यातीत्यनेनोपधानीय
दानोपपत्त्या सर्वं स्पष्टीतम् ॥ ५४-५७ ॥

इति श्रीवत्सपानिदत्तभिरचिताया चरकवात्पर्यदीक्षया-
भाष्येदेदीपिकाया विमानस्थाने जनपदोद्भूतनी-
यविमान नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

गथातस्त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीय विमानं व्या-
ख्यास्याम ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानानेय ॥ २ ॥

जनपदोद्भूतनीयेऽविशेषेण सद्यपि रोगा उक्ता, तेषां
विशेषो यथा ज्ञातव्यस्तदुपदेष्टुं त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयोऽ-
भिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

त्रिविधं रालु रोगविशेषविज्ञानं भवति, तद्यथा-
भातोपदेश, प्रत्यक्षम्, अनुमानं चेति ॥ ३ ॥

रोगाणां विशेषो यथा वक्ष्यमाणो विज्ञायते येन तत्रोपा-
शेषविज्ञानम्, उपदेशप्रत्यक्षज्ञानादयः प्रमाणत्रयम् । अत्र तु
मुपेष्टुमानान्तर्गतत्वादेव न वृत्त्यकरणम् । एतच्च प्रमाणत्रय-
व्यतिरेगे मिथित, वृत्तिरूप, वृत्तिदेहं परीक्षायां वर्तते ।
येन, मान्तरं वक्षिमायादां प्रत्यक्षमपश्य व्याप्रियते ॥ ३ ॥

तथातोपदेशो नामास्तयचनम्, आत्ता शवितर्क-
स्मृतिविभागविदो निष्पीत्युपतापदर्शिनश्च । तेषामे-
धगुणयोगाद्यद्वयं तत् प्रमाणम्, अथमाणं पुनर्म-
सोन्मसम्पूर्वैरक्तं दुष्टादुपवचनमिति, प्रत्यक्षं तु रालु
तयत् स्वयमिन्द्रियमनसा चोपलभ्यते, अनुमान-
रालु तर्को युक्त्यपेक्ष ॥ ४ ॥

निरीक्षणं प्रथममनुमानादिप्रणम्युक्तानि, सुतरां
'तत्रोपदेशो नाम' इत्यादिनाऽऽतोपदेशादिप्रत्यक्षप्राप्तिगान् प्र-
रणागतवारं विनये, प्राप्तिरिति शब्दोऽनुव्यमानो न्युते
भवति । शविनपेक्षारि ।—इति च कथाऽनितितशानमिति

भावत्, स्मृति स्मरणज्ञान, विभाग एकदेश, एतद्वि-
पर्ययानिश्चयेनानुमयेन च कास्त्वेन च ये भावात् जानते,
तेऽवितर्कस्मृतिविभागविदः । वितर्कादिदेवि तु नास्ति, प्रतिपाद्य-
वस्तुतोषविशेषविज्ञानात् । स्मृतिज्ञानं च यद्यपि प्रमाणमूल-
मेव, तथाऽपि वर्तमानक्षणे स्मृतिज्ञानविषयार्थस्य नापश्य-
विद्यमानतेति न तत् प्रमाणमिति भावः । किंवा, स्मृतिज्ञान-
स्मृतिशास्त्रज्ञानं गणितज्ञानं च, एतच्च ज्ञानद्वयं साक्षादर्श-
वर्त्यं तदुपबोधेन विम्याज्ञानत्वसंभवादप्रमाणमपीति नोपा-
देयम् । अथ सम्यग्ज्ञानवन्तोऽपि रागादिवशादन्यथा व्याहर-
न्वीलाह—निष्पीत्युपतापदर्शिनः इति ।—निष्पीत्या निरपेक्षापे-
न च ह्यु चीलं येन ते तथा । एतेन मयार्थदर्शी विचारप्रभातो
भवतीत्युक्तं भवति । एवभूतं चात्र च कस्यचिद्भावे सर्व-
मेव भवति, स्मृतिरालु तु यस्मिन्नेव विषये वितर्कादि न
भवति तत्रैवोपदेशं प्रमाणमिति ज्ञेयम् । अथप्रमाणमिति नापश्य-
प्रमाणतयाऽवधार्यते रागादिदुष्टत्वादित्यथ । दुष्टत्वासाद्यदुष्ट-
चेति दुष्टदुष्ट, तेन पिता हि पुनस्त्य दुष्टोऽप्यदुष्टत्वादाते
एव भवति, किंवा दुष्टो वक्षकः । स्वयमिन्द्रियमनसा चैत्यनेन
नदात्मनेन्द्रियैश्चतुर्धादिभिरव्यवधानेन गृह्यते इत्यादि तत्
प्रत्यक्षमिति यावत् प्रत्यक्षं गृह्यति, मनसा चैत्यनेन च मन-
साऽव्यवधानेन यदुपलभ्यते चतुर्धादि, तच्च मायसं प्रत्यक्षं
गृह्यति । तर्कोऽनामप्रत्यक्षं ज्ञानम् । युक्तिं स्वयन्तोऽविनाभाव-
इत्यथ, तेनाविनाभावात् परोपज्ञानसमुमानमित्यथ ॥ ४ ॥

त्रिविधेन स्वत्वनेन ज्ञानसमुदायेन पूर्वं परीक्ष्य
रोगं सर्वथा सर्वमद्योत्तरकालमध्ययसानमदोष-
भवति, न हि ज्ञानाययवेन दृक्ते शेषे ज्ञानमुप-
पद्यते । त्रिविधे स्वस्तिन् ज्ञानसमुदाये पूर्वमातोपदे-
शज्ञानं, तत् प्रत्यक्षज्ञानुमानाभ्यां परीक्षोपपद्यते ।
किं ह्यनुपदिष्टं पूर्वं यत्तत् प्रत्यक्षज्ञानुमानाभ्यां परीक्षा-
भाषो विधात् । तस्माद्विधया परीक्षा ज्ञानयता
प्रत्यक्षमनुमानं च, त्रिविधं या सहोपदेशेन ॥ ५ ॥

ज्ञानसमुदायेनेति ज्ञानसमुदायः प्रमाणसहाता, तेन समु-
दायेन 'अयमेव रोगः' इत्येवभूतनिश्चयोऽप्यवसानम् । त्रिविध-
वित्यादि । ज्ञायतेऽनेनेति शब्दं प्रमाणम् । प्रथममातोप-
देशो व्याधिं बोधयति, ततयातोपदिष्टं व्याधिं प्रत्यक्षानु-
मानाभ्यां यथोक्तविधौ परीक्षया निश्चिनोति, शापनात्पुनरि-
व्याधीं सर्वत्र इव न प्रत्यक्षेपानुमानेन च व्याधिमुपलभ्य-
इत्याह—किं ह्यनुपदिष्टमिति । एवं भवते—व्याधि-
पदावदुपरिवर्तनीया, नोपदेशानन्तरेण ज्ञानं नि-
वेष्टुमिगतवैषम्यप्राप्तं त्रिविधमप्यनेन व्याधिप्रिये-
तत्प्राप्तमनयेन ये व्याधीना हेतव्यमिरेषां प्रतीयन्तिनाम्

प्रत्यक्षानुमानाभ्यामुपलभमानो व्याधिं निश्चिनोति, अनुपदेशवा
स्तानुपलभमानोऽपि हेत्वादिविशेषानशिक्षितरजपरीक्षो यथा
रमाना विशेषे पर्यवस्यति नावधारयति रजनिर्बोधं, तथा नावधा-
रयति व्याधिविशेषमिति भावः । ज्ञानवतामिल्याप्तोपदेशव-
ताम् । त्रिविधा वैयनेन व्याधिपरीक्षासमये ह्याप्तोपदेशोऽपि
व्याप्रियते प्रहणीमार्दवस्वप्रदर्शनादिप्रतिपत्तौ तथा दुरधिगम-
स्थानसंभ्रयादिप्रतिपत्तौ तथा कोष्ठघृद्वारुणत्वादपरीक्षायां चा-
नुरवचनरूपाप्तोपदेशोऽपि व्याप्रियत इति दर्शयति ॥ ५ ॥

तत्रेदमुपदिशन्ति बुद्धिमन्तः—रोगमेकैकमेवंप्र-
कोपणमेवंयोगनिमेवमुत्थानमेवमात्मानमेवमधिष्ठा-
नमेवंवेदनमेवंसंस्थानमेवंशब्दस्पर्शरूपरसगन्धमे-
वमुपद्रव्यमेवंबुद्धिस्थानक्षयसमन्वितमेवमुद्धर्कमेवं-
नामानमेवंयोगं विद्यात्, तस्मिन्निधं प्रतीकारार्था
प्रवृत्तिरथवा निवृत्तिरित्युपदेशाज्ज्ञायते ॥ ६ ॥

तत्रेत्यादिनाऽऽप्तोपदेशगम्यमाह । प्रकोपणं वायो ह्लात्वादि-
हेतुः । मोनिर्वातादयः । आत्मा स्वभावः ; यथा—रोहिण्या
दारुणत्वं, सन्यासस्य क्षीप्रोपशमणीयत्वादि । अधिष्ठानं शरीर-
भवयथा मनश्च । इयं प्रतीकारार्था प्रवृत्तिः, यथा—ज्वरे
लह्वनपाचनार्थं प्रवृत्तिः । निरुत्तिश्च प्रतीकारार्था यथा—
नवज्वरे दिवास्वप्नानायां निवृत्तिरित्यादि मन्तव्यम् ॥ ६ ॥

प्रत्यक्षतस्तु खलु रोगतत्त्वं बुभुक्षुः सर्वैरिन्द्रि-
यैः सर्वानिन्द्रियार्थानातुररशरीरगतान् परीक्षेत,
अन्यत्र रसज्ञानात् । तद्यथा—ज्वरकृज्जनं, सन्धिस्फुट-
नमङ्गुलीपर्वणां च, स्वरविशेषांश्च, ये धान्येऽपि केचि-
च्छरीरोपगताः शब्दाः स्युताच्छ्रोत्रेण परीक्षेत; य-
र्मांसस्थानप्रमाणच्छायाः शरीरप्रकृतियिकारौ चक्षु-
र्द्वययिकारि यानि चान्यान्यनुक्तानि तानि चक्षुषा
परीक्षेत; रसं तु पक्वातुरशरीरगतमिन्द्रियैरपि-
कमप्यनुमानादवगच्छेत्, न ह्यस्य प्रत्यक्षेण ग्रहण-
मुपपद्यते, तस्मादातुरपरिग्रहेनैवातुरमुखरसं वि-
द्यात्, यूकासर्पणेन त्वस्य शरीरवैरस्यं, मक्षि-
कोपसर्पणेन शरीरमाधुर्यं, लोहितपित्तसंदेहे तु किं
धारिलोहितं लोहितपित्तं वेति श्वकाकभक्षणादा-
रिलोहितमभक्षणाद्धोहितपित्तमित्यनुमातव्यं, एव-
मन्यानप्यातुरशरीरगतान् रसाननुमिमीत; गन्धार्थ-
स्तु खलु सर्वैशरीरगतानातुरस्य प्रकृतिवैकारिकान्
क्रामेन परीक्षेत; स्पर्शं च पाणिना प्रकृतिवैकृतियु-
क्तम् । इति प्रत्यक्षतोऽनुमानादुपदेशतश्च परीक्ष-
णमुक्तम् ॥ ७ ॥

अङ्गुलीपर्वणा च स्फुटनमिति सवन्धः । धान्येऽपि
चेति कासहिंसाशब्दादयः । यानि चान्यानीत्यनेन
लक्षणप्रमादीनि शृङ्खन्ते । यूकापगर्पणेन शरीरवैरस्यमिति
विरसादि शरीराधुका वपसर्पणितः एवं यूकायनपसर्पणेन
प्राहृतरसवुक् शरीरमनुमातव्यम् । धारिलोहितमिति जीवशो-
णितमित्यर्थः ; श्वकाकभक्षणादिहेतुं यद्धारि रक्तं, तत् पित्तादु-
द्धत्वेनाविरक्तं धादयो भक्षयन्ति, नतु पित्तदुष्टं रक्तपित्तमिति
भावः । अत्र एवं शब्दस्पर्शरूपरसगन्ध इत्युपदेशं कृत्वा
शब्दानन्तरं यन्मुप्रांशं रूपं दर्शयन् शब्दादिपरीक्षायाश्च
क्रमनियमाभावं सूचयति ॥ ७ ॥

इमे तु खल्वन्येऽप्येवमेव भूयोऽनुमानहेया भ-
वन्ति भावाः । तद्यथा—अग्निं जरणशक्त्या परी-
क्षेत, यत्नं व्यायामशक्त्या, श्रोत्रादीनि शब्दाद्यर्थ-
ग्रहणेन, मनोऽर्थान्धमिच्छरणेन, विज्ञानं ध्यवसायेन,
रजः सङ्केतं, मोहमविज्ञानेन, क्रोधमभिद्रोहेण, शोकं
वैयनेन, हर्षमामोदेन, प्रीतिं तोषेण, भयं विषादेन,
धैर्यमविषादेन, वीर्यमुत्थानेन, अवस्थानमविभ्रमेण,
अक्षामभिप्रायेण, मेधां ग्रहणेन, संज्ञां नामग्रहणेन,
स्मृतिं स्मरणेन, ह्रियमपप्रपणेन, शीलमनुशीलनेन,
द्वेषं प्रतिपेक्षेन, उपधिमनुपेक्षेन, धृतिमलौटयेन,
यश्यतां विषेयतया, यथोभक्तिसात्म्यव्याधिसमु-
त्थानानि कालदेशोपशयवेदनाविशेषेण, गूढलिङ्गं
व्याधिसुपशयानुपशयार्थानां, दोषप्रमाणविशेषमप-
चारविशेषेण, आयुषः क्षयमरिष्टैः, उपस्थितधेयस्त्वं
कल्याणामिनिवेदनेन, अमलं सत्त्वमविकारेण, ग्रह-
ण्यास्तु घृद्वारुणत्वं स्वमदर्शनमभिप्रायं द्विष्टेर्मु-
खदुःखानि चातुरपरिग्रहेनैव विद्यादिति ॥ ८ ॥

भूयोऽनुमानहेया इत्येवानुमानगम्यतया वक्ष्यमाणा केचि-
दभिवलदय आतुरोपदेशवन्मा अपि भवन्तीति सूचयति ।
मनोऽर्थान्धमिच्छरणेनेति सतीन्द्रियाणामयं सर्वगन्धे यदिदं कदा-
चित्छब्दं प्रवेष्टि, कदाचिदस्मिल्याचयोगपथं सर्वार्थान् प्रवे-
ष्टि, तेनास्ति कारणानन्तरमिन्द्रियार्थग्राहकं नतु हल्लनुमीयते ।
ज्ञानं व्यवसायेनेति व्यवसायः प्रवृत्तिः, यथा—पैयजले पाना-
र्यां प्रवृत्तिः, तेनानुमीयते जलज्ञानमस्य जातं, कथमन्यथा
ज्ञानकार्यार्थकियाया प्रवर्तत इति । रजः ग्रहेनेति नाशोदिवहेन,
तत्कारणं रजोऽनुमीयते । अभिद्रोहं परपीडार्थां प्रवृत्तिः ।
दैन्यं रोदनं । आमोदो उत्सर्गवत्प्राप्तुस्वकारणम् ।
तोषो सुखनयनप्रसादादिः, एतेन प्रीतिरुपमात्रं, हर्षस्तु प्री-
तिविशेषो मनवद्वैकारक इत्युक्तं भवति । धैर्यं त्रिपथि मन-

१ 'लघुनरवेदनाध्या' इति पा० । २ 'वर्णसंस्थानप्रमाणच्छाया
शरीरप्रकृतियिकारो' इति गङ्गापरसमवः पाठः । ३ 'अनुमानैकदे
शतश्च' इति पा० ।

१ 'सम्बन्धतया ये भूयश्चानुमानहेया' इति पा० । २ 'वीर्यमु
त्साहेन' इति पा० । ३ 'उपधिमनुपेक्षेन' इति पा० । ४ 'दिष्ट
एषु गुणस्थाने' इति पा० । ५ 'इन्द्रियादिग्राहक' इति पा० ।

सोऽर्हन्त्याम् । वीर्यमारब्धदुष्करकायैर्व्यवृत्तिर्नसः । उल्था-
नेनेति क्रियारम्भेण । अवस्थानं स्थिरमस्ति त्वम् । अविव्रजेण-
लस्रान्त्वा । थ्रद्वमिच्छाम् । अभिप्रायेणेति कर्म्यर्पणेन । मह-
गेनेति प्रत्यादिधारणेन । स्मृतिमिति स्मृतिजनकं संस्कारं
स्मरणेन हि तत्कारणं संस्कारोऽनुमीयते । हियमिति उक्तम् ।
अवव्रजेणेति सज्जिताकारेण । शूलमिति सहजं वस्तुपु रागम् ।
अनुशीलनेनेति अनुशीलनं संततशीलनं तेन ; सततं यस्य
संवते तच्छीलोऽयमित्यनुमीयते । प्रतिपेधेनेति व्यावृत्त्या ।
उपेक्ष्य धीयते इति उपपिरुष्टम इत्यर्थः, समनुबन्धेनेत्युत्तर-
भाजीनफलेन ; उत्तरकालं हि आश्रयित्वेन फलेन ज्ञायते—
सद्यस्मन्मत्तच्छप्रत्ययौ चन्द्रगुप्त इति । विधेयतवेति विधेयप्र-
चारेण । वयःप्रदत्तानि व्याधिसमुत्पन्नान्तानि चत्वारि यथा-
संख्यं कालादिविशेषेण ज्ञायन्ते । तत्र कालविशेषेण घोरशय-
पीदिना धर्मो बाह्यादि ज्ञायते । देशेन तु भक्तिरिच्छा ज्ञायते,
यथा हि—अयं मध्यदेशीयसेनास्य गोधूममापादित्विच्छाऽऽनुमी-
यते ; यस्माच्चर्मस्रोपघोरे तेनेदमस्य सारस्यमिति ज्ञायते ;
क्षेपमाविशेषेण व्यामिसमुत्पन्नं ज्ञायते, यथा—यस्मादयं स-
न्तापदेवनावान्, तस्मादस्य ज्वरव्याधिसमुत्पन्नं भूतमित्यादि
ज्ञेयम् । शूलछिन्नेतिमिश्रोपेनागुह्येति व्याधौ लिङ्गेवावधा-
रिते नोपधयातुरवाध्यायां परीक्षा करणीवेति दर्शयति । अप-
चारविशेषेनेति महताऽपचारेण ; भक्तिर्दोषो भवति, सारस्येण सारस्य
इति । कस्माणाभिनिवेशेनेति श्वेदस्वरमार्गानुशानेन ; एतादि
अचिरभाविशेषसामेव भवति । सत्त्वमिति सत्त्वगुणोद्दे-
ष्टम् । अविकारेणेति रागद्वेषविकारामात्रेन । परेप्रप्रेनेतिविव-
चनेन यद्यपि ग्रहणीमार्दानाचसुमानादपि पाम्यते शर्तुं, तथाऽ-
प्यनुमानस्य इन्द्रियवाचकवृत्त्येनातुरश्चल्यैव मुलोपचाररपसा
शिषाद् ग्रहणीमार्दानादीनि दर्शयति । अभिप्रायो मोक्षना-
दीच्छा । द्विष्टशब्देन तु द्विष्टपित्तप्रेषादिप्रदम् ॥ ८ ॥

अयमिति चान्न ।

आततद्योपदेष्टेन प्रत्यक्षकरणेन च ।

अनुमानेन च व्याधीन् सम्यग्निघाद्विचक्षणः ॥ ९ ॥

सर्वथा सर्वमालोच्य यथासंभवमर्थं विवृत्तम् ।

अथाध्यवस्येत्तत्त्वे च फलं च तदन्तरम् ॥ १० ॥

कार्यतत्त्वविशेषतः प्रतिपत्तो न मुञ्चति ।

अमृतः फलमाप्नोति यदमोहनमिच्छतम् ॥ ११ ॥

शान्तुद्विप्रदीपेन यो नाविशति तत्त्ववित् ।

आतुरस्यान्तरात्मानं न स रोगाधिक्रियते ॥ १२ ॥

तत्र न्होकी ।

सर्वरोगनिशेषाणां त्रिविधं ज्ञानसंग्रहम् ।

यथा सोपदिशन्त्यास्ताः प्रत्यक्षं गृह्यते यथा ॥ १३ ॥

ये यथा चानुमानेन ज्ञेयास्तांश्चाप्युदारधीः ।
भावांस्त्रिरोगविज्ञाने विमाने मुनिरुक्तवान् ॥ १४ ॥

इत्यभिवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते

विमानस्थाने त्रिविधरोगविशेष-

विज्ञानीयं विमानं नाम

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

यथासंभवमित्यनेन सर्वत्र परीक्षणीये सर्वप्रमाणांसंभवे इति
दर्शयति । अथेत्यादि अथ प्रत्यक्षश्चादिरविवधपरीक्षान-
न्तरम् । तत्त्वे व्याधितत्त्वे, तथा फलं च तत्र साध्ये व्याधी
कर्तव्यलक्षणे, तदन्तरमध्यवस्येत् ; यत्पूर्वं सत्त्वं भवति, यथा
कार्यशुक्लं, तत्राप्यवधानं नियमं कुर्यादित्यर्थः । अनन्तरमिति
सविद्यमानान्तरस्योपमिश्रणं । कार्यतरवविशेषाध्यवसायफ-
लमाह—फलं इत्यादि । प्रतिपत्तिः कर्मणा यथाहृतयाऽनुमानम् ।
अमृत इति प्रतिपत्तयमृत इत्यर्थः । ज्ञानं शास्त्रं, तादृता बुद्धि-
शान्तुद्विः । आविशति शुष्काऽवगाहत् इत्यर्थः । अन्तरात्मा-
नमिति वैयर्थ्ये अन्तःपुरम् ॥ १-१४ ॥

इति धीनक्रपाणिदत्तविचितायां चरकतात्पर्यटीकायां

मातुर्वेदीपिकायां त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयं

विमानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः श्रोतसां विमानं व्याप्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्वाह भगवानाश्रयेयः ॥ २ ॥

पूर्वस्मिन्प्राये परीक्षामनिषाद्य तत्परीक्षणीयं शरीरे शुद्ध-
मुद्रस्तोतिविभागेन वक्तुं श्रोतसा विमानमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

वायन्तः पुरुषे मूर्तिमन्तो भावविशेषास्तापन्त
एवास्मिन् श्रोतसां प्रज्ञाविशेषाः । सर्वे हि भावा
पुरुषे नान्तरेण श्रोतांस्त्वमितिर्वर्तन्ते इत्येवाऽध्य-
मिगच्छन्ति । श्रोतांसि यत्तु परिणाममापद्यमानानि
धातूनामभिवादीनि मयन्त्ययनायेन ॥ ३ ॥

मूर्तिमन्त इत्यसर्ववतदस्यपरिमाणवन्तः, अगर्भगतशरीर-
माणं हि मूर्तिरुच्यते । भावविशेषा शत्रुपक्षिणन्तो विशेषाः ।
अथ हेतुमाह—सर्व इत्यारि । अभिनिर्वर्तन्त इति श्रान-
न्यायेन । श्रोतांशीत्यादि । यत्तुतादो हेतुः । दूरिणमनापद्यमा-
नानामिति पूर्वपूर्ववर्गादस्मितापरिमाणेनोत्तरोत्तरादस्मिता-
मापद्यमानानाम् । अयनायेनेतिवचनात् स्मरणं । धातूनामभि-
वादीनि भवन्ति श्रोतांसि, किन्तु देहान्तराद्यप्येनाभिवादीनि
भवन्ति । एवं मयन्ते—रजस्य बुद्धिः शोभितस्य तथा परित-

मता रसेन मिलितेन कर्तव्या, स च स्थानान्तरस्थस्य रसस्य रुचिरेण सम मेलको न गमनमार्गं श्रोत सञ्जवमन्तरा भवति । अयं तावदभिनिसधि—श्रोत कारणिको हि धातूना प्रायो रक्षा-दीनामुत्तरधनुषोपयक्रमगपरिणामो भवति, तच्चाप्युत्तरधातु पोषणं नान्तरेण श्रोतो भवति, यच्च रक्तं न्याय, स सर्वत्र शरीरे भावे, न चान्यश्रोतसाऽन्यधातुपुष्टि समवति, सर्व-पोष्याणां भिन्नदेशत्वात्, न ह्यभिनेन श्रोतसा भिन्नदेशरुचयो सेचनमस्ति । मनसु यद्यपि नित्यत्वेन न पोष्य, तथाऽपि तस्येन्द्रियप्रदेशगमनार्थं श्रोतोऽस्त्येव । तच्च मन प्रवृत्तीनाम-तीन्द्रियाणां कृत्वमेव शरीरं श्रोतोरूपं वक्ष्यति । दोषाणां तु सर्वशरीरचरत्वेन यथास्थूलश्रोतोनभिधानेऽपि सर्वश्रोतास्येव गमनार्थं वक्ष्यन्ते, सूक्ष्मजिह्वासायां तु वातादीनामपि प्रधान भूता धमन्य सन्त्येव, यदुक्तं मुमुक्षु—“तासां वातवाहिन्यो दश (सु शा अ. ७)” इत्यादि । नच चरकं मुमुक्षु इव धमनीसिराश्रोतसा मेदो विवक्षित ॥ ३ ॥

अपि चैके श्रोतसामेव समुद्यं पुरुषमिच्छन्ति, सर्वगतत्वात् सर्वसरत्वाच्च दोषप्रकोपणप्रशमना-नाम् । न त्वेतदेवं, यस्य हि श्रोतांसि यथैव बहन्ति यथावहन्ति यत्र बाधस्थितानि, सर्वं तदन्यत्तेभ्यः । अतिबहुत्वात् एतलु केचिदपरिसङ्ख्येयान्याचक्षते श्रोतांसि, परिसङ्ख्येयानि पुनरन्ये ॥ ४ ॥

सर्वगतत्वादिति श्रोतसां सर्वशरीरव्यवगतत्वादित्यर्थः । सर्वसरत्वादित्युत्तरेण सञ्जव्यते । दोषप्रकोपणमप्यत्र दोषप्रश-मनं वा पथ्य सर्वसिन्धु शरीरप्रदेशे दोषरूपं सत् तथा भेष-जल्पं सङ्गच्छति, तेन सर्वत्र श्रोतो विपत्ते, तेन श्रोतोमयं पुरुष इति पूर्वपक्षः । त निषेधति—न त्वित्यादि । यस्य हि श्रोतांसि यद्वदितानीत्यर्थः, यच्च बहन्तीति यदसादि बह-न्तीत्यर्थः, यथाबहन्तीति यच्च पुन्यन्तीत्यर्थः, यत्र बाधस्थिता-नीति यत्र नासादीं चक्ष्मादीत्यर्थः, तत् सर्वं धमनीन्योऽन्यत्, तस्माच्च श्रोतोहप एव पुण्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तेषां तु खलु श्रोतसां यथास्थूलं कतिचित्प्रका-रान्मूलतश्च प्रकोपविज्ञानतश्चातुल्याप्यास्यामः, ये भविष्यन्त्यलमनुकार्यशानाय ज्ञानवतां विज्ञानाय चाज्ञानवताम् । तद्यथा—प्राणोदकाधरसरुधिरमां-समेदोस्थिमज्जशुक्रमूत्रपुरीषस्त्रेदवहानीति, यात-पित्तश्लेष्मणां पुनः सर्वशरीरचराणां सर्वाणि श्रो-तांस्ययनभूतानि ॥ ५ ॥

प्रकोपविज्ञानतथेति यथा श्रोतसां प्रकोपो विज्ञायते तथा व्याप्यास्याम इति योजना । अनुकार्यशानायेत्यनुकलोतो-ज्ञानाय । ज्ञानवतामित्यनुकार्यज्ञानसमर्थानाम् । ज्ञानवन्तो

ज्ञानेन छिन्नेनानुक्रमपि श्रोतोऽनुमितिः । विज्ञानाय चाज्ञानवता-मिति यथोक्तमज्ञानाय च मन्दबुद्धीनामित्यर्थः ॥ ५ ॥

तद्वदतीन्द्रियाणां पुनः सत्त्वादीनां केवलं चेत-नावच्छरीरमयनभूतमधिष्ठानभूतं च ॥ ६ ॥

तदेतत् श्रोतसां प्रकृतिभूतत्वाच्च विकारैरुप-ज्यते शरीरम् ॥ ७ ॥

तद्वदिति सर्वशरीरचराणाम् । चेतनावच्छरीरमित्यनेनावे-तनवेक्षणस्वादिप्रदेशं सत्त्वादिगमने निषेधति, दोषास्तु तत्रापि यान्तीति । अयनभूतमिति मार्गभूतम् । अधिष्ठानभूतमिति स्थानरूपम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

तत्र प्राणवहानां श्रोतसां हृदयं मूलं महाश्रोतश्च, प्रदुष्टानां तु खल्वेवामिदं विशेषविज्ञानं भवति; तद्य-था—अतिसृष्टमतिवदं कृपितमल्पाल्पममीक्ष्यं वा सशब्दशूलमुच्छ्वसन्तं दृष्ट्वा प्राणवहान्यस्य श्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् (१)।

उदकवहानां श्रोतसां तालु मूलं होम च । प्रदु-ष्टानां तु खल्वेवामिदं विशेषविज्ञानं भवति । तद्यथा—जिह्वासाह्योष्ठकण्ठहोमशोषं पिपासां श्वातिप्रवृद्धां दृष्ट्वा उदकवहान्यस्य श्रोतांसि प्रदुष्टा-नीति विद्यात् (२)।

अधवहानां श्रोतसामामाशयो मूलं धामं च पार्श्वम् । प्रदुष्टानां तु खल्वेवामिदं विशेषविज्ञानं भवति । तद्यथा—अनन्नाभिलषणमरोचकविपाकौ छर्दि च दृष्ट्वा अधवहान्यस्य श्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् (३)।

रसवहानां श्रोतसां हृदयं मूलं दश च धमन्यः । शोणितवहानां श्रोतसां यक्ष्ममूलं ह्रीहा च । मांस-वहानां च श्रोतसां स्नायुमूलं स्थक् च । मेदोव-हानां श्रोतसां घृक् मूलं घपायहने च । अस्थि-वहानां श्रोतसां मेदो मूलं जघनं च । मज्जवहानां श्रोतसामस्थिनि मूलं सन्धयश्च । शुक्रवहानां श्रो-तसां वृषणौ मूलं शेषश्च । प्रदुष्टानां तु खल्वेवां रसादिवहश्रोतसां विज्ञानान्युक्तानि विविधाशि-तपीतीये, यान्येव हि धातूनां प्रदोपविज्ञानानि, तान्येव यथास्वं प्रदुष्टानां धातुश्रोतसाम् (४)।

मूत्रवहानां श्रोतसां वस्तिमूलं वह्णौ च । प्रदु-ष्टानां तु खल्वेवामिदं विशेषविज्ञानं भवति; त-द्यथा—अतिसृष्टमतिवदं कृपितमल्पाल्पममीक्ष्यं वा बहलं सशूलं मूत्रयन्तं दृष्ट्वा मूत्रवहान्यस्य श्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् (५)।

पुरीषवहानां स्रोतसां पक्षाशयो मूलं स्थूलमुदं च । प्रदुष्टानां तु खल्वेपामिदं विशेषविज्ञानं भवति; तद्यथा—कृच्छ्रेणात्पात्यं सशब्दशूलमतिद्रवमतिप्रथितमतिपटु चोपविशन्तं दृष्ट्वा पुरीषवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् (६);

स्वेदवहानां स्रोतसां मेदो मूलं लोमकृपाश्च । प्रदुष्टानां तु खल्वेपामिदं विशेषविज्ञानं भवति, तद्यथा—अस्वेदनमतिस्वेदनं पारुष्यमतिश्लेष्णतामद्रस्य परिदार्ढ्यं लोमहर्षं च दृष्ट्वा स्वेदवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ॥ ८ ॥

प्राणवहानामिति प्राणसक्तकदाचनवहानाम् । एतच्च प्राणाहव-
विशिष्टस्य वायोर्विशिष्टस्रोतः, सामान्येन तु वायो तर्षा एव
धमन्य इति न विरोधः । मूलमिति अभवस्थानम् । अतिचुष्टं
या अतिषट् वेति विस्तरयेत् बोद्धव्यम्, अतिसृष्टातिषट्चोरे-
कत्रासम्भवात् । अल्पास्य या तत्पाश्वरीक्य वेति च विकल्पः ।
लोम इदयस्यपिपासास्थानम् । कपावहन कपा उदरस्या जिघ-
र्षतिक्ता यामातुर्नानास्तैलवर्तिकेति । उच्यते तु “मेदोवहाना
मूलं कृत्वा कटी च” इत्युक्तं, तदत्रातीन्द्रियार्थदर्शिकान्ये नाम-
द्विधाना मुदस्य प्रभवन्ति । अस्यापि इवरूपमस्त्वेन स्रोतो-
धातुमिति कुर्यात् अस्थिवहानामित्युक्तम् । यद्यपि विशिष्ट-
मितपीलीये रसादीनां दुष्टिलक्षणमुक्तं न रसादिस्रोतसा,
तथाऽपि रसादिदुष्ट्या रसादिबहुधमनीनामपि दुष्टे साधारणत्वे-
नोक्तं—रसादिबहुस्रोतसां विज्ञानान्युक्तानीति । ये तु हुनते—
रसादिदुष्टेरभिप्रेयं बहुधमनीदुष्टिमिति, तेषां मते धृष्टस्व-
मनीदुष्टमिपानमनुपपन्नं, तथा धमनीदुष्ट्या यदातुदुष्टि-
वृत्तिरिति “तेषां प्रकोपात् स्थानस्याथैव” इत्यादिना तदनुपपन्नम् ।
धमनीदुष्ट्या तु तद्वाद्युदिरवश्यं भवतीति दृष्ट्वा धातुदुष्टिल-
क्षणैरेव धमनीदुष्टिका, रसादिधातुदुष्ट्यादिके तु धम-
नीदुष्टिलक्षणमतिप्रवृत्तिरित्यादिनाऽत्रैव वदयति । अस्वेदनादिकं
स्वेदवहदुष्टिलक्षणं कुष्ठपूर्वस्वेदजम्, तेन यत्रान्यलक्षणपूर्व-
पदार्थो भवति, तत्र कुष्ठपूर्वपक्षेति निधेतव्या, एतावन्मात्र-
लक्षणोदये तु स्वेदवहधमनीदुष्टिरिति । धमनीनामिदं मूलज्ञाने
मद्यपि साक्षात् प्रयोजनं नोक्तं, तथाऽपि मूलेपघातादुद्वाहानामिव
धमनीनां महातुपघातो भवतीति श्रेयम्, जत एव उच्यते
स्रोतोगुक्तिदलक्षणान्युक्तानि ॥ ८ ॥

स्रोतांसि तिरा धमन्यो रसायन्यो रसवाहिन्यो
मादयः पन्थानो मार्गाः शरीरच्छिद्राणि संवृतास्तं-
धृतानि स्थानान्याशयो निकेतास्तेति शरीरप-
त्यवकाशानां लक्ष्यालक्ष्याणां नामानि भवन्ति ।

तेषां प्रकोपात् स्थानस्याथैव मार्गमात्रं शरीरधा-
तवः प्रकोपमापवन्ते; इतरेषां प्रकोपादितरपि च ।
स्रोतांसि स्रोतांस्येव, धातवश्च धातूनेव प्रदुष्यन्ति
प्रदुष्टाः । तेषां सर्वेषामिव वातपित्तश्लेष्माणः प्रदुष्टा
दुष्यथितारो भवन्ति दोषसमावादि ॥ ९ ॥

स्रोतसां स्ववहारार्थं पर्यायानाह—स्रोतासीत्यादि ।
संवृतासंवृतानीत्येका सत्ता, तत्राग्रे सत्तानि मूलेऽसत्तानि ।
स्थानादिपर्यायान् केचिद्धमनीमूलस्य पर्यायानावसते, अन्ये
त्वेतानपि धमनीपर्यायानाहुः, धमन्योऽपि हि रसादिस्थान
भवन्त्येवेति कृता । स्थानस्या इत्याद्यवस्था । मार्गमादिष्वेति
धमनीमिष्यच्छन्त । इतरेषां रसादिनोक्तमर्थं स्रोतांसि रसा-
दिना निरूपेति । स्रोतांसि भातवश्च दुष्टा प्रत्यासत्तानि स्रोतांसि
धातवस्तदपि च स्वदोषसमाप्ता इत्यवस्थीत्यर्थः । दोषसमाप्ता-
दिति दोषाणोनेनाव खमासी रसपुष्यत्, न धातवस्तदप्या,
तेन धातुना दुष्टिर्धातुदुष्टिर्धातुगतदोषस्तत्र ज्ञेयः ॥ ९ ॥

भवन्ति चान् ।

क्षयात् सन्धारणाश्रोक्ष्याद्यायामात् क्षुधितस्य च ।
प्राणवाहीनि दुष्यन्ति स्रोतांस्यप्येव दारुणेः ॥ १० ॥
औष्ण्यादारमाद्रवात् पानादतिशुष्काद्रसेचनात् ।
अम्बुवाहीनि दुष्यन्ति मृण्वाप्याश्वातिपीडनात् ॥ ११ ॥
अतिमात्रस्य चाकाले चाहितस्य च भोजनात् ।
अध्रवाहीनि दुष्यन्ति यैर्गुण्यात् पावकस्य च ॥ १२ ॥
शुक्शीतमतिक्षिण्धमतिमानं समश्नताम् ।
रसवाहीनि दुष्यन्ति विम्लानां चातिचिन्तनात् ॥ १३ ॥
विदाहीन्यधपानानि क्षिण्धोष्णानि द्रवाणि च ।
रक्तवाहीनि दुष्यन्ति भजतां चातपानली ॥ १४ ॥
अभिष्यन्तीनि भोज्यानि स्थूलानि च गुरुणि च ।
मांसवाहीनि दुष्यन्ति भुक्त्वा च स्वपतां दिवा ॥ १५ ॥
अव्यायामादियास्यमान्येधानां चातिभक्षणात् ।
मेदोवाहीनि दुष्यन्ति वारुण्याश्वातिसेचनात् ॥ १६ ॥
न्यायामादितिसंशोमादसंभमतिविचट्टनात् ।
अस्थिवाहीनि दुष्यन्ति घातलानां च सेचनात् ॥ १७ ॥
उत्पेदादत्यमिष्यन्दादभिपातात् प्रपीडनात् ।
मज्जवाहीनि दुष्यन्ति विरुद्धानां च सेचनात् ॥ १८ ॥
अकालयोनिगमनाग्निप्रदादतिमैयुनात् ।
शुक्लाहीनि दुष्यन्ति शरभक्षाराग्निमिक्षया ॥ १९ ॥
मूथितोदकमध्वरसीसेयनान्मूथनिप्रहात् ।
मूथवाहीनि दुष्यन्ति क्षीणस्याग्निमिक्षतस्य च ॥ २० ॥

१ ‘युष्मत्’ इति पाठः । २ ‘क्षीणस्याग्निमिक्षतस्य’ इति पाठः ।

संधारणादव्यशनादजीर्णाध्यशनात्तथा ।
घञोवाहीनि दुष्यन्ति दुर्धलाग्नेः कृशस्य च ॥ २१ ॥
व्यायामादतिसन्तापाच्छीतोष्णाक्रमसेचनात् ।
स्वेदवाहीनि दुष्यन्ति क्रोधशोकभयैस्तथा ॥ २२ ॥

यथाक्रमं श्रोतसां दुष्टिकारणमाह—श्यादित्यादि दाहणै-
रित्यत्र 'कर्मणि' इति शेषः । गुरुणि च भजतामिति पूर्वो-
क्तेन संबन्धः । मेघानां मेदुरणाम् । अकालयोगिगमनादिति
अदृष्टैकालगमनात्, तथाऽनुचितयोगी गमनात् । निग्रहादिति
ग्रहवेगनिग्रहात् । मूत्रितेत्यादौ मूत्रवेगयुक्तस्य उदकादिष्वेव-
नादिति हेयम् ॥ १०-२२ ॥

आहारश्च विहारश्च यः स्यादोपगुणैः समः ।
धातुनिर्विण्णुणश्चापि श्रोतसां स प्रदूषकः ॥ २३ ॥

आहारश्चेत्यादिना सामान्येन सर्वश्रोतोदुष्टिमाह । दोषगुणै-
रसमं इत्यनेन दोषातिवर्धकत्वं दर्शयति । क्षीणश्च दोषा नान्यदुष्टिं
दुर्धम्यति, किं तु स्वयमेव क्षीणस्त्विति भवन्तीत्यादि वेदितव्यम् ।
धातुनिर्विण्णुण इति धातुविरोधनस्त्वभाव इत्यर्थः, ननु धातु-
विपरीतगुणो विगुणः, दिवास्वप्नेत्यादयो हि मेदसा समान-
गुणा एव मेदोदूषका उक्ता ॥ २३ ॥

अतिप्रवृत्तिः सङ्को वा सिराणां ग्रन्थयोऽपि वा ।
विमार्गगमनं चापि श्रोतसां दुष्टिलक्षणम् ॥ २४ ॥

अतिप्रवृत्तिरित्यादिना सामान्येन श्रोतोदुष्टिलक्षणमाह । अति-
प्रवृत्तिरिह श्रोतोवायस्य रसादेर्बद्ध्या, एव सङ्कोऽपि रसादे-
रेव । विमार्गगमनं च यथा मलस्य मूलमार्गगमनमिलादि ॥ २४ ॥

स्वधातुसमवर्णानि वृत्तस्थूलान्यणूनि च ।
श्रोतांसि धीर्घाण्याकृत्या प्रतानसदृशानि च ॥ २५ ॥

प्राणोदकाश्रयाद्धानां दुष्टानां श्वासिकी क्रिया ।
कार्या तुष्णोपशमनी तथैवामप्रदोषिकी ॥ २६ ॥

विविधाशितपीतीये रसादीनां यदौषधम् ।
रसादिश्रोतसां कुर्यात्तद्यथास्वमुपक्रमम् ॥ २७ ॥

मूत्रविदस्येदवाद्धानां चिकित्सा मौनकृच्छ्रिकी ।
तथाऽतिसारिकी कार्या तथा ज्वरचिकित्सिकी २८

स्वधातुसमवर्णानीति वाक्धातुन्यवर्णानि । प्रतानो लता-
प्रवृत्तिः । प्राणोदकेत्यादिना चिकित्सामाह । प्राणवद्धानां श्वासिकी,
उदकवद्धानां तुष्णोपशमनी, अजयवद्धानामामप्रदोषिकीति
बोद्धव्यम् । मूत्रादिवद्धानामपि त्रयाणां मौनकृच्छ्रिन्यादयो
यथासंख्यं तिस्रश्चिकित्सा हेया ॥ २५-२८ ॥

तत्र श्लोकाः ।

प्रयोदशानां मूलानि श्रोतसां दुष्टिलक्षणम् ।
सामान्यं नामपर्यायाः कोपनानि परस्परम् ॥ २९ ॥

दोषहेतुः पृथक्त्वेन मेपजोदेश एव च ।
श्रोतोविमाने निर्दिष्टस्तथा चादौ विनिश्चयः ॥ ३० ॥
केवलं विहितं यस्य शरीरं सर्वभायतः ।
शरीराः सर्वरोगाश्च स कर्मसु न मुच्यति ॥ ३१ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
श्रोतोविमानं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

सप्रहे दुष्टिलक्षणं सामान्यं वातायविशेषितं दुष्टिलक्षण-
मित्यर्थः, श्रोतोदुष्टिलक्षणातीह वातादिदोषमेदेन नोचानी-
त्यर्थः, वातादिविशेषेण चेह विस्तरमयादुष्टिर्नोक्ता, तेन
वातादिविशेषोपलब्धिः स्यादुष्टिर्निर्णयतया । आदौ विनिश्चय
इत्यप्यायादौ पुरुषस्य धमनीमयत्वादिवादिनेश्च इत्यर्थः ।
केवलमित्यादिना अत्रोक्तधमन्यादिमेदेन शरीरज्ञानसोपादेय-
तामाह ॥ २९-३१ ॥

इति श्लोकपाणिदत्तविरचितायां चरकसारसंघटीकायामा-
युर्वेदरीपिकायां विमानस्थाने श्रोतोविमानं नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पष्ठोऽध्यायः ।

अथातो रोगानीकं विमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

हे रोगानीके भवतः प्रमायमेदेन, साध्यम-
साध्यं च; हे रोगानीके बलमेदेन, सुदु वाहणं च;
हे रोगानीके अधिष्ठानमेदेन, मनोऽधिष्ठानं शरी-
राधिष्ठानं च, हे रोगानीके निमित्तमेदेन, स्वधा-
तुवैषम्यनिमित्तमागन्तुनिमित्तं च, हे रोगानीके
आशयमेदेन, आमाशयसमुत्पत्तं पक्षाशयसमुत्पत्तं
चेति । एवमेतत् प्रमाययलाधिष्ठाननिमित्ताशय-
मेदादौ च सङ्घेदप्रकृत्यन्तरेण मिथ्यमानमथवाऽपि
सन्धीयमानं स्यादेकत्वं बहुत्वं वा । एकत्वं ताव-
देकमेव रोगानीकं, दुःखसामान्यात्; बहुत्वं तु
दश रोगानीकानि प्रमायमेदादिना भवन्ति; बहुत्व-
मपि संख्येयं स्यादसंख्येयं वा । तत्र संख्येयं ताव-
द्युक्तमष्टोदरीये, अपरिसंख्येयं पुनर्यथा—महारो-
गाध्याये रुक्वर्णसमुत्पत्त्यानादीनामसंख्येयत्वात् ॥ ३ ॥

पूर्वोक्त्याये श्रोतेरुपाधिष्ठानमेदेन रोगानभिप्रायः प्रमादा-
दिमेदेन रोगानभिधातुं रोगानीकं विमानमुच्यते । रोगानी-
कमिति 'रोगसमूहः' । बलमेदेनेत्यत्र सुदुर्बलं, दाहणं तु
महाबलं हेयम् । दाहणं किञ्चित्कारतिपातादेव बलवत्ता-
न्भारयति । यदुक्तम्—“सन्ति द्वेवविधा रोगा साध्या

दारुणसमता । ये हन्युरनुपमान्ता मिथ्याचारण वा पुनः ॥
(सू अ १८) इति । आमाशयसमुत्पत्तेन आमाशया-
धमा कफपित्ता सव यदा धृष्यन्ते, पत्राशयसमुत्पत्त्यप्रणय
सर्वे वातया, एव सर्वविकारावरोप । द्वैय संहति द्वैविध्य
यत् । भेदप्रकृत्यन्तरेणेति भेदवारणान्तरापि । बाधवाऽपि
तन्धीयमानमिति एकीकर्मणाम्, एवमुद्दिकारवातुपतय
मान्तरेणेति बोद्धव्यम् । दुःखसामान्यादिति दुःखवर्तुत्वेन
सर्वरोगानुगतैः साधारणैः रूपेण सर्वे एव रोगा एकरूपा
भवन्ति । बहुत्वमपीत्युक्तप्रभाषभेदादिद्वयत्वादपि बहुत्वमि
त्यर्थः । सूर्येयत्वमग्नेदरीये 'अष्टचत्वारिंशद्वेद्याधिकारणान्य
सिन्धु समर्थे' (सू अ ११) इत्यादिनोक्तम् । गरुडयेयत्व
महुरोगाण्येव तथा त्रिशोपीये च 'त एवापरिसूर्येया
मिद्यमाना भवन्ति हि । द्वावर्गसमुत्पत्त्यानस्यानस्यतनामभिः'
(सू अ १८) इत्यनेनोक्तम् ॥ १-३ ॥

न च संख्येयाप्रेषु भेदप्रकृत्यन्तरीयेषु विगीति
रित्यतो दोषयतीत्यादन् काचित्प्रतिज्ञा, न चायि
गीतिरित्यत आददोषयती । मेत्ता हि भेदमन्यथा
भिनत्ति, अन्यथा पुरस्ताद्विभ्र भेदप्रकृत्यन्तरेण
भिन्धन् भेदसंख्यापिशेषमापदयत्यनेकधा, न च
पूर्वं भेदाग्रमुपहन्ति । समानायामपि खलु भेद
प्रकृतौ प्रकृतानुप्रयोगान्तरमपेक्ष्यम् । सन्ति
धार्मन्तराणि समानशब्दाभिहितानि, सन्ति चान
धार्मन्तराणि पर्यायशब्दाभिहितानि । समानो हि
रोगशब्दो दोषेषु च व्याधिषु च, दोषा तपि
रोगशब्दमात्रशब्दं यक्ष्मशब्दं दोषप्रकृतित्वात्
विकारशब्दं च लभन्ते, व्याधयश्च रोगशब्दमा
त्रशब्दं यक्ष्मशब्दं दोषप्रकृतित्वात् विकारशब्दं
च लभन्ते । तत्र दोषेषु चैव व्याधिषु च रोगशब्द
समान, दोषेषु तु विशेषयान् ॥ ४ ॥

ननु सूर्येयत्वमसूर्येयत्व च निष्प्रवेतो धर्मौ, तथैकत्व
मनेकत्व चेति विरुद्धौ, तत्र कथं विरुद्धत्वेन स्थातौ धर्मावेक
सिन् रोगे धट्टेतामिहाह—न चेद्यादि । सूर्येयमित्येति
सूर्येयरोपपरिमाणेषु, अग्रशब्द परिमाणे वर्तते, यथा—
एकैकस्य भेदाग्रमपरिसूर्येय भवति, भेदसूर्याहस्य परिमाण
मित्यर्थः । भेदप्रकृत्यन्तरीयेपि भेदप्रकारान्तरमवैषु ।
विरुद्धा गीति विगीति १ कश्चन, यथा—एक चानेक च तदि
त्यादिकै विरुद्धा गीति । अत इति यथोक्तविगीतियोगात्,
न दोषयती काचित् प्रतिज्ञा यथा—एवमेव रूपान्तरमगम
रूपा अत्रोक्तं स्यादिति योच्ना । विगीतौ दोषाभाव दर्श
यित्वा भेदकारणान्तरप्रकृत्यामाविगीतावपि दोषो भवतीति

दर्शयन्नाह—न चाविगीतिरित्यादि । यदि होक् रोगानीक
रुगसामान्यादित्यभिधाय पुनरेक रोगानीक प्रमायमेदादि
त्वविरुद्ध एवतारपायिकाऽविगीति कियते, सा विरुद्धैव
स्यात्, यतो न प्रभावमेदेन रोगाणमेकत्वमुपपन्न, किं तु
द्वैयमेवेति भावः । विगीतौ दोषाभावे हेतुमाह—मेत्ता
हीत्यादि ।—मेत्ता पुरुष, मेय रोगम्, अन्यथा द्वितादिना
भिनत्ति, अन्यथा एकत्वेन पुरस्ताद्विदित चान्यथा भिनत्तीति,
असम्भवं व्याकरोति—भेदप्रकृत्यन्तरेणेत्यादिना, अनेकमेति हे
रोगानीके तथा द्वा रोगानीकानीत्यादि । न च पूर्वं भेदाग्र
भेदप्रमाणमुपहन्ति । एव मन्यते—यद्वैययोगविवर्धयक
त्वमुक्तं, तद्वैययोगविवर्धयैव यदि बहुत्वमप्युच्यते रोगाणां
ततो विरोधो भवति, न हि तदैवैक चानेक चेत्युपपन्न, यदा
तु धर्मान्तरयोगविवर्धय बहुत्वमुच्यते, न तदा विरोधः ।
यद्व्याधिधानकास्ते यद्वैयमेव रोगधर्माणां निश्चितत्वात्,
तेन रोगाणामेकत्वमेकधर्मविषय, बहुत्व च बहुधर्मविषयमिति
नास्ति विरोधः । ननु यन्नागतान् भेदकारण तत्र कारणान्तर
रुक्तत्वाद्युक्त्यायेन विगीति साध्या भवतु, यत्र तु द्वा
रोगानीकानि प्रभावाभिद्वैविध्यादुच्यते, तत्र कथं हे रोगानीके
इति द्वित्ववै द्वैविध्यमभिधाय पुनर्द्वैविध्यादेर्भेदेनैव द्वा
त्वमुच्यते १ समानो ह्यपि द्विशब्दो द्वित्वे द्वात्वे च रोगाणां
हेतुरित्याह—समानायामपीति, समानशब्दाभिधेयत्वेनापा-
तत समानत्वेन प्रविभासमानायामित्यर्थः । प्रकृतानुप्रयो
गान्तरमपेक्षयमिति प्रकृतस्य समानशब्देनाभिहितस्य बह्वेद
क्याप्य वक्ष्याम्ययोगान्तरं, तदपेक्षणीयं विगीतिसमानाया-
यमित्यर्थः । एतैवेतदर्थं भवति—यद्यपि द्विशब्दो रोगप्रभावे
तथा रोगबलादी च समानत्वापेक्ष्येन प्रभावमेदादित्व
प्रयोगान्तरमपेक्ष्य प्रमापद्वैविध्यं वर्तते, तथा ब्रह्मेदादि
खलुप्रयोगान्तरमपेक्ष्य न द्विशब्दो बह्वैविध्यं वर्तत इत्यादि ।
तेनार्थान्तराभिधायिभिर्द्विशब्दैर्निर्दिष्टमानस्य द्वात्वमप्युपपन्न
तथा द्विव चेति ग्राह्य । इदं वाक्यमेकैक शब्देनावेनार्थ
विधानमाह सन्ति हीत्यादि । अर्थान्तराणि पर्यायशब्दान्
मिहिता अर्थाः । ततोदाहरणमाह—समानो हीत्यादि ।—
दोषेषु व्याधिषु च समान उभयभावत्वेन तुल्ये रोगशब्द
तेन रोगदोषसमानत्वेनानभिधेयसमानानां रोगावद्वैयमाणि
शब्दानां सर्वेषामेव वक्ष्यमाणानां प्रहणम् । दोषेऽपि हि हेत्वा
दिषु । विशेषयानित्यभिधायविषयेपरानित्यर्थः ॥ ५ ॥

तत्र व्याधयोऽपरिसंख्येया भवन्त्यतिबहुत्वात्,
दोषास्तु खलु परिसंख्येया भवन्त्यतिबहुत्वात् ।
तसाद्यथाचिन् विकारानुदाहरणार्थमन्यदोषेषु च

दोषान् व्याख्यास्यामः । रजस्तमश्च मानसो दोषो । तयोर्विकाराः कामक्रोधलोभमोहेष्यामानमदशोरुचिर्तो(न्तो)द्वेगभयहर्षादयः । वातपित्तश्लेष्माणस्तु खलु शारीरा दोषाः । तेषामपि च विकारा ज्वरातीसारशोफशोषपद्मास्त्रेहकुष्ठपदयः । इति दोषाः केवला व्याख्याता विकारैकदेशश्च ॥ ५ ॥

तत्र खल्वेषां द्वयानामपि दोषाणां त्रिविधं प्रकोपणं; तद्यथा—असात्येन्द्रियार्थसंयोगः, प्रज्ञापरान्नः, परिणामश्चेति ॥ ६ ॥

तत्रापि रोगचक्षाभिषेयतया समानेऽपि दोषे तथा विकारे च परिसह्येयापरीसह्येय(त्व)त्वा विगीतिरस्त्वय चादोष इत्यभिप्रायेणाह—तत्रेत्यादि । एकेस्मिन् दोषे बहुवो विकारा भवन्तीत्यभिप्रायेण विकारपेशश्च दोषाणामनतिबहुत्वं ज्ञेयम् । यथाचिन्मिति यथाविन्यास, तेन यानेव पूर्वाचार्या विकारानधिकतमत्वेनोक्तवन्तस्तानेव व्याख्यास्यामः, न तु सर्वान्, अशक्यत्वात् । किंवा, यथोचितमिति पाठः । अनवशेषेण च दोषानिखनेन दोषा अमतिबहुत्वेनागवशेषेणाप्यभिधातु शक्यन्त इति प्रकाशयति । तत्र मानसदोषविकारयोरनपेक्षस्यत्वेनप्रेऽभिधानम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

प्रकुपितास्तु खलु ते प्रकोपणविशेषाह्वयविशेषाश्च विकारविशेषानभिनिर्धेतयन्यपरिस्त्वयेत्याह ॥ ७ ॥

ननु परिमितादोषरूपात् कारणात् कथमपरिमिता विकारा भवन्तीत्याह—प्रकुपितारित्वत्यादि । हेतुविशेषद्वयो हि स एव दोषो दृष्टान्तरगतश्च विभिन्नशक्तियोगाद्बहुव विकारान् करोतीति युक्तमेव । उक्तं च—“स एव कुपितो दोष समुत्पन्नविशेषतः । स्थानान्तरगतश्चैव विकाराश्च द्रवते बहून्” (सू. अ. १८) इति ॥ ७ ॥

ते च विकाराः परस्परमनुवर्तमानाः कदाचिदनुयप्रान्ति कामादयो ज्वरादयश्च ॥ ८ ॥

विकाराणां शारीरमानसानां परस्परं संसर्गमाह—ते च विकारा इत्यादि । अनुवर्तमाना इत्यनेन यदेव ज्वरादयः कामादयो वा बलत्वेनैव विकारमनुवर्तन्ते, तदैवानुवर्तन्ति प्रायः, यदा तु स्रोतकालावस्थायिनो भवन्ति, न तदा प्रायोऽनुवर्तन्तीत्यर्थः । किं वा, अनुवर्तमाना परस्परबलमभिवर्धयन्त । अत्र च परस्परबल्येन शारीराणां शारीरेण, मानसानां मानसेन, शारीराणां मानसेन, मानसाणां शारीरेण चानुवर्ग्यो ज्ञेयः ॥ ८ ॥

नियतस्त्वनुबन्धो रजस्तमसोः परस्परं, न ह्यारजस्कं तमः प्रवर्तते ॥ ९ ॥

विकारानुबन्धं दर्शयित्वा दोषानुबन्धमाह—नियतस्त्वत्यादि ॥ ९ ॥

(प्रायः) शारीरदोषाणामेकाधिष्ठानीयानां सञ्चिपातः संसर्गो वा समानगुणत्वात्, दोषा हि द्रूपणैः समानाः ॥ १० ॥

शारीरदोषानुबन्धमाह—शारीरेत्यादि । एकाधिष्ठानीयानामिलनेनैकशरीराधिष्ठानप्रलसत्तया च संसर्गो दोषाणां भवन्तीति दर्शयति । समानगुणत्वादिति हेतुं विप्रोक्ति—दोषा हीत्यादि । द्रूपणमिति हेतुमि, प्रायो हि शारीराणां वातादीनां समान एव हेतुर्भवति; यथा—हृन्मं खणं कटुं च पित्तं कफं, तन्मन्मं सकृत् पित्तं करोति, खणं च सपित्तं कफं करोति, कटुं तु सवातं पित्तं करोति । तथा वसन्तः श्लेष्मकारकोऽप्यादानत्वेन वातपित्ते च करोति, तथा वर्षास्त्रि पित्तं वीर्यमानं शरदि प्रकुप्य कफागुणतमेव दुप्यति, तथा शीतो वातचर्चं कफत्वेन दुर्वन् लघ्नात्वेन मनक् पित्तचयमपि करोतीत्यनुवर्णनीयम् ॥ १० ॥

तत्रानुबन्धस्यानुबन्धकृतो विशेषः—स्वतन्त्रो ह्यक्लृप्तो यथोक्तसमुत्पन्नप्रशमो भवत्यनुबन्धः, तद्विपरीतलक्षणस्त्यनुबन्धः । अनुबन्धलक्षणसमन्वितास्तन यदि दोषा भवन्ति तत्रिकं सन्निपातमाचक्षते, द्वयं वा संसर्गम् । अनुबन्धस्यानुबन्धविशेषकृतस्तु बहुविधो दोषमेव । पद्यमेव संज्ञाप्रकृतो मीपजां दोषेषु व्याधिषु च नानाप्रकृतिविशेषव्यूहः ॥ ११ ॥

एवमेव दोषानुबन्धमनुवर्तन्त्यानुबन्धमेवेन दर्शयितुमनुबन्धस्यानुबन्धलक्षणमेवाह—तत्रेत्यादि । अनुबन्धस्य अनुबन्धस्य च विशेषोऽनुबन्धस्यानुबन्धविशेषः स्वतन्त्र इत्यादिप्रत्यक्षलक्षणीयः । स्वतन्त्र इत्यस्यैव निवर्ण—व्यपक्षिण इत्यादि । यथोक्तसमुत्पन्नप्रशम इति स्वहेतुसमुत्पन्न स्वचिकित्सयैव प्रधानमीयः । किं वा, स्वतन्त्र इत्यनेनापि स्वविकारकर्णे प्राधान्यमुच्यते, स्वतन्त्रो हि दोषः प्रकोपकाले विकारान् करोति, अवलतप्रवृत्त स्वतन्त्रप्रकोपकाल एव विकारं प्रोक्तदोषेरेतं हन् करोति । तद्विपरीतलक्षण इत्यनेनैव्यक्लृप्तोऽस्त्येतदुपपत्तिः परचिकित्साप्रशमनीयस्यानुबन्ध इति लभ्यते, अनुबन्धो ह्यारवत्वेन न लिङ्गं व्यक्तं करोति, तथा परहेतुना किंचिदनुगुणेन कृतं परचिकित्सयैव किंचिदनुगुण्या शाम्यति । यथा—शरदि श्लेष्मा पित्तहेतुना जलावम्लविपाकेन जन्मते, स च पित्तचिकित्सयैव तिकर्णपरिदारिका कफेऽप्यनुगुण्या शाम्यति । द्वयं वाऽनुब-

१ 'पित्तं कफं वातं च करोति' इति पा० । २ 'अनुबन्धस्यानुबन्धलक्षणमभिनिर्धाय' इति पा० । ३ 'नानाप्रकृतिविशेषाद् ब्यूहः गः । ४ 'अपरितन्त्रमुच्यते' इति पा० । ५ 'विकारं ज्वरादिसारादिरूपतयाऽनुबन्धस्यानुबन्धरूपं प्रधानदोषेति' इति पा० । ६ 'प्रकुपित' इति पा० ।

१ 'विकारानां किंचित्बलत्वात्' इति पा० । २ 'यथोचित' इति पा० । ३ 'वाऽनुबन्धत्वेन' इति पा० । ४ 'प्रायः' इति पा० ।

नराणां वातलादीनां प्रकृतिस्थापनानि च ।
रोगानीके विमानेऽस्मिन् व्याहृतानि महर्षिणा ॥२२॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
रोगानीकविमानं नाम पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

संग्रहे ऋतुतीति ऋणो पक्षिस्तं प्रति चिन्ता अग्निप्रित्वा-
दिना कृता । प्रकृतिस्थापनानीति मेघज्वनि ॥ २०-२२ ॥

इति श्रीचरकादिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
न्मातुर्वेदटीपिकायां रोगानीकविमानं नाम
पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातो व्याधितरूपीयं विमानं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानाग्नेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये व्याधिं प्रतिपाद्य व्याधितस्य पुरुषस्य मेदं विक्लि-
प्तोपयोगिवद्या प्रतिपादयितुं तथा तत्प्रसङ्गाच्च किमिदं प्रति-
पादयितुं व्याधितरूपीयोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

इह खलु द्वौ पुरुषौ व्याधितरूपौ भवतः—शुक्ल-
व्याधितो लघुव्याधितश्च । तत्र—शुक्लव्याधित एकः
सत्त्वयल्लक्ष्मीरसपुण्ड्रतत्त्वाह्णुव्याधित इव दृश्यते,
लघुव्याधितोऽपरः सत्त्वादीनामधमत्व्याहृदव्याधित
इव दृश्यते । तयोरेकशलाः केवलं सञ्जुषैव
रूपं दृष्ट्वाऽध्यवक्ष्यन्तो व्याधिपुरुषलाघवे विप्रति-
पद्यन्ते ॥ ३ ॥

द्राविण्यार्थं व्याधिः जातो यस्य स व्याधितः, तस्यैव रूपं
पयोस्त्री व्याधितरूपं, व्याधितसदृशमित्यर्थः । तेन, व्याधि-
तस्यापिस्त्वनेन शुक्लव्याधियुक्तसदृशो बोद्धव्यः । यो हि शुक्ल-
व्याधिः संपन्नसदृशदिना लघुव्याधिर्दृश्यते, नात्रापि लघुना
व्याधिना व्याधितः, किं तु शुक्लव्याधित एवास्ति । स तु शुक्ल-
व्याधितो व्याधितो शुक्लव्याधिरदृष्टदिना लघुव्याधिरेव
दृश्यते, एवं विभर्त्तासाधुव्याधितोऽपर इत्यादावपि व्याख्येयम् ।
अधमत्वादिति द्रष्टव्यमित्यर्थः । लघुमेवेति इतरतानसापनो-
पलक्षणं; तेन सत्त्वादीनामपि विशेषानवगाह्येनेति बोद्धव्यम् ।
रूपमिति निरूप्यम् । अप्यवसन्न इति नियमं कुर्वन्तः । शुक्ल-
लाघवे विप्रतिपद्यन्त इति शुक्लपुरुषे स प्रतिपद्यन्ते ॥ ३ ॥

नदि शानाद्यप्येन कृत्स्ने हेये विज्ञानमुत्पन्नते ।
विप्रतिपत्तास्तु खलु रोगज्ञाने उपक्रममुक्तिज्ञाने
व्यापि विप्रतिपद्यन्ते । ते यदा शुक्लव्याधितं लघु-
व्याधितरूपमासादयन्ति, तदा तमत्यदोषं मत्वा

संशोधनकालेऽसौ मृदु संशोधनं प्रयच्छन्तो भूय
एवास्य दोषानुदीरयन्ति । यदा तु लघुव्याधितं
शुक्लव्याधितरूपमासादयन्ति, तदा तं महादोषं मत्वा
संशोधनकालेऽसौ तीक्ष्णं संशोधनं प्रयच्छन्तो
दोषानतिनिर्हृत्य शरीरमस्य क्षिण्वन्ति । एवमवय-
वेन ज्ञानस्य कृत्स्ने हेये ज्ञानमभिमत्यमानाः परि-
स्पृहन्ति । विदितवेदितव्यास्तु भिन्नजः सर्वं
सर्वथा यथासंभवं परीक्ष्य परीक्ष्याध्यवक्ष्यन्तो न
कचिदपि विप्रतिपद्यन्ते, यद्येष्टमर्थमभिनिर्वर्तयन्ति
चेति ॥ ४ ॥

अत्रैव विद्वद्विप्रतिपत्तौ हेतुमाह—नहीत्यादि । ज्ञानावयवै-
मेति एकदेशज्ञानेन । विप्रतिपत्तिफलमाह—विप्रतिपत्तास्त्रि-
त्यादि । उपक्रमस्य मेपजप्रयोगस्य विकारेण समं भोजना
उपक्रमयुक्तः, तस्याऽज्ञानेन विद्वद्विप्रतिपत्तिमन्तो भवन्ति । एत-
देव व्याकरोति—ते यदेत्यादि । आसादयन्तीति बुध्यन्ते ।
उदीरयन्तीति प्रक्षेपयन्त्येव परं सत्यस्यवत्त्वाद्दरन्तीत्यर्थः ।
अतिनिर्हृत्येति अतियोगेन हृत्वेत्यर्थः । ज्ञानस्येति ज्ञानसाधनस्य ।
यथासंभवमिति यानि यत्र ज्ञानसाधनानि भवन्ति, तैश्च ।
परीक्ष्यं सत्त्वादिति । न कचिदपीति गौरवलाभवाद् ॥ ४ ॥

भवन्ति चात्र

सत्त्वादीनां विकल्पेन व्याधिरूपमयानुरे ।
दृष्ट्वा विप्रतिपद्यन्ते खलु व्याधियलाघवे ॥ ५ ॥
ते मेपजमयोगेन कुर्वन्त्यज्ञानमोहिताः ।
व्याधितानां विनाशाय श्लेशाय महतेऽपि वा ॥ ६ ॥
प्राज्ञास्तु सर्वमाज्ञाय परीक्ष्यमिह सर्वथा ।
न स्पृहन्ति प्रयोगेषु मेपजानां कश्चन ॥ ७ ॥

एतदेव सुप्रवृत्तार्थं श्लेकेनाह,—यत्तेत्यादि । व्याधि-
रूपमिति व्याधेरपि रूपमित्यर्थः । 'व्याधितरूपम्' इति तु पाठो
तुल्यः । खलु इत्यलप्यज्ञाः । अतियोगेनेत्यस्य व्यायोगेन; वेता-
द्विषोपमिव्यायोगोर्महर्षेण भवति ॥ ५-७ ॥

इति व्याधितरूपधिकारे व्याधितरूपसंख्याप्र-
सम्भवं व्याधितरूपहेतुविप्रतिपत्तौ कारणं सापवादं
संप्रतिपत्तिकारणं चानपवादं निराकृत्य, भगवन्त-
मात्रेयमग्निवेशोऽतः परं सर्वत्रिमीणां पुरुषसंश-
याणां समुत्थानस्थानतस्तथानवर्णनामप्रभावाच्चिकि-
त्सितविशेषान् पश्यन्त्योपसंगृह्य पादौ ॥ ८ ॥

संप्रति व्याधिरुपलभ्यमानं तुल्यताप्रसङ्गेन तुल्यमिति निर्णय-
पदनमपि प्रक्रमण्यारभते—व्याधितेत्यादि । संप्रतिपत्तिम-
मिति संप्रत्याप्यासम्भवंमित्यर्थः; अत्रानन्दो हि परिमल-
कानी । व्याधिरूपस्य हेतुः सत्त्वादिपदान्तावयवत्वेन, एत-

तो विप्रतिपत्तिर्वापितरूपहेतुविप्रतिपत्तिः, तत्र । कारणमेक-
देशेन ज्ञानम् । सापवादमिति सद्योपम् । सम्यक् प्रतिपत्ति-
संप्रतिपत्तिः ॥ ८ ॥

अथास्मै प्रोवाच भगवानत्रेयः—इह खल्वग्नि-
वेश विंशतिविधाः क्रियः पूर्वमुद्दिष्टा नानाविधेन
प्रविभागेनान्यत्र सहजेभ्यः; ते पुनः प्रकृतिमिवि-
भज्यमानाश्चतुर्विधा भवन्ति; तद्यथा—पुरीपजाः,
श्लेष्मजाः, शोणितजा, मलजाश्चेति ॥ ९ ॥

पूर्वमुद्दिष्टा इत्यद्योदरीये संज्ञामात्रकथिताः । अन्यत्र सह-
जेभ्य इत्यनेन शरीरसहजास्ववैकारिकाः क्रिययो विंशतेरप्य-
धिका भवन्तीति दर्शयति । प्रकृतिमिविति कारणैः । मलजा
इति बाह्यमलजाः ॥ ९ ॥

तत्र मलो बाह्यश्चाभ्यन्तरश्च । तत्र बाह्यमलजा-
तान् मलजान् संचक्ष्महे । तेषां समुत्थानं—मृज्जाय-
र्जनं, स्थानं—केशश्मथुलोमपद्मवासांसि, संस्थान-
म्—अणवस्तिलाकृतयो बहुपादाश्च, वर्णः—कृष्णः
शुक्लश्च, नामानि—यूकाः पिपीलिकाश्च, प्रभावः—
कण्डूजननं कोटपिडकाभिनिर्यतनं च, चिकित्सितं
तु खल्वेषामपकर्षणं मलोपघातो मलकराणां च
भावानामनुपसेवनमिति ॥ १० ॥

पिपीलिकां लिङ्गां केचिद्वाहः । क्रिमीणां संज्ञा खराज-
व्यपहारविद्या देशान्तरप्रतिज्ञा च बोद्धव्या । प्रभाव इति
स्रशक्तिरुपायमित्यर्थः ॥ १० ॥

शोणितजानां तु खलु कुष्ठैः समानं समुत्थानं,
स्थानं—रक्तयाहिन्यो धमन्यः, संस्थानम्—अणवो
घृत्ताश्चापादाश्च सूक्ष्मत्वाच्चैकेभ्यन्यद्वयाः, वर्णः—
ताम्रः, नामानि—केशादा लोमादा लोमद्वीपाः सौर-
सा औद्भ्रमरा जन्तुमातरश्चेति, प्रभावः—केशश्म-
थुलखलोमपद्मापचंसो मणगतानां च हर्षकण्डू-
सतृसंसर्पणान्यतिवृद्धानां च त्वक्सराकायुमा-
सतृयणास्थिमक्षपमिति, चिकित्सितमप्येषां कुष्ठैः
समानं, तदुत्तरकालमुपदेक्ष्यामः ॥ ११ ॥

हर्षकण्डूदयो मणदेश एव हेयाः ॥ ११ ॥

श्लेष्मजाः क्षीरगुडतिलमत्स्यानूपमांसपिष्टाचप-
रमात्रकुसुमलोहाजीर्णपूतिक्लिन्नसंकीर्णविरुद्धा-
सात्म्यभोजनसमुत्थानाः; तेषामामाशयः स्थानं,
ते प्रवर्धमानास्तूर्ध्वमधो वा विसर्पन्त्युभयतो वा;
संस्थानवर्णविशेषास्तु श्वेताः पृथुव्रणसंस्थानाः
केचित्, केचिद्दृक्षपरिणाहा गण्डपदाकृतयः श्वेता-

स्ताम्रावमासाश्च, केचिदणवो दीर्घास्तत्त्वाकृतयः
श्वेताः; तेषां त्रिविधानां श्लेष्मनिमित्तानां क्रिमीणां
नामानि—अन्नादा उदरादा हृदयेचराधुरवो दर्भ-
पुष्पाः सौगन्धिकका महागुदाश्चेति; प्रभावो—हृत्तास
आस्यसंस्रवणमरोचकाविपाकौ ज्वरो मूर्च्छा जुम्भा
स्रवधुरानाहोऽङ्गमर्दभ्रदंदिः कादयं पारुष्यं चेति १२

परमाणं पायसम् । सर्कीर्णभोजनं घृणाविषयमलादिमिथि-
तत्पञ्चनादिभोजनम् । मैत्रधर्मतता ॥ १२ ॥

पुरीपजास्तुल्यसमुत्थानाः श्लेष्मजैः; तेषां स्थानं
पकाशयः, ते प्रवर्धमानास्तूर्ध्वो विसर्पन्ति, यस्य
पुनरामाशयमिमुखाः स्तुयदन्तरं तदन्तरं तस्यो-
द्गारनिःश्वसाः पुरीपगन्धिनः स्युः; संस्थानवर्ण-
विशेषास्तु सूक्ष्मवृत्तपरीणाहाः श्वेता दीर्घा ऊर्णांशु-
संकाशाः केचित्, केचित् पुनः स्थूलवृत्तपरीणाहाः
इष्यवनीलहरितपीताः; तेषां नामानि ककैटका
मकैटका लेलिहाः सद्युलकाः सौसुरादाश्चेति; प्रभा-
वः—पुरीपमेदः कादयं पारुष्यं लोमहर्षोभिनिर्यतनं
च, त एव कास्य गुदमुखं परितुदन्तः कण्डूचोपजन-
यन्तो गुदमुखं पयोस्तते, त एव ज्ञातहर्षो गुदनिष्का-
मणमतिवैलं कुर्वन्ति; इत्येष श्लेष्मजानां पुरीपजानां
च क्रिमीणां समुत्थानादिविशेषः ॥ १३ ॥

यदन्तरमिति यस्मिन् काष्ठे, तदन्तरं तत्कालमेव । ऊर्णा-
शुषेकाशा इति मेपल्लोमद्वयाः । पर्यासत इति शिपन्ति,
किंवा गुदं परिवर्त्योत्तरे । अतिवैलमिति पुनः पुनः ॥ १३ ॥

चिकित्सितं तु खल्वेषां समासेनोपदिश्य पञ्चा-
द्विस्तरेणोपदेक्ष्यामः । तत्र सर्वक्रिमीणामपकर्षणमे-
वाहितः कार्यः, ततः प्रकृतिविधातः, अनन्तरं निदा-
नोक्तानां भावानामनुपसेवनमिति ॥ १४ ॥

तत्रापकर्षणं—हस्तेनाभिगृह्य विमृद्योपकरणव-
ताऽपनयनमनुपकरणेन वा; स्थानगतानां तु क्रिमी-
णां मेपजेनापकर्षणं न्यायतः, तद्यन्तुर्विधं; तद्य-
था—शिरोविरेचनं, वमनं, विरेचनम्, आस्थापनं च;
इत्यपकर्षणविधिः । प्रकृतिविधातस्त्वेषां कटुतिक-
कपायक्षारोष्णानां द्रव्याणामुपयोगः, यद्यान्यदपि
किञ्चिच्छ्लेष्मपुरीपप्रत्यनीकभूतं तत् स्यात्; इति
प्रकृतिविधातः । अनन्तरं निदानोक्तानां भावाना-
मनुपसेवनं—यदुक्तं निदानविधौ तस्य विषर्जनं
तथाप्रायाणां चापरेषां द्रव्याणाम् । इति लक्षणत-

१ 'हृदयादा' इति पा० । २ 'मलो मासवेदी' इति पा० ।
३ 'स्तुल्योद्गारमिमाणा' इति पा० । ४ 'दीर्घांशुसंकाशा'
इति पा० ।

श्चिकित्सितमनुव्याख्यातं, एतदेव पुनर्विल्लरेणोप-
देक्ष्यते—॥ १५ ॥

अपकर्षणं हस्तादि संशोधनानि च । प्रकृते वारणस्य
श्लेष्मादिरूपस्य विधातः प्रकृतिविधात इत्यर्थः । उपकर्षणवतेति
सदृशाद्युपकरणयुक्तेन । तद् स्यादिति विधातं स्यादिति यो-
जना । निदानोक्तानां भावानामनुपसृचनमिति विवरणानुवादः ।
अस्य विवरणं—यदुक्तमित्यादि । तथाप्रायाणामिति श्लेष्मजपु-
रीपजक्मिभिर्निदानसदृशानामित्यर्थः । स्थणपत इति सहेपतः,
सहेपो हि विस्तरास्य ग्राहकं वक्ष्येण भवति ॥ १४ ॥ १५ ॥

अथेनं क्रिसिकोष्ठमातुरमग्रे पट्टानं सत्तराजं या
श्लेहस्वेदाभ्यामुपपाद्य इवोभूते एनं संशोधनं पाय-
यिताऽस्मीति क्षीरमुडदधितिलमत्स्यानुष्णमांसपि-
ष्टाक्षपरमाक्षुद्रं शुम्भस्नेहसंप्रयुक्तैर्भोज्यैः सायं प्रात-
श्चोपपादयेत् समुदीरणार्थं क्रिमिणां कोष्ठामिसर-
णार्थं च भिषक् । अथ व्युष्टायां रात्र्यां सुखोपितं
सुप्रजीर्णभुक्तं च विशायास्यापन्नमनविरेचनैस्तद्-
हरेवोपपादयेदुपपादनीयश्चेत् स्यात् सर्वान् परीक्ष्य-
विशेषान् परीक्ष्य सम्यक् ॥ १६ ॥

कोष्ठामिसरणमिति क्षीरमुडदधिलेभेन देशान्तरं परित्यज्य
कोष्ठगमनार्थम् । तद्दहरेवैलेकस्मिन् दिने, एतच्चैकदिन एव
भूतिकर्णकरप व्याधिप्रभावोद्बोध्यम् । एतच्चैकाहेन सर्वकरणं
यदि क्षीरयलादिसंप्रयुक्तं प्रुष्यो भवति तदेव परं कर्तव्यं,
नान्यदेवेत्याह—उपपादनीयश्चेत् स्यादित्यादिना ॥ १६ ॥

अथाहरेति मूत्रात्—मूलकसर्पपलशुनकरजशि-
शुनधुशिष्टपरपुष्पाभूस्त्रणसुमुससुरसकुटेरकग-
ण्डीरफालमालकपर्णासक्षयकफणिज्झकानि सर्वा-
व्यथंश्च यथाह्वयं, तान्याहृतान्मनिसमीक्ष्य जण्ड-
शश्चेदधित्वा प्रक्षाल्य पानीयेन सुप्रक्षालितायां
स्यात्यां समावाप्य गोमूत्रेषाण्योदकेनाभिमिच्य
साधयेत् सततमवधट्टयन् दूर्वा, तनुपयुक्तभूयिष्ठे
ऽम्भसि गतरसेष्वीपधेपु स्थालीमवतार्य सुपरिपूतं
कपायं सुखोष्णं मदनफलपिप्पलीविडङ्गकल्कत-
लोपहितं सर्जिकालवणितमभ्यासिच्य यत्नो विधि-
यवास्यापयेदेनं, तथाऽऽर्कलककुटजाडकीकुष्ठकैट-
थैकपायेण वा, तथा शिशुपीलुकुस्तुम्बुककुटकास-
पैकपायेण, तथाऽऽमलकशृङ्गेरदारहरीद्रापिबु
मर्दकपायेण मदनफलादिसंयोगसंपादितेन त्रि-
वारं सत्तराजं वाऽऽस्थापयेत् ॥ १७ ॥

मधुविषु क्षौभावन । अत्र घण्ट्यव्यवहारमात्रमात्रं कायं

परिभाषया कर्तव्यम् । उपयुक्तभूयिष्ठे प्रशोगभूयिष्ठ इत्यर्थः ।
गतरसेष्वीपधेयिष्ठे जले सन्तान्तरषेपु । अनेन कपायसिद्धि-
संशयेन यावता जलेन पाकेन चोपधानि गतरसानि भवन्ति,
तावदेव जलं देवं, तावाध पाकं कर्तव्यं, नावस्य परिभाषया
सर्वत्रेति श्रमं दर्शयति । सुपरिपूतमिति वल्लगालितम् ।
यत्नो कपायादिमानं विद्वौ वक्ष्यमाणेन हेयम् । अतर्कं
भन्दार ॥ १७ ॥

प्रत्यागते च पश्चिमे यस्तौ प्रत्याश्वस्तं तद्दहरे-
वोभयतोभागद्वरं संशोधनं पाययेद्युक्तया; तस्य वि-
धिरपदेक्ष्यते—मदनफलपिप्पलीकपायस्यार्धाञ्ज-
लिमानेन निवृत्कल्काक्षमानमालोड्य पातुमसौ
प्रयच्छेत्, तदस्य दोषमुभयतो निहरति साधु, एव-
मेव कल्पोक्तानि घनमनविरेचनानि प्रतिसंशुध्य
पाययेदेनं युद्धा सर्वविशेषानवेक्षमाणो भिषक् ॥ १८

अथेनं सम्यग्विरक्तं विद्यायापराहे शैलरिफ-
कपायेण सुखोष्णेन परिपेचयेत् । तेनैव च कपा-
येण याह्याभ्यन्तरान् सर्वांदकार्थान् कारयेच्छ-
इवत् ; तद्भावे कटुतिककपायाणामोपधानां फाथे-
मूनक्षारैषां परिपेचयेत्, परिपित्तं येनं निघात-
मापारमनुप्रयेक्ष्य पिप्पलीपिप्पलीमूलव्यधिज-
कशृङ्गेरसिदेन यवागवादिना क्रमेणोपाचरेत्,
विलेपीरुमागतं येनमनुवासायेद्विडङ्गवैलेनैकान्तरं
हिसिर्षा ॥ १९ ॥

यदि पुनरस्यातिप्रबुद्धाच्छीर्षादात् निमीनं
मन्येत शिरस्वेवामिसर्पतः कदाचित्ततः श्लेहस्वेदा
भ्यामस्य शिर उपपाद्य विरेचयेदपामार्गतण्डुला-
दिना शिरोविरेचनेन ॥ २० ॥

पथिमे तृतीयपुरके । सद्यस्यैति मिथीहस्य । शैलरिफ-
पावैषैति विडङ्गकपायेण, विडङ्गकपायो हि नैवकव्यवहारात्
शैलरिफकपाय उच्यते । विरेच्य भ्रमागतमिति वृत्तयन्मा-
दिकममित्यर्थः । अथामार्गतण्डुलादिनेत्यपामार्गतण्डुलीयोक्तं
॥ १८—२० ॥

यस्त्वभ्यवहार्यविधिः प्रकृतिविधातायोकः क्रि-
मीणामथ तमनुव्याख्यास्यामः—मूलकपर्णां समू-
लाग्रप्रतानामाहत्य स्रग्दशश्चेदधित्वोल्लु(दु)खले
क्षोदयित्वा पाणिभ्यां पीडयित्वा रसं कृत्रीयात्,
तेन रसेन लोहितमालितण्डुलपिष्टं समालोड्य पुप-
लिकां कृत्वा विधूमेष्वहारेपूपकुण्डप विडङ्गतैललय
णोपहितं क्रिसिकोष्ठाय भक्षयितुं प्रयच्छेत्, अन-
न्तरं चामलकाक्षिकमुदयिष्य विप्पल्यादिपञ्चवर्ग-

१ 'तत्रोर्विपाशय स्यादिति' इति पा० । २ 'तस्मिन्प्रीतीयूते
गुणयुक्तभूयिष्ठे' इति पा० ।

१ 'शिरसिकोष्ठामार्ग' इति गङ्गाधरः २ 'मूलकपर्णा' इति पा० ।
३ 'विपाशय' इति पा० ।

संख्यं सलवणमनुपाययेत् । अनेन कल्पेन मार्क-
वार्कसहचरनीपनिर्गुण्डीसुमुपसुरसकुटेरकगण्डी-
रकालमालकपर्णासक्षवकफणिज्जकवकुलकुटजसु-
वर्णक्षीरीस्वरसानामन्यतमस्मिन् कारयेत् पूष-
लिकाः; तथा किण्डीकिराततिककसुवहामलरुह-
रीतकीयिभीतकस्वरसेषु कारयेत् पूषलिकाः;
स्वरसंश्लेषेतेपामेकैकशो द्वन्द्वशः सर्वशो वा मधु-
विलुलितान् प्रातरनन्ताय पातुं प्रयच्छेत् ॥ २१ ॥

मूलकपर्णां शोभाजन । उपकुञ्ज्येति पाचयित्वा, 'कुञ्ज दाहे',
इति धातु पठ्यते । पिप्पल्यादिपक्षवर्गोऽत्रैव पेयादिकमोक्षपक्व-
कोलम् । सहचरो सिण्डिका । मधुविलुलितानिति मधुनाऽऽ-
लोडितान् ॥ २१ ॥

अथाश्वशङ्कदाहस्य महति किलिञ्जके प्रस्तीयां
तपे शोपयित्वोद्वृजले शोदयित्वा हृदि पुनः सूक्ष्म-
चूर्णानि कारयित्वा विडङ्गकपायेण त्रिफलाकपा-
येण वाऽष्टकृत्यो दशकृत्यो वाऽऽतपे सुपरिभावि-
तानि भाषयित्वा हृदि पुनः सूक्ष्माणि चूर्णानि
कारयित्वा नवे कलशे समावाप्यानुगुप्तं निधाप-
येत् । तेषां तु पल्लु चूर्णानां पाणिजलं यापय्या साधु
मन्येत तत् क्षौद्राण संख्यं किमिकोष्ठिने लेदु
प्रयच्छेत् ॥ २२ ॥

सुपरीत्यादि यथा सुपरिभाषितानि भवन्ति तथा भाष-
यित्वेत्तर्यं । अनुप्राप्तमिति वातापननुगमनीयं कृतरक्षं च
यथा भवति ॥ २२ ॥

तथा भङ्गातकास्थीन्याहृत्य कलशप्रमाणेन चा-
पोष्य केहमायिते हृदे कलशे सूक्ष्मानेकच्छिद्र-
प्रक्षेपे क्षीरमुपवेष्ट्य मृदावलिष्ठे समावाप्योदुपेन
पिधाय भूमावाकणं निखातस्य केहमायितस्यैवा-
न्यस्य हृदस्य कुम्भस्योपरि समारोप्य समन्ताद्गोम-
यैरुपचित्य दाहयेत्, स यदा जानीयात् साधु
वाधानि गोमयानि विगतकेहानि च भङ्गातकास्थी
नीति ततस्तं कुम्भमुद्धरेत् । अथ तस्माद्वितीयात्
कुम्भात् केहमादाय विडङ्गतण्डुलचूर्णः केहार्थ-
मात्रैः प्रतिसंख्यन्तातपे सर्वमहः स्थापयित्वा ततो-
ऽसौ मात्रां प्रयच्छेत् पानाय; तेन साधु विरिच्यते,
विरिक्तस्य चानुपूर्वी यथोक्ता । एवमेव मद्गदायस्-
रलकापुष्टेहाजपकल्प्य पातुं प्रयच्छेत् ॥ २३ ॥

अनुवातस्यैवैवमनुवातसकाले ॥ २४ ॥

प्रमो गुरु, इह तु कलशाधोगारे । क्षीरमुपवेष्टेति वैष्ट-
यित्वा । उद्वप पिधानम् । स इति महातपकेहसाधक ।
द्वितीयादिति अथ स्थापयित्वा ॥ २३ ॥ २४ ॥

१ 'वाऽऽतपे भाषितानि हृदि' इति पा० । २ 'क्षीरमुपवेष्ट्य'
इति गङ्गापरो न पठति । ३ 'चैनमव प्रानुवातसकाले' इति पा० ।

अथाहरेति त्रयात्—शारदाश्चवास्तिलान् संप-
दुपेतान्, तानाहत्य सुनिष्पृताक्षिपूय सुशु-
द्धान् शोधयित्वा विडङ्गकपाये सुलोप्णे प्रक्षिप्य
निर्वापयेदादोपगमनात्, गतदोपानभिसमीक्ष्य, सु-
प्रेलूनान् प्रलुङ्घ्य पुनरेव सुनिष्पृतान् निष्पूय सुशु-
द्धान् शोधयित्वा विडङ्गकपायेण निःसप्तकृत्यः
सुपरिभाषितान् भाषयित्वाऽऽतपे शोपयित्वोद्वृ-
(द्वृ)जले संख्यं हृदि पुनः ऋक्ष्णपिष्टान् कारयित्वा
द्रोण्यामन्यवधाय विडङ्गकपायेण मुहुर्मुहुर्वसि-
ञ्चन् पाणिमर्दमेव मर्दयेत्; तस्मिन्तु पल्लु प्रपीड्य-
माने यत्तैलमुदियात्तत् पाणिभ्यां पर्यादाय शुचौ
हृदे कलशे न्यस्यानुगुप्तं निधापयेत् ॥ २५ ॥

निष्पृयेति श्रुतिकाचवकराभिचिल । शोधयित्वेति प्रक्षाल्य ।
आदोपगमनादित्यत्र तिलदोपगमनं तिलत्वप्रलम्भादिगमन-
हेयम् । प्रलुङ्घ्य निस्तुपीकृत्य । अभ्यवधायेति आरोप्य । पाणि-
भ्यां पर्यादायेति पाणिजलं पुनः पुनरेहीत्वा ॥ २५ ॥

अथाहरेति त्रयात्—तिल्यकोहलकयोर्द्वौ वि-
स्वमात्रौ पिण्डौ ऋक्ष्णपिष्टौ विडङ्गकपायेण,
तदधर्मात्रौ श्यामात्रिष्टयोः, अतोऽधर्मात्रौ दन्ती-
द्रवन्त्योः, अतोऽधर्मात्रौ च चर्यचित्रकयोरिति । एतं
सम्भारं विडङ्गकपायस्यार्धाढकमात्रेण प्रतिसंख्यं
तसैलप्रस्थं समावाप्य सर्वमालोङ्घ्य महति पर्यागे
समासिच्यग्रावधिधित्यासने सुलोपविष्टः सर्वतः
केहमयलोकायप्रजत्वं मुद्गप्रिना साधयेद्द्वयोः सत-
तमवधृष्टयन् । स यदा जानीयाद्विरमति शब्दः,
प्रशाम्यति च फेनः, प्रसादमापद्यते केहो, यथासं च
गन्धवर्णरसोपसिः, संघर्ते च भैषज्यमङ्गुलिभ्यां
मृचमानमनतिमृद्वनतिदाढगमनकुलिप्राहि चेति,
स कालस्तस्यावतारणाय । ततस्तमवधतार्यं शीती-
भूतमहतेन वाससा परिपूय शुचौ हृदे कलशे
समासिच्य पिधानेन पिधाय शुक्लेन वस्त्रपटेना-
वच्छाद्य सूत्रेण सुवर्धं सुनिगुप्तं निधापयेत् ।
ततोऽसौ मात्रां प्रयच्छेत् पानाय, तेन साधु विरि-
च्यते; सम्पगपहतदोषस्य चानुपूर्वी यथोक्ता ।
ततश्चैनमनुवातस्यैवदनुवातसकाले । एतेनैव च
पाकविधिना सर्वपातसीकरञ्जकोपातकीकेहानुप-
कल्प्य पाययेत् सर्वविशेषानवेक्ष्यमाणः । तेनागदो
भवति ॥ २६ ॥

येवं द्वयानां श्लेष्मपुरीषसंभवानां त्रिमीणां
समुत्थानसंस्थानवर्णनानामप्रभावचिकित्सितविशेषा

१ 'सुनिष्पृताक्षोपिला' यो । २ 'सुप्रज्ञान' इति गङ्गापरो ।

३ 'निष्पृताक्षोपिला' यो । ४ 'बुभुभितानातपे' यो ।

५ 'हलेवदयाना' इति पा० ।

व्याप्याताः सामान्यतः । विशेषतस्तु स्वल्पमात्रमा-
स्थापनानुचासनानुलोमहरणभूयिष्ठं तेष्वेवौषधेषु
पुरीषजानां किमीणां चिकित्सितं कर्तव्यं, मात्रा-
धिकं पुनः शिरोविरेचनवमनोपशमनभूयिष्ठं तेष्वे-
वौषधेषु श्लेष्मजानां किमीणां चिकित्सितं कर्तव्यम्,
इत्येव किमिदो मेपजविधिरनुव्याख्यातो भवति;
तमनुतिष्ठता यथासं हेतुवर्जने प्रयतितव्यम् । यथो-
द्देशमेवमिदं किमिकोष्ठचिकित्सितं यथावदनुव्या-
ख्यातं भवति ॥ २७ ॥

उद्दालको घटुवारः । विल्वमाश्री पलप्रमाणौ । पयोंगः
कदाह । यषासमिति यावन्मात्रं शङ्खं तैलवरेकारकं, तदातु-
रूप्येण वर्णविरंषतिरित्यर्थः । संकर्तते इति कर्तव्यव्रणपति ।
अल्पमात्रमिति आस्थापनानुलोमहरणद्व्यातिरिक्तं मेपजमल्प-
मात्रं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

भग्नित्वाच्च ।

अपकर्षणमेवादी किमीणां मेपजं स्मृतम् ।
ततो विधातः प्रकृतेर्निदानस्य च वर्जनम् ॥ २८ ॥
अयमेव विकारणां सर्वेषामपि निग्रहे ।
विधिदृष्टविधा योऽयं किमीनुदित्य कीर्तितः २९
आंशोधनं संशमनं निदानस्य च वर्जनम् ॥
एतावद्विपजा कार्यं रोगो रोगे यथाविधि ॥ ३० ॥
तत्र श्लोकौ ।

ध्याधितौ पुरुषौ शस्त्री मिपजौ सप्रयोजनी ।
विंशतिः किमयस्तेषां हेत्वादिः सप्तको गणः ॥ ३१ ॥
उक्तौ व्याधितरूपीये विमाने परमर्षिणा ॥
शिष्यसंबोधनार्थाय व्याधिप्रशमनाय च ॥ ३२ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
व्याधितरूपीयविमानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

एतदेवापकर्षणादित्रयं रोगान्तरे शब्दान्तरेणोच्यत इत्याह
—अयमेवेत्यादि । अत्र संशोधनमपहरणं, संशमनं विधातः,
निदानवर्जनं तु शब्देनापि समानम् ॥ २८-३२ ॥

इति शीघ्ररूपादिदत्तविरचितायां चरकस्यार्थटीकायास्तामु-
र्बेदपीपिकायां व्याधितरूपीयं विमानं
नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो रोगमिपज्जतीयं विमानं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये व्याधितरूपान्तिज्ञानमुक्तं, तच्च बुद्धिदोषाद्भ-
वति, तेन विबुद्धयुक्त्युत्पादहेतुनामध्ययनाप्यापनतद्विषयभा-
षाणां कथनाय रोगमिपज्जतीयोऽभिधीयते । रोगमिपज्जितं
चिकित्सितमधिकृत्य कृतोऽध्यायो रोगमिपज्जतीयः । रोगमि-
क्तिसाधारित्वं चास्य चिकित्सोपयुक्तस्य सम्यग्ज्ञानसाधन-
स्याप्यनविष्यादेस्तथा करणकारणादेशाभिधानाद् हेयम्
॥ १ ॥ २ ॥

बुद्धिमानात्मनः कार्यशुद्धोद्यमं कर्मफलमनु-
वर्ण्य देशकालौ च विदित्वा युक्तिदर्शनाद्विपशु-
भूषुः शास्त्रमेवादितः परीक्षेत । विविधानि हि
शास्त्राणि मिपज्जं प्रचरन्ति लोके, तत्र यन्मन्येत
सुमहयशस्विघोरपुरुषासेतितमर्थयष्टुलमासजनभू-
जितं त्रिविधशिष्यबुद्धिहितमपगतपुनरुक्तदोषमार्पे
सुप्रणीतसुखभाष्यसंग्रहकर्म स्वाधारमनयपतित-
शब्दमकष्टशब्दं पुष्कलाभिधानं क्रमागताथर्ममर्थत-
त्पविनिश्चयप्रधानं संगताथर्मसंकुलप्रकरणनानुप्र-
योधकं लक्षणयद्योदाहरणयच्च, तद्विमिपपद्येत शा-
स्त्रम् । शास्त्रं होत्रंविधिममल इवादित्यस्तमो विधूय
प्रकाशयति सर्वम् ॥ ३ ॥

इहाध्ययनविष्यादिसु कर्तव्येषु मार्गं शास्त्रमर्थैर्न, तदे-
वायुर्वेदार्थेपुरुषमुपदर्श्य दर्शयन्नाह—बुद्धिमानित्वादि । कार्यं
कर्तव्यं, तस्य गौरवं बहुप्रयाससाध्यत्वेन, साधनं वा
स्वल्पप्रयाससाध्यत्वेनेति कार्यशुद्धापवम् । कर्मफलमिति कार्य-
फलम्, एतच्च तादात्मिकं फलगीप्सितम् । अनुवर्णमिति
कार्यसंवायतीयं फलम् । देशकालाविति कर्तव्यकार्यादुपगौ
देशकालावित्यर्थः । एतत् सर्वं विदित्वा, बुद्धिदर्शनादुपपत्तिद-
र्शनाद्यदि मिपज्जमित्युच्यते, स्यात्, तदा शास्त्रं तापदादितः
परीक्षेत । एवं मन्यते—य आयुर्वेदाध्ययनलक्षणे कार्यं
स्वस्तयपेक्षया गौरवं मन्यते रा न मतेते, यथायुर्वेदफलेना-
रोगमादिना अर्था न भवति तच्च उपा, यथायुर्वेदायुर्वेद-
ज्ञाने हेतो स्थितः स च तथा, यस्य च यशसो वार्धन्यलक्षणः
कालः स आयुर्वेदाध्ययनान्तपराशरकृतादेव यथोक्तानुपपत्ति-
दर्शनाद्विपशुभमित्युच्यते, नैच्छति, अतो न तान् प्रत्यायुर्वेदशास्त्रं
परीक्षामप्युपदिशामः; यस्तु यथोक्तविपरीतधर्मयोगी स
आयुर्वेदाध्ययनोपादानाद्विपशुभः शास्त्रं परीक्षेत । विविधा-
नीत्यमणितानि । सुमहयशस्वि च घोरपुरुषासेतितं च; किंन
सुमहयशस्विघोरपुरुषासेतितमिति विग्रहः । आसजनभूजित-
मिति बहुविधैरासेयार्हमनुमतम् । उक्तमप्याल्पपुद्गलविधा-
शिव्याः । अपवतपुनरुक्तमिति कैतन्ये यथोपपाठं करोति,
तेनाधिकरणवत्प्रमाणं यत् करोति तत् पुनरुक्तमदोषं भवति ।

यचन हि—“अधिकरणवशाद्दीर्घाहुणदोषप्राप्तितोऽयं सवनपादः ।
स्तुल्यं संशयत शिष्यमिषा चाभिरुच्यर्थम् ॥ अत्य-
तोऽन्तरितत्वाद्विशेषोऽपि च तत्प्रकृतिस्तु ॥ अतश्चे-
त्स्यात् पुनरक्तं नेष्यते तद्विभाव्य विवरणम्—” इति ।
साधारणमिति शोभनाभिधेयम् । अनवपतितमित्यत्राभ्यासश्चन्दम् ।
अकष्टाब्दमिति अकष्टोच्चार्यशब्दं, किंवा प्रसिद्धाभिधेयश-
ब्दम् । पुष्पलाभिधानमिति सम्मग्यसमर्पकवाक्यम् । कमा-
गतार्थमिति परिपाठ्यागतार्थम् । सगतार्थमिति प्रतिपादितार्थम् ।
असकुलप्रकरणमिति अमिषीभूतप्रकरणम् । लक्षणवदिति
आयुर्वेदप्रधानार्थहेतुलक्षणोपधास्यासाधारणमर्थक्यवत्, किंवा
प्रशस्तशास्त्रलक्षणवत् । उदाहरणवदिति दृष्टान्तवत् ॥ ३ ॥

ततोऽनन्तरमाचार्यं परीक्षेत; तद्यथा—पर्यवधा-
तश्चतुर्तं परिदृष्टकर्मणं दक्षं दक्षिणं शुचिं जितहस्त-
मुपकरणयन्तं सर्वेन्द्रियोपपन्नं प्रकृतिकं प्रतिपत्ति-
क्षमं तु पश्चात्तद्विधमनहङ्कृतमनस्यकमकोपनं हेतु-
क्षमं शिष्यवत्सलमध्यापकं ज्ञापनसमर्थं चेति ।
पर्यवधौ ह्याचार्यः सुक्षेत्रमार्तयो मेघ इव शस्त्रगुणैः
सुशिष्यमाशु वैद्यगुणैः संपादयति ॥ ४ ॥

अप्येतस्य शालं परीक्ष्य यस्मात्तच्छालमप्येतस्य तस्याचा-
र्यस्य परीक्षमाह—तत इत्यादि । दक्षमिति अग्रामबुद्धिम् ।
उपकरणयन्तमित्यनेनामुपकरणे शुरो विक्रिस्तादृश्यभावात्,
भर्मवर्धनं न भवति । अनुपस्कृतविधमिति शास्त्रान्तरज्ञानेन
नारस्येवोपस्कृता विद्या यस्य स तथा, यस्मात्तुर्वेदज्ञ सन्
शास्त्रान्तराणि चस्कृतो भवति, स ॥ नितरामुपादेव ।
आर्तव इति यथोचितफलमव ॥ ४ ॥

तनुपवृत्त्यारिधयिपुरुषचरेदम्रियश्च देयवश्च
राजवश्च पित्रवश्च भर्तृवश्चाग्रमत्तः । ततस्तत्प्रसादात्
कृत्वा शास्त्रमधिगम्य शास्त्रस्य दृढतायामभिधानस्य
लौघवेऽर्थस्य विज्ञाने यच्चनशक्नो च भूयो भूयः
प्रयतेत सम्यक् ॥ ५ ॥

अग्न्यादिबहुदृष्टान्तदर्शनेन येन येन भावेनाग्न्यादय
सेव्यन्ते, तथा तथा शुभ सेव्यत इति दर्शयति । दृढतायामिति
शास्त्रप्रवृत्तस्य श्रेयं । अभिधानस्येति शास्त्राभिधानस्य । वच-
नशक्नो अर्धकीर्तनसामर्थ्यं ॥ ५ ॥

तत्रोपायाननुव्याख्यास्यामः—अध्ययनमध्यापनं
तद्विधसंभाषा चेत्युपायाः ॥ ६ ॥

तत्रायमध्ययनविधिः—कस्य. कृतक्षणः प्रातरु-
त्थायोपव्यूषं या कृत्वाऽऽयन्यकमुपस्पृश्यदोदकं
देवविनोप्राह्णगुरुबुद्धसिद्धाचार्येभ्यो नमस्कृत्य
समे श्रुचौ देशे मुखोपविष्टो मनःपुरःसरमभिर्वाग्मिः

१ ‘मिथीकृतप्रकरणम्’ इति शास्त्रान्तरम् । २ ‘उपस्कृतवि-
दिति पाठः ।

सूत्रमनुकामम् पुनः पुनरावर्तयेद् बुद्ध्या सम्यग्-
नुप्रविष्टयार्थतत्त्वं स्वदोषपरिहारार्थं परदोषप्रमाणा-
र्थं च; एवं मध्यदिनेऽपराह्णे रात्रौ च शश्वदपरिहा-
प्यक्षययनमभ्यसेत् । इत्यध्ययनविधिः ॥ ७ ॥

चेति शास्त्रदृढतायां । तद्विधसंभाषा तच्छास्त्राभ्यासिना सह
सर्भापणम् । कस्यो मीरोग । कृतक्षण इत्यनन्यव्यापारवे-
नाभ्ययनाय कृतकालपरिग्रहः । प्रातर्वा उत्थाय, उपव्यूषं वा
उत्थायेति योजना । उपव्यूषमिति किंचिच्छेषायां रात्रौ । मन-
पुर उत्तरमिरिति एकाग्रमनः प्रणीताभिः । स्वदोषपरिहारपरदो-
षप्रमाणावर्थमिति स्वकीयाभ्ययनदोषपरिहारार्थं, परकीयाभ्ययन-
दोषप्रमाणावर्थं परकीयाभ्ययनदोषज्ञानार्थमित्यर्थः । प्रसीयतेऽ-
नेनेति प्रमाणं ज्ञानवान्नीमितम् । सम्यग् बुद्ध्याऽर्थतत्त्वं,
उद्धा चार्थायानो निर्दोषाभ्ययनो भवति, सम्यग्भ्ययनज्ञानाच्च
परस्य स्वदोषमध्ययनं प्रतिपद्यते । इत्यभ्ययनविधिरिति पूर्व-
प्रतिज्ञाज्ञाप्ययनविधेरुपसंहरणम् । यथोक्तेन विधिनाऽभ्ययनं
क्रियमाणं सुसंशीतं भवति । दृष्टादृष्टसंपत्त्याऽभ्ययनकालव-
र्जनं येषाभ्ययने निषिद्धमेवात्रापि तद्वैधमिति न विदोवे-
षोक्तम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

अथाध्यापनविधिः—अध्यापने कृतबुद्धिराचार्यः
शिष्यमेधावितः परीक्षेत, तद्यथा—प्रशान्तमार्त्यप्र-
कृतिकमभुद्रकर्मणमुच्यते भुवर्तुलनासायंशं तनुरक्त-
विशदजिह्वमविकृतदन्ताष्टमसिन्धितं धृतमन्तमन-
हङ्कृतं मेधाविनं वितकेऽस्मृतिसंपन्नमुदारसरवं
तीक्ष्णकुलजमथवा तद्विद्ययुक्तं तद्व्याभिनिवे-
शिनमव्यक्तमव्यापशेन्द्रियं निभृतमनुदंतमर्थत-
स्यभायकमकोपनमन्यसनिनं शीलशीचाचारा-
नुरागदास्यप्रादक्षिण्योपपन्नमभ्ययनात्मिकाममर्थ-
विज्ञाने कर्मदर्शने चानन्यकार्यमनुबध्धमनलसं सर्व-
भूतहितैषिणमाचार्यसर्वानुशिष्टिप्रतिकर्मनुरक्तं च,
पथगुणसमुद्दिष्टमध्याप्यमाह ॥ ८ ॥

इह शिष्यगुणेषु ऋजुचर्चसुखनासावधवाद्यो गुणा सह-
गलणन्तेनोपादेशः, अवो विपरीतलक्षणो हि जडो भवति ।
तद्विषयतमित्याशुर्बुद्धेदज्ञाचार्यः । निभृतमिति विनीतम् । अनु-
दंतमित्यनहङ्कृतम् । अनुरागसन्देनाभ्ययनानुराग उच्यते,
अनुरक्तमित्यनेन च नुरागपुरुषत्वमुच्यते । दास्य दर्शयित्वाऽ-
प्यनन्यसमिति यत् करोति तेन दास्यदारुण्येऽपि कार्यं बहुप्र-
सासपाच्येऽनलसमित्याह । अनुशिष्टिप्रतिकर्मित्याज्ञाकारम् ॥ ८ ॥

एवंविधमध्ययनार्थिनमुपस्थितमारिराधयिषुमा
चार्योऽनुमापेत—उदगयने शुद्धपक्षे प्रशस्तेऽहनि

१ ‘उद्धा’ इति पाठः । २ ‘उद्धाहिका’ इति पाठः । ३ ‘अनु-
दंतवः’ इति पाठः । ४ ‘सर्वानुशिष्टिप्रतिकर्मणः’ इति पाठः ।
५ ‘तद्विषयगुणैः तद्विषयत्वा बर्धयत वैश्रुतिचक्षुषिर्ब’ इति
योगीन्द्रावयनेन । ६ ‘अथ सर्वगुणसमुद्दिष्ट’ इति पाठः ।

तिप्यहस्तध्वणाद्वयुजामन्यतमेन नक्षत्रेण योगमु-
पगते भगवति शशिनि कल्याणे कल्याणे च करणे
मेत्रे सुहृते मुण्डः कृतोपवासः स्नातः कापायचक्र-
संवीतः सगन्धहस्तः समिधोऽग्निमान्यमुपलेपन-
मुदकुम्भान् मात्पदामदीपरिहरण्यहेमरजतमणि-
मुक्ताविह्वमक्षौमपरिधीन् कुशलाजसर्पपाक्षतांश्च
शुक्लानि सुमनांसि प्रथिताप्रथितानि मेघ्यान् अ-
क्ष्यान् गन्धांश्च घृष्टानादायोपतिष्ठत्येति ॥ ९ ॥

सं तथा कुर्यात् ॥ १० ॥

तिप्यः पुष्पनक्षत्रम्, अध्वरुग्धिनी । शशिन कल्याण
इति छत्रनक्षत्रेण ध्वरुग्धिनी यतः दृष्टी कल्याणवती भवति,
वरित एव शशिन्यध्वरुग्धनं कर्तव्यम् । मेत्रे सुहृते इत्युक्तौ
सुहृते, सुहृताश्च शिवशुक्रादयः । मुण्डः कृतवापनः । गन्धेन
पुष्पो हस्तः पञ्चाङ्गलो गन्धहस्तः । हिरण्यध्वदेनापटितं हेम
रजते, हेमध्वेन च रजितम् । परिधौ हस्तप्रमाणं हेमकु-
ण्डलतुःपात्रं स्नाय्याः पालाशपरिदण्डा उच्यन्ते । अत्र पोषा,
जितवस्तुसामिध्वनेषु फलप्रदमिति ऋषियवनादुद्गीमवे, (तेनै
अन्योपाहृतमपीष्टगन्धादि नोद्गायनीयम्) ॥ ९ ॥ १० ॥

तमुपस्थितमाधाय समे शुचौ देशे प्राक्रमणे
उदक्रमणे वा चतुष्किङ्कुमार्त्तं चतुरस्रं स्थण्डिलं
गोमयोदकेनोपलिप्तं कुशास्तीर्णं सुपरिहितं परिधि-
मिश्रतुर्दिशं यथोक्तचन्दनोदकुम्भक्षौमहेमहिरण्य-
रजतमणिमुक्ताविह्वमालङ्कृतं मेघ्यमक्ष्यगन्धगुह्य-
पुष्पलाजसर्पपाक्षतोपशोभितं कृत्वा, तत्र पाल-
शीमिरैकुदीमिरैकुम्भरीमिर्माधुकीमियां समिद्धि-
रश्मिमुपसमाधाय प्राक्षुप । शुचिरध्वयनविधमनु-
विधाय मधुसर्पिर्भ्यां त्रिस्त्रिजुहुपादग्निमाशीःसंप्र-
युक्तैर्मन्त्रैर्ब्राह्मणमग्निं धन्वन्तरि प्रजापतिमदिवना-
विन्द्रमृषींश्च सूत्रकारानभिमतयमाणः पूर्वं स्वा-
हेति ॥ ११ ॥

शिष्यश्चैनग्रन्थालमेत । हुत्वा च प्रदक्षिणमग्नि-
मनुपरिक्रामेत् । परिक्रम्य ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच-
येत्, मिपजश्चासिपूजयेत् ॥ १२ ॥

किङ्कुरिद हस्तप्रमाणम् । सुपरिहितमिव सुवेष्टितम् । उप-
धायैसापोय । जुहुयादित्याप्यपक इत्यग्निप्रामः । ब्रह्मादीन्
स्वाहेति मन्त्रेण मन्त्रप्रमाणं जानार्यः पूर्वमग्निं जुहुवादि-
योजनः । तेन ब्रह्मादिऋग्भिराशीःप्रयुक्ताग्निर्लक्षणे स्वाहेला-
यिर्होमः कर्तव्यः । शिष्येनैवमन्त्रालमेवेति शिष्योऽपि गुरु-
शोभानन्तरमेव जुहुवादिष्यति ॥ ११ ॥ १२ ॥

अथैनमग्निस्काशे ब्राह्मणस्काशे मिपकृत्स्काशे
चानुशिष्यात्—ब्रह्मचारिणा श्मश्रुधारिणा सत्यवा-
दिनाऽमांसदेन मेध्यसेविना निर्मत्सरेणाशस्त्रधा-
रिणा च भवितव्यं, न च ते मद्रचनात् किञ्चिदकार्यं
स्यादन्यत्र राजद्विष्टात् प्राणद्वारादिपुलादधर्म्यादन-
र्थसंप्रयुक्ताह्वाऽप्यर्थात् । मदर्पणेन मत्प्रधानेन मद्-
धीनेन मग्निप्रयहितानुवर्तिना च श्राव्यद्रवितव्यं,
पुत्रवहासवर्धिवचोपचरताऽनुवर्तन्व्योऽहम्, अ-
नुत्सेकेनापहितेनानम्यमनसा विनीतेनावेक्ष्यावेक्ष्य-
कारिणाऽनसूयकेन चाभ्यनुष्ठातेन प्रविचरितव्यम्,
अनुष्ठातेन (चाननुष्ठातेन च) प्रविचरता पूर्वं
गुरुर्योपाहरणे यथाशक्ति प्रयतितव्यं, कर्मसिद्धि-
र्थसिद्धिं यशोलाभं त्रेय च स्वर्गमिच्छता मिपजा
त्यया गोब्राह्मणमादौ कृत्वा सर्वप्राणभृतां शर्मोशा-
सितव्यमहरहर्कृच्छता चोपविशता च, सर्वात्मना
चानुराणामारोग्याय प्रयतितव्यं, जीदितहेतोरपि
चानुरेभ्यो नामिद्रोघध्वं, मनसाऽपि च परस्त्रियो
नामिगमनीयाः, तथा सर्वमेव परस्त्र्यं, निभृतवेश-
परिच्छदेन भवितव्यम्, अशौण्डेनापापेनापापस-
हायेन च, ऋग्णशुद्धधर्म्यशर्म्यधर्म्यसत्यहितसित-
धचसा देशकालविचारिणा स्मृतिमता ज्ञानोपा-
धोपकरणसंपत्सु नित्यं यत्नयता यः, न च कदाचि-
द्राजद्विष्टानां राजदेपिणां वा महाजनद्विष्टानां महा-
जनदेपिणां वाऽप्यौपधमनुविधातव्यं, तथा सर्वेषां
मत्पर्यविकृतदुष्टदुःखशीलाचारोपचाराणामनपया-
वप्रतिकारणां मुसृर्षणां च, तथैवासिहितेद्वराणां
स्त्रीणामनप्यक्षताणां वा; न च कदाचित् स्त्रीदत्तमा-
नियमादातव्यमननुष्ठातं भ्रष्टोऽथवाऽप्येक्षणे, आनु-
श्कलं चानुप्रविशता यिदितेनानुमतप्रवेशिना
सार्धं पुरुषेण सुसंवीतेनावापिशरसा स्मृतिमता
स्तिमितेनावेक्ष्यावेक्ष्य मनसा सर्वमाचरता सम्यग-
नुपवेष्टव्यम्, अनुप्रविश्य च धावन्नोषुदीन्द्रियाणि
न क्वचित् प्रणिधातव्यान्यन्यत्रानुपदातुपोपकारा-
र्थादातुरगतेष्वन्येषु वा भावेषु, न चानुरकुलप्रभु-
स्यो यद्विनिश्चारयितव्याः, हुसितं चायुषः प्रमाण-
मानुरस्य जानताऽपि त्वया न वर्णयितव्यं तत्र
यज्ञोन्म्यानमानातुरस्यानस्य वाऽप्युपधाताय संप-
द्यते; ज्ञानयताऽपि च नात्यर्थमात्मनो ज्ञाने वि-
वर्तितव्यम्, आसादपि हि विकल्पमानादत्यर्थमु-
द्विजन्त्यनेके ॥ १३ ॥

ते भवितव्यमिति त्वया भवितव्यम् । प्रविचरितव्यमिति

१ 'अथ सोमं तया जुहोति' इति पा० । २ 'अथ पाठं ब्र-
ह्मोपलभ्यते । ३ प्रथमं निधाय । ४ 'सुपरिहितं' यः ।

१ 'अनुवर्तन्व्योऽहम्' इति पा० । २ 'जन्मवादमतीकारणा'
इति पा० ।

विकित्सायै व्यवहृत्यम् । गोत्राङ्गणमादौ कृत्वेति प्रथम
गोत्राङ्गणानां दामं आश्रायितव्यं, वतश्चेत्तस्यां प्राणिनाम् ।
उपविशता चेति च्छेदः । शुण्डा मधुशाला, तद्व्याघरी शौण्डः,
अशौण्डस्तु तद्व्याघरी । शुक्रमिव शुक्र, निर्दोषत्वादितद्वचनम् ।
यत्नवता भवितव्यमिति सन्धः । राज्ञो द्विष्टो राजद्विष्ट, यस्तु
राजानं द्वेष्टि स राजद्वेष्टी । आचारस्योपचरणमाचारोपचार ।
अनन्यक्षणा ना न प्रतिकर्तव्यमिति योजना । प्रवृत्तय इति
घाताः । तत्रेति न वर्णयितव्यमित्यनेन संबध्यते । अन्यस्य
आतुरपुनरपिनादेः अन्यत्र उदासीने जीवितहासकचनं यथा-
स्करमेव । न विकथितव्यं न श्लाघा कर्तव्या । आस्रादपि
हीलनास सत्यबागुच्यते, अन्यनापि सत्यमेवातं वक्ष्यति,
यथाकालप्राप्तमेव ब्रूयादित्यर्थः ॥ १३ ॥

न चेव हंस्त्यायुर्वेदस्य पारं, तस्मादप्रमत्तः
शद्वदभियोगमस्मिन् गच्छेत्, एतच्च कार्यम्, एवं-
भूयश्च वृत्तसौष्ठवमनस्यता परेभ्योऽप्यागमयि-
तव्यं, कुरङ्गो हि लोको बुद्धिमतामाचार्यः शत्रु-
ध्यायुद्धिमताम्, अतश्चाभिसमीक्ष्य बुद्धिमताऽसि-
न्धस्यापि धन्यं यशस्यमायुष्यं पौष्टिकं लौकिकमभ्युप-
दिशतो वचः श्रोतव्यमनुविधातव्यं चेति । अतः
परमिदं ब्रूयात्—वैद्यताभिद्विजगुरुवृक्षसिद्धाचा-
र्येण ते नित्यं सम्पन्नवर्तितव्यं, तेषु ते सम्पन्नवर्तमान-
नस्यायमग्निः सर्वैर्गन्धर्वसरत्नवीजानि ययेरिताश्च
देवताः शिवाय स्तुः, अतोऽन्यथा वर्तमानस्यादि-
धायेति । एवं ब्रुयति चाचार्यं शिष्यस्तथेति ब्रूयात् ।
यथोपदेशं च कुर्वन्ध्याप्यः, अतोऽन्यथा त्यज-
न्ध्याप्यः । अध्याप्यमध्यापयन् ह्याचार्यो यथोक्ते-
श्चाध्यापनफलैर्योगमाप्तोऽस्यैश्वर्यकैः श्रेयस्कै-
र्युजैः शिष्यमात्मानं च युनक्ति । इत्यध्यापनविधि-
रुक्तः ॥ १४ ॥

न चैव हीलादि । यस्मादायुर्वेदोऽपि शत्रुं न शक्यते
प्रायस्तेनायुर्वेदज्ञानार्थमुच्यम गच्छेत् । अस्मिन्निति दुलरे आयु-
र्वेदे । अनुक्तसद्वृत्तकरणार्थमाह—एतच्चेत्यादि ।—एतच्चेति
‘अथैनमग्निसकाशे’ इत्यादिप्रयोगकमनुष्ठेयम् । एवमयं वृत्त-
सौष्ठवमिति उक्तसदृशं च साधुवृत्तमित्यर्थः । लौक्य लोका-
नुमतम् । इतिशब्दोऽन्यथारणे, तेन यदेवाग्निरस्य घन्यादि-
गुणयुक्तं वचस्तदेवानुमिधातव्यं श्रोतव्यं च । गणोक्तमिति
शास्त्रान्तरे, न ह्यस्मिन् द्वास्तेऽप्यनपुल साक्षात् कश्चिदु-
क्तम् ॥ १४ ॥

संभाषाविधिमत ऊर्ध्वं व्याख्यास्यामः—मिषज्

१ ‘हसि सुतरमायुर्वेदस्य’ इति पा० । २ ‘एतच्चैव कार्यम् ।
यत्र भूय प्रवृत्तसौष्ठवं’ इति पा० । ३ ‘लौकिकं’ इति पा० ।

मिषजा सह संभाषेत । तद्विद्यसंभाषा हि ज्ञाना-
भियोगसंहर्षकरी भवति, वैशारद्यमपि चाभिमर्षि-
तयति, वचनशक्तिमपि चाधत्ते, यशश्चाभिदीपयति,
पूर्वश्रुते च संदेहवतः पुनः श्रवणाच्छ्रुतसंशयमप-
कर्षति, श्रुते चासंदेहवतो भूयोऽप्यवसायमभिनि-
र्वर्तयति, अत्युत्तमपि च कश्चिदर्थं श्रोत्रविषयमापा-
दयति, यथाचार्यः शिष्याय शुश्रूषवे प्रसन्नः क्रमे-
णोपदिशति गुह्याभिमतमर्थं जातं तत् परस्वरेण
सह जल्पन् पिण्डेन विजिगीपुराह संहर्षात्, तस्मा-
त्तद्विद्यसंभाषामभिप्रशंसन्ति कुशलाः ॥ १५ ॥

द्विविधा तु यस्तु तद्विद्यसंभाषा भवति—सन्ध्या-
यसंभाषा, विग्रहसंभाषा च ॥ १६ ॥

संहर्षं स्वर्षां, ज्ञानार्थमभियोगसहर्षं करोतीति ज्ञानाभि-
योगसहर्षकरी । वैशारद्यमिति परवचनाभिमवपाण्डित्यम्, ए-
तच्च संभाषामभ्यासाद्भवति । भूयोऽप्यवसायमिति हृदिनिधयम् ।
अथ कथं श्रुतत्वमपि कस्यचिद्बुद्ध्याथैष स्यात्तदाह—जल्पन्
पिण्डेनेति ।—पिण्डेनेति सारोद्धारणम् । ननु गुणश्चेत् सारतत्त्वं
कथमयं विजिगीषुस्त्वमाहेत्याह—सहर्षादिति । स्वर्षया तु
शुभोऽप्यर्थो विजयार्थमभिधीयत इति भावः । सन्ध्यायसंभाषा
नये सवाद इत्युच्यते । विग्रहसंभाषा तु जल्पवितण्डाह्वा-
हेया ॥ १५ ॥ १६ ॥

तत्र ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिपद्यनशक्तिसंपन्नेना-
कोपनेनानुपस्कृतविद्येनानस्यकेनानुनेयेनानुनय-
कोविदेन हेऽशक्षमेण प्रियसंभाषणेन न सह सन्ध्या-
यसंभाषा विधीयते । तथाविधेन सह कथयन्
विग्रहः कथयेत्, पृच्छेदपि च विग्रहः, पृच्छते
चास्मै विग्रह्याय विशदमर्थं ब्रूयात्, न च निग्रह-
भयादुद्विजेत्, निग्रह्य चेन्न न हृष्येत्, न च परेषु
विकल्पेत्, न च मोहादेकान्तप्राप्तिः स्यात्, न
चापिदितमर्थमनुवर्णयेत्, सम्यक् चानुनयेनानुन-
येत्, तत्र चापहितः स्यात् । इत्यनुलोमसंभाषा-
विधिः ॥ १७ ॥

तत्रेसादिना सन्ध्यायसंभाषाविधिराह । विग्रह्य कथये-
दिति जल्पवितण्डाकनिग्रहमाह । कथयेदिति ब्रूयात् । निग्रह्य
चैन न हृष्येदिति अनुलोमसंभाषारूपोदे च यानि यमवन्ति
निग्रहस्थानानि तत्संविधातीनि हेत्वामागापदिदन्तन्यूना-
धिकस्याग्निः, तैरपि निग्रह्य न हृष्येत् । जल्पोचनिग्रहस्थानानि
तन्नाप्राप्येव । अपिदितमिति प्रतिवादिनोऽपिदितम् । अनु-
नयेव सम्पन्नगुनयेनेति संबन्धः, तेन चात्र छलशक्तिमयोगो

१ ‘पिण्डेन’ इति पा० । २ ‘पिण्डेन सत्प्राणित्वमशक्षमे’ इति
गङ्गाधरः । ३ ‘सम्यक् चानुनयेनानुनयेत्, अनुनयाच्च परं तत्रा-
वहितं स्यात्’ इति पा० ।

न कर्तव्य इति शिक्षयति । तत्र चावहितः स्यादिति सम्यग्-
नुरयेऽवधानं कुर्यात् ॥ १७ ॥

अत ऊर्ध्वमितरेण सह विग्रह्य संभाषायां जल्पे-
च्छेयसा योगमात्मनः पश्यन् । प्रागेव च जल्पा-
जल्पान्तरं परावरान्तरं परिपद्दिशेषांश्च सम्यक्
परीक्षेत । सम्यक्परीक्षा हि बुद्धिमतां कार्यप्रवृत्ति-
निवृत्तिकायौ शंसति, तस्मात् परीक्षामभिप्रशंसन्ति
कुशलाः । परीक्षमाणस्तु खलु परावरान्तरमिमान्
जल्पकगुणाव् धेयस्करान् दोषवत्तश्च परीक्षेत
सम्यक् । तद्यथा—श्रुतं पिशानं धारणं प्रतिभाणं
वचनशक्तिरिति; एतान् गुणान् धेयस्करानाहुः ।
इमान् पुनर्दोषवत्तः । तद्यथा—कोपनत्वमवैशारद्यं
भीरुत्वमधारणत्वमनपहितत्वमिति । एतान् गुणान्
शुशलाघवतः परस्व वैशात्मनश्च तो(तु)लयेत् ॥ १८ ॥

इतरेणेति भविष्यति । वादे तु विविधे गुरुत्वव्यापारि वाधि-
कृतः, उक्तं हि न्याये—“तं शिष्यमुद्यताग्रज्ञचारिविशिष्टभ्रेयो-
र्थिभिरनसुभिरभ्युपेयात्” (न्या. द. ४।२।४०) इति । संभा-
षायामिति प्रवृत्तकथोपलक्षणं, तेन जल्पे वितण्डायां चेति
ज्ञेयम् । परावरान्तरमिति प्रतिषादिन आत्मनश्च प्रतिभा-
दिविशेषमित्यर्थः । जल्पान्तरमिति सामयिकसर्पार्थदिविशेषितं
जल्पकविशेषमित्यर्थः ॥ १८ ॥

तत्र त्रिविधः परः संपद्यते—प्रवरः प्रत्यवरः
समो वा गुणविनिक्षेपतः, नत्वेव कार्त्स्न्येन ॥ १९ ॥

परिपत्तु खलु द्विविधा—ज्ञानवती, मूढपरिपत्तु ।
सैव द्विविधा सती त्रिविधा पुनरनेन कारणविभा-
गेन—सुहृत्परिपत्तु, उदासीनपरिपत्तु, प्रतिनिविष्टप-
रिपत्तेति । तत्र प्रतिनिविष्टायां परिपदि ज्ञानविज्ञान-
वचनप्रतिवचनशक्तिसंपन्नायां मूढायां वा न कथं-
चित् केनचित् सह जल्पो विधीयते; मूढायां तु
मुह्यत्परिपद्युदासीनायां वा ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिव-
चनशक्तीन्तरेणाप्यदीप्तयशसा महाजनविद्विष्टेना-
पि सह जल्पो विधीयते । तद्विधेन च सह कथयता
आविद्धदीर्घसुप्रसङ्गैर्लौकिक्यदण्डकैः कथयितव्यम्,
अतिदृष्टं मुहुर्मुहुर्पदसला परं निरूपयता च
पर्यदमाकारं प्रवृत्तश्चास्य वाक्यावकाशो न देयः,
कष्टशब्दं च ह्येषता चकव्यो नोच्यते, अथवा पुन-
र्हीना ते प्रतिप्रा, इति । पुनश्चाह(ह)यमानः प्रति-

चकव्यः—परिसंबत्सरो भवान् शिक्षस्व तावत्, न
त्वया गुरुरुपासितो नूनम्, अथवा पर्याप्तमेतावत्;
सकृदपि हि परिक्षेपिकं निहतं निहतमाहुरिति
नास्व योगः कर्तव्यः कथञ्चित् । अप्येवं धेयसा
सह विग्रह्य चकव्यमित्याहुरेके; नत्वेवं ज्ञायता
सह विग्रहं प्रशंसन्ति कुशलाः ॥ २० ॥

गुणविनिक्षेपत इति गुणपरिमाणात् उत्कृष्टगुणत्वेन प्रवरं
इत्यर्थः । प्रवरतो हीनगुणः, समगुणः समो वाद्यपेक्षमर्थः ।
नत्वेव कार्त्स्न्येनेति न सुलक्ष्मीलधर्मादिनाऽपि प्रवरादिपिहितमिमेत
इत्यर्थः । मूढपरिपत्तुस्य मूढेव मूढा किंचित्कृते, सर्वथा मूढायां
तु न कथिष्यते । न केनपिदिति नाधमेनापीत्यर्थः । आविद्धं
वक्त्रम् । कथयितव्यमिति वक्तव्यम् । उपहसता परं प्रतिवादि-
नम् । तथा परिपदं निरूपयता आकारौदिति संबन्धः । कष्टशब्द-
मिति नास्तिप्रसिद्धार्थम् । नोच्यत इति त्वया नोच्यत इति
वचन्यं; कष्टशब्दस्य ह्यर्थं मूढपरिपत्तु जानात्वेन, ततश्च कष्टश-
ब्दस्यानर्थकतायाः परिपदं प्राप्य मुखसाधारत्वमिति भावः ।
तथा कष्टशब्दं बद्धत्वेवं वाच्यं—हीना ते प्रतिप्रा । परिसंब-
त्सरोऽध्ययनं गुरुगुणास्थाप्य पुनरभ्युप । पर्याप्तमेतावत् इति
‘परावरावाद्य’ इति शेषः । परिक्षेपिकमिति प्रतिक्षेपिकशब्दम् ।
नास्व योगः कर्तव्य इति न गुरुत्वाभूतस्य पक्षस्य पुनः
प्रतिक्षेपकहेतुना योगः कर्तव्य इत्यर्थः । कथंचित्वादिना
धेयसा समं विग्रह्यसंभाषायामनेच्छीयमतामाह; नत्वेवेसादिना
आत्ममतमाह ॥ १९ ॥ २० ॥

प्रत्यवरेण तु सह समानाभिमतैन वा विग्रह्य
जल्पता मुह्यत्परिपदि कथयितव्यम्, अथवाऽन्यु-
दासीनपरिपद्यवधानध्वजज्ञानविज्ञानोपधारणव-
चनप्रतिवचनशक्तिसंपन्नायां कथयता चावहितेन
परस्व साहचर्यदोषयत्नमवेहितव्यं, समवेक्ष्य च
यत्रैवं धेयं मन्येत, नास्व तत्र जल्पं योजयेदनावि-
प्लुतमयोमं कुर्वेन; यत्र स्वेनमवरं मन्येत तत्रैवैत-
माशु निगृहीयात् । तत्र जल्पिते प्रत्यवराणामाशु
निग्रहे भवन्त्युपायाः; तद्यथा—श्रुतहीनं महता सूत्र-
पाठेनाभिभवेत्, विमानहीनं पुनः कष्टशब्देन
वाक्येन, वाक्यधारणाहीनमाविद्धदीर्घसुप्रसङ्गैर्लौ-
किक्यदण्डकैः, प्रतिमाहीनं पुनर्वचनेनैकविधेनाने-

१ ‘परिसंबत्सरो संवत्सर परिसमाह’ इति गङ्गापरः । ‘विग्रह्य
वाक्यरूपपासितो नूनम्’ इति पा० । २ ‘प्रतिवादिपिहितमिमेत’
इति पा० । ३ ‘उपेक्षं दुर्भाषेवमवत्’ इति स वचन्यो
नोच्यते स्वयमेति निरुक्तत्वादिगृहीतोऽस्ति’ इति बोधीन्द्रनाथनेन ।
४ ‘परिपदिर्लक्षं प्रतिवादिनः, सकृद एववाचमपि, निहतं निगृहीतं
निहतमाहः कश्चिज्ज्ञानं, अतो हेतोरेव निगृहीतमन्यथा यो न पुनः
कर्तव्यः’ इति ‘बोधीन्द्रनाथनेन । ५ ‘अनेकविधेन’ इति पा० ।

१ ‘विभाषे’ इति पा० । २ ‘जल्पान्तरं वरकल्य वीजेयं गुण-
क्षेपो’ इति बोधीन्द्रनाथनेन । ३ ‘प्रतिबुद्धत्वेन विविधाः सम्य-
यन सा प्रतिनिविष्टपरिपत्तु गणपतिपरित्यक्तः’ इति बोधीन्द्रनाथनेन ।
४ ‘दीप्तयशसा’ इति पा० । ५ ‘मुहुर्’ इति पा० ।

कार्ययाचिना, घचनशक्तिहीनमर्थोक्तस्य चाकर्ष्यस्या-
क्षेपेण, अविशारदमप्यप्रपेन, कोपनमावासानेन,
भीतिं विद्यासनेन, अनयहितं नियमनेनेति । एवमे-
तैरुपायैः परमवरमभिभवच्छ्रीधरम् ॥ २१ ॥

तत्र श्लोकौ ।

विगृह्य फथयेद्युक्तया युक्तं च न निवारयेत् ।

विष्टभाषा तीर्थं हि केषांचिद्रोहमावहेत् ॥ २२ ॥

नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यमपि विद्यते ।

कुशला नाभिनेन्दन्ति कलहं समितौ सताम् ॥२३॥

एषं प्रवृत्ते घादे कुर्यात् ॥ २४ ॥

साहचर्यस्य विद्यमानपुण्यतायास्तथा दोषस्य बलं साहचर्य-
दोषबलम् । श्रेष्ठं मन्येतेति वक्ष्ये वादविषये प्रतिवादिनमधिकं
पश्येदित्यर्थः । तत्र परस्य पुरःसरकादविषये तथा काशे निव-
र्तनीयः, यथा आविष्टतः प्रकटीकृतः सभायां नायोगः
स्यात्; अनसीदविषये तथा वादिनइति । वर्तय्या यथा कोऽपि
न जानात्येवं तत्र वक्तुमशक्यं इत्यर्थः । तत्रैवेति तत्रैव हीनपक्षे
प्रवृत्तं निरुद्धीयादिति योजना । बहुता सूत्रपाठेनेति श्रुतीहीनो
ह्यपरिचयादीर्यसूत्रप्राप्तं कर्तुमशक्यः । विज्ञानहीनमिति अज्ञाता-
र्थम् । नानार्थवाचित्वेनैकैक्यार्थावधिना, एकविधेनेत्येकविधेन
शब्देन; प्रतिमाहीनो ह्यनेकार्थं नावधारयति यत् केनाभिप्रा-
येणार्थं प्रयुक्तोऽनेन शब्द इति । वचनशक्तिहीनोऽर्थोक्तवाक्या-
क्षेपाक्ष पुनर्युक्तं क्षमो भवतीति दृष्टम् । अभिचारदमित्यारुह्य-
मम्; अरुह्यमनो ह्यप्रपञ्चेनातीत्य लज्जितः सन्न किञ्चित्
प्रतिपद्यते । एवमिति 'तद्यथा श्रुतहीनम्' इत्यादिप्रश्नोक्तम् ।
प्रवृत्ते वादे कुर्यादिति दृष्टेदः ॥ २१-२४ ॥

प्रागेव तावदिदं कर्तुं यतेत—सन्ध्याय पर्पदाऽय-
मभूतमात्मनः प्रकरणमावेशयितव्यं, यद्वा परस्य
भृशदुर्गं स्यात्, पक्षमथवा परस्य भृशं विमुक्तमान-
येत्। परिपदि चोपसंहितायामशक्त्यमसामर्थ्य-
कम्, एतैव ते वरिषद्येष्टं यथायोगं यथाभिप्रायं
पादं यादमर्यादां च स्यापयिष्यतीत्युक्त्वा तूष्णी-
मासीत् ॥ ३५ ॥

तथाऽप्रत्यये वादे किं दुर्गादिवाह—प्रागेवेत्यादि । अथ-
मभूतमिति अभाष्यान्नामीभूतमिव अम्यस्यामित्यर्थः । परस्य
भूतदुर्गमिति प्रतिपादिनोऽभिहितत्वेन दुर्गमिव दुर्गः सन्
पूर्वं सन्निपतया परिपदाऽऽदेशयेत् । पशान्तरमाह—पशम-
थवेत्यादि । परस्य प्रतिपादिनः पशं श्रुतमन्तरं समादाय नया

विभुत्वं भवति, तथा वादं प्रवर्तयेत्; एतेन नास्ति परलोको
नास्ति धर्मपरलमितादि यदि परस्य पक्षो भवति, तदैतस्य
पक्षस्य स्वात्मिकद्विष्टत्वेन यत्किंचित् स्वपक्षसाधनमुच्यते,
तदेव परिषदपि शृङ्गातीत्युक्तं भवति । उपसंहितायामिति
संघिना बुचायां दृष्णीभासीतेति योजना । उपसंहिता हि
परिषत् परोक्षेणाभिमतत्वेनोपदर्शितमेव सर्वं वक्ष्यति, तद-
लमिहात्यर्थवचनेन माहात्म्यपाण्डनेनेति भावः ॥ २५ ॥

तत्रेदं वादमर्यादालक्षणं भवति—इदं याच्यम्,
इदमयाच्यम्, एयं पराजितो भवतीति ॥ २६ ॥

वाद्मर्यादाशङ्कणमाह—तत्रेदमित्यादि । वाद्मशब्देन येह
विशेषः पञ्चप्रतिपक्षवचनमात्रमुच्यते; सन्ध्यासंभाषया तु
तत्त्वबुभुक्षोर्वाद् उक्तः ॥ २६ ॥

इमानि तु यत्तु पदानि भिषग्वादिमार्गज्ञानार्थम-
धिगम्यानि भवन्ति; तद्यथा-यादः, द्रव्यं, गुणाः,
कर्म, सामान्यं, विशेषः, समवायः, प्रतिष्ठा, स्थापना,
प्रतिष्ठापना, हेतुः, दृष्टान्तः, उपनयः, निगमनम्,
उत्तरः, सिद्धान्तः, शब्दः, प्रत्यक्षम्, अनुमानम्,
पेतिहम्, औपम्यं, संशयः, प्रयोजनं, सत्यभिवारं,
जिज्ञासा, व्ययसायः, अर्थप्राप्तिः, संभवः, अनुयो-
ज्यम्, अननुयोज्यम्, अनुयोगः, प्रत्यनुयोगः,
याफ्यदीपाः, याफ्यप्रसंसा, छलम्, अहेतुः, अती-
तकालम्, उपालम्भः, परिहारः, प्रतिष्ठाहानिः,
अभ्यनुज्ञा, हेत्यन्तरम्, अधोन्तरं, निमद्दृष्टानमिति
॥ २७ ॥

येप्रति वादमार्गज्ञानार्थं वादाभिप्रेत्यानि इत्युक्तानीन्युप-
 र्धयन्नाह—इदानीत्यादि । निवर्त्ता वादमार्गं भिन्नवादमार्गः ।
 वादादयः स्वयमेवाकार्येणपि निवृत्त इति नेह संशङ्कपने
 विनियन्ते ॥ २५ ॥

तत्र चादौ नाम स यत् परेण सह शास्त्रपर्ययं
विगृह्य कथयति । च द्विविधः सम्ग्रहण—जल्पो,
वितण्डा । तत्र पक्षधितयोपेचनं जल्पः, जल्प-
विपर्ययो वितण्डा । यथा—एकस्य पक्षः पुनर्मयोऽ-
स्तीति, नास्तीत्यपरस्य। तौ च व्यसपक्षहेतुभिः
स्वस्वपक्षं स्थापयतः, परपक्षमुद्धाययतः, येष
जल्पः । जल्पविपर्ययो वितण्डा । वितण्डा नाम
परपक्षे दोषवचनमाश्रमेय । २८ ॥

सत्त्वलादिना वादस्थम् । ॥ वादपदेन शिष्ट-
वादीभिरेव, तावदुक्तमुक्तं च उक्त्यर्थमात्रेणैव ।
वास्तविकमित्येवमस्ति वादः इति चेत् । तत्र वादे
शिष्टस्य वादपदेनैव उक्त्यर्थमात्रेणैव शिष्ट-
वादीभिरेव ।

१ 'अथवाच होतेने' इति पा० । २ 'न ज्ञानालय तत्र कुरु-
मधुम इति' इति पा० । ३ 'अथवाच' अथोपसर्गोऽप्यवधाननिमित्तं
कुर्वन् न प्रथमादन्, तत्र तेन सः ज्ञप्तापवा शिरोवेद्यमन्त्र-
मोक्षप्रार्थनां साधयन्नेति इति बोधीन्द्रजयसिंहः । ४ 'अथवाच' इति
वाचोऽप्युपसर्गोऽप्यवधाननिमित्तं । ५ 'अथवाच' इति बोधीन्द्रजयसिंहः ।

[illegible]

प्रवृत्तानां प्रवायो सम्भवे । पश्चात्प्रितयोति पशं साधय-
तोऽरिः सत्यः; तेन, वितण्डायामप्युत्तरवादिनः परपक्षदण्ड-
क्षणः पक्षोऽस्त्येव, परं स्वमतं न साधयतीति मेदः ।
यथैकलोपादि जल्योदाहरणम् । परपक्षे दोषवचनमात्रमिल-
नेन न स्वपक्षसाधनवचनं वैतण्डिकस्येति दर्शयति ॥ २८ ॥

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमाध्यायाः स्वलक्षणैः
श्लोकस्थाने पूर्वमुक्ताः ॥ २९ ॥

अथ प्रतिष्ठा—प्रतिष्ठा नाम साध्यवचनं; यथा—
नित्यः पुरुष इति ॥ ३० ॥

पूर्वमुक्ता धीर्धर्मजीवित्ये ॥ २९ ॥ ३० ॥

अथ स्थापना—स्थापना नाम तस्या एव प्रति-
ष्ठाया हेतुदृष्टान्तोपनयनिगमनैः स्थापना । पूर्वं हि
प्रतिष्ठा, पश्चात् स्थापना, किं ह्यप्रतिष्ठान्तं स्थाप-
यिष्यति; यथा—नित्यः पुरुष इति प्रतिष्ठा; हेतुः—
अकृतकत्वादिति; दृष्टान्तो—यथाऽऽकाशमिति;
उपनयो—यथा चाकृतकमाकाशं (तच्च नित्यं) तथा
पुरुष इति, निगमनं—तस्मान्नित्य इति ॥ ३१ ॥

स्थापयति सिद्धन्तं परं प्रति साधयतीति स्थापना । सा च
साध्यं परं प्रति हेत्वादिनिश्चयमिति साधयति । प्रतिष्ठाऽपि परं
प्रति स्थापना भवति, यतः पश्चादयमवैवानुमानं भवति, सा
विह स्थाप्यतेनैव लक्षणेन च स्थापनायामिहोदाहृता ॥ ३१ ॥

अथ प्रतिष्ठापना—प्रतिष्ठापना नाम या तस्या
एव परंप्रतिष्ठाया विपरीतार्थस्थापना; यथा—अनि-
त्यः पुरुष इति प्रतिष्ठा, हेतुः—येन्द्रियकत्वादिति,
दृष्टान्तो—यथा घट इति, उपनयो—यथा घट
येन्द्रियकः (स चानित्यः) तथा चायमिति, निग-
मनं—तस्मादनित्य इति ॥ ३२ ॥

प्रतिष्ठापनापदं प्रथमं संप्रत्यक्षसंप्रतिष्ठा प्रतिष्ठापनेति दर्श-
यति; द्वितीयं तु प्रतिष्ठापना नामेति तस्या एवेत्यादिना वक्ष-
माणस्य सङ्गणस्योपदर्शनार्थम् । एवं 'स्थापना नाम' इत्या-
शयमपि पुनरुक्त्यः प्रयोजनं कायम् । प्रतिष्ठापनापदगतस्य
प्रतिघटनस्यार्थं व्याख्येति—विपरीतार्थस्थापनेति; प्रतिघ-
टोऽयं विपरीतार्थ इत्यर्थः । इयं च प्रतिष्ठापना ज्ञान्तीतिपत्त्या
प्रकरणप्रमाणं (कथं) हेतुद्रष्टव्यम् ॥ ३२ ॥

अथ हेतुः—हेतुर्नामोपलब्धिकारणं, तत् प्रत्यक्ष-
मनुमानमैतिल्लमीपम्यमिति; एमिहेतुमिर्यदुप-
लभ्यते तत् तत्त्वम् ॥ ३३ ॥

१ 'पूर्वं हि लोके प्रतिष्ठा' इति पा० । २ 'दृष्टान्तोऽकृतकत्वा-
काशं, तच्च नित्यं, उपनयो—यथा चाकृतकत्वात् तथा पुरुषः' इति
पा० । ३ 'तस्या एव प्रतिष्ठायाः प्रति विपरीतार्थस्थापना' इति
पा० । ४ 'विपरीतार्थप्रतिष्ठा' इति पा० । ५ 'घट येन्द्रियकः,
स चानित्यः; उपनयो यथा घटस्य पुरुषः' इति पा० ।

हेतुश्चाभिनामावलिङ्गवचनं यद्यपि, तथाऽपीह लिङ्गप्रमाद-
काणि प्रत्यक्षादिप्रमाणान्येव यथोक्तहेतुमूलत्वेन हेतुशब्देनाहेति
बोद्धव्यम्; अन्यथा पुनः प्रत्यक्षायमिधानं पुनरुक्तं स्यात् ।
उपलब्धिप्रकारणमिति व्यापकस्य साध्यस्योपलब्धिप्रकारणम् ।
तत्तत्त्वमिति तद्विधिमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

अथ दृष्टान्तः—दृष्टान्तो नाम यत्र मूर्खविदुषां
बुद्धिसाम्यं, यो वर्ण्यं वर्णयति, यथा—अग्निदग्धः,
द्रवमुदकं, स्थिरा पृथिवी, आदित्यः प्रकाशक इति,
यथा आदित्यः प्रकाशकस्तथा सांख्यज्ञानं प्रकाश-
कमिति ॥ ३४ ॥

मूर्खविदुषां बुद्धिसाम्यमिलनेन लौकिकानां पण्डितानां च
लोऽर्थोऽभिवादितः स दृष्टान्तो भवति, न पण्डितमात्रादिः ।
योऽपि लोकप्रविद्धो दृष्टान्त उच्यते, स यावच्च प्रतिपादयितुं
प्रति साध्यते, न तावद्दृष्टान्ततत्तासादयतीति भावः । अथ
बुद्धिसाम्यमात्रेण साध्यसाधर्म्यगानादिष्टत्वाद्, दृष्टान्तो भवती-
त्याह—यो वर्ण्यं वर्णयति; यः साध्यं साधयतीत्यर्थः । प्रवि-
द्धसाध्यसाधनसंबन्धश्च दृष्टान्तः साम्यं साधयतीति भावः ।
अत्राद्यदयं लौकप्रविद्धत्वेनोदाहृता; तैरेतेषामपि साम्यसाध-
नोदाहरणमदिसादिवत् कचिद्भेदोऽयमयमिवेति दर्शयति ॥ ३४ ॥

उपनयो निगमनं चोक्तं स्थापनाप्रतिष्ठापनाव्या-
ख्यायाम् ॥ ३५ ॥

अथोत्तरम्—उत्तरं नाम साधर्म्योपदिष्टे हेतौ
वैधर्म्यवचनं, वैधर्म्योपदिष्टे वा हेतौ साधर्म्यवच-
नम् । यथा—हेतुसधर्मोणो विकाराः, शीतकस्य
हि व्यापैर्दंतुभिः साधर्म्यं हिमशि शिरयातसंस्पर्शाः,
इति ब्रुवतः परो ब्रूयात्—हेतुविधर्मोणो विकाराः,
यथा शरीरावयवानां दाहोऽप्येकोऽयमपचने हेतुवै-
धर्म्यं हिमशि शिरयातसंस्पर्शा इति । एतत् सवि-
पर्ययमुत्तरम् ॥ ३६ ॥

उत्तरमिलाति । उत्तरशब्देनेह जालुत्तमुत्तराभासमी-
षितः; यतोऽसाधर्म्यसाधर्म्यमात्रप्रत्यक्षानमेवोत्तरविवरणे दर्श-
यिष्यति । उक्तं च न्याये—“साधर्म्यवैधर्म्योभ्यां प्रत्यक्षानं
जातिः” (न्या. द. १।२।१८) इति । एतच्च साधर्म्यवैधर्म्योदा-
हरणार्थम् । तेन न्यायोका जालुत्तरा उत्तरांपर्यवसमादयो-
ऽप्यनुष्ठा इहेतुनोदय्याः । हेतुसधर्मोण इति हेतुसदृशाः ।
शीतकः शीतं, हिमशि शिरयातगताः संस्पर्शाः । शीतस्य हेतु-
भिः साधर्म्यमिति कृत्वा योजनम् । तेन हिमादीनां हेतूनां ये
शीतसंस्पर्शाः शीतकेऽपीति साधर्म्यं हेतुविकारयोति । परो
ब्रूयादिति प्रतिपादी वेदतः दाहोऽप्येकोऽयमपचने 'विकारे' इति

१ 'तेनैव वदन्तं वर्णयति' इति पा० । २ 'व्यापित्वं' इति
पा० । ३ 'अविवचनं' इति पा० । ४ 'प्रतिपादयितुं' इति
पा० । ५ 'हेतुविधर्मो' इति पा० ।

शेष । हेतुवैषम्यं हेतुपैषादयम् । हिमादिष्वपि हिमादिजन्यस्पर्शा, धारीरावयवदाहाराधिकारे उष्णे विषदृष्टा इति वाक्यार्थः । एष तावद् वैषम्योक्तिं हेतो निषर्गमायदा हेतुसाम्यमुत्तरं विनये, तदा निषर्गयो भवति । एवमेवोदाहरणद्वयं सविपर्ययं संपूर्णमुत्तरं भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

अथ सिद्धान्तः—सिद्धान्तो नाम स यः परीक्षार्थं हेतुविधं परीक्ष्य हेतुमिथ साधयित्वा स्थाप्यते निर्णयः । स चतुर्विधः—सर्वतन्त्रसिद्धान्तः, प्रतितन्त्रसिद्धान्तः, अधिकरणसिद्धान्तः, अभ्युपगमसिद्धान्त इति । तत्र सर्वतन्त्रसिद्धान्तो नाम तस्मिंस्तस्मिन् सर्वसिस्तन्त्रे तत्तत् प्रसिद्धं यथा सन्ति निदानानि, सन्ति व्याधयः, सन्ति सिद्ध्युपायाः साध्यानामिति । प्रतितन्त्रसिद्धान्तो नाम तस्मिंस्तस्मिन्नेकसिस्तन्त्रे तत्तत् प्रसिद्धं यथा—अन्यथाष्टौ रसाः पञ्च, पञ्चेन्द्रियाण्यत्र पञ्चिन्द्रियाण्यन्यत्र तन्त्रे, धातादिष्टताः सर्वे विकारा यथाऽन्यत्र, अथ धातादिष्टता भूतवृत्ताश्च प्रसिद्धाः । अधिकरणसिद्धान्तो नाम स यस्मिन्प्रधिकरणे प्रस्तूयमाने सिद्धान्त्यन्यान्वयप्रधिकरणानि भवन्ति, यथा—न मुक्तः कामानुषण्डिकं कुरुते निस्पृहत्यादिति प्रस्तुते सिद्धाः । कर्मफलमोक्षपुरुषप्रत्येयभावा भवन्ति । अभ्युपगमसिद्धान्तो नाम स यमर्थंमसिद्धमपरीक्षितमनुपदिष्टमहेतुकं धावाक्फलेऽभ्युपगच्छन्ति मिषजः । तद्यथा—द्रव्यं प्रधानमिति कृत्वा यक्ष्यामः, गुणाः प्रधानमिति कृत्वा यक्ष्यामः, कर्म प्रधानमिति कृत्वा यक्ष्यामः, इत्येवमारिः । इति चतुर्विधः सिद्धान्तः ॥ ३७ ॥

बहुविधं परीक्ष्य हेतुमि साधयित्वा स्थाप्यत इत्यस्य विवरण—निर्णय इति, निर्णयत इति निर्णयः । एषश्च सिद्धान्तः साधयमभ्युपगमसिद्धान्ते नास्ति, तेन तत्र बुद्धिव्यवस्थितयेन योक्तुं सिद्धान्तस्य हेतुम् । सिद्धान्तं विनश्यते—ए चत्वारि । प्रतितन्त्रसिद्धान्ते पट्टा अष्टौ रसा इति परस्परविरुद्धेऽपि कदा समुक्तिव्यवस्थायनकतस्तु सिद्धान्तस्य हेतुम् । मल्लिखितादौ अधिकरणे इत्यभिप्रेत्यर्थानवे । अन्यन्वयीति साक्षाद्वननिरीक्षमानान्वयि । अनुवर्ततेति आनुवर्तकं जन्मान्तरेऽप्यनुवर्तमानं । मुक्त इति प्रकृत्यनुवर्तकं, सर्वमुपगच्छति इति । सिद्धा इत्यर्थः । दृष्टं कदाचित् न स्मरता मुकुटान्तरि विद्यते कर्म, यतोऽपि त्वं न तत् कर्म करोति, यदि य मोक्षो न स्मरता मुक्त इति कथं न स्मर, त्वं यदि य पुरतो न स्मरता कथं वा कथं, कथं वा कोऽ-

स्यात्, यदा जन्मान्तरे न स्मरता कर्मेनो जन्मान्तरानुवर्तित्वमनुपपन्नं स्यादिति । न मुक्त इत्यादिबुद्धा अधिकरणत्वादेव सिद्धा सिद्धान्तत्वेन कर्मफलस्य स्वीयता भवन्ति । अविद्वन्मिलस्य विवरणम्—अपरीक्षितमित्यादि ॥ ३७ ॥

अथ शब्दः—शब्दो नाम वर्णसमाधायः । स चतुर्विधः—वृष्टार्थश्च, अट्टार्थश्च, सत्यश्च, अनृतश्चेति । तत्र वृष्टार्थो नाम—प्रिमिर्हेतुमिर्दोषाः प्रकुप्यन्ति, पदभिरुपक्रमेभ्यः प्रसाम्यन्ति, सति धोत्रादिसद्भावे शब्दादिप्रदणमिति । अट्टार्थः पुनः—अस्ति प्रत्येयमायोऽस्ति मोक्ष इति । सत्यो नाम—यथार्थंभूतः । सन्त्यायुर्दोषदेहाः, सन्ति सिद्ध्युपायाः साध्याना व्यापीनां, सन्त्यात्मफलानीति । सत्यविपर्ययस्यानृतः ॥ ३८ ॥

शब्दचन्द्रेण वृष्टेयवदर्थप्रकाशिता वर्णमारोप्यते । आतोपदेष्टव्यश्च द्विविधः—परमात्मकादिप्रणीतः, तस्मात्सौक्यताप्रणीतश्च, ऐतिशब्देन परमात्मणीतोऽवश्यं, सौक्यताप्रणीतश्च चन्द्रेणैव रूपं सारप्रकारमिति हेतुः । वर्णसमाधाय इति वर्णमेलक इत्यर्थः । वर्णानां यद्यन्यत्र सङ्गस्थितानां मेलको नास्ति, तथाऽयमेव सङ्गस्थितानां स्वरूपेन विधा पूर्वपूर्वानुमानजनितप्रकारसहितान्तराङ्गानुभवोहेन मेलको हेतुः । वृष्टार्थ इति प्रमाणान्तरोक्तविषयार्थः । प्रिमिर्हेतुमिति प्रहारापत्तिः । यदुपक्रमा एतान्दोषो एतन्वृष्टार्थोक्तः । एतेषां वाक्यानामिदं रूपं इत्यर्थः इति वृष्टार्थम् । सत्यविपर्यय—‘न सन्त्यायुर्दोषदेहा’ इति हेतुः ॥ ३८ ॥

अथ प्रत्यक्षं—प्रत्यक्षं नाम तत्प्रदानमना चेन्द्रियस्य स्वप्नमुपलभ्यते, तन्मात्रमत्यवस्थाः सुषुप्त्युत्प्रेक्षाद्वेष्टादयः, शब्दादपस्त्यिन्द्रियप्रत्यवस्थाः ॥ ३९ ॥

आचनेति भवता, तेन यन्त्रप्रत्यक्षं गुणमनवस्थते । इन्द्रियेणैवनेन वर्णं प्रत्यक्षं दृष्टव्ये । स्वप्नप्रत्यक्ष इति स्वप्नप्रत्यक्षं, अनेन चेन्द्रियप्रत्यक्षेण एतस्य यदनुमानमिति तदाशाशास्त्रिकेषु प्रत्यक्षमिति दृश्यते ॥ ३९ ॥

अथानुमानम्—अनुमानं नाम तत्तत्तुक्तपदेरा । यथा—अग्निं जरणत्वाया, यत्ते व्यापामज्जवाया, योत्रादीनि शब्दादिप्रदोनेनोपेयमादि ॥ ४० ॥

तत्तत्तुक्तपदेरा इत्यनुमानार्थं विधियोगेति शब्दः । अनुवनेरुदाहरणम्—अग्निं जराण्देनादिना ॥ ४० ॥

अपेक्षितम्—येतिर्धं नानातोरेदो वेदादिः ४१ अनेनैवनेरेण देहिनेरेणरेव इत्यर्थः—येतिर्धं ॥ ४१ ॥

अपीवन्त्यम्—अपीवन्त्यं नाम पददेनान्यम् । तादृश्यमपिस्तस्य प्रकाशनं, यथा—शब्देन दृष्ट-

कस्य, धनुषा धनुःस्तम्भस्य, इष्वासेनाऽऽरोग्य-
द्वयेति ॥ ४२ ॥

यदन्येनेत्यादौ अन्येनेति प्रतिदेन, अन्यस्यैत्यप्रतिद्वय ।
सादृश्यमधिकृत्येति सादृश्यं प्रतिपाद्यं संज्ञासंज्ञिसंबन्धं प्रति कार-
णतया अधिकृत्य; यदा तु महान्येनोपमानं व्याख्येयं तदा
सादृश्यं प्रतिपाद्यतयाऽधिकृत्येति योजनीयं, तेषां सादृश्यप्र-
तिपत्तिरूपमानार्थः । न्याये च संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतीतिरूपमान-
फलं, तच्च प्रथमव्याख्यानान्नवति; उक्तं हि तत्र—“प्रतिद्वया-
धर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्” (न्या. द. १।१।६) इति ।
द्वयेन दण्डकस्येति दण्डेन प्रविदेनाप्रतिद्वयस्य दण्डकस्य
साधर्म्यमाप्ताश्रुतत्वाद् कुम्भकारदण्डवद्विकारदर्शने सत्यमयसौ
दण्डकसंज्ञो विकार इति प्रलेखि, किंवा महान्येन प्रसिद्धं दण्ड-
गतं साधर्म्यमप्रतिद्वयदण्डकस्यविकारसंबन्धितया प्रलेखि;
एवमन्यत्रानुदाहरणे हेयम् । इत्याद्येनेति ह्युपमोक्षकेन, यथा
ह्युपमोक्षकेन लक्ष्येऽनतिविप्रकृष्टे नापराध्यते, तथाऽऽरोग्यदेन
मयेन वैद्यगुरोरनुते साधयता ॥ ४२ ॥

१ अथ संज्ञायः—संज्ञायो नाम तन्वेदलक्षणानुस-
न्दिष्वेवधैष्यनिश्चयः; यथा—दृष्टा ह्यायुष्मलक्ष-
णैरुपेताध्यानुपेताश्च तथा सक्रियाश्चाक्रियाश्च
पुदपाः शीघ्रमङ्गाधिरजीविनश्च, पतदुभयदृष्टत्वात्
संज्ञायः किमस्ति सत्यकालमृत्युस्तु नास्तीति ॥ ४३ ॥

सन्वेदलक्षणानुसन्दिष्वेवधैष्यनिश्चयेन सन्देहयोष्यं विषयं
दर्शयति; अनेन च न्यायोक्तं “समानेकधर्मोपपत्तेः”
(न्या. द. १।१।२३) इत्यादिवचनाद् विषयं संज्ञायस्य
दर्शयति । संज्ञानलक्षणम् ‘अनिधयः’ इति हेयम्; अनिधयः
पाक्षिमिरुद्धधर्मोवमशंकरं ज्ञानं, यथा—स्वाशुबो पुरुषो
वेति । दृष्टा हीलादिना संज्ञयोत्पत्तिरामग्रीमाह । तत्रायुष्मल-
क्षणेपेतायामक्रियाणां शीघ्रमते तथा सक्रियाणां च विरजोवने
दृष्टे भ्रमालययुरसीति मुक्तिः, एतद्विपर्यये चाकालमृत्युनासीति
मुक्तिः ॥ ४३ ॥

अथ प्रयोजनं—प्रयोजनं नाम यदधर्माख्यन्त
आरम्भाः; यथा—यद्यकालमृत्युरस्ति ततोऽहमा-
त्मानमायुष्येदपचरिष्याम्यनायुष्याणि च परिहरि-
ष्यामि, कथं मामकालमृत्युः प्रसहेतेति ॥ ४४ ॥

यदधर्मिति यधिमितम् । प्रसहेतेति मारयेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

अथ सत्यमिचारं—सत्यमिचारं नाम यद्वाभि-
चरणं; यथा—भयेदिदमीपधमस्मिन् व्याधौ योगि-
कमयथा नेति ॥ ४५ ॥

सत्यमिचारमित्यनेकान्तिवधिमित्यर्थः । अथवा नेति न भवे-
दिति । अनेकान्तिकं चार्थापधं यौगिकतायोगिकताभ्यां

संज्ञायजनकमेव; तेन संज्ञायै- सममेकता न शङ्कनीयाऽ-
नैकान्तिकस्य ॥ ४५ ॥

अथ जिज्ञासा—जिज्ञासा नाम परीक्षा; यथा
मेपजपरीक्षोत्तरकालमुपदेक्ष्यते ॥ ४६ ॥

उत्तरकालमिति इदं परीक्षाप्रकरणे; किंवा रसायने ‘मेपजं’
द्विविधं च तत् (वि. ख. १, पा. १) इत्यादिना ॥ ४६ ॥

अथ व्यवसायः—व्यवसायो नाम निश्चयः;
यथा—यातिक एवायं व्याधिः, इदमेवोस्य मेपजं
वेति ॥ ४७ ॥

अथार्थप्राप्तिः—अर्थप्राप्तिर्नाम यत्रैकनार्येनोक्तं
नापरस्यार्थस्यानुकस्यापि सिद्धिः; यथा—नार्यं संत-
र्पणसाध्यो व्याधिरित्युक्ते भवत्यर्थप्राप्तिरपतर्पण-
साध्योऽयमिति, नानेन दिवा भोक्तव्यमित्युक्ते
भवत्यर्थप्राप्तिर्निशि भोक्तव्यमिति ॥ ४८ ॥

अर्थप्राप्तिरित्यर्थापत्तिरित्यर्थः । इह उक्तेनेति यचना-
श्रुतार्थापत्तिरेव निश्चिता, दृष्टार्थापत्तिरपि त्वेतरसामान्य-
त्वेनैव हेया । इयं चार्थापत्तिरन्यथोपपत्त्या न प्रमाणमिति न
प्रमाणप्रकरणे पठिता, या तु दोषरहिता साऽनुमानान्तर्गतैवेति
भावः । यो ह्यपतर्पणसाध्योऽपि न स्थातं प्रति ‘नार्यं
संतर्पणसाध्यः’ इतिवचनवेदात्तमर्थविशेषणतया न स्वाधिसर्वा-
पत्तिर्नलभिप्रायः, समवसाऽप्यसाध्यो हि ‘असाध्यः’ इत्येताव-
देव वक्तव्यं स्यात् । एवमन्यत्रानुदाहरणे हेयम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

अथ संभवः—यो यतः संभवति स तस्य संभवः;
यथा—यद्वाधायो गर्भस्य, व्याधेरहितं, हितमारो-
ग्यस्येति ॥ ४९ ॥

संभवति विद्यते अस्मादिति संभवः, कारणं हि अव्यक्तजन-
म्यकार्यमुक्तं, यतः कारणं तत्कार्यपरिद्वये कार्यमुक्तमेव । तेन
यद्वाधायो गर्भोऽस्त्येव, एवमहितेऽपि व्याधिरस्त्येव, स उत्तर-
कालं च्यन्यते इति सांख्यमतनोक्तम् । ततश्च यदन्यत्र संभवो-
दाहरणमुक्तं यथा संभवति चार्थां क्षीण इत्यादि, तत्तत्तत्तत्तत्त-
दनुदाहरणं भवति ॥ ४९ ॥

अथानुयोज्यम्—अनुयोज्यं नाम यद्वाधयं वा-
क्यदोषयुक्तं तत् । सामान्यतो व्याहृतेष्वधैषु वा
विशेषप्रहणार्थं यद्वाक्यं तदनुयोज्यम्; यथा—सं-
ज्ञोधनसाध्योऽयं व्याधिरित्युक्ते किं यमनसाध्योऽयं
किंवा विनेचनसाध्य इत्यनुयोज्यते ॥ ५० ॥

अनुयोज्यान्तरमाह—सामान्यतर इत्यादि ॥ ५० ॥

अथानुयोज्यम्—अनुयोज्यं नामातो विपर्य-
येण; यथा—अयमसाध्यः ॥ ५१ ॥

१ ‘यदेवसाय’ इति पा० । २ ‘अर्थव्यपिधेयमतया’ इति पा० ।
३ ‘अस्ति’ इति पा० । ४ सामान्यतो व्याहृतेष्वधैषु इति पा० ।

अनुयोग्यमाह—अतो विपर्ययेति; यथोक्तानुयोग्य-
द्वयोदाहरणविपर्ययेण हेयम् ॥ ५१ ॥

अथानुयोगः—अनुयोगो नाम स यत् तद्विधानां
तद्विधैरेव साधं तन्ने तन्नेकदेशे वा प्रश्नः प्रश्नैकदेशो
वा ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनपरीक्षाधर्ममादिदयते ।
यथा—नित्यः पुरुष इति प्रतिपाते यत् परः को
हेतुरित्याह, सोऽनुयोगः ॥ ५२ ॥

अथ प्रत्यनुयोगः—प्रत्यनुयोगो नामानुयोगस्या-
नुयोगः; यथा—अस्यानुयोगस्य पुनः को हेतुरिति
॥ ५३ ॥

अनुयोगमाह—अथेत्यादि । प्रश्न इति शब्देन यथोक्तः
शास्त्रे संपूर्णप्रश्नो दृश्यते, यथाऽथेव 'तत्र चेद्विषयं निवर्त-
पृच्छेत्' इत्यादिना सावदुक्तं तत् संपूर्णं हेयम्; अथैव 'य-
द्विदोऽपि प्रश्नस्य हेयः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

अथ बाक्यदोषः—बाक्यदोषो नाम यथा राज्य-
सिन्धवर्धे न्यूनमधिकमनर्थकमपार्थक्यं विरुद्धं चेति,
एतानि शब्दतरेण न प्रकृतोऽर्थः प्रणश्येत् । तत्र
न्यूनं—प्रतिपादेतद्वादादप्योपनयनिगमनानामन्यत-
मेनापि न्यूनं न्यूनं भवति; यद्वा बहुपरिद्वेदुः-
मेकेन हेतुना साध्यते तत्र न्यूनम् । अथाधिकम्
—अधिकं नाम यद्व्यूनविपरितं, यद्वाऽऽप्युपे-
क्षाप्यमाणे बाह्यस्वल्पमौदानसमन्यद्वा यत्किंचिद-
प्रतिसंबन्धार्थमुच्यते; यद्वा संबन्धार्थमपि द्विरभि-
धीयते, तत् पुनरुक्तदोषतयाधिकम् । तत्र पुनरुक्तं
द्विविधम्—अर्थपुनरुक्तं, शब्दपुनरुक्तं च । तत्रार्थपु-
नरुक्तं यथा—मेपजमीर्थं साधनमिति, शब्दपुन-
रुक्तं पुनर्भेजं मेपजमिति । अथानर्थकम्—अनर्थकं
नाम यद्वचनमशरप्राममाश्रये स्वात् पञ्चपर्ययप्र-
थार्थतो गृह्यते । अथापार्थकम्—अपार्थक्यं नाम
यद्वचनपरस्पररेणासंयुज्यमानार्थकं; यथा—च-
प्रन(त)यद्वचनप्रतिपादक इति । अथ विरुद्धं—
विरुद्धं नाम यद्विद्वान्तिसिद्धान्तसमर्थयिष्यते; तत्र
पूर्वं दृष्टान्तसिद्धान्तापुक्तौ; समयः पुनरविधा
भवति; यथा—आपुर्षिदिकसमयो, याज्ञिकसमयो,
मोक्षसाक्षिकसमयश्चेति; तत्रापुर्षिदिकसमयश्चातु-
ष्पार्धं मेपजमिति, याज्ञिकसमय आठम्या यज्ञ-
मार्गः पताय इति, मोक्षसाक्षिकसमयः सर्वमूले-
प्यर्हिसेति; तत्र सप्तमपरिपतितमुच्यमानं विरुद्धं
भवति । इति बाक्यदोषाः ॥ ५४ ॥

बाह्यमोक्षसाक्षिक—बाह्यसाक्षिक इति-
कनेन एतदेव बाह्यसाक्षिक इति बाह्यसाक्षिक इति
एतदेव हि बाह्यसाक्षिक इति, एतदेव बाह्यसाक्षिक इति

तथा शास्त्रान्तरेष्वपि साक्षिकदोषोऽनया भाषया सूच्यन्ते बाक्य-
दोषाः । यद्वेत्तादी वेदा पुरुषमित्येव वे हेतव उक्तं अना-
दित्वाद्वैतकृतार्थविचारितारिति, तेषु यदि एकदेवत्वमि-
धार्थं प्रतिज्ञाय एकं हेतुं भूते, तदा प्रतिज्ञातार्थस्य न्यूनार्थ-
त्वाच्च्युतं भवतीति हेयं; यदा हेतुर्वैषम्यस्य एक एव
वक्ष्यते युज्यते, एकस्यापि हेतोः साध्यप्रापनसमर्थत्वात्;
येन तत्र बहुहेतुक्यनमेवाधिकारोप एव भवतीति हेयम् ।
प्रकृत इति साध्यत्वेन प्रतिज्ञातः । बाह्यस्वल्पमौदानं च
नीतिशास्त्रम् । अत्रतिसंबन्धार्थमित्यनेन बाह्यस्वल्पमपि यदि
यनेपणाभिधानप्रसङ्गेन प्रसङ्गमार्तं भवति, तदा श्लोकमेवो-
च्यमानमापुर्वेदोपकारकत्वेन नाधिकमिति दर्शयति । पुनरुक्त-
दोषादिति दोषवतः पुनरुक्तमित्यर्थः । दोषवत्त्वं च यथा
पुनरुक्तस्य, तथोक्तमेव । यथावदिति क-य-न-य-न-न-न-न-न-
मुदाहरणम्, तत्र त्वमिधोऽर्थो न प्रतिपाति । अर्थवदिति
प्रत्येकं पदरूपतया प्रगिद्धार्थम् । परस्पररेणासंयुज्यमानमिति
बाक्यरूपतयाऽपि प्रगिद्धार्थः; यथादोषो हि शब्दाः किं विना न
बाक्यरूपार्थाभिधाया इत्यर्थः । विरुद्धे दृष्टान्तविरुद्धं यथा—
यथा हीनं जलं साधकं तथा ज्वरोऽपीति । सिद्धान्तविरुद्धं
यथा—वैयो भूते—न मेयं रोगहरमिति । आपुर्वेदं यदु-
ष्पादमेव मेपजमिति सिद्धान्त एव, तथा यदुष्पादपरेणा एव-
इति हेयः । एवं याज्ञिकानां वातभ्यवर्षा समपृच्छा । तत्र यदि
सप्तमपरिपतितमिति दर्शयति तदा समविदितं भवति ॥ ५५ ॥

अथ बाक्यप्रसङ्गः—बाक्यप्रसङ्गो नाम यथा
राज्यसिन्धवर्धे त्वन्यूनमनधिकमर्थयदनपार्थक्यमि-
रुद्धमधिगतपदार्थं चेति 'यद्यदाक्यमननुयोग्य-
मिति प्रकाशयते ॥ ५५ ॥

अनुयोग्यमिति नाशोकार्थम् ॥ ५५ ॥

अथ पृच्छं—पृच्छं नाम परिशुद्धमर्थमात्मन-
र्थकं बाह्यस्तुमात्रमेव । तद्विविधं—यादृच्छं,
सामान्यपृच्छं च । तत्र यादृच्छं नाम यथा—कश्चि-
द्व्यात्—नयतन्त्रोऽर्थं मिषमिति, अथ मिषत् भूया-
त्—नाहं नयतन्त्रोऽर्थं मिषमिति, परो भूयात्—
नाहं मर्षमिति नय तन्त्रान्नित्येति, अपि तु नयाम्यर्थं
ते तन्त्रमिति; मिषत् भूयात्—न भूया नयाम्यर्थं
तन्त्रम्, अनेकपाऽभ्यस्तं भूया तन्त्रमिति, एत-
द्वाक्यद्वयम् । सामान्यपृच्छं नाम यथा—व्याधिप्र-
दमनापीत्यमित्युक्तं, परो भूयात्—एतद्वा तन्त्रा-
मनायेति हि न भूयात् । तन्त्रं हि रोगः, सारीयं,
यदि च तन्त्रं सत्यमनाय भवति, तत्र तन्त्रं कदा,

१ 'नयतन्त्रोऽर्थं' इति क० । २ 'नय' इति क० ।
३ 'नयतन्त्रोऽर्थं' इति क० ।

सत् क्षयः, सत्सामान्यात् कासस्ते क्षयप्रशमनाय नविष्यतीति । एतत् सामान्यच्छलम् ॥ ५६ ॥

छलमित्यादि । परिशठमिति यवनाप्रवृत्तम् । अयं विद्यामासत् इत्यर्थाभासः । एतदेव विदुषोति—अपार्थक्यमित्यादि । अपग-
तसमीचीनार्थत्वेन वाग्वस्तुमात्रमित्यर्थः । छलं ह्यभिप्रेतार्थाद-
र्यान्तरं परिकल्प्य परवचनोपयायाय प्रतिकल्प्यते । यदुक्तं
न्याये “वचनविधातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या च्छलम्” (न्या. ६.
१।१।१०) इति । अत्र वाक्ये एवोपचारच्छलं न्यायोक्तं
धीमतिः । सामान्यशब्दोक्तं ह्ययं वक्तुरभिप्रायादर्शान्तरकल्पना
पाकच्छलं; तेन सहाः क्रोशन्तीत्यत्रापि मन्त्रशब्दो मुख्यः सन्
मन्त्रे वर्तते, उपचारात्तु मन्त्रेण पुरुषेण मन्त्रशब्दप्रयोगे सति
कथमचेतना सहाः क्रोशन्तीत्यादिषु वाक्येण एव प्रविशतीति
भावः । नवतथोऽयमित्यादि च्छलम् । सामान्यच्छलमप्य-
मत्रादुक्तं, सत्र न्यायोक्त्यलक्षणेभ्यः शेषं, यथा—“संभवतोऽर्थ-
स्मात्सामान्ययोगादसंभूतार्थकल्पना सामान्यच्छलम्” (न्या.
६. अ. १. भा. १. सू. ११) इति । सत् सप्रशमायेति सत्ता
सत्ताः प्रशमनः क्रियते इति तत्र भवमिति कृत्वा च्छलवाची पूर्व-
पक्षं करोति, तेनाविषक्षितेन सत्त्वसामान्येन प्रत्यवस्थानार्थं
सामान्यच्छलं भवति ॥ ५६ ॥

अथाहेतुः—अहेतुर्नाम प्रकरणसमः, संशयसमो,
वर्ण्यसमश्चेति । तत्र प्रकरणसमो नामाहेतुर्यथा—
अन्यः शरीरादात्मा नित्य इति; परो ब्रूयात्—
यस्मादन्यः शरीरादात्मा, तस्मान्नित्यः; शरीरं
ह्यनित्यमतो विधर्मिणा चात्मनो भवितव्यमित्येव
चाहेतुः; नहि य एव पक्षः स एव हेतुरिति । संशय-
समो नामाहेतुर्य एव संशयहेतुः स एव संशयच्छे-
दहेतुः; यथा—अयमायुर्वेदकदेशमाह, किन्त्ययं
चिकित्सकः स्यान्न वेति संशये परो ब्रूयात्—यस्मा-
दयमायुर्वेदकदेशमाह तस्माच्चिकित्सकोऽयमिति,
न च संशयच्छेदहेतुं विशेषयति, एष चाहेतुः;
॥ हि य एव संशयहेतुः, स एव संशयच्छेद-
हेतुर्भवति । वर्ण्यसमो नामा हेतुः—यो हेतुर्वर्ण्यो-
पदिष्टः, यथा—कश्चिद्ब्रूयात्—अस्पृशंतामृद्धिर-
नित्या शब्दपदिति; अत्र वर्ण्यः शब्दो बुद्धि-
रपि वर्ण्यः, तदुभयवर्ण्योपदिष्टित्वाद्द्वयसमोऽप्य-
हेतुः ॥ ५७ ॥

अद्वैतसाधकहेतुरित्यर्थः । प्रक्रियते साध्यत्वेनाधिक्रियत
इति श्रुत्यस्या प्रकरणं पक्षः, तेन समः प्रकरणसमः । अन्यः

१ ‘मत्तल्लभेन’ इति पा० । २ ‘वचनवाग्वस्तुमात्रः’ इति पा० ।
इति वाक्यार्थः । ३ ‘वाचनेन’ इति पा० । ४ ‘महेतुर्वै साध-
कहेतुर्वै’ इति पा० । ५ ‘प्रक्रियते साध्यते’ इति प्रकरणं पक्षः
इति पा० ।

शरीरादात्मा नित्य इति प्रतिज्ञायां शरीरादन्यत्वं नित्यत्वं
चात्मनः साध्यम् । अतो विधर्मिणेति शरीरादानीत्यादिधर्मिणा
नित्येनेत्यर्थः । य एव पक्ष इत्यनेनान्यत्वं ॥ शरीरादात्मनो
न सिद्धमिति दर्शयति, सति हि नित्यत्वे चेतनाधारस्य शरीरा-
दन्यत्वमपि सिध्यति; नार्वाक्येते तु शरीरेव चेतनमिति
चेति तं प्रत्युभयमपि साध्यं, न च साध्यं साधनं भवति,
असिद्धत्वादिति भावः । अयमायुर्वेदकदेशमाहेति आयुर्वेदक-
देशाभिधानं चिकित्सकाचिकित्सकगमकत्वेन संशयहेतुः, एक-
देशकथनं हि शास्त्रनभ्यासेऽपि कृतविच्छ्रयाणापि भवतीति
भावः । न संशयच्छेदहेतुं विशेषयतीति न संशयच्छेदहेतुं
विशिष्टं दर्शयतीत्यर्थः । एष चाहेतुरिति यथोक्तो हेतुर्हेतुः
संशयोच्छेदे इत्यर्थः । वर्ण्येन साध्येन दृष्टान्तोऽप्यसिद्धत्वेन सद्य-
इति वर्ण्यसमः । वर्ण्यः शब्द इति अस्पृशंतायोगादुक्तत्वेन श-
ब्दोऽपि साध्यः, न च साध्यो दृष्टान्तो भवति । उभयवर्ण्योप-
दिष्टित्वादित्युभयत्र वर्ण्ये दृष्टान्ते च वर्ण्यस्य साध्यस्य साध्यत्वे-
नाविच्छिन्नत्वादित्यर्थः ॥ ५७ ॥

अथातीतकालम्—अतीतकालं नाम यत् पूर्वं
वाच्यं तत् पश्चादुच्यते, तत् कालातीतत्वाद्वाग्रहो
भवतीति; पूर्वं या निग्रहप्राप्तमनिगृह्य परिगृह्य
पश्चात्तरितं पश्चात्तिगृहीते तत्तस्यातीतकालत्वाधि-
ग्रहवचनमसमर्थं भवतीति ॥ ५८ ॥

यत् पूर्वं वाच्यं तत् पश्चादुच्यते इति यथा निगमनमभिप्राय-
पश्चात् प्रतिज्ञोच्यते । निग्रहप्राप्तमिति निग्रहणीयं कालम् ॥ ५८ ॥

अथोपालम्भः—उपालम्भो नाम हेतोर्वोपपन्नः
यथा—पूर्वमहेतयो हेत्वाभासा व्याख्याताः ॥ ५९ ॥
हेतोर्वोपपन्नमित्यनेन कालावस्थापदिष्टासिद्धयोर्द्वौर्दोषीहा-
नुक्तयोर्दोषं कृतव्यञ्ज्य उदाहरणार्थं लहेतव उक्ताः । हेतुप-
दाभासन्त इति हेत्वाभासाः ॥ ५९ ॥

अथ परिहारः—परिहारो नाम तस्यैव दोषवच-
नस्य परिहरणः; यथा—नित्यमात्मनि शरीरस्ये
जीवलिङ्गान्मुपलभ्यन्ते, तस्य चापगमाद्गोपलभ्यन्ते,
तस्मादन्यः शरीरादात्मा नित्यश्चेति ॥ ६० ॥

अथ प्रतिज्ञाहानिः—प्रतिज्ञाहानिर्नाम सा पूर्व-
परिगृहीतां प्रतिज्ञां पर्यनुयुक्तो यत् परित्यजति, यथा
प्राक् प्रतिज्ञां कृत्वा नित्यः पुरुष इति, पर्यनुयुक्त-
त्वाद्—अनित्य इति ॥ ६१ ॥

यथा नित्यमात्मनीत्यादिना प्रकरणमात्मनेनोपदेष्टो दोषमु-
द्धरति । नित्यमिति सर्वत्र । जीवलिङ्गानि प्रतिगन्धानसारणा-
दीनि । तस्मात्तत्प्राप्तोपलभ्यन्त इत्यनेन शरीरादरे चेतनाप-
भावादप्येव तत्कारणमुद्धरति, यदपगममा चेतनयते श्रुत-
व्यञ्ज्य

१ ‘साध्ये दृष्टान्ते च’ इति पा० । २ ‘स’ इति पा० ।

रीरं, तस्मादन्यत्वमात्मन सिद्धम् । ततश्च शरीरादन्यत्वाच्छरीरविधर्मत्वेन पूर्वव्युत्पादितेन नित्यत्वमपि सिध्यतीत्याह—
नित्यत्वेति ॥ ६० ॥ ६१ ॥

**अथाभ्यनुज्ञा—अभ्यनुज्ञा नाम सा य इष्टानि-
ष्टाभ्युपगमः ॥ ६२ ॥**

**अथ हेत्वन्तरं—हेत्वन्तरं नाम प्रकृतहेतौ वाच्ये
यद्विरुद्धहेतुमाह ॥ ६३ ॥**

**अथार्थान्तरम्—अर्थान्तरं नामैकस्मिन् वक्तव्ये-
ऽपरे यदाह । यथा—ज्वरलक्षणे वाच्ये प्रमेहलक्षण-
माह ॥ ६४ ॥**

**इष्टानिष्टाभ्युपगमे यथा—भवान् चौर इत्युक्ते स्वदोषमपरि-
हृत्य वचन—भवानपि चौर इति । एतद्वि वचन स्वीयमनिष्ट
चौरस्य परस्य चेष्ट चौरत्वमभ्यनुज्ञानाति । तदेववचन न्याये
मतानुज्ञायाच्चेनेत्यते ॥ ६२—६४ ॥**

**अथ निग्रहस्थानं—निग्रहस्थानं नाम पराजय-
प्राप्तिः, तस्य भिरभिहितस्य वाक्यस्यापरिज्ञान परि-
पदि विज्ञानवत्त्वात्, यद्वा अननुयोज्यस्यानुयोगोऽ-
नुयोज्यस्य चाननुयोगः । प्रतिज्ञाहानिरभ्यनुज्ञा
कालातीतपचनमहेतुर्न्यूनमधिकं व्यर्थमनर्थकं पुन-
रुक्तं विरुद्धं हेत्वन्तरमर्थान्तरं च निग्रह-
स्थानम् ॥ ६५ ॥**

**इति यादमार्गपदानि ययोद्देशमभिनिर्दिष्टानि
भवन्ति ॥ ६६ ॥**

निग्रहस्य पराजयस्य स्थानमिव स्थान कारणमिति निग्रहस्था-
नम् । परिपदि विज्ञानवत्त्वमित्यनेन यदि परिपत्तस्य निरभिहि-
तस्यार्थं विज्ञानाति, प्रतिवादी च न जानाति, तदा तस्य निग्र-
हस्थानं भवति । अन्यान्पुष्पाणैव निग्रहस्थानत्वेनार्हं—
अननुयोज्यस्यानुयोग इत्यादि । एते च व्याकृता एव । अत्र
चाप्रतिज्ञादयोऽपि न्यायोक्ता अन्तर्भावनीया बुद्धिमद्भिः,
आयुर्वेदे तथाविधोपकारकत्वाभावादेतत् प्रपञ्चविषयमपि न
प्रपञ्चितं, न्यायविदां त्वेतदनुक्रममपि मुगमैवेव, तद्वेदिना च
मनाच्च प्रपञ्चोक्तमपि नाल ज्ञानावेत्यल प्रपञ्चेन ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

**यादस्तु खलु भिपजां प्रवर्तमानो प्रवर्ततायुर्वेद
एव नान्यत्र । त(अ)त्र हि वाक्यप्रतिवाक्यविस्तारः
केवलाद्योपपत्तयः सर्वोधिकरणेषु । ताः सर्वाः
समवेक्ष्यावेक्ष्य सर्वे वाक्ये भूयात्, नाप्रवृत्तकम-
शास्त्रमपरीक्षितमसाधकमाकुलमव्यापकं वा । सर्वे
च हेतुमद्भूयात् । हेतुमन्तो ह्यकुनुपाः सर्वे एव
याद्विग्रहाधिकारितस्य कारणभूताः, प्रशस्तबुद्धि-**

**वर्धकत्वात्; सर्वात्ममसिद्धिं ह्यापहत्यनुपहता
बुद्धिः ॥ ६७ ॥**

इदानीं यथोक्तवाद एवायुर्वेदे आयुर्वेदाभ्यामिति कर्तव्यं,
एवभूतस्यैव वादस्य विवेक्षितत्वं सम्प्रज्ञानजनकत्वादित्याह—
वाद इत्यादि । अथ किमर्थं वादविषया सन्तीत्याह—अत्र
हीत्यादि । सर्वाधिकरणेषु 'सन्ति' इति शेष । धैर्यापक वेति
भूयादिति पूर्वेण सवन्ध । वादो विग्रह शरीरमिव येषां ते
वादविग्रहा जल्पमेवा वितण्डामेदाश्च । प्रशस्तबुद्धिर्कृत्वेन
कथं वादधिकृताया कारणं भवतीत्याह—सर्वत्वादिना । न
केवलं चिकित्सासिद्धिं करोत्यनुपहता बुद्धिः, किन्तु सर्वात्म-
सिद्धिं करोतीत्यर्थं ॥ ६७ ॥

**इमानि खलु तावदिह कानिचित् प्रकरणानि
भिपजां ज्ञानार्थमुपदेक्ष्यामः । ज्ञानपूर्वकं हि कर्मणां
समारम्भं प्रशंसन्ति कुशलाः । ज्ञात्वा हि कारण-
करणकार्ययोनिकार्यकार्यफलानुबन्धवैशाल्यमधु-
र्युपायान् सम्यगभिनिर्घेतमानः कार्याभिनिर्घृता-
विष्टफलानुबन्धं कार्यमभिनिर्घेतयत्यनन्तमहता
यत्नेन कर्ता ॥ ६८ ॥**

सप्रति बुद्धेर्वर्धनकारणतद्विषयभाषाभिष्यभिषानप्रज्ञेनायु-
वदोपपुत्रकारणकरणापभिषायकान्यपि प्रकरणानि मुक्तिवर्धना-
न्यभिषानु प्रतिज्ञानीते—इमानीत्यादि । ज्ञानपूर्वकमिति कर्त-
व्यकार्यानुगुणपदार्थज्ञानपूर्वकमित्यर्थं । यानि ज्ञाना क्रियमाण
कार्यं साधु भवति तान्याह—ज्ञात्वा हीत्यादि । अभिनिर्घेतमान
इत्याभिनुरूप्येन कर्तमान । इष्ट तादात्मिकं फलमनुबन्ध
वायतीपफल यस्य तद्विष्टफलानुबन्धम् ॥ ६८ ॥

**तत्र कारणं नाम तद् येत् करोति, स एव हेतुः,
स कर्ता ॥ ६९ ॥**

उक्तानि कारणादीनि व्याकरोति—तत्रेत्यादिना । यदि हि
कारणप्रत्यक्षमर्थोभयपुत्रम् । करोतीति स्वातन्त्र्येण करोति । तेनेह
कारणत्वात्वेन स्वतन्त्रधारण कर्तृत्वक्षणमुच्यते ॥ ६९ ॥

**करणं पुनस्तद्युपकरणायोपपन्नते कर्तुं
कार्याभिनिर्घृत्तौ प्रयतमानस्य ॥ ७० ॥**

करणं निवृत्तेति—करणं पुनरीत्यादि । उपकरणमेति कर्तुं
सुपाये कार्यं सभिहितं सहकारितया व्याप्रियते । कार्याभिनि-
र्घृताभिधि कार्याभिनिर्घृतिमुद्रित्य । यतमानत्वेति यत्र दुर्वर्त ।
एतेन य कार्यं कारणान्तरेणैव, स चाप्र कर्ता कारण-
तन्त्रेणोच्यते, यत्तु कर्तव्यमव्यापारे साधकतम, तद् धरणम् ।
कर्तृत्वं च तत्सर्वं मुख्यं यो हि बुद्धिप्रयत्नमुपत्वारितरका-

१ 'विचक्षणमव्यवधानजनकत्वात्' इति पा० । २ 'महत्तं च'
इति पा० । ३ 'य' इति पा० । ४ 'सर्वत्र इह कदा कारण-
धेरेको भवति, मनेत्रेने तु कर्तृत्वपदेन स्वातन्त्र्यादिपण्या माह'
इति पा० ।

रणप्रेरको भवति, अचेतने तु कर्तृत्वव्यपदेशः स्वातन्त्र्यविषयया
भाक्कः ॥ ७० ॥

कार्ययोनिस्तु सा या विक्रियमाणा कार्यत्वमाप-
द्यते ॥ ७१ ॥

कार्यस्य योनिः समवायिकारणं कार्ययोनिः । येल्लादि या
योनिः कारणरूपा विक्रियमाणा रूपान्तरमापन्नमाणा कार्यत्व-
मापद्यते कार्यरूपा भवतीत्यर्थः । तत्र घटस्य श्रुतिका कार्य-
योनिः, सुदेव हवस्यान्तरात्मा घटो भवति ॥ ७१ ॥

कार्यं तु तद्यस्याभिनिर्वृत्तिमिसन्धाय कर्ता
प्रयत्नते ॥ ७२ ॥

अभिनिर्वृत्तिमिसन्धयेति कर्तव्यतामुक्तिं स्थिरीकृत्य ॥ ७२ ॥

कार्यफलं पुनस्तद्व्यवयोजना कार्याभिनिर्वृत्तिरि-
ष्यते ॥ ७३ ॥

कार्यफलशब्देनेह तादात्विकं कार्यफलं हेतुं, यथा कुम्भ-
कारस्य घटकरणे तन्मूल्यप्रप्तिः, अनुबन्धस्वायत्तीयं फलं,
यथा-घटमूल्यविनियोगः कुटुम्बोपवर्णादीं ॥ ७३ ॥

अनुबन्धः यल्लु स यः कर्तारमवश्यमनुबध्नाति
कार्यादुत्तरफालं कार्यनिमित्तः शुभो वाऽप्यशुभो
भावः ॥ ७४ ॥

अनुबध्नातीत्युत्तरफालं कर्तारमुपविष्टवे । शुभो वाऽप्यशुभो
वेति शुभस्य कार्यस्य शुभः, अशुभस्य चाशुभः ॥ ७४ ॥

देशस्त्वपिष्ठानम् ॥ ७५ ॥

देशस्त्वपिष्ठानमिति कार्यानुगुणेऽननुगुणो वा आपार-
श्मो देशः ॥ ७५ ॥

कालः पुनः परिणामः ॥ ७६ ॥

परिणाम इति परिणामी शब्दस्यनादिरूपः कालः । तेन
निर्गत्य कालं निरस्यति, तस्य सर्वसाधारणत्वेन कार्यं प्रत्यन-
पेक्षणीयत्वात् ॥ ७६ ॥

प्रवृत्तिस्तु यल्लु चेष्टा कार्यायां, सैव क्रिया कर्म
यदाः कार्यसमाप्तमश्न ॥ ७७ ॥

प्रश्नोपदेशादिभ्यः पर्याया एव लक्षणम् ॥ ७७ ॥

उपायः पुनरुपायाणां कारणानीनां सौष्ठवमभिवि-
धानं च सम्पन्नं कार्यकार्यफलानुबन्धवर्ज्यानां,
कार्याणामभिनिर्वृत्तकं रूपतस्तनूपायः, कृते नोपा-
यायाऽस्ति, न च विद्यते तदान्वये, कृतायोत्तरफालं
फलं, फलानुबन्ध इति ॥ ७८ ॥

उपायमाह—उपायः पुनरित्यादि । सौष्ठवमिति सुपूर्णं
कर्तारानीनां कार्यानुगुणयोगित्वमित्यर्थः । अभिविधानं च सम्प-
न्नं

यिति कारणादीनां कार्यानुगुणैनावसानं, यथा—मेघजस्य शिरो-
विरेचनकारकस्य जलवर्षितुदानमित्यादि; यथा वा पट-
कारणानां तन्वादीनां पटवापनयोग्यतयाऽवस्थानम् । एतयो-
पायरूपं सौष्ठवमभिविधानं च कार्यादिकरहितानां कारणा-
दीनां हेतुमित्याह—कार्येत्यादि । उपायस्य संस्पान्तरमाह—
कार्याणामभिनिर्वृत्तकं रूपतस्तनूपाय इति । असत्तुपाये कारण-
ानीनां कार्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः । अथ कर्म कार्यादिप्रापयत्वं न
संभवतीत्याह—कृत इत्यादि । उपायो हि कार्यकारकः, तत्र
कृते उत्पन्ने कार्ये नोपायायाऽस्ति, न हि कृतं पुनः क्रियते;
तेन कार्यफलमप्रापयत्वं न पुनः कार्यादिपदे स्वीकुर्मः । अथा-
नुबन्धे कार्यं उपायरूपता भविष्यतीत्याह—न च विद्यते तद्वद्वे;
'कार्यम्' इति शेषः, तद्वद्वे कार्यात्पतेः पूर्वं कार्यमेव नास्ति,
तेन तद्वद्वेऽप्युपायत्वं कार्यस्य नास्तीति । यदा च कार्यं एवोपा-
यतुपायोत्तरफालीनवेन नास्ति तदा कार्यात्तरफालमन्योः
फलानुबन्धयोरेपि उपायायां नास्तीत्याह—कृतायोत्तरफालमि-
त्यादि ॥ ७८ ॥

एतद्वशादियमप्रे परीक्ष्यं, ततोऽनन्तरं कार्यायां
प्रवृत्तिरिष्टा । तस्मान्निष्पन्नं कार्यं चिकीर्षुः प्राक्
कार्यसमाप्तमस्मात् परीक्षया केवलं परीक्ष्य परीक्ष्य
कर्म समाप्तेत कर्तुम् ॥ ७९ ॥

उपसंहारः—एतदित्यादि ॥ ७९ ॥

तत्र चेद्विषयमभिव्यक्ता निपजं कश्चिदेवं यल्लु
पृच्छेद्—यमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरोपिरे-
चनानि प्रयोक्तृकामेन निपजा कतिविधया परी-
क्षया कतिविधमेव परीक्ष्यं, कश्चात् परीक्ष्यविशेषः,
कथं च परीक्षितव्यः, किंप्रयोजना च परीक्षा, क
च यमनादीनां प्रवृत्तिः, क च निवृत्तिः, प्रवृत्ति-
वृत्तिलक्षणसंयोगे च किं नैष्ठिकं, कानि च यमना-
दीनां मेपजद्रव्याण्युपयोगं गच्छन्तीति ॥ ८० ॥

संप्रत्यक्षं कारणादिदशकं येषोपयुक्तमियमादिदशान्तेन दर्श-
यितुं तत्र चेदित्यादिप्रकरणमारभते । अभिप्रायेति किंचिद्विष-
यमित्यर्थः । कतिविधं परीक्ष्यमिति कतिप्रकारं परीक्षणमियम् ।
प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोग इति प्रवृत्त्यनुगुणनिवृत्त्यनुगुणयोर्लक्ष-
णयोरेकत्र मेवके । किं नैष्ठिकमिति निश्चयवत्तद्वत् नैष्ठिकं
किं निषेधेन वर्तन्यमित्यर्थः ॥ ८० ॥

स एवं पृष्ठो यदि मोहयितुमिच्छेत्, नृपादेनं-
यद्विधया हि परीक्षा तथा परीक्ष्यविधिमेदः, कत-
मेन विधिमेदप्रवृत्त्यन्तरेण मिथया परीक्षया चेन
या विधिमेदप्रवृत्त्यन्तरेण परीक्ष्यस्य मिथस्य मेदार्थं
भवान् वृच्छत्याप्यायमानं, नेदानीं भयतोऽन्येन

१ 'संस्पान्तरमाह' इति पा० । २ 'एषस्याप्याय-
मानं' इति पा० ।

१ 'कर्मदशो मुनिर्वाच्यम्' इति पा० । २ 'अभिनिर्वृत्तान' इति
पा० । ३ 'कार्यकार्यफलानुबन्धवर्ज्यानां देशः' इति कार्याणा-
मभिनिर्वृत्तकमित्युपायः इति पा० ।

विधिमेदप्रकृत्यन्तरेण मिथया परीक्षयाऽन्येन वा विधिमेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य मिथस्याभिलपितमर्थं श्रोतुमहमन्येन परीक्षाविधिमेदेनान्येन वा विधिमेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यं मिथ्याऽन्यथाऽऽचक्ष्ण इच्छां पूरयेयमिति ॥ ८१ ॥

यदि मोहयितुमिच्छेदिति यदि विरुद्धसमापापप्रवृत्तत्वेन मोहयितुमिच्छेदित्यर्थः । तथेति बहुविध इत्यर्थः । विधिरूपो भेदो विधिमेदः, तस्य प्रकृत्यन्तरमिति कारणान्तरम् । भेदः प्रमिति मेदपरिमाणं, मेदपरिमाणं चेह मेदसंख्यापरिच्छेद एव हेतुः । आख्यायमानमिति रूढेदः । किमर्थमेवं पुन प्रच्छ-
लीलाकाङ्क्षायाः—नेदानीमित्यादि । भवतोऽन्यथा श्रोतुमभिलपितमर्थमहमन्यथाऽऽचक्ष्णो न भवत इच्छा पूरयेवं, तेन त्वमेव तावद्विशेषयित्वा प्रच्छेदितं वाच्यार्थं । यदा तु, 'वेदानी न पूरयेयम्' इति पाठः, तदा वेदानीमित्यत्र (प्र) आचक्ष्ण इच्छा न पूरयेयमिति योग्यः; किंवा, नेति पूर्वेण युज्यते । तेन, ईदमेन विधिमेदप्रकृत्यन्तरेणाख्यायमानं भवतिच्छति, केन वा विधिमेदप्रकृत्यन्तरेणाख्यायमानमिच्छति न, इति योग्यम् । इदानीमित्यादि तु पूर्ववदाकाङ्क्षा भवन्म् । एतद्विशेषप्रकृत्या प्रच्छेदको व्याडुलो भवतीति भावः । परीक्ष्यस्यार्थं भवतः श्रोतुमभिलपितमन्यथा आचक्ष्ण इति योजना ॥ ८१ ॥

स यदुत्तरं ब्रूयात्तत् समीक्ष्योत्तरं वाच्यं स्याद्यथोक्तं च प्रतिबचननिधिमवेक्ष्यः सम्यक् यदि तु ब्रूयात् न चेन्न मोहयितुमिच्छेत्, प्राप्तं तु वचनफलं मन्येत, काममस्मी ब्रूयादात्मैव निखिलेन ॥ ८२ ॥

तत् समीक्ष्येति तद्वचनं समीक्ष्य यदीपयिक्तं भवति । यथोक्तं प्रतिबचनविधिमित्यत्रैवाप्याये विरुद्धसमापापिपातुक्तमवेक्ष्योत्तरं वाच्यम् । पश्चान्तरमाह—सम्पत्तित्यादि । सम्प-
त्त्यदि तु ब्रूयादिति यदि सन्धानसमापाया ब्रूयात् । प्राप्तमित्यु-
चितम्, उचिते हि वचनकाष्ठे वक्तव्यमेव; आत्मैवेति यथा-
र्थमेवेत्यर्थः ॥ ८२ ॥

द्विविधा ॥ यत्तु परीक्षा ज्ञानपतां प्रत्यक्षमनुमानं च । एतद्वि द्वयमुपदेशाच्च परीक्षा स्यात् । एवमेवा द्विविधा परीक्षा, त्रिविधा वा सहोपपदेशेन ॥ ८३ ॥

तदेव यथार्थमुत्तरं पूर्वपक्षेषु यथाप्रमेणाह—द्विविधा तित्यादि । ज्ञानवतामिलाहोपपदेशरूपसाधनमितज्ञानवताम् । पश्चा-
न्तरे परीक्षात्रैमित्यमाह—एतद्वीत्यादि । एतच्च परीक्षया द्विविध्यं त्रैविध्यं वा त्रिविधयोगविशेषविशानीय एव व्याख्या-
सम् ॥ ८३ ॥

१ 'मिथ्या' अर्थात् 'मिथ्या' इति पा० । २ 'वेदानीं पूरयेय' इति पा० । ३ 'केन विधिमेदपरिमाणं' इति पा० । ४ 'विधिमेदपरिमाणं' इति पा० । ५ 'मेदस्य सम्पत्' इति पा० । ६ 'मोहयितुमिच्छेत्' इति पा० । ७ 'यत्तु' इति वचनकाष्ठे तस्यादी न वक्तव्यमेव' इति पा० ।
च. छ. १५

दशविधं तु परीक्ष्यं कारणानि यदुक्तमत्र, तदिह मिपगादिषु संसार्यं संदर्शयिष्यामः—इह कार्य-
प्राप्तौ कारणं मिपक, कारणं पुनर्मैयत्तं, कार्ययोनि-
धान्तुवैषम्यं, कार्यं धातुसाम्यं, कार्यफलं सुखा-
वाप्तिः, अनुबन्धः सत्यायुः, देशो भूमिप्रातुराद्यः, कालः पुनः संवत्सरधातुरावस्था च, प्रवृत्तिः प्रति-
कर्मसमाारम्भः, उपायस्तु मिपगादीनां सौष्टवमभि-
विधानं च सम्पत् । इहाप्यसोपायस्य विषयः पूर्व-
गैवोपायविशेषेण व्याख्यातः । इति कारणानीनि दश दशसु मिपगादिषु संसार्यं संदर्शितानि, तथे-
धानुपूर्व्यतदशविधं परीक्ष्यमुक्तं च ॥ ८४ ॥

मिपगादिषु संसार्येति मिपगादीनि शोपयुक्तान्युदाहरणानि कृत्वा । धातुवैषम्यमिति विषयता गता धातवः ; धातव एव हि विषयमात्रस्या परिलम्ब्य समवायसमापचयमाना आरोग्या-
त्त्वद्य धातुसाम्यस्य समवायकारणतया कार्योनितामापद्यन्ते । सुखावाप्तिरित्यारोग्यावाप्तिः । उक्तं च—“सुखसङ्गममारो-
ग्यम्” (सू. अ. १) इति । शानुधातुपन्धफलत्वं यद्यप्यत्र रोमिगतं न वैययत्, तथापि वैयेन कान्तिताद्वेद्यगतमेव तद्विहेयम् । वेदानुबन्धलक्षणे कर्तारमभिप्रेतंति यदुक्तं तट-
पपक्षम् । कर्ता ह्यत्र मिपक, वेदानुगतमप्यायुमिपगपेक्षित-
त्वेन मिपज एव कलमिति हेतुम् । प्रतिजनं चिह्नितौ । इहा-
प्येत्यादि । अत्रापि कार्यपलातुबन्धव्यतिरिक्तानां कारण-
दीनां सौष्टवमभिधानं च यथोक्त्यापेक्षोपाय इति दर्श-
यति ॥ ८४ ॥

तस्य यो यो विदेशो यथा यथा च परीक्षितव्यः, स तथा तथा व्याप्यास्यते ॥ ८५ ॥

कारणं मिपमित्युक्तमत्र, तस्य परीक्षा—मिप-
काम यो मिपन्यति, यः स्वार्थमयोगकृत्वाः, यस्य धातुः सपेया विदितं यथावत् । स च सपेयातु-
साम्यं चिकीर्षन्नात्मानमेयादितः परीक्षेत गुणिषु गुणतः कार्यमिनिवृत्तिं पश्यन्, कश्चिदहमस्य कार्यस्याभिनिर्यतने समर्थो न वेति; तत्रमे मिपगुणा यैरुपपद्यो मिपगधातुसाम्याभिनिर्यतने समर्थो भवति; तद्यथा—पयंवदातधुतता, परिह-
ष्टकर्मता, दाक्ष्यं, शौचं, जितदस्तता, उपकरण-
वत्ता, सपेन्द्रियोपपप्रता, प्रवृत्तिमता, प्रतिपत्ति-
ज्ञता चेति ॥ ८६ ॥

कथं परीक्ष्यविशेषः, कथं च परीक्षितव्यः, इति प्रश्नोत्तरे दानुमाह—तलेत्यादि । यो यो विशेष इति कारणानीनां यो यो दृष्टकर्मत्वादि सजातीयार्थद्वन्द्वोपदेशना मिपदीयाव मेव-

१ 'मिपिधानं' इति पा० । २ कस्यापि 'देशो वाच्यमन्तरम्' इति पा० । ३ 'परिपक्षिते' इति पा० ।

जादेर्विशेष इत्यर्थः । यथा परीक्षितव्य इत्यस्योदाहरणं 'कश्चि-
दहमस्य' इत्येवं (प्रकार) ग्रन्थे वक्ष्यमाणं ज्ञेयम् । भिषज्यति
विक्रितसति । सर्वेयेति हिताहितमुपशु खत्वादिना । स चेति
कारणं भिषज् न परेण परीक्षणीय, किं त्वात्मानाऽप्यात्मान
परीक्षेतेति दर्शयति । अथ कथमात्मानं परीक्षेतेत्याह—
गुणित्वित्यादि । आत्मानं गुणयोगतया परीक्षेतेत्यर्थः । गुणत
इति हेतौ पचमी । कश्चिद्वितीच्छाप्रकाशने । प्रतिपत्तिरूपज्ञा-
यामापदि सति कर्तव्यकरणम् ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

करणं पुनर्भेजजम् । भेजजं नाम तद्युपकरणयो-
पकृष्यते भिषजो धातुसाम्याभिनिवृत्तौ प्रयतमा-
नस्य विशेषतश्चोपायान्तेभ्यः । तद्विविधं व्यपाथ-
यमेवात्—दैवव्यपाथयं युक्तियुपाथयं चेति । तत्र
दैवव्यपाथयं मन्त्रौपधिमणिमङ्गलवस्त्युपहारहोम-
नियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादि,
युक्तियुपाथयं संशोधनोपशमने चैष्टाक्ष दृष्ट-
फलाः । एतच्चैव भेजजमङ्गमेवादिषु द्विविधं—द्रव्य-
भूतमद्रव्यभूतं च । तत्र यद्व्यभूतं तदुपायाभि-
हृतम् । उपायो नाम भयदशोतस्त्रिषापनविस्मरण-
क्षोभणहर्षणसर्त्तनवधयन्धस्त्रप्रसंवाहनादिप्रभूतौ
भावविशेषो यथोक्ताः सिद्धुपायाभ्योपायामिभूतौ
इति । यच्च द्रव्यभूतं तद्व्यभूतविषयं योगमुपैति ।
तस्यापीयं परीक्षा—इदमेवंप्रकृत्यैवंगुणमेवंप्रभाव-
मस्मिन् देशे जातमस्मिन्नृतादेयंगृहीतमेवंनिहितमे-
यमुपस्कृतमनया च मानया युक्तमस्मिन् व्याधावे-
यंविधस्य पुरुषस्यैतावन्तं दोषमपकर्षत्युपशमयति
या, यद्व्यदपि चैवंविधं भेजजं भवेत्तद्व्यानेनं विशे-
येण युजामिति ॥ ८७ ॥

विशेषतश्चोपायान्तेभ्य इत्यनेन कार्ययोनिप्रवृत्तिदेशकालो-
पायेभ्योऽन्यद्यच्च कर्तृरपकरणं भवति तत् कर्णेनेति दर्श-
यति । कार्ययोनिर्हि लोके विकार्यकर्मतया साधकतयात् पर-
णात् पृथगुच्यते, प्रवृत्त्युपाययोस्तु कर्तृकरणविधमत्वेन न कर-
णज्ञा, देशकालौ तु न साधनतमौ, तेनोपायान्तेभ्यो यथो-
क्तविशेषेण यच्च कर्तृरपकरणं भवति, तत्र करणम् । अत्र दैन-
व्यपाथययुक्तियुपाथयद्वेभ्यो तु सत्त्वायनयोऽपि भेजजमव-
दद हेयं, सत्त्वायनयो हि दृष्टद्वारोपकारी युक्तियुपाथये, तथा-
ऽदृष्टद्वारोपकारी ॥ दैवव्यपाथये प्रयोजयति । अत एवोक्तं युक्ति-
व्यपाथयव्याकरणे—'चेष्टाय दृष्टफला' इति । चेष्टाशब्देन
मनश्चेष्टासि सारथायनयलक्षणा एवमेव । पुनरीपथस्य प्रकार-

॥ 'गथावाच्यं धातुसाम्यमित्यादिना साधुसाम्यं चान्न कारण
मिदं न केवलं परेण परीक्षणीय किं त्वात्मानाऽप्यात्मानं परीक्षे-
ति दर्शयति' इति पा० । २ गदाभरणम् 'उपायामिभूता' इति न
पठति । ३ 'सनेनान्देन वा' इति पा० । ४ 'करणस्य' इति पा० ।

न्तरेण द्वैमिष्यमाह—अङ्गमेवादिख्यादि । अङ्गं शरीरं स्वस्त्व-
मिति यावत् ; तेन स्वरूपमेवादिख्यार्थः । द्रव्यभूतं द्रव्यरूपम्,
एवमद्रव्यरूपम् । उपायामिभूतमिति उपायन्यासम्, उपायमह-
णगृहीतमिति यावत् । एवं मन्यते—भयादयोऽमूर्ता भवा ३
साक्षादारोग्यकारणानि भवन्ति, किं तर्हि शरीरस्थितानेषु
वातादीन् तथा धुवन्ति समत्वेनोत्पाद्यमानान् येनारोग्यं भवति,
न मूर्तानि मूर्तानां शरीरधातुनामुत्पत्तौ समवायिकारणाणि
भवन्ति, येन तु द्रव्यभूतं समशरीरोत्पादे समवायिकारणं
भवत्येव, तेन द्रव्यस्वारोग्यं प्रति साधकतमत्वं साधु, अमू-
तानां तु भवादीनां न भेजजवत् साधकतमत्वमिति इत्या-
द्व्यजन्त्य एव धातुसाम्ये उपानुपायत्वं युक्तम् । एवं सूक्ष्मया
बुद्ध्या भवादीनामुपायत्वं स्थूलया तु बुद्ध्या भेजजत्वमपीति
कृत्वा भवादिषु भेजजन्यवहारथावाच्यमिति द्विविधमेवेत्ये-
वेत्येवमद्रव्यभूतमयादिप्रहणगृहीते । न केवलमद्रव्यभूतं भेजज-
मुपायव्याप्तं, किं त्वन्येऽपि परिचारकादय उपायमहणगृहीतो
एवेत्याह—यथोक्ताः सिद्धुपायाधेति । यथोक्ताः सिद्धु-
पाया परिचारकादयोऽत्र दशमिधपरीत्ये साक्षादनुकृतेऽपि
उपायामिभूता एवेत्यर्थः । किं वा उपायामिभूतमिति उपाय-
मिधितम् । तत्र भयादयोऽपि भेजज एव यथोक्ता उपाया
कारणादिसौष्ठवसम्बन्धमभिधानरूपा अद्रव्यभूतभेजजगृहीता
इत्यर्थः । तेन, भवादिषु तथोपायगन्तामिधेयेषु च अद्रव्य-
भूतभेजजगृहद्वयोपे भवतीति दर्शयति । ये "उपायान्ता-
मिभूतम्" इति पठन्ति, ते देशकालायेव अद्रव्यभूतभेजजमिति
वदन्ति, वदन्ति च द्रव्यशब्देन कायकलापुपयोजनीयं द्रव्य-
मुच्यते इति । एतच्च नास्तिमनोहारः । अनेन चेति साधनभूतेन
च 'एवंप्रकृत्या' इत्यादिनोत्तेन तथा साम्येन च 'एवंविधस्य
पुरुषस्य' इत्यादिनोत्तेन विधेयेण युक्तमभूदित्यर्थः ॥ ८८ ॥

कार्ययोनिर्धातुवैषम्यं, तस्य लक्षणं विकारगमः ।
परीक्षा त्वस्य विकारमशुतेष्वेवोनातिरिक्तलिङ्गवि-
शेषावेक्षणं विकारस्य च साध्यासाध्यमृदुदाकरणलि-
ङ्गविशेषावेक्षणमिति ॥ ८८ ॥

तस्य लक्षणं धातुवैषम्यस्य प्रलातरूपमित्यर्थः । विकार-
मशुतेरिति विकारकारणस्य दोषत्वमित्यर्थः ॥ ८८ ॥

कार्यं धातुसाम्यं, तस्य लक्षणं विकारोपशमः ।
परीक्षा त्वस्य—रूपशमनं, स्वरूपणयोगः, शरीरोप-
चयः, चलवृद्धिः, अभ्यवहृतस्य चहारस्य काले सम्यग्जरणः,
निद्रालाभो यथाकालं, वैकारिकाणां च स्वप्नानाम-
वर्दानं, सुषेन च प्रतियोधनं, पातमृजपुरीषरेतसां
मुक्तिः, सर्वाकारमेनोबुद्धीन्द्रियाणां व्याप्यापचि-
रिति ॥ ८९ ॥

१ 'द्विविधेयताये' इति पा० । २ 'विशेषेण' इति पा० ।

कार्यफलं सुखावाप्तिः, तस्य लक्षणं—मनोबुद्धी
न्द्रियशरीरतृष्टिः ॥ ९० ॥

सर्वाकारैरिति सर्वशुभलक्षणे । सुखावाप्तिरित्यात्मगुणशु-
भप्रति ॥ ८९ ॥ ९० ॥

अनुबन्धस्तु खल्यायुः, तस्य लक्षणं—प्राणैः सह
संयोगः ॥ ९१ ॥

प्राणैः सह संयोग इति प्राणलक्षणेन वायुर्ना योग इत्यर्थः ।
तेन प्राणशब्दस्यायुषो भिन्नार्थत्वाद्बलक्षणयोरभेदः ॥ ९१ ॥

देशस्तु भूमिरातुरश्च ॥ ९२ ॥

तत्र भूमिपरीक्षा आतुरपरिज्ञानहेतोर्वा स्वादौष-
धपरिज्ञानहेतोर्वा । तत्र तावदियमानुरपरिज्ञान-
हेतोः । तद्यथा—अयं कस्मिन् भूमिदेशे जातः संपृक्षो
व्याधितो धा, तस्मिन् भूमिदेशे मनुष्याणामिदमा-
हारजातमिदं विहारजातमिदमाचारजातमेतत्तत्तच्च
यलमेवंविधं तत्त्वमेवंविधं सात्त्व्यमेवविधो दोषो
भक्तिरियमिमे व्याधयो हितमिदमहितमिदमिति
प्रायोपगृहणेन । औषधपरिज्ञानहेतोस्तु कल्पेषु
भूमिपरीक्षा वक्ष्यते ॥ ९३ ॥

कनप्राप्त देशमाह—देश इत्यादि । आतुरशब्देनेह शब्दा
मानातुर्यमाह स्वस्थरूपपादनीय स्वस्वोऽपि गृह्यते । सोऽपि
परीक्ष्यत एव स्वस्थरूपप्रयोगार्थम् । परितःचो विशेषार्थः, तेना-
तुरस्य सकलदेशगृह्यविशेषेण ज्ञानमातुरपरिज्ञानम् । एव मेप-
परिज्ञानेऽपि देशगृह्यविशेषेण परिज्ञानं बोद्धव्यम् । चतस्र-
इति वर्णित । एवविधं साम्प्रतिलोकसात्त्व्यमिलयं । इदं
हितमिलनेन च देशापेक्षया विपरीतगुणसाम्यं भूते । प्रायो-
पगृहणेति च्छेदः, प्रायोपगृहणेन नैकान्ततः परीक्षेतेति योजना ।
प्रायः शब्देन च देशानुसारयुक्तमानः निश्चित किं तु प्रायो-
मावीति दर्शयति । कल्पेष्विति मन्दादिफलैः । तत्र च यद्यपि
प्रथम एव कल्पे भूमिपरीक्षा वक्ष्या, तथाऽप्यन्तरकल्पेष्वपि
तदर्थस्यातिदेशेन कथनाद्बहुवचनं कृतम्, उत्तरकल्पवक्तव्या-
न्यपि हि इत्यादि यथोक्त एव देशे प्राज्ञानीति दर्शना-
र्थम् ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

आतुरस्तु यलु कार्यदेशः । तस्य परीक्षा आयुष-
प्रमाणज्ञानहेतोर्वा स्वादौषधप्रमाणज्ञानहेतोर्वा ।
तत्र तावदियं यलदोषप्रमाणज्ञानहेतोः । दोषप्रमा-
णानुरूपो हि मेपजप्रमाणयिकैस्तो यलप्रमाणविशे-
षापेक्षो भवति, सहसा ह्यतियलमौषधमपरीक्षकप्र-
युक्तमल्पयलमातुरमतिपातयेत्, न ह्यतियला-

न्याश्लेषवायवीयान्योपधान्यप्रिक्षारशस्त्रकर्मणि चा-
शक्यन्तेऽल्पवलेः । सोढुम् ; असह्यतितीक्ष्णवेग-
त्वादि तानि सद्यःप्राणहराणि स्युः । एतच्चैव
कारणमपेक्षमाणा हीनवलमातुरमविपादकरेऽमु-
कुमारप्रायैरुचरोत्तरगुरुमिरविभ्रमेरनात्ययिकेभ्यो
पचरन्त्योपचैः, विशेषतश्च नारी, ता ह्यनवस्थित-
मृदुविवृतविकृचहृदयाः प्रायः सुकुमार्योऽयला-
परसंस्तभ्याश्च । तथा यलवति यलवद्याधिपरिगते
स्वल्पवलमौषधमपरीक्षकप्रयुक्तप्रसाधकमेव भ-
वति । तस्मादातुर परीक्षेत प्रकृतितश्च, विकृतितश्च,
सारतश्च, संहननतश्च, प्रमाणतश्च, सात्त्व्यतश्च,
सत्त्वतश्च, आहारशक्तिश्च, व्यायामशक्तिश्च,
वयस्तश्चेति, यलप्रमाणविशेषप्रहणहेतोः ॥ ९४ ॥

भूमिर्षं देशमभिधायातुररूपमाह—आतुरस्तु उत्ति-
व्यादि । कार्यदेश इति कर्तव्यपाठसाध्यापार इत्यर्थः । बलस्य
दोषस्य च प्रमाणं यलदोषप्रमाणम् । इयमित्ये 'तस्मादातुरं
परीक्षेत' इत्यादिप्रबन्धव्यवहाराणां । अथ किमर्थं यलदोषप्रमाण-
परीक्षा कर्तव्येत्याह—दोषप्रमाणेत्यादि । दोषप्रमाणपेक्षया
मेपजप्रमाणं कियते, तेनैव सम्बन्धं साम्प्रतिद्विर्यसाम्भवति तस्मा-
द्बलप्रमाणपरीक्षा शरीरस्य कर्तव्येति प्रकरणात् । बलप्रमाणवि-
शेषपेक्ष इति यदि शब्दच्छरीरं भवति तदैव दोषप्रमाणपेक्षया
महोपक्रममाणं भवति विपर्यये तु न भवति । एतदेव विपर्ययेन
व्याकरोति—सहसेत्यादि । अल्पवले रोगिण्यपरीक्षकप्रयुक्तेनवावि-
मानं मेवञ्च भवतीत्युक्तं, न तु परीक्षकप्रयुक्तमिति । राश-
प्राणहराणि स्युरिति अल्पवल इत्यर्थानुवृत्ते । अविपादकरं शरीरं
मनसोरत्नानिकरम् । उत्तरोत्तरं प्रमाणलक्षणगुणवत् वेद्यं, ते ।
तेन यदि दुर्बले महावोष, एव च भूमिमात्रमेपजसाध्यस्वभावेऽपि
तदात्म्यापत्तिमयाश्च सहसा मेपजभूयस्त्व कर्तव्यं, विन्दु-
रुत्तरमभ्यासवशाद्बलमपेक्ष्य मेपजभूयस्त्व कर्तव्यमिति दर्श-
यति । अविभ्रमेरिति पाकशलेऽप्येवकारिणे । अनासमिरेरिति
न महाविपत्तिकरं । यथोक्तं मेपज विशेषेण स्त्रीणां कर्त-
व्यमित्याह—विशेषत इत्यादि । हृदयशब्देन हृदयस्यं मन-
इति ज्ञेयम् । मृदुविवृतममन्मीरम् । पित्रश्च स्त्रीश्चैवामिभ-
नीयम्, अनेन च दुर्बलजेतस्वरमुक्तम् । परसंस्तभ्या न स्वय-
मानं सत्त्ववलत्तं सम्भवन्ति । तथेत्यादिना स्वल्पप्रमाणमे-
पजदोषमाह—बलपेक्षाधिपरिगते इति वचनेन । य एव ब-
वान् व्याधिर्बलवत्, स एवान् पमेपजसाध्य, यस्तु बलवतोऽ-
ल्पवल्बल सोऽप्यमेपजसाध्य एव । परीक्षाहेतुमभिधाय यथा
शरीरं परीक्षणीयं तदाह—तस्मादित्यादि । यलप्रमाणविशेषप्र-
हणहेतोरित्यत्र देहवत् दोषवत् च सामान्येन गृह्यते । येन
निश्चितं शरीरज्ञानं दोषवत्ज्ञानहेतोर्भवेति, तदेव 'प्रत्या-

१ 'चामना' इति पा० । २ 'अत्रित्वा' इति पा० । ३ योगी द्र-
माम्भेनयु 'प्रायोपगृहणेन' इति न पठति । ४ 'नैवान्तेन' इति
पा० । ५ 'मेपजप्रमाणयिके' इति पा० ।

बीना विवृतिवर्ग्यानाम्^१ इत्यादिना वक्ष्यति । किंवा बलं शरीर-
बलमेवोच्यते, तत्र च विवृतिबलेनापि शरीरबलं द्रुप्यत इति
कृत्वा इह सामान्येनोक्तम्, उत्तरन तु विवृत्ता दोषा^२भावं
प्रायो विनायत इति कृत्वा 'विवृतिवर्ग्याविधेयं दोषबलमे-
विधमनुगीयते' इत्युक्तम् ॥ ९४ ॥

तत्र प्रकृत्वादीन् भावाननुव्याख्यास्यामः । तद्य-
था—शुक्रशोणितप्रकृतिः, कालगर्भाशयप्रकृतिः,
आतुराहारविहारप्रकृतिः, महाभूतविकारप्रकृतिः च
गर्भशरीरमपेक्षते । एतानि हि येन येन दोषेणाधि-
क्यैर्नैकानेकेन वा समनुवध्यन्ते, तेन तेन दोषेण
गर्भोऽनुवध्यते; ततः सा सा दोषप्रकृतिरुच्यते
मनुष्याणां गर्भोदिव्यूचा । तस्माच्छेष्मलाः प्रकृत्वा
केचित्, पिच्छलाः केचित्, यातलाः केचित्,
संसृष्टाः केचित्, समपातयः केचिद्वन्ति । तेषां
हि लक्षणानि व्याख्यास्यामः ॥ ९५ ॥

प्रकृतिमिति सभाबम् । एतानीति शुक्रादीनि । अत्र शुक्ले
शोणिते वा वारणस्थो दोषस्त्राहागमं प्रकृतिर्भवति, तथा शुक्ल-
शोणितमेल्ककाष्ठे द्रव्यरूपे यो दोष उत्पद्यते भवति, स
प्रकृतिमारभते, एवं गर्भाशयस्थश्च दोषः, आतुराहारविहारौ
तात्कालीनौ यदोषकरणसमाधौ, सा च प्रकृतिर्गर्भशरीरे
भवति । एष च प्रकृत्वात्मकैषु कारणेषु बहुलवद्भवति
कारणान्तरवृत्तिं च, तत्रैव प्रकृत्वात्मकं भवति । काल-
दयश्च शुक्रशोणितमेव कुर्वन्ते, प्रकृतिजनना भवन्तीति ।
तन्नाम्नरे शुक्रशोणितगतदोषेणैव प्रकृत्युपादो दक्षितः ।
गर्भादिप्रवृत्तेति गर्भस्थदिमेल्के प्रवृत्ता । अत्र च समेदोषैर्द्वै-
र्गर्भमन्त्रैव न भवतीति विवृतदोषत्रयप्रवृत्तेरनुमिथानादिति
ज्ञेयम् । प्रकृतिविकारश्च सूत्रस्यान एव न्योक्तः ॥ ९५ ॥

शेष्मला हि क्षिप्रश्चक्षुण्मृदुमधुरसारसान्द्रमन्वे-
त्तिमितगुरुशीतविजलाच्छः । तस्य शेष्मलाच्छेष्मलाः
क्षिप्राङ्गाः, श्लेष्णत्वाच्छ्लेष्णाङ्गाः, मृदुत्वादृष्टि-
यसुकुमारवादातगानाः, माधुर्यात् प्रभूतगुण्य-
वायापत्याः, सारत्वात् सारसंहतस्थिरशरीराः,
सान्द्रत्वाद्भुषचितपरिपूर्णसर्वाङ्गाः, मन्दत्वान्मन्द-
चेष्टाहारव्याहाराः, सौमित्र्यादशीघ्रारम्भक्षोभवि-
काराः, गुरुत्वात् साराधिष्ठितावस्थितगतयः, शै-
त्यादल्पशुक्लप्रासतापसेददोषाः, विजलत्वात् सु-
क्षिप्तसारसन्धियन्धनाः, तथाऽच्छत्वात् प्रसन्नव-
शाननानाः प्रसन्नक्षिप्रवर्णसराराश्च भवन्ति । त एवै-
गुणयोगाच्छेष्मला बलवन्तो वसुमन्तो विद्यावन्त-
ओजविनः शान्ता आमुष्मन्तश्च भवन्ति ॥ ९६ ॥

मृदुत्वं जलकृतम् । अवदातगाना इति मृदुत्वादेवावदात-
त्वम् । अशीघ्रान्द्र आरम्भादिभिः प्रवेक्ष्यमभिव्यप्यते ।
सारगतयो न स्वचलन्ति, अधिष्ठितगतयः सर्वेण पदेन महीमा-
कामन्ति, अवस्थितगतय इति अवस्थितत्वेन न स्वपला गति-
र्यवति । प्रसवे दर्शनानने यस्य स तथा । वसुमत्त्वादि प्रकृति-
रूपं यद्वचति, तत् प्रकृतिप्रमाणाहेबम् ॥ ९६ ॥

पित्तमुष्णं तीक्ष्णं द्रवं विस्त्रममलं कटुकं च । तस्यौ-
ष्ण्यात् पित्तला भवन्त्युष्णासहा, उष्णमुखाः, सुकु-
मारवादातगानाः, प्रभूतविभुव्यङ्गितलापिडकाः, शु-
त्पिपासावन्तः, क्षिप्रवलीपलितरगालित्यदोषाः, प्रायो
मृदल्पकपिलरमश्रुलोमकेशाः, तीक्ष्णतीक्ष्णपरा-
क्रमाः, तीक्ष्णान्नबन्धः, प्रभूताशनवानाः, क्षेष्टासहिष्ण-
यो, दन्दशूकाः, द्रवत्वाच्छियिलमृदुलक्षिणमांसाः,
प्रभूतसृष्टस्त्वमृगपुरीपाश्च; विस्त्रत्वात् प्रभूतपूति-
कक्षात्यक्षिरःशरीरगन्धाः; कटुकत्वाद्बलपशुकन्य-
वायापत्याः; त एवंगुणयोगात् पित्तला मध्यबला
मप्यायुषो मध्यज्ञानविज्ञानपिचोपरकरणयन्तश्च भ-
वन्ति ॥ ९७ ॥

वन्द्यताः पुनः पुनर्भक्षणशीला । प्रभूताशनत्वं ।
बहुभक्षणत्वेन । प्रभूतः पुनिकृत् प्रवृत्तिषु गन्धो येषां ते
तथा ॥ ९७ ॥

वातस्तु रुक्षलघुचल्यदुर्गन्धशीतपरुषविशदः ।
तस्य रौक्ष्याद्वातला रुक्षापचित्वात्परशरीराः प्रतत-
रुक्षक्षामस(मि)प्रसक्तजर्जरसरा जागरूकाश्च
भवन्ति, लघुत्वाद्भुषचलगतिचेष्टाहारव्याहा-
राः, चलत्वादनवस्थितसन्ध्याक्षिघृह्न्योष्ठजिह्वा-
क्षिरःस्कन्धपाणिपादाः, बहुत्वाद्बहुप्रलापकण्ठरा-
सिराप्रतानाः, शीघ्रत्वाच्छीघ्रसमारम्भक्षोभवि-
काराः शीघ्रनासरगसिरागाः श्रुतप्राहिणोऽल्पसूत-
यश्च, शैत्याच्छीतासहिष्णवः प्रततशीतकोद्वेपक-
स्तम्भाः, पारुष्यात् परुषकेशदमश्रुलोमनखदशनब-
दनपाणिपादाः, वैशद्यात् स्फुडिताह्वायवाः सत-
तसन्धिशब्दगामिनश्च भवन्ति; त एवं गुणयोगा-
द्वातलाः प्रायेणाल्पबलाश्चाप्यायुषश्चाप्यापत्याश्चा-
ल्पसाधनाश्चाल्पघनाश्च भवन्ति ॥ ९८ ॥

संसर्गात् संसृष्टलक्षणाः ॥ ९९ ॥

प्रततः प्रसृत । सघो हीन, सजो बद्ध, जर्जरो भ्रमपान-
चनिवधः । सततसन्धिशब्दगामिन इति सन्धिसुखदशब्द-
वन् ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

१ 'शुक्रशुक्राभिव्यप्यता' इति गङ्गापरसमत' पाठः । 'शुक्रा
शुक्रमारभिव्यप्यता' इति योगीन्द्रतेजसमतः पाठः । 'प्रतत'
प्रभूत' इति पाठः ।

१ 'दोषबल जिप्रमनुगीयते' इति पाठः । २ 'तत्रैव प्रकृत्वाद्यो
गाना' इति पाठः । ३ 'एतां हि' इति पाठः । ४ 'दोषेणैवानुमिथेन
समेन नाऽनुवध्यन्ते' इति पाठः । ५ 'प्रकृत' इति पाठः ।

सर्वगुणसमुदितास्तु समधातवः । इत्येवं प्रकृतितः परीक्षेत ॥ १०० ॥

सर्वगुणसमुदिता इति सर्वप्रकृतिपूकप्रशस्तगुणयुक्ताः, यदुक्तं वाग्मटे—‘समधातुः समस्तासु श्रेष्ठा’ (वा. सू. अ. १) इति । यदि च प्रशस्तगुणवान् न स्यात्, न तदा श्रेष्ठत्वं स्यात् । साम्यस्थिताश्च दोषाः साम्यप्रभावादेव गुणान् परं कुर्वन्ते, न दोषानिति ज्ञेयम् ॥ १०० ॥

विकृतितश्चेति विकृतिरुच्यते विकारः । तत्र विकारं हेतुदोषदृष्यप्रकृतिदेशकालयलविशेषैर्लिङ्गतश्च परीक्षेत, न ह्यन्तरेण हेत्यादीनां यलविशेषं व्याधिवलविशेषोपलब्धिः । यस्य हि व्याधेर्दोषदृष्यप्रकृतिदेशकालयलसाम्यं भवति, महच्च हेतुलिङ्गपलं, स व्याधिर्यलवान् भवति; तद्विषयेयाद्याव्ययलः । मध्ययलस्तु दोषदृष्यादीनामन्यतमसामान्याचेतुलिङ्गमध्ययलत्वाच्चोपलभ्यते ॥ १०१ ॥

साम्यं भवतीति परस्परद्वयगुणता भवति । महच्च हेतुलिङ्गवल्मिति हेतवो लिङ्गानि च बलवन्ति भूयन्ति च । अन्यतमसामान्यादिति दोषादीनां येन केनचित् सामान्ये सतीत्यर्थः ॥ १०१ ॥

सारतश्चेति साराण्यद्यौ पुरुषाणां यलप्रमाणविशेषज्ञानार्थमुपदिश्यन्ते; तद्यथा—त्वग्रक्तम्रांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्रसन्धानीति ॥ १०२ ॥

तत्र स्निग्धरुक्ष्णमृदुप्रसन्नसूक्ष्मास्पगम्भीरसुकुमारलोमा सप्रमेय च त्वक् त्वक्सारणाम् । सा सारता सुखसौभाग्यैश्वर्योपभोगबुद्धिविद्यारोग्यप्रदपेयान्यायुष्यत्वं चाचष्टे ॥ १०३ ॥

कर्णाक्षिमुखजिह्वानासौष्ठपाणिपादतलनखललाटमेहनं स्निग्धरक्तवर्णं श्रीमद्भाजिष्णु रक्तसारणाम् । सा सारता सुखमुद्भूतां मेधां मनस्वित्वं सौकुमार्यमनतिबलमक्लेशसहिष्णुत्वमुष्णासहिष्णुत्वं चाचष्टे ॥ १०४ ॥

शङ्खललाटकुकाटिकाक्षिगण्डहनुग्रीवास्कन्धोदरकक्षवक्षःपाणिपादसन्धयः स्थिरगुरुभ्रमसांसोपचिता मांससारणाम् । सा सारता क्षमां धृतिमलौल्यं वित्तं विद्यां सुखमार्जवमारोग्यं बलमायुश्च दीर्घमाचष्टे ॥ १०५ ॥

धर्मस्वर्नेत्रकेशलोमनखदन्तौष्ठमूत्रपुरीषेषु विशेषतः कोहो मेदःसारणाम् । सा सारता वित्तैश्वर्यसुखोपभोगप्रदानान्यार्जवं सुकुमारोपचारतां चाचष्टे ॥ १०६ ॥

पाणिगुल्फजान्वरत्नजिह्वचिबुकक्षिरःपर्वस्थ-

लाः स्थूलस्थिनखदन्ताश्चास्थिसाराः । ते महोत्साहाः क्रियावन्तः क्लेशसहाः सारस्थिरशरीरा भवन्त्यायुष्यन्तश्च ॥ १०७ ॥

सूदृक्षा बलवन्तः स्निग्धवर्णस्वराः स्थूलदीर्घवृत्तसन्धयश्च मज्जसाराः । ते दीर्घायुषो बलवन्तः श्रुतविचित्रिह्वानापत्यसंमानमाजश्च भवन्ति ॥ १०८ ॥

सौम्याः सौम्यप्रेक्षिणः क्षीरपूर्णलोचना इव प्रहर्षबहुलाः स्निग्धवृत्तसारसमसंहतशिखरदशनाः प्रसन्नस्निग्धवर्णस्वरा भ्राजिष्णवो महास्फिचश्च शुक्रसाराः । ते स्त्रीप्रियोपभोगा बलवन्तः सुखैश्वर्यारोग्यचित्तसंमानापत्यमाजश्च भवन्ति ॥ १०९ ॥

स्मृतिमन्दो भक्तिमन्तः कृतज्ञाः प्राज्ञाः शुचयो महोरसाहा दक्षा धीराः समरविक्रान्तयोधिनस्त्यक्विपादाः सुव्यवस्थितगतितगम्भीरबुद्धिचेष्टाः कल्याणाभिनिवेशिनश्च सत्त्वसाराः । तेषां स्वलक्षणैरेव गुणा व्याख्याताः ॥ ११० ॥

तत्र सर्वैः साररूपेताः पुष्टपा भवन्त्यतिबलाः परममुखयुक्ताः क्लेशसहाः सर्वारम्भेष्व्यात्मनि जातप्रत्ययाः कल्याणाभिनिवेशिनः स्थिरसमाहितशरीराः सुसमाहितगतयः सानुनादस्निग्धगम्भीरमहास्वराः सुखैश्वर्यविशोपभोगसंमानमाजो मन्दजरसो मन्दविकाराः प्रायस्तुल्यगुणविस्तीर्णापत्याश्चिरजीविनश्च ॥ १११ ॥

अतो विपरीतास्त्वसाराः ॥ ११२ ॥

मभ्यानां मयैः सारविशेषैर्गुणविशेषा व्याख्याता भवन्ति ॥ ११३ ॥

इति साराण्यद्यौ पुरुषाणां यलप्रमाणविशेषज्ञानार्थमुपदिष्टानि भवन्ति ॥ ११४ ॥

कथं नु शरीरमावृद्धांतादेव भिषकुहोद्यमुपचितित्वाह्लवान्, अयमल्पयलः रुशत्वात्, महाबलोऽयं महाशरीरत्वात्, अयमल्पशरीरत्वादल्पयल इति; दृश्यन्ते ह्यल्पशरीराः रुशद्वाद्यैके बलवन्तः; तत्र पिपीलिकाभारहरणवत् सिद्धिः । अतश्च सारतः परीक्षेतेत्युक्तम् ॥ ११५ ॥

सारतश्चेत्यादौ सारशब्देन मिश्रद्वयो धातुरूप्यते । सप्रमेवेति प्रमायुक्तं लङ् । त्वक्सारणमिति च्छेदः । अयेयं सारता किं करोतीत्याह—सा सारतेत्यादि । एवमन्यत्रापि सा सारतेत्यादि व्याख्यातव्यम् । श्रीमदिति सोमायुक्तम् । अरतिः कफोणिका । शिखरदशना इति शोभनदशनाः । स्त्रीप्रिय उप-

भोगं समोगो येषां ते तथा । समरे विक्रम्य युष्मन्तीति समर-
विक्रान्तयोधिनः । स्वस्थिता इति न परस्थिताः । तुल्यशुणवि-
स्तीर्णपला इति जनितात्मसदृशापला । आशब्दो नियमेन
निषेधयति । मध्यानामिति स्तोत्राणां । मध्वैः सारविशे-
रैरिति ये तत्र समवन्ति सारास्त्वर्कं सारुणैरित्यर्थः । उप-
नितत्वादिति स्थूलत्वात् । महाशरीरत्वादिति अतिप्रमाणशरीर-
त्वात् । पिपीलिकाभारहरणवदिति स्वल्पा पिपीलिका यथा भार-
शरीरत्वेन महान्तं भारं नयन्ति, तथाऽल्पकृशशरीरा इत्यर्थः ।
॥ १०२-११५ ॥

संहननतश्चेति संहननं संहतिः संयोजनमित्ये-
कोऽर्थः । तत्र समसुविभक्तारिषु सुखदसन्धिषु सुनि-
विष्टमांसशोणितं सुसंहतं शरीरमित्युच्यते । तत्र
सुसंहतशरीराः पुरुषा यत्नयन्तः, विपर्ययेणाल्पव-
लाः, मध्यवत्याः संहननस्य मध्यवला भवन्ति ॥११६॥

सहतिरिति निमिदसन्धानतेत्यर्थः ॥ ११६ ॥

प्रमाणतश्चेति शरीरप्रमाणं पुनर्वधात्वेनाहु-
लि-प्रमाणेनोपदेक्ष्यते उत्सेधविस्तारायामेयथानुक्रमम् ।
तत्र पादौ चत्वारि पदं चतुर्दशाहुलानि, जडे
तपद्दशाहुले षोडशाहुलपरिक्षेपे च, जातुनी
चतुरहुले षोडशाहुलपरिक्षेपे, त्रिंशदहुलपरिक्षे-
पायष्टादशाहुलावूर, पञ्चहुलदीर्घा वृषणावष्टाहुल-
परिणाहौ, दोषः पञ्चहुलदीर्घं पञ्चाहुलपरिणाहं,
द्वादशाहुलपरिणाहो भगः, षोडशाहुलविस्तार-
फट्टी, दशाहुलं बलिशिरा, दशाहुलविस्तारं द्वाद-
शाहुलमुदर, दशाहुलविल्लीणं द्वादशाहुलायामे-
पाश्व, द्वादशाहुलं स्तनान्तरं, द्यहुलं स्तनपर्यन्तं,
चतुर्विंशत्यहुलविशालं द्वादशाहुलोत्सेधमुरः,
ष्टहुलं हृदयम्, अष्टाहुली स्कन्धौ, पञ्चहुलावंची,
षोडशाहुलो ग्रन्था, पञ्चदशाहुली प्रपाणी, इत्थौ
ष्टादशाहुली, कक्षावष्टाहुली, त्रिकं द्वादशाहुलो-
त्सेधम्, अष्टादशाहुलोत्सेधं पृष्ठं, चतुरहुलोत्सेधा
द्वाविंशत्यहुलपरिणाहा क्षिरोधरा, द्वादशाहुलोत्से-
धं चतुर्विंशत्यहुलपरिणाहमाननं, पञ्चाहुलमासं,
चिनुकपट्टकर्णाक्षिमध्यानासिकाललाटं चतुरहुलं,
षोडशाहुलोत्सेधं द्वात्रिंशदहुलपरिणाहं शिरः इति
पृथक्त्वेनाह्वययानां मानमुक्तम् । केवलं पुनः
शरीरमहुलविपर्याणि चतुर्यतीतिः । तदायामविस्तार-
समं समुच्यते । तथापुर्वैलमोजः सुगमैश्वर्यं विच-
मिष्टाश्वापरे भाषा भवन्त्याशयाः प्रमाणवति
शरीरे, विपर्ययस्ततो हीनेऽधिके वा ॥ ११७ ॥

प्रमाणतश्चेत्सादिना प्रसक्तं प्रमाणमह्वययानामाह । पादौ
उत्सेधेन चत्वारि, विस्तारेण पदं, दीर्घेण चतुर्दशाहुलानीति
यथाक्रमं भवति । जडा ज्ञानवृक्षाहुच्यते । परिक्षेप-परिणाहः ।
जातुर्जडोत्सन्धिः । परिणाहपरिमाणं च यदुच्यते तन्मध्यस्था-
नस्य, तेनास्यपरिणाहमानेषु जडादिषु मध्यस्थानमेतज्ज्ञेयम् ।
कथं उत्सेधपरिमाणं नोक्तं, तस्या उत्सेधस्योन्मत्ता-
धिसन्धिर्वेन पृथगुत्सेधप्रमाणस्याविद्यमानत्वात् ; प्रगाहुरसा-
द्वर्कं कफोष्णिपर्यन्तम् । प्रपाणिः कफोष्णपक्षात् । निकमिति
शुदास्य प्रवृत्ति कटीवपालोष्णपर्यन्तम् । चिनुकं च बोधध-
कणी च क्षिमध्वं च नासिका च ललाटं च प्रति प्रति चतुर-
हुलम् । पञ्चहुलोत्सेधं शिर इति पृष्ठमह्वययानां उपरि ज्ञेयम् ।
केवलमिति पादवलात् प्रवृत्ति शिर पर्यन्तं चतुरशीलहुलं
भवति, एवं सार्यत्रिंशत्प्रमाणत्वं शरीरस्य स्वहस्तेन भवति ।
अनं च प्रत्यवयवोत्सेधेन चतुरशीलहुलवर्तिकं चच्छरीर-
अवति, तदवयवानामवयवान्तरद्वार्यानुप्रतिष्ठाणां ग्रहणात्, तेन
प्रत्यवयवद्वार्यामानेन च चतुरशीलहुलं गणनीयं किं तु समुचित-
मेव शरीरम् । तत्र पादस्याहुलानि चत्वारि, जडायां अष्टादश,
जातुनश्चत्वारि, कर्षेरष्टादश, पृष्ठस्याष्टादश, मोवायाधत्वारि,
शिरस्य पदं, एव चतुरशीलहुलानि षटन्ते । मुधुतेन सम-
योजनं मानविरोधं षोडशाहुलिमानमेदाच्छमयितव्यं । तत्र
हि सर्वत्रमष्टाहुलैर्वै पृथग्मानमुक्तम् । तेन तत्राहुलि(क)मान-
मेवाव्य ज्ञेयम् । आयामविस्तारसममिति यथोक्तप्रत्यवयवानाम-
विस्तारपुच्छं, किंवा, यापताऽऽयामेन चतुरशीलहुलं, तावदि-
विस्तृतत्वाद्बुद्धयप्रमाणेन च विस्तारेण शरीरं भवति, तदा भाषा-
गविस्तारसमं भवति । तनेति यथोक्तप्रमाणवति शरीरे इति
योजनीयम् । हीन इति हीनप्रमाणे । अधिक इति अधिक-
प्रमाणे ॥ ११७ ॥

सात्म्यतश्चेति सात्म्यं नाम तद्यत् सातत्येनोप-
सेध्यमानमुपदेहेति । तत्र ये घृतक्षीरतैलमांसरस-
सात्म्याः सर्वैरससात्म्याश्च ते यत्नयन्तः हेतुसहा-
क्षिरक्षीविनक्ष्ण भवन्ति, कृशसात्म्याः पुनरेकैरससा-
त्म्याश्च ये ते प्रायेणतत्पक्षला अल्पहेतुसहा अत्पा-
युपोऽल्पसाधनाश्च भवन्ति, व्यामिश्रसात्म्यास्तु
ये ते मध्यवलाः सात्म्यनिमित्ततो भवन्ति ॥११८॥

सात्म्यतश्चेत्यत्र सात्म्यसाधनेन भोगव्याप्त्यमुच्यते, प्रकृति-
सात्म्यादीनां भेदनादिपरीक्षावैयं परीक्षितात्मादिति ज्ञेयम् । अ-
ल्पसाधना इत्यल्पमेवजा, एकरससात्म्यानां पक्वत्वा अत्रा-
त्म्यत्वेनाभ्यसा इति भावः ॥ ११८ ॥

सत्त्वतश्चेति सत्त्वमुच्यते मनः । तच्छरीरस्य
तत्त्वकमात्म्यसंयोगात् । तत्रिविधं बलमेवेन—प्रवरं,

मध्यम्, अवरं चेति; अतश्च प्रवरमध्यावरसत्त्वाः पुरुषा भवन्ति । तत्र प्रवरसत्त्वाः सत्त्वसारास्ते सारेषूपदिष्टाः; स्वल्पशरीरा ह्यपि ते विजागन्तुनि-
मिच्छासु महतीष्वपि पीडास्वव्यया दृश्यन्ते सत्त्व-
गुणवैशेष्यात्; मध्यसत्त्वास्त्वपरैर्नात्मन्युपनिधाय
संस्तम्भवन्त्यात्मनाऽऽत्मानं परैर्वाऽपि संस्तभ्यन्ते;
हीनसत्त्वास्तु नात्मना नापि परैः सत्त्वबलं प्रति
शक्यन्ते उपस्तम्भयितुं, महाशरीरा ह्यपि ते स्व-
हानामपि वेदनानामसहा दृश्यन्ते, सन्निहितमय-
शोकलोभमोहमाणा रोदभैर्यद्विष्टयोभ्रस्तविकृतसं-
क्राव्यस्य च पशुपुरुषमांसशोणितानि चावेक्ष्य
विषादवैषम्यमूच्छन्मादध्रमप्रपतनानामभ्यन्तममा-
शुभवन्त्यथवा मरणमिति ॥ ११९ ॥

तत्रकमेति प्रेरक धारकं च । ते सारेषूपदिष्टा इति य एव
सत्त्वसारास्त एव प्रवरसत्त्वा इति ज्ञेया इत्यर्थः । सत्त्वगुणवै-
शेष्यादिति सत्त्वगुणेन सत्त्वमितवेदनामिकारत्वादभ्यन्ता इव
दृश्यन्त इत्यर्थः । परानात्मन्युपनिधायेति परं वेदनासहं दृष्ट्वा,
'वेदय वेदनासहस्यदहमपि वेदनासहो भवान्' इति कृत्वा
वेदना सहत इत्यर्थः ॥ ११९ ॥

आहारशक्तित्वेति आहारशक्तिरभ्यन्तरण-
शक्त्या जरणशक्त्या च परीक्ष्या, यत्प्रायुषी ह्याहा-
रपते ॥ १२० ॥

जरणशक्त्या चेतिवचनापो बहु भुङ्गे जरिणमयति च, असा-
वाहारशक्तिनानिहोच्यते, न तु कलुषपरिणतिरुहीत ॥ १२० ॥

व्यायामशक्तित्वेति व्यायामशक्तिरपि कर्म
शक्त्या परीक्ष्या । कर्मशक्त्या ह्यनुमीयते यत्नवैवि-
ध्यम् ॥ १२१ ॥

कर्म भारवहनादि, कर्म शक्ति कर्मशक्ति ॥ १२१ ॥

ययस्तत्त्वेति कालप्रमाणविशेषोपापेक्षिणी हि शरी-
रावस्था वयोऽभिधीयते । तद्वयो यथाभ्यूलमेदेन
त्रिविधं—वालं, मध्यं, जीर्णमिति । तत्र वालमपरि-
पक्वधातुमजातव्यञ्जनं सुकुमारमृक्शेऽसहमसंपूर्णं
वलं श्लेष्मधातुप्रायमापोडशवर्षं, विवर्धमानधातु-
गुणं पुनः प्रायेणानवस्थितसत्त्वमार्निशद्वर्षमुपदिष्ट,
मध्यं पुनः समत्वागतयत्नवीर्यपौरुषपरानामग्रहण-
धारणस्सरणवचनविज्ञानसर्वधातुगुणं वलस्थितम-
वस्थितसत्त्वमविशीर्यमाणधातुगुणं पिच्छधातुप्राय-
मापिष्टवर्षमुपदिष्टम्; अत पर हीनमानधातिवन्दि-
यत्नवीर्यपौरुषपरानामग्रहणधारणस्सरणवचनवि-

ज्ञानं भ्रश्यमानधातुगुणं वायुधातुप्रायं क्रमेण जी-
र्णमुच्यते आवर्षशतम् । वर्षशतं चलत्वायुपः प्रमाण-
मस्मिन् काले; सन्ति च पुनरधिकोनवर्षशतजीवि-
नोऽपि मनुष्याः । तेषां विरुतिवर्ज्यः प्रकृत्यादियल-
विशेषैरायुषो लक्षणतश्च प्रमाणमुपलभ्य ययस-
न्नित्वं विभजेत् ॥ १२२ ॥

एवं प्रकृत्यादीनां विरुतिवर्ज्यानां भावानां प्रवर-
मध्यावरविभागेन वलविशेषं विभजेत् । विरुतिव-
लवैविध्येन तु दोषवलं त्रिविधमनुमीयते । ततो
भैषज्यस्य तीक्ष्णमृदुमध्यविभागेन प्रेविध्यं विभज्य
यथादोषं भैषज्यमवधारयेदिति ॥ १२३ ॥

यय सत्त्वमाह—कालेत्यादि । कालप्रमाणविशेषोपापेक्षिणीति
कालस्य प्रमाणविशेषेण योगाद्भवतीत्यर्थः । यथास्थूलमेदेनेति-
वचनाद् वालवालतरावस्थाभेदादधिकमपि वयो भवतीति
दर्शयति । वायो द्विविधः—अपरिपक्वधातुरापोडशवर्षात्, तथा
वर्धमानधातुरात्रिंशत्सर्मात् । तदेतयोर्बालमेदयोस्त्वयुक्तत्वेन भे-
दमाह—तत्रेत्यादि । योडशवर्षापो हि वालोऽल्पमृदुभैषज्योपचर्य-
त्वादित्या शब्दे वक्ष्य, तदूर्ध्वं वालोऽपि वायुभैषज्यत्वादिना
तयोपचर्यते । कमेनेति नैकदेव, पश्चिमादूर्ध्वं धात्वादितानि-
रिति दर्शयति । आस्मिन् काल इति कर्म । अयाधिकवर्षशत-
जीविनां कथं वयन्नित्य विभक्त्यमित्याह—तेषामित्यादि । प्र-
कृत्यादयो दश परीक्ष्या अत्रैव प्रकृतिविज्ञितसारेत्यादिनोका ।
अत्र विरुतिवर्ज्यानामित्यनेन विज्ञेते परित्याग इत । तेन प्र-
कृतिसारादीनां वलविशेषे प्रवरावरमध्यमेदमित्यप्रकृत्यादिभेदेन
इति प्रवरावरमध्यमैरायुष प्रमाण प्रवरावरानुपलभ्य वय-
न्नित्य विभजनीयम् । एतेन यय प्रकृतिबलमुत्तम श्लेष्मप्रकृते
समप्रकृतेर्वा तस्यादूर्ध्वं भवति, हीने तु प्रकृतिबले हीनम्,
एव सारादावपि ज्ञेयम् । एव यय प्रकृत्यादीनां सर्वेषामेवोत्त-
मेन बलेन युक्तः सताधिक जीवति । तेन, तस्य विंशति-
वर्षाधिकशतं यथायुष्यलभ्यते, तदा पूर्वावस्थाविभागादनुमा-
नादापत्तिरुद्घर्षाणि ॥ वालो भवति, त्रिंशत्तिद्विषथ स
वयम्, शोरे तु दृढ, यस्तु प्रकृत्यादीना मध्यमत्वेनात्पायुर-
शीतिवर्षोऽवधार्यते, स पयश्चितिवर्षाणि बाल, पयास्तत
मध्य, ततो दृढ इत्यादि विभजनीयम् । ॥ केवलं प्रकृत्यादि-
नाऽऽयुष्यवर्षं, हितादूर्ध्वस्थैरपि शरीरप्रतिबद्धे शरीरे
नैकव्यैरित्याह—आयुषो लक्षणतश्चेति । आयुर्लक्षणेनापि
वयोऽवधार्यं नात्यादिवयोविभाग इत्यव्य इत्यर्थः । एवं च
श्लोकानुयायिकसारायुषा नात्यादिविभाग इत्यव्य, येषां तु
विंशतिवर्षादि परमायुषो मान न तेषां तदनुमानेन वयोभेदः,
ते ह्यप्राप्तमध्यावस्था एव भिद्यन्ते । प्रकृत्यादिविभागेन शरीर-

वत्परीक्षासुचामुपसहरति—एवमित्यादि । दोषरत्न तु शब्दा
शरीररूपदेशपरीक्षया परीक्ष्यं तदाह—विकृतिबलेत्यादि ।
॥ १२३ ॥ १२३ ॥

आयुषः प्रमाणान्वितोः पुनरिन्द्रियेषु जातिस्-
 त्रीये च लक्षणान्युपदेक्ष्यन्ते ॥ १२४ ॥

• शरीरपक्षदोषवत्परिहाय शरीरपरिहाय प्रतिज्ञातामभिप्राय
मुनराय प्रयाणानां शरीरपरिहायमतिदिशति—आयुष इत्या-
दि । इन्द्रियेयिति इन्द्रियस्थानाभ्यायेषु । तत्रेन्द्रिये वर्णादि-
विश्रुता रिष्टरूपस्य हसितमायुर्जातव्यं, आयुर्विज्ञाने शरीरे च
जन्मप्रतिबद्धैर्लक्षणैर्धायुर्ग्रहस्थापुंश्च ज्ञातव्यम् ॥ १२४ ॥

कालः पुनः संयत्स्वरथातुरापस्या च; तन संव-
त्सरौ द्विधा निधा पोढा द्वादशधा भूयव्याप्यत-
प्रविभज्यते तत्कार्यमभिलसीक्ष्य । त(श्च)ज प्लु-
तायत् पोढा प्रविभज्य कार्यमुपदेक्ष्यते-हेमन्तो
प्रीप्सो वर्षाद्येति शितोष्णवर्षपलक्षणाख्य ऋतयो
भयन्ति, तेषामन्तरेष्वितरे साधारणलक्षणाख्य
ऋतयः प्रावृद्धाश्च सन्ता इति । प्रावृद्धिः प्रथमः
प्रावृष्टः कालः, तस्यानुदन्धो हि वर्षाः । एषभेते
संशोधनमधिकृत्य पट्ट विभज्यन्ते ऋतवः ॥ १२५ ॥

तत्र साधारणलक्षणेऽप्युक्तं धर्मादीनां प्रवृत्ति-
विधीयते, निवृत्तिरितरेषु । साधारणलक्षणा हि
मन्दशीतोष्णवर्षत्याज्यसुखतमाश्च भगवन्विशेष-
काश्च शरीरौषधानाम्, इतरे पुनरत्यर्थशीतोष्णव-
र्षत्याज्यसुखतमाश्च भवन्ति विश्लेषकाश्च शरीरौष-
धानाम् ॥ १२६ ॥

क्षिपरीक्षां समाप्य कालपरीक्षामाह—काल इत्यादि । सप्तसोपनमेवेन द्वित्रिषु, स्त्रीतोषणवर्गमेवेन त्रिषुषु, कृतमेवेन षोडा, माघमेवेन द्वादशषु, वैश्वमेवाष्टमिषुषु, प्रहरदिनाष्टमेकेषु त्रिषु । तत्र च कार्यमिश्रणमिषुषु त्रिषु संपाद्य कार्यमिश्रणं । साधारण इति खननिस्त्रीतोषणवर्गं । प्रायं विभजते—प्राङ्दिशादि । अथमग्रशृङ्गाव्येनाऽऽप्युत्पन्नानुत्पत्तेः । एतय दिशास्तुमेदभागमर्मादि इत्यादि दोषमाह-
द्विषेन वर्षादयो यथापन हेमाः । अथ यं कृतकमो न स्त्री-
स्वरयादि, किंतु शरीरसोपनप्रज्ञावेषेति दवेयता 'सशोष-
नमपिश्रित्य' इत्युक्तम्, एवमेव यं कर्म तस्यैव नवयति । 'भा-
ष्ट्रं क्षुन्नमो रेवि' शारद्वर्णनादि पुनः । तद्वत्स्य मनुष्येन प्रा-
प्तं शोषनं प्रेति' (सि ७८) । अस्मिन्पुनर्वर्गे विहितो
नास्ति । ये तु मनुष्ये—गर्भाया दक्षिणकूटे वर्षा वा मयनि तेन

तत्र प्राङ्हादिकम्, यत्तोत्तरकूले शीतं बहु भवति तेन तत्र हेमन्तशिखिरौ भवतः; उक्तं हि काश्यपेन—यत्—“भूयो वर्षति पर्जन्यो गङ्गाया दक्षिणे जलम् । तेन प्राङ्गवर्षोत्थौ नद्यः तेषां प्रकल्पितौ ॥ गङ्गाया उत्तरे कूले हिमवदमृतसिद्धे । भूय शीतमवस्तेषां हेमन्तशिखिराद्व” —इति । एतच्च न, अर्धे ‘सद्योघनमविकूल’ इति वचनात् । यदि देशकृतौऽयं नेद स्यात्तदा तमेव मेदकं ब्रूयात्, न सद्योघनम् । तेन, काश्यपो- कदेशमेवेन प्राङ्हादिकभ्यो न तावदिदामिमत । अविकल्पपाथ शरीरौपधनामिति न शरीरस्य कृत्रिमतापादितगुणेन मेदकास- बौधस्य च न प्रमाणोत्कर्षापकमेदकारका इत्यर्थः । विकल्प- पाथ शरीरौपधनामिति यदाऽऽलम्बितेनान्यद्व्यक्तव्या भ- वन्ति वचनादयं, तदौपपस्य कृत्रिमगुणौपधानेन यथावक्ष्य- माणेन, तथा शरीरस्य न विकल्पका भवन्ति ॥१२५॥१२६॥

तत्र हेमन्तं द्युतिमानशीतोपपहतत्वाच्छरीरमसु-
खोपपन्नं भवत्यतिशीतत्वात्तापध्मातमतिदाहणीभूत-
मवयवद्वयोः च, मेघजं पुनः संशोधनार्थमुष्णस्वभावं
मतिशीतोपपहतत्वात्मन्द्वीर्यत्वमापद्यते, तस्मात्
योः संयोगे संशोधनमयोगायोपपद्यते शरीरमपि
च यतोपद्रवाय । प्रीप्ते पुनर्मृशोष्णोपपहतत्वाच्छ-
रीरमसुखोपपन्नं भवत्युष्णत्वात्तापध्मातमतिशि-
थिलमत्यध्वं प्रविलीनदोषं, मेघजं पुनः संशोधनार्थ-
मुष्णस्वभावं मुष्णानुगमनात् दीप्ततरत्वंमापद्यते, त-
स्मात्तयोः संयोगे संशोधनमतियोगायोपपद्यते श-
रीरमपि पिपासोपद्रवाय । घर्षस्तु तु मेघजलायतने
गूढकंचन्द्रतारे धारापुले विपति भूमी पङ्कजलप-
टलसंबृतायामत्ययोपति, वशीरीरेषु भूतेषु विहतस्व-
भावेषु च कैवलेष्वपीषधमामेषु तोयतोयदानुगतमा-
दृतसंसर्गोपहतेषु गुरुप्रवृत्तिनि घमनादीनि भव-
न्ति, गुरुसमुत्थानानि च शरीराणि । तस्माद्गमना-
दीनां निवृत्तिर्विधीयते यैर्भागान्तेष्वुत्तर, न वै-
दात्ययिकं कर्मा । आत्ययिके पुनः कर्मणि काममृतं
विकल्प्य कृत्रिमगुणोपधानेन यद्यन्तुगुणविपरितेन
मेघजं संयोगं सत्कारप्रमाणविकल्पेनोपाद्य द्रवा-
णीयेत्यसंभवं दृत्वा ततः प्रयोजयेदुत्तमेन यदोपाय-
हितः ॥ १२७ ॥

यथा हेमन्तादिषु दुःखतमस्यं गमयति शताह—उद्य हेमन्त
इत्यादि । अवषट्कोपमिति अनिषददोषम् । तयोस्ति ययो-
चञ्चरीर्येषजयो । तोयस्य तोयदानगुणमाहात्म्यं च संसर्ग-
सम्पान् । गुरुदृष्टीनीति गुरोर्यथा न गुणकारिणी प्रवृत्तिर्भवति,

१ 'हृदिपद्मपते' ग० । २ 'यत्तव्य' इति पा० । ३ 'महृष्ट'
ग० । ४ 'पद्मादिमेषां गूय इति वेदवत्' इति पा० । ५ 'निष्ठा-
मभ्यांभुंमेरमदि' इति पा० । ६ 'पुनितभी' इति पा० ।

१ 'विमलद्विजिह्वुः' इति पा० । २ 'तत्रैव संशोभनमभिव्ये-
जिमान्तरं' इति पा० । ३ 'अन्तरैरहोऽयं' इति पा० । ४ 'तौ
यानुपमात्संज्ञासंज्ञाद्वयं प्रत्यक्षं' इति पा० । ५ 'संज्ञा-
संज्ञा' इति पा० ।

तथाऽस्यापीत्यथ, किंवा बहुप्रतिविधेयप्रवृत्तीनि शुभप्रवृत्तीनि ।
शुभसमुत्पानानीति सशोधनद्विष्टानि शरीराणि तदा महता
प्रयत्नेन चिरेण च कालेन प्रवृत्तिं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यथाभागा
न्तेष्विति हेमन्तप्रीत्यर्थासु । हेमन्तादिष्वप्यात्यधिके व्याधौ
सशोधन दर्शयन्नाह—न चेदित्यादि । विकल्पेति अल्पगुण
युक्त कृत्वा । कृत्रिमगुणोपधानं यथा—क्षीते शीतप्रतीकारार्थं
मुष्णसदनादिकरणम्, उक्त चान्यत्र,—“क्षीते शीतप्रतीकार
मुष्णे चोष्णनिवारणम् । कृत्वा कुर्यान् किञ्चां प्राप्ता क्रियाकाल न
हापयेत्”—(शु सू अ ३५) इति । श्रुतौ प्रतीकारं दर्शयित्वा
मैपजप्रतीकारमाह—मैपजमित्यादि । सयोगविकल्पो यथा—
क्षीते श्रिताया उष्णेन गोदूतेणालोडन, प्रमाणविकल्पो यथा—
अयोगप्रतीकारार्थमतिमात्रनिद्राह्नमित्यादि । अत्र च प्रमाण
विकल्पस्यापि कर्तव्यो यथा प्राणाविरोध स्यात्, तथा संयोग
विकल्पश्च तथा कर्तव्यो यथा विरैद्वीर्यमैपजनेलवो न
स्यादिति दर्शयन्नाह—प्रमाणवीर्यसमं कृत्वेति ॥ १२७ ॥

आतुराद्यस्थास्यपि ॥ कार्याकार्यं प्रति षालाका
लसंज्ञा, तद्यथा—अस्यामयस्थायामस्य मैपजस्या
फाल, काल पुनरप्यस्येति, पतद्वपि हि भवत्यप-
स्याविशेषेण, तस्मादातुराद्यस्थास्यपि हि षालाका-
लसंज्ञा । तस्य परीक्षा—मुहुर्मुहुर्आतुरस्य सर्वा
वस्थाविशेषावेक्षणं यथावच्छेपजप्रयोगार्थम् । न
ह्यतिपतितकालमप्राप्तकालं वा मैपजमुपयुज्यमानं
यौगिकं भवति, कालो हि मैपजप्रयोगपर्याप्तमि-
मिनियैतद्यति ॥ १२८ ॥

आतुराद्यस्थास्य लक्षणं कालमाह—आतुरेत्यादि । तत्रोदाहरणं
यथा—नवज्वरे न कदाप्यकाल, अतिग्रान्तपदैरे ज्वरे कदा
यकाल इत्यादि । मैपजप्रयोगपर्याप्तमिति मैपजप्रयोगस्याप्य
विदिमित्यर्थः ॥ १२८ ॥

प्रवृत्तिस्तु प्रतिकर्मसमारम्भः । तस्य लक्षणं मि-
पगीपघातुरपरिचारकाणां त्रिवासमायोगः ॥ १२९ ॥

कालमभिधानं क्रमप्राप्तौ प्रवृत्तिमाह—प्रवृत्तिमित्यादि ।
प्रतिकर्म विमिस्ता ॥ १२९ ॥

उपाय पुनर्मिपगादीनां सौष्ठवमभिर्विधानं च
सम्यक् । तस्य लक्षणं—मिपगादीनां यथोक्तगुण
संपदेष्टाकालप्रमाणतात्पर्यमिषादिमिष्य सिद्धिका-
रणे सम्यगुपपादितस्याप्यध्यायचारणमिति ॥ १३० ॥

परिशिष्टमुपायमाह—उपाय इत्यादि । यथोक्तगुणसंपदि-
त्यनेन सौष्ठवमुक्तम् ॥ १३० ॥

॥ 'शुभसमुत्पानवामि' इति पा० । २ 'विरुद्धप्रमाणमैपजमेतद-
काल स्यात्' इति पा० । ३ 'अस्य मैपजस्य काल', अकाल पुन
रस इति पा० । ४ 'अस्य कालमाह' इति पा० । ५ 'मैपजप्र-
वृत्तितात्पर्यमिति' इति पा० । ६ 'अभिर्विधानं' इति पा० ।
अ ३ १६

एवमेते दश परीक्ष्यविशेषाः पृथक् पृथक् परी-
क्षितव्या भवन्ति ॥ १३१ ॥

दशेलादिना ॥ सम्यगभिधिधानं मूले ॥ १३१ ॥

परीक्षायास्तु खलु प्रयोजनं प्रतिपत्तिज्ञानम् ।
प्रतिपत्तिर्नाम यो विकारो यथा प्रतिपत्तव्यस्तस्य
तथाऽनुष्ठानज्ञानम् ॥ १३२ ॥

किंप्रयोजना परीक्षेलास्योत्तरं परीक्षामास्तिवत्यादि । प्रति-
पत्तिवन्द्यार्थं विभज्यते—य इत्यादि । प्रतिपत्तव्य इत्यनुष्ठानेन
योजयितव्यं ॥ १३२ ॥

यत्र तु खलु घमनादीनां प्रवृत्तिर्यत्र च निवृत्ति-
स्तस्यासत् सिद्धिपूस्तरमुपदेक्ष्यामः ॥ १३३ ॥

'क च घमनादीनां प्रवृत्तिः, क च निवृत्तिः' इत्यस्योत्तरम
तिदेशेनाह—यत्र त्वित्यादि ॥ १३३ ॥

प्रवृत्तिनिवृत्तिरक्षणसंयोगे ॥ शुद्धलाघव संप्र-
धार्य सम्यगप्यवस्येद्व्यतरनिष्ठापाम् । सन्ति हि
व्याघ्र्य शास्त्रेपूतसर्गापवादरूपप्रभं प्रति निर्दिष्टा ।
तस्माद्दुष्टलाघव संप्रधार्य सम्यगप्यवस्येद्व्य-
क्तम् ॥ १३४ ॥

'प्रवृत्तिनिवृत्तिरक्षणसंयोगे किं नैष्ठिकम्' इत्यस्योत्तरं—
प्रवृत्तौत्यादि । अभ्यवस्येद्व्यत्याप्यवसायं कुर्यादित्यर्थः । अन्यत
रनिष्ठापामित्यव्यतरपक्षव्यवसायाम् । अत्र शुद्धलाघवे शास्त्रे
शुभप्रतिक्रियातिथयोऽनुक्तोऽपि ज्ञाप्यते, तेन शास्त्रकारेण
शुक्लाधिप्रतीकारनिष्ठापामप्यवसायं कुर्यादिति तात्पर्यं कृ-
तम् । एतदेव शुक्लाधिप्रतीकारं लघुव्याघ्रपवादकेन घन-
भक्ष्यं तरेणाह—यति हीत्यादि । सम्यगप्यवस्येद्व्यति उक्त
मूलं परित्यज्यापवादशुद्धमुपकल्प्यतयाऽप्यवस्येत्, न घन-
मुपद्रव वेलादिना हि दुर्बलं परित्यज्य बलवधिकृत्यामि-
थास्यति ॥ १३४ ॥

यानि तु खलु घमनादिषु मैपजद्रव्याण्युपयोगं
गच्छन्ति तान्यनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा—एत-
ज्जीमूतवेष्टाधामार्गवचकुटजटवेद्येघनफलानि, फ-
लजीमूतकेदवाधुधामार्गवचप्रपुष्पानि, आरम्यधधु-
क्षकमदनस्वादुषण्डकपाठापाटलाशाह्वेष्टाम्घांसस-
पण्णेनसमालपिचुमदंपटोलमुपधीगुह्वधीचित्रकसो-
मवत्यज्ञतापरीक्षीपीशिमुमूलकपायं, मधुकमधुक-
फोनिदारकशुद्धारनीपनिदुलविम्बीराणपुष्पीसदापु-
ष्पीप्रत्यङ्गपुष्पीकपायैध, एलाहरेणुप्रियङ्गुपृथ्वीका
पुस्तुम्बुद्वतगनलद्वहीवेरतालीशोदीरवपायैध,
शुक्लापदेहिङ्गुवालिषादमंपोटमलकालङ्कन

१ एतौ एतेरेकत्रैव इति पा० ।

कपायैश्च, सुमनासौमनस्यायनीहरिद्रादाहृदिद्राहृ-
श्चौरपुनर्नयामहासहाभुद्रसहाकपायैश्च, शास्त्रमलि-
शास्त्रमलिकभद्रपण्यलापण्युपोदिकोद्दालकधन्वन-
राजादनोपचित्रागोपीशृङ्गाटिकाकपायैश्च, पिप्पली-
पिप्पलीमूलकव्यचित्रकशृङ्गेरुवरसपंपफाणितक्षीर-
स्सारलवणोदकैश्च, यथालाभं यथेष्टं वाऽप्युप-
संहृत्य यतिमियाचूर्णावलेहजेदकपायमांसरसयवा-
गूयूपकाम्बलिकक्षीरोपधेयान्मोदकानन्याश्च भक्ष्य-
प्रकारान् विविधाननुविधाय यथाहं वमनाहंय
दद्याद्विधिवद्भनम् । इति कल्पसंग्रहो वमन-
द्रव्याणाम् । कल्पमेपां विलारेणोत्तरकालमुप-
देक्ष्यामः ॥ १३५ ॥

अप्रति फानि च वमनादिषु मैषजद्रव्याणि योगे गच्छन्ती-
त्यस्योत्तर—यानीत्यादि । धातुश्च शुद्धा । सोमवरक खदिर ।
क्षीमी कण्टकारी, क्षीपिशतुरिते पाते क्षतावरी शेवा । विडले
वेतस, घृतपुष्पा चण्डावा, सदापुष्पी रैचार्क । कालङ्कृतो
कौसुमर्द । पोटगला होगल । उपवी कारवेष्टक । तुगना
पाती । सौमनस्यायनी शास्त्रिकलिका, जातिवोपो वा । शास्त्र-
लिको रोहितक, स्ववशास्त्रलिङ्ग । भद्रपर्णी आदाली । एला
पणा राज्ञा । बरालो बहुवार । गोपी सारिवा । वतिक्रिया
घतिकृषीर्षभभक्ष्यकरणम् । अत्र 'आरम्भभादे' 'मन्भादे' इति
शृङ्गवर्गकरण प्रायः सन्नामगुणता निष्कृष्टपाठेन दर्शयितुं
कृतम् । कल्पन करप. प्रयोगे इत्यर्थः । उत्तरकालमिति
कल्पस्थाने ॥ ११५ ॥

विरेचनद्रव्याणि तु श्यामात्रिवृचतुरङ्गलतित्व-
कमहावृक्षसत्तलाराक्षिनीदन्तीव्रचन्तीना क्षीरमूल-
त्वक्षपत्रपुष्पफलानि यथायोगं तस्ते क्षीरमूलत्वक्-
पत्रपुष्पफलेधिक्रिसाविक्रिसे, अजगन्धाद्यगन्धा-
जष्टङ्गीक्षीरीणीनीलिनीह्रीतककपायैश्च, प्रक्षीयौ-
क्षीयांमसूरविदलाकान्मलुकविडद्रगवाक्षीकपा-
यैश्च, पीलुम्रियालमृद्धीकाकाश्मर्यपरूपकयदरदाडि-
मामलय हरीतकीचिमीतकवृक्षीरपुनर्नयविदारिग-
न्धादिकपायैश्च, तीक्ष्णुरासौवीरकतुपोदकमैरेय-
मेककमदिदामधुमधूलकधान्याम्लकुलवदररज्ज-
कर्मन्मुमिश्र, दधिदधिमण्डोददिनद्रिश्च, गोमहि-
प्यजापीना च क्षीरमुदयेपालाभं यथेष्टं वाऽप्युप-
संहृत्य यतिमियाचूर्णावलेहजेदकपायमांसरस-
यूपकाम्बलिकक्षीरोपधेयान् मोदकानन्याश्च
भक्ष्यप्र(वि)धारान् विविधाश्च योगाननुविधाय

यथाहं विरेचनार्हाय दद्याद्विरेचनम् । इति कल्प-
संग्रहो विरेचनद्रव्याणाम् । कल्पमेपां विस्तरेण
यथावदुत्तरकालमुपदेक्ष्यामः ॥ १३६ ॥

विक्रिगिह्यन्तारसयोग, अविह्रिति केवलप्रयोग; तत्र
विक्रिगामिह्रितिरिति सयुक्तानुकीरित्यर्थः । क्षीरीणी दुग्धिका ।
क्षीतक गङ्गीगण्ड । मसूरविदला श्यामलता । प्रथमं ॥ श्यामा
श्यामगूला निवृत्तेवोच ॥ १३६ ॥

आस्थापनेषु तु भूयिष्ठकल्पानि द्रव्याणि यानि
योगेषुपयान्ति तेषु तेष्वप्यस्यान्तरेष्वातुराणां, तानि
द्रव्याणि नामतो विस्तरेणोपदिश्यमानान्यपरि-
क्ष्येयानि स्युरतिबहुत्वात् । इष्टान्नतिसंक्षेपविस्त-
रोपदेष्टतत्रे, इष्टं च केवलं शानं, तस्माद्रसत एव
तान्यत्र व्याख्यास्यामः । रससंसर्गविकल्पविस्तरो
होपान्नपरिस्त्रोयः, समवेतानां रसानामंशोश्चल-
विकल्पातिबहुत्वात् । तस्माद्रव्याणां चैकदेशमुदा-
हरणार्थं रसेष्वनुविमर्श्य रसैकैकद्वयेन च नाम
लक्षणार्थं षडास्थापनस्कन्धा रसतोऽनुविमर्श-
व्याख्यास्यन्ते ॥ १३७ ॥

भूयिष्ठकल्पानि बहुप्रयोगाणि प्राथं प्रयोगशानि च । इष्ट-
धानतिसंक्षेपविस्तरोपदेष्ट इत्यनतिसंक्षेपविस्तरेण शास्त्रे रूपन-
मिष्टम्, इष्टं च केवलं शानमिति अतिसंक्षेपविस्ताराभियानेन
बदन्तु वसापि यथासामान्यद्वारा शानं भवति तदपीष्ट प्रमथ-
वर्तुं थोतुधेत्यर्थः । तस्माद्रसत एवेति रस प्राधान्येनोद्दिश्य
रसाश्रयद्रव्यस्यानतिसंक्षेपविलारोपदेष्टेत्यर्थः । तानीत्यास्थाप-
नोपयोगीनि द्रव्याणि । अत्र च रसद्वारा निवेष्टेऽपि रससंसर्ग-
स्यातिबहुत्वेन कृत्तद्रव्यनिर्देशबदसंक्षेपयत्ता स्यादिति कृत्वा
पह्मिरेव रसनिर्देशं वक्तव्य आस्थापनोपयोगिद्रव्याणामिति
दर्शयन्नाह—रतोत्यादि । उदाहरणार्थमिति मधुरादिरसस्या
धारभूतस्य द्रव्यस्योदाहरणार्थम् । रसेष्वनुविमर्शयेति रसेषु मधु-
रादिषु द्रव्याणांमेकदेशस्याधारतयोपदिश्येत्यर्थः । रसैरेवैवन्द्येनेति
न रससंसर्गेण । नामलक्षणार्थं षडास्थापनस्कन्धा इति शास्त्र-
दुष्कना जीवकावीनां नामार्थं, तथा अनुचाना मधुरादिद्रव्याणां
तन्वातीनत्वेन लक्षणायांस्थापनयोगिद्रव्यसंमूहा व्याख्यास्यन्ते
इति, किञ्चा, नामलक्षणायमिति नामतानार्थम् । आस्थाप-
नेऽनेनेति आस्थापन जीवकादिद्रव्यम् । स्कन्धं समूहम् । रस-
तोऽनुविमर्शयेति मधुरादिरसतया निर्दिश्येत्यर्थः ॥ १३७ ॥

यत्तु पद्धिधमास्थापनमेकरसमित्याचक्षते भिप-
जस्तदुलभतमं ससृष्टरसभूयिष्ठत्वाद्व्याणाम् ।

तस्मान्मधुराणि मधुरप्रायाणि मधुरविषाकानि
मधुरप्रभावाणि च मधुरस्कन्धे मधुराण्येव कृत्यो-
पदेक्ष्यन्ते, तथेतराणि द्रव्याण्यपि ॥ १३८ ॥

अथ च मधुरादिरस्तेन द्रव्यगणनिर्देशो न मधुराद्येकरसस्यैव
द्रव्यस्य सग्रहेण यथा परैराख्यायते तथाऽस्माभिरपीष्यते, किन्तु
यत्र सत्यपि रसान्तरे मधुरादयः प्रधानं, यद्वा द्रव्यं मधुरादि-
कार्यकारि विषाकप्रभावात्, तदपि मधुरादिगण एवास्माभि-
पठनीयमिति दर्शयन्नाह—यत्त्वित्यादि । एकरसमिति शुद्धैकर-
सम् । मधुरप्रायाणीत्युक्तमधुररसानि । तथेतराणीति अम्ल-
रसिने अम्लप्रायाणि अम्लपाकानि च अम्लमेव कृत्योपदेक्ष्यामः,
तथा लवणादिष्वप्येवमेव तथेतराणीतिपदेन दर्शयति ॥ १३८ ॥

तद्यथा—जीवकर्मकौ जीवन्ती घीरा तामल-
की काकोली क्षीरकाकोली मुद्गरपर्णी मापपर्णी शा-
लपर्णी पृश्निपर्ण्यसंनपर्णी मधुपर्णी मेदा महामेदा
कर्कटशृङ्गी शृङ्गाटिका छिन्नरहा चूनाऽसितच्छा-
भावणी महाभाषणी सहदेवा विश्वदेवा शुङ्गा
क्षीरशुङ्गा यलाऽसितयला विवारी क्षीरविवारी शुद्र-
सहा महासहा कष्यगन्धाऽश्वगन्धा वृक्षीरः पुन-
र्नवा वृहती कण्टकारिकोरुवृको मोरुः इन्द्रा
सहर्षा शतावरी शतपुष्पा मधूकपुष्पी यथीमधु
मधूलिका मृद्वीका खर्जूर परुषकमात्रगुता पुष्कर-
बीजं कशेरुकं राजकशेरुकं राजादनं कतकं कादम्यं
शीतपाक्योदनपाकी तालखर्जूरमस्तकमिधुरिभु-
यालिका दर्मः कुशः काशः शालिगुन्द्रेत्कटकः
शरमूलं राजक्षवकः रुष्यप्रोक्ता द्वारदा भारद्वाजी
यननपुष्पभीरुपत्री हंसपादी काकनासिका कुलि-
ङ्गाक्षी क्षीरवल्ली कपोलवल्ली कपोतवल्ली सोमवल्ली
गोपवल्ली मधुवल्ली चेति, एषामेवंविधानामन्येषां
च मधुरवर्गपरिसंख्यातानामीपधद्रव्याणां छेदानि
खण्डशङ्खेदयित्वा मेधानि चाणुशो भेदयित्वा
प्रक्षाल्य पानीयेन सुप्रक्षालितायां स्थान्यां समा-
याप्य पयसाऽघोदकेनाभ्यासित्य साधयेद्दर्प्या सत-
तमयघट्टयन्, तदुपयुक्तभूमिष्ठेऽस्मिन् गतरसेष्वौष-
धेषु पयसि चानुपदधे स्थालीमुपहृत्य सुंपरिपूतं
पयः सुषोणं घृततैलयसामज्जलयणफणितोपहितं
यस्ति घातविकारिणे विधिशो विधिवद्वात्, शीतं
तु मधुसर्विभ्यामुपसंस्कृत्य पित्तविकारिणे विधि-
वद्वात् । इति मधुरस्कन्धः ॥ १३९ ॥

घीरा जलम्पदं शाकम् । शव(घ)नपर्णी शरपञ्जिता ।

मधुपर्णी विवृद्धतम् । छेदा कोकिलाक्ष । अनिच्छना वरण
कोकिलाक्ष । महाप्रायण्यलम्बुषा । शुङ्गा शर्करा । क्षीरशुङ्गा
शृङ्खलाटिका । छिन्नरहा शुमारी । कष्यगन्धा कष्यजाहलक,
बलाभेदो वा । मोरुः मूर्वा । सहर्षा वन्दा । मधुपर्णी
मधुकमेद । मधूलिका मर्कटद्वल्लगुणम् । राजादनं वैशुलि-
कीति ख्यातम् । कशेरु विशोढक । राजकशेरु कशेरु-
मेद । शीतपाकी शीतला । योदनपात्री नीलसिन्धी । कष्य-
प्रोक्ता वराभेद । द्वारदा शाकतकः । भारद्वाजी यनकापरी ।
यनपुष्पी वृद्धकला गोदुग्धा । भीरुपत्री शतावरीभेद ।
कुलिङ्गाक्षी पेटिका, कुलिङ्गापाठपक्षे उच्यते । क्षीरवल्ली क्षीर-
सता । कपोलपर्णी 'कवटवेणुआ' इति ख्याता । कपोतपर्णी
सूक्ष्मेला । सोमवल्ली सोमलता । गोपवल्ली अनन्तमूलम् ।
मधुवल्ली यथीमधुभेद ॥ १३९ ॥

आन्नाप्रातकलकुचकर्मद्वृक्षाम्लान्मेतसकु-
चलयद्वरदाडिममातुलुहगण्डीरामलकनन्दीतकशी-
तवत्तिन्तिपङ्कीकदन्तशठैराचतकफोशाप्रधन्वनानां
फलानि, पत्राणि चाप्रातकादमन्तकचाङ्गेरीणां यतु-
र्विधानां चाम्लिकानां द्वयोश्च कोलयोश्चाम्लमुष्क-
योर्द्वयोश्चैव शुष्काम्लिकयोर्प्रान्यारण्ययोः, आसय-
द्रव्याणि च सुरासोवीरकतुषोदकमेरेयमेदकमदि-
रात्रमुष्कशीघ्रदधिधिमण्डोदधियक्षान्याम्लादी-
नि च, एषामेवंविधानामन्येषां चाम्लधर्मपरिसं-
ख्यातानामीपधद्रव्याणां छेदानि खण्डशङ्खेदयित्वा
मेधानि चाणुशो भेदयित्वा द्वयैः स्थाल्यामभ्या-
सित्य साधयित्वोपसंस्कृत्य यथावचैलयसामज्ज-
लयणफणितोपहितं सुषोणं यस्ति घातविकारिणे
विधिशो विधिवद्वात् । इत्यम्लस्कन्धः ॥ १४० ॥

अम्लस्कन्धे नन्दीतकं कर्परनन्दी । शीतकोऽम्लशेट ।
ऐराकतो नागराक्षम् । अम्लिका कन्दप्रधाना कामरूपे प्रतिष्ठा,
अम्लिकामेद एकेलुह । द्वयोर्धेलादि । द्वे स्थिराणीति
द्वयभवनात् स्थिरीभूतानीत्यर्थः (१) ॥ १४० ॥

सैन्यवसौचयलकालविज्ञापयानूपकूप्ययानुकै-
लमीलकसामुद्रोमबौद्धिदौपरपाटयकपांशुजान्ये-
वंप्रकाराणि चान्यानि लवणवर्गपरिसंख्यातानि,
एतान्यम्लोपहितान्युष्णोदकोपहितानि वा श्रे-
यन्ति सुखोष्णं यस्ति घातविकारिणे विधिशो विधि-
वद्वात् । इति लवणस्कन्धः ॥ १४१ ॥

कृष्यादयो लवणभेदा देशान्तरप्रसिद्धा, तेन देशान्तरी-
येभ्यो ज्ञेया । रोमक रसावलीमवम् ॥ १४१ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलहस्तिपिप्पलीचव्यचित्रकः-
ङ्गयेरमरिचाजमोदाद्वक्त्रिहङ्गुस्तुम्बुष्णीजुतेजो-
घत्थेलाकुष्ठभङ्गातकास्थिहिङ्गुनिर्यासकिलिमूलक-
सर्पपल्लुनफरस्रशिषुकम्बुशिशुकम्बुपुष्पभूस्तुण-
सुमुपसुरसकुटेरकाजैकगण्डीरकालमालकपर्णास-
क्षवकफणिङ्गकक्षारमृत्रपित्तानीति; एषामेवंवि-
धानां चान्येषां कटुकधर्मपरिसंख्यातानामौषध-
द्रव्याणां छेद्यानि खण्डशब्देदयित्वा मेद्यानि
द्याणुशो भेदयित्वा गोमूत्रेण सह साधयित्वोप-
संस्कृत्य यथावन्मधुतैलवणोपहितं सुखोष्णं वास्ति
श्लेष्मविकारिणे विधिज्ञो विधिवदधात् । इति
कटुकस्कन्धः ॥ १४३ ॥

तेजस्विनी तेजोवती । किलिमं देवदाह ॥ १४२ ॥

सन्धनलद्वक्तमालनक्तमालनिम्बतुम्बुरुकुटज-
हरिद्रवावहरीद्रामुस्तमूर्वाकिराततिककटुकरो-
हिणीषायमाणकार्वेक्षिकाकरीरफरीरकेयुक-
ठिल्लकटुपमण्डूकपर्णाकौटोदकवार्ताकुक्कुटशाफ-
माधीकाकोदुम्बुरिकासुपव्यतिविषापटोलकुलका-
डागुह्वीवेत्राप्रवेतसबिकटुतथकुलसोमबलक-
सर्पसुमनाकायल्लुजयचातगरागुक्कालोशीरा-
णीति, एषामेवविधानां चान्येषां तिक्तवर्गपरि-
संख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशब्दे-
यित्वा मेद्यानि द्याणुशो भेदयित्वा प्रक्षाल्य पानी-
येनाभ्यासित्य साधयित्वोपसंस्कृत्य यथावन्मधु-
तैललवणोपहितं सुखोष्णं वास्ति श्लेष्मविकारिणे
विधिज्ञो विधिवदधात्, शीतं तु मधुसर्पिर्भ्यामुप-
संख्यय पित्तविकारिणे विधिज्ञो विधिवदधात् ।
इति तिक्तस्कन्धः ॥ १४३ ॥

तिक्तवर्गं कर्षाः पटोलमेव ॥ १४३ ॥

प्रियङ्गुनस्ताम्रास्थ्यमृष्टकीकटुङ्गलोध्रमोचरस-
सम्भ्राधातकीपुष्पपक्षापक्षकेशरजम्बाघ्नपुष्कन्ध-
कपीतनोदुम्बरादयश्चभङ्गातकास्थ्यदमन्तकशिरी-
षाशपासोमबलकतिन्दुकप्रियालवदरकादिरससर्प-
णाद्वकणस्यन्दनाजुनारिमेदैलवालुककर्णपेलवकद-
म्यराहूकीजिङ्गिनीकाशकरोरकराजकरोरकटुकफ-
लपञ्चपञ्चकाशकशालधवसर्जभूर्जशणखरपुष्पापुर-
शमीमाठी(ची)कवरकतुङ्गाजकर्णस्फूर्जकार्यमीतफ-
कुम्भीपुष्कर्योजयिसमृणालतालसर्जूरतैरुणानीति,
एषामेवविधानां चान्येषां कपायवर्गपरिसंख्याताना-
मौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशब्देदयित्वा मेद्यानि

द्याणुशो भेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेनाभ्यासित्य
साधयित्वोपसंस्कृत्य यथावन्मधुतैलवणोपहितं
सुखोष्णं वास्ति श्लेष्मविकारिणे विधिज्ञो विधिव-
दधात्, शीतं तु मधुसर्पिर्भ्यामुपसंख्यय पित्त-
विकारिणे दधात् । इति कपायस्कन्धः ॥ १४४ ॥

कपायवर्गं क्षत्रकर्णः प्रियालसालः । परिपेलवं केवतमुत्त-
कम् । जिङ्गिनी खनामरुता । माचीको देवदारः । अजकर्णः
घालभेदः । कुम्भी कुम्भीक इति ख्याता, किंवा दठः । मृणालं
मृणालनालिका । तालवर्जूरतैरुणानीति तालवर्जूरकुटुप इत्यर्थः ।
अत्र च स्कन्धेषु गद्व्यं स्कन्धद्वये पठ्यते, तदुभयगुणयुक्तत्वे-
नोभयनापि योगीति हेतुम् ॥ १४४ ॥

तत्र श्लोकाः ।

पञ्चगोः परिसंख्याता य एते रसभेदतः ।
आस्थापनमभिप्रेत्य तान्विद्यात्साधयौगिकान् ॥ १४५ ॥
सर्वशो हि प्रणिहिताः सर्वरोगेषु जानता ।
सर्वाग्रोगान्निर्यच्छन्ति येभ्य आस्थापनं हितम् ॥ १४६ ॥

साधयौगिकानिति सर्वेष्व्वास्थापनसाध्यरोगेषु वातव्या-
धिरजगुह्मादिषु यथोक्तदोषसंघने शक्तिं यौगिकानित्यर्थः ।
एतदेव विदुषोति—सर्वशो हीत्यादि । सर्वश इति समस्तवर्ग-
गार्धवर्गेण यथालम्बं वा ॥ १४५ ॥ १४६ ॥

येषां येषां प्रसाध्यर्थं ये ये न परिकीर्तिताः ।
द्रव्यवर्गा विकाराणां तेषां ते परिकोपकाः ॥ १४७ ॥

इत्येते पट्टास्थापनस्कन्धा रसतोऽनुविमन्य
व्याख्याताः ॥ १४८ ॥

इदानीं सर्ववर्गाणां सर्वेष्व्वास्थापनसाध्यरोगेषु यौगिकत्वं
यदुक्तं, तत्र पित्तज्वरे कटुवर्गास्थापनं पित्तकलत्राज्वरपरमं
भवति, तेन न दोषविशेषेण सर्वगणानां यौगिकत्वेन-
तदुक्तं, किंतु सामान्येन सर्वोस्थापनसाध्यरोगहितत्वं, दोष-
विशेषेषु तु तत्र तत्रानुगुणवर्गस्य प्रकोपकस्य निषेध एवेति
दर्शयन्वाह—येषामित्यादि । येषां येषामिति वातादिविकाराणां-
मुक्त्वानामिह । तत्र मधुस्कन्धः । कफप्रशान्त्यधर्ममुक्तत्वेन
कफवर्धकं, एवमग्न्यादिवर्गेणपि हेतुम् । किंवा सार्वभौगिका-
नित्यनेषोक्तानां वर्गाणां समारण्यत्वसंयोगेन स्रवलास्थापनसाध्य-
रोगहरत्वमुच्यते, न प्रत्येकं, प्रत्येकं तु वर्गाणां साध्यत्वेना-
नुक्तयोगादन्तर्वृत्त्युच्यते येषामित्यादिना ॥ १४७ ॥ १४८ ॥

तेभ्यो भिषगुज्जिमान् परिसंख्यातमपि यद्यद्रव्य-
मयौगिकं मन्येत, तत्तदपकर्षयेत्; यद्यद्यानुक्तमपि
यौगिकं मन्येत, तत्तद्विदध्यात्; वर्गमपि वर्ग-
णोपसंख्यजेदकमेकेनानेकेन वा युक्तिं प्रमाणीकृत्य ।
प्रचरणमिव भिषुकस्य वीजस्यैव कर्षकस्य सूत्रं

बुद्धिमतामत्पम्यनल्पसन्नाय भवति, तस्माद्बुद्धिमतामहृषोद्विषितकाः, मन्दबुद्धेस्तु यथोक्तानुगमनमेव श्रेयः । यथोक्तं हि मार्गमनुगच्छन् मिपक् संसाधयति कार्यमनतिमहत्त्वाद्वा विनिपातपत्त्यनतिद्वस्त्यादुदाहरणस्येति ॥ १४९ ॥

सप्रत्युत्पन्नं यथाप्यारिष्यालोचनया योगिकत्वमपेक्ष्य योगिनः प्रश्नेमयोगिबोद्धरणं च दर्शयन्नाह—तेभ्य इत्यादि । बुद्धिमानितिपदेन बुद्धिमत्तव प्रश्नेबोद्धारो गणे कर्तव्यी, नाल्पबुद्धिर्नोद्वापोद्वक्त्रणासमर्थेनेति दर्शयति । एकं वृत्तेकेन वृत्तेणोपसृज्यनेकेन वा सर्गेनेति योग्यम् । युक्तिः प्रमाणीकृत्येति इदमत्र योगिकमिदमयोगिकमिति ऊह प्रमाणीकृत्येत्यर्थः । प्रकरणे मिश्रमूल तदुल्लादि पानस्यम् । ननु मन्दबुद्धे क्व यथोक्तानुगमनं ? यथोक्तमयोगिकमिदमेव बुद्धिमन्तं प्रतिपद्यन्ते तत्रैव तन्मन्दबुद्धी प्रयुज्जानो न कथमनर्थमावहेदित्याह—यथोक्तं हीत्यादि । अनतिमहत्त्वाद्वा विनिपातयतीत्यनेन मन्दबुद्धेयं शोक्त्याचरत ऊह विना न महती व्यापकत्वतीति दर्शयति । यत आह हि नो विधिर्यपोक्तं, स प्रायो र्यामिद एव नयति तत्र, यनापि धारीरदिभेदेनयोगिकं, तनापि श्लोभमाश्रेण र्यामिद इत्यर्थः । अनतिद्वस्त्यादुदाहरणस्येति आह उदाहरणवैनीकस्य विधेरनतिवृत्तादित्यर्थः । एतेन यदि लोक रोगसाधनोदाहरणं स्यात्, ऊहमेव बहु, तदा मन्दबुद्धिः शास्त्रादुदाहरणविषयाशानात् तथा स्वयमुद्वाहकमत्वात् न रोगसाधनितलक्षणं कार्यं वर्तुं क्षमं स्यात्, यत्तत्तदुदाहरणानि बहूनि, तेन तैरेवोदाहरणात्मकप्रयोगेस्तत्साध्यवैनीकस्याधीनं साधयतीति युक्तम् । इमौ चावापोद्धारी गणोक्त एव द्वये प्रायो द्वेयौ । यदुक्तं सुश्रुते—“गणोक्तमपि यद्व्य भवेद्याधाययोगिकम् । तदुद्वेदं, प्रक्षिपेत् अन्मन्येयोगिकं तु तत्” (उ वि अ १) इति । ये ॥ सयोगमहिम्ना कार्यकरा अगस्त्यहरीतक्यादयः न तेषां बापोद्धारी कर्तव्यौ । एनमेव कार्यमभिविञ्चोक्तं सुश्रुते “एष चागमपिद्वस्त्यास्यैव फलदर्शनात् । मन्त्रवत्तत्रप्रयोज्यो न यी मांसं कथयन्” (उ वि अ. १)—इति ॥ १५० ॥

अतः परमनुवासनद्रव्याण्यनुन्यादयस्यामः । अनुवासनं तु जेह एव । जेहस्तु द्विविधं—स्याय रात्मको जह्मात्मकश्च । तत्र स्यायरात्मकः जेहस्तैलमतेतलं च । तद्वयं तैलमेव दृव्योपदेदयमा, स पेततैलप्राधान्यात् । जह्मात्मकस्तु यसा मज्जा सर्पिरिति । तेषां तैलपसामज्जसर्पिणां यथापूर्वं धेष्टं यातस्तेभ्यमधिकारेण्यनुवासीयेषु, यथोचरं तु पि-

तविकारेषु, सर्व एव वा सर्वविकारेष्वपि योग्यमुपयान्ति संस्कारविधिविशेषादिति ॥ १५० ॥

क्रमप्रसन्नमनुवासनद्रव्यमाह—अतः परमितीति । अतः तैलमिति तैलमृतं सर्पजैह्यादि । तैलप्राधान्यादिति स्थावरजैहेषु तिलैतैलस्यैव प्राधान्यादित्यर्थः । एतेन तैले यो विधिः स सर्पापादौ बोद्धव्यः, तैलशब्देन तु सर्पापादीनामिदं ग्रहणं निलम्बनेहस्य प्राधान्यप्रत्यापनार्थं, तैलशब्देन सर्पापादीनां ग्रहणं भवत्येव । यदुक्तं सुश्रुते—“निष्पत्तेर्मृगणत्वात् तैलवृत्तेरैवपि” (उ वि अ ५५) इति ॥ १५१ ॥

शिरोविरेचनद्रव्याणि पुनरपामार्गपिप्लीमरिचविद्वद्विशिष्टीरिपलुप्तुपिप्लवज्जाज्यजमोदापार्ताकीपृथ्वीकैलाहरेणुकाफलानि च, सुमुपसुरसकुटेरकगण्डीरकालमालकपर्णासथयकफगिज्जकहरिद्रागृहकैरमूलकलशुनतर्कारीसर्पपपनाणि च, यर्कालकं तु पनागदन्तीयवापामार्गश्चेताज्योतिष्मतीनां पार्शीगण्डीरपुप्यवाक्पुष्पीकृच्छिकाडीयस्यातिविषामूलानि च, हरिद्राभृङ्गपेरमूलकलशुनपन्दुश्च, लोभमदनसप्तपर्णनिम्बार्कपुष्पाणि च, वैद्यवायुवृत्तरलशालुकीजिह्वस्यनहिह्नुनिर्यासाद्य, तैजोवतीयराज्ञेहृदीसोभाजनकचूडतीकण्डकारिकात्यक्षधेति । शिरोविरेचनं सप्तविधं, फलपत्रमूलकन्दपुष्पनिर्यासत्वगाद्यभेदात् । लघुगण्डुतिकरुपायाणि चेन्द्रियोपशयानि तथाऽपराण्यनुकान्यपि द्रव्याणि यथायोग्यवित्तानि शिरोविरेचनार्थमुपदिश्यन्त इति ॥ १५१ ॥

पाशेय्याच्छिरोविरेचनम्याह—शिरोविरेचनेत्यादि । फलानि चेति चकारेण तस्यादुष्यद्रव्यान्तरोपयोगं च दर्शयति । तेन शिरोवेद्यमणत्वंगुपयोगश्च भवति, एवमन्यद्रव्यान्नाह वैयम् । शुष्यदाय पर्णाचभेदा । तर्कारी जवन्ती । गण्डीरपुष्पी घमठः । यवसा मादी । वयः गुजलकः । इन्द्रियोपशयानीत्यनेन यानि लघुगण्डीर इन्द्रियोपशयलकानि तान्येव शिरोविरेचने योग्यानि, तथाऽपराणि मधुरात्मकरुपाण्यपि यानि शिरोविरेचने योग्यानि ॥ १५१ ॥

अतः श्लोचः ।

लक्षणाचार्यद्विष्याणां परीक्षा कारणं च यत् ।
अध्येयाप्यापनविधिं संभाषाविधिरेव च ॥ १५२ ॥
पद्मभिरुनानि पञ्चाशदादामार्गपशानि च ।
पदानि दत्ता चान्यानि कारणानीनि तत्परतः ॥ १५३ ॥

१ 'वर्षेननतिमहत्त्वात्तदुदाहरणस्य' इति पा० ।
२ 'यथोक्तं योगि' इति पा० । ३ 'साध्यादुदाहरणविषयाशानात्' इति पा० । ४ 'उदाहरणार्थयोगि' इति पा० ।

१ 'शिरानुसृ' इति पा० । २ 'क्षिप्रमनमेव' इति पा० ।
३ 'प्राधान्यप्रत्याप' इति पा० ।

संप्रश्नश्च परीक्षादेर्नवको चमनादिषु ।
मिपगिजतीये रोगाणां विमाने संप्रकाशितः ॥१५४॥

संप्रहे लक्षणाचार्यशिष्याणामिति शास्त्राचार्यशिष्याणां प्रती-
क्षा, लक्षणं हि शास्त्रमुच्यते । कारणं च यदिति शास्त्रादिपरी-
क्षाकारणं न यदित्यर्थः, 'एवंभूतं शास्त्रममल इवादित्यः' इत्या-
दिशास्त्रपरीक्षाकारणम् । आचार्यपरीक्षाकारणं ■ 'एवंविधो
ह्याचार्यः' इत्यादि । शिष्यपरीक्षाकारणं तु 'अध्याप्यमध्यापयन्
ह्याचार्यः' इत्यादि । अध्येयमध्येतव्यं, • तस्य विधिरध्ययन-
विधिरेव ॥ १५३-१५४ ॥

बहुविधमिदमुक्तमर्थजातं
बहुविधयाक्यविचित्रमर्थकान्तम् ।
बहुविधशुभशब्दसन्धियुक्तं
बहुविधवादनिसूदने परेषाम् ॥ १५५ ॥
इनां मतिं बहुविधहेतुसंश्रयां
विजिज्ञिष्वान् परमतवाद्सूदनीम् ।
नै सञ्जाते परयचनावमर्वनै-
नं शक्यते परयचनैश्च मर्दितुम् ॥ १५६ ॥

१ 'मिलीयते परयचनावमर्दने' इति पा० ।

दोषादीनां तु भावानां सर्वेषामेव हेतुमत् ।
मानात् सम्यग्विमानानि निरुक्तानि विभागशः १५७

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते रोगमि-
पगिजतीयविमानं नामाष्टमोऽध्यायः ॥

(अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ।

अनेनाद्यधिना स्थानं विमानानां समर्थितम्।)

इदमुक्तमर्थजातमिति लक्षणाचार्यशिष्यपरीक्षादिह्यमग्निषे-
यजातमुक्तम् । अर्थकान्तमिति यथा संप्रत्यार्थत्वादिना गुणेन
कमनीयार्थं भवति तथोक्तमित्यर्थः । शब्दस्य वाक्ये योजनं
शब्दसन्धिः । दोषादीनामिलादिना विमानस्थानार्थसंप्रहं
करोति । हेतुमदित्युपपत्तिमयया भवति तथा दोषादिमाना-
दित्यर्थः । निरुक्तानीति निरुक्तयोक्तानि । निरुक्तिश्च दोषादयो
विशेषेण जीवन्ते ज्ञायन्ते एनिरिति विमानानि ॥१५५-१५७॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीका-
यामासुर्वेदटीपिकायां रोगमिपगिजतीय-
विमानं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितासुर्वेदटीपिकायां चरकता-
त्पर्यटीकायां विमानस्थानव्याख्या समाप्ता ॥

विमानस्थानव्याख्या समाप्ता ।

शारीरस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातः कतिधापुरुषीयं शरीरं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानाज्येयः ॥ २ ॥

निदानस्थाने ज्ञातहेत्यादिना तथा विमाने प्रतीतरसदोपादि-
मानेन कर्तव्यचिकित्साया अभिकरणं शरीरं ज्ञातव्यं भवति,
यतोऽप्रतिपक्षेऽशेषविशेषतः शरीरे न शरीरविज्ञानाधीना
चिकित्सा साध्या भवति, अतः शरीरं कारणोत्पत्तिस्थिति-
वृद्धादिविशेषं प्रतिपादयितुं शरीरं स्थानमुच्यते । अत्रापि
चास्यन्तु खोपरममोक्षकारणचिकित्सोपयुक्तपुरुषमेवादितिपा-
दकतया प्रधानत्वेन कतिधापुरुषीयोऽध्यायोऽभिधीयते ॥१-३॥

कतिधा पुरुषो धीमन्! धातुमेदेन भिद्यते ।

पुरुषः कारणं कस्मात्, प्रभवः पुरुषस्य कः ॥ ३ ॥

किमश्नो भू, स नित्यः किं किमनित्यो निर्दिशति ।

प्रकृतिः का, यिकाराः के, किं किङ्कं पुरुषस्य च ॥४॥

निष्क्रियं च स्वतन्त्रं च घशिनं सर्वगं विभुम् ।

यदन्त्यात्मानमात्मघातः क्षेत्रज्ञं साक्षिणं तथा ॥ ५ ॥

निष्क्रियस्य क्रिया तस्य भगवन् विद्यते कथम् ।

स्वतन्त्रश्चेदनिष्टासु कथं योनिषु जायते ॥ ६ ॥

घशी यद्यसुखैः कस्माद्भयैराकम्प्यते यत्नात् ।

सर्वाः सर्वगतत्वाच्च वेदनाः किं न वेत्ति सः ॥ ७ ॥

न पश्यति विभुः कस्माच्छैलकुञ्जवतिरस्त्रतम् ।

क्षेत्रज्ञः क्षेत्रमथवा किं पूर्णमिति संशयः ॥ ८ ॥

क्षेत्रं क्षेत्रं यिना पूर्वं क्षेत्रज्ञो हि न युज्यते ।

क्षेत्रं च यदि पूर्वं स्यात् क्षेत्रज्ञः स्वादशाभ्यतः ॥९॥

साक्षिभूतश्च कस्यायं कर्ता ह्यन्यो न विद्यते ।

स्यात् कथं चाविकारस्य विशेषो वेदनादृतः ॥१०॥

अथ चार्तस्य भगवस्तिमृणां कां चिप्सितसि ।

अतीतां वेदनां येषो वर्तमानां भविष्यतीम् ॥११॥

भविष्यन्त्या अस्मात्प्रतिस्तीताया अनागमः ।

साप्रतिक्रिया अपि स्थानं नास्त्यतः संशयो ह्यतः ॥१२॥

कारणं वेदनानां किं किमधिष्ठानमुच्यते ।

कः चेता वेदनाः सर्वा निवृत्तिं यान्त्यशेषतः ॥ १३ ॥

सर्वधितुं सर्वसंन्यासी सर्वसंयोगनि स्तुतः ।

एकः प्रशान्तो भूतात्मा कैलङ्कैरपलभ्यते ॥ १४ ॥

इत्यभिप्रेतस्य यच्चः धृत्या मतिमता यतः ।

सर्वं यथापत् प्रोयाच प्रशान्तात्मा पुनर्धेनुः ॥१५॥

कतिधेति कतिप्रकारः । पुरुष इत्यनेन चाविशेषेण पुरुष-
शब्दाभिप्रेयोऽर्थोऽभिधीयते, यतः 'सादयचेतनापष्टा' इत्या-
दिना, तथा चतुर्विंशतिक्रमेदभिप्रेत कर्मपुरुष एव शरीरी
वाच्यः, तथा 'चेतनाधातुरप्येकः स्मृतः पुरुषसहक' इत्यने-
नात्मेव शरीररहितः पुरुषशब्दार्थत्वेन वाच्यः । पुरुषधार-
णाद्धातुः, तेन धातुमेदेनेति पुरुषधारणार्थमेदेन । धीमिति
विशेषणेन च एव धीमान् च एव पुरुषमेदादिकमिमं वक्ष्यमाण
सुखं वक्तुं समर्थ इति दर्शयति । पुरुष कारणं कस्मादिति
कस्मादेतो पुरुष सत्तारे प्रधानं स्याधिकारणमित्यर्थः । प्रभव-
त्यस्मादिति प्रभव कारणम् । योनिमिति जातिषु । सर्वा इति
परपुरुषेणता अपि । क्षेत्रज्ञ आत्मा । क्षेत्रमभ्युपगम्यतः सर्वं
वक्ष्यमाणम् । हेयमित्यादि । —असति क्षेत्रे क्षेत्रज्ञानामायाय
क्षेत्रज्ञत्वमुपपद्यते इति भावः । साक्षिभूत इति साक्षित्वरा ।
विशेषो वेदनाकृत इति पुनरादिशानरूपवेदना नितो हर्षादिविशेष
इत्यर्थः । तिष्ठणामिति अतीतानागतवर्तमानानां तु स्वरूपानां
मध्ये कां चिकित्सति । अतीतामित्यादौ किञ्चाद्वोऽप्याहार्यं,
तेन किमतीतां चिरिस्तसि, किं वर्तमानां, किं भविष्यतीमिति
योजयम् । स्थानं वास्वीति क्षणिकत्वेन चिकित्साया प्रतियो-
ष्यकालावस्थानं वासि । वेदनानां कारणमधिष्ठानं च यद्यपि
धीर्धनीवित्तीयेऽप्युक्तं, तथाऽपीह प्रकरणशब्दाद्विशेषप्रतीत्याका-
हृत्या च सिद्धिर्हेतुः पुनः प्रश्नाः । प्रश्नार्थावानी उत्तरग्रन्थे आ-
चार्येण प्रपञ्चनीया इति तत्रैवं व्याकरणीया ॥ १-१५ ॥

सादयचेतनापष्टा धातयः पुरुषः स्मृतः ।

चेतनाधातुरप्येकः स्मृतः पुरुषसंज्ञकः ॥ १६ ॥

सादय इत्यादि । —सादय 'यं वातुरिमिराप कितिस्तथा'
इति वक्ष्यमाणा, चेतनापष्टा इत्यत्र चेतनाशब्देन चेतनाधार-
तत्परत्वं आत्मस्य इत्यत्रे, सादयग्रन्थेन चेद्विद्वान् सादयमा-
न्यवदन्मति । अथ च वैशेषिकदर्शनपरिग्रहीतधितिः साक्षात्
विषय पुरुष, अयमेव 'पञ्चमहाभूतशरीरसमावायः पुरुष'
(सु सू अ १) इत्यनेन सुधुतेनाप्युक्तः । स्मृत इति भयदा
पूर्वाचार्याणामप्ययं पुरुषशब्दवाच्योऽभिप्रेतो नास्तत्कल्पित
इति दर्शयति । पुरि शरीरे शेते इति स्युष्यदा य आत्मा
पुरदशब्देनोच्यते तत्राह—चेतनेत्यादि । अत्र पुरुष इति
कृतव्ये यत्—पुरुषसहक इति करोति तेन न चेतनापुरुष-
पुरुषचिकित्सायमभिप्रेत, किन्तु ध्यानांतरात्म्यवद्वाराणुप-
-

१ 'सर्वपुरुषगता भूति' इति पा० । २ 'तत्त्व' इति पा० ।

३ 'निष्कृष्ट' इति पा० । ४ 'वेद' इति पा० । ५ 'उत्तरवेद' इति पा० । ६ 'वस्तु' इति पा० ।

१ 'नवसदमिनेयस' इति पा० ।

विहाप्य पुरुषशब्देन सञ्ज्ञित इति दर्शयति, चिकित्सावैद्य-
यस्तु पद्माविक एव पुरुष, अत एव तत्र सञ्ज्ञितग्रहणं न
कृतम् । अथ च पुरुषशब्दो गण्यतावपि पद्मपुष्पसुधाये
यद्यपि वर्तते, तथाऽपि सर्वप्रधाने नर एव चिन्तयेयं वर्तते,
तेन नातिप्रसिद्धो गवादी पुरुषशब्दः ॥ १६ ॥

पुनश्च धातुभेदेन चतुर्विंशतिकः स्मृतः ।
मनो दशेन्द्रियाण्यर्था प्रवृत्तिर्याद्यध्यातुकी ॥ १७ ॥

पद्माविकस्यैव पुरुष पुनः साक्ष्यदर्शनभेदाच्चतुर्विंशतिक-
भेदेनाह—पुनश्चेत्यादि । चतुर्विंशतिकमेव विभजते—मन
इत्यादि । यद्यपि पञ्चविंशतितत्त्वमयोऽथ पुरुष साक्ष्यैरुच्यते,
यदाह—“मूलप्रकृतिरिचकृतिर्महदाया प्रकृतिरिचकृत्व सप्त ।
पौलस्त्यस्तु विकारो न प्रवृत्तिर्न चिकृतिः पुरुष” (सा. का. ३)
इति, तथाऽपीह प्रवृत्तिरिति चोपासीन पुरुषमव्यक्तसत्ता-
धर्मादव्यक्तत्वाया प्रकृतावेव प्रणिप्य अव्यक्तशब्देनैव गृह्णाति,
तेन चतुर्विंशतिकः पुरुष इत्यपि दृढम्, उदासीनस्य हि सुप्रसन्न
भेदप्रतिपादनमिदं न विप्रमोहनमिति न कृतम् । श्लोकेन्द्रियाणीति
पञ्च वर्गेन्द्रियाणि पञ्च बुद्धेन्द्रियाणि च । अष्टधातुकीति स्वादि
पञ्चकृत्वव्यक्ताह्वाररूपा, वक्ष्यति हि—“व्यापीति बुद्धिरव्यक्त-
महद्भारस्वयाऽष्टमः”—इति ॥ १७ ॥

लक्षणं मनसो ज्ञानस्याभायो भाव एव च ।
सति ह्यात्मेन्द्रियार्थानां सन्निकर्षे न वर्तते ॥ १८ ॥
वैदृस्यान्मनसो ज्ञान साक्षिभ्यास्तच्च वर्तते ।
अणुत्थमथ चेकत्वं द्वौ गुणौ मनसः स्मृतौ ॥ १९ ॥

अनं चतुर्विंशतिके प्रथमोद्दिष्ट मनो लक्षणमुदाह—लक्षण-
मित्यादि । यदा ज्ञानस्याभायो ज्ञानस्य भावश्च मनोगनको
भवति तदाह—वर्तीत्यादि । वैदृस्यान्मनस इति इन्द्रियेणा
सयोगाद्, साक्षिभ्यादिति इन्द्रियेण मनसः सवन्धात् ।
(एव मन्यते)—यदा गुणपदिन्द्रियार्था इन्द्रियं संगुज्यन्ते
तदा कृत्विदिन्द्रियार्थे ज्ञानं भवति, कृत्विजं भवतीति दृष्टं,
तेनेमी ज्ञानभावाभावा ज्ञानकारणान्तरं दर्शयत, यच्च तत्
कारणान्तरं तन्मनः । तच्च कारणं मनोरूपं अणुत्थमणुत्थं
रावेन्द्रियव्यापकं लीक्यते इति अनेकवैधर्म्येन्द्रियवत्
लीक्यते, तदा पुनरपि गुणपदिन्द्रियापसम्बन्धे यथानिर्ज्ञान-
मवित्तम्यं विभुना वा मनसा, अनेकवैधर्म्यं मनोविभुगपदधिष्ठित-
त्वादितिन्द्रियार्था, न च यथानि गुणप्रज्ञानानि, तस्मात्पुण्यज्ञा-
नापुदयार्थानां मनोऽणुरूपमेकं च स्थिप्यतीत्याह—अणुत्वमि-
त्यादि ॥ १८ ॥ १९ ॥

चिन्त्यं विचार्यमूर्धं च ध्येयं संकल्प्यमेव च ।
यत्थि चिन्मनसो शेष तत् सर्वं हार्षसंशयम् ॥ २० ॥

॥ ‘एव मन्यते’ इति दृष्टान्तिरिदं न पठ्यते । २ ‘ज्ञान
कारणं उत्पन्नभावनं’ इति पाठः ।

इन्द्रियाभिग्रहः कर्म मनसः स्वस्य निग्रहः ।
ऊहो विचारश्च, ततः परं बुद्धिः प्रवर्तते ॥ २१ ॥

मनोऽणुमभिधाय मनोविषयमाह—चिन्तामित्यादि ।
चिन्त्यं कर्तव्यतया अकृतव्यतया वा यन्मनसा चिन्त्यते ।
विचारोऽणुपपत्त्यनुपपत्तिभ्यां यद्विमृश्यते । ऊह्यं च यत् सम-
वनया ऊह्यते ‘एवमेतद्विचिन्त्यते’ इति । ध्येयं भावनाज्ञानवि-
षयम् । संकल्प्य गुणवत्तया दोषवत्तया वाऽनधारणविषयम् ।
यत् चिन्तिदिलेनेन सुखाद्यनुकृतिविषयावरोधः । मनसो श्लेषमिति
इन्द्रियनिरपेक्षमनोप्राप्तम् । एते च मनोऽर्था शब्दादिह्या
एव, तेन पञ्चार्थव्यवहारा न चतुर्विंशतिसंख्यातिरेकः । ऊह्या
दयस्तु शब्दादिम्यतिरिक्ता मनोऽर्था बुद्धिमेव ग्रहणैव प्राप्ता ।
मनोविषयमभिधाय मनः कर्माह—इन्द्रियेत्यादि । इन्द्रियाभि-
ग्रह इन्द्रियाधिष्ठानं मनसः कर्म, तथा स्वस्य निग्रहो मनसः
कर्म, मनो ज्ञानविषयप्रसूतं मनसैव नियम्यते, मनस्य गुणा
न्तरगुणं सङ्घिषयान्तराधिगमवतीत्याहुरेके । यदुक्तम्—“रिप
यत्रवर्णं चित्तं वृत्तिप्रसङ्गं क्षययते । नियन्तुमहितादायानुतिर्हि
नियमारिभयः”—इति । तेन, प्रज्ञा कारणभूतया (मनः) आत्मानं
नियमयतीति न स्वात्मनि क्रियाविरोधः । मनः कर्मान्तरमाह—
ऊहो विचारश्चेति । ऊहोह आलोचनं (भा) ज्ञानं निर्विषयं (क)म्,
विचारो हेतुप्रादेयतया विरूप्यतम् । चतुर्विधं हि चिदं
रूपकारणं चारया मन्यन्ते, तत्र साक्षमिन्द्रियरूपम्, आत्मन्तरं
तु मनोऽह्वारो बुद्धिश्चेति नित्यम् । तनेन्द्रियाण्यालोचयति
निर्विकल्पेन गृह्यतीत्यर्थं, मनस्तु संकल्पयति हेतुप्रादेयतया
वक्ष्यतीत्यर्थं, अह्वारोऽभिमान्यते ‘मनेदमहमनामिह’
इति मन्यत इत्यर्थं, बुद्धिरव्यवस्यति क्षान्त्येन दोषवत्तु
पाददाम्येन गुणवन्तमित्यव्यवसायं करोतीत्यर्थं । ऊहस्तु यद्यपि
साक्षचतुर्प्रादिवत्, तथाऽपि तत्रापि मनोऽधिष्ठानमस्तीति मन-
वर्ततयोक्तं । वचनं हि “सान्तं करुणा बुद्धिं तर्ह्यं विषयम्-
वगाहते यस्यात् । तस्याप्रिविधं करुणं द्वारं, द्वाराणि दोषाणि”
(सा. भा. ३५) इति । ततः परं बुद्धिः प्रवर्तते इति ऊहयिष्य
नन्तरं बुद्धिरव्यवसायं करोतीत्यर्थं । अह्वारव्यापारव्यापि
मननमिहास्तुकोऽपि बुद्धिभ्यापारेणैव संचितो ज्ञेयः । बुद्धिर्हि
लज्जाम्भेनमुपराददातीति वाऽव्यवसायं प्रवर्तते अह्वारानिमित्तं
एव विषये भवति । तेन बुद्धिभ्यापारेणैवाह्वारव्यापारोऽपि
शक्यते । बुद्धौ हि सर्वकारणव्यापारापणं भवति । यदुक्तम्—“एव

१ ‘एवमेतद्विचिन्त्यते’ इति पाठः । २ ‘मनः’ इति ह्यस्ति तिसृषु पाठेषु न
पठ्यते । ३ ‘सांख्येयं श्रवणं चतुर्षु वेदाभिप्रायं वेदाभिप्रायं
भावनं चतुर्षु वेदाभिप्रायं—सान्तं करुणा इति । द्वारं प्रमाणम् । दोषाणि
नरणां चोद्दिष्टानि, द्वारणि गोपानि, येऽपि नानि । निर्व-
सकतोऽह्वारः बुद्धिभ्यापारेणैवाह्वारव्यापारोऽपि
शक्यते । द्वारानि, द्वारवर्तं च सान्तं करुणा बुद्धिः’ इति भाष्यमिति न
तत्तरीषु भाष्येऽपि नानि ।

प्रदीपकत्वा परस्परविश्रुता गुणविशेषा । कृत्स्न पुरुषस्यायं
प्रकाशय युद्धी प्रयच्छन्ति” (सा का ३६) ॥ २०॥२१ ॥

इन्द्रियेणेन्द्रियायौ हि समनस्केन गृह्यते ।
कल्प्यते मनसा तूर्ध्वं गुणतो दोषतोऽथवा ॥ २२ ॥
जायते विषये तत्र या बुद्धिर्निश्चयात्मिका ।
व्यवस्यति तथा वतु कर्तुं चा बुद्धिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

एतदेवोद्दिष्टाचारपूर्वकत्वं बुद्धेर्विशेषोक्तिः—इन्द्रियेणेत्यादि ।
गृह्यते इति क्लृप्ताग्रेण निर्विकल्पेन गृह्यते । गुणत इत्युपादेय
तया । दोषत इति हेयतया । मुख्यपक्षसाम्यं विश्रुतिः—जायत
इत्यादि । विषये तत्रेति मनसा कल्पिते विषये । निश्चयात्मि
केति स्थिररूपस्या अप्यवसायस्वरूपेण । व्यवस्यतीत्यनुष्ठान
करोति उक्तो भवतीत्यर्थः, बुद्ध्याप्यवसितमर्थं वतु कर्तुं वाऽ-
नुतिष्ठतीति यावत् । बुद्धिपूर्वकमित्यनेन वदेव बुद्धिपूर्वकमनु-
ष्ठान तदेवैवविधं भवति नोन्मत्ताद्यनुष्ठानमिति दर्शयति
॥ २२॥२३ ॥

एकैकाधिकयुक्तानि स्वादीनानिन्द्रियाणि तु ।

पञ्च कर्मानुमेयानि यैभ्यो बुद्धिः प्रवर्तते ॥ २४ ॥

मनोऽभिधायेन्द्रियाण्यभिधाते, तत्रापि ज्ञायस्त्वाद् बुद्धी
न्द्रियाणि प्रागाह—एकैकेत्यादि । स्थायीना मध्ये एकैकेनाधि-
केन भूतेन युक्तानीन्द्रियाणि पञ्च चक्षुरादीनि, एकैकाधिक
पदेन यथापि पायमौक्तिकानि, परं चतुषि तेजोऽधिपमिलायुक्त
इत्ययति । कर्मानुमेयानीति कर्मानुमेयानि, कार्यं चतुर्-
ण्यादि । यैभ्यो बुद्धिः प्रवर्तते इति यानि बुद्धीन्द्रियाणि, तानी
मानि पथेति दर्शयति । यद्यपि च साक्ष्ये आह्लासिकाणीन्द्रि-
याणि, यदुक्त—“सात्त्विक एकादशक प्रवर्तते वैश्वतादह-
हारात्” (सा का २५) इति, तथाऽपि मतमेदादौतिकल-
मिन्द्रियाणां द्वयं, किंवा, औपचारिकमेतदौक्तिकलमिन्द्रियाणां
द्वयम्, उपचाराधीनं च यद्वहन्मूर्तिर्न यदिन्द्रियं गृह्णाति, तत्त-
द्बुद्धिमित्युच्यते, चतुस्तेनो गृह्णाति तेन तेनसमुच्चय इत्यादि
हेयम् ॥ २४ ॥

हस्तो पादौ गुदोपस्थं वागिन्द्रियमयापि च ।

कर्मन्द्रियाणि पञ्चैव पादौ गमनयर्मणि ॥ २५ ॥

१ ‘न केवलं बाह्यानीन्द्रियाण्यपेक्ष्य प्रचारां बुद्धिरिति तु ये अप्य-
ह्लास्यमनोति शरीरं, ते अप्यपेक्ष्य बुद्धिः प्रधानमितिहा—एव इत्यादि ।
यथा हि मानाण्यपि कौटुम्बिकेभ्यः कर्ममाराय निरवाण्यप्यप्य-
पठन्ति, निरवाण्यप्यप्य सर्वाण्यप्यप्य, ॥ यं नृपत्रे, तथा साक्षीन्द्रि-
याण्योक्त्यै मनोते समवर्तिनः, मनस्य सद्रूप्याह्लास्यप्य, अह्लास्य
आत्मिमतं बुद्धौ सर्वाण्यनुमुखा, शरीरमुक्तं, गुणमप्यप्य प्रकारस्य
बुद्धौ प्रवर्तन्ति, इति । बाह्येन्द्रियमनोऽह्लास्यप्य गुणविशेषा गुणानां
सत्त्वगुणमहा शिरसा, वेदु परस्परविश्रुताः अति बुद्ध्यानेन
भोगापरमार्थत्वेन एकादशवर्गं पञ्च, यथा बहिर्लोकमहाय सन्म-
सम्पन्नोऽन्यत्र कर्ममाराय निरवाण्य प्रदीने, एवमेते बुद्धिदेश इति
चोचनां इति ह्लास्यप्यसत्त्वमुक्तं शारदामिन्द्रियम् । २ ‘मनुविद्वन्-
ये’ इति वा० । ३ ‘वहन्’ इति वा० । ४ ‘ह्लास्यप्य’ इति वा० ।
च. सं. ३०

पायूपस्थं विसर्गार्थं हस्तौ ग्रहणधारणे ।

जिह्वा वागिन्द्रियं वाक् च सत्या ज्योतिस्तमोऽमृता ॥

अथ कर्मन्द्रियाण्याह—हस्ताभ्यामादि । हस्तावेकं पादौ
चैवमिन्द्रियमेव रूपकर्मकनृत्या । गुदोपस्थं चैकम् । वाक् उ-
पादानहाराय मेदमाह—वाक् चेत्यादि । ज्योतिरिव ज्योति-
र्मयकनृत्येनोमयलोकप्रकाशकारित्वात्, एतद्विपर्ययेण तम
अमृता ॥ २५॥२६ ॥

महामृतानि स्यं वायुरग्निरापः क्षितिस्तथा ।

शब्द स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणा ॥ २७ ॥

समग्रहेतुकमृतानुतेषादर्थोऽभिधातव्येऽर्थानां प्रवृत्तिग्रहण-
हीतपक्षभूतगुणतया पञ्चाधीनत्वादष्टभानुप्रवृत्तिगृहीतानि भूता-
न्येव तावदाह—महामृतानीत्यादि । शब्दादयो यथासंख्य
स्वादीनां नैराधिक्यं गुणा हेया । यस्तु गुणोत्कर्षाऽभिधातव्य
त हि अनुप्रवृत्तिभूतसम्बन्धादेव । तेन दृष्टिभ्यां चतुर्भूतप्रवे-
शात् पञ्चगुणत्वम्, एव जगदावपि चतुर्गुणत्वादि हेयम् ॥ २७ ॥

तेषामेकगुणः पूर्वो गुणबुद्धिः परे परे ।

पूर्वं पूर्वगुणश्चैव त्रयसो गुणितु स्मृतः ॥ २८ ॥

नैराधिक्यं गुणमभिधाय भूतान्तरप्रवेसकृतं गुणमाह—नैरा-
मित्यादि । एकगुण पूर्व इति पूर्वो भानु रास्य रास्येकगुण ।
उल्लिखता च स्थायीना चतुर्भूतानुदिस्वीकृतत्वात्, उक्त हि-
“खादयथेतनापञ्च धातवः” इति । यथा यथा च परस्व तथा
तथा च गुणबुद्धिर्विषयसंख्यम् । ननु, एतावताऽप्येकगुणत्वदि-
गुणत्वविदं न नियमेन ज्ञायते को गुण इ भूते इत्याह—पूर्वं
इत्यादि ।—गुणितु रास्यि भानुषु पूर्वा गुण कमेण यथासद्व्य-
वर्तते, न केवलं पूर्वं किंतु पूर्वस्यापि यो गुण, त च पूर्वगुण
उत्तरे भूते वर्तते । तेन ये पूर्वं पूर्वं रास्य(भूते)गुणो वर्तते,
वायो तु स्वरां क्रमप्राप्तं पूर्वं भवति, पूर्वगुणस्य शब्द इति
दिशुणत्वम्, एवमभ्यादी च हेयम् । गन्धस्तृप्त्युगान्त
रामावाच पूर्वं भवति, तथाऽपि ‘गन्धस्य तद्गुणा’ इति प्रये
तद्गुणा इतिपदापेक्षायां गन्धस्य स्वात् कल्पनीय, किंवा, पूर्वं
इति छत्रिणेन यच्छब्दोन्तीन्विषयानेनोच, तेनापूर्वाऽपि गन्ध
जगतात् दृष्टिभ्यां हेय ॥ २८ ॥

रास्त्रयचलोष्णत्वं भूजलानिर्लघुजलसाम् ।

आकाशस्याप्रतीयातो दृष्ट लिप्तं यथायमम् ॥ २९ ॥

लक्षणं सर्वमेतत् स्पर्शानेन्द्रियगोचरम् ।

स्पर्शानेन्द्रियविशेषः स्पर्शो हि सविपर्ययः ॥ ३० ॥

भूतानामाधारमयं लक्षणम्—शरीरतादि । अन्तरीक्षतो-
ऽप्यतिहननमस्पर्शनमिति वक्तव्यं, स्पर्शरश्मिः इति विषयतः

१ ‘प्रचाराद्वक्तव्य’ इति वा० । २ ‘दृष्टिभ्यां’ इति वा० । ३ ‘पूर्वो गुणश्चैव’
इति वा० । ४ ‘तेन ये पूर्वं पूर्वं रास्य(भूते)गुणो वर्तते’ इति वा० । ५ ‘गुणितु स्मृतः’ इति वा० । ६ ‘दिशुणत्वमिति’ इति वा० । ७ ‘प्रवेद’ इति वा० ।

भवति नाकाशः, अस्पर्शवत्त्वात् । सर्वमेवैतदिति रत्नत्वादि ।
स्पर्शनेन्द्रियगोचरमिति स्पर्शनेन्द्रियज्ञेयम् । कथमेतत् सर्वं
स्पर्शनेन्द्रियज्ञेयमित्याह—स्पर्शनेत्यादि । सविपर्यय इति स्पर्श-
भाव इत्यर्थः । यदिन्द्रियं यद्गृह्णाति, तत्तस्मात्प्रत्ययमिति गृह्णाति;
तेन, आकाशास्पर्शत्वमपि स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यमिति युक्तम् ।
द्रवत्वं चलत्वं च सांख्यमतो स्पर्शनाग्राह्यत्वात् स्थूलभूतानां-
धर्मः स्पर्श एव; यदि स्पर्शनेन गृह्यते, तत् सर्वं महा-
भूतवातपरिणाम एव । एतानि च व्याधीनि सूक्ष्माणि तन्मात्र-
रूपानि ज्ञेयानि, स्थूलभूतानि तु रक्षादीनि विश्वरतया
तमोक्तानि । प्रकृतियं सूर्यरूपास्तन्मात्रा उक्ताः । यत्नं हि—
“तन्मात्राण्यविशेषास्तेभ्यो भूतानि पञ्च पञ्चभ्यः । एते स्थला
विशेषाः शान्ता घोराश्च मूढाश्च” (सां. का. ३८) इति; तेनेहापि
व्याधीनि तन्मात्राण्येवोक्तानि सूक्ष्माणि बोद्धव्यानि ॥२९॥३०॥

गुणाः शरीरे गुणिनां निर्दिष्टास्त्रिहमेव च ।

भूतानां सूक्ष्माणां शरीरस्थानां लिङ्गान्तराण्याह—गुणा
इत्यादि । गुणाः शब्दादयः । गुणिनामिति सूक्ष्मरूपभूतानाम् ।
एवञ्चमहणात् शब्दाद्व्यर्थं व्यक्ताः सूक्ष्माणां शरीरस्थानां भूता-
नां लक्षणं भवन्तीति यावन्त्यर्थः ॥—

अर्थाः शब्दादयो ज्ञेया गोचरा विषया गुणाः ॥३१॥

अर्थानाह—अर्था इत्यादि । अर्थवाच्येन तु ये शब्दादयो-
ऽभिधीयन्ते ते स्थूलकादिरूपा एव ज्ञेयाः; वेनाकाशपरिणाम एव
शब्दः, वातपरिणामः स्पर्श इत्यादि दर्शनम् । शब्दादिप्रवर्णे-
नात्राकाशादिप्रवर्णं यत्, तदाकाशादिपरिणामा एव शब्दादयः
इति युक्तमेव । एतेन यच्छूद्रप्रवर्णं तत् सर्वमाकाशं शब्दश्च,
यत् स्पर्शनं पृथक् तत् सर्वं वायुः स्पर्शव्यत्यादि ज्ञेयम् ॥३१॥

या यदिन्द्रियमभित्य जम्बोर्बुद्धिः प्रवर्तते ।

याति सा तेन निर्देशं मनसा च मनोमया ॥ ३२ ॥

मेवात् कार्येन्द्रियार्थानां वह्नयो वै बुद्धयः स्मृताः ।

आत्मेन्द्रियमनोर्थानामेकैकौ सचिकर्षजा ॥ ३३ ॥

अनुस्यूष्टतलजस्तन्वीवीणानखोद्भवः ।

दृष्टः शब्दो यथा बुद्धिर्दृष्टा संयोगजा तथा ॥ ३४ ॥

संप्रति प्रकृतिगणप्रविष्टाया बुद्धेरुपदर्शनार्थं तस्या बुद्धेरधि-
भेदात् ज्ञानविशेषरूपाण्याह—वेत्यादि । यदिन्द्रियमात्रित्येति
यदिन्द्रियप्रणालिकायाभित्य महच्छब्दाद्व्यत्यक्तं बुद्धितत्पक्षं कृति-
विशेषरूपाणि ज्ञानानिन्द्रियप्रणालिकाया भवन्ति, तदिन्द्रियज-
न्यत्वेनैव तानि व्यपदिश्यन्ते—अनुबुद्धिः श्रोत्रबुद्धिरित्यादिव्य-
पदेशेन । मनोमया च बुद्धिश्चिन्तादिविषया मनसा निर्दिश्यते
मनोबुद्धिर्पि व्यपदिश्यत इत्यर्थः । इन्द्रियमनोर्भेदेन वर्तुलं
बुद्धीनां प्रतिपाद्यं बुद्धिबहुलं प्राह—मेदादित्यादि । कार्यस्य

इन्द्रियार्थस्य च मेदात् तत्संबन्धेन मियमाना वह्नयो बुद्धयो
भवन्ति, कार्यं सुखदुःखमेदाः; श्रुतदुःखप्रपणेन हि तत्कार्येण
कारणं ज्ञानमपि बहु भवति । इदानीं तद्व्याख्यानसाधनमा-
ह—आत्मेत्यादि । आत्मा अव्यक्तम् । एकैकेति प्रत्येकम् ।
बुद्धेरनेकात्मादिमेलकजन्यत्वे दृष्टान्तमाह—अनुज्जीत्यादि । अनेन
दृष्टान्तेन शब्दव्यवसाहः अद्वैत्यपुष्टतलजशब्द एकः, अर्थं
चादृष्टमतिगतगन्धमाद्वैत्याः करतलसंयोगाज्जायमानतलशब्द
उच्यते; तन्वीवीणानखोद्भवश्च वीणाशब्द एकः; अन्ये त्वेक-
मेवाहुल्यादिर्जं वीणाशब्दं दर्शयन्ति । एतेन, यथा शब्दोऽनु-
काशजस्तमवैकल्येऽपि न भवति, तथा बुद्धिरप्यात्मावीणान-
न्यतमवैकल्येऽपि न भवतीति दर्शयति ॥३२-३४॥

बुद्धीन्द्रियमनोर्थानां विद्याद्योगधरं परम् ।

चतुर्विंशतिको ह्येव राशिः पुरुषसंज्ञकः ॥ ३५ ॥

अत्र च बुद्धिर्दृष्टीनां ज्ञानानां कथमेवैवाह्वारोऽपि सूचित
एव; यतोऽह्वारोऽपि जितेमात्मादिर्बलितेयं बुद्धिः “अहं
पश्यामि” इत्यादिरूपा भवति; तेन बुद्धेरह्वारस्य कोष-
त्वाद्विशिष्टमव्यक्तं कार्यद्वारा मृते—बुद्धीत्यादि । परमित्यव्य-
क्तम् । बुद्ध्यादीनां योगं नेलकं धैर्यतीति योगधरम् । अव्यक्तं
हि प्रकृतिरूपं पुरुषाधैर्यदृष्टं बुद्ध्यादिनेलकं योगसंपादकं स्रजति ।
एवं व्युत्पत्तिर्न चतुर्विंशतिकमुपसंहरति—चतुर्विंशतिक इत्यादि ।
यदि वा कर्मेन्द्रियगण्यभिषाय महाभूतानित्यादिना अर्था एवा-
ध्यभूतादिविरूपक्यनेनोच्यन्ते, या यदिन्द्रियमाभित्येत्यादिना तु
स्फुटोपलब्धसाना बुद्धिर्बुद्धिमेदा उच्यन्ते, बुद्ध्यह्वारतन्मात्रा-
व्यव्यक्तानि तु सूक्ष्माणि नोक्तानि, तानि सर्वाण्येव बुद्धीन्द्रिय-
मनोर्थानामित्यादिप्रत्ये पराशब्देनोच्यन्ते, तेन योगधरं पर-
मित्यनेन मूलप्रकृतिस्तथा प्रकृतिविरुतयश्च महावादयः सतो-
च्यन्ते; एवं चतुर्विंशतिको राशिर्भवति । परत्वं च विकारापे-
क्षया प्रकृतीनामुपपन्नमेव ॥ ३५ ॥

रजस्तमोभ्यां युक्तस्य संयोगोऽयमनन्तवान् ।

ताभ्यां निराकृताभ्यां तु सत्त्वबुद्ध्या भिन्नवर्तते ॥ ३६ ॥

संप्रत्येवंरूपपुरुषस्य शकारणं संस्कारं मोक्षहेतुं चाह—
एव इत्यादि । संयोगोऽयमिति चतुर्विंशतिरादिरूपो नेलकः ।
तान्नामिति रजस्तमोभ्याम् । सत्त्वबुद्ध्या कारणभूतया रजस्त-
मोनिवृत्त्या पुरुषरूपः संयोगो निवर्तते मोक्षो भवतीत्यर्थः ।
सत्त्वं ब्रह्म विशुद्धज्ञानजननवाद् रजस्तमयी संसारकारणे विजित्य
प्रकृतिपुरुषवैवेकज्ञानान्मोक्षमानवति ॥ ३६ ॥

अत्र कर्म फलं चात्र ज्ञानं चात्र प्रतिष्ठितम् ।

अत्र मोक्षः सुखं दुःखं जीवितं मरणं सता ॥ ३७ ॥

पैवं यो वेद तत्त्वेन स वेद प्रत्योदयी ।

पारंपर्यं चिकित्सां च शीतल्यं यच्च किञ्चन ॥ ३८ ॥

१ ‘कर्म’ इति पा० । २ ‘इष्टान्तत्वेन शब्दमाह—’ इति पा० ।

३ ‘दृष्टा’ इति पा० । ४ ‘सत्त्वबुद्ध्या’ इति पा० । ५ ‘ततो

वेद’ इति पा० । ६ ‘जैवं यथा’ इति पा० ।

१ ‘स्पर्शमात्रमिति’ इति पा० । २ ‘विशेषात्’ इति पा० । ३ ‘यदे-
कमधिकर्यजा’ इति पा० । ४ ‘बुद्धिर्मेदादिपुरुषाणां प्रादुर्भूति’ इति पा० ।
५ ‘यदिन्द्रियप्रणालिकायाभित्य’ इति पा० । ६ ‘गीतादीनि’ इति
पा० । ७ ‘मद्वय’ इति पा० ।

पुनश्चतुर्विंशतिके पुरये कर्मफलं दि दर्शयत् सोपहीने पुरये
कर्मफलाय भावयमां दर्शयति—अत्रेत्यादि । फलमेवेति यथोक्त-
समुदायपुरये । कर्मलक्ष्यम् । फलमिलदृष्टफलम् । स्वता मम-
ता । ज्ञान च यद्यपि चतुर्विंशतितत्त्वातिरिक्तस्योदासीनस्यैव,
तथाऽपि तथेतन्नया । प्रकृतिरपि चेतनामाप्य चेतनेव भवतीति
युक्तम् 'अत्र ज्ञानम्' इति । वचन हि—'तस्मात्तत्त्वयोगादचे-
तन चेतनावदिव 'द्रुम्' (छां का २०) इति । प्रलयोदया-
विति जीवितमरणे । पारंपर्यमिति शरीरपरंपराम् । विभित्त्वा
चेति नैष्ठिकी आत्मनितकदु सन्निविता मोक्षसाधना ज्ञातव्या ।
यथ किंचनेत्यनेनाप्युच्यते इत्यत्र हेयमवदणदि ॥ ३७॥३८ ॥

भास्तमः सत्यमनृतं येषां कर्म शुभानुभूतम् ।
न स्युः कर्ता च योद्धा च पुरयो न भवेद्यदि ॥ ३९ ॥
माधयो न सुखं नातिनं गतिर्नागतिर्न धाक् ।
न विज्ञानं न शास्त्राणि न जन्म मरणं न च ॥ ४० ॥
न धन्यो न च मोक्षः स्यात् पुरयो न भवेद्यदि ।
कारणं पुरयस्तस्मात् कारणसंददाहृतः ॥ ४१ ॥
न चेत् कारणमात्मा स्याद्भादयैः स्युरहेतुषां ।
न चेत्पु संभवेज् ज्ञानं न च तैः स्यात् प्रयोजनम् ॥ ४२ ॥

पुरय कारण कलादिति प्रसक्तोत्तरं—मात्मान इत्यादि ।
ना प्रतिभा । तमो मोह । पुरय इह प्रकरणे आत्माऽन्विष्यत ।
आधय शरीरम् । गतिष्व प्रयोजनानुवर्णनानाद्वयति, एवमाग-
तिरपि । कारण पुरयस्तस्मादिति मात्मान तत्त्वादी कारण
पुरय इत्यर्थः । एतदेव आआदिकारणत्वमात्मन आह—न
चेदित्यादि । एव मन्यते—मात्मानस्य धर्माधर्मजन्ये, धर्माधर्मो-
त्तसत्त्वात्मा निराधर्यो न भविष्यमहंत, तथा सत्य परमज-
नकतया उपपदेयम्, अनृत आधर्मजनकतयाऽपुपदेयम्, एत
षामनि स्थिरेऽतति धर्माधर्मजनकत्व नास्ति, ततश्च सत्ताव-
त्यभेदोऽप्यधिकृतत्वात्तास्ति, एव शुभाशुभकर्मण्यपि
वाच्य, तथा कर्ता च कारणप्रतिपत्ताता न भवति, प्रति-
पत्तापुनरुत्तमनोऽभावादित्यर्थः, तथा बोद्धा च पूर्वापरवस्थाप्र-
तिपत्तातिर्भवति, शरीरं चालनो भोगपतन नात्मान भिन्ना
भवति, एव शुभादावप्यात्मन कारणत्वमुच्येयम् ; विज्ञान
शास्त्राज्ञान, शास्त्राणि प्रतिपत्ताप्राऽऽत्मनैव इतनि । न चेत्पु
धर्मवैज्ञानमिति शात्मान ज्ञातारं भिन्ना न आदिषु ज्ञान धर्म-
वेत्, ज्ञानुत्तमानोऽभावादित्यर्थः । न च तै स्युरप्रयोजन-
मिति भावीनामाभार्यविनसत्त्वात्मा नि मापुच्यते प्रयोजन न
स्यात्, प्रयोजनाभावबोधादो न स्यात्, सर्वसमवे हि भाषा-
नामात्मनो धर्माधर्मो पुरयभोगार्थमुच्यते, अयं भोक्तृ
भोग्येनैव न भवितव्य कारणमवत् ॥ ३९—४२ ॥

इतं मृदण्डचक्रैश्च कुम्भकारादृते घटम् ।
इतं मृत्तृणकाष्ठैश्च गृहकारादिना गृहम् ॥ ४३ ॥
यो घटेत् स घटेदेहं संभूय करणे, इतम् ।
भिन्ना वतोरमज्ञानाद्युक्त्यागमवद्विष्टतः ॥ ४४ ॥

आत्मान विना शरीरात्पुन्यादे रणान्तद्वय प्रमेयनोपादा-
ह—इतं मृदण्डेत्यादि । संभूय करणे इतमिच्छामनिरपेक्षं भूते
इतमित्यर्थः । पुनर्या अमानरूपया, आगमेन च रहितो
पुनर्यागमवद्विष्टतः, प्रत्यक्ष चात्र नोक्तः, तस्यात्मानं प्रति
भायोऽन्योग्यत्वात् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

कारणं पुरयः सर्वं प्रमाणैरुपलभ्यते ।
यैभ्यः प्रमेयं सर्वेभ्य आगमेभ्यः प्रमीयते ॥ ४५ ॥
सर्वं प्रमाणैरिति प्रत्यक्षादिभिः । यैभ्य इति कारण एकाया
राजविवक्षया पचमी । आगमयति बोधयन्तीति आगमा
प्रमाणान्येव, अन्ये स्वागमप्रमाणान्यां वाप्राप्येव मुनरं ॥ ४५ ॥
न ते तत्त्वद्वयास्त्वान्ये पारंपर्यसमुत्पत्ताः ।
आकृत्याद्ये त एवेति निर्दिश्यन्ते नया नयाः ॥ ४६ ॥
भावास्तेषां समुदयो निरीक्षः सत्यसंशयः ।
कर्ता भोक्ता न स पुमानिति वैचित्र्यपस्थितता ॥ ४७ ॥

निरामवादिरमतमुपापयति—न तै इत्यादि । अभिन्व
शरीरे वे क एत पृथिवीजगदयो भाषा, ये स एवेति स्वय-
निरन्यते, ते न भवन्ति पूर्वावृत्ता आनुभवनीत्यर्थः । अदि
ये न भवन्ति, कथं तर्हि 'ये' इत्यभिज्ञानमित्याह—सावदशा-
स्त्वान्ये पूर्ववत्तदा इत्यर्थः । पारंपर्यसमुत्पत्ता इति सद्युग-
ज्ञानत्ववस्थिता । साहचर्यादिति सद्युगमत्वात् । तेषां धनु-
दय इति क्षणमन्त्रिनो मेलक इत्यर्थः । निरीक्ष इति स्पर्शान्य-
रहितः । सावदशक इति प्राग्विज्ञान । केचिदिति बोद्धा ।
यैदा हि निरात्मक शरीर्य(क)शानातिरुत्तममन शरीरमि-
च्छन्ति, प्रतिपत्त्यन च शाक्तानामपि ज्ञानानं कार्यकारण-
भावादेकवृत्ततन्तामिच्छन्ति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

तेषामन्यैः इतस्यान्ये भाषा भाषेयेया फलम् ।
मुञ्जते सटदा. प्रातं यैरात्मा भोपदिदयते ॥ ४८ ॥

एतद्वयमिति—वेचमित्यादि । तेषां जनयन्तनभादिनाम्,
अन्येन इतस्योदनवाकादे फलमवद्वि अन्ये मुञ्जते इति
प्रज्ञेति । एतथाप्यतः, इत पक्ष भोक्तृनैष्ठिक इत्या भाषि
फलतत्त्वात्तया प्रातिपुञ्च, न तन्मन्य भोक्तृतां फल्य परस्पर
कथित प्राति, भोक्तृणि एतद्विष्टतः, एतयं प्रवर्तते, इत
पतयेन सत्यं शापयितुम् इति मत् ॥ ४८ ॥

वरमान्यान्यता दृष्टा कर्तुं कर्ता न पयत् ।
कर्ता हि करणैरुक्ता कारणं सर्ववसेनात् ॥

परमत्र इति शब्दः अनन्त—इत्यादि

१ 'कर्ता वेदिना' इति पा० । २ 'सावद' इति पा० । ३ 'प्रयो-
जनमुत्तमाना' इति पा० ।

शरीरस्य परिणामिनोऽन्यान्मृता दृष्टा । कर्ता चात्मा, स एव न विनासीत्यर्थः । अत्रैव दृष्टान्तमाह—कर्ता हीसादि । यथाऽनेकशिल्पिवत् कर्ता करणैर्वातीरेदंयन्त्रादिभिः काष्ठपाद-
नलोहपटमादि करोति, तथाऽऽत्मापीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

निमेषकालाद्भाषाणां कालः क्षीघ्रतरोऽत्यये ।
भक्षानां न पुनर्भावः कृतं नाप्यमुपैति च ॥ ५० ॥
भूतं तत्प्रविदामेतद्यस्मात्तस्मात् स कारणम् ।
क्रियोपभोगे भूतानां नित्यः पुरुषसंज्ञकः ॥ ५१ ॥

अध्यायमात्मसङ्गावः स्थितोऽस्तु, शरीरात्मकणां भूतानां का वा वृत्तिरित्याह—निमेषेऽस्मादि । भाषाणामिति शरीरादि-
भावानाम् । अत्यय इति विनाशे, शरीरस्य स्वाभिपच्यमानस्य निमेषकालावपि क्षीघ्रं विनाशो भवतीत्यर्थः । अमीषां च भाषाणां भक्षानां न पुनर्भावः पुनरागमनं नास्तीत्यर्थः । तेन, येन शरी-
रेण यद् कृतं तच्छरीरं तत्फलं न प्राप्नोतीत्युक्तं भवति । अथ ना भवत्येवं ततः किमित्याह—कृतमित्यादि—कृतं कर्म
आगमिदं न फलरूपत्वाऽन्यमुपैति, एवं सति पेषपतङ्गत्वेन शुभ-
कर्मणा यद्गृह्णादयोऽपि सुखभाजः स्युः, तस्मात् क्षणमात्रेण शरी-
रादृष्टिरिति । कर्मकर्ता तत्फलभोक्ता चास्तीति भावः । क्रियोप-
भोग इति क्रियायां तत्फलभोगे च । भूतानामिति प्राणि-
नाम् ॥ ५०॥५१ ॥

अद्भुतारः फलं कर्म वेदान्तरगतिः सृष्टिः ।
विद्यते सति भूतानां कारणे देहमन्तरा ॥ ५२ ॥

आत्मसङ्गावे हेतुन्तरमाह—अद्भुतार इत्यादि । एवेऽह-
ङ्कारादयः स्थिर एव परमात्मनि भवन्ति पूर्वापरकालवत्स्वामि-
वस्तुधर्मत्वादिति भावः । देहमन्तरेति देहं विना; देहप्रतिरिक्ते
कारणे पल्लवद्वारे भवतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

प्रभवो न ह्यनादित्वाद्विद्यते परमात्मनः ।
पुरुषो राशिसंश्रुतु मोहेच्छाद्वैपकर्मजः ॥ ५३ ॥

‘प्रभवः पुरुषस्य कः’ इत्यस्योत्तरम्—प्रभव इत्यादि ।
प्रभवः कारणम् । राशिर्यं इति पश्यातुसमुदायस्यवस्तु-
विशतिराशिर्यो वा । मोहेच्छाद्वैपकर्मजो मोहेच्छादि-
पकर्मजः । मोहादि भावेऽपि इच्छा हेतुः भवति, ततः प्रवृत्तिः,
प्रवृत्तेर्भाषमर्षी, तौ च शरीरं जनयतौ योगावयम् ॥ ५३ ॥

आत्मा शः कारणेयोंनाज्ज्ञानं त्वस्य प्रवर्तते ।
करणानामर्थमल्पादयोगाद्वा न वर्तते ॥ ५४ ॥
पश्यतोऽपि यथाऽऽवृत्तौ संक्षिप्ते नास्ति दर्शनम् ।
तत्त्वं जले वा फलपे चेतस्युपलब्धे तथा ॥ ५५ ॥

‘किमसौ शः’ इत्यस्योत्तरम्—आत्मेत्यर्थः । कारणानीदं
मनोवृत्तीन्द्रियाणि । न वर्तते ज्ञानमिति योजना । ननु नयय-

मात्मा शः, तत् किमिदस्य सर्वदा ज्ञानं न भवतीत्याह—प-
श्यतोऽपीत्यादि । पश्यतोऽपीति चक्षुष्मतोऽपीत्यर्थः । तत्त्वमिति
दर्शनविशेषणम् । तेन, स्थले ‘दर्पणे जले वा दर्शनं भवदस्य-
यथायथाहितं वा न तत्स्वरूपं ममतीत्यर्थः । चेतसीत्युपलक्षणं,
तेन चक्षुरादयश्चुषुहृत इति हेतुम् ॥ ५४॥५५ ॥

करणानि मनो बुद्धिर्बुद्धिकर्मैन्द्रियाणि च ।
कर्तुः संयोगजं कर्म वेदना बुद्धिरेव च ॥ ५६ ॥
नेकः प्रवर्तते कर्तुं भूतात्मा नाश्रुते फलम् ।
संयोगाद्वर्तते सर्वं तस्मृते नास्ति किञ्चन ॥ ५७ ॥

करणप्रस्तावाज्ज्ञाने कर्माणि वेदानां च भावत् करणमा-
त्मनस्तदाह—करणानीत्यादि । संयोगकर्मणि कर्मणा वेदनया
बुद्ध्या च योज्यम् । नाश्रुते फलमेक इति योज्यम् । एक इति
निष्करणः । संयोगाद्वर्तते इति कारणसमुदायादुपपत्तौ । तस्मै
इति संयोगं विना ॥ ५६॥५७ ॥

न होको वर्तते भावो वर्तते नाप्यहेतुकः ।
क्षीघ्रगत्यात्त्वभावात्त्वभावो न व्यतिवर्तते ॥ ५८ ॥

अत्रैव सामग्रीजन्यत्वे सर्वकार्याणामुपपत्तिमाह—न होक
इत्यादि । एको भावः कारणरूपः तद्वर्तकारणान्तररहितो
न कार्यकरणे वर्तते इत्यर्थः; एवं तावदेकं कारणं कार्यं न
वर्तते, कार्यं च हेतुं विना न भवतीत्याह—वर्तते नाप्यहेतुक
इति; हेतुं विना भाव उत्पत्तिरर्था न वर्तते न भवती-
त्यर्थः । तेन कारणयुक्तात्मजन्यं कार्यं न कैवल्यादामनो हेतु-
रसङ्गवतीत्युक्तं भवति । अथ हेतुं विना वेदानो न भवति,
तत् किमभावेऽपि शरीराणां भाषाणां हेतुपेक्षा न चेत्त्याह—
क्षीघ्रगत्यादित्यादि । क्षीघ्रगत्यादक्षमायालक्षितोऽमानो न स्वार्थं
व्यतिवर्तते क्षीघ्रगत्वलक्षणं न स्ववतीत्यर्थः । तेन, जहेतुः
एवाभावो भवति, भावस्तु सहेतुकः । उक्तं हि “उत्पत्तिर्देह-
भावाच्च न निरोधेऽस्ति कारणम्” (सू. अ. १६) इति ।
किंवा, क्षीघ्रगत्यादस्थिरत्वाद्भावो नावस्थान्तरमात्मनाशं प्रति
गच्छतीति प्रमाणार्थः ॥ ५८ ॥

अनादिः पुरुषो नित्यो विपरीतस्तु हेतुजः ।
सदकारणवन्निवृत्तं दृष्टं हेतुजमन्यथा ॥ ५९ ॥

‘श नित्यः किमनित्यः’ इत्यस्योत्तरम्—अनादिरित्यादि ।
अनादिश्च पुरुषोऽन्यत्वरूप आत्मसद्व्यभिधेयः । विपरीत इत्या-
दिशब्दं राशिरूपः पुरुष इत्यर्थः । अत्रैवानादिर्नित्यत्वे शास्त्रा-
न्तरसंमतिगम्याह—सदित्यादि । सदिति त्रिविधसमये प्रमाण-
गम्यभावरूपम् । एतेन, प्रागभावात्कारणवतोऽन्यत्वात्तत्प-
त्त्याऽनित्यत्वं न व्यभिचारकम् । हेतुजन्यमन्यत्वात्तत्पत्ति-
भावश्च

१ ‘च’ इति पा० । २ ‘शरीरानुपपन्नानस’ इति पा० ।
३ ‘ह्यभावाविपरीतरिति’ इति पा० । ४ ‘मदजले’ इति पा० ।

१ ‘बलमात्र’ इति पा० । २ ‘वर्तते’ इति पा० । ३ ‘स्वभावात्’
भावो न व्यतिवर्तते’ इति पा० । ४ ‘विपरीतप्रमाणगम्यभावस्वरूप’
इति पा० ।

पुन शर्म नारभते प्रकृति । शैव सरार कृतो भवतीत्याह—
रज इत्यादि । आविष्टो युक्तः । चक्रवत् परिवर्तत इति पुन
पुनर्भवसर्गाभ्यां युज्यते । द्वन्द्व इति रजत्वगोचरे मियुने । अह-
ङ्कारपरा इति अहङ्कारान्मगोदमिलादिमिष्यान्नामपर । उदय-
प्रलयौ जन्ममरणे, किंवा लयसर्गौ । अतोऽन्यथेति ये रागद्वे-
षमियुक्ता निरहङ्काराश्च तेषां नोदयप्रलयौ भवतः ॥६५-६६॥

प्राणापानौ निमेषाद्या जीवनं मनसो गतिः ।
इन्द्रियान्तरसंचारः प्रेरणं धारणं च यत् ॥ ७० ॥
वेदान्तरगतिः स्वप्ने पञ्चत्यग्रहणं तथा ।
दृष्टस्य दक्षिणेनाक्ष्या सव्येनावगमस्तथा ॥ ७१ ॥
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं प्रपल्लयेतना धृतिः ।
बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मनः ॥ ७२ ॥
पश्चात् समुपलभ्यन्ते लिङ्गान्येतानि जीवतः ।
न मृतस्यात्मलिङ्गानि तस्मादाहुर्महर्षयः ॥ ७३ ॥
शरीरं हि गते तस्मिन् शून्यागारमचेतनम् ।
पञ्चभूतापदोपस्थात् पञ्चार्थं गतमुच्यते ॥ ७४ ॥

‘किं लिङ्गं पुरुषस्य च’ इत्यसोत्तरं—प्राणापानादित्यादि ।
प्राणापानावुच्छात्तनि शरीरौ । निमेषाद्या इति आयुषाश्च
प्रहणेन उन्मेषाद्या प्रेरणविशेषा गृह्यन्ते । मनसो गतिरिति
मनसा यादृशपुनरगमनादिरूपा । इन्द्रियान्तरसंचारोऽपि
मनस एव, यथा चक्षु परित्यज्य मनः स्पर्शानमभितिष्ठती-
त्यादि । प्रेरणं च तस्या धारणं च मनस एवेति द्वयम् । वेदा-
न्तरगतिः स्वप्ने इति छेदः । पञ्चत्यग्रहणं मरणज्ञानम् । सव्येना-
वगम इति सव्येनाक्ष्या स एवाय दक्षिणाक्षिदष्टौ घट इत्यव-
गम इत्यर्थः । चेतना ज्ञानमानम् । बुद्धिस्तद्वागौहज्ञानम् । अथ
कथमेतान्यात्मानं गमयन्तीत्याह—यस्यादित्यादि । जीवत
इति पञ्चभूतातिरिक्तात्मसमुक्तम् । पयत्त तु यद्यपि जीवतो न
भवति किंतु मृतत्वेन, तथाऽपि पयत्त मृतशरीरे हृदयमानं
विपर्ययात् पञ्चभूतामात्राव्योपच्छरीरलिङ्गं भवतीति द्वयम् ।
अत्रोदाहृताश्च प्राणापानादयो न भूतमात्रे भवन्ति, विरात्म-
कैव्यिष्टकावृत्तशरीरादिष्वदर्शनात् । न च मन एव भूतातिरि-
क्तात्मा भवितुमर्हति, यत्तत्त्वस्यापि परैरूपस्य प्रेरणायात्मना
कर्ता कर्तव्यम् । नापीन्द्रियाण्यात्मत्वेन कौतुं पार्यन्ते, यत्तत्त्व-
राति इन्द्रियान्तरपदभ्यर्थं नेन्द्रियाणि यत्तत्त्वोपलब्ध्यर्थं
देवदत्त इव प्रतिस्पर्धातु समर्थानि भवेयुः, अलि नेन्द्रिय-
ान्तरपदभ्यर्थं प्रतिस्पर्धान, यथा—सुरभिचन्दनं हृष्टाशीलम् ।
तस्मान्नगइन्द्रियमूलातिरिक्तं आत्मा तिष्ठतीति द्वयम् । अत्र
यद्यपि बुद्धिचन्दनेन चेतनाप्रतिस्पर्धहृष्टार आप्यन्त एव
बुद्धिप्रकारत्वेन, तथाऽपि दृष्टकष्टमगर्धगमकत्वेन पुन दृष्टयु-
पात्ता । तथाहि—चेतनापुणत्वेन अचेतनस्यादिभूतातिरिक्तधर्म-

णात्मानं गमयति, प्रवृत्ति नियमात्मिका नियन्तारमात्मानं
गमयति, बुद्धिस्तु कक्षापोहोचरेक कारणं गमयत्यात्मानं,
हृष्टिस्तु पूर्वोक्तभूतार्थसंस्तरं स्वाग्रिनमात्मानं गमयतीत्याद्यु-
पात्तनीयम् । आत्माधिष्ठानभावे शरीरे प्राणापानादित्याह—
शरीरमित्यादि । शून्यागारमिव शून्यागारं यथाऽधिष्ठातृशून्यम्,
एव मृतशरीरमपि । पञ्चभूतकं शरीरं, तत्र घटे आत्मनि गते
पञ्चभूतात्मकं शरीरं भवति, तेन पयत्त गतमुच्यते ॥ ७०-७४॥

अचेतनं क्रियायुक्तं मनश्चेतयिता परः ।
युक्तस्य मनसा तस्य निर्दिश्यन्ते विभोः क्रियाः ७५
चेतनापानं यत्तद्वात्मा ततः कर्ता निरुच्यते ।
अचेतनत्वाद्यं मनः क्रियापदपि नोच्यते ॥ ७६ ॥

‘निष्क्रियस्य क्रिया तस्य कथम्’ इत्यसोत्तरम्—अचेतनमि-
त्यादि । चेतयिता पर इति पर आत्मा चेतयिता परं न तु
साक्षात् क्रियावान् । ननु यद्येवं कथं तस्य क्रियेत्याह—युक्त-
स्येत्यादि । आत्माधिष्ठितस्यैव मनसः क्रिया उपचारादात्मन
क्रियेयुच्यते इत्यर्थः । एतदेवोपपादयति—चेतनेत्यादि । चेत-
नेन आत्मनाऽधिष्ठितं मनः क्रियासु प्रवर्तते, चेतनानधिष्ठितं
तु मनः क्रियासु न प्रवर्तते, तेन यत्कृता सा क्रिया स एव
क्रियावानिति व्यपदेश्य युज्यते तस्यैव चेतनं मनः, तस्य पराधी-
नक्रियत्वेन परमाधीनं क्रियावदपि कर्तुं देन नोच्यत इति
वाक्यार्थः । नोच्यते इति ‘कर्तुं’ इति शेषः ॥ ७५॥७६॥

यथास्वेनात्मनाऽऽत्मानं सर्वैः सर्वान् धियोनिषु ।
प्राणैस्तन्प्रयते प्राणी नहान्योऽस्तस्य तत्त्वतः ॥ ७७॥

अप्रति स्वातन्त्र्येऽप्यनिष्ठयोगिगमनमाक्षितं समाधायति—
यथास्वेनेत्यादि । सर्वान् धरणाहसिद्धीदादिधियोनिषु । प्राणैस्तन्प्र-
यते प्राणैर्धोऽजयति, आत्मनैवायं धर्मायमसहायेनात्मानं सर्वयो-
र्विषु नयति, न परंप्रेरितो भवति, यतो नान्यं पुरुषोऽस्य
प्रेरकोऽस्ति ईश्वरमावात्, किंवा सदापि ईश्वरे तस्यापि कर्म-
राशीनत्वात् । इदमेव व्यासानिष्ठयोगिगमने स्वातन्त्र्यं यद्-
अनिष्ठयोगिगमनेहत्वपर्यंकरणे स्वातन्त्र्यम्, अधर्मकरणरश्म-
स्वरूपेणैवामगमिच्छन्नपि नीयत इत्यनिष्ठयोगिगमनं भवति,
स्वतन्त्र्यं च यथोक्तं भवति ॥ ७७ ॥

यशी तत् कुरुते कर्म यत् कृत्वा फलमश्नुते ।
यशी चेतः समाधत्ते यशी सर्वं निरस्यति ॥ ७८ ॥

‘यशी यद्यस्यै कस्माद्वावैराक्राम्यते’ इत्यसोत्तरं—यशी-
त्यादि । यशी सेच्छाधीनप्रवृत्ति (दृष्टेऽनिष्ठे वाऽऽर्त्ता) तेन,
यशी तत्त्वतः तानि कर्माणि करोति शुभान्यशुभानि वा आपाद-
कृत्वाभात्, आनि कृत्वा तत्त्वतः प्रगावाच्युनेनाशुभेन वा फलेन

१ ‘पञ्चभूतमात्रक’ इति पाठः । २ ‘कथं तदि क्रियावतित्याह’
इति पाठः । ३ ‘क्रियावोच्यते न प्रवर्तते’ इति पाठः । ४ ‘युज्यते’ ।
यत्तदेतत्तन्मनासात् इति पाठः । ५ ‘ज्यस्य’ इति, ‘सल’ इति च
पाठः । ६ अथ यादो हृष्टाहितयुक्तं न पठ्यते ।

तिकः । नन्वेवमपि चतुर्विंशत्यन्तर्निविष्टस्य भूतात्मनोऽपि वेद-
नाकृतविशेषेण भवितव्यं, यतः समुदायधर्मः समुदायिनामेव
भवति, यथा माषराशेर्युष्मत् प्रक्षेपं माषाणामेव गौरवेण भव-
तीत्याह—वेदेनेत्यादि । वेदना मुखदुःखरूपा । यत्र बुद्ध्या-
दिसमूहे नियता म्यवस्थिता वेदना, तत्रैव तत्त्वतो दैन्यद्वयौ-
धिवेयोऽपि नियतः, तत्रैव बुद्ध्यादिराशौ वर्तते नात्मनीति
भावः । बुद्ध्यादिगतेन गुणत्रयपरिणामरूपेण मुखदुःखादिना
अनुसुदुःख एवात्मा तत्तत्तत्त्वभावा मुखदुःखादिगान् भवति
॥ ८४॥८५ ॥

चिकित्सति भिषक् सर्वांश्चिकित्सा वेदना इति ।
यथा युक्त्या यदन्त्येके सा युक्तिरुपधार्यताम् ॥८६॥
पुनस्तच्छिरसः शूलं ज्वरः स पुनरागतः ।
पुनः स कासो यलयाद्वर्द्धयः सा पुनरागता ॥८७॥
पमिः प्रसिद्धवचनैरतीतागमनं मतम् ।
कालश्चापमतीतानामर्तानां पुनरागतः ॥८८॥
तमर्तिकासमुद्दिश्य भेषजं यत् प्रयुज्यते ।
अतीतानां प्रदामनं वेदनानां तदुच्यते ॥८९॥
आपत्ताः पुनरागता यामिः शस्यं पुरा हतम् ।
यथा प्रक्रियते सेतुः प्रतिकर्म तथाऽऽधये ॥९०॥
पूर्वरूपं विकाराणां कृद्वा प्रादुर्भविष्यताम् ।
या क्रिया क्रियते सा च वेदनां हस्त्यनागताम् ॥९१॥
पारंपर्यानुबन्धस्तु दुःखानां विनिघर्तते ।
सुखहेतुपचारेण सुखं चापि प्रयतते ॥९२॥
न समा यान्ति वैषम्यं विपमाः समतां न च ।
हेतुभिः सदृशा नित्यं जायन्ते देहधातवः ॥९३॥
युक्तिमेतां पुरस्कृत्य त्रिकालां वेदनां भिषक् ।
हस्तीत्युक्तं चिकित्सा तु मैथिली या सिनोपधाम् ॥९४॥

‘अथवाऽऽतव्यं’ इत्यादिप्रश्नोत्तरमाह—चिकित्सतीत्यादि ।
अतीतवेदनाचिकित्सा न मुख्या, किंतु लोकप्रसिद्धोपचारेणो-
च्यते इति वाक्यार्थः । प्रसिद्धवचनैरिति लोकप्रसिद्धवचनैः ।
प्रतिकर्म चिकित्सा । आश्रय इति शरीरे । पूर्वस्वमिलादिना
अनागतवेदनाचिकित्सां समर्थयति । पूर्वरूपं यद्यपि भविष्य-
तामेव भवति रोगाणां, तथाऽपि मविष्यतामिति वदेन भूवेऽपि
व्याप्यो यानि रुग्णाणि भवन्ति, तानि निराकरोति । उक्तं हि—
“प्राज्ञस्तप्तापाद्, अपि नैनं सन्तापार्तं गुणवन्ति” (वि.
अ. १) इत्यनेन रोगात्मस्यागमि पूर्वस्वरूपद्रावः । एवमती-
तानागतवेदनाचिकित्सा न्युपादिता । वर्तमानचिकित्सायपि
दर्शयन् पारमार्थिकं मतमाह—पारम्पर्येणेत्यादि । पारम्पर्यो-
बन्धः सन्तानन्यायेनानुबन्धः । तु खानामिति रोगघणाम् ।

सुखहेतुपचारेणेति आरोग्यहेतुचिकित्सा एव । मुखनित्यारो-
ग्यम् । एवं मन्यते—यदा चिकित्सा सुप्रेतुः सेव्यते
तदा दुःखहेतुसेवाभावानुपपन्नोत्पद्यते, उत्पन्नं च दुःखं रोग-
रूपं क्षणभङ्गित्वेन क्षयमेव नश्यति, सुखहेतुसाक्षिण्याद् दुःख-
मारोग्यमुत्पद्यते; तेन चिकित्सा अनागतं दुःखं हेतुप्रतिव-
न्धाजिह्वयते सुखं च जन्यते इति सिद्धान्तः । एतदे-
वाह—न समा इत्यादि ।—समास विपमास्य क्षणभङ्गित्वभा-
वाच्च वैषम्यान्तरां साम्यान्तरां वा मान्तीत्यर्थः । हेतुभिः
सदृशा इति सप्रेतयोः समाः, तथा विपमहेतोश्च विपमाः ।
एतच्चिकित्साप्राप्तृतीयोऽध्याये प्रयतितमेव । चिकित्साप्रज्ञावेन
चकलदुःखराशिणीं चिकित्सां मोक्षफलमाह—चिकित्सा वि-
त्यादि । मित्रा अत्यन्तदुःखमोक्षो मोक्षरूपः, तदर्थं भूता मैथिली ।
विनोपधामिति तृष्णां विना, तृष्णाहत्या अश्रित्तिर्नोक्षर्यता
भवतीत्यर्थः ॥ ९४ ॥

उपधा हि परो हेतुर्दुःखदुःखाध्यप्रदः ।
त्यागः संयोगधानां च सर्वदुःखव्यपेक्षकः ॥९५॥
कोपकारो यथा ह्यंशुपदादत्ते धेधप्रदान् ।
उपादत्ते तथाऽर्थेभ्यस्तृष्णांमहः सदाऽऽहुरः ॥९६॥
यस्त्यग्निफलपानर्यान् शो हात्वा तेभ्यो निघर्तते ।
अनारम्भादसंयोगात्तं दुःखं नोपतिष्ठते ॥९७॥

परो हेतुरिति मूलकारणम् । दुःखरूपैवैव दुःखाध्यः शरी-
रम् । भोगवृत्त्या हि प्रवर्तमानो धर्माधर्मान् दुःखशरीरोत्पा-
दकाउपादत्ते, सर्वोपधास्यामायु न रागद्वेषाभ्यां क्वचित् प्र-
वर्तते, अथवर्तमानस्य न धर्माधर्मोपादत्ते, एवमनागतधर्म-
धर्मोपरयः, उपात्तधर्मोपरयोलु रागद्वेषाभ्यामोपादेव
क्षयः; तेन सर्वेषां कर्मसंयुक्तदुःखशरीराभाव इति भावः ।
अत्रैव तृष्णाया दुःखकारणत्वे दृष्टान्तमाह—कोपकार इत्यादि ।
कोपकारः खनसप्रतिदः क्षीटः । सदाऽऽहुर इति सदा संसारं
दुःखसहितः । अनारम्भादिति रागद्वेषपूर्वकारमभिरहात् ।
असंयोगादिति आरम्भशून्यत्वेन धर्माधर्मोच्छेदकताच्छरीर-
संयोगात्; शरीराभावे न निराधनमकारणं दुःखं न सव-
तीति भावः ॥ ९५-९७ ॥

धीवृत्तिस्मृतिविभ्रंशः संप्राप्तिः कालकर्मणाम् ।
असात्त्व्याथोगमश्चेति सातव्या दुःखहेतवः ॥९८॥

‘कारणं वेदनानां किम्’ इत्युत्तरमाह—धीवृत्तीत्यादि ।
अयं चार्थः प्रकरणागततादुच्यमानो न पुनरुक्ततावाहति ।
धीवृत्तिस्मृतयः प्रज्ञामेदाः । एते च शिष्यस्युत्तरस्य प्रज्ञा-
मेदत्वेनान्यथा व्युत्पद्य इदोच्यन्ते । संप्राप्तिः कालकर्मणामिति
कालस्य संप्राप्तिस्तथा कर्मणस्य संप्राप्तिः । कर्मसंप्राप्तिः पच्य-

१ ‘हेतुप्रतिवन्धाविषयते सुखं च कल्प्यते इति सिद्धान्तः’ इति
पा० । २ ‘मोक्षफलमावहतीत्यर्थः’ इति पा० । ३ ‘अथावहा-
इति पा० । ४ ‘उपात्तधर्मोपरयोलु रागद्वेषाभ्यामोपादेव अयं’
इति पा० ।

प्रहर इति ज्ञेयम् । अन्यत्रापि च भागत्रये यामविभागे कृत्वा अभिधानशास्त्रे त्रियामा विशाऽभिधीयते । तेषु कालेष्विति जीर्णार्णकालादियु, जीर्णे अथवा रात्रिशेषे च वातिका गदा, भुक्तमग्निं पूर्वाह्ने पूर्वरात्रे च कफजा गदा, प्रशीर्णे मध्याह्ने मध्यरात्रे च पित्तजा निवृत्ता रोगा । अत्राकाले चाजीर्णलक्षणं योजनात् त्रयोऽपि दोषा भवन्तीति ज्ञेयम् । किंवा, जीर्णभु-
क्षप्रशीर्णाप्रकाला इति च्छेद, तेन जीर्णविवक्षायाश्चाप्रकालाः पूर्ववदेव हेत्वा । रात्रौ 'कालस्थितिश्च या' इति योजना, काल-
स्थितिनान्देन चाल्यादिवयवैविध्यमुच्यते । तत्र बाल्ये शैत्य-
का, यौवने पैतृका, वार्धक्ये मातृका गदा वर्धन्ते इति ज्ञेयम् ॥ ११०-११२ ॥

अन्येष्वप्युक्तो बृहद्राही तृतीयकचतुर्थकौ ।

स्ये स्ये काले प्रवर्तन्ते काले द्वेपां यत्नायमः ॥ ११३ ॥

विषमज्वरात्पि कालविशेषप्रवर्तमानत्वेन कालजे दृश्य-
त्वाह—अन्येष्वप्युक्त इत्यादि । बृहद्राही चतुर्थकविपर्यय ।
यत्पति हि "विषमज्वर एवान्यश्चतुर्थकविपर्यय । मध्येऽहनी
पचत्यखादवन्ते च मुसति" (वि. अ. ३) । वयस्सङ्कीर्ण
एव काले प्रवर्तन्त इत्याह—काले द्वेपां यत्नायम इति ।—उक्त
एव काले यस्याद् यत्नन्तो भवन्ति, तस्मात्तत्रैव सजाव-
यत्ना सन्तो व्यज्यन्त इत्यर्थः ॥ ११३ ॥

एते चान्ये च ये कैचित् कालजा विविधा गदाः ।

अनागते चिकित्स्यास्ते यत्कालौ विजानता ॥ ११४ ॥

एतेषां चिन्तित्ताकममाह—एते चेत्यादि । अन्ये चेत्तत्रै-
वान्यान्यपि कालविशेषप्रतिप्रादुर्भावेन शोषकुष्ठानीन् स्व-
यति ॥ ११४ ॥

कालस्य परिणामेन जरागृह्युनिमित्तजाः ।

रोगाः स्वाभाविका दृष्टाः स्वभावो निष्प्रतिक्रियः ॥ ११५ ॥

स्वभाविकानपि कालपरिणामव्यज्यमानतया इह कालजे-
यशोयितुमाह—कालस्येत्यादि । जरागृह्युपनिमित्तत्वात्
जरागृह्युनिमित्तजा, गृह्युत्पत्त्येव युगात्तरपापु पर्यवसानमव-
कालगृह्युत्पत्त्या । किंवा जरागृह्युत्पत्त्येव निमित्तं तस्मात्जाता जरा
गृह्युनिमित्तजा, जरागृह्युनिमित्तं च प्राणिना साधारणदेहनि-
वर्तकभूतस्वभावोऽदृष्ट च । अयं स्वाभाविकानां का चिकित्सी-
त्याह—स्वभाव इत्यादि । निष्प्रतिक्रिय इति साधारणविहितत्वा
रुगायनवर्ज्यया न प्रतिक्रियते, रसायनेन तु प्रतिक्रियते एवं,
वेन, "अस्य प्रयोगावयवम गृह्योऽमृतं पुनर्युवा" (वि. अ.
१ पा) इत्यादिप्रमाणप्रयोगेण सम न विरोधः । किंवा,
स्वाभाविका जरादयो रसायनजनितप्रकर्षादुत्तरकालं पुनरवयव
भवन्तीति निष्प्रतिक्रियत्वेनोक्ता ॥ ११५ ॥

निर्दिष्टं वैधरादेन पमं यत् पौषदेहिकम् ।

हेतुस्तदपि कालेन रोगाणामुपप्लव्यते ॥ ११६ ॥

सप्रति कर्मसंप्राप्तिकृतमपि गद कालविशेषव्यज्यमानतया
दर्शयत्वाह—निर्दिष्टमित्यादि । कालेनेति पच्यमानतालक्षितेन
कालेन (युष्मे सत्) कर्म कारणं भवतीत्यर्थः ॥ ११६ ॥

न हि कर्म महत् किञ्चित् फलं यस्य न भुज्यते ।

क्रियाणां कर्मजा रोगाः प्रशमं यान्ति तत्क्षयात् ॥ ११७ ॥

कर्मण फलसम्बन्धनियममाह—न हीत्यादि । महति
विशेषणेन किमिदमहत् कर्म प्रायश्चित्ताद्यधीनफलं न ददा-
त्यपि फलमिति दर्शयति । कर्मनामानचिकित्सत्वमाह—
क्रियाणां इत्यादि । तत्क्षयादिति कर्मक्षयात् ; कर्मक्षयश्च कर्म-
फलोपभोगादेव परं भवति ॥ ११७ ॥

अत्युग्रशब्दप्रयणाच्छ्रवणात् सर्वेशो न च ।

शब्दानां चातिहीनानां भवन्ति श्रवणाज्जडा ॥ ११८ ॥

परुषोद्गीपणाशस्ताम्रियव्यसनसूचकैः ।

शब्दैः श्रवणसंयोगो मिथ्यासंयोग उच्यते ॥ ११९ ॥

असंस्पृशोऽतिस्पृशो हीनस्पृश एव च ।

स्पृश्यानां संस्प्रेणोक्तः स्पृशनेन्द्रियवाच्यः ॥ १२० ॥

यो भूतविषयतानामकालेनागतश्च यः ।

लेहशोतोष्णसंस्पृशो मिथ्यायोगः स उच्यते ॥ १२१ ॥

रूपाणां भास्वतां दृष्टिर्दिनस्यस्यतिदर्शनात् ।

वर्शनावातिसूक्ष्माणां सर्वशब्दाप्यवर्शनात् ॥ १२२ ॥

द्विष्टमैत्र्ययीभक्तदूरातिष्ठिदृशनात् ।

तामसानां च रूपाणां मिथ्यासंयोग उच्यते ॥ १२३ ॥

अत्यादानमनादानमोक्तसात्म्यादिभिश्च यत् ।

रसाणां विषमादानमवपादानं च दूषणम् ॥ १२४ ॥

अतिमृदुतितीक्ष्णानां गन्धानामुपसेवनम् ।

असेवनं सर्वशब्दं घ्राणेन्द्रियविनाशनम् ॥ १२५ ॥

पुष्टिभूतविषदिष्टा गन्धा ये चाप्यनातंयाः ।

तैर्गन्धैर्गन्धसंयोगो मिथ्यायोगः स उच्यते ॥ १२६ ॥

इत्यसात्म्याधर्मसंयोगविरुद्धो दोषकोपनः ।

कृमागतमसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगो विरुद्धोऽति—अत्युग्रेत्यादि ।

सर्वेशो न चेति सर्वेशोपशब्दादभवात् । स्पृश्यानामिति स्पृश-
त्वेनोक्तानां काष्ठेभ्यश्चेत्तत्सादानीनाम् । भूता रात्रिविक्रिमिपि

साक्षादयं । यो भूतविषयतादीनां सपर्यं, तत्पादकालेनागतं

लेहशोतोष्णसंस्पृशेति योजना । तत्राकाले लेहसंस्पृशो यथा

अजीर्णे कष्टदिक्काले अभ्यस्त्रसं, एव हीने हीतसंस्पृशे,

उष्णे कोष्णसंस्पृशोऽकालेनागतो ज्ञेयः । सर्वेशोवाप्यदर्शनादिति

माखता सुहृन्नां च शय्याऽदर्शनात् । अतिक्षिप्तमिति नेत्र-

प्रलासधम् । तामसानां च रूपाणां दर्शनादिनस्यति दृष्टिरिति

सचन्यः । मिथ्यायोगः न इति द्विष्टमैत्र्यदिदर्शनस्य । घ्राणि

सूक्ष्मदर्शनं न मिथ्यायोग एव ज्ञेयः । योऽनात्म्यादिरिति

१ 'अवर्त' इति पाठः । २ 'अवर्तमानमात्रेण' इति पाठः ।

३ 'पच्यमानात्तरात्र' इति पाठः । ४ 'रसायनप्रयोगेण' इति पाठः ।

१ अथ पाठो ह्यस्ति चित्तपुनरे कोपनस्ये ।

२ 'विष्टिदृशनात्' इति पाठः ।

विप्रमादानमिति संबन्धः । ओक्तसात्म्यादिवैप्रमयेण च राशि-
दोषवर्जं प्रकृत्यादिसप्तदोषा ग्रहीतव्याः । निविध इति व्यो-
गातिरयोगमित्यायोगरूपः ॥ ११८-१२६ ॥—

असात्म्यमिति तद्विद्याद्यत्र याति सहात्मताम् ॥ १२७

असात्म्यायं दर्शयति—असात्म्यमित्यादि । सहेति मिलितं
शरीरेण । आत्मतामधिकृतरूपता न याति । एतेन, यदुपयुक्तं
आकृतस्वरूपयातकं भवति, तदसात्म्यमिति ॥ १२७ ॥

मिथ्यातिहीनयोगेभ्यो यो व्याधिरुपजायते ।

बाह्यादीनां स विधेयो व्याधिरैन्द्रियको बुधैः ॥ १२८

इयमसात्म्यार्थजस्य व्याधेरिन्द्रियद्वारभूतत्वेनैन्द्रियकत्वं दर्श-
यन्नाह—मिथ्येत्यादि । हीनयोगेनेहायोगो प्राप्यः । ऐन्द्रियक
इति इन्द्रियद्वारभूतः ॥ १२८ ॥

वेदनानामशान्तानामित्येते हेतवः स्मृताः ।

सुखहेतुः समस्त्वेकः समयोगः सुदुर्लभः ॥ १२९ ॥

इदं रूपवेदनाहेतुं प्रयोज्यमुपसहरति—वेदनानामित्यादि ।
अशान्तानामिति इदं खानाम् । अथ सुखरूपवेदनाहेतुं क
इत्याह—सुखेत्यादि । समयोग इति कालबुद्धौन्द्रियार्थानां
सम्यग्योगः । सुदुर्लभ इति कालादिसम्यग्योगस्य अयोगादि-
विरहात्वेन सुदुर्लभत्वात् । प्रायो हि कालादीनां मध्ये अन्यतरे-
णाप्ययोगादिना पुरुषः सम्बध्यते, तेन च नित्यविरा एव पुण्या
भवन्ति, अल्पं च रोगमनादयः स्वस्थमपदेशं पुरुषाणां
क्रियत इति भावः ॥ १२९ ॥

नैन्द्रियाणि न वैषायाः सुखदुःखस्य हेतवः ।

हेतुस्तु सुखदुःखस्य योगो दृष्टश्चतुर्विधः ॥ १३० ॥

सन्तीन्द्रियाणि सन्त्यर्था योगो नैव न चास्ति रज्जुः ।

न सुखं, कारणं तस्माद्योग एव चतुर्विधः ॥ १३१ ॥

सप्रति सन्त्ययोगस्योपादेयतामयोगादीनां च हेतुतां दर्शयितुं
योगमेव चतुर्विधं कारणत्वेन दर्शयन्नाह—नैन्द्रियाणीत्यादि ।
ननु कथमिन्द्रियार्थयो सुखदुःखकारणत्वेनोपलब्धमानयोरप्य-
कारणत्वमित्याह—सन्तीन्द्रियादि । योगो न चेति इन्द्रियार्थयोः
सम्बन्धो न च । न सुखमिति रज्जुः । इन्द्रियार्थयोगाभावे
अकारणत्वेन, गति ॥ योगे कारणत्वेन, योग एवान्वयव्यतिरे-
काभ्यां कारणत्ववधार्यत इति भावः । अयं च योग इन्द्रिया-
र्थाधिकृत्य स्पष्टत्वेनोक्तः ; तेन, प्रज्ञाकालयोरपि बोद्धव्यः ।
एतद्येन्द्रियमर्थं चानुपादेयं इत्या चतुर्विधयोगस्य कारणत्वं
योगानामेव हेतुोपादेयत्वोपदर्शनार्थं कृतम् ॥ १३० ॥ १३१ ॥

नात्मेन्द्रियं मनो बुद्धिर्गोचरं कर्म धा विना ।

सुखदुःखं, यथा यश्च योद्धव्यं तच्छयोच्यते ॥ १३२ ॥

परमार्थतत्त्वत्वेन्द्रियमनोबुद्धिराद्येव तत्त्वानुष्ठानं मुरा-
दु सकारणान्तीति दर्शयन्नाह—नात्मेत्यादि । गोचर इन्द्रि-

यार्थ । कर्म अदृष्टम् । तत्र आत्मानं विना न लोकोदो सुख-
दुःखे भवत । इन्द्रियार्थादीनां च सुखदुःखकारणत्वं स्पष्टमेव ।
कर्मापि च शुभं सुखकारणम्, अशुभं च दुःखकारणम् ।

यथात्माद्य एव कारणं, तर्हि किमर्थं कालाद्ययोगातिरयोगाद्य
इहोच्यत इत्याह—यथेत्यादि । यद् बोद्धव्यं सुखदुःखं यथा
बोद्धव्यं कार्यवनादुच्यते, तत्तथैवोच्यते नान्यथा, तेन सात्म्या-
सात्म्येन्द्रियार्थजन्यत्वेन सुखदुःखे इह प्रतीयमाने निमित्ता-
यासुपयुक्ते भवत, नात्मादिजन्यत्वेनेह सुखदुःखे अभिधीयेते,
न आत्मादयो दुःखहेतवता प्रतिपक्षा अपीह हेतवता प्रतिपा-
द्यन्ते, सिन्धुसात्म्येन्द्रियार्थयोगाद्य एव दुःखहेतवस्तत्त्वजन्यन्ते,
सुखहेतव सात्म्येन्द्रियार्थयोगाद्यस्तत्त्वग्राहीयन्त इति भावः ॥ १३२
स्पर्शानैन्द्रियसंस्पर्शः स्पर्शो मानस एव च ।

द्विविधः सुखदुःखानां वेदनानां प्रवर्तकः ॥ १३३ ॥

इदानीं सकलकारणव्यापकं शोणं व्युत्पादयितुमैन्द्रियकं
मानसं च स्पर्शं दर्शयितुमाह—स्पर्शानेत्यादि । स्पर्शानैन्द्रियस-
ंस्पर्शं इत्यनेनैन्द्रियाणामयं सम्बन्धं स्पर्शानैन्द्रियकृतं दर्शयति ;
चक्षुरपीत्यपि स्पष्टमेवार्थं जानन्ति ; यदि दृष्टमेव चक्षु-
धोत्रं प्राणं वा गृह्णाति, तदा विस्तरमपि गृह्णात्, न च गृह्णाति,
तस्मात् स्पष्टमेन्द्रियार्थार्थं प्रतिपद्यते, मानस्तु स्पर्शानैन्द्रियादि-
नामयं समं स्पृशोऽस्त्येव, येन मनः क्रियिदेव भिन्नयति, न
सर्वं, तेन यन्मनसा स्पृश्यते तदेव मनो गृह्णातीति स्थितिः ॥ १३३

इच्छाद्वेषात्मिका तृष्णा सुखदुःखानां प्रवर्तते ।

तृष्णा च सुखदुःखानां कारणं पुनरुच्यते ॥ १३४ ॥

उपादत्ते हि सा भावान् वेदनाभयसंज्ञकान् ।

स्पृश्यते नानुपादाने नास्पृष्टो वेत्ति वेदनाः ॥ १३५ ॥

सुखदुःखोत्पत्तिक्रममाह—इच्छेत्यादि । इच्छादिच्छाकृपा
तृष्णा, दुःखाद्य हेतुतृष्णा प्रवर्तते । इयं चोत्पत्ता तृष्णा
इष्टित्वेऽप्येव प्रवर्तयन्ती द्विष्टे च निवर्तयन्ती, प्रवृत्तिनिवृत्तिवि-
धयस्य सुखदुःखहेतुत्वमपेक्षं गुणदुःखे जनयतीति भाव्यार्थः ।
यथोक्तं तृष्णायाः सुखदुःखादेतत्वं दर्शयन्नाह—उपादत्ते
इत्यादि । वेदनाभयसंज्ञकानि वेदनाकारणमयोपलब्धं काल-
वयोगादिस्वात् । अथ तृष्णा चेत् सुखदुःखसंज्ञकं, तत् द्विमि-
न्द्रियाद्येनोपपत्तेरकारणत्वेनेत्याह—स्पृश्यत इत्यादि । अनुपादानं
इति अविवेकानाभवे हेतुकारणत्वे अर्थं विना नार्थस्य स्वसो
भवति । अथ न भवन्त्यर्थसंज्ञाव द्विमिन्द्रिय-नस्पृष्टो वेत्ति
वेदना इति, अर्थसंज्ञकत्वेन सत् न गुणदुःखे अनुपपन्नत्वादेर
वेत्तित्वं ॥ १३४ ॥ १३५ ॥

वेदनानामधिष्ठानं मनो देहश्च सैन्द्रियः ।

वेदनालोमनरात्राप्रामलद्रपगुणैर्विना ॥ १३६ ॥

१ 'बोद्धव्यं' इति पा० । २ 'नात्मादिजन्यत्वेन' । ३ 'नात्मादि-
जन्यत्वेन' इति पा० । ४ 'नात्मादिजन्यत्वेन' इति पा० । ५ 'नात्मादि-
जन्यत्वेन' इति पा० । ६ 'नात्मादिजन्यत्वेन' इति पा० । ७ 'नात्मादि-
जन्यत्वेन' इति पा० । ८ 'नात्मादिजन्यत्वेन' इति पा० । ९ 'नात्मादि-
जन्यत्वेन' इति पा० । १० 'नात्मादिजन्यत्वेन' इति पा० ।

वेदानां किमधिष्ठानम् इत्यस्योत्तरमाह—वेदानामिच्छा-
दि । देहः ऐन्द्रिय इत्यनेन निरिन्द्रियो देहो केवलमोदिको
निरस्तः । तदेव स्पष्टार्थं विष्णोति—केवलादि । किंवा,
इन्द्रियाण्यपि प्राधान्यस्यापनार्थं पृथग् वेदानाभ्यस्त्येन्द्रियग्र-
हणेनोच्यन्ते । वेदानां देहेन्द्रियगतत्वं तदापारत्वेन प्रतीय-
मानत्वाज्ज्ञेयम् । द्रवं मृन्म । गुणः शब्दरसध्वः । शरीरगता
एते हि केशादयो न वेदानाधारा इत्यनुभव एव प्रमाणम् । या
तु मृन्मपुत्रिपगता वेदाना द्रवणीयूतकृच्छ्रदौ वज्रत्वा, सा मृन्-
पुत्रीपाधारसरीरप्रदेशस्यैव कोप्या ॥ १३६ ॥

योगो मोक्षे च सर्वोपां वेदानानामध्वर्तनम् ।
मोक्षे निवृत्तिर्निःशेषा योगो मोक्षप्रवर्तकः ॥ १३७ ॥

‘क चैता वेदानाः सर्वा’ इत्यादिप्रशस्योत्तरं—योग इत्यादि ।
योगः अनारम्भादित्यादिप्रत्यक्षव्ययः । मोक्ष आसन्तिवश-
रीराद्युच्छेदः । निःशेषेति न पुनर्भवति । एतेन, योगे निरुता
वेदाना पुनर्भवतीति सूचयति । मोक्षप्रवर्तक इति मोक्षकारणम् ।
किंवा, ‘योगमोक्षो निवर्तकौ’ इति पाठः, तदा अस्मिन् पक्षे
यद्यपि योगमोक्षयोर्वेदानानिवर्तकत्वं ‘योगे मोक्षो च’ इत्यादिना
श्लोकार्थेनोक्तं, तथापि योगमोक्षयोरेह कर्तृता वेदानानिवृत्ति
प्रति दृश्यत इति न पाददृश्यम् ॥ १३७ ॥

आत्मेन्द्रियमनोर्याणां सन्निकर्षात् प्रवर्तते ।
सुषुप्तदुःखमनारम्भादात्मस्थे मनसि स्थिरे ॥ १३८ ॥
निवर्तते तदुभयं वक्ष्यते कोपजायते ।
सहारीरस्य योगादात्तं योगनृपयो विदुः ॥ १३९ ॥

यदा योगो वेदानानिवर्तको भवति, यद्य योगसमाह—
आत्मेत्यादि । अनारम्भादिति विषयोपादानार्थं मनसोऽनेव-
स्थानात् । आत्मस्थे मनसीति विषये निरुते केवलमज्ञानस्थे ।
स्थिर इत्युक्ते, आत्मज्ञानप्रलम्भा एतेषु अपरत् ॥ १३८ ॥ सुषुप्तमिति
सुषुप्तदुःखे । योगे योगप्रमाणान्तरप्राप्तिमाह—वक्ष्यते इत्यादि ।
वक्ष्यते वक्ष्यमाणमप्यधिधर्मव्यवहारम् । सहारीरस्येतिषेदेन
शरीरेण सदैव वक्ष्यते भवतीति दर्शयति ॥ १३८ ॥ १३९ ॥

आवेदाश्चेतसो ज्ञानमर्थानां छन्दतः क्रिया ।
दृष्टिः श्रोत्रं स्मृतिः कान्तिरिष्टतश्चाप्यदर्शनम् ॥ १४० ॥
इत्यष्टविधमाख्यातं योगिनां यत्तुमैश्वरम् ।
शुद्धसत्त्वसमाधानात्तत् सर्वमुपजायते ॥ १४१ ॥

आवेश इत्यादि । आवेशः परपुरप्रवेशः । चेतसो ज्ञान-
मिति परिचितज्ञानम् । अर्थानां छन्दतः क्रियेति अर्थानां नि-
ष्ठातः करणम् । दृष्टिरतीन्द्रियदर्शनम् । श्रोत्रमतीन्द्रियध-
रणम् । स्मृतिः सर्वमायतत्त्वस्मरणम् । कान्तिरामात्रुषी कान्तिः ।
इष्टधाम्यदर्शनमिति यदेच्छति तदा दर्शनयोग्य एव न दृश्यते,
यदा येच्छति तदा दृश्यते । किंवा, आवेशश्चेतस इति परच-
-

तसः प्रवेशः, ज्ञानमिति सर्वमतीतानापादादिज्ञानं, शेषं पू-
वत् । ऐश्वर्यमिति योगप्रभावादुपपन्नैश्वर्यकृतम् । शुद्धसत्त्वसमा-
धानादिति नीरजसमरसस्य मनस आत्मनि सत्त्वग्राहा-
नात् ॥ १४० ॥ १४१ ॥

मोक्षो रजस्तमोऽमायात् वलवत्कर्मसंक्षयात् ।
वियोगः सर्वसंयोगैरपुनर्भव उच्यते ॥ १४२ ॥

यद्य कथं मोक्षो भवति, कथेत्याह—मोक्ष इत्यादि । वल-
वत्कर्मसंक्षयादिति अवश्यमोक्तव्यफलस्य कर्मणः क्षयात् । सर्व-
संयोगैरेति सर्वरात्मसंबन्धमिः शरीरदुःखद्वारादिभिः । ॥
पुनः शरीरादिसंयन्धो भवतीत्यनुपमर्भयः ॥ १४२ ॥

सतामुपासनं सत्यगसतां परिवर्जनम् ।
व्रतचर्यापवासौ च नियमाश्च पृथग्विधाः ॥ १४३ ॥
धारणं धर्मशाखाणां विज्ञानं विज्ञाने रतिः ।
विषयेष्वरतिर्मात्रे व्ययसायः परा धृतिः ॥ १४४ ॥
कर्मणामसमरम्भः कृतानां च परिक्षयः ।
नैर्कर्म्यमनहङ्कारः संयोगे भयदर्शनम् ॥ १४५ ॥
भनोदुःखिसमाधानमर्थतत्त्वपरीक्षणम् ।
तस्य स्मृत्येव उपस्थानात् सर्वमेतत् प्रवर्तते ॥ १४६ ॥

प्रसाधान्मोक्षोपायमाह—सतामित्यादि । परा धृतिरिति
अतिशयितं मनोवियमनम् । कर्मणामसमरम्भ इति अनागत-
धर्माधर्मेसाधनानामकरणम् । कृतानां च परिक्षय इति जन्मा-
न्तरः कृतानां कर्मणां फलोपभोगात् परिक्षयः । नैर्कर्म्यं
संसारनिराकरणेच्छा । अनहङ्कार इति ममेदमहं करोमीत्या-
दिबुद्धिवर्जनम् । संयोग इति आत्मशरीरादिसंयोगे । भनोदुः-
खिसमाधानमिति मनोबुद्ध्योपासने समाधानम् । सर्वमेतदिति
कर्मणामसमरम्भ इत्याद्युक्तम् । तस्य स्मृतिरात्माधीनां यथाभू-
तानुसरणं; या च नात्मा शरीराद्युपायार्थः, शरीराद्युपायार्थो
आत्मस्मृतिरिति, इत्यादिसंशयपरस्मृतिः ॥ १४३-१४६ ॥
स्मृतिः सत्त्वधर्माद्यैश्च धृत्यन्तैरुपजायते ।

स्मृत्या स्वभावं भावानां सरन्तुः पात् प्रमुच्यते ४७
अथ स्मृतिः कथं दुःखप्रनोये कारणमित्याह—स्मृत्येत्यादि ।
स्वभावमिति प्रत्यक्षनिवृत्तस्मृत् । शुद्धवचनादि प्रथमप्रतिषेध-
भावाधीनां रूपं परस्वरुमिधं परस्परानुपाकारकत्वेन व्यवस्थितं
सरन्तु न वचिदपि प्रवर्तते, अथर्विमानय न तु, येन प्रवृत्ति-
न्येन युज्यत इत्यर्थः ॥ १४७ ॥

यद्यन्ये कारणान्यद्यौ स्मृतिर्यैरुपजायते ।
निसिचरूपग्रहणात् सादृश्यात् समिपर्ययात् ॥ १४८ ॥
सत्त्वानुबन्धादस्यासाज्ज्ञानयोगात् पुनः भुक्तात् ।
दृष्टुत्वानुभूतानां सरणात् स्मृतिरुच्यते ॥ १४९ ॥

१ ‘न पुनः शरीरादिसंयन्धेन भवनमपुनर्भवः’ इति पा० ।
२ ‘नैर्कर्म्यं’ इति पा० । ३ ‘सत्त्व आत्मस्य सर्वमुपायः’ इति पा० ।
४ ‘यथापेक्षायां’ इति पा० ।

इदानीं स्मृतिप्रस्तावात् स्मृतिकारणान्याह—वक्ष्यन्त इत्यादि । निमित्तग्रहण कारणज्ञान, कारण हि दृष्ट्वा कैर्यं स्मरति । रूपग्रहणमाकारग्रहणम् । यथा—वने गवय दृष्ट्वा या स्मरति । सादृश्याद् यथा पितु सदृश पुरुष दृष्ट्वा पितरं स्मरति । सविपर्ययादिति अल्यर्थवैसादृश्यादपि स्मरण भवति, यथा—अल्यर्थवुरूप दृष्ट्वा प्रतियोगिनमत्यर्थमुख्य स्मरति । सत्त्वानुबन्धादिति मनसः प्रणिधानात्, स्मृत्यवसरणाय प्रणिहितमना स्मृत्यव्य स्मरति । अभ्यासादिति अभ्यस्तमयमभ्यासवलादेव स्मरति । ज्ञानयोगादिति तत्त्वज्ञानयोगात्, उपजाततत्त्वज्ञानो हि तद्ब्रह्मादेव सर्वं स्मरति । पुनः श्रुतादिति श्रुतोऽप्यर्थो विस्मृतपुनरेकदेश श्रुत्वा स्मर्यते । स्मृतिकारणमभिधाय स्मृतिरूपमाह—दृष्ट्यादि ।—दृष्ट प्रत्यक्षोपलक्षण, श्रुत त्वागमप्रतीति, तेषां सर्वपूर्वाश्रुतावरोध । इति, 'स्मरणं स्मृतिरूप्यते' इति पाठ, तत्रापि नार्थनैद ॥ १४८ ॥ १४९ ॥

एतत्तदेकमयनं मुकैर्मोक्षस्य दर्शितम् ।
तत्त्वस्मृतियल, येन गता न पुनरागता ॥ १५० ॥
अयनं पुनराप्यातमेतद्योगस्य योगिभि ।
संख्यातधर्मैः सांत्वेष्टमुकैर्मोक्षस्य चायनम् ॥ १५१ ॥

एव स्मृति सामान्येन प्रतिपाद्य तत्त्वस्मृतेर्मांक्षाधकत्व दर्शयन्नाह—एतद्विस्वादि । एकमयनमिति अष्टौ पन्था । मुकैरिति जीवमुकैरिति हेय, सर्वेषामुक्तानां शरीरामावेनोपदर्शकत्वाभावात् । तत्त्वस्मृतिसमिति तत्त्वस्मृतिरूप बल, किंवा, तत्त्वस्मृतिर्बल यत्र मोक्षसाधनमगं तत्त्वस्मृतिर्बलम् । येनेति येन यथा । गता इति मोक्ष गता । न पुनरागता इति मुक्तिं यता न पुनरागच्छति ॥ १५० ॥ १५१ ॥
सर्वं कारणयद् यमस्यं चानित्यमेय च ।
न चात्मवृत्तक तद्धि तत्र चोत्पद्यते स्वता ॥ १५२ ॥
यावन्नोत्पद्यते सत्या बुद्धिर्न तदहं यथा ।
नैतन्ममेति विज्ञाय श सर्वमतिवर्तते ॥ १५३ ॥

इदानीं सक्षेपेण ससारहेतुमज्ञान, तथा मोक्षहेतु च सम्यग्ज्ञानं दर्शयन्नाह—सर्वमिति । सर्वं कारणवदिति सर्वेषु तत्त्वमानं बुद्ध्यहङ्कारादीरादि । बुद्धिमिति बुद्धहेतुदेव । अस्वमिति सर्वं कारणवदेवात्मव्यतिरिक्त परमार्थत । न चात्मकतमिति ॥ चात्मनोदासीनेन वृत्तम् । तत्रेति कारणवति बुद्धिशरीरादौ । स्वतेति ममता 'ममेय बुद्धि' इत्यादिरूपा । अयं क्रियन्त कालमियं आन्त्या बुद्धेत्पद्यते इत्याह—यावदित्यादि । सत्या बुद्धि रस्यगज्ञानम् । यथा सत्यया बुद्ध्या । नैतद् बुद्ध्यपह, किंतु भिर्धं एवाह, तथा नैतद् बुद्ध्यपि

॥ 'वायज्ञान' इति पा० । २ 'आवररूपग्रहणम्' इति पा० ।
१ 'एकदेशस्मृत्वा' इति पा० । ४ 'त्वागमप्रतीतिपादकम्' इति पा० ।
५ 'मिय पन्था' इति पा० । ६ 'दक्षयितुमाह' इति पा० । ७ 'भिन्नमेव' इति पा० ।

मम, किंतु प्रवृत्ते प्रपञ्च इति विज्ञाय । शस्त्वसाथात्कारवात् । सर्वमतिवर्तते इति सर्वं बुद्ध्यपि स्रजति ॥ १५२ ॥ १५३ ॥

तस्मिन्ममसंन्यासे समूला सर्ववेदनाः ।
असंज्ञाज्ञानविज्ञाना निवृत्तिं यान्त्यशोपतः ॥ १५४ ॥

चरमसंन्यास इति पश्चाद्भाविसकलकर्मसंन्यासे । प्रथम हि मोक्षोपयोगित्वेन मुख्यचनाव कियासंन्यास कृत एव परं खानुभवविरक्तेन न कृत, अभ्यासादुद्भूतेन ज्ञानेन साक्षाद्दृष्टभावसमावेन य सर्वसंन्यास कियते, तत्र समूला सर्ववेदना ज्ञानादयश्च शरीरोपरमादेशोपरमन्ते । समूला इति सकारणा, कारण च बुद्ध्यप्य । संज्ञा भालोचन निर्विकल्पक, ज्ञान सविकल्पक, विज्ञान बुद्ध्यवसाय ; किंवा, संज्ञा नामोद्देशेन ज्ञान, विज्ञान शास्त्रज्ञानम् । तत्त्वज्ञानमपि हि मोक्षजनयित्वा निवर्तते एव वारणाभावात् ॥ १५४ ॥

अतः परं ब्रह्मभूतो भूतात्मा नोपलभ्यते ।
निवृत्तः सर्वभावेभ्यश्चिह्नं यस्य न विद्यते ॥

ज्ञान ब्रह्मविदा चात्र नाहस्तज्ज्ञानमर्हति ॥ १५५ ॥

'सर्ववेद' इत्यादिप्रमस्योत्तरम्—अतः परमिस्वादि । ब्रह्मभूत इति प्रकृत्यादिरहित । चिह्नं यस्य न विद्यते इत्यनेन, मुक्तात्मनः प्राणापानाद्यात्मलिङ्गाभावाद्भूतं चिह्नं नास्त्येवैति दर्शयति । न शरलन्यथात्वं न मच्छतीत्यक्षरम् । अविद्यमान लक्षणं यस्येत्यलक्षणम् । एतत्सर्वं मोक्षस्यैतत्पुण्याहेयता दर्शयति—ज्ञानमिस्वादि । ब्रह्मविदमिवात्र मनः प्रत्येति, चाज्ञानाहङ्कारादिकासनापृहीतानामित्यर्थः ॥ १५५ ॥

तत्र श्लोकः ।

प्रश्नां पुरुषमाश्रित्य त्रयोविंशतिरुत्तमा ।
कतिथापुरुषोपेऽस्मिन्निर्णातास्तत्त्वदर्शिना ॥ १५६ ॥

इत्यग्निवेशाहते तन्मे चरकप्रतिसंस्कृते
शरीरस्थाने कतिथापुरुषोपे शरीरं
नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

सप्रहो व्यक्त ॥ १५६ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामुपवेददीपिकायां
चरकतत्त्वदर्शिकायां शरीरस्थाने कतिथापुरुषोपे
शरीरं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातोऽनुत्पन्नोऽनीयं शरीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ॥ स्वाद भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये शरीरसादिसर्वं आध्यात्मिको नैष्ठिकमोक्षरूप-
विहितोपयुक्त उक्त, सप्रणि गभादिरूपं सर्वमभिधातुमनुत्प-
न्नोऽनीयोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

१ 'अनुत्पन्नविरक्तेन' इति पा० । २ 'अभ्यासादुद्भूतेन' इति पा० । ३ 'ममसादिरूपमभिधातुमनुत्पन्नोऽनीयोऽभिधीयते' इति पा० ।

अतुल्यगोत्रस्य रजःक्षयान्ते
रहोविष्टं मिथुनीकृतस्य ।

किं स्याच्चतुष्पात्प्रभयं च पद्भ्यो
यत् स्त्रीषु गर्भत्वमुपैति पुंसः ॥ ३ ॥

अतुल्यगोत्रस्येति अतुल्यगोत्रस्य पुंसः । तुल्यगोत्राणां हि
मैथुनेऽधर्मा भवति, धर्मसाम्राज्ये निषिद्धत्वात् । रजःक्षयान्ते
इति रजःप्रश्रयन्ते; 'अन्ते' इतिपदेन रजःप्रश्रयिष्यद् विषेय-
वति । रहोविष्टमिति विजने विष्टम् । शुक्रमिषर्गस्य विजन
एव प्रतिबन्धकत्वमागावात् सम्मग्नवतीति रह इत्यनेन
दर्शयति । मिथुनीकृतस्वेत्यनेन सम्प्लवङ्गप्रयोगं दर्शयति,
विपरीतसुरतादींश्च निषेधति । चतुष्पादत्पद्मप्रभत्वे उत्तर-
प्रभ्ये एव व्यक्ते । अयं च शिष्यप्रभृतवा निषेधितो प्रभ्यः
अज्ञशिष्यस्य आचार्यसम्पत्तिमात्रार्थो हैयः; तेन च शिष्य-
चतुष्पादादिविशेषं सूक्ष्मं पीजस्य आनाति, स कथं शुक्रशब्देन-
मिधेयं न वेत्तीति न पाच्यम् ॥ ३ ॥

शुक्रं तदस्य प्रचदन्ति पीरा
यक्षीयते गर्भसमुद्भाय ।

पाच्यप्रभूत्यगुणपादवत्तत्
पद्भ्यो रसेभ्यः प्रभवश्च तस्य ॥ ४ ॥

प्रभस्योत्तरं—शुक्रमिलादि । पीरयत आरोप्यत इत्यर्थः ।
वाय्वादिमादयदिति वक्तव्ये यद् शुणपदमधिकं करोति, तेन
प्रशस्तशुणवतामेव वाय्वादीनां विशुद्धशुक्ररम्भकत्वमिति दर्श-
यति । वाय्वादेषु शुक्रारम्भकेषु पादव्यपदेशेन सर्वेषां तुल्य-
शुक्रारम्भकत्वं दर्शयति । आकाशं तु यद्यपि शुक्रं पाचयामा-
केडति, तथाऽपि न पुष्टवशीराभिर्गन्ध गर्भाशयं गच्छति,
किंतु भूतचतुष्टयेव क्रियायै ददाति, आपादां तु व्यापकमेव
हृद्गण्डेन हृद्रेण हृदये अस्ति, देहाग्राहक गम्यमानादिह
गर्भाशयगमनाभिधानप्रस्तावे शुक्रमतस्त्वेतानभिधानम् । अन्य-
त्रापि च भूतानां गमनप्रस्तावे आधारां परिलक्षकमेव । यथा—
“भूतेष्वनुमिः सहितः सुस्नेहेन मनोजयो देहमुपैति देहात्” इति ।
शुक्रं ॥ पद्भ्यामाहरोपभवे विशुद्धं भवतीति कुलोक्तं—पद्भ्यो
रसेभ्य इत्यादि । यत्तु मधुरस्य शुक्रजनकत्वमप्यस्तीति च
शुक्रविपातकत्वमुच्यते, तदस्यार्थोपयोगादिति ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

संपूर्णदेहः समये सुपं च

गर्भः कथं केन च जायते स्त्री ।

गर्भं चिराद्विन्दति सप्रजाऽपि

भूत्याऽथवा नदयति केन गर्भेः ॥ ५ ॥

‘संपूर्णदेहः कथं जायते’ इत्येकः प्रश्नः, ‘समये कथं
जायते’ इति द्वितीयः, ‘सुपं कथं जायते’ इति तृतीयः । गम-
जापि इत्यनभ्यासपि सती कथं विरेण गर्भं विन्दति ॥ ५ ॥

१ ‘चतुष्टयं चतुष्टयं’ इति पा० । २ ‘सुपं जायते’ इति पा० । ३ ‘विरेण’ इति पा० । ४ ‘विरेण’ इति पा० ।

शुक्रासृगात्माशयकालसंपद्
यस्योपचारश्च हितैस्तथाऽनैः ।
गर्भश्च काले च सुखी सुखं च
संजायते संपरिपूर्णदेहः ॥ ६ ॥

पञ्चानां प्रधानासुतरं—शुक्रेत्यादि । संपच्छब्दः शुक्रादिभिः
प्रत्येकमभिधेयं भवत्येव । शुक्रासृगाशयानामनुष्ठवं संपद्, आत्म-
वस्तु शुक्रशोणितसंयोगेणाधिष्ठतुः शुक्रमजीवकर्मवृत्तत्वं संपद्,
कालस्य त्वनतितीक्ष्णत्वादि संपद् । उपचारो गर्भिण्युपचारः ।
काल इति नवमे दशमे वा मासे । यदुक्तम्—“कालः पुनर्नवमे
मासमुपादावाद्यमात्” (सा. अ. ४) इति । सुखीति व्या-
धिया केनचित् प्रसन्नः । सुपरिपूर्णश्चेन ॥ ६ ॥

योनिप्रदोपाग्नमनसोऽभिधापा-

शुक्रासृगाद्धारविहारदोपात् ।

अकालयोगाद्बलसंक्षयाच्च

गर्भं चिराद्विन्दति सप्रजाऽपि ॥ ७ ॥

असुद्विहृष्टं पयनेन नार्या

गर्भं व्यवस्यन्त्यनुधाः कदाचित् ।

गर्भस्य रूपं हि करोति तस्या-

स्तदस्यगन्धवि विवर्धमानम् ॥ ८ ॥

तदग्निसूर्यभमशोकेदोने-

रुष्णाज्जपानैरथवा प्रवृत्तम् ।

दृष्ट्वाऽसंगेकं न च गर्भसंज्ञं

केचिन्नप भूतहृतं वदन्ति ॥ ९ ॥

ओजोशमानां रजनीचराणा-

माहारहेतोर्न शरीरमिष्टम् ।

गर्भं हरेयुर्यदि ते न मातु-

र्लब्धापकाशा न हरेयुरोजः ॥ १० ॥

अकालयोगादिति ऋतुनाचातिक्रमेण सुप्रेषेण संयोगात्,
ऋतुकालश्च पोष्टशत्रुं यावत् । यदुक्तं हारीते—“बोद्धव्यं
दिवसा ऋतुकालः” इति । सुप्रेषे तु द्वादशरात्रमुक्तं उक्तं ।
‘भूत्याऽथवा नदयति केन गर्भेः’ इत्यस्योत्तरम्—असृगमिलादि ।
पयनेनेति दुष्टपावेन । इत्ये अशुद्विहृष्टे गर्भमनो भवतीत्याह—
गर्भस्य रूपमिलादि । गर्भाशये हि विवर्धमानं हृदि प्रमा-
नाद्गन्धविज्ञानि कानिचिद्वर्तयतीत्यर्थः । असृगेकमिति असृगेण
परम् । न च गर्भेऽस्मिन् न गर्भं प्रत्यापादाकरम् ।
भूतगर्भानाहरणे हेतुनाह—ओजोघनानामित्यादि । ओजोऽ-
हनिन्दुकमश्रुतीरोजोघनाः । यदि रजनाहारभूतमपि गर्भं
हरेयुस्तदा मातुर्निरामाहारभूतमनो लब्धापकाशत्वेन हरेयुः ।
लब्धापकाशा इति प्रातर्गन्धविषयमनकारणाः ॥ ७-१० ॥

१ ‘श्रीनेलवाय’ इति पा० । २ ‘विरेण’ इति पा० । ३ ‘तत्’
विषयमनकारोक्ते’ इति पा० । ४ ‘दृष्ट्वाऽसंगेकं’ इति पा० ।

कन्यां सुतं वा सहितौ पृथग्व्या
सुतौ सुते वा तनयान् बहून् वा ।
कस्मात् प्रसूते सुचिरेण गर्भ-
मेकोऽभिर्वृद्धिं च यमेऽभ्युपैति ॥ ११ ॥

कन्यामिलादि प्रधाष्टकम् । कन्यां कस्मात् पृथक् प्रसूत
इति प्रथमः, सुतं पृथक् वेति द्वितीयः, सहितौ कन्यासुतौ
वेति तृतीयः, सुतौ सहितावेति चतुर्थः, सुते सहिते इति
पञ्चमः, तनयान् बहून् वेति षष्ठः, सुचिरात् कथं स्त्री प्रसूत
इति सप्तमः, यमेऽभ्युपैति कथमेकोऽभिर्वृद्धिमाभ्युपैतीत्यष्टमः ॥ ११ ॥

रक्तेन कन्यामधिकेन पुत्रं
शुक्रेण तेन द्विविधौकृतेन
बीजेन कन्यां च सुतं च सुते
यथास्वबीजान्यतराधिकेन ॥ १२ ॥
शुक्राधिकं द्वैधमुपैति बीजं
यस्याः सुतौ सा सहितौ प्रसूते ।
रक्ताधिकं वा यदि भेदमेति
द्विधा सुते सा सहिते प्रसूते ॥ १३ ॥
मिनत्ति याचद्बहुधा प्रपन्नः
शुक्रार्तं वायुरतिप्रबुद्धः ।
तावन्त्यपत्यानि यथाविभागं
कर्मात्मकान्यस्ववशात् प्रसूते ॥ १४ ॥
आहारमामोति यदा न गर्भः
शोषं समामोति परिसृतिं वा ।
तं स्त्री प्रसूते सुचिरेण गर्भं
पुष्टो यदा धर्मनगैरपि स्यात् ॥ १५ ॥
कर्मात्मकत्वाद्विपमांशमेदा-
च्छुक्राशुजोर्बुद्धिमुपैति कुक्षौ ।
एकोऽधिको न्यूनतरो द्वितीय
एवं यमेऽभ्युपैतिको विशेषः ॥ १६ ॥

रक्तेनैवाधुतरम् । अधिकेनेति पदं रक्तेन शुक्रेण च योज-
नीयम् । द्विविधौकृतेन द्विराप्तीकृतेन । यथास्वं बीजेऽन्यतरो
भागेऽधिको यत्र वेन बीजेन । एतेन यदि द्विविधे आगे
एकन रक्ताधिकम्, अपरं शुक्रम्, एव विभागो भवति
तदा कन्यासुतौ भवत इत्युक्तं भवति । याचद्बहुधा मिनत्तीति
यावत्ति बहुसंख्या करोति चतुःपदादिहाम् । प्रपन्न आगतः
शुक्रार्तं वायुरिति संबन्धः । यथाविभागमिति यथा शुक्ररक्त-
विभागो भवति, तथा कन्याः सुताश्च स्वबीजाधिकयापेक्षया
भवन्तीति । कर्मात्मकानि कर्मकारणकानि । अस्ववशात् कर्म-
पराधीनत्वेन । आहारमिलादी गमिष्या आहारप्राप्त्या गर्भस्या-
हारप्राप्तिः । शुक्राशुजोर्बुद्धिः स्थूलसूक्ष्मरूपो विषमांशमेवो भवति,
स जायमानगर्भकर्मवशादेव भवतीत्याह—कर्मात्मकत्वा-
दिति ॥ १२-१६ ॥

कस्माद्विरेताः पवनेन्द्रियो वा
संस्कारवाही नरनारिपण्डौ ।
घनी तथेर्ष्याभिरतिः कथं वा
संजायते वातिकपण्डको वा ॥ १७ ॥

कस्मादिलादि प्रधाष्टकम् । नरपण्डो नारिपण्डवेति नरना-
रिपण्डौ ॥ १७ ॥

बीजात् समांशादुपतत्तबीजात्
स्त्रीपुंसलिङ्गी भवति द्विरेताः ।
शुक्राशयं गर्भगतस्य हृत्वा
करोति वायुः पवनेन्द्रियत्वम् ॥ १८ ॥
शुक्राशयद्वारविघटनेन
संस्कारवाहं कुरुतेऽनिलश्च ।
मन्दास्पबीजाघषलाघट्यौ
ह्नीयौ च हेतुर्विहृतिद्वयस्य ॥ १९ ॥
मातुर्धनवायुप्रतिषेधेन घनी
स्याद्विजदौर्बल्यतया पितृश्च ।
ईर्ष्याभिभूतावपि मन्दहर्षा-
वीर्ष्यारतेरेव वदन्ति हेतुम् ॥ २० ॥
घाव्यभिदोषादुपणौ तु यस्य
नाशं गतौ वातिकपण्डकः सः ।
इत्येवमष्टौ विकृतिप्रकाराः
कर्मात्मकानामुपलक्षणीयाः ॥ २१ ॥

बीजादिति शुक्रशोणित्वात् । उपतत्तबीजादिति उपतत्त-
बीजजननबीजभावात् । स्त्रीपुंसलिङ्गीति स्त्रीपुरुषसाधारण-
नाशिकाचक्षुरादिलिङ्गयुक्तं, यानि तु स्त्रीपुंसयोरेताभारणान्मुन-
स्थध्वप्रस्तनमधुप्रसृतीनि तानि व्यास्य न संभवन्तीति ।
असाधारणानि लिङ्गानि इद्वेन शुक्रेण रक्तेन वा जन्यानि, इह
समरक्तशुक्ररन्ध्रेन नास्त्यन्यतरादिरिति नोपस्थध्वजादिषिष्टो-
पलिङ्गभवनम् । द्विधा स्त्रीत्वपुरुषत्वोपजनकरत्वेन स्थितं रेतौ
बीजं यस्य स द्विरेताः । किंवा, स्त्रीपुंसलिङ्गीति स्त्रीपुंसयोर्बुद्धि-
श्रमुपस्थध्वनरूपं, तस्य एव स्त्रीपुरुषलिङ्गीः उत्तरकालमावी-
नि तस्य स्वनस्यधुप्रसृतीनि न भवन्ति । अस्मिन् पक्षे बीजोप-
तापेनोत्तरकालमाविस्तनादिप्रतिबन्धः कियते नोपस्थध्वजो-
त्पादप्रतिबन्धः कर्मवशादेवेति श्रुते, किंवा उपस्थध्वजो-
त्पन्नत्वात्, येन तौ गर्भकाल एव भवतः ; स्वनादि उत्तरकाल-
मावितया दुर्बलं, दुर्बलेन बीजोपतापेन न चलकतोऽपस्थध्वज-
योर्बाधः, किंतु दुर्बलानामेव स्वनादीनामिति । अथ समांशे
शुक्रशोणिते भवतः, तत्र सयोगमद्विभ्रं बीजांशतापो भवतीति
क्षेयम् । पवनेन्द्रियं विष्णोति—शुक्राशयमिलादि । शुक्राशयं
शुक्रस्थानम् । पवनेन्द्रियत्वमिति पवनमुद्रत्वम् । शुक्रं हीन्द्रि-

१ 'मत्ता' इति पा० । २ 'संस्कारवाह इ करोति वायु' इति
पा० । ३ 'बीजांशवत्येव' इति पा० ।

यमुच्यते, पवनस्य चेदमेवेह शुक्रत्व-यद् व्यवयकाले शुक्रस-
दराह्यतया प्रवर्तनं, अथ हि वायुरेव परं व्यवयकाले याति ।
शुभाशयद्वारेत्यादि सत्कारवाहविवरणम् । द्वारविषयत्वेनेति
द्वारदूषणेन । संस्कारेण बलिवागीकरणादिना परं यस्य शुक्रम-
दुष्टद्वारं सत् प्रवर्तते स सत्कारवाह । अथ न सत्कारवाहेन
शुभ्रतोषा आदेयव्यौगणिकशुक्रमगीका अन्तर्मानवीया, यत
एतेऽपि सत्कारविशेषेणैव शुक्र लज्जन्ति, यदुक्तं तत्र—“पित्रो-
रखलवीर्यत्वादायैव पुरुषो भवेत् । स शुक्रं प्राप्य लभते
श्वजोच्छायमसवायम् ॥ यः पृथिव्योऽन्या जायेत स सौगन्धिक-
सहक । स योनिरुच्छोर्गर्भप्राप्राव लभते बन्धम् ॥ खे
श्वेऽप्यप्राप्यायं श्रीपु पुनर प्रवर्तते । कुम्भीक स तु
विहेय ” (सु शा. अ २) इति । नरनारीपण्डावाह—मन्दे-
स्यादि । मन्दवेगमस्य च योज ययौतौ तथा । अथलायिदि
निसर्गबलरहितौ । अर्थायिदि अनुत्साहौ । ह्रीवायिदि दुष्टबीजौ ।
अथ ययौचगुणा ह्रीं श्रीपण्डस्य, ययौचगुणं पुरुषस्तु पुरुष
पण्डस्य हेतुरिति विहेयम् । एतौ लघ्वीनायेव हेतौ, यदुक्तं
शुभ्रते—“अशुभ्रस्यैव पण्डक ” (सु शा अ २) इति ।
मातृवर्षाद्यप्रतिषेधेनेति व्यवयकाले मातृवर्षाद्यानिष्ठाय विषया
श्रम्यासो वा व्यवयप्रतिषेधं, तेन यस्य शुक्र गर्भाशयं निय-
माशोपैति स ययौच्यते । बीजदौर्बल्यतया च पितृवर्षा
स्यादिति योजना । अत्र दुर्बलस्य कर्म दौर्बल्यं, तस्य भावो
दौर्बल्यता, तेन पितृवर्षजस्य दुर्बलमियतयैसर्षं । परव्यवय-
कत्वा प्राप्तवर्षजोच्छ्रायो व्यवयकालो भवति, स ईर्ष्यादिति । यदुक्तं
शुभ्रते—“एष्टा व्यवयकालेनैव व्यवयते च प्रवर्तते । ईषक स
तु विहेय ” (सु शा अ २) इति । कर्मात्मकानामितिपदेन
एते हेम्यमेष्टा प्रापनकर्मबलादेव प्रावो भवन्तीति दर्शयति
॥ १८-२१ ॥

गर्भस्य सप्तोऽनुगतस्य कुक्षौ

श्रीपुनपुंसामुदरस्थितानाम् ।

किं लक्षणं कारणमिष्यते किं

सारूपता येन च यात्यपत्यम् ॥ २२ ॥

गर्भेऽस्तेलादिष्व प्रश्नः । सप्तोऽनुगतस्येति सप्तोच्छ्रायस्य ।

कारणमिष्यति । कारणं । तत्, येन कारणेन सारूपता साह-

दसमपत्य गर्भो मातीलभं । अथ च पश्य प्रश्न ॥ २३ ॥

निष्ठीविका गौरयमङ्गसाद

स्तन्द्राप्रहर्षां हृदये व्यथा च ।

एतिष्ठ बीजप्रहणं च योन्या

गर्भस्य सप्तोऽनुगतस्य लिङ्गम् ॥ २३ ॥

सप्तोच्छ्रायेण पुरुषार्थिनीं श्री

श्रीस्वप्नपानानां नीलचेष्टा ।

संयत्तागर्भो न च वृत्तगर्भो

सप्तमदुग्धा स्त्रियमेव स्यते ॥ २४ ॥

पुत्र त्वतो लिङ्गविपर्ययेण
व्याप्तिश्रद्धिना प्रकृतिं तृतीयाम् ।

गर्भोपपत्तौ तु मनः स्त्रिया यं

जन्तुं व्रजेत्तत्सदृशं प्रसूते ॥ २५ ॥

गर्भस्य चत्वारि चतुर्विधानि

भूतानि मातापितृसंभवानि ।

आहारजान्यात्मकृतानि चैव

सर्वस्य सर्वाणि भवन्ति देहे ॥ २६ ॥

तेषां विदोषाद्वल्यन्ति यानि

भवन्ति मातापितृकर्मजानि ।

तानि व्यवस्येत् सदृशत्वहेतुं

सत्त्वं ययानूकमपि व्यवस्येत् ॥ २७ ॥

बीजप्रहणं शुक्रस्य योनौ निषिद्धमिति सरणम् । सप्तोच्छ्राय-
पानतया चेष्टते या सा सप्तोच्छ्रायेष्टा । स्त्रिया इव सप्तोच्छ्रायो मस्या
सा श्रीपण्डपानानां नीलचेष्टा । सप्त्येन पाश्चन आशौ ह्रीतो
गर्भो यया सा सप्तोच्छ्रायमा । किंवा ‘सप्तोच्छ्रायमा’ इति पाठ ।
न च वृत्तगर्भेति बीजगर्भेत्यर्थः । सप्त्ये स्तने प्रष्टुं दुग्धं यस्या
सा सप्तप्रदुग्धा । व्याप्तिश्रद्धिना तु सप्त्यदक्षिणाश्रयेष्टादिना
हेत्या । प्रकृतिं तृतीयायामिति ननु सक्तम् । गर्भोपपत्तावित्यादिना
सारूप्यकारणमाह । गर्भोपपत्तौ बीजप्रहणकाले गर्भो य जन्तु
व्रजेत् य श्रान्तिं भवता भ्यायति । एतच्च बीजमहणकालीन
मनसाऽऽप्याय प्रमादादेव पित्रमात्रतद्वत्तमपस्य करोतीति
हेत्य किंवा तद्वत्तमचिन्तयैव बीजं चिन्त्यमानजन्तुसदृशार-
म्भशक्तिं क्रियते । दृष्टव्यं मानसानामपि भावानां भूतविशेष
करणे दक्षिणविशेष, यस्या—सदृश्यं शुक्रोद्योरय करोति, तथा
दोहदाप्राप्तौ तथिन्तया गर्भविकृति, ईर्ष्यामायीना चीन शुक्र
अथनर्त्तनमित्यादि । एतदेव च साहचर्यकारणं पश्यता पुनर्य-
वस्य यथा—‘या या यथाविधं पुनमासावीत’ दनुपादाय
‘छा वा यात्यापनपदाय सप्तोच्छ्रायमेष्ट’ (शा अ ८)—
इति । जन्तुप्राप्याय साहचर्यकारणमभिधाय साहचर्यकारणान्त-
रमाह—यर्भवेत्यादि । चत्वारिणि निर्विशेषमाकृशं यर्भवेत्या
भूतानि । चतुर्विधानीति विष्टोर्गति—मातेत्यादि । मातृघन-
वादि रश्मगतानि, पितृसंभवानि दुग्धगतानि, आहारजानि
तु पुत्रशोमिन्तस्ययोगोत्तरकाच मातृसाहचर्यभूतसजानि ।
आत्मजानि स्वात्मप्रतिषेधकमवशभूतानि हेतवानि । तत्र पुत्र
कमणा सदृशरूपजनकानि, अनुमकमणा तु विगतरूपजन-
कानीति हेतव्यम् । यानि त्वानि सूत्राणि भूतानि अष्टि
यादिकराशिरूपाणि, तानि सारवाधारणत्वेनादिविषयकारण-
कारणानीति नेष्टं बोद्धव्याणि । सत्त्वं चतुर्विधायां गाराये किं
यवति कारणं किंभूतं चत्वाद—वेपथ्वित्यादि । विरूपविधि-
पदेन गर्भोन्मेष साहचर्यकारणानि मयन्ति, किंतु यानि बल-
वति तानि प्रियेष्टादिति साहचर्य जनयन्तीति दर्शयति ।

अन चाहारजभूतानां प्राक्तनकर्मापेक्षयैव सादृश्यकारणत्वं सव-
तीति कृत्वा नाहारजानां प्रश्नं कृत्, तेन कर्मजेष्वेवाहारजा-
नामवरोधो ज्ञेयः, पूर्वं ॥ "आहारजानि" इति पदेन तेषां
विद्यमानतामानुसूक्तं ज्ञेयम् । किंवा, गातृवाचीनि हि मात्रा-
दिभिः सदृशं कुर्वन्ति सत्त्वाहारजातान्याहारसदृशं कुर्वन्ति,
तेन तेषामिदानीमुपपन्नम् । तथा ह्युत्तराध्याये "यानि खल्वस्य
रसजानि" (या अ ३) इत्यादिना प्राणानुबन्धाचीनि पक्व-
ज्यानि, न च तानि सादृश्यरूपतयेह भवितुमर्हन्ति । देहसाद-
र्यहेतुमभिप्रायं मनः सादृश्यहेतुसाह—एतन्मित्रादि । अनुक्तं
प्राक्तनाऽप्यपह्निता देहशक्तिः, तेन यथानूकमिति यो देव-
शरीरादप्यवधानेनागत्य भवति ॥ देवसत्त्वो भवति, यः पशु-
शरीरादेति स पशुसत्त्वो भवतीत्यादि । अपिशब्दात् कर्मच-
बन्धं जालिसंयन्धं न दर्शयति, तेन कर्मवशादपि सत्त्व
राजसं तामसं सारित्वकं न भवति, तथा मातृपादिसाधनरूप
॥ भवति ॥ २३-२७ ॥

कस्मात् प्रजां त्रीं विहृतां प्रसूते
हीनाधिकार्कान् विकलेन्द्रियां वा ।
देहात् कथं देहमुपैति सान्य-
मात्मा सदा कैरनुपपद्यते च ॥ २८ ॥
वीजात्मकमौषधकालदोषै-
र्मातृसुत्थाऽऽहारमिहारदोषैः ।
कुर्वन्ति दोषा विविधानि दुष्टाः
संस्थानघर्णेन्द्रियवैकृतानि ॥ २९ ॥
घर्णानु काष्ठारमघनाम्युवेगा-
स्तदोः सखिकोतसि संस्थितस्य ।
यथैव कुर्याद्विहृतिं तथैव
गर्भस्य कुक्षौ नियतस्य दोषाः ॥ ३० ॥

कस्मादिसादिना विकलेन्द्रिया वेष्यन्तेनेकं प्रश्नं, तत्र
विहृतमित्यस्य विवरण—हीनेत्यादि । देहादिसादिर्द्वितीयः ।
सदा कैरनुपपद्यते इति तृतीयः । ये ॥ विहृतामितिपदेन कुक्षु-
पा, हीनाधिकार्कमितिपदेन च हीनाप्रादिरुपमेव कुक्षुपति-
रिक्ता वदन्ति, तेषां मते प्रश्नमेव स्यात्, तथाऽप्याप्याते च
वक्ष्यमाणं प्रश्नस्यत्याऽतिरिक्ता भवति । आत्मनो कर्म आत्म-
कर्म, आशयो गमोद्यय, दोषो वेशुषम् । अमघनानि
पाषाणखण्डा, वेगा बाष्पादीनां त्रयाणाम् ॥ २८-३० ॥

भूतैश्चतुर्भिः सहितः सुखस्मै
मनोजवो देहमुपैति देहात् ।
कर्मात्मकत्वाच्च ॥ तस्य दृश्यं
दिव्यं विना दर्शनमस्ति रूपम् ॥ ३१ ॥

द्वितीयप्रश्नोत्तरं—भूतैरित्यादि । सुखस्मैरित्यनेन चात्री-
न्द्रियाव दर्शयति । आकाशमिहाक्रियत्वेन देहान्तरगमनक-
र्मणि नोक्तम् । मनसा ज्वरते गच्छतीति मनोजवः । एतेन
च अ. ३१

चात्मनो व्यापकस्य यद्यपि देहान्तरगतितर्नास्ति तथाऽप्यस्य
मनोवतिरेव भूतवद्विधा गतिशब्देनोच्यते इति दर्शितं भवति ।
देहादिति भ्रियमाणदेहात् । देहमित्युत्पद्यमानदेहम् । कर्मात्म-
कत्वादिति कर्माधीनत्वात् । तेन, कर्म धर्माधर्मरूपं यत्रैव
भोगार्थं नयति, तदेव देहमव यातीत्युक्तं भवति । यद्य गच्छन्
किमिच्छं नोपलभ्यते भ्रियमाणपुण्यादिसाह—न तिसादि ।
उत्थात्मन आतिवाहिकशरीररूपकस्य दृश्यरूपं नास्ति, अतिपुष्प-
रूपत्वादिति भावः । अयं किं सर्वं एवैव गच्छन्तं न पर्यन्ती-
त्याह—दिव्यं विना दर्शनमिति ।—दिव्यं दर्शनं योगि(ग)-
चक्षुः, तेन योगिन एव परमन्येनमिति दर्शयति ॥ ३१ ॥

स सर्वेण सर्वशरीरभृच्च
स विश्वकर्मा स च विश्वरूपः ।

स चेतनाधातुत्वीन्द्रियस्थ
स त्वियुक्तं सातुशयः स पर्यं ॥ ३२ ॥

अस्यैवातिवाहिकशरीररूपकस्यात्मनो धर्मान्तराग्याह—स
सर्वेण इत्यादि । सर्वशरीरभृदिति सर्वशरीराणि कर्तुं योग्यः ।
विश्वकर्मकरणक्षमो विश्वकर्मा । विश्वरूपता च नरपञ्चाविशरीर-
रूपतया कर्मवशाद्भज्यते इति विश्वरूपः । तिस्रः बुद्ध्यादितिर्मु-
च्यते इति त्वियुक्तः । सहानुचयेन रागादिना व्रतते इति
सातुशयः ॥ ३२ ॥

रसात्ममतापितृसंभवानि
भूतानि विद्याहं पदं च देहे ।
चत्वारि तत्रात्मनि सञ्चितानि
स्थितस्तथाऽऽत्मा च चतुर्षु तेषु ॥ ३३ ॥

आतिवाहिकशरीररूपभूतचतुष्टयव्याकरणार्थं शरीरे यानि
संभवन्ति भूतानि तान्येवाह—रसेत्यादि । एतानि भूतानि
साहचर्यहेतुप्रत्ययोपेक्षावपि प्रवरणवशात्तथा वक्ष्यन्तं शुका-
धनुस्वरूपप्रतिपादनार्थं च पुनरुच्यन्ते । आत्मनि सञ्चितानीति
आत्मकर्मणाऽऽत्मन्यातिवाहिकदेहरूपतया विनष्टानि । स्थित-
स्तथाऽऽत्येति आत्मा तेषु भूतेषु देहान्तरादिकीर्णार्थं स्थितः ।
या च गतिर्देहान्तरादिनाऽऽत्मनः, सा तद्रूपव्यवस्थितसंवे-
द्यते न व्यापकस्य, तस्य (उच्यते) सर्वगतत्वादियं ॥ ३३ ॥

भूतानि मातापितृसंभवानि
रजश्च शुक्रं च वदन्ति गर्भे ।
आप्याम्यते शुक्रमसृक् च भूतै-
र्यस्तानि भूतानि रसोद्भवानि ॥ ३४ ॥

मातापितृसंभवानि रजश्च शुक्रमिति यथासंख्यं मातापि-
तृसंभवानि ॥ ३४ ॥

१ 'दिव्यचक्षुः' इति पा० । २ 'य' इति पा० । ३ 'विषाद-
मि' इति पा० । ४ 'किञ्चान्तर्गते' इति पा० । ५ 'देह' इति
जानि विषाद' इति पा० ।

भूतानि चत्वारि तु कर्मजानि
यान्यात्मलीनानि विशन्ति गर्भम् ।
स बीजधर्मो ह्यपरापराणि
देहान्तराण्यात्मनि याति याति ॥ ३५ ॥

आत्मलीनानि चत्वारि नित्यमात्मसंबन्धिनि । आत्मलीनभूतानां धर्मान्तरमाह—स बीजधर्मोऽस्य । स आत्मलीनभूतसन्तानो बीजधर्मो बीजस्वरूपः, बीजं हि स्वसदृशमङ्कुरं करोति । तेन, अयमप्यात्मलीनो भूतसन्तानः सदृशं देहरूपं भूतान्तरसत्त्वं कुर्वन् बीजधर्मो भवति । सा बीजधर्मिणीति वा पाठः, तदा सा भूतसन्ततिरित्यप्याहार्यम् । आत्ममीति मनोयुक्तात्मनि । याति गच्छति सति देहान्तराणि यातीति योजना । आत्मनश्च गमनं मनोशमनमेव । परापराणीति वा पाठः; तदा पराणि श्रेष्ठानि देवादिसरीराणि, अपराणि अधोष्ठानि किम्यादिसरीराणीति बीजनीयम् ॥ ३५ ॥

रूपादि रूपप्रभवः प्रसिद्धः
कर्मात्मकानां मनसो मनस्तः ।
भयन्ति ये त्वाकृतियुद्धिभेदा
रजस्तमस्तत्र च कर्म हेतुः ॥ ३६ ॥

नन्यपरिदृश्यमाना भूतचतुष्टयी मनःप्रवृत्तियुक्ता बीजधर्मिणी किमर्थं शोक्तव्या, यतः परिदृश्यमानमेवेदं पादमीतिकं शरीरं ह्युक्तोक्तिप्रकारणमस्तित्याह—रूपादीत्यादि । रूपरा इति रूपं भौतिकं शरीरम् । तेन, कर्मादिकारणसदृशैतिकं शरीरं भवतीत्यागमप्रसिद्धम् । तेनागमादेव सांख्यदर्शन-रूपादातिबाहिकशरीराद् व्यक्तं शरीरमुत्पद्यत इति यावयार्थः । यद्यपि ह्युक्तजगदी कारणे, तथाऽपि यदेवातिबाहिकं राक्षसभूत-रूपशरीरं प्राप्नुतः, तदैव ते शरीरं जनयतः, नान्यथा; यदि ह्युक्तोक्तिमतातिबाहिकशरीरानिरपेक्षं गर्भं जनयेत्, तदा असंख्यि बीजादिभ्यो जनयेत्, न तु जनयति, तस्मादात्मसम्बन्धमभूतादेव बीजरूपाद्युक्तोक्तिप्रवृत्तियुक्ताद्गर्भजन्येति । एतच्चान्तरैवभूतं मातापितृजन्मतेन सर्वं शरीरकारणं कर्मवशादेव भवतीत्याह—कर्मैत्यादि । कर्मात्मकानामिति कर्मकारण-कानां; किंवा यस्माद् रूपवत्तन्मन्यो रूपवान् पद उत्पद्यत इति प्रसिद्धं, तेनातिबाहिकशरीरेण कर्तव्यशरीरसदृशेन भवितव्यं, कारणसदृशं हि कार्यं भवति, ततैवात्मधर्मित्वं सूक्ष्माभागात्मसितभूतानां सिद्धिमिति भावः । अथ मनः सात्त्विकराजसतामसभेदाद्विभक्तं इत्यस्य तत्र पुरुषे भवतीत्याह—मनसो मनस्त इति; पूर्वाजन्ममन्यवदिते याद-रूपनः, इदं जन्ममन्यपि तारगेय मनो भवति । उक्तं बान्यत्र “जन्म जन्म यदभ्यर्त्तं दानमन्ययनं तपः । तेनैवाभ्यास-योगेन तदेवाभ्यस्यते पुनः” इति । अत्रापि न मनसस्तत्ती

कर्मात्मकानामिति योग्यम् । तेन कर्मवशादेव मनोभेदो भवति । नन्वेवं सति आत्मस्थसूक्ष्मभूतामेकरूपत्वेनैकरूपेणैव शरीरेण सर्वप्राणिनां भवितव्यमित्याह—भवतीत्यादि । व्याकृतिः संस्थानम् । रजस्तमसी अन्येतरतमादिभेदभिन्ने राधा कर्म चानेकधा मिश्रं सत्त्वधर्मिते सूक्ष्मभूतरूपे कारणे भेदकारणं भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अतीन्द्रियैस्तेरतिसूक्ष्मरूपै-
रात्मा कदाचित् विद्युत्तरूपः ।
न कर्मणा नैव मनोमतिभ्यां
न चाप्यदृक्कारविकारदोषैः ॥ ३७ ॥
रजस्तमोभ्यां हि मनोऽनुबलं
ज्ञानं विना तत्र हि सर्वदोषाः ।
गतिप्रवृत्त्योस्तु निमित्तमुक्तं
मनः सदोषं बलवच्च कर्म ॥ ३८ ॥

आत्मा सदा केतुमन्यत इत्यस्योत्तरम्—अतीन्द्रियैरित्यादि । तैरिति बीजधर्मित्वेनोक्तः । अदृक्कारविकारा एव दोषाः, किंवा रजस्तमसी दोषा । अथ न सूक्ष्मभूतायतुबन्धो मनस एवेत्याह—रज इत्यादि । रजस्तमोभ्यां हेतुभूताभ्यां मनः सर्वैर्भू-तादिभिरनुपदं भवति । अत्रैव हेतुमाह—ज्ञानवित्यादि । ज्ञानादिति तत्त्वज्ञानात्; तत्त्वज्ञानं विना मनः सर्वदोषैर्पुरुषं भवति, वत्त्वज्ञानात्तु विदोषं भवतीत्यर्थः । सदोषत्वे मनसः किं भवतीत्याह—भवतीत्यादि । गतिर्देहान्तरगमनं, प्रवृत्ति-धर्मोपभोगियास्तु प्रवृत्तिः । तदोपपत्तेन मनः संसारहेतुर्भवेतीति ज्ञानार्थः । गतिप्रवृत्त्योर्हेत्यन्तरमाह—बलवच्च कर्मैत्यादि । बलवदिति नियतविकारकं; कर्मवदिति वा पाठः, तथाऽपि त एवार्थः । नियतं कर्मफलं कर्मबलादेव भवति । अथ च प्रश्नो-त्तरेषु वदधिकतुबन्धे ‘अतिप्रवृत्त्योः’ इत्यतिशयः, तद् प्रवृत्त्य-पचादेव हेतुम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

रोगाः कुतः संदामनं किमेपं
हर्षस्य शोकस्य च किं निमित्तम् ।
शरीरसत्त्वप्रभवा विकाराः
कथं न शान्ताः पुनरापतेयुः ॥ ३९ ॥

‘रोगाः कुतः’ इत्येकः प्रश्नः । ‘संदामनं किम्’ इति द्वितीयः । ‘हर्षस्य किं निमित्तम्’ इति तृतीयः । ‘शोकस्य किं निमित्तम्’ इति चतुर्थः । ‘शरीरसत्त्वप्रभवा विकाराः’ कथं न शान्ताः पुनरापतेयुः इति पञ्चमः । एवं संप्रत्यक्षमपानं पदार्थानां प्रधानं पूर्वमेव ॥ ३९ ॥

प्रज्ञापराधो विपमास्ताऽथां
हेतुस्तृतीयः परिणामकारकः ।

१ ‘एतच्चात्मसूत्रेण भाषातिशयमेव न समं शरीरकरणं कर्म-
रूपाद्गरीरसत्त्वं’ इति पा० । २ ‘तत्रैव बीजधर्मित्वं’ इति पा० ।

१ ‘बोध्यम्’ इति पा० । २ ‘कर्मजानि’ इति पा० ।

सर्वामयानां त्रिविधा च शान्ति-
र्शनार्थकालाः समययोगयुक्ताः ॥ ४० ॥

प्रज्ञापराधादयः प्रकरणवशात् पुनरुच्यन्ते । परिणामकाल
इति कालपरिणाम इत्यर्थः ॥ ४० ॥

धर्म्याः क्रिया हर्षनिमित्तमुक्ता-
स्ततोऽन्यथा शोकवशं नयन्ति ।
शरीरसत्त्वप्रभवास्तु रोगा-
स्तयोरवृत्त्या न भवन्ति भूयः ॥ ४१ ॥

धर्म्या धर्मसाधनाः, ताव हर्षकारणधर्मकर्तृत्वेन हर्षकारणं
भवन्ति । ततोऽन्यथेति अधर्म्याः क्रियाः । तयोरवृत्त्येति शरी-
रमनसोः सन्तानोच्छेदात् । मोक्षे हि शरीरमनसौ निवर्तये,
ततः सर्वथा रोगसन्ताननिवृत्तिर्भवति ॥ ४१ ॥

रूपस्य सत्त्वस्य च सन्ततिर्या
नोक्तस्तदादिर्न हि सोऽस्ति कश्चित् ।
तयोरवृत्तिः क्रियते परम्यां
धृतिस्मृतिभ्यां परया धिया च ॥ ४२ ॥

ननु यस्य निवृत्तिर्भवति तदादिमद्वयति, तत् किं शरीर-
मनःसन्ततिरादिमती, येन तस्या निवृत्तिर्बालमिदंरोगनिवृत्ति-
कारणमुच्यत इत्याह—रूपस्येत्यादि । रूपस्य शरीरस्य, रूपं
हि शरीरं हृद्यमाणत्वेन रूपशब्देनोच्यते, यथा 'रूपादि रूप-
प्रभवः' इत्यनोक्तम् । नोक्त इत्यागमेपु । वृत्तो नोक्त इत्याह—
न हि सोऽस्तीति; अभावादेव नोक्त इत्यर्थः । अयं यचनादि-
मती शरीरमनःसन्ततिः, तत् कथं तस्या निवृत्तिरित्याह—
तयोरित्यादि । तयोरिति शरीरसत्त्वयोः संतन्यमानयोः ।
पराभ्यामिति धेष्टाभ्याम् । हृत्वाद्यस्तु यथा मोक्षकारणं तयोक्तं
कतिधापुरुषीये । यनादिरपि च शरीरसन्ततिर्यथा विनश्यति,
तथा च तन्नयोक्तम् ॥ ४२ ॥

सत्त्वाधये वा द्विविधे यथोक्ते
पूर्वं गदेभ्यः प्रतिकर्म नित्यम् ।
जितेन्द्रियं नानुपतन्ति रोगा-
स्तत्कालयुक्तं यदि नास्ति दैवम् ॥ ४३ ॥

प्रकारान्तरेण शरीरमानसरोगाणां चिन्तितां शास्त्रे व्यवहि-
यमाणामाह—सतीत्यादि । आश्रयशब्देन शरीरमनसौ श्येते ।
पूर्वं गदेभ्य इत्यनुपपत्तेर्येव संपेपु । प्रतिकर्म नित्यमित्यनुपप-
त्तिरित्यादि । जितेन्द्रियमित्यनेन च रोगैर्हेतुप्रज्ञापराधा-
सात्त्व्येन्द्रियार्थवर्जनं दर्शयति, प्रतिकर्मनित्यतया चाश्रयपरि-
हृत्वाकलकृतदोषचिन्तिता दर्शयति । तत्कालयुक्तमिति तत्काल-
छेदवश्यं रोगकर्तृत्वा पच्यमानम् । एतेन, बलवद्भवद्वयं
रोगं ददातीति दर्शयति ॥ ४३ ॥

दैवं पुरा यत् कृतमुच्यते तत्
तत् पौरुषं यत्विह कर्म दृष्टम् ।
प्रवृत्तिहेतुर्विषमः स दृष्टो
निवृत्तिहेतुर्हि समः स एव ॥ ४४ ॥

प्रकरणाद्व्याख्यं कर्म तदनुपपत्तात् पुरुषकारमप्याह—दैवमि-
त्यादि । तेन, प्रकरणादुच्यमानतया जनपदोक्तुं सनीयोक्तकर्म-
लक्षणेन समं न पीनवृत्त्यम् । पुरेति जन्मान्तरे । इहेति इह
जन्मनि । प्रवृत्तिहेतुरिति रोगप्रवृत्तिहेतुः । विषम इति अध-
र्मरूपं दैवं, रोगजनकश्च पुरुषकारः । समस्तु दैवं धर्मरूपं,
रोगपरिपन्थी च पुरुषकारः । स इति पुंलिङ्गनिर्देशस्तु कर्मणि
(पुंलिङ्ग) धर्मो धर्मरूपतया तथा पुरुषकारस्य प्रलयमर्था-
ण्येयः । अन्ये तु प्रवृत्तिहेतुरित्यनेन संज्ञाप्रवृत्तिहेतुरिति,
तथा निवृत्तिहेतुरित्यनेन मोक्षहेतुरिति च वर्णयन्ति ॥ ४४ ॥

हैमन्तिकं दोषचयं वसन्ते
प्रवाहयन् प्रैभिमकमभ्रकाले ।
यनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक्
प्राप्नोति रोगानुत्पन्नं जातुं ॥ ४५ ॥

अथ कथं बालकृतदोषनिमित्तारोगपरिहारः प्रतिकर्मणा कर्त-
व्य इत्याह—हैमन्तिकमित्यादि । वसन्त इति यत्र । अभ्र-
काल इति श्रावणे । यनात्यय इति मार्गशीर्षे । यदुक्तम्—
'वाधवप्रथमे मासि' (सू. अ. ७) इत्यादि । प्रवाहयमित्यनेन
यथायोग्यतया वमनादिनैति हेतुम् ॥ ४५ ॥

नरो हिताहारविहारलेखी
स्मीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ।
दाता समः सत्यपरः क्षमाया-
नासोपलेखी च भवत्यरोगः ॥ ४६ ॥

मस्तिषेचः कर्म सुपानुयन्तं
सत्त्वं निषेधं विशदा च बुद्धिः ।
ज्ञानं तपस्तपस्ता च योगे
यस्यास्ति तं नानुपतन्ति रोगाः ॥ ४७ ॥

तत्र श्लोकः ।

इडाशिवेशस्य महाययुक्तं
पट्टत्रिंशदं प्रश्नगणं महर्षिः ।
अनुत्यगोत्रे सगवान् यथाय-
क्षिणीतवान् शान्तविषयनार्थम् ॥ ४८ ॥

इत्यशिवेशशब्दे तन्त्रे चरकप्रतिस्तरुते अनुत्य-
गोत्रीयं शारीरं नाम द्वितीयोऽप्यायः ॥ २ ॥

१ 'रोगेपु' इति पा० । २ 'रोगेपु' इति दृष्टादिविपुलकेन
पठ्यते ।

१ 'कन्मातु' इति पा० । २ 'मरुत्युपपन्नस' इति पा० ।
३ 'पुद्धि' इति दृष्टादिविपुलकेन न पठ्यते । ४ 'ननु' इति
पा० । ५ 'नानुपपत्ति' इति पा० ।

जन्मासिस्तन्धाय मैथुनधर्ममापद्यमानाः पुत्रानेव जनयेयुर्दुहितृया दुहितृकामाः, न तु काश्चित् स्त्रियः केचिद्वा पुण्या निरपत्याः स्युरपत्यक्रामा वा परिदेवेरन् ॥ ५ ॥

पूर्वपक्षोद्धारणे विद्वान्तं ग्राहयितुं मानादियर्मकारणाणि भरद्वाजमुपेक्षाक्षिपति—नेत्यादि । नेतीत्यनेन सामान्येनात्रेव वचनस्योक्त्याक्षेपः । किं कारणमित्यनेन वस्मादत्रेव वचनमेतद् द्विरुक्तमित्यत्र कारणं प्रष्टव्यं नहि मातेत्यादिनोक्त्या मानादिकारणानामकारणत्वं भरद्वाज प्रतिजानीते । यदि हीत्यादिना मानादीनामकारणत्वे हेतुं ब्रूते । किंवा, मानादीनामकारणत्वं भरद्वाजेन प्रतिज्ञातं सन् 'किं कारणमिति' हेतुप्रश्नः, ततः 'नहि माता' इत्यादिना हेतुवचनम् । अस्य चायमर्थः—यत्—न मानादयो गर्भकारणत्वेन प्रत्यक्षेण दृश्यन्ते, ततो न मानादयो गर्भकारणम् । यदि हीत्यादिना तत्पत्तिविरोधोऽपि मात्रादिकारणत्वेऽस्तीति दर्शयति, तेन न पौनरुक्त्यम् । मैथुनधर्मो व्यवायः । पुनःक्रामाः पुत्रानेव जनयेयुः, दुहितृकामा दुहितृया जनयेयुरिति योजना । ननु बाधितस्त्रिय इत्यत्र मैथुनमापद्यमाना एव स्त्रियः पुरुषाश्च परिदेवेरन् न चेति योजना । मातापित्रयीनत्वेन गर्भस्य अर्धवेच्छन्त्यपत्त्य, तदैव मैथुनमापद्यमानाः सापत्या स्युः, ततश्च सर्वापत्यात्वेन न केचित् परिदेवेरन्तित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

न चात्माऽऽत्मानं जनयति । यदि ह्यात्माऽऽत्मानं जनयेजातो वा जनयेदात्मानमजातो वा, तद्योभयथाऽप्ययुक्तम् । न हि जातो जनयति सत्त्वात्, न बाजातो जनयत्यसत्त्वात्, तस्मादुभयथाऽप्यनुपपत्तिः । तिष्ठतु तावदेतत् । यद्ययमात्माऽऽत्मानं शक्नो जनयितुं स्यात्, न त्वेनमिष्टास्तेष्व कथं योनिषु जनयेद्वर्जिनमप्रतिहतगतिं कामरूपिणं तेजोयलजवर्णसत्त्वसंहननसमुदितमजरमरुजममरम् । एवंविधं ह्यात्माऽऽत्मानमिच्छत्यतो वा भूयः ॥ ६ ॥

आत्मजत्वं गर्भस्य निषेधयति—न चात्मेत्यादि । मनुष्यवृत्तिगुणादिरूपेण आत्मानं जनयतीत्यर्थः । सत्त्वादिति जन्यस्यात्मनो विद्यमानत्वात्, न च विद्यमानो जनयत इत्यर्थः । अतएवादिति कारणभूतास्मात्प्रज्ञातपक्षेऽसत्त्वाच्च कारणत्वमुपपन्नमित्यर्थः । अत्रैव वृत्तान्तरमाह—तिष्ठतित्यादि । योनिध्विति जातिषु । अतो वा भूय इति यथोक्त्यनुषुद्धादप्यधिकं शमादिपरमार्थितुल्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

असात्म्यजश्चायं गर्भः । यदि हि सात्म्यजः स्यात्, तर्हि सात्म्यसेविनामैवैकान्तेन प्रजा स्यात्, असा-

१ 'स्युः' । न चापलक्रामाः परिदेवेरन्' इति पा० । २ 'योऽयम्' इति पा० ।

त्म्यसेविनश्च निखिलेनानपत्याः स्युः, तद्योभयमुभयत्रैव दृश्यते ॥ ७ ॥

तद्योग्यमिति सप्रजत्वमनपत्यत्वं च । उभयत्रेति सात्म्यसेविन्यस्यात्म्यसेविन्यपि ॥ ७ ॥

अरसजश्चायं गर्भः । यदि हि रसजः स्यात्, न केचित् क्षीपुरुषेण्वनपत्याः स्युः, न हि कश्चिदस्त्येषां यो रसान्नोपयुङ्क्तेः श्रेष्ठरसोपयोगिनां चेद्गर्भो जायन्त इत्यभिप्रेतमिति, एवं सत्याजोरश्ममार्गमायूरगोक्षीरदधिघृतमधुतैलसेन्धवेधुरसमुद्रशालिमृतानामैवैकान्तेन प्रजा स्यात्, इयामाकवरकोहलककोरदूपककन्दमूलमक्षाय निखिलेनानपत्याः स्युः, तद्योभयमुभयत्र दृश्यते ॥ ८ ॥

यो रसाणोपयुङ्क्ते इति रसवेद्गर्भकारणं, तं च सर्वं एव क्षीपुरुषाः सेवन्ते, तेन सर्वं एव सापत्या स्युरिति भावः । अथ रसजो गर्भ इत्यस्य श्रेष्ठरस इत्यर्थो वर्ण्यते, तनापि दूषणमाह—प्रेष्टेत्यादि ॥ ८ ॥

न यत्त्वपि परलोकादेत्य सत्त्वं गर्भमवक्रामति । यदि होनमवक्रामेत्, नास्य किञ्चित् पीर्यदेहिकं स्याद्विदितमश्रुतमदृष्टं वा, स च तथा न किञ्चिदपि स्मरति ॥ ९ ॥

तस्मादेतद्गमहे—अमातृजश्चायं गर्भोऽपितृजश्चानामजश्चासात्म्यजश्चारसजश्च, न चास्ति सत्त्वं मौपपादुकमिति (होवाच भरद्वाजः) ॥ १० ॥

'अस्ति च सत्त्वमौपपादुकम्' इति वदुर्ज, तद्वयति—न यत्त्वपीत्यादि । पीर्यदेहिकमिति पूर्वदेहातुभूतम् । अविदितमदृष्टं वेति इह जन्मन्यपि पूर्वदेहातुभूतं नाविदितमदृष्टं वा स्यात्, विदितं प्रत्यक्षव्यतिरिक्तप्रमाणोपलब्धं, दृष्टं प्रत्यक्षोपलब्धम्, एतद्विषयवाद्विदितमदृष्टं च विधेयम् । न च किञ्चिदपि स्मरतीति न च पूर्वजन्मातुभूतं स्मरतीत्यर्थः । एवं मन्यते—यन्मनः पीर्यदेहिकमुपययति, तथैव जन्मन्यप्यनुभवेत्, तथा यत् तेन जन्मान्तरेऽनुभूतं तद्विदितमन्यपि तथैव स्मरतु, यथा—देनदत्तो वातयातुभूतं यौवने स्मरति, न चायं तथा स्मरति; तेन न पूर्वोपरजन्मन्येक सत्त्वमिति । तन्मादितादिना दूषणद्विपत्तमर्थं पुनर्निर्गमनेन दर्शयति ॥ ९ ॥ १० ॥

नेति भगवानात्रेयः, सर्वेभ्य परम्यो भावेभ्यः समुदितेभ्यो गर्भोऽपिनिर्वर्तते ॥ ११ ॥

भरद्वाजमतमात्रेयवचनमा दृश्यति—नेतीत्यादि । समुदितेभ्य इति वचनाच्च प्रत्येक मानादीनामितरकारणनिरपेक्षणां गर्भकारणत्वं निषेधयति । तेन, मात्रादिगर्भकारणप्राप्तिष्वेऽपि गर्भकारणान्तरजीवावनमाद्यमावाद् गर्भानुत्पादो युक्त एव । न च सामग्रीजन्ये वायु एवदेवस्यानन्यत्वेनकारणत्वम् । एवं

सति तन्तुनामपि पटवारणानां वारणान्तरसाक्षिणे पटा-
जनकत्वेनावारणत्वं साधिति भावः । इदमेव गर्भस्य मातृदि-
जन्यत्वं यत्—मातृदिप्यतिरेकेणानुपपन्नत्वम् ॥ ११ ॥

मातृजन्मायं गर्भः । न हि मातुर्विना गर्भोत्पत्तिः
स्यात्, न च जन्म जरयुजानाम् । यानि यन्त्रस्य
गर्भस्य मातृजानि, यानि चास्य मातृतः संभवतः
संभवन्ति, तान्यनुव्याख्यास्यामः; तद्यथा—त्वक्
च लोहितं च मांसं च मेदश्च नाभिश्च हृदयं च
क्लोम च यक्ष्मः कृीहा च वृक्चै च वस्तिश्च पुरीषा-
धानं चामाशयश्च पकाशयश्चोत्तरगुदं चाधरगुदं
च क्षुद्रांत्रं च स्थूलार्त्रं च घषा च घषावहनं चेति
(मातृजानि) ॥ १२ ॥

एवंनिधमेव मातृत्वाच्च कारणधमाह—मातृजन्मायं गर्भं
इत्यादिना । गर्भोत्पत्ती मातुः कारणत्वं दर्शयित्वा जरयुजन्म-
नि कारणत्वमाह—न च जन्मेत्यादि । जरयुजमरा, येन वैधिया
मनुष्यादयः प्रजायन्ते, जरयुगा वैधिया जायन्ते इति जरयुजा
मनुष्यादयः । सत्त्वैदजानां मृककापीनामुद्विजादीनां जेष्ट-
दीनां च मातरं पिताऽपि जन्म लभति । अण्डजानामपि
यद्यपि माता कारणं भवत्येव जन्मनि, तथाऽपि जरयुजस्य
मातृपदेवै प्रवर्णनेऽभिप्रेतत्वेनाण्डजान् विहाय जरयुजाना-
मिति वृत्तम् । किंवा, जरयुजस्याग्निमयिरूपे जन्मनि नाव-
रुमिभ्यांकि यथा माता कारणं भवति, न तथाऽण्डजे; तत्र
हृमांदापण्डोत्पत्तिमान एव माता कारणं, न जन्मन्यग्निमयि-
रूपे । यत्तु 'पितृर्दिना न जरयुजानां जन्म' इति वक्ष्यति,
तत्परायुजोत्पादे पितुरवस्यापेक्षणीयलोपदर्शनार्थम्; अण्ड-
जास्तु मातृत्वादयः पितरं पिताऽपि ऋतुमिशेषप्राद्वेयं भवन्तीति
भावः । मातृजानीलस्य विवरणं—यान्यस्य मातृतं सभ-
यतः संभवन्तीति सभवनो गर्भस्य यागि मातृत इति गालरा-
गताच्छेगिताह सभयन्त्युत्पद्यन्ते, तानि मातृजानि त्वगादी-
न्यनुव्याख्यास्याम इति योजना । एवमन्यत्रापि यानि त्विवा-
दिभ्यो व्याप्तेयः । मातृजत्वं न त्वगादीनामागमगम्यमेव ।
पुरीषाधानं पचाशयः । उत्तरगुदाधरगुदं शुक्रोत्तराधरमागौ ।
घषावहनं देववर्तिहेति कथ्यते ॥ १३ ॥

पितृजन्मायं गर्भः । न हि पितुर्द्वन्द्वे गर्भोत्पत्तिः
स्यात्, न च जन्म जरयुजानाम् । यानि यन्त्रस्य
गर्भस्य पितृजानि, यानि चास्य पितृतः संभवतः
संभवन्ति, तान्यनुव्याख्यास्यामः; तद्यथा—येनाम-
श्रुतागलोमदन्तास्त्रिषास्त्रिषाद्युधमन्याः शुक्रं चेति
(पितृजानि) ॥ १३ ॥

धृत्सिद्धिं सिद्धिपदमेव शुक्रं स भवेषातुपारमोपरितो
दर्शयति ॥ १३ ॥

आत्मजन्मायं गर्भः । गर्भात्मा ह्यन्तरात्मा यः, तं
जीव इत्याचक्षते शाश्वतमरुजमजरममरमक्षयम-
मेधमच्छेद्यमलोह्यं विश्वरूपं विश्वकर्माणमव्यक्त-
मनादिमनिधनमक्षरमपि । तं गर्भाशयमनुभविरस्य
शुक्रशोणितान्मां संयोगमेव गर्भत्वेन जनयत्ता-
त्मनाऽऽत्मानम्, आत्मसंज्ञा हि गर्भं । तस्य पुनरा-
त्मनो जन्मानादित्वाद्योपपद्यते, तस्माच्च जात एवा-
यमजातं गर्भं जनयति, अजातो ह्ययमजातं गर्भं
जनयति; स चैव गर्भः कालान्तरेण बालयुवस्यवि-
रभाधानं प्राप्नोति, स यस्यां यस्यामवस्थायाम् वर्तते
तस्यां तस्यां जातो भवति, या त्वस्य पुरस्कृता
तस्यां जनिष्यमाणश्च, तस्मात् स एव जातश्चाजि-
तश्च युगपद्भूयति; यस्मिंश्चेतदुभयं संभवति जा-
तत्वं जनिष्यमाणत्वं च स जातो जन्यते, स
चैवानागतैष्यवस्थान्तरेष्वजातो जनयत्यात्मनाऽऽ-
त्मानम् । सतो ह्यवस्थान्तरगमनमात्रमेव हि जन्म
चोच्यते तत्र तत्र ययति तस्यां तस्यामवस्थायाम्;
यथा सतामेव शुक्रशोणितजीवानां प्राक् संयोगा-
हर्भत्वं न भवति, तच्च संयोगाद्भूयति, यथा सतस्त-
स्यैव पुरुरस्य प्रागवस्थात् पितृत्वं न भवति, तथा
पत्याद्भूयति, तथा सतस्तस्यैव गर्भस्य तस्यां तस्या-
मवस्थायाम् जातत्वमजातत्वं चोच्यते ॥ १४ ॥

आत्मज इत्यादिना आत्मात्रत्वं व्युत्पादयति । अन्तरात्मी-
यत इत्यनेन गर्भकारणभूतमात्मानं पटुभातुसमुदायवर्तित-
शब्दाभिधेयाद् व्यावर्तयति । आचक्षत इति आगमेषु शाश्वतो-
दिशब्देष्वेवं वृद्धाः । अलोऽग्निमिच्छोभ्यम् । गर्भत्वेन जनक-
त्वात्मानमिति गर्भराश्यो न पटुभातुः आत्मा, तं जनयती-
त्यर्थः । गर्भस्यतदशब्दाभिधेयतामाह—आत्मसंज्ञा हि गर्भे
इति । तत्त्वत्वेन परमात्मानं प्रलनयति । यस्यादित्यादिना
जन्म नोपपद्यते तन्माज्जात एवायमजातं गर्भं जनयतीति
वक्षोऽन इति शेषवम् । अथ जातः स न चेन्नयति कथं
तर्हि जनयतीत्याह—अजातो ह्ययमिति; गित्यो ह्ययमिलयः ।
तेन नित्यत्वेनावाशयच्च जातः सधन्तरात्मा गर्भस्यरमात्मनं
जनयति । अतश्चान्तरात्मरूपतया निरूपितमानत्वेनाश्रितः एव
गर्भस्यवस्थायाम् जात उच्यते । एवमजातरं जातत्वं यानि
ह्यनपि स्फुरदियते । एतदेकामिति जातत्वमजातत्वं न
दर्शयितुं दृष्टान्तार्थं गर्भ एव जातत्वमजातत्वं च दर्शयति—
न चेतेतादि । पुरुषोत्तरेष्वे अरिष्यन्ती । यथा बालस्य पदं क-
पस्याऽज्जाता जन्यत इति च, तथा जगती जनयतात्मनाऽऽ-
त्मानमिति च शब्दप्रयोगमनवयनमात्रमेतत् विपरमेदशब्द-

व्यम् । अनेन चात्मन्यवस्थामेदकृतज्ञातत्वसमर्पणेन 'जातो वा जनयेत्, अजातो वा' इत्यादिग्रन्थद्वयपूर्वपक्षं शब्दप्रयो-
गसमर्पणतया परिहृतम् । परमार्थतस्तु मिलित्वेनाज्ञात एवात्मा
आत्मनोऽज्ञातावस्था गर्भादिस्था जनयति । तेन, नासत
कारणत्वं सतो वा जन्यत्वमिति पक्षः स्थित एव । सतो हीला
दिना सत्कार्यपक्षं साध्यमेव दर्शयति । किंवा कयोमेदेन यदेवाव-
स्थान्तरगमनं तदेव जन्मेति दर्शयति । तस्या तत्सामान्यवस्थाया-
मिति च्छेदः । पितृत्वमिति पितृत्वेन व्यपदेशः इत्यर्थः ॥ १४ ॥

न सत्तु गर्भस्य न च मातुर्वं पितुर्न चात्मन-
सर्पभावेपु यथेष्टकारित्वमस्ति, ते किञ्चित् स्वय-
शात् कुपेन्ति, किञ्चित् कर्मवशात्, कश्चिद्येषा
कारणशक्तिर्भवति, कश्चिन्न भवति । यत्र सत्त्वा
विकरणसंपत्तन यथायत्नमेव यथेष्टकारित्वम्,
अतोऽन्यथा विपर्ययः । न च कारणदोषावकरणमा-
त्रा संभवति गर्भजनने, दृष्टं चेष्टा योनिरैश्वर्यं
मोक्षश्चात्मविद्विरात्ममायत्तम् । नहान्य, सुखदु-
ःखयोः कर्ता, न चान्यतो गर्भो जायते जायमानः,
नाङ्कुरोत्पत्तिरपीजात् ॥ १५ ॥

यदुक्तं—यथात्मा आत्मानं जनयति तदा वसित्वादियु-
ण्युक्तं जनयेदिति, ततोत्तरमाह—न सन्धित्वादि । गर्भस्य
सर्वभावेपु न मानादीना यथेष्टकारित्वमिति शोध्यम् । अत्र च
यथाव्याप्त्यैव प्रकृतं, तथाऽपि तु यत्समाधानत्वेन मातापितरौ
धुपात्ता । यथा आत्मनः सर्वभावेपु यथेष्टकारित्वेनेष्टयो-
निगमनादिप्रसक्तिः समाधीयते, तथा मातापितरौपि यथेष्ट
कारित्वेन पुत्रानेव जनयेयुरित्यादिपूर्वपक्षं परिहृतो भवति ।
अथ कुत एवात्मादीना यथेष्टकारित्वं कश्चित् मयतीत्याह—
किञ्चिदित्यादि । किञ्चिदिति न सर्वम् । तत्र मातापितरौ
स्ववशौ मैत्रुन गर्भकारणं सान्त्वरनसेवादि कचत्वरत, गर्भस्य
जीवाभिधानादौ तु कर्माधीने परवशौ, तथा, आत्माऽपि
गर्भस्य चैतन्ये तथा धर्माधर्महेतुक्रियानुष्ठाने स्ववश, कर्म
जन्ये इष्टादिष्टाद्योन्मादिभस्मने तु भस्मगर्भपरवशीन इव, तेन
कर्माधीने विपर्ययं न मानादीना यथेष्टकारित्वम् । यथेष्टकारि-
त्वमपि मानादीना कश्चिद्वैश्वर्याह—कश्चिच्चैषामित्यादि ।
करणमुपकरणं साधनोपाय इति यावत् । सत्त्व मन, आदि
प्रधान येषां तानि सत्त्वादीनि मनश्चिद्वैश्वर्याशेषाणि ।
यथावशमिति यथाकर्म, वलशब्देनेहादृष्टमुच्यते । एतेन, यत्र
मानादीनां पुनरेष्टायाभिष्टयोनियोगमनादिकरणशक्तिर्भवति, कर्म
चानुगुणं भवति, तत्रैतत्तत्पुत्रादिविष्टयोनियोगमनादि कार्यं
भवति, यथा—यदि तत्र विशुद्धभूरिशुद्धं पुत्रो भवति, स्त्री च

विशुद्धयोऽन्याश्रयत्वादियुगयुजा, पुनश्चन च कर्म तयोर्वल-
वत्, तदा पुनर्जन्माभिस्तन्धाव मैत्रुनापचमानी ईप्सित पुन-
जनयत, तथा आत्माऽपि विशुद्धसत्त्वादिगुणयुक्तं शुभकर्म-
णात् तैत्काले इष्टा योनिमनुष्यायति, तदाऽमीष्टयोनियोगमन-
सपादयत्नान्तरा इत्यादि यथेष्टकारित्वोदाहरणं तैयम् । अतोऽ-
न्यथा इति सत्त्वादिकरणशक्तौ विगुणे च दत्ते विपर्यय इति
न यथेष्टकारित्वम् । किंवा, कश्चित् मैत्रुनादावेपि पित्रादीना
स्ववशत्, तत् किमिति जीवोपकमादावपि न स्ववशत्वमेव
भवतीत्याह—कश्चिच्चैषामित्यादि ।—कश्चिदेव काय वसात्
किञ्चित् कारणं मानादीनां शक्तं न सर्वत्र, तेन स्व-
त्वेव गर्भस्य भावेपु न स्ववशत्वमिति भावः । यत्रापि चैते
मानादयः स्ववशा सन्तं कुपन्ति, तत्रापि स्त्रीयस्त्रीयकरण-
युक्ता एव कुपन्तीत्याह—यत्र सत्त्वेत्यादि । यथावशमिति
यथाशक्तिः । अनेन च मानादयो गर्भस्य येषु निष्ठेषु शक्ता,
तेषु सत्त्वादिकरणसंपत्तौ यथेष्टकारिणो भवन्ति, न त्वशक्त्यै
विपर्यये उपहृतकरणा वा यथेष्टकारिणो भवन्तीति दर्शयति ।
अतोऽन्यथा विपर्यय इत्यस्य चायांऽपि व्याकृतं । ननु सत्त्वा-
दिकरणदोषाच्चैषामात्मा गर्भं न जनयति तथापि हन्त तर्ह्य-
कारणमेवायमात्मा, कारणं हि यद्भवति तत् करोत्येव कार्यमि-
त्याह—न चेत्यादि । कारणदोषादङ्गवैर् गर्भं कदाचिदमा-
नं गर्भजनने कारणं भवतीति न, अपितु भवत्येव कारणम् ।
एव मन्यते—यदायमावत् घटमङ्गवैर्वापि कुम्भकार कारण-
मेव घटस्य भवति, घटजननश्चापिपुच्छत्वात्, तथा आत्माऽपि
कारणदोषादङ्गवैर्वापि तथापि न गर्भं, तज्जननश्चात्वेन भूयोदृष्ट-
त्वात् कारणमेव भवति । तथेष्टयोनियोगमेव प्रसक्तिरपि प्रोक्ता-
विता आत्मनः कारणत्वेन वा कश्चिद्भवतीत्यपि दर्शयन्माह—
दृष्टं चेत्यादि । आत्मादीनां योनिं पुष्ट्यं प्रति इष्टा योनिः,
तथा ऐश्वर्यादवध्यात्मादीनां दृष्टा, यथोक्तं कतिपयापु-
रणीये—'आवेशश्चेतसो ज्ञानम्' (शां. अ. १) इत्यादिना ।
आमनं कारणत्वे हेत्वन्तरमाह—न हान्यं इत्यादि ।—हि
वस्मादात्मनोऽन्यं सुखदुःखयोः कर्ता नास्ति, किं त्वामैवै
सुखदुःखसाधनेन्द्रियकर्मशरीरादिकर्ता, तेन आत्मा कारण
गर्भस्य सुखदुःखायापारस्येति भावः । अथ भूतान्येव कस्मात्
सयोगवशाच्चेतनामासायं सुरादिकारणानि न भवन्तीत्याह—
न चान्यत इत्यादि ।—अन्यत इति विनातीयात् । जायमान
इत्युक्त्यमानः । सहचमेव कारणत्वात् कार्यमुत्पद्यते, येन न घण-
त्वाङ्कुरोत्पत्तिनारिने लवी चन्द्रवति, अवीनादिति कार्यत्वेनाभिमत
चाङ्कुरस्यापीजात् । एतेन, गर्भस्य यच्चैतत्त्व तदचेतनेभ्यो भूतेभ्यो
न भवति, किंतु चेतनाघातोत्पत्त्या एवेति दर्शयति ॥ १५ ॥

यानि तु स्वल्पस्य गर्भस्यात्मजानि, यानि चास्या-
त्मतः संभवतः संभवन्ति, तान्यनुज्यास्यास्यामः ;

१ 'सत्तु एवावस्थांतरगमनमिति दर्शयति' इति पा० । २ 'पु-
र्यपक्षपरिहारं कृतो भवति' इति पा० । ३ 'वलशब्देनेहादृष्टमुच्यते'
इति पा० । ४ 'पुनरेष्टायाभिष्टयोनियोगमनादिकरणशक्तिर्भवति'
इति मुद्रितपुस्तकपाठः ।

१ 'कृतुचाले' इति पा० । २ 'जन्मात्मैव' इति पा० ।

तद्यथा—तासु तासु योनिपूत्यतिरायुःसत्वज्ञानं मन इन्द्रियाणि प्राणापानौ प्रेरणं धारयमाकृतिसत्त्ववर्णविशेषाः सुषुप्तदोषे इच्छाद्वेषौ चेतना धृति- बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारः प्रयत्नश्चेति (आत्मजानि) ॥ १६ ॥

एवमात्मजत्वं गर्भस्य व्युत्पाद्यात्मजान् विशेषमाह—यानी-
त्यादि । प्रेरणं धारणं चेन्द्रियाणामेव । अत्र च तत्तदेवविष-
यादियोनिरागनादी घर्माधर्मजन्ये धर्माधर्मस्यापि जनकत्वेना-
त्मैव मूलकारणमुच्यते । आत्मज्ञानप्राणापानप्रेरणादौ तु मन-
वरण आत्मैवाव्यवधानेन कारणम् ॥ १६ ॥

सात्म्यजश्चायं गर्भः । नहासात्म्यसेवित्वमन्तरेण स्त्रीपुरुषदोषैरेवमन्तरेण, गर्भेयु वाऽप्यनिष्टो भवतः । यायन् सत्वसात्म्यसेवितां स्त्रीपुरुषाणां त्रयो दोषाः प्रकुपिताः शरीरसुपसर्पन्तो म शुक्रशोणितगर्भा-
शयोपघातायोपपद्यन्ते, तावत् समर्था गर्भजननाय भवन्ति । सात्म्यसेवितां पुनः स्त्रीपुरुषाणामनुपहत-
शुक्रशोणितगर्भाशयानामनुकाले सप्तपतितानां जीवस्यानवक्रमणाद्गर्भो न प्रादुर्भवन्ति । नहि केवलं सात्म्यज एवायं गर्भः, समुदयोऽत्र कारणमुच्यते । यानि खल्वस्य गर्भस्य सात्म्यजानि, यानि चास्य सात्म्यतः संभवतः संभवन्ति, तान्यनुत्पाद्यास्या-
स्यामाः, तद्यथा—आरोग्यमनालस्यमलोत्पत्त्यमि-
न्द्रियमलादः स्वरूपणीजीजसंपत् प्रहर्षभूयस्त्वयं चेति (सात्म्यजानि) ॥ १७ ॥

सात्म्यजोऽस्मादिना सात्म्यजत्वं व्युत्पादयति । असात्म्य-
देवा गर्भोपपत्तिर्नि दर्शयन् सात्म्यधेयाया गर्भं प्रति कारणत्वं
ब्रूयति । असात्म्यदेविगानपि प्रभावयनोपपत्तिं दर्शयन् 'अ-
सात्म्यदेविमव निपिठैनाजपलाः स्फुः' इति पूर्वपक्षं परिहरति ।
सात्म्यसेवितां पुनरिहादिना तु अन्येन 'सात्म्यसेवितामेका-
न्तेन प्रजा स्थात' इति मनुक तत् परिहरति । सप्तपतिताना-
मिति व्यापारमापन्नामा । अत्र स्वरूपं सात्म्यजत्वेन सत्त्वा
आत्मजत्वेन बोधौ, तेन द्वावप्यत्र कारणमिति शेषम् ॥ १७ ॥

रसजश्चायं गर्भः । हि रसादहे मातुः प्राणया-
त्राऽपि स्यात्, किं पुनर्गर्भजन्यः न चैवासम्पुप-
शुष्यमाना रसा गर्भमभिमर्षितयन्ति । न च केवलं
सम्पुपयोगादेव रसानां गर्भमभिमर्षितमिति,
समुदायोऽप्यत्र कारणमुच्यते । यानि तु सत्वस्य
गर्भस्य रसजानि, यानि चास्य रसतः संभवतः
संभवन्ति, तान्यनुत्पादयस्यामाः, तद्यथा—शरीर-
स्याभिमर्षितचर्मपुष्टिः प्राणानुवृत्तिव्यवस्थाः पुष्टि-
रसादधेति (रसजानि) ॥ १८ ॥

प्राणयात्राऽपि स्यादिति गर्भधारणकारणभूताया मातुःपि
प्राणस्थितिरित्यर्थः । न चैवासम्पुपशुष्यमाना इत्यादिना
असात्म्यरसोपयोगस्य गर्भोपपत्तिर्न दर्शयति । असात्म्यरसो-
पयोगिनां प्रजाभवनं यत्, तदसात्म्यदेविप्रजाभवनस्याव्युत्प-
त्तिरिति नेदं पुनर्दर्शितम् । समुदायोऽप्यत्र कारणमित्यनेन ॥
सम्पुपसदेविनां चापसत्वमनेन कारणं धर्मादि दर्शयति । भवि-
विष्टिरात्रप्रत्यक्षव्यवस्था । प्राणादुपपन्न इति वस्तुतः ।
पुष्टिरप्यत्रः । शुद्धिरु दैर्घ्येण शुद्धिः । उत्साहो वलम् । इति-
शब्दः प्रकटते, तेनैवप्रकाराण्यस्यापि वर्णादीनि रसजानीति
दर्शयति । एवं पूर्वप्रापि इतिशब्दो व्याख्येयः । यदा त्वितिश-
ब्दः परिसमाप्त्यर्थस्तदाऽप्यपि कुलाभां रसजानां परिसमाप्ति-
र्ज्ञेयाः तेन अनाविष्टता वर्णादयोऽपि रसजा लभ्यन्ते ॥ १८ ॥

अस्ति खलु सत्वमीपपादुर्गः यज्जीवं स्पृक्षशरी-
रेणामित्वं भ्राति, यस्मिन्नपगमनपुरस्कृते शील-
मस्य व्यावर्तते, भक्तिर्विषयस्यते, सर्वेन्द्रियाण्युपस-
प्यन्ते, वलं हीयते, व्याघ्रव आघ्याद्यन्ते, पक्षाक्षीनः
प्राणाज्जहाति, यदिन्द्रियाणामभिप्राहकं च मन
इत्यभिधीयते; तन्निद्रिपमात्पायते—शुद्धं, राजसं,
तामसमिति । येनास्य एतु मनो भूयिष्ठं, तेन
द्वितीयायामाजतौ संप्रयोगो भवति, यदा ॥
तेनैव शुद्धेन संयुज्यते, तदा जातेऽतिफ्रान्ताया
अपि स्मरति । अत एव ज्ञानमात्मनस्तत्त्वैव मन-
सोऽनुग्रहादनुवर्तते, यस्यानुवृत्तिं पुरस्कृत्य पुरुषो
जातिस्तर इत्युच्यते । यानि सत्वस्य गर्भस्य सत्व-
जानि, यान्यस्य सत्वतः संभवतः संभवन्ति, तान्य-
नुत्पाद्यास्यामाः, तद्यथा—भक्तिः शीलं हीयं द्वेषः
स्मृतिर्मोहस्स्यागो मात्सर्यं शौर्यं भयं क्रोधस्तन्द्रा-
रसादहेत्यर्थं माद्वयं याम्मीयंमनवस्थितत्यमित्येव-
मादयश्चान्ये, ते सत्वविकारा यानुत्तरकाले सत्वमे-
दमधिकृत्योपदेक्ष्यामः । नागादिपानि खलु सत्त्वा-
नि, तानि सर्वाण्येकपुरुषे भवन्ति, न च भवन्त्येक-
कालम्, एकं तु मायोवृत्त्योऽऽह ॥ १९ ॥

अस्तीत्यादिना मनस्य आपपादुकत्वमाक्षिप्तं समादधति । अ-
पिचन्द्रोऽवधारणे । अथ ॥ 'यज्जीवं स्पृक्षशरीरेणामित्वं भ्राति'
इत्यादिना मनसोऽवधारणपदकथनेनैवपादुर्गोपनं गतिः,
मनोव्यतिरेकेणैतदुच्यमानप्रधानमितिदिः । नित्यमात्मानं स्पृ-
क्षतीति स्पृक्ष, शरीरेणामित्वमिति शरीरं; तेन स्पृक्षशरीरेण सत्व-
भूतेन जीवमात्मरूपमिति श्रुतिः । भोगादयानशरीरेणैतत्परः ।
शरीरादिकशरीराणां सत्व 'भूतधनुभिः सहितः शुक्लै-

मनोजवो देहमुपति देहात्' (शा ॥ २) इत्यनेन प्रतिपा-
दित । किंवा जीवमात्मानं, सृष्टशरीरेणेति स्पर्शवता शरीरेण,
यन्मनोऽभिषयभाति तदुपपादुकमस्तीति योजना । एव मन्यते—
यदि मनोऽनात्मन शरीरसम्बन्धेन स्वीक्रियते, तदा व्यापक-
त्वादात्मन सर्वत्रोपलब्ध्या भवितव्यं, न च भवति, तस्माद्य-
त्रैव स्पर्शवति शरीरे मने प्रतिबद्ध भवति तत्रैवाम सुखायुपल-
भते । सृष्टिगतिविशेषेण शरीरस्य भूतनखकेशादीं मनोगमना-
भावादात्मनोऽनुपलब्धिं दर्शयति । अपगमनपुरस्कृत इति
देहान्तरगमनाभिमुखे । भक्तिरिच्छा । शस्त्रादीन इति मनसा
ह्यहम् । येनेति यथाभूतेन सात्त्विकेन रात्रयेन तामसेन वा मनसा
(मनो) भूयिष्ठमिष्टमिष्टाया । द्वितीयायामाजातायिति द्वितीय-
जन्मनि, पूर्वजन्मनि यादृश मनसाहृष्टमेष जन्मान्तरे प्राप्नो-
भवतीत्यर्थः । केचित्तु, 'तेन न द्वितीयायाम्' इत्यादि पठन्ति ।
तत्रापि प्राप्नो द्वितीये जन्मनि तुल्येन मनसा योगे न भवति,
कदाचित्तु भवतीत्यर्थः । यद्युक्तं 'नास्य किञ्चित् पौर्वदेहि-
कमविदित स्यात्' इति, तत् पौर्वदेहिकं ज्ञानं कल्पिकवतीति दर्श-
यन्नाह—यदा त्वित्यादि । शुद्धेनेति विशुद्धसत्त्वयुगेन । तस्यै-
वेति इक्ष्मणागेन यस्यैत्यनेन सत्त्वपक्षे । योगिन्यन्प्रीयाया
हि उद्धूतेन तमसा विवृता मनो नातिक्रान्तजन्मगतं स्मरति,
यत्सूक्ष्मतत्त्वसत्त्वमसा नाभिभूयते, स स्मरत्येवातिक्रान्तजन्मा
नुभूतमिति भावः । पुरस्कृतेति कारणत्वेनावधार्यः । अथ च
मनोधर्मसमूह इन्द्रियोपक्रमणीयोऽपि पुनरिह प्रकरणवशा-
नुच्यमानो न पुनरुक्तदोषमायहति । यद्यपि सत्त्वस्य गर्भजनकत्व-
साक्षात्कोक, तथाऽपि सत्त्वस्य यदुपपादुक्तत्वं गर्भं प्रति, तैर्नैव
सत्त्वस्य गर्भजनकत्वं प्रतिज्ञातं मन्तव्यम् । तेन 'यानि खल्वस्य
गर्भस्य सत्त्वजाणि' इत्यादिना गर्भे सत्त्वजमायवधनमुपपन्न-
मेव । गर्भकारणत्वापि च सत्त्वस्योपपादुकमापया कारणत्वं
यदुक्तं तद्वैशदेहान्तरगमनरूपमनोधर्मस्य गर्भकारणत्वातिरिक्तस्य
प्रतिपादनार्थम् । नानाविधानीति नानाविधसात्त्विकराजसताम-
ससृष्टिमिष्टानि । सान्येकपुरेण भवन्तीत्यनेनैक एव पुरुष कदा-
चिद्वर्त्मक्रियाया सात्त्विको भवति, कदाचित् काममिष्टानां
राजस, कदाचित्मोहे तमोमय इति दर्शयति । ॥ भवन्त्येक-
कालमिति एकदेव सात्त्विकदादयो धर्मा न भवन्ति, किंतु पर्या-
येण भवन्ति । ननु यथैकपुरुष एव सर्वे सात्त्विकदादयो भवन्ति,
तत् कथमयं सात्त्विक इत्यादिव्यपदेशो भवतीत्याह—एकं त्वि-
त्यादि । प्रायोवृत्त्येति भूयिष्ठा यस्य सात्त्विकवृत्तयो भवन्ति स
सात्त्विक, यस्य भूयिष्ठं राजसो वृत्तयो भवन्ति स राजस
उच्यते इत्यादि । एतदेव पूर्वमुक्तम्,—'यदुक्तं चामीष्टम्

पुरुषमनुवर्तते सत्त्वं, तद्वृण्वेवोपदिशन्ति बाहुल्यानुसयात्'
(सू अ ८) इति ॥ १९ ॥

एवमयं नानाविधानामेपां गर्भकराणां भावानां
समुदायादभिनिर्वर्तते गर्भः, यथा कूटागारं नाना-
द्रव्यसमुदायात्, यथा वा रथो नानारथाङ्गसमुदा-
यात्; तस्मादेतद्वोचाम—मातृजञ्चायं गर्भः पितृ-
जञ्चात्मजश्च सात्म्यजश्च रसजश्चास्ति च सत्त्वमौ-
पपादुकमिति (होवाच भगवानान्नेयः) ॥ २० ॥

एव मानादिकारणव्युत्पादनेन गर्भस्य समुदायप्रभवता
व्युत्पादितां दृष्टान्तेन द्रव्यनाह—एवमयमित्यादि । कूटागारं
वर्तुलाकारं गृहं जेन्ताकसेदप्रतिपादितम्, अन्ये तु शृङ्गादिकृत
खचारिगृह इत्यागारमाहुः । अत्र च प्रकरणे यद्यपि मानादीनां
सत्त्वा समुदितानामेव गर्भं प्रति कारणत्वं, तथाऽपि मातापि-
नात्मसत्त्वानि विहाय सात्म्यरसयोरेव कारणत्वव्युत्पादने यत्
'समुदायोऽप्यत्र कारणम्' इत्युक्तं तत्रैव मन्यते—अत्र
यथा मानादयश्चत्वारोऽप्यत्र गर्भं प्रति कारणभूता न तथा
सात्म्य रसो वा, येन शृङ्गशोणितसत्त्वामससर्गादेव गर्भो
भवति, नाश्वस्य गर्भमेलके सात्म्यरसयोरेपेक्षा, गर्भमेलकोत्तर-
काल सात्म्यरसाभ्यां गर्भस्य हि पुष्ट्यादयो जन्मन्ते, तेन
सात्म्ये रसे चावश्य समुदायापेक्षा दर्शयता तत्रैव 'समुदायोऽ-
प्यत्र कारणम्' इत्युक्तं, मानादयस्तु परस्परसमुदायमपेक्षमाणा
अपि नावश्य सात्म्यरससमुदायमादिगर्भमेलकेऽपेक्षन्ते इति
कृत्वा पुनस्तत्र समुदायोपेक्षितं नोक्तम् । समुदायादेयां माता-
नामित्यनेन ग्रन्थेन यत् परस्परसमुदायापेक्षितं मानादीनां
चतुर्णां, तदुक्तमेव । यदैपि गर्भं प्रत्यविशेषेण सात्म्यरसयोरपि
कारणत्वं, 'सात्म्यजञ्चायं, रसजञ्चायम्' इत्यनेनोक्तं, तद्वर्त्त-
मेलकोत्तरकाल कारणत्वेन, तथा मातापित्रोरपि विशुद्धशृङ्ग-
शोणितोत्पाददेहेतुतायां पारंपर्येण कारणत्वादिति हेतव्यम् ॥ २० ॥

अत्राज्ञ उवाच—यद्ययमेपां नानाविधानां गर्भ-
कराणां भावानां समुदायादभिनिर्वर्तते गर्भः कथ-
मयं सन्धीयते, यदि चापि सन्धीयते कस्मात्
समुदायप्रभवः सन् गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते,
मनुष्यश्च मनुष्यप्रभव उच्यते, तत्र चेदिष्टमेतद-
स्मान्मनुष्यो मनुष्यप्रभवस्तस्मादेव मनुष्यविग्रहेण
जायते, यथा गौर्गोप्रभव, यथा चाम्बोऽश्वप्रभव
इति, एव सति यदुक्तमग्रे समुदायात्मक इति तद-
युक्तम् । यदि च मनुष्यो मनुष्यप्रभव, कस्माज्जा-
न्धवृक्षमकवामनमिम्मिनध्यद्वोन्मत्तनुष्ठिकिला-
सिम्यो जाता- पितृसदृशरूपा न भवन्ति । अथा-
त्रापि बुद्धिरेव स्यात्—स्वेनैवायमात्मा चतुपा

१ 'कर्मप्रतिबद्ध मनोऽस्ति' इति पा० । २ 'जतिक्रान्तजन्मान्तर-
गत' इति पा० । ३ 'गर्भस्य सत्त्वजन्यत्व' इति पा० । ४ 'मोह-
स्तिमायात्' इति पा० । ५ 'प्रायोवृत्त्या (चे)' इति पा० ।
६ 'भवन्ति भूयिष्ठं यस्य सत्त्वमनुवर्तते' इति पा० ।
च स ४०

१ 'समुदायापेक्षितं नोक्त' इति पा० । २ 'यत्' इति पा० ।
३ 'शृङ्गादि' इति पा० ।

रूपाणि वेत्ति, श्रोत्रेण शब्दान्, घ्राणेन गन्धान्, रसनेन रसान्, स्पर्शनेन स्पर्शान्, बुद्ध्या बोद्धव्यमित्यनेन हेतुना न जडादिभ्यो जाताः पितृसदृशा भवन्ति । अत्रापि प्रतिशब्दानिदोषः स्यात्, यद्यमुक्ते ह्यात्मा सत्त्विन्द्रियेषु घ्नः स्यादसत्त्वघ्नः, यत्र चैतदुभयं संभवति ह्यत्रमसत्त्वं च, सविकारआत्मा । यदि च दर्शनादिभिरात्मा विषयान् वेत्ति, निरिन्द्रियो दर्शनादिविरहादज्ञः स्यात्, अज्ञत्वादकारणम्, अकारणत्वाच्च नात्मेति बाण्यस्तुमात्रमेतद्वचनमनर्थं स्यादिति (होवाच भरद्वाजः) ॥ २१ ॥

पुनर्भरद्वाज पुच्छति—यद्यमित्यादि । कथं सन्धीयते इति कथा परिपाठ्या मिलतीत्यर्थः । मनुष्यविग्रहेण जायते इति मनुष्यजज्ञो यस्मान्मनुष्यविग्रहेणैव जायत इत्यर्थः । समुदायात्मक इति बहुषु तद्व्युत्पत्तिमिति अत्र नात्रावतिरेकजाते कारणत्वकथनेन तथा जातेरेव मनुष्यादिरूपाया यत्नवत्कारणत्वेन यथोक्तमानाविसमुदायप्रसक्तत्वं न युक्तमिति भावः । इदं गान्तरमाह—यदि चेत्त्यादि । जडो जडबुद्धिः, विम्बिणः साधुनासिक(का)बलक्षर । पितृसदृशरूपा इत्यत्र पितृशब्देन माता पितरौ प्राणी । कारणसदृशरूपत्वेन चेन्मनुष्या भवन्ति तदा जडादिरूपकारणजाता अपि कारणसदृशत्वेन जडादिरूपा स्यु रिति भावः । अत्र जडादिवद्बृहदारण्यकरणे पक्षस्य बृहदारण्यतद्वत्त्वेन बृहत्प्रतिपादनार्थम् । इत्युत्पत्त्येते समाधानमाशङ्कते—अथानेत्यादि । स्वेनैवेति आत्मकर्मापार्जितेभ्यः । तेन, इन्द्रियाणि यस्मादात्मजान्युत्पत्तिं न तु मातापितृसमनुत्पत्त्यन्यानि, ततश्च पित्रोरिन्द्रियं प्रत्यक्षकारणत्वेन न तस्मिन्निन्द्रियसदृशाभिन्द्रियाण्यस्य भवन्तीति भावः । स्वेनैवेति भोजादिभिरभिसंबध्यते । जडादिभिर्जाता इत्यत्र आदिशब्द प्रकारवाची, जैन 'कुञ्जकुञ्जाधीना' अहम् । 'कुञ्जकुञ्जापावापू' इति शरीरे नात्मनः, किंतु मातापितृजनैः, ततश्च कुञ्जादिजातस्य कुञ्जत्वादिप्रसङ्गेनैवापकृतात्वं तदवस्थमेव । आशङ्कितं समाधानं दूषयति—अत्रापीत्यादि । प्रतिज्ञादोषः स्यादिति 'आत्मा ज' (शां ४ १) इत्यादिना आत्मनो ज्ञत्वप्रतिज्ञायाः, तथा 'निर्विकार परस्वात्मा' (सं ४ १) इत्यादिना कृताया निर्विकारत्वप्रतिज्ञाया दोषः स्यादिति भावः । अतस्त्वं इत्यनेन कदाचिद्वत्त्वात् प्रतिज्ञातं ज्ञत्वं व्यग्रहणम्, इन्द्रियाधीनत्वेन शयमात्मनः पदधीनं सद्यः शब्दस्य स्यादिति भावः । यत्रेत्यादिना ताविकारत्वं साधयति । शयपरित्यागेनाज्ञत्वे प्रकृतेरन्यैवावृत्त्येन विकारो मयीति भावः । समिकार इति 'विकारवान्' इत्यर्थो मनुष्योपाग्रहेयः । आत्मनः इन्द्रियाधीनत्वेन ज्ञत्वे दूषणान्तरमाह—यदि चेत्त्यादि । अज्ञत्वादकारणमिति अत्रापि सप्तपूर्वकतरीश्रेण्यादौ न कार्यं स्यादित्यर्थः । अत्रा-

रत्नत्वात् नात्मेति शरीरश्रेण्यादौ बुद्धिनिष्पाद्यकारणत्वोच्चेतनपञ्चभूतातिरिक्तचेतनाभिष्य आत्मशब्दवाच्य इत्यर्थः । बाण्यस्तुमानमित्यर्थरहितशब्दनामनेतद्—यदुच्यते—आत्मा स्वेन चक्षुषा रूपं पश्यतीत्यादि ॥ २१ ॥

आत्रेय उवाच—पुरस्तादेतत् प्रतिपातं—सर्वं जीवं स्पृकशरीरेणामिसंबंधातीति । यस्मात्तु समुदायप्रभवः सन् स गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते, मनुष्यो मनुष्यप्रभव इत्युच्यते, तद्वक्ष्यामः—भूतानां चतुर्विधा योनिर्भवति—जरायुषण्डस्वेदोद्भिदः । तासां खलु चतसृणामपि योनीनामेकैका योनिः परिसंख्येयमेव भवति, भूतानामाकृतिविशेषापरिसंख्येयत्वात् । तत्र जरायुजानामण्डजानां च प्राणिनामेते गर्भकरा माया यां यां योनिमापद्यन्ते, तस्यां तस्यां योनीं तथातथाकृपा भवन्ति, यथा—कनकजतताघ्ननपुंसीसकान्यातिच्यमानानि तेषु तेषु मधुच्छिद्राविग्रहेषु, तानि यदा मनुष्यविग्रहेण जायन्ते तदा मनुष्यविग्रहेण जायन्ते, तस्मात् समुदायप्रभवः सन् गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते, मनुष्यश्च मनुष्यप्रभव उच्यते, तथोक्तिर्यात् ॥ २२ ॥

आत्रेय समाधायति—पुरस्तादित्यादि ।—एतच्च 'कथनयं सन्धीयते' इत्यसोत्तरम् । सर्वं शुक्लवस्त्रधारणमित्यर्थः । भूतानामिति प्राणिनाम् । योनिर्जातिः, यदापि योनिश्चक्षुःकरणवर्धनसदापि जरायुकादिरूपयोगिजाता अपि जरायुजादय एवोच्यन्ते कार्यं कारणोपचारात् । आकृतिः सस्थानं, तस्या विशेषाः परस्परविसरसाकृतस्य एव नरकतिरुण्णमित्यस्याः । सर्वत्र योनिर्भेदं दर्शयित्वा यथा योनिमुत्पाते भवति तदाह—तत्रेत्यादि । गर्भकरा माया शुक्रादयः । मधुच्छिद्रविग्रहेष्विति विन्यसेन सृष्टिकायां निर्मितसद्यश्चरमविग्रहेषु । मनुष्यविम्बमिति मनुष्यत्वादे विषयककृतं सद्यश्च । कनकादिवद्बुद्ध्यादाहरणं यथा कनकादीनां बहुनामपि मनुष्यस्य फलितव्यक्तस्याना मनुष्याकृतिजनकत्वं, तथा शुक्रादीनामपि बहुना मनुष्ययोनिपतितानां मनुष्यविग्रहकर्तृत्वमिति साधयित्वा दाहरणार्थम् । समुदायात्मकं स्रष्टेति यद्यपि समुदायजन्यत्वं यद्यपि योमित्यकारणमहिम्ना स्रष्टेतिपदस्य एव भवति नाप्ययोनिस्तथा, न च कारणधर्मं पर्यनुयोगमर्हति । तेन, शुक्रादिसमुदायोऽपि कारणं भवति, मातापितरौ विशेषेण गर्भस्य सजातीयत्वे कारणं भवत इति न कश्चित् शक्तिः । तयोनिर्त्वादिति विशेषेण मनुष्यस्य कारणत्वात् ॥ २२ ॥

यथोक्तं—यदि च मनुष्यो मनुष्यप्रभवः, कस्मात् जडादिभ्यो जाताः पितृसदृशरूपा भवन्तीति, तथोच्यते—यस्य यस्य ह्यज्ञाययस्य यीजे यीज-

भाग उपतप्तो भवति, तस्य तस्याद्वायवस्य विहृतिरुपजायते, नोपजायते चानुपतापात्; तस्माद्भयोपपत्तिरप्यत्र । सर्वस्य चात्मजानीन्द्रियाणि, तेषां भावाभावहेतुर्देवं, तस्मादेकान्ततो जडादिभ्यो जाताः पितृसदृशरूपा भवन्ति ॥ २३ ॥

बीज इति शुक्रशोणिते । बीजस्याप्रत्यक्षनिर्वर्तको भागो बीजभावः । उभयोपपत्तिरप्यत्रैतौ पितृसदृशरूपा भवन्ति न भवन्ति चेत्पर्यं । आत्मजानीति आत्मप्रतिबद्धकर्मजानि । भावाभावहेतुर्देवमिति इन्द्रियभावे इन्द्रियजनकं शुभम्, इन्द्रियाभावे वाशुभं दैव हेतुरित्यर्थः । उपसहरति—तस्मादित्यादि । एव मन्यते—मनुष्यबीजं हि प्रत्यक्षबीजमागसमुद्भायात्मकं स्वसदृशप्रत्यक्षसमुदायरूपरुपजनकम्, इन्द्रियाणि च भोगसाधनानि आत्मप्रतिबद्धकर्मजीनानि, तेन पिता यदि कुत्रापि भवति, बीजं चातुष्टं भवति कुष्ठभारत्वगादिजनकं, ततो निष्कुष्ठान्येव त्वगाधीन्यनुपतप्तत्वगादिपीजात् सरश्चानि जायन्ते, यदा त्वतिवृद्धकुष्ठतया पित्रोर्बाजमपि कुष्ठजनकदोषेण कुष्ठं भवति, तदा कुष्ठत्वगादिपीजभागात् कुष्ठमुद्भव त्वग् जायते । यदुक्तं,—“दम्पसो कुष्ठबाहुल्याद्दुष्टशोणितशुक्रयो । यदपत्यं तयोर्जातं ह्येव तदपि कुष्ठितम्” (सु नि अ ५) इति । एव कुष्ठिनोऽपि यदि हेतुबलाद् बीजे कुष्ठजनको दोषो भवति, तदा कुष्ठिनोऽपि कुष्ठदम्पत्यं भवति । अन्धत्वादिन्द्रियोपघातरूपे दुर्दैवमेव कारणं, तस्मान्धापत्येऽप्यवश्यमस्ति, तेन यदाऽप्येऽपत्ये दृष्ट्युपघातकमशुभं भवति तदा काकता कौमन्यादान्धजातोऽप्यन्धो दृश्यते । एव कुम्भारी जडादी च व्याख्येयम् ॥ २३ ॥

न चात्मा सत्त्विन्द्रियेषु ज्ञः, असत्त्वे वा भवत्यज्ञः । न ह्यसत्त्वं कदाचिद्वैतमा, सत्यविशेषाद्योपलभ्यते ज्ञानविशेष इति ॥ २४ ॥

आ चातत्त्वप्रवृत्तिरामन्युक्ता, तत्राह—न चेत्त्यादि । इन्द्रियभावे तथेन्द्रियाभावेऽपि नित्यं ज्ञानवानेवात्मा इति प्रतिशोध्यं । न ह्यसत्त्वं कदाचिदित्यत्र हिद्वन्द्वो हेतो, तेन यस्मात् सर्वदा समनस्क एवात्मा, तत्र पाशेन्द्रियाभावेऽप्यन्तःकरणमनोयोगाभिसमात्मा सैनं करणको ज्ञानवानेवायमित्यर्थः । यस्वेतद्वाद्यविषयगतं ज्ञानं, तत् सत्त्वस्येन्द्रियाधिष्ठानविशेषाद्भवति, तत्र, इन्द्रियभावे इन्द्रियजन्यं विशिष्टं ज्ञानं भवति, यच्च केवलमनोजन्यमात्मज्ञानं, तद् भवत्येव सर्वदा, तस्मादभिलषामि मनोसंक्षिप्तिमात्रजन्यमात्मज्ञानं, तत् सर्वदास्ति ॥ २४ ॥

भवन्ति चात्र ॥

न कर्तुरिन्द्रियाभावात् कार्यज्ञानं प्रवर्तते या क्रिया वर्तते भवैव, सा विना तैर्न वर्तते ॥ २५ ॥

१ ‘प्रतिज्ञातार्थ’ इति पा० । २ ‘मनं करणज्ञानवात्’ इति पा० । ३ ‘इन्द्रियाभावे इन्द्रियजन्यं विशिष्टं ज्ञानं न भवति’ इति पा० । ४ ‘ये क्रियां वर्तते वा तु’ इति पा० ।

ज्ञानत्रयं मृदोऽभावात् कुम्भकृत्रं प्रवर्तते ।

न चास्य ज्ञानजननशक्तिः पराहता भवतीत्याशयेनाह—नेत्यादि । यस्वेतदैन्द्रियकं विषयोपभोगवत्प्रवृत्तिरिति कदाचित्, कदाचिचेन्द्रियाभावाच्च भवतीत्येवाभिप्रेदो मन्यन्ते, किंच वायुज्ञानेऽपि ज्ञानजननशक्त एवायमात्मा, परं करणाभावात् कदाचित् प्रवर्तते । कार्यज्ञानमिति कार्यप्रवृत्तिजनकबालविषयज्ञानं, तेन निर्विषयं ज्ञानमात्मन इन्द्रियाभावे भवतीति सूचयति । भावेरित्यत्र ‘ये’ इति शेषः । वर्तते उत्पद्यते । अत्रैव दृष्टान्तमाह—ज्ञानत्रयीत्यादि । ज्ञानत्रयीमिति घटं कर्तुं जानन्नपीत्यर्थः । मृदोः सृष्टिकाया अभावात् ॥ २५ ॥—

भूयतां चे(वे)दमध्यात्मभात्मज्ञानयत्नं महत् ॥ २६ ॥
इन्द्रियाणि च संक्षिप्यं मनः संक्षिप्यं चञ्चलम् ॥
प्रविश्याध्यात्ममात्रमज्ञः स्वे ज्ञाने पर्यवस्यति ॥ २७ ॥
सर्वत्रायहितज्ञानः सर्वभावात् परीक्षते ।

आत्मनो शब्दे साधनान्तरमाह—भूयतामित्यादि ।—आत्मानमपि अप्यात्मम् । आत्मनो ज्ञानस्य बलमात्मज्ञानबलम् । संक्षिप्येति विषयेभ्यो व्यावर्त्यं । मनः संक्षिप्येति मनोऽप्यात्मस्य स्तिरिक्तेविषयाच्चिरुक्तं । चञ्चलमिति स्वभावतः । स्वे ज्ञान इति आत्मज्ञाने । सर्वभावात् परीक्षत इति विनाऽपीन्द्रिये समाधिबलादेव यस्मात् सर्वतो भवति तस्माज्ज्ञानमात्र एव निरिन्द्रियोऽप्यात्मा ॥ २६-२७ ॥—

शूक्ष्मं चे(वे)दमपरं भग्नाच्च निनिर्णयम् ॥ २८ ॥
निवृत्तेन्द्रियवाक्चेष्टः सुप्तः स्वप्नगते यदा ।
विषयान् सुखदुःखे च वैशिनाहोऽप्यतः स्मृतः २९ ॥
नात्मज्ञानादहो चैकं ज्ञानं किञ्चित् प्रवर्तते ।
न ह्येको वर्तते भावो वर्तते नाप्यहेतुकः ॥ ३० ॥

अपरमपि लौकिकं निरिन्द्रियस्य ज्ञानसद्भावोदाहरणमाह—शूक्ष्मं चेत्यादि । स्वप्नगत इति स्वप्नदर्शनावस्थां प्रातः । आत्मज्ञानविषयज्ञानयोर्विशेषमाह—नाहमेत्यादि । आत्मज्ञानाभिलाषादिना, किञ्चित्ज्ञानं विषयजम्, एकमसहायं, न प्रवर्तते इन्द्रियादिकारणरूपसहायं विना नोत्पद्यते । आत्मज्ञानं च निरन्तरं च सत्त्वेऽप्युक्तम्—“विच्छिन्नकिरणमिनी” इत्यादिना “आत्मन” इत्यन्तेन । अत्रोपपत्तिमाह—न ह्येको वर्तते भाव इति, भाव उत्पत्तिधर्मा एक सत्त्वं कारणरहितं सत्त्वं वर्तते नोत्पद्यते । तथा भाव कारणतन्त्यते सत्त्विपि अहेतुक इति अकर्तृको न वर्तत नोत्पद्यते, किन्तु कर्तृकुम्भकाराधिष्ठानान्येव सूचकादीनि प्रवर्तन्ते, तस्माद्विषयज्ञानान्यपि इन्द्रियमनोर्बलया कर्त्रा चालना जन्वन्त इति भावः ॥ २८-३० ॥

तस्माज्ज्ञं प्रवृत्तिश्चात्मा द्रष्टा कारणमेव च ।
सर्वमेतद्भग्नाच्च निर्णीतं जडं सशयमिति ॥ ३१ ॥

१ ‘कार्यज्ञानमिति नाशकार्यप्रवृत्तिजनकं विषयज्ञानमिन्द्रियमनोर्बलमिति वर्तते सूचयति’ इति पा० । २ ‘तन्मय’ इति पा० । ३ ‘स्वप्नगता’ इति पा० । ४ ‘शास्त्रे श्रौतम्’ इति पा० ।

उपसृष्टरति—तस्मादित्यादि । अत्र चात्मनो ज्ञत्वाज्ञतप्रस-
क्त्यापादितं सविकारत्वमात्मनो नित्यज्ञानसाधनेनैव परिहृत-
मिति ज्ञत्वा न प्रपञ्चं परिहृतम् । भरद्वाजवाच्येनेह नानेय-
गुरुच्यते, किंतु अन्य एव भरद्वाजकोत्रः कथितः, तेन,
तस्य संशयच्छेदनमात्रेयेणोपपन्नमेव ॥ ३१ ॥

तत्र ह्येकोऽपि ॥

हेतुगर्भस्य निर्धृतो बृद्धो जन्मनि चैव यः ।
पुनर्वसुमतिर्यो च भरद्वाजमतिश्च या ॥ ३२ ॥
प्रतिष्ठाप्रतिपेक्षश्च विशदश्चात्मनिर्णयः ।
गर्भावकाग्नितुमुद्दिश्य खुट्टीकां संप्रकाशितम् ॥ ३३ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिस्मरुते खुट्टीका-
गर्भावकान्तिशारीरं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

संग्रहे हेतुवाच्यो गर्भावपि जन्मान्तेषु सम्यक्ते । प्रतिष्ठा-
प्रतिपेक्षो भरद्वाजकृते ज्ञेयः । संशयाने च यवमेयस्य तत्
'विशदश्चात्मनिर्णयः' इत्यनेनोक्तम् । तदिति सामान्येन मात्रादि
प्रत्यक्षमधीयमानमुक्तम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचिताया चरकतात्पर्यटीकायामा-
हुर्वैदिकीयकां खुट्टीकागर्भावकान्तिशारीरं
नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो महतीं गर्भापक्रान्तिं शारीरं व्याप्या-
स्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानाग्नेयः ॥ २ ॥
खुट्टीकागर्भावकान्तिप्रपञ्चत्वान्महत्सा गर्भापक्रान्तेरन्तर-
मनिषाणम् ॥ १ ॥ २ ॥

यतश्च गर्भः संभवति, यस्मिंश्च गर्भसंज्ञा, यद्वि-
कारश्च गर्भः, यथा चानुपूर्व्याऽऽभिनिर्वर्तते कुक्षी,
यश्चास्य रुद्धिहेतुः, यतश्चास्या जन्म भवति, यतश्च
जायमानः कुक्षीं विनाशं प्राप्नोति, यतश्च कात्स्न्ये-
नाविन्द्यन् विरुद्धिमापद्यते, तदनुव्याख्यास्या-
मः ॥ ३ ॥

यत इति यतः कारणात् । यद्विकार इति यन्मय इत्यर्थः ।
यथाऽऽनुपूर्व्यां येनानुक्रमेणैतत् । कात्स्न्येनाविन्द्यति
मरणमयच्छन् ॥ ३ ॥

मादृतः पितृत आत्मतः सात्म्यतो रसतः सत्त्वत
इत्येतेभ्यो मायेभ्यः समुदितेभ्यो गर्भः संभवति ।
तस्य ये येऽप्यपया यतो यतः संभवतः संभवन्ति
तान् विभज्य मादृजादीनयययान् पृथक् पृथगु-
क्तमत्र ॥ ४ ॥

ये ये भावा मातृजपितृजप्रभृतयस्त्वखोहितादयः, यतो
यतो मातृजैः संभवन्ति, तान् मातृजादीनयययान् पृथक्पृ-
थक्, अत्र पूर्वाध्यायैः तेनात्र मातृजादयो नोक्ता इति वाक्यार्थः
फलति । अयं चार्थो यद्यपि पूर्वाध्याय एतेनो मातृजयाभि-
त्यादिना, तथाऽपि प्रथमविशुद्धयनुरोधेन पुनरिह कृतः; येन
प्रथमं कारणं, तदनु कार्यरतो गर्भः, तदनु गर्भमोऽभिनि-
वृत्तिरनेन प्रथमः योगमेव ॥ ४ ॥

शुक्रशोणितजीवसंयोगे तु खलु कुक्षिगते गर्भ-
संज्ञा भवति ॥ ५ ॥

यत्तु 'शुक्रशोणितसंयोगमन्तर्गर्भाधायगतम्' इत्यादिना, 'ग-
र्भोऽभिनिर्वर्तते' (वा. अ. ३.) इत्यन्तेनोक्तं, तत्रायमसौ गर्भसंज्ञा-
भिधेयोऽयं इति नामिहितम्, अपेक्षते च; वेनेह गर्भसंज्ञाभि-
धेयार्थव्याकरणमनुसक्तमेव । कुक्षिगत इति कुक्ष्येकदेशगत-
गर्भाधायगते । संयोग इति सम्मनयोगः; तेन जीवस्याविवि-
द्विकशरीरेण योगः संगृह्यते, न चात्मनो व्यापकत्वेन यो यो ग-
र्भजनकः । एवमृतश्च समीगो यद्यपि कुक्षादेव भवति तथाऽपि
रिक्तमवर्णं शिथं प्रतिपादयितुं 'कुक्षिगतं' इति वदं कृतम् ॥ ५ ॥

गर्भस्तु तत्त्वन्तरिक्षवाय्वजितोयभूमिविकारश्चे-
तनाधिष्ठानभूतः । एवमनया युक्त्या पञ्चमहाभूत-
विकारसमुदायात्मको गर्भश्चेतनाधिष्ठानभूतः । स
हास्य पष्ठो धातुरुक्तः ॥ ६ ॥

गर्भस्तित्यादि । गर्भारम्भकालेऽपि भूमादीनि परितः
ज्यान्तरिक्षवादी कृतं, त्वयमाणभूतमहणानुरोधात् । त्वयन्ति
हि—'अन्तरिक्षं पूर्वमन्येभ्यो गुणेभ्य उपार्तते' इत्यादि । येन
नाधिष्ठानभूत इति चात्मनो योगावतनस्वरूप इत्यर्थः, चेतना-
वाच्येन आत्मोच्यते; किंवा, भूतशब्दः सादृश्ये, तेनाधिष्ठान-
मिवात्मनः शरीरे, न तु परमार्थतो निराश्रयस्यात्मनो योगाव-
तनत्वव्यतिरेकेण शरीरासाधनो भवति । अनया युक्त्यापि
अनया भूतविकाररूपस्यैव शोचनया पञ्चमहाभूतविकारसमुदाया-
त्मको भवति, अन्यथा युक्त्या कविधातुरुरीयोऽकथतुर्विततिर्को
भवति, तथा मातृजादिरूपचित्तया मात्रादिषुसुदात्मनो
मवतीत्यर्थः । न चेतया पक्षणा निरोधोऽस्ति; यतो मातृ-
जादिव्यपदत्वेऽपि पञ्चमहाभूतविकारत्वमविरुद्धमेव, येन मातृ-
जादयोऽप्यस्य महाभूतविकार एव । उक्तं हि—'रसालना-
कापितृसमवाप्ति मृताभि निराहृत पदं च देहं' (वा. अ. ३.)
इति । चतुर्विधविकृत्येऽपि च पञ्चमहाभूतत्वकल्पतेऽत्र
प्रपञ्चिता । च हीत्यादि । अत्येति गर्भस्य ॥ ६ ॥

यथा चानुपूर्व्याऽऽभिनिर्वर्तते कुक्षी तां व्याप्या-
स्यामः—गत उपरणे रजसि त्वे चावस्थिते शुक्र-
ख्यातां त्रियमव्यापयत्योनिशोणितगर्भादयामनुन-

तीमाचक्ष्महे । तथा सह तथाभूतया यदा पुमान-
व्यापन्नबीजो मिथ्रीभावं गच्छति, तदा तस्य हर्षो
दीरितः परः शरीरधात्वात्मा शुक्रभूतोऽद्वाद्वात्
संभवति । स तथा हर्षभूतेनात्मनोदीरितव्याधि-
ष्ठितश्च बीजरूपो धातुः पुरुषशरीरादमिनिष्यत्यो-
चितेन पथा गर्भाशयमनुप्रविश्यात्वेनामिसंसर्ग-
मेति ॥ ७ ॥

गत इति निर्दूते । पुराण इति ऋतुकालातिक्रमसन्निधे ।
नवे चावस्थित इतिवचनेन नवेऽप्यनवस्थिते सम्यक्करणत्व
नास्तीति दर्शयति । शुद्धज्ञातामिलत्वेन शुद्धस्पर्शं च स्त्री गम्या
माकाता, अशुद्धावादिर्ति दर्शयति । 'स्त्र्यायत्यस्य गर्भ' इति
स्त्री, अनेन वन्या निरस्यति । ऋतुनारीमिलान् प्रससाया
मनुप् । तथा सहेति तथा क्रिया । तथाभूतयेति तादृगनुयु-
क्त्या । हर्षं श्रीतिविशेष, तेनोपीरित प्रेरित । पर इति
सार, किंवा परकालोत्पन्न पर, शुक्र हि सर्वधातुभ्य वैरसु-
त्यद्यते । शरीरधात्वात्मा इति शरीरधातुरूप । शुक्रभूत इति
शुक्ररूप एवाद्वाद्वात् संभवति व्यज्यते । तेन नोत्रेभ्य शुक्र-
मुत्पद्यते, किंतु शुक्ररूपतयैव स्थित व्यज्यते । वचन हि—
“सर्वानुगत देहे शुक्रम्” (वि अ २ पा ४) इति । हर्षभूतेनेति
हर्षमर्यतागतेन, उदीरितव्याधिष्ठितखेलनेन, उदीरणकाले तथा
नि स्पर्शनकाले हर्षमयात्माधिष्ठान शुक्रस्य गर्भाशयप्राप्तिकारण
दर्शयति । यदि शुक्रप्रवृत्तिकाले पुरुषो हर्षरहित स्यात् तदा
सम्यक् शुक्रप्रवृत्ति, तथा वेगावघातात् गर्भाशयप्राप्तिर्भवति ।
बीजरूपो धातु शुक्रम् । अभिसर्गो सम्यक्स्पर्शनम् ॥ ७ ॥

तत्र पूर्वं चेतनाधातुः सत्त्वकरणौ गुणग्रहणाय
प्रयतते । स हि हेतुः कारण निमित्तमक्षर कर्ता
मन्ता वेदिता बोद्धा द्रष्टा धाता ब्रह्मा विश्वकर्मा
विश्वरूपः पुरुषः प्रभवोऽप्ययो नित्यो गुणी ग्रहण
प्रधानमव्यक्त जीयो ह्यः पुद्गलचेतनावान् वि(प्र)भु-
भूतात्मा चेन्द्रियात्मा चान्तरात्मा चेति । सगुणो
पादानकालेऽन्तरिक्षं पूर्वतरमन्येभ्यो गुणेभ्य उपा-
दत्ते, यथा—प्रलयात्मये सिद्धुर्भूतान्यक्षरभूत
आत्मा सत्त्वोपादानः पूर्वतरमाकाशं सृजति, ततः
क्रमेण व्यक्ततरगुणान् धातुन् वाय्वादिकाश्चतुरः,
तथा देहग्रहणेऽपि प्रवर्तमानः पूर्वतरमाकाशमेयो-
पादत्ते, ततः क्रमेण व्यक्ततरगुणान् धातुन् वाय्वा-
दिकाश्चतुरः । सर्वमपि तु खल्वेतद्ग्रहणोपादान-
मगुणा कालेन भवति ॥ ८ ॥

सत्त्व मन करण यस्य स सत्त्वकरण । आत्मा निष्क्रिय-

- १ 'अधिष्ठितबीजधातु इति पा० । २ 'प्रवृत्ते' इति पा० ।
३ 'नरोत्पद्यते' इति पा० । ४ 'हृत्पुरुषात्मना' इति पा० ।
५ 'सत्त्वोपकरण' इति पा० । ६ 'नोचयिता' इति पा० ।

त्वेन निर्यावता मनसा यत् कार्यं करोति, तत् कार्यं मनसा
क्रियमाणमप्यचेतनेन चेतनावत् आत्मन एवोच्यते । वचन
हि—“चेतनावान् यतयात्मा तत् कर्ता निरुच्यते” (शा
अ १) इति । गुणग्रहणायैव गुणशब्देन गुणगुणिनोरेदो-
पचापद्वयवन्ति भूतानुच्यन्ते । किंवा, गुणोऽप्रधान, प्रधान
चात्मा, तद्यतिरिचानि च भूतानि गुणा । कस्मादात्मा भूतानि
गृह्णत्यप्रधानरपाणीत्याशङ्क्यामात्मनः । प्राधान्यस्यापकार
पर्यायानाह—स हीत्यादि । न क्षरतीत्यक्षरम् । गुणी भूत-
पशुगवानित्यर्थ । गृह्णाति भूतानीति ग्रहणम् । एते पर्यायैरा-
त्मनोऽभिधेयत्वेतरपदार्थोपकार्यत्वेनाश्रयैव प्रसिद्ध दर्शयते ।
पूर्वतरं प्रथममेव । अन्येभ्यो गुणेभ्य इति वाय्वादिभ्यः ।
अत्र गम भूतग्रहणमेव दृष्टान्तमाह—यथेत्यादि । प्रलयस्य
महाप्रलयस्यालये इति आदिसर्ग इत्यर्थ, सिद्धुर्भूति कष्ट-
मिच्छुः । भूतानि आकाशादीनि । सत्त्वोपादान इति नन-क-
रण । महाप्रलये हि विकारस्य प्रकृतौ लयात् प्रकृतिपुरुषादेव
परमव्यक्तस्योत्पत्तिरिति, ततश्च सर्गारम्भे प्रकृतेर्नैहृदयप्रपद्य
उत्पद्यते क्रमेण, तत्र प्रथममाकाशमुत्पद्यते, ततो वाय्वादीनि
व्यक्तानीति साख्यसिद्धान्तः । आकाशास्य च जन्यत्वं साख्य-
मतेर्नैव श्रेयम् । देहग्रहणेऽपीति गर्भस्वरूपग्रहणेऽपि । उपा-
दत्त इति शुक्रशोणितगतमाकाशमाकाशमयतया स्त्रीकरोति ।
व्यक्ततरगुणानेति आकाशमेकगुणमपेक्ष्य शब्दस्पर्शगुणो
वायुव्यक्ततरं, तमपेक्ष्य शब्दस्पर्शरूपगुण तेजो व्यक्ततरं-
मित्यादि । अथ च भूतग्रहणकर्म आगमसिद्ध एव, नात्र बुद्धि-
स्त्वाविधा इदवग्रहमाऽस्ति । एतच्च भूतग्रहण एवमेव कालेन
भवतीति दर्शयन्माह—सर्वमित्यादि ॥ ८ ॥

स सर्वगुणवान् गर्भत्वमापन्नः प्रथमे मासि
संमूर्च्छितः सर्वधातुकलुपीकृतः । खेटभूतो भवत्य-
व्यक्तविग्रहः सत्त्वद्रूताज्ञाययत् ॥ ९ ॥

द्वितीये मासि घनः संपद्यते पिण्डः पेश्ययुद्धं
या । तत्र घनः पुरुषः, पेशी स्त्री, अर्धुदं नपुंस-
कम् ॥ १० ॥

सर्वधातुकलुपीकृत इति अव्यक्तसर्वधातुतया कलुपीकृतः ।
यद्युच्यन्ते च भूतानुच्यन्ते, किंवा रसादिधातुपीजानि । खेट
केप्पा, तेन खेटभूत इति केप्पसदृश इत्यर्थ । अव्यक्तविग्रह
इत्यस्य निवरण—सदसद्रूताज्ञाययत् इति, विद्यमानाविद्यमा-
नाहप्रत्यक्ष इत्यर्थ, अज्ञाना च बीजरूपतया स्थितत्वेन घ-
नत्वम्, अव्यक्तमावाचासत्त्वम् । किंवा सदसद्रूताज्ञाययत् पन

- १ निर्यावन्त्य आदाय कार्यं करोति' इति पा० । २ 'भेदवत्'
इति पा० । ३ 'व्यक्तगुण' इति पा० । ४ 'व्यक्तगुण' इति पा० ।
५ 'सर्वधातुकलुपीकृत' इति 'सर्वधातुकलुपीकृत' इति च पा० ।
६ 'पिण्ड' इति हस्तसिद्धिपुस्तके न पठ्यते । ७ 'अव्यक्तरूपा'
मावाचामत्य इति पा० ।

संपद्यते इति योजना । धनः कठिनः । पिण्डो ग्रन्थ्याकारः ।
पेशी दीर्घा मांसपेश्याकारा । अर्बुदं कर्तुलोचतम् ॥ १॥ १० ॥

तृतीये मांसि सर्वेन्द्रियाणि सर्वाङ्गावयवाश्च
योगपधेनाभिनिर्वेतेन्ते ॥ ११ ॥

अत्रानि शिरःप्रवृत्तिनि, तदवयवाधेयज्ञावयवाः । योगप-
धेनेति वचनेन 'कुमारस्य शिरः पूर्वमभिनिर्वेते' (सा. अ. ६)
इत्यादिवक्ष्यमाणान्येकीयमतानि विषेधयति । योगपधेन हि
सर्वाङ्गमिष्टतिरिति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

तत्रास्य केचिदङ्गावयवा मातृजादीनवयवान् वि-
भज्य पूर्वमुक्ता यथावत् । महाभूतविकारप्रविभागेन
रिचदानीमस्य तांश्चैवाङ्गावयवान् काञ्चित् पर्याया-
न्तरेणापरङ्गानुष्यत्वात्स्यामः । मातृजादयोऽ-
प्यस्य महाभूतविकारा एव । तत्रास्याकाशात्मकं
शब्दः श्रोत्रं लाघवं सौक्ष्म्यं विरेकश्च, वाय्वात्मकं
स्पर्शः स्पर्शनं रौक्ष्यं प्रेरणं घातुन्यूहनं चेष्टाश्च
शारीर्यः, अग्नात्मकं रूपं दर्शनं प्रकाशः पक्तिरै-
ष्यं च, अवातमकं रसो रसनं दीप्यं मार्दवं जेहः
हेतुश्च, पृथिव्यात्मकं गन्धो घ्राणं गौरवं स्पर्शं
मूर्तिश्चेति ॥ १२ ॥

केचिदिति न सर्वे । तन् मातृजावयवकवनेन शब्दावयवो य
इह भूतविकारत्वेन वक्ष्यन्ते ते न सर्वे प्रोक्ताः, किं तु केचि-
देव त्वगादयः । पर्यायान्तरेणैविवचनान्ये मातृजादयः 'त्वक् च
लोहितं च' (सा. अ. ३) इत्यादिगोत्रात् इह न साक्षाद्-
कृत्याः, किं तु त्वगता मूर्तिहेतुमार्दावयवो भूतजन्यत्वगो-
प्यमाणास्त्वचोऽभिधायाका भवन्ति । एवं शोणितदिगतभूत-
विकारकवनेन शोणितविकारकं ज्ञेयम् । त्वगादयो वक्ष्यमाणा
इति भूतविकारसमुदायरूपा एव । त्वगादीनां मातृजादिरूपेण
वदनिधानं, तन्मात्राप्रधीनत्वप्रतिपदस्यम् । पुनर्धेह भूत-
कान्त्वचोभिधानमज्ञानां भवे ॥ इदो वा सखां तत्कारणभूत-
मूलोपयोगप्रतिषेधाभ्यां श्लेक्षवजनमज्ञानार्थम् । यदहं यद-
तत्प्रमदं, तदहं तदतत्प्रधानेन द्रव्येण मधंते, शीयते च तद्विप-
रीतेन । लाघवं येषां वयो पठन्ति,—"रुक्मः शीतो लघु-
श्च" (ह. अ. १) इत्यादिना, तथापि आकाशेऽतिरामितं
ज्ञेयं, तेनेदाकाशविकारे पठन्ति; आकाशं हि अलस्यैवृक्ष-
त्वादातापि लघु । विषेको विच्छेदः । घातुन्यूहनं घातुरचना
घातुन्यूहनं च । दमवेऽनेनेति बलीयं चक्षुर्निद्रियम् । मूर्तिः
काठिन्यम् ॥ १२ ॥

एवमप्यं लोकसंमितां पुण्या । यायन्तो हि लोके
मूर्तिमन्तो मायविशेषोपात्तापन्तः पुण्ये, यायन्तः
पुण्ये तायन्तो लोके इति, युधास्त्वयं द्रष्टुमिच्छ-
न्ति ॥ १३ ॥

एतद्भूतविकारमयत्वं शरीरस्य लोकसाम्येन ज्ञातं सम्मोक्ष-
सापि परमासीदस्य कारणं भवतीति लोकसाम्यं दर्शयन्नाह—
एवमयमित्यादि । एवमिति पञ्चभूतविकारमयत्वेन । लोकसं-
मित इति लोकतुल्यः । इह च भूतविकारमयत्वं यच्छरी-
रस्योक्तं तेन भूतविकारमयत्वमधिकृत्य सादृश्यमुक्तं लोक-
पुरुषयोः यद्वाऽऽप्यात्मिकं लोकपुरुषयोः साम्यं पुरुषविचये
वक्ष्यं, तदधीहानुक्तमपि यायन्तो हीलारिमिशेषोपाधिपानेन
सूचितं ज्ञेयम् । तेन, यायन्तो भावविशेषा आध्यात्मिका
अन्तर्गतमवयवाद्वाह्यपदयो भौतिका वा मूर्तिहेतुदायः, ते
पुरुषगता लोकेनापि समाना इति ज्ञेयम् । एतच्च लोकपुरुषयोः
साम्यं पुरुषविचये व्यक्तं भविष्यति । एतच्च लोकपुरुषयोः
साम्यकवनेन सुसुक्ष्मज्ञानेनोपयुक्तमिति दर्शयन्नाह—युधास्त्व-
यमित्यादि । युधाः सम्यग्ज्ञानवन्तो मोक्षयुक्ता इति यावद् ।
लोकपुरुषसाम्यकवनेन च मौसापर्यमेवेति पुरुषविचये स्वयमेव
वक्ष्यति ॥ १३ ॥

एवमत्येन्द्रियाण्यङ्गावयवाश्च योगपधेनाभिनि-
र्वेतेन्तेऽन्यत्र तेभ्यो भावेभ्यो येऽस्य जातस्योत्तर-
कालं जायन्ते, तद्यथा—वृन्ता व्यञ्जनानि व्यक्ती-
भावस्तथायुक्तानि चापराणि । एषा प्रकृतिः,
विकृतिः पुनस्तोऽन्यथा । सन्ति पञ्चवस्तिन गौं
केचिन्मित्रा भावाः, सन्ति चानित्याः केचित् । तस्य
य पयाङ्गावयवाः सन्तिघ्नन्ते, त एव खीलिङं पुण्य-
लिङं नपुंसकलिङं वा विभ्रति । तत्र लीपुरुषयोर्धे
विशेषिका भावाः प्रधानसंभ्रया गुणसंभ्रयाश्च,
तेषां यतो भूयस्त्वं ततोऽन्यतरभाषः । तद्यथा—
ह्रींश्च भीरुत्वमथैश्वर्यं मोक्षोऽनन्यस्थानमभोगुह्यत्वं
मसहं रौषिल्यं मार्दवं गर्भाशयबीजमागतत्वा-
युक्तानि चापराणि स्त्रीकपराणि, अतो विपरीतानि
पुरुषकराणि, उभयभागावयवौ नपुंसककराणि
भवन्ति ॥ १४ ॥

ग्रहा तृतीयमासमयमिन्द्रियाण्यङ्गमिनिर्वृतिमुपसंहृष्टि—
एवमत्येत्त्यादि । युगपदेव योगपदं; योगपदमित्यादिमयानमिन्-
याणामपि सर्वाङ्गमिनिर्वृतेः समकालतोपदर्शनायम् । किं
दन्तादयोऽपि तृतीयमासे भवन्तीत्याशङ्क्याह—अन्यथेत्यादि ।
व्यञ्जनानि दमसुखनादीनि । व्यक्तीभावः द्रुक्तरजोऽग्नि-
भावः । तथायुक्तादीति जातोत्तरकालत्वेन दन्तादिपदराणि
प्राज्ञानि वैज्यादीनि । एषा ग्रहतिरिति इन्द्रियाण्यङ्गावयवाश्च
गुणद्रव्यवि, दन्तादयश्च जातसापि विरेग भवन्तीत्येवंको
मनुष्यसमाप इत्यर्थः । अन्यथेति कदापिह यदन्त एव जायन्
इत्यादिका विहङ्गिर्गनुष्यस्य । लघ कक्षादन्तादयो गर्भादिजाय-

माना विहृतिर्वेनोच्यन्त इत्याह—सन्तीत्यादि । यत्त-
श्चो हेतो । नित्या इति यावच्छरीरमाश्रित करचरणदय,
अनित्याश्च न यावच्छरीरमाश्रितो दन्तादय । एतेन, अनि-
त्यसमाधानां दन्तादीनां गर्भाद्यजयमानत्वाभिलष्य विहृ-
तिरिति गुणमित्यर्थः । अथ नित्याभिलेषु मध्ये के द्यादि-
त्रि विधतीत्याह—तस्येत्यादि । सन्तिष्ठन्त इति यावच्छरीरे
तिष्ठन्ति । एतेन, य एव नित्या उपस्थादयश्च एव स्त्रीति
ज्ञात युक्तिज्ञता वा विप्रति । ततोपस्थरूपो नित्यो भाव
स्त्रीति शेषश्च युक्तिज्ञम्, उपस्थद्विधाकारविरहित च रन्ध्रमात्र
नपुल्लक्षित भवति । किंवा, स्त्रिया यतिज्ञ स्त्रनादि, उपस्थ
वा इमं प्रवृत्ति, नपुल्लक्ष्य वा स्त्रीपुल्लक्षणाकाररूप जातोत्तर
कालभावि, तदपि य एव नित्या भावा उर कपोलप्रवृत्तयश्च
एव कालवशाद्विप्रतीति वाक्यार्थः । उर एव हि स्त्रनात्मक-
मीजयुक्त स्त्रिया उपाङ्गकाल कानवद्भवति, एव कपोल एव
इमं प्रवृत्तयुक्त इमं प्रवृत्तयुक्त भवति । न चावश्यं यत् स्वदनमपु
प्रवृत्तीनां बीज चेदस्ति स्त्रीरे, तत् किमिति गर्भात् प्रवृत्ति
स्त्रनादि न जायत इति, यतो बीजमहिमादय—यत् स्वकाल एव
कार्यं करोति । यथाऽनपितितमपि शारयादिषीजयुक्तप्रसावे
यादुर जनयति । न च स्वभाव उपाङ्गममहन्ति । 'यदेवात्राय
यवा सन्तिष्ठन्ते, तदैव कयादित्रि विप्रति' इत्यादिपाठश्चे तु
र्येण एवार्थः । अथ पुन समाने शुक्रादौ कारणे कयादि
विद्येते भवतीत्याह—वैशेषिका इति, वैशेषिका विविधा
परस्परव्याघाता इति यावत् । प्रधानसंभया इति आत्म-
संभया । गुणसंभया इति द्युतयोऽपि तगतभूतसंभयाः, शुष्क-
शब्देनैव भूतान्मुच्यन्ते । यत इति सामान्यां तपि, वेन
मालिन् वैशेषिके भावे भूयसश्च दैववशाद्भवति, ततो भावाद्-
न्यतरस्य स्त्रीरूपस्य पुरुषस्य वा गर्भस्योत्पत्तिर्भवति । यदि
स्त्रीरूप भावा द्वैत्यादयो भूयांसो भवन्ति तदा स्त्री जायते,
यिर्वये पुरुषाभिलष्य । तत्र स्त्रीरूपान् जनानाह—तत्र
येत्यादि । अवधारण मोह । शिष्यत्वमभिनिष्ठसंयोगता, यथा
हृदयगत तुषिरलवणवितरतस्य शिष्यत्व, मार्दवं तु निवि
रुधयोगस्यापि सहजावयवमार्दवं, यथा—पदसुते निरन्तर
शक्तिपटले श्रुत्यम् । द्वैत्याद्यनवयवपरमं प्रधानसंध्य,
शेषं गुणसंध्यम् । तत्पुष्पाणीत्यनेन शोभिणीजमागच्छति
प्रादयति । एते यापेगुरत्वादयो रजोधिक एव बीजे भवतीति
हेतुम् । तेन, 'रजोऽन कर्ममपिचेन' (छा. अ. २) इति
यदुक्तं तदनेन सम न विद्वद्भवति । तिस्रीत्यादौ चैव्य-
नीत्यर्थः । उभयमागमयसा इति स्त्रीपुरुषधारका आदयः ।
नपुल्लक्षणापि नपुल्लक्षणीयोऽप्येवपुष्पाणिगमययेन । तेन
प्रथम नपुल्लक्षणापि अन्त्यपुष्पाणिगमययेन प्रयुक्त,

तेन वापि तानीत्यपेक्षायां विशेषारिप्रहादुभयमागमयसा
इति युक्तिज्ञ निदर्शो हेतुः ॥ १४ ॥

तस्य यत्कालमेवेन्द्रियाणि संतिष्ठन्ते, तत्काल-
मेव चेत्तसि वेदना निर्वन्धं प्राप्नोति; तस्माच्चदा
प्रभृति गर्भं स्पन्दते, प्रार्थयते च जन्मान्तरानुभूतं
यत् किंचित्, तद्देहद्वयमाचक्षते श्रुता । मातृज
चास्य हृदयं मातृहृदयेनाभिसंयत् भवति रसपो-
हिनीभिः संवाहिनीभिः, तस्मात्तपोस्ताभिर्भक्ति-
रस्पन्दते । तत्रैव कारणमपेक्षमाणा न देहद्वयस्य
विमानित गर्भमिच्छन्ति वक्तुम् । विमानने हास्य
द्वयते विनाशो विरतिर्वा । समानयोगक्षेमा हि तदा
भवति गर्भेण केपुचिदप्येव माता । तस्मात् प्रियहि-
ताभ्यां गर्भिणी विशेषेणोपचरन्ति कुशलाः ॥ १५ ॥

सतिष्ठन्त इति अभिनिर्वन्ते । वेदना सुखदुःखोप-
लब्धिः । निर्वन्धं प्राप्नोतीति संबन्धं प्राप्नोति, इन्द्रियोत्पाद-
ण्यकालमेव सुखदुःखो भवतीति वाक्यार्थः । तस्मारिति
सुखदुःखसंबन्धात्, सुतोत्पादनार्थं तु उपरिहारार्थं य एव दत्ते
यति, तथा प्रार्थयते य सुखदेहत्वं जन्मान्तरानुभूताभिलष्य ।
तन्ममप्रार्थनायुक्त मातृहृदयं देहद्वयमिति वृद्धा ज्ञानवृद्धा भाष-
यते । देहद्वयस्य भावात् देहद्वयं, मातृहृदयं गर्भदेहत्वेन सम
हृदयद्वयं भवति । ननु गर्भदेहद्वयं कथं मातृहृदयेन संबन्ध-
मवतीत्याह—मातृजमिति, मातृकारणकर्तव्यम् । रसपो-
हिनीभिरिति गर्भोपपत्त्याभिर्मातृहृदयगर्भनाभिप्रतिबद्धासी रस-
वाहिनीभिः । एतेन, यद् गर्भं प्रार्थयते, तदा प्रार्थयसा
रसवाहिनीभिर्हृदयमागतया माताऽपि तत्प्रपनावधी भवति,
एव मातृप्रार्थनयाऽपि गर्भं प्रार्थयसा भवति । तयोपि
मातृगर्भयोः । मपरिच्छा । साभिहिति रसवाहिनीभिः ।
एव दत्त इति मातृहृदयगर्भहृदयं वापि गर्भहृदयाच्च मातृहृदय-
मिदं । गर्भस्य विनाशो विरतिर्विति मरता हृत्पापिषातेन
विनाशः, सत्येव हि विरतिः, हिंसा गर्भेऽप्युपविष्टा मातु
रिच्छा, रक्षितातेन विनशो गर्भस्य, सा हिच्छा विरता छाया
हर्भसंबन्धपाया शुक्रमातरं गर्भं वत्प्ररोषादिनाशयति, वा
तु मातुरिच्छा विरता, या मातरि वातरोमं जनयतीत्यनवरो-
क्षेमे गर्भेऽपि अनारिहृदयजननविहितं जनयति । एतदेव
दर्शयति—समानयोगक्षेमा ईत्यादि ।—योग सुखदेहोप-
लब्धिः, शेषः प्रत्ययपरिहारः, एतौ योगक्षेमा मातृगर्भेनाजननी
भवतः । केपुचिदप्येव विरतिरचनाद्युत्पद्योगोत्पत्त्या य इति
वतीति दर्शयति । तेन, नावत् मातृविधारः हृत्तदो गर्भं
मिच्छति इति, गर्भस्य वा जानतीति दर्शयति । गर्भिणी
मिदमेवेतिवचनदर्शयन्ति स्त्री वृत्तयते निदर्शयन्तः-

१ 'मिच्छावेनोच्यन्त इत्याह' इति पा० । २ 'मिच्छावेनाह-
ति' इति पा० । ३ 'कोनताकारः' इति पा० । ४ 'बीजे च दत्त-
इति पा० । ५ 'मिच्छावेनोच्यन्त इत्याह' इति पा० ।

१ 'रसपोहिनी' इति पा० । २ 'रसपो' इति पा० । ३ 'देह-
द्वयमिति' इति पा० । ४ 'सुखदुःखरस' इति पा० ।
५ 'सुखदुःखरस' इति पा० ।

पीया। यदुक्तम्—“सहचर्येणा प्रियहिताभ्या सततमुप-
चरेत्” (शा. ॥ ८) इत्यादि ॥ १५ ॥

तस्या गर्भापसंस्त्रेहद्वयस्य च विज्ञानार्थं लिङ्गानि
समासेनोपदेक्ष्यामः । उपचारसाधनं ह्यस्य ज्ञाने,
ज्ञानं च लिङ्गतः, तस्मादिदो लिङ्गोपदेशः । तद्य-
था—आतवाद्देशेनमास्यसंस्त्रवर्णमनघामिलापच्छ-
र्दिरेचकोऽम्लकामता च विशेषेण श्रद्धाप्रण-
यनमुच्चाचेषु भावेषु गुरुगान्तत्वं चक्षुषोर्गलानिः
स्तनयोः स्तन्यमोष्ठयोः स्तनमण्डलयोश्च कार्ण्यम-
त्यर्थं श्वयशुः पादयोरीपद्भोमराज्यद्रुमो योन्याश्चा-
टालत्वमिति गर्भे पर्यागते रूपाणि भवन्ति ॥ १६ ॥

उपचारसाधनं योचितोपचारकरणम् । अस्मैति गृहीतस्य
गर्भस्य तथा द्वैहद्वयस्य च । तत्र गृहीतगर्भापचारे यथा—
‘श्रद्धिता चेद्गर्भमापसा क्षीरमनुपस्त्रत् काले काले पिबेत्’
(शा. स ८) इत्यादि द्विहद्वयोपचार आनेष्य कथयति । ज्ञानमिति
गर्भस्य द्विहद्वयस्य च ज्ञानम् । अम्लकामता विशेषेणैति च्छेद् ।
श्रद्धा इच्छा । उच्चाचेष्विति उच्चगोचेषु, अक्षणीयत्वेन कृतेषु
बाहुतेषु चेत्यर्थः । इवत् पादयोः श्वयशुः । आटालत्व विस्तृत्य
म् । एतानि च रक्षणानि लक्षणेन गर्भस्य भवन्ति, तृतीयमा-
सगुणानि तु द्वैहद्वयस्य च लिङ्गानि भवन्तीति ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

सा यद्यदिच्छेत्तत्तदस्यै दद्यादन्यत्र गर्भोपघात-
करेभ्यो भावेभ्यः ॥ १७ ॥

गर्भोपघातकरास्त्रिमे मासा भवन्ति; तद्यथा—
सर्वमितिगुरुगुणतीक्ष्णं दाहणाश्च चैष्टाः, इमांश्चान्या-
नुपदिशन्ति यद्वाः—देवतारक्षोऽनुचरपरिरक्षणार्थं
न रक्तानि घृष्टांसि पिबुयाद्य मदकराणि मद्या-
न्मद्यवहरेण शतमधिरहेण मांसमक्षीयात् सर्वै-
न्द्रियप्रतिक्रियांश्च भावान् दूरतः परिवर्जयेत्,
यद्यान्यदपि किञ्चित् स्त्रियो विषुः ॥ १८ ॥

दाहणाधेष्टा श्ववायादिसः । देवतारक्षोऽनुचरभ्य परिर-
क्षणं देवतारक्षोऽनुचरपरिरक्षणम् । यदित्यादि ।—यद्यान्यद-
स्त्रियो गर्भकालावेत्यत्वेन निषुद्धपि वर्जयेत् । वदन्ति हि
स्त्रिय—“न गर्भिणी वृषमपरोक्षयेत्, न नवीपारं यायात्”
इत्यादि । पृच्छजीवचनमप्यागमल्लभेन, इह ॥ ग्रन्थविलस्रतयात्
दर्शितमिति भावः ॥ १७ ॥ १८ ॥

सीमायां तु यत्तु प्रार्थनायां काममहितमप्यस्यै
हितेनोपहितं दद्यात् प्रार्थनापितयनाद्यम् । प्रार्थ-
नासंघाटणाद्धि चायुः प्रकुपितोऽन्तःशरीरमनुचरन्
गर्भस्यापजमानस्य विनाशायैरूप्यं वा पुण्यात् ॥ १९ ॥

प्रार्थना इति ईप्सितार्थेणाद्या, तस्यस्तु तीव्रं बलवदि-

च्छान्नन्यत्वमेव । हितोपहितमिति हितेन युक्तं, किंवा कल्प-
नया हितम् । प्रार्थनाया स्निग्धन विस्फोटनं, तदर्थम् । प्रार्थना
च प्राथितल्लभ्येनैवापयति । प्रार्थनाविमानेन दोषमाह—प्रार्थ-
नेत्यादि ।—प्रार्थनाया सम्प्रधारणं प्रार्थनासन्धारणम् ।
एतच्च स्त्रोक्तक्रमेणापि प्रार्थितादने सति भवति, ययौकविभिना
वा हितादने सति इच्छा मनाक् समप्रा या संप्रदत्ता भवति ।
इच्छाविधातश्च मन क्षोभकरभयादिवद्वातप्रकोपको भवति ।
आप्यमानस्यस्नेनेन गर्भस्यासतिरक्षणत्वेन मनोगपि वातक्षोभास-
त्त्व दर्शयति । वैरुष्यविनाशविकल्पस्तु वातप्रकोपप्रकर्षोप-
कृतो ज्ञेयः ॥ १९ ॥

चतुर्थे मासि स्थिरत्वमापद्यते गर्भः, तस्मात्तदा
गर्भिणी गुरुगान्तत्वमधिकरूपापद्यते विशेषेण ॥ २० ॥

तृतीयमासात्पूर्वकयनप्रस्तावागतं गर्भस्य विशेषमभिप्राय
क्यागता चतुर्थमासानुपूर्वमाह—चतुर्थं इत्यादि । स्थिर-
त्वमिति निश्चितत्वम् । अत एव निश्चितेन गुरुतरैर्न गर्भेण-
स्नान्ता गर्भिणी गुरुपात्रा भवतीति युक्तम् ॥ २० ॥

पञ्चमे मासि गर्भस्य मांसशोणितोपचयो भवत्य-
धिकमन्येभ्यो मासेभ्यः, तस्मात्तदा गर्भिणी कार्य-
मापद्यते विशेषेण ॥ २१ ॥

अधिकमन्येभ्य इत्यनेन मासान्तरेष्वपि स्त्रोक्तक्रमेण मांस-
दिदि दर्शयति । येन शारीरेण भवेन गर्भं उपचोयते, तेन
गर्भिणी हीयत इति युक्तमेव । यतो गर्भमासादिरोपगौदेव
क्षीण आहाररसेन न साह्यमादिदं सम्पृक्तं प्रोपयति ॥ २१ ॥

षष्ठे मासि गर्भस्य यल्लवणोपचयो भवत्यधिकम-
न्येभ्यो मासेभ्यः, तस्मात्तदा गर्भिणी यल्लवणहानि-
मापद्यते विशेषेण ॥ २२ ॥

यल्लवणोपचयो यल्लवणोपचयः, किंवा, हरचरो घट्ट-
पुष्टि ॥ २२ ॥

सप्तमे मासि गर्भः सर्वमप्येताप्याप्यते, तस्मात्तदा
गर्भिणी सर्वाकारैः झुान्ततमा भवति ॥ २३ ॥

सर्वमावेति माताशोणितादिभिः । युगपदेव सर्वं सप्तमे
गर्भं आप्याप्यते, पूर्वेण तु मासेषु न सर्वं युगपदिनि मिश्रेण ।
सर्वाकारैरिति सर्वमासशोणितादिभ्यस्त्वहरेः । झुान्ततमेति हीन-
तमा ॥ २३ ॥

अष्टमे मासि गमश्च मातृतो गर्भतश्च माता रंस
हारिणीभिः संवाहिनीभिर्मुहुर्मुहुरोजः परस्परत
बावदाते गर्भस्यासर्वपूर्णत्वात् । तस्मात्तदा गर्भिणी
मुहुर्मुहुर्मुहा युक्ता भवति मुहुर्मुहश्च म्लाना, तथा
गर्भः, तस्मात्तदा गर्भस्य जन्म व्यापत्तिमद्रूपत्योज-

१ ‘गर्भे मागादिशोणितेन क्षीण आहाररसे’ इति पा० । २ ‘स
वादिनीभिः’ इति पा० । ३ ‘यल्लवणं संपूर्णत्वात्’ इति पा० । ४ ‘न
सर्वं’ इति पा० ।

सोऽनवस्थितत्वात् । तं चैवार्थमभिसमीक्ष्याष्टमं
मासमगण्यमित्याद्यक्षते कुशलाः ॥ २४ ॥

अष्टम इत्यादि । रसवाहिनीभिरेति मातृद्वये गर्भनाड्यां
य चयद्वामी रसवाहिनीभिः । परस्परत ओज आददाते इति
मातुरोजो गर्भे आदत्ते, गर्भस्य चोजो माता आदत्ते । ओजोऽन-
वस्थाने हेतुमाह—गर्भस्यासपूर्णत्वादिति । यस्याद्रूढोऽसपूर्ण-
स्तस्यादिप्रज्ञाधाय गर्भोऽनवस्थितः भवति । मातुरोजो गर्भं
गच्छतीति यदुच्यते, तद्रूढीज एव मातृसंबन्धः सन्मात्रोज इति
व्यपदिश्यते, यदि तु मातुरेव यदोजस्तद्रूढी गच्छतीत्यर्थं
स्यात्तदा गर्भस्यासपूर्णत्वादिति हेतुः सपूर्णमातृदेहस्थितस्यो-
जसो गर्भमैऽनवस्थितं स्यात्, तथा यथा गर्भोऽजसो मातरेव-
स्थानसमये जन्म गर्भमरणकरं भवति, तथा मातुरोजसो गर्भा-
वस्थाने सति यद्रूढीजन्म, तन्न मातुरपि मरणं स्यात्, न
चैतदिष्ट, येनोभयथाऽपि गर्भस्यैवात्र मरणमुच्यते न मातुः,
'तदा गर्भस्य जन्म व्यापत्तिमद्भवति' इतिवचनेन । अतः
कणोऽप्यष्टमे जन्म गर्भविनाशादेव दर्शितम् । यदुक्तं—
"क्षीगर्भावभ्योन्यस्य ओज आददातेऽष्टमे, तस्मात्तदा प्रवृत्ति-
र्गर्भविनाशादेव" इति । अन्ये तु वर्णयन्ति—यत्—"सत्यपि
मातुरोजसो गर्भमगमने जन्मादृष्टवाद्येव गर्भस्यैव मरणाय
भवति, न मातुः" इति । सुष्ठुत्वव्याख्यातारस्तु—"अष्टममासे
नैर्द्वैतभागावस्था गर्भस्य सत्यप्योऽनवस्थाने तुल्ये गर्भस्यैव
मातुः न मातुः" इति वर्णयन्ति । गर्भिणी सुष्ठुसुष्ठुसुंदा शुको
भवतीति गर्भोऽजोयोगाद्वैयुक्तः भवति, ओजोविगमनान्तु
सुष्ठुसुष्ठुसुंदा भवतीति योग्यम् । तथा गर्भे इति गर्भिणीव
द्रूढोऽपि सुष्ठुसुष्ठुसुंदायुक्तो भवति, सुष्ठुसुष्ठुसुंदा भवति ।
तस्मादिति पूर्वोक्तं गर्भव्यापत्तिहेतुं साक्षाद्भूते । ओजोऽनव-
स्थितत्वादिति एतच्च व्याकृतमेव । अष्टममासस्य विशेषान्तर-
माह—त चैवैवादि ।—त चैवार्थमिति गर्भव्यापत्तिरूपमर्थम् ।
अगण्यमिति न गणनया गर्भिण्यां प्रतिपादनीयम् । यदि हि
गर्भिणी गण्यमानमष्टम मास गर्भजन्मव्यापत्तिकरं श्रुत्वा
उक्तो मीमांसायाः, तद्व्याख्या गर्भस्य वातकोमाद्व्यापत्त-
त्वादिति भावः ॥ २४ ॥

तस्मिन्नेकदिक्सातिप्रान्तेऽपि नवमं मासमुपा-
क्षाय प्रसवकालमित्याहुरादशमान्मासात् । एता-
वान् प्रसवकालः, वैकारिकमतेः परं कुक्षौ स्थानं
गर्भस्य ॥ २५ ॥

तस्मिन्निधि अष्टमे मासि । आदशमादिनि मचनं प्रसवत-
प्रसवकालमिमात्रेण । सुष्ठुते द्वादशमासपर्यन्तं सम्बन्धप्रसव-
काकाभिधानं लोकदोषयोरेकादशद्वादशमासयोरेवोपलब्धेना-
दोषपक्ष एव निक्षेपाद् बोद्धव्यम् ॥ २५ ॥

एवमनयाऽऽनुपूर्व्याऽऽमिनिर्यते कुक्षौ ॥ २६ ॥
इतमुत्तरमुपहरति—एवमित्यादि ॥ २६ ॥

मात्रादीनां यत्तु गर्भकराणां भावानां संपद-
स्तथा वृत्तस्य सौष्टव्यान्मातृतदर्थोपलब्धोपस्येदाभ्यां
कालपरिणामात् स्वभावसंसिद्धेश्च कुक्षौ वृद्धि-
प्राप्नोति ॥ २७ ॥

'यथास्य वृद्धिहेतुः' इति प्रश्नस्योत्तरं—मात्रादीनामि-
त्यादि ।—आदिप्रधानात् पित्रात्मगतस्य रससत्त्वानि मानुषधा-
यमित्यादिप्रत्योक्तानि गृह्यन्ते । इतस्तु मातुराचारस्यस्य
सौष्टव्यं सुष्ठुत्वं इतस्तौष्टवम् । मानुष इति पदं इतस्तौष्टवेन तथा
उपलब्धोपलब्धेदाभ्यां च संवध्यते । रससात्म्यसौष्टव्यं तु मात्रादि-
संपदा लब्धमेव । उपलब्धो धातुनिष्पन्नसंबन्धः, उपलब्ध-
शरीरस्योष्णता परं गर्भस्य स्वेदनम् । उपलब्धश्च गर्भवृद्धिकरो
भवत्येव, यथा—अण्डजानां पक्षतेऽप्यस्वेदनं वृद्धिकरं दृष्टम् ।
कालपरिणामादिति यथा यथा कालप्रकल्पता तथा वर्धते
गर्भः । वृद्धिहेतुस्त्वन्तरमाह—स्वभावसंसिद्धेति ।—स्वभावैवेव
कर्मजन्येन गर्भो भवति वर्धिष्णुरित्यर्थः । कर्मणा हि भोगलक्ष-
णशरीरनिर्वर्तकेनारभ्ययाणं गर्भशरीरे वर्धिष्णुस्वभावमेवार्-
ब्धः, तेन वर्धत एव ॥ २७ ॥

मात्रादीनामेव तु खलु गर्भकराणां भावानां
व्यापत्तिनिमित्तमस्या जन्म भवति ॥ २८ ॥

'कृतव्याप्ताजन्म भवति' इत्यस्योत्तरं—मात्रेत्यादि । व्या-
पत्तिनिमित्तमिति व्यापत्तिकारणकं, तन्न मातृव्यापच्छोणितग-
र्भाशयादिबुद्धिः, पितृव्यापच्छुक्रबुद्धिरित्यादनुसङ्गीयम् ॥ २८ ॥

ये ह्यस्य कुक्षौ वृद्धिहेतुसमाख्याता भावास्तेषां
विपर्ययादुक्ते विनाशमापद्यतेऽथवाऽप्यचिरजातः
स्यात् ॥ २९ ॥

'यस्य जायमानः' इत्यादिप्रश्नस्योत्तरं—ये ह्येत्येत्यादि ।
वृद्धिहेतुसमाख्याता भावाः, 'मानादीनां तु खलु गर्भकराणां
भावानां संपदः' इत्यादिप्रत्योक्तः । अथवाऽप्यचिरजातः इति
यदा मानादीनां सर्वथा दोषपरत्वेन विपर्ययो भवति, तदा
विनाशमापद्यते गर्भः, यदा स्वल्पदोषवत्तया ननाविपर्ययो
भवति, तदा अचिरजातो विपर्यय इति हेतुः ॥ २९ ॥

यतस्तु कात्स्न्येनाविनाशयन् विष्टितिमापद्यते,
तदनुत्पत्त्याप्यास्यामः—यदा स्त्रियां दोषप्रकोपणोक्ता-
न्याससंवेमानायां दोषाः प्रवृत्तिताः शरीरमुपसर्पन्तः
शोणितगर्भाशयावुपपद्यन्ते न च कात्स्न्येन शोणि-
तगर्भाशयौ दूषयन्ति, तदैव गर्भं लभते स्त्रीः, तदा
तस्य गर्भस्य मातृजानामवयवानामन्यतमोऽवयवो
विकृतिमापद्यत एकोऽवयवानेक (के), यस्य यस्य हव-
यवस्य बीजे बीजभागे या दोषाः प्रकोपमापद्यन्ते, तं
तमवयवं विकृतिरागच्छति । यदा ह्यस्याः शोणिते

१ 'योग्यमवयवमिति' इति पाठः । २ 'शोणितगर्भाशयो-
पपद्यते' इति पाठः । ३ 'तदा च' इति पाठः ।

गर्भाशयबीजभागः प्रदोषमापद्यते, तदा घन्यां जनयति; यदा पुनरस्याः शोणिते गर्भाशयबीज-
भागवयवः प्रदोषमापद्यते, तदा पूतिप्रजां जन-
यति; यदा त्वस्यः शोणिते गर्भाशयबीजभागव-
यवः स्त्रीकराणां च शरीरबीजभागानामेकदेशः
प्रदोषमापद्यते, तदा रुपाद्यतिभूयिष्ठमस्त्रियं धातौ
नाम जनयति, तां स्त्रीव्यापदमाचक्षते ॥ ३० ॥

अवशिष्टप्रश्नोत्तरे दर्शयितुमाह—यतस्तिक्त्वादि । अ-
प्राप्तिरप्यश्लेष विनाशो न विकृतिरभिप्रेता, विवृतापि वि-
नाशवन्दी इष्टः । यथा—अतच्छरीरत्वेन विकृते पुरुषे विन-
ष्टोऽप्यस्मिन् व्यपदेशः । एवं च तत्त्वैकदेशेनापि विकृती
विनाशवत्प्रदर्शने फलवन्नेति विशेषणं युक्तं भवति । दोष-
प्रसोपणेनैव दोषप्रदोषणसेवाया उक्त्याया पुनर्दोषप्रकोपणो-
क्त्यासेवमानाया इति वदं दोषाणां स्वहेतुसेवया
यत्नवन्तं प्रकोपं दर्शयितुं, परहेतुसेवयाऽपि हि त्वो-
क्तमात्रया अनुबन्धरूपदोषप्रकोपो भवति; यथा—अन्तेन
पितं जन्ममानं स्त्रेमाहृतं जन्मते । 'ननु यास्वैर्न दृष्ट-
यन्ति' इति वचनेन, कास्वैर्न ह्युदी गर्मजन्मैव न भवतीति
दर्शयति । मातृजानामिति त्वत्त्वोद्दितापीनम् । अन्यतम इति
जातावेकवचनम् । संप्रतीकऽन्वयवयोऽन्वयतमः, तथा अनेकेऽ-
वयवा अन्यतमवाच्येन प्रोक्ताः । अत एव 'एवोऽवयवाऽनेके'
इत्यन्यतमविवरणमुपपन्नं भवति । अन्यथा न्यन्यतमवयवैक-
स्वैवावयवस्य वृद्धीत्याह 'अनेके' इति विवरणमसङ्गतं स्यात् ।
कृतः पुनरेकस्यानेकस्य वा विकृतिर्भवतीत्याह—यत्सेत्यादि ।
बीज इति कृत्वा एवारम्भकं बीजे । बीजभागे वैश्ववयवबीजस्यै-
कदेशे । एता विकृतिमेव श्रद्धाप्रदिष्टतया वक्तुमाह—यदे-
त्यादि । शोणित इत्यतरे । गर्भाशयजनको बीजभागो गर्भाश-
यबीजभागः किंवा गर्भाशयस्य तथा बीजस्य चार्तवहस्यं
जनकः । गर्भाशयातरे च मातृजावयवमध्ये यतिते शोणित-
वयवः; तेन, आतयेतबीजभागस्य दुष्टिरुपपत्ता । अतरेव
न यद्यपि दादशर्षाद्वर्षं व्यज्यते, तथाऽपि आतितोयसि-
र्गर्भकाल एव भवति । तेन सतामिमातरेवदन्तश्चक्षुःप्रभृतीनां
काष्ठे स्मरिभवति; तेन, आतितारम्भनस्यापि बीजस्य गर्भ-
काले प्रदोष उपपन्नः । प्रदोष इत्यत्र प्रसब्देन दुष्टिप्रकर्षं
प्रकृष्टवन्मतात्पर्यार्जनकं दर्शयति । गर्भाशयस्य तथाऽऽत-
रेवस्य चोपपातेन क्षिया वन्धत्वं व्यक्रमेव । गर्भाशयबीजमा-
गावयव इत्यत्रापि पूर्ववत्वाच्येयम् । अवयववाच्येन गर्भाशय-
स्पातवस्यैकदेश इहोच्यते । पूतिप्रजामिति स्त्रियमाणापत्याम्,
अन्ये तु किंवाप्रसवाहां पूतिमाहुः । स्त्रीकराणां शरीरबीजमा-
गानामिति स्त्रीत्वव्यञ्जकस्योपस्यलोमराज्यादिजन्यबीजमागा-

नाम् । अस्त्रियमित्यपूर्णस्त्रीलक्षणम् । वार्ता नामेति वार्ता-
संज्ञा शास्त्रसमयवृत्ता । स्त्रीव्यापदिनि स्त्रीनिमित्तातरेवदोपवृत्ता
व्यापदः । एवं वा पुरुषव्यापदमाचक्षते इत्यत्रापि पुरुषव्याप-
द्यायेया ॥ ३० ॥

एवमेव पुरुषस्य यदा बीजे बीजभागः प्रदोषमा-
पद्यते, तदा घन्यं जनयति; यदा पुनरस्य बीजे
बीजभागवयवः प्रदोषमापद्यते, तदा पूतिप्रजं
जनयति; यदा त्वस्य बीजे बीजभागवयवः पुरु-
षकराणां च शरीरबीजभागानामेकदेशः प्रदोषमा-
पद्यते, तदा पुरुषाद्यतिभूयिष्ठमपुरुषं लृणपुत्रिकं
नाम जनयति; तां पुरुषव्यापदमाचक्षते ॥ ३१ ॥

बीज इति श्रुते । शुक्रहृत्वीजजनको भागो बीजभागः ।
तदा घन्यमित्यनेन पुरुषवन्ध्वं भ्रूते, इहापि प्रदोषव्याख्या
पूतिप्रजाम्पाद्या च पूर्ववत् । अपुरुषमिति असमस्तपुरुषलक्ष-
णयुक्तम् । लृणपुत्रिकसंज्ञापि शास्त्रसमयसिद्धैव । वार्ताद-
णपुत्रिकयोर्व्यवयेच्छा परं भवति, ननु व्यवयसान्वयमिति
भ्रूयते ॥ ३१ ॥

एतेन मातृजानां पितृजानां चावयवानां विकृति-
व्याप्त्यानेन सात्म्यजानां रसजानां सत्त्वजानां धा-
यवानां विकृतिर्व्याख्याता ॥ ३२ ॥

एवं मातापितृजावयवैकदेशविकृतिवद, सात्म्यरससत्त्वजाव-
यवविकृत्यतिवेष्टार्थमाह—एतेनेत्यादि । सात्म्यविग्रमातु
सात्म्यजाभासारोग्यानालक्षादीनामन्यतमेन हीयते । एवं
रससत्त्वयोरप्युच्यम् ॥ ३२ ॥

निर्विकारः परस्वप्तात्मा सर्वभूतानां निर्विशेषः ।
सत्त्वशरीरयोस्तु विशेषाद्विशेषोपलब्धिः ॥ ३३ ॥

आत्मनोऽप्यर्थं यत् उक्तं, तत् कथमिह तद्विज्ञाया विकृति-
र्गर्भस्य नोच्यत इत्याह—निर्विकार इत्यादि । पर इत्यनेन मन्-
शरीरादिषुमुदावादात्मानं व्यपच्छिजति । सर्वभूतानां निर्वि-
शेष इति सर्वेषु भूतेषु सर्वमानोऽप्यर्थं परमात्मा तुल्य एव ।
यस्तु ब्रह्म सुखदुःखादिविशेषं उपलभ्यते, स शरीरविशेषस्य
तथा यनोविशेषस्य च सुखदुःखादिविशेषकारणस्य विशेषादुपल-
भ्यते । एतेदेव 'शरीरसत्त्वयोस्तु' इत्यादिनोक्तम् । सुखादयस्य
न परमात्मविवादा, किंतु दुष्टिप्रमाणं एवेति दर्शितमेव । आत्मे
चात्मजत्वेन गर्भे 'तासु तासु योविपुषतिः' (शा. अ. ३)
इत्यादिना ग्रन्थेन दर्शितानि, तान्यपि परमात्मवि-
कारा न भवन्ति, किंतु सत्त्वरजस्तमःप्रबलतात्पर्यविकारजन-
नोविकारजन्यधर्मधर्मजन्यान्येव । तेन, धूमविन्तायागाल-

२ 'रान्ता' इति पा० । ३ 'स्वस' इति पा० । ३ 'प्रजा' इति
पा० । ४ 'न्यतेपितृसमात्मैव भवति' इति पा० । ५ 'उत्त-
र' इति पा० ।

२ 'एवमेव पुरुषस्य बीजदोषे निवृत्तावयवविकृति विद्या । यदा
यस्य बीजे बीजभागवयवः' इति पा० । ३ 'लृणपुत्रिकम्' इति पा० ।
४ 'तपपुत्रीकसंज्ञा' इति पा० । ५ 'यस्तु तथाभूते शान्तादिविशेष'
इति पा० । ६ 'आनन्द सात्त्विकविकारणस्य' इति पा० ।

तिमानश्चिमासिप्रियतमं स्वभायासवहुलमीधुं
राक्षसं विद्यात् ॥ ४६ ॥

महाशनं खैणं खीरहस्तममशुचिं शुचिद्वेषिणं
भीरुं भीपयितारं विकृतविहाराहारशीलं पैशाचं
विद्यात् ॥ ४७ ॥

कुडशरमकुडमीरं तीक्ष्णमायासवहुलं संप्रसै-
शोचरमाहारविहारपरं शायं विद्यात् ॥ ४८ ॥

आहारकाममतिदुःखशीलाचारोपचारमस्यक-
मसंविभागिनमतिखोलुपमकर्मशीलं प्रेतं विद्यात् ४९
अनुपकमममजस्रमाहारविहारपरमनवस्थित-
ममर्षणमसंख्यं शाकुनं विद्यात् ॥ ५० ॥

इत्येवं खलु राजसस्य सत्त्वस्य पृथ्विधं भेदांशं
विद्यात्, रोयाशस्यात् ॥ ५१ ॥

ओषधिरुमिति छद्मप्रचारिणम् । अनुकोशमिति निर्दयम् ।
श्रिया सम रहति स्यानुमिच्छतीति खीरहरकाम । कुडशर-
मनुजनीयमिति क्रोधे सति शर, ओषेऽसति भीरुम् । शोच-
रश्चन्द्रेण शोचरे विषये प्रचारे लक्ष्यते, तेन सपुत्रसोचरमिति
खनस्त्वविषयप्रचारम् । पिशाचाद्रिष एव यथोपाधार प्रेत,
तेन प्रेतमपि सत्त्व पृथक्कम् ॥ ४५-५१ ॥

निरलङ्घ्यरिपुण्यममेधसं शुशुप्सितत्वापराहारं मैधु-
नपर स्वप्रशीलं पाशवं विद्यात् ॥ ५२ ॥

भीरुमवधुमाहारलुब्धमनवस्थितमनुपककाम
क्रोधं सरणशीलं तोयकामं मात्स्यं विद्यात् ॥ ५३ ॥

अलसं कैवल्यमभिनविष्टमाहारे सवेद्युत्तवद्-
हीनं धानस्पर्शं विद्यात् ॥ ५४ ॥

इत्येवं तामसस्य सत्त्वस्य निविधं भेदांशं विद्या-
न्मोहाशस्यात् ॥ ५५ ॥

सर्पाणांमिषं गमनशीलम् । दुष्टप्राणिं जहापोहविचार-
स्त्वलापीनि वृत्तानि ॥ ५२-५५ ॥

इत्यपरिसंख्येयभेदानां त्रयाणामपि सत्त्वानां
भेदेकदेशो व्याख्यातः । शुद्धस्य सत्त्वस्य सप्तविधो
प्रसर्पिषाक्षपमयवर्णकुबेरगन्धर्वसत्त्वानुकारेण, रा-
जसस्य पृथ्विधो देवपिशाचराक्षससंप्रमेतशकुनि
सत्त्वानुकारेण, तामसस्य त्रिविधः पशुमात्स्यवन-
स्पतिसत्त्वानुकारेण, कथं च यथासत्त्वमुपचारः
स्यादिति ॥ ५६ ॥

शुक्लसर्पाणां शुद्धादिभेदेन वैनीत्यल सत्त्वभेदानाह—
शुद्धस्येत्यादि । वनस्पतिसत्त्वानुकारेणेत्यो ग्रन्थो भेदेकदेशो
व्याख्यात इत्यनेन ध्वजोक्तमीय त्रिधानतराभावात् । एते च
सत्त्वभेदा प्रायेण गवन्ति सत्त्वोन्मत्तिं कृत्वा एव एवोदाह-
रणार्थमुक्तं । एवमनुका अपि सिन्धुशङ्खव्याप्रादिसत्त्वानुका-

रेण सत्त्वभेदा बोद्धव्या एवेति दर्शयति । कथमित्यादि
कथं नाम यथासत्त्वं सर्वप्राणिमनोभिर्मनुष्याणामुपचार
स्यादित्येवद्वयमुदाहरणस्या धर्मी सत्त्वभेदा व्याख्याता इति
वाक्यार्थः ॥ ५६ ॥

केवलध्यायमुद्देशो यथोद्देशमभिननिर्दिष्टो भवति
गर्भावकान्तिसंप्रयुक्तः, तस्य चार्थस्य विज्ञाने
सामर्थ्यं गर्भकराणां च भावानामनुत्तमाधिर्विज्ञा-
तश्च विघातकराणां भावानासिति ॥ ५७ ॥

यथाप्रतिज्ञा व्याख्यातार्थमुपसहरति—केवल इत्यादि ।
केवलं कृतम् । उद्देश इति 'यतश्चायं गर्भ' इत्यादिप्रत्ययकृतः ।
यथोद्देशमिति उद्देशमभानतिक्रमेण । सामर्थ्यमिति प्रयोजनम् ।
अनुत्तमाधिर्नुष्ठानम् । विघातो वर्जनम् । विघातकराणामिति
गर्भविघातकराणाम् ॥ ५७ ॥

तत्र त्रयोकाः ॥

निमित्तमात्मा प्रकृतिर्बुद्धिः कुशो क्रमेण च ।
बुद्धिहेतुश्च गर्भस्य पञ्चाध्याः शुभसंहिताः ॥ ५८ ॥

अजन्मनि च यो हेतुर्विनाशो विकृतावपि ।

इमांलीनशुभान् भावानाहुर्गर्भविघातकान् ॥ ५९ ॥

शुभाशुभसमाख्यातानधी भावानिमान् भिषक् ।

सयेया वेद यः सर्वान् स रामः कर्तुमर्हति ॥ ६० ॥

अथास्त्युपायान् गर्भस्य स एव ज्ञातुमर्हति ।

ये च गर्भविघातोका भावास्तांश्चाप्युदाहरीः ॥ ६१ ॥

इत्यभिवेशकृते तन्मे चरकप्रतिसंस्कृते शारीर-

स्थाने महतीगर्भावकान्तिसादीरं

नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथैतेषु ग्रन्थे के ते गर्भस्य शुभा ये गर्भेऽशुष्टया, के
सः अशुभान् वे कर्त्तव्या इत्याह—निमित्तमिहोक्तं । निमित्तं
समिति ततश्च गर्भं समवदति ग्रन्थोद्दिष्टार्थं, आत्मेति
गर्भरूप आत्मा यस्मिन् गर्भवतीति ग्रन्थोद्दिष्टार्थं, प्रक्रिय-
वेऽल्लक्षणं इति प्रकृतिर्वदिकारश्च गर्भं इति ग्रन्थोद्दिष्टार्थं,
शुद्धि इत्युक्तं क्रमेण चेति यथाऽनुपपन्नां कुशानभित्वैर्वै
गर्भे इति ग्रन्थोद्दिष्टार्थं, बुद्धिहेतुरिति यथास्य बुद्धिहेतु-
स्यादिनोद्दिष्टार्थं, अजन्मनि च यो हेतुर्विनाशेन यतश्चास्य-
जन्म भवतीत्युद्दिष्टार्थं एवमेव, विनाशे च यो हेतुरित्यनेन
यतश्च जायमानं कुशं विनाशं प्राप्नोतीत्युक्तार्थो स्पष्टो,
विकृतावप्ये हेतुरित्यनेन यतश्च कर्त्तव्येनोत्पत्तिनोकार्थमभ्यर्ह ।
गर्भविघातवेनोका गर्भविघातोका ॥ ५८-६१ ॥

इति श्रीचक्रपाण्डितसन्निवृत्तायां चरकतात्पर्यटीकाया-

मायुर्वेदीपिकायां महतीगर्भावकान्तिसादीरं

नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

१ 'महालक्ष्म' इति पा० । २ 'मन्त्राद्योचते' इति पा० । ३ 'मि-
राकरीयु' इति पा० । ४ 'मन्त्राद्योचते' इति पा० ।

१ 'गर्भावकान्तिसम्प्रयुक्तसंज्ञक' इति पा० ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः पुरुषविचयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्वाह भगवानाश्रयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्यायेऽभिहितं 'आत्मो हि लोके भावात्प्राप्तः पुरुषे' (रा अ ४) इति, तत्र न प्रपञ्चितं बहुधाच्यत्वात्, अतः प्रपञ्चाभिप्रायं पुरुषविचयं ब्रूते । पुरुषस्य विचयनं लोकसा-
मान्येन गणनं पुरुषविचयं, तमधिकृत्य कृतोऽध्यायः पुरुषवि-
चयः ॥ १ ॥ २ ॥

पुरुषोऽयं लोकसंमित इत्युवाच भगवान् पुन-
रैश्वराश्रयः । यावन्तो हि लोके (मूर्तिमन्तो) भाष-
विशेषास्तावन्तः पुरुषे, यावन्तः पुरुषे तावन्तो
लोकैः, इत्येवंधादिन भगवन्तमाश्रयमश्रिवेश उवा-
च—नैतावता चाक्षयेनोक्तं चान्यार्थमपगाहामहे,
भगवता बुद्ध्या भूयस्तरमतोऽनुव्याख्यायमानं
शुभ्रूपमह इति ॥ ३ ॥

तमुवाच भगवानाश्रयः—अपरिसंख्येया लोका-
पयविशेषाः, पुरुषाधयविशेषा अप्यपरिसंख्ये-
या, तेषां यथास्थूलं कतिचिद्भावान् सामान्यम-
भिप्रेत्योदाहरिष्यामः, तानेकमना निषेध सम्पु-
पयण्यमानानश्रिवेश । पदधातयः समुदिताः 'पुरुष'
इति शब्दं लभन्ते; तद्यथा—पृथिव्यापस्तेजो पायु-
राकाशं ब्रह्म चाव्यक्तमिति, एत एव च पदधा-
तयः समुदिताः पुरुष इति शब्दं लभन्ते ॥ ४ ॥

धमेतलुप्य । लोकसंमितत्वमेव विभजये—यावन्तो
हीत्यादि । भगवता बुद्ध्याऽनुव्याख्यायमानमिति योजना ।
लोकस्य तदवगुणपदवारिणा अवयवा, तथा पुरुषस्य च आयु-
ऋन्द्राधमन्मादिरूपा अवयवा अपरिसंख्येया । तेन, कारस्व्या-
निधानमवधारयम् । अतो ये ये लोकपुरुषयो रम्यौ अवयवा,
ते ते सामान्यप्रतिपादनायमुच्यन्त इति वाक्यार्थः । ब्रह्मणो
निर्वाणम्—अव्यक्तमिति ॥ ३ ॥ ४ ॥

तस्य पुरुषस्य पृथिवी मूर्तिः, आपः कृद्, तेजोऽ-
भिसन्तापः, वायुः प्राणः, वियत्सुषिराग्निः, ब्रह्मा
न्तरात्मा । यथा गन्तुं प्राप्ती विभूतिलोके तथा
पुरुषेऽप्यान्तरात्मिकी विभूतिः, ब्रह्मणो विभूति-
लंके प्रजापतिरन्तरात्मनो विभूतिः पुरुषे सत्त्वं,
यत्स्विन्द्रो लोके स पुरुषेऽहङ्कारः, आदित्यस्या-
दानं, रुद्रो रोषः, सोमः प्रसादः, वसवः सुखम्,
अग्निर्गो कान्तिः, मरुदुत्साहः, विश्वेदेवाः सर्प-
न्द्रियाणि सधेन्द्रियाधाध, तमो मोहः, ज्योति-
र्दानं, यथा लोकस्य सर्गादिस्तथा पुरुषस्य गर्भा-

धानं, यथा कृतयुगमेवं बाल्यं, यथा व्रता तथा
यौवनं, यथा द्वापरस्तथा स्थायिर्, यथा कलिरेव-
मातुर्यं, यथा युगान्तस्तथा मरणमिति । एव-
मेतेनानुमानेनानुमानानपि लोकपुरुषयोरवयव-
विशेषणमश्रिवेश सामान्यं विधादिति ॥ ५ ॥

तत्संख्यादिना पुरुषे पदधातुं दर्शयति । मूर्तिं शक्ति-
न्यम् । लोके पदधातवो व्यक्ता एतेति न पुनर्विनेयिता ।
माहोति आत्मविशेषस्य जगत्सृष्टिर्ब्रूतिः । प्रजापतिर्दानमा ।
आदानं ब्रह्मणः, आदित्योऽप्याददातीत्यादानसामान्यादित्यस्य ।
इह च मनः प्रवृत्तिषु प्राजापत्यादिरूपता आगमसिद्धेव स्यात् ।
सर्वेन्द्रियाणां विधेदेता एव । सर्गादिति प्रलयानन्तरः
कालः । अनुकानामित्यनेन मद्विदुस्त्विति, शमो गन्धर्व-
इत्यादि सामान्यगूणम् ॥ ५ ॥

एवंधादिनं भगवन्तमाश्रयमश्रिवेश उवाच—
एवमेतत् सर्वमनपयार्थं पथोक्तं भगवता लोक-
पुरुषयोः सामान्यम् । किं न्यस्य सामान्योपदेशस्य
प्रयोजनमिति ॥ ६ ॥

भगवानुवाच—भूषणश्रिवेश सर्वलोकमात्मन्या-
त्मानं च सर्वलोके सममनुपश्यतः सत्या बुद्धिः स-
मुत्पद्यते । सर्वलोके ह्यात्मनि पश्यतो भवत्या-
त्मैव सुखदुःखयोः कर्ता नान्य इति । कर्मात्मन-
त्वाद्य हेत्वादित्युक्तः सर्वलोकोऽहमिति विदि-
त्वा ज्ञानं पूर्वमुत्पद्यतेऽप्यपयति । तत्र सर्वयोगा-
पेक्षी लोकाश्रयः । पदधातुसमुदायो हि सामा-
न्यतः सर्वलोकः ॥ ७ ॥

अनपयार्थमित्युवाच भगवान् । किं न्यस्य प्रयोजनमिति
आयुर्वेदे नियम्येत्तत् साम्यकथने प्रयोजनमित्यर्थः । कथं सत्या
बुद्धिरुत्पद्यते इति अस्यां योजनायाः किंचास्यां प्रयोजनमिति
शेषो हेतुः । यथा स लोकपुरुषात्म्यं सत्यबुद्धिजननं भवति
तदाह—सर्वलोकं हीत्यादि । आत्मनि पश्यत इति ज्ञान-
मोऽमेदेन पश्यतः । आत्ममोदेन पदधातुसमुदायानक
पुरुष इहोच्यते, तेन, यत्किञ्चिदुत्कर्तुं सुखदुःखजनकं,
तदात्मवर्णमेव, तेन ब्रह्मलोककृतमपि आत्मरतमेव वैयदिकं
नित्यदुःखमुप कर्तुं सुखं, तथा निरामयेयं दुःखं च
पश्यन् रागद्वेषमित्युक्तं सत् सत्यज्ञानवान् भवतीति भावः । धय
सत्यज्ञानस्यापि किं प्रयोजनमित्याह—कर्मत्वादिति । लोक-
पुरुषसाम्यज्ञानेऽपि सत्यज्ञानस्याप्यवगन्तुर्ज्ञानं प्रयोजनमिति
वाक्यार्थः । अत्र कर्मव्यक्तत्वादिति कर्माधीनत्वात्, देवार्थ-
कोऽप्येवमोपायः । कर्मवर्णनं सत् देवत्विमित्युक्तोऽप्यमना
प्रवर्तते, तस्य कर्म तत्पश्यन्तं प्रत्युत्पन्नं भवि कारणाभा-
वोत्पद्यते, तत्तत्र च कर्म कारणस्य कारणजननं, आश्रय

चोपभोगात्, आत्यन्तिककर्मक्षयादात्यन्तिककर्मफलान्वक्तव्यो
मोक्षो भवतीति भावः । संयोगापेक्षीति पट्टधातुमूलके पुरुषरूपे
वर्तते इत्यर्थः । लोकशब्देनेह प्रकरणे लोकत इति कृत्वा पुरुष
एवोच्यते, न जगद्रूपो लोकः । यतः, हेत्वादयो येऽत्र कर्मपर-
वशात्वेन लोके वक्ष्याः, ते पुरुष एव संभवन्ति । सर्वशब्देन
सर्वप्राणिनो प्राद्वयति ॥ ६ ॥ ७ ॥

तस्य हेतुरूपपत्तिर्बुद्धिरुपप्लव्यो वियोगश्च । तत्र
हेतुरूपवृत्तिरूपणं, उत्पत्तिर्जनम्, वृद्धिराप्यायनम्,
उपप्लव्यो दुःखागमः, पट्टधातुविभागो वियोगः स
जीवापगमः स प्राणनिरोधः स भङ्गः स लोकस्व-
भावः । तस्य मूलं सर्वोपप्लव्यानां च प्रवृत्तिः, निवृ-
त्तिरुपरमः । प्रवृत्तिर्दुःखं, निवृत्तिः सुखमिति यज्ज्ञा-
नमुत्पद्यते तत् सत्यम् । तस्य हेतुः सर्वलोकसामा-
न्यज्ञानम् । एतत्प्रयोजने सामान्योपदेशस्येति ॥ ८ ॥

हेत्वादियकं निर्दिश्य विभज्यते—तस्य हेतुरित्यादि ।
तस्य मूलमिति तस्य जीवापगमस्य कारणम् । सर्वोपप्लवानां
चेति सर्वैषां खानाम् । प्रवृत्तिः रागद्वेषमूला प्रवृत्तिः ।
निवृत्तिरिति अग्रवृत्तिः । उपरमशब्दस्तु तस्येत्यनेन तथा
सर्वोपप्लवानां चैत्यनेन च संबध्यते । तेन दुःखानां भरणस्य चोप-
रमे निवृत्तिरुक्त एव, निवृत्तिजन्यत्वेन च कार्यकारणयोरपे-
क्षोपचारादुपरमोऽपि निवृत्तिश्चक्ष्य स सामानाधिकरण्येनोच्यते ।
प्रवृत्तिर्दुःखमिति च तथा निवृत्तिः सुखमिति च कार्यकारण-
योरपेक्षोपचाराद्वेदव्यम् । सत्यज्ञानस्वरूपमहं—इति यज्ज्ञान-
मित्यादि । इतीति पूर्वप्रत्यक्षवर्णकम् । एतस्मिन् सत्यज्ञाने
लोकपुरुषसामान्यज्ञानस्य हेतुत्वं दर्शयन्नाह—तस्येत्यादि ॥ ८ ॥

अधाभिवेश उवाच—किंमूला भगवन् प्रवृत्ति-
निवृत्तौ च क उपाय इति ॥ ९ ॥

भगवानुवाच—मोहोच्छाद्वेषकर्ममूला प्रवृत्तिः ।
तज्जा शब्दकारकसंशयानिर्बन्धवाभ्यवसातविप्र-
त्ययाविशेषानुपायास्तत्क्षणमिव तुल्यमतिविपुलशा-
स्त्रास्तरयोऽभिमुख्य पुरुषमवतर्त्यैवोत्तिष्ठते; यैर-
भिभूतो न सत्तामतिपतते । तत्रैवंजातिरुपवित्त-
वृत्तबुद्धिशीलविद्याभिजनयथोदीर्यप्रभावसंपन्नोऽ-
हमित्यहङ्कारः, यन्मनोवाकायकर्म नापवर्गाय स
सङ्गः, कर्मफलमोक्षपुरुषप्रेत्यभावादयः सन्ति या
मेति संशयः, सर्वावस्थास्वनन्योऽहमहं स्रष्टा स्वभा-
वसंस्पर्धोऽहमहं शरीरेन्द्रियबुद्धिस्मृतिविशेषरा-
शिरिति ग्रहणमभिसंख्य, मम मातृपितृभ्रातृपु-
त्रापत्यवन्धुमित्रभृत्यगणो गणस्य चाहमित्यभ्यव-
पातः, कार्याकार्येद्विहादितन्मशाम्येपुं क्षिपीता-
भिनिवेशो विप्रत्ययः, ज्ञाशयोः प्रकृतिविकारयोः

प्रवृत्तिनिवृत्त्योश्च सामान्यदर्शनमविशेषः, प्रोक्षण-
नशानासिद्धोऽत्रिपवणाभ्युक्षणावाहनयाजनयजन-
याचनसल्लिहृताशनप्रवेशादयः समारम्भाः प्रो-
च्यन्ते ह्यनुपायाः । एवमयमधीवृत्तिस्मृतिरहङ्का-
रामिनिविष्टः सक्तः ससंशयोऽभिसंस्तुतबुद्धिरभ्य-
वपतितोऽन्यथादृष्टिर्विशेषप्राप्ती विमार्गगतिनिर्वा-
सवृक्षः सत्त्वशरीरदोषमूलानां सर्वदुःखानां भवति ।
एवमहङ्कारादिमिदोपैर्धाम्यमाणो नातिवर्तते प्र-
वृत्तिः, सा च मूलमघस्य ॥ १० ॥

प्रवृत्तेः संसाररूपायाः, तथा निवृत्तेर्मोक्षरूपायाः कारण-
मुपायं च प्रच्छति—किंमूलेत्यादि । मोहेत्यानुसरम् । मोहे-
च्छाद्वेषकर्ममूलेति मोहान्मिम्यज्ञानरूपादिच्छाद्वेषौ, तयोश्च
धर्माधर्मैर्लक्ष्यं कर्म, तस्य मूलं संसारस्येत्यर्थः । कथमेते मोहा-
दयः संसारकारणमित्याह—तज्जा हीत्यादि । अत्र चाहङ्का-
रादौ यथावोपपत्त्या मोहद्वीपां कारणत्वं ज्ञेयम् । अहङ्कार-
दययाश्रयैश्च यथामाणा द्वेषाः । अवतायेति व्याच्य । न सत्ता-
मतिवर्तते इति न संसारे स्थितमतिवर्तते । अनाद्युक्त-
द्वारं निवृत्तौ—तन्मैवमित्यादि । जात्यादिभिः प्रभावाभिः
संयत उच्छेदोऽहमिति ज्ञानमहङ्कारः । यदित्यादि सङ्गविवर-
णम् । कर्मफलद्वयः सन्ति न चेति यज्ज्ञानं, तत् संशयः ।
अभिसंशयमाह—सर्वेत्यादि । आत्मनोऽभिमता अनात्मन्य-
भिसंशयोऽभिसंशयः । आत्मनोऽनात्मनोचरतया आत्मबुद्धि-
रित्यर्थः । सर्वावस्थास्ति सर्वाह शरीरावस्थासु पट्टाह-
समुदायरूप एवैन्य इति यज्ज्ञानं तद्विह ज्ञेयम् । परमा-
त्मनस्तु सर्वावस्थास्वनन्यत्वमिति यज्ज्ञानं, तत् सभ्यज्ञानमेव ।
एवमहं स्रष्टाऽहं स्वभावसंस्पर्ध इत्यज्ञानं शरीर एवाहङ्कार-
विषयो ज्ञेयः । अहं शरीरेन्द्रियबुद्धिबोधाशिरित्यत्र शरीरा-
दिष्वचेतनेष्वहङ्कारास्पदत्वेन चेतनस्याभिमानो विरुद्ध इति
ज्ञेयम् । गमेत्यादिना अभ्यवपातमाह, अभ्यवपातः परमार्थ-
तोऽनात्मीये ममसा । कार्वेयादिना विप्रत्ययं ब्रूते । विपरीता-
भिनिवेशो विपर्ययेण ज्ञानं, यथा—कार्म अकार्यमकार्यं कार्यं
मित्यादि । ज्ञानयोः रित्यादिनाऽविशेषमाह । अविशेषो विशेष-
प्रतीतिः, विप्रत्ययस्तु विशेषाणां विपर्ययेण ग्रहणमिति नेदः ।
प्रोक्षणेत्यादिना अनुपायमाह । अनुपाया इति अन्वयोपायाः मन्यो-
ऽपि परमपुरुषार्थं मोक्षे अनुपायतः । त्रिपवर्णं त्रिसंख्यज्ञानम् ।
सप्रत्यहङ्कारादीनां यौष्टिस्मृतिनिर्बन्धमूलत्वेनाधीवृत्तिस्मृत्यभि-
धानपूर्वकं सत्त्वरूपप्रवृत्तिमित्यानुवन्धशरीरमानयदु नकार-
णत्वं व्युत्पादितानामहङ्कारादीनां संक्षिप्याह—एवमित्या-
दिना । निवासदृष्ट इव निवासवृक्षः, येन यथा निवासदृष्ट
पक्षिणा मित्याभाभ्यो गवति, एवमहंकारादिवृत्तयोऽपि रोगस्य
निवापो भवतीति दर्शयति । ग्राम्यभाषा इति पुनः पुनरपि

शरीरान्तराणि नीयमान । नातिवर्तते प्रवृत्तिमिति यस्मात् न परिलज्जति । एष मोहेच्छाजन्यकर्ममूर्तां प्रवृत्तेर्दर्शयित्वा प्रवृत्तेरपि कर्मकारणतामाह—सा च मूलमपश्येति; प्रवृत्तिरपि धर्माधर्मरूपस्यापस्य मूलम्; इह च धर्माधर्मावविशेषेण ससारु सकारणतया अपश्यन्वेदोक्तौ ॥ ९ ॥ १० ॥

निवृत्तिरप्यर्गः; तत् परं प्रशान्तं तत्तदक्षरं तद्गुह्यं स मोक्षः ॥ ११ ॥

तत्र मुमुक्षुणामुदयनानि व्याख्यास्यामः । तत्र लोकदोषदर्शिनो मुमुक्षोरादित एवाचार्याभिगमनं, तस्योपदेशानुष्ठानम्, अत्रेरेवोपचर्या, धर्मशास्त्रानुगमनं, तदर्थोपबोधः, तेनावष्टम्भः, तत्र यथोक्ताः क्रियाः, सत्तानुपासनम्, असतां परित्यजनम्, असङ्गतिर्जुर्जनेन, सत्यं सर्वभूतहितमपकृपमनति काले परीक्ष्य वचनं, सर्वप्राणिषु चार्तमनीषावेक्षा, सर्वासामस्मरणमसङ्कल्पनप्रार्थनमनभिभाषणं च क्लीणां, सर्वपरिग्रहत्यागः, कौपीनं प्रच्छादनार्थं, धातुरागनिवसनं, कथासीवनहेतोः सूचीपिप्लकं, शीचाधानहेतोर्जलकुण्डिका, दण्डधारणं, भैक्षचर्यायं पात्र, प्राणधारणार्थमेककालमप्राप्त्यो यथोपपन्नोऽभ्यवहारः, भ्रमापनयनार्थं शीर्षशुष्कपणं, तृणास्तरणोपधानं, प्यानहेतोः कायनियन्धनं, वनेष्वनिकेतवासः, तन्प्रानिद्रालस्यादिकर्मयजनं, इन्द्रियायं चतुरागोपतापनिग्रहः, सुसंस्थितगतप्रक्षिताहारविहारम्लहृद्येष्टादिकेव्यारम्भेषु स्मृतिपूर्विका प्रवृत्तिः, सत्कारस्तुतिगर्हायमानक्षमत्य, क्षुरिययासासश्रमशीतोष्णताघर्षासुखदुःखसंस्पर्शसह्यं, शोकवैषम्यमानोद्वेगमदलोभरागोभयमोधादिभिरसंचलनम्, अहङ्कारादिपुष्पसर्गसंज्ञा, लोकपुरुषयोः सर्गादिसामान्यावेक्षणं, कार्यकालाख्यभय, योगारम्भे सततमनियेदः, सत्योत्साहः, अपवर्गाय धीधृतिस्मृतिवलाधानं, नियमनमिन्द्रियाणां चेतति, चेतस आत्मनि, आत्मनश्च, धातुमेदेन शरीरावयवसंस्थानममीक्षणं, सर्वं कारणवदुःखमस्मनित्यमित्यभ्युपगमः, सर्वप्रवृत्तिष्वधसंधौ, सर्वसंन्यासे सुखमित्यभिनिवेताः, एष मार्गोऽपवर्गाय, अतोऽन्यथा ष्यते, इत्युदयनानि व्याख्यातानि ॥ १२ ॥

उपप्रति निश्चयानुपायं वक्तुं निश्चित्येव सावदुष्पदेयताप्रतिषेधकपर्वोपरारह—निवृत्तिरिच्छाति । उद्विग्नमन्य मोक्ष इत्यर्थं, उदयनानि हि मोक्षोपाया इत्यर्थः । लोकदोषदर्शिन इति हेतुर्गमं विशेषण, तेन नित्यं इह साकान्तलोभद्वेषादिरक्ष्य सत इति दर्शयति । आचार्य इह मोक्षसाधोपदेशः । तेनावष्टम्भ

इति शास्त्रावबोधेन धैर्यं करणीय, मनोगतिं तत्र कथ्यता न कर्तव्येत्यर्थः । यथोक्ता नित्या. 'कर्तव्या' इति शेषः । आत्मनीवावेक्षेति यथा आत्मन्यनपकार्यताबुद्धिस्तथा सर्वप्राणिषु कर्तव्या । असङ्कल्पनमित्यभावनम् । कौपीनं प्रच्छादनार्थमिति कटिवेष्टनार्थं, किंवा कौपीनार्थं प्रच्छादनार्थं च । सूचीपिप्लकं सूचीस्थापनपात्रम् । भैक्षचर्यायं पात्रं निश्चापात्रमित्यर्थः । प्राणधारणार्थमित्यनेन, यावन्मात्रेणाहारेण प्राणयोगात् भवति, तावन्मात्र आहारं कर्तव्यं, न ॥ उगादिति दर्शयति । एवं भ्रमापनयनार्थमिच्छादावपि तावन्मात्रप्रयोजनता व्याख्याया । कायनिबन्धनं योगपटम् । अनिकेतवास इति अगृहवास, एतेन वनेऽपि न, गृहं कृत्वा स्वातन्त्र्यमिति दर्शयति । इन्द्रियायं तु स्यादित्यु अतुरागसं तवोपतापस्य च द्वेषरूपस्य निग्रहं कर्तव्यं । स्मृतिपूर्विका प्रवृत्तिरिति कोऽहं, किमेवं रागलागादिकमारभ्यते इत्यादि सर्वदा स्मृतमित्यर्थः । सत्कारं पूजा, सत्कारे स्तुती च सत्सामहृद्यं तथा गर्हायामभमाने च निर्दोषत्व सत्कारादिरक्षित्वं हेतुम् । क्षुधादिषु कानुदेन क्षुधादिसह्यत्वम् । असवसनमसवास । अहङ्कारादयोऽप्यिदं हेतोः । उपसर्गसंज्ञेति भवर्षहेतुत्वभावनः । लोकपुरुषयोः सर्गादिसामान्यावेक्षणमिति यथा इहैव लोकपुरुषयोरुदिसर्गतं प्रवृत्तिं सामान्यमुक्तं, तथाऽवेक्षणमित्यर्थः । कार्यकालाख्यभयमिति मोक्षानुपगमकर्तव्यस्य कालातिपातभयं करणीयम् । नियमनमिन्द्रियाणां चेतसीति इन्द्रियाणि बाह्यविषयनिवृत्तीनि भवत्येव नियतानि कर्तव्यानि । चेतसश्चिन्त्यादिविषयेभ्यो व्यातृप्तस्य परमात्मन्यात्महौनार्थं नियमनं कर्तव्यम् । आत्मनश्चान्वयि नियमनमिति योजना । तेन, आत्माऽपीन्द्रियादिविषयेभ्यो व्यावर्त्तान्मिति नियन्तव्यः । धातुमेदेन शरीरावयवसंस्थानमिति शरीरस्य रसमल्लाभ्यादिरूपतया ज्ञानम् । शरीरे हि रसमल्लाभ्यादिरूपतया भाव्यमानं वैराग्यहेतुर्भवति, यथा—“वज्रसत्त्वा रजसा म्लेक्षा यदृता शङ्कताऽपि च । पूर्णाः क्षायासिरोभिश्च क्षियन्मन्प्रवेष्टिकाः” इत्यादिना वैराग्यभावनः । कारणवदित्यनेन निश्चयमव्यतिरेकं सर्वमित्यर्थं दर्शयति । दुःखमिति दुःखहेतुः । अस्मिति आत्मन्यतिरिक्तमनात्मीयं च । सर्वसंन्यासे सर्वप्रवृत्तुपरमे ॥ ११ ॥ १२ ॥

भवन्ति चान्द्र ।

एतैरविमलं सत्त्वं शुद्धयुपायेविंशुष्यति ।

मूज्यमान इवादर्शस्तैलचेलकचादिभिः ॥ १३ ॥

अहम्बुदरजोभूमनीहारेरसमावृतम् ।

यथाऽर्कमण्डलभाति भाति सत्त्वं तथाऽमलम् ॥ १४ ॥

ज्वलत्स्यात्मनि संसृज्यं तत् सत्त्वं संवृतायने ।

शुद्धः स्थिरः प्रसन्नार्चिर्दीपो दीपाशये यथा ॥ १५ ॥

१ 'किमर्थं आगमप्रतिपत्त्यम्' इति पाठः । २ 'वाद्यविषयपराहृत्वा' इति पाठः । ३ 'परमात्मशान्तिः' इति पाठः ।

अविमलमिति कियामिशेषणम् । ग्रहो राहु । सत्त्वस्य पर्व
वेन्द्रियाणि ज्ञानवरकाणि भवन्तीति कृत्वा सर्वस्यपि पर्व
ग्रहादयथावरका उक्ता । पर्वरातीति केवलज्ञानजनकत्वेन
प्रकाशते । आत्मनि सद्ब्रमिति द्वैतब्रह्मो व्याख्यातमन्य-
तम् । सद्ब्रम इति आत्मपक्षेऽपि सद्ब्रमेन्द्रियरूपच्छिदे
आत्मनीति हेयम् । वीपाद्यायो वीपयाश्चिह्नं गृह्णा ॥१३-१५॥

शुद्धसत्त्वस्य या शुद्धा सत्या बुद्धिः प्रवर्तते ।

यया भिन्नत्यतिबलं महामोहमयं तमः ॥ १६ ॥

सर्वभावाद्यभावशो यया भवति नि स्पृहः ।

योगं यया साधयते सात्त्व्यं संपद्यते यया ॥१७॥

यया नोपेत्यहङ्कारो मोपास्ते कारणं यया ।

यया नालम्पते किञ्चित् सर्वं संन्यस्यते यया ॥१८॥

याति ब्रह्म यया नित्यमजरं शान्तमव्ययम् ।

यिया सिद्धिर्मेतिर्मेधा प्रज्ञा ज्ञानं च सा मता ॥१९॥

शुद्धसत्त्वमिषाम् तन्मन्या मोक्षसाधनत्वेनात्ययोपादेयां
सत्या बुद्धि निविषैरुपयुक्तैः स्वरूपराह—शुद्धेत्यादि । गृहा
मोहोऽनादिमिषाज्ञानम् । नि स्पृह इति उपादित्वाजिह्वाधा-
शब्दः । योगमिति विषयमाहृतस्य मनसः अतमन्येव परं
योगम् । सत्या तद्वद्ज्ञानं, सया वर्तते इति साध्यः ।
मोपास्ते कारणमिति न शुद्धा उकारेण सेवते । नालम्पते
किञ्चिदिति किञ्चिदव्याख्यानं न करोति । संन्यस्यते इति सर्वं
शोदासो नो भवति । ग्रहेति मोक्षम् । विप्रासिद्धादयश्च ययापि
ज्ञानविशेषेऽपि प्रसिद्धा, तथाऽपीह प्रकरणार्थं सत्त्वज्ञानपरा
एव हेयाः ॥ १६-१९ ॥

लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि पश्यतः ।

परापरदृष्टां शान्तिर्ज्ञानमूला न नश्यति ॥२०॥

लोके विततमात्मानमिति लोकरूपमात्रान्, तथा लोकं
चात्मनि शरीरात्मनेलकरूपे पश्यतः, व्यपस्थितमिति ज्ञेयः ।
परापरदृष्टा इति परमात्मानम्, अवरारण्यासम्पत्तिरिक्तापि
प्रह्लादादीनि, य पश्यति, तस्य परापरदृष्टा । ज्ञानमूलेत्यनेन
मोहमूलाभिधारां शान्तिं निरस्यति ॥ २० ॥

पश्यतः सर्वभावाद् हि सर्वोपस्थासु सर्वदा ।

ब्रह्मभूतस्य सयोगो न शुद्धस्योपपद्यते ॥ २१ ॥

अथ जीवन्मुक्तस्य किमिति सुखं दुःखं परमात्मैकस्यो नो
न भवतीत्याह—पश्यत इत्यादि । पश्यत इति पश्यत एव
परं न तु रम्यतो नापि द्विषत इत्यर्थः । ब्रह्मभूतस्येति ब्रह्मस्य
दृष्टस्य जीवन्मुक्तस्येति व्याख्येयः, सर्वथा मुक्तो हि ज्ञानमपि
नास्ति, तेन पश्यत इति न स्यात् । सयोग इति धर्माधर्म-
संयमः ॥ २१ ॥

नात्मनः करणाभावाद्भिन्नमप्युपलभ्यते ।

स सर्वकरणयोगान्मुक्त इत्यभिधीयते ॥ २२ ॥

अथ मुक्तात्मनः किं लक्षणमित्याह—नेत्यादि । आत्मनः
इति मुक्तात्मनः । करणाभावादिति मनः प्रवृत्तिकरणाभावात् ।
उक्तं हि—“करणाणि भनोद्विष्वद्विर्ममिदयाणि च” (शां.
व. १) इति, मनः प्रवृत्त्याभावाच्च शरीराभावोऽप्यर्थक्य एव,
सर्वोपायात्माननि किमपि लक्षणं नास्ति, सारूपेण चात्माऽती-
न्द्रिय एव । तेन, आत्मा उपलब्धियोग्यताभावाच्चोपलभ्यते,
तस्मिन्नात्मन्यभावादेव नोपलभ्यन्त इति भावः ॥ २२ ॥

विषयं विरजः शान्तं परमक्षरमव्ययम् ।

अमृतं ब्रह्म निर्व्याणं पर्यायैः शान्तिरुच्यते ॥ २३ ॥

एतच्च त्वं सौम्यं विशदस्व यद्व्याख्यासुक्तं संशयः ।

मुनयः प्रशमं जग्मुर्व्यातमोहरजं स्पृहाः ॥ २४ ॥

विषयमित्यादिना मोक्षस्वरूपप्रकाशकान् पर्यायानाह ।
अमृतमेवेति ज्ञानं प्राप्येक्ष्य । किंवा, सुप्रकाशस्वरूपं
नस्य ज्ञानमपि हेयं भवतीति बोद्धव्यम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

तत्र श्लोको

सप्रयोजनमुद्दिष्टं लोकस्य पुरुषस्य च ।

सामान्यं मूलमुत्पत्तौ निवृत्तौ मार्गं एव च ॥ २५ ॥

शुद्धसत्त्वसमाधानं सत्या बुद्धिश्च नैष्ठिकी ।

विद्यये पुरुषस्योक्ता निष्ठा च परमपिपा ॥ २६ ॥

इत्यभिधेयशक्तौ तत्र चरकप्रतिस्संस्कृते शारीरस्याने

पुरुषविचयशारीरं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथैव शुद्धसत्त्वसमाधानमित्यनेन ‘एतैरपि नलम्’ इत्यादिना
‘वीपाद्याये यथा’ इत्यन्तेन ग्रन्थेनोक्तार्थं संयुज्जीत । ‘शुद्ध-
त्वस्य’ इत्यादिना सत्या बुद्धिरुक्ता । नैष्ठिकीति सत्यादुद्देश-
विशेषः, नैष्ठिकी मोक्षसाधिका । निष्ठा मोक्षः ॥ २५ ॥ २६ ॥
इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचिताया चरकतात्पर्यटीकायामुद्देशः ।
वीपिकायां पुरुषविचयशारीरं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पक्षोऽध्यायः ।

अथातः शरीरविचयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्याह भगवानात्रेय ॥ २ ॥

शरीरविचयः शरीरोपकारार्थमिष्यते । शरीरवि-
चयः शरीरोपकारकारकेषु भावेषु ज्ञानमुत्पद्य-
ते । तस्माच्छरीरविचयं प्रशंसन्ति कुशलाः ॥ ३ ॥

पुरुषविचयं मोक्षोपयुक्तत्वेन पुरुषोपकारकमभिधाय ज्ञानं
क्रियमाणमिच्छितोपयुक्तं शरीरोपकारकं शरीरविचयं भवेत् ।
शरीरस्य विचयः विचयः शरीरस्य प्रविभागेन ज्ञानमित्यर्थः ।
शरीरोपकारायमिति शरीराद्योग्यार्थः । अथ यथा शरीर-

१ ‘कृत्वा दृष्टान्तः । सर्वस्यापि पक्षेनोद्वारणक उक्ता’ इति पा० ।

२ ‘विद्वन्व्याख्यासुक्तमनिरतम्’ इति पा० । ३ ‘शान्तममृतम्’

इति पा० । ४ ‘न विद्वन्व्याख्या इति पा० । ५ ‘न तत्र’ इति पा० ।

१ ‘अथ विद्वन्व्याख्यामिच्छितोपयुक्तं शरीरोपकारकम्’ इति पा० ।

ज्ञानं शरीरोपकारकमित्याह—ज्ञात्वा हीत्यादि । शरीरस्य रक्षादिरूपस्य स्वभावरूप तत्त्व ज्ञात्वेन इदमस्य वृद्धस्य धातोरसमानगुणतया हासकत्वेनोपकारकमिति, तथोक्तविपर्ययाच्चापकारकमिति ज्ञानं जायते, नोपकार्यशरीरतत्त्वज्ञानेऽस्तीति वाक्यार्थः ॥ १-३ ॥

तत्र शरीरं नाम चेतनाधिष्ठानभूतं पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकं समेयोगवाहि । यदा हास्मिन् शरीरे धातवो वैषम्यमापद्यन्ते तदा क्लेशा विनाश वा प्राप्नोति । वैषम्यगमनं हि पुनर्धातूनां वृद्धिहासगमनमकार्त्स्न्येन प्रकृत्या च ॥ ४ ॥

समुदितस्यैव तावच्छरीरस्य स्वरूपमाह—तन्नेत्यादि । चेतनाशब्देन ज्ञानकारणमात्रोच्यते, भूतशब्द उपमाने, तेन, चेतनाया आत्मसर्वान्धन्या शरीरे एवोपलम्भादात्मन शरीरमधिष्ठानमिति भवति, परमार्थस्तु चेतना आत्माध्याया, आत्मा च निराधाय एव, किंवा चेतनस्यात्मनोऽधिष्ठानभूतमिति चेतनाधिष्ठानभूतम् । पञ्चानां महाभूतानां विवारा रसाद्य शरीरारम्भका, तेषां समुदायो मेलक, स आत्मा स्वरूप यस्य तत्तथा । समुदायशब्देन च समुदायारम्भका धातव एवोच्यन्ते । तेन, न सयोगमात्रस्य शरीरत्वप्रसक्तिः । किंवा, समुदाय सयोग एवोच्यता, तथाऽपि समुदाय आत्मा कारण यस्य शरीरस्य इत्येकस्य तत् पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मक शरीरमेव । समेनोचितप्रमाणेन धातूनां मेलकेन सम्यङ्दीरोगताया वृद्धीति समयोगवाहि । यदा तु धातूनां न्यूनातिरिक्तत्वेन विषमो मेलको भवति, तदा असमयोगवाहीति दर्शयन्माह—यदा हीत्यादि । लघुना वैषम्येन रोगमाग्रजनकेन क्लेशः, महता त्वसाध्यरोगजनकेन वैषम्येन विनाश मरणं प्राप्नोति शरीरम् । अथ किं तद्वैषम्यमित्याह—वैषम्यगमनमित्यादि । वैषम्यगमनं वैषम्यावस्थाप्राप्ति, वैषम्यमेव कदाचित्कमित्यर्थः, यदि हि वैषम्यमित्येव ज्ञूयात्, तदा सहजसिद्धमपि धातूनां यच्चनूनातिरिक्तत्वेन वैषम्यं, तदपि शिष्येण श्लोतं, तेन, गमनपदप्रक्षेपात् सहज वैषम्यं परित्यज्य स्वप्रमाणापेक्षयैव कदाचिदुत्पद्यमानं वैषम्यं दर्शयति । वृद्धिहासगमनं चेह व्यस्तं समस्य च वैषम्यं श्लेषम् । वृद्धिहासस्यैव विशेषानाह—अकार्त्स्न्येन प्रकृत्या चेति, अकार्त्स्न्येनेति एकदेशेन, प्रकृत्येति सफलेन स्वभावेन । एतेन च रसादीनां चाग्नेन वृद्धिहासी तथा कार्त्स्न्येन वृद्धिहासाधुरदृष्टीतो भवत । अन्ये तु, अकार्त्स्न्यं इतिपदं क्लेश विनाश वा प्राप्नोतीत्यनेन समं योजयन्ति । तेन, यदाऽपि धातवो वैषम्यमापद्यन्ते, तदाऽपि नावश्यं क्लेशविनाशो भवत, अकार्त्स्न्येनेतिपदेन क्लेशविनाशस्यभिचारस्याभिहितत्वात्, दृष्टं चैतत्, यथा—इष्यप्रयोगाच्छुक्रकटौ सलामपि न क्लेशविनाशो भवतः, तथा बालस्य वर्षमानधातोरपि पुण्य एव

परं दृश्यते । तच्च नातिशुद्धं, यतो बालस्य वर्षमानधातोरपि वयोऽनुसूया प्राकृतमानस्थिता एव धातवो भवन्ति, तेन न ते प्राकृतमाना वृद्धा उच्यन्ते, या तु इष्यप्रयोगायां शुक्रवृद्धिः, सा यदि विकारकारिका न भवति तदा तु प्राकृतमानान्तर्गतैव । एतदेव धातूनां प्राकृतमान—यदविकारकारित्वम् । अत्रत्यादिमानं तु अद्वयान्तरेणाभिहितमपि निलपरोक्षतया पुनः स्वाभाविकधातुलक्षणैरेव ज्ञातव्यम् । तस्माच्छुक्रस्य यावती वृद्धिरदोषा, तावती प्राकृतमानावस्थास्यैव । प्राकृतमानातिरिक्तो चेह वृद्धिहासी वैषम्यगमनशब्देनोच्यते, तस्मादायैव व्याख्या । तथा न केवलं वृद्धिहासगमनमेव वैषम्यगमनं, किन्तु प्रकृत्या च वैषम्यगमनं धातूनां भवतीति व्याख्यानयन्ति, तथाहि—“प्रकृतिरथ यदा पित्तं माहृतं केचन सन्ते” (सू अ १७) इत्यादौ प्रकृतिस्थस्यापि दोषस्य विकारकर्तृत्वमुच्यते, विकारकारकस्य च दोषस्य प्रकृतिस्थताऽपि वैषम्यार्थक्रियाकारित्वेन वैषम्यशब्देनोच्यते । तदपि नातिमुद्गरम् । येन, प्रदेशान्तरेष्वपि त्रिविधा गतिः प्रतिपाद्य प्रकृतिस्थता धातूनां निर्विकारा एवोक्ता, यथा—“क्षीणा जहति लिङ्गं स्व समा स्व कर्म कुर्वते । दोषा प्रवृद्धा स्व लिङ्गं दर्शयन्ति यथाबलम्” (सू अ १७), तथा “विकारो धातुवैषम्यसाम्यं प्रकृतिरुच्यते शुलसन्नकमारोग्यं विहारो दुःखमेव च” (सू अ ९) एवमादिषु । यस्तु “प्रकृतिस्य यदा पित्तम्” इत्यादौ स्वमानावस्थितस्यापि पित्तादेर्विकारकर्तृत्व, तच्छरीरप्रदेशान्तर्गीतस्य पित्तादेस्त्वन तत्र प्रदेशे वृद्धस्यैव विकारकर्तृत्व, स्वमानस्थितोऽपि दोषः प्रदेशान्तरे गीतं सद्यः तत्प्रदेशस्थदोषापेक्षया वृद्ध एव भवति, तेन तत्रापि वृद्धस्यैव विकारकर्तृत्व, प्रपञ्चितधायमर्थस्तत्रैव प्रत्ये । यत्रापि स्वमानस्थितानानेव रक्षादीनां वातादिदुष्ठा विकारकर्तृत्व, तत्रापि वातादय एव वृद्धा प्राधान्येन विचारकरा, रक्षादयोऽपि तत्र दुष्टदोषसम्बन्धादीनस्त्वगुणा वृद्धस्त्वगुणा वा भवन्ति, ततो गुणहानिदुर्दिम्भा वृद्धिहासो दृश्येऽपि विद्यत एवैति न प्रकृतिस्थस्य विकारकारित्वमिति पर्यायः ॥ ४ ॥

योगपदेन तु विरोधिनां धातूनां वृद्धिहासी भवतः । यद्धि यस्य धातोर्वृद्धिकरं तत्ततो विपरीतगुणस्य धातोः प्रत्यवायकरं संपद्यते ॥ ५ ॥

उपबुक्तमेप्येन यथा वृद्धिहासी भवतस्तदाह—योगपदेनेत्यादि । विरोधिनामिति परस्परविरुद्धगुणानाम् । एतदेवोपपत्त्या साधयन्माह—यदीत्यादि । यद्धि मेप्यं, यथा क्षीरं कफशुक्रादिवृद्धिकरं, तत् कफशुक्रादेर्विपरीतगुणस्य वातादेः प्रत्यवायकरं भवति, हासकरं भवतीत्यर्थः । विपरीतस्येति कृतव्ये वद्धिपरीतगुणस्येति करोति, तेन जातिवैपरीत्याद्गणवैपरीत्यमेव हासकारणं प्राधान्येन दर्शयति । तेन, गोमूत्रं द्रवत्वेन जाल्या समानमपि षट्पण्यरुक्षदिविपरीतगुणयोगात् कफस्यापहारकमेव ॥ ५ ॥

अथ रसादिधातूनां वृद्धिरासावुचौ सादृश्यामाहाराभ्या
क्रियेते तद्दर्शयितुमाह—धातव इत्यादि । शरीरा इति पदेना-
प्यारमिकान् बुद्ध्यादीन् व्यवच्छिन्नति । यतो न बुद्ध्यादयं
समानगुणाद्र्धन्वे, असमानगुणाद्वा हसन्ति । समाना एव
परं गुणा यस्य तत्समानगुण, यथा—मांसं मांसस्य, समानगु-
णभूमिष्ठं यदल्पसमानगुण, यथा—शुक्रस्य क्षीरम् । क्षीरस्या-
तिद्रवत्वाच्चक्षुःक्षेपसमानगुणम् । अभ्यसमानैरित्यनेन सङ्ग-
दुपयोगाद् वृद्धिं हासं च निषेधयति । विपरीता एव परं गुणा
यस्य तद्विपरीतगुणम् । अल्पसमानगुणं तु विपरीतगुणभूवि-
ष्टम् ॥ ९ ॥

तत्रैमे शरीरधातुगुणाः संख्यासामर्थ्यकराः
तद्यथा—शुक्लपुशीतोष्णस्निग्धरूक्षमन्दतीक्ष्णस्थि-
रस्तरमृदुकठिनविद्रादपिच्छिलरूक्षघ्नरसरूक्षमस्थु-
लसान्द्रद्रवाः । तेषु ये गुरुयस्ते गुरुभिराहारवि-
कारगुणैरभ्यस्यमानैराप्याप्यन्ते, लघवश्च हसन्ति;
लघवस्तु लघुभिराप्याप्यन्ते, गुरुयश्च हसन्ति । एव
मेव सर्वधातुगुणानां सामान्ययोगाद् वृद्धिः, विप-
र्यथाद्वातः । तस्मान्मांसमाप्याप्यते मासेन भूय-
स्तरमन्येभ्यः शरीरधातुभ्यः, तथा लोहितं लोहि-
तेन, मेदो मेदस्ता, वसा वसया, अस्थि तरुणास्त्रा,
मज्जा मज्जा, शुक्रं शुक्रेण, गर्भस्थागर्भेण ॥ १० ॥

अथ के ते शरीरधातुगुणा ये भेदगुणैः समाना अस-
माना वा उच्यन्ते इत्याह—तत्रैत्यादि । शरीरधातुगुणा इति
विशेषणेनाप्रस्तुतत्वेनानभिधेयानां समानगुणान् बुद्ध्यादीन् निर-
स्यति । पादादयस्तु यद्यपि शरीरधातुगुणा भवन्ति, तथाऽपि
ते वृद्धिं हासं च प्रयनन्ति प्रयोजनत्वादिहानुक्ताः । रसस्तु प्रभा-
नत्वेन प्रकरणान्तरोक्त एवेति नेहोक्त । स्पर्शस्तु शीतोष्णस-
पृष्टीत एव । शब्दरूपगन्धास्तु परादिष्व २३ हासं च नाति-
प्रयोजना इति मोक्षा । संख्या ज्ञान गणना वा, तत्र सामर्थ्यं
कुर्वन्तीति संख्यासामर्थ्यकरा । एते हि शुर्वेदयो ज्ञाता
विचिन्तिशुर्वेदयो भवन्तीति यज्ज्ञान संख्यासामर्थ्यरूपं तत्
कुर्वन्ति (शुल्लभादयः) । परस्परविपर्ययात्मकान् द्रव्यान् दश-
गुणान् दर्शयित्वा तेषां च द्वयसमन्तात् श्रद्धादिक्या कर्माह—
तेभिर्यादि । लघवश्च हसन्तीति च्छेदः । शेषवतीति गुणानां
वृद्धिमतिदेशेनाह—एवमित्यादि । सामान्ययोगादिति सामान-
कल्याणयोगात् । तच्च सामान्यं सर्वथा समानगुणजातिरूपं
भवति, यथा—पोष्यपोषकयोर्मांसयोः । क्वचिच्च विजातीयोऽपि
गुणा एव पोष्यपोषकवृत्तयो भवन्ति, यथा—क्षीरशुक्रयोः ।
तन्नात्यर्थवृद्धिकर्तृत्वेन प्रथम जातिरूपमेव सामान्यं सर्व-
गुणसामान्ययुक्तमुदाहरति—तस्मादित्यादि । भूयस्तरमन्येभ्यः

इत्यनेन मासेन समानगुणभूयिष्ठतया रसादिवृद्धिरपि क्रियेते,
भूयसी तु सर्वथा सामान्ययोगान्मासस्य वृद्धिः क्रियत इति
दर्शयति । लोहितं लोहितेनेत्येवमादौ ‘भूयस्तरमन्येभ्यः’
इत्यनुवर्तनीयम् । गर्भस्थागर्भेणेत्यत्र आगर्भेणाण्डादिरु-
पेण समुदितानां मासादीनां सम्पन्ननिष्पन्नानां च वृद्धिर-
च्यते ॥ १० ॥

यत्र त्वेवंलक्षणेन सामान्येन सामान्यवतामा-
हारविकाराणामसाध्रिध्यं स्यात् सन्निहितानां
वाऽप्ययुक्तत्वाधोपयोगो घृणित्वादित्यस्माद्वा कार-
णात्, स च धातुरभिधेयवर्धयितव्यः स्यात्, तस्य ये
भमानगुणाः स्फुराहारविकारा असेव्याश्च, तत्र
समानगुणभूयिष्ठानामन्यप्रवृत्तीनामप्याहारविका-
राणामुपयोगः स्यात् । तद्यथा—गुरुक्षये क्षीरस-
र्विपोरुपयोगो मधुरस्निग्धशीतसमाख्यातानां चाप-
रेया द्रव्याणां, मृदाक्षये पुनरिक्षुरसयारुणीमण्ड-
यमधुराम्ललवणोषणदिना, पुरीषक्षये कुल्माषमा-
पकुण्डुण्डाजमध्ययशकधान्याम्लाना, घातक्षये
कटुकतिक्तकपायकृशलघुशीतानां, पित्तक्षयेऽम्ल-
लवणकटुकक्षारोष्णतीक्ष्णानां, श्लेष्मक्षये स्निग्धगु-
रुमधुरसाम्प्रपिच्छिलानां द्रव्याणाम् । कर्मापि
यद्यस्य धातोर्वृद्धिकरं तत्तदासेव्यम् । एवमन्येपा-
मपि शरीरधातूनां सामान्यविपर्ययाभ्यां वृद्धि-
हासौ यथाकालं कार्याः । इति सर्वधातूनामेकेक-
शोऽतिदेशतश्च वृद्धिहासकराणि व्याख्यातानि
भवन्ति ॥ ११ ॥

संप्रति समानगुणभूयिष्ठेन विजातीयैः वृद्धिमाह—यदे-
त्यादि । एवलक्षणेनेति दुष्प्रजातिरूपेण । उच्चार्यं विदु-
षोति—घृणित्वादित्यादि । अन्यस्माद्वा कारणादिव्यभक्त्याम-
गर्भशुक्रादिभक्षणजन्याधर्मोत्पत्तेः । तत्रैत्यनेन असहिहितान्
घृण्यां कारणान्तरेण च सन्निहितानप्यसेव्यान् प्रत्यभववृत्तिः ।
अन्यप्रवृत्तीनामिति विजातीयानाम् । अत्रोदाहरणमाह—तप-
येत्यादि । शुके श्वेचे यदि शुक्रान्तरं न प्राप्यते, प्राप्तं वा
घृणादिवसादनुपयोज्यं स्यात्, तदा समानगुणभूयिष्ठानां क्षीरा-
दीनामुपयोगः कर्तव्य इत्यर्थः । मृदादिवर्षि घृणादिना सजा-
तीयप्रयोगविरुधेः समानगुणभूयिष्ठप्रयोगमाह—यदेत्यादि ।
गुच्छुण्डं पल्लादिच्छत्रिका । अजमध्य छागान्तराणि ।
द्रव्याणामुपयोग इति योजना । आहारं वृद्धिकरमभिघाय
विहारमपि वृद्धिकरमाह—पर्यस्यादि । कर्मशब्देनेहास्यान्वि-
त्तादयोऽपि गृह्यन्ते । कर्मं तु प्रायं प्रभावादेव वृद्धिकरं भव-
तीति कृत्वाऽत्र समानगुणतापरिग्रहो न कृतः । साक्षादनुक्ता
नामपि धातूनामुक्त्यानामुत्तरेण वृद्धिहासमभिदर्शयति—

एवमित्यादि । यथाकालमिति त्रियाकालानतिपातेन । उक्त
प्रकरणमुपसहरति—इति स्येत्यादि । एकैश्च इत्यनेन
नांसमाप्याप्यते मातेनेत्यादिनाञ्च शङ्कति । अतिदेवतश्चेत्यनेन
एवमन्येषामपि भावनामित्यादिनाञ्च शङ्कति ॥ ११ ॥

कालत्वेन शरीरवृद्धिकरास्त्वमे भावा भवन्ति,
तद्यथा—कालयोगः स्वभावसंसिद्धिराहारसौष्ठवम-
विघातश्चेति ॥ १२ ॥

वृद्धिप्रस्तावात् सर्वशरीरवृद्धिकरानाह—कालत्वेनेत्यादि ।
कालयोग इति वृद्धिकराकर्मोपनादिकालयोग । यौवनादौ हि
सप्तदशवत्सरादिकालक्षणं कालमहिम्नं वृद्धिर्भवति । स्वभाव-
शब्देनाहृष्टमुच्यते । तेन स्वभावसंसिद्धिशरीरवृद्धिदेहवृष्टम् ।
आहारसौष्ठवमित्याहारसपत् । अविघातश्चेति शरीरवृद्धिविघात-
कपतिसम्प्राप्यमनोभिप्रातातिविरह ॥ १२ ॥

यलवृद्धिकरास्त्वमे भावा भवन्ति । तद्यथा—
यलवत्पुरुषे देहो जन्म यलवत्पुरुषे काले च, सुखञ्च
कालयोगः, बीजक्षेत्रगुणसंपद्य, आहारसंपद्य,
शरीरसंपद्य, सारम्यसंपद्य, सत्वसंपद्य, सभाष-
संसिद्धिश्च, यौवनं च, कर्म च, संदर्पश्चेति ॥ १३ ॥

वृद्धिप्रस्तावाच्च यलवृद्धिकरात् भावनाह—यलेत्यादि । देश-
महिम्ना यलवन्तं पुरुषा यस्मिन् देशे सैन्यवर्गो स यलवत्पु-
रुषो देशः, तत्र जातो देशमहिम्नैश्च यलवान् भवति, यथा
सैन्यवा यलवन्तं पुरुषा । परिणामस्यापि प्रस्तावस्य हेतुता-
माह—यलवत्पुरुषे काले चेति । कालो हेमन्तशिशिरादिकम् ।
हेमन्ते शिशिरे वा ऋते जायमानस्य स कालो यल जनयति ।

सपद्य कालयोग इति साधारणकालयोग । बीजस्य शुभरूपस्य,
तथा क्षेत्रस्वातंत्र्यमौद्यम्यरूपस्य गुणानां प्रशस्त्यभिर्माणं सपत्,
बीजक्षेत्रगुणसंपद्य । अत्र बीजक्षेत्रयोर्निर्दीप्यताडपि सपत् स्वाह,
तेन निर्दीप्यताडितिकसारत्वादिबीजक्षेत्रगुणप्राप्त्यर्थं गुणप्रवृत्त-
हेतुम् । सत्वसंपद्येति सत्वसपद्यप्राप्तिं शरीरे यल भवतीति हेतुम् ।
यवनं हि—“शरीरं ह्यपि सत्वमनुविधीयते” (शा अ ४)
इति । स्वभावसंसिद्धिर्बलजनकर्मसंसिद्धिः । कर्म व्यावसायिक-
कर्मैस्त्वयं, व्यावसायिककर्मव्यावसायिक बल भवति ॥ १३ ॥

आहारपरिणामकरास्त्वमे भावा भवन्ति ।
तद्यथा—ऊष्मा वायुः हेतुः खट्वः कालः समयो
गच्छेति ॥ १४ ॥

प्रशस्त्यगुणभिधानप्रस्तावादाहारपरिणामस्यापि प्रशस्तस्य
हेतुतामाह—आहारेत्यादि । काल इति पाककालो निरावध-
नारिरूप । समययोग इत्याहारस्य प्रवृत्त्यायथाहारविधिविरोधा-
यतनसम्प्रयोग ॥ १४ ॥

तत्र तु सन्त्येषाम्प्राप्तीनामाहारपरिणामव-
राणां भावनामिमं वर्गविरोधो भवति । तद्यथा—

१. “शरीरवृद्धिकरास्त्वमे” इति वा० । २. “सौम्यम्” इति वा० ।

ऊष्मा पचति, वायुरपकर्षति, हेतुः शोथिव्यमाया
दयति, खट्वो मादयं जनयति, कालः पर्योत्तिम-
मिनिर्वर्तयति, समययोगस्त्वेषां परिणामधातुसा-
म्यकरः संपद्यते ॥ १५ ॥

अत्र आहारपरिणामकरेषु ऊष्मे च साक्षात् पाके व्याप्रियते,
वाय्वादयस्तु तस्य पचतो व्यापारविशेषेण सहायतां यान्तीति
दर्शयच्छाह—तनेत्यादि । वायुरपकर्षतीति ऊष्मास्थानाद् विद्व-
रस्थितमन्त्रमूष्मासमीपं नयति । यदुक्तम्—“अन्नमादान-
कर्मा तु प्राण कोष्ठं प्रकर्षति” (वि अ १५) इति । वायुर-
पकर्षतीत्युपलक्षणं, तेन अमृतोत्पन्नमपि सन्तानाख्यस्य बाधो
बाधव्यम् । उक्तं हि—“समानेनावधूतोऽमि .. पचति” (वि
अ १५) इति । पर्याप्तिसिद्धिं याकतिव्यति, सत्यमूष्मादिभ्यां
पारे कालयशोदेव पैको भवति नोष्मादिभ्यां पारमानादिति
भावः । समययोगस्त्वेषामिति एषामाहारप्रमाणान् प्रवृत्त्यापेक्ष-
या समप्रयोगः, स परिणामकरो धातुसाम्यकरश्च भवति, यथा
हि प्रवृत्त्यादिविद्वद् आहारो भवति, तदा प्रवृत्त्यादिदोषादेव न
साम्यपरिणामो भवति । एतद्व्याप्तिव्यापारप्रतिपादकं ग्रन्थ-
न्तरं यथा—“अन्नमादानकर्मा तु प्राण कोष्ठं प्रकर्षति ।
तत्रैवमिच्छया च हेतुन यदुक्तं गतम् ॥ समानेनावधूतोऽमि
द्वयं पचनेन तु । काले पक्वं सन्नं सत्यम् पचत्वायुर्विद्वदपि”
(वि. अ १५) इति ॥ १५ ॥

परिणमतस्वाहारस्य गुणाः शरीरगुणभाषमा
पचन्ते यथास्वमविरुद्धाः । विरुद्धाश्च विद्वन्सुविद-
ताश्च विरोधिभिः शरीरम् ॥ १६ ॥

अथ कया परिणाम्या परिणामसापचमान आहारो घट्ट-
साम्यकरो भवतीत्याह—परिणमत इत्यादि । परिणमत इति नव-
मालविदेनेन नो दश ब्रह्म आहाराश्च परिमन्ते स तथा सन्नं
शरीरगुणरूपता याति, न इत्याहारापरिणाममेषेत इति दर्श-
यति । यथास्वमविरुद्धा इति ये आहारगुणा यस्मिन् शरीरे
गोचरविरुद्धा एव तदुच्यते यान्ति । यथा—आहारस्य कठिनो
भागो मृदुसाम्यस्य कठिनभागोपयो भवति, इवावस्तु गोपी-
तादिरूपो भवतीत्यादि । विरुद्धाश्च विद्वन्सुविद-
ताश्च आहारगुणा विद्वन्सुविदेषुयोरित्यर्थः । अथ ते शरीर-
आहारगुणविदवा सन्ति किं प्रचन्तीत्याह—विद्वता इत्यादि ।
विद्वताश्च विरोधिभिः शरीरे विद्वन्सुविदिति योजना । विरोधिभि-
रिति निरसीतेरादायुषे, विद्वता इति ह्ययं नीता । निश्च
विरोधिभिरिति यथा दुग्धमत्स्यारविद्वद् आहारविदवा शरीर-
गुणा शरीरं हन्त्यु, यच्छरात् विद्वन्सुविदेषु हयं नीता शरीर-
हन्सुविदिति दर्शयति ॥ १६ ॥

१. “व्यापारविरोधायुषया जीवा” इति वा० । २. “तत्तन्म-
व्यापारे आहारादेव सम्प्रवृत्तिरिति भवति” इति वा० ।
३. “नोपपन्नपरिणामात्” इति वा० । ४. “दृष्टान्तम्” इति वा० ।

शरीरगुणः पुनर्द्विविधाः संग्रहेण—मलभूताः प्रसादभूताश्च । तत्र मलभूतास्ते ये शरीरस्या-
वाधकराः स्युः । तद्यथा—शरीरच्छिद्रपूपदेहाः
पृथग्जन्मानो बहिर्मुखाः, परिपक्वाश्च घातवः,
प्रकुपिताश्च घातपित्तश्लेष्माणः, ये चान्येऽपि
केचिच्छरीरे तिष्ठन्तो भावाः शरीरस्योपघातायो-
पपद्यन्ते, सर्वास्ताम्रमेले संचक्ष्महे, इतरांस्तु
प्रसादे, गुर्वादींश्च द्रवान्ताम् गुणमेदेन, रसा-
दींश्च शुक्रान्ताम् द्रव्यमेदेन ॥ १७ ॥

अथ कतिप्रकारास्ते शरीरगुणा इत्याह—शरीरेत्यादि ।
संग्रहेण सङ्क्षेपेण । तेन विस्तरेण धातुपक्षाद्विभागनेन बहु
वक्ष्य भवति । भूतशब्द स्वरूपे । आवाधकरा इति पीडा
करा इत्यर्थः । पृथग्जन्मान इति पिचोलिकाविज्ञानकादिमे-
वेन नानाहया । बहिर्मुखा इत्यनेन य एव चिद्रमला
प्रभूततया बहिर्नि सरणाभिमुला, त एव पीडाकर्तृत्वेन
मलाख्या, ये तु स्रोतसप्लेपमानकारकास्ते गुणकर्तृत्वा न
मलाख्या । परिपक्वाश्च घातव इति पाकात् पूयता गताश्च
शोणितादयोऽपि मलाख्या । किंवा अपरिपक्वाधेति पाठः,
तदा सामा घातयो मलाख्या इति ज्ञेयम् । पुपिताधेति येन
घातादय सामान्येन क्षीणा वृद्धा वा गृह्यन्ते, विहृतिमान हि
घातादीना कोप । ये चान्येऽपीलादिना विमार्गगतान् पोषा-
कारकान् शरीरधातून् तथाऽजीर्णीनीन् प्रावयन्ति । मल इति
एकवचन जातौ । इतरानिति नविचारकरान् स्व(स)मानस्थित-
पुरीषघातादीन् । पुरीषघातादयोऽपि शरीरावष्टम्भका प्रसदा
एव गुणकर्तृत्वात् । मलप्रसादमेदेन शरीरगतभ्रान्तमिधाय
पुनर्द्विगुणमेदानाह—गुर्वादींश्च इत्यादि ।—गुर्वादयो इवन्ता
पश्चादुक्ता एव । अत्र य ये मला उपघातवश्च गोचरास्ते गुर्वा
दिगुणाधारत्वेन प्राज्ञा । किंवा इतरांस्तु निराकाधान् मलादीन्
प्रसादे सचक्ष्महे, तथा गुर्वादींश्च (तथा रसादींश्च) निर्विह-
रान् इव्यगुणरूपान् प्रसादे सचक्ष्महे इति व्याख्येयम् ॥ १७ ॥

तेषां सर्वेषामेव घातपित्तश्लेष्माणो दुष्टा दूषयि-
तारो भवन्ति दोषसभावात् । घातादीनां पुनर्धा-
त्यन्तरे कालान्तरे प्रदुष्टानां विविधाशितपीतीयेऽ-
ध्याये विज्ञानान्युक्तानि । एतावत्येव दुष्टदोषगति
र्यावत् संस्पर्शान्छरीरधातूनाम् । प्रकृतिभूतानां
तु खलु घातादीना फलमारोग्यम् । तसादेया
प्रकृतिभावे प्रयतितव्यं बुद्धिमद्भिरिति ॥ १८ ॥

अथ यदेतत् पुरीषादीनां मलत्वं तदुपपन्नमिति, तेन
तेषां दूषकहेतुमाह—वेपामित्यादि । वेपामिति पुरीषादीनां

रसादीनां च । दुष्टा इति खहेतुपविता, क्षीणास्तु नान्यदुष्टि
दोषा कुर्वन्तीति प्रतिपादितमेव । अथ धातुवन्तराध्रयिषा
घातादीनां दुष्टानां किं लक्षण येन ते ज्ञातव्या इत्याह—
घातादीनामित्यादि । विज्ञानानीति लक्षणानि । रसाद्याध्रयदुष्ट
घातादिलक्षण तावद्विविधाशितपीतीये प्रोक्तम् । केशमूत्रन-
खायाश्रयदुष्टदोषलक्षणं तु यद(त)त्र नोक्तं तत् कथं ज्ञेयमि-
त्याह—एतावत्येवेत्यादि । केशादीं दुष्टानामपि घातादीनां
गतिनांस्तीति वाक्यार्थः । यान्त् संस्पृशनादिति स्पर्शनेन्द्रियं
व्याप्य, तेन शरीरधातूनां दूषणे स्पर्शनेन्द्रियपर्यन्तमेव दुष्ट-
दोषगतिर्भवति, तेन न केशादिषु दुष्टदोषगतिः । यस्तु पलि-
तादि केशे मृतनखे वा पुष्पे तत् स्पर्शवच्छरीरस्थितेनैव
दोषेण कृतं, न पुनर्मृतनखे केशेष्वपि स्वमार्गकारी दोष प्रच-
रीति तुक्ते । यद्य तु मूल—विविधाशितपीतीयोक्तदुष्टानां
सर्वदुष्टयुपसमहो भवतीति दर्शयन्माह—एतावत्येवेत्यादि ।
यावत् संस्पृशनादिति स्पर्शसम्बन्धात् । तेन, शरीरधातूनां
यावत् स्पर्शानाहुष्टदोषगतिर्भवति । सा च सर्वा विविधाशित-
पीतीयोक्तैव न ततोऽधिका दुष्टिर्देहस्यास्ति । तत्र हि “मला-
नाधिल दुष्टास्तु मेदशोषप्रद्वयम्” (सू. अ. २८) इति
ग्रन्थेन कृत्रमलप्रवृत्त्यात् केचनखौ मरौ एहीतावेव । एतेन तु
नवाप्रकेशाप्रस्कृन्नादिदृष्टनलाप्रकेशाप्रगतेन दोषेणैव कृतं
भवति । अथ दुष्टा घातादयो दुष्टिलक्षणानि कुर्वन्त, प्रकृति-
स्थास्तु किं कुर्वन्तीत्याह—प्रकृतिभूतानामित्यादि ॥ १८ ॥

भवति धाम्न ॥

शरीर सर्वथा सर्वं सधेदा घेद यो भिपहू ।

आयुर्देवं स कारक्येन घेद लोकमुपप्रदम् ॥ १९ ॥

सप्रयुक्तप्रकरणजन्मशरीरज्ञानस्य फलमाह—शरीरमिला-
दि ॥ १९ ॥

एवमादिर्न भगवन्तमपेयमश्विवेश उवाच—
भुतमेतत्पदुकः भगवता शरीराधिकारे वचः ।
तत्तु खलु गर्भस्याङ्गं पूर्वेमभिनिर्यतेते दुश्श्री, श्रुतो-
मुखः कथं चान्तर्गतास्तद्वति, किमाहारश्च वर्त-
यति, कथंभूतश्च निष्क्रामति, कैश्चायमाहारोपवा-
रजांत. सद्यो हन्यते, कैश्चाधिरमिषवर्धत, किं चास्य
देवादिप्रकोपनिमित्ता विकाराः. समभवन्ति आहो-
लिप्त, किंचास्य कालाकालमृत्त्वार्मावाभाययो
भगवानप्यवस्थाति, किंचास्य परमायुः, कानि चास्य
परमायुषो निमित्तानीति ॥ २० ॥

शरीरविनायक प्रकरणं गमय्य गर्भशरीरमिषायकं प्रकर-
णमारभते,—एवमादिर्नमित्यादि । कुशविस्तन्तवैक प्रथ-
मोमुखः कथं चान्तर्गतास्तद्वतीति द्वितीय, निष्क्र-
मतीत्यन्तेन तृतीय, कैश्चायमाहारोपवा-
रजांत. सद्यो हन्यते, कैश्चाधिरमिषवर्धत इति चतुर्थ, कैश्चाधिरमिषवर्धत इति पञ्चम, आहो-
लिप्त इति षष्ठम् ।

१ तममुक्तवन्त इति पा० । २ “शरीरविनायक” इति पा० ।

१ “शरीरघातवः” इति पा० । २ “मलाख्या” इति पा० । ३ “प्र-
सादास्थान” इति पा० । ४ “प्रकृपमाना” इति पा० । ५ “पीडा
कारकान्” इति इत्यल्लिखितमुल्लेखे नोपपन्नमिति । ६ “तथा रसादींश्च”
इति इत्यल्लिखितमुल्लेखे न पश्यते । ७ “तत्” इति पा० ।

लन्तः पट्टः । शेषं प्रथमं पूर्णप्रथमं यस्याव्यवच्छेदकमेव,
एवं नव प्रथाः । अप्यवस्थतीति निश्चिनोति ॥ २० ॥

तमेवमुक्तमन्तमग्निवेशं भगवान् पुनर्वसुरात्रेय
उवाच—पूर्वमुक्तमेतद्भगवन्तस्मै यथाऽयमग्नि-
वेतते कुक्षौ, यथास्य यदा संतिष्ठतेऽङ्गजातम् ।
विप्रतिवादास्तत्र बहुविधाः सूत्रकृतामुपेक्षां
सन्ति सर्वेषां; तानपि निवोद्योच्यमानान्—शिरः
पूर्वमग्निनिर्वर्तते कुक्षौ विप्रतिवादाः कुमारशिरा भट्टाजः
पश्यति, सर्वेन्द्रियाणां तदधिष्ठानमिति कृत्वा; हृद-
यमिति काङ्क्षापनो वाहीकमिषक, चेतनाधिष्ठान-
त्वात् । नाभिरिति भट्टकाप्यः, आहारागम इति
कृत्वा; पक्षाशयगुदमिति भट्टशौनको, मातृकाधि-
ष्ठानत्वात् । हस्तपादमिति यद्विहाः, तत्करणत्वात्
पुण्यस्य; इन्द्रियाणीति जनको घेदेहः, तान्यस्य
युष्यधिष्ठानानीति कृत्वा; परोक्षत्वादचिन्त्यमिति
मासीचिः कश्यपः; सर्वाङ्गमग्निनिर्वृत्तिपुण्यपदिति
धन्वन्तरिः; तदुपपन्नं, सर्वाङ्गानां तुल्यकालमग्नि-
निर्वृत्तत्वाद्बुद्ध्यादीनाम् । सर्वाङ्गानां ह्यस्य हृदयं मूलं
मधिष्ठानं च केषांश्चिद्वाधानाम्, न च तस्मात् पूर्वा-
ग्निनिर्वृत्तिरेषां; तस्माद्बुद्धयमभ्यूहानां सर्वाङ्गानां तुल्य-
कालमग्निनिर्वृत्तिः, सर्वं माया ह्यन्योन्यप्रतिपक्षः,
तस्मात्प्रथाभूतवर्णनं साधु ॥ २१ ॥

यथाक्रममुत्तराण्यह—पूर्वमिलादि ।—पूर्वमुक्तमिति यथा-
स्य यदा संतिष्ठतेऽङ्गजातं तदपि गमांयमन्तः । 'एवमस्य युगप-
दिन्द्रियाण्यदाववस्थां यथाप्येनाग्निनिर्वर्तन्तेऽन्यत्र वेत्तो आ-
द्यैर्मनो यैऽस्य जातस्तेषां कालजायन्ते' (वा. अ. ४) इत्यादिका
ग्रन्थेनोक्तम् । यद्यपि 'इयमग्निनिर्वर्तते कुक्षौ' इति नेह पृष्ठं, त-
थाऽप्यग्निनिर्वृत्तिः कर्मोपदर्शनेन 'किं नु खलु गर्भस्याग्नौ पूर्वमग्नि-
निर्वर्तते' इति प्रथमं यथोक्तत्वादक्रमोपदर्शनादुत्तरार्थमवस्थेति
मेवोक्तं । उक्तमेतद्गर्भाकान्ती यथाऽयमग्निनिर्वर्तते कुक्षौ-
विप्रतिवादाः । यथास्य युगपदङ्गमिति कृतं अतस्तोद्वारेण स्थि-
कृत्यमाह—विप्रतिवादास्तत्रमेत्यादि । पक्षाशयय गुदं चेति पक्षा-
शयगुदं; किंवा पक्षाशयसमीपस्य गुदं पक्षाशयगुदम्, उत्तर-
गुदमित्यर्थः । इन्द्रियाणीति इन्द्रियाधिष्ठानमि नवनगोलग्र-
हीणि । तदुपपन्नमिति धन्वन्तरिपचनमुपपन्नमिति प्रसिद्धा,
तदमिष्टिपार्थस्य युगपदङ्गमिति तद्विस्तृतस्य पिष्टत्वादिति हेतव्यं.
प्रसिद्धार्थाद्विप्र एव । ये ॥ 'शुल्लकात्मिन्द्रियाणां' इति
परमिह, तेषां देवयो ब्रह्मण एव । येन, उत्तरकालमपि ताव-

ज्ञाना युगपद्बुद्धिदर्शनं; समानकालमेवमानानां फलानामपि
समानकालमेव जन्मानुमीयते, अतस्मान्नकालजातानां हि न
समानकाला समा बुद्धिर्भवति । पूर्वोपेक्षां भवति हृदयपूर्वमग्नि-
निर्वृत्तिपुण्येनैव समानन्यायादुपपत्त्याह—सर्वाङ्गानां ह्यस्येत्यादि ।
मूलमिव मूलं, तदुपपातेन सर्वोपपत्त्यात् । अग्निष्ठानमित्या-
शयः । तत्रैव प्रवृत्तीनामधिष्ठानं हृदयं भवति; न च तस्मात्
पूर्वाग्निनिर्वृत्तिरिति न च तस्याविप्रमूलकत्वात्पि अधिष्ठानत्वात्
पूर्वाग्निनिर्वृत्तिर्भवति । यदि हि मूलं कारणमिति मतं स्यात्,
तदा कार्यैर्मनोऽन्तेऽन्यः प्रकृष्ट हृदयं स्यादपि; न चेहाङ्गानां हृद-
कारणं किं नु प्रधानं, प्राधान्यं च तदुपपातेन सर्वोपपत्त्या
दिति । यथाप्याध्यायविभाजनं, स चापि सहोपपत्त्यादि
हृदयमाश्रयि तदाधितोऽङ्गप्रवृत्तीनां भवतीति भावः । तदे-
वैवब्रह्मस्य प्रधानस्यापि पूर्वोत्पादो नास्ति तदा शिरःप्रवृत्ती-
नामपि पूर्वोत्पादो नास्तीत्येति कृतोपपत्तिरह—तस्मादित्यादि
युगपदग्निनिर्वृत्ती हेतुन्तरमाह—सर्वभावा हीत्यादि । भावा इ-
ति शरीरा भावाः । अन्योन्यप्रतिपक्षा इति धम्मात्, सर्वभावा एव
स्वरप्रतिपक्षा एव विपक्षादिभिर्जायन्ते, तेन समाननिवन्ध-
नत्वाद् युगपदेव भवन्ति । यथाभूतदर्शनमिति यथायथदर्शनं,
तस्य धन्वन्तरिमतमेव ॥ २१ ॥

गर्भस्तु खलु मातुः पृष्ठाग्निसुप ऊर्ध्वेशिराः सङ्कु-
प्याह्वान्यास्तेऽन्तःकुक्षौ ॥ २२ ॥

गर्भसिक्त्यादि द्वितीयप्रथमोत्तरम् ॥ २२ ॥

व्यपगतविप्रासावुभयस्तु खलु गर्भः परतन्त्र-
त्तिर्मातरमाश्रित्य वर्तयत्युपसंहोपसंवेदाभ्यां गर्भा-
शये सदसद्रूताङ्गावयवः, तदनन्तरं ह्यस्य कश्चि-
ल्लोमकूपायनरूपक्षेहः कश्चिन्नासिनालव्ययनैः ।
नाभ्यां ह्यस्य नाडी प्रसक्ता, नाड्यां चापरा,
अपरा चास्य मातुः प्रसक्ता हृदये, मातृहृदयं ह्यस्य
तामपरामगिरसंयुते सिराभिः स्पन्दयत्युपैः । स
तस्य रसो यल्लयैकतः संप्रपद्यते, स च सर्वरसवा-
नाहारः । विप्रया हापप्रगर्भापारिक्ता रताः प्रतिप-
द्यते-सशरीररूपे, स्तन्याय, गर्भसूत्रे च । स
तेनाहारोपपद्यते (परतन्त्रवृत्तिर्मातरमाश्रित्य)
वर्तयत्यन्तर्गतः ॥ २३ ॥

व्यपगत इत्यादि 'विप्राहारय वर्तयति' इति प्रथमोत्तरम् ।
परतन्त्रवृत्तिरिति मातृधीनवृत्तिः । एतदेव विप्रोति—मातरं
मिलाति । उपसंहो निसन्दः । यद्वद्वृत्ताश्रयय इति पट्टः ।
तदनन्तरमित्याह प्रलह्व्यर्था खलाम् । नामिषुपत्ता गरी

१ 'पूर्व' च प्रथमं इति पाठः । २ 'हृदयपूर्व' इति पाठः ।
३ 'कृताशय' इति पाठः । ४ 'पक्षय' इति पाठः । ५ 'तुल्यकाल-
मिति' इति पाठः ।

॥ 'युगपद्बुद्धिदर्शनं' इति पाठः । २ 'पूर्वमिला' इति पाठः ।
३ 'तदुपपातेन' इति पाठः । ४ 'सर्वभावा' इति पाठः । ५ 'सर्व-
द्विगामि' इति पाठः ।

नाभिनाडी । अयमैरिति मागे । अपरा गर्भस्य नाभिनाडीप्र-
तिबद्धा 'अमरा' इति लोके ख्याता । अभिसङ्गते इति व्या-
प्नोति । एतच्चापरादिजन्म सर्गादृष्टवशाद्भवति ॥ २३ ॥

स चोपस्थितकाले जन्मनि प्रसूतिमास्तयोगात्
परिवृत्त्याचाकृशिरां निष्कामत्यपत्यपथेन, एषा
प्रकृतिः, विकृतिः पुनरतोऽन्यथा । परं त्वर्तः सत-
त्प्रवृत्तिर्भवति ॥ २४ ॥

कर्मभूतः स निष्कामतीत्यस्योत्तरं—स चोपस्थितकाल
इत्यादि ।—उपस्थितकाल इति प्रत्यासत्तकाले । विकृति पुन-
रतोऽन्यथेत्यनेन विकृताचरणेनापि निर्गमो भवतीति दर्श-
यति । सतत्प्रवृत्तिर्भवतीति स्वयङ्कृतेन स्तन्यपानादिना वर्तते,
न गर्भस्य इव मातुरेवहारेण परं वर्तत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

तस्याहारोपचरौ जातिसृश्रीयोपदिष्टाविकार-
कौ चाभिवृद्धिकौ भवतः ॥ २५ ॥

ताभ्यामेव च विपमसेविताभ्यां जातः स च उप-
हृत्यते तर्रियाचिरव्यपरोपितो वातातप्राभ्यामप्र-
तिष्ठितमूलः ॥ २६ ॥

कैश्चायमित्यादिप्रश्नोत्तरं—तस्येत्यादि । जातिसृश्रीयोप-
दिष्टाविकारमागतविशेषेनानामते भूतवाप्रयोगोद्बोधनम् । व्य-
परोपितोऽवीर्यकालोपितः ॥ २५ ॥ २६ ॥

आप्तोपदेशाद्बहुतरूपदर्शनात् समुत्थानलिङ्ग-
चिकित्सितविशेषाच्चाप्तोपप्रकोपानुरूपा देवादिप्र-
कोपनिमित्ता विकाराः समुपलभ्यन्ते ॥ २७ ॥

विशालेत्यादिप्रश्नोत्तरम्—आप्तोपदेशादित्यादि ।—आ-
प्तोपदेशोऽन कुमारतत्त्वोपदेशो ब्रह्मादिप्रणीतः । तत्र हि कुमा-
राणां देवादिनिमित्तविकारा प्रणिपाद्यन्ते, देवादिग्रहणेन च
तत्त्ववृत्तय अपि गृह्यन्ते । इन्द्रमहादेव मुमुक्षुतोषा देवादय-
श्चाष्टौ । यदुक्तं—'देवास्तथा शत्रुगणाश्च तेषां गन्धर्वयक्षा
पितरौ भुजङ्गा । तर्धं रक्षांसि पिशाचजातिरेषोऽष्टको देवयोगो
ब्रह्मलक्ष्म' (सू उ अ. ६०) इति । अनुमानमप्यनाह—
अद्भुतेत्यादि । न यद्भवति तदकुनम्, आश्चर्यमिति यावत्,
तत्त्वामानुपबलज्ञानचोभादि होय, एतदिदं दोषाजन्मत्वाद् देवादि-
कारणं गमयति । समुत्थानादिविशेष आगन्तूनामागन्तुविकारेषु
स्फुट एव । अतोपप्रकोपानुरूपा इति दोषप्रकोपजन्यरोग-
विधर्माणः ॥ २७ ॥

कालाकालमृत्योस्तु खलु भाषाभाषयोरिदम-
ध्यवसितं नः—यः कश्चिन् प्रियते स काल एव
प्रियते, न हि कालच्छिद्रमस्तीत्येके भाषन्ते । तथा-
सम्पक् । न ह्यच्छिद्रता सच्छिद्रता वा कालस्योप-
पद्यते, कालस्वलक्षणसम्भावात् । तथाहुरपरं—यो

यदा प्रियते स तस्य 'नियतो मृत्युकालः' । स सर्व-
भूतानां सत्यः, समक्रियत्वादिति । एतदपि चान्य-
थाऽऽयग्रहणम् । न हि कश्चिन्न प्रियत इति सम-
क्रियः । कालो ह्यायुषः प्रमाणमधिकृत्योच्यते । यस्य
चेष्टं यो यदा प्रियते स तस्य मृत्युकाल इति, तस्य
सर्वं भावा यथासं नियतकाला भविष्यन्ति; तच्च
नोपपद्यते, प्रत्यक्षं ह्यकालाद्वारधचनकर्मणां फलम-
निष्टं, विपर्यये चेष्टं; प्रत्यक्षतश्चोपलभ्यते खलु काला-
कालव्यक्तित्वात् तास्यवस्थानु तं तमर्थमभिस-
मीक्ष्य, तद्यथा—कालोऽयमस्य ध्याधेराहारस्योप-
घस्य प्रतिकर्मणो विसर्गस्य, अकालो वेति । लोके-
ऽप्येतद्भवति—काले देवो यर्षत्यकाले देवो यर्षति,
काले शीतमकाले शीतं, काले तपत्यकाले तपति,
काले पुष्पफलमकाले च पुष्पफलमिति । तस्माद्-
भवमस्ति—काले मृत्युरकाले च । नैकान्तिकमत्र ।
यदि ह्यकाले मृत्युर्न स्यान्नियतकालप्रमाणमायुः
सर्वं स्यात् । एवं गते हिताहितज्ञानमकारणं स्यात्,
प्रत्यक्षानुमानोपदेशाश्चाप्रमाणानि स्युर्यं प्रमाण-
भूताः सर्वतन्त्रेषु, वैराग्यप्राप्यतामुप्याणि चोपल-
भ्यन्ते । चान्यस्तुमानमेतद्वादमृषयो मन्यन्ते—
नाकाले मृत्युरस्तीति ॥ २८ ॥

कालाकालेत्यादौ इदमध्यवसितमित्यनेन प्रकरणव्यवस्थाप-
नीयोऽयमर्थः 'तस्मादुभवमस्ति काले मृत्युरकाले च' इति
ग्रन्थव्यवस्थां प्रत्यक्षमृशति । एकीयमतमाह—यः कश्चिदि-
त्यादि । न हि कालच्छिद्रमस्तीति कालरहितः कश्चिद्वका-
नोऽस्ति, यं कालश्चमयवकासमासायाकालमृत्युः स्यादिति
भाषः । एतद्व्यति—सत्त्वैत्यादिना । सान्तरं यदवयवि
इव्य तत् सच्छिद्रमित्युच्यते, यच्च निरन्तरं तदच्छिद्रम् ।
तेन कालस्य निरवयवस्य सच्छिद्रताच्छिद्रता वा न सम-
वति, तेन यदुच्यते—'कालम्याच्छिद्रत्वाच्च कालमृत्युरस्ति'
इति, तदुक्तमिति भाषः । सत्त्वैककालमृत्युव्यापकत्वेन कालस्योप-
चरितच्छिद्रत्वं तदुत्तरवश्यमाणेकीयमतदूषणेनैव दूषितम् ।
कालस्वलक्षणसम्भावनादिति कालस्वलक्षणे सच्छिद्रताया अच्छिद्र-
तायाथाभावनादित्यर्थः । एकीयमतान्तरमाह—तथाऽऽहुरित्यादि ।
यो यदा प्रियते ॥ एव तस्य नियतो मृत्युकाल इति कथं ज्ञायते
इत्याह—स सर्वभूतानां सत्य समक्रियत्वादिति ।—यस्मात्
काल सर्वभूतानामविशेषेण मारकतया सममिय, न रागात्
किञ्चिद्भूत न मारयति, न द्वेषात् किञ्चिदन्ति, किन्तु सर्वाभ्येव
निहन्ति, तेन सर्वभूतानामर्थं सत्यो रागद्वेषश्चैव इत्यर्थः । ततश्च

१ 'यच्च सत्त्वैकव्यापकत्वेन कालस्योपचरितमच्छिद्रत्वं' इति
पा० । २ 'तदुत्तरवश्यमाणेकीयमतदूषणेनैव दूषितम्' इति
पा० । ३ 'तच्छिद्रतायास्तच्छिद्रतायाथाभावनादित्यर्थः' इति पा० ।
४ 'रागद्वेषव्यापकता' इति पा० ।

१ 'परिवृत्त्याच्चाकृशिरा' इति पा० । २ 'पर नत' इति पा० ।
३ 'प्रतिरोषित उल्लासवरोषित' इति पा० ।

‘पट् त्वच’ इत्यादिप्रमथवाच्य, किंवा सख्यान च प्रमाणं च सख्यानप्रमाण, तत्र ‘पट् त्वच’ इत्यादि सख्यान, ‘दशोद-काप्रलय’ इत्यादि शरीरावयवप्रमाणं, किंवा ‘सखयानाम-प्रमाणज्ञानहेतो’ इति पाठ, तत्र सखयानस्य प्रमाणस्य च दत्तमेवोदाहरणं, नामज्ञानं ॥ ‘एका योजिहिका’ इत्यादिप्र-न्येन भवतीति व्याख्यानयन्ति ॥ १-३ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—शृणु मत्तोऽग्निवेश सर्वेशरीरमाचक्ष्णस्य यथाप्रथमेकमना यथावत् । शरीरे पट् त्वचः । तद्यथा—उदक्धरा त्वग्वाह्या, द्वितीया त्वसुग्धरा, तृतीया सिन्धुफिलाससंभवा-धिष्ठाना, चतुर्थी दक्षकुष्ठसंभवाधिष्ठाना, पञ्चमी त्वलजीविद्रुचिसंभवाधिष्ठाना, षष्ठी तु यस्यां छिन्नायां ताम्यस्त्यन्ध इव च तमः प्रविशति यां चाप्य-धिष्ठानासंवि जायन्ते पर्यसु रुण्णरकानि स्फूल-मूलानि बुध्दिकित्स्यतमानि च । इति पट् त्वचः । एताः पञ्च शरीरमथतस्य सिद्ध्यन्ति ॥ ४ ॥

आचक्ष्णस्येश्वर ‘मत्तम्’ इति शेष, तेन सर्वं शरीरमा-चक्ष्णस्य मे मत्तं श्रुतिविति योजना । ततश्च ‘नदस्य शृणोति’ इतिवदनुयोगे षष्ठी । किं च ‘मे वचनं शृणु’ इत्यनेन मतान्तरमप्यसि शरीरावयवसंख्यान इति सूचयति । ततश्च सुश्रुते—“सप्त त्वच्छीभ्यस्त्रिंशतानि” (सु शा अ ५) इत्यादिना यदिह प्रतिपादितसंख्याविकृतमुच्यते, तच्छेष्यथा-ओपयुक्ताविति दर्शयति । यदुक्तं सुश्रुते—“त्रीणि सपटीनि शतान्यस्त्रां नैवविदो भाषन्ते, शक्यतश्चे न त्रीण्येव शतानि” (सु शा अ ५) इति । अनेन वचनेन योऽन्योऽपि त्वगा-दिस्त्वयामेदंश्चरकसुश्रुतयो न सैतन्मोपयुक्तसंख्योपादानादुभे-य । सिन्धुफिलाससंभवाधिष्ठानेति सिन्धुफिलासो यतो दोषान् सभवतस्तस्य दोषस्याधिष्ठानमूला, एवमुत्तरत्रापि व्याख्या-यम् । ताम्यतीलास्य विवरणम्—“अन्ध इव तमः प्रविशति” इति, किंवा ताम्यतीति तमोयुक्त इव चेष्टे । अरूपीति प्रणमि । पर्यसिति अवयवसंघट्टणम् ॥ ४ ॥

तत्रार्थं शरीरस्याङ्गविभागः, तद्यथा—द्वौ बाहू, द्वे सविथनी, शिरोग्रीवम्, अन्तराधिः, इति पञ्च-समङ्गम् ॥ ५ ॥

पञ्चतामुका शरीरस्य विभजते—तत्रागमिलादि । शिरश्च ग्रीवा च शिरोग्रीवम्, एतच्चैवमिवैकमेव द्वेयम् । अन्तराधि-मध्यम् ॥ ५ ॥

त्रीणि सपटीनि शतान्यस्त्रां सह दन्तोदुपल-नखैर्न । तद्यथा—हार्त्रिशदन्ताः, हार्त्रिशदन्तोल्-

खलानि, विंशतिर्नखाः, षष्टिः पाणिपादाङ्गुल्य-स्थीनि, विंशतिः पाणिपादशलाकाः, चत्वारि पाणिपादशलाकाधिष्ठानानि, द्वे पाण्योरस्थनी, चत्वारः पादयोरुल्काः, द्वौ मणिगौ हस्तयोः, च-त्वार्यरङ्गयोरस्थीनि, चत्वारि जङ्घयोः, द्वे जानुनी, द्वे जानुकपालिके, द्वावृक्षनलकी, द्वौ बाहुनलकी, द्वावृक्षी, द्वे अंसफलके, द्वावृक्षी, एकं जत्रु, द्वे तालुके, द्वे ओषिफलके, एकं भगास्थि, पञ्च-चत्वारिंशत् पृष्ठगतान्यस्थीनि, पञ्चदश मीवायां, चतुर्दशोरसि, ऋयोः पार्श्वयोश्चतुर्विंशतिः पशुकाः, तावन्ति स्थालकानि, तावन्ति चैव स्थालकार्दु-दानि, एकं हन्वस्थि, द्वे हनुमूलबन्धने, एकास्थि नासिकागण्डकूटललाटं, द्वौ शङ्खौ, चत्वारि शिरः-कपालानीति, एवं त्रीणि सपटीनि शतान्यस्त्रां सह दन्तोदुपलनखैर्न ॥ ६ ॥

सपटीनीति पञ्चाधिकानि । दन्तानामुदुलला यनाश्रिता दन्ता । यद्यपि नखा विविधाश्रितपीटीये मलभागोपश्रवनेन मके एव प्रक्षिप्तस्तथाऽपीहास्थितारूपयोगस्यापि विपमान-त्वादस्थिगणनाया पठिता । प्रत्यङ्गुलि पर्यय, तेन विंश-त्यङ्गुलिपतमस्या विंशतिरुच भवति । कृदाङ्गुटे श्वस्तपादप्र-विष्टं तपुतीयं पर्यं द्वेयम् । कृदाङ्गुष्ठशलाकाऽपि शल्पप्र-माणं हेतुः । अङ्गुलीनां शलाका यत्र संसमास्त्वच्छलाका-धिष्ठानम् । जानु बङ्गौः सपथि । अक्षरौ अर्वाक् जनु-सन्धे कीलकां । तालुके दासस्थिनी । भगास्थि अमिगुल-कटीसम्भानकारकं तिर्यगस्थि । स्थालकानीति पशुकां मूल-स्थाननलानी । स्थालकार्दुदानि तु पशुवामूलान्युदाकाराण्ये-स्थीनि । नासिकागण्डकूटललाटानामेकमूलत्वादेकमेवास्थि गण-नीय, ये तु पृथग्गणना कुर्वन्ति तेषां नासागण्डकूटलला-टानां त्रयाणां त्रीण्येवास्तीनीति न संख्यापरणम् ॥ ६ ॥

पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि, तद्यथा—रथम्, जिह्वा, नासिका, अक्षिणी, कर्णौ च । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, तद्यथा—स्पर्शं, रसनं, घ्राणं, दर्शनं, धोत्रसिति । पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, तद्यथा—हस्तौ, पादौ, पायुः, उपस्यो, जिह्वा चेति ॥ ७ ॥

हृदयं चेतनाधिष्ठानमेकम् ॥ ८ ॥

अक्षिणी कर्णौ च पृथक्त्वेऽपि एकैकेन्द्रियाधिष्ठानत्वेनैक-त्वेनैव प्राप्ते । एव हस्तौ पादौ च एकतया प्राप्ते ॥ ७ ॥ ८ ॥

१ ‘चत्वार्यधिष्ठानान्यासा’ इति पा० । २ ‘मणिबन्धो’ इति पा० । ३ ‘अक्षिरूपयोग्यताया अपि’ इति पा० । ४ ‘मूलस्थानानि सिद्धानि’ इति पा० । ५ ‘पशुकाय मध्ये सितान्युदाकाराण्य-स्थीनि’ इति पा० । ६ ‘नासिकागण्डकूटललाटैर्मैत्रिवा परमेवा-स्थिगणनीय’ इति पा० । ७ ‘त्रीण्येवास्तीनि, एकत्वेन तु संख्यापूर-णम्’ इति पा० ।

१ ‘तत्रशरीरमभिसंख्यानस्य’ इति पा० । २ ‘अन्धत्वाओपयुक्त मतमेवायं’ इति पा० । ३ ‘सप्तशतपुस्तकसंख्यापरीलागपुस्तक संख्योपादानाद्योत्रेय’ इति पा० । ४ ‘अन्ध’ इति पा० । ५ ‘एत देकमेव पञ्चिविधायाम्’ इति पा० । ६ ‘दन्तोदुपलनये’ इति पा० ।
च. सं. ४३

दश प्राणायतनानि । तद्यथा—मूर्ध्ना, कण्ठो, हृदयं, नाभिः, गुदं, वस्तिः, जोजाः, शुक्रं, शोषितं, मांसमिति । तेषु पट् पूर्वाणि मर्मसंख्यातानि ॥९॥

इह दशप्राणायतनेषु दशप्राणायतनीशोकी शक्ती परिलक्ष्य नाभिर्नासं च गृहीतं, तेन नाभिर्मांसयोरपि प्राणायतनत्वं तथा शङ्खयोश्च पाठद्वयदर्शनाद्बोद्धव्यम् । यदुक्तं दशप्राणायतनीये—
“दशप्राणायतनान्यहोः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः । शङ्खौ मर्मत्रयं कण्ठो रक्तं शुक्रौजघ्नी गुदम्” (च. अ. १९) इति ॥ ९ ॥

पञ्चदश कोष्ठाङ्गानि । तद्यथा—नाभिश्च, हृदयं च, क्लोम च, यक्ष्म च, धीहा च, शुक्रौ च, वस्तिश्च, पुरीषाधारश्च, आमाशयश्च, एकाशयश्च, उत्तर-गुदं च, अपरगुदं च, धुद्रान्ते च, स्फूलान्नं च, वपावहनं चेति ॥ १० ॥

क्लोम पिपासास्थानम् । वस्तिमूत्राशयः । उत्तरगुदो यत्र पुरीषमवतिष्ठते, येन तु पुरीषं निष्कामति तदपरगुदम् । वपा-वहनं मेघःस्थानं तैलवर्तिकेति ख्यातम् ॥ १० ॥

पट्पञ्चाशत् प्रत्यङ्गानि पट्सहस्रेषूपनिबद्धानि, यान्यपरिसंख्यातानि पूर्वमङ्केषु परिसंख्यापमानेषु, तान्यन्यैः पर्वपरिहृत् प्रकाशयानि भवन्ति । तद्यथा—हे जङ्घापिण्डिके, हे ऊरुपिण्डिके, द्वौ स्फिक्चौ, द्वौ घृण्णौ, एकं शोफः, हे उल्ले, द्वौ बह्णौ, द्वौ कुक्षुन्द्वौ, एकं वस्तिशीर्षम्, एकमुदरं, द्वौ स्तनौ, द्वौ स्तेमभुक्चौ, हे वाहूपिण्डिके, त्रिभुक्-मेकं, द्वायोष्ठी, हे सुकण्ठ्यौ, द्वौ दन्तवैष्टकौ, एकं तालु, एका गलगुण्डिका, हे उपजिह्विके, एका गोजिह्विका, द्वौ गण्डौ, हे कर्णशङ्कुलिके, द्वौ कर्ण-पुञ्जकौ, हे अधिकृष्टे, चत्वार्यक्षिजर्मनि, हे अक्षि-कर्णनिके, हे सुयो, एकाऽपट्टः, चत्वारि पाणिपा-दहृदयानि ॥ ११ ॥

पट्पञ्चाशत् प्रत्यङ्गानि तद्यथा—हे जङ्घापिण्डिके इत्यादिप्रत्यक्षपञ्चमाणाणि । यानीत्यादि । यानि वक्ष्यमाणानि पदपञ्चाशत् प्रत्यङ्गानि, पूर्वमङ्केषु हस्तादिषु पट्सह, परि-संख्यापमानेष्वपरिसंख्यातानि, तान्यन्यैः पर्वभिः प्रकाशयानि भवन्तीति योजना । पर्यायश्च जङ्घापिण्डिकादयः सन्दा एव । एतेन हस्तादिपट्सहस्रेणैव उदाश्रिता अपि जङ्घा-पिण्डिकादय उपा एव, संप्रति त्वय्येष्विष्टेष्वप्यवधारणं जङ्घापिण्डिकादयः प्रत्यङ्गश्च इति वाक्यार्थः । “पूर्वमङ्केषु” इति स्थाने “पूर्वमन्येषु” इति वा वाक्यः ; तत्राप्यन्यत्राप्येव ईत्यादीनि पट्टाणि प्राणानि । उल्ले इति कक्षशिरोधार्य-मोर्निमग्नौ । कुक्षुन्द्वौ स्फिक्चोद्वयौ उच्यते । वस्ति-

जिरो नामेरधः । केष्मभुक्चौ कण्ठस्य पार्श्वयोर्व्यवस्थितौ कर्णौ नाभौ । सुकण्ठ्यौ वदनान्ते । हे उपजिह्विके इति जिह्वाया अघोषता जिह्वा, तथा उपरिपता शब्दा । एका गोजिह्विकेति यौर्वक्, तस्याः कारणभूता जिह्वा गोजिह्वा; तेन वक्षनकारण-भूता प्रधानजिह्वैव गृह्यते । कर्णशङ्कुलिके कर्णगतत्वर्कौ । कर्णपुञ्जकौ ॥ बाह्वर्क्यावेव । अक्षिकृष्टे अक्षिगोलके । हे अक्षिकर्णनिके इत्यत्र कर्णनिकाशब्देन नासायाः सममक्षि-रन्ध्रिभिर्गृहीयते । श्वदुर्घाटा । चत्वारि पाणिपादहृदयानीति पाण्योः पादयोश्च तलानि मण्यनि चत्वारि तल्यः । एतावन्तैव पट्पञ्चाशत् प्रत्यङ्गानि पूर्वन्ते ॥ ११ ॥

नव महान्ति छिद्राणि सप्त शिरसि, द्वे बाधः १२ एतावद्दृश्यं शक्यमपि निर्देष्टुम् ॥ १३ ॥

नव महान्ति छिद्राणीति प्रथमं ध्यात्वेति—सप्त शिरसि द्वे बाध इति । एतावद्दृश्यमिति एतावत्त्वगादि दृश्यं प्रायः प्रत्यक्षोपलब्धिष्विषयहीनार्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

अनिर्देष्टव्यमतः परं तत्पर्यमेव । तद्यथा—नव ज्ञायुशतानि, सप्त तिराशतानि, द्वे धमनीशदे, चत्वारि पेय्यीशतानि, सप्तोत्तरं मर्मशतं, द्वे स्निग्धशते, एकोनविंशत्सहस्राणि नव च शताणि पट्पञ्चाशत्तानि तिराचमनीनामगुणः प्रविभज्य-मानानां मुपात्रपरिमाणं, तावन्ति चैव केशदम्-ध्रुलोमानीति । एतद्यथापरसंख्यातं त्वक्प्रभृति हृदयं, तत्पर्यमतः परम् । एतदुभयमपि ॥ विष्-न्पते प्रकृतिभावाच्छरीरस्य ॥ १४ ॥

अतः परं तत्पर्यमेवेति अतस्त्वगादेः परं यत् ज्ञान्यादि तत् प्रायस्तत्पर्यमेव अनुमानगम्यमेवेत्यर्थः । यद्यपि ज्ञान्यादि प्रत्यक्षं भवति, तथाऽपीह वक्ष्यमाणसंख्यायुक्तं सर्वं ज्ञान्यादि न प्रत्यक्षैव सुकरप्रदमिति तत्पर्यमित्युक्तम् । ज्ञान्यादिर्नैव-नैवाह—नव ज्ञायुशतानीत्यादि । अगुणः प्रविभज्यमानानामिति अगुणप्रमेदेन विधमानानाम् । मुपात्रपरिमाणमिति मुखरूपस्या-प्रत्यक्षं परिक्रमानम् । अत्र यान्येव सप्त तिराशतानि धमनीशतद्वयं चोर्षं तदेव सूक्ष्मप्रतानाप्रमेदशयमना एकोनविंशत्सहस्राणि नव च शतानि पट्पञ्चाशत्तानि भवन्ति, स्थूलगणनतया तु पूर्वसंख्या तिराचमन्यन्तर्भवतीति न विरोधः । तावन्ति नैव केशदमध्रुलोमानीति एकोनविंशत्सहस्राणि नवशतानि पट्पञ्चा-शत्तानि केशदमध्रुलोमं भवन्तीत्यर्थः । एतच्च केशादिसंख्यानं स्थूलतिरामुल्लेखसंख्यादिविभागेन हेतुं, सूक्ष्मतमविभागेन तु केदारीनां बहुत्वमपि आन्तारोक्तं भवतीति हेतुम् । एत-

१ “पञ्च पेय्यीशतानि” इति पा० । २ “एकोनविंशत्सहस्राणि” इति पा० । ३ “एकं तदुभयमपि न विरुद्धमन्ये प्रकृतिभावाच्छरी-रस्य” इति, “त्वक्प्रभृति हृदयं तत्पर्यमेवेत्येके, तदुभयमपि न विरुद्धं प्रकृतिभावाच्छरीरस्य” इति च पा० । ४ “पूर्वतिरसंस्था भवन्त्य-न्तर्गता भवतीति न विरोधः” इति पा० ।

१ “प्रकाशयन्दाशयानि” इति पा० । २ “द्वौ भुजौ” इति पा० । ३ “जङ्घादिषु” इति पा० । ४ “जङ्घादिपट्सहस्रेणैव उदाश्रिता अपि जङ्घा-पिण्डिकादय उपा एव, संप्रति त्वय्येष्विष्टेष्वप्यवधारणं जङ्घापिण्डिकादयः प्रत्यङ्गश्च इति वाक्यार्थः । “पूर्वमङ्केषु” इति स्थाने “पूर्वमन्येषु” इति वा वाक्यः ; तत्राप्यन्यत्राप्येव ईत्यादीनि पट्टाणि प्राणानि । उल्ले इति कक्षशिरोधार्य-मोर्निमग्नौ । कुक्षुन्द्वौ स्फिक्चोद्वयौ उच्यते । वस्ति-

स्वप्नप्रवृत्ति इदं तर्क्यं च आध्यादि व्यापक संख्यातमिति योजना । संप्रति यथोक्तं त्वगादीनां मानं प्रकृतित्थे शरीरे न व्यभिचरतीति दर्शयन्नाह—एतदुभयमिच्छादि । उभयमिति इदं तर्क्यं च । प्रकृतिभावादिति अविश्रुतत्वाच्छरीरस्य । यत्र तु शरीरं विवृतं भवति तत्र यथोक्तं त्वगादिमानमपि विवृतं भवतीति भावः । किंवा, एतद्व्यापकसंख्यातमिति छेदः । एकी-यमतमाह—‘त्वक्प्रवृत्ति इदं तर्क्यमेव चैके’ इति पाठः । अयंस्तु—त्वक्प्रवृत्ति यदुक्तं इदं तदपि तर्क्यमेवेत्येके आचार्या भवते, तदुभयमिति तदेकीयमतमस्मान्तं च, न विकल्पते इति यथोक्तावयवसंख्या(व्य)तिरेकेण न व्यवस्थाप्यते; प्रकृतिगवा-च्छरीरलेखे पूर्ववद्व्याख्येयम् । एतेन यत्त्वगादि तर्क्यमेव वा भवतु इदं तर्क्यमेदमिदं वा भवतु, तथाऽपि यथोक्तां संख्यां नातिक्रामतीति शङ्क्यार्थः ॥ १४ ॥

यत्प्रवृत्तिस्तर्क्येयं तदुपदेक्ष्यामः, तत् परं प्रमा-णमभिधेयं, तच्च बुद्धिहासयोगि, तर्क्यमेव । तद्यथा—दशोदकस्याञ्जलयः शरीरे स्वेनाञ्जलिप्रमाणेन, यत्तु प्रच्यवमानं पुरीषमनुब्रूयात्यतियोगेन तथा मूत्रं रश्मिरम्यांश्च शरीरधातून्, यत्तु सर्वशरीर-चरं बाह्या त्यगिभर्ति, यत्तु त्वगन्तरे प्रणगतं लसीकाशब्दं लभते, यद्योष्मणाऽनुब्रूयं लोमकू-पेभ्यो निष्पतत् स्वेदशब्दमधामोति, तदुदकं दशा-अलिप्रमाणं, नवाञ्जलयः पूर्वस्याहारपरिणामधातोः यं रस इत्याचक्षते, अथौ शोणितस्य, सप्त पुरी-षस्य, पट् स्वेष्मणः, पञ्च पित्तस्य, चत्वारो मूत्रस्य, त्रयो वसायाः, द्वौ मेदसः, एको मज्जायाः, मस्ति-ष्कस्यार्धाञ्जलिः, शुक्रस्य तावदेव प्रमाणं, तावदेव स्वेष्मणश्चोञ्जल इति । एतच्छरीरतत्त्वमुक्तम् ॥ १५ ॥

ननु यथा प्रकृतित्थे शरीरे यथोक्तं मानं त्वगादि न व्यभिचरतीत्याह—यत्स्वज्ञौल्लादि । यत्तु उदकादि अञ्ज-लिसंख्येयमत्र वक्ष्यमाणं, तदुदकादेः परमुत्कृष्टं प्रमाणम् । तेन प्रकृतित्थेऽपि शरीरे उदकादि बुद्धिहासयोगि भवतीति तर्क्यमेव । एतेन, यदुदकादेरेह प्रमाणमभिधातव्यं तत् प्रकृत्योदकादेः प्रमाणं; तेनोक्तप्रमाणान् किञ्चिन्नूनमपि तथाऽ-धिकमपि यदुदकादिमानं तदपि प्रकृतमानमेव । दशोदकाञ्च इत्यादावभिधायपि तदुदकं दशाञ्जलिप्रमाणमिति पुनर्वत् करो-ति, तेन मध्यप्रगृह्यतलवीकासेदादिसंज्ञया उदकस्थानन्यतां दर्शयति । पूर्वमेवेति प्रथमस्य । वसा मासमेहः । मस्तिष्कः शिरोगतमेहः । स्वेष्मलसोऽजस इत्यनेन यथोक्तोऽहमिन्दुक्तं त-द्यतिरेकसोऽजस ओजोवह्मपमनीषास्य विशुद्धस्वेष्मसमानयु-गस्यार्धाञ्जलिप्रमाणतां दर्शयति । ओजो हि परावरमेदेन द्विविधमयं दशमहामूलीये दर्शितमेव ॥ १५ ॥

१ ‘तावदेव चोञ्जलः, स्त्रीणामावैकस्य चत्वारोऽञ्जलयः’ इति पा० ।

तत्र यद्विशेषतः स्थूलं स्थिरं मूर्तिमहुरखरक-ठिनमङ्गं नखास्थिदन्तमांसचर्मवर्चःकेशमध्रुलोम-कण्डरादि तत् पार्थिवं गन्धो घ्राणं च; यद्भवसरम-न्दक्षिग्धमृदुपिच्छिलं रसरश्मिरवसाकफपित्तमूत्र-स्वेदादि तदाप्यं रसो रसनं च; यत् पित्तमूष्मा च यो या च माः शरीरे तत् सर्वमाग्नेयं रूपं दर्शनं च; यदुच्छ्वासप्रश्वासास्नेपनिमेपाकुञ्चनप्रसारणगमन-प्रेरणधारणादि तद्वायवीयं स्पर्शः स्पर्शनं च; यद्वि-विकं यदुच्यते महान्ति चाणूनि क्षोतांसि तदान्त-रीक्षं शब्दः श्रोत्रं च; यत् प्रयोक्तृ तत् प्रधानं बुद्धिमनश्च । इति शरीरावयवसंख्या यथास्थूलः मेदेनावयवानां निर्दिष्टा ॥ १६ ॥

शरीरावयवसंख्यां प्रमाणतोऽभिधाय पार्थिवादिमेदेनावयवा-नभिधातुमाह—तन्नेत्यादि । सरं किञ्चिद्भूतिमाह । मन्दं मन्द-क्रियम् । विविकमिति विभक्तम् । यदुच्यत इति वचनमित्यर्थः । शब्दप्रवृत्तेनेह वचनव्यतिरेकः शब्दः शरीरो गृह्यते, वचनस्य यदुच्यत इतिवदेनैव गृहीतत्वात् । प्रयोक्तृ इति यच्छरीरादि-भेदकं चेतनम् । यथास्थूलमेदेनैति वचनात् सूत्रमावयवमेदेन परमाणुरूपेणासंख्येयतां वक्ष्यमाणां सूचयति । अतिबहुत्वा-दित्येनेनातिबहुत्वमपि गत्वावच्छकानामिवासंख्यातहेतुर्भवतीति दर्शयति ॥ १६ ॥

शरीरावयवास्तु परमाणुमेदेनापरिसंख्येया भ-वन्त्यतिबहुत्वावतिस्वीकृत्यादतीन्द्रियत्वाच्च । तेषां संयोगविभागे परमाणूनां कारणं वायुः कर्मस्व-भावश्च ॥ १७ ॥

अतिसौख्यादिति अतिसूक्ष्मबुद्धिबोध्यत्वात् । अतीन्द्रियत्वं च परमाणूनां स्वभावविदमेवासदादीयं प्रति । यत्तु सूक्ष्मनः तीन्द्रियं वा तत् परिसंख्यातुं पितरामेव दुःशकं भवतीति पुनर्हेतुत्रयमपरिसंख्येयते । अथेते विषयकलितः परमाणवः कथं शरीरारम्भे संयुज्यन्ते, शरीरविभागे च विभुज्यन्त इत्याह—तेषामितिहासः । ननु यदि वायु काशे परमाणूनां संयोगविभा-गे, तत् प्रकृतिमिति सर्वदा तीन करोतीत्याह—कर्मस्वभावधेति । न केवलं वायुः किन्तु कर्मस्वभावपरिगृहीत एव । तेन यदा संयोजकस्वभावेन कर्मणा परिगृहीतो वायुर्भवति तदा परमाणूनां संयोगं पुनर्वच्छरीरमारभते; यदा तु प्रियोजनस्वभावेन कर्मणा वायुः परिगृहीतो भवति तदा विभागं परमाणूनां विनाशरूपं जनयतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

तदेतच्छरीरं संख्यातप्रमेकावयवयं दृष्टमेकत्वेन सङ्गः, पृथक्प्रवेनापवर्गः । तत्र प्रधानमसक्तं सर्व-सत्तानिवृत्तौ निवर्तते इति ॥ १८ ॥

इदानीं शरीरसंख्यानफलमाह—यदेतदित्यादि । परमाय-

१ ‘सर्वसत्ताननिवृत्तौ’ इति पा० ।

तोऽनेकावयवमपि त(स)च्छरीरं संख्याने मोहादेकत्वेन दृष्टं संग उच्यते सप्तहेतुर्भवतीत्यर्थः । एकत्वेन हि शरीरं पश्यन् तदुपकाराय प्रवर्तमानो रागद्वेषाभ्यां सज्जो भवति । अपवर्ग इत्यपवर्गहेतुरित्यर्थः । शरीरं हि प्रत्ययवयवमेवेन भाग्यमानं न समतास्यदं भवति, समतामावाच न तदुपकारकाप-कारकेषु रागद्वेषौ भवतः, तदमावाच प्रवृत्त्युपरमे सति धर्मा-धर्माभावादपवर्गो भवतीत्यर्थः । शरीरप्रवृत्तसंख्याने यथा मोहो भवति तदाह—तत्रेत्यादि । प्रधानमात्मा । तत्रेति शरी-रप्रत्ययवयवभावनायाम् । असकमिति यथोक्तक्रमेण रागद्वेषरहि-तम् । सर्वसत्तागिज्ञाविति सर्वत्रोपकारके वाऽपकारके च भावे आस्थानिज्ञातो ह्यस्याम् । निरुतं इति संसारो निवर्तते ॥१८॥

तत्र ग्लोको ॥

शरीरसंख्यां यो वेव सर्वावयवशो मित्पु ।

तदज्ञानमिमिसेन स मोहेन न युज्यते ॥ १९ ॥

अमूढो मोहमूलैश्च न बोधैरभिमूयते ।

निर्दोषो निःस्पृहः शान्तः प्रशान्त्यत्ययुनर्मवः ॥२०॥

इत्यभिप्रेयाशकृते तन्मे चरकप्रतिस्संस्कृते शारी-

रस्यामि शरीरसंख्याशारीरं नाम

सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

इममेव गणोक्तमर्थं श्लोकेनाह—शरीरैत्यादि । तदज्ञान-मितिनेति शरीरैकतारूपमिष्याज्ञानजन्येन । मोहेनेति 'अहं शिरशरीरी एको भवेदुपकारकं ममेदमपकारकम्' इत्यादि-रूपेण मोहेन । मोहमूलैरिति मोहकारणैः । बोधैरिति राग-द्वेषैः निर्दोषत्वेन निःस्पृहो भवति, रागद्वेषमूला हीच्छा तद-भावात् भवति, निःस्पृहश्च सन् सर्वक्रियोपरमाच्छान्तो भवति, शान्तश्च सन् प्रशान्त्यति संसारणे विश्रान्त्यति; ततश्च नास्य पुनर्भवो जन्मरूपो भवतीति ॥ १९ ॥ २० ॥

इति थीयकपाणिदत्तविरचितायामसुवैदवीधिकायां
चरकतात्पर्यटीकायां शरीरसंख्याशारीरं नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो जातिस्त्रीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्नाह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

यत्रति धारिषोष्याजाविहृत्तिम उच्यते । जातिशब्देन जन्मकारणमुच्यते, तस्य सूनं जन्मोपायकथनं, तदधि-कृत्य कृतोऽध्यायो जातिस्त्रीयः ॥ १ ॥ २ ॥

स्त्रीपुंसयोरप्यपञ्चशुक्रतोषितगर्भाशययोः श्रे-यसीं प्रजामिच्छतोत्तदर्थमितिनिर्बुत्तिकरं कर्मापदे-ध्यामः ॥ ३ ॥

स्त्रीपुंसयोरिति कमनिर्देशं कृत्वा 'अव्यापनयोगितगर्भा-शयशुक्रयोः' इति निर्देशो यथाक्रमानुसंधायमपि द्रष्टव्ये, तथाऽप्यव्यापनं पूर्वं निपततीति न्यायमाधिल कममेवेन निर्देशः कृतः । श्रेयसीं प्रजामिच्छतोतिरित्यत्र श्रेयसी भजा शुभपान् पुत्रो शुभपत्नी च कन्याऽभिप्रेता, यतोऽत्र कन्यो-त्पादविधानमपि उक्तं; करिष्यति; तेन निर्गुणयोः कन्या-पुत्रयोस्तथा नृपसकल्य भाधेयस्त्वेन व्युदासः । अन्ये तु पुत्रमेव श्रेयसीं प्रजामाहुः; यतोऽत्र सर्वं पुत्रमेवोद्दिश्य विधानं प्रायः करिष्यति । तदर्थमितिनिर्बुत्तिकरमिति श्रेयःप्रजा-रूपप्रयोजननिश्चादकम् ॥ ३ ॥

अथाप्येतौ स्त्रीपुंसौ केहस्वेदाभ्यामुपपाद्य, धर्म-नसिरेचनाभ्यां संशोध्य, क्रमेण प्रकृतिमापोदयेत् । संशुद्धौ चास्यापनानुवासनाभ्यामुपपाचरेत्; उपा-चरेद्यं मधुरीपधसंस्कृताभ्यां घृतक्षीराभ्यां पुरुषं, स्त्रियं तु तैलमापाम्भ्याम् ॥ ४ ॥

अथापीसादौ अवशान्तोऽधिकारे, अपिशान्तो विरोपायः । तेनाभ्यापनशुक्रतोषितगर्भाशययोरपि स्त्रीपुंसयोः श्रेयःप्रजा-जनकगुणाधानार्थं वेदादिकर्मकरणमिति दर्शयति । यद्यप्येतौ-मिति पदेनैवाधिकृतौ स्त्रीपुंसौ लब्धौ, तथाऽपि पुनर्यतः स्त्रीपु-ंताविति करोति तेन युगपदेव स्त्रीपुंसौ केहनादिविषयमाग-मेण योग्याविति दर्शयति । क्रमेणेति पेयाधिक्रमेण । स च क्रमो वसने विरेचने च द्रव्यं द्रव्यं प्रवेशान्तोपकरणमन्यत्वेन बोद्धव्यः । पुनः 'संशुद्धौ च' इति वचनात् सम्यग्बुद्धद्वयोरेवा-स्यापनानुवासने कर्तव्ये नासम्यग्बुद्धद्वयोरिति दर्शयति । मधु-रीपधशब्देन सर्वमधुरीपधग्रहणं, मधुरस्य विशेषेण शुक्र-द्विरुत्पादः । अन्ये ॥ मधुरीपधशब्देन जीवनीयगणवि-रुद्धमिति ॥ ४ ॥

ततः पुण्यात् प्रभृति त्रिराश्रमासीत प्रसन्नचरि-ण्यधःशायिनी, पाणिभ्यामन्नमज्जर्पाशान्द्रुज्जानां, न च काञ्चिन्मृजामापयेत् । ततश्चतुर्थेऽह्न्येभामु-त्साद्य सशिरस्कं क्षापयित्वा शुक्लानि वासांस्य-च्छादयेत् पुरुषं च । ततः शुक्लवाससौ सग्विणी सुमनसायन्योन्यमभिकामी संवसेयातीं स्नानात् प्रभृति युग्मेष्वहःशु पुत्रकामौ, अयुग्मेषु दुहित-कामौ ॥ ५ ॥

न च न्यूनार्थं पार्श्वगतां वा संसेवेत् । न्यूनतायां वातो यल्लवान् स योनिं पीडयति, पार्श्वगतायां वक्षिणे पार्श्वे सेप्या स च्युतः पिदधाति गर्भाशयं, वामे पार्श्वे पित्तं तदस्याः पीडितं विदहति रजः शुक्रं च । तस्मादुत्ताना धीजं गृहीयात् । तथाहि यथास्थानमवतिष्ठन्ते बोधाः । पर्याप्ते चैनां श्रितो-

दकेन परिधिञ्चेत् । तत्रात्यशिता क्षुधिता विपा-
सिता भीता विमनाः शोकार्ता क्रुद्धाऽप्यं च
पुमांसमिच्छन्ती मैथुने चातिकामा वा न गर्भं
धत्ते, विगुणां वा प्रजां जनयति । अतिवालाम-
तिवृक्षां दीर्घरोगिणीमन्येन वा विकारेणोपसृष्टां
वर्जयेत् । पुरुषेऽप्येत एव दोषाः । अतः सर्व-
दोषवर्जितौ स्त्रीपुरुषौ संख्येयताम् ॥ ६ ॥

संजातहर्षौ मैथुने चाजुकूलाविष्टगन्धं स्वास्तीर्णं
क्षुधं शयनमुपकल्प्य मनोऽं हितमशनमक्षित्वा
नात्यशितौ दक्षिणपादेन पुमानारोहेत् वामपा-
देन स्त्री ॥ ७ ॥

तत्र मन्त्रं प्रयुजीत—“अहिरसि आयुरसि सधतः
प्रतिष्ठाऽसि धाता त्वा दधातु विधाता त्वा
दधातु ब्रह्मधर्चसा भवेति ।

ब्रह्मा बृहस्पतिर्विष्णुः सोमः सूर्यस्तथाऽश्विनौ ।
भगोऽथ मित्रावरुणौ धीरं दधातु मे सुतम्”
इत्युक्त्वा संवसेयताम् ॥ ८ ॥

पुत्रावित्यातवद्वैतात् । ब्रह्मचारिणीति अध धायिनीति
च त्रिरात्रमिलनेन सव्यते । अध. धायिनीति नोच्चसप्या-
धायिनी । पाणिभ्यामममर्जनरूपानाङ्गानेति पाण्योरुपर्य-
स्फुटितं पात्रं दत्त्वा तत्रस्वममं भुञ्जाना । न च काचिन्नु-
क्तामिति शरीरावयवेषु क्लृप्तशरीरे वा मार्जनम् । पुरुषं च
स्त्र्यं हनति उत्साधेलादिप्रभोक्तक्रियया योगयेदिति योजना ।
ज्ञानात् प्रवृत्तीति स्वसेयातामिलनेन संबध्यते । तेन ज्ञानात्
प्रवृत्ति मैथुनं विधीयते न तु ज्ञानदिनात् प्रवृत्ति, पुनः कामयो-
गुमदिनविधानात् । गुमदिनं तु प्रथमतुदिनात् प्रवृत्त्येव गण-
नीयम् । यदुक्तं हारीते—“चतुर्विधप्रवृत्तिर्द्वादशीषु गुणवन्त-
मायुष्मन्तं पुनं जनयति, पथमीनवम्येकादशीषु कन्या गुण-
वती, सप्तम्यां दुर्गमा कन्याम्” इति । शुक्लामिलभोग्नीम् ।
पथीति इति समाप्ते मैथुने । मैथुने चातिकामेति विष्टरच्छेदपि
पुरुषं मैथुनमिच्छन्ती । अन्येन वा विकारेणेति कुप्रादिना
जुगुप्सितेन रोगेण । आरोहेत् शयनमिति सवन्ध । “अहिरसि”
इत्यादि “दधातु मे” इत्यन्तो मन्त्रः ॥ ५-८ ॥

सा चेदेयमाशासीत—वृहन्तमवदातं हर्षशमो-
जखितं शुक्तिं सत्यसंपन्नं पुत्रमिच्छेयमिति, शुक्ल-
ज्ञानात् प्रवृत्त्यस्यै मन्थमयदात(तं)यवानां मधुस-
र्पिभ्यां संख्येय भवेताया गोः सरूपवत्सायाः पय-
साऽऽलोड्य राजते कांस्ये वा पात्रे काले काले
सप्ताहं सततं प्रयच्छेत् पानाय । प्रातश्च शालि-
यवाघविकारान् दधिमधुसर्पिभिः पयोमिर्वा सं-
ख्येयं भुञ्जीत, तथा सायमवदातशरणदायनासन-

यानवसनभूषणा च स्यात् । सायं प्रातश्च शश्व-
च्छेतं महान्तं वृषभमाजनेयं वा हरिचन्दनाद्भृदं
पश्येत् । सौम्याभिधैनां कथामिर्मनोनुकूलामि-
रुपासीत । सौम्याकृतितयचनोपचारचेष्टांश्च स्त्रीपु-
र्यानितयनयि चेन्द्रियार्थनवदातान् पश्येत् ।
सहचर्यधैनां प्रियहिताभ्यां सततमुपचरेयुस्तथा
भर्ता । न च मिथीभावमापयेयातामिति । अनेन
विधिना सप्तरात्रं स्थित्वाऽष्टमेऽह्न्याहुत्याद्भिः
सशिरस्कं सह भर्त्रा अह्न्यानि वस्त्राण्याच्छाद्येद-
धदातामि, अवदाताश्च रजो भूषणानि च विभू-
यात् ॥ ९ ॥

हर्षहं सिंहमिममम् । हर्षक्षता सामुद्रकैः क्षुता, तेनोपादेया ।
इच्छेयमिलनेकार्यत्वादात्तां लभेयमिलनेः । तेन “आधावीत”
इत्यस्य “इच्छेयम्” इत्यनेन न पौनरुक्त्यमिति व्याख्यानयन्ति ।
काले काल इति सायंप्रातः । अत्र च मन्यपानस्य तथा
शालिवर्जभोजनस्य च विहितत्वाद्भावापि काले काले मात्रया
करणीयौ । शरणं गृहम् । आजानेयमुत्तमकुलजातमध्वम् । हरि-
चन्दनशब्देन श्वेतचन्दनं विवक्षितं, हरिशब्दस्यानेकार्थत्वात् ।
हरिशब्देन श्वेतस्यैव ग्रहणं प्रशस्तत्वात् । अन्नदोऽह्न्यागः
किंवा अन्नदो वाहुभूषणम् । पर्येदित्युपलमेतः । तेन भोग्रम-
नोभ्यामपि अवदातत्वग्रहणं कथ्यते ॥ ९ ॥

ततः कृत्वाक प्रागुत्तरस्यां विद्वयगारस्य प्राग्प्र-
णमुदकप्रयणं वा प्रदेशमभिलसीद्व्य गोमयोद्-
काभ्यां स्थण्डिलमुपलिप्स्य प्रोक्ष्य बोदकेन वैदीम-
सिन् स्यापयेत् । तां पश्चिमेनाहतयत्नसंचये
श्वेतायंसे याऽप्यजिन उपयिशेद् ब्राह्मणप्रयुक्तं,
राजन्यप्रयुक्तस्तु वैप्राये चर्मणयानडुहे वा, वैद्य-
प्रयुक्तस्तु रौरवे धास्ते वा । तत्रोपविष्टः पालाशी-
मिरेह्णदीभिरीडुस्यरीमिर्माधुकीमिर्वा समिद्धिरग्नि-
मुपसमाधाय कुशैः परिस्तीर्य परिधिभिश्च परि-
धाय लाजैः शुक्लभिश्च गन्धवतीभिः सुमनोभि-
रुपकिरेत् । तत्र प्रणीयोदपात्रं पवित्रपूतमुपसं-
स्कृत्य सर्पिराज्यायं ययोरुपगौनाजानेपादीन् सम-
न्ततः स्थापयेत् ॥ १० ॥

ततः पुत्रकामा पश्चिमतोऽग्निं दक्षिणतो ब्राह्म-
णमुपविद्यान्वाल्भमेत सह भर्त्रा यथेष्टं पुत्रमाशा-
सना । ततस्तस्या आशासनाया कृत्वाकः प्रजा-
यतिमसिर्निर्दिश्य योनी तस्याः कामपतिपूरणार्थं
काम्यामिष्टं निधेतयेदिष्णुयौनि कल्पयतिवत्यन-
यवा । ततश्चैवाज्येन स्यालीपाकमभिधाय त्रिभु-

१ “चातुषानस” इति वा० । २ “शालिवर्गभोजनस” इति
वा० । ३ “सर्वस्य च श्वेतस्यैव” इति वा० ।

द्वयाद्यधात्तायम् । मन्त्रोपमञ्चितमुदपात्रं तस्यै
दद्यात् सर्वोदकार्यान् कुरुष्वेति । ततः समाप्ते
कर्मणि पूर्वं दक्षिणपादमभिहरन्ती प्रदक्षिणमग्निम-
नुपरिक्रामेत् सह भर्त्रा । ततो ब्राह्मणान् स्वस्ति
वाचयित्वाऽऽज्यशेषं प्राश्नीयात् पूर्वं पुमान्,
पश्चात् स्त्रीः । न चोच्छिष्टमवशेषयेत् । ततस्तौ सह
संवसेयातामपरात्रं, तथाविधपरिच्छदावेव च
स्यार्तां, तथेष्टपुत्रं जनयेताम् ॥ ११ ॥

या तु स्त्री इयामं लोहिताक्षं व्यूढोरस्कं महा-
याहुं च पुत्रमाशासीत्, या धा कृष्णं कृष्णमुददीर्घ-
केशं शुक्लाक्षं शुक्रदन्तं तेजस्विनमात्मवन्तम्; एष
एधानयोऽपि होमविधिः । किन्तु परिवर्हो वर्ण-
वर्जं स्यात् । पुत्रवर्णानुरूपस्तु यथाशीरेव तयोः
परिवर्होऽन्यः कार्यः स्यात् ॥ १२ ॥

शूद्रा तु नमस्कारमेव कुर्यात् (देवोमिद्विजगुह-
तपस्वित्तिष्ठेभ्यः) ॥ १३ ॥

या या च यथाविधं पुत्रमाशासीत् तस्यास्त-
स्यास्तां तां पुत्राक्षिपमनुनिशम्य तांस्ताञ्जनपदा-
भ्मनस्ताऽनुपरिक्रामयेत् । ततो या या तेषां तेषां
जनपदानां मनुष्याणामनुकुरं पुत्रमाशासीत् सा
सा तेषां तेषां जनपदानां मनुष्याणामाहारविहा-
रोपचारपरिच्छदानुविधत्सेति वाच्या स्यात् ।
इत्येतत् सर्वं पुत्राक्षिपां समृद्धिकरं कर्म व्याख्या-
तं भवति ॥ १४ ॥

स्थण्डिलं पूजनस्यार्णम् । वैश्वं पिण्डकाम् । तां पथिमेनेति
वेदिकायाः पथिने । श्वेतापमे वाऽप्यजिने इति श्वेतवृषभ-
कर्मणि वेद्यर्थः । ब्राह्मणप्रयुक्त इति यदि ब्राह्मणेन पुत्रेष्टव्यं
प्रयुक्तः स्यात् तथा स ऋत्विज् श्वेतवृषभसव्ये श्वेतवृषभम-
मंनि वा उपविशेत् । राजन्यप्रयुक्तस्तु वैवाद्यादिचर्मणि 'उपवि-
शेत्' इति शेषः । दक्षरिणविशेषः । परिधिभिर्गतिं चतुर्भिः
पक्षाशुहृद्वैः । परिधायेति वैष्टयत्वा । पथिमेनेव पूर्वं यत्रेण
पथिप्रवृत्तं, तत्रोदपात्रविशेषणम् । उपसंस्तयेति तदुदपात्रमेव
संस्कारमन्त्रैरुपसंस्तुत्य । सर्पराज्यायमिति नवनीतं घृतार्घ्यं;
किंवा सर्पैर्भूतमेव, आज्यार्घ्यमिति मन्त्रपूतघृतकरणार्थम्;
आयशराब्देन मन्त्राभिर्मन्त्रितं घृतमुच्यते । पथिमतोऽग्निं
दक्षिणतो ब्राह्मणमिति यथा पूर्वंगामिर्वागे च ब्राह्मणो भवति
तथेत्यर्थः । अत्रुक्तमेवेति ऋत्विक्स्युक्ता ऋत्विग्निधानमनुकु-
षीदित्यर्थः । प्रजापतिमग्निमिदिर्येति ब्राह्मणमग्निमकथ्य । योनौ

कामपूरणार्थमग्नाविष्टिं निर्वपेदिति कुर्यात् । विष्णुर्वागिति स्या-
दित्वा इष्टिवाधिका ऋक् । पाकमिति चरम् । अग्निधार्घ्येति
मिथीकृत्य । यथात्रायमिति यथावेदम् । किन्तु परिवर्हो वर्णव-
र्जमिति परिवर्हः शयनासनपुष्पादिपरिच्छदः । तेन यथाविधा
पुत्रेच्छा तथावर्णः परिवर्हः कर्तव्य इति वाच्यार्थः । शूद्राविधान-
माह—शूद्रा त्विलादि । नमस्कारमेव कुर्यादिति शूद्राया मन्त्रे
होमे चानधिकारात् नमस्कारमात्रकरणम् ॥ १०-१४ ॥

न खलु केवलमेतदेव कर्म वर्षविशेष्यकरं
भवति । अपि तु तेजोधातुरप्युदकान्तरिक्षधातुग्रा-
योऽवदातवर्णकरो भवति, पृथिवीवायुधातुग्रायः
कृष्णवर्णकरः, समसर्वधातुग्रायः इयामवर्णकरः १५

वर्णविशेषकरं हेत्वन्तरमाह—न ॥ खल्वेत्यादि । तेजो-
धातुः कृष्णवर्णं इयामवर्णं च वर्तते ॥ १५ ॥

सत्त्ववैशेष्यकराणि पुनस्तेषां तेषां प्राणिनां
मातापितृसत्त्वान्यन्तर्वह्याः श्रुतयश्चाभीर्षणं स्रो-
चितं च कर्म सत्त्वविशेषाभ्यासद्येति ॥ १६ ॥

वर्णविशेषहेतुमभिधाय सत्त्वनेदहेतुमाह—सर्वेत्यादि ।
मातापितृसत्त्वानोति मातापित्रनुकारेण सत्त्वानि प्रायः प्रभा-
शब्देव भवन्ति । अन्तर्बली गर्भिणी । श्रुतयश्चाभीर्षणमिति
यथा गर्भिणी गौरीति श्रूणोति, तथासत्त्वमपायं जनयति ।
स्रोचितं च कर्मैति गर्भेणोपाजितं कर्म सफलानुरूपं सर्वं जन-
यति । सत्त्वविशेषाभ्यासद्येति यथाविधं सर्वं पुरयोऽभ्य-
सति जन्मान्तरे तथात्वात् एव जायते । यत्नं हि—“जन्म
जन्म यदभ्यस्तं दानमध्ययनं तपः । तेनैवाभ्यासयोगेन तच्च
वाग्यसते गरः”—इति ॥ १६ ॥

यथोक्तेन विविधोपसंस्कृतशरीरयोः स्त्रीपुरुष-
योर्मिथ्यैवावमत्यस्ययोः शुक्रं श्लेष्मिनेन (सह सं-
योगं) समेत्याख्यापक्षमन्यापक्षेन योनाद्यनुपहता-
यामप्रदुष्टे गर्भाशये गर्भमभिनियेत्यत्येकान्तेन ।
यथा—निर्मले वाससि सुपरिकल्पिते रज्जनं समु-
दितगुणमुपनिषत्तादेव रागमभिनियेत्येति, तद्वत् ।
यथा वा क्षीरं दध्नाऽभिपुतमभिषवणाद्विहाय स-
मावमापद्यते दधिभावं, शुक्रं तद्वत् ॥ १७ ॥

संप्रति गर्भोत्पत्तिक्रमाह—यथोक्तेनैत्यादि । यथोक्तेन
विधिवेति पक्षकर्मोक्तेन । रज्जनं रागद्वन्द्वम् । दध्मभिपुत-
मिति दध्ना सोकमात्रेण मिथितम् । आपद्यते दधिभावंमिति
दधित्वमापद्यते । तद्वदिति यथा क्षीरं दधि भवति, रज्जनं
रागो वा भवति, तथा शुक्रं गर्भयमिनिर्वर्तयति । शुक्रं यथोक्तं
योगित्युक्तमित्यर्थः ॥ १७ ॥

पथमभिनियेतमानस्य गर्भस्य स्त्रीपुरुषत्वे हेतुः

१ 'अपमादि' इति पा० ।

१ 'ततोऽनुपरिक्रम्य' इति पा० । २ 'सह सर्वाऽऽज्यवेषे' इति
पा० । ३ 'स्वातामिति हस्तकिण्वपुलके न पठ्यते । ४ 'योगीन्द्र-
नापतेनत्वमुं घाटं न पठति० । ५ 'ताननुपरिक्रम्य' इति पा० ।
६ 'पुत्रादिसत्यम्' इति पा० । ७ 'पुत्रोत्पत्त्यर्थ' इति पा० ।

पूर्वमुक्तः । यथा हि बीजमनुपतप्तमुतं स्वां स्वां प्रकृतिमनुविषीयते ग्रीहिषां ग्रीहित्वं यवो या यवत्वं तथा स्त्रीपुरुषापपि यथोक्तं हेतुयि-
भागमनुविषीयेते ॥ १८ ॥

यथोक्तं हेतुविभागमनुविषीयेते इति "एकेन कन्या-
भधिकेन पुत्रं शुकेण" (शा. अ. २) इत्यादिप्रयोगविभागं
श्रीपुरुषजनकमनुविषीयेते ॥ १८ ॥

तयोः कर्मणा वेदोक्तेन विपत्तनमुपदिश्यते
प्राग्व्यक्तीभावात् प्रयुक्तेन सम्यक् । कर्मणां हि
देशकालसंप्रयुतेतानां नियतमिष्टफलत्वं, तथेतरे-
यामितरत्वं । तस्मादापन्नगर्भां स्त्रियमभिल-
मीक्ष्य प्राग्व्यक्तीभावाद्गर्भस्य पुंस्यनमस्यै दद्यात् ।
गोष्ठे जातस्य न्यग्रोधस्य प्रायुस्तराभ्यां शाखाभ्यां
शुके अनुपहते आदाय द्वाभ्यां धान्यमाषाभ्यां
संप्रयुतेताभ्यां गौरसर्पयाभ्यां या सह दग्धिं प्रक्षिप्य
पुण्येण पिबेत्, तथैवापरान् जीवकर्मकापामा-
गसहचरककाश्च युगपदेकैकशो यथेष्टं याऽप्युप-
संस्कृत्य पयसा, शुक्लपीठकं मत्स्यकं योदकाजलो-
प्रक्षिप्य पुण्येण पिबेत्, तथा कनकमयान् राज-
तानावस्त्राश्च पुरुषकानमिष्यणान्शुप्रमाणान् दग्धिं
पयस्युदकाज्जलो या प्रक्षिप्य पिबेद्वचशेषतः
पुण्येण, पुण्येणैव च शालिपिष्टस्य पच्यमानस्यो-
प्यमानमुपात्राय तस्यैव च पिष्टस्योदकसंसृष्टस्य रसं
देहल्यामुपनिघार्य दक्षिणे नासापुटे स्वयमासिञ्चेत्
पिबुन । यद्यान्यदपि प्राक्षणा भूयुरासा वा स्त्रियः
पुंस्यनमिष्टं तच्चापुष्टेयम् । इति पुंस्यनानि ॥ १९ ॥

संप्रति स्त्रीवे मुदपत्ये च रक्षाधिकारं तथा शुक्राधिकारं
च पूर्वोक्तं हेतुमन्य वेदिकं पुत्रजनकं विधानान्तरमाह—
तथोरिलादि । वेदोक्तेनैवापुर्वोक्तेन । प्राग्व्यक्तीभावादिति
यावत् शीलं पुंस्यं वा गर्भस्य व्यक्तं भवति तावदेव तद-
श्चमाणं कर्म लिङ्गपरितिकरं भवति । व्यक्तित्वं द्वितीये
मासे भवति । यदुक्तम्—“द्वितीये मासे घनः संप्रयते”
(शा. अ. ४) इत्यादि; किंवा तृतीये मासे अन्नप्रत्य-
ग्राभिव्यक्त्येकीभावात् क्षेत्रं, द्वितीये शु मासे ग्रन्था-
दिहये गर्भे प्रत्यङ्गव्यक्तीभावो न व्यक्तः; तेन वक्ष्यमाणं
कर्म मासद्वयं यावत् कर्तव्यम् । प्रयुजेनेति पूर्वेण संबध्यते ।
नियतं निश्चितम् । तथेतरेयामितरत्वमिति कर्मणां देशकाल-
विशुणानामनिश्चलं निश्चितमित्यर्थः । पुंसवनमिति पुंस्त्व-
कारकं कर्म । गोष्ठे गयां निधामस्थानम् । अन्नं च स्थानादि-
विशेषपरिमह एव फलदो भवतीति वचनादुभोपवे, नात्रा-

स्यादशां युक्तयः प्रभवन्ति । धान्यमाषाभ्यां ग्रीहिषां ग्रीहि-
यन्ति, सुवर्णमाषं च ध्यावर्तयन्ति । गौरसर्पयः श्वेतसर्पयः ।
पुण्येनेति पुण्यनसत्रेण । यथेष्टमित्यनेन द्विरात्रिसो वा पिबेद-
त्यपि दक्षयति । कुन्जकीटः 'कवडिगणैः', इति ख्यातः; किंवा
ज्येष्ठी कुन्जकीटः । जतुकर्मोऽप्यत्र प्रयोगः 'मितमत्स्य' इति
पठ्यते, मितमत्स्यसत्रेण च शाखायां 'ज्येष्ठी' उच्यते ।
मत्स्यको हलमत्स्यः । देहलीं गृहद्वाराधःकाष्टं, तत्रोपनि-
याव 'विर' इति शेषः; किंवा आत्मानमेव देहल्यामुपनि-
यायेति मन्तव्यम् । यदुक्तं जतुकर्म—“देहल्यामासीत्”
इति ॥ १९ ॥

अत ऊर्ध्वं गर्भस्थापनानि ध्यात्याख्यामः—
ऐन्द्री प्राप्ती शतपीयां सहस्रपीयांऽनोषाऽ-
न्यथा क्षियाऽतिरा घात्वपुष्पी सिन्धुकृतेनकान्ता
चेत्यासामोपधीनां शिरसा दक्षिणेन वा पाणिना
धारणं, एताभिश्चैव पुण्ये पुण्ये ज्ञानं, सदा च ताः
समालभेत । तथा सर्पासां जीघनीयोक्तानामोप-
धीनां सदोपयोगस्तैस्तैरुपयोगविधिभिः । इति
गर्भस्थापनानि ध्यात्याख्यातानि भवन्ति ॥ २० ॥

संप्रति स्थितस्य गर्भस्य गर्भोपघातकभावप्रभावसङ्कटत्वेन
यत् पुनः स्थितिकारकं तद्वर्गस्थापनमुच्यते—अत ऊर्ध्व-
मिलादिना । ऐन्द्री गौरसर्करी । शतपीयांसहस्रवीर्ये
द्वयोद्वयम् । अलोच पाटता । अन्वथा गृह्यी । अरिष्टा
कटुरोहिणी । शत्रुपुष्पी पीतचक्षुः । सिन्धुकृतेनकान्ता
श्रियः ॥ २० ॥

गर्भोपघातकरास्त्वमे भावा भवन्ति, तद्य-
था—उत्कटविषमकठिनासनसेविन्या घातमृशपु-
रीपवेगानुपहन्यत्या दारुणानुचितव्यायामसेवि-
न्यास्तीक्ष्णोष्णतिमात्रसेविन्याः प्रमिताशनसे-
विन्या गर्भो म्रियतेऽतः कुक्षेः, अकाले वा कंसते,
शोपी वा भवति; तथाऽभिघातप्रपीडनैः श्वभ्रू-
पप्रपातदेशावलोकनैर्वाऽभीक्ष्णं मातुः प्रपतत्यकाले
गर्भः, तथाऽतिमात्रसंशोभिर्मियांनैयानेन, अत्रिया-
स्तिमात्रअचणैर्वा, प्रततोत्तानशायिन्याः पुनर्गर्भस्य
नाभ्याधया नाडी कण्ठमनुवेष्टयति, विवृतशा-
यिनी नन्दाचारिणी चोन्मत्तं जनयति, अपस्मारिणं
पुनः कलिकलहशीला, व्यवायशीला दुर्बुपमहीकं
क्षीणं वा, शोकनित्या भीतमपचितमत्स्यायुपं वा,
अभिध्यायी यरोपतायिन्यीधुं क्षेणं वा, स्तेना

त्याचास्यदुलमतिद्रोहिणमकर्मशीलं वा, अमार्पिणी चण्डमौपधिकमस्यकं वा, स्वप्ननित्या तन्द्रालुम-
बुधमल्पाग्निं वा, मद्यनित्या पिपासालुमल्पस्मृतिम-
नवस्थितचित्तं वा, गोधार्मांसप्राया शार्करिणमहम-
रिणं शनैर्महिणं वा, घराहर्मांसप्राया रक्ताक्षं क्रय-
नमतिपहयरोमाणं वा, मत्स्यमांसनित्या चिरनिमेघं
स्तब्धाक्षं वा, मधुरनित्या प्रमेहिणं मूकमतिस्थूलं
वा, अम्लनित्या रक्तपित्तिनं त्वगक्षिरोगिणं वा,
लघ्वनित्या शीघ्रवलीपलितं रालित्यरोगिणं वा,
फटुकनित्या दुर्बलमल्पशुक्रमनपत्यं वा, तिकुनित्या
होपिणमपलमनुपचितं वा, कपायनित्या श्याव-
मानाहिनमुदाघातिनं वा, यद्यश्च यस्य यस्य व्याघे-
निदानमुक्तं तच्छास्त्रेयमानाऽन्तर्पेत्ती तन्निमित्त-
विकारबहुसमपत्यं जनयति । पितृजास्तु शुक्रदोषा
मातृजैरपचारैर्व्याख्याताः । इति गर्भोपघातकका-
भाषा भवन्त्युक्ताः । तस्माद्विदितानाहारविहारान्
प्रज्ञासंपदमिच्छन्ती स्त्री विशेषेण वर्जयेत् । सा-
ध्याचारा चात्मानमुपचरेद्विदितान्यामाहारविहार-
भ्यामिति ॥ २१ ॥

बालस्याचिरजतस्यापि गर्भव्यपदेशो भवति, तेन बालोर्बेहि-
रपि नैरणपद्माये भन्तःकुशेरिति विशेषणमुपपन्नम् । प्रततो-
त्तानशायिनी लप्तावशयनशीला । विट्ते अनाहृते देहो सयन-
शीला विट्प्रशायिनी । विट्प्रशायिनी तथा नक्तकारिणी च
रक्षःप्रवृत्तिभूतामिगमनीया भवति; ततश्च भूतैरभिभूतो गर्भ-
जन्तो भवतीति युक्तम् । कलिर्वाषिक*, बलहृत् शरीरकः ।
खिणं लोबवान् । अनित्याग्नी मनसा द्रोहणशीला । औषधिकं
शोष्णप्रचारिणम् । क्रयनमकस्मादुच्छु(सावरोधः), तद्वानपि
कथन इत्युच्यते । मधुरमित्येह गर्भिणीविहितं क्षीरं विहायान्य-
मधुरानुपेक्षितं मोक्षया; क्षीरस्य तु विहितत्वेन प्राप्तस्त्वम् ।
तत्र पण्णामपि रसानामस्योर्ध्वपेक्षे दोषमभिधात यत् पुनर्म-
यादीनामस्योर्ध्वपेक्षे दृष्टव्यं त्रुते, तद्वत्प्रमादस्य दोषनिशे-
षाभिधानार्थमिति ज्ञेयम् । बलहृत्तुवेया ये निवार्य इह गर्भस्यो-
पिततिदाना दस्यन्ते ते तावदुचितोत्पादा एव । यथा—निद्रा-
विशेषया तन्द्रालः, मधुरसेवया मेही, अम्लेन रक्तपित्तादि-
युक्त इत्यादि । ये तु हेतुसदृश विकारा गर्भस्य दस्यन्ते यथा
गोधार्मांस शार्कराहमरीत्यादि, तेष्वपि द्रव्यप्रमाणादेव ज्ञेयाः ।
यद्यपि गर्भप्रहणात् प्रागपि क्षिया अपाध्यसेयाऽऽतर्वदुष्टिद्वारा
गर्भे विकारं जनयति, तथा पुरुषस्याप्यस्येवा शुक्रदुष्टिद्वारा गर्भे
दुष्टिं जनयतीति इदं च 'पितृजास्तु' इत्यादिना ग्रन्थेन वक्तव्यं,
तथाऽपि वृद्धीतगर्भाया क्षिया अपचारविशेषेणव्यवधानाद्वर्ग-
दुष्टिकरा भवन्तीति कृत्वा 'तत्तदाश्वेयमानाऽन्तर्पेत्ती' इत्युक्तम् ।

मातृजैरपचारैर्व्याख्याता इति यथा मातृपचारागुप्या गर्भ-
व्याधयो भवन्ति; एवं पितुरपि व्यवधात् प्रागपचारेण शुक्र-
दुष्ट्याऽपचारागुप्या व्याधयो भवन्तीत्यर्थः । स्त्री विशेषेणेत्यनेन
पुरुषोऽपि वर्जयेदिति दर्शयति । साध्याचारेति मन्त्राचारा-
शीला ॥ २१ ॥

व्याधींश्चास्या मृदुमधुरशिशिरसुप्तसुकुमारप्रा-
यैरौषधाहारोपचारैरुपचरेत्, न चास्या यमनविरे-
चनशिरोविरेचनानि प्रयोजयेत्, न रक्तमवसेच-
येत्, सर्वकालं च नास्यापनमनुवासनं वा कुर्या-
दन्यत्राल्पयिकाप्रायेः । अष्टमं मासमुपादाय
घननादिसाध्येषु पुनर्विकारेष्वाल्पयिकेषु मृदुभिर्ब-
भनादिभिस्तदर्थकारिभिर्यौपचारः स्यात् । पूर्णमिष-
तैलप्राप्तमसंक्षोभयतोऽन्तर्पेत्ती भवत्युपचर्या ॥ २२ ॥

सा चेदपचात् द्वयोस्त्रिषु वा मासेषु पुण्यं
पश्येत्प्रास्या गर्भः स्वास्त्यतीति विधात्; अजात-
सारो हि वसिन् काले भवति गर्भः ॥ २३ ॥

सा चेदनुष्णभृतिषु मासेषु क्रोधशोकाद्येर्व्या-
भयभासव्यवायव्यायानसंक्षोभसंधारणविप्रमाश-
मशयनस्थानभृतिपिपासातियोगात् कदाहाराद्या पुण्यं
पश्येत्, तस्या गर्भस्यापनविधिमुपदेक्ष्यामः । पुष्प-
दर्शनादेवैर्गर्भा नृपात्—शयनं तावन्मृदुसुखशिशि-
रास्तरणसंस्तोर्णमीपवचनतश्चिररक्तं प्रतिपद्यसेति ।
ततो यदीमधुक्रसर्पिभ्यां वरमशिशिरवारिणि सं-
स्विताभ्यां पिशुमाग्राप्योपस्यसमीपे स्थापये-
त्तस्या; तथा शतधीतसहस्रधौताभ्यां सर्पिभ्याम-
धोनामेः सर्वतः प्रदिद्यात्, सर्वतश्च गन्धेन चैनां
पयसा सुशीतेन मधुकाभ्युना वा न्यप्रोधादिकपा-
येण वा परिपेक्षयेदधो नामेः, उदकं वा सुशीतमव-
गाहयेत्, क्षीरिणां कपायद्रुमाणां च स्वरसपरिपी-
तानि खेलाभिं प्राहयेत्, न्यप्रोधादिशुक्तासिद्धयोर्वा
क्षीरसर्पिणोः पितुं प्राहयेत्, अतश्चैवाक्षमात्रं प्रादा-
येत्, प्राशयेद्वा केवलं क्षीरसर्पिः, पशोत्पलकुमुद-
किञ्चलकांश्चास्यै समधुशार्करान् लेहार्थं दधात्,
शृङ्गातकपुष्करवीजकशेरुक्कान् भक्षणार्थं, गन्ध-
प्रियङ्गुत्वतितोपलशालूकोदुम्बरशालादुन्मप्रोधशु-
क्नानि वा पाययेदनामात्रेण पयसा, पयसा चैनां
वलातिवलाशालिपथिकेषु मूलकाकोलीशृतेन सम-
धुशार्करं रक्तशालीनामोदनं मृदुसुरभिशीतलं भोज-
येत्, लावकपिखलकुरङ्गशम्भरशशहरीरैणकाल-
पुच्छकरसेन वा घृतमुसंस्कृतेन सुखशिशि-
रोपवातदेशस्थानं भोजयेत्, क्रोधशोकापासव्य-

१ 'गोपासासिध्या' इति पा० । २ 'व्याख्याता' इति पा० ।

३ 'गर्भरपसद्वति' इति पा० । ४ 'शरीरकलह' इति पा० ।

१ 'जस्तोभ्यान्तर्पेत्ती' इति पा० । २ 'वेयानि' इति पा० ।

घायव्यायामेभ्यश्चाभिरक्षेत्, सौम्याभिधैनां कथा-
भिर्मनोनुकूलाभिरुपासीत; तथाऽस्या गर्भेस्ति-
ष्ठति ॥ २४ ॥

यदुभिवेचनादिमिरिति यदुद्वयकृतेरल्पमात्रेण वचनादि-
मिरित्यर्थः । तदयंकारिमिति यथा वचनावर्धनारि विष्टीवनं,
विवेचनातु(यं)कारिणी फलवर्तिरित्यादिरुपचारः कर्तव्यः ।
सधारणं वेगसंधारणम् । कदाह्वारः कुतिसताह्वारः । निशिरं
शीतम् । यशीमधुकविद्धं सर्पिः यशीमधुकसर्पिः । चेकानि
प्राद्वेदित्वान् योनिमिति शेषः । अतथैवेति न्यमोपाविशुद्धात् ।
किं वा 'क्षीरसर्पिः' इत्यस्मिन् पाठे क्षीरोत्थितं सर्पिः क्षीरसर्पिः
॥ २२—२४ ॥

यस्याः पुनरामान्वयात् पुनर्दर्शनं स्यात्, प्राय-
स्तस्यास्तर्ज्जमपघातकरं भवति, विरुद्धोपक्रमत्वा-
त्तयोः ॥ २५ ॥

यस्याः पुनरुपणीतक्षणेपयोगाद्गर्भिण्या महति
संजातसारे गर्भे पुनर्दर्शनं स्यादन्यो या योनि-
स्त्रायस्तस्या गर्भो वृद्धिं न प्राप्नोति निःश्रुतत्वात्,
स कालमवतिष्ठतेऽतिमात्रं, तमुपविष्टकमित्या-
चक्षते केचित् । उपवासप्रसक्तमपरायाः पुनः
कदाह्वारयाः क्रोद्धेपिण्या चातप्रकोपणोक्तान्यासे-
पमानाया गर्भो वृद्धिं न प्राप्नोति परिशुष्कत्वात् ।
स चापि कालमवतिष्ठतेऽतिमात्रम्, अस्पन्दनश्च
भवति, तं तु नागोदरमित्याचक्षते ॥ २६ ॥

आमान्वयादिति आमजनकहेतोः सकारादित्यर्थः । विरु-
द्धोपक्रमत्वादिति गर्भसाधे हि सम्भनं कर्तव्यं, तच्च शीतं यदु-
मदुरं च, तन्नामविरुद्धमामजनकत्वादिति विरुद्धोपक्रमता ।
अन्यो वेति आर्तवक्षणव्यतिरिक्तः । यद्यपि केचिदित्युक्तं
तथाऽप्यप्रतिषेधाशयार्थस्याप्येतत् संमतम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

नार्योस्तयोर्दमयोरपि चिकित्सितविशेषमुप-
देक्ष्यामः—भौतिकजीवनीयवृद्धणीयमधुरघातहर-
सिद्धानां सर्पिणां पयसामामगर्माणां चोपयोगो
गर्भवृद्धिकरः, तथा संभोजनमेतैरेष सिद्धेष्ट घृता-
दिभिः सुमिक्षायाः, अमीक्षणं यानवाहनापमार्ज-
नायवृद्धमणिरुपपादनमिति ॥ २७ ॥

यस्याः पुनर्गर्भः प्रसूतो न स्पन्दते तां द्येन-
मत्स्यगवयश्चिखिताप्रचूडतिचित्रीणामन्यतमस्य
सर्पिण्यता रसेन मापयूपेण वा प्रभूतसर्पिणा मूल-
कयूपेण वा रक्तशालीनामोदनं यदुमधुरशीतलं
भोजयेत् । तैलाम्यङ्गेन चास्या अमीक्षणमुदरवस्ति-
वंक्षणेहकटीपाश्वेष्टप्रदेशानीपदुष्णेनोपचरेत् २८

यस्याः पुनरुद्वारवर्तविबन्धः स्यादष्टमे मासे न
वानुयासनसाध्यं मन्येत ततस्तस्यास्तद्विकारप्रश-

मनमुपकल्पयेन्निरुद्धम् । उदावर्तो हुपेक्षितः सहसा
संगमो गर्भिणी गर्भमथवाऽतिपातयेत् । तत्र वीरण-
शालिपष्टिककुशकाशेक्षुवालिकावेतसपरिव्याधमू-
लानां भूतीकानन्ताकादमर्यपरूपकमधुकमृद्धीकानां
च पयसाऽर्घोदकेनोद्गम्य रसं प्रियालविमीत-
कमज्जतिलकल्कसंप्रयुक्तमीपह्वणमनत्युष्णं च नि-
रुद्धं दद्यात् । व्यपगतविवन्धां यैनां सुपसलिलपरि-
पिकाद्वीं स्वैर्यकरमविदाहिनमाहारं भुक्वतीं सायं
मधुरकसिन्धेन तैलेनानुवासयेत् । न्युजां त्वेनामा-
स्थापनानुवासनान्यामुपचरेत् ॥ २९ ॥

चिकित्सितविशेषमित्यत्र विशेषशब्देन गर्भव्याध्यान्तरादे-
कया चिकित्सितविशेषो हैयः, उपविष्टकनागोदरयोस्तु विमिश्र-
वेष्ट चिकित्सा वक्तव्या, किं वा 'यस्याः पुनर्गर्भः प्रसूतो न
स्पन्दते' इत्यादिना योऽवस्थायां विशेषो वक्तव्यस्तमपेक्ष्योक्तं
चिकित्सितविशेषमिति । भौतिकं भूतोपघातहितं वक्तागुगु-
त्वादिः किं वा महर्षशास्त्रिकं घृतं वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् ।
सुमिक्षाया इति शुवमुखायाः । न चानुवासनसाध्यं मन्ये-
तेति सामत्वादुदावर्तस्य वानुवासनसाध्यता भवतीति हैयम् ।
तद्विकारप्रशमनमिति उदावर्तप्रशमनमित्यर्थः । हृदुदावर्तप्रश-
मनं निरुद्धमाह—तत्रेत्यादि । परिव्याधो वेतसनेदः । वृद्धमध्य
रसमिति कार्यं लिखाय । काषाघरिपरिमाणं च निरुद्धपरिमाण-
रिमायैव कर्तव्यम् । न्युज्जामिक्षाद्योनुद्धीम् ॥ २७—२९ ॥

यस्याः पुनरतिमात्रदोषोपचयाद्वा सीक्षणेष्णाति-
मात्रसेवनाद्वा चातमूधुरीपवेगविधारणैर्वा विप-
माश(स)नशयनस्थानसंपीडनाभिपातेर्वा क्रोधशो-
केष्वामयशस्तादिभिर्वा साहसैर्वा परैः कर्मभिर-
न्तःकुक्षेर्गर्भो प्रियते, तस्याः स्तिसितं स्तब्धमुदर-
माततं शीतमदमास्तगतमिष भवत्यस्पन्दनो गर्भः,
शूलमधिकमुपजायते, न चाव्याः प्रादुर्भवन्ति,
योनिर्न प्रस्रवति, अक्षिणी चास्याः क्लृप्ते भवतः,
ताम्यति, व्यथते, भ्रमते, श्वसिति, अरतिवह्नुला च
भवति, न चास्या वेगप्रादुर्भावो यथावदुपलभ्यते,
इत्येवंलक्षणां विषयं मृतगर्भमिति विधात् ॥ ३० ॥

अदमान्तवर्तमिवेति अन्तर्गतप्रकारमिवेत्यर्थः । आयी प्रस-
वकालश्चलम् ॥ ३० ॥

तस्य गर्भशल्यस्य जरायुप्रपातनं कर्म संशम-
नमित्याहुर्देवे, मन्त्रादिकमथर्ववेदविहितमित्येके,
परिदष्टकर्मणा शल्यहर्त्ता हरणमित्येके । व्यपगत-
गर्भशल्यां तु ज्ञेयमामगर्भो सुरासीध्वरिष्टमधुम-
दिरासवानामन्यतममग्रे सामर्ध्यतः पाययेद्गर्भको-

प्रशुद्धमर्तित्विसरणार्थं प्रहर्षणार्थं च, अतः परं संमरणैर्बलानुरक्षिमिरक्षेहसंमयुक्तैर्यवाग्वादिभिर्वा तत्कालयोगिभिराहाररूपचरेन्द्रोषधानुल्लेखविशेषणमात्रं कालम् । अतः परं छेदपानैर्वस्तिभिराहारविधिभिश्च दीपनीयजीवनीयशृङ्गणीय-मधुरवातहरसमाख्यातैरुपचरेत् । परिपकगर्मशल्यायाः पुनर्विमुक्तगर्भशल्यायास्तदहरेव स्नेहोपचारः स्यात् ॥ ३१ ॥

‘एके’ इति वचनेन अग्रतिषेधेन च (तुष्टिकित्यव्याधेः) जरावृत्तनकर्मादीनां प्रयाणामपि मृतगर्भापहरणं प्रति सम्बन्धसाधनता भाव्यति दर्शयति । दोषधातुल्लेखविशेषणमात्रं कालमिच्छेन दोषधातुल्लेखविशेषणवर्धिता ययोककमस्य दर्शयति ॥ ३१ ॥

परमतो निर्विकारमाप्याव्यमानस्य गर्भस्य मासे मासे कर्मापवेक्ष्यामः । प्रथमे मासे शङ्किता चेद्गर्भमापन्ना क्षीरमनुपस्पृष्टं मात्रावच्छीतं काले काले पिबेत्, साम्यमेव च भोजनं सायं प्रातश्च भुञ्जीत; द्वितीये मासे क्षीरमेव च मधुरौषधसिद्धं; तृतीये मासे क्षीरं मधुसर्पिर्भ्यामुपसंख्यज्य; चतुर्थे मासे क्षीरनयनीतमक्षमाग्रमभीषात्; पञ्चमे मासे क्षीरसर्पिः, षष्ठे मासे क्षीरसर्पिर्मधुरौषधसिद्धं; तदेव सप्तमे मासे । तत्र गर्भस्य केशा जायमाना मातुर्घिर्वाहं जनयन्तीति स्मियो भगवन्ते; तत्रेति भगवानाश्रितः, किन्तु गर्भोत्पीडनाद्वातपित्तलेप्माण उरः प्राप्य विदाहं जनयति, ततः कण्डूदपजायते, कण्डूमूला च किङ्किन्त्यासिर्भवति । तत्र कोलोदकेन नयनीतस्य मधुरौषधसिद्धस्य पाणितलमात्रं काले कालेऽस्य पानार्थं दद्यात्, चन्दनमृणालकल्कैश्चास्याः स्तनोदरं विमृद्नीयात्, शिरस्यधातकीसर्पपमधुकचूर्णैर्वा, फुटजाजंकबीजमुस्तहरिद्राकल्कैर्वा, निम्बकोलसुरसमक्षिप्राकल्कैर्वा, प्रपतहरिणशशारधिरयुतया त्रिफल्या वा; कर्पवीरपत्रसिद्धेन तैलेनाभ्यङ्गः, परिपेकः पुनर्मालतीमधुकसिद्धेनाम्मासा; जातकण्डूश्च कण्डूयनं वर्जयेत्त्वग्भेदवैरुष्यपरिहारार्थम्, असहायां तु कण्डूमुन्मूर्धनोद्धर्षणार्थं परिहारः स्यात्, मधुरमाहायजातं वातहरमल्पमक्षेहलवण-मल्पोदकापानं च भुञ्जीत । अष्टमे तु मासे क्षीरयवाग्नौ सर्पिभ्यो काले काले पिबेत्; तत्रेति भद्रकाप्यः, पैङ्गल्यावाधो ह्यस्या गर्भमागच्छेदिति; अस्त्यत्र पैङ्गल्यावाध इत्याह भगवान् पुनर्वैद्यरावेयः, न त्वेवैतन्न कार्यम्; एवं कुर्वीत ह्यो-

गाऽऽस्येव्यवलवर्णस्वरसंज्ञनदसंपदुपेतं शतीनामपि श्रेष्ठमपत्यं जनयति । नयमे तु खल्वेनां मासे मधुरौषधसिद्धेन तैलेनानुवासयेत् । अतश्चैवास्यास्यैलात् पिबुं योनौ प्रणयेद्गर्भस्थानमार्गक्षेहनाथम् । यदिदं कर्म प्रथमं मासं समुपादायोपदिष्टानवमाम्मासात्ततः गर्भिण्या गर्भसमये गर्भधारिणीकुक्षिकटीपार्श्वप्रुष्टं मृदुभवति, वातश्चातुलोमः संपद्यते, मूत्रपुरीषे च प्रवृत्तिभूते सुखेन मार्गमनुपद्यते, चर्मनखानि च मार्दवमुपयान्ति, दलवर्णां द्योपचीयेते, पुत्रं चेष्टं संपदुपेतं सुखिनं सुखेनैवा काले प्रजायत इति ॥ ३२ ॥

गर्भस्य प्रतिमासिकं कर्माह—परमत इत्यादि । तत्रेति भगवानाश्रित इति युगपदेव तृतीये मासेऽत्रप्रलम्भितः केशा अपि तदेव जाताः क्रमेण वर्णन्ते न सप्तमे मास इति भावः । अथ कर्म तर्हि सप्तमे मासि विशेषेण कर्तव्यमवतीत्याह—गर्भोत्पीडनादिसादि । किञ्चिदर्थमविद्वद्गम् । सप्तमासुरं च सन्नोदरम् । कोतं वदती । परिहारः । ‘कण्डू’ इति शेषः । पैङ्गल्यं पिङ्गलेनृता । सा च यद्यपि पिङ्गलता, यदुक्तं शालाक्ये—“पित्तेऽस्यप्रवृत्ते तु नेत्रयोः पिङ्गलाक्षिता” इति; तथाऽपीहाष्टममासीयगर्भे क्षीरवामगाहारसंबन्धप्रभावादेव पैङ्गल्यं भवतीति ज्ञेयम् । न त्वेवैतन्न कार्यमिति पैङ्गल्यस्यास्यदोषत्वात्तरकालं हेतुप्रतिक्रियत्वाच्च क्षीरयवागवचारेण बहुगुणसाभाव कर्तव्यमेव क्षीरयवाग्वैयगमिति भावः । अतः श्वेति मधुरौषधसिद्धेतैलाच्च । गर्भधारिणी अपर । अत्र पुनरिति प्रशस्तत्वेनोक्तं, तेन कन्या चेति बोद्धव्यम् । अतो न प्रतिमासीयेन कनया पुत्रजन्मेव परं भवतीति व्याकृतम् ॥ ३२ ॥

प्राक् वैवास्या नवमाम्मासात् स्तिकागारं करयेदपहृतस्त्रिशर्कराकपाले देशे प्रशस्तकरुष-गन्धायां भूमौ प्राग्द्वारमुद्वारं वा वैद्वानां काष्ठानां तैन्दुकैर्भुदकानां भालातकानां धार(र)णानां खादिराणां वा; यानि चान्यामपि ग्राहणानां शंसि-युरधवेवेदविद्वेत्तानां; यसनालेपनाच्छादनापिधान-संपदुपेतं वास्तुविद्याहृदययोगाग्निसलिलोदुखलभ-चैःस्थाननानभूमिमहानसमृतुसुखं च ॥ ३३ ॥

यत्र गर्भिणी प्रसूता यत्र च तिष्ठति तत् स्तिकागारमुच्यते । विद्यानीनां प्राज्ञानामगारं कारयेदिति संन्यमः । वायः शुभाजः वरुणी ना । वधनं वक्षम्, आच्छादनाच्छरणम्, अपिधानं कपाटी । वास्तुविद्याहृदयं वास्तुविद्यातत्त्वं, तद्योगा-दप्यादीनां स्थानं यत्र श्वे तत्तथा, वास्तुविमतेन विमन्ना-भ्यादिसानं तद्गृहं कर्तव्यमित्यर्थः । नवमानुमपेक्षं मुख-यतुल्यम् ॥ ३३ ॥

तत्र सर्पिस्तैलमधुसैन्धवसौचर्चलकालविद्व-

घणविडङ्गकुष्ठकिलिमनागरपिप्लीपिप्लीमूलह-
स्तिपिप्लीमण्डूकपण्यलालाङ्गलीचचाचव्यचित्रक-
चिरचिल्वहिक्षुसर्पपलशुनकतफकणकणिकानीपा-
तसीवल्जभूर्जकुलत्थमरेयसुरासवाः सन्निहिताः
स्युः; तथाऽमनौ द्वौ, द्वे कु(च)ण्डमुसले, द्वे उद्-
खले, परवृणभश्च, द्वौ च तीक्ष्णौ सूचीपिप्लकी
सौवर्णराजतो, शस्त्राणि च तीक्ष्णायसानि, द्वौ च
विल्वमयौ पर्यङ्गौ, तैन्दुकैर्हृदानि च काष्ठान्यग्नि-
सन्धुक्षणानि, खियश्च बह्व्यो बहुशः प्रजाताः सौ-
हार्दयुक्ताः सततमनुरक्ताः प्रदक्षिणाचाराः प्रति-
पत्तिकुशलाः प्रकृतिपत्तलस्त्यक्तविपादाः क्लेश-
सहिन्योऽभिमतः, ब्राह्मणाश्चाधर्मवेदविदः, यथा-
न्यदपि तत्र समर्थं मन्येत, यथान्यच्च ब्राह्मणा
भूयुः खियश्च वृद्धास्तत् कार्यम् ॥ ३३ ॥

सर्पिलोकीनां चात्र गृहे स्थापनीयानां व्यक्तं एव तावदु-
पयोगः । बहुत्वेन येषां तु न वफव्यस्तेषामप्यव्यमुपयोग
उत्पद्यते । किलिम् वेददाह । कणः पुण्डक इति क्लृताः ।
कणिका तु पुण्डकात् स्थूलास्तण्डुलायवा उच्यन्ते । तण्डुला
येन कुब्जगते तन्मुसलम् । पुण्डमुसले इति हस्समुसले, किं-
वा 'चण्डमुसले' इति पाठः । तदा श्रुततरमुसले इत्यर्थः । यद्यपि
मुसलग्रहणं निविडं तथाऽप्युत्तरकालं द्वारे मुसलस्थापनं
वफव्यमिति धातु मुसलोपादानम् । सूचनाकारे शब्दे सूची-
पिप्लकी, किं वा सूची यत्र स्थाप्यते स सूचीपिप्लकः ।
पर्यङ्गः खड्गः । समर्थं मन्येतेति उपयुक्तं मन्येत ॥ ३४ ॥

ततः प्रवृत्ते नयमे मासे पुण्येऽहनि प्रशस्तनक्ष-
त्रयोगमुपगते प्रशस्ते भगवति शशिनि कल्याणे
कल्याणे च करणे मंत्रे मुहूर्ते शान्तिं कृत्वा गोब्राह्म-
णमग्निमुक्त्वं चादौ प्रवेश्य गोभ्यस्तृणोदकं मधुला-
जांश्च प्रदाय ब्राह्मणेभ्योऽक्षतान् सुमनसो नान्दी-
मुखानि च फलानीष्टानि दत्त्वोदकपूर्वमासनस्थे-
भ्योऽभिवाद्य पुनराचम्य स्वस्ति याचयेत् । ततः
पुण्याहशब्देन गोब्राह्मणं समनुवर्तमाना प्रदक्षिणं
प्रविशेत् सुत्तिकारागम् । तत्रस्था च प्रसवकालं
प्रतीक्षेत ॥ ३५ ॥

शान्तिं कृ(तु)येति शान्तिहोमं कृत्वा । नान्दीमुखानि च
फलानि नान्दीमुखप्रादाय हितानि फलानि; किंवा नान्दी
सुरज, तन्मुखाङ्गीति फलानि सर्जरादीनि । पुण्याहशब्दो
मङ्गलशब्दः । प्रदक्षिणं यथा भवति तथा गोब्राह्मणं समनुवर्त-
मानं ॥ ३५ ॥

तस्यास्तु खल्विमानि लिङ्गानि प्रजननकालम-
भितो भवन्ति । तद्यथा—क्रमो गात्राणां, स्थानि-

१ 'सर्वे रूपभश्च' इति पा० । २ 'नक्तव्य' इति पा० । ३ 'अ
न्यावर्तमाना प्रविशेत्' इति पा० । ४ 'अन्यावर्तमाना' इति पा० ।

राननस्य, अङ्गणोः शैथिल्यं, विमुक्तवन्धनत्वमिदं
वक्षसः, कुशेरवक्षसनम्, अधोगृहत्वं, चक्षणा-
यस्तिकरीकुक्षिपार्थवृष्टनिस्तोदः, योनेः प्रक्षयणम्,
अनघामिलापश्चेति । ततोऽनन्तरमावीनां प्रादुर्भा-
वः, प्रसेकश्च गर्भोदकस्य ॥ ३६ ॥

आवीप्रादुर्भावे तु भूमौ शयनं विदध्यान्मृदास्त-
रणोपपन्नम् । तदध्यासीत सा । तां ततः समन्ततः
परिवार्य यथोक्तगुणाः खियः पर्युपासीरन्नाश्वास-
यन्त्यो वाग्मिर्ग्राहिणीयाभिः सान्त्वनीयाभिश्च ३७
सा चेदावीभिः संक्लिश्यमाना न प्रजायेताथैनां
भूयात्—उत्तिष्ठ, मुसलमन्यतरं गृह्णीष्व, अनेनैत-
दुत्तुपलं धान्यपूर्णं मुहुर्मुहुर्भजिहि मुहुर्मुहुर्ब-
ज्जम्बस्व चङ्क्रमस्व चान्तरान्तरेति, एवमुपदिश-
न्त्येकः । तत्रैत्याह भगवानाश्रयः । दाहणव्याम-
यर्जनं हि गर्भिण्याः सततमुपदिश्यते, विशेषतश्च
प्रजननकाले प्रचलितसर्पधातुदोषायाः सुकुमार्या
नार्या मुसलव्यायामसमीरितो वायुरन्तरं लब्ध्वा
प्राणान् हिंस्यात्, दुष्प्रतीकारतमा हि तस्मिन् काले
विशेषेण भवति गर्भिणी । तस्यान्मुसलग्रहणं परिहा-
र्यमुपयो मन्यन्ते, जुग्मणं चङ्क्रमणं च पुनरुत्प्रेष-
मिति । अथास्यै वद्यात् कुष्ठेलाङ्गलिकीयचावि-
त्रकचिरचिल्वचव्यचूर्णमुपघ्रातुं, सा तन्मुहुर्मु-
हुर्बजिमेत्, तथा भूर्जपत्रधूमं शिंशपासारधूमं
या । तस्याश्चान्तरान्तरा कदीपार्थवृष्टसङ्घिदे-
शानीपदुष्णेन तैलेनाभ्यग्यानुसुप्तमवसृष्टीयात् ।
अनेन कर्मणा गर्भोऽवाक् प्रतिपद्यते ॥ ३८ ॥

स यदा जानीयाद्विमुच्य हृदयमुदरमस्या-
स्थाविशति, वस्तिशिरोऽप्युक्ताति, स्वरयन्त्येना-
माध्यः, परिवर्ततेऽधो गर्भं इति । अस्यामवस्थार्या
पर्यङ्केनेमारोप्य प्रवाहयितुमुपक्रमेत । कर्णे
चास्या मन्त्रमिममनुकूला स्त्री जपेत्,—
'क्षितिर्जलं विपत्तेजो वायुर्यिष्णुः प्रजापतिः ।
सगर्भा त्वां सदा पान्तु वैशर्यं च दिशन्तु ते ॥
प्रसृज्य त्वमविक्षिप्तमविक्षिप्ता शुमानने ।।
कार्तिकेययुतिं पुत्रं कार्तिकेयामिरक्षितम्' इति ३९

तत्रैनां यथोक्तगुणाः खियोऽनुक्षिप्युः—अनाग-
तावीर्मां प्रवाहिष्याः । यौ ह्यनागतावीः प्रवाहते
व्यर्थमेवास्यास्तत् कर्म भवति, प्रजा चास्या विकृता
विकृतिमापन्ना च, व्यासकात्सर्शोपश्लोहप्रसक्ता वा

१ 'अङ्गणोऽविमुक्तवन्धनत्वमिव' इति पा० । २ 'तदध्यासीत तां
तन' इति पा० । ३ 'आहणीयामिरक्षिष्यदर्शमिषामिनी' इति
पा० । ४ 'अनुसुप्तम्' इति पा० । ५ 'अवाङ्मर्मे' इति पा० ।
६ 'हृद्' इति पा० । ७ 'वधनागतावीः' इति पा० ।

भवति । यथा हि क्षयपृष्ठारवातमूत्रपुरीषयोगान्
प्रयतमानोऽप्यप्रातःकालात् लभते कृच्छ्रेण वाऽप्य-
वाप्नोति, तथाऽनागतकालं गर्भमपि प्रवाहमाणा ।
यथा चैषामेव क्षयश्वादीनां सन्धारणमुपधातायो-
पपद्यते, तथा प्रातःकालस्य गर्भस्याप्रवाहणमिति ।
सा यथानिर्देशं कुरुष्वेति यत्कथा स्यात् । तथा च
कुर्वेती शनैः पूर्वं प्रवाहेत्, ततोऽनन्तरं बलवत्त-
रम् । तस्यां च प्रवाहमाणायां स्त्रियः शब्दं कुर्यात्—
'प्रजाता प्रजाता धन्यं धन्यं पुत्रम्' इति । तथाऽस्या
हृषणाप्याप्यन्ते प्राणाः ॥ ४० ॥

उपदेष्टव्याभिप्रायिनी वाक् प्राहणीया । अथशृन्महेति
मात्राणि प्रसारयत् । अन्तरे लब्ध्वेति हेतुमात्राय ३६-४०

यथा च प्रजाता स्यात्तदैवैनामपेक्षेत—काचि-
दस्या अपरा प्रपञ्चा न वेति । तस्याध्वेषरा
न प्रपञ्चा स्यादयैनामन्यतमा कीं दक्षिणेन पाणिना
नामैरुपरिद्राहल्यत्रिषीड्य सत्येन पाणिना पृष्ठत
उपसंगृह्य तां सुनिर्धूतं निर्धुनुयात् । अथास्याः
पाण्यो धोणीमाकोटयेत् । अस्याः स्फिचानुप-
संगृह्य सुपीडितं पीडयेत् । नयास्या चालयेष्या
कण्ठलाघु परिमृशेत् । भूर्जपत्रकाचमणिसर्पनिर्मो-
कैश्चास्या चोत्ति धूपयेत् । कुष्ठतालीसकल्क
वल्गज्युपे मरैर्यस्यमण्डे तीक्ष्णे पीडित्वा वा यूपे
मण्डकपर्णीपिप्पलीसंपाके वा संग्राह्य पाययेदे-
नाम् । तथा सूक्ष्मैलाकिलिमकुष्ठानागविविडङ्गपिप्प-
लीकालागुरुष्वयचित्रकोपकुष्ठिकाकल्कं खरपुष्प-
भस्य वा जीयते दक्षिणं कर्णमुत्सृज्य इपदि
जर्जरीकृत्य दूर्लभजकाधादीनामाग्राहयानामन्यतमे
प्रक्षिप्याग्राह्य मुहूर्तस्थितमुद्गस्य तदाग्राह्यं पाय-
येदेनाम् । शतपुष्पाकुष्ठमदनहिङ्गुसिद्धस्य तैनां
तैलस्य पिष्टुं ग्राहयेत् । अतश्चैवानुवासयेत् । एतैरेव
चाग्राहयैः कलजीमूतेरुषाकुष्ठामार्गवकुटजकृतवे-
धनहस्तिपिप्पल्युपहितैरास्यापयेत् । तदास्यापन-
मस्याः सह वातमूत्रपुरीषैर्निर्हृत्यपरामासत्तां वा
योरेचामतिलोभं गत्वात् । अपरां हि वातमूत्रपुरीषा-
ण्यन्यानि चान्तर्वैहिर्मोर्गाणि सज्जन्ति ॥ ४१ ॥

सुनिर्धूतमिति क्वाविशेषणम् । आग्नेयैदिति पीडयेत् ।
वालकृता वेणी चालयेणी । बलज्युपे वल्गजकाच । मण्डक-
पिप्पली मण्डकपर्णी, सिंवा मण्डको मण्डकपर्णी, पिप्पली
पिप्पल्येव, तयो र्चैषाक काच इत्यर्थः । तयोलेनेन
बलज्युषादी शुष्मैलादीनां पान विधीयते । खरपुष्पप्रधण्ड

१ 'आलभते' इति पा० । २ 'वल्गजकाच' इति पा० । ३ 'खरस्य
पुष्पस्य वा जलोत्तरे दक्षिणं परिमृशेत्' इति पा० । ४ 'वल्गजकाचो
मन्यतमे' इति पा० । ५ 'वागोत्तुलीयमनवा' इति पा० ।
६ 'वातपेदिद्विजामि' इति पा० ।

वलीवर्द । एतैरेव चेति बलज्युषादिभिः । अन्तर्वैहिर्मोर्गाणि
सज्जन्तीति वहिर्यमनशीलानि पुरीषादीनि, अन्त वाय-
न्तरदेशे सज्जन्ति भवन्ति ॥ ४१ ॥

तस्यास्तु सत्वपरयाः प्रपतनाद्यैर्बर्मेणि क्रिय-
माणे जातमानस्यैव कुमारस्य कार्यण्येतानि
कर्माणि भवन्ति । तद्यथा—अश्वमनोः संघट्टनं
कर्णयोर्मूले, शीतोदकेनोष्णोदकेन वा मुखपरिषेकः,
तथा स कुशविह्वितान् प्राणान् पुनर्लभेत । कृष्णक-
पालिकाशूर्पेण चैनमभिनियुणीयुर्यद्यचेष्टः स्याद्
यावत् प्राणानां प्रत्यागमनम् (तत्तर्त्त सर्वमेव
कार्यम्) । ततः प्रत्यागतप्राणं प्रकृतिभूतमभिस-
नीक्ष्य ज्ञानोदकप्रहणाभ्यामुपपादयेत् ॥ ४२ ॥

अथास्य तात्त्वोष्णकण्ठजिह्वाप्रमाजंनमारमेता-
हुत्वा सुपरिलिखितनयया सुप्रक्षालितोपधानका-
पांसपिचुमत्या । प्रथमं प्रमाजितास्यस्य चास्य शिर-
स्तालु कार्पासपिचुना क्रोहगर्भेण प्रतिर्लङ्घादयेत् ।
ततोऽस्थानन्तरं सैन्धवोपहितेन सर्पिषा कार्यं
प्रच्छेदनम् ॥ ४३ ॥

शीतोदकेन चोष्णोदकेनेति विकल्पो ऋतुभेदेन द्वेय,
ग्रीष्मकाले शीतोदकेन, शीतकाले कृष्णोदकेनेत्यर्थः । क्रो-
हविद्यमिति योनियश्रपीडनादिक्षेपपदान्तरम् । कृष्णकपा-
लिका इषिका नरमुञ्चयत्तादिमया, तत्कृतं शूर्पं कृष्णकपा-
लिकाशूर्पं, तेन निधुर्गुण्योर्बलज्युषिष्यर्थः । अथ कियन्तं
कालं तद्वीर्यमसिद्धाह—यावत् प्राणानां प्रत्यागमनमिति ।
तदकथयन् मत्तमार्गसौचार्यम् । उपधानमाहरणं, तथैवाहुत्या
कार्पासपिचुनैव ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

ततः कल्पन नाड्याः । अतस्तस्याः कल्पनविधिमु
पदेक्ष्यामः—नाभियन्धनात् प्रवृत्त्युद्गुलमभिधान
कृत्वा छेदनाचकाशस्य द्वयोरन्तरयोः शनैर्गृहीत्वा
तीक्ष्णेन वैष्णवराज्जायसानां छेदमानामन्यतमेना-
र्थं(नोर्थं) चारेषु छेदयेत् । तामेव सूत्रेणोपनिषद्य
कण्ठेऽस्य शिथिलप्रवच्छेदे । तस्य चेष्टाभिः क-
च्येत तां लोभमधुकप्रियमुत्तुप्तावहरिद्राकल्क-
सिद्धेन तैलेन अभ्यज्यात्, यपामेव तैलोपधानां
चूर्णनाचचूर्णयेत् । इति नाडीकल्पनविधिकः ।
सम्यक् ॥ ४४ ॥

अष्टाहुल्यमिधानं कृतेति अष्टाहुले विह कृत्वा । वर्ष-
पारस्वियं गार शक्तविशेषः । तामिति चिह्नद्वारशिष्टाहुलो
नाडीम् । कण्ठेऽप्यज्येदिति वाजकप्रधनं सूत्रं कुमारस्य कण्ठे
निर्वाहीयात् ॥ ४४ ॥

असम्यक्कल्पने हि नाड्या आयामव्याधानो-
पिडतापिण्डलिकायिनामिकायिजुम्भिकायाधेभ्यो

१ 'अखेन वरिषे' इति पा० । २ 'अथ पादो हस्तलिखितपुस्तके
नोपलभ्यते । ३ 'तीक्ष्णे काले' इति पा० । ४ 'प्रत्यागमनात्' इति पा० ।

भयम् । तत्राविदाहिभिर्वातपित्तप्रशमनैरभ्यङ्गो-
त्सादनपरिपेकैः सर्पिभिश्चोषकमेतं शुक्लाघवम-
भिसमीक्ष्य ॥ ४५ ॥

नाभ्या अवधिकल्पने दोषमाह—असम्यग्विलादि । आ-
यामो देह्यं, व्यायामो विस्तारः, ताभ्यामुत्तुग्भिता आया-
मव्यायामोत्तुग्भिताः दीर्घपीनत्वयुतेत्यर्थः । पिण्डलिका परि-
मण्डलयुता । विनामिका अन्तोच्छ्रिता मध्यमिका । विशृम्भिका
तु सुहृसुहृदिमती । शुक्लाघवमभिसमीक्ष्येति नादीपाकका-
रकृतिषु तथा वाते चायामव्यायामोत्तुग्भितादिविकारचतुष्टय-
कारके यो दोषो शुद्धः स उपचरितव्यस्त्वयत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अतोऽनन्तरं जातकर्म कुमारस्य कार्यम् । त-
द्यथा—मधुसर्पिणी मन्त्रोपमन्त्रिते यथाज्ञायं प्रथमं
प्राशितुं दद्यात् । स्तनमत ऊर्ध्वमेतेनैव विधिना
दक्षिणं पातुं पुरस्तात् प्रयच्छेत् । अथार्तः शीर्षतः
स्थापयेदुदङ्मुखं मन्त्रोपमन्त्रितम् ॥ ४६ ॥

अथास्य रक्षो विद्व्यात्—आद्यानीखदिरकक-
न्धुपीलुपरूपकशापाभिरस्या गृहं समन्ततः परिधा-
रयेत् । सर्पैतच्च सूतिकागारस्य सर्पपातसीतण्डुल-
कणकणिकाः प्रकिरेयुः । तथा तण्डुलबलिहोमः
सततमुभयकालं क्रियेतानामेकमेतः । द्वारे च
मुसलं पैहलीमनु तिरक्षीनं न्यसेत् । घषाकुपूशी-
मकहिङ्गसर्पपातसीलशुनकणकणिकानां रक्षोप्रस-
माप्यातानां धौपदीनां पोष्टलिकां पक्वा सूतिका-
गारस्योत्तरदेहस्यामयच्छेत्, तथा सूतिकायाः
कण्डे सपुत्रायाः, स्यादुदङ्मुखं मर्पयद्देव्यपि, तथैव
च द्वयोर्द्वारपक्षयोः । कणककण्टकेऽन्धनयामग्निसि-
न्धुकफाष्टेऽन्धनध्वाग्निः सूतिकागारस्याभ्यन्तरतो
नित्यं स्यात् । स्त्रियश्चैनां पथोकगुणाः सुहृदध्वानु-
ध्वानुजागृयुदंशाहं द्वादशहं वा । अनुपरतप्रदान-
मङ्गलाशीः स्तुतिगीतवादिप्रमथपानविशदमनुरक्त-
प्रहृष्टजनसंपूर्णं च तद्वैभवं कार्यम् । ग्राहणध्याप-
यैवेदवित् सततमुभयकालं शान्तिं जुहुयात् सस्व-
यनार्थं कुमारस्य तथा सूतिकायाः । इत्येतद्रक्षावि-
धानमुक्तम् ॥ ४७ ॥

जातमानस्य वेदोक्तं कर्म जातवर्मम् । यथाज्ञायमिति यथा-
गम मन्त्रोपमन्त्रिते । एतेनैव विधिनेति स्तन(न्य)मप्यग्निम-
न्त्रितं पाययेदित्यर्थः । आद्यानी योपकमेदः । तण्डुलबलिहोम
क्रियत्कालं कर्तव्यं इत्याह—आनामकर्मण इति ।—दद्याद्वा यान-
दित्यर्थः, दद्याद् ॥ नामकर्म भविष्यति । जतुकण्डेऽप्युक्तम्—
“तण्डुलबलिहोमो द्विकालमादश्याहम्” इति । रक्षोप्रसमा-
प्यातानामित्यनेन गुग्गुलादीन् प्राहयति । उत्तरदेहस्याग्निमिति

१ 'जन्तु रक्षा' इति पा० । २ 'अथास्य' इति पा० । ३ 'जम
यत काल' इति पा० । ४ 'प्रादुर्गमकर्मण' इति पा० ।

द्वारोपरि; अन्ये तु देहर्क्षं द्वारपक्षेऽप्यमाहुः ॥ ४६-४७ ॥

सूतिकां तु खलु बुभुक्षितां विदित्वा स्नेहं पाययेत्
परमया शक्त्या सर्पिस्तैर्ल वसां मज्जानं वा सात्त्विकी-
भावमभिसमीक्ष्य पिप्पलीपिप्पलीमूलचटपचित्रक-
भृङ्गवेरचूर्णसहितम् । स्नेहं पीतवत्याश्च सर्पिस्तै-
र्लाम्यामभ्यज्य वेष्टयेदुदरं महताऽच्छेन घाससा,
तथा तस्या न वायुरदरे विकृतिमुत्पादयत्यनघकाश-
त्वात् । जीर्णं तु स्नेहं पिप्पल्यादिभिरेव सिद्धां यवागूं
सुखिगूं द्रव्यां मानशः पाययेत् । उभयतःकालं
क्षोष्णोदकेन च परिपेचयेत् प्राक् स्नेह्यवागूपाना-
ज्याम् । एवं पञ्चरात्रं सप्तरात्रं वाऽनुपास्य क्रमे-
णाप्यापयेत् । सस्ववृत्तमेतावत् सूतिकायाः ॥ ४८ ॥

कुमारस्य जातकर्माभिधाय सूतिकायाः कर्तव्यमाह—सूति-
कां विस्वादि । बुभुक्षितामित्यनेन वायता कालेन बुभुक्षिता
भवति तदा स्नेहपानं कर्तव्यम् । परमया शक्तयेति उत्तमया
शक्त्या लक्षिता स्नेहं पिबेत् । वायता स्नेहेन बलविरोधो न
भवति तावन्मानं स्नेहं पिबेदित्यप्याहर्तव्यम् । सात्त्विकीभावम-
भिसमीक्ष्येति सर्पिर्गदित्पु यवस्या सात्त्व्यं तत् तस्यै देयम् ।
अच्छेनेति निर्मलेन । उभयतः कालमिति पदमुष्णोदकेन
परिपेचयेदित्यनेन बोध्यम् । तथैव कालद्वयमाह—प्राग्नि-
ह्लादि । पौर्वाहिकं स्नेहपानपरिवेकं कारयितव्यं । तथा
जीर्णं स्नेहं परिपेक्षितां यवागूं पाययितव्येत्यर्थः । अथ तु
वैवहातो नानुपदेशो प्रबलकफत्वात् प्राणिना, किंतु जङ्गल-
देशव्यवहार इति हेतव्यम् ॥ ४८ ॥

तस्यास्तु खलु यो व्याधिरुपपद्यते स कृच्छ्रसाध्यो
अथव्यसाध्यो वा, गर्भवृद्धिरक्षयितश्चिथिलसर्पघातु-
त्वात् । प्रवाहणवेदनाहं दन्तरुकिः सूतिविशेषश्च-
न्यशरीरस्थाश्च, तस्मात् यद्योक्तेन विधिनोपचरेत् ।
मौक्तिकजीवनीयगृहणीयमधुरचातहरसिद्धैरभ्यङ्गो-
त्सादनपरिपेकाद्यवाहनाद्यपानविधिभिर्विशेषतश्चो-
पचरेत् । विशेषतो हि शून्यशरीराः स्त्रियः प्रजाता
भवन्ति ॥ ४९ ॥

सूतिकाया मिथ्योपचारेण व्याधिर्भवन् कृच्छ्रसाध्योऽसाध्यो
वा यथा भवति तथा दर्शयन् यथोक्तं कर्मस्यावधानेन कर्तव्यतां
दर्शयितुमाह—तस्यास्तिवत्यादि । गर्भवृद्ध्या धात्वन्तरापोषणेन
क्षयिताश्च क्षिथिलीकृताश्च सर्वे घातव्यो यस्या सा तथा ।
गर्भेऽप्यपयम एतान्च्छरीरशून्यत्वे हेतुस्तथा प्रवाहणवेदना-
हं दन्तरुकिं सूतिश्च विशेषेण हेतुरित्याह—प्रवाहणेत्यादि ।
यथोक्तेनेति स्नेहपानादिना । एतेन यद्योपविधिकरणमेव दुधि-
क्रिस्तस्य सुनिकाव्याधौर्नैदानवर्जनरूपमुत्तम मेपजमिति दर्श-

१ अन्ये तु 'देहलीकृत्वेन द्वारपक्षे(श्च) वर्णयति' इति पा० ।
२ 'प्राजा' इति पा० । ३ 'यथाविधानमभिधाय' इति पा० । ४ 'न च्य
वहत्यानुपदेशे' इति पा० । ५ 'यथोक्तकर्मस्याभिधानेन' इति पा० ।

यति । गत्पत्न्ये व्योषौ विहितं मेपनं तत् प्रायो न सिष्यतीति
कृत्वा नेहोक्तम् । भौतिकं भूतहरम् ॥ ४९ ॥

दशमे त्वंहि सपुत्रा स्त्री सर्वगन्धौषधैर्गौरव-
र्पणलोभैश्च खाता लघ्वहतशुचिचरं परिधाय पवि-
त्रेष्टलघुविचित्रभूषणयती च संपृश्य मङ्गलान्यु-
चितामवेयित्वा च देयतां शिखिनः शुक्रवाससोऽ-
व्यङ्गाश्च ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा कुमारमह-
तानां च वाससां संचये प्राकशिरसमुदकशि-
रसं वा संवेद्य देयतापूर्वं द्विजातिभ्यः प्रणमती-
त्युक्त्या कुमारस्य पिता हे नामनी कारये-
द्वाक्षत्रिकं नामाभिप्रायिकं च । तत्राभिप्रायिकं
घोषवदाद्यन्तस्थान्तमूष्मान्तं वाऽवृद्धं त्रिपुरव्याज-
कमनघमतिष्ठितं, नाक्षत्रिकं तु नक्षत्रवेद्यतास-
मानाख्यं ध्यहरं चतुरधरं वा ॥ ५० ॥

अध्वितामिति वा गस्य देवता सदा पूज्यत्वेनोचिता रामधे-
यित्वा । शिखिन इति पाषाणः किंवा शिखा पूजा तद्वतो
ब्राह्मणानुगुणम् । नक्षत्रदेवतासंयुक्तमिति यस्मिन् नक्षत्रे
कुमारो जातस्स नक्षत्रस्य वा देवता ज्योतिःशास्त्रे, तस्या नाम
कदम्बमिलयैः । किंवा 'हे नामनी कारयेत्वाक्षत्रिकनाभिप्रा-
यिकं च' इत्यादिपाठः । तत्रापि नाक्षत्रिकं व्याख्यातेभ्यः
आभिप्रायिकेषु घोषवदिसादि विशेषणम् । घोषा घातचतुर्षां
'प्रहदधमा', अन्तस्था 'परलवाः', 'शषसहा' कल्पाणः ॥ ५१ ॥

हृत्ते च नामकर्त्तुं कुमारं परीक्षितुमुपक्रमे-
तायुषः प्रमाणज्ञानहेतोः । तत्रैवान्यायुष्मतां कुमा-
रणां लक्षणानि भवन्ति । तद्यथा—पैककजा मृद-
वोऽल्पाः स्निग्धाः सुखमूलाः कृष्णाः केशाः प्रश-
स्त्यन्ते, स्थिरा बहला त्यक्, प्रकृत्यातिसंप्रथमीप-
त्प्रमाणातिवृत्तमनुरूपमातृपत्रोपमं शिरः, व्यूढ दृढं
समं सुस्तिष्ठशस्त्रसन्धुर्ध्वन्यजनसंपन्नमुपचितं य-
स्त्रिभ्रमर्धचन्द्राकृतिं ललाटं, बहलौ विपुलसमपीदौ
समौ नीचैर्बुद्धौ पृष्ठतोऽचनतौ सुस्तिष्ठकण्ठपुत्रकौ
महाच्छिद्रौ कर्णौ, ईषत्प्रलम्बिन्याचसंगते समे
संहते महत्सौ भ्रुवौ, समे समाहितवर्शने व्यक्तभावि-
विभागे बलवती तेजसोपपन्नं सङ्गापण्डे चक्षुषी,
कज्जी महोद्भवासा वंशसंप्रोपद्वनताप्रा नासिका,
महद्वजुसुनिविष्टदन्तमास्यम्, आयामविस्तारोपपन्ना
रुद्धणा तन्यी प्रकृतिवर्णयुक्ता जिह्वा, सरुणं युक्तौ-

पचयमूपोपपन्नं रक्तं तालु, महानदीनाः स्निग्धोऽनु-
जादी गम्भीरसमुद्यो धीरः स्वरः, नातिस्थूलौ ना-
तिरुक्षौ विस्तारोपपन्नावास्यप्रच्छादनौ रक्तावोष्ठौ,
महत्यौ हनु, वृत्ता नातिमहती ग्रीवा, व्यूढमुपवि-
तमुरः, गुढं जडु पृष्ठवंशश्च, विप्रकृष्टान्तरौ स्तनौ,
असंपातिनी स्थिरे पाश्वे, वृत्तपरिपूर्णयतौ बाहू,
सकुचिनी अङ्गुलयश्च, महदुपचितं पाणिपादं, स्थिरा
वृत्ताः स्निग्धास्ताम्रास्तुङ्गाः कूर्माकाराः करजाः,
प्रदक्षिणाघातौ सोत्सङ्गा च नाभिः, उरस्त्रिभागहीना
समा समुपचितमांसा कटी, वृत्ती स्थिरोपचित-
मांसौ नात्युद्यतौ नात्यथनतौ रिकवौ, अनुपूर्वं
वृत्तावुपचययुक्तावृक्, नात्युपचिते नात्युपचिते
एणीपदे प्रगुहसिरास्थिसन्धी जह्वे, नात्युपचितौ
नात्युपचितौ शुक्लौ, पूर्वादिदृष्टगुणौ पादौ कूर्माका-
रौ, प्रकृतियुक्तानि वातमूत्रपुरीषगुह्यानि तथा स्व-
प्रजागर्णयाससितरुदितस्तनग्रहणानि, पञ्च किं-
ञ्चिद्व्यद्व्यनुक्तमस्ति तदपि सर्वं प्रकृतिसंपन्नमिदं,
विपरीतं पुनरनिष्टम् । इति दीर्घायुर्लक्षणानि ॥ ५१ ॥

नामकर्त्तृणीति नामकरणसमयक्रियमाणद्वौषाधिकर्मणि, ना-
मैव वा कर्म नामकर्म । स्थिरेत्यल्पाः । 'इषत्प्रमाणातिवृत्तं शिरः'
इति उत्सर्षोपादान्वायेन बोद्धव्यम् । तेन बहुलं पूर्वं—
"पञ्चलोत्प्रेषं द्वात्रिंशदङ्गुलपरिमाणं शिरः" एतच्चाभिधायो-
क्तम्—"तत्रावुर्लक्ष" इत्यादि यावत् "प्रमाणवति शरीरे ।
विपर्ययस्तु हीनेऽधिके वा" (वि. अ. ८) इति; तत्र
शिरसि किञ्चित्प्रमाणाधिकता एवद्वचनादपवादभूताऽप्यतीव
प्रशस्ता भवतीति ज्ञेयम् । एवं 'महदुपचितं पाणिपा-
दम्' इत्यत्रापि व्याख्येयम् । अङ्गुश्यमिलनेन शरीरा-
वृद्धतां शिरसो दर्शयन्, काललक्षणादतिवृद्धिं शिरसो
दर्शयति; अतिवृद्धं हि शरीरानुवृत्तं भवति, वषाप्रशस्तमेव ।
ऊर्ध्वमञ्जनमिति ऊर्ध्वरेखाग्रहपलक्षणयुक्तं; जवृत्तं हि त्रिरैवं
ललटमुक्तम् । नीचैर्बुद्धाविति अनुवृत्तौ सन्तापनुक्तमशुद्धौ ।
असङ्गते द्युजन्तरे । व्यक्ताभावेभागे इति प्रम्यककृष्णगुह्यादि-
विभागे । शोभनानि वर्त्मानदीनि अङ्गानि अपाङ्गे च बयोर्वे
खङ्गापाङ्गे । अत्र अङ्गप्रद्वेगैर्न नेत्रस्यात्रास्त्रस्य लघ्वस्यापि पुनः
करणं विशेषणापङ्गेशोपोपदर्शनार्थम् । आस्यप्रच्छादनी आस्यं
प्रच्छादयितुं शमौ मुष्काकरकौ । पृष्ठवंशश्च गुह इति यो-
जनीयम् । असंपातिनी सुनिर्गते, किंवा अलक्ष्ये । प्रकृति-
युक्तेति देहानुरुक्ता । एणीपदे इति एणीज्जासदृशे । प्रकृति-
युक्तीति नातिबहुनि नात्यल्पाणि च ॥ ५१ ॥

अतो धात्रीपरीक्षासुपदेद्व्यामः । अथ ब्रूयात्—
धात्रीमानस्य समानवर्णां यौवनस्यां निभूतामनातु-

१ 'ज्याह्नोपपन्नोपदर्शनार्थम्' इति पा० ।

१ 'व्यापाविह' इति पा० । २ 'दृष्ट्या' निवृत्तवृत्तार्थम् इति
पा० । ३ 'कृष्णदन्तस्यपरिहितः' इति पा० । ४ 'कुमारसद्वेन
वाससाऽऽच्छादयेत् प्राकशिरसमुदकशिरा ना एवेत्य' इति पा० ।
५ 'हृत्तिष्ठपुत्रगन्त' इति पा० । ६ 'नक्षत्रदेवतासंयुक्तं कृत'
इति पा० । ७ 'ऊर्ध्वे' इति पा० । ८ 'प्रमाणातिरिक्ता' इति पा० ।
९ 'प्रतिशुद्धा पाटल्यणी' इति पा० ।

यमप्यङ्गामव्यसनामविरूपामजुगुप्सितां देशजाती-
यामधुद्रामधुद्रकर्मिणीं कुले जातां वत्सलामरोमां
जीवदत्तां पुंवत्तां दोर्ध्मप्रमत्तामनुचारशायि-
नीमनन्यायसायिनीं कुशलोपचारां शुचिमशु-
चिद्वेपिणीं स्तनस्तन्यसंपदुपेतामिति ॥ ५२ ॥

समानवर्णमिति तुल्यजातीयम् । यौवनस्थामित्यनेन बाल-
श्रद्धयोरसपूर्णक्षीणधातुत्वेन तनोर्निरासं करोति । निभृतामिति
विनीताम् । अविरूपामिति अविकृतावयवाम् । अव्यङ्गमिति
अहीनाङ्गम् । देशजातीया समानदेसजायां । अनन्यायसायि-
नीमिति शूद्राभिप्रायेण, शूद्रस्य हि सर्वणत्वेन पाण्डालादिष्वी
प्रसक्ता, सा च निपिभ्यसे, ब्राह्मणादीनां त्वसर्वणत्वेनैव सा
निरह्या । किंवा ब्राह्मणारीनामपि पतितब्राह्मण्यावाऽअनन्या-
यसायिनीमिति शब्देन क्षिप्यते ॥ ५२ ॥

तत्रेयं स्तनसंपदु—नात्यूर्ध्वी नातिलम्बावनति-
कुशायनतिपीनौ युक्तपिप्पलकौ सुखप्रपानौ चेति
(स्तनसंपदु) ॥ ५३ ॥

युक्तपिप्पलकमिति उच्चं स्तनद्वन्द्वौ ॥ ५३ ॥

स्तन्यसंपदु प्रकृत(ति)यर्षगन्धरस्पर्शम्, उद-
पात्रे च पुष्ट्यमानमुदकं ध्येति प्रकृतिभूतत्वात्, तत्
पुष्टिकरमारोग्यकर चेति(स्तन्यसंपदु) ॥ ५४ ॥

अतोऽन्यथा व्यापन्नं हेयम् । तस्य विशेषाः—
इयावावण्यर्षणं कपायानुरसं विशदमनालक्ष्यगन्धं
रुक्षं द्रवं केनिलं लघ्वत्तिकरं कशानं घातविका-
राणां कर्तुं घातोपसृष्टं क्षीरमभिहेयं, कुण्णनीलपी-
तताम्रायमासं तिकाभ्लकटुकानुरसं कुण्णपदधिर-
गन्धिं भृशोष्णं पित्तविकाराणां कर्तुं च पित्तोपसृष्टं
क्षीरमभिहेयम्, अत्यर्थं शुक्लमतिमाधुर्योपपन्नं लय-
णानुरसं घृततैलयसामज्जगन्धिं पिच्छिलं तन्तुम-
मुदकपात्रेऽव्यसीदच्छेत्प्रविकाराणां कर्तुं श्लेष्मोप-
सृष्टं क्षीरमभिहेयम् ॥ ५५ ॥

उदकं ध्येतीति उदकं विशेषेण एति व्याप्नोतीत्यर्थः । अनुद-
र्गेषुयुक्तम्—“उदके विस्पर्प्य क्षीरं प्रशस्तम्” इति । वाता-
दिदुष्टशूलक्षणाभ्याह—इयावेत्यादि । लवणानुरसमिति श्लेष्म-
दुष्टे क्षीरे दोषद्वयसमुत्पन्नप्रमाकाज्ज्ञेयं, येन श्लेष्मदुष्टे ल-
वणरसता भवति, एतत्तृणलक्षणयोगाच्च द्रव्यसंक्षिपात्तदुष्टिरप्यु-
ज्ञेया ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

तेषां तु त्रयाणामपि क्षीरदोषाणां प्रतिविशेष-
मभिसमीक्ष्य यथारवं यथादोषं च वमनविरि-
चनास्थापनानुवासनानि विभज्य कृतानि प्रशम-
नाय भवन्ति । पानाशनविधिस्तु दुष्टक्षीराया यव-
नोद्धूमशालिपट्टिकमुदहरेणुककुलत्थसुरासौवीर-

कमेर्येमदकलशुनकरञ्जप्रायः स्यात् । क्षीरदोषवि-
शेषांश्चावेक्ष्यावेक्ष्य तत्तद्विधानं कार्यं स्यात् ।
पाठामहौषधसुरेदारुमुस्तमूर्वागुह्वचीवत्सकफल-
किराततिकककटुकरोणीसारिवाकपायाणां च पानं
प्रशस्यते, तथाऽन्येषां तिककपायकटुकमधुराणां
द्रव्याणां प्रयोगः क्षीरक्षीरविशेषानभिसमीक्ष्य
मात्रां कालं च । इति क्षीरविशोधनानि ॥ ५६ ॥

विकिसामाह—तेषामित्यादि । प्रतिविशेषमभिसमीक्ष्येति
प्रति प्रति वातारीना कोष्ठाश्रयितोक्षीर्णत्वाद्विशोधनानुगुण
विशेषमभिसमीक्ष्य । यथाश्लेष्मत्वेन श्लेष्मणि वमन, पित्ते
विरचन, वायावास्थापनानुवासेन, इत्यादीनामाम्नीय संशो-
धनं दर्शयति । यथादोषमित्यनेन प्रवृद्धे दोषेऽतिमानं संशो-
धनं लोके लोकोमानं दर्शयति । विभज्येति यथाश्लेष्म-
त्वेन योज्यम् । ‘प्रकृतिविशेषम्’ इति यदा पाठस्तदा प्रकृति-
विशेषमपि ध्यात्वा अवक्ष्य वमनारीनां बहुलात्पत्तविशेष
कर्तव्य इत्यर्थः । तत्तद्विधानं कार्यं स्यादिति तत्तद्विधेयप्रति-
कूलमाहारविधानं कार्यं स्यात् । कपायाणामिति बहुवचनाद्
व्यत्यसमस्तानां पाठवीना कपाया यज्यन्ते ॥ ५६ ॥

क्षीरजननानि तु मद्यानि सीधुयर्षानि, ग्रान्यान्-
पौदकानि च शाकधान्यमांसानि, त्रयमधुराम्ल-
यणभूयिष्ठाश्चाहाराः, क्षीरिण्यक्षौषधयः, क्षीरपान-
मनायासश्च, क्षीरणपट्टिशालिकेभुयालिकादमृकु-
शाकाशगुन्द्रेककटुकमूलकपायाणां च पानमिति
(क्षीरजननानि) ॥ ५७ ॥

क्षीरिण्यश्च इतिषाकलम्बिकादयो इदममानक्षीरा ॥ ५७ ॥

धान्री तु यदा स्वादुषुहलशुद्धदुग्धा स्यात्तदा
ख्यातानुलिता शुद्धवर्णं परिधायेन्दी प्राज्ञी शत-
वीर्या सहस्रवीर्यामनोघामव्यथां क्षिचामरिष्टां धा-
त्यपुष्पां विष्वक्सेनकान्तां वा विमलस्योपधिं कुमार-
भाङ्गुर्ध्वं प्रथमं दक्षिणं स्तनं पायेयत् । इति धा-
न्रीकर्म ॥ ५८ ॥

अनोघादोऽनन्तरं व्याहृता एव । अभ्यधा गुह्वी ॥ ५८ ॥

अतोऽनन्तरं कुमारगारविधिमतनुव्याप्यास्या-
मः—धास्तुविद्यानुशलः प्रशस्तं रम्यमतमस्कं नि-
खातं प्रवातकदेशं ददमपगतभ्यापदपशुदंष्ट्रिमृषिक-
पतङ्गं शुचिमकसलिलोद्भूतमूत्रमध्वजःस्थानक्षान-
भूमिमहानसमनुसुखं यथर्तुशयनासनास्तरणसं-
पन्नं कुर्यात्, तथा शुचिदितरक्षाविधानयत्निमङ्गल-
होमप्रायश्चित्तं शुचिवृद्धवैद्यानुरक्तजनसंपूर्णम् ।
इति कुमारगारविधिः ॥ ५९ ॥

शयनासनास्तरणप्रावरणानि कुमारस्य मुमुल-

१ ‘अविजुगुप्सामजुगुप्सिता’ इति पा० । २ ‘अनुदक्ता’ इति
पा० । ३ ‘क्षीरमिति हेयम्’ इति पा० ।

१ ‘तिककपायकटुकपायाणां इति पा० । २ ‘विष्वक्सेनकान्ता’
इति विमलोपधी’ इति पा० ।

सुशुचिसुगन्धीनि स्युः। स्वेदमलजन्तुमन्ति सूत्र-
पुरीषोपसृष्टानि च वर्ज्यानि स्युः। असति संभवेऽ-
न्येषां तान्येव च सुप्रक्षालितोपधानानि सुधूपि-
तानि शुद्धशुष्काण्युपयोगं गच्छेयुः ॥ ६० ॥

सुप्रक्षालितोपधानानीति शुषीतोत्तरप्रच्छादनानि । शुद्ध-
ष्काणीति घृतान्यपि यदा भस्मादिरागेणापि रहितानि भवन्ति
शुष्काणि च तद्वैपोयोग्यानि । सुषीतं हार्दमपि स्यात्, तथा
गाढराग(नि)भलादिभस्मितं घृतमप्यशुद्धं स्यात्, तस्मा-
द्दुष्कं—शुद्धशुष्काणीति ॥ ५९ ॥ ६० ॥

धूपनानि पुनर्यासतां क्षयनास्तरणप्रावरणानां च
पयसर्पपातसीहिङ्गुगुग्गुलुवचाचौरकपयःस्वागो-
लोमीजटिलापलङ्कयाशोकरोहिणीसर्पनिर्मोकाणि
घृतयुक्तानि स्युः ॥ ६१ ॥

धमःस्था आली, गोलोमी श्वेतवर्णं, जटिला सांती ॥ ६१ ॥

मणयश्च धारणीयाः कुमारस्य खड्गद्वयवय-
व्युपमाणां जीवतामेव दक्षिणभ्यो विषाणेभ्योऽप्राणि
शृहीतानि स्युः। ऐन्द्रपाघाघौपधयो जीवकर्पमकौ
च, यानि चान्याम्यपि प्राक्षणाः प्रशंसेयुरथर्ववेद-
विदः ॥ ६२ ॥

मणय इति शुक्रादिमणयः, अथर्ववेदोक्तः । चहायीनां
शुक्राणि धारणीयानि स्युरिति योजना । कर्पं हि जतुकर्णं—
“इक्ष्वाकरीनां जीवतां दक्षिणशुक्राणि निरुक्तानि धारयेत्”
इति । जीवकर्पमकौ प्रजास्थायनोक्तौ । औपधय ऐन्द्रपाघा
द्वय तत्रैवेकोः ॥ ६२ ॥

श्रीडनकानि यल्लु कुमारस्य विवित्राणि घोषव-
न्यमिरामाणि चागुणि चातीक्ष्णाग्राणि चानास्य-
प्रवेशीनि चाम्राणद्वराणि चावित्रासनानि स्युः ॥ ६३ ॥

न ह्यस्य वित्रासनं साधु । तस्मात्ससिन् खड्ग-
भुजानि वाऽन्यत्र विधेयतामगच्छति राक्षसपि-
शाचपुतनाद्यानां नामान्याहयता कुमारस्य वित्रा-
सनार्थं नामग्रहणं न कार्यं स्यात् ॥ ६३ ॥

यदि त्यातुर्यं किञ्चित् कुमारमागच्छेत् तत्
प्रकृतिनिमित्तपूर्यरूपलिङ्गोपशययिषेवैस्तत्पतोऽनु-
बुध्य सर्वविशेषानातुरौपधदेशकालाश्रयानवेक्षमा-
णश्चिकित्सितुमारभेतेन मधुरमृदुलपुसुरमिश्रीत-
श(स)ङ्करं कर्म प्रवर्तयन् । एवंसात्म्या हि कुमारो
भवति । तथा ते शर्म लभन्ते विराय । अरोगे
स्वरोगवृत्तमातिष्ठेदेशकालात्मगुणविपर्ययेण धर्त-
मानः, क्रमेणासात्म्यानि परिवर्त्योपयुजानः सर्वो-
प्यहितानि वर्जयेत् । तथा बलवर्णशरीराशुषां
संपदमचामोतेति ॥ ६५ ॥

पयमेनं कुमारमायौवनप्रातेर्धर्मार्थकौशलम-
नाचातुपालयेत् ॥ ६६ ॥

प्रकृतौत्यादौ प्रकृतिर्वाताद्यः, निमित्तं बाधं दृष्टादि वातादि-
कारणम् । सर्वविशेषानिर्वादाद् आतुरशब्देनातुर्यहेतुव्याधिर्गृ-
ह्यते, आश्रयशब्देन तु शरीरम् । शं कल्याणं करोतीति शङ्-
रम् । देशकालेत्यादौ आत्मशब्देन शरीरमुच्यते, तेन देशस्य
तथा कालस्य तथा शरीरस्य च यो गुणः प्रीतादिस्त्वपिरीता-
द्वाराचारादिसेवायां धर्तमानः स्वस्थृतं कुर्यात् । अन्यत्रापि
स्वस्थरूपे श्रोत्रम्,—“देशकालादिगुणविपरीतानामाहारविहा-
रणं निरोपयोगः सम्यक्” (भा. अ. ६) इति । स्वस्थरूपा-
न्तरमाह—क्रमेणेत्यादि । क्षीरतः क्षीराणै, ततोऽन्नमेव ।
सत्राप्यने मधुरादि बलानां तात्पर्यं भवति तेन क्रमेण नवे-
नाभ्यारणीयोक्तेन “उचितादहितोद्दीमान् धमशो विरमेन्नरः”
(स. अ. ७) इत्यादिसंस्थरूपोक्तेन क्रमेणोपयुजान इत्यर्थः ।
तथा, वत्सन्तरसाम्परीनामपि बालस्यैवमेव व्याख्यानम् ।
स्वस्थरूपाचरणफलमाह—तथेत्यादि ॥ ६३-६६ ॥

इति पुत्राशिषां सन्नुदिकरं कर्म व्याख्यातम् ।
तदाचरन् यथोक्तैर्विधिभिः पूजां यथेष्टं लभतेऽनः।
सूयक इति ॥ ६७ ॥

तत्र श्लोकौ ॥

पुत्राशिषां कर्म समुदिकारकं

यदुक्तमेतन्महर्षेःसंहितम् ।

तदाचरन् शो निषिर्भियंथातथं

पूजां यथेष्टं लभतेऽनसूयकः ॥ ६८ ॥

शरीरं चिन्त्यते सर्वं दैवमानुषसंपदा ।

सर्वेभार्ययतस्तस्माच्छरीरं स्थानमुच्यते ॥ ६९ ॥

इत्यश्विनवेशकृते तत्रै चरकप्रतिसंस्मृते शरीर-
स्थाने जातिस्त्रीयं शरीरं नामाष्टमोऽ-

ध्यायः ॥ ८ ॥

पुत्राशिषां सन्नुदिकरमिति पुत्रप्राप्त्येनानुरूपफलकरमित्यर्थः ।
पुत्राशिषामित्याधार्यसंग्रहश्लोकः । इ इति पुरुषनिर्देशणं प्राधा-
न्यात् कृतम् । तेन पुरुषपुत्रलाभेन नापि अपि पुत्रलाभोऽर्थ-
देव उच्यते । अनुकूपपुत्रलाभे कथं ये पुत्रः स्यादित्यस्यां न
बह्वीत्यनसूयकः । केचिच्चशरीरस्थानशब्दव्युत्पत्तिदर्शकं श्लोकं
पठन्ति—शरीरमित्यादि । स च व्युत्पत्त्यर्थ एव ॥ ६७-६९ ॥

इति श्रीकृष्णादिदत्तविज्जितायामातुर्वेददीपिकायां

चरकसायनसंस्कृत्यां जातिस्त्रीयं शरीरं

नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

१ शरीरस्थानं संपूर्णम् ।

इन्द्रियस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो वर्णसंख्ययामिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानाश्वमेधः ॥ २ ॥

शरीरे चिकित्साधिकरणं शरीरे प्रतिपाद चिकित्सा वक्तव्या, सा च साम्य एव रोगे वक्तव्या नासाध्यरोगे; यदुक्तं "अयंविद्यायशोहानिमुपक्रोशमसंप्रहम् । प्रागुयाग्नियतं वैवो मोऽसाध्यं समुपाचरेत्" (सू. अ. १०) इति; न च रिष्टप्रतिपत्तिमन्तराऽसाध्यवप्रतिपत्तिरिति रिष्टप्रतिपादकमिन्द्रियस्यान्मेव चिकित्सास्थानम् प्रोच्यते । इन्द्रशब्देन प्राण उच्यते, तस्यान्तर्ग(र्ग)तस्य किञ्च रिष्टाख्यमिन्द्रियं; यदुक्तं व्याकरणे— "इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गं (पा. अ. ५. २. १२)" इत्यादि; तस्येन्द्रियस्य स्थानमिन्द्रियस्थानम् । तत्रापि चेन्द्रियस्थाने वक्तव्ये व्यक्तमिन्द्रियमिन्द्रियस्थानम् । वर्णसंख्ययामिन्द्रियमुच्यते, अत्र हि यानि रिष्टानि वक्तव्यानि तानितरतिरेभ्यश्चक्षुरादिप्राहातया व्यक्तमानि । वर्णसंख्ययामिन्द्रियमुच्यते, इन्द्रियस्य रिष्टरूपस्य प्रतिपादकोऽध्याय इन्द्रियः । तं व्याख्यास्यामः । एवमन्वत्रापि उपमितकमिलाद्यपीन्द्रियविशेषणं व्याख्येयम् ॥ १ ॥ २ ॥

इह खलु वर्णश्च स्वरश्च गन्धश्च रसश्च स्पर्शश्च चक्षुश्च श्रोत्रं च घ्राणं च रसनं च स्पर्शनं च सत्यं च भक्तिश्च शौचं च शीलं चाचारश्च स्मृतिश्चाकृतिश्च प्रकृतिश्च विकृतिश्च यत्नं च ग्लानिश्च मेघाश्च हृष्यं च रौक्ष्यं च सौहृदं च तन्द्रा चारम्भश्च गौरवं च लाघवं च गुणाश्चाहारश्च विहारश्चाहारपरिणामश्चोपायश्चापायश्च व्याधिश्च व्याधिपूर्वकं च वैदनाश्चोपद्रवाश्च ऋणाश्च प्रतिच्छायाश्च स्वप्नश्चानं च कृताधिकारश्च पयि चोत्पातिकं चानुरकुले भावावस्थान्तराणि च मेपजसंघुतिश्च मेपजविकारयुक्तिश्चेति परीक्ष्यामि प्रत्यक्षानुमानोपदेशैरायुः प्रमाणविशेषं जिज्ञासमानेन भिपज्ञा ॥ ३ ॥

इन्द्रियस्थानप्रतिपादं कृत्वा भिपयमाह—इदेषादि ।—इद्रेन्द्रियस्थाने । खलुशब्दो नाम्नालङ्कारः । इह च यद्यपीन्द्रियस्थाने विषयवर्णादिप्राहकतया अत्र वक्तुं सुच्यन्ते, तथापि तेषामतीन्द्रियत्वेन तदाध्यायस्थानामव्यक्तत्वं; तेन, प्रत्यक्षानि वर्णादीन्त्येव प्रत्यक्षरिष्टाधिकरणान्यग्रेऽभिधीयन्ते । वर्णादिष्वपि च यथा व्यक्तं तया पूर्वेभिपज्ञतः । मेघादिसम्बन्धस्तु यद्यपि वर्णादपि व्यक्तस्यापि सम्बन्धेन एवेह तात्त्व्यादि-

१ 'तेनासाध्यरोगहृदापकारिरेष्टप्रतिपादकमिन्द्रियस्थानमेव चिकित्सास्थानम् प्रागुच्यते' इति पा० । २ 'मेघ' न 'मेघप्रवृत्तिश्च मेघजविकारो युक्तिश्च' इति पा० । ३ 'वक्तव्यम्' इति पा० ।
च. सं. ४५

पायः स्वरश्चाभिधीयो रिष्टाधिकरणत्वेनाभिमतः, ॥ च वर्णादिष्वप्याऽव्यक्त एव । इहेत्यादावसमाप्तेन प्रलेकमपि वर्णादीनां रिष्टाधिकरणत्वं दर्शयति; समाप्ते हि समुदायस्यैव रिष्टाधिकरणकतया परीक्षितव्यत्वं शङ्केत । वर्णशब्देन च वर्णसंख्ययामिन्द्रियस्थानं रीत्यादयोऽपि गृह्यन्ते; अत एव वर्णप्रस्ताव एव वक्ष्यति—यत्—"वर्णप्रहणेन तानिहर्षरौक्ष्येहा व्याख्याताः" इति । स्वरदिप्रहणेन च स्वरसंख्ययोऽपि गृह्यते, तेनाहलिपर्व-संख्ययावर्णगन्धमावाद्योऽपि रिष्टान्यवगृह्यन्ते । स्पर्शप्रहणेन च स्पर्शपलम्बकठिन्यासवरोधः । सर्वं मनः; सत्त्वविकृते-रुदाहरणं यथा— "औत्सुक्यं मनते सर्वं चेतो मीराविशं सपि" (ई. अ. १२) इत्यादि । भक्तिरिच्छा । शीलं सहजं दत्तम् । आचारः शास्त्रशिक्षाकृतो व्यवहारः । भक्त्यादयो यद्यपि सत्त्वविकारत्वेन सत्त्वप्रहणेनैव सम्भ्रमन्ते; यदुक्तं— "भक्तिः शीलं शौचं द्वेषः स्मृतिर्मेहस्त्यागोऽभासस्यं भयं श्रोत्रक्षन्त्रोत्साहनीक्यं भार्यं गाम्भीर्यमनवसितत्वंमिषेवमादयः सत्त्वविकाराः (शा. अ. ३)" इति; तथापि भक्त्यादीनामपि पृथगरिष्टाधिकरणत्वेनेह गृह्यहरणम् । निद्राशौचं स्थानन्देति तन्नाशब्देन निद्रोच्यते; अत्र च रिष्टमुक्तं यथा— "निद्रा निद्रा भवति वा न वा" (ई. अ. ११) इति । आरम्भ इति अरिष्टाभ्युत्पत्त्यादिरम्भः; यदुक्तं— "भयपुर्वकं क्रुशस्यो हस्तपादं प्रधापति" (ई. अ. ९) इत्यादि । गौरवे रिष्टं यथा— "निष्टपूतं च पुरीषं च रेतश्चामसि मज्जति" (ई. अ. ९) इत्यादि । लाघवे रिष्टं— "गुरुजामज्ञानं लाघवं हेयम् । गुण-रिष्टं यथा— "गुणाः शरीरदेशानां क्षातोपसृष्टादृणाः । विष-मौवेन लक्ष्यन्ते स्थानेष्वन्येषु तद्विधाः" (ई. अ. १२) इति । आहाररिष्टं यथा— "आहारमुपयुजानो भिपज्ञा सूचकत्वितम्" (ई. अ. १२) इत्यादि । आहारपरिणामरिष्टं यथा— "दुर्वलो बहु भुङ्क्ते यो प्रागमुत्सादजनातुरः । अल्पमत्रपुरीषश्च" (ई. अ. ७) इति । उपाय उपपन्नं व्याधिवेत्तक इत्यर्थः; यदुक्तं— "तद्वत्त उपर्युत्तापस्तृण्णा मृच्छो बलक्षयः । विषे-वर्णं च सन्धीनाम्" (ई. अ. ८) इति । व्याधयपगमनमपायः; यदुक्तं— "यं नरे सहसा रोगो दुर्वलं परिमुच्यति" (ई. अ. ९) इत्यादि । व्याधिवेति व्याधिरिव रिष्टं यथा— "वाताष्टीला सुसंज्ञा दाहना हृदि विष्ठति" (ई. अ. १०) इति । छाया औपिकी पञ्चरूपा, प्रतिच्छाया तु देहच्छाया; प्रतिच्छायाया प नेत्रकुमारिकाऽपि प्रतिच्छायाख्या गृहीतव्या । अयं च छायादिमेदः पञ्चरूपीमेन्द्रिये दर्शयितुम् । आतुरकुले भावावस्था-रिष्टं यथा— "अभिपूजानि पात्राणि निष्ठानि विविधानि च ।

१ 'ग्लानिर्दौर्बल्य' इति पा० । २ 'व्याधुत्पत्त्यादिरम्भः' इति पा० । ३ 'वक्तव्यम्' इति पा० ।

मिषश्चुर्मपतां वेदम प्रविशयेव पश्यति" (इं. अ. १२) इत्यादि । मेपजज्वेतौ रिष्टं यथा—“यसुद्दिद्यातुरं वैद्यः संवर्तयितुमौपधम् । यतमानो न शक्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम्” (इं. अ. १२) । मेपजस्य विकारेण तस्य युक्तिर्मेपजविकार-युक्तिः; तत्र रिष्टं यथा—“मिष्टातं बहुशः सिद्धं विधिवन्वा-चारितम् । न विध्यलौपधं यस्य तस्य नास्ति विकितितम्” (इं. अ. १२) । शेषः तु रिष्टोदाहरणं स्वकम् । इति समाप्तिः । प्रत्यक्षपूर्वकत्वात् सर्वप्रमाणानामिहादौ प्रत्यक्षं कृतम् । यद्यपि वर्षा-दय आनुर्लक्षणप्रतिपादिता दीर्घाः प्रमाणजिज्ञासायामपि परी-क्ष्यन्ते, तथाऽपीह रिष्टप्रकरणे आनु-प्रमाणवशेषज्ञानार्थमेव परी-क्षणीयाः, अत उक्तं—“प्रमाणवशेषं जिज्ञासामानेन” इति ॥३॥

तत्र तु खल्वेपां परीक्षयाणां कानिचित् पुरुष-मनाश्रितानि कानिचिच्च पुरुषसंश्रयाणि । तत्र यानि पुरुषमनाश्रितानि तान्युपदेशतो युक्ति-तश्च परीक्षेत; पुरुषसंश्रयाणि पुनः प्रकृतितो विकृतितश्च ॥ ४ ॥

पुरुषमनाश्रितानि दृष्टायाश्रमाणि रिष्टानि । युक्तितयैलनुपा-नत इत्यर्थः, अत्र युक्तेरपि रिष्टत्वावधारणे क्षमत्वात् । प्रत्यक्षं हि दृष्टादीनां स्वरूपमात्रं यज्जाति, रिष्टं तु दृष्टादीनानामयमात्रेण ज्ञायते । पुरुषाश्रयिणीरिगतारिष्टप्रहणे तु प्रत्यक्षमपि तत्पद-रिष्टविशेषप्रहणे तत्तद्विशेषेण व्याप्रियत इति भाषाऽत्र तत्प्रति-पिदम् । अनुमानं तु रिष्टत्वेन प्रतिपादितम् (ता) निमित्तत्वादि-धर्मविचारे व्याप्रियते, एवं सर्वत्र । प्रकृतितयैति पुरुषाश्रय-विकृतिज्ञानहेतुतया प्रकृतौ रिष्टज्ञाने व्याप्रियते, यतः प्रकृति-ज्ञानार्थीनं विकृतिज्ञानं भवति; प्रकृतिविकृतिपरीक्षा तत्राधि-कृतैः प्रतिष्ठैः प्रत्यक्षादिभिरेव ज्ञेया ॥ ४ ॥

तत्र प्रकृतिर्जातिप्रसक्ता च, कुलप्रसक्ता च, देशानुपातिनी च, कालानुपातिनी च, वयोऽनुपा-तिनी च, प्रत्यात्मनियता चेति । जातिकुलदेशका-ख्ययः प्रत्यात्मनियता हि तेषां तेषां पुरुषाणां ते ते भावविशेषा भवन्ति ॥ ५ ॥

प्रकृति विमजते—तत्रैत्यादि । जातिप्रसक्ता यथा—प्राह-णजातौ शौचं, कुलप्रसक्ता यथा—मिथिदेव कुलं मुच्यन्वाचार-द्वयवि, देशानुपातिनी यथा—अन्तर्वेदिनाग्निः शुचयो अव-न्ति, कालानुपातिनी यथा—कृतयुगे शौचं, वयोऽनुपातिनी यथा—वात्येऽनीचं, प्रत्यात्मनियता यथा—कथिदेव पुरुषः

१ 'मेपजमट्टौ' इति पा० । २ 'यथा प्रेतस्यैव घा' इति पा० । ३ 'देवे तु यदुद्दिद्यातुरं वैद्यः संवर्तयितुमौपधम्' इति पा० । ४ 'आनुव्यस्यतः प्रत्यक्षप्रतिपादिता' इति पा० । ५ 'अत्र यद्यपि रिष्टज्ञानाधिकारे प्रत्यक्षारिप्रमाणवशेषज्ञानात् युक्तिः, तथाऽपि पुरुषानामग्निरिष्टावधारणे प्रत्यक्षं निरार्थं दर्शयति । प्रत्यक्षसावधिप्रधारणेऽप्यत्रात्मा' इति पा० । ६ 'देशानुपातिनी' इति यद्वापरसमतः पाठः ।

प्रकृता शुचिर्भवति; इत्याद्युदाहरणीयम् । कृतः पुनर्जात्यादि-नियता प्रकृतिर्भवतीत्यत्र हेतुमाह—जातिकुलेशादि । ते ते भावविशेषा इति शुचिर्त्वाशेषादयः ॥ ५ ॥

विकृतिः पुनर्लक्षणनिमित्ता च, लक्ष्यनिमित्ता च, निमित्तानुरूपा च ॥ ६ ॥

रिष्टाधिकाराधिकृता विकृति विवेकमिदं सर्वानेव विकृति-मेदानाह—विकृतिरित्यादि ॥ ६ ॥

तत्र लक्षणनिमित्ता नाम सा यस्याः शरीरे लक्षणान्येव हेतुभूतानि भवन्ति दैवात्; लक्षणानि हि कानिचिच्छरीरोपनिवद्धानि भवन्ति, यानि हि तस्मिंस्तस्मिन् काले तत्राधिष्ठानमासाद्य तां तां विकृतिमुत्पादयन्ति ॥ ७ ॥

हेतुभूतानीति हेतुसदृशानि । तेन देवमेव नखरेखापद्मादि-सामुद्रिकोक्तलक्षणयुक्ते शरीरे राज्यधनगमनवधबन्धनादिरूप-विकृतिप्राप्तां हेतुः, लक्षणानि तु दैवनिमित्तानि बोधकमाश्रानि, अत एव दैवाविरयुक्तं; देवं च प्राक्तनं कर्माच्यते । विकृतिमुत्पा-दयन्तीत्यत्रापि दैवादिति बोधनीयं; तेन, दैववशादेव लक्षणानां राज्यधनवधबन्धनादिरूपविकृतिर्कृतवम् । तस्मिंस्तस्मिन् काले इत्यनेन लक्षणसूचितारष्ट्रपरिपाककाले नियततं विवृतेर्दर्शयति । लक्षणसूचितार्थं राज्यादय इह पुरुषस्य कदाचिद्भवन्तीत्या-गाविका एवेति कृत्वा विकृतिज्ञानेनोच्यन्ते ॥ ७ ॥

लक्ष्यनिमित्ता तु सा यस्या उपलभ्यते निमित्तं यथोक्तं निदानेषु ॥ ८ ॥

यथोक्तं निदानेष्विति यथा—रक्षादिसेवया वातादिप्रकोप-स्या विकृतिनिदानोक्तैः सर्वैः ॥ ८ ॥

निमित्तानुरूपा तु निमित्तार्थानुकारिणी या, तामनिमित्तां निमित्तमायुपः प्रमाणज्ञानस्येच्छासित मिषजो भूयश्चायुपः स्वयनिमित्तां प्रेतलिङ्गानुरूपां, यामायुपोऽन्तर्भवतस्य ज्ञानार्थमुपदिशन्ति घीराः । यां चाधिकृत्य पुरुषसंश्रयाणि मुर्मपतां लक्षणान्यु-पदेक्ष्यामः । इत्युद्देशः । तं विस्तरेणानुव्याख्या-स्यामः ॥ ९ ॥

निमित्तानुरूपेति निमित्तसरणी । तदेव स्फोटयति—निमि-तार्थानुकारिणीति । निमित्तस्य योयः कार्यजननरूपः कार्य-बोधनरूपो वा तमनुकरोतीति निमित्तार्थानुकारिणी । रिष्टाख्या हि विकृतिर्मरणे तस्यैवावबोधने वा निमित्तं भवति । अपरमपि निमित्तानुरूपाया विकृतेर्विशेषमाह—तामित्यादि । अनिमित्त-मिति तदातेऽनुपलम्बमाननिमित्तां, न तु पुनः सर्वव्या-

१ 'युक्तिगणोरवश्यम्' इति पा० । २ 'दैवकर्तृत्वं जानोच्यते' इति पा० । ३ 'लक्षणसूचिताय' इति पा० । ४ 'यथोक्तं' इति पा० । ५ 'अन्तर्भवतस्य लक्षणलक्षाध्यामविशेषता' इति यद्वापरसमतः इति पा० । ६ 'अन्तर्भवतस्य' इति पा० ।

हेतुर्न, यत आयुष क्षयनिमित्तमित्यनन्तरमस्य विशेषण
कथयिष्यति, रिष्टस्य हि न रौक्ष्यादिना शरीरव्यवस्थादि निमित्त-
मुपलभ्यते । यद्वा, आयु क्षयरूप यन्निमित्तं तद्विद्यमानमपि
नान्येदमप्यन्ते, रिन्दु तदेव हि रिष्टादुच्यते, तेन, अव्य-
क्तनिमित्तत्वमिहानिमित्तत्व ज्ञेयम् । अत्र यथायुद्धमेव सकल-
पुरुषसंश्रितरिष्टव्यापक कारणं चायु । यस्तु वक्ष्यति—“क्रिया-
पथमतिक्रान्ता केवल देहमाश्रिता । चिह्नं पुर्वन्ति यशोपास-
दरिष्टं प्रचक्षते ” (इ अ ११) इति, तद्वादिगतरीष्टव्याप-
कतया पुरुषाश्रितमाश्रिताप्रत्यये ज्ञेयम् । आयुष प्रमाण-
ज्ञानस्येति आयु शेषप्रमाणज्ञानस्येत्यर्थः । भूय इति अवलम्बम् ।
तेनात्यर्थमायु क्षयनिमित्तं प्रत्यावर्तयु क्षयजन्यामिति यावत् ।
यामिति क्षीणायु कार्याम् । प्रेतलिङ्गायुह्यामिति प्रेतसदृशी ।
“मला दन्तेषु जायन्ते प्रेताकृतिरुदीर्यते” (इ अ १२)
इत्यादिप्रत्यक्षप्रमाणम् । इमा हि विकृतिसमायुषोऽन्तर्गतस्य
ज्ञानार्थं वदन्ति । या त्वन्या प्रेतलिङ्गानुरूपा वर्णाश्रया सा
नात्यर्थं प्रत्यासन्नमरणबोधिका (चिरमरणबोधिका), तेन सा
नात्यर्थक्षीणायु कार्येत्यर्थः । एव “भूयश्” इत्यादिना “धीरा” इत्य-
न्तेन निमित्तानुरूपविकृतिविशेषस्य कार्यविशेष मरणलक्षणमभि-
धाय पुन धामान्येनानिमित्ताया धर्मान्तरमाह—यामविकृत्ये-
त्यादि । पुरुषसंश्रयाणीति विशेषणं पुरुषानाश्रितवृत्तादिरिष्टे ना
धर्ममनिमित्तात्सङ्गीति दर्शयति । यतो वृत्ताधिकारादौ यानि
रिष्टानि तानि दृश्यमाननिमित्तान्यव्याप्यामदेव रिष्टत्वेनावधार-
यन्ते । यथा—“मुक्तकेतोऽयथा नमे हृदयप्रत्येक्षमाह ।
निपणभ्यास दृष्टा दृष्ट मरणमादिवेत्” (इ अ १२) ।
अत्र च निषेजो मुक्तकेतवचनादुच्यत एव कारणं, तथा वृत्ता-
गमने चादुरस्य श्रेणदि कारणमस्त्येव, तेनानिमित्तत्वमा
सुराश्रितरिष्ट एव । अन्ये तु, एवभूतवैयदृष्टसमागम परि
हर्तव्यत्वेन ज्ञातं सन् यदा दैवाद्भवति, तदा दैवनिमित्तं सन्
रिष्टं भवति, तेन, सर्वरिष्टव्यापिकेवैयमनिमित्तताः । भूयश्चे
त्यादिप्रत्ययेन तु प्रेतलिङ्गायुह्यं विकृतिं भूय आयुषोऽन्तर्गतस्य
ज्ञानार्थमुपदिशन्ति, तथा पुरुषसंश्रयाणि भूय उपदेक्षन्ते,
पुरुषानाश्रयाणि तु स्वल्पप्रत्येक्षोपदेक्षन्ते इति व्याकथयन्ति ।
इत्युक्ते इति इन्द्रियस्थानाद्येष्टा इत्यर्थः ॥ ९ ॥

तत्रादित एव वर्णाधिकारः । तद्यथा—कृष्णः
श्याम इयमावदातोऽवदातश्चेति प्रकृतिवर्णा
शरीरस्य भवन्ति, याश्चापरानुपेक्षमाणो विद्याद्
नूक्तोऽन्यथा चाऽपि निर्दिश्यमानास्तज्ज्ञै ॥ १० ॥

प्रकृतिज्ञानान्तरीयकलादिकृतिज्ञानस्य प्रकृतिवर्णानेव ताव
दाह—कृष्ण इत्यादि । अवदातो गौर । इह च प्रायेण ये

वर्णा प्रकृत्या भवन्ति ते प्रकृतिवर्णा उच्यन्ते, ये तु प्रायेण
विकृत्या भवन्ति ते विकृतिवर्णा उच्यन्ते, इति ज्ञेयम् । तेन
प्रकृतिवर्णा अपि कैदाविकृतिवर्णा भवन्ति, तथा विकृति-
वर्णा अपि जन्मप्रसूतिजायमानतया कदाचित् प्रकृतिवर्णा
भवन्तीति ज्ञेयम् । अनुक्तप्रकृतिवर्णातिदेशार्थमाह—याधे-
त्यादि । उपेत्य इहमात्र इत्युपेक्षमाण । अनुक्त इति छाह-
स्यत, अनेन च श्यामेत्यादिवर्णशब्देन निर्दिश्यमानान्
विद्यादिति योजना । तज्ज्ञैरिति वर्णमेदनामज्ञै ॥ १० ॥

नीलश्यायताग्रहरितगुह्याश्च वर्णा शरीरस्य
वैकारिका भवन्ति, याश्चापरानुपेक्षमाणो विद्यात्
प्राग्विद्वानभूत्वोत्पन्नान् । इति प्रकृतिविकृतिवर्णा
भवन्त्युक्ताः शरीरस्य ॥ ११ ॥

नीरैत्यादिना (विकृतिजायमानतया) विकृतिवर्णानाह ।
इह, अपरानिति वचनेन विकृतिवर्णव्यवहारा वर्णा ज्ञेया । विकृ-
तिवर्णान्तरमाह—प्रागित्यादि ।—प्राग्विकृतानिति पूर्ववर्णा-
दन्वयार्थान्वितस्य । तेनपि, येन श्यामेन घृता रक्षायनोप
योगादौवरणं प्राप्तं, स च स्वकर्त्तव्या कालवशाद् पुन
श्यामवर्णो भवति तस्यापि पूर्वगौरवर्णाद्विकृति श्यामवर्णो
भवन् रिष्ट इत्यादित्याह—अभूवोत्पन्नानिति । तेन नाय दौष,
अत्र हि पूर्वभूत एव वर्णं पुनर्भवति, तेन न रिष्टम् ॥ ११ ॥

तत्र प्रकृतिवर्णमर्धशरीरे विकृतिवर्णमर्धशरीरे,
द्रावपि वर्णा मयंदायिभक्तौ दृष्टा, यद्येव सव्यवक्षि-
णविभागेन, यद्येव पूर्वपश्चिमविभागेन, यद्युत्तरा-
धरविभागेन, यद्यन्तर्गद्द्विर्धिविभागेन, आतुरस्यादिष्ट
मिति विद्यात्, एवमेव वर्णमेदो मुखेऽप्यन्त्येव
वर्तमानो मरणाय भवति ॥ १२ ॥

मयंदायिभक्तौ इति समसीमाभ्यवस्थापितौ । पूर्वपश्चिमवि-
भागेनेति अभिमुखपृष्ठविभागेत्यर्थः । अन्तर्गद्द्विर्धिविभागेनेति
अत्रान्तर्गतौ वर्णा मुखनासाकर्णभोत्रान्तर्गततया उच्येय ।
अन्यत्रेति अवान्तरे हस्तपादादौ ॥ १२ ॥

वर्णमेदेन ग्लानिद्वर्पाद्व्यक्रोहा व्याख्याताः ॥ १३ ॥
वर्णमेदेनेति यथा वर्णविभागेन रिष्टम्, तथा ग्लान्यादि-
विभागेनापीत्यर्थः । द्विर् इदोपचयो ज्ञेय, मानसदृष्टयेह
चाक्षुषाधिकारोऽसन्नतत्वात् ॥ १३ ॥

तथा पिष्टुद्व्यङ्गतिलकालकपिडकानामन्यतम-
स्थानेन जन्मातुरस्येवमेवामशस्तं विद्यात् ॥ १४ ॥

तथेत्यादौ पिष्टप्रवृत्तीनामपि वर्णवत् सव्यवक्षिणादिविभा-
गेन जन्म रिष्टं भवतीत्येवमेवशब्देनोच्यते ॥ १४ ॥

१ 'नान्यत् उपलभ्यते' इति पा० । २ 'अन्तर्गद्द्विर्धिवे' इति पा० ।
३ 'विषजो मुक्तकेतावादी केदस्तादि' इत्यत्र एव कारणम् इति
मा । ४ 'कृष्णश्याम' इति पा० । ५ 'अवैयम्यानाति' इति पा० ।

१ 'कदाचिकित्ता भवति' इति पा० । २ 'अवैयम्यानाति'
इति पा० । ३ 'प्राग्विकृतान्' इति पा० । ४ 'कृष्णश्यामादिवर्णै
अतथा ये वर्णवत् कृष्णादिसदृश्यता च प्राप्ता इति दर्शयति ।'
इति पा० । ५ अप्य पाठो हस्तलिखितपुस्तके नोपलभ्यते । ५ 'सुत
स्थानतः' इति पा० ।

नखतयनवदनमूत्रपुरीषहस्तपादौष्ठादिष्वपि च
वैकारिकोक्तानां वर्णोनामन्यतमस्य प्रादुर्भावो हीन-
चलघर्णेन्द्रियेषु लक्षणमागुपः क्षयस्य भवति ॥१५॥

नखेत्यादौ बलहान्यायभाषे सति न रिष्टम् ॥ १५ ॥

यद्यान्यदपि किञ्चिद्वर्णवैतमभूतपूर्वं सहसो-
त्पद्येतानिमित्तमेव हीयमानस्यातुरस्य शश्वत्, तद्-
रिष्टमिति विद्यात् ॥ १६ ॥ इति वर्णाधिकारः ।

यथेलादिनाऽनुक्तवर्णरिष्टं संयुज्जति । अभूतपूर्वमिति पूर्व-
व्याहतरसायनविहितवर्णप्रादुर्भावमुदाधार्यम् । सहसोत्पद्यत
इत्यनेन रिष्टानां क्षीयप्रभावं दर्शयति । अनिमित्तमिति पूर्वो-
क्तार्थमेव । हीयमानस्य शब्दमिति सभावकथनं, रिष्टोरपत्या
हीयमानता शब्दवचनं भवति ॥ १६ ॥

स्वराधिकारस्तु—हंसकौञ्चमिन्दुमुभिकलवि-
ड्काफकपोतजर्जरानुकाराः प्रकृतिस्वरा भवन्ति,
यांश्चापराजपेक्षमाणोऽपि विधादनुक्तोऽन्यथा वा-
ऽपि निर्दिश्यमानोऽस्ति ॥ १७ ॥

कमार्गतं स्वराह—खरेत्यादि । जर्जरी शायभाण्डविशेषः ।
वधिलादि पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ १७ ॥

एकैककलप्रस्ताप्यकगद्गदक्षामदीमानुकीर्णास्त्वा-
हुराणां स्वरा वैकारिका भवन्ति । यांश्चापराजपेक्ष-
माणोऽपि विधात् प्राग्विरुतानभूत्योत्पन्नान् । इति
प्रकृतिविरुतिस्वरा व्याख्याता भवन्ति ॥ १८ ॥

एकौ नेपः किंवा अरण्यछायाकः, कृतः सुप्तः, प्रसः
सर्पदाजुहारः, क्षामो रुहाः, दीनो दुःखोचार्थमाणलरः, अ-
कीर्णं वपुर्गुप्युचार्थमाणः ॥ १८ ॥

तत्र प्रकृतिवैकारिकाणां स्वराणामाश्रयनिर्वृतिः
स्वरावैकत्वमेकस्य चानैकत्वमप्रशस्तम् । इति स्वरा-
धिकारः ॥ १९ ॥

इति वर्णस्वराधिकारौ यथावदुक्तौ समुपेतौ
लक्षणज्ञानार्थमिति ॥ २० ॥

प्रकृतेवैकारिका अन्यथाभूता इति प्रकृतिवैकारिकाः । स्वरा-
नैकत्वमिति कदापिदेवकसरत्नं कदापिच कलस्वरत्वमिवादि ।
एकस्य चानैकत्वमिति एकरथैव स्वरा चानैकत्वमिव प्रति-
भाति । अनिमित्तमिति सर्वत्र संबध्यते ॥ १९ ॥ २० ॥

भवन्ति चात्र ।

यस्य वैकारिको वर्णः शरीर उपपद्यते ।
अर्थे वा यदि वा कृत्स्ने निमित्तं न च नास्ति सः २१
नीलं वा यदि वा द्यावं तात्रं वा यदि वाऽरुणम् ।
मुखाद्यंमनया वर्णो मुखार्धेऽरिष्टमुच्यते ॥ २२ ॥

१ 'अवेद्वनमात्रम्' इति पा० । २ 'शुक्लकलप्रस्ताप्यक' इति पा० । ३ 'अवेद्वनमात्रम्' इति पा० । ४ 'प्राग्विरुता' इति पा० । ५ 'स्वराप्रवेकत्वं' इति पा० ।

जेहो मुखाद्यं सुष्यको रौक्ष्यमर्धमुत्ते भृशम् ।
ग्लानिरर्धं तथा ह्यो मुखार्धं प्रेतलक्षणम् ॥ २३ ॥

तिलकाः पिप्लवो व्यङ्गा राजयश्च पृथग्विधाः ।

आतुरस्याशु जायन्ते मुखे प्राणान् समुक्षतः ॥ २४ ॥

पुष्पाणि नखदन्तेषु पङ्क्तौ वा दन्तसंथितः ।

चूर्णको वाऽपि दन्तेषु लक्षणं मरणस्य तत् ॥ २५ ॥

औष्ट्रयोः पादयोः पाण्योरङ्गोमूत्रपुरीषयोः ।

नखेष्वपि च वैवर्ण्यमेतत् क्षीणवलेऽन्तकृतम् ॥ २६ ॥

यस्य नीलाद्युभावोद्यौ पक्षजाम्बवसन्निभौ ।

मुमूर्षुरिति तं विधाद्यरो धीरो गतायुषम् ॥ २७ ॥

एको वा यदि वाऽनेको यस्य वैकारिकः स्वरा ।

सहसोत्पद्यते जन्तोर्हीयमानस्य नास्ति सः ॥ २८ ॥

यद्यान्यदपि किञ्चित् स्याद्विरुतं स्वत्पर्णयोः ।

बलमांसविहीनस्य तत् सर्वं मरणीयम् ॥ २९ ॥

तत्र श्लोकाः ।

इति वर्णस्वराधिकारौ लक्षणार्थं समुपेतौ ।
यस्मै सम्पन्निजानाति नायुधाने च मुखति ॥ ३० ॥

इत्यग्निवेशकृते तत्र चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने
वर्णस्वरीयमिन्द्रियं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथेवार्थो गणोकः स्वार्थं सुखग्रहणार्थं च श्लेकेनो-
च्यते—यथेलादिना । तिलका इत्यादी मुख इति मुखार्थः ।
श्लोकाविति द्विवचनमुक्तत्वाऽपि यदुभयमिति करोति, तेन
सकृत्प्रवृत्त्यातिं दर्शयति । समुपेत्युत्पत्त्याऽपि यदुभयमिति
करोति, तेन रिष्टयुष्मे समुपेत्युत्पत्त्याऽपि दर्शयति । अत्रातरिष्टस्य
प्रतिक्लिभाभावान्मुमूर्षुरवतायुरिति भवति । गरणोदयमिति गर-
णकारकमिति ज्ञानार्थम् ॥ २९-३० ॥

इति धीनकृपासिद्धाविरुतितात्त्विकामुपेत्युपेक्षिकायां
चरकतात्पर्यटीकायां वर्णस्वरीयमिन्द्रियं
नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातः पुष्पितकमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पुष्पं यथा पूर्वरूपं फलरूपेण भविष्यतः ।

तथा लिङ्गमरिष्टाख्यं पूर्वरूपं सतिष्यतः ॥ ३ ॥

वर्णस्वराप्रतारं गन्धस्वाधितृताश्लिष्टिष्वपि तदाधमिरि-
ष्टप्रतिपादकं पुष्पितकमुच्यते—पुष्पं यथेलादि । प्रकरणार्थो
यद्यपि सकृत्प्रवृत्त्यापारणतया प्रथमाध्याय एव बलं मुख्यते,

१ 'रीक्ष्यते' तथा 'भृशम्' इति पा० । २ 'तत्राजुषम्' इति
पा० । ३ 'अरण्यम्' इति पा० । ४ 'पङ्क्तौ' इति पा० ।

तथाऽपीह पुष्पाणुकारेण गन्धाभिविष्टस्य वाच्यत्वाद् पुष्पं प्रकृतं, तत्प्रसङ्गाच्च रिष्टस्य पुष्पधर्मरूपापकर्मणि प्रकरणमि-
होच्यते । पुष्पं यथेत्यादौ अव्यभिचरितफलसंबन्धमेव पुष्पं
हेतुम्, अत एव अन्येवं त्वित्यादिना फलपुष्पोः परस्परव्य-
भिचारं दर्शयति ॥ १-३ ॥

अप्येवं तु भवेत् पुष्पं फलेनानुबन्धि यत् ।
फलं चापि भवेत् किञ्चिदस्य पुष्पं न पूर्वजम् ॥ ४ ॥
न त्वरिष्टस्य जातस्य नाशोऽस्ति मरणादृते ।
मरणं चापि तस्मास्ति यस्मादरिष्टपुरःसरम् ॥ ५ ॥

पुष्पफलदृष्टान्तेन रिष्टमरणशेर्दुर्बोधात् पुष्पफलव्यभि-
चारमपि शिष्यो गृहीयादिति तस्मिन्नासायंमाह—अप्येव-
मित्यादि । फलेनानुबन्धीति यथा—वेतसपुष्पम् । यस्य
पुष्पं न पूर्वजमिति यथा—अक्षरादिफलम् । जातस्येति सं-
भ्रमस्य, किञ्चिदुदिते ह्यरिष्टेऽप्युष्पं नावश्यं सृज्यते; अन्ये तु
जातस्य नियतस्येति वर्णयन्ति । द्विविधं हि रिष्टं—नियतं
चानियतं च, तत्र नियतं “मृतमेव तस्मान्नेयो व्याचक्षते पुन-
र्वैजम्” (ई. अ. ७) इत्यादि, अनियतं यथा—“संशयप्राप्त-
मानेयो मन्यते तस्य जीवितम्” (ई. अ. ९), “अरोग-संशयं
गरभा कश्चिदेव प्रमुच्यते” (ई. अ. ५) इति; तथाऽनियता-
रिष्टाभिप्रायेणैव सुष्ठुतेऽप्युच्यते—“ध्रुवं त्वरिष्टे मरणं प्राक्षे-
स्तत् क्लामलैः । रक्षायन्तपोऽप्यसत्परैर्वा निवार्यते”—इति ।
(छ. सू. अ.) एतच्चान्ये न मन्यन्ते, आचार्येण रिष्टमरण-
योरेव्यभिचारस्य महता प्रयत्नेन दर्शितात्वात् । संशयप्राप्तमिति
यत्नं मरणप्रतिपादकमेवाचार्येण अज्ञानन्तरेणोक्तं, यथाऽऽचा-
र्यस्य रिष्टार्थस्यास्य तद्वन्ध एव व्याख्यास्यामः । यत्तु रक्षायना-
दिना धार्यत्वं रिष्टस्य तदनुमतमेव, रक्षायनमद्वेषप्रसङ्गादयो
हि सर्वलोकाभ्यां दामपि हन्तुं क्षमाः, अतस्तेन तस्याभिचा-
रमवश्येह प्रपञ्चः क्रियते, महेश्वरो हि भस्मीभूतं कामं पुनर्जी-
वयति स्म, तपसा च रामेण मृतोऽपि विप्रपुत्रः पुनर्जीवित इत्या-
द्यनुसरणीयम् । अन्ये ॥ कालमृत्वावैव रिष्टपूर्वकं मरणं भव-
तीति वर्णयन्ति, वदन्ति च—“यत्कालमृत्वा रिष्टं भवति
तदा वर्षायां मृत्युप्रदं रिष्टं तद्विफलं स्यात्, येन कालमृत्वा-
स्थिताचरणेऽपि परं मृत्युर्भवति नाकालमृत्वा, तत्र रिष्टे जाते
यत्पुष्टिता क्रिया क्रियते न तदा मृत्युर्भवति नृमर्ति, तेन काल-
मृत्युगतमेव रिष्टम्” इति । तत्र न, अद्विष्टेणैव कालाकालमरणे
रिष्टसद्भावनियमाभिधानात् । अकालमृत्वा च यदैव क्रियापथ-
मतिक्रान्तोऽप्यचारजनितो व्याधिर्भवति, तदैव परं रिष्टं भवति,
अत एवोक्तम्—“क्षणेन हि रिष्टानि प्रादुर्भवन्ति” इति ।
यदैव (वं) न स्वीकरोति तस्य नियतापुषोऽप्यचारजन्यव्यापेर-
क्षाप्यता कदाऽपि न स्यात्, येन, यथाऽप्यचारजा दोषा अति-

शयप्रमादादसाध्यव्याधिजनका भवन्ति तथा मरणपूर्वरिष्टेन-
नका अपि भवन्ति ॥ ४ ॥ ५ ॥

मिथ्यादृष्टमरिष्टममनरिष्टमजानता ।

अरिष्टं चाऽप्यसंबुद्धमेतत् प्रज्ञापराधजम् ॥ ६ ॥

यत्र दुर्बुद्धिरिष्टमरणव्यभिचारिज्ञानं भवति तद्विज्ञानमिति
दर्शयन्माह—मिथ्यायादि । अरिष्टमिति अरिष्टतद्वत्तम् ।
मिथ्यादृष्टमिति रिष्टत्वेन ज्ञातम्; एतदनरिष्टे रिष्टज्ञानं प्रज्ञापरा-
धजम् । तथा रिष्टमपि सुसम्भूततया मारकं व्याभावसंबन्धं
भवति, एतदपि प्रज्ञापराधजं मिथ्याज्ञानम् । तेन रिष्टे
सत्यपि मरणं न भवतीति ज्ञानं भ्रान्तं, तथा रिष्टं विनाऽपि
कस्मिन्मरणं भवतीति ज्ञानं भ्रान्तम् । ततश्च सिद्धोऽव्यभि-
चारो मरणरिष्टयोरिति वाक्यार्थः ॥ ६ ॥

ज्ञानसंयोजनार्थं तु लिङ्गमरणपूर्वजैः ।

पुष्पितानुपदेक्ष्यामो मरान् बहुविधैर्बहून् ॥ ७ ॥

ज्ञायते मरणमनेनेति ज्ञानं रिष्टं, तस्य सम्बन्धोर्धनं ज्ञान-
संयोजनम् । मरणपूर्वजैरिति मरणपूर्वभाविभिः । पुष्पिता यथा
वृक्षादयो गन्धवन्तो भवन्ति तथा रिष्टगन्धप्रमुखा ये भवन्ति
ते पुष्पिताः, तान् पुष्पितान् । बहुविधैर्लिङ्गैर्बहून् पुष्पिता-
निति योजना ॥ ७ ॥

नानापुष्पोपमो गन्धो यस्य भ्रांति दियानिश्चम् ।

पुष्पितस्य यन्त्येव नानाद्रुमलतायतः ॥ ८ ॥

तमाहुः पुष्पितं पीरा नरं मरणलक्षणैः ।

स नो संवत्सराहेहं जहातीति विनिश्चयः ॥ ९ ॥

पथमेकैकशः पुष्पैर्यस्य गन्धः समो भवेत् ।

रूपैर्वा यदि याऽनिरिष्टः स च पुष्पित उच्यते ॥ १० ॥

समासेनाशुभान् गन्धानेकत्वेनाप्यथा पुनः ।

वाजिप्रेक्षस्य गात्रेषु तं विद्यात्पुष्पितं मिषकम् ॥ ११ ॥

आशुतानाशुते कार्ये यस्य गन्धाः शुभाशुभाः ।

व्यत्यासेनानिमित्ताः स्युः स च पुष्पित उच्यते ॥ १२ ॥

तद्यथा चन्दनं कुष्ठं तगरादृगणी मधु ।

माल्यं मूत्रपुरीषे च मृतौतानि कुणपाति च ॥ १३ ॥

ये चान्ये विविधात्मनो गन्धा विविधयोनयः ।

तेऽप्यनेनानुमानेन विज्ञेया विकृति गताः ॥ १४ ॥

इदं चाप्यतिदेशार्थं लक्षणं गन्धसंश्रयम् ।

वक्ष्यामो यद्विज्ञाय मिषद्वारणमादिशेत् ॥ १५ ॥

वियोनिरिद्धितो गन्धो यस्य गात्रेषु जायते ।

इषो वा यदि चाऽनिरिष्टो न स जीवति तां समाप् ॥ १६ ॥

एतावद्बह्वधिविज्ञानं,

वनस्थलेषुकेऽपि यन्नानाद्रुमलतावत इति करोति, तेन

मित्रजातीयं वनं प्राद्वक्ष्यति, वनं हि स्वजातीयवृक्षाणामपि

१ 'गन्धान्वितिरिष्टस्य' इति पा० । २ 'पुष्पधर्मरूपापकर्मणि'
इति पा० । ३ 'जामते' इति पा० । ४ 'रक्षायनादिवाच्यत्वम्'
इति पा० । ५ 'यत्न' इति पा० ।

१ 'मरणपूर्वकारिष्टजनका' इति पा० । २ 'बहुविधान् बहून्' इति
पा० । ३ 'वाति' इति पा० । ४ 'स वै' इति पा० । ५ 'शुभानि'
इति पा० । ६ 'सिद्धौ बहून् गन्धो गात्रेषु' इति पा० ।

स्यात्, यथा—चम्पकवनमशोकवनमित्यादि; नानात्वं च पुष्पा-
णामेकनातीयानामपि कृत्स्नकावस्थामेवादपि स्यात्, तस्मात्
साधु विशेषणं नानाद्रुमलतावत् इति । मरणलक्षणैर्योकेर्ग-
न्धैर्षं पुष्पितामाहुरिति योज्यम् । संवत्सरादिति संवत्सराभ्यन्तरे ।
एवमिति दिशानिष्टम् । समासेनेत्यादि पुष्पव्यतिरिक्त-
शब्दाद्युभयगन्धयोगेनापि परिपूरत्वं, 'परिमाप्यते' इति शेषः ।
समासेनेति मेलनेन । आशुतेत्यादौ आशुतानाश्रुतविशेषज-
न्यासस्तथा शुभाशुभगन्धानां व्यवसायश्च ज्ञेयः । पुष्पितत्वा-
भिधानं च यम् यत्र, तत्र तत्र संवत्सरान्तं जीवितं पूर्ववच-
नाद्भवति । तद्येत्यादिना शुभाशुभद्रव्याभ्याह । श्रुतानीति
मातृपुष्पव्यतिरिक्तानि यवादीनि श्रुतानि, कुणपाणि तु मातृप-
शरीरानि । विविधयोग्य इत्यनेन नानाद्रव्यकृतभूतवर्णविदिग-
न्धान् प्राहयति; विविधात्मान इत्यनेन तु अरुचिमनानाद्रव्य-
गन्धा उच्यन्ते । अनेनानुमानेनेति 'आशुतानाश्रुते' इत्यादिप्र-
त्योक्तरीत्यानुसारेण । अतिदेशार्थमिति अनुलक्षनार्थम् । विषो-
निरिति विहृतकः । विहृत इति स्थायी ॥ ८-१६ ॥

रसज्ञानमन्तः परम् ।

आतुराणां शरीरेषु चक्ष्यते विधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥
यो रसः प्रकृतिस्थानां नराणां देहसंभवः ।
स एषां चरमे काले विकारं भजते द्वयम् ॥ १८ ॥
कश्चिद्देशस्यैरस्यमत्यर्थमुपपद्यते ।
स्नातृत्वमपरञ्चापि विपुलं भजते रसः ॥ १९ ॥
तमनेनानुमानेन विद्याद्विकृतिमागतम् ।
मनुष्यो हि मनुष्यस्य कथं रसमधायुष्यात् ॥ २० ॥
मक्षिकाश्चैव यूकाश्च दंशाश्च मशकैः सह ।
विरसादपसपन्ति जन्तोः कायान्मुमूर्षतः ॥ २१ ॥
अत्यर्थरसिकं कार्यं कालपक्षस्य मक्षिकाः ।
अपि कावानुलिप्तस्य भृशमायान्ति सर्वशः ॥ २२ ॥
वैरस्यमिति अतिहरसताम् । कथमित्याशये, तेन न कथम-
पीत्यर्थः । अवाधुषादिति जानीयात् । अत्यर्थरसिकमिति अति-
स्नातृरसम् । कालपक्षस्येति पूर्णकालस्य । सर्वश इति सर्ववा-
नेषु ॥ १७-२२ ॥

तत्र श्लोकः ।

सामान्येन मयोकानि लिङ्गानि रसगन्धयोः ।
पुष्पितस्य मरस्येतत्फलं मरणमादिशेत् ॥ २३ ॥
इत्यदिदेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते पुष्पित-
कमिन्द्रियं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
संप्रहृष्टोके सामान्येन पुष्पितस्येति वचनाद्वर्षाद्विधि-
पुष्पितत्वमस्य विवक्षितं, तेन रशरीरेषु संवत्सराभ्यन्तरे
मरणमिति फलति ॥ २३ ॥
इति श्रीचक्रपाणिदत्तपरिविज्ञानाचार्यविरचिते चर-
कसारसंग्रहे चरकप्रतिसंस्कृते पुष्पितकमि-
न्द्रियं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातः परिमर्शनीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्याद् भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

वर्षे खरे च जन्वे च रसे चोक्तं पृथक् पृथक् ।
लिङ्गं मुमूर्षतां सम्यक् स्पृशेत्पि निबोधत ॥ ३ ॥
इन्द्रियाणां गुणवत्प्रतिपत्तिरिच्छेद्यात् स्वशरीरप्रतिपत्तिमात्रं
परिमर्शनीयमिन्द्रियमुच्यते; इममेव व्याख्यासंबन्धं दर्श-
यचाह—वर्षे खरे चेत्यादि ॥ १-३ ॥

स्पर्शप्राधान्येनैवातुरस्यायुषः प्रमाणार्थेन लि-
ङ्गास्तुः प्रकृतिस्येन पाणिना शरीरस्य केवलं स्पृ-
शेत्, परिमर्शयेद्वाऽन्येन । परिमृशता तु खल्वेतु-
रशरीरमिमे भावास्तत्र तत्रावयोद्धव्या भवन्ति ।
तद्यथा—सततं स्पन्दमानानां शरीररवेशानामस्पर्-
न्दनं, नित्योष्णानां शीतीभावा, सूक्ष्मनां दारुणत्वं,
श्लक्ष्णानां खरत्वं, सततमसद्भावाः, सन्धीनां वंसं-
शय्ययनानि, मांसशोणितयोर्वातीभावाः, दारुणत्वं,
स्वेदानुपगन्धः, स्रग्भो वा; यथान्यदपि किञ्चिद्
दृशं स्पृशानां लक्षणं भृशविकृतमनिमित्तं स्यात् ।
इति लक्षणं स्पृश्यानां भावानामुक्तं समासेन ॥४॥

स्पर्शेनेति वक्तव्ये यत् 'स्पर्शप्राधान्येनैव' इति करोति, तेन
अस्पर्शप्राधान्यमपि बहुलोहितवादि रिष्टमिह स्पर्शपीक्ष्यमर्थं
भोषादायात् वक्तव्यमिति दर्शयति । प्रकृतिस्येनेति नास्त्युप-
तेन । केवलमिति कृतम् । गुल्फादयोः स्पर्शं स्पर्शो यदा न पु-
ष्यते तदा कर्तव्यमाह—परिमर्शयेद्वाऽन्येनेति । सततमसद्भाव
इति अत्र च शृणवादीनां सतामिति हेतुः, शृणुत्वययानां
रिष्टेऽप्यभावदर्शनात् । एतेषां सनागमनं, भ्रंशस्तु श्रुत्वापीग-
ननं, धावनं तु पाशेतो यमनम् । पीतीभावेऽतिशीतत्वमिति ।
लक्षणमिति मरणलक्षणम् । समासेनेति च्छेदः ॥ ४ ॥

तद्यथासतोऽनुव्याख्यास्यामः—तस्य चेत् परिमृ-
श्यमानं पृथक्त्वेन पादजह्वोरस्फिगुदरपार्श्वेष्वेष्टे-
कापाणिश्रीवातात्योः प्रललाटे स्निग्धं शीतं स्तन्यं
दारुणं वीतमांसशोणितं वा स्यात्, परासुरर्यं पुरुषो
न चिरात् कालं मरिष्यतीति विद्यात् । तस्य चेत्
परिमृश्यमानानि पृथक्त्वेन गुल्फजानुवह्णगुदवृ-
षणमेदूनाभ्यसस्तनमणिकपशुंकाहनुनासिकाकर्णा-
क्षिमूशङ्गादीनि यस्तानि व्यस्तानि व्युतानि
स्यानेभ्यः स्पर्शानि वा स्युः, परासुरर्यं पुरुषोऽ-
चिरात्कालं मरिष्यतीति विद्यात् ॥ ५ ॥

१ 'स्पर्शप्राधान्येन' इति पा० । २ 'प्रमाणविशेषः' इति पा० ।
३ 'रक्षणां शृणवादीनां सततमसद्भावनं' इति पा० । ४ 'प्रमृशं'
इति पा० । ५ 'कालं करिष्यति' इति पा० । ६ 'कृपानि' इति
हस्तलिखितगुल्फे न पठ्यते । ७ 'करिष्यति' इति पा० ।

तथाऽस्योच्छ्वासमन्यादन्तपद्मचक्षुःकेशलोमो-
दरनपाङ्गुलीरालक्षयेत् । तस्य चेदुच्छ्वासोऽति-
दीर्घोऽतिह्रस्वो वा स्यात्, परासुरिति विधात् ।
तस्य चेन्मन्ये परिमृद्यमाने न स्पन्देयातां, परा-
सुरिति विधात् । तस्य चेदन्ताः परिकीर्णाः श्वेता
जातशर्कराः स्युः, परासुरिति विधात् । तस्य चेत्
पद्मणि जटायद्धानि स्युः, परासुरिति विधात् ।
तस्य चेच्चक्षुषी प्रकृतिहीने, विकृतियुक्ते—अत्युत्पि-
ण्डिते, अतिप्रविष्टे, अतिजिह्वे, अतिविषमे, अतिमु-
क्त्यन्धने, अतिप्रधृते, सततोन्मिषिते, सततनिमि-
षिते, निमिषोन्मेपातिप्रधृते, विश्रान्तदृष्टिके, वि-
परीतदृष्टिके, हीनदृष्टिके, व्यस्तदृष्टिके, नकुलान्धे,
कपोतान्धे, अल्लास्यधने, कृष्णपीतनीलद्वयाद्यताम्र
हरितहारिद्रशुक्लैकारिकाणां वर्णानामन्यतमेना-
तिहृते वा स्यातां, तदा परासुरिति विधात् ।
अथास्य केशलोमान्यायच्छेत् । तस्य चेत् केश-
लोमान्यायम्यमानानि प्रतुच्येरन् न चेद्देवयेयुस्तं
परासुरिति विधात् । तस्य चेदुदरे सिराः प्रकाशेरन्
ह्यावताम्रनीलहारिद्रशुक्ला वा स्युः, परासुरिति
विधात् । तस्य चेन्नपा पीतमांसशोणिताः पक्का-
म्यधमर्णाः स्युः, परासुरिति विधात् । अथास्या-
ङ्गुलीरायच्छेत् । तस्य चेदङ्गुलय आयम्यमाना न
स्फुटेषुः, परासुरिति विधात् ॥ ६ ॥

पृष्ठेयिका पृष्ठवशा । पृथपत्वेमेति एकैवधेन । मणिक कर-
बाहुसन्धि । मन्ये गलपार्श्वतटे धमर्ण्यो । उच्छ्वासददर्पहासौ
नासाप्रदक्षरस्पर्शादुपलभ्येते । परिकीर्णो इति मललिता ।
वन्तादिश्वेतस्य चक्षुःप्रांशमपि स्पर्शपरिछणीयदन्तधर्मप्रस्तावा
दुच्यते । चक्षुषी प्रकृतिहीने विकृतियुक्ते इति सामान्यवचनं,
तस्य विवरणम्—अत्युत्पिण्डिते इत्यादि । अत्युत्पिण्डिते इति
अल्यर्थनिर्गते । अतिजिह्वे अतिजिह्वे । अतिविषमे इति एक
सदृशमपरं विवृतमिति । निमिषोन्मेपाकियामालम्ब्य प्र-
वर्तते इति निमिषोन्मेपातिप्रधृते । विपरीतदृष्टिके इति केयूर-
दृष्टिके, किंवा विपरीतदृष्टिके अन्ययाप्रादिणी । हीनदृष्टिके
अदृग्दर्शिनी, नष्टदृष्टिके वा । नकुलान्धवशोतान्धलक्षणे
ग्रन्थ —“नकुलान्धस्तु रूपाणि दिवा शृङ्गानि पश्यति । कपो-
तान्धस्तु रूपाणि दिवा कृष्णानि पश्यति” इति । अन्तस्तस्य
तप्ताहार । इह चक्षुर्गतादिभिधानप्रस्तावादस्पर्शप्राप्त्यपि
चक्षुषोरलातवर्णत्वादिवमुच्यते । उदरानुगता सिरास्तिह
स्पर्शनप्राप्ता भवन्तीति लक्षा, तत्प्रसङ्गाच्चक्षुःप्राप्ताः सिरावर्णा
अप्युक्ताः । आयच्छेदिति स्फोटयेत् । नञाद्भक्त्यगतादिपरि-

क्षाया तु स्पर्शोऽपि व्याप्रियत एवेति कृत्वा तददिष्टमपी-
शेकम् ॥ ६ ॥

भवति चात्र ।

एतान् स्पृश्यान् बहून् भावान् यः स्पृशन्नवबुध्यते ।
आतुरे न स संमोहमायुर्ज्ञानस्य गच्छति ॥ ७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रि-
यस्थाने परिमर्शनीयमिन्द्रियं नाम

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

एतान् स्पृश्यामिति याहुल्यादुक्तम्, एष स्पृशन्नित्येतदपि
बाहुल्यादुक्तम् । “आयुर्ज्ञानस्येति” पाठपक्षे पक्षी सन्नयविव-
क्षायाम् ॥ ७ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तप्रणीतायामायुर्वेददीपिकाया चर-
कतात्पर्यटीकायामिन्द्रियस्थाने परिमर्शनीयमि-

न्द्रियं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथात इन्द्रियानीकमिन्द्रियं ध्यात्वास्यामः ॥ १ ॥

इति इ स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

उदेयकमातुरेधादिन्द्रिययोचरादिष्टाभिधानार्थमिन्द्रियानी-
कमुच्यते । इन्द्रियाणांमनीकं समूहलक्षणमधिकृत्य इतिमिन्द्रिया-
नीकम् ॥ १ ॥ २ ॥

इन्द्रियाणि यथा जन्तोः परीक्षेत विशेषयित् ।
शानुमिच्छन् भिषज्ज्ञानमायुषस्तन्निधायत् ॥ ३ ॥
अनुमानात् परीक्षेत दर्शनादीनि तत्त्वतः ।

अत्रा हि विदितं ज्ञानमिन्द्रियाणामतीन्द्रियम् ॥ ४ ॥

दर्शनं चक्षुः, दर्शनादीनि चक्षुरादीनि पञ्चेन्द्रियाणि । इन्द्रि-
याणां परीक्षा न प्रत्यक्षेणैवाह—अत्रा हीत्यादि । अत्रेति
अवितथम् । इन्द्रियाणामतीन्द्रियत्वादनुमानेनैव परीक्षणमिति
शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥

स्वस्थेभ्यो विकृतं यस्य ज्ञानमिन्द्रियसंश्रयम् ।

आलक्ष्येयतानिमित्तेन लक्षणं मरणस्य तत् ॥ ५ ॥

इत्युक्तं लक्षणं सम्मग्निरिन्द्रियेष्वशुभोदयम् ।

उदेव तु पुनर्मृत्यो विस्तरेण निबोधत ॥ ६ ॥

स्वस्थेभ्य इति प्रकृतित्वेभ्य इन्द्रियेभ्य, “उत्पन्नम्” इति
शेषः । इन्द्रियसंश्रयमिति बाधेन्द्रियजन्मम् । अनिमित्तेनेति
विकृतिज्ञानजनकप्राप्तेर्देव्यातिरेकेण, इन्द्रियगतविकृतज्ञानज-
नकदोषविरासस्तु “स्वस्थेभ्य” इति विशेषणैवैव कृत । अशुभो-

१ “आयुःप्राणायामादिभिर्गन्तव्यं तत्रो निबोधत” इति पा० ।

२ “निवृत्त” इति पा० । ३ “वाचसाय” इति पा० । ४ “ज्ञानमि-
न्द्रियसंश्रयम्” इति पा० ।

१ “व्यस्तदृष्टिके” इत्यनन्तर “विरलदृष्टिप्रण्डते” इत्यधिक पाठ
अविदुषलभ्यते । २ “अत्युत्पिण्डिते” इति पा० ।

दयमिति मरणकारणम् । पुनःशब्दः प्रकाशने, यथा—“दोषाः पुनस्तयः” (वि-अ. १) । भूयःशब्दः पुनःपुनरर्थे, किंवा भूयःशब्दो महदर्थः । तेन, पुनर्भूयःशब्दस्योक्तिरार्थवत् ॥ ५ ॥ ६ ॥

धनीभूतमिवाकाशमाकाशमिव मेदिनीम् ।

विगीतमुभयं होतव्यं पश्यन् मरणमृच्छति ॥ ७ ॥

धनीभूतमिति कठिनतां गतं, किंवा मृतशब्दः कृतार्थे, यथा—उपस्थानीभूतम् । तेन, इवशब्दस्योपमाने भवति । नन्ये तु धनीभूतं पृथिवीरूपतां यातं वदन्ति । आकाशमिव मेदिनीमिति शून्यरूपं मेदिनीम् । विगीतमिति विपरीतत्वेन ज्ञातम् । समयमित्यनेन योगपक्षेन पृथिव्याकाशविपरीतफलम्नो रिष्टं चैककक्षेन । अयं चारिष्टमहिमा बदेवैरूपनेव रिष्टं भवति, एवमुच्चारिष्टे तु तथा तयोत्पादः स्वमहिषैव ज्ञेयः । एतानि चारिष्टानि सामान्यैर्नैवेन्द्रियादिष्टाभिषायाकप्रकरणलब्धान्यपि प्रायोभाविबेन श्रद्धाप्रहिकयाऽभिधीयन्ते ॥ ७ ॥

यस्य दर्शनमायाति माकृतोऽम्बरगोचरः ।

अग्निर्नयाति चादीप्तस्तस्यायुःक्षयमादिशेत् ॥ ८ ॥

दर्शनमिति चक्षुर्गोचरताम् । अम्बरगोचर इत्यनेन भूमिष्ठ-देवतारूपवातदर्शनं निषेधयति । एतेन एव वायुवित्याकार-मानिति माहृतप्रत्यक्षज्ञानमदिष्टम् । नायाति दर्शनमिति संयमः ॥ ८ ॥

जले सुविमले जालमजालायतते नरः ।

स्थिते गच्छति या दृष्टा जीवितात् परिरुच्यते ॥ ९ ॥

स्थित इति स्थिरे । गच्छति गहमने । येन चेह रिष्टे मरणकालनियमो नोक्तस्तत्र संवत्सरमविर्भवति, उतः परेण हि रिष्टे मरणानभिधानात् ॥ ९ ॥

जाग्रत् पश्यति यः प्रेतान् रक्षांसि विविधानि च ।

अन्यथाऽप्यदृष्टं किञ्चिन्न स जीवितुमर्हति ॥ १० ॥

प्रेतानि कारिण्यवृक्षाननैकप्रेतादिदर्शनं रिष्टमिति भावः ॥ १० ॥

योऽग्निं प्रकृतिपर्येषं नीलं पश्यति निष्प्रभम् ।

कृष्णं या यदि या दृष्टुं निशां प्रजति क्षतमीम् ॥ ११ ॥

प्रकृतिपर्येषमिति कैवर्ण्यविकृतादिकरकसविषाजवर्णादि-विरहेण स्वीय एव लोहितकपिले वर्णे व्यवस्थितम् । क्षतमी निशां प्रजति, तेनाष्टाहान्तरम् ॥ ११ ॥

मरीचीनसतो मेघान्मेघान् वाऽप्यसतोऽप्यरे ।

विद्युतो वा विना मेघैः पश्यन् मरणमृच्छति ॥ १२ ॥

मरीचीनसत इत्यत्र प्रकरणान्मरीचिकत्वेन मेघज्योति-रूप्यते । मरीचीनां मिश्रणम्—असत इति । विद्युतो वा विना मेघादिति अद्यान्तरुद्ध एव सर्वदा मेघसंघन्योपल-भ्यमाना प्राणा नान्या विद्युत इति; ता हि विना मेघदर्शन-मपि सुदृष्टा स्वस्यैरयुक्तमन्यन्ते ॥ १२ ॥

१ ‘किञ्चित्पिबितात् स विरुच्यते’ इति पा० । २ ‘नः पश्यति स गच्छति’ इति पा० ।

मृन्मयीमिव यः पार्थी कृष्णाम्बरसमावृताम् ।

आदित्यमीक्षते शुद्धं चन्द्रं वा न स जीवति ॥ १३ ॥

अपरेणि यदा पश्येत् सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहम् ।

अव्याधितो व्याधितो वा तदन्तं तस्य जीवितम् १४

नक्तं सूर्यमहश्चन्द्रमनग्नौ धूमस्त्यक्तम् ।

अग्निं वा निष्पन्नं रात्रौ दृष्ट्वा मरणमृच्छति ॥ १५ ॥

प्रभाघतः प्रभाहीनाग्निप्रभांश्च प्रभाघतः ।

नरा विलिङ्गन् पश्यन्ति भावान् भोवाजिह्वासवः १६

व्याकृतीनि विवर्णानि विस्त्रय्योपगतानि च ।

विनिमित्तानि पश्यन्ति रूपाण्यायुःक्षये नराः ॥ १७ ॥

यस्य पश्यत्यहस्यान् वै दृष्ट्यान् यस्य न पश्यति ।

तौतुभौ पश्यतः क्षिप्रं यमक्षयमसंशयम् ॥ १८ ॥

शुद्धमिति मेघानन्तरितम् । एतादित्यनेन दिवा बहि-निष्प्रभत्वदर्शनमरिष्टं नैवेति दर्शयति । विलिङ्गामिति विगत-सहजलिङ्गान् । तेन प्रभाज्यतिरिक्ताजनादि(३)क्षिप्रविपर्यये रिष्टं भवति । भावानिति प्राणान्; किंवा भावतिरिक्ता महापद्भूतानि धारीरूपाणि । व्याकृतीनीति विविधाकृतीनि । विवर्णानीति विरुद्धवर्णानि । विस्त्रयोपगतानीति विपरीतसंख्यायुक्तानि । विनिमित्तानीति विमतविमित्तानि । म्याकृतादिकारकहेतुव्यति-रेकेण व्याकृतादियुक्तवर्णनमरिष्टमित्यर्थः । रूपाणीति रूप-वन्ति द्रव्याणि ॥ १३-१८ ॥

अशब्दस्य च यः श्रोता शब्दान् यस्मिन् नुष्यते ।

हावप्येते यया प्रेतौ तथा हेयौ विजानता ॥ १९ ॥

संख्याकृतिभिः कर्णौ ज्वालाशब्दं य आनुरः ।

न शृणोति गतास्तु तं बुद्धिमान् परिवर्जयेत् ॥ २० ॥

अशब्दसौख्यादिना श्रोत्रारिष्टमाह । ज्वालाशब्दः शब्द इव शब्दो ज्वालाशब्दवत् ॥ १९ ॥ २० ॥

विपर्ययेण यो विद्याद्वन्धानां साध्वसाधुताम् ।

न वा तान् स्ववेशो विद्याच्च विद्याद्विगतायुगम् ॥ २१ ॥

विपर्ययेणेत्यादिना घ्राणारिष्टमुच्यते न वा तान् सर्वशो विद्यादिति सर्वयैव यन्मात्रज्ञानमुपायं वा न वेति ॥ २१ ॥

यो रसाच्च विजानाति च जानाति तत्त्वतः ।

मुखपाकादृते पक्वं तमाहुः कुशला नरम् ॥ २२ ॥

तत्त्वत इति स्वकीयेन रूपेण । मुखपाकाशब्दो रसनादोष-पलक्षणम् । तेन, पित्तदृष्टरसत्वादिनायथावत्पाकस्य युदा-सोऽनृच्यते । पक्वमिति संपूर्णसुःकालम् ॥ २२ ॥

१ ‘प्राणान्’ इति पा० । २ ‘ह्रस्वप्रेतो यया प्रेतो तथा हेयो विजानता’ इति पा० । ३ ‘तातुभौ पश्यतः क्षिप्रं यमक्षयमसंशयम्’ इति पा० । ४ ‘न श्रोता’ इति पा० ।

उष्णाञ्छीतान् खराञ्छृङ्खणान्मृदूनि च दारुणान् ।
स्पृष्टान् स्पृष्ट्वा ततोऽन्यत्वं सुमूर्ध्वस्तेषु मन्यते ॥२३॥
ततोऽन्यत्वमिति उष्णे शीतत्वं, शृङ्खणे खरत्वमित्यादि
मन्यते ॥ २३ ॥

अन्तरेण तपस्तीव्रं योगं वा विधिपूर्वकम् ।
इन्द्रियैरधिकं पश्यन् पञ्चत्वमधिगच्छति ॥ २४ ॥
इन्द्रियाणामृते ह्येरेन्द्रियार्थानदोषजान् ।
नरः पश्यति यः कश्चिदिन्द्रियैर्न स जीविति ॥२५॥

सप्रति सर्वेन्द्रियरिष्ट सामान्येन मृते—अन्तरेणेत्यादि ।
अन्तरेणेति विना । योगमित्यत्र विशेषणं विधिपूर्वकमिति, कनेन
यथाविधिकृतस्यैव योगस्यातीन्द्रियज्ञाने समर्थत्वमुक्तम् । अधि-
कमिति अस्मदादीन्द्रियाविषयम् । पञ्चत्वमिति मरणम् । दृष्टि-
रूपत्वविधेः, तथा दृष्ट्या दृष्टिषाक्षिरूपकारानुच्यते, तेन, मृते
दृष्टिमिति उपलब्धिं विना, ततश्चेन्द्रियाणामुपलब्धिषाक्षि विना
य इन्द्रियरूपलब्धुमशक्याद् पश्येदिन्द्रिये, न स जीवति ।
अदोषनानिखनेन च दोषस्वभावादिन्द्रियासक्त्यर्थग्रहणं निरा-
करोति । यथा—अधुनियमितं चक्षुर्वातदुष्ट्याऽऽसन्नपक्षस्तदय-
मिन्द्रियाविषयं पश्यति, तथा पित्तदुष्टरश्मिं शुद्धं न मधुरं
प्रत्येवीत्यादि बोध्यम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

स्वस्थाः प्रज्ञाविपर्ययैरेन्द्रियायेंपु वैकृतम् ।
पश्यन्ति येऽसंभ्रष्टशस्तेषां मरणमादिशेत् ॥ २६ ॥
तत्र श्लोकः ।

यतदिन्द्रियविज्ञानं यः पश्यति यथातथम् ।
मरणं जीवितं चैव स भिपक्षं ज्ञातुमर्हति ॥ २७ ॥
इत्यग्निवेशश्रुते तन्ने चरकमतिरसंस्कृते इन्द्रिय-
स्थाने इन्द्रियानीकमिन्द्रियं नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

स्वस्था इत्यधिकृतेन्द्रियमनस । प्रज्ञाविपर्ययैरेति बोधि-
भूतासुप्रभावकृत प्रज्ञाविपर्यास । अतदिति अवयवभूतम् ।
बहुधा इत्यनेन सकृदर्चनस्य नारिष्टम् । इन्द्रियविज्ञानमिन्द्रि-
यगतरीष्टविज्ञानम् । जीवितज्ञानं चेह रिष्टशब्देन्द्रियज्ञाने सति
भवतीति हेयम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

इति धीचक्रपाणिदत्तविरचितायामासुर्वेदधीषिकायां
चरकतात्पर्यटीकायामिन्द्रियस्थाने इन्द्रियानी-
कमिन्द्रियं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः पूर्वरूपीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ॥ स्वाह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

१ 'इन्द्रियाणामृते ह्येरेन्द्रियार्थान् पश्यति । निर्वर्त्येण यो विष्णोर्
विषादिगन्तुश्च' इति पा० । २ 'ये मृदुशस्तेषां इति पा० ।
च सं ५६

इन्द्रियगतरीष्टमभिधाय सत्त्वादीनामग्रे सूचितानामरिष्टमग्रे
वक्षु गुर्यते, तत्त्वत्पक्षकम्यत्वादुष्टमप्य बहुवचन्य पूर्वरूपरि-
ष्टमभिधातु पूर्वरूपीयोऽभिधीयते, प्रथमाध्याये तु सत्त्वा-
दीनामग्रेऽभिधानमिन्द्रियै समं बुद्धिसाधनत्वादिसप्रज्ञागत
हेयम् । व्याधिसु यथपि बहुवचन्य क्तमानिद्वितीयेऽग्रे
सूत्रितम्, तथाऽपि पूर्वरूपपूर्वकत्वाद् व्याधे पूर्व पूर्वरूप-
निरूपणमिह, सूत्रे त्वमे व्याधिचचनेन पूर्व रूपाद् व्याधे पूर्व-
रूपबोध्यसं प्राधान्यं दर्शयति ॥ १ ॥ २ ॥

पूर्वरूपाण्यस्याध्यानां विकाराणां पृथक् पृथक् ।
मिथ्याभिधानि वक्ष्यामो भिपक्षां धानवृद्धये ॥ ३ ॥
पूर्वरूपाणि सर्वाणि ज्वरोक्तान्यतिमात्रया ।
यं विशन्ति विशत्येनं मृत्युर्ज्वरपुरःसरः ॥ ४ ॥
अन्यस्यापि च रोगस्य पूर्वरूपाणि यं नरम् ।
विशन्त्यनेन कल्पेन तस्यापि मरणं ध्रुवम् ॥ ५ ॥

मिथ्याभिधानीति साधारणासाधारणानि । तत्र 'पूर्वरूपाणि'
इत्यादिना 'तस्यापि मरणं ध्रुवम्' इत्यनेन सर्वव्याधिपू-
र्वरूपरिष्ट साधारणमुक्तं, 'पूर्वरूपैकदेशास्तु' इत्यादिना तु
प्रतिव्याधिभिन्नपूर्वरूपादिमुच्यते । अन्ये तु मिथ्याभिधा-
नीति उक्ताजानीति भ्रुवते, तत्र ज्वरादिपूर्वरूपाण्युक्तानि,
अग्निहृष्टै खरैरित्यादि तु पूर्वरूपमनुक्तम् । सर्वानीति सम-
स्तानि । अतिमात्रयेति अत्युत्पन्नत्वेन । ज्वरपुर सर इति
ज्वरावन्तरभावी । अनेन कल्पेनैत्यनेन सर्वाणि चातिमानया
चेति दर्शयति ॥ ३ ॥ ५ ॥

पूर्वरूपैकदेशास्तु वक्ष्यामोऽन्यान् सुदावणान् ।
ये रोगाननुयजन्ति मृत्युर्ननुयज्यते ॥ ६ ॥
यत्नं च हीयते यस्य प्रतिदयायश्च धर्षते ।
तस्य नारीप्रसक्तस्य शोषोऽन्तायोपजायते ॥ ७ ॥
अभिहृष्टैः खरैर्वोऽपि याति यो दक्षिणां दिशम् ।
स्वप्ने यस्मात्पमासाद्य जीवितं स विमुञ्जति ॥ ८ ॥
प्रेतैः सह पिबेन्मद्यं स्वप्ने यः हृष्यते शुना ।
सुघोरं ज्वरमासाद्य जीवितं स विमुञ्जति ॥ ९ ॥

रोगाननुयजन्तीति रोगेण पश्चाद्भाविनाऽवश्यं गुर्यन्ते ।
मृत्युर्ननुयज्यते इति यै रोगैर्ननुयज्यन्ते । एतेनैतत्
पठति—पूर्वरूपाणां यैव्याधिभिर्नियतं संवत्सरेऽवश्यं मारका
मवन्तीत्यर्थः । 'ओष्ट्रवदहसर्येण (नि अ ६)' इत्यादि
शोषनिदानेऽप्युक्तं, तेन दक्षिणदिशा समनविशोपितमेव तदि-
ष्टम् ॥ ६-९ ॥

लाक्षारकाम्यरामं यः पश्यत्यम्वरमन्तिक्तात् ।
स रक्तपित्तमासाद्य तेनैवान्ताय नीयते ॥ १० ॥
रक्तप्रकृतसर्वाङ्गो रक्तचासा मुहुर्हसन् ।
यः स्वप्ने द्विपते नायां स रक्तं प्राप्य सीदति ॥ ११ ॥

१ 'मृत्युर्वैकृत्यते' इति पा० । २ 'नीयते' इति पा० ।

अन्तिकारिति समीपात् । रक्तं भाष्येति रक्तपितं प्राप्य ।
सीदति म्रियते ॥ १० ॥ ११ ॥

श्लाढोपाग्नकृजाश्च दौर्वर्त्यं चातिमात्रया ।
नखादिषु च चैवर्ष्यं शुल्मेनान्तकरो ब्रह्मः ॥ १२ ॥
लता कण्टकिनी यस्य दारुणा हृदि जायते ।
स्वमे शुल्मस्तमन्ताय शूरो विशति मानवम् ॥ १३ ॥

आरोपः कुशौ सन्दरहातप्रमणम् । शूलते अनेनेति ब्रह्मे
लिङ्गमित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

कायेऽल्पमपि संस्पृष्टं सुभृशं यस्य दीर्यते ।
क्षतानि च न रोहन्ति कुष्ठैर्यत्पुर्दिनस्ति तम् ॥ १४ ॥
नग्नस्याज्यावतिकस्य जुह्वतोऽग्निमनन्धिषम् ।
पद्मान्पुरसि जायन्ते स्वमे कुष्ठैर्मैरिष्यतः ॥ १५ ॥

संस्पृष्टमिति शूलतृणादिसंस्पृष्टम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

क्षातातुलितगात्रेऽपि यस्मिन् शृग्नन्ति मक्षिकाः ।
स प्रमेहेण संस्पृष्टं प्राप्य तेनैव हन्यते ॥ १६ ॥
क्षेहं बहुविधं स्वमे चण्डालैः सह यः पिबेत् ।
वध्यते स प्रमेहेण स्पृष्टपतेऽन्ताय मानवः ॥ १७ ॥

यद्यपि 'क्षातातुलितगात्रे' इत्यादिदिष्टं पुष्टिपतेकं "अपि
क्षातातुलितस्य" (इं. भ. २) इत्यादिनेकं, तथाऽपीह
प्रमेहेण मरणोपदर्शनार्थं पुनरुच्यते । तत्र च यदा प्रमेहपूर्व-
रूपान्तराणि भवन्ति, एतच्च लक्षणं भवति, तदा प्रमेहेण
मृत्युः, यदा तु प्रमेहपूर्वरूपाणि न भवन्ति, तदा येन केनापि
व्याधिना मृत्युर्होयः ॥ १६ ॥ १७ ॥

घ्यानायासौ तद्योद्वेगौ मोहश्चास्थानसंभवः ।
अरतिर्यल्लहानिश्च मृत्युरन्मावपूर्वकः ॥ १८ ॥
अतारद्वेष्टिर्षं पश्यन् लुप्तचित्तमुदर्दितम् ।
विद्यादीतो मुमुक्षुं तमुन्मादेनातिपातिना ॥ १९ ॥
क्रोधनं ग्रासयद्बुलं सकृत्प्रहसिताननम् ।
मूच्छीपिपासायद्बुलं हन्त्युन्मादः शरीरिणम् ॥ २० ॥
मृत्युर्न रसोगणैः साकं यः स्वमेऽम्भसि सीदति ।
स प्राप्य शुशुम्नादां याति लोकमतः परम् ॥ २१ ॥
असत्तमः पश्यति यः शृणोत्यप्यसतः स्वनाम् ।
यद्बुद् बहुविधान् जायत सोऽपस्कारेण वष्यते ॥ २२ ॥
मत्तं नृत्वन्तमाविष्य प्रेतो हरति यं नरम् ॥
स्वमे हरति तं मृत्युरपस्कारपुःसरः ॥ २३ ॥

उदर्दितमिति उदर्दयुक्तं, यदा, उदर्दितमूच्छीवतादिवम् ।
व्यापिष्येति अन्धःशिरसं कुला ॥ १८ ॥ २३ ॥

स्तम्भ्येते प्रतिबुद्धस्य हनु मन्ये तथाऽक्षिणी ।
यस्य तं बहिरायामो गृहीत्वा हन्त्यसंशयम् ॥ २४ ॥

१ 'मज्जति' इति पा० ।

शङ्कुलीर्वाऽप्युपान् वा स्वमे यावति यो नरः ।
स चेच्छादकं लक्षयति प्रतिबुद्धो न जीयति ॥ २५ ॥

साहगिति अपृषाशङ्कुलीत्यम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

एतानि पूर्वरूपाणि यः सम्यगवबुध्यते ।
स एषामनुबन्धं च फलं च श्रानुमहति ॥ २६ ॥

एषामनुबन्धमिति एतत्पूर्वरोक्षोत्तरकालमाविर्न व्याधिम् ।
फलं चैषां मृत्युरूपम् ॥ २६ ॥

इमांश्चाप्यपरान् स्वप्नान् दारुणानुपलक्षयते ।
व्याधितानां विनाशाय हेऽशाय महतेऽपि वा ॥ २७ ॥
यस्योत्तमाङ्गे जायन्ते वंशशुल्मलतादयः ।
वयांसि च विलीयन्ते स्वमे मौण्डवमियाद्यः यः ॥ २८ ॥
शुश्रोलुकश्चकाफाद्यैः स्वमे यः परिवार्यते ।
रक्षःप्रेतपिशाचस्त्रीचण्डालद्रविडान्ध्रकैः ॥ २९ ॥
वंशवेप्रलतापाशशृणकण्टकसङ्घटे ।
संसृजति हि यः स्वमे यो गच्छन् प्रपतत्यपि ॥ ३० ॥

भूमौ पांशूपचानायां वल्लीकै वाऽथ भस्मनि ।
श्मशानायतने श्वश्रे स्वमे यः प्रपतत्यपि ॥ ३१ ॥
कलुषेऽम्भसि पङ्के वा कूपे वा तमसाऽऽवृते ।
स्वमे मज्जति शीमेण श्रोतसा द्वियति च यः ॥ ३२ ॥
क्षेहपानं तथाऽप्यङ्गः प्रच्छर्वनविरेचने ।
हिरण्यलामः फलहः स्वमे बन्धपराजयौ ॥ ३३ ॥

उपानशुगताश्च प्रपातः पादचर्मणोः ।
हर्षः स्वमे प्रकुपितैः पितृभिक्षावभर्त्सनम् ॥ ३४ ॥
दन्तचन्द्रार्कनक्षत्रदेवतादीपचक्षुषाम् ।
पतनं वा विनाशो वा स्वमे भेदो नगस्य वा ॥ ३५ ॥
रक्तपुष्पं वनं भूमिं पापकर्मालयं चित्ताम् ।
गुहान्धकारसंघार्चं स्वमे यः प्रविशत्यपि ॥ ३६ ॥

रक्तमाली हसन्नुद्यैर्विष्वासा दक्षिणां दिशम् ।
वारुणामरद्वीं स्वमे फणियुकेन याति वा ॥ ३७ ॥
कापायिणामसौम्यासां नग्नानां वृण्डधारिणान् ।
रुष्णानां रक्तेनप्राणां स्वमे नेच्छन्ति दर्शनम् ॥ ३८ ॥
रुष्णा पापा निराचारा दीर्घकेशनखस्तनी ।
विरागमात्यवसना स्वमे कालनिशा मता ॥ ३९ ॥

श्लेते दारुणाः स्वप्ना रोगी येर्याति पञ्चताम् ।
अरोगः संशयं गत्वा कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥ ४० ॥

हेऽशाय महतेऽपि येल्लज्जोणिणां हेऽशाय महत इति
बोद्धव्यं; रोगिणां तु मरणायैव; यत उत्तरश्लोपसंहारे 'श्लेते
दारुणाः स्वप्नाः' इत्यादौ यद्योक्तयेव विभक्तिं करिष्यति ।

१ 'स नेत प्रच्छर्त्तैः' इति पा० । २ 'द्विवापके' इति
पा० । ३ 'प्रमुच्यति' इति पा० । ४ 'लगति' इति पा० । ५ 'प्रवि-
शत्यपि' इति पा० । ६ 'नीचये' इति पा० । ७ 'नृत्तारणकमज' इति
पा० । ८ 'पापनशकारा' इति पा० ।

वयासीति पश्चिम । गृहादिकलापे परिचर्येत इति सवन्ध । ससञ्जतीति सयुक्तो भवति । किंवा, 'प्रमुञ्चति' इति पाठः, तत्र प्रमुच्यतीति यथादिशब्दे सप्त सप्त निर्गममार्गासादयति । प्रवतस्यतीति भूमादिसादिना योज्यम् । पात्रप्रधाना-
नामिति धूलिसमुदायाम् । किंवा, भूमादिसादि प्रवततीत्यनेन योज्यम् । उपातत् पादत्राणम् । रक्तपुष्पमिति वनविशेषणम् ।

गुहान्धकारसवाधमिति गुहान्धकारस्य कष्टकारकम् । दिव्यासा नम सन् । रसिमुक्तेन 'यानेन' इति शेषः । कथितेव प्रमुच्यत इत्यरोपात् प्रति नैतद् स्वप्नानां रिष्टत्वं, तेन, अरोगेभ्येतेषां मरणस्यभिचारो नैकान्तर्येन रिष्टत्वमिति वदन्ति ॥ २५-४० ॥

मनोवहानां पूर्णत्वाद्यौघैरतिथलैस्त्रिभिः ।
क्रीतसां दादगान् स्थमान् काले पश्यति दारुणे ४१
नातिप्रसुप्तः पुष्यः सफलानकलास्तथा ।
इन्द्रियेशेन मनसा स्थमान् पश्यत्यनेकधा ॥ ४२ ॥

यथैतत् सप्रशङ्गं भवति तदाह—मनोवहानादिसादि ।—
मनोवहानि क्रीतांसि यद्यपि पृथक्पृथक् इति तथापि मनसः
'केवलमेवेदं धारिणमयमभूत्' (वि. अ. ५) इत्यभिधानात्
सर्वैराग्रीशोतांसि प्रशङ्गे, विशेषेण तु इदमभितेजसमन
सकदाभिता दत्त धम्मो मनोवहा अभिधीयन्ते । त्रिभि-
रिति त्रिभिरीत्यर्थः, तेन, पृथगपि दोषे पूरणं हेतुम् ।
नातिप्रसुप्त इति नातिनिद्राभिभूत इत्यर्थः । इन्द्रियेशेनेति
इन्द्रियप्रेक्षणे ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

दृष्टं श्रुताभूतं च प्रार्थितं कल्पितं तथा ।
आविक दोषञ्च वैव स्वप्नं सप्तविधं विदुः ॥ ४३ ॥

स्वप्नानां फलनवरमफलवत् शोक तदर्थमिदं स्वप्नप्रकार-
माह—दृष्टमेत्यादि ।—दृष्टमेति ज्ञाना । अनुभूतं तु शेषे-
न्निश्रुतात्म् । कल्पितमिति मनसा भावितम् । प्रार्थितं वाजा
विषयीकृतम् । आविकमिति मासिष्ठमाश्रमफलसूचकम् । दोष-
जमिति स्वप्नवशादिदोषजन्यम् ॥ ४३ ॥

तत्र पञ्चविधं पूर्वमफल भिपगादिशेत् ।
दिवास्वप्नमतिदृष्टमतिदीर्घं च बुद्धिमान् ॥ ४४ ॥
दृष्टः प्रथमरात्रे यः स्वप्नः सोऽल्पफलो भवेत् ।
न स्वपेय पुनर्दृष्टा स तद्यः स्वप्नमहाफलः ॥ ४५ ॥
अकल्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा तत्रैव यः पुनः ।
पश्येत् सौम्य शुभाकारं तस्य विद्याक्षुद्रम फलम् ४६
तत्र श्लोकः ।

पूर्वरूपाण्ययं स्वप्नान् य इमान् वेत्ति दादगान् ।
न स मोहादासाप्येषु कर्माण्यारभते भिपक्ष ॥ ४७ ॥

१ 'इदमस्यानन्त्या' इति पा० । २ 'तत्रैव च' इति पा० ।
३ 'अत्यन्त' इति पा० ।

इत्यग्निवेशकृते तत्रैव स्वरूपप्रतिस्फुटते इन्द्रियस्थाने
पूर्वरूपीयमिन्द्रियं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पूर्वं दृष्टादिकल्पितान्तं पञ्चविधस्वप्नप्रमफलम् । अफलस्व-
प्नान्तरमाह—दिवास्वप्नमित्यादि । दिवादृष्टं सर्वं स्वप्नं, तथा
रानिदृष्टमपि अतिदीर्घमतिदृष्टं च स्वप्नप्रमफलं विद्यात्, फल
श्चन्यत्वादिति । पारिषोप्याद्भाविक दोषजन्यं च सफलम् । तत्र
मायिकं ज्ञानाश्रमरूपतया ज्ञानाश्रमफलप्रदं, यस्तु दोषजन्यं
तदौघप्रकोपजन्यव्याधिरूपफलसूचकतया सफलम् । अत्र
चाप्याने वैषामेव स्वप्नप्रमितिशिशिरसमवस्त एवोक्ता, तेन
प्रदृष्ट्यापीनां किमिति स्वप्नारिष्टानि नोक्तानीति न वाच्यम् । तत्र
विशिष्टरीत्यासम्भवेदानमिधानं हेतुम् । 'दृष्टं प्रथमयाने य'
इत्यादिजन्यं वेत्तिदत्र पठन्ति । स व्याख्या एव ॥ ४४-४७ ॥

इति श्रीचक्रवर्तिनदत्तविरचितायामनुषंगीयिकायां
स्वरूपतात्पर्यटीकाभाषायां इन्द्रियस्थाने पूर्वरूपीय-
मिन्द्रियं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पष्ठोऽध्यायः ।

अथातः कतमानि शरीरीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्वाह भगवाननेयः ॥ २ ॥

अत्रति पूर्वरूपीयानन्दरं भाविभ्याप्याप्रवृत्तिप्रतिपादनायै
कतमानि शरीरीयमिन्द्रियद्वयवत् । कतमानि शरीराण्यधिकुल-
कृतं कतमानि शरीरीयम् ॥ १ ॥ २ ॥

कतमानि शरीराणि व्याचिन्मन्ति महामुने ! ।
यानि वैशः पतिद्वारेषु कर्म न सिद्ध्यति ॥ ३ ॥
इत्यानेयोऽसिबेधेन प्रथमं पृष्टं सुदुर्बलम् ।
आचक्षते यथा तस्यै भगवास्तस्मिन्बोधत ॥ ४ ॥
यस्य वै भयमरणस्य कृत्यध्वंशुरो भृशम् ।
अन्तं च क्यचते भुक्तं स्थितं चापि न जीयेति ॥ ५ ॥
यत्नं च हीयते शीघ्रं तृष्णा चातिप्रार्थयेत् ।
जायते दृष्टिं शूलं च तं भिषक् परिचर्येत् ॥ ६ ॥

प्रथमिति दृष्टमविषयम् । कर्षणुर इति उरुज्वलनाय
इत्यर्थः । एतदध्यायप्रतिपादनाय यथाध्वन्यापीनां सरणवृत्त-
केन रिष्टेन समं सरणसूचकतया साधर्म्योदनरिष्टानामपि व्या-
धीनामभिधानमिति बुधते । यदि एत एवाकाशव्यापयो
सरणसूचकतया रिष्टरूपा एव भवन्ति तर्थापि न काचित्
दृष्टिः । तेनारिष्टाधिकारादिदृष्टत्वेन एतदध्यायव्याप्यानां
व्याधीनामिच्छाम् ॥ ३-६ ॥

हिंसा गम्भीरजा यस्य शोणितं चातिसार्यते ।
न तस्य मेपञ्च दद्यात् स्वरक्षनेयशसनम् ॥ ७ ॥

१ 'इत्यग्निवेशेन शुक प्रथमं दृष्टं पूर्ववत्' इति पा० । २ 'यस्य'
इति पा० । ३ 'उदासीन' इति पा० ।

आनाहश्चातिसारश्च यमेतौ दुर्बलं नरम् ।
 व्यापितं विशतो रोगौ दुर्बलं तस्य जीवितम् ॥ ८ ॥
 आनाहश्चातिटूष्णा च यमेतौ दुर्बलं नरम् ।
 विशतो विजहत्येन प्राणा नातिचिरात्तरम् ॥ ९ ॥
 ज्वरः पौष्ण्डिको यस्य शुककालश्च दारुणः ।
 घलमांसविहीनस्य यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ १० ॥

गम्भीरजा इति गम्भीरनाम्नाधिदेसजा न तु गम्भीरः ।
 तस्याः स्वरूपं एवासाध्यत्वेनोक्तत्वात् 'शोणितं चातिसार्यते'
 इति विशेषणमनयं स्यात् । व्यापितमित्यनेन हि आनाह-
 तिघारातिरिक्तव्यापिहीतमिति दर्शयति । आनाहातिघारयो
 रोगात्वे सिद्धेऽपि 'रोगौ' इति विशेषेण कृत्वा कर्तृत्वोपदर्शनायम् ।
 इहात्म्य एव जीविते 'दुर्बलम्' इत्युक्तं ; यथा—सर्वेयाऽ-
 लभ्ये दुर्बलमिति । अन्ये तु दुर्बलभाषया अनियतं भरणे
 रिष्टमिति ध्रुवते, एवम् 'संशयप्राप्तमानेयो जीवितं तस्य
 मन्यते' (इ. अ. ९) इत्यादावपि व्याख्यानयन्ति । अनियत-
 रिष्टाऽस्वात्सर्वत्वकाभिः प्रसिपतक एवोक्तम् । 'संशयप्राप्तमा-
 नेयो जीवितं तस्य मन्यते' इत्यस्य धार्यं यस्यस्यावतिमितीये
 वक्ष्यामः ॥ ७ ॥ १० ॥

यस्य मूत्रं पुरीषं च प्रथितं संप्रघर्तते ।
 निरूपमाणो जडरिणः श्वसनो न स जीविति ॥ ११ ॥
 अभ्यधुर्ध्वस्य कुक्षिस्थो हस्तपादौ विलपेति ।
 चातिहंसं स संक्षेप्य तेन रोणेन हन्यते ॥ १२ ॥
 श्वयधुर्ध्वस्य पादस्थस्तथा कस्ते च पिण्डिके ।
 सीदतश्चाप्युभे जङ्हे तं भिपक्व परियर्जयेत् ॥ १३ ॥
 शून्यहस्तं शून्यपादं शून्यगुहोदरं नरम् ।
 हीनधर्मबलाहारमौपधैनापपादयेत् ॥ १४ ॥

मूत्रं प्रथितमिति पनीमूलं श्वेयम् । चातिहंसं च संक्षेप्येति-
 वचनेन शिरमस्य रोगोऽनुवर्तते, ततः प्रसङ्गया भ्रूतबलसि-
 लीकार्थं हिश्यन्ति, ततस्तु म्रियत एव न प्रतिकर्तुं धार्यते ।
 पिण्डिके इति जङ्घायां पिण्डिके ॥ ११-१४ ॥

उरोयुक्तो यदुल्लेष्मा नीलः पीतः सलोहितः ।
 सततं व्ययत यस्य दूरात्तं परियर्जयेत् ॥ १५ ॥
 हृष्टरोमा सान्द्रमूत्रः शून्यः कासज्वरार्दितः ।
 क्षीणमांसो नरो दूराद्भ्रूज्या वैद्येन जानता ॥ १६ ॥
 मयः प्रकुपिता यस्य क्षोषाः केशमिलक्षिताः ।
 रुशस्य बलहीनस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥ १७ ॥
 ज्वरातिसारौ शोफान्ते श्वयधुर्ध्व तयोः क्षये ।
 दुर्बलस्य विशेषेण नरस्यान्ताय जायते ॥ १८ ॥
 पाण्डुरश्च रुशोऽस्य च टूष्णयाऽभिरिद्धतः ।
 दम्बरी कुपितोऽङ्गुष्ठः प्रत्याख्येयो विज्ञानता ॥ १९ ॥

उरोयुक्त इति उरःप्रभवत्वेनानुमीयमानः । कदाभिलक्षिता
 इति दुष्प्रक्रमत्वेन ज्ञाताः । किंवा 'कोष्ठा(ठेऽ)भिलक्षिता'
 इति पाठः, यं व्यक्त एव । दम्बरी सन्ध्याशावलीकोः किंवा
 दम्बरी संरम्भवान् । कुपित उच्छ्वासो यस्य स कुपितो-
 ऽङ्गुष्ठः ॥ १५-१९ ॥

हनुमन्त्याग्रहस्तूष्णा बलहासोऽतिमाधया ।
 प्राणाधोरसि वर्तन्ते यस्य तं परियर्जयेत् ॥ २० ॥

प्राणाधोरसि वर्तन्त इति वायव उरसि प्रकुपिता र्बहन्ति ।
 यदि तु जीवितं प्राणा इहोच्यन्ते, तदा तस्योरसि वर्तन्ते,
 मूल एव पुरयो भवति । ततश्च तस्मिन् काले रिष्टनाशायतां
 ज्ञात्वा रोमिपरिलागे वैद्यप्राप्तिविमर्शयेवेति कृत्वा प्राणा
 शायव इहोच्यन्ते इति श्रुतेः, यत् तु मूत्रः—सद्योमरणीया-
 रिष्टवदेतत् प्रसाधकमृत्युगमकमेव भविष्यतीति ॥ २० ॥

क्षान्पत्स्यायच्छते शर्म न किञ्चिदपि पिन्दति ।
 क्षीणमांसबलाहारो मुमुर्षुरचिरात्तरः ॥ २१ ॥
 विवक्ष्यतेनयो यस्य विरुद्धोपक्रमा भृशम् ।
 वैर्घन्ते दारुणा रोगाः क्षीणं क्षीणं स हन्यते ॥ २२ ॥
 बलं विज्ञानमारोग्यं प्रहणी मांसशोणितम् ।
 एतानि यस्य क्षीयन्ते क्षिप्रं क्षिप्रं स हन्यते ॥ २३ ॥
 आरोग्यं हीयते यस्मै प्रकृतिः परिहीयते ।
 सहसा सहसा तस्य मृत्युर्दरति जीवितम् ॥ २४ ॥

तत्र श्लोकः ।

इत्येतानि शरीराणि व्याधिमग्निं विवर्जयेत् ।
 न ह्येष पीराः पश्यन्ति सिद्धिं काश्चिदुपक्रमात् ॥ २५ ॥
 इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियाने
 कतमानिशरीरीयसिन्द्रियं नाम पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥
 आर्यच्छते अत्रानि लिपति । विरुद्धोत्पन्न इति परस्परविष-
 द्धभर्माणः । विरुद्धोत्पन्नोऽपि स्वस्वतःकदम्बतया वा अभिर-
 लोपक्रमा अपि भवन्तीत्यत उक्तं—विरुद्धोपक्रमा इति । आ-
 रोग्यं हीयत इति अत्रोक्तो गन्धतिरिक्तारोग्यस्या वा रोग्यहाति-
 योप्या । प्रकृतिः परिहीयत इति सभाषः सुधीरुत्वदिह्यत
 शीयते; किंवा, प्रकृतिर्नैमप्रतिबद्धा केम्प्रकृत्यादिकृता
 शीयते ॥ २१-२५ ॥

इति श्रीचक्राणिदत्तविरचितायामानुवंदरीपिकायां चरक-
 तात्पर्यटीकायामिन्द्रियस्थाने कतमानिशरीरीय-
 सिन्द्रियं नाम पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

१ 'यवन्ति' इति पा० । २ 'व्यायच्छते' ताम्बति यं शर्म
 किञ्चिदपि पिन्दति' इति पा० । ३ 'विकारा यस्य वर्धन्ते' इति पा० ।
 ४ 'मांससाहिनी' इति पा० । ५ 'हीयन्ते' इति पा० । ६ 'विकारा
 यस्य वर्धन्ते' इति पा० । ७ 'व्यायच्छते' इति पा० । ८ 'परस्पर-
 विरुद्धभर्माणः' इति पा०

१ 'यङ्गे' इति पा० । २ 'कुशकासज्वरार्दितः' इति पा० ।
 ३ 'कोष्ठभिलक्षिता' इति 'कण्ठाभिलक्षिता' इति च पा० ।

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातः पञ्चरूपीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

व्यापिद्वयानन्तरं वेदनोपपन्नौ उद्दिष्टौ, तौ च पूर्वोक्त्याय एव 'श्रुतादोषात्कृत्वा' (इं. अ. ५) इत्यादिना तथा अन्यत्र 'आनादृशातिष्ठारब्ध' (इं. अ. ६) इत्यादिना रिष्ट-रूपतया उक्तावेवेति कृत्वा छायाप्रतिच्छायारूपारिष्टस्य क्रम-प्राप्तस्याभिप्रायकं पञ्चरूपीयमुच्यते । पञ्चरूपामधिकृत्य कृतं पञ्चरूपीयम् ॥ १ ॥ २ ॥

दृष्ट्यां यस्य विजानीयात् पञ्चरूपां कुमारिकाम् ।
प्रतिच्छायामयीमक्षणेनैव निच्छेदधिकृतिस्तुम् ॥ ३ ॥

पञ्चरूपमिति नष्टरूपम् । कुमारिकां प्रति पुरुषान्तरनयन-गतां कुमारिकां; किंवा, आतुरनयनगतमेव । यदुक्तं ह्यतीतं—
“अदर्शनमसृष्टाते नेत्रे नष्टकुमारिके”—इति । प्रतिच्छायामयी-मिति प्रतिच्छायारूपम् ॥ १ ॥

ज्योत्स्नायामातये दीपे सलिलादर्शयोरपि ।
अक्षेपु विहृता यस्य च्छाया प्रेतस्तथैव सः ॥ ४ ॥

अन्यत्रापि छायाविकृतिमाह—ज्योत्स्नेत्यादि । अक्षेपु विहृ-तेति चिरोबाहुज्ज्वालिषु छायाविकरणभूतेषु भगवती प्रति-च्छाया यस्य विहृता भवतीत्यर्थः । तेन व्यस्तसमत्वात्प्रविकृ-ताऽपि छाया दृश्यते । अन्ये तु,—विभक्तिविपरिणामादङ्गा-नामिति व्याख्यायनयन्ति, तथा च युगम एकार्यः ॥ ४ ॥

छिन्नमिभ्राकुला च्छाया हीना वाऽप्यधिकाऽपि वा
नष्टा तन्वी द्विधा च्छिन्ना विहृता विशिरा च वा ॥ ५ ॥
एताश्चान्याश्च याः काञ्चित् प्रतिच्छाया विगर्हिताः ।
सर्वां मुमूर्षतां हेया न बह्वक्षयनिमित्ताः ॥ ६ ॥

एतानेव छायाविकृतिमेवानाह—छिन्नेत्यादि । आकुलेति
अनिश्चितप्रतिनिम्ना । विहृता विहृतानुकारिणी । अप्यधिर-
ष्टिप्राकट्येतिमित्तमेव यन्नयति तदतिरिक्तं, तथाऽपि पुनः
सृष्टार्थं 'न बह्वक्षयनिमित्ताः' इत्युक्तम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

संस्थानेन प्रमाणेन वर्णेन प्रमया तथा ।
छाया विवर्तते यस्य स्वस्योऽपि प्रेत एव सः ॥ ७ ॥

छप्रति छायावर्णं सामान्येन दर्शयन् छायाधरातिष्ठामह—
संस्थानेनेत्यादि । एतच्च छायाप्रतिच्छायायोः समानं सूत्रम् ।
तत्र संस्थानेन प्रमाणेन च प्रतिच्छायाः स्वरूपकथनं, तथा
वर्णेन प्रमया च छायायाः स्वरूपकथनम् । एतच्च संस्थानेन
प्रमाणेन च सदृशी छाया प्रतिच्छाया हेया; वर्णेन प्रमया च
लक्षिता वर्णप्रभाश्रयाऽपि वक्ष्यमाणा यस्यविधा च्छाया हेया ।
अत्र यत्तदोक्त्यामिदं बन्धात् इत्याप्याहर्षयते । तेन संस्था-

नादिभिर्वा छाया प्रतिच्छायारूपा, सा यस्य विवर्तते अन्यथा
भवति, स प्रेत एवेति योजना ॥ ७ ॥

संस्थानमाकृतिर्हेया सुपमा विपमा च सा ।
मध्यमत्वं महद्योक्तं प्रमाणं त्रिविधं नृणाम् ॥ ८ ॥
प्रतिप्रमाणसंस्थाना जलादर्शातपादिसु ।
छाया या सा प्रतिच्छाया च्छाया वर्णप्रमाधया ॥ ९ ॥

प्रतिच्छायाकारणभूते संस्थानप्रमाणे एव विहृतिरिति—संस्था-
नमित्यादि । आकृतिराकारः । प्रतीत्यादि प्रतिच्छायाविवरणं,
'छाया वर्णप्रमाधया' इत्यादि तु छायाविवरणं भविष्यति ।
प्रतिप्रमाणसंस्थानेत्यत्र प्रति सादृश्यं; तेन प्रमाणसदृशी, संस्था-
नसदृशी च । प्रमाणसंस्थानसदृशतया जलादिसु या छाया,
सा प्रतिच्छाया । छाया तु या यद्यविधा सा वर्णप्रमाधया
वर्णप्रमाणसदृशरीतोपलभ्यते इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

सादीनां पञ्च पञ्चानां छाया विविधलक्षणाः ।
नामसी निर्मला नीला सकेहा सप्रमेय च ॥ १० ॥
रक्षा इयाधारणा या तु वायवी सा हतप्रभा ।
विशुद्धरक्ता त्वामेयी दीप्ताभा वर्शनप्रिया ॥ ११ ॥
शुद्धैर्दूर्ययिमला सुजिग्धा चाम्भसी मता ।
स्थिरा निग्धा घमा तद्वृणा इयामा श्वेता च पार्थिवी
वायवी गर्हिता त्वासां चतस्रः स्युः सुजोदयाः ।
वायवी तु विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥ १२ ॥

सादीनामित्यादिना छायां विभजते । सप्रमेति दीप्ताभा ।
वायवी गर्हितेति वायवी रिष्टाय प्रायो भवति । यस्य जन्मप्रयुति
वायवी, च पारि प्रभूतलेखमात्मवतीत्याह—वायवीत्यादि ।
विनाशायेति रक्तकसादुत्पादा विनाशाय, सदृशा तु वायवी
क्लेशायेति हेयम् ॥ १०-१२ ॥

श्वालैजसी प्रभा सर्वा सा तु सप्तविधा स्मृता ।
रक्ता पीता सिता इयाया हरिता पाण्डुराऽसिता १४
भासां याः स्युर्विकासिन्यः क्षिप्रघात्र विपुलाश्च याः ।
भाः शुभा रक्षमलिनाः संक्षिप्तश्चाभ्युदयाः ॥ १५ ॥

सप्रति छायाप्रत्ययेन वर्णमेद उक्तं, तत्र वर्णमेदात्सदृष्टं
च प्रथमाध्याय एवोक्तं; प्रथमास्तु मेदं रिष्टं चाह—संस्थानवी-
त्यादि । प्रभा च यद्यपि प्रथमाध्याये संग्रहे नोक्ता; तथाऽपि
तत्र च्छायाध्यायत्वेन वर्णमेदा उक्ताः, तत्र वर्णमेदात्सदृष्टं च
प्रथमाध्याये संग्रहेणोक्तं, छायाध्यायत्वेन तत्र प्रभाऽपि सूचितेति
हेयम् । अभ्युदया इत्युक्तादुत्पादे मरणोदयाः, सदृशोत्पादे
तु बहुदुःखरूपा अभ्युदया इति हेयम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

वर्णेमात्रमिति च्छाया भास्तु वर्णप्रकाशिनी ।
आसत्ता लक्ष्यते च्छाया भाः प्रकृष्टा प्रकाशते ॥ १६ ॥

नाच्छायो नाभयः कश्चिद्विशेषाद्विद्वयन्ति तु ।
नृणां शुभाशुभोत्पत्तिं काले छायाप्रमाश्रयाः ॥१७॥

प्रमाच्छाययोर्दुर्लभत्वेन मेदकं लक्षणमाह—वर्णमित्यादि ।
वर्णमाकामतीति छायाकान्तो वर्णो नोपलभ्यते सम्यक् ।
आसत्ता लक्ष्यते छाया, यथा—वित्रगता छाया प्रसाद्यैव
लक्ष्यते । भाः प्रकृष्टा प्रकाशते; यथा—मणिमौक्तिकादीनां
प्रभा दूरादुपलभ्यते इत्यर्थः । विशेषा इति छायाप्रमेयोः शुभा-
शुभरूपविशेषाः । चिह्नगन्तीति गमयन्ति । काल इति
परिपाककाले ॥ १६ ॥ १७ ॥

कामलाऽक्षोर्मुखं पूर्णं शङ्खयोर्युक्तमांसता ।
संस्त्रासञ्चोष्णतात्रत्यं यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ १८ ॥
जयाप्यमानः शयनात् प्रमोहं याति यो नरः ।
सुदुर्मुहं सहाहं स जीवति विकल्पेन ॥ १९ ॥
संस्त्रा व्याधयो यस्य प्रतिलोमातुलोमयाः ।
व्यापन्ना ग्रहणी प्रायः सोऽर्धमासं न जीवति ॥२०॥

कामलाऽक्षोरेति कामलिन इव पीताक्षत्वम् । विरलपत्र
इति निन्दारः । संस्त्रा इति परस्परसंयदाः, किंवा संघ-
ष्टदोषजन्माः । प्रतिलोमातुलोमया इति अर्धमासोर्ध्वमार्ग-
गताः । व्यापन्ना ग्रहणीति श्लेधः, किंवा, व्यापन्ना
ग्रहणी यस्य स व्यापन्नग्रहणीति पाठः । प्रायः सोऽर्धमासं
न जीवतीत्यनेनार्धमासमतिक्रम्यापि मरणं भवति न तु
मरणव्यभिचारः ॥ १८-२० ॥

उपकृष्टस्य रोणेन कर्पिं(शिं)तस्याल्पमश्रुतः ।
यद्बुधपुरीषं स्याद्यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ २१ ॥
तुर्यलो यद्बुधे यथा ग्राम्भुकावन्नमातुरः ।
अल्पमूत्रपुतिवञ्च यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ २२ ॥
इहं च शुभसंप्रसक्तमश्रुति यो नरः ।
शश्वच्च यलवर्णाभ्यां शीयते न स जीवति ॥ २३ ॥
प्रकूजति प्रश्वसिति शिथिलं वातिसायते ।
मलहीनः पिपासातः शुष्कास्यो न स जीवति ॥२४॥
ह्रस्वं ययः प्रश्वसिति व्यापिजं स्पन्दते च यः ।
मृतमेव समात्रेयो व्याचक्षते पुनर्वसुः ॥ २५ ॥
ऊर्ध्वं च यः प्रश्वसिति श्लेष्मणा चामिभूयते ।
हीनवर्णयलाहारे यो नरो न स जीवति ॥ २६ ॥

श्रमशुण्ठादिति बावदं शुद्धे कः पूर्वदिनेषु उत्तो बहु शुद्धे
इत्यर्थः । इष्टमिति इष्टरुधम् । शुभसंप्रसक्तिरिति पथ्यम् । शिथि-
लमिति पूर्वेण सम्यग्ये, तेन श्वस ह्य प्रकूजति । अश्वसिती-
त्यन्तः श्वापं वदति । व्यापिजमिति शुद्धितम् ॥ २५-२६ ॥

ऊर्ध्वम्रे नयने यस्य मन्थे चान(र)तकम्पने ।
मलहीनः पिपासातः शुष्कास्यो न स जीवति ॥२७॥
यस्य गण्डाक्षुपचितौ ज्वरकासौ च दाहणौ ।
शूली प्रदेशे चाप्यत्र तस्मिन् कर्म न सिध्यति ॥२८॥
व्याधुचर्मूर्धनिद्वास्यो भुधौ यस्य च विद्युते ।
कण्ठकैश्चाचिता जिह्वा यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ २९ ॥
शेफश्चात्यर्थमुत्सिकं निःसृतौ घृणौ भृशम् ।
अतश्चैव विपर्यासौ विकृत्या प्रेतलक्षणम् ॥ ३० ॥
निश्चितं यस्य मांसं स्यात्स्वगस्थिष्वेव दृश्यते ।
क्षीणस्यानश्रुतस्तस्य मासमायुः परं भवेत् ॥ ३१ ॥

तत्र श्लोकः ।

इदं लिङ्गमरिष्टायमनेकमभिज्ञशियात् ।
आयुर्वेदविदित्याप्या लभते कुशलो जनः ॥ ३२ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्मे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रिय-
स्थाने पञ्चरूपीयमिन्द्रियं नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वम्रे इति ऊर्ध्वमुधे । आरतकम्पने अवस्थान्तकम्पने ।
वक्षिणमिति अन्तःप्रविष्टम् । अतश्चैव विपर्यास इति शेफोऽ-
तिनिःसृतः, घृणौ नातिप्रविष्टौ । विकृत्येति लभार्थं विना ।
तेन समावोत्सिकशेषादि न रिष्टं, किन्त्वनिमित्तं कादाचित्कं
सदेव रिष्टम् । निश्चितमिति क्षीणं, निश्चिन्तस्य प्रतिषेधार्थत्वात् ।
एवं च तथा यादं शीघ्रं भवति, यथा स्वगस्थिष्वेव लग्नं
दृश्यते । किंवा निश्चितमुपचितं मांसं स्यात् । स्वगस्थिष्वेव
दृश्यते स्वगस्थिमात्रादेशो वा भवतीति यावत् ॥ २७-३२ ॥

इति श्रीचरकपण्डितपरिवितासामायुर्वेदरूपिकायां चरक-
तात्पर्यदीपायामिन्द्रियस्थाने पञ्चरूपीयमिन्द्रियं
नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातोऽवाकृशिरसीयमिन्द्रियं व्याप्यास्यामः ॥१॥
इति ह स्माह भगवानानेयः ॥ २ ॥

उक्तानुक्तविषयपरिग्राहकेऽध्यायद्वये वक्ष्यते छायादिप्रामा-
यकत्वसाधनार्थादवाकृशिरसीगोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

अवाकिशिरा वा जिह्वा वा यस्य वा विशिरा भवेत् ।
जन्ता रूपप्रतिच्छाया नैनमिच्छेच्चिकित्सितुम् ॥३॥
जटीभूतानि पद्मानि दृष्टिश्चापि निरुद्धते ।
यस्य जन्तोर्न तं घीरो मेपजेनोपपादयेत् ॥ ४ ॥
यस्य शूलानि वर्तमानि न समायायन्ति शुष्यतः ।
चक्षुषो चोषेद्विहेते यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ ५ ॥

१ 'छायाप्रतिच्छायायोः' इति पा० । २ 'अवाकृशिरसी' वा 'अ-
वाकृ' इति पा० । ३ 'अथं च न' इति पा० । ४ 'प्राग्भुकावन्नमातुरः'
इति पा० । ५ 'वमिष्युपुत्सपक' इति पा० ।

१ 'यस्यावारतकम्पने' इति पा० । २ 'व्याप्यास्तुचिकित्स' इति
पा० । ३ 'तु स्वगस्थिष्वेव' इति पा० । ४ 'न तु घीरो' इति पा० ।
५ 'नोषेद्विहेते' इति पा० ।

अपूर्वो यदि वा भूमिं सीमन्तावर्तकान् पृहन् ।
अपूर्वानकृतान् व्यक्तान् दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ॥ ६ ॥
अथ ह्यमेतेन जीवन्ति लक्षणेनानुरा नराः ।
अरोगाणां पुनस्त्येवत् पद्भ्यां परमुच्येते ॥ ७ ॥

अवाकशिरा इति कर्ष्यपादः । एतच्छायाप्रकरणचक्ष्य-
मपि श्रीप्रभारकावख्यापनार्थसिद्धिं श्रीप्रभारकरिष्टेषु पठितम् ।
अथ ह्यारिष्टानि श्रद्धादिमारकाणि वक्ष्यमानि । न समाया-
न्तीति न परस्परं मिलन्ति । अपूर्वानिति अज्ञानम् । अकृता-
निति प्रयत्नेनाकृतान् ॥ १-७ ॥

आयम्योत्पाटितान् केशान् यो नरो नावबुध्यते ।
अनातुरो वा रोगी वा पद्भ्यां नातिवर्तते ॥ ८ ॥
यस्य केशा निरभ्यङ्गा इत्येतेऽभ्यक्तसन्निभाः ।
उपपन्नानुपं ज्ञात्वा तं धीरः परिवर्जयेत् ॥ ९ ॥

आभ्यमेति केशादाकृष्य । ययपि "तस्य केशलोमानि"
(हं. अ. ३) इत्यादिनैव एतदतिष्ठमित्युक्तं, तथाऽपीहापुरस-
स्वविषयप्रतिपादनार्थं पुनरभिधानम् । किं च तत्र "प्रलुच्येत्"
इति पदेन केशानामनुत्पादनमुक्तं नैव तथेति विशेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥

ग्लायते नासिकावंशः पृथुत्वं यस्य गच्छति ।
अशूनः शून्यसंकाशः प्रत्याख्येयः स जानता ॥ १० ॥
अत्यर्थविद्वृता यस्य यस्य चाल्यर्थसंयुता ।
जिह्वा वा परिशुष्का वा नासिका न स जीवति ॥ ११ ॥
मुखं शब्दश्रेयाचोद्यो मुकुक्ष्यावातिओहितौ ।
विकृत्या यस्य वा मीलौ न स रोगाद्विमुच्यते ॥ १२ ॥

ग्लायत इति दीर्घस्य भजते । अशून इति परमाथेतीऽ-
शूनः । विद्वृतेति निर्गता । संयतेति प्रमिता । शब्दश्रेया कर्णी ।
जिह्वेति सहजं विना, तथा हेतुं विनेत्यर्थः ॥ १०-१२ ॥
अस्थिभ्रंशो हिजा यस्य पुष्पिताः पद्भ्यां वृताः ।
विकृत्या न स रोगं तं विद्यायारोग्यमश्नुते ॥ १३ ॥

स्तन्धा निक्षेपतना शुर्वी कण्ठकोपविता शृणम् ।
श्याया शुष्काऽथवा शूना प्रतजिह्वा विसर्पिणी १४
दीर्घमुक्ष्यस्य यो ह्रस्वं नरो निःश्वस्य ताम्यसि ।
उपपन्नानुपं ज्ञात्वा तं धीरः परिवर्जयेत् ॥ १५ ॥

हस्तौ पादौ च मन्ये च तालु चैवातिशीतलम् ।
भवत्यायुःक्षये क्रूरमयवाऽपि भवेन्मृदु ॥ १६ ॥
घट्टयज्जानुना जानु पादावुच्य पातयन् ।
योऽपास्यति मुहुर्वैक्रमातुरो न स जीवति ॥ १७ ॥

दन्तैर्दिह्मन्मृदाप्राणि नखैर्दिह्मन्मृदोरुहान् ।
काष्ठेन भूमिं विलिखन्न रोगात् परमुच्यते ॥ १८ ॥
दन्तान् पादति यो जाग्रदसाम्ना विकृद् हसन् ।
विजानाति न चेदुःखं न स रोगाद्विमुच्यते ॥ १९ ॥

१ 'नातिवर्तते' इति पा० । २ 'ग्लायतो नासिकावंशः' इति
पा० । ३ 'मुखशब्दश्रेयाचो' इति पा० ।

मुहुर्हसन् मुहुः श्वेडन् शब्दां पादेन हन्ति यः ।
उन्मिद्विह्मन् विमृशद्यातुरो न स जीवति ॥ २० ॥

अस्थिवच्छ्रेता अस्थिश्रेताः । विसर्पिणी बहिर्निर्गता । निःश्व-
स्येति अन्तरोच्छ्वासं नीत्वा । अपासति मुहुरिति मुखमाश्लि-
पति । अवासा इति उचैः । उन्मिद्विह्मन्ति नासिकार्णसि-
द्योतांसि ॥ १३-२० ॥

यैर्विन्दति पुरा मायैः समेतैः परमां रतिम् ।
तैरैवारममाणस्य ग्लानोर्मरणमादिशेत् ॥ २१ ॥
न विमर्ति शिरो ग्रीया न पृष्ठं भारमात्मनः ।
न हन् पिण्डमास्यस्यमातुरस्य मुमूर्षतः ॥ २२ ॥

सहसा ज्वरसंतापस्तृष्णा मूर्च्छा दलक्ष्यः ।
विक्षेपणं च सन्धीनां मुमूर्षोरुपजायते ॥ २३ ॥
गोसर्गं घटनाघस्य खेदः प्रच्ययते शृणम् ।
लेपज्वरोपतस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ २४ ॥

नोपेति कण्ठमाहारो जिह्वा कण्ठमुपैति च ।
आयुष्यन्तं मते जन्तोर्वलं च परिहीयते ॥ २५ ॥
शिरो विकृतिपते कुच्छान्मुञ्चयित्वा प्रपाणिकौ ।
ललाटप्रसृतखेदो मुमुर्षुश्च्युतवन्धनः ॥ २६ ॥

तत्र श्लोकः ।

इमानि लिङ्गानि नरेषु बुद्धिमा-
चिंशामयेतावहितौ मुमुर्षुषु ।
इत्येन भूत्वा लुपयन्ति कानिचि-
च वाफलं लिङ्गमिहास्ति किञ्चन ॥ २७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रिय-
स्थानाऽवाकशिरसीयमिन्द्रियं
नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

ग्लानोरिति शीयमाणस्य । भारमात्मन इति कर्ष्य-
वीरम् । पृष्ठमिति शरीराधोभागः । गोसर्गं इति प्रत्युषे ।
लेपज्वरः स्तम्भशीतपुष्कः कण्ठज्वरः । कुच्छादित्यशीर्ष-
मुञ्चयित्वा, प्रपाणिकौ मणिबन्धादुर्ध्वं कूर्पपर्यन्तं (शिरो
विकृतिपति) ॥ २१-२७ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेदरीपिकायां
चरकतात्पर्यटीकायामिन्द्रियस्थानाऽवाकशिरसी-
यमिन्द्रियं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातो यस्यश्यायनिमित्तोपेक्षिन्द्रियं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानानायेयः ॥ २ ॥

१ 'मुहुर्विह्मन्' इति पा० । २ 'मुमुर्षुः श्ववन्धनः' इति
पा० । ३ 'विमर्शयेतावहितौ मुमुर्षुः' इति पा० । ४ 'अथ पादो
हस्तस्थितपुष्कले न पठ्यते' । ५ 'यस्य शरीर' इति पा० ।

यस्य इयावनिमित्तीयोऽपि लक्षणानुरूपमिषायाः कृतायाः
उच्यते । नस्य इयावराज्येन लक्षणया 'यस्य इयावे' इत्या-
दिप्रत्ययः कृत् प्राप्नोति । तेन, यस्य इयावरूपनिमित्तं रिष्टमपि-
हस्य इतोऽध्यायो यस्य इयावतिमित्तीयः ॥ १०२ ॥

यस्य इयावे परिष्पस्ते हरिते चापि दर्शने ।
आपन्नो व्याधिरन्ताय श्वेतस्तस्य विज्ञानता ॥ ३ ॥
निःसंशः परिशुष्कास्यः संमृद्धो व्याधिभिश्च यः ।
उपकृष्टायुषं श्रुत्वा तं धीरः परिचर्जेयत् ॥ ४ ॥
हरिताश्च सिरा यस्य लोभकृपाश्च संवृताः ।
सोऽम्लामिलापी पुरुषः पिताम्बरणमश्नुते ॥ ५ ॥
शरीरान्ताश्च शोभन्ते शरीरं चोपशुष्यति ।
यत्नं च शीयते यस्य राजपदमा हिनस्ति तम् ॥ ६ ॥
अंसाभिन्नापो ह्रिक् च छर्दन शोणितस्य च ।
आनाहः पार्श्वशूलं च मयत्यन्ताय शोषिणः ॥ ७ ॥
घातव्याधिरपस्सारी कुटी शोफी तथोदरी ।
शुष्मी च मधुमेदी च राजपक्ष्मी च यो नरः ॥ ८ ॥
अधिकित्वा मयत्येते यत्नमासक्षये सति ।
अन्येष्वपि विकारेषु तान् मिषकृ परिचर्जेयत् ॥ ९ ॥
विरेचनहृत्तानाहो यस्तृष्णानुगतो नरः ।
विरिक्तः पुनराभ्याति यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ १० ॥
पेयं पातु न शक्नोति कण्ठस्य च मुपस्य च ।
उरस्तश्च विनुष्णत्वाद्यो नरो न स जीवति ॥ ११ ॥
स्वरस्य दुर्बलीभावं हानिं च यत्नवर्णयोः ।
रोगवृद्धिमयुक्त्या च दृष्टा मरणमादिशेत् ॥ १२ ॥
ऊर्ध्वध्यासं गतोष्माणं शूलोपहतवह्नुणम् ।
शर्म चानभिगच्छन्तं धुदिमान् परिचर्जेयत् ॥ १३ ॥

समृद्ध उपपत्तिः । शरीरान्ता इत्युक्तादयः । शोभन्त
इति शब्दे, क्रिया शोभायुक्ता भवन्ति । वात इव व्याधि-
र्यस्य रोगिणः स वातव्याधिः । तानि वि धलमांसस्ययुक्तान् ।
निरेचनेन हृत आनाहो यस्य स तथा । अमुक्यैः सन्वित-
रूपेण ॥ १-१३ ॥

अपस्वरं आपमार्णं प्राप्तं मरणमात्मनः ।
श्रोतारं चाप्यशब्दस्य दूरतः परिचर्जेयत् ॥ १४ ॥
यं नर सहसा रोगो दुर्बलं परिमुञ्चति ।
संशयप्राप्तमात्रेयो जीवितं तस्य मन्यते ॥ १५ ॥
अथ चेज्जहातयस्तस्य याचेरन् प्रणिपाततः ।
रसेनाद्यादिति मृषापासं दद्याद्विशोधनम् ॥ १६ ॥
मासेन चेष्ट एदयेत विशेषस्तस्य शोभनः ।
रसिद्यान्यैरुदुषिषेर्दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ १७ ॥

१ 'संविद्ध' इति पा० । २ 'हरितामा' इति पा० । ३ 'रसी'
इति पा० । ४ 'पेयं पातु' ॥ ५ 'ऊर्ध्व' शूलत्वादासकृद्यो । ६
६५ विरक्त्याद्यो नरो न स जीवति' इति पा० ।

अपस्वरमिति विद्वत्स्वरं यथा भवति तथा आपमाम् ।
किं आपमामग्रीत्वाह—मरणमात्मन इति, मरिष्यामि मरि-
ष्यानीति आपमाममित्यर्थः । श्रोतारं चेत्वादि रिष्टानन्तरं
'संशयप्राप्तमात्रेय' इत्यादौ अनियतारिष्टतया मात्रेयस्यान-
मरणं प्रति संदेह इति ज्ञेयं । तच्च न, रिष्टस्य मरणव्याधिचा-
रित्वमात्राणैः प्रत्यवेनोक्तं, व्युत्पादितं नास्मि । किञ्च न च
वीतसंशयस्यात्रेयस्य सत्ययोऽस्ति, तेन शिष्यव्युत्पत्त्यर्थमयमा-
चार्यं संशयं दर्शयति, तथा निर्णयं करोति । यथा,—“दृष्ट्वा
प्रवेष्टं मधुरं सपिच्छं मधुपमं स्वाद्विविधो विचारः” (नि-
ब ६) इत्यादौ संशयं दर्शयित्वा निर्णयं दर्शितवान्, तथे-
हापि पुर्वलस्य सहसा रोगमुक्तो रिष्ट वा स्यात्, सर्वथा सन्त-
वर्णनायाधिक्यो वा स्यादिति संदेहः, रिष्टज्ञे ॥ मरणम् ।
तत्र 'अथ चेद' इत्यादिना परीक्षामारम्भे, परीक्षाया च
मासरेन विशेषाकारेण रिष्टत्वावधारणं भवतीति मुख्यत्वोऽयं
ग्रन्थः । दुर्लभमित्युक्तम् ॥ १४-१७ ॥

निष्पृष्टं च पुरीषं च रेतश्चात्मनो मज्जति ।
यस्य तस्यायुषः प्राप्तमन्तमाहुर्मनीषिणः ॥ १८ ॥
निष्पृष्टे यस्य हृदयन्ते वर्णा बहुविधाः पृथक् ।
तच्च सीदत्स्यः प्राप्य न स जीवितुमर्हति ॥ १९ ॥
पितृमृष्मानुगं यस्य शङ्को प्राप्य विमूर्च्छति ।
स रोगः शङ्को नाम्ना त्रिराशब्दन्ति जीवितम् २०
सफेनं रघिरं यस्य मुहुतास्यात् प्रतिच्यते ।
शूलैश्च नृपते कुक्षिः प्रत्याज्येयस्तथाविधः ॥ २१ ॥
यत्नमांसक्षयस्तीव्रो रोगवृद्धिररोचकः ।
यस्यातुरस्य लक्ष्यन्ते शीनं पक्षाघातं च जीवति ॥ २२ ॥

निष्पृष्ट इत्यादौ बहुविधवर्णयोगः पूर्वादिशब्दोप-
वीदतीति मज्जति । 'यस्य पित (घृ न १८)' इत्या-
दिना सन्स्थानोच्चेऽपि शङ्को इह मरणवृत्तकतया रिष्टत्वं
नोच्यते ॥ १८-२२ ॥

तत्र नरोक्तौ ।

विज्ञानानि मनुष्याणां मरणे प्रत्युपस्थिते ।
मन्यन्तेतानि सपदेयैरन्यान्येष्विषानि च ॥ २३ ॥
तानि सर्वानि लक्ष्यन्ते न तु सर्वानि मानवम् ।
विशान्तिं विनशिष्यन्तं तस्माद्वोध्यानि सर्वतः ॥ २४ ॥

इत्यभिधेयवदृष्टे तन्ने चरकप्रतिसंस्मृते इन्द्रि-

यस्थाने यस्यदयायनिमित्तीयमिन्द्रियं
नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

विज्ञानानीति लक्षणानि नवनादिवैद्वत्तानि हेतानि ।
सर्वाणि लक्ष्यन्ते इति नानागुणेषु लक्ष्यन्ते । न तु

१ 'तच्च सीदत्स्य' इति पा० । २ 'तच्च सीदत्स्य' इति पा० ।
३ 'विनुष्ण' इति पा० ।

सर्वाणि मानवं विशन्तीति एकपुण्यं न सर्वाणि विशन्तीति ॥ २३ ॥ २४ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामनुबेददीपिकाया
चरकतात्पर्यटीकाया यस्यस्यावनिमितीयमिन्द्रियं
नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातः सद्योमरणीयमिन्द्रियं ध्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

व्यवहितमरणप्रतिपादकमरिष्टमभिधाव प्रत्यासन्नमरणप्रतिपादकं रिष्ट वस्तुं सद्योमरणीयोऽभिधीयते । सद्यः शब्देनेह कैचित् सत्तराप्रमिच्छन्ति, अपरे त्रिरात्रम् ॥ १ ॥ २ ॥

सद्यस्तितिक्षतः प्राणाँहक्षणाणि पृथक् पृथक् ।
अत्रिवेशः । प्रथक्यामि संस्पृष्टो यैनं जीयति ॥ ३ ॥

घाताष्टीला तुसंबुद्धा तिष्ठन्ती वारुणा हृदि ।

तृणयाऽमिपरीतस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥४॥

पिण्डके शिथिलीकृत्य जह्नीकृत्य च नासिकाम् ।

घायुः शरीरे विचरन् सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥५॥

सुयो यस्य व्युते स्थानादन्तर्दाहश्च वारुणः ।

तस्य द्विक्काफो रोगः सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥६॥

क्षीणघोणितमांसस्य घायुरुर्ध्वगतिक्षरन् ।

उभे मन्ये समे यस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥७॥

अन्तरेण गुदं गच्छन् नामि च सहसाऽनिलः ।

कृशस्य वैक्षणी गृह्णन् सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥८॥

वितत्य पशुंकाप्राणि गृहीत्योरश्च मासतः ।

स्तिमितस्यायताक्षस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥९॥

हृदयं च गुदं चोभे गृहीत्वा मासतो वली ।

दुर्बलस्य विशेषेण सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ १० ॥

वैक्षणं च गुदं चोभे गृहीत्वा मासतो वली ।

भ्यासं संजनयन्नतोः सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥११॥

नामि भूतं वैक्षिणीयं पुरीषं चापि मासतः ।

प्रेच्छिन्नं जनयन्मूलं सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥१२॥

भिद्यते वंक्षणौ यस्य वातशूलः समन्ततः ।

मिन्नं पुरीषं तृष्णा च सद्यः प्राणाज्जहाति सः ॥१३॥

आहतं मार्ततेनेह शरीरं यस्य केवलम् ।

मिन्नं पुरीषं तृष्णा च सद्यो जहात् स जीवितम् ॥१४॥

शरीरं शोफितं यस्य वातशोफेन देहिनः ।

मिन्नं पुरीषं तृष्णा च सद्यो जहात् स जीवितम् ॥१५॥

(आमाशयसमुत्थाना यस्य स्यात् परिकर्तिका ।
मिन्नं पुरीषं तृष्णा च सद्यः प्राणाज्जहाति सः ॥)

आमाशयसमुत्थाना यस्य स्यात् परिकर्तिका ।

तृष्णा शुद्धप्रदक्षोभः सद्यो जहात् स जीवितम् ॥१६॥

पकाशयमधिष्ठाय हत्वा संज्ञां च मासतः ।

कण्ठे घुर्धुरकं कृत्वा सद्यो हरति जीवितम् ॥१७॥

दन्ताः कर्दमदिग्धामा मुखं चूर्णकसन्निभम् ।

सिप्रायन्ते च गात्राणि लिङ्गं सद्यो मरिष्यतः ॥१८॥

तृष्णाभ्यासशिरीरोरगमोहदौर्बल्यकृजनेः ।

स्पृष्टः प्राणाज्जहात्यानु शक्नुमेदेन चातुरः ॥ १९ ॥

वितिक्षत इति वितिक्षत इव, प्राणानां प्रियत्वेन स्वयं

हननायोग्यत्वात् । पिण्डके इति जह्नापिण्डके । अन्तरेण गुदं

नामि चेति गुदनाभिमध्ये । हृदयं गृहीत्येति हृदयं स्रविकादेण

श्रेण्य । वल्लिशीर्षमिति वस्त्यूर्ध्वभागम् । प्रच्छिन्नमिति

प्रच्छिन्नमिव प्रच्छिन्नं, छेदनाकारवेदनायुक्त्वात् । आहत-

मिति स्यात् । शोफितमिति शोफयुक्तम् । परिकर्तिका परि-

कर्तृनाकारा वेदना । घुर्धुरकमिति घुर्धुरकमिखाकारं शब्दं,

स कफावरुद्धेन शोषेन भवति । मुखं चूर्णकसन्निभं स्यात्,

सिप्रायन्त इति सिप्रा नदी तद्वत् सेदातिप्रादुर्भावदाचरन्तीति

सिप्रायन्ते, किंवा सिप्रायन्त इति शिथिलीभवन्ति, अनेका-

र्थत्वाद्वात्तुम् ॥ ३-१९ ॥

वन्न श्लोकः ।

एतानि यत्तु लिङ्गानि यः सम्यगवबुध्यते ।

स जीवितं च मर्त्यानां मरणं चावबुध्यते ॥ २० ॥

इत्यभिषेवशकृते तत्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रि-

यस्थाने सद्योमरणीयमिन्द्रियं नाम

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

स जीवितं चावबुध्यते इति यथोक्तविद्याभावेन जीवितं

बुध्यते, रिष्टसद्भावे च मरणं बुध्यते इति ॥ २० ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामनुबेददीपिकाया चरक-

तात्पर्यटीकायामिन्द्रियस्थाने सद्योमरणीयमिन्द्रियं

नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातोऽणुज्योतीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

सद्यः कालनिवध रिष्टमभिधाव काळविशेषनियतारिष्टमि-

धावकमणुज्योतीयमुच्यते । अणुज्योतिषेह यथाशुतं रोगं

वर्जयित्वा सञ्जायामनुक्रियते ॥ १ ॥ २ ॥

१ 'शुद्धाति' इति पा० । २ 'प्राज्ञोतीति' इति पा० ।

१ 'गुदं नामि चान्तरेण गृह्णाति' इति पा० । २ 'गृह्णाति' इति पा० । ३ 'नामि वल्लिशीर्षे मूल' इति पा० । ४ 'विनश्य' इति पा० ।

अणुज्योतिरनेकाग्रो दुश्छायो दुर्मनाः सदा ।
रतिं न लभते याति परलोकं समान्तरम् ॥ ३ ॥

ज्योतिः सकलशरीरान्तर्गतं तेजः, अणुज्योतिर्मन्दाभिः ।
अनेकाग्रो म्याकुलचित्तः, दुर्मना इत्यनेन तु मनोदोषैर्व्यभु-
च्यते, तेन न पौनरुच्यम् । समान्तरमिति समामन्त्रे ॥ ३ ॥

यलिं पलिभृतो यस्य प्रणीतं नोपमुञ्जते ।
लोकान्तरगतः पिण्डं भुङ्क्ते संवत्सरेण सः ॥ ४ ॥
सप्तर्षीणां समीपस्थां यो न पश्यत्यहन्वतीम् ।
संवत्सराप्ते जन्तुः स्र संपद्यति महत्तमः ॥ ५ ॥
विहृत्या विनिमित्तं यः शोभासुपचर्य धनम् ।
प्राप्नोत्यतो वा विभ्रंशं समान्तं तस्य जीवितम् ॥ ६ ॥

वलिमिति वायसाना विधियुक्तमश्वम् । महत्तम इति मर-
णस्य तमः । विहृत्येति प्रसिद्धं भनादिकारणं विना । विनिमि-
तमिति शरीरसम्बद्धभनादिपृथक्लक्षणं विना, शरीरसम्बद्ध-
लक्षणवशादेव कस्मिंश्चित्काले भनादि तदपचयो वा भवति;
तस्य लक्षणमिति तत्तत्तद्विशेषमिति प्रथमाध्याय एवोक्तम् । उप-
चर्यमिति शरीर एवोपचर्यम् । अतो विभ्रंशमिति शोभा-
भावम् ॥ ४-६ ॥

भक्तिः शीलं ह्युत्तिष्ठत्यगो बुद्धिर्वलमहेतुकम् ।
पडेवानि निवर्तन्ते पङ्क्तिर्मालैर्मरिष्यतः ॥ ७ ॥
धमनीनामपूर्वाणां जालमल्पैर्धमोभनम् ।
ललाटे दृश्यते यस्य पण्मासात्र स जीयति ॥ ८ ॥
लेपाभिद्यन्त्रपक्वामिर्ललाटमुपस्वीयते ।
यस्य तस्याद्युपः पङ्क्तिर्मालैरुन्तं समादिशेत् ॥ ९ ॥

भक्तिरिच्छा । गृहेतुकमिति क्रियाविशेषणम् । स्रष्टव्यमि-
दंसादेव पद्मारे लब्धे पुनः पङ्क्तिं पदं पण्मां समुदिताना-
मेव निवृत्तिरिति दर्शयितुम् । जालमिति जालाकारम् ।
धमद्रव्यामिति शालधमद्रव्याभिः ॥ ७-९ ॥

शरीरकम्पः संमोहो गतिर्यवनमेव च ।
मलस्येवोपलभ्यन्ते यस्य मासं न जीयति ॥ १० ॥
रेतोमूत्रपुरीषाणि यस्य मलान्ति चास्मप्रति ।
स मासात् स्रजनद्वेष्टा मृत्युवारिणि मज्जति ॥ ११ ॥

रेत इत्यादिष्टं 'निष्पूतं च पुरीषं' च (इ अ ९)
इत्यादिना यद्यप्युक्तं, तथाऽपीह शमाश्रयवन्नात् समुदिताना-
मेव रेतः प्रपृष्टीनां मज्जनं स्रजनद्वेष्टे सति मारुक् मलतीति
शेषम् ॥ १० ॥ ११ ॥

हस्तपादं सुखं शोभे विरोषाधस्य शुष्यतः ।
शय्येवा यजिना देदात् स च मासं न जीयति ॥ १२ ॥

॥ 'यजिना' इति पा० । २ 'हस्ताभिमिश्रज्ज' इति पा० ।
३ 'मत्तान्तरमति' इति पा० ।

ललाटे मूर्ध्नि वसौ वा नीला यस्य प्रकाशते ।
राजी वालेन्दुकुटिला न स जीवितमर्हति ॥ १३ ॥
प्रवालगुटिकाभासा यस्य गात्रे मसुरिकाः ।
उत्पद्याद्यु विनश्यन्ति न चिरात् स विनश्यति ॥ १४ ॥
श्रीवावमर्दो वलवाङ्गिह्वाभ्यग्युरेव च ।
ब्रह्मास्यगलपाकश्च यस्य पक्वं तमादिशेत् ॥ १५ ॥
संश्रमोऽतिप्रलापोऽतिमेदोऽस्त्रामतिदारुणः ।
कालपाशपरीतस्य त्रयमेतत् प्रवर्तते ॥ १६ ॥
प्रमुखा लुञ्जयेत् केशान् परिगृह्णात्यतीव च ।
नरः स्वस्यवदाहारमबलैः कालघोदितः ॥ १७ ॥

उमे इति वचनं समुदितहृत्वादितोऽप्येव दर्शयति ।
प्रवालकृतगुटिकावदाभासः इति प्रवालगुटिकाभासाः । कल-
पावपरीतस्येति घृष्टं मरिष्यत । परिगृह्णाति स्वस्यवदाहार-
मिति योजना, अथवा सन् स्वस्यवदाहारमस्यैव करोती-
त्यर्थः ॥ १३-१७ ॥

समीपे चक्षुषोः हृत्वा मृगयेताद्दृष्टीकरम् ।
स्यतेऽपि च कालान्ध ऊर्ध्वगानिमिषेक्षणः ॥ १८ ॥
शयनादासनादक्रात् काष्ठात् दुःस्वाद्यापि वा ।
असन्मृगयते किञ्चित् स मुह्यन् कालघोदितः ॥ १९ ॥

समीप इत्यादि । चक्षुषोः समीपेऽदृष्टीकरं कृत्वा तापयन्
मृगयते प्राप्यते, सवते न विसितो भवति । ऊर्ध्वगमनि-
मिष न ईक्षणं यस्य स तथा । अक्षरं अभिप्रेतं शय-
नासनादि, मृगयते प्राप्यते ॥ १८ ॥ १९ ॥

अहस्यहासी संमुखन् मलैवि दशनच्छदौ ।
शीनपादकरोच्छ्वासो यो नरो न स जीयति ॥ २० ॥
आदर्यस्तं समीपस्थं स्रजनं जनमेव वा ।
महामोहोद्धृतमनाः पश्यन्नपि न पश्यति ॥ २१ ॥

अहस्यहासीति अहस्यस्विये हासमान् । दशनच्छदौ
शोष्ठौ । शीतवन्तं उच्छ्वासान्ते स्रज्यते । जनमिति गोत्र
लैषदन्त्यायेन स्रजनम् ॥ २० ॥ २१ ॥

अयोगमत्तियोऽं वा शरीरे मतिमान् मिषद् ।
सादीनां युगपद्बुद्धिर्भयजं नावचारयेत् ॥ २२ ॥

यादीनामिति यादिचार्याणां यादूनां, इषा यादिचार्याणां
श्रोत्रादीनाम् । योग्यविषयमहमयोग । शयिदमानमिष-
यप्रहणमनियोग ॥ २२ ॥

१ 'विलीयन्ते' इति पा० । २ 'असौदम्य हास' इति पा० ।
३ 'पराङ्मुखावलीव' इति पा० । ४ 'स्वस्यवदाहारवचनं'
इति पा० । ५ 'ऊर्ध्वगानिमिषय' इति पा० । ६ 'दोऽदृष्ट'
इति पा० ।

अतिमबुद्ध्या योगायां मनसश्च धलक्षयात् ।
वासमुत्सृजति क्षिप्रं शरीरी देहसंज्ञकम् ॥ २३ ॥
चर्पेस्वरावन्नियलं पाणिन्द्रियमनोबलम् ।
हीयतेऽसुक्षये निद्रा नित्या भवति चा न चा ॥ २४ ॥

वासमिव चर्प, शरीरमात्मनो गृहमिव भवति । न च
भमतीति सर्वथा न भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥

मिषमेषजपानाचमुक्षमिन्द्रियश्च ये ।
चक्षणाः सर्वे पथैते बोद्धव्याः समवर्तिनः ॥ २५ ॥
एतेषु रोगैः क्रमते मेषजं प्रतिहन्यते ।
नैषामज्ञानि भुञ्जीत न चोदकमपि स्पृशेत् ॥ २६ ॥

समवर्तिन इति यमस्य; अन्ये ॥ समवर्तिशब्देन काल-
मयं ध्रुवते, चक्षन्तेनोपबध्यमापसकलारिष्टग्रहणं कुर्वन्ति;
तेन ध्रुवेनैव रिष्टं कालमुखोः परं भवतीति वर्णयन्ति । अत्र
च द्वेषमनु रोगक्रमणं निष्कलो मेषजप्रयोगद्यापि स्वादि-
त्याह—एतेष्वित्यादि । मेषजं प्रतिहन्यत इति सम्यङ्कृत-
मपि मेषजं हन्यत इत्यर्थः । नैषामज्ञानि भुञ्जीतेति प्रायेण तद-
क्षयाविशुद्धत्वात् । एवमुदकप्रतिषेधेऽपि बोध्यम् ॥ २५ ॥ २६ ॥
पादाः समेताश्चर्यारः संपन्नाः साधकैर्गुणैः ।
व्यर्था गतायुषो द्रव्यं विना नास्ति शुणोदयः ॥ २७ ॥

पादा मेषगादयः । साधकैर्गुणैरिति “श्रुते सर्वथापत्त्वम्”
(सू. अ. ९) इत्यादिभिः पौष्टशरणैः संपन्नाः । कस्यादेवादयो
गतायुषो रोगात् साधयन्तीत्याह—द्रव्यं विना नास्ति शुणोदय
इति ।—द्रव्यं कारणं विना आरोग्यलक्षणो गुणोदयो नास्ति ।
कारणं चेद्धारोग्योत्पादयतामुद्रं, तच्च नास्तीति भावः ॥ २५ ॥

परीक्ष्यमायुर्मिषजा मौक्तजस्यातुरस्य च ।

आयुर्ज्ञानफलं कृत्स्नमायुर्धे हानुवर्तते ॥ २८ ॥

आयुर्ज्ञानफलं विद्यमानायुषि मेषजदानम् ॥ २८ ॥

तत्र श्लोकः ।

क्रियापथमतिक्रान्ताः कैवल्यं देहमाप्नुताः ।

चिह्नं कुर्वन्ति यदोपास्तदरिष्टं निरूप्यते ॥ २९ ॥

इत्यभिवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंरुते इन्द्रि-

यस्थानेऽणुज्योतीयमिन्द्रियं नामिका-

दशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

रिष्टक्षणमाह—क्रियापथमतिक्रान्ता इत्यादि । अतिक्रान्ता
इति गताः । द्वादिगतारिष्टक्षणमेतच्च भवति, किन्तु चरीर-
परिष्टक्षणः । तेन नाम्नाक्षिरिष्टक्षणं वाच्यम् । सर्वेष्टिष्याणकं
तु तक्षणं यथा—आणुषोऽन्तर्गतस्य छिद्रमिति । तच्च इन्द्रिय-
देनेवोक्षमिति प्रथमाध्याय एव इन्द्रियपदव्याख्यायां शोचम् ।
ननु निर्मितं रिष्टमित्युक्तम्, इह दोषजन्यत्वं रिष्टत्वमु-
च्यते इति न कथं विरोधः । न, निर्मितत्वं हानुपलभ्यमान-
मित्यतस्तत्त्वम् । तेन ह्यादिदोषप्रतिनिवृत्तेण प्रत्यासक्त-

मरणप्रभावकुपितदोषजन्यत्वं तत्तदरिष्टानामुच्यते, तेनेष्टाप्यनु-
पलभ्यमानमप्यस्तिमिततासङ्गात्वात् विरोधः ॥ २९ ॥

इति श्रीचक्रपद्मिदक्षमिरचितायामायुर्वेदरूपिकायां चरक-
तालवर्टीकायामिन्द्रियस्थानेऽणुज्योतीयमिन्द्रियं
नामैकदशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो गोमयचूर्णायमिन्द्रियं व्याप्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पारिशेष्यादौमयचूर्णायमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

यस्य गोमयचूर्णार्धं चूर्णं मूर्धनि जायते ।
स्त्रेहं अद्वयते चैव मासान्तं तस्य जीवितम् ॥ ३ ॥
निकेपन्निय यः पादौ च्युतांसः परिधायति ।
चिक्षत्या न स लोकेऽसिद्धिरं घसति मानवः ॥ ४ ॥
यस्य ज्ञातानुल्लिप्तस्य पूर्वं दृष्टमप्युरो भृशम् ।
आर्द्रेषु सर्वेगात्रेषु सोऽध्मांसं न जीवति ॥ ५ ॥
यमुद्दिश्यातुरं वेद्यः संयतयितुर्नौपघम् ।
यतमानो न शक्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ६ ॥
विज्ञातं बहुशः सिद्धं विधिष्यच्चचारितम् ।
न सिध्यत्यौषधं यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥ ७ ॥
आहारमुपयुक्तानो मिषजा स्वपक्षितम् ।
यः फलं तस्य नाप्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ८ ॥

चूर्णमित्यस्य विशेषणं स्त्रेहमिति । निकेपन्निधौ परमिद ।
विज्ञत्वेत्यनेन सहजं पादवर्णनादि निषेधति । पूर्वमुः दृष्ट-
तीलमिषानादेव मेषगात्रादित्वात् लक्षणां पुनः ‘आर्द्रेषु सर्व-
गानेषु’ इति बध्नासिद्धिष्यापरगात्राणांमादित्वा दणयति ।
यमुद्दिशेति यस्यां । सिद्धमित्यनेन रूपेण बहुषो ज्ञातम् ।
आहारमिषायारिष्टं रोमिविषयं, तेन ‘इष्टं च गुणसेपनम्’
(सू. अ. ७) इत्यादिप्रत्योक्तं स्वस्वविषयेणादिन समं न
वीगहयम् ॥ ३-८ ॥

द्वताधिकारे वक्ष्यामो लक्षणाणि मूर्ध्वेताम् ।
यानि दृष्टा मिषकृ माशः प्रत्याप्यायादस्यम् ॥ ९ ॥

मुककेतोऽध्याया नमे रुदस्यप्रयतेऽध्याया ।
मिषकस्यागतं दृष्टा दूतं मरणमादिरोत् ॥ १० ॥
मुने मिषजि ये दूताश्चिन्दत्यपि च भिन्दति ।
आगच्छन्ति मिषकृ तेषां न भर्तारमनुमज्जेत् ॥ ११ ॥
जुह्वस्त्रिं तथा पिण्डान् पिह्यन्ते निरपत्यपि ।
वेद्ये दूता य आयासन्ति ते प्रान्ति प्रजिघांसवः ॥ १२ ॥

१ ‘मिषेविवि’ इति पा० । २ ‘संज्ञासिन्धुमोपपद्’ इति पा० ।

३ ‘आहारमपि मुशान्’ इति पा० ।

कथयत्यप्रशस्तानि चिन्तयत्यथवा पुनः ।
 वैद्ये दूता मनुष्याणामागच्छन्ति मुमुर्षताम् ॥ १३ ॥
 मृतदग्धविनष्टानि भजति व्याहरत्यपि ।
 अप्रशस्तानि चान्यानि वैद्ये दूता मुमुर्षताम् ॥ १४ ॥
 विकारसामान्यगुणे देशे कालेऽथवा भिषक् ।
 दूतमभ्यागतं दृष्ट्वा नातुरं तमुपाचरेत् ॥ १५ ॥
 दीनभीतद्रुतव्रत्तमलिनमसतीं स्त्रियम् ।
 शीनं व्याकृतींश्च पण्डांश्च दूतान् विद्यान्मुमुर्षताम् ॥ १६ ॥
 अङ्गव्यसनिनं दूतं लिङ्गिनं व्याधितं तथा ।
 संप्रेक्ष्य चोपक्रमानं न वैद्यो गन्तुमर्हति ॥ १७ ॥
 आतुरार्थमनुप्राप्तं खरोऽप्रत्यवाहनम् ।
 वृत्तं दृष्ट्वा भिषग्विद्यादातुरस्य परामयम् ॥ १८ ॥
 पलालकुसमांसास्थिकेशलोमनखद्विजान् ।
 मार्जनीं मुसलं शूर्पमुपातनम् विधुत्यम् ॥ १९ ॥
 वृणकाष्टतुपाङ्कारं स्पृशन्तो लोष्टमहम् च ।
 तत्पूर्वदर्शनं दूता व्याहरन्ति मुमुर्षताम् ॥ २० ॥
 यस्मिन् दूते ह्रवति वाक्पयमातुरसंक्षयम् ।
 पश्येन्निमित्तमशुभं तं च नातुमज्ज्ञेयम् ॥ २१ ॥
 तथा व्यसनिनं प्रेतं प्रेतालङ्कारमेव वा ।
 भिक्षं वणं चित्तं वा तद्वादीनि ध्यांसि वा ॥ २२ ॥
 रसो वा कङ्कलसीयो गन्धो वा कौण्ठयो महान् ।
 स्पर्शो वा विपुलः कूरो यद्वाऽन्यवशुभं भवेत् ॥ २३ ॥
 तत्पूर्वमभितो वाक्पयं वाक्पयकालेऽथवा पुनः ।
 दूतानं व्याहृतं श्रुत्वा धीरो मरणमादिशेत् ॥ २४ ॥
 इति दूताधिकारोऽयमुक्तः कृत्स्नो मुमुर्षताम् ।

अप्रयत इति अपवित्रे । द्रुत इति निश्राने । न भर्तार-
 मिति न दूतप्रेषकमातुरमित्यर्थः । दूताश्च यद्यपि रोहिहित-
 मिच्छन्ति, न प्रजिघांसव्य भवन्ति, न च खभावद् दूताः
 प्रजिघांसवो भ्रष्टि, तपाऽपि यथाऽऽतुरस्य विनाशो भवति
 तथा देवप्रेतैः । सन्त आगच्छन्तो दूताः प्रजिघांसव इव
 तथा प्रन्तोषेति कृत्वा प्रजिघांसवो प्रन्तीत्युच्यन्ते । तेनात्र
 इवशब्दो ह्यनित्यो द्रष्टव्यः । चिन्तयत्यप्रशस्तानि संवन्धः ।
 व्याहरत्यपि वैद्ये मृतदग्धविनष्टानि योजना । विकारसामा-
 न्यगुणे देशो यथा—रूपपित्तं व्यस्यनसिद्धितो देशः, विकार-
 सामान्यगुणः कालो यथा—रूपपित्तं मध्याह्नं इत्यादि हेयम् ।
 शीनिति शिथिलम् एव दूता अप्रयत्नाः । पण्डा नपुंसकाः ।
 शीन्यवती छिन्नतासादि । उपक्रमं मारणावकार्यप्रवृत्तः ।
 पलालेत्यादौ वृणकाष्टादिपरिष्टयो दूताः । तत्पूर्वदर्शनं इति
 वैद्यपूर्वदर्शने, पलालकुसादीनि स्पृशन्त आतुरस्य मुमुर्षतां
 व्याहरन्तीति योजना । प्रेतालङ्कारमेव चेत्यन्तं यं पश्येत् तं च
 नातुमज्ज्ञेयं संवन्धः । तद्वादीनि मिथ्यादिवादीनि । तीव्र

इति इन्द्रियोद्वेजकः । स्पर्शो विपुलो यथा तीव्रोमादिस्पर्शः ।
 तत्पूर्वमिति दूतवचनात् पूर्वम् । अभितो वाक्पयमिति सर्वभूत-
 काव्यचनम् । व्याहृतमिति आतुरावस्थाकथनम् ॥ १३-२४ ॥—

पथ्यातुरकुलानां च वक्ष्याभ्यैत्पातिकं पुनः ॥ २५ ॥
 अवस्तुतमथोत्कृष्टं स्वलनं पतनं तथा ।
 आकोशः संप्रहारो वा प्रतिपेधो विगर्हणम् ॥ २६ ॥
 वल्लोष्णीपोत्तरासङ्गदृष्टोपापानुगाथयम् ।
 व्यसनं दर्शनं चापि मृतव्यसनिनां तथा ॥ २७ ॥
 सैत्यध्वजपताकानां पूर्णानां पतनानि च ।
 हतानिष्टपरावादाश्च द्रूपणं भस्मपांशुभिः ॥ २८ ॥
 पथच्छेदो पिडालेन शुना सपेण वा पुनः ।
 मृगद्विजानां कृपाणां मितो दीप्तां दिक् प्रति ॥ २९ ॥
 शयनासनयानानामुत्तानानां च दर्शनम् ।
 इत्येतान्यप्रशस्तानि सर्वान्याहुर्मनीषिणः ॥ ३० ॥
 पतानि पथि वैद्येन पश्यताऽऽतुरवेदमनि ।
 मृण्वता च न गन्तव्यं तदागारं विपश्चिता ॥ ३१ ॥
 इत्यौत्पातिकमारण्यातं पथि वैद्ययिगार्हितम् ।

औत्पातिकमिति अतिदृष्ट्यन्तिकमितम् । अवस्तुतं छिन्ना ।
 उत्कृष्टं संप्रशस्तम् । प्रतिपेधो मा गच्छ इत्येवंप्रत्ययः । व्यसनं
 वलाचीनां यत् स्पृशनादि । व्यसनीति व्याधः, कलहपाद्
 वा । पूर्णाः पूर्णकुम्भादयः । द्रूपणं भस्मपांशुभिरिति भस्म-
 पांशुवकिरणम् । पथच्छेद इति पिडायादिमार्गलङ्घनम् ।
 मृगद्विजाः कृपाः मृगालवृक्षादयः । दीप्ता दिक् यस्मां सुखं
 वर्तते, किंवा दक्षिण दिक् धीरोच्यते । शयनं शय्यादि,
 आसनं पीठादि ॥ २५-३१ ॥—

इमामपि च बुध्येत मृदावस्थां मुमुर्षताम् ॥ ३२ ॥
 प्रवेशे पूर्णकुम्भादिमृद्बीजफलसर्पिषाम् ।
 वृषघ्राहणरत्नाचदेवतानां च निर्गतम् ॥ ३३ ॥
 अग्निपूर्णांनि पात्राणि मिथ्यानि विशिष्यानि च ।
 भिषङ् मुमुर्षतां वेदम् मिथ्याशेष पश्यति ॥ ३४ ॥
 छिन्निमिथ्यानि दग्धानि भग्नानि सुदितानि च ।
 दुर्बलानि च सेवन्ते मुमुर्षावेदिप्रका जनाः ॥ ३५ ॥
 शयनं वसनं यानं गमनं भोजनं रुतम् ।
 श्रूयतेऽमङ्गलं यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥ ३६ ॥
 शयनं वसनं यानमन्यं वाऽपि परिच्छेदम् ।
 प्रेतवज्रस्य कुर्वन्ति सुहृदः प्रेत एव सः ॥ ३७ ॥
 अथ व्यापयतेऽत्यर्थं ज्योतिर्धोपोपशाम्यति ।
 निवाते सेन्धनं यस्य तस्य नास्ति चिकित्सितम् ॥ ३८ ॥
 आतुरस्य गृहे यस्य निधन्ते वा पतन्ति वा ।
 अतिमात्रममत्राणि दुर्लेभं तस्य जीवितम् ॥ ३९ ॥

तदा शून्यानीत्यर्थः । नैमिषका जना इति वृद्धप्रतिष्ठिता जनाः ।
प्रेतवत् यत्तस्य यथा क्रियते शम्भनादि तथा । सुहृद् इति वच-
नेनासुहृद्विद्वेषपादमङ्गलार्थं कृतं प्रेतवच्छब्दनादि निषेधयति ।
ज्योतिरिति । निवाते सेम्पनश्च सन् यदि निर्वाति तदा रिष्टम् ।
अमरजाणीति शरावस्थात्प्राचीनि ॥ ३२-३९ ॥

भयन्ति चाद्य ।

यद्वाद्दशभिरध्यायैर्व्यासतः परिकीर्तितम् ।
मुमूर्षतां मनुष्याणां लक्षणं जीवितान्तरकृत् ॥ ४० ॥
तत् समासेन यक्ष्यामः पर्यायान्तरमाधितम् ।
पर्यायवचनं ह्यर्थविज्ञानायोपपद्यते ॥ ४१ ॥
अत्यर्थं पुनरेवेयं विचक्षा नो विधीयते ।
तस्मिन्नेयाधिकरणे यत् पूर्वेमभिज्ञादितम् ॥ ४२ ॥

अत्रि द्वादशाध्यायोक्तं रिष्टं दुरपिगमार्थं समहेन स्पष्टी-
करणार्थमाह—द्वादशभिरिच्छादि । पर्याययान्तरमाधितमिति
संज्ञान्तरेण कीर्तितम् । अर्थविज्ञानायेति पूर्वाभिधाने शब्द-
स्थानेकार्थाभिधायित्वादिना यत्र सदेहो मिथ्याप्राप्तं वा भवति,
तस्य शब्दान्तरेणामिधानाद् व्यक्त्योर्ध्वं भवतीति दर्शय-
ति ॥ ४०-४२ ॥

यसतां घरमं कालं शरीरेषु शरीरिणाम् ।
अभ्युप्राणां विनाशाय वेदेभ्यः प्रविद्यत्सताम् ॥ ४३ ॥
इष्टास्तितिक्षतां प्राणान् कान्तं यासं जिहासताम् ।
तन्मयश्रेष्ठे भिन्नेषु तमोऽन्त्यं प्रविशितताम् ॥ ४४ ॥
विनाशायैह रूपाणि यान्यवस्थान्तराणि च ।
भयन्ति तानि यक्ष्यामि यथोद्देशं यथागमम् ॥ ४५ ॥
प्राणाः समुपसर्ज्यन्ते विज्ञानमुपपद्यते ।
धमन्ति यलमङ्गानि चेष्टा द्युपपरमन्ति च ॥ ४६ ॥
इन्द्रियाणि विनश्यन्ति सिलीमयति चेतना ।
औत्सुक्यं भजते सत्यं चेतो मीराविशत्यपि ॥ ४७ ॥
स्मृतिस्त्वजति मेधा च ह्रीधिर्ध्या चापसर्पतः ।
उपपद्यन्ते पाप्मान ओजस्तेजश्च नश्यति ॥ ४८ ॥
शीलं ध्यायतन्तेऽत्यर्थं भक्तिश्च परिपतते ।
विक्रियन्ते प्रतिच्छायादृष्टायाश्च विवृतिं प्रति ॥ ४९ ॥
शुभ्रं प्रच्ययते स्थानादुन्मार्गं मजतेऽनिलः ।
दशं मांसानि गच्छन्ति गच्छत्यस्यगुणि क्षयम् ॥ ५० ॥
ऊष्माणः प्रलयं यान्ति विच्छेपं यान्ति सन्धयः ।
गन्धा विवृतिमापान्ति मेदं घर्णस्त्वो तथा ॥ ५१ ॥
घेयपर्वं भजते कायः पापच्छिदं विगुण्यति ।
धूमः संजायते मूर्ध्नि दारुणाण्यश्च चूर्णकः ॥ ५२ ॥

सततस्पन्दना देशाः शरीरे येऽभिलक्षिताः ।
ते स्तम्भानुगताः सर्वे न चलन्ति कथंचन ॥ ५३ ॥
शुणाः शरीरदेशानां शीतोष्णमृदुदाहणाः ।
विपर्यसेन वर्तन्ते स्थानेष्वन्येषु तद्विधाः ॥ ५४ ॥
नयेषु जायते पुष्पं पङ्को दन्तेषु जायते ।
जटाः पक्ष्मसु जायन्ते सीमन्ताद्यापि मूर्ध्नि ॥ ५५ ॥
मेघजानि न संवृत्तिं प्राप्नुयन्ति यथावृत्तिः ।
यानि चाप्युपपद्यन्ते तेषां धीर्यं न सिध्यति ॥ ५६ ॥
नानाप्रकृतयः कृपा विकारा विविधोपधाः ।
क्षिप्रं समभियतन्ते प्रतिहृत्य बलीजसी ॥ ५७ ॥
शब्दः स्पर्शा रसो रूपं गन्धश्चेष्टा विचिन्तितम् ।
उत्पद्यन्तेऽशुभान्तेय प्रतिकर्मप्रवृत्तिषु ॥ ५८ ॥
दृश्यन्ते दारुणाः स्वप्ना वीपात्म्यमुपजायते ।
प्रेष्याः प्रतीपतां यान्ति प्रेताकृतिरुदीर्यते ॥ ५९ ॥
प्रकृतिर्ह्येत्येऽत्यर्थं विवृतिश्चाभिवर्धते ।
कृतकमौत्पादिकं घोरमरि(नि)घ्नमुपलक्ष्यते ॥ ६० ॥
इत्येतानि मनुष्याणां भयन्ति विनशिष्यताम् ।
लक्षणानि यथोद्देशं यान्युक्तानि यथागमम् ॥ ६१ ॥

अभ्युप्राणमिति अभ्युपगतानाम् । प्रविद्यत्सतामिति प्रवृत्त-
मुपगतानाम् । कान्तं वासमिच्छन्ते धर्मेप्राप्तिनामेव सर्वान्स्थासु
शरीरं काम्यं भवतीति दर्शयति । कान्तमपि शरीरकर्म
वाचो जीवितं वा भवति स्वरूपेणा हाज्यमानमपि ह्रीणपा-
रादिवचनद्वयोपेक्षा स्वातन्त्र्येण निर्दिश्यते; यथा—जिहासता-
मिति तथा इतिक्षतामिति । वषट् शरीरं, तस्य वषट् विपक्षा-
व्यादिरुषं तन्मयश्चम् । तमोऽन्त्यमिति मरणार्थं तमः । विना-
शायैह स्थायीति प्राणवसुपताप्राचीनि । तिलीमयतीति भैरव-
प्राहिणी भवति । पाप्मान इति पापजनितवोगाः, अभिम्योष
क्रियाः । छायाश्च विवृतिं प्रति गच्छन्तीति शेषः, तेन
प्रलेकं छाया विवृतिं गच्छतीत्यर्थः । धूमः संजायते मूर्ध्नि
प्रवृत्तं वायुनियमं विना बहवो भूत इह विरति भवति ।
दारुणाण्यश्च चूर्णक इति यस्य घोरमवर्णमभिलक्षितमन्योक्त-
पूर्णकः । स्थानेष्वन्येषु शरीरा इति शरीरदेशान्तरेषु ।
वसुपन्ननेन वेदादयो विपर्ययेन वर्तन्ते इत्यर्थः । पङ्कतिमिति
विशतिम् । उपपद्यन्ते विप्यन्ति । नानाप्रकृतय इति परस्परं
विद्वत्समावा । प्रतिकर्मप्रवृत्तिश्चिकित्साप्रवृत्तिः । औत्सुक्य-
रुचिर्नि आकामिक् । तस्य विच्छेपं रिष्टमिति । तेन रिष्ट-
वृक्षमौत्पादिकमिति पक्षः ॥ ४३-६१ ॥

मरणायैह रूपाणि पश्यताऽपि मिषगिहदा ।
अपृष्टेन न यत्तन्मं मरणं प्रत्युपस्थितम् ॥ ६२ ॥

पुष्टेनापि न चकव्यं तत्र यत्रोपधातकम् ।
आतुरस्य भवेदुःखमथवाऽन्यस्य कस्यचित् ॥ ६३ ॥
अनुवन्मरणं तस्य नैनमिच्छेयिकित्सितम् ।
यस्य पश्येद्विनाशाय लिङ्गानि कुशलो भिषक् ६४

संप्रति शातस्य रिष्टस्य यथाऽप्रकाशयत्वं तदाह—मरणावे-
त्यादि । आतुरस्योपधातकमिति योज्यम् । भवेदुःखमन्यस्येति
संबन्धः ॥ ६२-६४ ॥

लिङ्गेभ्यो मरणात्येभ्यो विपरीतानि पश्यता ।
लिङ्गान्यारोग्यमागन्तुं चकव्यं भिषजा ध्रुयम् ॥ ६५ ॥
दूतैरीत्यातिकैर्भावेः पथ्यातुरकुलाश्रयैः ।
आतुराचार्यालेष्टद्वयसंपत्तिरक्षणैः ॥ ६६ ॥

हन्त मरणं चेदातुरस्य भावि नोच्यते, तत् किमरोग-
मपि भावि न चकव्यमेवेत्याह—लिङ्गेभ्य इत्यादि । मरणमा-
स्मापयन्तीति मरणाख्यानि, वेद्येभ्यो विपरीतानि आरोग्यसूच-
कानि । आगन्तिस्ति पथात्कालभावि । औत्पातिकैर्भावेति
शुभसूचनार्थमक्षरादुपचैर्भावेः । साधान्येन शुभाशुभसूचकं
यदकस्मादुद्भवति तदौत्पातिकमुच्यते । द्वयसंपत्तिरक्षणैरित्य-
न्तैरायोग्यमागन्तुं चकव्यमिति योजना ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

स्वाचारं हृष्टमव्यक्तं यशसं शुक्लवाससम् ।
अमुण्डमजटं दूतं जातिवैशक्तियासमम् ॥ ६७ ॥
अनुवृत्त्यनस्थमसम्पत्त्यासप्रदेष्टु च ।
ज्वाहरेणु नक्षत्रेष्वनुप्रेषु ध्रुवेषु च ॥ ६८ ॥
विना चतुर्थीं नवमीं विना रिक्तं चतुर्दशीम् ।
मध्याह्नमर्धरात्रं च भूकम्पं राहुदर्शनम् ॥ ६९ ॥
विना देशमशस्तं चाशस्तौत्पातिकलक्षणम् ।
दूतं प्रशस्तमव्यग्रं निर्विशेदागतं भिषक् ॥ ७० ॥

अमुण्डमसंक्षणं स्वाचारमिहादिना दूते । अमुण्डमिति
अशशिक्षकृतवपनोऽमिश्रितः । जालादिमिरादुरेण सह समो
जातिवैशक्तियासमः । अग्रहेयिषि अग्रशस्त्रस्यासंयितकूरप्रहा-
नमिषिषेणु कालेचिन्त्यमः । अदारेणु नक्षत्रेष्वनुप्रेषु ध्रुवेषु
केति दाहणानीति वीक्षणानि । राहुबाध बराहः—“भूक-
चिन्त्यमसंक्षणमगाधिपानि वीक्षणानि” (तृ. सं. अ. १८)—
इति; विष बार्हा, शम्भो ज्येष्ठा, भुजगाधिष आश्लेषा ।
उग्रानि च बराहोणानि यथा—“उग्रानि पूर्वमर्त्तणीपि-
ण्यानि” (तृ. सं. अ. १८)—इति । वज्र पूर्वशब्देन पूर्व-
फाल्गुनी, पूर्वाषाढा पूर्वमाद्रपदा च । पित्र्यं मघा । बरा-
होच्छादणानीति नक्षत्राणि नर्ममिलाऽन्येषु नक्षत्रेषु वृता
आयताः शुभा भवन्ति । रिक्तमिति चतुर्थीदिविषेणम् ।
चतुर्थी नवमी चतुर्दशी च रिक्तोच्यते । तथा रिक्तं विविचणेन

चतुर्थ्यादीनां निष्फलत्वसूचनेन कर्मोभयं प्रत्युपादेयतोपदि-
श्यते । शस्तौत्पातिकमाकस्मिकं लक्षणं यस्य तच्छस्तौत्पाति-
कलक्षणम् ॥ ६७-७० ॥

व्यक्षतद्विजातीनां वृषभाणां नृपस्य च ॥ ७१ ॥
रत्नानां पूर्णकुम्भानां सितस्य तुरगस्य च ।
सुरभ्यजपताकानां फलानां यावकस्य च ॥ ७२ ॥
कन्यापुर्वधमानानां यदस्यैकपशोस्तथा ।
पृथिव्या उद्धृतायाश्च बह्वैः प्रचलितस्य च ॥ ७३ ॥
मोदकानां सुमनसां शुक्लानां चन्दनस्य च ।
मनोहस्यान्नपानस्य पूर्णस्य शकटस्य च ॥ ७४ ॥
नृमिधेन्वाः सवस्त्राया वडवायाः स्त्रियास्तथा ।
जीवजीवकसिद्धार्थसारसप्रियादिनाम् ॥ ७५ ॥
हंसाणां शतपत्राणां चापाणां शिखिनां तथा ।
मत्स्याजद्विजशङ्खानां प्रियङ्गूनां घृतस्य च ॥ ७६ ॥
रुचकादर्शसिद्धार्थैर्योचनानां च दर्शनम् ।
गन्धः सुरमिवर्णश्च सुगुहो मधुरो रसः ॥ ७७ ॥
मृगपक्षिमनुष्याणां प्रशस्ताश्च गिरः शुभाः ।
छत्रभ्यजपताकानामुत्क्षेपणमभिष्टुतिः ॥ ७८ ॥
मेरीमृदङ्गशङ्खानां शम्बाः पुण्याहनिस्त्रनाः ।
वेदाध्ययनशब्दाश्च सुखो वायुः प्रदक्षिणः ॥ ७९ ॥
पथि वेदमप्रवेशे तु विद्यादारोग्यलक्षणम् ।

व्यक्षतेत्यादिना सार्वाविषु प्रशस्तदर्शनान्याह । सुरभ्यजः
शकुन्तलः । कन्यापुर्वधमानानामिति अङ्गीरोपिताः कुमार्यः
कुमारस्य वर्धमानाः, पुरुषोत्तमवद्व समासः । अन्ये तु वर्ध-
मानाः शरावा इत्याहुः । वे चाक्षेपनादिना मण्डिता इति बोध-
व्यम् । एकपशुः श्रेष्ठपशुरित्यर्थः । शकटस्य पूर्णस्य नृमिति
संबन्धः । वडवायाः स्त्रियाश्च सवस्त्राया इति योजना । जीवजी-
वकः पक्षी खनामप्रसिद्धः । प्रियवारी चातकः ॥ ७१-७५ ॥

मङ्गलाचारसंपन्नः सातुरो वैदिमको जनः ॥ ८० ॥
अध्वानोऽनुकूलश्च अभूतद्रव्यसंग्रहः ।
घनैश्वर्यसुखाचासिरिष्टलामः सुखेन च ॥ ८१ ॥
द्रव्याणां तत्र योग्यानां योजना सिद्धिर्ये च ।
शुहृत्प्रासादशैलानां नागानामुपमस्य च ॥ ८२ ॥
ह्यानां पुरुषाणां च स्वप्ने समविरोहणम् ।
सोमकोसिद्धिजातीनां नवां नृणां पयस्विनाम् ॥ ८३ ॥
अर्णवानां प्रतरणं वृद्धिः संघाचनः सृष्टिः ।
स्वप्ने देवैः सपितृभिः प्रसन्नैश्चाभिमापणम् ॥ ८४ ॥
दर्शनं शुक्रचक्षाणां हृदस्य विमलस्य च ।
मांसमत्स्याविषामेच्यच्छादार्शप्रसिद्धः ॥ ८५ ॥

१ ‘यावकस्य’ इति पाठः । २ ‘मोतस्य’ इति पाठः । ३ ‘पु-
षान्तरत्नप्रातोपिता कन्या वर्धमाना, एवं पुर्वधमानाः’
इति पाठः ।

१ ‘वीणुसराणि तेन्यो रोहिण्यश्च सुवाणि’ इति (७० श्लो
अ० १८) । उग्रानि उग्रफाल्गुनी, उग्रप्राषाढा, उग्रमार्ग-
पदा च ।

स्वप्ने सुमनसां चैव शुक्लानां दर्शनं शुभम् ।
अभ्यगोरुधयानं च यानं पूर्वोत्तरेण च ।
रोदनं पतितोत्थानं द्विपतां चावमर्दनम् ॥ ८६ ॥

योजनाया सत्या सिद्धिः योजनासिद्धिः । सबाधनि सति
सङ्घटनस्वरणम् । द्विपतां चावमर्दनमित्यन्तं स्वप्ने ज्ञेयम्
॥ ८०-८६ ॥

सत्त्वलक्षणसंयोगो भक्तिर्वैद्यद्विजातियु ।
साध्यत्वं न च निर्वेदस्तदारोग्यस्य लक्षणम् ॥ ८७ ॥
आरोग्याद्वलमायुश्च सुखं च लभते महत् ।
इष्टाश्चाप्यपरान् भायान् पुरुषः शुभलक्षणः ॥ ८८ ॥

सत्त्वस्य शुणस्य लक्षणं सह संयोगः सत्त्वलक्षणसंयोगः ।
न च निर्वेद इत्यात्मन्यनवज्ञेयार्थः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

तत्र श्लोकः ।

उक्तं गोमयचूर्णं च मरणारोग्यलक्षणम् ।
दूतस्वमातुरोत्पातयुक्तिसिद्धिव्यपाध्यम् ॥ ८९ ॥

उक्तमित्याद्यध्यायसमह । दूतादियु पृथक्करणारोग्यलक्षण-

मिहोक्तं व्यक्तेन । युक्त्याथर्वं मरणलक्षणं यथा—‘यमुद्दिद्या-
तुरै वैद्यः संपादयितुमीषधम्’ इत्यादिग्रन्थोक्तम् । सिद्ध्याथर्वं
मरणलक्षणं यथा—‘विज्ञातम्’ इत्यादिग्रन्थोक्तम् । आरोग्य-
लक्षणं युक्त्याथर्वं सिद्ध्याथर्वं च यथा—‘इष्टालाभः सुखेन च’
इति ग्रन्थोक्तम् ॥ ८९ ॥

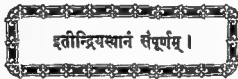
भवति चात्र ।

इतीदमुक्तं प्रकृतं यथातथं
तदन्ववेष्ट्यं सततं भिषग्विदा ।
तथा हि सिद्धिं च यशश्च शाश्वतं
स सिद्धकर्मा लभते धनानि च ॥ ९० ॥
इत्यग्निवेशश्रुते तन्मे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रिय-
स्थाने गोमयचूर्णांयमिन्द्रियं नाम
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इतीत्यादिनेन्द्रियस्थानोक्तं प्रमेयजातं महाफलत्वेनावश्यम् ।
अप्यस्योपदर्शयन्नुपसहरति ॥ ९० ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचिताया चरकतात्पर्यदीकाया-
मायुर्वेदश्रीपिकायामिन्द्रियस्थाने गोमयचूर्णांयमि-
न्द्रियं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१ ‘इत्यनवकाद इत्यर्थः’ इति भा० ।

इतीन्द्रियस्थानं संपूर्णम् ।

चिकित्सास्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

अथातोऽभयामलकीयं रसायनपादं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वस्थानोक्तलक्षणाभावेनावधारितायुष्मद्भावेन चिकित्सा
धर्मोर्व्यवहृती कर्तव्येत्यनन्तरं चिकित्साभिधायकं स्थानमु-
च्यते । रसायनवाजीकरणसाधनमपि यथा चिकित्सोच्यते,
तथाऽनन्तरमेव वक्ष्यति । तत्रापि पञ्चरसिचिकित्सायाः प्राप्-
तायनवाजीकरणयोर्महाफलत्वेनादायभिधानम् । तयोरेपि च
रसायनमेव वर्षसहस्रायुष्यादिकारणतया महाफलमिति तदभि-
धीयते, तत्रापि चाभयामलकीयचिकित्सास्थानार्थवृत्ताभि-
धायकतयाऽप्रेक्षनीयते ॥ १ ॥ २ ॥

चिकित्सितं व्याधिहरं पथ्यं साधनमौषधम् ।

प्रायश्चित्तं प्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥ ३ ॥

विद्याद्वैपजनामानि,

तत्राथैव्यवहारार्थं स्थानानिधेयस्य मेपजस्य पर्यायानाह—
चिकित्सितमित्यादि । करोति चैवमादौ प्रधानानिधेयपर्याया-
भिधानं, यथा निदाने—हेतुलक्षणपर्यायकथनम् । एतच्च
पर्यायभिधानं प्राधान्येन चतुष्पादस्यैव मेपजस्य, यदुक्तम्—
“चतुष्पादं योऽहोर्ध्वं मेपजमिति निपजो आपन्ते” (सु.
अ. १०) । एवंभूतमेपजद्रूपतया तु स्वापरजद्रूपद्रव्यरू-
पस्य मेपजस्य मेपजत्वमेवान्तरव्यवहारवृत्तं हेतुम् । प्राय-
श्चित्तमिति मेपजसंज्ञा प्रायश्चित्तमेपजसाधर्मकार्यव्यापिह-
रत्वेन ॥ ३ ॥—

मेपजं द्विविधं च तत् ।

स्वस्वस्योर्जस्करं किञ्चित् किञ्चिदातस्य रोगमुत् ॥ ४ ॥

द्विविधं विष्णोति—स्वस्थत्वेत्यादि । किञ्चिदिति न तथैव ।
स्वस्थत्वेन स्व्यवहितमाणस्य पुंसो जगदित्याभाधिकृत्याधिहर-
त्वेन तयाऽग्रहण्येव्यापयस्यितानुपचित्तुष्टत्वावप्रशस्तवाचि-
भावहरत्वेन ऊर्जः प्रसक्तं भागमादधातीति स्वस्वस्योर्जस्करम् ।
आतस्य रोगमुत्ति निशेषत्वेन अत्रादिनाऽऽतस्य उपपत्तिरि-
हम् । रोगमुत्तिरिति वचनेनैवातमिदोपतीत्या सन्ध्यायां यत् ‘आ-
तस्य’ इति करोति, तेन चरुजगदिति पीडामनुद्वेजिषां

परित्यज्य ज्वरादिनाऽऽस्वाभाविकेन रोगेण पीडितस्येति दर्श-
यति ॥ ४ ॥

अमेपजं च द्विविधं वाधनं सानुयाधनम् ।

मेपजप्रसङ्गादमेपजद्विविध्यमाह—अमेपजमित्यादि । बाप-
नमिह तदात्वमात्रवाधकं, यथा—स्वल्पमपम्यम् । सानुयाधनं
च दीर्घकालवस्थाविज्ञादिविकारकारि ॥—

स्वस्वस्योर्जस्करं यत्तु तदुप्यं तद्वसायनम् ॥ ५ ॥

प्रायः, प्रायेण रोगाणां द्वितीयं प्रशमे मतम् ।

प्रायःशब्दो विशेषार्थो ह्युभयं शुभयार्थरत् ॥ ६ ॥

द्विविधं मेपजमुक्तं विगजते,—स्वस्थत्वेत्यादि । तदुप्यं तद-
सायनं प्राय इति पठेदः । यदुप्यं प्रायो भवति, तथा रसायनं
यत् प्रायो भवति, आतस्य रोगहरं यद्वाहुत्वेन, तत् स्वस्योर्ज-
स्करमुच्यते; यत्तु द्वितीयमातस्यरोगहरं, तत् प्रायेण ज्वरादिशमनं
रसायनं वाजीकरणं च भवति, यथा—कतशीर्णोक्तं सर्पिर्गुहादि
रसायनं कृत्यं च भवति, तथा पाण्डुरोगोक्तो रोगराजो रक्षा-
भक्तत्वेनोक्तः, तथा क्वासाधिकारेऽगस्त्यहरीतकी रसायनत्वेनो-
क्तेत्याहुत्वरणीयम् । रसायनोक्तानां च पञ्चरसिहरत्वनमत्र शु-
ष्यकमेव रसायनग्रन्थेषु । धन्ये तु ह्युपते—यथायिमात्रहरं
न तदसायनं, किन्तु शरीरसंयोगदायादीर्घायाः कर्तृत्वसाधारण-
धर्मयोगादुपचरितव्यापिहरं रसायनमिदोच्यते इति । ननु यदि
स्वस्योर्जस्करमपि व्याधिहरं व्याधिहरं च स्वस्योर्जस्करं तत् किं
विधिति पदेन मेपजकर्मव्यवस्थावर्तकेन कियते ? ज्ञानः—
बाहुत्वेन स्वस्योर्जस्करत्वं व्याधिहरत्वं च व्यवस्थाप्यते, न पैह
स्वातस्यरोगहरस्य स्वस्योर्जस्करत्वमिति प्रतिपाद्यते, येन पाठव-
त्पर्यायीनामपि रसायनत्वं साधनीयराक्षित्यादात्तस्यरोगहरत्वेन
यदुच्यते, तदपि रसायनं वाजीकरणं च भवतीति लब्धमात्रो-
पदर्शनं कियते, तत् स्वसातस्यरोगभयार्थकर्तृत्वम् । प्रायःशब्द-
सातस्यं विष्णोति—प्राय इत्यादि । विशेषार्थ इति बाहुत्वायं
इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोयं तरुणं वयः ।

अभावणेस्त्वरोदायं द्वेष्टेन्द्रियवत् परम् ॥ ७ ॥

याक्सिद्धिं प्रणातिं कार्मन्तं लभते ना रसायनात् ।

कामोपायो हि शस्त्राणां रसादीनां रसायनम् ॥ ८ ॥

रसायनकार्यमाह—दीर्घमित्यादि । प्रमादीनां प्रधानादीनां
दार्प्यं योजनीयम् । वायुसिद्धिः यदुच्यते तदवयवं भवती-
त्यर्थः । प्रचक्षितोक्तव्यता । कथमेतदसायनेन क्रियत इत्याह
—अमेप्यादि । रसादिग्रहणेन स्वसातस्योऽपि शृण्वन्ते ॥ ७ ॥ ८ ॥

१ ‘साधनीयवृत्तित्वात्तस्यरोगहरत्वेन’ इति पा० । १ ‘इति’
इति पा० ।

अपत्यसंतानकरं यत् सद्यः संप्रहर्षयम् ।
 वाजीवातित्वलो येन यात्यप्रतिहतः स्त्रियः ॥ ९ ॥
 भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येन येनोपवीयते ।
 जीर्यतोऽप्यक्षयं शुक्रं फलवद्येन दृश्यते ॥ १० ॥
 प्रभूतशापः शाखीय येन चैवो यथा महान् ।
 मेवत्यन्यो बहुमतः प्रजानां सुखदुःप्रसः ॥ ११ ॥
 संतानमूलं येनेह प्रेत्य पानन्यमभ्युते ।
 यशः धियं बलं पुष्टिं याजीकरणमेव तत् ॥ १२ ॥

वाजीकरणकार्यमाह—अपत्येत्यादि ।—अपत्यस्तानोऽप-
 त्यपरम्परा, तेन पुत्रपौनकरमित्यर्थः, वाजीकरणजनिताच्छुक्रा-
 ज्ञातः पुत्रः पुत्रजननसमर्थो भवतीत्यर्थः । अतिप्रियत्वं चेदो-
 पक्षितशुक्रतया निरन्तरव्यायककर्तृत्वात्, यदुक्तं—“विरूप-
 मपि योद्धारं मूलमिच्छन्ति पार्थिवाः । भव्यावभ्यासतं मूलं
 दृष्टं वतिमिव स्त्रियः” —इति । उपवीयत इति पुष्टिं प्राप्नोति ।
 अक्षयमिवाक्षयम् । फलवतिरिति गर्भजनकम् । चैवो देवतायत-
 नम् । अर्चनीयोऽर्थः । आनन्दमिवादानन्दः शीघ्रसन्तानता-
 मित्यर्थः ॥ ९-१२ ॥

स्वस्थस्योर्जस्करं त्वेतद्विविधं प्रोक्तमौपधम् ।
 यद्याधिनिर्यातकरं यद्व्यते तच्चिकित्सिते ॥ १३ ॥
 चिकित्सितार्थं पतायान् विकाराणां यदौपधम् ।
 रसायनविधिश्चाग्रे वाजीकरणमेव च ॥ १४ ॥

चिकित्सित इति उवरादिचिकित्सिते । ननु रसायनवाजीक-
 रणे अपि उवरादिचिकित्सिते एव, तत् किं विशिष्योच्यते—
 ‘यद्व्यते तच्चिकित्सिते’ इत्याह—चिकित्सितार्थं इत्यादि । बलं,
 रसायनं वाजीकरणं च उवरादिभ्यामिह रक्षाचिकित्सितस्मद्वेनो-
 च्यत इत्यर्थः । अथ व्याधिहरत्वाचिकित्सिते वषट्कत्वात् रसा-
 यनवाजीकरणे क इ वषट्के इत्याह—रसायनेत्यादि । विधि-
 विधानं रसायनाभिधानमित्यर्थः । अग्रे इत्यनन्तरम् । वाजी-
 करणं चाग्रे ‘अग्निभास्ते’ इति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥

अमेपजनमिति ज्ञेयं विधरीतं यदौपधम् ।
 तद्व्यतेन निषेधं तु प्रवक्ष्यामि यदौपधम् ॥ १५ ॥

अमेपजमपि पूर्वोदितं विज्ञेयमिति—अमेपजमित्यादि ।
 विधरीतं रोगजननलक्षणायैकारि ॥ १५ ॥

रसायनानां द्विविधं प्रयोगमृपयो विदुः ।
 कुटीप्रावेशिकं चैव वातावपिकमेव च ॥ १६ ॥
 कुटीप्रावेशिकस्यादौ विधिः समुपदेश्यते ।
 नृपवैद्यजिज्ञातीनां साधूनां पुण्यकर्मणाम् ॥ १७ ॥
 निवासे निर्भये शक्ते प्राण्योपकरणे पुरे ।
 दिशि पूर्वोत्तरस्यां च सुभूमौ कारयेत् कुटीम् ॥ १८ ॥

१ ‘भवत्यन्यो बहुमतः’ इति ‘भवत्यन्यो बहुमतः’ इति च पाठः ।
 २ ‘अर्चनीयः स्तुलः’ इति पाठः । ३ ‘च’ इति पाठः ।
 च. स. ४८

विस्तारोत्सेधसंपन्नां त्रिगर्भां सूक्ष्मलोचनाम् ।
 धनमिच्छित्तृप्त्युत्तुर्गं सुस्पष्टं मनसः प्रियाम् ॥ १९ ॥
 शब्दादीनामशस्तानामगम्यां स्त्रीविधिवर्जिताम् ।
 दृष्टोपकरणोपेक्षां सख्यवैद्योपध्विजाम् ॥ २० ॥
 जयोदगमने शुक्ले तिथिनक्षत्रपूजिते ।
 मुहूर्तकरणोपेते प्रशस्ते कृतवापनः ॥ २१ ॥
 धृतिस्मृतिवत् कृत्वा श्रद्धधानः समाहितः ।
 विपूयमानसान् दोषान् मैत्रीं भूतेषु चिन्तयन् ॥ २२ ॥
 देवताः पूजयित्वाऽग्रे द्विजार्तांश्च प्रदक्षिणम् ।
 देवगोब्राह्मणान् कृत्वा ततस्तां प्रविशेत् कुटीम् ॥ २३ ॥
 तस्यां संशोधनैः शुद्धः सुखी जातयलः पुनः ।
 रसायनं प्रयुज्जीत सत्प्रवक्ष्यामि शोधनम् ॥ २४ ॥

कुटीप्रवेशेन यत् कियते, तत् कुटीप्रावेशिकम् । वाताव-
 सेषयाऽपि यत् कियते, तद्व्यावपिकम् । त्रिगर्भां प्रथममेकं
 शुद्धं, तस्याभ्यन्तरे द्वितीयम्, एष त्रिगर्भांस्त्रयो गर्भां अन्तरा-
 मिव यस्यां सा; त्रिगर्भमिति अन्तःत्रिप्रकोट्याम् । सूक्ष्मलोचनामिति
 अल्पद्वाराजालकम् । शुद्धे शुद्धपक्षे । सखा वैपादयो यस्यां सा
 तथा । नखनश्रुति इति श्रुतनखनयोगात् पूजिते । कृतवापन
 इति कृतसौरः । मानसात् दोषानिति कामकोषादीन् । सद्यो-
 नेमिति वसनविरेचबास्पापनशिरोमिरेचनं । सुखील्लोभः ।
 जातयल इति सद्योपनापहतमलतया सवर्जनादिकमेव पुन-
 र्जातयलः । यद्यपीह सद्योपनैरिति बहुवचनप्रयोगात् सर्वोपे-
 क्षयाद्यनानि सन्नतामि, तथाऽपीह रसायने विकीर्णं मौनिक-
 त्वाद्दीप्तक्यादिप्रयोगं एवोक्तं, अन्ये तु हरीतक्यादिप्रयोगे-
 नैव परं सद्योपनं कर्तव्यमित्याहुः, सद्योपनैरिति बहुवचनं पुन-
 र्यावच्छुद्धेर्हरीतक्यादिप्रयोगसंबन्धेन करणं दर्शयति ॥ १९-२४ ॥

हरीतकीनां स्यूतानि सैन्धवामलकं शुद्धम् ।
 यथां विरुद्धं रजनीं पिप्पलीं बिम्बमेपजम् ॥ २५ ॥
 सिधेदुष्णाम्बुना जन्तुः सेहस्वेदोपपादितः ।
 तेन शुद्धशरीराय कृतसंसर्जनाय च ॥ २६ ॥
 विराजं यावत् कं द्यात् पञ्चाहं वाऽपि सर्पिपा ।
 समाहं वा पुराणस्य यावच्छुद्धेस्तु धर्षसः ॥ २७ ॥
 शुद्धकोष्ठं तु तं स्नात्वा रसायनमुपाचरेत् ।
 वयःप्रकृतिसात्म्यज्ञो यौगिकं यस्य यद्वेषत् ॥ २८ ॥

यावत्कमिति यथावत् । त्रिगर्भादिचिकित्सप्रयः हीनमप्योत्तम-
 शुद्धिचिकित्सम् ॥ २५-२८ ॥

हरीतकी पञ्चरसामुष्णामलकयणां शिवाम् ।
 दोषानुलोमनीं लब्धौ विद्यादीपनपाचनीम् ॥ २९ ॥
 आयुष्यां पौष्टिकीं घन्यां यमसः स्थापनीं पराम् ।
 सध्वरोगप्रशमनीं बुद्धीन्द्रियवत्प्रदाम् ॥ ३० ॥

१ ‘तनो नक्ष्यामि’ इति पाठः ।

कुपुं शुल्ममुदावर्तं शोषं पाण्ड्यामयं मदम् ।
अशंसि प्रहणीदोषं पुराणं विषमञ्जरम् ॥ ३१ ॥
हृद्रोगं सक्षितोरोगमतीसारमरोचकम् ।
कासं प्रमेहमानाहं ह्रीहानमुदरं नवम् ॥ ३२ ॥
कफप्रसेकं वैल्यं वैषयं कामलां त्रिमीनम् ।
श्वयथुं तमकं छर्दिं क्लेश्यमङ्गावसादनम् ॥ ३३ ॥
स्रोतोविबन्धान् विविधान् प्रलेपं हृदयोरसोः ।
स्मृतिबुद्धिप्रमोहं च जयेच्छीघ्रं हरीतकी ॥ ३४ ॥
(अजीर्णिनो रुक्षभुजः स्त्रीमयविपकर्णिताः ।
सेवेरन्न(घ्ना)भयामिते धुचृष्णोष्णादिताम्रये ॥ ३५ ॥)
तान् शुणांस्तानि कर्माणि विद्यादामलकीच्यपि ।
थान्युक्तानि हरीतक्या पीयेत्य तु विपर्ययः ॥ ३६ ॥
अतश्चाभूतकल्पानि विद्यात् कर्मभिरिदृशैः ।
हरीतकीनां शस्यानि मिषगामलकस्य च ॥ ३७ ॥

यद्यपि द्रव्यान्तराणि दशैवैतत्तापुष्करसंयनाधिकृतानि
सन्ति, तथाऽपि हरीतक्यामलके एव रोगहरत्वापुष्करत्व-
पोमयधर्मयोदाध्यायादौ गुणकर्तव्यामुच्येते; तत्रापि यद्यपि
“आमलकं वयःस्थापनानाम्” (सू. अ. २५) इत्युक्तम्,
तथाऽपि रोगहरत्वे हरीतकीं प्रकषेवतीति कृत्वा हरीत-
कमेवमिदं हिता । हरीतक्यादिषु पञ्चरसत्तापुष्पादौऽदृष्टवशा-
भूताश्च भिन्नाभिरोपप्रमाणकृताः; तेन नात्रोपपत्तयः समन्ते ।
विद्यामिति कल्याणकारिणी, प्रसन्नगुणकुलात् । सर्वरोगप्रस-
मनीमिति संयोगसत्कारादिना । सर्वरोगहरत्वमभिधायपि
कुप्राविहन्त्वाभिधानं विशेषेण कुप्राविहन्त्वुलोपदर्शनार्थम् ।
प्रवर्तकत्वेऽप्यतीसारप्रहणीद्वत्त्वं विषदोषप्रवर्तकतया हेतुः;
यदुक्तं—“लोकं लोकं विषदं वा सद्यं शोऽतिषार्यते ।
अनवापिण्डीकृत्कः शुजोऽप्येकं निरेषयेत्”—इति । बुद्धि-
शक्तिप्रदत्वमभिधायपि स्मृतिबुद्धिप्रमोहहरत्वाभिधानं तत्र
विशिष्टशब्दव्युपदर्शनार्थम् । वीर्यस्य तु विपर्यय इत्यनेनाम-
लकस्य घातवीर्यत्वमुक्तम् । शस्यानीति अस्मिन्निहितानि क-
लानि ॥ ३९-४० ॥

ओषधीनां परा भूमिर्हिमवाल् शैलसप्तमः ।
तस्मात्कलानि तज्जानि प्राहयेत्कालेजानि तु ॥ ३८ ॥
आपूर्णरसवीर्याणि काले फाले यथाविधि ।
आदित्यपवनच्छायासलिलप्रीणितानि च ॥ ३९ ॥
यान्यजगन्धान्यपूतीनि निर्गन्धान्यगदानि च ।
तेषां प्रयोगं यक्ष्यामि फलानां कर्म चोत्तमम् ॥ ४० ॥

यद्यपि “हिमवानौषधभूमिनाम्” (सू. अ. २५) इत्युक्तं,
तथाऽपि रसायने हिमवत्प्रभवान्येव औषधानि ग्राहणीति
सर्वविषमौषधीनामिहापमिधानम् । काले फाले इति फल-
पाककाले इत्यर्थः । यथापिदीति यथा औषधकालं मूलत-

देवतार्चनादिपूर्वकं तथाऽवश्यं रसायने कर्तव्यम् । अगदानी-
लत्वेन पवनदहनवाद्योषं फलस्य दर्शयति ॥ ३८-४० ॥

पञ्चानां पञ्चमूलानां भागान् दशपलोन्मितान् ।
हरीतकीसहस्रं च त्रिगुणामलकं नवम् ॥ ४१ ॥
विदारिगन्धां बृहतीं पृश्निपर्णीं निदिग्धिकायम् ।
विद्याद्विवारिगन्धाद्यं श्वदंष्ट्रापञ्चमं गणम् ॥ ४२ ॥
षित्वाग्निमन्यश्वेयानकं काश्मर्यमथ पाटलाम् ।
पुनर्नवां शर्पपण्यं वलामेरण्डमेव च ॥ ४३ ॥
जीवकर्पमकी मेदां जीवन्तीं सशतावरीम् ।
शरेक्षुदर्मकाशानां शालीनां मूलमेव च ॥ ४४ ॥
इत्येषां पञ्चमूलानां पञ्चानामुपकरणयेत् ।
भागान् यथोक्तांस्तत्सर्वं साध्यं दशगुणेऽस्मत्ति ४५
दशभागवाद्योषं तु पूतं तं प्राहयेद्वस्त्रम् ।
हरीतकीश्च ताः सर्वाः सर्वगन्धामलकानि च ॥ ४६ ॥
तानि सर्वगन्धनस्थीनि फलान्यापोथ्य कूर्चनैः ।
विनीय तस्मिन्निर्दूहे चूर्णीनीमानि वापयेत् ॥ ४७ ॥
मण्डूकपर्ण्याः पिप्पल्याः शङ्खपुष्पाः ध्रुवस्य च ।
मुस्तानां सविडङ्गानां चन्दनागुहणोत्तथा ॥ ४८ ॥
मधुकस्य हरिद्राया वचायाः फनकस्य च ।
भागान्मुतुपलान् कृत्वा सूक्ष्मैलायास्त्वचस्तथा ४९
सितोपलासहस्रं च सूर्णितं तुलयाऽधिकम् ।
तैलस्य द्वादकं तत्र दद्याद्वीणि च सर्पिषः ॥ ५० ॥
साध्यमीदुन्यरे पात्रे तत् सर्वं मृदुनाऽग्निना ।
ज्ञात्वा लेहमदग्धं च घीतं क्षौद्रेण संसृजेत् ॥ ५१ ॥
क्षौद्रप्रमाणं श्रेढार्थं तत् सर्वं घृतभाजने ।
तिष्ठेत्संमूर्च्छितं तस्य मात्रां काले प्रयोजयेत् ॥ ५२ ॥
या नोपकुर्यादाहारमेवं मात्रा जपं प्रति ।
पष्टिका पयसा चात्र जीर्णं भोजनमिष्यते ॥ ५३ ॥
वैद्यानसा वालखिल्यास्तथा चान्ये तपोधनाः ।
रसायनमिदं प्रादय यमभुरमितायुषः ॥ ५४ ॥
मुपत्वा जीर्णं वपुश्चाप्यमवापुस्तर्णं ययः ।
वीततन्द्रारुमध्वासा निरातङ्गाः समाहिताः ॥ ५५ ॥
मेधास्मृतिबलोपेतश्चिररानं तपोधनाः ।
प्राहं तपो ब्रह्मचर्यं चेद्व्यासन्तनिष्ठया ॥ ५६ ॥
रसायनमिदं ब्रह्ममायुष्कामः प्रयोजयेत् ।
दीर्घमायुर्यथाकार्यं कामांश्चेद्व्यान् समश्नुते ॥ ५७ ॥
(इति ब्राह्मरसायनम् ।)

पञ्चानामित्वावधिं प्रतिद्वयं दशपलभागमहर्षम्, उक्तं हि
जतुर्गुणं—“इति यथा पञ्चमूलानि, तेषां प्रतिद्वयं दशपलानि”
इति । हरीतकीसहस्रमिति हरीतकीफलसहस्रम् । शर्पपण्यं

मुद्रमापयणी । नीरा जालन्धरे शाकम् । कूर्चनं जर्बरीकरण-
सायने शिलापुत्रकमुसलादि । विनीयेति प्रक्षिप्य । उवः
कैवर्तमुसकम् । कनकं नापकेसरम् । त्वक् शुक्लत्वं । औदु-
म्बर इति तादृगमये । लेहार्धमिति सर्पिलेलावर्षम् । एकमनप-
राहिकमाहारम् ॥ ४१-५७ ॥

यथोक्तगुणानामामलकानां सहस्रं पिष्टस्वेदनवि-
धिना पयस ऊष्मणा सुखिश्रमनातपशुष्कमनस्थि-
न्युर्णयेत् । तदामलकसहस्रस्वरसपरिणीतं खिरापु-
नर्नयाजीवन्तीनागवलाग्रहसुवर्चलामण्डूकपर्णीश-
तावरीशहपुष्पीपिप्पलीचचापिङ्गस्यङ्कुतामृता-
चन्दतागुरुमधुकम्पुष्पोपलपद्ममालतीयुवती-
पूयिकाचूर्णाष्टभागसंयुक्तं पुनर्नागवलासहस्रपल-
स्वरसपरिणीतमनातपशुष्कं द्विगुणितसर्पिपा खीद्र-
सर्पिपा वा क्षुद्रगुडाकृतिं कृत्वा शुची हरे घृतभा-
दिते कुम्भे भस्मराशेरधः स्थापयेदन्तर्भूमेः पक्षे
कुतरक्षायिधानमधयेद्वेदिदा, पक्षाख्ये चोद्गुस्य
कनकजतताम्रप्रयालकालायसचूर्णाष्टभागसंयुक्त-
मर्धकपर्षबुद्ध्या यथोक्तेन विधिना प्रातः प्रातः प्रयु-
ज्यानेऽग्निघृतमभिसमीक्ष्य, जीर्णं च पट्टिकं पयसा
ससर्पिष्कमुपसेधमानो यथोक्तान् गुणान् समश्नुत
इति ॥ ५८ ॥

भयमिति चात्र ।

इदं रसायनं ब्राह्मं महर्षिगणसेवितम् ।
भयस्यदोगो दीर्घायुः प्रयुज्यामी महाबलः ॥ ५९ ॥
कान्तः प्रजानां सिद्धार्थश्चन्द्रादित्यसमद्युतिः ।
श्रुतं धारयते सत्यमर्षं चास्य प्रवर्तते ॥ ६० ॥
धरणीधरसारश्च बायुना समविक्रमः ।
स भवत्यमिषं चास्य गात्रे संपद्यतेऽविषम् ॥ ६१ ॥

(इति द्वितीयं ब्राह्मरसायनम् ।)

पिष्टस्वेदनविधयेति यथा पिष्टकं तोयपरिपुरितपात्रोपरिद-
त्तपादिसंस्थितं सेद्यते, तदा तद् स्वेदनीयमित्यर्थः । खरस-
परिणीतमिति खरसमावितम् । ब्रह्मसुवर्चलायौषधान्यायुर्वेदस-
मुत्थानीये वक्ष्यमाणानि । शुक्तिर्नवमालिका । अष्टशो भागोऽ-
ष्टभागः । क्षुद्रगुडाकृतिमिति फणिताङ्गुलिम् । अर्धकपर्षबुद्धेति
अर्धकपर्षादृष्टति वक्ष्येद । यथोक्तविधिनेति कुटीप्रायेणैकेन
विधिना । यथोक्तान् गुणानिति पूर्वप्रयोगफलश्रुतिपठितान् ।
धरणीधरसार इति ब्रह्मसुखवदः तेन धरणीधराः पर्वताः,
तेषां सारो खीद्रं, तद्वत्सार इत्यर्थः । अविषमिति विषमवि-
कारि ॥ ५८-६१ ॥

वित्त्वोऽग्निमन्यः श्योनाकः काश्मर्यः पाटलिर्बला ।
पर्णश्चतस्रः पिप्पल्यः श्वर्दूरा वृहतीद्वयम् ॥ ६२ ॥

शुद्धी तामलकी द्राक्षा जीवन्ती पुष्करागुह ।
अमया चामृता ऋद्धिर्जाविकर्षभकी शटी ॥ ६३ ॥
मुस्तं पुनर्नवा भेदा सैला चन्दनमुत्पलम् ।
विदारी वृषमूलानि काकोली काकनासिका ॥ ६४ ॥
एषां पलोन्मितान् भागाञ्छतान्यामलकस्य च ।
पञ्च दद्यात्तदेकथं जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ६५ ॥
ज्ञात्वा गतरसाम्येतान्यौषधान्यथ तं रसम् ।
तथाभमलकमुद्गस्य निष्कुलं तैलसर्पिपो ॥ ६६ ॥
पलद्वादशके भृष्टा दत्त्वा चार्धतुलां भिषक् ।
मत्स्यण्डिकायाः पूताया लेहवत्साधु साधयेत् ६७
पट्पलं मधुनश्चात्र सिद्धशीते प्रदापयेत् ।
चतुष्पलं तुगाशीयां पिप्पलीद्विपलं तथा ॥ ६८ ॥
पलमेकं निदध्याद्य त्वगेलापत्रकेशरात् ।
इत्ययं च्यवनप्राशः परमुक्तो रसायनः ॥ ६९ ॥
कासश्वासहरश्चैव विशेषेणोपदिश्यते ।
शीणक्षतानां वृद्धानां बालानां बालवर्धनः ॥ ७० ॥
स्वरस्यमुदोगे हृद्रोगं वातशोणितम् ।
पिपासां मूत्रशुक्लस्थान् दोषांश्चाप्यपकर्षति ॥ ७१ ॥
अस्य भावां प्रयुजीत योपदध्यान्न भोजनम् ।
अस्य प्रयोगाख्यवनः सुबुद्धोऽभूत्पुनर्युवा ॥ ७२ ॥
मेधां स्मृतिं कान्तिमनामयत्-
मायुःप्रकर्षं बलमिन्द्रियाणाम् ।
स्त्रीषु प्रहर्षं परममिष्टुर्द्धिं
वर्षप्रसादं पवनानुलोम्यम् ॥ ७३ ॥
रसायनस्यास्य नरः प्रयोगा-
ह्रभेत जीर्णोऽपि कुटीमयेशात् ।
जराकृतं रूपमपास्य सर्वं
विभर्ति रूपं नवयौवनस्य ॥ ७४ ॥

(इति च्यवनप्राशः ।)

पर्णश्चतस्र इति शालपर्णं पृथिवर्णं मुद्गपर्णं मापपर्णं च ।
तामलकी भूम्यामलकी । काकनासा बासाफलका, काकनुष्क
हृलन्ये । गतरसत्वमिह इत्याणां चतुर्भागस्थितत्रले भवति ।
निष्कुलमिति निरसि । तैलसर्पिपोरिति समाप्तनिर्देशादुभयान्या-
मेव द्वादशपलानि, न पृथक् पृथक् । मत्स्यण्डिका राण्डके-
हतिः । अत्र पट्पलत्वेन समयोरपि मधुसर्पिपोर्द्वयान्तरापुष्क-
त्वेनाविहृद्वलम् ॥ ६२-७४ ॥

अथामलकहरीतकीनामामलकविमीतकानां ह-
रीतकीविमीतकानामामलकहरीतकीविमीतकानां
वा पलाशत्वगघनद्वानां शृदाऽवलितानां कुकूल-
स्विप्रानामकुलकानां पलसहस्रमुत्पले संपोष्य
दधिघृतमधुपलतैलशर्करासंयुक्तं भक्षयेदनम्रमु-
ष्ययोकेन विधिना; तस्यान्ते यवाग्यादिभिः प्रत्यध-

स्थापनम् । अभ्यङ्गोत्सादनं सर्पिषा यवचूर्णञ्च, अयं च रसायनप्रयोगप्रकरणं द्विस्तावदश्विबलमभिसमीक्ष्य, प्रतिभोजनं यूपेण पयसा वा पष्टिकः ससर्पिष्कः, अतः परं यथासुखविहारः कामभक्ष्यः स्यात् । अनेन प्रयोगेणर्पयः पुनर्युवत्वमवापुर्वमृदुध्यानेकवर्षशतजीविनो निर्विकाराः परं शरीरबुद्धीन्द्रियबलसमुदितश्चेकध्यात्यन्तनिष्ठया तपः ॥ ७५ ॥
(इति चतुर्थामलकरसायनम् ।)

कुट्टलकः करिपात्रिः । अकुटलकानामिति अत्रप्रथमम् । द्रव्यादीनामत्र यानं नोक्तं, तेन प्रधानस्य चूर्णस्य दध्यादिभिर्निलितः रामनानात्वम् । किंवा प्रत्येकमेव दध्यादीनां चूर्णसमत्वम् । पललं तिलचूर्णम् । भक्षयेदिति यवचं लेहोऽपि अत्राभ्यवहरणमात्रार्थत्वादुपपन्नम् । अनपशुमिति सर्वेषांऽऽहारान्तराशुः । तस्यान्त इति एतत्प्रयोगपरित्यापकाले । प्रत्यवस्थापनमिति यथावादिप्रक्रमविशेषः, तेन प्रयोगान्ते यदा अन्नैर्बलजनं कर्तव्यं, तदा यथावादिप्रक्रमेण्युक्तस्यार्थस्य प्रत्यवस्थापनं कियत इत्यर्थः । यूपेण पयसा वेति निकस्योऽमिषकापेक्षया ॥ ७५ ॥

हरीतक्यामलकविभीतकपञ्चपञ्चमूलनिर्गुहे पिप्पलीमधुककमधुककाकोलीक्षीरकाकोल्यात्मगुहाजीवकपैमकक्षीरशुक्लाकलकसंप्रयुक्तेन विदारीस्वरसेन क्षीराष्टशुणसंप्रयुक्तेन च सर्पिषः कुम्भं साधयित्वा प्रयुज्जानोऽश्विबलसमां मात्रां ऊर्णं च क्षीरसर्पिर्भ्यां शालिपष्टिकमुष्णोदकापानमश्रुजराव्याधिपापामिचारव्यपगतभयः शरीरेन्द्रियबुद्धिबलमनुलमुपलभ्याप्रतिहतसर्वाश्ममः परमायुरनवाप्त्यस्तु ॥ ७६ ॥

(इति पञ्चमो हरीतकीयोगः ।)

अत्र हरीतक्याद्यौ क्षीरशुक्ला क्षीरविदारिका । अत्र हरीतक्यादिकायस्य द्वौ भागः, क्षीरसाद्यौ भागाः, सर्पिष एको भागः । कुम्भो द्रोणद्वयम् । वनं हि—“द्रोणस्तु द्विशुणः सप्तौ विद्वयः कुम्भा एव च” इति ॥ ७६ ॥

हरीतक्यामलकविभीतकहरिद्रास्थिरायुर्लाविङ्कामृतवह्नीविश्वमेपजमधुकपिप्पलीसोमवल्कलिवेन क्षीरसर्पिषा मधुशर्कराभ्यामपि च सत्रीयामलकस्वरसशतपरिपतितामलकचूर्णमयश्चूर्णचतुर्भागसंप्रयुक्तं पाणितलमात्रं प्रातः प्रातः प्राद्य यथोक्तेन विधिना सायं मुद्रयूपेण पयसा वा सर्पिष्कं शालिपष्टिकाग्रमश्रीयात्, त्रिवर्षप्रयोगादस्य वर्ष-

शतमजरं वयस्तिष्ठति, श्रुतमवतिष्ठते, सर्वामयां प्रशास्यन्ति, विषमविषं भवति गात्रे, गात्रमश्मवं तिष्ठरीभवति, अधृष्यो भूतानां भवति ॥ ७७ ॥

भवन्ति चात्र ।

यथामरणानाममृतं यथा भोगवर्ता सुधा ।
तथाऽभवनमहर्ष्याणां रसायनविधिः पुरा ॥ ७८ ॥
न जरां न च दीर्घव्यं नातुर्यं निधनं न च ।
जम्बुवर्षसहस्राणि रसायनपराः पुरा ॥ ७९ ॥

न केवलं दीर्घमिच्छासुरश्रुते
रसायनं यो विधिवश्रिपेयते ।
गतिं च देवर्षिनिपेयितां शुभां
प्रपद्यते ब्रह्म तथेति वाक्ष्यम् ॥ ८० ॥

अमृतवह्नी गूडची । सोमवल्को विदलविः । क्षीरसर्पिः क्षीरसमुत्थितसर्पिः । अयश्चूर्णस्य वतुर्यो भागः, यत एतदवचूर्णं चतुर्यभागमत एवास्मिन् प्रयोगे जम्बुकेन, “अयश्चूर्णपादयुक्तम्” इति श्रुतम् । अमरणानाममृतं जरादिहरे नागानां च शुभा जरामरणहरीत्युभयोपादानं दृष्टान्ते । ब्रह्म मोक्षः । मोक्षसाधनत्वं चेह रसायनस्य विशुद्धसत्त्वकर्तृत्वोच्यते ॥ ७७-८० ॥

तत्र श्लोकः ।

अमयामलकीयेऽस्मिन् पक्ष्मणोः परिकीर्तिताः ।
रसायनानां सिद्धानामायुर्वैरनुवर्तते ॥ ८१ ॥
इत्यश्विषेःशततन्त्रे चरकमतिरसंस्कृते चिकि-
त्सास्थाने ऽभयामलकीयो नाम
रसायनपादः प्रथमः ॥ १ ॥

अभवेत्यादिना संदेहरिणाराधंमुक्तप्रयोगार्थकां दर्शयति ।
एवमन्यत्रापि संख्याप्रणयनसन्धे स्त्रेयम् ॥ ८१ ॥

इति थीचकपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेदशैषिकायां चरक-
तालवर्दीकायां चिकित्सास्थाने रसायनाध्यायेऽभयाम-
लकीयो नाम रसायनपादः प्रथमः ॥ १ ॥

द्वितीयः पादः ।

अथातः प्राणकासीयं रसायनपादं ध्यात्वास्यामः १
इति ह स्माह भगवानाग्नेयः ॥ २ ॥

पूर्वपादे ह्यामलकरायनान्शुक्रानि, इहाध्यामलकरसाय-
नानि सन्तीति प्राणकासीयमनन्तरमुच्यते । प्राणकाम-
शब्दमधिक्यं कृतमिति प्राणकासीयम् ॥ १ ॥ २ ॥

प्राणकामाः शुश्रूषध्वमिदमुच्यमानममृतमिवाप-
रमदितिसुतहितकरमविन्त्याद्भुतप्रभावमामुच्यमा-
रोग्यकरं वयसः स्थापनं निद्रातन्द्राश्रमकुमालस्य-
दीर्घव्यापहरमनिलकफपित्ताम्यकरं स्वर्ध्वकरमव-

१ ‘दध्यादीनां’ इति पा० । २ ‘अत्रमेवा कर्तव्या’ इति पा० ।
३ ‘प्रयुज्जानादिरहं समवेक्ष्य, जीवे च’ इति पा० । ४ ‘०५५०’
इति पा० ।

अमासहरमन्तरक्षिसन्धुक्षण प्रभावर्णखरोत्तमकर
रसायनविधानम् अनेन च्यवननादयो महर्षय पुन
र्युधत्वमापुर्नारीणा चेष्टमा वभूवु स्थिरसममुवि
भक्तमासा सुसहृत्स्थिरशरीरा सुप्रसन्नचलवर्ण
न्द्रिया सर्वत्राप्रतिहतपराक्रमा क्लेशसहाय । सर्वे
शरीरदोषा भवन्ति ग्राम्याहारादम्ललवणकटुक
क्षारशुष्कशार्कमासतिलपल्लपिष्टाघ्नभोजिना विरु
ढनवशुक्लशमीधान्यविरुद्धासातम्यरूक्षक्षारामिष्य
न्दिभोजिना क्लिन्नगुरुपूतिपर्युषितभोजिना विष
माध्यशनप्रायाणा दिवास्वप्रलीम्घनित्याना विष
मातिमान्नव्यायामसक्षोभितशरीराणा भयक्रोध
शोकलोभमोहायासवहुलानाम् अतो निमित्त हि
शिथिलीभवन्ति मासानि, विमुच्यन्ते सन्धय,
विद्वह्यते रक्त, विष्यन्वते चानल्प मेद, न सन्धी
यतेऽस्थिषु मज्जा, शुक्र न प्रवर्तते, क्षयमुपेत्योज,
स पृथभूतो ग्लायति, सीवति, निद्रातन्द्रालस्यस
मन्वितो निद्रसाह श्वसिति असमथश्चेष्टाना
शरीरमानसीना, नष्टस्मृतिवृद्धिच्छायो रोगाणा
मधिष्ठानभूतो न सर्वमायुरवामोति । तस्मादेतान्
दोषानवेष्यमाण सर्वाण यथोक्तानहितानपास्या
हारविहारान् रसायनानि प्रयोक्तुमर्हतीत्युक्त्या
भगवान् पुनर्षसुराजेय उवाच—॥ ३ ॥

निद्राहरव रसायनस्य वैकारिकनिद्राहरवेन किंवा देववत्
धर्मा प्रदुक्षो निद्राहितो भवति । तद्बालक्षण तथातरे—
हृद्वायव्यध्वजवित्तर्गोत्र जम्भण ह्रम । निद्रातलेष वैसीते,
तस्य तद्वा विनिर्दिशेत् (सु शा अ ४) इति । अव
ह्मासमनिविडमासम् । उत्तमानि प्रभावीनि करोतीति प्रभा
वर्णखरोत्तमकरम् । एवजातीयस्य पूर्वनिपाठानियमोऽप्रतिब
न्धेन शरकेऽस्ति स मयूरस्यसकाटिपाठादृष्टव्य । अनेन
हीत्यादिना पुनरुक्तकथनेन रसायनानि वक्ष्यमाणानि प्रत्यर्थ
स्तीति । रसायनप्रयोगे वजनीय ग्राम्याहारात् वृषणवेन निर्दि
ष्टाह—धर्म इत्यादि । तिलस्त्वचूर्णतलिल । पल्ल तिल
चूर्णम् । अतो निमित्तमिति ग्राम्याहारादिकारणकम् । शुक्र
न प्रवर्तते इति नोपपत्ते पुनर्मिलय ॥ ३ ॥

आमलकाना सुभूमिजाना कालजानामनुपहत
गन्धवर्णरसानामापूणरसप्रमाणधीर्याणा स्वरसेन
पुनर्नवाकल्कपादसप्रयुचेन सपिष साधयेदाह
कम्, अत पर विद्वारीस्वरसेन जीवतीकल्कसप्र
युक्त, अत पर चतुर्गुणेन पयसा घटातिवला
कपायेन शतायरीकल्कसयुचेन, अनेन ब्रमेणैवैक
शतपाक सहस्रपाक वा शर्कराक्षौद्रचतुर्मांसप्र

युक्त सौवर्णे राजते मार्तिके वा शुचौ दृढे घृतभा
विते कुम्भे स्थापयेत्, तद्यथोक्तेन विधिना यथाग्नि
प्रात प्रात प्रयोजयेत् जीर्णे च क्षीरसपिर्भ्या
शालिपिष्टकमश्रीयात् । अस्य त्रिवर्षप्रयोगाद्वर्षशत
वयोऽजर तिष्ठति, श्रुतमवतिष्ठते, सर्वामया
प्रशाम्यन्ति, अग्रतिहतगति स्त्रीषु, अपत्यवान्
भवतीति ॥ ४ ॥

भवतश्चान् ।

बृहच्छरीर गिरिसारसार
स्थिरेन्द्रिय चातिवलेन्द्रिय च ।

अघृथ्यम यैरतिकान्तरूप
प्रशस्तिपूजासुखचित्तभाक् च ॥ ५ ॥

बल महद्वर्णविशुद्धिरभ्या
खरो यनोयस्तनितानुकापी ।

अपत्यपत्य विपुल स्थिर च
समश्नतो योगमिम नरस्य ॥ ६ ॥

(इत्यामलकघृतम् ।)

एकैकश शतपाकमिलय । एकैकपाकसाधन पृथक् कन
व्य तेन त्रिशतवा पाको भवति । अत्र च वरनोपेष्टादि
नोपशीणमपि यदवशिष्ट भवति तदेव प्रह्य वचनबलात् ।
शोषणादिपानेषु यथापूर्वं वरगुणवम् अथवा समानगुणै
सर्वेषां शूलास्य सुलभवेनातिदुर्लभतरे धौवर्णपात्र नोप
देशमर्हति । यथोक्तेन विधिनेति वृद्धीप्रापेक्षिकेन । गिरि
सारो कोहम् ॥ ५—६ ॥

आमलकसहस्र पिप्पलीसहस्रसमयुक्त पलाश
तरुणक्षारोदकोत्तर तिष्ठेत्, तदनुगतक्षारोदकम
नातपशुष्कमनस्य चूर्णीकृत चतुर्गुणाभ्या मधुस
पिर्भ्या सनीय शर्कराचूचचतुर्मांससप्रयुक्त घृत
भाजनस्थ पणमासान् स्थापयेदन्तर्भूमे । तस्योत्तर
कालमग्निबलसमा मात्रा पादेत्, पौर्वाहिक
प्रयोगो नापरहिक, सांम्यापक्षयाहारविधि ।
अस्य प्रयोगाद्वर्षशतमजर ययस्तिष्ठतीति समान
पूर्वेण । (इत्यामलकाचलेह) ॥ ७ ॥

पलाशतरुण तरुणपलाश अनेन कालेष्टशलाकवर्जन
मुच्यते । क्षारोदकोत्तरमिति यथा क्षारोदक भाव्योदुपरि ॥
यति तथा कट्यमिति दर्शयति । चतुर्भाग पाद । यमान
पूर्वेनेति पूजयोग्य श्रुत्येतदपि शुभमिलय ॥ ७ ॥

आमलकचूर्णादिक मेकविंशतिरात्रप्रामालकस्वर
सपरिपीत मधुपृषादवाभ्या द्वाभ्यामेरीकृतम
हमागपिप्पलीक शर्कराचूचचतुर्मांससमयुक्त घृत

भाजनस्थं प्रावृषि भस्मराशौ निदध्यात् । तद्वर्षान्ते
सात्म्यापध्याशी प्रयोजयेत् ; अस्य प्रयोगाद्वर्षा-
तमजरमायुस्तिष्ठतीति समानं पूर्वेण । (इत्यामल-
कचूर्णम्) ॥ ८ ॥

वर्षान्ते वर्षाकालान्ते ॥ ८ ॥

विडङ्गतण्डुलचूर्णानामाढकमाढकं पिप्पलीतण्डु-
लानामध्यधौढकं सितोपलायाः सर्पिलैलमध्वाढकैः
पट्टमिरेकीकृतं घृतभाजनस्थं प्रावृषि भस्मराश-
विति सर्वं समानं पूर्वेण यावदाशीः । (इति विड-
ङ्गावलेहः) ॥ १ ॥

यावदाशीरिति आशीः फलश्रुतिः ; तेन 'तद्वर्षान्ते' इत्यादि-
प्रयोगविधिनिधानं दर्शयति ॥ ९ ॥

यथोक्तगुणानामामलकानां सहस्रमार्द्रपलाश-
द्रोण्यां सर्पिधानायां वाष्पमनुहमन्यामारण्ययो-
मयाग्निमिहपलेदयेत्, तानि सुस्विन्नशीताम्युदु-
सकुलकान्यापोध्याढकेन पिप्पलीचूर्णानामाढकेन
च विडङ्गतण्डुलचूर्णानामध्यधेन चाढकेन शर्करा-
या द्राभ्यां द्राभ्यामाढकाभ्यां तैलस्य मधुनः
सर्पिष्य संयोज्य शुची दृढे घृतभाजिते कुम्भे
स्थापयेदेकविंशतिरात्रम्, अत ऊर्ध्वं प्रयोगः ।
अस्य प्रयोगाद्वर्षातमजरमायुस्तिष्ठतीति समानं
पूर्वेण । (इत्यामलकावलेहोऽपरः) ॥ १० ॥

पूर्वेणैति पूर्वयोगफलश्रुतिपर्यन्तं पूर्वयोगेनास्य समानमि-
त्यर्थः ॥ १० ॥

घन्बनि कुशास्तीर्णे जिन्घरुणमपुत्रमृचिकै
शुक्लैर्घर्णमृचिकै वा व्यपगतविपद्वापदपयनस-
लिलाग्निदोषे कर्षणपल्मीकदमशानवेत्योपरापस-
यचर्जिते देवे यथर्तुसुखपयनसलिलादित्यसेविते
जातान्यनुपहतान्यनप्याकृद्वा न्यवाल्यान्यजीर्णान्य-
धिगतवीर्याणि शीर्णेपुराणपर्णान्यसंजातान्यपर्णानि
तपसि तपसे वा मासे शुचिः प्रयतः कृतदेवार्चनः
स्थितिं याचयित्वा द्विजातीन् चले नुमुहर्तुं नाम-
भलाभान्मुहरेत्, तेषां सुप्रक्षालितानां त्वकृपि-
ण्डमात्रमात्रमक्षमात्रं वा त्वकृपिण्डमालोच्य पयसा
मातः प्रयोजयेत्, चूर्णीकृतानि वा पिबेत् पयसा,
मधुसर्पिभ्यां वा संयोज्य भक्षयेत्, जीर्णे च क्षीर-
सर्पिभ्यां दालिपष्टिकमश्नीयात् । संवत्सरप्रयोगा-
दस्य वर्षातमजरं ययस्तिष्ठतीति समानं पूर्वेण ।
(इति नागयलारसापनम्) ॥ ११ ॥

घन्बनीति वाहलदेवे । कर्षणं दृष्टादिना । अत्रत्यास्ता-
नीति न मदवा पार्थस्येन द्वेष्टोक्तान्तानि । तपसि प्रापे ।

तपस इति फाल्गुने । चले नुमुहर्तु इति इन्द्रे सुहर्ते । शात्र-
भात्रमिति पलपतिमाणम् ॥ ११ ॥

बलातिबलात्तन्नागुरुधव(तिनिस)खदिरशिश-
पासन्स्वरसाः पुनर्नैवान्तास्त्रौपघयो देश नामव-
लया व्याख्याताः । स्वरसानामलामे त्वयं स्वरस-
विधिः—चूर्णानामाढकमाढकमुदकस्याहोरात्रस्थितं
मुदितपूर्वं स्वरसवत् प्रयोज्यम् ॥ १२ ॥

पुनर्नैवान्ता इति पूर्वविरचनशताधित्वे "अमृताऽमया
धारी शु(शु)काश्रेयी श्वेताऽविरा मङ्गकपर्णा स्त्रिा पुन-
र्नैवा" इति सर्वा वयःस्थापनोक्ताः । नागप्रत्यया व्याख्याता
इति नागयलारसैषामपि प्रयोगः । बलातीनां स्वरसेन विधा-
नम् । नागयलारसोऽनार्द्रकैः त्वयम् । स्वरसानामेऽनुकल्पमाह
—स्वरसानामित्यादि ॥ १२ ॥

भङ्गातकान्यनुपहताम्यनामयान्यापूर्वरसप्रना-
णवीर्याणि पक्वजाम्बवप्रकाशानि शुची शुचौ वा
मासे संगृह्य यवपल्ले मापपल्ले वा निधापयेत्,
तानि चतुर्मासस्थितानि सहसि सहस्रे वा मासे
प्रयोज्यमात्रेण शीतस्निग्धमधुरोपस्कृतशरीरः ।
पूर्वं दशभङ्गातकान्यापोध्याद्युणेनान्मसा साधु
साधयेत्, तेषां रसमष्टमागवशेषं पूतं सपयस्कं
पिबेत् सर्पिषाऽन्तर्मुपमभ्यज्य । ताभ्येकैकमह्नात-
कोत्कर्षाकर्षणं दशभङ्गातकान्याग्निशतः प्रयोज्या-
नि, नातः परमुत्कर्षः । प्रयोगविधानेन सहस्रपर
एव भङ्गातकप्रयोगः । शीर्णे च सप्तर्षिषा पयसा
शालिपष्टिकाशनमुपचारः, प्रयोगान्ते च त्रिस्तावत्
पयसैवोपचारः । तत्प्रयोगाद्वर्षातमजरं ययस्तिष्ठ-
तीति समानं पूर्वेण । (इति भङ्गातकक्षीरम्) ॥ १३ ॥

शुचिर्नैष्ठः, शुक्लसापाङ्गः, सह सामद्रावणः, सहस्रः
वीर्यः । एतच्च भङ्गातकं यावच्चतुष्टयस्थितं यथैषाद्वा उद्धृतमात्रं
च प्रयोज्यं, किन्तु यथोक्त एव काले शीतपुणे शुचौ । सुलक्ष-
णशरीरार्यसर्पिषाऽन्तर्मुपमभ्यजेत् । नातः परमिति त्रिंशतः
परेण प्रयोगे न भङ्गातकस्य । सदस्रपरे भङ्गातकप्रयोग इति
सपयसमभ्यक्तकरोपिण्डवया वदा सहस्रं पूर्वैते सद्वैद्योपरमः कर्त-
व्यः ; सहस्रादवोपि च प्रयोगपरित्यागः प्रत्याघपेक्षया मन-
स्येव । सदस्रसंख्यापूर्वं पेदेकेन वर्षनहासकमेव न भवति,
तेन पुनरावृत्त्या च त्रिंशत्पर्यन्तं प्रयोगः कर्तव्यः, दशा दि म-
हत्तकप्रयोगाभ्यासेन सहस्रसंख्यापूर्वं भवति तथा कृत्वा
परित्यागः कर्तव्यः । अन्ये तत्र सुशुत अर्धधितिघातः कृष्णत-
पर्यन्तं भङ्गातकप्रयोगेन सर्वं विरोधं पश्यन्तः सुशुतप्रयोग-
स्याप्यन्या व्याख्यानेन विवेचित्मात्रं प्रयोगनिश्चितः तद्य

१ 'देश वा बलात्ताना व्याख्यातास्तां स्वरसा नामवलावत्' इति
पाठः । २ 'यवपल्ले' इति पाठः । ३ 'विशुद्धकर्मा' इति पाठः ।

व्याख्यानं नातिसन्नतम् । किञ्च सहस्रद्वयस्य तनोपयोगो विहितः, अत्र सहस्रपर्यन्त प्रयोगः, तेन व्याधिबिषयोऽन्य एव स प्रयोगः, अथ ॥ रसायनविषयः ॥ १३ ॥

भङ्गातकानां जर्जरीकृतानां पिष्टलेदनं पूरयित्वा भूमापाकण्डं निष्पातस्य ज्वेदभावितास्य दृढस्योपरि कुम्भस्यारोप्योडपेनापिधाय कृष्णमृत्तिकावलिप्तं गोमयाग्निमिरुपलेदयेत्; तेषा य. स्वरसः कुम्भ प्रपद्येत, तमष्टभागमधुसंप्रयुक्तं द्विगुणघृतमघात्, तत्प्रयोगाद्वर्षशतमजरं वयस्तिष्ठतीति समान पूर्वण । (इति भङ्गातकक्षौद्रम्) ॥ १४ ॥

पिष्टलेदनं तद, यन्स्य पिष्टकमुपलेयते, तदुपरि यत् पिधानपात्रं तथैव सन्निधौ प्राणस्य, अन्ययोपरिस्वभावातकतापाकृत ज्वेदो नाथो याति ॥ १५ ॥

भङ्गातकतैलपानं सपयस्कं मधुकेन कल्केनास-
मात्रेण शतपाकं कुर्यादिति समान पूर्वण । (इति
भङ्गातकतैलम्) ॥ १५ ॥

भङ्गातकतैलमिति अनन्तरोकविधानेन गृहीतो भङ्गातक-
ज्वेदः ॥ १५ ॥

भङ्गातकसर्पिर्भङ्गातकक्षीरं भङ्गातकक्षौद्रं शुद्ध-
भङ्गातकं भङ्गातकपूपो भङ्गातकतैलं भङ्गातकपल्लवं
भङ्गातकसक्तयो भङ्गातकलवणं भङ्गातकतपणमि-
ति भङ्गातकविधानमुक्तं भवति ॥ १६ ॥

भङ्गातकसर्पिरित्यादयो द्वाप्रयोगाः । अत्र च यथायोग्य-
तया भङ्गातकेन सर्पिरादीनां संस्कारः सयोग्यः ज्ञेयः । यदुक्तं
जतुकर्णे—“भङ्गातकसंयुक्तसक्तानि च घृतक्षीरक्षौद्रग्रन्थूप
तैलपल्लवसक्तुलवणतर्पणानि”—इति । एवं च सर्पिं क्षीरयुते-
क्षानां संस्कारो यथान्यायं भङ्गातकेन, क्षौद्रपल्लवसक्तुतर्पणानां
भङ्गातकेन योगः, शुद्धलवणयोस्तु संस्कारः सयोगो वा । लवणे
संस्कारपक्षे हि लवणसमं भङ्गातकमन्तर्धर्मद्वयं प्राणम् ।
अन्ये तु सर्पिरादीनां सर्वेप्रायेः भङ्गातकेन संस्कारो व्याख्या-
नयन्ति । ॥ १६ ॥ सङ्गप्रयोगोऽद्वयोत्पत्त्यादिभिरोपकर्षणा भेदनीयः
॥ १६ ॥

भवन्ति चात्र ।

भङ्गातकानि तीक्ष्णानि पाकीन्यग्निसमानि च ।
भवन्त्यमृतकल्पानि प्रयुक्तानि यथाविधि ॥ १७ ॥
एते द्वाविधास्त्वेषा प्रयोगा परिकीर्तितौ ।
रोगप्रकृतिस्वभावस्तान् प्रयोगान् प्रकल्पयेत् ॥ १८ ॥
कफजो न स रोगोऽस्ति न विषयोऽस्ति कश्चन ।
यं न भङ्गातकं हन्याच्छीघ्रं मेघाग्नियर्धनम् ॥ १९ ॥
(इति भङ्गातकविधिः ।)

१ योगीन्द्रावधेनस्तु एव गुणभावात्, भङ्गातकपूषो, भङ्गातक-
सर्पिर्भङ्गातकपल्लव, इत्यादिपाठः पठ्यते ।

प्राणकामाः पुता जीर्णाश्चयवनाद्या महर्षयः ।
रसायनैः शिवैरेतैर्वभूवुरस्मितायुषः ॥ २० ॥
प्राज्ञं तपो ब्रह्मचर्यमध्यात्मध्यानमेव च ।
दीर्घायुषो यथाकामं संभृत्य त्रिदिव गता ॥ २१ ॥
तस्मादायुः प्रकर्षार्थं प्राणकामैः सुखायिभिः ।
रसायनविधिः सेव्यो विधियत्सुसमाहितैः ॥ २२ ॥
अग्निसमानीति दाहस्रोटकर्तृता । संभवेति निष्पादः
॥ १७-२२ ॥

तत्र श्लोकः ।

रसायनानां संयोगा सिद्धा भूतहितैपिणा ।
निर्विघ्नः प्राणकामीये सैतन्निशमहर्षिणः ॥ २३ ॥
इत्यग्निवेशश्रुते तन्ने चरकप्रतिसिंहस्ते चिकि-
त्सास्थाने प्राणकामीयो नाम रसा-
यनपादो द्वितीयः ॥ २ ॥

पादानुसंग्रहे सप्तत्रिंशत्प्रयोगा उक्ता । तत्र अष्टादशिर-
ष्टाभिः पुनर्नवावैध दशभिरष्टादशप्रयोगा । अपरे तु
व्याहृता व्यक्ता एव ॥ २३ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामाधुर्वेदरीपिकायां चर-
कसार्वभूटीकायां चिकित्सास्थाने प्राणकामीयो
नाम रसायनपादो द्वितीयः ॥ २ ॥

तृतीयः पादः ।

अथातः कर्तव्यचितीयं रसायनपादं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माद् भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

आमसकरसायनत्वसाम्बादनन्तरं कर्तव्यचितीयं कथ्यते ॥ १ ॥
कर्तव्यचितीयानां यथोक्तगुणानामालक्षणां मुमु-
क्षास्तु शुष्कचूर्णितानां पुनर्मांसे कान्तिगुणे वा
मांसे चि सप्तकृत्यः स्वरसपरिपीतानां पुन शुष्क-
चूर्णीकृतानामाढकमेकं प्राहयेत्, अथ जीवनी-
यानां बृहणीयानां स्तन्यजननानां शुक्रजननानां
वधःस्थापनानां पट्टिरेचनशताधितोयोक्तानामो-
पधयणानां चन्दनागुरुचयतिनिशसदिर्घशरापा-
सनसारणां चागुणः इत्थानाममयायिर्मतीकपि-
प्पलीवचाचव्यचिप्रकपिद्वहानां च समस्तानामा-
ढकमेकं दशगुणेनाम्भसा साधयेत्, तस्मिन्नाढ-
कावशेषे रसे सुपूते तान्यामलकचूर्णानि दत्त्वा
गोमयाग्निमिषं शयद्वलशरतेजनाग्निमिषां साध-
येदावधपनयाद्रसस्य, तमनुपदग्धमुपदत्त्वापतीतु

१ 'कान' इति पा० । २ 'सह' २१ दशभिः इति पा० ।
३ 'बृहदेचनजर्वीचोक्तानां' इति पा० । ४ 'प' २२ इत्थानां
इति पा० ।

पात्रीप्लास्तीर्य शोषयेत्, मुशुकं तत् कृष्णाजिन-
स्योपरि दपदि शृङ्गणपिष्टमयःस्यात्क्यां निघापयेत्
सम्यक्, तच्चूर्णमश्वचूर्णाष्टभागसंयुक्तं मधुसर्पि-
भ्यामश्रित्वलभमितिस्मीक्ष्य प्रयोजयेदिति ॥ ३ ॥

भवन्ति चात्र ।

एतद्रसायनं पूर्वं वसिष्ठः कश्यपोऽङ्गिराः ।
जमदग्निर्भरद्वाजो भृगुरन्ये च तद्विधाः ॥ ४ ॥
प्रयुज्य प्रयत्ना मुक्ताः श्रमव्याधिजराभयात् ।
यायवैच्छन्तपस्तेषुस्तत्प्रमायान्महाबलाः ॥ ५ ॥
(इदं रसायनं चक्रे ब्रह्मा घर्षतसहस्रिकम् ।
जराश्याधिप्रशमनं शुद्धीन्द्रियफलप्रदम् ॥ ६ ॥
(इत्यामलकायसं ग्रालरसायनम् ॥)

कद्रप्रवितानामितिपदं स्वयंपतितग्रहणं निषेधयति । साये
फाल्गुने वैतिग्रहणवचनात्तथैव शूरीतानामधिकार इत्याग-
मादुच्यते । खरस इहामलकस्यैव भवत्यधिकारात् । शाको
इत्यत्रखरः । कृतानामिवि च्छिन्नानाम् । इह गोमयान्यापु-
पकरणनियमेनैव वातयुक्तं भवतीति ऋषिवचनादुच्यते ।
यदुक्तं—“कृपयस्त्वेष जानगित योगसंयोगजं फलम्” इति ।
एवमन्यत्रापि इतिकृतव्यतानियमो व्याख्येयः । कृष्णाजिन-
स्येति कृष्णसाराजिनस्य ॥ ३-६ ॥

तपसा ब्रह्मचर्येण ध्यानेन प्रज्ञमेव च ।
रसायनविधानेन फाल्गुकेन चायुषा ॥ ७ ॥
स्थिता महर्षयः पूर्वं, महि किञ्चिद्रसायनम् ।
प्राभ्यानामन्यकायाणां सिध्यत्यप्रयत्नात्मनाम् ॥ ८ ॥

संप्रति रसायनस्य तपोब्रह्मचर्यध्यानादिपुल्लस्य महाफलत्वं
भवतीति दर्शयन्नाह—तपसेत्यादि । फाल्गुकेन चायुषेति
धर्तव्यतकालयुक्तं चायुर्पलायः, रियतकालयुषं प्रार्ति हु न
रसायनं फलवदित्युक्तमेव । स्थिता इति शीर्षकालजीविनः ।
विरयमेव तपःप्रवृत्तिरिदं रसायनसाफल्यमाह—न होत्यादि
॥ ७ ॥ ८ ॥

संवत्सरं पयोवृत्तिर्गवां मध्ये घसेत् सदा ।
सावित्री मनसा ध्यायन् ब्रह्मचारी यतन्द्रियः ॥ ९ ॥
संवत्सरान्ते पीप्रीं वा माघीं वा फाल्गुनीं तिथिम् ।
अथोपघाती शुद्धश्च प्रविश्यामलकीवनम् ॥ १० ॥
वृहत्फलाढ्यमाददा ह्रुमं शाखागतं फलम् ।
शूलीत्वा पाणिना तिष्ठेज्जपन् ब्रह्मभृतागमात् ॥ ११ ॥
तदा ह्रवदयममृतं वसस्यामलके क्षणम् ।
शर्करामधुकल्पानि क्षेत्रवन्ति मृदूनि च ॥ १२ ॥
भवन्त्यमृतसंयोगात्तानि यावन्ति भक्षयेत् ।
जीवेद्वर्षसहस्राणि तान्यत्यामृतयौवनः ॥ १३ ॥

सौहित्यमेपां गत्वा तु भवत्यमरसन्निभः ।
स्वयं चास्योपतिष्ठन्ते श्रीवेदा वाक् च रुपिणी ॥ १४ ॥
(इति केवलामलकरसायनम् ।)

ब्रह्मचारित्वेनेन्द्रियनियमे लब्धेऽपि यतेन्द्रियपदसंयन्त्र
इन्द्रियनियमातिशयोपदर्शनार्थः । पीपादिषु संवत्सरान्तं
नियमदिनादारभ्य वर्षपूर्णेन क्षेयम् । फाल्गुमीमिलसन्धे
प्रायेति शेषः । ‘न ह्रमगारोहेत्’ (सू. अ. ८) इत्यस्यैव आश्रय
ह्रममिति वचनेनापवादः । अपत्र ब्रमेति ओहारे अपत्र ।
अमृतागमादिति अमृतागमपर्यन्तम् । सौहित्यमेपांमिति करणे
पक्षे । नापिणीति तद्विष्टानी देवता ॥ ९-१४ ॥

विफलया रसे मूत्रे गर्वां शारे च लावणे ।
क्रमेण चेद्भुदीक्षारे किमुकक्षार एव च ॥ १५ ॥
शौक्यायसस्य पत्राणि वह्निवर्णानि साधयेत् ।
चतुरङ्गुलदीर्घाणि तिलोत्सेधतनूनि च ॥ १६ ॥
शाय्या तान्यज्जनामानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
तानि चूर्णानि मधुना रसेनामलकस्य च ॥ १७ ॥
युक्तानि लेहवत् कुम्भे स्थितानि घृतभाषिते ।
संवत्सरं निघेयानि ययपल्ले तथैव च ॥ १८ ॥
दद्यादालोडनं मासे सर्वत्रालोडयन् मुधः ।
संवत्सरस्यैव तस्य प्रयोगो मधुसर्पिया ॥ १९ ॥
आतः प्रातर्वलापेक्षीं सालम्पं जीर्णं च भोजनम् ।
एष एव च लोढानां प्रयोगः संस्क्रीतितः ॥ २० ॥
नाभिघातेन वातकृजैरया न च मृनुना ।
स घृष्यः स्याद्ब्रजप्राणः सदा चातिथलेन्द्रियः ॥ २१ ॥
धीमान् यशस्वी यापितकृजैः धृतघारी महार्थनः ।
भवेत् समां प्रयुज्जानो नरो लोह्ररसायनम् ॥ २२ ॥
अनेनैव विधानेन हेङ्गस्य रजतस्य च ।
आयुःप्रकर्षकृत्तिहः प्रयोगः सर्वयोगनुत् ॥ २३ ॥

(लोहादिरसायनम् ।)

खर इति पीप्रावितशरीरदेके । खारे लावण इति प्लवि-
प्लवाः खारे । सामर्थेति निर्वापयेत् । लोढानामित्यनेनैव
लोढानांनिविष्टयोः सुवर्णरजतयोर्ग्रहणे तिष्ठे पुनश्चयोर्वर्ण
तयोर्विशेषेणादरोपदर्शनार्थम् । रसायनप्रभावादेव ब्रह्म-
नलमिति क्षेयम् ॥ १५-२३ ॥

पेन्दी मत्स्याख्यको ब्राह्मी वचा ब्रह्मसुवर्चला ।
पिप्पल्यो लवणं हेमं शङ्खपुष्पी विपं घृतम् ॥ २४ ॥
एषां त्रिवक्त्रकान् भाषान् ह्रमसर्पिविधैर्बिना ।
द्वौ यवौ तत्र हेमस्तु तिलं दद्याद्वक्त्रस्य च ॥ २५ ॥
सर्पिषश्च पलं दद्याच्चर्दकं कथं प्रयोजयेत् ।
घृतप्रभूतं सक्षौद्रं जीवं चात्रं प्रशस्यते ॥ २६ ॥

१ ‘वापयेत्’ इति पा० । २ ‘तिलोत्सेधतनूनि’ इति पा० ।

३ ‘जम्बी च’ इति पा० । ४ ‘महाबलः’ इति पा० ।

५ ‘शुद्धस्य’ इति पा० ।

जराव्याधिप्रशमनं स्मृतिमेधाकरं परम् ॥
आयुष्यं पौष्टिकं धन्यं स्वरचरणप्रसादनम् ॥ २७ ॥
परमोजस्करं चैतत् सिद्धमेन्द्रं रसायनम् ॥
नैनत् प्रसहते कृत्या नालक्ष्मीनं विषं न रुक् ॥ २८ ॥

श्वित्रं सकुष्ठं जठराणि शुल्माः
ध्नीहा पुराणो विपमज्वरश्च ।

मेधास्मृतिज्ञानहराश्च रोगाः

शाम्यन्त्यनेनातिबलाश्च घाताः ॥ २९ ॥

(इत्येन्द्रं रसायनम् ।)

मत्स्याख्यको मरुतिरिति लोके क्वातः अन्ये तु ऐन्द्रीमेदं
मत्स्याख्यकमाहुः । त्रिवक्शमिति त्रिवैवप्रमाणम् । घृतप्रभू-
तमित्यत्र विशेषणम् । इत्या अविचारः ॥ २४-२५ ॥

मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः प्रयोज्यः
क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।

रसो शुद्धव्यास्तु समूलपुण्याः

फलकः प्रयोज्यः सलु शङ्खपुण्याः ॥ ३० ॥

आयुःप्रदान्यामयनाशनानि
यत्नामिवर्णस्वरचर्चनानि ।

मेध्यानि चैतानि रसायनानि

मेध्या विशेषेण च शङ्खपुण्या ॥ ३१ ॥

(मेध्यरसायनानि ।)

मण्डूकपर्ण्या इत्यादयश्चत्वारो योगाः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

पञ्चाष्टौ सप्त दश वा पिप्पलीर्मधुसर्पिषा ।

रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ॥ ३२ ॥

तिलस्तिक्तस्तु पूर्णकं भुक्त्याऽग्रे भोजनस्य च ।

पिप्पल्यः किंशुकक्षारभाविता घृतभजिताः ॥ ३३ ॥

प्रयोज्या मधुसंसिद्धा रसायनगुणैर्विणा ॥

जेतुं कासं क्षयं शोषं द्यासं ह्रिक्कां गलामयान् ॥ ३४ ॥

अर्शसि ग्रहणीदोषं पाण्डुतां विपमज्वरम् ।

वैस्वर्घ्यं पीनसं शोफं शुल्मं वातबलासकम् ॥ ३५ ॥

(इति पिप्पलीरसायनम् ।)

पञ्चैलादी संख्याव्यतिक्रमेणानुसंख्यानामपि पिप्पलीना-
मुपयोगं सूचयति । यद्यपि “जीणि इत्याणि नालुपयुञ्जीत
पिप्पली क्षारो रुचयन्” (वि. श. १) इत्युक्तं, तथाऽपीह इत्या-
न्तरसंयुक्तानां पिप्पलीनामभ्यासो न विरुद्धः किंवा, उपपि-
प्पलीरसायनव्यतिरेकेणोत्सर्गापवादव्यायात् स निषेधो हेयः ।

किंशुकः फलाशः ॥ ३२-३५ ॥

क्रमवृद्ध्या दशाहानि दशपिप्पलिकं दिनम् ।

धर्धयेत् पयसा सार्धं तथैवापनयेत् पुनः ॥ ३६ ॥

‘मत्स्याख्यको मरुटीरिति लोके’ इति पा० । २ ‘त्रिवक्शप्रमा-
णतुल्याय’ इति पा० ।

च. स. ४५

जीर्णं जीर्णं च भुञ्जीत पष्टिकं क्षीरसर्पिषा ।

पिप्पलीनां सहस्रस्य प्रयोगोऽयं रसायनम् ॥ ३७ ॥

पिष्टास्ता बलिभिः सेव्याः श्रुता मध्यबलेनैरेः ।

घूर्णाकृता ह्रस्ववलयैर्योज्या दोषामयान् प्रति ॥ ३८ ॥

दशपिप्पलिकः श्रेष्ठो मध्यमः षट् प्रकीर्तितः ।

प्रयोगो यत्किमपर्यन्तः स कनीयान् स चावलेः ॥ ३९ ॥

इहणं स्वयमायुष्यं ध्नीहोदरविनाशनम् ।

पयसः स्थापनं मेध्यं पिप्पलीनां रसायनम् ॥ ४० ॥

(इति पिप्पलीवर्धमानं रसायनम् ।)

पिप्पलीवर्धमानमाह—क्रमवृद्ध्यादि । दशपिप्पल्यो यत्र
वर्धयेत् तद्दिनं दशपिप्पलिकं, तेन प्रबलं दशपिप्पल्यो वर्ध-
नीया इत्यर्थः, तत्त्वोक्तमिति त्रिनेत्रैर्द्विहानिक्रमेणैकैव सहस्रं
पूर्णं भवति । ‘घूर्णाकृता’ इत्यत्र ‘घोतीकृता’ इति वा पाठः ।
पिप्पलीवर्धमानकममुकमुकृष्टं दर्शयन्परमपि वर्धमानकमद्वयं
मध्यमत्वावरत्नाभ्यामाह—दशैलादि । षट् प्रकीर्तित इति
षट्कृता पूर्वाचार्यैरुक्तः । अपर्यन्त इत्यस्यान्ते पिप्पलीन्या-
वस्थानात् पिप्पलीत्रिकैश्च इतिर्भवति, ततो दशपिप्पलीके
दशैवान्ते भवन्ति ॥ ३६-४० ॥

जरणान्तेऽभयामेकां प्राग्भुक्तात् द्वे विभीतके ।

भुक्त्वा तु मधुसर्पिर्भ्यां चावार्पामलकानि च ॥ ४१ ॥

प्रयोजयन् समामेकां त्रिफलाया रसायनम् ।

जीवेद्वर्पशतं पूर्णमजरोऽप्याधिरेव च ॥ ४२ ॥

(इति त्रिफलारसायनम् ।)

त्रैकलेनायसीं पार्शीं कल्केनालेपयेत्तयाम् ।

तमहोरात्रिकं लेपं पिबेत् क्षौद्रोदकाद्भुतम् ॥ ४३ ॥

प्रभूतलोहमशनं जीर्णं तत्र प्रशस्यते ।

अजरोऽदृक् समभ्यासाज्जीवैष्ये समाः शतम् ४४

(इति त्रिफलारसायनमपरम् ।)

मधुकेन तुगाक्षीयां पिप्पल्या क्षौद्रसर्पिषा ।

त्रिफला सितया चापि युक्ता सिद्धं रसायनम् ४५

(इति त्रिफलारसायनमपरम् ।)

सर्वलैहैः सुवर्णेन वचया मधुसर्पिषा ।

विहङ्गपिप्पलीभ्यां च त्रिफला लवणेन च ॥ ४६ ॥

सर्वत्तरप्रयोगेण मेधास्मृतिबलाप्रदा ।

मवत्यायुःप्रदा धन्या जरारोगनिवर्हणी ॥ ४७ ॥

(इति त्रिफलारसायनमपरम् ।)

जरणान्त इत्यादौ मधुसर्पिर्भ्यामिति अमरां विभीतके

आमलकानीत्यनेन च सूच्यते । मधुकेनेत्यादिरेकः प्रयोगः ।

सर्वलैहैरित्यायपरः । लैहैरित्युक्ते सुवर्णे प्राप्ते सुवर्णेनेतिपदं

लैहैवेनाभिप्रसिद्धस्याग्रहणनिरासार्थम् ॥ ४१-४७ ॥

१ ‘घोतीकृता’ इति पा० । २ ‘वर्धमानपिप्पलीरसायनम्’ इति पा० ।

अनम्लं च कपायं च कटु पाके शिलाजतु ।
नात्युष्णशीतं धातुभ्यश्चतुर्भ्यस्तस्य संभवः ॥ ४८ ॥
हेत्रश्च रजतात्ताम्राद्वरात् कृष्णायसादपि ।

रसायनं तद्विधिभिस्तद्विष्यं तच्च रोगानुत् ॥ ४९ ॥

शिलाजतुरसायनं दर्शयितुं शिलाजतुनोऽभ्यर्हितस्य गुणा-
मेव तावदाह—अनम्लमिलादि । वरादिति धेष्टात् । सुशुते
गयपि त्रुसीसनवं प्रक्षिप्य पृथिविशिलाजतु सामान्येन रोगे
रसायनाधिकारे चोक्तं, तथाऽपीह रसायनाधिकारे तदधिकृष्ट-
चतुर्विधयोगेनाम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

धातपित्तकफमैत्रं निर्युद्धेस्तत् सुभावितम् ।

धीर्योक्तकपं परं याति सर्वैरैकैकशोऽपि यः ॥ ५० ॥

प्रक्षिप्तोऽतमप्येनत् पुनस्तत् प्रक्षिपेद्रसे ।

कोष्णे सप्ताहमेतेन विधिना तस्य भावना ॥ ५१ ॥

पूर्वोक्तेन विधानेन लोहेऽर्थाङ्गैः सह ।

तत् पीतं पयसा दद्याद्दीर्घमायुः सुप्तान्वितम् ॥ ५२ ॥

जराव्याधिप्रशमनं देहदार्ढ्यकरं परम् ।

मेधास्मृतिकरं घन्यं क्षीराशी तत् प्रयोजयेत् ॥ ५३ ॥

प्रयोगः सप्तसप्ताहाख्यधैकक सप्तकः ।

निर्दिष्टलिपिप्रस्तस्य परो मध्येऽवरस्तथा ॥ ५४ ॥

पलमर्धपलं कर्षा भाजा तस्य मित्रा मता ॥

शिलाजतुमात्राविधिमाह—प्रक्षिप्तेत्यादि । प्रक्षिप्तानन्त-
रसुद्धं प्रक्षिप्तोद्धतम् । लोहेः सहति आशानियमे लोहेत-
मानमागता शिलाजतुनः । प्रयोगः सप्तसप्ताहा इति सप्तस-
प्ताहव्यापकप्रयोग इत्यर्थः, एवं त्रयधैक सप्तक इत्यत्रापि
बोध्यम् ॥ ५०-५४ ॥—

जातोर्विशेषं सर्वाधिकं तस्य बह्याभ्यतः परम् ॥ ५५ ॥

हेमाद्याः सूर्यसंतप्ताः स्रवन्ति गिरिधातवः ।

जत्वामं मृदुसूक्ष्माच्छं यन्मलं तच्छिलाजतु ॥ ५६ ॥

मधुरश्च सत्तित्तश्च अपापुष्पनिमञ्च यः ।

कटुर्विपाके शीतश्च स सुवर्णस्य निम्रवः ॥ ५७ ॥

कृष्यस्य कटुकः श्वेतः शीतः स्वादु विपच्यते ।

ताम्रस्य घर्हिकण्ठाभस्तिकोष्णः पच्यते कटु ॥ ५८ ॥

पस्तु शुग्गुलुकाभास्तित्तको लघुणान्वितः ।

कटुर्विपाके शीतश्च सर्वश्रेष्ठः स चायसः ॥ ५९ ॥

गोमूत्रगन्धयः सर्वे सर्वकर्मसु योगिकाः ।

रसायनप्रयोगेषु पश्चिमस्तु विशिष्यते ॥ ६० ॥

यथाक्रमं वातपित्ते श्लेष्मपित्ते कफे त्रिषु ।

विशेषतः प्रशस्यन्ते मला हेमादिधातुजाः ॥ ६१ ॥

सविधिमिति विमानसहितम् । शिलाजतुविधानं च नया-
क्रमं 'वातपित्ते' इत्यादिप्रत्ययेन वक्ष्यामः । हेमादिशब्देनेह
हेमादिप्रभवस्थानभूतानि लोच्यते, यतो न सासावृ ह्यध-
र्मादिभ्य एव शिलाजतु सपति । मूलं मज्जाम्, अर्धं

। १ 'कैमपित्ते' इति पा० ।

सच्छम् । यस्तु रूपमयं कटुरसं विद्वदः साङ्गः पाक उक्तः
स उत्सर्गपथादभ्यासेन हेयः । वीर्यं ॥ तावन्मयस्य तथा
प्रधानं च शीतद्रव्यकानामत्युष्णशीतवीर्यताया अवकाशो
नास्ति, अतः सामान्यगुणकथने नात्युष्णशीतमित्तिप्रदेन उष्णस्य
शीतस्य च वीर्यस्य प्रकाशं निषिध्यते; तेनानुष्णाशीतत्वं विधी-
यते । ततश्च शिलाजतुनि वीर्यं शीतमुष्णं वाऽभिहितमपि न
बलवद्भवतीति लभ्यते ॥ ५५-६१ ॥

शिलाजतुप्रयोगेषु विदाहीनि शुरुणि च ।

वर्जयेत्सर्वकालं तु कुलट्यान् परिवर्जयेत् ॥ ६२ ॥

ते ह्यत्यन्तविषद्वत्त्वादभमनो मेदनाः परम् ।

शोके दृष्टास्ततस्तपोऽयं प्रयोगः प्रतिषिध्यते ॥ ६३ ॥

पयोऽति तक्राणि रसाः स्यूपा-

स्तोयं समूत्रा विविधाः कपायाः ।

आलोडनार्थं गिरिजस्य शस्ता-

स्ते ते प्रयोजयाः प्रलमीक्ष्य कार्यम् ॥ ६४ ॥

न शोऽस्ति रोगो भुवि साध्यरूपः

शिलाद्वयं यं न जयेत् प्रसह्य ।

तत् कालयोगैर्विधिभिः प्रयुक्तं

सस्यस्य चोर्जा विपुलां वताति ॥ ६५ ॥

(इति शिलाजतुरसायनम् ।)

तत्र श्लोकः ।

करप्रचित्तिकेः पादे दश पदं च महर्पिणा ।

रसायनानां सिद्धानां संयोगाः समुदाहृताः ॥ ६६ ॥

इत्यग्निवेशाकृते तन्मे चरकप्रतिस्संस्कृते चिकि-

त्सास्थाने प्रथमेऽध्याये करप्रचित्तीयो

नाम रसायनपादस्तृतीयः ॥ ३ ॥

शिलाजतुप्रयोगेऽपि बहुवचनमालोडनादिमेतेन प्रयोग-
मेवं शुद्धिस्तुल्य हेयम् । शिलाजतुप्रयोगे शुशनिषेधेऽपि
विशेषवचनात् क्षीरादिप्रयोगः । सर्वकालमिति वावद्वत्तवर्ग-
हिता शुभाः सन्ति । केचित्तु पावजीवं कुलटयवर्जनमाहुः,
यदुक्तं सुश्रुते "तद्गन्धितः कपोताश्च कुलट्याश्च विषज्जेयेत्"
(सु. नि. अ. १३) इति । शिलाजतुप्रयोगं स्तौति—न शोऽ-
स्तीत्यादि ॥ ६२-६६ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामानुवंदनीपिकायां चरक-
सायनार्थव्याख्यां चिकित्सास्थाने प्रथमेऽध्याये कर-
प्रचित्तीयो नाम रसायनपादस्तृतीयः ॥ ३ ॥

चतुर्थः पादः ।

अथात आनुवंदसमुत्पत्तीर्य रसायनपादं

व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ॥ साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

१ 'अह' इति पा० । २ 'कुलट्यान्' इति पा० । ३ 'शुक्तानि'
इति पा० ।

आयुर्वेदसमुपानीयो नाम रसायनपाद पारिवेष्ट्यादुच्यते ।
आयुर्वेदसमुपानमस्मिन्नस्तीति मत्वर्थायच्छप्रत्ययेणायुर्वेदसमु
पानीय ॥ १ ॥ २ ॥

अथ यत्तु कदाचिच्छालीना यायावरश्च आ
म्यौपध्याहारा सन्त सापथिकाः स्यैव गनातिक
ल्याश्च प्रायेण वभूयुः । ते सर्वोसाभिर्तरेष्वन्यताना
मसमर्था सन्तो ग्राम्यवासकृतमात्मदोष मत्वा पू
धेनिवासमपगतग्राम्यदोष शिव पुण्यमुदार मेध्यम
गम्यमसुकृतिभिर्गन्नाप्रभयममरगन्धर्वैकित्तरानुच
रितमनेकरत्ननिचयमचिन्त्याद्भुतप्रभाय ब्रह्मपिसि
द्धचारणानुचरित दिव्यतीर्थाधिप्रभयमतिशरण्य
हिमधन्तममराधिपतिशुत जगमुर्ध्वक्षिरोऽन्वितसि
द्धकल्पपागस्त्यपुलस्त्यधामदेयासितगौतमप्रभृतयो
महर्षयः ॥ ३ ॥

नवीणां शालीनत्व यायावरश्च यः कर्मविशेषपतिप्रहात् ।
सपक्षमनु उपयुज्यन्त इति सापथिका । नातिकल्या इति नाति
नीरोगा । इतिकल्पिता व्यापार । इन्द्रपयायक्यन स्तुत्यर्थं
स्तुतिधेयमिन्द्रस्यायुर्वेदप्रकाशकत्वात् ॥ ३ ॥

तानिन्द्र सहस्रद्वगमरगुरुधर्वीत्-स्वागत ब्र
ह्मपिदा ज्ञानतपोधनाना ब्रह्मर्षीणाम् । अस्ति ननु यो
ग्लानिप्रभायत्व वैश्वर्यं वैषण्य च ग्राम्ययासद्वत
मसुखमसुखानुबन्ध च, ग्राम्यो हि वासो मूलमश
स्ताना, तत् इत पुण्यकृद्भिर्नुग्रह प्रजाना स्वश
रीरमवैक्षितु काल कालश्चायमायुर्वेदोपदेशस्य ब्र
ह्मर्षीणाम्, आत्मन प्रजाना यानुग्रहार्थमायुर्वेदम
भिनौ मह्य प्रायच्छता, प्रजापतिरभिव्या, प्रजाप
तये ब्रह्मा, प्रजानामल्पमायुर्जराव्याधियहुलमसुख
मसुखानुबन्धमल्पत्यादृश्यतपोदमनियमदानाभ्य
यनसचय मत्वा पुण्यतममायु प्रकर्षकर जराव्या
धिप्रशमनमूर्जस्करममृत शिव शरण्यमुदार भव
न्तो मत्त श्रोतुमर्हताधोपधारयितु प्रकाशयितु च
प्रजानुग्रहार्थमार्पे ब्रह्म च प्रति मैत्री कारुण्यमात्म
नश्चानुत्तम पुण्यमुदार ब्राह्ममक्षय कर्मेति ॥ ४ ॥

तच्छ्रुत्वा विबुधपतिवचनमृपय सर्वेष्वामरवर
मृग्भिस्तुष्टु, प्रहृष्टाश्च तद्वचनममिनन दुश्चेति ५

असुखानुबन्धमिति रोगरूपमसुखमनुब्रह्मलीलसुखानुबन्ध
म् । मूलमिति कारणम् । कृत प्रजानामनुग्रह इति श्रावे
स्थिता आयुर्वेदोकारोग्यसाधनधर्मादिप्रकाशनेन प्रजानुग्रह
कृत एवेत्यर्थः । अथ शब्द उभाभ्यां कालशब्दाभ्या यो न

नीय । प्रजापतये ब्रह्मति च्छेद । प्रजानामल्पादिकमायुर्मन्त्रेति
योजना । अल्पत्वात् 'आयुष इति शेषः । अल्पस्त्वय प्रभृतीना
सचयोऽस्मिन् अल्पे आयुषि तत् तथा । प्रतिशब्दो मैत्र्या
दिभि प्रत्येक संबध्यते । अथशब्दव्याधिकारे । तेन मैत्रीका
प्याली-वधिकृत्य य ब्रह्मा प्रजापतयेऽदात्त तमनुश्रोतुमर्हतेति
योजना । यद्यपि च ऋषयो भरद्वाजद्वारा इन्द्राधिगतायु
र्वेदा तथाऽपि ग्राम्यवासकृतमनोग्लान्या न तथा स्फुटार्थो
वर्तत इति शङ्का पुनरिन्द्रस्यानुपादिशति ॥ ४ ॥ ५ ॥

अथेन्द्रस्तदायुर्वेदामृतमृपिभ्यः सक्राम्योवाच-
स्तत् सर्वमनुष्ठेयम्, अथ च शिव कालो रसायना
ना, दिव्याश्चोपधयो हिमवत्प्रभवा प्रातर्वीर्या त
द्यथा-वेन्द्री, ब्राह्मी पयसा, क्षीरपुष्पी, धावणी,
महाभावणी, शतावरी, विदारी, जीवन्ती, पुनर्नद्या,
नागयला, खिरा, यचा छत्रा, अतिच्छत्रा, मेदा,
मेहामेदा, जीवनीयाश्चान्या पयसा प्रयुक्ता पण्मा
सात् परमायुर्वेयश्च तरुणमनामयस्य स्वरवर्णसप
दमुपचय मेधा स्मृतिमुत्तमयलमिष्टाश्चापरान् भा
यानावहन्ति सिद्धा ॥ ६ ॥ (इतीन्द्रोक्त रसायनम्) ।

महाधावणी अलमुपा । अतिच्छत्रा मधुरिका ॥ ६ ॥

ब्रह्मसुवर्चला नामौपधियां हिरण्यक्षीरा पुष्कर
सदृशपत्रा, आदित्यपर्णी नामौपधियां सूर्यकान्तेति
विज्ञायते सुवर्णक्षीरा सूर्यमण्डलाकारपुष्पा च,
नारीनामौपधिरश्वलेति विज्ञायते या वल्यजस
दशपत्रा, काष्ठगोधा नामौपधिरगंधाकारा सर्पा
नामौपधि सर्पाकारा, सोमो नामौपधिराज पञ्च
दशपर्षी स सोम इव हीयते धर्षते च, पद्मा नामी
पधि पद्माकारा पद्मरक्ता पद्मगन्धा च अजा
नामौपधिरजश्वहीति विज्ञायते, नीला नामौपधिरु
नीलक्षीरा नीलपुष्पा रत्नाप्रतानयहुलेति । आ
सामोपधीना या यामेधोपधमेत तस्यास्तस्या
स्वरसस्य सौहित्य गथा ज्ञेदभाषितायामार्द्रपला
शदोर्ण्या सपिधानाया दिग्वासा शयीत, तत्र
प्रलीयते, पण्मासेन पुन समवति, तस्याज पय
प्रत्यवस्थापन पण्मासेन देयतासुरी भवति
वयोवर्णस्तरादृतिवलयप्रभाभि, स्य चास्य सर्व
वाचोगतानि प्रादुर्भवन्ति, दिव्य चास्य चक्षु
श्रोत्र च भवति गतिर्योजनसहस्र, दशवर्षसहस्रा-
ण्यायुरनुग्रह्य चेति ॥ ७ ॥

ब्रह्मसुवर्चलाप्रभृतयो यथोक्तलक्षणा दिव्योपधयो नातिप्र
सिद्धा । आदित्यपर्णी सूर्यावतमेव देशविशेषजात केचिद्वर्ण

१ स्वशरीरमरिचि कालश्चाद इति पा० । २ रोगरूपमनुब
मनुब्रह्मलीलसुखानुबन्धम् इति पा० ।

१ हिमवत प्रभावात् इति पा० । २ पुनरजसवृद्धपत्रा इति
पा० । ३ पञ्चदशपर्षी इति पा० ।

यन्ति । अथयलेति ज्ञायत इति ऋषिभिरैवानेन नाम्ना ज्ञायते,
न लौकिकैर्लोकाप्रसिद्धत्वात् । सोम इव वर्धते हीयत इति यथा
सोमवृद्धिर्यौ, तथा तत्कालमेव तस्य वृद्धिर्यौ भवतः । प्र-
तीयत इति इतो भवति, अन्ये तु मूर्च्छतीति वर्णयन्ति ।
प्रलयस्थापनमिति आहारसेवनां योज्यमित्यर्थः । सर्ववाचोय-
तानि सर्ववैद्यक्यविशेषाः ॥ ७ ॥

भवन्ति चात्र ।

विष्यानामोपधीनां यः प्रभावः स भवद्विवैः ।
शक्यः सोढुमशक्यस्तु स्यात् सोढुमकृतात्मभिः ५
ओपधीनां प्रभावेण तिष्ठतां स्ये च कर्मणि ।
भवतां निखिलं श्रेयः सर्वमेवोपपत्त्यते ॥ ९ ॥
यानप्रसूयैर्गृहस्थैश्च प्रयतैरन्यतात्मभिः ।
शक्या ओपधयो होताः सेवितुं विषयामिजाः १०

एतद्विष्यं रसायनद्विपिभिरुद्विवैर्वा सेव्यमिति दर्शयन्नाह-
विष्यानामित्यादि । विषयामिजा इति स्तोत्रितपुण्यदेशे जाता
इत्यर्थः, शशुषे तु देशे दिव्यौपधिमन्त्रेण न भवति, भव-
न्त्योऽपि निर्वाणं मन्वन्तीति भावः ॥ ८-१० ॥

योस्तु क्षेत्रगुणैस्तेषां मध्यमेन च कर्मणा ।
मृद्वीर्यैरतस्तासां विधिर्होयः स एव तु ॥ ११ ॥
पर्यष्टुं ताः प्रयोक्तुं वा येऽस्तमर्याः सुखार्थिनः ।
रसायनविधिस्तेषामयमन्यः प्रशस्यते ॥ १२ ॥

संप्रति प्रशङ्कवर्चसापीनं यथा मृद्वीर्यवर्धं भवति, तदाह—
माह्विवादि । क्षेत्रगुणैरिति हिमालयादिप्रवस्यदेशस्यतिरिक्त,
क्षेत्रपर्मैः । तेषामिति ऋषियतिरिक्तानां वागप्रस्थापीनाम् ।
मध्यमेन च कर्मणेति अस्त्वन्मध्यमेन; किंवा, अतिसिद्ध-
ताश्चेति ॥ ११ ॥ १२ ॥

यस्यानां जीयनीयानां गृहणीयाश्च या दश ।
वयसः स्थापनानां च पदिरस्वासनस्य च ॥ १३ ॥
खर्जुराणां मधूकानां मुस्तानामुत्पलस्य च ।
मृद्वीकानां पिडङ्गानां पचायाश्चित्रफलय च ॥ १४ ॥
शतावर्याः पयस्यायाः पिप्पल्या जोङ्गकस्य च ।
क्षत्र्या नागवलायाश्च द्वारदाया धवस्य च ॥ १५ ॥
त्रिफलाकण्टकायीश्च विदार्याश्चन्दनस्य च ।
इक्ष्वाणां शरमूलानां श्रीपर्ण्यास्तित्तिशस्य च ॥ १६ ॥
रताः पृथक् पृथग्भावाः पलाशद्वार एव च ।
एषां पलोन्मिताश्च भागान् षडो गव्यं चतुर्गुणम् १७
द्वे पात्रे तिलतेलस्य द्वे च गव्यस्य सर्पिषः ।
तत् साध्यं सर्वमेकत्र सुतिष्ठं ज्येष्ठमुदरेत् ॥ १८ ॥
तत्रामलकचूर्णानामादकं शतभाषितम् ।
स्त्रासेनेव दातव्यं क्षौद्रस्याग्निवयस्य च ॥ १९ ॥

शक्यचूर्णपात्रं च प्रथमेकं प्रदापयेत् ।
तुगाक्षीयोः सपिप्पल्याः स्थाप्यं संमूर्च्छितं च तत् ॥
सुचौक्षे मातिके कुम्भे मासाधं घृतभाषिते ।
मात्रामत्रिस्रमां तस्य तत् कर्ष्यं प्रयोजयेत् ॥ २१ ॥
हेमताम्रप्रार्थनानामयसः स्फटिकस्य च ।
मुकावैद्यशङ्खानां चूर्णानां रजतस्य च ॥ २२ ॥
प्रक्षिप्य षोडशीं मात्रां विहायायासमैधुनम् ।
जीर्णं जीर्णं च मुञ्जीत पष्टिकं क्षीरसर्पिपा ॥ २३ ॥
सर्वरोगप्रशमनं वृष्यमायुष्यमुत्तमम् ।
सत्त्वस्मृतिशरीराग्निबुद्धीन्द्रियबलप्रदम् ॥ २४ ॥
परमूर्जस्कंदं चैव वर्णस्वरकरं तथा ।
विपालक्ष्मीप्रशमनं सर्ववाचोगतप्रदम् ॥ २५ ॥
सिद्धार्थतां चाग्निवर्धं यक्षश्च
प्रजाप्रियत्वं च यशश्च लोके ।
प्रयोज्यमिच्छद्भिरिदं यथाव-
द्रसायनं प्राप्नुम्वारवीर्यम् ॥ २६ ॥
(इतीन्द्रोकररसायनमपरम् ।)

यस्यानामित्यादौ योजकमगुह । द्वारदा शाकतरुः, कपि-
कच्छुर्गौ । श्रीपर्णी याम्भारी । पलाशद्वारः पलाशद्वारोद-
कम् । सुचौक्ष इति सुविबुद्धे । अग्नितामिति अश्वमुह-
पास । षोडशीं मात्रामिति आमलकादिचूर्णपुरुषपुतापेक्षया
षोडशभागे हेमादिचूर्णाद्भावाः ॥ १३-२६ ॥

समर्थानामरोगाणां धीमतां नियतात्मनाम् ।
कुटीप्रवेशः क्षर्णिनां परिरुद्धयतां हितः ॥ २७ ॥
अतोऽन्यथा तु ये तेषां सौर्यमावृत्तिको विधिः ।
तयोः श्रेष्ठतरः पूर्वो विधिः स तु सुदुष्करः ॥ २८ ॥
रसायनविधिश्चंशाज्ञायेरन् व्याधयो यदि ।
यथास्वमौपधे तेषां कार्यं मुत्तया रसायनम् ॥ २९ ॥
कुटीप्रवेशिकरसावविषयाद् यातापिकरसायनविषयाद्
पुरुषानाह—समर्थानामित्यादि । क्षर्णिनामिति कुतश्चानाम् ।
सूर्यमावृत्तेवशादपि किञ्च इति सौर्यमावृत्तिकः ॥ २७-२९ ॥
सत्यवादिनमयोधे निवृत्तं मधमैधुनात् ।
अहिंसकमनायासं प्रशान्तं म्रियवादिनम् ॥ ३० ॥
जपशौचपरं धीरं दाननित्यं तपस्विनम् ।
देवगोब्राह्मणाचार्येणुवृद्धाद्येनै रतम् ॥ ३१ ॥
आनुशंस्यपरं नित्यं नित्यं कष्टणवेदिनम् ।
समजागरणस्यमं नित्यं क्षीरपुताशिनम् ॥ ३२ ॥
देशकालप्रमाणं युक्तिसमनहङ्कृतम् ।
शस्ताचारमसंकीर्णमध्यात्मप्रवणेन्द्रियम् ॥ ३३ ॥
उपासितारं बुद्धानामास्तिकानां जितारमनाम् ।
धर्मशास्त्रपरं विद्यापरं चित्तरसायनम् ॥ ३४ ॥

गुणैरैतैः समुदितः (तैः) प्रयुक्ते यो रसायनम् ।
रसायनगुणान् सर्वान् यथोक्तान् स समश्नुते ॥३५॥
(इत्याचाररसायनम् ।)

सामान्येन रसायनविषयपुरुषगुणानाह—सखवादिनमि-
त्यादि । कथंया वरुनि पश्यतीति कथंवेदी । अस्वीकृतः
अस्वीकृतोऽस्वीकृतः । नित्यं रसायनप्रयोगो यस्य स नित्यरसायनः
॥ ३०-३५ ॥

यथास्थूलमनिघ्राह्यं होपाच्छरीरमस्मात् ॥
रसायनगुणैर्जन्तुर्गुण्यते न कदाचन ॥ ३६ ॥
योगा ह्यायुःप्रकर्षार्थं जरारोगनिवर्हणः ।
मनःशरीरशुद्धानां सिध्यन्ति प्रयत्नात्प्रमात् ॥ ३७ ॥
तदेतन्न भवेद्वाच्यं सर्वमेव हतात्मसु ।
अस्वीकृतोऽद्विजातिभ्यः शुभ्रपा येषु नास्ति च ३८

मनःशुद्धिं प्रयत्नात्प्रमात् लब्ध्वा यो पुनर्नद्विधानमिति-
रमानसगुणेषु प्रयत्नात्प्रमात् अभ्यर्द्धिततत्पदार्थम् । अस्वी-
कृतोऽद्विजातिभ्यो येषु च पुरेषु शुभ्रपा नास्ति तेषु नैतन्न
वाच्यमिति योजना ॥ ३६-३८ ॥

ये रसायनसंयोगा दृष्ट्ययोगाश्च ये मत्ताः ।
यद्यपि विकाराणां सर्वं तद्वैद्यसंश्रयम् ॥ ३९ ॥
प्राणाचार्यं बुधस्तत्सादीमन्तं वेदपात्रम् ।
अभिनवायि देवेन्द्रः पूजयेदतिशक्तिनः ॥ ४० ॥
अभिनवो देवमिषो यश्चावाहयति स्मृतौ ।
यश्चास्य हि शिरदिच्छन्नं पुनस्ताभ्यां समुद्धितम् ॥ ४१ ॥
प्रशीर्णां दधानाः पूष्णो नैवे नष्टे भगस्य च ।
दक्षिणश्च भुजस्तम्भस्ताभ्यामेव चिकित्सितः ॥ ४२ ॥
चिकित्सितश्च शीतोऽशुर्गृहीतो राजयत्प्रमात् ।
सोमामिपतितश्चन्द्रः कृतस्ताभ्यां पुनः सुखी ॥ ४३ ॥
मार्गवक्ष्ययनः कामी धृष्टः सन् विरुद्धं गतः ।
प्रीतवर्षस्वरोपेतः कृतस्ताभ्यां पुनर्युय ॥ ४४ ॥
एतैश्चान्यैश्च बहुभिः कर्मभिर्मिपगुच्छम् ।

बभूवतर्भुशं पूज्याविन्द्रादीनां महात्मनाम् ॥ ४५ ॥
प्रहाः स्तोत्राणि मन्त्राणि तथा नानाहर्षाणि च ।
धृष्टाश्च पश्यस्ताभ्यां प्रकल्पन्ते द्विजातिभिः ॥ ४६ ॥
प्रातश्च सवने सोमं शक्तोऽभिव्यां सदाश्रुते ।
सौत्रामण्यां च भगवानभिव्यां सह मादत्ते ॥ ४७ ॥
इन्द्राग्नी चाभिनवौ चैव स्तूयन्ते प्रायश्चित्तो द्विजैः ।
स्तूयन्ते वेदवाक्येषु न सत्याऽन्या हि वैक्ताः ॥ ४८ ॥
अजरैरमरैस्तावद्विभुधैः साधिपैर्भुवैः ।
पूज्यते प्रयतैरेवमभिनवो मिपजाविति ॥ ४९ ॥

१ 'अस्वीकृतः-कुलन' इति पा० । २ 'नित्य योगेन' इति पा० ।
३ 'अस्वीकृतः' इति पा० । ४ 'तथाऽन्यानि हवीनि च' इति पा० ।
५ 'युमाश्च' इति पा० ।

संप्रति रसायनादिसिद्धिर्वैद्यकीना, तेन वैद्यस्तुतिमारभते
—य इत्यादि । प्राणाचार्यमित्यत्र 'प्राणिवर्यम्' इति वा पाठः;
तत्र प्राणिना बर्गः श्रेष्ठः प्राणिवर्यः । यत्तं वदत इति यक्षवाहो ।
एतद्यक्षवाहत्वेव दर्शयति—दक्षस्य हीत्यादि । पूष्णः सूर्यस्य,
मयोऽपि सूर्यमेव । सोमामिपतित इति सोमामिपतनयोगेन
पीडित इत्यर्थः । 'सोमातिपतित' इति वा पाठः, तत्राप्यतिपत्त-
नेन सोमपानादियोगं दर्शयति । प्रहाः सोमपानपात्राणि ।
स्तोत्राणि स्तुत्याः स्तुतिपात्राणि च; शस्त्राणीति केचित्तु,
संश्रुतेऽनेनेति कृत्वा सामकृत्यव्यतिरेकं स्तोत्रमाहुः; श-
स्त्राणि अस्त्राण्येव, वपदयुक्तानि शस्त्राणि च यैश्च कल्पन्त एव ।
धृष्टाश्च पश्य इति धृष्टवर्णपश्य; एवंवर्णाश्च पश्यः श्रेष्ठा
भवन्ति । सवन इति यज्ञस्थाने । सौत्रामणी यज्ञविशेषः ।
अतिशक्ति इति निजशक्त्येवतिरेकेण ॥ ३९-४९ ॥

मृत्युव्याधिजरायुर्द्वैर्दुःखप्रायैः सुपार्थिभिः ।
किं पुनर्मिपजो मर्यैः पूज्याः स्युर्नातिशक्तिः ॥ ५० ॥
शीलवान्मत्तिमान् युक्तो द्विजातिः शास्त्रपारगः ।
प्राणिभिर्गुरुवत् पूज्यः प्राणाचार्यः स हि स्मृतः ॥ ५१ ॥
विद्यासमाप्तो मिपजो द्वितीया जातिव्यत्ये ।
अश्रुते वैद्यशब्दं हि न वैद्यः पूर्वजन्मना ॥ ५२ ॥
विद्यासमाप्तो ब्राह्मं वा सत्यमार्थमथापि वा ।
सुवमाविशति ज्ञानासत्ताद्वैद्यो द्विजः स्मृतः ॥ ५३ ॥
नाभिप्रायेण चाकोशोदहितं न समाचरेत् ।
प्राणाचार्यं बुधः कश्चिदिच्छन्नायुरतिस्वरम् ॥ ५४ ॥
वैद्यश्चन्द्रिचन्द्रयोः प्रवृत्तिमित्ताह—विद्येसादि । तेन,
विद्यायोगाद् वैद्यत्वं तथा विद्यासमाप्तिलक्षणजन्मना द्विजत्वं
भवतीत्युक्तं भवति । ब्राह्मं वा शार्दं वा इति विकल्पो, वैद्य-
क्षेत्राभिप्रायाद्भवेति, तयोर्बो वैदिकविनिस्तार्थक्यस्य ब्राह्मम्,
इतरस्य तु लोकतुगाहिण्यर्थमिति व्यख्या ॥ ५०-५४ ॥
चिकित्सितस्तु संश्रुत्य यो वाऽसंश्रुत्य मानयः ।
नोपाकरोति वैद्याय नास्ति तस्येह निष्कृतिः ॥ ५५ ॥

मिपगुच्छादुराह सर्वान् स्मृतानिव पश्याम् ।
आवाधेभ्यो हि संरक्षेद्विच्छन्नं धर्ममनुत्तमम् ॥ ५६ ॥
धर्मार्थं चार्थकोमार्थमर्युर्वेदो महर्षिभिः ।
प्रकाशितो धर्मपरैरिच्छद्भिः स्यान्महत्तरम् ॥ ५७ ॥
नार्थार्थं नापि कामार्थमयं भूतद्वयं प्रति ।
वर्तते यधिक्रिस्तायां स सर्वमतिवर्तते ॥ ५८ ॥
कुर्वते ये तु वृत्तयश्च चिकित्सापण्यविप्रयम् ।
ते हित्वा काञ्चनं राशिं पांशुराशिमुपासते ॥ ५९ ॥
दारुणैः कृष्यमाणानां गर्दयैवस्वतस्तयम् ।
छित्त्वा वैवस्वतान् पाशान् जीवितं यः प्रयच्छति ६०

१ 'त्रिजातिः' इति पा० । २ 'मिपगुच्छादुराह' इति पा० ।
३ 'वैद्यक्षेत्र' इति पा० । ४ 'वैद्यार्थिनामिपेक्षान्तरा' इति
पा० । ५ 'नार्थकोमार्थ' इति पा० ।

धर्मार्थदाता सदशस्तस्य नेहोपलभ्यते ।
न हि जीवितदानादि दानमन्यद्विशिष्यते ॥ ६१ ॥
परो भूतदया धर्म इति मत्वा चिकित्सया ।
वर्तते यः स सिद्धार्थः सुखमत्यन्तमाप्नुते ॥ ६२ ॥

संश्रुतेति प्रतिज्ञाय । चिकित्सैव धर्मं चिकेतव्यमिति चिकित्सापण्यम् । ते हित्वेत्याहो धर्मार्थं क्रियमाणचिकित्सा मत्वाकत्वेन क्षयनराहित्या, इतरा त्वसारकत्वा पशुराशितुस्मा । देवस्तस्यमिति यमपहम् ॥ ५५-६२ ॥

सद्यः स्तोको ।

आयुर्वेदसमुत्थानं दिव्यौषधिर्विधिं शुभम् ।
अमृतास्पास्तर्गुणो सिद्धं रत्नरसायनम् ॥ ६३ ॥
सिद्धेभ्यो ब्रह्मचारिभ्यो यदुवाचानरेम्बरम् ।
आयुर्वेदसमुत्थाने तत् सर्वं संप्रकाशितम् ॥ ६४ ॥
इत्यभिषेकश्रुते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सित-
स्थाने प्रथमेऽध्याये आयुर्वेदसमुत्थानीयो
नाम रसायनपादश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

उग्रहे रत्नरसायनमिति हेनाविरलपुष्पं रसायनम् । आयुर्वेदसमुत्थाने प्रकाशिततया दिव्यौषधिविषयादि यदुवाच ब्रह्मचारिभ्योऽनरेम्बरम्, तत् संप्रकाशितमिति योगना ॥ ६३ ॥ ६४ ॥
इति धीमत्तुनागिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरक-
सायनदीपिकायां प्रथमेऽध्याये आयुर्वेदसमुत्थानीयो
नाम रसायनपादश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

समाप्तध्यायं रसायनाध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

अपातः संयोगशरमूलीयं याजीकरणपादं
व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

शस्त्रोत्तरकत्तसामान्यात् रसायनमनु याजीकरणं वाच्यं, तत्रापि याजीकरणे प्रवृत्त्युद्देशकप्रकरणपुष्कलत्वादावौ संयोग-
धारमूलीय उच्यते । संयोगः धारमूलानामसिद्ध्यस्तीति संयोग-
धारमूलीयः ॥ १ ॥ २ ॥

याजीकरणमन्विच्छेत् पुरुषो नित्यमात्मवान् ।
तदायची हि धर्माधी प्रीतिश्च यश एव च ॥ ३ ॥
पुरुषस्यायतनं हेतुहणाद्यैते सुताध्यायः ।

भवानी याजीकरणं मैत्रेयं चरकः प्रियते येन तदाजीकर-
णम् । उक्तं हि—“याजीवाचिके येन यात्रप्रतिहतः शिरम्”
इति । अन्विच्छेदिति रसायनानामापातत्वात् तदपेक्षयात्म-
धर्मं याजीकरणं पयसिच्छेत् । पुरुष इति पदेन तद्व्यप-
रम् ।

प्राहिणा बालपुद्गलं निषिद्धमवधार्य निराकरोति । उक्तं हि—
“अतिबालो ह्यसंपूर्णसर्वपातुः क्षियो व्रजन् । उपतप्येत
सहस्रा तडावमेव क्षजनम् ॥ गुणं ह्यसं यया काष्ठं जन्तुजग-
मिजर्जरम् । स्पृष्टमाशु निशीयंत तथा दृढः क्षियो व्रजन्” —
इति । निरालम्बनेन न रसायनवत् सकृत्प्रयोगो वृष्यस्य
क्रियाहारवत् सर्वदोषयोग इति दर्शयति । आत्मवानित्यनेन
दुर्गुणैर्न वृष्यकरणं निषेधति, स हि वृष्योपयोगादुपचितपातुः
सर्वव्याप्यमनमपि कुर्वीत । धर्मादौ कृष्यापत्ता एव यथा
भवन्ति तदाह—पुनर्येवादि । आयतनं धारणम् । एते गुणा
इति धर्मादयः, वृष्यप्रयोगजनितः पुनो धर्मादीन् पितुः संपाद-
यतीत्यर्थः । याजीकरणमेव वा चेह युक्त्यैव ऋतुकाले वा मैत्रेयं
प्राधान्येनाभिप्रेतं, तेन सिद्धेपणीये प्रथम उपसम्माः (६, ७,
११) इत्यादिप्रत्येन ब्रह्मचर्यं यदुक्तं, तद् ऋतुकाले दयादि-
पिहितमैत्रेयनाप्रतिषेधकमिति न विरोधः ॥ ३ ॥—

याजीकरणमध्यं च क्षेत्रं स्त्री या प्रहर्षिणी ॥ ४ ॥
इष्टा होकेकशोऽप्यर्था परं प्रीतिकरा स्मृताः ।
किं पुनः स्त्रीशरीरे ये सङ्घातेन प्रतिष्ठिताः ॥ ५ ॥
लयाधयो हीमिन्द्रियाणो यः स प्रीतिजननोऽधिकम् ।
स्त्रीषु प्रीतिर्विशेषेण स्त्रीव्यपत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ६ ॥
धर्माधी स्त्रीषु लक्ष्मीश्च स्त्रीषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
सुरुषा योयनस्था या लक्षणेया विभूयिता ॥ ७ ॥
या यस्या शिक्षिता या च सा स्त्री वृष्यतमा मता ।

सर्वयाजीकरणेभ्यः प्रधानत्वं याजीकरणमाह—याजी-
लादि । क्षेत्रमित्ये क्षेत्रं, यत्र शुक्ररूपयोजरोहणात् । अर्था
इति शब्दादयः, ते य लीगतापरसकलमिद्वत्तत्पादयः
प्रतिष्ठा एव । धर्माधी स्त्रीष्विति चहेव यस्या धर्मधर्मं इत्या-
दिप्रकाशकम्, तथाप्युपस्था एहिणी अपरसणादि करोतीत्यर्थं
इत्यर्थः । क्रिया लक्ष्याः संयोगे पनसंपद्वद्वातीति लोपु लक्ष्मीः
प्रतिष्ठितेत्यर्थः । यस्या व्यापता । शिक्षितेति कामशास्त्रो-
क्तव्यादिश्रवणासादिचतुःपदिदत्ताशिक्षिता ॥ ४-७ ॥—

नानाभक्त्या न लोकस्य देययोगाद्य योपिताम् ॥ ८ ॥

तं तं प्राप्य विवर्धन्ते नरं रूपादयो गुणाः ।
ययोरूपयचोद्धार्यया यस्य परमाहना ॥ ९ ॥
प्रविशत्यशु हृदयं देवाह्ना कर्मणोऽपि या ।
हृदयोत्सयरूपा या या समानमनःशया ॥ १० ॥
समानसत्त्वा या यस्या या यस्य प्रीयते प्रियेः ।
या पादाभूता सवेषामिन्द्रियाणां परेर्गुणेः ॥ ११ ॥
यया विमुक्तो निरुक्कमरतिर्मन्यते जगत् ।
यस्या क्रते शरीरं ना पते शून्यमिधेन्द्रियैः ॥ १२ ॥
शोकोद्वेगारतिभयैर्या दृष्टा नास्मिन्पते ।
याति यां प्राप्य विवर्धन् दृष्टा हृष्यत्यतीव याम् ॥ १३ ॥

अपूर्वाभिव यां याति नित्यं हर्षातिवेगतः ।
गत्या गत्याऽपि बहुशो यां तूर्ति नैव गच्छति ॥१४॥
सा स्त्री वृष्यतमा तस्य नानाभावा हि मानवाः ।
अतुल्यगोत्रां वृष्यां च प्रहृष्टां निरुपद्रवाम् ॥ १५ ॥
शुद्धजातां यजेन्नारीमपस्यायां निरामयः ।

स्वादिन्यतिरेकेणपि काचित् कस्यचित् कर्मवशाद्भावा स्त्री
भवेतीति दर्शयन्नाह—नानेत्यादि । देवयोगादिति प्राक्तनकर्म-
वशात् । विवर्धन्त इति वृष्यत्वं संपादयन्ति । हावो नरं प्रति
स्त्रीणां श्रारचेष्टाविशेषः । उक्तं च भरतेन—“प्रकाशरूपकं
सर्वं सरोद्वयाः समुद्रता” । तेष्वो हावादिनिष्पत्तिरिहो-
परमयेयः—इति । देवाविति प्राक्तनकर्मणः । कर्मण इति
ऐहिकार्थवीकरणदिकर्मणः । मन साय. पायः । पाशभूवेति
मनइन्द्रियवर्धनभेदेत्युक्ता । “नानाभावा हि मानवा.” इत्यनेन,
रूपादिगुणयोगेन (न) सर्वपुरुषात् प्रति स्त्रीणां भिन्नत्वमिति
दर्शयति ॥ ८-१५ ॥—

अच्छायश्चैकशास्त्रश्च निष्फलश्च यथा हुमः ॥ १६ ॥
अनिष्टगन्धश्चैकश्च निरपत्यस्तथा नरः ।
चित्रदीपः सरः शुष्कमधातुर्धातुसन्निभः ॥ १७ ॥
निष्पञ्चस्तृणपुलीति मन्तव्यः पुरुषाकृतिः ।
अमतिष्ठश्च नम्रश्च शून्यश्चैकेन्द्रियश्च ना ॥ १८ ॥
मन्तव्यं, निष्क्रियश्चैव यस्यापत्यं न विद्यते ।
यहमूर्तिर्यहमुपो यहुव्यूहो यहुफियः ॥ १९ ॥
यहुकुक्षुर्बहुमानो यक्षामा य यहुप्रजः ।
महत्स्योऽयं प्रशस्तोऽयं धन्योऽयं धीर्यवानयम् ॥ २० ॥
यहुराणोऽयमिति च स्त्रुसे ना यहुप्रजः ।
प्रीतिर्वलं सुखं वृष्टिर्यित्तारो विपुलं कुलम् ॥ २१ ॥
यशो लोकाः सुखोर्वकास्तुष्टिश्चापत्यसंधिताः ।
तस्मादपत्यमन्यिच्छन् गुणांश्चापत्यसंधितान् २२
बाजीकरणनित्यः स्यादिच्छन् काममुखानि च ।
उपभोगमुखान् सिद्धान् वीर्यापत्यविघर्षणान् ॥ २३ ॥
बाजीकरणसंयोगान् प्रवक्ष्याम्यत उत्तरम् ।

सप्रति शून्यप्रयोगसाध्यस्य पुत्रलोपादेयतां दर्शयन्नाह—
अच्छाय इत्यादि । एकशास्त्र इत्येकशास्त्र इत्यर्थः । निष्फलि-
खितो दीपश्चित्रदीपः । अपातुर्धातुसन्निभ इति अयुवर्णादि-
रूपः सुवर्णादिवदामासते यो जातुपकट्टणादिः । पुली वसुध-
धर्मित्वात् । तृणपुली पुराणकृतिरिति भाषया पुराणार्थविवादि-
हित्वं दर्शयति । काममुखानि चेत्त्यनेन पुत्रोत्पादातिरिक्तं नाति-
शायं फलं दर्शयति । काममुखानि हि ऐहिकान्येव परं न
पुत्रवदुभयोकोपकारकाणि । उपभोगे मेयुने सुखं कुर्वन्तीसु-
भोगमुखान्, किंवा, उपभोगं सुखा उपभोगमुखान् । धीर्य
धमम् ॥ १६-२३ ॥—

शरमूलेषुमूलानि काण्डेषुः सेधुवालिका ॥ २४ ॥
शतावरी पयस्या च विदारी कण्टकारिका ।
जीवन्ती जीवको मेदा वीरा चर्षभको बला ॥ २५ ॥
ऋद्धिगोक्षुरकं राक्षा सात्मगुता पुनर्नवा ।
एषां त्रिपलिकान् भागान् मापाणामाढकं नवम् २६
विपाचयेज्जलद्रोणे चतुर्भां च शेषयेत् ।
तत्र पेप्साणि मधुकं द्राक्षा फल्गुनि पिप्पली ॥ २७ ॥
आत्मगुता मधूकानि खर्जूरानि शतावरी ।
विदार्योमलकेक्षूणां रसस्य च पृथक् पृथक् ॥ २८ ॥
सर्पिषश्चाढकं द्यात् शीरद्रोणं च तद्विपक्वम् ।
साधयेद्भूतशेषं च सुपूतं योजयेत् पुनः ॥ २९ ॥
शर्करायास्तुगाक्षीरार्थः प्रस्योन्मितैः पृथक् ।
पलेऽधुनिर्ममाणभ्याः पलेन मरिचस्य च ॥ ३० ॥
त्वगेलाकेशराणां च चूर्णैर्यपलोन्मितैः ।
मधुनः कुडवाभ्यां च द्वाभ्यां तत्कारयेद्विपक्वम् ॥ ३१ ॥
पलिका गुलिकास्थानांस्तथात्रि प्रयोजयेत् ।
एष वृष्यः परं योगो बृंहणो यत्नवर्धनः ॥ ३२ ॥
अनेनाश्व इवोदीर्घां वली लिङ्गं संपर्येत् ।
(इति बृंहणीगुटिका ।)

काण्डेषुर्वहदिषु । इधुवालिका दन्तगालिका । पयस्या
शीरविदारी । वीरा शीरकाकोली । फल्गु काष्ठोत्पन्निका ।
शतावरीसन्नेन कल्कच्छेदः । वंशरोचना तुगाक्षीरी, अन्ये
वंशरोचनातुकारि पार्श्विबद्धं तालवीति वदन्ति । स्थाना
इति वनाः ॥ २४-३२ ॥—

मापाणामात्मगुताया वीजालामाढकं नवम् ॥ ३३ ॥
जीवकर्मभकौ धीरं मेदाशुद्धिं शतावरीम् ।
मधुकं चाश्वगन्धां च साधयेत् कुडवोन्मिताम् ३४
रसे तस्मिन् घृतप्रस्थं गव्यं दशगुणं पयः ।
विदारीणां रसप्रस्थं प्रस्थमिधुररसस्य च ॥ ३५ ॥
दद्यात् मृद्वग्निना साध्यं सिद्धं सर्पिर्निघापयेत् ।
शर्करायास्तुगाक्षीरार्थः शीरद्रस्य च पृथक् पृथक् ३६
मागोऽधुनोपपलांस्तत्र पिप्पल्याद्याचपेत् पलम् ।
पले पूर्वमतो लीढा ततोऽधुमुपयोजयेत् ॥ ३७ ॥
य इच्छेदक्षयं शुक्रं शेफस्योत्तमं पलम् ।
(इति बाजीकरणं घृतम् ।)

द्वितीयप्रयोगे रस इति भाष्ये ॥ २२-२७ ॥
शर्करा मापविदलास्तुगाक्षीरी पयो घृतम् ॥ ३८ ॥
योधूमचूर्णपट्टानि सर्पिष्युत्कारिकां पथेत् ।
चां नातिपकां मृदिचां कौमुदे मधुरे रसे ॥ ३९ ॥

सुगन्धे प्रतिषेदुषो यथा सान्द्रीमवेद्रसः ।
एष पिण्डरसो वृष्यः पौष्टिको बलवर्धनः ॥ ४० ॥
अनेनाभ्य इवोदीर्णो वेली लिङ्गं समर्पयेत् ।
शिशितित्तिरिहंसानामेवं पिण्डरसो मतः ।
बलवर्णस्वरकरः पुमांस्तेन वृषायते ॥ ४१ ॥
(इति बाजीकरणपिण्डरसः ।)

उत्कारिका मृषिकोत्कारा (१) । शिशितित्तिरिहंसानां पिण्ड-
रसैर्व्यस्तबलवर्धनात्पित्तः ॥ ४०-४१ ॥

घृतं मापान् सवस्ताण्डान् साधयेन्माहिषे रसे ।
भर्जयेत्तं रसं घृतं फलाम्लं नवसर्पिणि ॥ ४२ ॥
हृत्फलवर्णं युक्तं घान्यधीरकनार्यः ।
एष वृष्यश्च बल्यश्च गृह्णान् रसोत्तमः ॥ ४३ ॥
(इति वृष्यमाहिपरसः ।)

घटकांस्तित्तिरिहंसे तित्तिरीन् कौकुटे रसे ।
कुकुटान् घार्हिणरसे हांसे यार्हिणमेव च ॥ ४४ ॥
नवसर्पिणि संतप्तान् फलाम्लान् कारयेद्रसान् ।
मधुरान् वा यथासात्म्यं गन्धाद्यान् बलवर्धनान् ॥ ४५ ॥
(इत्यन्ये वृष्यरसाः ।)

वृषिं घटकमांसानां गत्वा योऽनुपियेत् पयः ।
न तस्य लिङ्गदौषिण्यं स्यात् शुक्रक्षयो निशि ॥ ४६ ॥
(इति वृष्यमांसम् ।)

मापयूषेण यो भुक्त्वा घृताद्यं पष्टिकौदनम् ।
पयः पिबति रात्रिं स कृत्वा जागति वेगयान् ॥ ४७ ॥
(इति वृष्यमापयोगः ।)

न ना स्वपिति रात्रिषु नित्यस्तत्त्वेन दोषसा ।
घृतः कुकुटमांसानां भृष्टानां नमरेतसि ॥ ४८ ॥
(इति वृष्यः कुकुटमांसप्रयोगः ।)

निःस्वाद्य मत्स्याण्डरसं शृष्टं सर्पिणि भरयेत् ।
हंसवर्हिणदक्षणाभमेवमण्डानि भरयेत् ॥ ४९ ॥
(इति वृष्योऽण्डरसः ।)

निशीलनेन सकलनिशामैयुनेऽपीति दर्शयति । हंसवर्हिणः
हंसवर्हिदक्षणाभमण्डप्रयोगो यद्यपि निश्चाः, तथाऽपि प्रयोगा-
पेक्षया एक एवायं प्रयोगः । एवं संग्रहोक्तः हंसवर्हिदक्षणाभे-
कप्रयोगेण पञ्चदशप्रयोगः पूर्यन्ते ॥ ४२-४९ ॥

मयतश्चात्र ।

ज्योतस्तु शुद्धेष्वमले शरीरे
वृष्यं यदा नो मितमति काले ।
वृषायते तेन परं मनुष्य-
स्तद्वर्धनं चैव बलप्रदं च ॥ ५० ॥

१ 'इवोदीर्ण' इति पाठः । २ 'बाजीकरी' इति पाठः ।
३ 'मिष्टानेन' इति पाठः । ४ 'यदाय' इति पाठः ।

तस्मात् पुनः शोधनमेव कार्यं
बलानुरूपं न हि वृष्ययोगाः ।
तिष्ठन्ति देहे मलिनं प्रयुक्ताः
क्षिपे यथा वाससि रागयोगाः ॥ ५१ ॥
वृष्ययोगाश्च शुद्धदेहेरेव कर्तव्या इति दर्शयत्वाह—स्रोतः-
सीत्यादि । मितमिति यागवत् । क्षिप इति म्लाने ॥ ५०-५१ ॥
यत्र श्लोकौ ।

बाजीकरणसामर्थ्यं क्षेत्रं स्त्री यस्य वैव वा ।
ये दोषा निरपत्यानां गुणाः पुत्रवतां च ये ॥ ५२ ॥
दश पञ्च च संयोगा धीर्यपत्यविवर्धनाः ।
उक्तास्ते शरमूलीये पादे पुष्टिवलप्रदा ॥ ५३ ॥
संग्रहे यस्य वैव यैति यस्य वा वृष्यैर्लभः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सा-
स्थाने द्वितीयेऽध्याये संयोगशरमूलीयो
नाम बाजीकरणपादः प्रथमः ॥ १ ॥
इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकाभाष्ये द-
धीपिकायां चिकित्सितस्थाने बाजीकरणाध्याये संयोग-
शरमूलीयो नाम बाजीकरणपादः प्रथमः ॥ १ ॥

द्वितीयः पादः ।

अथात आसिकक्षीरिकं बाजीकरणपादं
न्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवाननेयः ॥ २ ॥

आसिकक्षीरिकं वृष्यपादामिधानप्रस्तावः । पदान्तस्य
विशिष्टसंबन्धावयवतयोच्यते—(आसिकक्षीरमिति पदमस्वस्ति-
चिदि) आसिकक्षीरी, तन सार्धिकः कप्रत्ययः, क्रिया, वनप्र-
त्ययेन ईद्वेष्टिकसन्धवत् 'आसिकक्षीरिक' इति शापनीयम्
॥ १ ॥ २ ॥

आसिकक्षीरमापूर्णमशुक्रं शुद्धपष्टिकम् ।
उद्धृत्यले समापोष्य पीडयेत् क्षीरमर्दितम् ॥ ३ ॥
गृहीत्वा तं रसं पूर्वं मन्वेन पयसा सह ।
बीजानामालमगुसाया घान्यमापरसेन च ॥ ४ ॥
बलायाः दूर्घपण्योश्च जीवन्त्या जीवकस्य च ।
कक्षार्पमकफाफोलीभ्यद्विद्रामभुक्तस्य च ॥ ५ ॥
शतावर्षां विदार्यथ द्राक्षापज्वर्योरपि ।
संयुक्तं मात्रया चैव सापयेत्तत्र पाचयेत् ॥ ६ ॥
तुणाक्षीर्याः समापाणां जालीनां पष्टिकस्य च ।
गोघृमानां च घृणानि यैः स सान्द्रीमवेद्रसः ॥ ७ ॥

१ 'मिष्ट' इति पाठः । २ 'गुण' निम्नदिशे शरीरे पीडयेत् सममादिप-
इति पाठः । ३ 'कप्रत्यय' च कप्रत्ययेनानुष्ठानं रतेन च' इति पाठः ।

यद्यत्र किञ्चिन्मनसः प्रियं स्या-
द्रम्या वनान्ताः पुलिनानि शैलाः ।

इष्टाः स्त्रियो भूपणगन्धमायं
प्रिया वयस्याश्च तदत्र योग्यम् ॥ ३१ ॥
अत्र योग्यमिति वृष्यप्रयोगसमर्थम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

तत्र श्लोकः ।

आसिक्तक्षीरिके पादे ये योगाः प्रतिकीर्तिताः ।
अष्टावपत्यकामैस्ते प्रयोज्याः पौरुषार्थिभिः ॥ ३२ ॥

अष्टावपत्यकामैस्ते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सा-
स्थाने बाजीकरणाध्याये आसिक्तक्षीरिको
नाम बाजीकरणपादो द्वितीयः ॥ २ ॥

पौर्वाधर्मिमिति श्रुतिर्धर्मिभिः ॥ ३२ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तादिस्त्रियायामधुवेंद्रीपिकायां चरक-
तात्पर्यदीकायां चिकित्सास्थाने बाजीकरणाध्याये आसि-
क्तक्षीरिको नाम बाजीकरणपादो द्वितीयः ॥ २ ॥

तृतीयः पादः ।

अथातो मापपर्णभृतीयं बाजीकरणपादं
व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति इ स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

मापपर्णभृतीयं वचनघोऽपि पूर्वपक्ष ॥ १ ॥ २ ॥

मापपर्णभृतां घेतुं वृष्टिं पुष्टां चतुःस्तनीम् ।
समानवर्णयस्तां च जीवहस्तां च बुद्धिमान् ॥ ३ ॥
रोहिणीमधया कृष्णामूर्ध्वश्रीमदाकणाम् ।
इष्टावामर्जुनादां वा सान्द्रक्षीरां च धारयेत् ॥ ४ ॥
केवलं तु पयस्तस्याः शृतं वाऽशृतमैव वा ।
शर्करासौद्रसर्पिर्मयिकं वहष्यमुत्तमम् ॥ ५ ॥

प्रतिस्वरारप्रवृत्ताम् । पशुः स्तनीमिलनेन संपूर्णचतुःस्तनीं
दत्तवति । रोहिणीमिति लोहितवर्णाम् । कर्णैश्चतुर्लं विशुद्ध-
बहुक्षीपाया एव भवतीति वचनाज्ज्ञेयम् । इक्ष्वादेति इक्षुदण्ड-
मक्षा । अर्जुनादा अर्जुनवृक्षप्रभृता । इक्ष्वादा वा अर्जुनादा
वा मापपर्णभृता वेति विकल्पजन्यम् । पयः शृतमशृतं वेति
श्लो योगी । शर्करासौद्रसर्पिर्मयिकं वक्षति तृतीयः । एतत्प्रयो-
गोऽपि चतुर्लं—“तस्याः क्षीरं शर्करासौद्रयुक्तं वा केवलं
शृतमशृतं वा” इति ॥ ३—५ ॥

शुक्रलैर्जीवनीयेष्वं शृङ्गेणैर्लघुर्धनैः ।
क्षीरसंजननश्चैव पयः सिद्धं पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥
युक्तं गोधूमचूर्णेन सघृतसौद्रशर्करम् ।
पर्यायेण प्रयोज्यमिच्छता शुक्रमक्षयम् ॥ ७ ॥

१ ‘वोचयद्’ इति शा० ।

पर्वावेणेति पृथक् पृथक् प्रयोज्यम्; तेन पशुभिर्नृभिः
पयः योगा भवन्ति ॥ ६ ॥ ७ ॥

मेदां पयस्यां जीवन्तीं विदार्य कण्टकारिकाम् ।
श्वदंष्ट्रां क्षीरिकां मापान् गोधूमज्जालिपट्टिकान् ८
पयस्यार्धोदके पक्त्वा कार्पिकानाढकोन्मते ।
विचर्जयेत् पयःशेषं तत् पूतं सौद्रसर्पिणा ॥ ९ ॥
युक्तं सशर्करं पीत्वा वृद्धः सप्ततिकोऽपि वा ।
विपुलं लभतेऽपत्यं युवेव च स हन्यति ॥ १० ॥

मिवर्जयेदिति मेदादिकत्वं वर्जयेत् । वृद्धः सप्ततेरर्कमिति
ज्ञेयम् । सप्ततिकस्य तु यद्यपि शुकनिघटितिका, तथापि
वृष्यप्रमाणाद्भवतीति विज्ञेयम् ॥ ८—१० ॥

मण्डलैर्जातरूपस्य तस्या एव पयः शृतम् ।
अपत्यजननं सिद्धं सघृतसौद्रशर्करम् ॥ ११ ॥

जातरूपस्येति सुवर्णस्य; मण्डलरूपाऽऽकृतिरिह सुवर्णस्य
प्रमाणाद्वृष्यप्रयोगोपकारिणी भवतीति वचनाज्ज्ञेयम् । वृक्ष
एवेति मापपर्णशृतवेन्वाः ॥ ११ ॥

त्रिंशत् सुपिष्टाः पिप्पल्याः प्रकुञ्चे तैलसर्पिणोः ।
भृष्टाः सशर्करासौद्राः क्षीरधारयदोहिताः ॥ १२ ॥
पीत्वा यथाबलं चोर्ध्वं पट्टिफं क्षीरसर्पिणा ।
भुपत्वा न रात्रिमस्तार्धं लिङ्गं पश्यति ना क्षरत् ॥ १३ ॥
श्वदंष्ट्राया विदार्यश्च रसे क्षीरचतुर्गुणे ।
घृताद्यः साधितो वृष्यो मापपट्टिकपायसः ॥ १४ ॥
(इति वृष्यपायसयोगः ।)

प्रकुञ्चं पलम् । क्षीरधारयदोहिता इति पिप्पलीकत्वाद्भु-
परि क्षीरपारावदोहः कर्तव्यः; क्षीरे च तावदोर्ध्वं यावत्
पानयोग्याः पिप्पल्यो भवन्ति ॥ १२—१४ ॥

फलानां जीवनीयानां क्षिप्रधानां रुचिकारिणाम् ।
कुडवश्चूर्णितानां स्यात् सयज्जुताफलस्य ॥ १५ ॥
कुडवश्चैव मापानां क्षीं क्षीं च तिलमुद्गयोः ।
गोधूमशालिचूर्णानां कुडवः कुडवो भवेत् ॥ १६ ॥
सर्पिणः कुडवश्चैकस्तत् सर्वं क्षीरमर्दितम् ।
पक्त्वा पूपलिकाः खाद्वहृष्यः स्युर्यस्य योयितः १७
(इति वृष्यपूपलिकाः ।)

फलानामित्यादि । फलानामिति जीवनीयानामित्यादिभि-
क्षिता प्रत्येकमभिधेयव्यते । जीवनीयानामिति पदककस्य
वर्गोक्तानां जीवकर्ममादीनां दत्तानाम् । क्षिप्रधानामिति श्वेदोप-
गाना यद्वीकसीनां दत्तानां सप्तककपायवर्गोक्तानाम् । तथा रुचि-
कारिणामिति चतुष्ककपायवर्गोक्तानामादीनां इष्टानां दत्ताना-
मिति । एषां जीवनीयप्रवृत्तीनां फलानां पूर्णितानां मिलिता

१ ‘शिलान्’ इति शा० । २ ‘शदिपः कुडवश्चैव क्षीरेण युष्टिः ॥
तय’ इति शा० ।

कालयोगवलाः केचित् केचिदभ्यसनधृवाः ।
 केचित् प्रयत्नैर्व्यन्यन्ते धृवाः केचित् स्वभावतः ॥ ७ ॥
 तस्मात् प्रयोगान् वक्ष्यामो दुर्वलानां वलप्रदान् ।
 सुखोपभोगान् वलिनां भूयश्च वलवर्धनान् ॥ ८ ॥
 पूर्वं शुद्धशरीराणां निरुद्धैः सानुवासनैः ।
 वलापेक्षी प्रयुजीत शुक्रापत्यविवर्धनान् ॥ ९ ॥
 धृततैलरसक्षीरशर्करामधुसंयुताः ।
 यस्तयः संसिधातव्याः क्षीरमांसरसाशिनाम् ॥ १० ॥

जातबलत्वे तत्तपि नावश्यमपसंभाषित्वं भवतीति कृत्वा
 'यथा जातबलाः' इत्युक्तेऽपि 'यथा चापसवान् भवेत्' इत्युक्तम् ।
 तदेव शुकप्रेषित्यं स्तोदयति—न हीलादि । 'न हि जात-
 बलाः सर्वे' इत्येकः पक्षः, तथा 'नरा नापत्यभागिनः सर्वे'
 इति द्वितीयः पक्षो हेतुः । एतच्छुक्रबलमेदप्रसन्नात्परानपि
 शुक्रबलविधेयानाह—बृहच्छरीरा इत्यादि । अल्पाध्या अल्प-
 शरीराः, एते च शुक्रसारात्वेन नारीषु बलवन्तो बहुभजाश्च
 भवन्ति । गजवच्च प्रतिबन्तीति शुक्रं बहु निरुजन्ति । कालयो-
 गेन हेमन्तादिकालसंग्रहेन व्यवाये बलवन्तो भवन्तीति काल-
 योगवलाः । अभ्यसनधृवा इति व्यवायाभ्यासेनैव व्यवायसमर्था
 भवन्ति । एवं प्रयत्नैर्व्यन्यन्ते इति कृष्यप्रभोगैः क्रीडु प्रवर्तन्ते ।
 सुखोपभोगमिति सुखानुष्ठानम् । निरुद्धानुवासनशुद्धानां कृष्य-
 प्रयोगाः फलदा भवन्तीति निरुद्धानुवासनाभिधानम् ॥ १-१० ॥

पिष्टा चरादमांसानि वत्सा मरिचसैन्धवे ।
 फोलवहलिकाः कृत्वा तते सर्पिपि वर्तयेत् ॥ ११ ॥
 यतनैस्तन्मितास्ताश्च प्रक्षेप्याः कौकुटे रसे ।
 घृताख्ये गन्धपिशुने दधिदाडिमसारिके ॥ १२ ॥
 यथा न सिन्ध्याहलिकास्तथा तं साधयेद्रसम् ।
 तं पिबन् भक्षयंस्ताश्च लभते शुक्रमक्षयम् ॥ १३ ॥
 मांसानामेयमन्येषां मेधानां कारयेद्भिषक् ।
 शुलिकाः सरसास्तासां प्रयोगः शुक्रवर्धनः ॥ १४ ॥
 (इति वृष्या मांसगुटिकाः ।)

वर्तनस्तन्मिता इति यतनेन कठिनीकृताः । दधिदाडिमसा-
 राभ्यां संस्कृतां दधिदाडिमसारिकम् । दाडिमसारश्च दाडिमर-
 सः । मांसानामित्यादि अतिदेशयोगो द्वितीयः । मेधानामिति
 नेदुपणाम् ॥ ११-१४ ॥

मापामगुत्तान्शुद्धान् पितृपान् साजडाफलान् ।

गन्धिरसे दधिदाडिमसारिके ॥ १५ ॥

युको धान्यजीरव रैः ।

रसः कुर्वते शुभ्र

(इति वृष्य

॥ १६ ॥

रसः ।)

इति

वज्रदा शुक्रशिम्वी । शुक्रः पीतयेति पूर्वयोगवद्धतभापस
 भोजनं, द्रवस्य च पानं हेतुम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

आर्द्राणि मत्स्यामांसानि शफरीचां सुभार्जिताः ।
 तते सर्पिपि यः खादेत् स गच्छेत् स्त्रीषु न क्षयम् ॥ १७ ॥
 धृतभृष्टान् रसे च्छाने रोहितान् फलसारिके ।
 अनुधीतरसान् लिङ्गधानपत्यार्थं प्रयोजयेत् ॥ १८ ॥
 (इति वृष्यधृतभृष्टमत्स्यामांसानि ।)

मत्स्याशब्देन प्रधानकल्पनया रोहितं वदन्ति । फलसारिक
 इति दाडिमासकदादिफलसारसंस्कृतम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

कुट्टकं मत्स्यामांसानां हिङ्गुसैन्धवधान्यकैः ।
 युक्तं गोधूमचूर्णेन घृते पूषलिकाः पचेत् ॥ १९ ॥
 माहिषे च रसे मत्स्यान् लिङ्गधानल्लयणान् पचेत् ।
 रसे चानुगते मांसं पोषयेत्तत्र चाधपेत् ॥ २० ॥
 मरिचं जीरकं धान्यमल्पं हिङ्गु नवं धृतम् ।
 मापपूषलिकानां तद्र्भायं सुपक्वपयेत् ॥ २१ ॥
 एतौ पूषलिकायोगौ बृंहणौ बलवर्धनौ ।
 हर्षसौभाग्यदौ पुङ्गवौ परं शुक्रानियधनौ ॥ २२ ॥
 शुक्रमिति कुङ्गेनाशुषाः कृतम् ॥ १९-२२ ॥

(इति वृष्यौ पूषलिकायोगौ ।)
 मापात्मगुत्तानोधूमशालिपट्टिकपैट्टिकम् ।
 शर्कराया विदार्याश्च चूर्णेमिश्रुरफस्य च ॥ २३ ॥
 संयोज्य मसूणे क्षीरे घृते पूषलिकाः पचेत् ।
 पयोऽनुपानास्ताः शीघ्रं कुर्वन्ति वृषतां पराम् ॥ २४ ॥
 (इति वृष्या मापादिपूषलिकाः ।)
 शर्करायास्तुलैका स्यादेका गव्यस्य सर्पिपः ।
 प्रस्थो विदार्याश्चूर्णस्य पिप्पल्याः प्रस्थ एव च ॥ २५ ॥
 अर्धाढकं तुगाक्षीयोः क्षौद्रस्याग्निनयस्य च ।
 तत्सर्वं मूर्च्छिते तिष्ठेमातर्तिके घृतभाजने ॥ २६ ॥
 माशामग्निसर्पां तस्य प्रातः प्रातः प्रयोजयेत् ।
 एष वृष्यः परं योगो बल्यो बृंहण एष च ॥ २७ ॥

इत्युक्तः कोकिलः ॥ २३-२७ ॥

शतपथ्या विदार्याश्च तथा मापात्मगुत्तयोः ।
 श्वदंष्ट्रायाश्च निष्कायाद्वलेषु च पृथक् पृथक् ॥ २८ ॥
 साधयित्वा घृतप्रस्थं पयस्यगुणे पुनः ।
 शर्करामधुयुक्तं तदपत्यार्थं प्रयोजयेत् ॥ २९ ॥
 (इत्यपत्यकरं घृतम् ।)

शर्करामधुयुक्तमिलनं प्रक्षेपन्यायात् पादिकत्वं शर्करा-
 धनोः ॥ २३ २९ ॥

घृतपात्रं शतगुणे विदारीस्वरसे पचेत् ।
 सिद्धं पुनः शतगुणे गव्ये पयसि साधयेत् ॥ ३० ॥

१ 'कुङ्गितम्' इति पा० । २ 'मिषापनत्वेन' इति पा० ।
 इति पा० ।

वृष्यमवहृष्यते; यथा—शुकशुद्धिकरं च मापादि, तथा कुतिसरं सङ्ख्यादि, शुकशुद्धिकरं शौरादि । यदुक्तमन्यत्र—“शुक-
शुद्धिकरं किंचित् किंचित्पुनरिवर्धनम् । कुतिसरं किंचित्
त्रिविधं वृष्यमुच्यते” । त्रिविधमपि हीद्व्यवाये बलवत्त्वं
पुनः पुनर्व्यवायशक्तिं च करोति ॥ ५१ ॥

तत्र श्लोकौ ।

हेतुर्गोपदेशस्य योगाद्वादश चोत्तमाः ।
यत् पूर्वं मैथुनात् सेव्यं सेव्यं यन्मैथुनादनु ॥ ५२ ॥
यदा न सेव्याः प्रमदाः कृत्वाः शुकविनिश्चयः ।
निरुक्तं चेह निर्विष्टं पुमाञ्जातवलादिके ॥ ५३ ॥

इत्यग्निवेशाहते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सा-
स्थाने द्वितीयाध्याये पुमाञ्जातवलादिको
नाम वाजीकरणाध्यायः ॥ ४ ॥

समासध्यायं द्वितीयो वाजीकरणाध्यायः ॥ २ ॥

हेतुरित्यादि । संग्रहो व्यक्तः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥
इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामाधुर्वेदीयिकायां चरक-
तात्पर्यटीकाया चिकित्सास्थले पुमाञ्जातवलादिके
नाम वाजीकरणाध्यायः ॥ ४ ॥
इति वाजीकरणाध्यायो द्वितीयः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो ज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानाधेयः ॥ २ ॥

साधोर्जस्वरमभिधाय व्याप्तिनिर्णायकचिकित्सितं वक्तव्य-
म् । सर्वरोगप्रधानत्वेन ज्वरस्यैवादी चिकित्सितं तत्रोच्यते ।
ज्वरस्य च यथा प्राधान्यं तथाऽत्रैव वक्ष्यति । ज्वरचिकित्सा-
विधायिकाध्यायो ज्वरचिकित्सितमुच्यते, अभिधानाभिधेय-
योगमेदोपचारात् । एवमुक्तस्याध्यायेनपि व्याख्येयम् ॥ १ ॥ २ ॥
विज्वरं ज्वरसंवेहं पर्यपृच्छत् पुनर्वैसुम् ।
यिषिके शान्तमासीनमग्निवेशः कृताञ्जलिः ॥ ३ ॥

विज्वरमिति विज्वरशब्दे नीरोगोपदर्शकः । यतो ज्वर-
शब्देन चान् सामान्येन रोगोऽभिमतः, यथा “ज्वरो विकारो
रोगश्च” इत्यादि । नीरोगत्वेनेह रोगग्रस्तमनपृच्छावधत्वात्
शुभं वीति । ज्वरसदेहमिति ज्वरनिदानोच्छातिरिक्तज्वरधर्म-
मिषयं संदेहम् । यिषिक इत्यादिना पूर्वं श्रुतः प्रहृष्या इति
दर्शयति ॥ ३ ॥

वेदेन्द्रियमनस्तापी सर्वरोगप्रज्ञो यती ।

ज्वरः प्रधानो रोगाणामुक्तो भगवता पुरा ॥ ४ ॥

तस्य प्राणितयस्तस्य धृक्स्थलस्थलेवेत्ये ।

प्रकृति च प्रवृत्ति च प्रभावं कारणानि च ॥ ५ ॥

१ “युक्तिक” इति वा० । २ “विज्वरमिति शुभेनीरोगोपदर्शिका
पृष्टि” इति वा० ।

पूर्वरूपमधिष्ठानं बलकालात्मलक्षणम् ।

व्यासतो विधिमेदाद्यं पृथग्भिन्नस्य चाकृतिम् ॥ ६ ॥

लिङ्गमामस्य जीर्णस्य सौपथं च क्रियाक्रमम् ।

विमुञ्चतः प्रशान्तस्य चिह्नं यच्च पृथक् पृथक् ॥ ७ ॥

ज्वरावसृष्टो रक्ष्यश्च यावत्कालं यतो यतः ।

प्रशान्तः कारणैर्यश्च पुनरावर्तते ज्वरः ॥ ८ ॥

याश्चापि पुनरावृत्तं क्रियाः प्रशमयन्ति तम् ।

जगद्द्वितीयं तत् सर्वं भगवन् । वक्तुमर्हसि ॥ ९ ॥

तदज्ञिवेशस्य वचो निशम्य गुरुब्रवीत् ।

ज्वराधिकारो यद्वाच्यं तत् सौम्य । निखिलं शृणु ॥ १० ॥

वेदेन्द्रियमनस्तापीसादि हेतुगर्भं ज्वरप्रधानत्वे विशेष-
णम् । केचिदेहमात्रतापिनोर्बुद्धादयः, केचिन्मनस्तापिन एवा-
तत्तापिनिवेशादयः, केचिदिन्द्रियतापिन एव तिमिरादयः,
अथं तु त्रितयवापी । वक्ष्यति हि—“ज्वरेणाविधाता भूतं न
हि किंचित् तत्पत्ये” । तत्र शरीरतापित्वं संतापादिना, मन-
सिन्द्रियतापित्वं च वैश्वरिभिसादिना वक्ष्यति । सर्वरोगाग्रज इति
शरीरसर्वरोगाग्रजः; मानसास्तु रोगा ज्वरादेः प्रागवस्थिता
एव सस्युगादावपि । बलित्वं चास्य भूतिदिकारकर्तृत्वात् ।
प्रधानत्वं च देहमनस्तापित्वाद्विधयोगात् । प्राणिचपलस्येति
मारकत्वेन प्राणिशत्रोः । सुषुप्त्येवमवश्यमभाविनः । प्रलयोदये
मरणे जन्मनि च । अत्र च तनोरूपो ज्वरो ज्ञेयः । वक्ष्यति
हि—“ज्वरप्रसावो जन्मादौ निधने च महत्तमः” इति ।
प्रहृष्यदयः सख्यस्याप्यावप्याकरणीया दयावत्तरं व्याख्येयाः ।
यत्वं च कालधातुलक्षणं चेति बलकालात्मलक्षणमिति द्रष्टव्यम् ।
व्यासतो विधिमेदाद्येति प्रश्नेन विधिमेदात् । यत् इति वैभ्यो
व्यवायादिभ्यो रक्ष्यः । द्वितीयो यतः शब्दो येन हेतुना रक्षण-
इत्यर्थः । जगद्द्वितीयमित्यनेन, यच्च श्रुत्वा जगद्द्वितीयं चिकित्सा-
प्रवर्तनं कर्तव्यमस्तिमित्यनेन; काश्चिकृता हिम्यगुणप्रादिसा-
मात्मनो वक्ष्यति । ज्वराधिकारो इत्यादिनिर्देशात्मनः ॥ ४-१० ॥

ज्वरो विकारो रोगश्च व्याधिरातङ्क एव च ।

एकोऽर्थो नामपर्यायेर्विधैरभिधीयते ॥ ११ ॥

ज्वरो विकार इत्यादि । प्रथमस्यावृत्तिरस्यापि पर्यायकपदं
इत्यनेन, तथाऽपि पुनः प्रकरणवादादिप्रधानमिति न पुनरुक्तोक्त-
इति श्रुतेः; किञ्च ज्वरस्यैवाधिकृतस्यैतत्सर्वाधिकयनम् । विधाता-
दयश्च यद्यपि सामान्येन रोगाभिधातिनः, तथाऽपि प्रकरणमिह
ज्वर एव विक्षिप्ते व्याधौ वर्तन्ते । यथा—प्राज्ञं भोजयति तत्र
भोजनप्रकरणत्वात् सामान्ये (न्यो)ऽपि प्राज्ञमपचन्द भामित्रव-
न्माह्वये वर्तते । हासिष्य व्याह्वाने ज्वरादिरस्यापि नियेयका
विक्षिप्तेः “ज्वरो विकार” इत्यादिना उच्यत इति नापि पुनर-
विज्ञाप्य । नामशब्दः प्रकाशने, तेन एकोऽर्थो नाम ज्वरलक्षणो
रौचलक्षणो वा पर्यायेत्युच्यत इत्यर्थः । पर्याया एकार्थमभिधा-

१ “विधिमेद” इति वा० । २ “वक्ष्यतेनापचयते” इति वा० ।

यिनो भिन्नशरीराः शब्दाः; किंवा, नामपर्यायेरिति नामरूपैः पर्यायेभ्योवद्वियमापैः पर्यायेरित्यर्थः । यतः पर्यायोऽव्यव-
द्वियमाणोऽपि भवति, यथा—आयुषि निखणानुबन्धश्चन्द्रयो
पर्यायावुक्तौ ॥ ११ ॥

तस्य प्रकृतिरुद्दिष्टा दोषाः शारीरमानसाः ।
देहिनं न हि निर्दोषं ज्वरः समुपसेचते ॥ १२ ॥

प्रकृतिशब्देनेह स्वभावः, तथा यत्कारणमयं कार्यं भवति
तदुच्यते; तत्र प्रत्याघप्रकारणकतां प्रकृतिमाह—तस्येत्यादि ।
उद्दिष्टेति संक्षेपादभिहित्वा । दोषाणां ज्वरप्रकृतिरिव हेतुमाह—
देहिनमिति । सर्वदोषाव्यभिचारज्वरस्य दोषप्रकृतिरिति सिद्ध-
मिति अत्र । देहिरूपेण शरीररूपं पुनोऽपि प्रोक्तं न केन-
चित्, तथा निर्विकारत्वात् । 'समुपसेचते' इति भाष्या भूत-
विशेषरूपस्य ज्वरस्यावेषो वर्तयति । विग्रहश्च ज्वरस्य स्वतन्त्रे
वक्तव्य एव,—'ज्वरत्रिपादत्रिभिर्वा' इत्यादिप्रोक्तः ॥ १२ ॥

क्षयस्तमो ज्वरः पाप्मा मृत्युश्चोक्तो यमारमकाः ।
पञ्चत्वप्रत्ययावृणां क्षिप्रतां स्वेन कर्मणा ॥ १३ ॥
इत्यस्य प्रकृतिः प्रोक्ता,

स्वभावस्यां ज्वरप्रकृतिमाह—क्षय इत्यादि । देहश्च हेतुत्वात्
क्षयः, मोहकर्तृत्वात्तमः, पापनिर्वर्त्यत्वात् पाप्मा, मृत्युकारणत्वा-
न्मृत्युज्वर एवोच्यते । अत्र च 'उक्ताः' इति तथा 'यमारमकाः'
इति बहुवचनमेकस्मिन्नर्थे ज्वरे क्षयकतुलादिपर्यमेदमिवक्षया
हेतुम् । यमारमका इति यमस्वरूपाः, यमो हि यथा मारकः,
तथाऽमी मारका इत्यतो यमारमका इत्यर्थः । किंवा 'यमारमजाः'
इति पाठः । जत्रापि यमपुत्रत्वेन पितृसमानक्रियाकर्तृत्वमु-
च्यते । किञ्च क्षयादयः क्षानमप्रदिष्टा यमस्वरूपा भिन्ना एव
ज्वराश्च, इह ज्वरस्य तु यमात्मकत्वाभिधानप्रसङ्गात्तदुच्यन्ते ।
अस्मिन् व्याख्याने मृत्युशब्देन मृत्युसुचकं रिष्टमुच्यते, यतो
न मृत्युरेव मृत्युको भवति । यमारमकावे हेतुमाह—पञ्चत्व-
प्रत्ययावृणां क्षिप्रतां स्वेन कर्मणेति । एतेन, यथा यमः स्वक-
र्मक्षिप्रमानानां प्राणिनां पञ्चत्वे हेतुर्भवति, तथा क्षयादयोऽपि
प्राणनकर्मणा क्षिप्रमानानां मारयन्तीत्यर्थः । 'पञ्चत्वप्रत्यया'
इति वा पाठः, तथाऽपि च एवार्थो ज्ञेयः ॥ १३ ॥—

प्रवृत्तिस्तु परिग्रहात् ।

निदाने पूर्वमुद्दिष्टा वद्वकोपाच्च दाक्षणात् ॥ १४ ॥
कमागतां प्रवृत्तिमाह—प्रवृत्तित्वेत्यादि ।—प्रवृत्तिः प्रथ-
माविर्भावः । परिग्रहादिति जनपदोक्तं सतीत्येव 'अस्त्विति तु कृत-
युगे' (वि. व. ३) इत्यादिना परिग्रहान्वयादिपरित्यक्त्या
स्मरयति । तथा वद्वकोपारणया प्रवृत्तिर्ज्वरस्य, सा निदाने
पूर्वमुद्दिष्टा, 'ज्वरस्तु सख महेश्वरकोपप्रभवः' (वि. अ. १)
इति ग्रन्थेन निदाने संक्षेपेनोक्तैत्यर्थः । पूर्वमिति पदेन वद्वको-

पप्रभवा प्रथमा, परिग्रहप्रभवा तु द्वितीया प्रवृत्तिरिति दर्श-
यति ॥ १४ ॥

द्वितीये हि युगे शर्वमक्रोधप्रतप्तास्थितम् ।
दिव्यं सहस्रं वर्षाणामसुरा अमिदुदुबुः ॥ १५ ॥
तपोविप्राधनाः कर्तुं तपोविग्रं महात्मनः ।
पश्यन् समर्थोपेक्षां चक्रे दक्षः प्रजापतिः ॥ १६ ॥
पुनर्मोहेश्वरं भागं ध्रुवं दक्षः प्रजापतिः ।
यद्ये न कल्पयामास प्रोच्यमानः सुरैरपि ॥ १७ ॥
मन्त्रः पशुपतेर्योश्च शौच्य आदृतयश्च याः ।
यज्ञसिद्धिप्रदास्तामिहानं चैव स इष्टवान् ॥ १८ ॥
अयोचीर्षमतो देवो युक्ता दक्षव्यतिक्रमम् ।
रुद्रो रौद्रं पुरस्कृत्य भावमात्मपितात्मनः ॥ १९ ॥
रघुर्ध्वा ललाटे चक्षुर्वं दग्धा तानसुरान् प्रभुः ।
बालं क्रोधाग्निस्तप्तमसृजत् सन्ननाशनम् ॥ २० ॥
ततो यज्ञः स विष्वक्तो व्यपिताश्च दिवौकसः ।
दाहव्यथापरीताश्च भ्रान्ता भूतगणा विशा ॥ २१ ॥
अयेश्वरं देवगणाः सह सप्तर्षिर्भविर्भुम् ।
तस्मिन्मरस्तुचन् याचच्छेदे भावे शिवः स्थितः ॥ २२ ॥
शिवं शिवाय भूतानां स्थितं धात्वा कृताञ्जलिः ।
मिया सन्नप्रहरणक्षिशिरा नयलोचनः ॥ २३ ॥
ज्वालामालाकुलो रौद्रो ह्रस्वज्ज्वोरः कमात् ।
क्रोधाग्निरुक्तवान् वेषमहं किंकरधानि ते ॥ २४ ॥
तमुवाचेऽश्वरः क्रोधं ज्वरो लोके भविष्यति ।
जन्मादौ निधने च त्वमपचारान्तरेषु च ॥ २५ ॥

यतश्च परिग्रहमवत्वं विस्तरोक्तं वद्वकोपमवत्वं च संक्षे-
पोक्तम्, अतो वद्वकोपवत्त्वमेव विज्ञोति—द्वितीये हीत्यादि ।
विना क्रोधं चर्षते यत्, तदकोपप्रतप्तम् । तपोविप्राधनास्तपो-
विप्रापथीविनः । ध्रुवमित्यवश्यमेवम् । सन्ननाशनमिति यन्ननाश-
नम् । शिव इति कल्याणकरः । अपचारान्तरेष्विति ज्वरनिदान-
नसेवाद्वा । अत्र च मृत्युप्रेतयोऽपि जन्ममरणयोर्मोहस्वरूपज्वरस्य
विद्यमानत्वाद् द्वितीययुगेऽपि जन्ममरणयोर्भेदं न ज्वर-
स्यानुपपन्नम् । तेन, यो जन्मादौ निधने च व्यवस्थितः स
इदानीमपचारान्तरेषु सविष्वधीति रोजनीयम् । किंवा, मृत्यु-
युगे च जन्ममरणयोर्मोहस्वरूपज्वरो निष्कल्मषाणां पुण्याणां
नारीदेवेति यन्तव्यम् । कल्याणकररूपस्यापि शिवस्य प्राणि-
पीडाकरज्वरविशर्गः प्राणिनामेवाधर्मप्रभावाद्भवत्योपभोग्यो
पीडा इहेति मन्तव्यम् ॥ १५-२५ ॥

संतापः साहचर्यवृत्त्या साहसमदौ इति व्यथा ।
ज्वरप्रभावे, जन्मादौ निधने च महत्तमः ॥ २६ ॥
प्रकृतिश्च प्रवृत्तिश्च प्रभाषश्च अदायितः ।

सदाप इत्यादिना प्रभावमाह । प्रभावधानोपाधिका शक्ति-

रुच्यते, तेन संतापादीनां प्रभावव्यपदेशः । यतश्चान्नं रोग-
प्रभावः, ततो वातश्लेष्मकृतेऽपि ज्वरेऽनुगण्येष्टाग्रे भवति,
तथा जन्मादौ निधने च महत्सोकरूपत्वं ज्वरप्रभाव इत्यर्थः ।
प्रकृतिथेलादिना प्रकरणसंग्रहं करोति, 'इत्यस्य प्रकृतिः श्लोका'
इत्यनेन तु प्रस्तावसंग्रहः कृतः, अध्यायान्ते त्वप्याचार्यसंग्रहं
परिष्पयति । एतच्च पुनः पुनः संग्रहकरणं तत्राप्यर्थेलाच्छिष्य-
शुद्धिसमाधानार्थं कृतं ज्ञेयम् ॥ २६ ॥—

निदाने कारणान्यद्यौ पूर्वोक्तानि विभागशः ॥ २७ ॥

निदान इत्यादिना कारणमाह । अथौ कारणानीति रक्षाद्य-
क्षयो ज्वरारम्भककारादिकर्तृत्वोक्ताः, तथा 'यद्योक्तानां
हेतूनां मिथ्रीभावात्' (नि. अ. १) इत्यादिना तु द्वन्द्वानां
संक्षिपातस्य च कारणमुक्तं, तथा आयन्तोः कारणं तत्र
कण्ठरवेणोक्तम् । अन्ये तु वातादीनेव ज्वरारम्भकसंग्रा-
प्तिप्राप्तान् "इह यत्त्वष्टाभ्यः कारणेभ्यो ज्वरः संजायते (नि.
अ. १)" इत्यादिग्रन्थेन निदानोक्तान् कारणानीति पदेन
ग्राहयन्ति; प्रकृतिशब्देन तु बीजभूता अव्यवहितसंबन्धा दोषा
गृह्यन्ते, रक्षादयस्तु दोषप्रकोपकारणभूता न ज्वरकारणा-
नीति वदन्ति । तस्मिन् पक्षे रक्षादीनां ज्वरहेतुभूतानामि-
होद्गमहणं स्यात्; रक्षादीनां तु ज्वरे हेतुत्वं दोषप्रकोपापान्तर-
व्यापारत्वेन भवत्येष, यथा—यागस्य स्वर्गकर्तृत्वम् । द्विषं
च कारणं रोगाणां—अवहितं रक्षादि, प्रस्तावसं च दोषा इति
शास्त्रविद्वान्त एव । 'निदाने' इति पदेनैव पूर्वेण कृत्वा,
पूर्वोक्तानीति परमिह वक्तव्यज्वरनिदानव्युदासार्थम् ॥ २७ ॥

आलस्यं नयने साक्षे जुग्मगं गौरवं क्रमः ।

ज्वलनातपवायम्युभकिद्वेपायनिश्चितौ ॥ २८ ॥

अविपाकास्यधैरस्ये दानिश्च यलयजयोः ।

शीलवैकृतमवपं च ज्वरलक्षणमग्रजम् ॥ २९ ॥

यद्यपि निदानेऽपि पूर्वोक्तान्शुचानि, तथाऽपीह प्रकरण-
घातानि प्रायः प्रादुर्भवन्ति, तानि पश्यन्ते—आलस्यमित्यादि
॥ २८ ॥ २९ ॥

केवलं समनस्कं च ज्वराधिष्ठानमुच्यते ।

शरीरं, यलकालस्तु निदाने संग्रहाक्षतः ॥ ३० ॥

केवलमिति कुलं, तेन बाह्येन्द्रियाणामवबोधः । अनेन
वेदमनसी अव्यवश्यं ज्वरेण तन्त्रेते इत्युक्तम् । सत्यस्मिन्निदि-
क्षणस्य ज्वरारम्भमनलक्षणस्य वा काले यलकालः, यं च
निदाने "दिवषान्ते परमान्ते ज्वरान्ते वा ज्वरगमनमभिर-
दिर्वा (नि. अ. १)" इत्येवंग्रन्थप्रत्येकोक्तः ॥ ३० ॥

ज्वरप्रत्यात्मिकं लिङ्गं संतापो वेदमानसः ।

ज्वरेणाविशता भूतं न हि किञ्चिन्न तप्यते ॥ ३१ ॥

ज्वरप्रत्यात्मिकं लिङ्गमित्यादिनाऽऽत्मलक्षणमाह । आत्म-
लिङ्गमित्यव्यभिचारिलक्षणम् । इह संतापशब्देन सामान्येन
पीडा वक्तव्या, सा च देहविशेषणाभिधानात्तापलक्षणैव भवति,
मनसि तु तथा चेन्द्रियेषु देहगुणश्रुतीषु नैतित्यादिरूपा वैचि-
त्यमित्यादिग्रन्थवक्तव्या शेषः । ज्वरप्रभावे संतापोऽपिचिन्त्यकार्य-
तयोक्तः, इह तु ज्वराव्यभिचारित्वेनेति विशेषः । अन्ये तु, अह-
म्यादियुक्तः संतापः प्रभावो भवति, अहम्यादिरहितत्वात्मलक्ष-
णं भवति । संतापस्य प्रस्तात्मलक्षणत्वे हेतुमाह—ज्वरेवे-
त्यादि । भूतशब्देन सर्वप्राणिन उच्यन्ते । ततश्च ज्वरेण
भूतमाविशता न किञ्चिन्मुष्यादि न तप्यते किन्तु तप्यत
एव, ततो ज्वराव्यभिचारितया ज्वरात्मलक्षणमेव तदुपप-
मिति भावः । अत्र पक्षे गजादिनपि कूटपाकलाविशब्दाभि-
धेयेषु ज्वरेणन्तर्दाहरूपा वेदना भवतीति ज्ञेयम् । किंवा, अत्र
देहसंतापो मित्तिौ वा पर्यायेण वा ज्वरात्मलिङ्गं भवेत्तः; न
तावत् पर्यायेण, तथा हि सति क्वचिज्वरे देहसंताप एव
क्वचिज्वरं मनःसन्ताप एव भवतीति वाच्यं, ततश्चान्योर्न-
मिचाराभ्यामव्यभिचारिलिङ्गत्वं; तस्मान्नमित्तावेव वेदमनःस-
न्तापावात्मलक्षणं ज्वरस्येति वाच्यम्; एवं व्यवस्थिते कलाद
सर्वज्वरेषु वेदमनस्वापी भवत इत्याह—ज्वरेणेत्यादि ।
ज्वरेण भूतमाविशता यदि किञ्चिच्छरीरे मनो वा न तप्यते,
किन्तु तप्यत एव, अतो वेदमनस्वापः सर्वज्वरगुणपक्ष
इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे शरीरमानसज्वरनैवोपदर्शने "शा-
रीरो जायते पूर्व देहे" इत्यादिना शरीरस्य यदेहमात्राप्रमत्तं
मानसस्य यन्मनोमात्राप्रमत्तं वक्तव्यं तत् सूक्ष्मकालमि-
त्रायेण; तस्मिन् सूक्ष्मकाले ज्वर उभयपक्षकोऽप्यनन्तरौप-
यमानोभयपक्षपितृधर्मावेक्षया भवत्येष वेदमनस्वापी, यथा
प्रथमक्षणोत्पत्तं इत्यं निर्गुणम्, अनन्तरौत्पद्यमानं सद्यं
इत्यमुक्तं इत्यलक्षणे ॥ ३१ ॥

द्विविधो विधिमेवेन ज्वरः शरीरमानसः ।

पुनश्च द्विविधो दृष्टः सौम्यश्चाग्नेय एव वा ॥ ३२ ॥

अन्तर्वेगो वहिर्गेगो द्विविधः पुनरुच्यते ।

प्राक्ततो वैकृतश्चैव साप्यश्चासाध्य एव च ॥ ३३ ॥

पुनः पञ्चविधो दृष्टो दोषकालयलायलात् ।

संवतः सततोऽप्येवमुत्तरीयकचतुर्थकौ ॥ ३४ ॥

पुनराश्रयमेवेन घातूनां सप्तधा मतः ।

भिन्नः कारणमेवेन पुनरष्टविधो ज्वरः ॥ ३५ ॥

द्विविध इत्यादिना विधिनेदमाह । एते च नेदा विभवे
व्यक्ता भविष्यन्ति । सौम्य इति शीतकारणारम्भत्वेन शोमदेव-
ताकः, आग्नेयोऽप्युष्णकारणारम्भत्वेनाग्निदेवताकः । पुनः
पञ्चविधो दृष्ट इत्यनेन पञ्चविधेन नेदेन सर्वज्वरस्याभिः,
मतः 'प्रागद्यः संक्षिपातेन दृष्टः पञ्चविधो ज्वरः' इति व-
क्ष्यति । ततश्च केवलघातादिज्वराणां ॥ संततदिमेवेन मत्तः
२ 'यत्तदुक्तं' इति पा० ।

तथा संततादीना कालनियमो वक्तव्यः, ततश्च ये चालनिय-
मास्तु संततादिभिन्ना एव, तस्यांशोपकालवलायकाश्च ज्वरा-
भावेति, ते पश्चादपि एवेति यावदाद्यैः । दोषकालवलायका-
दिति दोषकालात् कालवलायकात् । कालवलायके ज्वरकालप्र-
कर्षाप्रकर्षः । तत्र सतते ज्वरे चलायता दोषेण सप्ताह्यादि प्रकृ-
ष्टयाद्वलनात् कालो नियम्यते, सततके तु सततकालवलायका-
दीनवलेन दोषेणागतो ज्वरकालः, स सप्ताहोऽपि द्विजालेनाप्य-
स्यापको भवति, तथाऽप्यमेव सततकज्वरकालो दीनवलायका-
भेदमुपकालेभ्यः बलवान् भवति, एवमन्येमुष्णदिज्वरकालोऽपि
व्याप्यते । किंवा, दोषकालो दुष्टिकालो ज्वरकाल इत्यर्थः,
तस्य बलायकात् प्रकर्षाप्रकर्षादित्यर्थः । कालप्रकर्षाप्रकर्षमित्य-
माध व्याख्याता एव । अन्ये तु, दोषश्च कालश्च दोषकालौ,
तयोर्बलायकादिति वदन्ति । तत्र दोषवलात् कालवलाच्च
सन्ततो भवति, यदुक्तं—“कालद्वयप्रकृतिभिदापस्तुभ्यो हि
संततम्” इत्यादिना । दोषकालवलायकमपलक्षं च विवरणप्रत्ये-
मोक्तम्, तथा दोषस्यावल्ल सप्रत्यक्षकृतया सततकालिषु भ-
वति, तथा ज्वरवेगविगमे च संततायादौ कालस्यावकल्प भवति ।
अत्र पक्षे दोषकालवलायकाभ्यां सर्वज्वरा व्याप्यन्ते, ततश्च
संततादिपञ्चज्वरनियमो दुष्टतः स्यात् । अन्ये तु स्युक्तमाभि-
धानेन ‘दोषकालवलायकात्’ इति कृत्वा व्याख्यानयन्ति ।
एतच्चाशब्द व्याख्यानम् । मृतीयकचतुर्थकामिति समासनिर्दे-
शेन मृतीयचतुर्थकयोराग्न्यनुबन्धत्वादिसाधारणधर्मयोगिता
दर्शयति ॥ १२-१५ ॥

शारीरो जायते पृथं वेदे मनसि मानसः ।
चैचित्पमरतिर्ग्लानिर्मनस्तत्तापलक्षणम् ॥ ३६ ॥
इन्द्रियाणां च वैकुल्ये चैतत्तापलक्षणम् ।

‘दृष्टमिन्द्रियं चाकृतिम्’ इति प्रथमस्य ऋगागतमुत्तरं—
शारीर इत्यादि । पूर्वमिति वचनादुत्तरकाल शारीरो ज्वरो मन-
स्यपि भवति, एव मानसो मनस्तुलादानन्तरं देहेऽपि भवतीति
हेतुम् । एव च यद्यपि सर्वज्वराणां देहमनोविष्टावत्, तथा-
ऽपि यो देशाभौ प्रथम शारीरोपेक्षेण मनस्य आरम्भः स्यात्,
स तदोपनिमित्तस्यैव चिकित्सा एव मानसोऽपि मानसदोष-
चिकित्सायैव चिकित्सा इति दर्शयितुं शारीरमानसयोपेक्षोपदर्शनं
साधु । ननु शारीरस्य ज्वरस्य सतापलक्षणं व्यक्तं, मानसस्य तु
ज्वरस्य कथं सतापं, यत्तस्य लक्षणं भवतीत्याह—वैचित्पमि-
त्यादि । वैचित्पयादयो मानससतापशब्देनोच्यन्ते, तापशब्दस्य
पीडावचनत्वादित्यर्थः । मनस्यापप्रसावेन, ‘देहेन्द्रियमन-
स्तापी’ इत्यत्र य इन्द्रियाणां ज्वरस्तेषां, न च व्यावृत्तये—
इन्द्रियाणां चेत्यादि । वैकुल्यमिति स्वाभावान्धत्वात्, तच्चाप्यत्र
दृष्टव्यमेवम् ॥ ३६ ॥—

१ ‘दृष्टमन्येवमपि व्याख्येयम्’ इति पा० । २ देहसंज्ञक-
खण्डे’ इति पा० ।
च च ५१

वातपित्तात्मकः शीतमुष्ण घातकफात्मकः ॥ ३७ ॥
इच्छत्युभयमेतत्तु ज्वरो व्यामिश्रलक्षणः ।

सौम्यामेवमेदयो प्रतिशोभन्यालपायमेण विवरण—
वातपित्तात्मक इत्यादि । वातपित्तात्मक इति वातपित्तकार-
णकः । ज्वर च केवलज्वरान्धः, तथा केवलकफारन्धः
शीतसमानकारणतया सौम्यत्वेनोष्णमिच्छति, तथा वात-
कफात्मकोऽप्युपलभ्यते, तथा केवलपित्तात्मकोऽप्यामेनत्वादनु-
ष्णामिप्राय इति व्यक्तं, तेनेदानीं वातपित्तात्मकं शीतेन वातेन
पितेन चोष्णेन कृतधस्य दुरुपपत्त्यामामेयतया ध्रुवते—
वातपित्तात्मकं शीतमिति । एव व्यवस्थिते वातपित्तज्वरे
पेक्षानु सयोगमहिम्ना विरतीतातुकारी दृष्ट, तत् किं कफसमु-
त्तोऽपि वायुर्वैपरीतमर्थं करोतीत्याह—उष्णं वात-
कफात्मक इति, वातकफात्मको विरोधेणोष्णमिच्छतीत्यर्थः ।
व्यामिश्रलक्षण इति उक्तव्यामिश्रदोषलक्षणज्वरव्यतिरिक्तं कफ-
वैसिकं सांनिपातिकाश्च, स चोष्णशीतामिप्रायतया सौम्यामे-
शराग्निदायितिरिक्त एव ज्वरः, यथा—अधुलीद्वयव्यतिरिक्तं
अधुलीद्वयम् । एव शारीरमानसमिथीभावेऽपि चिन्तनीयम् ।
ज्वर इच्छतीति वचनं ज्वरयुक्तपुरुषेच्छाया ज्वरे उपचारा-
ज्वरेणम् ॥ ३७ ॥—

योगवाहः पर वायुः संयोगादुभयार्थकृतः ॥ ३८ ॥
वाहकरोजसा युक्तः शीतकृतः सोमसंश्रयात् ।

वातपित्तज्वरे शीतामिप्रायतामुरापादितुं यानोर्योगावहिता-
माह—योगवाह इत्यादि । योगापीनो गुणं बहतीति योग-
वाह । परमिति अत्यर्थम् । संयोगादिति उष्णेन शीतेन च
सयोगात् । उभयार्थकृतिरित्यत्र उभयमिह उष्णशीतार्थकारी ।
एतदेव मिश्रज्वरे—वाहकृदित्यादि । ‘पित्तम्’ इति वक्तव्ये यत्
‘तेजसा’ इति करोति, तेन बाह्यान्धत्वादिना युक्तो वायु-
र्वाह करोतीति लोकप्रसिद्धमर्थं दृष्टान्तार्थं सूचयति । शीतका-
रित्वं तु वायो शीतत्येवैव वत् विद तत् सोमरूपकफाणी-
यादिभोगादिसेवेण भवतीति हेतुम् ॥ ३८ ॥—

अन्तर्दाहोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ॥ ३९ ॥
सन्ध्यस्थिरालम्बेदो दोषयुजोविनिग्रहः ।
अन्तर्वेगस्य लिङ्गानि ज्वरस्योत्तानि लक्षयेत् ॥ ४० ॥
सतापोऽभ्यधिको वाहस्तृष्णादीनां च मार्दवम् ।
वहिवैगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ॥ ४१ ॥

अन्तर्दाह इत्यादिना अन्तर्वेगविषयविवरणम् ॥ ३९-४१ ॥

प्रातृत्-सुखसाध्यस्तु वसन्तशरदुदयः ।
उष्णमुष्णेन सञ्चर्य पित्तं शरदि कुप्यति ॥ ४२ ॥
चित्तं शीते कफध्वं यत्नन्ते समुदीर्यते ।
यथासम्बन्धविषयकामिन्द्रियोपधिभित्तया ॥ ४३ ॥

१ ‘सौम्यामेवमेदयो’ इति पा० ।

संचितं पित्तमुद्रिकं शर्यादित्यतेजसा ।

ज्वरं संजनयत्याशु तस्य चागुबलः कफः ॥ ४४ ॥

प्रकृत्यैव विसर्गस्य तत्र नानशनाद्भयम् ।

अद्भिरोपधिमिश्रैव मधुराभिधितः कफः ॥ ४५ ॥

हेमन्ते, सूर्यसंतप्तः स वसन्ते प्रकुप्यति ।

वसन्ते श्लेष्मणा तस्माज्ज्वरः समुपजायते ॥ ४६ ॥

आदानमध्ये तस्यापि यातपित्तं भवेदनु ।

प्राकृत इत्यादिना प्रकारेण प्राकृतवैकृतविवरणम् । तत्रैह कालसमाधेयप्रकृतिषु दोषः प्रकृतिरुच्यते, तज्जातीयाश्च दोषा-
दुद्भूतो ज्वरः प्राकृत उच्यते । यद्वदति—“कालप्रकृतिमुद्दिश्य
निर्विष्टः प्राकृतो ज्वरः” इति । एवमपि वर्षाकालप्रकृतिभूतेन
वातेन कृतो ज्वरः प्राकृतः स्यादिति, तन्नियेयायाह—मुखसा-
ध्यस्तु वसन्तशरदुद्भव इति । गुष्मज्ज्वरधारणे । तेन, य एष
मुखसाध्यो वसन्तशरदुद्भवः प्राकृतः स एवैह प्राकृतशान्देने-
च्यत इत्यर्थः । वर्षाकालभववातिकस्तु न मुखसाध्य इति, तेन
नासौ प्राकृत उच्यते । प्राकृतवैकृतसंज्ञाभ्यवहारो हि यस्मात्सं-
ज्ञासाध्यकृच्छ्राभ्यवधारणायोजनकः । तद्यदि कृच्छ्रेऽपि
वातजे प्राकृतत्वं स्यात्तदा किं प्राकृतव्यवहारः । यतश्च वस-
न्तशरदुद्भवावेव प्राकृतौ, तेन तयोरेव “उष्ण” इत्यादिना मध्येन
विवरणं प्रपञ्चेन कतिपयति न यातिकस्येति । अत्रार्थं जटुकं—
“सौम्याग्नेयाधुष्णीतकामौ, जोषज्योदयो दिने, वसन्तश-
रदोः प्राकृतोऽन्यत्र वैकृतः” इति । यद्यपि वसन्तजः पूर्वमुक्-
त्वाऽपि प्रतिकोमन्याख्यया उष्णमिल्यादिना शरदुद्भवं निर्वि-
ष्टाति । इष्णं पित्तं चित्तं वर्षासु शरदुद्भीर्नातपेन कुप्यतीति
विज्ञेयम् । शीत इति हेमन्ते । उष्णमिल्यादिना निर्दिष्टस्य
वर्षाश्लिष्टादि भाग्यम् । यत्तु यदि वर्षाखल्वपिपाकित्वं सर्वासा-
मोपधीनां, तदा प्रतिश्रम्याभित्तिविपाकस्यान्यवस्था स्यात्,
तस्य कौलबोधेनाम्लवर्धनात् । मेव, यथा निष्ठापाकेन यन्म-
पुरं द्रव्यं, तदयाऽऽवस्थिकेन पाकेनाऽम्लं भवति, यदुक्तं,—
“परं तु पच्यमानस्य विदग्धस्यम्लभावतः (वि. अ. १५)”
इत्यादिना, तत्रैहापि कालमहिताऽम्लविपाकित्वमपि भविष्यति;
एवं हेमन्ते यन्मधुरपाकित्वमोपधीनां तत्रापि म्याख्येयम् ।
अन्ये तु, वर्षासु वह्निमान्पादित्वादिनिमित्तमोपधीनामम्लविपाकित्व-
मिति युवते । यदुक्तं—“पर्वासु विदग्धस्य (?) । तदा हि यन्-
मेवाभं प्रायो ह्यस्य विदग्धत्वे” इति । एवमपि संहेमन्ते मधुर-
पाकित्वं नोक्तमेव; तस्मात् कालमहित्रैव पाकात्तरमोपधीनां
साधु । आधिति पित्तप्राशुकारिवाच्छीघ्रं जनयति । अनुबल
इति अनुबन्धस्तः कफो भवति । एवं ज्वरस्य लङ्घनीयता-
माह—प्रकृत्यैवेत्यादि । विषर्गस्य प्रकृतेति विषर्गरूपकालजया
प्रकृत्या साम्यादिरूपयाऽनसनाद्भवं न भवति । विषर्गो हि

सौम्यः श्लिष्टः, तत्र बलवन्तः पुरुषाश्च, तेन तत्रोपपन्नो ज्वरः
आमाशयसमुत्पत्त्येन लङ्घनीय एव । किंवा, “प्रकृ-
त्यैव विसर्गाव” इति पाठः । तदा प्रकृतेति ज्वरकारणेन कफ-
पित्तरूपेण लङ्घनहेतुना, तथा विषर्गस्य कालाह्वने भयं नास्ति ।
उक्तं हि—“कफपित्ते द्वये धातु सहेते लङ्घनं नह्ये” इति ।
हेमन्ते नितः कफो वसन्ते कुप्यतीति पुक्तमेव, यतो
दोषनवादिक्रमे शिशिरो नास्त्येव । आदानमध्ये तस्यापि
यातपित्तं भवेदन्विति तस्यापि वसन्तजकफज्वरस्य वातपि-
तम्, अभिविध अनुबन्धस्य भवति । तदा वसन्तादौ दुर्बलं
वातपित्तं, मध्ये तु मध्यं, अन्ते तु प्रबलं भवति; एवं शरदपि
कफो भवति ॥ ४२-४६ ॥—

आदायन्ते च मध्ये च बुद्धा दोषबलाबलम् ॥ ४७ ॥
शरद्वसन्तयोर्विद्वान्ज्वरस्य प्रतिकारयेत् ।

उदेताम् विशेषान् बुद्धा चिकित्सा कर्तव्येति दर्शयन्नाह—
आशुमिल्यादि । शरद्वसन्तयोरादौ मध्ये जाते च ज्वरस्य
दोषबलाबलं बुद्धेति बोधना ॥ ४७ ॥—

कालप्रकृतिमुद्दिश्य निर्विष्टः प्राकृतो ज्वरः ॥ ४८ ॥
प्रायेणानिलजो दुःखः कालेऽन्येषु वैकृतः ।
हेतवो विविधास्तस्य निदाने संप्रदक्षिताः ॥ ४९ ॥

कालप्रकृतिमुद्दिश्य निर्विष्टः प्राकृतो ज्वर इति प्राकृत-
ज्वरबोधिका परिभाषा । कालप्रकृतिमिति कालसमाधेयस्यैव
दोषम्; उद्दिश्येति कारणत्वेन लक्ष्यीकृतः । नन्वेवमपि
वर्षाकालप्रकृतिना वातेन कृतो ज्वरः प्राकृतः स्यादित्याह—
प्रायेणानिलजो दुःख इति; अतिलजो ज्वरः कालप्रकृतिवर्ध-
नोऽपि दुःखो भवति, विदग्धोपक्रमत्वात् । यतो ज्वरसाक्षात्-
शोत्स्वत्वेन लङ्घनादि पथ्यं, तस्य वायोपपत्त्यमिति विदग्धोपक्रम-
त्वात्; खल्वेव न प्राकृतत्वं वततिकस्य; यतः प्राकृतत्वेऽपि वा
मुखसाध्यः स एव प्राकृत उच्यते इति भावः । एवं तावत् सर्वो
वातजो वैकृतः, तथा यत्तत्शरद्व्यतिरिक्तकालभवः कफजलया
पैतिकोऽपि वैकृत एवेति दर्शयन्नाह—कालेऽन्येषु वैकृत इति;
“कफजः पित्तजो यो” इति शेषः । अथ वैकृतस्य ज्वरस्य को
हेतुरित्याह—हेतव इत्यादि । अन्ये ॥ युवते—वर्षाकाले
वातजोऽपि प्राकृतः, कित्यर्थं कृच्छ्रः, वसन्तशरदुद्भवस्तु प्राकृतः
मुखसाध्यो भवतीति विज्ञेयः; तथा च साम्येन, “प्राकृत्या-
निलेद्भवः” (वा. वि. अ. २) इति कृतमिति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥
बलवत्स्वरूपदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपपद्यः ।

बलवत्स्वत्यादिना मुखसाध्यज्वरविवरणम् । ज्वरोपपन्न
यद्यपि साक्ष्यं पठित्वा, तथाऽपि नामान्योपपन्नलक्षणानु-
क्तं

१ “श्लिष्टो बलवत्पुरुषश्च” इति पा० । २ “तत्रमृता विषर्गो”
इति पा० । ३ “नातमकृतिवर्धनोऽपि” इति पा० । ४ “वसन्त-
शरद्व्यतिरिक्तकालभवः” इति पा० । ५ “विषर्गस्य” इति पा० ।
६ “सामान्योपपन्नोऽपि लक्षणानुक्तः” इति पा० ।

१ “पित्तमुद्दिष्ट” इति पा० । २ “प्रकृत्यैवेत्येति” इति पा० ।

३ “मुखसाध्यासाध्योऽभ्यवधारणायोजनकः” इति पा० । ४ “कालवदेनान्य-
वर्धनात्” इति पा० । ५ “हेमन्ते” इति पा० ।

रोग इह ज्ञेया, यदुक्तम्—“उपद्रवस्तु पल रोगोत्तरका-
लजो रोगाप्रयो रोग एव स्थूलोऽर्श्वो, रोगात् पथान्नायत
इत्युपद्रवसह” (चि अ २१) इति, तन्नातरे च—
“हिक्काशवाकसन्तृष्णाच्छयतीक्ष्णरमुर्च्छात्रमेदारोचना कृच्छ-
विहता चेति दशोपद्रवा उपरमुपद्रवन्ति” इत्युक्ता ॥—
हेतुभिर्विहर्जितां यलिभिर्वहुलक्षणम् ॥ ५० ॥
उपरः प्राणान्तकृच्छ्रश्च शीघ्रसिन्ध्रयनाशनः ।

ननु यलिभिर्वहुमिथ हेतुभिर्जतो बहुलक्षण एव भविष्यति,
तच्च किं बहुलक्षणम् इति पदेन ? उच्यते—पुंसस्याभिवक्ता-
द्वित्रिंशेण दोषहेतवो यथोक्तोपपन्ना अपि न बहुलक्षण रोग
कुर्वन्ति, तथा संप्राप्तियोगेवाभावाच्च न बहुलक्षण एव भवति ।
यदुक्तम्—“एक द्वौ त्रीन् बहून् वाऽपि देहे धत्तादि
शोगत । दशैरन्ति विकारास्तु कुपिता पचनादय” इति ।
शीघ्रसिन्ध्रयमान एव ॥ ५० ॥—

सप्ताह्नाद्वा दशाह्नाद्वा द्वादशाह्नाच्छयश्च ॥ ५१ ॥
सप्रलापप्रमथ्यासस्तीक्ष्णा हन्याश्चर्यो ज्वरम् ।

सप्ताह्नेत्यादि । सप्ताह्नादोत्तर सप्रलापप्रमथ्यासस्तीक्ष्णो
हन्ति, एवमुक्त एव वैतिको दशाह्नात्, तथैवमुक्त एव कफजो
द्वादशाह्नादन्ति, शीघ्रतमशीघ्रतरशीघ्रविकारकारित्वाद्वातपित्त-
कफानामिति वर्णयन्ति । वातश्च दश विकारार्थं, तेन सप्ता-
ह्नाद्विषमार्श्वमपि परेण च(वा)हननं लक्ष्यते । अन्ये तु सप्ता-
ह्नात् सप्रलाप, दशाह्नात् सप्रमथ, द्वादशाह्नात् सप्ताह्नात् हन्तीति
व्याख्यानयन्ति ॥ ५१ ॥—

उपरः क्षीणस्य शूलस्य गम्भीरो देव्यरात्रिकः ॥ ५२ ॥
असाध्यो धलयान् यश्च कैशरीसमन्तकृच्छरः ।

गम्भीरोऽन्तर्बन्ध, किंवा, गम्भीरधातुश्च । देव्यरात्रिको
दीर्घकालोन्मथनी, किंवा दीर्घा रात्रि मरणरूपा करोतीति
देव्यरात्रिक ॥ ५२ ॥—

ओतोभिर्विहृता दोषा गुट्यो रसयाहिभिः ॥ ५३ ॥
सर्वदेहादुग्राः स्तब्धा ज्वरं कुर्वन्ति सन्ततम् ।

दशाह्नाद् द्वादशाह्नाद् वा सप्ताह्नाद् वा सुदुःसहः ॥ ५४ ॥
स शीघ्र शीघ्रकारित्वात् प्रथमं याति हन्ति वा ।

कालदृष्ट्यप्रकृतिमिदोपस्तुवयो हि सन्ततम् ॥ ५५ ॥
निष्पत्यतीकं कुशते तस्माज्ज्वरे सुदुःसहः ॥

यथा धोतुस्तथा मूत्रं पुरीषं चानिलद्वयः ॥ ५६ ॥
युगपद्यानुपचन्दते नियमात् सन्तते ज्वरे ।

स शुद्ध्या वाऽप्यशुद्ध्या वा रसादीनामशेषतः ५७
सप्ताह्नादपि कालेषु प्रशमं याति हन्ति वा ।

यदा तु नातिगुण्यन्ति न वा नुष्यन्ति सर्वेशः ५८

द्वादशेते समुद्दिष्टाः सन्ततस्याश्रयास्तदा ।

विसर्गं द्वादशे कृत्वा दिवसेऽव्यक्तलक्षणम् ॥ ५९ ॥

दुर्लभोदशनः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते ।

इति बुद्ध्या ज्वरं येष उपकामेसु सन्ततम् ॥ ६० ॥

क्रियाकमविधौ युक्तः प्रायः प्रागपत्पर्यैः ।

ओतोभिरेत्यादिना सततादिमेदमाह । गुट्य इति गुट्या ।

दशाह्नित्यादि दशाह्नादीन् व्याप्य । सुदुःसहो भवति इति

शेष । शीघ्रमिति दशाह्नादय एव प्रभूततरकालान्तरायेष्वपि

शीघ्रसम्प्रदायान्या । दशाह्नादिविकल्पश्च यथाक्रमं पित्तकफानि-

ओत्तरसंघिपाकारस्थित्यात् सन्ततज्वरस्य ज्ञेयम् । यदुक्तमन्य-

प्रापि—“पित्तकफानिलरूपा दशादिवद्दशाह्नाहसप्ताह्नाद् ।

हन्ति विमुक्तं वाऽऽशु त्रिदोषो धातुमलपाद्यात्” । तथा

“द्वादशाहसप्ताहं पित्तकफानिलाधिकं । दशभोष्मणा धातु-

मलान् हन्ति मुयति वा ज्वर” इति । हननमोचनविकल्पस्तु

रसादीनामप्युद्ध्या गुड्या च वक्तव्यम् । कसादेवमप्युद्धं च

शीघ्रकारी च सन्ततो भवतीत्याह—कालेत्यादि ।—कालो

वर्षादि, दृष्टो रवादि, प्रकृतिर्विद्वद्ब्रूति श्लेष्मप्रवृत्तादिका ।

ननु कालादिगुण्यता दोषस्य कदाचिदेव संभवति, यथा—

वसन्ते, श्लेष्मप्रवृद्धौ, मेदसि दृष्टे, कफे शीते, एव चरदि

पित्तमपि ज्ञेयम्, इतरेषां तु त्रिदोषादीनां कालादिगुण्यत्व

दुष्प्रापम्, अतस्तत्कृतसदतं कथं भवतु, सततश्च द्वादशाह्नय-

त्वेन त्रिदोषज एव वक्तव्यम् । उच्यते—तुल्य इत्यभिधामापि

यत् “विष्यज्जनीक” इति करोति, तेन कालाद्यनुगुण्यतामेव

कालादिगुण्यतां स्तोतेत्येति । कालादीनां वासमानानामपि

बलवता दोषेण परिगृहीतानां प्रतीपाद्यकरणसामर्थ्येनानुगुण्यतैव

भवति, यथा—बलवतो राज्ञो हृदयेन प्रतिकूलं अपि क्षुद्रा

वानोऽनुगुणा एव नवन्ति । किम्, त्रिदोषारब्ध एवात्यन्तमे

वेतत, तस्य चान्यतरे दोषे प्रति कालादीनां तुल्यत्व सम-

त्वेन । अत्रैते ‘तस्माज्ज्वरे सुदुःसह’ इत्यतोऽनन्तरं ‘यथा-

धातुत्’ इत्यादि पठन्ति, इतश्च, ‘प्रायः प्रागपत्पर्यै’ इत्यन्तं

पठित्वा ‘रक्तधातावय’ इत्यादिना सततकादिदृष्टय पठन्ति ।

अन्ये तु—‘सुदुःसह’ इति पठित्वा सततान्येषु फलक्षणे

पठन्ति, तदस्तु ‘यथा धातुत्’ इत्यादिप्रमथ, तत पुनराचार्या-

न्तरमतेनान्येषु कालादिज्वरवत्लक्षणं पठन्ति । एतन् प्रथमपाठ-

क्ये ‘यथा धातुत्’ इत्यादिना सन्ततस्योपादायिकम् अनुवर्ते

। धातुमिति रसादिधातुषतकम् । रसाद्यभिधानेन विशेष्यै

रसदुष्टिज्ञाया । गमेति तेन प्रकारेण गुरुत्वसम्प्रदायदिना ।

युगपदिलोककालम् । नियमादिति सर्वानेव धातादीन् सर्वे

एव दोषाद्यानुपपन्त्ये । स शुद्ध्या वेत्यादि । स सततं, यदा सर्वे

१ ‘भवन्तं समुपचरन्ते’ इति पा० । २ ‘देहोष्मणा’ इति ‘परको

प्यान्’ इति च पा० । ३ ‘स्कोररपि’ इति पा० । ४ ‘प्रदीपने

करणसमर्थता’ इति पा० । ५ ‘हन् च’ इति पा० । ६ ‘रसदुष्ट्य

विधान्त्वविशेषेण’ इति पा० ।

१ ‘पुंसस्याभिवक्तादिमेदेन’ इति । २ ‘वाऽपि’ इति पा० ।

३ ‘गम्भीरानुपद्रव’ इति पा० । ४ ‘धातु’ इति पा० । ५ ‘अनु

वन्ति युगपदवयव’ इति पा० ।

रसादयः सर्वथा विशुद्धा भवन्ति तदा प्रधाम्यति सप्ताहारिषु,
यदा रसादयः सर्वं सर्वथा वाऽविशुद्धा भवन्ति तदा हन्ती-
त्यर्थः । अथ यदा स्तोत्रा शुद्धिस्तथा च निषेधाह—यदा
वित्यादि । नातिशुष्यन्तीति सर्व एव नातिविशुद्धा भवन्ति
सावशेषदोषा भवन्तीत्यर्थः । न वा शुष्यन्ति सर्वत्र इति
रसादिषु मध्ये कतिचित्शुष्यन्ति, कतिचिन्नाविशुद्धा नैवन्त
इत्यर्थः । द्वादशेति सप्त भातवज्रयो दोषा मूलं पुरीषं च ।
दोषाणां चेह शुद्धिः प्रकृतिगमनेन ज्ञेया । द्वादशाश्रयत्वेन
संततस्यैकदोषारभ्यात् यदुच्यते, तन्निरस्तमेव ज्ञेयम् । विसर्ग-
मिति परित्यागम् । विसर्गस्यैकपादः—अव्यक्तलक्षणमिति;
अव्यक्तं लक्षणं यस्य तमव्यक्तलक्षणं विसर्गम्; एतेन, तदाऽपि
अहो जीनोऽस्त्वैव, परं लक्षणानि तस्य व्यक्तानि न भवन्तीति
दर्शयति । तदनु त्रयोदशदिनादारभ्य दीर्घकालमनुवर्तते, ततो
शुल्लभोपशमो भवतीति पुष्पुकम् । एभिच चार्वादिद्वाद-
शाश्रयित्वद्वारादिव्यापकत्वादिनिर्धर्मैः संततो निम्न एव
वातादिज्वरेभ्यः कालानियमेन द्विज्वादिदिवेषु व्यवच्छेदेनानु-
सक्तभ्याः । यत्तु तन्त्रान्तरे “तथा संतत एवाभ्यः स्वल्पदुर्बल-
कारणः । एकदोषो द्विदोषो वा स्त्रोपोऽवलक्षणः ॥ अतुल्य-
सूयप्रकृतिः”—इत्यादिना प्रत्येनोच्यते, अस्मादन्य एवेति
तन्त्रान्तरेऽन्यन्यशब्दप्रयोगात् प्रतिपादितमिति न विरोधः
॥ ५१-५० ॥—

रक्तपात्वाश्रयः प्रायो दोषः सततकं ज्वरम् ॥६१॥
सप्रत्यनीकः कुरुते कालवृद्धिक्षयात्मकम् ।
अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्तते ॥ ६२ ॥

सततकं विशुणोति—रक्तपात्वाश्रय इत्यादि । प्रायोमहणात्
सततको रक्तव्यतिरिक्तं मांसदिधातुमप्याश्रयत इति दर्शयति ।
सप्रत्यनीक इति कालादिषु मध्येऽन्यतनः प्रत्यनीकः । कालवृ-
द्धिक्षयात्मकमिति स्तोत्रे काले (वृद्धिक्षयोविवे काले) वृद्धिः
क्षयश्च यस्य स कालवृद्धिक्षयात्मा । तेन, दोषानुगुणे काले
पवरो भवति, दोषानुगुणकालव्यतिरिक्ते च काले क्षयो भवति ।
ज्वरस्य कालप्रकृतिसूत्राणां मध्येऽन्यतमाह्वलप्राप्तिं तत्समपि
दोषवर्धनाप्रतिहिता हि कैलमावित्यनियमो ज्ञेयः ॥६१॥६२॥
कालप्रकृतिदृष्ट्याणां प्राप्तेवान्यतमाह्वलम् ।
अन्येषुषुषुं ज्वरं दोषो कदा मेदोवहाः सिराः ॥६३॥
सप्रत्यनीको जनयत्येककालमहर्निशि ।
दोषोऽस्त्विमज्जः कुर्यात्तृतीयकचतुर्थकौ ॥ ६४ ॥
गतिर्द्विकान्तरान्येयुर्दोषस्योक्तोऽन्यथा परैः ।
अन्येषुषुषुं ज्वरं कुर्यादपि संधित्व शोणितम् ॥६५॥

मांसस्रोतांस्यनुगतो जनयेत् तृतीयकम् ।
संश्रितो मेदसो मार्गं दोषश्चापि चतुर्थकम् ॥ ६६ ॥
अन्येषुषुषुः प्रतिदिनं दिनं हित्वा तृतीयकः ।
दिनद्वयं यो विधम्य प्रत्येति स चतुर्थकः ॥ ६७ ॥

मेदोवहा इत्यत्र मेदोवहनावीरोपादेव मेदोवृष्टिर्ज्ञेया । उक्तं
हि—“तेषां स्रोतसां रोधात् स्थानस्थायेव मार्गमात्रं शरीर-
घातवः प्रकोपमापद्यन्ते” (वि. स्था. अ. ५) इति । “मांसस्रो-
तांसनुगतः” इत्यादि तृतीयकचतुर्थकलक्षणं केचित् पठन्ति ।
अत्रापि स्रोतोवृक्षा भातुदुष्टिरवगन्तव्या । ये तु तृतीयकचतु-
र्थकयोर्दूषप्रतिपादकं ग्रन्थं न पठन्ति, तेषां तन्त्रान्तरप्रसङ्गा-
दुप्यावरोधः । तृतीयकचतुर्थकसंज्ञयैव तृतीयदिनचतुर्थदिनमा-
वित्वं ज्ञेयम् ॥ ६१-६७ ॥

अधिशेते यथा भूमिं वीजं काले च रोहति ।
अधिशेते तथा धातुं दोषः काले च कुप्यति ॥६८॥
स वृद्धिं यलकालं च प्राप्य दोषस्तृतीयकम् ।
चतुर्थकं च कुरुते प्रत्यनीकयलक्षयात् ॥ ६९ ॥

ज्वराणां विच्छेदोऽभ्यासये दृष्टान्तमाह—अधिशेते इत्यादि ।
अधिशेते इत्यभिप्राय विप्रति । धातुमिति घततत्वादिदृष्ट्यात्वेन
पठितं रक्षादिधातुम् । काल इति स्वकाले । यदि स्वकाले ज्वरं
करोति दोषः, तदा तृतीयकचतुर्थकयोः किमिति विभ्रामदिनेऽपि
दोषानुगुणे पूर्वाह्नाविकाले न करोतीत्याह—स वृद्धिं ज्ञेयादि ।
न केवलं कालमाश्रमपेक्षते, किन्तु वृद्धिमप्यपेक्षते तृतीयश-
दिकरणे दोषः; सा च वृद्धिस्तृतीयके ग्रहेण, चतुर्थके चतुर-
हेणैव भवतीति भावः । प्रत्यनीकस्य कालप्रकृत्यादेर्वापि विद्वत्स्य
बलध्वजः; तेन—दोषवृद्ध्या यदा प्रत्यनीकस्य क्षयो भवति तदा
ज्वरयतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

श्रुत्या वेगं गतवलाः से से स्थाने व्यवस्थिताः ।
पुनर्विशुद्धाः से काले ज्वरयन्ति नरं मलाः ॥ ७० ॥

अथ सततकारी यथा वृद्धो दोषो ज्वरवेगं जनयति, तस्य
मयोपशमो भवति, तदाह—श्रुतेवादि । घततकारी दोषा वेगं
श्रुत्या गतवला भवन्ति, गतवत्याश्च पुनः से से रक्षादौ स्थाने
स्थिता भवन्ति, पुनस्त एव वृद्धाः से काले ज्वरयन्ति ॥७०॥

कफचित्ताग्निकमादी पृष्ठाद्रातकफात्मकः ।
यातपित्ताच्छिरोमादी त्रिविधः स्यात्तृतीयकः ॥७१॥
चतुर्थको दर्शयति प्रमाणं त्रिविधं ज्वरः ।
उद्धाम्यां श्लेष्मिकः पूर्वं क्षिरस्तोऽनिलसंभवः ७२

दोषादिकवितेयेषु तृतीयकचतुर्थकयोः प्रमाणमाह—कफपि-
त्तादित्यादि । पृष्ठमनीति पृष्ठात् पृष्ठमाहीत्यर्थः; क्षिवा, पृष्ठादिनि
व्यञ्जोपे पञ्चमी, तेन पृष्ठमभिप्रायेत्यर्थः । जट्टान्यां पूर्वमिति

१ 'निरुद्धे' इति पा० । २ 'स च' इति पा० । ३ 'निष्ठि-
प्रारणसिद्धिः' इति पा० । ४ 'हेनानुगुणे काले' इति पा० ।
५ 'यदा' प्रमाणं इति निरुद्धे 'वेगः' इति 'यदा'प्रमाणविभाषिक-
निरुद्धे 'वेगः' इति पा० ।

जङ्घयोः प्रथम पीडा करोति । अथ च न खंप्रधानः पतितकथतृ-
थकः पित्तशृङ्गरीवद्भवत्येवानभिधानादिति मन्तव्यम्, हारीते
तु पित्तजन्मत्वं यदुक्तं तदनुबन्धरूपपित्तजन्मत्वं, घृणकृत्रभावा-
कर्तृत्वात्; न हि प्रभादवस्थतुर्गर्भाभ्युपगमविरोधी ॥७१॥७२॥

विषमज्वर एवाभ्यश्चतुर्थकविपर्ययः ।

त्रिविधो धातुरेकैको द्विधातुस्थः करोति यम् ॥७३॥

सप्रति मये अहंने ज्वरत्वादावन्ते च यो मुषति, स
चतुर्थकविपर्ययत्वेन चतुर्थकप्रवृत्तिरूपेण एवेति दर्शयन्नाह—
विषम इत्यादि । त्रिविधो भानुरिति वातादिः । द्विभानुस्य
इति अस्थिमज्जगतः । अयं च विषमज्वर इवेति सामान्योक्तं,
तथाऽपि चतुर्थकस्य प्रकाररूपविषमज्वर एवेति मन्तव्यम् ।
अत्र तन्त्रान्तरम्—“अस्थिमज्जाभयगते चतुर्थकविपर्ययः ।
क्यहासिगं ज्वरयति ह्यादावन्ते च मुषति” इति ॥ ७३ ॥

प्रायशः सन्निपातेन हृष्टः पञ्चविधो ज्वरः ।

सन्निपाते तु यो भूयान् स दोषः परिकीर्तितः॥७४॥

चतुर्थकविपर्ययेण सनुत्तरावधिपञ्चराणां समानं धर्मसाह—
 प्राग्गद्य इत्यादि । प्राग्गद्योऽग्रहणात् सततकापीनां इत्यादिअन्य-
 त्वमपि सूचयति । ननु यदि सन्निपातारम्भत्वमेवां तर्हि
 यदुक्तमेतत् चतुर्थके श्लेष्मिकत्वादि, तत् कथमेत्याह—सशि-
 पाते तु यो भूयान्निपाति; यत् “आगन्तुरनुबन्धो हि प्रायसो
 निपमञ्जर” इति श्रवणेन भूतावुबन्धो यत्कम्; अन्त-
 र्गोऽपि तृतीयकचतुर्थकविपर्ययायुक्त्वाऽऽमिहितम्—“विपम-
 ज्वरास्त्रिदोषजस्त्वैष्यधिकदोषलक्षणाख्याः” इति । एते पश्चापि
 ज्वराः केपाश्चिद्विपमर्ज्वरत्वेन संमताः । तवाहि—निपमत्
 विपमं (विग) कालत्वेन भवति, श्रुदुक्त्वमन्य—“विपमो
 विपमरामंक्रियाकाऽनुबन्धवान्” (बा. नि. अ. २) इति ।
 संतते ॥ द्वाष्टाद्वहिसर्गणं त्रयोदशाहं पुनरनुनन्धात् कालवै-
 मन्मयमस्ति, तेन सोऽपि विपम इति । अन्ये तु, सततं
 परिलस्य सततकादींचतुरो विपमज्वरानिच्छन्ति; यतः संतते
 कालवैषम्यं तादृशं नास्ति; उक्तं यं खरनादेन—“ज्वराः पक्ष-
 मगोक्षा ये पूर्वं सततकादयः । चक्ष्माः सततं हित्वा ज्ञेयास्तौ
 विपमज्वराः” इति । अन्ये तु—तृतीयकचतुर्थकान्वेव विपमो,
 विपमार्णां चिरेण चोत्पादात्; यदाह दारुणाहः—“सुक्ष्मसूक्ष्म-
 तरास्त्येव द्रुद्रुतररेषु च । दोषो रक्षादिमार्गेषु चनैरस्य चिरेण
 यत् ॥ याति देहं न वाऽशेषं भूमिषं प्रत्यिपद्यते । कंगोऽप्य-
 नेन निदिधुमसन्तापो लभ्यति ज्वरे” इत्याह ॥ ५४ ॥

ऋत्वहोरात्रदोषाणां मनसश्च बलायलात् ।

कालमर्थवशाच्चैव ज्वरस्तं तं प्रपद्यते ॥ ७५ ॥

गुरुत्वं वैन्यमुद्देशः सदनं छद्यरोचकौ ।

रसस्थिते बहिस्तापः साङ्गमर्दो विजृम्भणम् ॥ ७६ ॥

रक्तोष्णाः पिडकास्तृष्णा सरक्तं घ्रीवनं महः ।

वाह्यरागसममदप्रलापा रक्तसंस्थिते ॥ ७७ ॥

अन्तर्दाहः सत्प्रेमोदः सग्लानिः सप्रविटकता ।

दौर्गन्ध्यं गात्रविक्षेपो ज्वरे मांसस्थिते भवेत् ॥७८॥

स्वेदस्तीव्रा पिपासा च प्रलापो घन्यभिक्षणशः ।

स्वगन्धस्यासहत्वं च मेदःस्थे ग्लान्यरोचकी ॥७९॥

विरेक्यमने चोमे सास्थिमेदं प्रकजनम ।

विक्षेपणं च गात्राणां श्वासश्चास्थिगते ज्वरे ॥ ८० ॥

१ "यथा च अत्राणामुद्वादिदेवस्तरकाभास्तथाभाकोऽपि दृश्यते, तथैवा—सन्ततः अरूप स्वस्वा सततकादीनामन्यतरनर मतिपयते; तथा चतुर्धरुद्वैतीयकादिकल्पस्य। यदाह वररजः—"अत्रहोमोऽपि पाणि। मनस्तत्र बलवत्कायं। बालमन्यद्वैतार्थे चरका त प्रयते॥" इति। अर्थात्—बलवत्तादिति अर्थादितमो-वेन सन्ततः। यत् वायल च बलवत्त्वम्, अर्धचन्द्रोऽस्य साक्षात्कर्तृवाची, त त कात् सततकाद्युक्तं, अनरः प्रयते इति योजना। उदाहरणं च—अत्रहोमोऽपि बलवत्त्वकाया—यदा निद्राभोगप्रको नातमपानमशु-भको बभौ सत्यमप्राप्नोति तदा वेनैतुमन्वस्यति तत्रहोमोऽपि बलवत्त्वकादीनां मन्यत्वमप्यप्राप्तोरुत्तरकायं। एवमपि सन्ततः सन्ततः चरार्द्रायाचकृद्वलः सततकादीनामन्यत्वमेत्युक्तं। एव पि चतुर्धरुद्वैतकाद्युक्तं। अर्थात्—न केवलमिच्छादेवे सततकादीनामुक्तवर्णनमप्यथाभाव उपपद्यते, किन्तु कतिपयेरेव। यदा वर्षादिहस्तप्राग्भे सततयेव चर चतुर्धरुद्वैतपरिणते, तदा नभ्यानि कतिपयदिनामप्यास्य त एव तृतीयपर्यन्तविषयमत्र उत्क्रम्यते, अपरकर्मण्यु यदाऽन्यदि विनान्यतोऽपि, तदा सन्ततो वातावरणं प्राप्य पि तिष्ठन्। अतरे तु सन्तस्य च शेषावस्थाः मरुतुकाद्यदोषश्च सततकादीनामन्यतरनरनेन परिषेयमत्र इति। दोषवत्ताद्युक्त्या—यदा सततकादीनामन्यतरमतीतं ततो शेषा अप्रतिपत्तिपात्रीकृ विवाहप्राप्तिं हेतुनाकोति तदा सततमतीति। यदा वातिपयतेत्युत्तरार्थः। मनोवलावकायः—यदा सततवन्तरी सरस्वतीनेकां प्रदशांनमश्नन्बहुले भवति, तदा सततवन्तरीनादीनामन्यतमप्यप्राप्नोति; यदा चतुर्धरुद्वैतं ततोऽप्युपस्थित्यादि-विधिमितिभूयते तदा तृतीयकादीनामन्यततो भवति, "विधातो गेयवर्धनानाम्" इत्यावगाय। अन्ये द्वे, 'मनः' चानेन शुद्धिं न्याख्यायन्ति, काण्ये कर्मावपातादः तस्याः बलात् यथा—यदा चतुर्धरुद्वैतं प्रकाशपरिणतरीनपिभूयसिहतावतारति तदा चतुर्धरुद्वैतमन्यतरमप्राप्नोति, यदा तु शुद्धतरोऽर्कादिप्रेक्षित्या तु मया युक्तः सत्तदा शुभानि देवतास्वर्गदेवित्युत्तरार्धादीनाचरति, तदा सन्ततवन्तरी सततकादीनामन्यतमप्यप्राप्नोति। अर्धचरकायः—सन्ततवन्तरीनेऽपि चतुर्धरुद्वैतेनैव कर्म साधदा सन्ततोऽपि चतुर्धरुद्वैतेन विपरिणतः च चतुर्धरुद्वैतविनरमिच्छस्य इति तत्फलपरिणतिः इमं वहीयो भवति, तदा सन्तरीन परिषयमते; एवम कर्मण्युत्तरार्धहोमोऽपि प्रकाशने-रिति बोध्यम्, तदनन्तरं तस्मिन्प्राप्तः इति माधवमिदानीदीक्षायां उक्तमिति।

हिका भ्यासस्तथा कासस्तमसश्चातिदर्शनम् ।
मर्मच्छेदो यद्दिः शैत्यं दाहोऽन्तश्चैव मज्जरो ॥८१॥
शुक्रस्थानगतः शुक्रमोक्षं कृत्वा विनाश्य च ।
प्राणं वाय्वशिसोमैश्च सार्धं गच्छत्यसौ विभुः ॥८२॥
रसरकाधितः साध्यो मेदोमांसगतश्च यः ।
अस्थिमज्जगतः कृच्छ्रः शुक्रस्थो नैव सिध्यति ॥८३॥

संप्रति संततज्वर एव यथा सततकादिरूपो भवति, तथा
सततकादयः सन्ततादिरूपा भवन्ति, तदाह—कलहोरोपे-
त्यादि । बलाबलादिति मनोऽन्तेन संबध्यते, बलं चावलं च
बलाबलम् । अर्थवशादिति कर्मवशाद् । क्लबादीनां बलाबलात्
क्लबाद्यबलाज्वरस्तं सततादिज्वरोक्तं कालं प्रपद्यते । तत्र
शुक्रप्रवाहवृत्तः सततको वर्षाकालजः प्रसनीकां शरदं
प्राप्य अन्येद्युष्कदिरूपो भवति । अहोरात्रयबलाबलात्
कालविशेषप्राप्तिर्यथा—वसन्तस्य मध्यैवहोरात्रेण वासिकदा-
नुर्यको जातो यः स वसन्तस्य पथिमान्बहोरात्राणि रक्षाणि
प्राप्य बलवान्, वृतीयकादिरूपो भवति, तत्रोक्तदिनेष्वेव
शैथिल्यः सततको जातः शेषदिनेषु श्लेष्मप्रसनीकेषु अन्येषु
ष्कदिरूपो भवति । दोषबलाबलादुद्देहेतुत्वेवाभूताज्वरपरार्-
त्तिर्युक्तैव । मनोबलात् सततज्वरी मनोनिद्रयादिना अन्येषु-
ष्कादिज्वरान् भवति; मनोवीर्यव्याघ्रादिना चतुर्यकादिज्वरी
वृतीयकादिज्वरान् भवति । कर्मवशाज्वरपरार्त्तं शुभकर्मणा
तु-ज्वरपरार्त्तत्वा यो यः शुभः स भवति; पापकर्मणा तु
तु-ज्वरपो भवतीति ज्ञेयम् ॥ ७५-८३ ॥

हेतुभिरलक्षणैश्चोक्तः पूर्वमष्टविधो ज्वरः ।
समासेनोपदिष्टस्य व्यासतः शृणु लक्षणम् ॥ ८४ ॥
शिरोरक्तं पर्वणां मेदो दाहो रोम्भां ग्रहर्पणम् ।
कण्ठास्थशोषो घमयुस्तृष्णा मूर्च्छा भ्रमोऽरुचिः ८५
समनाशोऽतिपाण्डूत्वा चातपित्तज्वराकृतिः ।
शीतको गौरवं तन्द्रा स्तेमित्यं पर्वणां च दह ॥८६॥
शिरोमहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदाप्रयतनम् ।
सन्तापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ॥ ८७ ॥
मुहुर्दाहो मुहुः शीतं स्वेदस्तम्भो मुहुर्मुहुः ।
मोहः कातोऽरुचिस्तृष्णा श्लेष्मपित्तप्रयतनम् ॥८८॥
लित्तिकास्तथा तन्द्रा श्लेष्मपित्तज्वराकृतिः ।

संश्लेषविषयवराहती वक्ष्यानाह—हेतुभिरित्यादि । हेत-
वोऽपि ज्वरविशेषमकल्पयेनाहितिषा भवन्त्येवैषि भूत्वा हेतु-
रूपमपि दत्तं तत्तदनुचितम् । पूर्वमिति निदाने । यथा-
मेनोपदिष्टस्यैव निदाने द्वान्द्विकृष्टाणिपातिसामान्यः समासे-
नोष्ठा, उपामिह विस्तरेण लक्षणं श्रुतिभिः । ये पुनरेकदोष-
यन्ता वातज्वरदक्षे तत्रैव प्रत्येकोष्ठा इति नेह पुनर्वक्ष्यामः ।

भ्रमो येन चरुस्थितमिवात्मानं मन्यते, किंवा भ्रमो भ्रान्ति
शीतकः शीतता । स्तेमित्येति यथावशुण्ठितत्वमिव । सत
मध्यवेग इति नातितीव्रः संतापः । स्वेदस्तम्भ इति स्वेदाप्रम-
नम् ॥ ८४-८८ ॥—

इत्येते द्वन्द्वजाः प्रोक्ताः सन्निपातज उच्यते ॥८९॥
सन्निपातज्वरस्योर्ध्वं त्रयोदशविधस्य हि ।
प्राक्सञ्चितस्य वक्ष्यामि लक्षणं ये पृथक् पृथक् ९०
भ्रमः पिपासा दाहश्च गौरवं शिरसोऽतिरक्तं ।
वातपित्तोत्थने विद्याल्लिङ्गं मन्दरुके ज्वरे ॥ ९१
शैत्यं कातोऽरुचिस्तृष्णापिपासादाहश्च यथाः ।
वातश्लेष्मोत्थने व्याधौ लिङ्गं पित्ताज्वरे विभुः ॥९२॥
छर्दिः शैत्यं मुहुर्दाहस्तृष्णा मोहोऽस्थिवेदना ।
मन्दवाते व्यवसन्ति लिङ्गं पित्तकफोत्थने ॥ ९३
सन्ध्यस्थिशिरसः शूलं प्रलापो गौरवं भ्रमः ।
वातोत्थने स्याद् भ्रान्त्यो वृष्णा कण्ठास्थशुक्ता ९४
रक्तविष्णुमृता दाहः स्वेदस्तृड्यलसंक्षयाः ।
मूर्च्छा चेति त्रिदोषे स्याल्लिङ्गं पित्ते गरीयसि ॥ ९५
आलस्यारुचिहृत्तासदाहश्चम्यरतिभ्रमैः ।
कफोत्थनं सन्निपातं तन्द्राकासेन चादिशेत् ॥९६॥
प्रतिश्या छर्दिरालस्यं तन्द्राऽव्यग्रिमादयम् ।
हीनवाते पित्तमध्ये लिङ्गं श्लेष्माधिके मतम् ॥९७॥
हारिद्रुमन्नेप्रत्यं दाहस्तृष्णा भ्रमोऽरुचिः ९८
हीनवाते मध्यकफे लिङ्गं पित्ताधिके मतम् ॥ ९९ ॥
शिरोरुक्पेषुः श्वासः प्रलापदृढर्योचको ।
हीनपित्ते मध्यकफे लिङ्गं स्थानाकृताधिके ॥ १०० ॥
शीतको गौरवं तन्द्रा प्रलापोऽस्थिशिरोऽतिरक्तं ।
हीनपित्ते वातमध्ये लिङ्गं श्लेष्माधिके विभुः ॥१०१॥
श्वासः कासः प्रतिश्यायो मुपशोषोऽतिपाण्डूत्वं ।
कफहीने पित्तमध्ये लिङ्गं वाताधिके मतम् ॥ १०२ ॥
वर्धोमेदोऽग्निदीर्घस्य तृष्णा दाहोऽरुचिभ्रमः ।
कफहीने वातमध्ये लिङ्गं पित्ताधिके विभुः ॥ १०३ ॥
सन्निपातज्वरस्योर्ध्वमतो वक्ष्यामि लक्षणम् ।
क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्निशिरोरुजा ॥१०४॥
सास्त्रावे कलुषे रक्ते निर्भुम्भं चापि दर्शने ।
स्त्वभी सरुजौ कर्णां कण्ठः शूकैरिवापृतः ॥ १०५ ॥
तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिभ्रमः ।
परिवर्धा यस्त्वर्था जिह्वा सस्ताहता परम् ॥ १०६ ॥
प्रीयन् रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिथितस्य च ।
शिरसो लोटनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा ॥१०७॥
स्वेदमृषपुरीषाणां चिराद्गोनमरपदाः ।
ऊर्ध्वं नातिगात्राणां मततं कण्ठहृज्जनम् ॥ १०८ ॥

कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानां च दर्शनम् ।
मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुव्यमुदरस्य च ॥ १०८ ॥
चिरात् पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वरारुतिः ।

सन्निपातज्वरस्योर्ध्वमिलनोर्ध्वसन्देशाधिकवायिना प्रकृति-
समसमवायारब्धसन्निपातज्वरापान्म्यधिकानि विकृतिविषमस-
मवायारूपज्वरस्य लक्षणानि, तानि यस्यागीलस्य इति केचिष्या-
स्यानयन्ति; यदिह सालावकलुपनिर्मुमलोचनत्वादि वक्तव्यं न
तत् पृथग्वातादिज्वरोक्तलक्षणमेतत् भवति, किंतु विकृतिवि-
षमसमवायारब्धे ज्वरे संयोगमद्विधा भवतीति । स्यं तु ब्रूमः—
यद्युर्ध्वसन्देशेन विकृतिविषमसमवायारब्धज्वरलक्षणानिभा-
गमिह प्रतिष्ठाप्यते, तथा सद्यः प्रत्येकदोषलक्षणमेतत्केनोपपन्नं
सम्यग् 'क्षये दाहः क्षये पीतम्' इत्यादि, तद्विधानमिद्विधं
स्यात्; सामान्येन बान्म्यत्र प्रायः प्रादुर्भवन्ति तानि विकृति-
विषमसमवायारब्धानि तथा प्रकृतिसमसमवायारब्धानि च लक्ष-
णान्मुच्यन्ते । अतः कर्त्तव्यमिति पश्यतः चरैरेख्यः । निमुमे
इति अतिकृतिष्ठे । परिवर्तया वृन्मनत् कृष्णवर्णो । शरत्पयो
गोमिह्वावत् । स्रक्ताज्ञातिः सहजवयवता । धीवर्नं रक्तस्य पित्तस्य
वा मुखेन सल्पोद्विरणम् । शिरसौ कौटममिष्टि इतस्ततो नय-
नम् । कुशाव्यं मातिगात्राणां दोषपूर्णत्वेन । प्रतप्तं निरन्तरम् ।
कोठो भातुक्षीये—“वरदीदृशसद्दाहाः कण्डूमात्रोदितोऽस्रकफ-
पित्तात् । क्षणिकोपादविनाराः कोठ इति निगद्यते तज्ज्ञः”
इति । मूकत्वं मन्दवचनत्वम्, अल्पचनता वा ॥ ८९-१०८ ॥
दोषे विषये नष्टोऽस्ती सर्वसंपूर्णलक्षणः ॥ १०९ ॥
सन्निपातज्वरोऽसाध्यः कृच्छ्रसाध्यस्यतोऽन्यथा ।

सन्निपातस्यासम्पत्ताहृच्छ्रसाध्यतालक्षणमाह—दोष इ-
त्यादि । अत्र दोषाब्दो विषयोऽप्यस्मान्मेव वर्तते । नष्टोऽप्रा-
प्यति इतरपरापेक्षयाऽधिकतया नष्टोऽप्यमिलस्यः । सर्वणि च
संपूर्णानि बलीयानि लक्षणानि यस्य स सर्वसंपूर्णलक्षणः ।
असाध्यकृच्छ्रसाध्याभिधानेन मुखसाध्यो न भवतीति दर्शितम् ।
यदुक्तम्—“सन्निपातो दुःचिकित्साना” (घृ. अ. २५)
इति, तथा च भावकिना—“स्युना सह बोद्धव्यं सन्निपातं
चिकित्सता” इति, ॥ १०९ ॥

निदानं त्रिविधा प्रोक्ता या पृथग्ज्वरारुतिः ॥ ११० ॥
संसर्गसन्निपातानां तेषां चोक्तं स्वलक्षणम् ।

निदानं इत्यादि । निदाने चरनिदाने, प्रोक्ता “तत्र यथो-
क्तानां लिङ्गानाम्” (नि. अ. १) इत्यादिना ग्रन्थेन प्रायुक्तस्य;
पुनः प्रकरणागतत्वादुच्यत इति न पांनहृत्यम् । तथा चोक्तं
स्वलक्षणमिति तथा द्वन्द्वरूपया द्वन्द्वलक्षणं, तथा सन्निपातरूपया
सन्निपातलक्षणमुक्तमिलस्यः ॥ ११० ॥

आगन्तुरष्टमो यस्तु स निर्दिष्ट्यतुर्विधाः ॥ १११ ॥

१ 'मेलकेनोपदिष्ट' इति ० । २ 'तथा' इति पा० । ३ 'तत्रिष-
सिततया' इति पा० ।

अभिघाताभिपङ्गाभ्यामभिचाराभिशापतः ।
शस्त्रलोष्टकशाकाद्यमुष्णरक्षितलद्विजैः ॥ ११२ ॥
तद्विषैश्च हृते गात्रे ज्वरः स्यादभिघातजः ।
तत्राभिघातजे धातुः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ॥ ११३ ॥
सम्यग्वायोफैवैषण्यं करोति सख्यं ज्वरम् ।

आगन्तु चतुर्विधं विभज्याह—आगन्तुरिषादि । कथा
'घात' इति ख्याता, मुष्टिः 'कील' इति ह्यातः । हृते
अभिहृते । प्रायो रक्तमिति अलस्य रक्तं दूषयन् मांसादि चार्त्तं
दूषयतीत्यर्थः । यद्यपि निदानेऽपि “तत्राभिघातजेन वायुना
दुष्टयोषिताधिष्ठानेन” (नि. अ. १) इत्युक्तं, तथाऽपीह
रक्तस्य साक्षादुष्टिः, तथा मांसादीनां मगारुष्टिः सूच्यत इति
विशेषः ॥ १११-११३ ॥

कामशोकभयक्रोधैरभिपक्षस्य यो ज्वरः ॥ ११४ ॥
सोऽभिपङ्गाज्वरो ज्ञेयो यश्च भूताभिपङ्गजः ।
कामशोकभयाद्यायुः, क्रोधात् पित्तं, त्रयो मलाः ॥ ११५ ॥
भूताभिपङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः ।
भूताधिकारे स्याख्यातं तद्वृष्टिविधलक्षणम् ॥ ११६ ॥
विषवृक्षानिलस्पर्शसंज्ञाऽन्यैर्विषसंभवेः ।
अभिपक्षस्य चाप्याहुर्ज्वरमेकैऽभिपङ्गजम् ॥ ११७ ॥
चिकित्सया विषयैश्च स शमं लभते नरः ।

अभिपङ्गज्वरेषु दोषानुबन्धविशेषानाह—कायेत्यादि । ननु
निदाने—“अभिपङ्गस्यः पुनर्वातपित्ताभ्यामनुबन्धयेत्” (नि.
अ. १) इत्युक्तं, तत् किमिह भूताभिपङ्गजस्य त्रिदोषानुबन्ध
वच्यते—न, तत्र कामाद्यभिपङ्गजो यः प्रायो भवति, तदभि-
प्रायेणैकं “वातपित्ताभ्यामनुबन्धयेत्” (नि. अ. १) इति,
कामादिकेषु हि कश्चिदातः कश्चिद् पित्तमिति वातपित्तानुबन्धो
ज्ञेयः । भूतसामान्यलक्षणा इति देवाद्वोऽष्टौ उन्मादे भूता
सक्ताः, तेषां मध्ये आवेशवत्भूतस्य यत्क्षणं तेन सामान्यत्र
दोषलक्षणानि भूतज्वरे भवन्ति । अत्र काश्मीराः ‘विषवृक्षानि-
लस्पर्शात्’ इत्यादिमग्नं विषज्वराभिघातकं पठन्ति, विषजोऽ-
प्यभिपङ्गज एव प्रविशति । ये तु न पठन्ति, तन्मतेऽप्यभिप-
ङ्गजे एव विषोपधिगन्धजस्याप्यवरोधः । अन्ये तु विषयं विष-
यनितपित्तकृतत्वेन दोषत्र एव क्षिपन्ति ॥ ११४-११७ ॥

अभिचाराभिशापान्यां सिद्धानां यः प्रवर्तते ॥ ११८ ॥
सन्निपातज्वरो घोरः स विज्ञेयः सुदुःसहः ।
सन्निपातज्वरस्थोक्तं लिङ्गं यत्तस्य तत् स्मृतम् ॥ ११९ ॥
चित्तेन्द्रियशरीराणामर्तयोऽन्याश्च नैकदाः ।
प्रयोगं त्वमिचारस्य दृष्ट्वा शापस्य चैव हि ॥ १२० ॥
स्यं श्रुत्वाऽनुमानेन लक्ष्यते प्रशमेन वा ।
वैविध्यादभिचारस्य शापस्य च तदात्मकं ॥ १२१ ॥

१ कथा अथादेव्यक्तार्थं तावन्वापने यद्यपि (चातुः) इति
रुपाते । २ 'लक्षयेत्' इति पा० ।

यथाकर्मप्रयोगेण लक्षणं स्यात् पृथग्विधम् ।
 ध्याननिःश्वासयदुलं लिङ्गे कामज्वरे स्मृतम् ॥१२२॥
 शोकेन वाप्ययदुलं त्रासप्रायं भयज्वरे ।
 क्रोधेन बहुसंरम्भं भूतावेशे त्वमानुषम् ॥१२३॥
 मूच्छामोहमदन्तानिभूयिष्ठं विपरीमवे ।
 केपाञ्चिदेयां लिङ्गानां संतापो जायते पुरः ॥१२४॥
 पश्चात्तुल्यं तु केपाञ्चिदेषु कामज्वरादिषु ।
 कामादिजानामुद्दिष्टं ज्वराणां यद्विशेषणम् ॥१२५॥
 कानादिजानां रोगाणामन्येषामपि तत् स्मृतम् ।
 मनस्यभिहते पूर्वं कामार्चनं तथा बलम् ॥१२६॥
 ज्वरः प्राप्नोति धाताद्यैर्हो याचय दूष्यति ।
 वैदे चाभिद्वे(द्वे)से पूर्वं वाताचनं तथा बलम् ॥१२७॥
 ज्वरः प्राप्नोति कामार्चनं यो याचय दूष्यति ।

अभिचारो हिंसाधोऽप्येवमहोवादिः । अभिषापोऽभि-
 रावनेव । सिद्धा नम्रोपपत्तयः समादिसिद्धाः । 'चन्निपात-
 परस्वोक्तम्' इत्यादिप्रत्ययमत्र कामीराः पठन्ति, स च
 वातिप्रसिद्धः ॥ ११८-१२७ ॥—

ते पूर्वं केवलाः पश्चाद्विजैर्व्यामिश्रलक्षणाः ॥१२८॥
 द्वैतौषधविशिष्टाश्च भयन्तागन्तव्यो ज्वराः ।

आयुष्टोर्नकाद्वैरुक् पर्वनाह—सै पूर्वमिलादि । केवला इति
 निजदोषरहिताः । निजैरिति निजदोषलक्षणेः । द्वैतौषधयुति-
 शब्देति निजज्वरादिशिष्टद्वैतयो विशिष्टौषधाश्च भवन्ति; तत्र
 विशिष्टो हेतुरभिप्रायादिः, नेयजं च परिषेकनद्यादि ॥१२८॥

संख्याः सन्निपतिताः पृथग्या कुपिता मलाः ॥१२९॥
 रसाप्यं भातुमान्वेद्य पक्तिं स्थानाधिरस्य च ।
 सैन तेनोष्मणा चैव कृत्या वैहोष्मणो बलम् ॥१३०॥
 श्रोतांसि यन्त्रा संप्राप्ताः केवलं देहमुख्यणाः ।
 संतापमधिकं देहे जनयन्ति नरस्तदा ॥१३१॥
 भवत्यत्युष्णसर्वाङ्गो ज्वरितस्तेन बोध्यते ।

संख्या इत्यादिना सर्वज्वरसाधारणं संप्राप्तिमन्वे ब्रूते ।
 संप्राप्तिरपि हि त्वरेण राणाद्वैरुक्तेषु, तेन नोत्पन्नमस्यानि-
 र्धानम् । किंवा, कमप्राप्ते सामान्यरुलक्षणे वक्तव्येऽरुच्यादीनां
 सामान्यरुलक्षणानामुक्तये उपपत्तिं दर्शयितुं संप्राप्तिरुच्यते ।
 संख्या इति गुणभूताः । सन्निपतिता इति त्रयोऽपि मि-
 लिताः । पक्तिमिति पक्तिहेतुतया जाठराग्निं ब्रूते । स्थाना-
 दिति ग्रन्थाः, ग्रन्थो हि जाठराग्निस्थानम् । सेवेति दोषो-
 षणा, तेनेति जाठराग्निमूष्मणा । वैहोष्मण इति शब्दलदे-
 चारीषः प्राश्लोषणः । वातश्लेष्मणोस्तु यद्यपि पित्तबुद्ध्या
 नास्ति, तथाऽपि तत्रोद्भातेन कृत्वा बोधितं, स इह भाष्यः ;

वक्तव्यं हि ग्रहण्यध्याये—“भौमाप्याग्नेयवायव्याः पयोष्माः
 सनामताः” (चि. अ. १५) इति । किंवा, तेनेत्येतत् दिव्यस्य
 ज्वराधिष्ठनप्रभावकृतं दोषाणामूष्माणं प्राहयति; किंवा, एक-
 सामान्यसंप्राप्तिप्राप्तपित्तोष्माणं निर्दशयति । सर्वत्र हि ज्व-
 रितमनस्यं भवति, बहुकम्—“ऊमा पित्ताद्वे नास्ति ज्व-
 रात्पूष्मणा विना” (वा. चि. अ. १) इति । केवलमि-
 त्तमसम् ॥ १२९-१३१ ॥

श्रोतसां संनिवृत्तत्वात् खेदं नावाधिगच्छति १३॥
 स्वस्थानात् प्रच्युते चाग्नौ प्रायशस्तद्वेने ज्वरे ।

खेदं नावाधिगच्छतीत्यत्र प्राय इति बोध्यं, कश्चिज्वर-
 स्वेदस्याप्यभिहितत्वात् । ना इति पुरुषः ॥१३१॥—

अद्विष्टाविपाकश्च शुक्लपुमुरस्य च ॥१३३॥
 हृदयस्याविशुद्धिश्च तन्त्रा चालस्यमेव च ।
 ज्वरोऽपिसर्गां बलवान् दोषाणामप्रवर्ततम् ॥१३४॥
 लाक्षाप्रसेको हृत्तासः क्षुत्ताग्नौ धिरसं मुखम् ।
 स्तब्धसुप्तशुक्लं च माषाणां बहुमूत्रता ॥१३५॥
 न विद् जीर्णं न च श्लानिर्धरस्यामस्य लक्षणम् ।
 ज्वरवेगोऽधिकरुष्टा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ॥१३६॥
 मलप्रवृत्तिरुक्तुताः पच्यमानस्य लक्षणम् ।

अविशर्गाति निरानुपपन्नः । दोषाणामिति मलसंबन्धानां
 दोषाणाम् । अप्रवर्तनमविसर्गः । क्षुत्ताग्न इति मुमुक्षाभावः ।
 न विद् जीर्णं न पुरीषं पक्वम् । न च श्लानिरिति न क्षीय-
 मायता ॥ १३३-१३६ ॥—

शुक्लामता लघुत्वं च वात्राणां ज्वरमार्दवम् ॥१३७॥
 दोषप्रवृत्तिरुक्तुता निरामज्वरलक्षणम् ।

क्षुत्तामेवेत्यादिना निरामज्वरलक्षणमाह । अत्र च शुक्ल-
 दशौ दोषपाकाद्वदन्तो विनाऽप्यश्वे निरामदोषारुच्यज्वर-
 लक्षणे भवन्ति । अश्वस्तु शुद्धादीन् विना दोषैराकेश्वरस्य
 भेदग्रहणयोग्यता उरस्य व्याधेनिरामता ब्रूते, अत एव
 “पाचनं खनीयं वा चपारं पाययेत् तम्” इति विरुच्य-
 द्रवेण, नराश्वेष्टौ शुद्धिदोषपाकलक्षणानुद्भवस्य दोषपाकस्य
 पाचनीयं देयम्, अथ शुद्धादितमुदयोऽपि जातस्य रा-
 गनीयं देयं सर्वथा निरामत्वात्; ज्वरस्य एतामेव रागपाचिप-
 ताप्रुद्विषतिः; परान्देनोक्तं यत्—“न च निःसर्गस्यैव
 निरामज्वरलक्षणम् । विरादपि हि पच्यन्ते शक्तिपातमरे-
 मन्त्रः ॥ सप्तप्रातिष्ठति च क्षान्तादि च(ल)लक्षणम् ।
 तस्यादेतद्वयं शुद्ध निरामं ज्वरमादिष्टम्” इति । अश्वदादयोऽपि
 पाकाजनिवृत्तशुद्धिदर्शनादित्यमता शुभ्रुतेनाश्वदायां भेदपचनं

दर्शयता प्रतिपादिता । यदुक्तम्—“अवांयि च देवं स्याद्विषयं
दोषपाकतः” (सु. व. अ. १९) इति । तस्मात् छदादयोऽश-
द्वयं व्यङ्ग्यं समलं च लक्षणं यथोक्तन्यायाज्ज्ञेयम् ॥ १२० ॥—
नद्यज्वरे दिवास्वप्नस्थानाभ्यङ्गाग्रमथुनम् ॥ १३८ ॥
क्रोधप्रयातस्यायामफपायांश्च विधर्जयेत् ।

शोषं च क्रियाकममित्यनेन यद्यप्योषमादायुक्तं, तथा-
ऽपि तस्य क्रियाकमविशेषणतया अप्राधान्यमिति कृत्वा शोष-
धनतिक्रम्य “नवज्वरे” इत्यादिना क्रियाकमेव ज्ञेये । क्रियाया-
धिक्रियायाः क्रमः परिपटी । तन्नाम्नदिवसैव प्रथमं निषेधः ।
अग्रघन्देन गुणममभिपत्ते । हारीतेन हि—“नवज्वरे
स्वप्नोक्तिः प्रत्येकं दोषकोपनम्” इत्येकमेवजन्यत्वात् । विप्रयो-
दोषकोपेनम्—इत्युक्तम् । कषायार्थेति जातो बहुवचनं, तेन
कषायं वर्जयेदित्यर्थः । उक्तं ह्यत्र जनुर्गणेन—“कषायरक्तगु-
णजिघाक्षस्तान्नाभ्यङ्गाग्र मज्वरे वर्जयेत्” इति ॥ १३८ ॥—

ज्वरे लङ्घनमेवावायुपितृद्विभूते ज्वरात् ॥ १३९ ॥
क्षयानिलभयक्रोधकामशोकभ्रमोद्भवात् ।

ज्वरे इत्यादि । लङ्घनघन्देनेहानघनं विवक्षितं, यद्यपि “च-
तुष्टकारा संघृष्टि” (सु. अ. १२) इत्यादिना लङ्घनवृणीये
दशविधमेव लङ्घनमुक्तं, तथाऽपि वेदामिहवत्सायिकोपेन विनि-
योगात् । लङ्घनमेवेति विषमोऽपवादविषयं स्वयत्वा लङ्घनी-
यमाना(नोऽ)वधारणे हेतुः, यथा—“नर् च नारायणमेव चोर्गी
स्वतः सुतो घननयाबभूव”—इत्यत्र । तेनावस्थायां वजनमपि

१ “गुर्वब्रवीनो न चापि विहृष्टिं शोषकोपनम्” इति पा० । २ “आ-
मादयसमुत्पत्तानां पूर्वं लङ्घनमीषधम्” इत्युक्तं, ज्वरोऽन्वायायसमु-
त्पत्ता, अतस्त्रयं लङ्घनमुपदिशति—ज्वरे लङ्घनमित्यादि । यद्यपि लङ्घन-
वृणीये “चतुष्टकारा संघृष्टि” इत्यादिना दशविधमेव लङ्घनमुक्तं,
तथापि स्वायामप्रजातयोर्जीवीयत्वेनैवोक्तत्वात्, संशोभनादीनां चा-
वस्थितिशेषनिवृत्तत्वात्, पारिषद्यादयोपवास एव लङ्घनघन्देनोच्यते ।
अत एव लङ्घनमेवेत्येवकारेण संशोभनादिरूपं लङ्घनं निषिध्यते । तेन
ज्वरादयः पूर्वेषु यत्तद्व्यवसायिभिर्वा, तस्य न निषेधः । वाग्धटेनापि
“क्षान्नाभ्यङ्गाग्रदोषाः परिशेषे च लङ्घनम्” (वा. वि. अ. १)
इत्यनेन नवज्वरे अनघनरूपलङ्घनापेक्षया परिशेषलङ्घनयतिषेध
गुर्वता संशोभनादिरूपं लङ्घनं निषिध्यते । किंवा चरकेण निदान-
स्थाने “द्विष लब्धघनमनघर्षण वा” (ति अ. १) इति मडुकं, एव पूर्व-
कषायस्यायां, अथवातो तु लङ्घनमेवेत्येवकारेण लब्धघनमपि निषिध्यते
इति हेतुः । ननु लङ्घनवृणीये कफपित्तज्वरच्छर्द्यादिषु मध्ये
ज्वरं पट्टिता वक्तुं “पाचनेस्तान् मिषक् प्राक् प्रायेणवातुपा-
चयेत्” (सु. अ. १२) इति, एव तु लङ्घनमेवादाविल्लतो विरोधः । नेव-
तद्वैषम्ययोगस्यापि पाचनं, न तु ज्वरस्यादाविल्लवमप्यते । किंवा,
आदावेन लङ्घनं कार्यमिति शोच्य, तेन जीर्णवदरे, न लङ्घनं कार्यमिति
शोच्यति । उक्तं हि वाग्धटे—“क्षुद्रवातशुषान्-गुनीर्जीवद्विषे लङ्घनम्” ।
नेपथ्ये वेधमिति घननं यच्च वर्जणं(वर्ज)म्” (वा. वि. अ. १)
इति । अतस्तेन तु “विषकेभ्यमित्युक्त्यर्थं कुपोद्भवमादित्” इति
मडुकं, तत् “कफप्रधानान्” इत्यादिव्यवसायान्स्थायां ज्ञेयम्” इति
शिवदाससेनः । २ “दोषो ह्यतो तु” इति पा० ।

च स ५२

अपति वक्ष्यमाणम् । यत्तु लङ्घनवृणीये कफपित्तज्वरच्छर्द्या-
दिषु मध्ये ज्वरं पट्टितोक्तं—“पाचनेस्तान् मिषक् प्राक् प्रायेणवातुपा-
चयेत्” (सु. अ. १२) इति, तत्र भेदप्रयोग-
स्यापि पाचनं कर्तव्यमिति ज्ञेये, न ज्वरादौ; तेनेहादौ लङ्घ-
नामिषानं न विरुध्यते । हारीते तु “पित्तकेभ्यमित्युक्त्यर्थं
कुपोद्भवमादित्” इति यदुक्तं, तत् “कफप्रधानान्” इत्यादि-
व्यवसायान्स्थायां ज्ञेयम् । अयमन्वेन धातुक्षयकृतं ज्वरं
किंवा राजयक्ष्मज्वरं एहाति, अनिलघन्देन निरामानिलमहर्षः
किंवा क्षयानिलघन्देन धातुक्षयकृतातिलमहर्षम् । यदुक्तं—
“वायोर्वातुक्षयात् कोषो मार्गस्यावरणेन च” (वि. अ. १८)
इति । यत्तु मार्गवरणेन वायु कुप्यति, स आवरणधर्मितया
प्रायेण क्षयो भवति, तत्र च लङ्घनं मादया कर्तव्यमेव ।
यदुक्तं—“सामे वातेऽपि लङ्घनं कुर्यादेव मूलतत्पर्यं युक्त्या, न
तु यथा कफे” इति । अनिलज्वरमुक्त्वाऽपि कामादिज्वराभि-
धानं तेषु कालान्तरेण यातसंबन्धो भवति, तेन प्रथममपि वाता-
संबन्धे कामादिज्वराणामनलङ्घनीयत्वोपदर्शनायम् ॥ १३९ ॥—
लङ्घनेन क्षयं नीते दोषे संघुक्षितेऽनले ॥ १४० ॥
विज्वररत्वं लघुत्वं च क्षुधेयास्तोपजायते ।
प्राणाविरोधिना चेन लङ्घनेनोपपादयेत् ॥ १४१ ॥
वलाघिष्टानमारोग्यं यद्यौऽयं क्रियाकमः ।

लङ्घनकलमाह—लङ्घनेनेत्यादि । प्राणाविरोधिनेति वक्ता-
विरोधिना, विरोधक्यतिक्षयकरत्वेनैवोच्यते । आरोग्यं बलवत्
एव भवतीति वलाघिष्टानमारोग्यमुक्तम् । यदिल्लनेमारोग्यं प्रल-
वव्यति ॥ १४० ॥ १४१ ॥—

लङ्घनं स्वेदं कालो यथाग्यस्तिकको रसः ॥ १४२ ॥
पाचनान्यपिपक्वानां दोषाणां तरुणे ज्वरे ।

प्रकृतस्य लङ्घनस्य पाचनतां दर्शयन्नपराग्रपि ह्येवादीनि
पाचनान्याह—लङ्घनमित्यादि । काल इत्यश्वः । तिक्तको
रसोऽत्र यैवागुपानीयादिवस्कारकत्वेन ज्ञेयः, स्वतन्त्रभेज-
प्रयोगलक्षणे निषिद्ध एव । उक्तं हि,—“भेजं क्षामदोषस्य
भूयो ज्वलमपि जरम्”—इति । “अविषकानां दोषाणाम्”
इति कृत्वाऽपि “तरुणे ज्वरे” इति नव कठेति, वेनाग्रहाद्-
ध्वजमरुणे ज्वरे अपकेषु दोषेषु प्राधान्येन कषायपानं पाचन-
मधिकृतं, न लङ्घनादय इति दर्शयति ॥ १४२ ॥—

वृष्यते खलिलं चोष्णं द्यावातकफज्वरे ॥ १४३ ॥
मथोत्थे वैक्तिके चाथ शीतलं तिक्तकैः शृतम् ।
दीपनं पाचनं चैव ज्वरप्रभुभयं हि तत् ॥ १४४ ॥
श्रोतसां शोधनं बल्यं रुचिस्वेदकरं शिष्यम् ।

१ “आवरणधर्मितया” इति पा० । २ “पाचने च हारीतस्य क्षु-
धेयास्तोपजायते” इति पा० । ३ “यथागुपानीयादिवस्कारः” इति पा० ।
४ “वातकफप्रभेदे” इति पा० ।

लहनादिकाले एव अवस्थानिधौ देयं जलमाह—तुष्यत इत्यादि । वातकफज्वरे इति वातज्वरे, कफज्वरे, वातकफज्वरे च । मधोरात्रे कफादिज्वरेऽपि शीतलं जलं हेयम् । तिष्ठकैः श्रुतमिति वक्ष्यमाणमुक्तादिभिः श्रुतम् । उभयमिति उष्णं तथा तिष्ठकश्रुतयोर्तं च । निदोषकफपित्तज्वरयोस्तु पथपीह पानीयं नोक्तं ; तथाऽपि सामान्येन विमानस्थाने यदुक्तं—“किंलु खलु ज्वरितेभ्यः पानीयमुष्णं प्रवच्छन्ति” (वि. अ. ३) इत्यादिना, तत्राग्राभ्यामुष्णमेव जलं देयं ; वातपित्तके तु ज्वरेऽत्यर्थदाहादिकारके शीतलमेव देयमित्यपि विमान एव “अत्यर्थोत्पत्तिपित्ते” (वि. अ. ३) इत्यादिना ग्रन्थेन सूचितम् ॥ १४१ ॥ १४४ ॥—

मुत्तपर्पटकोशीरखन्द्नोदीर्यनागरेः ॥ १४५ ॥
श्रुतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये ।

मुत्तलेखादिः पानीयसाधकैः पक्कप्रयोगः । अत्र शुष्ठी वति-
काऽभ्यामाशयदुष्टिकारकज्वरहितत्वाद्विहिताः ; अत्र श्रुतशीतं
जलं दद्यादिति जलसंस्कारशुद्धा न काष्ठपरिभाषया कायकरणं,
किंलु जलसंस्कारपरिभाषया । परिभाषा च खतभ्रासु-
काऽपि बुद्धभ्यबहारविद्या प्रमाणीभूतैव । सा च “यदप्यु-
श्रुतशीतात्तु पक्कवि प्रयुज्यते । कर्षवात्रं ततो दत्तं । साधयेत्
प्रास्थिकेऽम्भसि ॥ अर्धश्रुतं प्रयोक्तव्यं पाने वेगादिसंविधौ”
इति ; परिभाषार्थं व्यक्त एव ॥ १४५ ॥—

कफप्रधानानुत्किष्टान् दोषानामाशयस्थितान् १४६
युद्धा उपरक्तान् काले यस्यानां यमनैर्हरेत् ।

अविशेषेण तदुपातकज्वरेऽवस्थानिधेयं यमनमाह—कफ-
प्रधानानित्यादि । कफः प्रधानो येषां ते कफप्रधानाः । उत्कि-
ष्टानिति हृत्प्रादादिना बहिर्गमनोन्मुखात् । आमाशयस्थितानि-
स्थानेन सर्वैर्यदीर्य परित्यज्यामाशययमनं दर्शयति । ज्वरकर-
मित्यनेन ज्वरकरान् हि दोषानेवंविधानेन यमज्वरे यमनैर्ह-
रेत्, नान्यथेति दर्शयति । काले इति ययोक्त्यामयस्यामप्यम् ।
यमनैरिति बहुवचनेन प्रकृत्याप्येषया बहुनां यमनद्रव्ययो-
गानां प्रयोगं दर्शयति । यस्यानामित्यनेन अवस्थानिधेय-
विषु यमनं निषेधयति । अत्र च यमने स्वयमेवोत्किष्टत्वाद्दो-
षस्य दोषोत्पन्नप्रयोजनकी हेतुसौदी न क्रियेते, अतो वा
क्रियेते ॥ १४६ ॥—

अनुपस्थितदोषाणां यमनं तरुणे ज्वरे ॥ १४७ ॥
हृद्रोगं भ्यासमानाहं भोहं च अन्येभ्यश्चम् ।
सर्पदेशानुगाः सामा धातुस्या अंसुनिर्हराः ॥ १४८ ॥
दोषाः फलानामामानां सरसा इव सात्ययाः ।

उत्पावस्थान्यतिरेकेण यमने दोषमाह—अनुपस्थितेत्यादि ।
सर्वदेशानुगा इति सर्वप्रविरात्तयायनुगाः । सामा इति साम-
त्वेन स्त्वाना अप्रवच्छाद्य । धातुस्या इति धातुषु असन्तानु-
प्रवेक्ष्यवस्थिताः । न सुखेन निद्रियन्ते इति अमुनिर्हराः ; किं
वा, असूत्र प्राणान् निर्दरन्तीति अमुनिर्हराः । अथायं फलाना-
मित्यादिना रक्षणमाह । आमानां फलानां यथा सरसा निर्द-
राये सात्यया भवन्ति, तथा ययोका अपि दोषा इत्यर्थः ;
सात्यया इति सैन्यापदः ॥ १४७ ॥ १४८ ॥—

यमितं लङ्घितं काले ययाम्भिरुपाचरेत् ॥ १४९ ॥
यथास्त्रीपथसिद्धाभिर्मण्डपूर्वाभिरादितः ।
यावज्ज्वरमुद्भवायात् पङ्कहं वा विचक्षणः ॥ १५० ॥
तस्याग्निर्विप्यते तामिः समिद्धिरिय पायकः ।
ताश्च भेषजसंयोगात्तुष्टुत्वाद्याग्निदीपनाः ॥ १५१ ॥
वातमूत्रपुरीषाणां दोषोणां चानुलोमनाः ।
स्वेदनाय द्रव्योष्णस्वाद्भ्यस्यात्तुष्टुमशान्तये ॥ १५२ ॥
आहारभावात् प्राणाय सरत्वाच्चाद्यथाय च ।
ज्वरप्रयो ज्वरसात्म्यत्वात् तस्मात्पेयाभिरादितः ॥
ज्वरानुपचरेद्धीमान्ते मयसमुत्थितात् ।
मदात्यये मयनित्ये ग्रीष्मे पित्तकफाधिके ॥ १५३ ॥
उष्णैरे रक्पित्ते च यथागूर्तं हिता ज्वरे ।

यमनलहनयोरनन्तरं यद्विषयं तदाह—यमितमित्यादि ।
यमितं लङ्घितमिति अवस्थावशात् कदाचिद्वमितं कदाचित्लङ्घितं
कदाचित्च यमितलङ्घितम् । यमनानन्तरं हि यदा यम्यति-
श्रुतिर्न भूता तदा तद्वर्तमानमपि क्रियते । काले इति अग्रश-
नयोभ्ये काले । यथास्त्रीपथसिद्धामिति यथाविषयं यस्यां
यवाम्नां यद्वेषजं पिप्पलीनागरादि वक्त्र्यं, तत्सिद्धाभिः
किंवा, यस्मिन्ज्वरे यद्वेषजं पाचनं च पक्त्र्यं, तत्सिद्धाभिः ।
उष्णं हि सुशुभे—“अथच्छाळे हिता पेया यथासं पाचनैः
रूपा” (सु. उ. अ. ३९) इति । मण्डपूर्वाभिरिति मण्ड-
प्रधानाभिः । तत्र प्रथमं मण्डं पीत्वा तदनु तनुपेयानामपि
योज्यः । यावज्ज्वरमुद्भवावदिति यावज्ज्वरस्य दोषाका-
शोष्णता निवर्तते ; अतस्ति ज्वरमुद्भवावेऽपि पङ्कहं यावत् ।
अयं च पङ्कहः किं वेगादिनात् प्रवृत्ति आहोस्त्रिहारीतादिरि-

१ ‘युद्धातिरिक्त्यामायनुगा’ इति पा० । २ ‘अत्यपदा’ इति
पा० । ३ ‘विषयसन्तानुलोमिका’ इति पा० । ४ ‘दसार पूर्व’
समाचरेत्’ इति पा० । ५ ‘ययाम्भिमण्डं विशदये’ इति पा० ।
६ ‘मण्डपूर्वाभिप्रादित’ इति मण्डः पूर्वः प्रधानोत्पन्नया दामा
पानिभिरत्येव, यदेन पेयाया यमने, दसा यः यद्वरारेण यमन-
प्रधानमाह ; विषेयानु विपदा, तस्मा अग्रशनारेण मण्डप्रधान-
त्वाभावात् । अन्ते पु—मण्डः पूर्वः प्रधानात्परादौ दायां ता
वत्पुः वेद, ययाम् लङ्घ्यभ्यं यादित्वा ततो यमनाय याय
इत्यर्थः इति शिवदासधेनः । ७ ‘यमभाग’ इति पा० ।

१ ‘अवसादेयम्’ इति पा० । २ ‘पाचनीयवक्त्र्यम्’ इति पा० ।
३ ‘द्रव्य’ इति पा० । ४ ‘ययं च युद्धे युज्यते’ इति पा० ।
५ ‘दुस्तीरं’ इति पा० । ६ ‘कलेन भावेन’ इति पा० ।

नादिति पक्षद्वयमुत्तरश्च 'ज्वरति पडहेऽतीते' इत्यत्र निर्ज्वर-
विध्याम् । खेदनायेत्यादौ 'भवति' इति शेषः । ज्वररक्षाभ्य-
स्वमभिधाय यथागुणमविषयं ज्वरितमाह—'हृत इत्यादि ।
'हृते मयसमुत्पत्तादिति मयकारणे ज्वरे निषेधः । तथा
मदालयेऽपि व्याधान्यहेतुजोऽपि यो ज्वरः, तथा ग्रीष्मे,
तथा पित्तकफाधिके यो ज्वरः, उपोष्यरूपपित्तो यो ज्वरः,
तेषु सर्वेषु पेया न देया । इह मदालयादीनां पेयादेषु जातो-
ऽपि ज्वरः पेयानहः । 'पित्तकफाधिके' इत्यनेन पित्तकफयो-
रतिमानोद्भवे सति पेयाया अदानं बोधयति । तेन, कफजे ज्वरे
पित्तजे ज्वरेऽनुवृत्तदोषे च पेया दातव्या । तथा हितान्तरं—
"कफजेऽपि यदा क्षीणे लङ्घनादिकत्वात् कफः । तस्मा एव
यथागच्छतु तथा पित्तोऽप्यत्र क्रमः"—इति । तथाऽत्रैव—
"पित्तो वाऽपि ग्रीवां मधुपुष्पां पिबेत् । लाभयेवां" इत्यनेन
पित्तोऽपि यथागच्छेत् । यस्तु—"पौष्टधाने यथा वृष्टिः क्लृ-
यत्यति कर्ममम् । तथा क्षेममिष्टं सृष्टे यथागच्छेत् क्षेमवर्धनीम्"—
इति हारीतेनोक्तं, तदतिशुद्धकविषयं हेतुम् । अन्ये तु मिलि-
तपित्तकफाधिकेऽपि पुत्रेषु यथागच्छतिषेधमिच्छन्ति । यरि तु
'ज्वरने कफपित्ते च' इति पाठस्तथा वातज्वरिणोऽपि यदा
क्षीणं कफपित्तं वमनेनापति स्वं तदाऽपि पेया न देये-
क्षयः । इत्युक्ते तु "कफपित्तपरीतस्य कर्माद्यकपित्तित्तस्यैव ।
मद्यनिरास्य न हिता यथागच्छेत्" (तु त तं. अ. ३९) इत्युक्तम्,
तेन 'ज्वरने रक्षापित्ते' इति पाठो युक्तः । १५५-१५४ —

तत्र तर्पणमेधाप्रे प्रयोऽयं लाजसक्तुभिः ॥ १५५ ॥
ज्वरापहः फलरसैर्युक्तं समप्रुष्टाकरम् ।

'ज्वरने तर्पणं पूर्वम्' (चि. अ. ४) इति वचना यथागच्छे
बाधित्वा ज्वरने रक्षयिते तर्पणं यद्यपि विहितमेव, तथाऽप्यु-
च्यं गच्छयित्तो यो ज्वरस्तथापि तर्पणादिकमविधानमेतत् ।
तर्पणं तोयपरिष्ठा. वचनः । ज्वरापहानि फलानि प्राश्नादादि-
मादीनि । वचनं हि—"प्राश्नादादिमसर्जुरिषाकैः यत्कृत्यैः ।
तर्पणाहेतुं कर्तव्यं तर्पणं ज्वरनाशनम्" इति ॥ १५५ ॥—

ततः सात्त्विकालोपेक्षी भोजयेज्जीर्णतर्पणम् ॥ १५६ ॥
तनुना मुद्रयूयेण जाञ्जलानां रसेन वा ।
अन्नकालेषु चाप्यसौ विषेयं दन्तधावनम् ॥ १५७ ॥
योऽस्य यक्रसस्तस्माद्विपरीतं प्रियं न यत्
तदस्य मुखवैद्यं प्रकाङ्क्षां चाद्यपानयोः ॥ १५८ ॥
धत्ते रसविशेषाणामभिज्ञत्वं करोति यत् ।
विशोध्य तुमसाक्षमैरास्यं प्रक्षाल्य चातकृत्य ॥ १५९ ॥
मस्तिभुरसमयाद्येयथाहारमवाप्नुयात् ।

जीर्णं तर्पणं रसं तं जीर्णतर्पणम् । मुद्रयूयस जाञ्जल-

सस्य च विद्वान् सात्त्विकालोपेक्षी यथागच्छेत् हेतुः । दुर्बलो हि
दुर्बलाग्निः प्रायो भवति, तस्य च मुद्रयूयो लघुत्वेन देयः,
इतरस्य तु जात्रलो रसः ॥ १५६-१५९ ॥—

पाचनं शमनीयं वा कषायं पापयेद्विपक्ष ॥ १६० ॥
ज्वरितं पडहेऽतीते लघ्वन्नप्रतिभोजितम् ।

संप्रति कषायपानविषयमाह—'पाचनमिच्छादि । पाचनमि-
च्छामदोषपाचनम् । शमनीयमिति पक्रदोषोपशमनम् । एतच्च
विकल्पद्वयं योग्यतया यथाक्रममादोषविषयं तथा पक्रदो-
षविषयं हेतुम् । पडहेऽतीते इति ज्वरादाहारभ्य पडहेऽति-
क्रमते; अतः वमनेऽहनि लघ्वन्नं मात्रया लक्षणेन च यत्,
तत्प्रतिभोजितं ज्वरितमष्टमेऽहनि कषायं पापयेदिति वाक्यार्थः ।
एवं च पूर्वोक्तग्रहकृतरिगमयताभ्यवस्थायाः पाचनस्य शमनी-
यस्य वा उपयोग उपपन्नो भवति । ननु पेयाप्रयोगे "याव-
ज्वरमुद्रभावात् पडहे वा विचक्षणः" इत्युक्तं, तदथ पेययेव
तावत् पडहो व्याप्यते, पूर्वं च ज्वरादौ लघुन्नमुक्ते, तस्मिन्
ईदृशकालमपि 'लघुत्वेन क्षये ग्रीवे' इत्यादिमन्योक्तकृतित्वात्
यावदा कालेन भवति तावत्कालं कर्तव्यं; हारीतेन तु कालोऽपि
दर्शितः, यथा—"लघुन्नं लघुनीयानां कुर्यादोपायकृत्यः ।
निदानमेकानां वा पडहान्नमथवा ज्वरे"—इति, तेन, पडह-
लघुन्नदिनेत्यादा पडहेन च सर्वं ज्वरादाहारभ्याष्टाहातिक-
मोऽपि भवति, ततश्च ज्वरादाहारभ्याष्टाहे पाचनशमनीय-
कषायो भवतु, तस्मात् पेयाप्रयोगपडहेऽतीते "पाचनं शम-
नीयं वा कषायं पापयेत्" इत्यभिप्रायः, तथा 'ज्वरे पेया
कषायाद्य क्षीरे सर्वविरेचनम् । पडहे पडहे देयं कीर्त्यै
दोषपञ्चकते" (चि. अ. १०) इत्यनेन मन्वेनापि पेया-
प्रयोगपडहादूर्ध्वं कषायपडह उक्तः, न तु ज्वरोत्पादाद्विपक्ष-
हादूर्ध्वम् । अत्र क्रमः—"यावज्वरमुद्रभावात् पडहे वा
विचक्षणः" इत्यनेनापि ज्वरोत्पादादिगदाहारभ्य पडहपूर्वमेतं
पेयाप्रयोग उच्यते, पेया हि ज्वरे माधान्येन दोषपाचनार्थं
प्रयुज्यते । यदुक्तम्,—"लघुन्नं खेदने कालो यथावन्तिष्ठको
रसः । पाचनान्यविषयानां दोषाणां तर्पणे ज्वरे" इति । लघु-
नादिपाचनीयत्वं दोषाणां पडहादर्पणं, यथाहादूर्ध्वं तु कषा-
येनैव पाचनमुक्तम् । तत्रालघुनीये वातज्वरे आदिदिनात् प्रवृत्ति
पेयापडहमपि औषाद्रि, एकदिनदिनैर्द्वित्वे ज्वरे पेया पक्ष-
चतुर्दिनप्रयोगेण ज्वरनिनाहारभ्य पडहपूर्वमेतं कर्तव्यम् ।
यत्र तु दोषाणांमपि शमनतया सन्निपातज्वरे वा लघुन्नमेव
पडहं यदुत्पादिकमेव वा किंचित्, तत्र प्रादेशिके विधौ नायं
पेयापडहनिषयः कौटुम्भिकः प्रवर्तते । किञ्चित्प्राश्नालघुन्न-
प्रयोगे पेया न दोषपाचनार्थं कियते, किन्तु भूरिलघुन्नक्षपि-

१ 'इत्यर्थो न्यायः' इति पा० । २ 'पाचनीयमवस्य तु' इति
पा० । ३ 'पाचनं युक्तम्' इति पा० । ४ 'प्राप्तोति' इति पा० ।
५ 'लघुत्वेन' इति पा० ।

१ 'ज्वरार्थं' इति पा० । २ 'ग्रीष्मेऽहनिपित्तकफा' इति पा० ।
३ 'प्रदेय' इति पा० । ४ 'जीर्णतर्पणं यत्' इति पा० ।

तामैः सन्नुक्षणार्थं, तथात्रिसन्नुक्षणे जतिं पुरौरुपपान-
नेव भवति । “ज्वरे पेयाः कषयाश्च” (नि. अ. ३०)
इत्यादी पेया समानकार्याणां लङ्घनादीनामुपलक्षणभूताः, ततश्च
पेया यत्र प्रतिषिद्धा मयोत्पन्नज्वरादौ तत्र तर्पणादिकमेवापि
पङ्क्तौ प्राह्यः । तेन, प्रथमपङ्क्ते उत्सर्गतो लङ्घनादि पाचनं
कर्तव्यमिति पेया पङ्क्ते देयेति; नचनसम्बन्धोच्यते, तथाहि
मुञ्चते—“लङ्घनोऽप्युवागनिर्वेदा दोषो न पच्यते । तदा तं
मुञ्चैरस्त्वृणारोचकनाशनैः ॥ कषायैः पाचनेहंवेज्वरमैः
समुपाचरेत्” (इ. उ. तं. अ. ३९) इत्युक्त्वा कषाय-
पानकालनिषेधे श्लोकं—“सप्तप्राशं परं केचिन्मन्यन्ते
देयमौषधम्” (इ. उ. तं. अ. ३९) इत्यादि । ततश्च
लङ्घनादियङ्क्तेऽतिशान्ते सप्तप्राशेऽप्यजानं मुञ्चतेनास्याप्या-
प्रतिषेधादमुमतमेव । तथा चरके “लङ्घनं लेदयं” इत्या-
दिना तदणज्वरे लङ्घनादि विहितं, तरुणता च ज्वरस्य सप्ताह-
मात्रं भवति । यदुक्तं पुष्कलावृते—“भासतप्राशं तरुणं
ज्वरमाशुर्ननीपिणः । मध्यं द्वावप्राशं तु पुराणमव उत्त-
रम्”—इति । सप्ताहाध्वमेतत्तरुणे ज्वरे उत्सर्गस्तत्त्वावृत्त-
पेयादि न विहितमेव चरकेणापि, तथा हारीतेनापि लङ्घ-
नोष्णोष्णसुखादिघृतजलपानपेयाभिधानानन्तरमुक्तम्—“एतां
निषां प्रयुजीत पञ्चानं सप्तमेऽहनि । पिबेत् कषायसंयोगान्
ज्वरमात्रं साधुषां पिबान्” इति । तथा खरनादेनापि—“लङ्घि-
तालङ्घितं तस्माद्विमितं वा ज्वरार्दितम् । तस्मात्प्यत्वादतस्त-
स्मिन्नादौ ज्वरमुपाचरेत् ॥ यवाग्ननिर्वेधादौषधम्” इत्यादिना
तर्पणादिकं चाभिधायोक्तम्—“इति पञ्चाश्रितः श्लोको नव-
ज्वरहरो मिथि । ततः परं पाचनीयं क्षमनं वा ज्वरे हितम्”—
इति । तस्मान्तेरे च यैवेत्तु सप्तमेऽहनि कषायपानविधानं,
तद्यथा विहितकषायपानेन सप्तमद्वयान्तरायाञ्च विरोधीति
मन्तव्यं, तस्माज्ज्वराहावारभ्य पङ्क्तेऽतीते लङ्घनप्रतिभोजिते
कषायपानं तथा पङ्क्ते पाचय यवाग्नचार इति तथा “ज्वरे
पेयाः कषयाश्च (नि. अ. ३०)” इत्यादय उत्सर्गविषयाः;
तेनैव कविद्वयधनमपि संवर्तते युक्तमेव ॥ १६० ॥—

स्तभ्यन्ते न विपच्यन्ते कुर्वन्ति विषमज्वरम् १६१
दोषा यद्वाः कषायेण स्तम्भित्वात्तरुणे ज्वरे ।
न तु कल्पनमुद्दिश्य कषायः प्रतिषिध्यते ॥ १६२ ॥
यः कषायकषायः स्यात् स चर्यस्तत्तुल्यज्वरे ।

संप्रति कषायसंख्यामान्येन नवज्वरनिषिद्धकषायस्य महा-
क्षयकारकस्य नवज्वरे प्रयोगे दोषमाह—स्तम्भन्त इत्यादि ।—
स्तम्भन्त इति अविचक्षणानां भवन्ति । न विपच्यन्त इति

चिरेणापि न सुखं पच्यन्ते । स्तम्भित्वादिति स्तम्भनस्तम्भा-
त्वात् । उक्तं हि—“कषायः स्तम्भनः शीतः” (सू. अ. २६)
इति । अयमर्थो हारीतेऽप्युक्तः,—“न कषायं प्रसंघ्नि
नराणां तरुणे ज्वरे । कषायेणाकुलीभूता दोषा जेतुं सुदुस्तथा” —
इति । पूर्वं पश्चिरेचनशताधित्वे पयस्तरुणेष्वपि खरसादिषु
कषायशब्द उक्तः, तदिह यदि कषायशब्देन सामान्येन मनु-
सादिकृतानां खरसादीनां प्रतिषेधः स्यात्, तदा पङ्क्त्यानीयस्य
पञ्चविधकल्पनायामवश्यनिवेशनीयस्य तथा यवाग्नसाधनार्थस्य
च पाठेन तत्तद्वत्त्वस्य निषेधः स्यात्; येन, पङ्क्त्यस्य तथा यवा-
ग्नसाधनश्चक्षत्रं प्रयोगोऽत्र पञ्चविधकल्पनायामन्तर्भावनीयः,
मैषनप्रयोगस्य पञ्चविधकल्पनार्थेऽन्तर्भावनात्; अतः सर्वकल्पना-
कषायप्रतिषेधो मा सादिसाह—न खिरादि । न तु कल्पमु-
द्दिश्ये खरसकल्पश्चतस्रीतपाष्टकल्पनं लक्ष्यीकृत्य; या क-
षायकषाय इति यः कषायैरामलकादिभिः कृतः खरसादिकः
कषायः स निषिध्यत इत्यर्थः । न पानेन कषायासकृतसंश-
दिनिषेधेन मनुष्यादिकृतखरसादीनां तदणज्वरे प्रयोगो भवति,
खरसादिमैषनस्याविशुरोक्षरुणज्वरेऽपि पानात् । तेन, कषाय-
कषायप्रतिषेधेन विषद्वयकृतपञ्चादिकल्पनाकषायस्य विहित-
स्याविरोधः स्यावृते, न खविहितखरसादिविधानं क्रियते । खर-
सादिशुक्रमेपजस्य तरुणज्वरे निषेधपचनं,—“मैषनं क्षामनो-
पस्य भूयो पचनवति ज्वरम्” (इ. उ. तं. अ. ३९)
इति । अन्ये तु मुञ्चते—यत्—यद्वाप्राशं परतः सप्तमे दिवसे
कषायपानं विहितं “पाचनं क्षमनीयं च” इत्यादिना खतत्रेण;
तन सप्तमे दिवसे तरुण एव ज्वरो भवति, तदणे च पङ्क्ते
कषायपानं निषिद्धमिति विरोधं पश्यन् मनुष्यादिभ्यः कृतकषा-
यस्य सप्तमेऽह्न्यप्रतिषेधः, कषायकषायस्य तु सप्तमेऽदि प्रति-
षेध इत्युपदर्शनाय “न तु कल्पनमुद्दिश्य” इत्यादि कृतं; तद्वत्
ज्वरादिपङ्क्ते तैवैकषायप्रतिषेध एव, सप्तमद्वयान्तरायाञ्च तु तद्वत्
कषायस्य कृतकषायमग्नप्रतिषेध इति वाक्यानां भवति
॥ १६१ ॥ १६२ ॥—

यूपैरन्धैरनन्धैर्वा जाह्नलेर्वा रसेर्हितैः ॥ १६३ ॥
यद्वाहं यावदक्षीयाहृष्यचरं ज्वरघ्नान्तये ।

यवाग्नसारकालं भोजनसाधनमाह—यूपैरित्यादि । यदि क-
षयञ्जता यवदमिष्यं वदा यूपैः, यावत्माष्ये तु पुर्वज्वरे च
रथेति स्यादस्या । अम्बुविहृत्योऽपि सारमापेक्षयाऽह्न्येऽह्ना
च शेषः । पश्यति हि—“मन्दापेक्षेऽह्न्येऽह्न्ये सारमा-
यपि कल्पयेत्” इति । अम्बं चात्र ज्वरमं द्वादिमादेव कार्यम् ।
अध्वनि मात्रालुप प्रकृतिसु च एकाग्रसापिरिक्तम् ॥ १६३ ॥—

१ “लङ्घनान्ते” इति पा० । २ “खिदसापिबान्” इति पा० ।
३ “इत्यादि । जन्तुर्नैनादि यवाग्नप्रतिपक्षविषयोक्तम्” इति पा० ।
४ “न पच्यन्ते च” इति पा० । ५ “कषायः कषायः” इति पा० ।
६ “अविचक्षणानां” इति पा० ।

१ “अविचक्षणानि न सुवच्यन्ते” इति पा० । २ “हृष्यन्त” इति पा० ।
३ “सर्वकषायस्य कृतकषायमग्नप्रतिषेधः” इति पा० । ४ “अम्बु”
मिष्य” इति पा० ।

तोमेः सन्धुक्षणार्थं, तत्राग्निसन्धुक्षणे जाते पुनरौपधान-
मेव भवति । “ज्वरे पेयाः कषायघ्नः” (चि. अ. ३०)
इत्यादी पेया समानकार्याणां लङ्घनादीनामुपलक्षणभूताः; ततश्च
पेया यत्र प्रतिषिद्धा भयोत्पन्नज्वरादौ तत्र तर्पणादिकमेणापि
पडहो प्राज्ञाः । तेन, प्रथमपडहो उत्तमैर्गते लङ्घनादि पाचनं
कर्तव्यमिति पेया पडहो देयेति; क्वचनमप्युच्यते, तथाहि
मुधुते—“लङ्घनाभ्युपवागुर्मिषदा दोषो न पच्यते । तदा तं
सुखैरस्तृष्णारोचकतामने ॥ कषायैः पाचनैर्हृदयज्वरप्रैः
समुपाचरेत्” (सु. उ. तं. अ. ३९) इत्युक्त्वा कषाय-
पानकालनियमे प्रोक्तं—“सप्तरात्रात् परं केचिन्मन्यन्ते
देयमौषधम्” (सु. उ. तं. अ. ३९) इत्यादि । ततश्च
लङ्घनादिपडहोऽतिकान्ते सप्तरात्रादौपदानं मुधुतेनास्याप्या-
प्रतिषेधादनुमतमेव । तथा चरके “लङ्घनं खेदनं” इत्या-
दिना तद्वज्ज्वरे लङ्घनादि विहितं, तद्वत्ता च ज्वरस्य सप्ताह-
मानं भवति । यदुक्तं पुष्कलावते—“आसप्तरात्रं तद्वत्
ज्वरमाहुर्मनीषिणः । भर्ष्यं द्वादशरात्रं तु पुराणमत उत्त-
मम्”-इति । शताहारकृषमतद्वज्ज्वरे उत्तरार्धतत्त्वात्लङ्घन-
पेयादि न विहितमेव चरकेनापि, तथा द्वारिसेनापि लङ्घ-
नोष्णोदकमुक्त्वादियुतजल्पानपेयाभिधानानन्तरमुक्तम्—“एतौ
क्षियां प्रयुज्येत यद्वायं सप्तमेऽहनि । पिबेत् कषायकंयोगान्
ज्वरमात्रं साधुवाधितम्” इति । तथा खरकादेशेनापि—“लङ्घि-
तालङ्घितं तप्ताहमितं वा ज्वरादितम् । तत्तात्पर्यात्तादतस्व-
स्निघ्नादौ ज्वरमुपाचरेत् । यनागुर्मिषदादोषम्” इत्यादिना
तर्पणादिकं व्याभिधायोक्तम्—“इति पञ्चाश्रिकः प्रोक्तो नव-
पञ्चदशो विधिः । सतः परं पाचनीयं शामनं वा ज्वरे हितम्”-
इति । तस्मान्तरं च यदेतत् सप्तमेऽहनि कषायपानविधानं,
तद्व्याहो विहितकषायपानेन सममदुष्टान्तरावाह विरोधीति
मन्तव्यं, तस्मान्महाहारश्च पडहोऽदीते तद्वत्प्रतिगोखिते
कषायपानं तथा पडहो यावत् यवमप्युपाचर इति तथा “ज्वरे
पेयाः कषायघ्नः (चि. अ. ३०)” इत्यादय उत्तरीविधयः;
तेनैषां कृषिद्वयनमपि भवतीति मुक्तेव ॥ १६० ॥—

स्तन्यन्ते न विपच्यन्ते कुर्यन्ति विपच्यन्तज्वरम् १६१
दोषा यद्वाः कषायेण स्तम्भित्वात्तरुणे ज्वरे ।
न तु कल्पनमुद्दिश्य कषायः प्रतिषिध्यते ॥ १६२ ॥
यः कषायकषायः स्यात् स ज्वर्यस्तद्वज्ज्वरे ।

संश्रित कषायघ्नद्वयमात्रेण न ज्वरनिषिद्धकषायस्य महा-
ख्यकारकस्य न ज्वरे प्रयोगो दोषमाह—स्तन्यन्त इत्यादि ।—
स्तन्यन्त इति निषिद्धकषायो भवन्ति । न विपच्यन्त इति

विरेणापि न युक्तं पच्यन्ते । स्तम्भित्वादिति स्तम्भनत्वमा-
त्मात् । उक्तं हि—“कषायः स्तम्भनः शीतः” (सु. अ. ३९)
इति । अयमर्थो द्वारिसेऽप्युक्तः,—“न कषायं प्रशंसन्ति
नराणां तरुणे ज्वरे । कषायेणाङ्गुलीभूता दोषा जेतुं मुदुल्लभः”-
इति । पूर्वं पडहरेचनशलाधिरतीये पञ्चरसकृतेष्वपि सत्त्वादिषु
कषायघ्नैर्दुःकः, तदिह यदि कषायघ्नदेन सामान्येन मधु-
रादिद्रव्यानां स्तरसादीनां प्रतिषेधः स्यात्, तदा पडङ्गानीयस्य
पञ्चविधकल्पनायामवश्यनिषेधानीयस्य तथा यवागुषाधनार्थस्य
च पाठेन तत्तद्वत्स्य निषेधः स्यात्; येन, पडङ्गस्य तथा यवा-
गुषाधनदेवस्य च प्रयोगोऽत्र पञ्चविधकल्पनायामन्तर्भवतीति;
नेपथ्यप्रयोगस्य पञ्चविधकल्पनायामन्तर्भावत्वात्; अतः सर्वकल्पना-
कषायप्रतिषेधो ना स्यादित्याह—न त्विलादि । न तु कल्पमुपि
रयेति स्वरसकल्पप्रतीतकाण्डककल्पनं लक्ष्यीकृत्य; यः क-
षायकषाय इति यः कषावैराग्यलक्षादिभिः कृतः स्तरसादिकस्य
कषायः स निषिध्यत इत्यर्थः । न चानेन कषायरसकृतसत्ता-
दिनिषेधेन मधुरादिद्रव्यस्तरसादीनां तद्वज्ज्वरे प्रयोगो भवति,
स्तरसादिमेपनस्यातिप्रुष्टेस्तरज्वरेऽविधानात् । तेन, कषाय-
कषायप्रतिषेधेन विषकल्पकृतपडङ्गादिकल्पनाकषायस्य निषि-
त्स्यातिरोधः साध्यते, न सन्निहितस्तरसादिनिषादनं कियते । स्तर-
सादिगुरुमेपजस्य तद्वज्ज्वरे निषेधवचनं,—“मेपनं द्यामरो-
पस्य भूयो ज्वरस्य ज्वरम्” (सु. उ. तं. अ. ३९)
इति । अन्ये तु युवते—यत्—यद्वात्रात् परतः सप्तमे दिवसे
कषायपानं विहितं ‘पाचनं शमनीयं च’ इत्यादिना स्वतन्त्रेण
तत्र सप्तमे दिवसे तद्वत् एव ज्वरो भवति, तरुणे च ज्वरे
कषायपानं निषिद्धमिति विरोधं पश्यन् मधुरादिद्रव्यकृतकषा-
यस्य सप्तमेऽह्नयप्रतिषेधः, कषायकषायस्य तु सप्तमेऽह्नि प्रति-
षेध इत्युपदर्शार्थं “न तु कल्पनमुद्दिश्य” इत्यादि कृतं; ततश्च
ज्वरादिपडहो सर्वैकषायविधिष्वेव एव, सममदिवचनप्रते तु तद्वत्
कषायद्रव्यकृतकषायमात्रप्रतिषेध इति वाक्यार्थो भवति
॥ १६१ ॥ १६२ ॥—

यूपैरम्लैरान्मलैर्वा जाह्नलैर्वा रसैर्हिंसैः ॥ १६३ ॥
दशाहं यावदक्षीयाह्व्यन्तं ज्वरशान्तये ।

यनागुत्तरकालं भोजनसाधनमाह—यूपैरित्यादि । यदि कष-
प्रवृत्ता बलवदपिष्यं तदा यूपैः, वातप्रायस्ये तु दुर्बलत्वे च
रसैरिति व्यवस्था । अम्लविकल्पोऽपि सात्वतापेक्षयाऽपरेक्षया
च श्रेयः । वक्ष्यति हि—“मन्दागमेऽम्लसात्मानं तापान्त-
मपि कल्पयेत्” इति । अम्लं चात्र ज्वरप्रदं दाहिकाग्रेव कार्यम् ।
लभन्ति मातारुषु प्रकृतिलघु च रक्षयात्पादिकम् ॥ १६३ ॥—

१ ‘लङ्घनान्ते’ इति पा० । २ ‘सिद्धसाधितान्’ इति पा० ।
३ ‘इत्यादि’ । अत्रार्थेनापि यवागुषादिकमप्यभिधायोक्तम् इति पा० ।
४ ‘न पच्यन्ते च’ इति पा० । ५ ‘कषायः कषायः’ इति पा० ।
६ ‘अविपच्यन्तानां’ इति पा० ।

१ ‘मुचिरेणापि न मुपच्यन्ते’ इति पा० । २ ‘द्रव्यस्य’ इति पा० ।
३ ‘सर्वकषायघ्नपञ्चविधकषायमात्रप्रतिषेधः’ इति पा० । ४ ‘वडाह’
निय’ इति पा० ।

अत ऊर्ध्वं कफो मन्वे यातपिचोत्तरे ज्वरे ॥ १६४ ॥
परिपकेषु दोषेषु सर्पिष्वपानं यथाऽमृतम् ।

दशाहात् परतः प्रायः कर्तव्यमाह—अत इत्यादि । कफे मन्वे इति मन्वेऽपि कफे; यदि कफे नास्त्येव दोषरूपत्वात् सर्पिष्वपानोत्तरे ज्वरे देयमित्यर्थः । परिपकेष्वपि सर्वथा पकेषु । सर्पिरिति वक्ष्ये अधिकपानमद्वेषेनानुवाचयाम्यत्रा-
वेना सर्पिषु उपयोगमित्यत्र कावे निषेधयति । अनुवाच-
नाभ्यङ्गो हि पथात्कालवक्तव्यौ । इयं च मन्दकफनातपि-
तोत्तरेत्वरूपाऽवस्था प्रायेण दशाहादूर्ध्वं कालमहिषैव सर्वज्वरे
व्याप्य भवति; यथा—इडे पुरवे प्रवक्तव्यत्वं, तरुणज्वरे
सामदोषता, तथाऽऽमाशयसमुत्पत्तया कफप्रवृत्तत्वं भवति,
दशाहादुत्तरं तु लङ्घनादिना कफः क्षोणे भवति, ज्वरवन्तापेन
च क्क्षणे धातुशोथेनाथ वातपित्तं वर्धते । येषु येनाकपाय-
सर्पिः क्षीरविरेचनानां पक्षे पक्षे देशत्वं, तत् प्रायिकम् । तेन
दशाहादूर्ध्वं द्वितीयपक्षे एवावस्थाविशेषमात्रो सर्पिर्दानं न
विरोधि ॥ १६४ ॥—

निर्दिष्टाहमपि श्रुत्या कफोत्तरमलक्षितम् ॥ १६५ ॥
न सर्पिः पाययेद्दोषः कपायैस्तमुपाचरेत् ।
यावत्तुष्ट्यावादानं दधान्मांसरसेन च ॥ १६६ ॥
बले ह्यलं निमहाय दोषाणां बलरूपं त्वत् ।

उक्तसर्पिष्वपानपादाविषयमाह—निर्दिष्टाहमित्यादि । निर्गतो
दशाहो निर्दिष्टाहः । अलक्षितमिति अर्धचातलक्षितलक्षणम्,
इयं चाश्रया प्रवृत्तमांसदोषावस्थानावरसं तथाऽऽम्यगुप-
चारकं भवतीति शेषम् । कपायैर्लं कफोत्तरमलक्षितं योष-
चरेत् । यानह्युत्पादिवि च्छेदः । लघुत्वे तु जाते कफोत्तर-
ताऽलक्षितता च नापद्यति न तथा सर्पिष्वपानमेवातुह्यत कर्तव्य-
मित्यर्थः । कफोत्तरेऽलक्षितेऽपि निर्दिष्टाहज्वरे मांसरसेन किम-
र्थनेयमर्थनं कफमिश्रं देयमित्याह—बलं ह्यलं । बलरूपं
परिति मांसरसेनापानं बलकारकमित्यर्थः ॥ १६५ ॥ १६६ ॥—

दाहलुष्णापरीतस्य यातपिचोत्तरं ज्वरम् ॥ १६७ ॥
यद्यप्रच्युतदोषं या तिरामं पयसा जयेत् ।

दाहैत्यादिना क्षीरावस्थामाह । बद्धप्रच्युतदोषं येष्वन
बद्धदोषव्यममवर्तमानदोषत्वं, प्रच्युतदोषत्वं तु कोट्येन प्रवर्त-
मानदोषत्वम् । एन क्षीरे वायव्यं यथा बद्धे प्रवर्तकं भवति,
तथा प्रच्युतेऽपि समिवन्धदोषप्रवर्तकत्वयोपकारकं भवति,
अत एव क्षीरगुणेषु—‘पुरीचे मयित्वे पयः’ तथा ‘अतीक्षारे च
पन्थम्’ (सू. अ. १) इत्युक्तम् । किंवा, बद्धदोषे गन्धं क्षीरे
घरत्कारेण, प्रच्युते तु संमार्दित्वाच्छानं देयम् ॥ १६७ ॥—

१ ‘मदस्तादिवेप्रभावा’ इति पा० । २ ‘यन्नेलमुपाचरेत्’ इति
पा० । ३ ‘बले ह्यलं दोषाहं परं तत् वक्ष्यन्’ इति पा० ।
४ ‘प्रवक्तव्यमाह दशाहस्य’ इति पा० ।

क्रियासिरामिः प्रशमं न प्रयाति यदा ज्वरः ॥ १६८ ॥
अक्षीणवलयमांसाद्योः शमयेत्तं विरेचनेः ।

‘आमिः क्रियाभिर्यदा न प्रशमं नाति ज्वरस्तदा विरेचनेः
शमयेत्’ इति मायया विवेचनस्य बहुव्यापकतया इतरकर्मा-
सिद्धावेव कर्तव्यता दर्शयति । विरेचनेरिति बहुवचनेन यमन-
विरेचने अपि गृह्यते; यदुक्तं—‘उभयमपि दोषमलविरेचनादि-
रेचनशब्दं लभते’ इति (क. अ. १); तथा विरेचनविशि-
ष्टत्वे यमनविरेचनयोगानेवामिषासति ॥ १६८ ॥—

ज्वरक्षीणस्य न दितं यमनं न विरेचनम् ॥ १६९ ॥
कामं न पयसा तस्य निरुद्धं वा हरेन्मलान् ।
निरुद्धो यलमग्निं च विज्वरत्वं मुने रुचिम् ॥ १७० ॥
परिपकेषु दोषेषु मयुक्तः क्षीममायहेत् ।

ज्वरक्षीणस्य योषनमुक्त्वा ज्वरक्षीणस्य योषनमाह—
ज्वरक्षीणस्येत्यादि । यद्येति पयःपानेन । यस्तत्तुष्ट्यलोमक-
तथा योषनं भवति । अनुलोमकत्वं च विरेचनावेन व्य-
ह्रिय इति विरेचनादेवार्थे क्षीरमुक्तम् । अत्र क्षीरस्य पूर्वा-
विषयेवैव गुणानां वन्धत्वात्पण्डितं निरुद्धगुणमाह—निरुद्ध
इत्यादि ॥ १६९ ॥ १७० ॥—

पित्तं वा कफपित्तं वा पित्ताद्यागतं हरेत् ॥ १७१ ॥
संश्लेष्मं, श्रीमलान्, यस्तिहरेत् पक्वाद्यपस्थितान् ।

विरेचनास्थापनशोषनमेवेन स्थानमेवेन च निषयमाह—
पित्तमित्यादि । यमनस्य तु दोषमेवेन स्थानमेवेन च निषयः
‘कफप्रधानान्’ इत्यादिनेवोक्त इति नेह पुनश्चक्षते; परं पूर्वमव-
स्थितिवित्तं यमनं स्वयमुद्दिश्योपेयं हेतुम्, एतच्च जीर्णज्वरविहितं
यद्यपि नेहसेवाभ्यां योषनमुक्तेन कर्तव्यमिति विधेयः । पिता-
द्यग्न आमाशययोषाग एव । संश्लेष्मिति पेटोऽः ॥ १७१ ॥—

ज्वरे पुराणे संक्षीणे कफपित्ते हृदामये ॥ १७२ ॥
रक्षवज्रपुरीषाय प्रदद्यादुत्तुषासनम् ।

अनुवाचसर्वविषयमाह—ज्वर इत्यादि । प्रकरणापठायामपि
पुराणतया ‘पुराणे’ इति पदमलक्ष्यपुराणतन्माह ॥ १७२ ॥—

गौरवे शिरसः शूले विपदेऽप्यिन्द्रियेषु च ॥ १७३ ॥
जीर्णज्वरे रुचिकरं कुर्यान्मूर्धविरेचनम् ।

गौरव इत्यादिना शिरोविरेचनविषयमाह । शिरस इति
पूर्वशोषणे च योषयम् । इन्द्रियाणां निष्पन्नः समिवयग्रहो
जायम् ॥ १७३ ॥—

अभ्यङ्गाद्य प्रदेहाद्य परिपेकायगाहने ॥ १७४ ॥
विमज्ज्य शीतोष्णरुतं कुर्याज्जीर्णं ज्वरे भिषह ।
तेरातु प्रशमं याति यद्विर्माणगतो ज्वरः ॥ १७५ ॥
लयन्ते सुखमहानि यत्नं ययंश्च ययंते ।

१ ‘अक्षीणवलयमांस’ इति पा० । २ ‘जीर्णज्वर’ इति पा० ।

अन्तःपरिमाणमभिधाय बहिःपरिमाणमाह—अभ्यन्त-
र्येषादि । प्रदेहः सामान्येन बहुरोऽबहल्ये लेष एव उच्यते ।
ये तु सुष्ठुतमतेन बहवः विशेषाणि प्रदेहः आह्वयन्ति, तन्मतेन
दाहप्रशमने लेपो बहलः कर्तव्यः स्यात्, स च तदुत्तरे कर्तव्यः,
उक्तं हि—“सूक्ष्मपिष्टपनो लेपश्चन्दनस्यापि दाहकः”-
(वि. अ. ३०) इत्यादि । विमज्ज्य शीतोष्णकृतमिति
उष्णाभिप्रायः शीताभिप्रायः च विमज्ज्य यथासक्य शीतकृतान्
तयोष्णकृतान्, इत्यति हि—“अभ्यन्तार्यः प्रदेहस्य परि-
पेकाश्च कारयेत् । यथाभिलाषं शीतोष्णं विमज्ज्य द्विविधं
उच्यते”-इति । शीतोष्णता च इत्यमरहिरा चस्त्रोणे च
क्षेया ॥ १७४ ॥ १७५ ॥—

धूपनाञ्जनयोगैश्च दान्ति जीर्णज्वराः शमम् ॥१७६॥
त्वक्षान्नशेषा येषां च भवत्यागन्तुरन्यथाः ।

त्वक्षान्नशेषा इति धातन्तरस्यागेन त्वक्षान्नप्रस्थितशेष-
जन्या, येषां आगन्तुर्भूतकरोऽन्वयः कारणं भवति उच्यते,
ये धूपानि दान्ति दान्ति ॥ १७६ ॥—

इति क्रियाक्रमः सिद्धो ज्वरस्यः संप्रकाशितः १७७
येषां त्वेष क्रमस्तानि द्रव्याण्युभयमतः शृणु ।
रक्तशाल्वाद्यः शास्ताः पुराणाः पट्टिकैः सह ॥१७८॥
यथायोदनलाजायै उपरितानां ज्वरापहताः ।

* क्रमशःशेषप्रशस्तोत्तरार्धमाह—येषामित्यादि । ‘रक्तशा-
ल्वाद्यः शास्ताः शास्त्रं पट्टिकैः सह’ इति केचित् पठन्ति,
अत्र ‘शास्त्रं’ इति पदेन यवकाशीनां निरासः क्रियते ।
केचित् ‘रक्तशाल्वाद्यः शास्ताः पुराणाः’ इति पठन्ति,
तत्र यद्यपि ‘रक्तशाल्वाद्यः शास्त्रीयः समासीतः प्रशस्तो’
(सू. अ. २५) श्रुत्युक्तः, तथाऽपि श्रमाद्युपशान्तमहणविये-
धार्थं ‘पुराणाः’ इति पठम् ॥ १७७-१७८ ॥—

लाजयेयां सुखजरां पिप्पलीनागरैः शृतम् ॥१७९॥
पिषेज्वरी ज्वरहं द्रुहान्त्वाग्निरादितः ।
अस्लामिलापी तामेव दाडिमाश्लं सनागराम् ॥
सृष्टिपट्टि पत्तिनो दाऽथ शीता मधुयुतां पिबेत् ।
पेया वा रक्तशालीना पाश्चात्सि शिरोरुजि ॥१८०॥
भ्यदंष्ट्रकण्टकारिभ्यां सिद्धां ज्वरहं पिबेत् ।
ज्वरक्षिप्तास्ते पेयां वा पिषेत् साम्नां शृतान् नरः ॥
शृक्षिपर्णां मलापिच्यनागरोत्पलान्यकैः ।
शृता विदारीगन्धाद्यैर्दोषनीं स्वेदनीं नरः ॥ १८३ ॥
फासी भ्यासी च द्विषी च यद्यागं ज्वरितः पिबेत् ।
पिबेद्वयवां सयथा पिप्पल्यामलकैः शृतम् ॥१८४॥

१ ‘पुनरुच्यताम इति पदेन’ इति सू. २ ‘तथाऽपि प्रमादा-
द्यभ्यन्तरे कदाचित्प्राप्तः श्रमः स्यात् श्रितित्वार्थं पुनश्च श्लुत्तरे’
इति तिरागपदेन ॥

सर्पिर्मतीं पिबेत् पेयां ज्वरी दोषानुलोमनीम् ।
कोष्ठे विषद्वे सकृजि पिबेत् पेयां शृतान् ज्वरी ॥१८५॥
मृद्रीकापिप्पलीमूलचव्यामलकनागरैः ।
पिबेत् सचित्वां पेयां वा ज्वरे सपरिकर्तिके ॥१८६॥
चलावृक्षाम्लकोलोम्लकलशीघावनीशृतम् ।
जस्वेदनिद्रस्तृष्णार्तः पिबेत् पेयां सशर्कराम् ॥१८७॥
नागरामलकैः सिद्धां घृतभृष्टां ज्वरापहाम् ।

सज्वरपेयमित्यादिश्च दश यथाग्रः । तत्र प्रथमा श्लेष्मणीति
हरिवन्द्यः, किंवा सज्वरपेयां सुखजरामित्येका, तथा पिप्पली-
नागरैः शृतामिति द्वितीया, एव शेषाणि सममेकादश पेयाः ।
सनागरा सृष्टिपट्टि पिबेदिति योजना, सनागरामेव शीता
मधुयुता पिबेत् ऐतिह्य इत्यपरा । हृण्त्वास्तु मधुराफक्तिवैभ-
पाचनत्वेन च पिबेत् प्रयोगः । इह विदारीगन्धाया हृण्त्वा-
मूलम् । सयथामिति पदेन पट्टिपट्टलकार्यां पिबेदिति ।
सचित्वामित्यादिना धावनीशृतमित्यन्तेन पैका यथागृ । परि-
कर्तिका कर्तिकाकाशः वेदना । कलशी सिंहपुच्छी । भावनी
कण्टकारी । अत्र च यथागृत्वा साधनद्रव्यनलतन्त्रुत्पत्तिरिति
रूढवेदपन्थद्वारा पुजिता प्रमाणीकर्तव्या । अत्राभिप्रेतसहि-
तायामपीयवे—“काम्यद्रव्याश्लिष्ये छुण्णं श्रपयित्वा जलादिकैः ।
पादशेषेण तेनाशं यथागृह्यकल्पयेत् ॥ कर्पार्थं वा कयाश्चक्रोः
कल्कद्रव्यस्य वा पतम् । विनीय पात्रेषु युक्त्या वारिद्र्येन
यार्पयाम्”-इति । अपरामिति क्षाप्तशाम्यपवाता उष्णता
भिन्ना कल्काभ्यामित्यर्थः । एव च कल्कपकेन वा तत्र यदा-
गृह्णाधनपरिभाषा, सा हृदापि द्रव्यपलकत्वेन यथागृह्णाधनमुप-

१ “कल्काभ्यवसागृह्णाधनार्थं परिभारामाह-कर्पार्थं वेलादि ।
कर्पार्थं वेति कर्पार्थं प्रत्येकं, पिबिष्ये हि विषजद्रव्यं कर्पार्थं वेदात् । यथा-
वीक्षणीयं हृष्टसहि, मधुरीयं विस्त्रासिमन्धादि, घृणीयं वानककादि”
तत्र कयागृह्णादिति लीक्षान्मोषलक्षणं, तेन लीक्षान्मोषाश्लेष-
कप्रमाणमिति धातितः अन्वयः अन्वयः वा पठ्यति मृदुलीयद्रव्योपलक्षणं,
तेन अन्वयस्य मृदुलीयद्रव्यसामान्यत्वादेः पदप्रमाणमिति तावदति ।
पदेन, लीक्षान्मोषलक्षणे कयागृह्णाधनपदस्य पाश्चात्सि सिद्धा-
श्रियं बहिरुत्तमपर्वलक्षणं सामान्यत्वादेव वेदम् । यत् पुनस्तथापीयं
पदद्वारे कर्पप्रमाणमुक्तं, तन्मन्त्रानुसृत्युपशान्तिमायेनेत्युक्तत्वेन ।
किंवेति कल्पीकृतं, मध्यमेति वा । अपरानिति अन्वाद्यः, अन्वयः च
कयागृह्णाधनपदस्यार्थः, तेन कल्काभ्यामित्यर्थः । एवं च लीक्ष-
न्यायेत्यां कर्पप्रमाणं, मध्यमपदस्यार्थः पदप्रमाणं, पदप्रमाणस्यार्थः
पदप्रमाणं इत्यत्र विनीय कल्काभ्यां यथागृह्णाधनपदस्य अन्वयः
पदप्रमाणस्य अन्वयेन सापेक्षेति योजना । ननु प्रवृत्तानुवचन-
पुत्रे ननु यथागृह्णादि विषये तत्र न च वारिद्र्येन यथागृह्णाधनं भविष्य-
तीत्याह-सृष्टयेति । श्वेतं, यत्र उत्तममाने रूढपरापिपेया
एव युक्त्या जलमस्य यत्र स तन्नुत्तमानं इत्यां यथागृह्णाधन-
अन्वयः अन्वयेन च वारिद्र्येनेत्यर्थः । ‘अपरा’ इति शब्दे घृणीय-
तेन पेयासाधनत्वात् यथागृह्णाधनं सति प्रतिवारितम् इति
तिष्ठदास्येव ।

दिसत्वाऽनुमतैव, तथाहि जीवैन्त्यादियवाग्यामद्यभिर्द्व्यैः कोऽ-
प्रमाणैः साधनमुक्तम् । यत्तु तत्र वृक्षाम्बुकेत्यासुके, तैदम्ब-
तामात्रार्थं वृक्षाम्बुके, न तद्वृक्षमात्रप्रमाणैः किंवा, तद्वृ-
क्षमात्रकमानप्रमाणमस्तु, तथाऽप्यवृक्षान्तर्गतयैतया कल्कपलसा-
धनोपदेशेन परिभाषाऽनुमतैव भवत्यत्रमात्राधिकपलकल्क-
साधनोपदेशेन, उक्तं हि—“जीवन्तज्जावीशतिपुष्कराष्टैः
सत्कारवीर्यैककवित्वमभ्यैः । स्यावश्चैर्बदप्रमाणैर्गुणाम्बुकेषु
पुततेलभृश ॥ अतोति सारानिलगुणयोः कृद्दोममन्दाभिदिता
यवागूः ॥ या पञ्चकोटैर्विधेनैव तेन सिद्धा भवेत् साऽपि
सना तयैव (वि. अ. १२)” इति; तस्मादेतद्व्यागूष्मान-
नलिङ्गदर्शनात् कल्कपलसाध्यवार्तादभिधायिका परिभाषाऽनु-
मतैव, तद्व्या तासहचरिता कर्षार्थकणाशुतीमानद्विषाऽनु-
मतैव । इत्यसाम्यवार्तादिव्यवहारे तु वृद्धव्यवहारपूजित्यं
परिभाषा—“यदपु १२शतीतामु पञ्चद्वि प्रयुज्यते । कर्षाम्बु
ततो दैश्वा साधयेत् प्राथिकेऽम्बुति ॥ अर्धेभ्यस्तं प्रयोक्तव्यं
पाने येयादिसिद्धौ” इति । आदिकव्येनात्र यूपरसादिप्रथमम् ।
“काध्यद्व्याजलिं क्षुण्णम्” इत्यादिपरिभाषायां सत्त्वाऽनुमत-
भाषायाश्च कर्तव्यम्यवस्था तथा सकलव्यागूसाधनतद्वृक्ष-
जादिमानम्यैवस्थापि कारणापामागैरनुजोय एव मिलेचितो-
ऽनुसर्णीयः ॥ १५९-१८४ ॥—

मुत्राम्बुसर्पार्थगकान् कुलस्थान् समकुएकान् १८८
युपार्थं यूपसाध्यानां उपरितानां प्रदापयेत्
पटोलपत्रं सफलं कुलकं पापवैलिकम् ॥ १८९ ॥
ककोटिकं कठिलं च विद्याच्छाकं ज्वरे हितम् ।
लाघान् कपिजलानेनांश्चकौरातुपचक्रकान् ॥ १९० ॥
कुरङ्गान् कालपुच्छांश्च हरिपान् शृपतामृशान् ।
प्रदद्यान्मांससाध्याय ज्वरिताय ज्वरापहान् ॥ १९१ ॥
ईषदन्ताननम्लान् वा रसान् काले विचक्षणः ।
कुङ्कुटांश्च मयूरांश्च तिसिरिकौञ्जवर्तकान् ॥ १९२ ॥
गुरुष्णस्थान् शंसन्ति ज्वरे केचिच्चिकित्सकाः ।
लङ्घनेनानिलबलं ज्वरे यथाधिकं भवेत् ॥ १९३ ॥
मिषद्भानाविकर्षणं दद्यात्तानपि कालवित् ।

मुत्रानिखादिपर्वद्विपुष्पवर्णकम् । वृषकर्णं च यवागू-
साधनपत् । मुत्रः खनामप्रसिद्धः । कुलकं कारयेत्कम् ।

१ “जीवन्त्यादिभिर्द्व्यैः पञ्चप्रमाणैः” इति पा० । २ “तद-
न्तागल्यं” इति पा० । ३ “द्रव्यं” इति पा० । ४ “इत्यादिपरि-
भाषया तथाऽनुपापरीभाषया च” इति पा० । ५ “मानव्यवसाय-
मिनाम्बु” इति पा० । ६ “युपसाध्याय ज्वरिताय” इति पा० ।
७ “मात्राविकल्पश्च इति विवरणे विक्षिप्तकल्पना सत्त्वार इत्यर्थः ।
तेन तावदी माता कर्तव्या, तादृशश्च संस्कारः कार्यः, यथा कजुलानु-
प्राप्ते भवत इत्यर्थः” इति शिबदाससेनः ।

पापवैलिकं पात्रशाकम् । कठिलकं रक्तपुनर्वा । कपिशलो
गौरवित्तिरिः । एषः कृष्णसारः । उपचक्रकधकोरः । कालपुच्छो
हरिणविकोयः । हरिणस्त्यामरणैः । शृपतो विन्दुविजितो हरिणः ।
रसकरणे सुदृढांश्च—“पलानि द्वादश स्थे पनेदथ तत्पुं तु
पद । मांसस्य षण्णं कुर्यात् पलपच्छतरे रसे” इति । यत्र तु
रसस्य द्रव्यान्तरेण साधनं, तत्र यवागूत्वं साधनं व्याख्येयम् ।
मात्राविकल्पश्च इत्यनेन, तावत्वा मात्रया तेन च संस्कारकृतेन
विकल्पेनानुष्णालुना ज्ञायादौ देशः, येन गौरवादभिवधमु-
ष्णत्वाद्वा ज्वरावृत्तिं न जनयन्तीति दर्शयति ॥ १८६-१९३ ॥—

धर्मान्मु चातुपानार्थं रुपिताय प्रदापयेत् ॥ १९४ ॥
मयं वा मयसाध्याय यथाहोयं यथायलम् ।
गुरुष्णान्निधमधुरान् कपायांश्च नधज्यरे ॥ १९५ ॥
आहारात् दोषपक्षत्वं प्रापयः परिवर्जयेत् ।
अन्नपानममः सिद्धो ज्वरघ्नः संप्रकाशितः ॥ १९६ ॥

धर्मान्मु उष्णाम्बु । धर्मान्महादिकोक्तं नैकेऽन्ये न इति;
तत्र, अनुपानम्यवस्थायामुष्णपानीयमययोर्हितत्वं पूर्वमनुष्ण-
मेवेति वदुपादानं; तथाच तस्मान्तरे—“ज्वरे पिबेदुष्णाम्बु
मयसाध्याय यो भवेत् । तस्मै दोषबलं हृद्वा तुल्यं मयं
विधीयते”—इति । गुरुष्णोष्णदिना गुरुष्णादिनिषेधः; पूर्वं तु
कपायनिषेधो यद्यपि सामान्येन कृता, तथाऽपीहाहप्रतिषेध-
प्रक्षानादसहितप्रतिषेधाच्च पुनः कियते ॥ १९४-१९६ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यन्ते कपाया ज्वरनाशनाः ।
पाक्यं शीतकपायं वा मुजपर्वटकं पिबेत् ॥ १९७ ॥
तनागरं पर्वटकं पिबेद्वा सधुरालभम् ।
किराततिककं मुस्तं शुङ्खी विभ्यमेपजम् ॥ १९८ ॥
पाठागुशीरं सोदीच्यं पिबेद्वा ज्वरशान्तये ।
ज्वरघ्ना शीपनाञ्जते कपाया दोषपाचनः ॥ १९९ ॥
दृग्णाकविप्रसभनः मुखैरस्ननाशनाः ।

पाचयामि शतम् । शीतकपायस्तु इत्थं संक्षुण्णमुद्योदके
प्रक्षिप्य निरास्थितम् । अत्र शीतकपायपरिभाषा—“इत्यादा-
पोषितास्तेषु प्रतटे निशि यस्थितात् । यः कपायोऽभिनिर्गच्छति स
शीतः समुदाहृतः” (घ. अ. ४) इति । अत्रापि यद्यपि इत्यस्य
पानीयस्य च मानं नोक्तं, तथाऽपि काश्चिद्व्यस्यं इत्थं प्राङ्गं,
पानीयं तु यावन्पानः पेयः काशो भवति तावन्मानं प्राङ्गं,
नञ्च पानीयहासोऽस्ति; किंवा परिभाषयैव जलं देयं—
“पह्मिः पलैश्चतुर्भिर्वा छलिच्छाक्रीताफटयोः । आशुतं तेप-
जपलं रसाध्यायां पलद्वयम्”—इति । शीतकपायः स्वल्पनीर्यतया
तथा शैलसुणयोगाच्चाल्यबलदोषे दाहाभिभूते च देयः । पर्वटकं

१ “क्षिपत् पूर्वमुद्योदके” इति पा० ।

सदुत्तमं वेति तृतीयो योगो मन्वातिपित्तकके । किरातिकादि-
दिश्वतुषो वातकके । पाठादिषु पित्ते । किरातिकादिना च
मेढके प्रति पाठासप्तकं जलकणप्रत्ययात् कफपित्ते भवति । उक्तं हि
तत्र—“भूमिष्वनपुद्गलीशुष्कलुयीच्योरीराद्वयपाठाः”—इति ।
अत्र कायकरणे द्रव्यादिमानस्यानुक्तत्वाव्यायतो मानव्यवस्था ।
तत्रेह यद्यपि कायसंविधानं विशेषेण नोक्तं, तथाऽपि
व्याधितरूपीये यत् कायकरणसंविधानमुक्तं, “छेदादि खण्ड-
दारलेदमित्वा मेवानि चाणुशो भेदमित्वा प्रक्षाल्य पानीये-
नाभ्यासिहेत्” इत्यादिना “गतरत्तेष्वीषधेषु स्थायीमवतार्य
परिप्लुतं कपायम्” (वि. अ. ७) इत्यन्तेन, तदेव सर्वकपाय-
करणसंविधानं हेतुम् । तत्र हि यद्यपि कायद्रव्यमानं तथा
द्रवमानं स्याम्यकपायमानं च नोक्तं, तथाऽपि यावद्रूपं यावत्ता
जलेन पक्वं सत् गतरत्तं भवति, तावति जले तावद्रूपं देय-
मिति लभ्यते; तथा यावत्ता कायक्षेपेण गतरत्तान्वीयधानि
भवन्ति तत्रान् कायः स्याप्यत इति च लभ्यते; एतच्चोपधानां
गतरत्तत्वं द्रवभागव्यक्षय एव भवतीति दृश्यते, तेन चतुर्भा-
गावक्षिप्रता सर्वैकादे विशेषवचनं विना कर्तव्यम् । काथार्थजल-
दानं तु द्रव्यापेक्षया भवति । तत्र यदुनि द्रव्ये चतुर्गुणेन
जलेन, कठिनेऽष्टगुणेन, कठिनतरे तु षोडशगुणेन पक्वं सति
चतुर्भागावक्षेपे गतरत्तत्वं भवति; एतदपि दृश्यते—छेदादिस्त्रा-
धानकभूरिकायकरणे इयं प्रयुज्यते; यत्र त्वत्वं काथ्यद्रव्यं
तत्र यथा तथाऽप्यस्य भवति तथा तथा यदुनस्येऽपि द्रव्ये
भूरिजलं दीयते, लोकेन जलेन काथ्यद्रव्यस्य गतरत्तत्वाभा-
वात् । तेन, कर्पोदाराभ्य पक्षपर्यन्तकाथ्ये मृदुन्यपि षोडशगुणं
जलं दीयते, पलायूर्य तु कुडवपर्यन्तमष्टगुणं जलं दीयते ।
तदेवमनिर्दिष्टद्रव्यजलक्षेपमात्मन्यप्यार्थेण गतरत्तत्वाभिधानात्
सर्वकपायद्रव्यादिपरिमाणमुक्तम् । यदि हि द्रव्यादीनां नियतं
प्रमाणं द्रूयात्, तदा द्रव्यापेक्षया तथा छेदादिस्त्राधानपे-
क्षया देवकात्यापेक्षया च यद्विघ्नं परिमाणं तच्च गृहीतं
स्यात् । तदर्थमिषादिकाश्च सतन्त्रान्तरपरिभाषा लिखन्ते ।
पातक्यकपाये कृष्णात्रेयः—“काथ्यद्रव्यपक्षे कर्पोत् प्रसूतौ
पाददोषितम्” इति; अन्यत्राप्युक्तं—“काथ्यद्रव्यपक्षे वारि
द्विरष्टगुणमित्यते” इति; तथा “कर्पोदौ तु पक्वं यावद्वायात्
षोडशिकं जलम् । ततस्तु कुडवं यावतोयसष्टगुणं भवेत्”
इति; सुष्ठु च छेदादिकायपरिभाषा—“चतुर्गुणेनाष्टगुणेन
षोडशगुणेन वाऽन्मसाऽभ्यासिष्य चतुर्भागावक्षिप्तं कपयित्वा
ऽनवातयेदै” (सु. वि. अ. ११) ; इत्यादिपाठोक्त्याचतुर्गु-
णाष्टगुणषोडशगुणजलसामिकाः श्रूयन्ते, साः कठिनादिद्रव्यभे-
दाद्वेदव्याः । यदुक्तम्—“गदौ चतुर्गुणं देवं कठिनेऽष्टगुणं
तथा । कठिनात् कठिनतरे देवं षोडशिकं जलम्”—इति ।

एवं तन्त्रान्तरपरिभाषायां च न्यवस्था वक्तव्या । अग्निवेशो हि
श्रूयते—“द्रव्यमापोषितं काथ्यं इत्यादि षोडशिकं जलम् । पाद-
दोषं च कर्तव्यमेव काथविधिः स्मृतः ॥ चतुर्गुणेनाभ्यासा वा
द्वितीयः समुदाहृतः” इति; अत्र मध्यविधयाऽष्टगुणत्वमपि
पानीयस्य लभ्यते; तेनाप्युक्तं—“द्रव्याणां मध्यपाकार्यं यत्र
मात्रा न दर्शिता । पादांशौदीपभात्तत्र जलं दद्याच्चतुर्गुणम् ॥
चतुर्भागावक्षिप्तं च कपायं कारयेद्विपक्वम्”—इति । एवमन्या अपि
तन्त्रान्तरपरिभाषा अविवेचेन नैयाः । अत्रैकं वदन्ति—यदेतद्भा-
धितरूपीये कपायकरणमुद्दिष्टं तन्निष्ठाधिकारे, तद्विशिष्टार्थ-
विषय एव, तथाविधकपायकरणं नान्यत्र; यथा बलात्ते—
“बलात्तत्तं गुह्यत्वात् पादं राक्षादभागात् । जलात्कतत्ते
पक्त्वा” (वि. अ. २८) इत्याद्युक्तं मानं न काथान्तरे गति,
किन्तु तत्रैव नियमितमिति । सर्वं, विषयविशेषोद्देशविहितोऽपि
विधिर्निषेधान्तरेऽपि बृद्धवैयर्थ्यवहादनुमत्ता तथा तन्त्रान्तरपरि-
भाषासंबन्धेन च नियतत्वं वा दृष्ट्वा समानत्वेनैव व्यवस्था-
प्यते; यथा इत्याहुक्त्ये उक्तं—“यावत् स्यात्तन्मुमतौ वे पतितं
तु न शीर्यते” (क. स्था. अ. ३) इत्यादि छेदापकलक्षणं
विषयविशेषोक्तं विषयान्तरेऽपि साधारणं भवति । अत्र पेय-
कायमात्राऽपि तु इत्यस्या नोक्ता, तस्याः पुरुषावपेक्षया
नानात्वात्; सामान्येन च यदुक्तं—“दोषप्रमाणानुक्रमो हि
मेषव्यप्रमाणविकल्पो यत्रप्रमाणविरोधापेक्षो भवति” (वि.
अ. ८) ; इति; एतेन, यावन्मात्रमपि यं बलाभ्यापेक्षवैयर्थ्य-
यते यस्य पुरुषस्य, तावन्मात्रमपि यं तस्य देवमित्युक्तं भवति ।
उक्तं चान्यत्र—“मात्राया नास्त्ववस्थानं दोषमपि यत्तं दयः ।
व्याधिं द्रव्यं च कोष्ठं च नीक्ष्य मात्रां प्रवोचरेत्”—इति ।
तत्राद्वाराभ्यतरा मध्यपुरुषाभिप्रायेण वा मात्रा भवति, सा सूचि-
तेव तन्त्रेभ्यो “पक्षे परस्वकीयस्य भवतिवा रत्तं विवेत”
(वि. अ. १९) इत्यादिना, तथा पटोलायेऽपि “पक्षे तपेयां
सह वर्णितानां जले द्यतं दोषदरे विप्रेक्षा” इत्यादिना । सुष्ठु-
तेऽप्युक्तम्—“व्याख्यादिषु तु मध्येषु कायस्याप्रतिरिष्यते”
(सु. अ. अ. १९) इति, पक्षे च काथ्ये षोडशपक्षस्य पाद-
दोषतायां चतुःपक्षस्योऽन्तरिरेव भवति । शार्ङ्गोऽप्याह—
“जपन्या दिपला प्रोक्ष्य मात्रा मथ्या चतुष्पला । उत्तमा पद-
पलाप्रोक्ष्य काथक्षेदीपेषुतु”—इति । अन्यत्र चोक्तम्—“उत्त-
मस्य पक्षे मात्रा विभिन्नाक्षेप्य मध्यमा । जपन्यस्य पदार्थं तु
भेदाकाथ्यीषधेषु च”—इति । एतावाद्गुणान्तरार्थां बलाभ्यादिमा-
नेन व्यवहियमाणा एव परिभाषाः । अन्वयित्वत्वे—यदेतच्च-
तुर्गुणत्वादिना जलमुक्तं, तत् किं कृतवैयर्थ्यं धर्तव्यं प्रहीतव्यम्,
उक्तं हि—“कुडवद्रव्यविदं मानं द्विगुणं तद्व्याधौ शोः”—इति; सर्वं,
मुनिषण्णधारेद्वैतदम्बस्य द्वाविंशत्पत्रपरिमाणे द्रवप्रत्ये छिदे-
ऽपि यवयं—“त्रिंशत्पत्रानि प्रत्योऽत्र विहेनो द्विंशत्पत्रिकः”

(चि. अ. १४) इति करोति, तेन तन्मान्तरपरिभाषातुमतं कुडवादाविष्यमाने द्वैगुण्यं भवति, कुडवपूर्वमाने तु द्वादशोणा द्वैगुण्यं ग्राहीति दर्शयति । येन, पूर्वपरिभाषायेव द्वैगुण्ये लब्धे यत् पुनर्द्वात्रिंशत्पलप्रत्यकीर्तनं, तत् पूर्वपरिभाषाव्यभिचारे सति क्वचिद्द्वैगुण्यं दर्शयति । तेन, रक्तिक्रयदे तत्परिभाषायां व्यभिचारास्त्वन्तरप्रमाणदुचीयते । तथाचाऽऽज्येयः—“द्वैगुण्यं कुडवादी तु शुष्कमानादवस्य हि । आर्द्रस्मात्स्ववीर्यत्वाज्ज्ञेयमन्यत्र तत् समम्”—इति; तथा जलकण्डेऽप्युक्तम्—“आर्द्राणां च द्रवाणां च द्विगुणाः सुखादायः” इति, अन्यत्राप्युक्तम्—“रक्तिक्रयिषु मानेषु यावच्च कुडवो भवेत् । शुष्के द्वादशोद्येव मुख्यं मानं प्रकीर्तितम्”—इति । एवं च कुडवादिमानकोम्यस्यापि यत्र द्वयस्य पैकोलेखेन मानं गृह्यते, तत्रापि न द्वैगुण्यम् । तेन “रक्षासहस्रानिर्गृहे तैलद्रोणे विपाचयेत्” (चि. अ. २८) इत्यादिषु पैकोलेखेन जलं गृह्यमाणं न द्विगुणं भवति । क्वचित् पैकोलेखमाणविषामेऽपि तन्मान्तरपरिभाषायां कुडवादिविपक्षा कृत्वा पैकोलेखागतेऽपि द्वये द्वैगुण्यं भवति । यथा क्षतक्षीणकिरिष्वे “मधुकण्डपलद्राक्षाप्रत्यकाये” (चि. अ. ११) इत्यादिना यः प्रयोग उक्तः, ॥ जलकण्डे “द्राक्षायाः प्रत्यः, मधुकन्यार्थकाथाः” इत्यादिना ग्रन्थेन पठितः, तेन, जलकण्डे मधुकन्याप्रत्योक्षेयत्वात् कुट्टद्वैगुण्यमेव द्वयं भवति, तत्र प्रत्ययावैहापि मधुकण्डपलकोलेखनिर्दिष्टकाये कुडवद्वयविपक्षमा कुट्टद्वैगुण्यमेव जलं द्वैयम् । एवमन्यत्राप्यनुसरणीयम् । अन्ये तु, “कुडवादिबिलस्र अतस्तुण्डेविज्ञानचतुर्विहिता कुडवे न द्वैगुण्यमस्ति” इति गृह्यते, ततश्च सुधुवे “जैहकुडवे साध्ये नैपजपले पिष्टं कल्कम्” (छ. पि. अ. ११) इत्युक्तं, तत् कुडवे जैहचतुःपले नैपजपलं भवतीति कृत्वा जैहप्रत्येऽष्टपलकल्कदानव्यवहार उपपन्ना, यदि तु कुडवेताद्यौ यानि जैहस्य शृङ्गवे, तदा प्रत्ये चतुःपलकल्कदानमव्यवहारविदं स्यात्, एतत्साविधायः यत्तत्प्रत्ये जैहकुडवे साध्ये काध्यद्रव्यप्रत्यो विषेय इत्युक्तं, तत्र यदि कुडवेन जैहचतुःपलकल्कदानं गृह्यते तदा चतुःपले जैहे षोडशपलकाध्यप्रदणं स्यात्, न च तथा व्यवहरति, काध्ययोः दशापले हि अष्टपले जैह एव शृङ्गवे, तस्मादसाधक्ये-तत् कुडवाद्वैगुण्यसेति । द्वैगुण्यं कुडवे युक्तं, यथाऽप्यस्त-रीतयथा मधुनः कुडवं यदिहोक्तं, ततश्चान्तरे “मधुवत् पल-४कम्” इति प्रत्यये; तथा तन्मान्तरे—“त्रायमाणं चतुःपलं दशकेऽन्नापि शेषिते । कुडवे कुडवाद सर्पिःशिर-भाभीरसात् पचेत्”—इति भूयते, तत्र यदि चतुःपलः कुडवः स्यात्, तदाऽश्रीफनायमाणान्पृथेन सह विरोधः स्यात्; उक्तं हि—“जलं दशगुणे साध्यं त्रायमाणं चतुःपलम्” इत्यादि, यावत् “रसस्यामलकानां ॥ शीरस्य च पृतस्य च ।

पलमि पृथगष्टाष्टं दत्त्वा सम्यग्विपाचयेत्” (चि. अ. ५) इति, तथाऽन्यत्राप्युक्तम्—“आर्द्रद्रव्यद्वयपलं रश्मिरेव च । शुष्कद्रव्यचतुष्केण कुडवः समुदाहृतः”—इति; तस्मात् कुडवे द्वैगुण्यं स्यात् । आर्द्रद्रव्ये तु, येषां द्रव्याणां शुष्कमाणा-गुणयोग उक्तोपायमार्थयोगे द्वैगुण्यं भवति; ये तु नित्यमात्रा एवोपयुज्यन्ते, न तेषां द्वैगुण्यम् । यदुक्तम्—“वाष्पाकृतजङ्घ-व्याघ्रस्रतपनीसहचर्याः । नित्यमात्राः प्रयोजन्या न तेषां द्विगुणं भवेत्” इति । एतत् सर्वं पेयकाथप्रसङ्गेनोक्तं जैहपा-केऽपि निवृत्तीयम् । जैहपाके ॥ जैहात् पादिक कल्को देवः, तथाहि वक्ष्यति—“जलजैदौपधानां तु प्रमाणं यत्र नेतिहम् । तत्र स्यादौपधात् जैह-जैहाद्योयं चतुर्गुणम्” (क. अ. १२) इति । चतुर्गुण एव जैहे द्रव्येऽपि न द्वैगुण्यात् कल्कादष्ट-गुणो भवति । अन्यत्राप्युक्तम्—“काष्ठ्याचतुर्गुणं नारी वादस्य स्याच्चतुर्गुणम् । जैहात् जैहस्य शीरे कल्कस्तु जैहादिः ॥” इति । यत्तु, अष्टपल एव जैहे कल्कस्य पलमात्रत्वं, तदागम-विदमपि न व्यवहियते; उक्तं हि कृष्णामे—“जैहपाकविधौ यत्र प्रमाणं नोक्तिं क्वचित् । जैहस्य शृङ्गवं तत्र पचेत् कल्क-पत्तेन तु” इति । तथा सुधुवेऽपि जैहकुडवे कल्कपलमात्रम् । तदेतदल्पकल्कसाध्यत्वं जैहस्य शरदेनातिपृष्टणा साध्ये जैहे गुणकल्कसाध्ये ॥ व्यवस्थापनीयम् । द्वयस्य हि वसरात्वि-धारात्वाभ्यां कल्कस्यापराधमवस्ये इहे । यदुक्तं चीनकष-मनुष्येन वाग्भटेन—“जैहे सिन्धति छुडानुनि कावशरसैः क्त्वात् । कल्कस्य बीजयेदं चतुर्थं पत्रमष्टमम्”—इति । तथा “शणस्य कोविदारस्य कर्तुदारस्य साम्यमेकः । कल्कान्न्यत्वात् गुणकल्कं प्रशंसन्ति षट्-पलम्”—इति । अत्र जैहप्रत्येऽष्टपा चतुःपलः कल्कः जैहादष्टमाग एव भवतीत्यादिविरोधचनेन “कल्कश्च जैहादिः” इति सामान्यवचनस्य बाधा क्वचिद्-पयविरोधे भवतीह ॥ विरोधभावहि । भवतु, अलमति-प्रपन्नेन, सर्वथा व्यवहारानुगतमेव शालं अनाणीकत-व्यम् ॥ ११७-११९ ॥—

कलिकृकाः पटोलस्य पत्रं कडुकरोहिणी ॥ २०० ॥

पटोलः सारिया मुस्तं पाठा कडुकरोहिणी ।

निम्बः पटोलखिफला मूत्रिका मुस्तपतकी २०१

किरातसिक्कममृता चन्दनं विश्वमेपजम् ।

गुडूच्यामलकं मुस्तमर्धेऽश्लोकसमापनाः ॥ २०२ ॥

कपायाः शमयन्त्याशु पञ्च पञ्चविधाऽवरा ।

संततं संततान्येष्टुस्तृतीयकचतुर्थकान् ॥ २०३ ॥

१ ‘समापनाः । प्रसाम्येवशक्या च शतगुणा सहाचतु’ इति पा० । २ ‘यन्मनुष्येनैवसहाचतु’ इति चरकसंहितायां स विपदासेनः ।

पथ पथविष ज्वरमिति यथासक्यं सन्ततादिषु कलिष्ठा-
दयो ज्ञेया । अन्ये तु पथस्य पथैव योनिक्कानाहुः ॥२००-२०३॥

यत्सकारणवधो पाठां पट्टग्रन्थां कटुरोहिणीम् ।
मूर्धां सातिविषां निम्नं पटोलं धन्वयासकम् ॥२०४॥

वर्चां मुस्तमुशीरं च मधुकं त्रिफलां बलाम् ।
पाप्यं शीतकपायं वा पित्तैरुधरहरं तरः ॥२०५॥

मधूकमुस्तमृद्धीकाकादमर्याणि परुषकम् ।
त्रायमाणामुशीरं च त्रिफलां कटुरोहिणीम् ॥२०६॥

पीत्वा निशिस्थितं जन्तुज्वराच्छीघ्रं विमुच्यते ।
जात्यामलकमुस्तानि तद्वज्रम्वयघासकम् ॥२०७॥

विषज्जदोषो ज्वरितः कपायं सगुडं पिबेत् ।
त्रिफलां त्रायमाणाम् च मृद्धीकां कटुरोहिणीम् ॥२०८॥

पित्तश्लेष्महरस्त्वेष कपायो ह्यानुलोमिकः ।
निवृत्ताशर्करायुक्तः पित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥२०९॥

वातकारणवधमिलादिना बलमितन्त्रेण केचियोगतयं
केचिदेकमेव योगं वदन्ति । निम्नं स्थितमिति शीतकपायम् ।

जातीत्यादौ जातीपत्रका । सगुडं पिबेदित्यत्र गुडस्य प्रक्षेप-
त्वेन क्षौद्रश्रमापेक्षया पाषाणकम् । एवमन्यत्रापि प्रक्षेपे
षोद्धत्यम् ॥ २०४-२०९ ॥

शूढत्यो यत्सकं मुक्तं देवदाह महोपधम् ।
फोलवल्ली च योगोऽयं संनिपातज्वरापहः ॥२१०॥

शटी पुष्करमूलं च व्याघ्री शृङ्गी दुरालभा ।
शुद्धची नागर पात्रा किरातं कटुरोहिणी ॥२११॥

एष शब्दाधिको वर्गः सन्निपातज्वरापहः ।
कासहृद्दहपाश्चात्तिभ्यास्तन्द्रासु शस्यते ॥२१२॥

शूढत्यौ पीष्कर भार्गी शटी शृङ्गी दुरालभा ।
यत्सकस्य च बीजानि पटोलं कटुरोहिणी ॥२१३॥

शूढत्यादिर्गणः प्रोक्तः सन्निपातज्वरापहः ।
कासादिषु च सर्वेषु दद्यात् सोपद्रवेषु च ॥२१४॥

अत्र कपायप्रकरणगतत्वाद् सन्निपातविक्रितस्य वधमभ्यु-
त्पन्न सन्निपातहरी पञ्चादिशूढत्यादिप्रयोगौ पठति २१०-२१४

कपायाश्च यवाग्न्यश्च पिपासाज्वरनाशनाः ।
निर्दिष्टा मेपजाभ्याये मिषक्कानपि योजयेत् ॥२१५॥

मेपजाभ्याये मेपजयमुक्ते, चतुष्केऽपि हि 'अवीकृते
फलितयो' इति कृत्वा अभ्यायशब्दो वतंत एव । योगस्य-

१ 'विषमज्वरविक्रितस्यमाह-यत्त्रिष्य इत्यादि । एते एव योगाः
सन्तुष्टवृत्तयान्देयैश्चदीयचतुर्ष्वेषु यथासक्यं ज्ञेया । अन्ये तु एवं
एव योगाः सर्वत्राहुः, यत्र यथासक्यं देयं युक्तं, ततोऽप्येव
परोक्षविशेषस्य वया निम्नविशेषान्देयुकोटेश्चैव शूढत्यादेः चार्थं
परोक्षेणैव साध्यानि शूढत्या इति शिवशब्देन । २ 'वात-
वातियदा' इति वा ।

येषु तु तत्र पश्चिरेचनशताश्रितोयेऽध्याये उवरप्रतुष्णादो
महाकपायो प्रोक्ते, ततोश्च प्रत्येकद्वन्द्वकृता कपाया बहवो
भवन्तीति कपाया इति बहुवचनं साधु । यवाग्न्यश्च अपामा-
गन्तुलुनीये प्रोक्ता ॥ २१५ ॥

ज्वराः कपायैर्वेमनेर्लक्ष्मैर्लघुभोजनेः ।
रुक्षस्य येन शाम्यन्ति सर्पिलेपां मिषगितम् २१६

रुक्षं तेजो उवरकरं तेजसा रुक्षितस्य च ।
यः स्यादनुबलो धातुः क्षेहवध्यः स चानिलः २१७

इदानीं सर्पिं प्रयोगानभिधातुं सर्पिषो विदग्धमाह—ज्वर
इत्यादि । वमनेरिक्षनेनेहावत्साविषेयवननप्रयोगात् सर्पिं पट्ट-
भाविनो दर्शयति । लघुनवचनेन च कञ्चनसमानकाला शेष-
दयो गृह्यन्ते । रुक्षस्यैव वचनेन कपायादिप्रयोगे सारपि

सामानुवन्धात् कफोत्तरतया वा यत्र रुक्षत्वं न भवति तत्र
सर्पिं सारपिषमिति दर्शयति । अत्र कपायैरित्यायसमासनिर्दि-
शेन व्यक्षेपः । समसैरपि कपायादिप्रयोगे रुक्षस्य सर्पिः, अत्र

कर्तव्यमिति दर्शयति । नन्वविशेषेण सर्वज्वरेषु कपादान-
न्तरं सर्पिरुच्यते तत्कषुमुपपन्नं भवतीत्याह—रुक्षं तेज

इत्यादि । तत्र तेजं शब्दो यद्यपि पित्तानलक्षेहचक्रियुतिः
श्रीमे च वर्तते, तथापीह तेजं शब्दोन्माऽभिधीयते, तेन

रुक्षस्य कप्ता सर्वत्र उवरकर इत्युक्तं भवति । स चोष्णो
आयापयविक्षितस्यमेखया देहभरो ज्वरप्रभावकृतश्च ज्वरस्यो

ज्ञेयः । यदुक्तं—“क्षेव तेनोष्णाय चैव कृत्वा देहोष्णो वरम् ।
अतापमधिकं देहे ज्वरयन्ति” इत्यादि । अथ च कप्ता सुप्त

विचारे यद्यपि पित्तस्य भवति, यदुक्तं—“कप्ता पित्तादेव नास्ति
ज्वरो नास्पृश्या विना” (वा. चि. अ. १) इति, पित्तं च

यद्यपि ‘समेहमुष्णं तीक्ष्णं च’ (सू. अ. १०) इत्यादिना प्रत्येन
क्षिप्रमुक्तं, तथाऽयवत्सायनात् पित्तं निरामं सति मेहं भवति ।

तेह्यं पित्तगुणो ब्रह्मयोगनिमित्तको न सासिद्धिः, तेन
मेहापगमं पित्तस्रोतः एवावस्थायां, तेन हि तेह्यं पित्तं

सोष्णं रुक्षं एव भवति । इयं च व्याप्यवस्था व्यापिप्रभावा-
देव जीर्णवस्थायी भवति, यथा मृदावस्थान्ते धातुपित्तक

नदुक्तं “पित्तमास्तपयन्तं प्रायेण हि मदात्ययः” (चि. अ.
२४) इति । सारपिषाभ्यामप्युक्तं—“ज्वरोष्णना रुक्षितेऽ

थानुप बलवान् मासतो ज्वरानुबन्धं विषमज्वरानामन्यतमं
वा उच्यते” इत्यादि । तत्र रुक्षेण तेजसा उवरकर-

खन्माद्विज्ञित्व ज्वरिणो योऽनुबन्धो धातुनिलः स्यात् स
च क्षेहवध्य इति सर्पिं कृतप्रेरुणवध्य इत्यर्थः । यच्चराद्रक्षं

तेजो यज्वरकरं तदपि सर्पिं कृतप्रेरुणवध्यमिति समुचितमिति ।
धातुमिति विशेषणं वायोभीरुपालकता उच्यते, ततश्च

सारणत्वकस्य वायोः प्रत्येको महात्यय इति सूचयति । अत्र

१ ‘क्षेहवध्य’ इति वा । २ ‘विषमज्वर’ इति वा । ३ ‘अ-
वस्थितेनोक्त’ इति वा । ४ ‘विषमज्वर’ इति वा ।

पथाहलं भवति यस्य सोऽनुबलः । तेन सर्वज्वरेषु कपाया-
दिना द्वादशाहेन च कालेन कफांशनिश्चये एति ज्वरोप्या
वृद्धो भवति, तद्विस्थाणव वायुरपि वृद्धो भवति । अत्र ज्वरो-
प्यमि पित्तपथं सर्पिस्त्राण्येलादिद्वितं भवतीति प्रसिद्धत्वा-
धोक्तम् । अत्राशेनैव तु सर्पिण्या पित्तोप्यायं ज्वरकरं कृच्छर-
रूपं तथा वातं च वेदाच्छमयति, तत् 'रुक्ते वेज' इत्यादिना
श्लेष्मैकोक्तं भवति । अन्ये तु तेषां रुक्तेनेह पित्तमेव ग्राहयन्ति ।
पित्तं हि द्विपथं—सद्रवं निर्दवं च । यत् सद्रवं तत् सधेदं,
यत्तु लज्जनादिना क्षपितार्द्रभागं निर्दवं तद्रुलं भवति, यदिह
'रुक्ते वेज' इत्यनेन वृणते । अन्ये तु 'यः स्वादुबलो धातुः'
इत्यनेनामुपगम्य कफं ग्राहयन्ति, ततोऽनुबलः कफो रुक्ते
पित्तं वातश्च श्लेहसाधो भवतीत्यर्थः । अत्राशेनैव च प्रकरणात्
सर्पिंहध्यवे, सर्पिंश्च कफजित् संस्काराद्वयति; यदुक्तं—'पूतं
तृप्समृणं दोषं संस्कारात्तु जयैत कफम्' इति (वि. अ. १) ;
किंच 'अत कर्णं कफे मन्दे' इत्यादिना निष्पत्तिं दोषेषु सर्पिः-
प्रयोगोऽनुमतः, तदिहापि त्रय एव दोषा यथोक्त्याहवया सर्पि-
र्विषयाः प्रतिपादिता भवन्तीति । अस्माकं तु पूर्वं एव व्या-
ख्यानं सारतः । अन्ये तु 'रुक्ते वेजो ज्वरकरम्' इति पठन्ति ।
तत्र रुक्ते इति कपायादिनी रुक्षीहवरादी इति हेयं, दोषं च
पूर्वपदम् । अर्थं च पाठः पूर्वदीक्षाद्विभोवदत्तामिदावा-
यापयैमहावेप्रवृत्तिमिति व्याख्यातव्यात्र प्रतिषेधणीयः ।
परनादेनापि समानोऽयं पाठः । उक्तं हि तत्र—'कपायपाना-
द्रमनाद्वृत्ताप्रवृत्तभोजनात् । रुक्षितानां ज्वरो मोक्षे सर्पिःपान-
मुच्यते ॥ स्वतेजोऽधिकं देहे' इत्यादिना ॥ २१६ ॥ २१७ ॥

कपायाः सपे द्यैते सर्पिंया सह योजिताः ।
प्रयोज्या ज्वरान्तात्पथममिसंयुक्षणाः शिवाः २१८॥

सप्रति सर्पिं प्राह—कपाया इत्यादि । न एते ज्वरान्ता
कपाया उक्तास्ते सर्पिंया सह योजिताः सर्पिःपाथमत्येन प्रयुज्याः
प्रयोज्याः, यथोक्तपात्रमर्थः सविष्य ११ सर्पिंया वा-
दित्वा प्रयोज्यानीति काव्याधः । अन्ये तु कपायाणां सर्पिंया
मिधोक्रुताभावेन वयसा प्रयोगमिच्छन्ति ॥ २१८ ॥

पित्तस्यधन्वंतं मुक्तामुरारिं कटुरोदिणी ।
कलिहकास्तामलकी सारियाऽन्तेविषा स्थिरा २१९
प्राक्षामलकयित्यानि प्रापमाणा निदिग्धिका ।
तिज्जमेतैर्गुतं सद्यो जीर्णज्वरमपोहति ॥ २२० ॥
शयं कासं शिरःशूलं पार्श्वशूलं हृदीमकम् ।
अंशान्तितापमसि च विषमं संनिपच्छति ॥ २२१ ॥

पित्तस्य इत्यादि । पित्तपराशो पूते पिण्त्वादीनां मिश्र-
युक्तः कपायत्वं कृत्स्नं पैकं सुवर्तं, अन्ये तु कृत्स्नेने-
च्छन्ति । इत्यर्थे तु इत्यादुपक्रमाद्येनैव कर्तव्यं, "इ-
त्यर्थेन कायुं कपेन धत्तं (१५३)" (क. अ. १२) इति

वचनात् । ननु यत्र कल्कत्वेन द्रव्यश्रुतिः श्वं च न श्रुतं तत्र
जलं प्रदीतव्यं, यथा—'श्रूयान्निफलाहले पिरवमात्रे
गुहात् पके । सर्पिषोऽप्यतं पक्त्वा मात्रां मन्दानतः पिबेत्'
(वि. अ. १५) इति; यत्र तु कपायत्वं कल्कत्वं वा नोक्तं
तत्र कल्कत्वेनैव कर्तव्यं, यदुक्तं मुमुक्षु—'कल्कजायानि-
र्दंशे यथासंस्मात् प्रयोगयेत्' (घ. वि. अ. २१) इति; नैवं,
सुश्रुतोपचारिमात्रा दीर्घं गणयित्वा एव, 'गणतस्मात् प्रयोग-
येत्' इति वचनात्; नच पिप्पल्यादयोऽनी गणयित्वाकाः,
गणोऽपि यत्राधिकत्वेन श्रुतत्वेनैव कल्कत्वं कर्तव्यम् । यदुक्तं
मन्वत्र—'यत्राधिकत्वेनोक्तिर्गणस्य त्रेहसपिथो । तत्रैव
कल्कनिर्दंशमिष्येते त्रेहमेति'—इति । किंच सामान्येन
द्रव्यस्य त्रेहसापानमिषाने यदि कल्कजायायां सातदा वसा-
तेमादी "वसाकपायइत्यन्तां तेन धीरामे पचि" (वि. अ. २६) इति न कुर्वीत कल्कजाययोऽप्युद्धानं,
सामान्यसाधनवचनेनैव सम्पत्तत्वात् । तस्मात् कल्कजायेनैव
पित्तस्वादिद्रव्यं जलं च यदुक्तं देयम्; एवमन्यत्रापि बोद्ध-
व्यम् । अत्र च वक्त्वपूतस्य प्रमाणानिर्दंशादप्यवस्थितमान-
मेव सर्पिर्विच्छातः पक्वम्, यत्र तु प्रमादिरमाननिर्दंशं करोति
तत्र तावन्मात्रेणैव श्लेहाभ्यधीनोपचारा भवतीति हेयम् ।
तथाहि वातव्याधौ प्रभूतश्लेहाभ्ये भूयसीमेव श्लेहमात्रं
वयति, त्रीण्यधीनमेव वससोऽपि तावत्तु वयति, त्रेहं पचयति,
कुटोऽपि कल्कपदस्योऽपि अत्यन्तवाक्यमिषानेन पक्वस्य पूतस्य
कायकृत्वं भवतीति नैवत्रप्रभावदर्शो महर्षिर्बोध्यति । तत्र
यदि पूतस्य सर्पिरोपचारा भूयो भूयःशिरःशूलकृच्छनेन प्रयो-
जनं तथा पुनः पुनः पदपलमानं पचय्यै पूतं, "यथा कुर्वन्ति त
उपाय" (घ. अ. २६) इति वचनात् । एवमप्यस्यैवोपचारा-
दावपि प्रतिनितमानकथनमवयोजनं वाच्यम् । तस्माच्च वा-
दित्तं कल्कजायायैव सामान्यपानमनमिषानं च । सामान्यी
भूम्यामनमिति यथातः । इतीमं कथ्यमानेदम् । कल्कपदस्य
एनीकरोति ॥ २१६-२१९ ॥

पासां गुडुर्धो निफलां श्रापमाणां यवासकम् ।
पक्त्वा तन कपायेण पक्त्वा द्विगुणेन च ॥ २२२ ॥
पिप्पलीमुक्तामृदोकाचम्वनोत्पलनागरीः ।
कल्कीकृतंश्च त्रिपचेदुतं योग्यं यथापहम् ॥ २२३ ॥

कापाये पूते कपायत्वं परित्यज्य नोक्तं, तथाऽपि द्विगुण
एव कपायो प्रोक्तः श्लेहाकं यदुक्तं एव इति, 'श्लेहातोयं यजु-
यंयम्' (क. अ. १२) इति वचनात्; जलस्यैवात्र श्लो-
पकथनः । अत्र च 'अन्त्यनपि यदुक्तं' इति परिभाषया
कटुरि श्लेहाकयप्रयुक्तं ज्वरं, तथाऽपि निधिपक्षिपु-
निधित्वेन श्लेहाकं श्लेहाकानि कथयति मुमुक्षु । तत्र शीतस्य

२१९ कल्कजाया इति च ।

मानानुजौ “काव्याचतुर्गुणं वारि पादस्य साचतुर्गुणम् । जेहात्
 जेहसमं क्षीरं कल्कश्च जेहपादिक” इति वचनात् क्षीरस्य द्वा-
 न्तरस्यैव सति जेहसमत्वेन स्यात् ; ततश्च कपायभागत्रयं क्षीरं
 चैकभागमिति कृत्वा द्वाभ्यामपि चातुर्गुणमिति परिभाषा स्यात् ;
 तस्मात् कर्तव्यं क्षीरद्वैगुण्यवचनम् । अन्ये तु—“द्वाभ्या-
 मपि चातुर्गुणमिति परिभाषया प्रत्येकमेव द्वेषे चातुर्गुणमि-
 ष्कन्ति, ततश्चेद कपायस्य चातुर्गुण्यं क्षीरस्य तु द्वैगुण्यं भवति ।
 तत्र ‘एकेनापि चातुर्गुण्यं, द्वाभ्यामपि चातुर्गुण्यं, त्रिभिःपि
 चातुर्गुण्यं, चतुर्भिः समम्’ इति वचनेन चतुर्भिः जेहसमता-
 मिधानेन जेहचातुर्गुण्यमेव प्रत्येकम् । अतो द्वाभ्यां त्रिभि-
 रपि तथा चातुर्गुण्यं कर्तव्यं यथा जेहाचतुर्गुणं स्यात्, तत्र
 मिलित्वैव चातुर्गुण्यं भवति न प्रत्येकम् । चातुर्गुण्यवपरिभाषा
 तु पञ्चप्रवृत्तिद्वयसामिप्ये विशेषवचनाद्वाप्यते । वचनं हि—
 “पञ्चप्रवृत्ति यत्र स्युर्दशाणि जेहसंविधौ । तत्र जेहसमाख्या-
 र्णां सा तु चातुर्गुणम्”—इति ॥ २२१ ॥ २२३ ॥

यत्नां श्वदंष्ट्रां वृहतीं कलसीं घाघनीं स्थिराम् ।
 निम्नं पर्यटकं मुस्तं त्रायमाणां दुरालभाम् ॥ २२४ ॥
 कृत्वा कपायं पेयार्थं वयाचामलकीं शटीम् ।
 द्राक्षां पुष्करमूलं च मेदांमामलकानि च ॥ २२५ ॥
 घृतं पयश्च तत् सिद्धं सर्पिर्ज्वरहरं परम् ।
 क्षयकासशिरःशूलपाथ्यं शूलसंतापनुत् ॥ २२६ ॥

बलाद्येऽपि कायपयसोः पूर्वोक्ताश्चक्षीरसाहर्षात् प्रत्येकं
 विगुणार्थं ज्ञेयम् ॥ २२४-२२६ ॥

ज्वरिभ्यो बहुदोषेभ्य ऊर्ध्वं चाघश्च वृद्धिमान् ।
 वयात्तत्संशोधनं काले कल्पे यदुपदेक्ष्यते ॥ २२७ ॥
 मदनं पिप्पलीनिर्घां कलिङ्गैर्नयुकेन वा ।
 युक्तमुष्णाभ्युना पेयं यमनं ज्वरशान्तये ॥ २२८ ॥
 क्षौद्राभ्युना रसेनेक्षोरयथा लवणाभ्युना ।
 ज्वरे प्रच्छर्दनं शस्तं मधुर्यां तर्पणेन वा ॥ २२९ ॥
 मृद्वीकामलकानां वा रसं प्रस्कन्दनं पिबेत् ।
 रसमामलकानां वा घृतभृष्टं ज्वरापहम् ॥ २३० ॥
 लिङ्गाद्वा त्रैवृतं चूर्णं संयुक्तं मधुसर्पिणा ।
 पिबेद्वा क्षौद्रमाचाप्य सघृतं त्रिफलारसम् ॥ २३१ ॥
 आरवधं या पयसा मृद्वीकानां रसेन वा ।
 मिश्रतां त्रायमाणां वा पयसा ज्वरितः पिबेत् २३२
 ज्वरादिमुच्यते पीत्वा मृद्वीकाभिः सहामयम् ।
 पयोऽनुपानमुष्णं वा पीत्वा द्राक्षारसं नरः ॥ २३३ ॥

अप्रति कमश्चित्तपमनपिरेचनयोगवाह—ज्वरिभ्य इत्य-
 दिना । बहुदोषेभ्य इत्यनेन अल्पदोषेषु संशोधनं निषिद्धमिति

स्फोरयति । काल इति बथोकवमनविरेचनयोगज्वरावस्था-
 याम् । कल्प इति कल्पस्थाने । मदनपिप्पलीयुक्तं कृके, कलि-
 ङ्गयुक्तं पिक्कलेष्मणि, मधुकुक्कुं तु दौहप्राये । क्षौद्रयोगान्मधुरी-
 कृतमधु खीदाम्बु । सैन्धवसौगन्धबणीकृतमधु लवणाम् । प्रस्क-
 न्दनमिति विरेचनम् । आवाप्येति उपयोज्य ॥ २२७-२३३ ॥

कासाच्छ्वासाच्छिरःशूलपाथ्यं शूलसंतापनुत् ।
 मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलीशृतं पयः ॥ २२४ ॥
 परण्डमूलोत्कथितं ज्वरात् सपरिकर्तिकात् ।
 पयो विमुच्यते पीत्वा तद्वद्विष्यशालादुभिः ॥ २२५ ॥
 त्रिकण्टकवलाव्याम्रीगुडनागरसाधितम् ।
 वचोमूत्रविबन्धघ्नं शोफज्वरहरं पयः ॥ २२६ ॥
 सनागरं समृद्धीकं सघृतक्षौद्रार्कम् ।
 शृतं पयः सखर्जूरं पिपासाज्वरनाशनम् ॥ २२७ ॥
 चातुर्गुणेनाम्भसा वा शृतं ज्वरहरं पयः ।
 धातोष्णं वा पयः सद्यो वातपित्तज्वरं जयेत् २२८
 जीर्णस्वरणां सर्वेषां पयः प्रशमनं परम् ।
 येन तदुष्णं शीतं वा यथास्तं मेघजैः शृतम् ॥ २२९ ॥

पाठकमागतवहीप्रयोगानाह—कासादिखादि । अत्र पय-
 मूलादिष्वस्य तथा क्षीरस्य पानीयस्य च मानानुजौ वृहद्वैप-
 ल्यहारविद्वया परिभाषया मानकल्पना; ययुक्तं—“द्रव्याद्वै-
 गुण्यं क्षीरं क्षीरातोयं चातुर्गुणम् । क्षीरवशेषः कर्तव्यः क्षीरपाके
 त्वयं विधिः”—इति । एतच्च द्रव्यसार्पणं, क्षीरं पलचतुष्टयं,
 पानीयं पलानि षोडश, द्रव्या क्षीरवशेषः पाकः कर्तव्यः;
 एवंप्रकारा मानव्यवसा । यत्र तु नापणोभृतीये “मेदा
 पयसां जीवन्तीं विदारीं कण्टकारिकाम् । श्वदंष्ट्रा क्षीरिकां
 मापात्तुं बोधुसाश्चक्षिपटिकात् ॥ पयस्यार्धेनैकं पलं कार्यं
 कानाढकोन्मते । विरजनेन क्षीरातोयं” (वि. अ. २) इत्यादिनां
 क्षीरद्रव्यादिष्वानुक्तं तत्तत्रैव विषये हेतुं, तन्नाम्नरपरिभाषा-
 गृहीतत्वादस्य भावस्य । प्रदेक्षान्तरयोगोक्तं हि भावं तदेव प्रदे-
 क्षान्तरस्यैव यावन्ति भवति यत् परिभाषाघृतं, यत् परि-
 भाषान्तरव्ययं मानं तत् सन्निपद्य एवावशिष्टते; यथा—“साप-
 येच्छुद्धशुष्कलं जलनस्य चातुर्गुणम् । क्षीरे जलादुपनिवे क्षीर-
 शेयं च न पिबेत्” (वि. अ. ५) इति; एवमन्यदपि तद्वान्तरं
 यत् परिभाषाविकल्पमानकथनं तत्तत्रैव प्रयोगे व्यवस्थितं ज्ञेयम् ।
 परिकृतं परिकृतनाकाशं शुदादिदेवता । नागरमिलादी क्षीरस्य
 पाकावर्तस्तेनोत्तरकाष्ठं द्रव्यान्तराल्यमानसेव प्रज्ञेयो ज्ञेयः ।
 उष्णं शीतं चेति विद्वत् इत्यादिविरोधकतः; प्रवृत्ते वाते उष्णं,
 शितं तत्रिबले शीतम् ॥ २३४-२३९ ॥

प्रयोजयेज्वरहराधिकद्वान् सायुचासनान् ।
 पकाशयगते दोषे यक्ष्यन्ते ये च सिद्धिपु ॥ २४० ॥

मध्वारनालक्षीप्वधिघृतसलिलसैकावगाह्याश्च
सद्यो दाहज्वरमपनयन्ति शीतस्पर्शत्वात् ॥ २५९ ॥

इति चन्दनाद्यं तैलम् ।

सूचितं चन्दनाद्यं तैलं ब्रूते—अथेत्यादि । अथचन्दोऽपि-
कारे । चन्दनाद्यं द्रव्येण संस्कृतं तैलमपि चन्दनाद्यमुच्यते ।
चन्दनं रक्तचन्दनं, भद्रधिर्यं श्वेतचन्दनं, कालासुसर्पं शीतलं,
नलिनं पद्ममेदः, विषं मृणालसूत्रं, वेतसः सुगन्धिमूलं, वा
नीरसद्वेदोऽप्यसुगन्धिमूलः, अधकणः छाठमेदः, अरिशः
पर्वतीयनिम्बः, स्रन्दनो नेमिसूक्ष्मः, वातपोषः पञ्चरात्रः, विनिशो
बलुका, कदरो विरूढदिरः, कमीतनो 'गन्धमण्ड' इति स्मृताः,
बदो निम्बरोहो वटः, न्यमोषस्तु प्ररोहवान्, ज्योतिष्मसी
कात्रमिका, संवर्तको विभीतकः, शतपर्वा श्वेतदूर्वा, शीत-
कुम्भिका काष्ठपाटला, महाभ्रावणी अलम्बुषा स्तूयकला,
शीतपात्री ताम्रदूर्वा, ओदनपात्री नीलमेष्ठी, काला काकोली,
कप्यप्रोक्षा ऋद्धिः, तुणशर्न्यं केतकी । यथालाभमिलनेन
शुःखप्राप्तयेपञ्चपरिमाणेनापि चन्दनादिपार्कं दर्शयति । द्विगुणं
पयो यस्मिन् क्राये वेत द्विगुणपयसा क्रायेण । अत्र कल्क-
मानानिर्देशोऽपि सेहपादिकृत् कल्कस्य 'कल्कश्च सेहपादिक' इति
वचनात् । अत्र ययपि तैलमुष्णं घृतं च शीतलं, शीतं च
दाहप्रशमने प्रशस्तं, तथाऽपि सूक्ष्ममार्गजुसारतिषा च्चवायि-
तया तथा स्पर्शनेनाधिकवातहरतया तैलेषोऽप्यत्रप्रस्तावे
चन्दनाद्यं कृतं न पतम् ; अन्ये वृत्तादपि तैलं संस्काराद्विहरतिमिति
कृत्वा तैलमिहोक्तमिति ह्रदवे । ननु चन्दनायमिति संज्ञाकरणेन
किं ? प्रदेष्टान्तरे व्यवहारायमिति वेत्तु, न, विनाऽपि संज्ञाकरणे
प्रदेष्टान्तरे योगिकसंज्ञया व्यवहारो दृष्टः ; यथा—'पदपलं
पादयेत् सर्पिः' तथा 'वैषाधृतं दाधिकं च पिबेन्न्युपणवेव
च' (वि. अ. १०) इत्यादौ ; तथा कृतायामपि संज्ञायां व्यव-
हारो न दृश्यते, यथा 'एतद् योगिकं सर्पिः पारुष्यकमिति
स्मृतम्' (वि. अ. २९) इति, तथा पञ्चागकवायकविदेशं कृत्वा
न च तामिः प्रदेष्टान्तरे व्यवहारः कृतः ; मैत्रं, पारुष्यकादिसंज्ञया
ययपि शास्त्रे व्यवहारो नास्ति, तथाऽपि तद्विधानां वैधानां तथा
संज्ञया व्यवहारो न भविष्यति, एतदयं संज्ञाकरणम् । संज्ञायां च
प्रयोगकपनसमवेदोऽकरणेऽपि योगसिद्धाः संज्ञा अवस्थेन पद-
पल्लविकाः । तेन प्रदेष्टान्तरेऽपि लौकिकसंज्ञान्वयहारो भवति
कृत्वा, कश्चिन्नान्योपादेयतया वैचरित्येति । एषमन्यत्रापि संज्ञा-
करणे भ्यास्येयम् । अश्चनपिर्दिष्टमिति वचनेन स्फुटपिष्टलेख
दाहकर्तृतां सूचयति ; यदुक्तं—'स्फुटपिष्टघ्नो लेखचन्दन-
स्यापि दाहकृत् । लघ्नतत्त्वोष्णो रोधाच्छीतकृत्पचन्यपाश-
शुभोः' (वि. अ. ३०) इति ॥ २५८ ॥ २५९ ॥

भवन्ति चात्र ।

पौष्करेषु सुवीतेषु पत्रोत्पलदलेषु च ।
कवलीनां च पत्रेषु क्षौमेषु विमलेषु च ॥ २६० ॥
चन्दनोदकशीतेषु शीते धारागृहेऽपि वा ।
हिमाम्बुसिके सवने दाहार्तः संविशेत् सुखम् २६१
हेमशङ्खपालानां मणीनां मौक्तिकस्य च ।
चन्दनोदकशीतानां संस्पृशानुरसान् स्पृशेत् २६२
स्त्रिमिनीलोत्पलेः पद्मैर्व्यजनैर्विविधैरपि ।
शीतवातावहेर्व्यज्येच्चन्दनोदकवापिभिः ॥ २६३ ॥
नयस्तदाभाः पद्मिन्यो हृदाश्च विमलोदकाः ।
अथगाहे हिता दाहत्वाग्लानिज्वरापहाः ॥ २६४ ॥
म्रियाः प्रक्षिणाचाराः प्रमदाश्चन्दनोक्षिताः ।
सान्त्वयेयुः परैः कामैर्मणिमौक्तिकभूषणाः ॥ २६५ ॥
शीतानि चाग्रपानानि शीतान्युपवनानि च ।
वायवश्चन्द्रपादाश्च शीता दाहज्वरापहाः ॥ २६६ ॥
संस्पृशानुराद्यं स्पृशेदिति वचनात् किं भारमेदिति
दर्शयति ; निरपारणे हि वेपानमुष्णता स्यात् । वायवश्च-
न्द्रपादाश्च शीता इति अत्र शीता इति विशेषणं वायोः, न
चन्द्रपादानां, तेषां सर्वदा शीतत्वात् ; किंवा चन्द्रपादा अपि
उष्णकाले उष्णसंस्कारादुष्ण भवन्ति, तन्निराकारं शीता
इति ॥ २६०-२६६ ॥

अथोष्णाभिप्रायिणां उपरितानामभ्यङ्गादीनुप-
मानुपदेष्टव्याः—अथुक्तमुक्तगरपत्रनलदशैलेष्वभ्या-
नकहरेणुकास्येणपक्ष्मकक्षेमकैलायवरपारुदलपुरत-
मालपनभूतीकरोहिपसरलशङ्खकीद्वेयवापैर्मिमथ-
विल्वसोनाककाश्मर्यपाटलापुनर्नवावृक्षीरकण्ट-
कारीवृद्धीशीतालपर्णीपृथिपर्णीमाषपर्णीमुद्रपर्णीगो-
क्षुरकेरण्डशोभाजनकचरुणाकंकिरिबिल्वतिल्वक-
शीपुष्करमूलगण्डीरोक्कूपतुराक्षीपादमान्तक-
शिषुमानुलुङ्गपीलुकमूलकपर्णीतिलपर्णीपीलुपर्णी-
मेषशङ्खीहिदादन्तशर्दरायतकमल्लातकास्फोतका-
ण्डीरौतमजैकेदीकाकरजधान्धकाजमोदवृध्वीकासु-
मुखसुरसेकुटेरकफालमालकपर्णीसक्षयकफिज्ज-
कभूस्त्वणशुक्रवेरपिप्पलीसर्पपाश्वगन्धाराक्षावह्नी-
रोहावचायलातिलवलयुङ्गीशीतपुष्पांशतवल्लीना-
कुलीगन्धनाकुलीभ्येताज्योतिष्मतीचित्रकाध्यण्डा-
म्लचक्ष्मीतिलवदरकुल्लधमापाणासेवंविधानाम-
न्येषां चोष्णवीर्याणां यथालाभनौपधानां कपायं
कारयेत्, तेन कपायेण तेषामेव च फल्येन

१ 'यथाप्रादादिव मुख' इति पा० । २ 'शीते पात्रगृहेऽपि
वा' इति पा० । ३ 'संस्पृशानुरसा' इति पा० । ४ 'काशीतानुपहा-
काकाक्षीर' इति पा० । ५ 'सुरसकरकण्डीरकुटेरक' इति
पा० । ६ 'रुद्रावरोह' इति पा० ।

१ 'श्वेतकुम्भिका' इति पा० । २ 'स्पर्शनेन्द्रियाधिकवातहरतया'
इति पा० । ३ 'सूक्ष्मं दाधिकं वापि विवेकासाधनं तथा' इति पा० ।

रूपसंक्षिप्ततज्जरचिकित्सितं कफस्थानानुपूर्वा ज्ञेयम् । ये तु कफस्य स्थानं चेति द्वन्द्वं कुर्वन्ते, तेषां भवे कफस्यामाशयस्यापि च ज्वरस्थानस्य पूर्व ज्वरः कर्तव्य इत्यर्थः, स च पृथीतपुरुषेऽपि स्थानस्यामाशयस्य स्थानिकफापेक्षया क्रियमाणचिकित्सा लभ्यत एवेति नार्थविरोधः । इयं चैकदोषवर्धनादिरूपा सप्रिपातचिकित्सा यद्यपि न विशुद्धा, यदुक्तं—“प्रयोगः शमयेद्यापि योऽन्यमन्यमुदीरयेत् । भाषो विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेयो न कोपयेत्” (नि. अ. ८) इति, तथाऽपि सप्रिपातचिकित्सायां गत्यन्तरासंभवे सति अल्पदोषबहुगुणतया कियत इति ज्ञेयम् । अन्ये तु ‘वर्ध’ च्छेदने, हलसाद्वर्धनेनेति साधयन्ति; वर्धनशब्देन च मूलच्छेदकारकं सशोधनमुच्यते । एकग्रहणेन च न युगपद्वातादीनां वत्स्याविशोधनं कर्तव्य, कित्थेकैकेनेति दर्शयति । क्षणेषोऽच्युतसेखनेन सशोधनविषये सशमनमुच्यते । शेषस्य तु व्याख्या पूर्ववत् । अनेन श्लोकेन त्रयोदशविधसप्रिपातारब्धज्वरचिकित्सितमुक्तं भवति । क्षीणवृद्धदोषविकल्पकृतपहविधसप्रिपातेषु यो ज्वरस्तत्र न केवलं वृद्धस्य दोषद्वयसंक्षयश्च यदस्य ज्वारम्भकस्य चिकित्सा कार्या, किंतु स्वमानक्षीणवर्धनमपि तत्र कर्तव्यं भवति; स्वमानक्षीणद्वारक्षसप्रिपातस्य तु ज्वरानारम्भकत्वमेव ॥ २८५ ॥ २८६ ॥—

सप्रिपातज्वरस्थान्ते कर्णमूले सुवारुणः ॥ २८७ ॥
शोथः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ।
रक्तावसेचनैः शीघ्रं सर्पिण्यानैश्च तं जयेत् ॥ २८८ ॥
प्रवेष्टिः कफपित्तमेतौपयैः फलप्रदः ।

सप्रिपातप्रसाधात्तत्र त्रिद्यौषीयकशोधनमनूय चिकित्सा—साधित्वेत्यादि । कश्चिदेव प्रमुच्यते इत्यनेन वारुणत्वमस्य दर्शयति । “संगितं देवंविधा रोगाः साध्या वारुणसमताः । ये हन्तुन्पुनरान्ता मिथ्याचारेण वा पुनः” (सू. अ. १८); किंवा साध्य एवायं प्रायो भवति, कदाचिच्च कृच्छ्रसाध्य इति । ननु त्रिद्यौषीये ‘ज्वरगते दुर्जयोऽन्ताय शौफलस्योपजायते’ (सू. अ. १८) इत्यनेनानुपक्रमणीयत्वमलोक्तम्, इह तु कश्चिदेव प्रमुच्यत इति कथं न विरोधः? यैवं, तथापि दुर्जयो भवति, अन्तायैवैत्यर्थः, ततो न विरोधः ॥ २८७ ॥ २८८ ॥—

शीतोष्णक्षिगधरुक्षार्द्यैर्वरो यस्य न शाम्यति २८९
शाखानुसारी रक्तस्य सोऽवसेकात् प्रशाम्यति ।

शाखानुसारीत्यत्र यद्यपि ‘शाखा रक्तादयो घातव’ (सू. अ. ११) इत्युक्तं, तथाऽपिह रक्तपक्षो विशेषेण ज्वरो ज्ञेयः, रक्ताधये एव दोषे रक्तमोक्षस्य विशेषेण समर्थत्वात् । रक्तमोक्षस्थानं च बाहुमध्यं ज्ञेयं; श्रुतकर्मन्यथ—“शीतोष्णक्षिगध-

रुक्षार्द्यैर्वरो यस्य न शाम्यति । शाखानुसारी तस्याशु मुखे-
द्वाहोः कमात् शिरः” इति । शीतोष्णादिसेवावचनात् सकल-
दोषानुरूपचिकित्साक्रमे सति रक्तदुष्टैव प्रायो ज्वरानुबन्धो
भवतीति दर्शयति ॥ २८९ ॥—

नीसर्पणाभिघातेन यश्च विस्फोटकैर्ज्वरः ॥ २९० ॥
तवादी सर्पिणः पानं कफपित्तोत्तरो न चेत् ।

विकारानुबन्धज्वरचिकित्सासामाह—विषपेणेत्यादि ।
कफोत्तारश्च पित्तोत्तारश्चेति कृत्वैकनोपात्तं कफपित्तोत्तारत्वं ज्ञेयं;
किंवा कफपित्तयोर्मिलितयोस्तारत्वं ज्ञेयम् । पेनान्धर्मेण पित्त-
देवमेव सर्पिः ॥ २९० ॥—

शैथिल्याद्देहधातूनां ज्वरो जौणोऽनुवर्तते ॥ २९१ ॥
धस्यैः सवृंहणस्तसादाहारस्तमुपाचरेत् ।

शैथिल्यादिलादौ देहग्रहणेनात्मादिषो व्यासूल रसादिषु
धातुसन्दर्भप्रवर्तयति, रसादय एव हि विशेषेण देहधारकाः ।
वृंहणं पुष्टिजनकम् ॥ २९१ ॥—

कर्म साधारणं जह्याचृतीयकचतुर्थकी ॥ २९२ ॥
आगन्तुरनुबन्धो हि प्रायशो विषमज्वरः ।
जातप्रधानं सर्पिर्भिर्धसिभिः सानुयासनाः ॥ २९३ ॥

क्षिगधोष्णैरक्षपानैश्च शमयेद्विषमज्वरम् ।
धिरचनेन पयसा सर्पिणा संस्त्रुतेन च ॥ २९४ ॥
विषमं तिकशीतेश्च ज्वरं पित्तोत्तरं जयेत् ।
वमनं पाचनं कश्चमधपानं विलङ्घनम् ॥ २९५ ॥
कपायोष्णं च विषमे ज्वरे शस्तं कफोत्तरः ।

भूतानुबन्धिनोत्तरीयकचतुर्थकनोधिकारसामाह—कर्म-
त्यादि । कर्म साधारणमिति भूतानुबन्धे शोपे च साधारणी
चिकित्सा दैवभ्यपाध्या वत्स्यादिरूपा मुक्तिभ्यपाध्या दोषानु-
रूपकपायपानादिरूपा च । विषमज्वरग्रन्थेन तृतीयचतुर्थकाने-
नामिषयो, चतुर्थकेन चतुर्थकविषययोऽपि दृश्यते । तिकशीते-
रनुपायैर्भवेज्येति विशेष्यम् । कपायोष्णमिति उष्णा-
कपायाः ॥ २९२-२९५ ॥—

योगाः पराः प्रक्षयन्ते विषमज्वरमाशनाः ॥ २९६ ॥

प्रयोक्तव्या मतिमता दोषादीन् प्रविमज्य ते ।

सुरा समण्डा पानार्थं भक्षार्थं वरणायुधाः ॥ २९७ ॥

तिक्तित्तिश्च मयूरश्च प्रयोज्या विषमज्वरः ।

सिधेष्ठा यद्वलं सर्पिरभयं वा प्रयोजयेत् ॥ २९८ ॥

त्रिफलायाः कपायं वा शुद्ध्या रसमेव वा ।

नीलिनीमजगन्धां च प्रिष्टां कटुरोहिणीम् ॥ २९९ ॥

विधेज्वरगमे युक्त्या ज्वेहसेदोषपादितः ।

सर्पिणो महतीं माथां पीत्वा वा छर्दयेत्युनः ॥ ३०० ॥

१ ‘तस्याशु मुखेद्वाहोः कमात् शिरः’ इति योषीन्द्रभाष्येनसमर्थः
भाषः ।

उपयुज्यान्नपानं वा प्रभूतं पुनरुद्धिष्वेत ।
 सान्नं मये प्रभूतं वा पीत्वा स्वप्याज्वरपामे ॥३०१॥
 आस्थापनं यापनं वा कारयेद्विषमज्वरे ।
 पयसा वृषपदंशस्य शकृद्वा तदहः पिबेत् ॥ ३०२ ॥
 वृषस्य दधिमण्डने सुरया वा ससैन्धवम् ।
 पिप्पल्यास्त्रिफलायाश्च दध्नस्तक्रस्य सर्पिषः ॥३०३॥
 पञ्चगव्यस्य पयसः प्रयोगो विषमज्वरे ।
 रसोनस्य सतैलस्य प्राग्भक्तमुपसेवनम् ॥ ३०४ ॥
 मेघानामुष्णवीर्याणामासिपाणां च भक्षणम् ।
 हिह्रुतुल्या मु वैद्याद्री वसा नस्य ससैन्धवा ॥३०५॥
 पुषाणसर्पिः सिंहस्य वसा तद्वत् ससैन्धवा ।
 सैन्धवं पिप्पलीनां च तण्डुलाः समनःशिलाः ॥३०६॥
 नेत्राक्षानं तैलपिष्टं रास्यते विषमज्वरे ।
 पल्लूपा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी ॥ ३०७ ॥
 सर्पपाः सयवाः सर्पिर्धूपनं ज्वरनाशनम् ।
 ये धूमा धूपनं यच्च नायनं चाक्षनं च यत् ॥ ३०८ ॥
 मनोविकारे निर्दिष्टं कार्यं तद्विषमज्वरे ।
 मणीनामोषधीनां च महत्त्वानां विषयश्च ॥३०९॥
 धारणादग्दानां च सेवनाश्च भवेज्वराः ।

दोषादीन् प्रविभज्येति दोषकालवेद्यप्रकृलाघोनपैश्च ययत्र
 यौनिकं तत्तत्र कार्यमित्यर्थः । पदपलमिति शुक्ले वक्ष्यमाणम् ।
 नीलिनी नीलिका, नीरुद्धा वा । नीलिन्यादिषु विरेचनयोगो
 ज्वरपामनदिने विरेकात् कार्यकरो भवति प्रभावात् । महती
 मात्राऽहोपत्रपरिमतीयाः अन्यत्र तु पदश्लो मात्रा महती
 मात्रोष्ठा । अन्यत्र “अन्नेदुष्क्रे बृहद्राष्ट्री तुल्यैकचतु-
 र्धका” इत्यारम्भेन बानह “अनासते चिकित्सातो बलकाले मिना-
 नता” इत्यन्तेन वेगदिनात् प्राग् वा चिकित्सेच्छा सेहोक्तम-
 नादित्यतिरिक्ता हेत्वा । वमनाद्वसित्वद प्रकोपदिने क्रियमाणाः
 प्रपित्तस्य दोषस्य कोष्ठमापत्तस्य वैम्यक् सयोदा भवन्तीति
 कृत्वा त्रिगुण्डे इति ज्ञेयम् । सान्नं प्रभूतं मये पीत्वा पुनरुद्धिष्वे-
 दिति योजना, तथा मयं सान्नं पीत्वा तदहः सपेदिति योजना ।
 यापना मुलादिषु बलयो वक्ष्यमाणाः । वृषपदंशे विडाकः ।
 वृषसेलस्यपि शरुदिति संरन्धः । मेघानामिति मेघुशणां,
 किंवा मेघानां पवित्राणाम् । वैत्याग्रीलज्ज पुलिन्दनेव प्रयोजकं
 यचनादुपयोग्ये । सिंहो व्याघ्र एवेति वदन्ति । ‘अपु’ व्यक्तिय-
 क्षमगतिपु, इति पाठान्ध्रसंज्ञाऽप्येवञ्चनं स्यादित्यत आह—
 नेत्राग्रनमिति । मनोविद्यारे उन्मादेऽपसारो च । धारणादिति
 स्तेदः, धनदानां च सेवनादिति योजना ॥ ३०९-३१५ ॥—

सोमं साजुचरं देवं समातृगणमीश्वरम् ॥ ३१० ॥
 पूजयन् प्रयतः शीघ्रं मुच्यते विषमज्वरात् ।
 विष्णुं सहस्रमूर्धानं चराचरपतिं विभुम् ॥ ३११ ॥
 स्तुवन्नामसहस्रेण ज्वरान् सर्वानपोहति ।
 ब्रह्माणमश्विनाविन्द्रं हुतभक्षं हिमाचलम् ॥ ३१२ ॥
 यद्वा मरुद्गणांश्चोष्या पूजयन्नयति ज्वरान् ।
 भक्ष्या मातुः पितुश्चैव गुरुणां पूजनेन च ॥ ३१३ ॥
 ब्रह्मचर्येण तपसा सत्येन नियमेन च ।
 जपहोमप्रदानेन वेदानां ध्वजेन च ॥ ३१४ ॥
 ज्वरादिमुच्यते शीघ्रं साधूनां दर्शनेन च ।
 ज्वरे रसस्ये वमनमुपवासं च कारयेत् ॥ ३१५ ॥
 सेकप्रदेहौ रक्तस्ये तथा संशमनानि च ।
 विरेचनं सोपवासं मांसमेवास्थिते हितम् ॥ ३१६ ॥
 अस्थिमज्जगते देया निरुहाः साजुवासनाः ।

वैष्णवाध्यायचिकित्साबाह—सोममित्यादि ।—सह उच्येति
 सोमम् । साजुचरमिति नन्वादिगणयुक्तम् । समातृगणमिति
 समातृसमूहम् । प्रयतः पवित्रः । सहस्रमूर्धानमिति ‘सहस्रस्रोतः’
 इत्यादि वेदप्रतिपादितम् । नामचहस्रेणैत्यादि महाभारतोक्तानां
 भसहस्रेण । इष्येति यज्ञेन ॥ ३०९-३१५ ॥—

शापाभिचारप्रादुतानामभिपक्काश्च यो ज्वरः ॥३१७॥
 दैवव्यपाथयं तत्र सर्वमौषधमिष्यते ।
 अभिघातज्वरो वैद्येत् पानाम्येकैव सर्पिषः ॥३१८॥
 रक्तायसेकैर्मैत्रैश्च सात्स्व्यैर्मांसरसैर्वापैः ।
 सानाहो मयसात्स्व्यानां मदिरारसमोजनैः ॥३१९॥
 क्षतानां व्रणितानां च क्षतमणचिकित्सया ।
 आभ्यासेनेष्टलाभेन वायोः प्रशमनेन च ॥ ३२० ॥
 हर्षणैश्च शमं याति कामशोकमयज्वराः ।
 कायैर्यैर्मनोबौधैश्च पिष्टमैत्राण्युपक्रमैः ॥ ३२१ ॥
 सहास्यैश्च शमं याति ज्वरः क्रोधसमुत्थितः ।
 कामात् क्रोधज्वरो नाशं क्रोधात् कामसमुद्भवः ॥
 याति ताम्बासुभाभ्यां च भयशोकसमुत्थितः ।

शापेत्यादिनाऽज्जन्तुज्वरचिकित्साबाह । नश्येदिति प्रश-
 म्यतीत्यर्थः । सानाह इति अभिघातज्वर एव सानाहः । सताना-
 भिति चर. क्षतिनाम् । क्षतचिकित्साया प्रणचिकित्सया च मणिनां
 ज्वरोऽपेतीत्यर्थः । अवं सुपद्रवरूपो ज्वरः, उपद्रवश्च मू-
 ल-
 व्याधिचिकित्सेनैव शाम्यतीति भावः । वायोः प्रशमनेनेति
 कामादिज्वरेषु नाशानुबन्धादुपपन्नम् । पदार्थनैरिति योर्भवेनैव-
 चनैः । कामादीनां प्रतिहन्तेन चिकित्साबाह—कामादिज्वादि
 ॥ ३१७-३२२ ॥—

ज्वरस्य वेगं कालं च चिन्तयन्नुपैते ॥ यः ॥ ३२३ ॥
तस्यैष्टेऽस्तु विचिन्नेऽथ विपर्ययश्चेत् स्मृतिम् ।

ज्वरवेगकालचिन्ताजोऽपि ज्वरः क्षमादिवन्मानसापचारा-
द्रवतीति तच्चिन्त्रिमाह—ज्वरखेत्वादि ॥ ३२३ ॥—

ज्वरप्रमोक्षे पुरुषः कूजन् वमति चेष्टे ।

श्वसन्निवर्णः स्विच्छाक्षो वेपथे लीयते मुहुः ॥ ३२४ ॥

प्रलपत्युष्णसर्पाङ्गः शीताङ्गश्च भवत्यपि ।

मिंसङ्को ज्वरवेगातः सकोष्ठ इव वीक्ष्यते ॥ ३२५ ॥

सदोपशब्दं च शरुद्रवं क्षवति वेगवत् ।

लिङ्गान्येतानि जानीयाज्वरमोक्षे विवक्ष्यः ॥ ३२६ ॥

यद्बुदोपस्य वैलघान् प्रायेणाग्निवो ज्वरः ।

लैकियादोषपक्ष्या चेद्विमुञ्चति सुदायणम् ॥ ३२७ ॥

कृत्या दोषवशाद्दिने क्रमादुपरमन्ति ये ।

तेषामह्मणो मोक्षो ज्वराणां चिरकारिणाम् ॥ ३२८ ॥

संश्लोषधमभिधानं विमुञ्चति इत्यादिप्रश्नसोत्तरमाह—

ज्वरप्रमोक्षे इत्यादि । कीदृश इति मुञ्चति । उष्णसर्वाङ्गः पीतध-
र्वाङ्गश्च भवत्यपीति उष्णसर्वाङ्गो वा पीतसर्वाङ्गो वा भवतीत्यर्थः ।

रादोषसङ्गमिति सद्योऽथ सङ्गं न । एतानि च लक्षणानि

सन्निपातज्वरे एव भवन्तीति हेतुः । नाग्नयत्र, अर्धरात्रौ च ।

अत एव बहुदोषस्य बलिन इत्यादि प्रश्नं केचित् पठन्त्येवात्र ।

एतानि लक्षणानि ज्वरमोक्षकाले क्षीणेनापि दोषेण क्रियन्ते, यथा

निर्वाण्यता प्रदीपेनालोको नष्टम् क्रियते ॥ ३२४-३२६ ॥

पिगतक्लमस्तपामभ्यर्थं विमलेन्द्रियम् ।

शुक्लं प्रकृतिसत्त्वेन विघातं पुरुषमज्वरम् ॥ ३२९ ॥

संप्रति प्रशान्तज्वरलक्षणप्रश्नसोत्तरं—निगतेत्यादि । प्रकृति-

घातेति सङ्गज्वरवेग ॥ ३२९ ॥

सज्वरो ज्वरमुक्तश्च पिदाहीनि गुरुणि च ।

असाहम्यान्प्रक्षपानानि विरुद्धानि च धर्जयेत् ॥ ३३० ॥

व्यधायमतिचेष्टाश्च ज्ञानमत्यशानानि च ।

तथा ज्वरः शमं याति प्रशान्तो जायते न च ॥ ३३१ ॥

व्यापामं च व्यधायं च ज्ञानं चङ्गमगानि च ।

ज्वरमुक्तो ॥ सेवेत यावत्त यल्लान् भवेत् ॥ ३३२ ॥

‘ज्वरावधिष्ठे रक्षन्ध बाधकालं यतो यतः’ इति प्रश्नसो-

त्तरं—सज्वर इत्यादि । ‘तथा ज्वरः धर्मं याति प्रशान्तो

जायते न च’ इत्यनेन ‘यतः’ इति प्रश्नस्य ज्वरमुक्तस्यैव-

हेतुप्रश्नस्योत्तरं हेतुम् । ‘व्याधायमतिचेष्टां च’ इत्यत्र व्याधायं

कृत्याऽपि पुनः ‘व्यापामं च’ इत्यादौ व्याधायकत्वेन व्याधायस्या-

त्यन्तनिषिद्धतोऽप्यन्ते । अन्ये तु प्रमादघात एवावमिलगुः ।

ज्ञानमूर्खहृदमपि प्रमादज्वरं प्रत्यनयति; यदुक्तमन्यत्र—

‘‘ज्ञानमात्रं ज्वरं कुर्याज्वरमुक्तस्य देहिनः । तस्मान्मुक्तज्वर-

ज्ञानं विपद्य परिवर्जयेत्’’ इति ॥ ३२९-३३२ ॥

असंजातवलो यस्तु ज्वरमुक्तो निपेयते ।

वर्ज्यमेतद्वरस्तस्य पुनरायतने ज्वरः ॥ ३३३ ॥

सुहृतेषु च दोषेषु यस्य वा विनिर्धयते ।

स्ववेगनाप्यपचारेण तस्य व्यावर्तते पुनः ॥ ३३४ ॥

चिरकालपरिक्रिष्टं दुर्बलं हीनतेजसम् ।

अचिरैरेव कालेन स हन्ति पुनरागतः ॥ ३३५ ॥

अथवाऽपि परीपाकं धातुन्वेव क्रमान्मलाः ।

यान्ति ज्वरमकुर्वन्तस्ते तथाऽप्यपकुर्वन्ते ॥ ३३६ ॥

दीनतां श्वयशुं शानि पाण्डुतां नात्रकामताम् ।

कण्डूकूटपिडकाः कुर्वन्त्यग्निं च ते मृदुम् ॥ ३३७ ॥

पथमन्येऽपि च गदा व्यावर्तन्ते पुनर्गताः ।

अनिर्धीतेन दोषाणां गम्येऽप्यहितैर्गुणाम् ॥ ३३८ ॥

निवृत्तेऽपि ज्वरे तस्माद्यथावच्छं यथायलम् ।

यथाप्राणं हरेद्दोषं प्रयोगैर्वा शमं नयेत् ॥ ३३९ ॥

मृदुभिः शोथनैः शुद्धिर्वापना यस्तयो हिताः ।

हिताश्च लघवो यूषा जाङ्गलाभियज्ञा रसाः ॥ ३४० ॥

अभ्यङ्गोदृतनञ्जानधूपनान्यज्जनानि च ।

हितानि पुनरावृत्ते ज्वरे तिकृष्टानि च ॥ ३४१ ॥

लघ्वनोष्णोपचारादिः क्रमः कार्यश्च पूषयत् ॥ ३४२ ॥

किराततिककं तिका मुत्ते पर्यटकोऽसृता ।

अन्ति पीतानि बाष्पासापुनरायतकं ज्वरम् ॥ ३४३ ॥

अनन्तरम् ‘अर्धजातवलो यस्तु’ इत्यादि प्रश्नं काशीरा-

पठन्ति; तं च प्रह्लादिचित्रेऽप्यस्य ग्रन्थस्यानुगुणं प्रश्नार्थं

पठन्ति ॥ ३३३-३४३ ॥

तस्यो तस्यामयस्वायां ज्वरितानां विवक्ष्यः ।

ज्वरक्रियाकामापेक्षी कुर्यात्तच्चिकित्सितम् ॥ ३४४ ॥

उक्तावृत्तिक्रियापारप्रमाणमाह—तस्मात्तस्मादि ॥ ३४४ ॥

रोगराट् सर्वभूतानामन्तरुहादयो ज्वरा ।

तस्माद्विरोधतस्तस्य यत्नेन प्रशमो भिषज् ॥ ३४५ ॥

उक्तचिकित्सायां यत्नं चरकमुदाह—तेनउदितस्य ॥ ३४५ ॥

तस्य श्लोकः ।

यथाक्रमं यथाप्रश्नमुक्तं ज्वरचिकित्सितम् ।

आग्नेयेणाग्निवेसाय भूतानां हितमिच्छता ॥ ३४६ ॥

इत्यग्निवेसरुते तन्त्रं चरकमतिस्फुटते चिकि-

त्सितस्यानेन ज्वरचिकित्सितं नाम

सूतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

यथाक्रममिति अग्न्यानायसंमहश्लोकः । भूतानां हितकाम्य-

वेलेनेन सर्वभूतहितेवं चिकित्सेति दर्शयति ॥ ३४६ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तहृतायामानुवंदरीपिच्छां चरकसारसं-

दीप्यां ज्वरचिकित्सिताध्यायस्तुटीयः ॥ ३ ॥

१ ‘सीदते’ इति पा० । २ ‘बलिन’ इति पा० । ३ ‘यं क्रिया-

दोषपक्ष्या’ इति पा० ।

१ ‘दीनतेजसम्’ इति पा० । २ ‘अथवा चिरकालं’ इति पा० ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो रक्तपित्तचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

आधुतत्वात् ज्वरसतापाद्रक्तपित्तोत्पत्तेर्ज्वरचिकित्सितमतु
रक्तपित्तचिकित्सितमस्मिन्निर्णयते ॥ १ ॥ २ ॥

विहरन्तं जितात्मानं पञ्चगङ्गे पुनर्वसुम् ।

प्रणम्योवाच निर्मोहमग्निवेशोऽग्निवर्चसम् ॥ ३ ॥

भगवन् रक्तपित्तस्य हेतुरुक्तः सलक्षणः ।

वक्तव्यं यत् पर तस्य वक्तुमर्हसि तद्गुरो ॥ ४ ॥

पञ्चगङ्गो देशविशेष । वक्तव्यं यत् परमिति उक्तारक्तपि-
तहेतुलक्षणादिरिक्तं चिकित्सितमित्यर्थं ॥ ३ ॥ ४ ॥

शुद्धिमाच ।

महागदं महावेगमग्निवच्छीघ्रकारि च ।

हेतुलक्षणविच्छीघ्र रक्तपित्तमुपचरेत् ॥ ५ ॥

तस्योष्णं तीक्ष्णमम्लं च कटुनि लयणानि च ।

धर्मश्चात्रविदाहश्च हेतुः पूर्व निदर्शितः ॥ ६ ॥

निदाने यद्यपि रक्तपित्तस्य हेतुलक्षणानि प्रतिपादितान्येव,
तथाऽपीह चिकित्सापरिकरतया प्रकरणवशादेतस्य संक्षेपेण
लक्षणानि च प्रायः प्रादुर्भावीनि पुनः कथ्यन्ते । यस्मै जातप ।
आग्निदाहस्तु स्वरूपविदाहिर्बभूवमृगणाद्रवति, यथा पित्तेना-
वब्रह्मलोको दुष्टादादिदाहिभोजनानपि भवति । यदुक्त-
मन्यन्—“लोतस्रन्नवहे पित्तं पच्ये वा यस्य तिष्ठति । यदुक्त-
मन्यन्—“लोतस्रन्नवहे पित्तं पच्ये वा यस्य तिष्ठति ।
विदाहिं शुक्लमन्यद्वा तस्मान्पच विदाहते” (यु. सू. अ. ४६)
इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

वैहेतुमिः समुरिकृष्टं पित्तं रक्तं प्रपद्यते ।

तद्योनित्वात् प्रपद्य च वर्धते तत् प्रपूययत् ॥ ७ ॥

तस्योष्मणा द्रव्यो धातुर्धातोर्धातोः प्रसिच्यते ।

स्विद्यतस्तेन संवृद्धिं भूयस्तदधिगच्छति ॥ ८ ॥

वैहेतुमिरिक्तादिना संश्रान्तिमाह । रक्तं प्रपद्यते रक्तं वन्द-
त्तित्यर्थः । यद्यपि ‘पित्तं खेदो रक्तो लघ्वीका कश्चिरयामाशयस्य
पित्तस्थानानि, तन्नाभ्यामाशयो पित्तोपेण पित्तस्थानम्’ (सू.
अ. २०) इति वचनेन स्मृतावादेन रक्तं याति, तथाऽपि
रक्तपित्तप्रसातो प्रधानस्थानादामाशयस्वरूपा पित्तखेद रक्तगमन
प्रेम, रक्तगमनं च पित्तस्य संश्रान्तिमद्विष्टा भवति । तद्योनि-
त्वादिति तद्योनित्वं हेतुः रक्तप्रपन्नस्य पित्तस्य वर्धने प्रेय,
तेन वस्यार्द्रकयोनि पित्तं तस्मादृक् प्राप्य वर्धते इत्यर्थः । उक्तं
हि—‘असृज पित्तम्’ (सि. अ. १५) इति । तदिति रक्तं

प्रपूययत् । द्रव्यो धातुरिति द्रवस्फोटोऽयम् । धातोर्धातोर्धिति
मासादे । स्विद्यत प्रसिच्यतेऽतिशक्तिः, तेन पित्तोष्मणा स्विद्य-
मानधातुश्च द्रव्युदेन द्रवस्फेपे धातुना युक्तं सपित्तं भूयोऽति-
उत्तरं दुद्धिं गच्छतीति योजना ॥ ७ ॥ ८ ॥

संयोगादुपपात्तत्तु सामान्यादन्वध्वर्णयोः ।

रक्तस्य पित्तमाख्यातं रक्तपित्तं मनीषिभिः ॥ ९ ॥

रक्तपित्तसंज्ञानिमित्तमाह—संयोगादित्यादि । रक्तस्य संयो-
गात्तया रक्तस्य दूषणात्तया रक्तस्य गन्धवर्णयोः पित्तं सामा-
न्यात् पित्तं रक्तपित्तमुच्यते इति वाक्यार्थः ॥ ९ ॥

ग्रीहानं च यदुक्तं तदधिष्ठाय वर्तते ।

स्रोतांसि रक्तादीनि तन्मूलानि हि देहिताम् ॥ १० ॥

रक्तपित्तस्य स्थानमाह—ग्रीहानं चेत्यादि । वर्तते कर्मसमर्थ
याति, ‘वर्धते’ इति वा पाठः । कस्यायहृद्ग्रीहोरेव वदन्त
इत्याह—स्रोतासीत्यादि । वस्यार्द्रकस्यापि वक्तुमीहानी एव
स्थानं प्रधानं, तेन रक्तस्योष्मादिभिर्नयस्य रक्तपित्तस्य तत्रैव
स्थानमिति भावः ॥ १० ॥

सांन्त्रं सपाण्डु सखेहं पिच्छिलं च कफान्वितम् ।

इयावातणं सफेनं च तनु कृष्टं च यातिकम् ॥ ११ ॥

रक्तपित्तं कपायामं कृष्णं गोमूत्रसंनिभम् ।

मेचकामारधुमाभमज्ञानामं च वैत्तिकम् ॥ १२ ॥

संस्फुटं संसर्गाग्निविद्धं सान्निपातिकम् ।

तस्य दोषसम्बन्धविशेषेण लिङ्गान्याह—सांन्त्रमित्यादि ।
कपायवदामा यस्य तदं कपायामं, पाटलमित्यर्थः । कृष्णस्य
वस्त्रादेः सत्सारमन्धकाविभिर्महोष्णत्वात् यो वर्णः स मेचकः ।
ननु पित्तमेव रक्तपित्तमित्युक्तं तत्तस्य शैम्भिकं भवति ।
उच्यते—सामान्यसंज्ञासौ पित्तमेव रक्तपित्तनिर्वर्तकं यथा सर्व-
शुम्भेषु वायुः, यथा सर्वज्वरेषु पित्तमारम्भकः, तदेषु यदोष्मणेन
कफेन सलक्षणकारिणा युक्तं रक्तपित्तकरं भवति, तदा सामा-
न्यसंज्ञासिद्धिप्राप्तं पित्तमित्यस्य शैम्भिकं सामान्यत्वादित्यस्य
कारिणा व्यवहरियते—शैम्भिकं रक्तपित्तमिति । यथा शैम्भिकं
शुम्भे सामान्यसंज्ञास्वापत्तत्वात् परित्यज्य शैम्भिकेन व्यवहृतो
भवति, तथा वा कफज्वरे तद्वैज्यवपयविकारणमनाहस्य
विशेषलक्षणकारिणा शैम्भिकेन व्यवहृतो भवति, एव यादि-
केऽपि रक्तपित्ते व्याहरेयम् । यत्तु कफज्वरविरहितेन केनैतन्नैव
पित्तं बलवता जनितं रक्तपित्तं वैत्तिकं रक्तपित्तलक्षणं भवति
सत् वैत्तिकं रक्तपित्तमित्युच्यते । लक्षणेनैव दोषव्यवहृतो
भवति, तेन यद्दोषवर्जितलक्षणयुक्तं रक्तपित्तं भवति तत्तदोष-
जमेति व्यवहरियते । शैम्भिकादिरक्तपित्तप्रेषणा वैत्तिकं
रक्तपित्तमित्युक्तं पित्तं भवति, यत्तद्वेगेन पित्तं सलक्षणानि
करोति, नान्यत्र, एव व्यवस्थितं यदुच्यते—केवठपित्तकस्य

रक्षितस्तस्य मार्गं नास्ति, यतो वातरक्तमथो याति, कषारत्न-
मूर्ध्वमिति प्रतिपादित, तदपि न, यत पैत्तिकस्याध्वर्च्यमनम-
भोगमन वा भवत्येन, परं पैत्तिकं यदूर्ध्वं याति तन्मार्गमिदं
कफमुपकं भवति, यथाथो याति तद्वातस्थानसम्बन्धाद्वातमुगत
भवति । मार्गसुवन्धातुगतश्च दोषः स्वलक्षणमयस्त्वत्वाच्चानु-
बन्धः । तेनार्थं पैत्तिके रक्षपित्तोऽपि 'एकदोषानुगत साध्य'
इत्यादिबन्धनेषु न गृह्यते । यत स्वतन्त्रो व्यक्तिलिङ्गश्च दोषोऽनु-
बन्धः, तद्विपरीतस्तु अनुबन्धः, तेन यथोक्तलक्षणकारिणा
दोषेणानुबन्धनेन नातिवत्त्वादित्युपदेशो रक्षपित्तेषु, न मार्ग-
सुवन्धानुगतेनाल्लक्षणकारिणाऽनुबन्धरूपेण । अन्ये तु
प्रदेशान्तरचित्वेन पित्तय दोषोत्तराकार रक्षपित्तस्य सर्वगो भवति
तदैव पैत्तिकं रक्षपित्तं भवतीति गृह्यते ॥ ११ ॥ १२ ॥

एकवोपानुगं साधयं द्विदोषं पाप्यमुच्यते ॥ १३ ॥
यद्विदोषमसाधयं तन्मन्त्राद्वैरतिवेगपत् ।
व्याधिभिः क्षीणवेहस्य द्यूहस्यानश्रतश्च यत् ॥ १४ ॥

समस्ति साध्यासाध्यविभागमाह—एकैत्यादि । एकदोषानु-
गमित्युक्तकदोषलक्षणयुक्तम्, एव द्विदोषमपि दोषद्वयलक्षण-
युक्तम्, एव त्रिदोषमपि त्रैमम् । न तु मार्गसर्वत्राणुगतत्वमपि
दोष शक्तिष्व द्विदोषत्व त्रिदोषत्व वा गणनीयं, तथाहि सति
केवल रचयित न स्यादेव, तथा सप्राप्तिचयात् दोष गृहीत्वा
मार्गसर्वत्राणुगतेन वायुना कफेन वा योगाद्विदोषजत्वमेव
सर्वदा स्यात्, न 'एकदोषानुग साध्य' इति बहुषु तत् स्यात्,
तस्माद्यमोक्षेष्टे साध्य । म-क्षेत्रितिवेगवदिति पृथगेवासाध्य-
कथनं, व्याप्तिरि क्षीणदेहस्येत्यादि न पृथगेव ॥ १३ ॥ १४ ॥

गतिरुत्थंमधश्चैव रक्षयिष्यत्य दक्षिता ।
ऊर्ध्वा सप्तविधद्वारा द्विद्वारं त्वधरा गतिः ॥ १५ ॥
सात चिह्नद्वानि क्षिप्सि द्वे बाधः, साध्यमूर्ध्वगम् ।
पार्थ्वं त्वधोग मार्गां तु द्वारसाध्यं प्रपद्यते ॥ १६ ॥
यदा तु सपञ्चिद्रेभ्यो रोमकूपेभ्य एव च ।
पतंते लामसद्वेभ्यो गतिं तस्यादुलान्तिनीम् ॥ १७ ॥
यद्योमयाभ्या मार्गाभ्यामतिमान् प्रयतंते ।
तुल्यं कृष्णपगन्धेन रक्तं कृष्णमतीव च ॥ १८ ॥
संघट्टं कफपाताभ्यां फण्डे सञ्जति चापि यत् ।
यच्चाप्युपद्रव्यैः सर्वैर्योसैः समभिद्रुतम् ॥ १९ ॥
द्वादिद्रीनलहरितताद्रेपैर्णैरुपद्रुतम् ।
क्षीणस्य फासमानस्य यच्च तच्च न सिध्यति ॥ २० ॥
यद्विदोपातुगं यद्वा शान्तं शान्तं प्रकुप्यति ।
मार्गान्मार्गं यदेष्टव्यं याप्य पिचमरुद्धं च तत् ॥ २१ ॥

गतिरुक्त साध्यादिभेद दर्शयितुं गतिभेदमेव—गतिरु-
क्तमित्यादि । गतिप्रचयान्तरभाष्यसाध्याद—नदा तु खरे

चित्त्रेन्द्रम् इत्यादि । यथोक्तमाभ्यामिहादिना कृष्णमतीव चेल-
न्तेनासाध्यतालक्षणमाह । अत्र मार्गाभ्यामित्यनेन न योगपथेन
मार्गप्रवृत्तिर्व्यवस्थिता, किन्तु प्रत्येकं, मार्गद्वयप्रवृत्तत्वात्प्राप्यत्वेन
पूर्वमेवोक्तत्वात् । कृष्णपथमप्येतेति श्रवणमप्येन । कण्ठे सञ्जयीति
कृष्णद्वर्दिनं याति । यथोक्तमिति निदानोक्तै, तत्र हि उपपत्त्या-
यत्तु दूर्ध्वस्यापेक्षमद्य स्वप्नेदान्ता उज्ज । हृदिद्वर्णादि-
भिर्युक्त क्षीणस्य कालिनो न स्थित्यतीति हेयम् । यद्दिदोषानुग-
मित्वेनेनाजुबन्धस्वरूपदोषद्वययोगाभावात्तन्मुच्यते, यत्तु पूर्वं द्विदो-
षन याप्यमित्युक्तं तदनुबन्धदोषद्वयनन्यामुपश्रमेनेति न
पौनहन्त्यम् । मार्गाभ्यामं चरेदिति त्वयोगं मुने परित्यज्य
नाथा यातीत्यादि हेयम्, ऊर्ध्वगस्य लघोऽगमनस्योत्पत्तादिव
याप्यत्वं भवति, अधोगं तु मार्गात्तरमगच्छदपि हात एव
याप्यम् । तस्माद्वोर्ध्वोन्मार्गपरिवर्तनं विवक्षितं ॥१५-२१॥

एकमार्गं यत्न्यतो नातिशेनं नपोत्थितम् ।
रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्वाधिरूपद्रवम् ॥२२॥

एकमार्गमिवादिना साध्यलक्षणम् । एकमार्गमिति सामान्य-
वचनेऽप्युपमार्गमेव लभ्यते, अधोपपत्त्यभागावस्यापि साध्य-
त्वात् । इत्ये काले इति हेतुनै सिद्धिरे व । अत्र मार्गज्ञ
तथा दोषेण तथा लक्षणेन साध्यासाध्यसाध्यमैदा पृथुपक्षा ।
तत्र च साध्यलक्षणेसाध्यलक्षणमेलके यावत्त्वमेव, साध्यासा-
ध्यमेलकेऽसाध्यत्वमेव, यथा—एकदोषपदभोगत तद्वैकदोषत्वात्
साध्य किंत्वधोगतत्वापार्थ, यत्रिदोषमभोगत तद्वैकदोषत्वमेव
साध्य किंत्वं निरोपत्तत्वापार्यमेति हेतुम् । यत्तुक्त—‘ना-
साध्य साध्यतां यदिति साधो यापि त्वसाध्यताम्’ (नि. अ. ८)
इति, ‘साध्या साध्यत्वसाधनत्वं साध्यासाध्यतां तथा’
इति च ॥ ३२ ॥

त्रिगोणमुष्णरूक्ष च रक्तपित्तस्य कारणम् ।
अधोमसोत्तर मायः पूर्वं स्यादूर्ध्वगतस्तु ॥ २३ ॥
ऊर्ध्वगतं कफसंयुग्मधोगं मादतानुगम् ।
विमती कफवाताभ्यामसंस्थामनुबध्यते ॥ २४ ॥

शिर्योष्णमित्यादि निशानेकमपि प्राप्तिरुक्त्याद्विषेसोदर्य-
 मार्यं पुनरीदोष्यते । प्राय एवैनं कदाचिद्रूपोष्णमपि ऊर्ध्व-
 गत्य हेतुर्भवति, तथा शिर्योष्णमपि अधोगतत्वेति दर्शयति ।
 एव च निदानमागोनिर्देशे सति 'मार्गो दोषकुलश्च च निदानं
 प्रबन्धीत्येवं' इत्यत्र मागोर्नि पद्य पठित... .. । दृश्यमानो
 रूपोष्णमेव परं हेतुत्वात्पि शिर्योष्णं कदाचित् कारण
 भवति, शिर्यकृतस्य कस्योष्णभोगो भवति; एतन्पूर्वमेति
 चिन्तनीयम् । ऊर्ध्वं कस्योष्णमेतत्तादात्रपि प्राय एव-
 सेवन्मागमिकाद्ये हेतुः ॥ ३१ ॥ २४ ॥

अक्षीणयलमासस्य रक्षापेक्ष यद्वसतः ।
तदोषदण्डानुतिष्ठेद् नादो स्तम्भनमर्दति ॥ २५ ॥

गलप्रदं पूतिनस्य मूत्रछायेमरुचिं प्यरम् ।
मुलं घ्नीहानमानाह किलासं रुद्धमूत्रताम् ॥२६॥
कुष्ठान्यशंसि वीसर्पं वर्णनाशं भगन्वरम् ।
पुदीन्दिषोपरोधं च कुर्यात्स्तम्भितमादितः ॥२७॥
तस्मादुपेक्ष्य यत्निनो बलदोषविचारिणा ।
रक्तपित्तं प्रथमतः प्रवृद्धं सिद्धिमिच्छता ॥ २८ ॥

अथत इत्यनेन सतर्पणोत्थित दर्शयति । उल्लिख्यमिति प्रवरदु-
स्सुखम्, आमदोषाधितत्वात् । रक्तदोषविचारणेति यत्नं बलस्य
संप्रदयेत् हीनदोषस्य वा तदेव स्तम्भन कार्यम् ॥ २५-२८ ॥

प्रायेण हि समुत्क्रिष्टमामदोषाच्छरीरिणाम् ।
वृद्धिं प्रयाति पिच्छारुक्सात्तल्लहयमादितः ॥२९॥
मार्गां दोषानुबन्धं च निदानं प्रसमीक्ष्य च ।
लघ्वं रक्तपिच्छादौ तर्पणं वा प्रयोजयेत् ॥ ३० ॥

सप्रति लल्ल लघुनहेतुमाह—मार्गांमत्यादि । तत्रोर्ध्वमार्गं,
धामं पित्त, कफो दोष, स्निग्धोष्णं च निदानं लघुनप्रयोजकं;
तद्विरुद्धं तु मार्गादि भोजनरूपतर्पणप्रयोजकम् । तर्पयतीति
तर्पणमशनम् । तेन यवागतुर्पणं च प्राप्नुयुः । ये तु तर्पणश-
ब्देन सक्तुतर्पणमेव ध्रावयन्ति तेषां यवानुदानपक्षो न संयु-
हीत स्यात् ॥ २९ ॥ ३० ॥

हीनैरक्षन्वोशीरमुस्तर्पणैः शृतम् ।
केयले शृतशीतं वा द्याक्षौषं पिपासवे ॥ ३१ ॥
ऊर्ध्वेन तर्पणं पूर्वे पेषां पूर्वमधोगते ।
कालसास्यानुबन्धो दद्यात्प्रकृतिकल्पमिच्छ ॥३२॥
जलं पर्यज्जृम्हीकानभूकैः सपरुषकैः ।
शृतशीतं प्रयोक्तव्यं तर्पणार्थं सशर्करम् ॥ ३३ ॥
तर्पणं सघृतक्षौद्रं लाजाचूर्णं प्रदापयेत् ।
ऊर्ध्वं रक्तपित्तं तत् पीत काले व्यपोदति ॥ ३४ ॥
मन्दाग्नेरस्मत्सास्याय तत् साम्लमपि कल्पयेत् ।
दाडिमेरुमलकेरिघ्नान्मलार्थं यानुवापयेत् ॥ ३५ ॥

केवलमिति हीनैरादिहित, जलयेवैक केवलमौषधदेयिणे
पुरुषाय देयम् । पूर्वमिति पदेन पक्षादलक्षणाकारक निषेधवति ।
कालो हेमन्तादि, अनुबन्धो दोषानुबन्ध । प्रकृतिः स्वाभाविकी
द्रव्याणां गुणलक्षणवादिषा, कल्पन कल्प सस्कार इत्यर्थः ।
एतेन काल दोषानुबन्धं च ज्ञात्वा यस्य यत्नमात्रं द्रव्यं युक्तं
भवति तेन तर्पणं यवागूर्वा कार्येत्यर्थः । सर्जरादिना जलं पक्व-
प्रविधानेनैव कर्तव्यम् । एतच्च जलमत्र गुरुमप्यूर्ध्वेन कफ-
समुद्देश्य रक्तपित्तं यौगिकं भवति, रक्तपित्तव्याधिप्रखलीक-
त्वात् ॥ ३१-३५ ॥

शालिपट्टिकनीवारकोरूपप्रशान्तिकाः ।
श्यामाकश्च त्रिवहुश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम् ॥ ३६ ॥
मुद्गा मसूराश्चणकाः समकुष्ठान्दकीफलान् ।
प्रशस्ताः सूपयूषार्थं कल्पिता रक्तपित्तिनाम् ॥३७॥
पटोलनिम्बवेनाग्रशुद्धवेतसपल्लवाः ।
किराततिकर्कशाकं गण्डीरः सफटिल्लुकः ॥ ३८ ॥
कोविदारस्य पुष्पाणि काश्मर्यस्याथ शालमले ।
अध्रपानविधौ शाकं यच्चान्यद्रक्तपित्तनुत् ॥ ३९ ॥
शाकार्यं शाकसास्यानां तच्छुद्धं रक्तपित्तिनाम् ।
स्त्रिंशं वा सर्पिषा शृष्टं यूपवद्वा विपाचितम् ॥ ४० ॥
पारायतान् कपोतांश्च लाघान् रक्षाक्षयवकान् ।
शशान्कपिञ्जलानेणान्हरिणान्कालपुच्छकान् ॥४१॥
रक्तपित्ते हितान् विपाद्रसांस्तेषां प्रयोजयेत् ।
ईषदम्लाननम्लान्या घृतभृष्टान्सहार्करान् ॥ ४२ ॥
कफानुगे यूपशाकं दद्याद्वातानुगे रसम् ।
रक्तपित्तं यवागूनामतः कल्पः प्रवक्ष्यते ॥ ४३ ॥
पक्षोत्पलानां किञ्चुकः पूतिपर्णी त्रिपल्लुकाः ।
जले साध्या रसे तस्मिन्पेषा स्याद्रक्तपित्तिनाम् ४४
चन्दनोशीरलोभाणां रसे तद्रत्तं सनागरे ।
किराततिकर्कोशीरमुस्तानां तद्रवेयं च ॥ ४५ ॥
धातकीधन्वयासाम्बुविल्वानां वा रसे श्रुता ।
मसूरपूतिपर्ण्योर्वी स्थिरामुद्गरसेऽथ वा ॥ ४६ ॥
रसे दरेणुकानां वा सघृते सयलारसे ।
सिद्धाः पारायतादीनां रसे वा स्युः पृथक्पृथक् ४७
इत्युक्ता रक्तपित्तप्रः शीताः समधुर्हृताः ।
यवाग्वः कल्पन्वा जैषां कार्यं मांसरसेष्वपि ॥ ४८ ॥

शालिपट्टिकादिष्वग्रमाह । प्रशान्तिका जलमप्ये प्राप्नो भवति ।
त्रिवहुः कटु । कोरद्वस्य रक्तपित्तहेतुल निषादमापसूपादिषु-
कस्त्रैव मदित्रा निदाने प्रोक्तम्, अथ तु कपायमधुरलक्षणात्
कोरद्वः केवलं रक्तपित्तहर एवेतिह पठ्यते । एव गण्डीरोऽपि
निदाने गुणवौरीररूपदियुक्त एव हेतुत्वेनोक्तं, स तु केवलं
हित एव, किंवा श्लजजलजमेदेन गण्डीरो द्विविधः, तत्र हर्दि-
तवर्गपठितो यः स निदानं भवति, इतरस्तु जलजं शाकवर्गं
पठितो यः स हृत् कफप्रपिके रक्तपित्ते श्रेयः । यूपवद्वा विपा-
चितमिति यूपो यथा दाडिमास्यम्लद्रव्ययुक्तो जले विपाच्यते
तथाऽथमपीत्यर्थः, किंवा यूपयुक्तं यथा भवति तथा विपाचि-
तमित्यर्थः । रक्षाक्षयोक्तक । यूपश्च शाकं चेति यूपया-
कम् । रक्तपित्ते यवागूनामित्यादि ॥ ३६-४८ ॥

शशः सवास्तुकः शस्तो विषयने रक्तपित्तिनाम् ।
घातोल्बणे तित्तिरिः स्यादुद्गुररसे श्रुतः ॥ ४९ ॥

१ 'गण्डीर सफटिल्लुक' इति पा० ।

१ 'बलदोषी प्रवश्यता' इति पा० । २ 'पक्व' इति पा० ।
३ 'दाडिमास्यमलके' इति पा० ।

मयूरः शुद्धनिर्गुहे न्यग्रोधस्य च कुकुटः ।
रसे विरेचोत्पलादीनां वतकक्रकरा हितौ ॥ ५० ॥
तृण्यते तित्तकेः सिद्धं तृष्णाग्रे वा फलोदकम् ।
सिद्धं विदारिगन्धाधैर्येवा शृतशीतलम् ॥ ५१ ॥

आवस्थिक भोजनमाह—शश इत्यादि । अत्र शशः कृपा-
यत्नाद्रक्तपित्तद्वयो भवत्येव, विबन्धहरेण वास्तुकेन सत्त्ववत्या-
द्विषण्यहरोऽपि भवति । एवं तित्तिरिमयूरादयो यवपुष्पत्वेन
वातहरास्तथाऽपि रक्तपित्ते न हिता उष्णत्वेन, तदस्य तेषां
सामने उदुम्बररसादयो रक्तपित्तहरा विपुल्यन्ते, तथा सति
वाते रक्तपित्ते न प्रसिद्धि । प्रतिनियतसाधकद्वयोप्यन्त्यासात् धयो-
गमहिषैव कार्यकरा भवन्तीति ज्ञायते । न शशः कृपायोऽपि
विषण्ण करोति, वास्तुकचस्कारत्वाद्, न तित्तिरिमयूरादयो रक्त-
पित्तं कौपयन्ति, उदुम्बररसादिसस्कारात्, एव विपरीतफल-
सम्भवो नास्ति, संयोगशक्तेरित्यन्त्यासात् । वास्तुकरसे एव
शशस्य साधनप्रयोगः, इतरसाहचर्यात् । उक्तं हि—“विषयेषु
वास्तुकरसे शशः विषण्णे पुरीयत्” इति । सिद्धं विदारिगन्धाधै-
रिति शालिपर्णादिपत्रमूलघृतमुदकम् ॥ ४९-५१ ॥

हात्वा दोषाद्यनुपलो वलमाहृत्मेव च ।
जले पिपासवे दद्याद्विसेर्गद्विषणोऽपि वा ॥ ५२ ॥

सप्रति पानीयदानविषयप्रकारमाह—हात्वेत्यादि । दोषा-
विति वातकफौ, पित्तं तु नामकमेव नाशुचलम् । विसेर्गोऽपि
विरते, बावद्विचमिल्यर्थः । पशान्तरमाह—अल्पशोऽपि वा,
कोक लोकाभिर्यथ । अत्र यदि बलवान्निमि शरीरे च महत्पदा
विरस्यपर्यन्तं जले देयं, विषयेने तु पानीयं नातिषण्य, तेनाल्पतो
देयम् ॥ ५२ ॥

निदानं रक्तपित्तस्य यार्कचित्त्वं संप्रकाशितम् ।
जीविदारोग्यफामैस्तत्र सेव्यं रक्तपित्तमिः ॥ ५३ ॥

रक्तपित्तनिदानवर्जनायमाह—निदानमित्यादि ॥ ५३ ॥
इत्यध्यापनं निर्दिष्टं क्रमशो रक्तपित्तमुत् ।
क्षयते बहुदोषाणां कार्यं यलघतां च यत् ॥ ५४ ॥
अक्षीणबलमांसस्य यदा संतर्पणोत्थितम् ।
यदुदोर्ध्वं बलघतो रक्तपित्ते शरीरिणः ॥ ५५ ॥
काले संशोधनार्हस्य तद्वरेचिप्रयत्नम् ।
विरेचनेनोर्ध्वभागमधोगं यमनेन च ॥ ५६ ॥
त्रिघृतामभ्यां प्राग्गः फलान्पारम्प्यस्य वा ।
प्रायमाणां गवाक्ष्या वा भूलमाभलकानि वा ॥ ५७ ॥
विरेचनं प्रयुज्जीव प्रभूतमधुशर्करम् ।
रसः प्रशस्यते तेषां रक्तपित्तं विरोधतः ॥ ५८ ॥

वमनं मदनोन्मिषो मन्यः सशोद्रशर्करः ।
सशर्करं वा सलिलमिक्षूणां रस एव वा ॥ ५९ ॥
वत्सकस्य फलं मुक्तं मदनं मधुकं मधु ।
अधोवहे रक्तपित्ते वमनं परमुच्यते ॥ ६० ॥
ऊर्ध्वगे शुद्धकोष्ठस्य तर्पणादिः क्रमो हितः ।
अधोगते यवाग्यादिर्न चेत्स्यान्मादतो बली ॥ ६१ ॥

वक्ष्यते इत्यादिना संशोधनानि प्रधानमेवमन्त्यादुच्यन्ते ।
अक्षीणबलमांससेवनेन सहजा यत्नादानिरूप्यते, यत्नत इत्यनेन
काष्ठकृत बलमुच्यते । काले संशोधनयोगैऽनलुपणाशीतकाले ।
निरुद्धवमिति क्रियाविरोधणं, किंवा रक्तपित्तविरोधणम् । विरे-
चनेनोर्ध्वभागमित्यादिना अनुलोमहरणं रक्तपित्ते विरोधयति ।
उक्तं च—“प्रक्षिप्तमार्गं च हरणं रक्तपित्ते विधीयते” (नि. अ. १)
इति । रक्तपित्ते विरोधत इत्यनेन रक्तपित्तादन्त्येन फलद-
वोऽप्येषा भवति । वमनमिति वमनकारको योगो वमनमु-
च्यते । मदनस्य दोषाद्यपेक्षया कर्वादिना मात्रा कल्पे वक्ष्य-
माणा भवेत् । सशर्करं सलिले तपेधुरते मदनयोगादेव वमन-
कर्तृत्वं हेयम् । अधोवहे ह्यस्यैव शुद्धकोष्ठस्य विरोधयति ।
न चेत्स्यान्मादतो बलीत्यनेन यदि मादतो बली स्यात्तदा
मासोदर एव देय इति उच्येत विधिं सूचयति ॥ ५९-६१ ॥

यलमांसपरीक्षीणं शोकभाराद्यकथितम् ।
ज्वलनादिलसंतप्तमन्यैर्वा क्षीणमामयैः ॥ ६२ ॥
गर्भिणीं स्वयिरं बालं कृशाप्यप्रमिताशनम् ।
अवम्यमविरेच्यं वा यं पश्येद्रक्तपित्तनिम् ॥ ६३ ॥
शोथेयं सातुबन्धं वा तस्य संशमनी क्रिया ।
शस्यते रक्तपित्तस्य परं साऽथ प्रवक्ष्यते ॥ ६४ ॥
अटक्पकमृद्धीकापय्याकाथः सशर्करः ।
मधुमिश्रः भ्यासकासरक्तपित्तनियहणः ॥ ६५ ॥
अटक्पकनियुद्धे त्रियङ्गं मृत्पिपाजने ।
विनीय लोभं शौद्धं च रक्तपित्तहर पिषेत् ॥ ६६ ॥
पक्वं पक्वकिञ्चनं दूयो वास्तुकनुपलम् ।
नागपुण्यं च लोभं च तेनेय विधिना पिषेत् ॥ ६७ ॥
प्रयौण्डरीकं मधुकं मधु चाभ्यशठसे ।
गवासाभृङ्गरजसोमूलं वा गोशठद्रसे ॥ ६८ ॥
विनीय रक्तपित्तं पेयं साचण्डुलाशुना ।
शुकं वा मधुसर्पिभ्यां लिङ्गाद्रोभ्यश्रुतम् ॥ ६९ ॥
छदिरस्य त्रियङ्गं कोविदारस्य शास्मलेः ।
पुष्पनूपांनि मधुना सिद्यान्ना रक्तपित्तिकः ॥ ७० ॥
शृङ्गाटकानां लाजानां मुत्तापज्ज्वलोत्पि ।
लिङ्गाधूपांनि मधुना पश्यानां केशरस्य च ॥ ७१ ॥

१ 'विरोधयतीनां' इति पा० । २ 'शृतशीतमपि वा' इति
पा० । ३ 'मधुको वा' इति पा० ।

१ 'अधोवहे रक्तपित्ते तु' इति पा० ।

वैद्यारिभिः सह स्थितं जलं वैद्यारिजलं हेयम् । उष्णीरेखाद्यौ
पीतकणायै प्रसाद इति प्रथमं जलं प्राञ्जम् । श्रियद्गन्दावन-
भयमुष्णीरम् । घृतपलादमितेन घृतप्रसादोऽप्यनन्तरं प्रक्षेप्यः
एवं यष्टिकाप्रयोगेऽपि ॥ ८० ॥ ८१ ॥

कपाययोगैर्गर्वविधैर्यथोक्तै-
र्द्वैतऽनले श्लेष्मणि निर्जिते च ।
यद्रूपपित्तं प्रशमं न याति
तत्रानिलः स्यादनु तत्र कार्यम् ॥ ८२ ॥

तत्रानिलः स्वादिति तत्र बलवान् वातः स्यात् ॥ ८२ ॥

छाये पयः स्यात् परमं प्रयोजे
गव्यं शृतं पञ्चगुणे जले वा ।
सर्वार्कं साक्षिकसंश्रुतं
विदारिगन्धादिगणैः शृतं वा ॥ ८३ ॥

प्राक्षाशृतं नागरकैः शृतं वा
बलाशृतं गोक्षुरकैः शृतं वा ।
सजीवकं सर्पभक्तं ससर्पिः
पयः प्रयोज्यं सितया शृतं वा ॥ ८४ ॥
शतावरीगोक्षुरकैः शृतं वा
शृतं पयो वाऽप्यथ पर्णिणीभिः ।
रक्तं निहन्त्याशु विशेषतस्तु
यन्मूत्रमार्गात् सज्जं प्रयाति ॥ ८५ ॥

विशेषतो विट्पयसंप्रवृत्ते
पयो मत्तं मोक्षरसेन सिद्धम् ।
घटावरोहैर्घटशुद्धैर्वा
हीधेरनीलोत्पलनागरैर्वा ॥ ८६ ॥

कपाययोगान् पयसा पुरा वा
पीत्याऽनु चापात् पयसेव चालीन् ।
कपाययोगैर्यथा विपक्व-
मेतैः पिबेत् सर्पिततिष्ठे च ॥ ८७ ॥
वासां सद्यानां सपलाशमूलां
कृत्वा कपायं कुसुमानि चास्याः ।
प्रदाय कल्कं विपचेद्भूतं तत्
सक्षौद्रमाश्वेयं निहन्ति रक्तम् ॥ ८८ ॥

इति वासापृतम् ।

प्रयोग इति अभ्यासे । सजीवकमित्यादौ सजीवकं सर्वभक्तं
च शृतं यत् पयस्तत् ससर्पिलया सितया च युक्तं प्रयोज्यं
पेयमिति हेयम् । पर्णिन्यः पर्णिनीचतुष्टयम् । बटशुद्धा अविकलि-
तनवटप्रसवः । कपाययोगानिति अटक्यकापीन् कस्तीहत्यान्
पयसा पीत्येत्तर्यः । एतेरिति वक्ष्यमाणैः किंवा एतेरेव कपा-
य. सं. ५५

ययोर्गव्यायोग्यतया सर्पिः साधनीयम् । अतिघने इत्यतिमात्र-
रूपपित्तमुतौ । आर्वाया एव वासाया पिधानादुक्तमनाश्रु हेतुष्वप्यम् ।
वासाकुसुमकल्के च केचित् पुष्पकल्कस्यातीव बाहुल्यं भवतीति
कृत्वा प्रत्ये पृथे चतुष्पलं पुष्पकल्कं वदन्ति । सक्षौद्रमिति वचनेन
शृवात् पादिकत्वं तन्नान्तरप्रत्ययज्ञेयम् ; तर्कं हि—“क्षेद्यादः
स्युतः कल्कः कल्कवन्मधुकारैः” इति । अमिवेदोऽप्युक्तं—
“मात्रा क्षेद्रपृतानां च क्षेद्रकायेषु पूर्ववत्” इति ; पूर्ववदिति
पादिका ॥ ८३-८८ ॥

पलाशवृन्तस्वरसेन सिद्धं
तस्यैव कल्केन मधुद्रवणे ।
लिह्याशुतं वस्सककल्कसिद्धं
तद्वत् समक्षोत्पललोघसिद्धम् ॥ ८९ ॥

स्यान्नायमराणाविधिरेव पय
सोऽनुभवे चैव पटोलपये ।
सर्पाणि पित्तज्वरनाशनानि
सर्पाणि शस्तानि च रक्तपित्ते ॥ ९० ॥

मधुद्रवेति पादिकेन मधुना इवीकृतम् । प्रायमाणाया एवं
सर्पिः पूर्ववत् पक्वस्यम् ; उद्गुम्बरपटोलपद्माभ्यां वापरम् ।
पित्तज्वरनाशनानीत्यनेन सकलचिकित्सितवाक्यानि पित्तज्वर-
हराणि हेयानि, ज्वरचिकित्सिते तु प्रुतानि जीर्णज्वरहन्तृ-
चोक्तानि न पित्तज्वरहन्तृतया ; अन्ये तु यान्येव जीर्णज्वर-
हराणि प्रुतानि तान्येव पित्तज्वरहराणि भवन्ति, तेषां तु ‘कष-
येज’ (चि. अ. ३) इत्यादिना ज्वरविषयतया समानत्वेन
निर्दिष्टं पित्तविषयत्वम् । प्रदेष्टान्तरेऽपि ‘बले हृद्यग्रे साध्यं
प्रायमाणाचतुःपलम्’ इत्यादि यावत् ‘पित्तरक्तभवं गुह्यं विषयं
पैतिकं ज्वरम्’ (चि. अ. ५) इति, तथा ‘प्रायग्निका’ इत्यादि
यावत् ‘वातरके क्षतक्षीये विषयं पैतिकं ज्वरे’ (चि. अ. ३१)
इत्यादीनि सकलचिकित्सिते पठितानि पित्तज्वरहरप्रुतानि
कर्वन्त्यानि ॥ ८९ ॥ ९० ॥

अभ्यङ्गयोगाः परिपेचनानि
सेकाचमादाः शयनानि घेदम् ।
शीतो विविर्दस्तिविधानमार्ग्यं
पित्तन्वरे यत् प्रशमाय दिष्टम् ॥ ९१ ॥
तद्रूपपित्ते निरितलेन कार्यं
कालं च माघां च पुरा समीक्ष्य ।
सर्पिर्गुहा ये च दिताः हस्तेभ्य-
स्ते रक्तपित्ते शमयन्ति सद्यः ॥ ९२ ॥

अभ्यङ्गयोगा इत्यादिना सर्वे ये दाहगराह उपपाः पित्त-
ज्वरप्रशमनकल्केन तावद्विदधति ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

कफानुबन्धे यधिरे सपित्ते
कण्ठगतते स्याद्वधिते प्रयोगः ।

युक्तस्य युक्त्या मधुसर्पिषोश्च
क्षारस्य चैवोत्पलनालजस्य ॥ ९३ ॥
मृणालपद्मोत्पलकेशाराणां
तथा पलाशस्य तथा म्रियङ्गोः ।
तथा मधूकस्य तथाऽऽसनस्य
क्षाराः प्रयोज्या विधिर्नैव तेन ॥ ९४ ॥

हृषिरे सपिते इति रक्षपिते । युक्त्या युक्त्येति मान्या
युक्तस्य क्षारस्य प्रयोगः ; युक्तिसन्देशेन मान्यावचनः (कस्तूरार्क-
प्रतिपादकः) । यदपि क्षारलीक्ष्य उक्तस्योऽपि कण्ठस्य-
कफविषयनार्थमुत्पलनालादिकृतगुणतुविधानात् क्षारो दीयत
एव रक्षपिते, रक्षपितद्वत्प्रयोगादुत्पलनालादिक्षारो भवेत्तत्र
रक्षपितक्षरः, येन सीरुणामि द्रव्यानि परित्यज्योत्पलनाल-
दीन्येव क्षारार्थमाह । ननु, उत्पलदीनममिदाहृच्छीतत्वमप-
यालेव, उक्तं च वार्तिके क्षारसामिदत्तेन-‘शीतं जहति भृषिष्ठं
दग्धं सपदि क्षौमताम्’ इति चेदुद्यो हि भस्मन्यपि गुणोदन
इति ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

शतावरीदादिमत्तिन्तिन्तीकं
काकोलिमेदे मधुकं सिदारीम् ।
पिष्ट्वा च मूलं फलपूरकस्य
घृतं पचेत् क्षीरचतुर्गुणं घृ ॥ ९५ ॥
कासञ्जराताद्विषयन्धमूलं
तद्रूपिष्ठं च घृतं निहन्त्यात् ।
यत् पञ्चमूलैरप पञ्चमिर्वा
सिद्धं घृतं तच्च तद्वर्धकारि ॥ ९६ ॥

इति शतावरीदिघृतम् ।

फलपूरको बीजपूरकः । पक्ष पक्षमूलानि रसायनोक्तानि ।
वर्धयकोलीयन्तरोक्तशतावरीदिघृतानुसारि ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

कपाययोगा य इहोपदिष्टा-
स्ते चावपीडे भिषजा प्रयोज्याः ।
घ्राणात् मृत्तं कषिरे सपितं
यदा भवेतिः स्रुतदुष्टदोषम् ॥ ९७ ॥
रक्तं प्रदुष्टे हावपीडवन्धे
दुष्टप्रतिद्वयायशिरोविकाराः ।
रक्तं सपुं कुणपक्षे गन्धः
स्याद् घ्राणादाशः कृमयश्च दुष्टाः ॥ ९८ ॥
नीलोत्पलं गैरिकशङ्खयुक्तं
सचन्दनं स्यात् सिताजलेन ।
नस्य तथाऽऽप्रास्थिरसः समन्ता
सपातकीमोचरसः सलोधः ॥ ९९ ॥

प्राक्षारसस्येक्षुरसस्य नस्यं
क्षीरस्य दूचांस्वरसस्य चैव ।
यवासमूलानि पलाण्डुमूलं
नस्यं तथा दाडिमपुष्पतोयम् ॥ १०० ॥
म्रियालतेलं मधुकं पयश्च
सिद्धं घृतं माहिपमाजिकं वा ।
आम्रास्थिपूर्वः पयसा च नस्यं
ससातिवैः स्यात् कमलोत्पलैश्च ॥ १०१ ॥

प्राणप्रवृत्तरक्षपित्तविकृतिरितमाह—कपाययोगा इत्यादि ।
कपाययोगा इति उशीरस्त्रागोयकेत्यादिना ये कपाययोगा उ-
च्यन्ते प्राणप्रवृत्ते रक्षपिते प्रदेयाः । अवपीडश्च इत्यमापोषितं
कृत्वा पीडयित्वा रक्तो दीयते यः स उच्यते ; अयं च निःसृते
रक्तदोषे सति देयः ; विपर्यये दोषमाह—रक्त इत्यादि । सिता-
जलेनेति शर्कराजलेन, नीलोत्पलादीनि कस्कीकृत्य अवपीडो
देयः । म्रियालतेलमिलातौ मधुककलेन पयसा द्वयेण सार्प्य
म्रियालतेलं घृतं माहिपमाजं वा । आम्रास्थिपूर्वैरेति ‘नस्यं
तथाऽऽप्रास्थिरसः समन्ता’ इत्यादियोगोक्तं, क्षारिष्यकमलोत्-
पलानि च कल्का, पयो इव इति हेतुम् ॥ ९७-१०१ ॥

भद्रधियं लोहितचन्दनं च
प्रपौण्डरीकं कमलोत्पले च ।
उशीरवान्नीरजलं मृणालं
सहस्रवीर्यां मधुकं पयस्या ॥ १०२ ॥
शालीक्ष्ममूलानि यवासगुण्ड्रा-
मूलं नलानां कुशकाशयोश्च ।
कुसुमन्दनं शैबलमप्यनन्ता
कालानुसार्यां तृणमूलसृष्टिः ॥ १०३ ॥
मूलानि पुष्पाणि च वारिजानां
प्रलेपनं पुष्करिणीसृष्टिः ।
उदुम्बराश्वत्थमधूकलोध्राः
कपायवृक्षाः शिशिराश्च सर्वे ॥ १०४ ॥
प्रदेहकल्पे परिपेचने च
तथाऽऽयसाहे घृततैलसिद्धौ ।
रक्तस्य मित्तस्य च शान्तिमिच्छन्
भद्रधियादीनि भिषक् प्रयुज्यात् ॥ १०५ ॥
धाराण्डं भूमिगृहं सुशीतं
वनं च रम्यं जलवातशीतम् ।
वैदूर्यमुकामणिभाजनानां
स्पर्शाश्च दाहे शिथिराम्बुशीताः ॥ १०६ ॥
पद्मानि पुष्पाणि च वारिजानां
क्षौमं च शीतं कदलीदलानि ।
मृच्छादनार्यं शयनासनानां
पद्मोत्पलानां च दलाः प्रशस्ताः ॥ १०७ ॥

प्रियङ्गुकाचन्दनरूपितानां
स्पर्शाः प्रियाणां च वराङ्गनानाम् ।
दाहे प्रशस्ताः सजलाः सुशीताः
पद्मोत्पलानां च कलापवाताः ॥ १०८ ॥
सरिङ्गदानां हिमपद्मीणां
चन्द्रीदयानां कमलाकराणाम् ।
मनोऽनुकूलाः शिशिराश्च सर्वाः
कथाः सरकं शमयन्ति पित्तम् ॥ १०९ ॥

भद्रप्रियादीनि प्रलेपादमाह । वानीरमुसीरमेद एव सुग-
न्धिमूलम् । कालानुसार्यां शीतलम् । शिशिराश्च सर्वे इत्यन्तेन
लेपविधानम् । पद्मोत्पलानां च कलापवाता इति पद्मोत्पलस-
मूद्रकृतवाता इत्यर्थः ॥ १०८-१०९ ॥

तत्र स्तोत्री ।

हेतुं वृद्धिं संज्ञां स्थानं छिद्रं पृथक् प्रदुष्टस्य ।
मागीं साध्यमसाध्यं याप्यं कार्यक्रमं चैव ॥ ११० ॥
पानाग्रमिष्टमेव च चर्यं संशोधनं च शमनं च ।
गुहककाम्ययाचधिकित्सिते रक्पित्तस्य ॥ १११ ॥

हेतुमिष्टादिनाऽध्यायार्थसंग्रहो व्यक्त एव ॥ ११० ॥ १११ ॥

इत्यप्रियेशकृते तत्रैव चरकप्रतिसंस्कृते चि-
कित्सितस्थाने रक्पित्तचिकित्सितं
नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तकृतायामाधुर्बेदपीपिकायां चरकतात्पर्य-
टीकायां चिकित्सास्थाने रक्पित्तचिकित्सितं नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो गुहमचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति इ स्माद् भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

निदानोक्तकामानुरोधाद्रक्पित्तमनु गुहमचिकित्सितं ब्रूते
॥ १ ॥ २ ॥

सर्वप्रजानां पितृवच्छरण्यः

पुनर्वसुभूतमविष्यदीशः ।

चिकित्सितं गुहमनियर्हणार्थं

प्रोवाच सिद्धं यदतां चरिष्ठः ॥ ३ ॥

सर्वप्रजानामिष्टादिनां गुरोः स्तुतिर्धर्मजनकतया तपोत्तर-
प्रत्यश्चक्षेयतया । भूते भविष्ये चाभ्याहृतज्ञानतया प्रयुषेण
भवतीति भूतमविष्यदीशः । सिद्धमिति साम्याम्यनिवारि
सर्वमेव चिकित्सितं यद्यपि सिद्धमेव रक्तम्यं, तथाऽप्यत्र प्रक-
रणे खुल्यं सिद्धमेव हेतुम् ॥ ३ ॥

विदूषेभ्यश्चातिपरिज्ञादा

तैरेव वृद्धेः परिपोडनाद्वा ।

वेगेरुदीर्घैर्विहृतैरधो वा

वाह्याभिघातैरतिपीडनैर्वा ॥ ४ ॥

रुक्षात्रपानैरतिसेवितैर्वा

शोकेन मिथ्याप्रतिकर्मणा वा ।

विचेष्टितैर्वा विपमार्तिमात्रैः

कोष्ठे प्रकोपं समुपैति वायुः ॥ ५ ॥

अथ यद्यपि निदाने एव गुहमस्य हेतुकथनान्मुच्यते, तथाऽपि
प्रकरणवशात् पुनस्तान्यभिधीयन्ते; निदानोक्तद्विचोपथ कथि-
तुष्यते । निदाने वायोरेव कोपेन वृद्धेर्हेतुमिष्टावरणमुक्तम्,
अतिपीडनैर्वैद्यनेन वदेवोच्यते । तैरेवेति ह स्वेभ्यःपित्तैः । मिथ्या-
प्रतिकर्म मिथ्याकृतं इत्यनादिकं पञ्चकर्म ॥ ४ ॥ ५ ॥

कफं च पित्तं च स दुष्टवायुः

रुद्व्य मार्गान् विनिबद्ध्य ताभ्याम् ।

इष्टाभिप्राभ्यां वृत्त्यस्तिशूलं

करोत्यधो याति न ध्वजमार्गः ॥ ६ ॥

पकाशये पित्तकफाशये वा

स्थितः स्वतन्त्रः परसंश्रयो वा ।

स्पर्शोपलभ्यः परिपिण्डितत्वा-

हृन्मो यथादोषमुपैति नाम ॥ ७ ॥

कफं च पित्तं चैलादिना संग्रतिमाह । इयं च शोभितजगु-
हमभ्यतिरेकत्वा चतुर्णां सप्रतिः । तत्र कफं च पित्तं वेति
कदाचित् पित्तं कदाचित् कफः (कदाचिद्वचनमपि) । तत्र कफजे
स्वतन्त्रो वृद्धः कफः, पित्तजे सहैतुवृद्धं स्वतन्त्रं पित्तं, वक्षिपाते
च यथोक्तगुणी पित्तकफौ, उद्व्य वायुः गुल्मं करोति; वातगुल्मे
तु स्वतन्त्रः प्रदुषितो वायुः प्रकृतिस्त्वा पित्तकफासुद्व्य गुल्मं
करोतीति हेतुम् । मार्गानिचूर्णपरिक्षेपमार्गान् । अधो न
पायीत्यन चकारो दुष्टनिर्दिष्टः, तेनोर्ध्वं न याति दिव्यं च
न यातीति हेतुम् । किंवा वायोः कोष्ठस्याधोगमनमेव प्रायो
भवति, तेन तक्षिपेयः साक्षादुक्तः, इतरन्तर्गमननिषेधस्तु
समानन्यायतया लभ्यते । पकाशये इति पित्ताशयामाशय-
शोरशोभागे एव । स्वतन्त्र इति पातगुल्मे, परसंश्रय इति
पकाशये । पित्तकफप्रश्रयोः कफजः पित्तको निवयगुल्मश्च
परसंश्रयो भवतीति हेतुम् । परिपिण्डितत्वाहृन्म इत्यनेन
यथा अज्ञा अपि उदायमुद्गादौ सघातेनावस्थिते गुहमे इति
व्यपदिशन्ति, तथेहापि सघातेनावस्थानाद्वन्नेलनिधानं प्राप्नो-
ति । यथादोषमिति यथोक्तत्वं दोषम् । नामेति च संज्ञा, वात-
जोऽयं पित्तजोऽयमिष्टादिश्च ॥ ६ ॥ ७ ॥

१ 'स दूषितत्वा प्रोदु' इति पा० ।

वस्तौ च नाभ्यां हृदि पार्श्वयोर्वा
स्थानानि गुल्मस्य भवन्ति पञ्च ।

गुल्मस्थानान्याह—वस्तविस्रादि । वस्तौ नाभ्यां हृदि पार्श्व-
योर्वा गुल्मस्य पञ्च स्थानानि भवन्ति । यद्यपि वस्त्यादीनि
पञ्चैव, तथाऽपि पञ्चप्रदण्डमधिकस्थाननिषेधार्थम् । रौधिरस्यापि
गुल्मस्य गर्भाशयपार्श्वस्थितत्वेन पार्श्वे एवाशये भवतः । अन्येषां
रौधिरस्यतिरिक्तानामेतत्, पञ्चस्थानत्वं, रौधिरस्य ॥ गर्भाशय
एव विविष्टं स्थानं भवति ॥—

पञ्चात्मकस्य प्रभवे तु तस्य
वक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितं च ॥ ८ ॥

रूक्षाग्रपात्रे विपन्नातिमानं
विचेष्टितं वेगविनिग्रहश्च ।

शोकोऽभिघातोऽतिमलक्षयश्च
निरक्षता चानिलगुदमहेतुः ॥ ९ ॥

यः स्थानसंस्थानरुजां विकल्पं
मिथ्यातसङ्गं गलवक्रशीपम् ।
इषावाकृत्यं शिशिरज्वरं च
हृत्कुक्षिपार्श्वसंश्लिरोरुजं च ॥ १० ॥

फरोति जीर्णैऽभ्यधिकं प्रकोपं
भुक्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च ।
याताव स गुल्मो न च तत्र कलं
कपायतिकं कटु चोपशोते ॥ ११ ॥

संप्रति दृष्टव्येन हेतुविश्लिष्टिस्तामिधानं प्रतिबानीते—
पञ्चात्मकस्यैवादि । पञ्चात्मकस्य पञ्चस्वरूपस्य । प्रमथस्वस्वा-
रिति प्रभवः कारणं; कारणानि पञ्च वातपित्तकफसहिपात-
रूपाणि । विषमलक्षित्वं स्थानं वस्त्यादि, संस्थानमाकृतिः,
रूपा पीडा, एषां विषयः क्षणे क्षणेऽन्यथात्वम् । शिशिरज्वरः
शीतज्वरः । करोतीति पूर्वेण संबध्यते । जीर्णैऽभ्यधिकं प्रकोपं
समुपैति यश्च । न चोपशोते इति न मुञ्चं जनयति ॥ ८-११ ॥

कटुमूलवीक्ष्णोष्णविदाहिकृद्-
क्रोधातिमद्यार्कदुताशस्त्रेया ।
आमामिघातो रूधिरं च दुष्टं
पैतृस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥ १२ ॥
ज्वरः पिपात्ता यदनाङ्गरागः
शूलं महज्जीर्यति मोजने च ।
स्वेदो विदाहो मणपयश्च गुल्मः
स्पृष्टांसहः पैतृफगुल्मरूपम् ॥ १३ ॥

कटुमूलादिना पित्तगुल्ममाह । आमामिघातजन्येनामामि-
घातः पित्तजनको ज्वरः । रूधिरं च दुष्टमित्यनेन दुष्टरूधिरा-
न्मद्यभूतस्य पित्तस्य जन्म दर्शयति ॥ १२ ॥ १३ ॥

शीतं शुक्र स्निग्धमचेष्टनं च
संपूर्णं प्रस्रवणं दिवा च ।
गुल्मस्य हेतुः कफसंभवस्य
सर्वस्तु दिष्टो निचयात्मकस्य ॥ १४ ॥

शीतमिस्त्रादिना कफगुल्महेतुलक्षणकथनम् । अत्रान्तरे
हेतुत्रयकथनावसाने दोषत्रयमेतकस्य कार्यमाह—सर्वस्तु दुष्टो
निचयात्मकस्त्विति ।—निचयात्मका घानिपादिकः । घाति-
पादिकश्च निचयस्वरूपगुल्मजन्यतया व्यपदेशेन विवृतिविषय-
समवायात् संयोगमहिम्ना च दर्शयति ॥ १४ ॥

सौमित्रशीतज्वरगात्रसाह-
दृष्टासकासावन्तिगौरवाणि ।
शीतं रुग्ण्य कठिनाग्रतत्वं
गुल्मस्य रूपानि कफात्मकस्य ॥ १५ ॥

शौल्यादिकं निचयगुल्ममभिधाय प्रकृतक्षेपगुल्मलक्षण-
माह—सौमित्रेत्यादि ॥ १५ ॥

निमित्तलिङ्गान्युपलभ्य गुल्मे
त्रिदोषजे दोषयत्नायलं च ।
व्यामिश्रलिङ्गानपरांस्तु गुल्मां-
लीनादिशोदोषयकस्वपार्थम् ॥ १६ ॥

त्रिदोषजगुल्महेतुविश्लिष्टिदोषार्थमाह—निमित्तैत्यादि । शोष-
वत्तावत् चेत्यनेनैकोत्पन्नं द्वन्द्वं ग्राहयति । त्रीनिति च
वातपित्तकफपित्तकफजवातक्षेपमात्रं । औषधकल्पनार्थमित्यनेन
प्रकृतिसमसमवायत्वात् स्वविलक्षणकार्याकर्तृतया प्रत्येकदोषे
द्वन्द्वजगुल्मा समितिषिष्टा एव, प्रत्येकदोषविक्रित्तानिष्येन
विक्रित्या इत्येतस्मात्प्रदर्शनार्थं तेषामभिधानम् । एतेनाग्नेह-
रीशोक्षपथसंस्थानिरोधोऽपि न भवति, द्वान्द्विजगुल्मनैदस्याप्र-
तीकत्वात्; सहिपातगुल्मे तु प्रत्येकदोषजलक्षणादतिरिक्तानि
लक्षणानि तत्रप्रभावस्थाप्यत्वादित्येकस्य एवेति युक्तं तस्य
वेदेनोपादानम् । ज्वरेऽपि द्वन्द्वजगुल्मां दृष्टव्यमप्यनेन
द्वान्द्वित्वं युक्तमिति ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

महारुजं दाहपरीतमदम-
दनोपतं शीघ्रविदाहं वाक्चणम् ।
मनःशरीराग्निप्रलापहारीणं
त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥ १७ ॥

महारुजमिस्त्रादिना सहिपातजन्यमन्यामाह । केचिदेत-
न्नमस्यतिरिक्तलक्षणान्तु यः प्रत्येकदोषजोऽर्धसंघर्षमात्रमक्षयः
प्रकृतिसमसमवायसहिपातजन्यः स दाह्य एव गुल्म इति
वदन्ति ॥ १७ ॥

ऋतावनादारतया भयेन
चिरक्षणेर्वैगविनिग्रहेश्च ।
संस्तम्भनोल्लेखनयोनिदोषै-
र्गुल्मः स्त्रियं रक्तप्रयोऽभ्युपैति ॥ १८ ॥
यः स्पन्दते पिण्डित एव नग्नै-
श्चिरात् सद्यः समगर्भलिङ्गः ।
स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो
मासे स्थीते दशमे चिकित्स्यः ॥ १९ ॥

ऋतावित्यादिना घोषितगुल्ममाह । ऋताविति पुष्पदर्शनमाह ।
त्रियमित्यनेन कुमारीमतिशब्दाच्च निषेधयति । पिण्डित एवेति
गर्भस्त्वग्नेः स्पन्दते । समगर्भलिङ्ग इति स्तनपीनत्वादि गर्भ-
समानं लिङ्गं भवति । स्त्रीभव एवेति पुरुषस्य गुल्मोत्पत्तिं निषे-
धयति । मासे स्थीते दशमे चिकित्स्य इति प्रभावाद्दशममासा-
तिक्रम एवास्य दुष्टा चिकित्सा भवति, अर्वाङ्क चिकित्सायां तु
घोषितातिश्रुतिगर्भाशयोपधातादि स्यात् । यदुच्यते-गर्भसमा-
नलिङ्गवैनास्य दशममासादूर्ध्वं हस्तिरग्न्यावधारणे भवति, तैना-
सौचित्यकिंसाऽत्र नोक्तैः, तत्र, दशममासातिक्रमेणापि गर्भाव-
स्थानदर्शनात् । उक्तं हि—‘पुष्टे यदा गर्भगणैरपि स्यात्’ (धा.
अ. २) तथा सपिण्डितत्वं गर्भलक्षणाद्विरुद्धलक्षणमुक्तं; तेन
दशममासादर्वागपि घोषितगुल्मावधारणं भवत्येव; तस्मात्
पूर्वोक्तमेव साधु ॥ १८ ॥ १९ ॥

क्रियाक्रममतः सिद्धं गुल्मिनां गुल्मनाशनम् ।
प्रचक्ष्याम्यत ऊर्ध्वं च योगान् गुल्मनिवर्हणान् २०
रुक्षध्यायामजे गुल्मं घातिकं तीमयेदन्म् ।
यद्धविष्मादतं केहेरादितः समुपाचरेत् ॥ २१ ॥
भोजनाभ्यञ्जनैः पानैर्निरुद्धैः सानुवासनैः ।
जिग्घस्य भिपजा खेदः कर्तव्यो गुल्मशान्तये ॥ २२ ॥
ज्ञातसां मार्दवं कृत्या जित्वा मारुतमुत्थयन्म् ।
मित्वा विमर्धं जिग्घस्य खेदो गुल्ममपोहति ॥ २३ ॥
केहपानं हितं गुल्मे विशेषेणोप्येनाभिजे ।
पक्वाशयगते यस्तिरुभयं जठराधये ॥ २४ ॥
हीतेऽग्नौ घातिके गुल्मे विषग्धेऽनिलयचंचोः ।
बृंहणान्यध्रपानानि जिग्घोष्णानि प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥
पुनः पुनः केहपानं निरुद्धाः सानुवासनाः ।
प्रयोज्या घातगुल्मेपु कफपित्तानुरक्षिणा ॥ २६ ॥

अत ऊर्ध्वमिति किंनकमाध्रिपानादुत्तरम् । केहेरिति चतु-
र्धिरपि केहेः । केहोपशोणानाह—भोजनेत्यादि । विशेषेणैति
यत्नेन न सर्वं सर्वत्र; विशेषतस्तु केहपानं नामैरुष्यं जाते
गुल्मे । पक्वाशयगत इति पक्वाशयसगतोभोगे । यद्विरिति
निरुद्धोऽनुपाचरणं च । जठराधम इति नाभियगे नाभिसाधयेत्येते
च । उभयमिति केहवर्त्ता । घातगुल्मेऽपि वचनाद्वातप्रधानेषु

गुल्मेष्वपि यत्नेन कर्तव्यं दर्शयति । उक्तं हि ‘गुल्मनाम-
निलशान्तिरुपायैः’ (नि. अ. ३) इत्यादि । कफपित्तादुरक्षि-
णेति तथा खेदः कर्तव्यो यथा कफपित्ते न वर्धते ॥ २०-२६ ॥

कफो वाते जितप्राये पित्तं शोणितमेव वा ।
यदि कुप्यति वा तस्य क्रियमाणे चिकित्सिते ॥ २७ ॥
यथोत्त्वणस्य दोषस्य तत्र कार्यं भिपञ्जितम् ।
आदावन्ते च मध्ये च मारुतं परिरक्षता ॥ २८ ॥

घातचिकित्सायां बृद्धकफपित्तरक्तचिकित्सायाह—कफो वाते
इत्यादि । जितप्राय इति वचनात् कफपित्तादौ वातो यथा
जितप्रायो भवति तथा घातचिकित्सा कार्या । यथोत्त्वणस्येति
घातचिकित्सायां य उन्मणां दोषो भवति कफादिः, तस्य चिकित्सा
कर्तव्या । तस्यामपि चिकित्सायां घातश्चिद्विषया न भवति
तथा कर्तव्यमिति दर्शयन्नाह—आदावित्यादि ॥ २७ ॥ २८ ॥

घातगुल्मे कफो बृद्धो हृत्पाऽग्निमरुचिं यदि ।
हृत्पासं गौरयं तन्म्रां जनयेदुत्तिष्ठेत्तु तम् ॥ २९ ॥
शूलानाहवियन्धेषु गुल्मे घातकफोत्थणे ।
यतयो गुटिकाभ्रूण कफपातहरं हितम् ॥ ३० ॥
पित्तं वा यदि संबृद्धं संतापं घातगुल्मिनः ।
कुर्याद्विरेच्यः स भवेत्संवेदिरानुलोमिकैः ॥ ३१ ॥

गुल्मे यद्यपि वमनं निषिद्धं, तथाऽप्यवस्थायां वमनं तदप-
चाररूपं दर्शयन्नाह—घातगुल्मे इत्यादि । वतय इति कल-
वतयः । आनुलोमिकैरेति वचनेन क्षीमविरेचनं घातकोपनं
निषेधयति ॥ २९-३१ ॥

गुल्मो यद्यनिलादीनां कृते सम्यग्भिपञ्जिते ।
न प्रशाम्यति रक्तस्य सोऽप्यसेकात् प्रशाम्यति ३२

रक्तसारणं गुल्मप्रदेष्टे एव ग्राहिना रक्ताभिधानत्वाद्-
न्मस्य; वातुतिराग्धयेन रक्तसारणं गुल्मस्यैतच्चिकित्सायाऽग्रमे-
वेवम् । रक्ताभिधानत्वं च गुल्मपाकप्रकारे दर्शनीयम् ॥ ३२ ॥

जिग्घोष्णेनोदिते गुल्मे पैत्तिके जंसनं हितम् ।
रुक्षोष्णेन तु संभूते सर्पिः प्रशमनं परम् ॥ ३३ ॥
पित्तं वा भिष्यगुल्मे वा घ्रात्या पक्वाशयस्थितम् ।
कालविधिर्हरेत् सद्यः सतिक्तैः क्षीरपित्तिभिः ॥ ३४ ॥
पयसा वा मुखोष्णेन सतिजन विरेचयेत् ।
मिषणश्रियलापेक्षी सर्पिणा तैत्थकेन वा ॥ ३५ ॥

क्षोष्णेन तु संभूते पैत्तिके इति योग्यम् । रुक्षोष्णतयेन
पित्तं हृदं भवति । तैत्थकं सर्पिर्हरेत् वक्ष्यम् ॥ ३३-३५ ॥

तुष्णान्तरपरीदाहशूलस्येदाग्निमार्द्वेषु ।
गुल्मनामरुचौ चापि रक्तमेवापसेचयेत् ॥ ३६ ॥
डिग्घमूला विदघ्नन्ते न गुल्मा यान्ति च क्षयम् ।
रक्तं हि न्यम्लत्वां याति तच्च नास्ति न चास्ति वक् ३७

तृणाज्वरेत्यादिना गुल्मविदाहे उपक्रममाह । रक्षावचेनर्न कृतं चेच्छिन्नमूला गुल्मा न विदधन्ते । छिन्नमूला इति चिह्न-
शोभिता इत्यर्थः । छिन्नमूलत्वमेव स्फोरयति—रक्तं हीलादि ।
व्यम्लतां विदाहम् । तच्च नास्तीति शोभितमवसेकाच्चास्ती-
त्यर्थः । तस्य रक्तस्यानावाहप्रयि नास्ति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

हृतदोषं परिम्लानं जाङ्गलेस्तर्पितं रक्षैः ।
समाभ्यस्तं सशोषातिं सर्पिरभ्यासयेत् पुनः ॥ ३८ ॥
हृतदोषमिति शोभितावसेकेन हृतदोषं, परिम्लानमिति
क्षीणकायम् ॥ ३८ ॥

रक्तपित्तातिवृक्षत्वात् क्रियामनुपलभ्य च ।
यदि गुल्मो विदधेत शूलं तत्र भिषग्जितम् ॥ ३९ ॥
क्रियामिति शोभितावसेकरूपां क्रियाम् । विदधेत पच्यते
॥ ३९ ॥

गुरुः कठिनसंस्थानो गूढमांसान्तराश्रयः ।
अविषर्षः स्थिरश्चैव क्षापको गुल्म उच्यते ॥ ४० ॥
गुरुः कठिनसंस्थानोऽपकपच्यमानपक्वगुल्मलक्षणमाह । गूढ-
मांसधातो अन्तराश्रयधेति गूढमांसान्तराश्रयः । स्थिर इति
सज्जतः ॥ ४० ॥

बाह्यशूलार्तिसंक्षोभस्मनाशारतिज्वरैः ।
विष्वक्मानं जानीयाद्गुल्मं तमुपनाहयेत् ॥ ४१ ॥
तमुपनाहयेदिति तणाद्व्यकृतं लेपं पाचनार्थं दद्यादित्यर्थः
॥ ४१ ॥

विदाहलक्षणे गुल्मे बहिस्तुले समुन्नते ।
दयावे सरकरपर्यन्ते संस्पर्शो यत्तिसंनिभे ॥ ४२ ॥
निपीडितोद्यते स्तब्धे स्तुते तत्पार्श्वपीडनात् ।
तत्रैव पिण्डिते शूले संपर्कं गुल्ममादिशेत् ॥ ४३ ॥
तत्र धान्यन्तरीयाणामधिकारः क्रियाविधौ ।
धैर्यानां कृतयोग्यानां व्यथशोधनरोपणे ॥ ४४ ॥
सन्तर्भागस्य चाप्येतत् पच्यमानस्य लक्षणम् ।
हल्कोडशूनताऽन्तःस्थे बहिःस्थे पार्श्वनिर्गतिः ॥ ४५ ॥

विदाहलक्षणे इति दादादिमित्यर्थः । बहिस्तुले इति बाह्यत
उन्नते । समुन्नते इति समत्वेनोन्नते, न निक्षोभक्षिमागेन ।
निपीडितान्तरामुन्नते निपीडितोद्यते । स्तब्धे इति वर्तुले,
स्तुते इति मन्ददग्ने इत्यर्थः । धान्यन्तरीयाणामिति धान्यन्त-
रितक्षाध्यायिनां धान्यविदामित्यर्थः । कृता शूलकर्मणि योग्या
मेवे कृतयोग्याः । गुल्मस्य च पाकः सुशुभे निषिद्धः “त

यस्यादात्मनि नयं मच्छलपिबतु हुदुः । अन्तःसरति यस्या-
च न पाकमुपयासत” (उ. तं. अ. ४२)—इति, तथाऽ-
पीह कृतवास्तुपरिग्रहस्य गुल्मस्य पाक उच्यते; यस्तु अकृत-
वास्तुपरिग्रहः स न पच्यत इतीहाभ्यनुमतम् । यस्तु कृतवास्तु-
परिग्रहतया पच्यत इति उच्यते तस्य विदधित्वेन पाको जायत
इति संश्रमात्रेण निषेधात् । अन्तर्भागसेति कोष्ठमभ्यस्थि-
तस्य । यद्यपि सर्व एव गुल्मः कोष्ठस्यवाऽपीह यो बहिर्दन्-
तस्थितो न भवति स इह तत्स्थोऽभिप्रेतः । हल्कोडशूनताऽ-
न्तःस्थे इति अन्तःस्थपाके हल्कोडस्य शूनता भवति, बहिःस्थे
पार्श्वनिर्गतिः, पार्श्वनिर्गतिगुल्म एव इत्येते । केचित्तु कोष्ठमेनं
न पठन्ति ॥ ४२-४५ ॥

पक्वः क्षोतांसि संक्षेपं प्रज्जरयूर्ध्वमधोऽपि वा ।
स्वयंप्रवृत्तं तं दोषमुपेक्षेत हिताशनैः ॥ ४६ ॥
दशाहं द्वादशाहं वा रक्षन् भिषगुपद्रवान् ।
अत ऊर्ध्वं हितं पानं सर्पिपः सविद्यो धनम् ॥ ४७ ॥
शुद्धस्य तित्त्वं संक्षौद्रं प्रयोगे सर्पिरिष्यते ।

ब्रजन्तूर्ध्वमिति सञ्चन्देनान्तःस्थेनाभिप्रेतः । उपेक्षेत हिता-
शनैरिति हिताशनस्तित्त्वेन न किंचिद्व्रणं कुर्यात् । रक्षगुपद्रव-
नित्युपद्रवभ्यो ज्वरदिभ्यो रक्षाभित्यर्थः । सविशोचनमिति
विशेषेण शोचनं सर्पिःपानम् । तित्त्वमिति तित्त्वान्यसाधि-
तम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥—

शीतलैर्गुरुभिः क्षिण्वैर्गुल्मे जाते कफात्मके ॥ ४८ ॥
अवश्यस्यास्यपायाग्नेः कुर्यात्क्षुब्धनमादितः ।
मन्दोऽग्निर्वेदना मग्ना गुरुस्तिमितकोष्ठता ॥ ४९ ॥
सोत्कृशा चारुचिर्यस्य स गुल्मी धमनोपगः ।
उष्णैरेयोपचर्येच्च कृते धमनलङ्घने ॥ ५० ॥
योज्यश्वाहारसंसर्गो मेपजैः कटुतिक्तकैः ।
सानाहं सविद्यन्यं च गुल्मं कठिनमुन्नतम् ॥ ५१ ॥
क्षुप्ताऽऽदौ स्वेदयेद्युक्त्या सिद्धं च विलयेद्विषकम् ।
लघुनोष्ठेराने स्वेदे कृतेऽग्नौ संप्रयुज्यते ॥ ५२ ॥
कफगुल्मी पिबेत् फले सक्षारकटुकं घृतम् ।
स्थानादपसृतं ज्ञात्वा कफगुल्मं विरेचनैः ॥ ५३ ॥
सर्जैर्हर्षस्तिमिर्वाऽपि शोषयेद्वाशमूलकैः ।
मन्देऽग्नौवनिले सूटे छात्वा सज्जेद्वाशयम् ॥ ५४ ॥
गुडिकाचूर्णनिर्यूहाः प्रयोज्याः कफगुल्मिनाम् ।
रुतमूलं मडावास्तुं कठिनं स्तिमितं गुरुम् ॥ ५५ ॥
ज्येष्ठाकफकृतं गुल्मं क्षाररिष्टाशिकर्मभिः ।

शीतलैरित्यादिना कफगुल्ममनुपल चिकित्पाक्रममाह ।
सक्षारकटुकमिति शारकटुकद्वयसाधितम् । अपसृतमिति बहि-

१ 'उपेक्षेत सिद्धित विप्रपिनित्यक्तवाच्येवाहान्वाचनशील, तथा-
पि ये शूले; तथा तस्य विदधेः पार्श्वपीडनेन उपपन्न सन्ते उभ्ये
दृष्टेन निमग्नः प्राप्ताया' इत्यहमप्रमहन्त्यायापामिन्दुः । २ 'हल्को-
डशूनताऽन्ते' इति पाठः ।

तम् । दाशमूलिकैरेति दशमूलकृतकस्यो वस्तिप्रयोगे वक्तव्यः ।
मूत्रे इति संश्लिष्टे, आहते इति गानम् । गुडिकाचूर्णनिर्वृत्ता
इति वक्तव्या गुडिकादयः । क्षारारिष्टागिकर्मभिरित्यत्र क्षारस्या-
द्याप्रस्तुतया धार्यतन्त्रे एव तानद्विस्मरेणामिषानम्, अत्रापिच
प्रहृण्यप्याये क्षारा वक्तव्याः, अत्रिकर्मोत्रापि संक्षेपेण गुल्म-
क्षाने वक्तव्यं, परापिहारे विस्तारानभिधानम् ॥ ४८-५५ ॥
दोषप्रकृतिगुल्मतुल्यो गं बुद्धा कफोत्थये ॥ ५६ ॥

बलदोषप्रमाणज्ञः क्षारं गुल्मे प्रयोजयेत् ।
एकान्तरं क्षान्तरं वा ज्यहं विश्रम्य वा पुनः ॥ ५७ ॥
शरीरबलदोषाणां वृद्धिक्षपणकोविदः ।
श्लेष्माणं मधुरं क्षिग्धं मांसक्षीरघृताक्षिणः ॥ ५८ ॥
छित्त्वा छित्त्वाऽऽशयात्क्षारः क्षरत्वात्क्षारव्यस्यः ।
मन्वेऽन्नायकचौ सात्म्ये मये सज्जेहमन्नताम् ॥ ५९ ॥
प्रयोज्या मार्गशुद्ध्यर्थमरिष्टाः कफशुल्विनाम् ।
लङ्घनोद्धेयनैः स्वेदैः सर्पिःपातैर्विरेचनैः ॥ ६० ॥
वस्तिभिर्गुडिकाचूर्णक्षारारिष्टगणैरपि ।

१ क्षारस्य महास्यत्वेन दोषाक्षिणपूर्विकामन्तराऽन्तरा प्र-
क्षिमाह—दोषेष्ठादि । तत्र क्षाराद्युपयोगे दोषः कफः, प्रकृतिः
श्लेष्मिणी, गुल्मश्च स्थिरः, चतुर्हसन्तः क्षिणो वा । एकान्त-
रमित्यादि । दोषादिषु सर्वेषु क्षाराद्युपयोगेक्षान्तरं विश्रम्य,
अन्यतमानुपयोगे क्षान्तरं ज्यहं वा विश्रम्य; बलदोषापेक्षया
वा विकल्पः । शरीरबलदोषाणां वृद्धिक्षपणकोविद इति शरीर-
बलवृद्धौ दोषस्य च क्षपणे पण्डितः । मांसक्षीरघृताक्षिण इत्य-
नेन मांसादिभोजनेन क्षारप्रयोगे शरीरबलरक्षा कर्तव्येति
दर्शयति ॥ ५६-६० ॥—

श्लैष्मिकः कृतमूलत्वाद्यस्य गुल्मो न शाम्यति ॥ ६१ ॥
तस्य दाहो हृते रक्ते शरलोद्वादिभिर्हितः ।
औष्ण्यासैक्षण्याच्च शमयेदग्निगुल्मे कफानिलौ ॥ ६२ ॥
तयोः शमाच्च संघातो गुल्मस्य विनिवर्तते ।
दाहे धान्वन्तरीयाणामत्रापि मिषजां बलम् ॥ ६३ ॥
क्षारप्रयोगे मिषजां क्षारतन्त्रविदां बलम् ।

क्षारलोद्वादिभिरित्यनेन रक्तदाहं दर्शयति । दाहस्य गुल्मवेजे
एव कर्तव्यः । दाहक्षारयोः पराधिकाखनेन परबलस्याग्निप्रसन्नं,
तेन तत्तदपेक्षेव दाहक्षारयोगमाह—दाह इत्यादि । क्षारतन्त्र-
स्याद्येते पृथगन्मिषाणाञ्छल्यतन्त्रमेवानुशङ्खक्षारमिषाणकं क्षार-
तन्त्रगुण्यते ॥ ६१-६३ ॥—

व्यामिश्रदोषे व्यामिश्र एष एव क्रियाक्रमः ॥ ६४ ॥
व्यामिश्रदोषे इति संसर्गजे सन्निपातजे च व्यामिश्रः ॥ ६४ ॥

सिद्धान्तः प्रवक्ष्यामि योगान् गुल्मनिवर्हणान् ।
ज्यूपणत्रिफलाधान्यविडम्बकव्याचित्रकैः ॥ ६५ ॥

कल्कीकृतैर्धृतं सिद्धं सक्षीरं वातगुल्मनुत् ।

इति ज्यूपणादिधृतम् ।

संप्रति सिद्धान्तं योगमाह—सिद्धान्तित्यादि । सिद्धान्ति
वक्ष्यमाणयोगस्तुतिः शिष्यप्रवर्तिका । ज्यूपणाये द्रव्यान्तरान-
भिधानात् क्षीरेण चतुर्गुणं भवति ॥ ६५ ॥—

एत एव च कल्काः स्युः कपायः पञ्चमूलिकः ॥ ६६ ॥
द्विपञ्चमूलिको वाऽपि तद्वृतं गुल्मनुत्परम् ।

इति ज्यूपणादिधृतमपरम् ।

(पट्टपलं वा पिबेत् सर्पिर्धृतं राजयक्ष्मणि ॥ ६७ ॥)

प्रसन्नया वा क्षीरोर्यं सुरया दाडिमेन वा ।

वध्नः सरेण वा कार्यं धृतं मासतगुल्मनुत् ॥ ६८ ॥

एत एवेति ज्यूपणेत्याशुकाः । प्रसन्ना मद्यविशेषः । क्षीराव-
मिति क्षीरस्थाने प्रसन्ना देवा, एवं क्षरधादिभिरपि क्षीरायं
व्याख्येयः ॥ ६६-६८ ॥

हिङ्गुसौषर्चलाजाजीविडदाडिमदीप्यकैः ।

पुष्करव्योपधान्याकवेतसक्षारचित्रकैः ॥ ६९ ॥

शरीरव्याजगन्धैलासुरसैश्च विपाचितम् ।

शूलानाहदरं सर्पिर्दध्ना खानिलगुल्मिनाम् ॥ ७० ॥

इति हिङ्गुसौषर्चलाद्यं धृतम् ।

हिङ्गुवाये हिङ्गुवाचीनां कफः; इषि चतुर्गुणं, द्रव-
त्पारं ॥ ६९-७० ॥

इपुपाव्योपपृष्ठीकाचव्यचित्रकसैन्धवैः ।

साजाजीपिप्पलीमूलदीप्यकैर्विपचेदुतम् ॥ ७१ ॥

सकोलमूलकरसं सक्षीरवधिदाडिमम् ।

तत्परं वातगुल्मघ्नं शूलानाहविमोक्षणम् ॥ ७२ ॥

योन्मशोम्रहणीदोषभ्यासकासाद्यविश्वरान् ।

वस्तिहृत्पाभञ्जलं च धृतमेतद्यपोदति ॥ ७३ ॥

इति इपुपाद्यं धृतम् ।

इपुपादिककः, कोलवाचीनि पञ्चदशानि जेहसन्ति, "पथ-
प्रवेदि यत्र स्युर्दवाणि जेहसन्तिथी । तत्र जेहसन्ति" इति
वचनात्; शक्तिमस्यापि रसान्तराणिप्याह्न एव माद्यः ।
उक्तं हि विद्यामित्रे—“धृष्टीकाजीरकव्योषधयुपाजाजिदेन्धवैः ।
सर्वव्यपिप्यजीरकैर्द्विदीप्यकचतुर्तैः ॥ मूलदाडिमकोलानां
रते दधि पयस्यपि । सिद्धं धृतं जयेदुल्मं वदिसरीपनं परम्” —
इति ॥ ७१-७३ ॥

पिप्पल्या पितुरव्यर्थो दाडिमद्विपलं पलम् ।

धान्यात्पञ्च धृताच्छुण्ठ्याः कपेः क्षीरं चतुर्गुणम् ७४

सिद्धमेतैर्धृतं सद्यो वातगुल्मं व्यपोदति ।

योनिशूलं शिरःशूलमर्शांसि विषमज्वरम् ॥ ७५ ॥

इति पिप्पल्याद्यं धृतम् ।

१ 'हीरोत्' इति पाठः ।

रोहिणी कटुका मुक्ता त्रयमाणा दुरालभा ।
कल्केस्तामलकीवीराजीवन्तीचन्दनौतप्लैः ॥ ११९ ॥
रसस्यामलकानां च क्षीरस्य च घृतस्य च ।
प्लानि पृथगाष्टाष्टौ दत्त्वा सम्यग्विपाचयेत् ॥ १२० ॥
पित्तरक्तभयं गुल्मं धीसर्पं पैत्तिकं ज्वरम् ।
हृद्रोगं कामलां कुष्ठं हन्यादेतद्वृत्तोत्तमम् ॥ १२१ ॥

इति त्रयमाणाद्यं घृतम् ।

चतुःपलाशं त्रयमाणायां दशगुणं जलं कल्पाशित्यलानि
देयम् । कल्केरिति तामलक्यादिकल्कः, कटुरोहिण्यादीनां च
कल्केरिति योजनीयम् ॥ ११८-११९ ॥

रसेनामलकैर्द्विधा घृतपादं विपाचयेत् ।
पथ्यापादं पिबेत्सर्पिस्तत्सिद्धं पित्तगुल्ममुत् ॥ १२२ ॥
इत्यामलकाद्यं घृतम् ।

घृतप्रसङ्गमिति समुद्रितामलकैर्दशगुणैश्च घृतस्य पादिक-
त्वं । पथ्यापादमित्यत्र हरीतक्या घृतेन घृतापेलया पाद-
त्वेनाष्टौ भागो भवति; एके तु 'यतश्च शानिर्द्वैतश्चतुर्नां गत्वा-
त्सु स' (क. अ. १२) इति वचनाच्चतुर्भेदे भागं प्रत्ये
पूर्वेऽप्यतस्त्वं वदन्ति ॥ ११९ ॥

द्राक्षां मधुकं खर्जूरं विदार्य सशतावरीम् ।
पर्यक्ताणि त्रिकलां साधयेत्पलकसंमितम् ॥ १२३ ॥
जलाढके पादशोषे रसामलकस्य च ।

घृतमिश्ररसं क्षीरमभयाकल्कपादिकम् ॥ १२४ ॥
साधयेच्चतुर्दशं सिद्धं शर्कराक्षीरपादिकम् ।
प्रयोगात् पित्तगुल्मं सर्वपित्तविफारजुत् ॥ १२५ ॥

इति द्राक्षाद्यं घृतम् ।

द्राक्षां मधुकमिसादीं कापशोषस्य प्रस्थस्य साधयार्द्रतावी-
नामपि प्रथमानवम् ॥ १२३-१२४ ॥

हृषं समूलमापोथ्य पचेदघृष्टे जले ।
शोषेऽष्टभागे तत्सर्वं पुष्पकल्कं श्वापमेत् ॥ १२६ ॥
तेन सिद्धं घृतं शीतं सक्षीरं पित्तगुल्ममुत् ।

रक्तपित्तज्वरभ्यासकासहृद्रोगनाशनम् ॥ १२७ ॥

इति चासघृतम् ।

हृषं समूलमिसादीं कापशोषशुण्ठजलान्तेऽष्टभागाशोषस्य-
मिति रक्तपित्तोक्तनासाधुताद्विशेषः । तत्र हि सामान्यपरिभा-
षया शुष्कशुण्ठं जलं चतुर्भागावशिष्टं च गृह्यते । तेन प्रयो-
गान्तरत्वात् रक्तपित्तोक्तनासाधुताद्विशेषो न कृतः । सक्षीरमित्य-
नेन प्रक्षेपन्यायात् पादिकत्वं मनुजम् ॥ १२६ ॥ १२७ ॥

दिपलं त्रयमाणाया जलद्विप्रस्थसाधितम् ।
अष्टभागाश्वितं पूतं कोष्णं क्षीररसं पिबेत् ॥ १२८ ॥
पिबेदुपरि तस्योष्णं क्षीरमेव यथावलम् ।
तेन निर्हृतदोषस्य गुल्मः शाम्यति पैत्तिकं ॥ १२९ ॥

यथावलमिति यथा विरेचनप्रतिषेधो न भवति ॥ १२८ ॥
१२९ ॥

द्राक्षामयारसं गुल्मे पैत्तिके सगुडं पिबेत् ।
लिङ्गात्कम्पिष्ठकं वाऽपि विरेकायं मधुद्रवम् ॥ १३० ॥
कम्पिष्ठकं गुण्डारोचनिकम् ॥ १३० ॥

दाहप्रशमनोऽभ्यङ्गः सर्पिणा पित्तगुल्मिनाम् ।
चन्दनायेन तैलेन तैलेन मधुकस्य वा ॥ १३१ ॥
तैलेन मधुकस्य वेति मधुकसाधितेन तैलेन ॥ १३१ ॥

ये च पित्तज्वरहराः सतिताः क्षीरवत्स्यः ।
हितास्ते पित्तगुल्मिभ्यो यक्ष्यन्ते ये च सिद्धिमु ॥ १३२ ॥
शालयो जाह्नवं मांसं मन्थाजं पयसी घृतम् ।

खर्जूरामलकं द्राक्षां दाढिमं सपरुषकम् ॥ १३३ ॥
आहारार्थं प्रयोक्तव्यं पानार्थं सलिलं शृतम् ।
यलाविदारिगन्धायैः पित्तगुल्मचिकित्सितम् ॥ १३४ ॥

आमाम्बये पित्तगुल्मे सामे वा कफपातिकाः ।
यथागृभिः खडैर्यैः संघुक्ष्योऽग्निर्विलङ्घिते ॥ १३५ ॥
शमप्रकोपौ दोषाणां सर्वेषामग्निसंश्रितौ ।

तस्मादग्निं सदा रक्षेच्चिदानानि च वर्जयेत् ॥ १३६ ॥
ये च पित्तज्वरहरा इत्यसौ ययपि पित्तज्वरहरावेन साक्षा-

द्बल्यो नोकाः, तथाऽपि पत्रेकान् एव ये तिक्ता बह्व्यः स्यात्त
एव पित्तज्वरहरा भवन्तीति कृतेऽर्थोक्तं-पित्तज्वरहरा इति ।
पित्तहरं ये च पिष्ट्वा नक्त्यालोऽप्यत्र हेयाः ॥ १३२-१३३ ॥

वमनं यमनार्हय प्रवृत्तात् कफगुल्मिने ।
स्निग्धस्निग्धशरीराय गुल्मे शैथिल्यमागते ॥ १३७ ॥
परिवेष्ट्य प्रदीप्तास्तु यथ्यजामथवा कुशान् ।

भिषक्कृन्मे समावाप्य गुल्मं घटमुखे न्यसेत् ॥ १३८ ॥
संगृहीतो यदा गुल्मस्तदा घटमधोदरेत् ।
यत्नान्तरं ततः कृत्वा पिन्धाहुल्मे प्रमाणमित् ॥ १३९ ॥

विमार्गाजपदादर्शयथाक्षामं प्रपीडयेत् ।
सूक्ष्माहुल्ममेवैकं न त्वर्भद्वयं स्पृशेत् ॥ १४० ॥

१ 'पित्तज्वरहरा' इति पा० । २ 'स गृहीतो यदा' इति पा० ।
३ 'पिन्धाहुल्मं' प्रमाणमित् । विमार्गं यदा परयेत् इति गन्धापरसंभवं
पा० । ४ 'न त्वर्भद्वयं' इति पा० । 'विमार्गपित्तज्वरहरा' गुल्मिनः

गुल्मे शैथिल्यं शिथिल्यमागते प्राप्ते सति, प्रमाणमित् कुम्भानीनां
तत्रोचितप्रमाणः शिष्यः, प्रदीप्ताम् वमनानुसारं भवता कुम्भम्,
कुम्भे पयस्यमये, परिवेष्ट्य तन्मात्रं प्रत्यक्षं वेदनेन अन्तर्मात्रेण
कायिका, तस्य बद्धस्य मुखे गुल्मं न्यसेत् प्रज्वलितकुशदिगर्भं तं

घटं गुल्मे व्यमयेत्, अथ स गुल्मः यदा तेन घटेन गृहीतः भवत्यं-
गृहीतः, तदा तं घटमुदरेण बद्धादपसारयेत्, पिन्धाहुल्मं उदराधयो ।
ततो गुल्मं यत्नान्तरं यथ्यजवैरितं कृत्वा; विमार्गं, अथपरं, आदयो

वर्णमथ ये; विमार्गविमार्गाद्यतः चर्मणि रक्षाकरणादस्त्रयप्रविशेन,
अथपरस्य प्राक्तं क्रियायोगि, अथपरस्य धारा क्रियायोगिनी, वैद्य-
याम विमार्गप्रतिष्ठौ यो लभ्यते तेन, एक केवलं गुल्ममेव प्रपीडयेन्मृ-
यात् प्रयुज्यात् । अथ प्रपीडने हृदयं वा नैव स्थयेत्, किं ददं
नर्भयेत् अथ च वर्जयेत् इति अक्षरप्रत्ययेन शीतोष्णद्वयवर्जः ।

तिलैरण्डातसीवीजसर्पयैः परिलिप्य च ।
श्लेष्मगुल्ममयः पापैः सुखोष्णैः स्वेदयेद्भिषक् ॥१४१॥
सव्योपक्षारलवणं दशमूलीभृतं घृतम् ।
कफगुल्मं जयत्याशु सहिह्वविड्वादिभम् ॥१४२॥

इति दशमूलीभृतम् ।

भल्लातकानां द्विपलं पञ्चमूलं पलोन्मितम् ।
साध्यं विद्वारीगन्धाद्यमापोष्य सलिलाढके ॥१४३॥
पादशेषे रसे तस्मिन् पिप्पलीं नागरं चचात् ।
चिडङ्गं सैन्धवं हिङ्गुं यावद्भूकं चिडं शटीम् ॥१४४॥
चित्रकं मधुकं राक्तां पिप्वा कर्पसमं भिषक् ।
प्रस्थं च पयसो दद्यात् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥१४५॥
एतद्भल्लातकघृतं कफगुल्महरं परम् ।
ह्रीहपाण्ड्यामयश्वासप्रहणीरोगकासजुत् ॥१४६॥

इति भल्लातकाद्यं घृतम् ।

शैथिल्यमागत इति शिथिलदोषतया क्षणनिर्हायोपतापा-
पज्ञे गुल्मे तं घटमुले न्यसेत् । घटमग्नयनयज्ञेण सम्यग्गृहीत्वा
प्रपीडयेद्भिन्वापिति योजना । अत्राद्दयस्य स्वागः स्फुटनादि-
भयात् । सव्योपेक्षादौ दशमूलस्य काप्ये श्लोषादीनां शोषाणां
कल्हैः साधितं घृतं कफगुल्मं जयतीत्यर्थः ॥ १४३-१४६ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागैः ।
पलिकैः सायवक्षारिभृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥१४७॥
श्रीरप्रस्थं च तत् सर्पिर्हेतुं गुल्मं कफात्मकम् ।
प्रहणीपाण्डुरोगाग्ने ह्रीहकासज्वरापहम् ॥१४८॥

इति श्रीरपट्पलकं घृतम् ।

पिप्पल्याशुक्त पदपलं घृतं समेनैव दुग्धेन धपणीयम् ।
'चतुर्गुणे श्वे साध्य' इति वचनात्त्र त्रिगुणं जलं देयम्
॥ १४७ ॥ १४८ ॥

त्रिवृतां त्रिकलां दन्तीं दशमूलं पलोन्मितम् ।
जले चतुर्गुणे पक्त्वा चतुर्भागास्थितं रसम् ॥१४९॥
सर्पिरेण्डजं तैलं क्षीरं चैकत्र साधयेत् ।
स सिद्धो मिश्रकक्षेहः सक्षीद्रः कफगुल्मजुत् ॥१५०॥
कफघातविषयेषु कुष्ठक्षीदोदरेषु च ।
प्रयोज्यो मिश्रकः क्षेहो योनिश्लेषु चाधिकम् ॥१५१॥
इति मिश्रकः क्षेहः ।

त्रिवृतामिश्रादौ पञ्चदशपलानि क्राव्यानि; तत्र चतुर्गुणं जलं
देयं, पलोन्नेषवदित्याद्यं पश्चिज्यानि भवन्ति; क्षीरमपि साद-
नयाद्यं पञ्चदशपलम्; एतदुभयप्रदशपादः क्षेहोऽत्र पक्त्वाः । किंन
'क्षेहसमं क्षीरम्' इति वचनात् क्षेहघनेन क्षीरेण कापेन च
पञ्चदशपलेन पचयत्वाः क्षेहो दशपदिकः कर्तव्यः । जलकुण्ड-
मिमायाशु त्रिवृतादिपञ्चदशपले प्रस्थमनोलेखेन प्रस्थचतुष्टयं

जलस्य देयम् । अतस्तेन सामान्येनैवोक्तं—“निष्ठान्दन्ती-
त्रिकलादशमूले. समेकगुणैस्तैलं सर्पिश्च शृतं पयसा सममुदा-
वर्तय्यलादौ”—इति ॥ १४९-१५१ ॥

यदुक्तं वातगुल्मघ्नं संसनं नीलिनीघृतम् ।
त्रिगुणं तद्विरेकाद्यं प्रयोज्यं कफगुल्मिनाम् ॥१५२॥
सुधाक्षीरद्वये चूर्णं त्रिवृतायाः सुभाषितम् ।
कार्पिकं मधुसर्पिभ्यां लीङ्गा साधु विरिच्यते ॥१५३॥

त्रिगुणमिव द्विपलप्रमाणं, तत्र हि घृतपलं पंचमूलम्
॥ १५२ ॥ १५३ ॥

जलद्रोणे विपक्त्वा विंशतिः पञ्च चाभयाः ।
दन्त्याः पलानि तावन्ति चित्रकस्य तथैव च ॥१५४॥

अष्टभागावशेषं तुरस्सं पूतमधिक्षिपेत् ।
दन्तीसमं गुडं पूतं क्षिपेत्तत्राभयाश्च ताः ॥१५५॥

तैलाधुर्कुड्यं चैव त्रिवृतायाश्चतुष्पलम् ।
चूर्णितं पलमेकं तु पिप्पलीविभ्रमेपञ्चम् ॥१५६॥

तत् साध्यं लेहवच्छीते तस्मिन्तैलसमं मधु ।
क्षिपेच्चूर्णपलं चैकं त्वगोलापन्नकेशरात् ॥१५७॥

ततो लेहपलं लीङ्गा जम्बा चैकां हरीतकीम् ।
सुखं विरिच्यते क्षिग्यो दोषप्रस्थमनामयम् ॥१५८॥

गुल्मं भयधुमशांसि पाण्डुरोगमरोचकम् ।
हृद्रोगं प्रहणीदोषं कामलां विपमज्वरम् ॥१५९॥

कुष्ठं ह्रीहानमानाहमेपा हन्त्युपसेयिता ।
निरत्ययाः कामभास्या द्रवो मांसरत्नौवनः ॥१६०॥

इति दन्तीहरीतकी ।

तैलार्थकुड्यमिति तैलं चतुष्पलम् । लेहवदिति लेहपाकलक्ष-
णेन पक्त्वाभिलष्यः । इह चतुर्जातकामिनितात् पलम् ।
दोषप्रस्थमिति चापेक्षयोदशपलं, उक्तं हि भोजनं—“वमने च
विरेके च तथा शोणितमोक्षणे । सर्पान्वीदशपलं प्रस्थमाहु-
र्मेनीविणः”—इति ॥ १५४-१६० ॥

सिद्धाः सिद्धिषु वक्ष्यन्ते निरुद्धाः कफगुल्मिनाम् ।
अरिप्रयोगाः सिखाश्च प्रहण्यश्विकित्तिते ॥१६१॥

यच्चूर्णं गुदिका याश्च विहिता वातगुल्मिनाम् ।
त्रिगुणक्षारहिङ्गम्लवेतसास्ताः कफे हिताः ॥१६२॥

य एव प्रहणीदोषे क्षारास्ते कफगुल्मिनाम् ।
सिद्धा निरत्ययाः शास्ता दाहस्त्वन्ते प्रशस्यते ॥१६३॥

प्रपुराणानि धान्यानि जात्रला भृगपक्षिणः ।
कौलत्थो मुद्गपूष्य पिप्पल्या नागरस्य च ॥१६४॥

१ 'लीङ्ग साधु विरेकेण' इति पा० । २ 'वाग्भटिक' इति पा० ।

शुष्कमूलकपूपश्च विल्वस्य चक्रेण्य च ।
चिरविल्वाङ्गुराणां च यवान्याश्चित्रकस्य च ॥१६५॥
बीजपूरकहिङ्गुमल्लवेतसशारदादिभैः ।
तक्रेण तैलसर्पिण्यां व्यञ्जनान्युपकल्पयेत् ॥१६६॥
पञ्चमूलीशृतं तोयं पुराणं वारुणीरसम् ।
कफगुल्मी पिवेत्काले जीर्णं माघीकमेव वा ॥१६७॥
यवाचीचूर्णितं तक्रं विडेन लघणीकृतम् ।
पिबेत्सन्दीपनं वातकफमूत्रानुलोमनम् ॥१६८॥

ग्रहण्यंश्चिकित्से निर्दिष्ट इत्यर्थः । राहस्त्वन्ते इति वचनेन
राहस्य क्रियान्तरादिवाक्येन एव कर्तव्यतामाह ॥१६९-१६८॥

संचितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः ।
कृतमूलः सिरानद्रो यदा कूर्मं द्योव्रतः ॥१६९॥
सर्वेभ्योऽवचिह्नसकासवन्परतिज्वरैः ।
सुष्णातन्म्राप्रतिज्ञायैर्युज्यते न स सिध्यति ॥१७०॥
गृहीत्वा सज्जरम्भासं घम्यतीसारपीडितम् ।
हृन्नामिहस्तपावैषु शोफः कर्षति शुक्तिमनम् ॥१७१॥

संचित इत्यादिना कमादसाध्यताप्राप्तं गुल्ममाह । महावा-
स्तुपरिग्रह इति भूतिदेशादप्युक्तः ॥ १६९-१७१ ॥

रौधिरस्य तु गुल्मस्य गर्भकालव्यतिक्रमे ।
क्षिण्यस्त्रिप्रशतीरायै द्यातलोहविरेचनम् ॥१७२॥
पलाशक्षारपात्रे द्वे द्वे पात्रे तैलसर्पिणोः ।
गुल्मरौधिरजननीं पक्त्वा मात्रां प्रयोजयेत् ॥१७३॥
प्रमिचेत् न यद्येवं द्याघोनिविशोधनम् ।
क्षारेण युक्तं पललं सुधाक्षीरेण वा पुनः ॥१७४॥
आभ्यां वा भावितान्दद्याद्योनौ कटुकमत्स्यकान् ।
घराहमरस्यपित्ताभ्यां ल(न)ककाम्ना सुभाविताम् ॥
अधोह्रैश्चोर्ध्वह्रैर्भाविताम् वा समाक्षिकैः ।
किण्वं वा सगुडक्षारं दद्याद्योनिविशोधनम् ॥१७५॥
रक्तपित्तहरं क्षारं लेहयेन्मधुसर्पिणा ।
लशुनं मदिपं तीक्ष्णं मत्स्याश्चासौ प्रदापयेत् ॥१७६॥
पल्लि सक्षीरान्मूत्रं सक्षारं दाशमूलिकम् ।
अद्वयमाने रुधिरं दद्यात्गुल्मप्रमेदनम् ॥१७७॥
प्रवर्तमाने रुधिरं दद्यान्मांसरसौदनम् ।
घृततैलेन चाभ्यङ्गं पानार्थं वर्ण्यं सुराम् ॥१७८॥
रुधिरैऽपिप्रवृत्ते नु रक्तपित्तहरीः क्रियाः ।
कार्या यातव्यगर्तायाः सर्वा यातहरीः पुनः ॥१८०॥
घृततैलावसेकांश्च तिचिरीश्ररणायुधान् ।
सुर्यं सनपडां पूर्वं च पानमल्लस्य सर्पिणः ॥१८१॥

प्रयोजयेदुत्तरं वा जीवनीयेन सर्पिणा ।
अतिप्रवृत्ते रुधिरं सति केनानुवासनम् ॥१८२॥

गर्भकालव्यतिक्रमे इति दशममाश्रुपस्य गर्भकालस्य व्यति-
क्रमे । क्षारपात्रे इति क्षारोदकसादकद्वयम् । मात्रामिति योग्य-
प्रमाणम् । पललं तिलपिष्टम् । क्षारक्षान पलाशक्षार एव,
प्रकृतत्वात् । ताभ्यामिति क्षारसुधाक्षीराभ्याम् । कटुकमांसः
शक्ती शुष्कमत्स्यः । लकक्षात्र वजावयनात् । किण्वं क्षुरापी-
जम् । रक्तपित्तहरं क्षारमिति नीलोत्तलक्षारम् । अम्लस्य सर्पिणः
अम्लद्रव्यघातितस्य घृतस्य । उत्तरं भोजनोत्तरकालं पानं, किंवा-
त्तराक्षिः । जीवनीयं सर्पिर्वातरके वक्ष्यम् । सति केन तिफ-
द्रव्यसाधितेनानुवासेनमिति ॥ १७२-१८२ ॥

तत्र त्रुकोकाः ।

लेहः स्वेदः सर्पिर्वस्तिभ्रूणीनि घृहणं गुडिकाः ।
यमनखिरैको मोक्षः क्षतजस्य च घातगुल्मघताम् ॥
सर्पिः सति कसिद्धं क्षीरं प्रक्षंसनं निरुहाद्य ।
रक्तस्य चावसेचनमाभ्यासनसंशमनयोगाः ॥१८४॥
उपनाहनं सशस्त्रं पक्ष्याभ्यन्तरप्रभिन्नस्य ।
संशोधनसंशमने पित्तप्रभवस्य गुल्मस्य ॥१८५॥
लेहः सेदो भेदो लघ्नमुल्लेखनं विरेकश्च ।
सर्पिर्वस्तिगुडिकाभ्रूणमरिष्टाश्च सक्षाराः ॥१८६॥
गुल्मस्यान्ते दाहः कफजस्यामेऽपनीतरक्तस्य ।
गुल्मस्य रौधिरस्य क्रियाक्रमः क्षीमवस्योक्तः ॥१८७॥
पश्यान्नपानसेवा हेतुनां वर्जने दद्यात्सं च ।
नित्यं चाग्निप्रसाधिः क्षिण्यस्य च सर्वैकमाणि ॥१८८॥
हेतुलिङ्गं सिद्धिः क्रियाक्रमः साध्यता न योगाश्च ।
गुल्मचिकित्सितसंग्रहपतावान् व्याहृतोऽभिवेशस्य

इत्यभिवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते चिकि-
त्सितस्थाने गुल्मचिकित्सितं नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

लेह इत्यादिना पुनः संक्षेपेण संग्रहं करोति । योगाद्येनानेन
प्रलेखं वातादिगुल्मचिकित्सिते संगृहीता अपि पुनः संग्रहानि-
धानेन संगृहीताः ॥ १८१-१८९ ॥

इति चक्रप्राप्तिवृत्तिव्यतिरिक्ततायां चरकतात्पर्यदीक्षायां भाषु-
र्ध्वदीपिकायां चिकित्सितस्थाने गुल्मचिकित्सितं
नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः प्रमेहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति इ स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

मिथानोक्तवन्मध्यमादेन गुल्मचिकित्सिततदनु मेहनिकित्सि-
तमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

निर्मोहमानानुशयो निराशः
पुनर्यसुखानतपोविशालः ।
कालेऽग्निवेशाय सहेतुलिङ्गा-
नुवाच मेहाब्जमनं च तेषाम् ॥ ३ ॥

निर्गता मोहादयो यस्य च तथा; अनुशयः कोपः । निर्गता
भावा यस्य ॥ निराशः नीरायः । निदानोक्तमपि हेतुलिङ्गादि
पुनः प्रकरणवशात् सकलमुच्यते ॥ ३ ॥

मास्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि
प्राप्त्यौदकानूपरसाः पर्याप्ति ।
नवाभ्रपानं शुद्धचैकृतं च
प्रमेहहेतुः कफकृच्छ्रं सर्वम् ॥ ४ ॥

आस्यासुखमिति सुखजनिका भासा न दुःखजनिका; एवं
स्वप्नसुखं च ज्ञेयम् । प्राप्तिरित्येदोऽपि दुःखसमं, दुःखासा च न
प्रमेहहेतुः । शुद्धचैकृतं शुद्धता भक्ष्याः ॥ ४ ॥

मेदश्च मांसं च शरीरजं च
हृद्वं कफो यत्तिगतं प्रदूष्य ।
करोति मेहान् समुदीर्णमुष्ण-
स्तानेष पित्तं परिदूष्य चापि ॥ ५ ॥
क्षीणेऽपि दोषेष्ववदूष्य वस्तौ
धातुं प्रमेहानिलः करोति ।
दोषो हि यस्ति समुपेत्य भूजं
संदूष्य मेहाजनयेद्यथास्म ॥ ६ ॥

मेदश्च मांसं च शरीरजं च कफजादिमेहसंप्राप्तिः । कफजा एव
मेहा भूयस्त्वेन चाप्यात्वेन वादातुच्यन्ते । क्षीणेऽपि कफपि-
त्तेषु, द्रयोश्च बहुवचनं व्यक्त्यपेक्षया ज्ञेयम्; क्षीणेऽपि इदवा-
स्तापेक्षया क्षीणेऽपि; तेन इदं कफे पित्ते वा यो बाधुः कमेन इदो
भवति ॥ मेहासाध्यमेहचतुष्टयकरणे विवक्षित इति दर्शयति ।
तत्र चिकित्साविधानात् साध्यत्वमस्ति—“या वातमेहान् प्रति-
पूर्वमुष्णं वातोत्पन्नानां विहिता क्रिया सा । बाधुर्हि मेहेष्वतिक-
र्षितानां कृत्स्नसाध्यान् प्रति नास्ति चिन्ता इति । भावुनिति
मन्वीजोत्तरीकाद्यान् । सर्वमेहानां सामान्यसंप्राप्तिमाह—दोषो
हीत्वापि ॥ ५ ॥ ६ ॥

साध्याः कफोत्पत्त्या दश, पित्तजाः षट्
याप्या, न साध्याः पचनाद्यनुष्णः ।
समक्रियत्वाद्विषमक्रियत्वा-
न्महास्यतया च यथाक्रमं ते ॥ ७ ॥

॥ ‘धीणेऽपि प्रदूष्यते’ इति धीणे, ननु अमानापेक्षया क्षीणेऽपि अनेन
इदं कफे पित्ते वा यो बाधुर्हृदनादिना कमेन इदो भवति, स मेहा
साध्यमेहचतुष्टयप्रकरणे विवक्षित इति एवमेव ॥ इति माधवविद्याल-
कात् श्रीरघुवरः ।

समक्रियत्वादिति कफस्य दोषस्य दृश्यस्य मेदःप्रभवेः समा-
नत्वात् कटुतिक्तद्विधायाः । विषमक्रियत्वादिति पित्तस्य
संशमनचिकित्सायाः कटुद्विधाया विषमत्वात् । महास्यत्वा-
दिति मज्जादिममीरधात्वपकर्षकत्वेन महाव्यापितकर्तृत्वादा-
कारित्वाच्च; चक्षुरादिदानोक्तं विषमक्रियत्वं वातात्मिकानां समु-
चिनोति । यथाक्रममिति यथासंख्यम् ॥ ७ ॥

कफः सपित्तः एवमथ दोषा
मेदोऽस्यशुक्राम्बुवसालसीकाः ।
मज्जा रसौजः पित्तितं च दूष्याः,
प्रमेहिणां, विंशतिरेव मेहाः ॥ ८ ॥

कफ इत्यादिना सर्वमेहानां दोषदूष्यसंग्रहमाह । रसश्च ओज-
श्चेति रसौजः, ओजसोऽपि मधुमेहे दृश्यत्वात् । यापि मेदःप्रभृतयो
दूष्या इह उच्यन्ते, तथाऽपि मेदोर्मांसशरीररक्षेणामवश्यमा-
वितया परिग्रहः । मज्जादयश्च सर्वमेहे न पुनरवश्यं दूष्यन्ते,
स्त्रोकं वा बुद्धा भवन्ति; किन्तु सर्वमेहानामेव त्रिदोषत्वं तथा
सकलदूष्यत्वं च ‘कफः सपित्तः’ इत्यादिना ग्रन्थेनोच्यते;
मेदोर्मांसशरीरेण लक्ष्यैर्दूष्योपदर्शनार्थं प्रयुक्तानि । यतः क्रिय-
न्त-शिरसीये सकलमेहवाचकं मधुमेहं कथयता दोषत्रयप्रको-
पोऽनुष्णः । तथाहि—“समावृत्तस्य पित्तस्य कफस्य च शुद्ध-
मुहुः । सर्वयस्तावद्विंशति गत्या क्षयमाप्स्याये पुनः” (सु. अ. १७)
इत्युक्तं; तथा सुश्रुतोऽप्याह—“वातपित्तमेदोभिरन्वितः श्लेष्मा
मेहाग्रभवति” (सु. नि. अ. ९) इति । कफादीनां शुल्बगणवि-
संगमं स्नान्त्येनाधिकप्रमेहसंक्षयमपक्रियत्वात्तथाप्यमाह—विंशति-
रेव मेहा इति ॥ ८ ॥

जलोपमं चेक्षुरसोपमं वा
घनं घनं चोपरि विषमसमम् ।
शुक्लं सशुक्रं विशिष्टं शनैर्वा
छालेय वा धातुकया पुते वा ॥ ९ ॥
विधात् प्रमेहान् कफजान् दूरीतान्
क्षारोपमं कालमथापि नीलम् ।
हार्द्रिमाभ्रिष्टमथापि रक्त-
मेतान् प्रमेहान् पट्टशन्ति पिताम् ॥ १० ॥
मज्जौजसा वा चसयाऽनितं वा
लसीकया वा सततं विवदम् ।
चतुर्विधं मूर्ध्वपतीह धाता-
च्छेषेषु धातुष्वपकार्यतेषु ॥ ११ ॥

जलोपममिलादिना दशभिः श्लेष्मण्यैः कृतात् दशप्रमेहा-
नाह । एतच्च निदाने स्फुटमनुवर्तन्म्यम् । घनं चोपरि विषमघ-
नं

१ ‘विषमक्रियत्वादिति विचल मेदप्रधानदूष्यश्च न मेदप्रभृतेर-
न्योन्यविपरीतचिकित्सायाः विचारे हि मधुमेहे मेदरदरे, मेदोदरे च
कटुमृदि तिक्तजमिति क्लेशोपपन्नः’ इति माधवविद्यालंकायां टी-
काद्वयः । २ ‘दूष्य’ इति घां । ३ ‘मधुपदमेतिहेन’, इति घां ।

मिलनेन सान्द्रमेहमाह । मज्जया मज्जमेहः, ओजसा मधुमेहः, वधया वसामेहः, लक्षिका हस्तिमेह इति ज्ञेयाः । श्लेष्मिन्नि मेदःप्रवृत्तिषु रसायुक्तातुल्यतिरिक्तेषु । अपक्वपित्तमिन्नि स्त्रीषेपुः सत्यस्तेषां प्रमेहारम्भकेषु वातेनैव, उषोषणादिभिः कर्त-
नाद्वा क्रियते ॥ ९-११ ॥

घर्षे रसे स्पर्शमथापि गन्धं
यथास्त्वदोषं भजते प्रमेहः ।
इषायास्त्वो वातकृतः सशूलो
मज्जादिसाहृण्यमुपैत्यसाध्यः ॥ १२ ॥

संक्षेपेण कफज्वदिप्रमेहकक्षणमाह—घर्षमित्यादि । तत्र कफजे धेतो घर्षो, मधुरो रसः, शीतः स्पर्शः, आमस्य गन्धो भवति । एवं पित्तमेहेऽपि ज्ञेयाः । वायोस्त्वतिनिर्वर्त्तनेन ग्रामाविकं कायवर्णमाह—इषायास्त्व इत्यादि । मज्जादिसाहृण्यं मज्जलक्ष्मीकादिष्वमानुषुगतां याति । यद्यपि वातिको मेहोऽसाध्य एवोक्तत्वाऽपि पुनरिहाताम्यबन्धनेन च एव उत्पत्तिः प्रभूता-
कृतिः स एव इषायास्त्वलादि सकलं लक्षणं विभर्ति; यस्तुतार-
कालं चासुबद्धः स साध्यो भवति; तत्र मज्जादिसाहृण्यं नापश्यं भवतीति दर्शयति । किञ्चित्तरकारमेव ये वातानुबन्धाः इषावा-
रुणवर्णादियुक्त भवन्ति तेषाम्यस्याम्य भवन्तीति । तथा कफ-
पित्तज्ज्व अपि मज्जादियोगादसाध्या एव; उक्तं च—‘सर्वे एव प्रमेहास्तु फालेनाप्रतिकारिणः । मधुमेहत्वमायान्ति तदाऽसाध्या भवन्ति हि’ (सू. नि. अ. ९) ॥ १२ ॥

श्लेवोऽङ्गगन्धः शिथिलाङ्गता च
शय्यासनसमसुखे रतिश्च ।
हृत्तेजजिह्वाध्रवपोपदेहो
घनाङ्गता केशतस्यातिदुष्टिः ॥ १३ ॥
शीतमिष्यस्वं गलतालुशोषो
माधुर्यमास्ये करपाददाहः ।
भविष्यतो मेहगदस्य रूपं
मूत्रेऽभिधावन्ति पिपीलिकाश्च ॥ १४ ॥

कौशोऽङ्गगन्ध इत्यादिना पूर्वरूपमाह ॥ १३ ॥ १४ ॥

स्थूलः प्रमेही बलवानिहैकः
कृशस्तथैकः परिदुर्बलश्च ।
संवृद्धं तत्र कृशस्य कार्यं
संशोधनं दोषपलाधिकस्य ॥ १५ ॥
क्षिण्ड्यस्य योगा विविधाः प्रयोज्याः
कत्पोपदिष्टा मलशोधनाय ।
ऊर्ध्वं तथाऽधश्च मलेऽपनीते
मेहेषु संतर्पणमेव कार्यम् ॥ १६ ॥

गुल्मः क्षयो मेहनवस्तिशूलं
मूत्रप्रदहस्याप्यपतर्पणेन ।
प्रमेहिणः स्युः, परितर्पणोनि
कार्याणि तस्य प्रसमीक्ष्य वक्षिम् ॥ १७ ॥

परिदुर्बले हीनबलः । कृशस्य इति मासकृशस्य । दोषपला-
धिकस्य दोषेण बलेन चाधिकस्य । क्षयो धातुक्षयः ॥ १५-१७ ॥

संशोधनं नार्हति यः प्रमेही
तस्य क्रिया संशमनी प्रयोज्या ।
मन्थाः कपाया यवचूर्णलेहाः
प्रमेदशान्त्यै लघ्वद्यथ भक्ष्याः ॥ १८ ॥
ये विष्किरा ये प्रतुदा विदङ्का-
स्तेषां रसेज्जङ्गलजर्मनोहैः ।
यचोदनं कृसमथापि वाट्य-
मद्यात् ससक्नपि चाप्यूपान् ॥ १९ ॥
मुद्रादियूपैरथ तिकशाकैः
पुराणशाख्योदनमावृत्त ।

वन्तीद्वृषीतैल्युतं प्रमेही
तथाऽतसीसर्पपूतैल्युक्तम् ॥ २० ॥
सपष्टिकं स्यामृणधान्यमम्रं
यद्यप्रधानस्तु भवेत् प्रमेही ।
यस्य भक्ष्यान् विविधास्तथाऽप्यान्
कफप्रमेही मधुसंप्रयुक्ता ॥ २१ ॥
निशिस्थितानां त्रिफलाकपाये
स्वुस्तर्पणाः क्षौद्रयुक्ता यवानाम् ।
तान् सीधुयुक्तान् मपिनेत् प्रमेही
प्रायोगिकान्मेहवधार्यमेव ॥ २२ ॥
ये श्लेष्ममेहे विहिताः कपाया-
स्तैर्भावितानां च पृथग्यवानाम् ।
सक्नूपूपान् सगुडान् सधानान्
भक्ष्यांस्तथाऽन्यान् विविधांश्च खादेत् ॥ २३ ॥
खराश्वगोहंसृपञ्चतानां
तथा यवानां विविधाश्च भक्ष्याः ।
देयास्तथा वेणुयवा यवानां
कल्पेन गोधूममयाश्च भक्ष्याः ॥ २४ ॥

क्षुण्णशुष्कयवानां मण्डरहितो यवोदनः । मार्ज्यः स एव स-
गण्डो निक्षुपेहस्तितां यवानां भवति । अतस्ती स्याता, ये तिला-
तक्षीति पठन्ति तेषां मते तिलक्याऽतसी(?) विवर्णिता । तुषपा-
न्यानि इत्यामाकक्षीनि । अमृषान् यवपिष्टकान् । धानान् मूठव-
यान् । वेणुयवा अनाकारणि बंहावीरानीत्यर्थः ॥ १४-२४ ॥

१ ‘पतिर्द्वयानि’ इति पा० । २ ‘तस्य’ इति पा० । ३ ‘वाट्य’
मयान्’ इति पा० । ४ ‘वाट्यो यवमण्ड’ इति गङ्गापरः ।

संशोधनोद्धेखनलङ्घनानि
काले प्रयुक्तानि कफप्रमेहान् ।
जयन्ति पित्तप्रभवान् विरेकाः
संतपणः संशमनो विधिश्च ॥ २५ ॥

संशोधनप्रवृत्तेर्नोद्धेखने प्राप्ते पुनर्वैभवस्य कफव्यग्रधान-
त्वस्यापनार्थमुद्धेखनपदेन कथनम् ; अन्येत्तद्धेखनं कफमेहेषु
सत्तुं वदन्ति । पित्तमेहानां व्याप्यत्वाज्यन्तीति पदेन पित्त-
जानां व्यापनमेवोच्यते ; किंवाऽलान्तदुष्टे मेदसि पित्तवान्नाप-
द्याप्यत्वं, व्याप्यास्तु मेदो यदि न प्रदुष्टमिलनेन ये न कफान्-
स्त्वान् प्रति जयन्तीति यायुः ॥ २५ ॥

दार्प्यं सुरादां त्रिकलां समुस्तां
कपायमुत्काशय पिबेत् प्रमेही ।
शौद्रेण युक्तमथवा हरिद्रां
पिबेद्रसेनामलकीफलानाम् ॥ २६ ॥

हरीतकीकट्फलमुस्तलोध्रं
पाठाविडङ्गाजुंनधन्यनाथ ।
उभे हरिद्रे तगरं विडङ्गं
कदम्यशालाजुंनदीप्यकाश ॥ २७ ॥

दार्प्यं विडङ्गं सदिरो धपध
सुराद्वकुष्ठागुरुचन्दनानि ।
वाय्वग्निमन्थौ त्रिकला सपाठा
पाठा च सूर्या च तथा श्वेदपू ॥ २८ ॥

यवान्युशीराण्यभयागुरुवृ-
क्षज्वामयाचिकससपणाः ।
पार्श्वः कपायाः कफमेहिनां ते
वशोपदिश मधुसंमयुक्ताः ॥ २९ ॥

उशीरलोधावनचन्दनाना-
मुशीरमुस्तामलकाभयानाम् ।
पटोलनिम्यामलकामृतानां
मुस्ताभयापञ्चकवृक्षकाणाम् ॥ ३० ॥

लोधाभ्युक्तालीयकघातकीनां
निम्याजुंनघातनिशोत्पलानाम् ।
शिरीषसर्जजुंनकेदारानां
प्रियङ्गुपद्मोत्पलकिंशुकानाम् ॥ ३१ ॥

अंभार्यपाठासनपेतसानां
कटुकूटेयुत्पलमुस्तकानाम् ।
पैचुषु मेहेषु वरा प्रदिशः
पार्श्वः कपाया मधुसंमयुक्ताः ॥ ३२ ॥

सर्वेषु मेहेषु मती तु पूर्वौ
कपाययोगौ विहितस्तु सर्वे ।
मन्थस्य पाने ययभावनार्या
स्युमोजने पानविधौ पृथक् च ॥ ३३ ॥

सिद्धानि तैलानि घृतानि चैव
देवानि मेहेष्वपि नालात्मकेषु ।

मेवः कफश्चैव कपाययोगैः
जेहेश्च वायुः शमेमेति तेषाम् ॥ ३४ ॥

दानांमिलापुष्प योगद्वयं सर्वमेहेषु । घृतादौ देवराज ।
हरीतक्यादयो दत्तं यथासंख्यं कफमेहेषु । किंवा सर्वं सर्वक-
फमेहेषु, उशीरगुण्डय पित्तमेहेषु सर्वेषु हेयाः । कटुकूटेरी
रावहरिद्रा । मन्थस्य पाने इति मन्थपानार्थं, भोजने, इति
भोज्यवस्तुकारे, एवं पानसंस्कारेऽपि । सिद्धानि तैलानीति
एतदेव कर्तव्यं सिद्धानि । अनिनात्मकेष्विति कफपित्तमेहेष्वेव
वातामुष्णेषु, उत्पत्तिविशिष्टानि वज्रानामद्याप्येनापि किराल-
त्वात् ॥ ३३-३४ ॥

कम्पितसत्तन्त्रदृशालजानि
यैमीतरौहीतकफौटजानि ।
कफिरयपुष्पाणि च चूर्णितानि
शौद्रेण लिहात् कफपित्तमेही ॥ ३५ ॥

पिबेद्रसेनामलकस्य चापि
कद्वकीकृतान्यक्षसमानि काले ।
जीर्णे च भुञ्जीत पुराणममं
मेही रसेजान्द्रवजैर्मनोदः ॥ ३६ ॥

कफपित्तमेहीति कफमेही पित्तमेही च । कद्वीकृतानीति
कम्पितघ्राणीन्येन कद्वीकृतानि ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

हृष्टाऽनुवर्धं पयनात् कफस्य
पित्तस्य वा जेहेद्विधिविकल्पः ।
तैलं कफे स्यात् स्वकपायसिद्धं
पित्तं घृतं पित्तहरेः कपायैः ॥ ३७ ॥

त्रिकण्टकादमन्तकसोमपक्के-
भेत्तावकैः सातिविषैः सलोभिः ।
यवोपटोलाजुंननिम्यमुक्षी-
हंरित्वा यक्षकदीप्यकेय ॥ ३८ ॥

मत्रिष्ठया चागुरुचन्दनैश्च
सर्वैः समस्तैः कफपावत्रेषु ।
मेहेषु तैलं विपचेत्, घृतं तु
पैचुषु, मिधं त्रिषु लक्षणेषु ॥ ३९ ॥

१ 'किंवा नाचन्दुरे मेदसि निषया' 'काम्याय
मेदो यदि न प्रदुष्ट' इति चत्वारचनार्थे इति श्रीकटरराजः ।
२ 'मधुर्यपाठासनपेतसानां' इति च ।

१ 'लोभादि' इति च । २ 'काम्यदेवतादेवमेवमुक्षी'
इति च ।

फलत्रिकं दादनिशां विशालां
मुस्तां च निःकाय्य निशां सकल्काम् ।
पिवेत् कपायं मधुसंयुक्तं
सर्वप्रमेहेषु समुद्धतेषु ॥ ४० ॥

धनुषन्धमिति पश्चरतुगतम् । तैलं कफे स्यात् सकपाय-
सिद्धमिति कफे कफानुबन्धे च कफप्रोषकपायैः सिद्धं तैलं स्यात्,
एवं पित्तं पित्तानुबन्धे च पित्तप्रोषकपायसिद्धं घृतं देयं स्यात् ।
सर्वरित्युक्ते पृथगपि सर्वैः द्रोहसाधनं स्यादत् आह—समस्तै-
रिति; मिलितैरित्यर्थः । मिथमिति तैलघृतयमकम् । त्रिषु कफ-
गोष्विति त्रिदोषलक्षणमेलके सति; त्रिदोषजलवनुबन्ध्यानुबन्ध-
कृतं कफपित्तजमेहेष्वेव सन्तव्यं; किंच सर्वेषामेव मेहानां त्रिदोष-
जत्वाद्भूतात्रिदोषजनं कफपित्तद्वयतीति ज्ञेयम् ॥ ३७-४० ॥

लोभ्रं शटीं पुष्करमूलमेलं
मूर्धां विडङ्गं त्रिफलां यमानोमू ।
चष्यं त्रिपङ्क्तुं क्रमुकं विशालां
किपाततिकं फट्टरोहिणीं च ॥ ४१ ॥
भाङ्गीनतं चित्रकपिप्पलीनां
मूलं चकुप्रातिविषं सपाठम् ।
कलिङ्गकान् केशरसिन्धुस्राक्षां
नखं सपथं मरिचं सुयं च ॥ ४२ ॥
द्रोणेऽम्भसः कर्पसमानि पक्त्वा
पूते चतुर्भाजलावरोधे ।
रसेऽर्धभागं मधुनः प्रदाय
पक्षं निधेयो घृतभाजनस्य ॥ ४३ ॥
मैथ्यासचोऽयं कफपित्तमेहान्
क्षिप्रं निहन्त्याद्रिपलप्रयोगात् ।
पाण्ड्यामयाशांस्यरुचिं ग्रहण्या
दोषं किलासं विविधं च कुण्ठम् ॥ ४४ ॥

इति मध्यासवः ।

लोभ्रमिलादी क्रमुकं पट्टिभलोभ्रं पूर्णं वा, इन्द्रजाह्मि-
न्द्रवारणीम् ॥ ४१-४४ ॥

कायः स एवाष्टपलं च दन्त्या
भङ्गातकानां च चतुष्पलं स्यात् ।
सितोपला त्वष्टपला विशेषः
सौद्रं च तावत् पृथगासचौ तौ ॥ ४५ ॥

कायः स एवेति तावन्मानजलेनैव दन्त्याष्टपलं भङ्गातकच-
तुःपलं लोभ्रादीनि च कर्पमानानि दात्वा कायः कर्तव्य इत्यर्थः ।
सौद्रं च तावदिति क्षापयेच्छ्याऽष्टमागमिलयैः ॥ ४५ ॥

१ 'समस्तैरिति' सर्वैर्युक्तैः समुद्धतेरेव, न वयाजमेन खेदं
विपक्षितैर्यैः इति श्रीकण्ठः । २ 'लोभ्रासचोऽयं' इति पा० ।

सारोदकं वाऽथ कुशोदकं वा
मधुदकं वा त्रिफलारसं वा ।
सीधु पिवेद्वा निगदं प्रमेही
माघ्वीकमग्रं चिरसंस्थितं वा ॥ ४६ ॥

मांसानि शूल्यानि मृगद्विजानां
खादेयवानां विविधांश्च भक्ष्यान् ।
संशोधनारिष्टकपायलेहैः
संतर्पणोत्थाम् शमयेत् प्रमेहान् ॥ ४७ ॥

भृष्टान् यवान् भक्षयतः प्रयोगा-
च्छुष्कांश्च सकृन्न भवन्ति मेहाः ।
श्वित्रं च रुच्छं कफजं च कुष्ठं
तथैव मुद्गामलकप्रयोगान् ॥ ४८ ॥

सारोदकमिति सारैः खदिरादिसारैः पञ्चविधिना कृतमुदकं
सारोदकं ज्ञेयम्, एवं कुशोदकं ज्ञेयम् । मधुना मधुपीकतु-
दकं मधुदकम् । शूल्यानीति शूलपकानीत्यर्थः । मृगद्विजानामि-
त्यत्र यौमिकत्वाज्जलमृगद्विजानामिति ज्ञेयम् । प्रयोगारिस्त-
न्वासात् ॥ ४६-४८ ॥

संतर्पणोत्थेषु गदेषु योगा
मेदस्विनां ये च मयोपदिष्टाः ।
विरुक्षणार्थं कफपित्तजेषु
सिद्धाः प्रमेहेष्वपि ते प्रयोज्याः ॥ ४९ ॥

संतर्पणोत्थेषु गदेषु योगा संतर्पणीवाप्याये 'त्रिफलारस्य'
पाठं (सू. अ. २३) इत्याद्युक्ताः ॥ ४९ ॥

व्यायामयोगैर्विधिधैः प्रगाढै-
रुद्धतैः खानजलापसैः ।
सेव्यस्वमेलागुरुचन्दमाद्यै-
र्विलेपनैश्चाशु न सन्ति मेहाः ॥ ५० ॥

सेव्यसुशीरम् । चन्दनापौरिस्त्य आदिग्रहणेन हि शीघ्र-
रीणां ग्रहणं स्यात् ॥ ५० ॥

हेतुश्च मेदश्च कफश्च वृद्धः
प्रमेहहेतुः प्रसमीक्ष्य तस्मात् ।
वेधेन पूर्वं कफपित्तजेषु
मेहेषु कार्याण्यपतर्पणानि ॥ ५१ ॥

संप्रत्युत्तरगतः कफपित्तप्रमेहानामपतर्पणमाह—हेतु-
त्वादि । यत्पतर्पणमेव मुत्तादिदोषो भवति, तथाऽपि गुल्मा-
दिप्रदुर्गन्धो यथा न भवेत्तथाऽपतर्पणं कर्तव्यमिति हेतुश्च मेद-
शेलादिना दर्शयति ॥ ५१ ॥

१ 'युद्धभूतानीत्यर्थः' इति पा० । २ 'विलेपनैश्च प्रथमनि'
इति पा० ।

या वातमेहान् प्रति पूर्वमुक्ता
वातोत्पन्नानां विहिता क्रिया सा ।

वायुर्हि मेहेष्वतिक्रान्तिनां

कुप्यस्यसाध्यान् प्रति नास्ति चिन्ता ॥ ५२ ॥

पूर्वचिकित्सते यानि 'सिद्धानि तैलानि घृतानि चैव देयानि मेहेष्वनिलारमकेषु' इत्यादिनोक्तानि, यानि वातानुबन्धमेहविषयाणीति दर्शयन्नाह—या वातमेहानित्यादि । वातोत्पन्नत्वमेव कुतः कफनेषु पित्तजेषु च भवतीत्याह—वायुरित्यादि । असाध्यानि उत्पत्तिरः ॥ ५२ ॥

यैर्हेतुभिर्यं प्रभवन्ति मेहाः-

स्तेषु प्रमेहेषु न ते निषेध्याः ।

हेतोरेतेषां विहिता यथैष

जातस्य रोगस्य भवेच्छिकिरसा ॥ ५३ ॥

यैर्हेतुभिरित्यादिश्लोकार्थपरिभाषा सर्वरोगेष्वेवायुमसा, इह प्रमेहस्य चिरकालानुबन्धतया हेतुसेवाविचारार्थमुपपद्यते ॥ ५३ ॥

हारिद्रवर्णं कथिरं च मूत्रं

विना प्रमेहस्य हि पूर्वैरूपैः ।

यो मूत्रयेतं न वदेत् प्रमेहं

रक्तस्य पित्तस्य हि स प्रकोपः ॥ ५४ ॥

संप्रति प्रमेहलक्षणस्य रक्तपित्तलक्षणसाध्वै रक्तपित्ते प्रमेहचिकिरसा माभूदिति कृत्वा प्रमेहरूपपित्तभेदकं लक्षणमाह—हारिद्रवर्णमित्यादि ॥ ५४ ॥

दध्ना प्रमेहं मधुरं सपिच्छं

मधुपर्मं स्याद्विबिधो विचारः ।

क्षीणेषु दोषेष्वनिलारमकः स्यात्

संतर्पणाद्वा कफसंभवः स्यात् ॥ ५५ ॥

इत्येत्यादि । क्षीणेषु दोषेष्विति क्षीणेषु कफमेदःप्रवृत्तिषु । दोषस्य चैह रूप्य मेदभादौ भविष्यति, तथाऽपि दोषसंभवात्तपोपशब्दोऽनं हैमः, किंवा दोषेष्विति कफपित्तेषु; द्वयोश्च यदुबन्धनं व्यत्ययपक्षया बहुत्वम् । यदि हि वातिकः स्यात्तदा हेलभावादं कफोऽदृढः स्यादित्यर्थः; संतर्पणात्तु यदि ज्ञातं तर्पणजनितकफरूढत्वं, तदा वातनिदानाभावाज्जायं वातजनः किंतु कफज इत्यवधार्यत इति भावः ॥ ५५ ॥

सपूर्वरूपाः कफपित्तमेहाः

क्रमेण ये वातकृताश्च मेहाः ।

साध्या न ते, पित्तकृतास्तु याप्याः,

साध्यास्तु मेहो यदि न प्रवृष्टम् ॥ ५६ ॥

संप्रवृत्तजप्रमेहानां साध्यासाध्याप्यत्वोपदर्शनायमाह—सपूर्वरूपा इत्यादि ।—सह पूर्वरूपेण 'खेदोऽग्न्ययः' इत्यादिना वर्तन्त इति सपूर्वरूपाः । तत्र कफमेहाः साध्या उच्यन्ते पूर्वरूपेण सह वर्तमानाः । साध्या भवन्ति, पित्तमेहा याप्या उच्यन्ते च. सं. ५७

असाध्येत्या भवन्ति । साध्यावस्थायामपि पूर्वहपयोगेन यद्यपि सर्वरोगाणामसाध्यत्वमुक्तम्, उक्तं च यथा—'अन्यस्यापि च रोगस्य पूर्वरूपाणि यजन्तम् । विशङ्क्येन कल्पेन तस्यापि मरणं भुञ्जन्' (इ. अ. ५) इति; तत्र सर्वपूर्वरूपानुबन्धे सर्वरोगाणामसाध्यत्वमुक्तम्, इह तु अधमसपूर्वरूपानुबन्धेऽप्यसाध्यत्वं भवतीति विशेषवचनाच्छब्धते । तथा क्रमेण च ये वातकृताश्च पूर्वस्वरूपाः अप्यसाध्याः । क्रमेणेति यथोक्तनिदानक्रमेण । एतेन य एव निदानोक्तहेत्वादियोगेन वातजाधत्वात् जायन्ते ते मेहा असाध्याः; ये तु कफजाः पित्तजा वा वातानुबन्धवत्वेन वातजालं साध्या याप्या वा । भूत एव तान् प्रति 'सिद्धानि तैलानि घृतानि चैव देयानि मेहेष्वनिलारमकेषु' इत्यनेन चिकित्सोक्ता । पूर्वस्वरूपाहिलेन पित्तकृते प्रमेहं कदाचित् साध्यावस्थायामपि भवतीत्यपवादविधिं दर्शयितुमुत्तरंग्रन्तां पैतृकयाप्यतामनुवदति—पित्तकृतास्तु याप्या इति । अवस्थासाध्यान् पैतृकानाह—साध्यास्तैलत्यादि । न प्रवृष्टमिति न प्रक्रमेण वृष्टम्; अदृष्टमेदसः पैतृकाः साध्या भवन्तीत्यर्थः । किंवा प्रवृष्टाः कफपित्तमेहास्तावत्साध्याः, तथा कफपित्तमेहा ये शास्त्रपदवर्णाद्वातकृता भवन्ति तेऽपि सर्वरूपाः सन्तोऽसाध्या भवन्ति । ये तु पूर्वस्वरूपेन क्रियन्त. चिरसीयोक्तं प्रमेहं विंशतिप्रमेहातिरिक्तं वर्णयन्ति, ते 'विंशतिरेव मेहा' इति संख्याविषयेनैव प्रलादिष्टाः ॥ ५६ ॥

जातः प्रमेही मधुमेहिनो वा
न साध्य उक्तः स हि बीजदोषात् ।

ये चापि केचित् कुलजा यिकारा

भवन्ति तांश्च प्रचक्ष्यसाध्यान् ॥ ५७ ॥

मेहानामसाध्याप्रकारान्तरमाह—जात इत्यादि । प्रमेही यः प्रमेहिणो जातः सोऽप्यसाध्यो भवति । अनापि हेतुमाह—स हि बीजदोषादिति; प्रमेदारम्भकदोषदुष्टरीजजातप्रमेहित्वात् । मधुमेहसंवेदानं मेहस्यानमुपपद्ये, यदि तु वातिक उपेक्षितो वा मेहो मधुमेह उच्यते, तदेतत्प्रमेहदुष्कृतात्पितृजवितप्रमेहिणो नाशक्यत्वं स्यात् । किंवा मधुमेहिणो जनितास्य मधुमेहित्वमेव कारणानुसृत्यतया युक्तम् । ततश्च मधुमेही मधुमेहिणो ॥ जातो न सत्य इति बहुमुचितम् । तस्यादप्ये सामान्येन प्रमेहवचनेनापि तत्कारणे पितरि कार्यजुक्तः प्रमेहो मधुमेहप्रदश्चाच्यो हेयः । मेहसंवेदोऽयं सामान्येन सर्वमेहेषु वर्तत एव, यतः क्रियन्त चिरसीये या पितृका मधुमेहसंभवित्वेनोच्यता ॥ 'प्रमेहिणं या पितृका' इत्यनेन सामान्यप्रमेहसंभवित्वयाऽनुदिता, तत्सामान्यमधुमेहसन्दः सर्वप्रमेहे मधुमेहसिद्धये च वर्तते; यथा कुलजस्य सर्ववृत्ते वृणविषये च वर्तते । प्रमेह-तत्प्राथम्यः क्रियन्त-चिरसीये इति नेह प्रवत्यते । कुलजप्रमेहाप्यप्राप्रभेगापरेषामप्यसाध्याप्रकारमाह—ये नापीत्यादि । कुलजा इति पितृपितामहादिशरणोद्भूताः । अनेनैव सामान्येन

वचनेन प्रमेहस्यापि कुलजस्यवाप्यतायां सिद्धायां पुनस्तद्वचनं
संतानानुपगन्धिवोपदर्शनार्थम् । उक्तं हि—‘प्रमेहोऽशुषङ्गिवा-
म्’ (घ. अ. २५) इति ॥ ५७ ॥

प्रमेहिणां याः पिष्टका मयोक्ता
रोगाधिकारे पृथगेव सप्त ।

ताः शल्यविद्धिः कुशलैश्चिकित्साः
शल्येण संशोधनरोपणैश्च ॥ ५८ ॥

प्रमेहपिष्टकाचिकित्सास्तु प्रमाह—प्रमेहिणामिच्छादि । रोगा-
धिकारे इति रोगचतुष्टये । अत्र शल्यधिकारत्वेन ‘अन्यधि-
कारेषु न विस्तरोक्तिः’ (नि. अ. २९) इति वचनात् विस्तारः
कृतः ॥ ५८ ॥

अयन्ति चात्र ।

हेतुर्वर्णो वृष्यं मेहानां साध्यतत्तुरूपश्च ।
मेही त्रिविधस्त्रिविधं मितग्नितमतिक्षपणदोषः ॥
आद्या यवान्नचिकित्सितमेहोपहाः कपायाश्च ।
तैलघृतलेहयोगा भक्ष्याः प्रषारासवाः सिद्धाः ॥ ६० ॥
व्यायामविधिर्बिबिधः स्नानानुसृष्टतनानि सन्धाश्च ।
मेहानां प्रशमार्थं चिकित्सिते दिष्टमेतावत् ॥ ६१ ॥

इत्यत्रिवेदाकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकि-
त्सितस्थाने प्रमेहचिकित्सितं नाम
पट्टोऽध्यायः ॥ ६ ॥

हेतुरित्यादिः संग्रहः । त्रिविधं मितग्नितमिति संशोधनं
संशमर्षं निदानवर्णनं च । आद्या इति भक्षणीयाः । शेषं
सुगमम् ॥ ५९-६१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितार्था चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेदटीकायां विकिरणस्थाने मेहचिकित्सितं
नाम पट्टोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातः कुष्ठचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

इतिप्राशाभेदद्वयवैजन्म उक्तं, तेन मेहम्ल कुष्ठचिकि-
त्सितमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

हेतुं द्रव्यं लिङ्गं कुष्ठानामाश्रयं प्रथमं च ।

शूण्यप्रवेशा सम्यग्विशेषतः स्पर्शनप्रानाम् ॥ ३ ॥

निदाने हेतादय उक्ता अपि चिकित्सोपकरणतया किञ्चि-
द्विशेषप्रतिपादनार्थं पुनरुच्यते । आश्रयमिति आधारम्; प्रथ-
मं चेति चकारात् पूर्वस्पर्शस्यात्योर्वैक्यमाणोर्ग्रहणम् । किंवा
लिङ्गेन पूर्वस्पर्शं, हेतुना च संश्रुतिर्नोक्त्या । अन्यान्यपि पिष्ट-

व्यञ्जारीनि स्पर्शनप्रानि सन्ति, तेन विशेषतो यानि कुष्ठानि
स्पर्शनप्रानि तेषां हेत्वादीनि शृष्टुः किंवा कुष्ठानामान्वयाद्यानि
विशेषतः स्पर्शनप्रान्यष्टदश तेषां हेत्वादि श्रुतिरिति योजनम् ।
उक्तं हि ‘कुष्ठानि सप्तविधान्यष्टदशविधान्यपरिसंख्येयविधानि
च’ (नि. अ. ५) इति ॥ ३ ॥

विरोधीष्वन्नपानानि द्रवसिग्धगुरुणि च ।
भजतामागतां छर्दि वेगांश्चान्याम्रतिघ्नताम् ॥ ४ ॥
व्यायाममत्तिस्तंतापमतिभुक्तवोपसेविनाम् ।
शीतोष्णलङ्घनाहारान् कर्म मुक्त्वा निपेयिणाम् ॥ ५ ॥
धर्मश्रमभयार्तानां वृत्तं शीताभ्युसेविनाम् ।
अजीर्णाध्यशिनं चैव पञ्चकर्मापचारिणाम् ॥ ६ ॥
मद्यान्नदधिमत्स्यातिलवणाम्लनिपेयिणाम् ।
मापमूलकपिष्टात्रतिलक्षीरगुहाशिनाम् ॥ ७ ॥
व्यवायं चाप्यजीर्णं भेदिनां च भजतां दिवा ।
विग्रान् गुरुन् धर्पयतां पापं कर्म च कुर्वताम् ॥ ८ ॥

विरोधीष्वन्नपानानि—‘न मत्स्याण पञ्चस्यस्मन्वह-
रेव’ (घ. अ. २९) इत्यादिनोक्तानि । शीतोष्णत्वादि । शीतोष्ण-
वीर्या यथाकमेण सेव्यत्वमुक्तं, तद्विपरीतेन सेविनाम्; एवं लङ्घ-
नाहारयोरपि ज्ञेयम् । धर्मादिभिरार्तव्ये सति हृतमविश्रम
शीताभ्युसेविनामिति योज्यम् । अजीर्णाप्यशिनमिति अजीर्णवा-
समर्थं, अपक्वमिति वारत्, तद्वृत्तानाम् । अभ्युषिनामित्या-
हारेऽपरिणते भुञ्जानाम् । पञ्चकर्मापचारिणामिति पञ्चकर्माणि
क्रियमायेऽपचारिणां निषिद्धसेविनाम् । व्यवायं चाप्यजीर्णं इति
विदग्धादिरूपेऽज्ञानीर्णं जीवेवर्णं कुर्वताम् । पापं कर्म च कुर्व-
तामिति पापकर्मणैव विप्रादिधर्मणै लब्धे पुनस्तद्वचनं विरोध-
हेतुत्वोपदर्शनार्थम् ॥ ४-८ ॥

वातादयस्तथो दुष्प्रास्त्वग्रक्तं मांसमभ्यु च ।
दूषयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः ॥ ९ ॥
अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्त चैकदोषो यः ।
न चैकदोषजं किञ्चित् कुष्ठं समुपलभ्यते ॥ १० ॥

दोषद्वयसंग्रहमाह—वातादय इत्यादिना । वातादीनां त्रित्वे
विद्येऽपि नव इति वचनं सर्वकुष्ठेषु प्रवाणामपि दुष्टिदर्शना-
र्थम् । द्रव्यसंग्रह इति द्रव्यभारभक्तं कारणमुच्यते । अर्पितव्य-
मपि सप्तकमितिपदं सर्वत्र रासकनियमार्थं पुनरुच्यते । वयपि
विसर्पणास्तत्पदे एतान्येव सप्त कारणानि, यदुक्तं—‘एवं
खलीका त्वज्ज्वरं दूष्यं दोषाज्ज्वरो यतः । विसर्पणां समुत्पत्तौ
विशेषः सप्त तावतः’ (नि. अ. २१) इति, तथाऽपि कुष्ठं
विरक्तियैः स्थिरदोषैर्जन्म्यते, विसर्पस्तु विसरणशील इति
विशेषः । अन्ये तु विसर्पा वातादिभिरैकदोषोऽपि भवन्तीत्याहुः
यदुक्तं—‘पृथक् प्रयत्नविधौ विसर्पा द्वन्द्वजायन्ते’ (नि.

ध० २१) इति; तत्र, त्रिदोषजन्यैऽपि विषमपानेनैकदोषजनक-
प्रवृत्तदोषप्रवृत्तिरित्येव दशसप्तोच्यते । सप्त चैकादशैव चेति
विच्छेदपाठेन सप्तानां कुष्ठानां महाकुष्ठत्वम्, एकादशानां च
सूक्ष्मकुष्ठत्वमिति बोधयति । विदनेऽभिहितानामपि सुवृ-
ष्टानामिह चिकित्सायां विधानम् ॥ ९ ॥ १० ॥

स्पर्शाश्रयमतिस्वेदो न वा धैर्यव्यमुन्नतिः ।
फोठानां लोमहर्षश्च कण्डूतोदः श्रमः क्रमः ॥ ११ ॥
प्रणानामधिकं शूलं शीतोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।
वाहः सुप्ताहता चेति कुष्ठलक्षणमप्रजम् ॥ १२ ॥

स्पर्शाश्रयं पूर्ववत् । न वा खेद इति संबन्धः । शूल-
दातिस्वेदो न खेदवहसोतोऽनरोधनवरोधकृतौ हेयो । शीतो-
त्पत्तिश्चिरस्थितिश्च प्रणानामेव ॥ ११ ॥ १२ ॥

अत ऊर्ध्वमष्टादशानां कुष्ठानां कपालोदुम्बरमण्डल-
ध्वजिह्वपुण्डरीकसिन्धुकाकणकैककुष्ठधर्माख्यकि-
टिभविषादिकालसकलद्वुचर्मद्वलपामाविस्कोटक-
घातार्णवचर्विकाणां लक्षणान्युपदेक्ष्यामः ॥ १३ ॥

कृष्णारुणकपालासं यद्भूयै पर्यं तनु ।
कापालं तोदयद्भूलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम् ॥ १४ ॥
वाहकण्डूवज्रादागपरीतं लोमपिञ्जरम् ।
उदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं विदुः ॥ १५ ॥
श्वेतं रक्तं स्थिरं स्थानं जिह्वधुत्सलमण्डलम् ।
कृच्छ्रमन्योन्यसंसक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ॥ १६ ॥
कर्कशं रक्तपर्वस्तमस्तः श्यावं सवेदनम् ।
यद्भुजिह्वासंस्थानमुद्यजिह्वं तदुच्यते ॥ १७ ॥
सम्भेतं रक्तपर्वस्तं पुण्डरीकदलोपमम् ।
सोस्तेषां च सदाहं च पुण्डरीकं तदुच्यते ॥ १८ ॥
श्वेतं ताम्रं तनु च यद्रजो घृष्टं विमुञ्चति ।
अलावुपुष्पवर्णं तस्मिन् प्रायेण चौरसि ॥ १९ ॥
यत् काकणन्तिकाययमपाकं तीव्रवेदनम् ।
त्रिदोषलिप्तं तत्कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति ॥ २० ॥
इति सप्तमहाकुष्ठानि ।

कपाल, पटलैपरः । विषमं दुष्चिकित्सम् । लोमपिञ्जरमिति
रोमसिः पिञ्जरं कैपलम् । सप्तमण्डलमित्युक्तमण्डलम् ।
भूयो नीलाश्वो हरिणः, क्रमत्रिह्वासंस्थानमिति तस्मिन्काकारम् ।
प्रायेण चौरवीति उरसि बाहुभ्यां भवति, स्तेमप्रधानत्वात्;
कदाचिदभ्यग्रापि भवतीति भावः । कारुणन्तिका गुप्ता ।
कुष्ठवेनैव त्रिदोषलिप्तत्वे छिदे पुनश्चाह्वनं प्रयत्नविरोध-
हत्वोपदर्शनार्थम् ॥ १३-२० ॥

१ 'दुस्तिवनेन दाहक' इति ध० । २ 'मकुष्ठमिदं रक्त' इति
ध० । ३ 'कर्कशकण्डू' इति ध० । ४ 'रोमाणि पिञ्जरणीव
चर्मिन् तव रोमपिञ्जरं, रोमपिञ्जरावितिलपे' इति योगो-
द्घानाश्रयः ।

अस्वेदने महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम् ।
तदेककुष्ठं, चर्मोष्यं यद्वहं हस्तिचर्मवत् ॥ २१ ॥
श्यावं किण्वरस्पर्शं पर्यं किटिमं स्मृतम् ।
वैषादिकं पाणिषादस्कुटनं तीव्रवेदनम् ॥ २२ ॥
कण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम् ।
सकण्डूरागपिडकं ददुमण्डलमुदतम् ॥ २३ ॥
रक्तं सकण्डु सस्फोटं सखदलति चापि पत् ।
तद्यर्मदलमाप्यातं संस्पृशोऽहमुच्यते ॥ २४ ॥
पामा श्वेतारुणश्यावाः कण्डूलाः पिडका भृशम् ।
स्फोटः श्वेतारुणागालो विस्फोटः स्युस्तनुवत् ॥
रक्तं श्यावं सदाहार्तिं सतारुः स्याद्बहुमणम् ।
सकण्डूः पिडका श्यावा बहुस्त्रावा विषाविका ॥
इत्येकादश कुष्ठकुष्ठानि ।

महावाहवति महास्थानम् । मत्स्यशकलोपममिति मत्स-
त्युत्तरम् । किण्वत् खरः शर्पां यत् तत्, किण्वरस्पर्शम्;
किणो मणस्थानम् ॥ २१-२६ ॥

घातेऽधिकतरे कुष्ठं कापालं मण्डलं कफे ।
पित्ते त्वौदुम्बरं विघातकाकणं तु विदोषजम् ॥ २७ ॥
घातपित्ते स्तेमपित्ते घातस्तेमणि चाधिके ।
अभ्यजिह्वं पुण्डरीकं सिन्धुमकुष्ठं च जायते ॥ २८ ॥
धर्माख्यमेककुष्ठं च किटिमं सविषादिकम् ।
कुष्ठं चालसकं श्वेतं प्रायो घातकाधिकम् ॥ २९ ॥
पामा शतावर्णस्फोटं ददुभ्यमदलं तथा ।
पित्तस्तेमपि अधिकं प्रायः कफप्राया विषाविका ॥ ३० ॥

चिकित्सायां घातायाधिक्यं कुष्ठेष्वाह—घात इत्यादि । नृभ्य-
जिह्वाविषु नतपित्तिकायादि यथावच्छेदं हेयम् ॥ २७-३० ॥

सर्वं त्रिदोषजं कुष्ठं दोषाणां तु यत्नायलम् ।
यथास्वेदक्षयेद्वा कुष्ठानां क्रियते क्रिया ॥ ३१ ॥
दोषस्य यत्नः पश्येत्कुष्ठेषु पित्तोपलक्षणमुद्रिकम् ।
तस्यैव शमं कुर्यात्ततः परं चानुबन्धस्य ॥ ३२ ॥

उक्तेकदोषजतादिना कुष्ठेणविरोधं दयेयकाह—घृषि-
त्यादि । त्रिदोषजन्यं सर्वेषु कुष्ठेषु व्यवस्थितमेव; दोषप्रकाश-
निवर्तना चिकित्सायमेकदोषजतादिव्यपदेष्ट इति भावः ।
अनुबन्धस्येति अग्रधानम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

कुष्ठविरोधदोषा दोषविरोधैः पुनश्च कुष्ठानि ।
प्रायस्ते तेहर्तुर्दुस्तंश्च प्रकाशयति ॥ ३३ ॥

येनैव दोषविरोधवत्सलं कुष्ठविरोधस्य तथा कुष्ठजनकस्य
च हेतोः परस्परानोपकलमाह—कुष्ठविरोधेरेत्यादि । उद्रधि-

१ 'रक्तं सद्यः बन्धुमत् खरस्योदं यद्वहवति' इति ध० । २ 'दे
हेतुहेतुसाध' इति ध० ।

शेषैर्दोषा इति कुष्ठविशेषं ज्ञात्वा दोषा ज्ञायन्ते; यैर्विशेषैस्ते इष्टविशेषास्तैर्वाताधिकोऽयं पित्तिकोऽयमिति कुष्ठदोषे परिज्ञाते दोषविशेषज्ञानाद्विशिष्टानि कुष्ठानि ज्ञायन्ते; यथा—इदं वातोत्तरे कुष्ठं, तस्मात्कापालम्, इदं पित्ताधिकत्वात्तन्मण्डलमित्यादि । तथा यः कुष्ठेष्वपरिज्ञातो हेतुः स दोषविशेषैर्ज्ञायते; यथा कुष्ठं वातोत्तरे दृष्ट्वा वातोत्तरकुष्ठजनकानि रूपाविच्छादनादीनि कारणाणि ज्ञायन्ते । हेतुभिश्च दोषविशेषजनकैः कुष्ठानि ज्ञायन्ते, यस्मादनेन वातोत्तरकुष्ठजनकं सेवितं तस्मादस्य वातोत्तरे कापालं कुष्ठं भविष्यतीति । किंवा कुष्ठदोषयोरन्योन्यगमकार्यं कार्यकारणतया परस्परगमकत्वादुपपन्नमिति दर्शयन्नाह—तैरिति; तेऽकुष्ठेः कार्यरूपेणैतन्नाम दोषः अनुगम्यते, हेतुश्च दोषरूपत्वात् कार्यरूपकुष्ठविशेषानवगमयतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

सौक्ष्म्यं शोषस्तोदः शूलं संकोचनं तथाऽऽयामः । पावस्यं खरभायो हर्षः श्यावाखण्डत्वं च ॥ ३४ ॥ कुष्ठेषु वातलिङ्गं, दाहो रागः परित्यगः पाकः । विस्त्रो गन्धः क्लेदस्तथाऽङ्गपतनं च पित्तकृतम् ॥ ३५ ॥ श्लैष्मं शैलं फण्डः स्यैर्यं चोत्सेधगौरवज्जेहाः । कुष्ठेषु तु कफलिङ्गं जन्तुभिरभिभक्षणं क्लेदः ॥ ३६ ॥

कुष्ठगतदोषज्ञानार्थं वातादिलिङ्गान्याह—सौक्ष्म्यमित्यादि । दाहादयः पित्तलिङ्गानि ॥ ३४-३५ ॥

सर्वैर्लिङ्गैर्युक्तं मतिमान् (विद्यो?)वियर्जयेद्वयम् । वृष्णादाहपरीतं शान्तासि जन्तुभिर्जन्धम् ॥ ३७ ॥ वातकफप्रयत्नं यद्यदेकदोषोत्सेधं न तत् कुच्छ्रम् । कफपित्तवातपित्तप्रयत्नानि तु कुच्छ्रसाध्यानि ॥ ३८ ॥

चिकित्साप्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थं साध्यासाध्यकुष्ठान्याह—सर्वैरिति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

वातोत्तरेषु सर्पिर्वैमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु । पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं चाग्रे ॥ ३९ ॥ घमनविरेचनयोगाः कल्पोकाः कुष्ठिनां प्रयोक्तव्याः । प्रच्छन्नमल्पे कुष्ठे महति च शस्तं सिराव्यधनम् ॥ ४० ॥ यहूदोषः संशोध्यः कुष्ठौ यहूशोऽनुरक्षता प्राणान् । दोषे ह्यतिमात्रहृते वायुर्हन्त्याद्वयलाशु ॥ ४१ ॥ ज्वहस्य पानमिदं शुद्धे कोष्ठे प्रवाहिते रक्ते । वायुर्हि शुद्धकोष्ठे कुष्ठिनमवलं विशति शीघ्रम् ४२

यथाकर्म चिकित्सायाह—वातोत्तरेष्वित्यादि । अग्रे इति सर्पिरादिषु योज्यं; तेन वातोत्तरादिषु सर्पिरादि प्रथमं कर्तव्यं, तदनु वक्ष्यमाणा चिकित्सा कार्यैस्त्वर्थः । यहूश्च इति वहन्वातार्थं स्तोऽस्तोकानिर्हरेणेन पुनः पुनः शोध्यः एकदा हि श्रितोष-

हरणे वलस्यो महालयः स्यात् । अत एवाह—दोषे ह्यतिमात्रहृते इत्यादि । दोषे इति जातोऽपेक्षवचनं; तेन कफपित्तयो-रपि ग्रहणम्; किंवा दोष इति एकवचनेनैव एकदोषस्याप्य-विमानहरणे वायुर्हन्त्यादिति । कोष्ठे शुद्धे रक्ते प्रवाहिते च ज्वहस्य पानं त्वयम् । अशुद्धकोष्ठस्य ज्वहपानं व्याधिवर्धनं भवति । उक्तं हि—“शेषदोषे व्याधिरस्तिवर्धते” इति । शोभनेन तु निःशोषीकृते दोषे सशेषदोषता नास्ति ॥ ३९-४२ ॥

दोषोत्तिकृष्टे हृदये चाप्यः कुष्ठेषु चोर्ध्वमागेषु । कुटजफलमदनमधुकैः सपटोलैर्निम्बरसयुक्तैः ४३ शीतरसः पक्करसो मधुनि मधूकं च घमनानि । कुष्ठेषु त्रिवृता दन्ती निफला च विरेचने शस्ता ४४ सौवीरकं तुपोदकमालोडनमासवाक्ष सिधुनि । संसन्धघोहराणां यथाविरेकं क्रमशोऽग्रे ॥ ४५ ॥ दार्वागृहतीक्ष्णैः पटोलपिचुमर्दमदनकृतमालैः । सज्जेहेरास्याप्यः कुष्ठौ सकलिङ्गययमुत्तैः ॥ ४६ ॥ वातोत्सेधं विरिक्तं निरुद्धमनुयासमार्हमासह्य । फलमधुकनिम्बकुटजैः सपटोलैः साधयेत्तज्ज्वहम् ४७ सैन्धवदन्तीमरिचं फणिज्जकः पिप्पली करञ्जफलम् । नयं स्यात्सविडङ्गं क्रिमिकुष्ठकफमकोपघ्नम् ॥ ४८ ॥ वेरेचनिकैर्धूमैः श्लोकस्थानेरितैः प्रशान्त्यमिति । कुमयः कुष्ठकिलासाः प्रयोजितैरुक्तमाङ्गस्थाः ॥ ४९ ॥

कुटजेत्यादिना घमनद्रव्याभ्याह । शीतरसः शीतकषायः । यथाविरेकं क्रमशोऽग्रे इति प्रधानमप्यवरशुष्यपेक्षया पेयादिक्रम-विशेषो द्विस्र एकशो वा कार्यः; उक्तं हि—“पेयां विलेपीमहर्तं कृतं च यूपं रसं ग्रीनुभयं तथैकम् । क्रमेण सेवेत नरोऽन्नकाकान् प्रधानमप्यवरशुद्धिद्वन्द्वः” (वि. अ. १) इति । आस्थापना-नुवातेन यद्यपि ‘नास्थाप्याः कुष्ठिन’ इत्यादिना कुष्ठे निषिद्धे, तथाऽप्यास्थापनानुवातेनैकस्याप्यायामवस्थायां कर्तव्ये एव; यदुक्तं—“प्रवृत्तिविश्रुतिक्षणसंयोगे तु शुक्लाघवं संप्रप्राप्य सम्यगप्यवसेवेत्” (वि. अ. ८) इति । तेनाह—वातोत्सेधमि-त्यादि । सूत्रस्थाने यद्यपि एकैव वैरेचनिको भूय उक्तस्तथापि तत्रोक्तद्रव्यैर्व्यस्यमस्तैर्बहवो धूमाः सन्वतीति बहुवचनमिदं कृतम् ॥ ४३-४९ ॥

स्थिरकठिनमण्डलानां सिद्धानां प्रस्तरप्रणाडीभिः । कूर्चैर्विधक्षितानां रक्तोक्तेऽपनेतव्यः ॥ ५० ॥ आनुपवारिजानां मांसानां पोडूलेः सुखोष्णैश्च । खिन्नोत्सर्गं विलिखेत्कुष्ठं तीक्ष्णेन शस्त्रेण ॥ ५१ ॥ कथिरागमार्थमथवा शृङ्गालावृत्तिं योजयेत् कुष्ठं । प्रच्छिन्नमल्पं कुष्ठं विरेचयेद्वा जलीकौमिः ॥ ५२ ॥

१ “अपे इति पूर्वस्वपेय” इति चरकप्रोक्तेरे नोमीन्द्रनाभयतः । २ “नरक्षार्थ” इति पा० ।

१ “कफप्रतोषघ्नम्” इति पा० । २ “विप्रोत्तिमं” इति पा० । ३ “उत्तानाम्भिराहरेद्विरिच” इति पा० ।

ये लेपाः कुष्ठानां युज्यन्ते निर्दोषदोषाणाम् ।
संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवेत्तेषाम् ॥ ५३ ॥

नाल्येन नामैवेदाध्याये उक्तं । कृत्वं चक्षुषिषेयमाहुः ।
रजोत्प्रेक्षामुच्यते रक्तम् । स्थितत्वेनोत्पाद्यं स्थितोत्पन्नम् ।
रुधिरागमायं विविधेदिवि संभवः । निर्दोषोऽसदोषो येषां ते
निर्दोषादोषाः ॥ ५०-५३ ॥

येषु न शून्यं क्रमते स्पृशन्द्रियनाशनानि यानि स्युः ।
तेषु निपात्यः क्षारो रक्तं दोषं च विज्ञान्य ॥ ५४ ॥
पापाणकठिनपक्वे सुते कुष्ठे स्थिरे पुराणे च ।
पीतागदस्य कार्यां विधेः प्रदेहोऽगदवेद्याहुः ॥ ५५ ॥
स्तम्भाति सुस्तुताभ्यस्वेदनकण्डूखानि कुष्ठानि ।
कुर्वन्तीन्त्रिभुताकरवीरकरज्जुद्वज्जानाम् ॥ ५६ ॥
जात्यकं निम्ब्येषां पत्रैः शस्त्रैः समुद्रफेनैर्वा ।
घृष्टानि गोमयैर्वा ततः प्रदेहेः प्रदेहानि ॥ ५७ ॥

न शून्यं क्रमते इति सिरादिषु कटकाज्जलं शून्यं शोषं भवति ।
स्पर्शेन्द्रियमाशनानि त्वगिन्द्रियहराणि । सुस्तुतानि सुस्त-
वत् सुष्ठानि भवेत्तानि, सर्वेषां स्पर्शोत्तानीत्यर्थः ॥ ५४-५७ ॥
मावतकफकुष्ठं कर्मोक्तं पित्तकुष्ठानां कार्यम् ।
कफपित्तकटहरणं तिक्तकपायैः प्रशमनं च ॥ ५८ ॥
सर्पाणि तिक्तकानि च यथास्मिन्नकपित्तनुत्कर्म ।
पाद्याभ्यन्तरमभ्यं तत् कार्यं पित्तकुष्ठेषु ॥ ५९ ॥

सर्पाणि तिक्तकानि तिक्तप्रद्वलाणि । पित्तकुष्ठानां कफ-
पित्तकटहरणं कर्मोक्तं योज्यम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

दोषाधिक्यविभागादित्येतत् कर्म कुष्ठनुत्प्रेक्षम् ।
चक्ष्यामि कुष्ठशमनं प्रायस्त्वग्दोषसामान्यात् ॥ ६० ॥
दार्ढ्यं रसाज्जनं वा गोमूत्रेण प्रयाधते कुष्ठम् ।
अभया प्रयोजिता वा मासं सव्योपगुदतेला ॥ ६१ ॥

मूलं पटोलस्य तथा गवाक्ष्याः
पृथक् पलाशं त्रिकलात्त्वचम् ।
स्यात्रायमाणा कटुरोहिणी च
भागार्थिका नागरपावुका ॥ ६२ ॥
पलं तथैषां सह चूर्णितानां
जले शून्यं दोषघटं पिबेद्या ।
जीर्णे रसैर्धन्वमुगद्विजानां
पुराणदाह्योवनमादरीत ॥ ६३ ॥
कुष्ठानि शोफं प्रवृणीमदोष-
मशीति कुष्ठानि दलीमकं च ।
पद्माप्रयोगेन निहन्ति चेष
हृद्वस्तिशूलं विषमज्वरं च ॥ ६४ ॥

दार्ढ्यं दाहहरिणम् । रसाज्जनं दार्ढ्यकायकृतम् । अभयाप्रयोगे
गुदतैलैः कुष्ठनिदानत्वेनोक्तयोः पित्तोऽगदविघ्ना इतीतकथा
सर्वं प्रयोगः कुष्ठो भवति । मूलं पटोलस्येति पटोलमूलं, तथा
गवाक्ष्या अपि मूलम् । पलाशं पलपरिमाणम् । त्रिकला त्वचम्
प्रत्येकं पलाशाः । यथैषि कल्याणकपटोकोष्ठादिशक्तिपदेन
त्रिपलमात्राः प्रत्येकं मात्राः सर्वत्र व्यवस्थापितः, तथाऽपि तल्ल-
वार्धस्य योतनायं पुनः पृथक् पृथक् प्रादयति; किंवा प्रायमाणावाः
कटुरोहिण्याश्च पृथक् भागार्थिकत्वं दर्शयति, त्रिकलायास्तु प्रस-
क्त एव पृथग्भागप्रदणं सिद्धम् । घाममाणाकटुरोहिण्योः प्रत्येकं
पदमात्रमात्रं, नागरस्य चोभयोरर्धभागपृथक्त्वेनार्धपलापेक्षया
क्षुत्वंपादद्वयेन क्षानचतुष्टयं भवति, एवं त्रायमाणाकटुरो-
हिणीनागरैः प्रत्येकं, पटोलमूलमितिः पदमात्रमिति मितिरिति
पदप्रमाणं, तथा तल्लवार्धं पटोलवर्धं चूर्णीकृतानामिति जल-
रीकृतानां, पदप्रमाणं पलमात्रम् जले घटं पिबेत्; एवं पदविनं
प्रयोगमयः । पदविनं प्रयोगेनैवात्र प्रायः कुष्ठहरत्वमुच्यते ।
एवञ्चाख्यानधर्मप्रदानि तन्मात्राणि लिख्यन्ते । तथाच-
मित्येव—“पटोलमूलं त्रिकला विशाला च पलोन्मिता ।
पलाशं त्रायमाणा च तथा कटुरोहिणी ॥ कर्षार्धं नागरं द्रव्या
पदप्रमाणं चूर्णयेत् । जले भस्ते पिबेत् कोणं चूर्णीस्त्रात्र पलं
पलम्” इत्यादि । चक्षुष्येदोऽप्याह—“पटोलमूलं त्रिकला
विशाला च पलाशिका । कटुका त्रायमाणा च पलाशो पाद-
मात्रा ॥ तस्मात् पदमात्रमात्राश्च जले दोषहरं पिबेत्”-
इति । अन्ये तु व्याख्यानयन्ति यत्—पलाशश्चन्द्रेण कपे
उच्यते; तेन पटोलमूलस्य घृष्टकपे, तथा पलाशीघृष्टस्य कपे,
तथा त्रिकलायाः मितित्वं कर्षः, त्रायमाणा च नागरपाव-
ुका सती कर्षार्धं भवति, एवं कटुरोहिणी च नागरपावुका
सती कर्षार्धं भवति, एवं मितिरिति पलं चूर्णीकृतं जले भस्ते
पिबेदिति । एतच्च तन्मात्रविरोधात्, तथा त्रिकलसमुदाय-
मायस्य व्याख्याविद्वत्सासदिराहुः—“पटोलमूलं त्रिकलापलाश-
त्रिभुतापले । त्रायमन्ती कटुका द्वाभ्यां कृत्वा नागरपादिकम् ॥
चूर्णं पलं पिबेत्तस्मात्कृतं कोणं रसाज्जना” इत्यादिज्वर-
वचनविरोधात् । जीर्णे रसेतिरिति । विरेकेण रसभोजनं
प्रयोगयोगिकत्वात्; आवर्तनीयं तस्मिन्निफला काजिकोद-
वाहभोजनवत् । धन्वमुगद्विजानां रसेः दाहोदनमादरी-
तेत्यर्थः ॥ ६०-६४ ॥

मुस्तं व्योषं त्रिकला मत्रिष्टा दाह पञ्चमूत्रयो दे ।
स्तस्मिन्नुदनिम्बत्वक् सविशालद्वित्रको मूर्ध्ना ॥ ६५ ॥
चूर्णं तर्पणभावेनैवमिः संयोजितं समभ्याज्यम् ।
सिद्धं कुष्ठनिघर्षमेतत्प्रायोगिकं भव्यम् ॥ ६६ ॥

१ नागवर्धनीयमहाहर्षदे कुष्ठनिमित्तदे (भ. १२) इत्ययम् ।
२ ‘समभ्याज्यं’ इति पा० ।

अथथुं सपाण्डुरोगं श्वित्रं ग्रहणीप्रदोपमशोसि ।
ग्रभगन्वरपिडकाकण्डूफोशश्च विनिहन्ति ॥ ६७ ॥

इति मुस्तादिचूर्णम् ।
त्रिफलातिविपाकटुकानिम्यकलिङ्गकचपाटोला-
नाम् ।

मागधिकाजनीद्रवपशकमूर्योविशालानाम् ॥ ६८ ॥
भूतिम्बपलाशानां दद्याद्विपलं ततस्त्रिवृद्धिशुण ।
तस्याश्च पुनर्ग्राही तर्ज्यं सुप्तिवत् परमम् ॥ ६९ ॥

तर्ज्यभार्गविति सक्तुभार्गः । प्रायोषिकमेति सत्वोषो-
जम् । केनिचिकलेलादि योषं न पठन्ति ॥ ६५-६९ ॥

केलीतकप्रयोगो रसेन जलयाः समाक्षिकः परमः ।
सप्तदशकुष्ठयाती माक्षिकधातुश्च मूत्रेण ॥ ७० ॥
श्रेष्ठं गन्धकयोगात् सुवर्णमाक्षिकप्रयोगाद्वा ।
सर्वव्याधिनिवर्हणमघातकुष्ठो रसं च निगृहीतम् ॥
वज्रशिलाजतुसहितं सहितं वा योगपत्रेण ।
सर्वव्याधिप्रशमनमघातकुष्ठो निगृह्य नित्यं च ७२

केलीत(ह)कः पापापमेद औसरापधिकः, उच्यते हि निषष्टी
“भासीहैवो महाबाहुल्येजीहानो महाधुरः । योजनानां प्र-
क्षिप्य कयेनाच्छाद्य तिष्ठति । निर्धुचकेण संचिच्छो पपात
धरणीतले । इसा तस्य समाख्याता केलीह(व)क इति श्रुतो”
इत्यादि । जाला इति भागवतश्रुतिः ॥ ७०-७२ ॥

खदिरसुखादसारं श्रपयित्वा तद्रसेन तोयार्थः ।
क्षौद्रप्रस्थे कार्यः कार्यं ते चाष्टपलिके च ॥ ७३ ॥
तत्राद्यध्वानामष्टपलं प्रक्षिपेत्तथाऽमूनि ।
त्रिफलेले त्वच्छारिचं पत्रं फनकं च कर्पाशम् ॥ ७४ ॥
मत्स्यण्डिका मधुसमा तन्मासं जातमायसे भाण्डे ।
मध्यास्तवमाचरतः कुष्ठकिलासे शर्म यातः ॥ ७५ ॥
इति मध्यास्तवः ।

कार्यं ते आष्टपलिके इति खदिरसुखादसारे अष्टपलमाने
वैभवे । फनकं नागकेशरम् ॥ ७३-७५ ॥

खदिरकपायद्रोणं कुम्भे घृतमाविते समावाप्य ।
द्रव्याणि चूर्णितानि च पट्टपलिकान्यत्र देयानि ७६
त्रिफलाव्यापविडङ्गरजनीमुस्ताद्रूपकेन्द्रयाः ।
सौवर्णी च तथा त्वक् छिन्नवहा चेति तन्मासम् ७७
निदधीत धान्यमध्ये प्रातःप्रातः पिबेत्ततो युक्त्या ।
मासेन महाकुष्ठं हन्त्येवास्त्रं तु पक्षेण ॥ ७८ ॥
अर्शः श्वासगन्वरकासकिलासप्रमेहशोषांश्च ।
ना भवति कनकवर्णः पीत्वाऽरिष्टं कनकविन्दुम् ७९
इति कनकविन्दुरिष्टम् ।

कुष्ठेष्वनिलकफकृतेष्वेवं पेयस्तथाऽपि पित्तेषु ।
रुतमालकाश्चाप्येष विशेषात्कफकृतेषु ॥ ८० ॥

कनकविन्दो मधुशर्करे विना आसकानिपतेः पूर्वशरीर-
माने मधुशर्करे इहापि हेये । सर्वैर्गन्तव्यं दाहद्विदाहश्च ।
केनित्कनकविन्दुं पठिष्या मध्यासवं पठन्ति ॥ ७६-८० ॥

त्रिफलासवश्च गौडः सचिचकः कुष्ठरोगविनिहन्ता ।
कमुकदशमूलदन्तीवराङ्गमधुयोगसंयुक्तः ॥ ८१ ॥

त्रिफलासवश्च गौड इत्यादौ गौड इति शर्करास्थाने गुडेन
कृतो गौडः । कमुकं हस्यपूगफलं, वराङ्गं गुडतल् । अत्र
त्रिफलादीनां मानेऽनुकेऽपि आसवान्तरोक्तद्रव्यमानविभागेन
मानं प्राहम् ॥ ८१ ॥

छधूनि चात्रानि हितानि विपात्
कुष्ठेषु शाकानि च तिक्तकानि ।
भक्ष्यातकैः सत्रिफलैः सनिन्दै-
र्युक्तानि चात्रानि घृतानि चैव ॥ ८२ ॥

पुराणधान्यान्मथ जातलानि
मांसानि मुद्गाश्च पटोलयुकाः ।
शस्ता, न शुर्ध्वं म्लपयोर्धूनि
नानूपमस्या न गुडस्तिलाश्च ॥ ८३ ॥

सधूनीलानि श्रेष्ठानामाहारमाह । भक्ष्यातकरीनामन्-
तरकारकं घृतसाधनं च यथास्वपदिभाषया लेपम् । न
शुर्ध्वलानि निषेधमाह ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

पला कुष्ठं दार्वां शतपुष्पा चित्रको विडङ्गश्च ।
कुष्ठालेपसहितं रसाञ्जनं चाभया चैव ॥ ८४ ॥
चित्रकमेलां चिन्मीं वृषकं त्रिवृदकं तागरकम् ।
चूर्णीकृतमष्टाहं भावयितव्यं पलाशश्च ॥ ८५ ॥
क्षारेण यथां मूत्रभूतेन तेनास्य मण्डलान्यास्यु ।
मियन्ते यिलयन्ति च लिप्तान्यर्काभितप्तानि ॥ ८६ ॥
मांसी मरिचं लवणं रजनी तगरं सुधा गृहाह्वम् ।
मूत्रं पित्तं क्षारं पालाशः कुष्ठहा लेपः ॥ ८७ ॥
अपुत्तीसमयश्चूर्णं मण्डलनुत्फल्गुचित्रकौ गृह्णी ।
गोधारसः सलघणो दाह च मूत्रं च मण्डलनुत् ८८
कदलीपलाशापाटलिनिचुलक्षाराम्भसा प्रसजेन ।
मांसेषु तोयकार्यं कार्यं पिष्टे च किंष्टे च ॥ ८९ ॥
तैर्मेदकः सुजातः क्षिप्यैर्जनितं प्रलेपनं शस्ताम् ।
मण्डलकुष्ठविनाशनमातपसंश्च कृमिघ्नं च ॥ ९० ॥
सुप्तं मदनं त्रिफला करञ्ज आरवधकलिङ्गयथाः ।
दार्वां सप्तपण्णां ज्ञानं सिद्धार्थकं नाम ॥ ९१ ॥

एष कपायो चमनं विरेचनं वर्षकस्तथोद्धर्षः ।
 त्वग्दोषकुष्ठसोफप्रवाधनः पाण्डुरोगाग्रः ॥ ९२ ॥
 कुष्ठं करञ्जवीजान्येडगजः कुष्ठसूदो लेपः ।
 प्रपुष्पाडवीजसैन्धवरसाञ्जनकपित्थलोभाश्च ॥ ९३ ॥
 श्वेतकरवीरमूलं कुटजकरञ्जयोः फलं त्वचो दान्पर्णाः ।
 सुमनःप्रवालयुक्तो लेपः कुष्ठापहः सिद्धः ॥ ९४ ॥
 लोभश्च धातुकीनां वस्सकवीजस्य नक्तमालस्य ।
 कश्कश्च मालतीनां कुष्ठपून्मर्दनालेपो ॥ ९५ ॥
 शैरीषी त्वक् पुष्पं कार्पासा राजवृक्षयनाणि ।
 पिष्टा च कारुमाची चतुर्विधः कुष्ठल्लेपः ॥ ९६ ॥
 इति लेपाः ।

एवैत्यादिना ठेपानाह । बिंबी अष्टोपमकटा । अर्कः कुडमिन्दो
 मणिविशेषः, ताम्रमित्थान्ये । विलयन्तीत्यवयान्ति । माधेयु
 तोयकार्यमिति मासप्रक्षालनोद्देशं तथा पिष्टे तया किञ्चे च
 तोयकार्यं कार्यम् । तोयकार्यं क्षाराम्भसा कार्यमिति योज्यम् ।
 अत्र मांसपिष्टान्मा किञ्च कार्यं, किञ्चैध मेहक साधनीयः ।
 मेहको जगलः । सुजाता सञ्जमित । प्रपेयनमिति योज्यम् ।
 मुलमिलादौ वर्षाङ्गमिलापेनम् । त्वग्दोषसन्धेन गोषडीच-
 द्द्व्यायेन किलास्यप्लादीनां प्रवृत्तम् । उष्ट्रमिलादिको योगो
 जलपिष्टो हेयः । सेनारश्मिरीयोक्तं 'करञ्जवीजैडगज सवृष्टं
 गोमूत्रपिष्टं च पर प्रदेह' (सू. अ. ३) इत्यत्र गोमूत्रपित्त-
 विशेषः, तेन न पीनत्वञ्चम् । उद्धर्तनाठेपाभिलादासुगम्-
 र्दनमुद्धर्तनं हेयम् । शैरीषी त्वगिलादौ प्रत्येकद्व्यङ्गकृतत्वेन
 चतुर्विधैधैधतुर्विधो लेपो हेयः । अन्ये तु चतुर्विधपि-
 ष्ठितैधचूर्णनोद्धर्तनजलपिष्टलेपनरसक्रियालेपनभेदेभेदं चतुर्वि-
 धलेपं वदन्ति । एतच्चतुर्विधाचतुष्टयमात्रवर्णयप्रयोगेण वयपि
 हृदये, तथाऽप्यलेपनेन सिद्धाश्वासादिरमणीयम् ॥ ८४-९६ ॥

दाव्या रसाञ्जनस्य च निम्बपटोलस्य खदिरसारस्य ।
 आरन्धधवृक्षकपोलिकलायाः सप्तमण्यस्य ॥ ९७ ॥
 इति पट्ट कपाययोगाः कुष्ठप्राः सप्तमश्च तिनिशास्य ।
 स्नाने पाने च हितास्तथाऽष्टमश्चाश्वमारस्य ॥ ९८ ॥
 आलेपनं प्रघर्षणमवचूर्णनमेत एव च कपायाः ।
 तैलघृतपाकयोगे चेष्यन्ते कुष्ठशान्त्यर्थम् ॥ ९९ ॥
 त्रिफला निम्बपटोलं मज्जिष्ठा रोहिणी चत्वार रजनी ।
 एष कपायोऽभ्यस्तो निहन्ति कफपित्तञ्चं कुष्ठम् ॥ १०० ॥
 एतैरेव च सर्पिः सिद्धं वातोत्थयणं जयति कुष्ठम् ।
 एष च कस्पो दिष्टः खदिरासनदाकनिम्बानाम् ॥ १०१ ॥

दाव्या इत्यादौ दार्वाचरणिफो रसाञ्जनस्यैको योगः
 सेपास्तु पट्ट, सप्तमस्तिनिशास्य, अष्टमोऽश्वमारस्य । अवमा-
 रस्तु यवपि मूलविपत्तेनोक्तत्वायाऽपि ब्रूहेषु विषययोगसापि
 दितत्वात् साधु ॥ ९७-१०१ ॥

कुष्ठाकृतुत्यकट्टफलमूलकवीजानि रोहिणी कटुका ।
 कुटजफलोत्पलमुस्तं वृहतीकरवीरकासीसम् ॥ १०२ ॥
 एडगजनिम्बपाठा दुरालभा चित्रको विडङ्गश्च ।
 तिकालावुकवीजं कम्पिहकसर्पपौषवा दार्वा ॥ १०३ ॥
 एतैस्तैलं सिद्धं कुष्ठं योग एष चालेपः ।
 उद्धर्तनं प्रघर्षणमवचूर्णनमेव एवेष्टः ॥ १०४ ॥

ब्रूहर्त्सादौ एतैस्तैलं सिद्धमित्यत्र प्राधान्यात्तिलतैलं
 हेयं, यत्र तु विशेषस्तत्र 'कनकशरीरी शैला' इत्यादौ 'वाप-
 मयवा तैलम्' इत्युक्तम् ; अन्ये तु ब्रूहेष्यालेपे सापेयं माह्वमिति,
 पाने तु विशेषानुक्तो विकलैरमेव भवति ॥ १०२-१०४ ॥

श्वेतकरवीरफरसो गोमूत्रं चित्रको विडङ्गश्च ।
 कुष्ठेषु तैलयोगः सिद्धोऽयं संमतो भिपजाम् ॥ १०५ ॥
 इति श्वेतकरवीराद्यं तैलम् ।

श्वेतकरवीररत्न इत्यादौ करवीररसगोमूत्रयोर्वत्वं, श्वेतस्य
 कट्वत्वं ॥ १०५ ॥

श्वेतकरवीररत्नमूलत्वग्भस्मको विडङ्गश्च ।
 कुष्ठाकर्मूलसर्पपौषाद्युत्पलोहिणी कटुका ॥ १०६ ॥
 एतैस्तैलं सिद्धं कस्कोः पार्श्वशिकर्णवां मूत्रम् ।
 दत्त्वा तैलचतुर्गुणमभ्यङ्गात् कुष्ठकण्टकम् ॥ १०७ ॥
 इति श्वेतकरवीरप्लवाद्यं तैलम् ।

श्वेतकरवीररत्नवैत्यादौ करवीररसस्य गोमूत्रस्य च
 साम्यम् ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

तिकालावुकवीजं हे तुल्ये रोचना हरिद्रे हे ।
 वृहतीफलमेरुण्डः सविशालभिप्रको मूर्वा ॥ १०८ ॥
 कासीसहिङ्गुशिथुष्युपणसुराकतुम्बुवविडङ्गम् ।
 लाङ्गलकं कुटजवत्कं फटुकावया रोहिणी वैष ॥ १०९ ॥
 सर्वपतैलं कस्कोरेतैर्मूत्रे चतुर्गुणे साध्यम् ।
 कण्डूकुष्ठविनाशनमभ्यङ्गान्मादतकफहन्तु ॥ ११० ॥
 इति तिकेद्वयाकादितैलम् ।

हे तुल्ये इति मयूरतुल्यं कर्पिकाशुतुल्यं च ॥ १०८-११० ॥

कनकशरीरी शैला भार्गी दन्त्याः फलानि मूलं च ।
 जातीप्रवालसर्पपल्लवशुनविडङ्गं करञ्जवत्कं ॥ १११ ॥
 सप्तच्छर्कार्कपल्लवमूलत्वग्निम्बचित्रकास्तोताः ।
 गुञ्जैरुतं वृहती मूलकसुरसार्जकफलानि ॥ ११२ ॥
 कुष्ठं पाठा मुस्तं तुम्बुकमूर्वावचाः सपहप्रत्याः ।
 एडगजकुटजशिथुष्युपणभृङ्गातकक्षवकाः ॥ ११३ ॥
 हिरितालमवाकपुष्पी तुल्यं कम्पिहकोऽमुतासंभः ॥
 सोराष्ट्री कासीस दार्वात्यक् सर्जिकालवणम् ॥ ११४ ॥

१ 'कुष्ठ तुल्यं पाठा मूर्वा शुल वचाऽप्य पट्टम्या' इति पाठः ।

कल्कैरेतैस्तैलं करवीरकमूलपल्लवकपायै ।
सार्पपमथया तैलं गोमूत्रचतुर्गुणं साध्यम् ॥ ११५ ॥
स्थायं कटुकालावुनि तत्सिद्धं तेन मण्डलान्याशु ।
मिन्याद्रिपगभ्यहातुर्लोभं कण्डू च विनिहन्त्यात् ॥
इति कनकक्षीरीतैलम् ।

कनकक्षीरी 'कटुष्ट' इति ख्याता । अवाकूपी अपामार्गः,
हिवा 'हेद्वाहुली' इति ख्याता । अमृताश्लः कर्पूरिकातुल्यम् ।
भ्येति अस्याति ॥ १११-११९ ॥

कुष्ठं तमालपत्रं मरिचं समनःशिल् सकासीसम् ।
तैलेन युक्तमुपितं ससाहं भाजने ताप्रे ॥ ११७ ॥
तेनालिप्तं सिध्मं सताहाद्येति तिष्ठतो यमं ।
मासाद्ययं किलासं ज्ञानं मुक्त्वा विमुक्तनोः ॥ ११८ ॥
इति सिध्मे लेपः ।

यमं इत्यातपे । ज्ञानं मुक्त्वेति ज्ञानं वर्जयित्वा जयं प्रयोगः
कर्तव्यः ॥ ११५ ॥ ११८ ॥

सर्पपकरज्जकोपातकीनां तैलान्यथेद्विद्विनां च ।
कुष्ठेषु हितान्याहुस्तैलं यथापि खदिरसारस्य ॥ ११९ ॥
सर्पपकरज्जसादिना कुष्ठेष्वपानसाधने सार्पपवैनादीनि
देयानीति दर्शयति । अन्ये तु कुष्ठेषु सामान्येन तैलधुतो
सार्पपारिज्येय देयानि न श्लेष्मैलमिश्रणेन वर्णितमिति
वर्णयन्ति ॥ ११९ ॥

जीवन्ती मज्जिष्ठा द्वार्वा कम्पिल्लकः पयस्तुल्यम् ।
एष घृततैलपाकः सिद्धः सिद्धे च सर्जरसः ॥ १२० ॥
देयः समभूच्छिद्यो विपादिका तेन शाम्यतेऽन्यथा ।
चर्मककुष्ठफिटिर्नि कुष्ठं शाम्यत्यलसकं च ॥ १२१ ॥
इति विपादिकाहरघृततैले ।

• किण्ठं बराहवधिरं पृथ्वीका सैन्धवं च लेपः ख्यात् ।
लेपो योग्यः कुस्तुमुकुणि कुष्ठं च मण्डलानुत् ॥ १२२ ॥
पृतीकदावजटिलाः पकसुरा दौद्रमुद्रपण्यौ च ।
लेपः सकाकनासो मण्डलकुष्ठपङ्कः सिद्धः ॥ १२३ ॥
चित्रकशोभाज्जनकौ मुद्गज्यपामार्गदेवदाकणि ।
खदिरो घवश्च लेपः प्रयामा दन्ती द्रवन्ती च ॥ १२४ ॥
लाक्षारसाज्जनैलाः पुनर्नया चेति कुष्ठिनो लेपाः ।
पथिमण्डयुताः सर्वे देयाः पष्मास्तकफकुष्ठघ्नाः ॥
एडगजकुष्ठसैन्धवसौवीरकसर्पपैः रुमिग्नैश्च ।
रुमिकुष्ठमण्डलास्त्वं दद्रुकुष्ठं च राममुपैति ॥ १२६ ॥
एडगजः सर्जरसो मूलकयीजं च सिध्मकुष्ठानाम् ।
काजिकुस्तु ॥ पृथक्कातमिदमुद्धतं लेपाः ॥ १२७ ॥

वासा त्रिफला पाने ज्ञाने चोद्धतं प्रलेपे च ।
वृद्धतीसैवपटोलाः ससारिवा रोहिणी चैव ॥ १२८ ॥
खदिरावधातककुम्भरोहीतकलो भ्रुकुटजघनमिन्वाः ।
सप्तच्छन्दकरवीराः शस्यन्ते ज्ञानपानेषु ॥ १२९ ॥
जलयाप्यलोहकैशरपत्रधुवचन्दनं मृणालानि ।
भागोत्तराणि सिद्धं प्रलेपनं पित्तकफकुष्ठे ॥ १३० ॥
यष्ट्याह्वलीध्रपत्रकपटोलपिचुमर्दचन्दनरसाश्च ।
ज्ञाने पाने च हिताः सुशीतलाः पित्तकुष्ठमिन्वाः ॥ १३१ ॥
आलेपनं प्रियदुर्दरेणुका वत्सकस्य च फलानि ।
सातिविषा च ससेव्या सचम्पना रोहिणी कटुका ॥
तिक्तघृतेर्थातघृतेरभ्यङ्गो दक्षामानकुष्ठेषु ।
तैलेश्चन्दनमधुकप्रणोणरीकोपलघुतैश्च ॥ १३२ ॥
क्लृपे प्रपतति चात्र दाहे विस्फोटके सचर्मदले ।
शीताः प्रवेदसेका व्यथो विरेको घृतं तिक्तम् ॥ १३३ ॥

घृततैलपाक इति वक्तव्यम् । अत्र च सिद्धे ब्रूहे क्षेप्योः
सर्वरसमधुच्छिद्योरपि चरुकार्थोपातजीवन्तीमज्जिष्ठादिभ्योः
समानत्वं साहचर्यं ज्ञेयम् । किंश मेहराष्टमो भागः सर्वर-
समधुच्छिद्योरन्यत्र दृष्टान्तः । तथाहि 'सगुणदेरष्टाद' इत्यादौ
द्विप्रत्ययेद्विरामाणे मधुच्छिद्यलान्यदालुकाणि । पृतीकिलादी
पकेपुरा गोरधकर्करी, शीतबीजं गृह्यी । पष्मास्तकफकुष्ठघ्ना
इति किण्ठं बराहवधिरमिन्वाहुकाः पञ्च भवन्ति । अन्ये चित्र-
खरीजं च ओषादौषाज् पद् वर्णयन्ति । शवपातः काणिका-
करः । रोहीतको 'रोहिण' इति ख्यातः । पाण्यं कुष्ठं, लोहम-
शुक्र, हर्षं केशतुल्यम् । भागोत्तराणि यथोक्तस्तेकागमद्वानि ।
रसा इति काथाः । तैलेरिलवो चन्दनादीनां साधनरूप एव
योगो ज्ञेयः ॥ १२०-१३४ ॥

खदिरघृतं निम्बघृतं द्वार्वाघृतमुत्तमं पटोलघृतम् ।
कुष्ठेषु रक्तपित्तप्रवलेषु मिपग्नितं सिद्धम् ॥ १३५ ॥
खदिरघृतमिलादौ खदिरादिमिहृतादि साध्यानि; तत्र च
खदिरस्य तारं, निम्बस्य त्वक्, पटोलस्य च पत्रं प्राशं, रक्तव्य-
हारात् । उक्तं च—'तारः खदिरादीनां निम्बादीनां त्वच-
ख्या । फलं तु खदिगादीनां पटोलादेर्दलं तथा' इति ॥ १३५ ॥

त्रिफलात्वचोऽध्रपल्लिकाः
पटोलपत्रं च कार्पिकाः शेषाः ।
कटुरोहिणी सनिम्वा
यष्ट्याह्वं धायमाणा च ॥ १३६ ॥

एष कपायः साध्यो ब्रूयाद्विपलं मसूरविदलानाम् ।
सलिलाढकेऽष्टभागे शेषे पूतो रसो प्राशः ॥ १३७ ॥
ते च कपायेऽष्टपले चतुष्पलं सर्पपञ्च पक्वम् ।
यावत्स्यादष्टपलं शेषं पेयं ततः कोष्णम् ॥ १३८ ॥

१ 'पकसुरा' पक्वसप्तमर्जवाया मुरा, दौद्र मधु इति चर-
कोपरद्वारे योगीन्द्रनाथसेनः । २ 'तत्र' इति पाठः ।

तद्वातपित्तकुष्ठं बीसर्पं यतश्चोमितं प्रयत्नम् ।
ज्वरदाहगुल्मविद्रधिभिर्भ्रमविस्फोटकान् हन्ति ॥

त्रिकलावच इत्यादी प्रलेकं इरीतक्यादीनामर्थफलं, पटोल-
पत्र चार्धफल, रोषा कटुदोहिष्पादयः । मसूरविद्वानामिति
निष्ठुपमसूत्राणां, न तु मसूरविद्वज्जान इत्यादि, उक्तं हि
अतुल्यं पुलिन्द्रेन—“मसूरविद्वान् पलम्” इति । अष्टभागे रोषे
इति योऽशपले, अत एवोक्तं “तत्र कषयाष्टपले” इति प्रथमा-
द्विपचनान्त, तेन योऽशपलमाह । अत्र चाष्टाविंशत्युत्तरपलस्यत-
मानस्याष्टभागरोषे योऽशपलाभि भवन्ति, तच्च द्रव्योऽशपल-
मष्टपलसन्वेनाशुतद्वैगुण्येनैवोच्यते; पलेऽपि यदि द्रवद्वैगुण्य
स्यात्तदा योऽशपलेन शान्तिरापत्तानि स्युः, न चेद्वाङ्काष्टभागरोषे
द्वाविंशतपलम्, किन्तु योऽशपलमेव, तेनैतस्यावेकाष्टपलसन्वे-
नाशुतद्वैगुण्याद्द्रव्योऽशपलमद्विगुणोयते यस्—पलोहेत्स्वमाने
द्वैगुण्य नास्ति, किं न कुडवादावेव द्रवद्वैगुण्यमिहानुमतं
सम्मान्तरैणाप्यनुमतमिति । यावत्स्यादष्टपलमित्यनेन कषायच-
तुष्टपलेन स्युतस्याष्टपलं स्याप्यमिति दर्शयति । एषा च मात्रा
कुष्ठिना भूमिमात्रद्रव्यसाध्यवेभोक्तमा ज्ञेया ॥ ११९-१२९ ॥

निम्बपटोलं बावीं तुरालभां तिकरोर्हिणीं त्रिकलाम्
कुर्यादध्वंशं पपटकं त्रायमाणां च ॥ १४० ॥
सलिलाढकसिन्धानां रसेऽष्टभागस्थिते क्षिपेत्प्लुते ।
चन्दनकिराततिक्रमागधिकास्त्रायमाणां च ॥ १४१ ॥
मुस्तं धन्ताकवीजं कक्कीकृत्यार्धकार्पिकाभ्यामाणां च ॥ १४२ ॥
नवसर्पिपञ्च पट्टपलमेतत्सिद्धं घृतं पेयम् ॥ १४३ ॥
कुष्ठज्वरगुल्माद्योऽग्रहणीपाण्ड्वामभ्यव्यधुहारि ।
पामाविसर्पपिडकाकण्डूमदगण्डनुत्तिसिद्धम् ॥ १४४ ॥
इति सिकपट्टपलकं घृतम् ।

निम्बमिव्यादिना त्रिकपट्टपलमाह । ‘सर्पिश्चाप्यनर्धं हितम्’
इति वचनस्य बाधकमिह योगमहिम्ना सर्पिषो नवत ज्ञेयम् ।
प्रथमं सर्पिष इति पद मानार्थं, द्वितीयं तु घृतमिति पद
पेयत्वोपदर्शनार्थं, तथा प्रथमं सिद्धमिति पक्षः, द्वितीयं तु
प्रसिद्धिस्मापकम् ॥ १४०-१४३ ॥

सप्तचूडं प्रतिविपां शम्पाकं तिकरोर्हिणीं पाठाम् ।
मुस्तसुशीरं त्रिकलां पटोलपिचुमर्दपपटकम् ॥ १४४ ॥
धन्वयवातं चन्दनमुपकुल्यां पक्षकं हरिदे द्वे ।
पद्मसन्ध्यां सविशालां शतावरीं सारिवे चोमे ॥ १४५ ॥
वसकवीजं यासं मूर्चामस्तुतां किराततिकं च ।
कल्कान् कुर्यान्मतिमान्यष्टाहं त्रायमाणां च ॥ १४६ ॥

१ ‘एव सतिशब्देऽष्टपलं द्वैगुण्याभावाविज्ञात् साध्य । अष्ट-
भागेऽष्टपले रोषे पूतो मलयुत कृत्वा रसो ग्राह्य । तत्र चरातमिमे
पपाये प्रसक्त चतुष्टपलं पक्ष्म्य, रोषं तु अष्टपलं सारिवम्’ इति गङ्गाधरः ।
‘तत्र कषयाष्टपले’ इति गङ्गाधरस्येव भावः । २ ‘सिक’ इति
पा० । ३ ‘वाता’ इति पा० ।

च. सं. ५८

कल्कश्चातुर्भागे जलमष्टगुणं रसोऽमृतफलानाम् ।
द्विगुणो घृतात्पदेयस्तत्सर्पिः पाययेत्सिद्धम् ॥ १४७ ॥
कुष्ठानि रक्तपित्तप्रवलान्यशांसि रक्तधाहीनि ।
वीसर्पमग्लेपितं वातासृक् पाण्डुरोगं च ॥ १४८ ॥
विस्फोटकान्सपामानुन्मादं कामलां ज्वरं कण्डूम् ।
द्वद्रोगगुल्मपिडका असृग्दं गण्डमालां च ॥ १४९ ॥
इत्यादेव तत्सर्पिः पीतं काले यथावलं सयः ।
योगशतैरप्यजितान्महाविकारान्महातिकम् ॥ १५० ॥
इति महासिककं घृतम् ।

घृतप्लवमिव्यादिना महासिककघृतमाह । शम्पाक आरम्भः ।
कल्कश्चातुर्भागे इति घृताद्युक्तं भागः, एतच्च सामान्यपरिमा-
पासिद्धमपि स्पष्टार्थमुच्यते । अमृतफलानामिति आयलकानाम् ।
अत्रापि निरर्पिर्वचने एक कल्कादिभागार्थं, द्वितीयं पेयत्वो-
पदर्शनार्थं, तृतीयं महासिककसंज्ञादर्शनार्थम् ॥ १४७-१५० ॥

रोषे हृतेऽपनीते रके याह्यान्तरे कृते शर्मेने ।
जेदे च कालयुगे न कुष्ठमनुर्वर्तते साध्यम् ॥ १५१ ॥

न कुष्ठमनुर्वर्त इति साध्यमेवेत्यर्थः ॥ १५१ ॥
खदिरस्य तुलाः पञ्च शिक्षापासनयोस्तुले ।
तुलार्थाः सर्वे पर्यैते करद्धारिप्रवेतसाः ॥ १५२ ॥
पपटः कुटजश्चैव वृषः रुमिहरस्तथा ।
हरिद्रि कृतमालश्च गुडूची त्रिकला विधृतः ॥ १५३ ॥
सप्तपर्णश्च संधुण्णा दशद्रोणेभ्यु धारिणः ।
अष्टभागावशेषे तु कषायमवतारयेत् ॥ १५४ ॥
धात्रीरसं च नुस्पांशं सर्पिषश्चाढकं पचेत् ।
महासिकककल्केस्तु यथोक्तः पलसंमितैः ॥ १५५ ॥
निहन्ति सर्वेकुष्ठानि पानाभ्यङ्गनिषेवणात् ।
महाखदिरमित्येतत् परं कुष्ठविकारनुत् ॥ १५६ ॥
इति महाखदिरं घृतम् ।

खदिरस्य तुला इत्यादिकं कैचिदनार्थं वदन्ति । सापरेधिलस्र
‘सर्पि’ इति रोषः । तत्र घृतमानानुक्तं बाधरोषसाधकापि-
करोषस्य नियतत्वात् साक्षात्तुर्धभागं प्रत्याधिकाढकमात्रं
घृतं साध्यम् ॥ १५२-१५६ ॥

प्रपतस्यु लसीकामश्रुतेषु गात्रेषु जन्तुजघ्नेषु ।
मूत्रं निम्बविडङ्गं खानं पानं प्रदेह्यच्च ॥ १५७ ॥
वृषकुटजसप्तपर्णाः करवीरकरञ्जनिम्बखदिराश्च ।
खाने पाने लेपे किमिकुष्ठनुदः सगोमूयाः ॥ १५८ ॥

१ ‘कल्कश्चातुर्भागे’ इति पा० । २ ‘पीतसर्पकपिच’ इति पा० ।
३ ‘वर्मेने’ इति पा० । ४ ‘जतिवर्ते’ इति पा० ।

साध्यमसाध्यं कृच्छ्रं कुष्ठं कुष्ठापहाश्च ये योगाः ।
सिद्धाः किलासहेतुलङ्घं गुरुलाघवं तथा शान्तिः ॥
इति संप्रहः प्रणीतो महर्षिणा कुष्ठनाशनेऽध्याये ।
स्मृतिबुद्धिचर्चनार्थं शिष्याय हुताश्ववेशाय ॥१८०॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकि-
त्सितस्थाने कुष्ठचिकित्सितं नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

हेतुर्द्वयमिलादिना संप्रहः । येषु येषु कण्ठादिषु ये ये
पापिका दोषास्तेषां निर्देशः समासतो दोषनिर्देश इति ।
रौक्ष्यं दोषस्तोद इत्यादिनेषां दोषलिङ्गम् । शुक्लवर्णमिति
'श्वित्रं शुक्लं ततोऽतोऽतय' इत्यनेनोक्तम् ॥ १७७ ॥ १८० ॥
इति श्रीचक्रपाणिदत्तहस्तायामाधुनैदोषिकाया चरकसारवर्ण-
दीकायां चिकित्सास्थाने कुष्ठचिकित्सितं नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो राजयक्ष्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥
त्रिदोषप्रवृत्तान्मात्रात् कुष्ठमनु राजयक्ष्मचिकित्सितमु-
च्यते । उन्मादापस्यारी दक्षाध्वरोद्धोत्पञ्चाव्यामन्नुत्पाजु-
न्धत्वात् पञ्चादुक्तौ ॥ १ ॥ २ ॥

दिर्घौकसां कथयतामृषिमिर्वै श्रुता कथा ।
कामव्यसनसंयुक्ता पौराणी शशिनं प्रति ॥ ३ ॥
रोहिण्यामसिक्तस्य शरीरं नातुरक्षतः ।
आजगामाक्षपतामिन्द्रोर्वेहः जेहपरिक्षयात् ॥ ४ ॥
बुद्धितृणामसंभोगारुष्टेपार्णां च प्रजापतेः ।
क्रोधो निःश्वासरूपेण मूर्तिमान् निःसृतो मुखात् ५
प्रजापतेर्हि बुद्धितूरष्टार्षिशतिमंशुमान् ।
भार्ययां प्रतिजग्राह न च सर्वोत्थयते ॥ ६ ॥
शुक्ला तमवध्यातं भार्यासमवर्तिनम् ।
रजाधरीतमवलं यक्ष्मा शशिनमाविशान् ॥ ७ ॥
सोऽभिभूतोऽतिमंहता गुरुक्रोधेन निष्पन्नः ।
देवदेवर्षिसंहितो जगाम शरणं गुरुम् ॥ ८ ॥
अथ चन्द्रमसः शुद्धां मतिं धृष्ट्वा प्रजापतिः ।
प्रसादं कृतवान् सोमस्ततोऽग्निभ्यां चिकित्सितः ९
स विमुक्तप्रहधन्वो विरराज विरोपतः ।
ओजसा वर्धितोऽग्निभ्यां शुद्धं सत्वमवाप च ॥१०॥

१ 'सिगुरुणा' इति, 'सतिवलिना' इति च पा० । २ 'देवता'
इति पा० ।

क्रोधो यक्ष्मा ज्वरो रोग एकार्थो दुःखसंज्ञकः ।
यस्मात् वराहः प्रायासीद्वाजयक्ष्मा ततो मतः ॥११॥
स यक्ष्मा हुक्कुरोऽग्निभ्यां मानुषं लोकमागतः ।
लज्ज्वा चतुर्विधं हेतुं समाविशति मानवान् ॥१२॥

दिवौकसमिलादिना प्राणुपति यक्ष्मो दर्शयति । एतया
च प्राणुरन्त्या प्रातुशयो राजयक्ष्मण प्रधानं कारणं, तथा
भार्यासमवर्तिनयाऽध्वर्यव कारणं भवतीति दर्शयते । काम-
व्यसनसंयुक्ता श्रीपुंसद्वयसंज्ञकौ । देह जेहपरिक्षयादि देह-
सारक्षयात् ; जेहशब्देन हि पारवाशिना शुक्रौजसी प्रापे ।
अवध्यातमिति क्रोधेन निमित्तम् । शुक्रकोधेनेति यक्ष्मरूपेण ।
शुद्धां मतिं धृष्ट्वेति स्वाध्यायजनितमार्गमन् । क्षवं धृष्ट्वा चन्द्र-
मसः स्वमेवदोषविहाराय शुद्धां बुद्धिं ज्ञात्वा । विमुक्तप्रह
इति प्रहेण यक्ष्माक्येन विमुक्तः । सर्वं मनः । शुद्धमिति निर्दा-
यम् ॥ ३-१२ ॥

अथवायलमारम्भं वेगसंधारणं क्षयम् ।
यक्ष्मणः कारणं विधाद्यनुष्ठं विपमाशनम् ॥ १३ ॥

अथवायलमारम्भादिवक्ष्यमहेतुत्रये विहाररूपे आहाररूपतया
मिश्रशालीयस्वाद्विपमाशनं 'यद्यर्थं विपमाशनम्' इति वृषभ-
पठिनम् । निर्वशादेव चतुर्के लब्धे चतुर्थमिति परं साह-
स्यारोना प्रथमानां षड्वलेऽपि साहस्यविषयविधानतिक्रमो-
पदर्शनायम् ॥ १३ ॥

शुद्धाध्ययनभाराध्यलह्वगुपनानिभिः ।
एतनैरभिघातैर्वा साहसैर्वा तथाऽपरैः ॥ १४ ॥
अथवायलमारम्भेर्जन्तोवरसि विक्षते ।
वायुः प्रकुपितो दोषाबुदीर्योभौ प्रधावति ॥ १५ ॥
स शिरःस्थः शिरःशूलं करोति गलमाश्रितः ।
कण्ठोद्गलं च कासं च सरमेदमरोचकम् ॥ १६ ॥
पार्श्वशूलं च पार्श्वस्थो घर्षोर्मेदं गुदे स्थितः ।
जुम्भोर्ज्वरं च सन्निष्ठश्च उरःस्थश्चोरोऽरो रजम् ॥१७॥
क्षणसातुरसः कासात्कफं घृषेत् सशोमितम् ।
जजरेणोऽस्ता कृच्छ्रमुरःशूलातिपीडितः ॥ १८ ॥
इति साहसिको यक्ष्मा कूपेतेतैः प्रपद्यते ।
एकदशविधाराभ्यो भजेद्यस्मात् साहसम् ॥ १९ ॥

निवातोक्षयि रात्रयक्ष्महेत्वादि पुनः प्रकरणवशात् किञ्चि-
द्विदाशोक्तविधेयमितिस्थोच्यते । उक्त कारणवशम् प्रथम-

१ 'श्रीपुसद्वयसंज्ञक' इति पा० । २ 'स्वभावोपरोहाराय शुद्ध'
इतिपुनरेवेति वाक्यार्थः इति पा० । ३ 'यनुभोऽत्यतिक्रमोपदर्श-
नार्थम्' इति पा० । ४ 'कुनवाबोरतो रक्त कासमानः ककानुगम् ।
जमेर्णोररुह कच्छुरादृष्टी निरलसति' इति पा० । ५ 'वेवेगतो न
साहस्यम्' इति पा० ।

यति—बुद्धेयादि । सहसा स्फुटिमनालोच्य यानि किञ्चन तानि साहसानि । उभाविति कफपिते । क्षणनादित्यादिना रक्तकफविघ्नवनमेकमेव लक्षणम् 'उरःशूलवृत्तिपीडितः' इत्यन्तेत्येव्यते । उरःशूलमुरोश्च रक्तनिघ्नवनविशेषणमेव, तेनैकादशकृत्वत्वं पुर्यते एव ॥ १४-१९ ॥

हीमत्वाद्वा घृणित्वाद्वा भयाद्वा वेगमागतम् । घातमूत्रपुरीषाणां निवृत्तास्ति यदा वरः ॥ २० ॥ तदा वेगप्रतीयातात् कफपिते समीरयन् । ऊर्ध्वं तिर्यग्धक्षैव विकारान् कुरुतेऽजिलः ॥ २१ ॥ प्रतिश्यायं च कासं च स्वरभेदमरोचकम् । पार्श्वशूलं शिरःशूलं प्परमंसापमर्दनम् ॥ २२ ॥ भङ्गमर्दं मुहुर्छर्दिं घर्चोमेवं त्रिलक्षणम् । रुपाण्येकादशोतानि यक्ष्मा वैरुच्यते महान् ॥ २३ ॥

हीमत्वादित्यादिना वेगप्रसारणमाह । घर्चोमेवं त्रिलक्षणमिति ध्रुवमाताविज्ञितं, त्रिदोषलिङ्गयुक्तमित्यर्थः ॥ २०-२३ ॥

ईर्ष्योत्कण्ठाभयभ्रान्तोद्धशोकातिकर्शनात् । अतिव्यथायानशान्तरुद्धमेवोक्ष्य हीयते ॥ २४ ॥ ततः जेहक्षयाद्वापुर्बुद्धो दोषाबुद्धीरयन् । प्रतिश्यायं ज्वरं कासमङ्गमर्दं शिरोरुजम् ॥ २५ ॥ भ्वासं विद्धमेदमवर्षि पार्श्वशूलं स्वरक्षयम् । करोति चांससंतापमेकादशगवैनिमान् ॥ २६ ॥ लिङ्गान्यायेदयन्त्येतान्येकादश महागवम् । र्स्मात्तं राज्यक्षमाणं क्षयात् प्राणक्षयमवम् ॥ २७ ॥

ईर्ष्यादिना धातुक्षयमाह । ओज इति रसः, रतेऽप्यो-जःशब्दो वर्तते; पडुज—'मूलीभवति तत् प्रायः कल्पते किंविदोर्जस' इति; किंवा ओजो देहस्य सारम् । जेहक्षयादिति देहसारशुक्लौज क्षयात् । क्षमात् प्राणक्षयप्रदमित्यत्र क्षयहेतुत्वात् क्षमः; 'प्राणक्षयमवम्' इति वा पाठः ॥ २४-२७ ॥

विविधान्यक्षपानानि वैषम्येण समञ्जतः । जनयन्त्यामपान् घोरान्विषमाम्नामृतादयः ॥ २८ ॥ स्रोतांसि रुधिरादीनां वैषम्याद्विषमं गताः । रुद्धा रोगाय कल्पन्ते पुण्यन्ति च न धातवः ॥ २९ ॥ प्रतिश्यायं प्रसेकं च कासं छर्दिमरोचकम् । ज्वरमंसाभिमापं च छर्दनं रुधिरस्य च ॥ ३० ॥ पार्श्वशूलं शिरःशूलं स्वरमेदमथापि च । कफपित्तानिलज्वरं लिङ्गं विधाययाक्रमम् ॥ ३१ ॥

इति व्याधिसमूहस्य रोगराजस्य हेतुजम् । रूपमेकादशविधं हेतुश्लोक्तश्चतुर्विधः ॥ ३२ ॥

विविधानीत्यादिना विषमाराजजमाह । वैषम्येणेति प्रकृतिक-रणावश्यादिविविधवैषम्येण । वैषम्यादिति प्रकृष्टा यातादयो विषम-मुन्मार्गेण गताः सन्तः रुधिरादीनां स्रोतांसि रुद्धा रोगाय यक्ष्मरूपाय कल्पन्त इति योजना । यथाक्रममिति प्रतिश्याय-मित्यादिप्रथमश्लोकार्धविहितं कफज्वरं, द्वितीयश्लोकार्धविहितं पित्तज्वरं, शेषं वातज्वरम् । अत्र प्रसेकेमेकादशलक्षणपाठेन एकादशलक्षणयोगेनैव राज्यक्षणः संपूर्णत्वं प्रायो मवतीति दर्शयति । यत्तु पदलक्षणत्वं त्रिलक्षणत्वं वा यक्ष्मणो यक्ष्यति, तदसंपूर्णलक्षणस्यैव हेतुम् । यत्तु शोषाणामयथावत्प्रकार-म्भादिजत्वमेवेन चातुर्विधकथनेन किं ई यत्तस्मान्नि तान्येव लक्षणानि सर्वत्र भवन्ति; तथाच सर्वेऽपि त्रिदोषजाः, तेनैक-रूपत्वाभिधानमेव युक्तम्; उक्तं च शब्दे—'एकादशाना-मेकत्र संनिष्ठातश्चतुर्विधः' । किमाणां चाविभागेन प्रागेकोत्पा-दनेन च ॥ एक एव यतः शोषः सन्निपातात्मको गदः' (छ. उ. अ. ४. १) इति, इहापि योक्तम्—'सर्वत्रिदोषतो यक्ष्मा' इत्यादि । मैवं, हेतुलक्षणविकित्तिरूपेण चतुर्णामपि भेदाङ्गिभ एवेति युक्तम् । तत्र हेतुतोऽप्यथावत्प्रकारमाश्रय उक्ता एव; लिङ्गं च भिन्नं साहचर्ये कजेद्वैस्य उरोरुक्कुम्भा च; वेगसधार-ण्ये च अन्नमर्दो मुहुर्छर्दिंस्त्रया घर्चोमेदत्रिलक्षणा, अन्यत्र हि घर्चोमेदत्रिलक्षणो न भवति; क्षयने धातुपार्श्वशूलसंतापानां; विषमाराजने छर्दनं रुधिरस्य; साहचर्ये प्रतिश्यायाभावः, कोपे तु प्रतिश्याय इत्यादिलक्षणमेव । विकित्तमेदस्त्व असाधारण-लक्षणे विकित्तमेदकृत एव; तस्मात्त्रेदो यक्ष्मणां युक्त एव; तस्मान्तरं तु रूध्ररुद्धा भवेद उक्तः; इहापि रूध्ररुद्धा 'सर्व-विदोषजो हेतुः' इत्यादिनाऽभेद उक्त एव; सूक्ष्मचित्तार्था त्वयमेव भेदे उक्तो हेतुः । पुनश्च कासोऽहताप इत्यादिनां दोषलक्षणानि यक्ष्मि, तरसामान्येन यक्ष्मणः प्रायोभावित-क्षणं चतुर्विधं तदुचित्योक्तमिति हेतुः; तेन न दोष-क्षयम् ॥ २८-३२ ॥

पूर्वरूपं प्रतिश्यायो दौर्बल्यं दोषदर्शनम् । अदोषेष्वपि भावेषु काये बीभत्सदर्शनम् ॥ ३३ ॥ घृणित्वमञ्जतश्चापि यत्नमांसपरिक्षयः । स्त्रीमद्यमांसमियता म्रियता चाचगुण्डने ॥ ३४ ॥ मक्षिकाघुणकेशानां घृणानां पतनानि च ॥ प्रायोऽक्षपाने केशानां नखानां चाभिवर्धनम् ॥ ३५ ॥ पतत्रिभिः पतङ्गैश्च व्यापदैश्चाभिधर्षणम् । स्वप्ने केशास्थिरासीनां भस्मनश्चापिरोहणम् ॥ ३६ ॥

जलाशयानां शैलानां वनानां ज्योतिषामपि ।
शुष्यतां क्षीयमाणानां पततां यच्च दर्शनम् ॥ ३७ ॥
मातृपुं बहुरूपस्य तत्त्वज्ञेयं राज्ययक्ष्मणः ।

• सप्रति चतुर्णामपि साधारण पूर्वरूपाह—पूर्वरूपमि-
त्यादि । प्रतिशयाय रूपे पठितं, तेन प्रतिशयायः पूर्वरूपा-
न्तरसहितः पूर्वरूपं भवति, रूपान्तरसहितस्तु रूपमिति
विशेषः । न चैक एव प्रतिशयाय पूर्वरूपाथोऽपि व्याप्यव-
स्थायाम् वर्तमानत्वादिति भवति, “पूर्वरूपाणि सर्वाणि” (इ. अ.
५) इत्यादिना सर्वपूर्वरूपाणुवर्तनं व्याप्यो रिग्रमुक्तम् । काये
शीमत्तदर्शनमिति विहृतिदर्शनम् । मक्षिकारीनामन्रपाने च
पतनानीति योजयम् । पतस्यादिभिरभिधरणं स्वप्ने हेयम् ।
पतनिष पक्षिण, धापदा व्याघ्रादयः । केशास्थिराक्षीनामि-
त्यादौ यच्च दर्शनमित्यन्तं ‘स्मि’ इत्यनुवर्तते ॥ ३३-३७ ॥—

रूपं स्वस्य यथोद्देशं निर्वक्ष्यामि समेपजम् ॥ ३८ ॥
यथास्तेनोष्मणा पाकं शरीरा यान्ति धातवः ।
क्रोतसा च यथास्तेन धातुः पुण्यति धानुतः ॥ ३९ ॥
क्रोतसां संनिरोधाच्च रकादीनां च संस्त्रयात् ।
धातृष्मणां चापचयाद्राजयक्ष्मा प्रवर्तते ॥ ४० ॥
तस्मिन् काले पचत्यग्निर्वैश्वं कोष्ठसंश्रितम् ।
मलीभयति तत्प्रत्यः कल्पते किञ्चिदोजसे ॥ ४१ ॥
तस्मात् पुरीषं संरक्ष्यं विशेषाद्राजयक्ष्मिणः ।
सर्वधातुक्षयार्थस्य बलं तस्य हि विद्म्यलम् ॥ ४२ ॥
रसः क्रोतःसु रुद्धेषु स्वस्थानस्थो विवर्धते ।
स ऊर्ध्वं कासवेगेन बहुरूपः प्रवर्तते ॥ ४३ ॥
जायन्ते व्याधयश्चातः पठेकावश या पुनः ।
येषां संघातयोगेन राज्ययक्ष्मेति कथ्यते ॥ ४४ ॥
कासोऽसतायो वैस्वर्गं ज्वरः पाश्चैश्वरीरुज्जा ।
छर्दनं रक्तकफयोः श्वासवर्चोऽगदोऽरुचिः ॥ ४५ ॥
रूपाण्येकादशैतानि यक्ष्मणः पट्टिमानि वा ।
कासो ज्वरः पाश्चैश्वलं सरवर्चोऽगदोऽरुचिः ॥ ४६ ॥
सर्वैरर्थस्त्रिभिर्वाऽपि लिङ्गैर्मांसवलयस्ये ।
युक्तो बर्ज्यधिकित्यस्तु सर्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ४७

संप्रति यक्ष्मरूपाणि प्रपञ्चेन व्याख्यातुमाह—रूपं तस्ये-
त्यादि । निर्वक्ष्यामीति प्रपञ्चेन कथमिष्यामि । तत्र रूपव्या-
करणे कर्तव्ये रूपिण एव तावद् यक्ष्मणः शरीरधातुपोषण-
विरोधकस्य सत्पादकस्य शरीरधातुपोषणक्रमकथनपूर्वमाह—
यथास्तेनोष्मादि । यथास्तेन यथास्तेन, ऊष्मणा रसाभ्यादि-
रूपेण त्रयोदशविधेन, धातु पुण्यति धातुनेति धातुना रसेन,
धातु रचविरूप, किंवा कमपरिणामपक्षे रसेन रक्त, रज्ज्वेन

मांसं पुण्यतीति हेयम् । एवं धातुपोषणक्रमं दर्शयित्वा यक्ष्मणि
तद्विरोधमाह—क्रोतसामित्यादि । सन्निरोधादिति यक्ष्मकारक-
कोषेणावकृत्वात्, रकादिसंक्षयोऽपि क्रोतोवरोधात्तथा पोषक-
साध्यावस्थावच हेयम्, धातृष्मण्यथोऽपि धातुक्षयादोषप्रभा-
वाच्च हेयम् । यथा धातुपोषकसहानिर्भक्तिं तथाऽऽह—तस्मि-
नित्यादि । ओजसे इति सारमागय, रसायेति यावत् । विशेष-
पाद्मजयक्ष्मिण इतिवचनेनान्येषामपि दुर्बलानां पुरीषं रक्षय-
मिति सूचयति । विहृयलमिति विद्याधारम् । यथापि रस
कल्पयते च च धातुज पुण्याति, किंतु स्वस्थानस्थो विद्वद्यते,
स्वस्थानस्थ इति हृदयस्थः । सर्वरिषेकादसमि । अर्धैरिति
पक्षि, एकादशस्य ज्येष्ठमासपरिग्रहाद् पंडेवार्थं भवति;
रुज्जा चैवा विद्या, यथा—त्रिगुण्यन्त कर्मसु बलस्यो हि, काल-
स्वतोऽर्पेन तदथ योगः ॥ इत्यादौ, त्रिगुण्यन्तपर्यन्तः कालः
भेदमासपरिग्रहाद् षोडशमतिरुज्ज एव, ‘काले नमोऽन्ते पुर-
तस्तथैकः वेदा निरुहान्तरिताश्च पदं स्युः’ इत्यनेनोक्त ।
विमिरित्यत्र यानि कानि त्रीणि यक्ष्मणो रूपाणि हेयानि, यक्ष-
माहिकवत्सनिर्वैश्वत् । अन्ये तु ‘असपाश्चात्तितापश्च’ इत्यादि-
वक्ष्यमाणलक्षणत्रय वर्णयन्ति । केचित्तु असपाश्चात्तितापश्च-
त्यादिकं यक्ष्मसुबन्धिज्वरलक्षणं वदन्ति । अन्ययेति वतमांस-
योगे सति ॥ ३८-४७ ॥

प्राणमूले स्थितः क्लेष्मा रुचिरं पित्तमेव वा ।
मातृताभ्यातश्चिरसो मातृतं इयायते प्रति ॥ ४८ ॥
प्रतिशयायस्ततो घोरो जायते देहकर्शनः ।
तस्य रूपं शिरःशूलं गोरवं प्राणविप्लवः ॥ ४९ ॥
ज्वरः कासः कफोक्लेशः स्वरमेवोऽरुचिः क्लमः ।
इन्द्रियाणामसख्यमर्थं यक्ष्मा चरते ॥ ५० ॥

प्रतिशयाय विहृणोति—प्रायेत्यादि । मातृताभ्यातश्चिरसो
मातृतपूर्णश्चिरसः । मातृतं प्रति इयायते यच्छतीत्यर्थः । मातृ
तानुगतं प्राणाण्य सवति । प्राणविप्लवो गन्धमाप्राणविरूपः ।
यक्ष्मा चात प्रभावत इत्यनेनोक्तलक्षणप्रतिशयायस्तेन पूर्व-
पदानपि सूचयति ॥ ४८-५० ॥

पिच्छलं धहलं विह्वलं हरितं श्वेतपीतकम् ।
कासमानो रसं यक्ष्मी निधीचंति कफानुगम् ॥ ५१ ॥

स ऊर्ध्वं कासवेगेन बहुरूपं प्रवर्तते इति बहुलं मत्सङ्ग-
तद्विहृणोति—पिच्छलमित्यादि ॥ ५१ ॥

अंसपाश्चात्तितापश्च संतापः कफपादयोः ।
ज्वरः सद्योऽन्नमथेति लक्षणं राज्ययक्ष्मणः ॥ ५२ ॥

१ ‘परं श्यु’ इति पा० । २ ‘विद्वद्यते’ इति पाठश्चकपाणि
दत्तसंमतः ।

१ ‘यथेवार्थ’ इति पा० । २ ‘चाय’ प्रजायते इति पा० ।
३ ‘चापन’ हीनते रसं कासन् यक्ष्मी’ इति पा० । ४ ‘ताप’
पादकरस्य च’ इति पा० ।

राजयक्ष्मणो ज्वरस्य विशिष्टं लक्षणमाह—अंसेत्यादि ।
लक्षण राजयक्ष्मण इति अंसेष्वार्थाभितापरूपो ज्वरो राजयक्ष्म-
लक्षणमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

पातात्पिप्पात्कफाद्रकात्कासवेगात्सपीनसात् ।
स्वरमेदो भवेद्वाताद्रुक्षः क्षामश्चलः स्वरः ॥ ५३ ॥
तालुकण्ठपरिष्ठापः पिप्पाद्वक्त्रमस्यते ।
कफाग्नेदो विषद्वध स्वरः खुरखुरायते ॥ ५४ ॥
सध्रो रक्तविषद्वत्वात् स्वरः रुच्छ्रात्मवर्तते ।
फासातिथेयात्कफणः पीनसात्कफवातिकः ॥ ५५ ॥
पार्श्वशूलं त्वनियतं संकोचायामलक्षणम् ।
शिरःशूलं ससंतापं यश्चिमणः स्यात्सगौरवम् ॥ ५६ ॥

स्वरमेदं विभजते—वातादित्यादि । वक्तुमस्यत इति वक्तुं
नेच्छति । खुरखुरायत इति खुरखुरावन्दं करोति । सध्रोऽ-
वसन्नः । कण्ठ इति कण्ठं कपति, हिनस्तीति यावत् । पार्श्वशूलं
त्वनियतमिति न संकोचरूपेण नियतं, किन्तु कदाचिदयामलस्य
कैवाचित् संकोचरूपं, न सर्वदाभावि । शिरःशूलत्वेन वायुः,
ससंतापत्वेन पित्तं, सगौरवत्वेन श्लेष्मा, एवं त्रिदोषजन्यत्वं
हेतुम् ॥ ५३-५६ ॥

अभिसज्जे शरीरे तु यश्चिमणोऽपिपमाशनात् ।
कण्ठात्प्रयवर्तते रक्तं श्लेष्मा चोत्किण्डलसंचितः ॥ ५७ ॥

चरकं कफमसवीति यदुक्तं तल्लक्षणं विष्णोति—अभिसज्ज
इत्यादि । अभितः सक्तोऽभिसज्जः । 'अभिष्यन्दे' इति पाठप-
क्षेऽभिष्यन्द्यहीत इत्यर्थः; क्लिप्तभिपूर्वस्पर्शदतेः कथं ह्य-
स्तिद्विभवेतीति चिन्तनीया । संचितोत्किण्डलमिति वक्ष्यन्ते पूर्व-
निपातनियमाहुतिरुपसंचित इति कृतम् ॥ ५७ ॥

रक्तं विषद्वज्जगार्त्तवान्मांसादीन्नानुपैद्यते ।
आमाशयस्थमुत्किण्डं यदुत्पात्कण्ठमेति च ॥ ५८ ॥
घातश्लेष्मविषद्वत्वाद्गुरुरः श्वासमुच्छति ।
दोषैरुपहतं चाग्नौ सपिच्छमसितार्यते ॥ ५९ ॥

केवलरूपिच्छर्द्वेन युक्तं विष्णोति—रक्तमित्यादि । विष-
द्वज्जगार्त्तवादिति रक्तस्य मांसाद्यभिगमे यो मार्गस्त्रिदोषान्मां-
सादभिगच्छद्वक्तं मांसाद्ये एव कृताधिष्ठानं प्रसवणजलमिव
विषद्वज्जगार्त्तवाद्गुह भवति, बहुपेनोत्किण्डं द्वायान्तरागमनात्
कण्ठमेति । एवं रक्तस्य पोषकरुणेनार्यचन्नाद् क्षीयमाणस्यामा-
शये एव बहुत्वं हेतुम् । तेन रक्तादीनां च सहवादिलेनेन
रक्तशयो य लक्षः स उपपन्न एव ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

पृथग्दोषैः समस्तैर्वा जिह्वाहृदयसंश्रितैः ।
जायतेऽरुचिराहारे द्विष्टैरर्थश्च मानसैः ॥ ६० ॥

१ 'कफामन्दः' इति पा० । २ 'सुखमुनायते' इति पा० ।

३ 'कुरणः' इति पा० । ४ 'अविशिष्टे' इति पा० । ५ 'जोषयते'
इति पा० ।

कपायतिकमधुरैर्विद्यान्मुखरसैः क्रमात् ।
वाताद्यैरर्च्ये जातां मानसीं दोषदर्शनात् ॥ ६१ ॥

रोगाधिकारे 'पञ्च भक्ष्यस्नानशनस्थानानीति पातपित्तकफ-
दोषायासाः' (सू. अ. १९) हल्नेन यद्यपि त्रिदोषनाऽहवि-
र्गोका, तथाऽपि चिकित्सायै द्वन्द्वजगृह्यमत्रिदोषनाऽहवि-
रूपते । वक्ष्यति—'चतुरोऽरोचकान् हन्तुर्वातायेकजसर्वनाम्'
इति । एवं च त्रिदोषनाऽहविः प्रकृतिस्वभावान्धा, तेन रोगा-
धिकारे प्रलेहदोषजाकरूपिप्रद्वेगेनैव गृहीता । प्रकृतिस्वस-
मवाधारबन्धत्वेनैव त्रिदोषकारुचेः पुथग्लक्ष्णं नोक्तम्; अतो
वातादिलक्षणमेकमेव तस्या लक्षणम् । कपायमुखरसता
वातजायां, तिक्तमुखरसता पित्तजायां, मधुमुखरसता कफ-
जायां, त्रिदोषजायां तु त्रिदोषमुखरसताभ्यां । दोषदर्शना-
विधिं द्विष्टदर्शनात् ॥ ६० ॥ ६१ ॥

अरोचकात्कासवेगादोषोक्तेः शान्नायादपि ।
छर्वित्वां सा विकाराणामन्येषामप्युपद्रवः ॥ ६२ ॥

छर्दि विभजते—अरोचकादित्यादि । विकाराणामन्येषाम-
प्युपद्रव इति एवंभूता छर्दिर्न यक्ष्मसामनियता, क्लिप्तन्येषामपि
विकाराणामेवंभूता छर्दिस्वद्रवहा भवति; किंवा एवंभूता या
छर्दि सा यक्ष्मण उपद्रवो भवति, तथाऽरोचकादिभ्यः उत्थिता
छर्दिर्दन्त्येषामपि द्विष्टाद्येनामुपद्रवो भवतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

सर्वस्त्रिदोषजो यक्ष्मा दोषाणां तु पलायलम् ।
परीक्ष्यावस्थिकं यैद्यः शोषिणं समुपाचरेत् ॥ ६३ ॥
प्रतिश्याये शिरःशूले कासे श्वासे स्वरक्षये ।
पार्श्वशूले च विविधाः क्रियाः साधारणीः शृणु ६४

संश्रुतिं सर्वेषां यक्ष्मणां सामान्यरूपं त्रिदोषजानं प्रतिपाद्य
दोषवृत्तबलभेदेन च भवेत् सूचयित्वा सामान्यां विशेषां च
चिकित्सां सूचयन्नाह—यैद्य इत्यादि । विविधा इति भिन्नाः,
साधारणीरित्यनेनाभिधात्र्यं शृणुषति शोध्यम् । तत्र विविधाः
प्रत्येक पीनसादिविहिता रोगाः, साधारणीस्तु पञ्चभक्ष्यस-
हिरुषाः साधारणविहिता हेतवाः ॥ ६२ ॥ ६४ ॥

पीनसे स्वेदमभ्यङ्गं धूममालेपनानि च ।
परिपेकावगाहान्ध रौचिकं वाट्यमेव च ॥ ६५ ॥
लवणाश्लकद्रवणांश्च रसान् स्नेहोपतृण्डितान् ।
लावतिचिदिदक्षणां वर्तकानां च कल्पयेत् ॥ ६६ ॥
सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्थं सनागरम् ।
वाटिमाश्लकोपेतं क्षिप्रमाजं रसं पिबेत् ॥ ६७ ॥
तेन पङ्क्तिनिवर्तन्ते विकाराः पीनसादयः ।
मूलकानां कुलत्थानां यूषैर्वा सूर्यकपितैः ॥ ६८ ॥

१ 'पानकं' इति पा० । २ 'स्वसंस्पृष्टे' इति पा० ।

यद्यगोधूमशालग्रदैर्यथासात्म्यमुपाचरेत् ।
पित्रेभ्यसाद् वाद्यप्या जल वा पाञ्चमूलिकम् ॥ ६९ ॥
धान्यनागरसिद्धं वा तामलक्याऽथवा शृतम् ।
पर्णिनीभिश्चतसृभिस्तेन चात्रानि कल्पयेत् ॥ ७० ॥

रुपिण्णलीकमिलादिके रसे यथागुप्तापननद्रव्यादिमानं हेयं,
मासमानं तु पलांश्च द्वादश । स्पृशस्वतेरिति सुपूषककृतैः ।
तेनेति यममूल्यादिसंस्कृतजलेन ॥ ६५-७० ॥

कृशरोत्कारिकामापकुलः श्वययपायसैः ।
शंकरस्त्रेदविघ्नानां कण्ठं पार्श्वमुरः शिरः ॥ ७१ ॥
स्त्रेदयेत् पत्रभक्षेण शिरश्च परिचयेत् ।
पलागुह्वीमधुकशृतैर्वा धारिभिः सुखे ॥ ७२ ॥
वस्त्रमस्यशिरोभिर्वा नाडीस्त्रेदं प्रयोजयेत् ।
कण्ठे शिरसि पार्श्वे च पयोभिर्वा सपातिसैः ॥ ७३ ॥
औदकानूपमांसानि सलिलं पाञ्चमूलिकम् ।
सन्नेहमास्नात्वा वा नाडीस्त्रेदं प्रयोजयेत् ॥ ७४ ॥
जीवन्त्याः शतपुष्पाया यथाया मधुकस्य च ।
यथाया वेशावारस्य विद्वानां मूलकस्य च ॥ ७५ ॥
औदकानूपमांसानामुपनादां सुसंस्कृताः ।
शस्यन्ते सचतुः केहाः शिरः पार्श्वसंश्लिनाम् ॥ ७६ ॥

तिलतण्डुलमावैष्टु कृशरा ज्ञेया । पत्रभक्षेनेति पत्रभक्षका-
देन, यत्रभक्ष्याश्च शतहरपलकाः । सवासिहेरिति वातिकोत्तर-
वातिकैः तन्मात्रेण तु वातिका-पुत्तरवातिकाभिः च गगने पठि-
ताभिः, यथा—'विष्कोऽभिर्मन्त्रं वायुमयं धेयसी पाटल-
यला । शालपर्णी वृश्चिपर्णी वृहती कण्टकारिका । वर्षमानं
मूलकं च वातिकान्यवतारयेत् । करमर्दं सबद्धं कुल्लथान्
क्षुण्णमूलकम् ॥ श्वहा वैजुपर्णी च शाश्वगन्धा शतवरीम् ।
कृष्णप्रीक्षा गुह्यौ च मधुकं क्षिप्रमेव च ॥ यथान्यास्त्वप-
यैव यथात्म्यरिचिरीदृशम् । सर्वमेतद्विज्ञानीयाद्रिष्युत्तर-
वातिकम्' इति । नाडीस्त्रेदं प्रयोजयेदिति नाडीस्त्रेदं यथायोग्यं
तथा प्रयोजयेत् । जीवन्त्यादीनां प्रत्येकमुपनादा ज्ञेया । वेश-
वारो यथा—'निरस्त्रिपिण्डितं पिष्टं स्निग्धं गुह्यं गन्धितम् ।
वृष्णामरीचसंयुक्तं वैसवारं इति स्मृतं' इति ॥ ७१-७६ ॥

शतपुष्पा समधुकं कुष्ठं तगरचन्दनं ।
आलेपनं स्यात्सघृतं शिरः पार्श्वसंश्लिनुत् ॥ ७७ ॥
यला राज्ञा तिला सर्पिर्मधुकं नीलमुत्पलम् ।
पलङ्कपा देवदारु चन्दनं केशरं घृतम् ॥ ७८ ॥
वीरा यला विद्वारी च कृष्णगन्धा पुनर्नया ।
शतावरी पयसा च कर्तृण मधुकं घृतम् ॥ ७९ ॥
चत्वारं पते श्लोकार्थं प्रदेहाः परिकीर्तिताः ।
शक्ताः सद्यदोषाणां शिरः पार्श्वसंश्लिनाम् ॥ ८० ॥

नावनं धूमपानानि श्लेहाम्बोत्तरभक्तिकाः ।
तैलाप्यम्यङ्गयोष्णीनि बस्तिर्कर्म तथा परम् ॥ ८१ ॥

पलङ्कपा शुशुतु । पयसा शीरकाकोटी । शिरः पार्श्वसंश्लि-
निना शक्ता इति योजयेत् ॥ ७७-८१ ॥

शृङ्खलाबुजलीकोभिः प्रदुष्टं व्यधनेन वा ।
शिरः पार्श्वसंश्लेषु रक्षितं तस्य निर्दरेत् ॥ ८२ ॥
प्रदेहाः सघृतक्षेपः पञ्चकोशीरचन्दनैः ।
दूर्वामधुकमक्षिप्राकेशरीर्वा घृतादृतैः ॥ ८३ ॥
प्रौषण्डीरीकनिर्गुण्डीपद्मकेशरमुत्पलम् ।
कशेरुकाः पयसा च ससर्पिण्यं प्रलेपनम् ॥ ८४ ॥
चन्दनाद्येन तैलेन शतधीतेन सर्पिणा ।
अभ्यङ्गः, पयसा सैकः शस्तश्च मधुकाम्बुना ॥ ८५ ॥
मादेन्द्रेण सुशीतेन चन्दनाविशृतेन वा ।
परिषेकः प्रयोक्तव्य इति संशमनीं क्षिप्य ॥ ८६ ॥

शृङ्खलाबुजलीकोभिरिष्यन् पित्तदुष्टे जलौका, कफदुष्टे रिके-
शयु हेव, यदुष्ट—'पित्तान्मिषत जलौकोभिरालम्बा तु कफा-
न्मिषतम् । शोभितं वातदुष्टं तु विषाणेनाशु निर्दरेत्' इति ।
म्यञ्चनं तु शिरःस्पृशयेत् ॥ ८१-८६ ॥

दोषाधिकानां धमनं शस्यते सविरेचनम् ।
श्लेहस्त्रेदोपपक्षानां सन्नेहं यत्र कर्तव्यम् ॥ ८७ ॥
शोषी भुञ्जति गाद्यानि पुरीषस्रसनादपि ।
अवलामेक्षिणीं मात्रां किं पुनर्यो विरिचयते ॥ ८८ ॥

यत्र कषणमिलनेन यदुदमरविरेचनं यत्र कर्षणादेति दर्श-
यति ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

योगाच्च संशुद्धकोष्ठानां कासे श्वासे स्वरक्षये ।
शिरः पार्श्वसंश्लेषु सिद्धान्तेनाभ्ययोजयेत् ॥ ८९ ॥
यलाविदारिगन्धाद्यविदायो मधुकेन वा ।
सिद्धं सलवणं सर्पिर्नस्य स्यात्स्वयमुत्तमम् ॥ ९० ॥
प्रौषण्डीरीकं मधुकं पिण्णली वृहती यला ।
क्षीरं सर्पिश्च तत्सिद्धं सर्वं स्यात्तावन् परम् ॥ ९१ ॥
शिरः पार्श्वसंश्लेषु कासश्वासनिवर्धनम् ।
प्रयुज्यमानं बहुशो घृतं बौत्तरभक्तिकम् ॥ ९२ ॥
वृशमूलेन पयसा सिद्धं मास्तरसेन च ।
यलागमे घृतं सद्यो रोगानेतान् प्रयाधते ॥ ९३ ॥

१ तैला-यम्यङ्गयोगश्च इति पा० । २ 'प्रौषण्डीरीकं पद्मस्य
केशरं नीलमुत्पलम्' इति पा० । ३ 'यलाविदारिगन्धाभ्याम्' विप्लवा
इति पा० । ४ 'सर्पिर्नस्य' शीरसर्विषं सलवणं नावनं परम् इति पा० ।

भक्त्योपरि मध्ये वा यथाव्यवहारितम् ।
 राक्षधृतं वा सक्षीरं सक्षीरं वा बलाधृतम् ॥९४॥
 लेहान् कासापहान् स्वर्गाभ्यासहिक्कानिर्वहणान् ।
 शिरःपाश्वींसशूलभान् सेदाभ्यातःपरं शृणु ॥ ९५ ॥
 घृतं खर्जूरमुद्रीकाशर्कराशौद्रसंयुतम् ।
 सपिप्पलीकं वैस्वर्काभ्यासज्वरापहम् ॥ ९६ ॥
 दशमूलशृतात् क्षीरात् सर्पिर्जदुदियाध्वम् ।
 सपिप्पलीकं सक्षीरं तत्परं स्वरवोघनम् ॥ ९७ ॥
 शिरःपाश्वींसशूलभं कासाभ्यासज्वरापहम् ।
 पञ्चसिः पञ्चमूर्त्यो शृताद्यदुदियाधृतम् ॥ ९८ ॥
 पञ्चानां पञ्चमूलानां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।
 सिद्धं सर्पिर्जयत्येतच्छमनः सततं वलम् ॥ ९९ ॥
 खर्जूरं पिप्पली द्राक्षा पथ्या शङ्खी बुरालभा ।
 त्रिकला पिप्पली मुलं शृङ्गादृगुदशकराः ॥ १०० ॥
 वीरा शरी पुष्कराण्यं सुरसः शर्करा गुडः ।
 नागरं चित्रको लाजाः पिप्पल्यामलकं गुडः ॥ १०१ ॥
 श्लोकार्थविहितानेतां हित्वा प्रा मधुसर्पिणा ।
 कासाभ्यासापहान्सर्पिण्याभ्यंशुलापहास्तथा ॥ १०२ ॥

प्रयोजनोक्तिलादी क्षीरं इत्यम् । ये तु क्षीरसर्पितिलेकप-
 देन पठन्ति, ते क्षीरोपार्थं सर्पिर्जलेनैव पाचयन्ति । घृतं चोत्तर-
 भाक्तमित्युक्तमेव घृतं भक्षोत्तरं शिरःशूलरिद्धं भवति । दध-
 न्मूलेनैव कासाभ्यासज्वरापहम् इति पाठः; तेन दशमूलसिद्धेन
 क्षीरेणैव । राक्षधृतं वा राक्षक्षीरं वा रोगानेतान् प्रयापय
 इति योजना; तथा बलाधृतं बलाक्षीरं च प्रयापये इति
 योजना । कस्ते वक्ष्यमाणं यद् राक्षधृतं, यलाधृतं च वातरके
 वक्ष्यमाणं, तत् क्षीरेण सहोपयुक्तमेतान् रोगान् प्रयापय
 इत्याचार्यो वक्ष्यति । सपिप्पलीकं सक्षीरमिल्लस्य पिप्पलीशौद्रयोः
 प्रक्षेप्यत्वं ज्ञेयम् । पञ्चसिः पञ्चमूर्त्यो वदुतमुदियात्तत् सपिप्प-
 लीकं सक्षीरं सश्लोषमिल्लादियोजना । पञ्चानामिल्लादिना
 योगान्तरमाह । रसे क्षीरचतुर्गुणे इति पञ्चानां पञ्चमूर्तीनां
 कायस्त्रिगुणः, घृतसमं च क्षीरं ज्ञेयम् । उपरं हि जवूर्कणैः
 “दशमूलशृताक्षीराज्जातं सर्पिर्नैव पिप्पलीमधुयुक्तं यत्, पञ्चप-
 मूलकपिलादुदितं च यत् त्रिभागाधितुल्यस्यपयस्के पक्क-
 म्”—इति । फलश्रुतौ “यक्ष्मणः सततं वलम्” इत्यनेन
 सरोद्धमिल्लादिना ये सप्त गदाः पठितास्ते ज्ञेयाः; तेषु च
 हिक्का पठिता, छा च राजयक्ष्मलक्षणेभ्यः यद्यपि न पठिता,
 तथाऽप्युपद्रवका ज्ञेयाः पुष्कराण्यं पुष्करमूलम् ॥ ८९-१०२ ॥
 सितोपलं तुगाक्षीरं पिप्पलीं बहुलां स्वचम् ।
 वन्त्यादूर्ध्वं द्विगुणितं लेहयेन्मधुसर्पिणा ॥ १०३ ॥

चूर्णितं प्राशयेद्वा तच्छ्लासकासकफातुर्म् ।
 सुतजिह्वारोचकिनमल्पान्निं पार्थशूलिनम् ॥ १०४ ॥

सितोपलदानन्त्यादूर्ध्वं द्विगुणितमिल्लस्यासक्तं च एको
 भागः, बहुलाया भागद्वयं, पिप्पल्या भागत्रयं, तुगाक्षीरं
 वंशलेचनानुकारि पार्थिवं त्रयं, तस्याष्टभागाः, सितोपलयास्तु
 दोढश्च । ऊर्ध्वश्चन्द्रेण चेहारीतमुच्यते, विषयमाणोर्ध्वा-
 भोभागस्यास्थानात्; तेन कचित् ऊर्ध्वमिल्लादावगतोऽपि
 ऊर्ध्वसन्दधरति ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

हस्तपादाद्वदाहेषु ज्वरे रक्ते तथोर्ध्वगे ।
 चासाधृतं शतावरीं सिद्धं वा परमं हितम् ॥ १०५ ॥

हस्तोदादी वासाधृतं रक्तपित्तोक्तं गुल्मोक्तं च; शतावरीधृतं
 गोमित्रापचिकित्सितवक्ष्यमाणम् ॥ १०५ ॥

बुरालभां भवदंष्ट्रां च चतस्रः पर्णिनीर्यलाम् ।
 भागान्पलोन्मितान्कृत्वा पलं पर्यटकस्य च ॥ १०६ ॥
 पचेद्दशगुणे तोये दशभागावशेषिते ।
 रसे सुपुते त्रयाणामेषां कदकान्समाचरेत् ॥ १०७ ॥
 शट्पाः पुष्करमूलस्य पिप्पलीत्रायमाणयोः ।
 तामलक्याः किरातानां तिलस्य कुटजस्य च १०८
 फलानां सारिवायाश्च सुपिष्टान् कर्पसंमिश्रान् ।
 ततस्तेन घृतप्रस्थं क्षीरद्विगुणितं पचेत् ॥ १०९ ॥
 ज्वरं दाहं भ्रमं कासमंसपाश्वीरोरुजम् ।
 तृष्णां छदिमतीसारमेतत्सर्पिर्व्यपोहति ॥ ११० ॥

बुरालभाय पचेद्दशगुणे तोये हल्लेन घृताद्विगुणतोयेनेति
 ज्ञेयं, श्म्याद्विगुणतोयेन कापस्याल्पत्वं सादः । मस्यघृतात्
 दशगुणतोये दशभागावशेषिते प्रस्थमात्रत्वं कषायस्य भवति, तच्च
 जवूर्कणैस्तुल्यम् ॥ १०६-११० ॥

जीवन्तीं मधुकं द्राक्षं फलानि कुटजस्य च ।
 शरीं पुष्करमूलं च व्याघ्रीं गोधुरकं बलाम् ॥ १११ ॥
 नीलोत्पलं तामलकीं त्रायमाणान् बुरालभाम् ।
 पिप्पलीं च समं पिष्ट्वा घृतं वैद्यो विपाचयेत् ॥ ११२ ॥
 पतद्याधिसमूहस्य रोगेशस्य समुत्थितम् ।
 रूपमेकादशविधं सर्पिर्जयं व्यपोहति ॥ ११३ ॥

जीवन्त्यादी पूर्वयोगोक्तं क्षीरयुक्तमेव कायं इवमिच्छन्ति;
 दीक्षाकृतस्तु बहवो जलमेव इव वदन्ति ॥ १११-११३ ॥

यत्नां स्थिरां शृषिपर्णीं नृहतीं सनिदिग्धिकां ।
 साधयित्वा रसे तस्मिन्मयो गन्धं सनागरम् ॥ ११४ ॥

द्राक्षाखर्जूरसर्पिर्भिः पिप्पल्या च शृतं सह ।
सक्षौद्रं ज्वरकासघ्नं खर्यं चैतत्प्रयोजयेत् ॥ ११५ ॥
आजस्य पयसश्चैवं प्रयोगो जाङ्गला रसाः ।
धूपार्थं चणका मुद्रा मकुट्टाष्टोपकल्पिताः ॥ ११६ ॥

बलाभिलादि । ज्वर घृते क्षीरकाष्यककृष्णयोः काष्यघृते
मिलित्वा चतुर्गुणैः ककूद्वयं पाट्यभागेन हेयं, यद्यु च प्रक्षेपार्थं
योजयन् ॥ ११५-११६ ॥

ज्वराणां शमनीयो यः पूर्वमुक्तः क्रियाविधिः ।
यदिमणां ज्वरदाहेषु ससर्पिष्कः प्रदास्यते ॥ ११७ ॥
कफप्रसेकं यलयान् शैम्भिकश्चैधेवरः ।
पयसा कलमुक्तेन मधुरेण रसेन वा ॥ ११८ ॥
सर्पिष्मत्या यथावा वा वमनीयोपसिद्धया ।
वान्तोष्णकाले ज्वरसमाददीत सदीपनम् ॥ ११९ ॥
यवगोधूममाध्वीकसिध्वरिदसुरासयान् ।
जाङ्गलानि च शूल्यानि सेवमानः कफं जयेत् ॥ १२० ॥
श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन घातुः श्लेष्माणमस्यति ।
कफप्रसेकं तं विद्वान्निग्धोऽप्येनैव निर्जयेत् ॥ १२१ ॥
क्रिया कफप्रसेके वा वम्यां सैव प्रदास्यते ।
हृद्यानि चाभ्रपानानि वातघ्नानि लघूनि च ॥ १२२ ॥
भ्रमेणोपहृताग्निव्यात् सपिच्छमतिशयते ।
प्राप्नोति चास्यधैर्यं न चाभ्रमभिनस्यति ॥ १२३ ॥
तस्याग्निदीपनान् योगान्तीसारनिवर्तनान् ।
चक्रगुहिकरान् कुर्याद्वरुचिमतिशयकान् ॥ १२४ ॥
सनागरानिन्द्रियान् पाययेच्छण्डुलाम्बुना ।
सिद्धां यथार्णुं जीर्णं च चाङ्गेरीतकदादिभिः ॥ १२५ ॥
पाठा विष्यं यमानी च पातव्यं तदसंयुतम् ।
दुरालभा शृङ्गवेरं पाठा च सुरया सह ॥ १२६ ॥
जम्ब्याभ्रमभ्यं विष्यं च सकपित्थं सनागरम् ।
पेषामण्डेन पातव्यमतीसारनिवृत्तये ॥ १२७ ॥
पूतानेय च योगांस्त्रीन् पाठादीन् कारयेत्पटान् ।
संसृज्यधान्यान्सन्नेद्वान्ताम्लान्संभ्रमाणान् परम् ॥
वेतसाजुंजम्बूनां मृणालीरुण्णगन्धयोः ।
धीपर्ण्या मदन्याश्च युधिषायाश्च पल्लवान् ॥ १२९ ॥
मातुलुङ्गश्च धातव्या दाडिमस्य च कारयेत् ।
क्षेदाभ्रलघणोपेतान् सटान् सांभ्रादिकान् परम् ॥
चाङ्गेयाभ्रक्रिकायाश्च दुग्धिकायाश्च कारयेत् ।
खट्वान्धिसरोपेतान्ससर्पिकांस्तदादिमान् ॥ १३१ ॥
मांसानां लघुपाकानां रसाः सांभ्रादिकैर्बुताः ।
व्यवनार्थं प्रदास्यन्ते भोग्याय रक्तशालयः ॥ १३२ ॥

स्थिरादिपञ्चमूलेन पाने शस्तं शृतं जलम् ।
तर्कं सुरा सजुकीका दाडिमस्याथवा रसः ॥ १३३ ॥
इत्युक्तं मिश्रचकृतां दीपनं प्राहि भेषजम् ।

ज्वराणामित्यादिनाऽऽवस्थिकं विधिमाह । नामनीयानि मदन-
फलदीनि । सदीपनमिति दीपनशुभ्यादित्याधितम् । वम्यां सैव
प्रदास्यत इत्यत्र कफप्रसेको द्विविधः—सततः कफकृतः,
तथा वातपण्णिकोक्तः; एवं छर्दिमपि दिष्टा विभज्य कफप्रसे-
कक्रियानुसारेण श्लेष्मप्रधानायां वमनादि, वातप्रधानायां
क्षिण्णोष्णसेवानुरूपं वा क्रिया दास्यत इति योजयम् । सन्ने
व्याकृतः । भन्त्येऽपि वदन्ति—“विभिन्नेन दधन्त, धूपो
धान्यैः, खकः कलेः । मूलेषु तिलककृष्णान्द्रप्रायः कान्तिकः
स्थलः” इति ॥ ११५-१३३ ॥—

परं मुखस्य धैर्यस्याक्षनं रोचनं हृष्टम् ॥ १३४ ॥
द्वौ कालौ दन्तपथनं भक्षयेन्मुपधापनम् ।
तद्वत्प्रशालयेदास्यं धारयेत् कयलप्रदानम् ॥ १३५ ॥
पिबेद्भूमं ततो मृष्टमद्यादीपनपाचनम् ।
भेषजं पानमथ च द्वितमिष्टोपकल्पितम् ॥ १३६ ॥
त्यस्तुस्तमेला धान्यानि मुस्तमामलकं त्वष्टम् ।
वायं त्वचो यमानी च तेजोदा पिप्पली तथा ॥ १३७ ॥
यमानी तित्तिवीकं च पञ्चमे मुपधापनम् ।
श्लोकपादेष्वभिहित्वा रोचना मुखशोधनम् ॥ १३८ ॥
गुलि(हि)कं धारयेदास्ये चूर्णैर्वा शोधयेन्मुपम् ।
पपामालोडितानां वा धारयेत्कयलप्रदानम् ॥ १३९ ॥
सुरामाध्वीकसीधूनां तैलस्य मधुसर्पिणोः ।
कयलान्धारयेद्विद्यान् क्षीरस्यैधुरसस्य च ॥ १४० ॥

द्वौ कालौ द्वौ कार्यप्रकारः । दन्तपथनमिति कदम्बकरीपरि-
मिश्रिकचकृते । तद्वदिति तिष्ठकद्वयैवेति । तेजोदा चविदा ।
मुपजोषना इति मुपयवतरोपजोषनाः ॥ १३४-१४० ॥

यमानी तित्तिवीकं च नागरे साम्लयेतसम् ।
दाडिमं वरुं चास्यं कार्पासं चोपकल्पयेत् ॥ १४१ ॥
धान्यसीयचंचलाशजीयरात्रं चार्धकार्पासम् ।
पिप्पलीनां शतं चैकं द्वे शते मरिचस्य च ॥ १४२ ॥
शर्करयाश्च चत्वारि पलान्येकत्र चूर्णयेत् ।
जिह्वाविशोषनं हृत्तं तन्मूत्रं भक्तरोचनम् ॥ १४३ ॥
हृत्तीक्ष्णार्थशूलघ्नं पिबन्पानादनाशनम् ।
कासभ्यासहरं प्राहि प्रहृष्टं शौचिकारनुत् ॥ १४४ ॥
इति यमानीपाटनम् ।

यवानीपाठे वरग्रे त्वक् । पिप्पलीनामेकं शतमिति आह-
तिमात्रा ॥ १४१-१४४ ॥

तालीशपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली शुभा ।
यथोत्तरं भागवृक्षा त्वगेले चार्धभागिके ॥ १४५ ॥
पिप्पल्यधुना चात्र प्रवेया सितशर्करा ।
कासध्वासारुचिहरं तच्चूर्णं दीपनं परम् ॥ १४६ ॥
हृत्पाण्डुप्रहृणीदोषशोषघ्नीहृज्यरापहम् ।
यम्पतीसारशूलघ्नं मूढघातानुलोमनम् ॥ १४७ ॥
कल्पयेद्गुटिकां चैतच्चूर्णं पक्त्वा सितोपलाम् ।
गुटिका ह्यग्निस्योगोच्चाणाल्लघुतराः स्मृताः ॥ १४८ ॥
इति तालीसाद्यं चूर्णं गुटिकाश्च ।

तालीसाद्यं शुभा इति विशेषणं पिप्पल्याः । उक्तं हि
हारीते—“तालीशं मरिचं शुष्कं पिप्पल्यो भागवर्धिताः ।
त्वगेलेऽर्धशतकं दद्याच्छर्कराऽष्टपलं भवेत्” इत्यादि । तथा
जतुकर्णः “तालीशमरियनागरकृष्णाः कर्षाः, त्वगेलेऽर्धशे,
द्विकृष्या सिता, गुटिका विपाच्यताम्” इति । त्वगेलेऽर्धभाग-
त्वम् । गुटिकापक्षे समनलेन गुटिकाः कुर्वन्ति यदाः
॥ १४५-१४८ ॥

शुष्यतां क्षीणमांसानां कल्पितानि विधानवित् ।
द्यान्मांसादमांसानि बृंहणानि विशेषतः ॥ १४९ ॥
शोषिणे वार्हिणं दद्याद्बृंहिशब्देन चापरान् ।
गृध्रानुलूकांश्चाणाल्ल विधिपत्सूपकल्पितान् ॥ १५० ॥
काकांस्तित्तिरिशब्देन यमिशब्देन चोरगान् ।
भृष्टान्मत्स्यान्मत्स्यान्मत्स्यान् दद्याद्बृंहणदानपि ॥ १५१ ॥
लोपाकान्स्थूलनकुलान्विडालांश्चोपकल्पितान् ।
शृगालशार्पाश्च मिषकू शशशब्देन दापयेत् ॥ १५२ ॥
सिंहामृशान्स्तर्क्षुंश्च स्यान्प्रागेवविधांस्तथा ।
मांसादानं मृगशब्देन दद्यान्मांसाभिवृद्धये ॥ १५३ ॥
गजखङ्गितुरङ्गानां वेशचारीकृतं मिषकू ।
द्यान्महिषशब्देन मांसं मांसाभिवृद्धये ॥ १५४ ॥
मांसेनोपचिताङ्गानां मांसं मांसकरं परम् ।
क्षीणोष्णलाघवाच्छस्तं विदोषान्मृगपक्षिणाम् १५५ ॥
मांसानि यान्यनभ्यासादनिष्ठानि प्रयोजयेत् ।
तेषूपधा, सुखं भोक्तुं तथा शक्यानि तानि हि १५६ ॥
जानक्षुग्मस्रैवायाज्जम्बं वा पुनरुल्लिखेत् ।
तस्माच्छोषोपसिद्धानि मांसान्येतानि दापयेत् १५७ ॥
यर्हितित्तिरिदक्षणाणां हंसानां शूकरोम्भयोः ।
खरगोमहिषाणां च मांसं मांसकरं परम् ॥ १५८ ॥
योनिरष्टविधा चोक्ता मांसानामन्नपानिके ।
तां परीक्ष्य मिषविविधान्द्यान्मांसानि शोषिणे १५९ ॥

प्रसह्य भूशयान्पुष्यवारिजा वारिचारिणः ।
आहारार्थं प्रदातव्या मात्रया वातशोषिणे ॥ १६० ॥
प्रनुदा विक्किराश्चैव धन्वजाश्च मृगद्विजाः ।
कफपित्तपरीतानां प्रयोज्याः शोषरोगिणाम् ॥ १६१ ॥
विधिवत्सूपसिद्धानि मनोश्चानि मृदूनि च ।
रसवन्ति सुगन्धीनि मांसान्येतानि भक्षयेत् ॥ १६२ ॥
मांसमेवाश्रितः शोषो माघीकं पिबतोऽपि च ।
नियतानल्पचित्तस्य चिरं काये न तिष्ठति ॥ १६३ ॥
वारुणीमण्डनित्यस्य यहिर्भार्जनसेविनः ।
अविधारितवेगस्य यस्मा न लभतेऽन्तरम् ॥ १६४ ॥
प्रसन्नाः पारुणां क्षीधुमरिष्टानां सवान्मधु ।
यथाहंमनुपानार्थं पिबेन्मांसानि भक्षयन् ॥ १६५ ॥
मद्यं तैक्ष्ण्योष्णयैश्चलसूक्ष्मत्वात्स्रोतसां मुखम् ।
प्रमथ्य विवृणोत्याशु तन्मोक्षात्सप्त धातवः ॥ १६६ ॥
पुष्यन्ति धातुषोपाच्च शीघ्रं शोषः प्रशान्त्यति ।
मांसादमांसखरसे सिद्धं सर्पिः प्रयोजयेत् ॥ १६७ ॥
सक्षौद्रं, पयसा सिद्धं सर्पिर्दशगुणेन वा ।
सिद्धं मधुरकैर्द्रव्यैर्दशमूलकपायकैः ॥ १६८ ॥
क्षीरमांसखरसोपेतैर्घृतं शोषहरं परम् ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ॥ १६९ ॥
सयावशर्कैः सक्षीरैः स्रोतसां शोधनं घृतम् ।
राज्यायलागोक्षुरकस्थिरावर्षाभुसाधितम् ॥ १७० ॥
जीवन्तीपिप्पलीगर्मं सक्षीरं शोषनुद्धृतम् ।
यवान्वा वा पिबेन्मात्रां लिह्याद्वा मधुना सह १७१ ॥
सिद्धानां सर्पिषामेपामद्याद्वेन वा सह ।
शुष्यतामेप निर्दिष्टो विधिप्राभ्यवहारिकः ॥ १७२ ॥

कल्पितानीति सन्धक् संस्कारेण संस्कृतानि । यमिश-
ब्देन सर्पाकारे रीयो मत्स्यविशेषो प्राज्ञः । मण्डपदो भूमिलता ।
क्षोपाकः अल्पशुष्यतो लघुलक्षणः । संप्रक्षाल्यान्मांसप्रयो-
गमाह—मांसावीर्यादि । अनभ्यासादिलभ्यत्वात् । उप-
पेक्षि अन्यशब्देन दानमिति यावत् । तथेति संश्रुन्तरेण दाने
शुखं यथा मनसि तथा भोक्तुं शक्यते । अमशक्ये तु शब्दे
शोषमाह—जानक्षिलादि । योनिरष्टविधेति ‘प्रवृद्धा’ (सू. सू.
२७) इत्यादिना श्रेष्ठ । सक्षीरमिति क्लेशः । पयवेलादि
द्वितीयं घृतम् । मधुराणि यानि तानि चेह कृद्ध्यम् ।
पिप्पलीलादिनाऽनियतमानं घृतं चतुर्गुणेन क्षीरेण साध्यते,
पदपटोक्तव्यघृतमानवत् ॥ १४९-१५९ ॥

वहिःस्पर्शानमाश्रित्य वक्ष्यतेऽतः परं विधिः ।
सोहक्षीराम्बुकोष्ठेषु स्वल्पकमवगाहयेत् ॥ १७३ ॥

स्रोतोविबन्धमोक्षार्थं बलपुष्ट्यर्थमेव च ।
 उत्तीर्णं मिथकैः खेदैः पुनराकैः सुखैः करैः ॥१७३॥
 मृद्नीयात्तुल्यमासीनं सुखं चोत्सादयेन्नरम् ।
 जीवन्तीं शतवीर्यां च विकसां सपुनर्नवाम् ॥१७५॥
 अश्वगन्धामपागामं तर्कारीं मधुकं बलम् ।
 विदारीं सर्पं कृष्टं तण्डुलानतसीफलम् ॥१७६॥
 मापास्तिलाश्च कृष्णं च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।
 यवचूर्णत्रि(द्वि)गुणितं दध्ना युक्तं समाक्षिकम् ॥१७७॥
 पतदुत्सादनं कार्यं पुष्टिवर्णवल्ग्रप्रदम् ।
 गौरसर्पकल्केन कल्केश्चापि सुगन्धिभिः ॥१७८॥
 क्षायाद्दुतुसुखैस्तोयैर्जावनीयौपधैः शृतैः ।

उत्तीर्णमिच्छादौ पुनराकैरिति पुनः पुनः भर्तयेत् ; पुनराक-
 मिति पाठे द्व पुनर्मिथकैः खेदैराकमित्यर्थः । तस्मादयेदित्यु-
 हतयेत् । विकसा मजिष्ठा । तर्कारी जया । समाक्षिकमिति
 द्वयन्माक्षिकम् ॥ १७४-१७८ ॥—

गन्धैः समाश्वयैर्वासोभिर्भूपणैश्च विभूषितः ॥१७९॥
 स्फुट्यान्तंस्फुट्य संपूज्य देवताः सभिपण्डिताः ।
 इष्टवर्णरत्नस्पर्शगन्धवत् पानभोजनम् ॥१८०॥
 इष्टमिष्टैवपठितं सुखमघातं सुखप्रदम् ।
 समातीतानि धान्यानि कल्पनीयानि गुप्यताम् ॥१८१॥
 लघुगन्धहीनवीर्याणि स्वादूनि गन्धघन्ति च ।
 यानि प्रहर्षकादीनि तानि पथ्यतमानि हि ॥१८२॥
 यद्योपदेक्ष्यते पथ्यं क्षतक्षीणचिकित्सिते ।
 यद्विमणस्तत् प्रयोक्तव्यं फलमांसाभिवृद्धये ॥१८३॥
 अभ्यक्तोत्सादनैश्चैव यासोभिरहतेः प्रियैः ।
 यथर्तुविहितैः क्षानेरवगाहैर्विमानैः ॥१८४॥
 यस्तिभिः क्षीरसर्पिर्मिमांसैर्मांसरसौदनैः ।
 इष्टैर्मधुमनोशानां गन्धानामुपसेवनैः ॥१८५॥
 सुहृदां रमणीयानां प्रमदानां च दर्शनैः ।
 गीतवादिनशब्दैश्च त्रियश्रुतिभिरेव च ॥१८६॥
 हर्षणाभ्यासनैर्नित्यं गुरुणां समुपासनेः ।
 प्रसन्नचर्येण दानेन तपसा देयताचर्यैः ॥१८७॥
 सत्येनाचारयोगेन भद्रव्यैरप्यहिसया ।
 वैद्यविप्रार्चनाद्यैव रोगराजो निवर्तते ॥१८८॥
 यया प्रयुक्तया चेष्टया राजयक्षमा पुरा जितः ।
 तां वेदविहितामिष्टिमारोग्यार्थां प्रयोजयेत् ॥१८९॥

अतः परं मनस आगुरुत्वं यश्मारम्भकरोप दन्तीत्यतो
 सर्वेषु चेष्टषु तदैव मनोवृत्तं स्यात्तथैव वर्तनीयं, यया
 च गुपया देवव्यपाधयचिकित्सा कर्तव्या तदाह—गन्धैदि-
 त्यादि ॥ १७९-१८९ ॥

१ 'हितमघात' इति पा० । २ 'किञ्चिद्' इति पा० । ३ 'भारोग्याश्च'
 इति पा०

तत्र श्लोको ।

प्रागुत्पत्तिर्निमित्तानि प्राग्रूपं रूपसंग्रहः ।
 समासाद् व्यासतश्चोक्तं भेदजं राजयक्षमणः ॥१९०॥
 नामहेतुरसाध्यत्वं साध्यत्वं कृच्छ्रसाध्यता ।
 इत्युक्तः संग्रहः कृच्छ्रो राजयक्षमचिकित्सिते ॥१९१॥
 इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकि-
 त्सास्थाने राजयक्षमचिकित्सितं नामा-
 ष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

प्रागुत्पत्तिरित्यादिसंग्रहः । नामहेतुरिति 'स राशः पूर्वमासीद्दे-
 वप्रयक्षमा ततो मतः' इति ॥ १९० ॥ १९१ ॥

इति श्रीचरुपाणिदत्तविरचिताया चरकतात्पर्यटीकाया-
 मायुर्वेदटीपिकाया चिकित्सितस्थाने राजयक्ष-
 मचिकित्सित नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अघात उन्मादचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माद् भगवानाश्रयः ॥ २ ॥

इदानीमुपोद्भावित राजयक्षमचिकित्सितमभिधाय कमप्रा-
 त्तमुन्मादचिकित्सितं ब्रूते । (अथ कमधरकचरकृतां पया-
 ध्यायीयमौत्तीसारवीसर्पमदाख्यवद्विप्रणीयक्या परित्यज्य - हे-
 वः ।) ॥ १ ॥ २ ॥

शुद्धिस्त्वृत्तिशान्ततपोन्यासः

पुनर्यसुः प्राणभृतां शरण्यः ।

उन्मादहेत्याकृतिभेदज्ञानि

कालेऽग्निवेशाय शशंस पृष्टः ॥ ३ ॥

शुद्धिरुहापोहयवी, स्मृतिरतीतार्थविषयज्ञानं, तपश्चान्द्राय-
 नादि, तेषां निवास आश्रय इत्यर्थः । उन्मादहेत्यादीत्यादौ
 हेतुप्रहेणान्नं वक्ष्यामः सुश्रुतिस्थितिरूपशाला उन्मादगन्ध-
 हेतुविषयतया गृह्यन्ते । आकृतिप्रहेणानिभिमेलोन्मादसह-
 पस ग्रहणं हेतुम् ॥ ३ ॥

विरुद्धपुष्टाशुचिमोजनानि

प्रधरणे देवगुरुद्विजानाम् ।

उन्मादहेतुभेदपहर्षपूर्वा

मनोऽभियातो विप्रमाश्च चेष्टाः ॥ ४ ॥

चेष्टाशुभ्यादहेतुमाह—विरुद्धेत्यादि । विरुद्धं पञ्च सुगुण-
 मत्स्यादि, पुष्टं यदादि अलक्ष्यं दोषजनकं च, अशुच्यपवित्रम् ।
 भवहर्षपूर्वा मनोऽभिधात इत्यत्र पूर्वग्रहः कारणवाची, तेन
 भवहर्षकारणश्रेष्ठे मनोऽभिधात इत्यर्थः । एतद्विरुद्धाहारादि
 व्याघ्रभय कारणं तेनम् । भवहर्षानुपलब्धत्वा, तेन शोभाद-
 योऽपि मनोभिधातश्च व्यप-तेन । शोभादिना प्रज्ञाहते
 मनसि भवहर्षपूर्वक एवोन्मादो नश्यति ॥ ४ ॥

तेरूपसत्त्वस्य मलाः प्रदुष्टा
बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य ।
स्रोतांस्यधिष्ठाय मनोबहानि
प्रमोहयन्त्याशु नरस्य चेत् ॥ ५ ॥

तैरिलादिना संश्रमिमाह । अल्पसत्त्वस्याल्पसत्त्वयुषस्य ।
हृदयं यद्यपि बुद्धिनिवासत्वेनार्थं दशमदुर्मूलयादौ प्रतिपादित-
मेव; तथाऽपि बुद्धिनिवासत्वेपदर्थानभिह कृतं, हृदयोपघातादु-
ज्ज्वपणतो यक्ष्ममाणो युक्त एव; आधयोपघातेनाधितस्योप-
घातः सिद्ध एव । स्रोतांसि च मनोबहानीत्यनेन हृदयदेवसं-
पत्तिष्वधमन्यो विशेषेण मनोबहा दर्शयति; किंवा केवलमेव
घटीर मनोऽभ्यगुत्पूतं जग्राह । उक्तं हि,—‘केवलमेवासा
मनसः घटीरमधिष्ठानभूतं’ इति । चेत् इति मनः ॥ ५ ॥

धीविभ्रमः सत्त्वपरिप्लवध
पर्याकुला दृष्टिर्पीरता च ।
जवद्वयाकर्षं हृदयं च शून्यं
सामान्यमुन्मादरादस्य लिङ्गम् ॥ ६ ॥
स मूढचेता न मुक्तं न बुधं
नाचात्प्रमौं कुत एव शान्तिम् ।
विन्दत्यपास्तस्मृतिबुद्धिसंशो
भ्रमत्ययं चेत् इतस्ततश्च ॥ ७ ॥

धीविभ्रम इत्यादिना सामान्यमुन्मादपूर्वरूपमाहेत्येके ।
धीविभ्रमादि लिह सामान्यमुन्मादलिङ्गमेवोक्तम् । कुत एव
शान्तिमिति कुतोऽपि शान्तिं निवृत्तिं न विन्दति । संज्ञा
नानोन्नेषेन ज्ञानम् । भ्रमत्ययं चेत् इति अस्मान्, स्थितिव
भ्रामयति; अत्र निजयोऽन्तर्भूतः ॥ ६ ॥ ७ ॥

समुद्रमं बुद्धिमनःस्मृतीना-
मुन्मादमागन्तुनिजोत्पन्नाः ।
तस्योद्भवं पञ्चविधं पृथक् नु
यक्यामि लिङ्गानि चिकित्सितं च ॥ ८ ॥
रुदात्पशीताद्यविरैकधातु-
क्षयोपवासेरनिलोऽतिबुद्धः ।
चिन्तादिबु(उ)ष्टं हृदयं प्रदूष्य
बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति शीघ्रम् ॥ ९ ॥
अस्थानहासस्मितनृत्यगीत-
पागङ्गविशेषणरोदनानि ।
पारुष्यकादर्यादणवर्णताम्र
जीर्णं वलं चानिलजस्य रूपम् ॥ १० ॥

उन्मादपञ्चाशत्प्रतिमाह—समुद्रमभिलादि । समुद्रम
उन्माद इत्येवोत्पद्यः । मनोविभ्रमोऽभिन्त्याभेचिन्तनादिना
हेयः । निदानोच्छर्षादिभ्रमोऽपि मनोविभ्रन एवान्तर्भाव-
नीय इह, यदादिभ्रमस्यापि मनोविभ्रनजन्त्याह । तस्योद्भ-
व

मिलादौ यद्यपि पञ्चानां मध्येऽसाध्यस्य साध्यातिक्रम्य चिकि-
त्सितं न वक्तव्यं, तथाऽपि छत्रिणो गच्छन्तीति न्यायेन बाहु-
ल्यमाश्रित्य चिकित्सितं वक्ष्यामीत्युक्तम् । चिन्तेत्यादि चिन्ता
आदिः येषां ते, तेन कामकोषादसौ गृह्यन्ते; आदिशब्दोऽत्र
प्रकारवाची । अस्थानेऽविषये हासादीन्यस्थानहाससिप्ता-
दीनि ॥ ८-१० ॥

अजीर्णकदम्बलविदाह्यशीते-
भोज्यैश्चित्तं पिच्छमुदीर्णवेगम् ।
उन्मादमत्युग्रमनात्मकस्य
हृदि श्रितं पूर्ववदाशु कुर्यात् ॥ ११ ॥
अमर्यसंरम्भविनम्रभावाः
संतर्जनाभिद्रवणौष्ण्यरोपाः ।
प्रच्छाद्यशीताश्रजलामिलापाः
पीता च भाः पिच्छकृतस्य लिङ्गम् ॥ १२ ॥

अजीर्णेत्यादिना पित्तोन्मादमाह । पित्तमिलनेन यस्यपूर्व-
त्वेन पिच्छस्य महान्तं कोषं दर्शयति, यस्यपूर्वको हि दीपकोपी
यस्यवत्त्वान्नहृन्भवति । अन्ये लिह पित्तशब्देन प्रकोपमित्युक्तिः ।
अत्युग्रमिति तीव्रवेगम् । पूर्ववदिरूपेण वातोन्मादपचिन्तादि-
बुद्धिमिलादिप्रत्योक्षां संश्रमिनातिरिचति । अमर्यः अक्षान्तिः,
संरम्भ आरम्भे, विनम्रभावोऽनजलम् । अति(भि)द्रव्ये
वतिरगमनम् । प्रच्छाद्यः प्रमुहच्छाद्यो देशः ॥ ११ ॥ १२ ॥

संपूरणेमन्दविचेष्टितस्य
सोष्मा कफो ममंणि संप्रबुद्धः ।
बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहृत्य चित्तं
प्रमोहयन् संजनयेद्विकारम् ॥ १३ ॥
वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकस्य
नारीविविक्प्रियताऽतिनिद्रा ।
छर्दिश्च लाला च वलं च भुङ्क्ते
नखादिशौफल्यं च कफात्मकस्य ॥ १४ ॥

संपूरणेत्यादिना कफोन्मादमाह । सोष्मा कफ इति तदं
ऊष्मण्य कफ उन्मादं करोति न केवलं इति, उन्मादकरो
कफस्य ऊष्मवद्विषयत्वं स्वभावं दर्शयति; किंनोष्मशब्देन
वीर्यं यच्छिह्यमुच्यते, तेन सोष्मा कफ इति उच्छिष्टकफः
कफ इत्यर्थः । मर्मणीति हृदये । नारीविविक्प्रियताः प्रियता नारी-
विविक्प्रियता; विविक्प्रियतम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

यः सन्निपातप्रभवोऽतिघोरः
सर्वैः समस्तैः स च हेतुभिः स्यात् ।
सर्वाणि रूपाणि विभर्ति ताद-
ग्विबद्धमेवज्यविधिधियंयज्यः ॥ १५ ॥

य इत्यादिना साध्यातिक्रममाह । सर्वैरित्युक्ते प्रलेहमपि
सर्वहेतुना जनकत्वं स्यादत आह—समस्तैरिति । विबद्धमेव

अविधिरादिष्वर्थः । केचिदत्र छात्रशब्देन य एव समस्त-
हेतुः सर्वलक्षणश्च ॥ एव वर्ज्यो न तत्पक्षेऽप्युक्त्येव इति
वदन्ति ॥ १५ ॥

देवपिंगन्धर्वपेशाचयक्ष-
रक्षःपितृणामभिधर्षणानि ।
आगन्तुहेतुर्नियममतादि
मिथ्याकृत कर्म च पूर्वदेहे ॥ १६ ॥

देवर्ष्यादिनाऽऽगन्तुन्मादमाह । ॥ येऽमुद्रादयः शुश्रुतो
कालेऽनाविष्कृततमा विज्ञेयाः । वक्ष्यति च—‘इत्यपरिचक्ष्ये-
यानां प्रहणांमामिष्कृततमा हृष्टायेते व्याख्याता’ इति । अत्र च
रक्ष शब्देन राक्षसमक्षराक्षसयोर्महणः, तेन विवरणे मक्षराक्ष
सोन्मतोऽप्युक्तः । अभिधर्षणमाविष्टः । नियमेत्यादिना ऐहिक
कर्म देशाद्यावैगकारणं ब्रूते, मिथ्याकृत कर्म चैत्यनेन पूर्वजन्म-
कृतं कर्म आह ॥ १६ ॥

अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्यचेष्टो
ज्ञानादिविज्ञानबलादिभिर्यः ।
उन्मादकालोऽनियतश्च यश्च
भूतोत्थमुन्मादबुद्धादरेचम् ॥ १७ ॥

अमर्त्यादिनाऽऽगन्तुनां सामान्यविक्रान्त्याह । अमर्त्यमा-
नुषैर्वापादिमिलक्षितं भूतोऽधुमादहरेत् । अनियत इति
वातिकारिष्वक् आहारजीर्णविकारनियतः, ये तु ‘नियत’
इति पठन्ति, तेषां वक्ष्यमाणनियतविध्यादीनां प्रहणमभि-
प्रेतम् ॥ १७ ॥

अदृपयन्तः पुरुषश्च देह
देवादयः स्वैस्तु गुणप्रमायैः ।
विशस्यद्दद्यात्तरसा यथेव
छायातपी दर्पणसूर्यकान्तौ ॥ १८ ॥

अदृपयन्त इत्यदृपयन्तः । गुणप्रभावेति अणिमादिगुण-
प्रभावैः । तरसा अविदेगेन । दद्यान्तद्वदमाह—‘अनेत्यादि’ ।
छाया यथा दर्पणम्, आतप सूर्यकान्तम्, अदृपयन्तदेवाहद्वयमा-
नगुणप्रभावेणाविधति, तथा देवादयोऽपि देह मिश्रन्तीत्यर्थः १८

आघातकालो हि स पूर्वरूपः
प्रोक्तो निदानेऽथ सारादिमिश्रः ।
उन्मादरूपाणि पृथग्विधोद्य
काल च गम्यान् पुरुषाश्च तेषाम् ॥ १९ ॥

आघातकाल इत्यादिशब्दकाश्च, च च निदाने ‘तद्यथा-पापस्य
कर्मणः समारम्भः’ (नि अ ७) इत्यादिनोक्तः । काल इति
रूपम् ॥ १९ ॥

तद्यथा,—सौम्यदृष्टिं गम्भीरमधृष्टं (प्य)मकोप-

१ ‘वक्ष्यमाणविषयोऽभिप्रेता’ इति पा० ।

नमस्त्वन्नमोजनानिमिलापिणमल्पस्वेदमृदुपुरीपवौच
शुभगन्धः कुल्लपन्नवदनसिति देवोन्मत्तं विधात् २०

गुरुबुद्धसिद्धिर्पाणाममिश्रापामिचाराभिध्याना-
नुरूपचेष्टाहारव्याहार तैश्चन्मत्तं विधात् ॥ २१ ॥

अप्रसन्नदृष्टिमपश्यन्तं निद्रालुं प्रतिहतवाचमन-
श्रामिलापमरोचकाविपाकपरीतं च पितृभिन्नमत्तं
विधात् ॥ २२ ॥

(चैष्ट साहसिक तीक्ष्णं गम्भीरमधृष्टं) मुख-
वाद्यनृत्यगीताद्यपानस्नानमात्यधूपगन्धवर्ति रक्त-
वस्त्रवलिकर्महास्यकथानुयोगप्रियं शुभगन्धं च
गन्धर्वोन्मत्तं विधात् ॥ २३ ॥

असङ्कल्पप्रोदनहास्यं नृत्यगीतवाद्यपाठकथा-
द्यपानस्नानमात्यधूपगन्धवर्ति रक्तविद्रुताक्ष द्वि-
जातिवैद्यपरिवादिनं रक्ष्यमापिणं च यक्षोन्मत्तं
विधात् ॥ २४ ॥

नष्टनिद्रमनपानद्वेषिणमनाहारमप्यतिवलिनं
शस्त्रशोणितमासरक्तमास्याभिलापिणं सतर्जकं च
राक्षसोन्मत्तं विधात् ॥ २५ ॥

प्रहासनृत्यप्रधानं देवविप्रवैद्यद्वेषपायघ्नाभि स्तु-
तिवेदमन्त्रशास्त्रोदाहरणं, काष्ठादिभिरात्मपीडनेन
च प्रह्वराक्षसोन्मत्तं विधात् ॥ २६ ॥

असंस्थचित्तं स्थानमलभमानं नृत्यगीतहासिनं
वद्याद्यस्त्रप्रलापिनं सक्करकूटमलिनरध्याचैल्लतुणा-
श्मकाष्ठादिरोहणरतिं भिन्नरुक्षंस्वरं नम्रं विधा-
यन्तं नैकं तिष्ठन्तं तु खान्यायेदयन्तं नष्टस्मृतिं च
पिशाचोन्मत्तं विधात् ॥ २७ ॥

स्त्रप्रभोजनानिलायो न भवतीत्यस्त्रप्रभोजनानिलायो ।
देवादिसन्देशेह शुश्रुतमतादेवाद्यनुकारिणस्तदनुचरा ज्ञेयाः ।
उक्तं हि शुश्रुतेन—‘न वे ननुष्ये स्रष्टु संविद्यन्ति न वा
भनुष्यान् कचिदाविशन्ति । ये त्वाविशन्तीति वदन्ति मोहात्
भूतविद्याविषयादपोषा ॥ तेषां प्रधानां परिचारका ये कीदृ-
सहस्रायुतपञ्चवर्ष्या ॥ अथर्ववद्यामाधुनः शुभीमा दिवावि-
हास्य तस्मात्सिद्धन्ति’ (सु उ अ ६०) इति । कृषिपर्व-
तया शुभीदीनानस्तुतिदानमभ्युदाहरणम् । शुभीमिश्रापादयः
आहरोनमिश्रायेण भवन्ति तद्वन्नुरूपचेष्टाद्योऽपि तैश्चन्मत्तं
भवन्तीति शुभादिप्रमथार्थः । अनन्नाभिलाषोऽन्नाप्रापनं, जरो-
चकस्तु आर्षवेऽप्युपयोगसमयेऽनभिलाषः । चण्डमिति
मारणात्मकम् । स्तुति स्थाप्ये गन्धः । उदाहरणमिति पठनं
स्तुत्यादीनामेव । स्थानमलभमानमिति स्थानमत्र नास्तीति

१ ‘वाज’ इति पा० । २ अब पाठो वदु पुस्तके नोदन्त्यः ।

३ ‘तोदन्तातिव’ इति पा० । ४ ‘मित्रस्त्रास्त्र’ इति पा० ।

भाषमाणम् । यद्वाचद्वयं संवत्सरेण दत्तम् । संकरः तृणा-
दिचय इत्यर्थः ॥ २०-२७ ॥

तत्र चोक्षाचारं तपःसाध्यायकोविदं नरं प्रायः
शुक्लप्रतिपदि त्रयोदश्यां च छिद्रं मयेक्ष्याभिधर्षयन्ति
देवाः, ज्ञानशुचिविविक्तसेविनं धर्मशास्त्रश्रुतिवा-
क्यकुशलं प्रायः पश्यां नवम्यां चर्षयः, भातृपितृ-
शुरुवृद्धसिद्धाचार्योपसेविनं प्रायो दशम्याममाय-
स्यायां च पितरः, गन्धर्वोः स्तुतिगीतवादिनरति
परदारगन्धमास्यप्रियं चौक्षाचारं प्रायो द्वादश्यां
चतुर्दश्यां च, सत्त्वयल्लक्षणार्थैश्वर्ययुक्तं माल्यानुले-
पनहास्यमित्रमतिवाक्प्रवर्णं प्रायः शुक्लेकादश्यां
सप्तम्यां च यक्षाः, साध्यायतपोनियमोपयासप्रवृ-
त्तयैवेत्यतिशुक्लपूजाऽरतिं भ्रष्टशौचं ब्राह्मणमब्रा-
ह्मणं वा ब्राह्मणवादिनं शूरमानिनं देवायारसलिल-
कीडनरतिं प्रायः शुक्लपञ्चम्यां पूर्णचन्द्रदर्शने च
ब्रह्मराक्षसाः, रक्षःभेषायास्तु हीनसत्त्वं पिशुनं
जैर्गं लुब्धं शठं प्रायो द्वितीयातृतीयाष्टमीषु; इत्य-
परिसंख्येयानां प्रज्ञाणामाविष्कृततमा ह्यष्टावेते
व्याख्याताः ॥ २८ ॥

तत्र चौक्षाचारमिस्त्रादिनाऽभिगमनीयपुष्पां कालं च पुष्प-
गाह । चौक्षः शुचिः आचारो यस्य स चौक्षाचारः । चौक्षाया-
रविशुभकर्मपुष्पाः शुभकर्मतया यद्यपि उन्मादानहोस्तथाऽपि
प्राचनकर्मवशात् देवादिविहन्माद्यन्त इति हेतुम् । अतिवाक्प्र-
वृत्तिरभिधानमात्रम् । छिद्रमित्युच्छिद्यस्त्वानादिरूपमपचासम् ।
संप्रति भूतविद्याधिरास्त्वाद्भौतिकोन्मादस्य ऐश्वर्यमभिहा-
स्यतां, तेनापरेऽप्युन्मादकभूताः सन्वीति दर्शयामाह—
अपरिसंख्येयानामिस्त्रादि ॥ २८ ॥

सर्वेष्वपि तु खल्वेव यो हस्तावुद्यम्य रोपसंरम्भा-
दिः शङ्कमयेध्यात्मनि या निपातयेत् स ह्यसाध्यो
हेयः; तथा यः साधुनेत्रो मेदप्रवृत्तरक्तः स्वत-
जितः प्रवृत्तनासिकदिग्धमालचर्मो प्रतिहन्वमाल-
पा(वा)णिः सततं विकृजन् त्रैवेणैतत्पार्तः पूति-
गन्धश्च हिंसाश्रुन्मत्तो प्रेयः; तं परित्यजेयेत् ॥ २९ ॥

असाध्यभूतजोन्मादमाह—सर्वेष्विस्त्रादि । हिंसायां घाता-
त्मकः । अत्रतिहन्वमाननामिषिति मित्त्राणिस्त्रादि । त्रिविधो
भूतो नवति रत्नचर्चनहिंसाभेदेन । तत्र हिंसाश्रिता गृहीतोऽ-
साध्यो भवति, अत एवासाध्यभूतोन्मादे उक्तं हिंसाश्रि-
नोन्मत्त इति ॥ २९ ॥

रत्नचर्चनाकामोन्मादिनौ तु मिषगमिषायाचा-
राभ्यां बुद्ध्या तदङ्गोपहारवलिमिश्रेण मन्त्रनेपथ्य-
विधिगोपक्रमेत् ॥ ३० ॥

रत्नचर्चनाभिभूतगृहीतचिकित्सामाह—रत्नचर्चनेत्यादि । रतिका-
मोऽर्चनाकामस्य रत्नचर्चनाकामा, ताम्बामुन्मादितौ रत्नचर्च-
नाकामोन्मादितौ । अमिषायाचाराभ्यां बुद्धेर्लक्ष्मिप्रयेण यः
काम्यमर्थमिच्छति स रतिकामः, यस्तु पूजाभिच्छति स अर्च-
नाकामः, एवमाचारेण यः काम्यार्थप्राप्त्यर्थं चेष्टते स रतिकामः,
योऽर्चनायं पुण्यभूषादिकं अभिष्वेति स अर्चनाकाम इति पुद्गा
तदङ्गोपहारवलि कर्तव्यः; तस्या रतेर्चनानाम्ब यदङ्गोपह-
रतत्तद्भवेन तत्तदङ्गोपहाररूपवलिना भेषजमन्त्रविधिना चोप-
चारः कर्तव्य इति वाक्यार्थः ॥ ३० ॥

तत्र द्वयोरपि निजागन्तुनिमित्तयोर्दम्भादयोः समा-
सयिस्तराभ्यां भेषजविधिमुहव्याख्यास्यामः ॥ ३१ ॥
उन्मादे यातजे पूर्वं ज्ञेहपानं विशेषवित् ।
कुर्यादावृत्तमार्गे तु सजेहं मृदु बोधनम् ॥ ३२ ॥
कफपित्तोद्भवेऽप्यादौ धमनं सविरेचनम् ।
जिग्मसिचस्य कर्तव्यं शुद्धे संसर्जनक्रमः ॥ ३३ ॥
निरुद्धं ज्ञेहयस्ति च शिरसश्च विरेचनम् ।
ततः कुर्याद्यथादीर्षं तेषां भूयस्त्वमाचरेत् ॥ ३४ ॥
हृदिन्त्रियशिरःकोष्ठे संशुद्धे धमनाविभिः ।
मनःप्रसादमाप्नोति स्मृतिं संघां च विन्दति ॥ ३५ ॥
शुद्धस्याचारपित्रंशे तीक्ष्णं नाशनमञ्जनम् ।
ठाडनं च मनोबुद्धिदेहसंवेजनं हितम् ॥ ३६ ॥
यः सैकोऽपित्ये पट्टेः संयम्य सुहृदैः सुखैः ।
अपेतलोहकाष्टाये संरोध्यश्च तमोमृहे ॥ ३७ ॥

तर्जनं नाशनं दानं हर्षणं सान्त्वनं भयम् ।
विषयो विस्मृतेर्होतोरन्यति प्रकृतिं मनः ॥ ३८ ॥
मवेहोत्सादनाभ्यङ्गधूमाः(पाः) पानं च सर्पिपः ।
प्रयोक्तव्यं मनोबुद्धिस्मृतिसंश्रामप्रयोधनम् ॥ ३९ ॥
सर्पिःपानादिरामन्तोर्मेन्द्रादिक्षेप्यते विधिः ।
अतः सिद्धतमान्योनाभ्यङ्गधूमाददिनाशानाम् ॥ ४० ॥

तेष्विस्त्रादिना भेषजविधानमोह । विशेषमिदिति यातस्य निरा-
चरणस्य विशेषं जाननं ज्ञेहपानं वातजे दद्यादिति दर्शयति ।
सावर्णे तु तदधिपदिदयेव यदुक्तं—‘मैदःकफाभ्यामनिलो निरुद्धः
श्लेष्माश्लेष्मिद्वयधूत करोति । ज्ञेहं निदुष्यतुषस्तु तस्मै

१ ‘देवा धर्षयन्ति’ इति पा० । २ ‘जतिवाक्प्रवृत्ति’ इति पा० ।
३ ‘क्षेम’ इति पा० । ४ ‘प्राचदिग्धमालचर्चन’ इति पा० ।
५ ‘दुर्बल’ इति पा० । ६ ‘दोरी मातरक’ अनेन तु बोधनेन
दर्शनेन साध्यत इति व्याख्यानवन्ति’ इति पा० ।

१ ‘अभिचारमिषायाचारा’ इति पा० । २ ‘संशुद्धाति’ इति पा० ।
३ ‘मनोबुद्धिदेहसंवेजनं’ इति पा० । ४ ‘सोर्गोन्मादनाशनेन’ इति
पा० । ५ ‘विषये’ इति पठति; ‘य उन्मादी विषये शक्तः विनीतः विषये
गन्तव्यः’ इति च व्याख्यायकवति । ६ ‘भेषजविधानं सप्तविधानम्’
इति पा० ।

सन्धवल्लेव हि तान् विकारान्—(चि ॥ १) इति । इह च-
तमागं कुर्यादित्यादिना विरोधमाह । संप्रतिपत्तिरुक्तम् ।
कफपित्तोद्भवे इति कफोद्भवे पित्तोद्भवे च, तत्र कफोद्भवे
वमनं, पित्तोद्भवे विरेचनम् । तेषामिति वस्तुानीनाम् । भूयस्त्व
पुन पुन प्रयोगमाचरेत् यथादोषमित्यनेन दोषभूयस्त्वे सति
पुन पुनरपि प्रयोग इत्यादि । ओषधफलमाह—इदित्यादि ।
इदयादिशब्दा च मन प्रसादायपि भवत्वे, तथा चोक्त—‘शरी-
रमपि सत्त्वमनुविधीयते’ इत्यादि । संवेजनमित्युद्देजनम् ।
अविनेचे इति परिजनमारणादावविनेचे । पृष्टेरित्यनेन पृष्ठ-पथे न
मं व्रणकारी भवतीति दर्शयति । सत्यमेति यथा नि सन्तु न
शोकोति तथा स्वापनीय । तोह्यपथमथ तमोमहो आत्मवध
निषेधार्थं, तमोमह च शून्यप्रवृत्तयोन्मादनिदानोक्तमपि योगम-
हिताज्ञास्थानां हितं भवति । सर्वज्ञं वाचा, ज्ञासनं राजपुरुषा
विति । विरुद्धहेतोरित्युन्मादहेतुभयवर्षादिविस्मारकतया
प्रभावात्मन प्रकृष्टं लभाय नयति । यथा—विषमज्वरे ज्वर
शालाकारेण ज्वरद्वयम् ॥ ३१-४० ॥

हिङ्गुसोचर्चलव्योपैर्हिंपलाशैर्धृताहकम् ।
चतुर्गुणे गवा मूये सिद्धमुन्मादनाशनम् ॥ ४१ ॥
विशाला त्रिकला कौन्ती वेषवार्धेयलालुकम् ।
स्विरा नत रज्यौ द्वे सारिदे द्वे मिङ्गुजा ॥ ४२ ॥
नीलोत्पलैलामजिष्ठावन्तीवाडिमकेशरम् ।
तालीशपत्र बृहती मालत्या कुसुम नयम् ॥ ४३ ॥
विडङ्गं पूक्षिपर्णी च क्रुध चन्दनपद्मका ।
भट्टाविंशतिभिः कर्कशैरैतैरक्षसमन्वितैः ॥ ४४ ॥
चतुर्गुणे जले सम्प्राचृतप्रस्थ विपाचयेत् ।
अपसारे ज्वरे कासे शोथे मन्देऽनले क्षये ॥ ४५ ॥
घातरुके प्रतिक्षयाये वृतीयकचतुर्थके ।
छर्द्यशोमूत्ररुद्धेषु विसर्पापहतेषु च ॥ ४६ ॥
कण्डूपाण्डुमयोन्मादविषमैहगदेषु च ।
भूतोपहतविचानां गन्धदामामचेसाम् ॥ ४७ ॥
शस्त लूणिषा च धन्यानां धन्यानामुर्वलप्रदम् ।
अलक्ष्मीपापरक्षोभं सर्पग्रहविनाशनम् ॥ ४८ ॥
कल्याणकनिदं सर्पिः श्रेष्ठ पुसवनेषु च ।

इति कल्याणक घृतम् ।

विशाडेलादावशविशक्तिरुच कल-रुद्धाणां पाठादेव सिद्धं,
तत्र त्रिमुच्यतेऽत्राविशतिभिः कलैरिति ? उच्यते—अत्र
यदपि त्रिकलायां प्रलेकमेव भागो गृह्यते उत्सर्गवत्, तथाऽपि
त्रिकलायां प्रलेकभागमहणशब्दोपमं गृह्यतिष्ठतिनिरित्युक्तम् ।
मुधुदे—‘हीतवयामरुचिनीतकपि त्रिकला (सु ख ७
३८) इति परमापथा त्रिकलाचन्देन हीतक्यादय उच्यन्ते,

१ ‘पाचयति’ इति पा० । २ ‘घन्या’ इति पा० । ३ ‘चतुर्गुणे
नरु दत्ता’ इति पा० ।

तथाऽनापि ‘अरणान्तेऽभयामेकां प्राग्मुखादिं वीरितके ।
भुत्वा तु यमुषाभ्यां चत्वार्यामलकानि च ॥ प्रयोजयेत्
समामेकां त्रिकलायां स्थापनम्’ (चि ७ १) इति वचनादरी-
तव्यादिषु त्रिकलावत्ता दर्शिता, तेन त्रिकलाचन्देन इत्यत्रय
मुच्यते यथा दशमूलचन्देन दश भेषजानि, पयमूलचन्देन
पयः, यथा वा ‘नीलोत्पलैलामजिष्ठावन्तीवाडिमकेशरम्’ इति
पदेन पञ्चद्रव्यामुच्यन्ते । मानं चोपदिशमानं प्रत्यक्षव्या-
पेक्षयेह भवति, यथा शुष्मपिकिरिते—‘नीलीर्नीं त्रिपत्रा’
इत्यादि यावत् ‘व्याघ्रीं पलिकानि जलाढके’ (चि ७ ५) इति,
तथाऽमस्त्यहीतक्यां दशमूल्यादीनां द्विपल प्रलेकमेव भवति,
यतो द्रव्यप्राधान्येनोपदिश्यमानं भागमानं प्रयोगेण प्रतिद्वये-
ष्वेव भवति न समुदाये । यदा तु मानप्राधान्येन त्रिदशमूल
समुचितस्यैव द्रव्यस्य मानग्रहणं, यथा—‘समुनस्यादिनिरुक्तं
तु गार्धं निचुपीकृतम् । तदर्थं दशमूलस्य षाढके पाचयेदपाम्’
इत्यत्र पञ्चमस्त्यादशमूलस्याप्राधान्यं, यथा—‘पाठं पुष्य’
इत्यत्राप्राधान्यं, तेनैह लक्ष्यस्य विशेष्यतया प्रधानं मानं
तद्विरोधभूतं च दशमूलमप्रधानम्, अप्रधानत्वात् न प्रलेकं
नियतमात्रं, तेन समुनार्धमानत्वमेव दशमूलस्य भवति ।
यथा वा ‘द्विपलान्शुगर्धरेखेन’ इत्यादि द्विपलमूलास्य समु-
दितस्य तुल्यविरोधणीभूतस्य क्वाचार्धं तु गार्धभागो गृह्यते,
एव ‘त्रिकलायां लोभो भागस्य त्रिकलकृतस्य च’ (चि ७ १६)
इत्यादि समुदितस्यैव त्रयो भागा नतु प्रलेकं, तथाहि
नवभागा स्तु । तथा ‘शुष्पणत्रिपलककृत्स्नमात्रम्’ इत्यत्र
तु कलकविरोधणीभूतत्वेन शुष्पणत्रिपलककृतस्यैव विस्वमानस्य
न प्रलेकं शुष्पयादीनां हीतक्यादीनां च कलकृत्स्नानां
विस्वमानत्वम् । एवमन्यत्रापि समुदायभागप्रमाणे आचार्या-
भिप्रायविशेषे उच्यते । इत्यप्रधाननिर्देशो तु प्रलेकद्रव्यानि गणो
वा पक्वतां तथाऽपि प्रलेकमेव भागो भवति, अवयवप्रधानत्वा
विदेशस्य । यदा समुदायप्रधाननिर्देशो विरोधातिशयेन, तदा
प्रलेकनिर्देशातिशयान्नपि समुदायस्य भागो भवति, ‘पलमेकं
निदम्याह त्रयेण पत्रकेषु पाठे’ (चि ७ १, पा १) इत्यत्र
चतुर्भांशम्येकमेव पाठं गृह्यते न प्रलेकम् । तथा ‘तीक्ष्णार्थी ।
पञ्चादशके यष्टु’ (चि ७ १, पा १) इत्यत्र तीक्ष्णविरो-
धित्वित्योरेव द्वादशपलं न प्रलेकमेति प्रलेकं इत्यवधानानि
तथा मानपूर्वनिर्देशं ग्युरादयवदं संज्ञेयेन दर्शयते । एव
व्यवस्थितेऽपि महानीलोत्पलरुद्धचन्देन सिद्धस्यापि त्रिकला-
पुष्यभागं दर्शयति । यथा पिप्पली नागरी पात्रो वृद्धां च

१ त्रिकला हीतक्यादिकविनीतकपि । यदा च प्रधानमु-
भागायां द्रव्यप्रधानत्वादिदेशस्य । एव हि द्रव्यप्रधानो निर्देशस्तत्र
प्रत्यक्षमेव भागरीमह । यथा—‘त्रिकला दशमूला निदम्याह
त्रिपल’ इति । दशमूल चन्द्रचन्देरेता मानं प्रधानं तत्र समुदितस्य
भागः । यथा—‘त्रिकलायां लोभो भागस्य त्रिकलकृतस्य च’ इति
वृत्त्यापन्मात्रस्यापि शीघ्रदृष्टम् । २ सिद्धमर्थे इति पा० ।

पृथक्पृथक् । भागान् त्रिपलिकान् कृत्वा इत्यत्र पृथक्पृथगिति त्रिपल करोति, तथा परिभाषासिद्धस्यापि सेहपादिककल्कभागस्याभिधानं तत्र तत्र वैधे घृते च करोति । त्रिपलशब्देन यद्यपि द्राक्षाक्षर्यपक्ष्यकाश्चि चोच्यन्ते; यदुक्तमन्यत्र—
“पथ्यात्मलकधात्रीभिस्त्रिपला महती स्मृता । चतुष्पा सर्वदोषघ्नी ससनी गृहणी च सा ॥ हसा काशमर्ममूत्रोपापस्यकफलेर्भनेत्” इति, तथाऽपीह हरीतम्यादित्रिपलाया एव प्रधानतयोत्सर्गतो ग्रहणं भवति । अन्ये तु तालीशपत्रमिलत्र तालीशं च मन चैति इत्यद्वयग्रहणद्वारा स्यात्, तेनाद्यविशतिपदेन सा न भवत्येतदर्थमद्याविशतिभिरिति कृते, त्रिपलाया प्रत्येकं ग्रहणं न्यायसिद्धमेवेति वदन्ति । अन्ये त्वष्टाविंशत्योपचमिष्वत इत्यादावष्टाविंशत्योपचसत्या व्यबहारोऽस्य भवतीत्येतदर्थमष्टाविशतिभिरिति कृतम् । चतुर्गुणचनमिह परिभाषया शुद्धजलाचतुर्गुणदानार्थम् ॥ ४१-४८ ॥—

एभ्य एव स्थिरादीनि जले पक्त्वैकविंशतिम् ॥ ४९ ॥
रसे तस्मिन् पक्वैस्त्रिपुष्टिशीरे चतुर्गुणे ।
वीराद्वि(द्वे)भापकाकोलीस्यंगुष्ठपर्मभिर्धमिः ॥ ५० ॥
नैद्या च समेः कलैस्तत् स्यात् कल्याणकं महत् ।
गृहणीयं विशेषेण सन्निपातहर परम् ॥ ५१ ॥
इति महाकल्याणकं घृतम् ।

स्थिरादीनीलुके विद्योतीगणादिष्वमूलमपि स्यादत आह—
एकविंशतिमिति । तेन कल्याणोका एकविंशतिर्गृह्यते । गृधरेक-
पारप्रस्ता गौ । अत्र शीरेण चतुर्गुण्ये त्रयोऽयं कषायः
‘एकेनापि चतुर्गुण्यम्’ इत्यादिपरिभाषाया अभिप्रायेण चतु-
र्गुण्यपरिभाषया शीरगानद्याह्वर्याद्वा चतुर्गुणे हेयः । केचि-
त्येवविशतिपदेनैकविंशतिवारान् सर्पिष्वेव विषयापकम्यमिति
वदन्ति । तच्च, यतो जलकूपे “कापे कृमिहृशन्तानां चतु-
पद्विपले पयश्चि च पचेत्सर्पिः” इत्यनेन उत्सर्गत एक एवासा पाक
उक्त । विद्वान्तराब्देन च कल्याणोकेकविंशतिस्थिरादिद्रव्य-
ग्रहणमेव भवति । आर्द्रमाषोऽष्टपक्षमाप । द्विमाष इति वा
पाठः, तत्र मापराजमाषोर्ग्रहणम् ॥ ४९-५१ ॥

जटिलां पूतनां केर्दी चारटीं मर्कटीं चाम् ।
त्रायमाणा जयां वीरां चोरकं कटुरोहिणीम् ॥ ५२ ॥
यय-स्यां शुकरीं छनामतिच्छनां पल्लूपात् ।
महापुरुषदन्तां च कायस्यां नाकुलीद्वयम् ॥ ५३ ॥
पटम्भय वृश्चिकालीं स्थिरं चाह्वल तैर्घृतम् ।
सिद्धं चातुर्यकोन्मादमृदापस्माराजानम् ॥ ५४ ॥
महापेशाचिक नाम घृतमेतद्यथाऽमृतम् ।
उज्जिस्तृत्तिकरं चैव यालानां चाङ्गचपेनम् ॥ ५५ ॥
इति महापेशाचिकं घृतम् ।

जटिलमित्यादि । जटिला मासी । पूतना हरीतकी । केर्दी
मूलेक्षी । चारटी कुम्भी, मध्याष्टिकेलन्ये । मर्कटी शुकग्रिनी ।
जया जयन्ती । वीरा क्षोरकाकोली, शालपर्णीसपरे । चोरक-
शङ्खालकः । यय स्या माक्षी गुह्वी वा । शुकरी ‘वाराहीकन्द’
इतिख्याता । छना मधुरिका, अतिच्छना शतपुष्पा, किंवा छना-
तिच्छने श्रेणपुष्पीद्वयम् । पल्लूपा शुगुलः । महापुरुषदन्ता
शवावरी । (अन्ये तु विष्णुकान्ता रुदर्नी जटिलां शतावरी-
माहुः) । कायस्यां सङ्गमैला । नाकुलीद्वयं रात्राद्वयम् ।
पटम्भय कटयी । वृश्चिकाली वृश्चिकपत्रीति ख्याता । अङ्ग-
पेशाचिकस्याभ्यासान्महापेशाचिकमिदम् महच्छन्दः । पूता-
वचनः ॥ ५२-५५ ॥

लघुनाम्नां शतं त्रिंशदभयाल्लूपाणात् पलम् ।
गर्षां चर्ममसीप्रस्थो ह्याढकं क्षीरमूत्रयोः ॥ ५६ ॥
पुराणसर्पिषः प्रस्थ एभिः सिद्धं प्रयोजयेत् ।
हिङ्गुचूर्णपलं शीते दत्त्वा च मधुमानिकाम् ॥ ५७ ॥
तदोपागन्तुसंभूतानुन्मादान् विषमज्वरान् ।
अपसारंश्च हन्त्याशु पानाभ्यञ्जनानवतैः ॥ ५८ ॥
इति लघुनामं घृतम् ।

लघुनस्याग्निदृश्यं तुलाधं निस्तुषीकृतम् ।
तदर्थं दशमूलस्य ह्याढकेऽपां विपाचयेत् ॥ ५९ ॥
पादशेषे घृतप्रस्थं लघुनस्य रसं तथा ।
कोलमूलकवृक्षाम्लमातुल्लाङ्गकै रसेः ॥ ६० ॥
दाडिमाम्बुसुपामस्तुकाजिकान्तेस्तद्वर्धकैः ।
साधयेन्निकलादादलवणद्वयोपदीप्यकैः ॥ ६१ ॥
यमानीचव्यदिह्यवम्लचेतसैश्च पलाधिकैः ।
सिद्धमेतत्पिचैर्लघुलुमाशौजतरापहम् ॥ ६२ ॥
ग्रन्नापण्डामयलीहयोनिदोपज्वररुमीन् ।
वातश्लेष्मास्यमास्यसर्वातुन्मादांश्चापकर्षति ॥ ६३ ॥
इत्यपरं लघुनामं घृतम् ।

लघुनामं शतमिलत्र लघुनकन्दानां शतपलमानम् । मधु-
णात् पलमिलत्र समुद्विक्तं पलम् । मधुमानिकामिति दशमूलं
द्विगुण्येन मानिकाया द्विगुण्यकपाया योऽद्यप्यलं भवति ।
तदर्थं दशमूलस्येति पञ्चविंशतिपलानि । लघुनराशीनां प्रत्येकं
प्रस्थमानत्र हेयम् ॥ ५९-६३ ॥

हिङ्गुना हिङ्गुपर्ण्यां च सकापस्यययः स्यात् ।
सिद्धं सर्पिर्हितं तद्वद्वय-स्यादिहृरोचकैः ॥ ६४ ॥
केवलं सिद्धमेतिवां पुराणं पाययेदृतम् ।
पाययित्वा उत्तमां मात्रां भ्यध्रे कन्याद्वहेऽपि वा ६५
विशेषतः पुराणं च घृतं तं पाययेद्विषम् ।
त्रिदोषार्थं पयित्रयाद्विशेषाद्वदनादानम् ॥ ६६ ॥

गुणकमधिकं पानादास्वादात् कटुतिक्रमम् ।
उम्रगन्धं पुराणं स्याद्वायव्यस्थितं घृतम् ॥ ६७ ॥
लाक्षारसनिभं शीतं तद्धि सर्वप्रदायकम् ।
मेघं विरेचनेष्वध्यं प्रपुराणमतः परम् ॥ ६८ ॥
नासाभ्यं नाम तस्यास्ति यस्याह्वयशतस्थितम् ।
दृष्टं सृष्टमधामातं तद्धि सर्वप्रदायकम् ॥ ६९ ॥
अपसारप्रहोन्मादयतां शक्ते विक्षेपतः ।

हिहना हिहपन्मां पेत्यैकं घृतम् । सकामस्यावय-स्थयेति
हिहीनम् । वयं स्थेलादिनां वृत्तियम् । हिहपन्मां वंघपत्रिका,
अन्ये तु हिहपन्मां वयातानाहुः । वय-स्था मासो । कायस्था
सुपेता । उम्रगन्धमेलाधिकं केचिदनापं वरुणित । केवलमेतद्-
तमघाभिन्म । एतेरिल्लनन्तरोकपुतबाधनद्वये ॥ ६५-६९ ॥-

एतानोपधयोगान् वा विधेयत्ययगच्छति ॥ ७० ॥
अज्योत्सादनालेपनापनादिषु योजयेत् ।
शिरीषो मधुकं हिहृ लघुनं तगरं चया ॥ ७१ ॥
कुष्ठं च यस्तमूत्रेण पिष्टं स्यात्प्रायनाजनम् ।
तद्वह्मणं हरिद्रं च मज्जिषादिहृत्सर्पणाः ॥ ७२ ॥
शिरीषवीतं चोन्मादप्रदायसारनाशनम् ।
पिष्ट्वा तुष्यमपामां गीं हिहृपातं हिहृपत्रिकाम् ॥ ७३ ॥
पातः स्थान्मरिचाधोरा पिचाम्भां गोभृगालयोः ।
तयाऽज्येष्वपसारभूतोन्मादज्वराद्वितान् ॥ ७४ ॥
भूतातानमरातोश्च नरांश्चैव दग्माग्रे ।
मरिचं चातपे मासं सपिचं स्थितमज्यनम् ॥ ७५ ॥
धैरुतं पश्यतः कार्यं दोषभूतहतस्मृतेः ।
सिन्धुार्धको यथा हिहृ करजो देवदारु च ॥ ७६ ॥
मज्जिषा त्रिकला भेता कटभीत्यक् कटुत्रिकम् ।
समांशानि त्रिषु हिहृ शिरीषो रजनीद्वयम् ॥ ७७ ॥
पल्लवूरेण पिष्टोऽयमग्नः पानमजनम् ।
नक्षमालेपनं चैव खानमुदतं तथा ॥ ७८ ॥
मपसारयिषोन्मादकृत्वालाहमीनरुपह ।
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजशारे च दासते ॥ ७९ ॥
सर्पिरेतेन सिद्धं वा सगोमूत्रं तत्रपेठम् ।
प्रसेके पानसे गन्धैर्धूमवर्ति कृतां पियेत् ॥ ८० ॥
देवेत्यनिकभूमोक्तः भेतापेयां सद्धिभूमिः ।
शाङ्कोटकमार्जारजन्तुकृकषत्तरीः ॥ ८१ ॥
मूत्रपिष्टाद्राहोमनक्षैर्भयं निरेष च ।
सेकाजनं प्रथमं तस्य पूर्यं च कारयेत् ॥ ८२ ॥
पातसेभ्यामग्रे मासः पठिके तु मज्जसते ।

एतानि चक्षुष्याण्यं शिरीषाणीन् । नावनं चाजनं पेषि
नालमधनम् । हिहृत्वालेमज्यनां हरितातम् । अनरतोयेति
देवश्रीतात् । दोषेण भूतेन च हता हृदयैर्यस्य च दोषभूत-
तत्त्वैः । अगद इति विषहरः । कृता भविष्यतः । राजशारे
च दासते इति वशीकरणत्वात् । गन्धैरेतानि विषहरावर्तते,
उक्तं हि स्यस्थाने भूमिषी 'गन्धाभापुनरायाः' (छ.
अ. ५) इति । शेर्यायेति शिरा उपोक्षिभ्यो रेड हरि-
तालं मन्.सिन्धु' (छ. अ. ५) इति स्यस्थान एवोक्तः ।
(अनुषा चर्मवटिणः) राजशारीनां सपावधमं मृशारीने
प्राप्तानि ॥ ७०-८२ ॥-

सिक्तकं जीवनीयं च सर्पिः सेहश्च मिधका ॥ ८३ ॥
शीतानि चाप्रपानानि मधुरानि मुदूनि च ।
शाङ्कोटान्तसन्धो वा मोक्षयेज्जो निषकृत्तितम् ।
उन्मादे विषमे चैव ज्येऽपसार पय च ॥ ८४ ॥

सिक्तकं महासिक्तकं, जीवनीयं सर्पिःसोतरके वायवे, मिधका
मेहो गुत्तनिमित्तिकोक्तः । सन्धेन केज्जनेन च पर्वं सर्पिः
शाङ्कोटान्तसन्धोः । स च प्रत्यावृत्तममैरिल्लोमेन घृष्टुगोक्तं
विषमिषावयवस्तेष्वयं विषयवचः कृतव्यः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

घृतमांसमित्तं वा निपाते स्यापेयं गुणम् ।
स्यस्या मतिस्मृतिर्धरो संज्ञां लघ्ना प्रमुच्यते ८५

मांसं च यवति 'निहृत्मासिपयो य' इत्यतिनोन्मादे
निषिद्धं, तथाऽन्येभिधशरीरेण मांसस्य कौण्डिन्याह ।
यथा-मनद्वेषोन्मादकारणयेऽपि सौ पुनरन्मादे विषेवारे-
नोदयेते, 'गन्तव्यं हर्षं भयम्' इत्यारिना । अन्ये तु निपातना-
यत्नमागच्छन्मादप्रथममिति वदन्वानयतिः सेवेद् इति
मांसविधाने (अन्ये तु मांसवेषोन्मादो भवतीति निपात-
मिषवदो च इत्यनेनोच्यते) । शोषद्वयं तु मांसमुत्पादय-
यन्मिति) निषेधेनवता न शिरोष इति वनेति । हिहृ
निपातोक्तस्य मांसस्य वरं नक्षमालाधिपदमकरं तद्व्याधि-
ष्ट वाद(?) विदयेव, सेव वरेभेव एतावानमत्र गतोच्येन-
मिति वदन्मासः ॥ ८५ ॥

आभ्यासयेत् पुनरा नं वाक्पेषंमोषंस्तदिते ।
नूपादिष्विनाशं वा दशयेवद्वतानि वा ॥ ८६ ॥
यजं सगर्वतेलाकं म्प्लेदोद्यामवातये ।
कपिककुपुऽप्या तल्लोहं तज्जलेः सृष्टम् ॥ ८७ ॥
कशानिस्तान्मृत्वा वा तुपयं विजने पृष्टे ।
दन्ध्यायेनो हि विभ्रान्तं मज्जस्य तथा उमम् ८८
सर्पेणोन्मृष्टेन शन्यैः सिद्धैर्गजैश्च तम् ।
शतसेपज्जहलेन वा तद्वदः अनुनिष्ठाया ॥ ८९ ॥

१ 'कूर्प' इति सः । २ 'गुण' इति सः । ३ 'हृ' इति सः
४ 'क' इति सः । ५ 'हृ' इति सः ।

अथवा राजपुरुषा यद्विनीत्या सुसंयतम् ।

प्रासयेयुर्वेचनेन तज्यन्तो नृपाज्या ॥ ९० ॥

देहदुःखभयेभ्यो हि परं प्राणमयं स्मृतम् ।

तेन याति शमं तस्य सर्वतो विद्युतं मनः ॥ ९१ ॥

न्यादिद्विनाशमित्यादिनोक्तान्तित्तस्य पुनर्विन्ताकारणैः
स्वदेशानयनदेवाह, दश्यते च पश्यत्यलितस्य पुनर्वर्त्यनेनैव
सम्बन्धायनं, तद्विहापि ज्ञेयम् । सिद्धेति व्याप्तेः ।
शान्तेरिति सिद्धितेः । बहिरेति प्रानाद्वहिः । देहदुःखभयेभ्य इति
कमिकच्युतेन तावतादिभ्यो देहदुःखभयेभ्यः ॥ ८९-९१ ॥

इष्टद्वयविनाशालु मनो यस्योपहन्यते ।

तस्य तत्सदृशप्राप्तिसान्त्वाभ्यासैः शमं नयेत् ॥ ९२ ॥

कामशोकभयक्रोधहर्षप्यालोमसंभयान् ।

परस्परप्रतिद्वन्द्वैरेनिर्य शमं नयेत् ॥ ९३ ॥

इष्टद्वयस्यादिना पूर्वमस्तुजितोऽप्यवमुन्मादः प्रकृष्टचिकि-
त्सते; यथा तुल्याभ्यादे परं तुल्याः प्रतिपाद्य श्रुतं ज्ञाया
अधिकमाधिकितोच्यत इत्याहुः । किंतु विन्तादिदृष्टद्वय
इत्यादिनोक्तसामान्योन्मादेन गृहीत एवामयंऽन विस्मियते
इति परशमः । पशोन्मादस्यपस्यायामस्य वातिके एवावरोध
वर्जितः, इष्टद्वयविनाशस्य वातप्रकोपकारित्वात् । एवं क्यमादि-
भवेष्टपि वाच्यम् ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

गुप्ता देशं घयः सारम्यं दीपं कालं बलायले ।

चिकित्सितमिदं कुर्यादुन्मादे भूतदोषजे ॥ ९४ ॥

देवर्षिपितृगन्धर्वैरुन्मत्तस्य तु बुद्धिमान् ।

पर्जन्येद्वज्रनादीनि तीक्ष्णानि शूरकर्म च ॥ ९५ ॥

सर्पिष्पानादि तस्मैह मृदु भैषज्यमाचरेत् ।

पूजां यन्पुपहायांश्च भग्नान्निषीक्षया ॥ ९६ ॥

शान्तिकर्मैष्टिहोमांश्च जपसस्त्ययनानि च ।

यैदोकान् नियमांश्चापि प्रायश्चित्तानि वाचरेत् ॥ ९७ ॥

भूतानामधिपं देवमीश्वरं जगतः प्रभुम् ।

पूजयन् प्रयतो नित्यं जयत्युन्मादजं भयम् ॥ ९८ ॥

रुद्रस्य प्रमथा नाम गणा लोके चरन्ति ये ।

तेषां पूजां च कुर्वीत उन्मादेभ्यः प्रमुच्यते ॥ ९९ ॥

पलिमिमं हल्लेहोमं दीपोपचमदधारणैः ।

सत्याचारतपोदानप्रदाननियममैः ॥ १०० ॥

देवगोब्राह्मणानां च गुरुणां पूजनेन च ।

आगन्तुः प्रशमं याति सिर्यैर्मन्त्रोपधैस्तथा ॥ १०१ ॥

यद्योपदेष्टव्ये किंचिदपसारचिकित्सिते ।

उन्मादे तस्य कर्तव्यं सामान्याजितुर्दूषयोः ॥ १०२ ॥

शूरकर्मैः वादनादिभ्यः । शान्तिकर्मलादिभ्यः देवस्यपा-
भर्तृभिः कर्माह । सामान्याजितुर्दूषयोः उन्मादेनापसारादेव

च; धर्मो हेतुर्मेनोभिषातादिः, दूष्यं च इदं समानमि-
त्यर्थः ॥ ९४-१०२ ॥

निवृत्तामिषमद्यो यो हिताशो प्रयतः शुचिः ।

निजागन्तुभिर्हन्मादैः सत्त्ववान् न स युज्यते १०३

मिषतामिष इत्यादिर्न्यासात् एव सूत्रम् ॥ १०३ ॥

प्रसादश्चेन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा ।

धातूनां प्रकृतिसत्त्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥ १०४ ॥

किमपानोन्मादचिकित्सायाः कपाताजनादिस्वात्वेनातिष्ठ-
थायाः स्फोटनार्थं विगतोन्मादलक्षणमाह—प्रसाद इत्यारि
॥ १०४ ॥

तत्र श्लोकः ।

उन्मादानां समुत्थानं लक्षणं सचिकित्सितम् ।

निजागन्तुनिमिषानामुक्तवान् भिषगुत्तमः ॥ १०५ ॥

उन्मादानानिवादिः संग्रहः ॥ १०५ ॥

इत्यग्निवेशशुक्ले तन्ने चरकप्रतिसंस्थिते चिकि-

त्सास्थाने उन्मादचिकित्सितं नाम तत्र-

मोऽध्यायः ॥ ९ ॥

इति धीचक्यामिदतत्त्वविचिताभामातुर्वेदवीषिभ्यां चरक-

हात्तयैर्यस्यो चिकित्सास्थाने उन्मादचिकित्सितं

नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातोऽपसारचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्वाह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

आमुत्पत्तायुन्मादेव षष्ठोत्पत्तायुन्मादमनु अवलोक्य-
क्रित्तिपतनुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

स्मृतेरप्यमं प्रादुरपसारं भिषग्विदः ।

तमप्यवेष्टं वीमत्सचेष्टं पीसत्यसंश्रुत्वात् ॥ ३ ॥

स्मृतेरप्यमं इत्यादिनाऽपसारसंज्ञं स्मृत्प्रादुरपसारसं-
ज्ञमाह । स्मृतेरप्यमयेव विस्मिन्निष्ठ-तम-प्रवेष्टमिति । वीम-
त्सचेष्टमिति तम-प्रवेष्टेन ज्ञानाभावात्तद्वीमत्सचेष्टं केन-
चनान्नात्रिहेषज्जिह्वं नलिङ्गुपगते तं वीमत्सचेष्टम् ।
वीमत्सचेष्टं स्वच्छगमाशो च देवुमाह—वीपरसंश्रुतादि ।
वेष्टो विभजनः, सस्पर्शगमाशोऽनेति यावत् ॥ २ ॥

धिघ्नान्तवद्दोषाणामहिताशुचिनोजनार्थं ।

रजस्तमोभ्यां विहते सत्ये दोषागृते इति ॥ ४ ॥

१ 'वीमत्सचेष्टं न वदन्नाहमिहेषज्जिह्वं नलिङ्गुपगते वीमत्सचेष्टं' इति
पा० । २ 'अहिताशुचिनोजनार्थं' इति पा० ।

चिन्ताकामभयक्रोधशोकोद्वेगादिभिस्तथा ।
मनस्यभिहते नृणामपसारः प्रवर्तते ॥ ५ ॥

यादृशानामपसारो भवति तानाह—विभ्रान्तेत्यदि । विभ्रान्ता उन्मार्गगमिनो बहवश्च दोषा येषां तेषां विभ्रान्तबहु-
दोषाणाम् । विहते सत्त्वे इति सत्त्वात्म्यगुणे विहते; नतु
सत्त्वशब्देन मन उच्यते, तस्य 'मनस्यभिहते' इत्यनेन प्रहर्षं
क्रियति ॥ ४ ॥ ५ ॥

धमनीभिः श्रिता दोषा इदं पीडयन्ति हि ।
संपीड्यमानो व्यथते मूढो भ्रान्तेन चेतसा ॥ ६ ॥

पश्यत्यस्मिन् रूपाणि पतति प्रसूतृत्यपि ।
जिह्वाक्षिभूः श्ववह्नालो दस्तौ पादौ च विक्षिपन् ॥ ७ ॥
दोषवेगे च विगते सुखवत् प्रतिबुध्यते ।

धमनीभिरिति यद्यपि सामान्येनोक्तं, तथाऽपि इदं पीडा-
योग्यतया इदं प्रतिभाता एव धमन्यो विशेषेण गृह्यन्ते । अत्र च
वातादीनां प्रकोपे पृथक् पृथक् हेतुनोक्तं, तस्योन्मादवाधा-
रणत्वेन लक्षणात् । उक्तं हि—'यथोपदेश्यते किंचिदपसा-
रविकिरिते । उन्मादे तच्च कर्तव्यं सामान्यादनुपपद्यते.'
(वि. अ. ९) इति । यत्परापसारस्य निमित्तो हेतुर्उन्मादात्
च अहिताशुभोजनादिसाधिनोक्त एव ॥ ६ ॥ ७ ॥—

पृथग्दोषैः समस्तैश्च वक्ष्यते स चतुर्विधः ॥ ८ ॥
कम्पते भ्रंशोद्वेगान् फेनोद्गामी भ्रसित्यपि ।
पक्षराण्यङ्गुलानि पश्येद्रूपाणि चानिलात् ॥ ९ ॥
पीतफेनाङ्गवक्राक्षः पीताशुभ्रदर्शनः ।
सत्तुण्णोष्णानलव्याप्तलोकदर्शी च पैत्तिकः ॥ १० ॥
शुक्लफेनाङ्गवक्राक्षः शीतो दृष्टाङ्गुलः गुरुः ।
पश्येन्न्यङ्गुलानि रूपाणि श्लैष्मिको मुच्यते चिरात् ॥ ११ ॥
स्वैर्येतैः समस्तैस्तु लिङ्गैर्गोपक्षिदोपजः ।
अपसारः स चासाध्यो यः क्षीणस्थानवश्च यः ॥ १२ ॥
पक्षाद्वा द्वादशाहाद्वा मासाद्वा कुपितो मलाः ।
अपसाराय कुर्वन्ति वेगं किञ्चिदयान्तरम् ॥ १३ ॥

पृथग्विधादिना नष्टविधापसारलक्षणमाह । पीताशुभ्रदर्-
शन इति पीतलोलितरूपदर्शी । सत्तुण्णोष्णलादि सत्तुण्णोष्ण-
वाहावनलव्याप्तलोकदर्शी चेति समासः । शुक्ललादिना श्लैष्मिक
उच्यते । दृष्टाङ्गुलो दृष्टरोमा । चिरादिति कल्पने वातपित्तयोर-
चिरेण मोक्षं सूचयति । क्षीणस्थानवश्च यः स एकदोषजोऽप्य-
याप्य इति भावः । पक्षाद्वेलाद्वा व्युत्क्रम्य वेगकामनिर्देशेन
उक्तलादुत्पन्नैर्वागपि चापसारवेगे भवतीति सूचयति ।
किञ्चिदयान्तरमिति किञ्चित्कालं वेगं कुर्वन्ति, सौकरालमिति
यावत् ॥ ८-१३ ॥

तैरिवृतानां हृत्स्रोतोमनसां संप्रयोधनम् ।
तीक्ष्णैरादौ भिषक् कुर्यात्कर्मभिर्यमनाभिः ॥ १४ ॥
वातिकं वस्तिभूयिष्ठैः पैतं प्रायो विरेचनैः ।
श्लैष्मिकं वमनप्रायैरपसारमुपाचरेत् ॥ १५ ॥
सर्वतः सुविशुद्धस्य सम्यगाध्यासितस्य च ।
अपसारविमोक्षार्थं योगान् संशमनाभ्युप-
गोशकृद्सदध्यम्लक्षीरमूत्रैः समैर्धृतम् ।
सिद्धं पिबेदपसारकामलाज्वरनाशम् ॥ १७ ॥

इति पञ्चगव्यं धृतम् ॥

तैरिवृतानां विकिसाखाह । प्रबोधनमिति दोषविरहितचेतनं
सम्यक् खन्यापारकरम् । प्राय इत्यादौ प्रायःशब्दो विशेषो-
दायकः; वेदान्त्याऽपि भवति सूचिता । आध्यासितस्येति आध्या-
सितबलस्य । गोशकृद्वेलादौ दध्नादिभिरपि गोशब्दो बोध्यः;
तेन पञ्चगव्यमिदमर्थं भवति । साम्यं चात्र गोशकृद्वेलादीनां
परिभाषादिदमपि स्वार्थमुच्यते ॥ १४-१७ ॥

द्वे पञ्चमूत्र्यो त्रिफला रजम्यो कुटजत्वचम् ।
सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कन्दुरोहिणीम् ॥ १८ ॥
शम्पाकं फल्गुमूलं च पौष्करं सडुरालमम् ।
द्विफलानि जलद्वारेण पक्त्वा पादावरोपिते ॥ १९ ॥
मार्गी पाठां त्रिकटुकं त्रिवृतां निजुलानि च ।
भेषसीमादकीं मूर्वां दन्तीं भूनिम्बचित्रकीं ॥ २० ॥
द्वे सारिवे रोहिण्यं च भृतीं मवयन्तिकाम् ।
क्षिपेत्पित्वाऽक्षमात्राणि तेन प्रथ्यं घृतास्पचेत् ॥ २१ ॥
गोशकृद्सदध्यम्लक्षीरमूत्रैश्च तत्समैः ।
पञ्चगव्यमिति ख्यातं महत्तदमृतोपमम् ॥ २२ ॥
अपसारे तथोन्मादे भयधातुद्वारेषु च ।
गुल्माशैः पाण्डुरोगेषु कामलायां हलीमके ॥ २३ ॥
वाय्वे घृतमेतत्तु प्रयोक्तव्यं दिने दिने ।
अलक्ष्मीप्रहरोगेषु चातुर्धैकविनाशनम् ॥ २४ ॥

इति महापञ्चगव्यं धृतम्

द्वे पञ्चमूत्र्याविलासौ निर्दिष्टं पञ्चमूलद्वयं दन्तद्वयं धातुम् ।
नीलिनी नीलिका । शम्पाक आरुण्यः । फल्गु गो(का)कुडु-
म्बिका । द्विफलत्वं यथा प्रत्येकं दध्नाम्लक्षीरं अत्रपि विद-
मेतन्मादे । निजुलो हिज्जल, भगरी हृदयिष्यती । द्वे
सारिवे इति दयामलाऽनन्तमूत्री च ॥ १८-२४ ॥
प्रालीरसवचाकुशसहपुष्पीविरेच च ।
पुराणं घृतमुन्मादाश्लक्ष्म्यपकारप्रबन्धम् ॥ २५ ॥
घृतं सैन्धवदिहृग्नां पार्यं घृतं चतुर्गुणं ।
मूत्रे सिद्धमपसारहृद्यनदनाशनम् ॥ २६ ॥

वचाशम्पाकफैट्ययः स्याद्विद्वरोचकैः ।

सिद्धं पलङ्कपायुक्तैर्वातश्लेष्मात्मके घृतम् ॥ २७ ॥

प्राज्ञोत्पादो पुराणमिति घृतविशेषणं, तेन पुराणं घृतमत्र साध्यं भवति । वर्षे वाते इति स्पष्टाङ्गमन्वे मूत्रे । अत्र च यद्यपि "स्त्रीणां तीक्ष्णं गन्धं मूत्रं न तु पुंसां तथाविधम् । पित्ताग्निमान्द्रियो यस्यास्तौम्यास्तु पुरुषा स्युता" इत्यनेन स्त्रिया मूत्रं प्रशस्तमुक्तं, तथाऽपीह विशेषपरिग्रहत्वं पुंस्त्रि-योरेव मूत्रं यौगिकमिति । कैटयः पावतो निम्ब । कण्डू-स्या गुडूची । वातश्लेष्मात्मके इति द्रव्यद्वयसारागनिर्देशाद्वातात्मके श्लेष्मात्मके चेति ज्ञेयम् । अन्ये तु गुल्मवदनुष्मपि प्रकृति-समसम्बाधारकध्वज्ज्वलं 'वातश्लेष्मात्मके' इत्यनेन सूचितन-पस्यारं वदन्ति ॥ २५-२७ ॥

तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीपनीयैः पलोन्मितैः ।

क्षीरद्रोणे पचेत्सिद्धमपसारविनाशनम् ॥ २८ ॥

फंसे क्षीरेक्षुरसयोः काश्मर्येऽष्टगुणे रसे ।

कार्पिकैर्जीवनीयैश्च घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २९ ॥

वातपिचोद्भवं क्षिप्रमपसारं नियच्छति ।

तद्वत्काशविदारोक्षुकुशकापघ्नत् घृतम् ॥ ३० ॥

मधुकाद्विपले कल्के द्रोणे चामलकीरसात् ।

तद्वत्सिद्धो घृतप्रस्थः पित्तापसारभेषजम् ॥ ३१ ॥

तैलप्रस्थमिलावौ पलोन्मितैः कल्केरिति भवति, इवस्थाने क्षीरलेव विद्यमानत्वात् । फण्ड इत्यादिके । काश्मर्ये इति गन्धारीमन्वे । रसे इति काये । तद्वदित्यनेन पूर्वयोगक-समुत्ति द्योयति । तद्वत्सिद्धो घृतप्रस्थ इत्यनेन पूर्वयोगोक्तं क्षिप्रमित्याकषेति, तेन क्षिप्रं पित्तापसारभेषजं भवतीति कथ्यते ॥ २८-३१ ॥

अभ्यङ्गः सारपं तैलं वस्तमूत्रे चतुर्गुणे ।

सिद्धं स्याद्रोशकम्भ्रैः सानोत्सादनमेव च ॥ ३२ ॥

कटभीनिम्यकड्गुमधुशिशुचूर्चां रसे ।

सिद्धं मूधसमं तैलमभ्यङ्गार्थं प्रशस्यते ॥ ३३ ॥

अभ्यङ्ग इत्यादिनाऽऽरब्धमेव तैलं पच्येयम् । योगकड्गुद्विषादो गोशक्लतोत्सादनं, गोमूत्रेण च योग्यतया ज्ञानम् । कटभीलादौ कटभ्यादीनां चतुर्णामपि त्वच गृहीत्वा कायः सेहन्विगुण-फलम्, चतुर्दश इवभागेनैव सेहन्मेन पूर्वते ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

पलङ्कपायचापथ्यावृक्षिकास्थकसर्पपैः ।

जटिलापूतनाकेशीनाकुलीहिङ्गचोरकैः ॥ ३४ ॥

लशुनातिरसाचिचाकुष्ठैर्यङ्गिमिष्य पक्षिणाम् ।

मांसाशिनां थपालामं वस्तमूत्रे चतुर्गुणे ॥ ३५ ॥

सिद्धमभ्यङ्गं तैलमपसारविनाशनम् ।

पतेश्वेयपयेः कार्यं धूपनं सप्रलेपनम् ॥ ३६ ॥

पलङ्कपेलावौ घृतमापूर्वा या केशी घृतनाकेशी गोलोमी-लख्ये । तथा हि चतुर्गुणं घृतनाकेशीयत्र गोलोमी पच्यते । तर्कं हि—“वृक्षिकालीपथ्यागोलोमीनाकुलीलशुनकुष्ठैः, सर्पप-थ्याचोरकहिङ्गनामधुचिचिचूर्चा, माघादपक्षिपुपीपर्वसमूत्रे श्वरेतदभ्यङ्गे”—इति । अतिरसा जलनं यथीमधु ॥ ३३-३५ ॥

पिप्पलीं लवणं शिमुं हिङ्गुं हिङ्गुशिवाटिकाम् ।

काकोर्लीं सर्पपान् काकनासां कैटयचन्दनम् ॥ ३७ ॥

शुनःस्कन्धास्थिनश्चरान् पशुकां चेति पेपयेत् ।

वस्तमूत्रेण पुष्यक्षे प्रदेहः स्यात्सधूपनः ॥ ३८ ॥

विज्ञा दन्ती । हिङ्गुशिवाटिका वंशपत्रिका । स्कन्धास्थिति स्कन्धास्थि । पुष्यक्षेपेपेन नक्षत्रयोगकृतं सरकारमुप-दिशति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

अपेतराक्षसीकुष्ठघृतनाकेशिचोरकैः ।

उत्सावनं मूत्रपिष्टैर्मूत्रैरेवावसेचनम् ॥ ३९ ॥

जलौकःशकुता तद्वद्द्वैर्धौ वस्तरोमनिः ।

श्वरास्थिभिर्हस्तिनखैस्तथा गोपुच्छलोमनिः ॥ ४० ॥

अपेतराक्षसीचरच । जलौकःशकुतेलावौ तद्वदित्युक्तं नम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

कपिलानां गवां मूधं नायनं परमं दितम् ।

श्वशूयालविडालानां सिंहदादीनां च शस्यते ॥ ४१ ॥

आर्गीं यथा नागदन्ती श्वेता श्वेता दियामिका ।

ज्योतिष्मती नागदन्ती पादोक्ता मूत्रपेपिताः ॥ ४२ ॥

योगास्त्रयोऽन्तः पट्टं विन्दन् पञ्च वा नाययेद्विपक्व ।

विफलाव्योपपीतद्रुपयक्षारफणिरुक्षकैः ॥ ४३ ॥

इयामापामार्गकारक्षफलेर्मूत्रेऽथ वस्तजे ।

साधितं नायनं तैलमपसारविनाशनम् ॥ ४४ ॥

पिप्पली वृक्षिकाली च कुष्ठं च लवणानि च ।

आर्गीं च शूर्णितं तप्तः कार्यं प्रधानं परम् ॥ ४५ ॥

कपिलानां गवां मूत्रे विशेषकरी शक्तिर्भवतीति ज्ञातव्यमनु-धीयते । सिंहरीनां च शस्यते इत्यत्र मूत्रमिति योग्यम् । आर्गीलादौ नागदन्ती काष्ठपाटला । श्वेता श्वेतापराजिता श्वेतसन्ध्या । श्वेता विषामिका शतावरी । त्रिकलेलादौ पीतद्वेवदाह । लवणानि सेन्धवारीनि पञ्च, किंवा लवणवर्गिणानि सर्वाण्येव यथाज्ञानं ग्राह्याणि ॥ ४१-४५ ॥

कायस्थां शारदान्मुद्गान्मुस्तोशीर्यथांस्तथा ।

सव्योपान्वस्तमूत्रेण पिष्ट्वा चर्ताः प्रकल्पयेत् ॥ ४६ ॥

२ 'विच' इति पा० । २ 'घृतविषामिका' इति पा० । ३ 'विषे' इति पा० । ४ 'विचमिषि' इति पा० । ५ 'घृतविषामिका' इति पा० ।

अपसारे तथोन्मादे सर्पद्वये गरादिते ।
विपपीते जलमृते वेताः स्युस्मृणोपमाः ॥ ४७ ॥
मुस्तं वयःस्थां विफलां कायस्थां हिङ्गुं शाद्वलम् ।
व्योपं मापान् यवान्मूत्रैर्वीर्यैस्तैर्मपार्पैस्त्रिभिः ॥ ४८ ॥
पिष्ट्वा कृत्वा च तां वर्तिमपसारे प्रयोजयेत् ।
किलासे च तथोन्मादे ऽप्येतेषु विपमेषु च ॥ ४९ ॥
कायस्थामिलादौ शारदान्मुद्रानिति हस्तिमुद्रान्, वे हि
प्रायः शरदि भवन्ति । वर्तिनं प्राञ्जलवर्तिः । विपपीत इति
पीतविदे । जलपानेन मृत इति जलमृतः, तस्य लक्षणं—
‘‘सिद्ध्यन्वायुमूर्धाधमाग्नोदरमेहनम् । विषाजलमृतं जन्तुं
धीतपादकराननम्’’ इति । नास्तेषामर्थैरेति व्याख्येयइवम-
संभवेः ॥ ४६-४९ ॥

पुष्पोद्भूतं शुनः पित्तमपसारमञ्जनम् ।
तदेव सपिपा युक्तं धूपनं परमं मतम् ॥ ५० ॥
नकुलोत्कमाजोरगुधकीडादिकाकजैः ।
तुण्डैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपनं कारयेद्विषकम् ॥ ५१ ॥
आग्निः क्रियाभिः सिद्धाभिर्हृद्यं संप्रयुष्यते ।
क्षोतांसि चापि शुभ्रयन्ति ततः संघां स विन्दति ५२
पुष्पोद्भूतमिति पुष्पनक्षत्रे गृहीतम् । कीटो वृक्षि-
कादिः ॥ ५०-५१ ॥

यस्यानुपपन्नस्वागन्तुदोषलिङ्गाधिकारुतिः ।
दृश्यते तस्य कार्यं स्यादागन्तून्मादमेपजम् ॥ ५३ ॥
सप्तपसारे वृतेनाग्न्यन्तर्निहितिरिक्तामाह—यस्येत्यादि ।
दोषलिङ्गाधिकारुतिरिति अपसारोक्तदोषलिङ्गेभ्योऽधिकारोऽग-
न्तून्मादसङ्घी आकृतिर्वैद्यः स तथा, तेनागन्तुलिङ्गं दोषजेषु
भवति, नच दोषलिङ्गं विनाऽऽगन्तुलिङ्गता संभवति, ततश्चाग-
न्तवपसारः प्रपन्नः भवति, हिङ्गुं दोषजस्यानुपपन्नरूपाः पक्षा-
त्काशीनः स आगन्तुः, तेन ‘चत्वारोऽपसाराः’ (च. भ. ११)
इति चतुर्के तस्यागन्तुगुणयो भवत्येव कदापिदिशि । अनेना-
ग्न्यन्तर्निहितं भूतापसारे दर्शिता, न तुन्मादवत् खातव्येण
कर्तव्यं भूतानाम् । भगवताप्युक्तम्—‘‘अपसारो महाव्याधिः
स स्यादोक्त एव ह’’ इति । भग्वे तु भीमवन्तादयः खेतज्जा-
गन्तवपसारलक्षणचिकित्सादिदेशार्थमत्र ग्रन्थं वर्णयन्ति; न
सङ्ख्यानियमश्च दोषजापसारणमेवं भवति ॥ ५२ ॥

अनन्तरमुवाचेदमत्रिवेशः कृताञ्जलिः ।
भगवन् प्राक् समुद्विष्टः श्लोकस्थाने महागदः ॥ ५३ ॥
अतस्त्वामिनिवेशो यस्तदेव्त्वाकृतिमेपजम् ।
तत्र नोक्तमतः श्रोतुमिच्छामि तदिहोच्यताम् ५५
शुश्रूषवे वचः श्रुत्वा शिष्यावाह पुनर्वैद्यः ।
महागदं सौम्यं शृणु सहेत्वाकृतिमेपजम् ॥ ५६ ॥

मलिनाहारशीलस्य वेगान् प्राप्ताच्चिगृह्यतः ।
शीतोष्णस्निग्धरुक्षाद्यैर्दुग्धैर्भक्ष्यातिसंविदैः ॥ ५७ ॥
हृदयं समुपाधित्य मनोबुद्धिबहाः सिराः ।
दोषाः संदूष्य तिष्ठन्ति रजोमोहावृतात्मनः ॥ ५८ ॥
रजस्तमोभ्यां वृद्धाभ्यां बुद्धौ मनसि चावृते ।
हृदये व्याकुले दोषैरथ मूढोऽल्पचेतनः ॥ ५९ ॥
विपमां कुरुते बुद्धिं नित्याभित्ये हिताहिते ।
अतस्त्वामिनिवेशं तमाहुः प्राप्ता महागदम् ॥ ६० ॥
ज्ञेहस्वेदोषपत्रं तं संशोष्य वमनादिभिः ।
कृतसंसर्जनं मेधैरचपानैरुपाचरेत् ॥ ६१ ॥
प्राक्षीछरसमुक्तं पत् पञ्चगव्यमुवाहृतम् ।
तत्सर्वं शङ्खपुष्पी च यश्च मेधं रसायनम् ॥ ६२ ॥
सुहृदश्चातुकलास्तं स्वात्ता धर्मार्थवादिनः ।
संयोजयेद्युविंशानपैर्यस्मृतिसमाधिभिः ॥ ६३ ॥

अस्मिन् प्रदेष्टे वेधस्थाः काशीराक्ष ‘भगवन्’ इत्यादिना
तस्त्वामिनिवेशस्य अक्षुण्णचिकित्साग्रन्थं पठन्ति, स वानादै
इति वृद्धाः ॥ ५४-६३ ॥

प्रमुक्ष्यात्सल्लभ्यं पयसा वा शतावरीम् ।
प्राक्षीरसं कुष्ठरसं यवां वा मधुसंयुताम् ॥ ६४ ॥
बुद्धिकिंस्थो ह्यपसारश्चिरकारी कृतासर्वदः ।
तस्याद्रसायनैरेनं प्रापशः समुपाचरेत् ॥ ६५ ॥
जलाग्निद्रुमशैलेभ्यो विपमेभ्यश्च तं सदा ।
रक्षेदुन्मादिनं वैद्य सद्यः प्राणहरा हि ते ॥ ६६ ॥
तेलद्रुमादयः पञ्च बोधाः । अनेन निरकारिणीं चिकित्सां
दर्शयति । अस्माभीत्यादिना जलमदिसाधये यदि वेगो भवत्-
पसारस्य तथा ग्रहणेनैव भवतीति दर्शयति ॥ ६४-६६ ॥

तथ श्लोकौ ।
हेतुं कुर्वन्त्यपसारं दोषाः प्रकुपिता यथा ।
स्वामान्यतः वृथक्स्यान्ति लिङ्गं तेषां च मेपजम् ६७
महागदस्तमुवाचने लिङ्गं बोधाच्च सौपचम् ।
मुनिर्गोतसमासाध्यामपसारैश्चिकित्सते ॥ ६८ ॥

इत्यत्रिवेशकृते तत्र चरकप्रतिसंस्कृतेऽपसार-
चिकित्सितं नाम द्वाभ्योऽध्यायः ॥ १० ॥

संग्रहे कुर्वन्तीत्यादिना प्रप्राप्तिं गृह्णाति ॥ ६५ ॥ ६६ ॥
इति श्रीचक्रपाणिदत्तकृत्या चरकतापपेदीश्यानायुर्वेद-
दीपिकायां चिकित्सास्थानेऽपसारचिकित्सितं नाम
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातः क्षतक्षीणचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इतिह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अपस्माररोगेण विप्रमोषपतनादिभ्य उरःक्षतोऽपि भवति, ततः क्षतक्षीणे भवति, तत्संबन्धादपस्मारमनु क्षतक्षीणचिकित्सितमुच्यते । तत्र क्षतक्षीणरूपाद् वक्ष्यमाणक्षीणेषादिकारण-
कशुक्रैजःक्षयाच्च जातो व्याधिः प्रधानम् 'उरो विरज्यते' इत्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणकः कारणे कार्योपचारादुरःक्षत इत्युच्यते । यदा क्षतक्षीण इति पाठस्तदाऽपि क्षीणचन्द्रेण शुक्रैजःक्षययुक्तः पुरुष उच्यते; तथा क्षीणे च पुरुषे कर्तुं अर्हतीति हेतोः । क्षतक्षीण इत्युच्यते । अन्ये तु क्षतश्च क्षयश्च इति क्षतक्षय इत्याहुः; तेन रोगद्वयमेतत् । तथा 'उरोक्कृ शोणितच्छर्दिः' इत्यादिना क्षतस्य क्षीणस्य च लक्षणं कल्प्यति; तस्मिन् पक्षे 'अभ्यक्तं लक्षणं तस्य' इति, तथा 'साध्यो बलवतो नवः' इत्यादावेकवचननिर्देशोऽनुपपन्नः, तेनैकस्यैव क्षतक्षीणस्य हेतु-
कृतं लक्षणद्वैविध्यं; किंवा क्षतक्षयकारणयोः क्षतधातुक्षययोस्तद्विपलक्षणकारणानिधानं पूर्वरूपावस्थायां व्याधिप्रतिक्रियार्थं हेतुम् ॥ १ ॥ २ ॥

उदारकीर्तिर्ब्रह्मर्षिरात्रेयः परमार्थवित् ।

क्षतक्षीणचिकित्सार्थमिदमाह चिकित्सितम् ॥ ३ ॥

ब्रह्मर्षिरिच्छनेन देवापेक्षितार्जपित्वे आत्रेयस्य निषेधति । चिकित्सार्थमिति प्रतिक्रियार्थम् । चिकित्सितं चिकित्सानिष्पादकप्रत्ययम् ॥ ३ ॥

धनुषाऽऽस्यतोऽस्यर्षे भारमुद्रहतो गुरुम् ।

पततो विप्रमोषेभ्यो बलिभिः सह युष्यतः ॥ ४ ॥

घृपं हयं वा धायन्तं द्रुम्यं वाऽस्यं निगृह्यतः ।

शिलाकाष्ठदमनिर्घातान् क्षिपतो निप्रतः पयान् ॥ ५ ॥

अधीयानस्य वाऽस्त्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो व्रुतम् ।

महानदीं वा तटतो हयैर्वा सह धावतः ॥ ६ ॥

सहस्रोत्पततो दूरं तूर्णं यातिप्रवृत्तः ।

तथाऽन्यैः कर्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य च ॥ ७ ॥

विक्षते यक्षसि व्याधिर्बलवान् समुदीर्यते ।

स्त्रीषु यातिप्रसक्तस्य कक्षात्पप्रमिताग्निः ॥ ८ ॥

चिकित्सा च निदानादिना ज्ञातस्यैव व्याधेर्भवति, तेन क्षत-
निदानमेव तावदाह—घट्टपेलादि । आयस्यत इति शरीर-
मालासतः । बलिभिरिति सापेक्षया वकाधिकः । निगृह्यत इति
गारयतः । निपातोऽग्रविरोधः, किंवा निर्घातः शिलादीनां प्रे-
षविरोधोऽतिबलसंपादितः । अभ्याहतस्य पीरमिहतस्य ।
व्याधिरिति वक्ष्यमाणलक्षणः क्षतक्षयादयो व्याधिः, अन्ये तु

व्याधिचन्द्रेण क्षतमेवाहुः, दोषादिभ्यो व्याधिचन्द्रे वतते
इति वचनात् । न चासिन् राजयक्ष्मरूपता शङ्कनीया, यत
उरःक्षतक्षिदोषजन्य एव, भिन्नसंप्राप्तिश्च 'अयथाबलमारम्भे-
न्तोदरसि विक्षते । वायुः प्रकृपितो दोषजुर्वीर्यो मा विधावति'
(चि. ख. ८) इत्यादिनोक्तं, लक्षणानि भिन्नान्येव 'उरो
विरज्यते' इत्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणेभ्य उक्तानि । अत एवे-
दानयोर्मेदं वक्ष्यति 'उपेक्षिते भवेदभिन्नतुल्यगो हि यक्ष्मण'
इति । श्रोत्रु चातिप्रसक्तस्य कक्षात्पप्रमिताग्निः बलवान् व्याधिः
समुदीर्यत इति संबन्धः । प्रमिताशनमेकरसाभ्यासः, किंवाऽवी-
तकालमोजनम् ॥ ४-८ ॥

उरो विरज्यते तस्य मिचतेऽथ विभज्यते ।

मपीष्येते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते ॥ ९ ॥

कमादीर्य धलं वर्णो ठसिरिन्द्रक्ष हीयते ।

ज्वरो व्यथा मनोदैव्यं विद्मेमेदोऽग्निवधादपि ॥ १० ॥

दुष्टः श्यावः सुदुर्गन्धः पीतो विप्रचिंतो यहुः ।

कासमानस्य च श्लेष्मा सरकः संप्रवर्तते ॥ ११ ॥

स क्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात् ।

क्षतक्षयलक्षणमाह—उर इत्यादिना । मिचत इति विदी-
र्यते । अमिचत्वाद्पीत्यग्ननिर्घं विना व्याधियद्विज्ञा विद्वेदो मव-
तीति दर्शयति । अन्ये तु 'विद्मेमेदोऽग्निवधत्वात्' इति पठन्ति ।
दुष्टो व्यापन्नः । क्षीयत इति धातुश्रयवान् भवति; न केवलं क्षा-
देव क्षीयते, किंतु अतिक्षीयेषादिना कृताच्छुक्रौजक्षयादपि
क्षीयते इतरधातुश्रयवान् भवति ॥ ९-११ ॥—

अन्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥ १२ ॥

उरोक्कृशोणितच्छर्दिः काष्ठो वैशेषिकः क्षते ।

क्षीणे सरकमूत्रत्वं पार्श्वेषुष्टकटिप्रहः ॥ १३ ॥

पूर्वरूपमाह—अभ्यक्तमित्यादि । अभ्यक्तमित्यन्वयेन ययो-
कलक्षणतयाऽनुपूर्वम् । उरोक्कृशोदिप्रमृन्वन्तु प्रायेण व्याकृतः ।
काष्ठो वैशेषिक इति विधिः, स च विरोधो 'दुष्टः श्यावः'
इत्यादिना शोको हेतुः । श्लेष्मा वैशेषिकोऽधिको हेतुः । क्षीय
इति शुक्रौजसो क्षीणे । अन्ये तु उरोक्कृशोदिनाऽवस्थाद्वयस्य
लक्षणद्वयमेतद्वर्णयन्ति ॥ १२ ॥ १३ ॥

अल्पलिङ्गस्य दीक्षाज्ञेः साध्यो बलवतो नवः ।

परिसंवत्सरो याप्यः सर्वे लिङ्गं तु वर्जयेत् ॥ १४ ॥

चिकित्साप्रत्ययस्य साध्यादिविगतयमाह—अत्येत्तादि । परि-
संवत्सरो वर्षातीतः ॥ १४ ॥

उरो मत्वा क्षवं लाक्षां पयसा मधुसंयुताम् ।

सद्य एव पिबेज्जीणे पयसाऽद्यात् सरकरम् ॥ १५ ॥

पार्श्ववस्तिरक्षी चाल्पपित्ताग्निस्तां सुरायुताम् ।
मिधविद्रुः समुस्तातिविपापातां सवत्सकाम् ॥१६॥
लाक्षां सर्पिर्मधुच्छिष्टं जीवनीयगणं सिताम् ।
त्वक्क्षीरीं समितां क्षीरे पक्त्वा दीप्तानलः पिबेत् ॥
इक्ष्वालिकाविसत्रग्रन्थिपक्वकेशरचन्दनैः ।
भृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिबेत् क्षती ॥ १८ ॥
ययानां चूर्णमादाय क्षीरसिद्धं घृतस्रुतम् ।
ज्वरे दादे सिताक्षौद्रसकृन् वा पयसा पिबेत् ॥१९॥
मधूकमधुकद्राक्षात्यक्क्षीरीपिप्पलीयलाः ।
फासी पार्श्वस्थिशूली च लिङ्गात्सघृतमाक्षिकाः २०

शूलरोगविशेषेण कर्तव्यां चिकित्सायाः—उरो मवेत्यादि ।
उरसः सद्यः क्षतं मत्वा लाक्षां पिबेदिति योजना । सक्करमिति
शर्करावहितमजम् । मिधविद्रुः समुस्तातिविपापातां लाक्षां
पिबेत् । अत्र ये 'द्विपत्सकाम्' इति पठन्ति ते वत्सकभागद्वयं
ग्राहयन्ति; किंवा वत्सकद्वयमेव द्विपत्सकशब्देन गृह्यते; तथा
हि—'बृहत्फलः श्वेतपुष्पः शिथिलपत्रः पुमान् भवेत् । इयमा
पारणपुष्पा स्त्री फलपुष्पं लघ्वाऽशुभिः' (क. अ. ५) इति
कस्यै कृतजद्वीपुष्पविभाग उक्तः । संधानार्थमिति क्षीरे-
संधानार्थम् । मधूकशब्देनैव मधूकपुष्पं ग्राह्यम् ॥ १५-२० ॥

पलापत्रवचोऽर्धाक्षाः पिप्पल्यर्धफलं तथा ।
सितामधुकजजूरमृद्धीकाश्च पलोन्मिताः ॥ २१ ॥
संचूर्ण्य मधुना युक्ता गुडिकाः संप्रकल्पयेत् ।
अक्षमात्रां ततश्चैकां भक्षयेद्या दिने दिने ॥ २२ ॥
फालं भ्यासं ज्वरं हिकां छर्दिं मूच्छां मर्दं भ्रमम् ।
रक्तनिघ्नीयनं तृष्णां पार्श्वशूलमरोचकम् ॥ २३ ॥
शोषहीनाद्व्याधार्तांश्च स्वरमेदं क्षतं क्षयम् ।
गुटिकां तर्पणीं वृष्या रक्तपित्तं च नाशयेत् ॥ २४ ॥
इत्येलादिगुडिकाः ।

पलापत्रवच इत्यादिना एकादिगुडिकायाः । गुणयेति यावत् ।
मधुना गुडिका भवन्ति तावन्मानं मधु देयम् ॥ २१-२४ ॥

रक्तेऽतिवृत्ते दक्षगण्डं यूरेस्तोयेन वा पिबेत् ।
चटकाण्डरसं वाऽपि रक्तं वा च्छागजाङ्गलम् ॥ २५ ॥
चूर्णं पौनर्नवं रक्तशालितण्डुलशर्करम् ।
रक्तघ्नीवी पिबेत्सिद्धं द्वाक्षारसपयोघृतैः ॥ २६ ॥

दक्षो गोष्ठकुटः । छागजाङ्गलमिति छागमयं जात्रलह-
णादिभवं वा । चूर्णं पौनर्नवमिक्षादौ सिद्धमिति साधितम् ।
चूर्णसाधनं द्वाक्षारसादिवेण अमिधयोगात् कर्तव्यम् । उक्तं
हि जतूक्तम्—'पुनर्नवारपक्षाजीर्णासायिताचूर्णं पयोघृतयुतं
सिद्धम्' इति ॥ २५ ॥ २६ ॥

मधूकमधुकक्षीरसिद्धं वा तण्डुलीयकम् ।
मूढवातस्त्वजामेदः सुराभृष्टं ससैन्धवम् ॥ २७ ॥
क्षामः क्षीणः क्षतोरस्कस्त्वनिद्रः सत्यलेऽनिले ।
शूतक्षीरसरेणाघात् सक्षौद्रघृतशर्करम् ॥ २८ ॥
शर्करां यवगोधूमौ जीवकपर्पमकौ मधु ।
भृतक्षीरानुपानं वा लिङ्गात् क्षीणः क्षती कृशः २९
कन्यादमांसनिर्युहं घृतभृष्टं पिबेच्च सः ।
पिप्पलीक्षौद्रसंयुक्तं मांसशोणितवर्धनम् ॥ ३० ॥
न्यग्रोधोदुम्बराभ्यथप्लक्ष्मशालप्रियङ्गुभिः ।
तालमस्तकजम्बूत्वक्प्रियालेक्ष सपक्वकैः ॥ ३१ ॥
साभ्यकर्णः शृतात् क्षीराद्घाज्जातेन सर्पिपा ।
शाल्योदनं क्षतोरस्कः क्षीणशुक्रश्च मानवः ॥ ३२ ॥
यष्टाद्विनागवलयोः काथे क्षीरसमं घृतम् ।
पयस्यापिप्पलीवांशीककसिद्धं क्षते शुभम् ॥ ३३ ॥
कोललाक्षारसे तद्वत् क्षीराद्युण्णसाधितम् ।
कक्कैः कङ्गुम्लदार्वात्स्वयस्सफक्कफलैर्घृतम् ॥ ३४ ॥

मधूकेशाक्षी मधूकमधुककलेन क्षीरेण चर्म्म साधितं तण्डु-
लीयककाकम् । सत्यले इति बलवत्सनिष्ठे । कन्यादाः मांसमुजो
स्वपक्षिणः । क्षीराज्जातेनेति क्षीरावस्थायामेव गृहीतेन ।
यष्टाद्विनागा समकायक्षीराभ्यां घृताचातुर्गुण्यम् । वांशी बंश-
स्येचना । कोलेलादौ तद्वद्विषि क्षते हितम्; अत्र कोललाक्षार-
सस्य च घृताचातुर्गुण्यं, क्षीरे चाष्टगुणं ददति; किंवा कोलला-
क्षारसयोः समत्वमेव क्षीरेण; अयं च न्यायोऽप्यक्षारान्याये
निर्दिष्टः ॥ २७-३४ ॥

जीवकपर्पमकौ वीरां जीवन्तीं नागरं शटीम् ।
चतस्रः पणिनीमैवे काकोल्यौ द्वे निदिग्धकैः ॥ ३५ ॥
पुनर्नवे द्वे मधुकमात्रमगुतां शताधरीम् ।
अर्द्धिं पक्वकं भार्गीं मृद्धीकां बृहतीं तथा ॥ ३६ ॥
शृङ्गादकं सामलकीं पयसां पिप्पलीं यलाम् ।
यदराक्षौद्रसर्जूरवातामाभिपुकाप्यपि ॥ ३७ ॥
फलानि चैवमादीनि कल्कान् कुर्वीत कार्पिकान् ।
धावीरसविदारीषुच्छागमांसरसं पयः ॥ ३८ ॥
कुर्वीत प्रस्थोन्मिक्तं तेन घृतमस्यं विपाचयेत् ।
प्रस्थाधं मधुनः शीते शर्कराधनुतां तथा ॥ ३९ ॥
द्विकार्षिकानि पत्रैलाहेमत्वद्भिरचानि च ।
विनीय चूर्णितं तस्माद्विज्ञान्मात्रां सदा नरः ॥ ४० ॥
अमृतप्राशमित्येतन्नराणाममृतं घृतम् ।
सुधामृतसरसं श्राप्यं क्षीरमांसरसाशिना ॥ ४१ ॥

नष्टगुरुक्षतक्षीणदुर्बलन्याधिकशितान् ।
 स्त्रीप्रसक्तान्द्रशान्पणस्ररहीनांश्च ग्रहयेत् ॥ ४२ ॥
 कासहिकाज्वरभ्यासदाहपृष्णाक्षपित्तनुत् ।
 पुत्रदं वसिष्ठाहृद्योनिमृशामयापहम् ॥ ४३ ॥
 इत्यमृतप्राशघृतम् ।

हे निदिधित्ते इति वचनेन गृह्णी क्षुद्रा च ग्राह्या । पयसा
 क्षीरविदारी । घातामामिषुकाणि तु औत्तरापयिकानि फलानि ।
 ध्रुवमारीनि पूर्वप्रकाराण्यन्यानि वातपित्तहराणि । घात्रीरसानां
 च यद्यपि “पञ्चप्रवृत्ति यश्च स्फुरेवाग्निं जहसंविधौ । तत्र जहस-
 मान्याहुः” इति वचनेन प्रस्थमानत्वं सिद्धं, तथाऽपि एतत्परि-
 भापार्यैवाव्ययं नैवेतन्नानकथनं हेयम् । पतार्पकत्वमिह मरि-
 चारीनां मिलितानां, समाम्नाहप्रधानत्वादिदं तथा; वृद्धास्तु
 प्रत्येकमेव पलायकत्वं वदन्ति । शुभा भौमी भोज्या, असृत् तु
 देवनोऽयम् ॥ ३५-४३ ॥

श्वदंष्ट्रीक्षीरमजिष्ठायलाकाक्षमर्षककृणम् ।
 दर्भमूलं पृथक्पुष्पीं पलाशपर्पभकौ स्थिराम् ॥ ४४ ॥
 पलिकं साधयेत्तेषां रस्ते क्षीरचतुर्गुणे ।
 फलरुः स्वगुताजीवन्तीमेदर्भकजीवकौ ॥ ४५ ॥
 शतायुर्धृदिश्वद्रीकाशंकराधायणीविसैः ।
 प्रस्थः सिद्धो घृताम्रातपित्तहृद्भद्रवराहलज्जुत् ॥ ४६ ॥
 मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शःकासशोषश्चापहः ।
 धनुःक्षीमद्यभारावखिन्नानां पलमांसदः ॥ ४७ ॥
 इति श्वदंष्ट्राविघृतम् ।

श्वदंष्ट्रादौ काथ्यद्वयपरिमाणानुसारेण पादोनप्रस्थत्रयं
 जलं दद्यात् चतुर्भागावशेषेण चतुर्धावारिशक्तावफलानि
 भवन्ति । क्षीरं चात्र चतुर्गुणं श्ताव; किंवा काथचतुर्गुणं
 क्षीरम् ॥ ४४-४७ ॥

मधु(धृ)काष्टपलद्राक्षाप्रस्थकाये घृतं पचेत् ।
 पिप्पल्यष्टपले कवके प्रस्थं सिद्धे च शीतले ॥ ४८ ॥
 पृथगष्टपलं क्षौद्रशर्करान्यां विमिश्रयेत् ।
 समसक्तु क्षतक्षीणे रक्तगुल्मे च तद्धितम् ॥ ४९ ॥

मधुकेलादापि काथ्यमानानुसारेण कायस्य सार्धप्रस्थो
 भवति । समसक्तु इति समसक्तुघृतम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

घात्रीफलविदारीक्षुजीवनीयरसैर्घृतम् ।
 अजानोपयसोश्चैव सप्त प्रस्थान्पचेद्विपक्वम् ॥ ५० ॥
 सिद्धरीते सिताक्षीद्रद्विप्रस्थं विनयेच्च तत् ।
 यक्ष्मापसारपिचारुकासमेहक्षयापहम् ॥ ५१ ॥
 ययःस्थापनमायुष्यं मांशशुक्रफलप्रदम् ।
 घृतं तु पित्तऽभ्यधिकं लिप्ताम्रातेऽधिकं पियेत् ॥ ५२ ॥

लीढं निर्वापयेत्पित्तमल्पत्वाद्धन्ति नानलम् ।
 आकामत्यनिलं पीतमृष्माणं निरुणद्धि च ॥ ५३ ॥
 क्षामक्षीणरुशान्नामेतान्येव घृतानि तु ।
 त्वेकक्षीरीशर्करालज्जुर्धुः स्त्यानानि योजयेत् ५४
 सर्पिर्गुडान् समध्वंशाङ्गध्या चानु पयः पियेत् ।
 रेतो धीर्यं बलं पुष्टिं वैराशुतरमाप्नुयात् ॥ ५५ ॥
 इति सर्पिर्गुडाः ।

घृतं लिप्तादिना केदयोग्यानि यानि शर्करादियोगाद्वा-
 न्युक्तानि यानि पित्ते केदवता कर्तव्यानि, यानि तु शर्करादि-
 रहितत्वेन पात्रयोग्यानि तानि वाते कर्तव्यानीति दर्शयति;
 किंवा स्थानावस्थायोगीनि उपयोगादिघृतवा पित्ते प्रयोजक्यानि,
 तान्येव विलीनावस्थामापकानि वायौ प्रयोजक्यानि । घृत-
 केदहस घृतपानस्य च घृष्य कलमाह—निर्वापयेद्विहादि ।
 अल्पत्वारिति केदत्वेनवाह्यत्वाद्, केदहस कर्षमाणवैनोक-
 त्वाद् । आकामतीति जयति । निरुणद्धीति प्रतिहन्ति, ‘न
 रुणद्धि’ इति केचित् पठन्ति । क्षामेवादी क्षामः हान्तदेहः,
 क्षीणो दुर्बलः, रुशो क्षीनमांसः । रक्त्वक्षीरार्थीनां तावन्मानं
 त्रेयं यथा घृतस्य स्थानवत् । समध्वंशानिस्तेन मधुः
 रक्त्वक्षीरार्थिद्यमानतामाह ॥ ५०-५५ ॥

बला विदारी ह्रस्वा च पञ्चमूली पुनर्नया ।
 पञ्चानां क्षीरिवृक्षाणां क्षुब्धा मुष्ट्यंशका अपि ॥ ५६ ॥
 एषां कपाये द्विक्षीरे विद्यार्थाजरसांशिके ।
 जीवनीयैः पचेत्फलकेरक्षमात्रैर्घृताढकम् ॥ ५७ ॥
 सितापलानि घृते च शीते द्वायिंशतं क्षिपेत् ।
 गोधूमपिप्पलीवांशीघृणं शूनाढकस्य च ॥ ५८ ॥
 समरक्षिकं फोडविकं तत् सप्यं खजमूर्च्छितम् ।
 स्त्यानं सर्पिर्गुडान्कृत्या भृजपेषणे वेष्टयेत् ॥ ५९ ॥
 ताङ्गध्या पलिकान् क्षीरं मयं वाऽनुपिचेत्कफे ।
 शोषे कासे क्षते क्षीणे धमस्त्रीभारकाशिते ॥ ६० ॥
 रक्तनिष्ठोघने तापे पीनसे चोरसि स्थिते ।
 शस्ताः पार्श्वेशिरःशूले मेहे च स्वरयर्णयोः ॥ ६१ ॥
 इति द्वितीयसर्पिर्गुडाः ।

बटेत्यादि । क्षीरिदृश बटोदुष्प्रात्यग्रप्रकरीकताः । उर्ध्वं
 च शालाक्ये “उदुम्बरो बटोऽध्वरो मधूकः हस एव च ।
 पर्वते क्षीरेणो दृष्टा अस्मिन्नत्र प्रकीर्तताः”—इति । मुष्ट्यं-
 शका इति पलमानाः । अत्र च बलादीनां प्रयोदशपलेपी-
 तानामष्टगुणे बले द्रव्यधनुषांशानसेव इति पद्विचरितकथ-
 पत्यनि, एतत्कथायादिगुणं क्षीरं, विदारीरुद्रागमांशरुद्र-
 कपायसमः; एवं विचरत्वाधिकं पलशतमिह घृताढके पच्यं

भवति । अन्त्ये तु काष्ठ्यान् दोषशुण्णजलदानपरिभाषया
साधिते क्षाये द्विपञ्चाशत्कायपञ्चान्याहुः । एतदनुषारेण क्षीरा-
रिचानमप्यधिकं भवतीत्याहुः । किञ्च काययदोषावलेडन
पानीयं तथा पक्वमं यथा घृतसमः क्षायो भवति । कायो
अथ चतुर्गुणद्रव्याभ्यो मृते जेदहस एव भवति । एतत्तपय-
द्विगुणं क्षीरे समथ विदारीघृत्तद्वयमांसरसध देयः । किंवा
विदारीजमांसरसयोर्मिलिता शार्दकांशो देयः । उक्तं हि जतु-
रुणै—“वृथीवं पयमूलं बलां विदारी वटादिशुक्रांय । नि-
ष्काम्य द्विक्षीरे घागविदारीरसे च समे । जीवनीयपणकल्हेः
पक्त्वा घृतादकम्” इति । अत्र हि कायद्रव्यभावमनियतमिति
विशेषः, क्षायस्तु जेदहस एव । खजो मन्थानदण्डः दशाङ्गुलो
वा हस्तः । भृजपत्रयेष्टन च घनतुल्यार्धम् ॥ ५६-६१ ॥

त्वक्क्षीरीधावणीद्राक्षामूर्ध्वपंभकजीवके ।
यीराधंक्षीरकाकोलीपृहतीकफिकञ्जुभिः ॥ ६२ ॥
सर्जूरफलमेदाभिः क्षीरपिष्टैः पलोन्मितैः ।
घात्रीविदारीधूरसप्रक्षैः प्रक्षेपे घृतात्पचेत् ॥ ६३ ॥
शर्करार्धतुलां शीते क्षौद्रार्धमस्थमेव च ।
दद्यात् सर्पिर्गुडाङ्कुर्यात्कासद्विकान्बरापहान् ॥ ६४ ॥
यक्ष्माणं तमकं भ्यासं रक्पिष्टं हलीमकम् ।
शुक्रानिद्राक्षयं तुष्णां हृत्पुः काश्यं सकामलम् ॥ ६५ ॥
इति एतीयाः सर्पिर्गुडाः ।

त्वन्क्षीरीलाहो भावणी शुण्डित्तिवा, क्षीर विदारी-
कम् ॥ ६२-६५ ॥

नयमामलकं प्राक्षामात्मगुतां पुनर्नयाम् ।
शतायरी विदारी च समङ्गां पिप्पलीं तथा ॥ ६६ ॥
पृथग्दशपलान् भगवान् पलान्यष्टौ च नागरात् ।
यष्ट्याह्नौतीयर्धलयोर्द्विपलं मरिचस्य च ॥ ६७ ॥
क्षीरतैलघृतानां च व्यादके शर्कराशते ।
कथिते तानि चूर्णानि दद्यात् पित्तवसमान् गुडान् ६८
कुर्पात्तान् भक्षयेत् क्षीणः क्षतः शुष्कश्च मानवः ।
तेन सद्यो रसादीनां वृष्ट्या पुष्टिं स विन्दति ॥ ६९ ॥
इति चतुर्थसर्पिर्गुडाः ।

द्राक्षामिलाहो यष्ट्याह्नौतीयर्धलयोर्मिलिता द्विपलम् । मरि-
चस्य पलमिति शेषः । उक्तं हि जतुर्गुणै—“घृतलेपयक्ष्मा-
दके सिद्धं च तुल्यं प्रपाप्य द्राक्षामिदारीवृथीचक्षतावरीकुल्या-
शुण्डीबलाघात्रीध दशपलिकाः प्रपाचयेत्, यष्ट्याह्न कचक च
पलिकम्” इत्यादि । ऊचित इति भाषया क्षीणे एव क्षीरे चूर्ण-
प्रक्षेपं दर्शयति ॥ ६६-६९ ॥

गोक्षीराघादकं सर्पिः प्रस्थनिधुरसादकम् ।
विदयाः खरसात्प्रक्षं रसात्प्रक्षं च त्रैत्पित्त ७०
च. स. ६१

दद्यात्सिन्धुति तस्मिन्सु पिष्टानिधुरसेरिमान् ।
मधूकपुष्पकुडवं त्रिपालकुडवं तथा ॥ ७१ ॥
कुडवार्धं तुगाक्षीयाः खजूरणां च विंशतिम् ।
पृथग्विभीतकानां च पिप्पल्याश्च चतुर्थिकां ७२
त्रिंशत्पलानि खण्डाच्च मधुकात् कर्पमेव च ।
तथाऽर्धपलिकान्यथ जीवनीयानि दापयेत् ॥ ७३ ॥
सिद्धेऽसिन्कुडवं क्षौद्रं शीते क्षित्वाऽथ मोदकान् ।
कारयेन्मरिचानाजीपलचूर्णावचूर्णितान् ॥ ७४ ॥
वातासृक्पित्तरोगेषु क्षतफासक्षयेषु च ।
शुष्यतां क्षीणगुफाणां रक्ते चौरसि संस्थिते ॥ ७५ ॥
क्षौद्रवर्धलघृतानां पुष्टिर्धर्मयलार्थिनाम् ।
योनिदोषकृतभावयद्वतानां चापि योषिताम् ॥ ७६ ॥
गर्भाधिनीनां गर्भश्च क्षवेद्यासां क्षियेत वा ।
घन्या वक्ष्या दिवास्तारभ्यः शुक्रशोणितवर्धनाः ॥ ७७ ॥
पञ्चमसर्पिर्मोदकाः ।

योक्षीरेलाहो गोक्षीरे कारणतोच्यते न घृतपाकार्य,
तथाहि सति प्रक्षेपचूर्णं मोदका न भवेत् । चतुर्थिकां
पलम् ॥ ७०-७४ ॥

यस्तिद्वेदेशे विकुर्याणे क्षीमसकलस्य मासते ।
वातमान् बृंहणान् वृष्यान् योगांस्तस्य प्रयोजयेत् ७८
शर्करापिप्पलीचूर्णैः सर्पिणा माक्षिकेण च ।
संयुक्तं वा शृतं क्षीरं पित्तेत्कासज्वरापहम् ॥ ७९ ॥
फलाम्लं सर्पिणा भृष्टं विदारीधूरसे घृतम् ।
क्षीपु क्षीणः पित्रेष्टुपं जीवने बृंहणं परम् ॥ ८० ॥
सक्तानां यक्ष्मपूतानां मन्थे क्षौद्रघृतान्वितम् ।
यैवाभ्रसात्म्यो दीप्ताग्निः क्षतक्षीणः पित्तेष्टरः ॥ ८१ ॥
जीवनीयोपविर्धं वा जाह्नलं घृतभर्जितम् ।
रसं प्रयोजयेत् क्षीणे व्यञ्जनार्थं सशर्करम् ॥ ८२ ॥
गोमहिष्यभ्रवागाजैः क्षीरेमांसरसैस्तथा ।
यवाच्चं योजयेद्युषेः फलाम्लैर्घृतसंस्कृतैः ॥ ८३ ॥
दीप्तेऽग्नौ विधिरेव स्यान्मन्थे दीपनपाचनः ।
यक्ष्मिणां विदितो प्राही भिषे शकृति चेप्यते ॥ ८४ ॥

विकुर्याण इति शकृतिविकारं कुर्वणे । शर्करेलाहो प्रक्षे-
पस्थानेन क्षीरे शर्करादिप्रक्षेपः । वक्षपूतानामिति वक्षान्तराक-
पयितानाम् । मन्धेऽग्नौ यक्ष्मिणां यो विहितः भिषे शकृति च
यो प्राही च विधिरिष्यत इति श्रेयम् ॥ ७८-८४ ॥

पलिकं सैन्धवं शुण्डी द्वे च सीधवर्चलात् पले ।
कुडवांशानि वृक्षांस्तं दाडिमं पत्रमर्जकात् ॥ ८५ ॥

एकैकं मरिचाज्ज्योर्धान्यकाद्वे चतुर्थिके ।
शर्करायाः पलान्यत्र दश द्वे च प्रदापयेत् ॥ ८६ ॥
कृत्वा चूर्णमतो मात्रामन्नपाने प्रयोजयेत् ।
रोचनं दीपनं वक्ष्यं पार्श्वार्तिश्वासकासनृत् ॥ ८७ ॥
इति सैन्धवादिचूर्णम् ।

पलिकमिति पलमानम् ॥ ८५-८७ ॥

एका षोडशिका धान्याद्वै द्वेऽज्जान्यजमोदयोः ।
ताभ्यां दाडिमवृक्षाम्लं द्विद्विः सौवर्चलात्पलम् ८८
गुण्ड्याः कर्पं दधिर्दध्नेषं मध्यात्पञ्च पलानि च ।
तच्चूर्णं षोडशपले शर्कराया विमिश्रयेत् ॥ ८९ ॥
पाण्डुरोऽयं प्रवेद्यः स्यादन्नपानेषु पूर्ववत् ।
मन्दानले शकृद्भेदे दक्षिणामग्निवर्धनः ॥ ९० ॥
इति पाण्डवः ।

षोडशिका पलम् । दाडिमवृक्षाम्लं द्विद्विरेति पूर्वद्विपकाये-
क्षया त्रिगुणं प्रत्येकं यदुपलभ्यति दर्शयति । पूर्ववर्तिलेनेन
पूर्वयोगवमानफलमाह । अत्र जातृकणैः—“पलिके धान्यक-
रुचके द्वौ पीरकरीष्यकौ गुण्ड्याश्च पलं कपित्थदाडिम-
वृक्षाम्लानां कुटवम्” इत्यादि ॥ ८८-९० ॥

पिपेन्नागपलामूलमर्धकर्मविधर्षितम् ।
पलं क्षीरयुतं मासं क्षीरयुत्तिरुन्नमुक् ॥ ९१ ॥
एव प्रयोगः पुष्ट्यायुर्वलारोग्यकरः परः ।
मण्डूकपर्ण्यः कल्पोऽयं शुष्ठीमधुकयोस्तथा ॥ ९२ ॥

नागपलेत्यादौ अर्धकर्मविधर्षितमिति अर्धकर्मणैश्च यधितं
पलं मातृकैर्धैर्यं केवलं क्षीरकृतिना । उक्तं हि जलुब्धैः—
“नागपलामूलमर्धकर्मवृक्षा पलमानं मासं यैर्धैर्यं क्षीरमात्र-
तिना” इति ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

यद्यत् संतर्पणं शीतमपि दाहि हितं लघु ।
अन्नपानं निषेव्यं तत्क्षतक्षीणिः सुखायिभिः ॥ ९३ ॥
यद्योक्तं यक्षिणां पथ्यं फालिनां रकपित्तिनाम् ।
तद्य क्षुर्यादिवेष्ट्याग्निं व्याधिं सात्स्वं वलं तथा ॥ ९४ ॥
शीतं चापि स्पर्शं शान्तिकारि विदाहि भवति, तदर्थमपि-
दाहीलुक् ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

उपेक्षिते भवेत्क्षिन्नशुण्ठ्यो हि यक्ष्मणः ।
प्राग्नेवागमनात्तस्य तसार्त्तं त्वरया जयेत् ॥ ९५ ॥
क्षतक्षीणस्य त्वरया प्रसिक्तव्यतामाह—उपेक्षिते इत्यादि ।
तस्मैति यक्ष्मणः ॥ ९५ ॥

तत्र श्लोकौ ।
क्षतक्षयसमुद्धानं सामान्यपृथगाकृतिम् ।
असाध्यस्याप्यसाध्यत्वं साध्यानां सिद्धिमेव च ॥ ९६ ॥

“नर्पकं विवर्धनम्” इति पाठः ।

उक्तवाज्येष्टशिष्याय क्षतक्षीणचिकित्सिते ।
तत्त्वार्थविद्वीतरजस्तमोक्षोपः पुनर्वैद्यः ॥ ९७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते
चिकित्सितस्थाने क्षतक्षीणचिकित्सितं
नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

संग्रहे सामान्यपृथगाकृतिमिति क्षतोत्पत्त्य क्षयोत्पत्त्य च
‘उर्ये विरुध्यते’ इत्यादि पृथग्वक्तृत्वं कृतम् ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तकृतायां चरकसारसंख्याख्याया-
मायुर्वेददीपिकायां चिकित्सास्थाने क्षतक्षीणचिकि-
त्सितं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वावशोऽध्यायः ।

अथातः श्वयधुचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥
क्षतक्षीणे मर्मोपपातो भवति, शोथेऽपि मर्मोपपातः
कारणं, तेन समानहेतुतया क्षतक्षयमनु शोथचिकित्सितमुच्यते
॥ १ ॥ २ ॥

मिषग्वरिष्ठं सुरसिद्धलुष्टं
मुनीन्द्रमऽपातमजस्रमिषेशः ।
महागदस्य श्वययोर्वयायत्
मफोपरूपप्रद्यमानपृच्छत् ॥ ३ ॥

लुष्टमिति सेवितम् । प्रकोपयतीति प्रकोपो हेतुद्विषयः,
किंवा कार्यकारणयोरन्तेदोषकारात् प्रकोपशब्देन श्वयधुकारण-
मुच्यते; रूपशब्देन रूपपूर्वरूपयोर्महणः; समनेन चिकि-
त्सोच्यते ॥ ३ ॥

तस्मै जगादागद्वेदसिन्धु-
प्रवर्तेनाद्रिप्रचरोऽग्निजस्तान् ।
धातादिभेदात्रिविधस्य सम्य-
ङ्जिज्ञानिजैकाग्रजसर्वजस्य ॥ ४ ॥

अथर्ष्य आरोग्यार्थं यो वेदोऽगद्वेदः, ॥ एव गम्भीर-
प्रसङ्गलक्षित्यमुचि चिन्तुः, तस्य प्रवर्तनेऽद्रिप्रचरो हिमालय-
इत्यलौकिकः, यथा हिमालयो गङ्गायाः प्रवर्तकस्तथाऽग्निर्लोपि
धातुर्वेदप्रवर्तक इत्यर्थः । तानि हि प्रकोपाधीनं यावत् दिव्यं
शुचिनाम् । एकाग्रजसर्वजसेत्यत्र सर्वजशब्देन सर्वधरीरजस-
प्रत्ययम्, एकाग्रजशब्देन च सामान्येन धारीत्यापकस्य अर्थः;
तेन सर्वार्थमात्रमवधारितत्वेन यद्रूपिष्यं यक्ष्मणं तद्रूपशब्देना-
र्थमात्रातिव्यापकाधित्वोक्तिरहं मह्यं सेवम् ॥ ४ ॥

शुद्धामयामकृदावृत्तानां
क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णगुरूपसेवा ।
दध्याममृच्छाकविरोधिदुष्ट-
गरोपसृष्टाप्रनिवेशणं च ॥ ५ ॥
अशोष्यचेष्टा न च वेदशुद्धि-
र्ममोपघातो विषमा प्रसूतिः ।
मिथ्योपचारः प्रतिकर्मणां च
निजस्य हेतुः भ्रमयोः प्रदिष्टः ॥ ६ ॥

हृदिर्वेनादिशोधनम्, आमया उग्रद्वयं, अयकमभो-
जनं विगुणं च भोजनं, तैः कृष्टानामपत्तानां च क्षारविशेषा
निजस्य द्रव्योहेतुरिति योग्यम् । दध्यादि सुस्तम्भमेव हेतुः ।
आमसपक्वं, दुष्टं दोषकारकं नवोदकादि, गरः संयोगजं विषम् ।
न च वेदशुद्धिरिति शोभनाहेऽपि वेदे वेदाशुद्धिः । ममोपघात
इह दोषकृत एव ज्ञेयः; बाह्यहेतुजस्तु ममोपघात आगन्तुहेतु-
रेव । विषमा प्रसूतिरक्षतगर्भपतनादिका । प्रतिकर्मणामिति
वमनादीनाम् । मिथ्योपचार इति असम्यकरणमसम्यगुपचा-
रश्च ॥ ५ ॥ ६ ॥

वाह्यास्त्वचो रूपयिताऽभिघातः
काष्ठामशक्नामि विपायसाधैः ।
आगन्तुहेतुः

बाह्या इत्यादिनाऽऽगन्तुशब्दोऽप्युक्तः । वाह्या इत्यगन्तीराः,
एतेव गन्तीरस्त्वचोऽप्युक्तं शोषस्य न भवति । त्वच इति कर्म-
पदं हस्तन्तम् । रूपयिता अभिघातमिच्छेयः । काष्ठामशक्नामि-
विपायसाधैरिति काष्ठविचारणकः; आदिसन्धौ हि कारण-
भानो, तेन वाष्पविचारणकोऽभिघात इत्यर्थः । काष्ठद्वयेह
संक्षेपेणैका वृत्तादीनामप्युपलक्षणा ज्ञेयाः । किंवा आदिशब्दः
प्रकारवाची, तेन काष्ठविकृतोऽभिघातः । काष्ठविषयेनोच्यत
इति कृत्वाऽभिघातेन सर्वं समागमिकरणं ज्ञेयम् । आगन्तुहे-
तुरिति च्छेदः ॥—

त्रिविधो निजश्च

सर्वार्थगान्नापयवाधितत्वात् ॥ ७ ॥

त्रिविध इति सर्वार्थगान्नापयवाधितत्वेन निजत्रिविधः;
चक्षुराद्यगन्तुरपि यथोक्तमेतादृशमिष इत्यर्थः ॥ ७ ॥

वाह्याः सिराः प्राप्य यदा कफाष्टक-
विचानि संद्रूपयतीह वायुः ।
तैर्वेदमार्गाः स तदा विसर्प-
श्रुत्सेधलिङ्गं भ्रमयुं करोति ॥ ८ ॥

वाह्याः सिरा इत्यादिप्रसक्तियनम् । वाह्या इत्यगन्तीराः ।
सिराशब्देन श्रोतसां सामान्येन ग्रहणम् । वेदमार्ग इत्यादौ
मातृः । उत्सेधेनाव्यभिचारिणा लिङ्गवत् इत्युत्सेधलिङ्गः ॥ ८ ॥

उरःस्थितैरुर्ध्वमधस्तु वायोः
स्थानस्थितैर्मध्यगतैस्तु मध्ये ।
सर्वाङ्गः सर्वगतः कचित्स्यै-
दोषैः कचित् स्याच्छ्रयधुस्तदाह्यः ॥ ९ ॥

उरःस्थितैरुर्ध्वमधस्तु वायोः
ऊर्ध्वमित्युरःप्रत्युत्पन्नरीरे । अध इति पक्षाद्ययग्रहती । वायोः
स्थानं पक्षाद्ययः । मध्यगतैरित्युरःपक्षाद्ययमध्यगतैः । कचि-
दिति कच्छतान्नादिष्वेते । तदाह्य इति 'गन्धोप' इत्यादि-
शब्दाह्य इति; किंवा ऊर्ध्वशोषाद्यः शोष इत्यादिशब्दाह्य इति
सर्वत्र कोजनीयम् ॥ ९ ॥

ऊष्मा तथा स्याद्वधुः सिराणा-
मायाम इत्येव च पूर्वरूपम् ।

ऊष्मेत्यादिना पूर्वरूपमाह । द्रव्यरुपात्पञ्चद्वारादौ । सिरा-
णामायाम इति सिराप्रसरणम् ॥—

सर्वशोषोऽधिकदोषलिङ्ग-
स्तच्छब्दमभ्येति भिपग्नितं च ॥ १० ॥

सर्वशोषानां त्रिदोषजन्येऽपि वातजादिव्यपदेशो वातजादि-
विक्रिधा च यथा विधा भवति तदाह—सर्व इत्यादि ।
अधिकानि अधिकस्य वा दोषस्य लिङ्गानीत्यधिकदोषलिङ्गानि,
तेरधिकदोषलिङ्गैः । तच्छब्दमिति अधिकदोषैश्च वातनोऽन-
मिल्यादिकं प्राप्नोति; तथा भिपग्नितं चाधिकदोषलिङ्गैः प्राप्नोति,
अधिकदोषलिङ्गश्रयुजं चिकित्सितमेवं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १० ॥

सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं
सोत्सेधमुष्माऽथ सिरातनुत्वम् ।

सलोमहृषोऽङ्गविचणता च
सामान्यलिङ्गं भ्रमयोः प्रदिष्टम् ॥ ११ ॥

सगौरवमिवादिवा सामान्यलिङ्गं पठति ॥ ११ ॥

चलस्तनुत्वकपयदोऽङ्गोऽसितः
प्रसुप्तिहृषोर्तियुतोऽनिमित्ततः ।
प्रशाम्यति श्रोत्रमति प्रपीडितो
दिवावली च भ्रमयुः समीरणात् ॥ १२ ॥

नल इत्यादिना अतजशोथलिङ्गमाह । तनुत्वमित्यत्र हस्तत्वम् ।
असित इति कृष्णः । युतिः स्पर्शज्ञानं, हृषो लक्षणमिति कति क्त्वा
वेदना, किंवा रोमद्वयः । अनिमित्ततः प्रशाम्यतीति वायोऽथलयेन
कृष्टानिमित्तं विनाऽपि लीनो भवतीत्यर्थः । केचित् 'निमि-
त्त' इति पठन्ति, तेन 'क्षेदोष्णमर्दनाभ्यां च प्रणयेत् स च
वातिक' इति श्रुतं तदेवेदमुच्यते । श्रोत्रमतीति संपीडना-
नन्तरशोथमिति ॥ १२ ॥

मृदुः सगन्धोऽसितपीतरागपात्र
भ्रमज्वरसेदुत्पामदान्यतः ।

य उपपद्यते स्पर्शरुग्निशिरागच्छत्
स पित्तशोथो भृशवाहपाकवान् ॥ १३ ॥

शुद्धिलादिना पित्तशोथमाह । उपपद्यते इति द्रव्यते । स्पर्श-
रुग्निश्च स्पर्शनं न दहते ॥ १३ ॥

गुरुः स्थिरः पाण्डुरो रोचकान्वितः

प्रसेकनिद्रावमिचक्षिमान्यकृतः ।

स कृच्छ्रजन्मप्रशमो निपीडितो

न चोन्नमेद्रात्रिवली कफात्मकः ॥ १४ ॥

शुद्धिलादिना कफशोथमाह । अरोचकान्वित इति अरो-
चकस्यापि सद्विचारी । कृच्छ्रजन्मप्रशम इति चित्तोत्पत्तिवि-
नाशः । रात्रिवली कफात्मक इति रात्रौ श्रोत्रोरोधजेन वेदहे-
दनाचेद्रया च कफस्य दृढत्वात् तन्निमित्तशोथो बलवान् भवति,
दिवा तु स्फुटश्रोतसि शरीरे चेष्टाशुके न कफो बलीभवति
किन्तु वायुः । तेन वातशोथो दिवा बलीभवति, कफशोथस्तु
दीप्यते ॥ १४ ॥

कृशस्य रोगैरप्यलस्य यो भवे-

रुपद्रवैर्वा वमिपूर्वकैर्युतः ।

स इति मर्मासुगतोऽथ राजिमान्

परिचयेऽनियलस्य सर्वगः ॥ १५ ॥

संप्रसक्तपित्तमाह—कृशस्येत्यादि । वमिपूर्वकैरिति त्रिषो-
ढीये “उर्ध्वः श्रोत्रोऽवविस्तृष्णा ज्वरोऽतीवहार एव च । कुतिः
शोथैः स्रवैश्च शोथोऽयमवसंमदः” (घृ. अ. १८) इत्यने-
नोक्तः । मर्मासुगतो राजिमानिति च पृथक्लक्षणं, परिचयेदि-
त्यादि च पृथक् पृथक्साध्यलक्षणम् ॥ १५ ॥

अहीनमांसस्य य एकदोषजो

नयो बलस्यस्य सुखः स साधने ।

अहीनेत्यादिना शुद्धसाध्यलक्षणमुच्यते । कृच्छ्रसाध्यलक्षणं
च शुद्धसाध्यलक्षणार्थपूर्वात्पात्रं हेतुम् । श्वशोथ हेतुलक्षणानि
त्रिषोढीबोधान्यपि प्रकरणात् संक्षेपेणेदोषवन्त्ये ॥—

निदानदोषार्तुविपर्ययज्ञाने-

रुपाचरेत्तं यदोषकालमिदं ॥ १६ ॥

सामान्येन चिकित्सावृत्तमाह—निदानेत्यादि । निदानादि-
क्षिपरीतक्रमैः कद्रुनादिनिद्राचरेदित्यर्थः । यदोषकालमिति
क्षणेन निदानाद्येर्विपरीता क्रियोष्ण । कथं तथा दोषमात्रा-
दिनिर्दिष्टं तथा कालं च स्यादप्यवस्थासु चिकित्सा या युज्यते
या कर्तव्येति दर्शयति । निदानेत्यादौ दोषशब्देन मातादयो
गृह्यन्ते, ऋतुशब्देन च निरुग्णः कालः । तेनैव तद्विहित-
माचरतया यदोषकालमिति कथनं न पुनरुक्तम् । अन्ये तु
प्रथमेन दोषशब्देन कृष्णभातुमहर्षं, द्वितीयेन तु मातादिमहर्ष-
मिलातुः, प्रथमस्याध्याने तु दोषशब्देनैव कृष्णस्यापि दोषा-
पारस्य महर्षं हेतुम् ॥ १६ ॥

अयामजं लङ्घनपाचनक्रमै-
र्विशोधनैरुत्पन्नदोषमादितः ।

शिरोगतं शीघ्रविरचनैर्यो-

विरचनैरुर्ध्वहरेस्तथोर्ध्वजम् ॥ १७ ॥

उपाचरेत् कोहमयं विरुक्षणेः

प्रकल्पयेत् कोहविधिं च रुक्षजे ।

शिवद्विष्टेऽनिलजे निरुहणं

घृतं तु पित्तानिलजे सत्तिककम् ॥ १८ ॥

पयश्च मूर्च्छारतिदाहतापिते

विशोधनीये तु समूचमिष्यते ।

कफोत्थितं क्षारकद्रव्यसंयुतैः

समूचतकासघण्टुकिमिर्जयेत् ॥ १९ ॥

आमजमिति आमदोषजनितम्, अपकता च अयो दोषाणां
प्रथममुद्योभवति । फनैरित्युपक्रमैः । अप इति अपोभागं, विरे-
चनैरुपाचरेत् । ऊर्ध्वहरेरिति वमनैः, ऊर्ध्वनमित्यूर्ध्वभागम् ।
सत्तिकं घृतमिति तिष्ठन्व्यवधानितं घृतम् । पित्तानिलजे इति
वातपित्तजन्दे । मूर्च्छादय इह संज्ञाता यस्य तस्मिन् मूर्च्छा-
तिदाहतापिते । विशोधनीये इति मूर्च्छाशुके एव विशोधनीये ।
समूचेत्यादि मूत्रस्रवभागेस्त्रास्रवयोगैः ॥ १७-१९ ॥

प्राग्व्याजानूपं पिशितमयलं शुष्कशार्कं तवांसं
गोडं पिष्टान् वधि तिलकृतं पिञ्जलं मद्यमम्लम् ।
धाना वज्रं समशमनयो शूर्यसातन्वं विवाहि
स्वप्नं चारोत्रौ श्वयधुगद्वान्मज्जयेन्मीधुनं च ॥ २० ॥

वतेत्यादिना निदानत्वेनैव प्राप्तनिषेधानपि महात्सयावह-
त्वादत्यर्थनिषेधोपदर्शनायमाह । पीडमिति शुद्धिफारं, तस्य
विहारे अप । धाना अङ्कुरितभट्टयाः । वज्रं शुष्कनाभयम् ।
समश्चनं पश्यापम्यशोरेकप्रभोजनम् ॥ २० ॥

व्योषं विवृत्तिककरोद्दिणी च

सायोरोजस्का त्रिफलासेन ।

पीतं कफोत्थं शमयेत्तु शोकं

शब्देन मूत्रेण हरीतकी च ॥ २१ ॥

हरीतकीनागरदेवदाह

सुखाभ्युक्तं संपुननं च धा ।

सर्वं पिबेत्त्रिष्वपि मूत्रघुक्तं

क्षातकश्च जीर्णं पयसाऽन्नमद्यात् ॥ २२ ॥

अथ कफदोषलेख प्रथमं चिकित्सत्येन व्योषमिद्रादिना
कफशोषचिकित्सायाह । सायोरोजस्केति अनेन मारितवेषां
खयोरोज इच्छन्ति, रसायनेऽपि वृत्तायोरोज एव प्रयोगी-
येत्याह । अयोरोजो न सद्यः प्रत्यमात्रम्, अयो हि पुष्करिणम्,

१ गङ्गापरत्वा 'अयोरेदनेन ऊर्ध्वनमयशोभनम्' इति पठति,
'ऊर्ध्वं' शोषशोभितविरचनैरुपाचरेत्, तथाऽयःशोषमूर्च्छाविरचनै-
रुपाचरेत् इति च व्याख्यानमस्ति । २ 'समश्चनं' इति 'पठ्यते' इति
च पाठः ।

तेनायःप्रयोगेऽल्पमेव लोहं मानानुसारेण ज्ञेयम् । हरीतक्या-
पीनां कल्हः सुखांमुना पेयः । सपुनर्नर्न वा सर्वमिति हरीत-
क्यादि । त्रिष्वपि यावादिजेषु । स्नातयेत्यादिमिरन्त्ये वज्र-
त्वादुक्तसर्वप्रयोगेषु ज्ञेयः ॥ २१-२२ ॥

पुनर्नवानागरमुत्तकल्कान्
प्रस्थेन धीरः पयसाऽक्षमात्रान् ।
मयूरकं मागधिकां समूलां
सनागरां वा प्रपिबेत् सवाते ॥ २३ ॥

वन्तीत्रिवृड्यूपणचित्रकैर्वा
पयः शृतं दोषहरं पिबेन्ना ।
द्विप्रस्थमात्रं तु पलाधिकैस्तै-
रर्धायसिद्धं पयने सपिसे ॥ २४ ॥

सशुण्ठिपीतदुहसं प्रयोज्यं
श्यामोक्तवृक्षोपणसाधितं वा ।
त्वग्वाक्चपोभ्रुमद्ग्रीवधैर्वा
शुद्धचिकानागरदन्तिभिर्वा ॥ २५ ॥

सप्ताहमौष्टं त्वयवाऽपि मासं
पयः पिबेद्भोजनधारिवर्त्ता ।
गध्यं समूहं महिपीपयो वा
क्षीराशानां मूत्रमयो गवां वा ॥ २६ ॥

तर्कं पिबेद्वा गुरुभिन्नघर्वाः
सव्योपसौधर्वलमाक्षिकं च ।
शुद्धाभर्वा वा शुडनागरं वा
सवोपमिश्रामवियद्वयर्वाः ॥ २७ ॥

विज्ञातसक्ते पयसा रसैर्वा
प्राग्भक्तमघादुद्वृक्तकैलम् ।
स्त्रोतोविषम्येऽग्निरुचिप्रणाशे
मघान्परिष्टांश्च पिबेत् शुजाताम् ॥ २८ ॥

पुनर्नपेलादी प्रस्थमात्रं क्षीरमदिवृत्तात्तदधर्वावशिष्टं पक्त्वा
पेयम् । मयूरकमित्यादावपि पूर्वोक्तोक्तं क्षीरे इत्यमानं च
ज्ञेयम् । पलाधिकैरिति द्विकर्ममार्गः । अत्र च ज्ञेयजापेक्षया
क्षीरस्य बहुत्वात्, 'सोक्तक्षीरदानं केचिदिच्छन्ति साधनत्वेन
कर्तव्यमिति, 'यथा कुर्वन्ति स उपायः' (घ. ञ. १६) इति
वचनात् । पीतद्वर्तवदाहः । ऊर्ध्वं भरिचम् । भोजनधारिवर्जीति
भोजनं धारि च ह्यप्यमित्यर्थः । गव्यमित्यादावपि गवां मूत्रमि-
त्यान्तेन सप्ताहं मासं वेति तथा भोजनधारिवर्जीति चानुवर्त्यन्ति ।
समूहमित्यत्र मूत्रसमं क्षीराद्यनमिति स्वभ्यवे ॥ २१-२८ ॥

गण्डीरमह्लातकचित्रकांश्च
व्योपं विद्वङ्गं वृद्धतीक्ष्णं च ।
द्विप्रस्थिकं गोमयपायकेन
द्रोणे पचेत् कूर्चिकमस्तुनस्तु ॥ २९ ॥

त्रिभागशेषं च सुपुतशीतं
द्रोणेन तत् प्राकृतमस्तुना च ।
सितोपलायाश्च शतेन युक्तं
लिते घटे चित्रकपिप्पलीनाम् ॥ ३० ॥
वैद्यायसे स्थापितमादशाहत्
प्रयोजयस्तद्विनिहन्ति शोफान् ।
भगन्दरार्चाःत्रिमिकुष्ठमेढान्
वैवर्ण्यकादर्यामिलद्विकनं च ॥ ३१ ॥

इति गण्डीराधारिष्टः ।

कूर्चिकमस्तुन इत्यत्र दध्ना सह पयसि पक्वं यन्मस्तु तत्
कूर्चिकमस्तु, केवलस्य दध्ने यन्मस्तु तत् प्राकृतमस्तु ।
वैद्यायसे इत्यन्तरिक्षे ॥ २९-३१ ॥

काश्मर्यघात्रीमरिचाभयाक्ष-
द्राक्षाफलानां च सपिप्पलीनाम् ।
शतं शतं जीर्णशुद्धातुलां च
संक्षुप्य कुम्भे मथुना मलिते ॥ ३२ ॥

सप्ताहमुष्णे द्विगुणं तु शीते
स्थितं जलद्रोणयुतं पिबेन्ना ।
शोफान् वियन्थान् कफवातजांश्च
निहन्त्यरिष्टोऽष्टशतोऽग्निकृच ॥ ३३ ॥

इत्यष्टशतोऽरिष्टः ।

काश्मर्येत्यादी उष्णे इत्युष्णकाले । द्विगुणमिति द्विशतार्धं,
शीतकाले स्थान्यम् । अष्टशत इति सहा काश्मर्यादिषट्पतं
मिक्षित्वा कृतत्वाग्नेया ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

पुनर्नपे द्वे च यले सपाठे
वेन्तीं गूडचीमथ चित्रकं च ।
निदिग्धिकां च त्रिपलानि पक्त्वा
श्रोणापयोरे सलिले ततस्तम् ॥ ३४ ॥

पूत्या रसं द्वे च गुडात् पुराणा-
गुले मधुमत्स्ययुक्तं सुशीतम् ।
मासं निदध्याद्वृत्तभाजनस्थं
पठे ययानां परतस्तु मासात् ॥ ३५ ॥

चूर्णीकृतैरर्धपलांशिकैस्तं
पैत्रत्यमेलाभरिचाभ्युलोहेः ।
गन्धान्वितं क्षौद्रपुतप्रदिग्धे
जीर्णे पिबेत् व्याधिवर्द्धं समीक्ष्य ॥ ३६ ॥
हृत्पाण्डुरोगं भ्ययुं प्रवृद्धं
शीद्वज्रपादोचकमेदगुल्मान् ।

१ 'क्षुद्रकवाय' इति पा० । २ 'क्षुद्रगुग्गुल' उपायमयुक्तं तु'
इति पा० । ३ 'शत' इति पा० । ४ 'द्विप्रस्थिकमरिचाभ्यान्' इति
इति पा० ।

१ 'प्रागुक्तमार्ग' इति पा० । २ 'अत्रिकमस्तुनस्तु' इति पा० ।

भगन्दरं पद्मजठराणि कासं
भ्यासं ग्रहण्यामयकुष्ठकण्डूः ॥ ३७ ॥
शास्त्रानिलं वद्वपुःपतां च
हिक्कां किलासं च हठीमकं च ।
क्षिप्रं जयेद्वर्णयलायुरोज-
स्तेजोन्वितो मांसरसाश्रमोजी ॥ ३८ ॥

इति पुनर्नवाचरिष्टः ।

पुनर्नवे द्वे इत्यादौ प्रलेकं द्रव्याणां द्विपलिकत्वम् । शोण-
वशेषविधानाश्च ननुश्रेणं जलस्य हेतुम् । तथा सति चतुर्भागा-
वशेषेण शोणः क्रायो भवति । पले यन्नामिति यवराशी, क्षौद्र-
तत्रविषे कुम्भे कृत्वा नापं स्पन्दमिति हेतुः । किंवा क्षौद्रपुल-
प्रलिते सुगन्धे भावने कृत्वा पचेत् । पद्मजठराणीति भेषजा-
त्वाभ्यौ छिद्रोदकदरी वर्जयित्वा ॥ ३४-३८ ॥

फलत्रिकं दीप्यकचिप्रकौ च
सपिप्पलीलोदरजो विडङ्गम् ।
चूर्णीकृतं कौडयिकं द्विरंशं
क्षौद्रं पुराणस्य तुलां गुडस्य ॥ ३९ ॥
मासं निदध्यादृतभाजनस्थं
पथेषु तानेय निहन्ति रोगान् ।
ये चार्शसां पाण्डुविकारिणां च
मोक्षा हिताः शोफितु तेऽचरिष्टाः ॥ ४० ॥

इति त्रिकलाचरिष्टः ।

फलत्रिकमिष्टादौ द्विरंशे त्रिकलावीनां चतुर्गुणं जले रसा-
यादावशेषः कषाम् भासवान्तरे दृष्टवाग्नेयः । चूर्णीकृत-
मिति कषामार्थं जर्जरीकृतम् । अन्ये तु चूर्णे एव शोणार्थं परं
जले ददति ; किंवा पुडवमाकाशं चूर्णस्य हेतुः, तेन द्विरंशं
शोभमिति दिङ्मन्त्रमिति यावत् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

कृष्णा सपाठा गजपिप्पली च
निदिग्धिका चित्रकनागरे च ।
सपिप्पलीमूलरजस्यजाजी-
मुलं च चूर्णे सुपतोयपीतम् ॥ ४१ ॥
हन्यात्रिदोषं चिरजं च शोफं
फल्कश्च भूनिम्नमहोषधयः ।
जयोरजस्तूपणयावशूफ-
चूर्णं च पीतं त्रिकलारसेन ॥ ४२ ॥

सिपन्त्यापे चूर्णे त्रिदोषमिति प्रलेकं मितितैर्वा सतादिनि-
र्धनितमिति हेतुम् ; न पात्र त्रिदोषसाधनत्वं शुष्मम्
॥ ४१ ॥ ४२ ॥

शास्त्रार्थं स्यात्तपणानि चत्वा-
र्धयोरजो म्योपफलत्रिके च ।
सपिप्पलीमूलविडङ्गसारं
मुलाजमोदामरदारुसिन्धुम् ॥ ४३ ॥

फलद्विकाश्चित्रकमूलपाठे
यथाह्वयं सातिविपं पलांशम् ।
सहिद्विकर्षं त्वणुशुष्कचूर्णं
द्रोणं तथा मूलकशुण्डकानाम् ॥ ४४ ॥
स्यान्नसन्नस्तत् सलिलेन साध्य-
मालोढ्य थायदनमप्रदग्धम् ।
स्त्यानं ततः कोलसमां तु मात्रां
कृत्वा सुशुष्कां विधिनोपयुज्यात् ॥ ४५ ॥
ग्रीवोदरविष्वदलीमकार्शः-
पाण्डुमयारोचकशोषशोफान् ।
विसृज्यचिकित्सुमगराश्रमरीध-
सम्भासकासाः प्रशुदेत् सकृदा ॥ ४६ ॥

इति क्षारशुद्धिका ।

चत्वारि लवणानि समुदवर्षं शीर्षमेषितोक्तानि । अणु-
शुष्कचूर्णमिति सूक्ष्मचूर्णं माह्वम् । अत्र जलमात्रमपि पूर्णवद-
गुणं देवम् । स्त्यानमिति घनम् ॥ ४३-४६ ॥

प्रयोजयेदार्द्रकनागरं वा
तुल्यं गुडेनार्धपलाभिवृद्ध्या ।
मात्रा परं पञ्चपलानि मासं
जीर्णे पयो यूपरसाश्च भक्तम् ॥ ४७ ॥
गुल्मोदरार्शःश्वयधुप्रमेहाज्
भ्यासप्रतिश्यालसकाषिपाकान् ।
स कामलाशोषमनोपिकारान्
कासं कफं चैव जयेत् प्रयोगः ॥ ४८ ॥

आर्द्रकनागरमित्यनुक्तनागरम् । अर्धपलानिश्चिद्य इह गुड-
नागराभ्यां हेत्वा, अन्यथा केवलार्द्रकस्या पञ्चपलमाने गुडेन
समे वसपलतायां भूरिमात्रतयाऽभिवपारिदोषप्रकर्षं स्यात् ।
अर्धपलादारभ्य प्रक्षिदितमर्धपलकृत्वा दधमिर्दनेः पयसं
भवति ; तत्र तु पञ्चपलस्य यावन्मासमुपयोगः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

रसस्तथैयार्द्रकनागरस्य
पयोऽथ जीर्णे पयसाऽत्रमचात् ।
स्तवदमजे च त्रिकलारसेन
हन्यात्रिदोषं श्वयधुं प्रसद्य ॥ ४९ ॥

इति शिलाजतुप्रयोगः ।

रसस्त्रयेणैवादौ पूर्वयोगवदर्थनलमिष्टिः शुरुकुलं च-
त्वारि घर्षं तथेवेति पदेन द्रष्टव्ये ॥ ४९ ॥

द्विपञ्चमूलस्य पचेत् कषाये
कसेऽन्यानां च शतं गुडस्य ।
लेहे सुसिद्धेऽथ विनीय चूर्णं
प्योपं त्रिसौगन्धमुपासिते च ॥ ५० ॥

प्रस्थापमात्रं मधुनः सुशीते
किञ्चित् चूर्णादपि यावदुष्कात् ।
एकामयां प्रादय ततश्च लोहा-
च्युक्तिं निहन्ति श्वयथुं प्रवृद्धम् ॥ ५१ ॥
भ्यासस्वराजरोक्कमेहगुल्म-
ह्रीद्विदोयोदरपाण्डुरोगान् ।
काश्यामवातायसृगम्लपित्त-
सैवर्ण्यमूत्रानिलशुकदोषान् ॥ ५२ ॥

इति कंसहरीतकी ।

द्विपत्रमूलसेलादी निर्दिष्टत्वात् कंसः काशप्रवृत्तिः, तत्र-
न्मान दशमूलं चतुःपट्टिपत्तं प्राहम् । अन्ये ॥ 'द्विपत्रमूलस्य
तुलाकषाये कंशोऽभयानी च घृतं गुडस्य' इति पठन्ति ।
भ्योपनिर्वागन्धयोः शानादिर्विरेन अन्यत्र केहान्तरोक्क-
चूर्णमानाशुसारेण मानं हेमम् । अगस्त्यहरीतकी गुड-
लायां पिप्पलीचूर्णरत्नचतुष्टयसुक्ते, तथा श्वयवनप्राये मरुसाण्डि-
काश्चतुलायां पिप्पलीचूर्णपलद्वयमुक्ते, तद्विहापि गुडघृते
भ्योपस्य कडुद्वयस्य पलचतुष्टयं, तथा श्वयवने चातुर्जातकस्य
गन्धार्यस्य पलमुक्ते, तदनुसारेणैव द्विपत्तं त्रिसंगन्धयम् ।
किञ्चित्छब्दसाल्यवचनवाद्गोक्षनागरापिचूर्णोर्ध्वनानं याव-
दुष्कस्य हेयं, केचित्तु किञ्चित्छब्दं कर्षयमानं वदन्ति; तथा-
न्तरमलयाद् । अतुर्कणैवादात्तं विद्वोऽगमस्य प्रत्येकं कर्षया-
जत्वं, भ्युपययवशाराणां तु प्रत्येकं पलम् । यदुक्ते—“एक-
मूलकषामस्य कंशे पध्मासतं शुद्धम् । तुलां पचैततो दद्याद्
भ्योपक्षारचतुःपलम् । त्रिद्वगन्धस्य कर्षितं प्रसार्धं मधुनो
दिने” इत्यादि ॥ ५०-५२ ॥

पटोलमूलामरवाहन्ती-
त्रायन्तिपिप्पल्यभयाविशालाः ।
यष्ट्याह्वयं तित्ककरोहिणी च
सचन्दनं श्यामिचुलानि श्वर्षी ॥ ५३ ॥
कर्पोन्मिस्तैः कथितः कषायो
घृतेन पेयः कुलयेन युक्तः ॥ ५४ ॥
पीसर्पदाहज्वरसन्निपात-
सृज्णाविषाणि श्वयथुं च हन्ति ॥ ५५ ॥

पटोलमूलसेलादी । काम्पदम्बप्रसन्नयमष्टगुणजलपरिमाणया
कषयीर्यः । ततश्चतुर्भागावशेषेण-मरुदफलमात्रः कषायो भवति ।
उक्ते हि,—“कर्षादी तु पलं यावद् दद्यात्पलकशकं कलम् । ततश्च
कुडवं दानतोयमष्टगुणं भवेत्” —इति ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

संचिकं धान्ययवाम्यजाजी-
सौवर्चलं ज्यूपणवेतसान्मलम् ।

वित्वात् कलं दाहिमयावदुष्कां
सपिण्णलीमूलमथापि चयम् ॥ ५५ ॥
पिष्टाऽक्षमात्राणि जलादकेन
पक्त्वा घृतप्रशमय प्रयुज्यात् ।
अशोसि गुल्मं श्वयथुं च कृच्छ्रे
निहन्ति वर्णि च करोति दीप्तिम् ॥ ५६ ॥
पिबेद्धं वाऽष्टगुणान्मुसिद्धं
सचित्रकक्षारमुदात्वीर्यम् ।
कल्याणकं वाऽपि सपञ्चगव्यं
तिक्तं महद्वाऽप्यथ तित्ककं वा ॥ ५७ ॥

सचित्रकसेलादी केचित् ‘वित्वात् पलं’ इति पठन्ति; तन्म-
वे वित्त्वं पलमानं, वेपं तु कर्षयिष्म ॥ ५५-५७ ॥

शीरं घटे चित्रककदकलिसे
दध्यागतं साधु विमध्य तेन ।
तज्जं घृतं चित्रकमूलगर्भं
तत्केण सिद्धं श्वयथुप्रमथ्यम् ॥ ५८ ॥
अशोऽस्ति सारानिलगुदममेहां-
क्षैतच्चिह्नस्य त्रिवलप्रदं च ।
तत्केण चापात् सघृतेन तेन
भोग्यानि सिद्धामथवा पषागम् ॥ ५९ ॥
इति चित्रकघृतम् ।

दध्यागतमिति दधिभावेन परिणतम् । तत्केनेति यथोक्त-
धिमयनभावेन तत्केण ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

जीवन्त्यजाजीरादिपुष्कराक्षैः
सकारवीचित्रकविल्वमध्वैः ।
सवायशुकैर्यदरप्रमाणै-
र्दृक्षाम्लयुक्ता घृततैलधृता ॥ ६० ॥
अशोऽस्ति सारानिलगुदमशोक-
हृद्रोगमन्दाग्निहिता यषागम् ।
या पेक्षकोर्देर्विधिर्नैव तेन
सिद्धा भवेत् सा च समा तयैव ॥ ६१ ॥
कुलत्थयूपश्च सपिप्पलीको
मोक्षश्च सज्यूपणयावदुष्काः ।
रसस्तथा शिफिकरजाह्वलानां
सकूर्मयोगाशिलिखिलकानाम् ॥ ६२ ॥
सुवर्चला शृङ्गनकं पटोलं
सवायसीमूलकचेरनिम्यम् ।
शाकाधिनां शाकमिति प्रशस्तं
भोज्ये पुराणस्य यवः सशालिः ॥ ६३ ॥

१ ‘अशोसि’ आगानिगुल्ममेहसद्वन्ति दीप्तं च करोति नहिम्’
इति पा० । २ ‘पञ्चमूलैः’ इति पा० ।

१ ‘यवानिकान्निवकषायप्रकाशः सदीप्यक’भूषणैतसान्मलम्’ इति
पा० ।

जीवन्तीलादी वदरप्रमाणैरिति द्विसाधिकः । विधिनेन वेने-
सन वदरमानत्वं द्रव्याणां ज्ञेयम् । सकूर्मेलादी कूर्मविधानं
मत्स्यमांसनिषेधेऽप्यवधारणं ज्ञेयम् । ब्रह्मकः ब्रह्मलीचञ्चुः ।
सुवर्चिन्ना सूर्यावर्तः । गृध्रकं रसोनकसदृशः किंवा गृध्रनकं
शोभाजनम् । बावरी काकमाची ॥ ६०-६३ ॥

आभ्यन्तरं मेपजमुकमेत-
द्वर्हिर्दितं यच्छृणु तद्यथायत् ।
कैहान् प्रवेहान् परियेचनानि
स्वेदांश्च दातप्रयत्नस्य कुर्यात् ॥ ६४ ॥

शैलेयकुप्रागुदयकौन्ती-
स्वर्णयकैलाम्बुपलाशमुस्तैः ।
प्रियङ्गुयोणेयकहयमांसी-
तालीसपत्रप्रवपत्रधान्यैः ॥ ६५ ॥

थीवेष्टकभ्यामकपिप्पलीभिः
स्फृक्कान्तैश्चैव यथोपलाभम् ।
यातान्धितेऽभ्यङ्गमुशन्ति तैलं
सिद्धं सुपिष्टैरपि च प्रवेह्यम् ॥ ६६ ॥

जलैश्च घासार्फकरञ्जशिंशु-
काश्मर्यपत्रार्जकजैश्च सिद्धैः ।
स्त्रिभो मुंदूणै रयितततोयैः
जातश्च गन्धैरुलेपनीयः ॥ ६७ ॥

तेज्येलादी तैलं सिद्धं सुपिष्टैरिति शैलेयादिभिः सुपिष्टैस्तैलं
विदमिति वदन्ति, तथा तैरेव सुपिष्टैः प्रवेहं कथयन्ति । रविणा
सूर्येण तततोयैः स्त्रातो गन्धैरुल्लेखितैरुलेपनीयः ॥ ६४-६७ ॥

सयेतसाः क्षीरवतां द्रुमाणां
स्यचः समञ्जिष्ठलतामृणांलाः ।
सचन्दनाः पद्मकपालकौ च
पैत्रे प्रवेहन्तु सतैलपाकः ॥ ६८ ॥

आकस्य तेनाम्बु रयिप्रतप्तं
सचन्दनं सामयपत्रकं च ।
कान्ते दितं क्षीरवतां कपायः
क्षीरोदकं चन्दनलेपनं च ॥ ६९ ॥

यनेतसा इत्यादिना पैत्रे प्रवेहमाह । क्षीमिद्रुमा अश्वत्थादयः ।
पटेलपाक इति मथिष्ठारिभिरेव कपायज्जलेन वेहः पक्वः ।
सचन्दनमिलादी अभयमुज्जीर्यम् ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

कफे तु रुष्णासिकतापुराण-
पिण्याकशिमुत्थगुमाप्रलेपः ।
उल्लयशुष्कीजलमूत्रसेक-
अप्यगुदभ्यामनुलेपनं च ॥ ७० ॥

विभीतकानां कलमध्यलेपः
सर्वेषु दाहार्तिहरः प्रदिष्टः ।
यष्टाहमुस्तैः सकपित्थपत्रैः
सचन्दनैस्तत्पिडकासु लेपः ॥ ७१ ॥

राक्षावृषार्कत्रिफलाविडङ्गं
शिथुत्यचो मृपिकपर्णिका च ।
निम्बार्जकौ व्याघ्रनखः सद्रुवां
सुयर्चला तिककरोहिणी च ॥ ७२ ॥

सकाकमाची गृहती सकुप्रा
पुनर्नवा चित्रकनागरे च ।
उन्मर्दनं शोफिषु मूत्रपिष्टं
शस्तस्तथा मूलकतोयसेकः ॥ ७३ ॥

शिकता वातघ्न । निमोत्पन्न । अगुलेपनं कानानन्तरमगु-
लेपम् । तत्पिडकासिद्धि दाहार्तिपुष्पत्रिफलाश्च । रात्रेला-
दिना सर्वतोयेपूनमर्दनसेकौ द्रव्ये । व्याघ्रनखं नखी । मृपि-
कपर्णी पुत्रप्रेणीति स्मृता ॥ ७०-७३ ॥

शोफास्तु गाथावययाधिता ये
ते स्यान्मृद्व्याकृतिनाममेवात् ।
अनेकसंख्याः कतिचिच्च तेषां
निदर्शनायै गंदतो नियोद्य ॥ ७४ ॥

शोफास्त्रिधादि । स्यान् गन्धवि, कृपा रक्षादयः, भाऊ-
विराहयो रीर्यतादिः, नामनेदस्तु शब्दादिषु विद्वरेणो-
चोऽपि 'कण्ठशाक' इत्यादिना तैरेनामिदितः । एवं स्थाना-
दिभेदकृतादतिबहुस्वाद्भुसंख्या प्रेया इति योज्यम् ॥ ७४ ॥

दोषाश्रयः स्वेः कृपिता निदातैः
कुर्वन्ति शोफं शिरसः सुषोरम् ।

शिरसः सुषोरमिखन लक्षणं त्रिशोक्कृतं, नाम य 'शिरः-
शोफ' इति विशेषं, वृत्तान्तरेऽयमुपधीर्घ इत्युक्तः ॥—

अन्तर्गले पुष्पूरिकाग्नितं च
शालूकमुच्छ्रासनिरोधकादि ॥ ७५ ॥

पुष्पूरिकाग्नितमिति पुष्पूरकाश्रयत्वेन वेदनया ॥
उक्तम् ॥ ७५ ॥

गलस्य सन्धी चित्तुके गले च
सदाहरासः श्वसनासु चोपमः ।
शोफो मृशावर्त्तसु पिडालिफो स्या-
न्न्याम्रलं चेन्नललीठता सा ॥ ७६ ॥

यत्तस्य संघातिभि गलवदनघ्नो । श्वसनासिद्धि दाहार्ति-
करीषु । पिडालिफायां त्रिशोपाधयः कारपत्तनामुत्तरे ।

बलयीकृता सेति कृत्स्नगलवेष्टकत्वेन बलयाकारः स्यात् । सुश्रु-
तेऽप्युक्तम्—“तं सर्वथेनाप्रतिवर्तनीयं विवर्जनीयं नल्यं
वदन्ति” (सु. नि. अ. १६) इति । इयं च त्रिविधोपज्ञाऽपि
रकपित्ताधिक्या हेत्वा ॥ ७५ ॥

स्यात्तालुविद्रव्यपि वाहराग-
पाकान्वितस्तालुनि सा त्रिविधोपात् ।
जिह्वोपरिष्ठादुपजिह्विका स्यात्
कफादधस्तादधिजिह्विका च ॥ ७७ ॥
यो दन्तमांसेषु रक्तमिच्छात्
पाको भवेत् सोपकुशः प्रदिष्टः ।
स्यादन्तविद्रव्यपि दन्तमांसे
ग्रोफः कफाच्छोणितसंचयोत्थः ॥ ७८ ॥

उपजिह्विकेह निशोदीयोकाऽपि तत्रात्राप्यधिजिह्विकाप्रसं-
गेनोक्ता ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

गलस्य पार्श्वं गलगण्ड एकः
स्याद्गण्डमाळा धनुमिस्तु गण्डैः ।
साध्याः स्मृताः पीनसपाश्वेशूल-
कासज्वरच्छर्दिद्युतास्रसाम्याः ॥ ७९ ॥
तेषां सिराकायशिरोविरेका
धूमः पुराणस्य घृतस्य पानम् ।
स्याल्लवणं पक्वमेषु चापि
प्रचर्पणं स्यात् कपलप्रहृद्य ॥ ८० ॥

साध्याः स्मृता इत्यादि । पीनवादिरेहिताः साध्याः । साध्या-
साध्याविभागादिभेदाः सिरा, सोपादिषु सर्वेष्वेव हेत्वाः । सिरा
इति सिराम्यधः । विशेषचिकित्सा तु सुश्रुते प्रतिपत्तव्या
॥ ७९ ॥ ८० ॥

अङ्गैकदेशेभ्यनिलादिभिः स्यात्
स्वरूपधारी स्फुरणः सिरासिः ।
प्रन्थिमं दान्तामांसमवस्त्यनर्ति-
मंदोभवः क्षिण्यतमश्चलश्च ॥ ८१ ॥
संशोधिते स्थेदितममकाष्ठैः
साङ्गुष्ठदण्डैर्विलयेदपक्वम् ।
विपाच्य चोद्धृत्य निपकु सकोशं
शलेण दग्ध्वा यणवचिकित्सेत् ॥ ८२ ॥
अदग्ध ईषत् परिशेषितश्च
प्रयाति मूयोऽपि सन्नैर्विबुद्धिम् ।
तस्मादशेषः कुशलैः समन्ता-
च्छेद्यो भवेद्वीक्ष्य शरीरदेशान् ॥ ८३ ॥
शेषे कृते पाकवशेन शीर्षा-
सतः क्षतोत्थः प्रसरेद्विषयः ।
च. सं. ६३

उपद्रवं तं प्रविचार्य तज्ज-
स्तैर्मणैः पूरितैर्यथोक्तैः ॥ ८४ ॥
नियारयेदादित एव यत्रा-
द्विधानवित् स्रस्रविधिं विधाय ।
ततः क्रमेणास्य यथाविधानं
व्रणं व्रणवृत्त्यरया चिकित्सेत् ॥ ८५ ॥
विवर्जयेत् कुक्ष्युदराधितं च
तथा गले मर्मणि संधितं च ।
स्थूलः खरश्चापि भवेद्विवर्ज्यो
यथापि चालस्यविराबलानाम् ॥ ८६ ॥

अङ्गैकदेशेलादिना ग्रन्थीनाह । स्वरूपधारीति वातेन वात-
कक्षणधारी, पित्तेन पित्तकक्षणधारी, कफेन कफकक्षणधारी
च । प्रन्थिसंज्ञा ग्रन्थ्याकारत्वं दर्शयति । स्फुरणो येषमान
ह्रस्वः । मेक्षोभयोऽनर्तिर्भवति । महान् प्रन्थिमांसमनो भवति ।
सधोषिते इति कृतशोधने पुरणे । विलयेदिति विच्छेदयेत् ।
सकोशमिति कोशवहितमुद्धृत्य ततो दग्ध्वा यणवचिकि-
त्सेत् । अदग्धमदग्धे परितोषिते च ग्रन्थी दोषमाह—अदग्ध
इत्यादि । सौमंणैरेति विवरणंभेदेः । विवर्जयेद्विलादिनाऽसा-
व्यप्रन्थिभेदानाह ॥ ८१—८६ ॥

ग्रन्थ्यर्बुदानां च यतोऽविशेषः
प्रदेशहेत्वाकृतिदोषद्वयैः ।
ततश्चिकित्सेद्विपगवुदानि
विधानविहग्विचिकित्सितेन ॥ ८७ ॥

अर्बुदविकित्वादिदोषार्थमाह—ग्रन्थ्यर्बुदानामित्यादि । अवि-
शेष इव अविशेष इह हेतुः । सुश्रुतेऽप्यर्बुदलक्षणमुक्तं—
“गात्रप्रदेशे कविदेव दोषाः संसृष्टता मांसमग्निप्रक्षयः ।
तत् स्थिरं मन्दकम् सदान्दमनल्पमृत्वं विरहमपाकम् ॥
कुर्वन्ति मांसोष्णमभ्यगार्धं तदुर्बुदं क्षालयितुं न शक्नुवन्ति” (सु.
नि. अ. ११)—इति । तस्माद् शोकाविशेषे चतसि क्षाला-
पविशेषाग्रन्थिभेदोपचिकित्सेवादिदिश्यतेऽर्बुदे ॥ ८७ ॥

ताम्रा सशूला पिडका भवेद्या
सा चालजी नाम परिशुतामा ।
शोफोऽर्शतश्चर्मनपान्तरे स्या-
न्मांसाश्चदूरी भृशशीघ्रपाकः ॥ ८८ ॥
ज्वरान्विता बहुणकसजा या
यतिर्निरर्तिः कठिनायता च ।
विदारिका सा कफमासताभ्यां
तेषां यथादोषमुपक्रमः स्यात् ॥ ८९ ॥

१ ‘लेभेभे’ इति पा० । २ अदग्धमर्बुदो नैव चिरं पुंस-
केन पठ्यते । ३ ‘अपरिशोधिते’ इति पा० । ४ ‘पीनः श्वेतः’
इति पा० ।

विज्ञाचणं पिण्डकयोपनाहः
पकेषु चैव प्रणवचिकित्सा ।

पर्यन्तवान्तर इति त्रयं नखसंपो । विदारिकेह कफवाता-
भ्यामुच्यते, सुधुते विदारिका "सर्वजां सर्ववृक्षणाम्" (सु. नि.
ख. १३) इति पठिता, तेनेदमपि कफवाताभिश्च हीनपित्तं च
विहेया । तेषामित्यनेन धलत्रयसप्तविदारिकारोगाणाम् ग्रस्यन्मृ-
शति । विज्ञाचणमिति रक्तविज्ञानम् । पिण्डिकयेति पिण्डि-
काखेदेन ॥ ८७ ॥ ८९ ॥—

विस्फोटकाः सर्वशरीरगास्तु
स्फोटकाः सप्तमन्वरतपंयुक्ताः ॥ ९० ॥

यज्ञोपवीतप्रतिमाः प्रभूताः
पित्तानिलाभ्यां जनितास्तु कक्षाः ।
पाश्चात्पटाः स्युः पिडकाः शफीर्णाः
स्थूलाणुमध्या अपि पित्तजास्ताः ॥ ९१ ॥
क्षुद्रप्रभाणाः पिडकाः शरीरे
सर्वाङ्गगाः सज्वरदाहवृष्णाः ।
कण्डूयुताः सारचिसप्रसेका
रोमान्तिकाः पित्तकफात् प्रदिष्टाः ॥ ९२ ॥
याः सर्वगात्रेषु मसूरमात्रा
मसूरिकाः पित्तकफात् प्रदिष्टाः ।
धीसर्पशान्त्यै विहिता क्रिया या
तां तेषु कुष्ठे च हितां विदध्यात् ॥ ९३ ॥

स्फोटा इह कक्षोक्तस्फोटाधिरुपायिनः (?) । यज्ञोपवीत-
प्रतिमा इति यज्ञोपवीतव्याप्यस्थानमात्रव्यापकाः स्फोटा एव ।
कक्षा इति कक्षाशब्दाख्याः । प्रशीर्णा इति बहुविधजातिकाः ।
विस्फोटकादौ तेष्विति विस्फोटकक्षामसूरिकाद्वयेषु विदारिकान-
वतरोक्तैरित्यर्थः ॥ ९०—९३ ॥

प्रभोऽनिलाद्यैर्वृषणे स्वलिङ्गे-
रन्त्रं निरेति प्रविशेन्मुधुश्च ।
मूत्रेण पूर्णं स्रुद् मेदसा चेत्
स्निग्धं च विद्यात् फटिनं च शोथम् ॥ ९४ ॥
विरचनान्म्यङ्गनिरुहलेपाः
पकेषु चैव प्रणवचिकित्सा ।
स्योन्मृशसेकः कफजं विपाठ्य
विशोध्य सीव्येद्वणवच्च पक्वम् ॥ ९५ ॥

प्रभ इत्यादौ वृषणे इति ज्ञातानेकवचनं, तेन वृषणयोरपि ग्रह-
णम् । स्वलिङ्गेरिति बातादिलिङ्गेः । नातलिङ्गेन वातिकः, पित्त-
लिङ्गेन पित्तकः, कफलिङ्गेन कफजो प्रभो ज्ञेय इत्यर्थः । अन्त्रं

स्रुद् निरेति खस्यानाद् वृषणं प्रविशेच्चैति अत्रशुद्धिलक्षणम् ।
मूत्रेण तु यज्ञं तत् पूर्णं स्रुद् च भवति । मेदसा तु कृतं स्निग्धं
फटिनं च । एवं यद्विधो यज्ञ उक्तः । सुधुते तु रण्डोऽपि
यज्ञ उक्तः, स इह पित्तजे श्वान्तर्भावनीयः । विरेचनेत्यादिना
सामान्यचिकित्सासूत्रमाह । कफजानां वैशेषिकी चिकित्सा-
च्यते—विपाठ्य विशोध्य च सीव्येद् विपक्वं यज्ञं, प्रणवचोप-
चरेवेति भावः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

किंम्यस्थिसूक्ष्मक्षणनव्यवाय-
प्रवाहणान्युत्कटकाश्चपृष्ठैः ।
शुदस्य पार्श्वे पिडका भृशार्तिः
पक्वप्रभितास्तु भगन्मरः स्यात् ॥ ९६ ॥
विरचनं चैषणपाटनं च
विशुद्धमार्गस्य च तैलदाहः ।
स्यात् क्षारस्त्रेण सुपाचितेन
छिन्नस्य चास्य प्रणवचिकित्सा ॥ ९७ ॥

किंम्यस्थिसूक्ष्मक्षणनव्यवाय-
न्येनह । एषणं बलाकया यत्प्रवेक्षणम् । क्षारस्त्रेण सुपाचि-
तेन छिन्नस्थेनानेन श्वन्तर्भावोक्तं क्षारस्त्रविधानं दर्शयति; प्र-
यस्तिह पराधिकारत्वेन न कृतः; सुपाचितेनेति सन्मविप-
चितक्षारेण ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

जङ्घासु पिण्डीप्रपदोपरिष्ठात्
स्याच्छीपदं मांसकफाक्षदीपात् ।
तिराकफप्रभं विधिः समग्र-
स्त्रेण्यते सर्पपलेन च ॥ ९८ ॥

जङ्घासु इति बहुवचनं स्यत्यपेक्षया; किंवा बहुवचनेन जङ्घा-
दिपिच्छादिपदलोपो ज्ञेयः । उक्तं हि—“शिराक्ष्णालासि
केपिदाहुः” इत्यादि । तथाहि पुष्कलापतः—“मीनार्बक्षज-
क्षीष्ठभारकणकपथम् । श्वीपदं मांसमेदोभ्यां विपाद” इति ।
पिण्डीति मांसपिण्डी । प्रपदं पादाग्रम् ॥ ९८ ॥

मन्दास्तु पित्तप्रवलाः प्रदुष्टा
दोषाः सुतीव्रं तनुत्कटपाकम् ।
कुर्वन्ति शोथं ज्वरतपंयुक्तं
विसर्पणं जालकगर्दभाभ्यम् ॥ ९९ ॥
विलङ्घनं रक्तविमोक्षणं च
विरूक्षणं कायविशोधनं च ।
धात्रीप्रयोगाच्च शिशिरान् प्रदेहान्
कुर्व्यात् सदा जालकगर्दभस्य ॥ १०० ॥

१ 'स्फोटकाः सदाहा ज्वरतपंयुक्ताः' इति पा० । २ 'कक्षा' इति
पा० । ३ 'ताट' इति पा० । ४ 'हृत्ते' इति पा० । ५ 'स्योन्मृश-
सेककफजं' इति पा० ।

१ 'युत्रवेदकफजानां' इति पा० । २ 'हनेरुपादिक्षणनव्यवाय'
इति पा० । ३ 'सुपाचितस्य भिन्नस्य' इति पा० । ४ 'जङ्घा'
पिण्डीपु पदोपरिष्ठात्' इति पा० ।

मन्दा इत्यादौ मन्दा इत्यल्पाऽद्याः, मन्दा इति बहुवचनं व्यक्त्यपेक्षया । पित्तं प्रयत्नं येषां ते पित्तप्रवलाः । ततः रक्तपाको यस्मिन् तत् तनुरक्तपाकः सुश्रुते हि अपाकशब्देन रूपत्पाक उक्तः "अपाकः श्वयथुः पित्तात् त्रयो जात-गर्भसः" (सू. नि. अ. १३) इति । रक्तस्य पाकेन शुक्लं रक्तपाकं, ननु रक्तवर्णमात्रम् ॥ १९ ॥ १०० ॥

एवंविधांश्चाप्यपरान् परीक्ष्य शोथप्रकाराननिलादिलिङ्गैः । शान्तिं नयेद्दोषहरैर्यथास्व-मालेपनच्छेदनमेददहिः ॥ १०१ ॥

अत्राहुः शोथप्रकारसंग्रहार्थमाह—एवंविधानिलादि १०१

प्रायोऽभिप्रातादनिलः सरकः शोथं सरागं प्रकरोति तथ । धीसर्पनुन्मासुतरक्तनुद्य कार्यं विपन्नं विपजे च कर्म ॥ १०२ ॥

आगन्तुशोथचिकित्सायाह—प्राय इत्यादि । विपजे शोथे इति संबन्धः ॥ १०२ ॥

तत्र श्लोकः ।

त्रिविधस्य दोषमेवात् सर्वाधोव्ययधनाश्रमेदाथ । श्वयथोर्द्विविधस्य तथा लिङ्गानि चिकित्सितं चोक्तम् ।

इत्यग्निवेशश्रुते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्वयथु-चिकित्सितं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

संग्रहे सर्वार्थमाश्रयवमेवाह त्रिविधस्येति संबन्धः । द्विविधस्येति निजगन्तुमेवेन ॥ १०३ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितार्था चरकतात्पर्यटीकाया-मायुर्वेदटीपिकायां शोथचिकित्सितं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथात उदरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ॥ स्नाह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

शोथमेवात्तादुदरस्य शोथचिकित्सानन्तरमुदरचिकित्सितवृ-त्त्यते ॥ १ ॥ २ ॥

सिद्धविद्याधराकीर्णं कैलासे नन्दभोषणे । तथ्यमानं तपस्तीर्थं साक्षाद्वर्ममिव स्थितम् ॥ ३ ॥

आयुर्वेदविदां श्रेष्ठं निपग्विद्याप्रवर्तकम् । पुनर्युक्तं जितात्मानमग्निवेशोऽस्मवीव्रजः ॥ ४ ॥

१ 'विपिल' इति पाठः ।

भगवन्पुनरेवैर्दुःखैरुदयन्ते ह्यर्दिता नराः । शुष्कपक्काः रुक्षीर्मात्रैराभ्यातोदरकुक्षयः ॥ ५ ॥
प्रतप्राग्निबलाहाराः सर्वचेष्टासनीश्वराः । दीनाः प्रतिक्रियाभावाज्जहतोऽसुनाथवत् ॥ ६ ॥
तेषामायतनं संख्यां प्राप्नुयादुतिमेवजम् । यथावच्छेदोतुमिच्छामि गुरुणा सम्यगीरितम् ॥ ७ ॥
सर्वभूतहितव्याप्यः शिष्येणैवं प्रबोदितः । सर्वभूतहितं चाप्यं व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ ८ ॥

आयुर्वेदविदामिति निपग्वेदविदाम् । दुःखैरिति दुःखका-रणैः । तेषामिति उदरानाम् । आयतनमिति कारणम् । संख्या च ययपि रोगाधिकारे 'अथाहुदराणि' (सू. अ. १९) इत्यनेनोक्ता, तथाऽपि गुरुमक्रयः संख्यातिक्रमद्वेष्टनात् पुनरत्र संख्याप्रश्नः, किंवा प्रकरणागतत्वात् संख्योक्ताऽपि पुनरुच्यते ॥ ३-८ ॥

अग्निदोषान्मनुष्याणां रोगसङ्गाः पृथग्विधाः । मलवृक्ष्या प्रवर्तन्ते विशोषेणोदराणि तु ॥ ९ ॥
मन्वेऽग्नौ मलिनैर्भुङ्क्तेरपाकादोपसंक्षयः । प्राणान्म्यपानान् संक्षुब्धं मार्गान्मुक्त्वाऽधरोत्तरान् १०
त्यङ्मासान्तरमागम्य कुक्षिमाभ्यापयन् भृशम् । जनयत्युदरं तस्य हेतुं शृणु सलक्षणम् ॥ ११ ॥

अग्निदोषोऽग्निमन्मन्त्रमेव विवक्षितः, तस्यैवोदरकारणदोष-प्रवर्तकत्वमुक्तम्—'वर्षालिपिके क्षीणे कुम्भन्ति पवनादयः' (सू. अ. ९) इति । मला जातादयः पुरीषादयः । मलिनैरिति दोषकारकैर्विद्वद्वाहारमिति । ययपि मन्त्राग्निमलिनान्नयोः, प्रत्येकमपि दोषप्रवर्तकत्वमुक्तं, तथाऽपीदोषमजनकत्वेन प्रकर्षो द्रव्यते, अत एव च प्रकर्षार्थं 'संक्षय' इति सपूर्वं कृत-वान् । प्राणेत्यादौ पुनरभिदृष्ट्यामिथानेन मन्दस्य बहोः पुन-दोषकृतं नितरां मान्यं दर्शयति । दोषसचयहत्वेन वायुना प्राणायानयोर्वैक्षण्यमविरुद्धमेव, यतो वायुनाऽपि वायुदुष्टिमे-कमेव । त्वङ्मासान्तरमिति त्वङ्मासमध्यम् ॥ ९-११ ॥

अस्युष्णलवणक्षारविदाह्यम्लगराशानात् । मिथ्यासंसर्जनादूक्षविच्छाशुविभोजनात् ॥ १२ ॥
शीताशोप्रहणीदोषकर्शनात् कर्मविभ्रमात् । क्षिणानामप्रतीकाराद्गोक्ष्याद्वेगविधारणात् ॥ १३ ॥
श्रोतसां दूषणादामात् संशोभादतिपूरणात् । अशोवालशङ्कद्रोघादन्त्रस्फुटनमेदनात् ॥ १४ ॥
अतिसंस्रितदोषाणां पापं कर्म च कुर्याताम् । उदराण्युपजायन्ते मन्दाग्नीनां विशेषतः ॥ १५ ॥

अस्युष्णेत्यादिना हेतुमाह । कर्मविभ्रमादिति भगवानीनाम-सम्प्रसारणात् । क्षिणानामप्रतीकारमिति शीतादिरोगैः क्षिणानाम-प्रतिक्रियेत्यर्थः । शोषशुल्लसिः शोषस्य प्रतिक्रियाभावेना-

मुवर्तनात् । आमादिति आमाहृन्मन्धात् । पापं कर्म च कुर्वता-
मिहनेनास्य महादुःखरूपस्य प्रसन्नयस्यैज्यतामाह । मन्दा-
नीनां विशेषत इति अत्यन्तोपहृतामीनाम् ॥ १२-१५ ॥

क्षुधाशः स्वाद्वतिस्निग्धमुधैर्न पच्यते चिरात् ।
भुक्तं विद्वह्यते सर्वं जीर्णाजीर्णं न वेत्ति च ॥ १६ ॥
सहते नातिसौहृदयमीपच्छोफश्च पादयोः ।
नश्चद्रलक्षयोऽल्पेऽपि व्यायामे श्वाससृच्छति १७
बुद्धिः पुटीयेनिचयो रुद्धोदायवहेतुका ।
वस्त्रिसन्धौ रुग्णभ्रानं वर्धते पात्यतेऽपि च ॥ १८ ॥
आतन्यते च जठरमपि लघ्वल्पभोजनात् ।
राजीजन्म घटीनाश इति लिङ्गं भविष्यताम् ॥ १९ ॥

क्षुधाश इत्यादिना पूर्वरूपाभिधानम् । स्वाद्वतीनां यद्यपि
कटुकाशपेक्षया त्रिरेणैव पाको भवति, तथाऽपीह चिरादिति
पदेनाह्वयं चिरादित्यभिधीयते । जीर्णाजीर्णं न वेत्ति चेति
मातृजन्मत्वाज्ज्ञेयम् । 'रुद्धोदायवहेतुका' इत्यत्र 'रुद्धोदायव-
हेतुका' इति वा पाठः । वस्त्रिसन्धाविति वस्त्रिना सन् यत्र
मरीरितरवशात्सम्बन्धन । आतन्यते इति विलीयते । राजी
व्यक्तं चिरात् ॥ १६-१९ ॥

यद्वा खेदान्मुद्यादीनि दोषाः स्रोतांसि संक्षिताः ।
प्राणाश्वयपानान् संदूष्य जनयन्त्युदरं गुणाम् ॥ २० ॥
कुक्षेराभ्रानमाटोपः शोफः पादकरश्च च ।
मन्दोऽग्निः श्लेष्मणगण्डत्वं काश्यं चोदरलक्षणम् २१
पृथादोषैः समस्तैश्च ग्रीहवदक्षतोदकैः ।
संभवन्त्युदराण्यद्यै तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु ॥ २२ ॥

रुद्धेत्यादिना चतुर्णां दोषजन्यानामुदराणां सामान्याद् संप्र-
तिभाहः । 'पूर्वं वा चम्रातिरुक्ता सा सर्वोदराणाम्' इत्येकं वदन्ति;
रुद्धेत्यादिना पूर्वं संप्राप्त्यनुपपन्नं खेदान्मुद्याहिस्रोतोलुपिषस्या-
भिधानाद्वीनदक्षयमित्यन्ये । 'सिद्ध्यद्द्योतसा नेदोमूलं रोम-
कृपाय, चदकहस्रोतसां तालमूलं श्लेष्म च' (वि. अ. ५)
इत्यनेन भेद उक्तो ज्ञेयः । उदराणां सामान्यरूपमाह-कुक्षेति-
त्यादि । मन्दोऽग्निर्यद्यपि कारणं, तथाऽप्ययं मन्दाग्निश्चि-
द्वक्षणे ज्ञेयः । श्लेष्मणगण्डत्वमिति मसृणकपोलत्वम् । तेषां
विश्लिष्यन्न लिङ्गचन्दनं वक्ष्यमाणहेतुसंप्राप्ती अपि व्याधि-
गमकतया संगृहीते ज्ञेये । इह संप्राप्तिः कारणानि वा वक्ष-
स्यानि विशेषणैव, तेन न सर्वेषामपराणोक्तहेतुसंप्राप्त्या पुन-
रुक्तत्वम् ॥ २०-२२ ॥

रुक्ताश्वभोजनायासवैरोदायवर्तकरांशः ।
पायुः प्ररुपितः कुक्षिद्वद्वस्त्रिगुवमार्गयः ॥ २३ ॥

हत्वाऽग्निं कफमुद्धृत्य तेन रुद्धयतिस्ततः ।
आचिनोत्युदरं जनतोस्त्वद्व्यांसान्तरमाश्रितः ॥ २४ ॥

तस्य रूपाणि—कुक्षिपाणिपादवृषणश्वयधुः, उद-
रविपाटनम्, अनियतौ च वृद्धिहासौ, कुक्षिपाश्व-
शूलोदायवर्तकमर्धवर्षमेदशुष्कासकाशयदौर्वल्या-
रोचकाविपाकाः, अपोऽगुरुत्वं, वातवर्चोऽभ्युत्पन्नः,
श्यावारुणत्वं च नखनयनवदनत्वव्यूत्रचर्चसाम्,
अपि चोदरं तन्वसितराजीसिरासंततम्, आहत-
माभ्मातद्वतिशब्दवद्भवति, वायुव्यूधर्ममधस्तिर्यक्
च सशूलशब्दश्चरति, एतद्वातोदरमिति विधात् २५
कर्त्तव्यमिति कृत्वात्कारणैर्हन्नादिभिः । शुद्धस्य मार्गो
शुद्धमार्गः । कफमुद्धृत्य कफाश्रयाधान्यं, तेन कफेनोद-
रमप्यवैजोऽज्ञासमीचीन इति दर्शयति । अनियतौ च वृद्धि-
हासौ 'उदरस्य' इति शेषः । अस्ति एष्यः शिरास्य तानि
सर्वं व्यासम् । आभ्मातद्वतिशब्दवदिति वातपूर्णचर्चसाम-
वत् ॥ २३-२५ ॥

कन्दुल्लवण्यात्युष्णतीक्ष्णान्यातपसेवमैः ।
विदाह्यश्वशानाजीर्णंश्चाशु पित्तं समाधितम् ॥ २६ ॥
प्राप्यानिलकफौ वृषा मार्गमुन्मार्गमास्थितम् ।
निहन्त्यामाशये वक्ति जनयत्युदरं ततः ॥ २७ ॥

तस्य रूपाणि—वाहचरतृष्णामूर्च्छातीक्ष्ण-
भ्रमाः, कटुकाश्वत्वं, हरितहारिद्रत्वं च नखनयनव-
दनत्वव्यूत्रचर्चसाम्, अपि चोदरं नीलपीतहारिद्र-
हरिताश्वराजीसिरासनन्दं, दहते, दूषते, धूष्यते,
ऊष्मायते, स्थिपते, क्षिपते, मृदुस्पर्शं, क्षिप्रपाकं
च भवति, एतत् पित्तोदरमिति विधात् ॥ २८ ॥

कट्वित्यादिना पित्तोदराह । अनापि अविनकफप्रधानौ,
पित्तं तु प्रधानम् । निहन्त्यामाशये यद्विमिश्रितं स्थानान्तर-
स्थथावलिभवं कृत्वा । हारिद्रं हरिद्राम् । दूषत इति
व्यापते । धूषत इति धूमयित् वदन्ति । ऊष्मायत इति पार्थ-
स्वेनैव वदित्वा दहते । स्थिपत इति पर्यायं भवति ।
क्षिप्रपाकं भवतीति क्षिप्रपाकाज्जोदरतो वाति ॥ २६-२८ ॥

अन्यायामविदाहसमस्वादतिस्निग्धपिच्छिलैः ।
द्विदुग्धोदकानूपमांसैश्चाप्यतिसेवितैः ॥ २९ ॥
कुक्षेन श्लेष्मणा श्रोतःस्नानृतेष्वावृतोऽनिलः ।
तमेव पीडयन् कुयोद्वरं चद्विरग्रागः ॥ ३० ॥

तस्य रूपाणि—गौरवारोचकाविपाकाक्षमर्दाः,
सुप्तिः, पाणिपादमुष्णोदरोफः, उत्क्षेपनिश्राकास-
श्वासाः, गुरुत्वं च नखनयनवदनत्वव्यूत्रचर्च-

साम्, अपि चोदरं शुक्लराजीसिरासंततं, गुरु, स्तिमितं, स्थिरं, कठिनं च भवति; एतच्छ्रेयो-
दरमिति विद्यात् ॥ ३१ ॥

अभ्यासमेवादिना कफोदरमाह । बहिरध्व इति अत्रा-
ह्वाराणः ॥ २९-३१ ॥

दुर्बलाग्रेरपथ्यामविरोधिगुरुभोजनैः ।
स्त्रीदत्तैश्च रजोरोमविण्मूत्रास्थिनखादिभिः ॥ ३२ ॥
यिषैश्च मन्दैर्यातायाः कुपिताः संचयं त्रयः ।
शनैः कोष्ठे प्रकुर्वन्तो जनयन्त्युदरं नृणाम् ॥ ३३ ॥

तस्य रूपाणि—सर्वेयमेव दोषाणां समस्तानि
लिङ्गान्युपलभ्यन्ते, वर्णाश्च सर्वे नद्यादिषु, उदरमपि
मानावर्णराजीसिरासंततं भवति; एतत् सन्निपातो-
दरमिति विद्यात् ॥ ३४ ॥

दुर्बलाग्रेरित्यादिना सन्निपातोदरमाह । स्त्रीदत्तैरेति स्त्रीभिर-
ज्ञानात् स्त्रीभार्यायै रजःप्रभृतिदानं प्रायो भवतीति; स्त्रीणाम-
भिधानमुपलक्षणार्थं, तैनाम्यदत्तानामपि रजःप्रभृतीनां ग्रहणं
भवत्येव । विषैश्च मन्दैरेति दूरीविषैः, दूरीविषाभ्येव हि मन्दानि
भवन्ति । त्रय इति पदेन वातादीनां त्रयाणामपि सातक्येण
ग्रहणं करोति । वर्णाश्च सर्वेण दोषाणामिति सवन्धः । इदं
सकलधत्तमेकमिधानैवैव मन्त्रादिवर्णाः सर्वाश्च मानावर्णा
राजवश्च यद्यपि एतौतत्समापि तद्विधानमनङ्गोत्पत्त्यादर्श-
नार्थम् ॥ ३१-३४ ॥

अश्लितस्यातिसंश्लोभाधानयानातिचेष्टितैः ।
अतिव्यवायभाराध्यमनस्याधिकशनैः ॥ ३५ ॥
यामपार्थ्याभितः स्त्रीहा च्युतः स्थानात् प्रवर्धते ।
शोणितं वा रसादिभ्यो विवृद्धं तं यिषयैष्येत् ॥ ३६ ॥

तस्य स्त्रीहा कठिनोऽप्रीलेवादी यथेमानः कच्छ-
पक्षस्थान उपलभ्यते; स चोपेक्षितः क्रमेण कुक्षिं
जठरमध्यपिच्छानं च परिक्षिप्तदरमिति निर्धत्त-
यति ॥ ३७ ॥

तस्य रूपाणि—दीर्घव्यारोचकाविपाकवर्चो-
भूत्रग्रहणतः प्रवेशपिपासाह्ममदच्छर्दिमूर्च्छांश्च साद-
कासश्वाससमुज्ज्वरानादाग्निनाशकास्यांस्यवैरस्य-
पचमेदकोष्ठवातशूलानि, अपि चोदरमरुणवर्णं
विचयं वा नीलहरितहरिद्रराजिमद्भवति; एवमेव
यद्यपि दक्षिणपार्श्वस्थं कुर्यात्, तुल्यहेतुलिङ्गीप-
धत्वात्तस्य स्त्रीहजठर एवावरोध इति; एतत् स्त्रीहो-
दरमिति विद्यात् ॥ ३८ ॥

स्त्रीहृदिर्दिग्धिषा—संश्लोभादिच्युतस्य वा वृद्धिः, च्युतस्य वा
शोणितवृद्ध्या वृद्धिर्भवति । यामपार्थ्याभित इति स्त्रीहृत्स्वरूपक-
थनम् । शोणितं वा रसादिभ्य इत्यत्रादिशब्दः प्रकारवाची;
तेन रसस्य कारणस्य वृद्ध्या कार्यस्य रसस्य वृद्धिस्तथा सोसा-
दिभ्योऽपि रक्तवृद्धिर्भवति; तेनाहारविहारैभ्यो रक्तवृद्धिरुक्ता
भवति । प्रथमं वा च्युतस्य वृद्धिरुक्ता सा वातादिसन्निपातत्वेन
चतुर्विधा ज्ञेया; तेन रक्तजठोदरव्या समं पथ जठरोपा ये
उच्छेद्ये संयता भवन्ति । उक्तं हि—‘पथ जठरोपा इति तुल्य-
भ्यांस्वाताः’ (सू. अ. १९) इति । अशीला दीर्घां लोहमयो
प्रमथ्योहकारेण प्रसिद्धः । कुक्षिः पार्श्वदेशः । दक्षिणपार्श्वस्थमिति
स्थाननिर्देशः । यकृजन्मन वदस्य पृथङ्नाम आख्याय तस्य
स्त्रीहोदर एवावरोधमाह—तुल्येवादिना ॥ ३५-३८ ॥

पक्ष्मवालेः सद्वाघेन भुक्कैर्जन्मयाने गुदे ।
उदावर्तस्तथाऽश्वमिरसंमूर्च्छनेन वा ॥ ३९ ॥
अपानो मार्गसंरोधांश्चत्वाऽग्निं कुपितोऽनिलः ।
वर्चःपित्तकफाश्च दृष्ट्वा जनयत्युदरं ततः ॥ ४० ॥

तस्य रूपाणि—नृणां दाहज्वरमुज्ज्वलालुशोयो-
रुसादकासश्वासदीर्घव्यारोचकाविपाकवर्चोभूत्र-
सङ्गाभ्मानच्छर्दिष्वप्युक्षिरोहृत्प्रासिगुदशूलानि,
अपि चोदरं मृदवातं स्थिरमरुणं नीलराजीसिराव-
नदमराजिकं वा प्रायो नाभ्युपरि गोपुच्छवर्धमि-
नियेतं इति । एतद्वज्रगुदोदरमिति विद्यात् ॥ ४१ ॥

पक्ष्मवालेरित्यादिना बद्धगुदोदरमाह । बद्धाग्ने इति बद्ध-
मार्गैः । उदावर्तैरित्यादिषु बद्धाग्ने गुदे इत्यनुवर्तनीयम् ।
अश्वसंमूर्च्छनेन अश्वपरिवर्तनेन । पक्ष्मवालेरित्यादिना अनेक-
हेतुकतो गुदनिरोधः; तेन गुदनिरोधकत्वरुणैककूपमेव बद्ध-
गुदोदरं जनयति; तेन पक्ष्मादिगुदनिरोधहेतुपक्ष्मकल्पत्वाद्
बद्धगुदोदराणा पक्ष्मं नोक्तम् ॥ ३९-४१ ॥

शर्कराहणकाग्रमस्थिकण्डकैरभ्रसंयुतैः ।
मिथेयान्नं यदा भुक्कैर्जन्मयाऽत्यशनेन वा ॥ ४२ ॥
पाकं गच्छेद्भ्रसस्तेभ्यदिच्छ्रेभ्यः प्रस्रवद्बहिः ।
पूरयन् गुदमग्नं च जनयत्युदरं ततः ॥ ४३ ॥

तस्य रूपाणि—तद्वयो नाभ्याः प्रायोऽसिर्वर्धमा-
नमुदकोदरं भवति, यथावलं च दोषाणां रूपाणि
वर्णयति, अपि चानुरः सलोहितनीलपीतपिच्छिल-
कुणपगन्ध्यामवर्णं उपवेशते, द्विक्वाभ्यासकासत-
प्यामरोहारोचकाविपाकदीर्घव्यारोचकं भवति;
एतच्छिद्रोदरमिति विद्यात् ॥ ४४ ॥

शर्करैरित्यादिना शठोदरमाह । शर्करादिभिर्भ्याहृतमग्नं
मिथेयेति योजना । पाकं गच्छेदिति भिन्नमेवान्तः पाकं
गच्छति । बहिरिति बहिर्भागे अग्नं गुदं च पूरयन् स एव

रखोऽन्त्राकप्रसृत उदरं जनयति । तदपो नामैः प्रायोऽभि-
वर्षमानं द्रवस्रोदरारम्भकस्यापोगमित्वात् दकोदरं भवतीति
उदरान्तरापेक्षया श्रीप्रगतिर्भवतीत्यर्थः । 'उदकोदरस्य दोषाणां
च' इति वा पाठः । तत्र उदकोदरस्य रूपाणि दर्शयति,
दोषाणां च यथावलं रूपाणि दर्शयतीति योजना । यथावलमिति
यो यलनान् दोषो भवति तस्य रूपाणि दर्शयति ॥ ४२-४४ ॥

हेहपीतस्य मन्दाग्नेः क्षीणस्यातिकृशस्य वा ।
अत्यनुपानाद्येऽग्नौ मादतः क्लेशि संस्थितः ४५
श्रोतःसु रुद्धमार्गेषु कफश्चोदकमूर्च्छितः ।
वर्धयेतां तदेवावमु स्वस्थानादुदराय तौ ॥ ४६ ॥

तस्य रूपाणि—अतन्नकाह्वापिपासागुदस्वा-
शूलश्वासकासदोर्वह्यानि, अपि चोदरं नानावर्ण-
राजिसिरासंततमुदकपूर्णं दतिशोभसंस्पर्शं भवति,
एतदुदकोदरमिति विद्यात् ॥ ४७ ॥

तत्र अचिरोत्पन्नमनुपद्रवमनुदकमप्राप्तमुदरं
त्यरमाणश्चिकित्सेत् । उपेक्षितानां शेषां दोषाः
स्वस्थानादपृच्छा परिपाकाद्वपीभूताः सन्धीन्
श्रोतांसि चोपक्लेदयन्ति, स्येदश्च बाह्येषु श्रोतःसु
प्रतिहतगतिस्तिर्यग्यतिप्रमानस्तदेवोदकमाप्याय-
यति; तत्र पिच्छोत्पत्तौ मण्डलमुदरं शुक्ल स्तिमित-
माकोढितमशब्दं मृदुस्पर्शनपगततपजीकमफान्तं
नाभ्यामेवोपसर्पति । ततोऽनन्तरमुदकमादु-
र्भायः । तस्य रूपाणि—कुक्षेरतिमात्रवृद्धिः, सिरा-
न्तर्धानगमनम्, उदकपूर्णं दतिशोभसंस्पर्शत्वं
च ॥ ४८ ॥

तदाऽऽतुरमुपद्रवाः स्पृशन्ति—उर्ध्वतीसारत-
मकत्पणाश्वासकासद्विक्कादीर्वह्यपायैश्शालाच-
क्षरभेदमृद्रसङ्गादयः; तथाविधमचिकित्स्यं विद्या-
दिति ॥ ४९ ॥

हेहृत्सादिना उत्पत्तिमिच्छिं जलोदरमाह । ह्येव हृदया-
यविशेषः । बर्धयेतामिति ययौकौ कफमाकौ । तयोधामुप-
र्धकत्वं पिपासाजननेनामुपानादेरिति श्रेयम् । साध्यासाधमि-
भागमाह—तत्रेत्यादि । अनुदकप्राप्तमिति अजातोदकरूपदोषा-
पस्यं; परिपापेनात्र दोषाणां इत्वं समावादेव श्रेयम् ।
बाह्येषु श्रोतःसु प्रतिहतगतिरिति बहिर्गन्तुमशर्पः । अत्र
यत्तज्जन्मपूर्वस्यं पिच्छोत्पत्तये, तेन पिच्छोत्पत्तिलक्षणयेव
तानदाह । पिच्छाद्यहो भवः पिच्छाः अन्ये तु मध्यम-
घरायै पिच्छमाहुः । उर्ध्वतीक्ष्णं चरति । उदकपूर्णं दतिवत्
सजोमः मोक्षस्य पिच्छोदकरूपं प्राप्तम् । तनकः थासविशेषः ।
अचिकित्समिति विप्रयोगस्यत्रप्रियाणादिदाराणकर्मव्यतिरिक्-
तव्या अचिकित्सं विद्यात् ॥ ४५-४९ ॥

भवन्ति चात्र ।

वातात्पित्तात्कफात् ग्रीहः सन्निपातात्तथोदकात् ।
परं परं कृच्छ्रतरमुदरं मिपगादिशेत् ॥ ५० ॥

पक्षाद्वदगुदं तूर्ध्व सर्वं जातोदकं तथा ।
प्रायो भवत्यभावाय क्लिष्टान्नं चोदरं नृणाम् ॥ ५१ ॥

परं परं कृच्छ्रतरमिति यथा यथा परत्वेनिर्देशस्तथा तथा
कृच्छ्रसाध्यत्वम् । बदुदिरुदकोदराणां विशेषमाह—पक्षादि-
त्यादि । बदुदमुदरं पक्षादूर्ध्वं विनाशाय प्रायो भवति । कदा-
चित् पक्षादूर्ध्वमप्यभावाय न भवतीति प्रायःशब्देनाह । जातो-
दकं क्लिष्टान्नं च प्रायो विनाशाय भवति; कदापिद विपराजा-
भिमवचिकित्सया जातोदकं छिद्रं बदुगुदं च सिध्यतीति प्रायः-
शब्देन दर्शयति ॥ ५० ॥ ५१ ॥

शूनासं कुटिलोपस्यमुपक्लिष्टतनुत्वचम् ।
यलशोणितमांसाग्निपरिक्षीणं च वर्जयेत् ॥ ५२ ॥
श्वयधुः सर्वममोक्षः श्वासो हिकाऽरुचिः सद्यह ।
मूर्च्छा च्छर्विरतिसारो तिहन्मुदरिणं नरम् ॥ ५३ ॥
जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतरं मतम् ।
यत्किन्तस्तज्जाताम्बु यत्तसाभ्यं नचोत्थितम् ॥ ५४ ॥

शूनासमिलादिना साध्यासाधमप्यसाध्यतामाह । कुटिलो-
पस्यमिति कपोतस्थम् । उपक्लिष्टा तन्वी च त्वमस्य स तथा ।
अग्निश्वयधोदरे प्रथमत एव यद्यपि भवति, तथाऽपि असाध्य-
लक्षणेषु विशेषेणाग्निश्वयो लक्षयान्तरयुक्तं भवतीति श्रेयम् ।
जन्मनैवेत्युत्पत्तिमात्रेण ॥ ५२-५४ ॥

अंजातशोथमरुणं सदाहं नातिभारिकम् ।
सवा गुंडगुडायच सिराजालगवाक्षितम् ॥ ५५ ॥
नाभिं विदध्व पोथौ तु वेगं कृत्या म्रणयति ।
हृषामिवहृणकटीगुदमत्येकशरालिनः ॥ ५६ ॥
कक्षं सृजतो वातं नातिमन्दे च पायके ।
लोठस्याधिरसे चास्ये मूत्रेऽव्ये संहते विपि ॥ ५७ ॥
अजातोदकमिच्छेतेर्लिङ्गैर्विप्राय तत्त्वतः ।
उपाफमोद्विपगुदोपयलकालविशेषमिव ॥ ५८ ॥

अजातमूलकृष्णमाह—अजाततोपमित्यादि । नातिभा-
रिकमिति नातिगुण्यं नातिष युतम् । नाभिं मिष्टभ्येति नाभि
सम्ममिता । कृत्वा वेगमिति पुरीषवातवेगं कृत्वा, वातपु-
रीषं मिष्टभ्येति वायव । प्रसरयतीति तानं भवति । कक्ष-
समिति वेगवन्तः घृत इति वातं घृतः ॥ ५५-५८ ॥

यातोदरं यलमतः पूर्वं हेहृरुपाचरेत् ।
लिण्वाय स्वेदिताक्षाय दद्यात् जहद्विरेचनम् ॥ ५९ ॥

१ 'सजोयवक्यामस' इति पा० । २ 'गुग्गुलु' इति पा० ।
३ 'वायव' इति पा० । ४ 'जहवा रिशे' इति पा० ।

हृते दोषे परिष्कलनं वेष्टयेद्वाससोदरम् ।
 तथाऽस्थानवकाशित्वाद्वायुर्नाम्नापयेत्पुनः ॥ ६० ॥
 दोषातिमाश्रोपचयात् श्रोतोमार्गेनिरोधनात् ।
 संभवत्युदरं तस्मात्प्रित्यमेव विरेचयेत् ॥ ६१ ॥
 शुद्धं संशुज्य च क्षीरं घृतार्थं पाययेत्तु तम् ।
 प्रागुक्तेषां चित्तं च बले लब्धे क्रमात्पयः ॥ ६२ ॥
 यूपे रसैर्धो मन्दांश्चलवर्णैरेधितानलम् ।
 सोदायतं पुनः क्षिग्धं स्निग्धमास्यापयेच्चरम् ॥ ६३ ॥
 रुक्मराक्षोपसन्ध्यस्त्रिषांभ्यंष्ट्रिभिरुक्तितुम् ।
 क्षीरातिं यक्षविद्रातं रुक्ममप्यनुवासायेत् ॥ ६४ ॥
 तीक्ष्णाधोभागयुक्तोऽस्य निरुद्धो दाशमूलिकः ।
 वातघ्नान्मूलैरुण्डितैर्बलानुवासानः (मू) ॥ ६५ ॥
 अविरेच्यं ॥ यं विघातुं च स्वयिरं शिनुम् ।
 सुकुमारं शक्यत्वाऽप्यदोषं वाऽप्योत्पणानिलम् ॥ ६६ ॥
 तं मिषकं शमनैः सर्पियुग्मांसरसौदनैः ।
 यस्त्यग्भ्यानुवासेश्च क्षीरैश्चोपाचरेद्बुधः ॥ ६७ ॥
 वातोदरमिलादिनां चिकित्सामाह । परिष्कलनमिति क्षीणम् ।
 तथेति बलवेष्टनेन । उदरे पुनः श्रोत्रोपपत्तिमाह-दोषे-
 ष्यादि । श्रोतोमार्गेनिरोधनादिति श्रोतोमुक्तनिरोधनादित्यर्थः ।
 मार्गशब्दोऽत्र मुखवाची । संशुज्येति च पेयादिक्रमेणोपपाद्य ।
 प्रागुक्तेषां चित्तं इत्येवमिति । उदरगतस्तु बलजनककार्यं
 कृत्वा पयो निवर्तनीयम् । वातमादिभिः शूतवैरुक्तैर्लं वाऽनु-
 वासनं यस्य स तथा । अनुवासरिति अनुवासान्नैः ॥ ५९-६७ ॥
 पिच्छोदरे तु बलिनं पूर्वमेव विरेचयेत् ।
 युषं च त्वनुवासादौ शोधयेत् क्षीर्यस्तिना ॥ ६८ ॥
 संजातयलकायां पुनः क्षिग्धं विरेचयेत् ।
 पयसा स्निग्धकृत्वेनोक्तं कृत्वा च ॥ ६९ ॥
 सांतलाश्रयमाणाभ्यां शूतेनारग्वधेन वा ।
 सफके वा समूत्रेण सवाते तिकसापि ॥ ७० ॥
 पुनः क्षीरप्रयोगं च यस्तिकर्म विरेचनम् ।
 क्रमेण घृवमातिष्ठन् युक्तः पिच्छोदरं जयेत् ॥ ७१ ॥
 सातला चर्मकपा । क्षीरचक्षीति क्षीरप्रधानो पक्षिः ।
 चर्मके इति कफपुके पिते । समूत्रेणेत्यत्र पयसेल्लज्ज-
 तं । सवाते पिते तिक्तसर्पिषा विरेचनं विरुद्धादिद्रव्ययुक्तं
 कर्तव्यम् । क्रमेणैति क्षीरप्रयोगादिक्रमेण पिच्छोदरं जयेदिति
 योजना ॥ ६८-७१ ॥
 क्षिग्धं स्निग्धं विशुद्धं तु कफोदरिणमातुरम् ।
 संसर्जयेत्कदुक्षारयुक्तैः कफापहैः ॥ ७२ ॥
 गोमूत्रारिष्टपानैश्च चूर्णांयस्कृतिमित्तया ।
 क्षारैस्तैलपानैश्च शमयेत्तु कफोदरम् ॥ ७३ ॥

विशुद्धमित्यत्र चर्मनं विना विशुद्धो ज्ञेयः, वमनसोदरे
 निमित्तत्वात् । पूर्वमुक्तं धन्यस्कृतयः चूर्णांयस्कृतयः 'नवागोर-
 जसो भागास्तस्यैव मधुसर्पिषा' (वि. अ. १६) इत्या-
 युक्ताः किंवा चूर्णांयस्यैव वक्ष्यमाणानि, धन्यस्कृतयस्तु रक्षा-
 यनोक्तमेव ज्ञेयं ज्ञेयाः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥
 सन्निपातोदरे सर्वा यथोक्ताः कारयेत् क्रियाः ।
 सोपद्रवं तु निर्वृत्तं प्रत्याख्येयं विज्ञानता ॥ ७४ ॥
 सर्वा यथोक्ता इति प्रलेखं वातादिविहिताः सर्वा एव सन्नि-
 पातोदरे कर्तव्याः । सोपद्रवं तु निर्वृत्तमिति सोपद्रवगतोत्प-
 णम् ॥ ७४ ॥
 उदाचर्चकजानाहेदाहमोहप्राणवैः ।
 गौरवारुचिकादिभ्यश्चानिलादीन्पथाक्रमम् ॥ ७५ ॥
 लिङ्गैः क्षीरंयधिकान् रूपा रक्तं चापि सलक्षणैः ।
 चिकित्सां संप्रकुर्वीत यथादोषं यथावलम् ॥ ७६ ॥
 जेदं सेदं विरेकं च निरुद्धमनुवासानम् ।
 समीक्ष्य कारयेद्वाही धामे वा व्यधयेत्सिराम् ॥ ७७ ॥
 पट्टलं पाययेत् सर्पः पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ।
 सगुडामर्यां वाऽपि क्षारारिष्टगणांस्तथा ॥ ७८ ॥
 एष क्रियाक्रमः प्रोक्तो योगान् संशमनान्कुरु ।
 पिप्पली नागरं दन्ती चित्रकं त्रिगुणभयम् ॥ ७९ ॥
 पिडङ्गशिशुं चूर्णमेतदुष्णाम्बुना मिवेत् ।
 विडङ्गं चित्रकं गुण्डीं सधृतां सन्धयं घञाम् ॥ ८० ॥
 दुग्ध्वा कपाले पयसा गुग्मगुह्याहापदं मिवेत् ।
 रोहीतकलतानां तु काण्डकानभयाजले ॥ ८१ ॥
 मूत्रे वा तुनुयाचय सतराचस्थितं मिवेत् ।
 कामलाशुग्ममेदाशः क्षीरसर्पौदरकिनीन् ॥ ८२ ॥
 स हन्याच्छाक्लरसैर्जोषं स्याच्छात्र भोजनम् ।
 रोहीतकत्वचः कृत्वा पलानां पञ्चविंशतिम् ॥ ८३ ॥
 कोलक्षिप्रस्थसंयुक्तं कफायमुपकल्पयेत् ।
 पक्षिकैः पञ्चकोलेस्तु तैः सर्वैश्चापि तुह्यया ॥ ८४ ॥
 रोहीतकत्वचा पिष्टैर्धृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 क्षीरातिविद्धिं शमयत्येतदाग्नं प्रयोजितम् ॥ ८५ ॥
 तथा गुग्मोदरश्वासक्रिमिपाण्डुत्वकामलाः ।
 अग्निर्कर्म च कुर्वीत मिषवातकफोत्पणैः ॥ ८६ ॥
 वैदिकैः जीवनीयानि सर्पापि क्षीरचस्तया ।
 रक्षावसेकः संशुद्धिः क्षीरपानं च शस्यते ॥ ८७ ॥
 यूपैर्मोक्षरसैश्चापि दीपनीयसमायुतैः ।
 यक्षति क्षीरवत् सर्वं तुल्यत्वाद्भेदजं मतम् ॥ ८८ ॥
 लघून्पत्रानि संशुज्य दद्यात् क्षीरोदरे मिषम् ।

'क्षिग्धमिच्छ सत्पा रक्तं च विरुद्धयः । विज्ञातमलेः सर्वेषु
 सविधानं तथा मिषकं' इति पा० ।

श्रीहोदरचिकित्सामाह—उदावर्तत्वादि । अनिलादीन् वया-
फममिति उदावर्तकानां हेतवन्तः, दाहमोहतृषाज्वरैः पित्तं, श्लेष्मैः
कफं, दृष्ट्वा चिकित्सां कुर्वन्तः किञ्च बाधितं रक्तं तल्लक्षणै-
र्दृष्ट्वा चिकित्सां कुर्वन्तः । तत्र रक्तस्य लक्षणानि विषिकोमिति-
श्लेषादीनि ज्ञेयानि । श्लेष्मिणी श्रीहोदरे । यथादोषमिति उल्म-
णदोषप्रशमनीम् । यामे बाहौ शिराव्ययः सामान्योक्षोऽपि
धुधुतप्रत्यवात् कूर्पाख्यशिराव्ययो ज्ञेयः । पिप्पलीयां प्रयो-
जयेदिति रसायनोक्तपिप्पलीवर्धमानं प्रयोजयेत् । क्षारारिष्ट-
णानामिति प्रहृष्यसौषक्यमागक्षारोऽपि तस्योद्भाजः, इहापि च
विडङ्गमिलादिना क्षारं, तथा रोहितकलकेत्यादिनाऽरिष्टं च
वक्ष्यति । द्विगुणाभयमिति विभक्त्याभयम् । रोहितकलता 'रोहि-
तक' इति ज्ञेया । काण्डका इति खन्यप्रमाणाः खण्डाः । आङ्ग-
नुमादिति द्वे ममाः कृता संधानार्थं स्थापयेत् । रोहितकेलादी
क्षतप्रमाणावले क्षाप्येऽष्टगुणमुदकं दत्त्वा । पादावरोधेण त्रिपले-
पेत्तत्तुर्दशघटानमानः क्षायो भवति । सर्वैस्त्रैधापि तुल्ययेति
रोहितकलचः पञ्चपलनीत्यर्थः । पिष्टेति पक्वकैलेः पिष्टैः,
तथा विभक्तिविपरिणामाद्भेदिकतन्वा पिष्टयेति हेतुम् । अमि-
कमेति शुष्मवदन्नाभ्यमिकम् यदन्तिः तत्र वातकफोद्वेग्ये श्रीहो-
दरे एव ज्ञेयम् । दीपनीयसम्पुतिरिति पिप्पल्यादिदीपनीयगण-
संस्तुतैरुपैतः ॥ ५५-८८ ॥—

स्विद्राय यद्दोदरिणे भुज्जतीक्ष्णोपधान्वितम् ॥ ८९ ॥
सतेललवणं दद्यान्निरुहं सानुवासनम् ।
परिहंसीनि चाक्षानि तीक्ष्णं चैव विरेचनम् ॥ ९० ॥
उदावर्तद्वरं कर्म कार्यं यातममेव च ।
छिद्रोदरमृते स्वेदाच्छेधोदरवदाचरेत् ॥ ९१ ॥
जातं जातं जलं क्षाप्यमेवं तथापयोद्विपक्व ।
मृण्णकासज्यदातं तु क्षीणमांसाग्निभोजनम् ॥ ९२ ॥
वर्जयेच्छ्वासिनं तद्वच्छूलिनं दुर्बलेन्द्रियम् ।

निरुहसोऽर्गता एव सतेललवणत्वे छिद्रे सतेललवणमिति-
पदं सतेललवणनोरत्रापि कदाचोपदर्शनार्थम् । यद्वच्छिद्रदोदरिणे
च यथाप्यासापनं निषिद्धं, तथाऽपि तदेकस्याप्यासापनस्यार्थं
निरुहानुदासनमिह ज्ञेयम् । परिहंसीनीयजुलोमनाति । छिद्राज्ज-
चोदरे गुणमिलानं यथाप्यासाप्यत्ययुक्तं, तथाऽपि तत्र प्रायः-
शब्दविधेयादसाप्यासाप्यमिचोऽपि दर्शितः; तेनेह सचिन्ति-
तोच्यते, उत्तरप्रापि च पिपीलिकादंशादिना छिद्रोदरचिकि-
त्सोच्यते, तथा 'इति सर्वोदराप्येतद्वृत्ति' इत्यनेन सर्वोदरचि-
कित्सा वक्ष्यते । अन्ये तु सर्वोदरहन्तृलक्षणं च परमाधि-
कमिति वदन्ति । फले खेदादिलनेन खेदस्य छिद्रोदरे
उदककारकतया विषेयं दर्शयति । तुल्येत्यादिना प्रत्याख्येयं
छिद्रोदरमाह ॥ ८९-९२ ॥—

अपां दोषहरणीत्यादिना उत्पतिविशिष्टदोदरचिकित्सा-
माह । उदकादिभ्य इति उदकप्रकारेभ्यो ब्रवान्तरेभ्यः ।
नियच्छेदिति निवर्तयेत् । अनुपूर्व इति क्रमेण निवर्तयेत्
॥ ९३ ॥ ५४ ॥—

सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसङ्घातजं मतम् ॥ ९५ ॥
तस्माद्विदोषशमनीं क्रियां सत्येव कारयेत् ।
दोषैः कुक्षौ हि संपूर्णं यद्धिमन्त्वयमृच्छति ॥ ९६ ॥
तस्माद्यो(द्रो)ज्यानि भोज्यानि दीपनानि लघूनि च ।
रक्तशालीन्यवान्मुद्राज्जलांश्च मृगद्विजान् ॥ ९७ ॥
पयोमूत्राक्षवारिष्टान्मधुसूतीषुं तथा सुराम् ।
यवामूदनं वाऽपि यूपैरद्यात्रसैरपि ॥ ९८ ॥
मन्दाग्नौ हृदयः पञ्चमूलोपसाधितः ।
ओदकानूपजं मांसं शाकं पिष्टकृतं तिळात् ॥ ९९ ॥
व्यायामाघविवात्मनं यानयानं च वर्जयेत् ।
तयोष्णलघ्वाम्लाणि विदाहीनि गुरुणि च ॥ १०० ॥
नायाद्वानि जठरी तोयपानं च वर्जयेत् ।

अत्र सर्वोदराधारणीं चिकित्सां वक्तुमाह—सर्वमिलादिना ।
भोज्यानि पुनर्भोज्यानीति भोजन्यानि । मन्दाग्नौ हृदयौ मन्दा-
ग्नौऽप्यवचनः । यानयाममिलसाधिता यानम् ॥ ९५-१०० ॥—
नातिसान्द्रं हितं पाने स्वादु तफमपेक्षम् ॥ १०१ ॥
शुष्पणक्षारलघ्वेयुक्तं तु मिचयोदरी ।
वातोदरी पिबेत्तर्कं पिप्पलीलघ्वणान्वितम् ॥ १०२ ॥
शर्करामधुकोपेतं स्वादु पिचोदरी पियेत् ।
यमानीसिन्धवाजजीव्योपयुक्तं कफोदरी ॥ १०३ ॥
पिबेन्मधुयुक्तं तमं व्यक्तम्लं नातिपिलयम् ।
मधुतेलवचागुण्ठीशताद्राकुपुसैर्नयैः ॥ १०४ ॥
युक्तं श्रीहोदरी जातं सव्योपं तुदकोदरी ।
फलोदरी तु ह्रुपयामान्यजातिसन्धयैः ॥ १०५ ॥
पिबेच्छिद्रोदरी तर्कं पिप्पलीशौद्रसंयुतम् ।
गौरवारोचकातीनां समन्दाग्र्यपित्तसारिणाम् ॥ १०६ ॥
तर्कं वातकफातीनाममृततयाप्य कल्पते ।

आदिति सव्यो वयितं मधुरं ज्ञातम् । अपिलवमिति उद्वृ-
क्षेहम् । क्वोप्यमिति ईषदुष्णम् ॥ १०१-१०६ ॥—

१ 'उदकानीनोपे' इति पा० । २ 'कोप' इति पा० ।
३ 'यमानीसुपयजजीव्योपयुक्तं' इति पा० ।

शोफानादातिवृण्मूर्च्छापीडिते कारमं पयः ॥१०७॥
 शुद्धानां क्षामदेहानां गव्यं छागं समादिपम् ।
 देवदाहपलाशार्कहस्तिपिप्पलीशिथुः ॥ १०८ ॥
 साध्यगन्धैः सगोमूत्रैः प्रविह्यदुदरं समैः ।
 वृद्धिकार्त्तं घृतां कुष्ठं पञ्चमूली पुनर्नवाम् ॥ १०९ ॥
 भृतीकं नागरं घान्यं जले पक्त्वाऽवसेचयेत् ।
 पलाशं कचूरं राक्षां तद्वत्पक्त्वाऽवसेचयेत् ॥ ११० ॥
 मूत्राण्यष्टावुदरिणां सेके पाने च योजयेत् ।

उक्तान्येति जले पक्त्वा । अवसेचयेदित्यत्र उदरमित्यनु-
 वर्तते ॥ १०७-११० ॥—

रुक्षणां बहुवतातानां तथा संशोधनार्थिनाम् ॥ १११ ॥
 क्षीपणीयानि सर्पिषि जठरपानि चक्षुःश्रेष्ठ ।
 'क्षीपणीयानि' इत्यत्र केचित् 'क्षेहणीयानि' इति पठन्ति
 ॥ १११ ॥—

पिप्पलीपिप्पलीमूलव्यचित्रफनागैः ॥ ११२ ॥
 सक्षारैरर्धपलिकैर्दिप्रस्थं सर्पिषः पचेत् ।
 कटुकैर्दिप्रस्थमूलस्य तुलार्धस्वरसेन च ॥ ११३ ॥
 दधिमण्डाढकोपेतं तत् सर्पिर्जठरापहम् ।
 अथथुं घातयिद्धमं शुष्माशीसि च नाशयेत् ॥ ११४ ॥
 नागरत्रिफलाप्रस्थं घृततैलाक्षयाऽऽढकम् ।
 मरुतुनः साधयित्वैतत् पित्तसर्वादरापहम् ॥ ११५ ॥
 कफमाकृतसंभूते शुष्मे चैतत् प्रशस्यते ।

पिप्पलीत्यादौ 'सक्षारैरर्धपलिकैर्दिः प्रस्थं सर्पिषः पचेत्'
 इति पाठे द्विशब्दः प्रस्थेन तथाऽर्धपलिकैरित्यनेन च योज्यः,
 एतेन पिप्पल्यापीना द्विरिति द्विगुणार्धपले पदपञ्चानि भवन्ति,
 प्रस्थेन च द्विशब्दयोगनाष्टप्रस्थद्वयं भवति । कादरीरे तु
 'पलिकैः पिप्पलीक्षारिर्दिप्रस्थं सर्पिषः पचेत्' इत्येव पठ्यते ।
 जठरुर्गोऽप्याह—“दधमूलतुलार्धरसे सक्षारैः पञ्चकोटिकैः सर्पि-
 र्घृताधप्रस्थं सधियमस्तादकमुदरप्रम्” इति ॥ ११२-११५ ॥—
 चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे चित्रकात् पले ॥ ११६ ॥
 कटके सिद्धं घृतप्रस्थं सक्षारं जठरी पिबेत् ।
 यवकोलकुलार्थानां पञ्चमूलरसेन च ॥ ११७ ॥
 सुरासीवीरकाम्यां च सिद्धं चाऽपि पिबेद्वृत्तम् ।

चतुर्गुणे इत्यादौ सक्षारमित्यनेन यवक्षारस्यापि चित्रकत्
 पकं वेद्यम् । उक्तं ह्यन्यत्र—“अक्षिप्रारपक्षाम्यां हि मूत्रच-
 तुर्गुणं घृतप्रस्थम्” इति ॥ ११६ ॥ ११७ ॥—

पनिः क्षिप्रघाय संजाते यले शान्ते च माकटे ॥ १८
 सस्ते दोषाशये दद्यात् कल्पदिहं विरेचनम् ।

सस्ते दोषाशये इति दोषे क्षेहेन विमुष्यन्मनस्तात्
 सस्ते इत्यर्थः ॥ ११८ ॥—

पटोलमूलं रजनीं विडङ्गं त्रिफलात्वचम् ॥ ११९ ॥
 कम्पिलुकं नीलीनीं च त्रिवृतां चेति चूर्णयेत् ।
 पटायान् कार्पिकानन्त्यांशीश्च द्वित्रिचतुर्गुणान् ॥ १२० ॥
 कृत्या चूर्णमतो मुष्टिं गवां मूत्रेण ना पिबेत् ।
 विरिक्तो मृदु भुञ्जीत भोजनं जाङ्गले रसेः ॥ १२१ ॥
 मण्डं पेयां च पीत्वा ना सज्योपं पटहं पयः ।
 शृतं पिबेत्ततश्चूर्णं पिबेदप्यं पुनः पुनः ॥ १२२ ॥
 हन्ति सर्वादराण्येतच्छूर्णं जातोदकान्यपि ।
 कामलां पाण्डुरोगं च अथथुं चापकर्पेति ॥ १२३ ॥
 पटोलाद्यभिर्दं चूर्णमुदरेषु प्रयुजितम् ।

पटोलेत्यादौ पटायान् कार्पिकानित्यनेन पटोलमूलादीनां
 त्रिफलायाः समं पण्णां प्रलेकं कार्पिकं, कम्पिलकापीना
 यवार्कमं द्वित्रिचतुर्गुणत्वम् । मुष्टिमिति पलम् । सज्योपं पटहं
 शृतं पयः पिबेदिति विरेचनदिने मण्डपेयादिविपीनान्मन्त्रम-
 मन्त्रपेक्षया कर्तव्यम्, ऊर्ध्वं यषोक्षपयोदातिना भवितुम्,
 उतः पुनः सस्ते पटोलादिपूर्णं पेयम्; ईदृशं पुनः पुनः
 कर्तव्यम् ॥ ११९-१२३ ॥—

गयाक्षीं शङ्खिनीं वर्तीं तिष्यकस्य स्थवं वचाम् ॥ १२४ ॥
 पिबेद्वाक्षाम्युगोमूत्रकोलकफन्धुसीधुमिः ।
 यमानीं हृष्या धान्यं क्षिफला बोपकुक्षिका ॥ १२५ ॥
 कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा क्षीरी घवा ।
 शतश्रु जीरकं व्योषं स्वर्णक्षीरी सचित्रका ॥ १२६ ॥
 द्वौ क्षारी पौष्करं मूलं कुष्ठं लघणपञ्चकम् ।
 विडङ्गं च सर्मांशानि दन्त्या भागत्रयं तथा ॥ १२७ ॥
 त्रिवृद्धिराले द्विगुणे सातला स्याच्चतुर्गुणा ।
 पतञ्जरायणं नाम चूर्णं रोगगणापहम् ॥ १२८ ॥
 जैनम् प्राप्यासित्वन्तं रोषा विष्णुमियासुराः ।
 तत्केनोदरिणिः पेयं सुस्मिर्निर्वेदराम्बुना ॥ १२९ ॥
 आनन्दवाते सुरया यातरोगे प्रसन्नया ।
 दधिमण्डेन विट्सङ्गे दादिदाम्बुसिरिर्वासेः ॥ १३० ॥
 परिकर्तं सन्ध्यामलमुष्णाभुमिरजीर्णके ।
 भगन्दरे पाण्डुरोगे आसे कासे गलग्रहे ॥ १३१ ॥
 हृद्रोगे अदणीदोषे कुष्ठे मण्डेऽनले उदरे ।
 हृष्टाविये मूलविये सवरे रुजिरे विषे ॥ १३२ ॥
 यथाहं क्षिप्रकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ।

इति नारायणचूर्णम् ।

शङ्खिनी श्वेतयल्लतकी (?) । कोलकन्धुनां रसा एव हेयाः ।
 यवानीत्यादौ उपकुक्षिका कृष्णजीरकम् । भजमोक्ष उमगन्धा ।

कारणी अल्पजीरक, जीरकसन्धेन तु महाजीरकम् । दन्त्वा
भागस्यः गृहीतभागपेक्षया, एवं त्रिचक्षिणाभ्योरपि अल्प-
भागपेक्षया द्विगुणम् । नारायणसंज्ञानिमित्तमाह—नैनदि-
त्यादि । एतेन नारायणसंज्ञमित्याह नारायणसंज्ञेत्युक्तं
भवति ॥ १२४-१३२ ॥—

हृषुपां काञ्चनक्षीरीं त्रिफलां कटुरोहिणीम् ॥ १३३ ॥
नीलिनीं त्रायमाणां च सातलां त्रिवृतां चाम् ।
सैन्धवं काललवणं पिप्पलीं चेति चूर्णयेत् ॥ १३४ ॥
दाडिमत्रिफलामांसरसमूत्रसुखोदकैः ।
पेयोऽयं सर्वगुण्येषु ग्रीहि सद्योदरेषु च ॥ १३५ ॥
श्वित्रे कृष्टे सञ्जकं सवाते विपमाश्रिपु ।
शोथशोषाण्डुरोगेषु कामलायां हृलीमके ॥ १३६ ॥
घातं पिप्पलीं कफ चाष्टु विरेकासं प्रसाधयेत् ।

इति हृषुपायं चूर्णम् ।

नीलिनीं त्रिबुलं व्योषं द्वौ क्षारौ लघणानि च ॥ १३७ ॥
चित्रकं च पिप्पलीं सर्पिषोदरगुल्मनुत् ।

इति नीलिन्यायं चूर्णम् ।

हृषुपेत्यादी काललवणं विटलवणमेव; अन्ये तु सौवर्च-
लाकारं लवणमाहुः । दाडिमादिभिः सर्वैरपि 'पेयः' इति
संबध्यते ॥ १३३-१३७ ॥—

क्षीरद्रोणं सुधाक्षीरप्रसार्धसहितं दधि ॥ १३८ ॥
जातं विमथ्य तपुत्स्या त्रिष्टुप्तिदं पिबेद्वृतम् ।
तथा तिष्ठं घृतप्रत्यं पयस्यष्टगुणे पिबेत् ॥ १३९ ॥
कुक्षीरपलकत्वेन त्रिवृतापट्टपलेन च ।
गुल्मानां गरदोषाणामुदरानां च शान्तये ॥ १४० ॥

इति क्षुदीक्षीरघृतम् ।

क्षीरद्रोणमित्याद्युक्तानि घृतानि गुल्मकर्माणि । तत्र च प्रथमे
घृते श्वायुषे जलेन किंवा प्रकृतदधिमाश्रितेनोद्धृतघृतेनैव
पाकः । तपेत्यादिना पदप्रत्ययेन चेलन्तेन द्वितीयं घृतम् ।
तथेति पूर्वैश्चकारोक्तिरन्तं घृतमेव । एवमुक्ते घृते तद्वच्छन्दार्थं
दर्शयति ॥ १३८-१४० ॥

दधिमण्डादके सिद्धात्कुक्षीरपलकत्कितात् ।
घृतप्रत्यात् पिप्पलीमात्रां तद्वज्जठरशान्तये ॥ १४१ ॥
एषां चानु पिप्पलेषां एषो वा स्वादु वा रसम् ।
घृते जीर्णे विरिक्तस्तु कोष्णं नागरकैः शृतम् ॥ १४२ ॥
पिबेद्वृतम् ततः पेयां यूषं कौलधकं ततः ।
पिबेद्वृक्षलघुहं त्वेयं पेयोऽन्नं प्रतिभोजितः ॥ १४३ ॥
पुनःपुनः पिप्पलेस्पर्पिरनुपूर्यां तथैव च ।
घृतान्येतानि सिद्धानि विद्वष्यान्कुखलो म्रियते ॥

गुल्मानां गरदोषाणामुदरानां च शान्तये ।
पीलुकल्कोपसिद्धं वा घृतमानाहमेदनम् ॥ १४५ ॥
गुल्मघ्नं नीलिनीसर्पिः ज्वेहं वा मिथकं पिबेत् ।

पेयादीनां प्रयाणामाध्यापानमत्वं कफपित्तघातेषु; किंवा
प्रकृतप्रपेक्षनाऽनुपानमेदः कल्पनीयः । नागरकैः शृतमित्यत्र
पट्टलविधिया जलसाधनम् । द्वितीये दिवसे पेया, यूषं कौल-
त्तिकं तत इति तृतीये दिवसे; उक्तं हि—“प्रथमे नागरक्यं,
परेऽह्नि पेयां, तृतीये कुलधोदकम्” इति । इह इति पुनः
पुनः पिबेदित्यनेन संबध्यते; तेन ह्यस्यैतत् ज्वेहविरेकनं
कर्तव्यं, मिथ्यो नापिक्वरीति दर्शयति; क्षिण्ये ॥ इदमेव
नागरादिशृतानीयादिनोपपादितं बलपेक्षया देयम् । भूयो
वा प्रतिभोजित इति अधिकानि वा दिनानि मात्रया भोजित-
वन पुनः पुनः पिबेदिति योग्यम् । गुल्मघ्नमिति गुल्महात-
वर्णेन गुल्माध्याये, मिथकं गुल्मोक्षनेन ॥ १४१-१४५ ॥—

कमाश्रितदोषाणां जाङ्गलप्रतिभोजिनाम् ॥ १४६ ॥
दोषशेषनिवृत्त्यर्थं योगान् वक्ष्याम्यतः परम् ।
चित्रकामरदावस्थ्यां कल्कं क्षीरेण वा पिबेत् ॥ १४७ ॥
मांसं युक्तस्तथा हस्तिपिप्पली विध्यमेपजम् ।
विडङ्गं चित्रकं वन्ती चर्व्यं व्योषं च तैः पयः ॥ १४८ ॥
कल्कैः कौलसमैः पीत्वा प्रवृत्तमुदरं जयेत् ।
पिबेत् कपायं भिक्वावन्तीरोहितकैः शृतम् ॥ १४९ ॥
व्योषस्यारयुतं जीर्णं रसैरपायु जाङ्गलैः ।
मांसं वा भोजनं भोज्यं सुधाक्षीरघृतान्वितम् ॥ १५० ॥
क्षीरानुपानं (नां) गोमूत्रेणामयां वा प्रयोजयेत् ।
सप्ताहं माहिरं भूजं क्षीरं चान्नप्रमुक्तं पिबेत् ॥ १५१ ॥
मासमौष्टं पयश्छातं श्रीमसात्तु व्योषसंयुतम् ।
हरीतकीसहस्रं वा क्षीराशी वा शिलाजतु ॥ १५२ ॥
शिलाजतुविधानेन शुग्गुलुं वा प्रयोजयेत् ।
शृङ्गवेराद्रैकरसः पाने क्षीरसमो हितः ॥ १५३ ॥
तैलं रसेन तेनैव सिद्धं दशगुणेन वा ।
दन्तीप्रघन्तीफलजं तैलं दूष्योदरे हितम् ॥ १५४ ॥
शूलानाहविचयेषु मस्तुयूपरसादिसिः ।
सरलामधुशिर्षाणां बीजैर्यो मूलकस्य च ॥ १५५ ॥
तैलान्यभ्यङ्गपानां शूलघ्नान्यनिलोदरे ।
सैमित्वाकचिह्नासे मन्देऽग्नी मद्यपाय च ॥ १५६ ॥
अरिष्टान् वापयेत्क्षारकफस्त्यानस्विरोदरे ।
(श्लेष्मणो विलयाय त्वं दोषं घीह्य म्रियन्तः) ॥ १५७ ॥
पिप्पलीं तिलैश्च किं न नागरं हस्तिपिप्पलीम् ।
मत्तातकं क्षिप्रफलं त्रिफलां कटुरोहिणीम् ॥ १५८ ॥
देपदाह हरिद्रं द्वे सरलातिपिपे यन्मां ।

१ 'वाङ्मन्त्रलोचनम्' इति पा० । २ 'किञ्च' इति पा० ।

३ 'सिधयः' इति पा० ।

कुप्यं मुस्तं तथा पञ्च लवणानि प्रकल्प्य च ॥१५९॥
 दधिसर्पिर्वसामज्जतैलयुकानि दाहयेत् ।
 अन्नाद्वचमैतः क्षाराद्विडालकपदं पिबेत् ॥ १६० ॥
 मरिचादधिमण्डोष्णजलारिपसुरासवैः ।
 हृद्रोगं श्वययुं गुल्मं श्लिष्टाशौजडराणि च ॥ १६१ ॥
 विष्टुचिकामुदावर्तं चाताष्टीलां च नाशयेत् ।
 क्षारं चाजकरीपाणां चृतं मूत्रैर्विपाचयेत् ॥ १६२ ॥
 कार्पिकं पिप्पलीमूलं पञ्चैव लवणानि च ।
 पिप्पलीं चित्रकं शुण्ठीं त्रिफलां त्रिवृतां च चाम् ॥ १६३ ॥
 द्वौ क्षारौ सातलां दन्तीं स्वर्णक्षीरीं विपाणिकाम् ।
 कोलप्रमाणां वटिकां पिबेत् सौवीरसंयुताम् ॥ १६४ ॥
 श्वयथाश्वयिपाके च प्रवृद्धे च द्वादरे ।
 भावितानां गवां मूत्रे पट्टिकानां तु तण्डुलैः ॥ १६५ ॥
 यथाग्नौ पयसा सिद्धां प्रकामं भोजयेन्नरम् ।
 पिबेद्विष्टुरसं चातु जडराणां निवृत्तये ॥ १६६ ॥
 स्वं स्व स्थानं व्रजन्त्येवं तथा पिच्छकफानिलाः ।
 शङ्खिनीक्षुक्रनिवृहन्तीचिरविद्यगादिपल्लवैः ॥ १६७ ॥
 शकं गाढपुरीषाय प्राग्भक्तं वापयेद्विषम् ।
 ततोऽसौ क्षिपिलीभूतवर्चोदोषाय शास्त्रावित् ॥ १६८ ॥
 दद्यान्मूत्रयुतं क्षीरं दोषदोषहरं शिवम् ।
 पार्श्वशूलमुपस्तम्भं बृहद्वापि मारुतः ॥ १६९ ॥
 जनयेद्यस्य तं तैलं विष्वक्क्षारेण पाययेत् ।
 तथाऽग्निमन्यस्योनाकपलाशतिलमालजैः ॥ १७० ॥
 बलाकदव्यपामार्गक्षरैः प्रत्येकशः कुतैः ।
 तैलं पक्त्वा भिषग्दद्यादुवराणां प्रशान्तये ॥ १७१ ॥
 निचर्तते चोदरिणां बृहद्द्विजानिलोद्भवः ।

निचर्तते मासं मुक्त इति श्लो० । तथा इतिपि-
 ष्यत्वेत्यादी क्षीरेण पिबेदिति संभवते । विष्टुचिकामि क्षीर-
 मष्टपलं चतुर्गुणजलेन साधनीयम् । पिबेत् कषायमित्यादी
 श्वयेश्वरयोः प्रक्षेप्यत्वम् । मासं वेत्यादी सुधाक्षीरसाधित
 घृतं पूर्वोक्तं ज्ञेयम् । अनघमुगिति गोमूत्रेलादियोगत्रयेऽपि
 गोज्यम् । क्षीराश्रीति क्षीरेण सम शिलाजलश्रीयात् । शिला
 जलविधानेनेत्यनन्तरौकशिलजलविधानमेव क्षीराश्रीत्यनेनोक्त
 गृह्यते न रसायनोक्तं, व्यवहितत्वात् । शत्रुवेदार्कशब्देन
 शुक्रार्द्रकस्य कायनिष्पन्न रसं निषेधयति । दूधोदरं चास्ति-
 पातिकमुदरम् । सरला त्रिहृत् । अरिष्टान् पाययेदिति च्छेद ।
 पिप्पलीत्यादिके क्षारे दद्यादानीं दवाणां चूर्णपिष्टताकरण-
 योग्या मात्रा ज्ञेया । विडालपदकं कर्षं । क्षारं चाजकरीपाणा-

मित्यादी अजकरीपाणां वहुलमूत्रेण एवविशतिवारं स्नायित्वा
 क्षारद्वयस्नायद्प्राज्ञः, स च यावच्चूर्णसमुदायाद्भवतेन कृतद्वेयुष्य
 सञ्चष्टयुषो भवति । पार्श्वेत्यादी उपस्तम्भमिति उपशब्दं सनी-
 पयासी । विष्वक्क्षारेणेति विष्वक्फलदाहात् कृतेन क्षारेण श्वतेन
 सिद्धं तैलं पाययेत् । तिलमालजैः क्षारं सिद्धं तैलं पाययेदिति
 खण-प ॥ १५६-१७१ ॥—

कफे वातेन पिप्पलेन ताभ्यां वाऽप्यावृतेऽनिले ॥ १७२ ॥
 वलिनः सौपधयुतं तैलमेरण्डजं हितम् ।
 सुविरिको नरो यस्तु पुनराभ्यापितो भवेत् ॥ १७३ ॥
 सुस्निग्धैरम्ललवणैर्निरुद्धैस्तमुपाचरेत् ।
 सोपस्तम्भोऽपि वा वायुराभ्यापयति य नरम् ॥ १७४ ॥
 तीक्ष्णैः सक्षारमोमूत्रैर्वैति मित्तमुपाचरेत् ।

कफेत्यादी कफे वातेनाहते, कफं पिप्पलाहते, ता-भा कफ
 पिप्पलाभ्या वा वाते भाहते इत्यर्थः । सौपधयुतमिति भावर-
 कदोषहरौपधयुतमित्यर्थः । सुविरिक इत्यादी विरिक्तस्नाभ्यां
 रिष्टमिति ज्ञेयम् । तेनेहानिर्जितं वाते पुनराभ्यान न रिष्ट,
 अतस्तत्किन्तोपधयोऽप्युपयते, किंवा उपस्तम्भमुक्तं तद्
 पुनराभ्यान रिष्टमिच्छायादेव 'सोपस्तम्भ' इति कर्तव्यं, सोपस्तम्भ
 इति सावर्णः ॥ १७२-१७४ ॥—

क्रियातिवृत्ते जठरे त्रिदोषे चामशान्पति ॥ १७५ ॥
 शालीन्ससुहृदो दारान् ब्राह्मणान्पतिन् मुकुन् ।
 अनुज्ञाप्य भिषक् कर्म विदध्यात् संशयं नृवन् ॥ ७६ ॥
 अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ।
 पञ्माश्रयाय तस्यैवमनुज्ञातः सुहृद्गणैः ॥ १७७ ॥
 पानभोजनसंयुक्तं विषमसौ प्रयोजयेत् ।
 यस्मिन् वा कुपितः सर्पो विस्त्रजेति फले विषम् १७८ ॥
 भोजयेत्तदुदरिणं प्रविचार्ये भिषगवरः ।
 तेनास्य दोषसङ्घातः स्थितो लीनो विमर्गः ॥ १७९ ॥
 विषेणाशुप्रमाथित्वादाशु भिषः प्रवर्तते ।
 विषेण हतदोषं तं शीताम्बुपरिपेक्षितम् ॥ १८० ॥
 पाययेत् भिषग्दुग्धं यवाग्नौ वा यथावलम् ।
 त्रिवृन्मण्डूकपर्णशकं सयववास्तुक्रम् ॥ १८१ ॥
 भक्षयेत् कालशकं वा स(सु)रतोदकसाधितम् ।
 निरम्ललवणज्ज्ञेह स्विघ्रास्विघ्रमनघमुक्तम् ॥ १८२ ॥
 मासमेकं ततश्चैव दूषितः खरसं पिबेत् ।
 एवं विनिर्हते दोषे शाकैर्मासात्पर ततः ॥ १८३ ॥
 दुर्बलाय प्रयुञ्जितं प्राणभृत् कार्मणं पयः ।

किनातिवृत्त इत्यनेन जातेदकतं दर्शयति, तत्र हि क्रिया
 निषिद्धा अजातोदकमिलादिना । त्रिदोषेण इत्यनेनापि आलो-

दक एव त्रिदोषज इति ज्ञेयम्, अजातोदके त्रिदोषेऽपि क्रिया उच्यते । एवंभूतत्रिदोषस्य तु क्रियातिवृत्तपदैर्नैव लभेऽपि त्रिदोषे इति पदं त्रिदोषस्य जातोदकस्याप्यत्र क्रियालुप्तो-
पदर्शनाथम् । शालादिंसंमतिप्रधानिना विपर्ययेऽवशोनिषेधः ।
अनुज्ञात इति अनुमतो विपादिप्रयोगे नैवः । यस्मिन् फले
विषं विस्मजेत् तत् फलं प्रयोजयेदिति संवन्धः । विषं चात्र
दंष्ट्राविषमेव ज्ञेयम् । उक्तं हि—“दंष्ट्रोदरे बद्धयुदे क्षतान्त्रे च
जलोदरे । अपि दंष्ट्राविषमेव प्रयोगो वै मिशोधने” इति ।
स्थिर इत्यचपलः । लीन इति धात्वन्तरगतः । प्रमाथित्वादिति
क्षोमाकारित्वात् । काष्ठशाकं प्रसिद्धम् । खरसोदकाभ्यां साधि-
तम् । ततश्चैव खरसमिति काष्ठशाकखरसम् ॥ १७५-१८३ ॥—

इदं तु शल्यहर्तृणां कर्मे स्यादृष्टकर्मणाम् ॥ १८४ ॥
घामं कुक्षिं मापयित्वा नाभ्यध्वज्वतुच्छुल्लम् ।
मात्रायुक्तेन शस्त्रेण पाटयेन्मस्तिमान् भिषक् ॥ १८५ ॥
विपाट्यान्त्रं ततः पञ्चाक्षींश्च यद्धक्षतान्त्रयोः ।
सर्पिपाऽभ्यक्ष्य केशादीनयमृष्य विमोक्षयेत् ॥ १८६ ॥
मूर्छनाद्यद्य संमृद्धमनं तद्य विमोक्षयेत् ।
छिद्राण्यन्त्रस्य तु स्फूर्द्धैर्दशयित्वा पिपीलिकैः ॥ १८७ ॥
बहुधाः संयुहीतानि ह्यात्वा छित्वा पिपीलिकान् ।
प्रतिधौगैः प्रवेद्यान्त्रं प्रैष्यैः सीत्येद्वज्रं ततः ॥ १८८ ॥

नाभ्यध्वज्वतुच्छुल्लमिति नाभेरधो यथा मवति तथा चतुरध्वलं
घामद्वहि मापयित्वा उदरमभ्याञ्जतुरध्वलं लयत्वा कामकुक्षी
नाभ्यध्वस्तात् पाटनं कर्तव्यम् । पिपाट्य कोदरं बद्धक्षतोदरयोः,
अन्त्रं मोक्ष्य यथोचितक्रियायै, तत उदरे पाटिते केशादिमार्जनं
संमृद्धान्नमोक्ष्य कर्तव्यः । छिद्राण्यस्य तु अञ्चछिद्राणि पिपी-
लिकैर्गन्धच्छिद्रप्रेक्षे वंचयित्वा संयुहीतानि यमाष्ट्रछिद्राणि
भवन्ति तथा शाला पिपीलिकाभिरुत्प्रेदः कार्यः । ततस्तृणयो-
रपि यद्धछिद्रान्नयोः निःक्षतान्त्रप्रवेशविधिः प्रतिधौगैर्द्विलने-
नोक्तः कर्तव्यः ॥ १८४-१८८ ॥

तथा जातोदकं सर्पमुदरं व्यधयेद्विषक् ।
घामपाशैर्त्यपो नाभेर्नोर्डी दत्त्वा च गालयेत् ॥ १८९ ॥
पिच्छान्न्य च विमृष्टैर्दृष्टेप्रेक्षसोदरम् ।
तथा रस्तिविरेकाधेर्मर्त्तानं सर्वं च वेष्टयेत् ॥ १९० ॥
निःसृष्टे लङ्घितः पयामजेहलयणां भिवेत् ।
अतः परं तु पण्मासान् क्षीरवृत्तिर्भवेन्नरः ॥ १९१ ॥

जीन मासान् पयसा पेयां पिचेर्त्रींश्चापि भोजयेत् ।
श्यामाकं कोरदुप वा क्षीरेणालघणं लघु ॥ १९२ ॥
नरः संवत्सरेणैव जयेत् प्राशं जलोदरम् ।
प्रयोगाणां च सर्वेषामनु क्षीरं प्रयोजयेत् ॥ १९३ ॥
दोषानुबन्धरक्षार्थं वलस्यैर्यार्थमेव च ।
प्रयोगापचित्ताक्षानां हितं ह्युदरिणां पयः ।
सर्वघातुक्षयार्तानां देवानाममृतं यथा ॥ १९४ ॥

तथेत्यादिना जातोदकविधिनाह । व्यधयेदिति नाभ्याश्चतुर-
ध्वले इत्यर्थः । अतः परमिति अत्यवपेयापानादूर्ध्वं पण्मासान्
क्षीरवृत्तिः स्थाय, ततः क्षीरमाञ्जयित्वा पण्मासादूर्ध्वं द्रोन्मासान्
पयसा सह पेयां भिवेत्, ततयोर्ध्वं जीन मासान् श्यामाकं
कोरदुपमिलादिप्रयोक्तुं क्षीरेण भोजयेत्; एवं संवत्सरेणेति
यदुक्तं तत् पूर्वमेव । प्रयोगापचित्ताक्षानामिति प्रयोगैः क्षीणदेहा-
नाम् ॥ १८९-१९४ ॥

तत्र श्लोकौ ।

हेतुं प्राशूपमद्यानां लिङ्गं व्याससमासतः ।
उपद्रव्यान् गरीयस्त्वै साध्यासाध्यत्वमेव च ॥ १९५ ॥
जाताजाताभ्युलिङ्गानि चिकित्सां चोक्तवानपि ।
समासव्यासनिर्देशैर्बदराणां चिकित्सिते ॥ १९६ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकमतिरसंस्कृते चिकि-
त्सास्थाने उदरचिकित्सितं नाम
प्रयोर्वशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

हेतुमिलादिना संप्रहं नृते । संप्रहार्थं धान्यायोक्तोऽनुवर्-
णीयः ॥ १९५ ॥ १९६ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तमिरचितायामासुर्वेदीयिकायां चरक-
तात्पर्यटीकयां चिकित्सास्थाने उदरचिकित्सितं
नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातोऽर्शोचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

उदरार्शोक्षीरोक्षज्वलघामान्याश्च बद्धयुदोदरकारणाणां
नन्तरमर्शो चिकित्सितमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

आसीनं मुनिमन्वयं कृतजाप्यं कृतक्षणम् ।
पृष्टयानर्शसां युक्तमग्निवेशः पुनर्वसुम् ॥ ३ ॥

आसीनमिलादि । कृतक्षणमिति कृतावधरम् । गुकमुचितं
प्रक्षोपहेलादि पत्रच्छेदि योजनः; किंवा गुकमिति व्याख्या-
नोक्तमिति भावः ॥ ३ ॥

१ सभिरद्वैत इत्याकां वयताल्लङ्घनं नरः इति पा० । २ मुक्तिं
इति पा० ।

१ 'प्रतीकोपे' इति पा० । २ वेष्टेः सुकृष्टीः 'वेष्टे' इति पा० ।
३ 'केशादिमार्जनं इत्या संमृद्धमन्नं मोक्षयेत्' इति पा० । ४ 'अ-
ध्वजान्' इति पा० । ५ 'सूतपोरपि' इति पा० । ६ 'प्रतीकोपे-
रिवनेनोक्तः कर्तव्यः । प्रतीकं यैरत्र प्रतीकं नृवंति तानि एकस्ति-
कीकृत्यतीति, यथाद्विनिरासादेरर्थं प्रतिवृत्ति' इति पा० । ७ 'घाम-
भागे' इति पा० ।

प्रकोपहेतुं संस्थानं स्थानं लिङ्गं चिकित्सितम् ।
साध्यासाध्यविभागं च तस्मै तन्मुनिरप्रधीत् ॥ ४ ॥

प्रकोपस्य रोगोत्पादक हेतुः; तथाश्च प्रकोपसम्बन्धेन रोगो-
त्पादं वक्ष्यति; यथा—‘पित्तोत्पन्नानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुर्दुर्ल-
भम्’ इति; संस्थानमाकारः, संस्थानं यवपि लिङ्गे एव प्रविशति,
तथाऽपीह बहुप्रपञ्चकव्यत्याद संस्थानं ग्रथयुक्तम् ॥ ४ ॥

इह खल्वग्निवेश द्विविधान्यर्थांसि-कानिचित्
सहजानि, कानिचिज्जातस्योच्चरकालजानि । तत्र
वीजं गुदवलिबीजोपततमायतनमर्शां सहजा-
नाम् । तत्र द्विविधो बीजोपततौ हेतुः-यातापित्रो-
त्पत्तारः, पूर्वकृतं च कर्म; तथाऽन्येषामपि सह-
जानां विकाराणाम् । तत्र सहजानि सह जातानि
शरीरेण, अर्शांसीत्यधिसंयुक्तकाराः ॥ ५ ॥

इहैवादिना द्विविधान्यर्थांसि प्रतिपाद्य सहजानि हेतवादिना
प्राह—तत्र बीजमित्यादि ।—बीजमिह शुक्रकोमितम् । तच्च गु-
द्वत्पत्तारम्भकेण बीजेनोपततं सत् सहजानां कारणं भवति । गुद-
वत्पत्तारम्भकेण च पुष्टेन बीजेन शरीरारम्भकस्य बीजस्यावनेवो-
पतापो यत् खयमदुष्टस्य पुष्टेन संबन्धः । तत्तच्च गुदवलीबीजदो-
षाद् गुदवलीष्वेवाशौजस्य भवति, शेषावयवारम्भकं बीजमदुष्ट-
त्वात् विकारं जनयति । न बीजदुष्टेः सर्वेषां जनारम्भकत्वं, सर्वेषां
बीजाणुपत्तात्वात्; उक्तं च ‘यस्य यस्य क्षात्रावयवस्य बीजे बीज-
भाग उपततो भवति तस्य तस्य क्षात्रावयवस्य निष्ठितरूपजायते’
(धा. अ. ४) इत्यादि । अन्ये तु आदितामिपाठात् पूर्वनि-
पातानियमेन उपततं गुदबीजबीजं यस्मिन् तद्गुदवलीबीजोपतत-
मित्यदं कृतमित्याहुः । अपचार इति अगुणितारहारनिहारकः
शुक्रशोणितभागविशेषद्वयः । पूर्वकृतं च कर्मसि जायमानस्य
सहजाशौभिमिवैतत्कं जन्मान्तरीयं कर्म । तच्च कर्म दुर्बलं
सन्मातापित्रोपचारसहितं बीजद्वयं भवति, बलवत्तु विना-
उपचारजनकमेव भवतीति हेयम् । यथोक्तेष्वद्वयमन्यत्रापि
बह्वे गदेऽतिविश्रुति-तयैत्यादिना । तत्रैत्यादिना सहजबन्धार्थं
व्याकरोति । अर्शःशब्दाभिधेयमाह—अर्शांसीत्यादि । अधि-
मांसविकारा इति अधिमांसविशेषाः ॥ ५ ॥

सर्वेषां चार्शसां क्षेत्रं-गुदस्याधःपञ्चमाङ्गुलाव-
काशे त्रिभागान्तरास्तिस्त्रो गुदपथयः, (क्षेत्रमिति
देशः) केचित्तु भूयांसमेव देशमुपदिशन्त्यर्शां-शि-
श्रमपत्यपथं गलतालुमुखनासिकाकर्णाक्षिपत्मानि
त्वक् च । तदस्त्यधिसांसदेशतया, गुदपथिजनानां
त्वर्शांसीति संज्ञा तन्नेऽस्मिन् । सर्वेषां चार्शसाम-
धिष्ठानं-मैदो मांसं त्वक् च ॥ ६ ॥

त्रिभागान्तर इति अर्धपञ्चाङ्गुलस्य शार्पङ्गुलरूपतृतीयभाग-

वकाशः । गुदपथय इति गुदस्य मांसपथयः । अस्मिन् विभा-
गेऽर्धपञ्चाङ्गुले गुदे गुदोष्ठेन एहीतमर्शाङ्गुलं बाधयत्या परिगृ-
ह्यते । क्षेत्रं देश इति अर्शःप्ररोहप्रदेश इत्यर्थः । केचित्लिङ्गेन
तज्जान्तरेऽप्यलपथादिगतानामपि अधिमांसानां ‘अर्शांसि’ इति
संज्ञा भवत्येव इति सूचयति । अधिष्ठानमिति सूच्यम् ॥ ६ ॥

तत्र सहजान्यर्थांसि कानिचिदणुनि, कानिचि-
न्महान्ति, कानिचिदीर्घाणि, कानिचिद्वृक्षानि, का-
निचिद्वृक्षानि, कानिचिद्विषमविस्तृतानि, कानिचिद्व-
न्तःकुटिलानि, कानिचिद्वह्निःकुटिलानि, कानिचि-
ज्जटिलानि, कानिचिदन्तमुखाणि, (तानि) यथास्यं
दोषानुबन्धवर्णानि ॥ ७ ॥

तत्र सहजानीत्यादिना संस्थानलिङ्गे प्राह । जटिलानीति एणा-
ङ्गुलकाराणि । दोषानुबन्धवर्णानीति दोषानुरूपवर्णानि ॥ ७ ॥

तैश्चैवहतो जन्मप्रभृति भवत्यतिक्रशो विवर्णः
क्षामो दीनः प्रचुरवियद्वातमूत्रपुरीषः शर्करा-
हमरोमान्, तथाऽनियतवियद्गुल्फकपकमशुष्कमि-
थवर्चा अन्तराऽन्तरा श्वेतपाण्डुरितपीतरक्तादण-
तनुसान्द्रपिच्छिलकुणपगन्ध्यामपुरीषोपवेशी, ना-
मिबस्तिवक्ष्णोद्देशो प्रचुरपरिकर्तिकाग्निवतः, सगुद-
शूलप्रवाहिकापरिहृषप्रमेहप्रसक्तमिष्टमन्त्रकूजी-
दायतंहृदयेन्द्रियोपलेपा, प्रचुरवियद्गतिकाग्लो-
द्गारः, सुदुर्बलः, सुदुर्बलाग्निः, अल्पशुक्रः, कोधनो,
दुःखोपचारशीलः, कासश्वासतमकवृष्णाहङ्गास-
च्छर्द्यरोचकाविपाकपीनसक्षयधुरीतः, तैमिरिकः,
शिरःशूलः, क्षामसिन्धुसज्जसज्जसज्जसज्जस, कर्ण-
रोगी, शूनपाणिपादयदनाक्षिकृष्टः, सखरः, साह-
मर्दः, सर्वेष्वोस्थिशूलो च, अन्तराऽन्तरा पार्श्वकु-
क्षिपस्तिहृदयपृष्ठत्रिकप्रहोपततः, प्रधानपरः, पर-
मालसश्चेति । जन्मप्रभृत्यस्य गुदजैरावृत्तो मागोप-
रोधाद्यायुरपानः प्रत्यारोहन् समानन्यानप्राणोदा-
नान् पित्तस्त्रेष्माणो च प्रकोपयति, एते सर्वे एव
प्रकुपिताः पञ्च वायवः पित्तस्त्रेष्माणो चार्शसमभि-
व्रवन्त एतान् विकारानुपजयन्ति; इत्युक्तानि सह-
जान्यर्थांसि ॥ ८ ॥

अनियतत्वं विषदमुक्तत्वादिविषदयमंगुलमयं हेयम् । अ-
न्तराऽन्तरेति कदाचित्, न सर्वदा । प्रचुरो विषदत्वादियुग-
शुक्ल उद्गारो यस्य स तथा । दुःखोपचारशील इति दुःखोपचा-
रहेतुस्त्वित्यर्थः । प्रधानं धूर्तनम् । कसात् पुनरयं सहजाशौशुक्ल
हेतव्याधिपरिहृष्टो भवतीत्याह—जन्मेत्यादि । प्रत्यारोहन्ति

१ ‘त्रिजिह्वितिवचनेन तज्जान्तरे नासादिपथाभ्यामीति भ-
वत्येव इति सूचयति’ इति पा० । २ ‘गुदभागोपरोधात्’ इति पा० ।

दक एव त्रिदोषज इति हेतुम्, अजातोदके त्रिदोषेऽपि किञ्च लभ्यते । एवंभूतत्रिदोषस्य तु क्रियातिवृत्तपदेनैव लभेऽपि त्रिदोषे इति पदं त्रिदोषस्य जातोदकस्याप्यत्र क्रियालघुत्वो-
पदर्शनायम् । ज्ञालादिप्रतिग्रहणादिना विपर्ययेऽवशोविषेयः ।
अनुज्ञात इति अनुमतो विषादिप्रयोगे वैधः । यस्मिन् फले
विषं विच्छेद्येत् तत् फलं प्रयोजयेदिति संवन्धः । विषं चात्र
वैश्वविषेन ज्ञेयम् । उक्तं हि—“दृष्योदरे नदगुदे क्षताब्जे च
जतोदरे । अपि दंष्ट्राविपर्येन प्रयोगो नैव विशेषने” इति ।
स्थिर इत्यवयवः । लीन इति धातन्तरगतः । प्रमात्रितादिति
क्षोभकारित्वात् । कालशाकं प्रतिदम् । खरस्रोदकाभ्यां साधि-
तम् । ततश्चैव खरसमिति कालशाकखरसम् ॥ १४५-१८३ ॥—

शृदं तु शल्यहर्तृणां कर्म स्यादृष्टकर्मणाम् ॥ १८४ ॥
यामं कुक्षिं मापयित्वा नाभ्यधश्चतुरङ्गलम् ।
मात्रायुकेन शलेण पाठयेन्मतिमान् भिषक् ॥ १८५ ॥
विपाठ्यान्त्रं ततः पश्चाद्दोष्य बद्धस्तान्त्रयोः ।
सर्पिषाऽभ्यध्व्य केशादीनयमृज्य विमोक्षयेत् ॥ १८६ ॥
मूर्च्छनाद्यथ सम्मूढमन्त्रं तच्च विमोक्षयेत् ।
छिद्राप्यन्त्रस्य तु स्थूलैर्दशयित्वा पिपीलिकैः ॥ १८७ ॥
बहुदाः संगृहीतानि ह्यात्वा छित्वा पिपीलिकाम् ।
प्रतियोगैः प्रवेद्यान्त्रं त्रैयैः सीधैर्द्वयं ततः ॥ १८८ ॥

नाभ्यधश्चतुरङ्गलमिति नामैरथो यथा भवति तथा चतुरङ्गलं
यामकुक्षिं मापयित्वा उदरमभ्यधश्चतुरङ्गलं सक्तवा यामकुक्षौ
नाभ्यधस्तात् पाठनं कर्तव्यम् । विपाठ्य कोदरे बद्धस्तोदरयोः,
अथौ सीधे यथोचितक्रियायै, तत उदरे पाठिते केशादिमार्जितं
संमूढान्त्रमोक्ष्य कर्तव्यः । छिद्रान्त्रस्य तु त्रैयैश्छिद्राणि पिपी-
लिकैश्चछिद्रप्रवेशे दंशयित्वा संगृहीतानि यथाऽन्त्रछिद्राणि
भवन्ति तथा ज्ञात्वा पिपीलिकाछिद्रच्छेदः कर्तव्यः । ततस्तन्मयो-
रपि बद्धछिद्रान्त्रयोः निःसृष्टान्त्रप्रवेशविधिः प्रतियोगैरित्यने-
नोक्तः कर्तव्यः ॥ १८४-१८८ ॥

तथा जातोदकं सर्वमुदरं व्यधयेद्विषकम् ।
दोषमाभ्यधे त्वथो नामेनाडीं दत्त्वा च गालयेत् ॥ १८९ ॥
विस्त्राव्य च विमृष्टैरुद्वेष्टेयैश्चासक्तोदरम् ।
तथा यस्तिविरेकाद्यैर्मर्त्यां सर्वं च वेष्टयेत् ॥ १९० ॥
निःसृष्टे लङ्घितः पेयामजेदल्लयणं पिबेत् ।
अतः परं तु पण्मासान् क्षीरवृत्तिर्मवेश्वरः ॥ १९१ ॥

१ 'मतीपोमैः' इति पा० । २ 'त्रैयैः' स्यात्त्रैयैः 'त्रैयैः' इति पा० ।
३ 'केशादिमार्जनं कृत्वा सम्मूढमन्त्रं द्वाह मोक्षयेत्' इति पा० । ४ 'ज-
यन्त्राणि' इति पा० । ५ 'सुदुर्गोति' इति पा० । ६ 'प्रतीपोमै-
रित्यनेनोक्तः कर्तव्यः । प्रतीपा येन प्रतीप कुर्वन्ति तानि पक्वमिति
शब्दलक्षणेन, यथादिभिराप्तावेव त्रिगुणैः' इति पा० । ७ 'याम-
कुक्षौ' इति पा० ।

जीन मासान् पयसा पेयां पिबेद्द्विधापि भोजयेत् ।
श्यामाकं कोरदुषं वा क्षीरेणालचणं लघु ॥ १९२ ॥
नरः संघस्त्रेणैव जयेत् प्राप्तं जलोदरम् ।
प्रयोगाणां च सर्वेषामनु क्षीरं प्रयोजयेत् ॥ १९३ ॥
दोषानुबन्धरक्षार्थं दलस्थैर्यार्थमेव च ।
प्रयोगापचित्ताह्वानां हितं ह्युदरिणां पयः ।
सर्वेषां तु क्षयार्तानां देवानाममृतं यथा ॥ १९४ ॥

उपेक्षादिना जातोदकविधिमाह । व्यधयेदिति नाभ्याधश्चतु-
रङ्गले इत्यर्थः । अतः परमिति अलवणपेयापानापूर्वं पण्मासान्
क्षीरच्छिः स्यात्, ततः क्षीरमात्रवृत्तिपण्मासापूर्वं श्रीमासान्
पयसा सह पेयां पिबेत्, ततश्चोषं जीन मासान् श्यामाकं
कोरदुषमित्यादिप्रत्येकं क्षीरेण भोजयेत्; एवं संघस्त्रेणेति
यदुक्तं तत् पूर्वं । प्रयोगापचित्ताह्वानमिति प्रयोगैः क्षीणदेहा-
नाम् ॥ १८९-१९४ ॥

तत्र श्लोकौ ।

हेतुं प्राभूपमष्टाणां लिङ्गं व्याससमासतः ।
उपद्रवान् गरीयस्त्वं सारप्यासाभ्यत्वमेव च ॥ १९५ ॥
जाताजाताम्बुलिङ्गानि चिकित्सां चोक्तवानुपि ।
समासव्यासनिर्देशोऽवस्थायां चिकित्सिते ॥ १९६ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकि-
त्सास्थाने उदरचिकित्सितं नाम
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

हेतुमित्यादिना सग्रहं ब्रूते । संमहायैषाध्यायोक्तोऽष्टुद-
शीयः ॥ १९५ ॥ १९६ ॥

इति श्रीचरकविरचित्तत्त्वविचारानामुर्वेदीयचिकित्सायां चरक-
तात्पर्यटीकायां चिकित्सास्थाने उदरचिकित्सितं
नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातोऽंशचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानानन्तर्यः ॥ २ ॥

उदरार्शोऽत्रिदोषजस्तत्त्वमाप्नोत् बद्धगुतोदरकारणत्वात्
चन्तराश्वैर्वा चिकित्सितमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

आसीनं मुनिमन्यत्रं कृतजाप्यं कृतक्षणम् ।
पृष्टवानर्शसां युक्तमग्निवेशः पुनर्वैद्यम् ॥ ३ ॥

आसीनमिति । कृतक्षणमिति कृतवसरम् । युक्तमुपि
त्रयोपहेत्यादि पत्रच्छेति योजना; किंवा युक्तमिति व्याख्या-
नोयुक्तमिति भावः ॥ ३ ॥

१ 'अर्शोऽर्श' इत्यामाकं बद्धगुदजन्यं नरः' इति पा० । २ 'मुनिं'
इति पा० ।

प्रकोपहेतुं संस्थानं स्थानं लिङ्गं चिकित्सितम् ।
साध्यासाध्यविभागं च तस्यै तन्मुनिरब्रवीत् ॥ ५ ॥

प्रकोपस्य रोगोत्पादस्य हेतुः, तथास्तत्र प्रकोपसन्नेन रोगो-
त्पादं वक्ष्यति; यथा—'पित्तोत्पन्नानां भिक्षेयः प्रकोपे हेतुरश-
याम्' इति; संस्थानमाकारः, संस्थानं यद्यपि लिङ्गे एव प्रविशति,
तथाऽपीह बहुप्रपञ्चवक्तव्यत्वात् संस्थानं वृथयुक्तम् ॥ ५ ॥

इह खल्वग्निवेश द्विविधान्यशौंसि-कानिचित्
सहजानि, कानिचिजातस्योत्तरकालजानि । तत्र
बीजं शुद्धवलिबीजोपतममायतनमशौंसां सहजा-
नाम् । तत्र द्विविधो बीजोपतसौ हेतुः—मातापित्रो-
रपचारः, पूर्वकृतं च कर्म; तथाऽन्येषामपि सह-
जानां विकाराणाम् । तत्र सहजानि सह जातानि
शरीरेण, अशौंसीत्यधिसांख्यविकाराः ॥ ५ ॥

हेत्यादिना द्विविधान्यशौंसि प्रतिपाद्य सहजानि हेत्यादिना
प्राह—तत्र बीजमित्यादि ।—बीजमिह शुक्रशोणितम् । तत्र शु-
द्धव्यारम्भकेण बीजेनोपततं सत् सहजानां कारणं भवति । शुद्-
धव्यारम्भकेण च दुष्टेन बीजेन शरीरारम्भकस्य बीजसायमेवो-
पतापो यत् स्वयमदुष्टस्य दुष्टेन संबन्धः । ततश्च शुद्धवलीबीजशे-
षाद् शुद्धवलीवेषाशौज्यमभवति, शोषावबवारम्भकं बीजमदुष्ट-
त्वाच्च विकारं जनयति । न बीजदुष्टेः सर्वथाऽनारम्भकत्वं, सर्वथा
बीजादुपभातात्; उक्तं च 'यस्य यस्य ह्यज्ञावयवस्य बीजे बीज-
भाग उपततो भवति तस्य तस्य ह्यज्ञावयवस्य विकृतिरुपजायते'
(शा. अ. ४) इत्यादि । अन्ये तु आदितामिषायात् पूर्ववि-
पादानियमेन उपततं शुद्धवलीबीजं वक्षिन् तदुद्धवलीबीजोपतत-
मितिपदं कृतमित्याहुः । अपचार इति अनुचिततद्विहारकृतः
शुक्रशोणितभागविशेषद्वयः । पूर्वकृतं च कर्मति जायमानस्य
सहजाशौंसिमिवैवेकं जन्मान्तरीयं कर्म । तच्च कर्म दुर्बलं
सन्मातापित्र्यपचारसहितं बीजदुर्बलं भवति, बलवत्तु विना-
अपचारजनकमेव भवतीति हेतुम् । यत्रोपेहेदुद्धव्यमन्यत्रापि
सहजे गदेऽतिदिशति—तस्येत्यादिना । तत्रेत्यादिना सहजसद्व्यर्थं
व्याकरोति । अशौःशब्दाभिधेयमाह—अशौंसीत्यादि । अधि-
सांख्यविकारा इति अधिसांख्यविशेषाः ॥ ५ ॥

सर्वेषां चार्शसां क्षेत्रं—शुद्धस्याप्यपञ्चमाहुच्छा-
काशे त्रिभागान्तरास्तिष्ठो शुद्धवलयः, (क्षेत्रमिति
देशः) केचित्तु भूयांसमेय देशमुपदिशन्त्यशौंसां-शि-
त्रमपत्यपथं गलतालुमुखनासिकाकर्णोक्षिवर्त्मनि
त्वक् च । तदस्त्यधिसांख्यदेशतया, शुद्धवलिजानां
त्यशौंसीति संज्ञा तत्रेऽस्ति । सर्वेषां चार्शसाम-
धिष्ठानं—मैदो मांसं त्यक् च ॥ ६ ॥

त्रिभागान्तरा इति अर्धपञ्चाङ्गस्य साध्वङ्गलरूपतृतीयभाग-
ः ॥ 'शुद्धवलिजानि' इति शा. ।

वकाशाः । शुद्धवलय इति शुद्धस्य मांसवलयः । असिंध्य विभा-
गेऽप्यपञ्चाङ्गुले गुदे शुद्धांशेन गृहीतमर्धाङ्गलं बाह्यवक्ष्या परितृ-
क्ष्यते । क्षेत्रं देश इति अशौःप्रोद्धवदेश इत्यर्थः । केनिदित्यनेन
तन्त्रान्तरेऽप्यलप्यादियतानामपि अधिसांसां 'अशौंसि' इति
संज्ञा भवत्ये इति सूचयति । अधिष्ठानमिति सूच्यम् ॥ ६ ॥

तत्र सहजान्यशौंसि कानिचिदणूनि, कानिचि-
न्महान्ति, कानिचिद्दीर्घाणि, कानिचिद्द्वयानि, का-
निचिद्द्वयानि, कानिचिद्विपमविस्तृतानि, कानिचिद-
न्तःकुटिलानि, कानिचिद्वह्निःकुटिलानि, कानिचि-
ज्जटिलानि, कानिचिद्वन्तर्मुखाणि, (तानि) यथासं-
दोषानुबन्धवर्णानि ॥ ७ ॥

तत्र सहजानीलादिना संस्थानलिङ्गे प्राह । जटिलानीति तृणा-
ङ्गुलकाराणि । दोषानुबन्धवर्णनीति दोषानुबन्धवर्णानि ॥ ७ ॥

तैरुपहतो जन्मप्रभृति भवत्यतिदुःखो विषयः
क्षामो दीनः प्रचुरवियद्वयातममुरीपः शर्करा-
श्मरीमान्, तथाऽनियतवियद्वयमुपकाममनुष्म-
न्मवर्चो अन्तराऽन्तरा अंतर्पाण्डुरितपीतककाष्ठ-
तनुसाम्प्रपिच्छलकुण्ठपाण्ड्यामपुरीपोपवेशी, ना-
मित्यन्तर्वंशणोदेरो प्रचुरपरिकर्तिकांनितः, समुद्-
शूलप्रवाहिकापरिहर्षप्रमेहप्रसक्तविष्टमाश्रूजो-
दावर्तद्वयेन्द्रियोपलेपः, प्रचुरवियद्वयतिक्काब्धो-
द्गारः, सुदुर्बलः, सुदुर्बलाग्निः, अल्पशुक्रः, कोधनो,
दुःखोपचारशीलः, कासभ्यासतमकदम्प्याद्द्व्यास-
च्छर्धरोचकाविपाकपीनसक्षयधुरीतः, तैमिरिकाः,
शिरःशूलः, क्षामसिद्धसप्तसकजर्जरसरः, कर्ण-
रोगी, शूनपाणिपाद्वपनाक्षिकुटः, सज्वरः, साङ्ग-
मर्दः, सर्वेष्वर्शस्त्रिहरी च, अन्तराऽन्तरा दाह्यकु-
क्षिवस्तिहृदयपृष्ठत्रिकमहोपततः, प्रधानपरः, पर-
मालसश्चेति; जन्मप्रभृत्यस्य शुद्धजैरावृतो मार्गाप-
रोधाद्वायुरूपानः प्रसारोहम् समानव्यानप्राणोदा-
नान् पित्तश्लेष्मान्णौ च प्रकोपयति, पतैः सर्वे पथ
प्रकुपिताः पञ्च वायवः पित्तश्लेष्मान्णौ चार्शसमभि-
द्रवन्त एतान् विकारानुपजयन्ति, इत्युक्तानि सह-
जान्यशौंसि ॥ ८ ॥

अनियतत्वं शिरदशुक्लादिविषद्वयमयुगमग्रे हेतुम् । अ-
न्तराऽन्तरेति कदाचित्, न सर्वदा । प्रचुरो विषदाद्यादिगुण-
युक्त उद्गारो यस्य स तथा । दुःखोपचारशील इति दुःखोपचा-
रहेतुरित्यर्थः । प्रधानं धूर्णनम् । कसात् पुनरयं सहजाशौंस्युक्त
इत्यव्याधिपरितृहीतो भवतीत्याह—जन्मेत्यादि । प्रसारोद्वेगिति

१ 'उप्रेक्षितविवननेन तन्त्रान्तरे नासादितान्यशौंसीति भ-
ष्यन्त इति सूचयति' इति शा. । २ 'शुद्धमांसोपरोभात' इति शा. ।

अधीतानि येन च भूरित्तमः । अयं प्रकरणाथः—विक्षितेनैव
रक्तकर्म विधानतः कर्तव्यम् । पुनर्विरोहः पुनरुपपत्तिः स्त्रानां
रुद्धमणानाम् ॥ ३३-३७ ॥

धातुश्लेष्मोत्प्लवणान्याहुः शुष्काण्यशौंसि तद्विदः ।
यस्मावीणि तथाऽऽर्द्राणि रक्तपित्तोत्प्लवणानि च ॥ ३८ ॥
तत्र शुष्कांशं पूर्वं प्रवक्ष्यामि चिकित्सितम् ।
स्तब्धानि श्लेद्यैत्पूर्वं शोफशूलान्वितानि च ॥ ३९ ॥
चित्रकक्षारविल्वानां तैलेनाभ्यज्य बुद्धिमान् ।
श्वमापकुलत्थानां पुलाकानां च पोट्टलैः ॥ ४० ॥
गोक्षराभ्यशक्तपिण्डैस्तिलकल्केस्तुपैस्तथा ।
वधाशताह्नापिण्डैर्वा सुखोष्णैः श्लेहसंयुतैः ॥ ४१ ॥
शकृन् पिण्डकामिर्वा क्षिप्तानां तैलसर्पिषा ।
शुष्कमूलकपिण्डैर्वा पिण्डैर्वा कार्णगन्धिकैः ॥ ४२ ॥
शक्नापिण्डैः सुखोष्णैर्वा सकेहिर्हापुषैरपि ।
इष्टकस्य खराह्याः शार्कर्यजनकस्य वा ॥ ४३ ॥
अभ्यज्य कुपुतैलेन श्लेद्यैत् पोट्टलीकृतैः ।
धृपाकल्पडविल्वानां पत्रोत्काथैश्च सेचयेत् ॥ ४४ ॥
मूलकत्रिकलाकार्णां वेणूनां वल्गस्य च ।
अग्निमन्थस्य शिग्रोश्च पत्राण्यश्मन्तकस्य च ॥ ४५ ॥
जलेनोत्काथ्य शूलार्तं स्वभ्यक्तमघगाहयेत् ।
फोलीत्काथेऽथवा कोष्णे सौधीरक्तुपोदके ॥ ४६ ॥
विल्वकाथेऽथवा तर्के दधिमण्डान्लकाञ्जिके ।
गोमूत्रे वा सुखोष्णे तं स्वभ्यक्तमघगाहयेत् ॥ ४७ ॥
रुष्णसर्पवराहोद्भूतकुक्षुपदंशजाम् ।
यसामभ्यजने दद्याद्वपनं चार्शसां हितम् ॥ ४८ ॥
भृकेशाः सर्पनिर्मोको वृषदंशस्य चर्म च ।
अर्कमूलं शमीपत्रमशौभ्यो धूपनं हितम् ॥ ४९ ॥
तुम्बुरुणि विडङ्गानि वेचदापेक्षता घृतम् ।
श्वही चाभ्यगन्धा च पिप्पल्यः सुरसा घृतम् ५०
षराहवृषविट् चैव धूपनं सकयो घृतम् ।
कुडूरस्य पुरीषं तु घृतं सज्जरसस्तथा ॥ ५१ ॥
हरिद्राचूर्णसंयुक्तं सुधाक्षीरं प्रलेपनम् ।
गोपित्तपिष्टाः पिप्पल्यः सहरिद्राः प्रलेपनम् ॥ ५२ ॥
शिरीषयीजं कुष्ठं च पिप्पल्यः सैन्धवं गुडः ।
अर्कक्षीरं सुधाक्षीरं त्रिकला च प्रलेपनम् ॥ ५३ ॥
पिप्पल्यधित्रकः श्यामा किण्वं मदनतण्डुलाः ।
प्रलेपः कुमुदशरत्तरिद्रागुडसंयुतः ॥ ५४ ॥
दन्ती श्यामाऽमृतासक्तः पादायतशरहृदः ।
प्रलेपः स्वाद्राजस्वीनि निम्बो महातृकानि च ॥ ५५ ॥
प्रलेपः स्यादलं कोष्णं यास्तन्तकवलापुतम् ।
शालग्रामयुद्धुकं शुद्धकीपसयाऽथवा ॥ ५६ ॥

आर्कं पयः सुधाकाण्डं कटुकालापुप्लुवाः ।
करञ्जो वस्तुमूर्ध्वं च लेपनं धेष्टमशंसाम् ॥ ५७ ॥
अभ्यङ्गाद्याः प्रदेहान्ता य एते परिकीर्तिताः ।
सत्सम्बन्धयुक्कण्वर्तिशमनास्तेऽर्शसां मताः ॥ ५८ ॥
प्रदेहान्तैरुपकान्तान्यशौंसि प्रवयन्ति हि ।
संचितं दुष्टघरिं ततः संपद्यते सुखी ॥ ५९ ॥
शीतोष्णक्षिब्धरुद्धौर्द्वं न व्याधिरुपशाम्यति ।
रक्तं दुष्टे भिषक् तस्माद्रक्तमेवावसेचयेत् ॥ ६० ॥
जलौकोभिस्तथा शस्त्रैः सर्वाभिर्वा पुनः पुनः ।
अवतमानं रुधिरं रक्ताशौभ्यः प्रवाहयेत् ॥ ६१ ॥

आरुक्लोत्प्लवणानीत्यत्र यद्यपि कफले द्याव उक्ता,
तथाऽपि च पिच्छाहवातुक्त्वः न तु रजकायः, तेन शुष्कांशो-
ग्रहणं; पिच्छास्त्वस्तु शुष्कांशकारणमेलकऽपि भवति ।
चित्रकक्षारविल्वानां तैलेनेति चित्रकादिष्विदं तैलेन । पुलाकं
तुच्छधान्यम् । कार्णगन्धिकैरिति शोभाश्रनकृतैः । घरा-
ह्या अजमोद्याः । कुपुतैलेनेति कुपुतिद्वैकेन । जतुका चर्म-
चटिका । उपदेशो विदालः । अक्षता इति अक्षण्डिता यवाः ।
एतपादान्ताथत्वायो धूपाः; इल्लिमल्लज्जरसभ्यां च पत्रमो
धूपः । किण्वं सुरभीयम् । मदनतण्डुला मदनफलसप्तम् ।
सिङ्गमा दन्ती । अमृता श्वही । अज हरितामम् ।
यावन्तकवसा उवृषसा । कटुकालापुष्टिककालावः । जलौको-
भिरिलादौ, अवतमानं रुधिरं प्रवाहयेदिति योज्यम् । विल्व-
पेक्षिका विल्वमध्यम् ॥ ३८-६१ ॥

शुद्ध्यभ्ययुशूलार्तं मन्दाग्निं पापयेत्तु तम् ।
भ्यूपणं पिप्पलीमूलं पाठां हिङ्गु सचिन्तकम् ॥ ६२ ॥
सौवर्धलं पुष्करक्यमजराजीं विल्वपेक्षिकाम् ।
विडं यमातीं हपुषां विडङ्गं सैन्धवं पचाम् ॥ ६३ ॥
तिमितीकं च मण्डेन मण्डेनोष्णोदकेन वा ।
तथाऽशौग्रहणीदोषशूलानाहादिमुच्यते ॥ ६४ ॥
पाचनं पापयेद्वा तपदुक्तं ह्यातिसारिकं ।
सगुहामभयं चाऽपि प्राशयेत्पौषमक्षिकीम् ॥ ६५ ॥
पापयेद्वा त्रिवृत्तं त्रिकलारससंयुतम् ।
इते शुद्धाथ्ये दोषे गच्छन्त्यशौंसि संक्षयम् ॥ ६६ ॥
गोमूत्राद्युपितां दद्यात् सगुडां वा हरीतकीम् ।
हरीतकीं तक्रयुतां त्रिकलां वा प्रयोजयेत् ॥ ६७ ॥
सनागरं चित्रकं वा सीधुयुक्तं प्रयोजयेत् ।
दापयेच्चयुक्तं वा सीधुं साज्जजिचित्रकम् ॥ ६८ ॥
सुरां सहपुषपाठां दद्यात् सौवर्धलान्विताम् ।
दधितथविल्वसंयुक्तं युक्तं वा चन्यचित्रकैः ॥ ६९ ॥

भस्मातकयुतं वाऽपि प्रद्यात्तत्तर्पणम् ।
विल्वनागरयुक्तं वा यमान्या चित्रकेण च ॥ ७० ॥

गोमूत्राभ्युपामिति एवैव गोमूत्रस्यापि वा । भस्मातकयुत-
मिलनं भस्मातकचूर्णस्य सख्येष्वेव दशयो मासः । तर्क-
हि—“वर्णं तर्पणभागेनैवमिति । सख्योजनीयम्” इति; अन्ये तु
तर्पणभस्मातकचूर्णयोः समानयोः स्त्रोकस्य प्रयोगमाह । तर्पणं
तु सहस्रपेलायुक्तम् ॥ ६९-७० ॥

चित्रकं हपुषां हिङ्गुं दद्याद्वा तत्तर्पणम् ।
पञ्चकोलयुतं वाऽपि तत्तमसैः प्रदापयेत् ॥ ७१ ॥

हपुषां कुञ्जिकां चान्यमजार्जी कारयीं शरीम् ।
पिप्पलीं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥ ७२ ॥

यमानां चाजमोदां च मूर्णितं तत्तर्पणम् ।
मन्दाग्निकटुकं विद्वान् स्थापयेदृतभाजने ॥ ७३ ॥

इषकाग्निकटुकं जातं तत्कारिणं मुखप्रियम् ।
प्रपिथेनानया कालेऽप्यस्य च्युतिस्त्रिषु ॥ ७४ ॥

दीपनं रोचनं वर्णं कफघातानुलोमनम् ।
शुद्धमय्युक्तफण्डितं नाराजं धलवर्धनम् ॥ ७५ ॥

इति तत्कारिणः ।
त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् ।

तर्कं वा दधि वा तत्र जातमर्घ्यं हरेत् पियेत् ॥ ७६ ॥
घातश्लेष्माद्यंसां तत्कारं परं नास्तीह मेपजम् ।

तत् प्रयोजयं यथादीपं सजेद्दं कक्षमेप घा ॥ ७७ ॥
सताहं वा दशाहं वा पक्षं मासमथापि वा ।

यलकालविशेषश्चो भिषक् तर्कं प्रयोजयेत् ॥ ७८ ॥
अस्यैर्मृदुकायाभेस्तकमेवावधारयेत् ।

सायं वा लाजशक्नां दद्यात्तत्तर्पणं लेहिकाम् ॥ ७९ ॥
जीर्णं तर्कं प्रद्याद्वा तत्तर्पणं ससैन्धवम् ।

तत्कारानुपानं सजेद्दं तत्तर्कप्रसक्तः परम् ॥ ८० ॥
युवैर्मांसरसैर्वाऽपि भोजयेत्तत्तर्पणम् ।

(युवै रसेन वाऽप्यूर्ध्वं तत्तर्पणं लेहिकाम् ॥ ८१ ॥
कालक्रमतः सहसा न च तर्कं निवर्तयेत् ।

तत्तर्पणयोगो मासान्तः क्रमेणोपरगो हितः ॥ ८२ ॥
अपकर्षो यथोत्कर्षो न त्वज्जापकृष्यते ।

शचयागमनरक्षार्थं वाक्यार्थमनलस्य च ॥ ८३ ॥
बलोपचयवर्णार्थमेप निर्दिश्यते क्रमः ।

कक्षमर्धोऽतः सजेद्दं यत्तज्जापकृष्यते घृतम् ॥ ८४ ॥
तर्कं दोषाग्निबलवित्रिविधं तत् प्रयोजयेत् ।

हतानि न विरोहन्ति तर्केण शुद्धानि तु ॥ ८५ ॥
भूमावपि निषिक्तं तद्द्वेत्तर्कं तृणोलुपम् ।
किं पुनर्दोषकायाभिः शुष्काण्यशंसि देहिनः ॥ ८६ ॥
च. घ. ५४

श्रोतोऽयं तत्तर्पणं रसः सम्यगुपैति यः ।
तेन पुष्टिर्बलं वर्णः प्रहर्षश्चोपजायते ॥ ८७ ॥
घातश्लेष्माविकाराणां शतं चापि निवर्तते ।
नास्ति तत्तर्पणं किञ्चिदौषधं कफघातजे ॥ ८८ ॥

तत्कारिणे तु प्रहर्षो विकिसायां “यमान्यामलकं पथ्या
मदीच निपलायिकम् । लवणानि पलाशानि पथ्य चैकत्र
चूर्णयेत् ॥ तर्कं तदाशुतं जातं तत्कारिणं पिबेत्तत्तर्पणं”

(नि. अ. १५) इत्युक्तकारिणानुसारेणैव तत्तर्पणं
मानस्यवस्था । एतदनुसारप्रतिष्ठेनैव चान्द्र हपुषादिचूर्णं
मन्दाग्निकटुकं मदीचयुक्तं, मन्दाग्निकटुकं स्थापयेत्; अन्य-
म्लकटुकमिति जातलक्ष्यम् । व्यक्तम्लं कटुं चेति व्यक्त-
म्लकटुकं; गतु कटुत्वमपि व्यक्तमत्र, सन्धानेन व्यक्तकटुता-

गुत्वापाद । अन्नस्य त्रिषु कालेष्वपि भोजनादिमन्धान्वेषु ।
सजेद्दं तर्कं वाते, कक्षे रक्षम् । तत्तर्पणयोगः—युवैर्दं तर्क-
मेव केष्वचं पेयं, तनाग्नये चूडमिना सायमपि तत्तर्पणं

सेव्यम्, एतद् “अक्षयैर्दुकायाम्लकमेवावधारयेत्” इत्य-
मेवोक्तम् । किञ्चित्प्रहरेऽमी प्रातस्तममेव पेयं, सायं तु काज-
सक्तानां तत्तर्पणकाण्डेहि वा देवा । ततस्तु क्रमेणामी इहे तत्तर्प-
णेषां तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं

तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं
तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं

तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं
तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं

तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं
तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं

तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं
तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं

तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं
तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं

तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं
तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं

तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं
तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं

तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं
तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं

तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं
तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं

तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं
तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं

तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं
तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं

तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं
तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं

तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं
तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं

तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं
तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं तत्तर्पणं

छागलं वा रसं दद्याद्दुपैरेभिर्विमिश्रितम् ।
लापादीनां फलाम्लं वा सतक्रं ग्राहिभिर्युतम् ॥९४॥
रक्तशालिर्महाशालिः कलमो लाङ्गलः सितः ।
शारदः पट्टिकश्चैव स्याद्विधिर्यसाम् ॥९५॥
इत्युक्तो भिन्नशकृतामर्शसां च क्रियाक्रमः ।

वित्त्वं बालवित्त्वं । फलाम्लमिति फलेदादिमादिभिरम्लम् ।
दधित्वं कपित्थम् । ग्राहिभिर्युतमिति वचो ग्राहिद्वयवत्कृतम् ।
रक्तशाल्यादयोऽत्र शान्त्याकृताः ॥ ८९-९५ ॥—

येऽत्यर्थं गाढशकृतस्तेषां यद्यामि मेपजम् ॥९६॥
सद्येहेः शकुभिर्युक्तां प्रसन्नां लघणीकृताम् ।
दद्यान्मत्स्यण्डिजां पूर्वं भक्षयित्वा सनागपाम् ॥९७॥
गुडं सनागारं पाठां फलाम्लं पाययेच्च तम् ।
गुडं घृतयवक्षारयुक्तं चाऽपि भ्रयोजयेत् ॥९८॥
यमानीं नागरं पाठां दाक्षिमस्य रसं गुडम् ।
सतक्रलघणं दद्याद्वातयक्षोऽनुलोमनम् ॥९९॥
गुःस्पर्शकैत विल्वेत यमान्या नागरेण वा ।
एकैकेनापि संयुक्ता पाठा हृत्पयशां रजम् ॥१००॥
प्राग्भक्तं यमके भृष्टम् सकृन्मिधायचूर्णितान् ।
करञ्जपल्लवान् दद्याद्वातयक्षोऽनुलोमनम् ॥१०१॥
मदिरां वा सलघणां तीक्ष्णं सौवीरकं तथा ।
गुडनागरसंयुक्तं पिबेद्वा पीयेभक्तिकम् ॥१०२॥

यमानीनागरमित्यादी यमान्वावैनि यमानि तेष्वपि येयानि;
लघणं तावदावप्रवणरक्षता भवति ॥ ९६-१०२ ॥

पिप्पलीनागरक्षारकाऽयीधाम्यजीरकैः ।
फाणितेन च संयोज्य फलाम्लं दापयेद्वृतम् ॥१०३॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।
शृङ्गवेरपयक्षारौ तैः सिद्धं वा पिबेद्वृतम् ॥१०४॥
चण्डचित्रकसिद्धं वा गुडक्षारसमन्वितम् ।
पिप्पलीमूलसिद्धं वा सगुडक्षारनागरम् ॥१०५॥
पिप्पलीपिप्पलीमूलद्विधादिमध्यान्वकैः ।
सिद्धं सर्पिविघातघ्नं वातयक्षोविबन्धनुत् ॥१०६॥
चण्डं त्रिकटुकं पाठां क्षारं कुस्तुम्बुकणि च ।
यमानीं पिप्पलीमूलमुने च विडसेन्धवे ॥१०७॥
चित्रकं विट्पत्रमथां पिष्ट्वा सर्पिविघातयेत् ।
शकृद्रातानुलोम्यार्थं जाते दक्षि चतुर्गुणे ॥१०८॥
मपाहिकां गुदभ्रंरो मूत्ररुच्छं परिश्रयम् ।
गुदप्लवणशूलं च घृतमेतदप्योहति ॥१०९॥

नागरं पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।
श्वदंष्ट्रापिप्पली धान्यं विल्वं पाठा यमानिका ॥११०॥
चाङ्गेरीखरसे सर्पिः कल्कैरेतैर्विपाचयेत् ।
चतुर्गुणेन दग्धा च तद्वत् कफवातनुत् ॥१११॥
अशोसि ग्रहणीदोषं मूत्ररुच्छं प्रवाहिकाम् ।
गुदभ्रंशार्तिमानाहं घृतमेतदप्योहति ॥११२॥
पिप्पलीं नागरं पाठां श्वदंष्ट्रां च पृथक् पृथक् ।
भागास्त्रिपलिकान्कृत्वा कपायमुपकल्पयेत् ॥११३॥
गण्डीरं पिप्पलीमूलं व्योषं चण्डं च चित्रकम् ।
पिष्ट्वा कपाये विनयेत्तुते द्विपलिकं भिषक् ॥११४॥
पलानि सर्पिपस्तसिधत्वारिंशत् प्रवापयेत् ।
चाङ्गेरीखरसं तुल्यं सर्पिपा दधि पदगुणम् ॥११५॥
मृद्वग्निना ततः साध्यं सिद्धं सर्पिर्निघापयेत् ।
तदाहारे विघातव्यं पाने प्रायोगिके विधौ ॥११६॥
ग्रहण्यशोविकारघ्नं गुल्महृद्गोगनाशनम् ।
शोथप्लीहोद्वेदरानाहमूत्ररुच्छं गुदवापहम् ॥११७॥
कासहिकारुचिभ्वाससुवनं पार्श्वशूलनुत् ।
बलपुष्टिकरं घण्यमग्निर्दोषान् परम् ॥११८॥

पिप्पलीनागरेत्यादी अपरकमेव केचित्तुमिच्छन्ति । गु-
क्षारवमन्वितमित्यत्र घृते सिद्धे गुशरीनां प्रसेप्यत्वं ज्ञेयम् ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलेत्यादी द्विधे इदं, दोषाणां फलकः । जाते दग्धीति
ज्ञाते । नागरमित्यादिके घृते चाङ्गेरीखरसापि चतुर्गुणेन
दग्धा चेति चकाराद्यतुर्गुणम् । पिप्पलीमित्यादी भूरिमावसां
अप्ये कायस्यानुक्रमान्तरात् केद्वमलमेव; तेन द्वादशप-
केऽपि प्राग्वश्ये त्रिप्रस्थं वानीयं दद्यात् चत्वारिंशत्तन्नि
स्थाप्यानि । गण्डीरमित्यादिना कल्कद्वन्माग्याह ॥ १०१-११८ ॥

(सगुडां पिप्पलीयुक्तां घृतभृष्टां हरीतकीम् ।
त्रिवृदन्तीयुक्तां चाऽपि भक्षयेदनुलोमिकीम् ॥११९॥)
विद्वतकफपित्तानामानुलोम्येऽथ निवृते ।
गुदेऽशोसि प्रशाम्यन्ति पायकश्चाभिघर्षते ॥१२०॥
वर्धितेतिरिखावानां रसान्मलान् सुसंस्कृतान् ।
दक्षणां धर्तकानां च दद्याद्विद्वतसंप्रदे ॥१२१॥
त्रिवृदन्तीपलाशानां चाङ्गेर्याक्षिप्रकस्य च ।
यमके भर्जितं दद्याच्छाकं दधिसमन्वितम् ॥१२२॥
उपोदिकां तण्डुलीयं पीरां पास्तुकपल्लवान् ।
सुवर्चलां सलोणीकां यवशाकमवन्गुजम् ॥१२३॥
काकमार्चं दद्यात्पत्रं महापत्रीं तथाऽम्लिकाम् ।
जीवन्तीं शट्टिकां च शाकं गृध्रनकस्य च ॥१२४॥

१ 'उड' इति पा० । २ 'यमनका' इति पा० । ३ 'सुष्ट-
मवर्णा वाऽथ नागरेण' इति पा० । ४ 'गुदस्यामन्वितम्' इति
पा० । ५ 'नागरपाचये' इति पा० ।

१ 'पुत्रेऽप्येति' इति पा० । २ 'भानुलोम्येन निवेदे' इति पा० ।
३ 'करक्षार' इति पा० ।

दधिदाडिमसिद्धानि यमके भर्जितानि च ।
धान्यनागरयुक्तानि शाकान्येतानि दापयेत् ॥१२५॥
गोधालोपाकमार्जरीध्वाविनुद्रुमचामपि ।
कूर्मशङ्खकयोश्चैव साधयेच्छाकचद्रुसान् ॥१२६॥
रक्तशात्पोदनं दद्याद्रसैस्तेष्वन्तश्चान्तये ।

आनुलोमिकानि शाकान्याह—उपोदिकामिलादि । सुवर्चस्य
सर्वावर्ता । रुहापत्रमुदप्रशाकम् । महापत्रः श्योनकः । दधि-
दाडिमसिद्धहारम् ॥ ११४-१२६ ॥—

शात्वा वातोव्ययं रुक्षं मन्दार्द्रं शुद्धजातुरम् ॥१२७॥
मदिरां शार्करं जातं सीधुं तमं तुपोदकम् ।
अरिष्टं दधिमण्डं वा शृतं वा शिशिरं जलम् ॥१२८॥
कण्टकायां शृतं वाऽपि शृतं नागरधान्यकैः ।
अनुपानं निपन्थायाद्रातवर्चोऽनुलोमनम् ॥१२९॥

शार्करमिति शर्कराकृतम् । अरिष्टं बन्धमाणम् ॥ १२७-१२९ ॥
उदावर्तपरीता ये ये चात्यर्थं विकृतिताः ।
पिलोमपाताः शूलार्तास्तेष्विष्टमनुवासनम् ॥१३०॥
पिप्पलीं मदनं विल्वं शताह्वां मधुकं यक्षाम् ।
कुष्ठं शटीं पुष्कराक्यं चित्रकं वैषदाह च ॥१३१॥
पिप्प्रा तैलं विपक्वयं पयसा द्विगुणेन च ।
अशेषां मूढपातानां तच्छुद्धमनुवासनम् ॥१३२॥
शुवनिःसरणं शलं मूत्ररुच्छं प्रवाहिकाम् ।
कट्यरूपपृष्ठदीर्यव्यमानाहं यक्षुक्षणधयम् ॥१३३॥
पिच्छास्त्रावं शुद्धे शोके वातवर्चोविनिप्रदम् ।
उत्थानं बहुशो यथा जयेत्तथानुवासनात् ॥१३४॥

पिप्पल्याद्ये तैले केचिद् उन्नास्तादसनातोक्तमपि षण्-
गुणं बद्धितः तप्तः, तन्नाम्नरोष्णं गोपान्तरमेव पश्यामः
॥ १३०-१३४ ॥

आनुवासनिकैः पिष्टैः सुखोष्णैः क्षेहसंयुतैः ।
वैषण्दैः स्तम्भशूलानि शुद्धजानि प्रलेपयेत् ॥१३५॥
विग्धास्त्रैः प्रक्षयन्त्यानु स्नेहमपिच्छां सशोणिताम् ।
कण्डूः स्तग्मः सद्यक् शोफः घृतानां विनिर्यते ॥

आनुवाचनिकैरिति अनुवासनतैलशान्धार्थमुक्तं पिप्पल्या-
दिभिः । पक्षिरेवनासताभितीयोपानुवासनोपदर्शकव्याप-
हणप्रतिषेधार्थं दार्ढ्येनेति विशेषणः, तेन शर्वन्तेनोक्तान्येव
शृण्वन्ते ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

निरुद्धं वा प्रमुञ्जीत सक्षीरं दाशमूलिकम् ।
समूषक्षेहलपण कस्कैर्युक्तं फलादिभिः ॥१३७॥

१ 'द्विगुणोत्तनुन' इति पा० । २ 'दस्यं' उदीपयेदिति
लघ्याः सूत्रा गुदेराह' इति पा० ।

दाशमूलिकमिति दशमूलकयायुतम् । फलादिभिरिति मदन-
फलदिभिरुत्सापवयोगिकैः ॥ १३७ ॥

हरीतकीनां प्रस्थाधं प्रस्थमामलकस्य च ।
स्यात्कपित्थाद्दशपलं ततोऽर्धा चेन्द्रवारणी ॥१३८॥
विडङ्गं पिप्पलीं लोध्रं मरिचं सैलवालुकम् ।
द्विपलांशं जलस्यैतच्चतुर्द्रोणे विपाचयेत् ॥१३९॥
द्रोणयोपे रसे तस्मिन् पूते शीते समावपेत् ।
गुडस्य द्विशतं तिष्ठेत्तत् पक्षं घृतभाजने ॥१४०॥
पक्षादूर्ध्वं भवेत् पेया ततो मात्रा यथावलम् ।
अस्याभ्यासादरिष्टस्य शुद्धजा यान्ति संक्षयम् ॥१४१॥
प्रहणीपाण्डुरोग्यद्रोहगुल्मोदरापहः ।
कुष्ठशोफाकविहरो वलवर्णाग्निवर्धनः ॥१४२॥

सिखोऽयमभयारिष्टः कामलाग्निव्रणाशनः ।
कृमिप्रन्थयुद्वध्यङ्गराजपद्मज्वरान्तकृत् ॥१४३॥
इत्यभयारिष्टः ।

दन्तीचित्रकमूलानामुभयोः पञ्चमूलयोः ।
भागाप्लवांशानारोध्य जलद्रोणे विपाचयेत् ॥१४४॥
विपलं त्रिफलायाश्च क्लानां तप्त दापयेत् ।
रसे चतुर्धरोपे तु पूते शीते समावपेत् ॥१४५॥
तुलां गुडस्य तत्तिष्ठेन्मासाधं घृतभाजने ।
तन्मात्रया पिपत्रिलयमशोभ्यो विमनुच्यते ॥१४६॥
प्रहणीपाण्डुरोग्यं वातवर्चोऽनुलोमनम् ।
दीपनं चारुचिधं च दन्त्यरिष्टमिमं विदुः ॥१४७॥
इति दन्त्यरिष्टः ।

हरीतकीफलप्रस्थं प्रस्थमामलकस्य च ।
विशालाया वृष्टिर्यस्य पाठाचित्रकमूलयोः ॥१४८॥
द्वे द्वे पले समापोष्य द्विद्रोणे साधयेद्व्याम् ।
पादावशोपे पूते च रसे तस्मिन्प्रदापयेत् ॥१४९॥
गुडस्यैकां तुलां वैषस्तद् व्याप्यं घृतभाजने ।
पक्षस्थितं पिबेदेनं ब्रह्मपद्माविकारयान् ॥१५०॥
हृत्पाण्डुरोऽनं श्रोहानं कामलां विपमन्थरम् ।
यचोमूत्रानिलकृताग्निबन्धानग्निमार्दयम् ॥१५१॥
कासं गुल्ममुदावर्तं फलादिषो व्यपोहति ।
अग्निर्संदीपनो ह्येष कृष्णाग्नेयेव भापितः ॥१५२॥
इति फलारिष्टः ।

तुरालपायाः प्रस्थः स्याच्चित्रकस्य गुपस्य च ।
पथ्यामलकयोश्चैव पाठाया नानारस्य च ॥१५३॥
दन्त्याश्च द्विपलान् भागाजलद्रोणे विपाचयेत् ।
पादावशोपे पूते च सुशीते शर्कराशतम् ॥१५४॥

१ 'शीते च पूते दत्तम्' इति पा० । २ 'शीते च पूते दत्तम्' इति पा० ।

प्रक्षिप्य स्थापयेत् कुम्भे मासार्धं घृतमावृते ।
प्रलिप्ते पिप्पलीचव्यप्रियङ्गुसौद्रसर्पिणा ॥ १५५ ॥
तस्य मात्रां पिबेत् काले शार्करस्य यथावलम् ।
अशांसि ग्रहणीदोषमुदावर्तमरोचकम् ॥ १५६ ॥
शकुन्मूचानिलोद्गारविषन्धानशिमार्वयम् ।
हृद्रोगं पाण्डुरोगं च सर्वमेतेन साधयेत् ॥ १५७ ॥
इति द्वितीयफलोरिष्टः ।

हरीतकीनामिलादिना अभयारिष्टस्यः पञ्चारिष्टा उच्यन्ते ।
त्रिकलाया इति मिलितत्रिकलाया एव पत्रज्वं, निर्देशस्य भाव-
प्रधानत्वात् । हरीतकीलावो फलमन्वेन निरस्थिहरीतकीं प्रा-
हयति, तेन हरीतकीप्रस्थार्थः, किंतु जलकण्ड्यं योगे द्विगुण-
मानेन पठितः, यथा “हरीतकीफलप्रस्थः, द्विगुणा ह्यसलक-
कपित्थपाठेन्द्राः सन्निप्रक्षः, गुडस्य च शतद्वयम्” इति
॥ १३८-१५७ ॥

नयस्यामलकस्यैकां कुर्यात्कर्जुरितां तुलाम् ।
कुड्यांशाश्च पिप्पल्यो विडङ्गं मरिचं तथा ॥ १५८ ॥
पाठां च पिप्पलीमूलं क्रमुकं चव्यचिचकौ ।
मल्लिष्टेत्वालुर्लं लोभं पल्लिकानुषकस्ययेत् ॥ १५९ ॥
कुष्ठं दाहहरिद्रां च सुराक्षं सारिषाद्वयम् ।
इन्द्राक्षं भद्रमुस्तं च कुर्यादर्थपल्लोमितम् ॥ १६० ॥
चत्वारि नागपुष्पस्य पलान्यभिनयस्य च ।
द्रोणाभ्यामम्भसो द्वाभ्यां साधयित्वाऽयत्तारयेत् ॥
पादावरोधे पूते च शीते तस्मिन् प्रदापयेत् ।
मृद्रीकाब्यादकरसं शीतं निर्यूहसंमितम् ॥ १६२ ॥
शर्करपाश्च भिन्नाया दद्याद्विगुणितां तुलाम् ।
कुङ्कुमस्य रसस्येकमर्धमर्धं नयस्य च ॥ १६३ ॥
त्वगेलाग्नयपत्राभ्युसेव्यक्रमुककेशरान् ।
चूर्णयित्वा तु भतिमाभ्कापिकानत्र दापयेत् ॥ १६४ ॥
तत् सर्वं स्थापयेत् पर्सं सुचौले घृतमाजने ।
प्रलिप्ते सर्पिणा किञ्चिच्छंकरागुक्षुपिते ॥ १६५ ॥
पक्षादूर्ध्वमरिष्टोऽयं कनको नाम विधुतः ।
पेयः स्वादुरसो हृद्यः प्रयोगाद्भक्तोचनः ॥ १६६ ॥
अशांसि ग्रहणीदोषमानाहमुदरं ज्वरम् ।
हृद्रोगं पाण्डुतां शोथं गुल्मं वर्चोविनिग्रहम् ॥ १६७ ॥
फासं स्तेष्मामयांक्षोप्राञ्च सर्वनिवापकर्षति ।
पलीपलितपालित्यं दोषजं च व्यरोहति ॥ १६८ ॥
इति कनकारिष्टः ।
पत्रमल्लोदकैः शौचं कुर्यादुष्णेन वाऽम्भसा ।
इति गुष्कारोशां सिद्धमुक्तमैतच्चिकित्सितम् ॥ १६९ ॥

क्रमुकं पूयः पट्टिस्तलोप्रो वा । सुराक्षा गोरशर्करादिभिरा । अत्र
नयस्य आयलकादिद्रव्ययादकम्भानं भवति, तत्र च सामान्य-
परिभाषयैव द्विदोषजलदानमर्थद्रोणावस्थानं च लभ्यते, तथाऽपि
स्पष्टार्थं जलकस्याभिधानं हेतुम् । मृद्रीकाब्यादकरसमिति
वचनेन मृद्रीकाया आदकद्रव्ये द्रोणद्रव्यं जलं दत्त्वा काय्यसमं
जलं स्थाप्यमिति दर्शयति; अन्ये तु श्लाक्षासत्वेदा तुल्या इति
न्याह्वानं कृतवन्तः । उक्तं हि जलकणं—“पानी तुला, कौटिक
पिप्पली मरिचं क्रमिचं च, इन्द्राक्षं सारिषाद्वयं दाहनिशा सुराक्ष
पर्सं कुष्ठं चार्धपलिकं, पलिकं मल्लिष्टापाठावित्तरकमन्थिरेत्वालुर्ल-
क्यन्मसुकवित्तं यामिकं पानसं, श्लाक्षाद्वयं च पृथक्पृथक् क्वापो
विमिश्रितौ द्वौ, वितातुले द्वे, मधु द्विकुष्ठं च” इत्यादि । अत्रापि
च सामान्यपरिभाषा चरकोक्तमानवमाना एव । भिन्नाया इति
चूर्णीकृतायाः । कुङ्कुमसरसो मधु ॥ १५८-१६९ ॥

चिकित्सितमिदं सिद्धं आविर्णां शृण्वतः परम् ।
तत्रानुयन्थो द्विविधः स्तेष्मणो मादतस्य च ॥ १७० ॥
विद्रु इयावं कठिनं रुद्धं चाधो बाधुनं वर्तते ।
तनु चारुणवर्णं च फेनिलं चासृगशंसाम् ॥ १७१ ॥
कल्लूरुगुदशूलं च दौर्बल्यं यदि चाधिकम् ।
तत्रानुयन्थो वातस्य हेतुर्येव च रक्षणम् ॥ १७२ ॥
शिथिलं श्वेतपीतं च विद्रु क्षिप्तं शुभ शीतलम् ।
यद्यशंसं घने चासृक् तन्तुमत् पाण्डु पिच्छिलम् ॥
गुदं सपिच्छं क्षिप्तमितं शुभ क्षिप्तं च कारणम् ।
स्तेष्मानुयन्थो विधेयस्तत्र रक्तारोशां बुधैः ॥ १७३ ॥
क्षिप्तशीतं हितं वाते रक्षशीतं कफानुरो ।
चिकित्सितमिदं तस्मात् संप्रचार्य प्रयोजयेत् ॥ १७४ ॥
पित्तस्तेष्माधिकं मत्वा शोधनेनोपपादयेत् ।
क्षयणं चाप्युपेक्षेत लह्नैर्नो समाचरेत् ॥ १७५ ॥
प्रवृत्तमावावरारोभ्यो यो निशृङ्खल्यबुद्धिमान् ।
शोणितं दोषमनिलं तद्रोगाजनेद्वहन् ॥ १७६ ॥
रक्तपित्तं ज्वरं कृष्णामग्निसादमरोचकम् ।
कामलां भयथं शूलं गुदचङ्कणसंश्रयम् ॥ १७७ ॥
फण्डुककोठपिडकाः कुष्ठं पाण्डुहृद्यं गदम् ।
वातमूत्रपुरीषाणां विषमं शिरसो रुजम् ॥ १७८ ॥
सौसिल्यं गुरुगान्तत्वं तथाऽन्यान् रक्तजान् गदान् ।
तस्मात्सुते दुष्टरक्ते रक्तसंग्रहणं हितम् ॥ १८० ॥
हेतुलक्षणकालज्ञो यलशोणितयणं विद ।
कालं तावदुपेक्षेत यावन्नात्ययमाप्नुयात् ॥ १८१ ॥
अग्निसंदीपनार्थं च रक्तसंग्रहणाय च ।
योषाणां पाचनार्थं च परं तिकेरुपाचरेत् ॥ १८२ ॥

यसु प्रक्षीणदोषस्य रक्तं वातोत्पणस्य च ।

वर्तते स्नेहसाध्यं तत्पानाभ्यङ्गानुवासनैः ॥ १८३ ॥

यसु पित्तोत्पणं रक्तं धर्मकाले प्रवर्तते ।

स्तम्भनीयं तदेकान्ताश्रयेद्वातकफानुगम् ॥ १८४ ॥

संप्रति रक्ताशोषा वातकफानुबन्धे लक्षणं च दर्शयन् मिथो चिकित्सासाह-चिकित्सितमित्यादि । अथ च तत्रे पित्तजस्य रजान्यशोषं दुष्टश्लेष्मकानि स्थावीणीति ज्ञेयानि । विद्र द्याव-मिति निर्देयाद्विद्रशब्दो ननुसकलित्तोऽप्यलोलुचीयते । मलिन-मित्यल्यर्थदुष्टम् । हेत्वादिविशेषणेन छावस्योपेक्षा कर्तव्ये स्प-दति । वर्तते इति प्रवर्तते । वातेऽनुबन्धे स्नेहं, कफेऽनुबन्धे तृपेक्षं लहनादि वा कार्यमिति भावः ॥ १८३-१८४ ॥

कुटजत्वक्कुनिर्यूहः सनागरः क्षिग्धरक्तसंग्रहणः ।

त्वग्दाडिमस्य तद्वत्सनागरश्चन्दनरसश्च ॥ १८५ ॥

चम्बुनकिरातसिकफ-

धन्वयथासाः सनागराः कथिताः ।

रक्ताशोषां प्रशमना

वार्ध्यात्थशुशीरनिन्याश्च ॥ १८६ ॥

सातिथिया कुटजत्वक्

फलं च सरसाक्षनं मधुयुतानि ।

रकापहानि दद्यात्

पिपासये तण्डुलजलेन ॥ १८७ ॥

कुटजत्वक्चो विपाष्यं पलशतमार्द्रं महेन्द्रसलिलेन ।

यावत्स्यान्नतरसं तद्वयं पूतो रसस्ततो ग्राह्यः ॥ १८८ ॥

मोक्षरसः ससम्रः

फलिनी च संमांशिकैस्त्रिभस्त्रैश्च ।

वत्सकवीजं तुल्यं

पूर्णतमत्र प्रदातव्यम् ॥ १८९ ॥

पूतोत्कथितः साम्द्रः स रसो वर्ध्याम्लेपनो ग्राह्यः ।

मात्राकालोपहिता रसक्रियया जयलक्ष्मणावम् ॥

छगलीपयसा पीता पेयामण्डेन वा ययान्नियलम् ।

जीर्णीपधश्च शालीन् पयसा छागेन भुञ्जीत ॥ १९० ॥

रक्ताशोषस्य तिसारं रक्तं सास्त्रमुक्तो निदन्त्याशु ।

धलयच्च रक्तपित्तं रसक्रियेया जैयस्तुभयभागम् ॥

इति कुटजादिरसक्रिया ।

सनागर ईषणागरः । क्षिग्धस्य रक्तस्य संग्रहणः क्षिग्धरक्त-संग्रहणः । तद्वदिसनेन पूर्वयोगफलं मिथि च दर्शयति । कुट-जत्वक् इत्यादी पलशतं तुला, जलद्वयेन साध्यम् । अष्टमाणा-वशेषः कथानो ग्राह्यः । तन्नान्तरंऽप्युक्तम्—“क्षेणेऽम्भसः पलशतं कुटजत्वक्चोऽष्टमागशेषम्” इति । महेन्द्रसलिलमन्तरिक्षं जलम् । वर्ध्याम्लेपनो ग्राह्य इति यस्यामवस्थायां वर्ध्याम्लेपो

भवति तस्यामवतारणीयः । उभयभागरक्तपित्तसाध्यत्वाद्-भयभागशब्देन केवलोर्ध्वं केवलाधोमं वेधते; तन्नाम्य-धोगस्य याप्यत्वात्तापनमेवेह निदन्त्यादिति पदोद्घ्यते ॥ १८५-१९२ ॥

नीलोत्पलं समङ्गा भोचरसश्चन्दनं तिला लोभ्रम् ।

पीत्वा छगलीपयसा भोर्ध्वं पयसैव शास्त्रधम् ॥

छगलिपयः प्रयुक्तं निहन्ति रक्तं सवास्तुकरसं च

धन्वविहङ्गमृगाणां रसो निरम्लः कदम्बो वा ॥ १९४ ॥

पाठा वत्सकवीजं रसाक्षनं नागरं ययान्यधश्च ।

वित्त्वमिति चार्शसैश्चूर्णितानि पेयानि शूलेषु ॥

वार्ध्यां किराततिकं मुत्तं दुःस्पर्शकश्च दधिरप्रम् ।

रक्तेऽपि यतमाने शूले च घृतं विधातव्यम् ॥ १९६ ॥

कुटजफलवत्सकेशरानीलोत्पललोभ्रघातकीककैः ।

सिद्धं घृतं विधेयं शूले रक्ताशोषां भिपजा ॥ १९७ ॥

सर्पिः सदाडिमरसं सयावशकं शूतं जयत्याशु ।

रक्तं सशूलमयवा निदिग्धिकादुग्धिकासिद्धम् ॥

कदम्ब ईषयम्लः । कुटजफलवत्सकशब्देन इन्द्रयवाः कुटज-

त्वक् चोध्यते । सदाडिमरसमिश्रं सिद्धं सर्पिः ॥ १९३-१९८ ॥

लाजापेया पीता सञ्चुक्रिका केदारोत्पलैः सिद्धा ।

हत्वाभसन्नाथं तथा यलापुक्षिपर्णीभ्याम् ॥ १९९ ॥

हीवेरयित्वनागरनिर्वृद्धे साधितो सनवनीताम् ।

वृक्षाभ्युदितमालाम्बलीकाम्बलां सकोलाभ्याम् ॥

गुञ्जनकसुरासिद्धां दद्याद्यमकेन भर्जितां पेयाम् ।

रक्तातिसारशूलप्रवाहिकाशोथनिग्रहणीम् ॥ २०१ ॥

कादमर्यामलकानां सकर्तुद्वारान् फलान्भाश्च ।

गुञ्जनकशास्त्रमीनां क्षीरिण्याञ्चुक्रिकायाश्च ॥ २०२ ॥

न्यग्रोधशुक्रकानां खण्डांस्तथा कोविदारपुष्पाणाम्

दध्नः सरणे सिद्धान् द्याद्रके प्रयुक्तेऽपि ॥ २०३ ॥

सिद्धं पलाण्डुशकं तरेणोपोदिकां सध्वराभ्याम् ।

दधिरस्यैव प्रदद्यान्मसूरस्यं च तक्राम्बलम् ॥ २०४ ॥

पयसा शृतेन यूपैर्मसूरमुद्रादकीमकुष्ठानाम् ।

भोजनमद्यादम्बैः शालिद्रयाभ्यामकीमद्रवजम् ॥ २०५ ॥

शशहरिणलावमांसैः कपिजलैरेयकैः सुसिद्धैश्च ।

भोजनमद्यादम्बैर्मयुरैरपि तप्तमरिचैर्वा ॥ २०६ ॥

दक्षशिशितित्तिरिचै-

र्दिककुदलोपाकजैश्च मधुरान्धैः ।

अद्याद्वैरतिवहे-

प्यश्वैः सनीलोत्पणशरीरैः ॥ २०७ ॥

रक्तस्य द्यूषयूपसंयोगतः केवलोऽथवा जयति ।

रक्तमतिवर्तमानं वातं च पलाण्डुरुपयुक्तः ॥ २०८ ॥

१ 'सनीलमुद्राकीमपुष्पाणाम्' इति पा० । २ 'सद्वदशाकयवा' ग्राहयोगतः' इति पा० ।

छागान्तपथि तरुणं
सर्गधिरमुपसाधितं बहुपलाण्ड ।
व्यत्यासान्मधुराम्लं
विद्दशोणितसंस्रये देयम् ॥ २०९ ॥
नवनीततिलाभ्यासात्
केशरनवनीतशर्कराभ्यासात् ।
दधिसरमयिताभ्यासा-
दर्शस्यपयान्ति रक्तानि ॥ २१० ॥

नवनीतघृतं छागं मांसं च सपण्डकः शालिः ।
तदण्डश्च सुरामण्डस्तदणी च सुरा निहन्यक्षम् ॥

एष्वनकेत्यादिना योगान्तरं, एष्वनकः पलाण्डमेदः । कर्तु-
हारः काशनमेदः । भोजनमित्यादौ भोजनमप्राप्तिरिति योग्यम् ।
दिककुटुम्बः । अन्तराधि शरीरमध्यं, तच्च तरुणच्छागस्यैवा-
द्यात् । मधुपुल्लं प्रथमं मधुरं पथ्यास्तिकचिदम्लम् । दधिसरस-
मयितं दधिसरमयितम् । नवनीतघृतं सयरक्तनवनीतघृतं;
अन्ये तु नवनीतं घृतं च छागं वदन्ति । (यथा आभि रक्त-
म्ननास्तिका प्रोक्ता ?) ॥ ११९-१११ ॥

प्रायेण घातबहुलान्यर्शांसि भवन्त्यतिसूते रक्ते ।
दुष्टेऽपि च कफपित्ते तस्मादिलोऽधिको ज्ञेयः ॥ २१२ ॥
इष्टा तु रक्तपित्तं प्रयत्नं कफघातलिङ्गमल्पं च ।
शीता क्रिया प्रयोज्या यदेरिता वक्ष्यते चान्या ॥ २१३ ॥
मधुकं सपञ्चवल्कं वदरीत्यगुदुम्बरं धवण्डोलम् ।
परिपेचने विद्ध्यप्राट्पककुम्भयवासनिग्यांश्च ॥ २१४ ॥
रक्तेऽतिवर्तमाने दाहे क्लेदेऽयगाहयेद्यापि ।
मधुकम्पुणालपद्मकचन्दनकुशकाशनिःकाथे ॥ २१५ ॥
इधुरसमधुकयेतसनिर्गुहे शीतले पयसि वा तम् ।
जयगाहपेयविगंधं पूर्णं शिशिरेण तैलेन ॥ २१६ ॥
दद्या घृतं शशर्करमुपस्थदेशे गुदे त्रिकदेशे च ।
शिशिरजलरुपशंसुखा धारा प्रस्तम्भनी योज्या ॥
कदलीदलैरभिनवैः पुष्करपत्रैश्च शीतजलसैकैः ।
मच्छादनं मुहुर्मुहुरिष्टं पञ्चोत्पलदलेश्च ॥ २१८ ॥
द्व्योघृतप्रदेहः शतघृतसद्वचघृतमपि सर्पिः ।
व्यजनपवनः सुशीतो रक्तछावं जयत्यागु ॥ २१९ ॥

समज्ञामधुकाभ्यां
तिलमधुकाभ्यां रसाञ्जनघृताभ्याम् ।
सर्जरसघृताभ्यां वा
निम्यघृताभ्यां मधुघृताभ्यां च ॥ २२० ॥
दार्वात्यक्षसर्पिर्भ्यां
सचन्दनाभ्यामथोत्पलघृताभ्याम् ।

दाहे क्लेदे च गुद- - - -
अंशे गुदजाः प्रतिसारणीयाः स्युः ॥ २२१ ॥

यवातो दुरालभा । शिशिरेण तैलेनेति शीतलद्रव्यसाधितेन
तैलेन । शिशिरेत्यादि शिशिरजला च घृष्टरसां च; तेन तीन-
शीतलं विचारयति ॥ २१२-२२१ ॥

आभिः क्रियाभिरथवा शीताभिर्यस्य तिष्ठति न रक्तं
तं काले क्षिप्त्वोष्णैर्मोसरसैस्तर्पयेन्मतिमान् ॥ २२२ ॥
अवर्षाडकसर्पिर्भिः कोष्णे घृततैलैकैस्तथाऽभ्यङ्गैः ।
क्षीरघृततैलसैकैः कोष्णैस्तमुपाचरेदागु ॥ २२३ ॥

अधुना अक्षय्यरक्तसूती क्षीणघाततर्पणार्थं बृंहणमाह—
आभिरित्यादि । अवर्षाडकसर्पिः भोजनलोचं यत् पीयते, किंवा
भूरिनात्रं सर्पिर्लप्रीडकमुच्यते । तमिति क्षयद्रव्यं पुरुषम्
॥ २२२ ॥ २२३ ॥

कोष्णेन चातप्रयत्ने घृतमण्डेनानुवासयेच्छीघ्रम् ।
पिच्छायसि दद्याद्वास्ति काले तस्याथवा सिद्धम् ॥ २२४ ॥
यवासकुशकाशानां मूलं पुष्पं च शात्मलम् ।
न्यमोद्योदुम्बराभ्यर्थशुक्राश्च द्विपलोन्मिताः ॥ २२५ ॥
त्रिप्रस्रं सलिलस्यैतत् क्षीरप्रस्रं च साधयेत् ।
क्षीरशर्पं कपार्यं च पूतं कल्कैर्विमिश्रयेत् ॥ २२६ ॥
कल्काः शात्मलिनिर्याससमज्ञाचन्दनोत्पलम् ।
यत्सकस्य च बीजानि त्रियङ्गुः पद्मकेशरम् ॥ २२७ ॥
पिच्छायस्तिरयं सिद्धः सघृतसौद्रशर्करः ।
प्रवाहिकागुदधंशरक्तस्त्रायवपहः ॥ २२८ ॥
प्रपीण्डरीकं मधुकं पिच्छायस्तौ यदेरितान् ।
पिष्टाऽनुयासनं ज्वहं क्षीरदिगुणितं पचेत् ॥ २२९ ॥
इति पिच्छायस्तिः ।

पिच्छाबलिनाह—यथावेत्यादि । यवातो दुरालभा । अथ
च कल्कादिनामं यस्तिवद्विज्ञेयम् ॥ २२४-२२९ ॥

हीवेरमुत्पलं लोधं समज्ञाचव्यचन्दनम् ।
पाठा सातिविषा चित्तं घातकी देवदाह च ॥ २३० ॥
दार्वात्यक्षनागरं मांसी मुस्तं क्षारो यथाप्रजः ।
त्रिप्रकश्चेति पेप्याणि चाङ्गरीखरसे घृतम् ॥ २३१ ॥
पेकथ्यं साधयेत् सर्वं तत् सर्पिः पट्मोपधम् ।
अशोतिसारत्रहणीपाण्डुरोगे ज्वरेऽरुचौ ॥ २३२ ॥
मृत्ररुद्धे गुदधंशे यस्यानाहे प्रवाहणे ।
पिच्छास्त्राचेऽशंशं शूले योग्यमेतद्विदोपनुत् ॥ २३३ ॥

इति हीवेरादिघृतम् ।

नवाम्रः क्षारो वरुणाः । चाङ्गरीखरसोऽत्र चतुर्गुणे
प्राभाः, प्रवान्तराधाधिप्यात् ॥ २३०-२३३ ॥

अयाक्पुष्पी यत्ना दायां पृश्निपणां त्रिकण्टकः ।
 न्यग्रोघोदुम्बराभ्यधनुश्चाथ द्विपलोन्मिताः २३४
 कपाय एषां पेष्पास्तु जीयन्ती कदुरोहिणी ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं नागरं सुरदाक च ॥ २३५ ॥
 कलिङ्गाः शास्त्रले पुष्पं धीरा चन्दनमुत्पलम् ।
 कटफलं विप्रकौमुस्तं मिषकृन्वतिविषास्त्रिः २३६
 पशोत्पलानां किङ्कलः समद्रा सनिदिम्बिका ।
 बिल्वं मोचरसः पाठा भागाः कर्पसमन्विताः २३७
 चतुःप्रस्थे शूतं प्रस्थं कपायमयतारयेत् ।
 त्रिंशत्पलानि प्रस्थोऽत्र विधेयो द्विपलाधिकः २३८
 सुनिषण्णकचाङ्गेयोः प्रस्थौ द्वौ स्वरसस्य च ।
 सर्वरतेयथोद्दिष्टं पुतप्रस्थं विषाचयेत् ॥ २३९ ॥
 एतद्वशः सतीसारे रक्तत्रये त्रिदोषजे ।
 प्रवाहणे गुदध्रुवौ पिच्छान्नु विविधास्तु च ॥ २४० ॥
 उत्थाने चातिपटुषाः शोधशूले गुदाध्ये ।
 मूत्रप्रहे मूदवाते मन्वेऽन्नायकचापि ॥ २४१ ॥
 प्रयोज्यं विधिचित्सर्पिर्बलवर्णोऽग्निघर्धनम् ।
 विधिधेयघ्नपानेषु केवलं वा निरत्ययम् ॥ २४२ ॥
 इति सुनिषण्णकचाङ्गेरीपूतम् ।

अनापुष्पी अथ पुष्पी । अत्र द्वाभ्यद्रव्यं योद्धव्यम् ।
 यद्यप्यग्रीतसंगतधनुःप्रस्थमेव जल देयं, तथा दोषचतुर्भागाः
 प्रस्थ एव भवति, तथाऽपि चतुर्गुणजघ्नानस्य चतुर्भागा-
 दोषतया स्थाप्यकपायस्य उत्तमविधौ स्वनार्थमिदं चरकवच-
 नम् । तथा 'त्रिंशत्पलानि तु प्रस्थो विधेयो द्विपलाधिकः'
 इत्यपि वचनं परिभाषाविद्यार्थाभिप्रायकं विधेयम् । अथ एष
 इत्यलघुत्वादेऽपि इदं गुणमिधानं भविष्यति । शिराल-
 कविशेषणतया द्विपलाधिकनीतिं निर्देशे प्राप्ते प्रस्थविवक्षया
 पुद्गिद्वैक्यवननिर्देशो ज्ञेयः ॥ २३४-२४२ ॥

अथान्त्रि चाप ।

इत्यस्मात्स्थानमधुराम्लानि शीतोष्णानि च योजयेत् ।
 नित्यमग्निपलापेक्षी जयत्यर्ध-लुतान् गदान् ॥ २४३ ॥

अस्मात्सात् परस्परपरित्वेन मधुराम्लदोः शीतोष्णदोष
 योजनम् ॥ २४३ ॥

प्रयो यिकाराः प्रायेण ये परस्परहेतवः ।
 अर्शोसि चातिसारश्च ग्रहणीदोष एव च ॥ २४४ ॥
 एषामग्निपले हीने पृष्टिर्द्वन्द्वे परिश्रयः ।
 तस्मादग्निपलं रस्वमेतु त्रिषु विशेषतः ॥ २४५ ॥
 भृष्टेः शार्कैर्यथागृभिर्पूषेर्मांसरसैः चरुः ।
 क्षीरतप्तप्रयोगश्च विविधैर्गुदजाजयेत् ॥ २४६ ॥

अर्श-सु अग्निरक्षामभिप्रातुमन्यथापि यत्राग्निरक्षा विशेषेण
 कर्तव्या तानाह—यत्र इत्यादि । इदं परिश्रयः अग्निपले इदं
 विनाशः । त्रिषु विशेषतः इत्यनेनान्यत्राप्यग्निरक्षणं कार्यमिति
 दर्शयति ॥ २४४-२४६ ॥

यद्वायोरात्रुलोभ्याय यवत्रिवलघुद्वये ।
 अथपानौषधद्रव्यं तत् सेव्यं नित्यमर्शसे ॥ २४७ ॥
 यदतो विपरीतं स्यादिदानीं यच्च दर्शितम् ।
 गुदजाभिपरीतेन तत् सेव्यं न कदाचन ॥ २४८ ॥
 यद्वायोरीत्यादिना पूर्वोक्तविकृतां साधोदारीणाह
 ॥ २४७ ॥ २४८ ॥

तत्र लोकाः ।

अर्शसां द्विविधं जन्म पृथगायतनानि च ।
 स्थानसंस्थानलिङ्गानि साध्यासाध्यपिनिर्णयः २४९
 अभ्यङ्गाः सेदन् धूमाः साधगाहाः प्रलेपनाः ।
 शोषितस्यायसेकश्च योगा दीपनपाचनाः ॥ २५० ॥
 पानाद्यविधिरभ्यश्च वातपचोऽनुलोमनः ।
 योगाः संशमनीयाश्च सर्पापि विविधानि च ॥ २५१ ॥
 यस्तयस्तकयोगाश्च वरारिष्टाः सशर्कराः ।
 श्लेष्माणामर्शसां शस्ताः स्यापिणां लक्षणाणि च २५२
 द्विविधं साधुवन्धानां तेषां चेष्टं यदायधम् ।
 रक्तसंग्रहणाः कायाः पेष्पाश्च विविधात्मकाः २५३
 ज्ञेहाहारविधिश्चाद्यो योगाश्च प्रतिसारणाः ।
 प्रक्षालनायगाहाश्च प्रदेहाः सेचनानि च ॥ २५४ ॥
 अतिगुचस्य रक्तस्य विधातव्यं यदीषधम् ।
 तत्सर्वमिदं निर्दिष्टं गुदजानां चिकित्सितं ॥ २५५ ॥
 इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे प्रतिसंस्थिते इत्यलसंपूरिते
 चिकित्सास्थानेऽर्शचिकित्सितं नाम
 चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अर्शसां द्विविधमित्यादिना अन्वाचार्यैर्महः । अग्निप्रमह-
 नेनैव शार्करस्यापि ग्रहेषु प्राप्ते शार्करान्ये दृष्यमिधानं गुद-
 तेभ्यो मेदेन व्यवहारार्थं, तथाऽनुरागनिधानार्थं दृष्य-
 तम् ॥ २४९-२५५ ॥

इति श्रीचक्रवर्तिरत्नहताय चरकशास्त्रवर्दीधकानानु-
 बेंदुपिच्छायां चिकित्सास्थानेऽर्शचिकित्सितं
 नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथातो ग्रहणीदोषचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह साह नगवानाधेयः ॥ २ ॥

अशः कार्यत्वाद्ब्रह्मणीदोषस्य अर्थाधिक्यमित्युक्तमनु ब्रह्मणीविक-
सितं ज्ञते । ब्रह्मणीमाधितोऽग्निदोषो ब्रह्मणीदोषः, एवं वाध-
वाधप्रयोगेनैव दोषचाराद् ब्रह्मणीदोषश्चन्द्रेण ब्रह्मध्याधितोऽग्निदो-
षोऽपि गृह्यते ॥ १ ॥ २ ॥

आयुर्वेपौ यत्नं स्वास्थ्यमुत्साहोपचयौ प्रभा ।
ओजस्तेजोऽग्रयः प्राणाधोका देहाग्निहेतुकाः ॥३॥
शान्तेऽग्नौ त्रियते युके चिरं जीवत्यनामयः ।
रोगी स्याद्विकृते मूलमस्त्रितस्माद्विद्वयते ॥ ४ ॥

तत्र ब्रह्मणीदोषनिर्दिष्टाग्निदोषे वक्ष्ये प्रकृतिज्ञानानन्तरत्वा-
द्विकृतिज्ञानस्य प्रथमं वाच्यमित्युक्तस्यैव रूपमाह—आयुर्-
व्यादि । आयुर्बलनादुदतिः । वर्षो गौरुदिः । बलं शक्तिः
व्याध्यामापन्नयेय । स्वास्थ्यश्चन्द्रेणैव वर्षादिप्रद्वयं यद्यपि
वक्ष्यते, तथापि “स्वास्थ्यसौख्यं यत् तद्वाच्यं तदेकान-
नम्”—(चि. अ. १, पा. १) इति; तेन वर्षादीनामभि-
कारत्वं नावश्यं स्वस्थे भवतीति वर्षादीनां प्रयुक्तपादानं कृतम् ।
देहाग्नौ तु कुर्यात्पि कार्यव्यवसायः, उपचयो देहपुष्टिः ।
ओजो हृदयस्य धर्मधातुसाररूपम् । तेजो देहोष्मा शुक्रं वा;
पदुक्तं छात्राक्ष्ये,—“हृत्तेजोमयी प्रोक्ता शुक्रं तेजश्च के-
कम् । तस्माद्दृष्टव्यस्येक्षी तेजोवृद्धिं समाचरेत्”—इति ।
अग्नय इति भूताग्नयः पथः, धातुप्रयः सप्त, इति द्वादशा-
भेदाः । प्राणा इति प्राणाधानोपलक्षिताः पश्चापि वायव्यः किंवा
भोगवासुरेव ‘प्राणाः’ इति शब्देन निरुक्तं बहुवचनान्तेनोच्यते,
शुभा-अग्रहस्तान्देव एकाऽपि विद्यापरी क्रीर्यते । देहाग्नि-
हेतुका इति वेद्योपकप्रधानाठारामिभारण्यः । शान्ते इत्यु-
च्यते । युके इति समे । विकृत इति मन्त्रे विद्यते तीक्ष्णे वा ।
मूलमस्त्रित्वादिति तस्याद् प्राचस्त्रित्वादन्यव्यतिरेकविधामा-
रादुपवर्णादीनामस्त्रित्वं प्रधानं कारणमित्यर्थः । निरुच्यते इति
निश्चयेनोच्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥

यदर्थं देहधातुजोयलवर्णादिपोपकम् ।
तथाग्निहेतुप्राणराध ह्यपकाग्रसादयः ॥ ५ ॥

सामान्यकारणमुक्तं, अग्नेः साधुत्कारणत्वं ध्युत्पादय-
त्माह—यदर्थमित्यादि । वायव्ये अपि अग्रेकादयो धातुचन्द्रेनो-
च्यन्ते इति तत्रवच्छेदार्थं धातोर्देहविशेषणम् । अथाहोरा-
त्रजन्त्येव देहप्राणादियु कृपमग्नेः कारणत्वमित्याह—आह-
रादिति । एतेनाह्नारमप्येषैव रसादीन् जनयति । आदिप्र-
हणेन रसादीनि संयोज्यते ॥ ५ ॥

अक्षमादानधर्मा तु प्राणः कोष्ठं प्रकर्षति ।
तद्रवैर्भिन्नसंघातं स्वेदने मृदुतां गतम् ॥ ६ ॥
समानेनावधुतोऽग्निरुदर्यः पयनोद्भवः ।

काले भुक्तं समं सम्यक् पचत्यायुर्वैवृद्धये ॥ ७ ॥
एवं रसमलायाधमाशयस्थमधःस्थितः ।
पचत्यग्निर्यथा स्वात्प्यामोदनायाभ्युत्पन्नम् ॥ ८ ॥

संप्रति संप्राप्तस्वाजसाग्निना यथा पाको भवति, यथा च
पच्यमानमर्चं देहधातुविरूपतामापयते, तदाह—अक्षमि-
त्यादि । भुक्तप्रवेक्षाहारभ्यामस्य व्यापार इत्युच्यते । आदान-
माहारप्रेषणयनं कर्म यस्य स तथा, प्रकर्षतीति नमति । द्वैरिति
पानीयैदिभिः । भिन्नसंघातमित्यवयववैयर्थ्यमापन्नम् । काले
इति वृत्तशकाले । भुक्तं सममिति मात्राप्रकृतादिसमम् ।
समानेनावधुत इति अग्निपार्धस्थितेन समानेन संयुक्तः,
अयं च समानः प्राकृतत्वाद् वायो वायुर्वि अग्नेः संयुक्तो
भवति न वैषम्यकटः, विकृतस्तु वैषम्यं करोति; तेन घातेन
विपनोऽग्निर्भवतीति चोपपन्नं भवति । एवं च द्वादशः पाच-
कस्याः सदाया भवन्तीत्यनेन मन्त्रेनोच्यते । ‘आहारपरिणा-
मकरास्त्रित्वेन भावा भवन्ति; तस्या—ऊष्मा वायुः क्लृप्तः क्लृप्तः
क्लृप्तः समयोगश्च’ (शा. अ. ६) इति । उर्वयः पाचक इत्यर्थः ।
‘पवनोद्भवः’ इत्यग्निविशेषणं केचित् पठन्ति । सम्मगिति
भुक्तविशेषणं केचित् पठन्ति; तदा सम्मगित्वेन मात्राधा-
म्यमुच्यते । सम्यग्रहणेन तु प्रकृत्यादिसंपदुच्यते । आयुर्वै-
वृद्धये इति ऋगैरेत्रियसत्त्वामसंयोगात्तुल्यतैनाय तद्विद्वद्वये ।
रसमलाय इति तादर्थ्यं चतुर्थी । आशयस्थमित्यामाशयस्थम् ।
अधःस्थित इत्यनेन अग्नेरुच्यत्वनलनसमावृता ऊर्ध्वस्था-
पाके सामर्थ्यं सूचयति । अत्रापि यद्येसादिना दृष्टान्त-
माह ॥ ६-८ ॥

अक्षस्य भुक्तमात्रस्य पक्वस्य प्रपाकतः ।
मधुराद्यात् कफो भावात्फेनभूतं उदीर्यते ॥ ९ ॥
परं तु पच्यमानस्य विदग्धस्याम्लमाषतः ।
आशयाक्षयमानस्य पिष्टमश्नुमुदीर्यते ॥ १० ॥
पकाशयं तु प्राप्तस्य शोष्यमाणस्य वृत्तिना ।
परिपिण्डितपक्षस्य वायुः स्यात्फट्टनायतः ॥ ११ ॥

एवं रज्ज्वाककथमभिधात, अवान्तरमधुराककममाह—
अक्षसेत्यादि । भुक्तमात्रसेति भुक्तानन्तरमेव । पहरसेति
प्राक्त्रित्वेनाभिधानं, किंवा पहरसस्यापि प्रथमं मधुरता निरुक्ता
भवतीति दर्शयति । प्रपाक इति प्रथमपाकतः; प्रचन्द-
त्वादिकसेभिः । मधुरस्यासौ आवयेति मधुरण्यः; किंवा ‘मधुपु-
ष्टं प्राक् ककोद्भवः’ इति पाठः । फेनभूत इति फेनसदृशो(ऽ)पन
इत्यर्थः । परमिति आशयमधुरपाकानन्तरम् । विदग्धसेति
पक्वपक्षस्य । अम्लमाषत इति जातम्लसहस्रतः । आशया-
दासाशयात् । पच्यमानस्य अपोभागं वायुना नीयमानस्य,

१ अन्नान्तरा किञ्चिद्बहुदितः प्रविशति । २ ‘साधारण्य-
कारणत्वं’ इति पाठः । ३ ‘मात्रासंयोजनमित्यर्थः’ इति पाठः ।
४ ‘उदीर्यते’ पचनेन तु’ इति पाठः ।

१ ‘आहारमर्कण’ इति पाठः । २ ‘द्वैः’ देहकलेभ्योऽत्र’ इति
वक्तव्यतया ग्राह्यतः । ३ ‘फेनभावं’ इति पाठः ।

अनेन च पित्तस्थानसम्बन्धं विदग्धाहारस्य दर्शयति । अञ्च
मिलघनम् । उदीर्यते इति पित्तमुपपद्यते, अञ्च च पित्तम-
म्लभावादाहारस्य उत्पद्यते इति युक्तमेव । पकाशयं तु प्राप्त
स्येति मलरूपतया पकाशयं मतस्य । शोष्यमाणस्य बहि-
मेति यद्यप्यूर्ध्वदाहस्यो बहिः, तथाऽप्यस्यानोगतस्य बहिना
शोष्यमाणत्वं पकाशयगतस्याप्युपपन्नम् । अतश्चाधोगमने सम्य-
ग्वद्विध्यापारो नास्ति, अतः पच्यमानस्येति पदं परित्यज्य
शोष्यमाणस्येति कृतम् । परिपिण्डितपक्षस्यति परिपिण्डितरूप-
तया मलरूपतया पक्षस्य । वायुः स्वात् कटुभावन इति परिपि-
ण्डितावस्थोद्भूतकटुता वायोरूपयते । एवमीदृशं पहरसा-
हारस्यावस्थापको भवति । मनु यदत्रावस्थापाकवशात्
पण्णामेव रसानां कफादिकर्तृत्वमुच्यते, तथा 'कटुतिष्ठकपा-
याणां विपाकः प्रायशः कटुः' (सू. अ. १६) इत्यादिना
यो विपाक उच्यते स विरूपयते, अवस्थापाकेनैव बाधितत्वात्
मैत्रं, नक्षत्रस्थापाकोऽयं रसस्वभावः निष्प्रापाकः बाधते, किंच
वस्थापाकं स्वकार्यं करोति, तेन रसावशोऽपि स्वकार्यं कुर्वन्ति,
अवस्थापाकोऽपि स्वकीयं कार्यं करोति, यथा मधुरादिकादिप-
द्वेषेऽने उपयुक्ते मधुरोऽपि स्वकार्यं करोति, तिकादयश्च स्वकार्यं
कुर्वन्ति, अमं तु विशेष — यमपुराण्यस्मान्स्थापाकस्य गनुषा-
दयः श्लेष्मजनका रसा अनुगुणा भवन्ति तदा स ननु श्लेष्मण-
जनयति, यदा त्ववस्थापाको विपरीतकटुकादिपरिप्यूषीतो भवति
तदा कोकमानः कफ जनयति, एव पित्तजनकोऽवस्थापा-
कोऽपि बाध्यम् । 'कटुतिष्ठकपायाणां' (सू. अ. २६) इत्यादि-
नोक्तप्रिया विपाकस्तु रसमलविवेकसमकालो भिन्नबाल-
एवावस्थापाके सममिति न विशेषः । स च भिन्नबालोऽ-
प्यवस्थापाकार्क्यदोषानुगुणतयाऽननुगुणतया वा अवस्थापा-
काहितदोषाणां वर्धनं क्षपणं वा करोतीति तस्याभिधानं शब्दे
प्रयोजनबद्धेव । यद्यपि सर्वमलमवस्थाया विदग्धते, तथाऽ-
पि यैः स्वार्थं विवाहिनस्त एव विवाहिन इत्युच्यन्ते, विशेष-
विवाहादिकर्तृत्वात् । अन्ये त्वाहुः, न पहरसादप्यन्तः सामा-
न्येनावस्थापाके कफाद्युत्पत्तिः, किन्तु पहरसादप्यन्तः प्रथमे पाके
मधुरोऽयमद्भुतो रसः स कफ जनयति, तथा पित्तं विदाहाव-
स्थायामद्भुतादन्तरसादुत्पद्यते, एव वायुरपि आहारकटुताव-
स्थाया भवतीति । अन्ये त्वाहुः—यत्—नाशसाग्रिधयोगान्मु-
रावावस्थिकं भवति, किन्तु कफादिस्थानेषु मनुष्याणां स्वभावा-
देव मधुरादयो रसास्तिष्ठन्ति, ते चात्र स्वस्वभावं नीत्वा कफा-
दीजनयन्ति । उक्तं हि तन्त्रान्तरे "मधुरो हृदयादूर्ध्वं रसः कोष्ठे
व्यवस्थितः । ततः सवर्षते श्लेष्मा शरीरबलवर्धनम् ॥ नागीह-
्रदमग्रे च रसस्त्वम्लो व्यवस्थितः । स्वभावेन मनुष्याणां ततः
पित्तं विवर्षते ॥ सधो नाभ्यास्तु सत्वेकं कटुश्लेष्मस्थितो
रसः । प्रायः श्रेष्ठतमस्य प्राणिनां संप्रतिष्ठितः ॥
तस्माद्विपाकप्रतिषेधो रसानां नान सद्यः"—इति ।

च स ६५

इह तु तनेत्यादिभन्धार्थलोचनया यथोक्त एव भन्धार्थो-
न्याय्यः । तच्चान्तरे तु श्लेष्मपित्तगतमधुरादयो वर्णयन्ति,
ते कफावधिगता रसा अस्मकमपि पाकसहकारितया अनुमता
एव । यत्तु श्लेष्मजनकाशसंबन्धवशापाके श्लेष्मकर्तृत्वमित्युक्तं,
तदनुमतमेव, एव यः श्लेष्मजनकोऽयं आहारगतः स स्थान-
महिम्ना तदाहारस्य मधुरतामापाद श्लेष्माणं विशेषेण जनय-
तीति ज्ञेयम् । यत्तु, अनेनावस्थापाकेन कफपित्तयोरीरगमात्र-
क्रियते ननु रुद्धिः, रुद्धिः निष्प्रापाके एव भवतीति वदन्ति,
तदुपपत्तिश्च नास्ति, किंच, अवस्थापाकात् कफपित्तयो-
रुद्धिः, तथा निष्प्रापाकाव मलरूपतया उत्पाद इति युक्तं
पश्याम ॥ १-११ ॥

अत्रमिदं ह्युपहितमिदं गन्धादिभिः पृथक् ।

देहे प्रीणाति गन्धादीन् त्राणादीनीन्द्रियाणि च १२

कर्मान्तरेणाप्यत्र पाकः संपद्यते, तमाह—अत्रमिदं ।
अत्रमिदं ह्युपहितमिति हिशब्दोऽवधारणे । इष्टान्देहे हि प्रिय-
हितं कोष्यते न प्रियमात्रम्, अहितस्य प्रियमानस्य न देहव्यव-
स्थिति गन्धादितर्पकत्वं च भवति । उपहितमित्युक्तम् ।
इष्टेरेति प्रियद्वैते गन्धरसस्पर्शदर्शभेदे । अत्र यद्यपि हित-
त्वमेव गन्धादीनामाहारगतानां देहगतगन्धादिपोषणं प्रधानं,
तथाऽपि प्रियत्वमप्याहारगतगन्धादीनां तदात्वोपकारकतया
रक्षणी प्रियत्वहितत्वयोर्द्वयोरेक्युपादानं कृतम् । देहे प्रीणाति
गन्धादीनि ति देहमिति गन्धादीन् पोषयति । तथा प्राणापीनि
च प्राणदर्शनरसनस्पर्शनधोत्राणि इष्टेर्गन्धादिभिः प्रीणाति तर्प-
यति, पोषयतीति यावत् । इन्द्रियाण्यपि हि पाशमौक्तिकान्यस-
हर्षणे, तानि च प्रतिषृज्य क्षीयमाणानि ॥ १२ ॥

भीमाप्याग्रयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः ।

पञ्चाहारगुणान्स्यान्स्यान्पार्थिवादीन्पचन्ति हि १३

औतिकवद्विद्यापारमाह—भीमेत्यादिः । भीमादयः पञ्चोष्माण-
पार्थिवादिहृदयव्यवस्थिता जठराग्निमुक्षितवला अन्तरीय-
रज्ज्व पचन्तः स्नातुं खातुं पार्थिवादीन् पूर्वापार्थिवगन्धत्वादि(य)
विलक्षणान् गुणान् निर्वर्तयन्ति । एतदेव "तिविधमभितपीत-
लीहृत्पादितं चन्दोदितमन्तरिमिषुक्षितवलेन यथालेगोष्माण-
सम्यग्विपच्यमानम्" (सू. अ. २८) इत्यादिना सूत्रस्थानेऽप्यु-
क्तम् । यद्यपि भूताग्निना पार्थिकादिदम्बं पच्यते, तथाऽपि
पार्थिवादिदम्बगणं पाकेनैतदेव जनयति यद्विशिष्टमुत्पद्यते, तेन
पाकेन जन्यमानेऽपि इत्येव गुणा एव जन्यन्ते इत्यभिप्रायेण
पार्थिवादीनामाहारगुणान् जनयन्तीत्युच्यते । अनेन गुणजननमे-
वाग्निनोच्यते, न इन्द्रजननम् । किंच आहाराद्य गुणादेति विप्र-
हावाहारश्चन्द्रेण आहाराधिहरणरूप इन्द्रमपि रक्षते । पार्थि-
वादीनि पार्थिवाप्यतेन वशावलीयनाममात्रं । तत्र जठराग्निः

१ 'सुपच्य' इति पा० । २ 'प्राणादीनिन्द्रियाणि' इति पा० ।

सर्वेनेवाहाररसमन्वयिष्यान् पचति, भौतिकास्तत्रैव खान् खान् शुणान् जनयन्ति । उक्तं च “जाठरेणाग्निना पूर्वं कृते सधातवेदे पथाद्रूतामय पच ख ख इव्यं पचन्ति” इति । अयं च भूताग्निव्यापारो भूतान्पचयति, यतो यातुष्वपि पचभूतानि सन्ति । तत्रापि भावस्मिन्वापारो भूताग्निव्यापारश्च जाठराग्निकमेतयोको ज्ञेयः ॥ १३ ॥

यथास्व स्व च पुष्पन्ति देहे द्रव्यशुणा. पृथक् ।
पाथिवा पाथिधानेव शेषा शेषाश्च कृत्स्नशः ॥१४॥

अग्निप्रकाशनाहारशुणानाह—यथेत्यादि । यथास्वमेति यय स्वास्मीय, सजातीया द्रव्यशुणा सजातीयान् द्रव्यशुणान् पुष्पन्ति । तेन द्रव्याणि पाथिवादिरूपरूपाणि देहयानुदोषम पचन्ति पुष्पन्ति, पुष्पास्तु पाकस्थितपचनप्रकृत्यौष्ण्यगौरवाद्य देहगन्धस्पर्शस्पर्शगौरवादीन् पुष्पन्ति । यथास्वमित्यादिशब्दार्थ इकोपयति—पाथिवा इत्यादि । पाथिवा आहारद्रव्यशुणा देहय तान् पापमानेन द्रव्यशुणान् पुष्पन्ति । आहारद्रव्यशुणा इत्यत्र द्रव्यगतशुणा एव उच्यते । द्रव्यपोषणं तु शुणपोषणेन सम्भवे, शुणपोषणं द्रव्यपोषणमन्तरा कर्तुमशक्यत्वात् ॥ १४ ॥

सप्तभिर्वेदधातारो धातवो द्विविध पुन ।
यथास्वमग्निनि. पाक यान्ति किङ्मसादवर्त् ॥१५॥

भूताग्निव्यापार वक्ष्यित्वा धातुभिन्वापार दर्शयन्नाह— सप्तभिरेत्यादि । वेदधातार इति विरोधेन देहधारका । द्विविधमिति विप्रकारे पाकम् । तत्रैव प्रकारद्वयमाह— किङ्मसादवर्त्ति, किङ्मसादवर्त्तमित्यर्थः । शुक्रस्य यद्यपि किङ्मान् पाको न भवति, तथाऽपि बहूना किङ्मसाद्वर्त्ति धमिति निश्च उच्यते न च्छन्तीति न्यायज्ज्ञेयः । पुनरिति जाठराग्निकाकान्तरम् ॥ १५ ॥

रसाद्रक ततो मार्सं मासान्मेदस्ततोऽस्थि च ।
अस्त्रो मज्जा ततः शुक्र शुक्रादूर्ध्वं प्रसादजः ॥१६॥
रसात्तन्मयं ततो रक्तमसृज. कण्डरा सिराः ।
मासाद्वत्ता त्वद्य पदं च मेदसः स्रायुसभवे ॥१७॥

पाकजन्यानां रसादीनामुत्पादं नयेनाह—रसादित्यादि । रसाद्रक प्रसादज, ततो रक्तमांसं प्रसादज, मासान्मेदं प्रसादजमित्यादि यावच्छुक्रादूर्ध्वं प्रसादज इति । प्रसादजन्यत्वेन रसादिभ्यः प्रसादाद्यजन्या रसादयः, किङ्मसाद्यजन्यास्तु नश्यमाणा कषादय इति । शुक्रान्तु निमलतया प्रसादज एव गर्भा भवति, ननु मलजन्यं किञ्चित् । पेयित्तु शुक्रमलतया दम्यन्ति बद्धन्ति, तद्य, तत्रेष्टमनिश्चानात् । तथा शुक्रमलं यदि दम्यन्ति सुखेन च क्षीणानपि सृज्यतां दम्यन्ति भवेयुः, त्रिविधं च शुक्र

एव, परं तासां शुक्रं यथारम्भकं न भवतीत्यादि प्रतिपादितं प्रकम् । अन्ये तु गर्भप्रसादजन्यत्वेन नपुंसकेन लोकोऽपि दधति । प्रसादज इत्यत्र जातशब्दं पोषण एव वर्तते, नापूर्वोत्पादे, रक्तदयो हि गर्भास्पृश्यत्वोत्पत्त्या रसादिभिः पोष्यन्ते, (रक्तदयो हि गर्भप्रभृत्त्वो पोष्यन्ते) । तत्र च त्रिनामुत्पादं व्याख्यातारो वक्ष्यन्ति—तत्र रसः स्वाग्निपच्यमानो रक्ता याति, रक्तं मासतामित्यादि पूर्वपूर्वधातुपरिणामा दुत्तरोत्तराभ्युत्पादः, यथा क्षीराद्विधं भवति, दग्धो नवनीत नवनीताद्वत्, घृताद्वत् घृतमण्ड, इत्येकं पक्षः । क्वा रस एव रक्तं प्रथमं ज्ञाययति, तत्र च रक्तस्थानसम्बन्धाद्वत्साहस्यमनुभवति, रक्तं च रक्तसमानेनात्मेन पोषयति ततो रक्तमाश्लयन् साह माज्ञाययति, तत्रापि मातृपोषणं करोति, मातृसाहस्यतामनुभवति, एव उत्तरोत्तराभ्युत्पादः रक्त एवाज्ञाययति यथयति च, यथा केदारनिषिक्तं कुत्सानलं प्रलासत्वा केदारो तर्पयित्वा क्रमेण केदारिकान्तराणि आश्रययति । किंवा आहाररस उत्पन्नो निश्चरेव मार्गे राराधिरादीनि खमौनाशेन तर्पयति, तत्र च यं प्रलासन्नो धातुल्लोपको धातुभागस्तु क्षीप पुष्पाति, यत् विद्वो धातुल्लस्य विद्वरमार्गतया चिरेण नोपगं भवति, एवं निश्चरेव मार्गेर्धातुना पोषणं भवति, यथा खले उत्पत्तिं तावा कथेताना भिक्षादिगामिना स्त्रीस्त्रीयमागैश्च गच्छता मन्वेदेसास्य प्रलासत्तमिप्रकृष्टत्वादिमेदेन क्षीप चिरेण च गमनं भवति, तद्वत् । इति क्षीरद्विध्याय केदारीकुलाम्ब्यामारालेकपोतन्यायात्रेण धातुलोपकम् । तत्रेह शब्दार्थपर्यालोचनया केदारीकुलाम्ब्याय क्षीरद्विध्याय वा सप्त एव खले रूपो तन्मायस्तु भवामुपेत । तस्मिन् हि पक्षे रसादज प्रसादज मिल्यन्त्युत्पादनं दुश्चक, प्रपथितं तैतद्विधाधितपीवीने, तत्रैकमुत्पत्तीयं प्रपथ । ननु, विविधाधितपीवीने आहार साद्रसादिपृष्टिद्वयं ‘उपयन्ति त्वाहारसाद्रसश्चरुषि’ (ध. अ. २८) इत्यादिना, तत्र रसद्वयं स्वीकृतम्, इह त्वेक एव रक्तलोपको रस इति कथं न विरोधः ? इयं, तत्रापि आहार रसजन्येन आहारजं प्रसादोऽपिधीयते, स च रसमहणश्चैव एव । यतो द्विषो रस—स्थायी, पोषकधेति, तेन तत्र धातु पोषकपोष्यरसाद्योषादविवक्षया भेद उक्तः, सात्वापोष करणान्वयव्यक्तया निर्दिष्टे, स्थायिरस्योपकरसमागयो स्तान् भेदायभावान्देकत्वं, एव कृत्वा सप्तधातुकं शरीरमुच्यते । एवं अपि विविधाधितपीवीने एव प्रपथितम् । धातुना पोषणमभि धायोषधातुलोपणमाह—रसात् स्वन्मित्यादि । रसात् स्वन्म प्रसादः, यथा रक्तमपि रज रज रसादेन प्रसादभागजन्यं, उक्तं च शुभवे—‘रसादेन त्रिधा रक्तं रज संतं प्रवर्तते’ (सं. द. अ. १४) इति । एतच्च रजो रसजं यमपि सूक्ष्मतया चिरेण जायते, यदुक्तं शुभवे—‘एव मासेन रसं शुक्रमपि क्षीणो चतुर्वम्’ (सं. द. अ. १४) इति । अतएव कण्डरा स्फुटतायैव, नेदस्य

सुक्ष्मद्रागुपोषणं 'मेदसं द्रागुसमव' इत्यनेन वक्ष्यम् ॥ इह हि कण्टराग्रन्देन स्थूलद्रागुच्यते, यद्युते तु स्थूलसिद्धिः । ते च सान्द्रादयो धात्वन्तरागोषणचररीरोपोषण्य अभ्युपधाव-
शब्देनोच्यन्ते, रसादयस्तु घरीरधारकतया धात्वन्तरागोषक-
तया च धातुसन्देशोच्यन्ते, उक्तं च भोजे,—“विपलायुज-
सन्त्यक्तवो गतिविवर्जिताः । धातुभ्यस्योपजायन्ते तस्मात् उप-
धातवः” इति । अत्रापि हि “धातुभ्यस्योपजायन्ते” इत्यनेन
जायत एव, परं च जनयन्तीत्युक्तम् । शुक्रं तु धौजोजनक-
त्वाद् धात्वन्तरगतमेव । ओजस्तु इह न धातुषु नाभ्युपधातुषु
वर्तित, तस्य सप्तधातुसाररूपतया सप्तधात्वन्तरगतत्वादेव, अतः
एव तस्मिन्निमित्तं प्रयत्नोक्तः ॥ १६ ॥ १७ ॥

किङ्कमस्य विष्मूत्रं रसस्य तु कपोऽसृजः ।
पित्तं मांसस्य रसमला मलः सेवेस्तु मेदसः ॥ १८ ॥
स्यात्किङ्कं केशलोमाश्चो मज्जाः स्नेहोऽक्षिपित्त्याचाम् ।
प्रसादकिङ्के धातूनां पाकादेयं विधच्छतं ॥ १९ ॥
परस्परपोषसंस्तम्भा (स्था) धातुलोहपरस्परं ।

प्रसादभागोत्पादमिधाय मज्जाभागोत्पादमाह—किङ्कमि-
त्यदि । रसस्य कफ इति रसे पच्यमाने भिन्नं कफो भवति, प्रसा-
दश्च रक्त, एव रणदिमतेऽपि ज्ञेयम् । मांसस्य रसमला इति
कर्णाक्षिनाशास्यप्रजननमलाः । मलः सेवेस्तु मेदस इति सेवो
यद्यपि उदकविशेष एव उज्ज्वलावऽपि तस्य मेदोमलत्वेनो-
त्पत्तिः, किंवा, उदकादपि सेवो भवति मेदोमलतया च भवति,
अथा कपोऽवस्थापाकाद् रसमलतया च भवति । अस्थिमल
नद्योऽपि द्रुयुतप्रामाण्यादुच्यते । तत्र हि “नद्यलोम च” (सु-
सु. अ. ४६) इत्यनेनास्थिमलत्वं नपद्यत्युक्तम् । उक्तं च
विविधाश्रितपीतीये ‘किङ्का केशनखादयः पुष्पान्ति’ (सु-
अ. २८) इति, किंतु शारीरेऽस्थिमणयाः ‘विधक्षितिन्या’
(धा अ. ७) इत्यनेनास्थिज्वेन श्रोत्राः । एवमुक्तेन क्रमेण
प्रसादकिङ्के द्विधा कृच्छ्रतो भवत इत्यर्थः । सप्रति वीक्षणापि
रक्तेन रसस्याप्याधानं क्रियते, तथा मांसेनापि रक्तसेवादि
परस्परं धातुनामुत्पादकत्वमाह—परस्परैवादि । धातुलोह-
परस्परं परस्परपोषण्येन (०) इति अग्नौन्यमुपेक्षेहेन सख्यन्-
त्वात् सप्तविधेति यावत् ॥ १८ ॥ १९ ॥—

धृत्वादीनां प्रभावस्तु पुष्पाति वलमाशु हि ॥ २० ॥
पद्भिः केचिदहोरात्रैरिच्छन्ति परिवर्तनम् ।
सतत्या भोज्यधातूनां परिवृत्तिस्तु चरयत् ॥ २१ ॥
(इत्युक्तवन्तमाचार्यं शिष्यस्त्विदममचोदयत् ।
रसाद्रक्तं विसेदं दशात् कथं देहेऽभिजायते ॥ २२ ॥

१ ‘पाकादेवादिगर्हण’ इति पा० । २ ‘परस्परपोषसंस्तम्भाद्रको
देहे परस्परम्’ इति पा० । ३ ‘इत्युक्तवन्त’ इत्यादि ‘सखाशिक्षा
विशोदक’ इत्यनेन पाठ्यमरुपाणिदत्तेनाभ्यासकृतत्वादर्थाय इति
प्रतिपाति । ४ ‘प्रविशत’ इति गङ्गापरसमतः पाठः ।

रसस्य च न रागोऽस्ति स कथं याति रक्तताम् ।
द्रवाद्रकात्स्थिरं मांसं कथं तज्जायते नृणाम् ॥ २३ ॥
द्रवधातोः स्थिरान्मांसांस्तेदसः संभवः कथम् ।
श्लक्ष्णाम्यां मांसमेदोभ्यां खरत्वं कथमस्थिषु ॥ २४ ॥
परेष्वस्थिषु मज्जा च केन क्षिप्तो मृदुस्तथा ।
मज्जश्च परिणामेन यदि शुक्रं प्रवर्तते ॥ २५ ॥
सर्वदेहगतं शुक्रं प्रवर्तति मनीषिणः ।
तथाऽस्थिमध्यमज्जश्च शुक्रं भवति देहिनाम् ॥ २६ ॥
छिद्रं न हृदयेऽस्थ्यां च तन्निःसरति वा कथम् ।
एवमुक्तस्तु शिष्येण गुरुः प्राहेदमुत्तरम् ॥ २७ ॥
तेजो रसानां सर्वेषां मनुजानां यदुच्यते ।
पित्तोष्मणः स रागेण रसो रक्तत्वमृच्छति ॥ २८ ॥
(शोणितं स्वाग्निना वक्तं धातुना च वनीकृतम् ।
तदेव मांसं आनीयात् स्थिरं भवति देहिनाम् ॥)
आव्यम्युतेजसा रक्तमूष्मणा चाभिर्हयुतम् ।
स्थिरता प्राप्य मांसं स्थात् स्तोष्मणा पक्वमेव तत् २९
सत्तेजोऽभ्युगुणक्षिप्तोद्विक्तं मेदोऽभिजायते ।
श्विष्यद्वयनिलादीनां संघातः स्तोष्मणा कृतः ॥ ३० ॥
परत्वं प्रकरोत्यस्य जायतेऽस्थि ततो नृणाम् ।
करोति तत्र सौपिर्यमश्नां मध्ये समीरणः ॥ ३१ ॥
मेदसस्तानि पूर्यन्ते स्नेहो मज्जा ततः स्मृतः ।
तस्मान्मज्जस्तु यः स्नेहः शुक्रं संजायते ततः ॥ ३२ ॥
धाव्याकाशादिभिर्भायेः सौपिर्यं जायतेऽस्थिषु ।
तेन स्रवति तच्छुक्रं नवात् कुम्भादियोदकम् ॥ ३३ ॥
स्रोतोभिः स्रवते देहात्समस्तैस्तच्छुक्रवाहिभिः ।
हृदयेऽदीरितं वेगात्संक्रव्याच्च मनोभयात् ॥ ३४ ॥
विहीनं घृतवद्व्यामोष्मणा स्थानविच्युतम् ।
वक्तो संभृत्य निर्याति स्थलाभिज्ञादिषोदकम् ॥ ३५ ॥

धृत्वादिशब्धानां धातुपरंपराक्रमेण शुक्रजननादिकार्यं निवे-
धयत्वाह—धृत्वादीनामित्यादि । आदिशब्देन वक्तृमेदनादीनि
माहवति । धृत्वादीनां क्षीरादिद्रव्याणां प्रभावो वक्तं धीम्र पुष्पाति,
तत्सेवो क्षीरादयः प्रभाववर्धितत्वात् । क्षीप्रवेधाकार्यं शुक्रजन-
नादि कुर्वन्ति, न यथोक्तपातुक्रमेणैतैः । किंवा धृत्वादीनां क्षीरा-
दिद्रव्याणां न. प्रभावः य आशु वक्तं पुष्पाति स्त्रजन्त्यानां शुक्रा-
दीनामित्यर्थः, हिंस्रवद्विषाधारेण, एव धृत्वादीनां प्रभावार्थ-
काहुत्येति क्षीम्र भवति । अयोधर्षितः किमता कालेन धातु-
परिवृत्तिर्भवतीत्याह—वक्षिरित्यादि । परस्मिन्होरात्रे रसस्य
शुक्ररूपतया परिवर्तनं भवतीति केचिदिच्छन्ति । ततोत्पन्नो
रसो रक्तमेकेनाहोरात्रेण याति, एव रसोत्पत्तिर्दिनं परिवर्त्य

१ ‘रसाद्रक्तञ्चा मांसांस्तेदसं नेतता कथम्’ इति पा० । २ ‘क्षे-
मणा कृत’ इति पा० । ३ ‘समेत’ इति पा० ।

पक्षेन उक्ता भवति, यदा तु रसोत्पत्तिदिनमपि प्रक्षिप्यते तदा पश्चिदिनैरतिशयान्ते सप्तमे शुक्रभावतया परिवर्तनं भवतीति ज्ञेयम् । उक्तं हि पराचरे—“आहारोऽद्यतनं शो हि रसत्व गच्छति रुषाम् । शोणित्व ॥ तृतीयोऽङ्गि, चतुर्थं मासतामपि ॥ मेदस्त्व पक्षमे, पञ्च तत्स्थित्व, सप्तमे त्विवाह । मज्जता, शुक्रता याति नियमादृष्टये रुषाम्” इति । एतदप्युपयोगिदं सपूर्णं परित्यज्यैव व्याख्यातव्यमित्याहुः । किञ्च राशभातो रक्ताभा शुद्धयतया च परिणमनं यतदपि पृथदिनचर्यमेवेति । चतुष्कं सुपुत्रे—स खल्वाप्यो रस एकेकस्मिन् भावो त्रीणि त्रीणि कक्षा सहस्राण्यवतिष्ठति वरा च कक्षा, एव मासेन रसं शुकीभवति’ (इ. सू. अ. १४) इति । तेनेतत्संक्षेपमपि केचिदद्वयदिना दृश्यति । समतमाह—उतलैलादि । भोग्ये उपयुक्ते सति धातुना रसादीनां चक्रवत् परिवर्तनमपि धविधान्तां सज्जुषं तिणीदृता भवति । चक्रवृत्तान्तेन तु परिपुष्टिकाग्नियमं दर्शयति, यथा चक्रं पानीयोद्भरणार्थं नियुक्तं ग्राहमानं बाहु बन्धनपूर्वात् कदाचिदाश्रयं परिवर्तये कदाचिद् बाहुपलमा न्धाविरिण, एव धातुकोऽपि अश्वपदिसंघातार्थं प्रवेष्टं परितः सन्ते, अश्वपदिसंघाते विरेणं परिवर्तयते इति, एव वृद्धतेनापि “धान्दार्थिर्नलसत्तावददृष्टा विधेयेषां नृपापत्यव सरीरे केव-कम्” (इ. सू. अ. १४) इत्यत्र दृष्टान्तवेगेन रसपरिणां भोऽपि अन्नादिभेदेन प्रकृतप्रकृत्यालनं उक्तं एव । तत्र हि तलसत्तावदृष्टान्तेन विरेणं मासपर्यन्तेन उक्तापत्ति रसं स्तोषा, दन्धसत्तावदृष्टान्तेन तु नातिशीघ्रं नातिविरानं उक्तो तत्तिष्ठक, अर्धसत्तावदृष्टान्तेन तत्तिशीघ्रं प्रकोषयति इत्य । तथाऽप्यत्राप्युक्तं—कंसिवाहुर्होराणां पञ्चानां पदे गरे । मासेन याति उक्तं यत्नं पात्रकमपिदि । तदेतत् सकलं चक्रवृत्तान्तं पृथिवं ज्ञेयम् ॥ २०—३५ ॥

व्यानेन रसधातुर्हि विक्षेपोचितकर्मणा ।
युगपरस्पर्यतोऽजस्रं देहे विक्षिप्यते सदा ॥ ३६ ॥
क्षिप्यमाणं खदेमुपपाद्रसं सञ्चति यत्र सः ।
करोति विहर्ति तत्र ये वर्णमियं तोयद् ॥ ३७ ॥
दोषाणामपि चेयं स्यादेकदेशप्रकोषणम् ।

अथ कोऽनरस रसादिधातुषोऽहं प्रेरयति, येन तत्र तत्र रसं वर्णयतीत्याह—व्यानेनेत्यादि । रसकरो धातुः, किञ्च रसवीरि रसो द्रवधानुहृत्त्ये, तेन रसिधारीनामपि द्रवाणां प्रह्वं भवति विक्षेपं सन्ति प्राकृतं धनं नलसं स विक्षेपोचितकर्मणा तेन व्यानेन, युगपरिदलकात्, यत इति धरस्मिन् देहे (हे), विधि-प्यत इति नीयते, अत्रप्रमेति अग्निधानं विधिप्यते, सदेति धरकर्मम् । नन्वेव यत्र रसविक्षेपे कथमेकदेशे रसादी-

विकारधरो दद्यत इत्याह—क्षिप्यमाण इत्यादि । तत्रैगुणा दिति स्रोतोर्नैगुणात् । सञ्चतीति तिष्ठति । विकारं कुरुत इति रसाधिविकारं कुरुते, रसोऽपि हि विकारकरणे आधत्तया न्वाश्रियते, तेनेह तस्य कर्तृत्वं युज्यते । सेवमपि तोयद् इति यथा चन्देन वायुना नीयमानो नेवो यत्र सज्जो भवति तत्रैव वर्णं करोति, तथा रसोऽपीत्यर्थः । यथा रस एव देहे विकारं करोति, एव दोषा अप्येकदेशविकारं कुर्वन्तीत्याह—दोषाणामित्यादि । शुद्धतोऽप्याह—“कुपितानां हि दोषाणां शरीरे परिधावताम् । यत्र धनं खदेमुपपाद्राधि सज्जोपपावते” (सु. सू. अ. २४) इति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥—

इति भौतिकधातुसप्तपक्वणं कर्म भाषितम् ॥ ३८ ॥
अनस्य पक्वा सर्वेषां पक्वणानधियो मतः ।
तन्मूलास्ते हि तद्बुद्धिक्षयबुद्धिक्षयात्मकाः ॥ ३९ ॥
तस्मात्तं विधिवद्युक्तेरन्नपानेन्धनेर्हितं ।
पालयेत् प्रयतस्तस्य स्थितो ह्यायुर्वलस्थिति ॥ ४० ॥
यो हि भुङ्क्ते विधिं त्यक्त्वा ग्रहणीदोषजान्मादान् ।
स लौल्याल्लभते शीघ्रं, वक्ष्यन्तेऽतः परं तु ते ॥ ४१ ॥

उक्तमश्रीना कर्म उपसहरति—इति भौतिकेत्यादि । भौतिका पच, आत्मनो यत्त, अन्नपक्वक । अत्र च आन्यन्यन्तराणि वपानुमलादिवानि तावत्परद्वानि भूता मिष्वेव, किरा, अत्राध्यान्वाध्यान्वाग्निविकाराणि बोधानि । यत्रानिपु पाठरात्रं प्राधान्यमाह—अन्नसंख्यादि । प्राधान्ये हेतुमाह—तन्मूला इत्यादि । तन्मूल्ये हेतुमार्गमिवेपणमाह—तद्बुद्धीत्यादि । तस्य पाठरात्रं पक्वा पक्वत्तया भूयेव य क्षयात्मका वक्ष्यादिहामवल्लभादन्वपक्वतिरेकाय विप्रभातितां तन्मूला इत्यर्थः । नतथावन्तरमिन्नेव यत्र तस्मात् पाल-नैदिति नोज्यम् । विधिवद्युक्तेरन्न आहारविधिवोगादुर-भुङ्क्ते । आयुर्वलस्थितिरेव अन्नपचकामिस्थितो आयुर्वल-स्थित्वा अन्येऽन्वविप्रिना वर्णादयो रसणीया । विषये दोष-माह—यो हारादि । ग्रहणीदोषजातिरिति ग्रहण्याधितदोषजात् । एतेन वक्ष्यमाणं उपाधत्तारो ग्रहणीविकारा विधेयेन ग्रहणी-दापयन्दवाच्यां यत्तते, तथाऽग्निमान्वागीर्णदयस्य ग्रहण्या-धिता रोषा शृण्वे । अग्निमांशजीर्णदयस्य ययपि ग्रहण्या-जितत्वेन ग्रहणीरोगा एव, तथाऽपीह ग्रहणीरूपनादीत्यापर-वेवरीलेन ये तावत्ते स एव मुदग्रहणीरुग्दवाप्याधत्तारो-रोता । यतो “जपन्तु पञ्चमामं वा” इत्यादिना ग्रहणीगददा-मान्यलक्षणविशिष्टस्य ग्रहणीगद ग्रहणीगदकृतव्यापारोपमर्द-जायमानं वक्ष्यति । वक्ष्यति च ग्रहण्या दुग्मदुग्मं च रसं “अन्नं धारयत्यन्नं पचं सञ्चति पार्थत । सा दुग्मा बहुदो-मुचमानमन्नं विमुचयि” —इति । न च यं पञ्चपचिर्नाश्रुत्तया-नुष्टमिदोषं जामात्तयि मा । अनेन विरोधाभिप्रेयमाणा-

वदन् प्रहृष्टाश्रितरोपजन्मप्रवृत्तीगदसंवेहो ज्येष्ठे, अमित्रोपाणां
न शिरोपाद्मद्विगीदत्तम्, अमित्रोपाणां ययपि पञ्चाशसूत्रमस्ति,
तथापि तस्य मित्तसंश्रितत्वात् तथा चित्तितामिदाद् प्रहृष्टी-
रोपादन्तत्त्वमुक्तम् ॥ ३८-४१ ॥

अभोजनादजीर्णातिभोजनादिप्रमाश्रयत्वात् ।
असात्म्यगुरुद्वीतात्तत्तत्तत्तदुष्टभोजनात् ॥ ४२ ॥
चिरैकव्यमनखेदविभ्रमाभ्याधिकर्षणात् ।
देशकालतुर्वैषम्याद्देशानां च विचारणात् ॥ ४३ ॥
दुष्पत्यश्रिः, स दुष्टोऽत्र ॥ तत् पचति लक्ष्मि ।
अपच्यमानं शुक्रत्वं वास्तवं विपर्ययताम् ॥ ४४ ॥

एष इत्यस्मिन् सामान्येन प्रहृष्टीरोपविचारणा हेतुलो-
भ्याह—अभोजनादिनादि । कालसंवेदने च सर्वसंयत्तक
काल उच्यते । देशवैषम्यं देशान्तरात्, सा च जनपदोदुष
नौये श्रोता । ऋतुसंवेदने तु विविधरात्रौ । कालवैषम्येण
सर्वपादतुला वैषम्यं धृष्टते, ऋतुवैषम्येण येकतुर्वैषम्य-
मिति शिरोऽ । शुक्रत्वमिति अस्मत्ताम् । विपर्ययतामिति
यथा विप बहुविकारस्मिन् भवति तथा तद्रूपताम्, अनेन
सर्वे एवाजीर्णमेषा अवच्छादता, ये तन्मात्रे “आम
विद्वन् विद्वन् कफपित्तगिरे कमात् । अजीर्णं केचिद-
च्यति चतुर्थं रसोपतम्” इत्यनेनोक्ता ॥ ४२-४४ ॥

तस्य लिङ्गमजीर्णस्य विप्रश्नः सद्ने तथा ।
क्षिरलो क्व च मूर्च्छा च धमः पुष्टकटिग्रहः ॥ ४५ ॥
जृम्भाऽहमवस्तेषां च ज्वररुद्धिः प्रवाहणम् ।
अरोचकोऽपिवाक्य, शोरमद्यमिषं च तत् ॥ ४६ ॥
संशुद्धिमानं पिबेत्त दाहं दृष्ट्यां मुक्तामयान् ।
जनयत्यल्लपितं च पित्तजाक्षापरान् गदान् ॥ ४७ ॥
यक्ष्मपीनसमेहादीन् कफजान् कफसङ्गतम् ।
करोति वातसंसृष्टं पातजार्थं गदान् वहन् ॥ ४८ ॥
मूत्ररोगांश्च मूत्रस्यं कुक्षिरोगान् शरद्वतम् ।
रसादिभिश्च संशुष्टं कुर्वाद्गोगान् रसादिजान् ४९

तस्मिन् सामान्याजीर्णसं लक्षणम् । विप्रश्न इति विप्रश्नो-
ऽनवचनरूपतयाऽनवस्थानम् । योऽभमपि च तत् पिबेत्त सद्य
उद्यमानमिहादिना पितादिदुष्टसंजीर्णसं लक्षणमाह । एतत्
पिशादिपचयं कृतं लक्षणम्, अजीर्णस्य कोष्ठमोजनवत्येन यस्या-
दिविकारकरणेऽसामान्योपलब्धे । अन्वपित्तं चेति अन्वपित्तो
दिक पिताम् । अस्य तन्मात्रे लक्षणमुक्तं—“अन्विपाकस्यो-
त्तैदतिथ्यन्वोद्गारगौरे । इत्युक्तदाहपित्तमिषास्त्वपिषति-
दिशेत्” इति । यक्ष्मपित्तोपलब्धेऽपि शोरोऽनवचने कश्चन-
पादप्राप्त्यादिह कफजलमुक्तम् । पिशादुपलब्धे रसलोचनस्य

पदानाह—मूत्ररोगाद्येलादि । रसादिचानिखन ये रसादिना
अरुच्यादन् उच्यते भवन्तीति हेतुम् ॥ ४५-४९ ॥

विषमो धातुवैषम्यं करोति विषमं पचन् ।
वीक्ष्यो मन्देन्धनो धातुन् विशोषयति यावत् ५०
ध्वजीर्णलक्ष्मसिद्धय, अमित्रोपलक्षणमाह—विषम इ-
त्यादि । वीक्ष्यमिषाह—वीक्षणमिषादि । अत्र मन्देन्धन
क्षेनेन वीक्षणोऽपि यति शुद्धेन्धनो भवति तदा धातुवैषम्य
भवतीति दर्शयति ॥ ५० ॥

शुक्रं शुक्रवतो शुक्रो धातुसाम्यं समं पचन् ।

अमित्रप्रभातं समं कार्यमाह—शुक्रमिषादि । शुक्र इति
यम । शुक्रमपि पचन् धातुसाम्यं करोतीत्यर्थः । समसंवेदने
यमानो शुक्रमिषाहो वृष्टते । किञ्च पुत्रशुपुत्रा धातुसाम्यं
करोति, शुक्रसंवेदने च कृष्णसाम्यमनो वृष्टते । यत्
“समं समं” (वा सू अ. १) इति वचनेन दोषाणां सम-
त्वेनैव समाश्रितत्त्वमुक्तम्—

दुर्बलो विद्वद्वत्तं तथास्युष्वैमघोऽपि वा ॥ ५१ ॥

अधस्तु पकमानं वा प्रवृष्टं प्रहृष्टीगदः ।
उच्यते सर्वमेवाधं प्रायो ह्यस्य विद्वद्वत्ते ॥ ५२ ॥

अतिवृष्टं विवर्द्धं वा वृष्टं तदुपविद्वद्वत्ते ।
दृष्ट्यारोचकपरस्यप्रसेकतमकाग्निदत्तः ॥ ५३ ॥
दानपादकरः साक्षिपर्वकं चर्द्धं ज्वरः ।
लोहामग्निलिप्तिकांश्च उद्गारश्चास्य जायते ॥ ५४ ॥

अन्वमिषापादमाह—दुर्बल इत्यादि । उच्यतेऽत्र प्रवा-
नत्वेन अन्वमप्रवृष्टं प्रहृष्टीरोपलक्षणं निर्धारयन्माह—अध-
रित्येलादि । पक्वमात्रं चेति अन्वमं समुच्चये, तेन क्वचित्पक्व
क्विविदपक्व च । इत्त पक्वपक्व चानतीत्याह—सर्वमेवानं प्रायो
यस्य विद्वद्वत्ते इति, पक्वपक्व सत्यति । अतिवृष्टमिति विमुक्तम् ।
तस एव तमक ॥ ५३-५४ ॥

पूर्वकं तु तस्येवं दृष्ट्याऽऽलस्यं पलक्षयः ।
विदाहोऽप्यस्य पाकस्य विराट् कापस्य गौरपम् ५५

पूर्वकं विदाहोऽप्यस्य विविधो दाहो विदाहः ॥ ५५ ॥

अध्यधिष्ठानमस्य प्रहृष्टाद्गदपी मता ।
भावेक्ष्यति सा ह्यमित्रलोपतमग्नद्विदा ॥ ५६ ॥
अपक्व धारत्वध पक्वं सृजति याम्बुजः ।
द्वैर्वाग्नियत्ता दुष्टा तन्ममेव विमुञ्चति ॥ ५७ ॥

यस्य प्रहृष्टीरोपस्य पुष्टप्रविपर्वणं प्रहृष्टा लक्षणं प्रवृष्टं
कर्म बाह—अन्वमिषानिमित्तादि । अन्वमिषानममेव

१ ‘नित्तं च लक्ष’ इति पा० । २ ‘पिबेत्तं सद्य संशुष्टं दृष्ट्याहवत्तु
रामान्’ इति पा० । ३ ‘वातजाक्षापरान् गदान्’ इति पा० ।

१ ‘लोहानुमिष’ इति पा० । २ ‘जामेवपविद्वद्वत्तेऽप्युष्यो-
द्विदाह’ इति पा० । ३ ‘द्वैर्वाग्नियत्ता’ इति पा० ।

इत्यर्थः । ग्रहणीसंहानिनिमित्तमाह—अन्तसेत्यादि । ग्रहणादिति धारणात्, नानेरुपर्यवस्य धारणादित्यर्थः । किंवा नामेरुपरि अभ्येक्ष्यंज्वलनेन दलेनोपस्थम्भिता उपवृंहिता च सति अप-
कमलं धारयति, पक्वं च पार्थतः स्रजतीति वामपार्श्वतः स्रजतिः नतः ग्रहणीयुदौ वामपार्श्वार्थयौ, तेन वामे पार्श्वे पक्वं स्रजतीति युक्तम् । उपस्थम्भिता इति अग्निना पित्तव्यापारक-
(का)रणेन अनुकूलिता, उपवृंहितेति अग्निना वृंहणव्यापारकर-
णेन सशोषिता; किंवा उपस्थम्भितेन उपवृंहिता, अत्र पक्षे उपस्थम्भयाधारण्यं प्रष्टव्या आह । ग्रहण्याः प्राकृतं कर्माभि-
धाय वैकृतं कर्माह—दुर्बलेत्यादि । दुर्बलाग्रिधयः सत्यं चेति, किंवा दुर्बलमग्निबलं यस्याः सा दुर्बलाग्निबला । दुष्ट इति शेषमुक्तम् । आसं विमुषतीति अपक्वमेवाहं विमुषति । पूर्व-
रूपे पक्वतां वा विमुषतीत्यनेन विदुषरूपनाममेवोक्तं, इह त्वामं निषमेन विमुषतीति न विरोधः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

घातात्पित्तात्कफाद्यः स्याच्चद्रोगास्त्रिभ्य एव च ।
हेतुं लिङ्गं चिकित्सां च शृणु तस्य पृथक् पृथक् ५८
कटुतिक्तकफायातिरुक्षणीवल्लभोजनैः ।
प्रमितवानक्षान्त्यप्यवेगनिग्रहमैधुनैः ॥ ५९ ॥
करोति कुपितो मन्दमग्निं संलघ्य मारुतैः ।
तस्मान्नं पच्यते दुःखं शुक्रपाकं स्रजज्ञता ॥ ६० ॥
कण्ठास्यशोषः क्षुत्क्षुप्णा तिमिरं कर्णयोः खनः ।
पाश्वंरुपक्षुण्णमीवाह्नोऽभीष्टं विस्तुचिका ॥ ६१ ॥
हृत्पीडा काश्यदीर्घरूपं धैरस्यं परिकर्तव्या ।
शुद्धिः सर्वरसानां च मनसः सदनं तथा ॥ ६२ ॥
जीर्णं जीर्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यनुपैति च ।
स चातशुभमहद्रोगग्रीहाशङ्की च मानयः ॥ ६३ ॥
चिराद्दुःखं त्रयं शुष्कं तन्मामं शब्दकैनयत् ।
पुनः पुनः स्रजेद्वचः कासश्चासादितोऽनिलात् ६४
कटुजीर्णविदाहाम्लक्षारयैः पित्तमुत्प्लवणम् ।
अंशिमार्ग्यावयदन्ति जलं तप्तमिवानलम् ॥ ६५ ॥
सोऽजीर्णं नीलपीतामं पीतामः सार्यते व्रवम् ।
प्लवम्लोद्ग्राह्यकण्ठदाहाश्चिह्नद्विदितः ॥ ६६ ॥
शुवेतिक्लिग्घशीतादिभोजनादतिभोजनात् ।
मुक्तमाश्रयः च स्वप्रादन्त्याग्रि कुपितः कफः ॥ ६७ ॥
तस्मान्नं पच्यते दुःखं हृत्सासच्छर्यरोचकाः ।
आशोपवेदमाधुर्यकासपीचनपीनसाः ॥ ६८ ॥
श्वप्यं मन्यते स्स्यान्मुदरं स्तिमितं शुक्लं ।
दुष्टो मधुर उद्गारः सवनं स्त्रीप्लवर्पणम् ॥ ६९ ॥

मित्राम्भेष्मसंस्पर्शगुहवर्चःप्रवर्तनम् ।

अनुशस्यापि दीर्घत्यमालस्यं च कफात्मके ॥ ७० ॥

नातपित्तकफसंनिपातजान् ग्रहणीमेदान् तेषां पृथग्भेदादी-
त्याह—चातामित्यादि । त्रिभ्य इति सन्निपातात् । रूपमेदा-
निति ग्रहणीदोषादित्यनेन वक्ष्यमाणान् । शुक्रमिवालस्य पाकः
शुक्रपाकः । शुद्धिः सर्वरसानामिति सप्तम्यर्थं पक्षी । जीर्णं
जीर्यति 'अत्रे' इति शेषः । गुल्मादिशङ्खितं गुल्मादिसदृशी-
दायुक्तत्वेन भवति । पैतृकप्रहृष्यां पित्तस्य द्रवत्वेनाग्निहननं कियते इति
दर्शयन्त्याह—आश्रावचदन्त्यनलमिति; आश्रावनं द्रवेषाद्विहर-
णम् । कृष्णस्यापि द्रवतया अग्निनिर्वापणे दृष्टान्तमाह—जलं
सतमिस्यादि । दीर्घत्यं बलहानिः ॥ ५८-७० ॥

यश्चाग्निः पूर्वमुद्दिष्टो रोगानीके चतुर्विधः ।

तं चापि ग्रहणीदोषं समचर्यं मन्थयामहे ॥ ७१ ॥

पृथग्घातादिनिर्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे ।

त्रिदोषं निर्विदोषेषां मेघपत्रं शृण्वतः परम् ॥ ७२ ॥

यश्चाग्निरित्यादिष्योक्तं केचिद्देहेष्वेकग्रहणीदोषस्यैवित्तिष्ठति-
दोषत्रयस्य ग्रहणीदोषान्तर्निवेशनमसंगतमिति कृत्वा अनायं
वदन्ति, किंतु तं चापिदोषदेवाग्निसामान्यादीनां प्राकृतानां सामा-
न्यग्रहणीदोषावापे सति न किंचिद्दोषं पश्यामः; सामान्यम-
हणीदोषेऽपि अग्निसामान्यादय उक्ता एवेति दर्शितमेव । तन्व-
जमिति समग्रवृत्तिपुद्गलवत्त्वेनोक्तमिवजम् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

ग्रहणीमाश्रितं दोषं चित्राद्वाह्वरमूर्च्छितम् ।

सविष्टमप्रसेकातिविदाहाश्चिह्नौरसेः ॥ ७३ ॥

आमलिङ्गान्नितं दृष्ट्वा सुखोष्णेनाम्बुतोद्धरेत् ।

कलानां वा कपायेण पिप्पलीसर्पपेस्तथा ॥ ७४ ॥

लीनं पक्काशयस्यं वाऽऽप्यामं क्षायं सदीपनैः ।

शरीरातुगते सामे रसे लङ्घनपाचनम् ॥ ७५ ॥

विशुद्धामाशयायासी पञ्चकोलादिभिः शृतम् ।

दद्यात् पेयादि लज्जन् पुनर्योगांश्च दीपनान् ॥ ७६ ॥

प्रात्या तु परिपक्वामं मारुतग्रहणीगदम् ।

दीपनीययुतं सर्पिः पाययेतात्पशो भिषक् ॥ ७७ ॥

किंचित्सन्धुक्षितं त्वशौ सकविष्णूध्रमावृतम् ।

ह्रवं ज्यहं वा संक्षेपं स्विप्नाभ्यक्तं निरुहयेत् ॥ ७८ ॥

ततः परण्डतेलेन सर्पिषा तैव्यकेन वा ।

सहारेणानिले शान्ते स्रस्तदोषं विरेचयेत् ॥ ७९ ॥

शुद्धं कक्षाशयं वक्ष्यचर्चसं चातुयासयेत् ।

दीपनीयाम्बुवातप्रसिद्धतेलेन मात्रया ॥ ८० ॥

॥ 'भवीवामनुचनेन सप्त न विरोधः' इति पा० । २ 'रूपमेदान्'
इति पा० । ३ 'माकाः कुमिदो वक्षि संलघ्य कुञ्जे पश्यन्' इति
पा० । ४ 'आश्रावचदन्त्यनलं' इति पा० ।

१ 'विषयतो वक्ष्यते मेघपत्रम्' इति पा० । २ 'मन्थयामहे' इति पा० ।

निरुद्ध च विरिक्त च सम्यक् चेवानुयासितम् ।
लघ्वन्न प्रतिसमुक्त सर्पिरभ्यासयेत् पुनः ॥ ८१ ॥

प्रद्वणीमाधितमिसादौ शोषमिति सामान्यवचनाद्वातादीनां
नशाणामपि प्रद्वणम् । आमस्यारकस्य लिङ्गैरन्वितमिति आम
लिङ्गान्वितम् । उद्धरेदिति वेमेत् । फलानामिति मदनफला
नाम् । लीनमिति अनुरिह्यम् । पक्षाशयस्थमिति अघोषत
त्वेन पक्षाशयसमीपगतम् । स्वाप्यमिति विरेचनीयम् । खरी
पत्रैरिति दीपनद्रव्यसमुक्तेर्विरेचनप्रयोगे । क्षरीरातुगते इति
क्षरीरस्यापके । सामे रते इति अपके रते, आमस्याप्रापत्र
रसत्वेन एवेष्ट, आहाररसश्च रससम्बन्धेन क्षरीर-व्यापकतया
दुर्घटश्चात् । लघ्वन्नमनशन, पापन यथाव्यादि । विशुद्धाना
शये इत्यत्र विशुद्धिर्हि विरेचनलक्ष्यैर्नैययोग्यतया ज्ञेया । दीप
नीययुतमिति पात्रिरेचनसत्ताधित्योक्तदीपनीयगणसाधितम् ।
क्षिप्रान्धकमिति क्षिप्र नाभ्यक्त चेति क्षिप्रान्धकम् । सत्त्व
शोषमिति निरुद्धेण सत्त्वशोषम् ॥ ७३-८१ ॥

द्वे पञ्चमूले सरल देवदाह सनागरम् ।
पिप्पली पिप्पलीमूल चित्रक दस्तिपिप्पलीम् ॥ ८२ ॥
शणवीज यवान् कोलाञ्ज कुल्लथान् तुषर्षी तथा ।
पाचयेद्धारनलेन दध्ना सौवीरकेण वा ॥ ८३ ॥
यनुभांगाशशोषेण पचेत्तेन घृताढकम् ।
स्पर्जिकायापशूकाय्यौ क्षारी दद्यात् च युक्तिः ॥ ८४ ॥
सेन्धवीन्द्रिदत्तामुद्रयिडाना रोमकस्य च ।
ससोयवैलपाक्ष्याना भागाद्भिषग्लिकान् पृथक् ८५
विनीय चूर्णितान् तत्सात्पाययेत्प्रसृतं घृधु ।
करोत्यस्त्रिंशतिदल वर्णं वातघ्नं भुक्तपाचनम् ॥ ८६ ॥
इति दशमूलाद्य घृतम् ।

द्वे पञ्चमूले इत्यादौ सुवैवीक्षारसो जठस्थानीय, आरवा
क्रादि क्वाथ्य च मिलित्वा शोण मान प्राप्ताम् । क्षारी दद्यात् च
युक्तिः इत्यनेन क्षारयोरपमानत्वसम्बन्धे, किं तु प्रक्षेप्या
न्यतमलवणमानेन पुष्यक् क्षारी देवौ युक्तिः इत्यनेन तु
योग्ये काले क्षारयोगमाह, स च योग्यकालेऽत्र घृतावतारण
काल एव । यदाह जलकर्म — “दशमूल पञ्चकोल कुल्लथ सुर
भि यवम् । देवदाह च सरल शणवीज च साधयेत् ॥ दध्ना
सौवीरकेणैव तेन पके घृताढके । द्वौ क्षारौ सप्तलवणान्वावपेद्
द्विपलाभि तु” इति । औष्ण्डिदसुक्राकारिकावणम् । रोमक
रुमाहङ्गयम् । पाक्य पाकजम् ॥ ८२-८६ ॥

ऽयूपणत्रिफलाकरके चिष्यमात्रे शुद्धात् पले ।
सर्पिणोऽष्टपल पक्त्वा मात्रा मन्दानलं धिवेत् ८७
इति त्र्यूपणाद्य घृतम् ।

१ ‘सृष्टोपमिति’ इति पा० । २ ‘सुरभि’ इति पा० । ३ ‘सुर
भितरस’ इति पा० ।

विल्वमान इति पलमाने कल्के, अष्टपलमानमेवात्र सर्पि
पक्त्वं यदापवचनेन कम्पामित्वात् ॥ ८७ ॥

पञ्चमूलाभ्याम्योपपिप्पलीमूलसैन्धवेः ।
राक्षाक्षारद्वयाजानीविडङ्गरुतिभिर्घृतम् ॥ ८८ ॥
शुकेन मातुलुङ्गस्य खरसेनाद्रकस्य च ।
शुक्लमूलककोलाञ्जमुक्षुक्तिकादाडिमस्य च ॥ ८९ ॥
तक्रमस्तुसुरामण्डसोरीरक्तपोदके ।
काञ्जिकेन च तत् पक्वमग्निदीप्तिकरं परम् ॥ ९० ॥
शूलगुल्मोदरभ्यासकासानिलरूपापहम् ।
सर्षपीपूरकरसं सिद्धं वा पाययेद्घृतम् ॥ ९१ ॥
सिद्धमभ्यञ्जनार्थं च तेलमेते प्रयोजयेत् ।
पत्रेपामोपधाना या विषेष्णं सुषाम्बुना ॥ ९२ ॥
वाते स्लेष्मावृते सामे कफे वा घायुनोद्धते ।
(दद्यात्पूर्णं पाचनार्थमग्निस्नदीपनं परम्) ।

इति पञ्चमूलाद्य घृतं चूर्णं च ।

पञ्चमूलाद्ये कुक्षविषयोदग्रतया प्रत्येकं केद्वहसम् ।
सर्षपीपूरकसमिधनापि पञ्चमूलादीनि कल्कयेन्-छन्ति,
किंवा पूर्वमेव घृतं सर्षपीपूरकसमुक्तं पेयमित्यर्थः । तैलमिसादौ
एते पञ्चमूलादिभिः सिद्धं तैलमभ्यङ्गार्थं योग्यं, तथा एते-
षामेव कल्कोक्षणा पञ्चमूलादीनां चूर्णं सुषाम्बुना पेयम् ।
चूर्णविषयमाह—वाते इत्यादि । वातकेष्मावृते प्रद्वणीगदे
तथा सामे प्रद्वणीगदे, केचित् सामे पुरीष इति वदन्ति आम
चानेकविषयमाह, यदुच्यते—“आममघरसं केचित् केचित्तु
मलसचयम् । प्रसर्पौ दोषद्विंशं च केचिदान् प्रचक्षते” इति ।
ओ-तोऽप्याह—“आमासस्य क्वापामदौर्बेदादविपान्वित ।
आद्य आहारपातुर्यं स आम इति सञ्ज्ञितः” इति । इधरतेवोऽ-
प्याह—एवमात्राशयेऽप्यत्र बहु सम्यक् जीयेति । नैयमान
तदेवात्र कालेनामरवसामुयात्—इत्यादि । तदिहापि तद्वचन
प्राप्ताप्यादामन्यवस्थां कर्तव्या ॥ ८८-९१ ॥—

मञ्जल्यामा गुरुत्वाद्विदं पक्व तृणयते जले ॥ ९३ ॥
विनाऽतिप्रचञ्चलारश्चल्यस्तेनमद्रूपणात् ।
परीक्षयेत् पुरा साम निराम चामदोषिणम् ॥ ९४ ॥
विधिनीपोषाचरेत्सम्यक् पाचनेनेतरेण वा ।

सामनिरामप्रद्वणीगदज्ञानार्थं सामनिरामविहृलक्षणमाह—
मञ्जलीत्यादि । आमेत्याध्याधिता । गुरुत्वादिति आमाहितगुरु-
त्वात् । पक्वति निरामा, उपपदित्वाप्यामपकलक्षणान्ते ‘परी-
क्षयेत् पुरा साम निराम वा’ इति । ह्योरपि आमपक्वक्षणयोर-
वादमाह—विनाऽतिप्रचञ्चलारश्चल्यस्तेनमद्रूपणात् ।
अतिप्रचञ्चलता तु पक्षाऽपि अतिप्रचञ्चलादेव मञ्जति, रौल्लेष्म-
प्रद्वणाय कफयोगादित्येवैव पक्षाऽपि मञ्जति गुरुत्वादेव न

द्वये । ननु सविष्टम्भप्रसेकतालादिनैव सामस्योक्तं वा ।
किमेव सामतालक्षणेन पुनश्चेत् ? । उच्यते—वातकफा-
धिकारात्तुक्, इदं तु विदामतात्त्विकार्थमुक्तमिति विशेषः ।
परीक्षेत्वादी निराम आदोषिणेति कथं, यावता न निरा-
मतात्त्विकामानदोषवन्ति ? न, आगदोषशब्देन ग्रहणीदोषो
पि उल्लिखितत्वात् । इतरेणेति ग्रहणीदोषप्रसङ्गेन ॥९३॥९४॥—

चित्रकं पिप्पलीमूलं द्वौ क्षारौ लवणानि च ॥ ९५ ॥
व्योषं हिङ्गवजमोदां च चव्यं चैकत्र चूर्णयेत् ।

गुडिका मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ॥ ९६ ॥

कृता विपाचयत्याम दीपयत्यागु चालनम् ।

इति चित्रकाद्या गुडिका ।

चित्रकस्यादौ लवणानि चैतन्न कपिजलाधिकरणन्यायेन
लवणत्रयमिच्छन्ति, किञ्चित्कथं स न्यायो भवति, इह तु
पत्रलवणानां प्राधान्येन धीर्बलविधीये निर्दिष्टत्वात् पत्रलवणस्य
च शक्नोपाशनत्वात् पत्रैव लवणानि आह्वयि ॥९५॥९६॥—

नागरातिविषामुत्तकाद्याः स्यादामपाचनः ॥ ९७ ॥

मुस्तान्तकद्वयः पथ्या वा नागरं कोष्णवारिणा ।

देयदाढ्यद्यामुस्तनागरातिविषाभयाः ॥ ९८ ॥

वारुण्यामानुतास्तोयेकोष्णे वाऽलवणाः पिबेत् ।

वर्चस्वामे सशूले च पिबेद्वा दाडिमाम्बुना ॥ ९९ ॥

पिडेन लवणं पिष्टं विषं चित्रकनागरम् ।

सामे वा सकफे वाते कोष्ठशूलकरे पिबेत् ॥ १०० ॥

कलिङ्गहिल्ववतिविषावचासौवर्चलाभयाः ।

छर्पशोमन्थिशूलेषु पिबेदुष्णेन वारिणा ॥ १०१ ॥

पथ्यासौवर्चलाजाजीव्यं मरिचसंयुतम् ।

अभयां पिप्पलीमूलं यचां कटुकरोहिणीम् ॥ १०२ ॥

पाठां वत्सकबीजानि चित्रकं विष्वमेपजम् ।

पित्रेक्षिकापथ्यं चूर्णं वा कृत्वा कोष्णेन वारिणा १०३

पित्तश्लेष्माभिभूतायां ग्रहण्या शूलनुद्धितम् ।

सामे सातिविषं व्योषं लवणक्षारहिङ्गं च ॥ १०४ ॥

निःकाथ्य पाययेच्चूर्णं कृत्वा वा कोष्णवारिणा ।

पिप्पलीं नागरं पाठां सारिचा शूलतोद्वयम् ॥ १०५ ॥

चित्रकं कोटजं बीजं लवणान्यथ पञ्च च ।

तच्चूर्णं सयवक्षारं दध्युष्णाग्नुसुरादिभिः ॥ १०६ ॥

पिबेदमिविवृण्यं कोष्ठवातहरं नरः ।

मरिचं कुञ्जिकाभ्यष्टावृक्षाम्बुना कुड्याः पृथक् १०७

पेलानि दश चाम्लस्य वेतसस्य पटाधिकम् ।

सौवर्चलं पिडं पापयं पञ्चक्षारं ससंयुतम् ॥ १०८ ॥

शरीपुष्करमूलानि हिङ्गं हिङ्गुशिवाटिका ।

तत् सर्वमेकतः सूक्ष्मं चूर्णं कृत्वा प्रयोजयेत् १०९

हितं वाताभिभूतायां ग्रहण्यामस्यो तथा ।

इति मरिचाद्यं चूर्णम् ।

चतुर्णां प्रस्थमम्लानां व्यूषणस्य पत्रत्रयम् ॥ ११० ॥

लवणानां च त्रिवारि शर्करायाः पलायकम् ।

संचूर्ण्यं शाकसुपाश्चरागादिपथ्यचारयेत् ॥ १११ ॥

कासाजीर्णागन्धिश्वासहृत्पाश्वामयशूलनुत् ।

मुक्तान्वक्त्रक इति पञ्चदशनागरादिक्त्रक इत्यर्थः । अर्था-
न्प्रत्यरसांशुप्रथितवर्चस्तम् । मरिचचतुष्टमिति पत्रं
'चूर्णानि कृत्वा पिबेत्' इत्यनुवर्तते । वामे दोषे सति पिप्पली-
मूलानिपु अतिविषादि प्रक्षिप्य चूर्णं कर्तव्यमित्यर्थः । सुरादि-
भिरित्यनादिसन्धेन कापित्तौनीरादिग्रहणम् । चतुर्थं प्रस्थं
मल्लाम्लितं चतुर्गुणं द्रव्यं प्रयोजी कृष्णाम्बुनस्य
दाडिमवदरूपमाहुः ; अन्ये तु चन्द्रवर्गिलादिप्रयोगवद्भस्मा-
णकपित्तयुक्तिकाट्ठाम्लदाडिमानां ग्रहणमाहुः । तन्नागरे तु
“पृष्णाम्बुनातुष्टपाम्लवदराम्बुनस्यैवैवै । चतुर्गुणमिदं प्रोक्तं
पथ्याम्बु तु दशदिग्मम्” इत्युक्तम् । व्यूषणास्य पत्रत्रयमिति
मिलितत्वात् पत्रत्रयम् । शयं कपित्तादिद्रव्यहृतौ ब्रह्मवर्गि-
क्षेप ॥ ९७-१११ ॥—

चव्यत्रपिप्पलीमूलधातकीव्योषचित्रकान् ११२

कपिरथं चिस्वमम्यष्टां शास्त्रमलं इतिपिप्पलीम् ।

शिलोद्वेघं वयाऽजाजीं पिष्ट्वा वदरसमितम् ॥ ११३ ॥

परिमर्ज्यं घृते दध्ना यवागूं साधयेद्विपक्व ।

रसैः कपित्थयुक्तीकापृष्णाम्लैर्दाडिमस्य च ॥ ११४ ॥

सर्वातिसारग्रहणीगुल्माशोऽर्हीहनाशिनी ।

पञ्चकोलचयूपक्षं मूलकानां च लोपणम् ॥ ११५ ॥

क्षिप्धो दाडिममल्लाम्बुना जाङ्गलः संरुहो रसः ।

कन्यावत्सरसः शस्तो भोजनार्थे सदीपनः ॥ ११६ ॥

तकारनालमयानि पानायारिष्टं यथ च ।

चव्येत्वादौ शास्त्रं शाल्वमेवेष्टकम् । शिलोद्वेघं शूलत्रयम् ।

उत्किञ्च चादौ । लोपण इति समारंभः ॥ ११२-११६ ॥—

तर्कं तु ग्रहणीदोषे दीपनप्रादिह्लाद्ययात् ॥ ११७ ॥

श्रेष्ठं भक्षुपाकित्वाच च पित्तं प्रकोपयेत् ।

कपायोष्णविकाशित्वाद्रोक्ष्याच्चैव कफे हितम् ११८

वाते साहज्यसाम्प्रदायात् सद्यस्कमविदादि तत् ।

तस्मात् तद्व्यययो गे जडराजां तयाऽर्चसाम् ११९

विदित्वा ग्रहणीदोषे सपेक्षस्तान् प्रयोजयेत् ।

यमान्यामलके पथ्या मरिचं त्रिपलाधिकम् ॥ १२० ॥

लवणानि पत्राणि पञ्च चैकत्र चूर्णयेत् ।

तत्प्रकृतासुत जात तत्कारिष्ट पिवेत्र ।

दीपन शोथगुण्माशं क्रिमिमेहोदरापहम् ॥ १२१ ॥

इति तत्कारिष्ट ।

तत्कमिलादिना तत्गुणानिधानम् । मधुरपाकिवाच च
पित्तप्रकोपणम् अम्ल वात पित्तप्रकोपये प्रोक्त मधुरपाकितया
पित्त न प्रकोपयति नापि पित्त प्रशमयतीत्याहुः । खरस्कम
विदाहीति खलो मथितमेव तत्क पच्यमानावस्थायां विदाहकृष
भवति, किंचित्कालस्थित तु विदाही भवत्येव । यवानी
ह्लादी तत्कृतामुतमिति तत्क इके आमुतम् । अतमिति अम्ल-
रसतया जातम् ॥ ११८-१२१ ॥

सस्यानगतसुतिष्ठमग्निनिर्पापक भिषक् ।

पिच ह्यतया विरेकेण निर्हरेद्रमनेन वा ॥ १२२ ॥

अविदाहिरिदमेध लघुभिस्तिकसयुते ।

जाह्नकाना रसैर्युग्मेन्द्रादीना खडैरपि ॥ १२३ ॥

दाडिमाम्लैः ससर्पिःकैर्दीपनग्राहिसयुते ।

तस्याग्निं दीपयेच्च सर्पिर्मिथ्यापि तिकके ॥ १२४ ॥

वमनेन वैयूषंगवितापेक्षया ज्ञेयम् । सर्पिर्मिथ्यापि तिक्तके
रिज्जन् जाह्नकाद्यां बहुवचन इत्या कुष्ठो तिकपूतद्रव्यगम्यव
तिक्तवापित घृतमिति बहुवचन साधु ॥ १२२-१२४ ॥

चन्दन पद्मकोशीर पाठा मूर्धा कुटञ्जटम् ।

पद्मप्र-धासारिवास्तोतासप्तपण्डितरूपकान् ॥ १२५ ॥

पटोलोदुम्बराभ्यधवटगुक्षकपीतनान् ।

कटुका रोहिणीं सुस्त निम्ब च त्रिपलाशिकम् ॥ १२६ ॥

द्रोणेऽया साधयेत् पादशोपे प्रस्थ घृतात् पचेत् ।

किराततिकेन्द्रयवचीरामागधिकोऽपल ॥ १२७ ॥

कट्केरक्षसमैः पेय तत् पित्तग्रहणीगदे ।

तिकक यदुत लोक कीष्टिके तच्च दापयेत् ॥ १२८ ॥

इति चन्दनाद्य घृतम् ।

कुटञ्जटं केवतंमुलकम् । पद्म वा यवा । आस्तोता
अस्तुमतिकेति लोके दयाता । कपीतलो मधुमुग्ध इति
क्यात ॥ १२५-१२८ ॥

नागरातिविपे सुस्त धातकी च रसाञ्जनम् ।

धत्तकत्वक्फलविल्व पाठा कटुकरोहिणीम् ॥ १२९ ॥

पिवेत् समादा तच्चर्णं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।

पेत्तिके ग्रहणीदोषे रक्त यकोपवेक्ष्यते ॥ १३० ॥

अर्शोसि च गुदे शूल जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ।

नागराद्यभिद चूर्णं कृष्णाप्रेयेण पूजितम् ॥ १३१ ॥

इति नागराद्य चूर्णम् ।

नागराद्य सभौद्रमिति मधुपक्षेपयुक्तम् । तण्डुलाम्बुनेति
तण्डुलपक्वनाम्बुना, अथ तु तण्डुलद्रिगुणमम्ल तण्डुकेन
सम चिर क्षित तत्तण्डुलाम्बु बदन्ति । कृष्णाप्रेयेण पूजित-
लोपदर्शयदस्य सिद्धयोगव दर्शयते कृष्णाप्रेय पुनरप्योभिष
एवेति वृद्धा ॥ १२९-१३१ ॥

भूनिम्बकटुकान्योपमुस्तकेन्द्रयवान् समान् ।

द्रो चित्रकाद्वत्सकत्वभागां पोडश चूर्णयेत् ॥ १३२ ॥

मुदशीताम्बुना पीत ग्रहणीदोषगुहमनुत् ।

कामलाज्वरपाण्डुः समेदाहकृतिसारानुत् ॥ १३३ ॥

इति भूनिम्बकाद्य चूर्णम् ।

भूनिम्बाद्य गुडयुत क्षीताम्बु गुडक्षीताम्बु गुडयुत गुड
वर्णतामाधुर्वापतिमात्रो देय ॥ १३२ ॥ १३३ ॥

यचाग्निसिद्धि पाठा सप्तपर्ण रसाञ्जनम् ।

स्योनाकोदीच्यकटुकद्रवत्सकत्वगुडालभा ॥ १३४ ॥

दावीं पर्पटक पाठा यमानी मधुसिधुम् ।

पटोलपत्र सिद्धार्थं यूयिका आतिपल्लवान् ॥ १३५ ॥

जम्बूवात्रविष्टमप्यथा निम्बराकफलानि च ।

तद्गोमशममिचकञ्जन् भूनिम्बाद्येन योजयेत् ॥ १३६ ॥

किराततिकः पद्मप्रस्था प्रायमाना कटुजिकम् ।

चन्दन पद्मकोशीर दावीं-वक् कटुरोहिणीं ॥ १३७ ॥

कुटञ्ज-उकफलं सुस्त यमानी देवदाह च ।

पटोलनिम्बपत्रैलसौराष्ट्रपतिभिर्पातय ॥ १३८ ॥

मधुसिधोश्च योजानि मूर्धा पर्पटकस्तथा ।

तच्चान् मधुना लेहा पेय मधोर्जलेन वा ॥ १३९ ॥

हृत्पाण्डुग्रहणीरोगानु-मशालारुचिष्वरान् ।

कामला सजिपात च मुखरोगाश्च नाशयेत् ॥ १४० ॥

इति किराताद्य चूर्णम् ।

वचामिल रौ स्योनाकटुकचन्दनाभ्या द्वावपि दृष्टुमिना
तपश्चिन्मा स्योनाको गुहवे । तद्गोमशममिचकजिति भूनिम्बा
पुष्पग्रहणीरोपादिरोगक्षतिं कालान् । भूनिम्बापेते भूनि
म्बायुक्तद्रव्येण न यकोपमानेन योजयेद् वचादीन्, अथै
तु भूनिम्बापेते वचनेनात्र भूनिम्बायुक्तद्रव्योपादिरोगक्षति-
स्याप्यतिदिक्षीति वदन्ति ॥ १३४-१४० ॥

ग्रहण्या स्तेयद्रव्याया वसितस्य यथाविधि ।

कटुमूलवर्णक्षारितिकेभ्योऽपि विषयेष्वेत् ॥ १४१ ॥

पलाश चित्रक चय मातुलुङ्ग इरीतकीम् ।

पिप्पलीं पिप्पलीमूल पाठा नागराधायकम् ॥ १४२ ॥

कार्पिकागुदकप्रस्थे पक्त्वा पादावशेषितम् ।

पानीयाय प्रयुजीत यथायु र्देहं साधयेत् ॥ १४३ ॥

शुष्कमूलकयूपेण कौलयेनाथवा पुनः ।
कदम्बक्षारपट्टेना लघून्मृक्षानि भोजयेत् ॥ १४४ ॥
अम्लं चानु पिबेत्तर्क तन्नास्तिमधापि वा ।
मदिर्यं मध्वरिपि वा निगदं सीधुमेव वा ॥ १४५ ॥

पानीपार्थं पानाय । कदम्बक्षारपट्टेनेति कदापिद्योवाय
पट्टेना इन्द्रियोत्तेजकेनेत्यर्थः । कफप्रहणाय सप्तस्त्रमेव यक्षपि
कषायत्वात्तत्कमुचितं, तथापि अग्निहीनतया अम्लमेव तर्कं,
'अम्लं चानुपिबेत्' इत्यनेनैवोक्तम् । निगदं सीधुमिति निर्दोषं
सीधुम् ॥ १४४-१४५ ॥

द्रोणं मधूकपुष्पाणां विडङ्गानां ततोऽर्धतः ।
चिप्रकस्य ततोऽर्धं स्यात्तथा भृङ्गातफाढकम् ॥ १४६ ॥
मज्जिष्टाष्टपलं चैव त्रिद्रोणेऽपां विपाचयेत् ।
द्रोणशेषं तु तच्छीतं मध्वर्ण्डाढकसंयुतम् ॥ १४७ ॥
एलामृणालागुवमिश्रश्चेन च रूपिते ।
कुम्भे मासस्थितं ज्ञातमासवं तं प्रयोजयेत् ॥ १४८ ॥
प्रहणीं दीपयत्येव घृहणः कफपित्तजित् ।
शोथं कुष्ठं किलासं च प्रमेहांश्च प्रणाशयेत् ॥ १४९ ॥
इति मधूकासवः ।

मधूकपुष्पस्वरसं शृतमर्धक्षयीकृतम् ।
क्षौद्रपाशुतं शीतं पूर्वघृतं सन्निधाययेत् ॥ १५० ॥
तं पिबन् प्रहणीदोषान् जयेत् सघान् हिताशनः ।
तद्द्राक्षेक्षेत्रजंस्वरसागालुतान् पिबेत् ॥ १५१ ॥

अर्धक्षयीकृतमिति पाकादर्धावधिं कृतम् । पूर्वघृतं निपा-
येदिति एलादिलिप्ते कुम्भे संस्थापयेत् ॥ १४६-१५१ ॥
मसौ दुर्गातमाया द्वौ प्रत्यमामलकस्य च ।
मुष्टौ चित्रकदन्त्योर्हो प्रत्यत्र चामयाशतम् ॥ १५२ ॥
चतुर्द्रोणेऽम्भसः पक्त्वा शीतं द्रोणावशेषितम् ।
सगुडद्विशतं पूर्तं मधुनः कुडयायुतम् ॥ १५३ ॥
तद्वत् त्रियङ्गोः पिप्पल्या विडङ्गानां च चूर्णितः ।
कुडवैघृतकुम्भस्थं पक्षाज्जातं ततः पिबेत् ॥ १५४ ॥
भहणीपाण्डुरोगार्शःकुष्ठवीर्यसंभेदजुतः ।
सरयर्णकरक्षौष रक्तपित्तकफापहः ॥ १५५ ॥
इति दुर्घटभासवः ।

हरिद्रा पञ्चमूले द्वे वीर्यभक्तजीवकम् ।
र्यर्पा पञ्चपलान् भागांश्चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत् ॥ १५६ ॥
द्रोणशेषे रस्ते पृते गुडस्य द्विशतं मिषक् ।
चूर्णितान् कुडयाधोशान् प्रक्षिपेच्च समाक्षिपान् ॥ १५७ ॥

त्रियङ्गुमुस्तमज्जिष्टाविडङ्गमधुकृशान् ।
लोभं शावरकं चैव मासार्धस्थं पिबेत्तु तम् ॥ १५८ ॥
एष मूलासवः सिद्धो दीपनो रक्तपित्तजित् ।
आनाहकफहृद्रोगपाण्डुरोगाह्लासादनुत् ॥ १५९ ॥
इति मूलासवः ।

दन्तीत्रियङ्गुद्वौ द्वे इति त्रियङ्गुदन्तीमंलिता द्विपलम् ।
तद्वदिति एलादिना लिप्तवृहत्कुम्भस्थम् ॥ १५९-१५९ ॥

प्रास्थिकं पिप्पलीं पिष्ट्वा गुडं मध्ये विनीतकात् ।
उदकयश्चसंयुक्तं यवगुह्ये निधाययेत् ॥ १६० ॥
तस्मात् पलं सुजानानु सलिलाञ्जलिसंयुतम् ।
पिबेत्पिण्डासवो ह्येष योगानीकविनाशनः ॥ १६१ ॥
सख्योऽप्येतं पिबेत्मासं तरः क्षिप्ररसाशनः ।
इच्छंस्तेषामनुत्पाच्चि रोगाणां येऽथ कीर्तिताः ॥ १६२ ॥
इति पिण्डासवः ।

प्रास्थिकमिलादी पिप्पलीगुडविनीतकज्याः प्रलेहं
प्रत्यमानाः । क्षिप्ररसाशन इति क्षेद्वन्मांसरसभोजनः
॥ १६०-१६२ ॥

नवे पिप्पलिमध्याके फलसेऽगुवधूपिते ।
मध्याढकं जलसमं चूर्णनीमानि दापयेत् ॥ १६३ ॥
कुडवार्थं विडङ्गानां पिप्पल्याः कुडवं तथा ।
चतुर्थिकांशां त्वक्क्षीरीं केशरं मरिचानि च ॥ १६४ ॥
त्वगोलापत्रकशरीकमुकातिविषाघनम् ।
हरेण्डेव्यालुतेजोह्रापिप्पलीमूलचिचकान् ॥ १६५ ॥
कार्पिकंस्तत् स्थितं मासमत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ।
मन्दं संदीपयत्यग्निं करोति यिपमं समम् ॥ १६६ ॥
हृत्पाण्डुप्रहणीरोगकुष्ठार्शःभ्यधुश्वरान् ।
पातस्तेषामन्यांश्चान्यान्मध्वरिषो वयपोहति ॥ १६७ ॥
इति मध्वरिषः ।

नव इलादी त्वगोलादीनां कार्पिक्यम् ॥ १६३-१६७ ॥
समूलां पिप्पलीं क्षारी द्वौ पञ्च लवणानि च ।
मातुलुङ्गामयाराज्जालदीमरिचिनाभरम् ॥ १६८ ॥
कृत्वा समांशं तच्चर्णं पिबेत् प्रातः सुलास्युना ।
गन्धिमिके प्रहणीदोषे वलवर्णोन्निवर्धनम् ॥ १६९ ॥

पतरेद्योपथेः सिद्धं सर्पिः पथे समाहते ।
गन्धिमिके पट्टपलं प्रोक्तं महातकघृतं च यत् ॥ १७० ॥
यमूलां पिप्पलीमिति पिप्पली पिप्पलीमूलं च । भद्राउपट्टं
च युक्तोक्तमिति हेतव्यम् ॥ १६८-१७० ॥

१ 'विदं रसायनम्' इति पा० ।

१ 'मज्जिष्टात्रियङ्गं' इति पा० । २ 'इहोन्निवर्धनम्' इति
पा० । ३ 'लोभं शावरकं' इति पा० । ४ 'एषक्' इति पा० ।

पिडं कालोत्थलयनं सज्जिकायचक्षुकम् ।
ससर्ला कण्टकारी च विप्रकं चेति दाहयेत् ॥ १७१ ॥
ससर्लायः स्तस्यास्य क्षारस्य द्वादकेन तु ।
आदकं सर्पिषः पक्त्वा पिबेदग्निविघ्नघनम् ॥ १७२ ॥
इति क्षारघृतम् ।

समूलां पिप्पलीं पाठां च न्येन्यपवनानगरम् ।
विप्रकासिविदे हिह्रु भवेत्पां कटुरोहिणीम् ॥ १७३ ॥
घञो च कार्पिकं पञ्चलवणानां पलाणि च ।
दध्नाः प्रस्यद्वये तैलसर्पिषोः कुडवद्वये ॥ १७४ ॥
चूर्णोद्भूतानि निष्कास्य शनैरुत्तरे रसे ।
अन्तर्धूमं ततो दध्ना चूर्णं कृत्वा घृतामुतम् ॥ १७५ ॥
पिबेत् पाणितले तस्मिन्निषे स्यान्मुपशानः ।
यातश्चेन्मामयास्तयोरुद्वेगप्रपातश्च सः ॥ १७६ ॥
भल्लानकं विकटुकं विफलां लवणमयम् ।
अन्तर्धूमं द्विपलिकं गोपूरीवासिना ददेत् ॥ १७७ ॥
स क्षारः सर्पिषा पीतो भोज्ये वाऽप्यवचूर्णितः ।
कृत्वाऽप्यग्रहणीदोषान्मोक्षार्थतश्चालुत् ॥ १७८ ॥

विडं कालोत्थलयनमिति विडं विडलवनं, काललवनं तु
सौर्यचक्रवर्गमित्यर्थः । खण्डिकुतानीति खण्डं खण्डं कुतानि ।
अनुगतं रते इति निरीते द्वये । पाणितलमिति कर्णः । मधुर-
गन्धविह क्षारप्रयोगानिष्टकलवद्वनवा यौनिकलाजहेवम्
॥ १७१-१७८ ॥

तुरालमां करञ्जी द्रो सप्तपथं सप्तसकम् ।
पञ्चदश्यां मदनं मूषां पाठामारमधं तथा ॥ १७९ ॥
तोमूत्रेण समंशानि कृत्वा चूर्णानि दाहयेत् ।
दध्ना च तं पिबेत्क्षारं प्रहणीयलवधनम् ॥ १८० ॥

गोमूत्रेण सप्ताशानीति गोमूत्रेण मिलितं पूर्णं तुम्भम् ।
अस्य च पानं पूर्वक्षारवत् सर्पिषा हेयम् ॥ १८१ ॥ १८० ॥
भुनित्वं रोहिणीं तिकां पटोलं मिम्वपर्वटम् ।
दध्नाऽपि मूत्रेण क्षार एवोऽग्निवर्जनः ॥ १८१ ॥
हे हरिद्रे यथा कुष्ठं चित्रकः कटुरोहिणी ।
मुस्तं च पक्षामूत्रेण ददेत् क्षारोऽग्निवर्जनः ॥ १८२ ॥

माहिषमूत्रेणक्षारो चूर्णसमस्तं माहिषमूत्रस्य, पूर्वप्रयोगवद-
त्साद ॥ १८१ ॥ १८२ ॥

सनुषलं सुधाकाण्डात्रिपलं लयणनयात् ।
यातोकीकुडवं चार्कोदद्यौ द्वे चित्रकापले ॥ १८३ ॥
दध्नानि वार्ताकुरसे गुलिका भोजनोत्तराः ।
भुक्तं भुक्तं पचन्त्याशु कासश्वासार्थसां हिताः ॥ १८४ ॥

विप्रकासप्रतिश्यायद्वेगोशमनाश्च ताः ।
इत्येषा क्षारगुटिका कृष्णात्रेयेण कीर्तिता ॥ १८५ ॥
इति क्षारगुटिका ।

वत्सकातिविषे पाठां दुःस्पर्शां हिह्रु चित्रकम् ।
चूर्णोद्भूत पलाशाक्षारं मूत्रमुत्ते पचेत् ॥ १८६ ॥
आयसे भाजने सान्द्राक्षसात् कोलं मुखाम्बुना ।
मधेयां प्रहणीदोषशोषार्थः पाण्डुरान् पिबेत् ॥ १८७ ॥
इति चतुर्वेक्षारः ।

चतुर्वेक्षारो 'यनु-पलं सुधाकाण्डात्रिपलाशवणानि च'
इति ये पठन्ति, ते त्रिकलाश्रयैर्मिलिता चतुर्वेक्षार इति ।
दध्नापि वार्ताकुरसे इति क्षारीभूतानि पुनर्वार्ताकुरसे गुटिका
कृत्याः ॥ १८३-१८७ ॥

त्रिकलां कटमां चर्म्यं विष्वमध्यमपोऽजः ।
रोहिणीं कटुकां मुस्तं कुष्ठं पाठां च हिह्रु च ॥ १८८ ॥
मधुकं मुक्ककयक्षारं त्रिकटुकं घनम् ।
विडं पिप्पलीमूलं सज्जिकां मिम्वचित्रको ॥ १८९ ॥
मूर्वाजमोदेन्यपवान् मुहूर्वां देवदाह च ।
कार्पिकं लवणानां च पञ्चानां पलिकाम्बुधक् ॥ १९० ॥
भागान् दक्षि त्रिकुटवे घृततलेन मूर्च्छितम् ।
अन्तर्धूमं दध्नाक्षारं तस्मात् पाणितले पिबेत् ॥ १९१ ॥
सर्पिषा कफयतामोऽग्रहणीपाण्डुरोगवान् ।
श्रीहृन्मृगप्रदं भासद्विक्काकासकमिष्यवान् ॥ १९२ ॥
शोषातिस्तारो भयधुं प्रसेधामखट्वह्वान् ।
दध्नात् सैषेपिषं वैषक्षारोऽग्निजननो यतः ॥ १९३ ॥
जीर्णं रसैवां मधुरैरस्त्रीयात् पयसाऽपि वा ।

इति पञ्चमक्षारः ।
त्रिकलासिलारो मुष्कं पण्डापाटलकम् । घृततले-
नेत्यत्र द्विसाहचर्यादुतैकसापि मिश्रितस्य कृद्भवनम्
॥ १८८-१९३ ॥—

निदोषे विविधित्वेऽप्यत्र पञ्च कर्माणि कारयेत् ॥ १९४ ॥
भूतक्षारासवारिष्टान् दध्नाश्चाग्निवर्जयेत् ।
क्रिया या चानिलादीनां निदिष्टा प्रहणीं प्रति ॥ १९५ ॥
व्यत्यासात्तां समस्त्यां या कुपांदोषविशेषविह ।

निदोषे पञ्चकर्माणीत्यत्र शिरोविरेचनसागानिकतेऽप्यत्र
मूत्रसां कर्षणां यौषिहृत्वालयचर्माणीति कृतं, किंवा शिरोरोग-
विद्वद्भावे शिरोविरेचनमप्यत्र देयमेव । व्यत्यासात्तां घनस्था
चेति उच्यते । निदिष्टां व्यत्यासादेकैकदोषक्रियापरितर्जनेन
कुर्यात्, किंवा मिलितैरपि क्रिया एककालं कर्तव्याः, किंवा-
नेत्यत्र च राशिरित्येवमत्रादेव भवति ॥ १९४ ॥ १९५ ॥—
केहने स्वेदनें शुद्धित्वं दीपनं च यत् ॥ १९६ ॥

१ 'गान्ध' इति पाठः । २ 'वर्षाणि' च क्षारोऽप्यत्र मनो वदः
इति पाठः ।

चूर्णानि लवणक्षारमध्वरिष्टसुरासवाः ।
विविधास्तक्रयोगाश्च दीपनाना च सर्पिषाम् ॥१९७॥
ग्रहणीरोगिभिः सेव्या ,

जेहममिलादिना ग्रहणीदोषमेव च लब्धयाह ॥ १९६ ॥
१९७ ॥—

क्रियां चावस्थिकीं शृणु ।

श्रीगन्तं श्लेष्मिके रुक्ष दीपनं तिक्रसयुतम् ॥ १९८ ॥

सकृदुक्षं सक्तस्त्रिगुणं कृशं बहुकफे हितम् ।

परीक्ष्यामं शरीरस्य दीपनं जेहसंयुतम् ॥ १९९ ॥

दीपनं बहुपित्तस्य तिक्र मधुरसंयुतम् ।

यद्युचात्स्य तु जेहलवणास्त्रयुन हितम् ॥ २०० ॥

सन्धुक्षति तथा वद्विरेषा विविधदिग्धनैः ।

क्रिया चावस्थिकीमिति ग्रहणीदोष एव अवस्थाविशेषे
वर्तमाना क्रिया शृणु । सकृदुक्षं सकृदस्त्रिगुणं कृशं इति यदि
रुक्षमेव क्रियते तथा कृशस्य वद्विरेषा स्यात्, अथ त्रिगुणमेव
क्रियते तथा बहुकफे वक्तव्यं स्यात्, तेनोभयपक्षयोः अन्तरा
रुक्षमन्तरा च त्रिगुणं कर्तव्यमित्यर्थः । जेहलवणास्त्रयुनमिति
दीपनमित्यर्थः । सन्धुक्षति विविधदिग्धनैरेति यथाविधानदीपित
इत्यर्थः ॥ १९८-२०० ॥—

जेहमेव पर विद्यादुर्ध्वलानलदीपनम् ॥ २०१ ॥

नाल जेहसमिदस्य शमायाप स्रुगर्षणि ।

मन्वाग्निरपिपक तु पुरीषं योऽतिसार्यते ॥ २०२ ॥

दीपनीदौषधैर्युक्ता धृतमाना पिवेतु स ।

तथा समानः पवनं प्रसंक्षो मार्गमाग्निः (स्थितः) २०३

अग्नेः समीपचारित्यादांशु प्रकुर्वते बलम् ।

कादिभ्याः धाः पुरीषं तु कुवद्वाग्मुञ्चति मानवः ॥ २०४ ॥

स्रुधुतं लवणैर्युक्तं नरोऽप्रायः प्रहं पिनेत् ।

रौक्ष्यामन्दे पिवेत् सर्पिस्तोले वा दीपनैर्युतम् ॥ २०५ ॥

उक्तानुग्रहकलमध्वरिष्टाह—स्रुधुतेवेत्यादि । परमिति
श्रेष्ठम् । जेहस्य दीपनमेष्टव्यं हेतुमाह—नालमित्यादिना ।
नालमिति । समर्थम् । जेहसमिदस्यति जेहसीतस्य । जेहसन्वे-
षान् सामान्यवाचिना सर्पिरेवोच्यते, सर्पिष एवाप्राधिकारात् ।
मन्वाग्निरेत्यादौ अविवक्षामिति पुरीषविवक्षेण, तेनाविवक्ष-
यन्देनेह रसामस्य प्रदूषणं न भवति, रसामे 'अठरामगारदित्वा'
(सू. अ. १३) इत्यत्र जेहेने निषिद्धं, जेहापकपुरीषं प्रति जेह-
प्रयोगे विरुद्ध एव, किंच दीपनीयौषधसंस्कारादपि जेहस
संस्कारगुणविपातादेव अपकपुरीषं प्रति द्वित्वं भवति, जेया-
धाम्नु यातप्रगुणताकारत्वेन सहायतया उपादीयते, अतः
एवोक्तं—तथा समान इत्यादि । प्रसंक्ष इति दुहिधिरहितः ।
मार्गमास्थित इति सामाधिक्यमपेक्षापक्षः । समीपचारित्यादिति
प्रसंक्षारतिगुणयोगे सति अपिप्राप्यस्थितत्वादलमेव वदे

करोति न वैषम्यम्, अग्निवैषिकारत्नसंभावित्यर्थः । अत्राव-
प्रमिति वक्षेन्नानुग्रहोऽस्यति अक्षयमहं, अक्षयमप्यनुकूलित्यर्थं
॥ २०१-२०५ ॥

अतिजेहात्तु मन्देऽग्नौ चूर्णानिष्टासवा हिताः ।

मित्रे शुद्धोपलेपास्तु मले तेलसुरासवाः ॥ २०६ ॥

उदावर्तास्तु मन्देऽग्नौ निरुद्धाः जेहवस्तयः ।

दोषवृद्ध्या तु मन्देऽग्नौ शुद्धो दोषविधिं चरेत् ॥ २०७ ॥

व्याधियुक्तस्य मन्दे तु सर्पिरेवाग्निदीपनम् ।

उपचासाच्च मन्देऽग्नौ यवागूमिः पिबेदृतम् ॥ २०८ ॥

अत्रावपीडितं धन्यं दीपनं घृहणं च तत् ।

दीर्घकालमसङ्कालु क्षामशीणलक्षणाजानात् ॥ २०९ ॥

प्रसहाना रसैः साम्लेभोजयेत् पिशिताशिनाम् ।

लघु तीक्ष्णोष्णशोथिरेवादीपयन्त्यास्तु तेऽनलम् २१०

मासोपचितमासत्यासथाऽऽशुतरघृहणाः ।

अतिजेहान्मन्देऽग्नौ सति चूर्णानिष्टासवीनि योग्यानि । मित्रे
इति मित्रिशुद्धोपलेपादग्नौ मन्दे, तेलसुरासवा देया इति
वाक्यार्थः । दोषविधिं चरेदिति अग्निमान्यवारकदोषोपधमविधिं
कुर्यात् । अत्रावपीडितं यथा भवति तथा यवागूमिर्घृतं
पिबेत्, अत्रावपीडितं च मन्मथोजनपीतं घृतं भवति । दीप-
नाकेत्यादौ क्षामो न्यैवसापक्ष्यम्, शीणो दुर्बलः, कृशो हीन-
कांतः । प्रसहाना इति व्यामनासादिनामिति विशेषणं, तेन
तृणादप्रसहानां यवादीनां निषेधः । वतु प्रसहा 'गुरुणास्त्रि-
गुणम्' इत्यवधाने उक्तं, इह तु लघुतीक्ष्णोष्णादिनां कथं लाप-
मुच्यते तेषां ? नैव, भोजयेत्प्रतिदिनं भोजनात्, तेन प्रसहानां
मध्ये ये लवणसेषा रसेनान लब्धव्यं भोजयेत् । तीक्ष्णोष्णा-
दिनां प्रसहगुणानिधनम् । अन्ये तु प्रसहानरापेक्षया ये प्रसहा
उपवसेषाविह लघुसन्देनोपाशनम्, तथाऽन्ये अम्ल्यादि
योगात् स्रुधुतेरेह लापय सापवदित, एतेन राजसगुणनिर्मि-
तित्वेऽपि प्रसहगुणलौक्येण लघुत्वात् इह उक्तास्ते व्याप्या
एव ॥ २०६-२१० ॥—

नाभोजनेन कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात् ॥ २११ ॥

यथा निरिधनो यद्विरूपो याऽस्तीन्धनावृतः ।

जेहोद्यविधिमिश्रितैश्चूर्णानिष्टासवैः ॥ २१२ ॥

सम्यक्प्रयुक्तैर्मिषज्जा यलमग्नेः प्रवर्धते ।

यथा हि सारदायेंद्रिः स्थिरः सतिष्ठते स्थिरम् ॥ २१३ ॥

जेहाद्यविधिमिश्रितदन्तर्गम्यैवेति स्थिरः ।

द्वित्वं जीर्णं गितं चाश्विद्विद्वारोग्यमयुते ॥ २१४ ॥

अपेयमग्नेः धातूनामग्निवृद्धौ यथेव ना ।

समेदौपैः समो मन्थे देहस्योष्माऽस्ति सत्त्वितः २१५

पचत्यत्र तदारोग्यपुष्ट्यायुर्नलृब्धये ।

दोषैर्मन्त्रोऽतिबुद्धो वा विषमैर्जनयेद्ब्रह्मान् ॥ २१६ ॥
वाच्य मन्दस्य तत्रोक्तमतिबुद्धस्य वक्ष्यते ।

नाभोजनेत्यादिना अभोजनानिभोजननिरासं दृष्ट्वाऽप्य-
भ्यक्षयोगस्याभिननकृतामाह । अभोजनेनेत्येतानाभोजनमरप-
भोजन च वृक्षते । अस्थो वा अतीन्धनाकृतो वा न वीक्ष्यते इति
योजनम् । सारदावैदिरिति सारदावार्थोऽपि सारदावैति ।
केहवदथ केहाहम् । मितमिति मात्रावत्, यद्यपि च हितमित्य-
क्षिणोऽपि कालविपर्ययादिना रोमा भक्षयेत्, तथाऽपि हितमित्य-
क्षिणो नाहारजरो गोऽयतिर्भवतीति दर्शयति । विरमारोम्यमधुने
इति आहारजरो ग म प्रोतीति भावः । अवैषम्येण धातुनामिति
धातुसाम्येन क्रियमाणायामादिबुद्धौ वतेत्, एतेन दोषव्यवस्थेन
पित्तोद्वेगकूपेण वाऽमिश्रित्विरुद्धमिरुद्धा, सा निषेधयति । समं
रित्यादिनाऽमिमेदान् समानितरिपालनार्थमाह । मध्ये इति नाति
समीपे । अमिसंज्ञित इति भाष्यः कम्पाः रूपे जाटराग्री वाह्या
मिना साम्यं निषेधयति । दोषैरिति सामान्योक्तोऽपि योग्यतया
कफपित्तवैतैर्याक्रममेव मन्त्रोद्वेगविषमत्वादि हेतुानि ।
वाच्यमिति प्रतिक्रियार्यं वचनीयं चिकित्सितमिति भाष्यम्
॥ २११-२१६ ॥—

नरे क्षीणकफे पित्तं कुपितं मादताभुगम् ॥ २१७ ॥
स्वोपमा पायकस्थाने यलमग्रे प्रयच्छति ।
तदा लब्धवत्तो देहे विकसे सानिहोऽनल ॥ २१८ ॥
परिभूय पचत्यथ तैक्ष्ण्यावाद्यु सुमुमुक्षु ।
पक्त्वाऽनल ततो धातुच्छोणित्वादीन् पचत्यपि २१९
ततो दूर्ध्वव्यमातङ्काभ्युक्षु चोपनयेधरम् ।
भुक्तेऽग्रे लभते शान्तिं जीर्णमात्रे प्रताम्यसि ॥ २२० ॥
तद्व्यासतुष्टाहमुच्छोद्या व्याधयोऽत्यग्निसंमया ।
मत्स्यानि गुह्यस्त्रिगुह्यवर्जितैर्मधुरविजलैः ॥ २२१ ॥
अन्नपातैर्नयेच्छान्तिं वीक्ष्यमज्जिसिवाभ्युभिः ।
मुहुर्मुहुर्जीर्णोऽपि भोक्ष्याभ्युक्षोपहारयेत् ॥ २२२ ॥
निर्विघ्नोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न विपादयेत् ।
पायसं कृशरा स्निग्धं पैष्टिकं गुह्यैरुतम् ॥ २२३ ॥
अद्यासद्योदकानूपपिशितानि भूतानि च ।
मत्स्यान्विशेषतः ऋक्षान्निश्चरतोयचरास्तथा २२४
आविकं च भृतं नासमयादत्यग्निनाशनम् ।
यथाग्नौ समधूच्छिद्यं घृतं वा क्षुधितं पिबेत् ॥ २२५ ॥
गोधूमचूर्णमन्यं वा व्यधयित्वा सितं पिबेत् ।
पयो वा शर्करासर्पिजावनीयौपधौ शृतम् ॥ २२६ ॥
फलानां तैलयोनीनामुत्क्रुञ्चाश्च सशर्करा ।
मार्दवं जनयन्त्यग्रे स्निग्धा मासुरसमत्तया ॥ २२७ ॥
पिबेच्छीताम्बुना सर्पिर्मधूनिच्छेन संयुजम् ।
गोधूमचूर्णं पयसा ससर्पिष्कं पिबेधरम् ॥ २२८ ॥

आनूपरससिद्धान् वा यौनं केहास्तैलवर्जितान् ।
पयसा समितं चापि घनं त्रिकेहसंयुतम् ॥ २२९ ॥
नारीस्तन्येन संयुक्ता पिवेदोदुम्बर्यै त्वचम् ।
ताभ्यां वा पायसं सिद्धमद्यादत्यग्निशान्तये ॥ २३० ॥
दयामात्रिवृद्धिपकं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ।
असक्तं पित्तशान्त्यर्थं पायसप्रतिभोजनम् ॥ २३१ ॥
प्रसमीक्ष्य मपक्वं प्राशस्तस्ते दद्याद्विधानवित् ।
यत्किञ्चिन्मधुरं मेघं श्लेष्मलं गुह्यभोजनम् ॥ २३२ ॥
सर्वं तदत्यग्निरहितं भुज्या प्रसपनं दिवा ।
मेघान्यन्नानि योऽत्यग्निशान्तये समधुते ॥ २३३ ॥
न तद्यमिन्नं द्यसनं लभते पुष्टिमेव च ।
कफे बुद्धे जिते पित्ते मादते चानलः समः ॥ २३४ ॥
समघातोः पचत्यथ पुष्ट्यायुर्धलवृद्धये ।

पित्तं पायकस्थाने दुपितमिति संवन्धः । तत्र पित्तं मा-
दताभुगं तत्तादस्यमिदं भवति, एव भ्रमेऽपि द्रव्यकार्मकं
हेतुम् । पित्तोद्वेगस्यापि च बहे प्रादेशिकपित्तोद्वेगो ह्येति-
जनकत्वं जन्यजनकयोर्भेदादुपपन्नमेव हेतुम् । स्मरतोयच-
रास्त्रिगुह्येन स्थिरतोयचारिणो निष्क्रियतया गौरवातिशयं वर्ध-
यति । तिरुपापवीनो रपदि पिष्टानामुष्णोदकवृद्धित्वा पिष्टा
शुक्रा उत्पद्यन्ते, उत्क्रासिकेऽन्ये । घनं त्रिकेहसंयुतमित्यत्र
घनशब्देन द्रव्युच्यते । पायसेन प्रतिभोजनं दक्षिणं पित्तहरेण
तदा पायसप्रतिभोजनम् । मेघमिति मेहुरं मेघोजनकं वा । अथ
ताम्रं इति अनुपुक्षितं । व्यसनं नैरवमित्यर्थः । पुष्टिमेव
च लभते इति योग्यम् ॥ २१७-२३४ ॥—

भवन्ति चान् ।

ध्यापयधमिद्वेकं भुक्तं समशनं मतम् ॥ २३५ ॥
विषमं बहु वाऽप्य वाऽप्यमाप्तातीतकालयोः ।
भुक्तं पूर्वापदेशे तु पुनरप्यशनं मतम् ॥ २३६ ॥
वीर्यप्लेतानि मृत्युं वा घोरान्ध्यापीभ्युज्जति वा ।
प्रातराशेऽत्यजीर्णोऽपि सायमाशो न दुष्यति ॥ २३७ ॥
दिवा प्रतुष्यतेऽर्कं हृदयं पुण्डरीकयत् ।
तस्मिन्निबुद्धे स्रोतांसि स्फुटन्त्ययान्ति सर्वशः २३८
व्यागमायाधं विहाराद्यं विशिष्टमाद्यं चेतसः ।
न हेतुमुपगच्छन्ति दिवा तेनास्यं घातयः ॥ २३९ ॥
अक्षिपेष्वाभ्रमातिक्रमन्त्येतेषु न दुष्यति ।
अविदुषः इह धीरे ह्यारम्यन्तिद्विषितम् ॥ २४० ॥
नैव दुष्यति तेनैव समं सपद्यते यथा ।
रात्रौ तु हृदये म्लाने सवृतेष्वनयनेषु च ।
यान्ति कोष्ठे परिकेदं सवृते देहधातवाः ॥ २४१ ॥

१ एवञ्च लक्षितं चापि यत्रां विरेहसंयुताय इति पा० ।
२ 'अमशानं' इति पा० । ३ 'मादताभुगं तत्तादस्यमिदं भवति'
इति पा० । ४ 'ह्यारम्यन्ति' इति पा० । ५ 'मरणमनर्थं वा लभते'
इति पा० ।

१ 'जाटरोयवाधरोग' इति पा० । २ जलमिदं वा इति
पा० । ३ 'तैलयोनीनां मुक्ताश्च' इति पा० ।

क्लिबेभ्यन्यदपकेषु तेष्वासिकं प्रदुष्यति ।

विद्वद्भ्यो पयःस्नान्यप्यस्तसमिवापिनम् ॥ २४२ ॥

नैशब्दाहारजातेषु नाविषकेषु बुद्धिमान् ।

वसादन्यस्तसमशीयात्पालयिष्यन्वलायुषी ॥ २४३ ॥

संप्रति प्रागुक्तसमशानादिलक्षणमाह—यथापम्भित्वादि ।

यथापम्भं किंचिदेकत्र मिलितं, यथा रक्तशान्पक्षे यवघ्नं च

मिलितम् । बहुभुक्तमरभुक्तं वा तथाऽप्राप्तमतीतकालं च भुक्तं

विषममुच्यते । पुरीषेलादि दिवा भुक्तस्योपरि तदहरेच पुनर्भु-

षयते तदभ्यर्शनं; तन्निषेधयन्माह—प्रातरक्षे इत्यादि । अशनमाशो

भोजनमित्यर्थः । कस्मात् दूष्यतीत्याह—दिवेत्यादि । स्फुटव-

मिति विस्तरार्थं, विवृतत्वाच्च स्रोतसां स्रोतोर्मिर्द्वेनेन रसोऽव्या-

हतपतिर्भवति, ततश्च न हरेरं क्षोतांति यासितः; तथा व्याथाना-

विभिन्नं क्षोध्यमाणानि न ह्येदमुच्यन्ति क्षोतांसि । व्याथामो

गमनमिति; विहारोऽग्रेषणादिका चेष्टा, स्रोतोऽग्रेषे किं भवती-

त्याह—भक्षिष्यित्वादि । आसिकमिति प्रक्षिप्तम् । अविरूपे

इत्यादिनाऽत्र दृष्टान्तमाह । मूत्रेण इति संकुचितं । अपकेष्वि-

त्यन्येषु । उपसंहरति—नैशब्दित्वादिना । नान्यद् समशीया-

दिति योजना ॥ २४५-२४३ ॥

तत्र श्लोकाः ।

भन्तरग्निगुणा वेहं यथा धारयते च सः ।

यथाऽन्नं पच्यते यांश्च यथाऽऽहारः करोत्यपि २४४

येऽग्नयो यांश्च पुष्यन्ति यावन्तो ये पचन्ति यान् ।

रसादीनां क्रमोत्पत्तिर्मूलानां तेभ्य एव च ॥ २४५ ॥

वृष्याणामाशुक्रदेतुर्धातुकालोद्भवक्रमः ।

रोगिकदेशकृदेतुर्भन्तरग्निर्पथाऽधिकः ॥ २४६ ॥

प्रदुष्यति यथा वृषो यान् रोगाश्चनयत्यपि ।

प्रहणी वा यथा यच्च प्रहणीशोपलक्षणम् ॥ २४७ ॥

पूर्वद्वयं पृथक् चैव व्यञ्जनं सचिकित्सितम् ।

चतुर्विधस्य निर्दिष्टं तथा चावस्थिकी क्रिया ॥ २४८ ॥

जायते च यथाऽत्यग्निर्पथं तस्य चिकित्सितम् ।

उक्तवानिह तत्सर्वं प्रहणीदोषके मुनिः ॥ २४९ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते दृढबल-

संपूरिते चिकित्सास्थाने प्रहणीचिकित्सितं

नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

भन्तरग्निस्त्रादिना अध्यायसंप्रदं ब्रूते । येऽग्नय इति भोवा-

प्यामेत्येलादिश्लोकाः । यांश्चेति पथहारगुणमित्याद्युक्तमर्थं संश-

द्भाति । पुष्यन्ति यावन्त इति यथासं खणित्यापुक्तं संशद्भाति ।

ये पचन्ति यानिति सप्तमिर्देहातार इत्याद्युक्तमर्थः । आशु-

क्रातेरेव देतुना आशुक्रदेतुः । शीवं व्यक्रम ॥ २४४-२४५ ॥

इति धीनक्रमादिपथविचाराणामापूर्वदेवीपिद्यायां चरक-

तात्पर्यटीकायां चिकित्सास्थाने प्रहणीचिकित्सितं

नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अधातः पाण्डुरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

ग्रहणीदोषचिकित्सिते क्रियमाणे तीक्ष्णैर्दिना पित्तजननाद्-

हणीचिकित्सितानन्तरं पित्तप्रधानपाण्डुरोगचिकित्सितमुच्यते ।

पाण्डुना वक्ष्यमाणहरितादिवर्णभ्यः प्रधानेन वर्णेन चिकित्सितो

रोगः पाण्डुरोगः । उक्तं हि सुधुते “सर्वेषु वर्तेषु हि पाण्डुभावे

यतोऽधिकोऽतः खलु पाण्डुरोगः” (सु. उ. अ. ४४) इति ।

कामलाहलीमद्यदिचिकित्सा च पाण्डुरोगमेवदादेव तेषामिह

वक्ष्याः; किंवा पाण्डुरोगाखीनां चिकित्सितं पाण्डुरोगचिकि-

त्सितमिति परिग्रहात् कामलादिविचिकित्सितमपि प्रतिज्ञातमेव

॥ १ ॥ २ ॥

पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैस्त्रयः ।

चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमो भक्षणाभ्युदः ॥ ३ ॥

त्रिशोभीये वयपि पाण्डुरोगः पञ्चसंख्याक उक्तत्वाऽपीह

पुनस्तदनुवादेन सुधुतोक्तचतुःसंख्यात्वं निषेधयति । उक्तं हि

सुधुते—“पाण्डुमयोऽष्टार्धविधः प्रदिष्टः पृथक्समस्तैर्भुगपञ्च

शोषैः” (सु. उ. अ. ४४) इति । तत्र हि पञ्चक्षणजा सन्नि-

पातवे एवावबद्धः ॥ ३ ॥

दोषाः पित्तप्रधानास्तु यस्य कुप्यन्ति धातुषु ।

दौर्धिन्यं तस्य धातूनां गौरवं चोपजायते ॥ ४ ॥

ततो वर्णबलकोहो ये चाग्नेऽप्योजसो गुणाः ।

मज्जन्ति क्षयमत्यर्थं दोषदूषप्रवृत्तपथात् ॥ ५ ॥

सोऽन्वरक्तोऽन्वमेदृको निःसारः शिथिलेन्द्रियः ।

वैयर्थ्यं भजते, तस्य हेतुं शृणु सलक्षणम् ॥ ६ ॥

श्लोका इत्यादिना संप्रतिमाह । पित्तं प्रधानं यतोऽस्ते पित्तप्र-

धानाः; बहुवचनं च स्थितिवृत्तत्वात्तयो ननु पारमार्थिकम् ।

गौरवं किंवास्वप्नमप्योक्तं । गौरवं पाण्डुरोगिणो निःसारपाण्डु-

त्वादिति ब्रूते । ओजसो गुणा इति ओजसो रक्तपातुरुक्तस्य ये

गुणाः; किंवा ओजस एव ये दशगुणाः क्षीरसमाना उपास्ते

हेत्याः । ओजसः क्षयेनैव जेदहस्ये तन्त्रे पुनः जेदहस्यमिषाणं

मिश्रोपत्रयाभिधानार्थम् । शोर्धेयार्णां प्रकृष्टाद्व्यापदिति दोष-

दूषप्रवृत्तपथात् । निःसारोऽप्यतधातुसारः; “अरो सार” (नि.

अ. ८) इत्यादिना श्लोकाद्विरहित इत्यर्थः । शिथिलेन्द्रियो

दुर्धर्मेन्द्रियः । ह इति पुमान् । यद्यपि रक्तपित्तशोरेरुकोनिताद

पित्तेनैव रक्तद्विर्भाज्या, तथाऽपीह रक्तद्वयो रक्तोपकृतस्य

पित्तन क्षणाद् रक्तोपकृतारभागात्प्रत्यावाच । यद्यपि पित्तं

तेनोरूपतया वर्णोऽस्मिन्नोच्यते, यदुक्तं—“हेओधातुस्पृष्टद्वयान्न-

रीक्षणापुत्रागोऽन्यदावर्णकर” (सा. अ. ८) इति, तथाऽपि

मिश्रतत्वात् पित्तमिह मिश्रतवर्णहेतवेव भवति ॥ ४-६ ॥

आरामलक्षणान्युपविद्वद्वासान्मयभोजनान् ।
निष्पावनापिपण्याकतिलतैलनिषेवणात् ॥ ७ ॥
चिद्वन्धेऽन्ने दियासप्राह्यायामान्मेथुनात्तथा ।
प्रतिकर्तुर्वैषम्याद्देशानां च विधारणात् ॥ ८ ॥
कामचिन्तामयक्रोपशोकोपहतचेतसः ।
समुदीर्णं यदा पित्तं हृदये समवस्थितम् ॥ ९ ॥
वायुना यक्षिना क्षितं संप्राप्य धमनीर्दश ।
प्रपञ्चं केवलं देहं त्वद्वासान्तरमाश्रितम् ॥ १० ॥
प्रदूष्य कफघाताद्यकृत्वच्छांसानि करोति तत् ।
पाण्डुरादिद्रहरितान् वर्णान्यदुविधांस्यपि ॥ ११ ॥
स पाण्डुरोग इत्युक्तः

क्षारेखादिना समानं हेतुमाह । निष्पाव शिष्यः । व्यावा-
नमैधुने विदग्धेऽन्ने एव क्रियमाणे रोगहेतुनी । प्रतिकर्मणां
वमनादीनामृत्नां च वैषम्यं प्रतिकर्तुर्वैषम्यम् । धमनीर्दश
इति हृदयाधिता दश धमनीः । केवलमिति कृत्वा । 'प्रदूष्य
कफघाताद्य' इति पाठे विक्षिप्तमि (१) बायो पित्तं दूषये,
नरा दु 'कफपित्ताद्य' इति पाठः, तदा पित्तं हृदयस्थेन
स्यानांतरस्थस्य पित्तस्य दुहितेमा । समुदीर्णमिच्छादिना चैवं
वैप्राप्तिः पूर्वोक्तसामान्यसमाप्तिरेव प्रपद्य ॥ ७-११ ॥—

तस्य स्निग्धं भविष्यतः ।
हृदयस्पर्शान्नं रौक्ष्यं स्वेदाभावः श्रमस्तथा ॥ १२ ॥
तलेखादिना पूर्वकृत्माह । 'लेटापाय' इति केचित्
पठन्ति ॥ १२ ॥

संभूतेऽस्मिन् भवेत् सद्यः कर्णह्वेदी हतानलः ।
दुर्बलः सवनोऽप्यक्षिद्रं भ्रमभ्रमनिपीडितः ॥ १३ ॥
गात्रशूलज्वरभ्यासगौरवावचिमात्ररः ।
मुदितैरिव गात्रैश्च पीडितोऽभ्युदितैरिव ॥ १४ ॥
शून्याक्षिकुटो हरितः शीणलोमा हतप्रभः ।
कोपनः शिशिरद्वेयी निद्रालुः शीघ्रभोऽव्यवाक् ॥ १५ ॥
पिण्डिकोऽपि कृत्वा कृत्वा दृक्कृत्वा दृक्कृत्वा ॥ १६ ॥
भयंभ्यारोहणायासैर्विदोषाभ्यासं चहयते ॥ १६ ॥

संभूतेऽस्मिन्निमित्तं उत्पन्नं पाण्डुरोगे । कर्णह्वेदीत्यादि सामान्यं
लक्षणम् । कर्णह्वेदी कर्णनादवान् । अक्षिद्रं क्लिप्तेन अक्षामह
उच्यते, अहचिमानिस्तेन प्रार्थितान्नभक्षणासामर्थ्यमुच्यते ।
शिशिरद्वेयीति शीतद्वेयीः शिशिरद्वेयिषा च पित्तरोगेऽप्यसिन्
रोगमहिम्ना भवति । पिण्डिकोऽपि पिण्डिकपीडा । आरोहणे-
नायासैरिति केचिद्भिन्नागं वर्णयति । विशेषासं वक्ष्यते इति
पाण्डुरोगस्य वातजत्वादिनिषेधगतो हेतुत्रिभिर्विशेषो वक्ष्यते
इत्यर्थः ॥ १३-१६ ॥

१ 'रूपान्तरादेषायासै' इति पा० ।

आहारैरुपचारैश्च वातलैः कुपितोऽनिलः ।
अनयेत्कृष्णपण्डुत्वं तथा कृशारुणाकृताम् ॥ १७ ॥
अङ्गमर्द्धं रजं तोर्द्धं कर्म पार्श्वशिरोरजम् ।
वर्चःशोषास्यधैर्यशोफानाहवलक्ष्यान् ॥ १८ ॥

आहारैरिलादिना वातवशं हेतुलक्षणे प्राह । सामान्यलक्ष-
णानि सर्वत्र भवन्ति, विशेषलक्षणेस्तु विशेषावगतिः ॥ १७ ॥ १८ ॥
पित्तलक्षणाक्षितं पित्तं यथोक्तैः स्त्रैः प्रकोपणैः ।
दूषयित्वा ॥ रक्तादीन् पाण्डुरोगाय कल्पते ॥ १९ ॥
स पीतो हरितामो वा उररदाहसमन्वितः ।
तृष्णामूर्च्छापिपासारतः पीतमूत्रशकृत्प्रः ॥ २० ॥
स्वैनः शीतकामश्च न वासमभिनन्दति ।
कटुकालो न स्वाद्योऽप्यमुपरोतेऽस्त्रमेव च ॥ २१ ॥
उद्गारोऽन्त्रो विदाहश्च विदग्धेऽन्नेऽस्य जायते ।
दौर्गन्ध्यं मिश्रवर्चस्त्वं दीर्घरूपं तम पथ च ॥ २२ ॥

पित्तलक्षणादिना पित्तकृत्माह । सर्वोऽपि पाण्डुरोगः पित्तजः,
तथाऽप्ययं विशेषेण दोषान्तरासम्बद्धप्रबलपित्तजन्यत्वात् पित्तक
हृत्पुण्यते, यथा पित्तकं रणपित्तः अत एवान् पित्तातिप्रबलतो-
पवर्धनार्थं पित्तलक्षणेनैव पित्तप्रकृतिताऽपि कारणविनोपा,
नाम्न वातलस्य स्त्रेष्मलसेति वा कृतम् । यथोक्तिरिति यो
ह्यलेखादिनोऽस्मिन् हेतुः । रज्ज्वीरिति रज्ज्वकारान्, तेन वलवा-
तादीनामपि ग्रहणम् । तृष्णामूर्च्छापिपासारतः ह्यनं तृष्णाभि-
मिसा मूर्च्छा तृष्णामूर्च्छा, तेन पिपासया सर्वं न पीनहृत्पण्यः,
अन्धे तु तृष्णामिह सुषामाहुः, केचित् 'तृष्णामूर्च्छापीतस्य'
इति पठन्ति ॥ १९-२२ ॥

विद्वद्ः स्त्रेष्मलैः हलेष्मा पाण्डुरोगं स पूषयत् ।
करोति गौरवं तन्नां छर्दिं श्वेतावनासताम् ॥ २३ ॥
प्रसेकं लोमश्चैव च सावं मूर्च्छां भ्रमे क्लमम् ।
श्वासं कासं तथाऽऽलक्ष्यमर्चं पापस्वरप्रहम् २४ ॥
शूलमूत्राक्षिवर्चस्त्वं कटुकशोणकामताम् ।
श्ववयुं मेधुरासत्यमिति पाण्डुहामयः कफात् ॥ २५ ॥

विद्वद् इत्यादिना कफकृत्माह । पूर्ववदिति रक्तादीन् संवृण्य
॥ २३-२५ ॥

सर्वांशसेविनः सर्वं दुष्टं दोषास्त्रिदोषजम् ।
त्रिदोषपिण्डं कुर्वन्ति पाण्डुरोगं सुदुःखदम् ॥ २६ ॥

सर्वोऽन्नेलादिना समिपासिकं व्याकरोति । त्रिदोषत्रिभिर्वि-
प्रलेकरोपिण्डवमुदाहृत्युक्तम् ॥ २६ ॥

१ 'कृष्णपाण्डुत्वं तथा कृशारुणाकृताम्' इति पा० । २ 'छर्दि-
मूर्च्छापिपासारतः' इति पा० । ३ 'उपवास' इति पा० ।

मृत्तिकादनशोलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः ।
 कपाया मारुतं, पित्तमूत्रा, मधुरा कफम् ॥ २७ ॥
 कोपयेन्मृदुसार्दीश्च यौक्ष्याद्भुक्तं विरुक्षयेत् ।
 पूरयत्यविपक्षैश्च स्रोतांसि निरुणद्धि च ॥ २८ ॥
 इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजो वीर्यैर्जती तथा ।
 पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाभिनाशनम् ॥ २९ ॥
 शून्यगण्डाक्षिकूटभ्रूः शून्यपाश्चाभिमेहनः ।
 किमिकोष्ठोऽतिसार्यंत मलं सासृक् कफान्वितम् ॥

मृत्तिकादिनाः सूक्ष्मक्षयमाह । अत्र च दोषवन्धे
 सप्तपि सुदेव म्यपदेशिका न दोषा, तस्या एव विस्फिक्तादे-
 निभेदकर्तृत्वात् । कपाया मारुतमित्यादिना मूत्रोऽपि वाता-
 विगतस्त्रिं दर्शयति । ऊपरेति क्षारातुरसा । रसादीन् अणुं
 च विरुक्षयेदिति योग्यम् । अविपक्षैवेति स्वरूपावस्थितेन
 केवलं स्रोतांसि पूरयति दग्धति च, स्रोतोविरोधेन रसादीनां न
 संश्रयबलं भवति । बलवर्णाभिनाशचमेलनेन बलादिहानिं
 दर्शयति ॥ २७-३० ॥

पाण्डुरोगश्चिरोपक्षः परीभूतो न सिध्यति ।
 कालप्रकर्षाच्छूनो ना यश्च पीतानि पश्यति ॥ ३१ ॥
 यज्जल्पविहङ्गं सफकं हरितं योऽतिसार्यते ।
 दीनः श्वेतातिदिग्भाक्छर्विर्मूर्च्छातृपाद्वितः ॥ ३२ ॥
 स नास्त्यसूक्ष्मपायश्च पाण्डुः श्वेत-यमायुयात् ।
 इति पञ्चविधस्योक्तं पाण्डुरोगस्य लक्षणम् ॥ ३३ ॥

पाण्डुरोग इत्यादिनाऽसाध्यलक्षणमाह । लरीभूत इति अल-
 यक्षः । कालेत्यादिनाऽपरमसाध्यलक्षणम् । श्वेतातिदिग्भाज
 इति श्वेतवर्णस्त्रिंश्र इत्यर्थः ॥ ३१-३३ ॥

पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं पित्तलानि निवेद्यते ।
 तस्य पित्तमसृग्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते ॥ ३४ ॥
 हारिद्रनेत्रः स भृशं हारिद्रपद्मनखाननः ।
 रेकपीतशङ्कुमूत्रो मेकचर्णां हतेन्द्रियः ॥ ३५ ॥
 बाहाविपाकदीर्घव्यसदनाचचि कपितः ।
 कामला बहुपिचेषा कोष्ठशाखाश्रया मता ॥ ३६ ॥
 कालान्तरात्परिभूता रुच्छा स्यात्कुम्भकामला ।
 रुष्णपीतशङ्कुमूत्रो भृशं शून्यश्च मानवः ॥ ३७ ॥
 सरकाक्षिमुपच्छर्दिविण्मूत्रो यश्च ताम्प्यति ।
 बाहाकचितृपानाहतन्द्रामोहसमन्वितः ॥ ३८ ॥
 गण्डाक्षिः स हि कामलायान् विपद्यते ।

पाण्डुरोगीत्यादिना कामलामाह । पाण्डुरोगीति वचनात्
 पाण्डुरोगसंज्ञं हेतुविरोधेन कामलादिरूपाऽन्यथा उत्पद्यते; अतः
 १ विस्वर च' इति पा० । २ 'यज्जल्पविहङ्गसुनाविपाक-
 मनेहन' इति पा० । ३ 'यज्जल्पविहङ्गसुना' इति पा० । ४ 'कु-
 म्भमूत्ररुद्धेन' इति पा० ।

एव च हारीवे कामलावीनामपि पाण्डुरोपायमेवेष्टम् । वचनं
 हि—“वातेन पित्तं कफेन चैव त्रिदोषमृद्वक्षपमवे च । त्रे
 कामसे चैव हलीमकश्च स्मृतोऽष्टयव खलु पाण्डुरोगः” इति;
 अन्या तु सुश्रुतोच्च कामला भिन्ना भवति, “यो घामवाग्ने
 तद्वहाऽम्भमघमवाग्नेपथ्यान्त्यपि तस्य पित्तम् । करोति पाण्डु
 वदनं विरोधात् पित्तवितो तन्निबलक्षयो च” (सु. उ. अ. ४४)
 इत्यादिना प्रथमामलाहेतुत्वं, वाग्भटेऽपि “भवेत् पित्तवन्-
 स्यात्तं पाण्डुरोगादपि च—” (वा नि अ. १३) इति, इह
 तु पाण्डुरोगेऽपि भवेत् पाण्डुरोगादिनाऽपि भवेत्, यथा प्रमे-
 हाभिता पित्तिकाः प्रमेहेषु भवन्ति पिना प्रमेहमपि भवन्ति;
 तथा पाण्डुरोगिनोऽपि उष्ण कामला प्रवर्गपि भवति । कोष्ठ-
 शाखाभया बहुपिचेषा पाण्डुरोगपूर्विका भवति, या तु केवलं
 क्षालाभया अल्पपिचेषा च यत्कामा सा स्वतन्त्राऽपि भवतीति
 केचित्, अत एव तस्या लक्षणोत्पत्त्यादिना प्रवर्गेव हेतु
 स्त्रिं चाप्यायश्लेषे वक्ष्यति । बहुपित्तत्वेन केवलं छायाभया
 अल्पपित्तत्वं सूचयति; अस्मकदुतीक्ष्णोपयोगं शाखाभयपित्तस्य
 कोष्ठानयनाय बल्यति । परीभूतेति कठोरतामुपगता । कुम्भ-
 कामतेति अवस्थाभेदेन कोष्ठपातकामलायां रुद्धा, कुम्भ कोष्ठ,
 तदाश्रया कामला कुम्भकामला । अस्यां च कोष्ठोऽपि लक्षणं
 भवति । उष्णं हि सुश्रुते—“मेदस्तु तस्याः सल्ल कुम्भसाह
 दोषो महास्त्रज च पर्वभेदः (सु. उ. अ. ४४) इति
 ॥ ३४-३८ ॥—

साध्यानामितरेषां तु प्रवक्ष्यामि चिकित्सितम् ३९
 तत्र पाण्डुामयी जिघत्सीक्ष्णैरूष्णां नुलोमिकैः ।
 संशोष्यो मृदुभित्तिकैः कामली तु विरेचनैः ॥ ४० ॥
 ताम्भ्यां संशुद्धकोष्ठाभ्यां पथ्याभ्यस्तानि दापयेत् ।
 शालीन् सयमगोधूमान् पुराणान् यूपसंहितान् ४१
 मुद्गादकीमसुरेश्च जाङ्गलेश्च रसैर्हितैः ।
 यथावोषं विशिष्टं च तयोर्मपजयमाचरेत् ॥ ४२ ॥
 पञ्चगव्यं महातित्तं कल्याणकमयापि वा ।
 खेदनार्थं घृतं दद्यात्कामलापाण्डुरोगिणे ॥ ४३ ॥
 त्रेलादिना चिकित्सामाह । जल्पादुत्पत्तिरेविलनेन ऊर्ध्व-
 हरत्तुलोमनवमनविरेचनयोऽपि प्रदणं युक्तम्, यतः पाण्डुरो-
 गेऽपि “कफपाण्डुश्च गोमूत्रक्षिज्जुष्य हरीतक्य” इत्यादिनां
 विरेचनं वक्ष्यति । ताम्भ्यामिति पाण्डुरोगकामलाभ्याम् । “ताभ्यां
 सशुद्धकोष्ठाभ्यां इति पाठश्चे ताम्भ्यामिति दमनविरेचनभ्याम् ।
 विशिष्टमित्यादि विशिष्टप्रेषज्यमेहेन कामलायां पाण्डुरोगे च
 वक्ष्यमाणं हेतुम् ॥ ३९-४३ ॥

दाडिमात् कुडवो घान्यात् कुडवार्थं पले पलम् ।
 चित्रकाञ्चुद्वेराश्च पिप्पल्यादिभिरुपा तथा ॥ ४४ ॥

१ 'शिक्षा' श्वनाश्वे सवि मल शीतारक्त रमेय' इति पा० ।

तैः कल्कैर्विशतिपलं घृतस्य सलिलाढके ।
सिद्धं हृत्पाण्डुगुम्फाशःप्रीहयातकफार्तिनुत् ॥ ४५ ॥
दीपनं श्वासकासघ्नं मूढघाते च शस्यते ।
उःखप्रसविनीनां च घन्ध्यानां चैव गर्भदम् ॥ ४६ ॥
इति दाडिमाघं घृतम् ।

कटुका रोहिणी मुल्लं हरिद्रे वत्सकात् पलम् ।
पटोलं चन्दनं मूयां त्रायमाणा दुरालभा ॥ ४७ ॥
छुण्णा पर्पटको निम्बो भूनिम्बो देवदाह च ।
तैः कार्पिकैर्घृतप्रस्यः सिद्धः क्षीरचतुर्गुणः ॥ ४८ ॥
रक्तपिचं ज्वरं दाहं श्वयं सगगन्वरम् ।
अशौष्यसृग्दरं चैव हन्ति विस्फोटकांस्तथा ॥ ४९ ॥
इति कटुकाघं घृतम् ।

दाडिमैलादौ लटमिका द्विषैकुम्भः । उक्तं हि—“द्वि-
गुणं पकारं साधुकिरटमिकाऽपि च (क. अ. १२)”
इति ॥ ४४-४९ ॥

पथ्याशतरसे पथ्याघृन्तार्धशतकल्कघान् ।
प्रस्यः सिद्धो घृतात्पेयः स पाण्डुमयगुम्फनुत् ५०
इति पथ्याघृतम् ।

पथ्याघृतेन क्रापः कर्तव्यः । अत्र च तथा क्रापार्थं
जलं देयं यथा चतुर्भागावधिं सङ्गतचतुर्गुणं भवति;
वत एव श्लेष्मानं जलं देयम् । पथ्याघृन्तार्धशतं हरीतकीक-
लबन्धनार्धशतम्; अन्ये तु पथ्याघृन्तचूर्णं हरीतकीकलस्यैव
चूर्णं, तदस्थिरान्यमिलाहुः ॥ ५० ॥

दन्त्याधृत्यपलरसे पिष्टैर्दन्तीशलाङ्गुलिः ।
तद्वत्प्रस्यो घृतात्सिद्धः प्रीहपाण्डुतिशोफजित् ५१
इति दन्तीघृतम् ।

दन्तीलादौ दन्त्याः क्रायो घृताचतुर्गुणः स्नाभ्यः; तस्मान्तर-
हर्षनात् प्रस्यमान एवात्र क्रायो भवति । उक्तं ह्यन्यत्र
“निष्ठुम्भकुड्वकायैः प्रस्ये तत्कल्कचतुर्गुम् । सर्पिःप्रस्यं पचेत्,
प्रीहकामलापाण्डुरोगनुत्” —इति ॥ ५१ ॥

पुराणसर्पिपः प्रस्यो द्राक्षार्धप्रस्यसाधितः ।
कामलागुम्फपाण्डुतिज्वरमेहोद्वारपटः ॥ ५२ ॥
इति द्राक्षाघृतम् ।

पुण्येलादौ जलमगुम्फमलात्रवति । द्राक्षाप्रस्यार्थं तु
कल्कः ॥ ५२ ॥

हरिद्रात्रिफलानिम्बवत्कामधुकसाधितम् ।
संक्षीरं माहिपं सर्पिः कामलाहरमुत्तमम् ॥ ५३ ॥
इति हरिद्रादिघृतम् ।

हरिद्रैलादौ द्रवन्तरामायाव शीरमेव चतुर्गुणम् ॥ ५३ ॥
च. सं. ६७

गोमूत्रे द्विगुणे दाव्याः कल्काक्षद्वयसाधितः ।
दाव्याः पञ्चपलकायै कल्के कालीयके परः ॥ ५४ ॥
माहिपात् सर्पिपः प्रस्यः पूर्वः पूर्वं परे परः ।

दाव्याः कल्काक्षद्वयसाधितो माहिपसर्पिपः प्रस्य इति
योग्यम् । दाव्याः पञ्चपलकायै इत्यत्रापि पूर्वघृतानुसारान्
पञ्चपलदाव्याद्वयोऽपि घृताद्विगुण एव कर्तव्यः । कालीयक-
कल्कोऽपि पूर्ववदवद्यमान एव । पूर्वः पूर्वं इति पूर्वं पाण्डु-
रोगे, दाव्याकल्कगोमूत्रसिद्धो घृतप्रस्यः; परे तु कामलाद्वये,
परो दार्वाकायकालीयककल्कसिद्धो, ‘देयः’ इति शेषः ॥ ५४ ॥—

खैरेरेभिरुपक्रम्य खिण्धं मत्वा विरेचयेत् ॥ ५५ ॥
पयसा मूत्रयुकेन यदुशः केवलेन वा ।
दन्तीफलरसे कोष्णे काश्मर्याञ्जलिना शृतम् ॥ ५६ ॥

द्राक्षाञ्जलिं मृदित्या वा दद्यात् पाण्डुमयापहम् ।
दिशर्करं त्रिवृक्षैर्गुणं पलायं पैचिकः पिबेत् ॥ ५७ ॥
कफपाण्डुस्तु गोमूत्रं क्षिप्रयुक्तं हरीतकीम् ।
आरम्बधं रसेनक्षौर्विद्वार्यामलकस्य च ॥ ५८ ॥

सज्यूपणं विष्वपत्रं पिबेन्ना कामलापहम् ।
दन्त्यर्धपलकल्कं वा द्विगुणं शीतधारिणा ॥ ५९ ॥
कामली त्रिवृतां वाऽपि त्रिफलाया रसेः पिबेत् ।
पिशालात्रिफलामुस्तकुष्ठदारुकलिङ्गकान् ॥ ६० ॥

कार्पिकानर्धकयोशां कुर्वावृत्तिविषां तथा ।
कर्पा मधुरसाया ह्यौ सयमेतत्सुखान्मुना ॥ ६१ ॥
मृदितं तं रसं पूतं पीत्वा लिङ्गाच्च मध्वनु ।
कासं श्वासं ज्वरं दाहं पाण्डुरोगमरोचकम् ॥ ६२ ॥

गुम्फानादामवातांश्च रक्तपिचं च नाशयेत् ।
त्रिफलाया गुडूच्या वा दाव्या निम्बस्य वा रसम् ॥
शीतं मधुयुतं प्रातः कामलातः पिबेन्नरः ।
क्षीरमूत्रं पिबेत् पक्षं गन्धं माहिपमेव वा ॥ ६४ ॥

पाण्डुगोमूत्रयुक्तं वा सप्ताहं त्रिफलारसम् ।
तत्त्वज्ञानं ज्वलितान्मूत्रे निर्वाप्यामृद्य चाङ्गुरान् ६५
मातुलुङ्गस्य तत् पूतं पाण्डुरोयहरं पिबेत् ।
खण्डेक्षीरी त्रिवृच्छयामे भद्रदाहं सनागरम् ॥ ६६ ॥

गोमूत्राञ्जलिना पिष्टं मूत्रे वा कथितं पिबेत् ।
क्षीरमेभिः शृतं वाऽपि पिबेदोषानुलोमनम् ॥ ६७ ॥
हरीतकीं प्रयोगेण गोमूत्रेणाथवा पिबेत् ।
जीर्णं क्षीरेण भुञ्जीत रसेन मधुरेण वा ॥ ६८ ॥

सप्तपत्रं गवां मूत्रे भावितं वाऽप्ययोरजः ।
पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं पयसा पापयेद्विपक्व ॥ ६९ ॥

१ ‘गोमूत्रयुक्तं द्विगुणं’ इति पा० । २ ‘सं चूर्णं’ इति पा० ।

कामयं गम्भीरफलम् । श्रुतमिति फण्टकपायविधिना
प्रक्षितः द्वाशाजलिं मुदित्वेलनेन स्फुटमेव फण्टकपायं दद्य-
यति । द्विशर्करामिलादौ त्रिवृत्पूर्णं पदार्थं द्विशर्करायुक्तं सप्त
सार्धपलमानं भवति । गोमूत्रकृच्छ्रयुक्तमिति गोमूत्रेण क्षिप्त्वा
कल्पीकृतां तथा गोमूत्रेण युक्तामालोहितां पिवेत् । अन्ये तु
आरबधरसेन हरीतकीं पिवेदिति योजयन्ति, इक्ष्वादिरसेन
सन्निकटं विन्यपत्रं पिवेदिति योजयन्ति । आरबधं सन्निकटं
विशर्षा आमलकस्य च रसेन पिवेदित्यपरोऽर्थः । विशाखेत्यादौ
फण्टकपायवद्भ्यात् पलमानात् चतुःपलं द्रवं वदन्ति
ट्टकाः ॥ ५५-६९ ॥

न्यूपणत्रिफलामुस्तचिद्विद्वच्चिचकाः समाः ।
नवायोरजसो भागास्तच्चूर्णं क्षौद्रसर्पिपा ॥ ७० ॥
भक्षयेत्पाण्डुरोगकुष्ठार्शः कामलापहम् ।
नवायसमिदं चूर्णं कृष्णात्रेयेण भाषितम् ॥ ७१ ॥
इति नवायसचूर्णेम् ।

नवायोरजसो भागा इति एकमात्रपेक्षया नवगुणत्वम-
योक्तव्यं; तेन न्यूपणादीनां मिलितानां चूर्णेन समनवो-
रजः ॥ ७० ॥ ७१ ॥

गुडनागरमण्डूरतिलार्शान्मानतः समान् ।
पिप्पलीद्विगुणं कुर्याद्वटिकां पाण्डुरोगिणे ॥ ७२ ॥
न्यूपणं त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चण्यचित्रकौ ।
दायौत्वद्भाक्षिको धातुर्ग्रन्थिकं देवदारु च ॥ ७३ ॥
एतान् द्विपलिकाभागांश्चूर्णं कुर्यात्पृथक् पृथक् ।
मण्डूरं द्विगुणं चूर्णाच्छुद्धमक्षनसन्निभम् ॥ ७४ ॥
गोमूत्रेऽष्टगुणे पक्त्वा तस्मिन्सत् प्रक्षिपेत्ततः ।
उदुम्बरसमान्कृत्या वटकांस्तान्यथाग्निं ना ॥ ७५ ॥
उपयुजीत तत्केन साहस्यं जीर्णं च भोजनम् ।
मण्डूरवटका ह्येते प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ॥ ७६ ॥
कुष्ठान्यजीर्णं सौधमूदस्तम्भं कफामयान् ।
अर्शोसि कामलां मेहं स्त्रीदानं शमयन्ति च ॥ ७७ ॥
इति मण्डूरवटकाः ।

ताप्याद्रिजनुकृपायोमलाः पञ्चपलाः पृथक् ।
चित्रकत्रिफलान्योपविडङ्गैः पलिकैः सह ॥ ७८ ॥
शर्कराष्टपलोन्मिश्राश्चणित मधुनाऽऽसृताः ।
अभ्यस्यास्त्वक्षमाया द्वि जीर्णं नयमिताक्षिना ७९
कुलथकाकामाख्यादिकपोतपरिहारिणा ।

मण्डूरं पुटानं लोहकम् ॥ ७२-७९ ॥

त्रिफलापलायो भागाश्चित्रकटुकस्य च ॥ ८० ॥
भागश्चित्रकमूलस्य विडङ्गानां तथैव च ।
पञ्चाश्मजनुनो भागास्तथा रूप्यमलस्य च ॥ ८१ ॥

माक्षिकस्य च शुद्धस्य लोहस्य रजसस्तथा ।
अष्टौ भागाः सितायाश्च तत्सर्वं सूक्ष्मचूर्णितम् ८२
माक्षिकेणामुतं स्थाप्यमायसे भाजने शुभे ।
उदुम्बरसमां मात्रां ततः खादेद्यथाग्निं ना ॥ ८३ ॥
दिने दिने प्रयुजीत जीर्णं भोज्यं यद्येप्सितम् ।
वर्जयित्वा कुलस्थानि काकमाचीं कपोतकम् ॥ ८४ ॥
योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ।
रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्वरोगहरं शिवम् ॥ ८५ ॥
पाण्डुरोगं विषं कासं यक्ष्माणं विषमज्वरम् ।
कुष्ठान्यजीर्णं मेहं शोषं श्वासमरोचकम् ॥ ८६ ॥
विशेषादन्त्यपसारं कामलां गुदजानि च ।
इति योगराजः ।

त्रिफलेत्यादौ रूप्यमलं रूप्यस्य यत् किञ्च भवति तज्ज्ञेयम् ।
माक्षिकलेति माक्षिकघातोः । अश्ममलत्वादीनां चतुर्णां पञ्च-
भागाः प्रत्येकं; किंवा पञ्चाश्मजनुनो भागाः । तथा रूप्यमलस्य
चेति रूप्यमलस्येति शिलाजनुविशेषणं; तेन रूप्यमलस्यं बहुलं
शिलान्तु 'गुवनं कटुकं' (चि. अ. १, पा. ३) इत्यादिना,
वदिह शब्दे ॥ ८०-८९ ॥

फौटजत्रिफलाविष्यपटोलघननागरैः ॥ ८७ ॥
भावितानि दद्याद्धानि रसैर्द्वित्रिगुणानि वा ।
शिलाजनुपलान्यष्टौ सायवी सितशर्करा ॥ ८८ ॥
स्वच्छसीरी पिप्पली घानी कर्कटाख्या पलोन्मिता ।
निदिग्ध्याः फलमूलाभ्यां पलं युक्त्या त्रिगन्धकम् ॥
चूर्णितं मधुनः कुर्यात्त्रिपलेनाक्षिकान् गुडान् ।
वाडिमास्त्वपयःपक्षिरसतोयसुतरासयान् ॥ ९० ॥
वान् भक्षयित्वाऽनुपिब्रेषितरसो भुक्त एव वा ।
पाण्डुकुष्ठज्वरद्विद्विद्वत्तमकाशोमगन्धवान् ॥ ९१ ॥
प्रीतिद्विचक्रुक्मूत्रत्रिदोषरोगपरोदरान् ।
कासास्तृदपि तप्तान्शोधयुग्मगलामयान् ॥ ९२ ॥
वे च सर्वेयणान् दग्धुः सर्वरोगहराः शिवाः ।
इति शिलाजनुवटकाः ।

पुनर्नवा त्रिवृत्त्रयोपविडङ्गं दाह चित्रकम् ॥ ९३ ॥
कुष्ठं हस्तिद्वि फलान् दन्ती चण्यं कलिद्रकाः ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं मुस्तं चेति पलोन्मितम् ॥ ९४ ॥
मण्डूरं द्विगुणं चूर्णाद्गोमूत्रे व्याडकं पचेत् ।
कोलवहटिकाः कृत्वा तत्केनालोऽयं ना पिवेत् ९५
वाः पाण्डुरोगान् स्त्रीदानमर्शोसि विषमज्वरम् ।
अयं प्रहणीदोषं हन्युः कुष्ठं क्रिमिस्तथा ॥ ९६ ॥
इति पुनर्नवमण्डूरम् ।

दार्यात्वकृत्रिफला ज्योप विडङ्गमयसो रजः ।
मधुसर्पियुतं लिष्टात्कामलापाण्डुरोगवान् ॥ १७ ॥

तुल्या अयोः रजः पथ्यादरिद्राः क्षौद्रसर्पिणा ।

चूर्णिताः कामली लिष्टाहृदशोऽत्रेण चाऽभयाः ॥ १८ ॥

त्रिफला द्वे हरिद्रे च कटुरोहिण्ययोरजः ।

चूर्णितं क्षौद्रसर्पिर्भ्यां स लेहः कामलापहः ॥ १९ ॥

भावितानीलादि । - द्विगुणत्रिगुणदशाहानि भावितानि ।

रसेरिषि कोटजदिवाये । कोटज कुटजफलम् । अथ भावना

शिलाजम्बूकेनैव विविना कर्तव्या, क्वाथकाथमाने च तन्नाप्त-

रम्—“तुल्य गिरिजेन जले वतुर्गुणे भावनौषध क्वाथम् ।

ताम्राये पादांशे एतौघे प्रक्षिपेद्विरिजम् ॥ तत्समरखत् यावत्

सद्युष्म प्रक्षिपेत्तत्र भूय” इति, एव चाप्यत्रापि भावनाविधौ

क्वाथकाथमानौ द्वेयौ । फलमूलाभ्यां पचमिति सिद्धित्वा

पलम् । तुल्या त्रिगुणकमिति यावत् त्रिगुण्येन साधुगुण्यो

भवति त्रिगुण्यत्र त्रिगुण्य द्वेयम्, त्रिगुण्य च पञ्चतयेका

उच्यन्ते, ‘त्रिगुण्य तु समाख्यात त्रयोकापत्रकै समे । तदेव

तु समाख्यात यावत्तर्जातं यकेसरम्” इति । वृत्तादिप्रिया-

सन्दर्भे अत्रैव संभवत्येते ॥ ८७-९१ ॥

त्रिफलाशा तुगाक्षीरीं नागर मधुयष्टिकाम् ।

प्रास्थिकीं पिप्पलीं द्राक्षां शर्कराधनुलां तुभाम् ॥ १०० ॥

धानीफलरसद्रोणे चूर्णितं लेहयत् पचेत् ।

शीतं मधुप्रसयुतं लिष्टात्पाणितल ततः ॥ १०१ ॥

हन्त्येष कामलां पित्तं पाण्डु कासं हृदीमकम् ।

इति धाम्पयलेहः ।

त्रिपर्जामिलादौ द्राक्षा प्रास्थिकी । धानीफलरसो धानी-

सर्पण ॥ १०० ॥ १०१ ॥—

मधुपण त्रिफला चण्य चित्रको वेपदाय च ॥ १०२ ॥

विडङ्गान्यथ मुक्ता च परलक येति चूर्णयेत् ।

मण्डूरतुल्यं तथूर्णं गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ॥ १०३ ॥

शने. सिद्धास्तथा शीताः कार्याः कर्पूरमा शुद्धाः ।

यथाग्निं मधुर्गोपास्त्रं शोहपाण्डुरामयापहः ॥ १०४ ॥

महृष्यशुद्धोऽथैव तद्व्याख्यादिनिः स्मृताः ।

इति मण्डूरपट्टकाः ।

मधुपर्जामिलादौ मधुपर्जं च द्विगुणं, वसुधैव

पूर्णं च द्रव्यपिच्छादीनिपत्तमानं भवति । वसुधैव पाण्डुरामह-

र्ष्यमेव द्रव्यमूत्रं पचय्य, तस्मात् सिद्धिः मधुपर्जं

पूर्णं प्रवेष्टव्यम् । पुनर्मितिपदेन मण्डूरस्य ध्यानगोप्यनिर्वा-

पनादिना हृदि रक्ष्यते । कश्चित् गोमूत्रमष्टगुणं प्रत्यावधमण्डू-

पट्टकं वदति, अथवा न पट्टं प्रथममिति ॥ १०२-१०४ ॥—

मज्जिषा रजनीं द्राक्षां यलामूल्यान्ययोरजः ॥ १०५ ॥

लोभं चेत्येव गौडः स्याद्वरिष्टः पाण्डुरोगिणाम् ।

इति गोडोऽरिष्टः ।

वीजकात्पोडशफलं त्रिफलायाश्च विदतिः ॥ १०६ ॥

द्राक्षायाः पञ्च लाक्षायाः सप्त द्रोणे जलस्य तत् ।

साध्यं पादावशेषे तु पूतशेषे समाययेत् ॥ १०७ ॥

शर्करायास्तुलां प्रस्य माक्षिकस्य च कार्ष्णिकम् ।

ज्योप व्याघ्रनखोशीरं कुमुकं सेलयालुकम् ॥ १०८ ॥

मधुसु कुष्ठमित्येतच्चूर्णितं पूतभाजने ।

यथेषु दशरात्रं तद्गोप्ते हिः शिशिरे स्थितम् १०९

पियेतद्दहणीपाण्डुरोगार्शः शोथगुल्मनुत् ।

मूत्ररुच्यद्वापरीमंदकामलासन्निपातजित् ॥ ११० ॥

बीजकारिष्ट इत्येव आग्नेयेण प्रकीर्तितः ।

इति बीजकारिष्टः ।

बीजकात् पोडशफलमिलत्र केचित् ‘द्विबीजकपणान्यथो’

इति पठन्ति, तथापि स एवार्थः । बीजकं भवान् । व्याघ्र-

नखो नखीनेव एव । हिः शिशिरे इति विंशतिपत्रस्थितम्

॥ १०६-११० ॥—

धात्रीफलसहस्रे द्वे पीडयित्वा रसं तु तम् ॥ १११ ॥

शोद्राष्टाणेन संयुक्तं कृष्णार्थकुड्येन च ।

शर्कराधनुलेन्मिथं पक्षं क्षिप्रघटे स्थितम् ॥ ११२ ॥

प्रपियेन्माषयः प्रातर्जाले दिनमिताशनः ।

कामलापाण्डुद्रोघयानासुग्विषमग्नयान् ॥ ११३ ॥

कासद्विषाकृचि-यासांशेषोऽरिष्टः प्रणाशयेत् ।

इति धाम्पयलेहः ।

धात्रीफलं धानीफलसहस्रद्वयस्य सारं एव प्राड्य ॥

१११-११३ ॥—

स्विरादिनिः शृतं तोषं पानाद्वारे मध्यस्थते ॥ ११४ ॥

पाण्डूनां, कामलातोनां मृद्रीकामलीरसः ।

कामलातोनां मृद्रीकामलीरसं पानाद्वारे प्रचसतं इत्यर्थः

॥ ११४ ॥—

पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थमिति प्रोक्तं महर्षिणा ॥ ११५ ॥

विकल्पमेतद्विपरजा वृषादोषचलं प्रति ।

यातिकं छाहभूयिष्ठं पंचिकं तिकर्त्तावतम् ॥ ११६ ॥

अभिमर्शं कटुतिक्तोष्ण विमिश्रं सात्रिपातिकं ।

विडङ्गमिलवत्कृष्णं मिश्रं विविधं—वर्धकं इत्यदि ।

॥ ११५-११६ ॥—

निपातयेच्छरीरं च मृत्तिकां मज्जितां निपह ॥ ११७ ॥

युक्तिः शोधनेर्त्तावत् प्रसमीक्ष्य यलावतम् ।

मुत्रकायस्य सर्पोप यलापानानि योजयेत् ॥ ११८ ॥

ज्योप विन्य हस्तिरे द्वे त्रिफला द्वे पुनर्नव ।

मुस्ताम्ययोरजः पाठा विडङ्ग इत्यद्वयं च ॥ ११९ ॥

१ ‘व्याघ्रनख’ इति शब्दः ।

वृद्धिकाली च भागां च संक्षीरसैः समैर्धृतम् ।
साधयित्वा पिबेद्युक्त्या नरो मूत्रोपपीडितः ॥१२०॥
तद्वत्केशरयष्ट्याहृषिपिप्लीक्षारशाहलेः ।
मृद्वक्षणादातुरस्य लौल्यादविनिवर्तिनः ॥१२१॥
द्वेष्प्यायं भावितां कामं दद्याच्चहोपनाशनैः ।
चिदङ्गैलातिविषया निम्बपत्रेण पाठया ॥१२२॥
वार्ताकैः कटुरोहिण्या कौटजैर्मूर्धयाऽपि वा ।

निपातयेद्विलादिना मृद्वपाण्डुरोगविक्रियाग्राह । शाहले
धृता । मृद्वक्षणादविनिवर्तिनः संक्षेपेणैव । भावितामिति
तदोपनाशनैर्द्वैः संस्कृताम् । मूर्धयाऽपि चेलान्तो ग्रन्थः
पूर्वेण संबध्यते ॥ ११७-१२२ ॥—

यथादोषं प्रकुर्वीत सैवज्यं पाण्डुरोगिणाम् ॥१२३॥
क्रियाविशेष एषोऽस्य मतो हेतुविशेषतः ।

पाण्डुरोगोक्तं दोषविशेषविक्रितित्तं मूत्रोऽप्यतिदिशति—
यथादोषमिदं । एष इति मूत्रे पाण्डुरोगे श्लेष्मः ॥१२३॥—
तिलपिष्टमिदं यस्तु वर्चः सृजति कामली ॥१२४॥
श्लेष्मणा रुद्धमार्गं तत्पित्तं कफहरैर्जयेत् ।
रुद्धशीतगुरुस्वातुष्यायामैवैगनिग्रहेः ॥१२५॥
कफसंमूर्च्छितो वायुः स्थानात्पित्तं क्षिपेद्वली ।
हारित्रनेत्रमृत्तवक्त्रं श्वेतयक्षास्तदा नरः ॥१२६॥
भवेत् साटोपविष्टमो गुरुणा हृदयेन च ।
दौर्बल्यात्पात्रिपाश्वार्तिद्विक्वाभ्यासाकचिज्यैः ॥१२७॥
क्रमेणाद्येऽनुसज्येत पित्ते शास्त्रासमाधिते ।

तिलपिष्टमिदं मूत्रादिना शास्त्राश्रयकामविक्रितित्तं ल-
क्षणपूर्वकमाह । श्लेष्मणा रुद्धमार्गमिति कोष्ठत्वेन श्लेष्मणा
शास्त्राश्रयं पित्तं कामजननं रुद्धमार्गं कोष्ठगमनार्थं निपिष्ट-
मार्गमिति यावत् । एतदेव क्लेशादिना विहरणेनाह । श्वेतवर्चा
इति कोष्ठस्य पित्तस्य नररजसस्य बहिर्निर्ममाहृदेन श्लेष्मणा
श्वेतवर्चा भवति । क्रमेणेति उपरान्तरनुपज्यते । मत्से पित्ते
शास्त्राश्रिते इति संख्यः ॥ १२४-१२७ ॥—

यद्विहित्तिरिदृक्षाणां रुद्धाम्लैः कटुकै रसैः ॥१२८॥
शुष्कमूलकफौलसैर्युग्मैश्चाद्यानि भोजयेत् ।
मानुलङ्घरसं क्षीद्रपिप्लीमरिचान्वितम् ॥१२९॥
सनागरं पिबेत् पित्तं तथाऽस्येति स्वमारायम् ।

यदांलादिना कटुकं पित्तवृद्धिकरं च समं विक्रितित्तं ग्राह ।
यतः शास्त्राश्रयदोषस्य वृद्धिः कोष्ठजननार्थम्, उक्तं हि—
“श्वेताभिम्बन्वान् पात्रहं स्रोतोमुखविज्ञोपनात् । शाखां
सुमत्वा मयाः कोष्ठं यान्ति गयोद्य निग्रहात्” (सं. अ. २८)
इति ॥ १२८ ॥ १२९ ॥—

कटुतीक्ष्णोष्णलवणैर्मृशाम्लैश्चाप्युपक्रमः ॥१३०॥
आपिचरागाच्छुद्धतो पायोद्याप्रसामाद्भवेत् ।

स्वस्थानमागते पित्ते पुरीषे पित्तचिह्निते ॥१३१॥
निवृत्तोपद्रवस्यास्य पूर्वं कामलिको विधिः ।

आपिचरागाच्छुद्ध इति यावत् कोष्ठमार्गत्यो मलो न रजते
तावत् पित्तवर्धनम् । पूर्वं इति पूर्वोक्तः । कामलिको विधिरिति
कोष्ठश्रयिकामलाविक्रितित्तं कर्तव्यमित्यर्थः ॥१३०॥१३१॥—
यदा तु पाण्डोर्वर्णः स्याद्वरितस्यावपीतकः ॥१३२॥
बलोत्साहक्षयस्तन्द्रा मन्दाश्रित्यं मृदुज्वरः ।
खीण्वहर्पोऽङ्गमर्दश्च श्वासस्तृष्णाऽकचिर्भ्रमः ॥१३३॥
हलीमकं तदा तस्य विद्यादनिलपित्ततः ।

वदेल्लादिना हलीमकमाह । भवमेव तत्रान्तरं आपवर्धनया
अलससंशया पोच्यते । उक्तं हि श्रुते—“उपरान्तरमर्दमवाह-
तत्रालयान्वितो आपवर्धोऽलसश्च । तं वातपित्ताद्विरपीतमीलं
हलीमकं केचिदुवाहरन्ति” (सु. उ. अ. ४४) इति ।
यथापि तत्र भिन्नवर्त्तनं सा चापि कामलावस्थैव न पृथ-
योगः । उक्तं हि तत्रान्तरं—“उतापो भिन्नवर्त्तनं बहिरन्ते
च पीनता । पाण्डता नेत्रपयश्च (या) पानकीलक्षणं मतम्”
॥ १३२ ॥ १३३ ॥—

गुडचीखरसक्षीरसाधितं माहिषं घृतम् ॥१३४॥
स पिबेद्विबुधं क्षिण्यो रसेमामलकस्य तु ।
विरिको मधुरमायं भजेत् पित्तानिलापद्रवम् ॥१३५॥
द्राक्षालेहं च पूर्वोक्तं सर्षपि मधुराणि च ।
यापनान् क्षीरवर्त्तान् शीलयेत्सानुवासान् ॥१३६॥
मार्द्वाकारिष्योगांश्च पिबेद्युक्त्याऽभिवृद्धये ।
कासिकं चामयालेहं पिप्लीं मधुकं बलाम् ॥१३७॥
पयसा च प्रयुजीत यथादोषं यथावलम् ।

गुडचीलादिना हलीमकविक्रियाग्राह । द्राक्षालेहं च पूर्वो-
क्तमिति ‘क्षिण्योक्षो तुपाक्षीरो’ इत्यादिग्रन्थोक्तमिदं । यापना
बलयाः सिद्धिस्थाने श्लेष्मः । कासिकं चामयालेहमित्यग-
त्यहरीतकीम् ॥ १३४-१३७ ॥—

तत्र श्लोकौ ।

पाण्डोः पञ्चविधस्रोतं हेतुलक्षणमेपजम् ॥१३८॥
कामला द्विविधा तेषां साध्यासाध्यत्वमेव च ।
तेषां विकल्पो यश्चान्यो महाव्याधिर्हलीमकः ।
तस्य चोक्तं समासेन व्यञ्जनं सचिकित्सितम् ॥१३९॥

इत्यश्विनेश्रुते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते रटवल्-
संप्रति चिकित्सास्थाने पाण्डुरोगचिकि-
त्सितं नाम पोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

पाण्डोः पयविषसेलादिना समग्रमाह । य च व्यक्त एव ॥
॥ १३८ ॥ १३९ ॥

इति श्रीचक्रपादिद्विचरित्तायां चरकतात्पर्यटीकायामुपदे-
शीपिकायां चिकित्सास्थाने पाण्डुरोगचिकित्सितं
नाम पोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातो हिक्काश्वासचिकित्सित व्याख्यास्यामः १
इति ह स्माह भगवानात्रेय ॥ २ ॥

पाण्डुरोगकारणत्वादिकाश्वासयो पाण्डुरोगानन्तरमभिषा
नम् । नक्षति हि—‘पाण्डुरोगाद्विषाच्चैव प्रवर्तते गदाविमौ’
इति । हिक्काश्वातो च सप्तमकारणचिकित्सितत्वादेकाध्याये
एकोत्तौ ॥ १ ॥ २ ॥

वेदलोकार्थतत्त्वज्ञमात्रेयसृष्टिमुत्तमम् ।
अपृच्छत्सद्य धीमानश्विवेश कृताञ्जलि ॥ ३ ॥
य इमे द्विविधा प्रोकाशितोपास्त्रिकोपणा ।
रोगा नानात्मकास्तेषा कस्को भवति दुर्जय ॥ ४ ॥
अश्विवेशस्य तद्वाप्य भुत्वा मतिप्रता चरः ।
उवाच परमप्रीत परमार्थविनिश्चयम् ॥ ५ ॥
काम प्राणहरा रोगा बहवो न तु ते तथा ।
यथा श्वासश्च हिक्का च प्राणानाशु निरुन्तत ॥ ६ ॥
अन्येष्वप्युपसृष्टस्य रोगैर्जन्तोः पृथग्विधैः ।
अन्ते सजायते हिक्का श्वासो वा तीमयेदनः ॥ ७ ॥

वैदिक लौकिक च अर्थतरण जागतीति वेदलोकार्थतरणश्च ।
द्विविधा इति सामान्यासामान्यभेदेन, किंवा सूक्ष्मद्रव्यभेदेन,
निजाभिन्नभेदेन च । त्रिदोषा इति वातादिभिः पृथग्विलितैर्वा ।
त्रिकोपणा इति अद्यात्मेन्द्रियाथैवयोगपरिणामप्रकाशप्राध-
कारणका । काममित्यनुमतौ । बहव इति ज्वरशङ्कोरिष्या
दय । यथा श्वासश्च हिक्का चैत्यनेन शीघ्र प्राणहारित्वं हिक्का
श्वासोर्वर्त्तयति । अन्त इति मरणसमये । सजायत इति
अवश्यं हिक्काश्वासयोरन्यतरो जायते ॥ ३-७ ॥

कफघातात्मकावेतौ पित्तस्थानसमुद्भवौ ।
हृदयस्य रसादीना धाम्ना बोधोपपन्नौ ॥ ८ ॥
सत्सात्साधारणवेतौ मतौ परमदुर्जयौ ।
मिथ्योपचरितौ कृद्धौ हत आशोविपाविध ॥ ९ ॥

पित्तस्थानसमुद्भवामिलनेन पित्तस्योच्चस्थानसंवेग्य एव,
मनु वातकफवदाम्बक्यमिति दर्शयति । पित्तस्थानसन्धे
मामाशयोऽभिप्रेत । साधारणविधि प्रायस्तु व्यवहित्स्वात्वात् ।
आशीविपाविन दण्डति श्वासविपचर्पाविन । मिथ्योपचरितोऽ-
न्योऽपि रोगो इति तदिदानीमिदृशन्तेन मिथ्योपचारे सति
शीघ्रहृत्पुननाह ॥ ८ ॥ ९ ॥

पृथक् पञ्चविधावेतौ निर्दिष्टौ रोगसमूहे ।
तयो शृणु समुत्थान लिङ्गं च समिपजितम् ॥ १० ॥
रजसा धूमवाताभ्या शीतस्थानाभ्युत्सेचनात् ।
व्यायामाक्रान्त्यधर्माच्चकृष्टावविषमाशनत् ॥ ११ ॥

आमप्रदोषादानाहद्रोक्ष्यादस्यतर्पणात् ।
दौर्बल्यान्मर्मणो घाताद्बन्धाच्छुज्यतियोगत ॥ १२ ॥
अतीसारस्वरच्छद्विप्रतिशयावक्षतक्षयात् ।
रक्तपित्तादुदाचर्ताद्विस्फुल्लसकादपि ॥ १३ ॥
पाण्डुरोगाद्विषाच्चैव प्रवर्तते गदाविमौ ।

पृथग्विधे प्रत्येक पृथग्विधौ । रोगसमूहे इति अष्टोदरीये ।
अथ च रवरेखादिना प्रायो वातप्रकोपकमणो विच्छिद्योक्त
प्रवर्तते गदाविषावित्यन्तेन ॥ १०-१३ ॥—

निष्पाद्यमापपिण्याकतिलतैलनिषेवणात् ॥ १४ ॥
पिष्टशालूकविष्टम्विदाहिमुक्तभोजनात् ।
जलजानूपपिक्षितव्यामक्षीरसेवनात् ॥ १५ ॥
अमिष्यन्तुपचाराच्च म्लेष्मलाना च सेवनात् ।
कण्ठोरस प्रतीघाताद्व्यन्धश्च पृथग्विधे ॥ १६ ॥

निष्पावैसादिना कफकारणतया हिक्काश्वासयोः कफप्रकोपक
हेतुमणोऽभिहित । तदनेन वातजनककफजनकहेतुवर्गद्वय
मिच्छेदपाठेन वातकफयोरन्य हेतुमुपितत्वेन स्वातन्त्र्यं दर्श-
यति नादुबन्धकत्वम् ॥ १४-१६ ॥

मासत प्राणवाहीनि स्रोतास्याविष्य कुप्यति ।
उर स्थ कफमुद्भूय हिक्काश्वासात्करोति स ॥ १७ ॥
बोरात् प्राणोपरोधाय प्राणिना पञ्च पञ्च च ।

मासत प्राणवाहीनीत्यादिना सप्राप्तिमाह । इय हिक्काश्वा-
सयो साधारणी सप्राप्ति, वैदिकी चाप्रे वक्ष्यति । प्राणो-
परोधयेति प्रायः प्राणहरणवैलक्ष्यं । पञ्च पञ्च चेति हिक्का
पञ्च श्वासा पञ्च, इत्यर्थः ॥ १७ ॥—

उभयो पूर्वेषुपि शृणु वक्ष्याम्यतः परम् ॥ १८ ॥
कण्ठोरसोर्गुणस्य च पदनस्य कपायता ।
हिक्काना पूर्वेषुपि कुक्षराटोप एव च ॥ १९ ॥
आनाह पाभ्यंशूल च पीडन इवयस्य च ।
प्राणस्य च विलोमत्य श्वासाना पूर्वेलक्षणम् ॥ २० ॥

अक्षगम्यगृहीत पूर्वेषु हिक्काना कण्ठोरसोरिष्यादिना,
श्वासानामानाह इत्यादिनाऽऽह । विलोमत्यमिति पञ्चकुक्षराटम्
॥ १८-२० ॥

प्राणोदकाप्रवाहीनि स्रोतासि सकफोऽनिल ।
हिक्का करोति संरुध्य तासा लिङ्गं पृथक् गृणु २१
क्षीणमासयलप्राणवेजस सकफोऽनिल ।
गृहीत्या सहसा कण्ठमुच्चैर्गोपवर्ता भृशम् ॥ २२ ॥
करोति सतत हिक्कामेकद्वित्रिगुणा तथा ।
प्राण स्रोतासि मर्माणि संरुध्योष्माणमेव च ॥ २३ ॥
सद्य मुष्णाति यात्राणा स्तम्भ सजनयत्यपि ।
मार्गं चैवाग्रपानाना रुणक्षुपहतस्मृते ॥ २४ ॥

साधुविमुक्तनेत्रस्य स्तब्धशङ्खच्युतमुखः ।
सकजल्पप्रलापस्य निर्वृतिं नाधिगच्छतः ॥ २५ ॥
महामूला महावेगा महाशब्दा महाबला ।
महाहिकेति सा नृणां सद्यः प्राणहरा मता ॥ २६ ॥
इति महाहिका ।

प्राणोदकेत्यादिना विविष्टहिकाप्रशस्तिमाह । क्षीणमासवलप्रा-
णवेजस इति अत्र प्राणो वायु उत्साहो वा, तेजोऽग्निः ।
उच्चैर्गुह्यत्वा घोषवतीमिति योज्यम् । दिसतत्वा त्रिसत-
तामनेकगुणां ॥ करोति; तत्र दिसतत्वा एकोपक्रमे बारद्वयं
भवति । सप्तधोष्माणमिति देहोष्माणम् । सप्तकष्यचैनतया
प्रलापो यस्य स सकजल्प^(१)प्रलापः । महामूलेति गम्भीराश्रय-
क्षोपमूला । महाशब्दत्वं च उच्चैर्घोषवतीमित्यनेनैवोक्त-
मपि महाहिकाघरोपादानार्थमिदं पुनरेकं, तेन महाहिकेति
संज्ञा ॥ २१-२६ ॥

हिकते यः प्रवृजस्तु कुशो दीनमना नरः ।
अर्जरेणोरसा कृच्छ्रं गम्भीरमनुबादयन् ॥ २७ ॥
संजुग्मन् संक्षिपंश्चेय तथाऽह्नामि प्रसारयन् ।
पार्थ्यं द्यौमे समापयन् कूजन्ताम्भरुगार्दितः ॥ २८ ॥
नामेः पकाशयाद्वाऽपि हिका चास्योपजायते ।
क्षोभयन्ती भृशं वेहं नामयन्ती च ताम्रयतः ॥ २९ ॥
रुणधुच्छ्वात्समार्गं तु प्रनष्टयल्लघेतसः ।
गम्भीरा नाम सा तस्य हिका प्राणान्तिफी मता ३०
इति गम्भीरा हिका ।

तत्र हिमिति कायति शब्दं करोतीति हिका । गम्भीरम-
नुबादयति हिकाया अत्र गम्भीर शब्दं कुर्वन् । संक्षिप-
प्रज्ञानीति योज्यम् । गम्भीरदेहमन्त्रत्वाद् गम्भीरेति संज्ञा
॥ २७-३० ॥

व्यपेता जायते हिका याऽन्नपाने चतुर्विधे ।
आहारपरिणामान्ते भूयश्च लभते यलम् ॥ ३१ ॥
प्रलापयन्मयीसारतृणार्तस्य विचेतसः ।
जुम्भिणो विवृताक्षस्य शुष्कास्यस्य चिनामिनः ३२
पर्याप्मातस्य हिका या जनुमूलादसन्तता ।
सा व्यपेतेति विद्वेया हिका प्राणोपरोपिनी ॥ ३३ ॥
इति व्यपेता हिका ।

व्यपेता परिभेतस्य । आहारपरिणामान्ते इति आहार-
परिणामे दूते, एवेनाहारेऽपि उत्पद्यते, अन्ते बलवती भवति,
ता 'व्यपेता' इति संज्ञा दर्शयति । चिनामिन इति शरीरवि-
नामकस्य । अक्षतवेति अनतिरिपी ॥ ३१-३३ ॥

धुद्रवातो यदा कोष्ठाद्यायामपरिघटितः ।
कण्ठे प्रपद्यते हिकां तदा धुद्रां करोति सः ॥ ३४ ॥
अतिदुःखा न सा चोरः शिरोमर्मप्रवाधिनी ।
न चोच्छ्वासाज्जपानानां मार्गमायुस्य तिष्ठति ॥ ३५ ॥
वृद्धिमायस्यतो याति भुक्तमात्रे च मार्दवम् ।
यतः प्रवर्तते पूर्वं तत एव निवर्तते ॥ ३६ ॥
इदं क्लोम कण्ठं च तालुकं च समाश्रिता ।
धुद्रा सा धुद्रहिकेति नृणां साध्या प्रकीर्तिता ॥ ३७ ॥
इति धुद्रहिका ।

धुद्रेत्यादिना धुद्रहिकामाह । धुद्रवातोऽस्यवातः, केचिद्
धुद्रवातमुपनामाहुः । आयस्यत इति आयस्य कुर्वत मार्दवं
यातीति सवन्धः । यतः प्रवर्तते पूर्वं तत एव निवर्तत इति
रुप्यमानैव निवर्तमानरोगा भवति, महाहिकादिष्वनुबद्धा
न भवति, उत्पादकहेतोर्व्यायामादेरेव निवर्तते, व्यायामादिना
हिकाजनकवासस्य धुद्रस्य विक्षेपाद् यमातिभक्तेनेति भावः ।
धुद्रवातजनितत्वाद् धुद्रा हिका ॥ ३४-३७ ॥

सहसाऽस्यभ्यवहतेः पानाद्यैः पीडितोऽनिलः ।
ऊर्ध्वं प्रपद्यते कोष्ठाभ्यधैर्वाऽतिमदप्रदैः ॥ ३८ ॥
तथाऽतिरोपभाष्याभ्यधैर्वास्त्यभारातिचर्तनेः ।
वायुः कोष्ठगतो धावन् पानभोग्यप्रपीडितः ॥ ३९ ॥
उरःक्षोतः समाविश्य कुर्याद्विकां ततोऽन्नजाम् ।
तथा शनैरसंयन्धं भुवंश्चापि स हिकते ॥ ४० ॥
न मर्मरधाजनीनं नेन्द्रियाणां प्रवाधिनी ।
हिका पीते तथा भुक्ते शम याति च साऽन्नजा ४१
इत्यन्नजा हिका ।

सहसेत्यादिनाऽन्नजामाह । इयं च यद्यपि अन्नजा उष्णा
तथाऽपि दोषादिजनितैव, पानभोग्यप्रपीडित इत्यनेनाश्रय
कारणत्वेनोक्तत्वादियमन्त्रजेति संज्ञा ॥ ३८-४१ ॥

अतिसंचितदोषस्य भक्तच्छेदकृशस्य च ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य धुद्रस्यातिच्यवायिनः ॥ ४२ ॥
आसां या सा समुत्पन्ना हिका हन्याशु जीवितम् ।
यमिका च प्रलापार्तिवृष्णामोहसमन्विता ॥ ४३ ॥
अक्षीणश्चाप्यदीनश्च स्थिरघातिचन्द्रियश्च यः ।
तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्यतोऽप्यन्या ४४

वतीत्यादिना आष्यासाप्यविभागमाह । अतिशयेन सचि-
का दोषा यस्य स तथा । भक्तच्छेदकृशस्येति भोजनदुर्बलस्य ।
आसां पचाना सा हिका अतीत्यादिना मोक्षलक्षणस्य पुष्टस्य
भवति सा जीवति हन्ति । यमिका चेलनेन धुद्रा अन्नजा
च वा आष्यात्वेनोद्य सा यमलवेगेन जायमाना यमिका

क्षेयाः पूर्वोक्तानुवेगेन या ज्ञायमाना सा महाहिता, सा खलु-
पेणैवासाध्या, तस्या अतीत्यादियोगेनासाध्यताविधानमनव-
कम् । तथा महासादिहिकानां त्रिगुणमसंपूर्णलक्षणाणां साध्यत्वं,
धराधनयोस्तु संपूर्णतक्षणयोस्तपि साध्यत्वं, महाहितादिवत्
निर्धर्यत एवासाध्यम् । अन्ये तु भवते—महाहितादयोऽपि
कदाचित् साध्या भवन्त्येव, तत्र प्राणान्तिकेति वचनं प्रायः
प्राणहर इत्यभिप्रायेणोक्तम् । तथाहि जलकुण्डं—“आधा
दुःखाध्या, यमिका वृष्णामोहवतां सदाःप्राणहरत्, गम्भीरा व्यपेते
च” इत्युक्तम् । अक्षीण इति अधोणमांसः ॥ ४२-४४ ॥

यदा क्षोतांसि संवध्य मासतः कफपूर्वकः ।
विष्वग्मज्जति संवृत्तद्रा भ्रासन्करोति सः ॥ ४५ ॥

यद्येवादिना श्वाससंप्राप्तिमाह । क्षोतांसीति प्रकृतत्वात्
प्राणोदकादीनि क्षोतांसि । कफपूर्वक इति कफप्रधानः । विष्व-
ग्मज्जति सर्वतो गच्छति ॥ ४५ ॥

उद्धयमानधातो यः शब्दवद्भुःखितो नरः ।
उद्धैः श्वसिति संवद्धो मत्तर्षभ इयानिशम् ॥ ४६ ॥

प्रतद्विज्ञानविज्ञानस्तथा विधान्तलोचनः ।
विकृताक्षयाननो यदमृत्रवर्चा विशीर्णवाक् ॥ ४७ ॥
दीनः प्रश्वसितं चास्य दूराद्विज्ञायते भृशम् ।
महाभ्रासोपसृष्टः स क्षिप्रमेव विपद्यते ॥ ४८ ॥

इति महाभ्रासः ।

उद्धयमानेवादिना महाप्रासलक्षणमाह । उद्धयमान इति
ऊर्ध्वं ध्रुवमानधातः । उद्धैति दीर्घम् । मत्तर्षभो मत्तबली-
वर्धः । दीन इति दीनवद् । ‘दीनं प्रश्वसितं’ इति वा पाठः,
तथाहि प्रश्वसितस्य दीनत्वे ‘दूराद्विज्ञायते’ इति गद्व्यति तद-
नुपपन्नं स्याद् ॥ ४६-४८ ॥

दीर्घं श्वसिति यस्तूर्ध्वं न च प्रत्याहरत्यधः ।
श्लेष्मावृत्तमुखक्षोतः कुदगन्धयद्दार्दितः ॥ ४९ ॥
ऊर्ध्वं दृष्टिर्विपश्यंश्च विधान्ताक्ष इतस्ततः ।
ममुह्यन्वेदनातैश्च शुष्कास्योऽरतिपीडितः ॥ ५० ॥
ऊर्ध्वं भ्रासे प्रकुपिते ह्यधः भ्रासो निरुप्यते ।
मुह्यतस्तान्पतश्चोर्ध्वं भ्रासस्तथैव हन्यसूत्रं ॥ ५१ ॥
इत्यूर्ध्वं भ्रासः ।

दीर्घमित्यादिनोर्ध्वं श्वासमाह । दीर्घं श्वसिति श्वासस्य बहि-
र्निर्गमनं दीर्घकालं करोति । न च प्रत्याहरत्यधः इति श्वासमयो
॥ नयति । कुदगन्धवद्दी दुष्टवायुः । दासस्य दीर्घकालमुद्धयने
अधोऽनयने नोक्तं हेतुमाह—ऊर्ध्वं श्वासे इत्यादिना ॥ ४९-५१ ॥

यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्वप्राणेन पीडितः ।
न वा श्वसिति दुःखातो मर्मच्छेदकगर्दितः ॥ ५२ ॥

आनाहस्वेदमूर्च्छातो दह्यमानेन वस्तिना ।

विमुक्ताक्षः परिक्षीणः श्वसन् रक्तकलोचनः ॥ ५३ ॥

विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन् नरः ।

छिन्नभ्रासेन विच्छिन्नः स शीर्षं प्रजहात्यसूत्रं ५४
इति छिन्नभ्रासः ।

यस्त्वित्यादिना छिन्नप्रासलक्षणमाह । श्वसिति विच्छिन्नमिति
विःश्वस्य पुनः क्षणान्तेन श्वसिति । न वा श्वसिति न श्वासं
कमते । मर्मच्छेदकगणा रक्तं । बलित्तिरोधो मूर्च्छितोऽथ इत्यर्थः ।
रक्तकलोचनसमिद् श्वाधिप्रमाणात् । विच्छिन्नः विमुक्तसधि-
वन्धः । एते नयः श्वास निर्यतोऽसाध्याः ॥ ५२-५४ ॥

प्रतिलोमं यदा वायुः क्षोतांसि प्रतिपद्यते ।
भीयां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य च ॥ ५५ ॥
करोति पीनसं तेन वद्धो घृष्टवर्कं तथा ।
अतीव तीव्रयेगं च श्वासं प्राणप्रपीडकम् ॥ ५६ ॥
प्रताम्यत्यतिवेगाच्च कासते सन्निरुध्यते ।
प्रमोहं कासमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहुः ॥ ५७ ॥
श्लेष्मण्यमुच्यमानेन तु भृशं भवति दुःखितः ।
तर्ह्येव न विमोक्षान्ते मुहूर्ते लभते सुखम् ॥ ५८ ॥
अथास्योर्ध्वं सते कण्ठः कच्छान्छकोति भापितुम् ।
न चापि निद्रां लभते शयानः श्वासीपीडितः ॥ ५९ ॥

पार्श्वं तस्यावपृच्छति शयानस्य समीरणः ।
आसीनो लभते सौप्यमुष्णं चैषामिनम्वति ॥ ६० ॥
उच्छिन्नाक्षो छलाटेन स्थिताया भृशमर्तिमान् ।
विशुष्कास्यो मुहुः श्वासो मुहुश्चैषायधम्यते ॥ ६१ ॥
मेघाम्बुशीतप्राग्भातेः श्लेष्मलेष्माभिवर्धते ।
स याप्यस्तमकभ्रासः साभ्यो वा स्यान्नचोत्थितः ६२
इति तमकभ्रासः ।

प्रतिलोममित्यादिना तमकप्रासमाह । श्लेष्माणं समुदीर्य
चैषानेन सामान्यवप्राप्त्युक्त्यापि श्लेष्मणः पुनरभिप्रायनादिह
विशेषेण कारणत्वं दर्शयति । घृष्टवर्कमिति कण्ठे घृष्टवर्क-
वन्धम् । सन्निरुध्यते इति निशेधो भवति । तर्ह्येव चेति ‘श्लेष्मणः’
इति शेषः । आसीन उपविष्टः । उच्छिन्नाक्ष इति उच्छिन्नाक्षः ।
मुहुश्चैषायधम्यते इति क्षणं क्षणं श्वसनेन वायुनाऽनधम्यते
॥ ५५-६२ ॥

ज्वाल्मुर्च्छांपरीतस्य विद्यात् प्रतमकं तु तत् ।
उदावर्ततर्ज्योऽजीर्णक्षिन्नकायनिरोधतः ॥ ६३ ॥
तमसा चर्चतेऽत्यर्थं शरीरेश्वाशु प्रशाम्यति ।
मज्जतस्तमसीपाऽस्य विद्यारत्ततमकं तु तत् ॥ ६४ ॥
इति प्रतमकसंतमकभ्रासौ ।

१ ‘मुह्यतस्तमसीपाऽस्य विद्यारत्ततमकं तु तत्’ इति
यथाभारतम् ।

पित्तघन्याज्वरादियोगेन तमकस्यैव प्रतमकसंज्ञा दर्श-
यन्माह—ज्वरेत्यादि । उदायनैलादिना प्रतमकहेतुलक्षणे प्राह ।
प्रतमक एव संतमकः । रजो धूळिः, कायनिरोधो वैगानां
निरोधः, किंवा क्लिप्तकायो वृद्धः, निरोधो वेगनिरोधः । तम-
सेलन्यकारेण, किंवा तमसा तमोगुणेन । यद्यपि तमकस्य
जीवेन वृद्धिरस्य, तथाऽपि प्रतमकस्य पित्तघनन्यत्वात् 'धीते-
स्याशु प्रशाम्यति' इति यदुक्तं तदुपपन्नं भवति; किंवा यथा
मयोऽविकारस्य मयं प्रशमनं भवति, तथा धीतसमुत्पत्त्यापि
तदास्वभावे धीतेः प्रशमनं हेयम् । प्रतमकस्यमकमेद एवेति
कृत्वा ध्यासानां पञ्चसंख्यासिद्धिः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

रक्षायासोद्भवः कोष्ठे धुद्रो घात उदीरयन् ।
धुद्रश्चासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रयाधकः ॥ ६५ ॥
हिनस्ति न स गात्राणि न च दुःखो यथेतरे ।
न च भोजनपानानां निरुण्णचित्तां गतिम् ॥ ६६ ॥
नेन्द्रियाणां व्यथां नापि कांचिदापावयेद्भुजम् ।
स साध्य उक्तो वज्जिनः सर्वे चाप्यकलक्षणः ६७
इति श्वासाः समुद्दिष्टा हिक्काश्चैव खलक्षणैः ।

रुक्तेत्यादिना धुद्रश्चाधमाह । रक्षायासाध्या उद्भवो यस्य
स रक्षायासोद्भवः । धुद्रघात इति खल्व्यातः । न सोऽत्यर्थ-
मिति लाघवं दुःखकरः । न दुःख इति न दुःखसाध्यः । सर्वे
वाय्वानलक्षणा इत्यनेन साध्यावेनोक्तानां महाघातघातीनां व्यक्त-
सर्वलक्षणताव्यतिरिक्ततामेवावस्थायां साध्यां प्रतिपादयति
॥ ६५-६७ ॥—

एषां प्राणहरा वर्ज्या घोरास्ते ह्याशुकारिणः ॥ ६८ ॥
मेघजैः साध्ययाप्यास्तु क्षिप्रं भिपगुणाचरेत् ।
उपेक्षिता वहेयुर्हि शुष्कं कक्षमिचानलः ॥ ६९ ॥

प्राणहरा महाघातादयः संपूर्णलक्षणा वर्ज्याः । साध्ययाप्या-
निति बहुवचनं साध्ययाप्यभेदबहुधाशब्देयम् ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

कारणस्थानमूलैक्यादेकमेव चिकित्सितम् ।
द्वयोरपि यथाहृष्टमपि मित्तिनिधोघत ॥ ७० ॥
हिक्काश्वासादितं क्षिप्रैरादौ स्वेदेषाचरेत् ।
आकं लघणतेलेन नाहीप्रस्तरसंकरैः ॥ ७१ ॥
तेरस्य प्रथितः श्लेष्मा स्रोतःस्वमिविलीयते ।
यानि मार्दवमायान्ति ततो घातानुलोमता ॥ ७२ ॥
यथाऽत्रिकुशेयकांशुतसं विष्यन्दते हिमम् ।
श्लेष्मा ततः स्थिरो वेष्टे स्वेदैर्विष्यन्दते तथा ॥ ७३ ॥
स्थिप्रं श्लाघा ततस्तूर्णं भोजयेत् क्षिप्रमोदनम् ।
मत्स्यानां शूकराणां वा रसेदैर्विष्यन्दते या ॥ ७४ ॥
ततः श्लेष्मणि संवृद्धे वमनं पाययेत्तु तम् ।
पिप्पलीसैन्धवक्षौद्रियुक्तं घाताविरोधि यत् ॥ ७५ ॥

निर्द्वेते सुखमाप्नोति स कफे वृष्टविग्रहे ।
स्रोतःसु च विशुद्धेषु चरत्सविहतोऽनिलः ॥ ७६ ॥

संप्रति शिग्रयोरपि हिक्कायासयोर्वेयां सगानं चिकित्सितं
भवति तथा दर्शयन्धमानं चिकित्सितमाह—कारणेत्यादि ।
कारणं बाह्यकारणं, स्थानं नाभ्यादि, मूलं दोषः । क्षिप्रैरिति
स्वेदैरित्यस्य विशेषणम्; अन्ये तु शिग्रमिति पठन्ति । लघ-
णवत्तैलं लघणतेजम् । कुशेय्यिति विटपेयु । मत्स्यादीनामित्यादौ
मत्स्यादीनामपि रसः स्वरसः कल्केन कर्तव्यः । दध्मुरं दधि-
सरः । ईदृशं च भोजनं वमनामुत्पन्नकरुण्यम् । उक्तं हि,—
'श्लेष्मोत्तररुद्धयति ह्युद-सम्' (ति. अ. १) इति । वातादि-
रोधीलनेन वाक् रुधं तीक्ष्णं च वमनं निषेधयति । दुष्टः विग्रहो
यस्य स दुष्टविग्रहः ॥ ७०-७६ ॥

लीनश्चेद्दोषशेषः स्याद्भूमैस्तं निर्हरेद्दुधः ।
हरिद्रां पथ्येरेण्डमूलं लाक्षां मनःशिलान् ॥ ७७ ॥
सवेवदार्यलं भ्रांसीं पिबुवर्ति प्रकल्पयेत् ।
तां घृताकां पियेद्धूमं यवैर्घा घृतसंयुतैः ॥ ७८ ॥
मधूच्छिष्टं सज्जरसं घृतं मल्लकसंपुटे ।
कृत्वा घूमं पिबेच्छुक्लं वालं वा कायु वा गवाम् ॥
स्थोनाकचर्चमानानां नाडीं शुष्कां कुशस्य वा ।
पथकं गुग्गुलं लोहं शङ्खकीं वा घृतालुतम् ॥ ८० ॥

वमनशेषदोषहरणार्थं धूममाह—लीन इत्यादिना । एतेन
धूमो वमनं विनाऽपि स्वप्नरोपे कर्तव्य एव, तत्रापि धूमविषय-
दोषस्य विषयमानत्वात् । अलं हरितालम् । धूमपतिसु तस्मादी-
तीशेकधूमवर्तिविधानेन कर्तव्या । अत्र च धूमपाननक्षिका-
मानं नश्यमानकसहरधूमवज्जिकामानवमानमिच्छन्ति, हिक्का-
यासयोरपि कायसमानत्वात् । मधूच्छिष्टं सिपयकम् । मल्लक-
सुटे वातानुक्तमपि पातव्यधूमनिर्गमार्थमर्थं चिह्नं कर्तव्यम् ।
पथकादिष्वपि मल्लकेलाद्यवृत्तते । वर्धमान एरण्डः । लोहोऽ-
गकः । शङ्खकी खनानक्याता ॥ ७७-८० ॥

खरक्षीणातिसारास्तुपिपथदाहानुपन्यजान् ।
मधुरक्षिप्रशोतायैर्हिक्काश्वासानुपाचरेत् ॥ ८१ ॥
शीतायैरित्यादिशब्देन पित्तहरपिच्छलादिमहणम् ॥ ८१ ॥
न स्वेद्याः पित्तदाहार्ता रक्तस्वेदातिवर्तिनः ।
क्षीणघातुपथला रक्षा रमिण्यथापि पिच्छलाः ॥ ८२ ॥
कोणैः काममुरकण्ठं श्लेहसैकैः सशर्करैः ।
उत्कारिकोपनाहैश्च सेदयेन्मृदुभिः क्षणम् ॥ ८३ ॥
तिक्तोभामापगोधूमचूर्णयांतद्वरैः सह ।
खेदितोत्कारिका साम्लैः सक्षीरैर्वा कृता दिता ८४

१ 'संयथाह्यादिभित्ताचर्यते मध्ययुगे पर्वतादेः स्थानमेद'
इति उभयकोषमहाभिरौ ।

नवज्वरामदोपेयु रुक्षस्वेदं विलङ्घनम् ।
समीक्ष्योद्धेखनं वाऽपि कारयेत्प्रवणाम्बुना ॥ ८५ ॥
अतियोगोद्धतं वातं दृष्ट्वा वातहरैर्मपक्व ।
रसाद्यैर्नातिशीतोष्णैरभ्यङ्गैश्च शमं नयेत् ॥ ८६ ॥
उदावर्तं तथाऽऽप्माने मातुलुङ्गाम्लवेतसैः ।
हिङ्गुपीलुविषैश्चान्नं युक्तं स्यादनुलोमनम् ॥ ८७ ॥

पित्तादाहता इति पित्तार्ता दाहताद्य । रफं खेदधातिव-
र्तमानो येषां ते रफस्वेदातिवर्तिनः । पित्तलाः पित्तप्रकृतयः ।
कोष्ठीरित्यादिना खेयानां स्थानविशिष्टं खेदमाह । काम-
मिति इच्छायां लक्ष्यम्, उकारिकोपनाहः खेदवेत् । उद्धेखनं
वमनम् । अतियोगोद्धतमिति वमनावसिर्गोपदं, किंवा अति-
योगेन अतिमात्रोद्धतम् ॥ ८२-८७ ॥

हिकाभ्यासामयी श्लेको यलवान् दुर्बलोऽपरः ।
कफाधिकस्तथैवैको रुक्षो घननिलोऽपरः ॥ ८८ ॥
कफाधिके यलस्ये च वमनं सविरेचनम् ।
कुप्यत् पथ्याशिने धूमलेहादिशमनं ततः ॥ ८९ ॥
धातिकान्दुर्बलान् घालान् वृद्धाभ्यानिलस्तृणैः ।
तर्पयेदेव शमनैः क्रोहयूपरसादिभिः ॥ ९० ॥

विक्रिसन्निवार्यं हिकाधासिनोऽवस्थाभेदमाह—हिकेलादि ।
एतावत्तलोऽवस्थाः साक्षादुक्ताः—बलवान्, दुर्बलः, वाताधिकः,
कफाधिकश्चेति । रुक्षबलनिलविशेषेणैवापि रुक्षजिग्घावस्था-
द्वयम् । तत्र बहुकफे बलरूपस्य पित्तेऽवस्थाद्वये किरां मृते—
कफाधिके इत्यादि । तत इति वमनविरेचनान्तरम् । तथा
चापरे अपस्थान्द्वये समानविक्रिसत्तामाह—नातिघ्नानित्यादि ।
बालवृद्धयोधानापैर्पूर्णशीणधातुत्वेन दुर्बलमोर्दुर्बलोदाहरणार्थ-
नैकोपादानम् । एतच्च संक्षेपेण विक्रिसाधनमुक्तम् । तेन
बलवान् वाताधिक इत्याद्यवस्थायां मिथितानामुपविक्रिसाया
अपि मिथर्णं कल्पनीयं; यथा प्रत्येकदोषोपविक्रिसा दोषसंसर्गे
विकल्प्यते ॥ ८८-९० ॥

अनुत्क्रिष्टकफास्त्रिघ्नदुर्बलानां विशोधनात् ।
घायुलैर्गन्धारुपदो मर्मं संशोष्यान्नु हरेदस्त्र् ॥ ९१ ॥
दृढान् बहुकफान्तस्माद्रसैरानूपवारिजैः ।
तृप्तान्विशोधयेत्स्त्रिघ्नान्मृदयेदितरान् मिषक् ९२
वर्द्धितित्तिरिदृशश्च जाङ्गलाश्च मृगद्विजाः ।
दशमूलीरसे सिद्धाः कीलक्ये वा रसे हिताः ॥ ९३ ॥

अविषप्रतिशोधने दोषमाह—अनुत्क्रिष्टेलादिना । मर्मं
इति हृदयादीनि । दृढानिति बलवतः । रसेरानूपवारिजैस्त्रिघ्ना-
निलत्वेन कफोद्धेखनकरणे एति दर्शयति । स्त्रिघ्नानिति खेदि-
तान् । इतरानिति दुर्बलान् बहुवाताद्यः । कफाधिकामागवस्थायां
तर्पणरूपविपरीतक्रियाकरणेऽनुकूलं कफहृत्वा दोषोद्धेख एव
च. सं. ९८

हेयः । इह दशमूलरसादीं वर्द्धितित्तिरार्थेनां विद्धि. रव-
विधानेनैव हेया ॥ ९१-९३ ॥

निदिग्धिकां बिल्वमध्यं कर्कटाख्यां दुरालभाम् ।
त्रिकण्टकं गुडचीं च कुलत्पाञ्च सचित्रकान् ॥ ९४ ॥
जले पक्त्वा रसः पूतः पिप्पलीपूतभर्जितः ।
सनागरः सलवणः स्याद्यूपो भोजने हितः ॥ ९५ ॥
रक्षां यलां पञ्चमूलं ह्रस्वं मुद्गान् सचित्रकान् ।
पक्त्वाऽम्भसि रसे तस्मिन्पूयः साध्यश्च पूर्ववत् ९६
पह्णवान्मातुलुङ्गस्य निम्बस्य कुलकस्य च ।
पक्त्वा मुद्गांश्च सव्योपाभ्यास्यूपं विपाचयेत् ॥ ९७ ॥
वत्सा सलवणं क्षारं शिष्टाणि मरिचानि च ।
युक्त्या संसाधितो यूषो हिकाभ्यासविकारस्तु ९८
कासमर्दकपत्राणां यूषः शोभाजनस्य च ।
शुष्कमूलकयूपश्च हिकाभ्यासनिवारणः ॥ ९९ ॥
सदधिभ्योगसर्विष्को यूषो घातकजो हितः ।
शालिपट्टिकगोधूमयवाघ्नान्मनवानि च ॥ १०० ॥
हिङ्गुसौवर्चलजाजीविष्योपकरचिन्कैः ।
सिद्धा कर्कटशृङ्गा च यवागूः श्यासहिकिनाम् १०१
दशमूलीशरीराभ्यासपिप्पलीमूलपौकरैः ।
शृङ्गीतामलकीभार्गां गुडचीनागरान्मुभिः ॥ १०२ ॥
यवागू विधिना सिद्धां कपायं वा पिबेन्नरः ।
कासद्वद्गृहपाभ्यांतिहिकाभ्यासप्रशान्तये ॥ १०३ ॥
पुष्कराहशरीर्योपमातुलुङ्गाम्लवेतसैः ।
योजयेद्वन्नपानानि सप्तपिबिडहिङ्गुभिः ॥ १०४ ॥

निदिग्धिकामित्यादि । वृषविधानाभ्यामपठितस्यापि कुल-
त्पस्य यूषप्रकृतित्वायूपसधनौपयिकं मानं गृह्यते; योषद्वयं तु
यूपसाधनमानेन गृह्यते । पिप्पलीधापिते पूते पिप्पलीपूते पूते
वा भर्जित इति पिप्पलीपूतभर्जितः । एवं यक्षाभ्यासरी रवस्य
प्राधान्यम् । पूर्ववदिलनेन पिप्पलीपूतभर्जितादिकमतिदिशति ।
क्षारेण युक्तो यूषः क्षारयूपः क्षारोऽपामार्गः । कासमर्दकीनां
यथायोग्यतया प्रक्षेपः । जलमानादिना संस्कार उच्यते ।
दशमूलीरसादीं कपायशक्त्यः पानीयस्थानविहितत्वादप्यगृह्यते जले
एव वर्तते ॥ ९८-१०४ ॥

दशमूलस्य वा कायमथवा देवदाहणः ।
तृपितो मदिरां वाऽपि हिकाभ्यासी पिबेन्नरः ॥ १०५ ॥
पाठां मधुरसां राक्षां सरलं देवदाह च ।
प्रक्षाल्य जञ्जीरुस्य मुरामण्डे निघापयेत् ॥ १०६ ॥
तं मन्दलवणं कृत्वा मिषप्रभृतसंमितम् ।
पाययेन्नु ततो हिकाभ्यासव्योपशाम्यति ॥ १०७ ॥
हिङ्गुसौवर्चलं कीलं समन्नां पिप्पलीं यलाम् ।
मातुलुङ्गरसे पिष्टमात्रनालेन वा पिबेत् ॥ १०८ ॥

सौवर्चलं नागरं च भार्गो द्विशर्करायुतम् ।
 उष्णाम्बुना पिबेदेतद्विक्काभ्वासविकारनुत् ॥१०९॥
 भार्गोनागरयोः कल्कं मरिचक्षारयोस्तथा ।
 पीतद्रुचित्रकास्फोतामूर्ध्नाणां चाम्बुना पिबेत् ॥११०॥
 मधूलिका तुगाक्षीरी नागरं पिप्पली तथा ।
 उत्कारिका घृते सिद्धा भ्वासे पित्तानुबन्धजे ॥१११॥
 भ्वाविघं शशमांसं च शल्लुकस्य च शोणितम् ।
 पिप्पलीघृतसिद्धानि भ्वासे वातानुबन्धजे ॥११२॥
 सुवर्चलारसो दुग्धं घृतं त्रिफण्डुकास्वितम् ।
 शाल्योदनस्यानुपानं वातपित्तानुगे हितम् ॥११३॥
 शिरीषपुष्पस्वरसः सतपण्यस्य वा पुनः ।
 पिप्पलीमधुसंयुक्तः कफपित्तानुगे मतः ॥११४॥
 मधुकं पिप्पलीमूलं गुडो गोभ्यशल्लुद्रसः ।
 घृतं क्षौद्रं कासभ्वासहिक्काभिष्यन्दिनां शुभम् ॥
 खराभ्योऽथराहणां मेपस्य च गजस्य च ।
 शल्लुद्रसं यक्षुकफे चैकैकं मधुना पिबेत् ॥११६॥
 क्षारं चाप्यश्वगन्धाया लिङ्गान्ना क्षौद्रसर्पिणा ।
 मयूरपादनालं वा शकलं शल्लुकस्य वा ॥११७॥
 भ्वाविज्जाण्डकवापाणां रोमाणि कुररस्य वा ।
 शृङ्गेकद्विशफानां वा बर्मास्थीनि खुरांस्तथा ॥११८॥
 सर्वाण्येकैकक्षौ वाऽपि दग्ध्वा क्षौद्रघृतान्वितम् ।
 चूर्णं लीढ्वा जयेत्कासं हिकां भ्वासं च दाहणम् ॥
 एते हि कफसंरुद्धगतिप्राणप्रकोपजाः ।
 तस्मात्तन्मार्गशुद्ध्यर्थं देया लेहानि न निष्कफे ॥१२०॥

आस्फोता अपरमन्त्रिकेति क्वाडा । मधूलिका अल्पगोधूमाः ।
 भ्वाविधिति शल्लुकस्य मांसम् । मयूरपादनालमिति नालं
 मयूरचिच्छस्यैव नालम् । घृतमत्र प्रथमानम् । शकलमिति
 नास्मशकलाकारम् । जाण्डको मरुदेशोद्भवः प्राणी पृष्ठमात्रे
 संशोचमुपयाति । एकोऽहनिषाभिषः शको येषां ते
 एकपक्षः अथादयः, द्विपक्षः हरिणादयः । तन्मार्गशुद्ध्यर्थमिति
 प्राणमार्गशुद्ध्यर्थम् ॥ १०५-१२० ॥

कासिने चूर्ध्वं दद्यात् स्वरभङ्गे च बुद्धिमान् ।
 घातश्रेष्महरेयुक्तं तमके ॥ विरेचनम् ॥ १२१ ॥
 उदीर्यते भृशतरं मार्गोधाह्नद्वजलम् ।
 यथा तथाऽनिलस्तस्य मार्गं नित्यं विशोधयेत् ॥१२२॥

कासिन इति हिषाधासुयुक् एव कासी । उदीर्यते इत्यारौ
 अनिलः कफमार्गनिरोधादुदीर्यते इति दर्शयति ॥१२१॥१२२॥
 शरीचोरफजीयन्तीत्यनुस्तं पुष्कराद्वयम् ।
 सुरसं तामलक्येला पिप्पत्यशुक नागरम् ॥१२३॥

वालकं च समं चूर्णं कृत्वाऽष्टगुणशर्करम् ।
 सर्वथा तमके भ्वासे द्विक्कायां च प्रयोजयेत् ॥१२४॥

शरीत्यादिके समं चूर्णमिति नालकान्तं इयं समम् । अष्टगु-
 णशर्करमिति एकभागपेक्षयाऽष्टगुणशर्करम् । सर्वेधेति पान-
 भोजनलेहादिषु ॥ १२३ ॥ १२४ ॥

मुकाप्रवालवैदूर्यशङ्खस्फटिकमञ्जनम् ।
 ससारगन्धकाचार्कसूक्ष्मैलालवणद्वयम् ॥ १२५ ॥
 ताम्रायोरजसी रूप्यं सलौगन्धिकसीसकम् ।
 जातीफलं शणाद्रीजमपामागंस्य तण्डुलाः ॥ १२६ ॥
 एषां पाणितलं चूर्णं तुष्यानां क्षौद्रसर्पिणा ।
 हिकां भ्वासं च कासं च लीढ्वाशु नियच्छति ॥१२७॥
 अञ्जनात्तिमिरं फालं नीलिकां पुष्पकं तमः ।
 मैत्र्यं कण्डूमभिष्यन्दमर्मैव प्रणाशयेत् ॥१२८॥
 इति मुकायं चूर्णम् ।

मुकेलादौ ससारः स्फटिक एव । लवणद्वयं सौवर्चलं सिन्धुर्ध्वं
 च । सौगन्ध्यं माषिक्यभेदः । सीसकं सौवीरप्रज्ञं, केचित्
 कसेरुमिषधीलपीतमणिमाहुः । पाणितलं कर्पः । मरुमिति
 मलदिग्धाक्षिताम् ॥ १२५-१२८ ॥

शरीपुष्करमूलानां चूर्णमामलकस्य च ।
 मधुना संयुतं लेहं चूर्णं वा काललोहजम् ॥१२९॥
 सशर्करां तामलकीं प्राक्षां गोभ्यशकृद्रसम् ।
 तुष्यं गुडं नागरं च माशयेन्नापयेत्तथा ॥ १३० ॥
 लघुनस्य पलाण्डोर्व मूलं शृङ्गनकस्य वा ।
 नावयेच्चन्दनं वाऽपि नारीक्षीरेण संयुतम् ॥१३१॥

सुखोष्णं घृतमण्डं वा सैन्धवेनावचूर्णितम् ।
 नावयेन्माक्षिकीं विष्टाममलककरसेन वा ॥ १३२ ॥
 नारीक्षीरेण सिद्धं वा सर्पिमंथुरकैरपि ।
 पीतं नस्तो निषिकं वा सद्यो हिकां नियच्छति ॥१३३॥
 सरुदुण्यं सरुच्छीवं व्यत्यासादिक्रिनां पयः ।
 पाने नस्तःक्रियायां वा शर्करामधुसंयुतम् ॥१३४॥

काललोहो लोह एव, केचित्तीक्ष्णं लोहं वर्णयन्ति । एज्जनकं
 लोहितपलाण्डः । माक्षिकीमिति मक्षिकाभयम् । मधुरकैरिति
 जीवनीयैः । सरुदिति रुद्रादिव । व्यत्यासादिति विपरींवाद्यः
 उष्यं पयः कृत्वा शीतं कर्तव्यम् । मधुसंयोगात्वा विरुद्धता-
 दुष्णे न कर्तव्यः ॥ १२९-१३४ ॥

अधोभागैर्घृतं सिद्धं सद्यो हिकां नियच्छति ।
 पिप्पलीमधुयुक्तौ वा रसो धात्रीकपित्थयोः ॥१३५॥
 लाजालाक्षामधुद्राक्षापिप्पत्यश्वशकृद्रसान् ।
 लिङ्गात् कोलमधुद्राक्षापिप्पलीनागराणि वा ॥१३६॥

शीताम्बुसेकः सहसा त्रासो विस्मापनं भयम् ।
 क्रोधहर्षप्रियोक्षेगा हिक्काप्रत्याघना मताः ॥ १३७ ॥
 हिक्काभ्यासविकाराणां निदानं यत् प्रकीर्तितम् ।
 चर्ज्यमारोग्यकामैस्तद्धिक्काभ्यासविकारिभिः ॥ १३८ ॥
 हिक्काभ्यासानुबन्धा ये शुक्लोः कण्ठतालुकाः ।
 प्रकृत्या रूक्षदेहाश्च सर्पिर्मैस्तानुपाचरेत् ॥ १३९ ॥
 दशमूलरस्ते सर्पिर्विधिमण्डे च साधयेत् ।
 कृष्णासावर्चलक्षारवयः स्याद्विह्वलोरकैः ॥ १४० ॥
 कायस्थया च तत्पानाद्विक्काभ्यासो प्रणाशयेत् ।

इति दशमूलाद्यं धृतम् ।

अधोभागेति विरेचनद्रव्यैः । दशमूलैराद्यो विधिमण्डो
 मलः । दशमूलकापद्विधिमण्डाया च मिलित्वा चानुगुणम् ।
 वषस्या प्रासी । कायस्था सुराया ॥ १३५-१४० ॥

तेजोयस्यभया कुष्ठं पिप्पली कटुरोहिणी ॥ १४१ ॥
 भूतीकं पौष्करं मूलं पलाशश्चित्रकः शरी ।
 लोचचलं तामलकी सैन्धवं विह्वपेक्षिका ॥ १४२ ॥
 तालीसपत्रं जीयन्ती चचा तैरक्षसंमिताः ।
 विह्वपावैर्धृतमस्रं पञ्चेत्तोमै वनरुणैः ॥ १४३ ॥
 यत्तद्यथायलं पीत्वा हिक्काभ्यासो जयेत्तरः ।
 शोथानिलाद्योमहणीहृत्पाभ्यर्चज एव च ॥ १४४ ॥

इति तेजोयसादिधृतम् ।

मनःशिलासर्जरसलाक्षारजनपक्कैः ।
 मज्जिपैलेश्च कपाशीः प्रस्थः सिद्धो घृताजितः ॥ १४५ ॥
 जीयन्तीपोपसिद्धं वा सक्षौद्रं लेहयेदृतम् ।
 म्रूपणं वाचिकं वाऽपि पियेदासाधृतं तथा ॥ १४६ ॥
 इति मनःशिलादिधृतम् ।

तेजोवहारी तेजोयती चिकित्सा । हिह्वापैरित्तम हिह्वापद-
 शाब्देन हिह्व एककपोवैश्या दानमार्गं दृष्टव्यं । तथाहि भयमेव
 प्रयोगो हासितेन "तेजोवतीत्यादिना" पठित्वा उक्त "कृत्स्न-
 स्तैरक्षसंमिताः । हिह्वपाणेन चतुर्लक्षैर्धृतमस्रं गिषानवेद" इत्यादि ।
 वायाधृतमिति गुल्मोक्तम् । म्रूपणमिति "म्रूपणं चिकित्सा"
 (चि. अ. १८) इत्यादिना म्रूपणवर्णनेष काश्चनिकित्तिवते
 वक्ष्यमाणम् ॥ १४१-१४६ ॥

यत्किञ्चित् कफवातप्रमुष्णं यातानुलोमनम् ।
 मेपजं पानमग्नं वा तज्जितं भ्यासद्विक्रिने ॥ १४७ ॥
 वातकृत्वा कफहर्तृ कफकृत्वाऽनिलापहम् ।
 कार्यं नैकान्तिकं ताभ्यां प्रायः धेयोऽनिलापहम् ॥
 सर्वेषां बृंहणे ह्यस्यः नाप्यस्य प्रायसो भवेत् ।
 नात्यर्थं शमनेऽप्यो भृशोऽशक्यश्च कर्तुने ॥ १४८ ॥

तस्माच्छुद्धानुज्जाद्य शमनैर्बृंहणैरपि ।
 हिक्काभ्यासादिताञ्जनून् प्रायशः समुपाचरेत् ॥ १५० ॥

अनुक्तचिकित्सापद्यप्रद्वर्णयमाह—यत्किञ्चिदित्यादि । अने-
 कान्तिकं वर्तव्यविधिमाह—वातकृदित्यादि । अत्र हिक्काभ्यास-
 योचिकित्सित्वे विधित्रयं—तत्र तावत् कफवातहर्तृ प्रथममेवोक्तं,
 यत्तु अवशिष्टं तत्र दोषस्य विद्यमानतया अनेकान्तेन कर्णे
 हेतुम्, एवमुक्तेऽपि अनेकान्तेन चिकित्साद्वयकरणे वातहर-
 स्तैव प्राधान्यं हेतुम् । ताभ्यामित्यादि । अनिलापहं च बृंहणं
 समानं भवति । ततोपपत्तिमाह—सर्वेषामित्यादिना । यदा-
 न्तरानपि उच्यते हिक्काभ्यासबृंहणार्हमाह—बृंहणे क्रिय-
 माने ह्यलोऽप्यो भवति, शक्यं. प्रतीकादो भवति, बृंहणज-
 नितवर्तमानं शुभ्रजयव्यापत्तिकलादिति भावः । शमने तु नात्य-
 र्थमप्यो भवति । कर्तुने तु क्रियमानेऽशक्योऽप्यो भवति
 मृदाद्य भवति । अशक्य इति अत्राशयः । एतदपि कर्तुनेन
 अल्पकले पुरुषे नेपत्रादिना योग्यमस्य तु दातव्यमिति हेतुम् ।
 अत एव शमनैर्बृंहणैरिति उपबन्धोऽस्ति । किंवा बृंहण-
 कृते शमने क्रियमाने नाप्यस्यप्यो भवति, अशक्यमि अत्य-
 शक्यमथ भवति, कर्तुने तु क्रियमाने भाग्यो भवतीति
 योज्यम् । न्यायोवधारितं बृंहणशमनं बृंहणं वा प्रायः कर्तव्य-
 तयोपबन्धरत्नाह—तस्मादित्यादि । अत्र शमनमशक्यविषयं,
 बृंहणं च अशक्यविषयं केचिदाहुः । शमनस्यैव तु बृंहणत्वं केचि-
 दाहवन्ति ॥ १४७-१५० ॥

तत्र श्लोकः ।

वृजयस्य समुत्पत्तौ क्रियेकत्ये च कारणम् ।
 लिङ्गं पथ्यं च हिक्कानां भ्यासानां चेद दर्शितम् ॥
 इत्यग्निवेशकृते तन्मे चरकमतिसंस्मृतते इहयलसंपू-
 रिते चिकित्सास्थाने हिक्काभ्यासचिकित्सितं
 नाम सप्तधोऽध्यायः ॥ १७ ॥

वृजय इत्यादिश्लोकाध्यायसमस्तो न्यक्तः ॥ १५१ ॥

इति शीघ्रकपासिद्धविरचितयो चरकशास्त्रवर्दीध्यायामु-
 ब्धेरीपिम्पयो चिकित्सास्थाने हिक्काभ्यासचिकित्सितं
 नाम सप्तधोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अघातः कासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति इ स्ताह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

हिक्काभ्यासानन्तरं शमनचिकित्सितत्वात् तथा हिक्काभ्या-
 साद्यन्तं परसप्तधुमिषाद्यं कासचिकित्सावन्मुष्यते ॥ ११॥२॥
 तपसा यज्ञसा धृत्या धिया च परयाऽन्यतः ।
 अत्रेयः कासशान्त्यर्थं प्राह सितं चिकित्सितम् ३

वातादिजारयो ये च क्षतजः क्षयजस्तथा ।
पञ्चते स्युर्नृणां कासा वर्षमानाः क्षयप्रदाः ॥ ४ ॥

अत्र चात्रेयसाभिधानादेव सिष्यप्रश्नोऽनुनीयते, नाष्टया
गुणो बन्धीति न्यायात् । क्षयज इति क्षयो धातुक्षयः ;
तेन रानयश्मस्रवन्धनां क्षीणधातुपुरुषधनानां तथा जरा-
कासस्य च धातुक्षयजस्य क्षयजशब्देन ग्रहणं भवति ।
क्षतजेन वरक्षतपूर्वकयश्मभवस्य तथा क्षतक्षीणस्य च
कासस्य ग्रहणं भवति । एतेति सस्यया सकलकासाव-
रोधमत्रैव यथोक्तव्याख्यानेन दर्शयति । क्षयप्रदा इति देहक-
मप्रदा, मारका इति यावत्, किञ्च धातुक्षयप्रदा, क्षयजोऽपि
कासः, पुनर्विच्छिद्यक्षयप्रदो भवति, यथा चरकोपपन्न रक्पित्त
गुणज्वरकरं भवति, उक्तं हि—“ज्वरसत्तापद्रवमुदीर्यते ।
रक्पित्ताज्ज्वरः” (नि. अ. ८) इति ॥ ३ ॥ ४ ॥

पूर्वरूपं भवेत्तेषां शूकरपूर्णगलास्यता ।
कण्ठे कण्ठद्वय भोज्यानामपरोधश्च जायते ॥ ५ ॥

पूर्वरूपमाह—पूर्वस्यादि । शूकरेव पूर्णं शूकरपूर्णं गल
आस्य च यस्य तस्य भावः शूकरपूर्णगलास्यता । भोज्यानामपरो-
धोऽहनि अवापिशोऽभ्यवहरणे ॥ ५ ॥

अधःप्रतिहतो धातुर्गुरुत्वोत्तःसमाध्रितः ।
उदानभावमापन्नः कण्ठे सक्तस्तथोरसि ॥ ६ ॥
आनिद्र्य शिरसः पानि सर्वाणि प्रतिपूरयन् ।
धामज्जपाक्षिपन् वेदं हनुमन्ये तथाऽक्षिणी ॥ ७ ॥
नेत्रे पृष्ठमुरःपार्श्वे निर्भुज्य स्तम्भयंस्ततः ।
शुष्को वा सक्तो वाऽपि कलनात्कास उच्यते ॥ ८ ॥

उपप्रातिमाह—अथ इत्यादि । उदानभावमापन्न इति ऊर्ध्वं
गतिस्त्वभावमापन्न । खानीति स्रोतासि । निर्भुज्येत्याक्षिप्य ।
स्तम्भयन् नेत्रादीन्धैव । कलनादिति च योक्तृगतिमन्वात् तथा
चरः प्रवृत्तिशक्त्या वा स इत्यन्यैरप्युच्यते । कस गति-
शक्तनयोरित्यस्य धाबोरयः प्रयोगः ॥ ६-८ ॥

प्रतिघातविशेषेण तस्य धातोः सरहसः ।
वेदनाशान्दवैशिष्ट्यं कासानामुपजायते ॥ ९ ॥

एष सामान्योक्तस्य कासस्य भेदहेतुमाह—प्रतीघातेत्यादि ।
प्रतीघात इत्यवर्णनं, स च कथ्यते । उरहस्य संवेगस्य । वेदना
पीडा, शब्दः कासशब्दः, सज्ञा वा, तमोर्वैशिष्ट्यं निश्चित्य
मित्रत्वमिति यावत् ॥ ९ ॥

रुक्षणीतकपायात्प्रमितानशानं स्त्रियः ।
वेगधारणमायातो वातकासप्रयत्तकाः ॥ १० ॥
हृत्पाश्वोरः शिरःशूलसारमेदकरो भृशम् ।
शुष्कोरः कण्ठवक्रस्य हृष्टलोमः प्रताम्यतः ॥ ११ ॥

निर्वोपदेन्यस्तननदौर्वल्पक्षोभमोहकृत् ।
शुष्ककासः कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्त्वाऽवपतां वजेत्
क्षिग्धास्तलवणोष्णोश्च भुक्पतिः प्रशाम्यति ।
ऊर्ध्वपातस्य जीर्णोऽग्रे वेगवान्मारुतो भवेत् ॥ १३ ॥

स्नेहातिरेका वातजस्य हेतुलक्षणे आह । प्रताम्यत इति
तमसीनं प्रविशत । ऊर्ध्वपातस्येति ऊर्ध्वततया प्रवृत्तित-
वातस्य ॥ १०-१३ ॥

कटुकोष्णत्रिदाहस्तक्षाराणामतिसेवनम् ।
पित्तकासकरं श्लेष्मः संतापश्चाद्विशृज्यजः ॥ १४ ॥
पीतनिष्ठीयनाशित्वं तिक्तास्यार्धं सारामयः ।
उरोधूमायनं टण्णा दाहो मोहोऽरुचिर्भ्रमः ॥ १५ ॥
प्रतप्तं कासमानश्वं ज्योतीर्षोप च पश्यति ।
स्नेहमाणं पित्तसंखुण्डं निष्ठीयति च पेतिके ॥ १६ ॥

कटुत्वादिना पित्तकासहेतुलिङ्गे आह । अतिसेवनं इति
अतिसेवनं संताप इत्यर्थः । उरोधूमायनमिति उरसो धूमोह-
मनसि च । पित्तजोऽप्यस्ति स्नेहमनिष्ठीयनं व्यापिहः प्रवृत्तिः कफ-
स्थानभूतत्वेन स्नेहपित्तसंघर्षजत्वेति हेतुम् ॥ १४-१६ ॥

शुर्वेसिष्यन्दिमधुरक्षिग्धस्वप्नाविचेष्टने ।
वृद्धः स्नेहमाऽनिलं बद्धा कफकासं करोति हि ॥ १७ ॥
मन्दाग्निस्त्रिदाहचिच्छिर्विपीनसोऽरुक्ष्णशोचयैः ।
लोमहर्षास्यमाधुर्येक्ष्णदंसं सदनैर्युतम् ॥ १८ ॥
बहुलं मधुरं क्षिग्धं निष्ठीयति घनं कफम् ।
कासमानो ह्यारवक्षः संपूर्णसिधे मम्यते ॥ १९ ॥

गुर्विज्ञादिना स्नेहजमाह ॥ १७-१९ ॥

अतिव्यवायभाशान्बुद्धाभ्यगजविप्रहैः ।
कक्षस्योरः शर्तं वायुर्गुहीत्वा कासमाचरेत् ॥ २० ॥
स पूर्वं कासते शुष्कं सतः पीबेत् सशोणितम् ।
कण्ठेन रुजताऽस्यार्धं विकल्पेनेव चोरसा ॥ २१ ॥
सूचीभिरिव वीक्ष्णाभिस्तु यमानेन शूलिना ।
तुःखस्पर्शेन शूलेन मेदपीडामितापिना ॥ २२ ॥
पथेमेदज्वरज्वासरुण्णावेत्यर्थपीडितः ।
पारायत इवाकृज्जन्कासवेगात्क्षतोद्भवात् ॥ २३ ॥

अतिव्यवायेत्यादिना क्षतजमाह । उरः क्षतं एहीत्वेति
क्षतमुत् प्रायेत्यर्थः । व्यय च कासः सादृश्यजस्वरूपेऽशुष्को
हेतुः ॥ २०-२३ ॥

विपमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्देगनिग्रहात् ।
घृणिना शोचतां नृणां व्यापयेऽग्रे नयो मलाः २४
कुपिताः क्षयजं कासं कुर्युर्वेदक्षयप्रदम् ।
दुर्गन्धं हरितं रक्तं पीबेत् पूयोपमं कफम् ॥ २५ ॥

स्थानादुत्कासमानश्च हृदयं मन्यते च्युतम् ।
अकस्मादुष्णशीतातो वहाशी दुर्बलः कृशः ॥ २६ ॥
क्षिप्रार्च्छमुखवर्णत्पक्व श्रीमहर्शनलोचनः ।
पाणिपादतलेः श्लक्ष्णः सततास्यको घृणी ॥ २७ ॥
ज्वरो मिथ्याकृतिस्तस्य पार्श्वरक्त पीनसोऽरुचिः ।
मिश्रसंहतवर्चस्त्वं स्वरभेदोऽनिमित्ततः ॥ २८ ॥
इत्येव क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।
साध्वो घलघतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः ॥
नवौ कदाचित् सिध्यतामेतौ पादगुणान्वितौ ।
स्थिराणां जराकासः सर्वो व्याप्यः प्रकीर्तितः ३०

विशेषादिना क्षयजमाह । अत्र च विषमाद्यात्म्यमोज्वल
तथा प्यवायेन तथा वेगविप्रवृत्तौ विषमाशयजग्रातुस्यज्वरम-
सम्राजना यस्मिन् लक्षणभूतकाष्ठहेतुत्रयं व्युत्पन्नं भवति ।
अत्र प्रसङ्गदष्टिबादि व्याधिप्रभावरूपति । मिथ्याकृतिरिति
मिश्रदोषलिङ्गो ज्वरो भवति । मिश्रेलादि भिन्नवर्चस्त्वमिति-
सतो भवति तथा स्वरभेदोऽप्यनिमित्तो भवति । देहनाशन
इत्यलप्य इत्यर्थः । पादगुणान्वितामिति वैपादिपादचतुष्टय-
गुणवन्तौ । नचान कदाचित् सिध्येतामित्यभिधानेन व्याप्यत्वव्याप्य-
त्वानामेकविधत्वात्, यतो नवयोरेव चतुष्पादसपरया साध्यत्व-
मुक्तम्, अतोऽप्यथा क्षतजो व्याप्य उक्त इति भिन्नविषयता ।
क्षयजकासभेदं व्याप्यतया दर्शयन्नाह—स्थिराणामित्यादि ।
स्थिराणामित्युक्तवाऽपि जराकास इति वचनेन स्थिराणां
यो जराया वैहृक्षयकारिका कृता. च व्याप्य, यस्तु दोषकृतः
स व्याप्य एव भवतीति दर्शयति । अन्धे तु जराकासं दोषकृते-
वैवास्ताभावयति ॥ २४-३० ॥

श्रीमन्ताध्यान्ताधयेत्पूर्वाण्यध्याप्याश्च यापयेत् ।
चिकित्सामत ऊर्ध्वं तु शृणु कासनिर्वाहणीम् ३१

श्रीर पुनरिति दोषजात् । साध्यामिति साधयतेनोक्तम् ।
साध्यामिति बहुवचनं व्यवहयपेक्षया, किंवा क्षयजक्षतजका-
सामिवायेन ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

कृशस्यानिलजं कासमादौ श्रेष्ठरुपाचरेत् ।
सर्पिर्मिर्वस्तिमिः पेयायूपक्षीररसादिभिः ॥ ३२ ॥
घातघ्नसिद्धैः स्नेहाद्यैर्धर्मैर्लेहैश्च युक्तितः ।
अभ्यङ्गैः परिपेफेज्य जिग्मैः सेवैश्च युक्तिमान् ॥ ३३ ॥
वस्तिमिर्वज्रविद्युतं शुष्कोर्ध्वं चोर्ध्वमक्षिकैः ।
घृतैः सपित्तं सकफं जयेत्स्नेदविरेचनैः ॥ ३४ ॥

इत्येलादिना चिकित्सामाह । शुष्क उर्ध्वः देहो यस्य स

शुष्कोर्ध्वसं, शुष्कश्चासृहीतं वा; सपित्तमूर्ध्वमक्षिकैर्हृतेन-
येत्, शुष्कोर्ध्वमेव सकफं स्नेदविरेचनैरेवेत् ॥ ३२-३४ ॥
कण्टकारीगुह्यचीर्भ्यां धृक्च त्रिंशत्पलाद्रसे ।
प्रस्यः सिद्धो घृताद्वातकासगुह्यक्षिदीपनः ॥ ३५ ॥

इति कण्टकारीघृतम्

कण्टकारीलादौ रसे इति काये ॥ ३५ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरेः ।
घान्यापाठावचाराक्षायष्टाहृशरहिङ्गुभिः ॥ ३६ ॥
कोलमात्रेधृतप्रस्थाद्दशमूलीरसाढकं ।
सिद्धाद्यतुर्थिकां पीत्वा पेयामण्डं पिबेदनु ॥ ३७ ॥
तच्छ्लासकासहरपार्श्वप्रहणीदोषगुणमुत्तु ।
पिप्पल्याद्यं घृतं चैतद्वान्नेयेन प्रकीर्तितम् ॥ ३८ ॥

इति पिप्पल्यादिघृतम् ।

चतुर्थिकांमिति पलम् ॥ ३६-३८ ॥

ज्यूपणं त्रिफलां द्राक्षां काशमर्षाणि पक्वपक्वम् ।
द्वे पाठे देवदाहृदि सगुतां चित्रकं शरीरम् ॥ ३९ ॥
द्राक्षीं तामलकीं मेवां काकनासां दातापरिम् ।
त्रिकण्टकं विदारीं च पिप्पू कर्पसम् घृतात् ॥ ४० ॥
प्रस्यं चतुर्गुणे क्षीरे सिद्धं कासहरं पिबेत् ।
ज्वरगुह्यारचिह्रीहशिरोहृत्पार्श्वशूलनुत् ॥ ४१ ॥
कामलाशोऽनिलाग्रीलाक्षतशोषक्षयापहम् ।
ज्यूपणं नाम विष्णुतमेतद्वृत्तमनुचमम् ॥ ४२ ॥

इति ज्यूपणाद्यं घृतम् ।

ज्यूपणाये 'द्वे पाठे' इत्यनेन खलपत्रो द्वितीयं पाठं
ग्राहयति । सगुता शूकचिम्बी ॥ ३९-४१ ॥

द्रोणेऽपां साधयेद्राजां दशमूलीं शतापरिम् ।
पलिकां माणिकांशान्तु कुलरथान्पदराभ्यवान् ४३
तुलार्थं चाजमांसस्य पादशोषेण तेन च ।
घृताढकं समशीरं जीवनीयैः पलोन्मिदैः ॥ ४४ ॥
सिद्धं तद्दशभिः कल्केनैस्यपानानुवाचनैः ।
समीक्ष्य घातरोगेषु यथावत्सं प्रयोजयेत् ॥ ४५ ॥
पञ्च कासान् शिरःकम्पं शूलं यद्गुणयोनिजम् ।
सर्वाङ्गेकाक्षरोगांश्च सशरीरोर्ध्वमिलाजयेत् ॥ ४६ ॥

इति राजाघृतम् ।

द्रोणेश्यामित्यादां वक्ष्यमाणानि अत्रमांशान्तानि ब्राम्यानि
शोणे एव साध्यानि । मामिका अशो पलानि । जीवनीयानीति
जीवन्त्यानीति दश पदमिरेचनघृताभिरीयोक्तानि ४३-४६ ॥
विजङ्गं नागरं राजा पिप्पली हिङ्गु सेन्धवम् ।
मार्गी क्षारश्च तमूणं पिबेद्वा घृतमाश्रया ॥ ४७ ॥

१ 'मात्रा' इति पा० ।

१ 'कासमादौ हृदयं स्थानभेद स मन्यते' इति पा० । २ 'प्रसङ्ग-
सिध्यवदनः श्रीमहर्शनलोचनः' इति पा० । ३ 'अपभ्रून्कासहे-
तुद' इति पा० ।

सकफेऽनिलजे कासे भ्यासहिक्कावृत्ताग्रिषु ।
द्वौ क्षारौ पञ्चकोलानि पञ्चैव लवणानि च ॥ ४८ ॥
शरीनागरकोदीच्यकल्कं वा वस्त्रगालितम् ।
पाययेत् घृतोन्मिश्रं वातकासनियर्हणम् ॥ ४९ ॥
दुरालभां शटीं द्राक्षां शृङ्गधेरं सितोपलाम् ।
लिङ्गात्कफटशृङ्गीं च कासे तैलेन वातजे ॥ ५० ॥
दुःस्पर्शां पिप्पलीं सुस्तं भार्गीं कफटकीं शटीम् ।
पुराणगुडतैलाभ्यां चूर्णितं वाऽपि लेहयेत् ॥ ५१ ॥
विडङ्गं सैन्धवं कुष्ठं व्योषं हिङ्गु मनःशिलाम् ।
मधुसर्पिर्गुतं कासहिक्काभ्यासं जयेद्विद्वद् ॥ ५२ ॥

घृतमात्रयेति पूर्णालोडनोक्तित्वा घृतमात्रवा । वस्त्रगालि-
तमिति वस्त्रपूतम् । कफटकीमेति कफटशृङ्गीम् ॥ ४७-५२ ॥

चित्रकं पिप्पलीमूलं स्योपं हिङ्गु दुरालभाम् ।
शटीं पुष्करमूलं च धेयसीं सुरसां वचाम् ॥ ५३ ॥
भार्गीं छिन्नवह्नां राक्षां शृङ्गीं द्राक्षां च कार्ष्णिकान् ।
कल्कानर्धतुलाकाथे निदिग्ध्याः पलविंशतिम् ॥ ५४ ॥
दत्त्वा मत्स्यपिडकायाश्च घृताद्य कुडयं पचेत् ।
सिक्चं शीतं पृथक् क्षौद्रपिप्पलीकुडयान्वितम् ॥ ५५ ॥
चतुष्पलं तुगाक्षीर्याञ्जितं तत्र दापयेत् ।
लेहयेत्कासहृद्रोगभ्याससुखमनिवारणम् ॥ ५६ ॥
इति चित्रकाविलेहः ।

चित्रकेलादौ धेयसीमेति हस्तिपिप्पलीम् । अर्धतुलाकाथ
इत्यत्र तुलार्धशब्दोक्तेन केन किममाणत्वाद् देणार्धनञ्चैव काथः
कृतव्याः ॥ ५३-५६ ॥

वशमूलीं खयङ्गमां शङ्खपुष्पीं शटीं घलाम् ।
हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥ ५७ ॥
भार्गीं पुष्करमूलं च द्विपलांशं ययादकम् ।
हरीतकीशतं चैकं जले पञ्चादके पचेत् ॥ ५८ ॥
यद्ये सिद्धे कपायं तं पूतं तच्चामयाशतम् ।
पचेद्द्वतुलां दत्त्वा कुडयं च पृथग्घृतात् ॥ ५९ ॥
तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात् ।
लिङ्गाद्रे चामये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ॥ ६० ॥
तद्वलीपलितं हन्ति वर्णायुर्वलवर्धनम् ।
पञ्च कासान् क्षयं भ्यासं हिक्कां च विषमज्वरम् ६१
द्वन्धात्तथाऽशौग्रहणीहृद्रोगारुचिपीनसान् ।
अगस्त्यविहितं श्रेष्ठं रसायनमिदं शुभम् ॥ ६२ ॥

इत्यगस्त्यहरीतकी ।
वशमूलीलादौ हरीतकीशतमिति हरीतकीफलशतम् । यवैः
सिक्चैरेति यवा यवा सिक्का भवन्ति तथा तं कपायं पूतं

शरीत्वा हरीतकीशतं च तदेव शरीत्वा गुडतुलां च दत्त्वा पुनः
पाकः कर्तव्यः । यवानां च सिक्का चतुर्भागावशेष एव
कपाये भनवीति कृत्वा चतुर्भागावशिष्टमेवात्र कपायं कुर्यात् ।
घृततैलकुडये चात्राप्यलमाने एव, कुडयेऽपि द्वैगुण्यस्य प्रतिपा-
दितत्वात्; तन्त्रान्तरे चात्रैव योगे 'मधुनथ पलाटकम्' इत्यु-
क्तम् । गुल्ममानत्वेऽपि चात्र घृतमधुनोऽभ्यान्तरयोगस्य विष-
मानत्वाच्च विरुद्धत्वम्; द्रव्यान्तरयोगे सति मधुघृतयोस्तुल्य-
मानताऽपि न विरुद्धा भवति । अत्र च हरीतकीफलं सिक्चं
घृततैले प्रथमं मनामर्जयन्ति अवयवदार्ष्टार्थं, ततः काषादि-
प्रक्षेपः, अवतारसमये च पिप्पलीचूर्णप्रक्षेपः, शीतीभूते च मधु
देयं, इदं रुच्यैवानां कर्माहुः । लिङ्गाविति एतं प्रकृतं लेहं
लिख्यत् । द्वे चामये अती रक्षयनात् खादेत् । नित्यं निरन्तर-
मिष्यैः; किंवा द्वे क्षभये लिङ्गात् तथा द्वे चामये खादेत्,
इत्यनेन अभयाद्वयसंबद्धत्वेभ्यो लिङ्गात् तत्तत्प्रभयाद्वयं
खादेदित्यर्थः । अगस्त्यविहितमित्यनेनाग्नौ महाजनसंप्रदायाण-
तत्वेनासर्पसिद्धितमुच्यते ॥ ५७-६२ ॥

सैन्धवं पिप्पलीं भार्गीं शृङ्गधेरं दुरालभाम् ।
वाडिमास्तेन कोणेन भार्गीनागरमभ्युक्ता ॥ ६३ ॥
पिथेत् खदिरसारं वा मदिवाद्विचिमत्तुभिः ।
अथवा पिप्पलीकल्कं घृतभृष्टं ससैन्धवम् ॥ ६४ ॥

खदिरवारमिति खदिरकाष्ठवारम् । ससैन्धवमिति सैन्ध-
वधेन, अभ्यफलवर्णमिति वाच्यत् । अत्र मदिवादिति
'पिथेत्' इत्युक्तवत्ते ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

शिरसः पीडने स्नाये नासाया हृदि ताप्यति ।
कासप्रतिद्वयायवतां धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥ ६५ ॥
दशगुलोन्मितां नाडीमथवाऽष्टागुलोन्मिताम् ।
शारयसंपुटच्छिद्रे कृत्वा जिह्वां विचक्षणः ॥ ६६ ॥
वैरेचनं मुखेनैव कासवान् धूममापिचेत् ।
तमुरः केवलं प्राशं मुखेनैवोद्धमेत् पुनः ॥ ६७ ॥
स ह्यस्य तैक्थ्याद्विच्छिद्य स्नेहमाणमुरसि स्थितम् ।
निष्कृष्य शमयेत् कासं वातश्लेष्मसमुद्भवम् ॥ ६८ ॥

शिरस इत्यादिना धूमयोगवाचस्योपदर्शनपूर्वकं धूममाह-
शिरसः पीडन इत्यादि । -श्लगोत्वादिना शिरसः पीडनं । दशा-
गुलोन्मितामिह्यादिना सूत्रस्थानोक्तधूमयानविशिष्टनलिकाद्वि-
धानमिह काले विधीयते । अयं च धूमस्तथा वसनायैव धूम-
सञ्चान्तरे शुष्मोक्तः, तथाहि पञ्च घृमाः स्रद्धनप्रायोगिक-
वैरेचनिका. काष्ठौ वायनीयव्य मुश्रुते प्रोक्ताः । तथाऽपीह
कासघ्नमाननीययोरेचनकारकत्वात् विरेचनीय एवापरोधो ज्ञेयः;
परंतु विरेचनीयत्वेऽपि कासघ्नस्यायं नलिकामानादिमेव उक्त
इति विशेषो ज्ञेयः । छिद्रे इति उपरिनलिकामाने छिद्रे ।
'जिह्वामिति वक्ष्यम् । मुखेनैवेति वचनेन प्रागुक्तनासायानं
निषेधति ॥ ६५-६८ ॥

मनःशिलालमधुकमांसीमुस्तेहृदैः पिबेत् ।
धूमं तस्यानु च क्षीरं सुखोष्णं सगुदं पिबेत् ॥ ६९ ॥
पप कासान् पृथ्वादोषसन्निपातसमुद्भवान् ।
धूमो हन्यादसंतिष्ठानन्यैर्वांगशतैरपि ॥ ७० ॥
प्रपौण्डरीकं मधुकं शार्ङ्गणं समनःशिलाम् ।
मरिचं पिप्पलीं द्राक्षामेलो सुरसमञ्जरीम् ॥ ७१ ॥
कृत्वा चरति पिबेदमं क्षौमचेलानुवर्तिताम् ।
घृताकामनु च क्षीरं गुडोदकमथापि वा ॥ ७२ ॥
मनःशिलैलामरिचशाराञ्जनकुटञ्जटैः ।
वंशलेखनसेव्यालक्षौमलककरोद्विषैः ॥ ७३ ॥
पूर्वकल्पेन धूमोऽयं सानुपानो विधीयते ।
मनःशिलाले तद्वच्च पिप्पलीनासरैः सह ॥ ७४ ॥
त्वग्गोक्ष्मीं वृहत्प्रीं द्वे तालमूलीं मनःशिला ।
कापोसास्थ्यभ्याग्धा च धूमः कासपिनाशनः ॥ ७५ ॥

मनःशिलेक्षादौ अर्धं हरितामम्, इडुदः पुनर्जीवकः । अस्य
च धूमस्य पश्चात् क्षीरपानं दीक्षेन्नानेन धूमेन क्रियमाणैः शः-
वादिभयपरिहारायम् । सन्निपातजस्य कासो वक्ष्यन्तश्च कोष-
धाऽपि प्रकृतिप्रसन्नसन्निपातकृतस्तु कासो भवायेवेति वचनादु-
क्तमिव । किञ्च सन्निपातः क्षयकाशः । कश्चयेति — “स-
न्निपातभयो रोष क्षयकाशः सुवाग्मः । सन्निपातहितं तस्मात्
कार्यमनं निपठितम्” इति । प्रपौण्डरीकेखादौ वाग्मं गुहा ।
कृत्वा वर्तिमिति मात्राक्षीस्योक्तविधौ न वर्ति कृत्वा ।
क्षौमस्य चेलः क्षौमचेलः । वंशलेखनं वंशलीलिङ्गा । आलं
हरितामम् । तेष्वगुक्ष्मीम् । रोद्विषं मधुपुष्पम् । पूर्वकल्पेन
पूर्वोक्तविधिना । नागरेरिखन्वैर्धौ योमः ॥ ६९-७५ ॥

प्राभ्यान्पौषैर्द्वैः शालियगोधूमपष्टिकान् ।
रसैर्माषाभगुप्तानां यूपैर्वा भोजयेद्धिताम् ॥ ७६ ॥
यमानीपिप्पलीं विष्वग्मध्यतानां रश्चित्रकैः ।
राक्ष्माज्जीपृथक्पूर्णापलाशशटिपौधकैः ॥ ७७ ॥
क्षिप्राम्ललयणां सिद्धां पेयाम्निलज्जे पिबेत् ।
फटीहृत्पार्श्वकोष्ठार्तिभ्यासहिकाम्रणाग्निनीम् ॥ ७८ ॥
दशमूलरसे तद्वत्पञ्चकोलगुडान्विताम् ।
सिद्धां समतिलां दद्यात्क्षीरे वाऽपि ससैन्यवाम् ॥ ७९ ॥
मात्स्यकौकुट्यापटैरासिपैर्वा घृतान्विताम् ।
तिद्धां ससैन्यवां पेयां घातकासीं पिबेन्नरः ॥ ८० ॥
वास्तुको वायसीशार्कं मूलकं सुतिपण्णकम् ।
जेहास्तेलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौडिकाः ॥ ८१ ॥
द्वयारत्नालास्तफलमसन्नापानमेव च ।
शस्यते वातकासे शु स्रावम्ललयणानि च ॥ ८२ ॥
इति वातकासचिकित्सा ।

वातगुप्तानामिति शब्दविभीकलानाम् । पञ्चकोलगुडा-
न्वितामिति प्रक्षिपयकोलगुणम् । समतिलामिति समतिल-
तण्डुलसन्निपातम् । आसिपैरिति मात्स्यामिपैः सतण्डुलैः
सिद्धाम् । वायसीं काष्माची ॥ ७६-८३ ॥

पैत्तिके सकफे कासे घनं सर्पिणा दितम् ।
तथा मदनकादमयमधुककथितैर्जलैः ॥ ८३ ॥
यष्ट्याद्वकलकल्कैर्वा विदारीधुरसायुतैः ।
हृतदोषस्ततः शीतं मधुरं च कमं भजेत् ॥ ८४ ॥
पंचे तनुकफे कासे त्रिघृतां मधुरैर्युताम् ।
दद्यान्नकफे तिकैर्विरैकार्थं युतां मिपद्म ॥ ८५ ॥
क्षिप्रशीतस्तनुकफे रुक्षशीतं कफे घने ।
कमः कार्यः परं भोज्यैः ज्वहेल्लैह्य शस्यते ॥ ८६ ॥
शृङ्गाटकं पञ्चवीजं नीलीसारणि पिप्पली ।
पिप्पलीमुस्तयष्ट्याद्वद्राक्षामूर्ध्वमहीपथम् ॥ ८७ ॥
लाजाऽमृतफला द्राक्षा त्वक्क्षीरी पिप्पली तिला ।
पिप्पलीपञ्चकद्राक्षा वृहत्याश्च फलाद्रसः ॥ ८८ ॥
जजुरं पिप्पलीं यांशीं श्वद्वं चेत्यप्यत्र ते ।
घृतक्षौद्रयुतां लेह्याः स्तोकार्थं पित्तकासिनाम् ॥ ८९ ॥
शर्कराचन्वनद्राक्षसमुधुधारीफलोत्पलैः ।
पंचे, समुस्तमरिचः सकफे, सघृतोऽग्निने ॥ ९० ॥
मृद्वीकार्थशतं त्रिशलिपिप्पलीः शर्करापलम् ।
लेह्यैर्मधुना गोर्वा क्षीरपं च शकृद्रसम् ॥ ९१ ॥
त्वगोलाभ्योपमृद्वीकापिप्पलीमूलवीधरैः ।
लाजामुस्तशरीराणां पापीफलविभीतकैः ॥ ९२ ॥
शर्कराक्षौद्रसर्पिर्मिलैहः कासपिनाशनः ।
भ्यासं द्विषां क्षयं चैव हृद्रोगं च प्रणाशयेत् ॥ ९३ ॥
पिप्पल्यामलकं द्राक्षां लाक्षां लाजां सितोपलाम् ।
क्षीरे पक्त्वा घने शीतं लिह्यात् क्षौद्राद्वभाषिकम् ॥ ९४ ॥
विदारीधुरसायुतानां रसान् क्षीरे सितोपलाम् ।
पिबेद्वा मधुसंयुक्तं पित्तकासाहरं परम् ॥ ९५ ॥
मधुरैर्जातुलरसैः दयामाकयकोद्रवाः ।
मुद्रादियुपैः शार्कैश्च तिककैर्मन्त्रया हितम् ॥ ९६ ॥
घनसेष्मणि लेहास्तु तिकका मधुसंयुताः ।
शालयः स्युस्तनुकफे पष्टिकाश्च रसादिभिः ॥ ९७ ॥
शर्कराम्नोऽनुपानार्थं द्राक्षेष्मणां रसाः पयः ।
सर्वं च मधुरं शीतमविहति प्रशस्यते ॥ ९८ ॥
काकोलीवृहतीमहायुग्मेः सघृपनगरैः ।
पित्तकासे रसान्क्षीरं यूपान्वाप्युपकल्पयेत् ॥ ९९ ॥
नरादिपञ्चमूलस्य पिप्पलीद्राक्षपोस्तया ।
कपायेण शृतं क्षीरं पिबेत्समधुशर्करम् ॥ १०० ॥
स्थिरासितापृश्निपर्णाधायणीवृहतीयुग्मैः ।
जीवकपृष्मकाकोलीतामलपुद्गिनीयकैः ॥ १०१ ॥

शृतं पयः पिबेत् कासी ज्वरी दाही क्षतक्षयी ।
 तज्जं वा साधयेत्सर्पः सक्षीरेधुरत्सं मिषक् ॥१०२॥
 जीवकाद्येनेधुरकेः फलेश्चाभिषुकादिभिः ।
 कल्लैस्त्रिकापिकैः सिद्धे पृतशीते प्रदापयेत् ॥१०३॥
 शर्करापिप्पलीचूर्णं त्वपक्षीयां मरिचस्य च ।
 शृङ्गाटकस्य चापाम्ब्यं शौद्रगर्भान्पलोन्मितान् ॥१०४॥
 गुडान् गोधूमचूर्णेन कृत्वा खादेद्विताशनः ।
 शुक्रास्त्रयोपशोषेषु कासे क्षीणक्षतेषु च ॥ १०५ ॥
 शर्करानागरोदीच्यं कण्टकारी शर्टी समाम् ।
 पिष्ट्वा रसं पिबेत्पूतं वस्त्रेण घृतमूर्च्छितम् ॥ १०६ ॥
 मद्भिष्यजाविगोक्षीरधात्रीफलरसेः समैः ।
 सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्त्या पित्तकासनियर्हणम् ॥१०७॥

इति पित्तकासचिकित्सा ।

वमनं सर्पिरेति वमनद्रव्ययुक्तैः सर्पिषा वमनं कर्तव्यम् ।
 यथाहफलकलैरित्यत्र फलं मदनफलम् । पित्तघाते एव कास-
 वेगति सर्पमागस्य कफस्य वतुताया वनतायां च शुषक् पिबि-
 त्त्वामाह-पैते इत्यादि । विषकैर्पुतां त्रिष्टामिति वचनम् । क्रम
 इति पेयादिश्रमः । परमेति पेयादिक्रमाच्चैवम् । शस्यत इत्यत्र
 'वपचारः' इति शेषः । नीलोसारमिति नीलिनीफलधारम् ।
 अमृतफलमामलकम् । शर्करादिः केवलं केवले पित्ते, सर्वके
 पित्ते समुल्लमरिचः, सघृतस्य शर्करादिरनिलैस्तुबन्धे पित्ते ज्ञेयम् ।
 शृङ्गाटकापेशात् त्रिंशत्पिप्पली च च्यके सख्यापरिप्रायः । गो-
 क्षीरमिति क्षीरमानाशमम् । पिप्पल्यामलकमिसादीं पत्रके-
 ष्वप्येति वनतामारुहकके । काकोलीत्यादौ प्रत्येकं शुभ्रेति
 चप्यर्थः । घरादिपत्रमूर्ध्नि कृष्णमूलम् । अभिषुक्रादय
 भौसपामिका वातपित्तहृत् "वातामाभिषुक्राक्षीरमकुल-
 निकोक्ताः" (सू. अ. २७) इति प्रत्योक्तावतारो
 ज्ञेयाः । जीवकादयश्च जीवनीयमणोक्ताः । शर्करादीनां च
 शोषोक्षसर्पिर्गुणोक्तमानानुषारेण गानमनं ज्ञेयम् । शर्करे-
 त्यादी रसमिति कटुसौव रसम् ॥ ८३-१०७ ॥

यलिनं वमनैरादौ शोधितं कफकासिनम् ।
 पयान्नैः कटुक्षोभ्यैः कफाग्नैश्चाप्युपाचरेत् ॥१०८॥
 पिप्पलीक्षारिकैर्वृषैः फौलचैर्मूलकस्य च ।
 लघून्पन्नानि भुञ्जीत रसैर्वा कटुकान्वितैः ॥१०९॥
 धान्वयैलरसेः क्षेहेत्तिलसर्पविल्वजैः ।
 मध्यस्त्रोष्णाम्बुतर्की वा मयं वा निगदं पिबेत् ॥११०॥
 पौष्करारवर्धं मूलं पटोलं तर्निशास्थितम् ।
 जलं मधुयुतं पेयं कालेष्वावस्य वा त्रिषु ॥ १११ ॥

वलिमिसादिना कफकासचिकित्सायाह । पिप्पलीक्षारि-
 कैरिति पिप्पलीक्षारिचरितैः । धान्वयैलरसेरिति धन्वजवि-
 त्

शरत्सः । कालेष्वावस्य च त्रिष्विति भोजनादिमप्यावसानेयु
 ॥ १०८-१११ ॥

कटुफलं कतृणं भागीं मुस्तं धान्यं वचाभये ।
 गुण्ठीं पण्डकं शृङ्गीं सुराक्षं च शृतं जले ॥ ११२ ॥
 मधुहिङ्गयुतं पेयं कासे वातकफात्मके ।
 कण्टरोने मुखे शूने श्वासहिकाल्यरेषु च ॥ ११३ ॥
 पाठां गुण्ठीं शर्टीं मूवां गयाक्षीं मुस्तपिप्पलीम् ।
 पिष्ट्वा घर्मांभुना हिङ्गुसैन्धवाभ्यां युतां पिबेत् ॥ ११४ ॥
 नागरातिविषे मुस्तं शृङ्गीं कर्कटकस्य च ।
 हरीतकीं शर्टीं चैव तेनैव विधिना पिबेत् ॥ ११५ ॥
 तेलभृष्टं च पिप्पल्याः कदम्बाक्षं सत्तितोपलम् ।
 पिबेद्वा श्लेष्मकासघ्नं कुल्लारत्नसंयुतम् ॥ ११६ ॥
 कासमर्शश्चयिदृशृङ्गराजयातक्रजो रसः ।
 सक्षोद्रः कफकासघ्नः सुरसस्यासितस्य च ॥ ११७ ॥
 देवदारु शटी राजा कर्कटाद्यां दुरालभा ।
 पिप्पली नागरं मुस्तं पथ्याधानीसितोपलाः ॥ ११८ ॥
 मधुतेलयुतावेर्वा लेहो वातानुगे कफे ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ॥ ११९ ॥
 पट्या तामलकी धात्री भद्रमुस्ता च पिप्पली ।
 देवदारुभया मुस्तं पिप्पली विश्वसेपजम् ॥ १२० ॥
 विशाला पिप्पली मुस्तं त्रिष्टुता चेति लेहयेत् ।
 चतुरो मधुना लेहान् कफकासहरान् मिषक् ॥ १२१ ॥
 खोवर्चलाभयाधानीपिप्पलीक्षारनागरम् ।
 सूर्णितं सर्पिषा वातकफकासहरं पिबेत् ॥ १२२ ॥

मधुहिङ्गयुतमित्यत्र 'माक्षिकं हिङ्गुसैन्धूय' इत्यादिबचनानु-
 शारेण हिङ्गुमधुनी प्रक्षेप्तव्ये । तेनैव विधेनेति उष्णोदकेन हिङ्गु-
 सैन्धवेनेत पिबेदित्यर्थः । सुरास्यासितस्य कृष्णपर्णीशस्य । चतुरो
 मधुना लेहानित्यत्र अर्धशोकोशं वेदा ज्ञेया ॥ ११२-१२२ ॥

दशमूलादके प्रस्यं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ।
 पुष्कराद्वशदीविल्यसुरसव्योपहिङ्गुभिः ॥ १२३ ॥
 पेयानुपानं तत् पेयं कासे वातरुफात्मके ।
 श्वासरोगेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च ॥ १२४ ॥
 इति दशमूलादिघृतम् ।

दशमूलादके इति दशमूलस्य काव्यस्याडकमानतं, तेन
 "काव्यं काव्यवर्गो मत" इति वचनात् काव्योऽप्याडकमानो
 भवति ॥ १२३ ॥ १२४ ॥

समूलफलपत्रायाः कण्टकाया रसादके ।
 घृतप्रस्यं बल्यव्योषधिद्वजरादिचित्रकैः ॥ १२५ ॥
 खोवर्चलयवक्षारपिप्पलीमूलपौष्करैः ।
 वृक्षीरवृक्षतीपथ्यापवनीवाडिमर्धिमिः ॥ १२६ ॥

द्राक्षापुनर्नवाचव्यदुरालम्भास्त्येतसैः ।
शुद्धीतामलकीभागीरास्त्रागोक्षुरकैः पचेत् ॥ १२७ ॥
कल्कैस्तत् सयैकासेषु हिकाम्भासेषु शस्यते ।
कण्टकारीघृतं होतृकफव्याधिनिसृद्धम् ॥ १२८ ॥
इति कण्टकारीघृतम् ।

कुलत्थरसयुक्तं वा पञ्चकोलघृतं घृतम् ।
पाययेत्कफजे कासे हिकाम्भासे च शस्यते ॥ १२९ ॥
इति कुलत्थादिघृतम् ।

कण्टकारीघृते बलादिकल्कद्रव्यास मिलित्वा कुडवप्रानत्यम्
॥ १३५-१३९ ॥

धूमंस्तानेष दद्याच्च ये प्रोक्ता घातकातिनाम् ।
कोक्षातकीफलान्मध्वे पिबेद्वा समनःशिलम् ॥ १३० ॥
योक्षातकी योषकः ॥ १३० ॥

तमफः कफकासे तु स्याचेत् पित्तानुबन्धजः ।
पित्तकासक्रियां तत्र यथावत्सं प्रयोजयेत् ॥ १३१ ॥
घाते कफानुबन्धे तु कुर्यात् कफहरीं क्रियाम् ।
पित्तानुबन्धयोर्घातकफयोः पित्तनाशिनीम् ॥ १३२ ॥
आर्द्रं विरुक्षणं शुष्कं निगधं घातकफात्मकं ।
कासेऽप्यपानं कफजे सपित्ते तिकसंयुतम् ॥ १३३ ॥
इति कफजकासचिकित्सा ।

तमकः कासोऽत्रवक्ष्यः । कफोऽनुबन्धोऽस्येति कफानुबन्धः,
तस्मिन् कफानुबन्धे पचने । पित्तानुबन्धोऽस्येति घातक-
फोऽनुबन्धत्वं, पित्तस्य तु प्राधान्यम्; अत एव पित्तनाशिनी
क्रियोक्ता तत्र । आर्द्रं इति तनुकफे ॥ १३१-१३३ ॥

कासमात्ययिकं भत्वा क्षतजं त्वरया जयेत् ।
मधुरैर्जीवनीयैश्च यलमांसविवर्धनैः ॥ १३४ ॥
पिप्पली मधुकं पिष्टं कार्ष्णिकं ससितोपलम् ।
प्रास्थिकं गन्धमाजं च क्षीरमिधुरसस्तथा ॥ १३५ ॥
यवगोधूममूद्रीकाचूर्णमामलकाद्रसः ।
तैलं च प्रस्तांशानि तत्सर्वं मृदुनाऽग्निना ॥ १३६ ॥
पचेद्देहं घृतसौद्रयुक्तः स क्षतकासहा ।
श्यासद्वद्वेगकाश्येषु हितो वृद्धेऽप्यरेतसि ॥ १३७ ॥

कासमिलादिना क्षतजकासचिकित्सायाह । पिप्पल्यादिके
लेहे यवावसैलान्ताः प्रत्येकं प्रयुक्तमात्राः ॥ १३४-१३७ ॥

क्षतकासामिभूतानां वृत्तिः स्यात्पित्तकासिनी ।
क्षीरसर्पिर्मधुप्राया संसर्गं तु विशेषणम् ॥ १३८ ॥
घातपित्तादित्तेऽभ्यद्रो गात्रभेदे घृताहितः ।
तैलेर्महतरोगघ्निः पीड्यमाने च बायुना ॥ १३९ ॥
हृत्पाश्वोर्ध्वं पानं साक्षीवनीयस्य सर्पिपः ।
सदाहं कासिनो रक्तं धीयतः सवलेऽनले ॥ १४० ॥
च. घ. १३

मांसोचितेभ्यः क्षामेभ्यो लाघादीनां रसा हिताः ।
तृणार्तानां पयश्छागं शरमूलादिभिः शृतम् ॥ १४१ ॥
रक्तं क्षोभोभ्य आस्याद्वाऽप्यागते क्षीरजं घृतम् ।
नरसं पानं यवामूर्वा धान्ते क्षामे हतानले ॥ १४२ ॥
स्तम्भायामेषु महतीं मात्रां वा सर्पिपः पिबेत् ।
कुर्याद्वा घातरोगघ्नं पित्तरक्ताविरोधि यत् ॥ १४३ ॥
निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्ध उरोऽक्षते ।
दात्यते कासिनो यस्य स धूमाचा पिबेदिमान् ॥ १४४ ॥
हे मेदे मधुकं हे च वले तैः क्षौमलकैः ।
वर्तितेधूममापीयजीवनीयघृतं पिबेत् ॥ १४५ ॥
मनःशिलापलाद्याजगन्धात्वक्क्षीरिनागरैः ।
भाषयित्वा पिबेत्क्षौममनु वेधुगुडोदकम् ॥ १४६ ॥
पिप्पला मनःशिलां तुल्यामाद्रिया घटशुद्धया ।
ससर्पिपं पिबेद्धूमं तिस्रिप्रतिभोजनम् ॥ १४७ ॥
भाषितं जीवनीयैर्वा कुलिङ्गण्डरसायुजैः ।
क्षौमं धूमं पिबेत् क्षीरं शृतं चापोगुडैरनु ॥ १४८ ॥
इति क्षतजकासचिकित्सा ।

इतिरिति चिकित्सा । संसर्गं इति घातपित्तादिसंसर्गं । विशेष-
णमिति चिकित्साविशेषो 'घातपित्तादिते' इत्यादिना वक्ष्यमाणो
वेधः । घातपित्तादिते इत्यादिना क्षतकासे एवावस्थिनी चिकि-
त्सायाह । जीवनीयं सर्पिर्घातरक्तं वक्ष्यमाणम् । महतीं मात्रा-
मिति अहोरात्रेण परिणमनीया प्रायोऽष्टपलप्रमाणम् । निवृत्ते
क्षतदोषे इति क्षतमणे प्रयोज्ये । क्षौमलकैर्वादितीति यवो-
क्षौवधेन क्षौमकैराह्वीकृतं । पिबेत् क्षौममिलनं क्षौमं भाष-
यित्वा धूमं पिबेदित्यर्थः । तिस्रिप्रतिभोजनमिति तिस्रि-
रसानुपानम् । क्षौमं धूमं पिबेदिति क्षौमं दद्यात् धूमं पिबेत् ।
अपोगुडैरिति लोहशुद्धैः शर्तं क्षौमम् ॥ १४८-१४८ ॥

संस्पर्शरूपे क्षयजं दुर्बलस्य विषयजेत् ।
नवोत्थितं यलवतः प्रत्याध्यायाचरेत्क्रियाम् ॥ १४९ ॥
तस्मै बृंहणमेवाहो कुर्यादग्नेश्च दीपनम् ।
वह्वरोपाय सन्नेहं सृष्टुं दद्याद्विरेचनम् ॥ १५० ॥
शम्पाकेन निवृत्तया मूद्रीकारसयुक्तया ।
तिस्त्वकस्य कपायेण विदारीस्वरसेन च ॥ १५१ ॥
सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्त्या क्षीणदेहो दिशोधनम् ।
(हितं तदेहबलयोरस्य संरक्षणं मतम् ॥ १५२ ॥)
पित्ते कफे च संक्षीणे परिक्षीणेषु घातषु ।
घृतं कर्कटकीक्षीरद्विषलासापितं पिबेत् ॥ १५३ ॥
विदारीभिः कव्च्यैर्वा तालसस्यैस्तथा शृतम् ।
घृतं पयश्च मूत्रस्य वैषण्यं रुद्धजनिर्गमे ॥ १५४ ॥

१ 'तत्र शि' इति पा० । २ 'वागविच्छेद' इति पा० ।
३ नययर्षकोऽहो हस्तोऽपिपुच्छे क पञ्चमे ।

शने सवेदने मेद्रे पायो सधोणिवंक्षणे ।
घृतमण्डने मधुनाऽनुयासो मिश्रकेणे वा ॥ १५५ ॥
जाङ्गलेः प्रतिभुक्तस्य वर्तकाद्या विलेशयाः ।
क्रमशः प्रसङ्गाश्चैव प्रयोज्याः पिशिताशिनः १५६
औष्ण्यात्प्रमाथिमावाच स्रोतोभ्यङ्ग्यावयन्ति ते ।
कफं, शुद्धैश्च तैः पुष्टिं कुर्यात्सम्भग्वहप्रसः ॥ १५७ ॥

प्रसाक्ष्यावाचरेत् क्रियामिलनेन उक्तलक्षणेऽपि क्षयजे
काशश्चिरं विद्धि दर्शयति । शम्पाक वारम्भधः । कर्कटकी
कर्कटशूत्रो । तालसस्यं तालफलम् । प्लवणो घृतोपरिस्थान-
भागः । औष्ण्यावित्साशौ कफमिति रतेः । शुद्धेण तेरिति शुद्धेः
स्रोतोभिः ॥ १५५-१५७ ॥

क्षिपञ्चमूलीचिकलाचविकाभागिचित्रकैः ।
कुलथपिप्पलीमूलपाठाकोलयचैर्जले ॥ १५८ ॥
शूतैर्नागरवुःस्पर्शापिप्पलीशदिपौष्करैः ।
कश्कैः कर्कटशूद्रया च सप्तैः सर्पिर्विपाचयेत् १५९
सिद्धेऽसिम्भूर्गौतौ क्षारौ द्वौ पञ्च लवणाणि च ।
दद्यात् पुंसया विधेभ्मात्रां क्षयकासनिपीडितः १६०
इति क्षिपञ्चमूलादिघृतम् ।

द्विरश्चमूलाक्षारौ क्षारलवणानां च घृतका दानवचनेन स्त्रोक-
मात्रं शनं लवणीकरणप्रयोगनाथं दर्शयति ॥ १५८-१६० ॥

शुद्धवीं पिप्पलीं मूर्वीं हरिद्रां श्रेयसीं घवाम् ।
निदिग्धिकां कासमर्वं पाठां चित्रकनागरम् ॥ १६१ ॥
जले चतुर्गुणे पक्त्वा पादशेषेण तत्समम् ।
सिद्धं सर्पिः पिबेत्सम्भसातिक्षयकासनुत् ॥ १६२ ॥
इति शुद्ध्यादिघृतम् ।

शुद्धनीकादौ श्रेयसी पञ्चा । तत्सममिति कथयसमम्
॥ १६१ ॥ १६२ ॥

कासमर्दाभयामुस्तपाठाकर्कटफलनागैः ।
पिप्पलीकर्कटकाद्राक्षाकाशमर्वसुरसैस्तथा ॥ १६३ ॥
अक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं क्षीरद्राक्षारसादके ।
पचेच्छोपगच्छीहसर्वकासहरं शिवम् ॥ १६४ ॥
धात्रीफलैः क्षीरसिद्धैः सर्पिर्वाऽप्यवचूर्णितम् ।
क्षिगुणे दाडिमरसे विषकं न्योपसंयुतम् ॥ १६५ ॥
पिबेदुपरि भक्तस्य यवक्षारघृतं नरः ।
पिप्पलीशुद्धसिद्धं वा चङ्गाक्षीरयुतं घृतम् ॥ १६६ ॥
पतान्यश्विचिकुर्यथ सर्पिपि क्षयकासिनाम् ।
स्युदोपयद्धकोष्ठोऽस्रोतसां च विशुद्ध्ये ॥ १६७ ॥

क्षीरसिद्धेति क्षीरसिद्धैः । यवक्षारसाधितं घृतं यवक्षार-
घृतम् ॥ १६२-१६७ ॥

हरीतकीर्यवकाथद्यादके विंशतिं पचेत् ।
स्विन्ना मृदित्वा तास्तस्मिन्पुराणं गुडपट्टपट्टम् १६८
दद्यान्मनःशिलाकर्पं कर्पाथं च रसाक्षनात् ।
कुडयाथं च पिप्पल्याः सलेहः श्वासकासनुत् १६९
इति हरीतकीलेहः ।

श्वाविधः सूचयो वृग्धाः सघृतशौद्रशर्कराः ।
श्वासकासहरा बर्हिपादौ वा शौद्रसर्पिणा ॥ १७० ॥
परण्डपत्रक्षारं वा व्योपतैलगुडान्वितम् ।
लिह्यादेतेन विधिना सुरसैरण्डपत्रजम् ॥ १७१ ॥
द्राक्षापत्रकयार्ताकपिप्पलीः शौद्रसर्पिणा ।
लिह्याऽप्युपचूर्णं वा पुराणगुडसर्पिणा ॥ १७२ ॥
चित्रकं त्रिकलाजाजी कर्कटाप्या कटुत्रिकम् ।
द्राक्षां च शौद्रसर्पिर्भ्यां लिह्यादद्याद्वेन वा ॥ १७३ ॥
पत्रकं त्रिकलां व्योपं विडङ्गं सुरदाव च ।
वलां राज्ञां च तुल्यानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
सर्वैरेभिः समं चूर्णैः पृथक् शौद्रं घृतं सिताम् ।
विमध्य लेहयेत्लेहं सर्वकासहरं शिवम् ॥ १७५ ॥
जीवन्तीं मधुकं पाठां त्वक्क्षीरीं त्रिकलां शठीम् ।
मुस्तैले पत्रकं द्राक्षां द्वे युहलीं वितुन्नकम् ॥ १७६ ॥
सारियां पौष्करं मूलं कर्कटाख्यां रसाञ्जनम् ।
पुनर्नयां लोहजज्जायमाणानां यथानिकाम् ॥ १७७ ॥
भागीं तामलकीमृदि विडङ्गं पन्वयासकम् ।
क्षारचित्रकचव्याम्बवेतसव्योपकाव च ॥ १७८ ॥
चूर्णांस्तस्य समांशानि लेहयेत् शौद्रसर्पिणा ।
चूर्णात्पाणितलं पञ्च कासनेतद् व्यपोहति ॥ १७९ ॥
इति पत्रकादिलेहः ।

एतेन विधितेति न्योपतैलगुडान्वितम् । विडङ्गं सुविप-
न्नकम् । पाणितलं कपैः ॥ १७८-१७९ ॥

लिह्यान्मरिचचूर्णं वा सघृतशौद्रशर्करम् ।
वदरीपत्रकक्तं वा घृतभृष्टं ससैन्धवम् ॥ १८० ॥
स्वरमेदे च कासे च लेहमेतं प्रयोजयेत् ।
पत्रककलं घृतभृष्टं तिल्वकस्य सशर्करम् ॥ १८१ ॥
पेया चोत्कारिका चार्दिष्टासामातिसारजुम् ॥
गौरसर्पगण्डीरविडङ्गयोपचित्रकान् ।
सामयान्साधयेत्तोये यवान् तैर्न चाम्भस्ता ॥ १८२ ॥
ससर्पिलवणां कासे हिकाश्वसे सपीनसे ।
पाण्डुरामये क्षये शोथे कर्णशले च दापयेत् ॥ १८३ ॥
कण्टकारीरसे सिद्धो मुत्रयुषः सुसंस्कृतः ।
सगौरमलकः साम्लः सर्वकासनिपजितम् ॥ १८४ ॥

घातघ्नौपधनिकायं क्षीरं गुणान् रसानपि ।
वैकिरप्रतुवान् बैलान् वापयेत्क्षयकासिने ॥ १८५ ॥

क्षयकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः ।
क्षयकासेऽपि तानेव यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ १८६ ॥

पत्रकलं विट्कलेति सवन्धः । उत्कारिकेति पत्रकलमि-
त्यादिनोका उत्कारिका । गन्धैः शमय । गौरामलक आर्द्र-
मलकः । साम्ब इति दाडिमादियोगादम्ब ॥ १८०-१८६ ॥

क्षीपनं वृंहणं चैव श्रोतसां च विशोधनम् ।
व्यत्यासात्क्षयकासिभ्यो बल्यं सर्वं हितं भवेत् ॥ १८७ ॥
सन्निपातभ्योऽप्येव क्षयकासः सुदारुणः ।
सन्निपातहितं तस्मात्सदा कार्यं भिषग्जितम् ॥ १८८ ॥
बोषानुबलयोगाच्च हरेद्रोगबलावयम् ।
कासेष्वेव गरीयांसं जामीवाकुचरोत्तरम् ॥ १८९ ॥

व्यत्यासादिति क्रियापरिवर्तनात् । क्षयजकासस्य सन्निपातो-
द्भूत इत्यादिना साक्षिपाति कृत्वमभिप्रायः, बोषोद्वेकलितोपातुबन्ध-
रूपेण चिकित्साविशेषस्तन्माह—बोषानुबलयोगाच्च हरेद्रो-
गबलमिति; अत्र 'बुद्धौ' इत्यप्युदाहार्यम् । बोषाणामनुबल-
उत्कर्षावकर्षादिना समन्धः, तद्वेषो योगः, अत्र पक्षपी
हेतुः । तेन बोषानुबलरूपेण मेघजयोगेन रोगस्य क्षयकासस्य
प्रवक्तव्यमवर्तनं च बोधं हरेत् । अन्ये तु 'बोषानुबल(म्)योगाच्च
कुर्वाद्रोगवलावयम्' इति पठन्ति । तेन बोषानुबल-पयोगा-
द्रोगवलावयं बुद्धौ कुर्वाद्रिपतिजन्तमिति सवन्धः । कासेष्विति
वातपित्तकफप्रतक्षयजैषु ॥ १८७-१८९ ॥

भोक्ष्यं पानानि सर्वाणि लेहानि सह पानकैः ।
क्षीरं सर्पिर्गुडा धूमाः कासभेषजसंमदः ॥ १९० ॥

विस्तरणं कासमेघजं सङ्ग्राहि—ओज्यमिलाहि ॥ १९० ॥

तत्र नोटकः ।

संख्या निमित्तं रूपाणि साध्यासाध्यत्वमेव च ।
कासात्मा मेपजं प्रोक्तं गरीयस्त्वं च कासिनः ॥ १९१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते हृदयस्य-
संपूरिते चिकित्सास्थाने चासचिकि-
त्सितं नामाष्टदशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

संह्येयादिरभ्यागार्थसमदः सुखमः ॥ १९१ ॥

इति धीचक्राणिदत्तविचिताया चरकतात्पर्यटीकाश्रमा-
नुवंदरीयिकायां चिकित्सास्थाने कासचिकित्सितं
नामाष्टदशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातोऽतीसारचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अग्निबलान्निशामान्नाह मण्डूनीदोषचिकित्सितमनु अती-
सारचिकित्सिते वक्ष्ये उपोद्घातायातैः पाण्डुरोगादिभिर्बन्ध-
यानं कृत्, सप्रति तु यथोक्तोद्घातायातपाण्डुरोगादीनभिधाय
प्रकृत्येवातीसारचिकित्सितमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

भगवन्तं खल्वत्रेयं कृताह्निकं हुताग्निहोत्रमासी-
नमृषिगणपरिवृतमुखरे हिमवतः पार्थ्वं विनयादुपे-
त्याग्निवाच चाग्निवेश उवाच—भगवन् । अतीसा-
रस्य आगुत्पत्तिनिमित्तलक्षणोपशमनानि प्रजानु-
प्रदायिमाख्यातुमर्हसीति ॥ ३ ॥

आगुत्पत्तिरिति प्राज्ञालोक्यति ॥ ३ ॥

अथ भगवान् पुनर्यसुरात्रेयस्तदग्निवेशचक्षुषम-
नुनिशम्योवाच—भूयतामग्निवेश । सर्वमेतद्वि-
लेन व्याख्यायमानम् । आदिकाले खलु यथेष्ट पशवः
समालभनीया बभूवुर्नालम्भाय प्रतियन्ते स्म ।
ततो दक्षयज्ञं प्रत्यवरकालं मनोः पुत्राणां नरिष्य-
चामगोस्वाकुन्तुगशयात्यादीनां क्रतुषु पशूनामेवा-
भ्यनुज्ञानात् पशवः प्रोक्षणमवापुः । अतश्च प्रत्यव-
रकालं पुषध्रेण दीर्घसत्रेण यजता पशूनामलाम्नाह-
वामालम्भः प्रयसितः । तं दृष्ट्वा प्रपयिता भूतगणाः,
तेषां चोपयोगादुपाकृतानां यथा गौरवाद्यौष्ण्याद्वा-
स्यत्वादशतोपयोगाचोपशान्तीनामुपहतमनसां
वातीसारः पूर्वमुत्पन्नः पुषध्रेयज्ञे ॥ ४ ॥

आदिकाले इति कृत्युगे । समालभनीया इति मन्त्रेण अभि-
सन्त्येव परितोऽग्रा बभूवुः । न साधनार्थं प्रतिक्रियते स्म इति
आलम्भाय साधनाय न प्रतिक्रियन्ते स्म सति क्रियन्ते स्म इत्यर्थः ।
नरिष्यचामायादियजुषेभ्येकमेव मनुद्वित्रमुदाहार्यं यथादि-
शब्दः क्रियते तदा तेषां क्वचिदभ्यन्त समुदायेन पाठ्यत्वं बुद्धि-
म्यं स्यात्, तेन साध्याज्ञानार्थं कतिपये पठिताः, अपठिताः
व्याजिज्ञानेन प्रकारवाचिना इतिहासज्ञानार्थं पुनरेवमेव ।
पशूनामभ्यनुज्ञानादिति पशूनामेव प्रेरणया, प्रेरणा तेषां निशि-
ष्टापूर्वोत्साहार्थमेवोच्यते आपमेष्टु—'कल्पवर्षिदायां वपकवन्धनो-
दभवोरपि मदपुष्पमुलखते' इति, किंवा पशूनामेवाभ्यनुज्ञा-
नादिति त्रैवे पशूनां वन्धत्वेनाभ्यनुज्ञानात् । प्रोक्षणमिति विधि-
पूर्वकं मारणम् । पुषध्रे राजविशेषः । दीर्घसत्रेणिति दीपकाल-

१ 'अग्निबलान्निशामान्नाह' इति पाठः । २ 'नालम्भाय'
इति पाठः ।

१ 'हरेद्रोगवलावयम्' इति पाठः । २ 'लेहा' पाचनकानि च'
इति पाठः ।

निर्वर्त्तन । व्यथिता इति अदृष्टपूर्वं यनां वषं दृष्ट्वा दुःखिताः सन्तः । उपाहृतानामिति अभिमन्त्र्य हृतानाम् । उक्तं हि—
“उपाहृतः पशुरसो योऽभिमन्त्र्य कृतो हृतः” इति । अनेन च
प्राशस्त्यतिनिर्देशनेन मानसोपपातो युवादिष्वेवा चादीसार-
कारणं भवतीत्युपदर्शयते ॥ ४ ॥

अथावरकालं वातलस्य वातातपध्यायामाति-
मात्रनिषेचिणो रूक्षावपप्रमिताशिनस्तोष्णमद्यव्य-
वायनित्यस्योद्वायतंयतश्च वेगान् वायुः प्रकोपमा-
पद्यते, पक्का चोपहन्यते; स वायुः कुपितोऽन्नावुप-
हृते मूत्रस्वेदौ पुरीपाशयमुपहृत्य, ताभ्यां पुरीपं
द्रवीकृत्य, अतीसारस्य प्रकल्पते ॥ ५ ॥

अथैवादिना वातातीसारवीनो पृथङ्निमित्तकस्यैव ब्रूते ।
वातलस्यैवनेन वातप्रकृतिं प्राप्य वातातपादीनां वातातीसार-
जनने सामर्थ्यादिष्वनो दर्शयते; तेनान्मप्रकृतेरपि वातातपा-
दवोऽतीसारस्य कारणं भवन्तीति ज्ञेयम् । एवं पित्तलक्ष-
कशब्दयोऽपि तात्पर्यं व्याख्येयम् । प्रमिताशानमचीतकाकाश-
नम् । वेगानुशवर्तयत इति उद्धतमावर्तयतो वेगानित्यर्थः ।
पुरीपाशयमुपहृतेति पक्काद्यर्थं नीत्वा । ताभ्यामिति मूत्रस्वेवा-
भ्याम् ॥ ५ ॥

तस्य रूपाणि—विजलमानं विमुक्तमवसादि रुक्षं
द्रव्यं सशूलमामगन्धभीषच्छब्दमशब्दं वा विव-
ज्जमूत्रवातमतिसार्यते पुरीपं, वायुशान्तःकोष्ठे
सशब्दशूलस्तिर्षकं चरति विषय इत्यामातिसारो
वातात् ॥ ६ ॥

तस्य रूपाण्यदिना आनवातातीसारलक्षणमाह । आम-
मिति आमाहुषणम् । विवृतमिति प्रसरणशीलम् । अवसापीति
भूतो पतितं ज्वरं भवति ॥ ६ ॥

पक्वं वा यिवज्जमवसास्यं सशब्दं सशूलफेनपि-
च्छापरिकर्तितं दृष्टोमा विनिःश्वसन्नं शुष्कमुखः
कट्यूर्ध्वकज्जागृष्टपाश्वर्शली चण्डुशो मुह्युर्ध्व-
विप्रयितमुपवेद्यते पुरीपं वातात्; तमाहुरनुप्र-
स्थिक(त)मित्येके, वातानुप्रस्थितवर्चस्त्वात् ॥ ७ ॥

पक्वं चैवादिना पक्कातातिसारमाह । विनिःश्वसति शब्दं
कुर्वन् । तमाहुरनुप्रस्थिक(त)मिति निमग्नियपुरीपातिसार-
वशां प्राप्तं वातातिसारम् । वातप्रयितवर्चस्त्वादित्यनेन न च
पक्कातातिसारोऽपि वातानुप्रस्थितवर्चस्त्वं न भवति नासाव-
न्प्रस्थिकपक्ष इति दर्शयति ॥ ७ ॥

पित्तलस्य पुनरम्ललवणकटुकक्षारोष्णतीक्ष्णा-
तिमात्रनिषेचिणः प्रतताश्चिस्त्र्यसंतापोष्णमास्तोप-

हतगात्रस्य क्रोधिर्वाचकुलस्य पित्तं प्रकोपमापद्यते ।
तत् प्रकुपितं द्रवत्वाद्दृग्माणमुपहृत्य पुरीपाशय-
विस्तृतमोष्ण्याद् द्रवत्वात् सरत्वाच्च मित्या पुरी-
पमतिसाराय प्रकल्पते ॥ ८ ॥

तस्य रूपाणि—हारिद्रं हरितं नीलं कृष्णं रक्तं-
पिचोपहितमतिदुर्गन्धमतिसार्यते पुरीपं, तृष्णा-
दाहस्वेदमूर्च्छाशूलप्रभसंतापाकापरीत इति पित्ता-
तिसारः ॥ ९ ॥

पित्तलस्येवादिना पित्तातिसारमाह । द्रवत्वाद्दृग्माणमुपह-
रेति यद्यपि पित्तगुणमग्रेः समानतया वर्धकं भवतीति पुन्यते,
तथाऽपि द्रवत्वाद्दृग्माणमतिरुचं हन्तीत्यर्थः । पुरीपाशयविस्त-
ृतमिति पुरीपाशयगतं पित्तम् । ग्रन्थो गुदः ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्लेष्मलस्य तु शुक्लमधुरशीतजिग्घोपसेप्रिनः सं-
पूरकस्याचिन्तयतो दिवास्त्रमपरस्यालसस्य श्लेष्मा
प्रकोपमापद्यते । स स्वभावाद् शुक्लमधुरशीतजिग्घः
स्त्रस्तोऽश्निमुपहृत्य सौम्यस्वभावात् पुरीपाशयमुप-
हृत्योपश्लेघं पुरीपमतिसाराय कल्पते ॥ १० ॥

श्लेष्मलस्येवादिना श्लेष्मातिसारमाह । संपूरकस्येति अवि-
मात्राशनशीलस्य । श्लेष्मणोऽभ्युपपाते हेतुमाह—सौम्यस्वभा-
वादिति; सौम्यस्यैवैरिदृशत्वादुपपातं करोतीति शुष्कमेवेति
भावः । पुरीपाशयमुपहृतेति पुरीपाशयं गात्रा, हन्तेति हिंसा-
त्यक्तादन गल्यर्था, किंवा पुरीपाशयशब्देन श्लेष्मेन
स्यातिन उपपाद्य पुरीपमेवेत्येव, यथा मन्वाः क्रोशन्तीति-
यव, ततश्च पुरीपमुपहृतेति संबन्धः ॥ १० ॥

तस्य रूपाणि—जिग्घं श्वेतं पिच्छिलं तन्मृन्मृद्वानं
शुक्लं दुर्गन्धं श्लेष्मोपहितमनुप्रस्थशूलमल्पास्पमनी-
क्ष्यमतिसार्यते सप्रवाहिकं, गुरुद्वर्गुद्वस्तिर्षक-
णदेशः कृतेऽप्युद्धतसंज्ञः सकोमहर्षः सोत्कृष्टो
निद्रालस्यपरीतः सक्नोऽनृक्षेपी चेति श्लेष्मा-
तिसारः ॥ ११ ॥

कृतेऽप्युद्धतसंज्ञ इति कृतेऽपि वेगे न वेपं कृतं पुन्यत
इत्यर्थः । अत्र न पित्तातिसारे श्लेष्मातिसारे च सामतालक्ष्यं
पचयि नोक्तं, तथाऽपि सामवातातीसारलक्षणमुद्धतविजलत्वा-
मग्नियत्प्रकारलक्षणैस्त्वोष्णमातिसाररूपाऽवस्था ज्ञेयं ।
तथाहि चिकित्सावसरे ‘पित्तातिसारे पुनर्निदानोपशयाह-
तिमिरामान्त्रं विदित्वा’ इत्यादिनाऽऽमातिसारे पृथक् चि-
कित्सां वक्ष्यति, श्लेष्मातिसारे तु यानि निराने च हृशो-
न्नादिरूपा चिकित्सा समानेवेति कृत्वा पृथगामश्लेष्मा-
तीसारचिकित्सा नोक्तः; हारपाणिना यथोदितारागनेन ज्ञान्ता
पृथगुक्तं, नचनं हि—‘वातातिसारः सामश्च सशूलः केनिल-

सन्तुः । इत्यतः सद्यन्तो दुर्गन्धो विवदोऽस्यास्य एव च ॥
एवं पित्तकके राममतीसारे विनिर्दिष्टेयम्—इति । अत्रापि
प्राच्यतोगिकाया विदो सर्वदोषाभिवामसंबन्धात् दृष-
मेदा उक्ताः ॥ ११ ॥

अतिशीतस्निग्धरूक्षोष्णगुरुपरकठिनविषमवि-
रुद्धासात्म्यभोजनादभोजनात् कालातीतभोजनाद्
यत्किंचिदभ्यवहरणात् प्रबुद्धमद्यपानीयपानादति-
मद्यपानादसंशोधनात् प्रतिकर्मणां विषमगमनादनु-
पचाराज्यलनादित्यपयनसलिलातिसेवनादस्त्रा-
वृत्तिस्त्राद्विगविधारणादनुविपर्ययादयथायलमार-
म्भाद्व्ययदोषकचिच्छेदोगातियोगात् रुमिदोषज्वरा-
शींयिकारातिकर्षणाद्वा व्याप्राप्तेस्त्वयो वोषाः प्रकु-
पिता भूय एषामिमुपहत्य एकारयमनुप्रविद्याती-
सारं सर्वदोषलिङ्गं जनयन्ति ॥ १२ ॥

अतिशीतेत्यादिना त्रिदोषनातीरमारमाह । अत्र च शीता-
दीनां यथावेवं वातारिकर्तृत्वं ऐवं, किंवा सर्वेषामेव त्रिदोष-
कर्तृत्वं ज्ञेयम् । उक्तं हि—“यमप्रकोषो सर्वेषां दोषाणामभि-
संश्रितो” (चि. भ. ५) इति । यत् किंचिदभ्यवहरणरिति
पध्याप्यभोजनात् । अनुपचारादिति प्रतिकर्मणो वातस्य गुण-
चारादित्यर्थः । सलिलातिसेवनादित्यत्र अक्षणादिका यादवेवं
एकिलस्योच्यते, अविषानं तु प्रागेदोषम् । व्याप्राप्तिरिति
वचनायथोक्तहेतुनामसिध्दार्थे प्रायश्चित्तोपकर्तृत्वं दर्श-
यति ॥ १२ ॥

अपि च शोणितानीन् धातुनतिप्रकृष्टे दृष-
यन्तो धातुदोषस्य भाव्युत्तानतीसारवर्णानुपदेशो-
यन्ति । तत्र शोणितादिव धातुस्य तिम्रुष्यु इति
ब्रूहीतनीलमात्रिष्ठमांसपायनसमिकादां रणे कृष्णं
भ्येतं पराहमेवः सदशमनुपयदेवमयेवर्नं वा समा-
सयत्वासाधुपवेद्यते दृष्टव्यं प्रथितमामं सतुव,
सतुदपि एकमनतिक्षीममांसशोणितवलो मन्वा-
मिर्विहतमुखस्यश्च; तादृशमातुरं कृच्छ्रसाध्यं वि-
द्यात् । एषमर्थे रत्तिसार्यमाणं सोपद्रवमातुरमसा-
प्योऽयमिति प्रत्याचक्षीतः, तद्यथा—एकशोणि-
तामं यद्वत्स्यदोषमं मेदोमांसोदकसमिकादां दृष्टि-
भूतमज्जलेयसाक्षीरपेसपारात्मतिनीलमतिरक्त-
मतिरुष्णमुदकमियाञ्जं पुनर्मैचकाममतिस्निग्धं
हरितनीलकपायपणं कपुटमापिलं पिच्छलं तन्नुम-
वामं चन्द्रकोपगतमतिकृष्णपूतिपूयगन्ध्यामामम-
रसगन्धि मल्लिकार्का(का)न्तं कुपितयदुपातुसाव-
मन्पुतिप्रमपुतिषं पाऽतिसापेमापं कृष्णाद्वाहव-

रभ्रमतमकहिकाभ्यासानुयन्धमतिवेदनमयेवर्नं वा
रुस्तपकगुर्द पतितगुर्दालं मुकनालमतिक्षीणपल-
मांसशोणितं सर्वेषां स्थिरान्तिमरोचकारतिप्रला-
पर्यसोहयतीतं सहसोपरतयिकारमतिसारिणमचि-
कित्स्यं विद्यात्; इति सन्निपातात्तिसारः ॥ १३ ॥

अपिचेत्यादिना विकृतिविषमसमकारान्नात्रिदोषत्रय-
माह । अतिप्रष्टं प्रष्टयन्त इति अतिप्रष्टं यथा भवति तथा
प्रष्टयन्त इत्यर्थः । मांयवाचनं मांयप्रशालनोदकम् । यथास-
व्यासाधुस्त्रेयत इति यमासो यथोक्तकृष्णानां भेदः,
व्यासाधोऽनेलकः । राक्षसिदि क्वाचिद् । विगतारणं मुखं यत्स
च विरक्तमुक्तः । एमिर्वैकृष्णः । वेष्टकामं वेष्टकारगर्हो;
तत्तुल्यं च “निर्दृष्टं विधितं पिष्टम्” इत्यादिनोक्तम् । मैवद्वा-
भमिदि स्निग्धरूक्षम् । मल्लिकार्कान्तमिति मल्लिकार्पिणं, “मल्लि-
कार्कान्तं” इति पाठे मल्लिकापरीतमित्यर्थः । तुम्ब्यादिना दोष-
द्वयमिलनेन वृत्तितानुपद्रवानाह । गुफनालमिति मुफप्रष्टम् ।
राहोपरतयिकारां यद्यपि शिष्टे संयमितमरणमुक्तं, तथाऽऽ-
हातीसारं प्राप्य निधितमरणद्वारा उच्यते ॥ १३ ॥

तमसाध्यतामसंभ्रातं चिकित्सेद् यथाप्रधानोप-
क्रमेण हेतूपशयदोषविशेषपरीक्षया चेति ॥ १४ ॥

यथाप्रधानोपक्रमेणेति दोषत्रये चः प्रधानो भवति तत्तो-
क्रमेणेत्यर्थः । हेतादिपरीक्षा पेशोत्तरकालकामिनी, एनात्र
विशिष्टा चिकित्सेत्येवम् ॥ १४ ॥

भागन्तु द्रावतीसारी मानसी भयशोकजी ।

तत्तयोलेक्षणं वायोपवृत्तीसारलक्षणम् ॥ १५ ॥

भागन्तु इत्यादिना भयशोकज्वरातीमाह । भागन्तु
इति भाग्यहेतुवर्तिभयशोकजी । मानयामिति मानशोष-
भयशोकज्वरितो । एतेन मानकवसागः पुरां पानवीनं विधेयं
यदिति । भयशोलेक्षणमतिरेकेणाह—तत्तयोलेक्षणमित्यादिना १५

भादवी भयशोकाभ्यां शीघ्रं हि परिकृष्यति ।

तयोः क्रिया घातद्वि हर्षणाभ्यासनाति च ॥ १६ ॥

इत्युक्ताः पटतीसाराः, साध्यानां साधने रयताः ।

श्रवणस्यनुपूर्वय यथापचयिष्यते ॥ १७ ॥

इत्यादि पुनरातीति चारुतयमनकोमरद्विज्वाह—मारः
इति । वल्गुद् भयशोहवतिरोऽत्र माराः चारणे भवति,
तन्माराणां चारुतयमनकोमरद्विज्वाहं मुक्तमित्यर्थः । न
चानकोमरतयमनकोमरद्विज्वाहं मुक्तमित्यर्थः । न
यति इति चारुतः यदोऽनकोमरद्विज्वाहं निमित्तं
नमित्यति हर्षकायनस्य, विहितकनस्यैव न्यायीत
नेतेऽपिनीते । इति, वल्गुनेतेऽप्यत्र “माहः कीदं हि
परिकृष्यति” इत्यनेनेत्यर्थः । यतो भयशोहः पेशोत्तरा
वल्गुनेतेऽपि कीदं मुक्तमित्यर्थः तेन निदरावर्तते

झटिति उरभद्र एवात्र विविष्टमपि लक्षणम् । सञ्चिपातातिसारे भयशोका कारणत्वेनोक्तौ, तौ हि हेत्वन्तरसंहितां तत्र कारणं भवत इति नेककारणता त्रिदोषजभयशोकजनानाम् । भयशोक-जयोष यद्यपि तुल्यं लक्षणमिदोक्तं, तथाऽपि चिकित्साधे-दात्मोर्मेद उक्तः । तथा हि—भयले आश्वसन्, शोकजे हर्षणमिति चिकित्साधेदः । सुश्रुते तु—“तैलैर्गन्धैः शोच-तोऽश्वपानस्य बाष्पोष्मा वै कृदिमाविश्य जन्तोः” (सु. उ. त. अ. ४०) इत्यादिना शोकजः प्रवन्धेनोक्तः, स इदोक्त-शोकजादस्य एव विविष्टहेतुजन्यः, इह त्वसौ सञ्चिपातिकेना-वृद्धो ज्ञेयः । तथा हि—तत्र बाष्पोष्मणोऽपि कारणत्वमुक्तं, तेन शोकातनयनतो वायुः बाष्पोष्मणा च पित्तकफावपि तत्र कारणत्वेन दर्शितौ, अत एव च तस्मात्साध्यत्वमपि तत्रोक्तं; अत्रापि च त्रिदोषजे शोकोऽपि कारणत्वेनोक्तः । यस्तु सुश्रुते ‘अक्षजीर्णप्रवृत्ताः’ (सु. उ. त. अ. ४०) इत्यादिनाऽजीर्णैः पृथगुक्तः, तस्येदोक्तत्रिदोषजेऽवरोधो न्यक्त एव; यस्तस्मैव ‘दोषाः’ इति बहुवचनेन अक्षजीर्णस्य त्रिदोषकारणत्वमुक्तं, इहापि च ‘व्यापनेऽन्तो’ इत्यनेन अग्निमान्द्यजनितान्जीर्णस्य त्रिदोषजातिसारे कारणत्वमुक्तमेव; तेन सुश्रुतोक्तसर्वातिसारा-वरोधोऽत्र ज्ञेयः ॥ १९ ॥ १७ ॥

दोषाः सन्निविता यस्य विदग्धाहारमूर्च्छिताः ।
अतीसाराय कल्पन्ते भूयस्तान् संप्रवर्तयेत् ॥ १८ ॥
न तु संप्रहर्णं देयं पूर्वमामातिसारिणे ।
निवध्यमावाः प्राग्दोषा जनयन्त्यामयान् यद्गन् १९
वृण्वकालसकाध्मानप्रहृष्यशोर्गदांस्तथा ।
शोषधापणशामयद्ग्रीहकुष्ठगुल्मोदरज्वरान् ॥ २० ॥
तस्मादुपेक्षेतोरिष्टान् यत्तमानान् स्वयं मज्जान् ।
कृच्छ्रं वा यद्वतां दद्यादभयां संप्रवर्तिनीम् ॥ २१ ॥
तथा प्रवाहिते दोषे प्रशान्त्यस्तुवचपामयः ।
जायते देहलघुता अदराग्निश्च वर्धते ॥ २२ ॥
अभय्यां मध्यदोषाणां दद्यादीपनपाचनीम् ।
लङ्घनं चावपदोषाणां प्रशान्तमतिसारिणाम् ॥ २३ ॥

दोषाः सन्निविता इत्यादिना चिकित्सामाह । विदग्धशब्दे-नात्रावकाहात्वादिना चतुर्विधमप्यायं निदर्शय विदग्धं रसश्रेयं चाजीर्णं गृह्यते । सप्रवर्तयेदित्यनेन प्रवर्तमानस्योपेक्षया प्रवर्तनं, तथा त्लोकं बहता विरेचनयोगात् प्रवर्तनम् । यद्वक्ष्यति—‘कृच्छ्रं वा यद्वतां दद्यादभयां संप्रवर्तिनीम्’ इति । न तु सम्प्र-हर्णं पूर्व देयमामातिसारिणे इत्यत्र पूर्वमिति विवेकपेनोत्तरकालं देयमामातिसारे सम्प्रहर्णं दर्शयति । प्रथमं चामातिसारस्यो-पेक्षया विरेचनदातेन प्रवर्तनमुक्तमिति विरोधे इयं व्यवस्था-पद्य प्रवृद्धे आने पक्ववति च पुरुषे प्रवर्तनमेव कर्तव्यं, यदा तु दुर्बलः पुमान् क्षीणधामल्यदा प्रथममुपेक्षया प्रवर्तनं कृत्वा

संप्रहर्णं कर्तव्यम् । तस्यां ह्यनस्थायामसंप्रहर्णे आहुरस्य वलङ्घ-शान्मरणमेव स्यात् । अन्ये तु पूर्वं संप्रहर्णं न देयमिति प्रधान-मन्त्रप्रास्तात्मलकुष्ठजत्वगादिसंप्रहर्णं न देयं, मुक्त्योर्विच्यदि तु पाचनसंप्रहर्णं देयमिति वर्णयन्ति । इयं चामातिसारचिकित्सा सर्वामातिसाराणां साधारणी ज्ञेया । कृच्छ्रं वा बहतामिति सवि-नन्दनं बहताम् । प्रत्यश्वमिति पाचनदीपनीयं कषायं; प्रमथ्या-शब्दो हि वृद्धपरंपरया पाचनदीपनकपाये वैयकफास्त्रे परिभा-षितः श्रूयते; यथा विडङ्गरूपावः शैखरिककपायशब्देन वैयक-प्यते । बहुदोषे प्रवर्तनं, तथा मध्यदोषे प्रमथ्योक्ता, अवपदोषे च सामे प्रथमकर्तव्यमाह—लङ्घनमित्यादि ॥ १८-२३ ॥

पिप्पली नागरं धान्यं भूतीकमभया वचा ।
हीवेरं मद्रमुस्तानि विष्वं नागरधान्यकम् ॥ २४ ॥
पृश्निपर्णी श्वदंष्ट्रा च समङ्गा कण्टकारिका ।
तिन्नः प्रमथ्या विहिताः श्लोकाधैरतिसारिणाम् ॥
वचाप्रतिविपाभ्यां वा मुस्तपर्पटकेन वा ।
हीवेरपृश्निवेषाभ्यां पक्वं वा पाययेज्जलम् ॥ २५ ॥

तिन्नः प्रमथ्या इति यथाकर्म कफपित्तवातेषु विभज्य देवा इति वदन्ति; तथा वचाप्रतिविपादिविहितानि श्रोत्रयपि जलानि कफपित्तवातेषु यथाकर्म वदन्ति । वडङ्गमिषिनाऽत्र जलसाधनं ज्ञेयम् ॥ २४-२५ ॥

युकेऽन्नकाले क्षुत्स्थामं लघून्यन्नानि भोजयेत् ।
तथा स शीघ्रमाप्नोति रुक्षिमम्रियलं यलम् ॥ २७ ॥
तन्नेणावन्तिसोमेन यवागवा तर्पणेन वा ।
सुरया मधुना चादौ यथासात्स्यमुपाधरेत् ॥ २८ ॥
ययागृभिर्विलेपीभिः खडैर्युवै रसौदतैः ।
दीपनग्राहिसंयुक्तैः क्रमश्च स्वादतः परम् ॥ २९ ॥

युकेऽन्नकाले इति समयवमुष्णकाले । अवन्तिसोमं काश्मि-कम् । काश्मिकतक्षरीनां च इवाणा तर्पणालोकनायमिहाभिधान-म् । ययागृभिर्विलेप्या विरेपी बहुविधा वा; (गौरादिचि-ह्नुताः घनप्रलेहा व्यञ्जनविशेषाः) । दीपनग्राहिनो पक्षिरेचन-स्तथाश्लीशोक्तौ । अतः परमिति यवागवाद्युपचारानन्तरम् ॥ २७-२९ ॥

शालपर्णी पृश्निपर्णी वृद्धतीं कण्टकारिकाम् ।
वलां श्वदंष्ट्रां विद्वानि पाठां नागरधान्यकम् ॥ ३० ॥
शटीं पलाशं हपुषां वचां जीरकपिप्पलीम् ।
यवानां पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥ ३१ ॥
वृक्षाम्बं दादिमाम्बं च सहिह्नु विटसैन्धवम् ।
प्रयोजयेद्वक्षपाने विधिना सूयकल्पितम् ॥ ३२ ॥
वातश्लेष्महरो ह्येष गणो दीपनपाचनः ।
ग्राही वर्यो रोचनश्च तस्माच्छस्तोऽतिसारिणाम् ॥

शालिपर्णीलादिना यवाद्यादिसंस्कारद्रव्याभ्याह ॥३०-३३॥

आमे परिणते यस्तु विषयमतिसार्यते ।
सशूलपिच्छमल्पाह्वं बहुशः सप्रवाहिकम् ॥ ३४ ॥
यूपेण मूलकानां तं वदराणामपि वा ।
उपोदिकायाः क्षीरिण्या यवान्या वास्तुकस्य वा ॥
सुवर्चलायाश्चोर्वा शाकेनाचल्लुजस्य वा ।
शट्याः कर्कोदकाणां वा जीवन्त्याश्चिर्भटस्य वा ॥
लोणिकायाः सपाठायाः शुष्कशाकेन वा पुनः ।
वधिवाडिमसिञ्चेन बहुक्षेदेन भोजयेत् ॥ ३७ ॥

सप्रवाहिकमित्यत्र प्रवाहिकारक्षणम्—“बापुर्विदुषो निमित्तं
मलाद्युदस्यध्यादितापनस्य । प्रवाहोऽप्यं बहुशो मलाद्य
प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञः” (सु. उ. तं. अ. ४०) इत्यनेन
मुक्षुतोक्तं हेमम् । क्षीरिणी तुविश्या, सुवर्चला त्वर्यमया, चयु-
रीवीचः, कर्कोदःकृष्णाम्बुनेहः, चिर्भटः कर्कोरी, लोणिका सना-
मस्याता, व्यापाकमर्दः, क्लृप्तेनानां वाकमित्येकं ॥३४-३७॥

कहकः स्वाद्वालविश्वानां तिलकस्य च तत्समः ।
दध्नः सरोऽन्लजेदाद्यः खदो हन्यात् प्रवाहिकाम् ॥
यधानां मुद्रमापाणां शालीनां च तिलस्य च ।
कोलानां धातुविश्वानां भास्ययूवं प्रकल्पयेत् ॥ ३९ ॥
ऐक्यं यमके भृष्टं दधिवाडिमसारिकम् ।
यचैःक्षये शुष्कमुखं शारपत्रं तेन भोजयेत् ॥ ४० ॥
दध्नः सरं वा यमके भृष्टं सगुडनागरम् ।
सुरां वा यमके भृष्टं व्यञ्जनार्थं प्रदापयेत् ॥ ४१ ॥
कुलानां यमके भृष्टं यूपं गुञ्जनकस्य वा ।
लोपाकरसमम्बलं वा जिग्धाम्बलं कच्छपस्य वा ॥ ४२ ॥
यर्हितिचिरिविक्षाणां घर्तकानां तथा रसाः ।
जिग्धाम्बलाः शालयक्षाप्र्या यचैःक्षयकजापहाः ४३
अन्तराधिरसं पूत्वा रक्तं मेपस्य चोभयम् ।
पचोद्वाडिमसाराम्बलं सध्यान्वजेदनागरम् ॥ ४४ ॥
ओदेनं रक्तशालीनां तेनापात् प्रपियेच्च तत् ।
तथा यचैःक्षयकतेर्योभिनिर्गमिष्यमुच्यते ॥ ४५ ॥

कहकः सारिलादिना खदः । धान्ययुषमिति धान्यप्रधानं
यूपं यकोक्षेन । यमके इति वृत्तये । दधिवाडिमसारिका
संस्कारं दधिकादिमसारिकम् । शालीनां अपि यद्वर्चत्तुमुक्त
तथाऽपीह खयूपरसमिषेयुपपन्नं सयोग्यमुच्यते यचैः क्षये हि-
तत्वं दर्शयद्वाह—जिग्धाम्बलाः शालयक्षाप्र्या यचैः क्षयकजा-
पहा इति । तेनापात् प्रपियेच्च तमिति उच्यन्तपिषिष्याधि-
कृतेन द्वेण संधीयायात् पृषक् च हवं पिबेत् । यचैः क्षयकते-
र्योभिनिर्गमिष्यमुच्यते ॥ ३८-४५ ॥

शुद्धिः सरणे शूले पानमम्लस्य सपिपः ।
प्रशस्यते निरागणामयवाऽप्यनुवासनम् ॥ ४६ ॥
चाङ्गेरीकोलद्वयम्लनागरक्षारसंयुतम् ।
घृतमुक्तकथितं येषं शुद्धं शरदजापहम् ॥ ४७ ॥
इति चाङ्गेरीघृतम् ।
सचव्यपिप्पलीमूलं सव्योपविड्वाडिमम् ।
पेयमम्लं घृतं युक्तं सध्यान्वाजाजिचिकम् ॥ ४८ ॥
इति शुद्धं शरदजापहम् ।

सप्रितमम्लघृतमाह—चाङ्गेरीलापि । अत्र चाङ्गेरीरक्तकोह-
रवदध्या इत्येवं, नागरक्षारयोश्च कस्तूरकम् । पेयमम्लं घृत-
मित्यत्र अम्लार्थमनन्तरादिकमेव इव चाङ्गेरीरक्तलापि देयं, अम्ल-
द्वयं इत्येव कस्तूरः । उक्तं च तन्नामदरे,—“पचोक्षपिषिष्या-
जीवाणवदादिपयवतैः । पचोदम्लं घृतं तद्वनागरक्षारसंयुतम्”
इति ॥ ४६-४८ ॥

यशमूलोपसिद्धं वा सविश्वमनुपासनम् ।
शताहारादित्विष्यं यद्यथा चित्रकेन वा ॥ ४९ ॥
इति शुद्धं शरदजापहम् ।

यशमूलोपसिद्धमिच्छां अनुपासनमित्यादिनापानमेहः । भन्ना-
नुपासने मेहस्तु प्रायोदघर्षनात्तिलमेव । अथे तु घृतस्य प्रमन-
त्वाद्गतेवातः । चट्टीलादिनाऽप्यनुपासनेमेहनयमुच्यते ॥ ४९ ॥
स्तम्भधृष्टये पूयं जेहस्वेदी प्रयोजयेत् ।
सुस्विभं च मृदुभूतं पिशुना संप्रवेशयेत् ॥ ५० ॥

पिशुना संप्रवेशयेदिति पिशुनाऽऽच्छादितं पीडयित्वा प्रवे-
शयेत् । पिशु स्फूर्णकपिष्टि ॥ ५० ॥

विश्वजवातयर्वास्तु बहुशूलमयादिकः ।
सरक्तपिच्छस्त्वर्णातः क्षीरसीहित्यमर्हति ॥ ५१ ॥
यमकस्योपरि क्षीरं चारोष्णं वा पिपेयतः ।
शुतमेरुण्डमूलेन वाग्रविश्वेन वा पर्यः ॥ ५२ ॥
यचैः क्षीरप्रयोगेण रक्तं पिच्छा च शाम्यति ।
शूलं प्रवादिका चैव विश्वन्धोपशाम्यति ॥ ५३ ॥
आहिलं हति ॥ ५१-५३ ॥

पिषातिहारं पुनर्निर्वाणोपशयाकृतिमिरामान्य-
यमुपलभ्य यथायत्नं लङ्घनपाचनान्ध्यानुपाचरेत् ।
तुष्यतस्तु मुक्तपर्वटकोशीरसारिषाचन्मकरात-
तिलकोक्षीरपवारिनिरुपचारः । लङ्घितर चाहा-
रकाले बलातिषलासुषर्पणीशावर्पणीपूषिपर्णीरू-
तीकण्टकारिकाशतायरीश्वर्दानियुहसंयुक्तेन पचा-
सारम्यं यथागममृष्टादिना तर्पणादिना वा क्रमेणो-
पचारः । मुद्रमस्यारदरेणमुद्रकादकीर्णयुषां लाप-
कपिच्छलराहरीयेणकाशपुच्छकरसंयुक्तं रक्त-

म्लैषां कमशोऽग्निं सन्धुक्षयेत् । अनुबन्धे त्वस्य
दीपनीयपाचनीयोपशमनीयसंप्रहणीयान् योगान्
संप्रयोजयेदिति ॥ ५४ ॥

आमान्वयमिति आनयुक्तम् । लघुनपाचनान्ध्यामुपाचरेदित्य-
नेन यत्पूर्वमाप्तातिष्ठारे धामान्वयविधानमुक्ते तद्विह नानुबन्धते ।
पित्तं हि सरं, तत्र च प्रवर्तते क्रियमाणेऽतिनोगमयं स्यादिति
भावः । यत्तु विरेचनविह वक्तव्यं तत् सामग्रीविशेषसंपत्तावेव ।
तद्विहतस्य चैत्यादौ संपर्पणं मुद्रमापण्यौ । निर्व्यूहसन्धेन च
पट्टविविधानसिद्धं जलमुत्पद्यते, यथाग्वादिसाधने तस्यैवाधिका-
रात् । अनुबन्धे त्वस्येति पित्तातिष्ठाराजुबन्धे । इमानि वि वक्ष्य-
माणान् ॥ ५४ ॥

भयन्ति चात्र ।

सक्षौद्रातिविषं पिष्ट्वा वत्सकस्य फलस्यचम् ।
पिबेत् पित्तातिसारघ्नं तण्डुलोदकसंयुतम् ॥ ५५ ॥
किराततिक्रमो मुत्तं धातकः सरसाज्जम् ।
विष्वं वारुहरित्रा त्वक् हीवेरे सवुरालभम् ॥ ५६ ॥
चन्दनं च मृणालं च नागरं लोधमुत्पलम् ।
तिला मोचरसो लोधं समङ्गा कमलोत्पलम् ॥ ५७ ॥
उत्पलं धातकीपुष्पं दाडिमत्वक्षह्रौषधम् ।
कह्लफलं नागरं पाठा जम्ब्याभ्रास्थिदुःखलाभाः ॥ ५८ ॥
योगाः पडेते सक्षौद्रास्तण्डुलोदकसंयुताः ।
पेयाः पित्तातिसारघ्नाः स्त्रोकार्थेन निर्दिशताः ॥ ५९ ॥
जीर्णापधानां शस्यन्ते यथायोगं प्रकल्पिते ।
रसैः सामाहिकैर्युक्ताः पुराणा रक्तशालयः ॥ ६० ॥

फलत्वचमिति फलं च त्वक् चेति फलत्वचम् । मृणालमुप-
रम् । वनशा क्यपिषिः 'वराहकान्ता' इत्यग्रे ॥ ५५-६० ॥

पित्तातिसारो दीप्ताग्नेः क्षिप्तं समुपशाम्यति ।
अजाक्षीरप्रयोगेन दलं वर्णश्च वर्धते ॥ ६१ ॥
घृहोपस्य दीप्ताग्नेः समाणस्य न तिष्ठति ।
पैत्तिको यद्यतीसारः पयसा तं विरेचयेत् ॥ ६२ ॥
पलाशफलनिर्व्यूहं पयसा सह पाययेत् ।
ततोऽनुपापयेत् कोष्णं क्षीरमेव यथावलम् ॥ ६३ ॥
प्रयाहिते तेन मले प्रशाम्यत्युदरामयः ।
पलाशवत् प्रयोज्या चात्रापमाणा विशोभिनी ॥ ६४ ॥
सांसर्ग्या क्रियमाणयां शूलं यजनुवर्तते ।
सुतदोपस्य तं शीघ्रं यथाचक्षुवासेत् ॥ ६५ ॥
शतपुष्पाचरीभ्यां च पयसा मधुकस्य च ।
तैलपादं घृतं सिद्धं सपित्तमनुवासनम् ॥ ६६ ॥

न विष्टे न निवर्तते । पलाशवदिति उक्तपलाशफलविधा-
नेन । सांसर्ग्यामिति पेयादिक्रमे । शतपुष्पेत्यादौ वरी शता-
वरी । अनुवाकनं 'दण्डाद' इति शेषः ॥ ६३-६६ ॥

कृतानुवासनस्यास्य कृतसंसर्जनस्य च ।
यत्तेते यद्यतीसारः पिच्छावस्तिरतः परम् ॥ ६७ ॥
परिवेष्ट्य कुशैराद्रैराद्रवृन्तानि शास्त्रमलेः ।
कृष्णमृत्तिकयाऽऽलिप्य स्वेदयेद्गोमयाग्निना ॥ ६८ ॥
सुशुष्कां मृत्तिकां घृत्या तानि घृन्तानि शास्त्रमलेः ।
शृते पयसि मुद्गीयादापोद्योलुखले ततः ॥ ६९ ॥
पिण्डं मुष्टिसमं प्रक्षेप्य तत् पूतं तैलसर्पिणा ।
योजितं मात्रया युक्तं कल्केन मधुकस्य च ॥ ७० ॥
वस्तिमभ्यक्तगान्नाय दद्यात् मत्स्यागते ततः ।
आत्या भुञ्जीत पयसा जाह्नलानां रसेन वा ॥ ७१ ॥

पित्तातिसारस्वरशोधयुग्म-

जीर्णीतिसारप्रहणीप्रदोपान् ।

जयस्यं शीघ्रमतिप्रबुद्धान्

विरेचनास्थापनयोश्च यस्तिः ॥ ७२ ॥

परिवेष्टेत्यादिना पिच्छावस्तिमाह । शृते पयसीत्यत्र पानी-
यमात्रेणैव पयः शृतं हेयम् । प्रक्षेप्य इति शृते पयसीत्यस्य विशेष-
पणम् । घृन्तानि शास्त्रमलेः उद्धृज्यते आपोऽथ तत् आपोऽधित-
पिण्डं मुष्टिसमं शृते प्रक्षेप्य यद्गीवादिति योजनम् । मात्र-
येति वचनत्वं तैलसर्पिणोर्य तावती मात्रा यावत्सा केद्वन्मात्रं
भवति, तथा यद्यमधुकल्कस्यापि तावती मात्रा यावत्सा पयो
वस्तिर्भवति ॥ ६७-७२ ॥

पित्तातिसारी यस्स्येतां क्रियां मुक्त्वा निपेवते ।
पिच्छालान्यक्षपानानि तस्य पित्तं नष्टायलम् ॥ ७३ ॥
कुर्याद्रक्तातिसारं तु रक्तमाशु प्रकुपयेत् ।
तृष्णां शूलं विदारं च मुदपाकं च दाहयन् ॥ ७४ ॥

पित्तातिसारीत्यादिना पित्तातिसारस्त्रैव हेतुविशेषकृतावस्था-
नेदरूपं रक्तातिसारं दर्शयति । अयं च रक्तातिसारो यद्यपि
पित्तातिसारोत्तरकालमावित्तयेदोक्तः, तथाऽपि पित्तातिशयोकेण
रक्तदुष्ट्या च प्रथममपि भवत्येवार्थं दृष्ट्यादिति हेयम् । तेना-
शोषितिक्रमाभिधानमभवत्तत्रम् । यथा 'पाण्डुरोगी तु योऽक्षधर्मः'
(चि. अ. १६) इत्यादिनोक्तकालमोक्षत्वादे ययोजकक्रमं विनाऽपि
कामजा भवति । एवमपि चास्य रक्तातीसारस्य पित्तजन्यत्वात्
पैत्तिके एवावरोधः । तेन पदसम्पत्ता न व्याहृत्यते । अतीसारस्य
यत् प्रयत्नायां सिद्धौ आमारफण्यकृतिपित्तसत्तात्कफान् अतीसार-
कारकानर्गमायोक्तं—'पण्णामेषां द्विसंत्तर्पणविशेषादा भवन्ति
ते । केवलैः सह पट्टविश्व' (चि. अ. ८) इति, तद्वत्प्रत्येन
पदकेऽन्तर्भावनीयं, तत्र सूक्ष्मभेदपणनया च भेदः कृत इत्य-
विरोधः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

तत्र क्षाणं पयः शस्तं शीतं समधुशर्करम् ।
पानार्थं भोजनार्थं च गुदप्रक्षालने तथा ॥ ७५ ॥

ओदन रक्तादीनां पयसा तेन भोजयेत् ।
 रसः पारायतादीनां घृतभृष्टे, सशर्करे ॥ ७६ ॥
 दाशपक्षिमृगाणां च शीतानां धन्वचारिणाम् ।
 रसेरन्मलैः सधृतैर्भाजयेत् सशर्करे, ॥ ७७ ॥
 रुधिर मार्गमाजं वा घृतभृष्टं प्रशस्यते ।
 काश्मर्यफलपूयो वा किञ्चिदम्ल, सशर्कर, ॥ ७८ ॥
 नीलोत्पल मोचरसं समझा पञ्चकेशरम् ।
 अजाक्षीरयुतं दद्याज्जीर्णं च पयसौदनम् ॥ ७९ ॥
 दुर्बलं पाययित्वा वा तस्यैवोपरि भोजयेत् ।
 प्राग्भक्तं नयनीतं वा दद्यात् समभुशर्करम् ॥ ८० ॥
 तत्र पछामिलादीं व्यपनार्थमिति ओषधौपकायम् ।
 पयसा वेनेति धमेन पयसा । मृगस्येदं मार्गम्, अजस्येदमाजं,
 रुधिरक्षीरोज्ज्वल ॥ ७५-८० ॥
 प्राश्य क्षीरोरिथत सर्पिः फण्डिलरसाशनः ।
 श्वहादादोग्यमाप्नोति पयसा क्षीरभुक् तथा ॥ ८१ ॥
 पीत्वा शतावरीकरं पयसा क्षीरभुक् जयेत् ।
 रक्तसितार पीत्वा वा तथा सिद्धं घृतं नर, ॥ ८२ ॥
 घृतं यथाग्नमण्डेन कुटजस्य फले, शृतम् ।
 पेयं तस्यानु पातव्या पेया रक्तोपशान्तये ॥ ८३ ॥
 प्राग्पेलादी क्षीरोरिथत सर्पं पयसा प्रायेति खग्वप ।
 रुधिरले गौरिति ति । क्षीरे भुजे इति क्षीरभुक् । तवेति
 शतावरी । यथाग्नमण्डेन पेयमिति खग्वप ॥ ८१-८३ ॥
 त्यक्त्वा च दारुद्विरायाः कुटजस्य फलानि च ।
 पिण्णक्षीं शृङ्गवेरं च प्राक्षा फट्करोहिणी ॥ ८४ ॥
 पङ्क्तिरैतैर्घृतं सिद्धं पेयामण्डायचारितम् ।
 अतीसार जयेच्छीघ्रं त्रिदोषमपि दारुणम् ॥ ८५ ॥
 पङ्क्तिरैरितिष्व यथालाभनिषेधार्थम् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥
 कृष्णमुन्मथुकं दाहं रुधिरं तण्डुलोदकम् ।
 पीतमेकत्र सक्षौद्रं रक्तसप्रहणं परम् ॥ ८६ ॥
 पीतः म्रियद्दुःकाकरः सक्षौद्रस्तण्डुलाम्भसा ।
 रक्तघ्राय जयेच्छीघ्रं धन्यमासरसादिन, ॥ ८७ ॥
 फट्कस्तिलानां कृष्णानां शर्करापञ्चभागिका ।
 भाजेन पयसा पीतः सपौ रक्तं नियच्छति ॥ ८८ ॥
 कृष्णमृदिलादी रुधिरं शामित, केचित् बुद्धमहा ।
 पञ्चभागिकं इत्यत्र शर्कराया पञ्चमेन भागेन कृष्णतिलदानं,
 उक्तं हि ज्वरकम्—“कृष्णतिलान् शर्करापादिकान्पञ्चमीयसा”
 इति ॥ ८६-८८ ॥
 पलं परसकवीजस्य धूपयित्वा रक्तं पिबेत् ।
 यो रसादी जयेच्छीघ्रं स पेत्तं जडरामयम् ॥ ८९ ॥
 पीत्वा सशर्कराक्षौद्रं चन्दनं तण्डुलाम्भसा ।
 दाहस्तृष्णाप्रमेद्वेद्यो रक्तघ्रायश्च मुच्यते ॥ ९० ॥

पलमित्यादौ रसमिति काथम् । रसाधीति मांघरतेन
 भुषान ॥ ८९ ॥ ९० ॥
 शुद्धो बहुभिरुक्तानैर्यस्य पित्तेन पच्यते ।
 सेचयेत् सुतीतेन पटोलमधुकाशुना ॥ ९१ ॥
 पञ्चवल्कलमधुकाशुना रसेरिभुरसेचयेत् ।
 छात्रैर्गन्धैः पयोभिर्वा शर्कराक्षौद्रसंयुतैः ॥ ९२ ॥
 क्षौद्रसंयुतैरित्यनेन सेचयेदित्युक्तं ॥ ९१ ॥ ९२ ॥
 प्रक्षालनानां कर्करावां ससर्पिणैः प्रलेपयेत् ।
 पपा वा सुकृतैश्चूर्णैस्तं शुद्धं प्रतिसारयेत् ॥ ९३ ॥
 धातकीलोध्रचूर्णं समाश्रीः प्रतिसारयेत् ।
 तथा क्षयति नो रक्तं शुद्धं ते प्रतिसारितम् ॥ ९४ ॥
 पक्वतां प्रशमं याति वेदना चोपशाम्यति ।
 यथोक्तैः सेचने, क्षीते शोणितेऽस्तिन्यस्यस्य ॥ ९५ ॥
 शुद्धवल्कलकट्वं सेचयेद्भूतभावितम् ।
 चन्दनाद्येन तैलेन शतधीतेन सर्पिणा ॥ ९६ ॥
 कार्पाससंयुक्तीतेन सेचयेद्भूतवत्तम् ।
 प्रक्षालनानामिति प्रक्षालनार्थमुक्तानां पटोलमधुकाशुना ।
 प्रतिसारयेद्वचुर्येत् ॥ ९१-९६ ॥—
 अस्यास्य यद्गुणो रक्तं सद्यन्मुपयेदप्यते ॥ ९७ ॥
 यदा वायुपिबद्ध्यं कृच्छ्रं चरति या न वा ।
 पिच्छायास्तं तदा तस्य यथोक्तमुपकरयेत् ॥ ९८ ॥
 प्रपण्डरीकसिद्धेन सर्पिणा चानुसारयेत् ।
 प्रायशो दुर्बलमुदाधिरकाशसितसर्पिणः ॥ ९९ ॥
 तस्मादभीक्ष्णशस्तया शुद्धे क्कं प्रयोजयेत् ।
 पिच्छायास्तं तदा तस्य यथोक्तमिति अत्रैव ‘परिप्लव’
 इत्यादिप्रयोगम् । शुद्धे क्कं प्रयोजयेदिति अत्र प्रह्लादपित्त-
 विप्रवयनेन शुद्धे क्कं प्रयोजयेदिति, अन्ये तु प्रह्लादादनु-
 वाद्येनैवात्र प्रयोगमाह ॥ ९७-९९ ॥—
 पयनोऽस्तिमृचो हि स्ते स्थाने लभतेऽधिकम् १००
 बलं तस्य सपित्तस्य जयापि पित्तचक्षुः ।
 रक्तं विदूषद्वितं पूर्वं पश्चाद्वा योऽस्तिवार्यते ॥ १०१ ॥
 शतावरीपूतं तस्य लेदायंमुपकरयेत् ।
 शर्करापादिकं लीढं नयनीतं नयोद्भुतम् ॥ १०२ ॥
 क्षौद्रपादं जयेच्छीघ्रं तं विकारं दित्तादिना ।
 न्यप्रोषोदुन्मथारभ्यगुहानापोप्य पातयेत् ॥ १०३ ॥
 जडोदाध्रं जले तप्तं घृतं वेनाम्भसा पचेत् ।
 तदुर्ध्वशर्करायुक्तं स्तिपात् सक्षौद्रपादिकम् ॥ १०४ ॥
 अथो वा यदि याऽप्युप्यं यस्य रक्तं प्रयतेते ।
 ते स्थाने इति पञ्चवल्कलं । रुधिरमिति धामन्यव-
 नाशुशयनं निरहस्यं क्कं । शतवरीपूतमिति ‘शत वरी-
 नुद्भुतं पठत’ (वि अ १०) इत्यन्ता ५ नेभ्यश्च
 शतावरीपूतम् । अथामिति ‘रक्तं पमदं’ इत्यन्तायम्
 ॥ १००-१०४ ॥

समश्रुतः सर्वरसान् प्रसक्त-
मामप्रदोपतुमिपर्ययेथ ।

सर्वे प्रकोपं युगपत् प्रपन्ना-
श्छर्दिं त्रिदोषां जनयन्ति दोषाः ॥ १४ ॥

शलाविपाकाश्चिदाहृत्पणा-
भ्यासप्रमोहप्रयत्ना प्रसक्तम् ।

छर्दिस्त्रिदोषाहृत्पणाम्लवील-
सान्द्रोष्णरक्तं चमतां नृणां स्यात् ॥ १५ ॥

समश्रुत इत्यादिना त्रिदोषजमाह । समश्रुतः सर्वरसाविति
पण्यापम्येककृपतया भजतः, उक्तं हि—‘पण्यापम्यमिदं कञ्च
युक्तं समश्रुतं मतम्’ (नि. अ. १५) इत्यत्र; न तु सर्वर-
सात् भुञ्जामहेत्यर्थः; सर्वरसोऽजं हि पण्यमेव, तेनेह तस्य
त्रिदोषकृत्यं न स्यात् । प्रसक्तमिति निरन्तरम् । आमस्य
प्रदोषः आमप्रदोषः ॥ १४ ॥ १५ ॥

विद्वेदमूत्राभ्युपहानि वायुः
क्षोत्तांति संरुध्य यदोषमेति ।

उत्सन्नदोषस्य समाचितं तं
दोषं समुद्युय नरस्य कोष्ठात् ॥ १६ ॥

विष्मूत्रयोस्तत् समयणीगन्धं
तृन्ध्यासहिकारितुप्तं प्रसक्तम् ।

प्रच्छर्दयेदुष्टमिहातिथेया-

चयाऽर्द्धतश्चाशु विनाशमेति ॥ १७ ॥

विद्वेदेत्यादिना उपद्रवबुक्तां छर्दिमुपद्रवादस्याप्यामाह । वि-
ष्मूत्रयोस्तत्समयन्यवर्णं छर्दयतीति वायुना विष्मूत्रस्रोतसां दूषि-
तत्वाज्ज्ञेयम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

द्विष्टमतीपाशुचिपूत्यमध्य-
यीमत्सगन्धाशनदृशनेथ ।

यच्छर्दयेत्तमना मनोऽग्रे-

द्विष्टार्थसंपोगमया मता सा ॥ १८ ॥

द्विष्टेत्यादिना द्विष्टपैनामाह । द्विष्टदोषो मनोनाशनेन दर्श-
नेन च रूपायोगतया संवध्यन्ते । अग्रं भक्षयम् । द्विष्टं
प्रतिपुरगामोतिजनकं, प्रेतीषं वचादि, केनित्प्रतीषं च
मातुः (?), अष्टनि चच्छिदादि, अनेष्यं मस्तिनं, यी
शुष्पिदम् । मनोऽग्रिजननेन द्विष्टदीनां नप्ते यत्किंचित् ।
न्यादि यं पुरं प्राप्य मनोऽग्रे ॥ भवति तं प्रति तच्छ-
रदं न मरति, मनोऽनुपपातकत्वादिति सूचयति ॥ १८ ॥

क्षोपस या छर्दिरतिप्रवृद्धा

क्षोपद्रवा शोणितपूयसुका ।

सचन्द्रिकां तां प्रपन्न्यासप्यां

साप्यां विस्त्रिसेदुपद्रवां च ॥ १९ ॥

महाप्यलक्ष्मणबुक्तां छर्दिं परित्वागार्धमाह—क्षोणसेत्यादि ।
अतिप्रवृद्धा इति चक्षऽनुवक्ष । क्षोपद्रवेत्यत्र विद्वेदेत्या-
दिना शोणोपेक्षा ज्ञेयाः । सचन्द्रिकामिति धातुर्लक्ष्मण्डलाकार-
युक्ताम् ॥ १९ ॥

आमाशयोत्केशमवा हि सर्वा-

श्छर्द्यां मवा लङ्घनमेव तस्मात् ।

प्राकारयेन्माशतजां विमुच्य

संशोधनं वा कफपित्तद्वारि ॥ २० ॥

चूर्णानि लिह्यान्मधुनाऽभयानां

हृयानि वा यानि त्रिरेचनानि ।

मधैः पयोभिश्च युतानि युक्त्या

चयन्यद्यो दोषमुदीर्णमूर्ध्वम् ॥ २१ ॥

बह्वीफलाद्यैर्वमनं पियेद्वा

यो दुर्बलस्तं शमनैश्चिक्त्रिसेत् ।

रसैर्मनोघैर्लघुभिर्विंशुष्कै-

भक्ष्यैः समोन्मेषैर्विविधैश्च पानैः ॥ २२ ॥

आमाशयेत्यादिना साध्यानां चिकित्साणाह । यस्मादाना-
शयोत्केशाद् सर्वाश्छर्द्या भवन्ति, आमाशयोक्ते च शोणे
लङ्घनादि कफहरं मेपनं युक्तं, तस्मात्लङ्घनमेव कर्तव्यमिति
भावः । लङ्घनमस्यदोषविषयं, शोधनं च बहुदोषविषयमिति
व्यवस्था । संशोधनसम्यक् चेद् विरेचनवमने अपि गृह्येते ।
अन्ये खत्र संशोधनसम्यक् प्रतिकारहरणतया अत्यर्थहितं विदे-
यवयेव वर्णयन्ति । संशोधनयोगानाह—चूर्णानीत्यादि । कला-
येति फलानि जीमूवेत्यादिमृशतीनि फलमात्रासिद्धिपटितानि,
तैः । शमनैरिति दोषनिवर्धनं रिना दोषसाम्यकरः । उक्तं हि
पुष्कलावते “न शोषयति यदोषान् समाधोरीरयत्यपि । समी-
करोति विषयान् तद् संशमनस्यचते”—इति ॥ २०—२२ ॥

सुषेकृता इत्यादिना वैशेषिकी वाक्या चिकित्सोच्यते ।
इदमत्र इति परिधान्तस्यैव इदमत्रोक्तम् । सैन्यवदिति सैन्य-
वप्रक्षेपः; केचित् सैन्यवदत् सिद्धमिति योजयन्ति । तोयेन च
दाडिमस्यैव दाडिमरसेन ॥ न्योयेनेत्यादी व्योपादीना पेयवृत्त-
मात्रायां प्रक्षेप्यत्वम् ॥ २३-२५ ॥

पिचार्त्तिकायामनुलोमनार्थं

द्राक्षापिदारीभुरसैस्त्रिवृत् स्यात् ।

कफाशयस्थं त्वतिमात्रवृद्धं
पित्तं हरेत् स्यादुभिरुपेक्षेयम् ॥ २६ ॥

शुक्राय काले मधुशर्कराभ्यां
लाजैश्च मन्थं यदि वाऽपि पेयम् ।

मवापयेत्सुद्वरसेन वाऽपि
शास्वोदनं जाह्नलज्जं रसेयां ॥ २७ ॥

सितोपलामाक्षिकपिप्पलीभिः

कुम्भापलाजायसकुपुञ्जम् ।

सर्जूरमासान्यथ नारिकेलं
द्राक्षामधो वा चद्वराणि लिह्यात् ॥ २८ ॥

श्रोतोऽजलाजोऽपलकोलमज-

चूर्णानि लिह्यान्मधुनाऽभ्यां च ।

फोलास्त्रिमज्जाजनमक्षिकाविह्व-
लाज्जासितामागधिकाकणान् वा ॥ २९ ॥

द्राक्षारसं वाऽपि पिबेत् सुशीतं

मृदुप्लोष्टप्रभवं जलं वा ।

जम्ब्यान्नयोः पल्लवजं कपायं
पिबेत् सुशीतं मधुसंयुतं वा ॥ ३० ॥

निशि स्थितं यारि समुद्रच्छणं

सोशीरधान्यं चणकोदकं वा ।

गवेषुकामूलजलं गुह्यव्या
जलं पिबेद्विद्वुरसं पयो वा ॥ ३१ ॥

सेव्यं पिबेत् काञ्चनगैरिकं वा

सयालकं तण्डुलधापनेन ।

धामीरसेनोत्तमचन्दनं वा
वृष्णावसिप्रानि समाक्षिकाणि ॥ ३२ ॥

कल्कं तथा चन्दनचप्यमांसी-

द्राक्षोत्तमायालकगैरिकाणाम् ।

शीतामधुना गैरिकशालिचूर्णं

मूत्रं तथा तण्डुलधापनेन ॥ ३३ ॥

कफाशयस्थमिति कफस्थानमात्राद्ययोर्वैभायो वक्षः, तत्सं-
हरेत्स्वमेवेति वमनेनैव हरेत् । यदि वाऽपि पेयमिति मन्त्राणि
प्रति पेया क्षेया । कुम्भाया जलितव्यवविष्टा भक्ष्याः यारि-

१ 'वानात्मिके इदमत्रोक्तम्' इति पा० ।

याप्राप्तुं मुद्रान्मसूत्रानुस्तिन्नमृदितान् कुम्भायाणां दुः । गृध्रः
समण्डो बबोदनः । सर्जूरमासान्नीति सर्जूरफलेस्यानि । सर्जूर-
स्यादौ लिह्यादित्यत्र सितोपलमाक्षिकपिप्पलीभिरित्यनुवर्तनीयम् ।
स्रोतोर्जं स्रोतोऽन्नम् । कोलमज्जा कोलाभ्यन्तरम् । अभ्यां पेय-
त्रापि मधुना लिह्यादिति संवध्यते । कोलाभ्योऽप्यत्रापि मधुना
लिह्यादित्यनुवर्तते । मृदुप्लोष्टप्रभवं जलं वेति सूत्रमप्लोष्टनि-
र्वाणभवं जलमेलनम् । समुद्रच्छणं पिप्पलीमुद्रसहितम् ।
निशि स्थितमिच्छासौ सोपीरधान्यमिति द्वितीयः, चणकोदकं
वेति तृतीयो योगः । तथा गवेषुकादियोगद्वयेऽपि धीतरुधा-
यमिधिर्यः । काञ्चनगैरिकमिति गैरिकं दाक्षिणात्यप्रसिद्धं
काञ्चनवर्णम् । सयालकं तण्डुलधापनेनेति निधानं घृष्टं पिबे-
दित्यनेन तथा काञ्चनगैरिकं पेयनेन च द्वितीययोगेन संव-
ध्यते । द्राक्षोत्तमा गोक्षेणी द्राक्षोत्तमः । उत्तमचन्दनं धवलचन्द-
नम् ॥ २६-३३ ॥

कफार्त्तिकार्यां वमनं प्रशस्तं
सपिप्पलीसर्पपनिम्बतोयैः ।

पिण्डीतकैः सैन्यवसं प्रयुक्तै-
र्यस्यां कफामाशयशोधनार्थम् ॥ ३४ ॥

गोधूमशालीन् सयवान् पुरायान्

पूपैः पटोलाभृत्तचित्रकाणाम् ।

व्योपस्य निम्बस्य च तफसिदे-
र्युषैः फलाम्बैः कटुमिस्तायाऽघात् ॥ ३५ ॥

रसांश्च शल्यानि च जाह्नलानां

मांसानि जीर्णान्मधुसौभ्यरिह्यान् ।

रामांस्तथा पाण्डवपानकानि
द्राक्षाकपिर्यैः फलपूरकैश्च ॥ ३६ ॥

मुद्रान्मसूत्रांश्चणकान् फलायान्

भृष्टान् युताभ्यागरनाक्षिकाभ्याम् ।

लिह्यात्तथैव त्रिफलाविडङ्ग-

चूर्णं विद्वङ्गुलवोर्यो वा ॥ ३७ ॥

सजाम्बयं वा चद्वरार्द्धचूर्णं

मुस्तायुतां ककटकस्य शरीम् ।

दुरालभां वा मधुसंयुक्तां

लियात् कफच्छर्दिनिमित्तमार्थम् ॥ ३८ ॥

मनःशिलायाः फलपूरकस्य

रसेः कपिर्यस्य च पिप्पलीनाम् ।

संक्षेपेण चूर्णं मरिचेश्च युक्तं

लिह्यात्तथैव मृदुसौभ्यरिह्याम् ॥ ३९ ॥

१ 'उत्तमचन्दना' इति पा० । २ 'उत्तमचन्दना' इति पा० ।
इति पा० । ३ 'विद्वङ्गुलवोर्यो' वा इति पा० । ४ 'रसस्य चूर्णं'
इति पा० ।

कैलासे किन्नराकीर्णे यदुपपन्नयोपधे ।
पादपैर्विधिरे. किन्नरैर्नित्यं कुमुमसंपदा ॥ ३ ॥
यह(म)द्विर्मधुयन् गन्धान् सर्वतः सन्ध्यालङ्कृतै ।
विह्वलन्ति जितात्मानमायेयमृषिचन्द्रितम् ॥ ४ ॥
महर्षिभिः परिवृतं सर्वभूतहिते रतम् ।
अग्निवेशो गुह्य काले विनयादिदमुक्तवान् ॥ ५ ॥
भगवन् दारुणं रोगमाशौषिषविषयोपमम् ।
पित्तपेन्त शरीरेषु वेदिनामुपलक्ष्ये ॥ ६ ॥
सहस्रैव नपास्तेन परीताः शीघ्रकारिणः ।
पित्तपेन्त्यनुपक्रान्तास्तत्र न सहायो महाज्ञ ॥ ७ ॥
स नास्ति केन विषेयं सञ्चितं केन हेतुना ।
फलमेव कियद्भानुः किमिदं किमाश्रयः ॥ ८ ॥
मुपसाध्य कृच्छ्रसाधो वेदो यश्चातुषक्रमः ।
कथं कैलेश्वर्ये. किं च भगवन् तस्य मेपजम् ॥ ९ ॥
तदग्निवेशस्य यच्च भुवाऽऽश्रये. पुनर्यसु ।
यथायदखिलं सर्वं भोवाच्च मुनिसत्तम ॥ १० ॥

कैलेश इत्यादि ॥ प्रश्नोऽत्र वैद्यगुणोपदर्शनपरः, शोभने हि
देशे सुमनसो गुरुं भिक्षुं पृष्ट्वा सम्भवन्निति । कुञ्जभस-
परा पुनकचपरा । नधुरान् बगधान् इत्यन् गन्धान् ।
विह्वलन्ति विचरन्तम् । जितात्मानं विवेक्षितम् । आशौषिषा
सर्पः । उपपन्नये परशमि । अनुपक्रान्ता गदा केचिद्विन-
श्नन्ति, यथा-अष्टतिलकादयः, वैचित्तु उपक्रान्ता अपि विरेण
मन्ति, यथा-मेहग्रस्तादयः, अनेन तु श्रुतीनां शीघ्रमेव पित्त-
वन्दीति त्वत्पविरोप चिकित्सेवे दर्शयति । चरितं केन हेतु-
मेति कदाचितोपपन्नमात्रविषयं विषयवत्तया भावयता
इत्यर्थः । किमिदं तदिति कतिमात्रकारणम् । कथं कैलेश्वर्येति
कथंभूतं कैलेश्वर्येण इत्यर्थः ॥ ३-१० ॥

विषयि सर्पति यतो विसर्पस्तेन स स्मृतः ।
परिसर्पाऽधवा नास्ति सर्वतः परिसर्पणाच्च ॥ ११ ॥

विषमिलादिना यथाक्रमं प्रश्नानुसृतमाह । विषयि सर्प-
तीति तथा ऊर्ध्वं विर्यं तथा स्त्रीदशोक्तमिति प्रवर्त्तयति
विषयं । परिसर्पसन्ध्यर्थं व्याहरोति-परिसर्पाऽप्येवमिति । परिस-
र्यतः, परिस-र्य सपदोऽर्थ इत्यर्थः, किंवा परिसर्पणसन्धेन
सर्पणमात्रमुच्यते, अतः सन्धेन परिसर्पणार्थं व्याह्रियते,
हेनोक्त-सप्तत परिसर्पणमिति ॥ ११ ॥

स च सप्तविधो दोषपेन्द्रेयः सप्तधातुकः ।
पृथक् प्रत्यक्षभिधेः को विसर्पो द्रव्यजात्ययः ॥ १२ ॥
मातृकः पौष्टिकार्थयः कफजः सार्धप्रातृकः ।
चत्वार एते विसर्पा यस्मिन् द्रव्यजात्ययः ॥ १३ ॥
जातयो यातपिचाभ्यां ग्रन्थ्यास्यः कफगतजः ।
यस्तु कर्मको पोः स पित्तवफसंभवः ॥ १४ ॥

सप्तविधो दोषैरिति दोषेन्द्रेयः सप्तविधो भवति । एतेन
सप्तधातुस्य दोषस्य सप्तविधो दर्शयति ॥ १२-१४ ॥

रक्त रसीका त्वष्टासं दृष्य दोषास्तयो मलाः ।
विसर्पोऽपि समुत्पत्तौ विषयाः सप्त धातवः ॥ १५ ॥

पृथगिलादिना निर्दिष्टं सप्तविधं दर्शयति । रक्तमिला-
दिना सप्तधातुस्य स्फुटयति । रसादिदोषत्वं कुठे यद्यप्यस्ति,
यथाऽपि विषयवत्तीति संशयविषयः, कुष्ठानि तु चिरकियेदो-
र्ध्वमेव इत्यादि कुष्ठनिमित्तित्वे एव प्रपञ्चितमनुधरणीयम् ।
दोषास्तयो मला इत्यत्र दोषसन्धेनेव कतादिनामो मला इति
अन्वयद्वयं प्रतीत्यस्ति करणत्वं प्रतिपादयितुमुक्तम् । तस्य
वाच्यं "शरीरद्वयादौषा नञ्चिरीदणामला । धातु-
धातवश्च सुवर्तवित्तच्छास्यः" इति ॥ १५ ॥

लघुषाम्लकटुष्णानां रसानामतिसेचनात् ।
वृष्यस्त्वस्तुशुक्रानां सुरासौवीरकस्य च ॥ १६ ॥
व्यापन्यद्रुमपोष्णतागवाडपसेयनात् ।
शाकानां हरितानां च सेचनाच्च विदादिनाम् ॥ १७ ॥
मूत्रिकानां किलाटानां सेचनामन्वेष्य च ।
द्रव्यं शाण्डाकिपूर्याणामासुतानां च सेचनात् ॥ १८ ॥
तिलमापकुलस्थानां तैलानां पेषिकस्य च ।
ग्राम्यान्पूषिकानां च मासानां लघुनस्य च ॥ १९ ॥
प्रहिज्जानामसात्म्यानां विषयानां च सेचनात् ।
अत्यादानादियासमादृशीणां पथ्यनास्तात् ॥ २० ॥
हृत्तव्यप्रपतनादमर्मकांतिसेयनात् ।
विषयताविशोपायं विसर्पोऽपि समुद्रयः ॥ २१ ॥
यत्तेन दानैर्ग्यामिभ्यः कुपिता मादताश्च ।

दृष्यान् सद्रूपं रजादीन् विसर्पेन्त्यदिवादिनाम् ॥
जायते कैश्च हेतुभिरित्यन्तोत्तर-लघुनाऽप्येव । वृष्य-
नामिति वृष्यबीजार्थः, वृष्यवासकलीनां लघुनाम्लद्वयमिति
स्त्रीवीर्यताडुष्णवासमिति द्रव्यम् । हृत्तव्यनामिति हृत्तव्य-
वृष्येति लघुनाम्लद्वयमिति द्रव्यम् । रजिष्ठा इति रजिष्ठा वृष्य-
वृष्येति लघुनाम्लद्वयमिति द्रव्यम् । मन्दप्रपतः मन्दप्रपत-
वृष्येति लघुनाम्लद्वयमिति द्रव्यम् । शाण्डाकिपूर्याणामिति द्रव्यम् ।
ग्राम्यान्पूषिकानां च मासानां लघुनस्य च ॥ १९-२१ ॥

यदि शिवां नित्यान्तस्तथा चोपपत्तिः ।
विसर्पो वलमेतेषां सप्त धातुचरम् ॥ २२ ॥
यदि नित्यमिति सप्तध्यातुस्य मयाधितम् ।
विसर्पं शब्दं विद्यात् कुठरं त्वन्तराज्यम् ॥ २३ ॥
अन्तः प्रपुषिता दोषा विषयवन्त्यापद्यः ।
यदि हि विषयपिता सर्वधोऽनयसमिता ॥ २४ ॥

१. २४-२५-२६-२७-२८-२९-३०-३१-३२-३३-३४-३५-३६-३७-३८-३९-४०-४१-४२-४३-४४-४५-४६-४७-४८-४९-५०-५१-५२-५३-५४-५५-५६-५७-५८-५९-६०-६१-६२-६३-६४-६५-६६-६७-६८-६९-७०-७१-७२-७३-७४-७५-७६-७७-७८-७९-८०-८१-८२-८३-८४-८५-८६-८७-८८-८९-९०-९१-९२-९३-९४-९५-९६-९७-९८-९९-१००-१०१-१०२-१०३-१०४-१०५-१०६-१०७-१०८-१०९-११०-१११-११२-११३-११४-११५-११६-११७-११८-११९-१२०-१२१-१२२-१२३-१२४-१२५-१२६-१२७-१२८-१२९-१३०-१३१-१३२-१३३-१३४-१३५-१३६-१३७-१३८-१३९-१४०-१४१-१४२-१४३-१४४-१४५-१४६-१४७-१४८-१४९-१५०-१५१-१५२-१५३-१५४-१५५-१५६-१५७-१५८-१५९-१६०-१६१-१६२-१६३-१६४-१६५-१६६-१६७-१६८-१६९-१७०-१७१-१७२-१७३-१७४-१७५-१७६-१७७-१७८-१७९-१८०-१८१-१८२-१८३-१८४-१८५-१८६-१८७-१८८-१८९-१९०-१९१-१९२-१९३-१९४-१९५-१९६-१९७-१९८-१९९-२००-२०१-२०२-२०३-२०४-२०५-२०६-२०७-२०८-२०९-२१०-२११-२१२-२१३-२१४-२१५-२१६-२१७-२१८-२१९-२२०-२२१-२२२-२२३-२२४-२२५-२२६-२२७-२२८-२२९-२३०-२३१-२३२-२३३-२३४-२३५-२३६-२३७-२३८-२३९-२४०-२४१-२४२-२४३-२४४-२४५-२४६-२४७-२४८-२४९-२५०-२५१-२५२-२५३-२५४-२५५-२५६-२५७-२५८-२५९-२६०-२६१-२६२-२६३-२६४-२६५-२६६-२६७-२६८-२६९-२७०-२७१-२७२-२७३-२७४-२७५-२७६-२७७-२७८-२७९-२८०-२८१-२८२-२८३-२८४-२८५-२८६-२८७-२८८-२८९-२९०-२९१-२९२-२९३-२९४-२९५-२९६-२९७-२९८-२९९-३००-३०१-३०२-३०३-३०४-३०५-३०६-३०७-३०८-३०९-३१०-३११-३१२-३१३-३१४-३१५-३१६-३१७-३१८-३१९-३२०-३२१-३२२-३२३-३२४-३२५-३२६-३२७-३२८-३२९-३३०-३३१-३३२-३३३-३३४-३३५-३३६-३३७-३३८-३३९-३४०-३४१-३४२-३४३-३४४-३४५-३४६-३४७-३४८-३४९-३५०-३५१-३५२-३५३-३५४-३५५-३५६-३५७-३५८-३५९-३६०-३६१-३६२-३६३-३६४-३६५-३६६-३६७-३६८-३६९-३७०-३७१-३७२-३७३-३७४-३७५-३७६-३७७-३७८-३७९-३८०-३८१-३८२-३८३-३८४-३८५-३८६-३८७-३८८-३८९-३९०-३९१-३९२-३९३-३९४-३९५-३९६-३९७-३९८-३९९-४००-४०१-४०२-४०३-४०४-४०५-४०६-४०७-४०८-४०९-४१०-४११-४१२-४१३-४१४-४१५-४१६-४१७-४१८-४१९-४२०-४२१-४२२-४२३-४२४-४२५-४२६-४२७-४२८-४२९-४३०-४३१-४३२-४३३-४३४-४३५-४३६-४३७-४३८-४३९-४४०-४४१-४४२-४४३-४४४-४४५-४४६-४४७-४४८-४४९-४५०-४५१-४५२-४५३-४५४-४५५-४५६-४५७-४५८-४५९-४६०-४६१-४६२-४६३-४६४-४६५-४६६-४६७-४६८-४६९-४७०-४७१-४७२-४७३-४७४-४७५-४७६-४७७-४७८-४७९-४८०-४८१-४८२-४८३-४८४-४८५-४८६-४८७-४८८-४८९-४९०-४९१-४९२-४९३-४९४-४९५-४९६-४९७-४९८-४९९-५००-५०१-५०२-५०३-५०४-५०५-५०६-५०७-५०८-५०९-५१०-५११-५१२-५१३-५१४-५१५-५१६-५१७-५१८-५१९-५२०-५२१-५२२-५२३-५२४-५२५-५२६-५२७-५२८-५२९-५३०-५३१-५३२-५३३-५३४-५३५-५३६-५३७-५३८-५३९-५४०-५४१-५४२-५४३-५४४-५४५-५४६-५४७-५४८-५४९-५५०-५५१-५५२-५५३-५५४-५५५-५५६-५५७-५५८-५५९-५६०-५६१-५६२-५६३-५६४-५६५-५६६-५६७-५६८-५६९-५७०-५७१-५७२-५७३-५७४-५७५-५७६-५७७-५७८-५७९-५८०-५८१-५८२-५८३-५८४-५८५-५८६-५८७-५८८-५८९-५९०-५९१-५९२-५९३-५९४-५९५-५९६-५९७-५९८-५९९-६००-६०१-६०२-६०३-६०४-६०५-६०६-६०७-६०८-६०९-६१०-६११-६१२-६१३-६१४-६१५-६१६-६१७-६१८-६१९-६२०-६२१-६२२-६२३-६२४-६२५-६२६-६२७-६२८-६२९-६३०-६३१-६३२-६३३-६३४-६३५-६३६-६३७-६३८-६३९-६४०-६४१-६४२-६४३-६४४-६४५-६४६-६४७-६४८-६४९-६५०-६५१-६५२-६५३-६५४-६५५-६५६-६५७-६५८-६५९-६६०-६६१-६६२-६६३-६६४-६६५-६६६-६६७-६६८-६६९-६७०-६७१-६७२-६७३-६७४-६७५-६७६-६७७-६७८-६७९-६८०-६८१-६८२-६८३-६८४-६८५-६८६-६८७-६८८-६८९-६९०-६९१-६९२-६९३-६९४-६९५-६९६-६९७-६९८-६९९-७००-७०१-७०२-७०३-७०४-७०५-७०६-७०७-७०८-७०९-७१०-७११-७१२-७१३-७१४-७१५-७१६-७१७-७१८-७१९-७२०-७२१-७२२-७२३-७२४-७२५-७२६-७२७-७२८-७२९-७३०-७३१-७३२-७३३-७३४-७३५-७३६-७३७-७३८-७३९-७४०-७४१-७४२-७४३-७४४-७४५-७४६-७४७-७४८-७४९-७५०-७५१-७५२-७५३-७५४-७५५-७५६-७५७-७५८-७५९-७६०-७६१-७६२-७६३-७६४-७६५-७६६-७६७-७६८-७६९-७७०-७७१-७७२-७७३-७७४-७७५-७७६-७७७-७७८-७७९-७८०-७८१-७८२-७८३-७८४-७८५-७८६-७८७-७८८-७८९-७९०-७९१-७९२-७९३-७९४-७९५-७९६-७९७-७९८-७९९-८००-८०१-८०२-८०३-८०४-८०५-८०६-८०७-८०८-८०९-८१०-८११-८१२-८१३-८१४-८१५-८१६-८१७-८१८-८१९-८२०-८२१-८२२-८२३-८२४-८२५-८२६-८२७-८२८-८२९-८३०-८३१-८३२-८३३-८३४-८३५-८३६-८३७-८३८-८३९-८४०-८४१-८४२-८४३-८४४-८४५-८४६-८४७-८४८-८४९-८५०-८५१-८५२-८५३-८५४-८५५-८५६-८५७-८५८-८५९-८६०-८६१-८६२-८६३-८६४-८६५-८६६-८६७-८६८-८६९-८७०-८७१-८७२-८७३-८७४-८७५-८७६-८७७-८७८-८७९-८८०-८८१-८८२-८८३-८८४-८८५-८८६-८८७-८८८-८८९-८९०-८९१-८९२-८९३-८९४-८९५-८९६-८९७-८९८-८९९-९००-९०१-९०२-९०३-९०४-९०५-९०६-९०७-९०८-९०९-९१०-९११-९१२-९१३-९१४-९१५-९१६-९१७-९१८-९१९-९२०-९२१-९२२-९२३-९२४-९२५-९२६-९२७-९२८-९२९-९३०-९३१-९३२-९३३-९३४-९३५-९३६-९३७-९३८-९३९-९४०-९४१-९४२-९४३-९४४-९४५-९४६-९४७-९४८-९४९-९५०-९५१-९५२-९५३-९५४-९५५-९५६-९५७-९५८-९५९-९६०-९६१-९६२-९६३-९६४-९६५-९६६-९६७-९६८-९६९-९७०-९७१-९७२-९७३-९७४-९७५-९७६-९७७-९७८-९७९-९८०-९८१-९८२-९८३-९८४-९८५-९८६-९८७-९८८-९८९-९९०-९९१-९९२-९९३-९९४-९९५-९९६-९९७-९९८-९९९-१०००

साध्यासाध्यविनाशज्ञानार्थं शाखाश्रितत्वादीनाह—वहिरि-
ह्यदि । यथोत्तरमिति वहिःश्रितवन्तमभितः जन्तःश्रितावु-
भयाश्रितः गुरुरित्यर्थः । जन्तराश्रित इति जन्तःशरीरे, वहि-
रिति शाखायां, सर्पति ॥ २३-२५ ॥

ममोपघातात्संमोहादयनानां विद्यद्वानात् ।
तृष्णातियोगाद्वेगानां विषमणां प्रवर्तनात् ॥ २६ ॥
विद्याद्विसर्पमन्त्रजमाशु चाश्रितलक्षणात् ।
अतो विपर्ययाद्वाह्यमन्यैर्विद्यात् स्वलक्षणैः ॥ २७ ॥
यस्य सर्वाणि लिङ्गानि यलवयस्य कारणम् ।
यस्य चोपद्रवाः कदा मर्मगो यश्च इमि सः ॥ २८ ॥

अन्तराध्यादिविसर्पलक्षणमाह—ममोपघातादित्यादि । म-
मंति दृढमम् । विद्यात् स्वलक्षणैरेति वक्ष्यमाणविसर्पलक्षणैः । यस्य
सर्वाणीति अन्तराध्यादिविद्याध्यायविसर्पलक्षणानि ॥ २६-२८ ॥

रूक्षोष्णैः केवलौ वायुः पूरणैर्वा समावृतः ।
प्रतुष्टौ दूषयन्दूष्यान् विसर्पति यथावलम् ॥ २९ ॥

तस्य रूपाणि—भ्रमदवयुपिपासानिस्तोदश्लाङ्ग-
मदोद्देष्टनकण्ठपरतमकफासास्त्रिस्थिमेद्विग्लेप-
णवेपनारोचकाविपाफाभ्रधुपोराकुलत्वमस्त्रागमनं
पिपीलिकासंचार इव चाङ्गेषु, यस्मिन्श्चायकाशे
विसर्पो विसर्पति सोऽयकाशः श्यावारुणाभासः
भ्ययधुमान् निस्तोदमेदश्लायायामसंकोचहर्षस्फुर-
णैरतिमात्रं प्रपीक्यते, अनुपक्रान्तश्चोपनीयते
शीघ्रमेवैः स्फोटकैस्तनुभिररुणाभैः श्यावैर्वा तनु-
विशदारुणाख्यावेयिद्यत्पातमृदुपुरीषश्च भवति,
निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते, विपरीतानि चोप-
शेरत इति यातविसर्पः ॥ ३० ॥

हृक्षोष्णैरित्यादिना पृथगेतुलक्षणमाह । अथ च रूक्षादिभिः
स्वतन्त्रं, पूरणेन च मार्गोदरोधात् कुपितः परतन्त्रौ वायुर्देयः ।
उष्णं च यद्यपि न साक्षाद्वातजनकं तथाऽपि रूक्षसंयन्धा-
दुष्णं वातं करोति । उष्णसंयन्तवसागम्यसंप्राप्तिर्वाप्राप्तमिह
यत् पित्तं तज्ज्वलति इति ज्ञेयम् । दबधुयुग्रादिपल्लव्यतापः ।
दबधुय पित्तकोऽप्यत्र उत्तमसिद्धिविसर्पोर्यामिपित्तकसंभवा-
द्भवति ॥ २९ ॥ ३० ॥

पित्तमुष्णोपचारेण विदाह्यम्लाशुनैश्चितम् ।
दूष्यान् संदूष्य धमेनीः पूरयन्वै विसर्पति ॥ ३१ ॥

तस्य रूपाणि—ज्वरस्तृष्णा मूर्च्छा मोहदृष्टिर्दर-
रोचकोऽहमेदः सेदोऽतिमात्रमन्त्रार्वाहः ब्रूलापः
शिरोदक् चक्षुषोराकुलत्वमस्त्रागमरतिभ्रमः शीत-

वातचारितर्पोऽतिमात्रं हरितहारिद्रनेत्रमूत्रवर्चस्त्वं
हरितहारिद्ररूपदर्शनं च, यस्मिन्श्चायकाशे विसर्पोऽ-
नुसर्पति सोऽयकाशस्तान्हरितहारिद्रनीलकण्ठ-
कानां वर्णानामन्यतमं पुष्पति, सोत्सेधैश्चातिमात्रं
दाहसंभेदनपरीतैः स्फोटकैरुपनीयते तुल्यवर्णा-
ख्यावेधिरुपाकैश्च, निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते
विपरीतानि चोपशेरत इति पित्तविसर्पः ॥ ३२ ॥

पित्तमिलादिना पैतिकमाह । धमेनीः पूरयन्ति पदं
यद्यपि पैतिके एवोक्तं तथाऽपि 'समानेष्पथेष्वेकत्राभिहितो
विधिरन्यत्राप्यनुसंजनीयः' इति न्यायादप्यविसर्पेऽपि ज्ञेयम् ।
अयं च समानो विधिः विसर्पज्ञानलाद्विसर्पणं पित्तविकारे
एवोक्तः । शीतवातशीतलोयशोस्तृष्णा शीतवातचारितर्पः ।
अयकाशे इति देखे ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

साह्यमूललयणस्त्रिधुगुर्वैजस्यसंप्रसंचितः ।
कफः संदूषयन्दूष्यान् कृच्छ्रमङ्गे विसर्पति ॥ ३३ ॥

तस्य रूपाणि—शीतकः शीतज्वरो गौरवं निद्रा
तन्द्राऽरोचको मधुरास्यत्वमास्योपलेपो निष्टीषिका
छर्दिरालस्यं स्तैमित्यमग्निनाशो दीर्घव्यं च, यस्मि-
न्श्चायकाशे विसर्पवोऽनुसर्पति सोऽयकाशः भ्ययधु-
मान् पाण्डुरनीतिरक्तः कोदलुपित्तस्मगौरवैरन्वितो-
ऽल्पवेदनः कृच्छ्ररूपाकैश्चिरकारिभिः यदुल्लस्यगुलेपैः
स्फोटैः श्वेतपाण्डुभिरनुवध्यते, प्रभिन्नस्तु श्वेतं
पिच्छलं तन्तुमद्भनमनुयुद्धं क्षिाधमास्त्राद्यं ख-
त्पूर्वै च गुरुभिः स्थिरैर्जालावततैः क्षिाधैर्बहुल-
त्यगुलेपैर्वैर्गैरनुवध्यतेऽनुपह्नी च भवति, श्वेतन-
खनयनवदत्तदध्नुप्रवर्चस्यं, निदानोक्तानि चास्य
नोपशेरते विपरीतानि चोपशेरत इति श्लेष्म-
विसर्पः ॥ ३४ ॥

साह्यमूलैरित्यादिना कफजमाह । हेतुन्तरेष्वपि श्लेष्मणो
विषमणेषु साह्यनीत्यामभिधानमेवापेक्षं प्रायो विसर्पजनक-
त्वात् । एवं वातपित्तजनकहेतुविषमणेषु वर्णनीयम् । कृच्छ्र-
मङ्गे विसर्पति शीघ्रं शरीरे न विसर्पति । शीतकः शीतम् ।
ऊर्ध्वमिति अत ऊर्ध्वं कालम्; किंवा ऊर्ध्वंकाये, श्लेष्मण
ऊर्ध्वकाये एवावस्थानात् । जालवततैरिति जालवततैरि-
त्यर्थः । अनुपह्नी चिरकालस्यादी ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

वातपित्तं प्रकुपितप्रतिमात्रं स्वहेतुभिः ।
परस्परं लब्धयलं दृढतायां विसर्पति ॥ ३५ ॥

तदुपतापादातः सर्वशरीरमङ्गारैरित्वाकीर्य-
माणं मन्यते, ऊर्ध्वंतीसारमूर्च्छादाहमोहज्वरतमका-
रोचकास्त्रिस्थिमेद्वृष्णाविपाफाहमेद्विदिग्धा-
मिभूयते, यं यं चायकाशं विसर्पोऽनुसर्पति सोऽ-

यकाशः शान्ताङ्गारप्रकाशोऽतिरक्तो वा भवति, अग्निबन्धप्रकारेण स्फोटैरुपचीयते, स शीघ्रमत्या-
दाश्वेय मर्मानुसारी भवति, मर्मणि चोपतप्ते पच-
नोऽतिबलो भिनत्यङ्गान्पतिमात्रं प्रमोहयति. संज्ञां,
दिकाश्वासौ जनयति, नाशयति निद्रां, स नष्टनिद्रः
प्रमूढसंज्ञो व्यथितचेता न कचन सुषुम्णलभते,
अरतिपरीतः स्थानावासनाच्छर्यां क्रान्तुमिच्छति,
क्षिप्रभूयिष्ठश्चाशु निद्रां भजति, दुर्बलो दुःखप्र-
बोधश्च भवति; तमेव विधमग्निविसर्पंपरीतमचि-
कित्सं विधात् ॥ ३६ ॥

वातपित्तमिलादिना अग्निविसर्पलक्षणमाह । परस्परं लक्ष्य-
बलमिति वातपित्तं चात्योम्यं वर्धितशक्तिदम् । शान्ताङ्गार-
प्रकाश इति निर्वाणाङ्गारसरसः कृष्ण इत्यर्थः । स्थानात्
ज्वांबवस्थानात् । क्रान्तुं गन्तुम् । एवं पित्तमिलनेन अग्निवि-
सर्पस्य 'अनुपद्वये मर्मणि' इत्यादिना आश्वयेन वक्ष्यमाणाऽ-
वस्था व्यथयिता ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

कफपित्तं प्रकुपितं यत्नयत् स्वेन हेतुना ।
विसर्पत्येकदेशे तु प्रकुदयति देहिनम् ॥ ३७ ॥

तद्विकाराः—शीतज्वरः शिरोगुदाद्यं दाहः
स्तेमित्वमङ्गायसदनं निद्रा तन्द्रा मोहोऽजग्रेषु
प्रलापोऽग्निनाशो दीर्घश्चमस्यमेवो मूर्च्छां पि-
पासाक्षोतसां प्रलेपो जाज्वलित्तिन्द्रियाणां प्रायोपवे-
दानमज्ज्वलित्तोऽङ्गमर्वाऽरतिरीत्युक्तं चोपजायते,
प्रायश्चामाद्याये विसर्पसलसकः एकदेशमादी च,
प्रासिद्धाप्रकाशो विसर्पो विसर्पति सोऽप्रकाशो
रक्तपीतपाण्डुपिङ्गकावकीर्ण इव मेघकायः काळो
मलिनः क्षिप्रो बहुष्मा गुरुः स्तिमितवेदनः भय-
धुमान् गम्भीरपाको निराश्वासः शीघ्रकुदः स्विघ्र-
क्षिप्रपृतिमांसत्वक् क्रमेणात्पक्व पशुशृष्टोऽचरी-
यते कर्म इवावपीडितोऽन्तरं प्रयच्छत्युपक्षिप्र-
पृतिमांसत्यागी सिरास्त्रायुसंदर्शा कुजपगन्धी च
भवति संश्राम्पतिहन्ता च; तं कर्मविसर्पंपरीत-
मचिकित्सं विधात् ॥ ३८ ॥

कफपित्तमिलादिना कर्मविवर्णमाह । शयनमाशये
विसर्पतीति कर्मस्य कफपित्तमन्तत्वात् कफपित्तयोश्च आना-
रौनस्थित्तत्वादि भावः । अन्तश्च इति मन्दविवर्णः । एव-
देशमादी न सर्वेष्वपेक्षानकः । यद्विषो मर्दादिभ्यः ।
तिमितवेदन इति मन्दवेदनः । गन्तोः पाकः अन्तःपाकः ।
अन्तरं प्रयच्छतीति अन्तश्च ददाति । एतस्य कर्मसंज्ञा-
ह्व्यात् कर्मसंज्ञा हेतुः । तं कर्मविवर्णंपरीतमचिकित्सं

विधादिति यथोक्तवैलक्षण्यं कर्ममहात्वं विधात्; अर्धपूर्ण-
क्षणं प्रति तु चिकित्सां वक्ष्यामः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

स्विर्गुरुकठिनमधुरशीतस्निग्धाप्रपातानामिष्य-
न्दिसेविनामव्यायामादिविसेविनामप्रतिकर्मशीलानां
श्लेष्मा वायुश्च प्रकोपमापद्यते, तावुभौ दुष्टप्रभृ-
द्वावतिबलो प्रदूष्य दूष्यान् विसर्पाय कल्पेते; तम
वायुः श्लेष्मणा विवदमागस्तमेव श्लेष्मणामनेकधा
मिन्दन् क्रमेण ग्रन्थिमाळां रुच्छूपाकसाध्यां कफा-
शये संजनयति, उत्सर्गकस्य वा प्रदूष्य रक्तं
सिरास्त्रायुमांसत्वगाधितं ग्रन्थीनां माळां कुर्वते
तीव्रवज्रानां स्थूलानामणूनां वा दीर्घवृत्तरक्तानां,
तदुपतापाज्वरातीसारकासद्विक्काश्वासशोषप्रमोह-
वैषयपारोचकामिपाकप्रसेकच्छर्दिमूर्च्छाङ्गमग्ननि-
द्रारतिसदनाद्याः प्रादुर्भवन्मुपद्रवाः; स पतैरुप-
द्रुतः सर्पेकर्मणां विषयमतिपतितो विषजनीयो
भवतीति ग्रन्थिविसर्पः ॥ ३९ ॥

स्विरेलादिना ग्रन्थिविवर्णमाह । दुष्टप्रभृदाधिति परस्पर-
कवेन प्रयुजौ । रुच्छूपाकसाध्यामिति च कृच्छूपाद्यं कृच्छू-
साध्यां च; कृच्छूपाकता च विरेग पाद्यादयो । उत्सर्गकस्येति
उत्सर्गकस्य । स्विर्ग्रावुमाश्लेखोऽनेन विषविषां दुष्ट इति शोभः;
तेन तीव्रवज्रादियुक्तानां ग्रन्थीनामाधयं ग्रन्थिविवर्णं कुदत
इत्यर्थः । तदुपतापादिति तेन ग्रन्थिविवर्णं पीडनात् । सर्व-
कर्मणां विषयनतिपतितो भवतीति सर्वविक्षिप्तामिषयनामि-
कान्तो भवतीत्यर्थः । सवर्णेन वैद वयोव्येयवयुश्च एव
ग्रन्थिविवर्णः प्रत्यव्यवर्ते । अयं च ग्रन्थिविवर्णोऽग्रज्वरे
अपचीयतेवा कम्पत इत्याहुः ॥ ३९ ॥

उपद्रवस्तु यत्तु रोगोत्तरकालजो रोगाश्रयो
रोग एव स्थूलोऽणुरा, रोगात् पश्चाज्जायत शयु-
पद्रवसंज्ञः । तत्र प्रधानो व्याधिः, व्याधिर्गुणोद्भूत
उपद्रवः, तस्य प्रायः प्रधानप्रदाने प्रधानो भवति ।
स तु पीडाकरततो नयति पश्चादुत्पद्यमानो
व्याधिपरिद्विष्टररीरत्यात् । तस्मादुपद्रवं स्वर-
माणोऽस्मियाधेत ॥ ४० ॥

विषयानां बहुप्रवृत्तयः (उत्पन्नवृत्तय उपद्रव हेतवः) अनु-
पज्ञादिदोषप्रवृत्तयः स्यादपेक्षितं—उपद्रवस्तित्वादि । गुणद-
नृत्तम्याधिस्यवृत्ते, अथवा गुणदः प्रकाशने । रोगोत्तर-
मत्र इति रोगनन्तरकालः । एतेन रोगोत्तरकाले विज्ञप्त
स्यवृत्तेः । यानि च विज्ञप्तिरि वृत्तिरिदोषप्रवृत्तयः
नृत्तमि एतेन रोगेण वृत्त इव उत्पन्नमत्र न हेतुत-
त्वात्तद्वै, तेन न हेतुजुत्पन्नम् । ऐक्येन इति ऐक्य-

रम्भकरोपप्रकोपजन्यतया रोगेण समं तुल्यकारणः । एतेन गलगदे जाते स्वेहेत्पक्षानां ज्वरादीनां रोगोत्पत्त्यलज्जानाम-
प्युपद्रवत्वं निषेधयति । रोग एवेत्यनेन मूलव्याधिः प्रयागो गन्धदेन
व्यवहित्यमाणमुपद्रवं प्राहयति; तेन व्याध्यावस्थायां रोगोत्प-
त्त्यलज्जायां व्यवच्छेदं करोति । ततश्च श्लेष्मस्य वा प्रणसाऽ-
वस्था तस्यां व्युदासः, तथा सर्वांशमपि व्याध्यावस्थानामवस्था-
लक्षणयुक्तानां व्युदासः शून्यो भवति; अतस्तथा व्यापेरवस्थामवि-
तया मूलव्याधिसत्त्वा एव, उपद्रवस्तु नापश्यं भवति । यद्यपि
केचिन्महामूलदोषावस्था व्याधय उपद्रवमुप्या एषोत्पद्यन्ते,
सहोत्पत्ते चोपद्रवाभौ नास्ति, तथाऽपि ये गदा उपद्रवरूपा
प्रावन्ते ते तत्र सहोत्पत्ता अपि नोपयतया उपद्रवा मयन्ते ।
परमार्थतस्तु सहभासितो नोपद्रवलक्षणयुक्तः, किंतु रोगचक-
रत्वेन तत्र जायन्त इति । एतदुपद्रवलक्षणार्थं एव सुश्रुतः—“त-
श्लेष्मस्यैवो नाम यः पूर्वोत्पद्यं व्याधिं जयम्यकालजातो व्याधि-
रुपयजति स तन्मूल एवोपद्रवसंज्ञः” (सु. सू. अ. १५) इति ।
उपद्रवप्रकारमाह—स्थूलोऽप्युपेति । उपद्रवसंज्ञाविरुक्तिमाह—
पथाज्जायत इति उपद्रवसंज्ञ इति । एतेनोपद्रवति व्यापुत्तादस-
मीपे उपेतीति उपद्रव इति निरूपिः कृता भवति । व्यापेर्गुणभूत
इति मूलव्याध्यपेक्षयाऽऽप्रधानमित्यर्थः । गुणभूताये एव हेतु-
माह—तस्य प्रायः प्रधानप्रसङ्गे घम इति । मूलव्याधिप्रस-
मापीनप्रसमात्वाऽपद्रवस्याप्राधान्यमित्यर्थः । प्रायःशब्देन च
व्यभिचारवाचिना कविदुपद्रवस्य सतत्त्वा विरुक्तिऽप्युक्ता ।
उपद्रवस्य आशुचिकित्सत्वं गुरुसाध्यमाह—स विरुक्तादि ।
व्याधिपतिरिच्छिद्यरीरत्वादि विरुक्तेः पञ्चमी; तेन व्याधिपति-
रिच्छिद्य पथावुपयमानतया पीडाकरतरो भवतीति वाग्यायः ।
उपसंहृति—तस्मादिसादि । अभिवापेतेति त्वस्या विरुक्तेषु;
सा च विरुक्तिः मूलव्याधिप्रसमनेन तथा सतत्त्वाऽपि भव-
त्युक्तयेव ॥ ४० ॥

सर्वायतनसमुरधं सर्वेलिङ्गव्यापिनं सर्वधात्वनु-
स्सारिणमाशुकारिणं महालयधिकमिति सञ्चिपातवि-
सर्पमचिकित्स्यं विद्यात् ॥ ४१ ॥

संप्रति प्रकृतं सञ्चिपातमिषममाह—तर्पेसादि । सर्वाय-
तनसमुपमिति सर्वहेतुमयम् । सर्वेलिङ्गव्यापिनमिति वाता-
दिजोऽप्येवमुपयुक्तम् । सर्वधात्वनुस्सारिणमिति विरपाम्भ-
त्तेनोत्पन्नमनुष्ठानमपि च धात्वानामभिवर्त्तं दर्शयति । तथा
हि मूर्तिरस्या भिषर्करूपानां एव तन्त्रान्तरे सकलपालाभयल-
मुक्तं, तदुत्तरो विषमगणां दोषातिमात्रदुष्टं सत्तापानुकेत-
धानुद्विषि भवतीति ॥ ४१ ॥

तत्र वातपित्तश्लेष्मनिमित्ता विसर्पलयाः सा-
ध्या भवन्ति, अतिकृद्माभ्यौ पुनरुपस्थिते मर्मणि

अनुपगते वा सिरास्त्रायुमांसल्लेहे साधारणकि-
यामिकमावेद्याभ्यस्यमानौ प्रशान्तिमापयेयाताम्,
अनादरोपक्रान्तः पुनस्तयोरन्यतरो हन्याद्विद्वद्भावे-
वाशीविपवत् । तथा ग्रन्थिविसर्पमजातोपद्रवमा-
रमेत चिकित्सितुम्, उपद्रवोपद्रुतं त्वेन परिहरेत्;
सञ्चिपातजं तु सर्वधात्वनुस्सारिवादाशुकारित्वा-
द्विरुद्धोपक्रमत्याचासाध्यं विद्यात् ॥ ४२ ॥

मर्मणीति हृदयादिप्रधानमर्मणि । साधारणक्रियामिति
आरम्भकरोपयोः समानाभिः क्रियाभिः । अभ्यस्यमानाविति
सततमुपचर्यमानौ । अनादरोपक्रान्त इति असम्पुपक्रान्तः ।
तेन पूर्वं सर्वेषां अनुपक्रमे 'ये हन्युऽनुपक्रान्ताः' (सु. अ. १८)
इत्यनेन आरम्भकत्वमुक्तं, इह तु असम्पुपक्रमे इति
विशेषः ॥ ४२ ॥

तत्र साध्यानां साधनमनुव्याध्यास्यामः ॥ ४३ ॥
लङ्घनोल्लेखने शक्ते तिकक्तानां च सेचनम् ।
कफस्यानगते सामे रुक्षशरीरैः श्लेष्मपयेत् ॥ ४४ ॥
पित्तस्थानगतेऽप्येतत् सामे कुपौषिकित्सितम् ।
शोणितस्यावसेकं च विरेकं च विशेषतः ॥ ४५ ॥
मास्तुताशयसंभूतेऽप्यादितः स्याद्विरुक्षणम् ।
रक्तपित्तान्वयेऽप्यादौ जेह्वनं न हितं मतम् ॥ ४६ ॥
वातोन्मये तिकघृतं पैत्तिके च प्रशस्यते ।
लघुदोषे, महादोषे पैत्तिके स्याद्विरेचनम् ॥ ४७ ॥
न घृतं बहुदोषाय देयं यज्ञं विरेचयेत् ।
तेन दोषो ह्युपलब्धस्त्वङ्ग्रासवधिरं पचेत् ॥ ४८ ॥
तस्माद्विरेकमेयादौ शक्तं पिच्छाद्विसर्पिणः ।
कथिरस्यावसेकं च तदप्यस्याधयसंज्ञितम् ॥ ४९ ॥

तत्र साध्यानामित्यादिना विरुक्तमाह । उद्वेपनं वमनम् ।
कफस्यानगत इति कृष्णकानगते । पित्तस्थानत्वेन मध्यशरीरं,
वाताशयसन्धेन च पक्वावस्थाः शरीरं दृश्यते । वातोन्मये
लिकघृतं पैत्तिके च प्रशस्यते लघुदोषे इति चेतः; तेन
लघुदोषे पैत्तिके इति नोच्यम् । बहुदोषायेति पित्तल प्रकृत-
त्वाद् बहुपित्तावेत्यर्थः । तेनेति अविवेचनपठेन । तस्यासा-
भितसंज्ञितमिति तत्र शोणितमस्य भिषर्कस्य आश्रयत्वेन
रुपितं, तेन शोणितमनेकाश्रययोच्चेदेन भिषर्कच्छेदो भव-
तीत्यर्थः ॥ ४३-४९ ॥

इति वीसर्पनुत् प्रोक्तं समासेन चिकित्सितम् ।
एतदेव पुनः सर्वं व्यासतः संप्रयक्यते ॥ ५० ॥
यदनं मधुकं निम्बं यतक्तस्य फलानि च ।
यमनं संयदातव्यं विसर्पं कफपित्तजे ॥ ५१ ॥

पटोलपिचुमर्द्यां पित्तव्या मदनं च ।
विसर्पं धमनं शस्तं तथा चेन्द्रयवैः सह ॥ ५२ ॥
यांश्च योगान् प्रवक्ष्यामि कल्पेषु कफपित्तानाम् ।
विसर्पिणां प्रयोज्यास्ते दोषनिर्हरणाः शिष्याः ॥ ५३ ॥

व्यासत इति वित्तरेण । कफपित्तं इति व्यस्यसमस्तकफ-
पित्तजे ॥ ५०-५३ ॥

मुस्तनिम्बपटोलानां चन्दनोत्पलयोरपि ।
सारियामलसोशीरमुस्तानां वा विचक्षणः ॥ ५४ ॥
कपायान् पाययेद्वैद्यः सिद्धान् वीसर्पनाशनान् ।
किराततिककं लोभं चन्दनं सधुरालम्बम् ॥ ५५ ॥
नागरं पत्रकिञ्चुकमुत्पलं सविमीलकम् ।
मधुकं नागपुष्पं च दद्याद्वीसर्पशान्तये ॥ ५६ ॥
प्रयौण्डरीकं मधुकं पत्रकिञ्चुकमुत्पलम् ।
नागपुष्पं च लोभं च तेनैव विधिना पिबेत् ॥ ५७ ॥
द्राक्षां पपैटकं शुण्ठीं गुडूचीं धन्यासकम् ।
निशापर्युषितं दद्याच्चृण्णावीसर्पशान्तये ॥ ५८ ॥
पटोलं पिचुमर्दं च दावी कटुकरोहिणीम् ।
यथ्याह्वां त्रायमाणान् च दद्याद्वीसर्पशान्तये ॥ ५९ ॥
पटोलादिकपायं वा पिबेत्प्रिकलया सह ।
मसूरमिडलेयुक्तं घृतमिधं प्रदापयेत् ॥ ६० ॥
पटोलपत्रमुन्नानां रसमामलकस्य च ।
पाययेत् घृतोन्मिधं नरं वीसर्पवीडितम् ॥ ६१ ॥

क्रियाविधिपरिचयः कथययोग एव । तेनैव विधितेति
शुक्रादिसौमिककथयविधिना । निशापर्युषितमिति शीतकथा-
यम् । अर्धं च शीतकथायमिति पटोलमिलादायमि नोयः ।
मधुविद्वद्विरिति मधुपानां विद्वद्विः, च चात्र विद्वत्त्वामा,
तस्याः व्रीहिरत्नात् ॥ ५४-६१ ॥

यद्य सार्वभेदातिकं पित्तकुष्ठनियहणम् ।
निर्विघ्नं तदपि प्राप्नो दद्याद्वीसर्पशान्तये ॥ ६२ ॥
त्रायमाणानां सितं गोमित्रं यदुत्पादयत् ।
विसर्पिणां प्रशान्तयर्थं दद्यात्तदपि पुञ्जिमान् ॥ ६३ ॥
त्रिपुष्पं समालोच्य सर्पिणा पयसाऽपि वा ।
घर्माभ्युना वा संयोज्य मृद्वीकानां रसेन वा ॥ ६४ ॥
विरैकायं प्रयोज्यं सितं वीसर्पनाशनम् ।
प्रापमाणानां पाऽपि पयो दद्याद्विरैचनम् ॥ ६५ ॥
त्रिकलारससंयुक्तं सर्पिण्युत्पला सह ।
प्रयोज्यं विरैकायं विसर्पव्यरनाशनम् ॥ ६६ ॥
रसमामलकानां वा घृतमिधं प्रदापयेत् ।
त पय गुग्गुलीय त्रिपुष्पं पुतो दितः ॥ ६७ ॥
दोषे कोष्ठगते भूय पतत् कुपाण्डितसितम् ।

त्रिकलारसेलावौ त्रिकलारकादिभिः समं मिश्रितं पुतं
देयम् । गुग्गुलीयेति कूरुशेणम्, अन्ये दोषपूर्णं लोभं गुग्गुली-
याहुः । दोषे कोष्ठगते भूय इत्यत्र भूय-उच्यते । प्राप्नोतीति ।
॥ ६२-६७ ॥—

वायानुद्रे ॥ रुधिरं रक्तमेवादितो हरेत् ॥ ६८ ॥
मिषभातान्वितं रक्तं विषाणेन यिनिहरेत् ।
पित्तान्वितं जलोकोभिः कफान्वितमलायुभिः ६९
यथासन्नं विकारस्य व्यथयेद्वायु वा सिराम् ।
त्वद्भांसं जगुसंभृदो रक्तं हृदि जायते ॥ ७० ॥

वायानुद्रेत्युद्रे रक्तं विकारवाहकम्—वायानुद्रे इत्यदि ।
वायानुद्रे रक्ते दोषविशेषेण रक्ताद्वेदोपायमाह—वातातिवृत्ति-
न्यादि । रक्ताद्वेदोपायमाह—वातातिवृत्तिन्यादि । रक्ताद्वेदोपायमाह—वातातिवृत्ति-
न्यादि । रक्ताद्वेदोपायमाह—वातातिवृत्तिन्यादि । रक्ताद्वेदोपायमाह—
वातातिवृत्तिन्यादि । रक्ताद्वेदोपायमाह—वातातिवृत्तिन्यादि ।
॥ ६८-७० ॥

अन्तःशरीरे संशुद्धे दोषे त्वद्भांससंश्रिते ।
आदितो वाऽन्वपुषोपाणां क्रिया वाह्या प्रपश्यते ७१
उज्ज्वलत्वमधुक् पत्रकिञ्चुकमुत्पलम् ।
नागपुष्पं प्रियङ्गुश्च प्रवेदः सपूतो दितः ॥ ७२ ॥
म्यप्रोषणादास्तदणाः कदलीगर्भसंयुताः ।
विसर्पप्रियङ्गु लेपः स्याच्छतधातघृताद्युतः ॥ ७३ ॥
कालीयं मधुकं हेम यन् चन्दनपत्रकां ।
पला मृणालं कलितं मलेपः स्यात्पूतोदितः ॥ ७४ ॥
शादलं च मृणालं च शर्द्धं चन्दनमुत्पलम् ।
वेतसस्य च मृणालं प्रवेदः स्यात्तप्तपुण्डः ॥ ७५ ॥
सारिया पत्रकिञ्चुकमुशीरं नीलमुत्पलम् ।
मज्जिष्ठा चन्दनं लोभममया च मलेपनम् ॥ ७६ ॥
नलदं च हरेणुश्च लोभं मधुकपत्रकां ।
द्वौ सन्नरसश्च सपूतं स्यात्प्रलेपनम् ॥ ७७ ॥
यावकाः सखदभेय सर्पिणा सह योजिताः ।
प्रवेदो मधुकं पीर सपूता पयसकपः ॥ ७८ ॥
यत्पुष्पमुत्पलजालं पीरामगुग्गुचन्दनम् ।
कुपादातेपनं येषो मृणालं च पित्तान्वितम् ॥ ७९ ॥
यवपूयं समधुकं सपूतं च मलेपनम् ।
हरेणुयो मसूरस्य समुन्नाः श्वेतजालयः ॥ ८० ॥
पूयह पूयह प्रवेदः स्युः सर्पं वा सार्विण सह ।
पथिनीकदम्बः शीतो मौक्तिकं पिष्टमेव वा ॥ ८१ ॥
शङ्खः मृणालः शुक्रियां गौरिकं वा पूतादुतम् ।
मयीण्डरीकं मधुकं यत्पूतं जालमुत्पलम् ॥ ८२ ॥

॥ ८२ ॥ अन्तःशरीरे संशुद्धे दोषे त्वद्भांससंश्रिते ।

(पृथगेते प्रदेहाश्च हिता व्रैया विसर्पिष्णाम्) ।
 न्यग्रोधपत्रं दुग्धीका सघृतं स्यात् प्रलेपनम् ।
 विसानि च मृणालं च सघृताश्च कशेरुकाः ॥ ८३ ॥
 शतावरीविदायोश्च कन्दौ धीतपुतास्तुतौ ।
 शैवालं नलमूलानि गोजिह्वा वृषकर्णिका ॥ ८४ ॥
 इन्द्राणिशाकं सघृतं शिरीषत्वग्मलाघृतम् ।
 न्यग्रोधोदुम्बरपृक्षवेतसाश्चर्यपल्लवैः ॥ ८५ ॥
 त्वक्त्वक्कैयं दुस्तर्पिभिः शीतैरालेपनं हितम् ।
 प्रदेहाः सर्वे एवैते वातपित्तोत्थेन शुभाः ॥ ८६ ॥
 सैकफे तु प्रवक्ष्यामि प्रदेहानपरान् हितान् ।
 त्रिफला पत्रकोशीरं समज्ञां करवीरकम् ॥ ८७ ॥
 नलमूलान्यनन्तां च प्रदेहमुपकल्पयेत् ।
 यदिरे सप्तपर्णं च मुस्तामरग्वर्धं धवम् ॥ ८८ ॥
 कुरण्टकं देवदारु वृद्यादालेपनं भिषक् ।
 आरग्वधस्य पत्राणि त्वचं श्लेष्मातकस्य च ॥ ८९ ॥
 इन्द्राणिशाकं काकाह्वां शिरीषकुसुमानि च ।
 शैवालं नलमूलानि वीरां गन्धप्रियङ्गुकाम् ॥ ९० ॥
 त्रिफला मधुकं धीरां शिरीषकुसुमानि च ।
 प्रपौण्डरीकं द्वीयेरं दार्धार्थक्यधुकं यलाम् ॥ ९१ ॥
 पुण्यालेपनं कुर्याद्गन्धशः सर्वशोऽपि पा ।
 प्रदेहाः सर्वे एवैते वैयाः स्वल्पघृतास्तुताः ॥ ९२ ॥
 वातपित्तोत्थेन ये तु प्रदेहास्ते घृताधिकाः ।
 घृतेन शतघीतेन प्रदिह्यात् कैवलेन च ॥ ९३ ॥
 घृतनण्डेन शीतेन पयसा मधुकाम्बुना ।
 पञ्चवक्कफपायेण सेचयेच्छीतलेन वा ॥ ९४ ॥
 वाताखुप्तिचवहुलं विसर्पं बहुशो भिषक् ।
 सेचनास्ते प्रदेहा ये त पय घृतसाधनाः ॥ ९५ ॥
 ते चूर्णयोगा यीसर्पम्रणानामयचूर्णनाः ।
 कूर्वास्वरससिद्धं च घृतं स्याद्गन्धरोषणम् ॥ ९६ ॥
 दार्वात्यदमधुकं लोभं केदारं चायचूर्णनम् ।
 पटोलः पिचुमर्दश्च त्रिफला मधुकोत्पले ॥ ९७ ॥
 पतत् प्रक्षालनं सर्पिर्मणचूर्णं प्रलेपनम् ।

समुद्रे इति विरेचनशोमितमोक्षणम्याम् । आदित इति
 उत्पत्तापेव । बाह्या इति शोषपतिर्येकादिशः । न्यग्रोधपत्रा इति
 यटपटोहाः । कदलीगर्भः गर्भसा कदली । कलेयं कालेवकका-
 र्गमिति क्मातम् । हेम इति नामकेकरचूर्णम् । वन्यं देवसंयु-
 स्यम् । बाहलं दूर्वा । मृणालमुशीरम् । वीरा विदारीकन्दः ।
 हरेणरो वर्तुलकलायाः । श्वेतशालयः अकण्ठितशुक्रयान्यानि ।

१ 'देहं वा दाहयन्ते' इति पा० । २ 'रुचिरोत्पले विहा' इति पा० । ३ 'कलेयं' इति पा० । ४ बलसाये इति सिलिगुप्तके 'एरका' 'शोणक' इति सवाना । 'पीडा इति विमुक्ताः' इति विरु-
 षाट उपपद्यते ।

दुग्धिका खनामरुधाता । मृणालं पद्मनालिका । वृषकर्णो
 भृषिषकर्णिका । काकाह्वा गोश्रोदुम्बरिका । इन्द्राणि निर्गुण्डी ।
 यलाघृतमिति लेदः । लुधः शल्पसौर्धपत्रः पर्कटी । प्रदेहानपरान्-
 निल्लेनेन पूर्वाकप्रदेहा अपि सफे हिता इति सूचयतीत्येकः ।
 पूर्वाकप्रदेहापिषयेव 'अपरान्' इति पदं कृतं, तेन पूर्वा-
 कप्रदेहानां विषयविषयार्णां कफेऽनधिकार इति पदयामः ।
 अनन्ता उत्पत्तासिवा । कुरण्टकोऽम्लानकः । श्लेष्मातको
 'यहुकारक' इति प्रतिदः । इन्द्राणीशाकं केचित् मरलाक्षक-
 माहुः, निर्गुण्डीमेवापरे । गन्धप्रियङ्गुः प्रियङ्गुरेव । शैवालमि-
 स्हादिर्व्यस्ससमस्तयोः । सर्वे एवेत्यत्र एते इति कफविहिताः
 प्रदेहाः । वातपित्तोत्थेन इत्यत्र यद्यपि वातोत्थेन वासात्
 प्रदेहा न विहिताः, तथाऽपि रक्तापित्तोत्थेन ये विहिताः
 कफे वा तत्रैव द्रव्यगुणमात्रोत्थे ये वातहरद्रव्यकृता लक्ष्यन्ते त
 एनाधिकृत्य इति ज्ञेयम् । घृतमण्डो घृतसंज्ञानिका घृतोपदे-
 भवा । पत्रवत्कं तन्त्रान्तरे—'न्यग्रोधोदुम्बरपृक्षवेतस-
 वत्कलेः । सर्वैरेकसंयुक्तैः पत्रवत्कसमुच्यते' इत्यनेनोक्तम् ।
 अन्ये तु वेतसस्याने गन्धमुष्णमन प्राहयन्ति । प्रदेहायोऽकद्व्या-
 ण्येव परितेचने घृतसाधने गवाधचूर्णेऽपि विद्व्यात् । दार्धा-
 ल्यादी एतप्रक्षालनमिति एतैर्वाभ्यादिभिः प्रक्षालनार्थक्यापः
 कर्तव्यः, तथा घृतं चैवैरेव साधनीयं, तथा चूर्णं च प्रलेपनं
 कर्तव्यम् ॥ ७१-९७ ॥—

प्रदेहाः सर्वे एवैते कर्तव्याः संम्रसादनाः ॥ ९८ ॥
 क्षणे क्षणे प्रयोक्तव्याः पूर्वमुद्रुहस्य लेपनम् ।
 अधायनोद्धृते पूर्वं प्रदेहा बहुशोऽघनाः ॥ ९९ ॥
 वैयाः प्रदेहाः कफजे पर्याधानोद्धृते घनाः ।
 त्रिभागाहुष्टमाशः स्यात् प्रलेपः ककरोपपितः ॥ १०० ॥
 नातिस्निग्धो न रुक्षश्च न पिण्डो न द्रवः समः ।
 न च एषुपितं लेपं कदाचिद्वचारायेत् ॥ १०१ ॥
 न च तेनैव लेपेन पुनर्जातु प्रलेपयेत् ।
 ह्रैदयीसर्पशूलानि शोष्णभायात् प्रयतयेत् ॥ १०२ ॥
 लेपो ह्युपरि पटस्य कृतः सेदयति म्रणम् ।
 खेदजाः पिडकास्तस्य कण्डूश्चैवोपजायते ॥ १०३ ॥
 उपर्युपरि लेपस्य लेपो यद्यवचार्यते ।
 तानेय क्षोषाजनयेत् पटस्योपरि यान् कृतः ॥ १०४ ॥
 अतिस्निग्धोऽतिद्रवश्च लेपो यद्यवचार्यते ।
 त्वत्ति न निश्च्यते सम्यक् दोषं शमयत्यपि ॥ १०५ ॥
 तन्वालिप्तं न कुर्वीत संयुक्तो हापुटायते ।
 न चौपरिहस्ते व्याधिं प्राप्नोत्यपि च शुष्यति ॥ १०६ ॥
 तन्वालिप्तं ये दोषास्तानेय जनयेद्भुशम् ।
 संयुक्तः पीडयेद्वाधिं निःशेदो ह्यवचारितः ॥ १०७ ॥
 संप्रसादना इति शवर्षकः, शवर्षात्तं साधये कर्तव्यम् ।
 हलर्षः । हिता संप्रसादना इति रक्तापित्तप्रसादनाः । तेनान्

मयं.—य एते रक्तपित्ते प्रदेहाः कर्तव्या उपाख्ये क्षणे सधे पूर्व
लेपनमुद्वल प्रयोक्तव्याः, न विरेण नापि पूर्वप्रलेपनोप-
त्ययः । पूर्व च लेपनमुद्वल क्रियमाणा अमुक्तावस्थायां
पूर्वलेपे उद्धृते सति बहुधाः कर्तव्याः, तथा पना अप्रतनु-
काश्च कर्तव्याः । कफप्रदेहानां विशेषमाह—देहा इत्यादि ।
पर्याधानोद्धृत इति शुक्रोद्धृते ॥ १८-१०७ ॥

अन्नपानानि यक्ष्यामि विसर्पणां निवृत्तये ।
लङ्घितेभ्यो हितो मन्थो रुक्षः सक्षौद्रशर्करः ॥१०८॥
मधुरः किञ्चिदम्लो वा दाडिमामलकान्वितः ।
स्पर्शरूपकमृदोः सखजूरः शूताभ्युना ॥ १०९ ॥
तर्पणैर्यवशालीनां सखेहा चायलेहिका ।
जीर्णं पुराणशालीनां यूपैर्भुञ्जीत भोजनम् ॥ ११० ॥
मुद्रान्मसूरान्धनकान् यूपार्थमुपकल्पयेत् ।
अमलान् दाडिमामलान् वा पटोलामलकैः सह ॥
आङ्गलानां च मांसानां रसांस्तस्योपकल्पयेत् ।
रुक्षान् परूपकद्राक्षादाडिमामलकान्वितान् ॥१११॥
रक्ताः श्वेता महाद्वाभ्यः शालयः पट्टिकैः सह ।
भोजनार्थं प्रशस्यन्ते पुराणाः सुपरिष्कृताः ॥११२॥
यवगोधूमशालीनां सात्त्विकान्येव प्रदापयेत् ।
येषां नात्युचितः शालिर्नप ये च कफाधिकाः ॥११३॥

नेपत्रमभिधायाध्वानमाह—अध्वानानीत्यादि । जीर्णं
इति अवलेहिकारूपेण जीर्णं । बाङ्गलाग्निसादौ रुक्षा-
निलनेन रससंस्कारकस्त्रेहविरहेण मारुतापतिनिष्पन्नासाये-
ध्या रुक्षमांसकृतविन रुक्षत्वं हेतुम् । रण्य श्वेता महाद्वा-
भ्येति रक्षसाभ्यः श्वेतशालयो महाशालयश्च, श्वेतशालिर्मांसपे-
पुञ्जरीकृतालितेति कथ्यतः । यवगोधूमेत्यादि यवगोधू-
मसात्त्विकानां तावत् सात्त्विकं यवगोधूममेव प्रयोजयेत् । येषां
च शालिर्नात्युचितो नाभ्यस्तत्त्वं यवगोधूममेव देयौ, तयोः
कफाविह्वलाद् विसर्पदितत्वात् । उक्तं हि—‘सर्वं मधुरं
ककडरमन्यत्र पुराणाच्छालियवगोधूमात्’ इति ॥१०८-११४॥

विदाहीन्यन्नपानानि पितृकं स्पर्शनं दद्यात् ।
क्षौद्राभ्यापामस्यार्थमिषवातांश्च विपजयेत् ॥ ११५ ॥

विसर्पं वर्जयन्त्याह—विदाहीनीत्यादि ॥ ११५ ॥

कुयोचिकित्सितादुसच्छीतप्रायाणि पैत्तिकं ।
रुक्षप्रायाणि कफजे सैहिकान्यनिलात्मकं ॥ ११६ ॥
घातपित्तप्रशमनमग्निवीसर्पणे हितम् ।
कफपित्तप्रशमनं प्रायः कर्दमसंश्लिष्टं ॥ ११७ ॥

विसर्पं दोषमेदेन चिकित्सामाह—कुयोदित्यादि ११६॥११७

रक्तपित्तोत्तरं शूद्रां ग्रन्थिवीसर्पमादितः ।
रुक्षार्णवैर्लघुनैः सैकैः प्रवेहेः पाञ्चवल्कलैः ॥ ११८ ॥

सिरामोक्षैर्जलोकोभिर्वमनैः सविरेचनैः ।
धृतैः कषायतिकैश्च कालज्ञः समुपाचरेत् ॥११९॥

ऊर्ध्वं चाधश्च शुद्धाय रक्ते चाप्यवसेचिते ।
वातश्लेष्महरं कर्म ग्रन्थिवीसर्पिणे हितम् ॥१२०॥
उत्कारिकाभिरुष्णामिरुष्णानाहः प्रशस्यते ।
स्निग्धामिर्वैश्वारैर्वा ग्रन्थिवीसर्पशालिनाम् ॥१२१॥

दशमूलोपसिद्धेन तैलेनोष्णेन सेचयेत् ।
कुष्ठतैलेन चोष्णेन पाक्यक्षारयुतेन च ॥ १२२ ॥
गोमूत्रैः पवननिर्यहेरुष्णैर्वा परिपेचयेत् ।
सुखोष्णया प्रदिह्याद्वा पिष्टया चाभ्यगन्धया ॥१२३॥
शुष्कमूलककल्केन नक्तमालवचाऽपि वा ।
विभीतकत्वचां वाऽपि कल्केनोष्णेन लेपयेत् ॥१२४॥
वलां नागवलां पथ्यां भूर्जप्रांथि विभीतकम् ।
वंशपत्राण्यग्निमन्थं कुयोऽग्निप्रलेपनम् ॥ १२५ ॥
दन्ती चित्रकमूलत्यक् सुधार्कण्यसी गुडः ।
भङ्गातकास्थि कासीसं लेपो भिन्धाच्छिलामपि ॥
यदिमांसस्थितं ग्रन्थिं किं पुनः कफसंभवम् ।
दीर्घकालस्थितं ग्रन्थिं भिन्धाद्वा भेषजेतिम् ॥१२७॥
मूलानां कुलत्थानां यूपैः सक्षारदाडिमैः ।
गोधूमार्चयैर्वापैर्वा सतीधुमधुशर्करैः ॥ १२८ ॥

सक्षोद्रार्चणीमण्डमैर्वातुल्लरसान्वितैः ।
त्रिफलायाः प्रयोगैश्च पिप्पलीक्षौद्रसंयुतैः ॥१२९॥
मुस्तभङ्गातशर्करां प्रयोगैर्माक्षिकस्य च ।
वैषवाक्षगुडव्योधेय प्रयोगैर्गिरिजस्य च ॥ १३० ॥
धूमैर्विरेकैः शिरसः पूर्वोक्तैर्गुल्ममेदनैः ।
अयोलवणपापाणहेमताप्रप्रपीडनैः ॥ १३१ ॥

आग्निः क्रियाभिः सिद्धाभिविधिधाभिर्वैली शिरः ।
ग्रन्थिः पापाणकठिनो यदा नैषोपशाम्यति ॥१३२॥

अथास्य दाहः शारेण शरैर्द्वेष्टोऽथ वा हितः ।
पाकिभिः पाचयित्वा वा पाटयित्वा समुद्धरेत् ॥

मोक्षयेद्भुजश्चास्य रक्तमुक्तेरामागतम् ।
पुनश्चापहते रक्ते वातश्लेष्मजिदोषधम् ॥ १३३ ॥

धूमो विरेकः शिरसः सेदनं परिमर्दनम् ।
अप्रशाम्यति दोषे च पोचनं वा प्रशस्यते ॥ १३४ ॥

प्रक्षिप्तं दाहपाकाभ्यां भिषक् शोचनरोपणः ।
वातश्लेष्मन्तरेष्वेव यणपत् समुपाचरेत् ॥ १३५ ॥

कनिषत्तुल्यं विडह्वानि दार्प्यं कारुद्रवं फलम् ।
विद्रा तैलं विपकन्यं ग्रन्थियमचिकित्सितम् ॥१३७॥

१ 'घृते' इति पा० । २ 'विनीतकल मन्थि' इति पा० ।

३ 'जरेर्देन वा' इति पा० । ४ 'पुनश्चाप हत' इति पा० ।

५ 'दाहेन घटन' इति पा० ।

द्विजघ्नीयोपदिष्टेन कर्मणा चाप्युपाचरेत् ।

देशकालविभागश्चोष्णान् वीर्यसर्पजान् सुघ्नः ॥१३८॥

इति ग्रन्थविसर्पचिकित्सा ।

ग्रन्थिविसर्पचिकित्सायाह—रूपवितोत्तरमित्यादि । उत्कारिकाभिरित्यादिनोपनाहमाह । उपनाह उष्णो बहलो लेपः । पाक्यक्षारयुतेनेति पाकेन सुधुतायकविधानेन कृतं क्षारपाक्यक्षार, किंवा 'यवक्षारयुतेन' इति पाठः । गोमूत्रैरित्यादौ पत्रमेरुशदिपत्रम् । नक्तमाह करञ्जकः । विमीतकचकामि-स्वन कल्केनेति योज्यम् । हस्तीत्यादौ यो ज्येष्ठो शिलायामपि भिन्नात् स कचग्रन्थं नितरमेव भिन्नादिति भावः । इमेरिति बभ्रुमाग्रे । गिरिज शिलाजतु । गिरिजप्रयोगश्च रसायनोक्तो ह्येव । सुल्लसकचो 'सुल्ल स्योष' (चि अ ७) इत्यादिना कुष्ठोक्तः । अज्ञातकचस्यो रसायनोक्तः । साक्षिकस्येति धातुयाक्षिकस्य । पूर्वसिद्धिर्भवेदनेति विमार्गोपपदादौ । अयोर्यो गेव्यादि तन्नाम प्रभृतिभिः पीडनैरित्थं । घर्षहर्षेति घरेण हेत्रा वा तापितेन । पाकिभिरिति पावनपिण्डे । पुनश्चेत्यादिना उक्ता अपि धूमादयः पुनरपनोतग्रन्थनिपद्यता मिथीयन्ते, तेन चेह ॥ पुनरुक्तिः ॥ ११८-१२८ ॥

य एव विधिचिद्विष्टो ग्रन्थीना यिनिवृत्तये ।

स एव गलगण्डानां फफजानां निवृत्तये ॥ १३९ ॥

गलगण्डास्तु घातोत्था ये कफानुगता नृणाम् ।

घृतक्षीरकपायाणामभ्यासान् भवन्ति ते ॥ १४० ॥

ग्रन्थिविहितस्तु गलगण्डगण्डमात्रमात्रमप्यतिदुष्टमाह—य एवेत्यादिना । गलगण्डानामिति बहुवचनान् गण्ड-मात्राऽपि विवक्षिताः ॥ १३९ ॥ १४० ॥

यानीहोक्तानि कर्माणि विसर्पाणां निवृत्तये ।

एकतस्तानि सर्थाणि रक्तमोक्षणमेकतः ॥ १४१ ॥

विसर्पो न हासस्तुष्टो रक्तयित्सेन जायते ।

तस्मात्साधारणं सर्वसुकमेतच्चिकित्सितम् ॥ १४२ ॥

विशेषो दोषवैपम्याश्च न नोक्तः समासतः ।

समासस्यासनिर्दिष्टा क्रिया विद्वानुपाचरेत् ॥ १४३ ॥

मिषप रक्तमोक्षस्तुतिमाह—यानीत्यादि । रक्तमोक्षणमेव श्रुतं प्रयत्नमित्याह—विसर्पो नेत्यादि । साधारणमिति वाचकमिव सर्वं रक्तपित्तहरे चिकित्सितम् । न च नोक्त इति उक्तं इत्यर्थः ॥ १४१-१४३ ॥

भवन्ति चाथ ।

निवृत्त(किं)नामनेदाश्च दोषा दृष्ट्याणि हेतवः ।

आधये मानंतश्चैव विसर्पगुरुलाघवम् ॥ १४४ ॥

१ 'कचानुस' इति पाठः । २ 'कमासभ्यासमिदंशैरुक्तं त्रैविचिकित्सितम्' इति पाठः ।

लिङ्गान्युपद्रवा ये च यल्लक्षण उपद्रवः ।

साध्यत्व, न च, साध्यानां साधनं च यथाक्रमम् ॥

इति पिप्रक्षवे सिद्धिमात्रवेशाय भीमते ।

पुनर्वसुखाचेद विसर्पाणां चिकित्सितम् ॥ १४६ ॥

इत्यप्रिवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते रुद्रयल-
संपूरिते चिकित्सास्थाने विसर्पचिकित्सितं
नामेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

निवृत्तमित्यादिसंग्रहः । यल्लक्षण उपद्रव इति यादगलक्षण उपद्रवः । न चेति न साध्यमित्यर्थः । पिप्रक्षवे प्रधुमिच्छवे ॥ १४४-१४६ ॥

इति धोचरुपायिदत्तविस्त्रिताया चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेदटीपिकाया चिकित्सास्थाने विसर्पचिकि-
त्सितं नामेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातस्तृष्णाचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानाज्येयः ॥ २ ॥

विसर्प श्रायेण तृष्णा उपद्रवरूपा भवतीति विसर्पानन्तरं
तृष्णाचिकित्सितमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

ज्ञानप्रशमनतपोभिः तृषातोऽग्निस्ततो जगद्विष्टोऽभि-
रतः ।

तृष्णानां प्रशमाय चिकित्सितं प्राह पञ्चानाम् ॥ ३ ॥

ज्ञानेत्यादौ ज्ञानं तपश्चज्ञानं, प्रशमनं शान्तिः, तपश्चान्द्राय-
णादि । चिकित्सितं चिकित्साविधायको ग्रन्थः, निदानायभि-
धानं च चिकित्सायमेव, निदानादिज्ञानपूर्वकत्वाच्चिकित्सायाः ।
पञ्चानामिति वचनेन पञ्चानामपि चिकित्साविषयत्वं दर्श-
यति, नहि काच जावदस्यसाध्यत्वं कस्यापिदेनलभं, तथा
मुद्यतोषादिचिकित्साद्वयान्तर्भावं पक्षेव सूचयति । उक्तं हि
मुथुव—“विष्टं एतत्तत्रा शतया चतुर्वी शवात्तया क्षामचमु-
द्रव्यं च । साव शान्तो भक्तमितिज्ञा च” (मु उ अ. ४८)
इति ॥ १ ॥

शोभाद्रयान्द्रुमादपि शोकात्तोधाद्विलङ्घनान्म-
चात् ।

शारामल्लक्षणकटुकोष्णरूक्षानुष्णकात्रसेयाभिः ॥ ४ ॥

धातुशयगद्वर्कपण्यमनायतियोगसूर्यसतापैः ।

पित्तानिहो प्रयुज्यो सोम्यान्धातुश्च शोषयतः ॥ ५ ॥

रसवाहिनीश्च नाडीजिह्वामूलागलतालुहोत्रः ।

सन्तोष्य नृणां देहे कुरुतस्तृष्णा महायल्लयेतौ ॥ ६ ॥

१ 'निदानविज्ञानपूर्वकत्वात्' इति पाठः । २ 'पमन्ती' इति पाठः ।

पीत पीतं हि जलं शोषयतस्तावतो न याति शमम् ।
धोरव्याधिष्ठानां प्रभवत्युपसर्गभूते सा ॥ ७ ॥

सोभादिस्वायुक्तनिदानस्य यथायोग्यतया वातकर्तृत्वं वातपि-
तकर्तृत्वं बोधयेत् । पित्तानिलाबिलादि सर्वतृष्णासंश्लिष्टम् ।
यौष्मात् धातुमिति कफरसोदकानि सोमपुष्पादिरिक्ताणि ।
प्रत्ययत इति शोषणेन दूषयत । श्लेष्म इति द्वितीयावदुप-
नान्तम् । देहे इत्यनेन एतासां तृष्णानां धारित्वं दर्शयति ।
या हि मानसी तृष्णा सा धारीरे 'हृच्छन्देपादिमा तृष्णा
मुखदुःखात् प्रवर्तते' (शा अ १) इत्यादयुक्तं, इयं तु
देहाध्यक्षोपकारणा सती देहजैवेति भावः । स्वाभाविकतृष्णा-
यामपि वातपित्तं भारम्मके एव, तर्हि साध्यं न
शृद्ध्यते । मैव, तस्यां उचितश्रवणानेनैवाभिप्रेतेन प्रथमादिह
अस्वाभाविक-वायिप्रकरणे नापिकार इति हि हि कृत्वा । स्वाभा-
विकतृष्णाकरवातपित्तान्मां वक्ष्यमाणतृष्णारम्भकरवातपित्तयो-
र्विशेषमाह—पीत पीतमिलादि । प्रकृततृष्णारम्भकौ पित्तवा-
तौ पीत पीतं जलं शोषयत, अतो जलस्योपश्रव्यतेतोर्न क्षय
याति उपपन्नं, स्वाभाविकं जलं पीत्वा शान्तिमधिगच्छ-
तीति भावः । उपश्रव्यतृष्णोत्पादमाह—पोरेत्यादि । उप-
सर्गभूता इति उपश्रव्यतृष्णा ॥ ४-७ ॥

प्राग्भूतं मुपशोषः, खलक्षणं सर्वदाऽभ्युक्तमित्यम् ।
तृष्णानां सर्वासां लिङ्गानां लाघवमपायः ॥ ८ ॥

तृष्णाप्राग्भूतमाह—प्राग्भूतमिलादि । प्राग्भूतकथने एव मध्ये
तृष्णानामपि निचारिलक्षणमाह—खलक्षणमिलादि । खलक्षण-
मिल्यन्मन्निचारिलक्षणं, यथा ज्वरस्य शलाप, श्वययोक्तेषु ।
पुनः प्रकृतं प्राग्भूतमाह—लिङ्गानां लाघवमपाय इति ।—लिङ्गानां
वक्ष्यमाणवातादितृष्णाजिह्वाणां लाघवमप्यत्र केपादिवाभाव-
पूर्वरूपं तृष्णानामित्यर्थः । तेन पूर्वरूपावस्थायां वक्ष्यमाणलक्ष-
णानि कानिचित् भवन्त्येव, यानि च भवन्ति तावन्त्यतयाऽस्तु-
तानि भवन्ति । उक्तं च—'अभ्यक्तं लक्षणं तस्यां पूर्वरूपमिति
स्मृतम्' इति । किंवा यदेतत् 'प्राग्भूतं मुखशोषं खलक्षणं
सर्वदाम्भुक्तमित्यत्र, एतत् प्राग्भूतं खलक्षणं च तृष्णानां, तेन
मुपशोषाभ्युक्तमित्यत्र खलक्षणे तया पूर्वरूपे च भवति, पूर्वरूपाव-
स्थायामेव सर्वदा मुपशोषाभ्युक्तमित्यत्रेये । ये तु 'प्राग्भूतं मुख-
शोषं खलक्षणं सर्वदाऽभ्युक्तमित्यत्र' इति पठन्ति, तेषां मते
तृष्णायां खलक्षणं नोक्तं स्यात् । उक्तं च हारीशेऽपि तृष्णा-
खलक्षणं—'खलक्षणं तु तृष्णानां सर्वदाऽभ्युक्तमित्यत्र' इति ।
किंवा मुपशोषखलक्षणे एव पूर्वरूपं, सर्वदाऽभ्युक्तमित्यत्र च
खलक्षणं, लिङ्गानां च लाघवं रोगरूपावस्थायां अपायो
गमनमित्यर्थः, अन्येभ्यः तृष्णायुपसर्गयोर्वक्ष्यमाणलिङ्गानाम-
त्यत्र, सर्वयोच्छेदो हि तृष्णाखलक्षणानां च भवत्येव, चहन्तृष्णा-
मस्त्यतेवेतत् तृष्णानामवस्थाप्रतयाऽवस्थानात् । लिङ्गानां लाघवं

भाय्युपादं, यं च अपायो मरणमिति कृत्वा तृष्णानामसाध्य-
तालक्षणमिदमुच्यते, तत्तादृशमनोहरम् ॥ ८ ॥

मुपशोषोपरमेदधर्मसंतापप्रलापसंस्तम्भान् ।
तात्त्विकोपकण्ठजिह्वाकर्षणार्तां चित्तनाशं च ॥ ९ ॥
जिह्वानिर्गममर्चयं याधिर्यं मर्मदूयनं साधम् ।
तृष्णोद्भूता कुर्वते, पञ्चविधां लिङ्गतः शृणु ताम् ॥ १० ॥

सर्वतृष्णानामुपश्रवणाह—मुपशोषेत्यादि । उद्भूतेति वृत्ता ।
ये तु मुखशोषादीनि लक्षणान्याहुस्तन्मते तृष्णोपश्रव-
नामभिधानं न स्यात्, उपश्रव्याध्यायसंप्रदेहं सृष्टीता,
तेनातिशयवृद्धा मुपशोषादय उपश्रवः, वृद्धास्तु लिङ्गमिति
व्यवस्था ॥ ९ ॥ १० ॥

अध्यातुं देहस्य कुपितं पयसो यदा विशोषयति ।
तस्मिन्शुके शुष्यत्यवलस्तुप्यस्य विशुष्यन् ॥ ११ ॥

अध्यातुगिलादिना पयसां समाप्त्यायाह । देहस्यमिति
देहे नानारसादिजन्यतया स्थितम् । शुकेऽन्वतो शुष्यतीति
योग्यम् ॥ ११ ॥

निद्रानाशः शिरसो भ्रमस्तथा शुष्कविरसमुपता च
क्षीतोऽप्यरोध इति च स्याद्विज्ञं वाततृष्णायाः ॥ १२ ॥

क्षीतोवरोध इति अत्युपपातः ॥ १२ ॥

पित्तं मतमाश्रयं कुपितं चेत्तापयत्यया धातुम् ।
सतसः स हि जनयेत्तृष्णां दाहोऽव्ययणा नृणाम् ॥ १३ ॥
तिकास्यत्वं शिरसो दाहः शीताभिनन्दता मूर्च्छा ।
पीताक्षिमुपश्रव्यं स्तव्यमाहृतिः पित्ततृष्णायाः ॥ १४ ॥

पित्तमिलादिना पित्तजामाह । शरीरस्यवाधारी पित्तमा-
ध्यमुक्तं 'बह्वसरधिरवमन्दमुपपिच्छितं रक्षदधिरवसाकृति-
तमुपशोषेदिति वक्ष्यं रसो रसनं च' (शा अ ७) इत्यनेन,
तथा तत्रैव 'यसिततृष्णा यो, या च धारीरे भा, तद्वदमादे-
नम्' इत्यनेन ह्ययमकारं पित्तस्य वषट्पुक्तं, तदाऽप्याप्रकाश-
त्वात् मादुष्यात् पित्तनाशयनेयेति दर्शयद्वाह—पित्तं मत-
माश्रयेमिति, दवात्मकत्वेऽपि च पित्तस्याप्रोदवाप्याह—
अन्यत्रापि यौष्मादेवसाध्याभ्यदिकारभेदे पित्तदिनिकाश आभ-
वत्येव वृद्धीनां ऐहं । यतस्त स ह्यति स अन्त्याः संतप्त ।
'संतप्तं हि' इति पाठ्यत्वे पित्तनेत्र जनयेदिति नोदम् । वदाऽ-
न्त्यातुर्जनयति तदा पित्तसंतप्ता एव जनयतीति पित्तक्षेपं कृ-
त् ॥ १३ ॥ १४ ॥

तृष्णा याऽऽमप्रमया साऽप्याप्रेयाऽऽमपित्तजनित-
स्यात् ।

लिङ्गं तस्याध्याकचिराध्यानकृत्प्रसेको यः ॥ १५ ॥
तुल्येक्षित्वाऽऽमप्रमयाह । आनयन्त्यं सह पृथक्का-
लप्रसन्नानविक्रियितं भ्रमजननक्षयश्च वक्ष्येऽपि प्रभवः ।
१ 'अध्यातुम्' इति पाठः । २ 'अध्यातुम्' इति पाठः ।

तेनामप्रमयाया श्रुत्यादनेन कफजाऽपि सुश्रुतोऽस्य गृहीतवेह ।
साऽप्याग्नेयलेनेन पूर्वपरिज्ञातं सर्वांषां वातपित्तजन्यत्वं
समुन्नयति । नातश्च तृष्णाकारणत्वेनोक्तोऽप्यत्राप्रधानं, पित्तमेव
तु प्रधानमितिह वाताकयनादुद्गीयते । अन्वत्राप्युक्तं—‘दर्शनं
पक्षिहृत्मा च ध्रुवतृष्णा देहमादंभम् । प्रमाप्रसादौ मेघा च
पित्तकर्माधिकारजम्’ (सु, अ. १८) इति । आमपित्तजनित-
त्वादिति आमावरोधपट्टपित्तजनितत्वादित्यर्थः ॥ १५ ॥

देहो रसजोऽम्बुभवो रसश्च तस्य क्षयाच्च तृप्येत्तु ।
दीनस्वरः प्रताम्यन्संशुष्कहृदयगलतालुः ॥ १६ ॥

देहो रसज इत्यादिना क्षयजमाह । आहाररसात् सर्वेषां
पोषको धातुरस उत्पद्यते, स च रसो देहपोषकोऽम्बुभव इति
आम्य इत्यर्थः । तस्य क्षयादिति रसक्षयत्वात् तृप्यते; रसक्षयाद-
म्बुक्षयो भवति, तेन चाम्बुक्षयेष्वप्युषः पानीयप्रायेणारूप-
तृष्ण्यां शुभो भवतीति वृत्तमिति दर्शयति । उक्तं हि सुश्रुते—
‘‘पोषधातुमलक्षणी बलक्षणीोऽपि गानवः । खवोनिवर्धनं यत्त-
द्वर्णनं प्रकाशति’’ (सु, सू. अ. १५) इति; इहापि चोक्तं
‘तस्य क्षयाच्च तृप्येत्तु’ इति ॥ १६ ॥

भ्रमति खलु योपसर्गाच्चृष्णा सा शोषिणी कष्टा ।
ज्वरमेहक्षयशोपभ्यासाद्युपस्थेदेहानाम् ॥ १७ ॥

भ्रमतीत्यादिगोपसर्गजमाह । उपसर्गादिति ज्वराद्युपपन्नत्वात्,
ज्वराद्युपद्रवकृतयेति यावत् । क्वेति कष्टस्याप्या । एवं प्राक्सू-
त्रितवातपित्तामाश्रयशोपसर्गमितिकाः पञ्च तृष्णा व्याहृताः ।
अत्रैव सुश्रुतोऽस्य कफजा आमज्वायामवकटा, क्षतजा उपसर्गा-
रितकायामवकटा, क्षतजा चामज्वायामेवान्तर्भावनीया ॥ १७ ॥

सर्पांस्तथैतत्प्रसक्ता रोगरुशानां वमिप्रसक्तानाम् ।
धोरोपद्रव्यमुकास्तृष्णा भरणाय विधेयाः ॥ १८ ॥

इदानीं तृष्णानामसाप्यतालक्षणमाह—सर्पांस्त्वित्यादि । यो-
रोपद्रव्यमुक्तेति पीडाकरोपद्रव्यवृत्ति ॥ १८ ॥

नाग्निं विना हि तर्पः पचनाद्वा तौ हि शोषणे हेतुः ।
अग्धातोर्नरतिवृद्धायर्पांक्षये तृप्यते नरो हि ॥ १९ ॥
गुर्वन्नपयःकेहिः संमूर्च्छद्विपिदाहकाले च ।
यस्तृप्येद्वृत्तमानं तत्राप्यनिलानलौ हेतुः ॥ २० ॥
तीक्ष्णोष्णकृशमावान्मद्यं पित्तानिलौ प्रकोपयति ।
शोषयतेऽप्यां धातुं तायेव हि मयशीलानाम् ॥ २१ ॥
तत्तास्त्रि सिकतासु हि तोयमानु शृप्यति क्षिप्तम् ।
तेषां संतप्तानां हिमजलपानाद्भवति शर्म ॥ २२ ॥

संप्रति तृष्णानुपपन्नानुपपन्नोपपन्नान्तर्भावानं दर्शयत् उक्त-
धम्यतृष्णानामपि वातपित्तजन्यजन्यरमाह—नाग्निमिह्यादि ।
कृष्णात् पुनरग्निराग्नीं विना तर्पणं न भवतीत्याह—तौ हीत्यादि ।

तौ हि अतिवृद्धौ पित्तवातरूपौ अग्निपयनौ अग्धातोः शोषणे हेतुः,
तस्माच्चान्निवातौ विना तर्प इत्युक्तमित्यर्थः । एवमग्निवाताभ्यां
कृतेऽप्यांक्षये खलुमादेव नरस्तृप्यति । एवं पित्तवातकृताभ्या-
तृष्ययजत्तृष्णामेदमभिधाय अन्तर्भावनीयतृष्णामिदानीह—उप-
वेत्यादि । संमूर्च्छद्विरिति एकतां गच्छद्भिः । अत्र वातो
वृद्धः संमूर्च्छनेऽवस्य तृष्णाकरः, विदाहकाले च वा तृष्णा
तत्र पित्तं तृष्णाकरम् । मयजामप्यन्तर्भावयन्नाह—तीक्ष्णोष्णे-
त्यादि । सिकतासु वातुकासु । तेषामित्युपशमकथनम् । शर्मति
सुखम् ॥ १९—२२ ॥

शिशिरज्ञातस्योष्मा रुद्धः कोष्ठं प्रपद्य तर्पयति ।
तस्माद्योष्णहान्तो भजेत सहसा जलं शीतम् ॥ २३ ॥

शीतमान्नामान्तरभाष्यमाह—शिशिरेत्यादि । शिशिरं
शीतम् । कप्या रुद्ध इति शीतस्पर्शजडेन बहिरनिर्गच्छन् रोमकू-
पैरुष्मावकटः प्रदीपीकृतः, एतेन एतस्मापि पित्तजस्तमुक्षम् ।
न सहसेलेनेन विधम्य शीतजलसेवायां न तथाविधा तृष्णा
भवतीति दर्शयति ॥ २३ ॥

लिङ्गं सर्वांस्त्यासनिक्षयपित्तजं भवत्यथ तु ।
पृथगागमाधिकारिस्ततस्ततः प्रवक्ष्यामि तृष्णानाम्

संप्रति अक्षरसंमूर्च्छनादिना यथोक्तक्रमेण अनिलक्षयपित्त-
वावरोधमभिधाय सर्वोपायेनानिलक्षयपित्तजन्यमुपद्रव्यमाह—
लिङ्गं सर्वांस्त्रित्यादि । अनिलक्षयपित्तजन्यत्वं क्षयमिति अग्धा-
तुक्षयजमेव । सामान्येऽपि तृष्णानां भेदेन चिकित्साभिधाने
हेतुमाह—अथ त्वित्यादि । पृथगागमादिति पृथगुपेक्षत्वात्, आग-
च्छसत्तादिति आगनो हेतुः । वातादिहेतुमेवाधिकारित्तमेव
वक्ष्यामीत्यर्थः । किंवा पृथक् चिकित्सितं वक्ष्यामि, आगमादिति
आतुर्वेदभाष्यप्रामाण्यत्वात्; आगने तृष्णानां भेदेन चिकित्सा-
भिधानादहमपि पृथक् चिकित्सां वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २४ ॥

अयां क्षयादि तृष्णा संशोष्य नरं प्रणाशयेदाशु ।
तस्मादेन्द्रं तोयं समधु पिबेच्छृणुं वाऽप्यतु ॥ २५ ॥
किञ्चिदुपरानुरसं तनु लघु शीतलं सुगन्धं

सुरसं च ।
अनभिष्यन्दि च यत्तत्स्थितितगतमप्येन्द्रवज्रोयम् ॥ २६ ॥
अयां क्षयादित्यादिना चिकित्सामाह । ऐन्द्रमिलान्तरे-
यम् । तदुष्णं वाऽप्यनिरिति यदुक्तं तत्राह—किञ्चिदित्यादि ।
किञ्चिदिति मनाह । उपरोऽनुरसतया रस्यते आत्मावये
वास्मिन् तनुवराधुरसम् । अन्तरिक्षं पतं द्रव्यकसर्वेरधु-
कम् ‘अव्ययीभावसु रसानां प्रकृती भवत्यनुरससमन्विते
वा द्रव्ये’ (जि. अ. सू. २६) इति । ऐन्द्रवदिलनेन
अन्तरिक्षानुराधारे क्षितिसमानन्दं भवति । अन्ते तु उपर-
वन्देन कषायमाहुः, तेनै चिकित्सापानुरसमित्यर्थः । तन्वति

१ ‘वमिषि नञ् सर्वमन्वकारतमेव भवति, तथाऽप्यनुरसतायामेव
नपुरस प्रयोगोऽभिधीयते । तेन किञ्चिदुपरानुरसमित्यर्थः’ इति वा ।

खच्छम् । सुगन्धीयनिष्ठगन्धरहितम्, उक्त हि सुधुते
“अनिष्ठगन्धता गन्धदोष” (सु सु, अ ४५) इति ।
अश्रातिकल्पेन रसनया आखायते इति धृतम्, न तु
व्यक्तसुधुरसं सुख, उक्त हि सुधुते—“व्यक्तसता रसदोष”
इति (सु सु अ ४५) ॥ २५ ॥ २६ ॥

शृतशीतं ससितोपलमथया शरपूर्वपञ्चमूलेन ।
लोजासकृत्सिताहामधुयुतमैन्द्रेण वा मन्थम् ॥ २७ ॥
वाढ्य वाऽऽमयवानां शीतं मधुशर्करायुतं दद्यात् ।
पेयां वा शालीनां दद्याद्वा कोरदूपाणाम् ॥ २८ ॥
पयसा शूनेन भोजनमथवा मधुशर्करायुतं योजयम् ।
पारायतादिकरसैर्घृतभृष्टैर्वाऽप्यलघुणाम्लैः ॥ २९ ॥
तृणपञ्चमूलमुज्जातकैः प्रियालैश्च जाङ्गलाः सुकृताः ।
शस्ता रसाः पयो वा तैः सिद्धं शर्करामधुमत् ॥ ३० ॥
शतघौतघृतेनाक्तः पयः पिबेच्छीततोयमवगाह्य ।
मुद्गमसूरचणकजा रसास्तु भृष्टा घृते देयाः ॥ ३१ ॥
मधुरैः सजीयनीयैः शीतैश्च सत्तिककैः शृतं क्षीरम् ।
पानाभ्यञ्जनसेकैरपि घृतं मधुशर्करायुक्तम् ॥ ३२ ॥
तज्जं वा घृतमिष्ट पानाभ्यङ्गेषु नश्यमपि च स्यात् ।
नारीपयः सशर्करमुद्रया अपि नश्यमिधुरसः ॥ ३३ ॥

शरपूर्वपञ्चमूलेनेति ‘शरेषुधर्मकाशानां छात्रीनां मूलमेव
न’ (वि अ १ पा १) इत्यनेकेन शरादिपञ्चमूलेन ।
आमयवानां वाढ्यमिति ईषद्वृष्टलितयमण्ड । मुजातक उ-
त्तरापयसिद्धि । सुकृता इति सुखसृता । तैरिति तृणपञ्च-
मूलादिभिः । मधुरैरिति मधुरसैः । शीतैरिति शीतनीयैः ।
तज्जमिति मधुरादिशृतक्षीरजम् ॥ २७-३३ ॥

क्षीरेधुरसगुडोदकसितोपलाक्षोद्रीसीधुमोर्द्वौकैः ।
पृष्ठाग्न्यमातुलकैर्गण्डपास्तालुद्योपमाः ॥ ३४ ॥
जम्बूपात्रातकयद्वीवेतसपञ्चयत्कपञ्चाम्लैः ।
हृन्मुखशिरःप्रलेपा सघृता मूर्च्छाभ्रमत्तृणाग्राः स्युः
दाडिमदधित्यलोभ्रैः सविदारीवाजपूरकैः क्षिरसः ।
लेपो गौरामलकैर्घृतारनालायुतैश्च हितः ॥ ३५ ॥
शेयलपङ्काम्युद्वेदः साम्लैः सघृतैश्च शरुमिलेपः ।
मस्तवारनालयसनकमलाद्रुमिहारसंस्पृशः ॥ ३७ ॥
शिशिराम्युचन्दनाद्रस्तनटपाणितलसंस्पृशः ।
क्षौमाद्रुमिचसनानां वराङ्गनानां प्रियाणा च ॥ ३८ ॥
हिमयद्वीयनसरित्सरोऽम्युज्जपवनेन्दुपादशिशिरा-
णाम् ।

रम्यशिशिरोदकानां सरयं च कथाश्च तृणाग्राः ॥

१ ‘हाजानां सङ्ख्या समयुजितं मन्थनैन्द्रेण’ इति पा० । २ ‘हृ-
न्महिता’ इति पा० । ३ ‘म्यादीदे’ इति पा० । ४ ‘रमोदक-
सितिताना’ इति पा० ।
च स ७२

माहौक मृतीकारसकृतं मयम् । गण्डयो मुखपूरको
देव । पञ्चाम्ल “कोलाग्नं चुकिकाम्नं च मातुलङ्गाम्लवे-
तसम् । चतुरम्लमिति प्रोक्तं पञ्चाम्लं तु सदाडिमम्” इति
वचनाज्ज्ञेयम् । दधित्व, कपित्व । गौरामलकैरिति आर्द्रतया
गौरवर्णरामलकैः । मस्तवारनालयमित्येतं वसन मस्तवारना-
लयसनम् । इन्दुपादायन्दरमय ॥ ३२-३९ ॥

पातघ्नमन्नपातं मृदु लघु शीतं च वाततृष्णायाः ।
क्षयकासनुच्छृतक्षीरघृतमूर्ध्ववातक्षयतृष्णाघ्नम् ४०
श्याज्जीवनीयसिद्धं क्षीरघृतं वातपित्तजं तप्यं ।

वातप्रेत्यादिना तृष्णानां वैशेषिकी विक्रियामाह । क्षय-
कासहरे शृत क्षयकासनुच्छृतम् । ऊर्ध्ववात श्वास । वातपि-
त्तजं तप्यं इत्यत्र सवर्गजा तृष्णा अस्मिताऽपि अस्मृतिद्वन्द्व-
अनुस्मामिधानन्यायेनोच्यते ॥ ४० ॥—

पैते द्राक्षाचन्दनजर्जुरोक्षीरमधुयुतं तोयम् ॥ ४१ ॥
लोहितशालितण्डुलजर्जुरपूपकोत्पलद्राक्षाः ।
मधु पक्वलोष्टमेव च जले स्थितं शीतलं पेयम् ॥ ४२ ॥
लोहितशालिप्रस्थः सलोध्रमधुकाङ्गनोत्पलः क्षुण्णः ।
पेकामलोष्टजलमधुसमायुतो मृन्मये पेयः ॥ ४३ ॥
घटमातुलङ्गयेतसपञ्चयत्कृशकाशमूलयध्वाद्यैः ।
सिद्धेऽम्भस्यग्निभिर्वा कृष्णमृदं कृष्णसिक्ततां वा ॥
तप्तानि नवकपालान्यथया निर्याप्य पाययेत्ताऽच्छम् ।
आपाकशर्करा याऽमृतयह्नयुक्कं तृपां हन्ति ॥ ४५ ॥
क्षीरत्वामं मधुराणां शीतानां शर्करामधुविभिन्नाः ।
शीतकपाया मृदुष्टसंयुताः पित्ततृष्णाग्राः ॥ ४६ ॥

वेते इत्यत्र ‘तप्यं’ इति शेषः । लोहितशालिप्रस्थ इत्यारी
लोघ्रादीनां मिलितानां चतुष्पल, प्रश्लेषन्यायात् पादिक मधु,
पक्वामलोष्टप्रधानं (बौलोहनयोग्यमात्रं) द्रव्यां चाक्षितण्डुल-
प्रस्थ क्षपाया स्थाप्यते, तदने (तस्य पानयोग्यमात्रमधुमिश्र-
णम्) मृन्मये पात्रे पीयत इति इदं प्रदर्शितं कर्ममाणं । नव-
कपालानि नूतनक्षयकादियुग्माद् । आपाकमधुशर्कराभिरिति पाक-
निरमितमधुशर्करावहितम् । अथैवमिदं गृह्यते । मृदुष्टसंयुता
इति स्रष्टयुक्तम् ॥ ४१-४६ ॥

न्योपचयमहातफक्तिककपायास्तथाऽऽमृतृष्णाग्राः
यद्योक्तं कफजाया पयसां तथैव कार्यं स्यात् ॥ ४७ ॥
सम्भारुच्यविपाषाणस्यच्छादितुं कफानुगां तृष्णाम् ।
घात्वा दधिमधुतर्पणलवणोष्णजलेयमनमिष्टम् ४८
दाडिममम्लफलं वाऽप्यन्यत् सकपायमप लेहम् ।
पेयमथवा हृदिद्राम्युशर्कराक्षीद्रसयुक्तम् ॥ ४९ ॥

१ ‘पञ्चाम्लमन्थनैन्द्रेण मन्थयितुम्’ इति पा० । २-३ अथ वादः
अक्षितुलकं न पठ्यते ।

क्षयकासेन तु तुल्या क्षयतृष्णा या गरीयसी तृष्णाम् ।
क्षीणक्षतशोपहितैस्तस्मात्तां मेपजैः शमयेत् ॥ ५० ॥
पानतृपातः पानं त्वर्थादकमल्लक्षणयन्धाद्यम् ।
शिशिरस्नातः पानं मद्याम्बु गुडाम्बु वा तृपितः ॥
भक्तोपरोधतृपितः ब्रह्मेतृपाताऽथवा तनुयवागूम् ।
प्रपिबेद्वहणा तृपितो भुक्तेन तदुद्धरेद्भुक्तम् ॥ ५२ ॥
मद्याम्बु वाऽम्बु कोणं यत्तदास्तृपितः समुद्धिखे-
त्पीत्वा ।

मागधिकाविशदमुखः सशर्करं वा पिबेन्मन्थम् ५३
यत्तदास्तु तालुशोपे पिबेद्भृतं तुष्यमयाद्यम् ।
सर्पिर्भृष्टं क्षीरं मांसरसांश्चायलः क्षिप्तवान् ॥ ५४ ॥
अतिरुक्षतुर्गलानां तर्पं शमयेत्तृष्णामिहाशु पयः ।
छानो वा घृतभृष्टः शीतो मधुरो रसो हृद्यः ॥ ५५ ॥
त्रिग्वेऽन्ने भुक्ते वा तृष्णा स्यात्तां गुडाम्बुना शमयेत् ।
तर्पं मूच्छासिंहतस्य रक्तपित्तापहर्हेन्यात् ॥ ५६ ॥

अन्यद् सकपायमिति धामलाविसकपायलेहम् । पानतृपातं
इति अतिशयमवधानजन्यदुर्बोधितः । अपोपरोधो भैक्षच्छेदः ।
मागधिकाविशदमुख इत्यत्र शुल्वैराद्यमात्रकारिका सिम्पजी
प्रबोक्तव्या । तालुशोपे यद्यपि घृतं निषिद्धं 'तृष्णामूच्छांरपी-
ताश्च गन्निष्कलालुशोपिणः' (ख. अ. १३) इति, तथाऽगोह
बलवत्तृष्णानुक्तं घृतपानं विविष्टलाभ विरोधि । त्रिग्वेऽन्ने
भुक्ते वा तृष्णा तत्र यद्यपि गुडाम्बु त्रिग्विषयगुणयुक्तवाद्यं हितं, तर्प-
हि- 'यदाहाराणैः पानं विपरीतं तद्विषयै' (ख. अ. २७) इति;
तथाऽपि मधुररसतया तृष्णाहरणार्थं प्रमानाद्बोध्यव्यते । तर्प-
मूच्छांसादिना औपसर्गिकतृष्णाचिकित्सोच्यते ॥ ४७-५६ ॥

चरुदाहमूर्च्छांश्रमकृममदास्यवासवियपिते ।
शालं सभायशीतं शृतशीतं सन्निपातेऽम्भः ॥ ५७ ॥
द्विष्णाभ्यासनयज्यरपीनसघृतपीतपाश्वर्मलरोगे ।
कफयातकृते स्थाने सद्यःशुद्धे च हितमुष्णम् ॥ ५८ ॥
पाण्डूदरपीनसमेदगुल्ममन्दानलान्तासारेषु ।
शीघ्रि च तोयं न हितं काममसह्ये पिबेद्वत्पम् ॥ ५९ ॥
पूर्वामयातुरः सन्न दीनस्तृष्णादितो जलं काष्ठम् ।
न लभेत स चेन्मरणमाश्वेयामुयाद्दीप्यते रोया ॥ ६० ॥
तस्माद्भान्याम्बु पिबेन्नृप्यन्नं योगी सशर्कराक्षौद्रम् ।
यदा तस्यान्यत्स्थात् सात्म्यं योगस्य तथेष्टम् ॥ ६१ ॥
तस्यां विनिवृत्तायां तज्जन्मोपद्रवः सुखं जेतुम् ।
तस्मात्तृष्णां पूर्वं जयेद्बुद्ध्योऽपि योगेभ्यः ॥ ६२ ॥

शीतमुष्णं च जलं कृत्र देयं नर्ज्यं वा कुशेसाह-तुडिलादि ।
मिषपिते इति विषे पिते च । धनिपाते इति धनिपातज्वरोद्भव-

तृष्णाम्बु । न हितमिति पाण्ड्यादिरोगे तृष्णायामपि तोयं न
हितम् । असह्ये 'तर्प' इति शेषः । एष्वसह्यतृष्णायाम् जलाशये
दोषमाह-पूर्वैत्यादि । पूर्वामयातुर इति पूर्वोत्पन्नगदपीडितः ।
तज्जन्मोपद्रव इति तृष्णाप्रशमनार्थं पीयमानपानीयजः । सुखं
जेतुमिति महालक्ष्मीं तृष्णामपेक्ष्य जेतुं सुखोपायो नववी-
ल्यर्थः ॥ ५७-६२ ॥

तत्र श्लोकः ।

हेतु यथाऽग्निपवनौ कुरुतः सोपद्रवां च पञ्चानाम् ।
तृष्णानां पृथगाकृतिरसाध्यता साधनं योक्तुम् ३३
इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते दृढयल-
संगूरिते चिकित्सास्थाने तृष्णारोगचिकि-
त्सितं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

हेतुरित्याख्यायसमग्रः । अग्निपवनौ इति यथाऽग्निपवनौ
कुरुतः सोपद्रवां 'तृष्णां' इति शेषः । उपद्रवाश्च सुखशोपादयः
पूर्वमुक्ताः ॥ १३ ॥

इति श्रीचक्रपाविशतविधितायां चक्रतात्पर्यटीकायामु-
र्बदवीपिकायां चिकित्सितस्थाने तृष्णाचिकित्सितं
नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अपातो विपचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

प्रागुत्पत्तिं गुणान् योनिं वेगाँ हित्वान्युपक्रमान् ।

विपस्य म्रियतः सत्यगग्निवेश नियोध मे ॥ ३ ॥

शीतोपशयप्राधान्यसामान्यातृष्णाचिकित्सितमनु विपचि-
कित्सितमुच्यते-आमिसादि । प्रागुत्पत्तिः आयोत्पत्तिः ।
योनिरित्युपशयम् । छिन्नापीति देहसंरन्ध्रविपस्य छिन्नानि
तथा अवादिगतस्य च छिन्नानि । अत्र नाश्या गुरवो
वदन्तीति न्यायाच्छिष्यप्रश्न उच्येत । विपं च यद्यपि रोमाग्नि-
कारे न सृजितं साक्षात्, तथाऽपि विषजमवाभिधानात्-
त्कारणतया सृजितमेव रोमाधिकारे हेतुः, तेन नोत्सृजमिदं
विषाग्निधानमिति ॥ १-३ ॥

अमृतार्थं समुद्रे तु मध्यमाने सुरासुरैः ।

जले प्रागमृतोत्पत्तेः पुच्छो घोरदर्शनः ॥ ४ ॥

दीप्ततेजाश्चतुर्दंष्ट्रो हरिकेशोऽनलेक्षणः ।

जगद्विषणं तं दृष्ट्वा तेनोत्तो विपसंस्रितः ॥ ५ ॥

अमृतार्थमिलादिना प्रागुत्पत्त्यभिधानं विपस्य महाप्रमा-
ददर्शनार्थम् । हरिकेश इति पित्रलकेतः । स पुच्छः विपसु-
च्यते विषादनादेतेः, एवं च विषेयान्दनिदधिकृता नववि-
ति ॥ ४ ॥ ५ ॥

१ 'यदाविहङ्गापुत्रः' इति पा० । २ 'विषं तनु विषादनात्' इति
पा० । ३ 'विषादमिति स्रजः पठित' इति पा० ।

जङ्गमस्याधरायां तच्चोन्नो ब्रह्मा न्ययोजयत् ।
तदम्बुसंभवं तस्माद्विधिं पावकोपमम् ॥ ६ ॥
अष्टवेवं दशगुणं चतुर्विंशत्युपक्रमम् ।

तदम्बुसंभवं तस्माद् द्विविधमिति तदम्बुसंभवं समुद्रोत्पन्नं,
तस्मात्समुद्रत उत्पन्नत्वादम्बुसंभवं, तथा तस्माद् ब्रह्मणा
योनिद्वयनियुक्त्वाद् द्विविधमित्यर्थः । अम्बुसंभवत्वेन चास्य
वर्षाप्रकोपित्वं पक्षमायं युक्तं; अम्बुयोनिभूतत्वेन चास्य जलेन
प्रभावाद् प्रसामं कियत इति हेतुम् । उक्तं हि भगवता
व्यासेन “अश्वपोऽग्निमद्भतः सनमदमनो लोहमुनिचतम् ।
तस्मात्सर्वजं तेजः सासु योनिषु शाम्यति” इति । अष्टवेग-
मिति मनुष्यापेक्षयाऽष्टवेगम् । दशगुणायमे नक्षत्रमायम् ।
उपक्रमाधिकारस्तदुक्तमेवम् ॥ ६ ॥—

तद्वर्षास्त्वम्बुयोनित्वाभ्यंशेदे गुह्यवद्वतम् ॥ ७ ॥
सर्वलम्बुधरापाये तवगस्थो हिनस्ति च ।
प्रयाति मन्दवीर्यस्य विपं तस्माद्बलात्पये ॥ ८ ॥

विषस्य वर्षाशु विधेयप्रकोपे धारदि चोपदाने हेतुमाह—तद्व-
र्षास्तितादि । गुह्यो यथा निषिद्धतः अम्बुयोनिस्त्रादप्यंशु सङ्केत-
याति, तथा विषमपि किञ्च न(चेत्)विषमपि उच्छिष्टेष्वधिकं
भवति, अत एव दूरीवितां अतिपीडिता भवन्ति; अम्बु-
धराणां वृद्धिकारणं वर्षागमः; अगस्त्यप्रभावश्च तं हिनस्ति
॥ ७ ॥ ८ ॥

सर्पाः कीटोन्मुखा लृता वृक्षिका गृहगोधिकाः ।
जलौकामत्यमण्डूकाः कण्माः सल्लकण्टकाः ॥ ९ ॥
भ्यासिह्वाम्रगोमायुतरधुनकुलादयः ।
दंष्ट्रिणी ये विपं तेषां दंष्ट्रोत्थं जङ्गमं मतम् ॥ १० ॥

पराधिकारत्वादपि सर्पा इत्यादिना जङ्गमस्यावरयोनिद्वयं
सङ्केतदेवाह । यद्यपि विषगुणा अमे उच्छिष्टाश्चापि गुणानो
गुण्यपेक्षत्वादेव विषस्य गुणिनः स्थावरजङ्गमभेदमित्यभि-
धानम्; उदेते तु प्रथमं गुणमिधानं, विषस्य कार्यकरणे गुण-
प्राधान्यव्यापनार्थम् । सर्पादीनां जेषा अमे एव वक्ष्यन्ते,
तेन तत्रैव व्याकृतव्याः । आदिप्रदण्डादुच्छिष्टादीनां तन्नाम्न-
रोक्षणां प्रहणम् । अथ अदंष्ट्रिणीषु दंष्ट्रिष्वप्राधान्यादंष्ट्रिण-
श्रेयुषाः । तथा दंष्ट्रोत्थमिति दंष्ट्रोत्थस्य सर्वविषप्राधान्या-
ददंष्ट्रोत्थानामपि उन्मुक्तविपादीनां प्रहणम् । उक्तं ह्यन्यत्र
“जङ्गमस्य विषस्योक्तान्यधिष्ठानानि योहन् । तत्र दंष्ट्रिण्यु-
त्थानस्यमृत्परीपशुक्लात्तवमुत्पद्यसदंशमिधार्पितं गुणस्थित-
सङ्कणानि” (सु. क. अ. ३) इति । तथाऽन्यत्रापि “शुक्-
मन्तुषीपानि देहे निपतिवन्ति तु । दाहणं गरमिस्ताहुः”—इति
॥ ९ ॥ १० ॥

मुस्तकं पौष्करं कीचं चत्सनामं चलाहकम् ।
कर्कटं कालकूटं च करवीरकसंश्रकम् ॥ ११ ॥
पालकेन्द्रायुधं तैलं मेयकं कुशपुष्पकम् ।
रोहिणं पुण्डरीकं च लाङ्गलम्पयनाभकम् ॥ १२ ॥
सङ्कोचं मकटं शृङ्गीविपं दालाहलं तथा ।
पचमादीनि चान्यानि मूलजानि स्थिराणि च ॥ १३ ॥

स्वावरजे विषे मूलजानीति पदं मूलजस्य बहुलात् प्राधा-
न्याह । तेन पशुपुष्पादिजानामपि विषाणां ग्रहणं, यदुक्तं
मुशुते—“मूलं परं कलं पुष्पं त्वहं क्षीरं सार एव च । निर्यासो
पातवयैव कन्दश्च दधमः स्फुटः” (सु. क. अ. १) ।
कम्पस्तिवह मूलविधेयत्वात्समूलसङ्केतैव गृहीतः । एतेषां च
संसारवन्धे शबरकिण्ठादय एव तद्विषाः प्रमाणं, तै हि गृह-
परंपरया व्याख्यानयन्ति ॥ ११-१३ ॥

गरसंयोगजं चान्यद्गरसंशं गदमदम् ।
कालान्तरविपाकित्वाच्च तदाशु हरत्यसून् ॥ १४ ॥

स्वावरजमगरस्यमेव तृतीयं विषमाह—गरसंयोगजमि-
त्यादि । गरसंशः सद्योने येषां ते गरसंयोगा इत्यभेदाः, तेष्वो-
जातं गरसंयोगजम् । गर इति तत्रैव संज्ञा यस्य तद् गरसंशम् ।
तच्च चिरंकारिरोजजनकमप्राणहरम् । एतदेवाह—कालान्तर-
त्यादि । मुशुतेऽपि त्रिविधमेव विषमुक्तम्—“स्वावरं जङ्गमं
वैव कृत्रिमं चापि यद्विषम्” (सु. क. अ. २) इत्यनेन ।
यशु एवोविषममे वक्ष्यति तत्र विषान्तरगतं दर्शयिष्यामः ।
गरं तु द्विविधं निविषद्वयसंयोगकृतं, तथा सविषद्वयसंयोगकृतं
च; तत्रायं गरसंशम्, उत्तरे तु कृत्रिममिति व्यवस्था । तेनैवा-
मेव व्यवस्थां गृहीत्वोक्तं रखायने—“दंष्ट्राविषे मूलविषे क्षारे
कृत्रिमे विषे” (चि. अ. १, पा. १) इति । तथा वृद्धकादयेऽ-
प्युक्तं—“संयोगेन च द्विविधं तृतीयं विषमुच्यते । गदं स्वाद-
विषं तत्र सविषं कृत्रिमं मतम्”—इति ॥ १४ ॥

निद्रां तन्म्रां कृमं दाहं सर्पाकं लोमहर्षणम् ।
शोकं चैवातिसारं च जनयेज्जङ्गमं विषम् ॥ १५ ॥
स्यावरं तु उररे हिक्कां दन्तद्वयं गलप्रहम् ।
केनचम्यकृत्तियासमूच्छोश्च जनयेद्विषम् ॥ १६ ॥
जङ्गमं स्वाद्विषोभागमूच्छोश्च भागे तु मूलजम् ।
तस्मादंष्ट्राविषं मीलं हन्ति मीलं च दृष्टजम् ॥ १७ ॥

निद्रामित्यादिना जङ्गमविषस्य तथा उरमिषादिना स्थावर-
विषस्य तद्विषां सर्ववेगगतानि ग्रहं । जङ्गमस्यावरयोः पर-

१ ‘मनुष्येय नक्षत्रमाणादेवेत्य’ इति पा० । २ ‘उच्छिष्टेष्वधिकं’
इति पा० । ३ ‘दालाहलं’ इति पा० । ४ ‘दंष्ट्रिणी’ इति पा० ।

१ ‘उच्छिष्टेष्वधिकं’ इति पा० । २ ‘वरं संयोगं’ इति, ‘गर संयोगं’
इति च पा० । ३ ‘चित्कारिरोजजनकं’ इति पा० । ४ ‘दाह-
यसकं’ इति पा० । ५ ‘जनयेज्जङ्गमं’ इति पा० । ६ ‘गलप्रहम्’
‘जङ्गमं स्वाद्विषोभागमूच्छोश्च भागे तु मूलजम्’ इति पा० । ७ ‘तस्मा-
दंष्ट्राविषं’ इति पा० । ८ ‘दंष्ट्रिणी’ इति पा० ।

स्वरोपघातात्मकधर्ममिधातुं हेतुमत्परस्परौपपातकत्वमेवाह—
जन्ममिल्यादि । तस्मादिति परस्परं विरुद्धमार्गं गमित्वात् ।
एतेन च यद्व्यति—'विषयानं दशमं विषयीते दंशनं चान्ते'
इति, तदुपपत्त्यं भवति । ननु 'विषं विषयमुक्तं यत्र नाप्यस्य
कारणम्' (सु. अ. २६) इति आयेयमहकाप्यीये प्रभावेण
विषस्य विषहरणमिधानोपपत्तिवर्णनं तद्विरुध्यते; मैवं, यदि
द्रव्यप्रभावः कारणं न स्यात् तदा यत्किंचिद्वैष्वभागां मदनक-
लादि तद्दृष्टाविषहरं स्यात्, यथाधोभागं निरुतादि तन्मौलविषं
निहत्याह; न चेतद्वृष्टं, तस्मात् प्रभावस्यैवात्मगुणतामात्रकार-
णमेतदधोभागत्वमर्थमात्रत्वं चेति ॥ १५-१७ ॥

हृणोहृदन्तर्हृपं प्रसेकचमयुक्तमा भयन्त्याये ।
वेगे रसप्रवोपादसूक्ष्मप्रवोपाद्वितीये तु ॥ १८ ॥
वैद्यर्थभ्रमपेधपृथुसूक्ष्माज्ज्विमिचिमातमकाः ।
दुष्टपिशितासृतीये मण्डलकण्डूभ्ययुक्तोदः ॥ १९ ॥
वातादिजाभ्यनुर्थं दाहच्छयं ज्वलसूक्ष्मायाः ।
मीलादीनां तमस्तश्च दशमं पञ्चमे वेगे ॥ २० ॥
पष्ठे द्विजा भङ्गः स्फुण्डस्य तु सप्तमेऽष्टमे मरणम् ।
चूर्णां चतुष्पदां स्याच्चतुर्विधः पक्षिणां त्रिविधः ।
सीदस्याधे भ्रमति च चतुष्पदो वेपते ततः शन्यैः ।
मन्दाहारे त्रियते श्वासेन हि चतुर्वयेगे तु ॥ २१ ॥
ध्यायति विहगः प्रथमे वेगे प्रभ्राम्यति द्वितीये तु ।
सस्ताङ्गश्च तृतीये विपद्येने याति पञ्चमम् ॥ २२ ॥
तृतीयो ह्येवादिमा फेनाग्नमिषये गलक्षणमाह । शुधुवे एकै-

फलानि क्रमेण सप्तवेगा उद्यीरिताः । इह कलाहनेनैव सप्त-
वेगाः, अष्टमे तु सप्तकलाहनेनोत्तरकालं मारको वेगे दृश्य
इहादेष्टगमनां पीतविषस्य इदमगमनाय भवतीति शुधुवेन
समविरोधः । वातादिना इति व्यायोग्यतया उक्तान्तर-
कदापि द्विदोषत्रिदोषजाः । सूक्ष्मां इत्यत्रादिसूक्ष्मः प्रधा-
रवाची । चतुर्भादिवेगेष्वनुपपत्तिर्येदं भाद्विष्यतेत्यर्थः,
शुधुतवचनत्वात् । मीलादीनामित्यत्र आधिक्येन प्रभाववाचिना
नीलप्रभावेतरवर्णदर्शनं भवति । पष्ठे द्विषेति शब्देन वि-
षेनाप्रस्तावाचतुष्पदपिशिणोऽपि विषेयमाह । एतद्विषये-
गामिधाने च प्रयोजनं—यदि विषेण मृतस्यापि गोसमुषयोर्ज्यं
पीतविषस्य हृदयं दृश्यं च दंशदेशं मुक्तेलायुक्तविधानेन,
वेगज्ञानेनाप्राप्तैरधिकवेगस्य यथोक्तविधिना मांसं नोपदेवं,
यत्तत्स्य विषोऽन्तस्य सर्वं शरीरं विषयव्रजति । चतुष्पद-
रीनामल्पवेगस्य सत्वात्पत्त्यात् । अवसीदसीत्यादि द्वितीये,
शन्य इत्यादि तृतीये ॥ १८-२२ ॥

लघु कक्षमाशु विशदं व्यवायि तीक्ष्णं विकालि
सूक्ष्मं च ।

उष्णमनिर्वृण्णरसं दशगुणमुक्तं विषं तज्जैः ॥ २४ ॥

१ 'प्रधा' इति पाठः । २ 'शन्य' इति पाठः । ३ 'विषमावितस'
इति पाठः ।

रौक्ष्याद्वातमशौल्यात्पित्तं सौक्ष्म्याद्वृक्षं प्रकोपयति ।
कफमव्यक्तरसत्वाद्धरसांश्चानुवर्तते शीघ्रम् ॥ २५ ॥
शीघ्रं व्यवायिभावादाशु व्याप्नोति केवलं वेदम् ।
तीक्ष्णत्वान्मर्ममं प्राणमं तद्विकालित्वात् ॥ २६ ॥
लघुपक्रमं लघुत्वाद्वादेश्यात् स्यादसकगतिदोषम् ।
दोषस्थानप्रकृतीः प्राप्यान्यतमं हृदीरयति ॥ २७ ॥

विषगुणानाह—उच्चिलादि । त्रयेकं गुणानां कार्यमाह—
रौक्ष्यादिसादि । अशौल्यादित्युष्णत्वात् । सौक्ष्म्याद्वृक्षप्रको-
पमद्युक्तोऽपि सूक्ष्मगार्गानुसारित्वात् । अव्यक्तरसत्वं च
कक्षकोपनाय अव्यक्तरसत्वकफयोरेकजलरूपकार्यत्वाद्भवति ।
अन्तरसां चानुवर्तते इति अव्यक्तरसत्वेन जलं यथा गन्धप्रद्वेनेन
योगवादि भवति, तथा विषमपि भ्रम(त्र)रदान् सृष्टिलगुणतं
भवति, ततः शीघ्रं तेन गमितमनं भवति । शीघ्रत्वादी
शीघ्रत्वादाशु व्याप्नोति, व्यवायित्वात् केवलं वेदं व्याप्नोतीति
हेतुम् । व्यवायित्वं तत्रैतः प्रसरणशीलत्वं पानीयपतितैल-
त्वं । तीक्ष्णत्वान्मर्ममं प्राणमं सीमामां चूर्णां तीक्ष्णेन
विरुद्धं योद्धव्यम् । विकालित्वादिति हिंसनशीलत्वात्;
विप्लवैश्च हि कचतिहिंसायैः । लघुत्वादिक्रमवस्थितत्वात्; यस्य
ज्ञानवस्थितत्वं तस्य सैपजेनाहंन्यादुपक्रमगमनकिरिक्ताम् ।
असक्यं अविध्वान्ता दोषेषु गतिर्यस्य तद् असकगतिदोषः;
विषदं हि पिच्छाभामाहृतत्वाद् कश्चिन्न सज्जति । अत्र च
गुणानां प्रतिनिधयेन विरुद्धकर्मकरणे विषसाधिवचनेन निवा-
यकं वेद्यम् । तेन रौक्ष्यादिभिः श्लेष्मश्यादि नाशनीयम् ।
शुधुवे च विषगुणे चत् पाकिलमुक्तं, तदाशुकारिविषे विषयो-
जनमिति वेदोक्तः; तथाहि—विषं वेदावन्तं कालमपेक्षते येन
यावत्तस्य पाको भवत्यतिवार्यः । शुधुवे च कालान्तरप्रकोपि-
त्वमपि दूरीविषयोचरतयोक्तं, तद्विरुद्धं दूरीविषे चिन्तनीय-
मिति ॥ २४-२७ ॥

स्याद्वातिकस्य वातस्थाने कफपित्तलिङ्गमीपतु ।
तृणमोहारितिसूक्ष्मगलप्रदच्छद्विकेनादि ॥ २८ ॥
पिच्छाशयस्थितं पैत्तिकस्य कफवैतयोर्विषं तद्वत् ।
वृद्धासज्ज्वरवमयुक्तमदाहृतमोतिसारादि ॥ २९ ॥
कफदेशगं कैफस्य च दर्शयेद्वातपित्तयोश्चेपत् ।
लिङ्गं स्वासगलप्रदकण्डूलाजलामध्यादि ॥ ३० ॥

संप्रति स्थानविशेषेण प्रकृतिविशेषप्राप्त्या च लिङ्गविशेष-
माह—वातिकस्थेनादि । विषं मद्यं च यद्यपि त्रिदोषकोपनं,
तथाऽपि स्वासप्रकृतिविशेषप्राप्त्या तदनुगुणदोषप्रकोपमाधिकं
करोति, शेषयोस्तु मनागित्यर्थः—सुखे वातप्रकृतेः ।

१ 'अन्तरसांश्चानुवर्तते' इति
पाठः । २ 'कफपित्तयो' इति पा-
ठः । ३ 'यद्यपि' इति पा-

वातस्थाने पक्वाद्यादौ । कफपित्तलिङ्गीपदिति वचनाद्
वातलिङ्गं यत्नवद्भवति, तच्च तुष्णच्छेत्वादिनोक्तं ज्ञेयम्, एव-
मुत्तरप्रापि योज्यम् । कफवातयोस्तद्वदिति ईपदिल्लंघं,
तुदादि तु चलवलिङ्गं, तत् पित्तस्थेत्तल्लंघं । कफेलादौ चक्रात्
कफप्रकृतेरित्यर्थः । ईपद्रातपित्तयोः पित्तं योज्यम् ॥ २८-३० ॥

दूषीविषं तु शोणितपुष्ट्याक. फिटिमकोटिल्लंघं च ।
विषमेकैकं दोषं संदूष्य हरत्यश्नुनेयम् ॥ ३१ ॥

दूषीविषलक्षणमाह—दूषीत्यादि । कोट्ये वरीदृशशो-
काः । कालान्तरप्रकोपि विषं दूषीविषम् । उक्तं चान्यत्र
“द्वित देशकालादिविवास्त्रैरनिरुणत । यस्मादूषयते धातु-
तस्मादूषीविषं स्मृतम्” इति । एवभूतं च गरमेव प्रायो
भवति, तथा स्वाधरे जाग्रत च भवति । यदुक्तं सुश्रुते—“जीर्णं
विषप्रौढमिहर्तुं वा दाढाभिवातातपयोपित्तं वा । स्त्रभावतो
वा शुणैविषहीनं विषं हि दूषीविषमसुपेति” (सु क अ २)
इति । इहापि दूषीविषा कीडा हीनकीर्यविषा वक्ष्यन्ते ।
विषमेकैकमित्यादिना स्वादाविकल्पेत्यादिना यदुक्तं तस्यैकैकं
दोषस्यालस्यैकोपमाह । सद्ध्येति अलसं इत्यमिता ॥ ३१ ॥

क्षरति विषतेजसाऽऽसृक्

तस्मान्नि निरुध्य मारयति जन्तुम् ।

पीतं मृतस्य हृदि ति-

एतत् दृढविद्यदोषैश्चदशे स्यात् ॥ ३२ ॥

अनुक्तप्राणहरणसामग्रीमाह—क्षरतीत्यादिना । पीतं विषं
विशेषेण मृतस्य हृदि तिष्ठति । दृढविद्यदोषश्च दशदेशे विषं
स्यात् । विद्यो विरधविद्य । अत्र कथिन्मृत इव भवति, कथिष
पवनादसृत् इव । यदुक्तं काश्यपे—“मृत इव चेन्मर्यात् स्वादसा-
ध्यलिङ्गैर्विहीनम् । स जीवयितुं शक्यः कृता चेतस्य हृदयरथा
येद” इति ॥ ३२ ॥

नीलौष्ठदन्तशोषिस्फकेशपतनाङ्गभङ्गविशेषाः ।

शिशिरैर्न लोमहर्षो नामिहते वण्डराजी स्यात् ३३
क्षतजं क्षताथ नायात्वेतानि भयन्ति मरणलिङ्गानि ।
पञ्चोऽन्यथा चिकित्सास्तोषां चोपक्रमान्छुण्मे ३४

एतद्विशेषज्ञानार्थं लक्षणमाह—नीलौष्ठेत्यादि । वण्डराजि
वण्डाकारे रेखौ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

मन्त्रारिष्टोत्कर्तननिष्पीडनचूषणाग्निपरिपेकाः ।

अयगाहृत्कमोक्षणयमनविरैकोपधानानि ॥ ३५ ॥

हृत्पावरणाञ्जननस्यधूमलेहीपथप्रशमनानि ।

प्रतिसारण प्रतिविषं संश्लसंस्थापनं लेपः ॥ ३६ ॥

मृतसञ्जीवनमेव च विशतिरेते चतुर्भिरधिकः ।

स्युपक्रमः यथा ये यत्र योज्याः शृणु तथा तान् ३७

मन्त्रेत्यादि । मन्त्रस्य विषद्वारेण प्रेष्टत्वादमेऽभिधानं, यदुक्तं
“निप तेजामवैमन्त्रैः उल्लङ्घनलोममेव । यथा निवार्यते क्षिप्रं
श्रुतकैर्न तर्थापि” इति । अत्रिष्टा द्विविधा—मन्त्रण रज्यादिविषां
विषोपनिबन्ध । उपधानं विषप्रकमणार्थं मल्लेकं नेपजदानम् ।
हृत्पावरणं हृदयरक्षाकरमापद्यम् । प्रतिविषं विशान्तरप्रयोगः ।
मृतसञ्जीवनं विशेषेण मृतस्यामृतं इव सञ्जीवनकरं नेपजम् ।
लेपं व्यक्तं विवरणमन्येन स्फुटं भविष्यति ॥ ३५-३७ ॥

दशाक्षु विषं दृष्ट्याचिरुतं वेणिकां मिषकं यन्ना ।

निष्पीडयेन्मृशं दंशमुद्धरेन्मर्मवजं वा ॥ ३८ ॥

तं दंशं वा चूपेन्मुखेन यच्चूपेणांशुपूर्णम् ।

अविषुतमित्यन्ताशुरीत्यम् । वेणिकां यदुति विषवा(धा)र-
णिकां वदन् । अनेन च सामान्याभिधानेन मन्त्रस्यापारोऽप्य-
रिष्टानां वयित, मन्त्राद्विधा चारिष्टोकाः । उक्तं चान्यत्र—“अरि-
ष्टमपि मन्त्रैश्च चम्रीवाग्मन्त्रोवेव । एता तु रज्यादिनिषेधा
विषप्रतिकरी मृता” (सु क अ ५) इति । निष्पीडयेदिति
निष्पीडनेन विषं गालयेत् । उद्धरेदिति उद्धृत्वापद्वरेत् । मर्म-
वजमिति मर्ममण्डपपातं निषेधयत्यत्रोक्तं । यच्चूर्णेन वायुना
वा शुष्मपूर्णं विषसंस्पर्शपरिहारायम् ॥ ३८ ॥—

यच्छनशृङ्गजलोकाव्यधनैः स्याप्यं ततो रक्तम् ॥ ३९ ॥

रक्ते विषप्रदुष्टं हृष्येत्प्रकृतिस्तत्तत्स्वजेतप्राणान् ।

तस्मात्प्रथमं गेररुग्णयतमानं प्रथमं स्यात् ॥ ४० ॥

त्रिकटुहृद्गृध्रमूरजनीपञ्चलं वणरोचना, सदावांकाः ।

धर्पणमतिप्रवृत्ते यदादिभिः क्षीतलैर्लेपः ॥ ४१ ॥

रक्तं हि विषाधानं चायुरिवाग्नेः प्रवेष्टसेरैस्तत् ।

शीतेः रक्तमृत्ति तस्मिन् स्फुटने व्यपपाति विषवेगः ॥

विषवेगान्मदमूर्च्छां विषादवृद्धयद्वा, प्रपतन्ते ।

शीतनिर्वयतयेत्तान् पीज्यश्चाद्योमहर्षोत्सात् ॥ ४३ ॥

प्रवृत्तनादिनी रक्तमोक्षणमुपक्रममाह । उपक्रमानां च
व्यतिक्रयानिधानेन नियमेन क्रमयोगं निषेधयति । रक्त-
वधोपपत्तिमाह—रक्ते इत्यादि । प्रवृत्तिरिति देहावादि-
रुभावः । प्रथममिति प्रथममिति, प्रवृत्तनादिनि प्रथममन-
पत्तयः । प्रथमं यथादिभिः । प्रथमेन प्रतिक्षारणमुपा-
येष्वन्तम् । धर्पणमिति छेदः । विषादानमिति विषम्यं प्रसारयन् ।
स्फुटयति स्थिरं भवति । रक्तं इति स्थिरं । पीज्यं च्यवन-
पत्रे ॥ ३९-४३ ॥

तद्वयि मूलच्छेदाहं चच्छेदाश्च मृत्तिमेति विषम् ।

भाचूपणमानयनं जलस्य सेतुर्नृपा तथाऽरिष्टाः ४४

त्वष्ट्यासगतं दाहो बहति विषस्याप्यनं द्रवति रक्तात् ।

पीतं यमनः सद्यो हरेद्विरेकं द्वितीयं तु ॥ ४५ ॥

१ 'कथं हृत्पते' इति पा० । २ 'स्युर्ग्रीव' इति पा० ।
३ 'दन्शकार' इति पा० । ४ 'प्रथममिति' इति पा० ।

१ 'कथं हृत्पते' इति पा० । २ 'स्युर्ग्रीव' इति पा० ।
३ 'दन्शकार' इति पा० । ४ 'प्रथममिति' इति पा० ।

तरुर्वेलादिना च्छेदादीनां विपहरणोपपत्तिमाह । सेतुर्वेदिति प्रसरतिरोपक इत्यर्थः । द्वितीये 'वेगे' इति शेषः ॥ ४४॥४५॥

आदौ हृदयं रक्ष्यं तस्यावरणं पिवेद्यथालामम् । मधुसर्पिर्गन्तव्ययोगैरिक्तमथ गोमयरसं वा ॥ ४६ ॥

इधुं सुपकमथवां काकं निष्पीड्य तद्रसं वरणम् । छागादीनां चाऽसृग्मस मृदं वा पिवेदानु ॥ ४७ ॥

क्षारागदस्तृतीये शोफहरेल्लेखनं समभ्यस्यु । गोमयरसश्चतुर्थे वेगे सकपित्थमधुसर्पिः ॥ ४८ ॥

फाकाण्डशिरीषाभ्यां सरसेनाभ्योतनाञ्जने नस्यम् । स्थान्पथमेऽथ पष्ठे संस्थाप्याः स्थापनं कार्यम् ॥ ४९ ॥

गोपित्तयुता रजनीं मज्जिष्ठामरिचपिप्पलीपानम् । विपपानं दद्यात्तां विपरीते दशनं चान्ते ॥ ५० ॥

आदाविति सर्वोपकमादौ । तस्येति हृदयस्य । यथालाम-
मिति वक्ष्यमाणहृदयावरणयोगेषु यथाप्राप्तिहृदयावरणम् । क्षारा-
गदो वक्ष्यमाणः । तृतीये 'वेगे' इति शेषः । फाकाण्डा चिन्वी-
भेदः । गोपित्तयुता रजनी आधोतनादिषु हेया । अन्ते इति
सर्वोपकमद्ये सतमे वेगे सर्वेण दशनं कार्यम् ॥ ४९-५० ॥

शिक्षिपित्तार्थयुतं स्यात्
पलाशबीजमगदो मृतेषु वरः ।

बातोऽकुफाणितगा-
रधूमगोपित्तनिम्बं वा ॥ ५१ ॥

गोपित्तयुतैर्गुलिकाः
सुरसाग्रनिधिरिजनीमधुकुष्ठैः ।

शस्ताऽमृतेन तुस्या
शिरीषपुष्पकाकाण्डकरसौ ॥ ५२ ॥

फाकाण्डसुरसगवाक्षीपुननपायायसीशिरीषफलैः ।
उद्ध्वचविपजलमृते लेपौपधिनस्यपानोनि ॥ ५३ ॥

अष्टमे तु वेगे शिक्षिपित्तेलादिना मृतसंजीवनयोगनाह ।
मृत इति मृत इव । उद्ध्वेलादी मृते इति उद्ध्वधाक्षिमिक्षिभिः
संबन्धते । लेपौपधिनस्यपानानीति लेपादयथाभी उद्ध्वधादिषु
यथायोग्यतया हेया । लेपौपधीलादी उपधियों मूर्ध्नि स्रक्पदं
कुत्वा विपहरणाय रीभते ॥ ५१-५३ ॥

स्पृक्कामुचस्यौजेयकांक्षीधेलेयरोचनातगरम् ।
ध्यामककुङ्कुममांसीसुरसाग्रैलालकुष्ठग्रम् ॥ ५४ ॥

श्रुती शिरीषपुष्पं श्रीवेष्टकपञ्चकापटिविशालाः ।
सुरदाकपञ्चकेशरसावरकमन्तःशिलाकौन्त्यः ॥ ५५ ॥

जात्यर्कपुष्परसरजनीद्वयहिह्वुषिप्पलीलाक्षाः ।
जलमुद्रपणिं वन्दनमधुकमदनसिन्धुवाराश्च ॥ ५६ ॥

१ 'मयान वैरिक्तमथ' इति पा० । २ 'दक्ष सपुष्पमथवा' इति
पा० । ३ 'शोषहरेदच्छर्दन' इति पा० । ४ 'सुरसोषादिरजनी' इति
पा० । ५ 'लेपाजननस्यपानोनि' इति पा० ।

शम्पाकलोध्रमयूरकगन्धफलानाकुलीविदङ्गाश्च ।
पुष्पे संहृत्य समं पिष्ट्वा गुलिका विपेयाः स्युः ५७
सर्वविपद्रो जयकृष्टिपमृतसंजीवनो स्वरनिहन्ता ।
त्रेयविलेपनधारणधूमग्रहणैर्गृहस्थश्च ॥ ५८ ॥

भूतविपजन्त्यलक्ष्मी-

कामर्षमन्त्राभ्यशान्परीन् हन्यात् ।

दुःखप्रखीदोषा-

नकालमरणाम्बुचौरभयम् ॥ ५९ ॥

धनधान्यकार्यसिद्धिः श्रीपुष्ट्यायुर्विवर्धनो धन्यः ।
मृतसंजीवन एव प्रागमृताङ्गुणा विहितः ॥ ६० ॥

इति मृतसंजीवनोऽगदः ।

सृष्टेलादी कांक्षी सौष्टिका । कुष्ठः रादिरः । सावरकं
लोध्रम् । कान्ती रेणुका । मयूरकोऽपामार्गः, गन्धफला त्रिवह्निः,
माकुली राक्षा । धारणश्च्येन वरीदे धारणं मृते; धारणं चौपध-
शब्देनोपक्रमेण प्रविष्टिः । गृहस्थ इति गृहेऽवतिष्ठन् । कामर्षः
पर्योहार्यो मन्त्रादियोगः, मन्त्रोऽभियारमन्त्रः । श्रीदोषानिति
श्रीदत्तगणदिशोपान् । प्रागमृतादिभिः अमृतोत्पत्तेः प्राक्; एतेन
चाशुवसतामन्त्रमस्य दर्शये ॥ ५४-६० ॥

मन्त्रैर्मनीयच्योऽयमार्जनं कार्यमात्मरक्षा च ।
दोषस्य विषं यस्य स्थाने स्यात्तं जयेत्पूर्वम् ॥ ६१ ॥

घातस्थाने स्वेदो दद्यात् नतकुष्ठकल्कपानं च ।
घृतमधुपयोऽम्बुपानावगाहसेकाश्च पित्तस्य ॥ ६२ ॥

क्षारागदः कफस्थानगते स्वेदस्तथा सिरान्पथनम् ।
वृषीविषेऽथ रक्तस्थिते सिरारक्तं पञ्चविधम् ॥ ६३ ॥

नेपजमेयं कल्प्यं भिषग्विदाऽऽलक्ष्य सर्वदा सधम् ।
स्थानं जयेदि पूर्वं स्थानस्यस्यापिबद्धं च ॥ ६४ ॥

मन्त्रैरिलादी अवमार्जनमिति विषस्य प्रतिबोमेव मार्जनं
मर्कदेव कार्यम् । आत्मरक्षा भूगवैशान्तियेधार्थम् । जयेदिति
स्थानिन दोषं जयेत् । स्वेदे यद्यपि प्रतिषिद्धः सेवाम्याये,
तथाऽप्यस्वाविश्लेषे वातस्थाने इत्यादिना विधीयते । सेद्वदुं
पेगादिभोजननादिधिषानवदस्य प्रयोगावतुविशत्युपक्रमेणु नोकः;
किंवा लघिशब्देन सेदोऽपि घृष्टते, पेयादि चोपशमनशब्देना-
वश्यं नोद्वज्यम् । पित्तस्ये इति पित्तस्थानस्य । दूषीविष
इत्यादौ शिर इति सिरान्पथः, कर्न पञ्चविधं वमनादिः किंवा
सिरारक्तं पञ्चविधमिति पञ्चसिरान्पथः । स्थानमिति स्थानगत-
नादि । स्थानस्येति स्थानगतविषस्याविहदं च 'कुर्वात' इति
शेषः ॥ ६१-६४ ॥

विषदुपित्तकफमार्गः श्रोतःसंरोधकृद्वायुस्तु ।
मृत इव श्वसेन्मर्त्यः स्यादसाध्यल्लिङ्गैर्विहीनश्च ६५

चर्मकपायाः कल्कं विल्वसमं मूर्ध्नि काकपद्मस्य ।
शून्या दयात्कटमीककुङ्कुमप्रथमनं च ॥ ६६ ॥

छांगं गव्यं माहिषं वा मांसं कौकृतमेव वा ।
 दद्यात्काकपदे तस्मिन्ततः संक्रमते विषम् ॥ ६७ ॥
 नासाक्षिकर्णजिह्वाकण्ठनिरोधेषु कर्म नस्तः स्यात् ।
 वाताकुपीजपूरज्योतिभ्रत्यादिभिः पिष्टैः ॥ ६८ ॥
 अन्नमन्थयुपरोधे कर्तव्यं यस्तमूत्रपिष्टेस्तु ।
 दाहव्योषहरित्राकरवीरकरजनिन्नसुरस्तस्तु ॥ ६९ ॥

श्वेता वचाऽभ्यगन्धा

द्विद्वयमृता कुष्ठसैन्धवे लघुनम् ।

सर्पपकपिथमभ्ये

दुण्डुरुकरज्वीजानि ॥ ७० ॥

व्योषं शिरीषपुष्पं द्विरज्जन्यौ वंशलोचनं च समम् ।

मिष्टाऽजस्य सूत्रेण गोभ्यपित्तेन सप्ताहम् ॥ ७१ ॥

व्यत्यासमायितोऽय

निदन्ति शिरसि स्थितं विषं क्षिप्रम् ।

सर्वज्वरभूतप्रह-

पिस्त्रिजाजीर्णमूर्च्छांतां ॥ ७२ ॥

उन्मादापसारो काचपटलनीलकाशिरोदोषात् ।

शुष्काक्षिपाकपिष्टार्धुवामैरुण्डतमोदोषात् ॥ ७३ ॥

क्षयदौर्बल्यमदात्ययपाण्डुराग्धाञ्जनात्तथा मोहान् ।

लेपाद्विषदिग्धक्षतलीढदृष्टपीतविषघाती ॥ ७४ ॥

अर्शःस्नानदेपु च मुत्रलेपो योनिलेपनं स्त्रीणाम् ।

मूढे गर्भे हुपे ललाटलेपः प्रतिदयाये ॥ ७५ ॥

प्लेक्षौ किटिमे कुष्ठे म्यिनविचर्चिकादिषु लेपः ।

गज इष तक्न विषगदाभिहन्त्यगदगन्धहस्त्येपः ७६

इति गन्धनामा भगवद्हस्ती ।

घोट.उरोधेन ह्यो बाणुद्व्यूतनिष्ठावलक्षणे यस्य च

तथा । अष्टावलिर्हिति प्रागुक्तीलोद्वादिभिः । चर्मरूपाया इति

चर्मवटिकाया, किंवा यतनाया । काकपदमिति काकपदा-

कारं मणम् । कटनीलादौ कटुहृत्पत्र तिकाण्डु, किंवा कटु

दिक्कटु । ज्योतिष्मलीसारीति पक्षविरचनशताधितायोपानि

शिरोविरेचनानि । शार्वाह्लादौ श्रेष्ठ कटनी । व्यत्यासमानस

इति गोपितेन भावयित्वा अथपितेन भावितं, तथा अथपितेन

भावयित्वा गोपितेन भावितः ॥ ६५-७४ ॥

पत्रागुदमुस्तैला निर्यासाः पञ्च चन्दनं सृष्टा ।

त्यङ्गलदोषपलवालकहरेणुकोशीरयन्यनयाः ७७

सुरदायकककुकुम्भमध्यामककुष्ठम्रियङ्गयस्तगरम् ।

पञ्चाङ्गानि शिरीषाद्योपालमन.शिलाजान्यः ॥ ७८ ॥

श्वेतकटभीकरजी रक्षोभी तिन्पुवारिका रजनी ।

सुरसाञ्जनैरिक्तमिद्विषानिम्यनिर्यासाः ॥ ७९ ॥

वंशत्वगभ्यगन्धादिद्व्यूतपिथान्त्ववेतसं लाक्षा ।

मधुमधुकसोमराजोवचाह्वारोचनातगरम् ॥ ८० ॥

अगदोऽयं पेश्ववणायास्यातल्लयन्धकेण पष्टवङ्कः ।

अप्रतिहतप्रभावः ख्यातो महागन्धहस्तीति ॥ ८१ ॥

पित्तेन गवां पेप्यो गुलिकाः कार्यास्तु पुष्पयोगेन ।

पानाञ्जनप्रलेपैः प्रसाधयेत्सर्वकर्मणि ॥ ८२ ॥

पिष्टं कण्डू तिमिरं रान्यान्धं काचमर्बुदं पटलम् ।

हन्ति सततप्रयोगाद्वितमितपथ्याशिनां पुंसाम् ८३

विषमज्वरानजीर्णान्

वहुं कण्डू विस्त्रिकां पामाम् ।

विषमूषिकलूतानां सर्वेषां पत्रगानां च ।

आगु विषं भाशयति समूलजर्मथ कन्दजं सर्वम् ॥ ८४ ॥

एतेन लिप्तगानः सर्पान् युद्धाति भक्षयेच्च विषम् ।

कालपरीतोऽपि नरो जीयति नित्यं निरातङ्कः ॥ ८५ ॥

आनन्दे गुदलेपो योनी लेपश्च मूढगर्भणाम् ।

मूर्च्छांतिषु च ललाटे प्रलेपनमाहुः प्रधानतमम् ८६

मेरीमृद्वपटहान्छाणपमुना तथा ध्वजपताकाः ।

लिङ्गाऽद्विविपनिरस्त्यै प्रथमयेह्वायेभ्यस्तिमान् ८७

यश्च सध्विहितोऽयं न तत्र घालप्रहा न रक्षांसि ।

न च कामेष्वेताला वंहन्ति नाधर्पणा मन्त्राः ॥ ८८ ॥

सर्वप्रहा न तत्र प्रभवन्ति न चाग्निशस्त्रवृषचौराः ।

लक्ष्मीश्च तत्र भजते यश्च महागन्धहस्त्यस्ति ॥ ८९ ॥

पिथ्यमाण इमं चाप सिद्धं मन्त्रमुदीरयेत् ।

मम माता जया नाम जपो मामेति मे पिता ॥ ९० ॥

सोऽहं जयजयापुत्रो विजयोऽथ जयामि च ।

नमः पुरुषसैन्हाय विष्णवे विभ्यकर्मणे ॥ ९१ ॥

सनातनाय कृष्णाय भवाय पिनवाय च ।

तेजो वृषाकपेः साक्षात्तजो ब्रह्मेन्द्रयोर्ममे ॥ ९२ ॥

यथाऽहं नामिजानामि वामुदेपपराजयम् ।

मामुध पाणिग्रहणं समुद्रस्य च शोषणम् ॥ ९३ ॥

अनेन सत्यपाक्येन सिध्यतामगदो हयम् ।

द्विलिम्बिलिसंस्पृष्टे रक्ष सर्वमेपजोत्तमं साहो ॥ ९४ ॥

इति महागन्धहस्ती नामागदः ।

ऋषभकजीनकमार्यो

मधुकोत्पलपान्यकेशराजाम्यः ।

सत्तितगिरिकोलमप्याः

पेयाः भ्रातृज्वरादिहराः ॥ ९५ ॥

१ 'उन्माद'मदादिशक्तिरौकुत्स्यमाशानि च । दद्यात्काकपदो
 परे मये विषोच च सहा' इति पा० । २ 'गोब्य विषेज' इति पा० ।
 ३ 'ददौ' इति 'कन्दु' इति च पा० । ४ 'श्वेता कटनी करजो' इति पा० ।

१ 'कर्म'मया 'चन्दन' इति । २ 'द्वि' द्वि' द्वि' द्वि' द्वि'
 चन्दे रय रय सन्नेरयेयेये स्यात्' इति पा० ।

द्विह्व च कृष्णायुक्तं कपित्थरसयुक्तमश्वयलवणं च ।
समधुत्तितो पातव्यौ ज्वरहृक्काश्यासकासमौ ॥ ९६ ॥
लेहः कोलास्थ्यजनलाजोत्पलमधुघृतैर्वेम्ब्याम् ।
गृहतीक्ष्णयाडकीपत्रधूमयतिस्तु हृक्काश्याम् ॥ ९७ ॥
शिलिवह्निं वलाकास्थीनि सर्पपाण्ड्यन्दनं च घृतयुक्तम्
धूमो गृहशयनासनवस्त्राविषु शस्यते विषनुत् ९८
घृतयुक्तं नतकुष्ठे भुजगपतिशिरः शिरीषपुष्पं च ।
धूमागदः स्मृतोऽप्ये सर्वविषघ्नः श्वयधुह्वच ॥ ९९ ॥
जतुसेव्यपत्रगुग्गुलुभङ्गातककुभपुष्पसर्जरसाः ।
श्वेता च धूम उरगायुकीटवस्त्रफिमितुव्यः ॥ १०० ॥
वरुणपलाशक्षारं घृतं पचेच्चूणितं सह समांशैः ।
लोहितसूत्रजनीद्वयशुक्लसुरसमक्षरीमधुकैः ॥ १०१ ॥
लाक्षासन्धयमांतीहरेणुद्विह्वसितारिवाकुष्ठैः ।
सव्योपैवाङ्गीकैर्दोषविलेपनं घट्टयेद्यायत् ॥ १०२ ॥
सर्वविषशोथगुल्मत्वग्र्योपाशोभगन्दरङ्गीहः ।
घोथापसारकिमिभूतस्वरभेदपाण्डुगदान् ॥ १०३ ॥
मन्दाग्नित्वं कासं सोष्मादं नासपेयुरथ पुंताम् ।
गुलिकादङ्गापाशुष्काः कोलसमास्ताः समुपयुक्ताः ॥
इति क्षारागदः ।

कृपभकेलादिना विषोपप्रवधाद्यादिचिकित्सोच्यते । सित-
नितेः श्वेताऽपराजिता, कोलमण्यं वरुणज्वा । भुजगपतिशिर
इति द्विमुत्सर्पशिरः । वरुणकुम्भिः यूका । पलाशक्षारं घृतमिति
तु शुतोष्णक्षारपरिष्कारवधिना स्नानितम् । लोहितघृतं गैरि-
कम् । सुरसमक्षरी पणोसमेदः ॥ ७७-१०४ ॥

विषपीतदण्डविजेष्वेतदिग्धे च घाघ्यमुद्विष्टम् ।
सामान्यतः, पृथक्त्वादिर्देशमतः शृणु यथायत् ॥ १०५ ॥
रिपुयुक्तेभ्यो बृम्भः सेम्भः स्त्रीभ्योऽथवा मर्षं नृपतेः ।
आहारविहारगतं तस्मात्प्रेथ्यान्परीक्षेत ॥ १०६ ॥
अत्यर्धशङ्कितः स्या-

द्वह्वयगतयाऽप्यवाग्विगतलक्ष्मीः ।
प्रासः प्रकृतिविकारं विषप्रदाता नरो ज्ञेयः ॥ १०७ ॥
दृष्ट्वैव न तु सहसा भोज्यं कुर्यात्तद्वैद्यमशौ तु ।
सविषं हि प्राप्यान्नं वहन्विकारान्मजस्रिः ॥ १०८ ॥
शिलिवह्निं विचित्रार्चिस्तीक्ष्णाक्षमरुहं कुणपधूमश्च ।
स्फुटति च सशब्दमेकाद्यतो विह्वतार्चिरपि च
स्यात् ॥ १०९ ॥
पात्रस्थं च विषं भोज्यं स्यान्मक्षिकांश्च मारयति ।
क्षामस्वरांश्च काकाः कुर्याद्विरजेष्यकोराक्षि ॥ ११० ॥

पाने नीला राज्ञी वैषण्यं स्वां च नैक्षते छायाम् ।
पश्यति विह्वतामयवा लवणाके केनमाला स्यात् ॥
पानाद्योः सविषयोगन्धेन शिरोरुघृदि च मूर्च्छा च
स्पर्शनं पाणिशोथः सुस्थङ्गुलिदाहतोदनखमेदः ।

मुखगे त्योष्ठचिमिचिमा
जिह्वा शूना जडा विवर्णा च ।
द्विजहर्षदनुस्तम्भासदाहलालागलविकाराः ॥ ११३ ॥
आमाशयं प्रविष्टे वैषण्यं सेदसदनमुत्केदः ।
दण्डिद्वयोपरोधो विन्दुशतैश्चीयते वाङ्मू ॥ ११४ ॥
पक्षाशयं तु याते मूर्च्छामदमोहवाहपलनाशाः ।
तन्द्रा कादयं च विषे पाण्डुत्वं चोदरस्थे स्यात् ॥ ११५ ॥
दन्तपवनस्य कूर्चो विशीर्यते दन्तौष्ठमांसशोकाश्च ।
केशच्युतिः शिरोरुग्रन्थयश्च सविषेऽथ शिरोभ्यङ्गे
दुष्टेऽश्नेऽसिदाहस्त्रावात्युपदेहशोथरागाश्च ।
खाद्येरावो कोष्ठः स्पृश्यस्त्वग्दूष्यते दुष्टैः ॥ ११७ ॥
आनाभ्यङ्गेत्सादनवस्त्रालङ्कारवर्णकैर्दुष्टैः ।
कण्ठविकोटपिडकाटोमोद्गमश्चिमिचिमा शोधाः ।
एते करचरणदाहतोवह्नुमाविषाकाश्च ।
भूषादुकाभगजवर्मेकेतुशयनासनैर्दुष्टैः ॥ ११९ ॥
मात्स्यमगन्धं स्थापति शिरोर्ध्वजालोमहर्षकरम् ।
स्तम्भयति स्नानि नास्त्रामुपहन्ति दर्शनं च धूमः ॥
कूपतडागादिजले दुर्गन्धं सकलपुं विषणं च ।
पीतं श्वयं कोठान्पिडकाश्च करोति मरणं च ॥
आदायामाशयने यमनं त्यक्त्ये प्रदेहसेकादि ।
कुर्याद्विषकृ चिकित्सां दोषयत्वं चैव हि समीक्ष्य ॥
इति मूलविषविशेषाः प्रोक्ताः शृणु जह्ममस्यातः ।
सविषोपचिकित्सितमेवादीं तत्रोच्यते तु सर्पाणाम् ॥

पृथक्त्वादिर्देशमतः श्रव्यति ज्ञानविषविषय लक्षणं मेप-
वस्य पृथङ्निर्देशं च श्रव्यति । रिपुयुक्तेभ्य इति शत्रुप्रभुकेभ्यः ।
स्त्रीभ्य इति औसासार्थमभ्ययान्तेऽप्यसनात् प्रवृत्ताभ्यः
स्त्रीभ्यः । आहारविहारगत इति आहाराविहारो वेवमानः । श्रेय्या-
निति सुपकारणीत् । परीक्षोपायपाद-अत्यर्धशङ्कितः । विगत-
लक्ष्मीः निःशोभः । भोज्यमिति भोक्ष्यम् । कुर्यात्, सदाऽजमशौ
प्रक्षिपेत् । पात्रस्थमेवादावपि सविषमित्यनुवर्तते । विरज्येत
च कोराक्षीति सक्षिपमर्षं दद्या चकोराक्षि विरज्यते । काकांश्च
क्षामस्वपर दर्शनेन कुर्यादिति ज्ञेयम् । पान इति मयादी पेये ।
खाद्यमिति प्रतिविष्यम् । लवणाके इति पानविशेषम् । मुखे-
लादिना मुखादिपंचविषविषलक्षणम् । विन्दुः विन्दुकारा त्व-

विकृति । दन्तेत्यादिना दन्तधावनकूर्वादीना विपदुधनामेव
लक्षण प्रकरणाज्ञेयम् । दन्तधवनस कूर्व दन्तमल्लोपन-
कूर्व । विधीयत इति शीघ्रं. स्यात् । सावैरिति भोज्यै ।
सृष्टयेरित्यभ्यङ्गादिभि । सावैरिति विपदुध गान्यम् । नासा-
मुपहन्तीति चोद । दर्शनमिति चक्षु । किंवा सम्भवतीत्यादि
धूमस्यैव कार्यम् ॥ १५-१२३ ॥

इहं दर्वीकरः सर्पो मण्डली राजिमामिति ।
प्रयो यथाक्रमं धातयित्तरेष्वमप्रकोपणाः ॥ १२४ ॥
दर्वीकरः कृणी श्रेयो मण्डली मण्डलाकणाः ।
विन्दुलेखविचित्राङ्ग. पन्नग. स्यात् राजिमान् ॥ १२५ ॥
विशेषाद्भक्षककृकमम्लोष्णं स्याद् शीतलम् ।
विप यथाक्रमं तेषां तस्माद्वातादिकोपनम् ॥ १२६ ॥
दर्वीकरकृतो वंश सूक्ष्मद्रव्यापदोऽसितः ।
निदररक्तः कूर्माभो धातव्याधिकरो मतः ॥ १२७ ॥
पृथ्वरितः सशोथश्च वंशो मण्डलिना कृतः ।
पीताभः पीतरक्तश्च सर्वपित्तचिकारकत् ॥ १२८ ॥
कृतो राजिमता वंशः पिच्छलः स्थिरशोफकृत् ।
स्निग्धः पाण्डुश्च सान्द्राच्छुक्लं श्लेष्मव्याधिसमीरणः ॥

मण्डलीति मण्डलयुक्त । विन्दुना लेखया च विविधमत्र
यस्य स विन्दुलेखविचित्राङ्ग । दर्वीकरादीना प्रपञ्चसिंह परा-
धिकारत्वेन न कृत । विरोधादिवाशो रक्षमधिक दर्वीकराणाम्,
अम्लोष्ण मण्डलीना, स्यादुशीत राजिमता, त्रिदोषकोपनत्वेऽपि
वातादिकोपन विरोधादिह ज्ञेयम् । विप च यद्यप्यभ्यङ्गरसमुक्त,
तथाऽपीह कटुकादिरसाभिधानमनुरसाभिप्रायेण ज्ञेय, यथा
आतपे कटुकाः, तद्विहापि, किंवा अन्धकारसताममेव मना
कटुकादीनामधिकत्वं ज्ञेयम् । पृथ्वरित इति अवगाढद्रव्या-
पदं ॥ १२३-१२५ ॥

वृत्तमोगो महाकायः भवसूक्ष्मंक्षणः पुमान् ।
स्थूलमूर्धा समान्नश्च स्त्री त्यतः स्याद्विपर्ययात् ॥ १३० ॥
कृषीवैरस्यस्योदष्टिः सरहीन प्रकम्पते ।
त्रिया दष्टो विपर्यस्तोरेतः पुसा नरो मतः ॥ १३१ ॥
व्यासिधलिङ्गेरेतेस्तु कृषीवदष्ट नर वदेत् ।
इत्येतदुक्तं सर्पाणां स्त्रीपुल्लौघनिदर्शनम् ॥ १३२ ॥
पाण्डुररक्तस्तु गर्भिण्या शूलोष्ट्रोऽप्यसितेक्षणः ।
जृम्भाक्रोधोपजिह्वार्तः सूतया रक्तमूत्रबान् ॥ १३३ ॥
सर्पो गौघेर(य)को नाम गोधारा स्याच्चतुष्पदः ।
कृष्णसर्पेण तुल्यः स्यान्नाना स्फुमिधजातयः ॥ १३४ ॥
गूढसपादित वृत्त पीडित लम्बितापितम् ।
सर्पित च भृशावाध दशा येऽन्ये न ते भृशाः ॥ १३५ ॥

वृत्तमोग इत्यादिना सर्पाणां पुत्रपादिभेद विपरीततादिज्ञानार्थं
उक्तवचिकित्साभेदज्ञानार्थं चाह । स च भेद इहानुक्तोऽपि
वज्रान्तराज्ज्ञेयः । तथाहि—“सावित्रे पच्यते, रात्रौ त्रियस्त्रोव-
धिया, तथाऽहि पुत्रया सदा” । तथा—“लोदष्टे मित्रया कार्यं
सुपचारस्त्वनात्मने” इति । महाकायो बहुलघरीर । क्लोवो
नपुसक । सरहीनेत्यादि । पादसपादितमतिमान्नागगणम् । कर्च
परिवृतमुद्धतम् । पीडितमतिमान्नागकरम् । लम्बितापितम्
अपितसकलद्रव्याप्राप्तलक्षणम् ॥ १३०-१३५ ॥

तद्व्याः कृष्णसर्पास्तु गोनसा स्थविरास्तथा ।
राजिमन्तो वयोमन्ये भवन्त्याशीविषोपमाः ॥ १३६ ॥
वयोभेदेन दर्वीकरादीना तीव्रतामाह—तद्व्या इत्यादि ।
सर्पित यदनतिममद्रव्यापदम् । आशीविषोपमा इति आशीविषा
दृष्टिनि धासविषा ॥ १३६ ॥

सर्पदंष्ट्राश्चतसस्तु तासां वामाधरा सिता ।
पीता वामोचरा दृष्टा रक्तद्वयाधराऽधरोचरा ॥ १३७ ॥
यन्मात्र पतते विन्दुर्गोवालात् सलिलोद्धृतात् ।
वामाधरायां दृष्ट्या तन्मात्र स्याद्देहिपिपम् ॥ १३८ ॥
एकद्वित्रिचतुर्विधविपभागोऽसरोचराः ।
सर्वर्णास्तत्कृता दशा बहुचरविषा भृशाः ॥ १३९ ॥

सर्पदंष्ट्रा इत्यादिना दृष्टाभेद दशविपज्ञानार्थमाह । रक्तद्व्या-
धाऽधरोचरेति दक्षिणाधरा रक्ता, दक्षिणोचरा तु श्यावा । एक
द्वित्रिचतुर्दशविपभागोऽसरोचरा इति एकद्वित्रिचतुर्कूपेण इदं
विपभाग उत्तरोत्तरं बलिखति वाक्यार्थः । सर्वर्णा यथाखद्व्यास-
मानवर्णा । बहुचरविषा इति उत्तरोत्तरं बहुविधा । भृशा इति
तु खसाध्या । तु खसाभलमपि यमोत्तरं ज्ञेयम् । ननु, पूर्वं
दर्वीकरादीना दशस्य वर्णभेद उक्तः, इदानीं तु दृष्टाभेदेन
वर्णभेद उच्यते, तेन सर्वत्रैव दर्वीकरादी सप्तवर्णोपपत्तिः,
ततश्च पूर्वोक्तदशवर्णविरोधः, उक्त चार्थेनाप्य आधातवमणा
यत्—“दर्वीकरमण्डलिना वा अतित पीतश्च वर्णतो दष्ट इति
लक्षणेन (१), यस्मादनेकवर्णास्तु दशा” । अत्रोच्यते—
दष्टाशुक्रविषवर्णा दष्टाग्रामस्थिते विषे भवति, दर्वीकराशुलेख-
विहितस्तु यो वणा दोषकृते ॥ प्रविष्टे विषे भवतीति
अवस्थानेनाह विरोधः । उक्त च परिहारमार्तिके ‘वशे त्वेवे
वर्णा साधर्म्यं दोषजे सिद्धे’ इति ॥ १३७-१३९ ॥

सर्पाणामेव विष्मन्नात् कीटा स्युः कीटसंमताः ।
द्वीविषा प्राणहरा इति सक्षेपतो मता ॥ १४० ॥
गात्र रक्त सित कृष्ण द्वाव वा पिडकान्वितम् ।
सकण्डूदाहवीसर्पाफि स्यात्कुथित तथा ॥ १४१ ॥
कीटैर्द्वीविषेर्वृष्टं लिङ्ग प्राणहर ऋणु ।
सर्पेष्टे यथा सोधो वर्धते सोपगन्धयुक् ॥ १४२ ॥

१ ‘दर्वीकर मण्डलिना राजिमन्तस्यैव च । सपा यथाक्रम’ इति
पा० । २ ‘अवगाढद्रव्यापित’ इति पा० । ३ ‘हीन, सख’ इति पा० ।
च स ७३

१ ‘रक्तव्याधेऽधरोचरे’ इति, ‘रक्तव्याधे सपाऽधरे’ इति च पा० ।
२ ‘अनेकवर्णास्यो दष्टा’ इति पा० ।

दंशोऽक्षिगोरव मूर्च्छा स रुगतः श्वसित्यपि ।
तृणावचिपरीतश्च भवेद्वीचिपारिवितः ॥ १४३ ॥

कीटान् व्याकर्तुमाह—सर्पाणामिलादि । विष्णुनादिति कीट-
शब्दनिश्चयार्थमनयोऽप्यादानं, तेनान्यान्यपि सर्पशुक्रशयप्लव
प्लानि कीटकारणानि भवन्तीति ज्ञेयम् । उक्तं हि सुश्रुते—
“सर्पाणां शुक्रविष्णुशयप्लवप्लवसम्भवा । कल्पप्रभमुत्प्रेकृतय
कीटास्तु वि(त्रि)विधा स्मृता”-(शु क्र अ ८) इति ।
कीटश्च यद्यपि सुश्रुते वातपित्तकफप्रतिपातकोपना कुम्भीन-
सादय सप्तपष्टि प्रतिपादिता, तथाऽप्येह सञ्ज्ञेयमित्यस्य
वृषीविदभ्राणहरेत्येवैवोच्यन्ते, एव कृतादिष्वपि सञ्ज्ञेयमेव ज्ञे-
यित्वोक्तिर्हेता । वृषीविपाक्षिरकारिणि, प्राणहरा हृष्टिति
प्राणहरविपा । सह उभयमन्यत्रा वर्तत इति सोममन्यस्य
सोमगणपि लोहितम् ॥ १४४-१४३ ॥

दंशस्य मध्ये यत् कृष्णं इषारं वा जालकावृतम् ।
दंघ्राकृति भृशं पाकि ह्रदशोऽज्वराश्वितम् ॥ १४४ ॥
वृषीविपामिहंतामिच्छं दध्निति निर्दिशत् ।
सर्वांस्तानेव तासा च द्वौ लक्षणमुच्यते ॥ १४५ ॥
शोकः श्वेतासिता रक्ताः पीता वा पिडका ज्वरा ।
प्राणान्तिको भवेत्प्राणो दाहद्विधाशिरोग्रहाः ॥ १४६ ॥

दृष्टस्य मध्य इत्यादिना वृषीविषयदाहलक्षणम् । कृताश्च
अन्यनाष्टौ चाप्या अताम्नाष्टौ निमण्डलावर्णकद्वय
उक्ता, तथा भूपिककृष्णकृष्णिकोषिटिग्रमण्डकमरुतजनका
शतपदीमममक्षिकाणां सुश्रुतादिषु प्रवर्तार्थिभिः प्रपञ्चोऽनुस
रणीयः, ॥ तु तत्रकारेण पराधिकारत्वात् प्रपञ्चो न कियते
॥ १४४-१४६ ॥

आवधान्छोणित पाण्डु मण्डलानि ज्वरोऽदन्तिः ।
श्लेष्मद्वर्णश्च दाहश्चाप्यावृष्टीविपारिविते ॥ १४७ ॥
मूर्च्छादंशोयवैवर्ण्यकुंभशब्दाश्रुतिज्वराः ।
शिरोगुल्फ लालास्रुच्छिद्विशासाध्यमृषिकैः ॥ १४८ ॥
इषावत्यमध काण्यं वा नानावर्ण्यमेव वा ।
मोहः पुरीषमेदश्च दृष्टे स्यात्कफलासकैः ॥ १४९ ॥
वृहत्याग्रिवादी तु मित्तीवोर्ध्वमाशु च ।
युष्टिकस्य विप याति दशे पथाशु तिष्ठति ॥ १५० ॥
दशोऽसाध्यस्तु दग्धोऽरसगोपहतो नरः ।
मासैः पतत्रित्यर्थं वेदनातां जहात्यस्य ॥ १५१ ॥
विसर्पः श्वयथु शूल ज्वरदृष्टिर्दर्यापि च ।
लक्षण फणमैवैष्ट दशश्वैश्च विशीर्यते ॥ १५२ ॥
दृष्टोमोक्षितेन सन्धलिङ्गो भ्रुवार्तिमाव ।
दष्टः शीतोदकेनेव सिवाव्यञ्जानि मन्यते ॥ १५३ ॥

एकदृष्टादित शूलः सयुक्त स्यात्पीतकः सत्यः ।
छर्वित्त्रि च मण्डकैः सविपैष्टलक्षणम् ॥ १५४ ॥
मत्स्यास्तु सविपा कुर्मुर्वाहशोफजस्तथा ।
कण्ड शोथ ज्वर मूर्च्छा सविपास्तु जलौकसः ॥ १५५ ॥
दाहतोदलेदशोयकरी तु गलगोष्ठिका ।
दशे स्वेद रुज दाहं कुर्याच्छतपदीविपम् ॥ १५६ ॥
कण्डूमान्मशकैरीपच्छोयः स्यान्मन्दवेदनः ।
असाध्यकीटसदृशमसाध्यमशकक्षतम् ॥ १५७ ॥
सच प्रक्षाविणी श्यावा दाहमूर्च्छाज्वराश्विता ।
पीडका भक्षिकादशे तासा तु स्थगिकाऽसृष्टत् ॥ १५८ ॥
आदद्यादिलादि आशुविपलक्षणम् । कटभक्ष कीटविशेष
इति सुश्रुते कीटमध्ये एव पठितः । एकदृष्टादित इति एक-
वैव दृष्ट्या कृत इत्यर्थः । मत्स्यास्तु पित्तात्प्याविपा उक्ता ।
जलौकसश्च पद सविपा कृष्णाकर्षुपदय उक्ता सदशविपा ।
गलगोष्ठिका ज्वेष्टामिलाहुः, अन्ये तु सरदमाहुः । शतपदी
कारुणा । असाध्यमशकक्षतमिति पदयु मशकैषु पावतीवृक्ष-
मक्षायमानः । उक्तं हि सुश्रुते “पावतीयस्तु कीटे प्राणहरेस्तु-
ल्लक्षणम्” (शु क्र अ ८) इति । स्थगिका अशुद्धादिति
कान्तारिकादिषु सुश्रुतोक्तपथमक्षिकाहुः स्थगिकाश्चा मक्षिका
प्राणहरीत्यर्थः ॥ १५४-१५८ ॥

मशानमस्यैत्यवस्थीकयन्नाधमसुरालये ।
पक्षसन्धिषु मध्याह्ने सार्धरात्रेऽष्टमीषु च ॥ १५९ ॥
न सिद्धन्ति नरा वृषा पाण्डुजापतनेषु च ।
दृष्टिभ्यासमलस्पर्शविपेराश्वीविपैस्तथा ॥ १६० ॥
मिनश्यन्त्याशु समाप्ता दृष्टाः सर्वेषु भर्मेसु ।

उग्रति स्थानकालस्वभावप्रदेशे सर्पदशानामवाप्त्यतामाह—
समावेलादि । तैलो प्रादेवताभयो महातदः । पक्षसन्धिष्विति
अमावास्यापूर्णेमासीषु । पाण्डुजा कापिकारुण्यः । आश्वी-
विपैतिलस्यैव लक्षण दृष्टिशासमलस्पर्शविपैरिति । उक्तं हि तन्त्रा-
न्तरे—“दृष्टिशासिभिर्दिग्वा सर्पा आशीविपा, आशुपादि-
त्वा”-इति ॥ १५९ ॥ १६० ॥—

(येन केनापि सर्वेण संभवः सर्वे एव च) ॥ १६१ ॥
भीतमत्तायलोष्णक्षुचप्रातं चर्धते विपम् ।
विपं प्रकृतिकाली च तुल्यौ प्राप्याल्पमन्यथा ॥ १६२ ॥
वारिप्रवृत्ताः क्षीणा भीता नकुलनिर्जिताः ।
वृद्धा बालास्त्वचो मुक्ताः सर्वा मन्दविपाः स्मृताः ॥
सर्वदेहाश्रित त्रोषाद्विप सर्पो विमुञ्चति ।
वेदेपाहारहेतोर्वा भयाद्वा न प्रमुञ्चति ॥ १६३ ॥

विपद्विहेतुमाह—भीतेत्यादि । प्रकृतिकाले तुल्यौ विपस्य,
यथा प्रवर्तयितुमशक्यत्वात् काल इति ज्ञेयम् । अल्पमन्यथेति

भीतत्वादिविपर्यये अल्प विष भवति । वायिल्लादी हृदा इति
गोनस्रवजे हेया गोनस्र तु वाधक्ये एव हृदविषयत्वं प्राप्नु-
यम् । सर्वदेहाजित कोषादिति सर्वदेहाजितमपि दृष्टाच्च विष
विशेषेण हेय यथा शुक्र सर्वशरीरगमपि वृषणकोरेव विशेषे
णावतिष्ठति ॥ १६१-१६४ ॥

वातोत्पन्नविषा प्राय उच्चिच्छिन्ना सत्त्वश्रिका ।
घातपित्तोत्पन्ना कीटा शैथिलिका कणमादय ॥
यस्य यस्य हि दोषस्य लिङ्गाधिययानि लक्षयेत् ।
तस्य तस्यौषधे कुर्याद्विपरीतगुणे क्रियाम् ॥ १६६ ॥
हृत्पीडोष्णानिल स्तम्भ सिरायामोऽस्थिपर्वरुक् ।
घूर्णनोद्वेष्टन गात्रद्वयावता घातिके विषे ॥ १६७ ॥
स्त्रहानाशोषणनिश्वासौ हृद्वाह कटुकास्यता ।
दशावदरण शोथो रक्तपीतश्च पैत्तिके ॥ १६८ ॥
घन्यरोचकहृत्तासप्रसेकोरक्तेऽश्विगौरयै ।
सरोत्थमुखमाधुर्यैर्विद्यान्त्येभ्योऽधिक विषम् ॥ १६९ ॥

चिकित्सायं वातोत्पन्नविषादिभेदेनोपचिन्त्यानीनाह—ना
शोस्रवणेलादि । हृत्पीडोष्णादिना विषगताधिकवातादिकिञ्चमाह
॥ १६५-१६९ ॥

लघ्वेन च वृणालेपस्तैलाभ्यङ्गश्च घातिके ।
स्त्रेवो नाडीपुलाकायैर्बुद्धिगन्ध विधिर्हित ॥ १७० ॥
सुशीतै स्तम्भयेत् स्त्रे प्रदेहैश्चापि पैत्तिकम् ।
लेखनकण्डेदमलेदवमने शैथिलिक जयेत् ॥ १७१ ॥
विषेष्वपि च सर्वेषु सर्वस्थानगतेषु च ।
जलश्रिकोषिदित्तेषु प्राय शीतो विधिर्हित ॥ १७२ ॥
वृश्चिके स्त्रेदमभ्यङ्ग घृतेन लवणेन च ।
सैकाशोष्णान्प्रयुञ्जीत भोज्य पान च सपिप ॥ १७३ ॥
एतदेवोच्चिच्छिन्नेऽपि प्रतिलोम च पाशुमि ।
उद्धर्तनं सुखाम्बुणैस्तपाऽयच्छादनं घनै ॥ १७४ ॥

वातादिभेदेन चिकित्सायाह—छन्दनेलादि । पुलाकस्तुच्छ
धान्यम् । घनैरिति पाशुमिरेव घनै ॥ १७०-१७४ ॥

श्वा त्रिदोषप्रकोपास्तु तथा धातुविपर्ययात् ।
शिरोऽभिमापी लालासाबधोचक्रस्तथा भवेत् ॥ १७५ ॥
अन्त्येष्ट्येवविधा व्यालाः कफवातप्रकोपेणा ।
हृच्छिरोरुज्वरस्तमम्लतामूर्च्छाकरा मता ॥ १७६ ॥
कण्डूनिस्तोदवैवर्ण्यसुस्निग्धोदोषशोषणम् ।
विदाहारागरुपाका शोफो ग्रन्थिमिकुञ्चनम् ॥ १७७ ॥
दशावदरण रफोटा कर्णिका मण्डलानि च ।
ज्वरश्च सविषे छिन्न विपरीत तु निर्विषे ॥ १७८ ॥
तत्र सर्वे यथावस्थ प्रयोज्या ह्युपपन्ना ।
पूर्वाका विधिमन्य च यथावहुवत शृणु ॥ १७९ ॥

हृद्दिवाहे प्रसेके वा विरेकयमन भृशम् ।
यथावस्थ प्रयोक्तव्य शुद्धे ससजेनकम् ॥ १८० ॥
शिरोगते विषे नस्त कुर्यान्मूलानि बुद्धिमान् ।
वन्धुजीवस्य भार्याश्च सुरसस्यासितस्य च ॥ १८१ ॥
दक्षकाकमयूराणा मासावृद्धस्तके क्षते ।
उपयेयमधोदृष्टसोर्ध्वदृष्टस्य पादयो ॥ १८२ ॥
पिप्पलीमरिचक्षारवचासैन्धवशिथुका ।
पिष्टा रोहितपित्तेन ग्रन्थक्षिगतमञ्जनात् ॥ १८३ ॥
कपित्थमाम ससिताशौद्र कण्डगते विषे ।
लिङ्गादामाशयगते ताम्बा चूर्णपल नतात् ॥ १८४ ॥
विषे पकाशयगते पिप्पली रजनीद्वयम् ।
मज्जिष्ठा च सम पिष्ट्वा गोपित्तन नर पिबेत् ॥ १८५ ॥
रक्त मास च मोधाया शुष्क चूर्णोक्तं हितम् ।
विषे रसगते पान कपित्थरससयुतम् ॥ १८६ ॥
शेलोमूलकगमाणि वाय्वीरुग्धराणि च ।
कटभ्याम्भ पिषेद्दक्षगते, मासगते पिषेत् ॥ १८७ ॥
सशौद्र खदिरारिष्ट कौटज मूलमम्भसा ।
सर्वेषु च बले द्वे तु मधुक मधुक नतम् ॥ १८८ ॥

श्वा त्रिदोषेलादि सविषकुकराविकणम् । यदेव च
शुनत्रिदोषकोरो भवति देवादलकमहाधेयात् तत्रैव सविषि
रोहितापिलादि भवतीति हेयम् । केचित्तु शिरोभिन्नापादि
यथोक्त कुकुरे तथा तद्वे च भवतीति वदन्ति । विस्तरव्यास
सुश्रुत एव । अन्त्येष्ट्येवविधा इति अन्येऽपि दृग्गततरङ्गा
दव एवविधा सन्त कुक्कुटशिरोरीगादिकरा भवन्तीत्यर्थः ।
उक्तं हि सुश्रुते— दृग्गतगलतरङ्गभ्यामप्राचीनां नदाऽनिल ।
केम्पप्रभुषो घृष्णाति सश सञ्जावहाजित (तु क अ ७)
इति । कण्डूविलोद इत्यादिना पानान्येन सविषकीटादिदृष्टादि
श्मविषप्राधिदृष्टलिङ्ग बोध्यते । कर्णिका मोचक टी । सप इति
वृश्चिकेतिरिति यथोक्तोपपन्ना । पूर्वोक्तमित्यत्र दक्षमामपि-
कित्तित पूर्वोक्तविधावपि अवस्थाविशेषविषेयतया कथमप्यमि-
त्यर्थः यथा पूर्वोक्तः इति पाठः तदा उपपन्ना इत्यस्य विषे
यथेयत्वात् । कथं दृष्टस्य पादकोरित्यत्रापि श्वतकोरेव पादकोरि-
यसकमण्यर्था मांसासृग्दान हेयम् । हाभ्यामिति वित्ताशौद्र
भ्याम् । नह तगरं रोक्षु श्लेष्मात्क । मोचपते इति वृत्तेश्च
संबन्धते । खदिरधारिष्टेति खदिरारिष्ट किञ्च खदिरारि-
ष्टोऽपि । समपुत्र नतमिति च्छद ॥ १७५-१८८ ॥

पिप्पलीं नागर क्षार नवनीतेन मूर्च्छितम् ।
कफे मियगुदीने तु विदध्याप्रतिसारणम् ॥ १८९ ॥
मासीकुङ्कुमपत्रवप्रजनीनतचन्दनैः ।
मन शिलाभ्यामनखसुररिक्तैर्युपेपिते ॥ १९० ॥

१ मूर्च्छि देवः इति पा० । २ पूर्वोक्ते निषिद्ध इति पा० ।
३ मयिच इति पा० ।

पाननस्याञ्जनालेपाः सर्वशोथविषापहाः ।
 चन्दनं तगरं कुष्ठं हरिद्रे द्वे त्वगेव च ॥ १९१ ॥
 मनःशिला तमालश्च रसः कैशर एव च ।
 शार्दूलस्य नखश्चैव सुपिष्टं तण्डुलाम्बुना ॥ १९२ ॥
 हन्ति सर्वविषापण्येव वज्रिवज्रमिवाम्बुना ।
 रसे शिरीषपुष्पस्य सप्ताहं मरिचं सितम् ॥ १९३ ॥
 भावितं सर्पदद्यानो नस्यपानाञ्जने हितम् ।
 द्विपलं नतकुष्ठाम्बां घृतक्षौद्रचतुष्पलम् ॥ १९४ ॥
 अपि तक्षकदद्यानो पानमेतत् सुखप्रदम् ।
 सिन्धुधारस्य मूलं च श्वेता च गिरिकर्णिका ॥ १९५ ॥
 पानं दर्शकैरेष्टं नस्यं समधु पाकलम् ।
 मज्जिषा मधुयष्टी च जीयकपेभको सितः ॥ १९६ ॥
 काष्ठमयं घटगुहानि पानं मण्डलिनं विषे ।
 श्योपं सातिविषं कुष्ठं गृहधूमो हरेणुका ॥ १९७ ॥
 तगरं कटुका क्षौद्रं हन्ति राजीमतां विषम् ।
 गृहधूमं हरिद्रे द्वे समुलं तण्डुलीयकम् ॥ १९८ ॥
 अग्निं चासुकिना दष्टः पिबेन्मधुघृताहृतम् ।

पिप्पलीयादिप्रतिसारणं दंशे एव । मरिचं शितमिति शोभा-
 क्षनकथीयम् । श्वेता चेति गिरिकर्णिकाविशेषणं, तेन श्वेताऽ-
 पराजिता गृह्यते । केपिशिरिकर्णिकां सन्दन्नामाहुः । पाकलं
 कृष्टम् ॥ १९१-१९८ ॥—

क्षीरिवृक्षत्यगालेपः शुद्धे कीटविषापहः ॥ १९९ ॥
 मुक्तालैषो घटः शोथदाहतोद्वेगपराहः ।
 चन्दनं पत्रकोशीरं शिरीषः सिन्धुयारिका ॥ २०० ॥
 क्षीर्युक्ता नतं कुष्ठं पाटलोदीच्यसारियाः ।
 शैलुसरसपिष्टोऽयं लूतानां सार्यकामिकः ॥ २०१ ॥
 (यथायोगं प्रयोक्तव्यः समीक्ष्यालेपनादिसु) ।
 मधुकं मधुकं कुष्ठं शिरीषोदीच्यपाटलाः ।
 सतिम्यसारियाक्षौद्राः पानं लूताविषापहम् ॥ २०२ ॥
 कुसुम्भपुष्पं गोदन्तः सर्पक्षीरी कपोतविट् ।
 दन्ती त्रिवृत्सैन्यं च कर्णिकापातनं तयोः ॥ २०३ ॥
 कटम्बर्जुनशैरीपत्रोलुक्षीरिद्रुमत्वचः ।
 कपायकल्कचूर्णाः स्युः कीटलूताग्रपाहः ॥ २०४ ॥
 त्यचं च नागरं चैव सनांशं श्लक्ष्णपेषितम् ।
 पेषमुष्णान्मुना सर्वं मृषिकाणां विषापहम् ॥ २०५ ॥
 कुटजस्य फलं पिष्टं तगरं जालमालिनी ।
 तिक्तेश्वाकुष्ठं योगोऽयं पानप्रघमनादिभिः ॥ २०६ ॥
 गृध्रिकोन्मुपलूतानां सर्पाणां च विषं हरेत् ।
 समानो ह्यमृतनायं गराजीर्णं च नाशयेत् ॥ २०७ ॥
 सर्वेऽगदा यथादोषं प्रयोज्याः स्युः कृकण्टके ।
 कपोतविष्णमानुजुष्टं शिरीषकुसुमाद्रसः ॥ २०८ ॥

शङ्खिन्याकं पयः शुष्नी करञ्जो मधु वार्धिके ।
 शिरीषस्य फलं पिष्टं सुक्षीक्षीरेण दातुरे ॥ २०९ ॥
 मूलानि श्वेतमण्डीनां व्योषं सर्पिंश्च मत्स्यजे ।
 कीटदष्टक्रियाः सर्वाः समानाः स्युर्जलौकसाम् ॥
 वातपित्तहरी चापि क्रिया प्रायः प्रशस्यते ।
 वार्धिको ह्युचिदिद्वयस्य कर्णमसौन्दुरोऽगदः ॥ २११ ॥

गुष्ठा गौकिकम् । क्षीरयुक्ता विहारी । कर्णिकापातनं तयो-
 रिति भ्रान्तरोक्षकीटलूतादंशयोर्वा कर्णिका तस्याः पातनमि-
 त्यर्थः । जालमालिनी देवउताकः । तिक्तेश्वाकुष्ठः कटुकालावृ-
 त्तः । वार्धिक इति वृथिकविषे । हर्दुरो मेकः । श्वेतमण्डी अपराजिता ।
 वार्धिक इत्यादि उचिदिद्वयस्य विषस्य वार्धिके यो योग उक्तः
 स कर्तव्यः । एवं शलभस्यापि विषस्य औन्दुरे यो योग उक्तः
 स कर्तव्यः ॥ १९९-२११ ॥

यथां यंशत्यचं पात्रं नतं सुरसमक्षीरम् ।
 द्वे घले नाकुलीं कुष्ठं शिरीषं रजनीद्वयम् ॥ २१२ ॥
 गुहामतिगुहं श्वेतामजगन्धां शिलाजतु ।
 कसृणं कटमीं क्षारं गृहधूमं मनःशिलाम् ॥ २१३ ॥
 रोहीतकस्य पित्तेन पिष्टा तु परमोऽगदः ।
 नस्याञ्जनायलेपेषु हितो विभ्रमभराविषु ॥ २१४ ॥
 खजिकाऽजशरत्क्षारः सुरसाऽधाक्षिपीडकः ।
 मदिरामण्डसंयुक्तो हितः शतपदीविषे ॥ २१५ ॥
 कपिशमक्षिरीषोऽस्फपीजं त्रिकटुकं तथा ।
 करञ्जो द्वे हरिद्रे च गलेगोक्या विषं जयेत् ॥ २१६ ॥
 कौकाण्डरससंयुक्तो विषाणां तण्डुलीयकः ।
 प्रधानो वार्धपित्तं तद्रहायपसीलुकः ॥ २१७ ॥
 शिरीषफलमूलत्यक्पुष्पपत्रैः समैर्धृतैः ।
 श्रेष्ठः पञ्चशिरीषोऽयं विषाणां प्रवरो वधे ॥ २१८ ॥

इति पञ्चशिरीषोऽगदः ।

नाकुली शलः । गुहा गृध्रिपर्णी, अतिगुहा शालपर्णी । अज-
 गन्धा घ्रेष्मन्नेति स्वहा । पित्तेनेति गोपितेन । विभ्रमरादयः
 शैटा एव श्लेष्मकोपनाः गुधुकोषाः । अक्षपीडकः श्वेतपीतशि-
 र्म्मीमेदः । नायवी काक्यानी । श्रेष्ठः पञ्चशिरीषोऽयमिति पदं
 त्रिशिरीषाचपेक्षया पञ्चशिरीषस्य श्रेष्ठत्वं ब्रूते, प्रवर इति पदं
 विषहरणोपायान्तरेषु श्रेष्ठतामाह, तेन न पुनरुक्तिः, किंवा श्रेष्ठ
 इति श्रेष्ठशिरीषफलद्विकृतः ॥ २१२-२१८ ॥

चतुष्पद्विद्विपत्रिवां नखदन्तक्षतं ॥ यत् ।
 दायते पच्यते चापि स्रजति ज्वरत्यत्यपि ॥ २१९ ॥

१ 'शलमस' इति पा० । २ 'अक्षिपीडकः पीतविःवा यद्रोड-
 दिनं चैवते सोऽक्षिपीडकः' इति भरकपल्लवी गङ्गापरः ।
 ३ 'श्रेष्ठगोपामि' इति पा० । ४ 'काक्याम्बुजः शैरी' इति पा० ।

सोमवल्कोऽभ्यर्कणं च गोविहा हंसपद्यपि ।

रत्नयो गैरिकं लेपो नखदन्तविपापहः ॥ २२० ॥

द्विपदा वनमानुषमकंटादयः । अथर्कणं सन्नेभेदः
॥ २१९ ॥ २२० ॥

दुरन्धकारे विदस्य केनचिद्विपदाद्वया ।

विपोद्गेगाञ्जवरश्छदिमूर्च्छा दाहोऽपि वा भवेत् ॥

ग्लानिमोहोऽतिसारध्याप्येतच्छ्रुपिणं मतम् ।

चिकित्सितमिदं तस्य कुर्यादाभ्यासयन् पुनः २२२

सिता येगन्धिको द्राक्षा पयस्या मधुकं मधु ।

पानं समम्रपूताम्बु प्रोक्षणं सान्त्वहणम् ॥ २२३ ॥

दुग्धकारे ह्यादिता दद्याद्विपदाह । केनचिदिति निर्विषे-

णापि । विषद्वया विपोद्गेगादिति विषद्वयैव विषप्रदुर्भावादि-

त्यर्थः । दद्या चेयं प्रभावादेव विषजनिका । वैगन्धिको मन्थक

एव शोधितः ॥ २२१-२२३ ॥

शालयः पट्टिकाश्चैव कोरुपाः प्रियङ्गवाः ।

भोजनार्थं प्रशस्यन्ते लयणापं च सैन्धवम् ॥ २२४ ॥

तण्डुलीयकजीवन्तीवातं कलुषनिषण्णकाः ।

शुष्मैर्गन्धकपथी च शाकं च कुलकं हितम् ॥ २२५ ॥

धार्त्री दाडिममल्लार्थं यूषा मुद्गरैश्चुम्भिः ।

रत्नाक्षैश्चिखिभ्याविलास्यतेक्षिरपायताः ॥ २२६ ॥

विषमौषधसंयुक्ता रसा यूषाश्च संरुहताः ।

अविदाहीनि चाद्यानि विपातानां मिपजितम् २२७

विद्वदाभ्यशनकोपधुन्यपायासमधुनम् ।

यज्जेद्विषमुक्तोऽपि दिवाहस्रं विशेषतः ॥ २२८ ॥

कोरुपाः कोदरः । कुलकं कारयेद्वक्त्रम्, अथै पट्टिकाभेदमाहुः

॥ २२४-२२८ ॥

मुहुर्मुहुः क्षिरोन्यासः शोथः क्षत्तीष्टकर्णता ।

ज्वरः क्षण्धाक्षिगामस्य हनुकम्पोऽङ्गमर्बजम् २२९

रोमापगमनं ग्लानिररतिपेषुध्रमः ।

चतुष्पदां भवत्येवदृष्टानामिदं लक्षणम् ॥ २३० ॥

देयदाह इति द्वे सरलं चन्वनागुरु ।

राक्षा गोरोचनाऽज्जाजी गुग्गुलिङ्गदुरसो नवम् २३१

पूर्णं ससैन्धवानन्तं गोपिचमधुसंयुतम् ।

चतुष्पदानां दधानामगदा सार्यकार्मिकं ॥ २३२ ॥

सौभाग्यार्थं त्रियः सेद्वर्जोनागान्धजान्मलान् ।

राशुप्रमुक्ताश्च गयन् प्रपच्छन्त्यपमिधितान् २३३

सैः स्वात् पाण्डः एतोऽन्त्याग्निर्नद्यासोपजायते ।

ममेप्रथमनाभानं भयपुं हस्तापादयोः ॥ २३४ ॥

१ 'रत्न' इति पा० । २ 'दुग्ध' इति पा० । ३ 'द्वय' इति पा० ।

४ 'द्वय' इति पा० ।

जठरं ग्रहणीदोषं यद्दामाणं विषमन्तरम् ।

पर्वविधस्य चान्यस्य व्याधेर्निदानं दद्यायेत् ॥ २३५ ॥

सोमं मार्जारगोमायुज्वालात् सनकुलात् कर्पात् ।

प्रायः पद्यति नद्यादीन्मुक्तांश्च सयनस्पतीन् २३६

कालश्च गौरमात्रानं सप्त गौरश्च कालकम् ।

विरुण्णसिकं वाऽपि प्रपेक्षेद्विहतेन्द्रियः ॥ २३७ ॥

तमवेह्य सिपक्क माघः पृच्छेत्किं कैः कदा सह ।

जग्धमित्यवगम्यान् प्रदद्याद्गमनं सिपक्क ॥ २३८ ॥

सूक्ष्मं वाघ्रजस्तस्य सक्षौद्रं हृत्त्रिशोधनम् ।

शुद्धे हृदि ततः शार्णं हेमचूर्णस्य दापयेत् ॥ २३९ ॥

हेमं सर्वविषाण्यान् गरांश्च विनियच्छति ।

न सज्जते हेमपात्रे विषं पद्मवलेऽम्बुपत् ॥ २४० ॥

नागवन्तीविष्वन्तीद्रव्यन्तीभूतपदः फली ।

साधितं मादितं सपिंः सगोमूत्राढकं हितम् २४१

सर्पकौटविपातानां गरातानां च शान्तये ।

असमिधितानि मन्थमिधितान् । गरभासोपजायत इति

वक्ष्यमाणमर्थप्रथमनारितथ्यो व्याधिर्नोयवे । मिहवेदिन इति

रोतोपदेतिद्वयः । पृच्छेद्विहतेन्द्रियः । पृच्छेत् । गराभारसमेव

फलमवगम्यते । अथान्येति गरुणामवगम्य । एवमिधितानां

अपतताद्यप्ये मापमानं कारयेत्, अमृतमेव वधनं भवति ।

हेमप इति हेम यः विषवीति च हेमपः । नागवन्ती वन्ती-

भेदः । फलं मदनफलं, ननु पठेति पाठः । अयं रोतो

चतुर्कथं पठ्यते—“नागवन्तीमुद्गीरकमेगोमूत्राढकं साधितं

पुनः दापयेत्” इति ॥ २३९-२४१ ॥—

क्षिरीपत्यक् विकटुकं त्रिफलां चन्दनोपले ॥ २४२ ॥

द्वे थले सारिवास्तोतासुरभीनिम्पपाटलाः ।

चन्वजीवाटकीमूर्पायासासुरसत्परासकान् ॥ २४३ ॥

पाटाट्टोलाभ्यगन्धार्कमूलपट्ट्याङ्गपत्रकान् ।

विशालां वृद्धीं लाक्षां कोविदारं शताघरीम् २४४

कटनीडन्त्यपामार्गान् वृक्षिपर्णीं रसाग्रनम् ।

अेतमण्डाभ्यगुरकीं कुष्ठशकपिपट्टकान् ॥ २४५ ॥

विद्वार्थं मधुकात् सारं करद्रवा कलत्त्रयो ।

रत्नयो लोपमक्षतां पिष्ट्वा सायं पूतादकम् २४६

नुत्वाम्बुन्जायामुभयपाटके तद्विषादम् ।

जपसारसयोन्माद्भूतप्रदगरोदरम् ॥ २४७ ॥

पाण्डुरोमभिर्गोमूत्राढोदस्तम्भकामलाः ।

हनुदन्त्यपट्टार्थं पानाभ्यग्रनानां ॥ २४८ ॥

हन्त्यात् संजीवयेद्यपि विषोद्गन्धगुणाम्बुनम् ।

नात्रेवममृतं सर्वविषाद्या सान्नीतनम् ॥ २४९ ॥

रत्नमृतपूतम् ।

१ 'अथ' इति पा० । २ 'द्वय' इति पा० । ३ 'द्वय' इति पा० ।

४ 'द्वय' इति पा० ।

सिरीषत्वगिलाहो आस्त्रोता अपरमल्लिका । सुरभी पर्ण-
समेदः । वन्धुजीवः पुत्रजीवकः । अश्वत्थुरकः सन्दनः किंवा
कोकिलजः ॥ २४२-२४९ ॥

भवन्ति चात्र ।

छत्री छर्हरपाणिश्च चरेद्रात्री तथा दिवा ।
तच्छायाशब्दविश्रुताः प्रणदयन्त्यानु पञ्चमाः २५०
दृष्टमात्रो द्योदानु तं सर्वं लोष्टमेव वा ।
उपर्यतिष्ठं यधीयादंश्च छिन्द्याद्देवता ॥ २५१ ॥
यज्ज मरकतः सारः पित्रुको विपमृषिका ।
कर्कतनः सर्वमणिर्वैद्यं गजमौक्तिकम् ॥ २५२ ॥
धार्यं गरमणिषाश्च चरोपथ्यो विषापहाः ।
यगमाश्च शारिकाफौञ्चशिशिहंसनुकादयः ॥ २५३ ॥

छत्रोल्लावो छत्री दिवा, रात्री रास्त्रपाणिश्चरेदिति वदन्ति;
अन्ये तुभयमायुभयं ध्रुवते । दशैरेकः 'सुखुरक' इति स्थितः ।
छायाशब्दो यथासंख्यं छत्रछर्हरयोः । ताभ्यां सदात्वे वि-
प्रल्लाः । दंशकालं कर्तव्यमाह-दृष्टमात्र इत्यादि । पारणदेव
विषापहमाह-वज्रमिलादि । सारमिति सरज्जविषेयम् (?) ।
पित्रुको मणिलक्षणापदे प्रविष्टः । विपमृषिका विपमणिः । कर्क-
तमणिः पञ्चरागः । गरमणिषाभ्येन नानामणिनां ग्रहणम् ।
चरोपथ्य इति तन्त्रान्तराकाः अक्षीवजातविषमन्त्रदृष्टाकायो-
षी (?) प्रवृत्तयः । वजं च—'अक्षीवजातस्य विषमस्य मणिः
सर्वविषापहः' इत्यादि ।

तत्र श्लोकः ।

हतीवमुक्तं द्विविधस्य विस्तारै-
र्बहुप्रकारं विषरोगमेपजम् ।
अपीत्य विश्वाय तथा प्रयोजयन्
प्रजेद्रिषाणामविषहतां धुधः ॥ २५४ ॥

हस्तप्रवेशशक्ते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते दृढबल-
संपूरिते चिकित्सास्थाने विषनिकित्सितं
नाम प्रयोजितोऽध्यायः ॥ २३ ॥

हतीवमिलादिसंग्रहः । प्रजेद्रिषाणामविषहतामिति विषाणि
तं धोतुं न पारयन्तीति भावः ॥ २५०-२५४ ॥

इति धीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकयामायु-
र्वेदटीकिकायां चिकित्सास्थाने विषनिकित्सितं नाम
प्रयोजितोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथातो मदात्ययचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

मोहजनकत्वसामान्यात् तथा विषसमानगुणजन्यत्वाच्च विष-
निकित्सितमनु मदात्ययस्य चिकित्सितमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥
सुरैः सुरेशसहितैर्यां पुरा परिपूजिता ।
सौत्रामण्यां हूयते या कर्मिर्भिर्या प्रतिष्ठिता ॥ ३ ॥
यज्ञोदी या यया शक्रः सोमातिपतितो भृशम् ।
निरोजस्तमसाऽऽविष्टस्तसाङ्गुर्गतसमुद्धतः ॥ ४ ॥
विधिभिर्वैदिवहितैर्यां यजन्निर्महात्मभिः ।
दृष्ट्या स्पृष्ट्या प्रकल्प्या च यज्ञोद्या यज्ञसिद्धये ॥ ५ ॥

सुरैरित्यादिना मदिरस्तुत्या तथा वक्ष्यमाणनिन्द्या विविता
पीयमानसुरायाः शुभफलमविषशान्ताच्छायेनिन्दितकृतत्वं
दर्शयति । या पुरा परिपूजितेभ्यः प्रथमं देवैरेवेवं परि-
पूजिता, ततः सुरयोगाच्च सुरेति नोपदिष्टेति दर्शयति । सौत्रामणिः
सुरादिविषज्ञानार्थमिच्छे यज्ञविषेयः; तस्मां हूयते इति । कर्मिभिर्या
प्रतिष्ठितेति यागिकैर्मिषवर्गनादिभिः प्रतिष्ठिता प्रतिष्ठां प्राप्ति-
ता । यज्ञं बहतीति यज्ञोद्दी; अनेन च लौकिकयज्ञान्तराद्यपि
पुराया किमन्त इत्युच्यते; सौत्रामणिहोमे तु तस्या एव
प्रधानावबोध्यते । यद्यप्य सोमाद्विपतित इति 'शक्तेऽतिरी-
तेन सोमेन क्षपितवतो निरोजस्को निर्धार्थोभूतः च किल पुन-
राप्याप्य निवेचीर्वैषापावितः' इत्याद्या श्रुतिः; अतिशयेन पतितः
अतिपतितः । प्रकल्प्या इत्यनियतोभ्या संभानामेति वाच्यः ।
यज्ञोद्या यज्ञसिद्धये इति यज्ञविषौ कानिचित् कृत्यार्थानि यूपय-
ज्ञादीनि, कानिचित्पुनः पुरायांनि यावत्तर्मादीनि, कानिचित्
यज्ञार्थानि पुरायांनि च यथा चरितिरिकादीनि, तदिह ह्यत्र
'यज्ञोद्या' इत्यनेन शास्त्रादिवत् 'पुरायां' इत्युच्यते, यज्ञसिद्धये
भवतीत्यनेन यथादिवत् यज्ञार्थं तस्मात् उच्यते ॥ १-५ ॥

योनिर्संस्कारनामाद्यैर्विंशैर्येवदुधा च या ।
भूत्वा भवत्येकविधा सामान्यान्मदलक्षणात् ॥ ६ ॥

योनिः सारणं, तद्विशेषाः—धान्यफलमूलसारपुष्पमन्त्राद्यन्तः च चरकानवमाः
सूत्रस्थानोक्ताः । संस्कारोऽपि बहुमकारसंस्कारयोगः । नाश-
विशेषाः सुगन्धपुमेर्यादयः । आदिग्रहणार्थं प्रभावगुणादीनां
ग्रहणम् । मदो रक्षणं यस्य तन्नाम्नदक्षणात् सामान्यात्
मयलक्षणात् ॥ ६ ॥

या देवानमृतं भूत्वा सया भूत्वा पितृन्ध या ।
सोमो भूत्वा द्विजातीन् या पुष्टे धेयोमिरुचमैः ७
अमृतं भूत्वेत्यसौ गुणविधानो देवता अमृतादिरूपेण देवा-
दीन् तर्पयतीति दर्शयति । धेयोमिति महारुच्यानिः ॥ ७ ॥

आश्विनं या महत्तेजो बलं सारस्वतं च या ।
वीर्यमैन्द्रं च या त्रिधा सोमः सौत्रामणौ च या ॥८॥
शोकारतिभयोद्वेगनाशिनी या महाबला ।
या प्रीतियो रतियो वाग्या पुष्टियो च जिवृतिः ॥९॥

आश्विनं या महत्तेज इत्यादावपि सप्तविधवृद्धेस्ताया एव
तेजोवीर्यादिप्राणजातादृश्यं ज्ञेयम् । तेजः सर्वदेवतादिषु, तथा
सारस्वतं बलं मन्त्रबलम् । सोमः सौत्रामणौ च येल्लेख घेय-
कृतोच्यते, पूर्वं सौत्रामण्या द्रवत इत्युक्तमिति न यौनक्यम् ।
या प्रीतिरित्यादी प्रीत्यादिकारणत्वेन प्रीत्यादिकृतया निर्दोषो
हैमः ॥ ८ ॥ ९ ॥

या सुरा सुरगन्धर्वयक्षराक्षसमाजुषैः ।
रतिः सुरेस्यमिक्षिता तां सुरां विधिना पियेतु ॥१०॥
शरीरकृतसंस्कारः शुचिदत्तमगन्धवान् ।
माद्युतो निर्मलैर्यक्षैर्यत्तुद्रामाग्निभिः ॥ ११ ॥
विचित्रविधिषड्भवी रक्षाभरणभूषितः ।
देवद्विजातीन् संपूज्य बभूवा मङ्गलमुत्तमम् ॥ १२ ॥
देशे यधतुके शस्त्रे कुसुमप्रकरीकृते ।
सौवासंसमते शुष्पे धूपसंमोदयोधिते ॥ १३ ॥
सोषधाने सुसंस्तोषे विहिते शयनासने ।
उपविष्टोऽथवा तिर्यक् स्वशरीरमुखे स्थितः ॥ १४ ॥
सौवर्णे राजतेश्चापि तथा मणिमयैरपि ।
भाजनैर्गमलैश्चान्यैः सुकृतैश्च विधेत् सदा ॥ १५ ॥
रूपयौवनमत्ताभिः शिक्षिताभिविशेषतः ।
बन्धामरणमाख्यैश्च भूषिताभिर्यत्तुके ॥ १६ ॥
शौचाभ्यामगुक्तानिः प्रमदाभिरितस्ततः ।
संयाहमान इष्टाभिः पिबेन्मद्यमनुत्तमम् ॥ १७ ॥
मद्यातुकुलैर्यिविधैः कलैर्हरितकैः शुनैः ।
लघुगैर्गन्धपिशुनैरुपदंशैर्यत्तुके ॥ १८ ॥
भृष्टैर्मसैर्बहुविधैर्भुजलाभ्यरचारिणाम् ।
पीरोद्यमार्गविहितैर्मसैश्च पिबिष्यारमकैः ॥ १९ ॥
पूजयित्वा सुरान् पूर्वमाग्निषुः प्राक् प्रयुज्य च ।
प्रदाय सज्जलं मद्यमर्थियो यस्तुधातले ॥ २० ॥

विधिना पिबेद्विद्योक्तमिष्टमाह-वर्तरेखादि । शरीरे
ज्ञानपञ्चादिभिर्वायु आभ्यन्तरयः प्रकृताद्यपेक्षया मिश्रणोष्ण-
ताभिः कृतः संस्कारो येन स शरीरकृतसंस्कारः । शुचित्वा
मनःशुचिः । यद्यर्च्यमागन्धिमिति ऋत्वनस्यानुष्ठानतया
विहितः । यधतुके सर्ववृद्धये । कुसुमप्रकरीकृते विद्युजकुसुमे ।
सरसाः प्रियाः, तेषां (तस्यां) संभवे । स्वशरीरमुखे स्थित

इति वयाद्यरीकुर्वन् स्थितः । सुकृतैरिति संकृतेः । शिक्षिताभि-
रिति भस्मस्तोषचारिभिः । गन्धपिशुनैरिति गन्धाढ्यैः । अभ्य-
चारिणः श्वेतादयः । पीरोद्यमार्ग इति सूक्ष्माभ्यामिष्टाः । अर्थिभ्य
इति अर्थिनो बलदेवचण्ड्यैसादयः, तैभ्यः ॥ १०-२० ॥

अभ्यङ्गोत्सादनधानाशोष्णानुलेपनैः ।
मिश्रोष्णोष्णोवितश्चाग्नेयौक्तिको मद्यमाचरेत् ॥२१॥
शोषोपचारैर्विविधैर्मधुरस्निग्धशीतलैः ।
पैक्तिको भावितश्चाग्नेः पिबन्मद्यं न सीदति ॥ २२ ॥
उपचारैरक्षिशिरैर्विषमोऽधुमभुक् पिबेत् ।
सौप्तिको घन्वजैर्मांसैर्मद्यं मारिचकैः सह ॥ २३ ॥
विधिर्यसुगतामेष भविष्यद्विभवाश्च ये ।
यथोपपत्तिं तैर्मद्यं पातव्यं मात्रया हितम् ॥ २४ ॥
घातिकेभ्यो हितं मद्यं प्रायो गौडिकपेष्टिकम् ।
कफपित्ताधिकेभ्यस्तु माहार्कं माधवं च यत् ॥२५॥

सामान्यं विधियुक्ता नातिशायिनो पातयेमिमाह-अभ्यङ्गो-
त्सादि । मारिचकैरिति मरिचसंस्कृतैः । यदुगतामिति भगवताम् ।
नविष्यद्विषया उपपद्यमानतया । यथोपपत्तिं यथापरेत्यथोप-
पत्तिः । कफपित्ताधिकेभ्य इत्यादौ विषयवत्तद्विषयवत् कफादि-
केभ्यो माधवं, पित्ताधिकेभ्यस्तु माहार्कं, माहार्कं मृदीकृतं,
नमुकृतं तु माधवं ॥ २१-२५ ॥

यदुग्न्यं यदुगुणं यदुक्तं भवात्मकम् ।
शुण्ठेर्वापैश्च तन्मद्यमुभयं योपलक्ष्यते ॥ २६ ॥
विधिना मात्रया काले हितेरेष्येयथावलम् ।
ग्रहद्वये यः पिबेन्मद्यं तस्य स्वादयूतं यथा ॥ २७ ॥
यथोपेतं पुनर्मद्यं प्रसङ्गादेन पीयते ।
कक्षस्थायामनित्येन विषयचाति तस्य तत् ॥ २८ ॥

यदुग्न्यमिति नानाविधरस्यसंघादितम् । यदुगुणमिति भूरे-
क्यमाणकल्पादिगुणम् । यदुक्तमिति ऐतनवीपनादिचतुर्गुणक-
रम् । मदात्मकमिति भदसमायम् । यस्यादेवं स्वार्थं तस्माद्-
गदोपे च तं अपभवेद्यतः, किञ्चित् पुन्यप्रपेक्षं यौगिक-
गुणकैः, किञ्चित्त्वयौगिकत्वाद्योपदरे, यथा प्रपये सर्वे पुन्यक-
रं योपकर्तं च हितोपमत्र इति भावः । विधेनेति यथोक्तविधिना ।
आह इति यस्य यतस्य उचितो विषयैतदुगुणः कावलास्मिन् ।
हितैरनेनेति यदहितैरथैः । यथोपेतमिति यथेदं भयनहितमनु-
पगतम् । प्रसङ्गादिति अतिशयोक्तम् । विषयदति मोहादित्यु-
त्पातः ॥ २६-२८ ॥

मद्यं हृद्यमाविश्य लग्न्यैरोजसो गुणान् ।
दशमिर्यश्च संशोभ्य चेतां नपति विक्रियाम् ॥२९॥
लघूष्णतीक्ष्णसहस्राम्लव्याध्यानुपमेध च ।
रक्तं विकाशि विषादं मद्यं दशगुणं स्मृतम् ॥ ३० ॥

१ 'सत्तासंमते' इति पा० । २ 'हृद्यार्थमापि' इति पा० ।
३ 'निवेसं पुन्य विधानाग्निः संभवुज च । प्रदाय यन्मं चामि
त्यविषयः यविषयते' इति पा० ।

गुह्यं दीप्तं मृदु श्लक्ष्णं वहलं मधुरं स्थिरम् ।
प्रसन्नं पिच्छिलं क्षिप्रमोजो दशगुणं स्मृतम् ॥३१॥
गुह्यं लाघवाच्चैत्यमोष्णादम्लसमावृतः ।
माधुर्यं मार्दवं तैक्ष्ण्यात्प्रसादं चाशुभावनात् ॥३२॥
रोक्ष्यात्स्नेहं व्यचायित्वातिस्थिरत्वं श्लक्ष्णतामपि ।
विकासिभावात्पैच्छ्र्यं वैश्यात्सान्द्रतां तथा ॥३३॥
सौक्ष्म्यान्मयं निहन्त्येवमोजसः स्वगुणैर्गुणान् ।
सत्त्वं तदाशयं चाशु संक्षोभ्य जनयेन्मदम् ॥३४॥
रसेवातादिमार्गाणां सत्त्वशुद्धीन्द्रियात्मनाम् ।
प्रधानस्योजसश्चैव हृदयं स्थानमुच्यते ॥३५॥
अतिपीतेन मयेन विहतेनौजसा च तत् ।
हृदयं याति विकृतिं तत्रस्या ये च घातयः ॥३६॥

मयं यथा मदयति सथा प्राह—मयमित्यादि । दशभित्ति कृपा-
दिभिर्गुणैः, दशापि गुणैरीनोऽगुणान् संक्षोभ्य, न द्विनाशिकैः ।
चेतो विक्रियां नयति विकृतं करोति । केन गुणेन मयस्य
ओजोगुणक्षोभो भवति तदाह—गुह्यं लाघवादिस्थादि । प्रसादं
चाशुभावनादिति प्रसादाख्यगुणमाशुगुणत्वादन्तिः । आशुफलं च
यद्यपि प्रसादविहृतं न भवति, तथाऽपि मद्यमेव प्रतिकूलतया
पोजैः प्रसादं हन्ति, तथाऽगुण आहानेन व्याघ्रियत इति हेतुम् ।
मयावित्वात् स्थिररमेति व्याघ्रियत्वं व्याघ्रकृतं, तच्च स्थिरत्वं
तद्विपरीतवादेन हन्ति; आशुगुणत्वमयावित्त्वयोर्धर्मं विशेषः—
यदाशुं क्षीप्रं गच्छति, यथायि तु सर्वमप्यपक्वम् । विकाशित्वं
विकृतेनशीलत्वं सरस्वमिति वाच्यम्; तच्च श्लक्ष्णविपरीतत्वादेन
श्लक्ष्णतां हन्ति । सान्द्रता पचता । एते त्रिधावित्वागुणत्वादनो
गुणा यद्यपि विंशतिगुणगणनायां ॥ पठितास्तथाऽप्यरसमेव-
स्वाशुगुणानामेवामपि गुणत्वं विदुः; ये तु तत्र पठितास्ते
तावदाविष्कृततमा ज्ञेयाः । आश्रयोपघातादाश्रितोपघातो भव-
तीति दर्शयत्प्राह—हृदयमित्यादि । सरस्वश्च ओज आश्रयः,
ओजउपक्रान्तः, यथा राजाश्रितः पुत्रः । रसवातेत्यादि ।
रसवातादिवहानां दशधमनीनां हृदयं स्थानं, रसवदा एव वा
दश धमन्यो हृदयाधया उष्णत्वा एव वातादिवहः । ननुजं-
“पातपिच्छेष्मणां सर्वधरीरचराणां सर्वणि रोतांसयनभूतानि
(वि. अ. ५)” इति; रजरीनां तु सर्वधरीरचराणांमपि
विशेषेण हृदयं स्थानमुक्तम् “वदन्तमर्षे निजानिमिन्द्रियाण्यर्थ-
पचकम् । आत्मा च सगुणयेतन्मिन्त्रं च हृदि संधितम्” (सु.
अ. १०) इति । पातय इति सत्त्वशुद्धीन्द्रियादयः । मयं निह-
न्त्येवमोजसः सगुणैः गुणान् ॥ २९-३६ ॥

ओजस्यविहते पूर्वां हृदि च प्रतिबोधिते ।
मध्यमो विहतेऽल्पे च विहते तृत्तमो मवः ॥ ३७ ॥

१ ‘रसवातादिनामार्गाणां’ इति पा० । २ ‘ओजः प्रत्यहन्ति’
एति पा० ।

नैवं विधातं जनयेन्मयं पैष्टिकनोजसः ।
विकाशिरुक्षविशदा गुणास्तत्र हि नोच्यन्ताः ॥३८॥
मयं चेतो विक्रियां नयतीत्युक्तार्थविधेः प्रथममदोऽपवाद-
माह—ओजस्यविहते इत्यादि । हृदयाश्रितगुणत्वाद्वा प्रतिबोधिते,
हृदयस्थनेनेह तत्स्थोपचाराद्दशमभिता गुणत्वादोऽभिधी-
यन्ते, यथा मद्याः कोशन्तीति; गुण्णादिबोधनं प्रथममदकार्यं
मद्यस्य प्रभावात् । मध्यमोत्तममदोपपत्तिराममोमाह—मध्यम
इत्यादि । विहते इति विधाते; ओजसः अल्पे विधाते मध्यमो
मदो भवति । विहते इति विशेषेण अल्पं हृते, उत्तम इति
तृतीयः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

हृदि मद्यगुणाविष्टे हर्षस्तर्पो रतिः सुखम् ।
विकाराश्च यथासत्त्वं चित्रा राजसतामसाः ॥३९॥
जायन्ते मोहनिद्राश्च मद्यस्यातिनिषेयणात् ।
स मद्ययिन्नो नास्ति मद् इत्यभिधीयते ॥ ४० ॥

हृदीत्यादिना सामान्येन मदलक्षणमाह । तर्पोऽभिलाषः ।
यथासत्त्वंमिति प्रकृत्वा राजसे सत्त्वे राजसाः, तामसे च
तामसाः । चित्रा इति शान्ताप्रकाराः । मोहनिद्रान्ता इति मोह-
विश्रवसानाः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

पीयमानस्य मद्यस्य विधातव्याख्यो मदाः ।
प्रथमो मध्यमोऽन्त्यश्च लक्षणेस्तात् प्रचक्ष्महे ॥४१॥
प्रहर्षणाः प्रीतिकराः पानान्नगुणैर्दोषकः ।
यादगीतप्रदासानां कथानां च भर्त्सकः ॥ ४२ ॥
न च बुद्धिस्मृतिहरो विषयेषु न चाज्ञः ।
सुखनिद्रामयोधश्च प्रथमः सुखसो मवः ॥ ४३ ॥
सुखः स्मृतिर्मुहुर्मोहोऽव्यक्ता सज्जति वाक्नुह ।
युक्तायुक्तप्रलापश्च प्रचलायनमेव च ॥ ४४ ॥
स्थानपानाशंसोऽप्ययोजना सविपर्यया ।
लिङ्गान्येवानि आनीयादाविष्टे नध्यमे मदे ॥ ४५ ॥
मध्यमं मदमुत्क्रान्त्य मदमा(ये)माण्य द्योत्तमम् ।
न किंचित्पानुनं कुर्नुर्नेर राजसतामसाः ॥ ४६ ॥
को मदे तादृशं चिदाशुन्मदमिष दाहणम् ।
गच्छेद्व्यानमस्तन्तं बहुदोषमिवाध्वनाः ॥ ४७ ॥
तृतीयं तु मदे प्राप्य भद्रदार्धिव निष्क्रियः ।
मदमोहाद्युत्तमना जीययपि मृतेः समः ॥ ४८ ॥
रमणीयान् स विषयात्र वेत्ति न सुहज्जनम् ।
यदर्थं पीयते मयं रतिं तां च न विन्दति ॥ ४९ ॥
कार्याकार्यं सुखं दुःखं लोकं दध हिताहितम् ।
यदवस्थो न जानाति कोऽप्यस्तां तां मजेदुष्यः ॥ ५० ॥
स दुष्यः सर्वभूतानां निन्दधामात्र एव च ।
व्यसन्तिवायुदोषं च न दुःखं व्याधिमभ्युते ॥ ५१ ॥

प्रथमादिमदानां लक्षणम्—प्रथमं इत्यादि । पाना-
शुपदार्थक इति पानाशुपदार्थकं मध्यमोऽप्ययोजनाः । विषये-

प्विति विषयवेवाद्यु, न चाद्यम इति नाश्रमताकर इत्यर्थः ।
युक्तयुक्तप्रलाप इति सचदासचद्वचनम् । प्रचलायन धूर्तनम् ।
योजना सचिपयवेति स्थानादीनां सम्प्रयोजनम् । कदाचिद्वचति,
कदाचिच्च स्थानादियोजनाविषययोऽसम्प्रयोजनारूपो भवती
त्यर्थः । मध्यम मदमुक्तम्येवादि । यद्यपि त्रिविधो मद उक्तः,
तथाऽपि द्वितीयमदावसाने तृतीयमदाप्राप्त्यवस्थाया एव अत्यर्थ
निन्यता दर्शयन् तृतीयमदस्यात्यन्तनिन्यतां दर्शयति, येन तस्य
तृतीयमदस्य पूर्वरूपावस्थेव सर्वानुभवाकरणदिहेतुतया निवान्त
निन्येति भावः । इतः च मध्यमदातिक्रमतृतीयमदाप्राप्तिवन्धा-
भिधेयाऽप्यवस्था मध्यममदातृतीयमदावस्थावस्थाभिवाचिकेन
यथा-कुम्भमीनयोर्मध्ये यदा चरति च 'द्रमा' इत्यत्र मध्येपदेन
कुम्भान्तमीनाद्विशेषोच्यते, परमार्थतत्त्वयोर्मध्येवस्थावात्
तेनेहापि परमार्थतोऽमदकात्मभावाद् द्वितीयान्ततृतीय
मदावस्थानिधानमेवात्र तृतीयमदाल्लयनिन्दार्थः, न चतुर्थमदोप
दर्शनम् । अत्यन्तमिति श्रवोभना-तम् । मदावर्तिवेति मद्यम
इव पठितस्त्विति । उदकमुत्तरकायम् । स तु स व्याधिमिति
मदालयम् ॥ ५१-५१ ॥

प्रेत्य चेह च यच्छ्रेय श्रेयो मोक्षे च यत् परम् ।
मन समाधौ तत् सर्वमायच्च सर्ववेदिनाम् ॥ ५२ ॥
मयेन मनसश्चास्य सक्षोभ कियते महान् ।
महामाकृतवेगेन तटस्थस्यैव शास्त्रिन ॥ ५३ ॥
मद्यप्रसक्त त चात्र महादोष महागदम् ।
सुखमित्यविगच्छन्ति रजोमोहपराजिता ॥ ५४ ॥
मद्योपहतविद्वानां वियुक्ताः सार्वधिकर्तुणः ।
श्रेयोभिर्ग्रिययुज्यन्ते मदाग्धा मदालसा ॥ ५५ ॥
मद्ये मोहो भयं शोक क्रोधो मृत्युञ्ज सधितः ।
सोन्मावमदमूर्च्छाया सापसारोपतानका ॥ ५६ ॥
यत्रैक स्मृतिविधशस्त्रं सर्वमसाधुपत् ।
इत्येव मद्यदोषज्ञा मद्य गह्वरि यत्नतः ॥ ५७ ॥
सत्यमेते महादोषा मद्यस्योक्तान् सज्जय ।
अहितस्यातिमात्रस्य पीतस्य विधिवजितम् ॥ ५८ ॥
किंतु मद्य समायेन यथेवात्र तथा स्मृतम् ।
अयुक्तियुक्त रोगाय युक्तियुक्त यथाऽस्मृतम् ॥ ५९ ॥
प्राणा प्राणभृतामत्र तदयुक्त्या निहत्यसूत्र ।
विष प्राणहर तच्च युक्तियुक्त रसायनम् ॥ ६० ॥

प्रेत्य चेहेत्यादिना एकीयमत मपनिन्दक दर्शयति । प्रेत्येति
जन्मान्तरे । तटस्थस्येति बचनेन वाताशोभ्यतां दर्शयति ।
सलमिवादिना समतमाह । एते दोषा मद्यस्यैवमतोष्य अहि-
तादिभयमयुक्तस्य भवन्ति न हित्वात्ममात्रमिषिपीतस्येति भावः ।
विधिवजितमिति विधानमिच्छेत् । मद्यसाधकास्त्यदनेन

विधिवदुपयोगे शुभवत्तामविभुपयोगे च दोषवत्तामाह—कित्ति
त्यादि । युक्त्या देवकालमात्रापेक्षया योजनया युक्तं शुभम्,
अशुभं चायुक्तियुक्तम् । युक्त्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यमाह—
प्राणा इत्यादि । प्राणहेतुतात् प्राणा । अयुक्तियुक्तमिति अवि-
धिप्रयुक्तम् । युक्तियुक्त रसायनमिति यथा विषस्य तु ति-
दद्यात् (वि अ १) इत्यादिप्रयोगे दितमानस रसायनतः,
तथा हेयम् ॥ ५२-६० ॥

हर्ममूर्जं मदं पुष्टिमारोग्यं पीठय परम् ।
युक्त्या पीतं करोत्याशु मद्यं मदसुखावहम् ॥ ६१ ॥

विधिपीतमद्यपुनानाह—हर्ममूर्जाह कावि-
कम् । मुदमिति मनःस्रोतम् । पीठयमिति पुष्टम् । आधिति-
वचनेन ग्रीष्म हर्मादीनि करोति न परिणामं यावदपेक्षते ।
मदमुपमिति उपप्रदमदं, प्रथमं मदमिति यावत् । अन्ये तु
मदमुपप्रदमिति पठन्ति, तथापि मदमुप प्रथममदारम्भे
एव ॥ ६१ ॥

रोचनं दीपनं हृद्यं स्वरयणं प्रसादनम् ।
प्रीणनं गृहणं यस्य भयशोकमहापहम् ॥ ६२ ॥
स्वापनं नष्टनिद्राणां मुक्तानां घातियोधनम् ।
योधनं चातिनिद्राणां विषयानां विषयधनुः ॥ ६३ ॥
वधयन्धपरिकेशादु यानां चाप्ययोधनम् ।
मयोर्धानां च रोगाणां मद्यमेव प्रयापकम् ॥ ६४ ॥
रतिर्विषयस्योने प्रीतिलययोगवर्धनम् ।
अपि प्रययसा मद्यमुत्तरपामोदकारकम् ॥ ६५ ॥
पञ्चसंख्येषु कान्ते(म्ये)षु या रतिः प्रथमे मदे ।
यूना वा स्यपिराणा वा तस्य नास्त्युपमा भुवि ॥ ६६ ॥
यहुतु संहतस्यास्य शोकैकोपहतस्य च ।
विधामो जीवलोकस्य मद्यं युक्त्या निवेयितम् ॥ ६७ ॥

रोचनमिवादिना मद्यपुनानाह । स्वापनं नष्टनिद्राणां तथा
योधनं चातिनिद्राणामिति कार्यद्वयकारणमुचितनिद्राकरतत्प्रभा-
वादेव किंवा नष्टनिद्राणां निद्राविधातहेतुविनिवृत्तादिभिर्कार-
कतया निद्राकरं भवति अतिनिद्राणां निद्राहेतुमनोबहोकोणे
पदिहेतुत्वात् प्रयोचकं भवतीति हेयम् । मयोर्धानां च रोगाणां
मद्यमेव प्रयापकमिति हेतुपिरपीतार्थपरित्यागमादित्यर्थः ।
रतिरिति रतिभारकमित्यर्थः । विषयसंयोगे रतिः संयोगवर्धनमिति
विषयानां चन्द्रादीनां संयोगे रतिः संयोगं च बर्धयति, पीतं
यतो यदा विषये चन्द्रादिभिः संयुज्यते तदा तेनैव रतिः रति-
यान् भवति, शीतस्य सुखं चांशो यत् पुनस्तु संयुज्यते ।
प्रययसामिति इत्याह । उच्यते अंशुवच विषयानिष्कम्प इति
चाह, अमोहो हर्म । ननु विषये सानन्दस्य रतिर्भवति,

तद् किं मयेन क्रियते इत्यादीक्य प्रथममदस्य त्रिभिश्चरति-
कृत्यमाह—पञ्चस्त्रिंशदि । रतिरेह अत्यन्तसुखजनकत्वादेवो-
पादेयि विज्ञेयम् । विधाय इति दुःस्वार्थविधायमहेतुः । जीव-
लोक इति जीवमात्रलोकः ॥ ६९-६७ ॥

अन्नपानवयोव्याधिवलकात्रिकाणि पद ।
वीन्दोपास्त्रिविधं सत्त्वं ज्ञात्वा मयं पिबेत्सदा ६८
तेषां त्रिकाणामप्राप्तां योजनां युक्तिरुच्यते ।
यथा युक्त्या पियन्मद्यं मयदोषैर्न युज्यते ॥ ६९ ॥
नयस्य च गुणान् सर्वान् यथोक्तान् स समश्नुते ।
धर्माधेयोरपीडायै नरः सत्त्वगुणोच्छ्रितः ॥ ७० ॥
सत्त्वानि तु प्रवृण्यन्ते प्रायशः प्रथमे मदे ।
द्वितीये स्पृकतां यान्ति मध्ये चोत्तममध्ययोः ७१
सस्यसंयोधकं यपं हेमप्रकृतिदर्शकः ।

हुताशः सस्यसत्त्वानां मयं तृतीयकारकम् ॥ ७२ ॥
प्रधानावरमध्यानां रूपाणां व्यक्तित्दर्शकः ।
यथाऽग्निरेयं सत्त्वानां मयं प्रकृतिदर्शकम् ॥ ७३ ॥

युक्त्या निषेधितमिच्छायां मयपानयुक्तिमाह—अन्नपाये-
त्यादि । तत्राहं त्रिविधं वातपित्तकफकम्, एवं पानमपि
त्रिविधं, वात्साभिभेदाद्दोषाणि त्रिविधं, व्याधिरपि स्रुदमध्य-
स्तोमभेदेन त्रिविधः, किंवा सौम्याग्नेयवायव्यमेवेन त्रिविधः,
यत्नं प्रवरवरमध्यमेदाद्विधेयं, कालेन स्त्रीतीक्ष्णवर्णलक्षणत्रि-
विधः, त्रिविधं सर्वं शब्दं राजस रामसं च । योजनेति सभ्य-
म्बोजनारूपा । युक्तिं कठेनावधारयति—यथा युक्त्येत्यादिना ।
सत्त्वगुणोच्छ्रितो मयगुणान् समश्नुते इति योज्यम् । तत्रा-
पापेक्षमा युक्तिर्यथा—वातकामेक्षमुपगुण्य वातहरं मयं
पेयम्, एवं पित्तकफकरत्वेऽपि पित्तकफहरान्नोपयोगः ।
एवं पानाद्यपेक्षमाऽपि योजनया व्याख्याता भवति । वयसिक्तेऽपि
वात्ये ह्यविरे च वीक्षणं मयं न पेयं, वायुने तु वीक्षणमपीति ।
म्याध्यपेक्षमाऽपि योजनया दद्या—युद्धव्यापी वीक्षणोर्ण, वणि च
क्षीतमधुरं, वर्णाकाळे तु त्रिगुणं वीर्यं च मयम् । दोषभेदेन
तु मयं वाते त्रिगुणोर्णोदिकादि, पिते क्षीतमधुरं शर्करादि,
कफे ह्युदीक्षं साधयति । उच्यते हि—“वातिकेभ्यो हिंयं मयं
श्रयो गैदिकेपेठिकम् । कफपित्ताधिकेभ्यस्तु फलमाधवशर्कर-
म्” इति । दोषप्रहणेनैव वातजद्विषकृतिरपि स्त्रीता । सत्त्व-
भेदेनापि सात्त्विकेन तु बह्वपि भवं पातव्यं, राजसतामसेस्तु
‘सत्यमेव । सत्त्वानीति मनांति । वायुजतापीपयजतां, मध्ये
वायुजतां गान्दीक्षपः, उत्तमे तु सर्वयाऽप्यन्यकं मनसीति
भावः । केचित्तु ‘सस्यसंयोधकं कयं’ इत्यादि श्लोकं पठन्ति ।
तत्र हेमप्रकृतिदर्शको हुताशो यथा सुखसंयुक्तं शुद्धादुदत्तं दर्श-
यति, तथा मयं रासकारकमिति मनःप्रयोधकं मनोगुणदर्शकं
च । रूपाणामिति हेमरूपाणां, किंवा ‘रूपाणां’ इति पाठः ।
मपिदर्शकं इति आकारदर्शकः ॥ ६८-७३ ॥

१ ‘जीवमात्रलोकः’ इति पाठः ।

सुरान्धिमात्यगन्धर्वैः सुप्रणीतमनाकुलम् ।
सिद्धान्नपानविशदं सदा मधुरसंकथम् ॥ ७४ ॥
सुखप्रपानं सुमदं हर्षप्रीतिविवर्धनम् ।
खन्तं सात्त्विकमापानं न चोत्तममदप्रदम् ॥ ७५ ॥
वैगुण्यं सहसा यान्ति मयदोषैर्न सात्त्विकाः ।
मयं हि वलवत्सत्त्वं गृह्णाति सहसा न तु ॥ ७६ ॥
सौम्यासौम्यकथाप्रापं विशदाविशदं क्षणात् ।
चिन्वं राजसमापन्नं प्रायेणाखन्तकाकुलम् ॥ ७७ ॥
हर्षप्रीतिकयापेतमतमुष्टं पानभोजने ।
संमोहक्रोधनिद्रान्तमापानं तामलं स्मृतम् ॥ ७८ ॥

छान्दिकादिभेदेन पानं त्रिविधमाह—सुगन्धीत्यादि । शोभनो
मन्थो यस्य तत् सुगन्धिः । मन्थनं पानम् । शोभनोऽन्तो
यस्य तत् खन्तम् । सुमदमिति सममदम् । न नोत्तममदम-
दमिति नोत्तममदकरं, कदाचिदपि मयपानाद्वितीयमदाशङ्का
न भवति; उत्तममदः सात्त्विके न भवतीत्यर्थः । उत्तममदा-
प्राप्तौ हेतुमाह—वैगुण्यमित्यादि । सर्वसंयोगादिति सर्ववास्यगु-
णयोगात्; सर्ववास्यो हि गुणः प्रकाशकतया न सर्वेव मोहके-
नाभिभूयत इति भावः । एतेषामह—सहस्रेत्यादि । राजसपान-
माह—सौम्यासौम्येत्यादि । सौम्यकथा सौम्यसंबन्धा, वद्विपरीता
खोम्या । विशदाविशदमिति प्रसज्याप्रसज्यम् । चित्रमिति संघ-
र्जसंबन्धायादिवोगाज्ञानाप्रकारकम् । तथेत्यादिना तामल-
माह । संमोहः क्रोधो निद्रा च अन्ते यस्य तत् संमोहक्रोध-
निद्रान्तम् ॥ ७४-७८ ॥

आपाने सात्त्विकान् बुद्धा तथा राजसतामसान् ।
जहात्सहायान् येः पीत्वा मद्यदोषानुपाश्रुते ॥ ७९ ॥

गैरिखनेन राजसतामसाः प्रलयमृश्यन्ते, तैः एवं पिबन्
तत्पयसया खयवन्त्यतिपिबन् मयदोषान् द्वितीयद्वितीयमददो-
षान् प्राप्नोति ॥ ७९ ॥

सुखशीलाः सुखंभाषाः सुनुजाः संमताः सताम् ।
कलाखवाहा विशदा विषयप्रवणाश्च ये ॥ ८० ॥

परस्परविषेया ये येषामेकं सुहृत्तया ।
प्रहर्षप्रीतिमाधुर्यंरापानं वर्धयन्ति ये ॥ ८१ ॥

वत्सवाहुत्सवतरं येषामन्योन्यदर्शनम् ।
ते सहायाः सुहावाः पाने तैः पियन्सह मोदते ॥ ८२ ॥

रूपगन्धरसस्पर्शैः शब्दैश्चापि मनोरमैः ।
पियन्ति सुसहाया ये ते वे सुकृतिभिः समाः ॥ ८३ ॥
पञ्चमिविषयेभिरुपेतैर्मनसः प्रियैः ।
देवे काले पिबेन्मयं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ८४ ॥

१ ‘सुप्रपानं’ इति पाठः । २ ‘सहाया नापश्रुति मयं सत्त्व-
दाधिकम्’ इति पाठः ।

स्थिरसत्त्वशरीरा ये पूर्वोन्ना मद्यपान्वयाः ।
 बहुमद्योचिता ये च माद्यन्ति सदृसा न ते ॥ ८५ ॥
 माद्व्यायाः क्षुतिपासातां दुर्धला वातपैत्तिकाः ।
 रुक्षाल्पप्रमिताद्वारा विस्तम्भाः सत्त्वदुर्धलाः ॥ ८६ ॥
 क्रोधिनोऽनुचिताः क्षीणाः परिथान्ता मदक्षताः ।
 स्वस्येनापि मदं क्षीमे यान्ति मद्येन मानवाः ॥ ८७ ॥

उपादेयान् सारिवक्षानह-मुखशीला इत्यादि । युमुया इति
 प्रियाकाराः । विशदा इत्यव्यायाः । आपानं वर्षयन्तीति आपाने
 प्रसादं वर्षयन्ति न पानप्रसक्तिं वर्षयन्तीत्यर्थः, तस्या निन्दि-
 तत्वात् । मनोरमेरित्यत्र 'वाचीयाधैः' इति शेषः । सुकृतिभिः
 समा इति एवंभूतपानस्य सुकृतिव्यवस्थात् । स्थिरसत्त्वत्वादौ
 पूर्वाक्षा इति मद्यपानात् पर्युत्पत्त्याः । मद्यपान्वया इति
 मद्यपर्वशाजाः, तेषां मद्यपानं मद्यक्षान्तरादेव न विकारकरं
 भवति, विषकन्याया विपत्तिम् ॥ ८०-८७ ॥

ऊर्ध्वं मदात्ययस्यातः संभवं स्वस्वलक्षणम् ।
 अग्निवेश चिकित्सां च प्रयक्ष्यामि यथारुमम् ॥ ८८ ॥
 स्त्रीशोकभयभारार्थकर्मसिर्गोऽतिक्रान्तः ।
 रुक्षाल्पप्रमितादौ च यः पित्तव्यतिमात्रया ॥ ८९ ॥
 रुक्षं परिणतं मद्यं निद्रां निद्रां विहृत्य च ।
 करोति तस्य तच्छीघ्रं वातप्रायं मदात्ययम् ॥ ९० ॥
 हिक्काभ्यासशिरःकम्पपार्श्वशूलप्रजागरीः ।
 पिचाद्भ्रुमलापस्य वातप्रायं मदात्ययम् ॥ ९१ ॥
 तीक्ष्णोष्णं मद्यमम्लं च योऽतिमात्रं निपेयते ।
 अम्लोष्णतीक्ष्णमोजी च क्रोधनोऽस्यातपत्रियः ९२ ॥
 तस्योपजायते पिचाद्दिशेपेण मदात्ययः ।
 सं तु घातोव्यनस्यानु प्रथमं याति हन्ति वा ॥ ९३ ॥
 रुष्णावाहज्वरस्वेदमूर्च्छांतीसारविभ्रमैः ।
 विद्याद्धरितवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम् ॥ ९४ ॥
 तरुणं मधुरप्रायं गौडं पेटिकमेव वा ।
 मधुरजिम्घगुर्वाशी यः पित्तव्यतिमात्रया ॥ ९५ ॥
 अव्यायामविद्यासमशय्यासनसुखे रतः ।
 मदात्ययं कफप्रायं स शीघ्रमधिगच्छति ॥ ९६ ॥
 छर्द्यरोचकद्विहासतन्द्रास्तेमिलगौरवैः ।
 विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययम् ॥ ९७ ॥

मद्यपानदोषगुणानभिप्राय मदात्ययान् हेत्वादभिप्राह-
 ऊर्ध्वमिति । संभवमिति कारणम् । वातप्रायमित्यादौ
 प्रायःशब्देनापि ह्वायिना मद्यमपानां सर्वमदात्ययां त्रिदो-
 षजन्यत्वं दर्शयति । अत्र वातेत्यादौ च त्रिभिः पैत्तिकाः

वातोत्पन्नस्य पैतो मदात्ययो वातपित्तसंयोगजन्यतया बाह्य इवा-
 त्रिर्वायुयुक्तः...क्षारी भवति । तत्रैवं व्यरस्था-यत्र स्याःफला
 क्रिया तत्र शीघ्रमेव क्षाम्यति, अक्रियायां च क्षीघ्रं हन्ति,
 शक्तकरोहिण्यादिवत् ॥ ८८-९७ ॥

विषस्य ये गुणा दृष्टाः सन्निपातप्रकोपणाः ।
 स एव मद्ये दृश्यन्ते विषे तु बलवत्तराः ॥ ९८ ॥
 हन्त्यानु हि विषं किञ्चित् किञ्चिद्गोमाय कल्पते ।
 यथा विषं तथैवान्त्यो श्रेयो मद्यकृतो मदः ॥ ९९ ॥
 तस्मात् त्रिदोषजं लिङ्गं सर्वेयापि मदात्यये ।
 दृश्यते रूपवैशेष्यात्पृथक्त्वं चास्य लक्ष्यते ॥ १०० ॥

मद्यस्य त्रिदोषकरत्वे हेतुमाह-विषस्येत्यादि । यद्यपि मद्य-
 मन्त्रं, विषं त्वन्वकप्रभृदं, तथाऽपि बहुगुणसामान्यात् त एव
 मद्ये दृश्यन्त इत्युक्तम् । तथैवान्त्यो मद इति प्राणहरो रोगक-
 रत्वेत्यर्थः । पृथक्त्वमिति वाति कृतादिना पार्ययम् ॥ ९८-१०० ॥

शरीरदुःखं बलवत् संमोहो हृदयव्यथा ।
 अरुचिः प्रवेता कृष्णा ज्वरः शीतोष्णलक्षणः ॥ १०१ ॥
 शिरःपार्श्वस्थिसन्धीनां विपुलुह्या च वेदना ।
 जायतेऽतिवला जुम्भा स्फुरणं वेपथं धमः ॥ १०२ ॥
 उरोविषन्धः कासश्च हिक्का भ्यासः प्रजागरः ।
 शरीरकम्पः कर्णाक्षिमुखरोगविक्रमहः ॥ १०३ ॥
 छर्द्यतीसारद्विहासा वातपित्तकफात्मकाः ।
 भ्रमः प्रलापो कपाणामसतां वेप दर्शनम् ॥ १०४ ॥
 वृणभ्रसलतापर्णपांशुमिश्रावपूरणम् ।
 प्रघर्षणं विहर्षश्च धान्तचेताः स मन्यते ॥ १०५ ॥
 व्याकुलानामशस्तानां स्मनानां दर्शनानि च ।
 मदात्ययस्य रूपाणि सर्वाण्येतानि लक्ष्यते ॥ १०६ ॥

शरीरदुःखमित्यादिना सर्वमदात्ययस्य सामान्यं लक्षणं भूते,
 किञ्च त्रिदोषवदालस्यसंवेद लक्षणं; यतो रोगप्रभेदे वातपि-
 त्तकफतदधिपतेत्यत्वात् ननु उच्यते । 'यस्य मद्यमदः श्रेष्ठो
 निपजो रोषिरथ यः । सर्वे एते मदा नर्ते वातपित्तकफप्रसार' (सू. अ. २४) इत्यनेन मदस्य वातपित्तस्य वातुर्ध्व-
 मुक्तम् । तेन मदात्ययस्य वातुर्ध्वं मदात्तुर्ध्वत्वात्; यद्ये
 मद एव आलविधे मदात्यय इति निदृश्यते । विपुलुह्येति
 विपुलुह्येत्यादिनी । स्फुरणं किञ्चित्कम्पनं, वेपथं वेदने
 व्यकम्पनम् ॥ १०१-१०६ ॥

सर्वं मदात्ययं विद्यात् त्रिदोषमधिकं तु यम् ।
 दोषं मदात्यये पश्येत् यस्यादौ मतिकारयेत् ॥ १०७ ॥

कफस्थानानुपूर्व्या च क्रिया कार्या मदात्यये ।
पित्तमारुतपर्यन्तः प्रायेण हि मदात्ययः ॥ १०८ ॥
निध्यातिहीनपीतेन यो व्याधिरुपजायते ।
समपीतेन तेनैव स मयेनोपशाम्यति ॥ १०९ ॥
जीर्णामसद्यदोषाय मयमेव प्रदापयेत् ।
प्रकाङ्क्षालाघवे जाते यद्यदस्ते हितं भवेत् ॥ ११० ॥
सौवर्चलानुसंविद्धं शीतं सविट्सैन्यवम् ।
मातुलुङ्गाद्रकोपेतं जलयुक्तं प्रमाणवि(च)त् ॥ १११ ॥

उल्लेखविशेषेण निमित्तसामाह—सर्वमिलादि । समसर्वदोषे
त्रिक्रियासामाह—कफस्थानेत्यादि । कफस्थानानुपूर्व्या चात्र त्रि-
क्रिया कफस्थानोद्भूततया प्रथमं कफसंलग्नात् समिपातपर
इव हेतुः । आरौ कफजलरामेवाह—पित्तमारुतपर्यन्त इति;
अनेन चार्थात् कफादित्यं लभ्यते । समपीतेन तेनैवेति
यज्जातीयेन मयेन मदात्ययो जनिताः नितरां तज्जातीयेनैव
शाम्यति । यथा विपं मौलं दंष्ट्रियेण शाम्यति, तथा मयमपि
विजातीयेन मयेन शाम्यतीत्येकैः किंतु तेनैवेत्यनेन तामेव
मयजातिं परामृशति, तेनावश्यं तज्जातीयमेव मयं ज्ञेयम् ।
अतोऽनन्तरं वक्ष्यति—‘यच्च अस्ते हितं भवेत्’ इति । तथा
‘दद्यात् सलवणं मयं पेटिकं वातघ्नान्ते’ इत्यनेन येन केन-
चिन्मयेनोद्भूते वातमदात्यये पेटिकमुक्तं, तथा ‘सचर्करं चर्करं
वा’ इत्यादि विशेषविधानं बहु करिष्यति; तेन तज्जातीयं मय-
जातीयं च मयं मदात्यये देयम् ॥ १०८-१११ ॥

तीक्ष्णोष्णेनातिमात्रेण पीतेनाम्लविदाहिना ।
मयेनाम्रस्तोस्लेदो विदग्धः क्षारतां गतः ॥ ११२ ॥
अन्तर्वाहं ज्वरं तृष्णां प्रमोहं विध्रमं भवम् ।
जनयत्याशु तच्छान्त्यै मयमेव प्रदापयेत् ॥ ११३ ॥
क्षारो हि याति माधुर्यं शीघ्रमम्लोपसंहितः ।
श्रेष्ठमम्लेषु मयं च यैर्गुणैस्ताम् परं शृणु ॥ ११४ ॥
मद्यस्याम्लसमावस्य चत्वारोऽनुरसाः स्मृताः ।
मधुरश्च कपायश्च तिकः कटुक एव च ॥ ११५ ॥
शुणाश्च दश पूर्वांकास्तैश्चतुर्वंशमिर्गुणैः ।
सर्वेषां मद्यमम्लानामुपयुं परं तिष्ठति ॥ ११६ ॥

अमरयोगेन इत्यत्र ‘अमररुहेव’ इति केचित् पठन्ति ।
क्षारमाधुर्याय यदाऽम्लमयदानं, तदा किमिति अन्यदन्तं न
दीयते इत्याह—क्षारो हीत्यादि । उपयुं पठति उपरिग्रहण्युपरि
फल्यं भेद इत्यर्थः ॥ ११३-११५ ॥

मप्योद्विग्रेतेन दोषेण रूढः स्रोतःसु मारुतः ।
फरोति वेदनां तीमां शिरस्यस्थिषु सन्धिषु ॥ ११७ ॥
दोषविध्यन्वनायं हि तस्यै मयं विशेषतः ।
न्ययापितीक्ष्णोष्णतया देयमम्ले(न्ये)षु सत्सपि ॥ ११८ ॥

१ ‘रूढः’ इति पा० ।

स्रोतोविवन्धनुन्मयं मारुतस्यानुलोमनम् ।
रोचनं दीपनं चाग्नेरभ्यासात्सात्सत्यमेव च ॥ ११९ ॥
रूजः स्रोतःस्वच्छेषु मारुते चानुलोमिने ।
निघर्तन्ते विकाराश्च शाम्यत्यस्य मदोदयः ॥ १२० ॥
बीजपूरकवृक्षाम्लकोलदाडिमसंयुतम् ।
यमानीहपुपाजाबीजश्लेष्मैरावचूर्णितम् ॥ १२१ ॥
सन्नेहैः शकुभिर्युक्तमवदंशैर्विरोचितम् ।
दद्यात्सलवणं मयं पेटिकं वातशान्तये ॥ १२२ ॥
दृष्ट्वा वातोत्पन्नं लिङ्गं रसैश्चैनमुपाचरेत् ।
लावतिचिरदृक्षाणां क्षिग्धाम्लैः शिखिनामपि ॥ १२३ ॥
पक्षिणां मृगमत्स्यानामानूपानां च संस्कृतैः ।
भूवायप्रसहानां च रसैः शाल्योदनेन च ॥ १२४ ॥
क्षिग्धोष्णलवणाम्लैश्च वैशद्यार्मुषप्रियैः ।
चित्रैर्गोधूमिकैश्चात्रैर्यादृणीमण्डसंयुतैः ॥ १२५ ॥
पिशितार्द्रकगर्भाभिः क्षिग्धभिः पूषयतिभिः ।
मापपूपलिकामिश्च वातिकं समुपाचरेत् ॥ १२६ ॥
नातिक्षिग्धं न चान्तेन युक्तं समरिषार्द्रकम् ।
मेयं प्रागुदितं मांसं दाडिमस्वरसेन वा ॥ १२७ ॥
पृथक्मिजातकोपेतं सद्याम्यमरिषार्द्रकम् ।
रैसप्रलेपि संपूपैः सुखोष्णैः संपदापयेत् ॥ १२८ ॥
शुके तु चारुणीमण्डं दद्यात् पातुं पिपासये ।
दाडिमस्य रसं वाऽपि जलं वा पाञ्चमूलिकम् ॥ १२९ ॥
धान्यनागरतोयं च दधिमण्डमथापि वा ।
अम्लकालिकमण्डं वा शुक्रोदकमथापि वा ॥ १३० ॥
कर्मणाऽनेन सिद्धेन विकार उपशाम्यति ।
मात्राकालप्रयुक्तेन धलं वर्णश्च वर्धते ॥ १३१ ॥
रागपाण्ड्यसंयोरिविविधैर्मकरोचनैः ।
पिशितैः शाकपिष्टाद्यैर्यवगोधूमशालिभिः ॥ १३२ ॥
अभ्यङ्गोत्सादनैः स्नानैरुष्णैः प्रावरणैर्धनैः ।
घनैरुष्णपट्टैश्च धूपैश्चासुरजैर्धनैः ॥ १३३ ॥
नारीणां यौवनोष्णानां निर्दयैरुष्णहृदनेः ।
योष्णरूक्षचभारैश्च संतोषोष्णसुखायहैः ॥ १३४ ॥
शयनारुच्छादनैरुष्णैरुष्णैश्चान्तगृहेः सुखैः ।
मारुतप्रवलः शीघ्रं प्रशाम्यति मदात्ययः ॥ १३५ ॥

मदोदना इति मर्दनिमित्ताख्यायः; केचित् ‘उदरादयः’
इति पठन्ति, तत्र ज्वरप्रधानाद्यादय इत्यर्थ उभेयः । अव-
दंशो यमपुत्रश्च मयं दीयते । दशः कृद्गुटः । वेदवाटः

१ ‘उदरादयः’ इति पा० । २ ‘विरोधितम्’ इति पा० ।
३ ‘क्षिग्धः’ इति पा० । ४ ‘सप्रलेह्यैश्च’ इति पा० । ५ ‘मुक्तं
न’ इति पा० । ६ ‘मरिषिणा अन्यैश्च दधनैः’ इति पा० ।

खानिष्ठः, स चोक्तध्वोऽयच्छब्दः । यूपवर्तिः बर्त्ताकारा
पूरजिका । रसप्रवेपीति रसप्रवेपनरूपतया निर्द्धतं 'रसप्र-
वेह' इति यावत् । अगुरुपद्मरिति अगुरुत्वेः । घनैरिति
बहुलः । संरोधोष्णमुखावहैरिति संरोधजनितोष्णया मुखकारकैः
॥ ११७-११८ ॥

अभ्यर्चजूर्णमुद्गीकापरूपकरसेयुतम् ।
सदादिमरसं शीतं सक्षुब्धिश्चापचूर्णितम् ॥ १३६ ॥
सशर्करं शार्करं वा मार्द्वीकमथवाऽपरम् ।
दद्याद्ब्रह्मकं काले पातुं पिचमदात्यये ॥ १३७ ॥
शशान् कपिजलानेषान् लावानसितपुच्छकान् ।
मधुराम्बान्प्रयुजीत भोजने शालिपट्टिकान् ॥ १३८ ॥
पटोलयूपमिश्रं वा छागलं कल्पयेन्नरम् ।
सलीनमुन्नमिथं वा शङ्खिमामलकान्धितम् ॥ १३९ ॥
द्राक्षामलकजर्जरूपकरसेन वा ।
कल्पयेत्तर्पणान् यूपान् रसांश्च विविधात्मकान् ॥ १४० ॥
आमाशयस्थमुत्क्षिप्य कफपित्तं मदात्यये ।
विधाय बहुदोषस्य वृद्धमानसं लुप्यतः ॥ १४१ ॥
मयं द्राक्षारसं तोयं(ये) दत्त्वा तर्पणमेव वा ।
निःशेषं धामयेच्छीघ्रमेवं रोगाद्विमुच्यते ॥ १४२ ॥
काले पुनस्तर्पणार्थं क्रमं कुर्यात् प्रकाङ्क्षिते ।
तेनाग्निदीप्यते तस्य दोषशोषपाचकः ॥ १४३ ॥
फाले सरकनिष्ठिवे पाथ्यैस्तनूजानु च ।
तुप्यते सविवाहे च सोत्कृष्टे हृद्यौरसि ॥ १४४ ॥
गुह्वरीभद्रमुस्तानां पटोलस्याधवा मिषक ।
रसं सनागरे दद्यात् तिसिरिप्रतिभोजनम् ॥ १४५ ॥
तुप्यते चातिपलयद्रातपित्ते समुद्धते ।
दद्याद्द्राक्षारसं पातुं शीतं दोषानुलोमनम् ॥ १४६ ॥
जीर्णे समधुराम्बलेन छागमार्सरसेन तम् ।
भोजनं भोजयेन्मधमनुतर्पे च पाययेत् ॥ १४७ ॥
अनुतर्पस्य मात्रा सा यया नो दुप्यते मनः ।
तुप्यते मधमत्पार्ष्णं प्रदेयं स्याद्ब्रह्मकम् ॥ १४८ ॥
वृष्णा येनोपशाम्येत मर्दं येन च नायुषात् ।
परूपकाणां पीतूनां रसं शीर्तनयापि वा ॥ १४९ ॥
पर्णिनीनां चतुष्टयां पिवेद्वा तिसिरं जलम् ।
मुस्तदादिमलाजानां वृष्णाग्रं वा पिवेद्ब्रह्मकम् ॥ १५० ॥
कोलदादिमवृक्षाम्लशुक्लीकायुक्तिकास्तः ।
पञ्चाम्लको मुखालेपः सद्यस्त्वृष्णां नियच्छति ॥ १५१ ॥
शीतलान्यधपानानि शीतशय्यासनानि च ।
शीतवातजलस्पृशाः शीतान्युपवनानि च ॥ १५२ ॥

शौमन्प्रशोषलानां च मणीनां मौक्तिकस्य च ।
चन्दनोदकशीतानां स्पर्शाश्चन्द्रांशुशीतलाः ॥ १५३ ॥
हेमराजतकांस्थानां पात्राणां शीतचारिभिः ।
पूर्णानां हिमपूर्णानां हतीनां पवनाहताः ॥ १५४ ॥
संस्पर्शाश्चन्द्राग्राणीणां नारीणां च समाहताः ।
चन्दनानां च मुख्यानां शस्ताः पित्तमदात्यये ॥ १५५ ॥
शीतवीथं यद्वन्यं तत् सर्वं विनियोजयेत् ।
कुमुदोत्पलपत्राणां तिकानां चन्दनाम्युना ॥ १५६ ॥
द्विताः स्पर्शा मनोयानां दाहे मयसमुत्थिते ।
कथाश्च विविधाः शस्ताः शब्दाश्च शिखिनां शिपाः ॥
तोयदानां च शब्दा हि शमयन्ति मदात्ययम् ।
जलयन्त्राभिवर्षाणि धातयन्त्रपहानि च ॥ १५८ ॥
कल्पनीयानि मिषजा दाहे धारागृहाणि च ।
फलिनीसेव्यलोधाग्न्युद्देमपथं कुट्टनदम् ॥ १५९ ॥
फालीपकरलोपेन दाहे शस्तं मलेपनम् ।
यदरीपल्लवोदधश्च तथैवारिष्टकोद्भवः ॥ १६० ॥
फेनिलायाश्च यः केनस्तेदाहे लेपनं शुभम् ।
सुरा समपञ्चा दध्यम्लं मातुलुहरतो मधु ॥ १६१ ॥
सेके प्रदेहे शस्यन्ते दाहमाः साम्लकाजिकाः ।
परिपेकापग्राहेषु व्यञ्जनात् च लेपने ॥ १६२ ॥
शस्यते तिसिरं तोयं दाहवृष्णाप्रशान्तये ।
मात्राकालप्रयुक्तेन कर्मणाऽनेन शान्तये ॥ १६३ ॥
धीमतो वैद्यवत्स्य शीघ्रं पित्तमदात्ययः ।

अभ्येलादिनापैतिके विधिमाह । अभ्यमोक्षप्राप्यिकम्, अभ्ये
कनैरत्रमाहुः । मार्द्वीकमिथं यद्दीकरघृतम् । घटीनो वर्त-
लकलायः । रोषाद्विमुच्यत इति प्रवृत्तपित्तमदात्ययवृष्ण्य-
इत्यर्थः । कमसिधे वयनान्तरोपमसंस्पर्शजनकम् । दोष-
शोषः शोषोपलवयोऽयं शेषः । गुह्वरीलारो रश्मिर्निद्रायम् ।
तिसितिः प्रतिभोजनं पृथगीधे भोजनं यस्मिन् रथे संक्षिति-
प्रतिभोजनम् । अतुतर्पे च पाययेदिति भोजनपथये एषां तथो-
क्तं वाचयेत् । अनुपानं दापयेदिति यावत् । एतदनुपानस्य
मात्रायाह—अनुतर्पसेत्यादि । अनुतर्पसेति मुदुमुदुदीनयानां-
उपानस्य । यथाऽस्य मनो न दुप्यत इति न भ्रूतिं याति; एतेन
वृषायां मनोदेन्याप्राप्तवत् चन्मयं मनसि वदनुतर्पसेनं मनसि,
ननु मद्यवर्तनं मयं देयमित्यर्थः । वृष्णाग्रमिति शीतं वृषा-
ग्रं रथम् । युक्तिश्च चात्रैव । वृषीलारो वृषाग्रमिषानि
मयित्वा तज्यः केनोपप्रायः । अरिष्टो यो मन्त्रः ॥ ११९-१६३ ॥

उद्धेचनोपयासाम्यां जयेत् कफमदात्ययम् ॥ १६४ ॥
तुप्यते सखिलं चास्ते दद्याद्वीथेरसाधितम् ।
जलया वृक्षिपण्यां वा कण्टकावोऽथवा शूतम् ॥ १६५ ॥

सनागराभिः सर्वाभिर्जलं वा शृतशीतलम् ।
 दुःस्पर्शेन समुत्तेन मुस्तपर्पटकेन वा ॥ १६६ ॥
 जलं मुत्तैः शृतं वाऽपि दद्याद्दोषविपाचनम् ।
 पतदेव च पानीयं सर्वत्रापि मदात्यये ॥ १६७ ॥
 निरत्ययं पीयमानं पिपासाज्वरनाशनम् ।
 निरामं काङ्क्षितं काले संशोद्धे पाययेत्तु तम् ॥ १६८ ॥
 शार्करं मधु वा जीर्णमरिष्टं सीधुमेव वा ।
 कैक्षतर्पणसंयुक्तं यवानीनामरान्वितम् ॥ १६९ ॥
 यावगौधूमिकं चाश्रं रुक्षयूपेण भोजयेत् ।
 कुल्लथानां सुशुष्काणां मूलकानां रसेन वा ॥ १७० ॥
 तनुताऽप्येन लघुना कट्फलैर्नामरसपिपा ।
 पटोलपूपमम्लं वा यूपमामलकस्य वा ॥ १७१ ॥
 प्रभूतकटुसंयुक्तं सयवाश्रं प्रदापयेत् ।
 व्योषयूपमथाम्लं वा यूपं वा साम्लवेतसम् ॥ १७२ ॥
 छागमांसरसं रुक्षमम्लं वा जाङ्गलं रसम् ।
 स्वास्यां घाऽथ कपाले वा भृष्टं निर्द्वैवतितम् ॥ १७३ ॥
 कट्फललवणं मांसं भक्षयन् वृणुयाम्मधु ।
 ध्यक्तमादीचकं मांसं मातुलुङ्गरसान्वितम् ॥ १७४ ॥
 प्रभूतकटुसंयुक्तं यवानीनामरान्वितम् ।
 भृष्टं दाडिमसाराम्लमुष्णपूयोपवेष्टितम् ॥ १७५ ॥
 यषासि भक्षयेत् काले प्रभूतार्द्रकपेक्षिकम् ।
 पिथेय निगदं मघं कफप्राये मदात्यये ॥ १७६ ॥
 सौवर्चलमजाजी च वृक्षाम्लं साम्लवेतसम् ।
 स्थगोलामरिचार्धांशं शर्करामागयोजितम् ॥ १७७ ॥
 पतलपणनष्टाङ्गमश्लिंसीदीपनं परम् ।
 मदात्यये कफप्राये दद्यात् श्रोतोविशोधनम् ॥ १७८ ॥
 पतदेव पुनर्युक्त्या मधुराम्लैर्द्रवीकृतम् ।
 गोधूमाम्रयवाधानां मासानां चातिरोचनम् ॥ १७९ ॥
 पेपयेत् कटुकैर्युक्तां श्वेतां बीजयिज्जिताम् ।
 मृद्रीकां मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ॥ १८० ॥
 सौवर्चलैलमरिचैरजाजीभृद्भृदीप्यकैः ।
 स रागः क्षौद्रसंयुक्तः श्रेष्ठो रोचनदीपनः ॥ १८१ ॥
 मृद्रीकाया विधानेन कारयेत् कारवीमपि ।
 शुक्रमतस्यण्डिकोपेतं रागं दीपनपाचनम् ॥ १८२ ॥
 आम्रामलकपेक्षीनां रागान् कुर्यात् पृथक् पृथक् ।
 धाम्यसौवर्चलाजाजीकारवीमरिचान्वितान् ॥ १८३ ॥
 मुदेन मधुयुकेन प्यकांमल्लवणीकृतान् ।
 तैरपि रोचते दिग्घं सम्यग्युक्तं च जीर्यति ॥ १८४ ॥

रुक्षोष्णेनाजपानेन क्षानेनाशिक्षिरेण च ।
 व्यायामलङ्घनाभ्यां च युक्त्या जागरणेन च ॥ १८५ ॥
 कालयुकेन रुक्षेण क्षानेनोद्भर्तनेन च ।
 प्राणवर्षणकराणां च प्रवर्षणां च सेवया ॥ १८६ ॥
 सेवया वसनानां च गुरुणामगुरोरपि ।
 संकोचोष्णसुखाक्षीनामङ्गनानां च सेवया ॥ १८७ ॥
 सुखशिक्षितहस्तानां स्त्रीणां संवाहनेन च ।
 मदात्ययः कफप्रायः शीघ्रमेवोपशाम्यति ॥ १८८ ॥

उत्तेजनेत्यादिना कफमदालयचिकित्सितम् । एष्यते वल्लि-
 मिलादौ पञ्चद्विभिना जलसाधनं सधिवि । मधुप्रवृत्तिकं
 माधवम् । व्योषप्रधानो व्योषो व्योषयूपः । नीरध्वर्तितमिति
 अनतिद्रववर्तितं शुष्कवर्त्यं व्यञ्जनमित्यर्थः । दृणुवादिति व्यामु-
 यात् । आर्द्रकपेक्षिका आर्द्रकीर्षयलङ्घनिः आर्द्रकपेयितमिति वा
 पाठः । यौवचलमिलादौ त्वगेलामरिचावीनां प्रलेकनेव भावा-
 धेतम् । शर्कराभावाः पूर्वैकद्रव्यभावाः । कटुकैर्युक्तमिति किंचि-
 द्दूषणम् । यैतामिति मृद्रीकां, यैता च द्राक्षा काश्मीरमवा
 हेया । कारवीमिति खल्वद्राक्षान् । आम्रामलकयोः पेक्षीक्षनेन
 फलमत्तं सलं शृण्वते । संकोचोष्णसुखाक्षीनां संकोचेन संकोपेण
 उष्णमुद्यमज्ञं वासां ताद्याम् । केचित्तु संकोचं कुक्कुममातुः
 ॥ १८५-१८६ ॥

यदिदं कर्म निर्वर्धे पृथग्दोषफलं प्रति ।
 सन्निपाते दशविधे तद्विकल्पस्य भिपन्विदा ॥ १८९ ॥
 यस्तु दोषविकल्पज्ञो यश्चौपधिमिकल्पवित् ।
 स साध्यान्साधयेद्वाधीन् साध्यासाध्यविमान-
 चित् ॥ १९० ॥

यदिदमिलादिना साधिपातिकमदालयचिकित्सासाह । यद्यपि
 त्रयोदशविधः सन्निपातो वृद्धदोषाणामुक्तस्तथाऽपि सर्वमदाल-
 यानां त्रिदोषजत्वाद् यदेतद्वातादिमदालयचिकित्सितमुक्तं तदेक-
 दोषोत्पन्नसन्निपातजमदालयचिकित्सितं भवति । तेन द्वूपक्ष-
 हीनमध्याधिकबेदसमसन्निपातैर्ये दद्याद्विशिष्टः सन्निपाताख्यान-
 सिधिलेदसुक्तं सन्निपाते दशविधे तद्विकल्पमिति ; हीनमध्याधि-
 कषेणत्रयोद्वैतमदालयेषु हीनमध्याधिकदोषभेदेन विकल्प-
 चिकित्सा कर्तव्या ; समसन्निपाते तु प्रयाणानपि मिलित्वा
 चिकित्सा कर्तव्या ॥ १८९ ॥ १९० ॥

वनानि रमणीयानि सपन्नाः सलिलाशयाः ।
 विशदान्यन्नपानानि सहायाश्च प्रदुर्पणाः ॥ १९१ ॥
 माल्यानि गन्धयोगाश्च धातांसि विमलानि च ।
 गान्धर्वेन्द्राः फान्ताश्च गोद्व्यध इत्यग्निः ॥ १९२ ॥
 संघाहास्तस्मीतानां विशदाश्चैव योजनाः ।
 प्रियाध्यानुगता नार्यो नाशयन्ति मदात्ययम् ॥ १९३ ॥
 नाशोभ्य हि मनो मयं शरीरमविहृत्य च ।
 कुर्यान्मदालयं तस्मादेष्टव्या हर्षणी क्रिया ॥ १९४ ॥

१ 'पापवेदमुमादिभ्यः' इति पा० । २ 'कृत्तं त्वंमर्त्युक्तं यत्नानं वा
 मदापयेत्' इति पा० । ३ 'नीरध्वर्तितम्' इति पा० । ४ 'मुदेन
 मधुयुकेन मध्याममधुयुक्तम्' इति पा० ।

आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिः शमं याति मदाख्यः ।
न चेन्मद्यविधिं मुक्त्वा क्षीरमस्य प्रयोजयेत् ॥१९५॥
लङ्घनेः पाचनैर्दोषशोधनैः शमनैरपि ।
विमद्यस्य कफे क्षीणे जाते दौर्बल्यलाघवे ॥ १९६ ॥
तस्य मद्यविदग्धस्य घातपित्ताधिकस्य च ।
प्रीम्नोपतप्तस्य तरोर्यथा चर्पे तथा पयः ॥ १९७ ॥
पयसाऽभिहृते रोगे गले जाते निवर्तयेत् ।
क्षीरप्रयोगं मद्यं च क्रमेणात्वाल्पमाचरेत् ॥ १९८ ॥

मदाख्यस्य ग्रहपञ्चलिका क्रिया कर्तव्येत्याह—जननी-
त्यादि । कलात् पुनर्मदाख्ये ग्रहपिणी चिकित्सा कार्येत्याह—
नाक्षोभ्येत्यादि । मन प्रोक्षा क्षीरप्रधानार्थं ग्रहपिणी क्रिया
कर्तव्येति भावः । उक्तक्षीरप्रयोगस्य विषयं गुणं चाह—लङ्घने-
रित्यादि । तत्र कार्यक्षीरवृत्तिकर्म पुनर्यथाभ्यासकम् नाह-
पयसाऽभिहृते इत्यादि । क्रमेणेति कालक्रमेण । अल्पाल्पमिति
स्त्रोत्रं स्त्रोत्रम् ॥ १९१-१९८ ॥

विच्छिन्नमद्यः सहसा योऽतिमद्यं निपेयते ।
ध्वंसको वि(द)क्षयश्चैव रोगस्तस्योपजायते ॥१९९॥
व्याप्युपक्षीणवेदस्य दुष्प्रतिक्रियतमौ हि तौ ।
तयोर्लिङ्गं चिकित्सा च यथावदुपदेव्यते ॥ २०० ॥
रोगप्रसेकः कण्ठास्यशोषः शब्दासहिष्णुता ।
तन्मूत्रनिद्रातिरिक्तयोगश्च त्रैयं ध्वंसकलक्षणम् ॥ २०१ ॥
हृत्कण्ठरोगः संमोहदृष्टिर्विह्वलजा ज्वराः ।
तृष्णा कासः शिरःशूलमेतद्विषयलक्षणम् ॥२०२॥
तयोः कर्म तदेवेष्टं यातिके यन्मदाख्ये ।
तौ हि प्रक्षीणवेदस्य जायते दुर्बलस्य वै ॥ २०३ ॥
यस्तयः सर्पिषः पानं प्रयोगः क्षीरसर्पिणोः ।
अभ्यङ्गोद्वर्तनप्रानान्यभ्रपानं च पातनुर् ॥ २०४ ॥
ध्वंसको विक्षयश्चैव कर्मणाऽनेन शाम्यति ।
शुक्रमद्यस्य मद्योद्यो न व्याधिक्रमजायते ॥ २०५ ॥

एतद्विषयं मद्यसेवायां दोषमाह—निच्छिन्नमेत्यादि । चं-
कितशोषो व्यसमानलक्षणौ । चंस्कमित्ययो चेन्नो मुमुतेनाप्युच्ये ।
केचित्तु 'विच्छिन्नमद्यः सहसा योऽतिमद्यं निपेयते । तस्य पाना-
ल्योदिष्टा विनाशः सम्भवति हि' इति प्रत्येन चंस्कमित्यया-
वरोधं दर्शयन्ति । एतयोश्चिकित्सामाह—तयोर्मिलादि । कर्म
इति चिकित्सा । तौ हीलादिना प्रक्षीणदुर्बलतया चंस्कमित्य-
योर्वातप्रधानतां दर्शयति । शुक्रमद्यस्येति यकोचमिदानीं मद्य-
माचरेत् ॥ १९९-२०५ ॥

निवृत्तः सप्रेमप्रेम्यो नरो यश्च जितेन्द्रियः ।
शरीरमानसैर्धोमान् विकारैर्न स युज्यते ॥ २०६ ॥

सर्वथा मद्यपरित्यागफलमाह—निवृत्त इत्यादि । जितेन्द्रिय
इति विशेषणं मयनिवृत्तावेव प्रयोजकम् । शरीरमानसैर्विकारै-
रिति योग्यतया मद्यस्यापत्तिजन्यैरेव शरीरमानसैर्विकारैः
अन्यहेतुना शरीरमानसविकारात् प्रति मद्यनिवृत्तिरकिञ्चि-
त्करीति मानः । न युज्यत इति शरीरमानसविकारैर्मद्यनिवृत्त्या
न युक्तो भवति ॥ २०६ ॥

यश्च श्लोकाः ।

यत्प्रभावा भगवती सुरा पेया यथा च सा ।
यद्गुण्या यस्य वा चेष्टा योगं चापेक्षते यथा ॥२०७॥
यथा मद्यते यैश्च गुणैर्युक्ता महागुणा ।
यो मद्यो मद्यमेदाश्च ये प्रयः स्वसलक्षणाः ॥ २०८ ॥
ये च मद्यकृता दोषा गुणा ये च मदात्मकाः ।
यश्च त्रिविधमापानं यथासरं च लक्षणम् ॥ २०९ ॥
ये सहायाः सुखाः पेने चिरक्षिप्तमदा नराः ।
मदाख्यस्य यो हेतुलक्षणं यद् यथा च यत् ॥२१०॥
मद्यं मद्योत्थितान् रोगान् हन्ति यश्च क्रियाक्रमः ।
सर्पे तदुक्तमखिलं मदाख्यचिकित्सिते ॥ २११ ॥

यत्प्रभावेत्यादिरप्यायसमूहः । समहायो व्यक्त एव ॥२०७-
२११ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इदमल-
संपूरिते चिकित्सास्थाने मदाख्यचिकित्सितं
नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

इति धीवक्रपाणिप्रतिष्ठितानां चरकतत्त्वसंग्रहीतृव्यासमु-
वैद्वीपिकायां चिकित्सितस्थाने मदाख्यचिकित्सितं
नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथातो द्वितीयतयचिकित्सितं व्याख्यास्थानः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥
मद्यमत्तस्य सहापदिना मद्योत्ततो मद्यनिवृत्तिर्वाग्नि-
वीय उच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

परावरद्वयमपेयं गतमानमद्व्ययम् ।
अग्निवेशो मुग्धं काले विनपादिदमप्रवीच ॥ ३ ॥
ममवन्तं पूर्णमुद्विष्टो द्वौ प्रणी रोगसंप्रदे ।
तयोर्लिङ्गं चिकित्सां च यदुक्तमस्ति शमम् ॥ ४ ॥

परो मोघः, नरद इत्येवम्, तज्जनादीनि परारभः ।
तयोर्लिङ्गं चिकित्सां यत्नय हेतोरपि व्याधिप्रकृत्या विज्ञेय
भूतम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

इत्यग्निवेशस्य चक्षो निशम्य गुरुरब्रवीत् ।
 यो मणौ पूर्वमुद्दिष्टो निजश्चागन्तुरेष च ॥ ५ ॥
 श्रूयतां विधिवत् सौम्य तयोर्लिङ्गं च मेघजम् ।
 निजः शरीरदोषोऽथ आगन्तुर्वाहहेतुजः ॥ ६ ॥
 यद्यवन्धप्रपत्नान्प्रादन्तनखक्षतात् ।
 आगन्तव्यो मृणास्तद्वद्विषस्पशं त्रिदालजः ॥ ७ ॥
 मन्त्रागदप्रलेपाद्यैर्मपजैर्हेतुभिश्च ते ।
 लिङ्गैकदेशेर्निर्दिष्टा विपरीता निजैर्मणौः ॥ ८ ॥
 मृणानां निजहेतूनामागन्तूनामशाम्यताम् ।
 कुप्योऽहोपयत्तापेक्षी निजानामौपधं यथा ॥ ९ ॥
 . . . दोषा यद्यपि शरीरा एव, तथाऽपीह शरीरपरं त्रायहेदा-
 दिष्वपीह प्रयुक्तदोषव्युत्पादाद्यैः । निजगन्तुवर्णभेदमाह-
 मन्त्रेणादि । निजैः सममान्यतयो मृणा विपरीता मन्त्रादि-
 भिर्मपजैश्च, तथा हेतुभिश्च यद्यवन्धनादिभिः, तथा लिङ्गैक-
 देशैश्च, स च लिङ्गैकदेशो यथा-आगन्तुर्व्याप्यैवमुदेति यथा-
 द्वातावीर्य कोपयति, निजे तु पूर्व वातादयः प्रकुप्यन्ति पक्षाह-
 योत्सयते । यदुप-—आगन्तुर्व्याप्यैवमुपपन्नो जपन्त्यं वातपि-
 त्तकेष्मण्यं वैषम्यमापाययति' (सु. अ. २०) इति । आगन्तु-
 मगस्य निजविषयतया विस्तर इहै न वक्तव्यः; तेन तस्य चि-
 कित्सामपि धर्मासादेवाह-मृणानामित्यादि । आगन्तूनां मृणानां
 निजहेतूनां सर्वा मन्त्रादिचिकित्सया अध्यात्म्यानि निजानां यथोप-
 यक्ष्यमाणं तथैव दोषयत्तापेक्षी सन् कुप्यदिति योजना । आग-
 न्तूनां चेद्वागन्तुचिकित्सयाऽप्रशमनं निजदोषानुबन्धादेव ज्ञेयम्;
 अत एवैह निजहेतूनामिति कृतम् ॥ ५-९ ॥
 यथासौहेतुभिर्दुष्टा यातपित्तकफा नृणाम् ।
 यद्भिर्मात्रं समाश्रित्य जनयन्ति निजान्यगान् ॥ १० ॥

शीतलैर्मधुरैस्तिकैः प्रदेहपरिपेक्षनैः ।
 सर्पिण्यानैर्विरेकैश्च पौष्टिकं शमयेद्गणम् ॥ १४ ॥
 बहुपिच्छो गुरुः क्षिब्धः स्तिसितो मन्दवेदनः ।
 पाण्डुरवर्णोऽल्पसङ्केदश्चिरकारी कफमणः ॥ १५ ॥
 कपायकटुकक्षौण्यैः प्रदेहपरिपेक्षनैः ।
 कफमणं प्रशमयेत्तथा लघ्वनपाचनैः ॥ १६ ॥
 स्वस्थ इत्यादिना वातादिमृणानां लक्षणानि तथा चिकित्सा-
 सूत्रं चाह । प्रदेहैः परिपेक्षेत्यत्राग्निपैरित्युपतर्ते । विरे-
 कश्चिरं करोतीति विस्तराय । चिकित्सासमासाभिधानं च
 सूत्रप्रहणार्थमेव ॥ १५-१६ ॥
 तौ द्वौ नानात्वमेदेन निरुक्ता विंशतिर्मृणाः ।
 तेषां परीक्षा त्रिविधा प्रदुष्टा द्वादश स्मृताः ॥ १७ ॥
 स्थानान्यष्टौ तथा गन्धाः परिक्षावाध्यतुर्दश ।
 पोडशोपद्रवा दोषाश्चत्वारो विंशतित्थथा ॥ १८ ॥
 तथा चोपक्रमाः सिद्धाः पटुर्विशत् समुदाहृताः ।
 विभज्यमानाश्चतुर्ण्ये सर्वानेतान् पयेरितान् ॥ १९ ॥
 तौ द्वावित्यादि । नानात्वकारको भेदो नानात्वभेदः । प्रक-
 र्त्तव्यं दुष्टाः प्रदुष्टाः ॥ १७-१९ ॥

कृत्योत्कृत्यस्तथा दुष्टोऽनुष्टो मर्मस्थितो न च ।
 संवृतो वारुणः स्थावी सविषो विषमस्थितः ॥ २० ॥
 उत्सङ्गपुस्तस्र एषां च मृणान् विद्याद्विपर्ययात् ।
 इति नागात्यमेदेन निरुक्ता विंशतिर्मृणाः ॥ २१ ॥

एते च मृणभेदादयोऽपि कृत्योत्कृत्य इत्यादिना व्याकृत्यन्ते ।
 तत्र कृत्यः छेदाद्युपक्रमोपक्रमणीयः, उत्कृत्यस्य तु नान किंचि-
 त्करणीयमस्ति परं रोपणीय एव; किंवा कृत्यः साध्यः, अकृत्य-
 स्वसाध्यः । कृत्यादयः पद सविपर्यया एवोक्ताः, संवृतादयस्तु
 सतोद्दिष्टाः सविपर्ययाः संतच्छतदश । उत्सङ्ग उन्नतमांसः ।
 उत्सङ्गो स्थूलपर्यन्तः, किंवा मृणाद्विद्विः पूषावकाशकोत्सङ्ग-
 याद्वत्तत्र । सुषुप्ते तु 'तत्रातिवृत्तोऽतिविश्रुतः' (सु. सू. अ.
 २१) इत्यादिना यदुष्टप्रणलक्षुणमुक्तं तदतिवृत्तादिविषयम्,
 इह तु संवृत्तसिद्धतत्त्वमानमुच्यते, तेनैह दुष्टत्वेन संवृतस्य
 प्रद्वय(गुं नो)द्वावनीयम् ॥ २० ॥ २१ ॥

दर्शनप्रश्नसंस्पर्शः परीक्षा त्रिविधा स्मृता ।
 त्रयोयर्थशरीराणासिन्द्रियाणां च दर्शनात् ॥ २२ ॥
 हेत्यतिस्वात्म्याश्रित्यलं परीक्ष्यं यचनाद्भूयैः ।
 स्पर्शान्माद्वयत्वे च परीक्ष्ये सविपर्यये ॥ २३ ॥

परीक्षात्रैविध्यमुक्तं विभजते-दर्शनेत्यादि । इन्द्रियाणि च
 यद्यप्यतीन्द्रियत्वादेवमानगम्यानि, तथाऽपीह तदधिष्ठानाना-
 मिन्द्रियचन्द्रेणोपाह्वानम् । अत्रिय यद्यपि 'अग्निं जरणक्षयता'

स्तब्धः कठिनसंस्पर्शो मन्दस्त्रायोऽतितीक्ष्णकूर्कः ।
 नृपते स्फुरति इषायो मणौ भास्वतसंभवः ॥ २१ ॥
 संपूर्णैः जेदपानैः क्षिब्धैः स्वेदोपनाह्नैः ।
 प्रदेहैः परिपेक्षैश्च यातमणमुपाचरेत् ॥ २२ ॥
 तृष्णामोहज्वरस्वेक्षिद्वाहदुष्टप्रयद्वारणैः ।
 मणं पित्तघृतं विद्यान्त्यैः स्रापैश्च पूतिषैः ॥ २३ ॥

१ 'उमेवन्' इति पा० । २ 'क्षिब्धैः' इति पा० । ३ 'निशि-
 टोह वक्ष्यते' इति पा० । ४ 'वातमणकोष' इति पा० । ५ 'ज-
 हावन्' इति पा० ।

३ 'लघ्वनपाचनैः' इति पा० । ४ 'विमान्यमानान्' इति पा० ।
 ५ 'कृत्यादयः' इति पा० । ६ 'विश्रुतः पटुर्विश्रुतः' इति पा० ।

(वि. अ. ४) इति वचनादनुमानविषय उक्तस्याऽपि प्रशेनामिरत्वगम्यत एवेति हृत्वेह वचनपरीक्षणायैवोक्तं बहोः । सविपर्यये इति काटिम्भीप्ये । अनुमानं च यद्यपि परीक्षा-विहारे प्रोक्तं 'द्विविधा परीक्षा ज्ञानवतां प्रत्यक्षमनुमानं च' (वि. अ. ४) इत्यादिना, तथाऽप्यत्रानुमानस्य प्रायो व्यापारभावादनुमानमिति श्रूते; किन्तु दर्शनादिपूर्वकत्वादनुमानस्य दर्शनादिना अनुमानमप्यतीन्द्रियादिषु ग्राहकं संश्रुती-मिति युक्तं पर्याप्तम् । दर्शनशब्दश्चात्र साक्षादुपलब्धिवचनः, तेन ग्रहागतगन्धेनापि ग्रहपरीक्षणे संश्रुतीतं भवति । दर्शन-शब्देन च गृहीतोऽपि स्वयं हृद् भूयसा व्याप्रियमाणत्वात् पुनरुक्तः ॥ २२ ॥ २३ ॥

श्वेतोऽधंसन्नवर्त्माऽतिस्पृष्टवर्त्माऽतिपिञ्जरः ।

नीलः श्यावोऽतिपिङ्गो रक्तः कृष्णोऽतिपूतिकः ॥ २४ ॥

रोम्यः कुम्भीमुखश्चेति प्रमुष्टा ब्राह्मण्यः ।

चतुर्विधतिरुद्धिष्टा वेषाः कष्टान्तरणे च ॥ २५ ॥

। श्वेतोऽधंसन्नेत्यादिना प्रमुष्टमनाह । रोम्यत्वं तन्मात्र-राद्वगम्यत्वं; तथाहि भोजः,—"हृदा हृदाः प्रकुप्यन्ति सान्त-र्धोपाः पुनः पुनः । बहिः शब्दा इवाभ्यान्ति रोम्यान्ते संप्रकी-र्तिताः" इति । एतेषामेव श्वेतादीनां भेदकारणान्तरभेदेन चतुर्विधसिद्धिर्भवतीति दर्शयन्नाह—चतुर्विधतिरुद्धिष्टा । कल्पा-न्तरेणेति प्रमुष्टिकारककारणयोगभेदेन प्रायुक्तेष्वदिना भिद्यमा-नाश्चतुर्विधतिभेदा भवन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

एषकृत्सिरामांसमेवोऽस्थिस्त्रायुर्ममन्तराध्याः ।

ग्रणस्थानानि निर्दिष्टान्यष्टावेतानि संप्रहे ॥ २६ ॥

। त्वत्सिद्धादिना स्थाननिर्देशः । अन्तराश्रयः कोष्ठः ॥ २६ ॥

सर्पिल्लवसापूरकश्चायाम्लपूतिकाः ।

ग्रणानां ग्रणगन्धश्चैरष्टौ गन्धाः प्रकीर्तिताः ॥ २७ ॥

। सर्पिल्लादिना गन्धनिर्देशः । श्यावगन्धं श्यावेस्त्रायुर्ममन्तराध्या-समानं गन्धमाहुः; केचित्तु श्यावमिति पठन्ति; श्वस्य गन्धः श्यावः । अम्लसद्वरितगन्धोऽम्लगन्ध उच्यते ॥ २७ ॥

लसीकाजलपूयासृग्धास्त्रिराणपिञ्जराः ।

कपायनीलहरितस्निग्धकृशसितासिताः ॥ २८ ॥

इति रूपैः समुद्दिष्टा ग्रणव्याघाततुर्दश ।

विसर्पः पक्ष्यातश्च सिरास्तम्भोऽपतानकः ॥ २९ ॥

मोहोन्मादमृगजो ज्वरस्त्वृष्णा हनुग्रहः ।

कासश्छर्दिर्तीसारो हिक्का श्वासः सयेणुः ॥ ३० ॥

पोदघोपद्रवाः प्रोक्ता ग्रणानां ग्रणचिन्तकैः ।

लसीकेत्यादिना श्यावमाह ॥ २८-३० ॥—

प्रायुक्तेदाहिराह्नेदाद्राम्भीर्यात्कुमिमिश्रणात् ॥ ३१ ॥

अस्थिमैदात्सशयत्वात् सविपत्वाच्च सर्पणात् ।

नखकाष्ठप्रमे(तो)दाश्च चर्मलोमातिघटनात् ॥ ३२ ॥

मिथ्याबन्धादतिहेहादतिभैषज्यकर्मणात् ।

अजीर्णादतिभुक्ताश्च विरुद्धासात्म्यभोजनात् ॥ ३३ ॥

शोकात्कोष्ठादिवास्त्राद्वायामानमैधुनात्साध ।

ग्रणा न प्रशमं यान्ति निश्चित्यत्वाच्च देहिनाम् ॥ ३४ ॥

परिस्त्रावाच्च गन्धाच्च दोषाचोपद्रवैः सह ।

ग्रणानां बहुदोषाणां कृच्छ्रत्वं न्योपजायते ॥ ३५ ॥

स्वर्वांसजः सुखे देशे तरुणस्यानुपद्रवः ।

धीमतोऽग्निवः काले सुखसाध्यः स्मृतो ग्रणः ३६ ॥

शृणुरन्यतमैर्हानस्ततः कृच्छ्रो ग्रणः स्मृतः ।

सर्वैर्विहीनो विज्ञेयस्त्यसाध्यो निरुपकर्मः ॥ ३७ ॥

प्रकारान्तरोद्दिष्टान् चतुर्विधविदोषानाह—प्रायुक्तेदाहिरा-दि । अत्र नखकाष्ठप्रमेद एकमेव कारणम् । चर्मलोमादिघटन तु कारणद्वयम् । चिकित्सावर्जनीयत्वं निश्चित्यत्वम् । अस्याभ्यो निद-पक्रम इति वक्ष्याप्यस्वमभिधायपि निरुपकमतानिधानेन शोष-कर्मवत्त्वं यार्थं निषेधयति ॥ ३१-३७ ॥

ग्रणानामादितः कार्यं यथासत्तं विशोधनम् ।

ऊर्ध्वमग्नौरधोभग्नैः शल्यैर्वैस्तिभिरेव च ॥ ३८ ॥

सद्यः शुद्धशरीराणां प्रथमं यान्ति हि ग्रणाः ।

। अवसरप्राप्तयो वदन्निशुपकनरुपायां चिकित्साया वक्ष-न्त्यानां संशोधनस्य ग्राधान्योपदर्शनाच्च वृषगमेऽभिधानं—नगा-नामिल्लादिना ॥ ३८ ॥—

यथाक्रममतश्चोर्ध्वं शृणु सर्वानुपकमान् ॥ ३९ ॥

शोफाग्रं पद्विधं चैव शल्यकर्मावपीडनम् ।

निर्वापणं सप्तगन्धानं सेहः शमनमेपणम् ॥ ४० ॥

शोधानौ रोषणीयो च कपायो समलेपनौ ।

हे तैले तैहणे पर्व च्छादने हे च यन्धने ॥ ४१ ॥

भोज्यमुत्सादनं दाहो द्विविधः सावसादनः ।

काटिन्मर्यादवकरे धूपनालेपने श्रुते ॥ ४२ ॥

ग्रणावचूर्णनं चर्षणं रोपणं लोमरोदनम् ।

इति षट्त्रिंशदुद्दिष्टा ग्रणानां समुपक्रमाः ॥ ४३ ॥

उपक्रमानाह—शोकप्रमिल्लादिना । शोफाग्र उपक्रमो रक्षाद-सेकादिर्वैष्यमाणः । यद्विधं शल्यकर्मणि पाठनादि; अत्रैकादश-रोपणं च शल्यतन्त्रोक्तवधिकं कर्मद्रव्यगन्तर्मावपीडनं; किंरोपणं शल्यकर्माग्रं च शल्यकर्म, तत्तु वृषणेव । अवपीडनं कल्पादिना कालेन चर्षणनिर्गमनाच्च वक्ष्यति । निर्वापणं दाहोभ्यदशनम् ।

१ 'श्वेतोऽधंसन्नवर्त्मा' च स्पृष्टवर्त्माऽतिपिञ्जरः इति गङ्गापरसमग्रः पाठः । २ गङ्गापरस्त्वैतमर्थकोऽ 'पोदघोपद्रवाः' मोक्ष्य ग्रणानां ग्रण-चिन्तकैः इत्यन्तरं पठति ।
च. स. ५५

१ 'तिरुक्तेदाह' इति पा० । २ 'सविपत्वात्तर्कनात्' इति पा० ।
३ 'चर्मलोमादिघटनात्' इति पा० । ४ 'भूतुपद्रवः' इति पा० ।
५ 'हे तैले च श्वेत' इति पा० ।

शोघनी रोपणीयो च कपायो सप्रलेपनौ इति शोघनरोप-
णश्यामी तथा शोघनरोपणलेपो । द्वे तैले तदुणे इत्यत्र
पृतस्यापि त्रैहृतसामान्यात् तैलेनैव ग्रहणं ; तेन यद्यपि चत्वारि
तैलपृतानि प्रत्येकशोघनरोपणमेवाद्ध्ययति, तथाऽपि शोघ-
नरोपणकर्मद्वयकतुतया द्विविधेनैव तैलपृतयोर्गणनीयम् ।
कारमीरास्तु 'द्वौ लेहौ तदुणौ' इति पठन्ति । पत्रं च्छादने
इति पत्रमेक उपक्रमः, छादनं ॥ द्विविधं बाह्यान्तरमेवेन वक्ष्य-
माणम् । उत्सादनं निप्रवर्णोत्पापनम् । अवसादनमुत्सञ्चनमा-
सक्षयकरम् । काठिन्यमार्दवकरे धूपोन्मर्दनं इति काठिन्यकरं
धूपनं, मार्दवकरं धूपनं चेति ; एवमुन्मर्दनमपि द्विविधं ज्ञेयम् ।
प्रणावच्छूतनं द्विविधं यदस्ति त्वग्भग्नकरोमजनकमेवेन । एवं
पद्मत्रिशदुपकमा भवन्ति, शस्यतश्चे तु पट्टिषुकमा उक्तास्तेऽ-
प्यत्रैवान्तर्भावनीयाः ॥ ३९-४१ ॥

पूर्वरूपं भिषग्बुद्धा व्रणानां शोफमादितः ।
रक्तावसेचनं कुर्यादजातवणशान्तये ॥ ४४ ॥
शोघयेद्बहुदोषान्तु स्वपवदोषान् विलङ्घयेत् ।
पूर्वं कपायैः सर्पिर्मर्जयेद्वा । मारुतोत्तरान् ॥ ४५ ॥
न्यग्रोघोदुम्बराभ्वर्यागुक्ष्वेतसद्यस्कलेः ।
ससर्पिष्केः प्रलेपः स्याच्छोफनिर्वापणः परम् ॥ ४६ ॥
विजया मधुकं वीरा विस्रग्निथः क्षातावरी ।
नीलोत्पलं नागपुष्पं प्रवेहः स्यात्सञ्चन्दनः ॥ ४७ ॥
सकवो मधुकं सर्पिः प्रवेहः स्यात् सञ्चर्करः ।
अविदाहीनि चान्नानि शोफे मेपजमुत्तमम् ॥ ४८ ॥

अथ द्वापवसं प्रणोपकमानाह-पूर्वरूपमिहादि । शोषस्तु
प्रणवैरुपं, शोषविक्रिडाऽनागतप्रणमिदित्वाङ्गोपकमत्वे-
नोक्ता । कपायनामैः सर्पिर्मर्जयेति कपायसर्पिणिः । विजया
पला ॥ ४४-४८ ॥

स चेदेयमुपक्रान्तः शोफो न प्रशमं प्रयेत् ।
तस्योपनाहः पक्ष्य पाटनं हितमुच्यते ॥ ४९ ॥
तैलेन सर्पिणा याऽपि ताम्बां वा सकुपिण्डिका ।
मुखोष्णा शोफपाकार्यमुपनाहः प्रशस्यते ॥ ५० ॥
सतिला सातसीवीजा दध्यम्ला सकुपिण्डिका ।
सकिण्वकुपुलवणा शस्ता स्यादुपनाहने ॥ ५१ ॥
दग्धाहरागतोद्वेज्य विवर्धं शोफमादिशत् ।
जलपत्तिसप्रस्पशं संपकं पीडितोद्यतम् ॥ ५२ ॥
उमाऽघो गुग्गुलुः सौधं पयो दक्षकपोतयोः ।
मिदं पलाशमयः क्षातो हेमक्षीषी मकुलकः ॥ ५३ ॥
रजुको मेपजमणः पक्षशोथप्रमेदनः ।
सुकुमारस्य, रुच्यस्य शल्यं तु परमुच्यते ॥ ५४ ॥

उपनादेरिति शोघनप्रमेदयैः । किञ्चं भुरानीयम् । उमा
भपरी । सौधं पयः मुदीषीरम् । हेमक्षीषी कडुम् ॥

मकुलको दन्ती । सुकुमारस्येति च्छेदः । रुच्यस्येत्यसुकुमारस्य,
शल्यं परं मेदनमिति संयन्धः ॥ ४९-५४ ॥

पाटनं व्यधनं चैव छेदनं लेपनं तथा ।

प्रच्छनं सीवनं चैव पङ्क्तिषु शल्यकर्म तत् ॥ ५५ ॥

पाटनमिहादिना प्रोक्ते पङ्क्तिषु शल्यकर्मणि त्रिषैपणी-
योषाधिकद्वारादिशल्यकर्मावरोधोऽत्रैव बोद्धव्यः, तेन न
विरोधः ॥ ५५ ॥

नाडीग्रणाः पक्षशोथास्तथा क्षतगुदोदरम् ।
अन्तःशल्यपक्ष्य ये शोफाः पाट्यास्ते तद्विधाश्च ये ।
द्विकोदराणि संपका गुल्मा ये ये च रक्तजाः ।
व्यथाः शोषितरोगाश्च मितर्पेपिण्डकादयः ॥ ५७ ॥
उहृत्तान् स्थूलपर्यन्तानुत्सन्नान् कठिणान् व्रणान् ।
अशःप्रभृत्यधीमांसं छेदनेनोपपादयेत् ॥ ५८ ॥
फिलासानि सकुष्ठानि लिखेह्लेष्यानि बुद्धिमान् ।
वातासृग्प्रग्निपिण्डकाः सफीता रक्तमण्डलम् ॥ ५९ ॥
कुष्ठान्यभिहतं चाङ्गं शोधाञ्च प्रच्छयेद्विपक्व ।
सीव्यं कुक्षुदरायं तु गम्भीरं यद्विपादितम् ॥ ६० ॥
इति पङ्क्तिषुमुद्दिष्टं शल्यकर्म मनीषिभिः ।

पाटनार्थानां पृथग्विषयमाह-नाडीग्रणा इत्यादि । संपका
गुल्मा ये वे व्यथाः । तथा ये च रक्तजा इति रक्तगुल्माः ।
शोषितरोगा विधिशोषिणीयोकाः । व्यथा इति शिराव्यधादि-
साध्याः । छेप्यानीति छेपनावस्थाप्राप्तानि ॥ ५६-६० ॥—

सुक्ष्माननाः कोपयन्तो ये व्रणास्तान्प्रपीडयेत् ११
कलायाश्च मसुराश्च गोधूमाः सहरेणवः ।
कदलीकृताः प्रशस्यन्ते निःक्षेदा व्रणपीडने ॥ ६२ ॥

व्रणपीडने इति व्रणपीडनश्च छेपो निःक्षेहो व्रणमुञ्चं वर्ज-
यित्वा कर्तव्यः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

शात्मलीत्वग्बलामूलं तथा न्यग्रोधपङ्कथाः ।
न्यग्रोधादिकमुद्दिष्टं यलादिकमथापि वा ॥ ६३ ॥
आलेपनं निर्वपणं तद्विधासौधं सेचनम् ।
सर्पिणा शतपीतेन पयसा मधुकास्तुना ॥ ६४ ॥
निर्वापयेत् सुशीतेन रक्तपित्तोत्तरान् व्रणान् ।

न्यग्रोधादिकमिति न्यग्रोघोदुम्बराभ्वर्यादिनोपक्रमेव ।
यलादिकं 'विजया मधुकं वीरा' इत्यादिना शोषहरोपक्रमोपदि-
ष्टम् ॥ ६१ ॥ ६४ ॥—

लम्बानि व्रणमांसानि प्रलिप्य मधुसर्पिणा ॥ ६५ ॥
संदपीत समं यैवो वन्धनेग्रोपपादयेत् ।
वात्समानमुस्थिताभ्यामथ फलिनीलोपकटुकलेः ॥

समङ्गाधातकीयुक्तैश्चर्णितैरवचूर्णयेत् ।
पञ्चबलचूर्णयोः शुक्तिचूर्णसमायुतैः ॥ ६७ ॥
धातकीलोध्रचूर्णयोः तथा रोहन्ति ते व्रणाः ।
अस्थिभग्ने च्युते सन्धिं संवधीत समं पुनः ॥ ६८ ॥
समेन सममङ्गनं कृत्वाऽन्येन विचक्षणः ।
स्थिरैः कवलिकायन्धैः कुशिकाभिश्च संस्थितम् ॥
पट्टैः प्रभूतसर्पिर्कैर्यथीयादचलं सुखम् ।
अविदाहिमिरुश्च पृथिकेस्तमुपाचरेत् ॥ ७० ॥
ग्लानिर्हि न हिता तस्य सन्धिपिच्छेपकारिका ।
विच्युताभिहताङ्गानां विसर्पादीनुपद्रव्यान् ॥ ७१ ॥
उपाचरेद्यथाकालं कालज्ञः स्वाधिक्रितिसत्ताम् ।

हृन्मान्नीलादिना संधानोपक्रममाह । शुक्तिवैदुरिका । समेन
सममङ्गेन कृतेति समेनाभिकृतेनान्येनाङ्गेन समं चर्यां कृत्वा
संवधीतेति योजनम् । कवलिकाकुशिकायन्धौ धुशुवे इदंभ्यौ ।
विच्युताभिहताङ्गानामित्याद्यै 'आनाद्याद्यनुपक्रमान्' इति केचि-
त् पठन्ति । स्वाधिक्रितिसत्तादिति विसर्पादिनिष्क्रितिसत्ताम्
॥ ६५-७१ ॥

शुष्का मद्वायजः स्तम्भा ये व्रणा मादतोत्तराः ।
स्रग्धाः सङ्करकल्पेन ते स्युः कृशरपायसैः ॥ ७२ ॥
भ्राम्यवैलाम्बुजानुपैर्वैशवार्यैश्च संस्कृतैः ।
उत्कारिकाभिश्चोष्णाभिः सुखी स्याद्गणितस्तथा ॥ ७३ ॥
सबाहा वैदनायन्धो ये व्रणा मादतोत्तराः ।
तेषामुमां तिलांश्चैव भृष्टान्पयसि निर्वृतान् ॥ ७४ ॥
तेनैव पयसा पिष्ट्वा कुर्पादालेपनं भिषक् ।
यला शुक्ली मधुकं पृथिपणीं शतावरी ॥ ७५ ॥
जीयन्ती शर्करा शीरं तैलं मत्स्ययसा घृतम् ।
संसिद्धा समधूच्छिष्टा शूलग्री जेहशर्करा ॥ ७६ ॥
द्विपञ्चमूलकपितेनाम्भसा पयसाऽथवा ।
सर्पिषा वा सतैलेन कोष्णेन परिपेचयेत् ॥ ७७ ॥
यचचूर्णं समधुकं सतिलं सह सर्पिषा ।
व्याधालेपनं कोष्णं दाहशूलोपशान्तये ॥ ७८ ॥
उपनादश्च कर्तव्यः सतिलो मुद्रपायसः ।
कन्दाहयोः प्रशमनो व्रणेष्वेव विधिर्हितः ॥ ७९ ॥

बल्यं शुद्धबीलादि । अत्र बलादीनि पिथानि शर्करा-
धीरानुपचिउत्तरादिभिः समैककारीकं कृत्वा लेपः कर्तव्यः ।
अन्ये तु बलादिभ्योऽन्यैः तैलादिभिर्हेतुं चतुर्योः शीरे साधयित्वा
जेहपादिकं मधुपिच्छप्रसेपमाहुः । जेहस्याय संहतावस्थितत्वात्
मधुशर्करावत् जेहशर्करेति व्यपदेशः । द्विपञ्चमूलकपितेनेति
अम्भसा पयसा सर्पिषा तैलेन वेति शोचनीयम् ॥ ७२-७९ ॥

१ 'उपकमेय' इति पा० । २ 'अनुसृतंभ्यो' इति पा० । ३ मत्स्ये
'मुद्रानुमवधाय पाठः' इत्यधिकं पठ्यते । हससिद्धिनुपलब्धे ।
४ 'यलुनाऽथवा' इति पा० ।

सूक्ष्मानना बहुश्लाघाः कोपयन्तश्च ये व्रणाः ।
न च मर्माश्रितास्तपामेपणं हितमुच्यते ॥ ८० ॥
द्विविधामेपणीं विद्यान्मूर्ध्नीं च कठिनामपि ।
औद्भिदैर्मृदुभिर्नलैर्लौहानां वा शलाकया ॥ ८१ ॥
गम्भीरे मांसले देवो पाट्यं लौहशलाकया ।
एष्यं विद्याद्रणं नालैर्विपरीतमतो भिषक् ॥ ८२ ॥

द्विविधमित्यादौ औद्भिदैर्मृदुभिर्नलैः मृद्वी, लोहेः कठि-
नाम् । पाट्यमिति एषणीयं पाट्यं च ॥ ८०-८२ ॥

पृतिगन्धान् विवर्णाश्च यदुश्लाघाम्महायजः ।
व्रणानशुद्धान् विशाय शोधनैः समुपाचरेत् ॥ ८३ ॥
त्रिकला खदिरौ दार्वा न्यग्रोधादिवलां कुशः ।
निम्बकोलकपत्राणि कपायाः शोधना मताः ॥ ८४ ॥
तिलकल्कः सलयणो द्वे इति द्वे त्रिवृद्धतम् ।
मधुकं निम्बपत्राणि प्रलेपो व्रणशोधनः ॥ ८५ ॥

निम्बकोलकपाणीत्यत्र निम्ब एव मृदुर्निम्बकोल इत्युच्यते;
किंवा कुलकेति पाठः, कुलकः पटोलः ॥ ८३-८५ ॥

नातिरक्तो नातिपाण्डुरान्तिशयायो न चातिदृक् ।
न खोत्सन्नो न खोत्सङ्गी शुद्धो रोप्यः परं व्रणः ८६
न्यग्रोधोऽनुम्यराभ्यर्थकवन्मृद्वश्चैतसाः ।
करपीरकं कुटजाः कपाया व्रणरोपणाः ॥ ८७ ॥
चन्दनं पद्मकिञ्चलं दार्वात्तङ्गनीलमुत्पलम् ।
मेदे मूर्वा समङ्गा च यत्स्याहं व्रणरोपणम् ॥ ८८ ॥
प्रपौण्डरीकं जीयन्ती गोजिह्वा धातकी यला ।
रोपणं सतिलं व्याधालेपं सपुलं व्रणे ॥ ८९ ॥
कम्पिलुकं विडङ्गानि वरसकं त्रिकलां यलाम् ।
पटोलं पिचुमर्दं च लोघं मुस्तं त्रियङ्गकम् ॥ ९० ॥
खदिरं धातकीं सर्जमेला मरुदचन्दनं ।
पिष्ट्वा साध्यं भवेत्तलं तत्परं व्रणरोपणम् ॥ ९१ ॥
प्रपौण्डरीकं मधुकं फाकोत्थो द्वे च चन्दने ।
सिद्धमेतैः समेतैलं परं स्याद्गणरोपणम् ॥ ९२ ॥
द्वार्वात्वरससिद्धं वा तैलं कम्पिलुकेन वा ।
दार्वात्तङ्गचक्षुः कल्केन प्रधानं व्रणरोपणम् ॥ ९३ ॥
येनैव विधिना तैलं घृतं तेनैव साधयेत् ।
रक्तपित्तोत्तरं दृष्ट्वा रोपणीयं व्रणं भिषक् ॥ ९४ ॥

नातिरक्त इत्यादिना शुद्धमूलक्षणमभिधाय रोपणमाह—
न्यग्रोधेत्यादि । कपाया इति बहुवचननिर्देशायपुष्पमूल-
क्षप्रयोगान् सूचयति । दार्वात्तङ्गं दृष्ट्वात्तङ्गं व्रणरोपणी रोपणी
च । शृत्वं तैरेव साधयेदिति रक्तोत्तरं मरुदचन्द्रेव साधयेदिति ।
घृतविषयमाह—रक्तपित्तोत्तरमित्यादि । रोपणीयमिति वचनाद्

१ 'न्यग्रोधोऽन्यरा' इति पा० ।

रोपणमेव घृतं कर्तव्यं, ननु शोषनार्थं घृतं कर्तव्यमिति चेत् ।
॥ ८६-९४ ॥

फट्मवर्जुननिम्बानां पाटल्याः पिप्पलस्य च ।
व्रणप्रच्छादने विद्वान् पत्राण्यकस्य चादिद्येत् ॥ ९५ ॥
वाक्षोऽथवाऽऽजिनः श्लेमः पट्टो व्रणहितः स्मृतः ।
यन्धश्च द्विविधः दास्तो व्रणानां सव्यदक्षिणः ॥ ९६ ॥

वाक्ष इत्यादौ वृक्षमव वल्कलं वाक्षम् । सव्यदक्षिण इति
वामदक्षिणः वामपरिक्षेपः सव्यः, दक्षिणपरिक्षेपो दक्षिणः ।
अन्यं शल्योक्तवदुदायनधावरोधः कार्यः ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

लवणाम्लकटूष्णानि विदाहीनि गुरुणि च ।
वर्जयेद्व्रणपानानि व्रणी मेधुनमेव च ॥ ९७ ॥
नातिशीतगुरुक्षिरधमविवाहि यथाग्रणम् ।
अन्नपानं व्रणहितं हितं चास्वपनं दिवा ॥ ९८ ॥
स्तन्यानि जीवनीयानि वृंहणीयानि यानि च ।
उत्सादनार्थं निद्रानां व्रणानां तानि कल्पयेत् ९९
भूर्जप्रन्थदमकासीसमधोभागानि गुग्गुलुः ।
व्रणावसादनं तद्वत् कलविष्कम्पोवपिद् ॥ १०० ॥

स्तन्यानि पश्विरेचनघाताधितृयोक्तानि । अस्मकासीस
घातुकासीसम् । अधोभागानि निद्रापीनि विरेचनद्रव्यानि
॥ ९७-१०० ॥

रुधिरऽतिप्रवृत्ते तु छिन्ने छेदेऽधिमांसके ।
कफप्रन्थिषु गण्डेषु वातस्तम्भानि लातिषु ॥ १०१ ॥
गृहपूयलसीकेषु गम्भीरेषु स्थिरेषु च ।
रुतेषु चान्द्रवेदेषु कर्मांसः संप्रशस्यते ॥ १०२ ॥
मधुच्छिद्येन तैलेन मज्जसंद्रपेसापृष्टैः ।
तृतीयां पित्तिधैलोहैर्द्वेदाहविशेषयित् ॥ १०३ ॥
रुक्षणां सुकुमाराणां गम्भीरान्मासुतोचरात् ।
दहेत् वेहमधुच्छिद्यैर्लङ्घिः शौद्रैस्ततोऽन्यथा ॥ १०४ ॥
बालदुर्बलवृक्षानां गर्भिण्या रक्तपित्तिनाम् ।
दृष्णाज्वरपरीतानामवलानां विषादिनाम् ॥ १०५ ॥
नाशिकर्मोपदेष्टव्यं स्नायुमर्मवर्णेषु च ।
सधियेषु च शस्येषु नेत्रकुष्ठमणेषु च ॥ १०६ ॥

छेपे इति छेदनार्थं । हस्तेपि कर्तव्ये । रूक्षप्रियदाह-
मेतिपयं दाहकप्लुमेदं च दर्शयत्ताह—सुकुमारगणमिच्छा-
दिना । दाहपिशेषविरहितं दाहना शिथिलं क्षिप्ररूक्षादिरुचं तथा
विन्दुबलमादिरुचं जानातीति दाहविशेषवित् । विषादिनामिति
भक्षितविषाणम् ॥ १०१-१०६ ॥

रोगदोषपलापेक्षी मात्राकालाग्निकोविदः ।
शल्यकर्मसिद्ध्येषु शस्त्रमप्यवधारयेत् ॥ १०७ ॥

कठिनत्वं व्रणा यान्ति गन्धैः सारैश्च धूपिताः ।
सर्पिर्मन्त्रवसाधूपैः शैथिल्यं यान्ति हि व्रणाः ॥ १०८ ॥
रुजः स्नावाश्च गन्धाश्च कुमयश्च व्रणाश्रिताः ।
शैथिल्यं मार्दवं वाऽपि धूपनेनोपशान्यति ॥ १०९ ॥

बलधूपकमेव श्वातः पृथक् पठितः, तथाऽपि शस्त्राग्निगन्धा-
पारक्तगन्धाच्छलाधूपकमगृहीत एवेति कृत्वा शस्त्रमप्यवधार-
येदिति वचनेन श्वातेऽपि सिद्धितः ॥ १०७-१०९ ॥

लोभ्रन्यग्रोधशुक्लानि खदिरलिफला घृतम् ।
प्रलेपो व्रणशैथिल्यसौकुमार्यप्रसाधनः ॥ ११० ॥
सरुजः कठिनाः स्तम्भा निरास्वावाश्च ये व्रणाः ।
ययचूर्णैः ससर्पिर्नैर्बहुशस्ताम्रलेपयेत् ॥ १११ ॥
मुद्गपट्टिकाशलीनां पायसैर्वा यथाकमम् ।
सघृतेर्जीवनीयैर्वा तर्पयेत्तानभीक्ष्णशः ॥ ११२ ॥
तर्पयेदिति तर्पणार्थं छेपं कारयेत् ॥ ११०-११२ ॥

ककुभोदुम्बराभ्वत्थलोभ्रजाम्बवकटूफलेः ।
त्वचमाश्वेव गुरुन्ति त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता व्रणाः ॥ ११३ ॥
मनःशिलैसा मज्जिष्ठा लाक्षा च रजनीद्वयम् ।
प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वग्निचुद्धिकरः परः ॥ ११४ ॥
अपोरजः सकासीसं त्रिफलाकुलुमानि च ।
करोति छेपः कृष्णेत्यं सद्य एव नपत्यचि ॥ ११५ ॥
काक्षीयकनताप्रास्थिहेमकैन्वारसोचमैः ।
छेपः सगोमपरसः सवर्णीकरणः परः ॥ ११६ ॥
ध्यामकाभ्वत्थनिचुलमूलं लाक्षा सगैरिका ।
सहेमश्वासुतासङ्गः कासीसं चेति वर्णकृत् ॥ ११७ ॥
चतुष्पदानां त्वग्लोमस्युत्पृङ्गस्थिभक्षना ।
तेलाका चूर्णिता भूमिर्मवेहोमयती पुनः ॥ ११८ ॥
पोडशोपद्रवा ये च व्रणानां परिकीर्तिताः ।
तेषां चिकित्सा निर्दिष्टा यथास्वं से चिकित्सिते ॥

कुटुमेलादिप्रकाशेन त्वरजनं तथा त्वर्णकर्णं तथा
रोमजननमिति त्वकमन्त्रमाह । त्वचमाश्वेव यन्मृतीति सत्वचो
भवति । त्रिफल्यकुसुमान्नीति त्रिफलाश्चतुष्पानि । उता
विग्रहः । कान्ता बजिष्ठा । रसोत्तमः पारदः, घृतं वा ।
अप्युतासङ्गः कर्पसिकागुत्वम् ॥ ११३-११९ ॥

तथ श्लोको ।

द्वौ यथौ व्रणमेदाश्च परीक्षा दुष्टिरेव च ।
स्नानानि गन्धाः स्नावाश्च सोपसर्गाः क्रियाश्च याः

ग्रणाधिकारे सप्रश्नमेतन्नयकमुक्तवान् ।
मुनिर्व्याससमासाभ्यामश्लेषेशाय धीमते ॥ १२१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते दृढबल
संपूरिते चिकित्सास्थाने द्विगुणीयचिकि
त्सित नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

इति जगत्त्रिस्तोत्राध्यायसमाप्तोऽयम् ॥ १२० ॥ १२१ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचिताया चरकसात्पर्यटीक्या
माधुर्वेददीपिकायां चिकित्सास्थाने द्विप्रणीयचिकि
त्सित्तं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

पड्विंशोऽध्यायः ।

अथातस्त्रिमर्मीयचिकित्सितमध्याय
इत्याख्यास्याम ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेय ॥ २ ॥

द्विप्रणीये द्विसंख्यावच्छिन्नरोगविक्रि साभिधानानन्तरं त्रिं
 संख्यावच्छिन्नक्षिरोबालिह्वयमनरोयविक्रिसाभिधानार्थं त्रिप्र
 मीयविक्रिसित उच्यते । त्रिममशब्देन हि त्रिमर्माधिता
 रोगास्तस्योपचारार्थमधीयते तेन त्रिमर्मायोरगमपिशुल हृत
 विक्रिसित त्रिमर्मायविक्रिसितम् ॥ १ ॥ २ ॥

सप्तोत्तर मर्मशत यदुक्त
शरीरसंरयामधिकृत्य तेभ्यः ।

मर्माणि वास्ति हृदय शिरश्च
प्रधानभूतानि यदन्ति तज्ज्ञा ॥ ३ ॥

प्राणाध्यात्(न्) तानि हि पीडयन्तो
यातादयोऽसुनपि पीडयन्ति ।

तत्सन्धितानामनुपालनार्थं
महागदानां शृणु सोम्य रक्षाम् ॥ ४ ॥

प्रकृतप्रधानमयं त्रयमवधारयति—सतोत्तरमित्यादि । द्वा-
रीरक्षस्यामभिक्रमेति शरीररक्षस्याशरीरे उक्तमभिक्रमेत्यर्थः ।
हृदयादिमनोप्राधान्ये हेतुमाह—प्राणाध्यादिति । हृदयादीनां
प्राणाधमत्वे एवोपपत्तिमाह—तानित्यादि । हृदयाद्युपपातेन
यस्याद्विशेषतः प्राणोपपातो भवति तस्माद् हृदयाया
धिता प्राणा उच्यन्ते यथा भिर्युपपातोपहन्यमानं विप्र
भिर्यथाध्वयमुच्यते । तत्संभितानामिति प्राणाध्यायां हृदया
दीनां संभितशब्देन हि संश्रय उच्यते । महात्मानो गदा येषु
भवन्ति तेषां महागदानां बलसादीनामनुपालनार्थं रक्षा शयन,
किंवा संभितानामिति वत्सादिविभित्तायां प्राणानामनुपाल
नार्थं, महागदानां महानमनोवत्सादिव्यापकोशवर्तादीनां, रज
मिति चिकित्सा ॥ ३ ० ४ ॥

कपायतिकोपणरूक्षभोज्यै.
 संधारणाभोजनमधुनेश्च ।
 पक्काशये कुप्यति चेदपान
 स्रोतासधौगानि वलीं स रुद्धा ॥ ५ ॥
 करोति विण्माकृतमूत्रसङ्ग
 क्रमादुदावर्तमत सुधोरम् ।
 रग्बस्तिहृत्कुक्ष्युदरेष्वभिर्दण
 सपृष्ठपाश्वेष्वतिदाहणा स्यात् ॥ ६ ॥
 आध्मानहृद्दासचिकित्ताकाश्च
 तोदोऽविपाकश्च सवस्तिशोथ ।
 वचोऽप्रवृत्तिर्जठरे च गण्डा
 न्यूर्ध्वेऽथ वायुर्विहतो गुदे स्यात् ॥ ७ ॥
 कृच्छ्रेण शुष्कस्य चिरात् प्रवृत्ति
 स्याद्वा तनु स्यात् खररूक्षणीत ।
 ततश्च रोगा ज्वरमूत्रकृच्छ्र
 प्रयाहिकाहृद्ग्रहणीप्रदोषा ॥ ८ ॥
 यस्यान्धयाधिर्यशिरोऽभिताप
 वातोदराष्टीलमनोविकारा ।
 गुणान्नपित्तायचिगुल्मकास
 श्वासप्रतिश्यादितपाश्वरोगा ॥ ९ ॥
 ग्रन्थे च रोगा यद्वोऽनिलोऽथा
 भ्रष्टम्युदावर्तकृता सुधोरा ।
 चिकित्सित चास्य यथायदुर्व्य
 प्रवक्ष्यते तच्छृणु चाग्निर्वैश ॥ १० ॥

यस्तादिना यथाक्रमं हेत्वादिमाह—कपायेल्यादि ।
उपपन्नं कटुकं । पञ्चमस्य दशादिना उदयवतः प्राप्तिसिद्धिश्चि-
न्तितानि प्राह । ननु कथमयानं वृत्तितोऽपानस्यैव स्रज-
करोतीति मातृसर्गद्वन्द्वेनोच्यते ? भूम-आमनैवायं । इह
सम्यक्प्रवृत्तमानं आसन्नं स्रजं करोतीत्युच्यते यस्या मन एव
मनोनिग्रहं करोति । उक्तं च इन्द्रिपानिग्रहं कम मनस्य स्वस्य
निग्रहं (शा अ १) इति । ऊच्येति ऊच्यमनस्तत्तमाह
॥ ५-१-॥

त तैलशीतज्वरनाशनाक
स्वेदर्यथोक्तैः प्रयिच्छीतदोषम् ।

उपाचरेदतिनिरुद्धयत्त
 खेहृषिरेकंरनुलोमनाथे ॥ ११ ॥

इयामात्रिधुन्मागधिका सद्गन्तरी
गोमूत्रपिथ्य दशमागमापाम् ।

सनीलिरा शिल्पेवपा गुडेन
वर्ति करान्मृनिगा विख्यात् ॥ १२ ॥

१ 'संचारमोदीरपनमुने' इति प्र० । २ ऊपर च चाली दिवसे
गुदे स्वार्थ' इति तद्वाच्यसंभवः पाठः ।

पिण्याकसौवर्चलहिङ्गुभिर्वा
ससर्पपयूपणयावशुकैः ।
किमिप्रकम्पिपुष्टकशङ्खिनीभिः
सुधार्कजक्षीरगुडैर्युताभिः ॥ १३ ॥
स्यात् पिप्पलीसर्पपरादवेश्म-
धूमैः सगोमूधगुडैश्च घर्तिः ।
श्यामाफलात्तालुकपिप्पलीनां
नाड्याऽथवा तत् प्रधमेतु चूर्णम् ॥ १४ ॥
रक्षोघ्नतुम्बीकरद्वादहृष्णा-
चूर्णं सजीमूतकसैन्धवं वा ।
लिङ्घ्ये शुदे तान्यनुलोमपन्ति
नरस्य बर्चोऽनिलमूत्रसङ्क्रम ॥ १५ ॥
तेषां विघाते तु भिरग्न्यदप्यात्
सम्भ्यकसुस्त्रिघतनोर्निरुद्धम् ।
ऊर्ध्वानुलोमौषधमूत्रतैल-
क्षाराम्लघातप्रयुतं सुतीक्ष्णम् ॥ १६ ॥

तैलम्बरनाशनाकमिति क्षीतज्वरनाशनाशुर्वापाकम् । श्या-
मेलादिफलवर्ती श्यामा विरुद्धेयः । दधमाभा मापल
पस्यां सा दधमागमाया । हिल्लवणमिति द्विभागलवणम् ।
गुदेनेतिवचनेन वापता गुदेन कर्ति कर्तुं गुम्मे वे ताप-
न्मानो शुभो देयः । वायव्यैरिजन्तेन द्वितीया वर्तिर्गुदेने
कर्तव्या । दक्षिणी श्वेतपुष्पा । एते मदनफलम् । वेदमधुनोऽ-
गारधूमः । रक्षोघ्नः सर्वशः । करद्वादो मदनः । तेषां विघात इति
फलवर्तिधूर्णानामुक्तानां कार्याकरणे । ऊर्ध्वानुलोमौषधं वसनमिरे-
चनौषधम् ॥ ११-१६ ॥

वातेऽधिकेऽम्लं लघणं सतैलं,
क्षीरेण पित्ते तु, कफे समूत्रम् ।
स मूत्रवर्चोऽनिलसङ्क्रमाशु
गुदं सिराध प्रगुणीकरोति ॥ १७ ॥

वातेऽधिक इत्यादिना रोपनेदेन बन्धावावापमाह । उदा-
वर्धं पित्तकफौ वातकोपिप्रादेव श्रेयो । य इति पूर्वोक्तो
वर्तिः ॥ १७ ॥

त्रिगुन्मुष्पापप्रतिल्लादिद्राक-
प्राग्म्यौदकानूपरसैर्यथाश्रमम् ।
अन्येषां घृष्टानिलमूत्रविद्विभि-
रघात् प्रसन्नागुडसीधुषायी ॥ १८ ॥

प्रवशा मधोमिरे सपञ्च भावः । गुडकृतः कीपुः गुद-
कीपुः ॥ १८ ॥

भूयोऽनुग्रहं तु भवेद्विरेच्यो
मूत्रमसप्तादधिमण्ड्यगुर्कः ।

सस्यं तु पश्चादनुवासेयं
रौक्ष्यादि सङ्गोऽनिलवर्चसोश्चेत् ॥ १९ ॥

भूयोऽनुग्रह इति वक्षिप्रयोगे सलप्युदावर्तानुग्रहे । एतच्च
विरेचनं बलिदानात् सप्ताहानुग्रहम् । यदुक्तं—‘नरो विरिक्तसु
निरुद्धानं विरिक्तयेत् सप्तादिनान्यवश्यम् । शुद्धो निरुद्धेण विरे-
चनं च’ (सि. श. १) इति ॥ १९ ॥

द्विरुत्तरं हिङ्गु वचोमिफुष्टं
सुवर्चिका चैव विदङ्गचूर्णम् ।
सुसाम्बुनाऽऽनाहविमूर्चिकाति-
हृद्रोगगुल्मोर्ध्वसमीरणप्रम् ॥ २० ॥
बचामयाचित्रकयावशकान्
सपिप्पलीकातिविघ्नान् सकुष्ठान् ।
उष्णाम्बुनाऽऽनाहविमूर्धवातान्
पीत्वा जयेदाशु रसोदनाशी ॥ २१ ॥
हिङ्गुप्रगन्धाविदगुण्यजाजी-
ह्वीतकीपुष्करमूलकुष्ठम् ।
यथोत्तरं भागमिवृक्षमेतत्
ह्रीद्देवराजीर्णविसृचिकासु ॥ २२ ॥

द्विरुत्तरैलावो यथोत्तरं श्लेष्माणो द्वैगुण्यम् । सुवर्चिका वक्षि-
काश्वरः । सुप्ताम्बुना ‘पीतम्’ इति रोपः । उग्रमन्थ अज-
मोदा ॥ २०-२२ ॥

स्थिरादिपर्यस्य पुनर्नवापाः
शम्पाकपूतीककरज्वोक्ष ।
सिद्धः कपाये द्विपलांशिकानां
प्रस्यो घृतात् स्यात् प्रतिरुद्धपाते ॥ २३ ॥

स्थिरादिपर्यसेति अल्पवचमूलस्य । शम्पाकपूतीककरज्वो-
क्षेलात् पूतीकशब्दः करज्वविषणम् । तथाहि जलकर्मः
‘शारवणश्रुतिपुनर्नवातिशरायैर्पुतं विदम्’ इत्यादि ॥ २३ ॥

फलं च मूलं च विरेचनोक्तं
हिङ्गुवर्कमूलं दशमूलमग्रम् ।
शुक्रं चित्रकश्चैव पुनर्नवा च
तुल्यानि सर्वलघणानि पञ्च ॥ २४ ॥
खेदैः समूत्रैः सद्य जजंराणि
शरायसन्धो विपयेत् सुलिप्ते ।
पक्वं सुषिष्टं लघणं तद्विरेः

पानेक्षणाऽऽनाहृज्जामघात् ॥ २५ ॥

फलं च मूलं च विरेचनोक्तमिति शीघ्रंश्वितीये मूत्रिनी-
फज्जिनीविरेचनकर्मशुक्रं, किंवा कस्य विरेचनयोगेण वक्षमा-
यम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

हस्तस्त्वमूर्ध्नाभयगौरवाभ्या-

मुद्रारसश्चैन सपीनसेन ।

आनाहमामप्रभयं जयेत्

प्रच्छर्दनेर्लेह्ननपाचनैश्च ॥ २६ ॥

गुल्मोदरग्रभाशः शीहोदावर्तयोनिशुकगदे ।

मेदः कफसंघटे मादतरकेऽपगादे च ॥ २७ ॥

गृध्रसिपक्षवधादिषु विरेचनाहंषु वातरोगेषु ।

पाते विषद्वमागं मेदः कफपित्तकेन ॥ २८ ॥

पयसा मांसरसैर्वा त्रिफलारसयूपमूत्रमदिराग्निः ।

दोषानुपन्धयोगात्प्रशस्तमेरुपञ्च तैलम् ॥ २९ ॥

तद्वातमुत्स्रभापास्तंयोगयशाद्विरेचनाच्च जयेत् ।

मेदोर्गृध्रपित्तकफोन्मिथानिलरोगजित्स्नात् ३०

बलकोष्ठस्याधियशादापञ्चपला भवेन्मात्रा ।

मृदुकोष्ठावपथलानां सह भोज्यं तत्प्रयोज्यं स्यात् ३१

इत्युदायतचिकित्सा ।

हृदिसादिना उदायतस्यैव हेतुलक्षणविशेषकृतमानाहवेष्टां

प्रदर्श्य तत्र भेषजमाह ॥ २९-३१ ॥

व्यायामतीक्ष्णौषधकृशग्र-

प्रसङ्गनित्यद्वुतपृष्ठयानात् ।

आनूपमाभ्याभ्यशानाद्वीणात्

स्युर्मूर्धकृच्छ्राणि नृणामिहाद्यौ ॥ ३२ ॥

पृथङ्गलाः सैः कुपिता निदानैः

सर्वेऽथवा कोपमुपेत्य यत्नौ ।

मूत्रस्य मार्गं परिपीडयन्ति

यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रात् ॥ ३३ ॥

तीमा दजो यन्नुपयस्तिमेदे

स्वर्षं मुहुर्मूत्रयतीह यातात् ।

पीतं सरकं सवजं सदातं

कृच्छ्रान्मुहुर्मूत्रयतीह पिचात् ॥ ३४ ॥

यत्नेः सलिङ्गस्य गुरुत्वशोचो

मूत्रं सपिच्छं कफमूत्रकृच्छ्रे ।

सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपाता-

द्भयान्ति वत्कृच्छ्रसमं हि कृच्छ्रम् ॥ ३५ ॥

व्यायामेलादिना वस्त्राभ्यसनयोगेभ्यः मूत्रकृच्छ्रम्याह । पृथगि-

लादिना वातपित्तकफवधिरावतजानां मूत्रकृच्छ्राणां संयत्तियाह ।

तीमा हि वृत्तिलादिना चतुर्णां प्रलेकं रूपमाह ॥ ३२-३५ ॥

विशोषयेदस्तिगतं सन्तुक्रं

मूत्रं सपिच्छं पयनः कफं वा ।

यदा तदाऽधमयुं प्रजायते तु

क्रमेण पित्तैश्चैव रोचना शोः ॥ ३६ ॥

विशोषयेदित्यादिना चतुर्प्रकारानप्यस्मरीरोगानाह । तन्मा-

न्तरेऽस्मर्यन्तु वातपित्तकफशुक्रमा उक्ताः । यद्यपि सर्वो-

न्मरीषु दोषत्रयजन्यत्वमस्ति “संश्लेष्वापी मया दिव्या

माहोऽग्निश्च वैष्णवः । तत्रद्वन्द्वमसं बलिस्त्वग्न्या संहन्ति

खनिजः” (ख. नि. ग. २) इति सुश्रुते प्रविपादितं ।

तथाऽनुकृष्टकदोषाधिप्रायेण वातजादिष्वपदेद्यो ज्ञेयः ।

यातजवाभ्यमर्या प्रबलेन वायुना मूत्रशोषे कियमात्रे

तत्रतः कफ एवास्मरीरूपः कियते, एवं पित्तास्मर्यामपि

ज्ञेयम्, अत एव सुश्रुते श्लेष्माधिष्ठाताः सर्वा एवास्मर्या

उक्ताः । अस्मर्युत्पादे दृष्टान्तमाह-पित्तैश्चैव रोचना गोरिति;

पित्तैश्चिति बहुवचनं पित्तवहुत्वात्प्रेषया ॥ ३६ ॥

कदम्बपुष्पाकृतिरस्मृतुल्या

श्लक्ष्णा त्रिपुण्ड्रप्यथवाऽपि मृद्री ।

मूत्रस्य चेन्मार्गमुपेति कृद्वा

मूत्रं दजं तस्य करोति यत्नौ ॥ ३७ ॥

ससेधनीमेहनयस्तिशूलं

विशीर्णधारं च करोति मूत्रम् ।

मृद्राति मेदं स तु वेद्वनार्तो

मुहुः शङ्खमुञ्चति मेहते च ॥ ३८ ॥

कदम्बपुष्पाकृत्यद्यो विशेषा यथायोग्यतया दोषभेदा-

नुधेयाः । तत्र वातेन कदम्बपुष्पाकृतित्रिपुदी च, पित्तेनास्म-

रुल्या श्लक्ष्णा, मृद्री कफेन श्लेष्मे च ॥ ३७-३८ ॥

शोभात् क्षते मूत्रयतीह साख्य

तस्याः सुखं मेहति च व्यपायात् ।

व्याऽधमरी मादतभिन्नमूर्तिः

स्याच्छर्करा मूत्रपथात् क्षरन्ती ॥ ३९ ॥

(रेतोऽभिघाताभिहतस्य पुंसः

प्रयतते यस्य तु मूत्रकृच्छ्रम् ।

स्यादेवमा यन्नुपयस्तिमेदे

तस्यातिराजं मूत्रपातिवृत्ते ॥ ४० ॥

शुकेण संश्लेङ्गतिप्रयादो

मूत्रं स कृच्छ्रेण विमुञ्चतीह ।

तमण्डयोः स्तम्भमिति वृथन्ति

रेतोऽभिघातात् भयदन्ति कृच्छ्रम् ॥ ४१ ॥)

शोभात् अत इति अस्मरीशोभान्मूत्रमार्गं यद्यो वा कते ।

तस्या इत्यस्मरीः । व्यपायादिति मूत्रमार्गारममाह । मुषमिति

निर्देदवम् । एवेलादिना चर्करामाह । निष्कर्षतीति अनुकरवदा

भेदितमूर्तिः । अत एव मूत्रपथात् छरन्तीत्युच्यते । तेन वातेन

द्विधा त्रिधा निष्काशेरुष वाऽन्येन मूत्रपथेन वरन्ती चर्करा

भवति ॥ ३९-४१ ॥

१ ‘शुक्लेणश्लेङ्गतिप्रयादो’ इति वा० । २ भव वातोऽन्यां
इति प्रसिद्धम् ।

शुक्रं मलाश्चैव पृथक् पृथक्वा
मूत्राशयस्याः प्रतिवारयन्ति ।
तद्यादृतं मेहनवस्तिशूलं
मूत्रं सशुक्रं कुरुते विचक्षम् ॥ ४२ ॥
स्तब्धश्च शूलो भृशवेदनश्च
तुयेत यस्तिवृषणो च तस्य ।
क्षताभिवातात् क्षतजं क्षयाद्वा
प्रकोपितं यस्तिगतं विचक्षम् ॥ ४३ ॥
तीव्रार्तिं मूत्रेण सहाश्मरीत्य-
मायाति तस्मिन्नतिसंचिते च ।
आभ्याततां चिन्दति गोरयं च
यस्तेलघुत्वं च दिनिःसृतेऽस्मिन् ॥ ४४ ॥
इति मूत्रकृच्छ्रविधानम् ।

शुक्रं मला इत्यादिना शुक्रजमूत्रकृच्छ्रवर्णनम् । मूत्राशयस्या
इति मूत्रमार्गस्थिताः । क्षतेत्यादिना रक्तजं मूत्रकृच्छ्रमाह । क्षत-
जमिति रक्तम् । क्षयाद्वा प्रकोपितमिति अतिव्यवायाद्युक्तक्षये
सति बाधनोदीर्यं यस्तिमानीतम् । आभ्याततामिति यस्तिपूर्ण-
ताम् । तस्मिन्नतिसंचिते, अतिसंचिते । एवं सूत्रस्थानेरिष्य भधे
मूत्रापाता मूत्रकृच्छ्रश्चान्येह निर्दिश्य व्याकृताः । ये तु निम-
नीयसिद्धौ नमोदश मूत्रापाता वक्ष्यन्ते सन्स्थानेऽवृथिता
अपि एकादशमुद्रकपृष्ठदन्तर्भावनरीयाः । मूत्रापातमूत्रकृच्छ्रयो-
श्चयं विशेषो—यन्मूत्रकृच्छ्रे मूत्रं कृच्छ्रेण पहत्य, मूत्रापाते मूत्रं
शोष्यते प्रतिहृष्यते वा; कुष्ठयेऽपि च मूत्रकृच्छ्रमूत्रापातयो-
र्निषेधोऽप्यायमेदेनैवोक्तः । अन्ये तु मूत्रकृच्छ्रविशेषानिव
मूत्रापाताबाहुः, यथायोग्यतया वातपितादिचतुर्षु मूत्रकृच्छ्रेषु
मूत्रापातानन्तर्भावयन्ति; तेन च पृथग्मूत्रापाताविधानम्
॥ ४१-४४ ॥

अन्यजनक्षेहनिरुहयस्ति-
क्षेहोपनाहोत्तरवस्तिसेकान् ।
स्थिरादिभिर्वातद्वैश्च सिद्धान्
दद्याद्रसांशानिलमूत्रकृच्छ्रे ॥ ४५ ॥
पुनर्नवैरण्डशतावरीभिः
पत्तूरपुत्रीरपलाश्मभिन्निः ।
द्विपञ्चमूलेन कुल्लपकोल-
ययैश्च तोयोक्तयिते कपाये ॥ ४६ ॥
तेलं घराहर्क्षपसा घृतं च
तेरये कर्कशैर्लघुपैश्च साध्यम् ।
तन्माप्रयाऽऽशु प्रतिहन्ति पीतं
शालान्यतं मादतमूत्रकृच्छ्रम् ॥ ४७ ॥
प्लानि चान्यानि घरीपधानि
पिशानि शस्तान्यपि चोपनाहे ।

स्युर्लभतस्तैलफलानि चैव
क्षेहाम्लयुक्तानि सुखोष्णवन्ति ॥ ४८ ॥

मूत्रकृच्छ्रे चिकित्सामाह—अन्यधनेत्यादि । स्थिरादिभिः
पञ्चमूले । वातद्वैरिषि तन तन वातहरत्वेन प्रतिपादितैः ।
पत्तूरः शालधिका । अश्मभित् पाषाणमेदः । अन्यानीति एवं-
गुणान्वेषन्यानि । तैलफलानि तिस्रोमास्तोतादीनि ॥ ४५-४८ ॥

सेकावगाहाः शिशिराः प्रदेहा
त्रैप्सो विधिर्वस्तिपयोविरेकाः ।
द्राक्षाविदारीशुरसैर्धृतैश्च
कृच्छ्रेषु पित्रप्रभवेषु कार्याः ॥ ४९ ॥
शतावरीकाशकुशश्च्यैर्द्रा-
विदारिशालीक्षुकशेठकाणाम् ।
कायं सुशीतं मधुशर्कराभ्यां
युक्तं पिबेत् पैत्तिकमूत्रकृच्छ्री ॥ ५० ॥
पिबेत् कपायं कमलोपलानां
शृङ्गाटकानामथवा मिदार्थाः ।
दण्डैरकानामथवाऽपि मूलै-
र्पूर्वेण कल्पेन तथाऽप्यु शीतम् ॥ ५१ ॥

त्रैप्सो विधिरिति तस्याशीतोष्णो गोमूत्रमिति । तत्र शिशि-
रानेव सेकावगाहो ययप्युक्तौ, तथाऽपि विशेषेण विशिरसेकाव-
गाहकरणार्थं पुनरभिधानम् । दण्डैरका होमाल इति क्मावा ।
पूर्वेण कल्पेनेति कायेन मधुशर्करायोगेन च ॥ ४९-५१ ॥

पर्वारबीजं त्रुपात् कुसुम्भात्
सकुङ्कुमः स्यादृषकश्च पेयः ।
द्राक्षारसेनाश्मरिशर्करासु
सर्वेषु कृच्छ्रेषु भृशस्त पयः ॥ ५२ ॥
पर्वारबीजं मधुकं सदाहं
पैत्रे पिबेत्तण्डुलघ्रावनेन ।
दार्प्यं तथैवामलकीरसेन
समाक्षिकां पिचरुते तु ठञ्जे ॥ ५३ ॥

त्रुपात् कुसुम्भादिलन बीजमिति सचप्यते ॥ ५२०५३ ॥
क्षारोष्णतीक्ष्णोपघमघ्रपानं
सेदो यच्चान्नं यमनं निरुहाः ।
तर्कं सति कौपघसिद्धतैल-
मग्न्यङ्गपानं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ ५४ ॥
ज्योषं भ्यदं द्राघुटिसारसांश-
कोलप्रमाणं मधुमूत्रयुक्तम् ।
पिबेत्पुटि क्षौद्रयुतां कदल्या
रसेन कडयैरसेन वाऽपि ॥ ५५ ॥

१ 'दण्डैरकानां' इति पा० । २ 'सदाहं' इति पा० । ३ 'विधि-
वारवस्ति' इति पा० ।

तफेण युक्तं शितितारकस्य
बीजं पिबेत् रुच्छ्रविनाशहेतोः ।
पिबेत्तथा तण्डुलधावनेन
प्रवालचूर्णं कफमूत्ररुच्छ्रे ॥ ५६ ॥
सप्तच्छदारग्वधकेयुक्ता-
धवे फरजं कुटजं गुहचीम् ।
पक्त्वा जले तेन पिबेद्यथागुं
सिद्धे कपाधं मधुसंयुतं वा ॥ ५७ ॥

क्षारोष्णोत्पिदि । कफरुच्छ्रे क्षारादिभिर्युक्तं मेपत्रमक्षयानं
च प्रयोज्यम् । श्लोषं त्रिकटुकम् । कुटिः एषः । सारसः पक्षी
स्नानाभ्यासः । शूलप्रमाणमिति अष्टमाश्वकमानम् । केटवः
पार्वती तिष्ठः । शितितारकः शालिबः ॥ ५४-५७ ॥

सर्वे त्रिदोषप्रभवे तु धावोः
स्थानानुपूर्व्यां प्रसमीक्ष्य कायम् ।
त्रिभ्योऽधिके प्राग्व्यमने कफे स्यात्
पित्ते विरेकः पचने तु धत्तिः ॥ ५८ ॥

इति मूत्ररुच्छ्रचिकित्सा ।

सर्वमिलादि । एतदेव वातादिभेदजं मिलितं त्रिदोषप्रभवे
रुच्छ्रे कर्तव्यम् । तत्र समेष्वपि दोषेषु वायोः स्थानानुपूर्व्यां
चिकित्सितं कर्तव्यं, न उच्यते इव त्रिदोषप्रभवे कफस्थानानु-
पूर्व्यां कर्तव्यं; मूत्ररुच्छ्रस्य समत्रिदोषारब्धत्वेऽपि वातस्थान-
भवत्वेन वायुरेव प्रथमं चिकित्स इति भावः । विषमसमिपातारब्धे
क्रियामाह—त्रिभ्योऽधिके इत्यादि । त्रिभ्योऽधिके इति ग्रन्थः
कफे तथा पित्ते तथा पचने इत्यनेन च क्रमेण संबध्यते ॥ ५८ ॥

क्रिया हिता साऽश्मरिदार्शकाराभ्यां
रुच्छ्रे यथैवेह कफानिलाभ्याम् ।
कार्याऽश्मरीमेदनपातनाय
विशेषयुक्तं द्रुणं कर्म सिद्धम् ॥ ५९ ॥

पापाणमेवं वृषकं श्वदंष्ट्रा-
पाठाभयाप्योपशयीतिकुम्भाः ।
हिंसाक्षराभ्याशितितारकाणा-
मेवांशकार्णां प्रपुपस्य बीजम् ॥ ६० ॥

उत्कुञ्चिका दिङ्मु सयेतसाम्बं
स्यादे दृढसौ द्रुपुया यथा च ।
चूर्णे पिबेदश्मरिमेवपकं
सर्पिथ गोमूत्रचतुर्गुणं तैः ॥ ६१ ॥

मूलं श्वदंष्ट्रेक्षुरकोदवृक्तात्
क्षीरेण पित्तं दृढतीक्ष्णाय ।
आलोच्य वज्रा मधुरेण पेयं
दिनानि सप्तादश्मरिमेदनाय ॥ ६२ ॥
च. सं. ७६

पुनर्नवायोरजनीश्वदंष्ट्रा-
फल्गुप्रवालाश्च सर्वमेपुष्पाः ।
क्षीराम्बुमधुक्षुरसैः सुपिष्टं
पेयं भवेदश्मरिदार्शकारासु ॥ ६३ ॥
शुटिं सुपादं लयणानि पञ्च
यथाभजं कुन्दुष्काश्ममेदौ ।
कम्पिहकं गोक्षुरकस्य बीज-
मेवांशबीजं प्रपुपस्य बीजम् ॥ ६४ ॥
चूर्णांकृतं चित्रकदिङ्गमांसी-
यवानितुष्यं पिफलादिभागम् ।
अस्लेरशुकै रसमधुपैः
पेयं हि शुक्रमाश्मरिमेवनाथम् ॥ ६५ ॥
विष्यप्रमाणो घृततलभृष्टो
युषः कृतः शिमुकमूलकक्कात् ।
शीतोऽश्ममित्र स्यादधिमण्डयुक्तः
पेयः प्रकामं लयणेन युक्तः ॥ ६६ ॥
जलेन शोभाञ्जनमूलककः
शीतो हितश्चाश्मरिदार्शकारासु ।
सितोपला वा समयापद्रुका
रुच्छ्रेषु सर्वेष्वपि मेपजं स्यात् ॥ ६७ ॥
पीत्याऽथ मयं निगदं रथेन
हयेन वा क्षीप्रजयेन यायात् ।
तैः शर्करा प्रव्यपतेऽश्मरी तु
शाम्येष्ट चेच्छ्रव्यविदुद्धरेत्ताम् ॥ ६८ ॥
रेतोभिपातप्रभवे तु रुच्छ्रे
समीक्ष्य दोषं प्रतिकर्म कुर्यात् ।
कार्पासमूलं वृषकाश्ममेदौ
बला स्त्रिरादीनि गवेषुका च ॥ ६९ ॥
वृषीर पेन्दी च पुनर्नवा च
शतायरी मध्यसनाप्यपण्ण्यौ ।
तत्कायतिदः पचने रसः स्यात्
पित्तोऽधिके क्षीरमपापि सर्पिः ॥ ७० ॥
कफे च यूषादिकमत्रपानं
संसर्गजं सर्वहितः क्रमः स्यात् ।
एवं न चेच्छ्राम्यति तत्र युऽयात्
सुयं पुराणां मधुकासयं वा ॥ ७१ ॥
विदङ्गमांसानि च दृढनाय
वर्त्तीत्य शुभ्रमप्यशोचनायम् ।
शुद्धस्य वृषस्य च वृषयोनिः
प्रियातुल्लाः प्रमत्ता विषेयाः ॥ ७२ ॥

क्रिया हिता सेति या कफमास्तोत्प्रे कृच्छ्रे विहिता सा
लेखितैव शर्करायाम्भयं च कर्तव्या । सराधा भजमोदा ।
चूर्णं पिबेदितान् जलेनैव पानम् । इधुरकः कोकिलाक्षः ।
कुन्दुरः स्नानामुपयुक्तः । त्रिकलादिभागमिति त्रिफलायाः प्रत्येकं
गूलभावात् भागद्वयम् । अलैरिति काञ्चिकादिभिः । अशु-
फैरिति शुक्रवर्जितैः । मधं चात्राम्लग्रहणशीतमपि वस्त्रशोष-
नत्वादमरीभेदकृतप्रकपेक्यापनार्थं पुनरुच्यते । अमभिविद्धि
अमरीभेदे । शितोपला शर्करा । शत्यविदुदरेदिति शत्य-
द्यान्नवेत्ता तदुक्तविधानेनामरीभेदापत्त्यर्थं । समीक्ष्य दोषमिति
दोषमुल्लङ्घ्य समीक्ष्य । प्रतिकर्म कुर्वात् प्रतिकर्म चिकित्सितम् ।
मध्वसनाख्यपर्वणि मधुपर्णि शुद्धी, असनपर्णि अपराजिता,
दाहपर्णाल्यपरे । संसर्गजे इति निदोषाशुगते । विद्वज्जः
पक्षी ॥ ५९-७२ ॥

रक्तोद्भवे तुत्पलनालताल-
कासेक्षुपालेक्षुकरोवकाणि ।
पिबेत् सिताक्षौद्रयुतानि खादे-
दिक्षु बिदारीं अपुषाणि धैव ॥ ७३ ॥
घृतं श्वर्षास्वरसेन सिद्धं
क्षीरेण चैवाष्टगुणेन पेयम् ।
स्थिरादिकानां कनकादिकानां
मेकैकशो वा विधिनेयं तेन ॥ ७४ ॥
क्षीरेण यस्तिर्मधुरोपधैः स्या-
त्सैलेन वा सादुफलोत्थितेन ।
यन्मूत्रकृच्छ्रे विहितं तु पेचे
कार्यं तु तच्छोणितमूत्रकृच्छ्रे ॥ ७५ ॥

कादेदिति अतिद्वान्येव कादेत् । घृतं श्वर्षास्वरौ साह-
चर्यात् केचित् श्वर्षास्वरसमप्यष्टाणं वदन्ति ; तत्र, स्वरसः
कैद्वयम् एव कैद्वेषु भवति, उक्तं हि जटुकैः, “कल्पाद्यतुर्गुणः
कैद्वयः, स्वरसः कैद्वयमिति” इति; तेन क्षीरवत् सर्वकैद्वेषु
स्वरसविधानं ज्ञेयम् । स्थिरादिष्वनामिल्लादौ कृतकारिः मधुर-
रुच्ये (वि. अ. ७) कर्तव्यकामयेलादिनोक्तो गणो ज्ञेयः ।
विधिनेव वेनेति पूर्वघृतविधिनेव ; तेन श्वर्षास्थाने स्थिरादीनि
प्रत्येकं कम्पनीयानि । सादुफलोत्थितेनेति मधुकाञ्चोद्यदिकल-
निपञ्चेन ज्ञेयेन ॥ ७३-७५ ॥

व्यायामसंधारणशुष्करुक्ष-
पिष्टाश्चवातार्ककरच्यवायान् ।
सर्जूरथात्तृककपित्थजम्बू-
विसं फपायं न रसं भजेत् ॥ ७६ ॥
इत्यमरीचिकित्सा ।
म्यामेल्लादिना मूत्रकृच्छ्रेऽप्यन्याह ॥ ७६ ॥

व्यायामप्रतीक्षणातिविरेकवस्ति-
न्निन्ताभयनासगदातिचारः ।
छर्मासंधारणकर्शनानि
हृद्रोगकर्तृनि तथाऽभिधातः ॥ ७७ ॥
वैषण्यमूर्च्छास्वरकासहिका-
श्र्वासाश्वैरस्यतृपाप्रमोहाः ।
छर्दिः कफोत्फेसज्जोऽहविश्व
हृद्रोगजाः स्युर्विषाधास्तथाऽन्ये ॥ ७८ ॥
हृच्छून्यभावद्रवशोषभेद-
सम्भाः समोहाः पवनद्विशेषः ।
पित्तात्तमोदूननदाहमोहाः
संत्रासतापश्वरपीतमायाः ॥ ७९ ॥
स्तब्धं गुरु स्यात् स्तिमितं च मर्मं
कफात् प्रसेकज्वरकासतन्द्राः ।
विद्यान्निदोषं त्यपि सर्वलिङ्गं
तीव्रार्ततोदं कृमिजं सकण्डूम् ॥ ८० ॥

निदानादिकमेव हृद्रोगचिकित्सायाह । गदातिचार इति
रोगाणामभयन्यगुपचारः । हृद्रोगकर्तृणीति यथा ‘नीम्नः कृष्णां
भयशोकरता’, तेन ‘तुलकाभ्यां कतारि’ (पा. अ. १।१।१५) इत्य-
नेनात्र समासः । वैषण्यस्यादौ हृद्रोगजा इति वचनादुद्देशानन्तर-
कालमाधितवा वैषण्योदीनामुपद्रवत्वमिच्छन्ति ; ये तु वैषण्यो-
दीनां सामान्यहृद्रोगलक्षणत्वमाहुः, ते हृद्रोगेण समं जायन्ते
इति हृद्रोगश्च इति विग्रहाद्विशिष्टं व्युत्पादयन्ति । हृद्रोगाश्च
किञ्चन-शिरसीये वितरेणोच अपि चिकित्साप्रकरणारिह
संक्षेपेणामिषीयन्ते । यमेति द्वयम् ॥ ७७-८० ॥

तैलं ससौवीरकमस्तुतकं
वाते प्रयेयं लवणं सुखोष्णम् ।
मूत्राम्बुसिद्धं लवणैश्च तैल-
मानाहगुल्मार्तिहृदामयघ्नम् ॥ ८१ ॥
पुनर्नवां दाह सपञ्चमूलं
राक्षां यवात् पित्तकुलार्थफोलम् ।
पक्त्वा जले तेन विपाच्य तैल-
मभ्यङ्गपानेऽनिलहृद्रवघ्नम् ॥ ८२ ॥
हरीतकीनागरपुष्कराहै-
र्वयःकयस्थालवणैश्च कर्कैः ।
सहिष्णुभिः साधितमग्न्यसर्पि-
गुल्मे सद्यत्पाश्र्वगवेऽनिलोत्थे ॥ ८३ ॥
सपुष्कराहं फलपूरमूलं
महोषधं शङ्खभया च कल्काः ।
क्षाराभ्युसर्पिलैवगैर्विमिधाः
सुखोत्तहृद्रोगविकर्तिकाग्राः ॥ ८४ ॥

काथः कृतः पौष्करमातुलङ्ग-
पलाशभूतीरुशदीसुराहः ।
सनागराजाजियचायमानी-
क्षारः सुखोष्णो लवणश्च पेयः ॥ ८५ ॥
पय्याशदीपौष्करपञ्चकोलात्
समातुलुङ्गायमकेन कल्कः ।
गुडप्रसञ्जालवणैश्च भृष्टो
हृत्पाश्चपृष्ठोदयोनिशूले ॥ ८६ ॥

तैलमिलादिना यथाक्रमेण चिकित्सायाह । तैलादीनामत्र सव-
भागानां पेयत्वं ज्ञेयम् । वयःकयलेति वयःस्थलायस्योश्नु-
ष्यामलकयोः खरसप्रहणम् । अमृतपरिहृति भ्राम्यपदमस्य
सर्पिः प्राधान्यक्यादनायम् । चिकित्तिहेह हृदयपरिकर्तिका-
कारा वेदना । कायः कृत इत्यादीनामरादीनां कल्कं पौष्करादि-
काये प्रक्षेपमाह । पय्याशदीत्यादी यमकेत गृह्यः कल्कः गुड-
प्रसञ्जालवणैश्च पेय इति व्याख्येयम् ॥ ८५-८६ ॥

स्याद्व्यूपणं द्वे निफले सपाठे
निदिग्धिकागोधुरकौ यले द्वे ।
नखिखुटिलाभलकी सगुमा
मेवे मधुकं मधुकं स्थिरा च ॥ ८७ ॥
शतावरी जीयकपृश्निपर्ण्या
द्रव्यैरिमैरक्षसमैः सुपिष्टैः ।
प्रस्यं घृतस्येह पचेद्विधिधः
प्रस्थेन दध्ना त्यथ मादिवेण ॥ ८८ ॥
मात्रां पलं चार्घ्यपलं पिबुं वा
प्रयोजयेन्माक्षिकसंप्रयुक्तम् ।
भ्वासे सकासे न्यथ पाण्डुरोमे
इलीमके हृद्गद्विणीप्रक्षेपे ॥ ८९ ॥

द्वे निफले इत्यत्र द्वाक्षाक्षरमवर्णक्यकानि द्वितीया निफला ।
नखिः सूक्ष्मेण ॥ ८७-८९ ॥

शीताः प्रदेहाः परिपेचनानि
तथा विरेको हृदि पिचुदुष्टे ।
द्राक्षासिताशीद्रपरुषकः सा-
च्युञ्चं तु पिचापहमप्रपानम् ॥ ९० ॥
यष्ट्यादिकातिकफरोहिणीभ्यां
कल्कं पिबेद्यापि सिताजलेन ।
हृत्ते च सर्पोपि दितानि सर्पि-
गुंदाश्च ये तान् प्रसमीक्ष्य सम्यक् ॥ ९१ ॥
दद्याद्विषमन्वरत्नांश्च गव्य-
क्षीरादिनां पिचद्वापयेयुः ।

तैरेव सर्वे प्रशमं प्रयान्ति
पित्तामयाः शोणितसंश्रया ये ॥ ९२ ॥
द्राक्षावलाश्रेयसिर्शर्कराभिः
यज्ज्वरवीर्यभक्तोत्पलैश्च ।
कामोलिमेदासुगजीवकैश्च
क्षीरेण सिद्ध महिषीघृतं स्यात् ॥ ९३ ॥
करोषकादीवलगुह्यैर-
प्रपौण्डरीकं मधुकं विसस्य ।
प्रस्थिश्च सर्पिः पयसा पचेतेः
क्षौद्रान्वितं पिचद्वापयन्म ॥ ९४ ॥
स्थिरादिकल्कैः पयसा च सिद्धं
द्राक्षारसेनेधुरसेन वाऽपि ।
सर्पिर्हितं सायुफलक्षुजाश्च
रत्नाः सुशीता हृदि पिचुदुष्टे ॥ ९५ ॥

क्षीता इत्यादि पित्तद्रोमविक्रितितम् । हृत्ते इति क्षतक्षी-
णविक्रितिते । श्रेयवी रात्रा । यज्ज्वरं यज्ज्वरकम् । क्षौद्र-
ान्वितमिति घणनोत्पलानां पादिकमधुपुष्पम् । सायुफलक्षुजा-
शरत्वा इति रत्नाः ॥ ९०-९५ ॥

सिद्धस्य पान्दस्य निवृत्तित्वस्य
क्रिया कफमो कफममरोगे ।
कौलत्पधान्यैश्च रसेपवाश्रं
पानानि तीक्ष्णानि च शङ्कराणि ॥ ९६ ॥
मूत्रे भृताः कटुफलगुह्यैर-
पीतव्यपण्यातिविषाः प्रदेयाः ।
रूष्ण्याशदीपुष्करमूलराक्षा-
यवाप्रयानागरचूर्णकं च ॥ ९७ ॥

उदुम्बराभ्याथवदार्जुनाक्षये
पालाशरीक्षीतहरादिरे च ।
काथे त्रिष्टुभ्यूपणचूर्णैस्तिलो
लेहः कफमोऽपि शिराम्युयुक्तः ॥ ९८ ॥

सिलोह्यं वा निषण्णममृतः
प्रयोजयेत् कल्पविधानद्विष्टम् ।
प्रातः तं वाऽऽनस्यमथापि लेहं
रसायनं ब्राह्मणमाप्रलभ्याः ॥ ९९ ॥

निषण्णमिति कल्पद्रोमविक्रितित्व-
कल्पापकरणम् । उदुम्बरेणार्जुने उदुम्बरविष्टाये भागप्रदे
विष्टाव्युपणचूर्णैः पादिकं प्रक्षेप्यम् । भक्तिविष्टमनुपुष्प इति
उत्पलविष्टानुपानम् । कल्पविधानद्विष्टमिति रसायनं भक्तिवत् ।

१ 'सर्वदंष्ट्रि' इति वा० । २ 'सर्व दंष्ट्रि' इति वा० । ३ 'सर्व दंष्ट्रि' इति वा० ।
४ 'सर्व दंष्ट्रि' इति वा० । ५ 'सर्व दंष्ट्रि' इति वा० ।

कल्पशब्देन च सुदृशयानमुच्यते । प्राश इति च्यवनप्राशः ।
आगस्त्यमिति उहविशेषणम् ॥ १६-१९ ॥

त्रिदोषजे लङ्घनमादितः स्या-
दक्षं च सर्वेषु हितं विधेयम् ।
हीनातिमभ्यत्वमवेक्ष्य चैव
कार्यं त्रयाणामपि कर्म शस्तम् ॥ १०० ॥

त्रिदोषजे आदौ लङ्घनविधानं हृदयस्य कफस्थानतया तद्वत्ते
त्रिदोषजेऽपि कफ एवादौ सङ्गनेन जेष इति मत्वा कृतम् ।
त्रिदोषजे सूक्ष्मदोषनिष्ठिणामृन्माह-हीनातीत्यादि । हीनस-
मधिकत्वं मध्यमत्वं च दोषाणामवेक्ष्य यत् कर्म शस्तमधिकरी-
षजिज्ञेतुतया तत् कार्यमिति वाक्यार्थः ॥ १०० ॥

भुक्तेऽधिकं जीर्यति शूलमलं
जीर्णं स्थितं चेत् सुरदारकुष्ठम् ।
सतिक्षयकं द्वे लघणे पिष्टम् ॥ १०१ ॥
मुष्णाग्नुना सातिविषं पिबेत् सः ॥ १०१ ॥
जीर्णोऽधिके क्षेहविरेचनं स्यात्
फलेविरेचनो यदि जीर्यति स्यात् ।
त्रिष्वेव फालेऽधिके तु शूले
तीक्ष्णं हितं मूलविरेचनं स्यात् ॥ १०२ ॥

भुक्तेऽधिकमिच्छादिना साधिपातिकद्वयोरे प्रागेभाविच्छं लङ्घ-
णमेवेन विभज्य चिकित्सति । भुक्तेऽधिकमिच्छादिना क्षेप्पश-
कमुच्यते । स्थितमिति प्रधानम् । जीर्णोऽधिकमिच्छादिना अति-
लङ्घनम् । जीर्यस्यधिकमिच्छनेन पैतिकं ब्रूते । फलेरिति ब्रूथा-
काश्मनादिभिः । त्रिष्वेवेत्यादिना साधिपातिकशूलमाह । मूल-
विरेचनं त्रिष्टम्भूलादिभिर्विरेचनम् ॥ १०१ ॥ १०२ ॥

प्रायोऽनिलो रुद्धगतिः प्रकुप्य-
स्यामाशये शोधनमेव तस्मात् ।
कार्यं तथा लङ्घनपाचनं च
सर्वं कृन्निमं रुग्णितद्वदे च ॥ १०३ ॥

इति हृद्रोगचिकित्सा ।

अत्र विरेचनोपपत्तिमाह-प्रायोऽनिल इत्यादि । अत्र आनि-
लकोषे यद्यपि बहिरुत्पितः, तथाऽप्यामाशयपेक्षयाऽऽमाशय-
शोधनं विरेचनमेव देयम् । रुग्णमिति व्याधितरुग्णैः (वि.
अ. ॥) रुग्णहरत्वेनोक्तं विधानम् ॥ १०३ ॥

संधारणाजीर्णरजोतिनाप्य-
क्रोधतुर्वैषम्यशिरोमितायै ।
प्रजागरातिस्वपनाश्वस्युत्ते-
रवश्यया मेधुनयाऽप्यधूमेः ॥ १०४ ॥
संस्थानदोषे शिरसि प्रवृद्धो
यायुः प्रतिश्यायमुदीरयेत् ।

प्राणातिर्वोदौ श्वधुर्जलाभः
सावोऽनिलात् सस्वरमूर्धरोगः ॥ १०५ ॥
नासाग्रपाकज्वरवक्रशोष-
तृष्णोष्णपीतघ्नवणानि पिप्तात् ।
कासारुचिस्त्रायघनप्रसेकाः
कफाह्वरः स्रोतसि चापि कण्डूः ॥ १०६ ॥
सर्वानि रूपाणि तु सन्निपातात्
स्युः पीनसे तीक्ष्णरज्जेऽतिदुःखे ।

कनागतशिरोगचिकित्सायां वक्ष्यायां शिरोगप्रधान-
त्वाद्गतिशिरोगहेतुत्वाच्च प्रतिश्यायमेव तापदाह । शालाघने-
ऽप्युक्तम्-“भूयिष्ठं व्याधयः सर्वे प्रतिश्यायनिमित्तजाः । तज्जा-
द्रोगः प्रतिश्यायः पूर्वमेवोपदिश्यते”-इति । यद्यपि राजयक्ष्म-
चिकित्से प्रतिश्याय उक्त एव, तथाऽपि तत्र यक्ष्मपूर्वकपत-
योक्तः, इह तु स्रवज्ज्वरः प्रतिश्याय उच्यते इति विशेषः । रजो
धूलिः । अतिसन्नो दिवासन्नः । अवश्यायः तुषारः । संस्त्रा-
नरोषे इति घनीभूतदोषे । प्राणातीत्यादिना पातादिप्रतिश्या-
यानां पञ्चार्थं कनाश्रयणमाह । सस्वरमूर्धरोग इति स्वररोगः
स्वरमेदः । कण्डूह्वरित्यादीं गुरुशब्दः कण्डूविशेषणम् ।
स्रोतसीति नासास्रोतसि ॥ १०५-१०६ ॥—

सर्वोऽतिवृद्धोऽहितभोजनायु-
तुष्टप्रतिश्याय उपेक्षितः स्यात् ॥ १०७ ॥
ततस्तु रोगाः श्वधुश्च नासा-
शोषः प्रतीनाहपरिक्षवौ च ।
प्राणस्य पूतित्वमपीनसश्च
सपाकशोधावुदपूपरक्ताः ॥ १०८ ॥
अरुणं शीर्षध्वजाक्षिरोग-
खालित्पहर्षर्जुनलोमभायाः ।
तद्व्यासकसाज्वररकपित्त-
वैस्वर्यशोषाश्च ततो भवन्ति ॥ १०९ ॥

सर्वोऽतिवृद्ध इत्यादिना प्रतिश्यायजायु श्वध्वयादीनाह ।
अत्र मुखरोगं येन पठन्ति ते शिरोगप्रद्वयेनैव मुखरोगस्य
प्रद्वयमिति मन्यन्ते । एषां तु उष्ट्रप्रतिश्यायश्वध्वयादीनां
शास्यकाणिषु विचारः, अत्र तु पराधिकारत्वात् संक्षेप
एव ॥ १०७-१०९ ॥

रोषाभिघातस्त्रयशोषपाकै-
र्गोणं युतं यच्च न वेत्ति गन्धम् ।
दुर्गन्धिं चास्यं बहुशः प्रकोपि
तुष्टप्रतिश्यायमुदाहरेत्तम् ॥ ११० ॥
संस्पृश्य मर्मोष्णमिलस्तु मूर्ध्नि
निष्पृक्पयस्यः श्वधुं करोति ।

क्रुद्धः स संशोष्य कफं तु नासा-
शृङ्गाटकघ्राणविशोषणं च ॥ १११ ॥
उच्छ्वासमार्गं तु कफः सचातो
रन्ध्यात् प्रतीनाहमुदाहरेतम् ।
यो मस्तुलुङ्गाद्वनपीतपक्वः
कफः स्रवेदेप परित्यजस्तु ॥ ११२ ॥
वैद्यवर्गदौर्गन्ध्यमुपेक्ष्या तु
स्यात् पूतिनस्यं श्वयथुर्धमश्च ।
भानह्राते यस्य विगुण्यते च
प्रकृच्छते धूप्यति चापि नासा ॥ ११३ ॥
न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तु-
र्जुष्टं श्वयथेत्तमपीनसेन ।
तं चानिललेष्मभ्रवं विकारं
ब्रूयात् प्रतिश्यायसमानलिङ्गम् ॥ ११४ ॥
सदाहरागः श्वयथुः सपाकः
स्याद् प्राणपाकोऽपि च रक्तपित्तात् ।
प्राणाधितासृक्प्रभृतीन् प्रदूष्य
कुर्वन्ति नासाश्वयथुं मलाश्च ॥ ११५ ॥
प्राणे तथोच्छ्वासगतिं निरुध्य
मांसास्रदोषादपि चार्जुदानी ।
प्राणात् स्रवेद्वा श्वयथान्मुखाद्वा
पित्ताकमसं त्वपि पूयरकम् ॥ ११६ ॥
कुर्वीत् सपित्तः पथनस्त्वग्गादीन्
संकूष्य चार्क्षि सपाकपण्ति ।
नासा प्रदीप्य नरस्य यस्य
दीर्घं तु तं रोगमुदाहरन्ति ॥ ११७ ॥

इति पीनसनासारोगनिदानम् ।

रोषाभिधातेसादिना दुष्टप्रतिश्यायादीनामर्जुनलेमपर्वन्वानो
क्रमेण लक्षणान्याह । क्रुद्ध इत्यादौ च इलनितः । मस्तुलुङ्गा-
दिति मलिष्कात् । कुर्वीत् सपित्त इत्यादिना अर्धविका-
माहः सा तु शिरोमवा हेया ॥ ११०-११७ ॥

श्रुशार्तिशूलं स्फुरतीह वातात्
पित्तात् सदाह्रातिं कफाह्वरं स्यात् ।
सर्वैस्त्रिदोषं किमिभिस्तु कण्डू-
दौर्गन्ध्यतोदार्तिर्युतं शिरः स्यात् ॥ ११८ ॥
इति शिरोरोगनिदानम् ।

श्रुशार्तिश्यादिना यद्यपि प्रविश्याद्योत्पन्नत्वेन शिरोरोगार्ण
लक्षणमुच्यते, तथाऽपि स्वतन्त्रोत्पन्नानामपि शिरोरोगाणां गत-
त्वेन लक्षणं ज्ञेयम् । एवं मुखरोगादिलक्षणैरपि बान्धवम् । सर्व-
त्रिदोषमिति वातादिलक्षणैर्मिति तैस्त्रिदोषं स्वहितार्थः ॥ ११८ ॥

मुक्षामये मासतजे तु शोष-
कार्कश्यरौक्ष्याणि बला रुजश्च ।
कृष्णारुणं निष्पतनं सशीतं
प्रसंसनस्पर्दनतोदमेदाः ॥ ११९ ॥
तृष्णाज्वरस्फोटकतालुदाहा
धूमायनं वाय्वयदीर्घता च ।
पित्तात् समुच्छ्रां विविधा रुजश्च
घर्णाश्च गुल्मार्णवर्णवर्ज्याः ॥ १२० ॥
कण्डूगुण्डवं सितविजलत्वं
खेहोऽरुचिर्जाड्यकफप्रसेकौ ।
उच्छ्वासमन्दानलता च तन्द्रा
रुजश्च मन्दाः कफवक्त्रोणे ॥ १२१ ॥
सर्वाणि रूपाणि तु वक्त्रोणे
भ्रवन्ति यस्मिन् स तु सर्पजः स्यात् ।
संस्थानदूष्याकृतिनाममेदा-
श्चैते चतुःपट्टिविधा भवन्ति ॥ १२२ ॥
शालाफ्यतन्त्रेऽमिहितानि तेषां
निमित्तरूपाकृतिमेपजानि ।
यथामेदां तु चतुर्विधस्य
क्रियां प्रवक्ष्यामि मुलामयस्य ॥ १२३ ॥
इति मुखरोगनिदानम् ।

निष्पतनमिति मुखलक्षणः । तृणैस्त्रिधा पित्तवृक्षरोगलक्ष-
णम् । शालाक्ये प्रपयोऽसुखरोगाणां मधैव चतुर्विधमुखरो-
गेऽन्तर्भावं दर्शयन्नाह—संस्थानेसादि । संस्थानं स्थानमोष्ठादि,
दूष्यं रक्तादि, आकृतिर्लिङ्गं, नाम द्योतादादि, एषां विकल्पाद्
मेदाश्चतुःपट्टिविधा भवन्ति, ते च शालाक्ये एवोक्तेयाः ।
सुधुवे पथ्यादिमुखरोगा उच्छ्वासः, तथाऽभीह वैश्वमतानुसारं-
भाद्वाम्भवेण चतुःपट्टिः । यथाप्रदेशमिति यथानिचिस्ता-
वदेष्टम् ॥ ११९-१२३ ॥

वातादिसिः शोकमपातिलोभ-
क्रोधैर्मनोभ्राशनगन्धरूपैः ।
अरोचकाः स्युः परिहृष्टदन्तः
कपायवक्रश्च मतोऽनिलेन ॥ १२४ ॥
कण्डूम्लमुष्णं विरसं च पूति
स्त्रितेन विद्याह्वयनं च वक्रम् ।
माधुर्यपेच्छिज्यगुणवशैत्य-
विवेक्षसंबद्ध्युतं कफेन ॥ १२५ ॥
अरोचकं शोकमपातिलोभ-
क्रोधाद्यहृद्यभ्रानगन्धये स्यात् ।

१ 'माणादनः पीतसितलज्जुषां दोषः स्रवेत् सावमुदाहरेतम्' इति
पा० ।

२ 'तृष्णाज्वरस्फोटकतालुदाहा' इति पा० । ३ 'विरसं चाम-
जु' इति पा० । ४ 'क्रोधाद्यहृद्यभ्रानगन्धये' इति पा० ।

स्ताभाविकं चक्रमथारुचिश्च

त्रिदोषजे नैकरसं भवेत् ॥ १२६ ॥

इत्यरोचकनिदानम् ।

वाय्वरोगान्तर्निविष्टत्वादेवारोचकानाह । यद्यपि राजय-
क्ष्मन्चिकित्सितेऽप्यरोचका उक्ताः, तथाऽपि शोषोष्णरोचकभेदः
पृथगुत्पन्ना एवारोचका अभिधीयन्ते इति न पीनरूपम् ।
अतिलोभेनात्रारुचिरुच्यते, तत्रातिलोभेन कृतं सवताभ्यास-
मरुचिकारणं दर्शयति । विषद्वस्यद्वयुतमिति बन्धयुक्तमित्यर्थः ।
नैकरसमिति अनेकरसम् ॥ १२४-१२६ ॥

नादोऽतिरुक्कर्ममलस्य शोषः

स्त्रावस्तनुश्चाधवणं च वातात् ॥

शोफः सरागो दरुणं विदाहः

सपीतपूतिश्रयणं च पिच्छात् ॥ १२७ ॥

‘वैश्रत्यकण्डूस्त्रिरशोकशूल-

क्रिन्धश्रुतिः श्रेष्ठमभवेऽस्पष्टं च ।

सर्षाणि रूपाणि तु सन्निपातात्

स्त्रावश्च तत्राधिकदोषवर्णः ॥ १२८ ॥

इति कर्णरोगनिदानम् ।

नादोऽतिरुगित्वादिना कर्णरोगमाह । एते च शालाक्ये
श्वप्नश्चाविद्यतिष्ठन्ताः, तथाऽपीह चतुर्विधं कर्णरोगेषु दोषा-
णामप्यशोषो व्याख्याय, शोषाणामपि वातादिजन्यत्वात्
॥ १२७ ॥ १२८ ॥

अल्पस्तु रागोऽनुपदेह्याश्च

सतोदनेदोऽनिलजाक्षिरोगे ।

पिच्छात् सदादोऽतिरुजः सरागः

पीतोपदेहः सुभृशोष्णवाही ॥ १२९ ॥

शूलोपदेहं बहुपिच्छलान्ध-

नेत्रं कफात् स्यादुत्ता सकण्डूः ।

सर्षाणि रूपाणि तु सन्निपाता-

द्वेत्रामयाः पण्णवतिस्तु सेदात् ॥ १३० ॥

तेषामभिव्यक्तिरभिप्रदिष्टा

शालाक्यतत्रेषु चिकित्सितं च ।

पराधिकारे तु न निस्तोकिः

शस्तेति तेनात्र न नः प्रयासः ॥ १३१ ॥

इति नेत्ररोगनिदानम् ।

अल्पस्तु राग इत्यादिना नेत्रारोक्षिरोगा अभिधीयन्ते ।
उपदेहो दुष्टिका । सुभृशोष्णवाहीति अत्योष्णवाही । बहु-
नेत्रामयानां सख्यामाह-नेत्रामया, पण्णवतिमिति । नेत्रामयेषु
आचार्योणा विप्रतिपत्तिः, नेत्ररोगाणां पदसमाप्तिं विदेह- ग्राहः,

करालस्तु पण्णवतिम्, अशीतिं सालाकिः ग्राहः । तेषु कराळम-
तेनैवैतदभियानम्, उक्तं च तत्र “विंशतिःसप्त वर्गस्या नव
संभो प्रकीर्तिताः । त्रयोदश तु शुक्रस्थाः पद्मेगाः कृष्णभा-
गव्याः ॥ विंशतिः पथ दृष्टिस्थाः पीड्येव ॥ सर्वगाः” इति ।
एतेषां ज्ञानोपायमाह—तेषामित्यादि । अभिव्यक्तिरिति लक्ष-
णम् । नेत्ररोगप्रपञ्चानभिधाने हेतुमाह—पराधिकारेष्वि-
त्यादि ॥ १२९-१३१ ॥

तेजोऽनिलार्थैः सह केशभूमिं

दग्ध्वाऽऽशु कुर्यात् पलाति नरस्य ।

किंचित्तु दग्ध्वा पलितानि कुर्या-

द्विप्रमत्तं च शिरोरुहाणाम् ॥ १३२ ॥

इत्पूर्य्यञ्जत्रयगर्दकदेश-

स्तन्त्रे नियदोऽयमशून्यतार्थम् ।

अतः परं भेषजसंग्रहं तु

नियोध संक्षेपत उच्यमानम् ॥ १३३ ॥

इति खालित्यरोगनिदानम् ।

तेज इत्यादिना खालित्यलक्षणमाह । तेज, शब्देन देहो-
ष्माऽभिमतः, स वातायैर्युक्तः खालित्यादि करोतीति बोज-
नीयम् । ये तु ‘तेजः सवात’ इति पठन्ति, ते तेज शब्देन
पित्तमपि वर्णयन्ति । हस्तेप्रभवमिति कथितम् । शिरोरु-
हाणमिति केशानाम् । अशून्यतार्थमिति अस्त्रचयचिकित्सा-
शास्त्रस्य शालाक्यभिक्षेयरीशैरशून्यतार्थम् । भेषजसंग्रहमिति
भेषजामिथायकं ग्रन्थम् ॥ १३२ ॥ १३३ ॥

वातात् सकासवैस्वर्यं सक्षारं पीनसे घृतम् ।

पिबेद्रस्तं पयश्शोणं क्षौद्रिकं घूममेध वा ॥ १३४ ॥

शवाह्वात्यगला मूलं स्योनाकैरण्डविलयजम् ।

सारग्वधे पिबेद्रस्तं मधूच्छिष्टपलाघृतेः ॥ १३५ ॥

अथवा सघृतान् सकृन् कृत्वा मल्लकसंपुटे ।

नयप्रतिस्थापयत्वा धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥ १३६ ॥

शङ्खमूर्धेललाटातौ पाणिस्त्रेदोपनाहनम् ।

सभ्यके क्षवधुस्त्रावरोघादी संकरादयः ॥ १३७ ॥

ब्रैयाश्च रोक्षिपाजाजीवचातर्कारिचोकराः ।

त्वक्पयमरिचेलानां चूर्णां या सोपकुञ्चिकाः ॥ १३८ ॥

ओतःशृङ्गादनासाक्षिशोषे तैलं च नाचनम् ।

प्रभाव्याजे तिलान् क्षीरे तेन पिष्टान्तुपमणा ॥ १३९ ॥

मन्दस्त्रिचान् सयष्ट्याद्वर्णान्तेनैव पीडयेत् ।

दशमूलस्य निष्काशे राक्षामधुकल्कवत् ॥ १४० ॥

सिद्धं ससैन्धवं तैलं दशकृत्योऽणु तत् स्मृतम् ।

सिन्धुस्यास्यापनैदौषं निर्देह्वातपीनसे ॥ १४१ ॥

॥ ‘शोफचिकित्सा तु परं निरोधः । विचारतः संयतस्य तस्य-
ग्रन्थक्रमेण सोमं भयोच्यमानम्’ इति पा० ।

जिग्माम्लोष्णैश्च लघ्वेन ग्राम्यादीनां रसैर्हितम् ।
उष्णाम्बुना स्नानपाने निवातोष्णप्रतिश्रयः ॥ १४२ ॥
चिन्ताश्यायामवाकृचेष्टाध्यवापविरतो भवेत् ।
वातजे पीनसे भीमाभिच्छेदेवात्मनो हितम् ॥ १४३ ॥

अथैतेषां क्रमाचिकित्साऽभिधीयते । प्रतिश्याये धूमस्य निषेधो वैरेचनिकधूमामिप्रायेण कृतः, वेनेद्वे स्रैदिकधूमामिपानं न विरोधि । पाणिखेदं च उपनाहनं चेति पाणिखेदोपनाहनम् । श्वबुध्वावरोधावधिलयावरोधशब्देन प्रतीनाहोऽभिधीयते । संकरादयः संकरप्रस्तारादयः सेदाभ्यायोकाः सेदाः । सर्कायि ज्यम्बी । स्तोताशुक्रादनामस्त्रियोषे इति प्राणश्रोत्राक्षितर्फणीनां विधानां सक्षिपातः शुक्राटकः । नावन तैलमुक्तमाह-प्रभाभ्याजे इत्यादि । तदुष्ण्येति अजाक्षेरोष्मणा विष्टेलेदने मन्दोस्त्रिजान् । समग्रालुचूर्णानि विष्टाहपूण्यस्यप्रधानत्वात् तिलचूर्णात् पादिकम् । तेनैव भीदयेदिति अजाक्षेरेषां । एवं निम्पतलेस्य दक्षामूलनिःक्रामादिभिर्दंशकृतः पाणव सिद्धं तैलमणुतैलं स्यादः अमुता चास्य अणुतोवोत्राक्षित्वात्, तत्रैव भावनया पाकभूषस्त्वेन निष्पीडनविरोधेन च कियते । उक्तं हि विवेदे-“भाक्षनात् पाचनाद्वाऽपि तैलानामणुतैलता । मर्दानादि घर्षणा देहानामणुतैलता” इति । सिद्धाम्लेलादिना भाष्ट्रापाचाराद्वा । निवातोष्णप्रतिश्रय इति निवातोष्णशब्दायी ॥ ११४-१४३ ॥

पैचे सर्पिः पिबेत् सिद्धं शृङ्गवेरशुतं यवः ।
पाचनायै पिबेत् पके कार्यं मूधं निरेचनम् ॥ १४४ ॥
पाठाद्विरजनीमूर्यापिप्लीजातिपण्ड्यैः ।
दन्त्या च साधितं तैलं नखे स्यात् पक्वपीनसे ॥ १४५ ॥
पूयाक्ले रक्पित्तप्लाः कपाया नावनानि च ।
पाकदाहाद्व्यकलेषु शीता लेपाः ससेचनाः ॥ १४६ ॥
मेर्यनखोपचाराश्च कपायाः स्वादुशीतलाः ।
मन्दपित्ते प्रतिश्याये जिग्मैः कुर्याद्विरेचनम् ॥ १४७ ॥
घृतं क्षीरं यवाः शालिगोधूमा जाङ्गला रसाः ।
शीतान्वास्तिकशकानि यूया मुद्रादिमिर्दिताः ॥ १४८ ॥

पैचे सर्पिः पिबेत् सिद्धमिलत्र शङ्खरेतिदगेन सर्पिर्द्वयम् ।
रक्पित्ता इति रक्पित्तनिःक्रितोकाः । मन्दपित्ते इति ईप-
दिते ॥ १४४-१४८ ॥

गौरचारोचकेचावौ लङ्घनं कफपीनसे ।
सेदाः सेकाश्च पाकार्यं लिप्ते शिरसि सर्पिणा ॥ १४९ ॥
लशुनं मुद्रचूर्णेन व्योपक्षारघृतैर्युतम् ।
देयं, कफप्रवमनमुत्किष्टसेम्पने हितम् ॥ १५० ॥

१ 'निवेतित' इति पा० । २ 'पाकदाहाद्व्यकलेषु' इति पा० ।
३ 'सेकाः प्रलेपनाः' इति पा० । ४ 'सेदनखोपचाराश्च' इति पा० ।

अपीनसे घृतिनस्य ब्राणस्त्रावे सकण्डुकैः ।
धूमः शस्तोऽवपीदश्च कटुभिः कफपीनसे ॥ १५१ ॥
मनःशिला वचा व्योषं विडङ्गं हिङ्गु गुग्गुलुः ।
चूर्णो ब्रैयः प्रथमनं कटुभिश्च फलेस्तथा ॥ १५२ ॥
मार्गोमदनतर्कारीसुरसादिविपाचिते ।
मूत्रे लाक्षा वचा लम्बा विडङ्गं कुष्ठपिप्ली ॥ १५३ ॥
कृत्वा कल्कं करञ्जं च तैलं तैः सार्षपं पचेत् ।
पाकान्मुक्तं घने नस्यमेतन्मेदोनिमे कफे ॥ १५४ ॥
जिग्मस्य व्यादते वेगे स्फूर्त्तं कफपीनसे ।
वमनीयशुतक्षीरतिलमापयचागुना ॥ १५५ ॥
वार्ताककुलकव्योपकुलत्पादकिमुद्रजाः ।
यूयाः कफप्रमर्शं च शस्तमुष्णात्तुलेष्व(य)नम् ॥ १५६ ॥
सर्वजित् पीनसे तुरे कार्यं शोफे च शोफजित् ।
क्षारोऽर्जुदाधिर्मासेषु क्रिया शोषेप्येक्ष्य च ॥ १५७ ॥
इति पीनसनासारोगचिकित्सा ।

दैवं कफप्रवमनमिति कफप्रद्वगकृतं वमनं देयमित्यर्थः ।
कटुभिः फलेरिति मरीचपिप्पल्यादिभिः । पाकान्मुक्तं इति
पाकान्नपानाभ्युते । व्यादते वेग इति पीनसस्य वेगे मरीच्युते ।
शोफे चेति वायुशोफे ॥ १५५-१५७ ॥

वातिके शिरसो रोगे जेहान् सेदास्तनावनान् ।
पानाश्रमुपनादांश्च कुर्याद्वातामयापहान् ॥ १५८ ॥
तैलभूरेरुगर्वाधिः सुलोष्णैरुपनाहनम् ।
जीवनीयेः सुमनसा मत्स्यमौलैश्च शस्यते ॥ १५९ ॥
रात्रास्थिरादिभिः सिद्धं सक्षीरं नस्यमर्तिशुत् ।
तैलं रात्राद्विकाकोलीदाकराभिरयायि वा ॥ १६० ॥
यलामधुकयश्वाहविद्वीरजन्दनोत्पलेः ।
जीवकरंभकद्राक्षाशर्कराभिश्च साधितः ॥ १६१ ॥
प्रस्थलैलस्य सक्षीरो जाङ्गलार्पेतुलारसे ।
नखे सर्वोर्व्वजशृत्तवातपित्तामयापहम् ॥ १६२ ॥
दशमूल्यलापलात्रिफलामधुकैः सह ।
मयूरं पक्षपित्ताश्वशरुण्वाद्भिर्जितम् ॥ १६३ ॥
जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत् ।
मधुरैः कार्ष्णिकैः कल्कैः शिरोरोगार्दितापहम् ॥ १६४ ॥
कणाक्षिनासिकास्निह्वातास्वायगलरोगनुत् ।
मायूरमिति विख्यातमूर्ध्वजत्रुगदापहम् ॥ १६५ ॥
इति मायूरघृतम् ।

दशमूलेलादौ दशमूलादिभिः प्रलेखं त्रिपलमानैः समं
मयूरं पक्षादिवर्जितं जलशोषे एव पचेत् । जलशोषो ह्यत्र वायुार्थं
पादावरोधः सन् घृतप्रस्थाचतुर्गुणो भवति । किञ्च दशमूला-
दीनां चत्वारिंशत्तलेन मयूरपेक्षेन सममूत्रान्तरं चतुःपष्ठिजं

१ 'सममूत्रं न्यक्षिपिष्यत्किञ्चिद्महात्' पक्षादिवर्जितं इति पा० ।

काध्यं श्रेणमाने प्रले देयम् । किंवा दशमूलदीना मयूरेण च
मिथिला यावत् कायं भवति तच्चतुर्गुणं जलमुत्सर्गपरिमाप-
यैव देयम् । मयूरेति जीवनीययोगोक्तदशभिः, जीवनीयानि
हि मधुत्वप्रकारादिह मधुरशब्देनोच्यन्ते ॥ १५८-१६५ ॥

एतेनैव कपायेण धृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
चतुर्गुणेन पयसा ककैरेमिश्रं कार्ष्णिकैः ॥ १६६ ॥
जीवन्तीत्रिकलामेदामृद्धीकार्ष्णिकप्रकैः ।
समज्ञाचविकाभार्गीकाश्मरीसुरदारुभिः ॥ १६७ ॥
आत्मगुणामहामेदातालवर्जूरमस्तकैः ।
मृणालविसशालकन्ध्रीजीवकपंचकैः ॥ १६८ ॥
शतावरीविदारीक्षुद्रहतीसारिवायुगैः ।
मूर्धाभ्यर्द्रूपभकशृङ्गाटककलेरुकैः ॥ १६९ ॥
राक्षास्थिरातामलकीसूक्ष्मैलाशटिपौफरैः ।
पुनर्नवातुगाक्षीरीभाकोलीधन्यासकैः ॥ १७० ॥
वैजुराक्षोटवाताममुञ्जातमिषुकैरपि ।
प्रव्यैरेभिर्यथालाभं पूर्वंकल्पेन साधितम् ॥ १७१ ॥
नस्ये पाने तथाऽभ्यङ्गे वस्ती चैव प्रयोजयेत् ।
शिरोरोगेषु सर्वेषु कासे श्वासे च दारुणे ॥ १७२ ॥
मन्यापृष्ठप्रदे शोपे स्वरमेवे तथाऽर्पिते ।
योन्मरुक्षुक्रुकोपेषु शलं वन्यासुतप्रदम् ॥ १७३ ॥
शतुञ्जाता तथा नारी पीत्वा पुनं प्रसूयते ।
महामायूरमित्येतद्वृत्ताभाभेयपूजितम् ॥ १७४ ॥

इति महामायूरपृथक् ।

आलुभिः कुङ्कुटैर्हृत्सैः शरीश्रापि हि बुद्धिमान् ।
कल्पेनामेव विपचेत्सर्पिकप्येगदापहम् ॥ १७५ ॥

एतेनैवेति दशमूलदिनमूरकायेन यनोकविधानकृतेन ।
द्वितीयचतुर्गुणान्देन चतुर्गुणं शृङ्गावे । अघोटवातामयीनि
लोत्तरापयिकानि । पूर्वयोगोक्तदशविधानं यद्यप्येतेनैव कपा-
येनेत्यादिना सिद्धं, तथाऽपि पुनः पूर्वंकल्पेनेति बचनेन यथा-
लम्भमितिपदेन च यथालाभं करणीयत्वं कल्पेन न कपाये
इति दर्शयति । अत्र प्रयोगमेदे जतुकुण्डः—“तत्तावोचितशि-
पिन दशमूलधेयवीरलामपुत्रैरिष्यते । सह सर्पिण जीवनी-
यकपैः पचेत् पयसा कप्येऽसिमेन चतुर्के प्रस्थं घृतं
वयालाम जीवन्तुङ्गवाताममृष्टीत्रिकलापचमचुकैः खर्जूर-
लासमलकलेपेलापोम्बरददृष्टातमकलीविषवार्गीकलेस्राष्ट्र-
कम्पनालपलासिपरासमश्रापचन्द्रनदभिः सह तु मायूरं चतुष्प-
योगाद्यैश्चतुर्गुणधेयवृत्तपत्” इति । अत्र मयूरस्योने मूषकादीन्
दर्शयमाह—आनुमिरिहादिना । अमुना नमूषेक्षणा कल्प-
मानेवाप्यनेकेनापि साधनं कर्तव्यमितिहाहः ॥ १६६-१७५ ॥

१ ‘खजुराशुदेव सवीरकैः’ इति पा० । २ ‘मयूरशोटी’ इति पा० ।

पैत्ते घृतं पयः सैकाः शीता लेपाः सनाचनाः ।
जीवनीयानि सर्पापि पानात्रं चापि पिचनुत् ॥ १७६ ॥
चन्वनोशीरप्यष्टाद्ववाद्यान्नाग्रनसोत्पलेः ।
शीरपिष्टैः प्रदेहः स्याच्छृत्तैर्वा परिपेचनम् ॥ १७७ ॥
त्वक्पत्रशर्कराकल्कः सुपिष्टस्तण्डुलाभुना ।
कार्योऽवपीडः सर्पिश्च नसं तस्यानु पेंत्तिके ॥ १७८ ॥
यष्टाद्वचन्दनानन्ताक्षीरसिद्धं घृतं द्वितम् ।
नायनं शर्कराद्राक्षामधूकैर्वाऽपि पित्तजे ॥ १७९ ॥

युवैरुन्न शीरयुतैः । सर्पिश्च नस्यमेन्न अपपीडस्य
पथात् सर्पिण नसं देयम् ॥ १७६-१७९ ॥

कफजे स्वेदितं धूमनस्यप्रथमनादिभिः ।
शुद्धं प्रलेपपानात्रैः कफजैः समुपाचरेत् ॥ १८० ॥
पुराणसर्पिषः पानैस्तीक्ष्णैर्धेयैस्तिमिरेव च ।
कफानिलोत्थिते दाहः शेषयो रक्तनोक्षणम् ॥ १८१ ॥
परण्डनलदलौमगुग्गुलवगुग्गुचन्तैः ।
धूमवति पिबेद्गन्धर्वकुष्ठतगरैस्तथा ॥ १८२ ॥
सन्निपातप्रवे कार्पा सन्निपातहिता क्रिया ।
क्रिमिजे चैव कर्तव्यं तीक्ष्णं मूर्धविरेचनम् ॥ १८३ ॥
रवगदन्तीव्यान्नकरजविडङ्गनवमालिकाः ।
अपामार्गफलं बीजं नलमालशिरीषयोः ।
क्षयकोऽश्मन्तको विष्वं हरिद्रा द्विह्रू चूचिका ॥ १८४ ॥
कणिज्जकश्च वैस्तैलमविमूने चतुर्गुणे ।
सिद्धं स्यादावनं चूर्णं चैषां प्रथमं हितम् ॥ १८५ ॥
फलं शिथुकरञ्जाभ्यां सव्योपं चावपीडकः ।
कपायः सरसः क्षारभूर्ण कल्कोऽवपीडकः ॥ १८६ ॥
शुकलिकककुक्षौद्रकपायैः कयलप्रहः ।

इति शिरोरोगचिकित्सा ।

कफानिलोद्भवे दाह इत्यत्र कफोद्भवे अनिलोद्भवे च सुशु-
त्वचनान्नलदलशृङ्गादेः दाहः कर्तव्यः । उक्तं हि सुश्रुते—“शि-
रोरोगधियन्यप्रसृष्टिषु भ्रूलाटाद्यङ्गप्रदेशेषु देहे” (प्र. सू.
अ. १२) इति । गन्धर्वकुष्ठतगरैरेति अगुर्वीरिगन्धेः, कुष्ठ-
गवर्जने नाम मरुतुङ्गसावर्जनायम् । उक्तं च शालाक्ये—
“ननुकुष्ठे श्ववयो भूमवतिप्रनोजिते । मस्तुङ्गं प्रकर्षेण
तस्मात्ते नैव योजयेत्” इति । व्याप्रकरजः नही । श्वशु-
दिश्रृङ्गारकः ॥ १८०-१८६ ॥—

धूमः प्रथमं शुद्धिरप्यद्वन्द्वनलज्जम् ॥ १८७ ॥
भाज्यं च मुखरोगेषु यथासं दोषमुद्धितम् ।
पिप्पल्यगुग्गुर्वातीत्वग्यवहाररसाञ्जनम् ॥ १८८ ॥
पाठां तेजोवर्ता पयसां समभागं विचूर्णयेत् ।

मुखरोगेषु सर्वेषु सक्षौद्रं तद्विचारयेत् ॥ १८९ ॥
 सीधुमाधवमाध्वीके श्रेष्ठोऽयं कवलग्रहः ।
 तेजोह्मामयामेला समक्षा कटुका घनम् ॥ १९० ॥
 पाठा ज्योतिष्मती लोभ दावी कुष्ठ च चूर्णयेत् ।
 द-ताना घर्षण रक्तप्रायकण्टकजापहम् ॥ १९१ ॥
 पञ्चकोलकतालीसपत्रैलामरिचत्वच ।
 पलाशमुष्ककक्षारयवक्षाराश्च चूर्णिता ॥ १९२ ॥
 गुटे पुराणे द्विगुणे कथिते गुटिका कृता ।
 कर्क-धुमात्रा सप्ताह स्थिता मुष्करुभसनि ॥ १९३ ॥
 कण्ठरोगेषु सर्वेषु धार्या स्युरमुतोपमा ।
 गृह्युमे यवक्षार पाठा व्योप रसाञ्जनम् ॥ १९४ ॥
 तेजोह्मा त्रिफला लोभ चित्रकश्चेति चूर्णितम् ।
 सक्षौद्रं धारयेदेतद्गुलरोगविनाशनम् ॥ १९५ ॥
 कालक नाम तच्चूर्णं दन्तास्यगलरोगनुत् ।

इति कालकचूर्णम् ।

मन शिला यवक्षारो हरिताल सत्तै-ध्रुवम् ॥ १९६ ॥
 दार्वात्स्वक चेति तच्चूर्णं माक्षिकेण समायुतम् ।
 मूर्च्छित घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ॥ १९७ ॥
 मुखरोगेषु च श्रेष्ठ पीतक नाम कीर्तितम् ।

इति पीतकचूर्णम् ।

मृद्वीका कटुका व्योप दार्वात्स्वक त्रिफला घनम् ॥ १९८ ॥
 मूर्च्छित घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ।

इति मृद्वीकादिचूर्णम् ।

पाठा रसाञ्जन मूर्वा तेजोहेति च चूर्णितम् ॥ १९९ ॥
 क्षौद्रयुक्त विघातस्य गलरोगे मित्यञ्जितम् ।
 योगास्त्रेते त्रय प्रोक्ता वातपित्तकफापहा ॥ २०० ॥
 कटुकातिथिपापाठाशर्वांमुस्तकलिङ्गका ।
 गोमूत्रकथिता पेया कण्ठरोगविनाशना ॥ २०१ ॥
 खरस कथिनो दार्वा घनीभूतो रसकिया ।
 सक्षौद्रा मुखरोगास्तृणदोषनाडीमणापहा ॥ २०२ ॥
 शालुशोपे त्वत्तृणस्य सपिराचरम्भिकम् ।
 नावन मधुरा क्षिग्धा शीताश्चैव रसा हिता ॥ २०३ ॥
 मुखपाके सिराकर्म शिर कायविरचनम् ।
 मूत्रतैलघृतक्षौद्रक्षीरेश्च कवलग्रहा ॥ २०४ ॥
 सक्षौद्रात्रिफलापाठाशर्वाकाजातिपहया ।
 कपायतिकका शीता क्वाथाश्च मुखधावना ॥ २०५ ॥

शुक्लत्यादि मुखरोगचिकित्सितम् । शुद्धिरप इति विरेच
 नम् । दावा वगिति दार्वास्त्रि बन् । कणापहमिति रोषपीडा
 हरम् । पञ्चकोलेक्षारी चूर्णसमुदाहृतो द्विगुण । कर्क-धू
 मात्रा इत्यष्टमाधकमाना । केन्द्रि रोषस्थाने कोहं पठन्तिः

उक्त हि सुष्ठुते(१)— पाठा रसाञ्जन व्योप तेजोह्मा निपत्ताऽ
 त्रिक । गृह्युमे यवक्षार खस चूर्णं तु कालकम् — इति ।
 नापित्तकफापहा इति प्रलम्बमेव कागदयस्यो योगादि
 रोषहर । रसकियेति घनीभूतरसस्य सहा । तादृशापे इत्यादी
 कर्तृण्यस्त्वपिदेन तृणयुक्तस्य तादृशापे भातरमक्तिकमपि
 सर्पिं पान निषेधयति । तादृशापे च तृण मूर्च्छापरी
 ताव गर्भिण्यास्तृणोपि (सू अ १३) इत्यादिना
 यवपि ग्रहण निषिद्ध तथाऽपीह आंतरमक्षिक साम वक्षप
 विधानात् कर्तव्यमेव । सिराकमिति सिरा-यधन, तच्च सुष्ठु
 तवचनात् तालुनि जिह्वाया च कर्तव्यम् ॥ १८७-२०५ ॥

तुला खदिरसारस्य द्विगुणामरिमेदत् ।
 प्रक्षाल्य जर्जरीकृत्य चतुर्द्वारेणैस्त्रयस पचेत् ॥ २०६ ॥
 द्राणशप कपाय त पृष्ठा भूय पचेच्छतै ।
 ततस्तस्मिन्घनीभूते चूर्णोक्त्याक्षमागिकम् ॥ २०७ ॥
 चन्दन एतकोशीर मज्जिषाघातकीघनम् ।
 भ्रौण्डरीक यष्टाहृत्त्रगोलापककेशरम् ॥ २०८ ॥
 आक्षा रसाञ्जन मासीनिकलालोभवालकम् ।
 रज-न्यौ फलिनीमेला समक्षा कटुफल यचाम् ॥ २०९ ॥
 यवासागुरुपत्तङ्गैरिकाञ्जनमावेपेत् ।
 लवङ्गनखककोलजातिकोशान् पलोन्मिताम् ॥ २१० ॥
 कर्पूरकुडय चापि क्षिपेच्छीतेऽवतारिते ।
 ततस्तु गुलिका कार्या मुष्काश्चास्येन धारयेत् ॥ २११ ॥
 तैल चानेन कक्केन कपायेण च साधयेत् ।
 द-ताना खलनध्रशशैशिपेकिमिरीरोगनुत् ॥ २१२ ॥
 मुखपाकास्यदोष-ध्वजादपारोचकनाशनम् ।
 क्षावोपलेपपच्छिद्यवैस्वर्यपलशोपनुत् ॥ २१३ ॥
 दन्तास्यगलरोगेषु स्वध्वेतत् परायणम् ।
 (खदिरादिगुटीकेय तैल च खदिरादिकम् ॥ २१४ ॥)

इति खदिरादिगुटिका वैल च ।

तुलामिलादिना खदिरादिगुटिकामाह । दिगुणामरिमेदस
 इति विदुखदिरस्य तु कुष्ठे इ एव । पत्रत्र रक्तचन्दनम् । एष
 इरीनामन पल्लवानम् । दन्तास्यगलरोगा साधनयोका
 हेत्या । परायणमिति परमवच भृष्ट मेघत्रमिति यावत् । इति
 मुखरोगचिकित्सा ॥ २०६-२१४ ॥

अद्वौ कवलग्रहा धूमा समुत्तथावना ।
 मनोहमद्रपान च हृषण्याभ्यासनानि च ॥ २१५ ॥
 कुष्ठसौवर्चलाजाजीशर्करामरिच विडम् ।
 घाञ्जोलापकाशीरपिप्यन्तुत्पलचन्दनम् ॥ २१६ ॥
 लोभ तेजोवती पट्या भ्यूषण सयवाप्रजम् ।
 आद्रदादिमनिर्यासश्चाजाजीशर्करापुत ॥ २१७ ॥

सतैलमाक्षिकास्वेते चत्वारः कवलप्रदाः ।
चतुरोऽरोचकान् हन्युर्योताद्यकजसर्पजान् ॥२१८॥
कारवीमरिचाजजीद्राक्षान्द्रक्षाम्लदादिभ्यम् ।
सौवर्चलं गुडः क्षौद्रं सर्वारोचकनाशनम् ॥२१९॥
यस्ति समीरणे पित्ते विरेकं वमनं कफे ।
कुर्याद्भुजानुकूलानि हर्षणं च मनोज्ञजे ॥२२०॥

इत्यरोचकचिकित्सा ।

भरोचकचिकित्सायाह—अथवागिलादि । कुष्ठेत्यादिना
सर्वाश्लोकोक्तत्वात् यो यातपित्तकफवृश्चिपतलेष्वरोच-
केषु कमाग्नयेयाः ॥ २१५-२२० ॥

कर्णशूले तु वातघ्नी हिता पीनसचक्षुः क्रिया ।
श्रवेहाः पूरणं नस्यं पाकलाये व्रणक्रियाः ॥२२१॥
मोज्यानि च यथादोषं कुर्यात् केदाश्च पूरणान् ।
हिङ्गुभुजबृण्णुण्डीमिसैलं तु सार्यपं पचेत् ॥२२२॥
यतदि पूरणं श्रेष्ठं कर्णशूलनिवारणम् ।
देवदारवचाशुण्ठीशताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ॥२२३॥
तैलं लिङ्गं यत्तमूत्रे कर्णशूलनिवारणम् ।
वराटकान् समाहृत्य वृहेभृङ्गजने नवे ॥२२४॥
तद्वस्य श्रेयोतयैतेन गन्धतैलं विपाचयेत् ।
रसाञ्जनस्य शुष्ण्वाश्च कल्काभ्यां कर्णशूलनुत् ॥२२५॥
शुष्कमूलकशुण्ठानां क्षारो हिङ्गु महौषधम् ।
शतपुष्पा वचा कुष्ठं दाद शिशु रसाञ्जनम् ॥२२६॥
सौवर्चलयवक्षारखर्जिकोद्भिदसैन्धवम् ।
भूर्जमन्थिविदं मुस्तं मधुशुक्लं चतुर्गुणम् ॥२२७॥
मातुलुङ्गसन्धैव कदल्या रस एव च ।
संधैरतैर्यथोद्भिदः क्षारतैलं विपाचयेत् ॥२२८॥
वाचिर्यं कर्णनादश्च पूषलायश्च दारुणः ।
क्रिमयः कर्णशूलं च पूरणादस्य नश्यति ॥२२९॥
मुखकर्णाक्षिरोगेषु यथोक्तं पीनसे विधिम् ।
कुर्याद्भिषक् समीक्षादौ दोषकालयलावलम् ॥२३०॥
इति कर्णरोगचिकित्सा ।

वराटकानिलादौ तद्वत्सैति वराटकादाहस्य । स्नेहोतयेव
गालयेत् । गन्धतैलमिति मुग्नपदस्यकल्युक्तं तैलं, किंवा गन्ध-
द्रव्यापिवासितं तिलोद्भवं तैलम् । शुष्कमूलकलादिके क्षारतैले
मधुशुक्लं चतुर्गुणमिति मधुप्रधानं शुक्लं चतुर्गुणम् । शुक्लं च
“यन्मस्तादि ध्रुवो भाण्डे सगुदक्षेद्रनागस्य । धान्यराशौ
त्रिरात्रस्य शुक्लं शुक्लं तदुच्यते”—इति । मातुलुङ्गकदलीरसौ
तैलवनौ । अन्ये तु मधुशुक्लपुष्पापि दापयन्ति; यत्र मधु

तैलसमं, शुक्लं तु चतुर्गुणमिति वदन्ति; तत्रातिहृदयग्रमं,
यतो जलशून्यं मधु न पक्वत एव, मधुनः शुक्रप्रहणेनैव
शुद्धीत्वात् । सचं च “मूलकमस्मशताह्वादिक्षारवाचचतुर्ल-
वणकुष्ठदादरसाञ्जननागरक्षोभाञ्जनहिङ्गुपत्रभूर्जमातुलुङ्गकदली-
रखैरचतुर्गुणशुक्लैलं निषक्तं शुतिनादवापिर्यं शुलजनुप्रम्”—
इति ॥२२१-२३०॥

उत्पन्नमात्रे तरुणे नेत्ररोगे विडालकः ।

कार्यो दाहोपदेहाशुशोफरागनिवारणः ॥२३१॥
नागरं सैन्धवं सर्पिमण्डेन च रसक्रिया ।
निघृष्टं चातिके तद्वन्मधुसैन्धवगैरिकम् ॥२३२॥
तथा साबरकं लोभं घृतभृष्टो विडालकः ।
तद्वत् कार्यो हरीतक्या घृतभृष्टो रजापहः ॥२३३॥
पैत्तिके चन्दनानन्तामधिष्ठाभिर्विडालकः ।
कार्यः पक्वकप्याह्नमासीकालीयकैस्तथा ॥२३४॥
गैरिकं सैन्धवं मुस्तं रोचना च रसक्रिया ।
कफे कार्यं तथा क्षौद्रं प्रियङ्गुः समनःशिला ॥२३५॥
सन्धिपाते तु त्र्ययं स्याद्वहिरङ्गोः मलेपनम् ।
पंक्ताप्यक्षुस्थता कार्यं संपेके त्वज्जनं ज्यहात् ॥२३६॥
आक्योतनं मास्तरजे काथो विस्वादिमिहितः ।
कोण्यः सेरणदत्तकोरीवृद्धीतमधुशिपुमिः ॥२३७॥
पृथ्वीकादार्यम् विषाढाक्षाम्निमधुकोत्पलैः ।
काथः सशर्करा १६ः पूरणं रसपिचनुत् ॥२३८॥
नागरत्रिफला १६ निम्बयासारसः कफे ।
कोण्यमाश्रयोतनं सिधैरोपधैः सान्धिपातके ॥२३९॥
धृष्ट्यरपण्डमूलत्वक् विमोः पुष्पं ससैन्धवम् ।
अजाक्षीरेण पिष्टं स्यादतिर्वाताक्षिरोगनुत् ॥२४०॥
सुमनःकोरकाः शङ्खत्रिफला मधुकं वला ।
पित्ताक्षापहा वतिः पिष्टा दिग्धेन धारिणा ॥२४१॥
सैन्धवं त्रिफला व्योषं शङ्खनाभिः समुद्रजः ।
फेनः शैलेयकं सज्जो वतिः श्लेष्माक्षिरोगनुत् ॥२४२॥
जम्बूका विसं चित्चं पटोलं छागलं शङ्खत् ।
प्रणौषडीकं यष्ट्यादं दार्यं कालानुधारीवा ॥२४३॥
पपायपपलान् भाग्यान् सुधौतावर्जरीकृतान् ।
तोये पक्वत्वा रसे पूते भूयः पके रसे घने ॥२४४॥
कपे च श्वेतमरिचाज्जातीपुष्पाववात् पलम् ।
चूर्णं श्लिष्ट्वा कृता वतिः संवेद्री हृदयसादनी ॥२४५॥
शङ्खप्रवालवैद्यूलौहताम्रप्लुवास्थिमिः ।
स्रोतोऽज्ज्वेतमरिचवतिः सचाक्षिरोगनुत् ॥२४६॥

१ ‘दावने’ इति पा० । २ ‘शूलमूलकशुण्ठानां’ इति पा० ।
३ ‘तैलमितिपक्वम् कर्णशूलर पम्’ इति पा० । ४ ‘पूषलायस्य
तेलस्य क्रिययः कर्णाभित्ताः । क्षिप्र मणार्चं गच्छन्ति कुण्ठयेयस्य
पाषाणम् ॥ क्षारतेरुदिर नैव मुद्रदन्तामसपहन्’ इति पा० ।

१ ‘रोचनामुल्लवणवैरीकैश्च’ इति पा० । २ ‘प्रक्षाल्य रज्ज्वा
कार्यं सन्वेदनाञ्जनं व्यहात्’ इति पा० । ३ ‘निगराशालोभरः
कफे’ इति पा० । ४ ‘ऊर्ध्वमिति विरोधोऽपि । ‘दोषघ्नी’ इति पा० ।

शाणार्धं मरिचादौ च पिप्पल्यर्धवर्केनगोः ।
 शाणार्धं सैन्धवाच्छाणा नव सौवीरकाञ्चनात् २४७
 पिष्टं सुसूक्ष्मं चित्रायां चूर्णाञ्जनमिवं शुभम् ।
 कण्डूकाचकफार्तानां मलानां च विशोधनम् ॥२४८॥
 वस्तुमूत्रे व्यहं स्थाप्यमेलाचूर्णं सुभावितम् ।
 चूर्णाञ्जनं हि तैमिर्यकिमिप्लमलापहम् ॥ २४९ ॥
 सौवीरमञ्जनं तुत्यं ताप्यो धातुर्मनःशिला ।
 चक्षुष्या मधुकं लोहा मणयः पौष्पमञ्जनम् ॥२५०॥
 सैन्धवं शौकरी दंष्ट्रा कृतकं चाञ्जनं शुभम् ।
 तिमिरादिषु चूर्णं वा वर्तियैयमनुत्तमा ॥ २५१ ॥
 कृतकस्य फलं शङ्खः सैन्धवं व्यूषणं सिता ।
 फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ॥२५२॥
 कुक्कुटाण्डकपालानि वर्तिरेषा व्यपोहति ।
 तिमिरं पटलं काचं मलं चाशु सुखावती ॥ २५३ ॥
 इति सुखावतीवर्तिः ।

मिफलाकुक्कुटाण्डरत्नकासीसमयसो रजः ।
 नीलोत्पलं विडङ्गानि केनं च सरितां पतेः ॥ २५४ ॥
 आजेन एषसा पिष्टा भावयेत्तान्नभाजने ।
 सत्तरात्रं स्थितं भूयः पिष्ट्वा क्षीरेण वर्तयेत् ॥२५५॥
 एषा दृष्टिप्रदा वर्तिरग्न्यस्याभिष्वञ्चयः ।

इति दृष्टिप्रदावर्तिः ।

यदने कृष्णसर्पस्य निहितं मांसमञ्जनम् ॥ २५६ ॥
 तत्तत्तस्मात् समुद्रस्य सुशुष्कं कृण्वेद्बुधः ।
 सुमनःकोरकैः शुष्कैरर्घाशैः सैन्धवेन च ॥ २५७ ॥
 पतञ्जलाञ्जनं कार्यं तिमिरघ्नमनुत्तमम् ।
 पिप्पल्यः किंशुकसो वसा सर्पस्य सैन्धवम् २५८
 जीर्णं घृतं च सर्वाक्षिरोगघ्नी स्याद्रसक्रिया ।
 कृष्णसर्पस्य सा क्षौद्रं रसाद्या रसक्रिया ॥२५९॥
 शस्ता सर्वाक्षिरोगेषु क्वाद्याशुदमलेषु च ।
 धात्रीरसाञ्जनक्षौद्रसर्पिर्मस्तु रसक्रिया ॥ २६० ॥
 पित्तरसाक्षिरोगघ्नी तैमिर्यपटलापहा ।
 धात्रीसैन्धवपिप्पल्यः स्युरत्पमरिचाः सम्राः २६१
 क्षौद्रयुक्ता निहन्त्यान्धं पटलं च रसक्रिया ।

इति नेत्ररोगचिकित्सा ।

उत्तरभागे इत्यादिना नेत्ररोगचिकित्सितमाह । विदाहको
 नेत्रबहिलेपः शाकाव्ये उच्यते । निष्ठमिषादौ तददिति रस-
 क्रियेत्यर्थः । इतितीक्ष्णं तददिति इतितीक्ष्णतुष्टौ विदालकः ।
 सन्निपाते तु सर्वेति प्रलेकनालपुष्पनिवाचकद्वयैः प्रलेपनं
 कार्यमित्यर्थः । नेत्राञ्जनं श्रद्धादिसत्र श्रद्धाक्षिरोगाणां श्रद्धेय
 पाकात् श्रद्धादित्युक्तम् । पाकलक्षणं तन्मात्रे—“प्रशस्त-

तर्पिता चाप्योः संरम्भाद्युपशान्तता । मन्त्रवेदनता कण्डू-
 पकाक्षिगदलक्षणम्”-इति । आश्वेतनमक्षिपेकः । सुमनः-
 कोरकाः जातीमुकुलकाः । क्षेतमरिचं शोभाजनबीजम् । बुधः
 पक्षिमिश्रेषः प्रवेष्टकगलः । द्वौ च पिप्पल्यर्धवर्केनयोरिति
 शाणाविलयः । चित्रायामिति चित्रानक्षत्रे । ताप्यो धातुः
 लापीनवीमनो माक्षिकधातुः । चक्षुष्या वनकुलविषका । पौष्प-
 मधनं पुष्पाञ्जनम् । अभिष्वञ्चय इति अभिष्वत्तरकस्य ।
 कृष्णसर्पस्येति घृतकृष्णसर्पस्य ॥ २३१-२६१ ॥—

खालित्ये पलिते चर्णां हरिलोम्नि च शोधितम् ॥
 नस्यसैलैः क्षिरोवक्रप्रलेपैश्चाप्युपाचरेत् ।

सिद्धं विदारीगन्धाद्यैर्जपनीयैरथ्यापि च ॥ २६३ ॥

नस्यं स्यादणुतैलं वा खालित्यपलितापहम् ।

क्षीरात् सहचराङ्गुलराजाच्च सौरसाद्रसात् २६४
 प्रस्येस्तु कुडवसैलायष्ट्याहपलकविक्रितः ।

सिद्धः शिलासमे भाण्डे मेपशृङ्गादिषु स्थितः २६५

नस्यं स्याद्विपञ्चा सम्यग्योजितं पलितापहम् ।

मिषञ्चा क्षीरपिष्टं वा दुग्धिकाफरवीरकौ ॥ २६६ ॥

उत्पाठ्य पलिते देवौ ताडुमौ पलितापहौ ।

भाकं वस्वरसात् क्षीराद्रिप्रस्यं मधुकात् पलम् २६७

तैः पचेत् कुडवं तैलात्तन्मसं पलिताम् ।

आवित्यपल्लपा मूलानि कृष्णशैरेयकस्य च ॥२६८॥

सुरसस्य च पत्राणि पत्रं कृष्णशाणस्य च ।

माकंयः काकमाची च मधुकं देवदाव च ॥ २६९ ॥

पृथग्दशपलांशानि पिप्पल्यस्त्रिफलाञ्जनम् ।

प्रपौण्डरीकं मञ्जिष्ठा लोभ्रं कृष्णाशुक्लपलम् २७०

आम्रास्य कर्दमः कृष्णो मृणालं रक्तचन्दनम् ।

नीली भद्रातकास्थीना क्वासीतं मवयन्तिका २७१

खोमराज्यसनः शकं कृष्णी पिण्डीतचित्रकौ ।

पुष्कराञ्जुनकाहमयोप्याम्राज्यमृफलानि च ॥२७२॥

पृथक् पञ्चपलांशानि तैः पिष्टैराढकं पचेत् ।

दैमीतकस्य तैलस्य धात्रीरसचतुर्गुणम् ॥ २७३ ॥

कुर्वादादिलपाकं वा धावच्छुष्को भवेद्रसः ।

लोहपात्रे ततः पूतं संशुद्धमुपयोजयेत् ॥ २७४ ॥

पाने नस्यक्रियायां च क्षिरोम्यङ्गे तथैव च ।

एतच्चक्षुष्यमायुष्यं क्षिरसः सर्परोमनुत् ॥ २७५ ॥

महानीलमिति ख्यातं पलितघ्नमनुत्तमम् ।

इति महानीलतैलम् ।

प्रपौण्डरीकमधुकपिप्पलीचन्दनोत्पलैः ॥ २७६ ॥

कार्षिकैस्तैलकुडयो द्विगुणामलकीरसः ।
 सिद्धः स प्रतिमर्शः स्यात् सर्वमूर्धगदापहः ॥२७७॥
 (पलितघ्नो विशेषेण कृष्णात्रेयेण भाषितः ।)
 शीरं प्रियालयष्टाङ्गे जीवकायो गणस्तिलाः ॥२७८॥
 कृष्णा वके प्रलेपः स्यादरिलोमनिवारणः ।
 तिलाः सामलकाश्चैव किञ्चल्को मधुकं मधु २७९
 ग्रंथयेद्रज्येष्वेतत् केरान्मूर्धप्रलेपनात् ।
 पचेत्तैन्धवशुक्रान्मैरयश्चूर्णं सतण्डुलम् ॥ २८० ॥
 तेनालित्रं शिरः शुद्धमस्निग्धमुपितं निशि ।
 तत् प्रातस्त्रिकलाधौतं स्यात् कृष्णमृदुमूर्धजम् ॥
 अयश्चूर्णोऽलपिष्टश्च रागः सन्निफलो वरः ।
 कुर्याच्छेपेषु रोगेषु क्रियां स्वां स्वाधिक्रित्सितात् ।
 शेपेष्वारौ च निर्दिष्टा सिद्धौ चान्या प्रवक्ष्यते २८२
 इति खालित्यचिकित्सा ।

खालित्ये इत्यादिना खालित्यादिविक्रित्सितामाह । हरिलो-
 त्रीति कपिलोत्री । सहचरो किष्ठी । शिलासमे भाग्ये इति
 अश्ममये पात्रे वा नेपथ्ये संश्रितः । आदित्यपर्णो मूलानीति
 आदित्यपर्णो स्यावर्तः । कृष्णसैरीयकः कृष्णक्षिणी । सोम-
 राजी बाकुची । शब्दं कृष्णं कोहम् । कृष्णमिष्टिपतिप्रका-
 शं विष्टि कृष्णमद्वकृष्णविप्रकाशं । आदित्यपाकमिति आदित्यर-
 क्षित्यसंवेगभावेन पक्कम् । अत्र भागैरिति बहुवचनात् पृथग्भागे
 विष्टेऽपि द्रव्यगति पदं न्यायसिद्धत्वापि त्रिकलापृथग्भागस्य
 द्योतनायम् । कल्कभूयस्त्वं चात्र वचनादेव भवन्नपि कल्प-
 नीयम् । तिलाः तामलका इत्यादियोगाः केदारभक्षाः । पचन्
 सैम्भवेत्यादौ सैम्भवायश्चूर्णतण्डुलानां समत्वम् । शुद्धमिति
 प्रशान्तम् । शेपेषु रोगेष्विति हृद्भाषकवृत्तपररूपमित्येतेषु
 पीनसोपद्रवतयोरेषु । शेपेष्वारौ च निर्दिष्टा इत्यत्र शेपश-
 व्देन अनुक्रान्तिमन्त्ररोगप्रहणम् । आदौ निर्दिष्टा इति सामान्या-
 दिहैव दोषानुश्लेषेन शिमर्माजरोद्विष्टा विशिष्टा ज्ञेया । सिद्धौ
 चान्या प्रवक्ष्यते इति शिमर्माजरो सिद्धौ वक्ष्यते २६२-२८२

सर्पिष्पुपरिमृक्तानि स्वरभेदेऽनिलात्मके ।
 तैलश्चतुष्प्रयोगश्च यलाराक्षान्मुताह्वये ॥ २८३ ॥
 बहिर्लोचनैरिदृक्षाणां पञ्चमूलशृतान् रसान् ।
 मायूरं क्षीरसर्पिर्वा पिवेत्पूषणमेव वा ॥ २८४ ॥
 पंचिकं तु विरेकः स्यात् पयश्च मधुरैः शृतम् ।
 सर्पिर्गुडा घृतं तित्कं जीवनीयं वृषस्य वा ॥ २८५ ॥
 फफजे स्वरभेदे तु तीक्ष्णं मृधंविरेचनम् ।
 कफो यमनं धूमो यवाप्रकटुसेवनम् ॥ २८६ ॥
 चष्यमायंभयाव्योपक्षारमाक्षिकचित्रिकाञ्च ।
 लिहाद्रा पिप्पलीपथ्यौ तीक्ष्णं मयं पिवेच्च सः २८७

रक्तजे स्वरभेदे तु सघृता जाङ्गला रसाः ।
 द्राक्षाविदारीधुरसाः सघृतशौद्रशंकराः ॥ २८८ ॥
 यच्चोक्तं क्षयकासघ्नं तच्च सर्वं चिकित्सितम् ।
 पित्तजस्वरभेदघ्नं सिरावेद्यश्च रक्तजे ॥ २८९ ॥
 सन्निपाते हिताः सर्वाः क्रिया न तु सिराव्यधः ।
 इत्युक्तं स्वरभेदस्य समासेन चिकित्सितम् ॥२९०॥
 इति स्वरभेदचिकित्सा ।

सर्पिष्पुपरिमृक्तानि स्वरभेदचिकित्सायाह । वाता-
 दित्स्वरभेदलक्षणं यद्यपीह नोक्तं, तथाऽपि राजयक्ष्मचिकित्सा-
 कमेव योद्धव्यम् । यद्यपि तत्र चिकित्सोक्ता, तथाऽपीह
 स्वरभेदस्याधिकृतत्वात् पुनरुच्यते । चतुष्प्रयोगैरिति पाना-
 न्न्यङ्गगृह्यवसिप्रयोगः । वलाराक्षाः मृताह्वयैतानि वातव्याधौ
 वक्ष्यमाणानि । व्यूषणं काविके प्रोक्तम् । जीवनीयघृतं वातरक्तौ
 वक्ष्यमाणम् । वृषघृतं रक्तपित्तचिकित्सोक्तम् । पित्तजस्वरभेदघ्नं
 चिकित्सितमिति संबन्धः । इति स्वरभेदचिकित्सा २८३-२९०
 भवन्ति चात्र ।

वातपित्तकफा नृणां वस्तिहन्मूर्धसंश्रयाः ।
 तत्सात्तस्थानसामीप्याद्धर्तव्या वमनादिभिः २९१
 उक्तानुक्तचिकित्सायामाह—वातपित्तकफा इत्यादि । वस्ति-
 हन्मूर्धसंश्रया इति यथासक्येन । तत्स्थानसामीप्यादिति वाता-
 दित्स्थानेषु वस्त्यादिषु च वमनादीनां कर्मणो मध्ये यस्य
 कर्मणः प्रसीपरोपहरणरूपं सामर्थ्यं भवति तेन कर्मणा
 हर्तव्या इति ॥ २९१ ॥

अभ्यात्मलोको वाताद्यैर्लोको वातरवीन्दुभिः ।
 पीज्यते धार्यते चैव मिश्रताविहतेस्तथा ॥ २९२ ॥
 विरुद्धैरपि न त्वेते गुणैर्भ्रन्ति परस्परम् ।
 दोषाः सहजसात्प्रत्यक्षाद्विपं धोरमहीनिध ॥ २९३ ॥

वातादीनामेव विकृताविकृतानां देहपीडकधारकत्वं स्रष्टा-
 न्तमाह—अभ्यात्मेत्यादि । अभ्यात्मलोकश्चतनलोकः । लोक
 इति जगत् । अथ दृष्टान्ते इन्दुस्थानीयः श्रेष्ठा, रश्मि-
 नीयं पितम् । विकृतेः पीज्यते, अविकृतेः धार्यते इति व्यवस्था ।
 दोषाणां परस्परगुणविरोधात् संभूयकार्यकरणे यथा विरोधो
 न भवति तदाह—विरुद्धैरपीति ।—परस्परविरुद्धैरपि, यथा
 श्रेष्णः केहैरिच्छित्वयोरुत्पादीनां वातगुणै रोक्ष्यतापवादिनि-
 र्विपरीतानां च परस्परपक्षकत्वं यदृष्टं तदिह दोषसंघर्षे न
 भवति । कुतो न प्रतीत्याह—यह्नसत्ताम्यत्वादिति; स्वाभा-
 विकतास्मीमानादित्यैः, सात्स्मीयानोऽनुपपातकत्वम् । अयं
 च तस्मात् कर्मजन्यो वा भवतु यस्तु स्वभावाधीनो वा उभ-
 यथा वा भवतु, अप्यविच्छेद्य एव; इत्यत्रात्र नात्र युक्तिवाधा
 प्रभवति; तेन परस्परगुणोपपातव्यमिवाचरश्मिद्राकृता सुष्ठुते

प्रपञ्चित ॥ न भवति । विद्वत्साध्यनुपपाते दृष्टान्तमाह—
घोरं विषमहीनिवेति ॥ २९२ ॥ २९३ ॥

तत्र श्लोकः ।

त्रिमर्मजानां रोगाणां निदानाकृतिमेवजम् ।
विस्तरेण पृथग्विष्ट त्रिमर्मैवे चिकित्सिते ॥ २९४ ॥

त्रिमर्मजानामिति सग्रहो व्यक्त ॥ २९४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिस्मृतते दृढ-
बलसंपूरिते चिकित्सास्थाने त्रिमर्मयचि-
कित्सितं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचिताया चरकतात्पर्यटीकायामुर्वे-
दश्रीपिकायां चिकित्सास्थाने त्रिमर्मयचिकित्सितं नाम
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथात ऊरुस्तम्भचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

त्रिमर्मैव न बहून् रोगान् पञ्चकर्मसाध्यान् दृष्ट्वा पञ्च-
कर्मासाध्ये ऊरुस्तम्भे जातस्मरण आचार्य ऊरुस्तम्भचिकित्सितमे-
वाह, भवति हि विरोधिदर्शनात् तद्विरोधिस्मरण, यथा नकुल-
स्मरणात् सर्पस्मरणम् ॥ १ ॥ २ ॥

अथिया परमया प्राहया परया च तप अथिया ।
अहीन चन्द्रसूर्याभ्यां सुमेरुमिव पर्वतम् ॥ ३ ॥
धीधृतिस्मृतिविद्वान्गानकीर्तिक्रमालयम् ।
अग्निवेशो गुहं काले संशयं परिपृष्टवान् ॥ ४ ॥
भगवन् पञ्च कर्माणि समस्तानि पृथक् तथा ।
निर्विष्टाभ्यामयाना हि सर्वेषामेव मेवजम् ॥ ५ ॥
वोपजोऽस्त्यामयः कश्चिदस्यतानि शिपवर् ।
न स्युः शक्तानि शमने साध्यस्य क्रियया सतः ॥ ६ ॥
अस्यूरुस्तम्भ इत्युक्ते गुरुणा तस्य कारणम् ।
सलिलमेवजं भूयः पृष्टस्तेनाप्रवीहुरः ॥ ७ ॥
स्निग्धोष्णलंघुशीतानि जीर्णाजीर्णं समञ्जतः ।
द्रवशुष्कदधिक्षीरप्राभ्यान्पौदकामिषैः ॥ ८ ॥
पिष्टव्यापन्नमयातिदियास्वप्नप्रजागरे ।
लङ्घनाध्यशनायासभयवैगविधारणे ॥ ९ ॥
कोदाद्याम चित्तं कोष्ठे वातादीन्मेदसा सह ।
रुद्धाऽऽयुगोर्घादूरु यात्यधोगेः सिरादिभिः ॥ १० ॥

पूरयन् सक्थियजस्रोः दोषो मेदोबलोत्कटः ।
अविधेयपरिस्पन्दं जनयत्यल्पविक्रमम् ॥ ११ ॥
महासरसि गम्भीरे पूर्णोऽभ्यु स्तिमितं यथा ।
तिष्ठति स्थिरमक्षोभ्यं तद्दृढरगतः कफः ॥ १२ ॥
गौरवायास(म)सङ्कोचदाहकफसुप्तिकम्पनेः ।
मेदस्फुरणतोदैश्च युक्तो देह निहन्त्यसून् ॥ १३ ॥
ऊरु श्लेष्मा समेदस्को वातपित्तेऽभिभूय तु ।
स्तम्भयैस्त्वेयंशैत्याभ्यामूरुस्तम्भस्ततस्तु सः ॥ १४ ॥
प्राप्यं ध्याननिद्रातित्तेमित्यारोचकज्वराः ।
लोमहर्षश्च छर्दिश्च अक्षौष्यः सदन तथा ॥ १५ ॥

अहीनमिति सर्वथा युक्तम् । समस्तानीति मिलितानि ।
शेषज इति परं मानसागन्तुनिरासार्थं, तन्निरासस्तु तयोः
पञ्चकर्मान्वयतया प्रतिज्ञावात् । तथा दोषजसाध्यसाध्यस्य
साधने पञ्चकर्माणि न प्रत्यर्थातीति तन्निरासार्थमाह—साध्यस्ते-
त्यादि । साध्यस्य रात इति स्वप्नश्च । भूयो ऊरुस्तम्भस्य
कारणादीनि पृष्ठो गुरुत्ववीरिति स्वप्नश्च । जीर्णाजीर्णं इति
श्लोकजीर्णशेषाजीर्ण इत्यर्थः । आम चितमिति रसशेषस्य,
कोष्ठोपलेपेनाप्याम सन्निवृत्त, मेदसा दृष्टेति मेदं सहितमात्रं वाता-
दीनां रोचकं हेतुम् । आम न ऊरु गच्छत् त्रिदोषपक्षितमेव
याति । विराटिमिति विराधमनीशोतोभि । दोषो मेदोबलो-
त्कट इति दोष आमसद्वदो वातादि । यदा 'दोषमेदोत्कट'
इति पाठः, तदाऽऽमस्य विशेषणम् । तन्निग्रहणाय यद्यपि
जहोर्बोधप्रवृत्तं प्राप्तं, तथाऽपि तयोर्भिधानं विशेषेण तात्पर्यो-
पदर्शनायम् । अविधेयपरिस्पन्दमिति अस्त्राधीनेन्द्रियम्, अल्प-
विक्रममिति अल्पक्रियमक्रिय वा कर्तोत्यर्थः । महासरसी-
त्यादिदृष्टान्तेन ऊरुस्तम्भारम्भकप्रधानस्य कफस्य प्रवृत्ततामाह ।
यद्यपि, ऊरुस्तम्भस्य त्रिदोषजन्यत्वमिह तथा सूत्रस्थानेऽपि
'एक ऊरुस्तम्भ आमत्रिदोषतमुत्पाद्य' (सू ॥ १९) इत्यने-
नोक्तं, तथाऽपि कफप्राधान्यादनं कफ उपदिष्टः । अत एवामे
ऊरु श्लेष्मेत्यादिना ऊरुस्तम्भस्य निवृत्तिमुत्पादयामाह ।
स्वयंशैल्याभामिलनेन स्तम्भनक्रियायां स्वयंशैल्यो कफशु-
ण्यो कारणतां दर्शयति ॥ १-१५ ॥

वातशङ्किमिरन्धानात्तस्य स्यात् केदनात् पुनः ।
पादयोः सदनं सुप्तिः कृच्छ्रादुदरस्य तथा ॥ १६ ॥

ऊरुस्तम्भे केदप्रयोगजं दोषमाह—वातशङ्किमिरादि ।
वातशङ्का चालिन् प्रसिद्धकोचदिवातघमानलिङ्गदर्शनाद्भवति ।
अस्य सन्नहनदोषा कृच्छ्रादुदरस्य दमेत्यनेनोक्ता ॥ १६ ॥

जहोर्गुल्मानिरत्यर्थं शब्दप्रादाहवेदना(नि) ।
पदं च व्यथते न्यस्तं शीतस्पर्शं न वेत्ति च ॥ १७ ॥
सस्थाने पीडने गत्या चालने चाप्यनीध्वरः ।
अभ्यनेयौ हि संभग्रावूरु पादौ च भन्यते ॥ १८ ॥

यदा दाहार्तितोदातो वेपनः पुरुषो भवेत् ।
ऊरुस्तम्भस्तादा इत्यात् साधयेद्वन्था नवम् ॥१९॥

जह्वोदालानित्यादि ॥ लक्षण मिधसामग्रीक वृत्ते । अन्ये
तु सर्वमेवैतदुपार्णं कृतशेहनप्रयोगशेषकृतसप्तपञ्चलक्षणमाहुः ।
शयबादाहवेदनेति ईषदाहवेदना, अन्ये तु दाहवर्जितवेद-
नामाहुः ॥ १७-१९ ॥

तस्य न शेहनं कार्यं न वस्तिर्न विरेचनम् ।
न चेव वमनं यस्मात्तन्निबोधत कारणम् ॥ २० ॥
पृष्ठये श्लेष्मणो नित्यं शेहनं वस्तिकर्म च ।
तत्स्थस्योद्धरणे चेव न समर्थं विरेचनम् ॥ २१ ॥
कफः कफस्थानगतः पित्तं च वमनात् सुखम् ।
हर्तुंमामाशयस्यै च वमनात्तातुमायपि ॥ २२ ॥
पकाशयस्याः सर्वेऽपि वस्तिभिर्मूलनिर्जयात् ।
शफ्या न त्याममेदोभ्यास्तस्या जह्वोरुसस्थिताः २३
वातस्थाने हि तच्छैत्याद्वयोः स्तम्भाच्च तद्गताः ।
न शफ्याः सुखमुदरुं जलं निस्स्रादियं स्थलात् २४

उग्रमिति जेहवस्त्यादिप्रतिषेधोपपत्तिमाह—तस्यत्यादि ।
जेहस्य शोषो यद्यपि प्रागेवोक्तः, तथाऽपीवार्त्तां यथा शोषका-
रक जेहनं भवति तथा प्रक्षिपायते । शिरोविरेचनं चान्न सर्व-
वैबाधसामान्यमानत्वादेव नोपन्यस्तमिति ज्ञेयम् । जेहनमिति
पानाभ्युपगमाद् जेहनम् । वस्तिकर्म चेति जेहनवस्तिकर्म, तस्यैव
श्लेष्मवृद्धिकरत्वात् । किंवा वस्तिकर्मविशेषणं जेहनमिति पत्रं,
तेनानुनासनमेव सम्भवति, निरुहस्तु विरेचनसन्धेनैव शोथनाभि-
धागिना गृहीतः, अत एव ऊरुस्तम्भदोषोद्धरणार्थमर्थशोधन-
विषये एव निरुहोऽप्यत्रोक्तः । उक्तोपपत्त्यर्थमाध्याय्यं वमनवि-
रेचननिषेधाणां क्रमेण निरूपणाह—श्लेष्मस्थानगत इत्यादि ।
हर्तुं सुखमिति विभक्तिविशेषपरिणामाद्द्वयमग्रेऽपि योजनीयम् ।
तातुमायपि निर्हर्तुमशुद्धमिति पूर्ववद्योजनीयम् । सर्वं हि वात-
पित्तश्लेष्माणः । मूलनिर्जयादिति पत्रं वमनादित्यनेन तथा वस्ति-
मिरित्यनेन च शोषः, मूलनिर्जयादिति मूलच्छेदात् । वम-
नादीनां श्लेष्म विषयं दर्शयित्वा अश्लेष्म विषयमाह—अकना
इत्यादि । तथाऽऽममेदश्च स्तब्धत्वेन वमनादीनां जह्वोरुस्थानेऽ-
क्षमप्येव ज्ञेयम् । ऊरुस्तम्भदोषश्च वमनाद्यह्वर्ये हेत्वन्तर-
माह—वातस्थाने इत्यादि । वातस्थाने इति जह्वोरुस्थाने वात-
स्थाने । तच्छैत्यादिति वातशैत्यात् ॥ २०-२४ ॥

तस्य संशमनं नित्यं क्षुण्णं शोषणं तथा ।
युक्त्यपेक्षी भिषक् कुर्यादधिकत्वात्कफामयोः ॥२५॥
सदा रूक्षोपचाराय यवद्यामाककोद्रवान् ।
शाकैरलवणैर्दद्याच्चलतैलोपसाधितैः ॥ २६ ॥

सुनिषण्णकनिम्बार्कवेपारग्वधपल्लवैः ।
वायसीवास्तुकैरन्यैस्तिकैश्च कुलकादिभिः ॥ २७ ॥
क्षारारिष्टप्रयोगाश्च हरीतफ्यास्त्येयै च ।
मधूदकस्य पिप्पल्या ऊरुस्तम्भविनाशनाः ॥ २८ ॥
समन्ना शास्मलीं चित्त्वं मधुना सह नापिबेत् ।
तथा श्रीवेष्टकोदीच्यदेवदारुनतान्यपि ॥ २९ ॥
चन्दनं घातकीं कुष्ठं तालीसं नलदं तथा ।

विस्त्रिषायाह—तसेत्यादि । तस्योस्तम्भस्य शमनं फलं-
व्यं न शोषनमित्यर्थः । क्षुण्णं शोषणमामकफयोः कुर्यादिति
शोचना, तत्र क्षुण्णं सर्वयोच्छेदेन, शोषणं श्वभागविशो-
षणम् । वायसी ककमाची । कुलकं कारवैद्यम् । शाल्मल-
शास्मलीपेष्टकम् । एतानि मधुना पिबेदिति सन्ध- २५-२९
मुस्तं हरीतकीं लोधं पद्मकं तिक्तरोहिणीम् ॥ ३० ॥
देवदारुं हरिद्रं द्वे धन्वा कटुकरोहिणीम् ।
पिप्पलीं पिप्पलीमूलं सरलं देवदारुं च ॥ ३१ ॥
चण्डं चित्रकमूलानि देवदारुं हरीतकीम् ।
मल्लतकं समूलं च पिप्पलीं पञ्च तान् पिबेत् ३२
ससौद्रानन्यंशोकोकान् ककानूरुप्रहापहान् ।

मुक्तमिन्द्रादिश्च पत्रं शोषा अर्थशोकोक्ता कर्महा-
पदा ॥ ३०-३२ ॥—

शाङ्गैश्च मदनं वर्त्नीं वत्सकस्य फलं बंधाम् ॥ ३३ ॥
मूयामारग्वधं पाठां करुखं कुलकं तथा ।
पिबेन्मधुसुतं तुल्यं चूर्णं वा धारिणाऽऽहुतम् ॥ ३४ ॥
ससौद्रं दधिमाण्डैर्वाऽन्यूरुस्तम्भविनाशनम् ।
मूयामतिविषा कुष्ठं चित्रकं कटुकरोहिणीम् ॥ ३५ ॥
पूर्वैर्बहुगुणं मूत्रं रात्रिस्थितमयापि वा ।
स्वपेक्षीरीमतिविषा मुस्तं तेजोवतीं ध्वजम् ॥ ३६ ॥
सुराहं चिबकं कुष्ठं पाठां कटुकरोहिणीम् ।
लेह्येन्मधुना चूर्णं ससौद्रं वा जलाहुतम् ॥ ३७ ॥
फलं व्याघ्रनखं हेमं पिबेद्वा मधुसुतम् ।
त्रिफलां पिप्पलीं मुस्तं चण्डं कटुकरोहिणीम् ॥ ३८ ॥
लिङ्गाहा मधुना चूर्णमूकस्तम्भादितो नरः ।

शातश गुणाः । स्वादुकटुकं विकटतम् । पूर्वंपरिति पूर्व-
सम्प्रते । सुगुह्यं च मूत्रे उपितं पिबेदिति योज्यम् । जला-
हुतं 'पिबेत्' इति शेषः । फली न्यग्रोधः । हेमं नागकेश-
रम् ॥ ३३-३८ ॥—

अपतर्पणज्येष्ठं स्यादोषः संतर्पयेद्धि तम् ॥ ३९ ॥
सुक्ता जाह्नलजैर्भावेः पुण्येऽथैव शालिमिः ।
रूक्षणाद्वातकोपश्चेन्निदानाशातिपूर्वकः ॥ ४० ॥

जेहस्वेदक्रमस्तत्र कार्पे वातामयापहः ।
 पीलुपर्णी पयस्या च राक्ष्ता गोक्षुरको वचा ॥ ४१ ॥
 सरलागुरुपाठाश्र तेलमेभिर्विपाचयेत् ।
 सक्षौद्रं प्रसृतं तस्मादञ्जलिं वाऽपि नापिबेत् ॥ ४२ ॥
 कुष्ठश्रीवेष्टकोदीच्यसरलं दाह केशरम् ।
 अजगन्धाऽश्वगन्धा च तैलं तैः सार्पपं पचेत् ॥ ४३ ॥
 सक्षौद्रं मात्रया तच्चाप्युरुस्तम्भादितः पिबेत् ।
 (रौक्ष्यान्मुक्त ऊरुस्तम्भात्ततश्च स विमुच्यते ॥ ४४ ॥)
 द्वे पले सैन्धवात् पञ्च शुण्ठ्या ग्रन्थिकचित्रकात् ।
 द्वे द्वे भल्लातकास्थोनिं विंशतिर्द्वे तथाऽऽदके ॥ ४५ ॥
 आरतालात् पचेत् प्रस्यं तैलस्यैतैरपत्यम् ।
 गृध्रस्यूदग्रहाशौतिसंवेवातविकारनुत् ॥ ४६ ॥
 पलाभ्यां पिप्पलीमूलनागरादृक्कद्वरः ।
 तैलप्रस्यः समो द्वा गृध्रस्यूदग्रहापहः ॥ ४७ ॥

इत्यष्टकद्वरतैलम् ।

आवस्यिक क्रममाह—अवतर्पणज इत्यादिना । कृष्णादि-
 स्वादिना जेहविधानमावस्यिकं, तेन सामान्येनात्र विहितजेह-
 निवेधेन सम न विरोध, अथ विधेरपवादत्वात् । पीलुपर्णी
 मोरठ, राजमेद इत्यन्ये । सक्षौद्रमिति पादिकक्षौद्रम् । अज-
 गन्धा अजमोदा । भल्लातकास्थोनिं विंशतिरिति आकृतिमानेन ।
 पलाभ्यामिति पिप्पलादिवसुधायाः पलाभ्याम् । अष्टकद्वर
 इति तैलादृष्टपुण कद्वरं यस्मिन् तैलप्रस्ये स अष्टकद्वर, कद्वरं
 तक्रम् ॥ ३९-४७ ॥

इत्याभ्यन्तरमुद्दिष्टमुरुस्तम्भस्य मेपजम् ।
 स्तेष्मणः क्षपणं त्वस्यद्वाद्यं शुशु चिकित्सितम् ॥ ४८ ॥
 वर्ष्मीकमुत्तिका मूलं करञ्जस्य फलं त्वचम् ।
 इष्टकानां ततश्चूर्णैः कुर्यादुत्सादनं भृशम् ॥ ४९ ॥
 मूलैर्वाऽप्यश्वगन्धाया मूलैरर्कस्य वा निपक्व ।
 पिवुमर्दस्य वा मूलैरपया देवदारुणः ॥ ५० ॥
 क्षौद्रसर्पपवस्मीकमुत्तिकासंयुतैर्मिपक्व ।
 गाढमुत्सादनं कुर्यादुरुस्तम्भे प्रलेपनम् ॥ ५१ ॥
 दन्तीद्रवन्तीसुरसासर्पपश्चापि बुद्धिमान् ।
 तर्कारीशिमुसुरसाविश्वरत्सकनिम्बजः ॥ ५२ ॥
 पत्रमूलफलैस्तोयं शृतमुष्णं च सेचनम् ।
 पिष्ट तु सर्पपं सूचेऽप्युपेतं स्यात् प्रलेपनम् ॥ ५३ ॥
 वत्सकः सुरसं कुपं गन्धास्तुम्बुकशिमुको ।
 हिंसाकर्मूलवल्मीकमुत्तिकाः सकुटेरकाः ॥ ५४ ॥
 वृधिसैन्धवसंयुक्तं कार्यमेतैः प्रलेपनम् ।
 (ऊरुस्तम्भविनाशाय निपजा जानता क्रमम् ॥ ५५ ॥)

श्योनाकं खदिरं विल्वं बृहत्सौ सरलासनौ ।
 शोभाञ्जनकतर्कारीश्वदंष्ट्रासुरसाजकान् ॥ ५६ ॥
 अग्निमन्यकरञ्जौ च जलेनोत्काश्य सेचयेत् ।
 प्रलेपो मूत्रपिष्टेवाऽप्युरुस्तम्भनिवारणः ॥ ५७ ॥
 कफक्षयार्थं शक्येषु व्यायामेष्वनुयोजयेत् ।
 स्थलान्याक्रामयेत् कस्यं शर्कराः सिकतास्तथा ५८
 प्रतारयेत् प्रतिघ्नोतो नदीं शीतजलां शिवाम् ।
 सरस्य विमलं शीतं स्थिरतोयं पुनः पुनः ॥ ५९ ॥
 तथा विशुष्केऽस्य कफे शान्तिमूदग्रहो व्रजेत् ।

पिवुमर्दा निम्ब इवन्ती दन्तीमेद । तर्कारी जयन्ती ।
 गन्धा इत्युक्तांशुका इह प्राप्ता । कुटेरक पर्णस । वक्ष्येषु
 बोद्ध शक्येषु । कस्यमिति प्रातः । शिवामिति हिंजलजन्मुरदिता
 शुगम्या च । ननु जलप्रतरण कथमस्य श्लेष्मक्षयकर भवति ?
 यस्माच्चलसंवेधमात्रण श्लेष्मश्लेष्टिरेव प्राप्ता । उच्यते—जलेन
 बहिर्निर्गच्छदम्भो निर्द्वैतस्यान्तः प्रवेशश्चेन्ममसातमेदन
 भवति, तथा प्रतरणक्रियायां श्लेष्मा विच्छिद्यते, समानाभिमता
 क्रियाऽप्यत्र योग्यत्वात् कियत एव । उक्तं हि—‘भवेत् कदा-
 चित् कार्याऽपि विरुद्धाभिमता क्रिया’ (चि. भा. २०)
 इति ॥ ४८-५९ ॥—

स्तेष्मणः क्षपणं यत्स्याच्च च माहत्तमापद्येत् ॥ ६० ॥
 तत् सर्वं सर्वथा कार्यमुरुस्तम्भस्य मेपजम् ।
 शरीरे वलमग्निं च कार्यया रक्षता क्रिया ॥ ६१ ॥

अनुकचिकित्सापरिग्रहार्थमाह—स्तेष्मण इत्यादि ६०-६१

तत्र श्लोकः ।

हेतुः प्राग्पुल्लिङ्गानि कर्मायोग्यतयकारणम् ।
 द्विविधं मेपजं चोक्तमुरुस्तम्भचिकित्सिते ॥ ६२ ॥
 इत्यग्निवेशरुते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते दृढयल-
 संपुरिते चिकित्सास्थाने ऊरुस्तम्भचिकि-
 त्सितं नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

हेतुरित्यादिप्रसङ्गः । कर्मायोग्यतयकारणमिति पञ्चकर्माद्यो-
 म्यत्वे हेतुः ‘दृढये स्तेष्मण’ इत्यादिनोक्तो हेतुः । द्विविधमिति
 आन्तर बाह्य च । मेपजमिति औपधम् ॥ ६२ ॥

इति धौवकपाविदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामायु-
 र्वेददीपिकायां चिकित्सितस्थाने ऊरुस्तम्भचिकित्सितव
 नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथातो वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह साह भगवाननेयः ॥ २ ॥

कक्षस्त्रन्मयेपेन विरुक्षणाद्वातप्रकोपो भवतीति सवन्धा-
दुल्लम्भानन्तरं वातव्याधिचिकित्सितमुच्यते । तत्र वात एव
व्याधिर्वातव्याधिरिति पक्षे वात एव उत्तदुष्यप्रसक्तः सर्वाङ्गवा-
हकृत्तामापन्नो विविधपीडाकर्तृत्वाद्वातव्याधिर्मुच्यते, यदा तु
वाताद्याधिर्वातव्याधिरिति पक्षस्तदा वातदोषाद् दोषद्वयस-
मूर्च्छनविशेषरूपः सर्वाङ्गवाहकृत्वा व्याधिर्वातव्याधिर्मुच्यते ।
ज्वरादयस्तु यद्यपि वातादुत्पद्यन्ते तथाऽपि ते दोषान्तरेणापि
वाता विना भवन्तीति कृत्वा नात्र कारे वातव्याधित्वेनो-
च्यन्ते । येषु चान्न कफपित्तादुत्पद्यन्तिका वातव्याधित्वेन
वक्तव्याः, तेषु प्रधानं वात विना न भवन्तीति कृत्वा वातव्या-
धिरुपा एव । न च वाक्यं यथा वातिका नानास्वाद्या व्याधयः
पृथक् चिकित्सयेच्यन्ते, तथा पित्तजा, कफजा चिकित्सन्ता-
मिति, यतः पित्तकृत्तानां नामास्त्रजानां व्याधीना न तथा
प्राधान्यं यथा वातजानां, तेन वातजानामेवाभिष्कृततमाना
पृथक् चिकित्सयेच्यते, कफपित्तजानां त्वभिष्कृतानां वमनवि-
रचनादिकफपित्तचिकित्सेति हेतुम् ॥ १ ॥ २ ॥

वायुराद्युपलं वायुर्वायुधाता शरीरिणाम् ।

वायुर्वायुमिदं सर्वं प्रभुर्वायुश्च कीर्तितः ॥ ३ ॥

वायोर्विकाग्रं ज्ञापयितुं स्रग्भक्षान्नान्तरीमकावादिद्वि-
शतस्र स्रग्भक्षमेव तावदाह—वायुरित्यादि । यद्यपि शरीरेन्द्रि-
यसत्त्वात्मसंयोग आसु, तथाऽपि तादृशसंयोगे प्रधानत्वाद्
प्रकृतिसौ वायुरप्याहुच्यते । एव वलस्यापि हेतुर्वायुमिति कृत्वा
शरीराधारतया बलाधारहेतुर्वायुरेव वक्तव्यमुक्तं । विद्यता
प्रभुता च वायोर्वातकलाकलीये प्रतिपादितैव ॥ ३ ॥

अध्याहृतगतिर्यस्य स्थानस्यः प्रकृतौ स्थितः ।

वायुः स्यात्सोऽधिक जीवेद्वीतरोगः समाः शतम् ४

वायोराहुर्दुर्बल दर्शयकाह—अध्याहृतस्यादि । अध्याहृत-
गतिः अपरिलक्ष्यमेव । स्थानस्य इति न विभाय । प्रकृतौ
स्थित इति अशीतद्वद्व । भीतरोग इति नीरोगः ॥ ४ ॥

प्राणोदानसमानाख्यव्यानाधानैः स गज्जघा ।

देहं तन्त्रयते सम्यक् स्थानेष्वध्याहृतश्चरन् ॥ ५ ॥

स्थानं प्राणस्य मूर्धोरः कण्ठजिह्वास्थानासिकाः ।

पीचनक्षत्रयुक्ताश्चासाहारादि कर्म च ॥ ६ ॥

उदानस्य पुनः स्थानं नाभ्युरः कण्ठ एव च ।

वायप्रवृत्तिः प्रयत्नोर्जोपलवर्णादि कर्म च ॥ ७ ॥

॥ 'वातव्याधित्वेनोच्यन्ते' इति पा० । २ 'अनाहुतवायुः' इति
पा० । ३ 'मूर्धोरः कण्ठजिह्वास्थानासिकाः' इति पा० ।

खेददोषाम्बुवाहीनि क्षोतांसि समधिष्ठितः ।

अन्तरस्त्रेथ पार्श्वस्थः समानोऽद्रिवलप्रदः ॥ ८ ॥

देहं व्याप्नोति सर्वं तु ध्यानः शीघ्रगतितृणाम् ।

गतिप्रसारणाक्षेपनिमेयादिक्रियः सदा ॥ ९ ॥

वृषणौ यस्मिन्नेदं च नाभ्यूरु वंशणौ गुदम् ।

अपानस्थानमन्त्रस्थः शुक्रमूत्रशक्नेति च ॥ १० ॥

सृजत्यार्तचर्मो च युक्ताः स्थानस्थिताश्च ते ।

स्वकर्म कुर्वन्ते देहो धार्यते तेरनामयः ॥ ११ ॥

प्राणोदानेत्यादिना व्यवहाराय सरोपदर्शनपूर्वकं प्राणादीनां
स्थानं कर्म चाह । देह तन्त्रयते इति धारयते । स्थानेष्विति
वक्ष्यमाणान्तीयस्थानेषु । आहारादीनां आदिप्रहणादक्षविधा-
रणादीनि शक्यन्ते । कर्म चेति प्राणस्य वायोरित्यर्थः । प्राणोदा-
नयोर्वेद्यपि समानसुर स्थानं, तथाऽपि कर्मभेदाद्देह एव; यदै-
कएहस्तिनालाक्षरकुम्भकारयोः । प्रयतनं प्रयत्नं, ऊर्जं
उत्साहं, प्रयत्नादिकर्मत्वेन प्रयत्नोर्जोपलवर्णैर्निभादनमुच्यते ।
खेददोषाम्बुवाहीनीत्यादौ खेदवाहीनि तथा अम्बुवाहीनि च
क्षोतांसि क्षोतोविमाने पृथगेवेकांनि हेतूनि, दोषवानि च
क्षोतांसि सर्वशरीरवर्णेष्वेव, उक्तं हि 'वातपित्तकृमणा पुनः
सर्वशरीरवर्णानां सर्वक्षोतांस्यनमृताणि' (वि. अ. ५) इति ।
गतीत्यादी आदिष्वेवाकुम्भप्रसारणादीनां च प्रहणम् ।
अन्त्रस्थ इति अन्त्राणि वापानस्थानमित्यर्थः । वृजतीति नि सार-
वतीति वाहता । आर्तचर्मो च सृजतीति स्वल्पः । एतानि
कर्माणि वाहता इवेति तदाह—युक्ता इत्यादि, युक्ता इति
अन्यापन्नाः । स्थानस्थिता इति यथोक्तस्थानस्थिताः । यस्मा-
देवभूता अतो वेदो धार्यते तेरानामयः ॥ ५-११ ॥

विमार्गस्या ह्ययुक्ता वा रोगैः स्वस्थानकर्मजे ।

शरीर पीडयन्त्येते प्राणानामु हरन्ति च ॥ १२ ॥

सङ्ग्रामप्यतिवृत्तानां तज्जानो हि प्रधानतः ।

अशीतिर्नक्षत्रमेदाद्या रोगाः सूत्रे निदर्शिताः ॥ १३ ॥

तानुच्यमानान् पर्यायेः सहेतूपक्रमाभ्युत्थु ।

केवलं वायुमुद्दिश्य स्थानमेदात्तथाऽऽहुतम् ॥ १४ ॥

वातार्गं वैशुण्यकार्यमाह—विमार्गस्या इत्यादि । स्वस्थानक-
र्मजैरेति यस्य वायोर्वत् स्थानमुक्तं तत्स्थानगतैः, तथा द्वीवनादि
वह्मणो कर्मोक्तं तज्जैश्च रोगैः शरीर पीडयन्ति प्राणान् वा
बह्मता रोगेण हरन्ति च । अत्र च वायोरेव भूतेप्रधानरोग-
कर्तृत्वा भिन्नचिकित्साप्रयोजनं पदभेदा उक्ता न पित्तक-
फयोः, अयसिप्रयोजनत्वात् । तथा हि तन्त्रान्तरे पित्तमपि
पाचयन्नक्षत्रयुक्ताश्चासाहारादि पचयिष्युक्तं, वेदा च
यथाक्रमं जठरहृदयद्विहृत्कृत्स्थानत्वमुक्तं, तथा स्फेमाऽपि
शोषक-क्षेपक-तर्पक अवलम्बक क्लेदक भेदात्पचयिष्य, तेषां च

१ 'शुक्रमूत्रशक्नेति' इति पा० ।

स्थानानि यथाक्रमं हृदयामाशयत्रिहासिरःसंघयः, कर्माणि च यथाक्रममवलम्ब्यनन्देद्वरसरोधनाक्षितर्पणसंधिचिह्नैरेषाणि पृथ-
गुक्तानि । प्रकृतवातव्यायिकथनात्वात्र संख्यादिनिर्देशः । तज्ज्ञा-
नामिति पञ्चाशतजानाम् । सृजे इति महारोगाभ्याये । उच्चमा-
नानिति नखभेदादीन् यथास्थूलमुच्यमानान् । पर्यायेरिति
संज्ञान्तरेः । कथं पुनस्तेऽशीतिनखभेदावा उपदिष्टाः ? उच्यते—
केवलं वायुमुद्दिश्य केचिद्गदा वेपथ्यादय उक्ताः, तथा चावृतं
वातमुद्दिश्य केचिदुक्ताः 'लिङ्गं पिप्तावृते दाहसृष्णा' इत्यादिना
॥ १२-१४ ॥

कृक्षशीतात्पल्लवप्रव्यवायातिप्रजावरैः ।
विपमादुपचाराद्य दोषास्तृक्षवणादति ॥ १५ ॥
लङ्घनद्रुपनात्पथ्यभ्याप्यामातिविच्येष्टितैः ।
धातूनां संक्षयाच्चिन्ताशोकरोगातिर्कथनान् ॥ १६ ॥
दुःखशय्यासनात् क्रोधाद्विषास्त्रमाद्भ्यादपि ।
वेगसंधारणादामादमिधाताद्वोजनात् ॥ १७ ॥
मर्माघाताद्गजोष्माध्वशीघ्रयानापतंसनात् ।
वेदे स्मोताति रिक्तानि पूरयित्वाऽनिलो घली ॥ १८ ॥
करोति विविधान् व्याधीन्सर्वोङ्गकान्संघितान् ।

छप्रति निदानमाह—रुक्षेत्यादि । विपमादुपचारादिति उप-
चारैकस्यात् । दोषाद्यनिलादौ दोषकब्धेन पुटीयमपि श्रूयते ।
अपतंसनं गजादिभ्यः पतनं, किंवा अवतंसनं धातूनां कथनम्;
उक्तं हि खरनादे—“मिलिखल्लितितेक्ष्णावत् स्मृतशुल्लेखनं
हि मत् । विकर्षयतिधातून् यत्तथाःकमव (प) तंसनम्”—इति ।
रिक्तानीति तुच्छानि, केहादिशुण्डयानीत्यर्थः ॥ १५-१८ ॥—
अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥ १९ ॥
आत्मरूपं तु तद्व्यक्तमपायो लघुता पुनः ।

अव्यक्त लक्षणमित्यादिना पूर्वरूपमाह । आत्मरूपमिति वत-
मानरोगरूपम् । अर्थावो लघुता पुनरिति वातव्याधीनामपायोऽप-
गमनं शरीरस्य लघुता वातव्याधिलिङ्गविगमेन, शरीरकन्यतेति
भाष्यः, किंवा अपायो लघुता न सर्वथा नातल्लिङ्गमानो येन
प्रकृतलिङ्गानि घन्येय ॥ १९ ॥—

सङ्कोचः पर्वणां स्तम्भो भेदोऽस्यां पर्वणामपि ॥ २० ॥
लोमहर्षः प्रलापश्च पाणिपृष्ठशिरोग्रहः ।
खाड्यपाङ्गुल्यकुम्भत्वं शोषोऽङ्गानामनिद्रता ॥ २१ ॥
गर्भशुक्रजोताशः स्पन्दनं गात्रसुखा ।
शिरोनासाक्षिजवूर्णा मीयायाश्चापि हुण्डनम् ॥ २२ ॥
मेदस्तोदातिराक्षेपो मोहश्चायास एव च ।

१ 'अत्र वैशेषिक पूर्वरूप निषेधवत्' इति पा० । २ 'अपायो
नायोश्चलनेन वातव्याधिलिङ्गानामपगतत्वमिव, लघुता च शरीरस्य'
इति पा० ।

एवंविधानि रूपाणि करोति कुपितोऽनिलः ॥ २३ ॥
हेतुस्थानविशेषाच्च भवेद्रोगविशेषकृतः ।

कुपितानां कार्यमाह—संकोच इत्यादि । एते च संकोचादयो
व्याधयोऽपि भवन्ति; उक्तं हि—“व्याधयस्ते तदावे तु
लिङ्गानीष्टानि नामयाः” (नि. अ. ॥) इति । हुण्डनं शिरः-
प्रवृत्तीनामनःप्रवेष्टः; अन्ये तु केशभूमिस्तुटनं शङ्खल-
लाटभेदश्च शिरोहुण्डनं, मासाहुण्डनं प्राणनाशः, अक्षि-
हुण्डनमक्षिमुदासः, जघुहुण्डनं वक्षउपरोधः, म्रीवाहुण्डनं
म्रीगलम्भः । वातव्याधिविशेषोत्पादे हेतुमाह—हेतु-
स्थानविशेषादित्यादि । हेतुविशेषः पिप्तावरणादिः, स्थान-
विशेषः कोष्ठादिः, किंवा हेतुकृतः स्थानविशेषः; उक्तं हि—
“प्रकुपितास्तु प्रकोपणविशेषाद् दृग्भ्यविशेषान् दूषयन्तः”
() इत्यादि । केचिद् ‘वेदे स्थानविशेषाच्च’
इति पठन्ति ॥ २०-२३ ॥—

तत्र कोष्ठाश्रिते उपे निग्रहो मूत्रवर्धनोः ॥ २४ ॥
ग्रधद्द्रोगमुन्मार्शःपाथ्वशूलं च मावते ।
सर्वाङ्गकुपिते वाते गात्रस्फुरणभञ्जने ॥ २५ ॥
वेदनाभिः पीतश्च स्फुटस्तीक्ष्णश्च सम्पद्य ।
ग्रहो विषमूत्रवातानां शूलाध्मानाश्मशकंराः ॥ २६ ॥
जठोरुत्रिकपात्पृष्ठरोगंशोषी शुर्वस्थिते ।
हृद्यामिषाभ्वोरुत्तरकृत्पणोद्गारविस्त्रिकाः ॥ २७ ॥
कातः कण्ठास्यशोषश्च भ्रासश्चाभाशयस्थिते ।
एकाशयस्थोऽन्मूत्रं शूलाटोपी करोति च ॥ २८ ॥
कृच्छ्रमूत्रपुटीयत्वयानाहं त्रिकवेदनम् ।
धोत्रादिविचित्रियथं कुर्यादुत्समीरणः ॥ २९ ॥
त्वग्रूक्षा स्फुटिता सुप्ता कृशा कृष्णा च तुषते ।
आतम्यते सरगा च पर्येकद्वक्स्थितेऽनिले ॥ ३० ॥
रजस्तीक्ष्णः ससंतापा वैषम्यं कृशताऽरुचिः ।
गात्रे चारुपि भुक्तस्य स्तम्भश्चाप्युगतेऽनिले ॥ ३१ ॥
शुर्वेक्षं तुषतेऽस्यर्थे दण्डमुद्दिष्टं तथा ।
सरक् भ्रमितमत्यर्थं मांसमेदोगतेऽनिले ॥ ३२ ॥
भेदोऽस्थिपर्वणां सन्निधिशूलं मांसवल्लक्ष्यः ।
अवप्रः संतता दक् च मज्जास्थिकुपितेऽनिले ॥ ३३ ॥
क्षिपं मुञ्चति वध्नाति शुक्रं गर्भमथापि वा ।
विकृतिं जनयेच्चापि शुक्रस्यः कुपितोऽनिलः ॥ ३४ ॥
बाह्याभ्यन्तरमायामं खाद्वि कुञ्जत्वमेव च ।
सर्वाङ्गैकाग्ररोगांश्च कुर्यात्स्त्रासुगतोऽनिलः ॥ ३५ ॥
शरीरं मन्दरुक्शोफं शुष्यति स्पन्दते तथा ।
सुप्तास्तन्यो महत्यां वा सिरा वाते सिरागते ॥ ३६ ॥

चातपूर्णदतिस्पर्शः शोथः सन्धिगतेऽनिले ।
प्रसारणाकुञ्चनयोः प्रवृत्तिश्च सवेदना ॥ ३७ ॥
(इत्युक्त स्थानभेदेन वायोर्लक्षणमेव च ।)

स्थानविशेषकृतमेव व्याधिभेदमाह—तत्र कोष्ठमपि
इत्यादि । सर्वोक्तमपि इति क्लृप्तदेहदुषिते । शुद्धस्थिते इत्युक्त-
रगुदस्थिते । आतन्यते विचार्यते । भुक्त्वा स्वप्न इति भुक्-
वतो गान्धर्वो भवतीति । शुक्लमिन्द्रियं मासने भेदो न
लक्षणं समान, तथा भेदोऽस्तिपर्वणामित्यादि अस्तिमज्जयो
समान लक्षणम् । समानेऽपि लक्षणे विविधाश्रितपीवीयोक्तवि-
शिष्टधानुलक्षणेविशेष उक्तः । सततेति सैलबन्धा । क्षिप्र
मुचति वज्रादीति व्यायकाले क्षिप्रं मुचति वा विरं
धारयते, तथा गर्भमपि क्षिप्रं मुचति वा विरं धारयति ।
विहृतमिति व्यङ्ग्यादिनागविकारयुक्तं गर्भं जनयति । योरो-
स्यादिना स्नायुगतवातलक्षणवैरोक्तानि यहिरायामादीन्यप्रे-
वक्तव्यानि । मन्दकृशोक्तमिति मन्दकृशं मन्दशोकं च । शुभा
इति निस्पन्दा ॥ २४-३७ ॥

अतिवृद्धः शरीरार्धमेकं वायुः प्रपद्यते ।
यदा तदोपशोष्यास्त्वाहु पादं च जानु च ॥ ३८ ॥
तस्मिन् सङ्कोचयत्यर्धं मुखं जिह्वं करोति च ।
यन्नीकरोति नासाभूललाटाक्षिहनुस्तथा ॥ ३९ ॥
ततो यत्नं व्रजत्यास्ये भोजनं यकनासिकम् ।
स्तब्धं नेनं कथयतः क्षयधुञ्च निगृह्यते ॥ ४० ॥
दीना जिह्वा समुत्क्षिता कर्ला सज्जति चास्य वाक् ।
वन्ताश्चलन्ति बाध्यते भयणौ भियते स्वरः ॥ ४१ ॥
पार्श्वस्ताक्षिजहोकाश्चक्षुःश्रवणमण्डरकः ।
अपे तस्मिन्मुखापे वा कैवले स्यात्तद्वर्द्धितम् ॥ ४२ ॥

इदानीमतिबलान् वातविकारानमिधानुसुयतोऽर्द्धितमाह—
अतिवृद्ध इत्यादि । अतिवृद्धमहेन वायोर्लक्षणकोषमाह ।
एकमिति वामं दक्षिणं वा सङ्कोचयति बाहु, पादं, जानु च,
श्वं च जिह्वं करोति । श्वं व्रजति भोजनमिति न वमं मुखेन
सादति, किंतु वनेकदेशेन । रीनेति अगम्यरी । जिह्वति
कृटिला । समुत्क्षितेति अतिवृद्धता । कलेति अन्धका । बाध्यते
भयणाति यद्यपि एकपाश्रीश्रयो विकारोऽयं, तथाऽपि प्रभा
वात् कर्णयोर्भाडाऽन भवति । कैवल इति अपे एव न कृते ।
ननु यदा देशोऽप्यपिदमर्द्धितस्य तदाऽर्द्धितेन अर्धोऽस्य यो
भेदः २ वृत्तम्—अर्द्धितो वेगितया न सर्वकालं भवति, अर्धार्ज-

स्तु—आश भवति । उक्तं हि—‘सस्य स्वाद्विदायानां मुहुर्-
गागमे गते’ इति । किंवा यथोक्तविशिष्टलक्षणोऽर्द्धितः, अर्धार्ज-
तु नैतानि सर्वाणि भवन्ति ॥ ३८-४२ ॥

मन्ये संधित्य चातोऽन्तर्यदा नाडीः प्रपद्यते ।
मन्यास्तम्भं तदा कुर्यादन्तरायामसंश्रितम् ॥ ४३ ॥
अन्तरायामन्यते ग्रीवा मन्या च स्तभ्यते भृशम् ।
वन्तानां दशनं लाला पृष्ठाक्षेपः शिरोग्रहः ॥ ४४ ॥
गुम्भा वदनसङ्गत्वाप्यन्तरायामलक्षणम् ।
(इत्युक्तं स्यन्तरायामो वहिरायाम उच्यते ॥ ४५ ॥)

मन्ये इत्यादिना अन्तरायाममाह । अन्तर्यदा नाडी प्रप-
द्यते इति मन्त्राप्यदा एव अन्तर्गता सिरा प्रपद्यते इत्यर्थः ।
अन्तरायामसंश्रितमिति एवमिदो मन्यास्तम्भं अन्तरायाम
उच्यते, अपरस्तु मन्यास्तम्भो वक्ष्यमाणवहिरायाम इति
वक्ष्यते । तन्त्रान्तरे तु मन्यास्तम्भ आचामयोः पूर्वपरवै-
रोक्तः । अन्तरायाम्यत इति अन्तः आकृष्यते । पृष्ठायां
इति पृष्ठदिर्निर्गति ॥ ४३-४५ ॥

पृष्ठमन्याधिता बाह्याः शोषयित्वा सिरा चली ।
वायुः कुर्यादनुस्तम्भं यहिरायामसंश्रितम् ॥ ४६ ॥
वापयन्नाम्यमानस्य पृष्ठतो नीयते शिरः ।
उर उत्क्षिप्यते मन्या स्तब्धा ग्रीवाऽयमुच्यते ॥ ४७ ॥
वन्तानां दशनं गुम्भा लालाघ्रायश्च घाग्नहः ।
जातवेगो निहन्त्येव बेकत्य वा प्रयच्छति ॥ ४८ ॥

पृष्ठत्वादि वहिरायामलक्षणम् । पृष्ठमन्याधिता इति पृष्ठा-
गतमन्यासंश्रितः । बाह्या इति सिराविशेषणम् । बाह्याश्च सिरा
पृष्ठगता एव । केचित्तु पृष्ठमन्याधिता इति वातविशेषण
पठन्ति । पृष्ठतो नीयते इति पृष्ठं प्रति आकृष्यते । जातवेग
इति उद्वेगः । एतौ चायामौ ‘बाह्याभ्यन्तरसायाम् खड्गौ
कुञ्जलमेव च । सर्वैकाग्रराशश्च कुर्यात् स्नायुगतोऽनिलः’ इत्य-
नेन स्नायुगतानिलजन्म्यायुको, इह च सिरागतवातजन्म्यावेव भवति । उक्तं
हान्यन—‘यदाहेतुर्वैली वायुः सिरां सन्नायुक्पृष्ठा । मन्या-
पृष्ठाधिता बाह्या सङ्कोष्यायामवेद्विह’ इत्यादि ॥ ४६-४८ ॥

हनुमुखे स्थितो यन्धात् सङ्गयत्यनिलो हन् ।
विचूटास्यत्वमथवा कुर्वात्स्तब्धमवदनम् ॥ ४९ ॥
हनुग्रहं च सस्तम्य हनु(नृ)संवृतवक्रताम् ।

हनुस्त्वमसंश्रितोऽलक्षणमाह—हनुमुखे स्थित इत्यादि ।
सङ्गयतीति च्यावयति । विचूटास्यत्वमथवेत्यनयावाशब्देन

॥ ‘अपवृत्ति’ इति पा० । २ अयमर्धशोकं कवितुल्यत्वे क
पठ्यते । ३ अनुवृद्धा इति पा० । ४ ‘अयमर्धशोक’ इति पा० ।
५ ‘ननुवृद्धेन’ इति पा० । ६ ‘अवका’ इति ‘अकला’ इति च
पा० । ७ ‘वाक्’ इति पा० ।

१ ‘पृष्ठायाम्’ इति पा० । २ अयमर्धशोकं हस्तलिखितपुस्तके
न पठ्यते । ३ ‘अयमर्धशोक’ इति पा० । ४ ‘अतिवेग’ इति पा० ।
५ कुपत्य संवृतवक्रताम् इति पा० ।

संशतवक्त्रता पाक्षिणी चापेक्षते । संस्रभ्येति विधलीकृत
संशतमुच्यता करोति । एतद्वचनमपि हनुसम्भ एव ॥ ४९ ॥—

मुहुराक्षिपति कुक्षौ गात्राण्याक्षेणकोऽनिलः ॥ ५० ॥

पाणिपादं च संशोष्य सिराः सञ्चायुक्कण्डराः ।

मुहुरित्यादि आक्षेपलक्षणम् । पाणिपादं च संशोष्येत्यादि
आक्षेपकसंग्राहिकवचनम् ॥ ५० ॥—

पाणिपादशिरःपृष्ठश्रोणीः स्तभ्नाति मारुतः ॥ ५१ ॥

दण्डवत्स्तम्भगात्रस्य दण्डकः सोऽनुपकमः ।

पाणिपादशिर इत्यादि दण्डकलक्षणम् ॥ ५१ ॥—

स्वस्थः स्वावर्जिताद्यानां मुहुर्ध्वेने गतेऽगते ॥ ५२ ॥

पीड्यते पीडनेस्तेस्तेभिर्पणेतान् विपयजयेत् ।

अर्धितादीनां दण्डकान्तानां समानं रूपमाह—स्वस्थः
इत्यादि। अर्धितहनुसम्भादिषु यत्र मुहुर्ध्वेनित्वं दृश्यते
तद्वर्धितान्तगतमेव हेयम् ॥ ५२ ॥—

हृत्पैकं मारुतः पक्षं दक्षिणं वाममेव वा ॥ ५३ ॥

कुर्याद्येद्वानिवृत्तिं हि रुजं वाक्स्तम्भमेव च ।

गृहीत्वाऽर्धं शरीरस्य सिराः स्याद्विंशोप्य च ॥ ५४ ॥

पादं संकोचयत्येकं दन्तं वा तोवदालकम् ।

एकाङ्गरोगं तं विद्यात् सर्वदाङ्गं संपदेहजम् ॥ ५५ ॥

हृत्पैकमित्यादि पञ्चभ्रलक्षणम् । गृहीत्वाऽर्धमित्यादि एका-
ङ्गलक्षणम् । सर्वाङ्गं सर्वदेहजमिति सर्वाङ्गलक्षणम् ॥ ५३-५५ ॥

स्किन्धपूर्वा कटिपृष्ठोरुजातुजङ्घापदं क्रमात् ।

गृध्रसी स्तम्भरुकोदयैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः ॥ ५६ ॥

वाताह्रातकफात्तन्नागारयारोचकान्विता ।

खली तु पादजङ्घावकर्मलायमोटनी ॥ ५७ ॥

स्किन्धपूर्वादि । प्रथम स्किन्धं स्तम्भरुकोदयैर्गृह्णाति, यैवातु
कटिपृष्ठोरुजातुजङ्घापदं गृह्णाति सा गृध्रसी वातात्, वातक-
फात्तु सा पूर्वोक्तलक्षणा खली तन्नागारयारोचकान्विता भवति । एवं गृध्र-
सीद्वयं द्वे गृध्रस्यो वातात् वातकफात् (सू. अ. १९) इत्यने-
नोक्तं विवृतं भवति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

स्थानानामनुकूपैश्च लिङ्गैः शेषान् विनिर्दिशेत् ।

अनुकनसमेदादिपरिग्रहार्थमाह—स्थानानामित्यादि । शो-
षान् नखमेदादीन् नखगुल्फादीनामनुकूपैर्लिङ्गैर्भेदं दृष्ट्वादिभिर्नि-
र्दिशेदिति हेयम् । केचित् 'स्थानानामानुको' इति पठन्ति । तत्र
नखमेदस्थानानुरूपं सङ्गात्ररूपं लिङ्गं नखस्फुटनरूपं भवति ।
एवं चापत्वात्तविकारेष्वपि महारोगोक्तेषु स्थानानुरूपलिङ्गयो-
गोऽनुवर्तन्यः ।—

सर्वेष्वेतेषु संसर्गे पित्ताद्यैरुपलक्षयेत् ॥ ५८ ॥

चायोधातुश्चयात् कोषो मार्गस्यावरणेन च (वा) ।

वानपित्तकफा देहे सर्वेस्त्रोतोऽनुसारिणः ॥ ५९ ॥

वायुरेव हि सूक्ष्मत्वाद्भ्रौयोस्तत्राप्युदीरणः ।

कुपितसौ समुद्रय तत्र तत्र क्षिपन् गद्गान् ॥ ६० ॥

करोत्यावृतमार्गत्वाद्सर्दाक्षोपशोपयेत् ।

वानस्य पित्तादिवर्तर्गं शपयन्नाह—सर्वेष्वित्यादि । पित्ता-
वरिति पित्तकफरक्तपुरीषादिभिः । अवाहृतस्य चायोः कर्षं
कुपितत्वं भवति वायवता आवृतो दुर्बल एव भवतीत्याह—
वायोऽरित्यादि । धातुश्चयादिति सारशयात् । मार्गोवरणेन वैय-
प्रतिबन्धयेव कुपितो भवति । अथ भवतु मार्गरोधाह्रात-
कोषः, आवरकेन तु पित्तेन कफेन चास्य कर्षं न सुबन्धो
भवतीत्याह—वातपित्तेत्यादि । त्रितयमेलकेऽपि वायो प्राधा-
न्यमाह—वायुरेव हि सूक्ष्मत्वादिति; सूक्ष्ममार्गोत्सारितया
प्रेरकत्वात् । तस्माद्विश्वपि दोषेषु वायुरेवोक्तान्यायेन प्रधानम्,
अतः कुपितः पित्तकफो समुद्रय हाभ्यामाहृतमार्गोऽपि तत्र
तत्र प्रदेशे गद्गान् करोति, तथा रसादीन् तत्र तत्र क्षिपन्
सवोपयेत् ॥ ५८-६० ॥—

लिङ्गं पित्तावृते दाहस्तृष्णा शूलं भ्रमस्तमः ॥ ६१ ॥

कटुमल्लवणोष्णैश्च विदाहः शीतकामिता ।

शैत्यगौरवशूलानि कट्टाद्युपशयोऽधिकम् ॥ ६२ ॥

लङ्घनायासरुक्षोष्णकामिता च कफावृते ।

रक्तावृते सखाहार्तिस्त्वह्मांसान्तरजो भृशम् ॥ ६३ ॥

भवेत् सरागः श्वयधुजोयन्ते मण्डलानि च ।

कठिनाश्च विषर्णाश्च पिडकाः श्वयधुस्तथा ॥ ६४ ॥

द्वयं पिपीलिकानां च संचार इव मांसगे ।

बलः क्षिप्रो मुहुः शीतः शोफोऽङ्गभ्रवचित्स्थया ६५

आकृष्यात् इति हेयः यः कृच्छ्रो भेदसाऽऽवृत्तः ।

स्पशेमस्त्वसाऽऽवृत्ते त्व्णं पीडनं चाभिनन्दति ॥ ६६ ॥

संभ्रज्यते सीदति च सूचीभिरिव गुधये ।

मज्जावृते विनेमः स्याद्धृमणं परिवेष्टनम् ॥ ६७ ॥

शूलं तु पीड्यमाने च पाणिभ्यां लभते सुखम् ।

शुक्रावेगोऽतिवेगो वा निष्फलत्वं च शुक्ले ॥ ६८ ॥

शुके कुक्षो च रुज्जीर्णे शाम्यत्यवावृतेऽनिले ।

मूत्राप्रवृत्तिराध्मान यस्ती मूत्रावृतेऽनिले ॥ ६९ ॥

वर्चसोऽतिविषमोऽधः स्वे स्थाने परिक्रुतति ।

वज्रज्याशु जरां ज्वेहो शुके चानद्यते नरः ॥ ७० ॥

चिरात् पीडितमघेन दुःखं शुष्कं शक्यं सृजेत् ।

श्रोणीचक्षणपृष्ठेषु रुग्णिलोमस्य मादतः ॥ ७१ ॥

१ 'मुहुर्ध्वेनागते गते' इति पा० । २ 'वानदण्डमेव च' इति पा० ।
३ 'पथगात्र कुक्षो निषक्त' । तर्काद्वरगे तद्वच सर्वदेहानुगमिले'
इति पा० । ४ 'जमात्' इति पा० । ५ 'वायोक्तलक्षण' इति पा० ।

१ 'वायोक्तलक्षण' इति पा० । २ 'ऊनः' इति पा० ।
३ 'निनयति ज्वमते परिवेष्टते' इति पा० ।

अस्य स्थं हृदयं चैव यत्तस्मात्त्वावृतेऽनिले ।

आवरणकृत वातकोपं दर्शयित्वा आवरणविशेषकृतं लिङ्ग-
माह—लिङ्गं पितावृते इत्यादि । कदाचुपयश्च इति कटुणा
दिकफविपरीतं वक्ष्यते । अपि कृमिनि वातहर्तरप्पुषणयो नापिको
भवतीति दर्शयति । मासगे इति मांसावृते । मासगतस्य रक्ता-
दिगतस्य च वातस्य पूर्वमेव लक्षणमुक्तं, इदं तु रक्तावाहृतस्य
लक्षणमुच्यते इति विशेषः । आकृतावेति आयुर्वेदसंज्ञेयं भेद-
साऽऽवृत्तवातस्य । स्वस्थाने इति वृक्षाशये । परिक्रान्तिरिति परि-
कर्षिका जनयति ॥ ६१-७१ ॥—

संनिध्न्युतिर्हृत्तुस्तम्भः कुञ्चनं कुञ्जताऽर्द्धितः ७२
पक्षाघातोऽहसशोपः पङ्क्त्यश्च खड्गजातता ।
स्तम्भन चान्द्रयातश्च रोगा मज्जास्थिरगात्र ये ॥ ७३ ॥
एते स्थानस्य गाम्भीर्याच्चक्ष्मास्तिभ्यन्ति वा न वा ।
नवान् थलवतस्त्वेतांस्त्राघयेन्निरुपद्रवान् ॥ ७४ ॥

साध्यासाध्यविभागमाह—संनिध्न्युतिरित्यादि । अत्र कुञ्जव-
पङ्क्त्यादयो यद्यपि साक्षात् प्रपञ्चितस्तथाऽपि शेषातिदेशेनैव
तादृशं ज्ञेयम् । खड्गजातता गुल्फजातता, किंवा सघिगतजातता ।
मज्जास्थिरा इति मज्जास्थ्यावृत्तमज्जास्थिरगतवातजनमा इत्यर्थः ।
स्थानस्य गाम्भीर्यादिति गम्भीरस्थानाधितत्वात्, अन्ये तु
गाम्भीर्यं कृतास्त्वदत्तमाह । यस्मात् स्थितिन्ति वा नयेति
पाक्षिकसिद्धिचनमित्येवामिभ्रान्तेष्वेव ज्ञेयम्, आचार्यस्तु आचार्य-
मन्त्रेण वा श्रेयं पापयत्नेन नक्तव्यं, इतरैवेव नृत्तं नावस्य सर्व-
ज्ञानादृष्टान्नो भवति, तेन सञ्ज्ञाभिधानं, ततश्च न पारमा-
न्थिकं सद्विधत्ता एतादृशानां साध्यानां प्रतीतिः ज्ञेयम् । नवाना-
मन्थेया निरुपद्रवता साध्यानामाह—नवानित्यादि । उपद्रवा
श्चान्द्रयादिकमाऽनुषङ्गं अपि सामान्योपद्रवलक्षणमुक्त्वा एव
केचिद्भूषा विज्ञेयाः किंवा अध्यागन्धेये 'हृदोगो विदधि'
इत्यादिना वक्ष्यमाणा उपद्रवा ज्ञेयाः ॥ ७२-७४ ॥

क्रियामतः परं सिद्धां वातरोगापहं शृणु ।
केवलं निरुपस्तम्भमादां ज्ञेहैरुपाचरेत् ॥ ७५ ॥
वायुं सर्पिर्धसातैलमज्जपानैर्नरं ततः ।
जहृह्णान्तं समाश्वास्य पयोमिः ज्ञेहयेत् पुनः ॥ ७६ ॥
यूपेप्राम्स्याम्युज्जानूपरत्नेषां ज्ञेहसयुते ।
पायसैः कृशतः साम्ललवणरनुवासनैः ॥ ७७ ॥
नाथनेस्तर्पणेञ्चैव सुस्निग्धं ज्ञेदधत्ततः ।
स्वभ्यक्तं ज्ञेहसयुक्तैर्नादीप्रस्तारसङ्कैः ॥ ७८ ॥
तथाऽन्यैर्विधिभिः सौदैर्ध्यायोगमुपाचरेत् ।
ज्ञेहैकं स्निग्धमङ्गं तु चरुं स्त्वभ्यमथापि वा ॥ ७९ ॥

शर्नैर्नामयितुं शक्यं यथेष्टं शुष्कदास्यत् ।
हर्षतोदृग्नायामशोशस्तम्भग्रहादयः ॥ ८० ॥
स्निग्धस्याशु प्रशाम्यन्ति मार्दवं चोपजायते ।
ज्ञेहश्च धातुन्संशुष्कान् पुष्पात्याशु प्रयोजितः ॥ ८१ ॥
वलमग्नियत्नं पुष्टिं प्राणांश्चाप्यभिवर्धयेत् ।
असरुक्तं पुनः ज्ञेहै स्रवैश्चाप्युपपादयेत् ॥ ८२ ॥
तथा ज्ञेहमृद्वौ कोष्ठं न तिष्ठन्त्यनिलाभयाः ।

अवसरप्राप्ता क्रियामाह—क्रियामत इत्यादि । केवलमि-
त्यादौ केवलमिति असंशयम् । निरुपस्तम्भमित्यनावृत्तम् ।
कं ? ज्ञेहै । क्व चोपाचरेदित्याह—सर्पिर्वसातैलमज्जपानै-
रिति । ज्ञेहपानप्रयोगानन्तरं कर्तव्यमाह—नरं तत ज्ञेहह्ण-
ान्तमित्यादि । ज्ञेहमन्तमिति ज्ञेहपानोद्विप्तं ज्ञेहपानं च । समा-
श्वास्येति विधमयित्वा । जहृह्णैदितिपदं तर्पणं पानैरिच्छन्त-
यावदनुवर्तते । अन्यरिति कुटीभूषेदितिभिः । यथायोगमिति
सर्पया ज्ञेहपूर्वकसेदम् । ज्ञेहपूर्वकसेदगुणमाह—ज्ञेहाद्यं स्निग्ध-
मित्यादि । ज्ञेहाप्याये 'ज्ञेहपूर्वं प्रयुजेत' (सू. अ. १४)
इत्यादिनोक्तोऽप्ययं ज्ञेहपूर्वकलक्षणं पुनः प्रकरणागतत्वा-
न्यते । आशु प्रयोजित इति पदं पुष्पातीक्ष्णनेन संबध्यते ।
अनिलाभया न तिष्ठन्ति न स्थायिनो भवन्तीत्यर्थः ॥ ७५-८२-
यद्यनेन सदोपस्थात् कर्मणा न प्रशाम्यति ॥ ८३ ॥
मृदुभिः ज्ञेहसंयुक्तैरपिपथैस्तं विशोधयेत् ।
घृतं तिक्थं कसिद्धं वा सातलासिद्धमेव वा ॥ ८४ ॥
पयसैरण्डतैलं वा पिथेहोपहरं शिवम् ।
स्निग्धाम्ललवणोष्णयेत्तादापीहं मलञ्चितम् ॥ ८५ ॥
स्रोतो वक्त्राऽनिलं दैर्घ्यात्तत्सात्तमनुलोमयेत् ।
दुर्बलो योऽविरेच्यः स्यात्तं निरुद्धे वपाचरेत् ॥ ८६ ॥
पाचनेर्दोषनीयैर्वा भोजनेस्तत्तुलैर्नरम् ।
संशुद्धस्योत्थिते चाशौ ज्ञेहस्येदौ पुनर्हितौ ॥ ८७ ॥
स्नाद्वस्त्रलवणोष्णोष्णोष्णोष्णैः सततं पुनः ।
नाथनेर्धूमपानैश्च सर्वानेवोपपादयेत् ॥ ८८ ॥
इति सामान्यतः प्रोक्तं वातरोगचिकित्सितम् ।

यद्यनेन सदोपस्थादित्यादि । अत्र केवलं निरुपस्तम्भ-
मादुशिक्रियस्तेनाधिकृतं, तस्य सदोपस्तमनुपपन्नं, ततः
सदोपस्तं कमपि योजनीयं, तेन कर्मणाऽविशुद्धत्वाद् वायुर्न
प्रशाम्यति, कर्मण्यदोक्तस्याप्यत्राशुद्रिमेलजनकात्वात्, वक्ष्यति हि
'स्निग्धाम्ललवणोष्णोष्णोष्णोष्णैः सततं पुनः' इत्यादि । किंवा
सदोपस्थादिलेनोत्तरकास्त्रियं वायो सशामनमुच्यते, असंश-
यमनुपस्तम्भतत्वं च यदुक्तं तदुपकृमाऽभ्यन्तकाले ज्ञेयम् । सदोपस्तं
च ज्ञेहप्रयोगेणानुपपन्नं सञ्ज्ञायनकरेण ॥ हेतुः । समलत्वमेवो-
त्तरकाजीनं कृतो भवतीत्याह—स्निग्धेत्यादि । दुर्बलो योऽविरेच्य

१ 'पायसैः' इति पा० । २ 'संनिध्न्युति' पञ्चमः इति पा० ।
३ 'अन्ये' इति पा० । ४ 'जहृह्ण' इति पा० ।

१ 'विश्रासयित्वा' इति पा० । २ 'यमाति त कथा' इति पा० ।

इति दुर्बलत्वप्रकर्षणाविरेच्य इत्यर्थः । तथा 'अनास्थाप्या-
स्त्वजीर्णो' (वि अ २) इत्याहो अतिदुर्बलं पठितम् । अत्यर्थं
दुर्बलतया परस्मिन् हृदयि पाचनमाह—पाचनैर्दीपनीयेष्वेति ।
पाचनं किञ्चित् दीपनं, यथा पटोलं दीपनं, दीपनं किञ्चित्
पाचनं यथा त्रिफला, उक्तं हि सुश्रुते—त्रिफला कफपित्तघ्नो
मेहकुष्ठविनाशिनी । चक्षुष्या दीपनी च' (सु सू अ ३८),
अतः पाचनैरित्यस्य दीपनैरिति विशेषणं कृतम् । भोज्यैर्वा
तद्युतैरिति पाचनदीपनसमुक्तं भाग्यैः । उरिष्वते चामां इति
दीपे नहो ॥ ८३-८८ ॥—

विशेषतस्तु कोष्ठस्ये वाते क्षारं पियेन्नर ॥ ८९ ॥
पाचनैर्दीपनैर्युक्तैरम्लैर्वा पाचयेन्मलात् ॥
शुद्धपाकाशयस्ये तु कमादावर्त्तुञ्जितम् ॥ ९० ॥
आमाशयस्ये शुद्धस्य यथाशोषहरीः क्रियाः ।
सर्वाङ्गकुपितऽभ्यङ्गो यस्तयः सानुवासनाः ॥ ९१ ॥
स्वेदाभ्यङ्गावगाहाश्च हृद्यं चात्र त्वगाधिते ।
शीताः प्रवेदा रक्तस्य विरेको रक्तमोक्षणम् ॥ ९२ ॥
विरेको मांसमेव स्ये निरुद्धाः शमनानि च ।
वाह्याभ्यन्तरतः केहिदस्थिमज्जगतं जयेत् ॥ ९३ ॥
हृष्योऽन्नपानं शुक्रस्ये बलशुक्रकरं हितम् ।
वियद्भ्रमार्तं दृष्ट्वा वा शुक्रं दद्याद्विरेचनम् ॥ ९४ ॥
विरक्तप्रतिभुक्तस्य पूर्वोक्तां कारयेत् क्रियाम् ।
गर्भे शुष्के तु वातेन बालानां चापि शुष्यताम् ९५ ॥
सिताः काशमर्ममधुकैर्हितमुत्पापने पयः ।
हृदि प्रकुपिते सिद्धमशुमत्स्या पयो हितम् ॥ ९६ ॥
मत्स्यान्नामिन्द्रदेवस्ये सिद्धान् विव्वशलाटुभिः ।
वायुना वेष्ट्यमाने तु गात्रे स्यादुपनाहनम् ॥ ९७ ॥
क्षौलं सफुचितेऽभ्यङ्गो मापसैन्धवसाधितम् ।
वायुशीघ्रगते नस्य पानं चांशरभकिकम् ॥ ९८ ॥
यस्ति कर्म त्वधो नाभेः शस्यते चावपीडकः ।

स्थानविशेषेण क्रियाविशेषमाह—विशेषतस्त्विच्छादिना
अयोनाभेः शस्यते चावपीडक इत्यन्तेन । शारं यवकाशम्, उक्तं
हि 'यावश्च ससनीयपाचनीयार्थमात्रायां' (सू अ २५), किंवा
शारमितं प्रहृष्यादिनादिधं दीपनकारम् । उदावर्त्तुञ्जितं यिय
नाभे 'तं शैलशीतज्वलनाशनाचम्' (वि अ. २६) इत्यादि
नोक्तं ज्ञेयम् । खदा इत्यादि त्वगमत्तानिलचिकित्सितम् । प्रहर्षो
मनोदहणम् । विरेचनानन्तरं प्रतिभोजितो विरेचप्रतिभुक्तः ।
पूर्वोक्तमितं शुक्रजननहर्षिणीं क्रियाम् । वत्स्यापने इति पुष्टिज
नने विद्यादिनि विद्धं पयो हितम् । अशुमतीं क्षालपणीं । मत्स्या
निद्रि नाभिप्रदेशे कुपितवाते मत्स्यां निवृत्तवायुभिः समं विद्धा

देयाः । नाभिप्रदेशकोपस्य वातस्यानुकोऽपीह तत्र भवच्छततो-
बादिभिर्भयः । वेष्ट्यमान इति अवमोक्ष्यमाने । उपनाहनं च
वातहरद्वयैरेव कर्तव्यम् । नसे पाने च उत्तरभक्तिकताप-
सैन्धवसाधितमेव तैल ज्ञेयम् । तत्र च मापस्य ज्ञाय, सैन्ध-
वस्य कर्कः । सर्पपयोऽवपीडकं यत्र सपि पीत्वा तत्पीडकमन्नं
मुञ्जयेत् ॥ ८९-९८ ॥—

अर्द्धिते नायनं मूर्ध्नि तैलं तर्पणमेव च ॥ ९९ ॥
नाडीस्वेदोपनादाध्याप्यानुपपिशितैर्हिताः ।
स्वेदं श्लेहसयुक्तं पक्षाघाते विरेचनम् ॥ १०० ॥
अन्तराकण्डराशुल्कं सिरा वस्त्यग्निकर्म च ।
शृण्वतीषु प्रयुज्जीतं खड्ग्या तृणोपनाहनम् ॥ १०१ ॥
यायसैः कुशैर्मांसैः शस्तं तैलघृताम्बितैः ।
व्यासानने हनुं सिन्ध्रामङ्गुष्ठाभ्यां प्रपीड्य च ॥ १०२ ॥
प्रदेशिनीभ्यां चोन्नाम्यं चितुकोन्नामनं हितम् ।
सस्तं स्व गमयेत्स्थानं स्तब्धं सिन्नं विनामयेत् ॥ १०३ ॥

अर्द्धितादिचिकित्सायाह—अर्द्धिते इत्यादि । तर्पणमिति नाभ-
नविशेषेण, किंवा तर्पणं चर्पणमेव । अन्तराकण्डराशुल्कं
विरेचि कण्डराशुल्कबोर्मध्ये सिराम्बधनं कर्तव्यम् । शृण्वती-
ष्विति बहुवचनं व्यक्तमेदं तथा । व्यासाननमिति विहृता-
सम् । प्रदेशिनीं अनुष्ठानान्तस्तद्वृद्धी ॥ ९९-१०३ ॥

प्रत्येकं स्थानदुष्प्यादिक्रियावैशेष्यमाचरेत् ।
अनुकविशेषचिकित्सीपप्रहृष्यादिमाह—प्रले कमिलादि । स्थानं
पक्षाशयादि, दुग्धं रश्मिकादि, आदिप्रहृणादावगमप्रहणम् ।
स्थानदुष्पापेक्षं क्रियाविशेषस्तु कोष्ठस्य इत्यनेनैवोक्तं ॥—
सर्पिल्लेयसामज्जसेकाभ्यञ्जनयस्तयः ॥ १०४ ॥
स्निग्धाः स्वेदा निपातं च स्थानं मावणानि च ।
रसाः पयांसि भोज्यानि स्वाद्विल्लवणानि च ॥ १०५ ॥
शृङ्गं यच्च तत् सर्वं प्रशस्तं वातरोमिणाम् ।

सर्ववातविकारवमानं चिकित्सितमाह—सर्पिल्लेयमित्यादि
॥ १०४ ॥ १०५ ॥—

यलायाः पञ्चमूलस्य दशमूलस्य वा स्ते ॥ १०६ ॥
अजशीर्षोमृज्जानूपमासादपिशितैः शुषुक् ।
साधयित्वा रसान्निग्धाध्वाध्वस्तल्लव्योपसस्तुताम् ॥
भोज्येष्टावतरोमातं तैर्बलकलघनैर्नरम् ।
पतैरोपनादाश्च पिशितैः समप्रकल्पयेत् ॥ १०८ ॥
घृततैलयुतैः सारसैः क्षुण्णस्निग्धैरनस्निग्धैः ।
पयोक्तायपयस्तैलद्रोण्यः स्युरवगाहने ॥ १०९ ॥

स्वभ्यक्तानां प्रशस्यन्ते सेकाश्चानिलरोगिणाम् ।
 धानूपोदकमांसानि दशमूल शताधरीम् ॥ ११० ॥
 कुलत्थान्यदरान्मापास्तिलाग्राक्षां यवान् वलाम् ।
 वसादध्यारनालान्तेः सह कुम्भ्यां विपाचयेत् ॥ १११ ॥
 नाडीस्वेदं प्रयुज्जीत पिष्टेष्ट्याप्युपनाहनम् ।
 तेष्ट्य सिद्धं घृतं तेलमभ्यङ्गं पानमेव च ॥ ११२ ॥
 मुस्तं क्षिप्यं तिलाः कुष्ठं सुराहं लघ्वं नतम् ।
 दधिक्षीरचतुःशैलैः सिद्धं स्यादुपनाहनम् ॥ ११३ ॥
 उत्कारिकावेसवारक्षीरमापतिलोदनेः ।
 परण्डवीजगोधूमययकोलस्थिरादिभिः ॥ ११४ ॥
 सखेहैः सखज गान्मालिष्य वहल भिषह् ।
 परण्डपनेर्वेधीयाद्राजो कर्ष्यं विमोक्षयेत् ॥ ११५ ॥
 क्षीराम्बुजा ततः सिक्तं पुनश्चेधोपनाहितम् ।
 मुञ्चेद्वागो दियायर्द्धं वसेन्निश्च सलोमभिः ॥ ११६ ॥
 फलानां तेलयोनीनामम्बपिष्टान् सुशीतलान् ।
 प्रदेहानुपमाह्राब्धं गन्धेर्वातहरैरपि ॥ ११७ ॥
 पायसे, कुशैश्चैव कारयेत् कोहसंयुतः ।

बलाया इत्यादौ धृक्वाद्यान्द् बलाद्यस्य साधनद्वयप्र-
 योगः, तेष्वनधीर्पादमयलार धृक् साध्या, एव द्वादश
 रसा भवन्ति । कस्य इति प्रभाते । फलानां तेलयोनीनामिति
 तिलातस्यादीनाम् । प्रदेहानुपमाह्राद्येलेन प्रदेह उपनाहापेक्षया
 तज्जैव । गन्धैरित्युपशब्दे ॥ १०६-११७ ॥—

कक्षशुद्धान्निलार्तानामतः कोहान् प्रचक्ष्महे ॥ ११८ ॥
 विविधान् विविधव्याधिप्रशमायामृतोपमान् ।
 द्रोणेऽम्बसः पचेद्वागान् दशमूलाश्चतुष्पलान् ॥ ११९ ॥
 ययकोलकुलत्थानां भागैः प्रक्षोभितः सह ।
 पादशेषे रसे पिष्टैर्जीवनीयः सशर्करैः ॥ १२० ॥
 तथा यर्जूरकादमर्यद्राक्षावदरफलमुभिः ।
 सक्षीरैः सर्पिषः प्रष्ट्यः सिद्धः केवलघातनुत् ॥ १२१ ॥
 निरस्यः प्रयोक्तव्यः पानाभ्यञ्जनवस्तिषु ।
 चित्रक नागर राज्ञा पौष्कर पिप्पलीं शयीम् ॥ १२२ ॥
 पिष्ट्वा विपाचयेत् सर्पिर्वातरोगहर परम् ।
 वलाविल्वमृष्टं क्षीरे घृतमण्ड विपाचयेत् ॥ १२३ ॥
 तस्य शुक्तिः प्रकुञ्चो वा नस्य मूर्धगतऽनिले ।
 ग्राम्यानुपौदकानां त्रिभिर्वाऽस्थीनि पचेत्तले ॥ १२४ ॥
 तं श्लेहं दशमूलस्य कपायेण पुनः पचेत् ।
 जीयकर्मकास्तोतावदारीकषिकचुभिः ॥ १२५ ॥
 चातमैर्जीवनीयैश्च कर्कशैर्द्विशीरपागिकम् ।
 तत्सिद्धं नायनाभ्यङ्गाद्यथा पानानुपासनात् ॥ १२६ ॥

सिरापर्वोस्थिकोष्ठस्यं प्रशुद्धस्याशु मानतम् ।
 ये स्थुः प्रक्षीबमज्जानः क्षीणशुक्रोऽसथ्य ये ॥ १२७ ॥
 चलपुष्टिकर तेपामेतत् स्यादमृतोपमम् ।
 तद्वत्सिद्धा वसा नरुमत्स्यकूर्मचुल्लरुजा ॥ १२८ ॥
 मल्यग्रा विधिनाऽनेन नस्यपानेषु शस्यते ।
 प्रस्यः स्यात्त्रिफलायास्तु कुलत्थकुडवद्वयम् ॥ १२९ ॥
 कृष्णगन्धात्पनाढकयोः पृथक् पञ्चपलं भवेत् ।
 राज्ञाच्चित्रकयोर्द्वे द्वे दशमूलं पलोन्मितम् ॥ १३० ॥
 जलद्रोणे पचेत् पादशेषे प्रक्षोभितं पृथक् ।
 सुरारनालद्वयमलसीवीरकतुपोदकम् ॥ १३१ ॥
 कोलवादिभ्यश्चास्तरसं तैलं वसां घृतम् ।
 मज्जनं च पयश्चैव जीवनीयफलानि पट् ॥ १३२ ॥
 कर्ष्यं दस्या महाकोहं सम्पणेन विपाचयेत् ।
 सिरामज्जास्थिगे वाते सर्वाङ्गेफाह्नरोगेषु ॥ १३३ ॥
 वेपनाक्षेपश्लेपे तु दभ्यङ्गे प्रयोजयेत् ।
 निर्गुणक्या मूलपनाभ्यां शूदीत्या स्तरसं ततः ॥ १३४ ॥
 तेन सिद्धं समं तैलं नाडीकुष्ठान्निलार्तिषु ।
 श्लिष्टं पामापचीनां च पानाभ्यञ्जनपूरणम् ॥ १३५ ॥
 कार्पासास्थिकुलत्थानां रसे सिद्धं च वातनुत् ।

कक्षशुद्धेत्यादौ शुद्धान्निलार्ता केवलघातपीडिताः । घृतमण्ड
 घृतस्योपेतितो भावः । शुक्तिर्धूलि, प्रकुञ्च पलम् । तद्वत्सि-
 द्धेति बलाविल्वप्रमृष्टशुतक्षीरसिद्धा । कुलकी मिश्रनार ।
 प्रत्येवेति अभिनवा । नस्यपानेभिति नस्येषु पानेषु च । कृष्ण-
 गन्धात्क्य शोभाजनत्वकः । महाकोहमिति चतुःश्लेहम् । तेन
 सिद्धं तैलमिलन सममिति निर्गुणदीरसहस्रं, ननु ममशब्द
 सहास्रं, तुल्यापस्यं तुलीयपेयोक्तत्वात् । नाडी नाडीप्रण,
 नाडीवर्णस्य सुयुगादिषु पश्यन्तिपलमुक्तं हेयम् । भवचो च हृन्-
 स्थिकलादिदेधमना ॥ ११८-१३५ ॥—

मूलकसरसे क्षीरसमे स्थाप्यं ज्यहं दधि ॥ १३६ ॥
 तस्याम्बस्य त्रिभिः प्रस्थैस्तेलप्रस्थं विपाचयेत् ।
 यष्ट्वाद्दशर्करारास्त्रालवपानार्द्रकनागैः ॥ १३७ ॥
 सुपिष्टैः पलिकैः पानाचदभ्यङ्गाच्च वातनुत् ।

मूलकसरस इत्यादौ मूलकसरसे समक्षीरे दधि स्थाप्य,
 तस्याम्बस्येति मूलत्वादेरम्बस्यपतयः । अत्र च त्रिभिः प्रस्थै-
 रिति वचनात् मूलकराक्षीना प्रत्येक प्रस्थमानत्वम् । उक्तं
 हि जतुकर्णे, “तपचेद् दधिमूलकरसपयसा” इत्यादि ॥
 ॥ १३६-१३७ ॥—

१ घृतनन्दन 'ग्राम्येलाद्यकर्मयोगानवर तद्वत्सिद्धा वसा नने
 त्यादिषु व पूर्व-वाक्येयतामिति पठन्ति' इत्यत्रिंशत् पाठ उपलभ्यते
 दहसिंहितपुत्रके ।

अमृताया इत्यादौ महाधावणी बृहन्मुण्डितिका । काला
कालानुसारिका । त्रिदशाङ्ग. देवदारुः ॥ १५७-१६४ ॥

राक्षसहस्त्रनिर्युहे तैलद्रोणं विपाचयेत् ।
गन्धैर्हमवतैः पिष्टैरेलाद्यैश्चानिलातिनुत् ॥ १६५ ॥
इति राक्षसतैलम् ।

रक्षासहस्त्रनिर्युहे इत्यादौ हेमवतैरिति हिमालयभूतैः
अण्डकृष्टक्षेमकादिभिः । एकैरेति अमृताये एकायासीनते-
त्यादिनोक्तैः ॥ १६५ ॥

कल्पोऽपमभ्यगन्धायां प्रसारण्यां वलाहये ॥ १६६ ॥
काथककपयोभिर्वा वलादीनां पचेत् पृथक् ।
मूलकस्वरसं क्षीरं तैलं वध्यस्लकाश्चिकम् ॥ १६७ ॥
तुल्यं विपाचयेत् कर्कषैर्लाचित्रकसैन्धवैः ।
पिप्पल्यतिषिपारास्त्राचयिकागुरुक्षिमुकैः ॥ १६८ ॥
भल्लातकवचाकुष्ठध्वंष्ट्राविभ्रमेपत्रैः ।
पुष्कराक्षरादीविचरशालाह्वानतदाकभिः ॥ १६९ ॥
तस्मिन् पीतमत्युद्यानहन्ति घातारमकान् गदान् ।

इति मूलकाद्यं तैलम् ।

एष कल्प इत्यनन्तरौकराकाकल्पो वलादिभ्यश्चि वत्तव्यः ।
वलादीनामित्यनन्तरौकानां पलाप्रसारण्यधगन्धावाम् ॥ १६६-
१६९ ॥

वृषमूलगुहृकयोश्च त्रिशतस्य शतस्य च ॥ १७० ॥
चित्रकात् साध्वगन्धाच्च काये तैलादकं पचेत् ।
सक्षीरं घातुना भग्ने दद्याज्जर्जरिते तथा ॥ १७१ ॥
प्राकृतैलावापसिद्धं च भवेदेतद्गुणोत्तरम् ।
इति वृषमूलादितैलम् ॥ १७२ ॥

वृषमूलादी अवगन्धाविराकाभ्या मिलितान्मां दुवा ।
प्राकृतैलावपसिद्धमिति मूलकस्वरसमित्यामुक्तैलकस्त्रेन सम
वृषमूलादिकायेन न सिद्धम् । भवेत्त्रिशुणोत्तरमिति पाठे ३७-
मूलादिकापसिद्धातैलाद् द्विगुण श्रेष्ठम् ॥ १७०-१७२ ॥

राक्षसशिरीषयष्ट्याक्षशुण्डीसदचरामृताः ।
स्योनाकदाशम्पाकहयगन्धात्रिकण्टकाः ॥ १७३ ॥
पपां वृषपालान् भागान् कपायमुपकल्पयेत् ।
ततस्तेन कपायेण सयंगन्धैश्च कार्ष्णिकैः ॥ १७४ ॥
दध्यारनालमापाम्बुमूलकैश्चरुसैः शुभ्रैः ।
पृथक् प्रसोन्मितैः सार्धं तैलप्रस्थं विपाचयेत् १७५
ग्रीहमूत्रप्रह्व्यासकासमारुतरोगनुत् ।
एतन्मूलकतैलाद्यं चणार्थयुर्वलवर्धनम् ॥ १७६ ॥
इति राक्षसतैलम् ।

यवकोलकुलत्यानां मन्थ्यानां शिशुविल्वयोः १७७
रसेन मूलकानां च तैलं दधिपयोन्वितम् ।
साधयित्वा म्रियद्वात् सर्ववातामयापहम् १७८
लग्नस्वरसे सिद्धं तैलमेभिश्च वातनुत् ।
तैलान्येतान्युत्तुत्तातामङ्गनां पाययेत् च ॥ १७९ ॥
पीत्वाऽन्यतममेपां हि वन्ध्याऽपि जनयेत् सुतम् ।
यच्च जीतरजरे तैलमगुर्वाद्यमुदाहृतम् ॥ १८० ॥
अनेकशतशस्तच्च सिद्धं स्याद्वातरोगनुत् ।
वक्ष्यन्ते यानि तैलानि वातशोणितकैऽपि च १८१
तानि चानिलशान्त्यर्थं सिद्धिकामः प्रयोजयेत् ।
नास्ति तैलात् परं किञ्चिदोषधं मात्तापहम् ॥ १८२ ॥
व्याघ्राद्युष्णगुरुकंठात् संस्काराहलवत्तरम् ।
गणेर्यातहरैस्तस्माच्छतशोऽथ सङ्गृह्यतः ॥ १८३ ॥
सिद्धं क्षिप्रतरं हन्ति सूक्ष्ममार्गस्थितान् गदान् ।

सर्वगन्धैरेति वलातैलेके. सर्वगन्धैः । साधमिति संहितम् ।
मूलकैर्नादगमिषिष्टया वन राक्षसीनां मूलेनैव काथसाधनं
दर्शयति । लग्नस्वरसे इत्यादौ एभिर्धैति यवादिकायैरनन्त-
रौकैः । अनेकशतशस्तच्च सिद्धमिति अनेकशतशः तैर्नैव
विशयेन साधितं सदित्यर्थः ॥ १७३-१८३ ॥—

क्रिया साधारणी सर्वा संख्ये चापि शस्यते ॥ १८४ ॥
याते पिच्छादिभिः श्रोतःसावृतेषु विशेषतः ।
पिच्छावृते विशेषेण शीतामुष्णां तथा क्रियाम् १८५
व्यत्यासात् कारयेत् सर्पिर्जीवनीयं च शस्यते ।
धन्वर्मासं यवाः शालिर्वापनाः क्षीरयस्तयः ॥ १८६ ॥
विरैकः क्षीरपानं च पञ्चमूलीयलाशृतम् ।
अधुपिष्टितैलघृतक्षीरैश्च सेचनम् ॥ १८७ ॥
पञ्चमूलकपायेण कुर्याद्वा शीतधारिणा ।
कफावृते यवाधानि आङ्गला मृगपक्षिणः ॥ १८८ ॥
सेदास्तोष्णा निरुद्धाश्च यमनं सविरचनम् ।
जीर्णं सर्पिस्तथा तैलं तिलसर्पणं हितम् ॥ १८९ ॥
संख्ये कफपिच्छाम्यां पित्तमादौ विनिर्जयेत् ।

सत्रति दोषान्तरादिसंख्येवातविकि दामाह—क्रिया साधा-
रणीत्यादि । साधारणीति या वाते सा संसर्गिणि च पित्तादौ
समाना वर्तमानेति यावत्, न केवलं संख्ये वायौ साधारणी,
किं तु वातपित्तादिभिः श्रोतःस्त्रातेष्वपि साधारणी कर्तव्या ।
यातेन वामावरणमग्रे वक्ष्यति । केचित्तु 'वाते पित्तादिभिः'
इति पठन्ति, अथ पाठं सुषमः । पिष्टिष्टमृतिता क्रिया-
माह—पित्तावृते इत्यादि । व्यत्यासादिति परिवर्तनेन शीता
कृन्तोष्णाम्, उष्णं च कृत्वा शीता कुर्यादित्यर्थः । यापना
वलय सिद्धौ नक्षमाणा । पित्तमादौ विनिर्जयेदिति वच-
नेन कफपेक्षया पित्तसाधुचरितया पित्तवधनेनोपदिशति
॥ १८४-१८९ ॥—

आमाशयगतं मर्त्या कफं वमनमाचरेत् ॥ १९० ॥
 पक्वाशये विरेकं तु पित्ते संपन्नमे तथा ।
 खेदैर्विप्वन्दिताः श्लेष्मा यदा पक्वाशये स्थिताः ॥ १९१ ॥
 पित्तं वा दर्शयेद्विह्वलं वस्तिमिसौ विनिर्हरेत् ।
 श्लेष्मणाऽनुगतं वातमुष्णैर्गोमूत्रसंयुतैः ॥ १९२ ॥
 निरुहैः पित्तसंसृष्टं निर्हरेत् क्षीरसंयुतैः ।
 मधुरोपधसिद्धैश्च तैलेस्तमनुवासयेत् ॥ १९३ ॥
 शिरोगते तु सकफे धूमनस्यादि कारयेत् ।
 हृते पित्ते कफे यः स्यादुरःस्रोतोऽनुगोऽनिलाः ॥ १९४ ॥
 लेशोपः स्यात् क्रिया तत्र कार्या केचलवातिकी ।
 शोणितेनाघृते कुर्याद्वातशोणितकी क्रियाम् ॥ १९५ ॥
 प्रमेहवातमेदोऽमीमामभैते प्रयोजयेत् ।
 श्लेधाभ्यङ्गरसक्षीरखेदा मांसाघृते हिताः ॥ १९६ ॥
 महाक्षेहोऽस्थिमज्जस्ते पूर्णपत्रेतसाऽऽघृते ।
 अभाघृते तनुलेखैः पाचनं दीपनं लघु ॥ १९७ ॥
 मूत्रलानि तु मूत्रेण श्लेधाः स्रोचरवस्थयः ।
 शङ्कता तैलमैरण्डं त्रिग्वेदावर्तधरिक्रिया ॥ १९८ ॥
 स्वस्थानस्थो यत्नी दोषः प्राक् तं खेरोपधेज्जयेत् ।
 वमनैर्वा विरेकैर्वा वस्तिभिः शमनेन वा ॥ १९९ ॥
 (इत्युक्तमाघृते घाते पित्तादिभिर्यथावधम् ।)

आमाशयगतं मर्त्या कफमिति वातानुबन्धिकफश्लेखैर्वि-
 कित्ता । पक्वाशये विरेकं श्लेष्मणः 'कफे' इत्यनुवर्तते । सर्व-
 ग्रणे इति अन्यस्थानगतेऽपि पित्ते । यद्यपि दोषान्तरस्थानगते
 तद्दोषप्रधानमेव वमं वमनं वस्तिर्वा युक्तं, तथाऽप्यनेन विरेचन-
 मपि तत्र यौगिकमिति दर्शयति । सकफे इति सकफे वाते ।
 'उरःस्रोतोऽगते' इति केषिन् पठन्ति, तत्र सप्तमस्रोतोऽनुगते
 इत्यर्थः । प्रमेहवातमेदोऽमीमिति प्रमेहघ्नौ वातघ्नौ मेदोघ्नौ च ।
 महाक्षेह इति चतुःक्षेहोऽत्रैवोक्तः । पूर्ववदेतसाऽऽस्ते इति शङ्कस्ये
 वाते क्रिया पूर्वमुक्ता सा रेतसाऽऽस्तेऽपि वाते कार्या । उलेख
 इति उलेखनं वमनम् । मूत्रलानीति मूत्रवैरेचनिकानि । शङ्क-
 ता इति मलेन । स्वस्थानस्थ इत्यादि स्वस्थानस्थो यस्मात् स्थानो-
 पवृद्धगाद्वली दोषो भवति तस्मात् प्राक् खेरोपधेज्जयेत् । कतमैः
 खेरोपधेरित्याह—वमनैरित्यादि । शमनेनेति कषादिशमनेनैव;
 शमनं च शोधनानन्तरं शोधनानर्हं वा हेतुम् ॥ १९०—१९९ ॥—

माकृतानां हि पञ्चानामन्योन्यावरणे शृणु ॥ २०० ॥
 लिङ्गं व्याससमासाभ्यामुक्त्यमानं मयाऽनघ ।
 प्राणो वृणोत्युदानादीन् प्राणं वृण्वन्ति तेऽपि च ॥ २०१ ॥

१ 'इहा' इति पा० । २ 'सर्वेषां' इति पा० । ३ 'न्यावधायते'
 इति पा० । ४ 'तु वमन' इति पा० । ५ 'नस्ति' खेहाश्च येदिन'
 इति पा० । ६ 'अयमर्थोक्तो ह्यसल्लिखितमुखलेखेन न पश्यते ।
 च. ख. ७९

उदानाद्यास्तथाऽन्योन्यं सर्वं एव यथाक्रमम् ।
 विंशतिषेरणान्येतान्युत्पणानां परस्परम् ॥ २०२ ॥
 माकृतानां हि पञ्चानां तानि सम्यक् प्रतर्कयेत् ।
 सर्वेन्द्रियाणां शून्यत्वं ज्ञात्वा स्मृतिविलक्षयम् ॥ २०३ ॥
 व्याने प्राणावृते लिङ्गं कर्म तत्रोर्ध्वजनुक्रमम् ।
 खेदोऽत्यर्थं लोमहर्षस्तृणदोषः सुसमाव्रताः ॥ २०४ ॥
 प्राणे व्यानावृते तत्र खेहयुक्तं विरेचनम् ।
 प्राणावृते समानं स्युर्जडगद्गदमूकताः ॥ २०५ ॥
 चतुष्प्रयोगाः शस्यन्ते वेदास्तात्र सयापनाः ।
 समानेनावृतेऽपाने ग्रहणीपार्श्वहृद्रदाः ॥ २०६ ॥
 शूलं चामाशये तत्र दीपनं सर्पिरिष्यते ।

माकृतानामन्योन्यावरणमाह—नाकृतानामित्यादि । यद्यपि
 चेह कायोऽमूर्तत्वं वातकलाकडीये प्रोक्तं, तथाऽपीदममूर्तत्वम-
 कठिनवाचकं न त्वयवप्रतिषेधकं, तेन धावोः बाष्पवन्तरेण
 गतिहननरूपमावरणमुपपद्यते । इहा च बाधुना बाधवन्तरे-
 णोपहृतेन वातवृण्वलिका बहिरपि, तेनोपपन्नमावरणं कृतानां
 परस्परम् । प्राणो वृणोत्युदानादीनित्यादिना विंशत्यावरणान्यु-
 त्पानि । प्राणो वृणोत्युदानादीनिक्षेपेन चत्वार्यवरणानि, प्राणं
 वृण्वन्ति चेत्तेन च चत्वारि, उदानाद्यास्तथाऽन्योन्यमित्य-
 नेन द्वादशावरणान्युच्यन्ते । तत्रोदानेन व्यानादीनां त्रयाणा-
 मावरणे त्रीणि, तथा व्यानार्थेद्योदानावरणे त्रीणि, तथा व्यानेन
 समानापानावरणे द्वौ, साम्या च व्यानावरणे द्वौ, परिशिध्यो-
 र्वाऽन्योन्यावरणे द्वे, एवं द्वादशावरणानि पूर्वाह्णकुण्डानि विंश-
 तिर्भवन्ति । उल्लेखनानामिति रुद्रानां, किंवावरणानामिति आदि-
 ष्कृततमानां मिलितानां पद्यानां; तेनैतेषामेकस्मिन्प्रादिस-
 र्गणावायावरकतया मेदाद्बहुविधमावरणं भवतीति दर्शयति
 ॥ २००—२०६ ॥—

शिरोग्रहः प्रतिदयायो निःश्वसोच्छ्वाससंप्रहः ॥ २०७ ॥
 हृद्रोगो मुखशोषश्चाप्युदाने प्राणसंवृते ।
 तत्रोर्ध्वभागिकं कर्म कार्यमाभ्यासने तथा ॥ २०८ ॥
 कर्मोर्जोवर्णानां नाशो मृत्युधापि वा ।
 उदानेनावृते प्राणे तं शनैः शीतचारिणा ॥ २०९ ॥
 सिद्धिर्वाभ्यासयेद्येनं सुखं चैधोपपादयेत् ।
 ऊर्ध्वमेनावृतेऽपाने छर्दिर्वासादयो गदाः ॥ २१० ॥
 स्युर्वाते तत्र वस्त्यादि भोज्यं चैवानुलोमनम् ।
 मोहोऽत्योऽग्निरतीसार ऊर्ध्वमेऽपानसंवृते ॥ २११ ॥
 वाते स्याद्वमनं तत्र दीपनं ग्राहि चाशनम् ।
 यस्याध्मानमुदावर्तमुत्तमार्तिपरिकर्तिकाः ॥ २१२ ॥
 लिङ्गं व्यानावृतेऽपाने तं क्षिपेरनुलोमयेत् ।
 अपानेनावृते व्याने भवेद्विष्णुनरेतसाम् ॥ २१३ ॥

१ 'विंशत्यावरणानि' इति पा० । २ 'समानेनावृते प्राणे ग्रहणी-
 पार्श्वरेदना' इति पा० ।

अतिप्रवृत्तित्वापि सर्वं संग्रहणं मतम् ।
मूर्च्छां तन्नाश्रयाऽद्गसादोऽश्वयोजोवलक्ष्यः २१४
समानेनावृते व्याने व्यायामो लघुभोजनम् ।
स्तब्धताऽप्याश्रिताऽस्वेदश्चेष्टाहानिर्निमीलनम् २१५
उदानेनावृते व्याने तत्र पथ्यं मितं लघु ।
पञ्चान्योन्यावृत्तानेवं वातान्बुध्येत लक्षणैः ॥ २१६ ॥
एषां स्वकर्माणां हानिर्दृष्टिर्वाऽऽवरणे मता ।
यथात्थूलं सनुद्दिष्टमेतदावरणेऽष्टकम् ॥ २१७ ॥
सलिङ्गमेपजं सम्यग्बुधानां बुद्धिबृद्धये ।

पिरोग्रह इत्यादिना अष्टावारणानि प्राप्नोमहीति अनुक्त-
द्योवपग्रहणार्थमाह । ऊर्ध्वानासिकं कर्मेति उपर्युक्तेग्रहणान-
स्याधिकम् । श्वासाद्य इति श्वासहिंसाद्य । ऊर्ध्वगेनेति उदा-
नेन । अनुकृष्टानार्थमावरणसत्त्वमाह—एषा स्वकर्मणि-
त्यादि । अत्र भावार्थाणां वलीयसाऽऽवरणात् स्वकर्महानिर्भवति,
आवरकस्य तद्वर्गगतः स्वकर्मवृद्धिर्भवति, तथा आवरणेन च
भावार्थः प्रकुपितो भवति तदा स्वकर्मणा वृद्धिर्भवतीति व्य-
स्था । अन्ये तु आवरणीयस्य स्वकर्महानिरावरकस्य तद्वर्गगतो
वृद्धिर्भवतीति व्यवस्थामाहुः ॥ २०७-२१७ ॥—

स्थानान्यपेक्ष्य वातानां वृद्धिं हानिं च कर्मणाम् २१८
द्वाद्वावरणान्यन्यान्यभिलक्ष्य भिपग्जितम् ।
कुर्याद्व्यञ्जनक्रेद्दपानघस्त्यादि सर्वेशः ॥ २१९ ॥
क्रममुष्णमनुष्णं वा व्यत्यासादप्यचारयेत् ।

अनुकृष्टावरणलक्षणज्ञानोपायमाह—स्थानान्यपेक्ष्येत्यादि । क-
र्मैर्दृष्टिहानिभ्यामन्यत्रापि पूर्ववत् । स्थानान्यपेक्ष्येति स्थानेन
वातानामुक्तस्थानगतविकारेण च वातविकृतिर्ज्ञातव्येति दर्श-
यति । उष्णं क्रममुष्णं चैव यद्यनुष्णं एव क्रमो वाते
पुनर्यते, तथाऽपि स्थानापेक्षया रक्षादिदृश्यं क्रमविपर्ययस्य
कारणं हेतुम् ॥ २१८ ॥ २१९ ॥—

उदानं योजयेद्दूर्ध्वमपानं खानुलोमयेत् ॥ २२० ॥
समानं शमयेच्चैव त्रिधा व्यानं तु योजयेत् ।
प्राणो रक्ष्यश्चतुर्भ्यांऽपि स्थाने ह्यस्य स्थितिर्बुध्वा २२१
सं स्थानं शमयेदेवं नृत्तानेतान् विमार्गयान् ।

विकृतवातानां प्रकृतिस्थापनमाह—उदानं योजयेद्दूर्ध्वमि-
त्यादि । एतच्च स्वमार्गयोजनं वातानां यथोक्तनमनादिक्रियायो-
गविधानेन कर्तव्यम् । समानं शमयेदिति देहमध्यस्थितं कुर्या-
दित्यर्थः । त्रिधा व्यानं तु योजयेदिति ऊर्ध्वमथो मध्ये त्रिधा
योजयेत् । प्राणो रक्ष्य इति स्थाने एव यापनीयैः । चतु-
र्भ्यांऽपीत्यनेन इतरवातेभ्योऽसालयैरक्षणीयतामाह । कुतोऽयं
विशेषरक्षणीय इत्याह—स्थाने त्वस्य स्थितिर्बुध्वा, अस्य

प्राणस्य स्थाने सम्यगवस्थाने सति स्थितिर्ज्ञानरक्षा बुधा
निधिता ॥ २२० ॥ २२१ ॥—

मूर्च्छां दाहो भ्रमः शूलं विदाहः शीतकामिता २२२
छर्दनं च विदग्धस्य प्राणे पित्तसमावृते ।
छीयनं क्षवपूद्धारनिःश्वासोच्छ्वाससंसंघः ॥ २२३ ॥
प्राणे कफावृते रुपाण्यरुचिर्दृष्टिर्देव च ।
मूर्च्छां घानि च रूपणि दाहो नाभुरसः क्रमः ॥ २२४ ॥
भोजोभ्रंशश्च सादश्चाप्युदाने पित्तसंवृते ।
आवृते श्लेष्मणोदाने वैषर्ष्यं वाफस्वरप्रहः ॥ २२५ ॥
दीर्घत्वं शुद्धानात्रत्वमरुचिश्चोपजायते ।
अतिस्वेदस्तथा दाहो मूर्च्छां चावृतेरेव च ॥ २२६ ॥
पित्तावृते समाने स्यादुपघातस्तथोष्मणः ।
अस्वेदो वद्विमान्यं च लोमहर्षस्तथैव ॥ २२७ ॥
कफावृते समाने स्यान्नात्राणां चातिशीतता ।
व्याने पित्तावृते तु स्याद्दाहः सर्वाङ्गमः क्रमः ॥ २२८ ॥
गात्रविशेषसङ्घस्य संसंतापः सवेदनः ।
शुद्धता सर्वगात्राणां सर्वसम्पत्स्थिजा रजः ॥ २२९ ॥
व्याने कफावृते लिङ्गं गतिसङ्गतत्वाऽधिकैः ।
हारिद्रमृन्मयचर्चस्य तापश्च शुभमेतूयोः ॥ २३० ॥
लिङ्गं पित्तावृतेऽपाने रजसश्चातिवर्तनम् ।
भिन्नामश्लेष्मसंरुद्रशुद्धयर्वाः प्रवर्तनम् ॥ २३१ ॥
श्लेष्मणा संवृतेऽपाने कफमेहस्य चागमः ।

प्राणवृत्तीनां पित्तम कफम तथा पित्तकफाभ्यां चावरणलक्ष-
णाम्माह—मूर्च्छां दाहो भ्रम इत्यादि । मूर्च्छां पानि मूर्च्छां
दाह इत्यादिना प्राणवृत्तानि । उपघातस्तथोष्मण इति अत्र
पित्तेनाप्यावृते समाने अस्तुतेजनाभावात्पूष्ण उपघातो हेतुः ।
गात्रविशेषस्यो गात्रविशेषणोपरमः । रजस इत्यातवत्त्व
॥ २२२-२३१ ॥—

लक्षणानां तु मिश्रत्वं पित्तस्य च कफस्य च ॥ २३२ ॥
उपलक्ष्य भिपग्जितान् मिधमावरणं वदेत् ।
यत्तस्य बायोर्विदिष्टं स्थानं तत्रेतरौ स्थितौ ॥ २३३ ॥
दोषौ बहुविधान् व्याधीन् दर्शयेतां यथानिज्ञान् ।
आवृतं श्लेष्मपित्ताभ्यां प्राणं चोदानमेव च ॥ २३४ ॥
गरीयस्त्वेन पश्यन्ति भिपजः शास्त्रचक्षुषः ।
विशेषाज्जीवितं प्राणं उदाने संश्रितं बलम् ॥ २३५ ॥
सात्त्वयोः पीडनाद्धानिरायुषश्च बलस्य च ।
सर्वेऽप्येतेऽपरिहृताः परिसंघत्सरास्तथा ॥ २३६ ॥
उपेक्षणादसाध्याः स्युरथवा दुष्पकर्माः ।

मिथमावरणमिति मिथितकफपित्तावरणम् । यथानिजानिति
यथास्मीयान् । गरीयस्त्वेनेत्यधिकत्वेन । एतद्वरीयस्त्वे हेतु-
माह-विशेषादित्यादि । सधितमित्यधीनम् । अपरिज्ञाता इति
आधातव्येनाज्ञाता । सम्यग्ज्ञाता अभ्युपेक्षणाद् आधातव्येन
ज्ञाता अपि परित्यक्तरास्येति योजनायम् ॥ २३२-२३६ ॥-

हृद्रोगो विप्रधिः श्लेष्मा गुल्मोऽस्तीसार एव च ॥ २३७ ॥
भवन्त्युपद्रवास्तेषामावृतानामुपेक्षणात् ।
तस्मादावरणं वैद्यः पवनस्योपलक्षयेत् ॥ २३८ ॥
पञ्चात्मकस्य घातेन पित्तेन भेष्यणाऽपि घा ।
मिथिजितमतः सम्यगुपलक्ष्य समाचरेत् ॥ २३९ ॥
अनमिष्यन्दिभिः क्षिण्धैः क्षौतसां मुद्धिकारकैः ।
कफपित्ताविरुद्धं यद्यद्य वातानुलोमनम् ॥ २४० ॥
सर्वस्यानावृतेऽप्यागु तत् कार्यं भास्ते हितम् ।
यापना यस्तयः प्रायो मधुराः सानुवातनाः ॥ २४१ ॥
प्रसमीक्ष्य यलाधिक्यं भुवु धा असन हितम् ।
रसायनानां सर्वेषामुपयोगः प्रशस्यते ॥ २४२ ॥
शूलस्य जतुनोऽस्य पयसा गुग्गुलोक्तया ।
लेहं धा भार्गवप्रोक्तमभ्यसेत् क्षीरमुद्गरम् ॥ २४३ ॥
अभयामलकीयोक्तमेकादशसिताशतम् ।
अपाप्तेनावृते सर्वं दीपनं ग्राहि मेपजम् ॥ २४४ ॥
वातानुलोमनं यच्च पकाशयविशोधनम् ।
इति सक्षेपतः प्रोक्तमावृतानां चिकित्सितम् ॥ २४५ ॥
प्राणादीना निवृत्तं कुर्याद्विषयं स्वयमेव तत् ।
पित्तावृते तु पित्तमैर्मोक्तस्याविरोधिभिः ॥
कफावृते कफैस्तु मातृत्वानुलोमनैः ॥ २४६ ॥

इद्वेगेलादिना उपद्रवानाह । पञ्चात्मकस्येति प्राणादिभेदेन
पञ्चलक्षणेन । प्रतनीक्षेत्वाशौ यलाधिक्ये सति समग्रं युव
कर्मभ्यमिष्यमिष्यम् । अतर्प्य प्रशस्य इति हृष-य । लेह
वा भार्गवप्रोक्तमिति च्यवनप्राश, च्यवनो हि भार्गव उच्यते ।
यच्च किं आरुचैरवमुत्थाने “भार्गवव्यवनं कामी बुद्धं सन्
मिच्छति गव” (वि अ १) इति । वातस्यानुलोमनं चिकि-
त्सितं कुर्यादिति नियोजनीयम् ॥ २४०-२४६ ॥

लोके वाय्वर्कसोमानां दुर्विज्ञेया यथा गतिः ।
तथा शरीरे वातस्य पित्तस्य च कफस्य च ॥ २४७ ॥

वातादीनां दुर्विज्ञेयता दृष्टान्तेन दर्शयति-लोक इत्यादि ।
॥ २४७ ॥

क्षयं वृद्धिं समत्वं च तथैवावरणं निषेधः ।
विज्ञाय एवनादीनां प्रमुह्यति कमेधु ॥ २४८ ॥

क्षयमिलादौ आवरणमपि क्षयवृद्धिसंबन्धान्तर्निर्दिश्येव,

तथाऽप्यावरणस्य विशेषलक्षणचिकित्सार्यं पृथगभिधानम् । कर्म-
स्थिति चिकित्सासु ॥ २४८ ॥

तत्र श्लोकौ ।

पञ्चात्मनः स्थानवशान्छरीरे
स्थानानि कर्माणि च देहधातोः ।
प्रकोपहेतुः कुपितश्च रोगान्
स्थानेषु चान्येषु वृत्तोऽवृत्तश्च ॥ २४९ ॥
प्राणेश्वरः प्राणभृतां करोति
क्रिया च तेषामखिला निरुक्ता ।
तां देशसारभ्यर्तुं यलाभ्येक्ष्य
प्रयोजयेच्छास्त्रमवानुसारी ॥ २५० ॥

इत्यभिवेशकृते तन्मे चरकप्रतिसंस्कृते दृढयक्ष-
संपूरिते चिकित्सास्थाने पातव्याधिचिकि-
त्सितं नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

पञ्चात्मन इत्यादिषुग्रहे पञ्चात्मन स्थानवशादिति दृष्टेह ।
देहधातोर्हेति देहधारद्वयस्य वायोरेव हेतुसंस्पर्शः । उक्तचि-
कित्साकरणपेक्षणीयं समहेनाह-तामिस्यादि । देशावपेक्षया
सूतस्यानेऽस्माभिर्विद्वता देशादिभेदेन प्रतर्पणीया, विस्तार-
मीशा तु न प्रपञ्चयेत् ॥ २४९ ॥ २५० ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचिताया चरकतात्पर्यदीपाया-
मायुर्वेदपीठिकाया चिकित्सास्थाने वातव्याधिचिकि-
त्सितं नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातो वातशोणितचिकित्सितव्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह मगवानात्रेयः ॥ २ ॥

वातव्याधिप्रभेदादेव वातव्याधिचिकित्सितानन्तरं वातरक्त-
चिकित्सितमुच्यते । वातरक्त-वा जनिता व्याधि वातरक्त,
किंवा वातरक्ते एव अवस्थान्तरात्ते वातरक्तम् ॥ १ ॥ २ ॥

हुताग्निहोत्रमासीनमृषिमभ्ये पुनर्वसुम् ।
पृथ्वान् गुरुमेकाग्रमग्निवेशोऽग्निवर्चसम् ॥ ३ ॥

अग्निमावृतमुत्पलस्य संसर्गस्यानिच्छाद्यजोः ।

हेतुलक्षणमपेक्ष्यान्यथासौ गुरुत्वधीत् ॥ ४ ॥

लवणाम्लकटुसाररसिगन्धोष्णाजीर्णमोजने ।

क्लिबगुणान्गुजान्गुपमान्सां सपिपाकमूलकैः ॥ ५ ॥

कुलत्थमापनिष्पायशाकादिपल्लेष्टुभिः ।

दध्यारजालसौवीरशुकतक्रपुरासयैः ॥ ६ ॥

विस्फाच्यशनशोधदियास्त्रमप्रजगैरः ।

प्रायशः सुक्रुमाराणां मिष्टान्नमुषभोजिनाम् ॥ ७ ॥

अचङ्क्रमणशीलानां कुप्यते वातशोणितम् ।
अभिघातादशुद्ध्या च प्रदुष्टे शोणिते नृणाम् ॥ ८ ॥
कपायकटुतिक्तारूपरूक्षाहारादभोजनात् ।
हयोप्रायानयानामनुकीडाप्लवनलङ्घनेः ॥ ९ ॥
उष्णे चाल्पध्वघैपम्याद्यवायाद्विगनिग्रहात् ।
वायुर्विबृद्धो बृद्धेन रक्तेनाचारितः पथि ॥ १० ॥
शृत्वे संप्रप्येद्रं च तन्नेयं वातशोणितम् ।
खुब्धं वातपलासाद्यमाद्यवातं च नाममिः ॥ ११ ॥

अग्निमातृतनुस्येत्स्नेनेन वातरकस्य दुर्निवारस्य शीघ्रकारित्व
चाह । लवणत्वादिना हेतुमाह । प्रायश्च सुकुमाराणामित्थनेन
सुकुमारशरीरे लवणादिहेतुसंबन्धेन शीघ्रं दुष्टं वातास्य वातशोणितं
भवतीति वर्णयति । मिष्टमेष सुखेन भुङ्क्ते तेषां मिष्टाचसुख-
भोजिनाम् । अन्नं लवणादिं यद्यपि वातशोणितहेतुतयोक्तं
तथाऽपि शोणितदुष्टिकारणमेतद्वा प्राधान्याज्ज्ञेयं, वातदुष्टि-
कारणं तु कपायैलादिनोक्तं, ततश्च लवणादि कपायादि च
मिलितं सद् वातशोणितोत्पादकं भवति । यत्तु 'आयते वात-
शोणितम्' इत्यनेन लवणादीनां वातशोणितकारणत्वमुक्तं तद्वा-
तशोणितजननकशोणितदुष्टिकारणत्वात् ज्ञेयम् । अशुद्धेति शुद्धि-
कालेऽस्योधनात् । केचित् 'अभिघातादशुद्ध्या च' इत्यस्य
स्थाने 'अशुद्ध्या वातवैपम्यात्' इति पठन्ति । अशुद्ध्या चेति
वकारेण लवणादि प्रजागैरित्यन्तं शोणितदुष्टिकारणं समुच्य-
तेति । अन्नं शोणितवातस्य मिच्छियं हेतुबहुपाठेन द्वैशेष्येन
स्वतन्त्रं प्रकीर्णं दर्शयति । हयोप्रायेण यानेन यानं हयोप्रायान-
यानम् । इत्थे चाल्पध्वघैपम्यादिति उष्णे काले अल्पध्वजनिता-
द्वातवैपम्यात् । वायुरैलादिना सञ्जातिमाह । पथीति वायुबहन-
लोतति । कुब्ध इति द्रष्टोऽपि खट्वेतोर्कायुं पुन शोणितेनाव-
रणाद्विशेषेण कुब्धं । अथवाप्यर्थं तन्मात्रतरप्रविद्धसहस्राभेदान-
प्याह—खुब्धमिलादि । खुब्धदेशप्राप्त्या खुब्धं, सुखश्चन्द्रेण सधि-
रुच्यते, वातस्यावरणेन बलमस्त्रासित्वा शोणिते इति वात-
पलासा, आध्यामां प्रायो भवतीति आध्याये ॥ ३-११ ॥

तस्य स्थानं करौ पादावङ्गुल्यः सर्वसन्धयः ।
हृत्वाऽऽवो हस्तापादे तु मूलं देहे विधावति ॥ १२ ॥
सौक्ष्म्यात्सर्वसंस्त्रवाच्च पवनस्यारुजस्तथा ।
तद्वपत्वात् सट्टाच्च देहं गच्छन् सिरायनैः ॥ १३ ॥
पर्वस्वमिहृतं क्षुब्धं वन्तत्वादवतिष्ठते ।
स्थितं पिच्छादिसृष्टं तास्ताः रुजति वेवनाः ॥ १४ ॥
करोति दुःखं तेज्ये तस्मात् प्रायेण सन्धिषु ।
भयन्ति वेदनास्तास्ता अत्यर्थं दुःसहा नृणाम् ॥ १५ ॥
वातशोणितस्य वैशेषिकं स्थानमाह । तस्य स्थानमिलादि ।

करपादप्रहृषेनैव अङ्गुलीनां ग्रहणे प्राप्ते अङ्गुलीनां यतुपर्वतया
विशेषेणाधिष्ठानलोपदर्शनार्थं पुनरभिधानम् । मूलमास्थयेति
आस्यद कृत्वा । देहपानने हेतुमाह—सौक्ष्म्यादित्यादि ।—सूक्ष्म-
मार्गानुसारित्वात् । वातशोणितस्य देहं सर्पतो विशेषेण पर्वत-
स्थानं सहेतुमाह—तद्वपत्वादित्यादि । सिरायनैरिति सिरारूपै-
र्भयैः । वक्त्वादिति पर्वणां वक्त्वात् । पिच्छादिसृष्टमिति
पित्तेन कफेन च हेतुवन्तरागतेन वायुना च युक्तम् । तस्मादिति
सन्धियन्ववस्थानात् ॥ १२-१५ ॥

खेदोऽत्यर्थं न चाकार्ष्यं स्पर्शाक्षर्यं क्षतेऽतिरक्तम् ।
सन्धिशेषेष्विष्यमाकृत्यं सदनं पिडकोद्गमः ॥ १६ ॥
जानुजङ्घोरिकरूपसहस्रपादाङ्गसन्धिषु ।
निस्तोदः स्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुतिरेयं च ॥ १७ ॥
कण्डूः सन्धिषु रुग्भूत्वा भूत्वा नश्यति चासकृत् ।
पर्वण्यं मण्डलोत्पत्तिर्वाताच्छूष्यैर्लक्षणम् ॥ १८ ॥
खेदोऽत्यर्थमिलादिना पूर्वकृपमाह । खेदोऽत्यर्थं नवैति च
यद्यपि कृष्टपूर्वरूपेऽशुक्लं, तथाऽप्यवसानभूरिपूर्वरूपस्यमन्धा-
दन्यतरयोगपूर्वरूपते निधय ॥ १६-१८ ॥

उत्तानमथ गम्भीरं द्विविधं तत् प्रचक्षते ।
त्यट्ठांसाभ्ययुत्तानं गम्भीरं त्वन्तराभ्ययम् ॥ १९ ॥
कण्डूदाहकृपायास(म)तोदस्फुरणकुञ्चनैः ।
अन्यिता स्पर्शवरक्तं त्यग्माद्ये तात्रा तथेष्यते ॥ २० ॥
गम्भीरे अथयुः स्तब्धः कठिनोऽन्तर्भूशातिमान् ।
दयावस्ताम्रोऽथवा दाहतोदस्फुरणपाकवान् ॥ २१ ॥
रुन्विदाहान्वितोऽभीक्ष्णं वायुः सन्धयस्त्रिमज्जलः ।
छिन्दन्निधयं चरत्यन्तर्वकीकुप्येथ वेगवान् ॥ २२ ॥
करोति खल्वं पङ्क्तुं वा शरीरे सर्वतश्चरन् ।
सर्वैल्लिङ्गैश्च विधेयं वाताखुग्भयाभयम् ॥ २३ ॥

वातशोणितस्य अवगाढानवगाढभेदं चिकित्सायमाह—
उत्तानमिलादि । अन्तराभ्ययमिति तद्वर्मासम्पत्तिरिक्कगम्भीर-
धात्याभयम् । सर्वैल्लिङ्गैरिति उत्तानगम्भीरवातरकोर्धर्ममिलितं ।
अथ च तृतीयं प्रकारो वाह्यमन्तरप्रकारो कप्रकारगृहीत एवेति
कृत्वा रोगसमूहे द्विविधं वातशोणितमुक्तम् । "द्विविधं वातशो-
णितमुत्तानमवगाढं चेल्लेकं भाव्यते, तत्तु न यन्मक्, कसाद^२
कुष्ठवृत्तान भूत्वा कालान्तरैणावगाढोभवति" (सु वि अ.
५) इत्यनेन गुरुत्वेन यन्नेविष्यमुक्तं तदार्थार्थो परमात्मनो-
सुसुप्ताविशेषयोरैकल्यप्राप्त्याश्च न समतमिति कृत्वा अवितो
भवेवात् व्याख्यातव्यम्, तथाहि—सुषुप्तेन उत्तानं वातशोणितं
कुष्ठग्रम्भीरं भवतीत्युच्यते, न तु सर्वभेवोत्तानं भूत्वा गम्भीरं
भवतीति प्रतिष्ठयते, तेन यो नृवे—उत्तानमेवावतिष्ठते, तं प्रति
सुषुप्तवचनं बाधकं, चरके तु, उत्तानमेवावतिष्ठते इति नोप्यत

१ 'हयोप्रायानयानम्' इति पाठः । २ 'चाल्पध्वघववात्' इति
पाठः । ३ 'वायोत्ययम्' इति पाठः ।

१ 'हैल-तज्जेन' इति पाठः ।

एव, किन्तु प्रथमोत्पत्तौ किञ्चिदुत्तानमुत्पद्यते, किञ्चित् यम्मीर-
मिति, तेन न विरोधश्चरकसुश्रुतयो ॥ ११-२३ ॥

तत्र वातेऽधिके वा स्वादके पित्ते कफेऽपि वा ।
संघट्टेषु समस्तेषु यच्च तच्चतुर्ण लक्षणम् ॥ २४ ॥
विशेषतः सितायामश्लेष्कुरणतोदनम् ।
शोधस्य कार्पण्यं रोक्ष्यं च दद्याधतावृद्धिहानयः २५
धमन्यद्भुलिसन्धीना सङ्कोचोऽङ्गप्रद्वोऽतिरूक् ।
कुञ्जनस्तम्भने शीतप्रद्वेष्वानिलेऽधिके ॥ २६ ॥
अथ यथार्थं शारुक् तोदस्ताप्रश्चिन्धिचिमायते ।

शिगधरुसै. शम नैति कण्डूकेदान्धितोऽसृजि ॥२७॥
 शिवाहो वेवना मूर्च्छा खेदस्तृष्णा मदो भ्रमः ।
 राग. पाकश्च मेदश्च शोषश्चोक्तानि पैत्तिके ॥ २८॥
 सैसिलं गौर्यं कृद्गः सुतिमन्दा च रुक् कफे ।
 हेतुलक्षणसंसर्गाद्विषाद्वृद्धत्रिदोषजम् ॥ २९ ॥

तत्र बातेऽधिके इत्यादी रक्ते पिप्पे कफे वा 'अधिके' इत्य-
नुवर्तनीय, तेन पित्तवृद्धिं शोणितवृद्धिं कफवृद्धिषु ज्ञेया ।
सृष्टेर्विवृतिं द्वित्रिषु मिलितेषु, समस्तेष्विवृतिं चतुर्ष्वपि
मिलितेष्वधिकेषु । सिरामनेत्यादिना वाताधुस्त्वानां चतुर्णां
लक्षणमाह । आयामो विस्तरणम् । द्यावता द्यावध्वने-
रणम् । श्वयधुरियादिना अञ्जीलन्तेन उद्विषारपैस्य लक्ष-
णम् । इन्द्रजिदोपजमिसत्र अधिकशोणितानुबन्धोऽपि
पृष्टीतव्य, तेन वातादिचतुष्टयाधिकमेककमपि वातशोणित
ज्ञेयम् । अत एव एकद्वित्रिर्वाधिकमेवाह द्विविधस्यापि
वातशोणितस्य पूर्वदीक्षाद्विं पञ्चवत्सारिखद्रेदा उक्ता ।
खरानायेन तु प्रकरणागन्तरेण पद्मत्रिद्विषमुक्तम् । उक्तं हि, —
'वातोत्तरे प्रहृष्टादिकं पञ्चत्रिद्विषमिह । पित्ताग्निद्विष
कोपाह कफाश्चयिक मतम् ' इति । एते मेदा अनतिप्रयोज
नत्वाश्च विवृता ॥ २४-२५ ॥

एकदोषानुग साध्यं तथ, याव्य द्विदोषजम् ।
 त्रिदोषजमसाध्यं साध्यस्य च स्युरूपद्रव्या ॥ ३० ॥
 अत्यमारोचकस्यासमासकोशशिरोग्रहा ।
 मूच्छास्यमदश्चक्षुष्णाज्वरमोहप्रवेपका ॥ ३१ ॥
 हृत्किपाण्डुरस्यवीर्यसर्पपाकतोदधमक्लमा ।
 थुल्लुङ्घिकता स्फोटो दाहहर्मप्रहार्तुदा ॥ ३२ ॥
 पतत्ररूपद्रवैर्वर्ज्यं मोहेतैकेन वाऽपि यत् ।
 सप्रस्त्रावि विषवर्णं च स्तब्धमनुदकृच्छं यत् ॥ ३३ ॥
 वर्जयेच्चैव संकोचकरमिन्द्रियतापनम् ।
 अरुक्तोपद्रव्यं याव्य साध्यं स्यान्निरूपद्रवम् ॥ ३४ ॥

साध्यादिविभागमाह-एकदोषानुगमित्यादि । यस्य च स्युः

१ 'तोदरपुरणभेदनम्' इति पा० । २ 'रके गोभोऽसीत्सू' इति पा० । ३ 'भृशम्' इति पा० । ४ 'रकोत्तरस्' इति पा० ।

त्रिदोषसाध्यत्वेऽपि बह्वर्थतः 'तजेन मथिता पेया वात-
रजे त्रिदोषजे' इति, तदसंपूर्णलक्षणमिदं त्रिदोषजाभिप्रायेण
मूर्च्छयो मूर्च्छा । पाण्डित्य पशुता । मोहेनैकेनैति इतरोपद्रव्याणां
मेलनादसाध्यत्व, मोहस्तु एक एव असाध्यताकार इत्यर्थः, ये
तु 'मोहेनैकेन' इति पठन्ति ते मेहवातशोणितयोरिविदोषकम-
तया मेहयोगेनासाध्यतामाहुः, वातशोणितस्य हि प्रायेण
मधुरस्त्रीतोषकम्, तद्विपरीतस्तु मेहस्येति विदोषकमता ।
विवर्णमिति विपरीतवर्णः, विवर्णत्वमात्रं तु सर्वैवातानुगतोपद्रवः ।
॥ ३०-३४ ॥

रत्नमार्गं निहन्त्याशु शङ्खासन्निधु मादत ।
निविश्यान्प्राप्त्यर्थाय वेदनाभिर्द्वैरेवसु ॥ ३५ ॥
तत्र मुञ्चेदसक्तं शृङ्गजलौकं स्वपलायुभिः ।
प्रच्छन्नैर्वा सिराभिर्वा यथावोप यथावलम् ॥ ३६ ॥
दैग्दाहशूलतोदात्तदंसुकं चाप्य जलोरुसा ।
शूरेभ्यस्तुम्यैर्द्वैरेवमुक्तिकण्डूचिमिचिमायनात् ॥ ३७ ॥
देशादेवा घ्नवत् चाप्यं सिराभिः प्रच्छन्नैर्वा वा ।
शृङ्गालातैर्वा न तु चाप्यं रुक्षे घातोत्तरे च यत् ॥ ३८ ॥
गम्भीरं श्वययुः क्षाम्भ कम्प कायुःसिरामयान् ।
ग्लानिं चापि सप्तद्वौचा कुर्याद्वायुरनुक्षुक्षयात् ३९
जाड्यादीन् घातरोगाश्च मृत्युं चास्यसेचनान् ।
कुप्यंस्तस्यैव प्रमाणेन खिण्वाद्रकं विनिर्दरेत् ॥ ४० ॥

वातशोमितस्य रक्ताहरणाय रूपमाह-रक्तमर्गमिमिषादि ।
 रक्तस्य मार्गं मार्तवो निवृत्तिं क्षायासन्निधु निविश्येति क्षाया-
 सन्निधु स्थित्वा, ततश्च बायुना रक्तनिरोधाय, गन्धो-यमाणा-
 र्हेति रक्तेन वात वातेन च रक्तमावाप्ये वातरक्तं वेदनाभिहृ-
 द्सृजति योग्यम् । अत एवान् वातशोमिते असृग्निमुत्स-
 र्दिति भावः । असृक्मोक्षणेन आवरण-व्यवसनाद्वातुरपि प्रसक्तो
 भवति ततश्च व्याघ्रपदम् इति भावः । देशोक्तं प्रकटितं
 स्थानान्तरप्रसरणशीलम् । अहस्ताक्षानिति अत्रोपे । क्षाया-
 र्णाहं शोमितेऽप्यतिक्षायाक्षोषमाह-गन्धोमिमिषादि । खाया-
 र्शित्येति खाद्यप्राप्त्युक्तं स्वादीहं वातरोगम् । कुपोदिति
 च्युत । प्रमाणेनेति अविच्छरिमात्राय ॥ ३५-४० ॥

विरेच्य. स्नेहयित्वाऽऽदो स्नेहयुक्तं विरेचनै. ।
रुधैर्वा मृदुभि. शस्तमसरुद्रस्तिकर्म च ॥ ४१ ॥
सेकाम्यङ्गप्रदेहाचस्नेहा. प्रायोऽपि क्वहिन. ।

चातरके प्रशस्यन्ते

विरेचनविधाने स्रोहयुक्तं स्थूलैर्वेदि विकल्पद्वये क्षेद्ययुक्तविरेच-

२ 'सवनासुपदोपद' इति पा० । ३ 'भाष्य' इति पा० ।
४ 'क्याह्नोदरागाव' इति पा० । ५ 'ह्य' वावोचरं न यत्
इति पा० ।

सर्वाङ्गेकाङ्गवाते च क्षतक्षीणे क्षतज्वरे ॥ १०१ ॥

सुकुमारकमित्येतद्वाताद्यामयनाशनम् ।

सरवर्णकरं तैलमारोग्यघलपुष्टिदम् ॥ १०२ ॥

इति सुकुमारकतैलम् ।

गृह्णीं मधुकं ह्रस्वं पञ्चमूलं पुनर्नवाम् ।

रक्षामेरण्डमूलं च जीवनीयानि लाभतः ॥ १०३ ॥

पलानां शतकैर्भागैर्वैलापञ्चशतं तथा ।

कोलविस्वयवान्मापान्कुलत्वांश्चादकोन्मितान् ॥ १०४ ॥

कादमर्याणां सुशुष्काणां द्रोणं द्रोणशतेऽम्भसि ।

साधयेज्जरे धौतं चतुर्द्रोणं च शोषयेत् ॥ १०५ ॥

तैलद्रोणं पचेत्तेन दत्त्वा पञ्चगुणं पयः ।

पिप्पला त्रिपलिकं चैव चन्दनोक्षीरकेशरम् ॥ १०६ ॥

पत्रैलागुरुकुट्टानि तगरं मधुयष्टिकाम् ।

मज्जिष्ठाष्टपलं चैव तस्मिन् सार्वभौगिकम् ॥ १०७ ॥

वातरके क्षतक्षीणे भार्यातं क्षीणरेतसि ।

वेपनाक्षेपभग्नानां सर्वाङ्गेकाङ्गरोगिणाम् ॥ १०८ ॥

योनिदोषमपसारमुन्मादं खज्रपङ्कताम् ।

हन्त्या प्रसवनं चैतत्तैलाभ्यममृताह्वयम् ॥ १०९ ॥

इत्यमृतायं तैलम् ।

गृह्णीत्वादौ गृह्णीयादीनां प्रलेकं घटपत्रं, कोलादीनां

प्रलेकमादकमानसम् । कादमर्याणामिति यन्नादीकलानाम् ।

सार्वभौगिकमिति पानादिचक्षुः प्रयोगे बौगिकम् । प्रसवनमिति

प्रसविकाकम् ॥ ११-१०९ ॥

पद्मवेतसयष्ट्याङ्गेनिलापद्मकोरपलैः ।

पृथक्पञ्चपलैर्दर्भयलाचन्दनकिंशुकैः ॥ ११० ॥

जले शृतेः पचैत्तैलप्रस्थं सौवीरसंमितम् ।

लोध्रकालीयकोशीरजीवकपर्पभकेदारैः ॥ १११ ॥

मदन्यन्तीलतापत्रपद्मकेशरपद्मकैः ।

प्रपौण्डरीककादमर्यामांसीमेदाप्रियङ्गुभिः ॥ ११२ ॥

कुङ्कुमस्य पलायनं मज्जिष्ठापाः पलेन च ।

महापद्ममिदं तैलं वातासृग्ज्वरनाशनम् ॥ ११३ ॥

इति महापद्मं तैलम् ।

पद्मकोशीरयष्ट्याङ्गेजनीकायसाधितम् ।

स्यातिष्ठैः सर्वमज्जिष्ठावीराकाकोलिचन्दनैः ॥ ११४ ॥

खट्वाकपद्ममिदं तैलं वातासृग्ज्वरनाशनम् ।

इति खट्वाकपद्मं तैलम् ।

पद्मवेतसेसादौ केनिना उपोदिका । सौवीरसमितमिति

श्रेष्ठम सौवीरम् । लोध्रदिभिः कार्यैः, कुङ्कुमं च द्विका-

पिकम् । खट्वाकपद्ममिति अल्पपद्मकलं; सदा चैवप्य-
वहारयोग्यं ॥ ११०-११४ ॥—

शतेन यष्टिमधुकात् साध्यं दशगुणं पयः ॥ ११५ ॥

तस्मिन्तैले चतुर्द्रोणे मधुकस्य पलेन तु ।

सिद्धं मधुकाशमर्यरसैर्वा वातरक्तनुत् ॥ ११६ ॥

मधुपर्ण्याः पलं पिप्पला तैलप्रस्थं चतुर्गुणे ।

क्षीरे साध्यं शतं कृत्वा तदेवं मधुकाच्छते ॥ ११७ ॥

सिद्धं देयं त्रिदोषे स्याद्वाताले भ्यासकाशनुत् ।

हृत्पाण्डुरोगवीसर्पकामलादाहनाशनम् ॥ ११८ ॥

इति शतपाकमधुपर्णतैलम् ।

घटेन यष्टिमधुकादिलादौ यष्टिमधुपलशतं दशगुणेन क्षीरेण

साध्यं, तेन चतुर्भागस्थितेन क्षीरेण तैलं पचन्त्यम् । तदेवं

मधुकाच्छते सिद्धमिति घटभाषाकेन मधुकपलशतात् सिद्ध-

मित्यर्थः । अनेन च मधुकपलशतभाषाकेनोपदेशेन घटं कृत्वेत्यन

शतशब्दस्य शिष्यलघुविधा निषेधवति ॥ ११५-११८ ॥

यलाकपायकहकाभ्यां तैलं क्षीरसमं पचेत् ।

सैद्धं शतवारं वा वातासृग्वातरोगनुत् ॥ ११९ ॥

रसायनमिदं श्रेष्ठमिन्द्रियाणां प्रसादनम् ।

जीवनं ग्रहणं स्वयं शुकासृग्दोषनाशनम् ॥ १२० ॥

इति सैद्धस्यपाकं शतपाकं वा यला तैलम् ।

यलाकपायेलादिनोक्तसैद्धस्यपाके अत्यर्थाकात् श्रेष्ठत्वं

पश्यन्तः शतगुणेन सैद्धस्यगुणेन ॥ द्वैपैकदेव पाकं व्याख्यान-

यन्ति, किं तु तावदी श्रेष्ठस्याऽऽन पचन्त्या वा पाकोपस्येण

विशेषा न भवति, क्षीरं चान् श्रेष्ठवर्धकमस्ति, तेन यथाश्रुत-

मेवाश्रान्तार्थवचनं प्रमाणमिति पश्यामः । किंच प्रत्याख्ये एव

पाके सद्ये श्रेष्ठकलोदरपचनं कर्तव्यम् । तेन श्रेष्ठापेक्षयाऽपि

मात्राऽनेन भवति ॥ ११९ ॥ १२० ॥

गृह्णीरसदुग्धाभ्यां तैलं द्वाश्वरसेन वा ।

सिद्धं मधुकाशमर्यरसैर्वा वातरक्तनुत् ॥ १२१ ॥

आरनालादके तैलं पादसर्जरसं शृतम् ।

प्रभूते खजितं तोये ज्वरदाहार्तिनुत् परम् ॥ १२२ ॥

गृह्णीमील्लदौ द्रवात् पादिकः श्रेष्ठ इति न्यायात् प्रसं

तैलस्य भवति । खजितमिति मथितम् ॥ १२१ ॥ १२२ ॥

समधुच्छिष्टमज्जिष्ठं ससर्जरससारिवम् ।

पिण्डतैलं तदम्यङ्गाद्वातरक्तस्त्रापहम् ॥ १२३ ॥

इति पिण्डतैलम् ।

समधुच्छिष्टमिल्लदौ मधुच्छिष्टमिति कक, जलं च द्रवं

देयम् । पिण्डतैलमापया चान् वज्रपूतमेवेतत्तैलं कर्तव्यमि-

साहुः । किंतु, भारनालादकसाध्यते एव सर्वरसस्थाने मधु-
च्छिद्यशरीना प्रक्षेपात् पिण्डतैलमनेनोच्यत इति जतुर्गुणवच-
गादुशीयते, उक्तं हि तत्र “काञ्चिकसर्वरसशुद्धं खजितं बहुना
जलेन सिक्वकसर्जरसैर्युक्तमभ्यञ्जनम्” इति ॥ १२३ ॥

दशमूलमृतं क्षीरं सद्यः शूलनिवारणम् ।
परिपेकोऽनिलप्राये तद्वत् कोष्णेन सर्पिणा ॥ १२४ ॥
जेहमेधुरसिद्धेयां चतुर्भिः परिपेचयेत् ।
स्तम्भाक्षपकशूलानं कोष्णदाहे तु शीतलेः ॥ १२५ ॥
तद्वद्रव्यायिकच्छागैः क्षीरैस्तैलविमिश्रितैः ।
काथैर्वा जीवनीयानां पञ्चमूलस्य वा भिषक् ॥ १२६ ॥
द्राक्षेधुरसमयानि दधिमस्त्वम्लकाञ्चिकम् ।
सेकार्थं तण्डुलक्षोद्रशर्कराम्बु च शस्यते ॥ १२७ ॥
कुमुदोत्पलपद्माद्येमेणिहारैः स्वचन्दनैः ।
शीततोयानुगेदाहे प्रोक्षणं स्पर्शान् हितम् ॥ १२८ ॥
चन्द्रपादाम्बुसंक्षिप्तं क्षौमपद्मदलच्छदे ।
शयने पुलिनस्पर्शशीतमाहृतवीजिते ॥ १२९ ॥
चन्दनाद्रस्तनकपाः प्रिया नार्यः प्रियंवदाः ।
स्पर्शशीनाः सुखस्पर्शां प्रप्ति दाहं हन्ति क्रमम् ॥ १३० ॥
सरगो सबजे दाहे रक्तं विद्याभ्य लेपयेत् ।
मधुकाश्वात्थरः रज्जांसीवीरोदुम्बरशाद्वलेः ॥ १३१ ॥
जलजैर्यवचूर्णैर्वा सपष्ट्याद्वयोद्युतेः ।
सर्पिणा जीवनीयैर्वा पिपेलैपोऽर्तिदाहनुत् ॥ १३२ ॥
तिलाः प्रियालो मधुकं पिसं मूलं च वेतसात् ।
आजेन पयसा पिष्टः प्रलेपो दाहरागनुत् ॥ १३३ ॥
प्रपीण्डरीकमज्जिष्ठादावीमधुकचन्दनैः ।
सितोपलैरकासकुमसूरोशीरपञ्चकैः ॥ १३४ ॥
लेपो रज्जाहवीसर्परागशोकनिवारणः ।
पित्तरकोत्तरे त्वेते, लेपान् बालोत्तरे शृणु ॥ १३५ ॥
वातघ्नेः साधितः क्षिग्धः संक्षीरमुद्रपायसः ।
तिलसर्पपिण्डैर्वाऽप्युपनाहो रुजापहः ॥ १३६ ॥
औदकप्रसहानूपवेशवाराः सुसंस्कृताः ।
जीवनीयौषधैः जेहयुक्ताः स्युरुपनाहने ॥ १३७ ॥
स्तम्भतोदरुगायाम(स)शोयाद्रप्रहनाशनाः ।
जीवनीयौषधैः सिद्धा सपयस्का वसाऽपि वा ॥ १३८ ॥
घृतं सहचरान्मूलं जीवन्ती च्छागलं पथः ।
लेपः पिष्टास्तिलास्तद्वद्राः पयसि निर्वृताः ॥ १३९ ॥

क्षीरपिष्टमुमालेपमेरुण्डस्य फलानि च ।
कुर्याच्छूलनिवृत्त्यर्थं शताहामनिलेऽधिके ॥ १४० ॥
समूलाग्रच्छदैरण्डकाये द्विप्रास्थिकं पृथक् ।
घृतं तेलं वसा मज्जा चानूपमृगपक्षिणाम् ॥ १४१ ॥
कल्कार्थं जीवनीयानि गव्यं क्षीरमथाजकम् ।
हरिद्रोत्पलकुष्ठैलाशताह्वाभ्यहनच्छदान् ॥ १४२ ॥
वित्त्वमात्रान् पृथक् पुष्पं काकुम् चापि साधयेत् ।
मधुच्छिद्यपलान्यथो दद्याच्छीतेऽवतारिते ॥ १४३ ॥
शूलेनपोऽर्तिदाहानां लेपः सन्धिगतोऽनिले ।
वातरके श्युते भ्रंशे खजे कुञ्जे च शस्यते ॥ १४४ ॥
शोकमोरयकण्ठाद्यैर्युक्तं त्वस्मिन् कफोत्तरे ।
मूत्रक्षारसुरापकं घृतमभ्यञ्जने हितम् ॥ १४५ ॥
पञ्चकं त्वक् समधुकं सारिवा चेति तैर्घृतम् ।
सिद्धं समधुशुकं स्यात्सेकाभ्यङ्गे कफोत्तरे ॥ १४६ ॥
क्षारस्तैलं गव्यं मूत्रं जलं च कटुरैः शृतम् ।
परिपेके प्रशंसन्ति वातरके कफोत्तरे ॥ १४७ ॥
लेपः सर्पणिम्बार्कदिंक्षाक्षीरतिलैर्हितः ।
श्रेष्ठः सिद्धः कपित्थस्वघृतक्षीरैः ससक्तुभिः ॥ १४८ ॥
शृङ्गधूमो वचा कुष्ठं शताह्वा रजनीद्वयम् ।
प्रलेपः शूलनुशातरके वातकफोत्तरे ॥ १४९ ॥
नगरं त्वक् शताह्वेना कुष्ठं मुस्तं हरेणुका ।
दाह व्याघ्रनखं बाम्बुपिष्टं वातकफाननुत् ॥ १५० ॥
मधुशिग्रोर्हितं तद्वद्बीजं धान्याम्लसंयुतम् ।
मुहूर्तं लिप्तमम्लैश्च सिद्धं वातकफोत्तरम् ॥ १५१ ॥
त्रिकलाव्योपपत्रैलास्वकृशीरीचिचकं वचाम् ।
विडङ्गं पिप्पलीमूलं रोमशं वृषकत्वचम् ॥ १५२ ॥
ऊर्ध्वं तामलकीं चथ्वं समभागानि पेपयेत् ।
कथ्वं लिप्थमयस्पाये मय्पाहे भक्षयेत्ततः ॥ १५३ ॥
चर्जयेद्विद्युक्ताणि क्षारं परोधिकानि च ।
वातास्ते सर्वदोषेऽपि हितं शूलार्तिते परम् ॥ १५४ ॥
बुद्धा स्थानविशेषांश्च दोषाणां च बलायलम् ।
चिकित्सितमिदं कुर्याद्दूहापोहविकल्पवित् ॥ १५५ ॥

मधुसिद्धैरेति जीवनीयसिद्धिः ॥ १ तण्डुलेत्यादी प्रलेकं
त्रिभिरमुच्यते स्वपथ्यते । शीततोयाजुर्गैरेति शीततोय-
सिक्तैः । चन्द्रपादाम्बुसंक्षिप्तं इति गुणरजलक्षिकं । पुलिनं
नदीवदं, पुलिनस्थानं शीतो मासत, तेन वीजिते शयने
‘जयानस’ इति शेषः । एरका होमगडः । पयसि निर्जृता इति

क्षीरे निर्वापिताः । उमा अतसी । अम्रच्छदालक्ष्मणपत्राणि ।
मृदक्षारेलादी धारः क्षारोदकम् । अम्लैर्मिति कषिकादिभिः ।
रोमदां काशीसम् । कल्पमिति प्रातः । अवस्थाकर्तव्य-
माह—युद्धेत्यादि । ऊहापोहविकल्पमिति पूर्वोक्तचिकित्सितस्य
ऊहापोहविकल्पः ॥ १२४-१५५ ॥

कुपिते मार्गसंरोधान्मेदसो वा कफस्य वा ।
अतिवृष्ट्याऽनिले नादौ शस्ते ज्ञेहनवृंहणम् ॥ १५६ ॥
व्यापामशोधनारिष्टमृगपानैर्विरेचने ।
तक्रामयात्रयोगेक्ष क्षपयेत् कफमेदसी ॥ १५७ ॥
योधिबुक्षकपायं तु प्रपिबेन्मधुना सह ।
घातरक्तं जयस्याशु त्रिदोषमपि वारुणम् ॥ १५८ ॥
पुराणयवगोधूमसीधरिष्टसुरासचैः ।
शिलाजतुप्रयोगेक्ष शुग्गुलोर्माक्षिकस्य च ॥ १५९ ॥

कुपित इत्यादि । मेदसः कफस्य वा अतिवृष्ट्या कृतात्
मार्गसंरोधान् अनिले कुपिते तति भावो ज्ञेहनं तथा वृंहणं च
न शस्तेमिति श्लोकार्थः । अम्र ज्ञेहनवृंहणनिषेधे सति कर्तव्य-
माह—व्यापामेत्यादिना माक्षिकस्य नैलन्वेन ॥ १५६-१५९ ॥

गम्भीरे रक्तमाश्रान्तं स्याथेक्षत्वातपजयेत् ।
पश्चाद्वाते क्रियां कुर्यात्वातरकप्रसादनीम् ॥ १६० ॥

गम्भीरे इत्यवगाढे अनुत्ताने वातरक्ते; रक्तमाश्रान्तमिति
अभिभूतं वायुना वातवजयेदिति । एतदिक्योत्तरकाकीनं कर्त-
व्यमाह—पश्चाद्वातेत्यादि । कफमेदोशुत एव निर्जितकफमेदसि
वाते वातरक्तप्रदादिना क्रिया अत्रैवोक्तैहप्रयोगादिका क्रियाः ।
वातविकारसाधू वातव्याधिचिकित्सितेन जयेत् । एतच्च वातेन
रक्तमभिभवन् गम्भीर एव वातरक्तं प्रायो भवतीति दर्शयितुं
गम्भीर इति कृतम् । गम्भीरानुगते हि वातरक्ते रक्ते बहु
नास्ति, यतो रक्तस्य द्वितीया रक्तपरा लक्ष्णः स्थानं; तेनोत्ताने
एव रक्तं बलवत्, वायवस्थानत्वाद्रक्तस्य ॥ १६० ॥

रक्तपिच्छातिवृष्ट्या तु पाकमाशु नियच्छति ।
भिद्यं स्ववति वा रक्तं विदग्धं पूयमेव वा ॥ १६१ ॥
तयोः क्रिया विधातव्या मेदशोधनैरोपगैः ।
कुर्यादुपद्रवाणां च क्रियां सां स्वाचिकित्सितात् ॥ १६२ ॥

स्वावस्थिकं विधिमाह—रक्तैल्यादि । रक्तवृष्ट्या पित्तवृष्ट्या
पेति रक्तपिच्छातिवृष्ट्या । पाकं नियच्छति वातरक्तमिति शेषः ।
तयोर्द्विधा विदग्धपित्तद्विदग्धरक्तपाकयोः वातरक्तयोः । उपद्रव-
चिकित्सामतिदिशमाह—कुर्यादित्यादि ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

१ 'वर्णच्छदा वरपत्राणि' इति पा० । २ 'जतिवृद्धे' इति पा० ।
३ 'व्यपयोत्तरोपगैः' इति, 'मेदशोधनद्वारेणैः' इति च पा० ।

तत्र श्लोकाः ।

हेतुः स्थानानि मूलं च यस्मात् प्रायेण सन्धिषु ।
कुप्यति प्राक् च यत्पूर्वं द्विविधस्य च लक्षणम् ॥ १६३ ॥
पृथग्भिन्नस्य लिङ्गं च दोषाधिक्यमुपद्रवाः ।
साध्यं याप्यमसाध्यं च क्रिया साध्यस्य वाखिला ॥
घातरक्तस्य निर्दिष्टा समासव्यासतस्तथा ।
महर्षिणाऽश्विबेज्ञाय तथैवायस्यिकी क्रिया ॥ १६५ ॥

इत्यश्विबेज्ञकृते तन्त्रे चरकप्रतिस्संस्कृते इद-
दलसंपूरिते चिकित्सितस्थाने घातशो-
णितचिकित्सितं नामैकोनविं-
शोऽध्यायः ॥ २९ ॥

हेतुः स्थानानीत्यादिप्रसंगे दोषाधिक्यमुपद्रवाः साध्यं
याप्यमसाध्यं चेति अनुक्रमेण संग्रहं करोति, उपद्रवाणा-
मभावसद्व्याख्येयार्थः साध्यस्यासाध्यत्वान्पत्त्यव्यापनार्थम्
॥ १६३-१६५ ॥

इति धीरव्यामिदित्तरिचितायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेददीपिकायां चिकित्सास्थाने वातरक्तचिकित्सितं
नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो योनिव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्याद् भगवानाज्ञेयः ॥ २ ॥

वातरक्तचिकित्सावन्तरे पारिवर्त्याद् वातकृतत्वाच्च योनि-
व्याधिचिकित्सितमुच्यते । उक्तं हि—'न हि वाताहते योनिर्वा-
रीणां वप्रदृष्यति' इति ॥ १ ॥ २ ॥

दिग्बलीर्योपधिमत्तश्चिप्रघातुशिलावतः ।
पुण्ये हिमवतः पार्श्वे सुरसिद्धिर्पिसेविते ॥ ३ ॥
विहस्तं तपोयोगात्तत्त्वज्ञानार्थदर्शिनम् ।
पुनर्वैश्वं क्षितात्मानमन्त्रिवेशोऽनु पृष्टवान् ॥ ४ ॥
भगवन् यदपत्यानां मूलं नार्यः परं नृणाम् ।
वद्विषातो गदैश्चासां क्रियते योनिमाश्रितैः ॥ ५ ॥
वस्त्रास्तेषां समुत्पत्तिमुत्पन्नानां च लक्षणम् ।
सौषधं श्रोतुमिच्छामि प्रजानुग्रहकाम्यया ॥ ६ ॥
इति शिष्येण पृष्टस्तु प्रोवाचपर्ववरोऽग्निजः ।
विशतिर्व्यापदो योनेर्निर्दिष्टा रोगसंग्रहे ॥ ७ ॥
मिथ्याचारेण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्तवेन च ।
जायन्ते बीजदोषाच्च दैवाच्च शृणु ताः पृथक् ॥ ८ ॥

१ 'ऊष्मन्नेदं' इति पा० ।

दिव्यानि तीर्थानि गङ्गादीनि, दिव्याधौवधो वराहसुवर्नै-
न्द्रीप्रभृतयो यस्मिन् तस्य दिव्यतीर्थावधिमत् । चित्रधातु
नानावर्णयातु । तत्त्वज्ञानेन सम्यग्ज्ञानेन धर्मान् द्रष्टुं शील
यस्य त तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । मूलमिति कारणम् । तद्विद्या
इति अपक्षकारणविधात । तेषामिति योनिवदानाम् । समुत्प
त्तिमिति उत्पत्तिकारण, कार्यं कारणोपचारात् । रोगसमूहे इति
अष्टोदरीये । मिथ्याचारेण असम्भवाद्गारानारेण । प्रदुष्टेनार्त-
वेनेति दुष्टार्तवेन योनिव्यापद्रुपति । वीरदोषादिति आवेगगत-
नीजदुष्टे, सा पश्चाद्वचसा । दैवादिति शक्त्याधर्मवशात् ।
एतेषा च यथायोग्यतया कारणत्वमग्रे यक्षमाणकारणत्वमेवेन
योनिव्यापद्रुपतेय, दैव तु सर्वत्रैव साधारणकारण विविध-
दृष्टकारणादर्थमेव सति कार्यदर्शनादुभयम् ॥ १-८ ॥

घातलाहारेच्छेद्या घातलायाः समीरणः ।
विबृद्धो योनिमाश्रित्य योनेस्तोद सवेदनम् ॥ ९ ॥
स्तम्भं पिपीलिकासृप्तिमिव कर्कशतां तथा ।
करोति सुतिमायासं घातज्जाग्रद्वान् गद्वान् ॥ १० ॥
सा स्यात् सद्यश्चक्रफेनतनुकृशातवाऽनिलात् ।
व्यापत्कङ्कडलवणक्षाराद्यैः पिच्छजा भवेत् ॥ ११ ॥
दाहपाकज्वरोष्णार्ता नीलपीतासितार्धका ।
भृशोष्णकुणपस्त्रावा योनिः स्यात्पित्तद्रूपिता ॥ १२ ॥
फफोऽभिष्यन्दिभिर्बृद्धो योनिं चेद्दृष्येत् स्त्रियाः ।
स कुर्यात् पिच्छिलं शीतं कण्डप्रस्तास्पयेदनाम् ॥ १३ ॥
पाण्डुवर्णा तथा पाण्डुपिच्छिलार्तववाहिनीम् ।
समश्नन्त्या रत्नाम्सर्वान्द्रूपयित्वा त्रयो मलाः ॥ १४ ॥
योनिगर्भाशयस्थः स्रव्यैर्नोनिं युञ्जति लक्षणैः ।
सा भवेद्दाहशूलार्ता भवेत्पिच्छिलवाहिनी ॥ १५ ॥

वातलेखादी वातलाया इति विशेषेण वातिकयोनिव्याप-
द्रुपादीपदर्शनार्थम् । पिपीलिकासृप्तिमिति पिपीलिकापरिचर-
णाकारा वेदनाम् । सद्यश्चक्रफेनतनुकृशातवेति अरुतापवैष-
भूतार्तवा भवति, तेन वातिकप्रदरूपेय योनिव्यापद्रु, एवमेव
पैतिककण्डिकाक्षिपातिकयोनिव्यापद्रुमपि पैतिककण्डिका
क्षिपातिकप्रदरूप वर्णयन्ति । रक्तयोनिरिह असङ्ख्यरसक्षया
चिकित्साप्रस्तावे वक्तव्या, तेन सैव प्रदर्शयता । ये तु एतव्या-
पद्रा प्रदरं भिन्नमेव मन्यन्ते, ते प्रदरचिकित्सायै प्रकरणात्त-
रमन्त्राध्याये पठिष्यन्ति । समश्नन्त्या इति पच्यपच्यमेकके-
नोपयुञ्जन्त्या ॥ १-१५ ॥

रक्तपित्तकैर्योर्नार्य रक्तं पित्तेन दूषितम् ।
अतिप्रवर्तते योन्यां लब्धे गर्भेऽपि सासृज्जा ॥ १६ ॥

योनिगर्भाशयस्थं चेत् पित्तं संदूषयेद्वन्धु ।
सासृज्जका मता कार्श्यवैतर्प्यजननी भृशम् ॥ १७ ॥

रक्तपित्तकैरित्यादी गर्भे लब्धेऽपि रक्तमिति प्रवर्तते तेनास्या
गर्भो न तिष्ठति, सासृज्जा रक्तयोनिरित्यर्थः । ये तु 'सासृज्जा'
इति पठन्ति, ते यस्यां लब्धेऽपि गर्भे असृगतिप्रवर्तते, सा
सासृज्जकसुला अग्रजा भवति, इयं च रक्तयोनिरुच्यते इति
रक्तातिसुत्वं लभ्यते इति व्याख्यानमस्ति । योनी गर्भाशये
च तिष्ठतीति योनिगर्भाशयस्य पित्तम् । अरजस्केति अनर्तवा
॥ १६ ॥ १७ ॥

योन्यामधावनात् कण्डं जाताः कुर्वन्ति जन्तवः ।
सा स्यादचरणा कण्डा तथाऽसिनरकाहिणी ॥ १८ ॥

अचरणेति धावनाचरणादचरणा । कण्डा त्वेति कृमिज-
नितयोर्मिकण्ड ॥ १८ ॥

पवनोऽतिव्याघरेण शोफघ्नसिद्धजः स्त्रियाः ।
करोति कुपिनो योनौ सा चासिचरणा मता ॥ १९ ॥

व्याघरादतिचरणेनोरवशा व्यापदतिचरणा ॥ १९ ॥
मेथुनादतिवालायाः पृष्ठकट्युक्त्वक्षणम् ।
वज्रं दूषयते योनिं वायुः प्राक्चरणा हि सा २०
वज्रमिति दुःखयन् । उचितव्याघराकालात् प्राक् व्याघरा-
चरणात् प्राक्चरणा ज्ञ्यते ॥ २० ॥

गर्भिण्याः श्लेष्मलाभ्यासाच्छर्विनिःश्यासनिप्रहात् ।
वायुः कुण्डः कफं योनिमुपनीय प्रदूषयेत् ॥ २१ ॥
पाण्डुं सतोदमास्त्राव भवेत् स्रवति वा कफम् ।
कफवातामयव्यासा सा स्याद्योनिरुपहृता ॥ २२ ॥

गर्भिण्या इत्यादौ आद्यानमिति श्लेष्मविक्षणनासावम् ।
कफवातामये उपहृतवायुपुनः शोषयते ॥ २१ ॥ २२ ॥

पित्तलाया नृसंवासे क्षयधृत्तराधारणात् ।
पित्तसमूच्छितो वायुर्नोनिं दूषयति स्त्रियाः ॥ २३ ॥
ज्ञाना स्पर्शाक्षमा सार्तर्निलपीतमसृक् स्रवेत् ।
शोणिवंक्षणपृष्ठातिज्वरार्तायाः परिहृता ॥ २४ ॥

नृसंवासे इति रमणसमये । सर्वतो वातपित्तविद्यारोपहत-
त्वात् परिहृता ॥ २३ ॥ २४ ॥

वेगोदावर्तनायोनिमुदावर्तयतेऽनिलः ।
सा रुगाती रजः कुच्छ्रेणोर्वावृत्तं विमुञ्चति ॥ २५ ॥
आर्तवे सा विमुक्ते ॥ तत्क्षणे लभते सुखम् ।
रजसो गमनादूर्ध्वं संयोदावर्तनीं वृषेः ॥ २६ ॥

योनिमुदावर्तयते इति योनिमुदावर्तवाता करोति । उदा-
वर्तयति ऊर्ध्वं नीतम् । विद्यारेण रजस ऊर्ध्वगमनात् उदाव-
र्तिनीत्युच्यते ॥ २५ ॥ २६ ॥

अकाले वाहमानाया गर्भेण पिहितोऽनिलः ।
कर्णिकां जनयेद्योनी स्तेष्मरक्तेन मूर्च्छितः ॥ २७ ॥
रक्तमार्गवरोधिण्या सा तथा कर्णिनी मता ।

अकाले वाहमानाया इत्यादि अप्राप्ते गर्भनिष्क्रमणकाले प्रवा-
ह्यं धुर्यन्त्या । कर्णिकामिति कर्णिकाकारे ग्रन्थिम् ॥ २७ ॥—

रौक्ष्याद्वायुर्यदा गर्भं जातं जातं विनाशयेत् ॥ २८ ॥
बुधशोणितजं नार्याः पुत्राग्नी नाम सा मता ।

रौक्ष्यादिति रूक्षगुणोक्तत्वात् । बुधशोणितजमिति वचनादिह
वायुनाऽऽतैव बुधरपि क्रियते इति सूचयति । अत्र च यद्यपि
सामान्येनैव गर्भविनाश उक्तः, तथाऽपि पुनस्तत्र प्रापान्नात्
पुनर्नोति व्यपदेशो हेय ॥ २८ ॥—

ध्वघायमतितृताया भजन्त्यास्त्वध्वपीडितः ॥ २९ ॥
वायुर्मिथ्यास्थिताज्ञाया योनिस्त्रोतसि संस्थितः ।
वक्रयस्यानन योर्ध्याः साऽस्थिमासानिलातंभिः ३०
भृष्टार्तिर्मथुनाक्षका योनिरन्तर्मुखी मता ।

व्यवायमतितृताया इत्यादौ अतितृताया व्यवयं भजन्त्या
व्यवायकाष्ठे मिथ्यास्थिताज्ञाया अक्षपीडितो वायुर्नोतरान-
नन्तर्मुखं वक्रयति, वक्रयतीतिपदेन वक्रतयाऽन्तर्मुखवयनम-
भिमतम् ॥ २९ ॥ ३० ॥—

गर्भस्यायाः स्त्रिया रौक्ष्याद्वायुर्योर्ध्वेन प्रदूषयन् ॥ ३१ ॥
मातृदोषादणुद्वारां कुर्यात् सूक्ष्ममुखी तु सा ।

गर्भस्याया इत्यादौ रौक्ष्यादिति रूक्षगुणात् । मातृदोषादिति
मातृगर्भकाले वातप्रबोधेदुषेकरूपापचारात् ॥ ३१ ॥—

व्यवायकाले सन्धन्त्या वेगान् प्रकुपितोऽनिलः ३२
कुर्याद्विष्मूत्रसङ्क्रातिं शोषं योनिमुखस्य च ।

शोषं योनिमुखस्येतेन योनिमुखशोषात् शुष्कयोनिवशा-
त्प्राकृता भवति ॥ ३२ ॥—

पडहात् सप्ततानाहा शुक्रं गर्भाशयं गतम् ॥ ३३ ॥
सर्वजं नीरुजं वाऽपि या क्षयेत् सा तु वामिनी ।

पडहादिसादिना शुक्रमगनाद् वामिनीत्युच्यते ॥ ३३ ॥—

बीजदोषान्तु गर्भस्थमास्तोषडताशया ॥ ३४ ॥
वृद्धेऽपिण्यस्तनी चैव पण्डी सादनुपफमा ।

बीजदोषादिति सामान्यवचनेनापि आतैवस्यबीजदोष एव
हेयः, तदोषसेव गर्भाशयोपपातकरत्वात् । उक्तं हि—“यदा

हास्या ओमिते गर्भाशयबीजभाग प्रदीपमापद्यते तदा वन्ध्या
जनयति (शा. अ. ४) इति । मास्तोषडताशयेति मास्तोष-
तपमोक्षया । अस्तनी ईक्ष्मनी ॥ ३४ ॥—

विषमं दुःस्वस्थ्यायां मैथुनात् कुपितोऽनिलः ॥ ३५ ॥
गर्भाशयस्य योन्याश्च मुखं विष्टम्भयेत् स्त्रियाः ।
असंवृतमुखी सार्वी रूक्षफेनाक्षवाहिनी ॥ ३६ ॥
मांसोत्सत्त्रा महायोनिः पर्यवक्षणाशूलिनी ।

विषममिति क्रियाविशेषणं, विषमं यथा भवति तथा मैथुना-
दिल्लभं । विष्टम्भयेदिति विस्तारयेत् । मास्तोत्सत्त्रेति उत्स-
त्त्रा ॥ ३५ ॥ ३६ ॥—

इत्येतैर्लक्षणैः प्रोक्ता विंशतिर्बोनिजा गवाः ॥ ३७ ॥
न शुक्रं धारयत्येभिर्दोषैर्ध्वनिरुपहृता ।
तस्माद्गर्भं न गृह्णाति क्ली गच्छत्याभयान् यद्वन् ३८
गुह्यमार्गः प्रदरार्दीश्च वाताद्येभ्योऽतिपीडनम् ।

दोषैर्बोनिरुपहृतेत्येव दोषशब्देन योनिदूषका यथोक्ता
गवा उच्यन्ते, उक्तं हि “रोगा ह्यपि दोषशब्दं लभन्ते”
(वि. अ. ६) इति । तस्मादिति योन्नुपहृतात् । प्रदरार्दीर्बिलेन
योनिव्यापद्विषयेव प्रदरमाहुः, तेन योनिव्यापत्प्रकारं प्रदर-
रूपं दोषोत्पाद वर्णयन्ति, ये तु योनिव्यापद्विषयैव प्रदरमि-
च्छन्ति, तस्मिन् प्रदरपाठे विरोधो नास्तीति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥—

आसां पीडश यस्तत्त्वन्त्या आधे द्वे पित्तदोषजे ३९
परिमुता यामिनी च वातपित्तात्मिके मते ।
कर्णित्युपशुते वातकफाच्छेपास्तु वातजाः ॥ ४० ॥
देहं वातादयस्तासां सौर्लङ्गैः पीडयन्ति हि ।

अत्रति आध्यापकवृत्त्येव लक्षणा दोषबोवध्यापस्तु वाता-
द्विज्जन्तिस्त्विज्ञानार्थं दोषविभागं दर्शयसाह—आसामिनादि ।
आधे द्वे इति रजसोव्यवस्थे । देहं वातादय इत्यादि । तासां
वातादिविभागेनोक्तयोनिव्यापदा वातादयो देहं सौर्लङ्गैः पीड-
यन्ति, तेन वातादयमिदं वातामुपवर्णयति भाष, अन्ये ॥
देहशब्देनात्र योनिस्थानयेनोच्यत इत्याहुः ॥ ३९ ॥ ४० ॥—

खेदहन्त्येदवस्त्यादि वातजास्तनिलापहम् ॥ ४१ ॥
कारयेद्रक्तपित्तघ्नं शीतं पित्तहृतास्तु च ।
स्तेष्मजास्तु च रूक्षोष्णं कर्म कुर्याद्विचक्षणः ॥ ४२ ॥
सन्निपाते विमिश्रं तु संच्छास्तु च कारयेत् ।
खिण्वत्सिन्धं तथा योनिं तु स्थिता स्यापयेत्पुनः ४३
पाणिना नामयेज्जिह्वां संवृतां धर्षयेत् पुनः ।
प्रवेशयेच्चि-सृतां च विवृतां परिवर्तयेत् ॥ ४४ ॥
योनिः स्थानापवृत्ता हि शल्यभूता मता स्त्रियाः ।
सर्वा व्यापन्नयोनिं तु कर्ममिवैवमादिभिः ॥ ४५ ॥

योन्यां स्त्रेष्मप्रदुष्टायां बर्तिः संशोधनी हिता ॥७०॥
 वात्साहे यदुशः पित्तं भावितैलकैः कृता ।
 भावित पयसाऽर्कस्य यवचूर्णं ससेन्धवम् ॥ ७१ ॥
 वर्तिः कृता मुहुर्धार्या ततः सेच्य सा सुखाम्बुना ।
 पिप्पल्या मरिचैर्मयीः शताह्वाकुष्टसेन्धवैः ॥ ७२ ॥
 वर्तिस्तुल्या प्रदेशिन्या धार्या योनिविशोधनी ।

पयसाऽर्कसेति अर्कक्षीरेण । सेच्येति परिपिबनीया । प्रदेशिनीतुल्या प्रदेशेऽस्मिन्नुलीसमाना परिणाहेन दैर्घ्येण च ॥ ७०-७२ ॥—

उदुम्बरशालाद्वानां द्रोणमध्मोणसंयुतम् ॥ ७३ ॥
 सपञ्चवक्त्रकुलेकमालतीनिम्बपल्लवम् ।
 निषां स्थाप्य जले तस्मिन्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ७४ ॥
 लाक्षाध्रुवपलाशयत्रियांसैः शास्मलेन च ।
 मिष्टैः सिद्धस्य तैलस्य पिबुं योनीं निधापयेत् ॥ ७५ ॥
 सशर्करैः कपायैश्च शीतेः कुर्वीत सेचनम् ।
 पिच्छिला विवृता कालदुष्टा योनिश्च दाहणा ॥ ७६ ॥
 क्षैमाह्वाकुटुध्यति क्षिप्रमप्यं चापि विन्वति ।
 उदुम्बरस्य दुग्धेन पट्टकृत्वो मायिताच्छिलात् ॥ ७७ ॥
 तैलं कायेन तस्येव सिद्धं धार्यं च पूर्णवत् ।
 धातफ्यामलकीपत्रकोतोऽमधुकोपलेः ॥ ७८ ॥
 जम्ब्याम्रमप्यकासीसलोधकटफलतिन्दुकैः ।
 सौराष्ट्रिकावाडिमत्यगुदुम्बरशालादुभिः ॥ ७९ ॥
 अक्षमाधैरजामूने क्षीरे च द्विगुणं पचेत् ।
 तैलप्रस्थं पिबुं दद्याद्योनीं च प्रणयेत्ततः ॥ ८० ॥
 कदीपृष्ठनिकाभ्यश्च छेदवर्ति च दापयेत् ।
 पिच्छिला संविणी योनिर्विदुतोपप्लुता तथा ॥ ८१ ॥
 उच्चाना चोन्नता शूना तिष्ठेत्स्फोटशूलिनी ।
 फरीरधयनिम्बाकंवे(रे)णुकोशाग्रजाम्बवैः ॥ ८२ ॥
 जिङ्गिनीपृषमूलानां फायेमांक्षांकासीधुभिः ।
 सगुल्फैर्धौवन मिधैर्योन्मासाचविनाशनम् ॥ ८३ ॥
 कुर्यात् सतमागोमूत्रशुक्रैर्वा त्रिफलारसैः ।

सुतिष्ठ । अजामूने क्षीरे चेति अजामूनेक्षीरे प्रसक्तं द्विगुणं ।
 उच्चानेत्युच्यते । फरीरो मरुजडम् । कोषाग्न स्नानमप्यातः ।
 जिङ्गिनी प्रसिद्धा ॥ ७३-८३ ॥—

पिप्पल्ययोरजःपथ्याप्रयोगा मधुना हिताः ॥ ८४ ॥
 स्त्रेष्मलाया कटुप्रायाः समूना वस्तयो हिताः ।
 पित्तं समधुरक्षीरा वाते तैलाम्लसंयुताः ॥ ८५ ॥
 सन्निपातसमुत्थायाः कर्म साधारण हितम् ।
 रक्तयोन्यामसृग्गर्णरनुबन्धं समीक्ष्य च ॥ ८६ ॥
 ततः कुर्यात्तयादोषं रक्तस्थापनमौषधम् ।
 तिलचूर्णं वधि घृतं फणितं शोकरी वसा ॥ ८७ ॥
 क्षौद्रेण संयुतं पेयं वाताह्वरनाशनम् ।
 यराहस्य रसो मेघः सकौलत्पोऽमिलाचिके ॥ ८८ ॥
 शर्कराक्षौद्रयष्ट्याह्वानगर्या युतं वधि ।
 पयसोत्पलशालूकविसकालीयकाम्बुदम् ॥ ८९ ॥
 सपयःशर्कराक्षौद्र पैत्तिकेऽसृग्गदरे पिनेत् ।

कर्मसाधारणं वातादिव्योतिदोषेषु मिलितं निदोषज्यां
 कृतं भवम् । रक्तयोन्मासिलादि । अयत्तगर्णरनुबन्धं बीदेति
 अक्षयवर्तिपेयैश्चानुबन्धं परीक्ष्य ॥ ८४-८९ ॥—

पाठा अम्बगात्रयोर्मध्यं शिलोद्वेदं रसाजनम् ॥ ९० ॥
 जम्ब्या शास्मलीन्लेप समङ्गां वत्सकत्वचम् ।
 बाहुकातिविषे विष्व मुस्त लोभ सगैरिकम् ॥ ९१ ॥
 कद्वङ्गं मरिचं शुण्ठीं मृदीकां रक्तचन्दनम् ।
 कटफलं वत्सकानन्ताधातकीमधुकाहुनम् ॥ ९२ ॥
 पुष्पेणोदुत्स तुल्यानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
 तानि क्षौद्रेण संयोज्य पिपेत्तण्डुलारिणा ॥ ९३ ॥
 अर्शं सु चातिसारेषु रक्तं यद्योपयेक्ष्यते ।
 दोषाण्यनुकृता ये च यालानां ताड्य नाशयेत् ॥ ९४ ॥
 योनिदोषं रजोदोषं श्वेतं नीलं सपीतकम् ।
 स्त्रीणां श्यावारूपं यद्य प्रसह्य पित्तवर्तयेत् ॥ ९५ ॥
 चूर्णं पुष्पांशुग नाम हितमात्रेयपूजितम् ।

इति पुष्पांशुगचूर्णम् ।

पाठस्यादौ अम्बगा पाठभेदः, अन्ये ॥ पाठाभागाद्वयमहर्ष
 पुत्र अम्बगा इति पदं वचनात् । उक्तं हि "घृतं तैलं च
 योने च यद्वयं पुनरुच्यते । भागतो द्विगुणं तद्वि प्रदधीच
 मनीषिभिः" इति । शास्त्रीक्षेपेति शास्त्रीक्षेपः । चार्त्त-
 कमिति कुतश्च । पुष्पेति पुष्पनयनेणोदुत्स, पुष्पनक्षत्रोद-
 र्ग चानाट्टद्वारोपकारकं ज्ञेयम् । नीलं येन सपीतकमिलादि
 रजोदोषाणां उपपन्नम् ॥ ९०-९५ ॥—

तण्डुलीयकमूलं तु सद्योदं तण्डुलान्युना ॥ ९६ ॥

रसाञ्जितं च लाक्षा च छागेन पयसा पिबेत् ।
पञ्चकल्पा धृते भृष्टौ राजादनकपित्थयो ॥ ९७ ॥
पित्तानिलहरो पौते सर्वयैवास्त्रपित्तजित् ।
मधुक त्रिफला लोत्रं मुस्त सौराष्ट्रिका मधु ॥ ९८ ॥
मधोर्निम्बगूढच्यौ वा कफजेऽसृग्दरे पिबेत् ।
त्रिरेचन महातिक्त पैन्चिकेऽसृग्दरे पिबेत् ॥ ९९ ॥
हित गर्भपरिहावे यद्योक्तं तच्च कारयेत् ।

त्रिरेचनमिच्छादो त्रिरेचनमेव त्रिस्तादि पिबेत् तथा महा
तिक्तक घृत कुष्ठोक्त पिबेदिति गोप्यम् । कभपरिहावे यद्योक्त
मिति जतिस्त्रीये गर्भहावचिकित्सित यदुक्तं तच्च कारयेत्
॥ ९६-९९ ॥—

काश्मर्यकुटुलाकाथसिद्धमुत्तरवस्तिना ॥ १०० ॥
रक्तयोन्मरजस्काना पुनःश्याञ्च हित घृतम् ।
मृगाजाविषराहासृग्दध्नरत्नफलसर्पिण्यौ ॥ १०१ ॥
शरजस्काना पिबेत्तिज्ज जीवनीय पयोऽपि वा ।
कर्णिवधवरणाशुष्यकयोनिप्रापचरणाशु च ॥ १०२ ॥
कफशये च दातव्य तैलमुत्तरवस्तिना ।
गोपित्तं महापित्तं वा क्षौद्रमि सतमाधितम् ॥ १०३ ॥
मधुना किंघचूणं वा दद्यादचरणापहम् ।
क्षौद्रसा शोधन कण्डूक्षेदकोफहर च तत् ॥ १०४ ॥
धातुसै शतपाकेष्व तैले प्रागतिचारिणी ।
आस्ताभ्या चातुषाभ्या च लेया चानिलसूत्रे ॥ १०५ ॥
क्षेदहृन्मेल्याऽऽहारदपनाद्वैद्य युक्ति ।
शताह्वयवगोधूमकिण्वकुष्ठप्रियङ्गुभि ॥ १०६ ॥
पलाशुपणिकाभ्याश्चै तयावो धारण स्मृत ।
वासिन्धुपट्टताना च क्षेदहृत्वादिक क्रम ॥ १०७ ॥
कार्यस्ततः क्षेदपिबुस्ततः सतपण भवेत् ।
शुद्धकीजिह्वनीजम्बूधवत्पक्षपञ्चस्कले ॥ १०८ ॥
कपाये साधित क्षेद (ह)पिबु श्याद्विमुतापह ।
कर्णिन्या वर्तिका कुष्ठपिण्पन्थकाग्रसैन्धवे ॥ १०९ ॥
वत्समूषकृता धार्या सर्वे च श्लेष्ममुदितम् ।
त्रैवृत् छहन क्षेदो ग्राभ्यान्पौषदा रसा ॥ ११० ॥
दशमूलपयोधस्तिश्रोदयतामिलार्तिपु ।
त्रैवृतेनातुवाभ्या च यस्तिश्रोत्तरसञ्जित ॥ १११ ॥
एतदेव महायोभ्या स्त्रस्ताया च विधीयते ।
धेसा ऋक्षवराहाना घृतं च मधुरे शृतम् ॥ ११२ ॥
पूरयित्वा महायोनिं यक्षीयात् क्षौमलकफे ।
प्रसस्ता सर्पिणाऽभ्यज्य क्षौरस्त्रिणा प्रवेक्ष्य च ॥ ११३ ॥

यक्षीयाद्देशवारस्य पिण्डेनामृचकालत ।
यद्य वातविकाराणां कर्मोक्तं तच्च कारयेत् ॥ ११४ ॥
सर्वव्यापस्तु गतिमान्महायोभ्या विशपत ।
नहि वाताहते योनिर्नातिगा सप्रवृष्यति ॥ ११५ ॥
शमयित्वा तमन्यस्य कुर्यादोपस्य भेपजम् ।

मृगाजीवनीसारी मृगाजीवनामृक् दध्यन्मूलकधर्षणा पिबे
दिति गोप्यम् । अम्लर्यद्रक्षाभ्या इति वा पाठः । तैलमुत्तर
वस्तिनेलन जीवनीयसिद्ध तैलं गोप्यम् । गोपिते इत्यादी
इत्यादिति योनौ दद्यादित्यर्थः । प्रातिचारिणीति श्रावचरणा-
तिचरये । स्यान् उत्कारिणः । धारण स्मृत इति कामिन्या
जीवधारणकारक इत्यर्थः । त्रैवृत् छहनमिति सापक्षैक-
वशाद्वहनम् । एतदेवेति त्रैवृत्तमेव अनुवासनवस्तुत्तर
वास्तुपु । आमृतकालत इति मूलकालपर्यंतं बन्धनं कुर्यात् ।
वधवोनिभ्याप ह्यु वातविकारकारणे हेतुमाह—नहि वाताहत
इति ॥ १००-११५ ॥—

रोहीतकान्मूलकक पाण्डुरेऽसृग्दरे पिबेत् ॥ ११६ ॥
जलेनामलकीबीजं कल्कं वा ससितामधुम् ।
मधुनाऽऽमलकाचूर्णं रसं वा लेहयेच्च ताम् ॥ ११७ ॥
न्ययोधत्तवृक्षपायेण लोप्रकवकं तथा पिबेत् ।
आस्त्रावे क्षौमपह्वा वा भावित तेन धारयेत् ॥ ११८ ॥
शुक्लतृक्चूणपिण्डं वा धारयेन्मधुना कृतम् ।
योभ्या क्षेदाकष्या लोप्रप्रियङ्गुमधुकस्य वा ॥ ११९ ॥
धार्या मधुयुता वर्ति कपायाणा च सर्वेश ।
क्षौद्रक्षेदार्धभन्धका धूपयेद्वा घृताहते ॥ १२० ॥
सरलाशुगुलुययै सतेलकुटुमस्यकै ।
कासीस त्रिफलाकाक्षी समङ्गाऽऽञ्जास्थि धातकी ॥
पैन्चिकस्यै क्षौद्रस्युकचूर्णौ यैश्चकारक ।
पलाशसर्जजम्बूत्क्षुसमङ्गामोचधातकीः ॥ १२२ ॥
सपिच्छिलापरिक्षिपास्तम्भन कल्क इष्यते ।
स्तब्धानां कर्कशानां च कार्यं मार्यकारकम् ॥ १२३ ॥
धारयेद्देशवारं वा पायसं कृत्वा तथा ।
कुर्गन्धानां कपायं स्यात्तौवरं कल्कद्वयं वा ॥ १२४ ॥
चूर्णं वा सर्वगन्धानां प्रतिगन्धार्पकं यम् ।
एव योनिषु शुद्धाशु गर्भं विन्दन्ति गोपित ॥ १२५ ॥
अबुष्टं धारुते योनिं जीवोपक्रमणे सति ।
पञ्चकर्मविशुद्धस्य पुष्पस्यापि चेन्द्रियम् ॥ १२६ ॥
पतीक्ष्य वर्णदोषाणां दुष्टं तद्ग्रेष्ठाचरेत् ।

पाण्डुरे प्रदरे इति श्वेतप्रदरे । भावितं रनेति न्ययो
धत्तवृक्षपायेण भावितम् । कुटुमस्य शफरी शुष्कमालो

वा । कांक्षी वौराष्ट्री मृत । अदुष्टे इत्यादौ प्राकृते बीजे इति सङ्गशेषेनैव शुक्रगोष्ठितबीजे अदुष्टे सन्ति; एवंभूतसंघर्गे जीवोपक्रमणे सत्त्वं गर्भं योषितः विन्दन्ति; जीवोपक्रमणं पूर्ववर्गमिति तदुद योयोगद्वयवति । यस्याव पुरुषस्य शुक्रमप्यत्र कारणं यमं, गर्भयामेक्षितस्तस्याच्युक्तस्यापि परीक्षापूर्विकं चिकित्साभाह—पञ्चमैलादि । इन्द्रियमिति शुक्रम् । परीक्षादोषाणां वातादीनां वर्णयैदि दुष्टं भवति तदा वातादिवर्ण-योगाद्वातादिहर्मेयैरुपचारेदित्यर्थः ॥ ११६-१२६ ॥—

भवन्ति चात्र ।

सलिलज्ञा व्यापदो योनेः सनिदानचिकित्सिताः १२७
उक्ता विस्तरतः सम्यक्पुनिना तत्त्वदर्शिना ।
पुनरेवाग्निवेशस्तु पप्रच्छ भिषजां परम् ॥ १२८ ॥
आग्नेयमुपसङ्गम्य शुक्रदोषास्त्वयानव ।
रोगाध्याये समुद्दिष्टा ह्यष्टौ पुंसांमशेषतः ॥ १२९ ॥
तेषां हेतुं भिषक्येष्टं दुष्टादुष्टस्य चाकृतिम् ।
चिकित्सितं च फाल्गुन्येन क्लृप्तं पञ्च बहुविधम् १३०
उपद्रवेषु योनीनां प्रवरो यश्च कीर्तितः ।
तेषां निदानं लिङ्गं च चिकित्सां चैव तत्पतः ॥ १३१ ॥
समासत्त्वासमेदेन प्रैर्बुद्धिं भिषजांवर ।
तस्मै शुभ्रपमाणाय मीयाच मुनिपुङ्गवः ॥ १३२ ॥

अत्रान्तरे 'पुनरेव' इत्यादिग्रन्थं शुक्रदोषादिलक्षणचिकित्सा-
भिषागर्भं केचित् पठन्ति; तच्चान्ये जनापे वदन्ति, उपपत्तिं
च वर्णयन्ति यत्—शुक्रदोषा वाजीकरणैर्नैव चिकित्सिताः,
क्लृप्तं च शारीरे एव प्रतिपादितम्, अतः पुनर्निमिधानमर्हति,
प्रदरद्वयेव योनिव्यापत्तौ चिकित्सित इति; ये तु पठन्ति ते
पूर्वोक्तसंज्ञेयस्य विस्तराभिधानमेतदिति वर्णयन्ति । एवमस्या-
पैवविषयिदस्य काश्मीरसिद्धेशानुमतत्वात्, किंचिद् व्याकरणं
कुनै एव ॥ १२७-१३२ ॥

बीजं यस्याद्यवाये तु हर्षयोनिमुत्थितम् ।
शुक्रं पौरुषमित्युक्तं तस्माद्वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ १३३ ॥
यथा बीजमकालान्युरुमिषीटाग्निदुपितम् ।
न विरोहति संदुष्टं तथा शुक्रं शरीरिणाम् ॥ १३४ ॥
अतिव्यवायाद्वाध्यायामादस्तात्म्यानां च सेयनात् ।
अकाले वाऽप्ययोनी या मैथुनं न च गच्छतः १३५
रुद्धतिकफपायातिलवणाम्बोष्णसेयनात् ।
नारीणामरसहार्णो गमनाञ्जया तथा ॥ १३६ ॥

चिन्ताशोकादविसम्माच्छ्लक्ष्णशाराशिविधमात् ।
भयात्कोचादमीचाराद्याधिभिः कार्शितस्य च १३७
वेगाघातात् क्षताद्यापि घातूनां संप्रदूषणात् ।
दोषाः पृथक् समस्ता वा प्राप्य रेतोवहाः सिराः ॥
शुक्रं संप्रदूषयन्त्याशु तद्वक्ष्यामि विभागशः ।

शुक्रगुणोपवर्णने हेतुमाह—बीजं यस्यादित्यादि । यस्यादौघ-
भूतं गर्भस्य शुक्रं तस्माद्वक्ष्यामि । व्यापयेतु हर्ष एव योनिः
कारणं तस्मादुत्थितम् । पौरुषमिति पुरुषनिष्ठं, शुद्धेणैव हि
पुरुषो व्यपश्यते । मैथुनं न च गच्छत इति उत्थितमधुनकाले
मैथुनगमनं शुक्रवेगप्रतीयात्वेन दर्शयति । अविसम्मादिति
अविद्यासाद् । वक्ष्यामीति दुष्टं शुक्रं वक्ष्यामि ॥ १३३-१३६ ॥—

फेनिलं तनु रुक्षं च विवर्णं भूति पिच्छिलम् ॥ १३७ ॥
अन्यघातुपसंशुष्टमवसादि तथाऽष्टमम् ।
फेनिलं तनु रुक्षं च कृच्छ्रेणारूपं च मादतात् ॥ १३८ ॥
अवस्तुपहतं शुक्रं न तद्रभाय कल्पते ।
सनीलमथवा पीतमत्युष्णं पूतिगन्धि च ॥ १३९ ॥
दृढलिङ्गं विनिर्याति शुक्रं पिचेन दूषितम् ।
रूष्मणा वदमानं तु भयत्यस्यर्षपिच्छिलम् ॥ १४० ॥
स्त्रीणामत्यर्थगमनादभिघातात्क्षतादपि ।
शुक्रं प्रवर्तते जन्तोः प्रायेण रुधिरान्ययम् ॥ १४१ ॥
वेगसंघाट्याच्युक्तं वायुना विहतं पथि ।

रूच्छ्रेण याति श्रथितमवसादि तथाऽष्टमम् ॥ १४४ ॥
इति दोषाः सप्तव्याताः शुक्रस्याष्टौ सलक्षणाः ।
किञ्च यन् पिच्छिलं च मधुरं चापिवाहि च १४५
रेतः शुद्धं विजानीयाच्छुद्धं स्फटिकसन्निभम् ।

रुधिरान्ययमिति रुधिरयुक्तम् । शुक्राभिधानमष्टगादिशु-
द्धशुक्रलक्षणमाह—श्लिषमित्यादि ॥ १३९-१४५ ॥—

वाजीकरणयोगैस्तेरुपयोगेनसुखैर्हितैः ॥ १४६ ॥
रक्तपिचहैर्योगैर्योनिव्यापदिकैस्तथा ।
दुष्टं यदा भवेच्छुक्रं तदा तत् समुपाचरेत् ॥ १४७ ॥
धृतं च जीवनीयं यश्चयनप्राश पय च ।
गिरिजस्य प्रयोगश्च रेतोदोषानपोहति ॥ १४८ ॥
यातान्विते हिताः शुके निरुद्धाः सानुवासनाः ।
अभयामलकीयं च पौत्रे शस्तं रसायनम् ॥ १४९ ॥
मागधमृतलोहानां त्रिफलाया रसायनम् ।
कफोत्थितं शुक्रदोषं हन्याद्भूलातकस्य च ॥ १५० ॥
यदन्यघातुसंघट्टं शुक्रं रुद्धीक्य युक्तितः ।
यथादोषं प्रयुज्जीत दोषघातुनिपजितम् ॥ १५१ ॥

१ 'पूर्ववर्गमिति तदुद योयोगद्वयवत्' इति पा० । २ 'इति यो'
१३३ पा० । ३ 'यस्यादौ' इति पा० । ४ 'अरसहार्णाय' संप्रसार-
(संप्रसार) इति पा० ।

१ 'अवीषात्' इति पा० । २ 'शुक्ररक्तविनशितम्' इति पा० ।
३ 'मागधममृत्तयं च पौत्रे शस्तं विरेचनम्' इति पा० ।

सर्पिः पयो रसाः शालिर्वयगोधूमपष्टिकाः ।
प्रयत्नाः शुक्रदोषेषु यस्ति कर्म विशेषतः ॥ १५२ ॥
इत्यष्टशुक्रदोषाणां मुनिनोक्तं चिकित्सितम् ।
रेतोदोषोद्ध्वं क्लैवं यस्माच्छुद्धौव सिध्यति ॥ १५३ ॥
ततो यक्ष्यामि ते सम्यगग्निवेश यथातथम् ।

भाग्यमृतेत्यादौ अथवा आमलकी । भगवत्संज्ञायां रसा-
यनमिति अनुवर्तते । शुद्धौवेति रेत शुद्धैव सिध्यति प्रका-
शयति ॥ १५२-१५३ ॥—

बीजध्वजोपघाताभ्यां जरया शुक्रसंक्षयात् ॥ १५४ ॥
क्लैवं संपद्यते तस्य शुणु सामान्यलक्षणम् ।
सङ्कल्पप्रधनो नित्यं मिया वक्ष्यामपि स्त्रियम् ॥ १५५ ॥
न याति लिङ्गवैधिव्यात् कदाचिद्याति वा यदि ।
श्यासार्तः स्त्रिग्रासश्च मोघसङ्कल्पचेष्टितः ॥ १५६ ॥
म्लानशिशश्च निर्याजः स्यादेतत् क्लैव्यलक्षणम् ।
सामान्यलक्षणं ह्येतद्विस्तरेण प्रवक्ष्यते ॥ १५७ ॥

चकल्पेत्यादौ लिङ्गवैधिव्यादिति लिङ्गाशुभानात् । मोघे
नित्यं चकल्पचेष्टिते यस्य च ॥ १५४-१५७ ॥

शीतकृशाल्पसंक्लिष्टयिक्तजीर्णभोजनात् ।
शोकस्त्रिभयत्रासात् स्त्रीणां चात्यर्थसेवनात् ॥
अभिचाराद्विज्ञानाप्रसादीनां च संक्षयात् ।
पातादीनां च वैषम्याच्छेवानशनाच्छ्रमात् ॥ १५९ ॥
नारीणामरसहृष्टात् पञ्चकर्मापचारतः ।
बीजोपघाताद्भवति पाण्डुवर्णः सुदुर्बलः ॥ १६० ॥
अल्पप्राणोऽल्पहर्षश्च प्रमदासु भवेन्नरः ।
हृत्पाण्डुरोगतमककामलधर्मपीडितः ॥ १६१ ॥
छर्द्यतीसारशूलार्तः कासज्वरनिपीडितः ।
बीजोपघातजं क्लैवं

यावो ह्याव बीजश्रमात्पुनरेतं पातादीनां च संक्षया-
दित्यत्र प्राकृतवातादिकये शरीरवैषम्यादेव ह्यकाशत्रासादौ
हेय ॥ १५८-१६१ ॥—

ध्वजमङ्गलं नृणु ॥ १६२ ॥

अत्यम्ललवणक्षारविकृष्टासात्म्यभोजनात् ।
अत्यम्लुषानाद्विषमातिपष्टान्शुक्रभोजनात् ॥ १६३ ॥
वृषीक्षीरानूपमांससेवनाद्याधिकर्षणात् ।
कम्यानां चैव गमनाद्योनिगमनादपि ॥ १६४ ॥
दीर्घरोगो चिरोत्पृष्टां तथैव च रजसलाम् ।

१ 'निर्याजः' इति पा० । २ 'विषमासात्म्यभोजनात्' इति पा० ।
३ 'पट' शब्दात् 'पातादीनां च संक्षयात्' इत्यत्र 'वातादीनां
च संक्षयात्' इति पाठे गत्वा भक्त्याग्निदेवेन कृतिमिति प्रतीयते ।
४ 'दीर्घरोगी' इति पा० ।

च. सं. ८१

दुर्गन्धां दुष्टयोनिं च तथैव च परिश्रुताम् ॥ १६५ ॥
ईदृशीं प्रमदां मोहाद्यो गच्छेत् कामद्वर्षितः ।

चतुष्पदाभिगमनाच्छेकसध्याभिघाततः ॥ १६६ ॥
अघातनाद्धा मेदस्य शस्त्रदन्तखक्षतात् ।

काष्ठप्रहारनिषेपाच्छ्रानां चातिसेवनात् ॥ १६७ ॥
रेतसश्च प्रतीघाताच्छ्रमः प्रवर्तते ।

(भवन्ति यामि रूपाणि तस्य वक्ष्याम्यतः परम् ॥)
श्वयथुर्वेदना मेद्रे यगश्चैवोपलक्ष्यते ॥ १६८ ॥

स्फोटश्च तीमा जायन्ते लिङ्गपाको भवत्यपि ।
मांसवृद्धिर्भवेद्यास्य व्रणाः क्षिप्तं भवत्यपि ॥ १६९ ॥

पुलाकीदृक्कसङ्गाराः स्नायः ह्यावारणप्रभः ।
बलधीकुर्वते चापि कठिनश्च परिग्रहः ॥ १७० ॥

ज्वरस्तृष्णा धर्मो मूर्च्छां चर्द्धिश्चात्योपजायते ।
रक्तं कृष्णं स्रवेद्यापि नीलमायिल्लोलहितम् ॥ १७१ ॥

अग्निनेव च दग्धस्य तीमो दाहः सवेदनः ।
यस्तौ रूपणयोर्वाऽपि सीवर्ण्यां वंक्षणेपु च ॥ १७२ ॥

कदाचित्पिच्छिलो वाऽपि पाण्डुः स्नायश्च जायते ।
श्वयथुर्जायते मन्दस्तिमितोऽल्पपरिक्षयः ॥ १७३ ॥

चिराच्च पाकं यजति शीघ्रं वाऽप्यप्रमुच्यते ।
जायन्ते किमयश्चापि क्लिष्टते पूतिगन्धि च ॥ १७४ ॥

विशीर्यते मणिश्चास्य मेद्रे मुक्तावधायि च ।
ध्वजमङ्गलं क्लैव्यसिरेतसमुदाहृतम् ॥ १७५ ॥

येतं पञ्चविधं केचिद्वज्रमङ्गं प्रवक्षते ।

श्रानां चातिसेवनादिति लिङ्गातिरूप्यं कृतश्रुतासिद्यो-
गात् । एत पञ्चविधं केचिद् ध्वजमङ्गं वदन्ति, तथोक्तं वात-
पित्तकफाकृमिपातभेदेन पञ्चविधतमिति । एत पञ्चविधं-
दना मेद्रे इत्यादि शब्देन, स्फोटोद्यध्यादि पित्तेन, मांस-
वृद्धिरित्यादि कफेन, ज्वरस्तृष्णादि अग्निने, अग्निनेवेत्यादि
तस्मिन्नेन ॥ १६२-१७५ ॥—

क्लैवं जरारसंभवं हि प्रवक्ष्याम्यथ तत्तृणु ॥ १७६ ॥
जघन्यमप्यप्रचर वयस्त्रिविधमुच्यते ।

वतिप्रवयसां शुक्र प्रायशः क्षीयते नृणाम् ॥ १७७ ॥
रसादीनां संक्षयाच्च तथैवावृण्यसेवनात् ।

बलवीर्येन्द्रियाणां च क्रमेणैव परिक्षयात् ॥ १७८ ॥
परिक्षयादायुषश्चाप्यनाहारच्छ्रमात् श्रमात् ।

जरारसंभयजं क्लैव्यसिरेतैर्हेतुभिर्वृणाम् ॥ १७९ ॥

१ अयमर्थोक्तं कश्चित्पुत्रके च पठ्यते । २ 'वतिप्रवयसां' इति-
रेतः क्षिप्ते वयसीकृते कठिनश्च भवति' इति जघन्यमप्यतः गत्वा
थ । 'वयस्य मुद्रे' चापि वतिन च परीमम्' इति पा० ।
३ 'पट' इति पा० । 'पट ध्वजमङ्गमुपदत्त केचिद् पञ्चविधं प्रवक्षते'
इति जघन्यमप्यतः गत्वाथ ।

जायते तेन सोऽत्यर्थं क्षीणधातुः सुदुर्बलः ।
विषणो दुर्बलो दीनः क्षिप्रं व्याधिमयाश्रुते ॥१८०॥
एतच्चरसंभवं हि

जन्मेत्यादौ प्रवरं वय इति पार्थक्यम् । प्रायशः क्षीयत
इति वचनात् कदाचित् प्रवयतामपि शुक्रशराणां वृष्यसेविनां
च न क्षीयते शुक्रमिति दर्शयति । प्रवयसां शुक्रशये हेतु-
माह—रसादीनामिहादि । एते च रससृयादयो हेतवो
वार्थक्यवत्प्रभावादेव भवन्ति ॥ १७९-१८० ॥—

चतुर्थं क्षयजं शृणु ।

शरीर्य चिन्तनाच्चैव शोकात्क्रोधाद्व्याध्याय ॥१८१॥
ईर्ष्यात्क्रोधाद्व्याध्यायान् सदा विदधति यो नरः ।
छयो वा सेवते रक्षमन्नपानं तथौषधम् ॥१८२॥
दुर्बलप्रकृतिश्चैव निराहारो भवेद्यदि ।
असात्म्यमोजनान्वापि हृदये यो व्यवस्थितः ॥१८३॥
रसः प्रधानधातुर्हि क्षीयितानु ततो नृणाम् ।
रसाद्यव्यक्ष क्षीयन्ते धातवस्तस्य देहिनः ॥१८४॥
शुक्रावसानास्तेभ्योऽपि शुक्रं धाम परं मतम् ।
चेतसो वाऽतिहर्षेण व्यवयं सेवतेऽति यः ॥१८५॥
तस्यानु क्षीयते शुक्रं ततः प्राप्नोति संक्षयम् ।
शौरं व्याधिमवाप्नोति मरणं वा स गच्छति ॥१८६॥
शुक्रं तस्माद्विशेषेण रक्ष्यमारोग्यमिच्छता ।
एवं निदानलिङ्गान्यामुक्तं क्लृप्तं चतुर्थधम् ॥१८७॥
केचित् क्लृप्त्ये त्वसाध्ये हे ध्वजमङ्गलयोद्भवे ।
यदन्ति शोफसङ्क्षेदाहपणोत्पादनेन च ॥१८८॥
मातापित्रोर्बीजदोषादशुभैश्चाकृतात्मनः ।
गर्भस्थस्य यदा दोषाः प्राप्य रेतोपहाः सिराः ॥१८९॥
शोषयन्त्याशु तन्नाद्याद्रेतश्चाप्युपहन्यते ।

तत्र संपूर्णसर्वाङ्गः स भयत्युपमान् पुमान् ॥१९०॥

केचिद्विद्वदो ध्वजमङ्गलयोद्भवे वक्ष्यमाणविशिष्टध्वजमङ्गल-
योद्भवे, ते चासाध्ये । वृषणोत्पादनेन चेलन्तेन ध्वजमङ्गल उक्तं,
क्षयनं तु मातापित्रोरित्यादिनोच्यते । स पुमान् स्त्रीषु
पुष्टगन्धपागरकरणासमर्थत्वात् अयुमान् भवति ॥१८९-१९०॥

एते त्वसाध्या व्याध्याताः सन्निपातसमुच्चयात् ।
चिकित्सितमतस्तु पूर्व समाख्यातः शृणु ॥१९१॥
शुक्रदोषेषु निर्दिष्टं मेपजं यन्मयाऽनन्य ।
क्लृप्त्योपशान्तये कुर्यात्क्षीणक्षतहितं च यत् ॥१९२॥
यस्तयः क्षीररूपीषु वृष्ययोगाश्च ये मताः ।
रसायनप्रयोगाश्च सयोनितान् प्रयोजयेत् ॥१९३॥

समीक्ष्य देहदोषातिवर्लं मेपजकालवित् ।
व्यवायहेतुजे क्लृप्त्ये तथा धातुविपर्ययात् ॥१९४॥
दैवव्यपाश्रयं चैव मेपजं चाभिचारंजे ।
समासेनैतदुद्दिष्टं मेपजं क्लृप्त्यशान्तये ॥१९५॥

व्यवायहेतुजे इतिपदं बीजदोषोत्पन्नसहजनुदासार्थम् ।
धातुविपर्ययादिति दोषवैषम्यात् । दैवव्यपाश्रयमित्यादिना
अभिचारादिजं क्लृप्त्यचिकित्सां व्रते । अभिचारादिजं च क्लृप्त्यं
दैवव्यपाश्रयचिकित्साभिधानादेव स्वीकृत्यम् ॥ १९५-१९५ ॥

विस्तरेण प्रवक्ष्यामि क्लृप्त्यानां मेपजं पुनः ।
सुस्विन्नस्निग्धगान्त्रस्य स्नेहयुक्तं विरेचनम् ॥१९६॥
अद्याशने ततः कुर्यादधवाऽऽस्थापनं पुनः ।
प्रदद्यान्मतिमान् वेद्यस्ततस्तन्नुपासयेत् ॥१९७॥
पलाशैरण्डमुस्ताद्यैः पश्चादास्वापयेत्ततः ।
वाजीकरणयोगाश्च पूर्वं ये समुदाहृताः ॥१९८॥
मिपजा ते प्रयोज्याः स्युः क्लृप्त्ये बीजोपघातजे ।
ध्वजमङ्गलतं क्लृप्त्यं शारदा तस्याधरेतिक्रियाम् ॥१९९॥
प्रदेहान् परियेकांश्च कुर्याद्वा रक्तमोक्षणम् ।
स्नेहपानं च कुर्यात् सस्नेहं च विरेचनम् ॥२००॥
अनुधासं ततः कुर्यादधवाऽऽस्थापनं पुनः ।
व्रणयच्च क्रियाः सर्वास्तत्र कुर्याद्विचक्षणः ॥२०१॥
जरासंभवजे क्लृप्त्ये क्षयजे चैव कारयेत् ।
श्लेष्मदोषपञ्चस्य स्नेहं शोधनं हितम् ॥२०२॥
क्षीररूपिर्वृष्ययोगा यस्तपश्चैव यापनाः ।
रसायनप्रयोगाश्च तयोर्भेषजमुच्यते ॥२०३॥
विस्तरेणैतदुद्दिष्टं क्लृप्त्यानां मेपजं मया ।

पलाशैरण्डमुस्ताद्यैरिति परंपरलाशार्थैर्मुस्ताद्यैश्च व्यवस्थि-
तेरित्यर्थः । तदैरण्डपत्रादिः 'एरण्डमूलपत्राणां' (सि. अ.
१२) इत्यादिना ग्रन्थे वक्ष्यमाणः चिदो, मुस्तादिश्च यापना-
वस्तिः । बलिद्वयेऽप्यत्र बहुवचनं व्यक्तियद्वादापेक्षया हेयम्
॥ १९६-२०३ ॥—

यः पूर्वमुक्तः प्रद्वरः शृणु हेत्यादिमिस्तु तम् ॥२०४॥
याऽत्यर्थं सेवते नारी लघुणाम्लगुरुणि च ।
कट्वन्धविदाहीनि स्निग्धानि पिशितानि च ॥२०५॥
ग्राम्योदकानि मेघानि कुर्यात् पायसं दधि ।
शुक्रमस्तुसुरादीनि भजन्त्याः कुपितोऽनिलः ॥२०६॥

१ 'ईर्ष्यात्क्रोधाद्व्याध्याय' इति पाठः । २ 'असात्म्यमोजन-
ान्वापि' इति पाठः ।

१ 'मेपजं धातुविपर्यय' इति पाठः । २ 'दैवव्यपाश्रय' इति मेपजं
संयोजनमेव इति पाठः ।

रक्तं प्रमाणमुत्कृष्टं यथासाध्यगताः सिराः ।
 रजोवह्नाः समाश्रित्य रक्तमादाय तद्रजः ॥ २०७ ॥
 यस्माद्विपर्ययस्यानु रसेभावाद्भिमानता ।
 तस्मादसृग्धरं प्राप्नुते तत्र प्रविशति रजः ॥ २०८ ॥
 रजः प्रदीयते यस्मात् प्रदरस्तेन स स्मृतः ।
 सामान्यतः समुद्दिष्टे कारणं लिङ्गमेव च ॥ २०९ ॥
 चतुर्विधं व्यासतस्तु यातायेः सन्निपाततः ।
 भतः परं प्रवक्ष्यामि हेत्याहुतिभिर्गजितम् ॥ २१० ॥
 कक्षादिभिर्मोक्तस्तु रक्तमादाय पूर्वैव ।
 कुपितः प्रदरं कुर्यात्क्षणं तस्य मे द्रव्यम् ॥ २११ ॥
 फेनिलं तनु रुतं च इषायं चारुणमेव च ।
 किंशुकोदकसङ्काशं सक्तं याऽथ नीरुजम् ॥ २१२ ॥
 कदीयं क्षणहृत्पार्श्वपृष्ठभोगिषु मारुतः ।
 कुर्वते वेदनां सीमामेतद्वातात्मकं पितुः ॥ २१३ ॥
 भस्मोष्णलघणक्षारैः पित्तं प्रकुपितं यदा ।
 पूर्णवत्प्रवरं कुर्यात् पित्तिकं लिङ्गतः द्रव्यम् ॥ २१४ ॥
 सनीलमथवा पीतमत्युष्णमसितं तथा ।
 नितान्तरक्तं क्वचिन्मुहुर्दुर्धर्मातिमत् ॥ २१५ ॥
 दाहपागवृषामोहज्वरभ्रमसमायुतम् ।
 अश्वत्थं पैत्तिकं स्यात्कृष्णं तु प्रवक्ष्यते ॥ २१६ ॥
 गुर्वादिभिर्हेतुभिश्च पूर्णैव कुपितः कफः ।
 प्रदरं कुर्वते तस्य लक्षणं तस्यतः शृणु ॥ २१७ ॥
 पिच्छिलं पाण्डुरणं च शुक्लं लिङ्गं च शीतलम् ।
 स्वल्पवृक् श्लेष्मलं च घृतं मन्दरुजाकरम् ॥ २१८ ॥
 छर्द्योद्यकहृत्तास्रधासफासलमग्नितम् ।
 (यक्ष्यते क्षीरदोषाणां सामान्यमिदं कारणम् २१९
 यत्तदेव त्रिदोषस्य कारणं प्रदरस्य तु ।)
 त्रिलिङ्गसंयुतं विषाग्निकायस्त्रयसंयुतम् ॥ २२० ॥
 नारी त्यतिपरिहृष्टा यदा प्रक्षीणगोणिता ।
 सप्रेहेतुसमाचारादतिवृद्धस्ताऽनिलः ॥ २२१ ॥
 रक्तमार्गेण खजति प्रसनीकबलं कफम् ।
 तुर्गन्धं पिच्छिलं पीतं विदग्धं पित्ततेजसा ॥ २२२ ॥
 घसां मेदश्च यापयति समुपादाय वेगवान् ।
 खजत्यपत्यमार्गेण सार्पिर्मज्जयसोपमम् ॥ २२३ ॥
 शम्भत्प्रत्ययधास्यां वृष्णादाहज्वराप्यिताम् ।
 क्षीणरक्तां दुर्बलां च तामसाध्यां शिवजयेत् ॥ २२४ ॥
 यः पूर्वमुक्तः प्रदर इत्यादौ उपद्रवस्त्वया पूर्वमुक्तः प्रदर
 इति वदन्ति, किं रक्तो निमित्तमिति चेत् अश्वत्थं श्लेष्मलं रक्त-
 चोनिद्वयेन निर्दिष्टोपदेवेन च तदेव रक्तो निमित्तमश्वत्थं

म्याह(ह)वा, वेनेद पुनरश्वत्थरक्तमिति चानं पूर्यीकाकृताम-
 संयतम् ॥ ॥ येषामुं प्रत्य परन्ति, ते तस्यैव प्रमेदः
 प्रयो वाऽपि वीर्यत इति वक्ष्यन्ति । वयं तु भूयिष्ठदेवेवं
 पाठदर्शनादस्य व्याख्यानं कुर्मः । गर्भावयगता इति गर्भावय-
 सवजाः । अश्वत्थरक्तं भूयसिमाह—कुपितोऽनिल इत्यादि ।
 रक्तं प्रमाणमुत्कृष्टं इति रक्तं प्रमाणमिदं कृता रक्तमादाय
 तदतो यस्माद्विपर्ययति (यदेन रतेन योजयित्वा रजो विपर्य-
 यति स्यात्) पवनललाटपदमोमेककृत्वात्वं व्यापिर्य-
 म्दर इत्युच्यते । 'प्रदीयते इति विलारितो भवति' इति प्रदर,
 'अश्वत्थं वीर्यते यस्मिन्निधि अश्वत्थ' इत्यादिपि निदर्शितम्
 बोद्धव्यम् । नैकावयमिति वातकृतनाभावाधायुक्तम् । नारी रि-
 त्वादिना एवदुवच्यकृतामवस्थामाह ॥ २०५-२१४ ॥

मासादिपिच्छद्राहातिं पशुप्राप्तानुपनिधि च ।
 नैयातियद्वा नात्यल्पमार्तयं शुद्धमादिदोत् ॥ २२५ ॥
 शुद्धाफलसर्पणं च पद्मालककलमिमम् ।
 इन्द्रगोपकसङ्काशमार्तयं शुद्धमादिदोत् ॥ २२६ ॥
 योनीनां यातलाघानां यदुक्तमिह मेयजम् ।
 चतुर्णां प्रवराणां च तत्सर्वं कारयेद्भिषक् ॥ २२७ ॥
 रक्तातिसारिणां यद्य तथा शोणितपित्तिनाम् ।
 रक्तार्शसां च यत्प्रोक्तं मेयजं तस्य कारयेत् ॥ २२८ ॥

विशुद्धावेतस्य विशुद्धार्शवकथनप्रवाराधनमाह—माया-
 विलासि । पशुप्राप्तानुपनिधि उक्ततया पशुप्राप्तप्राप्तमिदं
 पशुप्राप्तानुपनिधि, दादराप्राप्तानुपनिधिराश्वत्थकाकस्य; किं
 दादराप्रपयेन्तं गर्भावयगतामवस्थामाह ननु प्रातिरिति
 हेतुम् । शुद्धाफलसर्पणमिलादिना वयमेवार्तयं प्रकृतिने-
 दादेव भवति ॥ २१५-२२८ ॥

धारीस्तन्यसंपुजा पित्ततः पुरा ।
 स्तन्यसंजननं चैव स्तन्यस्य च विशोधनम् ॥ २२९ ॥
 यातादिदुष्टे लिङ्गं च क्षीणस्य च चिकित्सितम् ।
 तत्सर्वमुक्तं ये त्यद्यो क्षीरदोषाः प्रकीर्तिताः ॥ २३० ॥
 यातादिव्येव तात् विद्याच्छास्त्रचतुर्भिषकमा ।
 त्रिविधास्तु यतः शिष्यास्ततो यक्ष्यामि विसरन् ॥

संप्रति प्रदरं त्रिविधमिति वक्ष्यामि श्रोत्रोक्तमपानप्र-
 षादपरमपि क्षीरोपं स्तन्यदोषमिति विप्रमुह—पात्राद्यन्यदो-
 षादि । कातरिदुष्टे इत्यदि कातरिमिदोषेकान्दर्शयितुं
 सत्यं । त्रिविधं यतो विद्याच्छास्त्रे १३ नामादि त्रिविधने-
 देषु शिष्येभ्यः मन्त्रमुक्तिपानां शुद्धमार्तयमेव २१५-२१९

अजीर्णासात्म्यविषमविकृद्वात्यर्थभोजनात् ।
 लघ्णास्त्वकटुक्षारप्रकृतिनां च सेवनात् ॥ २३२ ॥
 मनःशरीरसंतापादस्वप्नादिनि चिन्तनात् ।
 प्रातवेगप्रतीघातादप्राप्तोदीरणेन च ॥ २३३ ॥
 परमाणं गुडकृतं कृशं दधि मन्दकर्म ।
 अभिष्यन्दीनि मांसानि ग्राम्यान्पौषादकानि च २३४ ॥
 भुक्त्वा भुक्त्वा दिवास्वप्नामयस्यातिनिषेवणात् ।
 अनायासादभीघातात्क्रोधाघातद्वकशनेन ॥ २३५ ॥
 दोषाः क्षीरवहाः प्राप्य सिराः स्तन्यं प्रदूष्य च ।
 कुर्युरष्टविधं भूयो शोषतस्तत्रियोध मे ॥ २३६ ॥
 घैरस्य केनसङ्घातो रौक्ष्यं चेत्यनिलात्मके ।
 पिच्छाद्वैषण्यदीर्गन्ये ज्ञेयपैच्छित्त्यमौरयम् ॥ २३७ ॥
 कफाद्भवति कृशाघैरनिलः स्त्रैः प्ररूपणैः ।
 क्रुद्धः क्षीराशयं प्राप्य रसं स्तन्यस्य दूषयेत् ॥ २३८ ॥
 विरसं वातसंघुष्टं कृशीभवति तत् पियन् ।
 न चास्य स्वदे क्षीरं कुच्छ्रेण च विधर्धते ॥ २३९ ॥
 तथैव वायुः कुपितः स्तन्यमन्तर्यिलोडयन् ।
 करोति केनसङ्घातं तनुं कुच्छ्रातप्रवर्तते ॥ २४० ॥
 तेन क्षामस्वरो घालो यजविष्मभ्रमाकृतः ।
 यातिकं शीर्षरोमं वा पीनसं वाऽपिगच्छति ॥ २४१ ॥
 पूर्णयत् कुपितः स्तन्ये ज्ञेहं शोषयतेऽनिलः ।
 रुद्धं तत्पित्ततो रौक्ष्याद्वलहासः प्रजायते ॥ २४२ ॥
 पिच्छमुष्णादिभिः क्रुद्धं स्तन्याशयमभिभुतम् ।
 करोति स्तन्यवेगपणं नीलपीतासितादिकम् ॥ २४३ ॥
 विषण्णमात्रः सिद्धः स्यात्सुष्णालुर्भिन्नविद् शिशुः ।
 नित्यमुष्णशरीरस्य नाभिनन्दति तं स्तनम् ॥ २४४ ॥
 पूर्णयत् कुपिते पिच्छे दीर्गन्यं क्षीरमुच्छति ।
 पाण्डुरामयस्तत्पित्तः कामला च भवेच्छिशोः २४५ ॥
 क्रुद्धो गुर्वादिभिः श्लेष्मा क्षीराशयगतः स्त्रियाः ।
 ज्ञेहान्वितत्वात्तक्षीरमतिक्रिधं करोति वृ ॥ २४६ ॥
 उद्वेगः कुन्ध्यनस्तेन लालालुर्जायते शिशुः ।
 नित्योपविश्यैः श्रोतोभिर्निद्राङ्गमसमन्वितः ॥ २४७ ॥
 भ्यासकासपरीतस्तु प्रसेकतमकान्वितः ।
 अभिमूय कफः स्तन्यं पिच्छलं कुरुते यत्र ॥ २४८ ॥
 लालालुः शून्यप्राक्षिजटः स्याच्च पियन्शिशुः ।
 कफः क्षीराशयगतो गुदत्पात् क्षीरानीरयम् ॥ २४९ ॥
 करोति शुध तत् पीत्या घालो ह्यत्रोगमुच्छति ।
 अन्याथा विविधाप्रोगान्कुप्यन्तक्षीरसमाधितान् २५० ॥

क्षीरे वातादिभिर्दुष्टे संभवन्ति तदात्मकाः ।
 तत्राद्यौ स्तन्यशुद्धयर्थं धार्त्रौ ज्ञेहोपपादिताम् ॥ २५१ ॥
 संसेध विधिवद्द्वेयो वमनेनोपपादयेत् ।
 वचात्रियद्वयधवाक्षफलवत्सकसर्पैः ॥ २५२ ॥
 कश्चेन्निम्बपटोलानां काथैः सलवणैर्वमेत् ।
 सस्यग्वान्तां यथान्यायं कृतसंसर्जनं ततः ॥ २५३ ॥
 दोषकालयलापेक्षी ज्ञेहयित्वा विरेचयेत् ।
 निवृत्ताममयां वाऽपि त्रिफलारससंयुताम् ॥ २५४ ॥
 पाययेन्मधुसंयुक्ताममयां वाऽपि केयलाम् ।
 (पाययेन्मूत्रसंयुक्तां विरेकायं च शास्त्रवित् २५५)
 सस्यग्विरिकां मतिमान् कृतसंसर्जनं पुनः ।
 ततो दोषायशोषमैरन्नपानैरुपाचरेत् ॥ २५६ ॥
 शालयो पटिका वा श्युः इयामाका भोजने हिताः ।
 म्रियद्भवः कोरदूपा यवा वैष्णव्यास्तथा ॥ २५७ ॥
 वंशवैत्रकलायाश्च शार्कार्यं ज्ञेहसंस्कृताः ।
 मुद्गान् मसूरान् यूपार्थं कुलथाश्च प्रकल्पयेत् २५८
 निम्बवैश्राम्बकुलकवार्ताकामलकैः शृतान् ।
 सस्योपसंन्धवान् यूपान्पापयेत्स्तन्यशोधनान् २५९
 शशान् कपिजलनेणान्संस्कृतांश्च प्रदापयेत् ।
 शार्ङ्गेष्टासप्तपर्णत्सगम्भगन्धाशृतं जलम् ॥ २६० ॥
 पाययेत्तापथा स्तन्यशुद्धये रोहिणीशृतम् ।
 अमृतासप्तपर्णेत्युक्तायं चैव सत्तागम् ॥ २६१ ॥
 किराततिलककायं श्लोःरुपादेरितान् पियेत् ।
 श्रीनेतास्तन्यशुद्धयर्थमिति सामान्यमेपजम् २६२
 कीर्तितं स्तन्यदोषाणां पृथगन्यं नियोघत ।
 पापयेद्विरसक्षीरं द्राक्षामधुकसारिवाः ॥ २६३ ॥
 शृङ्गपिष्टां पयसां च समालोच्य सुषाम्बुना ।
 पञ्चकोलकुलरथैश्च पिष्टैरालेपयेत् स्तनी ॥ २६४ ॥
 शुष्कौ प्रक्षाल्य निदुल्लाचथा स्तन्यं पिशुष्यति ।
 केनसङ्घातवत्क्षीरं यस्यास्तां पापयेत् त्रियम् २६५
 पात्रानामरशार्ङ्गेष्टाम्बुः पिष्टा सुषाम्बुना ।
 यज्जनं नागं दास चित्तमूलं म्रियद्भवः ॥ २६६ ॥
 स्तनयोः पूर्णवत्कार्यं लेपनं क्षीरशोधनम् ।
 किराततिलकं गुण्ठीं साम्बुनां काथयेद्विषम् २६७
 तं कायं पाचयेत्त्रार्त्री स्तन्यशोषनियर्हणम् ।
 स्तनी चालेपयेत् पिष्टैर्यवगोधूमसर्पैः ॥ २६८ ॥
 पट्टिरेकाधितोयोकेरीपथैः स्तन्यशोधनैः ।
 रुद्धक्षीरा पिबेत् क्षीरं तेषां सिद्धं घृतं पियेत् २६९

पूर्ववज्जीवकापं च पञ्चमूलं प्रलेपनम् ।
स्तनयोः संविधातव्यं सुलोष्णं स्तन्यदोषघ्नम् ॥२७०॥
पथीमधुकट्टीकापयस्यासिन्धुवारिकाः ।
शीतान्धुना पिवेत्कल्कं क्षीरवैवर्ण्यनाशनम् ॥२७१॥
प्राक्षामधुकल्केन स्तनी चास्याः प्रलेपयेत् ।
प्रक्षाल्य चारिणा चैव निदुहात्तो पुनःपुनः ॥२७२॥
विषाणिकाजशृङ्गो च त्रिकलो रजनी वचाम् ।
पिवेच्छीतान्धुना पिप्प्रा क्षीरदौर्गन्ध्याशिनीम् ॥
लिह्याद्वाऽप्यभयाचूणं सर्वोप माक्षिकद्वृतम् ।
क्षीरदौर्गन्ध्यानाशार्थं भाभी पथ्याशिनी तथा ॥२७३॥
सारिषोक्षीरमक्षिप्राशेष्मातफकूचन्दनैः ।
पत्रमधुचन्दनोक्षीरं स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत् ॥२७४॥
स्निग्धक्षीरा दारुमुस्तपाडाः पिप्प्रा सुखाम्बुना ।
पीत्वा सलैम्भवाः स्निग्धं क्षीरशुद्धिमपाशुयात् ॥२७५॥
पाययेत् पिच्छिलक्षीरं शार्ङ्गं रामभयं पचाम् ।
मुस्तनागरपाडाश्च पीत्वाः स्तन्यविशोधनाः ॥२७६॥
तक्रारिष्टं पिबेद्यापि यवुकं शुद्धजापहम् ।
विदारोपिलघ्नमधुकेः स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत् ॥२७७॥
त्रायमाणाभृतात्मिपटोलनिकलाशूनम् ।
शुद्धक्षीरा विवेद्याशु स्तन्यदोषविशुद्धं ॥२७८॥
पिवेद्या पिपेलीमूलवध्यचित्रकनागरम् ।
घलानागरशार्ङ्गं पार्श्वोभिलेपयेत् स्तनी ॥२७९॥
शृङ्गिपर्णीपथ्याभ्यां स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत् ।
अप्रायेते क्षीरदोषा हेतुलक्षणमेपजेः ॥२८०॥
निर्दिष्टाः क्षीरदोषोत्थास्तयोक्ताः केचिदामराः ।

काय वैष सनागरमिस्तन नागरकृत एव कायो ज्ञेय ।
पूर्ववज्जीवकापमिस्तन जीवकाय जीवनीयम् ॥२८१-२८२॥-

दोषदुष्यमलाक्षैव महता व्यापयश्च ये ॥२८२॥
त एष सर्वं बालानां मात्र त्वस्पतरा मता ।
निवृत्तिर्वमनादीना मृदुत्वं परतन्त्रताम् ॥२८३॥
वाक्चेष्टयोस्तामर्थ्यं वीक्ष्य बालेषु शास्त्रवित् ।
मेपजं स्वल्पमात्रं तु यथाव्याधि प्रयोजयेत् ॥२८४॥
नधुराणि कपायाणि क्षीरवन्ति मृदुनि च ।
प्रयोजयेद्विषयाले मतिमानप्रमादतः ॥२८५॥
नत्यर्थंस्निग्धरुक्षोष्णमम्लं कटुमिषाकि च ।
गुरु वीर्यघपानाश्रमेतद्वालेषु ग्रहितम् ॥२८६॥
समासात् सर्वरोगाणामेतद्वालेषु मेपजम् ।
निर्दिष्टं शास्त्रविद्वैद्यः प्रविचिष्य प्रयोजयेत् ॥२८७॥

दुग्धक्षीरेवनादुत्पन्नबालविकाराणां स्वरूपं दर्शयित्वा यथा-
कृतव्य मेपजमाह-दोषेलादि । दोषा यावाद्य, दूष्यापि

रक्षणीनि, मलः, दुग्धन्मूत्रास्वेदाश्च । एते दोषाव्यो य एव
महतां त एव बालानामपि भवन्ति, किन्तु बालान् प्राप्य तेषां
दोषादीनां मात्रा त्वस्पतरा इति विशेषः, तेन दोषादिमानापेक्षा
मेपजमात्राऽप्यत्या मवतीति भावः । निवृत्तिर्वमनादीनामित्यादि ।
द्विविधा बाला भवन्ति स्तन्यरुतय परतन्त्रवृत्तयश्च, तत्र
परतन्त्रत्वं बालेषु वीक्ष्य वमनादीनां निवृत्तिं कर्तव्या, वाक्-
चेष्टयोश्च बालस्य सामर्थ्यं वीक्ष्य स्तन्यतन्त्रतायां जातायां वमना-
दीना मृदुत्वं शास्त्रविद्वैद्य प्रयोजयेत्, तथा सत्तमनमपि भेद-
जमल्पमात्रं यथाव्याधि बालेषु प्रयोजयेदिति भाव्यार्थः ।
किंवा बालेषु मृदुत्वं परतन्त्रत्वं च वीक्ष्य वमनादीनां निवृत्ति-
विधातव्या, वाक्चेष्टयोश्च बालेषु सामर्थ्यं वीक्ष्य सत्तमन भेद-
जमल्पमात्रं यथाव्याधि प्रयोजयेदिति योजनायाम् । मधुराणी-
त्यादिना बालेषु कर्तव्यं मेपजमाह । अन्धर्वेतित्यादि प्रयोजये-
दित्यन्तो ग्रन्थ आरभते समिवाह ॥ २८२-२८७ ॥

भवन्ति चात्र ।

इति सर्वविकाराणामुक्तमेतच्चिकित्सितम् ।

स्थानमेतच्चिकित्सस्य रहस्यं परमुत्तमम् ॥ २८८ ॥

इति सर्वविकाराणामित्यादिना चिकित्सास्थानोक्तमधुपच-
रकृतिः । सर्वविकाराणामिति वचनेन अनुबालानामपि विकारा-
णामेवचिकित्सावीजबुद्धिमिति दर्शयति । रहस्यमिति अलम्बोप-
लुचचिकित्साभिप्रायकतया गोप्यं न कलेश्चिद् प्रापिप्राय प्रका-
शनीयमिति ॥ २८८ ॥

अस्मिन् सप्तदशाध्यायाः कृत्वाः सिद्धय एव च ।
आसत्तयन्तेऽग्निवेशस्य तन्न चरकसंस्कृते ॥२८९॥
भावेनात्र कापिलयलिः दोषान् दृढयलोऽकरोत् ।
तन्त्रस्यास्य महार्थस्य पूरणाथं यथातथम् ॥२९०॥

अप्रति दृढबलं स्त्रीयस्कारविषमं दर्शयमाह-अस्मि-

न्त्रित्यादि । सप्तदशाध्याया इति चिकित्सास्थाने सप्तदशाध्यायाः,
ते च चरकसंस्कृतान् यश्चचिकित्सितान्तावभाष्यायान्,
तथाऽज्ञोऽसीरात्रविषर्पत्रिणोयमदासयोवाच विहाय ज्ञेया ।
(परिशिष्टसंस्कारस्यादृष्टातिशयवयायत्वादात्तलोऽदृष्टातिशयमेव
दर्शयमाह-तच्छङ्करमित्यादि) ॥ २८९ ॥ २९० ॥

रोगा येऽप्यत्र बोद्धिं यदुत्पादनामरूपतः ।

तेषामप्येतदेव ह्यारोपादीन् वीक्ष्य मेपजम् २९१

अप्रति रक्तानुकारोचिकित्सातिशयाभाह-तेषां येऽम्भ-
वेत्यादि । एतदेवेत्यादि एतच्चिकित्सास्थानाधुपच मेपजम्, एतदेव
हि मेपजं नामरूपानिना विशेषेणानुबालानां सामान्यतथ्य
यातादिजन्यतया उक्तान् दोषानपेक्ष्य तथामधुपच धृद् मेपजं
भवतीत्यर्थः । दोषादीनि विदोषदुष्यनिदानान्त्रे वक्ष्यमाणानि;
किंवा दोषमेपजदेवकालबलवतीपदारासात्तन्त्रसम्पन्नकृतिवयांति
यत्स्थानोक्तानि ॥ २९१ ॥

१ 'परमुत्तमम्' इति पा० ।

दोषदूष्यनिदानानां विपरीतं हितं ध्रुवम् ।
उक्तानुक्तान् गदान् सर्वान् सम्यग्युक्तं नियच्छति ॥
देशकालप्रमाणानां सात्त्व्यासात्त्व्यस्य चैव हि ।
सम्यगयोगोऽन्यथा ह्येषां पथ्यमप्यन्यथा भवेत् ॥

अथ कथमेतद्वेपजमनुक्तानां गदानां भेदः भवतीत्याह—
दोषदूष्येत्यादि । दोषा वातादयः, दूष्याणि रक्षादीनि, निश-
नानि रक्षादीनि, एषां व्यस्तानां समस्तानां वा यद् विपरीतं,
हितमिति भेदः, तत् सम्यग्युक्तं उक्तानुक्तान् गदान्
ध्रुवं नियच्छति; उक्तानिति नामरूपादिभिः, अनुक्तानिति
नामरूपादिविशेषेणानुक्तान् । एतेन यदेवैतद् दोषादिविपरी-
ततया प्रतिपादितं भवति तदैवानुक्तानामपि गदानां दोषादीन्
शुद्धा सम्यग्युक्तं भेदः भवतीति इत्यर्थः । यद्यपि च
यच्चिदाविपरीतं भेदः सहोपविपरीतेभ्यः गृहीतुं शक्यते, ततो
निदानेन दोषप्रकोपः क्रियते, तस्य च दोषस्य विपरीतं यथा
रक्षतिशमश्चैव वायौ रुद्धे भो विपरीतः ज्वरः स निदानेऽपि
विपरीत एव; तथाऽपि दोषस्यैवाद्येव विपरीतमेव भेदजप्रयो-
गोपद्वन्द्वनाथं निदानविपरीतोपादानमिह । यथा—यदि वायुः
सर्वात्मना प्रकुपितस्तदा तस्य वायौ वैद्विपरीतं तैलं तत् फलित्यं,
यदा तु शीतेन वायुर्द्वन्द्वस्य सर्वात्मना विरुद्धं तैलमुत्पद्य-
यदेव हीतत्वे हितं तैलैव शीतशुण्डल प्रसमाधे हेतुविपरी-
तमुक्तं भेदः प्रयुज्यते । अत एवोक्तं “शीतेनोष्णकृतान्
रोगान् शमयन्ति भिषग्विदाः” (वि. अ. ३) इत्यादि । इह
तु दोषादीनां ग्रहणाद् दोषदूष्यसमुदायात्मा व्याधिरपि-
कल्प्यते, तेन व्याधिविपरीतमपि भेदजमवच्छेदम् । विपरीत-
रुद्धेन चैव प्रतिकूलमुच्यते, न विपरीतशुण्डलार्थः; तेन विप-
र्यसाकारिणामपि भेदज्ञानां ग्रहणं भवति । यत्तु समानमेव
क्षोणानां दोषानां धातूनां वा भेदः भवति तद् दोषादिव्यव-
व्याधिरुद्धिजनकतया विपरीतमेव, तेन तत्र न दोषप्रपञ्चः
प्रतिकर्तव्यः किन्तु तत्तथायाः, तेन क्षये दोषादिविपरीतं
सम्यग्युक्तं सहोपादीन् नियच्छतीत्युक्तं, ततो दोषादिसमा-
नमेव विपरीतमिति न कथिरोपः । अथ येन सम्यग्योगेन युक्तं
भेदः कार्यकरं भवति तमेव सम्यग्योगमाह—देशकाले-
त्यादि । एषां तु देशादियोगानामुदाहरणान्माचार्येणैव कृतानि
आस्यादाभाश्रयस्थानित्यादिना वातिदीपं च बहुपीक्षान्तेन ।
तत्र देश भातुरूप एवोक्तः, भूमिरूपवेद्यापेक्षया तु योजना-
याम्प्रापेक्षयोजनानिधानेनैव गृहीता । कालः पक्षिणो दिन-
गुरोपधादिभिः । तत्रौपचकाले दक्षविधः । प्रमाणमौपच-
यविधम्—अस्य यत्तु समं च । रात्र्यं द्विविधं देशघटीयोः ।
व्याधिघातस्य तौपधान्तरं विग्रहेन । ऋतुघातस्य च कालघ-
टीयम् । प्रमाणघातस्य ग्रहणं सम्यग्योगेनैव कृतम् । अघातस्य
यद् घातविपरीतम् । सम्यगयोगो यथावत्प्रयोगः । विपर्यये

दोषमाह—अन्यथा ह्येषां पथ्यमप्यन्यथा भवेत्; एषां देशादी-
नाम्, अन्यथैवसम्यग्योगे, पथ्यमपीति भेदः दोषादिविपरीत-
मपि अन्यथैवसम्यगं भवति । यानि चापराणि वलसत्तत्त्वानि
दक्षविधदोषावन्तर्गतानि परीक्ष्यामि नेहोक्तानि तानि दोषादि-
वन्तर्भावनीयानि ॥ २९२ ॥ २९३ ॥

आस्यादामाश्रयस्थान् हि योगान्नस्तःशिरोगतान् ।
गुदात्पकाश्रयस्थान्श्च हन्त्याशु दत्तमौपधम् ॥ २९४ ॥
शरीरावयवोत्थेषु विसर्पपिण्डकादिषु ।
यथादेशं प्रदेहादि शमनं स्याद्विशेषतः ॥ २९५ ॥

शरीरापेक्षसम्यग्योगोदाहरणमाह—आस्यादित्यादि । आ-
स्यादित्यादी तृतीयास्थाने पञ्चमी; तेनास्थेन दत्तमौपधं वन-
नाद्यमाश्रयस्थान् गदानाद्युत्तरं निहन्ति । एवं नाश्या
दत्तमौपधं शिरोगतान् हन्ति । गुदेन दत्तं पकाश्रयस्थान्
हन्ति । बहिःपरिमाणभेदजप्रयोगं देशापेक्षमाह—शरीरावय-
वोत्थेषुत्यादि । यथादेशमिति व्याधिदेशे । प्रदेहादीनि
प्रदेहपरिषेकोपनाहारीनि ॥ २९४ ॥ २९५ ॥

दिनानुरोपधव्याधिजीर्णलिकृत्ववैक्षणम् ।
कालं विद्यादिनापेक्षः पूर्वोक्तं वमनं यथा ॥ २९६ ॥
रोगपेक्षो यथा प्रातर्निश्चो वलयान् पिबेत् ।
भेदं लघुपथ्याधैर्युक्तमद्यात्तु दुर्बलः ॥ २९७ ॥
श्रेयज्यकालो भुक्तादी मध्ये पक्ष्यान्मुहूर्तम् ।
सामुद्रं भक्तसंयुक्तं प्रासप्रासान्तरे वृत्तः ॥ २९९ ॥
अपाने विद्युने पूर्वं समाने मध्यभोजनम् ।
व्याने तु प्रातश्चित्तमुदाने भोजनोत्तरम् ॥ २९९ ॥
वायौ प्राणे प्रदुधे तु प्रासप्रासान्तरिष्यते ।
श्वासकासपिपासासु त्वयद्यर्थं मुहूर्तम् ॥ ३०० ॥
सामुद्रं हिकिने देवं लघुनाऽस्तेन संयुतम् ।
संभोज्यं त्वौपधं भोज्यैर्विचित्रैरुच्यो हितम् ॥ ३०१ ॥
ज्वरे पेयाः कपायाश्च क्षीरं सर्पिर्विरेचनम् ।
पडहे पडहे देवं कालं वीक्ष्यामयस्य च ॥ ३०२ ॥
शुद्धेगमोक्षो लघुता विगृह्णीर्जोषलक्षणम् ।
तदा भेदजमादेवं स्याद्वि दोषपद्वयथा ॥ ३०३ ॥
चयाद्यश्च दोषाणां ज्वरं सेच्यं च यज यत् ।
शतावबेक्ष्यं यत्कर्म पूर्वं सधैर्यमुदाहृतम् ॥ ३०४ ॥
उपक्रमाणां कारणं प्रतिषेधं च कारणम् ।
व्याख्यातमथलानां सविकल्पानामवेषणे ॥ ३०५ ॥

मुहुर्मुहुश्च रोगाणामवस्थामातुरस्य च ।
 अवैक्षमाणस्तु भिषक् चिकित्सायां न मुह्यति ३०६
 इत्येवं पदविधं कालमनवेक्ष्य भिषग्जितम् ।
 प्रयुक्तमहिताय स्यात्सस्यास्यकालवर्षवत् ॥ ३०७ ॥
 व्याधीनामृतहोत्रप्रयत्नां भोजनस्य च ।
 विशेषो भिद्यते यस्तु कालापेक्षः स उच्यते ॥ ३०८ ॥
 पसन्ते श्लेष्मजा रोगाः शरत्काले तु पित्तजाः ।
 वर्षासु वातिकश्चैव प्रायः प्रादुर्भवन्ति हि ॥ ३०९ ॥
 निशान्ते दिवसान्ते च वर्षान्ते वातजा गदाः ।
 प्रातः क्षपावी कफजास्तयोर्मध्ये तु पित्तजाः ३१०
 व्योन्तमप्यप्रथमे वातपित्तकफामयाः ।
 पलवन्तो भवन्त्येव स्रग्धाद्यसो मृणाम् ॥ ३११ ॥
 जीर्णान्ते वातजा रोगा जीर्यमाणे तु पित्तजाः ।
 श्लेष्मजा भुक्तमात्रे तु लभन्ते प्रायशो बलम् ॥ ३१२ ॥

देशमनु कालापेक्षसम्प्रयोगोदाहरणानि कालविभागपूर्व-
 कमाह—दिनातुरीषपेक्षादि । दिनादिभिरवैक्षणशब्दाः स्वव्यव-
 हारेणामवस्था । तत्र दिनापेक्षादिकालान्तरं कमादुदाहरति—
 दिनापेक्ष इत्यादि । रोगपेक्ष इति रोगिणो विषये बलवत्त्वम-
 बलवत्त्वं चापेक्ष्य भवतीत्यर्थः । निरञ्ज इति औषधमुप्यु-
 ष्यापि उपेक्षणमनुज्ञातः । औषधापेक्षानन्दकालाग्राह—मैष-
 ण्यकाला इत्यादि । अत्र भुक्तादिविद्येन कालद्वयमु-
 च्यते; यथा प्रातरेव निरञ्जं, तथा प्रातर्भोजनं च ।
 तथा पश्चाद्विद्येन च कालद्वयमेव प्रातर्भोजनोत्तरकालं,
 अपरे तु स्यात् भोजनोत्तरकालम् । मध्ये भुक् तु गर्ध
 भुक्तोप्युच्यते, पश्चात् पुनरर्थं भुज्यते । मुहुर्मुहुर्लं नाम
 यद्भोजनसमये प्रतिक्षणं भुज्यते । सामुद्रं नाम यद्भुक्त्या-
 दावन्ते च भुज्यते, तत्समुद्रवदाहारमणत्वात् सामुद्रमित्यभि-
 धीयते । भुक्तमिति पदं भुक्तादिविद्यादिभिः प्रत्येकं स्वव्यव-
 हारतत्वात् नाम यद्वेन संयोगात् संस्काराद्वा तद्विभिन्नं
 भुज्यते । प्राश्नप्राश्नान्तरे तु भुक्तं नाम यद् प्राश्नाना मध्येषु
 भुज्यते । अन्ये तु 'प्राश्नप्राश्नान्तरे' इति पठन्ति, एवं च
 भैषजकालं वदन्ति, भुक्तमितिपदेन च भैषजकालान्तरमभि-
 धाय दशौषधकालपूर्णं कुर्वन्ति । अत एव 'वाचो प्राप्ते
 प्रभुषे तु प्राश्नप्राश्नान्तरमिधेते' इति वचनेन वाचायैषैक एव
 काल उक्तः । तत्र प्राश्नस्य प्राश्नान्तरमध्ये यदौषधं तद् प्राश्न-
 प्राश्नान्तरमुच्यते । भुक्तमित्यस्य लक्षणं भुक्तं लघुभाज्येन
 सयुतमिति लघुना पेयादिना अनेन सयुतं यद्भुज्यते
 तद्भुक्तमुच्यते । संभुज्य लौषधैरेत्यादिना तु यदौषध-
 सरूपमभुक्तमुच्यते अलघु लघु वा तत् सभुक्तकालो-
 च्यते । ये तु 'प्राश्ने प्राश्नान्तरे' इति पठन्ति, ते प्राप्ते
 प्रभुषे प्राप्ते प्राश्नान्तरे वा भैषजोपयोगेन कालद्वयं वर्ण-

यन्ति, लघुभाज्येन सयुतमितिपदं संभोज्यमित्यस्य विशेषणं
 वर्णयन्ति; भुक्तमिति तु पदं निरञ्जप्रत्ययेऽपि सर्वत्रकालो-
 पयोजनीयमेवविशेषणमिति व्याख्यानयन्ति । एवं व्यतिरिक्ते
 'अपाने विद्युषे' इत्यादिभैषजकालविवरणं व्यक्तमेवेति न
 पुनर्व्याख्यते । एते च काला यद्यपि रोगविशेषविपनतया
 विदिताः, तथाऽपि भैषजस्यैवामी विद्युषाणामादिविशेषस्य काला
 भवन्ति । अपानवैद्युषादगस्तु गदा इदं भैषजविपनतयोपात्ताः ।
 तेनापाने विद्युषे गदापेक्षं तस्याप्येते काला इत्यादिनिबन्धो
 बोद्धव्यः । यस्तु व्याध्यपेक्षः कालः स व्याध्यवस्थान इह
 वक्तव्य इति विशेषः । औषधापेक्षं कालमभिधाय व्याध्यपेक्षं
 कालमाह—उपरै पेया इत्यादि । अत्र च पेयाकफावर्तार्थः—
 शरीरविरचनासुखसर्वविधया पचरादाद्यप्यपक्वे यथाकर्म
 देयस्तत्तुच्यते । पक्वहातिकमे पेयादानं न विरोधमावहति,
 पाणान्यभिषेपैर्योपविधिना वाधनस्य सर्वत्रैवाग्रमुपपत्त्यात् । ऐव
 लङ्घितस्य कषायपक्वे पेयादानं यत् प्रशज्यते 'लङ्घितं वसितं
 काले यवागूनिष्ठाचरेत्' इति वचनेन, तदपि न विरोधि;
 तस्य च श्लेष्मस्य प्रपको पचरभिरुक्तितत् एव कृत इति नैह
 क्रियते । कालं वीक्ष्यामपस्य त्विति अत्रस्थावर्णं कालं उपर-
 लक्षणस्यामपस्य वीक्ष्य पक्वे पेया देयेत्यर्थः । जीर्णप्रापेक्षं
 कालमाह—मुद्देगेषादि । छुदिति तुमुश्च भवति । वैरमोक्ष
 इति पुरीषादिनिर्गमः । लघुता विद्युद्विरिति हृदयोद्गारविद्युद्विः ।
 जीर्णलक्षणमिति जीर्णलक्षणम् । एतच्च जीर्णलक्षणं यद्यपि
 रश्मिमानेऽप्यभिहितं, तथाऽपिह कालापेक्षया प्रकरणागत-
 त्वादभिधानं न पुनरुक्तदोषकर्म । तदा भैषजमप्येवमिति
 वचनेन अतर्पयदौषधमनर्हं दीयते तं भवेत् प्रलम्बमसति,
 यदौषधोत्तरकालं तदानीं एव प्रातराग्रे दीयते; किंवा भोजनो-
 त्तरकालमपि यदौषधं दीयते तदपि दिनान्तरभुक्तेऽपि जीर्णं
 एव दीयते । अन्यथा स्यादौषधविरिक्तं केचिद् 'द्विदोषवत्'
 इति पठन्ति, तेन जीर्यति जीर्यमाणे च दोषद्वयपुक्त स्यादित्यर्थः ।
 स्यात्तत्(तु)दोषवदन्यथेति' वाह आकरः । 'शुद्धरूपकाला-
 पेक्षं सम्प्रयोगे निबन्धते—यथादयपेक्षादि । यथादय इति
 तत्रप्रकोपप्रश्रमाः । ते च यथादयो यथा—कफस्य हेमन्ते
 चया, प्रकोपो वचन्ते, मध्ये प्रशम इत्यादिविधानः । वर्यं
 हेम्य च ऋतायुक्तं तत्रैव च पुर्वेनादि वच्यमर्थं, तेन तत्रैव
 तज्ज्ञेयम् । उपक्रमाणामित्यादिर्कं धार्यं श्लोकं चेत्तिष्ठ पठन्ति;
 तन्मार्गं वदन्ति । उपक्रमाणां कालान्तरप्रयोगेऽनित्यकलं सद-
 षान्तमाह—हृदयेभिर्यादि । यथा यस्यस्याकालवर्षेन पीडा
 मरणं या भवति, तद्वदौषधमपि यद्विषमना(काला)नपेक्षमुप-
 युक्तं क्लेशाय विनाशाय वा भवति । पुनरन्यथा कालापेक्षं
 योगं दर्शयन्तः केचिद् पठन्ति व्याधीनामृतहोत्रप्रतियोगादि-
 श्लोकरूपमुच्यते, एतदपि नातिप्रसिद्धम् ॥ २९६-३१२ ॥

नात्स्यं हन्त्यौपधं व्याधि यथाऽऽपोऽस्या महानलम् ।
दोषव्यातिमार्गं स्यात्सस्यसात्पुद्गलं यथा ॥ ३१३ ॥
संप्रधार्य वलं तस्मादात्मस्यौपधस्य च ।
नैवातिवहु नात्यस्यं भैषज्यमवचारयेत् ॥ ३१४ ॥

प्रमाणविशेषेण भोगं दर्शयन्नाह—नात्स्यमित्यादि ।
यद्यपि चेह भैषजस्य प्रमाणं शब्दाध्वद्विक्रवा नोक्तं, तथाऽ-
पीह 'दोषप्रमाणानुरूपे हि भैषज्यप्रमाणविक्रवो बलप्रमा-
णविशेषो भवति' (वि. अ. ८) इत्यादिनोक्तं यध्यभे-
दप्रमाणं हेतुम् ॥ ३१३ ॥ ३१४ ॥

औचित्यापह्य यस्तत्स्यं देशस्य पुरुषस्य च ।
अपथ्यमपि नैकान्तात्तरयजं प्रते सुखम् ॥ ३१५ ॥
याद्वीकाः पद्माध्वीनाः शूलीका यवनाः शकाः ।
मांसगोधूममाथ्यीकशस्त्रयैश्चानरोचितः ॥ ३१६ ॥
मत्स्यसात्स्यास्तथा प्राच्याः क्षीरस्तास्याश्च

सैन्यया ।

अदमकायवित्तकानां तु तैलाम्लं सात्स्यमुच्यते ३१७
फल्गुमूलफलं सात्स्यं विद्याम्लययास्त्रिनाम् ।
सात्स्यं दक्षिणतः पेया मन्थश्लोत्तरपश्चिमे ॥ ३१८ ॥
मन्थपेयो भवेत् सात्स्यं यवनोद्धूमगोरसाः ।
तेषां तत्सात्स्ययुक्तानि भैषजान्यवधारयेत् ॥ ३१९ ॥
सात्स्यं द्वाष्टु वलं धत्ते नातिदोषं च यद्विपि ।

अथ सात्स्यविशेषं सम्प्रयोगं विमजनाह—औचित्यापह्ये-
त्यादि । औचित्यादिसाम्यादवध्वनमपि यद्यस्य पुरुषस्य
सात्स्यं तदेकान्तात् सजन्तु न सुखं उच्यते इति योजना ।
एकान्तात् इति सर्वथा न सजन्तु । एतेनापथ्यमपि
सात्स्यमेकान्तात् सजन्तः सुखं न भवतीति दर्शयति;
पथ्यस्य सात्स्यस्य परित्यागे तु विपरीतमेव दुःखं भवतीति
दर्शयति । देशान्धेन चेह देशवासिनां जनपदा अभिप्रेताः ।
तेन देशसात्स्यशब्देन तद्देशजानां जनैर्न पुरुषैर्न तेष्वेव
तत् साधारणं सात्स्यं दृष्टव्यं । पुरुषसात्स्यमहमेव तु यद्
प्रतिनियतपुरुषस्यैवाभ्यासात् सात्स्यतो याति तत् पुरुष-
प्रतिनियतं सात्स्यं दृष्टव्यं । यदुक्तं पूर्वं 'देशानामभ्यासानां
च विपरीतगुणं गुणैः । सात्स्यमिच्छन्ति' (सू. अ. ६)
इत्यनेन देशसात्स्यमुक्तं, तद्देशविपरीतगुणत्वेन तद्देशनिवा-
सिनां पुरुषाणां सात्स्यमुक्तं; इदं तु देशविपरीतगुणं भवतु
मा भवतु ॥ तथाऽपि तद्देशनिवातिनामभ्यासेन सात्स्यं
तद्विह सात्स्यमुच्यते इति विशेषः । पुरुषसात्स्यस्य प्रायः
प्रतिपुरुषं भिन्नत्वेनानियतत्वात्पुद्गलप्रादिक्रिया उदाहरणं न
कृतम् । तेन देशाभ्याससात्स्यानि प्रशिक्षामुदाहरति—
याद्वीका इत्यादि । वैश्यानरोचितं इत्यनोचितशब्देना-
भ्यास उच्यते । तत्कं चाह्यं चेति तेषाम्भ्यम् । दक्षि-

णत इति दक्षिणापथे । उत्तरे च पश्चिमे चेति ।
पश्चिमे । तेषामिलस्य तच्छब्देन जनपदाः पुरुषाश्च दृष्टा
तेन तत्सात्स्ययुक्तानीति वक्तव्येसात्स्ययुक्तपुरुषसात्स्ययुक्त
सात्स्योपयोगकृत्माह—सात्स्यं द्वाष्टु वलमित्यादि ।
पीत्यतिमात्रमपि ॥ ३१५-३१९ ॥—

योगैरेव चिकित्सन् हि देशाध्वोऽपराध्यति ।
यद्योवलशरीरादिभेदा हि बहवो मताः ।

वक्तव्येसात्स्यपरीक्षाव्यतिरेकेण केवलं यमोक्तयोगैरेव चि-
कुर्वतो दोषमाह—योगैरेवेत्यादि । देशाद्यत इह
देशावशानाद् देशादिविगुणमिहः साकारकं पुरुषं लक्षण
अपराध्यति न इच्छितं साधयति । देशाद्यत इत्यत्रा
ज्येव कालादीनामुपज्ञानं तथा प्रदेशान्तरोक्तवशोयवशरी
कृतिसरवानां प्रहणम् । देशाद्यज्ञः कृतोऽपराध्यतीत्याह
यद्योवलशरीरादिभेदा हि बहवो मताः । आदिशब्देन प्रकृतिसरवाणीनां प्रहणः
यस्माद्वयोपलदिभेदा बहवश्चिकित्सापेक्षणीयाधिकृतसक
मताः सन्ति, यस्माद् देशादितिरपेक्षाधिकृता कियन्ताना
इच्छितं साधयतीति भावः ॥ ३२० ॥—

तथाऽन्तःसन्धिभार्याणां दोषाणां गूढचारिणाम् ३२१
भवेत्कदाचित्कार्याऽपि विरुद्धाभिमतता क्रिया ।
पित्तमन्तर्गतं गूढं स्वेदश्लेष्मोपनाह्नैः ॥ ३२२ ॥
वीर्यते वहिरुष्णैर्हि तथोष्णं शमयन्ति ते ।
वाह्येय शीतैः सेकार्यैरुष्माऽन्तर्गताः पीडिताः ३२३
सोऽन्तर्गुदं कफं हन्ति शीतैः शीतैस्तथा जयेत् ।
अस्त्वपिष्टो घनो लेपश्चान्नस्यपि दाहकृत् ॥ ३२४ ॥
स्वमेतस्योष्णो रोधाच्छीतरुक्षान्यथाऽगुरोः ।
उर्ध्वो मक्षिकानिष्टा मक्षिकैश्च ॥ घामयेत् ॥ ३२५ ॥
द्रव्येषु स्विच्छन्नगेषु चैव तेष्वेव दिक्रिया ।

सामान्योक्तचिकित्सायाः प्रहारान्तराणां विविधाद्यर्थकर्तृत्वं
माह—तथाऽन्तर्गताः । अन्तर्गताः चोद्गात्रविषाः, सन्धि-
मार्गा मध्यमार्गाश्चिकित्साः । गूढचारिणामिति अन्तःसन्धिगत-
त्वेनाभ्युक्तगतीनाम् । दोषाणां विरुद्धाभिमतताऽपि क्रिया कदा-
चिद्वन्ति विरुद्धाभिमतता विपरीतत्वेन क्वयता । क्रिया न
केवलं यमोक्तविशेषाद् बहवो मताः किन्तु अन्तःसन्धिभार्याणां
दोषाणां गूढचारिणो भेदा यदवधिकृत्यापेक्षणीया मता इति
वतो गूढचारिणो दोषभेदेन चिकित्साभेदो भवेत् कदा-
चिद्वन्ति योजनीयम् । विरुद्धाभिमतक्रियाकरणोदाहरण-
माह—पित्तमन्तर्गतमिक्षादिना । यतो वहिरिति पाशरोम-
द्वयेन-चारणेन समवन्तः तन्नेत्रयोर्व्यं शमयन्ति । तथेति
तथा उक्तं अत्रारेण उष्णं पित्तमुष्णैः सेदादिभिः घन-
यन्ति । यद्यपि शीतैर्न विक्रियन्ति तेन शीतशम्ययमोदाहर-

पमाह—वाद्यैश्चेत्यादि । पीडित इति बहिर्गच्छन् निरुद्ध ।
अथ प्रत्यनीकस्यापि कल्पनाविशेषादन्यथाकर्तृत्वमाह—
रक्षणपिष्ट इत्यादि । त्वगगतस्योष्णो रोधादिति त्वक्कार्णेण
निर्गच्छत ऊष्मणो रोधात् । शीतकृच्चान्यथाऽयुरोमिति अयु
रोक्ष्यस्यापि पिष्टोऽपनश्च जेष शीतकृत् स्यादित्यर्थः ।
विरुद्धक्रियामिधानप्रवृत्तन समुदायापेक्षयैरुदेसस्य विरुद्धका
र्यकरणोदाहरणमाह—छादं प्रोत्यादि । द्रव्येषु स्थितजम्भेष्वेव
तेष्वेव विक्रियेति अनेन मक्षिकाविष्टारम्भकेषु द्रव्येषु
मक्षिकाजठराग्निस्थितेषु एव विक्रिया मक्षिकाजरीरगततया
विष्टागततया च विरुद्धा क्रिया यथोक्ता भवतीति वाक्यार्थः ।
स्थितजम्भेष्विति खादितान्तरमग्निपक्षयु । विक्रियेति विरुद्ध
क्रिया । किंवा सफ़ारेण पूर्वद्वयकार्यविरुद्धोदाहरणार्थमाह—
द्रव्येष्वित्यादि । अस्मिन् पक्षे 'जम्भेषु' इत्यस्य स्थाने 'दण्डेषु'
इति पठन्ति । तत्र लाजसफ़ा सिद्धपिण्डेषु स्थिततया लाजा
विपरीता ग्रहत्वेनाग्निबधाधिकारिका क्रिया, तथा उपरक्तना
लेषु दण्डेषु क्षाततया शीतविरुद्धा क्रिया छेदनादिक्रिया
इत्यादिप्राप्त्यर्थम् । यदा 'यस्मिन् जम्भेषु' इति पाठः, तदाऽपि
स्थितान्तर जम्भेष्विति कृत्वा सफ़ासिद्धपिण्डक एवोदाहरण
क्षेपम् ॥ ३२५-३२५ ॥—

तस्माद्वैषोपधादीनि परीक्ष्य दश तस्यतः ॥ ३२६ ॥
कुप्यधिकस्तिष्ठत प्राप्नो न योगैरेव केवलम् ।

परीक्षाफलमुपचरति—तस्यादित्यादि । दोषोपधादीनि
उपकल्पनीये एकादश पठितानि, विमाने च द्वादश पठितानि,
तेन तद्वह्नेयेदोष दशसंख्यस्य व्याहन्यते, तेन दृढकेनैव
निरुद्धप्रत्यावे यानि दोषोपधादीनि दश निर्दिष्टानि 'समीक्ष्य
दोषोपधदेशकालसाध्याग्निसर्वकलबोवलाग्नि' (सि अ ३)
इत्यनेन, तात्परेण दश गृह्यन्ते । एतद्दशक एवोपकल्पनीयोक्त
कादशकस्य परीक्ष्यस्य तथा विमानोक्तद्वादशकस्य चावरोधः ।
तथाहि—उपकल्पनीये एतद्दशक अन्ये प्रकृतित्थरीराहारा
उक्तं, तत्र शरीरस्य प्रकृतेः देशसन्धेन भूयातुरग्राहिणा
ग्रहणम्, उक्तं हि 'देशो भूमिरातुरश्च' (वि अ ८) इति,
आहारस्य तु साम्यप्रद्वेगेनैव ग्रहणम् । विमाने च यो द्वादशो
विकार पठितः, स दोषग्रहणपृथगी-एव सवापकल्पनी-
याद्युक्तप्राप्त्यर्थो व्याख्येयः । ननु यथा आपादवर्गप्रकृतित्थि-
तद्वह्नेयुर्न हि पञ्चाश्रयेणोपकल्पनीयोक्तानामेव दशस्य व्याख्या
तमिह, तद् दशानन्दमसंगतं च । न योगैरेवेति न प्रयोग
मात्रेण ॥ ३२५ ॥—

निवृत्तोऽपि पुनर्व्याधिः स्वल्पेनायाति हेतुना ३२७
क्षीणे मार्गाकृते देहे शेषः सूक्ष्म इवानलः ।
तस्माच्चमनुवक्षीयात् प्रयोगेणानपयायिना ॥ ३२८ ॥
सिद्ध्यर्थं प्राक्प्रयुक्तस्य सिद्धस्याप्योपपन्नस्य तु ।
च ३२

सप्रति चिकित्साया निवृत्ते व्याधौ कर्तव्य दर्शयन्माह—
निवृत्तोऽपि पुनरित्यादि । निवृत्त इव निवृत्त किंचिदवशिष्ट-
दोषरूपम्, न तु सर्वथा निवृत्त, अथ तुल्यहेतुना प्रत्याग-
मनविरोधात्, तथा सूक्ष्मानलद्वयान्तविषयत्वाच्च । क्षीणे
अपस्वित्तमासादिके । मार्गाकृते इति व्याध्यप्रतिबन्धकतया
मार्गषट्शोकृते । शेष इत्यनेन विशेषणम् (१) । अपिप्राप्तेन
निवृत्तोऽपि यदा स्वल्पेन हेतुना आयाति तदा प्रशमाभिमुखो
वितरामेवायातीति दर्शयति । एव व्यवस्थिते कर्तव्यमाह—
तस्यादित्यादि । अनुवक्षीयात् प्रयोगेति पुनरप्यनुबन्धमेवप्र-
योग कर्मात् । अनपयितेति रोगान्तपकारकेन । किमर्थमनुव-
क्षीयादित्याह—दार्ढ्यार्थमिति । प्रयुक्तसिद्धोपपन्नस्यापि निवृत्ति-
रक्षणस्यार्थस्य दार्ढ्यार्थैवार्थमिति यावत् ॥ ३२७-३२८ ॥—

काठिन्यादूनभावाद्वा दोषोऽन्तः कुपितो महान् ३२९
पथ्यैर्मृद्वल्पता नीतो मृदुदोषकरो भवेत् ।
पथ्यमप्यश्रुतस्तस्याथो व्याधिदपजायते ॥ ३३० ॥
ज्ञात्वैवं वृद्धिमभ्यासमथया तस्य कारयेत् ।

अपरमपि प्रयोगानुबन्धविषयमाह—काठिन्यादित्यादि ।
काठिन्यादिति दोषवयरूपसदृशात्, ऊनभावाद् अचरप्रकोपात् ।
अचरेऽपि च दोषाणां प्रकोपो भवत्येव, यथा—बलद्विग्रहा-
दिभिर्बाधो, पित्तस्य क्रोधादिभि, कृष्णमण्ड विदासप्रादिभि ।
अथ चरचप्रकोपो घनाभयकोपचर्माकर्तृत्वात् 'ऊनभावाद्
प्रकोप' इत्युच्यते । दोषोऽन्तः कुपितो महानित्यत्र काठिन्याद्
कुपित ऊनभावाच्च कुपितो महान् भवतीति व्यवस्था । काठि-
न्यादि अचरचकोपोऽन्तरेव प्रायो भवति, ऊनभावात् चरप्रकोप
प्रवरणसंभावत्वात् लघुचरचबन्धसारो (१)ऽपि महान् भवति ।
मृद्वल्पता नीत इति यथाक्रम, तेन य काठिन्यादन्तः कुपित
स मृदुता नीतः, स्थूलभावात्तन्महान् कुपितोऽस्त्वती नीतः,
मृदुदोषकरो इति अन्तरविकारकः । किंवा काठिन्यादिति दोष-
वृत्त्यवयव-वृद्धतैवार्थात्, ऊनभावादिति मधोक्तकाठिन्य विना ।
अन्तरिति सरीरावृत्तान्तरेदे । महानिति च पर द्वाभ्यामपि
संबन्धते । एकस्य कारणप्रवयेन महत्त्वम् । पथ्यमप्यश्रुत इति
हितमपि शेषचमनुवृत्तान्तस्य । उपजायत इति सदृशतया अल्प
तया वा अनुवर्तते । ज्ञात्वैवमिति पथ्यनिर्दयस्य शेषप्रश्नः, अथ
तु व्याधिमिति, महत्त्वहृष्मीररावाद्वा धर्वा न निवर्तते सप्त,
एव ज्ञात्वा तथैव पूर्वप्रयुक्तप्रयोगस्य वृद्धि वा अभ्यासं वा
कारयेत्, न तत्प्रयोगाध्यप्रयोगान्तरं कर्मात्, वृद्धिमात्रा-
धिक्यम्, अभ्यास सततोपयोग । अथमर्थोऽन्तरेति प्रायुक्तः—
'अभ्याससंयमा क्रमस्तु योम जयति रोगान् कञ्चन
स्थिरम् । तस्मादधिष्ठ पुरुषोऽन्युपेयायोगप्रयोगान् समुपरी-
रुणे' इति ॥ ३२९ ॥ ३३० ॥—

सातत्यात्साद्रभावाद्वा पथ्यं श्रेष्ठतयागतम् ३३१
कल्पनाविधिमिस्तिष्ठेति प्रियत्वं गमयेत् पुनः ।

मनसोऽर्थातुकूल्यादि तृष्टिरुर्जा रुचिर्वलम् ॥३३२॥
सुखोपभोगता च स्याद्याधेभ्रातो बलक्षयः ।

लौल्याद्वोपक्षयाद्याधेर्वधर्म्याच्चापि या रुचिः ३३३
तासु पथ्योपचारः स्याद्योगेनाद्यं विकल्पयेत् ।

उच्छ्रततोपयोगे यदि पथ्यं सातत्यात् सततोपयोगेण देवो-
र्देव्यत्वमागतं भवति, तथा स्वादुभावाद्वा अमिष्टत्वादेभ्यस्तयागतं
भवति, तदाऽपि तदेव पथ्यं तैस्तैः कल्पनाधिभिभिः खरस-
शतफल्कादिभिः सूदशाशौक्यैश्च विधानैः पुनरातुरस्य त्रियत्क-
मापादयेत् । स्वादुपि सततोपयोगादयिषं भवतीति दृष्टम्,
अस्वादु तु सभाषादेयमित्यम् । स्वादुशब्देनात्र त्रियो रसोऽ-
भिधीयते । त्रियत्तापादनप्रयोजनमाह—मनसोऽर्थातुकूल्यादि-
त्यादि ।—मनसोऽनुकूलमेपजादिरुपातुकल्पनात् । ऊर्जा मनो-
बलम् । सुखोपभोगता भेदजस्याप्रतिकूल्येनोपयोगः । अत्र
धातितुल्यादिभ्यः सुखोपभोगाग्रे विरेचने अरुणो कर्तव्यम-
भिषयं रुचिर्विशेषे कर्तव्यतामाह—लौल्यादिति । अत्र लौल्या-
देव हि कस्यचित्पुरुषस्य कसिंश्चिद्विशेषे रुचिर्भवति, दोषक्षया-
दपि क्वचिद्विर्भवति, तथा व्याधियुक्तस्य च पथ्ये रुचिर्भवति,
स्याधिमहिम्ना क्वचिद्विर्भवति यथा पाण्डुरोगे घृतिकार्या,
पेषमर्माद्य रुचिर्भवति यथा शिषपस्य रुहे, मधुरस्य चाम्ले;
यदुक्तं, “अम्बेन केचिद्विदुता मनुष्या माधुर्ययोगे प्रणवीमवन्ति”
(शु. घ. अ. ४६) इति; किंवा व्याधिवैधर्म्यादित्येक एव हेतुः ।
अथोदाहरणं यथा—ऊष्णज्वरेऽम्लकटुकच्युता । एतैर्लौल्या-
दिभिः प्रत्येकं जनिता रुचिः, आसु इन्विषु लौल्यादिजनितासु
पथ्योपचारः स्यात्, पथ्यमेव देयं नापथ्यमित्यर्थः । अत्र यदि
पथ्यं च भवति इन्विषियं च भवति तदा साधैव, यदा तु
इन्विषियपथ्यमप्यं स्यात् तदा कर्तव्यमाह—योगेनार्थं विकल्प-
येदिति । भेदनयोगेनाद्यम् इच्छामिषं भोग्यं संकल्य दद्यादि-
त्यर्थः । अन्यैस्तु लौल्यादिरोपजा त्रिभिर्भाऽप्राप्तविध्यते;
तत्र लौल्यादयामरुणो पथ्योपचारः, दोषक्षयनायामरुचौ योगे-
नेति सम्यग्योगेनोपचारः, स्वाधिवैधर्म्यजायां चापमदनीयं

व्याधिप्रत्यनीकप्रयोगैरुपकृत्ययेदिति व्याख्यातम् । पूर्वमेव तु
व्याख्यातमाध्यामहे ॥ ३३१-३३३ ॥—

तत्र श्लोकाः ।

विंशतिर्व्यापदो योनेर्निदानं लिङ्गमेव च ॥ ३३४ ॥

चिकित्सा चापि निर्दिष्टा शिष्याणां हितकाम्यया ।

शुक्रदोषास्तथा चाष्टौ निदानाकृतिमेपजैः ॥ ३३५ ॥

ह्येन्यान्युकानि चत्वारि चत्वारः प्रदरास्तथा ।

तेषां निदानं लिङ्गं च भैषज्यं चैव कीर्तितम् ॥ ३३६ ॥

क्षीरदोषास्तथा चाष्टौ हेतुलिङ्गमभिपञ्चितैः ।

रेतसो रजसश्चैव कीर्तितं शुद्धिलक्षणम् ॥ ३३७ ॥

उक्तानुकचिकित्सा च सम्यग्भोगस्तथैव च ।

देशादिगुणशंसा च कालः पद्धिश्च एव च ॥ ३३८ ॥

देशे देशे च यत् सात्तम्यं यथा वैद्योऽपराध्यति ।

चिकित्सा चापि निर्दिष्टा दोषाणां गूढचारिणाम् ॥

यो हि सम्यग्जानाति शास्त्रं शास्त्रार्थमेव च ।

न कुर्यात्स क्रियां चित्रमचक्षुरिव चित्रकृत् ॥ ३३९ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते हृदय-

लसंपूरिते चिकित्सास्थाने योनिव्यापञ्चि-

कित्सितं नाम विंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ।

चिकित्सितसिद्धिं स्थानं पद्यं परिसमापितम् ॥ ३४१ ॥

विंशतिरित्यादिप्रमहः सुबोध एव ॥ ३३४-३४१ ॥

इति धीनारायणदत्तात्मजधीपकवानिदत्तविरचितायां

चरकतात्पर्यटीक्यामायुर्वेदटीपिकायां चिकित्सा-

स्थाने योनिव्यापञ्चिकित्सितं नाम

त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

१ ‘देशादिगुणशंसा’ इति पा० ।

श्रीचरकसंहितायां चिकित्सितस्थानं समाप्तम् ।

कल्पस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो मदनकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानाज्येयः ॥ २ ॥

चित्रितस्थाने तु तन तन विहितवचनविरचनयोः प्रयोगात् विस्तरणानिधातुं चित्रित्वाङ्कितयोगस्थानरूपकल्प-स्थानमुच्यते । यदपि चित्रित्वाया वस्तेरपि प्रतिपादितत्वा-द्वस्त्रनिधानकं चित्रित्वाङ्कितव्यं चित्रित्वाङ्कितवाङ्कितवचनं, तथाऽपि पञ्चकन्यामौत्सर्गिकप्रज्ञौ पञ्चनविरचनपूर्वकं वस्त्रनिधानप्रतिभाषितौ कृत्वा पञ्चनविरचनानिधायकं कल्प-स्थानमेव ब्रह्मविधायकचित्रित्वाङ्कितवाङ्कितवचनं । पञ्चन-विरचनानां कस्यास्तिष्ठन्त्यस्तिष्ठति कल्पस्थानम् । कस्याभि-धानेऽपि विरेचनस्यैवमधिकप्रज्ञौ पञ्चनपूर्वकं प्रज्ञितवच-नौ पञ्चनपूर्वकत्वाङ्कितवचनस्य पञ्चनवचनं । एवमेऽपि वाच्यम् । पञ्चनवचनैरपि पञ्चनद्वयप्रेष्ठत्वान्मदनकल्पस्यैवादी कस्योऽभि-धीयते, प्रेष्ठत्वं न मदनफलस्य 'वचनद्वयप्रेष्ठानां मदनफलानि' प्रेष्ठत्वान्मात्राच्चलितेऽनपामित्वात्' इत्येवमात्रेण वक्ष्यति ॥ ११२ ॥

अथ सल्लु धमनविरचनार्थं पञ्चनविरचनद्र-व्याणां सुखोपभोग(व्य)तमः सदास्मिन्मन्त्रविधिः कल्पनायै भेदायै विभागायै चेत्यर्थः, तद्योग्यानां च क्रियाविधेः सुखोपायस्य सम्पुण्यकल्पनायै कल्पस्थानमुपवेक्ष्यामोऽग्निवेशः ॥ ३ ॥

वरपार्थं दृश्यशाह—अथ आदिवादि । अथशब्दः प्राक्-प्रसुते । पञ्चशब्दः प्रकाशने । पञ्चनविरचनार्थमिति पञ्चन-निमित्तं विरेचननिमित्तं च । पञ्चनविरचनद्रव्याणामिति मदन-फलानिद्रवादीनाम् । अन्येऽपि सुखोपायार्थाः कोवि-दास्तिस्रस्तथा । अन्येऽपि सुखोपायार्थाः सुखोपभोगतमै-रिति । अत्र सुखोपभोगो वेदा वे सुखोपभोगः, न तदा-त्वसुख उपभोगो वेदा वे सुखोपभोगः, तथाहि तद्वत्वेऽसु-खोपभोगानां कोविदादीनामभट्टं स्यात् । कल्पनायैमिति पदस्य क्रियायां सम्पुण्यकल्पनायैव तत्प्राधान्यप्रत्ययार्थं व्या-करोति—भेदायै विभागायै चेत्यर्थः इति । तत्र भेदायैमिति पञ्चनविरचनद्रव्यप्रयोगभेदायै, ते च प्रयोगभेदाः 'त्रयस्त्रिंश-योगततं प्रणीतं चलेषु' (सं. अ. ४) इत्यादिकाः विभागार्थ-मिति अत्र 'कल्पस्थाननिर्वाहौ भावौ कोविदादिकपायेण'

इत्यादिवचन्यावश्यकविभागायैम् । उपोह्यात् समान्य प्रकृत-माह—तद्योगानामिति; पञ्चनविरचनद्रव्यप्रयोगानाम् । क्रियायां इविकर्तव्यतायां विधिः क्रियाविधिः, खरसादि-रूपतया करणानीति यावत्; तस्य क्रियाविधेर्विशेषणं सुखो-पायस्येति, सुखार्थः सुखो वा उपभोगो यस्य तं सुखोपायस्यस्य क्रियाविधेः; सम्पुण्यकल्पनायैमिति सम्पुण्यकल्पनायैम् ॥ ३ ॥

तत्र दोषहरणमूर्ध्वभागं धमनसंज्ञकम्, अधो-भागं विरेचनसंज्ञकम्; उभयं वा शरीरमखविरेच-नाद्विरेचनसंज्ञां लभते ॥ ४ ॥

पञ्चनविरचनस्यार्थं विगते—तत्रेत्यादि । ऊर्ध्वं सुखेन दोषनिर्हरणं भवत इत्युच्यते । अधो गुरेण दोषनिर्हरणं भवत इत्युच्यते । पञ्चनविरचनयोरेपि कदाचिद्विरेचन-संज्ञां पदविरेचनवाच्यार्थोऽर्थोऽर्थः दर्शयताह,—उच्यते मपी-त्यादि । न चैव सति पञ्चनविरचनवत्तद्वेऽपि विरेचनवत्ता-प्रसक्तिसङ्काशनीया, यत् पञ्चशब्दवदित्यं विरेचनसंज्ञां पञ्च-नविरचनयोरेपि शेषलब्ध्या नर्तते ॥ ४ ॥

तत्रोप्यतीक्ष्णसूक्ष्मव्यवायिविकाशीन्यौपधानि-स्वयीयेण हृदयमुपेत्य धमनीरुखुत्स्य स्फुटाशुभो-तोभ्यः केवलं शरीरगतं दोषसंघातमाश्रयत्वाद् विष्यन्त्यपि, तैक्ष्ण्याद् विच्छिन्नमिति, स पिच्छिन्नः परिहृत्यं केदभाविता काये केदाकभाजनस्यसिप-शौद्रमसज्जघनप्रवणभावाद्यामाश्रयभागाभ्योद्धान-प्रशुभोऽग्निवाद्यात्मकत्वात्पूर्वभागप्रभावादीपघ-शोष्येमुत्सिप्यते, सल्लुपृथिव्यात्मकत्वाद्घोभा-ग्रप्रभावाच्चोपपत्त्याः प्रवर्तते, उभयतश्चोभयगुण-त्वात् । इति लक्षणेऽग्निवेशः ॥ ५ ॥

अथ द्वितीयेऽपि पञ्चनविरचनद्रव्योः साधारणोपलोभ-सादिगुण्योक्तदोषविध्वन्दनादिवाच्यारण्यार्थदर्शनपूर्वमभि-व्यक्त्यक्तत्वादिति विच्छिन्नस्योपभोगं विच्छिन्नं च कार्यं पञ्चन-विरचनं दर्शयताह—तत्रोप्येत्यादि । उच्यतेमिति उपपत्त्यर्थम् । खरीयेवेति सम्प्रभावेण । धमनीरुखुत्स्येति सङ्कटहेतुतां पञ्चनीरुखुत्स्यः सङ्कटहेतुतापञ्चनीरुखुत्स्यं च यीयेण हेतुं, न स्यात् । आश्रयेत्वादिष्यन्त्यपि विच्छिन्नं कुर्वन्ति । विच्छिन्नमिति विच्छिन्नं कुर्वन्ति । परित्पन्न इत्युच्यते । अलक्षितं न चन्द्रिपि सङ्गं चन्द्र । अणुप्रवणभावादिति अणुत्वात् प्रवणभावात्, प्रवणत्वमिह चोद्यमनोमुच्यते, अणुत्वं च अणुत्वात्संज्ञात्वेत् । उदात्तप्रवण इति उदात्तानाम्,

१ 'विरेचनान्नमनस्य पूर्वत्वात्' इति शा० । २ अथ पाठो इत्य-लिखितमुक्तं नोदयत्यर्थः । ३ भेदायै विभागायै चेत्यर्थः इति पाठः चक्षितस्तत्र न पठ्यते । ४ 'देन' इति शा० । ५ 'तत्रसल्लु-खोपभोगानां कोविदादीनां ग्रहणं स्यात्' इति शा० ।

प्रति । अग्निवाय्वात्मकत्वादिति अग्निवायूत्पन्नत्वात् ।
ऊर्ध्वभागप्रभावादिति ऊर्ध्वभागदोषहरत्वरूपप्रभावात् । एव
संज्ञिपृथिव्यात्मकत्वमपि व्याख्येयम् । उभयतयेति ऊर्ध्वम
धय सिध्यत इत्यर्थः । उभयगुणत्वादिति अग्निवाय्वात्मकत्वात्
संज्ञिपृथिव्यात्मकत्वाद्धार्षाभावाप्रभावाच्चेत्येव । इति लक्षणो-
द्देश इति अनन्तरप्र-थेन वमनविरचनद्रव्यस्वरूपाभिधानं कृतं
मित्यर्थः । अत्र च प्रकृते सामान्येनैव वमनविरचनद्रव्याणाम्
‘आग्नेयत्वादित्यन्यन्ति’ इत्यनेनाग्नेयत्वं प्रतिपादितं, पुनश्च
विशेषेण ‘अग्निवाय्वात्मकत्वात्’ इति पदेन वमनद्रव्याणां
त्मकत्वं प्रतिपाद्यते, तेन, सामान्ये विशेषे च वमनद्रव्याणां
सामान्यत्वं प्रतिपादनात् प्रकृष्टमाग्नेयत्वं भवति, विरेचनद्रव्याणां
तु सामान्योक्तमित्यवगन्धाद् विशेषगुणकथनप्रकारे च
संज्ञिपृथिव्यात्मकत्वाभिधानाद्वमनद्रव्यापेक्षया प्रकृष्टमाग्नेयत्वं
भवति । तथाहि सुश्रुतेऽपि वमनविरचनबोरप्यामित्यनुक्तम्—
“भारतसौक्ष्म्यैक्योपपत्तिविरचनम् । वमनं च
हरीशोपानु प्रकृष्टा गतमन्यथा” (सु चि अ ३३) इत्य-
नेन । यच्चातोच्यते—वमनं यद्युच्चभागहरत्वरूपभावाद्
भवति, तदाऽग्निवाय्वात्मकत्वादिति हतुवणनं न युज्यते,
यत्, यत् होपपातकं कार्यं न तत् प्रभावकृतमिति व्यपदि-
श्यते, उक्तं हि—“प्रभाषोऽपि च उच्यते” (सु अ २६)
इति । तत्र, यत् प्रभावस्यैवैव वमनकामं वाय्वग्नात्मकगुणं
तथा वाय्वग्नात्मकत्वं हेतुवपद(दि)श्यते, न तु वाय्वग्नात्मकत्वं
स्वतन्त्रो वमनहेतुः, तथाहि सति वदन्यदपि वाय्वग्नात्मकम्
ध्वभागदोषहरत्वरूपप्रभावरहितं, तदपि वमनहेतुः स्यात्, यथा
कटुकसे इत्ये तत् स्यात्, तस्मात् प्रभावगुणतयैव हेतुव-
णनम् । एव विरेचनद्रव्येऽपि पूर्ववत्प्रमाणान्तपुनरुक्त्यैः ॥५॥

तत्र फलजीमूतकेक्षयाकुधामार्गवकुडजनकृतवेध-
नाना, इयामानिष्टचतुरङ्गुलतिव्यक्तमहावृक्षसप्त
लाक्षज्ञिनीदन्तीद्रवन्तीना च, नानाविधदेशकाल-
समवासावसरवीर्यविपाकप्रभावग्रहणाद् देहदोष-
प्रकृतिधयोयलाग्निमत्ति सात्म्यरोगापस्यादीनां
नानाप्रभाववत्त्वाच्च, विचित्रगणध्वणंरसरस्पर्शानां
मुपयोगैस्तुपार्यमसख्येयसुयोगानामपि च सता
द्रव्याणां विकल्पमार्गोपदर्शनार्थं पदविरेचनयोगश-
तानि व्याख्यास्यामः ॥ ६ ॥

सप्रति कल्पस्यानवच्छेद्यतया पदविरेचनप्रयोगशतान्वनति
सक्षेपविस्तरप्रयोगोपदर्शनपूर्वकं प्रविजानीते—तत्र पठेत्य-
दिना पदविरेचनयोगशतानि व्याख्यास्याम इत्यन्तेन । तत्र
कृतवेधमान्तानां विरेचपाठेन वमनप्रयोगप्रयोज्यत्वं, इयामा

दीनां विरेचनप्रयोगप्रयोज्यत्वं च दर्शयति । अत्रैव वमने
विरेचने चैकेकेषां पुनर्वैस्तूना मदतफलादीनां श्यामादीनां च
वहव प्रयोगा अभिधीयन्ते, न पुनरैकेकेषां इत्ये वमन-
कारक विरेचनकारकं वा । स्वल्पसख्याप्रयोगेण ग्रहणमुच्यते
वमनविरेचनयोगस्य भवति, कार्यं च सिध्यतीत्याशङ्क्याह—
नानाविधेषादि बावद्रोमावस्थादीनां नानाप्रभाववत्त्वानेति ।
अस्मात्—यस्यानानाविधदेशकालसमवा, नानाविधाखादा,
नानाविधवीर्या, नानाविधविपाका, नानाविधप्रभावाच्च मद्-
नकलादिका ओपप्य, तथा तत्स्वरकारका कोविदारदिका
ओपप्य उपलभ्यन्ते, पुरुषाश्च देहदोषप्रकृतिधयोयलाग्निमत्ति
सात्म्यरोगापस्याभिज्ञा नानाविधा इत्यन्ते, ऐनैकं इत्ये
सर्वसिन् देहदोषादी यौक्तिक, संपन्नं काले वा प्राप्यते रात्रि
देशे वा, तस्माद्देहदोषादिनां नैवकति पुरुषे बहुन्येव द्रव्याणि
बहुभिन्ना प्रयोगैरुपकृतिपतानि यथायोग्यतया यथाप्रति च
प्रयोगे कालयन्ते, यतो बहूनामेव मदनविद्वग्नाणां बहुप्रकार
प्रयोगाणामुपपन्नानां युक्त इति भावः । ग्रहणादुपलभ्याह ।
देही नाना स्थूलकृदादिनैवेदेन, भक्तिरिच्छा, अवस्थाशब्देनैव
रोगावर्धयेव ग्राह्या । आदिशब्देनैव सत्त्वाहारयोगैर्ग्रहणम् ।
भूतिविरेचनप्रयोगोपदर्शनप्रयोगान्तरमप्याह—विशिष्टस्या-
दि ।—नानाविधधर्मपरिचयतया प्रयोगे तत्कालमुत्तरकालं च
सुपार्यं चेत्यर्थः । अथ किंप्रदेशान्नदनकशरीनां पदप्रयोगश-
तानि भवन्ति, तेनाधिकं प्रयोगा अभिधीयते इत्याशङ्क्याह—
असत्ययेत्यादि । विकल्पमार्गोपदर्शनार्थमिति अधिकप्रयोगक-
ल्पनासमर्थान् सिपज प्रति एतद् पदप्रयोगशतोपदर्शनं
कृतव्याधिकप्रयोगकल्पनामात्रावपदर्शकं, तेनापरेऽन्यत्र प्रयोगा
कल्पनीया, अन्ये नि शेषप्रयोगानामभिधानं प्रयोगाणामसंख्येय-
त्वेनाशक्यत्वात्तयेव । अनसिखिस्त्रेण पदप्रयोगशताभिधानं
नन्वपुनरिदमव्यवहारार्थमिति भावः । उक्तं धन्यम्—“एतावन्तो
ह्यलमव्युत्पन्ना न्यवहाराश्च, मुद्रितो च स्वाक्षण्यानुमान-
युक्तिकल्पनामनुवाक्यैर्ज्ञानाश्च” (स अ ४) इति ॥ ६ ॥

तानि तु द्रव्याणि देशकालगुणभाजनसंपत्तीर्य-
यत्नानात् क्रियासमर्थतमानि भवन्ति ॥ ७ ॥

सप्रति वमनविरेचनद्रव्याणां देहादिषपस्यां गुणोत्कर्षं
दर्शयन्त्याह—तानीत्यादि । देशादिभिन्नां सपच्छन्द
प्रत्येकमस्तिव्यत्यते । भाजनं नेपथ्योपलब्धनम् । वीर्यस्य
च वीर्योक्तिर्यमेव ॥ ७ ॥

त्रिविधं सल्लु देशो-जाहल्लोऽनूप. साधारण-
श्रेति । तत्र जाहल्लु पर्याकाशभूयिष्ठं, तदभिरपि
च पदरुद्धिदिसनाश्वकणध्वतनिशशङ्खकीसा-
दसोमवत्कषपदीतिस्तुकाश्चत्ययतामलकीचनग
हन, अनेकशमीककुम्भोऽंशपात्राय, स्थिरगुल्फ-

१ 'वमनविरेचनद्रव्यसंरूपाभिधानं' इति पा० । २ 'वमन'
रति पा० । ३ 'वमनप्रमाणान्तरा' इति पा० । ४ 'योगान्तरादिना
नामकाला' इति पा० । ५ 'उपयोगप्रमाणान्तरा' इति पा० ।

पवनबलविधूयमानप्रनृत्यत्तरुणविटपः, प्रततभृग-
 तृष्णिकोपगूढतनुखरपरुषसिकताशर्करावहलुलः,
 लापसित्तिरिचकारानुचरितभूमिभागो, यावपित्त-
 वहुलः, स्थिरकठिनमनुप्यप्रायो ज्ञेयः, अथानूपो
 हिन्तालतमालनारिकेलकदलीवनगहनः, सरित्स-
 मुदपर्यन्तप्रायः, शिशिरपवनवहुदो, वञ्जुलवानी-
 रोपशोभिततीराभिः सरिद्रिक्पगतभूमिभागः, क्षि-
 तिधरनिकुञ्जोपशोभितो, मन्दपवनानुवीजितक्षि-
 तिरुहगहनः, अनेकवनराजीपुष्पितचनगहनभूमि-
 भागः, क्षिप्रतरुप्रतानोपगूढो, हंसचक्रवाकवला-
 फानमदीमुखपुण्डरीककादृश्यमहदृष्टराजशतपत्रम-
 चकोकिलानुनादिततरुविटपः, सुकुमारपुरुषः, प-
 र्वकफप्रायो ज्ञेयः, अनयरेव ह्ययोर्देशयोर्धौकह-
 नस्पतिधानस्पत्यराकुनितुगगणयुतः स्थिरसुकुमा-
 रपलवर्णसंहननोपपन्नसाधारणगुणशुक्लपुरुषः सा-
 धारणो ज्ञेयः ॥ ८ ॥

देवादि सन्मयं व्याकुर्वन्वाह—तत्र त्रिविध इत्यादि ।
 अत्र कैषिञ्चात्रादिदेवालक्षणम्-अ व लङितु, तनु जनपदो-
 रुषनोपे पाठितेति कृतेहृत्वात् न वदित । वैलु जनपदोर्-
 णनोपे जात्राविलक्षण न वदते, तेन मन्त्रीय एवाय
 मन्त्र ॥ ८ ॥

तत्र देवो साधारणे जात्राले वा यथाकालं
 शिशिरातपपवनसलिलसेविते समे शुचौ प्रक्षि-
 णोवृके इममानवेत्यदेवयजनागारसम्भावभाराम-
 वल्मीकोपरविरहिते कुशरोहिपास्तीर्णे क्षिप्रकृष्ण-
 मधुरसूक्तिं सुवर्णवर्णमधुरसूक्तिं वा मृदावफा-
 लकृष्टेऽनुपद्यतेऽन्यैर्यलमसौर्द्रमैरौपधानि ज्ञातानि
 प्रक्षाल्यन्ते ॥ ९ ॥

यथाकालमिति यथाकालं शिशिरादिभिः सेविते देवैः ।
 इममानादिभिः प्रत्येक निरदिष्टमन्द खयन्ते । देवयजनेना-
 गारसाव सवध्यते । समा जनमेकस्थानम् । न पाठेन
 कृष्ट इत्यालकृष्टे ॥ ९ ॥

तत्र यानि कालजातान्यागतसंपूर्णप्रमाणरसवी-
 र्यगन्धानि कालातपाग्निसलिलपवनजन्तुमिरनुपह-
 तगन्धवर्णरसस्पर्शप्रभावाणि प्रत्यग्राण्युदीच्या-
 दिक्षि स्थितानि, तेषां शाखापलाशमचिरमरुद-
 ययोवसान्तयोर्माद्यः, प्रीक्षे मूलानि शिशिरे वा
 शीर्णप्ररुद्धवर्णानां, शरदि त्वकन्दक्षीराणि, देयन्ते
 साराणि, यथर्तु पुष्पफलमिति, मङ्गलाचारः क-
 स्याणवृत्तः शुचिः शुक्लवासाः संपूज्य देवता अ-

श्विनो गोप्राज्ञाश्च कृतोपवासः प्रादुश उद्वलुखो
 वा गृहीयात् ॥ १० ॥

तत्र यानि कालजातानि तन्मैव कालसंप्रदुच्यते, कालजा-
 तानीति खकालमृताणि । उपवाससंपूर्णलादिना प्रत्यग्राणीत्य-
 न्तेन गुणसंप्रदुच्यते । प्रत्यग्राणीति संपूर्णगुणतया निष्पत्तिः ।
 तेषां शाखापलाशमिलादिना कालसंप्रदुच्यते प्रथमयति ।
 शाखाप्ररुद्धवर्णानां त्वणासीनामपि ग्रहणम् । शीर्णप्ररुद्धवर्णाना-
 मिति च्छेदः । प्रीक्षे मूलानि शिशिरे वेति कपनेन पान्थागे-
 यानि तेषां मूलानि प्रीक्षे, यानि सौम्यानि तेषां मूलानि
 शिशिरे प्राप्ताणीति व्यवस्था सूचयति, वक्तव्यम्—
 “सौम्यान्प्रीक्षयानि सौम्येऽप्युद्धवादीन्, आग्नेयान्प्रीक्षेयुः”
 (सु त् अ ३६) इति । संप्रदुष्टगतिधानमाह—मङ्गल-
 लादि ॥ १० ॥

गृहीत्या चानुरूपगुणवद्भाजनस्याभ्यागारेषु प्रा-
 दुश्वारेषु निवातप्रयातेकदेशेषु नित्यपुष्पोपहा-
 रवलिकर्मचन्सु, अग्निसलिलोपस्वेवधूमरजामृषक-
 चतुष्पदामनभिरागमनीयानि स्वच्छछानानि शिफ्ये-
 प्लासस्य स्थापयेत् ॥ ११ ॥

भाजनसंप्रदाह—अनुरूपेत्यादि १-अनुरूपगुणवद्भाजन-
 समिति अनुरूपगुणवत्ता च भाजनस्य भेदजनमाद्युपगतयैव ।
 स्वच्छछानादीनि सन्मयसिद्धितानि ॥ ११ ॥

तानि च यथादोषं प्रयुज्जीत सुरासोवीरक-
 तृपोदकमैरपेदकधान्यान्लफलान्लवृष्यन्लादि-
 भिरावेत, मृदीकामलकमधुमधुकापकफफणित-
 क्षीरादिभिः पिबेत्, श्लेष्मणि तु मधुमूत्रकपाया-
 दिभिर्भोजितान्पालेखितानि चतुर्दश, त विस्म-
 देण इत्यदेहदोषसात्त्यादीनि प्रविभज्य व्याख्या-
 स्यामः ॥ १२ ॥

श्लेष्मेण यदनफलादीनां वातादिभेदेन भावगतोद्वेगद्व्या-
 व्याह—तानि च यथादोषं प्रयुज्जीतेत्यादि । धान्यान्ल
 काजिक, फलान्ल राडिमरादि । श्लेष्मणीलारी कपाय-
 द्देन श्लेष्मणद्वयवकाशोऽभिधेत् । उद्देश इति संक्षेपानिधा-
 नमित्याह । इत्यदेहदोषसात्त्यादीनीत्यत्र भेदविधानेन ग्रह-
 तिवत्वादीनां ग्रहणम् ॥ १२ ॥

यमनद्रव्याणां यदनफलानि श्रेष्ठतमान्याचक्षते,
 अनपायित्याह । तानि वसन्तग्रीष्मयोरन्तरे पुष्या-
 श्वयुग्म्या मृगशिरसाया गृहीयान्येन मुहूर्ते । यानि
 पक्वान्यकाष्ठान्यहरितानि पाण्डुरन्यकिमीप्यपूतान्य-

१ “अनुरूपगुणवद्भाजने संसाध्यागारेषु” इति पा० । २ “धान्य-
 फलद्रव्यन्लादिभिर्भोजिते” इति पा० । ३ “मृदीकामलकमधुमधुकापकफफणित-
 क्षीरादिभिः” इति पा० । ४ “इत्यदेहदोषसात्त्यादीन् वसन्तशीघ्र-
 इति पा० । ५ “अन्तरा पुष्येऽश्विनि वृषदिदिनां” इति पा० ।

१ “मृदुकोपरीशृङ्गराजसोऽस्त्रोऽस्त्रिजुनादित” इति पा० । २ “उ-
 पगतसंपूर्णप्रमाणरसवीर्यगन्धानि” इति पा० ।

पद्ममान मधुष्णयुक्त विरुज्येतेति दण्यति । दोषनिर्दोषा-
थेति मधुष्णविरुज्यपि वमनयोगे उपलब्धे इत्येव, तस्य
दोषनिर्दोषादेर न शिरोपो मयीति दर्शयति । एवं बधिप्र-
योगेऽपि मधुन उष्णाशिरोपो वर्णनीयः । एतेन मद्योन्या-
दिनवद्वह्न्येनैवनि कर्तव्येनैवयोगे ॥ १५ ॥

फलपिप्पलीनां द्वौ द्वौ भागौ कोविदारादिकपा-
येण त्रि.सप्तकृत्यः द्यायेत्, तेन रसेन हृत्तीयं भागं
पिष्ट्वा मात्रां हरीतकीभिर्निर्मितकैरामलेयां तुल्यां
यतयेत्, तासामेकां द्वे वा पूर्वोक्तानां कपायाणाम-
न्यतमस्याऽलिमात्रेण विमृष्टा चतुष्टयकम्पप्रसेकप्र-
न्यिन्परोद्वाराद्यपि पाययेदिति समानं पूर्वेण ॥ १६ ॥

फलपिप्पलीनां द्वौ भागौ कोविदारादिकपायेण त्रि.सप्तकृत्यः
द्यायेत्, तत्र भागद्वयं पृथगेन कोविदारादिकपायेण धारप-
मिष्टाणामपि विवेकविष्टिद्वारात् परित्याजनीयम् । कोविदारा-
दीनां बाधनामग्रे कपाया पृथक् परित्याजये प्रयोजक्याः ।
येन च कपायेण फलपिप्पलीभागद्वय परित्याज्य हरीतक्यादि-
परिमाणा मात्रा तुतीवभागफलपिप्पलीकृतस्य स्त्रिये वेनेव
कपायेण मात्रायोगः, एवमग्रे हरीतक्यादिमात्राया निर्दिष्टा.
फलपिप्पलीयोगा न्वन्ति । मात्राविद्वत्स्य दोषवलादिविक-
रह्यो ह्येव । समानं पूर्वेणैति पूर्वोपपदिद्वेहस्वेदादिम-
न्त्रादिविधानं कर्तव्यमिति ॥ १७ ॥ एवमन्यनानि पूर्ववच्छन्दार्थो
ह्येव ॥ १६ ॥

फलपिप्पलीक्षीरं तेन वा क्षीरयचाग्न्यभोगे
रक्तपित्ते हृदादि वा, तत्रस्य वा दध्न उत्तरकं कफ-
कर्णितमकफप्रसेकेषु, तस्य वा पयसः क्षीतस्य
सन्तानिकाऽर्द्धं पित्ते प्रमुपिते उरःकण्ठहृदये च
तनुकफोपदिग्ये, इति समानं पूर्वेण ॥ १७ ॥

फलपिप्पल्या क्षीरशकविधिना साधितं क्षीरे फलपिप्प-
लीक्षीरम्; अथमेको योगः । तेनेति फलपिप्पलीसाधितक्षी-
रेण । तत्त्वस्येति फलपिप्पलीक्षीरजातस्य दध्नः । उत्तरकमिति
घृतम् । सन्तानिका क्षीरोपसिद्धे तस्यान्तः भागः ॥ १७ ॥

फलपिप्पलीभृत्क्षीराद्यवनीतमुत्पक्षं फलादि-
कल्ककपापसिद्धं कफाभिभूतादि विजृम्भ्येहं च
मानया पाययेदिति समानं पूर्वेण ॥ १८ ॥

फलदीनि फलनीमूलेकेवाकुषामागं वज्रदन्तवैद्यनामि
पदः । एते क्षीरयोगचतुष्टयेन प्रयोगेन च समं पयः योगा
अध्यायसमये वक्ष्यन्ते ॥ १८ ॥

फलपिप्पलीनां फलादिकपायेण त्रि.सप्तकृत्यः

१ 'तेन कपाये' इति पा० । २ 'तेनैव कपायेण मात्रायोगे' इत्य-
पठो हस्तलिखितपुस्तके न पठ्यते । ३ 'प्रतेनेषु पूर्णं घृतम्'
इति पा० । ४ 'विजृम्भ्येहं विजृम्भयान् च' इति पा० ।

सुपरिभाषितेन पुष्परजःप्रकाशेन चूर्णेन सरसि
संज्ञेन गृह्यत्सरोपकं सायात्वेऽवचूर्णयेत्, तत्रात्रि-
व्युपितं प्रभाते पुनरवचूर्णितमुत्तुल्य हरिद्राकसर-
क्षीरयचाग्न्यामन्यतमं सैन्धवगुडफाणितयुक्तमा-
कण्ठं पीतवन्तमाप्रापयेत् सुकुमारमुत्तिष्ठपित्तक-
फमोपहृदपिणमिति समानं पूर्वेण ॥ १९ ॥

फलपिप्पलीनां फलादिकपायेणैलादिना एक त्रैययोगमाह ।
पुष्परजःप्रकाशेनेति पुष्पचूर्णितस्येन । हरिद्रामिधानं कृशरो
हरिद्राकसरः ॥ १९ ॥

फलपिप्पलीनां भृत्तत्कविधिपरिसृतं स्वरसं
पक्त्वा फाणितीभृतमातन्तुलीभायाद्वेद्येन; भा-
तपशुक्रं वा चूर्णाकृतं क्षीमूतकादिकपायेण पित्ते
कफस्थानगते पाययेदिति समानं पूर्वेण ॥ २० ॥

भृत्तत्कविधिपरिसृति रतामनो कफमात्रात्कहं प्रहृदपिणमिति
परिसृतं स्वरसो भावः । पतितयोगोऽयमेकः । आरपशुक्रं
वेत्तादित्वा चूर्णयोगोऽयमेकः ॥ २० ॥

फलपिप्पलीचूर्णानि पूर्वेषु फलादीनां यणा-
मन्यतमकपायच्युतानि वर्तितक्रियाः फलादिकपा-
योपसर्जनाः पेया इति समानं पूर्वेण ॥ २१ ॥

फलपिप्पलीचूर्णनीत्यादी फलादिवदकपायनेनेन कृतत्वात्
पृथक् वर्तितयोगा हेतुः । वर्तितक्रियायां चतुष्टयेन द्वायेन पाका-
द्वर्त्ताकारतां कर्तव्या । अनानि च तथा केदावी च सामा-
न्येनेन मधुप्रक्षेपो युक्तः, तं चैकं मधुन वाकमिरोवाभा-
दुमन्वन्ते ॥ २१ ॥

फलपिप्पलीनामारग्यधवृक्षकसातुकण्डकपादा-
पाटलाशाईष्टामूर्यास्तपपनकमालपिष्टुमर्षपटोल-
सुपवीगुडवीसोमपक्वक्षीपिकाना पिप्पलीपिप्पली-
मूलहस्तिपिप्पलीचिचकगुडवेराणा चान्यतमकपा-
येण सिद्धो लेहः इति समानं पूर्वेण ॥ २२ ॥

फलपिप्पलीनामारग्यधवृक्षकसातुकण्डकपादा-
वर्षेदेव कृतत्वात्पित्तेहेतुः हेतुः । इष्टकः कुट्टकः, सातुक-
ण्डको विकटवः, शार्ङ्गश्च गुग्गु, सुपवी कारवैङ्गकः, क्षीपिका
क्षिप्वा, कण्डकादीन्त्ये ॥ २२ ॥

फलपिप्पलीपेलाहरेणुकाशतपुष्पाकुस्तुम्बुस्त-
गरुकृष्टत्वक्चोरकमरुचकमुग्गुगुल्बेलघालुकक्षी-
वेष्टकपरिपेलवमाक्षीशेलेयकस्योणपकसरलपाराय-
तपयशोकोरोहिणीनां विद्यतेरन्यतमस्य कपा-
येण साधितोत्कारिका उत्कारिकाकत्वेन मोदका

१ 'समाह' इति हस्तलिखितपुस्तके न पठ्यते । २ 'भृत्तत्कवि-
धिना' इति पा० । ३ 'कोविदारदीना' इति पा० । ४ 'कोविदा-
रादिनामोपसर्जना' इति पा० । ५ 'शुक्लकारणवति' इति पा० ।
६ 'फलपिप्पली' इति पा० ।

वा मोदककल्पेन यथादोषरोगमक्ति प्रयोज्या इति
समानं पूर्वेण ॥ २३ ॥

फलपिप्पलीधिल्लादिनोत्कारिका मोदकाय प्रत्येकं विंशतिः ।
चोरको गन्धद्रव्यं स्नानामर्यात्, परिपेत्तवं कैवर्तमुखकं, स्थोणे-
यको ग्रन्थिपर्णकं, पारावतपरी ज्योतिष्मती, अशोकोरुहिणी
अशोकचटपत्रा लता, कटुरोहिणीलव्ये । केचिदत्र स्थोणिकं
परिलज्जयापाकीपाया विंशतिं पूरयन्ति, अपाकीपायी स्नानाम-
र्याता । उत्कारिकाकल्पेनेति सूक्ष्माशोकोत्कारिका-
विधानेन ॥ २३ ॥

फलपिप्पलीस्वरसक्तपाथपरिभावितानि तिल-
शालितण्डुलपिप्पानि तत्कपायोपसर्जनानि शङ्कु-
लीकल्पेन वा शङ्कुल्यः पूषकल्पेन वा पूषा इति
समानं पूर्वेण ॥ २४ ॥

एतेनैव च कल्पेन सुमुखसुरसकुटेरककाण्डीर-
फालमालकपर्णासकक्षयकफणिज्जकगृध्रनकासम-
र्द्धभृङ्गराजानां पोटेक्षुवालिकाफालकृतकदण्डेरकाणां
द्यान्यतमस्य कपायेण कारयेत् ॥ २५ ॥

फलपिप्पलीखरसेनेलादिना शङ्कुल्यपूषयोः पृथगेको योगः ।
एतेनैव च कल्पेनेलादिना सुमुखादिषट्पदशद्रव्यकपायेण पृथक्
शङ्कुल्यपूषयोः करणात् पञ्चदश योगा भवन्ति । एवं मि-
क्षित्वा शङ्कुलीपूषयोः पृथक् षोडशयोगा भवन्ति । षोड-
शङ्कुगन्धाः, दण्डेरका गुन्धाल्यगुलमः, नलो वा ॥ २४ ॥ २५ ॥

तथा बद्धपाडवरागलेइमोदकोत्कारिकातर्पण-
पानकर्मासरसयूपमर्द्यानां मदनफलान्यन्यतमेनो-
ख्यं यथादोषरोगमक्ति दद्यात्; तैः साधु यम-
तीति ॥ २६ ॥

तथा बद्धपाडवैस्त्रादिना दश योगाः । बद्धकृतः पाडवो
बद्धपाडवः ॥ २६ ॥

मदनः करहाटश्च राठः पिण्डीतकः फलम् ।
भ्यसनश्चेति पर्यायैरुच्यते तस्य कल्पना ॥ २७ ॥

मदनस्य व्यवहारार्थं पर्यायानाह—मदनः करहाट्ये-
लादि । तस्य कल्पनेति य एवंभूतिः पर्यायैर्भ्याख्यातस्तस्यैवं
कल्पना । अस्य च पर्यायामिधानं भृष्टप्रयोगेण निहितत्वेना-
भ्यहितत्वाज्ज्ञेयम् । एवमन्यत्रापि पर्यायामिधाने प्रयोजनं
वर्णनीयम् ॥ २७ ॥

तत्र श्लोकाः ।
नव योगाः कपायेषु, माषासंघैः, पयोधृते ।
पञ्च, फाणितचूर्णं द्वैः, त्रैवे, वर्तिक्रियासु पट् ॥ २८ ॥
विंशतिविंशतिलहमोदकोत्कारिकासु च ।
शङ्कुलीपूषयोश्चोक्ता योगाः षोडश षोडश ॥ २९ ॥

१ "पूषनानि मदनसकलफणितेनोपसक्तस्य" इति पा० । २ "व-
तिष्यते" इति पा० ।

दशान्ये पाडवाद्येषु त्रयस्त्रिंशदिदं शतम् ।
योगानां विधिवद्दृष्टं फलकल्पे महर्षिणा ॥ ३० ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिस्मृतृते दृढवल्-
संपूरिते कल्पस्थाने मदनकल्पो नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

मदनफलयोगानां नवादिस्मृत्योक्तपनिराचार्यं सुखसरणार्थं
च तान् संप्रतिहाह—नव योगा इत्यादि । अस्य चार्थो यथा-
स्थानं व्याहृतः ॥ २८-३० ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतालवर्टीकाया-
नायुर्वेदवीपिकायां कल्पस्थाने मदनकल्पो नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

जघातो जीमूतककल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

मदनकल्पानन्तरमनपामित्वेन दवादिद्रव्येभ्यः प्राधान्या-
जीमूतकस्य जीमूतकलोऽभिधीयते । एवं यथावयैयमनपामि-
त्वप्रकीः, तथा तथा पूर्वनिवेष्टनं हेयम् । तेनापरवमनकल्पा-
नामप्यध्यायसंबन्धोऽज्ञेयोक्तो हेयः । मदनफलस्य लेहस्त्वेदादि-
पूर्वकारवदिहापि ज्ञानोऽविदेशादुक्तैतन्मः ॥ १ ॥ २ ॥

कल्पं जीमूतककल्पेन फलपुष्पाश्रयं शृणु ।

गरगरी च वेणी च तथा ह्याह्वेयताडकः ॥ ३ ॥

फलपुष्पाश्रयमिति वचनेन जीमूतस्य पत्रनालादिषु यम-
नप्रयोगं निषेधति । गरगरी चेलादि पर्यायकथनम् । जीमूत-
पीतपोषकः ॥ ३ ॥

जीमूतकं त्रिदोषघ्नं यथास्त्रीपथकल्पितम् ।

प्रयोक्तव्यं ज्वरद्विषासहिष्काद्येष्वामयेषु च ॥ ४ ॥

त्रिदोषघ्नमिति त्रयास्तं वातहरादिद्रव्ययुक्तं, तथा गर्ता-
दिहृदय्यकल्पितं च सत् त्रिदोषघ्नं भवति । हिष्काद्येष्विति
वायुशब्देन काष्ठादीनामुपेयगतदोषजन्यानां ग्रहणम् ॥ ४ ॥

यथोक्तगुणयुक्तानां देशजानां यथाविधि ।

पयः पुष्पेऽस्य, निर्दुष्टे फले पेया पयस्कृता ॥ ५ ॥

लोमशे क्षीरसंतानं, दध्नुस्तरमलोमशे ।

शूते पयसि दध्यस्त्वं ज्ञातं हरितपाण्डुके ॥ ६ ॥

जीर्णानां च सुशुष्काणां न्यस्तानां भाजने शुचौ ।

चूर्णस्य पयसा शुक्तिं वातपित्तादितः पिबेत् ॥ ७ ॥

यथोक्तगुणयुक्तानामिति कालजलसंपूर्णरसवादिगुण-
गुणाणि मदनफलोक्तगुणद्वाराऽनुसृतव्यानि । देशजानामिति
मदनफलोक्तप्रसक्तमभिजातानाम् । यथाविधीति मदनकरोक्त-

१ "पिपादिकल्पितं च" इति पा० । २ "पयःपुष्पे निर्दुष्टे" इति
पा० । ३ "जाते" इति पा० ।

विधानशुद्धीतानाम् । यः पुण्य इत्येको योगः । निर्हुत इत्यादिद्वितीयो योगः । निर्हुत इत्युपचयान्ने फले, तत्र फले क्षीरे साधयित्वा तेन क्षीरेण पेया साधनीया । रोमश्च इत्यादि तृतीयः । रोमश्च इति उपगतरोमिण फले, अत्रापि रोमश्च फलत्वापितक्षीरात् सम्भाविका ज्ञेया । दधुत्तरमिल्यादिकव्युत्थो योगः, अथाप्युपगतरोमावस्थफलत्वापितक्षीरसम्भूतदधितरो ज्ञेयः । श्यते पयसीत्यादिपञ्चमः । दध्मलमिलस्त्रयस्त्रय इति जातम् । इदितपाण्डुक इति इदितपाण्डुवस्त्राप्रोते जीमूतकफले । जीर्णानामिल्यादिक, पत्र क्षीरयोगः । एते च योगाः क्षीरसम्पन्नेन अधिधीयमानक्षीराकारा अपि क्षीरप्रयोगत्वेनैव सम्यगे 'पद क्षीरे' इत्यनेन समहीतव्या ॥ ५-७ ॥

आद्युत्पन्नं च सुरामण्डे मृदित्वा प्रभुतं पिबेत् ।
कफज्ज्वरोचके कासे पाण्डुरोगे सयक्षमणि ॥ ८ ॥
द्वे चापोध्याधया मीणि गुह्येष्वा मधुकस्य वा ।
कोविदारादिकानां वा निम्बस्य कुटजस्य वा ॥ ९ ॥
कपायेष्वास्तुतं पूत्या तेनैव विधिना पिबेत् ।
अथवाऽऽरव्यधादीनां सप्तानां पूर्येषत् पिबेत् ॥ १० ॥
एकैकस्य कपायेण पित्तश्लेष्मज्वरादितः ।

आद्युत्पन्नादिना मदिरायोगो एक उच्यते । आसुवेति मिश्रपद्विधितं कृत्वा । अत्र योगे एकजीमूतकफलरोमापिष्ठक, तथा, उत्तरमीरेणपि पक्षमेव फलमभिहितं हैम, "फलं पयोक्तं प्राज्ञम्" इत्यौत्तरिकवचनात् । द्वे चेलादिना द्वादश-कपायमेवादृष्टं द्वादशयोगो उच्यते । तेनैव विधिनेति मदन-कल्पोक्तं साधनविधिना । अपनैलादी आरव्यधादिसप्तद्वय-कपायमेवादा सप्तयोगो भवन्ति । आरव्यधादयः,—आरव्य-पङ्कजलापुष्पकपातपाटलिशाप्रैश्चमूर्त्वा । पूर्वोष्णायोक्तः । ॥ ८-१० ॥—

मात्राः स्युः फलवद्वाद्यो कोलमात्रास्तु ता मताः ॥

मानाः सुरिलादिनाऽथै मात्रायोगानाह । फलवदिति मदनफले यथा अथै मात्रायोगा उक्तास्तदेहापि कर्तव्या, विशेषतस्तु एताः कोलमात्रा कर्तव्याः, न तु फलवदहरीत-कशादिप्रमाणा कर्तव्या इत्यर्थः ॥ ११ ॥

जीवकर्पमकेशूनां शतावर्षा रसेन वा ।
पित्तश्लेष्मज्वरे दद्याद्वातपित्तज्वरेऽथवा ॥ १२ ॥

जीवकेलादिना चतुरो योगाः पानसाधनकपायमेवादा ॥ १२ ॥

तथा जीमूतकक्षीरात् समुत्पन्नं पचेद्वृतम् ।
फलादीनां कपायेण श्रेष्ठं तद्व्रतमं मतम् ॥ १३ ॥

तथेलादिना घृतयोगेनमाह ॥ १३ ॥

१ 'गुह्येष्वा'मलकस्य वा इति पा० । २ 'एकैक' इति पा० । ३ 'वर्ष' इति पा० ।

तत्र स्त्रीको ।

पंद्र क्षीरे मदिरामण्डे एको द्वादश चापरे ।
सप्त चारव्यधादीनां कपायेऽष्टौ च चातंषु ॥ १४ ॥
जीवकादिषु चत्वारो घृतं वैकं प्रकीर्तितम् ।

कस्य जीमूतकानां च योगास्त्रिंशद्वर्गाधिकाः ॥ १५ ॥

इत्यश्विनेशकृते तत्रै चरकप्रतिसंस्कृते दृढबल-
संपूरिते कल्पस्थाने जीमूतककल्पो
नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

पदक्षीर इत्यादिना सप्रहार्थं व्याकृत एव यथास्थानम्
॥ १५ ॥ १५ ॥

इति शीघ्रकृपाविदत्ताविरचितया चरकतात्पर्यटीकाया-

मायुबद्धीपिकाया कल्पस्थाने जीमूतककल्पो

नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथात इक्ष्वाकुफलं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्वाह भगवान्नामः ॥ २ ॥

तित्वं वक्ष्याम्येक्ष्वाकुफलं येषां प्रशस्यते ।

उक्ताध्यायसम्बन्धादिद्विंशत्युक्तयोऽभिधीयते । यथा च
मालते इक्ष्वाकुफलस्थानं वक्ष्यामीति नोज्यम् ॥ १ ॥ २ ॥—

लेम्बाऽथ कटुकात्मावृत्तुम्बी पिण्डफला(लं) तथा द्वे
इक्ष्वाकुः फलिनी चैव प्रोच्यते तस्य कल्पना ।

तन्मेत्स्यदि पर्वयक्षयनम् ॥ ३ ॥—

कासदवास्तमिपिच्छदिज्वरातं कफकपितं ॥ ४ ॥

प्रताम्यति नरे चैव यमनार्थं तद्विध्यते ।

तद्विध्यते इति इक्ष्वाकुफलप्रतिपत्तिः ॥ ५ ॥—

अपुष्पस्य प्रवालाणां मुष्टिं भावेष्टासंमितम् ॥ ५ ॥

क्षीरप्रस्थे शृतं दद्यात् पित्तोदिके कफज्वरे ।

पुष्पाविषु च चत्वारः क्षीरे जीमूतके यथा ॥ ६ ॥

योगः इदितपाण्डूनां सुरामण्डेन पञ्चमः ।

फलस्तरसमागं च त्रिगुणक्षीरत्वाधितम् ॥ ७ ॥

उत्तस्थिते कफे दद्यात् स्वरमेदं च पीनसे ।

जीर्णे मधोदुते क्षीरे प्रक्षिपेत्तद्यथा इति ॥ ८ ॥

जातं स्यात् सकके कासे श्वासे चम्या च तत् पिबेत् ।

यज्याक्षीरेण बीजाणि श्लेष्मयेत् पापयेत् च ॥ ९ ॥

विषमुत्तोदरप्रन्धिमण्डेषु स्त्रीपदेषु च ।

मस्तुना वा फलान्मर्ष्य पाण्डुकृष्टपिपादितः ॥ १० ॥

तेन तत्र विषकं वा सक्षौद्रलयनं पिबेत् ।

१ 'मदिराया' इति पा० । २ 'त्रे' इति 'ते' इति च पा० । ३ 'ल-
न्या' पिण्डफला तुम्बी कटुकात्मावृत्तु च ता' इति पा० । ४ 'जीर्णे'
मधोदुत क्षीरे' इति पा० । ५ 'भास्त्रिभि' प्रयोगेदेव' इति पा० ।

अपुष्पस्त्रेलादिना एक क्षीरयोग । अपुष्पस्त्रेस्तुतपत्र-
पुष्पस्य । मुष्टिं प्रदेष्टुमिति प्रदेष्टुमिन्मा मूलपर्यन्तकृतानु-
ष्ठिपरेमाणम्, एव च नात्र मुष्टिश्चन्दः पलवचनः । क्षीरप्रस्थे
शुक्तिमिति वचनात् क्षीरप्रस्थे यथोक्तमानमिक्षाकुमानाप्य
चतुर्गुणं पानीयं दत्त्वा क्षीरं साधनीयम् । पुष्पादिष्विस्त्रा-
दिना चतुर क्षीरयोगानाह । जीमूतके यथा—“पयः
पुष्पेऽस्य निरुते फले पेया पयस्कृता । रोमसे क्षीरसत्तान
दधुत्तरनरोमसे” (क अ २) इत्यनेनोक्तं, तदेवापि
योगचतुष्टयं करणीयम् । हरिसेलादिना सुरायोगमाह ।
हरितपाण्डुनामिक्षाकुफलानां सुरामण्डे जीमूतकवयोग
कतस्य, जीमूतकविधानादिवेदेन “आशुस्य च सुरामण्डे
चदित्वा प्रघृतं पिवेत्” (क. अ २) इति प्रचोक्तविधानं
मिहापि भवति । फलस्त्रेलादिना पत्र क्षीरयोगोऽभिधी-
यते । त्रिगुणक्षीरसाधितमिति त्रिगुणेन क्षीरेण साधितं, तच्च
चतुर्गुणेन तोमेन साधनीयम् । फलशब्देनादेस्वाकुफलमु-
च्यते । जीण इत्यादिना सहस्र क्षीरयोगः । मध्वोद्धते इत्यु-
द्धतमध्ये । अनाथक्षीरेणैलादिनाऽष्टम क्षीरयोगः । तेन तक्रुमि-
त्यादिना तप्तयोगः । तेनेति तुम्बीफलमध्ये ॥ ६-१० ॥—

तुम्ब्या फलरसैः शुष्केः सपुष्पेरथचूर्णितम् ॥ ११ ॥
उर्वेयेन्मास्यमात्राय गन्धसप्तसुखोचितः ।

तुम्ब्या इत्यादिना प्रिययोगमाह । गन्धसप्तसुखाधित इति
गन्धसप्तस्य दुग्धगन्धवत्, तथा गन्धसप्तदा उल्लुमुषितम-
भ्यस्त येन स, अथैवृणितेक्षाकुफलपुष्प आत्म्याप्रामिष
दमस्तन्मध्यसुगन्ध इति भावः ॥ ११ ॥—

भक्षयेत् फलमभ्य वा गुडेन पल्लेन च ॥ १२ ॥
इक्ष्वाकुफलतेले वा सिद्धे वा पूर्ववद्धृतम् ।

भक्षयेद्विस्त्रादिना घनतयोगमेकमाह । पल्लमभ्यमिक्षाकु-
फलमभ्यम् । इक्ष्वाकुफलकल्कसाधितं तैलमिक्षाकुफलतेलम्,
अमयक एव तैलयोगः । पूर्ववदिति जीमूतकवत्, तेन “तथा
जीमूतकक्षीरात्” (क अ २) इत्यादिनोक्तविधानेन जीमूत-
कधाने इक्ष्वाकुफलं पर्येह घृतं साधनीयम् ॥ १२ ॥—

पञ्चाशद्विंशतुलानि फलादीना यथोत्तरम् ॥ १३ ॥
पिवेद्विन्मृद्य वीजानि कपायेष्वादात पृथक् ।

पञ्चाशद्विस्त्रादिना पत्र पर्यमानवयोगानाह । पञ्चाशदारभ्य
दशकेन द्वाविंशतुलीनं तावत् पूरणीयम् । तेन पत्रयोगा-
नवमिति । तां च पञ्चाशदस्य मदनपत्रादीनां षण्णामन्यतन-
वपायव्यागुलं विप्रदितानि पल्लव्यानि । अन्ये तु दत्तवी-
जादारभ्य पञ्चाशद्विंशपर्यन्तं शेषावपेक्षया पातव्यं, तत्र
मदनादिकपायमेदापय योगेनैव इत्याहुः ॥ १३ ॥—

यथाप्राप्तोविदारार्थमुत्तिमन्तर्नरं पिवेत् ॥ १४ ॥

१ नरपू पर्वत-रसाकुफलसम्भारः ॥ १४ पा० १ ॥ २ नरद-
पर्वत-रसा कुपाये नाशुया रुन्तो निरुदिना पातव्या
१३ पा० ।

यथाप्राप्तोविदारार्थं नवपाययोगानाह । तत्र यथाप्राप्तमेकं,
कोमिदाराद्यो मदनकलोका अष्टौ ॥ १४ ॥

कपायैः कोविदारार्थमेतानां फलवत्स्मृताः ।

कपायैरित्यादिना मदनपत्रवद्विंशविधा अष्टौ मानादक्षिता
प्रयोगा उच्यन्ते ॥—

विस्त्रमूलकपायेण तुम्बीवीजाजालं पचेत् ॥ १५ ॥

पूतस्यास्य त्रयो भागाश्चतुर्थः फणितस्य तु ।

सघृतो वीजभागश्च पिधानार्थाशिकास्तथा ॥ १६ ॥

महाजालिनिजीमूतकृतवधेनवत्सकात् ।

तं लेहं साधयेद्द्व्यं यद्वयम्तुहताऽग्निना ॥ १७ ॥

यावत् स्यात्तन्तुमत्तोये पतितं तु न शीर्यते ।

तं लिङ्गमानया लेहं प्रमथ्या च पिवेत्तु ॥ १८ ॥

कल्प एषोऽग्निमन्थादां चतुष्के पृथगुच्यते ।

विस्त्रेलादिना एवो लेहः, तथा ‘कल्प’ इत्यादिना कत्वातो
लेहा अन्ते द्रष्टव्या, एव पत्र लेहा । अञ्जलि पलचतुष्टयम् ।

अत्र च “ततश्च कुडवः सावतोयमष्टगुणं भवेत्” इति वच-
नाद्विजमूलकपायस्याष्टवजस्रयो देया, ततश्चतुर्भागावशेषेण

कुडवद्वयम् । फणितमर्थं यत् इक्षुरसः । ‘चतुष्कं फणितस्य
च’ एतस्य स्थाने त्रयधिककुडकस्य च’ इति केचित् पठन्ति ।

सघृतो घृतस्यैव भागः । अर्धमिहानिति एकभागार्थमानाद्
प्रत्येकं महाजालिन्मादीन् । महाजालिनी पीतकोपातकी, कृत-

वेषनो पोपक्रमेद् ‘ज्योतिष्का’ इति ख्यातः । यावत् स्यात्
न्तुमदित्यादिना लेहाकल्कक्षणाह, एतच्च लक्षणं लेहान्तरे-

ष्वपि पाचनावेषु हेतवम् । न क्षीरं तेन विलीयते । प्रमथ्या च
पिवेद्विन्मृद्य अतीसारविक्रियते “पिप्पली नागरं धान्यम्”

(पि अ १५) इत्यादिनोक्तप्रमथ्याना मन्थेऽन्यतमप्रमथ्या-

कृतं नपायं पिवेद्विस्त्रं । ‘प्रमथ्या च’ इत्यस्य स्थाने केचित्
‘मन्थं वापि’ इति पठन्ति । अग्निमन्थादापिति प्रत्येकमग्निमन्थ-

स्योनाकपाटागम्यारीमूलचतुष्के पयमूत्रकथनप्रज्ञाये रसा-

यने कथितम् ॥ १५-१८ ॥—

शक्तुभिर्यापिनेन्मन्थं तुम्बीस्वरसभाषितैः ॥ १९ ॥

कफलेऽथ चरे कासे कण्ठरोगेष्वरोचके ।

शक्तुभिरित्यादिनैः मन्थयोगः ॥ १९ ॥—

गुल्मे भेदे प्रसेके च कल्क मासरसं पिवेत् ।

नर साधु चमत्येव न च दीर्घस्यमश्रुते ॥ २० ॥

गु न ज्वर इत्यादिना रसं कथ्योगमाह । चरकमित्राकु-
मीरकम् ॥ २० ॥

तत्र श्लेष्माः ।

पयस्यो सुरामण्डमस्तुतकेषु च त्रयः ।

प्रिय सपल्लं तैलं वर्धमाना फलेषु पट् ॥ २१ ॥

१ वज्र * शत पा० १ २ पूतस्यास्य त्रयो भागावपत्रिककुडक-
स्य * शत पा० ३ विंशतुलानि पञ्चाशद्विंशति ॥ २१ पा० । ४ ‘यते’
१३ पा० । ५ ‘ज्योते’ इति पा० ।

पुतमेकं कपायेषु नवान्ये मधुकविषु ।
अथौ चर्तिक्रिया लेहाः पञ्च मेन्यो रसस्तथा ॥२२॥
योगा इक्ष्वाकुकेल्ये ते चत्वारिदात्र पञ्च च ।
एता महर्षिणा सम्यक् प्रजानां हितकामिन्या ॥२३॥
इत्यग्निवेशकृते तत्रे चरकप्रतिसंस्कृते रुद्रबल-
संपूरिते कल्पस्थाने इक्ष्वाकुकेल्यो नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

पदस्यष्टावित्यादिसंग्रहाथौ व्याकृत एव । अत्र कठेचित्ति
मदनकलादिषु । शतं ययि नर्षमानपूर्वप्रतिवे, वयापि उ-
द्योगोपादिह पश्चात् पठितम् ॥ २१-२३ ॥

इति श्रीचक्रगणिदत्तविरचितकामाष्टुर्दशैषिकायां चरक-
तापर्वदीक्षायां कल्पस्थाने इक्ष्वाकुकेल्यो नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो धामार्गवकरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह्य भगवानाशेषः ॥ २ ॥

उपसंभवाद्धामार्गवकल्योऽभिधीयते ॥ १ ॥ ३ ॥

ककौटकी कौटफला महाजालिनि(नी)रेव च ।

धामार्गवस्य पर्याया राजकोशातकी तथा ॥ ३ ॥

तत्र ककौटकीत्यादिना पर्यायकथनम् । धामार्गवः पीत-
वीरकः ॥ ३ ॥

गरे शुल्मीदरे काले चाते क्लेष्माशयस्थिते ।

कफे च कण्ठवक्रस्थे कफसंचयजेषु च ॥ ४ ॥

रोगोष्णेषु प्रयोगं स्यात् स्थिराश्च शुचश्च ये ।

स्थिराश्च शुचश्च ये इत्यत्र 'गदा' इति शेषः ॥ ४ ॥—

फलं पुष्पं प्रवालं च विभिन्ना तस्य संहरेत् ॥ ५ ॥

विभिनेति नैषधप्रहृषोतेन विभिन्ना ॥ ५ ॥

प्रवालस्वरसं शुष्कं कृताश्च गुलिकाः पृथक् ।

कोविदारदिभिः पेयाः कपायैर्मधुकस्य च ॥ ६ ॥

प्रवालत्यादिना नवयोगमाह । प्रवालस्य स्वरसः प्रवालस्य-

रसः । अत्र कोविदारदिकपार्श्वैषिकाकरणं पार्श्वं च हेयम् ॥ ६ ॥

पुष्पादिषु पर्योयोगाश्चत्वारः पञ्चमी सुरा ।

पूर्वचत्

पुष्पादिष्वित्यादिना जीवूतककल्पप्रतिभागेन निर्दिष्टाश्चत्वारः

श्रीप्रयोगाः पञ्चमथ सुप्रयोगोऽतिदिरयते; ते च 'पञ्चः

पुष्पेऽस्य' (फ. अ. २) इत्यादिनोक्तः हेयाः । पूर्वचदिति

पूर्वेषु संभवत्ये ॥—

१ 'गन्धे रसे तथा' इति पा० । २ 'इक्ष्वाकुकेल्येऽदिरयते' इति

पा० । ३ 'कडुफला' इति पा० । ४ 'तिरेवेत्ता' इति पा० ।

५ 'कृता च' इति पा० । ६ 'प्रयोगाश्च' इति 'पञ्चयोगाश्च' इति

च पा० ।

च. सं. २

जीर्णशुष्काणामतः कल्पः प्रवक्ष्यते ॥ ७ ॥

मधुकस्य कपायेण बीजकण्ठोद्धृतं फलम् ।

समुद्वं व्युपितं रात्रिं कोविदारदिभिस्तथा ॥ ८ ॥

दद्याद्दाल्मोदरातं ग्यो ये चाप्यन्ये कफामयाः ।

जीर्णशुष्काणामित्यादिना नवकपाययोगानाह, तथा 'जालाः'
इत्यादिना एकादश कपाययोगान् वक्ष्यति; एवं विंशतिः कपा-
ययोगाः संप्रदे वक्ष्यमाणाः पूर्वन्ते । बीजकण्ठोद्धृतं फल-
मिति तत्र बीजानि बहानि सन्ति च बीजरण्ड उद्धृतौ
यस्मिन् तद्बीजकण्ठोद्धृतं फलम् । अत्र च पूर्वनिपातानियम
आदिताभ्यादिपूर्वनिपातबलवत्त्वः । एवंभूतं च फलं कपायेण
समुद्वेन पूरितं रात्रिभ्युपितं कर्तव्यम् । एकं द्वि जतुकलौ
धामार्गवकले—'धामार्गवकलेपूततबीजमप्येषु' समुनेषितः
कोविदारदिकपाया नव'—इति । ग्रिमनां चावस्थानां
वचनं हितवेव, तेनेह शुभविषयतया वचनोपदर्शनं न
विरोधि ॥ ७-८ ॥—

इषाद्वेन संयुक्तं छर्दिहद्रोगशान्तये ॥ ९ ॥

इषादित्यादिना एकोऽन्ययोग उच्यते । अने च धामार्ग-
वस्य संयोगैर्नैको योगः ॥ ९ ॥

चूर्णैर्वाऽप्युत्पलादीनि यावितानि प्रभूतशः ।

रसक्षीरयवाव्यादिवृत्तो ब्राह्मण चमेऽनुपुम् ॥ १० ॥

चूर्णैरित्यादिना प्रेषे एकयोगमाह । उत्पलादीनां चान

भेदोऽभिप्रेक्षितः । उत्पलस्त्वैव एव प्रेषयोगः । अत्र आदि-

शब्देन सौमन्थिकपराधीनां प्रहणम् । प्रभूतशचूर्णैर्भाविता-

नीति हेयम् ॥ १० ॥

चूर्णीकृतस्य वर्ति या कृत्वा पवरसंमिताम् ।

विनीयाऽत्रिमात्रे तु पिपेद्रोऽभ्यशक्तेऽस्ते ॥ ११ ॥

पुपतर्प्यकुरङ्गाह्वजोऽह्वयतराविके ।

अवर्द्धस्वरसत्राणां चैवं पेया शक्तेऽस्ते ॥ १२ ॥

चूर्णीकृतस्येत्यादिना नोऽन्यकृतस्ये इति द्वौ योगौ । तथा

पुपतर्प्येत्यादिदशयोगैः समं शुद्धययोगसंयन्त्रादप्य शक्तेऽयोगो

उच्यन्ते । पुपतो भिन्दुविधितद्वारेण; जम्बो गीकाण्डः, कुरङ्ग-

श्चमकण्डिः, अक्षरारो वेगतरः, श्वर्द्धस्वरसत्रो नृगविशेषः

॥ ११ ॥ १२ ॥

जीवकपैमकी पीयमात्मगुणां शतायरीम् ।

काकोलीं धारणीं मेदां महामेदां मधुलिकाम् ॥ १३ ॥

एकैकशोऽयिसंयुक्तं सद्य धामार्गवेण ते ।

शर्करामधुसंयुक्तां लेहां हृद्वाहकासिनाम् ॥ १४ ॥

सुखोदकात्रुपानाः स्युः पिचोप्पसहिते कफे ।

जीवकेत्यादिना दश वेहानाह । मधुलिका 'मर्कटद्वल'

१ 'पीतकृतो रसे' इति पा० । २ 'इषाद्वेन' इति पा० ।

३ 'श्वर्द्धस्वरसत्रो' इति पा० । ४ 'श्वर्द्धस्वरसत्रो' इति पा० ।

इति ज्ञाता । अत्र लेष्टेषु धामार्गवादिचरदन्तचूर्णस्य समा-
नत्वं मधुशर्करयोश्च तावती मात्रा यावत्सा जेह्वापत्ति-
र्भवति । पित्तोष्णसहिदे कफे इति उपतोष्णगुणेन पित्तेन
युक्ते कफे; अन्ये तु पित्तोष्णवन्देन पित्तोष्णो कृत्वं ज्वर-
माहः ॥ १३ ॥ १४ ॥—

धान्यतुम्बुरुपेण कल्कः सधेविपापहः ॥ १५ ॥

धान्येखादिनेत्रे कल्कयोगमाह । धान्यतुम्बुराद्य एव
धान्यतुम्बुरुपः । उक्तं हि जलकृते—“धान्यतुम्बुरसेन
कल्को विपतुव” इति ॥ १५ ॥

जात्याः सौमनसायिन्या रजन्याश्चोरकस्य च ।

वृधोरस्य महाधुद्रसहादिमघतस्य च ॥ १६ ॥

यिम्ब्याः पुनर्नयाया वा कासमर्दस्य वा पृथक् ।

एकं धामार्गवं द्वे वा कपाये परिमृष्ट तु ॥ १७ ॥

पूतं मनोविकारेषु पिबेद्धमनमुचमम् ।

जाला इत्यादिना एकादशकपाययोगानाह । जाती सौम-
नसायिनी, अन्ये यूथिका वदन्ति । वृधोरः श्वेतपुनर्नवा ।
महावहा धुद्रसहा मुद्रमापयन्ती । हेमवती वचा ॥ १६ ॥ १७ ॥—

तच्छूतक्षीरजं सर्पिः साधितं वा फलादिभिः ॥ १८ ॥

तच्छूतेलादिनेत्रे घृतयोगमाह ॥ १८ ॥

तत्र श्लोकः ।

पल्लवे नव चत्वारः क्षीर एकः सुरासये ।

कपाये विंशतिः कल्के दश द्वौ च शलद्रसे ॥ १९ ॥

अथ एकस्तथा त्रये दश लेहास्तथा घृतम् ।

कल्पे धामार्गवस्योक्ताः पट्टियोना महर्षिणा ॥ २० ॥

इत्यग्निवेशरुते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते द्रव्यल-

संपूरिते कल्पस्थाने धामार्गवकल्पो नाम

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पल्लवे नवैलादित्रये श्लोकमसंप्रहमिधानं छन्दोऽनुो-
धाह । दश द्वौ चेति द्वादशैल्लयः ॥ १९ ॥ २० ॥

इति धीचक्रामिदन्तिरिचितामामातुर्पदरीपिकायां चर-
कतात्पर्यटीकायां कल्पस्थाने धामार्गवकल्पो नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

नथातो परसककल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

यथोक्तमनन्तादासकल्पाभिधानम् ॥ १ ॥ २ ॥

अथ परसकनामानि मेदं स्त्रीपुंसयोस्तथा ।

कल्पं चास्य मेयस्यामि पित्रेण यथातथम् ॥ ३ ॥

परसकः कुटजः दाक्षो पृक्षो गिरिमहिषा ।

१ 'गिरि' इति पा० । २ 'पुनर्नयाया' इति म० । ३ 'मि-
त्रेण' इति पा० । ४ 'पृक्ष' इति पा० । ५ 'मि-
त्रेण' इति पा० ।

बीजानीन्द्रयवास्तस्य तथोच्यन्ते कलिङ्गकाः ॥ ४ ॥

वृहत्फलः श्वेतपुष्पः जिग्धपत्रः पुमान् भवेत् ।

इयामाचारुणपुष्पा स्त्री फलवृन्तैस्तथाऽऽमुभिः ॥ ५ ॥

रक्तपित्तकफप्रस्तु सुकुमारदेवनस्यः ।

इद्रोगज्वरपातासृग्वीसर्पादिषु शस्यते ॥ ६ ॥

वत्सकनामानि व्यवहारार्थं त्रीणुरुपभेदं चाह—अथेलादि ।

अथ वत्सकस्त्रीपुष्पभेदेन यथैषि गुणभेदः प्रयोगभेदो वा न
प्रतिपादितः, तथाऽपि स्त्रीरूपवत्सकेऽप्युष्णफलतादिभिश्चि-
ह्नलक्षणयुक्तेऽप्यविशेषेणोभाध्यामेवामयतिशितः स्वादित्येतदर्थ-
मुभयोरपि समानगुणता शस्तव्या ॥ ३-६ ॥

काले फलानि संगृह्य तयोः शुष्काणि संक्षिपेत् ।

तेषामन्तर्नखं मुष्टिं जर्जरीकृत्य भावयेत् ॥ ७ ॥

मधुकस्य कपायेण कोविदारादिभिस्तथा ।

निशि स्थितं यिमुचैतल्लवणसौद्रं संयुतम् ॥ ८ ॥

पिबेच्चक्रमं श्रेष्ठं पित्तश्लेष्मनिवर्हणम् ।

काल इति उचिते घटे । शुष्काणीति पक्कशुष्काणि । तेषा-
मन्तर्नखमिखादिना कपायैर्नवयोगानाह । सौद्रं सैन्धवयोगो
यथैषि सर्वपमनेष्वेव सामान्येन सिद्धिः, तथाऽपीह 'लवण-
क्षौद्रं संयुतम्' इति वचनादुक्तं लवणसैन्धवोरभिधीयते
॥ ७ ॥ ८ ॥—

अथाह पयसाऽऽर्कं तेषां चूर्णानि भावयेत् ॥ ९ ॥

जीर्णकस्य कपायेण ततः पाणितलं पिबेत् ।

फलजीमूतकेक्ष्पाकुजीयन्तीनां पृथक् तथा ॥ १० ॥

सर्पपाणां मधूकानां लयणस्याथवाऽऽभुना ।

अथाहमिखादिना पत्र चूर्णयोगानाह ॥ ९ ॥ १० ॥—

रुशरेणाधवा युक्तं विदध्याद्रमं निपक्व ॥ ११ ॥

रुशरेणैलादिना कुशरयोग उच्यते । अथ च इन्द्रमव-

चूर्णमपि द्रव्यदेवोच्यते ॥ ११ ॥

तत्र श्लोकः ।

कपायैर्नव चूर्णैश्च पञ्चोक्ताः सलिलैश्च यः ।

यकथ रुशरायां स्याद्योगास्तेऽष्टादश स्मृताः ॥ १२ ॥

इत्यग्निवेशरुते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते द्रव्यल-

संपूरिते कल्पस्थाने वत्सककल्पो नाम

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

कपायैरिखादित्रये श्लोकमेव व्याख्यातार्थ एव ॥ १२ ॥

इति धीचक्रामिदन्तिरिचितामामातुर्पदरीपिकायां चरक-

तात्पर्यटीकायां कल्पस्थाने वत्सककल्पो नाम

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

१ 'विदेः पुष्पैः' इति पा० । २ 'फलपुष्पैः' इति पा० ।

३ 'मिषिच' इति पा० । ४ 'वेदे' इति, 'वेदे' इति च

पा० । ५ 'चैत्रककापे' इति पा० । ६ 'इन्द्रमव' इति पा० ।

पठोऽध्यायः ।

अथातः कृतवेधनकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानाग्नेयः ॥ २ ॥

वमनकलापारिदोष्यात् कृतवेधनकल्पोऽभिधीयते ॥ १॥२॥

कृतवेधननामानि कल्पं चास्य निबोधत ।

श्वेदः कोशातकी चोक्तं मृदङ्गफलमेव च ॥ ३ ॥

अत्यर्थकटुतीक्ष्णोष्णं गादेष्णिष्ठ गदेषु च ।

कुष्ठपाण्डुमयग्रीहस्रोफगुल्मगरादिषु ॥ ४ ॥

गादेष्णिष्ठस्य गादेषु कुष्ठविषु ॥ १ ॥ ४ ॥

क्षीरादि कुष्ठमौरीना सुरा चैतेषु पूर्ववत् ।

क्षीरादीत्यादिना क्षीरयोगो उच्यन्ते । क्षीरयोगचतुष्टय मक्षिरयोग च जीमूतकल्पविधानातिदोषेनाह । क्षीरादिष्वेन क्षीरकृतपेयाक्षीरसन्तानिकादभ्युत्तराणां प्रथमम् । एते च सप्रश्नेऽक्षीररूपा अपि क्षीरविकारतया क्षीरशब्देनैव ग्रहीता 'क्षीरे द्वौ द्वौ' इति वचनेन । कुष्ठयादीनामिति कृतवेधनस्य पुण्यादीनां "पय पुण्येऽस्य निर्वृते फले पेया पयस्कृता । लोमशे क्षीरसंतान दभ्युत्तरलोमशे" (क अ २) इति जीमूतकल्पिनां कोक्तानाम् । सुरा चैतेषु पूर्ववदिति यथा जीमूतकल्पविधानेन क्षीरादयः कर्तव्यास्तथा सुरा च कर्तव्याः—

सुशुष्काणां तु जीर्णानामेकं द्वे या यथायत्नम् ॥ ५ ॥

कपायेमेषु फलादीनां नष्टमिः फलवत् पिबेत् ।

द्राघपित्वा फलं तस्य पूर्या लेहं निधापयेत् ॥ ६ ॥

कृतवेधनकल्पांश फलाधर्माशसयुतम् ।

पृथक् चारण्यधादीनां त्रयोदशमिरासुतम् ॥ ७ ॥

सुशुष्काणामित्यादिना नव कपाययोगानाह । फलवदिति मदनफल यथा यद्यनष्टादिभिः पीयते, तथैतदपि पातव्यमित्यर्थः । एके नवकपायप्रयोगेषु क्षेपविधिप्रत्ययकं केहं पठन्ति,—“कपायित्वा रक्ष तस्य पूर्या लेहं निधापयेत्” इत्यादि, तच्च सप्रतार्थम् । उक्तं च जतुकम्—“अत्र जीर्णं बीजानां मदनफलवत् कपायैर्लेश भवन्ति नव” इति । पृथगित्यादिना त्रयोदश कपाययोगानाह । एव द्वाविंशति कपाययोगा भवन्ति । चारण्यधादयस्तयोदश मदनकल्पे “चारण्यधश्चक” (क. अ. १) इत्यादिना शुद्ध्यन्तेनोक्ता ह्येता ॥ ५-७ ॥

शास्त्रमलीमूलचूर्णानां पिच्छाभिर्दशमिस्तथा ।

१ 'आसी' इति पा० । २ 'क्षीरादिकुष्ठमौरीना' इति पा० । ३ 'बीजानामेक' इति पा० । ४ 'रसं च च कृता लेह' इति तथा 'रसं तस्य पात्रा लेह' इति च पा० । ५ 'पञ्चार्णवैद्यसंयुतम्' इति पा० । ६ 'शास्त्रमलीमूलचूर्णानां' इति पा० ।

शास्त्रमलीमूलचूर्णानां पिच्छाभिर्दशमिस्तथा ।

येषां च शास्त्रमलीमूला शास्त्रमलीमूलादयो विमानपठिता दश,—

“शास्त्रमलीशास्त्रमूलकनमृषण्यलापुष्पुदिकोदालधन्वनराजाद-

नोपचित्रागोप्यन्ता” (वि अ ८) एषा चूर्णानां पिच्छाभिर्द्युतया

कृतत्वेनैव दश योगा ह्येता । शास्त्रमूलक शास्त्रमलीभेदा

रोहितकरो वा, भद्रपर्णा गम्भारी, एलापर्णा नागबला, अहिंसे

लन्ते, राजादनं क्षीरिका, उपचित्रा दन्ती, गोपी सारिवा ॥—

वर्तिक्रियाः पट् फलवत्, फलादीनां घृतं तथा ॥ ८ ॥

वर्तिक्रिया पट् फलवदिति “फलपिप्पलीचूर्णानि पूर्ववत्”

(क अ १) इत्यादिना प्रत्येन या वर्तिक्रिया उक्ता मदनवत्, तद्वदिहापि

कृतवेधनचूर्णानां पञ्चवर्तिक्रिया कर्तव्या । फला-

दीनां घृतं तथेत्वेन कृतवेधनसाधितक्षीरादुद्दिष्टं तदनीत

फलादिकपायेण साधनीयं मदनफलघृतवदित्यर्थः ॥ ८ ॥

कोशातकानि पञ्चाशत् कोविदारस्ते पचेत् ।

त कपाय फलादीनां कवकलेहं पुनः पचेत् ॥ ९ ॥

श्वेदस्य तत्र भागः स्याच्छेपाप्यधार्शिकानि तु ।

कपायैः कोविदाराचैरेव सरकल्पयेत् पृथक् ॥ १० ॥

कोशातकानित्यादि । अत्रैव द्वाध्यादिके कल्के कर्तव्ये

श्वेदस्य पूर्णं भागो देव, फलादीनां च प्रत्येकं श्वेदार्धभा

गिरुतम् ॥ ९ ॥ १० ॥

कपायेषु फलादीनामानूपं पिशितं पृथक् ।

कोशातकया समं पक्त्वा रक्ष सलक्षणं पिनेत् ॥ ११ ॥

फलादिपिप्पलीतुष्यं तद्वत् श्वेदरसं पिबेत् ।

कपायेष्मित्यादिना सप्त साधयोगानाह । सममिति कोशा-

तकीतुष्य मासम् । अत्र पिबेदित्यन्वेन पन्माहरणं, पत्ता-

शीलनेन वैक । फलादिपिप्पलीतुष्यं तद्वदित्यनेन कषादिनि

समं भासम् । तद्वदिति वचनात् कोशातक्या कपायेण

साधनीयम् ॥ ११ ॥—

श्वेदः कौसी पिबेत् सिद्धं मिश्रमिभुरस्तेन च ॥ १२ ॥

इभुरसयोगनेक्याह—श्वेदमित्यादि । सिद्धमिति इभुरस्तेन

मिश्रितं सत् साधितं पिबेदित्यर्थः । उक्तं हि जतुकम्—“श्वेद-

मिभुरस्ते शतम्” इति ॥ १२ ॥

तत्र श्लोकी ।

क्षीरे द्वौ द्वौ सुरा चैका काया द्वाविंशतिक्ताया ।

दश पिच्छा घृतं चैकं पट् च वर्तिक्रियाः शुभः ॥ १३ ॥

लेहेऽष्टौ सप्त मासे च योग इभुरस्तेऽपरः ।

कृतवेधनकल्पेऽस्मिन् परिपूर्णं प्रकीर्तितम् ॥ १४ ॥

१ 'वर्जक फलवत् पट् पृथक्' इति पा० । २ 'कोविदाराचैरेव

मिश्रं पृथक् पिबेत्' इति पा० । ३ 'आसीति काशयानित्यर्थः ।

इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते दृढवल्-
संपूरिते कल्पस्थाने कृतवैधनकल्पो

नाम पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

धीरे द्वौ द्वाभिरादिसंप्रहः । द्वौ द्वाभिरिति चत्वारः
॥ १३ ॥ १४ ॥

इति धीचक्रपाणिदत्तविरचितायाम् चरकतात्पर्यटीपिकाया-
मायुर्वेदटीपिकायां करपस्थाने कृतवैधनकल्पो नाम
पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातः इयामान्वितवृत्तकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानाज्ययः ॥ २ ॥

नमनार्थकल्पनान्तरे विरेचनकल्पेषु वक्ष्येषु त्रिरुताया
विरेचनद्रव्येषु मुखविरेचनतया प्रधानत्वाभिप्रेत्य एवाभि-
धीयते । त्रिरुतामेद एव च इयामा, तेन इयामायास्त्रिरुतायाश्च
कल्पः इयामात्रिदृशकल्पः । यद्यपि चारुणमूर्धन त्रिरुतानोक्त्या
वक्ष्यता, तथाऽप्यध्यायसंज्ञायां इयामाया अभि पाठेनाशुपोष-
हन्तृतया इयामायाः प्रकर्षं दर्शयति । ये चान योगा वक्ष्यन्त्या-
स्तेऽवशया या इयामया वा उनाभ्यां वा दोषशरीरादिवला-
वलम्पे(वे)ष्व कर्तव्याः ॥ १ ॥ २ ॥

विरेचने त्रिवृत्तमूलं श्रेष्ठमायुर्मनीषिणः ।

तस्याः संधा गुणाः कर्म मेदः कल्पश्च वक्ष्यते ॥ ३ ॥

विरेचन इत्यादौ त्रिरुतमूलशब्देन इयामगुलाया अरुणगु-
लायाश्च सामान्येन मूलं दृश्यते ॥ ३ ॥

त्रिमण्डो त्रिवृता चैवं इयामा कूटरणा तथा ।

सर्वांशुभूतिः सुवहो शब्देः पर्यायवाचकैः ॥ ४ ॥

पर्यायत्वेन वाचकैः पर्यायवाचकैः ॥ ४ ॥

फापाया मधुरा रुक्षा विपाके कटुका च सा ।

कफपित्तप्रशमनी रौक्ष्याच्चामिलकोपनी ॥ ५ ॥

सैदानीमां पथेयुंका पातपित्तकफापहः ।

कल्पवेदोप्यमासाद्य सर्वरोगहरा भवेत् ॥ ६ ॥

सैदानीमिल्लादि । वातापहोपथयोगेन वातहन्तृत्वमभियामां
भवति, कफपित्तहन्तृत्वं विरामानभधिकं भवतीति ज्ञेयम् ।
अल्पवेदोप्यमिति कल्पनाविशेषम् । सर्वरोगहरेति म्लससम-
स्तसर्वदोषारन्ध्ररोगहरा ॥ ५ ॥ ६ ॥

मूलं तु द्विविधं तस्याः द्यामं चाकणमेव च ।

तयोमुप्यतरं विद्धि मूलं यद्वर्णप्रभम् ॥ ७ ॥

सुकुमारं शिरी गृहे मृदुकोष्ठे च तच्छुभम् ।

मोहयेदानुकारित्याच्ययामा क्षिणीत मूच्छयेत् ॥ ८ ॥

१ 'महर्षे' इति पा० । २ 'इयामा' सुवहा कोटरा तथा ।
त्रिरुता शरानुपुल्लिख' इति पा० । ३ 'सरला' इति पा० । ४ 'कल्पे'
'वेदोप्यमासाद्य' इति पा० । ५ 'तयोः मेघदन्त' इति पा० ।
६ 'तादृश' इति पा० । ७ 'इयामा' शब्दे द्विगोली' इति पा० ।

तैक्ष्ण्यात् कर्पति इत्कण्ठमाशु दोषं हरत्यपि ।
शस्यते बहुदोषाणां कूरकोष्ठाश्च ये नराः ॥ ९ ॥

त्रिरुतयोर्मेदमाह—मूलं तु द्विविधमिल्लादि । मुख्यतर-
मिति विरेचनक्रियावाग्वापत्तिकरत्वाच्चेष्टतरम् । सुकु-
माराः शिशवश्च यद्यप्यविरेचनीया उक्तास्तथाऽपि तेषां
विधीयमानविरेचने हितमिति ज्ञेयम् । मोहयेदिल्लादिना
स्वामगुलाया शुभकर्मणी भवेत् । क्षिणीतेति धानुधनं
कुर्यात् ॥ ७-९ ॥

गुणवत्यां तयोर्मौ जातं मूलं समुद्धरेत् ।

उपोष्य प्रयतः शुक्ले शुक्रवासाः समाहितः ॥ १० ॥

गम्भीरानुगतं श्लक्ष्णमतिर्यग्विच्छतं च यत् ।

तद्विपाकपोद्धरेद्भूमिं त्वचं शुष्कां निधापयेत् ॥ ११ ॥

यद्यपि मदनकल्प एव गुणवद्भूमिजातत्वादि सामान्येन
भेदज्ञानासुक्त्येव, तथाऽपि गम्भीरानुगतत्वादिविषयेष्व तत्रा-
नुक्तज्ञेयमिधाने सति तत्रप्रसंगात् तत्किञ्चिदुच्यते—गुण-
वसामिल्लादि । शुक्र इति शुक्रपक्षे । गम्भीरानुगतमिति दूर-
प्रविष्टम् । उद्धरेद्भूमिति मूलस्यास्थि उद्धरेत् । निधापयेदिति
ययोःकमेवचस्थापनविधानेन स्थापयेत् ॥ १० ॥ ११ ॥

क्षिण्यस्त्रिचो विरेज्यस्तु पेयामानोपितः सुखम् ।

पेयामाशोषित इति पूर्वदिने पेयामात्राहारतया उपितः;
यद्यपि चान्यत्र विरेचनपूर्वदिनेषु तथेवाहारो नियमितः—'क्षि-
द्वद्वनगुणं च ब्रूह भुक्त्वा रतौदनम्' (सू. अ. १३) इत्यनेन,
तथाऽपि त्रिशुद्विरेचनप्रयोगे पूर्वदिने विक्षेपविधानात् पेयादानं
ज्ञेयम् । किञ्चेयमेव तद्वचनाद् क्षिण्योगमांसारतसाधिता च
क्रियमानानां पूर्वोक्तेहृद्बर्धोप्यमां सरौदनमिच्छा भवति ॥—

अक्षमात्रं तयोः पिण्डं प्रिनीयान्तेन ना पिबेत् १२
गोव्यजामहिषीमृत्तसौवीरकतुपोदकैः ।

प्रसन्नया त्रिफलया शृतया च पृथक् पिबेत् ॥ १३ ॥

अक्षमात्रमिल्लादिना नयमिरन्त्यादिभिर्दार्ढ्यनवयोगात् ।
तयोरेति इयामात्रिरुतारुणत्रिरुतोः । एतयोश्च मिश्रितयोः
प्रत्येकं च प्रयोगा इति प्रागेव प्रतिपादितम् । अभ्यन्तेति
काश्चिदेन ॥ १२ ॥ १३ ॥

एकैकं सैन्यवादीनां द्वादशानां सनागरम् ।

त्रिवृत्तिगुणसंयुक्तं चूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत् ॥ १४ ॥

एकैकमिल्लादिना सैन्यवादिभिर्द्वादशयोगात् । सैन्यवाद-
यश्च द्वादश रोगनिपायिनीये उन्नतकण्ठोष्णो ज्ञेयाः । उनागर-
मिति नागरवह्निं सत् प्रत्येकं सैन्यवादीनां चूर्णं त्रिगुणत्रिरुता-
चूर्णयुक्तं पातव्यम् ॥ १४ ॥

१ 'तद्विषयोऽनोद्धरेद्भूमिं' इति पा० । २ 'पेयामाशोषितः' इति 'पेया-
माशमिद' इति च पा० । ३ 'त्रिशुद्विगुणसंयुक्तं' इति पा० ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं गजपिप्पली ।
सरलः किलिमं हिङ्गु भागीं तेजोवती तथा ॥ १५ ॥
मुस्तं हिमवती पथ्या चित्रको रजनी यचा ।
खण्डीक्षीजमोदा च शृङ्गेरं च तेः पृथक् ॥ १६ ॥
पकैकार्वाशसंयुक्तं पिवेद्रोमूत्रसंयुतम् ।

पिप्पलीलादिना पिप्पल्यादिद्रव्यभेदेन मूत्रेऽप्यवयोगा-
नाह ॥ १५ ॥ १६ ॥—

मधुकार्वाशसंयुक्तं शर्कराम्युक्तं पिवेत् ॥ १७ ॥

मधुकेलादिनक प्रयोगः । अयं च समहोक्तयोः 'यक्षा
क्षी' इत्यनयोरेकतरः ॥ १७ ॥

जीवकर्पमकौ मेदां धावणीं कंकटाह्वयाम् ।
मुद्रमावाह्यपण्यौ च महतीं धावणीं तथा ॥ १८ ॥

काकोली क्षीरकाकोलीमिश्रां छिन्नहं तथा ।

क्षीरशुक्लां पयस्यां च यष्ट्याहं विधिना पिवेत् ॥ १९ ॥

वातपित्तद्विद्वान्पित्तान्पयानि तु कफानिले ।

क्षीरकेलादिना चतुर्दशयोगात् तथा यष्ट्याहमित्येक चाह ।

अयं च समहोक्तयोः 'यक्षा क्षी' इति द्वयोरेकतरः । क्षीरशुक्ला

क्षीरविशरी । पयस्याऽर्कपयोः । इत्या कोकिलास ॥ १८-१९ ॥

क्षीरसांसैश्चकाशमयद्राक्षणीलूरसेः पृथक् ॥ २० ॥

सर्पिषा वा तयोर्भूषणमभयापान्शिकं पिवेत् ।

क्षीरलादिना क्षीरादौ सप्त योगानाह । पीड औत्तरपथिक

कलम् ॥ २० ॥—

लिङ्गाद्वा मधुसर्पिर्भ्यां संयुक्तं सस्तितोपलम् ॥ २१ ॥

अजगन्धा लुगाक्षीरी विदारि शर्करा त्रिवृत् ।

चूर्णितं क्षीद्रसर्पिर्भ्यां लीङ्गा साधु विरिज्यते ॥ २२ ॥

सस्तिपातप्यरक्तममदाहत्तणादितो गरः ।

इयामात्रिवृत्कपायेण कलेन च सशर्करम् ॥ २३ ॥

साधयेद्विषियेहं लिङ्गात् पाणितलं ततः ।

सलौद्रां शर्करां पक्त्वा कुर्यान्मुद्राजने नवे ॥ २४ ॥

क्षिपेच्छीते त्रिवृष्टं त्वक्पत्रमरिचैः सह ।

मात्रया लेहयेदेतदीश्वराणां विरेचनम् ॥ २५ ॥

कुडवांशोत्रसानिधुद्राक्षणीलुपकपकात् ।

सितोपलापलं क्षीद्रात् कुडवापं च साधयेत् ॥ २६ ॥

तं लेहं योजयेच्छीतं त्रिवृष्टं न शास्त्रवित् ।

देतदुत्सन्नपिचानामीश्वराणां विरेचनम् ॥ २७ ॥

शर्करामोदकान् यतीं गुलिकांसां संपूषकात् ।

अनेन विधिना कुर्यात् पेटिकाणां विरेचनम् ॥ २८ ॥

पिप्पलीं नागरं क्षारं श्यामां त्रिवृत्तया सह ।

लेहयेन्मधुना सार्धं सेष्मलानां विरेचनम् ॥ २९ ॥

मातुलुङ्गामयाघात्रीध्रीपर्णाकोलदाडिमात् ।

सुभृष्टात् स(सु)रसांसेले साधयेत्तत्र चावयेत् ३०

सहकापात् कपित्थाच्च मध्यममलं च यत् फलम् ।

पूर्ववद्बहलीभूते त्रिवृष्टं समावयेत् ॥ ३१ ॥

त्वक्पत्रकेशरीलानां चूर्णं मधु च मानया ।

लेहोऽयं कफपूर्णानामीश्वराणां विरेचनम् ॥ ३२ ॥

लिङ्गाद्वा मध्विलादिनाऽष्टौ लेहानाह । लिङ्गाद्विलादिना

प्रयोगो लेहः । अजगन्धेलादिना द्वितीयः । अजगन्धा अज-

मोदा । श्यामात्रिवृत्तया द्वितीयो लेहः । अज वर्कटाग्नि-

वृष्ट्याभ्यां सप्तभ्यां क्षायवादिकाभ्यां लेहः । सश्रीशमिलादिना

चतुर्थः । अज क्षीरपाको योगमहिम् । त्रिवृष्टं माषावादिफलं

लक्ष्मणादीनां सीगन्धमानप्रयोगेनैवाह । ईश्वराणां विरे-

चनमिति वचनेन मुकुटापलादक्षिरवविषयतामस्य दर्शयति,

इदं हि श्रवेण मुकुटापं लिङ्गापश्च भवन्ति । कुडवा-

नानिलादि पञ्चमः । अत्र त्रिवृष्टं मनिर्दिष्टमात्रं, तच्च प्रलेप-

न्यायलेहाह पात्रिकं कर्तव्यम् । अजगन्धपित्तानुभूतपित्त-

नाम् । शर्करेलादिना सितोमाषतुरीयेदेष्टेष्टानुभूतमादिना

मध्य एवाह । अत्र वर्कटादीनां चर्कटाकृता एव श्यामाः ।

अनेन विधेरेति इत्यादिस्वरचरद्वारे निवृष्टं योगेन च ।

पिप्पलीं नागरमिलादिना षष्ठो लेहः । मध्विलाश्चकपित्तस

मध्य भागम् । अमलं च यत् फलमिति मातुलुङ्गादि । पूर्वव-

दिति कोटविकृत मातुलुङ्गादिरसांश्च दर्शयति ॥ २९-३१ ॥

पानकानि रसात् पूषाम्मोदकाप्रागपादयाम् ।

अनेन विधिना कुर्याद्विरेचकार्यं कफाधिकं ॥ ३३ ॥

पानकानील्लादिनाऽतिदेष्टानुभूत्यात् पानकादिप्रयोगानाह ।

रात्रपश्चात् पादयो रागपादवः । अनेन विधेरेति पूर्वलेहो-

विधिना ॥ ३३ ॥

शुद्धेलाभ्यां समा नीलीं तैलिवृष्टैश्च शर्करा ।

चूर्णं फलरसक्षौद्राकृमिस्तर्पणं पिवेत् ॥ ३४ ॥

वातपित्तकफोत्थेषु रोगेष्वन्यत्रानलेषु च ।

नरेषु मुकुमारेषु निरपार्यं विरेचनम् ॥ ३५ ॥

शुद्धेलाशमिलादिना सर्वरोगां प्रपमयेवाह, द्वितीयश्च

सर्वरोगयो मयिषधीति । यत् गुडरश्च । तेष शर्करेति

शुद्धेलातीतिरिद्धि । फलरसो दाहिमरसः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

शर्करात्रिफलादयामात्रिवृत्तिपिप्पलिमाक्षिकैः ।

मोदकः सन्निपातोप्येरेकपित्तज्वरपहः ॥ ३६ ॥

१ 'क्षुद्रा' इति, 'विना' इति च पा० । २ 'यक्षाक्षीते' इति पा० ।

३ 'लिङ्गा' च मात्रया लेहः इति पा० । ४ 'रसात्' क्षीरविलासः इति

पा० । ५ 'तदुक्तवित्ताना' इति पा० ।

शर्करेलादिना मोदकः प्रथमः । तत्र च “मोदके द्विगुणो गुडः” इति वचनात् गुडशर्करा चूर्णाद्विगुणामिच्छन्ति ॥ ३६ ॥

त्रिवृच्छाणा मतास्तिस्त्रिस्तिस्रश्च त्रिफलात्वचः ।
विडङ्गपिप्पलीक्षारशानास्तिस्त्रश्च चूर्णिताः ॥ ३७ ॥
लिङ्गात् सर्पिर्मधुभ्यां च मोदकं वा गुडेन तु ।
भक्षयेन्निष्परीदारमेतच्छोधनमुत्तमम् ॥ ३८ ॥
गुल्लं ह्रीदोदरं भ्यासं हलीमकमरोचकम् ।
कफघातकृतांश्चान्यान् व्यापीनेतव्यपोदति ॥ ३९ ॥

निष्प्राणा इत्यारिनेह मोदके च यद्यपि पठ्यते योगः,
तथाऽप्यस्य लेहेनैव ग्रहादयमश्नो लेहो भवति ॥ ३७-३९ ॥

विडङ्गपिप्पलीमूलत्रिफलाधाम्यचित्रकान् ।
मरिचेन्द्रपयाजाजीपिप्पलीहस्तिपिप्पलीः ॥ ४० ॥
लवणान्यजमोवां च चूर्णितं कार्पिकं पृथक् ।
तिलतैलत्रिवृच्चूर्णभागो चाष्टपलोन्मिता ॥ ४१ ॥
धात्रीफलरसप्रस्थांस्त्रीन् गुडाधृतुलां तथा ।
पक्त्वा मृदन्तिना खादेद्बदरोदुम्बरोपमान् ॥ ४२ ॥
गुडान् कृत्वा न चात्र स्याद्दिहाराहारयन्त्रणा ।
मन्दाप्रित्वं ज्वरं मूर्च्छां मूत्रकृच्छ्रमरोचकम् ॥ ४३ ॥
अस्मं गात्रशूलं च कासं भ्यासं अमं क्षयम् ।
कुष्ठार्शः कामलानेहगुल्मोदरभगमन्दरान् ॥ ४४ ॥
प्रहृणीपाण्डुरोगांश्च हन्युः पुंसवनाश्च ते ।
कवपाणका इति एषाताः सर्वेष्वृत्तुषु यौगिकाः ४५ ।
इति कल्याणकगुडः ।

विडहेलादिना द्वितीयो मोदकः ॥ ४०-४५ ॥

व्योपत्वक्पत्रमुल्लोलाविडङ्गामलकामेवाः ।
समभागा भिषग्दद्याद्विगुणं च सकूलकम् ॥ ४६ ॥
त्रिवृतोऽष्टगुणं भागं शर्करायाश्च पटुणम् ।
चूर्णितं गुडिकाः कृत्वा क्षौद्रिणं पलसंमिताः ॥ ४७ ॥
भक्षयेत् कल्पमुत्थाय शीतं चातु पिबेत्तलम् ।
मूत्रकृच्छ्रे ज्वरे यस्यां कासे भ्यासे अमे क्षये ॥ ४८ ॥
तापे पाण्डुामयेऽल्पेऽग्नौ शस्ता निर्यन्त्रणाग्निनः ।
योगः सर्वविषाणां च मतः श्रेष्ठो विरेचने ॥ ४९ ॥
मूत्रजानां च रोगाणां विधिद्वेनावचारितः ।

व्योपेलादिना तृतीयो मोदकः । अयं मोदकस्तन्त्रान्तरेऽ-
भयाय इति ख्यातः । सकूलकं दन्ती । अत्र सकूलादीनामेकैक-
द्रव्यापेक्षया द्वैगुणादि भवति । गधु च तानन्मानं यस्मात्ता

मोदको भवति । केचिदत्र व्योपादिमिलितचूर्णाद्व्यापीनं
द्वैगुण्यं वदन्ति ॥ ४६-४९ ॥—

पथ्याधान्युद्धकाणां प्रसूतौ द्वौ त्रिवृतपलम् ॥ ५० ॥
वयं तान्मोदकान् कुर्यादीश्वराणां विरेचनम् ।

पथ्येलादिना चतुर्थः ॥ ५० ॥—

त्रिवृदैर्मवती इयामा नीलिनी हस्तिपिप्पली ॥ ५१ ॥
समूला पिप्पली मुस्तमजमोदा दुरालभा ।
कार्पिकं नामरपलं गुडस्य पलविंशतिम् ॥ ५२ ॥
चूर्णितं मोदकान् कुर्यादुदुम्बरफलोपमान् ।
हिङ्गुसौवर्चलव्योपयमानीविडङ्गीरकेः ॥ ५३ ॥
यचाजनन्धात्रिफलाद्यम्पचित्रकधाम्यकैः ।
मोदकान् वेष्टयेच्चूर्णितान् सतुम्बुद्वहिमैः ॥ ५४ ॥
त्रिकयंक्षणाहदस्तिकोष्ठार्शःह्रीदशूलिनाम् ।
हिङ्गाकासावचिश्वासकफोदावतिनां शुभैः ॥ ५५ ॥

पिट्टदेमवशीलादिना पचमो मोदकः पूर्वते । वेष्टयेद्विष-
वर्णवेत् ॥ ५१-५५ ॥

त्रिवृतां कौटजं बीजं पिप्पलीं विश्वमेपजम् ।
क्षौद्राक्षारसोपेतं वर्षासेतद्विरेचनम् ॥ ५६ ॥
त्रिवृदुरालभामुस्तशर्करोदीच्यचन्दनम् ।
द्राक्षाम्बुना सद्यष्ट्यादस्तातलं जलदात्यये ॥ ५७ ॥
त्रिवृतां चित्रकं पाठामजार्जं सरलं वचाम् ।
सर्पक्षीरीं च हेमन्ते पिष्ट्वा तृणाम्बुना पिबेत् ॥ ५८ ॥
शर्करा त्रिवृता तुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ।
त्रिवृत्रायन्तिहपुषाः सातलां कट्टोदहिनीम् ॥ ५९ ॥
स्वर्णक्षीरीं च संचूर्ण्य गोमूत्रे भाषयेज्जहम् ।
एष सर्वतुको योगः क्षिणानां मलदोषहृत् ॥ ६० ॥
त्रिवृच्छ्यामा दुरालम्भा वत्सकं हस्तिपिप्पली ।
नीलिनी त्रिफला मुस्तं कटुका च सचूर्णितम् ६१
सर्पिमांसरसोष्णाम्बुयुक्तं पाणितलं ततः ।
पिबेत् सुखैतमं ह्येतद्रूक्षाणामपि शस्यते ॥ ६२ ॥
व्यूषणे त्रिफला हिङ्गु कार्पिकं त्रिवृतापलम् ।
सौवर्चलार्चकं च पलायं चाग्लवेतस्तात् ॥ ६३ ॥
तच्चूर्णं शर्करातुल्यं मधेनास्लेन वा पिबेत् ।
गुल्लमाभ्यासितुनिसिद्धं जीर्णं चाद्याद्रसौदनम् ॥ ६४ ॥

त्रिवृता कौटजमिलादिना षट्पुत्रविहितान् योगान् ह्यस्या-
गपि सख्यते इत्यन्तेनाह । सातला चर्मकशा । जलदात्यये
शरदि । हेमन्ते यद्यपि श्रवणशीतवाते विरेचनं निषिद्धं,
तथाऽपि व्याधिसिपयविहितं विरेचनमेतज्ज्ञेयम् । सर्वतुकोयोगो

१ “मैतच्छ्रेष्ठं विरेचनम्” इति पा० । २ “कास” इति पा० ।

३ “मूलकान् समान्” । त्रिवृतोऽष्टगुणं भागं इति पा० । ४ “अहं
विरेचनम्” इति पा० ।

१ “विता” इति पा० । २ “सद्यदीकारसद्यो” इति पा० ।

३ “हृष्या सतलां श्यामा द्रवनी” कट्टोदहिनी” इति पा० ।
४ “पिबेद्वत्सर्वकाल” इति पा० ।

अथुके शरीरं वसन्तादौ च श्रेयो । विवृच्छन्मैलादिकोऽपि
सर्वतुको योगः । अथुपमैलादिधूर्णयोगो द्वितीयः ॥ ५६-६४ ॥

विवृतां त्रिफलां वन्तीं सप्तलां व्योपसैन्यवाम् ।
कृत्वा चूर्णे तु सप्ताहं भाज्यमामलकीरसे ॥ ६५ ॥
तयोक्त्यै तपणे धूपे पिशिते रागयुक्तिषु ।

विहृता त्रिकामैलादिकसर्पणयोगः । एवं सर्वतुक्योगेन
समं द्वौ तपणयोगौ भवतः ॥ ६५ ॥—

तुल्याम्लं त्रिवृत्ताककसिद्धं गुग्महर्द घृतम् ॥ ६६ ॥

इयामात्रिवृत्तयोर्मूलं एचेवामलकैः सह ।

जले तेन कपायेन पक्वया सर्पिः पिबेत्तरुः ॥ ६७ ॥

इयामात्रिवृत्तकायेन सिद्धं सर्पिः पिबेत्तथा ।

साधितं वा पयस्ताभ्यां सुखं तेन विरिच्यते ॥ ६८ ॥

गुग्गाम्लसिद्धैकं घृतं, श्यामेलादि द्वितीयं, इयामात्रिवृत्त-
कायेनैलादि तृतीयम् । साधितं नैलादिना क्षीरयोगमेकमाह ।
घृतेन क्षीरे च घृतेन क्षीरेण वैक्रेन मिलित्वा कृताहो घृत-
क्षीरैर्भवति ॥ ६६-६८ ॥

त्रिवृत्तमूर्ध्निस्तु सप्तखान्दौ द्वौमेऽम्भसः एचेत् ।

पादशयं कपायै तं पूते गुडतुलायुतम् ॥ ६९ ॥

क्रियते स्थान्यं घटे क्षौद्रपिप्पलीफलचित्रकैः ।

प्रक्षिते मधुना मार्सं जातं सप्तात्रया पिबेत् ॥ ७० ॥

प्रक्षीपाण्डुरोगघ्ने गुग्मभक्ष्यधुनाशनम् ।

सुप्तं वा त्रिवृत्तायोगकिण्वां तत्कायासंयुताम् ॥ ७१ ॥

त्रिवृत्तशिलादिना प्रथमा घृता, क्षुरां नैलादिना द्वितीया,
एवं द्वौ उपयोगौ भवतः । त्रिवृत्तयोगसुके किञ्च यसां
सा तथा ॥ ६९-७१ ॥

यथैः इयामात्रिवृत्तकायस्त्रिभिः कुहमापमम्भसा ।

आजुतं पडहं पठे जातं सौवीरकं पिबेत् ॥ ७२ ॥

भृष्टान् वा सप्तपाण्डुरोगघ्नां पयस्तत्तुल्यसंयुतान् ।

आजुतानम्भसा तद्वत् पिबेज्जातं तुषोदकम् ॥ ७३ ॥

यवैरेलादिना सौवीरकतुषोदके प्राह । एतौ द्वौ काञ्चिक-
योगौ । कुहमाप उल्लिख्यवर्णितकम् । पड इति पान्नादि-
राशी । तत्तुल्यसंयुतानि त्रिवृत्तसंयुतान् । तद्वदिति पडहं
पठे स्थितान् ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

तथा सदनकलोक्तान् पाडजादीन् पृषपद्मा ।

त्रिवृत्तचूर्णेन संयोग्य विरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥ ७४ ॥

तथेलादिना शंडनादियोगान् दण्डाह । दण्ड पाडजा-

दयो 'मदराजवरागजेहमोदयोक्तारिकातर्पणकायसत्तुल्य-

मयानां' (क. अ. १) इति ग्रन्थेन पडनकलोक्तः ॥ ७४ ॥

१ 'विरेकेन तयोर्जुनका' इति पाठः । २ 'जडे होये विवृच्छदी

महो तु सनपार पनेर' इति पाठः । ३ 'विभिना' इति पाठः ।

४ 'विहृतादिना विरेकभक्ष्यतुषोदक' इति पाठः । ५ 'कुहमाप'

इति पाठः ।

भवतश्चान् ।

त्वक्देशरात्रातकदादिमैला-
सितोपलामादिकमातुलुहैः ।

मधोस्तथाऽस्त्यैश्च मनोतुल्यै-

र्जुकाभि दैधानि विरेचनानि ॥ ७५ ॥

शीताम्बुना पीतवतश्च तस्य

सिञ्चन्मुर्यं छर्दिविघातहेतोः ।

इत्यांश्च मृत्युष्मफलप्रवाला-

नम्रं च द्याहुपजिप्रणार्थम् ॥ ७६ ॥

संप्रति एवोक्तं योगवतनसिधाय बाधितनिरासार्थं कुल-
त्रयेण समं विरेचनप्रयोगानाह—त्वक्देशरादि ॥ ७५॥७६ ॥

तत्र क्रोकोः ।

एकोऽम्लादिभिरष्टौ च दश द्वौ सैन्धवादिभिः ।

सूत्रेऽष्टादश यथार्थं द्वौ जीवकादौ चतुर्दश ॥ ७७ ॥

क्षीरवौ सप्त छेदेऽष्टौ नवपारः सितयाऽपि च ।

पानकादिषु पञ्चैव पञ्चौ पञ्च मोदकाः ॥ ७८ ॥

यत्त्वारश्च घृते क्षीरे द्वौ चूर्णे तर्पणे तथा ।

द्वौ मधुं काञ्चिके द्वौ च दद्यान्पे पाडवादिषु ॥ ७९ ॥

इयामापासिद्धतायाश्च कल्पेऽस्मिन् समुदाहृतम् ।

रातं दशोत्तरं सिद्धं योगानां परमर्पणा ॥ ८० ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते हृदयल-

संप्रति कल्पस्थाने इयामात्रिवृत्तकस्यो

नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

एकोऽम्लादिभिरष्टादशमहो न्यपार्थः । दशौ द्वौ विधि-

'नष्टाहं विधिना' इति जीवकादौ द्वौ, तत्तुल्येलादिना चारदः

॥ ७७-८० ॥

इति श्रीचक्राभिरुचिरविशितायानादुर्वैद्विद्विद्यायां चर-

कपालपदीकायां कल्पस्थाने इयामात्रिवृत्तकस्यो

नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातश्चतुरङ्गलकरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

इयामात्रिवृत्तकानन्दरं सप्तविरेचनयाम्याचतुरङ्गल-

कलोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

आरव्यवो रात्रिदृष्टः सप्पारुधतुरङ्गलः ।

प्रमदः कृतमालश्च काण्यकारोऽध्यायवतः ॥ ३ ॥

व्यवहारार्थं पयानाह—आरव्य इत्यादि ॥ २ ॥

१ 'यथा' इति पाठः ।

ज्वरहृद्गवातासृग्दावर्तादिरोमिषु ।
राजवृक्षोऽधिकं पथ्यो मृदुर्मधुरशीतलः ॥ ४ ॥
वाले वृद्धे क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे ।
योऽप्यो मृद्वनपायित्वादिशेषाथचतुरङ्गलः ॥ ५ ॥

अधिकं पथ्य इति ज्वरादिषु विशेषेण विरेचनप्रयोगे
हितः ॥ ४ ॥ ५ ॥

फलकाले फलं तस्य ग्राह्यं परिणतं च यत् ।
तेषां गुणवतां भोरं सिकतासु निधापयेत् ॥ ६ ॥
सप्तरात्रात् समुद्भूत शोषयेदातपे भिषक् ।
ततो मज्जानमुद्भूत शुचौ भाण्डे निधापयेत् ॥ ७ ॥
फलकाल इति उचितफलकाले । तेषामिति फलानाम् ।
भारमिति भूरिद्रव्योपलक्षणम् । मज्जानमिति फलमज्जानम्
॥ ६ ॥ ७ ॥

द्राक्षारसयुतं दद्याद्वाहोदाघर्तपीडिते ।
चतुर्वर्षमुखे वाले याषद्वादशवार्षिके ॥ ८ ॥
चतुरङ्गलमज्जस्तु प्रसृतं वाऽथवाजलिम् ।

द्राक्षेलादिः प्रथमो योगः । चतुर्वर्षमुखे वाले याषद्वादश-
वार्षिक इत्यनेनास्य प्रयोगस्य चतुर्वर्षोदर्यागूर्णं च द्वादशवर्ष-
द्वयवतया योगिकत्वं निषेधयति ॥ ८ ॥—
सुरामण्डने संयुक्तमथवा कोलसीधुना ॥ ९ ॥
पृथिमण्डने वा युक्तं रसेनामलकस्य वा ।
कृत्या शीतकपायं तं पिबेत् सौवीरकेण वा ॥ १० ॥

सुरामण्डनेति द्वितीयः । अथवा कोलसीधुनेति तृतीयः ।
कोलकृतः सीधुः कोलसीधुः । सौवीरकेण वैष्णवेन योगप्रय-
मपरं व्यक्तम् ॥ ९ ॥ १० ॥

त्रिवृत्तो वा कपायेण मज्जः कल्कं तथा पिबेत् ।
तथा तिलकपायेण लवणकौद्रुसंयुतम् ॥ ११ ॥

त्रिवृत्तो वा कपायेण मज्जः कल्कं तथा पिबेदिति सप्तमः ।
तमेलादिनाऽष्टमः । एतत्कल्ककैषाद्ययोर्द्वयं जतुकर्णस्युक्तमेव—
‘मिदं तिलकपायाभ्यां सद्योऽलम्बनी द्वौ’ इति । तेनात्र पाठ-
स्तरं न प्रमाणम् । संप्रदे च कश्चित्—‘कपाये च त्रिवृत्तो
तिलकस्य च’ इति ॥ ११ ॥

कपायेणाथवा तस्य त्रिवृत्पूर्णं गुडान्वितम् ।
साधयित्वा शनैर्लह्यं लेह्येन्मात्रया नरम् ॥ १२ ॥

कपायेनेलादिको लेह्यो नवमः ॥ १२ ॥

चतुरङ्गलसिद्धाद्वा क्षीराद्यदुदियाद्युतम् ।
मज्जः कल्केन धात्रीणां रसे तत्साधितं पिबेत् १३

१ ‘देय’ इति पा० । २ ‘देयानां’ इति फलं तस्माद्वेदुषः
इति पा० । ३ ‘जात’ इति, ‘घात’ इति च पा० । ४ ‘सम्पद’
इति पा० । ५ ‘वा’ इति पा० । ६ ‘त्रिवृत्तमज्जोत्पन्नं कल्कं तत्क-
पायेण वा पिबेत्’ इति पा० । ७ ‘कपाये योगप्रयम’ इति पा० ।

चतुरङ्गलेलादिना प्रथमं पृथम् । मज्ज इति चतुरङ्गल-
मज्जः ॥ १३ ॥

तदेव दशमूलस्य फलत्थानां यवस्य च ।
कपाये साधितं सर्पिः कल्कैः श्यामादिभिः पिबेत् ।
तदेवेलादिना च द्वितीयं पृथम् । श्यामादिभिर्मिति मद-
कल्पपठितैर्नवमिः ‘श्यामात्रिशृङ्गन्ती’ (क. अ. १) इत्या-
दिभिः ॥ १४ ॥

दन्तीकायेऽर्थात् मण्डः शम्पाकस्य गुडस्य च ।
दत्त्वा मासार्धमासस्थमरिष्टं पाययेत् च ॥ १५ ॥
दन्तीलादिनाऽऽरिष्टयोगनाह । गुडस्य चाजलिमिति सं-
वन्धः । मासार्धमासस्थमिति सार्धमासस्थम् ॥ १५ ॥

यस्य यत् पानमर्घ्यं च हृद्यं स्वाहृद्यं वा फट्ट ।
लवणं वा भवेत्तेन युक्तं द्याद्विरेचनम् ॥ १६ ॥
यस्य यदिलादिनाऽनुक्रमपरपरसाधनं विधत्ते । हृद्येन हि
विरेचनयोगस्य त्रियता स्वाहृद्यं । पानमर्घ्यं चैति हृद्यमिला-
दिभिः प्रत्येकं संप्रपद्ये ॥ १६ ॥

तत्र श्लोकाः ।

द्राक्षारसे सुरासीध्वोर्दग्नि चामलकीरसे ।
सौवीरके कपाये च त्रिवृत्तो तिलकस्य च ॥ १७ ॥
लेहेऽरिष्टे पृथे द्वे च योगा द्वादश कीर्तिताः ।
चतुरङ्गलकल्पेऽस्मिन् सुकुमाराः सुखोदयाः ॥ १८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तत्रे चरकप्रतिसंस्कृते दृढबल-
संपूरिते कल्पस्थाने चतुरङ्गलकल्पो
नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्लेष्मेलारिषमहो व्यक्तः ॥ १७ ॥ १८ ॥
इति श्रीचक्रपादित्तविरचितायामाधुर्वेदीपिकायां
चरकतात्पर्यदीक्षायां कल्पस्थाने चतुरङ्ग-
लकल्पो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातस्तिलककल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह मगधानात्रेयः ॥ २ ॥
चतुरङ्गलकल्पस्तिलकस्यानपायित्वाचतुरङ्गलकल्पानन्तरं तिल-
ककल्पोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

तिलकस्तु मतो लोभो बृहत्प्रतिस्तिरीटकः ।
तस्य मूलत्वं च शुष्कामन्तर्वेलकलवर्जिताम् ॥ ३ ॥
चूर्णयेत्तु विधा कृत्या द्वौ भागौ श्रोतयेत्ततः ।
लोभस्यैव कपायेण तृतीयं तेन भावयेत् ॥ ४ ॥

१ ‘पाययेद्भिषक्’ इति पा० । २ ‘पानमर्घ्यं च’ इति पा० ।
३ ‘सौवीरकेव विधत्ते कपाये तिलकस्य च’ इति, ‘सौवीरके
कपायाभ्यां तिलकस्यानपायित्वा’ इति च पा० ।

भागं तं दशमूलस्य पुनः कायेन भावयेत् ।

शुक्लं चूर्णं पुनः कृत्वा तत्तं ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥

अन्तर्गत्कृतवर्जितामिति तिलकस्थानवैदिकं कठिभं भवति,
तदर्थं तद्वर्जनम् । श्वेतमेदिनि कपनेन पशुपदवैद्यैर्कविंशति-
वारम् सावयेदिति हेतुं, सदनफलकस्यैव भूतस्यैव सावयस्य
व्यवहारः । भावनाविधिश्च निरन्तरं व्याकृत एव ॥ २-५ ॥

दधितकसुरामण्डमूर्धैवैवद्रसीधुना ।

रसेनामलकानां चा ततः पाणितले पिबेत् ॥ ६ ॥

दधिमण्डलादिना पिबेदित्यन्तेन पक्षे योगाः ॥ १ ॥

मेघशृङ्गमयाकृष्णाचित्रकैः सलिले शूते ।

महजान् सुनुयास्य जातं सौवीरकं यदा ॥ ७ ॥

भवेद्वज्रलिना तस्य लोभ्रकल्कं पिबेत् सदा ।

मेघशृङ्गादिना विविधसौवीरकेण योग एव ॥ सदा

शूतेयः ॥ ७ ॥

सुरां लोभ्रकपायेण जातं पक्षस्थितं पिबेत् ॥ ८ ॥

दन्तीचित्रकयोर्द्वेण सलिलस्यादकं पृथक् ।

समुत्क्राध्य शुद्धसैकां तुलां लोभ्रस्य चाक्षुस्मि ॥ ९ ॥

आवयेत्सत् परं पक्षाश्मयपानाद्विरेचनम् ।

सुरामिलादिना सुरायोगमाह । दण्ड्यादिवैकमपविष्ट-

पोषमाह । दन्तीचित्रकयोरादकं पृथक् सलिलोपैव चैव ।

तिव्वकचूर्णमात्राः ॥ ८ ॥ ९ ॥

कम्पिप्लवकपायेण दशकृत्यः सुभाविताम् ॥ १० ॥

मात्रां कम्पिप्लवकस्यैव कपायेण पुनः पिबेत् ।

कम्पिप्लवकैलादिना कम्पिप्लवकयोगमाह । कम्पिप्लवो शुभ्र-

रोपनिष्ठा । मात्रामिति तिलकचूर्णमात्राम् ॥ १० ॥

चतुरङ्गलकस्येन लेहोऽन्यः कार्य एव च ॥ ११ ॥

धिकलायाः कपायेण सप्तपिर्मधुफाणितः ।

लोभ्रचूर्णयुतः सिद्धो लेहः श्रेष्ठो विरेचने ॥ १२ ॥

तिव्वकस्य कपायेण कल्केन च सशर्करः ।

सधृतः साधितो लेहः स च श्रेष्ठो विरेचने ॥ १३ ॥

चतुरङ्गलेलादिना प्रथमो लेहः । चतुरङ्गलकस्येनैव 'कपाये-

णापवा तस्य' (क. स्था. अ. ८) इत्यादिनोपनिषाणेन ।

तेनान्न तिलकप्रापेन शुद्धाचित्रनिर्गुणं पक्त्वा लेहः कर्तव्यः ।

त्रिकल्पा इत्यादिना द्वितीयो लेहः । तिल्वकस्येलादिना

पृथीयः ॥ ११-१३ ॥

अष्टाद्यै निवृत्तादीनां मुष्टीस्तु सनपानं पृथक् ।

द्रोणैः साधयेत् पादरोपे प्रस्थं घृतात् पचेत् ॥ १४ ॥

पिष्टैस्तैरेव विस्वादीः समूषलवणैश्च ।

ततो मात्रां पिबेत् काले धेनुमेतद्विरेचनम् ॥ १५ ॥

१ 'कपाये' भाति पुनः' इति पा० । २ 'तिव्वकस्येनैव' इति पा० । ३ 'दधिमण्डसुरामण्ड' इति पा० । ४ 'मण्डला' इति पा० । ५ 'तिलकस्य कपायेण' इति पा० । ६-७ 'मधु विरेचनम्' इति पा० ।

च. स. ३

लोभ्रकल्केन मूत्राम्ललवणैश्च पचेद्वृताम् ।

चतुरङ्गलकस्येन सर्पिणी द्वे च साधयेत् ॥ १६ ॥

अष्टाद्यनिलादिना प्रथमं घृतम् । सनखानिति विद्यमान-

नखान् । अत्र निद्रादिपृष्टीतलोपस्य प्रधानत्वादिगुणो भावो

भवति । उक्तं हि जतुकर्ण-—'निद्रादिदिगुणो लोभ्रकाय'

इति । समानावहे तु लोभ्रप्रयोगावश्या केन विशेषः स्यात्,

तस्माद् यथाव्याख्यातमेव साधु । लवणमप्यत्र पलायमेव ।

स्योत्रेलादि द्वितीयं घृतम् । चतुरङ्गलेलादिना घृतद्रव्यमतिदि-

श्यते । एवं घृतेन चत्वारो योगा भवन्ति । चतुरङ्गलकस्यैव

'चतुरङ्गलविदाय' (क. स्था. अ. ८) इत्यादिना, तथा 'तदेव

दशमूलस्य' (क. स्था. अ. ८) इत्यादिना प्रोक्तं द्वैवै; तथा

च चतुरङ्गलकस्येन लोभ्रादिना द्वे लोभ्रघृते भवतः ॥ १४-१६ ॥

तत्र त्रयोको ।

पञ्च दण्ड्यादिभिरुपेका सुरा सौवीरकेण च ।

एकोऽरिष्टस्यथा योग एकः कम्पिप्लवकेन च ॥ १७ ॥

लेहाखयो घृतेनापि चत्वारः संमफीर्तिताः ।

योगास्ते लोभ्रमूलकां कल्पे पोडरा दर्शिताः ॥ १८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तत्रैव चरकमतिसंस्कृते द्रव्यल-

संयुक्ते कल्पस्थाने तिल्वककल्पो

नाम त्रयोऽध्यायः ॥ १ ॥

पञ्च दण्ड्यादिभिरुपेकादिभ्यो व्यक्त ॥ १७ ॥ १८ ॥

इति श्रीचक्रपादिवृत्तादिभिरुपेकादिभ्यो व्यक्तं चरक-

त्रायर्वेदीकायां कलस्थाने तिल्वककल्पो

नाम त्रयोऽध्यायः ॥ १ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातः सुधाकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति इ स्माह भगवानाग्रेयः ॥ २ ॥

वैदस्यस्यैवयोगाभिधानकतिल्वककल्पानन्तरं दण्ड्या-

मधिकसकृदाप्रयोगविधानकमादिगुणयोगाभिधानकमुपा-

स्योऽग्निवीरवै; इत्येवानन्तरमतिरिचयस्यभिधानकमेवैव

ऊनन्तरिष्यदयोगाभिधानकसत्त्वाद्भिनीकस्योऽभिप्रास्यते

॥ १ ॥ २ ॥

विरेचनानां सर्वेषां सुधया तीक्ष्णतमा मता ।

सह्यातं हि भिन्नस्याधु योगाणां कष्टविधमा ॥ ३ ॥

तस्यापेया मृदो कोष्ठे प्रयोकव्या कदाचन ।

न दोषविचये चान्ये सति मार्गपरिक्रमे ॥ ४ ॥

विरेचनानामिति विरेचनद्रव्यानाम् । पृथिविप्रमेदि कुपल-

प्यभिप्रयज्यते । तस्यादिति अविदीक्ष्यत्वात् पृथिविप्र-

१ 'निद्रादिदिगुणे' लोभे लोभस्य प्रधानत्वात् ॥ १६ पा० ।

२ 'पातनपरिक्रमे' इति पा० ।

द्वौ शुष्कमत्स्यामांसाभ्यां सुरैका द्वे च सर्पिणी ।
महावृक्षस्य योगास्ते विंशतिः समुदाहृताः ॥ २२ ॥

इत्यश्विनेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते दृढबल-
संपूरिते कल्पस्थाने सुधाकल्पो नाम
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

सौवीरकेत्यादिः संप्रोहो व्याकृत एव ॥ २१ ॥ २२ ॥
इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामाधुनैदंशपिकायां
चरकतत्पर्यदीक्षायां कल्पस्थाने सुधाकल्पो
नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातः सप्तलाशङ्किनीकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

सप्तला चर्मसाहा च यदुक्तेनरसा च सा ।
शङ्किनी तिलकला चैवं यस्यतिकाऽक्षि(क्ष)पीडकः ३
पूर्वाभ्यामोक्तबन्धादेव सप्तलाशङ्किनीकल्पोऽभिधीयते ।
इह चाभ्यामे ये योगा अभिधीयन्ते ते सप्तलया वा शङ्किन्या
वा उभाभ्यां वा सपाद्यन्ते श्वाभाप्रियोगवत् ॥ १-१ ॥

ते शुष्मगरुद्रोमकुण्डलोदोदरादिषु ।
विकासितीक्ष्णरुक्षत्वाद्योग्ये श्लेष्माधिकेषु तु ॥ ४ ॥
नातिशुष्कं फलं प्राज्ञं शङ्किन्या निस्तुपीडितम् ।
सप्तलायाश्च मूलानि शृतीत्वा भाजने क्षिपेत् ॥ ५ ॥
ते शुष्मेलादि । ते सप्तलाशङ्किन्यो ॥ ४ ॥ ५ ॥

अक्षमात्रं तयोः पिण्डं प्रसृज्यलाघवायुतम् ।
हृद्रोगे कफवातोत्पे शुष्मे चैव प्रयोजयेत् ॥ ६ ॥
प्रियालपीलुकर्कशुकोलाघ्रातकदाडिमैः ।
ब्राह्मपनसखर्जूरवद्वाम्लपरुषकैः ॥ ७ ॥
मैरेये दधिमण्डेऽम्ले सौवीरकतुषोदके ।
सीधौ चाप्येव कल्पः स्यात्सुखं शीघ्रविरेचनः ॥ ८ ॥

अक्षमात्रमित्यादिना कल्कस्य प्रश्नान्नवगुणस्य प्रियालादि-
कपायेषु दोषशयोगा भवति । अत्र यद्यपि मैरेयैखौ न
कपायौ तथाऽपि बहुकपायान्तगतत्वात् कपायावेव वक्ष्यौ
समूहे 'कपाया दश पत्र' इत्यनेन व्यपदिष्टौ । कपायशब्देन
फलकपायौजिह्वेतः । कर्कशूकोलबद्धशब्देन त्रिफलरत्नद-
प्रहणम् ॥ ६-८ ॥

तैलं विदारिमन्धाद्यैः यस्यति कथिते पचेत् ।
सप्तलाशङ्किनीकल्के त्रिवृच्छयामार्धभागिके ॥ ९ ॥
दधिमण्डेन सन्नीय सिद्धं तत् पाययेत् च ।
शङ्किनीचूर्णभागौ द्वौ तिलचूर्णस्य चापरः ॥ १० ॥

हरीतकीकपायेण तैलं तत्पीडितं पिबेत् ।
अतसीसर्पपैरण्डकरज्ज्वेप संविधिः ॥ ११ ॥

तैलमित्यादिना प्रथमस्त्रेययोगः । त्रिवृच्छयामार्धभागिकं
इति सप्तलाशङ्किनीकल्कशोधभागान् त्रिवृच्छयामाकल्को
देयः । शङ्किनीत्यादिना पञ्चैकयोगानाह, एवं पदतैलयोगा
भवन्ति । तैलं तत्पीडितमिति शङ्किनीचूर्णं तिलचूर्णं च हरीत-
कीकपायेण संनीय पीडितं तत् तैलं पिबेदिति । अतस्यादिव्येप
संविधिरिति वचनेन शिवस्थानेऽतस्यादीनां प्रयोगं विधत्ते
॥ ९-११ ॥

शङ्किनीसप्तलासिद्धात् क्षीराशुदुदियादृतम् ।
कल्कभागो तयोरेव त्रिवृच्छयामार्धसंयुते ॥ १२ ॥
क्षीरेणालोच्य संपेकं पिबेत्तत्र विरेचनम् ।
दन्तीद्वयन्त्योः कल्पोऽयमजगृह्यजगन्धयोः ॥ १३ ॥
क्षीरिण्या नीलिकाप्याश्च तथैव च करजयोः ।
मसूरविदलायाश्च प्रत्यहूपर्णास्तथैव च ॥ १४ ॥
द्विगर्णांशकल्केन तद्वत् सार्धं घृतं पुनः ।
शङ्किनीसप्तलाधार्मीकपाये सांप्रयेदृतम् ॥ १५ ॥
त्रिवृत्कल्पेन सर्पिश्च त्रयो लेहाश्च लोघयेत् ।
सुराकम्प्लिहयोयोगः कार्यो लोघवधेय च ॥ १६ ॥

शङ्किनीसप्तलासिद्धिः प्रथमं घृतम् । दन्तीद्वयन्त्योरित्यादिना
द्विद्विगुण्यकरकेन सप्तलाशङ्किनीकल्कोपेन पूर्वघृतवत्पाकाश्च
एवघृतयोगा अपरे । द्वयन्ती दन्तीभेदः । अजगृह्यो विषाणिका ।
क्षीरिणी इति वृक्षः । मसूरविदला इयामलता । प्रत्यहूपर्णा मृषि-
कपर्णी । द्विगर्णांशकल्केनेति दन्त्यादिविद्वगंशङ्किनीसप्तला-
धभागिकेन कल्केन । शङ्किनीत्यादिना सप्तमं घृतं, त्रिवृ-
त्कल्केनेत्याद्यष्टमं घृतम् । अत्र त्वधिकृतत्वात् सप्तलाशङ्किन्यो-
र्द्विगुणः कपायो विधीयते । लोघप्रदिति लोघकल्पवत् ; लोघ-
कल्पो तथा त्रयो वेदाः 'चतुरहस्कल्पेन' (क. अ. ९) इत्यादि-
नोक्तः, तेन लोघस्थाने सप्तलाशङ्किनीयोगः कर्तव्यः । तथा
सुरायोगः कम्प्लिहयोगश्च लोघप्रदिति अत्रापि लोघस्थाने सप्त-
लाशङ्किनीप्रक्षेपाः कर्तव्यः ॥ १२-१६ ॥

दन्तीद्वयन्त्योः कल्पेन सौवीरकतुषोदके ।
अजगम्याजगृह्यशोश्च तद्वत्स्यातां विरेचने ॥ १७ ॥

दन्तीद्वयन्त्योरित्यादिना संघानचतुष्टयमाह । एतत् संघानच-
तुष्टयं पूर्वसुरायोगेन सप्तमं 'पथ मये' इति वचनेन समग्रहृत्तं ;
सौवीरकादीनां च मयशब्देनाभिधानमिहास्तत्त्वसामान्याह-
यम् । दन्तीद्वयन्त्योः कल्पेनेति अनायतानैश्चनेन दन्तीद्वयन्ती-
कल्पे सौवीरकतुषोदके ये वक्ष्ये तद्विधानमिहाप्यतिदिशति ।
तत्र 'अजगम्याकपायेण सौवीरकतुषोदके' (क. स्या. अ. १२)

१ 'तिका' हेया' इति, 'तिकाया' च' इति च पा० । २ 'हृद्रो-
गकपायानां' इति पा० । ३ 'नीलिकर्णस्य चापरः' इति पा० ।

१ 'सर्पिणी' इति पा० । २ 'विपचेत्' इति पा० । ३ 'स्यार-
क्षीरिणीर्नीलिकर्णो' इति पा० । ४ 'मसर खड्वर' इति पा० ।
५ 'हृत्तं' इति पा० । ६ 'मये' स्यात्' इति पा० ।

इति चकष्यं, तेनेहायजगन्धाकपाययुक्तसप्तलसङ्घिन्योः सौवी-
रकृतपोदके कर्तव्ये । अत्र 'तथा दन्तीद्रवन्त्योश्च कष्याये साज-
गन्धयोः । गौडः कष्योऽजगन्धया वा ॥ वै सुखमिरेचनः'
(क. अ. १२) इत्यनेनोक्तस्य गौडमिश्रस्य दन्तीद्रवन्ती-
कृत्योक्तस्य विधानमिति दशति ॥ १७ ॥

तत्र श्लोकौ

कपाया दश पट् चैव पट् तैलेऽष्टौ च सर्पिणि ।
पञ्च मधे त्रयो लेहा योगः कम्पिलुके तथा ॥१८॥
सप्तलसङ्घिनीभ्यां ते त्रिशदुक्ता नवाधिकाः ।
योगाः सिद्धाः समस्ताभ्यामेकशोऽपि च ते हिताः ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते दृढबल-
संपूरिते कल्पस्थाने सप्तलसङ्घिनीकृत्यो
नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

कपाया इत्यादिप्रग्रहो व्याकृतः ॥ १८ ॥ १९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामासुर्वेदपीपिकायां
चरकतात्पर्यटीकायां कल्पस्थाने सप्तलसङ्घिनी-
कृत्यो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो दन्तीद्रवन्तीकृत्यं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति द्विंशद् भगवानाज्येयः ॥ २ ॥

परिच्छेप्याद् दन्तीद्रवन्तीकृत्योऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

दन्त्युत्पुन्यरपर्णी स्याच्चिकुम्भोऽथ मुकूलकः ।

द्रवन्ती नामतश्चिदा न्यगोपी मूषिकाक्षया ॥ ३ ॥

(तथा मूषिकपर्णी चाप्युपचिन्ना च शम्भवी ।

प्रत्यक्षेणी सुतक्षेणी दन्ती र(च)ण्डा च कीर्तिताः) ॥

तयोः पर्यायानाह—दन्तीत्यादि ॥ १ ॥

तपोर्मूलानि संगृह्य स्थिराणि यहलानि च ।

हस्तिदन्तप्रकाराणि श्वापदाग्राणि बुद्धिमात्र ॥४॥

स्थिराणीति सारभूतानि । यहलानीति पनलकानि । हस्ति-
दन्तप्रकाराणीत्यन्तापूर्वापचितानि । श्वापदाग्राणीति गवाक्षमेण
दन्ताः श्वावानि, श्वन्त्यास्त्रास्त्राणि ॥ ४ ॥

पिप्पलीमधुलिप्तानि खेदयेन्मृत्कुशान्तरे ।

शोषयेदातपेऽप्ययं हतो क्षोणं विकाशिताम् ॥५॥

खेदयेन्मृत्कुशान्तर इति पिप्पलीमधुल्लिप्ताम् । परिच्छिप्य
अग्नेः परिप्रेक्ष्य ततो गदावलिप्तानि खेदयेत् । अभिषेदातप-
पोपक्षमाह—आयुर्वेदो हतो क्षोणं विकाशितामिति ।—
एषा दन्तीद्रवन्तीमूलानां विधाशितालक्ष्यं गुणं खेदोपशोषण-

भ्यामग्न्यर्कौ हतः; तेन नातिदोषाणि दन्तीद्रवन्तीमूलानि स्यु-
रिति भावः ॥ ५ ॥

तीक्ष्णोष्णान्याशुकारीणि विकाशीनि गुरुणि च ।
विलाययन्ति दोषौ द्वौ मास्यं कोपयन्ति च ॥ ६ ॥

तीक्ष्णोष्णानीत्यादिना तेषां गुणकथनम् । दोषौ ह्यपि ति
पित्तक्षेप्माणौ ॥ ६ ॥

दधितकसुरामण्डैः पिण्डमक्षसमं तयोः ।

प्रियालकोलवदरपीलुशीधुमिरेव च ॥ ७ ॥

पिवेद्बुधोदरी दोषैरेभिस्त्रिष्वथ यो नरः ।

गोमृगाजरसेः पाण्डुः कुमिकोष्ठी भगन्दरी ॥ ८ ॥

तयोः कल्के कपाये च दशमूलरसायुते ।

कक्ष्यालजीविसर्पेषु दाहे च विपचेद्भृतम् ॥ ९ ॥

तैलं मेहे च गुल्मे च सोदाचर्य कफानिले ।

चतुःक्षेहं शूलच्छुक्रवातसङ्गामिलासिषु ॥ १० ॥

रसे दन्त्यजशृङ्गयोश्च गुडशोऽद्रघृतान्वितः ।

लेहः सिद्धो विरेकायै दाहसंतापमेहनृत् ॥ ११ ॥

वाततपे ज्वरे पेते स्वात् स एवाजगन्धया ।

दन्तीद्रवन्त्योर्मूलानि पचेदामलकीरसे ॥ १२ ॥

श्रीस्तु तस्य कपायस्य भार्गी द्वौ फाणितस्य च ।

तसे सर्पिणि तैले वा भर्जयेत्तत्र चावपेत् ॥ १३ ॥

कल्कं दन्तीद्रवन्त्योश्च श्यामादीनां च भागशः ।

तत्सिद्धं प्राशयेद्धेहं लुप्तं तेन विरिच्यते ॥ १४ ॥

दीपलाहिना सप्तविद्रव्यैः सप्तप्रयोगानाह । क्षीयुषाभ्दः

प्रियालादिभिद्युग्भिः पृथक् संयज्यते । अभिखिन्न इत्या-

क्रान्तः । गोमृगाजरसेरित्यग्राणि पिण्डमक्षसमं तनोरित्यनुव-

र्तते । अत्रापि गवादिरसेरितिस्त्रिष्वः प्रयोगा भवन्ति । तयोर्दि-

स्याहिना श्रीन् हेहयोवानाह । अथवाः कल्ककपायेन दशमूल-

रसमुत्पन्नमेण पृतं पचेद्विषासिषु, तैलं तु पूर्ववन्मेहादिषु,

चतुर्देहं तु शूलच्छुक्रवातसंग्रहियु । रस इत्यादिना एको देहः ।

वाततपे इत्यादिना द्वितीयः । स एवाजगन्धयेत्यनेन पूर्वोक्तेदेहे

एवाजगन्ध्यास्यानेऽजगन्ध्यादानं विधिर्द्वै व्यापयति । दन्तीत्या-

दिना तृतीयो देहः । भाष्यं इति प्रत्येकभागमद्वयेन । एव-

मेतदन्तैः प्रयोगैरावः योदशको भवेत् ॥ ७-१४ ॥

रसे च दशमूलस्य तथा घर्भीतके रसे ।

हरीतकीरसे चैव लेहानेयं पचेत् पृथक् ॥ १५ ॥

तयोर्विल्वसमं चूर्णं तद्रसेनैव भावितम् ।

अष्टष्टे विशिं वातोदये गुल्मे चास्त्वयुतं शुभम् ॥ १६ ॥

पादयित्वेक्षुकाण्डं वा कल्केनालिप्य चान्तरा ।

खेदयित्वा तैतः खादेत् सुप्तं तेन विरिच्यते ॥१७॥

१ 'दोषैरेभिस्त्रिष्व' इति पा० । २ 'विषांल्लिप्य' इति
पा० । ३ 'देवः संतापमेहनृत्' इति पा० । ४ 'मिषकु' इति पा० ।
५ 'नर' इति पा० ।

१ अथ कोटः अक्षिपुल्लके न पठते । २ 'शोषयेदातपेऽप्ययं'
इति पा० ।

मूलं दन्तीद्रवन्त्योश्च सह मुद्रैर्विपाचयेत् ।
लोचयतीरकाद्यैश्च ते रसाः स्युर्विरचने ॥ १८ ॥
तयोर्वाऽपि कपायेण यवायुं जाङ्गलं रसम् ।
मापयूयं च संस्कृत्य दद्यात्तैश्च विरिच्यते ॥ १९ ॥

रसे चेलादी एतद्विलेनेन पूर्वोक्तदेहवयमतिदिशति ।
तयोर्विस्त्रादिकथनार्थः, तयोर्विति दन्तीद्रवन्तीमूलयोः । अचुष्टे
इति विषये । पाटविवेलादिना पथमः । कल्केनालिप्य चान्त-
रेति दन्तीद्रवन्तीकल्केन पाटिवेष्टुकाभ्यन्तरे आलिप्य । मूलं
दन्तीत्यादिग्राह्यो कृताकृतसरसाह । अथ लोचयतीरकाद्यः
'छाये वतीरकथैव वतीरकः सकपिजलः । चकोरयोपनकथ
ककुभो रक्तचर्मकः' (सू. स्वा. अ. २७) इति ग्रन्थेना-
श्चुकाः । तेषां मलेकयोगादहो रसा भवन्ति । तयोर्वाऽपी-
त्यादिना यवागुजाङ्गलरसयोगं मापयूययोगं चाह । एवमेतद्वैः
पूर्वयोगैश्च मिलित्वा द्वितीयः पोडकको भवेत् ॥ १९-१९ ॥

तत्कपायाज्ययो भागा द्वौ सितयास्तथैव च ।
एको गोधूमचूर्णानां कार्या चोत्कारिका शुभा २०
मोदको घाऽस्य कल्पेनै फार्यस्तथ विरेचनम् ।
तयोश्चापि कपायेण मद्यान्यस्योपकल्पयेत् ॥ २१ ॥
दन्तीकाथेन चालोड्य दन्तीतैलेन साधितान् ।
शुडलावणिकान् भक्ष्यान्धिविधान् भक्षयेन्नरः ॥ २२ ॥
दन्तीं द्रवन्तीं भरिचं यमानीमुपकुञ्चिकाम् ।
नामरं हेमनुवर्णां च चित्रकं चेति चूर्णितम् ॥ २३ ॥

सप्तहं भाग्यैस्मूत्रे गवां पाणितलं ततः ।
पिबेदृष्टेन जीर्णं तु विरिक्तश्चापि तर्पणम् ॥ २४ ॥

सर्वरोगहरं मुच्यं सर्वेभ्यस्तु यौगिकम् ।
चूर्णं तद्धनपायित्वाबालवृद्धेषु पूजितम् ॥ २५ ॥

शुभेकाजीर्णपाभ्यांतिगुल्महृद्दोषेषु च ।
गण्डमालास्तु वीते च पाण्डुरोगे च वास्यते ॥ २६ ॥

फलं चित्रकदन्त्योश्च ह्रीतक्याश्च विंशतिः ।
निवृत्तिपिप्पलीकर्पी द्वौ शुडसाष्टपलेन तत् ॥ २७ ॥

विनीय मोदकान् कुर्याद्द्वैकं भक्षयेत्ततः ।
जघ्नाभ्यु च पिबेच्छातु दशमे दशमेऽह्नि च ॥ २८ ॥

पते तिप्परिहाराः स्युः सर्वरोगनियर्हणाः ।
ग्रहणीपाण्डुरोगार्शःकण्डकोठानिलापहाः ॥ २९ ॥

दन्तीद्रिपलनिर्यूहो द्राक्षाधर्मप्रस्यसाधितः ।
विरेचनं पित्तकासे पाण्डुरोगे च शस्यते ॥ ३० ॥

दन्तीकल्कं समगुडं शीतवारियुतं पिबेत् ।
विरेचनं मुख्यतमं कामलादरमुत्तमम् ॥ ३१ ॥
श्यामादन्तीरसे गौडः पिप्पलीफलचित्रकैः ।
लिसेऽरिष्टोऽनिलस्तेऽन्महीहपाण्डुरापहः ॥ ३२ ॥
तथा दन्तीद्रवन्त्योश्च कपाये साजगन्धयोः ।
गौडः कार्याऽजष्टक्या या सं वै सुखविरेचनः ॥ ३३ ॥
तच्चूर्णकायमापाभ्युकिण्वतोयसमुद्भवा ।
मदिरा कफगुल्मास्पवद्विपाभ्यर्कचिह्नहे ॥ ३४ ॥
अजगन्ध्याकपायेण सीवीरकतुपोदके ।
सुराकम्पिलुके योगी लोप्रवच तयोः स्मृती ॥ ३५ ॥

तत्कपायादित्यादिना उत्कारिकायोगं मोदकयोगं चाह ।
तत्कपायादिति दन्तीद्रवन्तीकपायात् । मोदककरणेऽपि तत्कपा-
याज्यो भागा इत्यादिविधानमनुपतते । तयोश्चापि कपायेण
नवाणीति तृतीयः । दन्तीत्यादिना भक्ष्ययोगश्चतुर्थः । दन्तीं
द्रवन्तीं भरिचमिलादिकः पथमः । हेमनुवर्णा चूर्णशीरी (ककु-
भम्) । चूर्णितमिलान् पिबेदिति सप्तमः । पकमित्यादिकः
षष्ठः । ह्रीतक्याश्च विंशतिरित्याकृतियमानेन । अयं योगस्तन्मा-
न्तरेऽप्यस्यमोदक इति स्थातः । दन्तीद्रिपकेलादिकः सप्तमः ।
अथ दन्तीद्रिपकलाधर्मप्रस्ययोः कपायः कर्तव्यः । दन्तीकल्क-
मिलादिकोऽष्टमः । श्यामेत्यादिको नवमः । गौड इति शुडप्र-
तिकः । लिसे इत्यत्र 'बडे' इति शेषः । तथा दन्तीद्रवन्त्यो-
श्चादिको दशमः । तथैलनेन पूर्वयोगोक्तमिष्यमिष्यमिष्यमिष्य
अतिरिच्यते । अथष्टक्या चेलादिक एकादशः । तथा अज-
गन्ध्या दन्तीद्रवन्त्योश्च कपाये गौडोऽरिष्टः कार्य इति सप्तमः ।
तच्चूर्णसाधितो द्वादशः । अथ तयोर्दन्तीद्रवन्त्योर्द्वयकायाम्यां
तथा मापाभ्युना किण्वकरणपूर्वकं वा द्वारा कृता तत्तु-
रोद्भवा मदिरा कवेत्येति त्रयोदशः । अजगन्धेसादिना योग-
द्वयमाह । तत्राजगन्ध्याकपायेण दन्तीद्रवन्तीभ्यां सीवीरक-
तुपोदके कर्तव्ये । शुरेलादिनाऽपरे योगद्वयमाह । सोप्रवच
कयोर्विति यथा सोप्रकल्पेयु 'सुरा सोप्रकपायेण' इत्यादिना सुरा
शोभा, तथा 'कम्पिलुकपायेण' (क. अ. ९) इत्यादिना
कम्पिलुकयोग उक्ता, तथा तयोर्विति दन्तीद्रवन्त्योर्लोप्रस्थाने
श्लेषात् सुरायोगः सीवीरकतुपोदकविधानेनैव कर्तव्यः । इति
तृतीयः पोडककः ॥ २०-२९ ॥

तत्र मोदकाः ।

(दृष्यादियु त्रयः पञ्च (१) ग्रियालायिष्ययो रसे ।
जेष्टेषु चै त्रयो लेह्याः षट् चूर्णं त्वेक एव च ॥ ३६ ॥
इत्यावेकस्तथा मुद्रमांसानां च रसाक्षयः ।
यथावादी त्रयश्चैक उक्त उत्कारिकाविधौ ॥ ३७ ॥
एकश्च मोदके मये वैकस्तत्काथैतलके ।
चूर्णमेकं पुनश्चैको मोदकः पञ्च चासवे ॥ ३८ ॥

१ 'लोचयतिरिकाभ्यां च' इति पा० । २ 'माष्टं यथाश' इति
पा० । ३ 'कार्योत्कारिका' इति पा० । ४ 'कल्केन' इति पा० ।
५ 'दन्तीकपायेर्बुलिताय' इति पा० । ६ 'चूर्ण' इति पा० ।
७ 'गण्डमालासनाते च' इति पा० । ८ 'पिबेच्छातु' इति पा० ।
९ 'द्राक्षाधर्मप्रसज्युत' इति पा० ।

१ 'मदिरिचन मुख्य' इति पा० । २ 'रसे' इति पा० ।

दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेण यो नरः ।
विरिच्यते शनैर्भोज्यैर्भूयस्तमनुसारयेत् ॥ ६५ ॥

विरिचनेन श्लोकदोषद्वये सति कर्तव्यमाह—वीक्षादि-
मिक्षादि । रद्वेदहृणमिक्षनेन मेहलक्षणो गुणो देहे यथा
रदो नास्ति तदाऽस्य मेपजं न दातव्यं, किंतु सेह एव तावत्
कर्तव्यः । अस्म्यक्षेत्रे हि पुनरपि क्रियमाणं विरेचनमध-
म्ययोग्यमेव भवति । इः शुद्धमिक्षयोगेनाविशुद्धैः । योगेते
दिनान्तरे भूते, किंवा 'यो भूयः' इति पाठः । दोषपाकेनेति
प्रकटोपेक्षितवत्ताद्बहुत्वाच्च शनैर्विरिच्यते । भोज्यैरित्यु-
लोमनैः । अत्र च प्रकटोपेक्षितयोगवयाच्च पुनर्विरिचनम-
योगमनुजानीते ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

धमनैश्च विरेकैश्च विशुद्धस्याप्रमाणतः ।
भोजनान्तरापानाभ्यां दोषद्वये शानं नयेत् ॥ ६६ ॥

धमनविरिचद्वयां किंचिच्छेषीकृतदोषप्रतीकारार्थमाह—
धमनैश्चेत्यादि । अत्र बहुवचनं वेगबहुत्वापेक्षया । अप्रमाणत
इति न निःशेषेण । तत्र भोजनं पालनं यथावादिभोजनम् ।
अन्तरापानं कषायपानम् । ये तु 'प्रमाणतः' इति पठन्ति, ते
सम्यक्शुद्धावपि कोष्ठोपलेपकदोषप्रशमनार्थं भोजनान्तरापानं
व्याख्यानयन्ति ॥ ६६ ॥

दुर्बलं शोचितं पूर्वमल्पदोषं च मानयम् ।
अपरिहृतकोष्ठं च पापयेत्तौषधं मृदु ॥ ६७ ॥

मृदुशोभनोपपादनीयमाह—दुर्बलमित्यादि । शोचितं पूर्व-
मिति पूर्वशोचितस्य दुर्बलतया मृदु मेपजं देयं, तीक्ष्णं हि
बलश्रोतोऽतिदोषघ्नं स्यात् ॥ ६७ ॥

श्रेयो मृदुसकृत्पीतमल्पपापं निरत्ययम् ।
न चातितीक्ष्णं यत्किञ्च जनयेत्प्राणसंशयम् ॥ ६८ ॥

मृदुमेपजप्रयोगोपपत्तिमाह—मेव इत्यादि । असकृत्पीत-
मिक्षाकृत्पीतमल्पपापं भवतीत्यर्थः । श्रेय इति श्रेयस्त्वं
पाप्माक्षिप्पापसिद्धरुक्षोष्णपेक्षया श्रेयम् । न चातितीक्ष्णमिति
न पातितीक्ष्णं दुर्बलादीनां देयं; यस्मादतितीक्ष्णं दुर्बलादीन्
प्राप्य क्षिप्रं प्राणवैश्वर्यं जनयेत् ॥ ६८ ॥

दुर्बलोऽपि महादोषो विरेच्यो बहुशोऽल्पशः ।
मृदुभिर्मेषजैर्दोषा हन्युह्यन्तमनिर्हताः ॥ ६९ ॥

दुर्बले बहुदोषे कर्तव्यमाह—दुर्बलोऽपीत्यादि । बहुशोऽल्पश
इति पुनः पुनः श्लोकमात्रया । एवंभूतानां महादोषनिर्हारे
हेतुमाह—दोषा हन्युह्यन्तमनिर्हता इति ॥ ६९ ॥
यस्योष्यं कफसंसृष्टं पीतं पात्यानुलोमिकम् ।
पमितं कपलेः शुद्धं सङ्घितं पापयेद्यु तम् ॥ ७० ॥

१ 'वैभोज्ये' इति पा० । २ 'अलोमेन शुद्धं' इति पा० ।
३ 'विद्वत्स्य प्रमाणतः' । भोजनोत्तरापानाभ्यां इति पा० । ४ 'पूर्व-
मल्पेन' इति पा० ।

विषेऽल्पे चिरादपि स्रवत्युष्णं पिबेजलम् ।
तेनाम्भानं तृषा चर्द्धिर्विवन्धश्चैव शाम्यति ॥ ७१ ॥

मेपजं दोषरुद्धं चेन्नोर्ध्वं नाधः प्रवर्तते ।
सोत्रारं साङ्गशूलं च खेदं तत्रावचारयेत् ॥ ७२ ॥

यत्सेलादावानुलोमिकं विरेचनमोपपमूर्ध्वं याति यस्य, तं
पाययेत् 'विरेचनमोपपम' इति शेषः । कपलेः शुद्धमिति कपलेः
शोधितमुष्णकण्ठम् । तेनेति उष्णगलेन पीतेन ॥ ७०-७१ ॥

शुंभिरिके तु सोत्राराम्भेयोपधमुल्लिखेत् ।
अतिप्रवर्तनं जीर्णं सुसीतैः क्षन्मयेन्द्रिप्रक् ॥ ७३ ॥

अतियोगसङ्ख्यायं कर्तव्यमाह—शुंभिरिक इत्यादि । शुंभि-
रिक् इति सन्म्यकृत्प्रमाणेन निर्हृत इत्यर्थः । सोत्रारमिति उन्ना-
रेण पच्यमानावस्योऽसिद्धिता । एतेन सन्म्यग्विरिचने भूतेऽपि
उपौषधं विष्टितिं तत्तद्विष एवोद्दिष्टेत् । तस्मात्पौषधैकदेशस्या-
पच्यमाकृतयां विरेचनान्तिदोषः स्यादिति दर्शयति ॥ ७३ ॥

कदाचिच्छेषणा रुद्धं तिष्ठत्युत्ति मेपजम् ।
क्षीणे श्लेष्मणि स्यात्तत्तं पथी वा तत्प्रवर्तते ॥ ७४ ॥

कदाचिदित्यादिना विरेचनस्याधिकर्मत्वे हेतुमाह । अत्र
कर्तव्यं यद्यपि मोक्षं तथाऽपि श्लेष्मणा निरोधं मेपजस्य गौर-
वादिभिरुपलभ्य रात्रिपर्यन्तं मेपजस्यायोग्यप्रवृत्तिरपेक्षणीयेति
कर्तव्यमनुनीयम् । प्रवर्तत इति शेषाहृतं मेपजं प्रवर्तते ॥ ७४ ॥

क्षानान्तरयोजनं विष्टम्योर्ध्वं गतेऽपि वा ।
वायुना मेपजे त्वन्यत्स जेहल्लवणं पिबेत् ॥ ७५ ॥

स्केलादावयोगाजीर्णं विष्टम्य ऊर्ध्वं गते वा मेपजे
अन्यद्विरिचनं सहेहलवणं दातव्यम् ॥ ७५ ॥

तृणोद्वहममूर्च्छायाः स्युश्चेक्षीर्यति मेपजे ।
पिचमं स्यादु शीतं च मेपजे तत्र शस्यते ॥ ७६ ॥

तृणोहेत्यादिना पितातृतमेपजस्य लक्षणं विस्तरितं बाह ।
स्युर्जीर्णवीति जीर्णं मेपजे तृणादयो भवन्तीत्यर्थः ॥ ७६ ॥

तालाह्लासविष्टम्लोमहर्षाः कफावृते ।
मेपजे तत्र तीक्ष्णोष्णं कट्वादि कफशुद्धितम् ॥ ७७ ॥

अलेलादिना कफावृतेमेपजस्य लक्षणं विस्तरितं बाह ॥ ७७ ॥
मुक्षिगंधं क्रूरकोष्ठं च लङ्घयेद्विरिचयितम् ।

तेनास्य केहजः श्लेष्मा सङ्गश्चोपशाम्यति ॥ ७८ ॥

मुक्षिगंधमित्यादी अविरिचितमिति शेषद्विरिचयितम् । केहज
इति केहजयोगजनितः श्लेष्मा । यत्तो दोषसङ्गः । तेन लङ्घनेन

१ 'विरेचनेन' इति पा० । २ 'सदृक् च' इति पा० ।
३ 'शुंभिरिकम्' इति, 'शुंभिरिकस्य' इति च पा० । ४ 'अतिप्रवृत्तं
जीर्णं तु' इति पा० । ५ 'अपच्यमानावस्यता' इति पा० । ६ 'विरे-
चनस्यापि लक्षणं' इति पा० । ७ 'विष्टम्यानादयोर्जीर्ण' इति पा० ।
८ 'उर्ध्वं गतिं हि मेपजे' इति पा० । ९ 'शीतहर्षाः' इति पा० ।

दोषपाकादेश प्रवृत्त्येवोपपन्नो दोषघ्नोपपन्नमथ क्रियत इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

कस्त्यह्निलभूत्कोष्ठम्यापामशालिनाम् ।
दीप्ताग्नीनां च भेषज्यमपिरिच्यैव जीयति ॥ ७९ ॥
तेभ्यो यस्मिन् पुरा दत्त्वा पश्चाद्वाग्निरेचनम् ।
यस्मिन्प्रवर्तितं दोषं हरेच्छीघ्रे विरेचनम् ॥ ८० ॥

कृशाग्नीनां विरेचनप्रयोगे कर्मविशेषं शोषपतिक्रमाद्—
रुक्षेत्यादि । यस्मिन् पुरा दत्त्वेत्यत्र नस्तिशब्देन केहवस्तिभि-
रुच्यन्ति, निरुहस्तु यातदोषकृतया तथा निरुहानन्तरं विरेचनस्य
निषिद्धत्वादि नैष्यते, उक्तं हि—“निरुहदानात् पचनादूर्ध्वं
स्नात” इति, तथा ‘नरो क्षिरिचस्तु निरुहदानं विषर्जयेत्स्नात-
विनाम्यपयम् । कुट्टो निरुहेण विरेचनम्’ (वि. स्या
अ. १) इति, किन्तु वस्तिशब्देन निरुह केहवस्तिव्युत्पाते ।
निरुहस्य वृद्धातकर्तृत्वमुक्तं तदेकस्य केहवस्तिरहितस्यस्याभ्या-
सात्, उपपन्नस्तु चातदङ्गत्वं ‘वस्तिर्वातहरणम्’ (सु. अ.
२५) इत्यनेनैवोक्तम् । निरुहानन्तरं विरेचननिषेधस्तत्रैव-
र्णिकः, येन विशेषविधिना तस्यापक्वदो गुरुयत एव, किंच, इदं
पस्त्यानन्तरं यद्विरेचन विधीयते तत्र वस्तिदानादूर्ध्वं पताहा-
नन्तरमेव भविष्यतीति न कश्चिद्विशेषः । प्रवर्तितमिति प्र-
वृत्त्युत्पत्तिरुक्तम् ॥ ७९ ॥ ८० ॥

कृशाग्नीनाः कर्मनित्या ये नरा दीप्तपाचकाः ।
तेषां दोषाः क्षयं याति कर्मयातातपोग्निभिः ॥ ८१ ॥
विच्छाद्यशनाजीर्णदोषानपि सहन्ति ते ।
केदास्ते मास्ताद्भक्ष्या भाव्याधौ तान्मिशोर्धयेत् ॥

कृशाग्नीना इत्यादिना केदा अपि न व्याप्यविरेकेण
शोधनीया इत्याह । कर्मनित्या इति नित्यं व्याप्यादिकर्माकर ।
विच्छाद्यशनाजीर्णदोषाद् सङ्गच्छति विच्छाद्यनादयो दोष-
रूपा न दोषा भिकारं जनयन्तीत्यर्थः, निच्छाद्यशनादयश्च
दोषजनकतया दोषाश्चेन्नोच्यन्ते । भाव्याधापि विविधकान-
नसद्योर्ध्वकसाधौ व्याधी न तात् विवोर्ध्ववैदिति, भव्याधायु-
कोऽयमर्थः—“अनीरितानां दोषाणाभीरणं न प्रवर्तयते । उपर्यु-
परि रक्षानामभुनक्तस्मिन् वेदम्” इति ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

भातिस्त्रिगुणशरीराय दद्यात् केहनिरेचनम् ।
जेहोक्लिष्टशरीराय कृशं दद्याद्विरेचनम् ॥ ८३ ॥
एषं श्वात्वा विधिं पीतो वेशकाढप्रमाणवित् ।
विरेचनं विरेच्येभ्यः प्रयच्छन्नापयध्वति ॥ ८४ ॥
विभ्रंशो विषयधस्य सम्भययोगो यथाऽभूत्तम् ।
कालेभ्यश्चर्यं पर्यं च तस्यायद्यात्पयोऽवेत् ॥ ८५ ॥

उक्तं विधिमुपग्रहराद्—एषं श्वात्वेत्यादि । विरेच्येभ्य
इति विरेचनार्हंभ्यः । विभ्रंश इत्याद्यौ यस्मैति शोषोपपन्नः ।

१ ‘व्याप्यामधुक्लिष्टम्’ इति पा० । २ ‘वस्तिर्वातवित्’ इति पा० ।
३ ‘वातकर्मोऽपि विभ्रंशं याति दोषा क्षयं छात’ इति पा० । ४ ‘विरे-
चयेत्’ इति पा० । ५ ‘वातवित्’ इति पा० ।
च. च. ४

नस्तु विषयत्वमिदं शब्देतच्छोषनं तस्मिन्नेवाचरितेनेत्याह—
कालेभ्यश्चर्यं प्रयोजयेदिति, शोषोपपन्नाभ्याधावनयनं परम् ।
तेन, उपस्थापितेभ्योऽन्यथवर्तन्वतना न शोधनं परिहर्तुं पार्यत
इति भावः ॥ ८३-८५ ॥

द्रव्यप्रमाणं तु यदुक्तमस्ति-
न्मध्येयु तत् कोष्ठययोजयेत् ।
तन्मूलमालम्ब्य भवेद्विकल्पः

तेषां विकल्पयोऽभ्यधिकोनभावः ॥ ८६ ॥

सप्रति यदेतच्छोषनस्य कपित् कपादिमानमुक्तं न तत्
सर्वमुक्तमपि, किन्तु मध्येयु कोष्ठययोजयेत् तन्मानं ज्ञेयमेति
इत्येवमाह—द्रव्येत्यादि । तन्मूलमालम्ब्येति उक्तप्रमाणमनु-
क्रमभाषासुभाषवीजं कृत्वा । विकल्पार्थमाह—तैवा विकल्पो-
ऽभ्यधिकोनभाव इति, येषमप्रमाणस्याधिकभावः कनभावश्च
विकल्प इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

पञ्च ध्वंसस्तु मरीचिः स्वात्पमरीच्यस्तु सर्वपः ।
गण्ये ते सर्वपा र्कास्तण्डुलध्यापि तद्वयम् ॥ ८७ ॥
धान्यमापो भवेदेको धान्यमापद्वयं पयः ।

अण्ड(पिंड)कास्ते तु चावारस्ताभ्यस्तस्तु मायकः ॥
हेमश्च धान्यकश्चोको भवेच्छण्डस्तु ते त्रयः ।
शाणौ द्वौ द्रव्येण विद्यात्कालं पदरेषे च ॥ ८९ ॥
विपादौ द्रव्येण कर्षं सुवर्णं चाक्षमेव च ।
विद्यालपदकं श्वेत् पित्र्यं पाणिगतं च ॥ ९० ॥
तिन्दुकं च विजानीयात् कयलप्रदमेव च ।

द्वे सुवर्णं एलायं स्वाच्छुकिरदभिका तथा ॥ ९१ ॥
द्वे पलायं पल मुष्टिः प्रकुञ्जोऽथ चतुर्धिका ।
विल्वं योऽष्टिका चाक्षं द्वे पले पर्यतं विदुः ॥ ९२ ॥
अष्टमानं तु विधेयं कुड्यौ द्वौ तु मानिका ।

पलं चतुर्गुणं विद्यादञ्जलिं कुड्यं तथा ॥ ९३ ॥
चत्वारः कुड्याः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढकम् ।

पानं तद्वेच विधेयं कंसः प्रस्थाकं तथा ॥ ९४ ॥
कंसश्चतुर्गुणो श्रेणधार्मेणं नरवर्णं च तत् ।

स एव कलशः क्यतो यदमुन्मानमेव च ॥ ९५ ॥
श्रेणस्तु द्विगुणः शूर्पां विधेयः कुम्भ एव च ।

गोर्णी शूर्पद्वयं विद्यात्कारं भारं तथैव च ॥ ९६ ॥
द्राविशतं विजानीयाद्वा द्वौ शूर्पाणि बुद्धिमान् ।

तुला शतपलं विद्यात्परिमाणविशारदः ॥ ९७ ॥
शुष्कद्रव्येभ्यो मानमेयमादि प्रकीर्तितम् ।

प्रमाणोपेक्षातात् सर्वशास्त्रव्यवहितप्रमाणं प्रमाणं विस्मय-
साह-यद् चक्षुः इत्यादि । यस्मिन् त्रयरेणुकं वदन्ति, अन्ये तु
चक्षुः प्रमाणमाह । अथौ वे सर्वपा र्कास्तण्डुला इत्यत्र रक्षा
इति सर्वपाणा विशेषणम् । उद्वयं धान्यमात्रं इति तण्डुलद्वयं
धान्यमापो भवेत् । वे तु चत्वार इति यवचत्वारः, अन्ये तु

१ ‘कम्पमाहृतं भवेद्विकल्पः’ इति पा० ।

भाषायात्वार अण्डिका इति वदन्ति । प्रयो मापका घाण ।
 धन माने गणनत्वारिस्नान्मापकमान पठ भवति, तदेन दशर-
 किमानेन चतुःपष्टिमापकपलेन तुल्य भवति, यत्तुतुविश-
 तिधान्यमापेदशरकिमास्तुत्या भवन्ति, तत्तथ दशरकिमाना
 चतुःपष्टिमापकाद्युर्विधतिधान्यमापैरुणिता पर्यनिगदधिक-
 पददशरगतधान्यमाया एव भवन्ति, तेन दशरकिचतुःपष्टि-
 धान्यमापकमानेन सह द्वानिगदधान्यमापकाणाष्टचत्वारिंश-
 न्मापकतुलमानस्य तुल्यता । सुश्रुतेऽपि “तत्र द्वादशधान्य
 मापा खणमापक, तेन चतुःपष्टि पलम्” (सु वि अ ३१) इति
 व्यवस्थापितम् । तेन चतुःपष्टिमापका द्वादशधान्यमापैरुणिता
 सुतोऽष्टपञ्चपिकसप्तसप्तधान्यमापा भवन्ति, एव दृढबलेक
 मानादप्य सुश्रुतपलादिमान भवति, एव सुश्रुतेऽपि पञ्चरणि-
 कमापो भवति । दृढबलमान मागध, सुश्रुतमान कालिहमिति
 नुपवे । पलकणे तु पद्मगुको मापक उक्त ॥ ८७-९७ ॥
 द्विगुण तद्वेन्विष्ट तथा सद्योजुतेषु च ॥ ९८ ॥
 यन्त्रि मान तुला प्रोक्ता पल या तत् प्रयोजयेत् ।
 अनुके परिमाणे तु तुल्य मान प्रकीर्तितम् ॥ ९९ ॥

द्विगुण तद्वेन्विष्टमित्यादि । अत्र यद्यपि सामान्येनैव द्रवस्य
 द्वैगुण्यमुक्तं, तथाऽपि तन्नाम्नरदयेनात् कुडवाद्यवेन द्रवस्य
 द्वैगुण्यम् । उक्त हि—“रफिकादिषु मानेषु चावस्य कुडवो भवेत् ।
 झुके द्वादशयोधैव तुल्य मान प्रकीर्तितम्”—इति । अतः
 कणऽप्युक्त—“द्विगुणा कुडवावसो द्वाकाणा”—इति । इहापि
 मुनिपणकचातुरीपदे “निशान्मानि प्रसोऽन विवेयो द्विपला
 पिक (वि अ १४)” इति वचनेन द्रवद्वैगुण्य पारिभाषिक-
 प्रत्ये दृश्यताऽऽचार्येण रफिकादी द्वैगुण्यपरिमाण्याभिचार
 सूच्यत इत्युपपादितमेव प्राक् । आर्द्वैगुण्य न तस्यैव भवति
 यस्य द्रवस्य शुष्कस्य चार्दस्य चोपयोग समवति, यच्च
 निस्सामार्द्वेवोपयुज्यते न तत्र द्वैगुण्यम् । उक्त ह्यन्यत्र—
 ‘वासाकुडजकुणागदशतपत्रीयद्वान्ता । प्रमाण्ययुगन्त्या च
 घातपुष्पासहावरा । निस्सामार्द्व प्रयोक्तव्या न वेपा द्विगुण
 भवेत्’—इति । एतेषा च द्वैगुण्य कृत्वा मानस्य वाद्ययम
 हण कृतव्यमित्यर्थः ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

द्रवकार्ये तु चातुके सर्वत्र सखिल स्मृतम् ।

यतश्च पादनिर्देशश्चतुर्भागस्ततश्च सः ॥ १०० ॥

परिभाषान्तरमाह—द्रवकार्येऽपीत्यादि । ज्ञेयादिसाधने
 द्रवपथाये यत्र दृढ नोक्त तत्र सखिल देवमित्यर्थः । यतश्च
 पादनिर्देशश्चतुर्भागस्ततश्च स इत्यस्याया जेकत एव सिद्ध
 स्यादापि स्पष्टार्थ पुनरभिधीयते ॥ १०० ॥

जलज्ञेहौघधाना तु प्रमाण यत्र नेरितम् ।

तत्र स्यादोषधात्वेन ज्ञेयातोय चतुर्गुणम् ॥ १०१ ॥

अरुहोषधानामित्यादौ औषधात् ज्ञेयचतुर्गुण इति कल्प्यते
 ज्ञेयचतुर्गुण । ज्ञेयातोय चतुर्गुणमिति दोषशब्दस्य द्रवोपलक्ष

भत्तादिव चतुर्गुणमित्यर्थः । यत्र तु विशिष्ट मान जलादीनामुक्तं
 तत्र तस्यैव कृतव्य, ‘निर्दिष्टे तत्तदेव तु’ (सु वि अ ३१)
 इतिवचनात् ॥ १०१ ॥

ज्नेहपाकस्त्रिधा ज्ञेयो मृदुर्मध्यः सरस्तथा ।

तुल्ये कल्केन निर्यासे मेपजाना मृदु स्मृतः ॥ १०२ ॥

सयाव इव निर्यासे मध्ये दूर्वा विमुञ्चति ।

शीर्यमाणे तु निर्यासे पर्यमाने सरस्तथा ॥ १०३ ॥

सेहपाकत्रिविध्यलक्षणमाह—ज्नेहपाक इत्यादि । तुल्ये कल्केन

निर्यास इति प्रथमप्रक्षिप्तकश्चतुल्यता गते पाकेन निर्यासे सति ।

सयाव इत्येव समप्लुतगुणोभूमकणिकाहवपिण्ड उच्यते ।

शीर्यमाण इत्यादि सरपाकलक्षणम् । शीर्यमाण इति अवदीदति

वर्तमाने अङ्गुलीधीनान्नार्तिता गच्छति ॥ १०२ ॥ १०३ ॥

खरोऽभ्यङ्गे स्मृतः पाको मृदुर्नस्त क्रियास्तु च ।

मध्यपाक तु पानार्थं वस्तौ च विनियोजयेत् ॥ १०४ ॥

सरपाकादिविषयमाह—सर इत्यादि ॥ १०४ ॥

मान च द्विविध प्राहुः कालिह मागधं तथा ।

कालिहान्मागध श्रेष्ठमेव मानविदो विदुः ॥ १०५ ॥

कालिहमित्यादिक श्लोकं केचित् पठन्ति, त आचार्य
 वदन्ति ॥ १०५ ॥

तत्र श्लोकौ ।

कल्पार्थं शोधनं संज्ञा पृथग्चेतु प्रवर्तन ।

देशादीना फलादीना गुणा योगशतानि पट् ॥ १०६ ॥

विकल्पहेतुर्नामानि तीक्ष्णमध्यात्पलक्षणम् ।

विधिश्चावस्थिको मान ज्ञेहपाकश्च दर्शितः ॥ १०७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तत्रैव सरकप्रतिसिद्धते दृढचल-

सपूरिते कल्पस्थाने दन्तीद्रवन्तीकल्पो

नाम द्वादशोऽभ्यासः ॥ ११ ॥

कल्पार्थं इत्यादि स्थानार्थमाह । कल्पार्थं ‘कल्पार्थं मे-

दायै’ (क अ १) इत्यादिनोक्त । शोधनसंज्ञा—‘उभय

वा शरीरमलविवरेचनात्’ (क अ १) इत्यादिनोक्त । पृथ

ग्चेतु प्रवर्तने इति ‘ततोऽण्वीक्ष्यगविकादी’ (क अ १) इत्या-

दिनोक्त । देशादीना गुणा ‘तत्र देशस्तु’ (क अ १) इत्यादि

नोक्त । फलादीना गुणा भवन्फलानिर्दिष्टप एवोक्त । योगशतानि

पक्षिणि निश्वस्य पञ्चवाद्यव’ इत्यादिनोक्तम् । विकल्पहेतु

‘उपभोगमुख्या’ इत्यादिना प्रथमाध्याये प्रोक्त । नामानि

भदनफलादीनामेव, तानि च प्रत्यख्यायमुक्तानि । तीक्ष्णमध्या-

त्पलक्षणमिति ‘सुख क्षिप्र महावेग’ (क अ १२) इत्यादि

नोक्तम् । विधिश्चावस्थिक वेद्य द्यतिगते एवम्’ (क अ

१२) इत्यादिनोक्त । शेष मुगमम् ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

इति श्रीचक्राभिमिताविरचितायामायुर्वेदीयिकायां नरक-

वातसर्वदीकायां कल्पस्थाने दन्तीद्रवन्तीकल्पो नाम

द्वादशोऽभ्यासः ॥ १२ ॥

सप्तम कल्पस्थान समाप्तम् ।

१ ‘यस्य मान उज्ज्वलं चनेव संप्रमेयमेव इति श्रुत्वा । २ ‘जोदि
 पट्’ इति पाठः ।

१ ‘कल्पस्थाने’ इति पाठः ।

सिद्धिस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातः कल्पनासिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

कल्पस्थानानन्तरं पारिशेष्यादेव सिद्धिस्थानमभिधीयते । विदेरभिधायक स्थानं सिद्धिस्थानम् । सिद्धिस्थानेन चेह वम माधीनां वमनास्यसम्यग्भोगजन्यानां व्यापका मेवजस्य सा म्यतास्या सिद्धिरुच्यते, एवभूतसिद्धिकारणाभिधायकतया नैतत् सिद्धिस्थानमुच्यते, किंवा कार्यकारणयोरभेदोपचारात् सिद्धिस्थानेनेह सिद्धिकारणान्येव वमनादीरुच्यन्ते, उक्तं हि—“सम्यक्प्रयोगेनैव कर्मणा व्यापकानां च व्यापका धनानि सिद्धिरूपेक्षया” (छ अ ५) इति । न चैव सिद्धिस्थानसंज्ञानुत्तरया निरसितास्थानाधीनानि सिद्धिस्थान संज्ञाप्रसक्तिरङ्गावनीना, यत् इय संज्ञाऽनेन भोगरूप्य वतते नाम्बत्र ॥ १ ॥ २ ॥

का कल्पना पञ्चसु कर्मसूक्ता

क्रमश्च कः किं च कृताकृत्येपु ।

लिङ्ग तथैवातिकृतेषु सस्या

का किं गुणः केपु च कश्च वस्तिः ॥ ३ ॥

किं वर्जनीयं प्रतिकर्मकाले

कृते कियान् वा परिहारकालः ।

प्रणीयमानश्च न याति केन

केनैति शीघ्रं सुचिराच्च वस्तिः ॥ ४ ॥

साध्या गदा. स्वे शमनेश्च केचित्

कसात् प्रयुक्तैर्न शमं यजन्ति ।

प्रचोदितः शिष्यपरेण सम्य-

गित्यभिप्रेतेशेन निष्पत्तिरिष्टः ॥ ५ ॥

पुनर्यसुसाधविदाह तस्यै

सर्वप्रजानां हितकाम्ययेदम् ॥

सिद्धिस्थानाभिधानेऽपि सकलसिद्धिस्थानापेक्षणीयपञ्चकम्- कल्पनाभिधायकतया प्राधान्यादायै कल्पनासिद्धिरौच्यते । अत्र का कल्पना इत्यादीन् शिष्यस्य द्वादशप्रश्नानिनिविश्य तान् यथाक्रमं व्याचरे प्रश्नानुगुणसुबुद्धिप्रकाशाधर्मम् । यदुक्तं भरद्वाजेन—“अप्रदुष्टेन भावेन प्रसन्नोऽनन्तरात्मना । शिष्येण सम्यक् प्रष्टव्यं श्रेयोभुक्तिं प्रकाशते” इति । अत्र “का कल्पना पञ्चसु कर्मसूक्ता” इति प्रथमः प्रश्नः, “क्रमश्च कः” इति द्वितीयः,

“किं च कृताकृत्येपु लिङ्गं, तथैवातिकृतेषु” इति तृतीयः, “संख्या का” इति चतुर्थः, “किं गुणो वस्तिः” इति पञ्चमः, “केपु च कश्च वस्तिः” इति षष्ठः, “किं वर्जनीयं प्रतिकर्मकाले” इति सप्तमः, “कृते कियान् वा परिहारकालः” इत्यष्टमः, “प्रणीयमानश्च न याति केन वस्तिः” इति नवमः, “केनैति शीघ्रम्” इति दशमः, “सुचिराच्च केनैति” इत्येकादशः, “साध्या” इत्यादिषु द्वादश । साध्या इत्यादिप्रश्नस्य यद्यप्यवकाशो नास्ति, यतो हि नासाध्या गदा प्रोक्तं यथास्य क्रियमाणेन मेवजेन प्रशाम्यन्ति, तथाऽ- म्यसम्यग्भोगेन एव यथास्य मेपनाभिधानादयः प्रश्नो बोद्धव्यः । कल्पनाद्यन्तेनेह पञ्चकर्माङ्कः परोच्यते, तेन पञ्चकर्माङ्गसङ्ग- खेदप्रयोगेनैव प्रागाहः ॥ ३-५ ॥—

व्यहारवर सप्तदिनं परं तु

लिङ्गो नरः खेदपितृव्य उक्तः ॥ ६ ॥

नातः परं खेदनमादिशन्ति

सात्स्म्यीभवेत् सप्तदिनात् परं तु ।

व्यहारवर्षादि प्रथमप्रश्नसोत्तरम् । व्यहारवर्षमिति व्य- हृतेन व्यह वा व्याप्य क्रियमाणेननेहनेन अवरे यथा भवतीति व्यहवरे लिङ्गम् । सप्तदिनमिति सप्तदिनं व्याप्य लिङ्गम् । परमिति सप्तप्रकृषकालावधिना सप्तदिनं व्याप्य लिङ्गम् । ततश्च कालोरुपपत्तिं क्रियमाणशोधनाश्वेहनपक्षे सप्तदिनं यावत् लिङ्गम्, कालाप्रकर्षपक्षे तु त्र्यहं लिङ्गम् सखेदमित्यत्र इत्यर्थः । सप्तमसप्तदिनखेदकालानतिक्रमं तोषपतिरुमाह—नात पर- मित्यादि । अतः परमिति सप्तदिनात् परम् । कुतो नादिद्य- म्नीत्याह—सात्स्म्यीभवेदित्यादि । सप्तदिनात् परेण क्रियमा- णखेद सप्तपराप्रयोगेण सात्स्म्यीभूतत्वात् खेदनमधिकं शरीरे करोतीत्यर्थः, तेन यावन्मानखेदप्रयोगेण सप्तदिनोपयुक्तेन जहनं ह्यतः सा भाग्य सात्स्म्यीभूतैव, अधिकमात्रा या सात्स्म्यता न गता सा सप्तपरात् परेणापि कतम्येव, येषां सप्तपरात्परमिण्ये पुरे किमिद्विधमं कृत्वा पुनरधिकमात्रया खेदं प्रयुज्यते । एतच्च व्याहरेहनेन सप्तपराखेदं च यदुक्तकोष्ठ नियमेनेन । यदुक्तं,—“यदुक्तोऽलिङ्गाद्येन निप्रत्यच्छेषे सेवया । लिङ्गाति कूरकोष्ठस्य सप्तपराणं मानव” (छ अ १३) इति । ननु यदि कूरकोष्ठस्य सप्तपराणं लिङ्गातीति व्य- चरन्त्य, तत् कथमिह “नात परं खेदनमादिशन्ति” इत्यत्र सप्तपराणेष्वप्यखेदनमुच्यते, नृप,—सात्स्म्यं, कूरकोष्ठं सप्तपरा- नेन लिङ्गाति, परं कूरकोष्ठतामपेक्ष्य कृतमा खेदमात्रया लिङ्गाति, नदा तु हीनमात्रा प्रयुज्यते, तदा सप्तपराणां नि लिङ्गाति,

१ ‘साध्या यथास्य शमनेश्च केचित् कसात्परं न प्रथमं जननि’ इति पा० । २ ‘इत्यभिप्रेतेशे निरसिता वीरिष प्रपञ्च तस्यै च च सर्वमाह’ इति पा० । ३ ‘शुश्रोक्षिप्रकाशक’ इति पा० ।

१ ‘इष्ट’ इति पा० । २ ‘सप्तदिनप्रयुक्तेन खेदेन न इष्ट’ इति पा० । ३ ‘सत्यम्’ इति पा० ।

यत्तु तत्रान्तरे—“त्रिपङ्कनवरात्रेण ज्ञेहृषानं विधीयते” इत्यनेन सप्ताराद्राध्व्यमपि ज्ञेहृत्वं विहितं, तदन्तर्गतमिमममेव; किंवा, सप्ताराद्राध्व्यमसाम्बन्धीभूताधिकमात्राप्रयोगाभिप्रायेण तद्वर्णनीयम् । अत्र च सप्ताराद्राध्व्यं ज्ञेहृप्रयोगस्य निषेधात्, त्र्यह्राद्वर्क प्रयोगस्य वा निषेधात्, सद्यः ज्ञेहृप्रयोगेणैकदिनेनापि ज्ञेहृमनुजानीत इति श्रुतेः । मध्यकोष्ठान्तरे प्रति ज्ञेहृमप्रकर्षकाले यद्यपि नोक्तस्थापि मध्यविषया पञ्चदिनेन मध्यकोष्ठस्य ज्ञेहृत्वं ज्ञेयम् । यत्तु कश्चित् “श्रुतकोष्ठं प्रति त्र्यह्राद्व्यं न ज्ञेहृत्वं कर्तव्यं साम्बन्धीभावविति आर्थो लभ्यते” इति व्याख्यायते, तत्र नः प्रीणाति; यतः साम्बन्धीभावः सर्वदिननिर्वर्त्यतयैवाकार्योक्तः, तेनात्यल्पमात्राप्रयुक्तेन ज्ञेहृत्वेन त्र्यह्रादिव न लिङ्गाति श्रुतकोष्ठस्य दाऽधिकदिनान्यपि तत्र ज्ञेहृः कर्तव्यः ॥ ६ ॥—

ज्ञेहृऽनिलं हन्ति श्रुतकरोति
देहं मलानां विनिहन्ति सक्रम् ॥ ७ ॥

एवं संशोधनाज्ञेहृफलमाह—ज्ञेहृऽनिलं हन्तीत्यादि ॥ ७ ॥

लिङ्गधस्य सूक्ष्मेष्वनैषु लीनं
स्वेदस्तु दोषं नयति द्रव्यम् ।

ज्ञेहृपूर्वकलेदफलमाह—लिङ्गमज्ञेहृत्वादि । सूक्ष्मेष्विति सूक्ष्मेष्वपि ॥—

ग्राम्यौवकानूपरसेः समंसे-
कलेशनीयः पयसा च चम्यः ॥ ८ ॥

रसेस्तथा जाह्नलजैः सयुवैः
लिङ्गधैः कफावृद्धिकरैर्विरेच्यः ।

संमति लिङ्गधस्य वामनीयस्य वमनानुगुणं विरेचनीयस्य च विरेचनानुगुणं भोजनं पुष्पगाह—ग्राम्यौदकेत्यादि । रसेस्तथा जाह्नलजैः इति यदा संबन्धो भवेत्तदा उल्लेखनं पित्तलैव ज्ञेयं; किंवा “उल्लेखनीयः” इति नानुवर्तत एव, तेन कफावृद्धिकरै रसेषूपैथ “भोजनीयः” इति शेषः । एतद्विरेचनार्थं प्रतिभोजनं व्यर्थं ज्ञेयं, यमनार्थं तु प्रतिभोजनमेकानेयः उक्तं हि—“ज्ञेहृत्वा प्रसक्तं न चानुलिङ्गप्रपौरतः पिबेत् । ज्ञेहृत्वावृष्णं च व्यर्थं मुक्ता रसादनम् ॥ एकादोपरतस्तद्वृद्धा प्रवृद्धं पिबेत्” (च. अ. १३)—इति ॥ ८ ॥—

शैष्मोत्तराच्छर्दयति हार्दुःखं
विरेचयते मन्दरुफस्तु सम्यक् ॥ ९ ॥
जघः कफेऽल्पे वमनं विरेचये-
द्विरेचनं वृद्धकफे तथोच्यम् ।

वामनीयस्य शैष्मोत्तरत्वे कर्तव्ये विरेचनीयस्य नाल्पकफत्वे संपादे उपपत्तिमाह—शैष्मोत्तर इत्यादि । उक्तविपर्यये हेतुमाह—जघ इत्यादि । कफेऽल्पे सति वमनं पीतं वमनम-कृत्वैवाधो याति, वृद्धे कफे तु विरेचनं प्रयुक्तमूर्ध्वं याति वमनाय संपद्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥—

लिङ्गधाय देयं वमनं यथोक्तं
वान्तस्य पेयादिरनुक्रमश्च ॥ १० ॥
लिङ्गधस्य सुस्निग्धतनोर्यथाव-
द्विरेचनं योग्यतमं प्रयोज्यम् ।

संप्रति क्रमश्च क इति प्रप्रस्योत्तरमाह—लिङ्गधाय देयं वमनमिति; वमनपानदिनेऽभ्यन्तरेण लिङ्गधाय वमनं देयमित्यर्थः, पानकानितज्ञेहृत्वं पूर्वमेवोक्तत्वात् पुनरभिधानमर्हति; अन्ये तु “उपजातज्ञेहृगुणार्थे” इति वदन्ति । यथोक्तमिति गदनकत्वोक्तविधिना देयम् । वमनानन्तरं कर्तव्यमाह—वान्तस्येत्यादि । पेयादिः “पेयां विलेपीम्” इत्यादिना वक्ष्यमाणः । वमनक्रममभिधाय विरेचनक्रममाह—लिङ्गधसेत्यादि । सुस्निग्धतनोरिति सम्यक्संज्ञादेहेत्यर्थः । अयं च विरेचनाज्ञः ज्ञेहृत्वेदकमो वमनानन्तरमाविरेचनेऽपि पेयादिकमोत्तरकालं कर्तव्यः, यदुक्तं—“विलेप्याः क्रमागतं चैनं पुनरेव ज्ञेहृत्वेदाभ्यामुपपाद्य विरेचयेत्”—इति । ज्ञेहृत्वा नन्तरं च यद्यप्येव विरेचनार्थं प्रतिभोजनं, तदुपक्रमाभिधानानुपपन्नप्रतिपादितमेवेति न पुनरिह प्रतिपाद्यते । यथावदिति कल्पस्थानोक्तविधिना । योग्यतममिति घटीरदोषावपेक्षया यद्विरेचनं योग्यं भवति तदेयम् ॥ १० ॥—

पेयां विलेपीमकृतं कृतं च
युपं रसं त्रिहिरपेकशब्द ॥ ११ ॥
क्रमेण सेवेत विनुसृक्पायः
प्रधानमध्यायरशुद्धिशुद्धः ।

वमनविरेचनोत्तराभाविपेयादिकममाह—पेयां विलेपीमिला-दि । यथागर्हणुसिक्ता । विलेपी विरलद्रवा । उक्तं हि—“तिक्पयै रक्षितो मण्डः, पेया तिक्पयसमन्विता । यथागर्हणुसिक्ता स्यादि-लेपी विरलद्रवा” इति । अत्र अकृतयूपः ज्ञेहृत्वावृद्धिकरः, कृतयूपः ज्ञेहृत्वावृद्धिकरः स्रक्तः; एवं रसेऽपि कृताहृतन्यवस्था । यदुक्तं सूत्राज्जे—“अधेहृत्वा सर्वमहृतं कदुर्देविना । विज्ञेयं त्वज्ज्ञेहृत्वादेः स्रक्तं कृतम्”—इति । त्रिहिर-कालनं व्याप्य, द्विरित्थकालहृत्वा, एकश्च श्लेष्माकालम्; एतच्च त्रिरित्थदि प्रलेकं पेयादिभिः संवध्यते । एतच्च त्रिरित्थादि पञ्चमय प्रधानशुद्धिशुद्धावपेक्षया यथाक्रमं ज्ञेयम् । तेन, प्रधानशुद्धिशुद्धे प्रलेकं त्रिः पेयादि कर्तव्यः; तेनात्रकालत्रये पेया, ततः परेणात्रकालत्रये विलेपी, ततः परेणात्रकालत्रये कृताहृतयूप-

१ ‘उक्तमिति न्याय विरलद्रवा’ इति श. १. २ ‘यथापे’ इति श. १. ३ ‘विषय’ इति श. १. ४ ‘प्रवृत्त’ इति श. १. ५ ‘विषय’ इति ‘विषय’ इति च श. १.

१ ‘लिङ्गधस्य च विरेचनस्य कार्यं विरेचनं योग्यतमं ततश्च पेया’ इति श. १. २ ‘निद्राप्या’ इति श. १. ३ ‘उपजातज्ञेहृगुण’ इति श. १.

सहितमैत्र, ततोऽपि च वरेण कृताकृतसेवाजममकात्मने
 देयम् ; एव द्वादशभिरजकलैर्वैभवेनसायाहाव प्रभृति सप्त-
 रात्रेण पेयादिकम् । अयमेव क्रम उपक्रमनीयेऽपि—“तत्
 सायाहो लोहितवास्तिपुद्गलायाम्” इत्यादिना, यावत् “द्वादशै
 चातकाले” (तु. अ. १५) इत्यनेनोक्तं । अत्र यूपरसमोक्ष-
 यद्यपि कालविभागे न प्रतिपादितत्वाभावापि यूपकालत्रये रस-
 कात्मने च प्रथममकृतस्य उत्तरकाले च कृतस्य यूपस्य, एव
 रसस्यापि कालविभाग कथनीय । एव हि पेयादिसंख्या
 एकदाध पेयाक्रमो वर्तनीय इति । एककाले तु पेयादिकमे
 यद्यपि कृताकृतयूपरसयो कालविभागे न प्राप्यते, तथाऽप्ये-
 कस्मिन्नेव काले लोहसंस्कारेण यूपरसमोक्षत्र कृताकृतत्व
 हेतुम् । प्रथमश्चात्र भूतिसोपममन्त्रोभाद्रिमिमान्त्र समवति,
 तेन तत्र पेयादिकमधिरं क्रियत इति हेतुम् । प्रथमश्चाद्रि-
 यक्षण नामैकवर्षमाणम् ॥ ११ ॥—

यथाऽयुरास्तिस्वप्नानामयथाऽ-
 स्तंयुक्तमाणा भवति क्रमेण ॥ १२ ॥
 महात् स्थिरः सर्वेष्वस्तयेव
 शुद्धस्य पेयादिभिरन्तराभिः ।

पेयादिकमस्य विद्योभनमन्त्रोद्भासदापकत्व दृष्टान्तेन दर्श-
 यत्वाह—यथेत्यादि ॥ १२ ॥—

अजन्ममध्यप्रवरे तु वेगा-
 धत्वार इहा वमने पडद्यौ ॥ १३ ॥
 वरैश्च ते द्वित्रिगुणा विरेके
 प्रसूतस्था द्वित्रिचतुर्गुणश्च ।
 पित्तान्तमिष्टं वमन विरेका-
 दर्थं कफान्तं च विरेकमाहूः ॥ १४ ॥
 द्वित्रिगुणं सविदकानपनीय वेगा
 न्मेय विरेके वमने तु पीतम् ।

प्रथमश्चाद्रिदृष्टयः प्राह—अप्येत्यादि । चतुर्विंशत्यै
 चोद्येन वमनं तज्जघ्ना, यत्तु पक्षिस्तन्मध्यम, यत्पश्यामिस्तद
 प्रभृत् । विरेके अप्येव दश, मध्ये तु विरेचने त्रिगुण दश
 विंशतिरित्यर्थः, अथरे तु विरेचने त्रिगुण दश त्रिचतुर्गुणश्च ।
 वेगसहजान्तिमेदेन अजन्मादिमेदमभिधाय लोपमानमेदेनापि
 विरेचनस्य अजन्ममध्यप्रवर्ततां युक्तममाह—प्रसूतस्थेत्यादि ।
 द्विगुण प्रसूतो अप्येव विरेचने, त्रिगुणश्च मध्यमे, चतुर्गुणश्च
 प्रवरे । अत्र च प्रसूतस्थमेदेन सार्धत्रयोदशपलान्युच्यन्ते,
 उक्तं हि लब्धान्तरे,—“वमने च विरेके च तथा शोषितमो-
 क्षणे । सार्धत्रयोदशपत्र प्रत्यगाहुर्मनीषिणः” इति । पित्तान्त-

मिष्ट वमनं विरेकादर्धमिति विरेके धन्मानं अजन्ममध्यप्रवर्-
 विभागे शोके यथाक्रमं तथा वमनेऽपि अजन्ममध्यप्रवर्गविभागे
 तदर्थं हेतुः । परं तु यत् पित्तान्तत्वं वमनस्य, कफान्तत्वं
 विरेकस्य, तत् त्रिविधशुद्धादप्यर्थागतं हेतुम् । यदा चतु-
 र्विंशत्यै प्रसूतस्थे लोपे गते पित्तान्तत्वं सम्प्रवमनशुद्धितल-
 लक्षणमुपलभ्यते तदा अजन्मा शुद्धिः, यदा च विरेके दशमिवी-
 हिप्रसूतस्थान्तिमेदमनेन कफान्तत्वं विरेचनसम्प्रयोगलक्षणमुप-
 लभ्यते तदा विरेचनस्य अजन्मा शुद्धिर्भवति, एव मध्यप्रवर्-
 शुद्धावपि वमने पित्तान्तत्वं विरेचने कफान्तत्वं सम्प्रयोगल-
 क्षणं हेतुम् । वैषम्यस्याशोपमानाभिधानान्तरं सन्दृष्ट्वादिकै-
 र्विचक्षुः पित्तान्तत्वादितुः प्रविधादार्धमिष्टमभिधानं, तेन
 यदुच्यते—आन्तिकी, वैलिकी, मानिकी, लैङ्गिकी चेति चतु-
 र्विंशतिः शुद्धिरोच्यते वमनविरेचनयोः, तदस्माकमसमतमेव,
 किन्तु लैङ्गिकी पक्षे शुद्धिः । तत्र च पित्तान्तत्वं तथा ‘कमात्
 कफ’ इत्यादिप्रत्ययव्यवधानं च लिङ्गं वमने, विरेचने च कफान्तत्वं
 तथा ‘शोकोविशुद्धीर्नित्य’ इत्यादिप्रत्ययव्यवधानं च लिङ्गं हेतुम् ।
 तेन यदनं जापादवर्गना “सम्प्रतिशुद्धिर्लक्षणं लक्षणतोऽपि
 मानानं वेगाच्च दोषावमनाञ्चोक्तं, किमिदं व्यस्तं समस्तं वा” इत्या-
 दिनाऽऽक्षिप्तं, तदवन्मुपगमनिरुक्तमेव । अन्त्येसं तत्र परित्याग
 विस्तरमयाह लिखितः । अजन्मादिशुद्धिर्त्रिविधं चात्र अजन्म-
 मध्योक्तदोषविपर्ययतया मन्त्रस्यापनीयम् । अजन्मादिशुद्धि-
 क्षणेऽपि यद्वेगेन अजन्मादिशुद्धिलक्षणमभिधानं, तत् प्रायोधा-
 नितया हेतुम् । लोपमानमेदेन अजन्मादिमानमेदं रारवा-
 पिकं, तेन वत्र वमनेऽशान्तिर्नैर्हिप्रसूतरोपशुक्तिर्भवति तत्र
 प्रवरेव शुद्धिः, यत्र वमने पक्षिरेन वेगं सार्धप्रसूतरोपशुक्ति-
 र्वति तत्र सन्धेयं शुद्धिः, यत्र च चतुर्विंशत्यै वेगरेकप्रसूतरोप-
 शुक्तिस्तत्र अजन्मादिशुद्धिरेव, एव विरेचनेष्वप्युदाहार्यम् । पित्तम-
 वतिरन्ते यस्मिन् तत् पित्तान्तम्, एव कफान्तमपि व्याख्ये-
 यम् । तेन ‘कमात् कफं पित्तमथानित्य’ इत्यनेन अत्र
 सम्प्रवमनलक्षणं वक्ष्यते, तथा ‘प्रातिष्ठं विरेचितकफलि-
 लाभाय’ इत्यनेन च सम्प्रतिशुद्धिचलक्षणं वक्ष्यते, तदनेन
 सहाभिद्वयं भवति । तत्र च यदपि लोपमानमन्त्रे वक्ष्यते,
 तत् पित्तान्तस्य कफान्तस्य च सूचकतया हेतुः, ति रोपहृते
 क्षाप्रवर्तते पित्ते कृते च नापुं सेवकं हरति, तेन च
 केवलमुपसर्गणेन पित्तान्तत्वं कफान्तत्वं च ज्ञायते । ननु
 यदि ‘नमात् कफ’ इत्यादिनेव प्रसूतस्थमप्यर्धमिष्ट-
 स्यात् कथमिदं पित्तान्तं च वमनं, कफान्तं च विरेकमा-
 हुतीति कृतम् ? नूनम्—वेगसहजोपमानमेदमन्त्रिधावमानान-
 धन्मादिशुद्धिरेव पित्तान्तत्वाद्युक्ततिप्रविधानार्थमिष्टमिष्टा-
 नम्, एव अजन्मविरेचनसम्प्रयोगलक्षणमभिधाने हि विषयस्य
 प्रत्यक्षलोपेऽपि शुद्धिरोपशुद्धादये च अजन्मादिशुद्धिप्रवर्गमाशो-
 दये सति अथ पित्तान्तत्वाद्युद्धये अजन्मादिशुद्धिप्रवर्गमाशो-

१ ‘कृताकृतयूपरसवरेण सहितमभयम्’ इति पा० । २ ‘लब्ध-
 सप्त’ पेयाक्रमं समाप्यते, अत्र सप्तपलं सप्तसिद्धं सायं प्राप्तम्”
 इत्यधिकमाह । ३ ‘इत्यनेन’ इति पा० । ४ ‘सर्वसंस्कारै-
 र्वादि पा० ।

एवमन्यदप्युदाहर्यम् । यमने च विरेके च यथा दोषमापन
कर्मस्य उदाह—द्विषानिलादि । द्विषानिलान्यवस्थितभाष-
णेन मूत्रभागस्याभेयतां दर्शयति, यमने तु पीतमिति यमने
पीतगोषध यजयित्वा दोषो मेव ॥ १३ ॥ १४ ॥—

क्रमात् कफः पित्तमथानिलश्च
यस्येति सम्यग्ब्रूयितः स इष्टः ॥ १५ ॥
हृत्पाथ्यमूर्ध्वेन्द्रियमार्गशुद्धौ
तथा लघुत्वेऽपि च लक्ष्यमाणे ।

यत्रति 'किं च हृत्पाथ्ये' इत्यादिप्रभलोत्तरं यथाक्रम-
माह—क्रमादित्यादि । क्रमादित्यनेन यचनेन यथोक्तक्रम-
लघुत्वेन कफादागमनं न सम्यग्शोणलक्षणमिति दर्शयति,
यतः कफाद्वर्षं गतं यदा पित्तं भवति, तदा तु पित्तागमनेऽपि
सति न हृत्ति, किन्तु यदपानाद्यायोभागागतं पित्तं यमनसा-
नयति तदैव हृत्ति, सत् पित्तानयनं च कफानयनानन्तरमेव
भवति, एव सम्यक्पूतविरेचनलक्षणेऽपि क्रमादितिपदसार्थाऽत्र
व्याख्येयः ॥ १५ ॥—

दुश्छद्विते स्फोटकफोटकण्डू-
हृत्पाथिशुद्धिर्गुणानता च ॥ १६ ॥ ,

दुश्छद्विते इत्याद्ययोगकृतवमनलक्षणम् ॥ १६ ॥

तृणोद्गमूर्ध्वानिलकोपनिद्रा-
धैर्यादिहानिर्वमनेऽपि च स्यात् ।

तृणोद्गमायतिवृत्तवमनलक्षणम् । अनादिशब्देन वर्णसुरादि-
ग्रहणम् । निद्राहानिधानानिलकोपयुतैव ॥—

क्षोतोविशुद्धीन्द्रियसंप्रसादो
लघुत्वमूर्त्तौऽग्निरनामयत्वम् ॥ १७ ॥
प्राप्तिश्च शिष्टपित्तकफानिलाणां
सम्पन्निपरिकल्प भवेत् प्रमेण ।

क्षोतोविशुद्धीत्यादि सम्पन्निरेचनलक्षणम् । ऊर्त्तौऽग्नि-
रिति पट्टेति । अनामयत्वमिति विरेचनजेतन्वदोषवनिमित्ति-
कारण्यपगमः । प्राप्तिश्चेत्यादिप्रमार्थं स्थानान्तरे व्याख्यात
एव ॥ १७ ॥—

स्याच्छ्रेयमपित्तानिलसंप्रकोषः
सादृश्याऽग्नेर्गुणैता प्रतिश्रया ॥ १८ ॥
तन्द्रा तथा कृद्धिरेरोचकश्च
वातानुलोम्य न च दुर्विरिके ।

सादृश्याद्ययोगकृतविरेकलक्षणम् । न च वातानुलोम्यमि-
त्यर्थः ॥ १८ ॥—

१ 'तद् विचागमनं च कफायमनानन्तरमेव भवति' इति पा० ।
२ 'वराविशुद्धि' इति पा० । ३ 'ऊर्त्तौऽग्निरिति वृत्तवद्वि' इति
पा० । ४ 'सैवोऽप्यवहिरुत्पानता स्यात्' इति पा० । ५ 'न च
वातानुलोम्यमिति पाठविषयः' इत्यर्थः' इति शिबदाससेन ।

कफाद्यापित्तक्षयजानिलोत्थाः
सुख्यङ्गमर्दहृत्प्रवेपनायाः ॥ १९ ॥
निद्रावलाभायतमः प्रवेशाः
शोन्मादद्विधाश्च विरेचितेऽस्ति ।

कफासेलादि विरेकाविशोणलक्षणम् । ध्वराशब्दः कफादिभिः
प्रत्येकं संबध्यते ॥ १९ ॥—

संछृष्टभक्तं नवमेऽस्ति सर्पि-
स्त पाययेताप्यनुवासेयहा ॥ २० ॥

तेलाकगाप्राय ततो निरुद्धं
यथाऽप्युदाहृतातिमुश्रिताया ॥

प्रत्यागते धन्यरसेन भोज्यः
समीक्ष्य या दोषघलं यथाहम् ॥ २१ ॥

नरस्ततो निद्रयनुवासानाहौं
नात्याशितः स्यादनुवासान्तीयः ।

वमनविरेचनकरावनाप्रस्त्रावागतसम्पन्मोषादिलक्षणमभि-
प्रायं बलिक्लपनामाह—संछृष्टभक्तमित्यादि । वृत्तमिद्विनिः-
सृष्टसर्वजनकमस्त्राहमे भुक्तमुपगुक्तस्य नवमेऽस्ति सर्पिं पानमनु-
वासेन वा देयम्, अत्र विकल्पद्वये यदि वमनानन्तरं विरेचनं
कर्मस्य तदा नवमेऽस्ति सर्पिं पानम्, अप विरेचनानन्तरं यदा
बलिद्वैरनुवासानुवासेन नवमेऽस्ति देयमिति व्यवस्था । वमना-
नन्तरं वमनदिवचे सर्पिं पानं एव नोक्तं वेनेदानीं विरेचनानन्त-
रकृतव्यतिरिक्ताहानुवासेन समानकालतया सर्पिं पानमपि दर्शितं,
वेने न निरुद्धाहता सर्पिं पानस्य कल्पनीया । नयमश्च दिवसोऽत्र
शोधनदिनमारभ्यैव देयः, उक्तं च जतुकण—“शोधनानन्तरं
नवमेऽस्ति श्रेष्ठपानमनुवासेन वा”, तथा कुशुवेऽप्युक्तं—“विरे-
चनात् उत्तरादे नये जातवर्त्य च । कृदाद्यानुवासाय
सम्पन्मोषोऽनुवासेन ” (तु वि. अ. ३७) इति । उत्तरव्यति-
चिकित्सिते च य एवादिनयानन्तरं रसप्राप्येनकमं लक्ष, च
सर्वकर्मावसाने प्रकृतिभोजनमनार्थं कर्तव्यं, न वमनविरेच-
नकमपरिसमाप्तावेव, चेनेहाकृतसर्वसर्पस्यैव नवमे दिने
सर्पिं पानमनुवासेन चोपपद्यम् । यत्तु भद्रशोकै—“संछृष्ट-
भक्तं मुनां श्रेष्ठपीतो दृढानसः । सशुद्धं पततो मासादनु-
वासेनोत्तरे नर” इत्युक्तं, तत्र प्रागनुवासेनविषयं रोगविशेष
विषयं चेति नैतद्विषयं भवति, बहुनि चात्र व्याख्यायानि
टीकाकृतमत्रिरीसम्पन्नलेजेज्ज्वरेतरेनादीनां सन्ति, अन्यैस्तु
तथाकथयानानि दोषोद्धारयेव निरस्यानि । तेलाकगाप्रायेति
वमनवमनद्वेनापि श्रेष्ठप्रयोगदर्शनार्थम् । सैवदत्तन पचकर्म-
नतया विहितोऽनुवासेऽप्युक्त्यात्येव, यदुक्तं—“तान्युपस्थित-

१ 'प्रत्यागते याससेन भोज्यं सायं च मुक्तोऽप्यनुवासेन'
इति पा० । २ 'तेन निरुद्धाहता' इति पा० ।

विषयसुममवसिदान हेयम्, इह ॥ प्रधानतया क्रियमाणानु-
वाचनविषयसुममदानमिति न विरोधः । एतेन, यदुक्तमापाठ-
नमप्या—“निरुद्धकार्यकारणसुममदानमस्ति” चेन्न निषिद्धपूर्वं
च, शोगस्यान्ते क्रमादिकं तथा श्रीनिलाचरं लेहान् प्राह” (१)
इति, तच्चिरस्तु हेयम् । किंच, अनुगमनित्वेन पुनर्वसनेन च
यवानुवृत्त्याऽनुवासनं देयं तत्रागुम्यं च निरुद्धमस्ति च कर्तव्य-
मित्यर्थः, तेन यथोक्तसङ्ख्याकाचिरुद्धान् दत्त्वा यथोक्तसङ्ख्या
लेहो देयः । विषमसङ्ख्यापादान ॥ मध्यविषयाऽपि स्तब्धचतुर-
हादिप्राहकं भवति, तेनोत्तरं यत्समाप्तसंख्यानुवाचनं न विरो-
धीति ज्ञेयं । जलवर्णऽप्युक्त—“निरुद्धे न्युपिवे शुक्लतोऽनु-
वासनं परं द्वितीयेऽहनि पथमे वा तथैवाद्याहोऽपकपतो
दिनिचतुरादि” (१) यातादिकुर्यात्” इति ॥ २५ ॥

**नतो विरिक्तस्तु निरुद्धदानं
विधर्जयेत् सप्तदिनान्यवश्यम् ।
शुद्धो निरुद्धेण विरेचनं च
तद्व्यस्य शून्यं विकसेच्छरीरम् ॥ २६ ॥**

सप्रति निरुद्धविरेचनयोस्तरेऽवश्यपरिहर्तव्यकालमाह—
नतो विरिक्तदिक्त्वादि । नन्यमिति यथनविच्छेदसाधयेऽपि
व्यापावश्यं सप्तदिनच्छेदं कर्तव्यं इति दर्शयति । नपि
विरेचनानन्तरं निषिद्ध एव निरुद्धं पथकमीमांसा सिद्धी, तथा
निरुद्धस्य विरेचनं निषिद्धं, तथाऽपि तत्कालमेव स निषेधः,
तेन त्रिचतुरादिदिनेऽपि प्रसक्तिरित्यर्थः प्रवचनम् । यत्तु
विरेचनानन्तरं नवमेऽहनि अनुवासनं कालादुत्तराह्नमेव निरुद्धं
विधानं, तेनार्वाग्न्ये प्रसक्तिरपि न स्यादित्युच्यते, तत्र,
यतोऽनुवासनशुद्धपेक्षवर्जनं नमस्येयं विषयः, यदाऽवरशुद्धा
व्यहेर्णव पेयादिक्रमं समाप्यते, तदा चतुरादिनेऽनुवासनदा-
नात् पथमे पठे वा दिने निरुद्धं प्रसज्येत, अतस्तत्रासाध्यं
नेतद्वचनम् । निरुद्धानन्तरं तु ससर्जनमनो नास्तेव, तेन नह
लेहं दत्त्वा विरेचनप्रसक्तिस्तेव । सप्ताहादवर्णं सप्ताहं नावच
निरुद्धविरेचनवर्जने हेतुमाह—तत्राहोरादि । विकसेदिति
हिंसात् । शून्यमिति पूर्वशोधनशून्यशरीरं पुनः शोधनादि-
स्मादिति भावः । “आर्षसाहादिरेको वा ततयापि निरुद्धमयम्”
इति तन्त्रान्तरे प्रोक्तं, तच्च असंगतिपथा क्रियमाणसंशोधनक्रमे
हेयम् । तत्रापि च सप्ताहपूरणं ससर्जनसहायीभावमुक्तं
विकल्पपरिहाराद् व्याख्येयम् ॥ २६ ॥

**पक्षिर्घ्न्य-स्थापयिता सुखानु-
वैलासिनेषास्तरवर्णकृच्छ्रः ।**

१ ‘यथोक्तसङ्ख्यातनिरुद्ध’ इति, ‘यथोक्तसङ्ख्यान्ते निरुद्ध’
इति च पा० । २ विषमसंख्यापादानं दिक्चतुरादिचक्षुरपि मध्यं
विषया परिग्रहार्थम् इति शुद्धावधौक्या श्रीकण्ठध्वजः ।
३ ‘अपकपतो’ इति पा० । ४ ‘पथकमीमांसा’ इति पा० । ५ ‘पथमे’
नेहरेषाणां तौनामुत्तुचनिकल्पपरिहारात् इति पा० ।

**सर्वाथकारी शिशुशुद्धयूना
निरुद्धः सर्वगदापहृष्टः ॥ २७ ॥
विट्श्लेष्मपिचानिलमूत्रकर्पा
दातार्थवहः शुभ्रबलप्रदश्च ॥
विश्वकृषित दोषचर्यं निरुद्धं
सर्वांश्च विकारान् शमयेन्निरुद्धः ॥ २८ ॥**

‘किमुनो वक्ति’ इतिप्रथमोत्तर—यत्किंचन स्थापयिते
त्वादि । अथ चास्थापनगुणः, अनुवासनस्य तु ‘देहे निरुद्धेण’
श्लादिना ग्रन्थेन गुणान् वक्ष्यति । वयं स्थापयतीति वयं स्था-
पयिता, वयं स्थापनत्वात् चास्य श्रोतं पुद्गिकत्वात् । सर्वाथका-
रीति स्थिरत्वमकर्पादिनिरुद्धावस्थापि सैषान्विरोधयोगात् ।
शिशुशुद्धयूना निरुद्धः इत्यनेन वयमविरेचनाभ्यामुक्तं उच्यते,
ये हि शिशुशुद्धयोर्निषेधे । सर्वगदापहृष्टं सप्तदिनेन हेयं,
सर्वांश्च विकारान् शमयेदित्यनेन दोषचरोपनंदात् सप्तगदापह-
त्वमुच्यते इति न पौनरुक्त्यः, किंवा सर्वांश्च विकारानिति
सर्वावस्थाव विकारानिति विशेषः ॥ २७ ॥ २८ ॥

**देहे निरुद्धेण विशुद्धमार्गे
सज्जहन् वर्णयलप्रदं च ।
न तैलदानात् परमसि किञ्चि-
द्व्यं विद्यपेण समीरणार्ते ॥ २९ ॥
केहेन वैश्यं लघुतां गुरुतां
दौर्गन्ध्याच्च शैत्यं पचनस्य इत्या ।
तैलं ददात्याशु मनःप्रसादं
दीप्यं बलं वर्णमथाग्निप्रेष्ठम् ॥ ३० ॥
मूले निषिको हि यथा द्रुमः स्या-
त्तैलच्छदः कोमलपल्लवाग्र्यः ।
काले महान् पुष्पफलप्रदश्च
तथा नरः स्यादनुयासनेन ॥ ३१ ॥**

देहं श्लादिनाऽनुवासनगुणमाह । निरुद्धेण विशुद्धमार्गं
शिवं यथावाचिरुद्धोपिति एव भागं सप्तर्षेऽनुवासनं यथोक्त-
गुणकृतं भवतीति दर्शयति । न तैलदानादिलेन तैलशब्देन
लेहोत्पल्लवणेन केचित्द्वयमपि प्राद्वन्ति, किन्तु तैलमेवान् नात-
हप्रधानतया ज्ञेयं इति युक्तं पदसामं, तथा ह्यन औष्ण्या-
न्वैलमिलुक्तं, औष्ण्यं च न सर्पिणीति, लेहो मज्जवर्जिता अनु-
वासनाधिकृता अल्पप्रपावत्ताज्ञानं श्रुतमुपमन्यते । परम-
सीलापौ इत्यमिति कारणं, तच्च कारणमतिप्रशमनेन हेयम्,

१ ‘विट्श्लेष्मपिचानिलमूत्रकर्पा’ इति लक्षणं ‘पुनस्तुलप्रदश्च’ इति
‘विट्श्लेष्मपिचानिलमूत्रकर्पा’ इति च पा० । २ ‘सर्वगदापहृष्ट’ इति
विश्वकृषितोषाह, किंवा, वैदोषिकव्यापिहर इत्यनं व्याख्यानं,
जन्यथा व्याख्याने तु ‘श्लेष्मपिचानिलकर्पा’ इत्यनेन पौनरुक्त्यम्
इति ध्रुवरायणेन । ३ ‘नान्वासनाप किञ्चिदिहास्ति कर्तव्यं
विरोधेण समीरणार्ते’ इति पा० । ४ ‘लेह’ इति पा० । ५ ‘अप्यापि
पुष्टिः’ इति पा० ।

‘मान्वासात् किञ्चिद्विहासिह कर्म’ इति केचिद् वदन्ति । तैस्तु-
ल्येन चकारणं व्याकरोति—‘जेतेनेलादि । तैवं चानुवासने
पक्षमेव श्रेयम् ; अथवा तु, ‘न चार्थं प्रणयेत् सैदं स त्वाभिम्-
न्येदुदम्’ (वि. अ. ४) इत्येन विधिदत्तात् । अत्र तैव-
नित्योर्विपरीतश्रुतयोर्मध्ये द्वयप्रधानाद्येनैव वातं हन्ति, न
वातसैवम् ; अतएव गुणो यद्यपि तैवे वाते चास्ति, तथाऽपीह
प्रसावाद्रातसुमात्रयवसंबद्धं तैवं वेहादिना वातं जयति, तेन
समानमन्युत्वमेव विरुद्धार्थकार्येवेति । तैवस्य न्ययोक्तव्य-
कर्तृत्वे दृष्टान्तमाह—‘मूल इत्यादि । मूलदृष्टान्तेन चानु-
वायेन पाशात्तर्जनीपक्षे पुरस्य वेहमुखत्वं दर्शयति, उक्तं हि
परापरे—‘‘मूलं गुदं लतीरस्य विरास्य प्रतिष्ठितः । कर्णं
शीरीरं पुनरिति सूचीनं यावत्कथितः—’ इति ; तथाऽनुवाक-
नामि नरो बलवीर्योपपेयोऽप्यस्यैव स्थाविर्यः ॥२१-२१॥

स्तब्धाथ ये सङ्कुचितस्तब्धेऽपि

ये पङ्क्तयो येऽपि च मग्नरज्ज्वाः ।

तेषां च क्षापास्तु चरन्ति वाताः

हास्तो विशोषेण हि तेषु रस्तिः ॥ ३२ ॥

आध्मापने विप्रचिते पुरीषे

शूले च भक्तान्भित्तन्नेन च ।

एषंपकाराश्च भवन्ति कुक्षौ

ये चामयास्तेषु च यस्तिरिष्टः ॥ ३३ ॥

याश्च स्त्रियो वातकृतोपसर्गा

गर्भं न गृह्णन्ति रुमिः समेताः ।

क्षीणेन्द्रिया ये च नराः कृशाश्च

रस्तिः प्रशस्तः परमं च तेषु ॥ ३४ ॥

सामान्येन विरुद्धातसमयोगमाह—स्तब्धाथ य इ-
त्यादि । भस्मा इति घृष्ट(भस्म)श्रयाः ; दृग्वा इति सम्प्रत्ययः ।
भक्तान्भित्तन्नेन अरीरके । वातकृतोपसर्गा इति वातकृतो-
पसर्गाः । क्षीणेन्द्रिया इति क्षीणधीनद्रव्याः । अत्र शूलाकादिभ्य-
नुवाकं, भक्तान्भित्तन्नेनप्रकारेण च विरुद्ध इत्यादिर्वातसु-
धीयः ॥ ३२-३४ ॥

उष्णाभिभूतेषु चरन्ति शीता-

ब्धीताभिभूतेषु तथा सुखोष्णम् ।

समस्यनीकीयधसंप्रयुक्तान्

स्वपेन वस्तीन् प्रविश्यन्तु उपायात् ॥ ३५ ॥

उपश्रितं केतुं च क्व वस्तिरिति प्रसक्तोक्तम्—उष्णाभि-
भूतेष्वित्यादि । उष्णाभिभूते तथा शीतान्भित्तु इति शब्द-
मेव, तेन ‘सर्वत्र’ इति करोति, तेन विषयव्युत्पत्त्यभिभूतेष्वपि
तद्विपरीतोपपक्षोपातो बहिर्देश इति दर्शयति ॥ ३५ ॥

१ ‘शब्दादिभ्यश्चरन्नेनप्रकारः’ इति पा० । २ ‘अप्यस्यैव’ इति
पा० । ३ ‘शब्दादौपसर्गा’ इति पा० । ४ ‘उपायं च वस्तिं स्व-
पेन’ इति पा० । ५ ‘स्वपेन’ इति पा० ।

५, ६, ७

न चूंष्टणीयान् विवर्धीत वस्तीन्

विशोषनीयेषु गदेषु वैद्यः ।

कुष्ठप्रमेहादिषु मेतुरेषु

नरेषु ये चापि विशोषनीयाः ॥ ३६ ॥

निलिखितोपनीयगदनाह—उष्ठप्रमेहादिष्वित्यादि । अत्र,
आदिशब्देनारोचकतन्त्राधीनत्वानीं प्रहणम् । मेतुरेष्वपि
मेहादिषु ॥ ३६ ॥

क्षीणस्तवार्तां न विशोषनीया-

श्च शोषिणां नो भूशार्पवतानाम् ।

न मूर्च्छितवार्तां न विशोषितानां

तेषां च दोषेषु नियजमायुः ॥ ३७ ॥

क्षीणस्तवार्तां नैति क्षीणा राजचक्रिनस्तवार्तां हेताः । विप्री-
पनीयानिति अत्रचक्रकारकम् । तेषां च दोषेषु नियजमानुदिति
ये संशोषनहरणसामर्थ्येनैव प्रथानं भवति ॥ ३७ ॥

शाखायताः कौष्ठमात्राश्च रोगा

गर्भोर्ध्वसर्पायपथाहजाश्च ।

ये सन्ति तेषां न हि कश्चिदन्यो

वायोः परं जगति हेतुरस्ति ॥ ३८ ॥

विषमूत्रविषादिमलान्शयतां

विशेषसंवातकरः स यस्तात् ।

वस्त्रातिनृक्षश्च शमाय नान्य-

दस्ति विना मेयजमस्ति किञ्चित् ॥ ३९ ॥

वस्त्राधिकित्वाभूमिति सुपत्ति

सर्वो स्थितिसामपि वस्तिमेके ।

वशेषं कुम्भिकी सुक्षिमावशमाः ‘किञ्चो बलिः’ इति
प्रसक्तोक्तं पुनराह—क्षापाया इत्यादि । क्षापा श्रेष्ठमयं वा
इत्येव श्रिययाक्षादिशेममानीं गृहीतः ; सर्वत्रचन्द्रेण हि
सर्वद्वारेष्वानीध्विनां श्रियमात्रमपि वाह्येष्विदं प्रहणम् ।
इह सर्वत्रचन्द्रेण हि सर्वत्रो रोगमात्रं वक्षः । ऊर्ध्वगदे-
वन्द्रेण च ऊर्ध्वोर्ध्वसर्पेणैव श्रेष्ठोपशोभनीयं प्रवहणम् । अत्र-
नवाहजवन्द्रेण च श्रेष्ठोपशोभनीयं श्रेष्ठोपशोभनीयं प्रवहणम् । सर्वोः
परमिष्टि मायोः परं न कश्चित् श्रेष्ठ इति वाह्यः । एतेन सर्वत्र
वक्षिते अथि योगवन्द्रेण सर्वत्र, तथाऽपि वातुरेण श्रेष्ठ
इत्युच्यते । सर्वोः श्रेष्ठ एव हेतुमाह—विष्णुतेजसि । रिता-
दीत्यदिगन्द्रेण चन्द्रमयं वक्षः, (न च वक्षसन्द्रेण चन्द्र-
मयं,) वक्षसन्द्रेण चन्द्रमात्रमानीं वक्षस्यानीं च प्रवहणम् ।
आश्वज्यवन्द्रेण वक्षस्यदिग्ब्रह्मसन्द्रेणानाश्वज्यानीं धातुनीं च
प्रवहणम् । शिशिरवन्द्रेण हि शिशिरवन्द्रेण चन्द्रः, एतेन,
नवाश्वज्यवन्द्रेण शिशिरवन्द्रेण चन्द्रोऽपि वक्षः, तेन

१ ‘वक्षोपशोभनीयं’ इति पा० । २ ‘वक्षस्यानीं’ इति
पा० । ३ ‘शिशिरवन्द्रेण’ इति पा० । ४ ‘वक्षः’ इति पा० । ५ ‘वक्षः’ इति पा० ।

दोषदूष्यविभक्तमेलरूपनिमित्तव्याधिकरणे वायुरेव प्रधानं भवतीति भावः । किंवा आशयशब्दः प्रत्येकं विदादिभिः संबध्यते, स्थानेन च स्थानिनो लभ्यन्ते, विदादिसंयोग-विभागनैव च सर्वव्याधिकरणपरिग्रहो भवति । भवत्वेन वातस्य प्राधान्यमतः किमित्याह—तस्येलादि । मेपजमिति प्रधानं मेपजं, यदुक्तं—“यस्त्वित्वाहरणाम्” (सू. अ. २५) इति । अतो वस्तुतर्पणिकित्सारूपता तथा सर्वव्या-कित्सारूपता च युक्तैव ॥ ३८ ॥ ३९ ॥—

**नाभिप्रदेशं कटिपार्श्वकुक्षिं
गत्या शरुहोपचयं विलोठ्य ॥ ४० ॥
संक्षेष्टं कायं सपुरीषदोषः
सम्यक् सुखेनेति च यः स वेत्ति ।**

तत्र श्लोः कृताकृतलक्षणानि कषेणाह—नासीत्यादि । विलोठ्येति संक्षेपः । संक्षेष्टं कायमिति कौर्वरूपेण सारेण कायं व्याप्य, उक्तं हि—“कौर्वेष वल्लिरादत्ते दोषानामप्रद-स्वकात्” (सू. वि. अ. २५)—इति । सैहधन्देन च सारोऽ-भिधीयते, यथा—“देहः सैहपरिधयात्” इति । सम्यगिति निरवशेषेण । सुखेनेति विकारमहत्त्वा ॥ ४० ॥—

**प्रसृपिष्मूत्रसमीरणत्वं
रूप्यमिन्द्रियाशयलाघवानि ॥ ४१ ॥
रोगोपशान्तिः प्रकृतिस्थता च
बलं च तत् स्यात् सुनिरुद्धलिङ्गम् ।**

सादात्मिकव्यसितसम्यगयोगलक्षणमभिव्याधोत्तरकालभयमाह—प्रसृपेत्यादि । ‘आशयलाघवानि’ इत्यत्र ‘आमयलाघवानि’ इति पाठो रोगोपशान्तिरित्यनन्तरं वाच्यतो ज्ञेयः, तेन रोगोप-शान्तिरिह निरुद्धाशयविकाराणामुपशान्तिः ॥ ४१ ॥—

**स्याद्विच्छिरोदहृदवक्षिलिङ्गे
शोफः प्रतिययायविकर्तितैश्च ॥ ४२ ॥
हृत्प्रासिका मावतमूत्रसङ्गः
श्वासो न सम्यक् च निरुद्धिते स्युः ।**

स्यादित्यादि वस्तुयोगलक्षणम् । न सम्यक्निरुद्धिते इत्यशो-गेन निरुद्धिते ॥ ४२ ॥—

**लिङ्गं यदेवातिचिरेचितस्य
भवेच्चदेवातिनिरुद्धितस्य ॥ ४३ ॥**

वस्तुवियोगलक्षणमतिदेहेनाह—छिन्नमित्यादि ॥ ४३ ॥

१ ‘निरुद्ध’ इति, ‘निषेध’ इति च पा० । २ ‘नाभिप्रदेशं च कटि च गत्या कुक्षिं समाजोच्य पुनश्च शृङ्गम् । संक्षेष्टं कायं शिथिलाय कृत्वा दोषान् पुरीषं यथेति विमथ्य ॥ स्वसक्तवेगः सपुरीषदोषः प्रसृपणतो वल्लिरिति प्रशस्तः’ इति पा० । ३ ‘इन्द्रकुक्षिरे’ इति पा० । ४ ‘निरुद्धितस्य’ इति पा० ।

**प्रत्येकसक्तं सशृङ्गञ्च तैलं
रकादिवुद्धीन्द्रियसंप्रसादः ।
सप्रानुवृत्तिलेघुता बलं च
सृष्टाश्च वेगाः सनुवासिते स्युः ॥ ४४ ॥**

अनुवासानसम्यगयोगलक्षणमाह—प्रत्येकीत्यादि । असक्त-मिति सङ्गं विना । रक्षादयो घातव्यः । सप्रानुवृत्तिर्निदानुवृत्तिः । सृष्टा इत्यवदाः ॥ ४४ ॥

**अधःशरीरोदरत्वाहुपृष्ठ-
पार्श्वेषु रुम्भक्षरं च गात्रम् ।
ग्रहश्च विष्मूवसमीरणाना-
मसम्यगेताम्यनुवासितस्य ॥ ४५ ॥
हृत्प्रासमोहकमसादमूर्च्छां
विकर्तिका चास्यनुवासितस्य ।**

अध इत्याद्यनुवासानयोगलक्षणम् । रुम्भक्षरता चात्र शरी-रस्यावेदनादेव । हृत्प्रासादि अतियोगलक्षणम् ॥ ४५ ॥—

**यस्येह यामाननुवर्तते ग्रीन्
क्षेहो नरः स्यात् स विशुद्धदेहः ॥ ४६ ॥
आध्वागतेऽन्यस्तु पुनर्विधेयः
क्षेहो न संक्षेष्टयति हातिष्ठन् ।**

वचितक्षेहप्रत्यागमनकालमाह—यस्येत्यादि । यामानिति प्रहरात् । स विशुद्धदेह इति च अनुवासानप्रयोगसम्यगयोगाद-नुवासानन्यापत्तिरहित इत्यर्थः । आध्वागते इति शीघ्रं प्रत्यागते, अन्यस्तु विधेय इति वदेयान्यः क्षेहो देयः । पुनः क्षेहदानीप-पत्तिमाह—क्षेहो न संक्षेष्टयति अतिष्ठिति ॥ ४६ ॥—

**त्रिंशन्मताः कैमे गु वस्तयो हि
कालस्ततोऽप्येन ततश्च योगः ॥ ४७ ॥
सान्धासना द्वादश वै निरुहाः
प्राक् क्षेह एकः परतश्च पञ्च ।
काले त्रयोऽन्ते पुरतस्तथैकः
क्षेहा निरुहान्तरिताश्च पट् स्युः ॥ ४८ ॥
योगो निरुहाख्य एव देयाः
क्षेहाश्च पञ्चैव परादिमध्याः ।**

उपति संख्याप्रभसोत्तरमिशेषमाह—त्रिंशदित्यादि । कैमेकालयोगसंज्ञा यथाक्रमं त्रिंशत्पौडशाष्टयसिमुदयेषु ज्ञेया । कालस्ततोऽप्येनेत्यत्र अर्थशब्दो न सर्वप्रतिबन्धनः; तेन त्रिंश-

१ ‘नकादिवुद्धीन्द्रियसंप्रसादः’ इति पा० । २ ‘वर्धः’ इति पा० । ३ ‘अनुवासिते स्युः’ इति पा० । ४ ‘कर्मसु’ इति पा० । ५ ‘काल-त्रयोऽन्ते’ इति पा० । ६ ‘योगो निरुहाख्य एव’ इति पा० । ७ ‘समवियोगप्रतिबन्धनः’ इति पा० ।

रूपं पोषता भवन्ति । सान्त्वयना इत्यादिषा कर्मादीना निरुद्धातु
वासनविभागमाह । एकमनुवासनं दत्त्वा दीयन्त इति सान्-
त्वयना, एवमनुवासनेन प्रत्येक योगाद् द्वादश निरुद्धातुर्वि-
शतिर्वैयर्थ्यो भवति । प्रसिलारम्भे । परत इति द्वादशनिरु-
द्धोत्तरकाळे । निरुद्धान्तरिताथ पदं स्मृतिरिति निरुद्धान्तरिता
शता, एव च द्वादश वस्तुषु पूरणीया । पञ्चैव परादिषाम्प्रा-
प्तिरिति पञ्च ज्ञेया अन्ते मध्ये आदौ च येषा विमलकस्ते तथा,
अन नादौ ज्ञेयद्वयम्, अन्ते च ज्ञेयद्वय, निरुद्धनयमप्ये वैक
मनुवासनम्, एव पञ्च ज्ञेया भवन्ति । ये तु निरुद्धदिन एवा
नुवासनं दहन्ति तन्मते आदावेक एव, अन्तेऽपि दिनान्तरे
एक, एव पञ्च भवन्ति, एव कर्मकालयोरपि निरुद्धदिन एव दि-
नान्तरे वाऽनुवासनं व्याख्येयम् । अत्र वैकल्यान्तरिताना निरु-
द्धाणां दाने वातक्षोभो नाशङ्कनीय, कर्मादिषु निरुद्धा नापनाश-
स्त्रिहया दीयन्ते, ते त्रिधा एवेति इत्या न वातक्षोभका
भवति । एते च कर्मादयो यद्यपि क्षात्रप्रवेशेषु न न्यवहि-
यन्ते, तथाऽपि तद्विषयव्यवहारार्थमेवेव कर्मादिसहा, यथा यम-
कर्महाच्छपानादिसहा, तेन कर्मादिसहाया शास्त्रे -यवहार-
रक्षणात् कर्मादिप्रतिपादको मन्त्रोऽनापि इति यदुच्यते, तच्चिर-
सम् । कर्मादिसहा च तन्मन्त्रान्तरेऽप्यस्ति । तथाहि जन्मार्थे, —
“यत्कर्मक्षिप्तं पोषयाद्यै च कर्मवासयोगा, निरुद्धा ज्ञेयान्त-
रिता द्वादश पदं नव, एकज्ज्ञेयारम्भा पञ्चम्येकान्त” — इति,
हापीवेऽपि, — “त्रिधा कर्मं पुत्रा वदन्ति” इत्याद्युक्तम् ।
कर्मादीना प्रयोग केचिद्वातादिषु यद्विधिः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥—

नीत्र पञ्च वाऽऽऽनुद्ध्यतुरोऽय पञ्चा
वातादिकानामनुवासनीयान् ॥ ४९ ॥
ज्ञेयान् प्रदायाशु भिषग्विद्वध्यात्
ज्ञोतोविशुद्धार्थमतो निरुद्धान् ।

नीत्र पञ्चवादिना ज्ञेयार्थमनुवासनमाह । अत्र ये “वाता-
दिकानाम्” इति पठन्ति, वेदानादिष्वन्तेन पितृकपयोरपि
महण, बहुवचनं तु तद्वर्णवर्णितानबहुनादिषा वातस्य प्रधान-
द्वयसर्वव्यायोगादुपपन्नम् । यथोक्तं पुत्रनिर्वाणे—“वातादिषु
प्रदुष्टेषु” (ति अ ५) इति, तथा किञ्चन्त शिरसीवेऽपि
“वातादीना रक्षादीना” (ए अ १७) इति बहुल निर्दि-
ष्टम् । अन्ते तु—“वातादिकानाम्” इति पठन्ति । अत्र चतुर्थं
पञ्चा च अज्ञानं गुणरूपाणामपि दानमभिहितमेव, एतदनुवा-
सनस्य निरुद्धातव्या ज्ञेयार्थं क्रियमापन्नात् अयममदानं तु
“वस्तीनमुद्यम” इत्यनेन स्वप्रधानतयाऽनुवासानस्य विहितमिति
निश्चयव्यवस्था न विरोध, यत् ज्ञेयप्रयोगेनमनुवासनं
ज्ञेये भूत एवायममदानेन निवर्तनीयम् किंवा, अयमा-
तन्त्रतो व्याख्यानं संप्रदीयान्ते, तथाहि—“नीत्र, पञ्च,

१ “वातादिष्वेवमनुवासनीयान्” इति अ० । २ ज्ञेयोऽदे
महणं चित्तप्रकाशम् ।

नीत्र चतुर इति सप्त, पञ्च चतुर इति नव, पञ्च पञ्चिमेष्टद्वय
इति पञ्च विकल्पा इह विधीयन्ते । तन्मन्त्रान्तरे ज्ञेयस्य गुण-
दानमुच्यम्, यथा—“रुद्धस्य बहुवचनस्य द्वौ नीत्र वाऽप्यनुवा-
सान् । दशात् त्रिष्यतनु ज्ञात्वा तत् पञ्चाभिहृयेत्”
(मु नि अ ३७) इति । स्रोत सन्नेन विषदयितुमि-
क्षिता ॥ ४९ ॥—

विशुद्धेदेहस्य ततः क्रमेण
क्षिप्त्वा तल्लेदितमुत्तमाङ्गम् ॥ ५० ॥
विरेचयेद्विद्विरेचयैकतो वा
वल समीक्ष्य त्रिविधं मलानाम् ।
उर शिरोलायवसिन्द्रियैश्छेद्य
स्रोतोविशुद्धिं च मयेद्विशुद्धे ॥ ५१ ॥
गलोपलेः शिरसो गुरुत्वं
निष्ठीयन् चान्ध्यं दुधिरिक्तं ।
शिरोक्षिप्तं श्वथवणातितोवा-
चस्यर्थं शुद्धे तिसिरं च पदयेत् ॥ ५२ ॥
स्यात्सर्पणं तत्र मृदु द्रुपं च
क्षिप्यस्य तीक्ष्णं तु पुनर्न योगे ।

सप्रति कर्मावतशिरोविरेचनस्य कल्पनामसम्प्रयोगाद्यो गति-
योगलक्षणं बाह—निपुणैरिति । विशुद्धेदेहस्य इति एतच्च पञ्च-
मसहादीनां विषयवत् शुद्धिपूर्वकत्वं शिरोविरेचनस्योच्यते,
तेन वमनादिनाऽपुदेऽपि शिरोविरेचनेकसहाये पुनरेऽयं यमो-
ज्ज्ञेय । क्षिप्तमित्यत्र शिरोपक्षिप्तानादिना । वाऽसिन्निमित्ति
इत्यतः सति तम् । त्रिद्विरेचय इति त्रिभिः एव दोषाणामुत्प-
त्त्यादिष्वन्तेविषयमपेक्षं यथायोग्यतया योग्यम् । इन्द्रियाण्य-
मिति चतुर्गुणीनां सविषये पाठवम् । त्रिभिरे च परवेदिति
तमोभ्याम् सर्व परवेदित्वं । तस्यातिव्यायोगोपयोधिफित्तवमे-
व च व्यतयाऽनुपपत्त्यामाह—स्यात्सर्पणमित्यत्र । मृदु इव चलने-
नातिव्योमपि फिफिपठम् । तीक्ष्णं तु पुनर्न योग इति अत्राग्रे वि-
रोधेरेचनस्य पुनरपि च शिरोविरेचनं देयम् ॥ ५०—५१ ॥—

इत्यातुरसस्समुत्तमं प्रयोगो
यत्पुण्योर्द्विद्विद्वदामपः ॥ ५३ ॥

उक्तं पञ्चकर्मप्रयोगमुपसहरति—इत्यातुरेत्यादि । आतुरस-
समुत्तम इति वचनेन, आतुर आमयन्नापहन्तव्या, सत्ये
च यत्पुण्योर्द्विद्विद्वदामपः यथाऽप्यममप्रयोगं पुण्योर्द्विद्विद्वदामपः
ज्ञेयम् । सत्यं च पञ्चकर्मप्रयोगः, “वापदप्रथमे नागि”
(ए अ ७) इत्यादिना सूत्रस्थाने प्राप्यते इति ॥ ५१ ॥

कालस्तु वस्त्यादिषु याति याथा-
स्तापान् यथेष्टः परिहारकालः ।

१ “मृदुत्तमस्य” इति अ० । २ “शिरसोऽपि” इति अ०
इति अ० । ३ “विद्विद्वदामपः” इति अ० । ४ “वापद”
इति अ० ।

‘कृते कियान् वा परिहारकालः’ इत्यस्योत्तरमाह—अल-
स्त्रिंशत्वादिति । तावान् भवेद्विः परिहारकाल इति वस्त्रादिप्रयोगे
यावान् कालो व्याप्यते, ततः कालाद्विगुणं कालं यावत् परि-
हार्यत्वेनोक्तं परिहर्तव्यम् । अत्र आदिशब्देन वसनविरेचनसि-
रोधिरेचनानां प्रहणम् । वस्तेस्त्वादी व्युत्पादनेन प्राधान्यं
दर्शयति ॥—

अत्यासनस्थानवचांसि यान्
स्मरं दिवा मैथुनवेगरोधान् ॥ ५४ ॥

शीतोपचारातपशोकरोपां-
स्सजेदकालादितभोजनं च ।

‘किं वर्जनीयम्’ इति प्रश्नस्योत्तरम्—अत्यासनेत्यादि । आस-
नमुपदिष्टावस्थानम् । स्थानमुच्यते या स्थानम् । यान् रथाश्वादिना
यानम् । एव आविष्कृततमा इहोकाः; तेन कोपातिचिन्तना-
द्यो वेदपुनःकल्पनीयादौ वमनादिप्रयोगे निषिद्धास्तेऽपि न
चेत्या एव ॥ ५४ ॥—

वद्रे प्रणीते विषमं च नेत्रे
मार्गे तथोऽशोःकफविश्रयजे ॥ ५५ ॥
न याति पक्षिर्न सुखं निरेति
दोषावृत्तोऽल्पो यदि वाऽल्पवीर्यः ।

‘प्रणीयमानः’ इत्यादि प्रश्नस्योत्तरं—वद्रे इत्यादि । नेत्रे वद्रे
विषमं प्रणीते च गुदावयवकृदात्मानं याति । तथा ‘न सुखं
निरेति’ इत्यादिना ‘सुखिवाच केन’ इति प्रश्नस्योत्तरम् । न सुखं
निरेतीति विरेण दुःखं कृत्वा चागच्छतीत्यर्थः । दोषावृत्त इति
दोषेन बलीयसाऽप्युक्तः । अल्प इति अल्पमानः । अल्पवीर्य
इति षण्णवणाद्यमानान्गुवीर्यः ॥ ५५ ॥—

प्राप्ते तु वर्चोऽनिलमूषवेगे
वातेऽतिवृद्धेऽल्पयले गुदे वा ॥ ५६ ॥
अत्युष्णतीक्ष्णश्च मृदो च कोष्ठे
प्रणीतमात्रः पुनरेति यस्तिः ।

प्राप्ते चेत्तन्नेन शीघ्रागमनहेतुमाह । वातेऽतिवृद्धे केहो गुदे
वातेन प्रतिहतत्वात् बाह्याशयं, ततः शीघ्रागमनश्छतिः; अल्पयले
गुदे केहो धारयितुं न शक्नोति पुष्पः, अल्पयले गुदस्य संव-
रणीयकोऽर्धवेत्त्याह ॥ ५६ ॥—

मेदःकफाभ्यामनिलो निरुद्धः
शूलारुसुप्तिभ्यश्च धून् करोति ॥ ५७ ॥
वेधं तु युज्यन्वृधस्तु तस्मै
संवर्धयत्येव हि तान् विकारान् ।
रोगास्तथाऽन्येऽप्यवितर्क्यमाणाः
परस्परैणावगृहीतमार्गाः ॥ ५८ ॥

संदूषिता घातुभिरेव चान्यैः
स्वैर्भेषजैर्नोपशमं व्रजन्ति ।

‘आप्याः’ इत्यादि प्रश्नस्योत्तरं—मेदःकफाभ्यामित्यादि ।
मेदसा कफेन वेष्टि मेदःकफाभ्याम् । अत्र शूलारीजिरीक्ष्य
शुद्धतातश्चान्द्रा जेहं प्रभुदे, नावरणं जानाति, अत एव ‘अनुपः’
इति कृतम् । अन्यत्राप्युक्तम्—‘कृपिते मार्गसंरोधान्मेदसा
वा कफेन वा । अवितर्क्येऽनिले नादौ शस्तं केहेन शृं-
धम्’—इति । अवितर्क्यमाणा इति असम्भ्रम्यमानाः ।
असम्भ्रम्यमानत्वं एव हेतुमाह—परस्परैरेवेत्यादि । रोगघ-
त्वेनात्र दोषोऽभिप्रेतः । परस्परैरेव प्रतिबद्धमार्गो अतो दुर्ग्रहा
भवन्ति, तथा घातुभिश्च रफादिभिः संदूषिताः संमूर्च्छिताः
सन्तो दुर्ग्रहा भवन्ति, अमिहाताश्च स्वैर्भेषजैर्नोपशमं व्रजन्ति,
स्वैर्भेषजैरिति मार्गावरोधादिकाण्येदोऽप्यालम्बनरूपेणैवैकैरेक-
दोषभेषजैः; तदि तथाभूतावां भेषजं दौर्गिकं न भवत्येव,
अतोऽनुपशमो युक्त एव; एवं च दोषाणां परस्परवरोधान् तथा
घातुसंमूर्च्छनविशेषां धातव्यम्येव व्याधौ प्रभवोऽनुसरणीयः
॥ ५७ ॥ ५८ ॥—

सर्वं च रोगप्रशमाय कर्म
हीनातिमानं विपरीतकालम् ॥ ५९ ॥
सिन्धोपचाराच्च न तं विकारं
शान्तिं नयेत् पथ्यमपि प्रयुक्तम् ।

अथ विज्ञातेऽपि व्याधौ भिषजाऽसम्बन्धप्रयोगादिनिर्वर्ध-
मानेऽसिद्धिमाह—सर्वं चेत्यादि । विपरीतकालमिति अनुवि-
तकालकृतम् । सिन्धोपचाराच्चेति भेषजानां तथाऽकरणात्,
यथा भेषजस्य सम्बन्धपरिणामे सति भोक्ष्यम् । द्योगिकं
भेषजं तत् सम्बन्धं प्रयुक्तं सिन्धोतीति सिद्धान्तः ॥ ५९ ॥—

तत्र श्लोकाः ।

प्रश्नानिमान् द्वादश पञ्चकर्मा-
ण्युद्दिश्य सिद्धाविह कल्पनायाम् ॥ ६० ॥
प्रज्ञादितार्थं भगवान् महार्थान्
सम्बन्धजगद्विपर्ययोऽत्रिपुत्रः ।

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते दृढबल-
संपूरिते सिद्धिस्थाने कल्पनासिद्धिर्नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

प्रश्नानिज्ञादिनाऽप्यामार्थं संश्रुतिः । संप्रहृष व्यक्तः ॥ ६० ॥
इति श्रीचक्रपाणिदत्तप्रणीतायामायुर्वेददीपिकायां चरक-
तात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने कल्पनासिद्धिर्नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

शोफपाण्डुरोगमुखापाकतुष्टस्तन्यादयः श्लेष्मन्या-
धयो विशेषेण रोगाध्यायोक्ताः, एतेषु हि वमनं
प्रधानतममित्युक्तं केदारसेतुभेदे^१ शाल्याद्यशोप-
दोषविनाशयत् ॥ १० ॥

शेषास्तु वम्या इत्यभिधायिषि षीनसादीन् पुनर्वमनविष-
यतया दर्शयन् तेषु विशेषेण वमनस्य मौक्तिका^२ दर्शयति,
एवमुत्तराणि पुनर्विरेचनादिविषयोपदर्शने व्याख्येयम् ।
प्रधानतममित्यनेन महारोगाध्याये 'केदारसेतुभेदे'^३ इत्यादिनैक-
देशेनोक्तं प्राधान्यस्यापेक्षं प्रत्यं प्राद्वयति, तेन यदुक्तं तत्र—
“वमनं खलु सर्वोपक्रमेभ्यः श्लेष्मणि प्रधानतमं मन्यन्ते
मिषज, तज्जादित एवमासाद्यमनुग्रहिय केवलं वैकारिक
श्लेष्मन्मूलमपश्यति, तत्रावजिते श्लेष्मन्मिषि खरीरान्तर्गता.
श्लेष्मविकारा प्रशान्तिमापण्यते, यथा मिषे केदारसेतौ शालि-
पट्टिकारिभ्योऽन्येनान्येनान्येनान्येन प्रशोषभापयन्ते, तद्वत्”
(सू. अ. १०) इति प्रत्यक्षपदक, तदेह सर्वपक्षे, एव
विरेचनप्राधान्ये तथा वस्त्रिप्राधान्येऽपि यदिदं कदेच मद्य
रोगाध्यायोक्तप्राधान्यस्यापेक्षप्रत्यक्षपदकं दृश्यति, तत्र वैद-
न्याध्याहारेण योजनीयम् ॥ १० ॥

अविरेच्यास्तु सुभगक्षतगुदसुकनालाधोभागर-
क्तपित्तविलङ्घितदुर्बलेन्द्रियाव्वाग्निनिरुद्धकामादि-
व्यप्राप्तीणिनवग्रन्थिर्मदात्यथिताभातशल्यादिता-
मिहतातिस्निग्धरुक्षदक्षणाकोष्टाः क्षतादयश्च गर्भ-
प्यन्ताः ॥ ११ ॥

तत्र सुभगश्च सुकुमारोको दोषः स्यात्, क्षतगु-
दस्य क्षते गुदे प्राणोपरोधकर्त्री रुजां जनयेत्,
सुकनालमतिप्रवृत्त्या हन्यात्, अधोभागरक्तपि-
त्तिनं तद्वत्, विलङ्घितदुर्बलेन्द्रियाव्वाग्निनिरुद्धा
जीर्णधमेयं न सहेत्, कामादिव्यग्रमनसो न प्रव-
र्तते रुद्धेण वा प्रवर्तमानमयोगदोषान् कुर्यात्,
अजीर्णितं आमदोषः स्यात्, नवज्वरिणोऽविपकान्
दोषान् न निर्हरेद् यातमेव च कोषयेत्, मदात्य-
थितस्य मद्यहंनि वेहे वायुः प्राणोपरोधं कुर्यात्,
आष्मातस्याधमतो वा पुरीषकोष्ठं निचितो वायु-
र्विसर्पन् सहसाऽऽनाह तीक्ष्णतरं मरणं वा जन-
येत्, शल्यादितामिहतायोः शते वायुपथितो
जीवितं हि स्यात्, अतिस्निग्धस्यातियोगमय भवेत्,
रुक्षस्य वायुरङ्गमग्रहं कुर्यात्, दारुणकोष्ठस्य विरे-
चनोद्धता दोषा हृच्छूलपथेभेदानादाङ्गमद्वन्द्ववि-
गृच्छीकृताजनयित्वा प्राणान् हन्युः, क्षतादीनां
मिषप्यन्तानां र्द्धनोको दोषः स्यात्, वसादेते
न विरेच्याः ॥ १२ ॥

विरेचनाविषयमाह—अविरेच्यास्तित्त्वादि । सुभगक्षतगुद
इति सुभगगुद क्षतगुदश्च, अन्ये तु सुभग मुखसंयथितमाह ।
सुकनालोऽप्यन्तगुद । क्षतादयश्च गर्भप्यन्ता इति वमना-
विषयमप्यपठिता । रुजां जनयेद् 'विरेचन' इति शेष । अधो-
भागरक्तपित्तिनं तद्वदिति अतिप्रवृत्त्या हन्यादित्यर्थः । कामा-
दीत्याद्यादिशब्देन श्लोककोषादीनां ग्रहणम् । जनं नाप्राप्ति
खोनप्रवृत्तियायोग एव, उक्तं हि—“अयोगः प्रातिलोभ्येन न
चक्ष्य वा प्रवर्तनम्” (छि. अ. ६) इति । अयोगदोषाश्च
विश्रगहृदिफाल्गुनादयो ब्रह्ममाण्डाः । आमदोष इति आमदोष-
निमित्तविषयिष्यदि । पुरीषकोष्ठ इति पुरीषावासपक्षेण ।
रुद्धर्द्धनोक्ते इति श्रवणमनोकोषदोषः स्यात् ॥ ११ ॥ १२ ॥

शेषास्तु विरेच्याः, (विशेषतस्तु) कुष्ठधरन्ने-
होष्णैरक्तपित्तभगन्दोदराशांमिषज्जीह्वगुलमार्ज्वग-
लगण्डग्रन्थिविस्त्रिचिकालसकमूनाघातकिमिकोष्ठ-
विसर्पपाण्डुरोगशिरःपाथ्यंशूलोदावर्तनेनास्यदाह-
हृद्रोगव्यङ्गनीलिं कानेजनांसिकास्त्रकषणहलीभक्त-
भ्यासत्रासकामलापच्यपसारोन्माद्व्यातर्क्तयोनि-
रेतोदोषतैमिर्यारोचकाविपाकच्छर्विभ्यधूदरवि-
स्फोटकादयः पित्तव्याधयो विशेषेण रोगाध्यायो-
क्ताः, एतेषु हि विरेचनं प्रधानतममित्युक्तमष्ट्युप-
शमेऽग्निगृह्यत् ॥ १३ ॥

विशेषेण विरेच्यामाह—कुष्ठेलादि । विस्त्रिचिकाया विरेचन-
मुत्तरकालं शेषदोषहरणार्थं ज्ञेयम् ॥ १३ ॥

अनास्थाप्यास्तु—अजीर्ण्यतिस्निग्धपीतलेहोर्निह-
प्रशोषाव्वाग्निपान्नात्तातिदुर्बलक्षुण्णप्राथमार्ता-
तिरुक्षभुक्तभक्तपीतोदकपतितपित्तकृतनन्तक-
मेकुक्षपीतमचमूच्छितप्रसक्तच्छर्विनिष्टीविकाभ्या-
सकासदिकाव्यक्तच्छिद्रोदकोदराधमानालसकविस्त्रि-
चिकामग्रजातामातिसारमधुमेहकुप्राताः ॥ १४ ॥

तत्राजीर्ण्यतिस्निग्धपीतलेहानां द्यूयोदरं मूच्छां
श्वयथुयां स्यात्, उरुहृष्टदोषमन्दाभ्योरोचक-
स्तामः, यान्मृज्जतस्य शोभव्यापधो वस्त्रिराशु वेहं
शोषयेत्, अतिदुर्बलक्षुण्णप्राथमार्तानां पूर्वाको
दोषः स्यात्, अतिरुक्षस्य कादयं पुनर्जनयेत्, भुक्त-
भक्तपीतोदकयोर्निहृद्योपधर्मयो वा वायुपेक्षितमु-
त्तिष्ठप्य क्षिप्रं घोरान् विकाराजनयेत्, यमितति-
रिक्तयोस्तु रुक्षं खरीरं निरुद्धः क्षतं क्षार इव वेहेत्,
रुज्वन्तं कर्मणो विभ्रंशं भृशसंरुद्धोदतसः कुर्यात्,
कुक्षमतीत्योपस्त्रिचिकष्यमुपश्रयेत्, मत्तमूच्छितयो-

१ 'महारीगमादितेन क्षतं विदन्' इति पा० । २ 'अप्यन्त' इति पा० । ३ 'अग्निगृह्यत्' इति पा० ।

१ 'वेद्यन्त' इति पा० । २ 'अप्यन्त' इति पा० । ३ 'अग्निगृह्यत्' इति पा० । ४ 'अग्निगृह्यत्' इति पा० ।

भृशं विचलितयां संशयां चित्तोपघाताद् व्यापत्
स्यात्, प्रसक्तच्छादिनिर्ग्रीयिकाभासकासहकार्ता-
नामूर्ध्वामृतो वायुसुखं वस्ति जयेत्, यदच्छिद्रो-
दकोदराध्मानांतांतां भृशतरमाध्याप्य वस्तिः प्रा-
पान् हिंसात्, अलसकविसृचिकामप्रजातामाति-
सारिणामामकृतो दोषः स्यात्, मधुमेहकुष्ठिनो-
र्ध्यापेः पुनर्दृष्टिः, तस्मादेते नास्थाप्याः ॥ १५ ॥

अनास्थाप्यानाह—अनास्थाप्यास्तिरसादि । मधुमेहसन्धेन
रूपमेहेप्रहणम् । दूयोदरमिति सन्निप्रतोदरम् । यानं रया-
रियानम् । इहेद् 'वस्तिः' इति शेषः । मिश्रंशमित्ययं 'द्वि-
याणाम्' इति शेषः । ऊर्ध्वमुपगतेरिति मुपदिभिस्तृच्छेदः ।
मधुमूर्ध्वतयोर्ध्यापत् स्यादिति सूत्रार्था व्यापत् स्यादिति
साहचः । वदोदरादाकाप्यातना यस्तिमिष्यते; तेन "मि-
श्राय वदोदरेण" इत्यादिना वाक्यं "निर्हं यानुवासानम्"
(चि. अ. १३) इति प्रत्येन निर्हद्विधानमविहं भवति;
अन्ये तु उदराप्याय एव 'वदोदरेण' इत्यनेन सविच्योदर-
मिष्यं निर्हं वर्णयन्ति, । तेनात्र सामान्येन वदोदरे निर्ह-
निषेधो न विहः ॥ १४ ॥ १५ ॥

शेषास्थाप्याः विशेषतस्तु सर्वात्रेकाग्रकु-
क्षियोगवातचर्चोसुपशुक्तसङ्कलचर्चोसरेत-क्षय-
वोपमानास्तुसिक्किमिषोप्राप्तवत्तुद्धातिसारप-
पेमेदामिताप्रीहमुन्मशूलद्वयोमप्रमद्वोन्माव-
रप्रमशिरः। कर्णशूलद्वयार्गवपुष्पकटीप्रहयेपना-
क्षेपकगीरघातिलायवरजःक्षपातविपगागिस्कि-
म्मानुजहोदमुल्फाधिप्रपदयोनिषादकुलितलना-
स्तवन्तनखपयोस्त्रिशूलशोपस्तम्भान्प्रकुजपरिकर्ति-
फाल्पल्लवशम्भोप्रगन्धोपधानादयो यातग्याधयो
विशेषेण महादोगाध्यायोकाश्च । एतेप्यास्थापनं प्र-
धानतममिर्युक्तं यनस्पतिमूलच्छेदयत् ॥ १६ ॥

विशेषास्थाप्यानाह—मर्वात्रेकाग्र । विरुपादिभिः शूल-
शोपस्तम्भाः संबन्धन्ते ॥ १६ ॥

य एषानास्थाप्यास्त एषाननुवासाः स्युः विशेष-
तस्त्वभुक्तमकनयजवरपाण्डुरोमकमलाप्रमेहा-
र्शःप्रतिश्यायातोचकमन्वाश्रितुपंश्रीहकरीदरो-
स्तम्भवचोभेदविषमरपीतसिक्किमिषोप्राप्तवत्तुद्धातिसारप-
पेमेदामिताप्रीहमुन्मशूलद्वयोमप्रमद्वोन्माव-
रप्रमशिरः। कर्णशूलद्वयार्गवपुष्पकटीप्रहयेपना-
क्षेपकगीरघातिलायवरजःक्षपातविपगागिस्कि-
म्मानुजहोदमुल्फाधिप्रपदयोनिषादकुलितलना-
स्तवन्तनखपयोस्त्रिशूलशोपस्तम्भान्प्रकुजपरिकर्ति-
फाल्पल्लवशम्भोप्रगन्धोपधानादयो यातग्याधयो
विशेषेण महादोगाध्यायोकाश्च । एतेप्यास्थापनं प्र-
धानतममिर्युक्तं यनस्पतिमूलच्छेदयत् ॥ १६ ॥

सत्रामुक्तमकस्यानापुतमागवात्पुण्यमतिवर्तते
हेतः, नयजवरपाण्डुरोमकमलाप्रमेहिणां दोषानु-
हिद्वयोदरं जनयेत्, अशसस्याशोशमिष्यन्ध्याप्याने
कुर्यात्, अतोचकावस्थाप्रभृति पुनर्दृष्ट्यात्, मन्वा-

श्रितुर्वल्लयोर्मेन्दुत्तमसि कुर्यात्, प्रतिश्यायाग्रीहा-
दिमतां भृशमुत्तिष्ठप्रोपाणां भूय एव दोषं वर्धयेत्;
तस्मादेते नानुवासाः ॥ १८ ॥

य एषास्थाप्यास्त एषाननुवासाः विशेषतस्तु
रुक्षतीक्ष्णान्नायः केवलवातरोगातीक्ष्ण, एतेषु धनु-
वासनं प्रधानतममिर्युक्तं मूले द्वमप्रसेकयत् ॥ १९ ॥

अनुवासानमिष्योपदन्ते अनास्थाप्येभ्यः भुक्तमकः पति-
तः, तस्युद्धातार्थमभुक्तमकमेवमन्मः अनुवासानमभुक्तमा-
नवात्पूर्वं याति, न तु निर्ह इति विशेषः; अनुवासानं तु
केहस्य सङ्गतया मिश्रणशीलं नायं रीयते; तेन शङ्करात्म-
नौकनारूप्यशरीरसोर्वं याति । अनुवासानं च "इते य
सक्तानमिनन्दते व" (चि. अ. १) इत्यनेन यमि विहितं,
तथाऽपीह मन्वानमिनन्दनहेतुसन्मन्वाधामर्शो तपिपेयो
न विहः; अनमिनन्दनं दायदामार्थं वातकृतम्, अन्विद्यु
नर्षेवा अनिच्छा; केवस्वावरोमधाम्ना, दुन्दवावरोमगुण्युधे-
वासनाहः । निर्हद्वयान्प्रहणये वनरातिमूलच्छेदय-
दित्यनेन यहापेयाध्यायोचक्षिप्राम्नाम्यक्षपातप्रमद्वोपदर्शनं,
"यथा वनरातेर्मुले चिपे रूढप्राप्यापेहृदुगुमकलप-
धावीनां मिषतो विषाद्यल्लदत्" (तु. अ. २०) इति, एते
द्वमप्रसेकयेत्यनेन क्षपातविच्छेदः—“मूले निषिधो हि यथा
द्वमः स्यात्" इत्यादिषोपानुवासानप्राम्नाम्यक्षपातप्रमद्वोप-
करोति ॥ १७-१९ ॥

अश्रोतोपिरेषनाहस्तु अजीर्णिमुक्तमकपीतले-
हमयतोपपातुकामः क्षातशिराः क्षातुहानः शुभ-
प्याधमातंमकमूर्च्छितशङ्कदण्डहतव्यपायप्यापा-
मपानहान्तनवज्यत्शोकाभिततविरिक्तानुयासित-
वर्गिणीनयप्रतिश्यायातः, अनुवात्तुद्धातं चति ॥ २० ॥

तत्राजीर्णिभुक्तमकयोदोष ऊर्ध्वपदानि क्षोतां-
स्यापुल्य फासश्यासच्छादिप्रतिश्यायाजनयेत्, पी-
तजेदमयतोपपातुकामायां एते य पिपरां मुष्पना-
साध्याप्यापुपदेहतिमिरशिरोरोगाजनयेत्, क्षात-
शिरसः कृते य क्षान्नाच्छिरसः प्रतिश्यायं, क्षुधातं-
स्य यातप्रकोपं, चूष्णातंस्त्र पुनस्त्वप्यामिषुर्नि मुख-
शोयं च, अमातमचमूच्छितानामासापनोर्ध्वं दोषं
जनयेत्, शङ्कदण्डहतयोर्लाजवर्तं वनं जनयेत्,
व्यपायप्यायामपानहान्तानां शिरःस्कन्धनेत्रो-
रपीजनं, नयजवरक्षोक्तानिततपेहप्या नेत्रनारी
रुक्षस्य तिमिरं ज्वरपुष्टिं च कुर्यात्, विरिक्तम पा-
मुतिनिद्रावोपपातं कुर्यात्, अनुयासितम कफः शि-
रोयुल्लवकश्रुकिविशोपाजनयेत्, गर्भिण्या गते

१ 'वदोदरादाकाप्यातना' इति पा० । २ 'मन्वा-
प्रमद्वोपदर्शनं' इति पा० ।

१ 'मिरिक्तम' इति पा० । २ 'क्षान्ना' नाम 'क्षान्त' इति पा० ।

स्तम्भयेत्, स काणः कुणिः पक्षहतः पीठसर्पा वा जायते, नवप्रतिश्यायार्तस्य श्रोतांसि व्यापादयेत्, अनुतो दुर्दिने च शीतदोषान् पूतिनस्यं शिरोरोगे च जनयेत्; तस्मादेते न शिरोविरेचनार्हाः ॥ २१ ॥

अशिरोविरेचनाह—अशिरोविरेचनाह इत्यादि । पातु-
काम इति चेहादिपानकामः, पानहान्तो विनान्तरेऽपि पानव-
व्याधिपीडितः । अतुतां शीतधीम्वयपांशु । दुर्दिने इति मेघ-
च्छादितेऽपि । कृते पिबतामिति शिरोविरेचने कृते सेहान्
पिबतामित्यर्थः । कुणिः कुञ्जितकेशः; पीठसर्पा पटुः । अनुतो
दुर्दिने इत्यादि शीतदोषानिलनेन शीतकाले वीर्यमानस्य दुर्दिने
च हृत्स्य पूतिनासाकर्तृत्वं, शोष्मवर्षाकृतस्य तु शिरोरोगकर्तृ-
त्वम्; अन्ये तु, अतुतुर्दिनमितनेन अवार्पिकं दुर्दिनमाहुः
॥ २० ॥ २१ ॥

शोषास्थ्याः, विशेषतस्तु शिरोदन्तमन्यास्तम्भ-
गलहनुग्रहपीनसगलशुण्डिकाशात्कशुकृतिमिर-
धन्मैरोगव्यङ्गोपनिहिताधार्वाभेदकग्रीवास्कुन्धांसा-
स्वनासिकाकर्णाक्षिर्भ्रूयंकपालशिरोरोगार्दितापत-
त्रकापतानकगलगण्डवन्तशूलहृन्चालाक्षिराज्य-
शुद्धस्वत्मेदपागग्रहगन्धवन्तशूलहृन्चालाक्षिराज्य-
पातादिविकाराः परिपकाश्च । एतेषु शिरोविरेचनं
प्रधानतममित्युक्तं, तत्कुत्समाह्नमुपनिषद्य सुजा-
दीपिकामिषासक्तो कषलं विकारकरं दोषमप-
कर्षति ॥ २२ ॥

शिरोवेलादिना विशेषेण शिरोविरेचनाह । शिरो-
वन्तमन्याभिः स्तम्भश्चः संभवते । पीनसोऽत्र पक्वप्रति-
पत्तायः, तस्यैव प्रतिश्याये शिरोविरेकनिषेध इति न शिरोधः ।
अतस्तत्प्रकोऽपतानकमेव एव निःसृतः, उक्तं हि—“निर्ध्वस्तः
सोऽपतत्रकः” (सि. अ. ९) इति । शूलहृन्चाला दन्तेन
संभवन्ते । राजी नेत्रराजी नेत्ररोगनिषेधः । वातविकारेऽप्यत्र
विरेचनं स्थानसंबन्धागतकेभ्यश्चातदन्तुर्वैभेदोपपन्नम् । सुजा-
दीपिकामिषासक्तमिति मुष्णाच्छुण्डव्यावाया श्लेष्का शरिका
आसक्त्य आकृत्यते सुजातुपपात्तेन, तथा शिरसि बद्धो दोषो
क्षित इत्यर्थः ॥ २२ ॥

प्राग्दृशस्वस्वन्तेतरेष्वालस्ययिकेषु रोगेषु नावनं
कुर्यात् कुत्रिमगुणोपधानात्; ग्रीष्मे पूर्वोक्तं, शीते
मध्याह्ने, वर्षास्यदुर्दिने चेति ॥ २३ ॥

अतुतो शिरोविरेचनं निषिद्धमस्माभ्येन तद्विधानमाह—
प्राग्दृशेति । इतरेष्विति हेमन्तग्रीष्मवर्षासु; आलस्ययिकेषु
विषयान्नालस्ययिकेषु मयेव निषेधमिति । आलस्ययिकेषु शीवा-
दिप्रतीकारार्थमाह—कुत्रिमगुणोपधानादिति; कुत्रिमगुणोपधानं
रोगनिषिद्धितीतोक्तं कर्तव्यम् । ग्रीष्माग्निवैव कालविरोधेणो-
प्यादिप्रतिष्ठा दर्शनमाह—ग्रीष्मे पूर्वोक्तं इत्यादि ॥ २३ ॥

तत्र श्लोकः ।

इति पञ्चविधं कर्म विस्तरेण निर्दिशितम् ।
येभ्यो यत्र हितं यस्मात् कर्म येभ्यश्च यद्धितम् ॥ २४ ॥
न चैकान्तेन निर्दिष्टेऽप्यर्थेऽभिनिविष्टोदधः ।
स्यमप्यत्र घृणेनं तर्क्यं बुद्धिमता भवेत् ॥ २५ ॥
उत्पद्येत हि साऽवस्था देशकालयत्नं प्रति ।
यस्यां कार्यमकार्यं स्यात् कर्म कार्यं च वर्जितम् २६
छर्द्धिद्रोगगुल्मानां वमनं खे चिकित्सिते ।
अवस्थां प्राप्य निर्दिष्टं कुष्ठिनां यत्किं कर्म च ॥ २७ ॥
तस्मात् सत्यपि निर्दिष्टे कुर्याद्वा स्वयं धिया ।
बिना तर्केण यः सिद्धिर्दृष्ट्वासिद्धिरेव सा ॥ २८ ॥

इत्यभिनेशकृते तन्ने चरकप्रतिस्संस्कृते दृढय-
लसंपूरिते सिद्धिस्थाने पञ्चकर्मोपसिद्धि-
र्नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अध्यायार्थं प्रथममिषाव वमनाद्यपिपत्तेन तथा वमना-
दिविषयत्वेन च प्रविषादिते वमनादिनिवृत्तिप्रवृत्तिनियमं निषे-
धमाह—नचैकान्तेनेत्यादि । अभिनिविष्टोदिति निषेधं
कुर्यात् । तवर्धमित्युक्तमप्युद्धनीयम् । बुद्धितेवविषयनेन
अनुद्भितमामनुसोदं निषेधयति; उक्तं हि—“तस्माद्बुद्धिमता-
नृणापोहमितर्काः, सारगुदेस्तु यथोक्तानुगमनमेव धेयः”
(सि. अ. ८) । अथ किमर्थं यथोक्तानुगमनमेव धेय इति,
तथा किमर्थमैकान्ततावधारणं न कर्तव्यमित्याह—उत्पद्ये
हीत्यादि । देशकालयत्नं प्रतीतिं देशादिनेदकृतेत्यर्थः । कार्यम-
कार्यं स्यादिति कर्तव्यतर्कमकरणीयं स्यादिति, तथा वर्जितं च
यत् कर्म तत् कार्यं स्यादवस्थाविशेषात् । निषिद्धसंवावस्था-
र्थात् किममाणस्य वमनादेवराइरणमाह—छर्द्धिद्रोगेत्यादि ।
खे चिकित्सित इति छर्द्धिर्भक्तिताभावे । अवस्थां प्राप्य
निर्दिष्टमित्यनेन अवस्थाविशेष एव निषिद्धविधानानुसंगार्था-
दत इत्यविरोधं दर्शयति; एवमन्यत्राप्यवस्थाविषये वमनादिवि-
धानमवस्थाविशेषपरतया सम्यग्निषेधम् । न्यायोपपादितमुक्तं
नार्थमुपपन्नमाह—तस्मादित्यादि । शास्त्रोपदेशे सत्यपि साधु-
जैव शास्त्रानुसंगताऽनुक्रमपि कर्तव्यः, यदुक्तं—“प्रवरणमिव
भिषुक्कस्य बीजमेव कर्पूरस्य सूत्रं बुद्धिमतामन्यमन्यन-
ज्ञानाव भवति” (सि. अ. ८) इति ॥ २४-२८ ॥

इति शौनकराणां दत्तविचितायामनुसंगेदीपिकायां
चरकतालवर्धनीयायां सिद्धिस्थाने पञ्चकर्मोप-
सिद्धिर्नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

१ 'न चैकान्तेन निर्दिष्टेऽप्यर्थेन समग्रयेत्' इति पा० । २ 'वि-
षय' इति पा० । ३ 'सादृश्यं यान्मेव च' इति पा० । ४ 'कु-
ष्ठार्ते' इति पा० । ५ 'यथोक्तानुगमनेव' इति पा० । ६ 'अवस्था
निवेष्टे' इति पा० ।

लमुखतयाऽतीक्ष्णमुखतां दर्शयति । एष कर्णिकाऽग्रे कर्तव्या
नेत्रस्यान्तःप्रवेशनिरासार्थं, यस्तिनिबन्धने द्वे इति यस्तिनिबन्ध-
नप्रयोजनके द्वे ॥ ८ ॥ ९ ॥—

जारद्रवो माहिपट्टारिणौ वा
स्याच्छौकरो यस्तिरज्जस्य वाऽपि ॥ १० ॥
दृढस्तनुर्नष्टसिरो विगन्धः
कपायरक्तः सुसृष्टः सुगुर्जः ।
नृणां वयो वीक्ष्य यथानुरूपं
नेत्रेषु योजयस्तु सुवयस्त्रयः ॥ ११ ॥

केभ्यश्च किंचित्पुण्यं यस्तिरिजस्योत्तरं—जारद्रव इत्या-
दि ।—जारद्रवो दृढगोभयः । बलितिरिति मूत्राशयपुटकम् ।
नष्टसिर इति समुद्रुतसिरासंभवति । विगतः पूतिगन्धो यस्य
स विगन्धः । कपायरक्त इति कपायभावनया रज्ज्वैतः ।
यस्य वीक्ष्य यथानुरूपमिति ययोमेदेन ययोकेन यो बलितर्य-
स्योपिदप्रमाणो भवति, स तस्य नेत्रे विद्यम्यनीयः । एतेन
'केभ्यः को यस्तिः' इत्यस्योत्तरं भवति ॥ १० ॥ ११ ॥

यस्तेरलाभे प्लवजो गलो वा
स्याद्रूपपादः सुघनः पटो वा ।

बल्यप्रसावपुटकपिभिमाह—यस्तेरलाभ इत्यादि । प्लवज
इति प्रसेवकगलः पक्षी 'प्लव' इति क्वातः । अङ्गपादवर्मचक्रः,
तस्य चर्मं प्राह्यं बल्यार्थम् ॥—

आस्थापनाहं पुष्टं विधिष्ठः
समीक्ष्य पुण्येऽहनि शुक्रपक्षे ॥ १२ ॥
प्रदास्तनक्षत्रमुहूर्तयोगै
जीर्णाग्रमेकाग्रमुपक्रमेत ।

'निष्कृत्तः' इत्यादिप्रश्नोत्तरम्—अस्थापनाहंमित्यादि ।
शुक्रपक्ष इति शुक्रपक्षस्य सप्तरात्रेण प्रशस्तत्वात्, हारीशेन तु
कृष्णपक्ष एवात्र निहितः उक्तं हि—'कृष्णपक्षे कार्यं, ज-
न्मनि सर्वरोगा इतः सुहृता भवन्तीति वदन्ति शास्त्रज्ञाः, शुक्रं
देवा जाताः कृष्णेऽसुराश्च सर्वरोगाश्च; तस्माद्वेगमिच्छिता कृष्णे
सदैव कर्तव्या' इति । एकाग्रमिति बलिप्रयोगैकमनसम्
॥ १२ ॥—

यलां गुह्यर्ची त्रिफलां सराक्षां
द्वे पञ्चमूले च पलोन्मितानि ॥ १३ ॥
अष्टौ फलान्यर्धतुलां च मांसा-
च्छागात् पचैदन्तु चतुर्थेऽपम् ।

पूतं यवानीफलविस्वकुष्ठ-
चचाशताघानपिप्पलीनाम् ॥ १४ ॥
कल्केगुण्डक्षौद्रघृतैः सतैले-
युतं सुखोष्णस्तु पिचुप्रमाणैः ।
शुद्धात् पलं द्विप्रस्तां ॥ मात्रां
क्षेदस्य युक्त्या मधु सैन्धवं च ॥ १५ ॥
प्रक्षिप्य वस्त्रौ मथितं खजेन
सुवद्धमुच्छ्रास्य च निर्वेलीकम् ।
अङ्गुष्ठमध्येन मुखं पिधाय
नेत्राग्रसंस्थामपनीय यतिम् ॥ १६ ॥
तैलाकगायं कृतमूत्रविदकं
नातिशुषातं शयने मनुष्यम् ।
समेऽधवेपन्नतशीर्षके वा
नारुञ्जितुते स्वास्तरणोपपत्ते ॥ १७ ॥
सद्येन पाथ्येन सुखं शयानं
कृत्यजुर्वेदं लभुजोपधानम् ।
संक्रोष्य सन्धेतर्दस्य सपिथ
यामं प्रसार्य प्रणयेत्तत्तम् ॥ १८ ॥
स्निग्धं गुदे नेत्रचतुर्थभागं
स्निग्धं शनैर्नैव्यनुपृष्टृषंशम् ।
अकम्पनावेपनलाघवादीम्
पापयोगुणांश्चापि विदर्शयन्तम् ॥ १९ ॥
प्रपीड्य चैकप्रहणेन दत्तं
नेत्रं शनैरेव ततोऽपकर्षेत् ।

बलमित्यादिना बलित्तिधानमाह (भागोदाहरणार्थं बला-
दिकं बलित्माह—बलामित्यादि) । पलोन्मितास्मिद् त्रिफला-
पञ्चमूल्योरपि प्रतिद्वयम् । फलानीति मद्वफलानि, तानि
याकृत्येवाद्याविह । अत्र बलादीनामोपधानाभौत्सर्गिककृत्तयवि-
पिनाऽऽप्तमद्वनफलाधिकपदपष्टिपलत्वं "कार्यः काप्यधमाः"
इतिवचनाद् बहुकाथो भवति; यद्यो च उदशयपानेऽपि प्रति-
पुटके दशपत्रकापयदानवियमाद् शिशुं पलानि परमुपसुगमदे,
क्षेपत्तु यद्यपि निष्प्रयोजनत्वाऽपि महर्पिवचनायावत्प्रमाणमुक्तं
तार्त्तवेध क्रियमाणः कायोऽत्र गुणवान् भवतीति, तेन न मीमां-
स्यतेतत्; उक्तं हि—"यथा कुर्वन्ति, स उपायः" (सू. अ.
२६); किंवा, उपर्युक्तकाम्यद्वयमानविनागोदाहरणार्थमेतदुक्तं,
तेन तदनुसारणेण्युक्तकाम्यमानयोऽयमानमेव काप्यं प्रही-
तव्यम् । यवाभ्यादीनां प्रत्येकं प्रतिनिहदं पिचुमानतलं; पिचुः
कर्पः । क्षेदस्येति घृततैलस्य, उक्तत्वात् । एतच्च क्षेदमानं प्रह-

१ 'अशुतैव्यादि' इति पा० । २ 'बलिं ततः' सम्बन्धे निधाय'
इति पा० । ३ 'समेऽधवेपन्नतमखके वा' इति पा० । ४ 'निजुष्य'
इति पा० । ५ 'हि दर्शयस्वम्' इति पा० । ६ 'वाभ्याम् काथः'
समो मतः' इति पा० । ७ 'तथैव' इति पा० । ८ 'उपयुक्तस्य' इति
पा० । ९ 'पूर्वमुज्जवाय' इति पा० ।

१ 'पुष्टदः' इति पा० । २ 'मनुष्यनसिर' इति पा० । ३ 'कपा-
यरक्त इति त्रिफलादिपञ्चमूल्यमानवा रञ्जित' इति शिवदास-
सेनः । ४ 'जीर्णाग्रमेकाग्रमुपचरेत्तत्' इति पा० ।

दिस्ये पुण्ये वक्ष्यमाणस्य कथया हेतवः । 'तुल्या यमुसैम्भवे' च
इत्यनेन मनुदेवभयोः प्रकृतावपेक्षयाऽभिमतं मानं दर्शयतिः
चकारो मासवत्सदीरयोर्मूलादीनां चानियतं मानं दर्शयतिः एषा च
मानव्यवस्थाप्रमेयकथायमानप्रत्यये दर्शयिष्यामः । उच्छ्वासेष्वेति
उच्छ्वासेनेन द्रव्याभिभातजनितत्वात्तन्निर्गमयिष्यति । निर्वर्तक-
मिति द्विधाविशेषणम् । नेत्राप्रसूतामिति प्रथमं इवनिर्वमादि-
प्रतिषेधार्थं नलिकाममुखदत्ता वर्तम् । तैलाच्छायायमिलाभप्र-
सादनमौद स्वेदोऽपि हेतवः, तेनाभ्यकलितमिलार्थः, उक्तं
शान्मन्त्र—'अनुवासितमास्यापयेदभ्यकलितप्रशीरम्' (सु. वि.
अ. १८) —इति । प्रस्तापामतश्चयनमिषिमाह—'चयने भतुष्य-
मिष्यादि । एतेऽप्येवप्रतदीर्यके वेति विकल्पद्वयवासुरेच्छया
कर्तव्यं किंवा, उक्तवर्दीयेषस्य पुष्टस्य सन्, पुष्टकटीकलो-
भतदीर्यं चयनं विधेयम्, एवं हि तयोः समन्वयसिद्धेर्हानुसादी
भवति । सन्त्येनेति कथनेन; सानपाशंयसचप्रत्येयं 'वासाधयो-
ऽति' इत्यादिना वक्ष्यमाणम् । भतुष्यं यथोक्तसर्वगुणं कृत्वा तं
प्रणयेदिति सव्ययः । सन्तुजोषणं यथा भवति तथा समानं;
उपधानं कन्धकः । सन्त्येत्तद् दृष्टिगम् । सन्धिः जह्वा । वार्यं
सन्धिः प्रसार्यं, तदुपरि दक्षिणं सन्धिः बहोव्यं, विद्यतसन्ध-
विषयकचित्तदक्षिणसन्धीत्यर्थः । निगमे पुदे नेत्रप्रमुंथमागमिति
कर्णकावधिर्गम्यं सर्वं नद्वयैर्भागमिति । अनु पृष्ठवर्गमिति पृष्ठ-
वंधमनुगतं कृत्वा । अकम्पनेक्षायी कम्पन चलनं, पेनं पेपपु,
सापर्वं दीप्रकिंवात, आदिशब्देन बलिप्रहणपीडनविद्युतेति ।
विद्युर्गमिह रंषादयम् । प्रवीर्य वंकप्रहणेन रंषामित्यनेन
विध्वंस्य पुनः पीडनं बलुवनकं निषेपयति ॥ ११-१५ ॥—

तिर्यक् प्रणीते तु न याति धारा

गुदे प्रणः स्याच्चलिते तु नेत्रे ॥ २० ॥

वृत्तः शरीरार्णवमेति यस्तिः

कण्ठं प्रभायत्यतिपीडितस्य ॥

शीतरूपयतिस्सम्भक्तो विदार्य

मूर्च्छां च कुर्यादतिमाधुगुण्य ॥ २१ ॥

स्निगोऽतिजातं पयनं तु रुधः

स्तम्बत्वमात्रालयशस्त्रयोगम् ॥

करोति मात्राम्यधिकोऽतियोगं

क्षामं तु सान्द्रः सुचिरेण चैति ॥ २२ ॥

वाह्यतिसारी लघणोऽति कुर्या-

च्छसात् सुगुणं समप्रैष वचात् ।

तिर्यक् इत्यधिरादिहोपमाह—तिर्यगिति । न चाति धा-
रेति तिर्यक्प्रमाणे कति मुद्राभीरुणो भवति, तेन धारा न
याति । अतिरूपमभ्र इति बलिदेहस्य क्षम्यं करोति । जम्ब-
मिति शरीरजह्वा । तन्मत्समात्रान्धकसत्त्वयोगमिति लघुर्ग-
मेवमात्रतत्त्वो वा । सांद्रस्तुविषयः, क्षामं सुगुणं वृद्धयः ।

१ 'अवस्थानो वा अवस्थानो वा' इति ना० ।

सवर्णोऽतीति अतिवाचन्यः । तस्मादिति यथोक्तप्रमाणे
सोपनिर्देशनात् । सुगुणमिति तिर्यक्प्रमाणेनादिरहितं, शीत-
तादिरहितं च ॥ २०-२२ ॥—

पूर्वं हि दधानम्भु सेन्धवं तु

केदं विनिर्मथ्य ततोऽनुकटकम् ॥ २३ ॥

विमप्य संयोग्य पुनर्द्रव्यं

यस्ती निदध्यान्मथितं सजेन ।

'पूर्वं हि दधानं' इति प्रथमं केचिदवाच्यमाहुः । तत्रान्तरेषु
तस्मात्स्य दृष्टत्वापुष्प एवाव पाठः, उच्यते हि तदुच्यते—
"दधानाऽऽदी संयवसाधं सपुनः पठ्यर्थम् । पात्रे वल्लेन
समीपम्" (सु. वि. अ. १८) इत्यादि । पुनर्द्रव्यमिति
द्वयशब्देन क्षामेन प्रहणम् ॥ २३ ॥—

वामाधये हि प्रहणीपुदे च

तत् पार्श्वसंस्थस्य सुषोपलम्भिः ॥ २४ ॥

सीयन्त परं यत्नस्य तस्मात्

सम्यं शयानोऽहंति पस्तिदानम् ।

वामपार्श्वयनं वपुषं वक्ष्य प्रत्येयमाह—वामाधये
इत्यादि । वामाधये यस्तत् प्रहणीपुदे, तेन वामपार्श्वद्वयस्य
प्रहणीपुदे प्रहृतिरिव भवतः, प्रहृतिर्येव य पुदे पुरस्य बधिरा
सर्वागुपेक्षया व्याप्तिर्भवति, तैसा वलनस्य लाना भवन्ति,
तेन तुलं बलिवाति, प्रहणीपुदयोः प्रहृतिस्तत्वा च बलि-
व्याप्यं सुरुं प्रहणी भाववलीति बोद्धव्यम् ॥ २४ ॥—

विट्पातयथो यदि चार्धवत्

निष्कृष्य मुक्तं प्रणयेद्वेषम् ॥ २५ ॥

उत्तानदेहस्य कृतोपधानः

स्याद्विषयमात्रोति तयाऽस्य देहः ।

विट्पातयतीति निष्कृष्य मुक्त इति वक्ष्यमाहृष्य विट्पात-
येन मुक्ते । तत्तु वली उत्तानदेहः कृतोपधानस्य स्यात् ।
एतत्करणप्रयोगमाह—विषयमात्रोतीत्यादि ॥ २५ ॥—

एकरोऽपकृत्यनिलं स्रमागात्

पिपे द्वितीयस्तु कर्कं पृतीय ॥ २६ ॥

एकरोऽपकृत्यतीत्यादि । एतदादिमेदेन एकादिचक्रितान-
मिषानं, न तु विट्पाते प्रयोगे वारं जदति द्वितीयः पिपे जदति
तृतीयः कर्कमिति व्याक्षेपः, नतः, "त्रिषोणं एका पदने

१ 'मिर्भाजितवयम' इति ना० । २ 'मनुनः मनुज' इति ना० । ३ 'अवस्थाप्य' इति ना० । ४ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ५ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ६ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ७ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ८ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ९ 'वासाधयोऽति' इति ना० । १० 'वासाधयोऽति' इति ना० । ११ 'वासाधयोऽति' इति ना० । १२ 'वासाधयोऽति' इति ना० । १३ 'वासाधयोऽति' इति ना० । १४ 'वासाधयोऽति' इति ना० । १५ 'वासाधयोऽति' इति ना० । १६ 'वासाधयोऽति' इति ना० । १७ 'वासाधयोऽति' इति ना० । १८ 'वासाधयोऽति' इति ना० । १९ 'वासाधयोऽति' इति ना० । २० 'वासाधयोऽति' इति ना० । २१ 'वासाधयोऽति' इति ना० । २२ 'वासाधयोऽति' इति ना० । २३ 'वासाधयोऽति' इति ना० । २४ 'वासाधयोऽति' इति ना० । २५ 'वासाधयोऽति' इति ना० । २६ 'वासाधयोऽति' इति ना० । २७ 'वासाधयोऽति' इति ना० । २८ 'वासाधयोऽति' इति ना० । २९ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ३० 'वासाधयोऽति' इति ना० । ३१ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ३२ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ३३ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ३४ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ३५ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ३६ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ३७ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ३८ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ३९ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ४० 'वासाधयोऽति' इति ना० । ४१ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ४२ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ४३ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ४४ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ४५ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ४६ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ४७ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ४८ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ४९ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ५० 'वासाधयोऽति' इति ना० । ५१ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ५२ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ५३ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ५४ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ५५ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ५६ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ५७ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ५८ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ५९ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ६० 'वासाधयोऽति' इति ना० । ६१ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ६२ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ६३ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ६४ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ६५ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ६६ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ६७ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ६८ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ६९ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ७० 'वासाधयोऽति' इति ना० । ७१ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ७२ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ७३ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ७४ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ७५ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ७६ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ७७ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ७८ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ७९ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ८० 'वासाधयोऽति' इति ना० । ८१ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ८२ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ८३ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ८४ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ८५ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ८६ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ८७ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ८८ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ८९ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ९० 'वासाधयोऽति' इति ना० । ९१ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ९२ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ९३ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ९४ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ९५ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ९६ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ९७ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ९८ 'वासाधयोऽति' इति ना० । ९९ 'वासाधयोऽति' इति ना० । १०० 'वासाधयोऽति' इति ना० ।

समाप्तः” इत्यादिना पवनदिभेदेनैव सख्यायियमं करिष्यति । एवं स्वमार्गाद्यानिमयो पस्त्रिपकपति, पित्त द्वितीयस्तु स्वमार्गादिति पित्त द्वावेव ज्यैष्ठ, कफं त्रय एव जयन्तीति ज्ञेय, स्वमार्गादिति सख्यानात् । यद्यपि च वैत्ति. पक्षाद्यय-
तमेव दोषं जयतीत्युक्तं, तथाऽपि पित्तादिस्थानेऽपि विशेषव-
स्तिविधिसामर्थ्याद्विषहरणमुच्यते; तेन, उत्सर्गतस्तत्रदोष-
हरणं विशिष्टविधानेन च स्थानान्तरगतदोषहरणं भवति । अथ-
मर्थे जलकणेऽप्युच्यते—“वस्तिः कार्यः सकृदस्तिस्थानव-
त्तयाऽनिलादिषु” इति । अत्र द्वितीयः पित्तमपकर्षति, तृतीयः
कफमपकर्षतीत्युच्यते, तथाऽपि प्रथमद्वितीययोरपि पित्त-
कफापहृत्यमस्त्येव, परं द्वितीयेन पित्तापहरण, तृतीयेन च
कफापहरणं स्थानप्रसात्तया क्रियत इति कृत्वा द्वितीयः पित्तं
हरति, तृतीयः कफं हरतीति चोक्तम् । पित्तकफमोघं यद्यपि
दुर्लभं चिकित्सितं वस्तिर्न भवति, तथाऽपि वातावरके
वातानुबन्धे वा पित्ते कफे पैतृद्विषदानं ज्ञेयम्; उक्तं हि
मुधुवे—“वस्तिवर्जितं च पित्तं च कफं रक्तं च शस्ते”
(घु. वि. अ. ३५) इति ॥ २६ ॥

प्रत्यागते कोष्णजलायसिकः

शाख्यप्रमथात्तनुना रसेन ।

जीर्णं ॥ सायं लघु चावपमानं

भुक्तोऽनुवासः परिवृहणार्थम् ॥ २७ ॥

निरुहपावांशसमेन तैले-

नाम्लानिलम्रीपधसापितेन ।

दृत्वा स्फिची पाणितलेन हन्यात्

जेहस्य शीघ्रागमरक्षणार्थम् ॥ २८ ॥

ईषस्य पादाहुलियुग्ममोन्धे-

दुक्षानवेहस्य तलौ प्रमुञ्च्यात् ।

जेहेन पाण्यहुलिपिण्डिकाश्च

ये जास्य गात्रादयवा कर्गार्ताः ॥ २९ ॥

तांश्चाधमृद्नीतं सुखं ततश्च

निद्रामुपासीत ऊतोपधानः ।

शात्वजमिह्यादौ जीर्णं इति आस्थापनोपपेये कोष्ठस्य जीर्णं ।

तनुमासरसादिभोजनं चेह निरुहेण मग्रायुषहतस्य बलेः परि-

१ ‘एव च मार्गेऽपि पको वस्तिप्रिलग्नपकपति’ इति पा० ।

२ ‘जयत इत्यादि भेदम्’ इति पा० । ३ ‘वस्तिना पक्षाश्रयस्य एव

दोषो हित्वे’ इति पा० । ‘मनिलस्य पक्षाश्रय स्थान, वस्य च

मत्सास्रप्रजादेक एव पुत्रो युक्तः, पित्राश्रयस्थानमिन्ववस्तिव्याह्रि

पौषः, आमाश्रयस्थानिन्ववस्तिवत्तत्वापुत्रीयः’ इति श्रीकण्ठरक्तः ।

४ ‘अत्र द्वितीयः पित्तमपकर्षति तृतीयो नातकपमपकर्षतीत्युच्यते,

अत्रापि प्रथमद्वितीययोः पित्तकफापहृत्यमस्त्येव, परं द्वितीयेन तृती-

येन च वातपक्षापहरणं स्थानप्रसात्तया क्रियत इति कृत्वा द्वितीयं

पित्तं हरति, तृतीयः कफं हरतीति चोक्तम्’ इति पा० । ५ ‘ईषत्

पशुमुपगृह्य च कपेत्’ इति पा० ।

पालनार्थम् । पेयादिक्रमस्त्वत्र न क्रियते, विरेचनपदिहागसा-
भावात्; अत एव शुधुवे पेयादिक्रमं सक्तत्वा रसादिक्रम उक्तः ।
परिवृहणार्थमिलनेन छेदानार्थं क्रियमाणे निरुहे परिवृहणार्थ-
मनुवासनं तदहः कर्तव्यमिति दर्शयति । अत एव कल्पनाधि-
दावपि—“नरस्तवो नियनुवासनाह” (घि. अ. १) इत्य-
नेन तदहस्तनुवासनसाधनकल्पमुक्तम्; जलकणेऽप्युक्तम्—
“जीर्णं सायं कृतापं च पुष्पार्थमनुवासनयेत्” इति । निरुहपा-
वांशसमेन तैलेनेति निरुहपादप्रमाणेन, यत्तुविंशतिपत्रे निरुहे
यदपकेन जेहेनेत्यर्थः; इयं चोत्तमा मात्राऽनुवासनस्य; उक्तं
ह्यस्त्र—“उत्तमा पदपली प्रोक्षा मध्यमा त्रिपली भवेत् ।
कैचीरबी सापपला त्रिधा मात्राऽनुवासने” इति; शुधुवेऽप्ये-
तावन्मानमेव जेहस्यानुवासनमात्रावस्तिविभागोऽनुवासने
उक्तम् । जेहशीघ्रागमरक्षणार्थं विधानमाह—ईषदित्यादि ।
तच्च पादाहुल्योक्तान्देहस्य गात्राश्रयं स्थापयित्वा कर्तव्यम् ।
निरुहे तु विगन्मानाकालं यावदुत्तानस्य स्थापनं मन्यन्ते ।
नुग्ममिति पर्वसन्निधः । आन्धेद्विस्त्राकर्षत् । निद्रामुपासीतेति
सर्वत्र क्रियान्तरस्य निषेधार्थम् ॥ २७-२९ ॥—

भागाः कपायस्य तु पञ्च, पित्ते

जेहस्य षष्ठः प्रकृती स्थिते च ॥ ३० ॥

धाते विधृदे तु चतुर्थभागे

मात्रा निरुहेषु कफेऽष्टभागाः ।

अप्रति त्रिविधो यो द्वादशप्रकृतो निरुहस्य कपायजेह-
मात्रां विरेचयमाह—आया इत्यादि । भागाः कपायस्य पयस-
मेन सर्वत्रैव दोषे स्वस्य च पुरुषे द्वादशप्रकृतभागरूपे निरुहे
पञ्चभागाः कपायस्य भवन्ति, तेन पञ्च प्रकृताः कपायस्य ।
जेहस्य च दोषभेदेन स्वस्य च मानभेदमाह—पित्तं इत्यादि ।
पित्ते जेहस्य षष्ठः, तथा प्रकृतौ स्थिते च पुरुषे स्वस्य षष्ठः
इत्यर्थः; तत्र षण्णा पूरणः षष्ठः, तेन द्वादशप्रकृतस्य षष्ठो
भागो हिप्रसृतं भवति । जेहसान्देन प्रकृतौकादिप्रहणम् । वाते
तु ऋदे चतुर्थो भागः, जेहचतुर्थो भागः, प्रकृततयम् । अष्ट-
भाग इति सार्पः प्रकृतः । अश्विनर्षे हारीतः—“काथस्य
पञ्चप्रकृता निभागाः जेहस्य षष्ठो ह्यधिके तु पित्ते । स्वस्य च
तावत् पवने जतुर्षः कफेऽष्टमोऽत्यन्तगतेऽतिरिक्तः” इति ।
एषा जेहमात्रा हीनमात्रेऽपि निरुहे काथजेहयोः कमात्राऽनुसा-
रेण योजनीयाः; क्षेत्राणां तु मनुककल्केन्यवधानाभिह मात्रा-
नियमो नोक्तः, तेषामपि प्रकृतादिभेदानियतत्वात्; तेन
अध्यादीनां प्रकृताद्यनुसारेण प्रकृतमानेन द्वादशप्रकृतस्य पूर-
णीयम् । तत्र जलकर्मप्रत्ययात् सर्वत्र कफस्य पलद्वयं भवति ।

१ ‘उदहस्तनुवासनं सर्वत्रनिरुहकम्’ इति पा० । २ ‘कनीयस्य-

व्याप्यते’ पा० । ३ ‘आन्धेद्विस्त्राकर्षत् प्रसारतेतिवत्’ इति पा० ।

४ ‘नियमयचाह’ इति पा० ।

उक्तं हि तत्र—'चतुर्विंशतिके पुटके पेय्याणां द्विपल, किञ्चिन्न
मधुसैन्धवात्, ज्ञेयो वक्ष्यमाण, शेष कपायस, वाते तेलपद
पल सस्ये च, चत्वारि पिते शृतस्य, कके नीलि तैन्म' इति,
सैन्धव तु कपयमाणमस्ति, यत् सुशुते,—'तैन्धवाश्च समा
दाय मधुन प्रसृतद्वयम्' (स वि अ ३८) इत्याद्युक्तम्
हारीते तु,—'क्षौद्र ॥ देय प्रसृतप्रमाणं द्वितीयमाहुर्लक्षणस्य
चाक्षम्' इत्युक्तम्, तेनानया दिशा सैन्धवमधुकरणम् । यथो
क्तकपायसेदकक्रमपुसैन्धवापूरिताशपूरण चापानैव कर्तव्यम्,
आवापध्यापानुकोऽप्युत्तरत्र वक्ष्यमाणो वातादिभेदेन माम-
रसधोरोगोभूयादिको ज्ञेयः । वक्ष्यति हि—'त्रिगुणो एक'
पक्षे निरुहो द्वौ स्वादुशीतौ पयसा च पिते । त्रयं समूता
कटुक्षेणतीक्ष्ण कके निरुहान् पर विधेया' इति । हारी
तेऽप्युक्तम्,—'क्षौद्रं गुडं मातरस्य पयश्च क्षम्पानि मूत्राणि च
सैन्धव च । एतानि सर्वाण्यपि भोजनीयानि निरुहयोगे मदनात्
फल च'—इति । यत् तु तन्मन्त्रे—'द्वादशप्रसृतपूरणं प्रति प्रति
द्वयविभागेनोक्तं, यथा—'द्वेबाऽऽदौ सैन्धवस्त्रास्य मधुन
प्रसृतद्वयम् । विनिर्माय ततो दद्यात् ज्ञेहस्य प्रसृतत्रयम् ॥
एकीभूते तत् केतुं परकस्य प्रसृतं शिष्येत् । समुचिते कपाय
तु चतुः प्रसृतसहितम् ॥ वितरेषु तैन्धवापमन्त्रे द्विप्रसृतोन्मि
तम् ॥ एषं कुक्षिपयो वस्तिद्वादशप्रसृतो गवेर्' इति, तद्वा-
तविषयमेव, ज्ञेहस्य वातमत्वाद, कित्वा यत्तु प्रसृतं कपा
यस्य मन्यते, तैन्धवात्प्राप्तमन्येव । यत्पुन्ये पठन्त—
'मधुज्ञेहस्यकपायस्यआवापत् क्रमात् । नीलि पद द्वे दश
नीलि पक्ष्याण्यनिलोरणिनाम् ॥ पितं चत्वारि चत्वारि द्वे द्विपल
चतुष्टयम् । वद नीलि द्वे दश नीलि कके चापि निरुहणम्'
इति, तद्वत्तत्प्राप्तमन्त्रे दानुमत्तमेव ॥ ३० ॥—

निरुहमात्रा प्रसृतार्धमात्रे

यपे ततोऽर्धप्रसृताभिर्वृद्धिः ॥ ३१ ॥

आद्वादशाहं स्यात् प्रसृताभिर्वृद्धिः

द्वादशाहं द्वादशत पर स्युः ।

औत्सर्गतेस्तद्विहित प्रमाण

मत पर पोटद्वयद्विधेयम् ॥ ३२ ॥

निरुहमात्रा प्रसृतप्रमाण

वाते च वृद्धे च मृदुविशेषः ।

इदानीं यथोभेदेन निरुहप्रमाणं दर्शयन्नाह—निरुहेत्यादि ।
आये वर्षे बालस्य पत्रमाने निरुहे वायादि यथोक्तमावानु
सारेण वक्तव्यम्, अर्धप्रसृताभिर्वृद्धिः तत् प्रतिवर्षं भवति येन
द्वादशवर्षे पदप्रसृतो वस्तिर्भवति, द्वादशाहं पक्ष्याण्यनिलोरणिनाम्
प्रतिवर्षं प्रसृतद्वयं द्वादशप्रसृतपूरणं भवति, द्वादशत परं

१ 'द्वेबाऽऽदौ' इति पा० । २ 'सत्तत्प्राप्तमन्त्रे' इति पा० ।
तमेव' इति पा० । ३ पितं चत्वारि द्वे पक्ष्याण्यनिलोरणिनाम्' इति
पा० । ४ 'आसर्गतेस्तद्विहित' इति पा० ।

स्युः' इत्यनेनाधिकप्रमाणवस्तिमान् महालयकरं कैश्चिदनुमत
निषेधयति, यथा हारीते एकीयमतं पश्यते,—“अर्थादक
पैर्यमतं प्रमाणम्” इति, तथा गुह्यतेऽपि (१)—“द्वादशप्रसृत
केचित् त्रिंशत्पलमयाऽपरे” इत्यादि । वस्तिमान् दशमित्तु
माह—आसर्गतेरित्यादि । आसर्गतेरित्यादि द्वादशप्रसृतमान
समर्पितं साधकवति । भोजनवति दशप्रसृतप्रमाणम् । बाल-
वृद्धयोर्भोजनप्रसृतमानविषयं दर्शयन् तत्रान्यं विशेषमाह—
निरुहमात्रेत्यादि । बालवृद्धयोर्भोजनं निरुहमात्रा प्रसृत-
प्रमाणां कार्या, विशेषेण तयोर्वर्तितुं कार्यं । तीक्ष्णत्व
मार्दवकरं च विधानं वक्ष्यति, यथा—तीक्ष्णं च मृदुपित्तमि-
क्षणक्षाररूपं । प्राप्तकां विधायित्वं क्षीरार्थमार्दवं तथा”—
(सि अ ७) इति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥—

मायुच्छिन्न माप्यतिमीक्षपाह

सपाद्वीर्यं शयन प्रशस्तम् ॥ ३३ ॥

प्रधानमृदास्तरणोपपन्न

प्राकृतीर्यकं गुरुपटोत्तरीयम् ।

अप्रति शयनं विधिः क' इति प्रश्नोत्तरमाह—मायुच्छि-
तमित्यादि । पूर्वं यं शयनविधिः क' स तात्कालिक', अथ
सुतराकालिक इति विशेषः । प्रधानं महन्मृदु चास्तरणं प्रधा-
नमृदास्तरणं, तेनोपपन्नं युक्तम् । प्राकृतीर्यकमिति "प्राच्यां
दिशि स्थिता देवास्तरणार्थां च प्राक्दिशः" (सू सू अ. ११)
इति वचनात् ॥ ३३ ॥—

भोज्यं पुनर्व्याधिमेवैव तद्वत्

प्रकटपयेत्पुनरप्योत्तराद्ये ॥ ३४ ॥

सर्वेषु विद्याद्विधिमतेमाद्य

यक्ष्यामि वस्तीनत् उत्तरीयात् ।

यूपादि भोज्यविधानं यथाक्रमं कके, पित्तं, वाते, क्रिंवा,
अभ्यपेक्षं यथायोग्यतया व्याख्यायन् । यथोक्तविधानं वक्ष्य-
माणविधिषु कृतम्यतया दर्शयन्नाह—सर्वेष्वित्यादि । एतदाद्यं
मिति प्रधाप्य, औत्सर्गिकमिति यावत्, तेन विशेषविधाने-
नापवादोऽप्यस्य भविष्यतीति सूचयति ॥ ३४ ॥—

द्विपक्षमूलस्य रसोऽन्तयुक्तः

सन्ध्याग्रमासस्य सप्रेषेप्यम् ॥ ३५ ॥

त्रिदोषयुक्तं प्रवरो निरुह

सर्वानिलव्याधिहरः प्रदिष्टः ।

स्विरादिर्वर्गस्य वृद्धापटोळ

प्रायन्ति करण्डपयैर्युतस्य ॥ ३६ ॥

१ 'परत' इति पा० । २ अस्मात् इत्यन्तविभक्त्युत्पत्तेः 'ठवादि
हारीते एकीयमतमनुमतम्, 'अस्तिनिर्दिष्टं परमाणुमनुमतम्' इति
'न्यासाद' इत्येविकं पश्यते । ३ दशमित्तुपेक्षन्त्य' इति पा० ।
४ 'सम्पद' इति पा० ।

प्रस्थो रसाच्छानरसार्धयुक्तः
 साध्यः पुनः प्रस्थसमस्तु यावत् ।
 प्रियङ्गुकृष्णाघनकल्कयुक्तः
 सतैलसर्पिर्मधुसन्धवश्च ॥ ३७ ॥
 स्याद्दीपनो मांसवल्प्रदश्च
 चक्षुर्वलं चापि ददाति वेस्तिः ।
 एरण्डमूलं त्रिपलं पलाशा
 इत्यानि मूलानि च यानि पञ्च ॥ ३८ ॥
 राक्षाभ्यगन्धातिवलागुड्वर्ची-
 पुनर्नवारगन्धश्चैवदारु ।
 भागाः पलाशा मंदनाष्टयुक्ता
 जलद्विकंसे कथितेऽष्टशये ॥ ३९ ॥
 पेप्थाः शताह्वा द्वयुपा प्रियङ्गुः
 सपिप्पलीकं मधुकं बलौ च ।
 रसाञ्जनं यत्सकयीजमुत्तं
 भागाक्षमौत्रं लवणांशयुक्तम् ॥ ४० ॥
 समाक्षिकलैलयुतः समूयो
 यस्तिवृणां दीपनलेखनीयः ।
 जङ्घोषपावकिकृष्टशूलं
 कफाघृतिं मादतनिग्रहं च ॥ ४१ ॥
 विष्मृजवातग्रहणं सद्गुल-
 माभात(न)तामश्मरिशर्करे च ।
 आनाहमर्शोमहणीप्रदोषा-
 नेरण्डपक्षिः शमयेत् प्रयुक्तः ॥ ४२ ॥
 चतुष्पले तैलघृतस्य शृष्टा-
 वृक्षागाच्छताधौ दधिदाडिमाम्बुः ।
 रसः सपेप्यो बलमांसवर्ध-
 नेतोद्भिद्रश्माप्यश्विरोर्तिशर्तः ॥ ४३ ॥
 जलद्विकंसेऽष्टपलं पलाशात्
 पत्तया रसोऽर्धाढकमात्रशेषः ।
 कल्कैर्वैचाभागधिकापलाभ्यां
 युक्तः शताह्वाद्विपलेन चापि ॥ ४४ ॥
 ससैन्धवः शौद्रयुतः सतैलो
 देयो निरुहो बलवर्णकारी ।
 आनाहपाश्वाभ्ययोनोदोषान्
 गुल्मानुदायवर्तकं च हन्यात् ॥ ४५ ॥

‘के मलम्’ इत्यादिप्रश्नोत्तर—द्विषमूलसेत्यादि ।

अत्र मांसं दधमूलसमम् । रसः कायः । अम्लं काञ्चिकादि ।
 सपेप्येप्य इति वलायुक्तकल्कयुक्तः । निम्बेदयुक्तं दलनेन,
 मन्त्रपरिखानं सर्ववर्त्तिसिद्धं स्मारयति; उक्तं छन्दोग—“वि-
 श्वेवस्त्रिविधः क्रैतो बलवर्ध मज्जवर्जितः” इति । श्विरादिवर्ग-
 स्वेलादी मधुसैन्धवे यद्यपि सामान्येनोच्चरस्त्रिपधानलब्धे,
 तथाऽपि तैलादीनामत्राप्रवर्धयं पुनस्तयोर्निधानं, किंवा
 सामान्यविधिसंस्कारार्णमत्राभिधानम्, एवमन्यत्रापि सामान्य-
 विधिप्राप्तस्य पुनरभिधाने व्याप्येयम् । एरण्डमूलमित्यादी
 पलाशा इत्यादि । इत्यानि मूलानीति स्थिरादिपञ्चमूलम् । कंदा
 आढकः । भागाक्षमात्रमिति भागेनाश्रमात्रम् । छागाच्छताधौ
 इति पञ्चाशत्पलो भवति । सपेप्य इति बलादिकल
 कल्कयुक्तः ॥ ३५-४५ ॥

येष्टयादयस्याष्टपलेन सिद्धं
 पयः शताह्वाफलपिप्पलीभिः ।
 युक्तं ससर्पिर्मधु यातरक-
 वैसर्प्यवीसर्पहितो निरुहः ॥ ४६ ॥
 यष्टयादलोभाभयचन्दनश्च
 शृतं पयोऽष्टपलं कमलोत्पलैश्च ।
 सशर्करं क्षौद्रयुतं सुशीतं
 पिचामयान् हन्ति सजीवनीयम् ॥ ४७ ॥
 त्रिकापिकाश्चन्दनपद्मकधि-
 यष्ट्याहारात्त्रापुप्सादिवाश्च ।
 सलोभ्रमक्षिप्तमशप्यनन्ता-
 बलास्थिरादितृणपञ्चमूलम् ॥ ४८ ॥
 तोये समुत्काष्य रसेन तेन
 शृतं पयोऽर्धाढकमम्बुहीनम् ।
 जीयन्तिमेदधिंशताधरीभि-
 र्वीरादिकाकोलिकशोषकामिः ॥ ४९ ॥
 सितोपलाजीयकपद्मरेणु-
 ग्रपोपडरीकैः कमलोत्पलैश्च ।
 लोधात्मगुतामधुकेपिदात्री-
 सुखातकैः केशरचन्दनैश्च ॥ ५० ॥
 पिष्टैर्घृतक्षौद्रयुतैर्निरुहं
 ससैन्धवं शीतलमेव दद्यात् ।
 प्रत्यागते घन्धरसेन शालीन्
 हरीरेण वाऽद्यात् परिपिकगात्रः ॥ ५१ ॥
 दाहानिस्वारप्रदराक्षपिच-
 इत्पाण्डुरोमान् विषमज्वरं च ।
 सगुल्ममूत्रप्रदकामलादीन्
 सर्वामयान् पिचकृताग्रिहन्ति ॥ ५२ ॥

१ ‘येष्टयादलोभाभयचन्दनश्च’ इति पा० । २ ‘सलोभ्रमक्षिप्तमशप्यनन्ता-
 बलास्थिरादितृणपञ्चमूलम्’ इति पा० ।

१ ‘समः’ इति पा० । २ ‘बलानि’ इति पा० । ३ ‘मदनाहक
 क’ इति पा० । ४ ‘वचा’ इति पा० । ५ ‘अश्रममाण’ इति
 पा० । ६ ‘श्विरोरवाभः’ इति पा० । ७ ‘वृक्षागाच्छताधौ’
 इति पा० ।

द्राक्षादिकाश्चर्ममधूकसेव्यैः
ससारिवाचन्दनशीतपाक्यैः ।
पयः शृतं धावणिमुद्रपर्णा-
नुगात्मगुप्तानधुपष्टिकल्कैः ॥ ५३ ॥
गोधूमचूर्णैश्च तथाऽक्षमात्रैः
सक्षौद्रसर्पिर्मधुपष्टितैः ।
पर्यांबिदारीभुरसैर्गुंडेन
चस्ति युतं पिचहरं विद्ध्यताम् ॥ ५४ ॥
हृन्नामिषाभ्योत्तमदेहवृद्धे
वाहेऽन्तरस्थे च सकृच्छ्रमूत्रे ।
क्षीणे क्षते रेतसि चापि नष्टे
पसेऽतिसारे च नृणां प्रशस्तः ॥ ५५ ॥

यच्छास्त्रयस्वेत्यादिकाश्चत्वारः पिते, एवं तृप्ताः पयवाते । अत्र
पयः साधने क्षीरपाकपरिभाषयेत् । यच्छाहुलोप्रेत्यादिना जीव-
नीयमित्यन्तेनको योगः । जीवनीयानामत्र कल्कः । शुशीतत्वमि-
होसर्पिकं घृष्टकोष्ठेभ्यश्च पित्तहितत्वात्, अनया च दिग्भाऽपर-
पित्तहरत्वात्पि शीतत्वं हेतुम् । द्विर्वापिकमित्यादौ अनन्ता
उत्पलवादिना । तुजयश्चमूत्रम्—“क्षरेक्षुद्रभेवाशाना जालीना
मूत्रमेव च” (च वि अ १ वा १) इत्यादितोक्तम् । अम्बु-
हीनमिति क्षीरावशेषपर्यन्तं गतम् । राजकोष्ठं कजोरैश्च । सत्त-
न्धश्चमिति ईदृक्स्थन्धम् । ससारिवेद्यादी शीतपाक्यै शीतली ।
मधुपष्टितं मधुपष्टितामित्तेनैलम् । उत्तमदेहो मन्त्रकम्
॥ ४६-५५ ॥

कोपातकारणवधदेयदौर्ग-
शाहंष्टमूर्द्यांकुटजाकपाठाः ।
पक्त्वा कुलस्थानं गृह्णीं च तोये
रसस्य तस्य प्रसृता दश स्युः ॥ ५६ ॥
तान् सर्पपैलामन्त्रैः सकुष्ठै-
रक्षप्रमाणैः प्रसृतैश्च युक्तान् ।
फलाहृतैस्तस्य सैमाक्षिकस्य
क्षारस्य तैलस्य च सार्यपथ्य ॥ ५७ ॥
दद्याच्चिकुहं कफरोगिणे शो-
मन्दाग्रये चाप्यशनद्विषे च ।
पटोलपट्यामरदाग्निसर्पो
सपिप्पलीकैः कथितैर्जलेऽग्नौ ॥ ५८ ॥
द्विपञ्चमूले त्रिफलां सविस्वां
फलानि गोमूत्रयुतः कपाकः ।

कलिङ्गपाठाफलमुस्तकल्कः
ससैन्धवः क्षारयुतः सतैलः ॥ ५९ ॥
निरुहमुख्यः कफजान् विकारान्
सपाण्डुरोगालसकामदोषान् ।
हृन्ग्रासथा माघतमूत्रसङ्गे
वस्तेस्तथाऽऽटोपमर्थापि घोरम् ॥ ६० ॥
रात्रामृतैरुष्णद्विद्वद्वादी-
सप्तच्छन्दोशीरसुराह्नमिधैः ।
शम्पाकमूनिम्वपटोलपाठा-
तिकास्युपर्णादशमूलमुस्तैः ॥ ६१ ॥
त्रायन्तिकाशिशुफलत्रिकैश्च
कायः सपिण्डीतकतोयमूत्रः ।
यष्ट्याहृण्णाफलनीशताडा-
रसाज्जनम्बेतवचाविडङ्गैः ॥ ६२ ॥
कलिङ्गपाठाम्बुदसेन्धवैश्च
कल्कैः ससर्पिर्मधुतैलमिश्रैः ।
अयं निरुहः त्रिमिकुष्ठमेह-
प्रक्षौद्राजीर्णकफातुरेभ्यः ॥ ६३ ॥
रुक्षौषधेरप्यवतर्पितेभ्य
पतेषु रोगेभ्यश्च सस्यु दत्तः ।
निहत्य वातं उज्ज्वलं प्रदीप्य
विजित्य रोगांश्च बलं करोति ॥ ६४ ॥

कोपातकारणवधदेयदौर्ग-
शाहंष्टमूर्द्यांकुटजाकपाठाः ।
पक्त्वा कुलस्थानं गृह्णीं च तोये
रसस्य तस्य प्रसृता दश स्युः ॥ ५६ ॥
तान् सर्पपैलामन्त्रैः सकुष्ठै-
रक्षप्रमाणैः प्रसृतैश्च युक्तान् ।
फलाहृतैस्तस्य सैमाक्षिकस्य
क्षारस्य तैलस्य च सार्यपथ्य ॥ ५७ ॥
दद्याच्चिकुहं कफरोगिणे शो-
मन्दाग्रये चाप्यशनद्विषे च ।
पटोलपट्यामरदाग्निसर्पो
सपिप्पलीकैः कथितैर्जलेऽग्नौ ॥ ५८ ॥
द्विपञ्चमूले त्रिफलां सविस्वां
फलानि गोमूत्रयुतः कपाकः ।

पुनर्नवैरण्डगुपादममेद-
नुक्षीरैर्भूतीकबलापलाशाः ।
द्विपञ्चमूले च पलाशिकानि
क्षुण्णानि धौतानि फलानि चाष्टौ ॥ ६५ ॥
चित्त्वं यथान् फोलकुलधधान्य-
फलानि जैव प्रसृतोन्मितानि ।

१ 'तथा' इति पा० । २ 'हृन्नामिषाभ्योत्तमदेहवृद्धे' इति पा० ।
३ 'हृन्नामिषाभ्योत्तमदेहवृद्धे' इति पा० ।
४ 'देवदास्यमर्थादशकुटजाकपाठाः' इति पा० । ५ 'शौद्रस्य'
तैलस्य फलाहृतैः' इति पा० ।

१ 'भूतीक' इति पा० । २ 'मर्वाक' इति पा० ।
३ 'पुनर्नवैरण्डगुपादममेद' इति पा० । ४ 'पुनर्नवैरण्डगुपादममेद' इति पा० ।

पयोजलघादकचक्षुस्तं तत्
 क्षीरावशेषं सितयक्ष्णभूतम् ॥ ६६ ॥
 यथाशताह्वामरदारुकुण्ड-
 यष्ट्वाहसिद्धार्थकपिप्पलीनाम् ।
 कल्केयवान्या मदनंश्च युक्तं
 नास्युष्णशीतं गुडसेन्धवाकम् ॥ ६७ ॥
 क्षौद्रस्य तैलस्य च सर्पिषश्च
 तथैव युक्तं प्रसृतस्त्रिभिश्च ।
 व्याघ्रिरुहं विधिना विविद्धः
 स सधेसंसर्गकृतामयज्ञः ॥ ६८ ॥

पुनर्नवेत्यादिकः सर्ववातादिसंश्लेषपथः । शरीरः श्वेत-
 पुनर्नवा । धान्यानि फलानि चेति धान्यफलानि । पयोजल-
 घादकवदिति समजलक्षीरद्विप्रस्ययुक्तम् ॥ ६५-६८ ॥

क्षिग्धोष्ण एकः पवने स्यांसो
 द्वौ स्वादुशीतौ पयसा च पिप्पे ।
 त्रयः समूत्राः कटुकोष्णतीक्ष्णाः
 कफे निरुहा न परं विधेयाः ॥ ६९ ॥

उक्तानां वातादिहरपत्नीनां शुद्धाकरणं विविष्टां द्रव्य-
 यज्ञाह—क्षिग्धोष्ण इत्यदि । एक इत्येक एव पुटकः । पयसा
 चेति पयोयुक्तौ । कटुकोष्णतीक्ष्णार्थं कफहरभ्रमयोगादेव ज्ञेयम् ।
 न परं विधेया इत्यनेन तन्मान्तरविहितं चतुर्धैवलिहानमस्य-
 शरीरहितं निषेधयति । यथा ह्युच्यते—“क्षितीर्यं वा तृतीयं वा
 चतुर्थं वा यथाहृतः । सम्यक्लिङ्गलिङ्गे तु प्राप्ते वस्ति निवर्तयेत्”
 (सु. वि. अ. ३२) इत्यनेनैकं चतुर्धैवानमिति ॥ ६९ ॥

रसेन याते प्रतिभोजनं स्यात्
 शरीरेण पिप्पे तु कफे च यूपैः ।
 तथाऽनुवास्यास्यु च विस्वतैलं
 स्याज्जीवनीयं फलसाधितं च ॥ ७० ॥
 इतीदमुक्तं निखिलं यथाय-

द्रुतिप्रदानस्य विधानमग्रम् ।
 योऽधीत्य विद्वानिह वस्तिकर्म
 करोति लोके लभते स सिद्धिम् ॥ ७१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते हृद-
 यलसंप्रसृते सिद्धिस्थाने वस्तिस्त्रीय-
 सिद्धिर्नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

संप्रति वातादिमेदेन प्रतिभोजनं विविष्टं तनाऽनुवासनं
 ग्राह—रसेन यात इत्यादि । प्रतिभोजनं निरुहान्तरभोजनम् ।

१ ‘पयोजलघादकपचितं’ इति, ‘पयोजलघादकपचितं’ इति,
 ‘पयोजलघादकयोः शून्य’ इति च पा० । २ ‘कुह’ इत्यत्र ‘विल’ इति
 पा० । ३ ‘प्रसृतस्त्रिभिः’ इति पा० ।

याते विल्वतैलानुवासनं, पिप्पे जीवनीयसाधितं, कफे च मदन-
 फलसाधितम् । अत्र विल्वतैलादीनि वक्ष्यमाणानि व्याख्या-
 नयन्ति; तेन ज्ञेयव्यापदित्यो यद् वक्ष्यति ‘दशमूलं’ (वि.
 अ. ४) इत्यादिना विल्वतैलं, जीवनीयं च ‘जीवन्ती मदनं’
 (वि. अ. ४) इत्यादिना वक्ष्यमाणयमकं, तथा “मदनैर्वा-
 डम्बसंयुक्तैः” (वि. अ. ४) इत्यादिना वक्ष्यमाणं मदनतैलं
 ज्ञेयम् ॥ ७० ॥ ७१ ॥

इति श्रीचक्रपादितप्रणीतायामाधुर्वेदरीपिकायां चरक-
 तात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने वस्तिस्त्रीयसिद्धि-
 नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अधातः क्षेहव्यापदिकीं सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानाग्नेयः ॥ २ ॥

पूर्वतिलो विल्वतैलादीन्व्यभ्रप्रेषादनुवासनार्थं निर्दिष्टानि,
 हृदयसाधिका चैनं सिद्धिरित्यनन्तरं ज्ञेयव्यापदित्विरुच्यते;
 ज्ञेयानामनुवासनिकानां तथापदां च भेदजानामभिधायिका
 सिद्धिः ॥ १ ॥ २ ॥

क्षेहवस्तीन्द्रियोधेमान् वातपित्तकफापहान् ।
 सिध्याप्रसिद्धितानां च व्यापदः सचिकित्सिताः ३

अध्यायवक्ष्यमाह—क्षेहवस्तीन्द्रियादि । वस्तिप्रयोग्याः
 क्षेहा एतच्छ्लेकाभिहित्वा इत्यर्थः; प्रपञ्चानिधेया ये स्वपरेऽ-
 प्राधान्यं “क्षेहवस्ति विरुहं च” इत्यादिना वक्ष्यन्तां, ते न
 प्रपञ्चवागा इति त्वे न प्रतिज्ञाताः ॥ ३ ॥

दशमूलं पलां राक्ष्मामश्वगन्धां पुनर्नवान् ।
 गुह्यैरपण्डभूतीकभार्गवृषपकरोहिपम् ॥ ४ ॥
 शतावरं सहस्रं काकनासां पलांशिकम् ।
 यथमापातस्तीकोलकुलस्थान् प्रसृतोष्मितान् ॥ ५ ॥
 चतुर्दोषेभ्यः पक्वा द्रोणशेषेण तेन च ।
 तैलादकं समक्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ ६ ॥
 अनुवासनमेतद्भिर्धैवतविकानुत् ।
 आनुपाणां पसा तद्वज्जीवनीयोपसाधिता ॥ ७ ॥

दशमूलश्लेखदौ भूतीकं कण्ठं यवानिका वा, ककनासा
 वायवीफलम्, अन्ये तु वातपलां ‘वानुयादुदी’ इति ख्यातं
 द्रव्यान्तरमेवाह । एतद् दशमूलस्थितवित्तैव विल्वतैलमिति
 वदन्ति ॥ ४-७ ॥

शताह्वयववित्त्वाम्लैः सिद्धं तैलं समीरणे ।
 सन्धयेनाग्रतसेन तप्तं चानिलमुद्धृतम् ॥ ८ ॥

१ ‘क्षेहव्यापदिकी’ इति पा० । २ ‘प्राप्याये’ इति पा० ।
 ३ ‘वस्तिनिवाह’ इति पा० । ४ ‘पवेचेन्यदक क्षीर’ इति पा० ।

आनूयानामिलादी तद्वदिति पूर्वकायेन साधिता । कृतादे-
खादि योगान्तरम् । सन्धवेनेत्यपि योगान्तरम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

जीवन्ती मदनं मेदां धावणीं मधुकं वलाम् ।
शताहपेभकौ कृष्णां काकनासां शतावरीम् ॥ ९ ॥
स्वगुप्तं क्षीरकाकोलीं फर्कटाक्यां शर्टीं वचाम् ।
पिष्टा तैलं घृतं क्षीरे साधयेच्चतुर्गुणे ॥ १० ॥
बृंहणं वातपित्तघ्नं बलमुक्तान्नियर्धनम् ॥
मूत्रतोरोरजोवायुं हरेत्तदनुवासनम् ॥ ११ ॥
लभतश्चन्दनाद्यैश्च पिष्टैः क्षीरचतुर्गुणम् ।
तैलपात्रं घृतं तिष्ठे पित्तप्रभनुवासनम् ॥ १२ ॥

जीवन्तीमिलादिना यमकमनुवासनम् । एतद्यमकं पूर्वा-
ध्याये जीवन्तीयदेभ्यः व्यपदिष्टम् । काकनासा इति यथास्तम्भम् ।
चन्दनाद्यैः पञ्चचिह्नितोक्तम् । तैल पात्रं यस्मिन् तद्व-
तैलपात्रम् ॥ ९-१२ ॥

सन्धवं मदनं कृष्णं शताह्नां निचुलं वचाम् ।
हीवेरं मधुकं भार्गीं वेयशाखं सक्तफलम् ॥ १३ ॥
नागर्षं पुष्करं मेदां चयिकां चिचनं शरीम् ।
विडङ्गातिमिषे श्यामां हरेणुं नीलिनीं स्थिराम् ॥ १४ ॥
विस्वाजमोवे कृष्णां च वर्न्तीं राक्षां च वेपयेत् ॥
साधयेत्तद्वज्रं तैलं तैलं वा फफुरोगनुत् ॥ १५ ॥
प्रभोदावर्तगुल्मशरीं श्रीहमेहाद्यमावधानम् ॥
आनाहममर्षीं चैव हन्यासदनुवासनात् ॥ १६ ॥
मवनेर्षां स्मलसंयुक्तैर्विन्वाद्येन गजेन वा ।
तैलं वाकहरेर्षां पित्तकफघ्नं कल्पयेद्विषकम् ॥ १७ ॥

मदवेर्षां स्मलसंयुक्तैरिष्येन मदनस्य कल्कम्, पात्रिवादीना-
मस्मानां द्रवत्वम् । एतच्च मवनेर्षां तस्मिन् कृतम् । विन्वायो
गणो ह्यमूलं, दशमूलं चाप्यमूलं चामपि वेपयेत् । उक्तं
हि—“वायुहृत्वावनिर्दोषं गन्तायन्नाहं तमावयेत्” इति ।
कृष्णहृति पूर्वाध्यायोक्तकृद्भवेर्षा, क्षीरा शिकटकृद्भ-
वोकादिभिः ॥ ११-१७ ॥

विडङ्गहरेण रजनीपटोदयिकलामृताः ।
जातीप्रवालनिगुण्डीन्द्रामूलानुपार्णिकाः ॥ १८ ॥
निम्बपाठासहचर्याभ्यामकफरपीरकाः ।
श्यां कायेन विषघ्नेषुल्लेभेभिश्च फस्किताः ॥ १९ ॥
फलविष्यत्रिगुण्णारक्षाभूमिस्वदादिभिः ।
सप्तपर्णचोडीरदापौकुण्डलतिष्ठकैः ॥ २० ॥

१ 'पुनः' सेतोदेगात् हरेणनुत् उवाच' इति पा० । २ 'हो-
रायम्' इति पा० । ३ 'मदवे' इति पा० ।
च मे ७

लेतागौरीशतान्नाश्रिवादीचोरकयोष्करः ।
तत् कुष्ठानि किमीन् मेहान्नाशि स्रहणीगवम् ॥ २१ ॥
क्षीयतां विपमान्निस्वं मलं दोषघ्नं तथा ।
प्रयुक्तं प्रशुद्धाणु पानाभ्यङ्गानुपासनेः ॥ २२ ॥
व्याधिघ्न्यायामकमांश्चक्षीणावलनितोत्तसाम् ।
क्षीणानुकस्य चातीव जेह्वस्तिवल्प्रः ॥ २३ ॥
पादज्वरोदृष्टांसकटीनां स्थिरतां पराम् ।
जनयेद्वज्रजानां च प्रजां स्त्रीणां तथा नृणाम् ॥ २४ ॥

विडङ्गलादी एभिश्च कृतिरिति यद्वचनम् । कृता मन्त्रिणा,
गीति हरिणा । जेह्वस्तिवल्प्र इति एतैस्तैः । वृत्तं जेह्व-
स्तिरित्यर्थः ॥ २४-२४ ॥

पातपित्तकफात्यप्रयुगीपेरावृत्तस्य च ।
अभुक्तं च प्रणीतस्य जेह्वस्तिः पञ्चापङ्गः ॥ २५ ॥

वज्रपित्तलादिना जेह्वस्तेष्वप्येव । प्राह । एतावत् व्यापरो
मित्रायोगेन जेह्वस्तिरिति कथमात्रं जेह्वस्तिः, प्रतिज्ञातं हि 'मि-
त्राप्रतिज्ञितानां च श्वाश्व' इति, तेन जेह्वयोगादियोगजन्य-
व्याप्य कल्पनादिभ्योक्तम् । तदेतत् पातपित्तविषे शोषन-
वति । अत्रहिते पुनः जेह्वस्तिरुक्तमेव जेह्वम् । एतच्च
“तस्यामिह । पञ्चमी निरुपमावृत्तिरिति” इत्यादिोक्त्या
प्रवृत्तेर्दोषम् ॥ २५ ॥

शीतोऽन्तो वाऽधिके वाते पित्तेऽत्युष्णः कफे मृदुः ।
अतिभुक्तं शुद्धैर्चैः संवयेऽप्यलक्ष्यता ॥ २६ ॥
एतस्मैरावृत्तः जेह्वो न पात्यभिर्भूयान्पि ।
अभुक्तं जनावृत्तस्याथ यात्युर्ध्वं तस्य लक्षणम् ॥ २७ ॥
अहमर्धन्यराभ्यामनशीतक्षामो कपीन्द्रोः ।
पार्थक्येपुनैर्पिपाद्यं जेह्वं पातावृतं मियम् ॥ २८ ॥

यथाहमर्धन्यराभ्यामनशीतक्षामो कपीन्द्रोः । शुद्धैः
शुद्धैर्भुक्तः । चैर् संवयेऽप्यलक्ष्यता इति एतत् न जेह्वं अत्य-
वश्यं चैर् संवयेऽप्यलक्ष्यता इति । तेषां इति परं प्रत्येकं
वातादिषु पञ्चयुगौ योगनीयम् । अतिभुक्तं पित्तं वातिकादि-
गुणान्तराद्यैः वाति, नशा तेन वातादिभ्योऽन्यमानिभूयुपासा-
नं आयाति । अनाशुक्तारति अनेनोभ्येर्मानस्तरिहानात् ।
तस्य मधुचैरिति यथास्मन् वातादिभ्यः उभयं संवयेऽप्य-
लक्ष्यता इति, तेनैतत्ति पित्तं जेह्वोः । एते च वातादौ वायु-
पित्तमहर्धन्यराभ्यामनशीतक्षामो कपीन्द्रोः ।
॥ २६-२८ ॥

१ 'एतस्मै' इति पा० । २ 'जेह्वो' इति पा० । ३ 'मदवे' इति पा० । ४ 'मदवे' इति पा० । ५ 'मदवे' इति पा० । ६ 'मदवे' इति पा० । ७ 'मदवे' इति पा० ।

स्निग्धामल्लवणोष्णैस्तं राक्षामीतद्रुतित्वकैः ।
सोवीरकसुराकोलकुलत्थयवसाधितैः ॥ २९ ॥
निरुहैर्निर्हरेत् सम्यक् समूचैः पाञ्चमूलिकैः ।
ताभ्यामेव च तैलाभ्यां सायं युक्तेऽनुवासयेत् ॥ ३० ॥
दाहरागृह्णामोहतमकज्वरदूषणैः ।
विद्यात्पिचावृतं स्यादुतिकैस्तं यस्तिर्निर्हरेत् ॥ ३१ ॥

राक्षसैल "राक्षसहृत्तनिरुहैः" (चि. अ. २८) इत्यादिना
विहितं घातव्याधावुक्तम् । पीतद्रुतैल च पीतद्रुतवीरकौदि-
द्रवेण ताभ्यमिति युज्यते । ताभ्यामिति राक्षामीतद्रुतैलाभ्याम्
॥ २९-३१ ॥

तन्द्राशीतज्वरालसप्रसेकावचिगौरवैः ।
संमूच्छां ग्लानिभिर्विद्याच्छेध्मण्या ज्वेदमावृतम् ॥ ३२ ॥
केपायकद्रुतीक्ष्णोष्णैः सुरामूत्रोपसाधितैः ।
फलतैलयुतैः साम्प्रैर्यस्तिभिस्तं विनिर्हरेत् ॥ ३३ ॥

फलतैलं पूर्वप्राद्वृतमेव ज्ञेयम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
छर्विर्मूच्छां वचिग्लानिशूलनिद्राक्लमर्दनैः ।
आमल्लिङ्गैः सदाहस्तं विद्यादत्यशानावृतम् ॥ ३४ ॥
कद्रुनां लघणानां च कापैश्चर्षणैश्च पाचनम् ।
विरैको मृदुरग्रामविहिता च क्रिया हिता ॥ ३५ ॥
आमल्लिङ्गैरिति आमल्लशृङ्गैरालस्यदिभिः । आमल्लिङ्गिता
क्रियेत "आमं प्रदुष्टममैभिर्भातं पुनरुत्तिष्ठेत्" (चि. अ. २)
इत्यादिना विहिताऽनुवर्तन्त्या ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

विष्मन्त्रानिलसङ्गातिगुरुयाप्मानहृद्भेदः ।
जेहं पिडावृतं घातया ज्वेदस्वेदेः सयतिभिः ॥ ३६ ॥
श्यामायित्वादिसिद्धैश्च निरुहैः सानुवासनैः ।
निर्हरेद्विधिना सम्पगुदावर्तदरेण च ॥ ३७ ॥

जेहं विद्यावृतमिषादौ वर्तिभिरेति फलवर्तिभिः, केचित्तु
'वर्तिभिः' इति पठन्ति । श्यामायित्वादीनि च श्यामा च
वित्वादीनि दशमूलानि च श्यामायित्वादीनि, किंवा, श्यामावी-
र्यमप्यन कल्पोक्तानि नव रूद्रास्ते, तैर्निरुहैश्च तथाऽनुवासनस्य
च साधनमिह ज्ञेयम् । उदावर्तदरेणेति त्रिमर्मायोकोदावर्त-
चिकित्सेन ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

अमुके शून्यपायौ वा वेगात् ज्वेदोऽतिपीडितः ।
धायःसूक्ष्मं ततः कण्ठादूर्ध्वंभ्यः खेम्ब एत्यपि ॥ ३८ ॥
मूत्रश्यामानात्रुतिसिद्धौ ययकोलकुलत्थयान् ।
तत्सिद्धतैल इष्टोऽन निरुहः सानुवासनः ॥ ३९ ॥

१ 'अभिहितम्' इति पा० । २ 'पीतद्रुतवीरकौदिद्रवेण' इति
पा० । ३ 'कपायवित्तकद्रुकैः' इति पा० । ४ 'छर्विर्मूच्छां वचिग्लानि-
ज्वरालाक्लमर्दनैः' इति पा० । ५ 'मलसीधुः' इति त्रिविधक
धीये पाठः ।

कण्ठादागच्छतः स्तम्भकण्ठमहधिरचनैः ।
छर्विर्द्विभिः क्रियाभिश्च तस्य कार्यं निवर्तनम् ॥ ४० ॥

अमुक इत्यादिहेतुनयं ज्वेदवत्खेम्बगमनकारणं ज्ञेयं; पूर्व च
यद्यप्यगोजनवानमेव कारणं प्रतिष्ठुत, तथाऽप्येकार्यतया चि-
कित्सितसामान्याय च शून्यपायुत्वादिपीडने अप्यन हेतुत्वेनोक्तं ।
शून्यपायुत्वं चाभ्योनिरोधाकर्तृतया ज्वेदमूर्ध्वं नवति । ऊर्ध्वंभ्यः
खेम्ब इति मुखनासादिभ्यः । एतदिति निर्गच्छति । अपिचान्द्रा-
मृच्छादिनिर्गमनस्य कादाचित्कत्वं दर्शयति । तत्सिद्धतैल इति
मूत्रश्यामादिघातितैरेन युक्तं । सानुवासन इति तत्सिद्धतैलेन
सानुवासनं ज्ञेयम् । आगच्छत इत्यागमनसमय एव स्तम्भादि
कर्तव्यम् । स्तम्भो व्यजनस्तीतजलरोवादिना । कण्ठमह कार्य-
गमनप्रतिरोधार्थं कण्ठपीडनम् । छर्विर्द्विभिः क्रियाद्विधिभि-
रित्ते 'मनोऽभिधाते तु मनोऽनुकुला' इत्यादिना 'बुध एव
जेतुम्' (चि. अ. २०) इत्यनेनोक्तं इहाभिप्रेता ज्ञेयाः
॥ ३८-४० ॥

यस्य नोपद्रवं कुर्यात् ज्वेदयस्तिरनिःसृतः ।
सर्वोऽल्पो वाऽऽवृतो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजानता ॥

यातायातज्वेदप्रवर्तनमभिधातुं अवर्तनीयं ज्वेदमाह—यस्य
योगद्रवमिषादि । नोपद्रवं कुर्यादिति अनि सतोऽपि स्तम्भ-
वादीन्धूर्ध्वोकाश्च कुर्यात् । अल्पो वाऽऽवृत इति स्तोकनि सृत,
स्तोकश्च इव । इतस्यापि स्तम्भादुपद्रवाकरणे हेतुमाह—रौक्ष्या-
दिति । तदाऽल्पोरुक्ष्यतया क्षरीरस्य तिष्ठमपि ज्वेदो न व्याप-
दमावर्तनीयस्य । उपेक्ष्य इति न तत्र यथोक्तयावृतलेहचि-
कित्ता कर्तव्यत्वार्थः । अन्यत्राप्युक्तं,—“अहोरात्रादपि ज्वेदः
प्रत्यागच्छतं व्यपति । कुर्वीहस्तिगुणाभापि जीर्णैस्त्वत्पुणो
मवेत्”—(सु नि. अ. ३७) इति ॥ ४१ ॥

युक्तजेहं द्रवोष्णं च लघुपथ्योपसेयनम् ।
मुक्तवान् मायया भोज्यमनुधास्यरूपहात्र्यहात् ४२
धान्यनागरसिद्धं हि तोयं दद्याच्चिक्षणः ।
ध्युपिताय निशां कल्यमुष्णं वा केवलं जलम् ॥ ४३ ॥
जेहाजीर्णं जरयति श्लेष्माणं तद्भिनत्ति च ।
मारुतस्यानुलोम्यं च कुर्यादुष्णोदकं नृणाम् ॥ ४४ ॥
वमने च विरेके च निरुहे सानुवासनैः ।
तसावुष्णोदकं देयं घातश्लेष्मोपशान्तये ॥ ४५ ॥

उत्तञ्जव्यापस्यतीक्ष्णरामिषायाभ्यापज्ञानुवासनानुपुणं गोज-
नमाह—युक्तजेहमिषादि । युक्तजेहमिलम्बापचजेहमिति भावः ।
उपसेयेन भोजनम् । ज्वेदादिति विधानं प्रायिकम् । धान्येलादौ
पट्टविधिना तोयं साधनीयम् । कल्यमिति प्रभावे । जेहाजी-
र्णमिति ज्वेदस्याजीर्णं कोष्ठोपलेपकमशम् ॥ ४२-४५ ॥

१ 'सुगन्धिमालामर्यादिना द्रवोऽन्तोपयुक्ता' इति पा० ।
२ 'उपसेवेन भोजनम्' इति पा० । ३ 'यथाविधानम्' इति पा० ।

रुक्मिलितस्तु दीप्ताग्निर्व्याधौमी मास्तापयी ।
बहुणथोपयुदाहृत्यतायाश्चार्हा दिने दिने ॥ ४६ ॥
एषां चाशु जरां ज्ञेहो यात्यन्तु सिकतास्त्रिय ।
अतोऽन्येषां ज्यहात् प्रायः ज्ञेहं पचति पावकः ॥ ४७ ॥

प्रसहानुवासीयानाह—रुक्मिलितित्वादि । बहुणथो-
मिगतथ तयोदाहृत्य तां येषां ते बहुणथोपयुदाहृत्यतायाः ।
अर्हा इत्यनुवासागर्हाः । उक्तं चान्यत्र—“स्वस्थ बहुवातस
ज्ञेहवति दिने दिने । दवादैवस्ततोऽन्येषामन्यथापमयाज्य-
हात्” (सु. वि. अ. १०) इति । प्रसहदानन्वहयानोपपत्तिमाह
—एवमित्यादि । अथाह ज्ञेहं पचतीति पक्षाद्ययोपलक्ष्यं ज्ञेह
बहिर्नि सृतेनोष्णता पचति, यद्यप्यत्राग्निभोक्ष्यत्वेन तादृश
सम्बन्धः ज्ञेहस तासि, तथाऽपि जाठरस्थेन विभिन्नवैरवयवे
स्वात्माको बलवन् । प्रायःशब्देन पचाहपाकमपि दर्शयति, तेन
पचाहदानमप्यनुवासीने भन्दासि प्रति प्राणुक्तं सेवम्, उक्तं हि
—“पतङ्गपदे वा यज्ञेऽनुवासीऽहनि पश्ये वी”
(सि. अ. ११) इति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

न त्वाभं प्रणयेत् ज्ञेहं स ह्यभिष्वन्त्येहदम् ।
सायस्यै च कुर्यात् वायुः सेये हि तिष्ठति ॥ ४८ ॥
न चैव शुक्लकण्ठाभ्यां द्यात् ज्ञेहमनन्तरम् ।
वर्मयसात् सभं गच्छन् यातमाग्निं च दूयेत् ॥ ४९ ॥
आमिलितवन्म् । प्रणयेदित्यनुवासीनं द्यात् । सायस्ये च दूया-
वेति न नि.सेय द्यात् । शुक्लकण्ठाभ्यामित्यनुवासीनपानाभ्याम् ।
अनन्तरमित्येककाक्षम् । यातमाग्निं न दूयेदित्यत्र वातदूषण-
मनीषणकृतयोः पातावरणाक ज्ञेहम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

ज्ञेहयस्ति निरुहं वा नैकमेवातिशील्येत् ।
उल्लेशाभिष्वधौ ज्ञेहाग्निकृदात् पयमाद्रयम् ॥ ५० ॥
तस्मान्निरुहः संज्ञेहो निरुहाध्यानुवासीतः ।
ज्ञेहशोधनयुक्तयैव वस्तिर्कर्म त्रिदोषनुत् ॥ ५१ ॥

निरुहानुवासीनयो परस्परान्वयध्यानदने दोषमाह—ज्ञेह-
वस्ति निरुहं वेत्यादि । एकमेवेति परस्परान्वन्तरितम् । उल्लेखः
कफपित्तोद्वेगः । निरुहात् पयमाद्रयमिति निरन्तरनिरुहेष
शरीरस्य शोभनादिपयोगात् पयमाद्रयं भवति । निरुहः उल्लेख इति
निरुहेष कोटः शु शोधितेषु कफपित्तत्रये कृते ज्ञेहवस्तिरभ्यस्य,
तथाऽनुवासीतस्य सम्बन्धनुवासीने हि शिपः सविद्वत् एव ।
एवं प्रयुग्मानेन ज्ञेहनिरुहवोस्तिदोषहन्तृत्वे ज्ञेहेन वातजयाग्न-
रुहेष कफपित्तजयाग्नवतीत्याह—ज्ञेहशोधयेत्यादि । शोधनमिह
निरुहोऽभिप्रेतः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

१ ‘शुक्ल-आमपरीक्षितः’ इति पा० । २ ‘शोषो ध्रुवैवकलेद्ये
दनि सृतेनोष्णता’ इति पा० । ३ ‘जठरस्य बहिर्नि सृतेनोष्णता’
इति पा० । ४ ‘तद्वतः स ध्रुवयोः वातादीं दूयेत् समम्’ इति
पा० । ५ ‘ज्ञेहः साय’ इति पा० ।

कर्मव्यायाममात्राध्वया(पा)नस्तीकपितेषु च ।
तुर्वले वातभग्ने च मात्रायस्तिः सदा मतः ॥ ५२ ॥
ययेष्टाहारचेष्टस्य सर्वकाल निरत्ययः ।

द्वारायाः ज्ञेहमात्राया मात्रायस्तिः समौ भवेत् ॥ ५३ ॥
वत्यं सुखोपचर्य च सुखं दृष्टपुरीपकृत् ॥
ज्ञेहमात्राविधानं हि ब्रुह्मण पातोगनुत् ॥ ५४ ॥

अनुवासीनविशेषस्य मात्रावलोचिष्यं प्रमाणं गुणां यथाक-
ममाह—कर्मत्यादि । कर्मानं केन्द्रुपातनादि, व्यायामो
यस्यरुक्मिणादि । वातभग्ने वातेन पीडिते । संवेति प्रत्यहम् ।
हस्ताया इति अर्धाह परिणमनीयाया, उक्तं हि—“अहोपात्र-
महः क्षण दिनार्थं च प्रदीयते । जसमा मध्यमा हस्ता ज्ञेह-
मात्रा जरा प्रती” (सु. अ. १३) इति । तन्प्राप्तये ज्ञेहमा-
नानयं प्रमाणैरवोक्तं, यथा—“वदप्ली ॥ भवेजमेष्टा मध्यमा
त्रिपली भवेत् । कनीयसी सार्धपली त्रिधा मात्राऽनुवासीने”-
इति । सुश्रुतेनापि वस्तिप्रमाणमुक्तं, यथा—अनुवासीने,—“त-
स्यापि निरुहोऽर्धार्धमात्रावकृष्टोऽपरिह्रावौ मात्रावस्ति” (सु.
वि. अ. १५) इति । अनेन च सार्धपलमात्रो मात्रावस्तिरवो-
चयति, तत्र हि षड्वल ज्ञेहवस्तिरुक्तं, अनुवासीनं तु त्रिप-
लम् । सुखोपचर्यमिति चेष्टाहारनियमाभावादेव ॥ ५२-५४ ॥

तत्र स्तोकी ।

वातादीनां शमायोक्तः प्रचराः ज्ञेहवस्तया ।
तेषां वाहप्रयुक्तानां व्यापदाः सचिकित्सिताः ॥ ५५ ॥
प्राग्भोग्यं ज्ञेहवस्तैर्यद् ध्रुवं येऽहोऽरूपहास्य ये ।
ज्ञेहवस्तिविधिश्चोक्तो मात्रायस्तिविधिस्तथा ॥ ५६ ॥

इत्यप्रिवेशकृते तस्ये चरकप्रतिसंस्कृते ददव-
लसंपूरिते सिद्धिस्थाने ज्ञेहव्यापत्तिदि-
र्गमं चतुर्थाऽध्यायः ॥ ४ ॥

समये भोग्यमदन्तं आन्यनगरनलापि सम्राट् ॥ ५७ ॥
येऽहो इति प्रत्यहमनुवासीनस्य । विप्रियोज इति ‘न त्वाभं
प्रणयेत्’ इत्यादिप्रयोगोऽर्थः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

इति धीवक्रपाणिदत्तविरचितायामानुवंददीपिकायां
चरकतारापेदीक्षायां सिद्धिस्थाने ज्ञेहव्याप-
त्तिदिर्गमं चतुर्थाऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अपातो नेत्रवस्तिव्यापत्तिर्दिष्टा व्याख्यास्यानः ॥ १ ॥
इति ॥ स्नाह भयवाननेयः ॥ २ ॥

१ ‘वातवर्ण्ये’ इति पा० । २ ‘जुषाकृपाणादि’ इति पा० ।
३ ‘नेत्रव्यापत्तिर्दीर्घा’ इति पा० ।

अथ नेत्राणि यस्तीक्ष्णं शृणु वर्ज्यानि कर्ष्यसु ।
नेत्रस्याहमप्रणीतस्य व्यापदः सचिकित्सिताः ॥ ३ ॥

श्रेष्ठशपत्सिन्धुमिधानप्रशङ्गात् श्रेष्ठदन्ताशपतनलिकादि-
चपत्प्रतीकारार्थो नेत्रवस्तिव्यापत्सिद्धिरुच्यते । नेत्रगता तथा
वस्तिपुटकगता च व्यापत् तथा नेत्रासम्बन्धप्रणिधानजन्मा च
या व्यापदस्यासौ सिद्धिः; तेन नेत्रवस्तिव्यापत्सिद्धिः दुष्टनेत्र-
वस्तिपुटकयोश्च व्यापत्सिद्धिः, तयोः सदोपस्थेन ज्ञात्वा परि-
वर्जनम् ॥ १-३ ॥

हृष्यं दीर्घं तनु स्थूलं क्षीणं शिथिलवन्धनम् ।
पार्श्वेच्छिद्रं तथा वक्रमष्टौ नेत्राणि वर्जयेत् ॥ ४ ॥
अप्राप्त्यतिगतिरक्षोभकवर्णक्षणनक्षत्राः ।
गुदपीडा गतिजिह्वा तेषां दोषा यथाक्रमम् ॥ ५ ॥

तदेवाह—हृष्यमित्यादि । नेत्रदोषकथने अष्टावितिपदमनुष्ण-
कर्कशाविविधोपागमादैनान्ताभांशोपदर्शनायम् । कैर्कशावस्त्व
क्षीणं कर्तृत्वसाम्यादमहणम् । एवमन्यत्रापि सत्त्वायचने
प्रयोजनमिह वर्णनीयम् । तनु कृष्याम् । अप्राप्त्यादि यथाकर्म
हृल्लेनापि तु ज्ञेयम् । अतिगतिर्दूरप्रवेशः । क्षोभो गुदप्रविष्टस्ये-
तस्ततो गमनम् । गुदपीडेति पार्श्वेच्छिद्रनिर्गतेन वस्तिद्रवेण
योगाद्गुदपीडा । जिह्वेति कुटिला ॥ ४ ॥ ५ ॥

विषममांसलच्छिद्रं (अ) स्थूलजालिकयातलाः ।
क्षिग्रः क्षिन्नश्च तानष्टी यस्तीक्ष्णं कर्मसु वर्जयेत् ॥ ६ ॥
गतिवैषम्यादयो यथाक्रमं विषमादिविष्टौ दोषाः ।
केनिलक्ष्णस्य धार्यस्य यस्तेः स्युर्वस्तिदोषतः ॥ ७ ॥

विषमो विषमसंस्थानः, स्थूलोऽतिप्रमाणः, जालिकाः सूक्ष्मा-
नेकच्छिद्रा, यातलो यातदुष्टा, स चात्र मिहितश्रेष्ठदेः केनिल-
त्वादिना निश्चयते । क्षिग्रोऽतिक्षिग्रः । क्षिन्नः क्षीणवयवः ।
गतिवैषम्यादयो यथाक्रमं विषमादिविष्टौ दोषाः । विषलमाभग-
न्धता, दोषांशो दुर्गन्धता, रजुतिर्हृस्वाक्रान्ताः, अभायस्यं यस्तेरिति
क्षिन्नवादि धारणायोग्यस्य वस्तिपुटकस्य ॥ ६ ॥ ७ ॥

सयाततिद्रुतोर्क्षसतिर्यगुल्लसफपिताः ।
अतिवाह्यगमन्दातिवेगदोषाः प्रणेतृताः ॥ ८ ॥

सवातेलादयः प्रणेतृदोषजनिताः प्रणेतृदोषा उच्यन्ते । तत्र
सवातताऽनुच्छ्वासं वदे यस्ती तथा निःश्वस्यं च दत्ते भवति ।
अतिव्रतत्वमपि प्रणयने निर्गमनेन । उरिस्तत्त्वमूर्ध्वस्थित्वम् ।
तिर्यगिति तिर्यक्प्रणिधानम् । उल्लसत्वमिह पीठनदोषो यः पीठ-
नविच्छेदं कृत्वा पुनः पीठ्यते स ज्ञेयः । कम्पितत्वं नेत्रस्य ।
अतीति अतिप्रभवत्वं नेत्रस्य । बाह्यं गुदे न प्रविष्टमोषधम् ।

१ 'दोषाश्च सचिकित्सिताः' इति पा० । २ 'पराश्रित' इति
पा० । ३ 'कर्कशावस्त्व' इति पा० । ४ 'कर्तृत्वसाम्यात्' इति
पा० । ५ 'क्षी' आक्षेप इति पा०

मन्दत्वं न पक्कायाप्राप्तत्वं, एतदि मन्दीपिनाद्वयति ।
अतिवेगो दूरप्रवेशाद्वयति, स चातिपीडनकृतः ॥ ८ ॥

अनुच्छ्वासश्च वद्धे वा दत्ते निःश्वस एव वा ।
प्रविश्य कुपितो वायुः शूलतोदकरो भवेत् ॥ ९ ॥
तत्राभ्यङ्गो गुदे स्वेवो वातप्रान्थनानि च ।

एतव्यापदां चिकित्सितानि त्रयेकमाह—अनुच्छ्वासेत्यादि ।
एते वायुच्छ्वासनादयो यवपि पूर्वमेव निषिद्धाः, "मुबद्धमु-
च्छ्वासश्च निषिद्धीकृतः" (चि. अ. ३) इत्यादिनेत्र, तथाऽपि
प्रमादात्तथाप्रयोगे सति जातव्यापदां चिकित्तामिधानार्थमस्तिन्
प्रकरणे पुनरुच्यते ॥ ९ ॥—

हुतं प्रणीते निष्कृष्टे सहस्रोत्क्षिप्त एव वा ॥ १० ॥
स्यात् कटीगुदजङ्घातिवस्तिस्तम्भो वदेदना ।

भोजनं तत्र यातमं कोहाः सेदाः सवस्तयः ॥ ११ ॥
हुतमित्यादि । उत्क्षिप्तमपि समानव्यापत्तिकरतयैकप्रत्येनैव
पश्यते । निष्कृष्टे सहस्रेति च्छेदः, उत्क्षेपस्तत्तद्व्यापि व्याप-
त्तिकर एव । यस्तेर्मृदाशयस्य स्तम्भो वस्तिस्तम्भः । सवस्तय
इति वातहरवस्तिपुटकाः ॥ १० ॥ ११ ॥

तिर्यग्वस्यावृत्तद्वारे वद्धे वाऽपि न गच्छति ।
नेत्रे तद्वजु निष्कृष्य संशोध्य च प्रवेशयेत् ॥ १२ ॥

तिर्यक्प्रणिधानदोषेऽभिधातव्ये गलिकामुपरोधि द्रव्या-
न्तरं तत्समानव्यापत्तिकरत्वादुच्यते । तिर्यग्वस्यावृत्तद्वारे वद्धे
वाऽपीति तिर्यक्प्रणिहिते नेत्रे वस्यावृत्तद्वारे सति तथा वस्ति-
द्रव्यगतसूत्रद्रव्यादिना विबद्धे नेत्रे वस्तिद्रव्यं न याति; तज्जैर्
तिर्यक्प्रणिहितं निष्कृष्य कजु प्रवेशयेत्, बद्धद्वारं च संशोध्य
प्रवेशयेदिति बोध्यम् ॥ १२ ॥

पीड्यमानेऽन्तरा मुके गुदे प्रतिहतोऽनिलः ।
उरःशिरोर्तिर्मूर्ध्नाश्च सदनं जनयेद्धृत् ॥ १३ ॥
वस्तिः स्यात्तत्र विस्वादिफलद्रव्यामादिमूत्रधानम् ।
स्यादाहो दक्षुः शोफः कम्पनाभिदते गुदे ॥ १४ ॥
कपायमधुराः शीताः सेकास्तत्र सवस्तयः ।

अन्तरा मुके मध्ये विच्छेदे कृतो । गुदे प्रतिहतोऽनिल इति
पीठनविच्छेदजनितो वायुर्पुंराय प्रसादतः । विस्वादि दक्षानु-
लम् । शीतान्तरं श्यामाविस्वादिविरेचनद्रव्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥—
अतिमात्रप्रणीतेन नेत्रेण क्षणनाहले ॥ १५ ॥
स्यात् सार्ति दाहनिस्तोदगुदवर्चःप्रवर्तनम् ।
तत्र सर्पिः पित्रुः क्षीरं पिच्छायस्तिश्च शस्यते ॥ १६ ॥

अतिमात्रप्रणीतेनेति पुनः पुनः प्रणीतेन; अन्ये तु तुष्ट्यैवे-

१ 'क्षिप्तः' इति पा० । २ 'अन्तराविस्वादिस्तम्भातिमेदम्' इति
पा० । ३ 'उरः-शिरोर्तिर्मूर्ध्नाश्च सदनं जनयेद्धृत्' इति पा० । ४ 'उरिदाह' इति
पा० । ५ 'दूरप्रवेशन' इति पा० ।

यनमतिमात्रप्रणी(ती)तमाह, अनिप्रणयन यत्पि प्रथितक-
र्णिकाया उपरि न भवति, तथाऽपि कर्णिकापीडया शुद्धपीडना-
दतिवनेतो ज्ञेय । पिच्छप्रतिर्वह्यमाण ॥ १५ ॥ १६ ॥

न भावयति मन्दस्तु बाह्यस्त्वाशु निवर्तते ।
श्रेष्ठस्तत्र पुनः सम्यक् प्रणयः सिद्धिमिच्छता १७
अतिप्रपीडितः कोष्ठे तिष्ठत्यायाति वा गलम् ।
तत्र यस्तिर्यिकश्च गलपीडादि कर्म च ॥ १८ ॥

न भावयतीति प्रकाशय न आगोति । अतिपीडने कोष्ठे वा
तिष्ठतीति पक्ष मन्दादतिपीडनाद्वातावरणाच्च ज्ञेय ; गलगलन
तु तीव्रातिपीडनाद्वावरणाच्च भवति । इय च व्यापह पूर्ण-
शयने आहारं विना दत्ताशुवासनविषयतयोका, इह तु निवृ-
त्त्याशुवासनस्य चातिपीडनजन्यतया योग्यत्वं इति विशेष । इह तु
यस्तिर्यिको वा कोष्ठस्थऽप्रवर्तमाने, कण्ठपीडनादि तु मगलये
ज्ञेयम् ॥ १५ ॥ १८ ॥

तत्र श्लोकः ।

नेत्रयस्त्रिप्रणेतृणां दोषानेतान् समेषजान् ।
वेत्ति यस्तेन प्रतिमान् यस्तिरुमाणि कारयेत् ॥ १९ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिस्वरुते दृढयल-
संपूरिते सिद्धिस्थाने नेत्रयस्त्रिप्रणेतृणां
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

समये वेनेति यथोक्तमेवजाभिज्ञमिषजा ॥ १९ ॥

इति श्रीचक्राग्नितन्त्रप्रणीतायामाचार्यदक्षिणाम्नी
चरकतात्पर्यटीकाया सिद्धिस्थाने नेत्रयस्त्रिप्र-
णेतृणां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथाऽतो वमनविदेचनव्यापारिसिद्धिश्च्यवशास्तमाः ।
इति ह स्माह भगवानानेयः ॥ २ ॥

व्यापारिसिद्धिसिद्धान्तप्रस्तावमनविरेचनयोपि व्यापारिसिद्धि-
रूपये, यस्तिव्यापारिसिद्धिस्तु वमनविरेचनपूर्वकवाह्यते पथा
दक्षिणीयते, तेन यस्तिव्यापारिसिद्धिसिद्धान्ते चरकमिह कर्मण्य
प्राधान्यमपि द्योतितम्, यस्तिप्राधान्यम्, —“तस्माच्चरकस्यै-
वेति श्रुतं सर्वो चिकीत्सामपि वसिष्ठेके” (शि अ १)
इत्यनेनोक्तम् । अत्र यानायातव्यापारिकार्षताद्वमनविरे-
चनयोः सम्यग्विध्यविधानं, तेन नोत्पद्यता वमनविरेचन
विध्यविधानम् ॥ १ ॥ २ ॥

अथ शोधनयोः सम्यग्विधिर्मुधांशुलोमयोः ।
असम्यकृतयोश्चैव दोषान् चक्ष्यामि सौपधान् ॥ ३ ॥

अथेलादी सम्मगिति विधिविशेषणम् । ऊर्ध्वानुलोमयोरेति
वमनविरेचनयोः । दोषानेति व्यापद । शोधनयोश्च विधिर्यदपि
कलनासिन्नुपकल्पनीयादी तत्र तन्मिहित, तथाऽप्यनुक-
विशेषप्रतिपादयार्थमभिधानं, तत्रैकत्रैव तन्मायुषोऽयं उच्यते,
तत्पथाऽनुकामिधानं ‘नातिस्निग्धान् विरेचयेत्’ इत्यादि
ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

अत्युष्णवर्षरीता हि प्रीम्यवर्षहिमागमाः ।
तदन्तरे प्रावृडाद्यास्तप्रां साधारणास्तपः ॥ ४ ॥

और्ध्वमिह सतोषनयोश्च काल दशैवब्राह्म—अत्युष्णीत्यादि ।
अत्युष्णंवादि प्रीत्यादिषु यथाकथं ज्ञेयम् । तदन्तरे इति प्री-
म्यारीता मन्थे । प्रावृडाद्या इति प्रावृट्प्राद्वन्ताः । तेषां
साधारणा इति उष्णवर्षरीतानां साधारणा, अत्युष्णीष्यवर्ष-
रीता इति व्यापद ॥ ४ ॥

प्रावृट् शुचिनमो ज्ञेयो वारवृजसहो पुनः ।
तत्पथस्थ मधुधेव वसन्तः शोधनं प्रति ॥ ५ ॥
पतानुत्तुर्निकास्त्वैव वपात् संशोधनं भिषक् ।
स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्य व्याधी व्याधिवशेन तु ॥ ६ ॥

प्रावृट्प्रादीन् भावविभागेन दर्शयन्नाह—प्रावृट्शुचिनभावि-
त्यादि । शुचिनमो आपावधावयोः । ऊर्ध्वतः वाहिनिमागोपी ।
तपस्य कालान् । मधुधेवः । शोधनं प्रसीति शोधने कर्मस्त्वैव
यथोक्तं प्रावृट्प्रादिषु विभागो भवति, स्वस्थवृत्ते रजोत्तरे
वा तस्यासिनीयोक एव वर्षाप्राद्वेमन्तमिष्टिरवसन्तप्राप्यरूप-
कमुक्तो भवति । एतानुवृत्तिं प्रावृट्प्रादीन् । निरुत्थैवमिति
यथोक्तमावविभागेन व्यवस्थाप्य संशोधनं दद्यात् । एतदुक्तं-
शोधनाश्रुत्तुर्निकास्त्वैव वपात् संशोधनं प्रति नयेगाधारणीये
“भाष्यप्रयने साति” (सू अ ७) इत्यादिना मन्थने श्रेय-
भावनाप्रदाहयेषु वमनादिसंशोधनमुक्तं, तथा रोगनिपट्तिरीये
च चिह्नेरित्युक्तं प्रावृट्प्रादिने कमुक्तं संशोधनप्रत-
योक्तः । तेन, रजवरोत्तमद्विन्त्यायां स्वस्थवृत्तप्राद्वेनैव
चिह्नितदिक्तो भवति, संशोधनमप्यवस्थायां तु प्रावृट्प्रादिनि
प्रावृट्प्राद्विकोऽयं संशोधनाश्रुत्तुर्निकास्त्वैव वपात् संशोधनं
न पारमार्थिक । तेन, प्रावृट्प्रादिन्यत्र मन्थना दक्षिणे दृष्टे, तदन्तरेऽपि
निष्ठिरदिक्च वदन्ति, तन्मते ‘शोधनं प्रति’ इति मन्थोऽनु-
पपन्नं, तेन, “भूयो वदति परमं यो मन्थना दक्षिणे वदन्तम् ।
तेन वर्षाप्रावृट्प्रादीन् कर्तुं तेषां प्रेरितितो” इत्यादिना मन्थन

१ ‘नन्तरेण माह्वताय वेदा साधारण्यकथं’ २ ‘प्रा-
वृट्प्रादिनिष्टैव वपात्’ ३ ‘प्रावृट्प्रादिनिष्टैव वपात्’ ४ ‘प्रा-
वृट्प्रादिनिष्टैव वपात्’ ५ ‘प्रावृट्प्रादिनिष्टैव वपात्’ ६ ‘प्रा-
वृट्प्रादिनिष्टैव वपात्’ ७ ‘प्रावृट्प्रादिनिष्टैव वपात्’

१ ‘न वा वदति’ इति ‘न च वावति’ इति च पा० । २ ‘वाना
पतथापचिकित्सायेमेव’ इति च पा० ।

यदि नाम देशमेदेनापि ऋतुक्रम पारमाथिकोऽभिधीयते,
तथाऽपि नासावाचार्यसंहिताममत, प्रवक्षितथावमर्थं सूत्र
स्यान् एव । अथ ॥ शोधनकालोपदेशोऽनात्ययिके न्यायो
हेय, आत्ययिके तु कृष्णादिप्रतिकार कृत्वा अरुणेषुऽपि काले
सशोधनमवृत्तिर्भवत्येव, उच्यते ह्ययमर्थो रोगभिरग्नितीये—
“आत्ययिके तु पुन नर्मणि कामश्रुत विकल्प्य कृत्रिमगुणोप-
धानेन”-(वि अ ८) इत्यादिना मन्येन ॥ ५ ॥ ६ ॥

कर्मणां वमनादीनामन्तरेष्वन्तरेषु च ।
हेहस्वेदो प्रयुज्येत हेह चान्ते प्रयोजयेत् ॥ ७ ॥

वमनमित्यादौ अन्तरेष्विति वमनानन्तरं विरेचने यवमये
विरेचनानन्तरं वा यदा कर्तव्ये हेहस्वेदो यथोक्तविधानेन
पुन कर्तव्यः, न सकृत्प्रयुक्त्येव हेहस्वेदेन पत्रकर्मणि कर्त-
व्यानीत्यर्थः । हेह चान्ते प्रयोजयेदिति सशोधनकर्मपरिस-
माप्तौ सशोधनजनितस्लानिपिहाराद्यं सशमनीयहेह प्रयो-
जयेदित्यर्थः ॥ ७ ॥

विसर्पपिडकाद्योक्तकामलापाण्डुरोगिणः ।
अभिघातविपाताश्च नातिस्निग्धान् विरेचयेत् ॥ ८ ॥

नातिस्निग्धानिति अनतिस्निग्धकामान् नयत् ॥ ८ ॥
नातिस्निग्धशरीराय दद्यात् हेहविरेचनम् ।
हेहोत्कृष्टशरीराय कृच्छ्रं दद्याद्विरेचनम् ॥ ९ ॥

अवश्यकर्तव्ये विरेचने सति अतिस्निग्धास्त्रिगुणयोः सम्य-
ग्योगकारक विरेचन दर्शयन्नाह—नातीत्यादि । हेहविरे-
चनमिति स्निग्ध विरेचनमित्यर्थः । अनतिस्निग्धे हेहविरेचनम्
नतिस्निग्धत्वेन क्रियमाणविरेचनयोगप्रतिषेधार्थम्, अतिस्नि-
ग्धस्य हेहविरेचन हेहप्रकर्षादतिवेग गच्छन् प्रवर्तितानपि
दोषान् निहन्तु न शक्नोति, दोषस्तु तेन विरेचनेन सस्यानात्
प्रव्यापिता भूय लोतुं तु लीयन्ते, तत्प्रतिषेधार्थं कृच्छ्रं विरे-
चन सम्यग्योगकारकं दद्यादित्ययमाशयः ॥ ९ ॥

हेहस्वेदोपपन्नं जीर्णं मात्रावदोषधम् ।
एकाग्रमनसा पीतं सम्यग्योगाय कल्पते ॥ १० ॥

सम्यग्योगकारिका सशोधनसामग्र्यमाह—हेहस्वेदोपप-
न्नेत्यादि । मात्रावदिति ‘अल्पमात्रं महावेगं’ इत्यादिना कश्च
माणमल्पमात्रावत्तु हेयम् । एकाग्रमनसेति सशोधनैकचित्तेन,
कामादिव्यग्रमनसो हि वेगविघातादयोगः स्यात् ॥ १० ॥

स्निग्धातु पात्राद्यया तोयमयत्नेन प्रयुज्यते ।
कफादयः प्रयुज्यन्ते स्निग्धादिहास्योपपैः ॥ ११ ॥

आर्द्रं कण्ठं यथा वक्षिष्यन्त्ययति सर्वतः ।
तथा स्निग्धस्य वै दोषान् स्वेदो विष्यन्दयेत् स्थिरान्

१ ‘न नरे चान्तरे पुन’ इति पाठः । २ ‘कुञ्जवीर्यविडकाकाम
आपाण्डुरोगिण’ इति पाठः । ३ ‘दद्याद्दुःख विरेचनम्’ इति पाठः ।
४ ‘अतिस्निग्धे नातियोगः शक्यते, अतिविरेचने स्निग्धविरेचनम्’
इति पाठः ।

क्षिप्रं वासो यथोक्तैश्च मलः संशोध्यतेऽम्भसा ।
हेहस्वेदस्तथोक्तैश्च शोध्यते शोघनेर्मलः ॥ १२ ॥

हेहस्वेदयो फलं ‘स्निग्धात् पात्राद्’ इत्यादिना भूरीदृष्टा-
न्तेन दर्शयत् हेहस्वेदोऽवश्यकर्तव्यतो दूषयति । अयन्नेनैव-
स्थायासेन । प्रयुज्यन्त इत्याकृष्यन्ते । विष्यन्दमिति सर्वत इति
सर्वत स्थित इवमाकर्षति । अभिरुष्टान्तेन स्निग्धगान्त्रस्य सम्प-
त्तोदहरणमुच्यते, तृतीयदृष्टान्तेन तु हेहस्वेदोऽमिहितयो-
फलमुच्यते । क्षिप्रमिति स्थानम् । उक्तैरेवेति आरामिसवन्धाद्
समुत्कृष्टम् ॥ ११-१२ ॥

अजीर्णे वर्धते स्लानिर्विषयध्व्यापि जायते ।
पीतं संशोधनं चैव विपरीतं प्रयतते ॥ १३ ॥

शोधनसम्यग्योगसामान्यविधाने शोचकहेहस्वेदयो पक्ष-
मिधाव क्रमागतस्य जीर्णं पीतमित्यस्य विपर्यये शोषमाह—
अजीर्ण वर्धते स्लानिरेति, अजीर्णावस्थायां पीते शोधने सति
स्लानिर्महती भवति । विपरीतं प्रयतते इति वमनमथो वाति,
विरेचन चोर्ध्वं वाति ॥ १४ ॥

अल्पमात्रं महावेगं बहुदोषहरं सुखम् ।
लघुपाकं सुखास्वाद्यं ग्रीणनं व्याधिनाशनम् ॥ १५ ॥
अविकारि च व्यापत्तो नातिग्लानिकर च यत् ।
गन्धवर्णरसोपेतं विद्यान्मात्रावदोषधम् ॥ १६ ॥

मानावदिति बहुलं तद्विज्ञोति—अल्पमात्रमित्यादि ।
अल्पमात्रं महावेगमिति अल्पमात्रत्वे सख्यि प्रशस्तमहावेगम् ।
अविकारीति व्यापत्तावपि ईषद्विकारि । मानावदिति प्रशस्तं
मानावत् । यद्यपि च सुखास्वादाद्यो मानाया फलं न भवति,
तथाऽपि मात्रावत् प्रशस्तत्वेन इमं सत्काराद्विरोधापीना
अपि ते ग्राह्ये, सुखाद्याद्यद्व्यगतत्वेन हि मानाया
शान्त्यस्मिद्, किञ्च, एकभूत एव संशोधने एतन्मानावत्
परिभाषितं हेयम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

विधूय मानसान् दोषान् कैमादीनशुभोदयान् ।
एकाग्रमनसा पीतं सम्यग्योगाय कल्पते ॥ १७ ॥

एकाग्रमनसेति बहुलं तद्विज्ञोति—विधूयेत्यादि ॥ १७ ॥

नरः श्वो वमनं पात्रा मुञ्जीत कफवर्धनम् ।
सुजरं द्रवभूयिष्ठं लघुशोतं विरेचनम् ॥ १८ ॥
उत्कृष्टाल्पकफत्वेन क्षिप्रं दोषाः स्रजन्ति हि ।

वमनविरेचनयोः पूर्वक्षिणे वषा शोचक्य तदाह—नर
इत्यादि । एतत् प्रायुकमपि प्रकरणवशाद्विशेषाभिधित्वाऽभि-
धीयते । पातेति पातुकाम । द्रवभूयिष्ठमिति च्छेद । विरेचन
पात्रं लघु क्षीरं च शुजोतेति सप्रयः । एवम्भूत-

१ ‘शरीरिष्ठे वषा कृते मरु शुभ्रमिति वारिणा । हेहस्वेदयो
क्षिप्रं दोषं सुखयति शोधने’ इति पाठः । २ ‘वमनोपमयादिकार’
इति पाठः ।

यतो दोषाणां चतुर्विधः प्रवृत्तिर्भवति, यत्—अतिप्रवृत्तिः, असम्बन्धप्रवृत्तिर्ना, अग्रप्रतिस्तरप्रवृत्तिर्ना; तत्राप्यग्रप्रवृत्त्युत्पत्ती अयोगगृहीते एव; याऽपि चात्र प्रातिलोम्येन प्रवृत्तिः, चाऽपि दोषस्यापेक्षितस्याप्रवर्तकत्वाद्योगगृहीतवैव; वक्ष्यति हि—‘अ-योगः प्रातिलोम्येन न चार्थं वा प्रवर्तनम्’ इति ॥२९॥३०॥

योगः सप्तपदप्रवृत्तिः स्यादतियोगोऽतिवर्तनम् ।
अयोगः प्रातिलोम्येन न चार्थं वा प्रवर्तनम् ॥३१॥
श्लेष्मोक्तुष्टेन दुर्गन्धमद्दृष्टमति वा वहु ।
विरचनमजीर्णं च पीतमूर्ध्वं प्रवर्तते ॥ ३२ ॥
धुर्घातिसृदुकोष्ठार्थ्यां स्वल्पोक्तुष्टकफेन वा ।
तीक्ष्णं पीतं स्थितं धुर्ध्वं वमने स्याद्विरचनम् ॥३३॥
प्रातिलोम्येन दोषाणां हरणात्ते ह्यकृत्स्नश्च ।
अयोगसंज्ञे, कृच्छ्रेण याति दोषो न वाऽऽपशः ॥३४॥

योगातियोगयोगस्वरूपमाह—योग इत्यादि । अतिवर्तन-मिति संशोभ्याविरिक्तप्रवर्तनम् । प्रातिलोम्येनेति वमनस्य विरे-चनेन, विरेचनस्य वमनेन प्रवर्तनम्; एतच्च प्रातिलोम्यप्रवर्तनं प्रायो विवक्षितदोषाप्रवर्तकत्वेवायोगनिसिद्धम् । न चार्थं वा प्रवर्तनमिति सर्वदाऽप्रवर्तनमर्थं वा प्रवर्तनमिति । स्थितमिति कृत्ति कथं गच्छेत् । एतत्प्रातिलोम्यप्रवृत्त्या यथाऽयोगस्य तदाह—प्रातिलोम्येनेत्यादि । प्रातिलोम्येनाकृत्स्नहरणात् अयो-गच्छेदे इति योजनम् । प्रातिलोम्यहरणेऽकृत्स्नदोषहरणेनैव र्ध्वार्थमाह—कृच्छ्रेणेत्यादि । प्रातिलोम्यहरणे कृष्णो दोषो न याति, अल्पशो वा यातीति भावः; तेनाकृत्स्नदोषहरणं प्राति-लोम्यहरणे लपयन्निति भावः । ‘कृच्छ्रेण यदा गच्छति चाप्यथा’ इति पाठे, यच्छब्दो हेतुः, पूर्वन पाठे वा(च)कारो हेतुः ॥ ३१-३४ ॥

पीतीपथो न शुद्धश्लेजीर्णं तस्मिन् पुनः पिबेत् ।
औषधं न त्वजीर्णं न्येद्वयं स्यादतियोगतः ॥ ३५ ॥
कोष्ठस्य शुद्धतां हात्वा लघुत्वं यत्नमेव च ।
अयोगे सृष्टुं वा दद्यादौषधं तीक्ष्णमेव वा ॥ ३६ ॥

आभ्यानादीनामयोगातियोगो कारणत्वेनोक्तो, तेन अर-थ-योरयोगातियोगयोः प्रथमं हेतुवृत्तिविभक्तिसंज्ञाति प्राह—पीती-पथ इत्यादि । जीर्णं इत्यौषधे जीर्णं । पुनः पिबेदिति तद्वद्वेव । भयं स्यादतियोगत इति पूर्वार्जीर्णपथाभ्यामतियोगः स्यात् । सृष्टुं वा दद्यादित्यादीं गुरुकण्ठे बलवति तीक्ष्णं, लघुकण्ठे सुषेके न सृष्टुं दद्यादिति न्यवस्था ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

वमनं न तु दुष्टदुर्दुष्कोष्ठं न विरेचनम् ।
पाययेत्तपथं भूयो हन्यात् पीतं पुनर्हि तौ ॥ ३७ ॥

१ ‘यदा गच्छति चाप्यथा’ इति ‘नवा गच्छति चान्यथा’ इति च पा० । २ ‘सिन्धु’ इति पा० । ३ ‘कृच्छ्रेण विरेचनम्’ इति पा० ।

पुनर्वमनविरचनादानविषयो प्राह—वमनं न स्थित-
पुनः पीतं तु हन्यादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

अस्त्रिगधास्त्रिद्वेदस्य रूक्षस्यानवमौषधम् ।
दोषानुत्क्रियस्य निर्दुर्ममशक्तं जनयेद्भद्रान् ॥ ३८ ॥
विश्रंसं श्वयथुं ह्रिक्तां तमसो दर्शनं भृशम् ।
पिण्डिकोष्ठेन कण्डूमूर्ध्वोः सादं विवर्णताम् ॥ ३९ ॥
श्लेष्मोक्तुष्टिरूपयोगं कारणभेदेनाह—अत्रिगधेत्यादि नवमिति जीर्णतया मन्दवीर्यम् । निर्दुर्ममिति निःशेषेण ह्य मिश्रं चमिति विषरीतप्रवृत्तिसामर्थ्यम् । अस्त्रिगधेत्यादि रूक्षस्य । रूक्षस्येति न भनागपि स्त्रिगधस्य ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

स्त्रिगधस्त्रिगधस्य चात्यल्पं दीप्तप्रजोर्ध्वमौषधम् ।
शीतिर्वा स्त्वधमामे वा दोषानुत्क्रियस्य नाहरेत् ॥ ४० ॥
तान्नेव जनयेद्भोगानयोगः सत्यं एव सः ।
विज्ञाय मतिमांस्तत्र यथोक्तां कारयेत् क्रियाम् ॥ ४१ ॥
तं तैललघणाभ्यक्तं स्निग्धं प्रस्तरस्फुरैः ।
पाययेत् पुनर्जीर्णं समुपैर्धां निरुद्धयेत् ॥ ४२ ॥
निरुद्धं च रसैर्धार्मैर्भोजयिष्याऽनुयासयेत् ।
फलमानथिक्तादात्तलिङ्गितलेन मात्रया ॥ ४३ ॥
स्निग्धं वातद्वरैः खेदं; पुनस्तीक्ष्णेन शोधयेत् ।
(न चातितीक्ष्णेन ततो ह्यतियोगस्तु जायते ॥ ४४ ॥)

अपरमवयोगमाह—स्त्रिगधस्त्रिगधस्य चेत्यादि । जीर्णमित्य-त्वादीत्यामित्याच जीर्णम् । आमे इत्यपके दोषे, ‘पीतम्’ इति शेषः । एवेऽज्ञायोगलक्षणप्रवेण ये प्रतिपादिता यदा न ये मिश्रयाममीन्या भिन्नचिकित्सा वा, तेन न पूर्वमयोगजन्य-व्यापत्तिप्रस्थाने पठिताः; एवमवियोगलक्षणतया वक्ष्यमाणगद-व्यापि वाच्यम् । यथोक्तमिति ‘पीतीपथो न शुद्धश्चेत्’ इत्यादि-नोक्तं; किन्नाऽमे तं तैललादिप्रमथनेन कम् । पाययेतेति संशो-धनं पाययेत् । धान्नेरिति धन्यस्वगपक्षिमाहारतः ॥ ४०-४४ ॥

अतितीक्ष्णं धुर्घातस्य सृदुकोष्ठस्य मेपजम् ।
हत्वाऽऽसृष्टुं विटपिचकफान् धान्त्वन्विस्तारयेद्भद्रान् ॥ ४५ ॥
यत्नस्य स्य दानं कण्ठशोषं भ्रमं वृषाम् ।
कुर्याच्च मधुरेस्तत्र शेषमौषधमुद्धिषेत् ॥ ४६ ॥
वमने तु विरेकः स्याद्विरेके वमनं पुनः ।
परिपेकावगाहात्तैः सुशीतैः स्तम्भयेच्च तत् ॥ ४७ ॥
कपावममधुरैः शीतैरन्नपानौषधैस्तथा ।
रक्तपिचालिसारमैदोहज्वरहरैरपि ॥ ४८ ॥
अञ्जनं चन्दनोदीरमज्जाकृत्करोदकम् ।
लज्जचूर्णैः पिबेन्मन्थमतिदोषहरं परम् ॥ ४९ ॥

१ ‘पुनः पीतं भूयो हन्यादित्यर्थः’ इति पा० । २ ‘वृषा’ इति पा० । ३ ‘ऊन’ इति पा० । ४ ‘सृष्टु’ इति पा० ।

शुद्धाभिर्वा घटादीनां सिद्धां पेयां समाश्रिताम् ।
वर्षःसांप्रादिकैः सिद्धं क्षीरं भोज्यं च दापयेत् ॥५०॥
जाह्नलैर्वा रसैर्भोज्यं पिच्छावस्तिश्च शक्यते ।
मधुरैरनुयास्यश्च सिद्धेन क्षीरसर्पिणा ॥ ५१ ॥

अतियोगस्य हेत्वादिकमाह—अतिलक्षणमित्यादि । इयं च
यामशो विरेचनातियोगस्यैव पठते; भवो यदुकोष्ठे उमुक्षिते
च विदपितकफहरणक्रमेण च यैवेतियुज्यते; यमनातिमोष-
सामग्री नानेनोदाहरणेनोक्त्या; किंवा, अतिलक्षणमिति पदेनेन
यमनस्याप्यतिलक्षणत्वमवियोगकारणमुक्तं, विदपितकफहरणं
यथायोग्यतया क्रमेण विरेचने यमने च बोद्धव्यम् । शेषयोगप-
त्रनिषेधेति तादात्म्यकी चिह्निका । यद्विहितं यमनेन विरे-
चनेन च संबन्धते । कटादीनामिति न्ययोद्योतुस्वरूपरूपक-
पीतनामम् । वर्षःसंप्रादिकः पक्षविरेचनसत्ताश्रितयोक्तः
विषयवर्णनादयः ॥ ४५-५१ ॥

यमनस्यातियोगे तु शीताःशुपरिपेक्षितः ।
पिबेत् कफहरैर्मन्त्रं सघृतक्षीरद्रवार्कम् ॥ ५२ ॥
सोष्णार्यां भृशं चर्म्यां मूच्छांयां धान्यमुस्तयोः ।
संमधूकाञ्जनं घूर्णं लेहयेन्मधुसंयुतम् ॥ ५३ ॥
यमलोऽन्तःप्रविष्टायां जिह्वायां फलप्रदाः ।
क्षिग्धान्मल्लवणैर्हृदयैर्पूषक्षीररसैर्विताः ॥ ५४ ॥
फलान्यभ्यानि पादेषुस्तस्य चान्येऽप्रतो नराः ।
निःशुक्तां तु तिलद्राक्षाफल्फलितां प्रवेदयेत् ॥५५॥
श्यामप्रानिलरोगेषु घृतमांसोपसाधिताम् ।
यथार्थं तनुकां दद्यात् ज्वेदस्वेदी च शुद्धिमान् ॥५६॥

पुरतोऽम्बकलपादनं मुखसावनेन जिह्वास्नानार्थं हेतुम् ।
अतियोगे निःशुक्लामिति जिह्वाविशेषणम् ॥ ५२-५६ ॥
यसितश्च विरिक्तश्च मन्त्राग्निश्च विरहितः ।
अग्निप्राणविवृष्यर्थं क्रमं पेयादिकं भवेत् ॥ ५७ ॥

अतियोगेऽपि यथा पेयादिकम् भवति तदाह—वस्तिवे-
द्यादि । अविहरणावतिवस्तिोऽतिनिरिक्तयेति बोद्धव्यम् ॥५७॥
यदुदोपस्य रुक्षस्य दीनाश्लेष्मण्यमौषधम् ।
सोदायतेत्यस्य चोद्विष्यदोपायमार्गाभिमुख्यं च ॥५८॥
भृशमाभापयेद्वाग्निं पृष्ठपार्श्वशिरोरजम् ।
भ्यासस्तिम्पूषयातातां सङ्गं कुप्यांश्च दारुणम् ॥५९ ॥
अभ्यङ्गस्वेदयत्नौदि सनिरुहानुयासनम् ।
उदायतेहरं सर्वं कर्माभ्यातस्य शक्यते ॥ ६० ॥

१ 'तदेवातिरुज्यते' इति पा० । २ 'रुक्षस्वेदने' इति पा० ।
३ 'हन्ता' इति पा० । ४ 'श्यामप्रानिलरोगेषु' इति पा० ।
५ 'कटी' इत्यत्र 'च' इति पा० । ६ 'पेयसि' इति पा० ।
च. सं ८

वयोवातियोगवीर्याभ्यानादिभ्यापदो यथाक्रमं हेतुनिवृत्ति-
क्रियादि निर्दिष्टमाह—यदुदोपमेत्यादि । एतादृशं व्यापदो
नाबन्धमस्ति योवायोवयोर्भवति, उपद्रवभूतत्वात्; अत एवो-
क्तव्यमिति—“अतियोगोयमनिमित्तानिमानुगद्वात् विद्याह—
आभ्यानं परिकर्तव्यम्” (सु. अ. १५) इत्यादिना प्रत्येन
एतादृशं व्यापदः प्रविष्टादिताः ॥ ५८-६० ॥

क्षिमेन गुरुकोष्ठेन सामे वलवदौषधम् ।
क्षामेण मृदुकोष्ठेन शान्तेनाल्पवलेन वा ॥ ६१ ॥
पीतं गत्वा मुदं साममाशु दोषं निरस्य च ।
तीक्ष्णशूलं सपिच्छासां करोति परिकर्तव्यम् ॥६२॥
लङ्घनं पावनं सामे रुक्षोष्णं लघुभोजनम् ।
मृद्वणीयो विधिः सर्वैः क्षामस्य मधुरस्ताथा ॥ ६३ ॥

परिकर्तव्यमाह—क्षिमेनेत्यादि । पीतं गत्वा प्रथमित्यादि
विरेचनातियोगजन्यपरिकर्तव्यतां सन्नतं न यमनातियोगज-
न्यपरिकर्तव्यतायाः उपकलानीये च साक्षाद्भग्नयोवातियोग-
जन्यत्ववैवाभ्यानादय उक्त्यः, तेनादुकोष्ठेति यमनस्यापत्तौ
परिकर्तोऽनेनोदाहरणेन कल्पनीयः; तन्नान्तरेऽप्युक्तम्,—“य-
त्तु परिकर्तव्यं विरेचने तद्वन्ने कटकपत्रं, कोऽपि परिघ्रासः न
यमने कटकपत्रम्” (सु. अ. १४) इति, तद्वन्नादिता
आभ्यानादीनि यमनविरेचनयोरोवातियोगजन्यतया व्याहृता-
न्तनीत्येते । आशु दोषं निरस्यति यमनातियोगजन्येन
न्यायः । अतः लघुनादिक्रिया अतियोगे लघुनादयश्चनार्थ-
हेया । क्षामेण यदुकोष्ठेनेत्यादिप्रेमतीनमितस्य शामपुष्पप्रभ-
वस्य मृदुपानपात्रपुष्पजन्यत्वम् ॥ ६१-६३ ॥

आने जीर्णानुपचयेत् क्षाराम्लं लघु शक्यते ।
पुष्पकासीसमिधं वा क्षारेण लघणेन वा ॥ ६४ ॥
सदादिमरसं सार्यः पिपेक्षात्रेऽधिके सति ।
वृष्यम्लं भोजने पाने संयुक्तं दाढिमत्पचा ॥ ६५ ॥
देयदाकतिलानां वा ककमुष्णाभ्युता पिबेत् ।
अभ्यद्योदुस्वरूपसकद्वयेषु मृते पयः ॥ ६६ ॥
कषायमधुरं शीतं पिच्छावस्तिमपापि वा ।
यदीमपुषकसिद्धं वा खेदयस्ति प्रदापयेत् ॥ ६७ ॥

आपावस्थाकृतव्याह—आने जीर्णं इत्यादि । क्षाराम्लं
तनुं शक्यत इति, अतीवारे यदुक्तं,—“पात्रेऽधिकेदन्धन्म-
नागरक्षारसमुत्तं । घृतम्” (वि. अ. ११) इति; सनुनामं च
यस्य इति हेतुम् । पुष्पकासीमिति तु पुष्पजन्यं कैविर-
वाग्निद्विजनि घातश्रीकुप्यादीनि व्याहृतिः ॥ ६४-६७ ॥

जलं तु यदुदोपस्य दोषमुद्विष्य मेपजम् ।
अव्याप्यं प्रापयेत् कण्ठं शोकं कुष्ठानि गौरवम् ६८

१ 'जलं यदुदोपस्य' इति पा० । २ 'दोषं' इति पा० । ३ 'अ-
भ्यद्योदुस्वरूपे' इति, 'पेयोपचयेन' इति च पा० । ४ 'अप्यं
भोजनं' इति पा० । ५ 'दोषं' इति पा० ।

कुर्याच्चान्निवलोत्कृष्टसैमित्वाकृतिपाण्डुताः ।
परिधायः स तं दोषं शमयेद्दामयेदपि ॥ ६९ ॥
क्षेदितं वा पुनस्तीक्ष्णं पाययेत् विरेचनम् ।
शुद्धे चूर्णासवारिणश्च संस्कृतांश्च प्रदापयेत् ॥ ७० ॥

अल्पमित्वादिना परिश्रानमाह । शमयेद्दामयेदेत्यादौ अत्य-
दोषे शमनं, बहुदोषे ऊर्ध्वगतदोषे तु वमनमिति व्यवस्था ।
वामयेदपीत्यत्रापि क्षेदितं पुनरिति संबध्यते । चूर्णासवारिण
महण्यर्थाधिकित्वादित्यु हेयाः ॥ ६८-७० ॥

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहान्मास्तादयः ।
कुपिता हृदयं गत्या घोरं कुपेन्ति हृद्ग्रहम् ॥ ७१ ॥
स हिक्काकासपार्श्वार्तिदैन्यलालाक्षिविधर्मैः ।
जिह्वां खादति निःसंशो दन्तान् किटिकिटापयन् ७२
न गच्छेद्विभ्रमं तत्र वामयेदाशु तं भिषक् ।
मधुरं पित्तमूर्च्छातं कटुभिः कफमूर्च्छितम् ॥ ७३ ॥
पाचनीयेस्ततश्चास्य दोषशेषं विषाचयेत् ।
कायाग्निं च धूलं चास्य क्रमेणोत्थापयेत्ततः ॥ ७४ ॥
पथनेनातिवमतो हृदयं यस्य पीड्यते ।
तस्मै क्षिण्णाम्लवर्णं दद्यात् पित्तकफेऽन्यथा ७५

पीतौषधसेलादिना हृद्ग्रहमाह । न गच्छेद्विभ्रमं तमेति हृद्-
हृषिकितोऽयं विषयमात्रो वाऽयमिति आन्ति न गच्छेद्विषयः ।
वमनं चात्र मूर्च्छिते दुःशक्तप्रयोगं, तेन मूर्च्छारम्भ एव वमनं
कारितव्यं; किंवा मूर्च्छाशामप्यहृकीत्रयेत्यादिना वमनं कार-
यितव्यम् । पित्तमूर्च्छातमिति पित्तप्रबलदोषजनितमूर्च्छातम् ।
अतिवमत इति वमनायातिप्रवाहणं युवैत । पित्तकफेऽन्यथेति
पित्त कफे वा हृदयपीडाकरे क्षिण्णाम्लवर्णविपरीतं कृत्तिका-
कटुकारिकमं कुर्यात् ॥ ७१-७५ ॥

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहेण कफेन वा ।
रुद्धोऽसि या विशुद्धस्य शुक्लायुक्तानि मारुतः ॥ ७६ ॥
स्तम्भवेपथुनिस्तोदसादौदोषेनमन्यनैः ।
तत्र घातहरं सर्वं क्षेदस्वेदादि कारयेत् ॥ ७७ ॥

पीतौषधसेलादिना अन्नप्रवणयोगजनमित्येवमाह ।
कफेन वा रुद्धो दोषः पुनरन्नमि निरुहति; शुद्धस्य वा मारुतः
कुपितोऽन्नमि प्रविशति स्तम्भादिभिः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

अस्तितीक्ष्णं मृदौ कोष्ठे छिद्यदोषस्य मेपजम् ।
दोषान् हृत्वा विनिर्मथ्य जीवं हरति शोणितम् ७८

तेनाद्यं मिथितं दद्याद्वायसाय शुनेऽपि वा ।
मुक्ते तद्येद्वेज्जीवं न मुक्ते पित्तमादिशेत् ॥ ७९ ॥
शुक्लं वा भावितं वस्त्रमावानं कोष्णयारिणा ।
प्रक्षालितं विवर्णं स्यात् पित्ते शुद्धं तु शोणितं ॥ ८० ॥
वृष्णामूर्च्छामदार्तस्य कुर्यादामरणात् क्रियाम् ।
तस्य पित्तहरीं सर्वामतियोगे च या हितं ॥ ८१ ॥
शृगगोमहिषाजानां सचस्कं जीवतामसृक् ।
पिवेज्जीवामिसन्धानं जीवं तज्याशु गच्छति ॥ ८२ ॥
तदेव वर्भमृदितं रक्तं वास्ति प्रदापयेत् ।
इयामाकाशमयं पदरीद्वयोदरीरेः शृतं पयः ॥ ८३ ॥
घृतमण्डाक्षनयुतं शीतं वास्ति प्रदापयेत् ।
पित्छायस्ति सुशीतं वा घृतमण्डानुयासनम् ॥ ८४ ॥

अतितीक्ष्णमित्वादिना जीवादानमाह । लघुदोषस्येति सार-
दोषस्य । निर्मथ्येति शोणितमेव क्षोभमित्वा । जीवमिति जीवन-
हेतुयाशुर्लभं शोणितम् । शोणितं किमिदं कपित्तसोमाद्भ-
वति, किमिदं जीवशोणितं भवति; तद्विद्येयपरीक्षार्थमाह—
तेनाद्यमित्यादि । पित्तमादिशेदिति शोणितगतं पित्तमादिशेद-
कपित्तमिति यावत् । भावानमिति घृष्णम् । पित्ते इति रक्तपित्ते
सति क्षालितं वज्रं विवर्णं भवति, जीवशोणिते तु सति शुद्धं
वर्णं भवति, परीक्षा च चित्तिस्तान्मेदायमेव; रक्तपित्ते रक्तपित्त-
द्वये क्रिया, जीवशोणितं तु हृद्वा 'वृष्णा/मूर्च्छामदार्तस्य' इत्यादि-
नोक्ता कर्तव्या । अतियोगे च या हितेति अत्रैव 'परियेकान-
गाहायैः सुशीतैः स्तम्भयेथ तम्' इत्यादिनोक्ता हैया । जीवं
तज्याशु गच्छतीति अघृष्टान्नाशान्नेव शोणितरूपतां वाति
सर्वस्वमसृक् । इयामेत्यादौ इयामा भिषक् ॥ ७८-८४ ॥

शुद्धं धूपे कपायेच्च स्तम्भयित्वा प्रवेशयेत् ।
स्तम्भगान्धर्वशब्दांश्च स्तम्भानाशेऽस्य कारयेत् ॥ ८५ ॥
यदा विरेचनं पीतं विउन्तमयतिष्ठते ।
घमनं मेपजान्ते वा दोषातुच्छिद्रेष नायहेत् ॥ ८६ ॥
तदा कुपेन्ति कण्ठादीन् दोषाः प्रकुपिता गदान् ।
स विभ्रंशो मतस्तत्र स्याद्यथाव्याधि मेपजम् ॥ ८७ ॥

शुद्धं प्रष्टमित्वादिना शुद्धप्रशस्त्रं विभ्रंशमाह । कपायेरिति
कपायरीत्यैः । सामेलादिना संज्ञाविभ्रंशरूपविभ्रंशविकित्तामाह ।
साधं सान्त्वयम् । गान्धर्वशब्दो गीतम् । एतौ च विभ्रंश-
वतियोगजन्यौ । यदेलादिना तृतीययमोगजन्यविभ्रंशमाह ।
शिवन्तमवतिष्ठत इति गलमानमपहसावतिष्ठते । मेपजान्त-
मिति मेपजमात्रं वधमेवनावतिष्ठते । नावहेदिति नापहरति ।
एतद्व्यापदथ विभ्रंशवंशा पारिभाषिकी । यथाव्याधिमेपज-
मिति कण्ठादिविपरीतं मेपजम् ॥ ८५-८७ ॥

१ 'द्विकारार्थश्चाकार्य' इति पा० । २ 'क्षेणमिप्रवर्णने' इति पा० । ३ 'रुद्धोऽसि विशुद्धस्य' इति पा० । ४ 'असते' इति पा० ।

१ 'शिव शुद्धं तु शोणितम्' इति पा० । २ 'मता' इति पा० । ३ 'पाययेत्तु सन्धानं जीवो जीवेन गच्छति' इति पा० । ४ 'क्षो-
दयित्वा' इति पा० ।

पीते क्षिप्येन सखेहं तद्दोषैर्माद्विवाहितम् ।

न वाहयति दोषांस्तु स्वस्थानात् सम्भवेत्युतान् ८८

वातसङ्गुदस्तम्भशूलैः क्षुरति चाप्यशः ।

तीक्ष्णं वसति विरेकं वा सोऽहं लङ्घितपाचितः ८९

पीत क्षिप्येनेत्यादिना सम्भवाद् । मार्दवाद्वातसिद्धि मेघवस

मृदुतया दोषैर्द्वैतम् । स्वस्थानाच्च्युतान् सम्भवेदिति योज-

नीयम् । सोऽहं इति लङ्घनपाचनानन्तरं तीक्ष्णं वसति विरेक

वा तीक्ष्णमर्हतीत्यर्थः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

रक्षं विरेचनं पीतं रुक्षेणाक्षपवलेन वा ।

मारुतं कोपयित्वाऽऽशु कुप्यद्वोरालुपद्रवाद् ॥ ९० ॥

स्तम्भशूलानि श्रोत्राणि सर्वगत्रेषु मुखतः ।

क्षेदस्वेदादिकस्तत्र कार्यो वातहरो विधिः ॥ ९१ ॥

रक्षसिद्धादिना उपद्रवानाह । यद्यप्याध्मादयोऽप्यभी उप

द्रवा एव, तथाऽपि तेषां संज्ञान्तरेणैव गृहीतापाच्छूलद्वय एव

उपद्रवश्चाभिहितः । इत्यादिशब्दाभी प्रधानान्युत्तरकालमावि-

त्वाद्युपद्रवरूपा अत्युपद्रवश्चेनोच्यन्ते, यथा—“भूय कुशो-

दुपद्रवाद्” (सू अ ५) इति, किंवा, अयोगाक्षयस्य व्यापे-

रणी उपद्रवा इति हेतुम् ॥ ९० ॥ ९१ ॥

क्षिप्यस्य मृदुकोष्ठस्य मृदुत्विह्दोषार्थं कफम् ।

पित्तं वातं च संकष्य सतस्त्रागीरवं क्षमम् ॥ ९२ ॥

दीर्घदं चाङ्गसादं च कुप्योवाशु तदुच्छिखेत् ।

लङ्घनं पाचनं चैव क्षिप्यं तीक्ष्णं च शोधनम् ॥ ९३ ॥

क्षिप्यसिद्धादिना क्लमसाह । कफ पित्तं चोद्विहृतं वातं च

ताभ्यामेव उच्यते मेघं तन्नादियुक्तं क्लमं कुप्यत् । तदुच्छिखे-

दिति तद् मेघं कफपित्तं चोच्छिखेदित्यर्थः ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

तत्र मृदोकी ।

इत्येता व्यापदः प्रोक्ताः सकृदाः सचिकित्सिताः ।

यमनस्य विरेकस्य कृतस्याकुशलेर्गुणम् ॥ ९४ ॥

प्रेता शिथिलं भस्तिमानवस्थाश्चैव तत्पतः ।

वर्षात् संशोधनं सम्यगारोग्यार्थो नृणां सदा ॥ ९५ ॥

इत्यग्निवेद्यशक्तं तन्ने चरकप्रतिसंस्कृतं चरकसंस्कृ-

रिते सिद्धिस्थाने यमनस्य विरेचनव्यापदसिद्धि-

नाम पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इत्येता इत्यादिना अन्धकारार्थसमृद्धं दृष्टवित्वा व्यापदुत्पाद-

हेतुमाह । दृष्टाद यदोषनं सन्मन्दिनि तथा यदोषनं दृष्टाद्

यथा व्यापदो नोत्पद्यन्त एवेत्यर्थः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

इति चक्रपाणिदत्तमिरचितानामागुदद्वैपिकार्या चरकव्याख्यान-
टीकायां सिद्धिस्थाने यमनस्य विरेचनव्यापदसिद्धि (संशोधन-
व्यापदसिद्धि) नाम पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातो वसित्व्यापत्तिर्दिष्टा व्याख्यासामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

यमनस्य विरेचनान्तरमात्राद्विवाहृते संशोधनव्यापदसिद्धेर्न-

न्तरं वसित्व्यापत्तिर्दिश्यते, अत्र वसित्व्यापदो निरुद्ध एव

नर्तते, तथापि दामेवात्र वक्ष्यन्त्याह ॥ १ ॥ २ ॥

धीधैर्यौदार्यगाम्भीर्यक्षमाद्रमत्परोतिधिम् ।

पुनर्वसुं शिष्यगणः पप्रच्छ विनयान्वितः ॥ ३ ॥

काः कति व्यापदो वस्तेः किं समुत्थानलक्षणाः ।

का चिकित्सा इति प्रश्नाभ्युत्पत्त्या तानमप्रीतुः ॥ ४ ॥

नातियोगौ क्लमाध्याने हिता हृत्मातिकाभ्युत्पत्तिः ।

प्रवाहिका शिरोह्वान्तिः परिकर्तः परिरक्षयः ॥ ५ ॥

द्वादश व्यापदो वस्तेरसम्यग्योगसंभवाः ।

आसामेकैकशो रूपं चिकित्सां च नियोधत ॥ ६ ॥

का कतीत्यादि पप्रश्नाः । नातियोगादिव्यादिना आध-

प्रत्यक्षोत्पत्तिः । नातियोगादिव्यापदोऽपि । एवमद्वादशव्या-

पदा च विवरण एव सूच्यार्थं प्रतिभवि । असम्यग्योगसंभवा

इति निरुद्धव्यापदोऽतियोगातियोगविश्लेषायोगकयासम्यग्योगसंभवा ।

अनेन च समुत्थानत्रयस्य सामान्यकारणाभिधानेनोत्तरं दत्तं

भवति । अत्र वसित्वयोगस्यसम्यग्योगेन निरुद्धादयोऽपि व-

रकस्यातियोगायोगो व्यापत्तिरूपो जन्मने, क्लमादयोऽपि नाति-

योगायोगजाता एव विशिष्टहेतुलक्षणविक्रियवतया इहापि

शुभशुभच्ये, यथा संशोधने आध्मादयोऽयोगातियोगजाता

अपि शुभशुभाः । केचित् ‘नातियोगाद् क्लमाध्याने’ इत्यादि,

तथा ‘दौतो व्यापदो वस्ते’ इत्यादि पठन्ति, तत्र पूर्वोक्ता-

वोक्तव्याव्यापदार्थो नेदे, किन्तु पूर्व एव पाठो निर्वृद्धः ।

आसामेकैकशो रूपं चिकित्सां च नियोधत इति हेतुगति द्वि

व्यापदसम्यग्योगा रूपनेव ॥ १-६ ॥

शुक्रकोष्ठेऽविलम्बाये रुक्षे यातोऽवनेऽपि धा ।

शीतोऽस्पृश्यपणक्षेद्रज्यमदो यमोऽपि वा ॥ ७ ॥

वसिः संशोभ्य तं दोषं युज्यत्पारमिर्द्वन्द्वम् ।

करोति शुक्रकोष्ठत्वं चातम्यं शूलप्रदम् ॥ ८ ॥

नाभिवसिर्द्वन्द्वं दाहं ह्येतेषु भयंशु गुदे ।

कण्डूगण्डानि येष्वप्यमदं च द्धिमादयम् ॥ ९ ॥

तत्रोष्णावाः प्रमथ्यायाः पानं सदाः पृथग्विधाः ।

फलवत्योऽध्यायः कालं ध्यात्वा शस्तं विरेचनम् ॥ १० ॥

१ ‘काते’ इति पा० । २ ‘विरेचनसाकुले’ इत्यस्य यमनस्य च’
इति पा० । ३ ‘पीताम्’ इति पा० । ४ ‘सम्यग्योगस्य’ इति पा० ।

५ ‘काते’ इति पा० । ६ ‘काते’ इति पा० । ७ ‘शीतोऽस्पृश्यपणक्षेद्रज्यमदं’ इति पा० ।

८ ‘शीतोऽस्पृश्यपणक्षेद्रज्यमदं’ इति पा० । ९ ‘काते’ इति पा० ।

१० ‘काते’ इति पा० । ११ ‘काते’ इति पा० । १२ ‘काते’ इति पा० ।

यित्वमूलत्रिवृदाद्यवकोलकुलत्वयान् ।

सुरादिमूत्रयान् वस्तिः सप्रार्कूप्यस्तमानयेत् ११

शुक्रकोष्ठे इति कूरकोष्ठे मलपूर्णकोष्ठे वा । अल्पशब्देन मानान्तरं प्रत्येकं संबध्यते । उष्णायाः प्रमथ्यानां इति अतीपाशे-
कप्रमथ्यानां वा प्रमथा उष्णा तस्याः प्रबोवः; प्रमथ्येति पाच-
नकपायस्यायुर्वेदसमयसिद्धत्वेति प्रतिपादितमेवातीपाशे । कालं
ज्ञातेति विरेचनयोग्यावरथां ज्ञात्वा । सुपुदिमूत्रनानिस्त्र
आदिशब्देन सौवीरकण्डोदकादीनां ग्रहणम् । सप्रार्कूप्य इति
बलासृष्टीयोक्तवलादिवस्तुक्कलकयुक्तः । तमानयेदिति अयोग-
कारकं विवर्द्धं वस्ति हरति ॥ ७-११ ॥

क्षिप्रस्त्रिभेदेऽतितीक्ष्णोष्णो मृदुकोष्ठेऽतिगुण्यते ।
तस्य लिङ्गं चिकित्सा च शोधनाभ्यां समा भवेत् १२
पृथ्विपर्णी स्थिरां पयं कादमयं मधुकं बलाम् ।
पिप्प्ला द्राक्षां मधुकं च क्षीरे तण्डुलधावने ॥ १३ ॥
द्राक्षायाः पकलोष्टस्य प्रसादे मधुकस्य च ।
विनीय सघृतं वस्ति दद्याद्वाहेऽतियोगजे ॥ १४ ॥

अयोगमभिधायातिथोगमाह—क्षिप्रस्त्रिभेद इत्यादि । अति-
गुण्यत इति अतियोगकारको भवति । शोधनाभ्यां समा भवे-
दिति वमनविरेचनातिथोगोक्तलिङ्गचिकित्साभ्यां समा
भवेत् । वस्तुतिथोगजे दाहे विशिष्टचिकित्सायाह—पृथ्वि-
पर्णीस्त्रिभेदः । अथ क्षीरादिषु पक्वप्रेषु कलकस्य विषयम् ।
द्राक्षादिप्रसादाः शीतकपायविधिकृता ज्ञेयाः ॥ १२-१४ ॥

आमशेषे निरुहेण मृदुना दोष ईरितः ।
मार्गं रुणद्धि पातस्य हस्त्यग्नि मूच्छयत्यपि ॥ १५ ॥
हृमं विर्याहं हृच्छूलं मोहवेष्टनगौरयम् ।
कुर्यात् स्येदैर्यकक्षेस्तं पाचनं ध्याप्युपाचरेत् ॥ १६ ॥
पिप्पलीकचतुषोदीरदायसूर्वाभृतं जलम् ।
पिबेत् सौषर्बलोन्मिथं दीपनं हृदिशोधनम् ॥ १७ ॥
पचनागरशट्येला दधिमण्डेन मूर्च्छिताः ।
पेयाः प्रसन्नया वा स्युररिष्टेनासवेन वा ॥ १८ ॥
दाय त्रिकटुकं पथ्यां पलाशं चित्रकं शटीम् ।
पिप्प्ला कुष्ठं च मूत्रेण पिबेत् क्षारांश्च दीपनान् ॥ १९ ॥
वस्तिमस्य विद्वप्याद्य समूहं दाशमूलिकम् ।
समूत्रमथवा व्यक्तलघनं माधुतैलिकम् ॥ २० ॥

आमशेष इत्यादिना क्रममाह । आमशेषे सति वृत्तेन निरु-
हेण दोष ईरित इति योग्यम् । दोषशब्देन चान् पित्तकफान-

भवतिती मार्गवरकालुच्येते । मूर्च्छयतीति मार्गवरोपाय
कोपयति । मार्गं रुणद्धीति देहे क्षोतासि रुणद्धि । ये तु,
दोषशब्देनेह कफमात्रं प्राहयन्ति, तन्मते सदाहृतं क्रमस्याप्य-
नुपेक्षम् । वचेत्यादौ मूर्च्छिता इत्यालोडिताः । क्षाराश्च दीप-
नानि प्रतिपन्निचिकित्सायुचान् । दाशमूलिकमिति "क्षिप्र-
मूलस्य रसोऽम्लयुक्तः" (सि. ख. १) इत्यादिनोक्तं; किंवा
दशमूलकायुक्तम् । माधुतैलिनो वक्ष्यमाणः ॥ १५-२० ॥

अल्पवीर्यो महादोषे रुक्षे कूराशये कृतः ।
वस्तिदोषावृत्तो रुद्धमार्गो रुन्ध्यात् समीरणम् २१
स विमार्गोऽनिलः कुर्यादाभ्यानं मर्मपीडनम् ।
विदाहं शुक्रकोष्ठस्य मुक्कवह्णणवेदनाम् ॥ २२ ॥
रुणद्धि हृदयं शूलैरितक्षेतश्च धावति ।
इयामाफलादिभिः कुष्ठरुणालवणसर्पपैः ॥ २३ ॥
धूममापयचाकिण्वक्षारचूर्णगुडेः कृतम् ।
कराङ्गुष्ठनिर्मां वर्ति यथमभ्यां निधापयेत् ॥ २४ ॥
अभ्यकक्षिन्नगात्रस्य तैलाक्षां जेहिते शुवे ।
अथवा लवणागारधूमसिद्धार्थकैः कृतम् ॥ २५ ॥
यित्वादिना निरुहः स्यात् पीलुसर्पमूत्रधानम् ।
सरलामरदारुभ्यां सिद्धं चैवाजुषासनम् ॥ २६ ॥

अल्पवीर्य इत्यादिना आप्मानमाह । रुद्धमार्ग इति निवा-
रिताभोगार्गः; स चालिकं रुणद्धि, अनिलश्च रुद्धमार्गतया
आभ्यानं करोतीति । मर्मपीडनमित्याभ्यानविशेषणम् । रुणद्धि
हृदयं शूलैरिति शूलैर्हृदयं व्याप्नोति । इयामाफलादिभिरिति
इयामादिभिर्नवभिः, फलादिभिश्च पद्भिः कल्पस्थानोक्तैः ।
धूमशब्देनेह शुद्धधूमग्रहणम् । शुद्धधानं तावन्मात्रो भवति
यावता वर्तिः कर्तुं युज्यते । कराङ्गुष्ठस्य कर्मग्रहं पादाङ्गु-
ष्ठनिषेधार्थम् । अवचेत्यादिनोक्तद्वितीयवर्तावपि वर्तित्वसंपत्त्यर्थं
शुभो देयः । यित्वादिभिश्च निरुह इति "मिलमूलनिर्वाह-
कवकोलकुलत्वयान्" इत्यादिनोक्तः । सरलैसादी सिद्धमि-
लनं 'वैलम्' इति शेषः ॥ २१-२६ ॥

मृदुकोष्ठेऽयले वस्तिरतितीक्ष्णोऽतिनिर्हरन् ।
कुर्याद्विक्कां हितं तस्मै हिकाग्रं वृद्धं च यत् ॥ २७ ॥
वलास्थिरादिकादमर्यत्रिकलागुडसैन्धवेः ।
सप्रसधाराजालान्मैस्तेलं पक्वाऽनुधासयेत् ॥ २८ ॥
रुणालवणयोरुहं पिबेदुष्णाम्बुना युतम् ।
धूमलेहरसक्षीरस्वेदाध्याने च पातयुत् ॥ २९ ॥

यदित्यादिना हिकामाह । अतिनिर्हरिप्रवृत्तियोगेन दोषाति-
र्हरन् । हिकाग्रमिति हिकाचिकित्सायुक्तं वेद्यम् । हिकायां च

१ 'सुराजुषादिन' इति पा० । २ 'मधुकौलकम्' इति पा० ।
३ 'दाशमूलिके' इति पा० । ४ 'आमशेषे' इति पा० । ५ 'सु-
ष्णोपलब्धमार्गं व्याप्नोति क्षिप्रस्त्रिभेद' इति पा० । ६ 'सदाह' इति पा० । ७ 'निद्रा' इति पा० ।

१ 'वस्तिदोषावृत्तयुक्तयो रन्ध्यात्' इति पा० । २ 'प्रवेगशेष' इति पा० । ३ 'गुणसाय' इति पा० । ४ 'उष्णाम्बु-
नायुः पिप्पला द्वितो लवणसंयुक्त' इति पा० ।

विलोमनसमुद्भूतो रुजल्यह्नानि देहिनाः ।
 गात्रवेष्टननिस्तोदमेदस्फुरणजृम्भणे ॥ ४९ ॥
 तं तैललवणाभ्यक्तं लेचयेदुष्णवारिणा ।
 परण्डपत्रनिष्काशैः प्रस्तरेऽधोपादयेत् ॥ ५० ॥
 यवान् कुलथान् फोलानि पञ्चमूले तथोभये ।
 जलादकजये पत्रा पादशोषेण तेन च ॥ ५१ ॥
 कुर्यात् सवित्यतैलोष्णलवणेन निरुहणम् ।
 तं निरुद्धं समाश्वस्तं द्रोण्यां समधगाहयेत् ॥ ५२ ॥
 ततो भुक्वतस्तस्य कारयेदनुवासनम् ।
 यष्टीमधुकतैलेन विध्वतैलेन वा भिपैक् ॥ ५३ ॥

श्वेतलेदरेखादिना अशर्तिमाह । अनापायेति श्वेतस्वेदेः
 शरीर शोषपाप । शोऽविमार्गं प्रवर्तयेत् 'दोषान्' इति
 शेषः । ततः सन्धोदावृत्तशोषस्य रुग्णं करोति । शुक्वतो
 ययप्यनुवासनं सर्वत्र भवति, तथापि भुक्वत इति बचनेन
 भोजनानन्तरमेवानुवासनं दर्शयति ॥ ४७-५३ ॥

मृदुकोष्ठलवणदोषस्य रुक्षस्त्रीष्णोऽतिमाषवान् ।
 वस्तिर्दोषान्निद्रस्याशु जनयेत् परिकर्तिकाम् ॥ ५४ ॥
 त्रिकषण्णपवस्तीनां तोदं नामेरथो रुक्षम् ।
 धियन्धोऽर्वाप्यनुस्थानं वस्तिमिल्लेखनाद्भवेत् ॥ ५५ ॥
 स्वादुशीतौषधैस्तत्र पय इक्ष्वादिभिः शृतम् ।
 यष्ट्याह्नितिलकल्कान्यां वस्तिः स्यात् क्षीरभोजिनः ॥
 ससर्जरेष्वपष्टाह्नजिज्ञिनीकर्वमाजनम् ।
 विनीय दुग्धे वस्तिः स्यात् व्यकाम्लमृदुभोजिनः ॥

मृद्विलादिना परिकर्तिकामाह । वस्तिमिल्लेखनादिति शत्रुना
 च तीक्ष्णेन वस्तिकर्षणात् । व्यकाम्ल इति वस्तिविशेषणम्
 ॥ ५४-५७ ॥

पित्तारोगेऽस्तु लवणो वा तीक्ष्णो वा लवणोऽथवा ।
 वस्तिर्लिखति पायुं न क्षिणोति विद्वहस्पति ॥ ५८ ॥
 स विदग्धः स्रवत्यर्धं पित्तं चानेकपुष्पवत् ।
 सार्पते बंधुवेगेन मोहं गच्छति चासक्तुत् ॥ ५९ ॥
 आर्द्रशात्मलिङ्गनैस्तु क्षुण्णैराजं पयः शृतम् ।
 सर्पिणा योजितं दीतं वस्तिमस्मै प्रदापयेत् ॥ ६० ॥

१ 'स्तोदकमपसृज्यमसादवेपथुर्जृम्भणैः' इति पा० । २ 'यको-
 लमुष्णानां पञ्चमूलादयश्च न । जलद्रोणे समुत्साह्य कण्ठं तेन-
 वेन तम् । विध्वतैलेन सथोजनं वस्तिं दद्याद्विवारितम् । तं निरुद्धं
 माषस्त' इति पा० । ३ 'श्वेतलेदरेनापायं शुक्लस्त्रीष्णोऽविमाषवा ।
 यस्य वस्तिः प्रसृज्येत नातिगात्र च सुखदे । सन्धोदावृत्तशोषस्य रुक्ष-
 लोतं मु सास्तः । प्रपत्रोऽह्नयत् कुप्येच वैल्लवणमिति च । कण्ठा-
 नुप्रस्तारशयैः स्वदैः समुपादयेत् ॥ सवित्यतैलवणो निरुद्धस्तत्र
 शृतये । वैदावगाहसिधस्य वाप्येदुवासनम्' इति पा० । ४ 'क-
 स्तिर्दोषानिहन्ताशु' इति पा० । ५ 'ज्यसमुत्थानं शुद्धिर्लेखनं'
 इति पा० । ६ 'पित्तरेण' इति पा० । ७ 'बुधोऽह्नितेनेन' इति पा० ।

वटादिपल्लवेष्वेव कल्पो यवतिलेषु च ।
 सुवर्चलोपोदिकयोः कर्तुदारे च शस्यते ॥ ६१ ॥
 गुदे सेकाः प्रदेवाश्च शीताः स्युर्मधुराश्च ये ।
 रक्तपिप्पलासितास्त्री क्रिया चात्र प्रशस्यते ॥ ६२ ॥

पित्तरोध इत्यादिना परित्तावमाह । क्षिणोतीति क्षिणोति ।
 एष कल्प इति आर्द्रशात्मजीवन्तोफशीरसेत्कारकलाः । सुवर्च-
 लमिति सुनिष्पन्नकमाहुः । कर्तुदारेः कथनारः ॥ ५८-६२ ॥
 तीक्ष्णत्वं मृदुपील्यामिल्लवणक्षारसर्पयैः ।

प्राप्तकालं विधातव्यं क्षीराद्यैर्मादवं तथा ॥ ६३ ॥
 सप्रति तत्र तत्र वस्तीनां मृदुत्वं तीक्ष्णत्वं च विहितं
 तेन तद्विज्ञानार्थं भार्दवतीक्षणकारकद्रव्याणामाह—तीक्ष्ण-
 त्वमित्यादि । पीलुतोत्तरपथिकं कलं; पीलुस्थाने केचिद् पित्तं
 पठयिष्ये । प्राप्तकालमित्युपायस्यम् ॥ ६३ ॥

आपादतलमूर्धस्थान् दोषान् पकाशये स्थितः ।
 वीर्येण यस्तिराद्वेषे खस्थोऽको भूरसानिव ॥ ६४ ॥

वस्तिप्रभावमाह—आपादेत्यादि । पकाशये स्थित इति
 पक्ववयगत एव । आदत्ते वीर्येणैति शतया स्त्रावचवद्धया ।
 एवंभूतवीर्यं बलावेव; तेन पाचनादिप्रयोगाणां न वस्तिपक्ष-
 हरेण सकलदेहगतदोषमिवेतुत्वं भवति । खस्थ इत्याशयगतः ।
 शुशुभे वृक्षम्,—"वीर्येण बलिशवदत्ते दोषानामस्तकादपि ।
 पकाशयस्थोऽम्बरगो भूमेरको रसानिव" (सु. वि. ध. १५)
 इति ॥ ६४ ॥

यद्यत् कुसुम्भसंभिधातोपाद्गात्रं हरेत् पटः ।
 तद्वप्रवीकृताहेदान्निक्रुद्धो निर्दरेन्मलान् ॥ ६५ ॥

संप्रति वस्तेः शरीरे मलप्रसादसहितेऽपि यथा मलशयना-
 प्रहारकत्वं भवति, तद्वद्वान्तेन दर्शयमाह—यद्यद्वित्यादि ।
 प्रवीकृतादिति श्वेतस्वेदान्नां विलापितात् । मलमिति दोषान्
 दुरीर्ये च ॥ ६५ ॥

तत्र श्लोकः ।

इत्येता व्यापदः प्रोक्ता वस्तेः साकृतिमेपजाः ।
 बुद्धा कात्स्न्येन तान् वस्तीन्निपुञ्जप्रापराध्यति ॥ ६६ ॥
 इत्येता इत्यादिश्लोकप्रहः । यस्मादेता व्यापदो वस्तिद्वयप्रयोग-
 ज्ञान्या भवन्ति; तस्मात् कात्स्न्येन वस्तीन् बुद्धा निपुञ्जप्रापरा-
 ध्यति, वस्तिव्यापदं नासादयतीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकमतिसंस्कृते दृढ-
 लसंपूरिते सिद्धिस्थाने वस्तिव्यापत्तिसि-
 द्धिनोम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितानामागुर्वेदपीपिकाया चरक-
 तात्पर्यटीकया सिद्धिस्थाने वस्तिव्यापत्तिसिद्धि-
 नोम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातः प्रास्तयोगिकीं सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ॥ साह भगवानाधेयः ॥ २ ॥

अप्रति बलित्यापत्रशयकबलमिधायकत्वं न प्रास्तयो-
गिकी सिद्धिरुच्यते । प्रस्तोपलक्षिता योगाः, तानधिकृत्य कृता
सिद्धिः ; तेन प्रस्तुतालक्षिता अप्यत्र योगा बलव्या एव ॥ १-२ ॥

अधेमान् सुकुमाराणां निरुद्धान् स्नेहनान् मृदून् ।
कर्मणा विमुक्तानां च वक्ष्यामि प्रस्तुतैः पृथक् ॥ ३ ॥

इमानिहमेव वक्ष्यमाणान् । सेनाध्यायशेषवक्तव्यानां नावश्यं
प्रस्तोपलक्षितविधानम् । सुकुमाराणामिति तन्वादिगुणवर्ध-
भवति ॥ ३ ॥

क्षीरादौ प्रस्तुतौ कार्यौ मधुतैलघृताञ्जयः ।
पजेन मथितौ दलितौतमौ पलवर्णकृत् ॥ ४ ॥

एकैकः प्रस्तुतस्तेलप्रसन्नाक्षौद्रसर्पिणाम् ।
पित्वादिमूलकायादौ कौलत्यादौ स घातनुत् ॥ ५ ॥

पञ्चमूलरसात् पञ्च वा तैलात् क्षौद्रसर्पिणोः ।
एकैकः प्रस्तुतौ दलितः स्नेहनीयोऽनिलापदः ॥ ६ ॥

प्रस्तुत पलद्वयम् । मधुतैलघृताञ्जय इति मिलितात् । अत्र च
यथोक्तेषु द्वयैर्बलितैः ; तेन नेतरबलित्यायेनानुकूलकण्ठ-
कल्पनाः ; यत्र नियतमानद्वयविभागेन बल्यमिधानं, तत्र
सामान्यबलित्यमानानवकाशः ; यत्र त्वेकदेशकथनं, तत्र
निरुद्ध्योपयोगिकद्वयमानाधिकारः ; सेनध्वन्यवैरास्त्वलाभ्य
एव । वित्वादिमूलं दशमूलम् । स घातनुदिति स बलितार्तं
हन्तीति ॥ ४-६ ॥

सैन्धवापार्श्व एकैकः क्षौद्रतैलपयोघृतात् ।
प्रस्तुतौ ह्युपकार्यौ निरुक्तः शुक्रकृत् परम् ॥ ७ ॥
ह्युपकार्यं ॥ ७ ॥

पटोलनिम्बभूमिभ्यराजासत्तच्छ्वाम्भसः ।
चरधारः प्रस्तुता एको घृतात् सर्पपकृतिकः ॥ ८ ॥
निरुक्तः पञ्चतिक्तोऽयं मेहोभिमप्यन्कुष्ठनुत् ।

पटोलेलादावम्भस इति कथात् । सर्पपकृतिक इत्यत्र
यद्यपि कल्कमानं नोक्तं तथापि द्वारप्रप्रयते निरुद्धे द्विपल-
कल्कस्य विहितवादिह पञ्चप्रयते तदनुपादात्, पदभाषायां पलं
भवति, एवमन्यथाप्यनुकमानकल्कमवस्था ॥ ८ ॥

विडङ्गत्रिकलाशिमुफलमुस्तायुपर्णिजात् ॥ ९ ॥

१ 'प्रास्तयोगिकी' इति पा० । २ 'प्रस्तोपलक्षिता' इति पा० ।
३ 'क्षीरादौ' इति पा० । ४ 'मधुतौ' इति पा० । ५ 'पञ्चमूल' इति पा० ।
६ 'कौलत्यादौ' इति पा० । ७ 'सैन्धवापार्श्व' इति पा० । ८ 'पटोलनिम्ब' इति पा० । ९ 'विडङ्ग' इति पा० ।

कपायात् प्रस्तुताः पञ्च तैलादेको विमध्य तान् ।
विडङ्गपिप्पलीककको निरुक्तः त्रिभिर्नादानः ॥ १० ॥

विडङ्गैलादौ कलं मदनफलम् । आयुर्नामं दन्ती ॥ १० ॥ १० ॥

पयस्येषुस्थिराराध्याविशीक्षौद्रसर्पिणाम् ।
एकैकः प्रस्तुतौ दलितः कृष्णाकल्को घृपत्वकृत् ॥ ११ ॥

चत्वारस्तेलगोमूत्रधिमण्डाम्लकाजिकात् ।
प्रस्तुताः सर्पपेः कैकेर्विदसहानाहमेदनः ॥ १२ ॥

पयस्यैलादौ यद्यपि पयसादीनां कायो न भूयते, तथापि
द्वान्तरे, सम्यगेकैकप्रस्तुतविधानात् प्रत्येकं पयसादिग्राह्य
प्रस्तुतमानवम् । उपरुदिति मुकुरिदह ॥ ११ ॥ १२ ॥

अर्धप्रादमभिदेरण्डरसात्तैलात् सुरासयात् ।
प्रस्तुताः पञ्च यष्टादकौन्तीमागधिकासिताः ॥ १३ ॥

कल्कः स्यान्मूत्रकृत् नु सानाहे दलितस्तमः ।
एते सलयणाः कोष्ठा निरुद्धाः प्रस्तुतैर्न ॥ १४ ॥

अर्धप्रादौ अर्धप्रादिद्वयप्रकाशस्य प्रत्येकं प्रस्तुतमान-
त्वम्, एवं तैलघृतास्यप्रस्तुतान्नां सह पयप्रयत्ना पूरणीयाः
युक्त अवयवः सुरासयः ॥ १३ ॥ १४ ॥

मृदुवस्तिजडीभूते तीक्ष्णोऽन्यो दलितिरप्येते ।
तीक्ष्णैर्विकर्षिते स्वादु प्रत्यास्थापनमिच्छते ॥ १५ ॥

एतद्वक्तव्यमिति प्रयोगानामन्ते कर्तव्यमाह—मृदुलादि ।
स्वादु प्रत्यास्थापनमिच्छत इत्यत्र स्वादु श्राद्धादिभ्यस्तम् ।
केचित्तिदहरेत् प्रत्यास्थापनमिच्छति । आत्मापन एषीदस्य
कीयत इति प्रत्यास्थापनम् ॥ १५ ॥

पातोपष्टस्योष्णैः स्तुग्धैवादादयो यदि ।
ब्राह्मन्मुना भिच्छकक द्यादोपातुलोमनम् ॥ १६ ॥
तदि पिचराकृतानान् इत्या दादादिकादयेत् ।
नुदभ्यापि विवेचीतां ययान् शर्करासुताम् ॥ १७ ॥

पातोपष्टस्येलादौ उष्णैरिति बलितिवेद्यम् । दादादयो
दम्भोद्वृत्तादयो वातपित्तज्वराः । ब्राह्मन्मुना विराजन्त्य
दादादिकारके पिते कते च द्वित्व दयंप्रकाह—मृदीलादि
॥ १६ ॥ १७ ॥

अथवाऽतिविरिक्तः स्यात् क्षीणपिद्धः स भक्षयेत् ।
मापयूपेण कुम्भापात्र पित्रेन्मप्ययया सुरान् ॥ १८ ॥

कुम्भापा इति अर्धनिम्बवदिति भावः ॥ १८ ॥

१ 'कपाया' इति पा० । २ 'विडङ्ग' इति पा० । ३ 'क्षीरादौ'
इति पा० । ४ 'मधुतौ' इति पा० । ५ 'पञ्चमूल' इति पा० । ६ 'कौलत्यादौ'
इति पा० । ७ 'सैन्धवापार्श्व' इति पा० । ८ 'पटोलनिम्ब' इति पा० । ९ 'विडङ्ग'
इति पा० । १० 'विडङ्ग' इति पा० । ११ 'विडङ्ग' इति पा० । १२ 'विडङ्ग'
इति पा० । १३ 'विडङ्ग' इति पा० । १४ 'विडङ्ग' इति पा० । १५ 'विडङ्ग'
इति पा० । १६ 'विडङ्ग' इति पा० । १७ 'विडङ्ग' इति पा० । १८ 'विडङ्ग'
इति पा० ।

मं चेत् कुणपं शूलैरुपविशेदरोचकी ।
घनातिविपाकुष्ठनतदाहवचाः पिबेत् ॥ १९ ॥

यस्तिमित्याप्रयोगोदीरितानामरीसारमेदानां चिकित्सित-
इ—सामं चेदिलादि । सामं यथा स्यात् तथोपविशेदिति ;
मलादिव्यतिरिक्तममाश्रोपवेसरूपोऽयमरीसारः केवलाम-
हृत्तरफपित्तकफज्वरानामिदं पण्णामतीसारार्णं वक्तव्यानां
[म उक्तो भवति । कुणपमिति शक्यगन्धम् । शूलैः पुष्पं
] शेषः । घनं सुलक्षम् ॥ १९ ॥

हृद्वातमसृक् पिचं कफं वा योऽतिसार्यते ।
कं, तत्र स्वर्गाधैर्यस्तिः श्रेष्ठं भिपग्निजतम् ॥ २० ॥

केवलशकृदादिजन्यांश्चातिसाराणाह—शकृदातमिल्लादि ।
पकमिति निरामम् । आमचन्देदेहातिरोपरवादमिषकाहाररस
एव कोष्ठोपलेपक आनी गृह्यते ; बहुकुमन्वन—“आमाश-
यस्थं कायामेरां विस्यादविपाचितः । आय आहारभातुर्यः स
आम इति संशितः” इति । स्वर्गाधैर्येति पुरीषघ्नमहणवात-
शोणितस्थापनमित्तकहरभेजर्वर्गः ; किंवा उत्तरत्र प्रत्येकं
शकृदादिष्वप्यमागमेपत्रे ॥ २० ॥

पण्णामेपां त्रिसंलग्नात् त्रिशद्वेदा भवन्ति तु ।
केवलैः सह पद्मत्रिहाद्यात् सोपद्रवानपि ॥ २१ ॥

अरीसारमेदानाह—पण्णामिलादि । एषामिति एतदभि-
हितानाम् । अन्ये तु यस्तिमित्रं राज्ञः पद्मस्य
भवन्तीति वदन्ति ; पूर्वव्याप्तानमेव घायु ॥ २१ ॥

शूलप्रवाहिकाभ्मानपरिकर्ष्यकचिज्वरान् ।
वृष्णोष्णदाहमूर्च्छादौघैर्घ्नीपां विद्यादुपद्रवान् ॥ २२ ॥

उपद्रवनेपामाह—शूलैलादि ॥ २२ ॥

तैत्रामेऽन्तरपानं स्यात् व्योषाम्ललवणैर्युतम् ।
पाचनं शस्यते यस्तिरामे हि प्रतिपिष्यते ॥ २३ ॥

मधोच्चातीसारेषु निरुक्तामाह—तत्रामे इत्यादि । अन्तर-
पानं पाचनमाह । पाचनमिल्लेन चेद् पूर्वं ‘स घनातिविषा’
इत्यायुक्तं पाचनं गृह्यते । व्योषाम्ललवणैर्युतमिति व्योषाम्ल-
लवणयोगेन कृतम् ॥ २३ ॥

वातघ्नैर्ग्राहिर्वर्गैर्यैर्यस्तिः शकृति शस्यते ।

वातघ्नैरित्यादी वातघ्नं दत्तमूलं ; ग्राहिर्वर्ग्य पद्मनिरेवन्वात-
धित्येवोक्त एव । अत्र जतुकर्णः—“शकृति शोफप्रग्राहिर्मिर्-
स्तिः” इत्याहः शोफप्रं च दशमूलमेव ॥—

स्वाह्मल्लवणैः शस्तः स्नेहवस्तिः समीरणे ॥ २४ ॥

१ ‘साम चेदतिसार्यते पूति शूलैरुचकी’ इति पा० । २ ‘भवति’
इति पा० । ३ ‘पकस्तत्र’ इति पा० । ४ ‘अमाश्वय मन्वपातः’
५ ‘तत्रामे वपन वार्ध’ इति पा० ।

स्वाह्मल्लवणैः शस्तः स्नेहवस्तिरिति स्वाह्मल्लवणद्वयसा-
धितस्नेहवस्तुवासानमिल्लैः । समीरण इति केवलवाताती-
सारैः ॥ २४ ॥

रक्ते रक्तेन, पिचे तु कपायस्याहुतिकर्कः ।
सार्यमाणे कर्के यस्तिः कपायकहुतिकर्कः ॥ २५ ॥

रक्ते रक्तेति रक्तेऽतीसार्यमाणे रक्तेन वस्तिर्देयः । पित्ते
तिरिति पित्तेऽतीसार्यमाणे कपायादिकृतो वस्तिरेव ॥ २५ ॥

शकृता वायुना वाऽऽमे तेन सर्वस्याथानिले ।
संखुष्टेऽन्तरपानं स्याद् व्योषाम्ललवणैर्युतम् ॥ २६ ॥

पित्तेनामेऽऽज्ञा वाऽपि तयोरात्रेन वा पुनः ।
संखुष्टयोर्मवेत् पानं सव्योपस्त्राहुतिककम् ॥ २७ ॥

तथाऽऽमे कफसंसंखुष्टे कपायव्योपत्तिककम् ।
आत्रेन तु कफे व्योपकपायलवणैर्युतम् ॥ २८ ॥

वातेन विशि पिचे वा विद्वपित्ताभ्यां तथाऽनिले ।
मधुराम्लकपायः स्यात् संखुष्टे यस्तिरक्तमः ॥ २९ ॥

शकृच्छोणितयोः पित्तशकृतो रकपित्तयोः ।
यस्तिरभ्योन्यसंसर्गे कपायस्याहुतिककः ॥ ३० ॥

कफेन विशि पिचे वा कफे विद्वपित्तशोणितैः ।
व्योपत्तिककपायः स्यात् संखुष्टे यस्तिरक्तमः ॥ ३१ ॥

स्याद्वस्तिभ्योपत्तिकाम्लः संखुष्टे वायुना कफे ।
मधुरव्योपत्तिकस्तु रक्ते कफविमूर्च्छिते ॥ ३२ ॥

मारुते कफसंसंखुष्टे व्योषाम्ललवणो भवेत् ।
वस्तिर्वातेन पित्ते तु कार्यः स्वाह्मल्लवणैः ॥ ३३ ॥

सर्वे विकित्तामाह—शकृतेलादि । शकृताऽऽमे प्रधाने
संखुष्टे, तथा वायुना वाऽऽमे संखुष्टे ; तेनेत्यानेनात्रात्रानेन बर्चसि
अनिले च दृष्य च खुष्टे, अत्र तेनेति पूर्वव्याख्येयम् । अत्र
सर्वेषु तृतीयानिर्दिष्टमस्मान्मन्त्राऽऽप्रधानं, सप्तमीनिर्दिष्टं बहु-
मानत्वात् प्रधानं ज्ञेयम् । तथोति पित्तसृजो । संखुष्टयोस्तिरे-
कमानेन पुष्कयोः । कफे व्योपलवणकपायैर्युतमिल्लन्तं यावत्
‘अन्तरपानं’ इत्युक्तवर्ते । वातेन विशीत्यादौ मधुराम्लकपायो
वस्तिरिति मधुरादिद्वयकायादिकृतो यस्तिर्देयः इत्यर्थः ।
शकृच्छोणितयोस्तित्यादौ अन्योन्यसंसर्गे सति शकृता शोणिते
शोणितेन वा शकृति संखुष्टे ; एवं पित्तशकृतोः रकपित्तयोश्च
द्विविधः संसर्गो व्याख्येयः । विद्वपित्तशोणितैरिति प्रत्येकं
विद्वपित्तैः कफे संखुष्टे । कफविमूर्च्छित इति कफेनाप्रधानेन
संखुष्टे इत्यर्थः ॥ २६-३३ ॥

त्रिचतुःपञ्चसंलग्नेवमेव विकल्पयेत् ।
युक्तिश्चेपातिसारोका सर्वेरोमेचपि स्मृता ॥ ३४ ॥

१ ‘विद्वपित्तो’ इति पा० । २ ‘रक्ते’ इति पा० । ३ ‘अनिलेन’
इति पा० । ४ ‘संखुष्टे’ इति पा० ।

अनुकससंविदित्वा सूत्रवत्त्वाद्—निचतुस्तिरिति । निच-
 ॥ पञ्चसंगमिदिति आभासीना निचतुष्कवचनस्यैव सं-
 गतः । एवमेव निचतुष्टयेदिति प्रथमादिमेकैकेन निचतुष्टयेत्,
 तथा मेघनमपि तेषां यन्मोक्षमेववाप्तुसारेण कल्पयेदित्यर्थः ।
 एते च मेदा लिख्यमाना भवितुमुपमेदतया अन्वयगौरवमाप्ता-
 वन्ति, सर्वे च बुद्धिमत्ता मुक्तविभागा एवेति न लिख्यन्ते ।
 एतद्विषयगतं रोगभेदमन्यत्रापि मुक्ता कर्तव्यवशादतिदि-
 ष्टव्याह—सर्वरोगेष्वपि स्पष्टेति । इयं व्यञ्जक्या सर्वरोगेष्वेव
 यथासंभवभावाद्युक्तमेतत् । तत्र प्रवृत्तिवदे यत्र तु पठ-
 न्मासादयः सम्भवन्ति, तत्रैवं ससर्गाः प्रवक्ष्यन्ते; यत्र च न तयो-
 दोषाः सम्भवन्ति, सोऽप्येतेन वा सम चत्वारः, तत्र तेषा-
 नेव परस्परसर्गां मेघैर्जबिभागायै वक्ष्यन्तीव ॥ ३४ ॥

युगपत् पञ्चसं पण्णां संसर्गं पाचन भवेत् ।
 निरामाणां ॥ पञ्चानां यस्तिः यादृशिको मतः ॥ ३५ ॥

आमादिप्रकटशुक्लवर्णसर्गं कार्यमाह—युगपदित्यादि ।
 युगपदिति एकदेव मिलिताना पण्णमिति चत्वारः । यद्वयमिति
 मिलितयद्वयसङ्गतम् । निरामामिति आमावर्जिताना प्रकटस्थानीं
 पचानाम् । यादृशिक इति पञ्चतयैकैकेन रूपे ॥ ३५ ॥

उदुम्बरहालादुनि जग्ध्यासोदुम्बरस्यचः ।
 चाक्ष सज्जैरस लाक्षं कर्मं च पलाक्षिकम् ॥ ३६ ॥

पिप्पला तैः सार्षपः प्रत्ये क्षीरद्विगुणितं पचेत् ।
 अतीसारैषु सर्वेषु पेयमेतत्पायकम् ॥ ३७ ॥

कल्लुराधातफीपित्तसमस्कारकशालिभिः ।
 मल्लुराभ्याथशुक्लैश्च ययाम्ः स्याज्जले गृह्यते ॥ ३८ ॥

योक्तोदुम्बरकटुकसमस्कारक्षपल्लवैः ।
 मल्लुराधातफीपुष्पशलाभिश्च तथा भवेत् ॥ ३९ ॥

क्षिरादीनां यक्षादीनामिच्छादीनामपि वा ।
 कायेषु समस्तुराणां यथागमः स्युः पृथक् पृथक् ४०

कल्लुरामूलशाल्यादितुडैश्चसंघातः ।
 वधितकारनालान्मूर्ध्निस्थितुस्तेऽपि वा ॥ ४१ ॥

शीताः सशर्कराक्षोद्राः सर्वातीसारान्नायनाः ।
 ससर्पिर्मैत्रिचान्जयो मधुरा लयणाः शिवाः ॥ ४२ ॥

सर्वातीसारसाधारण भेदवत्त्वाद्—उदुम्बरहादि । 'रक्ष-
 कभिः' इत्यत्र 'रक्ष'मूलिभिः' इति पाठः 'रक्ष'मूलि रक्षैरभ्य-
 स्तप्यते । जले गृह्येति पञ्चमिदमेव जले गृह्ये । कालो-
 म्बरमुदुम्बरहालाद् । भवेदिति वक्ष्यमूर्ध्वेव । रक्षादीनामिति
 रुक्मपञ्चगुणितानां परवर्जितानां इत्यत्र चामादिभ्यन्त

नाम् । शाल्यादितुडैरेति रक्ष्यादिकलमादितुडैः ।
 दध्यादिभिरत्र जलसामर्थ्येवैवायं साधनीया ॥ ३९-४२ ॥

अथान्वितं चान्द्रोकाः ।

त्रिधाम्बलक्षणमधुर पानं वस्तिश्च मापते कोष्णः ।
 शीतं तिककवायं मधुर पित्तं च रक्तं च ॥ ४३ ॥

तिक्तोष्णकपायकटुश्लेष्मणि संप्रादि वाततुल्यकृति
 पाचनमात्रे पानं पिच्छासुखस्तयो रक्ते ॥ ४४ ॥

अतिसारं प्रत्युक्तं सिद्धं दग्धादियोगजेष्वपि च ।
 तयोद्रेकविशेषाद्दोषेषूपक्रमः कार्यः ॥ ४५ ॥

प्रथमोक्तं मेघन समवेष्टामिदधाति—मर्शितं चायेवादि ।
 वानमिति पाचनपानम् । वस्तिश्चेति त्रिधाम्बलक्षणमधुर एव
 वस्ति । मापते इति माप्यतेति सारं, एवमन्यत्रापि पिप्प-
 लादीनां पिच्छादिनासिद्धारे इति हेतुम् । संप्रादि वाततु-
 ल्यं 'मेघन' इति शेषः, तथा भेदन यथोपचरित्वादिस्त्वनेव ।
 पाचनमात्रे वानमिति पाचनपानादिविशिष्टव्यक्तं वानमि-
 क्ष्यं । पिच्छाप्रसवोऽप्युक्तस्य येति पिच्छासुखस्तयः । उक्त-
 मिति वातादिवेष्टेन च निराहारवर्णं मोक्षम् । सिद्धमिति
 एतदेव प्रत्येकं सिद्धीकृतम् । दग्धादियोगजेष्वपि निचतुष्क-
 दिसर्गजैऽस्ति सारं । तयोद्रेकविशेषादिति सर्गा एव यथाव-
 तविशेषकतुपक्रमस्यापि विधेयो भवति । एतदेव प्रत्येकं वदु-
 र्वर्णाऽप्रत्येकं वक्तव्येकैवैवमिति शेषः (१) ॥ ४३-४५ ॥

तत्र नोकाः ।

मायुक्तिकाः सन्ध्याप-

क्तिका निम्बहालपाऽतिसारहिताः ।

रसंकरपचुतययाग-

भोका मुक्ता प्रयुक्तसिद्धौ ॥ ४६ ॥

श्राव्यिका इत्यप्यत्रार्थप्रसङ्गः । एवमन्यत्रापि इति स्यात्-
 इयं मुदुम्बरमुदुम्बरहादिना उष्णः, तथा शिवाय साधनेन
 व्याप्यमायुक्तः । निम्बहालपाऽतिसारहिताः शोथः । रस-
 संकरादीनां रसादसिद्धिर्हिताः इव । एवं योदुम्बर-
 रसदिनोक्तम् ॥ ४६ ॥

इत्यग्निसंघाते तन्म चरकप्रतिपत्तिरुद्धे दृढ-
 उदंभुरिति सिद्धिस्त्वने मायुक्तयोगीयाति-
 त्रिनामा एनोऽप्यायः ॥ ४८ ॥

इति आचकनमित्तमनीयानां पानादुदंभुरिति सारं
 चरकप्रतिपत्तिरुद्धे सिद्धिस्त्वने मायुक्तयोगीया-
 त्रिनामा एनोऽप्यायः ॥ ४८ ॥

१ 'निच' वा 'योगीया' इति पाठः । २ 'निच' इति पाठः ।
 ३ 'योदुम्बर' इति पाठः । ४ 'यदुम्बर' इति पाठः ।
 च. सं ॥

१ 'दुम्बर' इति पाठः । २ 'योदुम्बर' इति पाठः ।
 ३ 'योदुम्बर' इति पाठः । ४ 'यदुम्बर' इति पाठः ।

नवमोऽध्यायः ।

अथातस्त्रिमर्मायां सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

प्राप्ततेजोगीयानन्तरं त्रिमर्मायां सिद्धिरुच्यते, त्रिमर्मजरो-
ग्रभिव्यापदो बस्तिरूपविक्रितोपदर्शनार्थः व्यापयतीकापनन्तरं
बस्तिप्रयोगाधिकारश्च पूर्वाभ्यासदनुवर्तते; किंवा, बस्तिव्याप-
चिक्रिडा पूर्वाभ्यासादिकृता, बस्तिव्यापादाय त्रिमर्मज्ञा अपि
रोगा अभवित, तेन तेषां ज्ञानपूर्वकविक्रितोपदर्शनार्थं त्रिम-
र्मावसिद्धिरुच्यते । एतदभ्यासवकम्प्याय गदास्त्रिमर्मावसिद्धि-
त्विदेऽभ्यासविकारभयाधोऽहः, त इह प्रतिपादयन्ते । अत्रापि
मर्मशब्देन मर्मगता यदा उच्यन्ते, तानधिकृता सिद्धि-
त्रिमर्मावसिद्धिः ॥ १ ॥ २ ॥

सतोत्तरं मर्मशतमस्मिच्छरीरे स्कन्धाश्लास-
माधितमप्रिवेशः; तेषामन्यतमपीडायां समधिका
पीडा भवति, चेतनानियन्धवैशेष्यात् । तत्र शास्त्रा-
धितेभ्यो मर्मभ्यः स्कन्धाधितानि गरीयांसि,
शास्त्रानां तदाधितत्वात्; स्कन्धाधितेभ्योऽपि
इद्वस्तिशिरांसि, तन्मूलत्वाच्छरीरस्य ॥ ३ ॥

सतोत्तरं मर्मशतमिति शरीरसंख्याभिहितं; तच्च मांससि-
रास्त्रास्थिराश्विषु विविष्टम् । स्कन्धशब्देनाज्ज्वलितरूपयुक्तं;
शास्त्राशब्देन चैह शास्त्रेण शास्त्रेति कृता बहुद्वयं जहाद्वयं
चोच्यते; नेह शास्त्राशब्देन रक्षादिधातूनां ग्रहणं, रक्षादि-
धातूनां स्कन्धेऽपि विद्यमानत्वात् । तत्र शास्त्राधितानि चतु-
र्धलादिशान्मर्माणि, दीर्घ स्कन्धाधितम् । यदुक्तं सुश्रुते—
“विषामेवाद्दौकमित् यन्निष्ठ भवति, एतेनेतरसन्निधौ वाहू च
व्याख्याती; उदरोऽस्रोदादश्च, चतुर्दश छ्रे, प्रीवां प्रत्यूर्ध्वं
सतर्निचपः” (सु. शा. अ. ६) इति; एतेषां च मर्मणां प्रत्येकं
विभाग उक्तः सुश्रुते एव “तलहृदय” इत्यादिना प्रपञ्च-
तोऽनुसरणीयः । सतोत्तरशतमर्मणामर्मशरीरेदत्तविरक्षणे
‘धर्ममाह—तेषामिह्यादि । चेतनानियन्धवैशेष्यादिति वस्त्रा-
न्मर्मेण चेतनाभातुर्विशेषेण निबद्ध इत्यर्थः; चेतनानिकम्प्य
मर्मस्वरूपकृत एव मर्मपीडया विशेषपीडादर्शनबहुल्येव ।
शास्त्रानां तदाधितत्वादिति यस्मिच्छास्त्रा अपि स्कन्धाधिताः,
तेन स्कन्धाधितशास्त्राधितेभ्यः शास्त्रा स्कन्धाधितं मर्मं
गरीयो भवतीत्यर्थः; स्कन्धाधितत्वं च शास्त्रानां स्कन्धोपपा-
देन तदुपपादात्, तथा स्कन्धनिष्पन्नैव रसादिना ततोप-
पात्; किंच स्कन्धाधितत्वेन मर्माणि तदाभ्यासहराणि न
शास्त्राध्यानि; तेन च स्कन्धस्य शास्त्रान्यम् । यदुक्तं सुश्रुते—

“श्रद्धादकान्यधिपतिः शङ्खौ कण्ठशिरोयुग्मम् । हृदयं यस्मिन्नामी
च घ्नन्ति सद्यो हतानि वै” (सु. शा. अ. ६) इति । इह-
स्तिशिरांसि गरीयांसोति संबन्धः; एतद्वरीरस्य हेतुमाह—
तन्मूलत्वाच्छरीरस्येति ।—तन्मूलत्वादिति तदाधितत्वात्,
तथा च हृदयाधितत्वं शरीरस्य ‘तत्र हृदये दश धमन्यः’
इत्यादिना ‘नाभ्यामरा इव’ इत्यन्तेन दर्शयिष्यति । यद्यपि
च मर्मोन्तराण्यपि विशेषेण प्राणाध्यायानुष्ठानि, यथा—
“दर्शनायतनान्मातुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः । शङ्खौ मर्मत्रयं
कण्ठो रक्तं शुकौजसी युग्मम्”—(सु. अ. ३९) इत्यनेन,
तथाऽपि शङ्खौदनि न शरीराध्यागभूतानि यथा हृदयादीनि; तेन
प्राणायतनत्वे समनेऽप्युक्तशरीराध्यायत्वविशेषादिह हृदयादी-
नामेव प्राणान्यनुच्यते; किंच, प्राणाध्यायत्वमपि यथा हृदया-
दीनां च तथा शङ्खौजसीनाम्; उक्तं हि—“सतोत्तरं मर्मशतं
यदुक्तं शरीरसंस्थानाधिकृत्य तेषु । मर्माणि वस्ति हृदयं शिरश्च
प्रधानभूतान्युपयो वदन्ति । प्राणाध्यायत्वं तानपि पीडयन्तो
वातादयोऽस्तुपि पीडयन्ति”—इति (सु. शा. अ. ६) । अन्ये
तु—शङ्खादिप्राणाध्यायानां हृदयादिव्येव सामीप्यादन्तर्भावं
वर्णयन्ति, तन्मूलत्वावुपेक्षितम् ॥ ३ ॥

तत्र हृदये दश धमन्यः प्राणापानौ मनो बुद्धिश्चे-
तना महाभूतानि च नाभ्यामरा इव प्रतिष्ठितानि,
शिरसि इन्द्रियाणि इन्द्रियप्राणलहानि च श्रोतांसि
सूर्यमिव गभस्तयः संश्रितानि, यस्मिन्स्तु स्थूलगु-
श्मृत्कसेयनीशुक्रमूर्ध्ववाहिनीनां नाडी(ली)नां मध्ये
मूयाधारेऽश्रुवहानां सर्वश्रोतसामुच्चिरिवाप-
गानां प्रतिष्ठा, बहुभिश्च तन्मूलैर्मर्मसंघर्षैः श्रोतो-
निर्गमनमिव दिनकरकरैरव्यासमिदं शरीरम् ॥ ४ ॥

तेषां त्रयाणामन्यतमस्यापि भेदाद्वाग्धेव शरीर-
भेदः स्यात्, आध्यायनाशादाधितस्यापि विनाशः
तदुपपादात्तु शरीरतत्त्वाधिमातुर्भावः; तस्मा-
दितानि विशेषेण रक्ष्याणि वाह्याभिधाताह्याता-
दिभ्यश्च ॥ ५ ॥

दश धमन्य इति श्रोत्रोवह दश धमन्यः, “अर्धे दश
महामूलाः समस्तधराः” (सु. अ. ३०) इत्यादिना अर्धदश-
महामूलीने प्रतिपादिताः । त्रयाणामन्यतमस्युत्पत्त्यानिधाये,
केचित्तु प्राणापानौ यथोक्तावेव नाडी प्रादुः; तत्रापानो
यद्यपि नेत्रोष्णोष्णवाग्रय एवेत्याहुः, तथाऽपि हृदयव्यतिरि-
क्तानुपकवित्वाकुदवाधित इत्युच्यते । मनोऽन्तःकरणम् ।
युदिर्महच्छन्दाभिलष्या । चेतना बुद्धिरितिभेदः । महाभूतः

यरीगोक्षुरकश्चूरीकण्टकारिकागुडचूचीपुनर्नयोशी-
रमधुकद्विसारिचालोभ्रधेयसीकुशकाशमूलकपाय-
क्षीरचतुर्गुणं बलावृषपर्वभक्षराभ्योपकुञ्चिकाय-
त्सकत्रपुसैर्वीर्योजशितिवारफमधुकवचाशतपु-
ष्पादमभेदकवर्षाभूमदनफलकल्कसिद्धं तैलमुत्तर-
पस्तिर्निरुहो वा शुद्धद्विभ्यस्त्रिभ्यश्च पस्तिशूलमूत्र-
विकारहर इति ॥ ८ ॥

विरोपेण भर्मेभेदविकिरितमाह—भूयधेयादि । हृद्यप-
रुद्धे 'पातेन' इति शेषः । लवणानामेति निर्धारणे पृष्ठी ।
अन्य एव अन्यतमा, यथा—धेष्टतम इति । हृद्येनेति मनोऽ-
नुकृतेन; यद् द्वेपरसस्य हृद्वद्वितपाऽइत्यर्थः, तन्ननोऽननु-
सन्नेन । हृद्योगविहितं च कर्मेति त्रिमर्माविकिरितस्ये ।
धृमाद्येनेति आदिशब्देन परिपेक्षोपनादादिमदृष्टम् । वस्तौ
त्विति प्रत्यये बादेनेति प्रकरणेनैव; पित्तकफदुष्टौ च वायुरेव
प्रधानमिति प्रागेव प्रतिपादितं; तेन कफपित्तदुष्टिरेपि लभ्यते ।
वर्तय इति फलवर्तयः । इयामादिभिरिति, "इयामादिश्चतुरङ्ग-
तिलकमहावृक्षसत्त्वस्य द्विनीदन्तीद्वन्तीनाम्" (वि. अ. ८) ।
इत्यादिना प्राशुषः इयामादिः । पित्तशारेनेति बृहत्सम्पत्तः;
किंवा "नित्यमूलविद्वाद्ययनकोलकुञ्जयवान्" (वि. अ. ७) ।
इत्यनेनोक्तो नित्यादिर्लघुः । सारादिमूलभूतक्षीरद्वयपारि-
क्लोऽपरः । खराधा अजमोदः । पीतदारुद्विद्वैकेन साधित-
मनुवासनं यस्मिन्निरुहो स तथा । केचित्त्वसितसाराशुद्धतेन
पीतदारुद्विद्वैकमाहुः । तैलकमर्षितोत्पलककलीकम् । घृताप-
रीक्षारो हिलारिवेति अनन्तमूलोत्सारिषे । भयरी यन्ना । उप-
कुञ्चिका कुण्जीरकम् । शितिवारकः घालिषः । अशमभेदकः
पापानभेदकः । उत्तरपस्तिरिति वक्ष्यमाणोत्तरपस्तिविधौनादय
इत्यर्थः । निरुहो निरुहस्थाने देय इत्यर्थः ॥ ८ ॥

भवन्ति चात्र श्लोकाः ।

हृदये मूर्ध्नि यस्तौ च मूत्रां प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।
तस्मात्तपो सदा यज्ञं कुर्यात् परिपालने ॥ ९ ॥
आवाधवर्जनं नित्यं सस्ववृत्तानुवर्तनम् ।
उत्पश्यान्निविद्यातश्च मर्मणां परिपालनम् ॥ १० ॥

मयोक्तव्यं श्लोकेन दर्शयन्नधिकमप्याह त्रिवित्त-हृदये
इत्यादिना । आवाधवर्जनमिति मर्मोपपातकहेतुवर्जनम् ।
सस्ववृत्तानुवर्तनं च हृदयादिरोपकृत्यैव पालकं भवति । उत्प-
श्यान्निविद्यातश्च मर्मणां परिपालनम् ॥ ९ ॥ १० ॥

अत ऊर्ध्वं विकारा ये त्रिमर्मा ये चिकिरिते ।
न प्रोक्ता मर्मेजास्तेषां काश्चिद्वक्ष्यामि सौषधान् ॥

१ 'मर्मेभेदादिकिरितमाह' इति पा० । २ 'निषागन्धेय'
इति पा० । ३ 'बलावृष कुर्यात् परिपालनम्' इति पा० ।

मर्मपरिपातक्यस्तिक्यनप्रसन्नादनुक्तमर्मगतरोगाद् सचि-
कित्सितान् दर्शयन्नाह—अत ऊर्ध्वमित्यादि ॥ ११ ॥

कुद्दः स्वैः कोपनैर्वायुः स्थानादूर्ध्वं प्रपद्यते ।
पीडयन् हृदयं गत्वा शिरः शतौ च पीडयन् ॥ १२ ॥
धनुर्वैभ्रमयेद्वाप्राण्याक्षिपेन्मोहयेत्तथा ।
(भ्रमयेचाक्षिपेचाङ्गान्युच्छ्रसं निरणद्धि च ॥)
हृच्छ्वेण चाप्युच्छ्रसिति सङ्घाहोऽथ निमीलकः ॥
कपोत इव कूजेन निःसङ्गः सोऽपतन्मरुः ।
दृष्टिं संस्तम्भ्य संघां च हत्वा कण्ठेन कूजति ॥ १४ ॥
हृदि मुक्ते नरः स्वास्थ्यं याति मोहं हृते पुनः ।
वायुना दारुणं प्रादुरेकं तमपतानकम् ॥ १५ ॥

हृद्योगपतन्मरुमाह—कुद्द इत्यादि । स्थानादूर्ध्वमिति वात-
स्थानापेक्षया यदूर्ध्वम् । सङ्घाहोऽथ निमीलन इति सङ्घाहो
वा भवति निमीलिताक्षो वा भवति । निःसङ्ग इति वयवियोग-
काळे दृष्टिं संस्तम्भ्य संघां च हत्वा कण्ठेन कूजति, निःसङ्गश्च
भवति । मोहं हृते पुनरिति हृदये हृते पुनर्वायुना मोहं याति;
वायुनेति कफयुक्तेन; एके तमपतानकमेवापतन्मरुतमाहुः । अथ
जतुक्येः—“वातकफाभ्यां हृच्छिरःशतौपीडनान्मनामोप-
प्रमोहाद्विस्मन्मिमीलनकुच्छ्रोच्छ्रसकूजनान्यपतन्मरुके” —इ-
ति । किंवा अपतन्मरुके द्विविधं वर्णयन्ति—वातात्, कफाच्च;
तत्र 'निःसङ्गः सोऽपतन्मरुः' इत्यनेन कफश्च उच्यते; 'वायुना
दारुणं प्रादुः' इत्यनेन वायुना जलितमपतन्मरुकेवावतान-
कमाहुः । तस्य दास्यत्वं दारुणवातात्स्वादिनि व्याख्येयम् ।
तथैव मुद्यते वातव्याध्यातन्मरुः पठितः ॥ १२-१५ ॥

श्वसनं कफवाताभ्यां कर्द्धं तस्य विमोक्षयेत् ।
तीक्ष्णैः प्रथमनैः संघां तासु मुक्तासु विन्दति ॥ १६ ॥
प्रतिषं शिमुवीजानि पिडङ्गं च फणिञ्जकम् ।
यतानि सक्षमचूर्णानि दद्याच्छीर्षपिरेद्यनम् ॥ १७ ॥
तुम्बुकण्यभया हिङ्गु पौष्करं लघणप्रयम् ।
व्यकथायाम्बुना पेयं दह्महे आपतन्मरुके ॥ १८ ॥
हिङ्गुयम्लवेतसं शुण्ठीं सखीवर्चलद्वादिमम् ।
पिचैव्रातकफघ्नं च कर्म हृद्योगमुद्धितम् ॥ १९ ॥

शुण्ठीनां यस्तपस्तीक्ष्णा न हितास्तस्य कृत्स्नशः ।
सौवर्चलामयान्योपैः सिद्धं तस्यै घृतं हितम् ॥ २० ॥
वाशिष्ठि चैतन्नावहासु घननीपु । यकथायाम्बुनेति यथैः
पञ्चविधिना श्वसनीयेन । हृद्योगमुद् वातकफघ्नं यत् कर्म

१ अथमर्षोक्तो हस्तक्षितिपुस्तके न पठ्यते । २ 'उच्छ्रसिति'
च कण्ठेन सङ्घाहोऽपानेतिवचः इति पा० । ३ 'वातकफाच'
इति पा० । ४ 'वाक्षिन्' इति पा० । ५ 'श्वसनः कफवाताभ्यां'
कर्द्ध' च इति पा० । ६ 'हिङ्गु तुम्बुक् पथा' च इति पा० । ७ 'द'
एषांतीर्षपने' इति पा० । ८ 'शुण्ठी' इति पा० ।

तद्विमतपतत्रके । शोभा इत्यादौ कृत्स्न शोभना न
हिता ॥ इति वचनेन शोभनार्थेनोक्तविरुद्धान् मूत्रशोभननि
रुद्धान्ने तु वातशोभनं साधिति भावः ॥ १९-२० ॥

मधुरक्तिर्धगुर्धनसेयान्निवन्तानाङ्गमात् ॥
शोकाद्व्याधयनुपद्वाच्च वायुनोदीरितं कफः ॥ २१ ॥
यदाऽसौ समयस्कन्ध हृदय हृदयाध्यायान् ।
समावृणोति ज्ञानादींस्तदा तन्मोपजायते ॥ २२ ॥
हृदये व्याकुलीयापो वाक्प्रेष्ठद्वयगौरवम् ।
मनोयुक्ताप्रसादश्च तन्मोपजायते लक्षणं मतम् ॥ २३ ॥
कफम तत्र कर्तव्यं शोधनं शमनानि च ।
व्यापामो रक्तमोक्षश्च भोज्यं च कदुतिककम् ॥ २४ ॥

मधुरक्तिर्धगुर्धनसेयान्निवन्तानाङ्गमात् ॥
उक्तिः ॥ १९-२४ ॥

मूत्रो(ब)जसादौ जडर कृष्णमुत्तमसस्यो ।
मूत्रातीतोऽनिलापीला वातयस्त्युष्णमाहृतौ ॥ २५ ॥
वातकुण्डलिका प्रणिबिड्वातो वस्तिकुण्डलम् ।
प्रयोदशीते मूत्रस्य दोषास्तोद्भिद्वत् भृशुः ॥ २६ ॥

हृदयमभिभाव्यं शरीरोष्णमाह—मूत्रोक्तसाह इत्येति ।
एते च मूत्रदोषा मूत्रकृष्णक्रिडा एवेति विभवा एव प्रति
पादितम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

पित्तं कफो द्वयं पाऽपि यस्तौ सहन्यते यदा ।
मादयेन तदा मूत्रं रक्तं पीतं घनं सृजेत् ॥ २७ ॥
सदाहं श्वेतस्माद् वा सयैर्वा लक्षणैर्युतम् ।
मूत्रौकसाद् तं विद्यात् पित्तस्त्रिप्यहरेर्जयेत् ॥ २८ ॥

पित्तं कफं ह्लादिना मूत्रौकसादमाह । अयं च वातकफ
पित्तवात त्रिदोषैर्वर्ण्यत इत्युक्तं भवति । सदायत इति सहते
रक्तपीतवर्णता पित्तान् रक्तवर्णता कफेन कफपित्तलक्षणता
कफपित्ताभ्यां वायुस्तु सदावृण्म एव । अत्र बाधौघवरणकृत
एव नोप तेन पित्तकफयोरेव विहितोक्तं पित्तकफ
हर्जयेत् हलनेन बाधोच्छावरणजयदिव जयो भवतीति
भावः ॥ २७ ॥ २८ ॥

विधारणात् प्रतिहतं वातोदावतितं यदा ।
पूरयत्युदरं मूत्रं तदा तद्विनिमित्तकम् ॥ २९ ॥
अपकिमूत्रविट्संज्ञा-मूत्रजडरं वदेत् ।
मूत्रवैरेक्षनीं तत्र विफित्ता समयोजयेत् ॥ ३० ॥
हिद्विद्विचरं नृणाम्निर्मयं प्रकीर्तितम् ।
ईन्या-मूत्रोद्वानाहमाभ्यान्मुदेन्दयो ॥ ३१ ॥

१. एवंम इति पा० । २. नयाह इति पा० । ३. द्रागि वा
इति पा० । ४. इत्या मूत्रादिपित्तं व्यापि न मुदेन्दयो इति पा० ।

वनिमित्तमिति वा श्रवमाणमिति तद्वत् । मूत्रवैरेक्षनीमिति
मूत्रवैरेक्षनीयवत्कफप्रयोगस्यापि । हिद्विद्विचरं तु द्विचरं
हिद्विचरं (वि अ २६) इत्यादिनोक्तं हिद्विद्विचरं यस्मिन्
तद्विद्विचरम् ॥ २९ ३१ ॥

मूत्रितस्य व्यायायु रेतो वातोद्धतं व्युत्तम् ।
पूयं मूत्रस्य पश्चादा सवेत् कृच्छं तदुच्यते ॥ ३२ ॥
सवैगुण्यामिलाक्षे किञ्चिन्मूत्रस्य तिष्ठति ।
मणिसम्पौ सवेत् पश्चात्तद्वत्वाऽथ चातिरुक् ॥ ३३ ॥
मूत्रोत्सङ्गं स सिद्धिप्रसूतेष्वगुह्योक्तं ।
वाताकृतिर्मवेदातामूत्रे शुष्पति सक्षयः ॥ ३४ ॥
विरधारयतो मूत्रं त्यरय न प्रयते ।
मेहमानस्य मूत्रं वा मूत्रातीतं स उच्यते ॥ ३५ ॥

आभाषणं वस्तिगुदं कृत्वा वायुच्छोभनात् ।
कुर्यात्पीतातिमपीला मूत्रविण्मार्गोपिनीम् ॥ ३६ ॥
मूत्रं चारयतो वस्तौ वायु कृच्छो विधारणात् ।
मूत्रोपातिकण्डूभिर्वातवस्ति स उच्यते ॥ ३७ ॥
उष्णता शोष्मक मूत्रं शोषयन् रक्तपीतकम् ।
उष्णवातं सृजेत् कृच्छादस्त्युपस्थानिवाहयान् ॥ ३८ ॥
गतिसङ्गादुदायुत् स मूत्रस्यानमार्गयो ।
मूत्रस्य विगुणो वायुर्भेदय्यायिजकुण्डली ॥ ३९ ॥
मूत्रं विद्विजं सत्सम्प्रभयोरुचयेनै ।
तीव्रवद्भयविट्सङ्गयोक्तकुण्डलिकेति सा ॥ ४० ॥

रक्त वातककाद्वद वस्तिहारे सुवायणम् ।
प्रस्थिं कुर्यात् स कृच्छेण सृजेन्मूत्रं तदावृत्तम् ॥ ४१ ॥
अश्वमेधसमशूलं तं रक्तमग्निं प्रचक्षते ।
कक्षदुर्बलयोर्वातेनोदायुत् शफुषका ॥ ४२ ॥
मूत्रस्योतं प्रपद्येत विट्सङ्गं तदा मरः ।
विट्सङ्गं मूत्रयेत् कृच्छाद्विधिपातं विनिर्विबाधं ॥ ४३ ॥
दुताभ्यलङ्घनावासाद्विधातात् प्रपीडनात् ।
स्वस्थानाद्वस्तिवद्वत् स्थूलं तिष्ठति गर्भेषु ॥ ४४ ॥
शूलस्पन्दनदाहान्तौ विन्दुं विन्दुं शयत्यपि ।
पीडितस्तु सृजेद्वायु सत्सम्प्रोद्वद्वतातिमान् ॥ ४५ ॥
वस्तिकुण्डलमाहुस्तं घोरं शूलविषोपमम् ।
पयनप्रवलं प्रायो दुनिवारमवुद्विभि ॥ ४६ ॥
तस्मिन् पिच्छान्विते दाहं शूलं मूत्रविषणता ।
शेषणा गौरैव शोफं क्षिप्य मूत्रं घनं सितम् ॥ ४७ ॥
शुष्पसङ्गविको वस्ति पिच्छोदीर्घो न तिष्ठति ।
अविधान्तविलं साप्थो न तु यः कुण्डलीहृत् ॥ ४८ ॥
स्याद्वस्तो कुण्डलीमूत्रे ईन्माह भ्यास एव च ।

१. उच्येत्तुल्येति २. इति पा० । ३. मूत्रपादादेरुक्तो इति
पा० । ४. वातेर् इति पा० । ५. शूलैर् इति पा० ।

मूत्रितस्येति मूत्रवेगगतस्य, मूत्रवेगमुक्तस्येति यावत् ।
 प्युतमिति स्वस्थानाद्युतम् । वातोदतमिति वातविशिष्टम् ।
 एतद्वक्ष्यन्तन्मुखमेव कृच्छ्रं, मूत्रकृच्छ्रमित्येव अन्यदेव भिन्नरूप-
 त्वात् । किमिदं स्त्रोकम् । उच्छेपयुक्तशेष इति प्रष्टव्यमाव-
 शेषेण स्थितेन शुद्धशेष इति । वाताकृतिद्विरादि सङ्घर्षलक्ष-
 णम् । वाताकृतिरिति वातलक्षणगुक्तः । विभारणादिति मूत्रवे-
 गरोधात् । कम्पयेति पित्तोष्णता । श्लेष्मवन्निति कम्पया
 सहितो वात एव मूत्रं शोषयन् । यतिसत्रादित्यादिना वातकु-
 ष्णलक्षणाह । मूत्रस्य गतिसत्रादुदाहृतो वायुधूर्तस्थानमार्गयो-
 र्भ्रम्याविद्धकुण्डलो मूत्रपातिः सप्तः प्रतिहतः, स्वाग्निदो बन्धो,
 कुण्डलोति आवर्तमानतया स्थितः ईरशं वायोदपस्थानं मूत्रमार्गं
 एव भवति । वातकुण्डलिकालक्षणमाह—संस्त्रम्मेत्यादि ।
 भजो भज्जाकारवदना । रक्त प्रस्रियं कुर्वीत वातकम्पभ्यां दुष्ट-
 मिति शोषयम् । विष्णुको विषातो विद्विष्यातः । हुताव्ये-
 त्यादिना वस्ति कुण्डलाह । उदर इति परारतमुखः । पीडित
 इति हस्तादिभिः । छिन्नवद्विलो वस्तिर्व विष्पति, तथा
 पित्तोष्णैर्षं च विष्पति । अविभ्रान्तमित्येति अरुद्धारः ।
 कुण्डलीकृत इति वर्तुलीकृतः । वर्तुलीकृतस्यैव लक्षणान्याह—
 स्याद्वलागिह्यादि ॥ ३२-४८ ॥

दोषाधिक्यमपेक्ष्यैतान् मूत्रकृच्छ्रद्वैर्जयेत् ॥ ४९ ॥
 वस्तिमुत्तरवस्ति च सर्वपात्रेण दापयेत् ।

। निक्षिप्त्वाह—दोषाधिक्यमित्यादि । मूत्रकृच्छ्रद्वैः प्रयो-
 गैर्दोषाधिक्यमपेक्ष्य प्रयुक्तैर्जयेदित्यर्थः ॥ ४९ ॥

पुष्पनेत्रं तु द्वैर्न स्याच्छुद्धमौत्तरवस्तिकम् ॥ ५० ॥
 जात्यभ्यहनवृत्तेन समं गोपुच्छसंस्थितम् ।
 यौष्यं वा सर्वपच्छिद्रं द्विकर्णं द्वादशाङ्गुलम् ॥ ५१ ॥

तेनाजयस्तिमुक्तेन ज्ञेयस्यार्थेणैव नयेत् ।
 यथावयोविशेषेण ज्ञेयमात्रं विकल्प्य वा ॥ ५२ ॥

ज्ञातस्य भुक्तभक्तस्य रसेन पयसाऽपि वा ।
 सैष्टविष्णुमूत्रवेगस्य पीठे आनुसमे मृदौ ॥ ५३ ॥

कजोः सुशोषविष्टस्य दृष्टे मेद्रे घृताकया ।
 शलाकयाऽन्विष्य गतिं यद्यप्रतिहता ब्रजेत् ॥ ५४ ॥

ततः शोफः प्रमाणेन पुष्पनेत्रं प्रवेशयेत् ।
 शुद्धममूत्रनागणं प्रणयेदनु सेवनीम् ॥ ५५ ॥

हिंसादन्तिगतं वस्तिमूत्रे ज्ञेयो न गच्छति ।
 सुखं प्रपीड्य निष्कल्पं निष्कर्षेज्जमेव च ॥ ५६ ॥

प्रत्यागते द्वितीयं च तृतीयं च प्रदापयेत् ।
 अनागच्छदुपेक्ष्यस्तु रजनीच्युपितस्य च ॥ ५७ ॥

उत्तरवस्ति दापयेदित्युक्तं तत उत्तरवस्तिविधिमाह—पुष्प-
 नेत्रमित्यादि । पुष्पनेत्रमित्युत्तरवस्तिनेत्रस्य संज्ञा; उत्तरवस्ति-
 संज्ञा उत्तरमार्गवीर्यामानतया, किंवा श्रेष्ठगुणतया उत्तरवस्तिः ।
 जात्यभ्यहनवृत्तेन सममिति ज्ञातेरभ्यहनस्य च पुष्पयोर्नृते-
 नाग्रे समम्, उक्तं हि शरीरे—“कुन्दस्य वृन्तप्रतिभं तथाऽ-
 ग्रे” इति; अश्वहनः करवीरः । सर्वपच्छिद्रमिति सर्वपवाहि-
 च्छिद्रम् । द्विकर्णकमिति नेत्रं वस्तिवन्धनाग्रेमेकतः कर्णिका,
 अपराऽग्रे शोफः प्रमाणपट्टकुलादौ कर्णिका कर्तव्या । द्विकर्णि-
 कम् इति वा पाठः । यथावयोविशेषेण ज्ञेयमात्रं विकल्प्य चेति
 यथोक्तज्ञेयः पञ्चविंशतिवर्षस्य, तत्तत्स्वर्गारोहोमेदविकल्पेनाप-
 कयोः कर्तव्यः; उक्तं हि सुशुते—“ज्ञेयप्रमाणं परमं प्रकुञ्ज-
 खात्रं पीडितम् । पर्यावरातिषर्षाणामर्षागुद्विकर्षितम्”
 (सु. वि. अ. ३७) इति । दृष्टे इति स्वल्पे, यद्यप्रतिहता
 ब्रजेच्छलाका, तत्र पुष्पनेत्रं शोफः प्रमाणतमं प्रवेशनीयम् ।
 शलाकया प्रथममन्वेष्टुं मार्गमिहानार्थम् । शुद्धवस्ति शुद्धे यथा
 नेत्राकम्पनादिगुणयुक्तं प्रवेश्यते तथा नेष्टुऽपि । अतिगतं लिङ्ग-
 प्रमाणातिरेकप्रविष्टं नेत्रं वस्ति हिंसात् । ऊने इति लिङ्गमान-
 स्त्रोकप्रविष्टे ॥ ५०-५७ ॥

पिप्पलीलवणागारधूमापागमार्गसर्वपैः ।
 घातोऽक्रूरस्तनिगुण्डीरामपाकैः सप्तहाचरैः ॥ ५८ ॥
 मूत्राम्लपिष्टैः सगुडैर्वैति कृत्वा प्रवेशयेत् ।
 अग्रे तु सर्वपाकारो पश्चात्तं मापत्संस्तिताम् ॥ ५९ ॥
 नेत्रदीर्घां घृताभ्यक्तं सुकुनारामभङ्गराम् ।
 नेत्रवन्मूत्रनाग्यां तु पायो वाङ्गुष्ठसंस्तिताम् ॥ ६० ॥
 ज्ञेये प्रत्यागते ताभ्यामानुषासनिको विधिः ।
 परिहारश्च सव्यापत् ससम्पदसलक्षणः ॥ ६१ ॥

पिप्पलीत्यादिना स्फुटितेऽप्यनागच्छतः ज्ञेयस्य प्रवर्तिकां
 वर्तिमाह । इयं च वर्तियुक्त्येन कठिनां कर्तव्या यथा श्लक्ष्ण
 भवति । पश्चात्तं इति मूले; अङ्गुष्ठसंस्तितामिति पायो ज्ञेय-
 वृत्त्यर्थं वीर्यामानाऽङ्गुष्ठप्रमाणा कर्तव्या । ताभ्यामिति नेत्रशु-
 द्धान्या दत्तार्तिभ्याम् । उत्तरवस्तेरनुनासनवत् सैन्यपरिहार-
 व्यापत्सम्पदसलक्षणान्यतिदिशनाह—आनुवाग्निको विधि-
 रित्यादि ॥ ५८-६१ ॥

स्त्रीणामार्तवकाले तु प्रतिकर्म तदाचरेत् ।
 गर्भोत्सना सुखं ज्ञेयं तदाऽऽदत्ते ह्यापाघृता ॥ ६२ ॥
 गर्भं योनिस्तदा शीघ्रं जिते शृङ्गाति माकृते ।
 वस्तिजेषु विकारेषु योनिविभ्रंशजेषु च ॥ ६३ ॥
 योनिशूलेषु तीव्रेषु योनिव्यापत्सलङ्घने ।

अमस्रपाति मूत्रे च विन्दुं विन्दुं स्रवत्यपि ॥ ६४ ॥
विदम्पादुचरं वस्ति यथासौपधसंस्कृतम् ।

आतवकाले तौर्धर्गिकृतयोः क्षीणमुत्तरवस्तिदानमार्गव-
चाले विपते । आतवकालदाने हेतुमाह—गर्भाग्नेत्यादि ।
गर्भासना गर्भस्यया गर्भासय इत्यर्थः । अन्ये तु योनिमाह-
आतव इति सम्यग् यद्वाति । अपाहतेति अपगतस्रवितरजो-
हारावपा ॥ ६२-६४ ॥—

पुष्पनेत्रप्रमाणं तु प्रमदानां दशानुलम् ॥ ६५ ॥
मूत्रस्रोतःपरीणाहं मूत्रस्रोतोऽनुवाहि च ।
अपस्यमाणं नारीणां विधेयं चतुरनुलम् ॥ ६६ ॥
अनुलं मूत्रमात्रं तु पालायास्त्वेकमनुलम् ।
उत्तानायाः शयानायाः सम्यक् सङ्कोच्य सक्थिनी ॥
अथास्याः प्रणयेनप्रमनुषंशतं सुखम् ।
द्विबिधतुरिति कौहानहोरात्रेण योजयेत् ॥ ६८ ॥
वैस्तौ, यस्तौ प्रणीते च वस्तिः पीनतरा भवेत् ।
त्रिरात्रं कर्म कुर्वीत कौहमात्रं विधयेत् ॥ ६९ ॥
अनेनैव विधानेन कर्म कुर्यात् पुनरुपहात् ।

पुष्पनेत्रप्रमाणं त्वित्यादि । मूत्रस्रोतोऽनुवाहीति मूत्रवाहि-
च्छिद्रम् । अपस्यमाणं विधेयं चतुरनुलमिति अपस्यमाणं भेदवि-
तस्ये वैतरहलप्रवेशनं प्राप्तमौकमानामेव नारीणां कर्तव्यं,
मूत्रमात्रं तु भेदयितव्ये अहलप्रवेशनं प्राप्तवीचमानामेव नारीणां
कर्तव्यम् । नाकायाः खलपप्रमाणतया एकानुलप्रवेशनमेव
मूत्रमात्रप्रयोगार्थं कर्तव्यः । नाकायाः खलमात्रं न वीचत एव,
तासांमपस्यमाणं सङ्कोच्य । वस्तिः पीनतरा भवेदिति कौहप्र-
त्यागमनार्थं वस्तिः पीनतरा कर्तव्या । कौहमात्राच्च “कौहस्य
प्रवर्तं वात्र खाहलीमूलसमितम्” (सु चि. ॥ ३७) इत्य-
नेन द्रुधुतोक्तं ज्ञेया ॥ ६५-६९ ॥—

अतः शिरोधिकाराणां कश्चिद्भेदः प्रयक्ष्यते ॥ ७० ॥
रक्तपिच्छामिला दुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः ।
तीव्ररक्तदाहरागं हि शोफं कुर्वन्ति वारुणम् ॥ ७१ ॥
स शिरो विपक्षेगी निरुध्याशु गलं तथा ।
र्विराज्जालीवितं हन्ति शङ्खको नामं नामतः ॥ ७२ ॥
परं व्यवहज्जीवति चेत् प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् ।
शिरोविरेकसेकादि सर्वं वीसर्पनुद्य यत् ॥ ७३ ॥

१ ‘यथासौपधमितम्’ इति पा० । २ ‘वैतर्गिकरक्तमौक’
इति ‘वैतर्गिक नौक’ इति च । पा० । ३ ‘मूत्रस्रोतोऽनुवाहि च’
इति पा० । ४ ‘वस्तिः यस्तौ प्रणीते च वस्तिस्थान-तरा भवेत्’ इति
पा० । ५ ‘चतुरनुलप्रवेशनमन्त- कर्तव्यम्’ इति पा० । ६ ‘अह-
लकोऽसिनिभः क्षिप्रं विनाशयति मानवम्’ इति पा० । ७ ‘नामत-
परम्’ इति पा० । ८ ‘जीवे पक्ष चैकैकस्य प्रत्याख्याय समाचरेत्’
इति पा० ।

कमागतशिरोविरेकार्थं निमर्गोवावित्पुतात् वकुमाह—अत
इत्यपि । सारण इत्याशुकाय । परं व्यवहज्जीवतीत्यादिकः प्रमा-
नोऽयं शङ्खकस्य, प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियामित्यनेन उपप्रमाणम्
एव प्रत्याख्यायपूर्विकं चिकित्सा कर्तव्याऽस्य ॥ ७०-७३ ॥

केशात्यस्यशानात् पूर्ववातावदयायमैधुनेः ।
वेगसंधारणायासव्यायामः कुपितोऽनिलः ॥ ७४ ॥
केवलः सकफो वाऽर्धं गृहीत्वा शिरसस्ततः ।
अन्याभूशङ्खकर्णाक्षिललाटाद्यैऽतिषेदनाम् ॥ ७५ ॥
शङ्खारणिभिर्नां कुर्यात्तीर्णां सोऽर्धावमेदकः ।
नयनं वाऽधवा श्रोत्रमतिवृद्धो विनाशयेत् ॥ ७६ ॥
चतुःक्षेत्रोत्तमा भ्रष्टा शिरःफाफविरेचनम् ।
नाडीस्वेदो घृतं जीर्णं पल्लिकर्मानुवासनम् ॥ ७७ ॥
उपनाहः शिरोपस्तिर्वदने चात्र शङ्खते ।
प्रतिश्याये शिरोरोगे यथोद्दिष्टं चिकित्सितम् ॥ ७८ ॥

केशोत्थानेऽर्धावमेदकमाह । अपरपयो हिनः । शङ्खारणि-
निमामिति शङ्खरुधराणिमन्धननिमाम्, अरणिपुत्रुवादनका-
टम्, किंवा अरणिना कारयेनामिरेवात्र लक्ष्यते । चतुःक्षेत्रो-
त्तमा माना, उत्तमा च शाना अहोऽनपरिणमनीया । जीर्णं
दधनवैधितं घृतम् । उपनाहं केचिच्छिरोवस्तिभेदमाहुः,
सो मल्लिक उच्यते, तन्नाम्तरे हि मल्लिक उपनाहः शिरो-
मल्लिकार उक्, —“मल्लिकेऽष्टाङ्गुलं पदं यस्तौ द्व्यष्टाङ्ग-
हृत्पदम्” इत्यादिना, शिरोवस्तिविधानं शास्त्रान्ये हेतवः, यथा—
‘द्व्यष्टाङ्गुलविरतीर्णं चरेपदं शिर तमम् । आकण्ठेन्यमस्यानं
लङ्कटे वक्ष्येद्विष्टे ॥ चैतवेपिकया बद्धा मायकल्केन वेपयेत् ।
ततो यथाव्याधिभ्यस्तं कौहं कोष्णं निवेदयेत् ॥ कर्णं केशमुखो
सावरहृत्क चारयेत् तम् । आकण्ठासिकाङ्गिदाशष्टी पञ्चता-
द्विष्टु ॥ मात्रा सहस्रान्यङ्गुले शैलं स्कन्धादि भवेत् । पुष्पने-
त्रस्य परमं सप्तहं तस्य केचनम्” इति; तथा, “आशिरोव्यामव-
र्चमं कृत्वाऽष्टाङ्गुलमुच्छिद्यतम् । तैनापेक्ष्य शिरोऽपस्यमाण-
कल्केन वेपयेत् ॥ विषकल्केनविषस्य तैः कोष्णं प्रपूयेत् ।
शारवेकाङ्गः शान्त्यै यामं वामार्थमेव वा ॥ शिरोवस्तिर्वद-
नेप शिरोरोगं मरुद्रवम्”—इत्यादि । दहनं वाऽस्येति तन्ना-
न्तरप्रत्यगाद् मूलस्रवत्पङ्कजप्रदेशेषु शारकाङ्गारिना दहनं
ज्ञेयम् । यथोद्दिष्टं चिकित्सितमिति तत्रात्र शास्त्रे इति
योज्यम् ॥ ७४-७८ ॥

सन्धारणादजीर्णार्धमल्लिकं रक्तमादती ।
दुष्टौ दूषयतस्तच्च दुष्टं ताम्बां विमूर्च्छितम् ॥ ७९ ॥
स्योर्द्वयैऽनुस्तापार्थं विष्यन्दते शानेः ।

१ ‘स्यानुवाहकस्यनाहं प्रत्याख्याय च सेरनाह’ इति पा० ।
२ ‘वाऽयं गृहीत्वाऽने शिरो वती’ इति पा० । ३ ‘रक्तं विष्यन्द-
ते चतुर्धै’ इति पा० ।

ततो दिने शिरःशूलं दिनदृष्ट्या विचर्यते ॥ ८० ॥
 दिनक्षये ततः स्थाने मस्तिष्के संप्रशाम्यति ।
 सूर्यावर्तः स तत्र स्यात् सर्पिरोत्तरभक्तिकम् ॥ ८१ ॥
 शिरःकायविरैकौ च मूर्ध्ना त्रिंशेद्विधधारणम् ।
 जाह्नलैरुपनाहश्च घृतक्षीरैश्च सेचनम् ॥ ८२ ॥
 बर्हिचित्तिरिलापादिभृतक्षीरोरिधत्तं घृतम् ।
 स्यान्नावनं जीवनीयक्षीराद्युणसाधितम् ॥ ८३ ॥

मस्तिष्कं शिरैःस्थो मज्जा । इवमिति इवं चर । विष्प-
 न्त इति चर्यते । एतच्च सूर्यावर्तस्य रूपं दोषव्यवयोर्युक्त-
 विविधमक्षमयादाविति । तेन नाम्न्यपि चार एवमृत्तो भवति ।
 तथा वेदना सूर्यावर्ते एषास्य वर्धते नामितापे, इत्येतदपि
 प्रभावहृतमेव हेयम् । त्रिंशेद्विधधारणमिति पाठ्यात् तैलघृतवसा-
 धारणं वदन्ति । व्यासादयो विधिरा अन्नपानोक्तः । विलि-
 न्नासीति विदेशायः, विदेशाविनां छेदनमिति संबन्धः (१)
 ॥ ७९-८३ ॥

(उर्ध्वावासातिशोकातिरुक्षणीतात्पभोजनैः ।)
 बुद्धा दोषास्तयो मन्योपस्थाद्वाट्यासु वेचनाम् ॥ ८४ ॥
 तीर्मां कुपेन्ति सा चाक्षिभृशेभ्यश्चरतिष्ठते ।
 रूपान्तं गण्डपाथैश्च मेघरोमं हस्तग्रहम् ॥ ८५ ॥
 सोऽनन्तवातस्तं हन्यात् सिरार्कावर्तनाशनेः ।
 वातो रुक्षादिभिः कुब्धः शिरःकम्पमुदीरयेत् ॥ ८६ ॥
 तन्नामृतायलाटाजामहाभ्वेताभ्यगन्धकैः ।
 ज्वेद्वेदादि वातघ्नं शस्तं नखं च तर्पणम् ॥ ८७ ॥

मन्वा श्रीवासातिशयम्, पाठा श्रीवासाः पश्चाद्वासाः, पश्चात्
 घृष्टम् । सा चाक्षिभृशेभ्यश्चरतिष्ठते इति शङ्कासीन् व्यास्य
 सिद्धा भवति । अनन्तवातेन तन्नामृते भग्न्यतोवातमाहुः ।
 सिरार्कावर्तनाशनेरिति सिराम्ये, सूर्यावर्तनाशनेश्च भेदः
 ॥ ८४-८७ ॥

नस्तःकर्म च कुर्वीत शिरोरोगेषु शास्त्रविद् ।
 द्वारं हि शिरसो नासा तेन तद् व्याप्य हन्ति ताम् ८८
 नस्तःकर्म चेति सर्वशिरोरोगसाधारणं विकृतिस्तम् ।
 शिरोरोगेषु नस्तःकर्मकारणे रेणुमाह—द्वारं छीलादि । तेन
 नासाच्छेदं मार्गं । तस्मिन् नस्तो दत्तमीषणम् । व्याप्येति
 शिरो व्याप्य । तस्मिन् शिरोरोगस्तम् ॥ ८८ ॥

नावनं चावपीडश्च ध्यापनं धूम एव च ।
 प्रतिमर्शश्च विशेयं नस्तःकर्म तु पञ्चधा ॥ ८९ ॥

ज्वेहनं शोधनं चैव द्विविधं नावनं स्मृतम् ।
 शोधनः स्तम्भनश्च स्यादवपीडो द्विधा मतेः ॥ ९० ॥
 चूर्णस्याध्यापनं तद्धि देहोत्तोविशोधनम् ।
 विक्षेपसिधौ धूमः प्रागुक्तः शमनादिकः ॥ ९१ ॥
 प्रतिमर्शो भवेत् ज्वेहो निर्वाप उभयार्थकृत ।
 एवं तद्वेचनं कर्म तर्पणं शमनं त्रिधा ॥ ९२ ॥

शिरोरोगद्वयस्यागमनान्नवयवकथनस्तःकर्मभेदानाह—
 नावनमित्यादि । नावनादयश्चित्तास्थानोक्ताः । अत्र सुधुवे
 धूमं वर्जयित्वा पञ्चविधं नस्तःकर्मोक्तम्,—“तद्विषमपि
 पञ्चमिषण्यं; तथा—नस्तं, शिरोविरचनं, प्रतिमर्शोऽव-
 पीडः, प्रथमं च” (चि. अ. ४०) । इति; इह तु नावनशब्दे-
 नैव शिरोविरचनमपि गृहीतं, अतएव,—“ज्वेहनं शोधनं चैव
 नावनं द्विविधं स्मृतम्” इति; सैन सुधुतोक्तोऽयं गृहीत एव ।
 ‘शोधनः स्तम्भनश्च स्यादवपीड’ इत्यत्र संशमनमप्यवपीडस्य
 कर्मच्छेदितं, तच्च स्तम्भन एवास्ताभवावपीडम् । अवपीडा यत्र
 कदाहीनि दीप्यन्ते इत्यवपीडः; अनेन शिरोविरचनार्थं दीप-
 मानसंन्यवपिप्लव्यादिकल्कस्याप्यवपीडः । ‘ध्यापनं तद्धि देह-
 तोतोविशोधनम्’ इति वचनात् ‘ध्यापनं शिरोविरचनप्रयोजन-
 कमेवेति दर्शयति । शमनादिक इत्यत्र शमनशब्देन प्रायो-
 गिकं गृह्णाति, तेन प्रायोगिकैरिदं वैरिभिरुक्तं नावादी-
 यमानानासिद्ध ग्रहणं, सुप्रेषणसु धूमो न नस्तम् । उभयो-
 र्भक्तित्वि ज्वेहविरचनार्थकृतः । प्रतिमर्शकथनम् ‘नस्तः ज्वेहो-
 हृति दयात्’ इत्यादिना पश्यमाणम् । उक्तपञ्चविधनस्तःकर्मण-
 सैविष्यमाह—एवमित्यादि । कर्मेति नस्तःकर्म । शमनेन स्तम्भ-
 नस्यापि ग्रहणं; तर्पणे ज्वेहनस्यावरोधः; अन्ये ये केचित् प्रवेदा-
 स्तन्नान्तरे प्रतिपादितास्तैरेव प्रवेदान्तं भवन्ति ॥ ८९-९२ ॥

स्तम्भसुखिगृहत्याचाः श्लेष्मिका ये शिरोरोगाः ।
 शिरोविरचने तेपु नस्तःकर्म प्रशस्यते ॥ ९३ ॥
 ये च वातात्मका रोगाः शिरःकम्पादितादयः ।
 शिरस्त्वर्पणे तेपु नस्तःकर्म प्रशस्यते ॥ ९४ ॥
 रकपित्तादिरोगेषु शमनं नत्यसिध्यते ।
 ध्यापनं धूमपानं च तथा योग्येषु शस्यते ॥ ९५ ॥
 (दोषादिकं समीपयैव निषेधः सम्यक् च कारयेत्)
 निरेचनादिकर्मत्रयस्य निषेधमाह—स्तम्भेत्यादि । तर्पण-
 मिति ज्वेहनं तर्पणम् । तथा योग्येषु शस्यत इति ध्यापनधूम-
 योग्येषु शस्यते; तत्र धूमयोग्याः सूत्रस्थाने प्रतिपादिताः,
 ध्यापनयोग्यास्तु ध्यापनगुणकथने ‘देहोत्तोविशोधनम्’ इति-
 पदेन येऽभिनि्यासापसारादयः शोधनीयस्तोत उक्तास्तै हेत्या
 ॥ ९३-९५ ॥

१ ‘ग्रह ज्वेहधारणम्’ इति पा० । २ ‘नावनम्’ इति पा० ।

३ ‘शिरो मज्जा’ इति पा० । ४ ‘अप्य पात्रे हस्तलिखितपुराणे न
 पश्यते । ५ ‘मर्शं पश्चाद्व्याप्य’ इति पा० । ६ ‘नासाश्चिभृ-
 शेभ्यश्चरतिष्ठते’ इति पा० ।

१ ‘च स’ इति पा० । २ ‘देहोत्तोविशोधनम्’ इति पा० ।
 ३ ‘प्रचक्षते’ इति पा० । ४ ‘कारयेत्’ इति पा० । ५ अयं शब्दो
 हस्तलिखितपुराणे न पश्यते ।

फलादिभेजं प्रोक्तं शिरसो यद्विरेचनम् ॥ ९६ ॥

तच्चूर्णं कल्पयेत्तेन पचेत् स्नेहं विरेचनम् ।

यदुक्तं मधुरस्कन्धे भेजं तेन तर्पणम् ॥ ९७ ॥

साधयित्वा मिषक स्नेहं नस्तः कुर्याद्विधानवित् ।

विरेचनचूर्णं विधिं चाह—फलादीनां विधिः । फलादिभेजमिति रोगभित्तिजतीयोक्तं फलपत्रमूलकन्दपुष्पनिर्गताः । तस्मैदात् सप्तविधमुक्तं शिरोविरेचनद्वयम् । चूर्णं कल्पयेदिति प्रथमनामं मन्वीडनामं च चूर्णं कल्पयेत् । मधुरस्कन्धोऽपि रोगभित्तिजस्य एवोक्तः ॥ ९६ ॥ ९७ ॥—

प्राक्पूर्वं मध्यस्थं वा प्राक्तापयस्यकस्य च ॥ ९८ ॥

उत्थानस्य शयानस्य शयने स्वास्तुते सुखम् ।

मलम्बशिरसः किञ्चित् किञ्चित् पादोद्यतस्य च ९९

दद्यात्साक्षात्पुटे स्नेहं तर्पणं बुद्धिमान् मिषक ।

अनयाक्शिरसो नस्यं न शिरः प्रतिपद्यते ॥ १०० ॥

अल्पवाक्शिरसो नस्यं मस्तुलुहोऽवतिष्ठति ।

अत एवशयानस्य शुद्ध्यर्थं स्वेदयेच्छिरः ॥ १०१ ॥

संस्वेद्य नासामुक्तस्य धामेनागुप्यर्पणम् ।

इत्तेन वक्षिणेनाय कुण्डमुपयतः समम् ॥ १०२ ॥

प्रणाख्या विद्युना वाऽपि नस्तः स्नेहं यथाविधि ।

कृते च स्वेदयेद्भूय आकर्वेद्य बुधः पुनः ॥ १०३ ॥

तं स्नेहं श्लेष्मणा साकं तथा स्नेहो न तिष्ठति ।

स्वेदेनोत्क्रेशितः श्लेष्मा नस्तः कर्मण्युपस्थितः ॥ १०४ ॥

भूयः स्नेहस्य शैत्येन शिदसि स्थायंते ततः ।

श्रीधर्मन्यागलायेषु विकाराय स कल्पते ॥ १०५ ॥

ततो नस्तः कृते धूमं पियेषं कफविनाशनम् ।

हिताश्रमुद्ध्रियतोष्णसेवी स्यान्नियतेन्द्रियः ॥ १०६ ॥

विधिरेवोऽवपीडस्य कार्यः प्रध्मापनस्य तु ।

तत् पंडङ्गलया नाढ्या धमेष्ट्यं मुखेन तु ॥ १०७ ॥

वित्तिकशिर्षं तूष्णं पाययित्वाऽभ्यु भोजयेत् ।

लघु त्रिषविविधं च निवातस्यमतन्द्रितः ॥ १०८ ॥

विरिकशुद्धो दोषस्य कोपनं यस्य सेवते ।

स दोषो विचरंस्तत्र करोति स्वान् गदान् बहून् ॥ १०९ ॥

यथास्य विहितां तेषु क्रियां कुर्याद्विचक्षणः ।

अकालकृतजातानां रोगाणामनुकृतः ॥ ११० ॥

नस्तः कर्मविधिमाह—प्राक्पूर्वं इत्यादि । शीघ्रे प्राक्पूर्वं, पीते तु मध्यस्थं इति व्यवस्था । प्राक्तापयस्यकस्य चेति

प्राक्तापयस्यकपीयसकमिषादिभिरुक्तम् । एवंउत्थानस्येति विधिः । दानतशिरस्कनस्य प्रमाणम् । कुर्याद्भवतः सममिति उच्यते । साक्षात्पुटे वापि तुल्यं दद्यात् । प्रणामे नस्तदानलिका । यथाविधीति प्रमाणादिदोषरहितम् । कृत्वनस्य भुग्मानोपपत्तिवर्णनपूर्वकं धूपयनमाह,—स्वेदेनेत्यादि । प्रध्मापनस्य लोको विधिस्य वा नष्टमात्रं 'पंडङ्गलया' इत्यादिना । विरिक्त-शिरस्येति सर्वविरेचनसाधारणम् । त्रिभिर्विधा शिरादिषु । विरेकशुद्ध इति शिरोविरेकशुद्धः । यस्य दोषस्य कोपनं सेवते इति योग्यम् । अकालकृतजातानां रोगाणामनुकृत इति अकालकृतशिरोविरेचनजातानां रोगाणामनुकृततद्विधिः । कुर्यादित्यर्थः ॥ ९८-११० ॥

अंजीरं भोजने भुक्ते तोषे पीतेऽथ दुर्दिने ।

प्रतिषयाये नये स्नाने(ते)स्नेहगानेऽनुवासने ॥ १११ ॥

नावनं स्नेहं रोगान् करोति श्लेष्मिकान् बहून् ।

तत्र श्लेष्महरः सर्वस्तीक्ष्णोऽग्नादिर्विधिर्हतः ॥ ११२ ॥

क्षामे विरेचिते गर्भे यथायामाभिहते वृषि ।

यातो रक्षेण नस्येन कुक्षः स्वाङ्गनयेद्गदान् ॥ ११३ ॥

तत्र यातहरः सर्वो विधिः स्नेहनबृंहणः ।

स्वेदादिः, स्यादृतं क्षीरं गर्भिण्यास्तु विशेषतः ॥ ११४ ॥

ज्वरशोकाति(दि)वसानां तिमिरं मद्यस्य तु ।

कक्षैः शीताजनेनैव पुटपाकैश्च साधयेत् ॥ ११५ ॥

नावनं स्नेहमिति स्नेहार्थं नवम् । स्वेदादिरिति श्लेष्टः ।

घृतं क्षीरमिति गर्भिण्या वायव्यार्थं गर्भपुत्रे च । उदरेत्यादि ।

ज्वरादित्यानां स्नेहं नावनं तिमिरं कुर्यात्, तथा मद्यस्य

तिमिरं कुर्यात् । अत्र चिकित्साकाह—हृत्तिर्यादि । शीताजनं

शीतोजनं वदन्ति; किन्तु तिष्ठत्यव्यक्तममनं शीताजनं; यदुप

ग्राहक्ये—“उत्पन्नं रोपणं वै प्रसादनमपि च । त्रिकेन

रोपणं कार्यं मधुरेण प्रसादनम् ॥ कृत्स्नतः पादेष उत्पन्नं

कार्येदुः । शीत्यक्षिरोऽपेक्षितो रोप्यारोपयति हतम्”-

इति । रसादिस्नानादिभिः सर्वथेव । केचो नैवनाडेयः पुटपा-

कोऽस्तिर्धनजं शिरः(उदरः) वदन्ते वा हेयः; पुटपात्रे हि

शिराक्ये स्नेहनयेनप्रसादनयेदात् त्रिभिः उक्तः । तन्निधित्व-

हान्यादिभिरपि प्रपठितः ॥ १११-११५ ॥

स्नेहनं शोधनं चैव द्विविधं नावनं मद्यम् ।

प्रतिमार्गस्तु नस्यार्थं करोति न च दोषघ्नम् ॥ ११६ ॥

नस्तः स्नेहाकृतिं दद्यात् प्रतर्पयेत्ति च सर्वदा ।

न चोच्छिद्वेदरोगाणां प्रतिमार्गः स दार्ढ्यकृत् ॥ ११७ ॥

१ 'नवीये' पुनश्च क च लोचनेऽन दुर्दिने' इति पा० । २ 'यवाने

स्नेहपीडेषु शिरादि' इति पा० । ३ 'कक्षैः' इति पा० । ४ 'शीतजने' इति पा० । ५ 'वदन्ते' इति पा० । ६ 'वदन्ते' इति पा० । ७ 'नस्तु' इति पा० ।

१ 'तार्पये' इति पा० । २ 'नस्तः कर्मण्युपस्थितः' इति पा० ।

३ 'यथायते पुनः' इति पा० । ४ 'कफविनाशनम्' इति पा० । ५ 'पंडङ्ग

लयाऽप्या' इति पा० । ६ 'तत्र' इति पा० ।

च. सं. १०

प्रतिमर्शस्य नावनसंपादोमयकर्मदर्शनार्थं नावनकर्म प्रागु-
क्तमनूयते—ब्रेहनमित्यादि । अन्ये, सर्वेनस्तःकर्मणामेवेतत्
कर्मद्वयमनूयते, तत्र च ब्रेहनश्रमनस्य प्रागुक्तस्यावरोध इति
वदन्ति । तस्यायमिति ब्रेहनं शोधनं च । न च दोषानिमित्ति न
व्यापयित्वा । प्रतिमर्शविधमाह—नस्तु हस्त्यादि । सेदाहु-
मिति ब्रेहपूरितामहुमि । नर्पवेति संपूर्णेषु । दार्ढ्यकृदिति
शिरःकपालादिदार्ढ्यकृत । अयं प्रतिमर्शः स्वरूपेष्टप्रमाणोऽनु-
च्छिद्वनश्च सार्वकालिको ज्ञेयः, यस्तु भूतिसेहमाश्रो नापो सार्व-
कालिकः । यदुक्तम्—“इषदुच्छिद्वनात् ज्ञेयो यावान् वरं प्रप-
यते । नस्तो निषिक्तं तं विद्यात् प्रतिमर्शः प्रमाणतः”—इति;
तथा “प्रतिमर्शं न पिबेत् कण्ठश्लेष्मभयाधरः । यावत् ज्ञेयो
मज्जेदासं तत्प्रमाणं च तदा हु” —इति ॥ ११६ ॥ ११७ ॥

तत्र श्लोकौ ।

ग्रीणि यस्मात् प्रधानानि मर्माण्यभिहृतेषु च ।
तेषु लिङ्गं चिकित्सां च रोगमेदाश्च सौपधाः ११८
विधिरुक्तरवस्तेष्व नस्तःकर्मविधिस्तथा ।
सव्यापद्वेपजं सिद्धौ मर्माध्यायां प्रकीर्तितम् ॥ ११९ ॥

इत्यग्निवेदाकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते दृढ-
बलसंपूरिते सिद्धिस्थाने त्रिमर्माण्यसि-
द्धिर्नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीगौळादिप्रमदो म्यकार्यः ॥ ११८ ॥ ११९ ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितागामुपदेयैरिक्तार्थां चर-
कतात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने त्रिमर्माण्यसिद्धिर्नाम
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातो यस्ति सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

सिद्धानां वस्तीनां शस्तानां तेषु तेषु रोगेषु ।

शृण्वन्निवेदा । गदतः सिद्धिं सिद्धिप्रदां भिषजाम् ३

त्रिमर्मायां बहुरोगप्रतिपादनाद्बहुरोगहितवतिप्रतिपाद-
नार्थं वस्तिरिद्धिरुच्यते । अत्रैव वस्तिरुच्येन शिद्वनस्त्यो
वक्ष्यमाण आभिप्रेताः । शिदानामिति प्रसिद्धफलानाम् । तेषु
तेष्विति वक्ष्यमाणयातगदादिषु । सिद्धिमिति वस्तिमिच्छादिनां,
किंवा वस्तिभिषायादग्रम् ॥ १-३ ॥

बलदोषकालरोगप्रकृतीः प्रविभज्य योजिताः सम्पक्-
स्यैः संरोपधवर्गः स्वान् स्वान् रोमास्त्रियच्छन्ति ४

कर्मान्यद्वस्तिस्तमं न विद्यते शीघ्रसुखविशोचित्यात् ।
आश्वपतर्पणतर्पणयोगाच्च निरत्ययत्वाच्च ॥ ५ ॥

नस्तेरितिकर्तव्यतां गुणाश्च प्रतिपादनीयवत्सङ्गभूतानाह—
बलदोषेत्यादि । अत्र न वल्गादौ यथाप्रधानमिह गृहीते सर्व-
परीक्ष्यवरोधो व्याख्येयः, ‘परीक्ष्य दोषौपध’ (वि. ख. ३) इत्यादि-
नोक्तोऽप्ययमर्थः पुनः प्रकरणवशादुच्यते । सैः सैरोपधवर्ग-
रिति यथाव्यायिप्रतिपादितैरूपैः । स्वान् स्वानिति तत्तद्वस्ति-
विधेयौपधस्य प्रथमनीयान् । आश्वपतर्पणयोगादिति अपतर्पणा-
र्थप्रयुक्तो वस्तिरन्यापतर्पणमेव ज्ञेयः शीघ्रमपतर्पणं करोति;
एवं वर्णकृष्णयुक्तोऽपि वस्तिः शीघ्रमपतर्पणारक्षया तर्पणं
करोति ॥ ४ ॥ ५ ॥

सत्यपि दोषहरत्वे कटुनीकणोष्णादिमेपजादानात् ।
दुःखोद्धारोक्तेश्चाहृद्यथकोष्ठरुजा विरेके स्युः ॥ ६ ॥
अविरेक्यौ शिशुबृद्धौ तायमाप्तप्रहीनधातुबलौ ।
आस्थापनमेव तयोः सर्वार्थं कृतुत्तमं कर्म ॥ ७ ॥
बलधर्णहर्षमार्दवगात्रलोहावृणां ददात्याशु ।

वस्तिरक्षया शोधनान्तरेण दोषहरणे दोषमाह—सत्यपी-
त्यादि । कटुकारिमेपजैर्विरेकदानादु. खं योद्धारवाक्त्रेभाह-
यत्वं न कोष्ठरुजायते सर्वं भवन्ति; तत्र दु. खं कटुकारिना
रुजेनोद्देगदेव भवति; एते शोषा बलौ न संभवन्तीति भावः ।
विरेकशब्देन वयनविरेकानपि प्राणी, किंवा वयनं वस्तिना
समसंस्थानमिहविषयत्वादेव बोधाहृतं, विरेकस्तु पक्षाशय-
स्थेऽपि दोषे वस्तिविषये भवतीति कृत्वा विरेकमेव प्रति वक्तुः
प्राधान्यमिहोच्यते । अविरेक्यौ शिशुबृद्धौ तायमाप्ताः प्राधा-
न्यमाह—अविरेक्यावित्यादि । तावित्यादौ यथासंख्यं व्याख्ये-
यम्—अश्यापनातुराश्वबलस्य बालः, प्रहीणधातुः प्रहीणवयस्य
शुद्धः, एवमभूतत्वाच्चाविरेक्यावेतां । सर्वार्थं कृतुदिति विरलस्यदो-
षहरणं हृद्यथकृतुत्तमं ॥ ६ ॥ ७ ॥—

अनुवासनं निरुहश्चोत्तरवस्तिश्च स त्रिविधः ॥ ८ ॥

शास्त्राद्यातार्तानां सकुञ्चितस्तंभभक्षणानाम् ।

विट्सङ्गाध्यानावचिपरिकर्तित्वादिषु च शस्त ॥ ९ ॥

उष्णातार्तानां शीतान्ध्रीतार्तानां तथा सुखोष्णांश्च ।

तयोग्यौपधयुक्तान् वस्तिन् संतर्पयं यिमियुज्यात् १०

वस्तेर्भेदानाह—अनुवासनमित्यादि । तयोग्यौपधयुक्ता-
निहि उष्णातिहरेण शीतातिहरेच वा शीपयेन कल्पितान् ८-१०

यस्तीश्र वृंहणीयान् दैधाद्य व्याधिषु विशोधनीयेषु ।

मेदस्विनो विज्ञोष्या येऽपि नराः कुपुमेदातोः ॥ ११ ॥

न शीणस्तदुर्ध्वलम् च्छिन्नकृशानुष्णकदेहानाम् ।

युज्याद्विशोधनीयान् दोषनिवज्जयुषो ये च ॥ १२ ॥

१ ‘प्रसमीहव’ इति पा० । २ ‘स्तम्भभक्षणानीयान्’ इति पा० ।

३ ‘सर्वे’ इति पा० । ४ ‘व्याधिषु युज्याद्विशोधनीयेषु’ इति पा० ।

विशेषणीयान् ध्यावीनुदाहरति—येदस्मिन् इत्यादि ।
 निषोधा येऽमीति भूविशेषनेन ये शोषणाहं इत्यर्थः । शोष
 निषदासुष इति शोषे मरुद्विरूपे वेदस्ते निषदन्मसुषया शोष्य
 द्विषदप्ररदीना ये तथा, उक्तं हि—“शोषी सुषति गात्राणि
 उपिषत्सनादपि । अवेक्ष्येक्षिणीं माना कि पुनश्च विरिच्यते”
 (वि अ ८) इति ॥ ११ ॥ १२ ॥

याजीकरणेऽसूक्ष्मितयोश्च मधुघृतपथयुक्ताः ।
 शस्ताः सत्तैलमूत्रारकाललक्षणाश्च कफकाते ॥ १३ ॥
 पुत्राद्रव्याणि वस्तिपथलं मूत्र पथः सुरा कायान् ।
 अविरोधाद्वाहना रसधोनिष्ठाश्च जलमुष्णम् ॥ १४ ॥

कार्यविशेषावेषभा वस्तीना चरकारविशेषानाह—वाजीर
 णे इत्यादि । मधुप्रक्षेपे वस्ती पूर्णप्राधान्यविशेषात्—योऽप्य
 विक्रान्तया प्रक्षेपावैमवद्व्यप्रक्षेपार्थं चेदोद्वेगते । अविरोधाद्वा
 हनामिति पृथक् सध्मार्ते, तेन पथिष्य चरकारे भेदभावितु
 मर्थे यदाहविरोधि न भवति तदेव, यत्तु यदुविरोधि भवति
 न तदैव, आधिमिहस्तस्मिन् यद् गल भवति तत् वक्ष्य
 देमक्षिष्ये । रसधोनिष्ठाश्च जलमुष्णमिति जलं यस्माद्व्य
 पोषि, तेन तदुष्णं सत् सर्वव्यतिष्यपरसस्य पोषणार्थं सध
 रक्षितुं देयम् एतच्च जलं पातयु साधारं प्रक्षेपावर्तनात्
 कफविशेषेण विनिर्गोच्य, किञ्च अत्र तद्व्यवस्थामाध्यादेव तेन
 किञ्च जलशोऽप्य शोषसम्भवं, तेनास्मादिदं दृष्टमस्वीयेत्युप
 पत्तिः । रसधोनिष्ठा इत्युक्तमप्यदेवमात्रादीनामुपपन्नम् । अन्ये
 तु जलमुष्ण प्रतिनियतमेव, पूर्णप्राधान्येनैव चरितं, पूर्णव्यतिष्य
 न केवलमेव दीयते, तस्मान्नादेऽमुक्तम्—यथा “शस्त्रावचा
 मित्वशराह्वयैलापूनी कृष्ण्यकलदादृष्ट्यं । सध्मप्राक्कीज्य
 जलं सत्तैलं मूत्रम् एव सत्तु पूर्णवति” इति ॥ १३ ॥ १४ ॥

मूत्रादवशाद्वाहनाकुपुत्रमधुपथिपथीमधुमेदा ।
 ऊर्वातुलोमनागा ससर्षपाः शर्करा जमपम् ॥ १५ ॥
 ओवापा यस्तीनामत्रः प्रयोग्यानि येषु यानि स्युः ।
 युक्तानि सह कर्पायस्तासुचरतः प्रयत्न्यानि ॥ १६ ॥

विश्रजतकठिनबलेषु
 व्याधिषु तीक्ष्ण विषयैरेव मृदयः ।

सप्रतिवापकपाया
 योन्यास्तस्यतुवाचमनिक्रियाः ॥ १७ ॥

मूत्रादिवशादिना वक्षितु शोषणप्रयोग्या व्यससयसमिषया
 प्रक्षेप्यानाह । आवापा यस्तीनामिति वक्षिष्यमाप्या इत्यर्थः ।
 यानिचि कर्पायुक्तानि । विश्रजतकठिनबलेषु तीक्ष्ण इति

अत्रोक्तरीत्यादन्वयोमेन तीक्ष्णा । विषयैरेवेति अविश्रजते
 वक्षिष्यते च । धनुषासममिह इति अनुशासने वक्ष्ययोग्य
 सहस्यप्रापयेन, आवापरवतुतासनेऽपि शताह्वरीना कर्पा
 एव, यदुक्तमन्यत्र—“विपत्ती मदमं तुह शतक्रा मयुक्तं वचाम् ।
 योजये-आ-ना पिष्टा आवापरवतुतासने” इति ॥ १५-१७ ॥

अर्थसोकेरतः सैदान् नानाध्याधिपु सेव्याः ।
 वस्तीन् वीर्यसमैर्माग्यथाहलोडनामृणु ॥ १८ ॥
 वित्तोऽग्निमन्थः द्योनाक कादम्यं पाटलिस्तथा ।
 शालपर्णी पृथिपर्णी बृहत्तो वधमानकः ॥ १९ ॥
 यवाः कुलत्था कोष्ठानि स्थिरा वेति त्रयोऽनिले ।
 शस्यन्ते सवतु वेहाः पित्तितस्य(स्य)रसान्विता २०
 नलयकुलघानीरशतपत्राणि शैवलम् ।
 मज्जिघ्रा सारिवाऽनन्ता पयसा मधुपट्टिका ॥ २१ ॥
 स-द्वय पक्षकोशीर तुङ्ग ते पैसिके त्रयः ।
 सशर्करासौद्रपृथा सस्तीरा वस्त्यो हिताः ॥ २२ ॥
 अर्कस्तथेव चालर्कं यकाष्टीला पुनर्नवा ।
 हरिद्रा त्रिफला मुद्गर पोषवाक कुडजदम् ॥ २३ ॥
 पिपपत्यक्षित्रकश्चेति त्रयस्ते श्लेष्मरोगिण्यु ।
 सशर्करासौद्रपृथा नासिकेहान्विता हिताः ॥ २४ ॥

पूर्वं सिद्धान्तं वस्तीनामिहान्ता प्रतिशान्तिर्माग्यं वस्तीनाह—
 वर्यतेवेतित्यादि । आधिमिहान्ता आधिमिहान्ते शोषेति नव
 नीयः यदुक्त इति एकं पथिष्य आधी शोषे च मृदुष इत्यर्थः ।
 शोषेभ्यमभ्यैरिति ॥ योन्यास्तस्यतुवाचमनिक्रियाः । गर्भमा
 नक एव । विनिष्पलत्वात्विवा इति प्रक्षिप्तोत्तरा ।
 वक्ष्यते वेतप, वाजीरक्षेत्रे, तुङ्ग तुवागा । अलव
 म-शर, यकाष्टीत्य पाठा, कुडजदं कर्कटकुडजकम्, अन्ये
 तत्परमाहुः ॥ १८-२४ ॥

फलजीमूनेकैश्चाकुपामाग्यकयत्सैका ।
 व्यामा च त्रिफला चैव क्षिरा दन्ती प्रयत्न्यापि २५
 प्रदीप्यो कोरूपीयो च नीलिनी क्षीरीणी तथा ।
 सप्तला शक्तिनी लोष फल च मृगशक्य च ॥ २६ ॥
 चवामो मूत्रसिन्हास्ते पकाशयविशोधनाः ।
 ज्यस्तेरपि समस्तेश्च चतुर्मा उदाहृताः ॥ २७ ॥

स्वेद कृतवेध, दन्ती दन्तीमेद, प्रदीप्यो करप्र,
 नीलिनी नीलसमाह्व (नीलबुधा) नीलाशक्ति(नि)के
 सन्वे ॥ २५-२७ ॥

१ 'मज्जपट्टिका' इति पाठः । २ 'कृष्ण' कफशोषो वाते
 इति पाठः । ३ 'अशक्ति' भावे' इति पाठः । ४ 'आवापे' वस्तीना
 मत प्रयोग्यानि तेषु आदि स्युः इति पाठः ।

१ 'कोरु' इति पाठः । २ 'कफोत्पाद' इति पाठः । ३ 'न'
 च' इत्येतत्संज्ञः इति पाठः । ४ 'विहृता' इति पाठः । ५ मय
 मर्षलोको इत्यस्मिन्नुक्तं च यथा ॥

काकोली क्षीरकाकोली मुद्गपर्णी शतावरी ।
विदारी मधुपट्टाह्वा शृङ्गाटककशेरुके ॥ २८ ॥
आत्मगुप्ताफले मायाः सगोधूमा यवास्तथा ।
जलजानूपजं मांसमित्येते शुक्रमांसदेवाः ॥ २९ ॥

एते शुक्रमांसदेवा इति शत्रैत इति चत्वारः पूर्वोक्ताः २८ ॥ २९ ॥

जीवन्ती चाग्निमन्यश्च धातवीपुष्पवत्सकौ ।
प्रग्रहः खदिरः कुष्ठं शमी पिण्डीतको यवाः ॥ ३० ॥
प्रियङ्गु रक्तमूली च तरुणी स्वर्णयुषिका ।
यटाद्याः किंशुकं लोभ्रमिति सांश्राहिका मताः ॥ ३१ ॥

पिण्डीतको भद्रः ॥ रक्तमूली समझा ॥ तरुणी व्यामतरुणी,
नवमालिका वा ॥ ३० ॥ ३१ ॥

पेरिष्रावे शृतं क्षीरं सद्युद्धीर्युतर्जयम् ।
आलुपर्णिकया वाऽपि तण्डुलीयकयुक्तया ॥ ३२ ॥

तण्डुलीयकयुक्तयेत्यन्तेन वरिषावे द्रायुको ॥ ३२ ॥

फालङ्गतफकाण्डेष्वर्धमपोटगलेक्षुभिः ।
दाहघ्नः सद्युतक्षीरो द्वितीयश्चोत्पलादिसिः ॥ ३३ ॥

काण्डेष्वर्धदेक्षुः ॥ पोटगलो होमगलः । उत्पलादिभिरिति
उत्पलादयो मलिनयोगनिष्काशवो जलजाः पुष्पविशेषाः ॥ ३३ ॥

कर्पुंदावादकिनीपयिदुलः क्षीरसाधितैः ।

यस्तिः प्रदेयो भिपजा शीतः समधुशर्करः ॥ ३४ ॥

परिकर्तं तथा घृतैः धीपर्णीकोविदारजैः ।

(देवो यस्तिः सुषेधैस्तु यथावद्विदितक्रियैः ॥ ३५ ॥)

कर्पुंदावः कामवारः, यिदुलो पित्तघ्नः । कोविदारजैरित्यन्तेन
द्वितीयः परिकर्तं ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

यस्तिः शास्त्रमलिवृन्तानां क्षीरसिद्धौ घृतान्वितः ।

द्वितः प्रवाहणे तद्वदेष्टः शास्त्रमलिकस्य च ॥ ३६ ॥

वेष्टेः शास्त्रमलिकस्य चेत्यन्तेन द्वितीयः प्रवाहणे ॥ ३६ ॥

अभ्यापरोहिकाफाकनासाराजकशेरुकैः ।

सिद्धाः क्षीरेऽतियोगे स्युः क्षौद्राञ्जनघृतैर्युताः ३७

व्याघ्रोघादैश्चतुर्भिश्च तेनैव विधिना परः ।

अभ्यापरोहिका जघनगन्धा अधकणी इत्युक्तो वा; जवर्ण-
दर्शनात्तु अभ्यापरोहकोऽधकणः । व्याघ्रोघादाश्चत्वारः व्याघ्रोघो-
दुम्बराश्चत्वारः । तेनैव विधिनेति पूर्वोक्तविधिना । एतौ
द्रावस्थयोगे ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

वृद्धी क्षीरकाकोली पुश्चिपर्णी शतावरी ॥ ३८ ॥

काश्मर्यवद्रीदूर्वास्तथोशीरप्रियङ्गवः ।

जीवादाने शृतौ क्षीरे द्वौ घृताञ्जनसंयुतौ ॥ ३९ ॥

यस्ती प्रदेयो भिपजा शीतौ समधुशर्करौ ।

गोऽव्यजेत्तमाहिषीक्षीरैर्जघनीययुतैस्तथा ॥ ४० ॥

शशौणक्षमाजार्जमदिपान्यजशोणितैः ।

सद्यस्केर्तुदितैर्वस्तिर्जीवादाने प्रशस्यते ॥ ४१ ॥

मधुकमधुकद्राक्षादूर्वाकाश्मर्यचन्दनैः ।

तेनैव विधिना वस्तिर्देयः सक्षौद्रशर्करः ॥ ४२ ॥

जीवादान इति जीवशोणितप्रशस्तौ । गोऽव्यजेत्यादिना
जीवादाने प्रशस्यते इत्यन्तेन जीवादाने घृतीयो बलित्वव्यते ।
अयं च यद्यपि श्लोकार्थाविहितो यस्तिः, तथाऽपि श्लोकार्थरिति
प्रतिज्ञा भूतिप्रयोगाणां श्लोकार्थाविहितत्वेन ज्ञेया; किंवा अत्रापि
गोऽव्यजेत्यादिनाऽर्थश्लोकाविहित एव व्यवस्थितः; पूर्वार्थेन तु
तत्स्थेतिर्निरूप्यते चरकैः इति कर्तव्यताभिधानं च श्लोकार्थादिति-
रेकेणापि भवतीति योगान्तरेणापि दृष्टम् ॥ ३९-४२ ॥

मज्जिष्ठासारिवान्तापयस्यामधुकेस्तथा ।

शर्कराचन्दनद्राक्षामधुध्रात्रीकलोत्पलैः ।

रक्तपित्ते, प्रमेहे तु कपायः सोमयवकजः ॥ ४३ ॥

रक्तपित्ते इति श्लेष्टः । एतौ द्वौ मिलित्वा संमहे पठितौ 'द्वौ
रक्तपित्ते' इत्यन्तेन । सोमयवको विद्वदिरः ॥ ४३ ॥

तत्र श्लोकः ।

त्रिकाक्षयोऽनिलादीनां चतुष्काश्चापरे त्रयः ।

पक्षाशयधिशुल्लघर्षे क्षुण्याः सांश्राहिकास्तथा ॥ ४४ ॥

परिष्रावे तथा दाहे परिकर्तं प्रवाहणे ।

सातियोगे मते द्वौ द्वौ जीवादाने तथा त्रयः ॥ ४५ ॥

द्वौ रक्तपित्ते मेहे च एकत्रिंशच्च सप्त वै ।

सुलभात्पीपथकृद्दारा यस्तयो गुणयत्तमाः ॥ ४६ ॥

त्रिकाक्षय इत्यादिः संप्रहो म्यक्ष एष । अल्पीपथकृद्दारा इति
वर्णोपमा अल्पज्ञेयाय ॥ ४४-४६ ॥

गुल्मात्तिसारोदावर्तस्तम्भसङ्कुचितादिषु ।

सर्वाङ्गेकाक्षरोगेषु रोगेष्वेवंविधेषु च ॥ ४७ ॥

यथास्वरौपथैः सिद्धान् वस्तीन् दद्याद्विचक्षणः ।

पूर्वोक्तान् विधानेन कुपेन्न योगान्पथनिघणान् ॥ ४८ ॥

इत्यग्निवेशकृते चरकप्रतिसंस्कृते दृढयल-

संपूर्ति सिद्धिस्थाने यस्तिस्तिद्धिर्नाम

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अनुपबन्धितकल्पसारंग्याह—गुल्मात्तिसारोदादि । यथास्व-
रौपथैरिति यथास्तम्भाभिप्लवकीकैर्मेपथैः । कुर्वायोगान् पृथ-

१ 'श्वपर्णी' इति पा० । २ 'जाह्नकान्तर' इति पा० । ३ 'शुक्र-
शिरःपान' इति पा० । ४ 'कमः सन् परिमार्जे' इति पा० । ५ 'दम-
पोटपुष्पमिति' इति पा० । ६ 'अममर्षको' इति लिखितपुस्तके
न पश्यते । ७ 'मुदि' इति पा० ।

विधानि विधोक्तविधिना ह्यवस्थापयित्वा योगाद् यथोचि-
तात् शुभ्यादिकल्पनीयात् यस्मिन् कुप्यात् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

इति शोधक्यानिदुक्तविरचितायां युवैश्वरीपिकायां
चरकतात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने यस्मिन्निर्णय
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातः फलमात्रासिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानाचार्यः ॥ २ ॥

पूर्वविधिषु फलान्याकार्येण प्रयोगेषु सिद्धिनि, तेन तेषां
फलानां शुभाश्वर्यायां तथाऽनुक्तशक्तिव्यतिथिनामोक्तव्यर्थानर्थ-
क फलमात्रासिद्धिरुच्यते । अत्रादिभक्तिविधानकथनं यद्यप्य-
प्रसूतं, तथाऽपि मन्त्रादिभक्ति योगिकमथा वस्तुतरेव प्रतिपादये-
माणाऽत्र; तेन फलप्राप्तेनां तथा अत्रादिभक्तिमात्रायाश्च प्रसि-
द्धादि सिद्धिः फलमात्रासिद्धिः ॥ १ ॥ २ ॥

भगवन्मन्त्रादिसवर्धनी-

श्रुतिविधानसम्बन्धमयिजम् ।

फलव्यतिथिरपरमविशेष्ये

समिधादा मुनयोऽम्बुषागमम् ॥ ३ ॥

भृगुकौशिककाण्ड्यदीनाम् ।

स्वपुलक्यालितमौतमावयः ।

कतमत् प्रवरं फलादिषु

स्मृतमास्यापनयोजनान्नसिद्धि ॥ ४ ॥

कथापितृद्वरं वरं फले-

व्यय जीमूतकमाह शौचकाः ।

सूत्रवीर्यतया (५) भिनसि त-

च्छुद्धिद्विधाह नृपोऽहं धामकः ॥ ५ ॥

फट्टतुभ्यममन्यतोत्तमं

यमने वीर्यसमीरणं च तत् ।

तद्व्यव्यमशस्वतीहृणता-

फट्टोत्पत्त्यादिति मौतमोऽम्बरीत् ॥ ६ ॥

नापितृत्तिवर्धनं परं

स च धामार्गवसिखमम्यत् ।

तदमन्यत यावत् पुन-

र्वडिशो ग्लानिकरं पलायहम् ॥ ७ ॥

कुटनं प्रशंसं चोत्तमं

न यत्नं फफपिच्छादि च ।

अतिविज्ञानमीर्षभागिकं

पवनशोभि च काण्य आह तत् ॥ ८ ॥

श्रुतवेधनमाह वातलं

कफपिच्छं प्रवलं हरेदिति ।

तद्व्यतिथिरिति भद्राशोकः

फट्टं चाति यत्नप्रसिद्धिः ॥ ९ ॥

इति तद्व्यवधानं हेतुभिः

सुविचिधानि निशम्य बुद्धिमान् ।

प्रशंसं फलेषु निश्चयं

परमं चात्रिसुतोऽम्बरीद्विहम् ॥ १० ॥

फलदोषशुभान् सरसती

प्रति सर्वरपि सम्यगीरिता ।

न तु किंचिदोपनिर्गुणं

शुभभूषणवमनो विविधतन्त्रे ॥ ११ ॥

इह कुशलेता नरागरी

द्वितमिध्वान् नु मेदिने मतम् ।

कुटजस्य फले इहामये

प्रवरं कौटलं च पाण्डुषु ॥ १२ ॥

उदरे कृतवेधनं हितं

मदनं सर्वगदाविरोधि नु ।

मयुरं सकपापतिक्षकं

तद्वर्धं सकृद्व्ययिज्जलम् ॥ १३ ॥

कफपिच्छद्व्याधुकारि चा-

व्यनययं यमनाहुलोनि च ।

फलनाम विशेषतस्त्वयो

कृततेऽप्येषु फलेषु सास्त्वपि ॥ १४ ॥

फलानीनां वस्तिर्योगेषु शुभान् प्रतिपादयितुं एवमुक्तमितिहा-

समाह—भगवन्कथितव्यम् । इतिहासश्च संहितापदैतया मन्त्रे

पुन्यतोषद्वयनार्थं च यिक्त्वा एव । फलानीनां वस्ती वरत्नं फल-

वस्तिनलं, तस्य निर्वयं अवधारणे । फलादिभिर्विद्वद्भवीनाम्

काविषु । कल्पे जीमूतके यद्यपि विसदीपहस्तमुक्तं, तथाऽपिह

वचनात् कफपिच्छद्व्याधुकार्यमस्य प्रमाणमाह जीमूतम् । सूत्रवीर्यतया

(५) भिनसितीति वाच्यं भिनसि । शेषसमीरणमिति वस्तिना

वीर्यदाकम् । कृतवेधनमित्यसौ आह कफपिच्छं हरेदिति

बोध्यम् । इहविधिवादकपत्तेन जीमूतकादीनां गुणदोषाश्च

कथित भगवदीति स्मरणं ज्ञेयम् । प्रशंसतेत्यादि । फलेषु

नीगुणकविषु । फलदोषशुभान् अर्थादि चलीकल । परस-

तीति वाक् । अलोपनिर्गुणयिती लोपदेवेन गुणदेवेन न

किंचिदित्यर्थः । तेन सत्ये स्तोत्रदोषवर्धनं बहुगुणवर्धं

तदिह योगप्रशमनप्रयोगेषु चार्थवैविध्यम् । सर्वगदाविरोधीति

पदेन मदनस्य सर्ववीर्यिजनं नृदे । आहुतमपि आहु-

दोपनिर्दोषकारि । अतो नयत इति फलेषु प्रवर्धनादेव म-

नकृतं फलमित्युच्यते न जीमूतकादिकम् ॥ २-१४ ॥

१ 'यसिद्धिः' इति पा० । २ 'तद्व्यवधानं' इति पा० । ३ 'धामार्ग-
वसिखमम्यत्' इति 'धामार्गवसिखमम्यत्' इति च पा० ।

१ 'प्रतिपादय' इति पा० । २ 'द्वि विन्तरे' इति पा० । ३ 'जीमू-
तकल' इति पा० ।

गुरुणेति यच्चस्युदाहृते
मुनिसङ्केन च पूजिते ततः ।
प्रणिपत्य मुदा समन्वितः
सहितः शिष्यगणोऽनुपृष्टवान् ॥ १५ ॥
सर्वकर्मगुणकटुहृणोक्तो
वत्तिकर्ष्यमथ नैति नामितः ।
नाभ्यधो गुदमतः स शरीरात्
सर्वतः कथमपोहति दोषान् ॥ १६ ॥
तद्गुदरचयीदित् शरीरे
तन्मथतेऽनिलः सद्गविघातोत् ।
केवल एव दोषसहितो वा
स्वाशयगः प्रकोपमुपयाति ॥ १७ ॥
तं पथनं सपित्तकफवित्
गुजिकरोऽनुलोमयति यतिः ।
सर्वशरीरगन्ध मदसंय-
स्तप्रशमात् प्रशान्तिमुपयाति ॥ १८ ॥

सर्वकर्मगुणकटुहृणोक्तो इति सर्वकर्मणां वमनादीनां गुणं दोषहर-
णादिकं करोतीति सर्वकर्मगुणकटुः, किंवा सर्वकर्मणां रज्जुन-
सृष्ट्यादीनि, गुणाय बलाभ्यादीन् करोति । नाभ्यधो गुदमिति
मनति । तन्प्रवृत्तिं धारयते । विपातादिति प्रकोपकहेतुनाऽ-
संयन्पादः (१) । स्वाशयगः स्वाशय एव आयः प्रकोपं प्रवर्तति;
यस्तु प्रवेशान्तरे पातप्रकोपः स तन्मूल एवेति भावः । तत्र-
शमात् प्रशान्तिमुपयाति श्वाशयस्थितमूलप्रशमाद्वृत्तिना
ठ्ठासन्मूलाद्यवस्थाः शरीरस्थानवत्प्रकाराः प्रशान्त्यन्ति । एतथ
यनस्यविमूलच्छेदवत्प्रसादितव्यत्वेन शङ्खप्रतिपादितमेव । एतेन
यस्तिना मूलविजयविशान्तरगततन्मूलविकारजयो यः क्रियते
त उक्तः । यस्तु वस्तेष्वीर्यमापादमूलकं प्रवर्तति तस्य वीर्यं सर्व-
विकारजन दम्बति श्रापकमेव हेतुम् । इह तु, वीर्यमपिहितं
कृत्वेन शिष्यप्रशान्त्युपपन्नमेवोत्तरं दत्तमिति हेतुम् ॥ १५-१८ ॥

अधोधिगम्यार्धमपण्डितं धिया
र्मजोऽग्नौश्वान्पञ्चकर्म रोगनुत् ।
अपृच्छर्वेन स च पक्षिमप्रवी-
क्षिषि च तस्याह पुनः प्रचोदितः ॥ १९ ॥
आजोऽर्यो सौम्य गजोऽप्योः कृते
गवाभ्ययोर्वेतिमुशान्ति माहियम् ।
मजाविकानां नु जरप्रयोद्भव्यं
यदन्ति पस्ति सनुपायचिन्तकाः ॥ २० ॥

अरक्षिमप्रादृशगोडशाङ्गुलं
तथैव नेत्रं हि देशाङ्गुलं क्रमात् ।
गजोऽग्नौश्वान्पञ्चकर्म रोगनुत् ।
अनुर्थभागोपनयं हितं यदेतत् ॥ २१ ॥
प्रैश्वस्त्वजाव्योहिं निरुद्धमात्रा
गवादिषु द्वित्रिगुणं यथायलम् ।
निरुद्धमुष्टस्य तथाऽऽदकद्रव्यं
गजस्य वृद्धिस्त्वनुपासनेऽष्टमः ॥ २२ ॥
अधोधिगम्येलादी गजीनां कर्मोष्टच्छदिति योजयम् । रोगनु-
दिति कर्मविशेषणं, तेन कर्म रोगनुदिति रोगहरणे श्रेष्ठं विहि-
रितमित्यर्थः । चालिमप्रवीदिति गजारीनां रोगहरणे श्रेष्ठं
यदिभेदाप्रवीतः, तदनन्तरं तस्य वृत्तेविधिः पुनः शिष्येण
पृष्ट आजोऽर्येलादिना प्रवेति योजना । उर्यो मेयः ।
यस्तिमिति पुटकम् । जरद्वौ वृद्धयः । तदुपायचिन्तका
इति गजादिवत्तिष्यधने वृत्तचित्तकाः । अरिर्हृत्सः । क्रमादिति
यथाक्रमं गन्तव्यं अल्पादि नेत्रप्रमाणम् । अनुर्थभागोपनय-
मिति नेत्रचतुर्थभागप्रवेशकम् । गवादिष्विति गोप्रकारेषु; गोम-
हियंश्वानां प्रहणादनुवचनं साधु । गजस्य तु वृद्धिरिति म्पादक-
योग्येन शेष इत्यर्थः । अनुपासनेऽष्टममिति यथोक्ताजानि-
रुद्धमात्रादानीन्मनुशरानेऽष्टमः जेहभागो वेद्यः ॥ १९-२१ ॥

कलिङ्गकुष्ठे मधुकं च पिप्पली
वचा शताङ्का भवन् रसाञ्जनम् ।
दितानि सर्वेषु गुडः ससन्धयो
क्षिप्यमूलं च सिकल्पना त्वियम् ॥ २३ ॥
गजेऽधिकाऽभ्यर्पयदाभ्यर्पकणः
सरादिराः प्रमृष्टालतालजाः ।
तथा च पर्ण्या ध्वक्षिमुपाटली-
मधूकसारः सनिकुम्भचिन्तकाः ॥ २४ ॥
पलाशभृतीकसुरादरोहिणी-
कपाय उक्तस्यधिको गवां हितः ।
पलाशवन्तीसुरदाकनृण-
द्रव्यस्य उलास्तुरगस्य चाधिकाः ॥ २५ ॥
सरोऽप्योः पोलुकरीरपादिराः
शम्याकायित्यादिगणस्य च च्छदाः ।
अजाविकानां त्रिफलापरूपकं
कपित्थकर्मण्यु सपित्तकोटजम् ॥ २६ ॥

विह्वलनातिव्यमिति विशेषकलना गजेऽधिका वद्वनाणा ।
तालज तालकम् । तथैवेलादिना गवां हितमुच्यते ॥ २१-२६ ॥

१ 'उपाङ्गुलं' इति पा० । २ 'गोम' इति पा० । ३ 'उर्वेतिनाम्' इति पा० । ४ 'देहादिनाम्' इति पा० । ५ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । ६ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । ७ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । ८ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । ९ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । १० 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । ११ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । १२ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । १३ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । १४ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । १५ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । १६ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । १७ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । १८ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । १९ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । २० 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । २१ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । २२ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । २३ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । २४ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । २५ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । २६ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० ।

१ 'उपाङ्गुलं' इति पा० । २ 'गोम' इति पा० । ३ 'उर्वेतिनाम्' इति पा० । ४ 'देहादिनाम्' इति पा० । ५ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । ६ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । ७ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । ८ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । ९ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । १० 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । ११ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । १२ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । १३ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । १४ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । १५ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । १६ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । १७ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । १८ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । १९ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । २० 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । २१ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । २२ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । २३ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । २४ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । २५ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० । २६ 'अधोधिगम्यार्धमपण्डितं' इति पा० ।

अथाग्निवेशः सततानुरागं नरान्
हितं च परमच्छ गुरुस्तदाह च ।
सदाऽऽनुरागः श्रोत्रियराजसेवका-
स्तथैव वेदया सह पण्यजीविभिः ॥ २७ ॥

अथ वस्तिपयान् सदागुरान् दर्शनमाह—अथाग्निवेश
इत्यादि । हितं चेति सदागुराणां हितम् । पण्यजीविनो
दमिताः ॥ २७ ॥

त्रिजो द्वि वेदोऽप्यनम्रतादिक-
क्रियादिभिर्बुद्धहिते न चेष्टते ।
रूपोपसेयी नृपचित्तरक्षणाय
परानुरोधाद्बुद्धिस्तनवाङ्गयात् ॥ २८ ॥

नृचित्तयतिन्युपचारतत्परा-
मृजामि(वि)भूयानिरता पण्यङ्गना ।
सदासत्ताव्यनुबन्धविक्रय-
क्रयादिलोभादपि पण्यजीविनः ॥ २९ ॥

सदैव ते ह्यागतयेगन्निमई
समाचरन्ते न च कालभोजनम् ।
अफालनिर्हाराविहारसेविनो

अभ्यसितं येऽन्धेऽपि सदाऽऽनुरागं से ॥ ३० ॥

योफालां उदाहरते हेतुमाह—त्रिजो क्षीत्यादि । वेद-
हितं न चेष्टते इति पण्यजीविक इत्यन्तं भाववतुर्नवीयत् ।
परानुरोधादिति इयानुरोधिगुरुभक्तानुरोधात् । उपचारत-
रेति पुरुषोपचारतत्परा । मृजा कदीर्यावर्जनम् । पण्यङ्गना
वेदयैव । अत्यनुबन्धविक्रयक्रयादिनोभादिति निरन्तरानु-
बद्धकर्मविक्रयादेर्नोभात् । अभ्यासपि सदागुरानाह—अकाले-
त्यादि । निर्हारी मत्तादिनिर्गमः ॥ २८-३० ॥

समीरणं वेगविधारणोद्धतं
निबन्धसर्वाङ्गदुःसाकरं निपक्व ।
समीक्ष्य तेषां फलवर्तिमादितः
सुकविपतां सुहृदर्थी प्रयोजयेत् ॥ ३१ ॥
पुनर्नवैरण्डनिकुम्भचित्रकान्
सदेववाक्यवृत्तानिदिग्धिकात् ।

महान्ति मूलानि च पञ्च यानि
विषादप मूत्रे वचिमण्ड(स्तु)संयुते ॥ ३२ ॥
सत्तैलसर्पिलेपणेषु पञ्चभि-
र्विर्मूर्च्छितं वस्तिमथ प्रयोजयेत् ।
निरुद्धितं धन्यरसेन मोजितं
निकुम्भलेन ततोऽनुवासयेत् ॥ ३३ ॥

यत्नं सगच्छां फलवित्त्वेचित्रकान्
द्विपञ्चमूलं कृतमालकात् फलम् ।
यवान् कुलत्थांश्च पचेज्जलोदके
रसः स पच्येस्तु कलिङ्गकादिभिः ॥ ३४ ॥

सर्वैलसर्पिर्गुदसैन्धवो द्वितः
सदागुराणां वतवर्णवर्धनः ।
तथाऽनुवास्ये मधुमेन साधितं
फलेन वित्त्वेन शतादयाऽपि वा ॥ ३५ ॥

सजीवनीयस्तु रसोऽनुवासने
निरुद्धेण बालवणः शिशोर्हितः ।
न चान्यदाश्चङ्कवलाभिवर्धने
निरुद्धवस्तेः शिशुबुद्धयोः परम् ॥ ३६ ॥

पुनर्नवेत्यादिर्निरुद्धः । निरुद्धः दन्ती । महान्ति मूलानि
पचति विन्नादिपचमूलानि । निरुद्धवस्तेनेति निरुद्धमायक-
कश्चिदेन त्रैकेन । यथासिद्धायां कलिङ्गकादिभिरेति कलिङ्गक-
मधुक्लिङ्गकेलादिदेहेकं । फलेन वित्त्वेन शतादयाऽपि
वेति तैलत्रयमात्रमायनिकम् । सजीवनीयस्तु रसोऽनुवासने
इति जीवनीयकषायसाधितं हेतोऽनुवासने कर्तव्यं । तथा
निरुद्धे जीवनीयसोऽन्धवण शिशोः कर्तव्यः । अनुवासने-
नपि जीवनीयसाधितं शिशोरेव । न चान्यदाश्चङ्कवला-
भिवर्धने बस्तेराह । परमिति शेषम् ॥ ३१-३६ ॥

तत्र श्लोकः ।

फलकर्म यस्तिष्ठतया वेद्यं यन्नस्तयो गवादीनाम् ।
सततानुरागं दद्यात् फलमात्रायां हितं वैषाम् ॥ ३७ ॥

इत्याग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते हृदय-
संपूरिते सिद्धिस्थाने फलमात्रासिद्धि-
न्यायिकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

फलकर्मसादिसमो व्युत्पन्नः ॥ ३७ ॥

इति श्रीचक्रवर्तिनिरचितानामाष्टावहरीप्रियां चर-
कप्रतिसंस्कृतं सिद्धिस्थाने फलमात्रासिद्धि-
न्यायिकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वावशोऽध्यायः ।

अथान् उत्तरवस्तिर्निर्दिष्टा व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवन्तानत्रयः ॥ २ ॥
पारिप्लेयादिकोत्तरवस्तिनिर्दिष्टाभिप्रायेः उत्तराणां ग्रेहानां
नशोऽथ सिद्धिस्तवस्तिनिर्दिष्टः ॥ १ ॥ २ ॥

१ 'हृदय' इति पाठः । २ 'विन्नादिपचनम्' इति पाठः । ३ 'लेपने'
इति पाठः । ४ 'पुनर्नवेरानुराग' इति पाठः । ५ 'उपायकर्म' इति
'समायजन्ये' इति च पाठः ।

१ 'कृष्णाकटुककर्म' इति । २ 'हृदयकोत्तर' इति च पाठः ।
२ 'सत्तैलसर्पिलेपनेन' इति पाठः ।

अथ खत्वातुरं वैद्यः संशुद्धं वमनादिभिः ।
दुर्बलं कृशमल्पाग्निं मुक्तसंधानवन्धनम् ॥ ३ ॥
निहृतातिलविष्मूत्रकफपित्तं कृशाशयम् ।
शून्यदेहं प्रतीकारासहिष्णुं परिपालयेत् ॥ ४ ॥
यथाऽण्डं तरुणं पुष्पं तैलपात्रं यथैवं च ।
गोपाल इव दण्डी गतः सर्वैसादपचारतः ॥ ५ ॥

वक्ष्यमाणवस्त्राणां विपन्नं मिथ्योपचैतज्जितव्याधिसमूहं
दर्शयितुं सम्यगुपचारयेव तावदाह—अथ खत्वित्यादि । वम-
नादिमिरिति वमनविरेचननिवृद्धिरोविरेचनैः; किं तु निवृह-
तिरोविरेचनयोर्न सर्वं वक्ष्यमाणं पेयादि संबन्धेते, तेनार्यं कन
एतयोर्न भवति । मुक्तसंधानवन्धनमिति मुक्तसंधिवक्ष्यमाणम् ।
कृशाशयमिति दोषशून्यामाशयम् । प्रतीकारासहिष्णुमित्युपचै-
त्यादिक्रियाक्षयं, किंवा वमनादिप्रयोगासहिष्णुम् । परिपालयेत्
सर्वैसादपचारत इति संबन्धः । तरुणाणादिहृद्यन्तत्रयाभिधानं
कस्यापि किंचिद् प्रसिद्धं भविष्यतीत्यभिप्रायेण ॥ ३-५ ॥

अग्निसंशुद्धिणार्थं तु पूर्वं पेयादिना निषेधः ।
रसोत्तरेणोपचरेत् क्रमेण क्रमकोविदः ॥ ६ ॥
क्षिण्णाम्लसादुद्वह्यानि ततोऽन्तलघयो रसो ।
स्नादुतिकौ ततो भूयः कपायकटुकौ ततः ॥ ७ ॥
अन्योऽन्यमस्त्रनीकानां रसानां क्षिप्रकक्षयोः ।
व्यत्यासादुपयोगेन प्रकृतिं गमयेद्विषक् ॥ ८ ॥

रसोत्तरेणोपचरेदित्यत्र रसः आसुरसकृप उत्तरे यस्मिन् तेन
पेयादिना रसोत्तरेण क्रमेण, किंवा वमनविरेचनयोर्नतरे पेया-
दिना क्रमेणोपचरेत्, निवृद्धे तु रसोत्तरेणेति व्यवसाः । तत्र य
निवृद्धे लोकाग्रिमाम्नायापेक्षया रसादिरेव क्रमो भवतीति प्रतिपादि-
त्वेनैव प्राक् । किंवा रसाभ्यासक्रमेण उत्तरफालं यस्मिन् तेन पेया-
दिना रसोत्तरेण । अभ्यासक्रमेणैव—क्षिण्णाम्लसादुद्वहा-
नीत्यादि । पेयाक्रमोत्तरफालं मदा विरेचनार्थिक्रमोत्तरं न सर्व्वं
तदा संशोधनमूलदरीरस्य प्रकृतिभाजनार्थं बलाप्यावगार्थं चार्थं
रसाभ्यासक्रमो ज्ञेयः अन्ये तु पेयादिक्रमे एव रससंस्कारार्थं
क्षिण्णाम्लसिद्धादिक्रमं वर्णयति । अत्र चाम्लसादु प्रथमं पका-
शयश्चित्वातप्रशमनायोपयुज्यते, तयाऽन्तलघयो तदुर्बल-
तामिधेयशुद्धिगार्थं, ततः पित्तप्रशमनार्थं स्नादुतिकौ, ततः पित्तो-
पैरित्यतः कफप्रशमनार्थं कपायकटुकौ, इत्येव क्रमः । अत्रापि च
नो रसो प्रलानीकभूतो तावेव मिथिगालुपयुज्यते । एवं चतुर्णां
रसयुग्मानामुपयोगः पेयादिक्रमे एव । एवं द्वादशावधत्तैः
उपैरसभोजनप्राप्तिसप्तमविधया ज्ञेया । अन्योन्येत्यादि । अन्यो-
न्यप्रलानीकनामिति परस्परमभिभावकानाम् । व्यत्यासादुपयो-

जयेदिति एकं युग्मयुपयुज्यापरस्य युग्मस्योपयोगात् । प्रकृतिं
गमयेदिति प्रकृतिभोजनं गमयेत् । प्रकाशान्तरे रसाभ्यासे
प्राह—क्षिण्णाम्लस्योरिति । क्षिण्णरसमुपयुज्य रूक्षो योज्यः,
रूक्षं बोधयुज्य क्षिण्ण इत्यनेन क्रमेण प्रकृतिभोजनं गमयेदि-
त्यर्थः । क्षिण्णरूक्षौ चात्रोदाहरणार्थमुपासी, तेन गुह्यत्वादि-
युग्मरसव्यत्यासाभ्यासोऽप्यत्र बोद्धव्यः । किंवा कपायकटुकौ
तत इत्यनेन युग्मरसाभ्यास उपदर्शितः, अन्योन्यप्रलानीका-
नामित्यादिना तु प्रत्येकं प्रलानीकानामन्योन्यव्यत्यासाभ्यास
उच्यते ॥ ६-८ ॥

सर्व्वक्षमो निरासक्तो रतियुक्तः स्थिरेन्द्रियः ।

बलवान् सत्त्वसंपन्नो विज्ञेयः प्रकृतिं गतः ॥ ९ ॥

पेयादिक्रमरसाभ्यासाभ्यासुपादितस्वास्थ्यस्य पुंसो लक्षण-
माह—सर्व्वक्षम इत्यादि । सर्व्वक्षम इति सर्व्वरसाभ्यासक्षमः ।
असंस्पर्ग इति अतज्जयेयः; किंवा निरासक्त इति प्रतिनियतवि-
धयापराहृतः; सर्व्वहृ इति सर्व्ववैद्यक्षमः ॥ ९ ॥

एतां प्रकृतिमप्राप्तः सर्व्ववर्ज्यानि वर्ज्ययेत् ।

महादोषकराण्यष्टाविमानि तु विशेषतः ॥ १० ॥

उद्येर्भाण्यं रयक्षोभमतिचङ्क्रमणासने ।

अजीर्णाहितभोग्ये च विद्यास्यं समधुनम् ॥ ११ ॥

तज्जा देहोर्ध्वसर्वाधोमध्यपीडामवोपजाः ।

श्लेष्मजाः क्षयजाश्चैव व्याधयः स्युर्यथाक्रमम् १२

तज्जा इत्यादि यथाक्रमं उद्येर्भाण्यादिजा देहोर्ध्वपीडाद्वो
ज्ञेयाः । उद्येर्भाण्यादूर्ध्वदेहे पीडा, रयक्षोभासर्व्वदेहपीडा, अति-
चङ्क्रमणादप-पीडा, अत्यायनोद्भवमध्यपीडा, अजीर्णभोजनेना-
मजा, अहितभोजनेन शोषजा, दिवाश्लेपेन श्लेष्मजा, मैथुनेन
क्षयजा इति ॥ १०-१२ ॥

तेषां विस्तरतो लिङ्गमेकैकस्य च मेपजम् ।

यथावत्संप्रवक्ष्यामि सिद्धान्तस्तौ च यापनान् १३
तन्नोद्येर्भाण्यातिमाभ्यास्यां शिरस्तापशङ्करूपं
निस्तोदश्रोत्रोपरोधमुसतालुरुपदशोपतन्मिर्यपिपा-
साज्जरतमकटुनुप्रदमन्यास्तम्भनिष्टीचनोरःपार्थ-
शूलखरमेदद्विक्ताभ्यासादयः स्युः (१) ;

रयक्षोमात् संघिषवैशैथिन्यदनुनासाकर्णेशिरः-
शूलतोदकुक्षिशोमाटोपान्नकूजनभानहृदयेन्द्रि-
योपरोधस्त्रिकृपाभ्यर्षक्षणवृषणकटीपृष्ठवेदनासं-
घिर्स्कन्धग्रीवादादीर्यत्याहामितापपादशोफमस्राप-
हर्षणादयः (२) ;

१ 'इतकप' इति 'सर्व्वक्षमो सप्तभोगो' इति, 'बलवान् वर्जनात्
सर्व्वरसि-सक्त स्थिरेन्द्रियः । महाप्रत्या सर्व्वरसो विज्ञेयः प्रकृतिगतः'
इति च पा० । २ 'सर्व्वक्षम' इति सर्व्ववैद्यक्षम' इति पा० ।
३ 'निष्टीचनिकटुपाशङ्करूप' इति पा० । ४ 'सतिरस्यरनुमर्-
शीच' इति पा० ।

अतिचङ्क्रमणात् पादजङ्घोरुजानुवङ्गणधोणीपृष्ठ-
शूलसक्थिसादनिस्तोदपिण्डिकोद्वेष्टनाङ्गमर्दोसा-
मितापसिराधमनीहृषभासकासादयः स्युः (३)।

अत्यासनाद्रथक्षोभजाः स्फिरुपाभ्रवङ्गणवृषण-
कटीपृष्ठवेदनादयः (स्युः) (४)।

अजीर्णाप्यशनभ्यां तु मुखशोषाग्मानशूलनि-
स्तोदपिपासागात्रसादच्छर्पटीसारमूर्च्छाज्वरप्र-
वाहणामविपादयः स्युः (५)।

विपमाहिताशनाभ्यामनन्नामिलापदौर्वल्पवैक-
र्ण्यकण्डूपासागात्रयसादपातादिप्रकोपजाश्च ग्रह-
ण्यशौविकारादयः (६)।

दिव्यास्त्रमाद्रोचकाविपाकाग्निनाशस्तैमित्यपा-
ण्डत्यकण्डूपासावाहच्छर्पकर्मद्वेष्टस्तम्भजाज्वर-
न्दानिद्रामसङ्गप्रणियजन्मदौर्वैत्यरक्तमूत्राक्षिता-
तालुलेपाः (पिपासा च) (७)।

व्यावादागुलनलाशोरुसादशिरोगस्तिगुदमेद्र-
वंशोरोरुजानुजङ्घापादशूलहृदयस्पन्दनेत्रपीडाङ्ग-
शैथिल्यशुक्लमार्गशोणितगमनकासश्वासशोणित-
प्रीपनस्रावसादकटीदौर्वैत्येकाङ्गसर्वाङ्गरोगमु-
ष्कभ्रम्ययुधातवर्षाभ्रमसङ्गशुक्लविसर्गजाज्वरेपु-
याधिर्येविपादादयः स्युः। अवलुप्यत इव गुदः, ती-
व्रत इव मेद्वृम्, अयसीदतीप मनो, वेपते हृदयं,
पीड्यन्ते सन्धयः, तमः प्रवेद्यत इव च (८)।

इत्येवमेतिरुष्टनिरपचारैरेते प्रादुर्भवन्त्युप-
द्रवाः ॥ १४ ॥

अत्रोर्ध्वोर्ध्वादिबो ग्रन्थः प्रायो व्यञ्ज एव । अतिभावितस्या-
सृजितस्योर्ध्वोर्ध्वेण समानत्वादुदाहरणम् । पिण्डिकोद्वेष्टनं जङ्घा-
पिण्डिकयोस्त्रेष्टनाकारा वेदना । सिराधमनीहृषः सिराधमन्यो-
रुहृल्ल(न)तम् । रथक्षोभजा इत्युक्ते रथिद्यैरिवादीनामपि
प्रसक्तिः स्वादस्तक्षिरासाद्यमाह—रिक्कृषार्धवृषणहृषणकटीगु-
द्वेदनादयः स्युरिति । अजीर्णाप्यशनभ्यामित्यत्र अजीर्णजन-
सामन्विकारकर्तृत्वादप्यशनस्यासृजितस्योपादानम् । एवमहि-
ताशनन्विकारसमानविकारस्वरित्वादिपमाशनस्याप्यसृजितस्यो-
पादानम् । अवलुप्यत इव छिद्यत इव ॥ १२ ॥ १४ ॥

तेषां सिद्धिः—तत्रोर्ध्वोर्ध्वादिमाप्यजानामभ्यङ्ग-
स्वेदोपनाहधूमनस्योपरिभक्तखेदपात्ररसक्षीरादि-
र्वातहरः सर्वो विधिर्मानं च (१)।

रथक्षोभातिचङ्क्रमणात्पासाजनानां खेहस्वेदादि
वातहरं कर्म सर्वं निदानवर्जनं च (२)।

अजीर्णाप्यशनजानां निरवशोपतश्छर्दनं रुक्षः खे-
दो लघुनीयपाचनीयदीपनीयोपघ्रायचारणं च (३)।
विपमाहिताशनजानां यथाखं दोषहराः क्रियाः (४)।

दिव्यास्त्रमाजानां धूमपानलेहनयमनशिरोविरेच-
नन्यायामकसाशनादिप्रीपनीयौषधोपयोगः प्रवर्ष-
णोमर्दनपरिपेचनादिश्च स्वेधमहरः सर्वो विधिः (५)।

मैथुनजानां जीवनीयसिद्धयोः क्षीरसर्पिषोरुप-
योगः, तथा वातहराः, स्वेदाभ्यङ्गोपनाहा वृष्या-
श्वाहाराः जंघाः अहविधयो यापनावस्तयोऽनुवा-
सनं च। मूत्रवैकृतयस्तिशलेषु कोष्ठरयस्तिविदा-
रीगन्धादिगणजीवनीयक्षीरसंसिद्धं तैलं स्यात्।
यापनाश्च वस्तयः सर्वकालं देवाः ॥ १५ ॥

तेषां सिद्धिरिति तेषामुक्तविकारणां साधने मेप्रकृत्यर्थः ।
निरवशोपतश्छर्दनमिति अजीर्णाभ्रस्य निरवशोपतश्छर्दनम् ।
मूत्रवैकृत्येति यदा मैथुनान्मूत्रवैकृत्यादि भवति तदा विद्वारि-
गन्धादिजीवनीयगणभ्यां कायककरीहृताभ्यां सद्योहै तैलं सा-
धयित्वोत्तरवर्तिद्वयः । प्रतिज्ञात्वात् यापनबलोनाह—यापना-
धेयादि । सर्वकालं देवा इत्यनेन पूर्वनिश्चयणाच्च सर्वकालि कर्त-
व्यमिति । एतेषां च सर्वसिद्धिं काले दाममविहृत् । आगुयो
यापनं रीचंरक्तजुवर्तनं पुर्वन्तीति यापना वस्तयः ॥ १५ ॥

तातुपदेक्ष्यामः—मुक्तोक्षीरपलायवधरास्त्राम-
जिष्ठाकटुरोहिणीशायमाणापुनर्नवाविभीतकगुह्य-
वीक्षिरादिपञ्चमूलानि पलिकानि खण्डराः कुशा-
न्यग्री च मवतफलानि प्रक्षाल्य जलादके परिक्षाल्य
पादरोषो रसः क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्तः पुनः शृता क्षीरा-
वशोपः पादजाङ्गलरसस्तुल्यमधुपुतः शतकुसुमा-
मधुकुण्डलफलरसाभनप्रियङ्गुकल्कीकृतः ससै-
न्धवः सुखोष्णो, वस्तिः शुक्रमांसफलजननः क्षत-
क्षीणकासगुल्मशूलविषमज्वरग्रह(वर्म)कुण्डलो-
दावर्तकुक्षिशूलमूत्ररुक्कासृप्रजोषिसर्पप्रवाहिका-
शिरोगरुजानुजङ्घापलितप्रदाहमयुग्मादाशःप्रसे-
हाभ्यानवातरक्तपित्तस्त्रेष्मन्नाधिहरः सद्यो बल-
जननो रसायनश्चेति ॥ १६ ॥

एरङ्गमूलपलाशात् एरङ्गलं शालिपर्णी वृषिपर्णी
पृथ्वी कण्टकारिका गोधुत्को राक्षाऽभ्रगन्धा
गुह्यची वर्णभूरारज्यबो देवदार्विति पलिकानि
खण्डशः कुसानि फलानि चाप्री प्रक्षाल्य जलादके
क्षीरपादे पचेत् । पादरोषं कपायं पूतं शतकुसुमा-

१ 'वङ्गणीरुक्तामवृषणजानुमहा' इति पा० । २ 'जग्यतीव'
इति पा० ।

१ 'लेतो भूषणन' इति पा० । २ 'शेख' इति इत्येतिरित्यु-
क्तं च अस्ते । ३ 'मूत्ररुक्तामवृषणजानु' इति पा० । ४ 'एर-
गुह्यादिकर्निक' इति पा० ।

कुम्भमुत्तपिप्पलीहपुष्यावित्त्वचावत्सकफलरसा-
ज्जनमियङ्गुयवानिप्रक्षेपकल्कितं मधुघृततैलसन्धव-
युकं सुलोष्णं निरुद्धमेकं द्वौ प्रोत्र वा दद्यात् । स-
र्वेषां प्रशस्तो विशेषतो ललितसुकुमारस्त्रीविहार-
क्षीणक्षतस्यविरचिर्पयसामपत्यकामानां च ॥ १७ ॥

तद्वत् सदचरबलाद्वर्ममूलसारियासिजेन पयसा
तथा बृहतीकण्टकारीशतावरीच्छिन्नरुहाष्टतेन प-
यसा मधुकमदनपिप्पलीकल्कितेन पूर्वैवद्वस्तिः ॥ १८ ॥

तथा बलातिबलाविदारौशालिपर्णांशुत्रिपर्णांशु-
हृतीकण्टकारिकाद्वर्ममूलपरुषककाद्वर्मयवित्त्वफल-
पयसिजेन पयसा मधु(धु)कमवनकल्कितेन मधु-
घृतसौवर्चलयुक्तेन कासज्वरगुल्मघ्नीहादित्त्वलीम-
यङ्गिघ्राणां सद्योयलजननो रसायनश्च ॥ १९ ॥

बलातिबलास्त्रास्त्रधमदनपित्त्यगुडूर्ध्वपुनर्न-
वैरण्डाश्वगंधासहचरपलाशदेवदारुपिप्पली-
नि पलिकानि यथकोलकुलरथद्विप्रसृतं शुष्कमूल-
कानां च जलद्रोणसिद्धं निरुद्धप्रमाणावशेषं कपायं
पूर्वं मधुकमदनशतपुष्पाकुष्ठपिप्पलीचचावत्सकफ-
लरसाज्जनमियङ्गुयवानीकफकीकृतं गुडघृततैलक्षौ-
द्रक्षीर्मांसरसाग्लकाजिकसैन्धवयुकं सुलोष्णं
वस्ति दद्याच्छुक्रमूर्ध्वः सज्जेलिलजे गुल्महृद्रो-
गाध्मानश्रप्रार्थवृष्टकरीमहसंहानाशयलक्षयेपु
च ॥ २० ॥

हपुषार्धकुड्यो द्विगुणार्धधुण्ययवः क्षीरोदक-
सिद्धः क्षीरशेषो मधुघृततैललवणयुकः सर्वाङ्ग-
यिच्छतघातरक्तककपिप्पलीखेदितहितो घातहरो
बुद्धिमेधाग्निबलजननश्च ॥ २१ ॥

इसपञ्चमूलीकपायः क्षीरोदकसिद्धः पिप्पली-
मधुकमदनकल्कीकृतः सगुडघृततैललवणः क्षीण-
विषमज्वरकशितस्य वस्तिः ॥ २२ ॥

बलातिबलापामार्गःमगुसाष्टपलार्धधुण्ययवा-
ज्जलिकपायः सगुडघृततैललवणयुकः पूर्वैवद्वस्तिः
स्वविरुद्धलक्ष्मीगुणरुचिघ्राणां पथ्यतमः ॥ २३ ॥

बलामधुकविदारिद्वर्ममूलमृद्धीकाययैः कपाय-
माजेन पयसा पक्त्वा मधुकमदनकल्कितं समधु-
घृतसैन्धवं ज्वरातंभ्यो वस्ति दद्यात् ॥ २४ ॥

शालिपर्णांशुत्रिपर्णांशुक्षुरकमूलकाद्वर्मपरुषक-
पञ्चैफालमधूकपुष्पैरजाक्षीरजलप्रस्थास्यां सिद्धः

कपायः पिप्पलीमधुकोत्पलकल्कितः सघृतसैन्धवः
क्षीणेन्द्रियविषमज्वरकशितस्य वस्तिः शस्तः ॥ २५ ॥

स्थिरादिपञ्चमूलीपञ्चपलेन शालिपष्टिकयवगो-
धूममाषपञ्चप्रसूतेन छागं पयः शृतं पादशेषं कुकु-
टाण्डरससममधुघृतशर्करासैन्धवसौवर्चलयुको
वस्तिर्वृष्यतमो वलवर्णजननश्च ॥ इति यापना
वस्तयो द्वावश्च ॥ २६ ॥

कल्पश्चैष शिसिगोनर्ददंससारसाण्डरसेपु
स्यात् ॥ २७ ॥

सुलोत्सादौ खण्डशः क्लृप्तानीति खण्डं खण्डं कृत्तानि । पादजा-
ज्वलरस इति यथोक्तरीकृतकायपादिकाज्वलरस इत्यर्थः । मुख्यं
मधुना घृतं यस्मिन् स तुल्यमधुघृतः ; एतेन पूर्वं यस्मै यथा
निविमिश्रेद्द्वयमेव याम् घृतं देवं भवति तावन्मार्गं मध्यपञ्च
देयम् । अस्मिन् यस्मै पूर्वोक्तवस्तिमानविभागेनैव वस्तिः कल्प-
यितव्यः । अत्र क्षीरं कपायस्थाने भवति । शतकुडुमा घस-
पुष्पा । सैन्धवमिलीपसंभवम् । शालिपर्णांशुद्वितीयः ।
तद्वत् सहचरेत्यादिकस्तृतीयः । तद्वदिति पूर्ववद्वस्तिमिधानेन ।
तथा बृहतीत्यादिकचतुर्थः । अत्र च यस्मै कलधुतिर्मांसि, सा-
मान्येन 'हृदये वक्ष्यः कंदायोष्ठा' इत्यादिना वक्ष्यमाणा फल-
धुतिर्ज्ञेया । बलातिबलाविदारौत्यादिकः पञ्चमः । बलान्नेत्या-
दिकः षष्ठः । शुष्कमूलकाणां चैव प्रसूतमिश्रमुवर्तते । निरु-
द्धप्रमाणशेषं कपायमिति निरुद्धगुडकन्यवगोमममाणं कपायं ; एवं
गुडकन्यदेयाः पचकपायप्रसूताः स्थाप्या भविष्यन्ति । काय-
परिभाषयैव कर्तव्योऽयं च कायः । निरुद्धप्रमाणशेषं कपायं
मधुकमदनादिना युषं सिद्धं वस्ति दद्यादिति योजनीयम् । हपु-
वेत्यादिकः सप्तमः । स्तिमिताः शुष्काः पुनः कण्डिटाः धुण्याः
उच्यन्ते । पूर्वैर्घृतं मुस्तादिमन्त्र प्रदेशे कादरीयः पठन्ति ।
इसपञ्चमूलीत्यादिकोऽष्टमः । बलातिबलापामार्गस्यादिको नवमः ।
बलामधुकैत्यादिको दशमः । अत्र बलादिकपायस पुनराजेन
पयसा पाकात् क्षीरशेषः पाकः कर्तव्यः । शालिपर्णांशुद्वि-
एकादशः । स्थिरादिषो द्वादशः । एरका होनलः । कल्प-
स्यादिना ऋतिरेवेन्द्रियजननोऽभिधीयन्ते ॥ १६-२७ ॥

सतिचित्तिः समयूरः सराजैहंसः पञ्चमूलीपयः
सिद्धः शतपुष्पांमधुकपाकाकुटजमदनफलपिप्पली-
कल्को घृततैलगुडसैन्धवपुष्को वस्तिर्वलवर्णशुक्र-
जननो रसायनश्च ॥ २८ ॥

द्विपञ्चमूलीकुट्टरससिद्धं पयः पादशेषं पिप्प-
लीमधुकराशामदनकल्कं शर्करामधुघृतयुक्तं स्त्री-
प्यक्तिकामानां बलजननो वस्तिः ॥ २९ ॥

१ 'विराटोन्मथोद' इत्यत्र यमोदावर्धप्रणीतोपादमरीणां क्षि-
प्रोत्पन्नकामानां च' इति पाठः । २ 'सुयवा' इति पाठः । ३ 'गु-
प्फमूलका' इति पाठः । ४ 'पठन्ति' इति पाठः ।

१ 'यथावत्जननश्च' इति पाठः । २ 'सप्तकलस' इति पाठः ।

मयूरमपि पक्षपादास्यान् स्थिरादिभिः पक्षिभिः सजले पयसि पत्न्या क्षीरशेषं मदनपिप्पलीविदारितकुसुमामधुकल्कीकृतं मधुघृतसैन्धवयुक्तं वस्ति दद्यात् स्त्रीष्वतिप्रसक्तक्षीणेन्द्रियेभ्यो वलवर्णकरम् ॥ ३० ॥

कल्पश्चैप विधिरप्रतदप्रसहाम्बुचरेषु स्यात्, अक्षीरो रोहितादिषु च मत्स्येषु ॥ ३१ ॥

गोधानकुलमार्जारमृषिकशलुकमांसानां दशपलान् भागान् सपञ्चमूत्रान् पयसि एकवारं तत्पथः पिप्पलीफलकल्कसैन्धवसौवर्चलशकरामधुघृततैलयुक्तो वस्तिर्वल्यो रसायनः क्षीणक्षतस्य सन्धानकरो मयितोरस्करथगजहयभग्नवातवलासकप्रभृत्युदायतवातसक्तमूत्रयक्ष्णुकाणां हितवन्मध्य ३२

कूर्मादीनामन्यतमपिशितसिद्धं पयो गोवृषणागहनकहंसकुक्रुटाण्डरसमधुघृतशकरासैन्धवधुरकात्मगुणाफलकल्कसंयुक्तो वस्ति कूर्मानामपि वलजननः ॥ ३३ ॥

गोवृषवस्तपराहवृषणकण्टकटवटकसिद्धं क्षीरमुद्यदकेभुरसात्मगुणामधुघृतसैन्धवयुक्तः किञ्चित्तृणगितो वस्ति ॥ ३४ ॥

कर्कटकरसञ्जटकाण्डरसयुक्तः समधुघृतशकरो वस्ति ॥ इत्येते वल्यः परमवृष्याः उच्चटकेभुरकात्मगुणाद्यन्तक्षीरमतिभोजनानुपानात् स्त्रीशतगामिनं नरं कुर्वन् ॥ ३५ ॥

वृशमूलमयूरहंसकुक्रुटाकायात् पञ्चप्रस्तं तैलघृतसामञ्जसतुप्रस्तयुक्तं शतपुष्पागुल्लहपुष्पाकल्कीकृतः सलवणो वस्तिः पादगुल्फोदजानुजङ्घात्रिकयङ्गुणवस्तिवृषणानिलरोगहरः ॥ ३६ ॥

मृगविधिरानूषविलेक्षयानामेतेनैव कल्पेन वल्यो देयाः ॥ ३७ ॥

मधुघृतद्विप्रस्तस्तुष्योष्णोदकः शतपुष्पापंचपलः सैन्धवाधार्शयुक्तो वस्तिर्द्विपनो वृद्धो वल्यवर्णकरो निरुपद्रवो वृष्यतमो रसायनः किमिक्कुटोदावर्तगुल्माशोमप्रक्षीदमेदहरः ॥ ३८ ॥

तद्वन्मधुघृताभ्यां पयस्तुल्यो वस्तिः पूर्वकल्केन वल्यवर्णकरो वृष्यतमो निरुपद्रवो वस्तिमेद्विपकपरिकर्तिकाभूतकृष्णपिचग्याधिहरो रसायनश्च ॥ ३९ ॥

तद्वन्मधुघृताभ्यां मांसरसतुल्यो मुस्तसंयुक्तः

पूर्ववद्वस्तिर्वातवटासपावहृपंगुल्लमत्रिकोदजानूकनिकुञ्जवस्तिवृषणमेद्विक्कुटशूलहरः ॥ ४० ॥

सुरासौवीरककुलधर्मांसरसमधुघृततैलसप्तप्रस्तो मुस्तशताह्लाकरितः सलवणो वस्तिः सर्ववातरोगहरः ॥ ४१ ॥

द्विपञ्चमूलत्रिफलाविस्वमदनफलकपायो गोमूत्रसिद्धः कुटजमदनफलमुस्तपाठाकरितः सैन्धवयावशूरक्षौद्रतैलयुक्तो वस्तिः श्लेष्मन्व्याधिर्वस्थाटोपवातशुकसङ्क्रपाण्डरोगाजीर्णविस्त्रिकालसक्तेषु देय इति ॥ ४२ ॥

सत्तिरिरेलादिक एवैकयोगेन वक्ष्यमाणामेकोनविंशतो वस्तीनां मध्ये त्रयोदशः । द्विपञ्चमूलीयादिकश्चतुर्दशः । मयूरमधुघृतसंयुक्तः पञ्चदशः । कल्पश्चैप इत्यादिनाऽऽतिविधिकं पञ्चदशाधिकं शतमाह । वन विन्दः 'लावो वतारकधैव' इत्यादिनोकैवत्वा 'वर्तकी वर्तिका' (सू. अ. २५) इत्यादिनोकैविंशतिर्गोण भवन्ति; मयूरश्चात्र विधिकपठितोऽपि पूर्वोक्तवाक्यं गच्छते; शतदश 'शतपत्र' इत्यादिनोकैविंशद्वन्ति; तथा प्रत्येक 'गोखराश्रित' इत्यादिनोकैविंशकोनविंशत्; अन्धवृषय इत्यादयः सप्तविंशतिरप्यत्र, एते सप्तविंशतिर्भवन्ति, रोहितादिभिर्वत्सैर्नरैः, एवं पञ्चदशोत्तरं शतं भवति । अधीर इति रोहितादिषु संबध्यते । गोधामकुलेत्यादिभिः प्रत्येकं गणनीयेषु पौण्ड्र । कूर्मादीनामन्यतमेत्यादिकः सप्तदशः । अत्र कूर्मकण्टकाद्य एकादश दत्तानां । तत्र यः प्रायः कुर्वन् कियते स प्रत्येकं गणनायां प्रविशति । कर्कटादिभिरुत्तरादिप्रहृतिर्देवं दत्तं वल्यो भवन्ति ते आतिदेक्षिका हेयाः । गोवृषवस्तपराहिरादयः । गोदयः पुंश्वः । कर्कशादिरेकोनविंशतितमः । इत्येते वल्य इत्यनेन कूर्मादीनामन्यतममित्यादिमन्त्रोक्ता वल्यः प्रत्येकवत्प्रत्येकं । उच्चटकेत्यादि वज्रटा लवायवस्थाता, इधुरकः कोकिलाक्षः । दशमूलीयादिको विंशतितमः । मृगविधिरैलादिना आतिदेक्षिका ऊनपट्टिर्गोमाः । वन मृगैः घृततः शरभो राम' (सू. अ. २५) इत्यादिनोकैः सप्तदश, सप्तदशमिदं विन्दः सप्तदश, लावादिभिश्च मयूरकुटवर्तकवर्तिका ऊनविंशतिः, आर्यश्च यमरादिभिर्नरैः, विदेश्य । श्वेतशामवतुर्दशदिनचतुर्दश । मधुघृतैत्यादिक एकविंशतितमः । घृततैलादिको द्वाविंशतितमः । तद्वन्मधुघृताभ्यामित्यादिकश्चतुर्विंशतितमः । एतदन्ताः पदप्रयोग उक्ता मधुतैलप्रधानतन्मापुष्टेदिका हेयाः । द्विपञ्चमूलीयादिकं केचित् पठन्ति, स च सध्यादिरेकादशितृग्रीयतिद्विपठितत्वात् न पठनीयः ॥ २८-४२ ॥

अत ऊर्ध्वं वृष्यतमान् जेहान् वक्ष्यामः ।—
शताक्षीगुहृत्वाभुविद्यामलकद्राक्षापञ्जराणां

१ 'मयूरमधुघृत' इति पा० । २ 'गुणापंचल' इति पा० ।
३ 'मांसरसयुक्त' इति पा० ।

१ 'शुक्रम' इति पा० ।

यन्मपीडितानां रसप्रस्यं पृथगेकैकं तदद्भुततैलगो-
महिष्यजाक्षीराणां द्वौ द्वौ दद्यात्, जीवकर्ममकमे-
दामहामेदात्वक्षीरीशृङ्गाटकमधूलिकामधुकोच्च-
टापिप्लीपुष्करबीजनीलोत्पलकदम्बपुष्पपुण्डरी-
ककेशरकरकोरुपृषततरुधुमांसकुङ्कुटचटकचको-
रमत्ताक्षवर्हिजीवजीवकुलिङ्गहैसाण्डरसयसामञ्जा-
वेक्ष प्रस्यं दत्त्वा साधयेत् । ब्रह्मपोषाद्विषहमेरी-
निनादैः सिद्धं सितच्छत्रकृतच्छायं गजस्कन्धमा-
रोपयेद्गन्धवन्तं वृषध्वजमभिपूज्य, तं ज्ञेह त्रिभाग-
माक्षिकं मङ्गलाशीः स्तुतिदेवताचनेनैवेति गमयेत् ।
नृणां स्त्रीविहारीणां नष्टरेतसां क्षतक्षीणविपमज्ज-
रातीनां व्यापन्नयोनीनां घण्ट्यानां रक्तगुल्मिनीनां
मृतापल्यान्मनतलैवानां च स्त्रीणां क्षीणमांसवधि-
राणां पथ्यतमं रसायनमुत्तमं वलीपलितनाशनं
यिद्यात् ॥ ४३ ॥

श्लेहवस्तित्रयार्थं श्लेहत्रयं दर्शयन्नाह—अत ऊर्ध्वमित्यादि ।
मत्ताक्षः कोकिलः । जीवजोवो विपदर्शनमृत्युः । पुष्कराशो हंस-
मिश्रेण । मन्मथो यो वेदध्वनिः । एते च मन्मथोपाद्वोऽष्टद्वारा
व्यपकाराः रक्ष प्रवृत्तिवीर्णापहरणार्थं स्मियन्ते ॥ ४३ ॥

बलानोक्षुरकपात्राभ्यगन्धाशतावरीसहचराणां
शतं शतमापोष्य जलद्रोणशते प्रसाध्यं, तस्मिन्
जलद्रोणावशेषे रसे वस्त्रपूते विद्वार्यामलकस्वरस-
योर्वस्तमहिषयराहवृषकुङ्कुटवर्हिहंसकारण्डवसार-
साण्डरसानां घृततलपाद्यैकैकं प्रस्थमष्टौ प्रस्थान्
क्षीरस्य दत्त्वा चन्दनमधुकमधूलिकावक्षीरीयसि-
न्धुगालनीलोत्पलपटोलानामगुताक्षपाकितालमस्तक-
पञ्जूरुमृद्वीकालामलकीकण्टकारीजीवकर्ममकमुद्र-
सहामहासह्याशतावरीमेदापिप्लीहीवेरत्यकुपत्र-
फलकांश्च दत्त्वा साधयेत् । ब्रह्मपोषादिना विधिना
तत्सिद्धं वस्ति दद्यात् । तेन स्त्रीशतं गच्छेत्, न
चात्रास्ते विहाराहारपन्नना काचित् । एष नृष्यो
पत्न्यो बृंहण आयुष्यो वलीपलितनुव क्षतक्षीणनष्ट-
शुक्रविपमज्जरातीनां व्यापन्नयोनीनां च पथ्य-
तमः ॥ ४४ ॥

मन्मथारिक्तं द्वितीयं संतम् ॥ ४४ ॥

सहचरपलशतमुद्रकद्रोणचतुष्टये वपत्वा द्रोण-
शेषे रसे सुपूते विद्वारीक्षुरसप्रस्थाम्यामधुगुणक्षीरं
पूततैलप्रस्यं घटामधुकमधूकचन्दनमधूलिकासा-
रिणामेदामहामेदाकाकोटीक्षीरकाकोटीपयस्यागु-
रगजिष्टाप्यामन्नचराक्षीसहचरसहस्रवीर्यावध-
न

लोघाणामक्षमात्रिद्विगुणशर्करैः कल्कैः साधयेद्ब्रह्म-
घोषादिना विधिना । तत्सिद्धं वस्ति दद्यात्, एष
सर्वरोगहरो रसायनो ललितानां श्रेष्ठोऽन्तःपुर-
चारिणीनां क्षतक्षयवातपित्तवेदनाभ्यासकासहर-
स्त्रिभागमाक्षिको वलीपलितनुवर्णरूपयलमांसशु-
क्रवर्धकः ॥ ४५ ॥

इत्येते रसायनाः श्लेहवस्तयः क्षति विभवे शतं-
पाकाः सहस्रपाका वा कार्या वीर्यबलाधानार्थ-
सिति ॥ ४६ ॥

सहचरपलशतमित्यादिकः श्लेहस्तृतीयः । सहस्रवीर्या दूर्वा ।
वरात्रं गुडसप्त । वतपाकाः सहस्रपाकाश्चेत्यनं श्लेहपेषया
शतगुणेन सहस्रगुणेन वा द्रवेण एकैव पाकं मन्यन्ते
केचित् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

भयन्ति चात्र ।

इत्येते वस्तयः श्लेहाद्योका यापनसंज्ञिताः ।
संस्थानामातुषाणां च वृद्धाणां चाविरोधिनः ॥ ४७ ॥
अतिव्ययायशीलानां शुक्रमांसवलप्रदाः ।
सर्वरोगप्रशमनाः सर्वेष्वनुषु यौगिकाः ॥ ४८ ॥
नारीणामप्रजातानां नराणां चाप्यपत्यदाः ।
उभयार्थकरा दृष्टाः श्लेहवस्तिनिकहयोः ॥ ४९ ॥

उभयार्थकरा इत्येति श्लेहवस्तिनिस्त्वयोरपि साध्यमर्थं
श्लेहं घोधनं च कुर्वत इति भावः ॥ ४७-४९ ॥

व्यायामो मेधुनं मधं मधूनि शिशिरान्मु च ।
संभोजनं रथशोभो यस्तिप्येतेषु गतिं तम् ॥ ५० ॥

यापनकालेषु वर्जनीयमाह—व्यायाम इत्यादि ॥ ५० ॥

(तत्र श्लोकाः ।)

शिशिगोतर्ज्वहंसपाण्डेर्दक्षवद्वस्तयस्त्रयः ।
विंशतिर्विंशतिरस्मिन्शतमुदैः प्रसहेनैव ॥ ५१ ॥
विंशतिश्च तथा सप्तविंशतिश्चाम्बुचारिभिः ।
नव मत्स्यादिमिश्रैश्च शिशिरूपेन वस्तयः ॥ ५२ ॥
वृक्ष कर्कटकाद्यैश्च कूर्मकस्केन वस्तयः ।
मृगीः सप्तदशैकोनविंशतिर्विंशतिर्दश ॥ ५३ ॥
आनूपैर्दशशिरियद्रुतायैश्च चतुर्दश ।
एकोनविंशदित्येते सह श्लेहः समासतः ॥ ५४ ॥
श्लोका विस्तरसो भिन्ना द्वे शते षोडशोत्तरे ।
एते माक्षिकसंयुक्ताः कुपेन्त्यसित्विदं नरम् ॥ ५५ ॥
नातियोगं न चाऽयोगं स्तस्मितास्ते च कुपेते ।

१ 'वक्ष कोशः' इति धर्मपुराणे न कदाचि । २ 'नव' इति पा० ।

३ 'कुपेन्त्यसित्विदं' इति पा० ।

विशिष्टोन्मेषादिना उक्तचित्तप्रसङ्गं करोति । सप्रदामय
पूर्वमेव व्याहृत । एकोनविंशदित्येते इति प्रत्येकं निर्दिष्टा
मस्य छेदेः सममेकोनविंशद्वन्तीत्यर्थः । स्याद्धारस-
स्यामाह—देवते पोदशोत्तरे इति । तत्र यथाऽस्माभिर्या-
ख्यात तथा व्यक्तमेव पूर्वमेव । अतिरूपमिति श्लोकोपचयवन्तम् ।
सम्भितायेति मधुना सम्भिता ॥ ५१-५५ ॥—

मृदुत्वाच्च निवर्तन्ते यस्य त्वेते प्रयोजिताः ॥ ५६ ॥
समूहैरेवैस्तिन्तिस्तीक्ष्णैरास्थाप्यः क्षिप्रमेव सः ।

यापनावस्थाप्रवृत्तौ कर्तव्यमाह—मृदुत्वारित्यादि ॥ ५६ ॥—

शोफाग्निनाशपाण्डुत्वशूलार्शः परिकर्तिकाः ॥ ५७ ॥
स्युज्यैरध्यातिसारश्च यापनात्यर्थं सेवनात् ।

यापनावस्थाप्रयोगे दोषमाह—शोफेत्यादि ॥ ५७ ॥—

अरिष्टक्षीरसीध्याया तत्रेष्टा दीपनी क्रिया ॥ ५८ ॥
युक्त्या वस्त्राभिवेदेत यापनात्र प्रसङ्गतः ।
इत्युच्चेर्भाष्यपूर्वाणां व्यापदः सचिकित्सिताः ॥ ५९ ॥
विस्तरेण पृथक् प्रोक्तास्तेभ्यो रक्षेध्वर सदा ।

एतच्छ्लोकमिदं चिकित्सासाह—अरिष्टेत्यादि । सत्सर्वादिति
यापनालक्ष्यप्रयोगे शोभादिर्बोधनम् । न प्रसङ्गत इति न अभा-
सत्तः सेवेत । तेभ्यो रक्षेदिति उच्चैर्भाष्यादिजन्यव्यापज्यो
रक्षेत् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥—

कर्मणां वमनादीनामसम्प्रकारणापदाम् ॥ ६० ॥
यमोक्तं साधनं स्यान्ने सिद्धिस्थानं तदुच्यते ।

संप्रति सिद्धिस्थानाद्यन्तर्गतं निरुक्तं दर्शयन् सिद्धिस्थानमि-
धेयं वाक्यायै चयङ्गमाह—कर्मणामित्यादि । असम्प्रकारणापदा
मिति वमनादीनामसम्प्रकारणप्रयोगे जनितानामापदा, वमनादिभ्यां
परप्रकारश्च सिद्धिस्थानार्थं प्रधानतयापदर्शितः ; तेन वमनादि-
कल्पवापनिधानमपि अन्यागतवमनादिभ्यापनिधेयप्रयोजनकं
सिद्धिस्थानं युक्तमेव ॥ ६० ॥—

इत्यध्यायशतं विंशमाश्रेयमुनिवाङ्मयम् ॥ ६१ ॥
द्वितीयं प्राणिनां प्रोक्तमश्विवेद्येन धीमता ।

सिद्धिस्थानं समाप्य कृतं तन्मसुप्रचरति—इत्यध्यायेत्यादि ।
आश्रेयमुनिवाङ्मयमिति अनुकृतात्रेयकचनमयम् ॥ ६१ ॥—

दीर्घमायुर्यशः स्वास्थ्यं त्रिचरं चापि पुष्टकलम् ॥ ६२ ॥
सिद्धिं चातुसमा लोके प्राप्नोति विधिना पठन् ।

एतत्तन्त्राध्ययने फलमाह—दीर्घमायुरित्यादि । त्रिचरं-
मिति धर्मार्थकामान् । पुष्टकलमिति मोक्ष, किंवा पुष्टकलमिति
त्रिचरं विशेषणम् । सिद्धिमिति सिद्धिसाधनयोगसाध्यानिष्ठादृ-
ष्टम् । विधिना पठन्मिति रोगनिपट्रिजतीयेत्येतेन पठ

विधिना । एतत्तन्त्रमध्यायश्चात पठत दीर्घायुर्लभादयम्
एवमृतपाठजनितधर्मवशादेव तथा पाठजनितकाष्ठान्नवोपपूर्व-
कथाशालुधानां भवन्ति ॥ ६२ ॥—

विस्तारयति लेशोक्तं संक्षिपत्यतिविस्तारम् ॥ ६३ ॥
संस्कृत्य कुरुते तत्रं पुराणं च पुनर्नवम् ।
अतस्तन्त्रोचममिदं चरकेणातिबुद्धिना ॥ ६४ ॥
संस्कृतं तत्त्वसंपूर्णं त्रिमासेनोपलक्ष्यते ।
तच्छङ्कर भूतपतिं संमसाद्य समापयत् ॥ ६५ ॥
असंख्यार्थं दृढकलो जातः पञ्चनदे पुरे(रा) ।
कृत्वा बहुभ्यस्तत्त्वभ्यो विदोषोऽञ्जलिद्वयम् ॥ ६६ ॥
सप्तदशौपधाभ्यामसिद्धिकश्चैरूपयत् ।
इदमन्यूनशब्दार्थं तन्त्रदोषविजितम् ॥ ६७ ॥
पद्मिनीशता विचित्राभिर्भूषिता तन्त्रयुक्तिभिः ।

एतच्छङ्करोपपत्तौपपदुपदर्शनपूर्वकं शास्त्रं चरकाको न-
रकरद्वन्द्वौ दर्शयन्नाह दृढकल—विस्तारयतीत्यादि । यस्माच्छङ्क-
प्रथममतिविस्तारतया हविष्येबोक्तया च प्रतिपादितेषु न मध्यम-
बोधनम्, तेन सप्तविंशत्यक्षरके श्लोकोपनिष्ठायां चरकतां युज्यते
अतः तन्त्रोत्तममिदं चरकेण चरकतः ॥ पूर्वप्रमथ्य शरीरं
विस्तारतादिना तन्त्राभ्यासान् पूर्वोक्तोपपत्तौपपदुपदर्शनपूर्वकं बोद्धव्यम् ;
इदानीन्तनोपपत्तौपपदुपदर्शनपूर्वकं तन्त्रं चरकतः चरकाको द्वेय । अथ
न “चक्षुषोऽप्यमतिं हन्ति विस्तरोक्तं न दृष्टव्ये । चक्षुषेर्विज्ञा-
हिता संस्कृत्योपपत्तौपपदुपदर्शनपूर्वकं” इति । पुराणं च पुनर्नवमिति
विस्तारसंक्षेपादिना पुनर्नव कुरुते । चरकचरकापुनर्नव दर्शनम्
दृढकल आह—तस्मिन्त्यादि । पुरोयो भागविभाग । त्रिमासा-
सम्पत्तां चेयमद्वयान्तरतयोक्त्या, तेन दृढकलप्रतिपादितकत्वा-
रिधेयव्यापानां न चविवाप्याप्यवर्तमानागतं युज्यते इति
बोद्धवनीयम् । आत्मनः पञ्चदशुपपत्तौपपदुपदर्शनपूर्वकं
कल दर्शयति । आत्मनः चरकतः तन्त्रान्तरादीनां तर्पणं चरकतः
दर्शयन्नाह—कृत्वा बहुभ्य इत्यादि । तन्त्रेभ्यः उद्भुतविद्वेदादि-
तन्त्रेभ्यः । विशेषस्य चरकोक्तार्थोद्विगच्छकृत्पञ्च दण्डशिल्प-
जन्मो विशेषोऽञ्जलिद्वयं, सधनवत्तन्त्रेभ्यः कृत्वा सप्तदशौ-
पधाभ्यामसिद्धिकर्तृरिदमन्यूनशब्दार्थं तन्त्रदोषविजितं यति-
शतश्रुतिनिर्भूषितयपूपरदृढकल इति योजना । तन्त्रं भूमि-
पतितानामण्डला धान्यादिपीजानां शोधनयः सहजं उज्ज्व-
लप्रितलम् इत्यञ्जलिद्वयस्य पतितस्य चयनं सितम् । एतेन
तन्त्रेण यत्तारभूतं तन्त्रकारार्थं संप्रदीतं, मया तु उर्वरितं
पवित्रितं कृत्वा पुरितमिति दर्शयति । अन्यूनशब्दमन्यूनार्थं चेति
अन्यूनशब्दार्थम् । तन्त्रोपपत्तौपपदुपदर्शनं “पुनर्नव दृष्टशीत-
स्तत्त्वप्रदमक्रमम्” इत्यादिना रोगनिपट्रिजतीयेत्येतेन पठ

१ चरकोपात्तु यद्यपि रोगनिपट्रिजतीये तावत्प्रोक्तं, परं ‘अनु-
नष्टदोष’ इत्यादिना पुरीये चरे च चरकस्य वक्ष्यमाणं उक्तमिति-
पञ्चने पुनरुक्तमयमुपदर्शनं तन्त्रदोषा इत्यादि ।

तन्त्रयुक्तिमिरिति वक्ष्यमाणतन्त्रयुक्तिभिः । विवित्राभिरिति विवित्रार्थभाषयुक्तानि तन्त्रयुक्तिभिः ॥ ६३-६७ ॥—

तत्राधिकरणं योगो हेत्वर्थोऽर्थः पदस्य च ॥ ६८ ॥

प्रदेशोद्देशनिर्देशवाक्यशेषाः प्रयोजनम् ।

उपदेशापदेशातिदेशार्थोपत्तिनिर्णयः ॥ ६९ ॥

प्रसङ्गेकान्तनैकान्ताः सापचर्गो विपर्ययः ।

पूर्वपक्षविधानानुमतव्याख्यानसंशयाः ॥ ७० ॥

अतीतानागतवैश्वस्यसंशयोद्देशसमुच्चयाः ।

निर्दर्शनं निर्वचनं संनियोगो विकल्पनम् ॥ ७१ ॥

प्रत्युत्सारस्तयोद्धारः संभवस्तन्त्रयुक्तयः ।

(सू. अ. १) । उपदेशो नामाज्ञाज्ञानसंनः यथा “नेहमग्रे प्रयु-
थीत ततः सेदमनन्तरम्” (सू. अ. १३) इत्यादि । अपदेशो
नाम वस्तुतिज्ञातार्थसाधनाय हेतुवचनं, यथा “वाताजलं जला-
देशं देशात्कालं स्थावतः । विद्यादुष्पतिर्हार्थत्वात्” (नि. अ. ३)
इत्यादि, तत्र प्रतिज्ञातार्थस्य हेतुवचनं-दुष्पतिर्हार्थत्वादिति ।
अतिदेशो नाम यत्किंचिदेव प्रकाशयामनुक्तार्थसाधनविष-
एवमन्यदपि प्रत्येतन्मिति परिभाष्यते, यथा-“यच्चान्यदपि
किंचित्सादनुक्तमिह पूजितम् । श्रुतं तदपि चात्रैव तदेवाभ्य-
नुमन्यते” (सू. अ. ८) इति । अर्थापत्तिर्नाम यदकीर्तितमर्थ-
वापचते सादर्शपत्तिः, यथा-नरं दक्षिभोजननिषेधः, अर्वा-
दिवा मुञ्जीतेत्यापचते । निर्णयो नाम विचारितत्वावस्थं स्व-
स्थापनं, यथा-चतुष्टयभेदज्वादि विचारं कृत्वाऽभिधीयते
“यदुक्तं षोडशकं पूर्वाच्यते भेदजं तदुक्तं युक्तमलमात्रयोगात्”
(सू. अ. १०) इति । प्रसंगो नाम पूर्वोक्तिहितस्यार्थस्य प्रकरणा-
गतत्वादिना पुनरभिधानम् । यथा-“तत्रातिप्रभावात् दक्ष-
नातिमानदर्शनमतियोगः” (सू. अ. ११) एवमाद्यभिधाय, पुनः
“अत्युग्रशब्दप्रयणाच्छ्रवणात्स्वदेशो न च” (शा. अ. १) इत्यादिना
पूर्वार्थ एवावोऽभिधीयते । एकान्तो नाम यद्वधारणेनोच्यते,
यथा निजः शरीरदोषोत्पत्तिः, निद्राद्विरेचयतीत्यादि । अनेकान्तो
नाम अन्यतरपक्षान्वधारणे, यथा “शेखरादुराः केवलद्वेपजादवे-
भियन्ते, न च ते सर्वे एव मेघजोपपन्नाः स्रुतिष्ठिराः” (सू. अ.
१०) इत्यादि । अपचर्गो नाम साकल्येनोद्दिश्यैकदेशापचर्गमेव,
यथा “न पशुपितामहादधीतान्यत्र मांसहृदि कज्जुक्ष्याकृत्त-
भक्ष्येभ्यः” (सू. अ. ८) इति । तत्र हि सामान्येन पशुपितमक्षण-
निषेधं कृत्वा मांसादेः पशुपितसापि मक्षणमपकृत्य विधीयते ।
विपर्ययो नाम अपकृत्यात् प्रतीकोद्धारणं, यथा “निद्रानोचन्यस्य
नोपरोक्ते विपर्येताति कोपरोक्ते” (नि. अ. ३) इति । पूर्वपक्षो
नाम प्रतिज्ञातार्थसंदर्भकं वाक्यं, यथा “मत्स्याज पवसाऽभ्यव-
हरेत्” इति प्रतिज्ञातस्यार्थस्य “सर्वानेव मत्स्याज पवसाऽभ्यवह-
रेदन्यत्र क्विचिन्मात्” (सू. अ. २६) इति । विधानं नाम
सूत्रकारस्य विधाय वर्णयति, यथा-“मत्स्याजानां वायन्ते दुग्ध-
मात्राधिक्येनैः” इत्यत्र दुग्धियन्तेन मत्स्यानां हीनत्वमधिकार-
ज्ञानार्थं प्रतीतमाकाशो वर्णयति “मलदुग्धिं शुद्धतां लापवा-
भ्यलवधयम् । मलावनानां युष्यते संयोज्यमांसीदतीव च” (सू.
अ. ७) इति । केचित् प्रकरणात्पूर्वार्थोपनिधानं विधान-
माहुः, यथा-रक्तधिरमांसमेदोस्त्वमज्जुग्राहानुरागदकानां
रोगेनाभिधानम् । अनुपत्तिं नाम एकीयमतस्यानिवारणेनानु-
मनं, यथा “गर्भस्थस्य जरायुःप्रवातं कर्म संशमनमित्येकं”
(शा. अ. ८) इत्यादिरीयमतं प्रविष्टायाप्रतिषेधानुमन्यते ।
व्याख्यानं नाम वस्तुवैतुष्यविषयं व्याचिचते, यथा “प्रथमे
मात्रं संयुजितः सर्वपातुःकरीकृतः पेटभूतो भवत्यन्व-
विग्रहः” (सा. अ. ८) इत्यादिनाऽस्त्वदावनिर्दिष्टार्थव्याकरणम् ।
संपन्नो नाम निषेधावाकाशनिर्दिष्टोभयविषयज्ञानं, यथा “भातरे

तन्त्रयुक्तीरेवाह—तत्रेत्यादि । अधिकरणं नाम यमर्थमभि-
कृत्य प्रवर्तते कर्ता; यथा-“विग्रभूता वदा रोमा” (सू. अ. १)
इत्यादि । अत्र रोमादिकमधिकृत्यायुर्वेदो मर्त्यभिः कृत इति रो-
गमित्यधिकरणम् । योगो नाम योजना व्यस्तानां पदानानेकैक-
रणम् । उदाहरणं तावयथा-प्रतिज्ञाहेतुद्धारणोपनयनिगमनानि;
तत्र प्रतिज्ञा-मातृजननार्थं गर्भः, हेतुः-मातृमन्तरेण गर्भाजु-
पत्तिः, दृष्टान्तः कृताकारः, उपनयो यथा-“नानाद्रव्यसमुदा-
यात्कृतामारस्तास्य गर्भनिर्गमनं, तस्मान्मातृजननमित्येवोप-
प्रतिज्ञायोगः । एवमन्येदपि योगार्थो व्याख्येयः । हेत्वर्थो नाम
यवन्यमभिहितमन्यश्लेषपद्यते; यथा-“समानशुभाभ्यासो हि
भादृतां वृद्धिकारणम्” (सू. अ. १२) इति यातमपि कुलोक्तं,
तत्र भातस्येति पद्यन्ते यश्च समानाधानं भादृतामिति करोति,
तेन यथा वायोद्यापा रसादीनामपि समानशुभाभ्यासो वृद्धि-
कारणमिति गम्यते । पदार्थो नाम पदस्य पदयोः पदानां
वाऽर्थः पदार्थः । तत्र द्वयमिति पदेन सादृश्येत्तत्पदा
उच्यन्ते; पदयोरोऽर्थो नाम यथा “आयुषो वेद” इति पदयोः
युषोर्वचं तन्त्रमिलार्थः; एवं पदानामप्यर्थ उदाहार्यः । प्रदेशो
नाम यद्गुणसदृशस्य कालसंज्ञाभिधानमुपपन्नमेकदेशेनाभि-
धीयते; यथा “अगुणानैकदेशोऽयमुक्तः श्रयोपयोधिकः” (सू.
अ. २७) इत्यादि । उद्देशो नाम संक्षेपाभिधानं, यथा-“हेतु-
लिङ्गापचर्गानं” (सू. अ. १), अनेन सर्वार्थुर्दायिषेयोद्देशः ।
निर्देशो नाम संक्षेपेयोक्तस्य विवरणं, यथा-“देहलिङ्गोपपत्त्यः पुनः
प्रपन्नम् ‘सत्येदा सर्वभावातां’ इत्यादिना ‘इत्युक्तं कारणं’
(सू. अ. १) इत्यन्तेन कारणप्रपन्नमिति । वाक्यशेषो
नाम वक्ष्यपरार्थसाधनेन वाक्येषु पदमहते गम्यमानतया
पूर्वते, यथा “प्रतिहेतुभावातां” (सू. अ. १६) इत्यादि-
शोक्ति पदे पूर्वते, तथा “आहृत्यै रधः” इत्यत्र मांसानन्दः
पूर्वते । वाक्येषु पद एव पदाः शेषाः क्रियन्ते, येऽतिवि-
ष्टिता अपि प्रतीयन्ते । प्रयोजनं नाम चर्चं काननमानः
प्रवर्तते; यथा “आनुष्मान्वाकिया कोऽह गच्छत्यस्य प्रयोजनम्”

पितरं चेकं मन्यन्ते जन्मकारणम् । स्वभाव परनिर्माणं यद्वच्छी-
चापरे जना ” (सू अ ११) इत्यादिनोक्तं संशयः । अती-
तविक्षेप नाम यदतीतमेवोच्यते, यथा “सा कुटी तत्र क्षयन
ज्वरं समामययति” (वि अ २) इत्यनं खेचाम्नायविहितं
आदिमसीतविक्षेपः । अनागतविक्षेप नाम यदनागतं विधिं
प्रमाणीकृत्यार्थसाधनं, यथा “अन्वा तिकर्तार्यं” इत्याख्या-
यताविक्षेपेनोच्यते । स्वसज्ञ नाम या तन्त्रकार्यवहास्यं सज्ञा-
क्रियते, यथा जेन्ताकडोलादिका सज्ञा । उल्ल नाम यदतिबद्ध-
मध्ये प्रज्ञया तन्त्रयत्नेनोपदिश्यते, यथा “परिचल्लयातमपि यद्
इव्यमयौक्तिकं मन्येत तत्तदपरकयैत” (वि अ ८) इति ।
समुच्चये नाम यदिदं चेद चेति कृत्वा विधायते, यथा “वर्ण्य
स्वरथ” (इ अ. १) इत्यादि । निदर्शन नाम—भूतविदुषां
शुद्धिसन्मविषयो दृष्टान्त—यथा “विज्ञातमभूतं यथा” (सू
अ १) इत्यादि । निर्वचन नाम पण्डितशुद्धिगम्यो दृष्टान्तः,
यथा “शाश्वदे नित्यगत्वे कालस्यात्यवकारणम्” (सू अ
१६) इति । निदर्शननिर्वचनयोरप्य विशेषः—यजिदृशेन मूर्ख-
विदुषा शुद्धिगम्यान्विषय, निर्वचनं तु पण्डितशुद्धिविशेषः ।
किंश निर्वचनं निश्चितं—यथा—“विविधं संप्रति यतो विस्मयं
क्षेपं सृजति ” (वि. अ २१) इत्यादि । निवोवो नाम
अवश्यशुद्धेयताया विधानं, यथा “न तथा खेदमूर्ख्यपरीतेनापि
मिष्टिकया विनोक्तव्या” (सू अ १४) इत्यादि । विकल्प-
पाक्षिकाभिधानं, यथा “सरोदकं वाऽथ कुशोदकं वा” (वि
अ ६) इत्यादि । प्रत्युत्तारे नाम उपपत्त्या परमतलिका-
रणं, यथा वार्त्तापिद् प्राह—“रसजानि तु भूजानि रजसा
व्यापय स्मृता” (सू अ २५) इत्यादि, द्विरन्याधो निवे-
पयति ‘न खात्मा रजस स्मृत’ इत्यादि । उदाहरो नाम
परपक्षद्वयं कृत्वा स्वरक्षोदरणं, यथा—“वेपामेव हि भावता
समस्तजनमेधरम् । तेषामेव हि भावता विपक्षाधीश्वरीत्येव
(सू अ २५) इत्यादिना स्वपक्षोदरणम् । समतो नाम
द्वयस्त्रिभुवपयैव स तस्य यन्त्रं, यथा—मूले पितृ-भ्रातृ-
भिरादयः सम्बन्धीत्यादि । इत्येतां पद्विषयतन्त्रयुक्तयो
स्वाहता । मंशहरिचन्द्रैव (१-५) यतस्तन्त्रयुक्तयः परप्रथ-
म्याकरणेषु कान्ताभिधानहेतुत्वात् न्याहता, ताश्च तन्त्रेऽप-
ठितावादेतास्तेवान्तर्भावनीयाः । तत्र परप्रथमं वृद्धेऽन्तर्भा-
वति, व्याकरणं तु व्याख्याने, व्युक्तान्ताभिधानं निर्देश-
प्रमेदः, हेतुशब्देन यानि प्रत्यक्षार्षीणि प्रमाणान्युक्तानि तानि
हेतावन्तमेवेति । व्याख्या पञ्चदशप्रकारा, सप्तविधा कर्तव्या,
एकविंशतिशेषायाः, समष्टयं तच्छीरूपानि चतुर्दश च तस्य
सोपा भवन्ति, तदुत्तरतन्त्रं प्रतिपादितत्वाज्ज्ञेद विविधिता
आचार्येण (?) ॥ ६८-७१ ॥—

तन्त्रे समासव्यासोक्तं भवन्त्येता हि हलन्तः ॥ ७२ ॥
एकदेशेन दृश्यन्ते समासामिहिते तथा ।

सप्रति तन्त्रयुक्तोदित्य तासां तन्त्र एवावसरणमाह—तन्त्रे
समासव्यासोक्तं इत्यादि । समासामिहिते इत्यनेन अविच्छिन्ने
तन्त्रे नावश्यं तन्त्राख्ययुक्तयो भवन्तीति दर्शयति, किंवा
समासामिहिते एकदेशेन दृश्यन्ते इति सम्यक् ॥ ७२ ॥—

यथाऽऽमुजवनस्यार्कः प्रदीपो वेदनो यथा ॥ ७३ ॥
प्रबोधनप्रकाशार्थोक्तथा तन्त्रस्य युक्तयः ।

तन्त्रयुक्तौ कार्यं दृष्टान्तेन दर्शयन्माह—यथेत्यादि ।
यथाऽऽमुजवनस्य संवृत्तितस्य विस्तारोऽर्कस्तथा तन्त्रं संवृत्ति-
तस्याश्च प्रवेशस्य विस्तारकास्तन्त्रयुक्तयः, प्रबोधकाद्विस्तारका भव-
न्तीत्यर्थे दृष्टान्तेन दर्शयति, यैरदृष्टान्तेन तु यथा दीपं सतमेव
तमसा पण्डितं प्रकाशयति तथा हेतुकारिकास्तन्त्रयुक्तयः सतमर्थ-
गूढं प्रकाशयन्तीति दर्शयति । एवमेवार्थस्य तन्त्रयुक्तौ
समासमिति श्लोच—प्रबोधनप्रकाशार्थं इति ॥ ७३ ॥

एकस्मिन्नापि यस्यैव शास्त्रे लब्धास्त्वया मतिः ॥ ७४ ॥
स शास्त्रमन्यद्व्यामु युक्तिज्ञत्वात् प्रबुध्यते ।
अधीपानोऽपि शास्त्राणि तन्त्रयुक्त्या विना भिषक्
नाधिगच्छति शास्त्रार्थानिर्णयान्प्रत्यक्षे यथा ।

सम्यक्शास्त्रा-रसकलमाह—एकस्मिन्नाप्येता ।

दुर्गहीतं क्षिणोत्वेव शास्त्रं शस्त्रमिवावुधम् ॥ ७५ ॥
मुग्धीत तदेष स शास्त्रं शस्त्रं च रक्षति ।
(तस्मादेताः प्रवक्ष्यन्ते विस्तरेणोत्तरे पुनः ॥ ७७ ॥
तत्त्वज्ञानार्थमस्यैव तन्त्रस्य गुणदोषतः ।)

शास्त्रे दुर्गहीतसम्यक्ज्ञानयोर्दोषगुणानाह—दुर्गहीतमित्यादि ।
दुर्गहीतं शास्त्रं यथाऽऽत्मन एव कश्चिद्विद्विनापादयति
तथा दुर्गहीतं शास्त्रं मिथ्यामेव प्रयोगादात्मनोऽपि व्यापदना-
वहति । यथा वा द्रष्टुं मुग्धीतं तस्मादेतन्मोहो रक्षां करोति,
तथा मुग्धीतं शास्त्रमात्मन आदुरास्यं च रक्षानापादयतीति ।
तस्मादेता इत्यादिकं श्लोकमुत्तरे तन्त्रे तन्त्रयुक्तिव्याकरणप्र-
तिपादकं पठन्ति, तन्नामैव दृष्ट्वा दर्शितं, अविशेषतन्त्रे उत्तर-
तन्त्रस्त्वैवागम्यत्वात् (उत्तरतन्त्रस्य श्लोको वात्) ॥ ७४-७७ ॥

इदमपिलभनीयं सम्यगर्थान्,
विमृशति योऽविमवाः प्रयोगवित्स्यः ।

स मनुजसुखजीवितप्रदाता

मयति धृतिस्मृतिवुद्धिर्धर्मवृद्धः ॥ ७८ ॥

तन्त्राध्ययनकलमाह—इदमपिलभनीयं । अविमना इति
हृष्टायोर्विचिन्तितमना । प्रयोगनिष्ठ इति नित्यं विविधा
कृतम्या । सुखस्य जीवितस्य च प्रदाता, किंवा सुखस्य जीवि-
तस्य प्रदाता सुखजीवितप्रदाता । पञ्चारीति उपरिता धृतिस्मृ-
तिवुद्धिर्धर्मो यस्य स धृतिस्मृतिवुद्धिर्धर्मवृद्धः ॥ ७८ ॥

१ ‘तन्त्रयुक्तयश्चैव’ इति प्रा० ।

(यस्य द्वादशसाहस्री हृदि तिष्ठति संहिता ।
 सोऽर्थः स विचारश्चिकित्साकुशलश्च सः ॥ ७२ ॥
 रोगास्तेषां चिकित्सां च स किमर्थं न बुध्यते ।
 चिकित्सा चक्षिवेशस्य सुस्थानुरहित प्रति ॥ ८० ॥
 यदिहास्ति तदन्यत्र यजेहास्ति न तत्कचित् ।
 ज्ञानिवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ॥ ८१ ॥
 सिद्धिस्थानेऽष्टमे प्राप्ते तस्मिन् दृढयत्नेन तु ।
 सिद्धिस्थानं स्वसिद्ध्यर्थं समासेन समापितम् ॥ ८२ ॥
 इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते दृढय-

लक्ष्मणरिते उत्तरतन्त्रे वस्तिसिद्धिर्नाम द्वादशोऽ
 ध्यायः ॥ १२ ॥

यस्य द्वादशसाहस्रीलादिश्लोकत्रयं केचित् पठन्ति; तच्चात्र
 स्तुतमिति ॥ ७९-८२ ॥

गौडधितायरसवल्लधिकारिपान-

नारायणस्य समयं मुनयोऽन्तरङ्गात् ।

भानोरनु प्रथितलोध्रवलीकुलीन

श्रीचक्रपाणिनिह कर्तृपदाधिकार्ये ॥

इति श्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायामाधुर्वेदरीपिकाया चरक
 सत्पर्वटीकायां सिद्धिस्थाने उत्तरवस्तिसिद्धिर्नाम द्वादशोऽ
 ध्यायः ॥ १२ ॥

समाप्तमिदं चरकतन्त्रम् ।